

~~विष्णु-महाराज-विष्णु-महाराज~~

~~वेदिक-संशोधन-संस्थान~~

प्रकाशित

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

3485
R-1

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

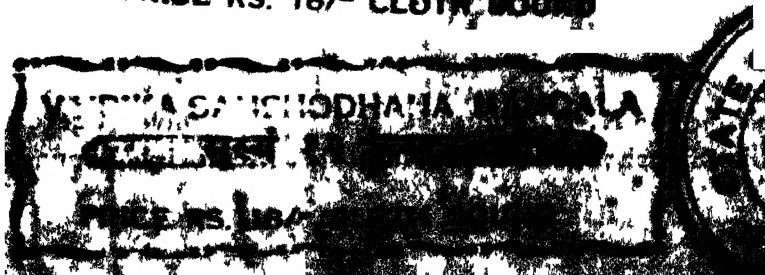
२-५ मण्डलात्मकः

द्वितीयो भागः

वर्ग १८५८

PRICE RS. 18/- CLOTH BOUND

**Printed by S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager,
Bharat Bhawan Vidyapeeth, Bharat Press, Poona 2**

All Rights Reserved

**Published by N. S. Santakke and S. K. Bhawe, Secretaries
at the Sahasrabhawan Mandal, Tilak Memorial, Poona 2 (India)**

Tilak Mahārāshtra University
VAIDIKA SAMSHODHANA MANDALA
(*Vedic Research Institute*)

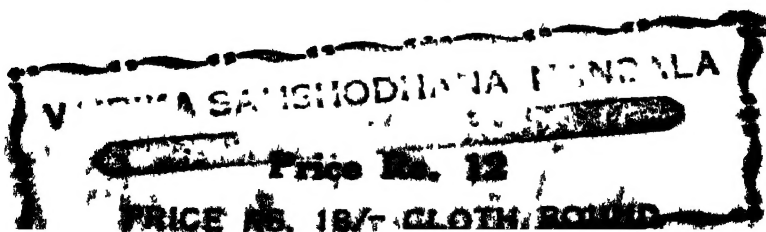
RGVEDA-SAMHITĀ

WITH THE
COMMENTARY OF SĀYANĀCHĀRYA

VOL. II
2—5 Maṇḍalas

1936

PRICE RS. 18/- CLOTH BOUND

159/2.
7

EDITORIAL BOARD

- 1 N. S. Sontakke, B. A. (T. U.) (*Managing Editor*)
- 2 C. G. Kashikar, M. A. (T. U.)
- 3 T. S. Varadaraj Sharma, Vedānta Vidyā
Praviṇa
- 4 B. V. Umranikar

Consulting Editors

Prin. V. K. Rajawade, M.A.
M. M. Vasudevashastri Abhyankar

ब्रह्मीभूत-श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिनः

जन्मकालः-श्रावण वा॥ ५

समाधिकालः-आषाढ शु॥ १

शके १७७६

शके १८३६

सादरं समर्पणम्

माण-ग्रामनिवासिनो द्विजवरात्ताताद्वर्णेशाभिधा-
लब्ध्वा जन्म सुनिर्मले द्विजकुले साध्यां रमायां शुभम् ।
साङ्गान्नायमधीत्य शास्त्रनिबहं श्रुत्वाऽऽत्मसादञ्जसा
सत्कर्मैकपरायणो विजयते टेंबेकुलालंकृतिः ॥ १ ॥

जीवान्भीमभवार्षवे निपतितानुद्धर्तुकामः सदा
ग्रन्थान्नैकविधान्धधात्सुविमलज्ञानैकपाथोनिधीन् ।
नानातीर्थनिषेवणे विहितधीर्योगाब्धिमन्थाचलो
भ्राजद्भारतभूमिभालतिलकः श्रीवासुदेवो यतिः ॥ २ ॥

तस्याऽऽस्थां श्रुतिगोचरां निरूपमां ज्ञात्वा स्वधर्मे रतिं
स्मारंस्मारमनर्घनिस्तुलगुणानृक्संहिताया असौ ।
विद्यारण्यसुधीन्द्रभाष्यकलितो भागो द्वितीयोऽप्यते
तत्पुण्यस्मरणे कृतज्ञपरया बुद्ध्या समोदादरम् ॥ ३ ॥

प्रारम्भाः खलु कर्मणीं सुमहतां सिध्यन्ति ये देहिनां
क्षीराब्धेर्दुहितुः कृपाङ्कुरितया दृष्ट्यैव न हान्यथा ।
भागस्यास्य यदङ्कनं समभवद्वीतान्तरायं द्रुतं
दिष्टया तत्र तदिन्द्रियागुरुकृपा हेतुत्वमापद्यत ॥ ४ ॥

INTRODUCTION

We have great pleasure in presenting to scholars and devout admirers of Ancient Indian culture the second volume of the R̥gveda comprising four Maṇḍalas namely 2, 3, 4 and 5, together with the commentary of Sāyaṇāchārya.

As in the case of the first volume, we have laid under contribution twenty five manuscripts of Sāyaṇa's commentary to make the present one as critically thorough as possible. The following gives a detailed account of the manuscripts—

The Bhāṇḍārkar Oriental Research Institute, Poona.

- $\frac{18 \text{ b}}{1870-71}$ 2nd Ashtaka with वृत्तमात्रा. Samwat 1609.

ख $\frac{\text{No. 5}}{1916-18} \frac{\text{No. 4}}{1916-18}$ 2 to 8 Ashtakas. Shaka 1739.

ग $\frac{\text{No. 15}}{\text{Vis. 1}}$ 2, 3 & 4 Ashtakas.

घ $\frac{\text{No. 4}}{\text{Vis. 1}}$ 3 to 7 Ashtakas. Samwat 1785.

The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.

च ZZ A 21 Ashtakas 1 to 6. This MS. was used for the first volume.

ज B. D. 115 & 240. Ashtakas 2 to 5. The first volume refers only to the second Ashtaka of this MS. Samwat 1730.

* *The Oriental Institute, Baroda.*

र Acc. No. 12211. 4th Ashtaka with वृत्तमात्रा. Samwat 1452.

क Acc. No. 12210. 3rd Ashtaka. Samwat 1880.

ख Acc. No. 12231. 2nd Ashtaka. Samwat 1871. Leaves are missing at frequent intervals. The first volume wrongly refers to this MS. by no. 12331.

The India Office Library, London.

ग $\frac{2992 \text{ to } 2999}{\text{R. R. 14c}}$ Ashtakas 1 to 8 complete.

घ $\frac{3126 \text{ to } 3129}{\text{R.R. 15f.}}$

च $\frac{1861 \text{ to } 1864}{\text{R.R. 14}}$ Ashtakas 3 to 8.

Saraswati Mahāl Library, Tanjore.

❖ Burnell's catalogue. A complete manuscript of the commentary.

The Prājna Pāthashālā, Wai, Dist. Satara.

❖ Ashtakas 1, 2, 5, 6, 7 & 8. This MS. could not be used for the first volume as we acquired it only recently.

The Theosophical Society, Adyar, Madras.

❖ 1, 2, 4, 5 & 8 Ashtakas. Samwat 1835. The first volume refers to the third Ashtaka which is really lacking.

❖ 2nd Ashtaka, from the 2nd Adhyāya to the end of the Ashtaka. Written on palm-leaves in Grantha character.

The Sanskrit College Library, Benares.

❖ 2nd Ashtaka. Samwat 1851.

The Ānandāshrama, Poona.

❖ Ashtakas 1 to 4.

❖ 2nd Ashtaka.

The State Library, Bikaner.

❖ A complete MS. of the commentary written in 1747 of Samwat Era. This MS. could not be fully availed of as it was discovered only after the major portion of this volume had gone through the press. We have, however, consulted it for important readings as will be seen from the discussion of readings. It will, of course, be utilized in editing the subsequent volumes.

❖ Ashtakas 1 to 8 complete. From the private library of Shrimant Sardar M. V. Kibe of Indore. The first volume wrongly refers to Veda-Shāstra-Sampanna Digambar Shastri Nene as the source of this MS.

❖ Ashtakas 2, 5 & 7. Shaka 1596. From Veda-Shāstra-Sampanna Chidambar Dikshit of Badli, Dist. Belgaum.

❖ Ashtakas 3 to 8 complete and some portion from 164th hymn of the first Mandala. Procured from Veda-Shāstra-Sampanna Kriṣṇāchārya Malgū of Bagalkot, Dist. Bijapur.

❖ Ashtakas 1, 2, 4, 5, 6, 7 & 8. Shaka 1779. This MS. arrived just after some portion of this volume had been printed. Veda-Shāstra-Sampanna Mahābaleshwar Dikshit of Gokarna, Dist. N. Kanara, kindly lent it to us from his private collection.

3rd Ashtaka only. From Veda-Shāstra-Sampanna Dattatreya Prabhakar Khadilkar of Poona.

Classification of the above MSS.

Ashtaka II—

Division I—क-व-व-व—conforming to our text. Subdivisions—(a)—व-व—more approximate to the text. (b)—क-व—gives explanatory and also supplementary readings.

Division II—क-क-क-क—differs much from the text, but generally supports readings different from those of Prof. Max Müller. क, being in Grantha character, sometimes differs from the rest.

Division III—क-ग-व-व-क-व-क—gives a considerable number of variants. Subdivisions—(a) क-व-क, (b) ग-व-क. क generally resembles ग-व-क, but sometimes agrees with the text.

Ashtaka III—

Division I—क-ग-ग-क-क—closely conforming to the text.

II—क-व-क. क sometimes differs from क-व; क-व omit grammatical portions and alternative explanations.

Division III—क-ग-व-क-क—differs frequently from the text. Subdivisions—(a) क-ग-क, (b) क-क.

Ashtaka IV—

Division I—ग-व-क-क—mostly conforming to the text. क occasionally differs. क always omits the grammatical portion and alternative explanations and abridges the introduction to hymns; while ग-क do so from the fourth Ashtaka.

Division II—क-क-क-क-क—shows some differences with the text. Subdivisions—(a) क-क-क—introduction to hymns is a little abridged. (b) क-क-क.

Division III—क-क-क-क-क—also shows differences with the text, frequently resembling क-क-क. These MSS. omit a number of words from the commentary.

In choosing readings we have given due importance to the authenticity of manuscripts. Every reading adopted in the text is generally based on manuscript or printed material. Sometimes we have had to adopt readings on the authority of even a single manuscript. The mere number of manuscripts has had no influence in the selection of readings. Prof. Max Müller says that he has manufactured readings out of the incorrect material before him and in a few cases, even without any manuscript authority. Such readings have been marked *. Some of the readings so manufactured by him

have been found in certain MSS. used by us. Readings other than these suggested by him have been adopted even though they have not been supported by any MS. in our possession. The Bombay edition does not mention the MS. material on which its text is based. But on comparison of that edition and our MSS., we feel convinced that MSS. were utilized by the editors. In a few cases, therefore, we have adopted the Bombay readings where our MSS. and Prof. Max Müller's edition have failed. We too have manufactured a few readings when all the above sources could give us no guidance. We have frequently differed from Prof. Max Müller and most of the above MSS. generally support our text in almost all such cases. We have stated reasons for such difference where necessary and have also quoted the readings in the Bombay edition ; vide discussion of readings at the end of the Sanskrit preface.

It is obvious that the reliability of a work like this depends on a number of complete and independent manuscripts acquired from different parts of India. In editing the first volume, we were able to consult a few palm-leaf manuscripts from the South. In the case of the present volume, however, we had only one and that too, covering only a portion of the second Ashtaka. These palm-leaf manuscripts form a class by themselves. They generally contain better readings and also occasionally additional elucidation. The importance of these MSS. will be evident from the foot-notes to the first volume. We hope to secure more manuscripts of this class for the subsequent volumes.

We gratefully acknowledge the many critical reviews, suggestions and encouragements from renowned scholars, which the publication of the first volume called forth. Their kind yet discriminating appreciation has redoubled our enthusiasm and energy for a task admittedly taxing and arduous. A critic remarks that "no MSS. of the text portions appear to have been consulted". But we have followed the traditional recitation of the Samhitā and the Padapāṭha; we do not think that there can be differences with regard to these two. We do not attach any importance to manuscripts in such a matter. Another critic remarks that we had not utilized manuscripts from Nepal. But on enquiry we were informed by Rājaguru Pandit Hemarāj of that State that no manuscripts of Sāyaṇa's commentary were available there; he also stated that the one MS. he knew of was merely a copy

of a printed work. We need not say that we have used every material available so far. It is the duty of lovers of Vedic literature to search for more manuscripts so that the edition may be as faultless and as useful as possible.

Notwithstanding scrupulous care, misprints have unfortunately occurred, a full list of which will be found at the end. We request our readers to bring defects to our notice and we shall see in future volumes that such defects do not recur.

In conclusion, we feel it a duty to thank those institutions and individuals who have so kindly and so readily lent us or procured for us valuable manuscripts. We cannot conclude without expressing our deep sense of gratitude to the generous-hearted ruling princes in Kathiawar, Rajputana, Central India and the Southern Maratha Country and also those others that are helping us in our undertaking. Especially we must mention here with deep regard and gratitude the name of Her Highness Mahārāni Saubhāgyavati Indirābāi Mā Saheba Holkar, Indore, whose encouragement has been of immense service to us. Financial reasons have delayed the publication of this volume and the delay would have been greater, but for the timely noble assistance rendered by Her Highness. In obedience to Her Highness's earnest desire we are dedicating this volume to the sacred memory of her revered Guru Shrimat Paramahansa Parivrājākāchārya Shri Vāsudevānanda Saraswati Tembe Swāmi who departed this life some twenty five years ago. It is well known what a great Yogi he was and how he brought many an erring soul to the path of righteousness. We must also acknowledge the services of Mr. S. R. Sardesai, manager of the Samartha Bhārat Press, who has helped in making this edition as accurate as possible. We hope, this volume, too, will meet with the approval of scholars.

20th December, 1936
Vaidika Samshodhana Maṇḍala,
Tilak Memorial, Poona 2 (India)

}

N. S. SONTAKKE
Managing Editor

The Executive Committee of the V. S. Maṇḍala

President

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

Vice-President

Mr. C. V. Vaidya, M.A., LL.B.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B.

Shrimant Sardar M. V. Kibe, M.A.

Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.

Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.

Āyurvedāchārya P. G. Nanal Shastri

Vidyānidhi Siddheshwarashastri Chitrav

Āchārya V. P. Limaye, B.A., (T.U.)

Secretaries

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (T.U.)

Mr. S. K. Bhawe, B.A. (T.U.)

प्रास्ताविकम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथायम् ऋग्वेदसंहितायाः श्रीसायणाचार्यभाष्यसमेतायाः द्वितीयादिपञ्चमास्तमण्डलचतुष्टयात्मको द्वितीयो भागः विद्वज्जनकरकमलेषु सादरं समर्प्येत इति निवेदयितुमस्मिमात्रं मोक्षामहे ।

प्रथमभागवद्व्यापि संशोधने बहूनि भाष्यलिखितपुस्तकान्युपयुक्तानि । तेषां संज्ञाचक्षो निर्दिश्यते—

पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमंदिरसंस्कन्धीनि—

क $\frac{18 B}{1870-71}$ द्वितीयाष्टकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १९०९ । पुष्टमात्रावन्त्यक्षराणि ।

ख $\frac{5}{1916-18}$ $\frac{4}{1916-18}$ द्वितीयाष्टकमास्ताष्टकसप्तकभाष्यम् । लेखनकालः शकः १७३९ ।

ग $\frac{15}{Vis. I.}$ द्वितीय-तृतीय-चतुर्थाष्टकानां भाष्यम् ।

घ $\frac{4}{Vis. I.}$ तृतीयादिसप्तमास्ताष्टकपञ्चकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १७८५ ।

मुम्बापुरीस्थ—' रॉयल एशियाटिक सोसायटी '—संबन्धिग्रन्थसंग्रहालयादानीते—

च ZZ A 21 प्रथमादिषष्ठास्ताष्टकषट्कभाष्यम् । प्रथमभागसंशोधनार्थमिदमुपयुक्तम् ।

ज B. D. 115 and 240 द्वितीयादिपञ्चमास्ताष्टकचतुष्टयभाष्यम् । प्रथमभागे द्वितीयाष्टकसंशोधनार्थं च ज-संज्ञाकृतं पुस्तकमुपयुक्तं तदेतदेव ।

बडोदर(बडोदा)नगरस्थित—' ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूट '—संबन्धिग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि—

र ACC. 12211 चतुर्थाष्टकभाष्यम् । पुष्टमात्रावन्त्यक्षराणि । लेखनकालः संवत् १४५२ ।

क ACC. 12210 तृतीयाष्टकभाष्यम् । संवत् १८८० ।

घ ACC. 12231 द्वितीयाष्टकभाष्यम् । संवत् १८७७ । मध्ये कश्चित् कश्चित् पत्राणि विनष्टानि ।

प्रथमभागेऽस्योल्लेखः कृतः । परंतु तत्र प्रमादात् १२३३१ इति क्रमाङ्को दत्तः ।

कण्ठनगरस्थित—' इन्डिया ऑफिस लायबरी '—नामकग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि—

प 2992-2999 (R.R. 14 C) आदित आरभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् ।

क 3126 -3129 (R.R. 15 f) " " "

घ 1861-64 (R. R. 4 d) तृतीयाष्टकाद्वारभ्य अष्टमाष्टकान्तं भाष्यम् ।

मद्रपुर(मद्रास)निकटवर्ति-अडयारग्रामस्थित—' बिर्जोलॉफिकल सोसायटी '—संबन्धि-
ग्रन्थसंग्रहालयादानीते—

स प्रथमद्वितीयचतुर्विंशमाष्टकानां भाष्यम् । प्रथमभागप्रस्तावनायामिदमुल्लिखितम् । परंतु तत्र तृतीयाष्टकस्यापि भाष्यमस्तीति यन्निर्दिष्टं तत्प्रामादिकम् ।

क१ द्वितीयाष्टकस्य द्वितीयाध्यायमारभ्य द्वितीयाष्टकसमाप्तिपर्यन्तम् । इदं ग्रन्थलिपिलिखितं तात्पर्यप्रपुस्तकम् ।

पुण्यपत्तनस्थ-‘आनन्दाश्रम’-संविधग्रन्थसंग्रहालयादानीते—

न प्रथमाष्टकादारभ्य चतुर्थाष्टका-तं भाष्यम् ।

न१ द्वितीयाष्टकभाष्यम् ।

ज द्वितीयाष्टकभाष्यम् । वाराणसीस्थ—‘संस्कृत-महाविद्यालय’-संविधि । संवत् १८५१ ।

त तञ्जौरनगरस्थ—सरस्वतीमहालग्नग्रन्थसंग्रहालयस्थं समग्रं भाष्यम् ।

थ तृतीयचतुर्थवर्जमितरेषामष्टकानां भाष्यम् । वैराज (वाई) क्षेत्रस्थित-प्राज्ञपाठशालासंविधि ।

प्रथमभागमुद्गणानन्तरमिदमुपलब्धमतस्तत्संशोधने नास्योपयोगः कर्तुं पारितः ।

न प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् । इन्दूर-नगरवास्तव्य-श्रीमत् मा. वि. क्रिन्ने-महोदयानामिदं पुस्तकम् । प्रथमभागप्रस्तावनायां वेदशास्त्रसंपन्न-दिगम्बरशास्त्री नेने-महाशयाना-मिदमिष्यज्ञानत उल्लिखितमिति मन्तव्यम् ।

भ अस्यवामीयसूक्ते (म. १ सू. १६४) केषांचिन्मन्त्राणां तथा तृतीयाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तभागस्य च भाष्यम् । इदं पुस्तकं विजापूरप्रान्तीय बागलकोटग्रामवास्तव्य-कृष्णाचार्य-मळगी-महोदयैर्दत्तम् ।

म द्वितीय-पञ्चम-सप्तमाष्टकानां भाष्यम् । लेखनकालः शकः १५९६ । इदं पुस्तकं वेणुग्राम- (बेलगांव) प्रान्तीय-बडलीग्रामवास्तव्य-चिदम्बरदाक्षितमहोदयैर्दत्तम् ।

य प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् । बिकानेरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थम् । अस्य पुस्तकस्योपलब्धेः प्रागेव एतद्भागमुद्गणमवसितप्रायमासीत् । अतः प्रधानानामेव केषांचिपाठानां पाठभेदादिविचारे संग्रहः कृतः । तथाप्यवशिष्टभागमुद्गणे इदं पुस्तकं सुदृष्टयोक्ष्यते ।

श तृतीयाष्टकवर्जं समग्रं भाष्यं १७७९ शके लिखितम् । इदं पुस्तकं गोकर्णक्षेत्रवास्तव्य-वेदशास्त्रसंपन्न-महाबलेश्वरदीक्षितमहाशयैर्दत्तम् । अस्य भागस्य कियदंशमुद्गणानन्तरमिदमुपलब्धम् ।

स तृतीयाष्टकभाष्यम् । पुण्यपत्तनवास्तव्य-वेदशास्त्रसंपन्न-दत्तात्रेयशास्त्रि-खाडिलकर-महाशयैर्दत्तम् ॥

पुत्रेषु पुस्तकेषु समानपाठाद्युपलभ्यनिबन्धनं केषां केषां परस्परसादृश्यं समीक्षितमिति निरूप्यते ।

द्वितीयाष्टकपुस्तकमध्ये तावत्—

१ त-थ-न-व-पुस्तकेषु पाठाः प्रायशः समाना एव अस्मत्स्वीकृतपाठानुसारिणः । तत्रापि न-व-पुस्तकपाठानामस्मदीयपाठानां च विशेषतः साम्यमुपलभ्यते । त-थ-पुस्तकयोः कचिदधिकानि विवरणवाक्यान्युपलभ्यन्ते ।

२ क-स-स१-म-पाठाः अस्मत्स्वीकृतपाठेभ्यः प्रायशो विभिन्नाः तथापि यत्र मॅक्समुलरपाठेभ्यो विभिन्नाः पाठा अस्माभिः स्वीकृताः तत्रैते अस्मत्स्वीकृतपाठैः संबन्धन्ते ।

३ ख-ग-च-ज-श-ण१-पुस्तकेषु बहवः पाठभेदा उपलभ्यन्ते । तत्रापि ख-च-ज-पुस्तक-पाठानां ग-ज-व१-पुस्तकपाठानां च विशेषतः परस्परसाम्यं दृश्यते । ण-पुस्तके पाठभेदा न्यूनाः ये लोपकभ्यन्ते ते ग-ज-ण१-पुस्तकपाठसंवादिनः ।

तृतीयाष्टकपुस्तकेषु—

१ त-न-भ-क-स-पुस्तकानि मूल(text)पाठानुसारीणि ।

२ ख-प-क । प्रायशः परस्परसाम्यवन्ति । तत्रापि क-पुस्तकमितराभ्यां भिद्यते इत्थिन् । ख प - पुस्तकयोः व्याकरणप्रक्रिया विकस्यतायां इत्यादयो न सन्ति ।

३ ख-ग-च-ज-ण । बहुत्र मूलपाठविसंवादीनि । एवंपि ख-ग-च-पुस्तकानां ज-ण-पुस्तकयोश्च विशेषतः परस्परसाम्यमुपलभ्यते ।

चतुर्थाष्टकपुस्तकेषु—

१ ग-घ-ज-श । एतानि मूलपाठसंवादीनि । घ-पुस्तके, चतुर्थाष्टकादारभ्य ग-ज-पुस्तकयोश्च व्याकरणप्रक्रियादिकं न विद्यते, प्रतिसूक्तं ऋष्यादिबोधकप्रस्तावनायाश्च संक्षेपः कृतः ।

२ ख-च-ण-प-क-ब । कचिमूलपाठविसंवादीनि । एवंपि ख-च-ण-पुस्तकानां प-क-ब-पुस्तकानां च विशेषतः परस्परसाम्यं दृश्यते । ख-च-ण-पुस्तकेषु प्रतिसूक्तं ऋष्यादिबोधकप्रस्तावनायाः संक्षेपः कृतोऽस्ति ।

३ झ-त-न-भ-र । एवंपि मूलपाठविसंवादः कचिदुपलभ्यते । एतानि ख-च-ण-पुस्तकैः सहापि सामान्यतः साम्यमावहन्ति । एषु सप्तस्वपि पुस्तकेषु इतस्ततः पदानि वाक्यानि च गलितानि ।

इमानि सर्वाण्यपि लिखितपुस्तकान्मवलोक्य एतदुपलब्धाः विभिन्नाः पाठाः सम्ग्राहिषता-स्माभिः । तत्र ये अर्थतः शब्दतन्त्रानवद्याः ते मूले स्वीकृताः । एकस्मिन्नपि पुस्तके समीचीनः पाठ उपलब्धश्चेत् प्रायशः स एव स्वीकृतः । परंतु कचिकचिसर्वेष्वपि पुस्तकेषु लेखकप्रमादनिबन्धनाः अशुद्धा एव पाठा उपलभ्यन्ते । एतादृशस्थलेषु प्रायशः शुद्धपाठाः स्फुटं शक्यन्त एवानुमातुम् । मॅक्स-मुल्लरपण्डितैरपि एतादृशस्थलेष्वभ्यूहिता एव पाठाः स्वीकृताः । परंतुतैरभ्यूहिताः केचित् पाठा अस्मदीयादर्शपुस्तकेष्वप्युपलभ्यन्ते । यत्र आदर्शपुस्तकेषु शुद्धपाठा नोपलब्धाः तत्र मॅक्समुल्लरस्वीकृता एव पाठाः आश्रयाभिरपि स्वीकृताः । ये च मॅक्समुल्लरमहाशयैर्मूलपुस्तकेष्वनुपलब्धाः पाठाः संभावना-मात्रेण स्वीकृताः तेऽस्माभिः पाठभेदादिविचारे निर्दिष्टाः । एतेषां पृथगवगमार्थं मे इत्यक्षरापूर्वं तादृशमपि कृतं समस्ति । मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकस्य मूलपुस्तकं किमिति तत्संशोधकैर्न निर्दिष्टमस्ति । तथापि तत्पुस्तकस्यास्मदीयादर्शपुस्तकानां च तुलनयेदमवगम्यते यत्तैरपि संशोधनकृते कानिचित् पुस्तकान्युपायुज्यन्तेति । तस्माद्यत्रास्मदीयादर्शपुस्तकेषु मॅ-पुस्तके च शुद्धपाठा नोपलब्धा एतादृशेषु द्वित्रेषु प्रवेशेषु मुम्बापुरीपुस्तकपाठा अप्यस्माभिः स्वीकृताः । यत्रादर्शपुस्तकेषु पूर्वोक्तमुद्रितपुस्तकयो-श्चाशुद्धा एव पाठा उपलभ्यन्ते तत्रास्माभिरपि पाठा अभ्यूहनीया एव संवृताः । परंतुतादृशप्रदेशाः अतीव विरलः । अस्मिन् भागे बहुत्र मॅक्समुल्लरपुस्तकपाठापेक्षया समीचीना विभिन्नाः पाठा अस्माभिः प्रायशः बहुलिखितपुस्तकानुसारेण स्वीकृताः, ते सर्वेऽपि पाठभेदादिविचारे प्रपञ्चिता एव । एतादृशस्थलेषु मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकपाठा अपि तुलनार्थं पाठभेदादिविचारे उल्लिखिताः ।

प्रथमभागसंशोधने तावत् कानिचन दक्षिणास्यानि तालपत्रपुस्तकान्मरमाभिरुपलब्धानि । परंतुतत्रागलौकिकार्थमेकमेवोपलब्धम् । तदपि द्वितीयाष्टके केचोचिदध्यायानामेव । एतेषु पुस्तकेषु

अथैकिकिरिक्तितुस्तकपाठेभ्यो भिन्नाः समीचीनतराश्च पाठा बहुश उपलभ्यन्ते । प्रथमभागस्थाना-
निरूपणकपाठानामवलोकनेनैवैतेषां वैशेष्यमवगम्युं शक्यते । वाचस्पत्यमस्माभिरुक्तास्तुस्तकसंपादने
अनेकैः किंचित् एव ।

वैद्य मनीषिप्रवरैः प्रथमभागप्रकाशनानन्तरं तदुज्ज्वलपरीक्षणेन उपयुक्तसूचनामिश्र अस्माक-
मभिप्रेक्ष्येतस्मिन् कार्ये प्रवृत्तिस्तदहम् द्विगुणीकृतौ तेभ्यो बहुशो धन्यवादान् वितरामहे । केनचित्सु-
विधा निरूपितमासीत् यत्संहितापदपाठयोः संशोधने न काम्यपि पुस्तकानि प्रमाणीकृतानीति प्रति-
भातीति । अत्रेदं श्रुतो यस्मात्त्रयापि भ्रमप्रमादादिवोचरहितोऽनादिकालप्रवृत्तो वैदिकसंप्रदाय एवास्माभिः
प्रमाणीकृत इति । किञ्चित्पुस्तकेषु लेखकप्रमादानां संभाव्यमानतामनुचिन्त्य ह्याभ्यां श्रोत्रियप्रचाराभ्यां
संहितापदपाठयोः संशोधनमकारि । अपरेण विपश्चिता समसूच्यत यत् नेपालदेशस्थानि भाष्यपुस्तकानि
संशोधनकृते नोपयुक्तानीति । परंतु नेपालमहाराजगुरवः पण्डितवर्याः हेमराजमहोदयाः पद्मद्वारास्माभिः
पृष्टा एव निवेदयन्ति—सायणभाष्यपुस्तकं तद्देशे नास्त्येव । यत्कुत्रचिदेकं विद्यते तत्कस्यापि मुद्रित-
पुस्तकस्य प्रतिकृपिरेवेति । यथोपलभ्यमानाभिः संशोधनकृते पुस्तकानि समग्राहिष्यत । यत्र
कचिदस्माभिरज्ञातानि पुस्तकानि विद्यन्ते चेत् वेदविद्याप्रामिनीऽस्मानवगमयेयुरिति संप्रार्थयामहे येन
तेषां प्रयोगः संशोधनविधौ क्रियेत ।

अङ्गीकृतायामपि महत्त्वां जागरूकतायां ये केचन मुद्रणदोषाः समभवन् तेऽन्ते संगृहीताः । यदीतरे
केचन दोषाः सुविधां दृष्टिपथमवतरेयुस्तेऽस्माकं निवेदनीया इत्यभ्यर्थ्यते, येनैतादृशदोषपरिहरणेऽस्माभिः
इतः परं बल्य आस्वीयेत ।

अन्ते च अस्यापि भागस्य संशोधनकृते भाष्यलिखितपुस्तकदानेनास्माननुगृहीतवता-
मुपकारभरमविस्मरणीयं मन्यामहे । अपि च वैद्य सौराष्ट्र-राजस्थान-मध्यभारत-महाराष्ट्रादि-
देशीयैर्गुरुपद्वैरितरेभ्योदारद्वयैरेतन्नागप्रकाशनार्थमनस्येन द्रविणदानेन साहाय्यकमारचितं तेषामपि
बहुशो धन्यवादान् वितरामहे । अत्र च इन्दूरनगरस्थ-होळकरकुलेन्द्रिया महााराष्ट्रा सौ. इन्दिरादेव्या
नाम विद्येयत उल्लेखार्हं मन्महे । यद्येषा महाराष्ट्री सामयिकेन द्रव्यदानेन नोपाकरिष्वत् तर्हेतन्नाग-
प्रकाशनमितोऽपि बलम्बिष्यत । एतस्या एव महाराष्ट्रा आदेशादयं भागः एतत्परमपूज्यगुरुणा गङ्गीभूत-
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिनां स्मृतये समर्प्यते । एते च योगिवर्याः
स्वसूक्तिमिलोकानां मोहजालमपाकुर्वन्त इमां भारतभूमिमलमकारुः, उपपञ्चविंशत्यसरेभ्यः प्राक् ब्रह्मभूयं
चागमन् । अपि च श्रीसमर्थभारतमुद्रणालयाधिकृतानां श्री. स. रा. सरदेसाई—महाशयावामपि
कृतज्ञतां प्रदर्शयामहे । अन्ते चायमपि भागः प्रथमभागवत् बुधानामादरार्हः स्वाधित्याशास्त्रहे ।

१८५८ शकवत्सरे

मार्गशीर्षपुष्यसप्तम्याम्

}

विद्वज्जनविषेयो वै. सं. मण्डलकर्तृकाहः

सोनटके इत्युपाह्वो नारायणधर्मा

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ पाठभेदादिविषयकविचारः ॥

मं = मॅक्समुहुरसंशोधितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र * एतद्विहं दत्तं तत्र मॅक्समुहुरमहाशयानां तत्संशोधितपुस्तकेषु तादृशः पाठो नोपलब्ध इति मन्तव्यम् ।

मु = मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तके ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते । परंतु यत्र व-पुस्तकपाठः पृथक्निर्दिष्टः तत्र तद्वर्गेभ्यति बोध्यम् ।

× = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति । अत्रापि व-पुस्तकपाठः पृथक्निर्दिष्टमेव तद्व्यतिरिक्तेषु नोपलभ्यते इत्यर्थो ज्ञेयः ।

२. १ सनन्तस्य—अत्र 'ऊमो इत्यात्' (पा. ख. ८. ३. ३२) इति सूत्रेण यद्यपि 'सन्नन्तस्य' इति भाष्यं तथापि 'आगमसाक्षममित्यम्' इति परिभाषया समाधेयोऽयं पाठः । एतादृशस्थलेषु कश्चित् ऋमुडागमसहितः कश्चित् तद्विरहितश्च पाठः लिखितपुस्तकेषु उपलभ्यते । यथोपलभ्यं चास्माभिः स्वीकृतः । वैयाकरणैस्तु 'सन्नन्तः' 'इत्यादौ ऋमुडागमः क्रियते । 'वक्तव्यः, यणचि' इत्यादौ न क्रियते च ॥ २.२ आशु शीघ्रं शुचं दीप्तः सन् यतः संसेव्यते—ख-च-ज१-व । आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसेव्यते—ज-ज-य-न-व । आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसेव्यते—क-स । आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या सन् यतः संसेव्यते—त । आशु शीघ्रं शुचं दीप्तः सन् यतः संसेव्यते—*मं । आशु शीघ्रं शुचं दीप्तः सन् यतः संसेव्यते—मु । अत्र 'आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या सन् यतः संसेव्यते' इति पाठः स्यादिति मॅक्समुहुरमहाशयः उपेक्षन्ते ॥ २. १५ आप्रीध्रिष्य—क-ख-च-स१-ज१-म-व-मु । अप्रीध्रिष्य—य-न-य-मं ॥ ३. १७ शोभनवीर्यं धनम्—§-मु । शोभनवीर्यम् । वीर्यं धनम्—मं । परंतु वीर्यस्य धनवाचित्वमितरत्र क्वपि न दृश्यते । क. सं. १. ३६. १७, १. ४०. २, ३. १०. ८ इत्यादिप्रदेशेषु सुवीर्यस्य धनवाचित्वं शोभनवीर्येति धनमिति धनं विशेषणत्वेनाध्याहृत्य व्याख्यायं दृश्यते । अस्मात्स्वीकृतपाठेऽपि शोभनवीर्यम् इत्यस्य बहुव्रीहिभाषित्य शोभनवीर्येति धनविशेषणत्वेन अर्थो बोध्यः ॥ ४. १० जुह्वः—क-म-व । उत्पन्नः—मं-मु ॥ ५. १८ पितृत्वकामाय पितृत्वेन भ्रातृत्वकामाय भ्रातृत्वेन पुत्रत्वकामाय पुत्रस्थानीयो भवति । अत्र अग्निविहं पितृत्वादिं कामयमानाय—अग्निं स्वपितृत्वेन भ्रातृत्वेन पुत्रत्वेन वा कामयमानाय—इत्यर्थो बोध्यः ॥ ५. २५ मन्त्रप्रतिपाद्याकारेण । लिखितपुस्तकेषु 'मन्त्रप्रतिपाद्याकारेण' इति दृश्यते तद्व्युत्पत्तिं प्रतिभाति ॥ ६. १० होमनिष्पादिका—क-म-मु । होमनिष्पादिका ?—मं । अपाग्नीवी एव पाठः ॥ ६. १४ एतज्जियामिका—स१-ज-म । एतज्जियामिका ?—मं-मु । एषोऽप्यपाग्नीवीः ॥ ७. २० वसुः—§-मं-मु । अत्र 'वसुः' इत्यस्य स्थाने 'वसुः' इति भाष्यकारः पठितवान् ॥ ८. ३-४ मन्त्रसहितमथनेन—§-मु । शोभनमन्त्रसहितमथनेन—मं ॥ ८. १६ एतद्व्युत्पत्तिं प्राधान्यामिप्राप्तम्—§-मु । एतद्व्युत्पत्तिं प्राधान्यामिप्राप्तम् ?—मं ॥

९. १ प्रवर्धयत—म-वर्धयतपुस्तकेषु मं-पुस्तके च । प्रवर्धयत—म-मु । अवमेव युक्तः पाठः ॥ ९. १० अग्निपादे सति शरीरं बलं भवतीति प्रसिद्धम्—स१ । अग्निपादे सति शरीरं भवतीति प्रसिद्धम्—ख-ग-च-ज१ । अग्निपादे सति शरीरबलं स भवतीति सिद्धम्—क । अग्निपादे

अग्नि शरीरं बलं भवतीति प्रसिद्धम्—य-न-य-य । अग्निपादवे सति शरीरबलं भवतीति प्रसिद्धम्—
 मं । अग्नेः पादवे सति शरीरं बलवत् भवतीति प्रसिद्धम्—मु ॥ ९. १७ आकाङ्क्षन्ते—य-
 क्ष-न-यतिरिक्तेषु लिखितपुस्तकेषु । आकाङ्क्षन्ते—य-मं । आकाङ्क्षन्ति—क्ष-न ॥ ९. १९ सुखसुख-
 र्णधिकरणेषु—क-ख-ग-च-क्ष-क्ष-न-न-त-य-न-य । स्वसर्गाधिकरणेषु—मं । सर्गाधिकरणेषु—
 क्ष ॥ ११. १० द्युलोकान्तरिक्षम्—ई-मं । अत्र द्युलोकोऽन्तरिक्षमिति मु-पुस्तके पाठः । अयमेव
 साङ्ख्यः ॥ ११. २४ वि विद्युतुः । वि विद्युतः—मं । परंतु अत्र वैदिका 'वि विद्युतुः' इत्येव अर्थायते ॥
 १३. १८ पिता दीप्यते—मु । पिता दीप्यति—ख-ग-च-न-त-य-न-य-य । दीप्यति—क-म ।
 दीप्यते—क्ष-न । पित्रा दीप्यते—मं ॥

१७. ५ समाङ्गिकाम्—म-मु । समक्तम्—क-ख-क्ष-म । समङ्क्तम्—ग-च-ज-क्ष-न-न-त-य-
 न-क-य । सक्तम्—य ॥ १७. १०-११ सरस्वती एतन्नामिकेयं देवी तथा इच्छा देवी भारती ख-
 क-क्ष-क्ष-न-म । सरस्वती इक्षितनामिका देवी भारती च—मं-मु । सरस्वती एतन्नामिका देवी भारती
 च—य ॥

१९. २१ य एवं देवैः—ई । स एवं देवैः—म । एवं देवैः—मु ॥ २०. ६-७ यद्वा
 अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिः यजमानविषया रण्वा स्वस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत्—य-म ।
 यद्वा अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रण्वा तद्वत्—य-मं-मु । अग्नेः स्वीयपुष्टिर्यथा
 रमणीया तद्वद्यजमानस्य पुष्टिरपि अग्नेः रमणीया इति अस्मरस्वीकृतपाठस्यार्थः ॥ २०. ८ दक्षोः—
 क-क्ष-म-य-मु । दक्षोः—मं ॥ २१. २. व्यथाकराः—क-क्ष-म-मु । व्यथकराः ?—य-मं ॥ २१.
 २२ संततानि—ई । संततानि—मं-मु ॥ २. १० छान्दसं भजन्तः ?—ख-ग-च-न-न-त-
 य-य-य-मं । त्वां संभजन्तः—मु । अयं समीचीन इति प्रतिभाति ॥ पारोक्ष्येण—क-ख-ग-च-न-न-क-
 मु । परोक्ष्येण ?—य-मं ॥ २२. १२ उपरेऽधिकत्वेन—? मं । उपरि अधिकत्वेन—मु । अत्र 'उपरो-
 धकत्वेन' इति स्वादिति संभाव्यते ॥

२२. २८ प्रयक्षम् । 'प्रयक्षम्' इति पदपाठः । भाष्यकारः 'प्रयक्षम्' इत्यधीते ॥ २३. १४
 पूर्वस्मिन् मन्त्रे—क-क्ष-य-म । पूर्वे मन्त्रे—ख-ग-च-क्ष-न-न-य-य-मं-मु ॥ २३. १८ काव्या
 काव्यानि—ख-ग-च-क्ष-न-न-म-मु । काव्यानि—य-मं ॥ २४. ८ अङ्गुलयः—ख-ग-क्ष-न-न-न-
 न-य-मु । या अङ्गुलयः—य-य-मं ॥ २५. १२ तमेव तस्मात्त्वम्—क-च-न-य-म-य-ल । त्वमेव
 तस्मात्त्वम्—ख-ग-न-मु । त्वमेव तस्मात्त्वम्—मं ॥ २५. १३ सर्वदेवार्थं यागम्—क-ग-च-न-न-न-
 म । सर्वदेवार्थयागम्—मं-मु ॥

२५. १६ अपराङ्गिक्याम् । अत्र 'आपराङ्गिक्याम्' इति भाष्यम् ॥ २६. ३ संस्वरमाणा
 गुपसदमाचरन्ति—*मं । संस्वरमाणा गुपसदाचरन्ति—य-मु ॥ २६. ५ स्तुत्युपहृदितेन—*मं-मु ।
 २६. २२ युवतम्—ई-मु । युवतम्—मं ॥

२७. १७ भवणीकर्मणि—क्ष-न-वर्जेषु । भवणाकर्मणि—*मं-मु । अयमेव समीचीनः पाठः ॥
 २७. २० युवतम्—ई-मु । युवतम्—मं ॥ २७. २१ मथनहविःस्तोत्रादिना—य-वर्जितेषु । मन्थनं—
 मं-मु ॥ २८. ८ अरुपशुतीरिव—*मं । असस्तुतीरिव—य; असस्तुतीरिव—मु ॥ त्वमा । 'त्वमा' इत्यस्य
 स्थाने 'त्वमा' इति भाष्यकारः पठति ॥

३०. ११ सचेमहि संगच्छेमहि—क-च-क्ष-क्ष-न-न-म-ल-मु । सचेमहि—ख-ग-न-य-
 न-य-मं ॥

३२. २६ यद्वा मनोता ?—ई । यद्वा मानयिता—*मं-मु ॥ ३३. ८ इत्यङ्गोक्तः—ई-मं-
 मु । अत्र 'अत्र' इति पदमनावश्यकम् । 'इत्यङ्गोक्तः' नास्ति—य ॥ ३३. १९ इतिवद्वाग्नेन ।

एतदसाम्येतेषु 'इविःप्रधानेन' इति लघिसर्गपाठः लिखितपुस्तकेषु दृश्यते । तथापि स व्याकरण-
विद्वद् इति उपेक्षितः ॥

३४. १० अग्नी रथं बहतः—१-मं । अग्नी बहतः—व । सु-पुस्तके एतच्चास्ति ॥ ३४. १८
उत अपि च अरुणा आरोचमानौ शुक्रवर्णौवग्नी बहतः—क-स-व-व । मं-पुस्तके एत-
च्चास्ति । उत अपि च अरुणा आरोचमानावग्नी रथं बहतः—म-सु ॥ ३५. १३-१४ सिञ्चामि
दीप्यामि वा । 'घृ क्षरणदीप्योः' । लटि रूपम् । अस्मिन्पुत्रे (?) वाजसनेयकम्—
जुहाम्यग्निं इविषा घृतेन—क-स-म-व । अयं भागः मंससमुत्तरमहासर्वैर्नोपलभ्यः । (तृये-स्तये—
म । जुहाम्यग्निं—जिघर्म्यग्निम्—म) । सिञ्चामि—सु । इदं ब्राह्मणवाक्यं 'जिघर्म्यग्निं इविषा,' 'आ
विश्वतः प्रत्यञ्चम्' इति मन्त्रद्वयस्य व्याख्यानरूपं दृश्यते । परं त्वेतादृशानुपूर्वी कृत उद्धृतेषु च
ज्ञायते । सप्तपथब्राह्मणगतः एतन्मन्त्रव्याख्यानरूपः काण्वमान्वेदिनशास्त्रयोः प्राचक्षः सत्यनः
ब्राह्मणभागः अधो दीयते—

आ त्वा जिघर्मि मनसा घृतेनेति । आ त्वा जुहोमि मनसा च घृतेन केयेतप्रतिक्षिप्यन्तं
भुवनानि विधेति प्रत्यक् शेष सर्वाणि भुवनानि क्षिपति पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमिति पृथुर्वा एव
तिर्यक् वयसो बृहन्धूमेन व्यचिष्टमक्षै रभसं दक्षानमित्यवकाशवन्तमक्षैरक्षादं दीप्यमानमित्येतत् ॥ १९ ॥
आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्मीति । आ सर्वतः प्रत्यञ्चं जुहोमि त्वेतद्वरक्षसा मनसा तज्जुप्तेस्वदेव-
मामेन मनसा तज्जोषयेतेत्येतन्मर्यत्रीः स्पृहयद्गर्जो अग्निरिति मर्यत्रीक्षेत्रं स्पृहयद्गर्जोऽग्निर्नामिदृशे
तन्वा जर्जुराण इति न क्षेपोऽभिदृशे तन्वा दीप्यमाणो भवति ॥ २० ॥

तैत्तिरीयसंहितायामप्येतन्मन्त्रद्वयव्याख्यानमुपलभ्यते । यथा—जिघर्मि ॥ ४ ॥ अग्निं मनसा
घृतेन प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमक्षै रभसं विद्वानम् । आ त्वा
जिघर्मि वयसा घृतेनारक्षसा मनसा तज्जुप्स्य । मर्यत्रीः स्पृहयद्गर्जो अग्निर्नामिदृशे तज्जुवा जर्जुराणः
(तै. सं. ४. १. २. ४-५) ॥

जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेनेत्याह । मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति । प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि
विक्षेप्याह । सर्वत्र शेष प्रत्यक् शेषेति । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमित्याहास्यो शेष जातो महान् ॥ २ ॥
भवति ॥ व्यचिष्टमक्षै रभसं विद्वानमित्याहास्यमेवास्मै स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते च एवं वेदा त्वा
जिघर्मि वयसा घृतेनेत्याह । तस्मात्पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदत्परक्षसेत्याह रक्षसामपहस्यै ।
मर्यत्रीः स्पृहयद्गर्जो अग्निरित्याहापचितिमेवास्मिन् दधात्यपचितिमांभवति च एवम् ॥ ३ ॥ वेद मनसा
त्यै तामाप्युमर्हति यामप्युर्नग्राबाहुतिं जुहोति मनस्वतीर्ध्यां जुहोत्याहुत्पोराप्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै
(तै. सं. ५. १. ३. २-४) ॥

३५. १४ पृथिव्या एव वयसा—१ । पृथुं तिरश्चा वयसा—मं-सु ॥ ३५. १५ इत्यनवका-
शानवन्तम्—स-त-थ । इत्यनवकाशानवन्तम्—स-ग । इत्यनवकाशानवन्तम्—म-व । इत्यनवकाश-
नवन्तम्—म । इत्यनवकाशानवन्तम्—मं-सु ॥ ३६. ८ ज्ञ्याम—म-सु । ज्ञ्यामः ?—य-मं ॥

३८. २२ एकधातुः अनुवाद्—स-ग-ण-१-व-व-सु । एकधातोरनुवाद्—मं ॥ ३८. २२
लुकि रूपम्—१ । अत्र 'लुकि रूपम्' इति भाव्यम् ॥ ३८. २४ लुकि रूपम् । ककि रूपम् ?—१ ॥
३९. १४ महान्तम्—स-स-१-क-सु । मं-पुस्तके एतच्चास्ति ॥ ३९. २४ मनुष्याणां रहितम्—
मं-सु । 'मनुष्याणामहितम्' इति पाठः स-१-पुस्तके उपलब्धः स एव समीचीनः प्रतिभाति ॥ ४०. २
वज्रानि—स-१-म-स-व-सु । वज्रानि—य-मं ॥ ४०. २० प्रकृष्टं दक्षिणम्—क-स-स-१-म-स-व-
व-म-व-व । प्रकृष्टमक्षम्—मं-सु ॥ ४१. ३ दानजोषावार्हसया—क-स-म-व-सु । दानभागवार्हसया—
मं ॥ मन्वसाया—क-स-व । मन्वसा—मं । मन्वसाया मन्वसा—सु ॥ ४२. ३ मन्वसाया । अत्र

‘आद्यामः’ इति भाष्यम् ॥ ४२. ७ भवन्ति । वेति पूरणः—क-स-म-व-मु । भवेति पूरणः—व । भवन्तीति पूरणः—मं ॥ ४२. २२ यास आर्षधातुकत्वात्—सः । इतरेषु मं-पुस्तके च ‘वा स आर्षधातुकत्वात्’ इति पाठः । परंतु सोऽशुद्ध इति प्रतिभाति । वा आर्षधातुकत्वात्—मु ॥ ४२. १३ ऊर्जवाभिः—म । ऊर्जनाभिः—व-मं-मु ॥ और्जः । अत्र म-पुस्तकस्थः और्जवः इति पाठः समीचीनतरः ॥ ४३. २२ तीर्णतमस्कस्थ—क-स-ग-व-स-स-ग-ग-म-व । तीर्णतमस्कस्थ—व-व-व-व-मं । तीर्णतमस्य—मु ॥

४४. २२ सूक्तं ईसेत्—व-ग-ग । संत्येत्?—व-मं-मु ॥ ४५. २१ भूवादिः ? । ‘भीवा-दिकः’ इति भाष्यम् ॥ ४५. २१ अस्मिन् पक्षे भवतेर्व्यत्ययेन वसः—*मं-मु । अस्मिन्पक्षे प्रत्यये व्यत्ययेन वसः—व । इतरेष्वशुद्धाः पाठाः । ४६. ९ तस्तम्भ निरुद्धामकरोत्—स-ग-व-मु । तस्तम्भनिरुद्धामकरोत् ?—मं ॥ ४६. १६ ‘रीङ् स्रवणे’ । क्रयादिः—क-स-ग-म-*मं । रीङ् स्रवणे । क्रयादिः—व-मु । धातुपाठे तु ‘री गतिरेषणयोः’ इति क्रयादौ पठितम् । ‘रीङ् स्रवणे’ इति दिवादी । क. सं. १. ५६. ६, १. ११७. ११, ३. ६०. २ इत्यादिमन्त्रभाष्येषु ‘री गतिरेषणयोः । क्रियादिकः’ इत्येव उपलभ्यते ॥ ४७. ७ जिघृक्षितम्—क-स-म-मु । जिघृक्षतम्—व । जिघृक्षंस्तम्—*मं ॥ ४७. १६ तथा च मन्त्रः—क-स-म-मु । तथा च मन्त्रे—व । तथा च मन्त्रैः ?—मं ॥ ४७. २१ निर्धारणीयमहिमोपेतः—क-स-म । निर्धारणमहिमोपेतः—व-मं-मु ॥ ४८. २५ अमिषाः शक्यः यमाह्वयन्ति—क-ग-म-व-मु । उभयमाह्वयन्ति—व-मं ॥ ४९. १६ अनुपूर्वात् कुदाञ् दाने जौहोत्यादिकः । अनुपूर्वादिति अनन्वितम् ॥ ५०. ६ गृहमेधाश्चेत्येते—ऽ-मु । गृहमेधाश्चेतीति ?—मं ॥ ५१. ८ प्रति ब्रूते—क-स-स-ग-ग-म-म । प्रब्रूते—व । प्रति प्रब्रूते—मं-मु ॥

५३. १४ व्यरेचयः—क-स-ग-ग-ग-त-य-न-म-व-व । अरेचयः—मं-मु ॥ ५३. १६ अजनन् अवर्धयन्—ग-त-मु । अजनन्—य-मं ॥ ५४. १७ कर्तः—म-य-मु । कर्ता—मं ॥ ५५. १८ विष्टिरः विस्तीर्णः—ऽ-मु । विष्टिरः विस्तीर्णाः—मं ॥ ५६. २७ अन्तर्णीतप्यर्थत्वादकर्मकत्वम् । यथा रोदितीति । सत्यम्—अत्र अन्तर्णीतप्यर्थत्वात् इत्यस्य स्थाने ‘अन्तर्णीतकर्मत्वात्’ इति भाष्यमिति प्रतिभाति । स्वधातोर्गया धात्वर्थोपसंगृहीतकर्मत्वादकर्मकत्वम् एवं अवस्थाः इति वयजम्भातोर्वपि । तर्हि चित्रं धनमिति कर्मान्वयः कयमिति चेत्, तस्योत्तरत्वेन सत्यमित्यादि संबन्धनीयम् ॥ ‘सत्यम्—सः । सत्वम्—मं-मु । सत्वयम्—क-ग-स-त-य-म-व; सत्वं स-स; सत्वत्वम्—व-ग-ग; सत्यत्वम्—ग-ग; वसत्वम्—य ॥

५९. २४ पौरुषस्य—*मं । पौरुषरवस्य—स-ग, पौरुषस्य—म; पौरुषस्य—ग-त-य-न-व-मु ॥ ६०. ५ लेट्याहागमः—क-ज-स-ग-त-य-म । लेट्याहागमः—य-मं-मु ॥ ६०. ७ मार्जनदोहनादिभिः—ग-मु । मार्जन°—व । मज्जन°—मं ॥ ६१. २ अस्य सोमस्य—म-य-वर्जल्लित-पुस्तकेषु मु-पुस्तके च । सोमस्य—य-मं ॥ ६१. ६ अञ.....सकारस्य तत्त्वम्—*मं-मु । अत्र लोपोऽभ्यासस्यार्धधातुक इति सकारस्य तत्त्वम् ?—ऽ ॥

६२. ५ सत्या सत्यानि—ऽ-मु । सत्यानि—य-मं ॥ ६३. २ सिन्धून् लोकान्वाजुन्वा । अस्तुमर्थमेव ॥ ६४. १६ विमज्जजानुः । अनन्वितमिव प्रतिभाति ।

६६. १५ किम् । न—ऽ-मं । मु-पुस्तके ‘किञ्च न’ इति पाठः ॥ ६७. १ दिव्यिजयकाले । अस्मादनन्तरं ’आशुभिः शीघ्रगामिभिरथैः’ इति मु-पुस्तके अधिकः पाठः ॥ ६७. १२ विद्वत्तर-सत्वम्—ऽ-मु । विद्वत्तरसत्वम्—मं ॥ ६७. १९ एव गती । अयं धातुः धातुपाठे नोपलभ्यते ॥ ६७. २४ होरवादेशम्—ऽ-मु । होरवादेशः—मं ॥ ६८. ९ ‘नृममन तृप्नोति’—क-स-ग-व-म-व । ‘नृममन तृप्नोति’

इति इत्येव । नृमव दृप्नोति—मै-मु ॥ ६८. १८ किं च । अस्माद्वनन्तरं ' नोऽस्माकम् ' इति नु-पुस्तके पाठः ॥

७०. ७ तिरतेः—मै-मु । अत्र ' तिरतेः ' इति भाष्यम् । ऋ. सं. ३. ३४. १, ५ अत्र द्रष्टव्यम् ॥
७०. ८ कर्मणा—ख-ग-च-त-थ-फ-य-व-मु । कर्मणा—मै ॥ ७०. १४ प्रथमं मुच्यम्—मै-मु । प्रथममुच्यम्—१ ॥ ७२. ८ लिट्पुस्तम इति । अत्र ' लिट्पुस्तम इति ' इति स्यादिति प्रतिभाति । आरम्भेपदस्योत्तमपुरुषैकवचनमिदं ॥

७३. १६ सनोतेर्हिर्वचनावि—१-मै । ' सनोतेर्हिर्वचनावि ' इति नु-पुस्तके । अवमेव नृमः पाठः ॥ ७३. १९ प्राप्तव्यो भवति—१ । स्वाप्तव्यो भवति—मै-मु । ७६. १ वृष्ट्यद्वयलक्षणम्—क-ख-ग-च-ज-झ-ञ-ण-त-थ-म-मु । वृष्ट्यं वृष्ट्यलक्षणम् ?—मै ॥

७७. १० प्राप्यन्ते इति स्वस्तराणि—च-ज-य-य । प्राप्यन्ते इति स्वरानि स्वस्तराणि—मै-मु ॥
७७. १९ ' विदिर् लामे ' । लुकि ' इरितो वा ' इति वृद्धेरकादेशः—१-मै-मु । अत्र ' विदिर् लामे । लुकि लुकिवात् घ्येरकादेशः ' इति भाष्यम् । ऋ. सं. १. ६१. ६, ६२. ३, ७२. ४ इत्यादि-मन्त्रभाष्येषु द्रष्टव्यम् ॥ ७८. ३ सूर्यसंभजनविषयभूते—ख-ग-त-थ-म-मु । सूर्यसंभजनविषये भूते—य-मै ॥ ७८. १५ सोमरूपधनम् वा भरत्—ख-ग-च-ग-१-फ । सोममभरत्—य । सोमरूपम-भरत्—मै । सोमरूपमभरत्—मु ॥ ७९. ११ सप्तपुरुषसंबन्धि सातपदीनम्—१ । ' सप्तपुरुष-संबन्धि सातपदीनं वा ' इति स्यादिति प्रतिभाति ॥ ७९. १३ तद्वद्वोऽनमयः—ख-ग-झ-ज-त-थ-म-य । तद्वद्वो नमय—मै-मु ॥ ७९. १३-१४ ' मितां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वः—मै-मु । हि स्वरः—ख-ग-च-ग-१ । हिंसकस्यासुरस्य स्वमिति स्वरः—क-झ-त-थ-म । हिंसकस्यासुरस्य नमनम् कृ चकृचन्य-तरस्यामि—झ-१ । हिंसकस्यासुरस्य त्यामिति स्वरः—ण-न-व । हिंसकस्यासुरस्यामिति स्वरः—य ॥

८०. २४ पालनामिः—क-झ-झ-१-ण-१-थ-न-म-य-व । पालनादिभिः—मै-मु ॥ ८१. ९ फलस्य शमयिता?—मै-मु ॥ ८१. १२ पुरोडाशादिकानि हवींषि—क-झ-म । पुरोडाशादिकं हवींषि ?—य-मै । पुरोडाशादिहवींषि—मु ॥ ८३. १५ दधुः । ' धुः ' इत्यस्य स्थाने ' दधुः ' इति भाष्यकारः पठति ॥

८४. ६ भरेति समन्वयः—ख-ग-झ-१-ण-१-त-थ-फ-म-मु । भर समन्वयः—य । भरतेति समन्वयः—मै ॥ ८४. १४ किप्रत्ययः—क-झ-ग-१ । कप्रत्ययः?—य-मै-मु ॥ ८६. ७ घेहि—क-झ-म-वर्जलिखितपुस्तकेषु । निघेहि—मै-मु ॥

८७. ८ कामयमानमिन्द्रम्—य-मै । अत्र ' कामयमानमेनमिन्द्रम् ' इति पठनीयम् । ख-ग-च-झ-१-ण-१-त-थ-फ-म-मु-पुस्तकेषु एवमुपलभ्यते ॥ ८८. १६ असुं प्राणं रिणम्—य-मै । अत्र ' प्राणम् ' इत्यस्वानन्तरं ' शवसा बलेन ' इत्यधिकं पठनीयम् । तथैव—ख-ग-च-य-फ-लिखित-पुस्तकेषु । शवसा बलेन असुं प्राणं रिणम्—मु ॥ ८८. १९ विदात् लभतु—ख-ग-च-मु । अत्र ' लभतु ' इत्यस्य स्थाने ' लभताम् ' इति पठनीयम् । विदात्—मै ॥ ८८. २० ' विदिर् लामे ' । पृ. ७७. प. १९ द्रष्टव्यम् ॥ ८८. २० लेटपाठागमः—ख-त-थ-य-व-मु । लेटपाठागमः—मै ॥

९०. १४ शोभनं नीतयः—य-मै । शोभननीतयः—य । शोभना नीतयः—इति नु-पुस्तके पाठः । स एव खडुः ॥ ९०. १६ लेटपाठागमः । पृ. ८८. प. २० द्रष्टव्यम् ॥ ९१. ५ हिंसिकाः—मै-मु । हिंसिकाः—१ ॥ ९१. १० सन्मार्गकृच्छ्र—क-म-मु । सन्मार्गकृच्छ्र—मै ॥ ९१. २३ देवानां वीतिः सोम-भक्षणमनेति—१ । देवानां वीतिः सोमभक्षणमनेवतीति?—मै-मु । ९२. ८ त्वा त्वाम्—ख-ग-च-ग-१-फ-मु । त्वाम्—य-मै ॥ ९२. १७ गृहीमहि—ख-ग-ज-झ-व-मु । गृहीमहे—मै ॥ ९३. ३ ' धीं आधरे ' । ' धीं आधरे ' इति विवादी । माधवीयधातुवृत्तौ तु ' धीं आधामे ' इति पठः ॥ ९३. २६ शास्त्रां शासितृणाम्—ख-ग-च-ग-१ । शासितृणाम्—मै-मु ॥ ९५. ३ लेटपाठागमः । पृ. ८८. प. १६

इहत्यादि ॥ १५.२१ इहत्यादिपरस्यापि-त-य-मु । इहत्यादि?—व-मै ॥ १५. २२ साक्षाः—व-मै-मु । सर्व साक्षाः—१ ॥ १६.६ भवति—त-य-म । भवेति?—व-मै-मु ॥

१८ १९ वीक्षिता वीक्षितानि-क-स-क-म-य-मु । वीक्षितानि-व । वीक्षिता-मै ॥ १८.२२ सर्वस्यावरकम्-त-मै । सर्वस्यावरकम्-इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । १८. २२-२३ मन्त्र-सामर्थ्येन-स-ग-ग-त-य-म-य-मु । मन्त्रस्य सामर्थ्येन-मै ॥ १८. २३ गुह्य संवरणे-ग-च-स-स-१-य-म-य-य-मु । गुह्य संवरणे-मै ॥ १९.३ मधुर्मादयित्री-मै-मु । मधु मादयित्री—१ ॥ १००.४ जगच्छम्—१-मु । जगच्छम्—मै ॥ १००.२५ ग्राह्या मन्त्रधृताः—व-मै । ग्राह्यमन्त्रधृताः-व-व-क-मु । ग्राह्या मन्त्रधृताः—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १०१.७ स सुहृतः-क-व-स-स-१-य-त-य-म-य-य-मु । सुहृतः-मै ॥ १०२. १४ यद्येवशाब्दस्य पूर्वपदेन । अत्र 'यद्येवशाब्दस्य पूर्वपदेन' इति स्वात् । इत्येवशाब्दस्य यथा पूर्वपदेन सहैकपद्यम् 'अंशेव, अक्षरेव' इत्यादिषु अप्यापकसंप्रदाय-प्रसंगं तद्वत् चन इत्यस्यापि इत्यर्थः ॥ १०३. १ यज्ञम्—मै-मु । यज्ञः—१ ॥ १०३. ५ वशायाः—स-१ । वशायागे-स-ग-च-ग-ग-१-य-न-व । वशायाग-व । वस्य बोधो-क-स-म । वशायाः गोः—मै-मु ॥ १०३. २१ रीकृ खवणे । पृ. ४६. प. १६ द्रष्टव्यम् ॥ १०३. २२ विभिन्नम्—१-मु । विभिन्नः-मै ॥ १०४. २ रौघादिकः—१-मु । रौघादिकम्—मै ॥ १०४. ४ 'वी गतिप्रजनकस्त्यशनखादनेषु'—१-मु । वी गतिप्रजनकस्त्यशनखादनेषु—मै ॥ १०४. १५ ब्रह्मम्—क-स-ग-च-ग-ग-१-त-य-म-य-व । ब्रह्मम्—मै-मु ॥

१०४. २५ लुकि चकि रूपम्—क-स-स-१-ग-१-म-व । लुकिचकि-व । लुकि रूपम्—मै-मु ॥

१०७. ९ वृत्राणामावरकाणाम्—मै । वृत्राणामावरकाणाम्—१-मु ॥ १०७. २१ आत्मीयेन बन्धुजनेन—१-मु । (स एव जन्मना स एव पुत्रैः-मु) । जन्मना आत्मीयेन बन्धुजनेन—मै । 'जन्मना' इति पदं मेक्समुल्लरमहाशयेनापि लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धम् । केवलं संभावनामात्रेण 'निर्देशितम्' ॥ १०८. ३ तं यजमानम्—मै-मु । स तं यजमानम्—१ ॥ १०८.४ प्रकृष्टं फलम्—१-मु । प्रकृष्टफलम्—मै ॥ १०८. ७ आचार्यभूतः—१-मु । आचार्यभूतः-मै । एष एव पाठो युक्ततरः प्रतिभाति । तथापि पुस्तकेषु नोपलब्धः ॥

१०८. २१ यद्यचोऽधीते-व-स-१-त-य-म-य-व-मु । तैत्तिरीयारण्यकेऽप्येवमेव । य ऋचोऽधीते—मै ॥ १०९. २५ अत एव । 'एत एव' इति भाष्यम् ॥ ११०. १३ एवंगुणविशिष्टा महानुमत्तयाः । एवंगुणविशिष्टा ग्रहा वा—स-ग-च-ग-१-य-क । एवंगुणविशिष्टा ग्रहा तु वा—क-स-स-१-य-त-य-म-य-व-व । एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा—मै । एवंगुणविशिष्टा महानुमत्तया आदिस्थासः आदिस्थाः—मु । स्वीकृतपाठः यद्यपि लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धः तथापि मेक्समुल्लरमहाशयविरचिते एवम्लिखितपुस्तके तथा मु-पुस्तके चोपलब्ध इति स्वीकृतः ॥ ११०. २१ मित्रावरुणौ—१-मु । मित्रावरुणा-मै ॥ १११. २० भूमिशाब्दः—व-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । भूमिशाब्दः?—मै ॥ ११२. ६ ऋजीकाय स्तोत्राणाम् । ऋजीकाय उपाजंकाय स्तोत्राणाम्—मु ॥ ११२. ६ तित्स्वरितः—स-ग-च-स-१-ग-१-त-य-म-य-व-मु । तित्स्वरितम्—मै ॥ ११३. १४ ऋतस्व यज्ञस्य—स-व-ग-१-क-मु । ऋतस्य—य-मै ॥ ११४. ९ अकर्म—१-मै-मु । अकर्ममिदम् । 'अकर्म' इति भाष्यम् ॥ ११४. १२ प्राप्नुवन्तु—स-ग-च-स-१-य-ग-१-य-न-व-व । प्राप्नुवन्तु—मै-मु ॥ ११५. ५ अमिस्रो ओहं कुर्वते—क-स-ग-च-स-स-१-य-न-क-म-य-व । अमिस्रोहं कुर्वते—मै-मु ॥ ११५. ६ 'वृत्ती हिसाम्प्रथमयोः'—१-मु । वृत्ती हिसाम्प्रथमयोः—मै । 'वृत्ती हिसाम्प्रथमयोः' इति भाष्येनैवयानुवृत्ती ॥ ११५. १७ मा आवेदयामि—मै-मु । आवेदयामि—१ ॥

११९. ६ सन्ति—ई-मु । सन्ति—मै ॥ ११९. १८ अणानि अपकृत्य—मै । 'अणानि अपा-
कृत्य' इति म-पुस्तके पाठः । अणमेव साधीवाद् । अणान्यपकृत्य—मु ॥ १२०. ६ अथ दृष्टम्
अथयुत्य स्थितः—व । अथयुत्य स्थितः—मै-मु ॥

१२०. १८ देवाः—ई-मु । देवाः—मै ॥

१२१. ४ बहुवैप्रासोमी—मै-मु । अत्र 'बहुवैप्रासोमी' इति पठनीयम् । स-म-पुस्तकयोः
तथैव पाठः ॥ वो वो बृहस्पतिस्तं वोऽन्था मावती—स-ग-स-म-त-य-म-व-व । सर्वाण्युक्तम-
न्वामपि एवमेव दृश्यते । वो वो बर्हस्पत्या तं वो मावती—मै-मु ॥ १२४. ३ स हि सखु—स-ग-
व-म-त-य-व-मु । स हि स खु—मै ॥ १२४. १४ वज्रेण—ई-मु । वज्रेण—मै ॥ १२४. २१
प्रक्षिप—क-स-स-स-म-म-त-य-म-व-व । क्षिप—मै-मु ॥ १२४. २२ लेट्याहानमः ।
पृ. ८८. प. २० द्रष्टव्यम् ॥ लोकस्य पुत्रस्य—व-व-मु । लोकस्य—व-मै ॥ १२४. २३
संमज्जनार्थम्—मै । संमज्जनार्था—मु । संमज्जनार्थः—ई ॥ १२५. ७ प्रकर्षेण—मै-मु । हि प्रकर्षेण—ई ॥
१२५. ११ पुरणः—क-स-ग-व-स-स-म-म-त-य-म-व-व । पुरणः—मै । पुरणः—मु ॥ १२५. १७
तमयतु—मै-मु । तमयतु—ई ॥ १२५. २६ लेट्याहानमः । पृ. ८८ प. २० द्रष्टव्यम् ॥
१२६. ९ शृषु प्रसहने—मै-मु । शृषु प्रसहने—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १२६. २६ वीर्या
वीर्याणि—स-ग-व-स-म-त-य-म-मु । वीर्याणि—व । वीर्या—मै ॥ १२७. १२ लेट्याहानमः ।
पृ. ८८ प. २० द्रष्टव्यम् ॥

१२८. ६ अमि अमिमुखम्—स-ग-म-म-त-य-म-व-मु । अमिमुखम्—व-मै ॥
१२८. २० स्यः सः—क-स-स-म-त-य-म-व-मु । स्य सः—मै ॥ १२९. ४ लुकि चकि रूपम्—
क-स-स-म । लुकि रूपम्—व-मै-मु ॥ तिसृणाम्—क-स-ग-स-म-त-य-व-व-मु । तिसृणाम् ?—मै ॥
१२९. २० स्तृष् आच्छादने—क-स-म-व-मु । स्तृष् आच्छादने—मै ॥ १३०. २ अहिनामा देवः—
मै-मु । इना देवः—स-ग-म-म-त-य-म-व-मु । इना देवः—क-स-स-म-व-मु ॥ १३०. ६ पौवीयस्थानीयः ।
'पौवीयस्थानीयः' इति साधु ॥ १३०. ८-९ यद्वा धियः.....भवत्विति शेषः—ई-मु । मै-पुस्तके
एतच्चास्ति ॥ १३०. १४ एता एतानि उद्यता उद्यतानि—मै-मु । एतानि उद्यता उद्यतानि—
क-स । एता एतानि उद्यतानि—स-ग-व । एता एतानि—स । एतान्युद्यतानि—म-म-त-य-म-व-मु ॥
१३०. १६ कामितानि—*मै-मु । कमितानि—ई ॥

१३१. २५ वसोः संप्रसारणम्—स । संप्रसारणम्—व-मै-मु ॥ १३१. ३ आग्निमावृतेऽप्येते—
ई-मु । असि(मि)मावृते—व । आग्निमावृतेऽप्येते—मै ॥ १३२. २० शोभना बुद्धयः—क-स-ग-स-म-
म-त-य-व-मु । शोभनबुद्धयः—मै-मु ॥ १३२. २८ तच्चानुवाक्या—ई-मु । मै-पुस्तके एतच्चास्ति ॥
१३३. ६ स्वर्वादिणी—स-स-म-म-त-य-व-मु । स्वर्वादिणी—मै-मु ॥

१३५. २ शतसंवत्सरान्—स-ग-स-म-म-त-य-व-मु । शतं संवत्सरान्—मै-मु ॥ १३५. ४
अञ्जलीः—स-व-त-य-व-मु । अञ्जलीः—मै ॥ १३७. २ मा माम्—स-म-त-य-व-मु । माम्—मै ॥

१४०. १९ यद्वा सर्वस्य जगतो धारयितारः—क-स-स-म-मु । व-मै-पुस्तकयोरे-
तच्चास्ति ॥ १४०. २६ भूमिण्यः—*मै-मु । भूमिण्यः—क-स-म-त-य-म-व-मु । भूमिणा
(विशेषः)—व ॥ १४१. २६ समानमनस्काः—स-म-मै-मु ॥ १४४. ५ प्रस्तुतस्तमी—क-स-स-म-
म-त-य-मु । प्रस्तुतस्तमी—स-ग-व ; प्रस्तुतस्तमी—स ; प्रस्तुतस्तमी—म-म-त-य-व ;
प्रस्तुतस्तमी—व । प्रस्तुतस्तमी—मै ॥ १४६. १ वीणाध्वैः वीणाविशेषैः—म-म-व । 'वामनो वामनः'
(म. सं. १. ८५. १०) इत्युक्तेष्वमेव वामो पुकृतः प्रतिभाति । वीणाध्वैः वीणाविशेषैः—मै-मु ॥
१४९. ४ विष्णुवत्—ई-मै । विष्णुवत्—मु ॥ १४९. १० तत् मयतः ? ॥ १४९. १६ आदित्यवत्—

मै । आबर्तयेत्—१-मु ॥ १४६. १७ पूर्वत्र संबन्धः—मु । संबन्धः—मै ॥ १४६. २६ सु सुष्टु-
ख-ग-च-फ-ब-मु । सुष्टु—मै ॥ १४६ २७ एव गच्छतु—क-ख-ग-झ-ण-ण-त-थ-न-य-व । एवं
गच्छतु—मै । आगच्छतु—मु ॥

१४८. ३ शम्या—झ-मै-मु । शम्या—क-झ-ण-त-थ-न-म-य-व । शम्या—ख-ग-ण ॥
१४८. १२ पृणन्ति प्रीणयन्ति—क-झ-म-व-मु पृणन्ति—य-मै ॥ १४९. ११ व्यत्ययेनान्तादेशः—१-
मु । व्यत्ययेनान्तादेशः—मै ॥ १४९. १४ हि पूरणः—ख-ग-च-ण-फ । मै-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥
१५०. १९ च पूरणः—ख-ग-च-ण-फ । मै-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ १५१. ६ प्रवाहनाय—
१-मु । प्रवाहनाय—मै ॥ १५२. ११ गार्हपत्यादिरूपेण स्थितम्—ख-ग-च-ण-फ । गार्हपत्यादिरूपेण—
य-मै-मु ॥ १५२. १९ अग्निः—? ॥ १५२. २२ काष्ठेन्धनत्वलक्षणेन—१-मु । काष्ठेन्धनलक्षणेन—
मै ॥ १५३. १०-११ अस्मदीयपुत्रादिजनार्थम्—क-ख-ग-झ-झ-ण-ण-त-थ-न-य-व । अस्मदीयपुत्रादि-
जनार्थम्—मै-मु ॥ १५३. १८ ऋतुयाजेषु—मै-मु । ऋतुयाजेषु—क-झ-म । ऋतुयाजेषु—इतर-
लिखितपुस्तकेषु ॥ १५३. १८ उपरिष्ठाद्देवताः—१-मु । उपरिष्ठाद्देव ताः—*मै । एष एव युक्तः
पाठः ॥ १५३ १९ उपरिष्ठात्स्वृचः—य-मै-मु । आश्वलायनश्रौतसूत्रे च । उपरिष्ठात् स्वृचः—
इतरलिखितपुस्तकेषु ॥

१५३. २७ श्रयणद्रव्याणि—१ । श्रयणद्रव्याणि—मै-मु ॥ १५३. २९ पुनन्ति—मै-मु ।
पुनन्ति—च । अपुनन्—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १५४. १ सः त्वम्—क-झ-झ-म । त्वम्—य-मै-मु ॥
१५६. १६ सिध्यमानाहुतिम्—ग-च-झ-ण-ण-ण-त-थ-न-य-व । सिध्यमानामाहुतिम्—मै ।
आसिध्यमानाहुतिम्—मु ॥

१५८. २७ विभक्त्यन्तनिर्दिष्टः शब्दपरः—क-झ-झ-त-थ-म । निर्दिष्टशब्दः परः—य ।
विभक्त्यन्तनिर्दिष्टशब्दपरः—मै-मु ॥ १५९. ५ महत्करः । 'महाकरः' इति भाष्यम् ॥ १६०. ८
अर्द्धः । 'अर्धः' इत्यस्य स्थाने 'अर्द्धः' इति सायणः पठति ॥ १६०. ८ विदारयति—मै-मु ।
विदारयतीति—१ ॥ १६१. ७ मृगयसः—मै-मु । मृगयसः—१ ॥ १६१ १५ संराधनीयम्—
क-ख-च-झ-झ-ण-ण-त-थ-न-म-य-व । राधनीयम्—मै-मु ॥

१६३. २१ आगच्छथः—ख-ग-च-झ-ण-ण-त-थ-न-य-व-मु । आगच्छथ—मै ॥ १६४. २
आ गन्तम् । गन्तम्—मु ॥ १६४. १५ यथा—मै-मु-× ॥ १६४. २३ हस्तेव । 'हस्ताविव' इति
मन्त्रपाठः ॥

१६८. ६ पञ्चानां तृचानाम्—क-झ-झ-व । पञ्चानाम्—मै-मु ॥ १६८. ८ द्यावापृथिव्य-
निविद्धानस्त्वेन—मै-मु । द्यावापृथिव्यनिविद्धानस्त्वेन—१ ॥ १६८. १७ आवापनीयः । आवपनीयः
इति साधु ॥ १६८. ३० प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा—१-मै । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा युवाम्—मु । आश्वलायन-
श्रौतसूत्रेऽप्येवमेव । एष एव पाठो युक्तः ॥ १६९. १३ आश्रयणसाधनम्—झ-झ-ण-ण-त-थ-न-म-य-
व-मु । आश्रयणसाधनम्—मै ॥ १६९. १९ हवमाह्वानम् । इहास्मिन् यज्ञे—ख-ग-च-फ । हवम्
आह्वानम्—य-मै । इहास्मिन् यज्ञे हवमाह्वानम्—मु ॥ १७०. ३ देवस्य—झ-मै । देवस्य—मै-मु ॥
१७१. १० विविधस्य द्रष्टा—१ । विविधस्य द्रष्टा—य । विविधं द्रष्टा—मै-मु ॥ १७१. १५ विभ्ये
देवास्तः—१-मु । मै-पुस्तके एतन्नास्ति ॥

१७४. ११ उत अपि च । 'उत्' इत्यस्य स्थाने 'उत' इति भाष्यकारेण पठितम् ॥ १७४.
२२ अनर्थकानां शंसकः । 'अनर्थानां शंसकः' इति साधु ॥

१७७. ५ प्रत्यग्निरुपस्य इति—ख-ग-च-फ । प्रत्यग्निरिति—य-मै-मु ॥ १७७. १४ शशमानो
अरति—१-मै । मु-पुस्तके निचण्डी च 'शशमानो रंजयति' इति ॥ १७८. ८ उ इति पूरणः—न-य-मै-

मु । ऊ इति पूरणः—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १७९. १७ योनौ स्थाने—१-मु । योनौ गर्भस्थाने—मै ॥ १८०. १९-२० जनयितुः ब्रह्मणश्च—झ१ । जनयितुः ब्राह्मणश्च—य । जनयितुश्च ब्रह्मणश्च—मै-मु ॥ १८३. १ नमिबयुक्तन्यायेन—झ१-मु । वटिबयुक्तन्यायेन ?—ख-ग-च-झ१-ण१-न-क-य-व-मै । ‘नमिबयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः’ (परिभा. ७४) इति हि न्यायः । नम्युक्तमिबयुक्तं च शब्दस्वरूपं स्वभिन्नस्वसदृशार्थबोधकमित्यर्थः ॥ १८३. २ इति वा योज्यम्—१-मु । इति योज्यम्—मै ॥ १८५. ३. बृहतीः महतीः—ख-ग-च-ज-झ१-ण१-न-क-य-व । बृहतीः—मै-मु ॥

१८५. २६ तस्मै अग्नये—ख-ग-च-ण१-क-मु । तस्मै—य-मै ॥ १८६. २४ प्रशस्यम्—मै-मु । प्रपश्यम्—क-झ-म-व; पश्या—ख-ग-ण१; पश्यम्—च-झ१-थ; पश्य—ण-न ॥ १८८. १६ समिन्धिकाः—मै-मु । समेधिकः—त-थ । समेधिकाः—इतरेषु ॥ १८९. २० स्वरोद्धिः—*मै । स्वशोचिभिः—मु; स्वदेशोभिः—क-झ-झ१-त-थ-म-व; स्वरितोऽग्निः—ख-ग-च-ण१-क; स्वरितोभिः—ग-न ॥ १९०. ९ शुचिं दीप्तम्—मै-मु । शुचिं दीप्तिम्—१ ॥ १९०. १२ बृहत्—मै-मु । महत्—१ ॥ १९०. १८ अद्वयाविनम् द्वयहीनम्—मु । अद्वयाविनम्—मै ॥ अद्वयाविनं यद्वयहीनम्—य ॥

१९१. २५ सुखानि आचके—झ१-त-थ । आचके—य । सुखानि प्राप्य आचके—मै । सुखानि प्राप्तुमाचके—मु ॥ १९२. ६ विमानम्—१-मु । विमानं च—मै । चकारः मंससमुल्लरमहाशयेनाभ्युहितः ॥ १९२. १४ चन्द्ररथम् । चन्द्रः आह्लादकः—मै । चन्द्ररथं हिरण्यरथं चन्द्रः आह्लादकः—मु । चन्द्ररथं चन्द्रवशाह्लादकः—क-झ । इतरेषु—चन्द्ररथं चन्द्रमाह्लादकः ॥ १९२. १४ यस्येति—*मै । यस्येति वा—लिखितपुस्तकेषु पु-पुस्तके च । वाशब्दात् चन्द्ररथमिति पदस्य अपरं व्याख्यानं विवक्षितं स्यात् ॥ १९३. १८ वाघतां च ऋत्विजाम्—क-ख-ग-च-झ-झ१-ण१-त-थ-न-य-व-मु । वाघताम् ऋत्विजाम्—मै ॥ १९३. २० सदा प्रशंसन्ति—ख-ग-च-ण१-क । प्रशंसन्ति—य-मै । सदा सर्वकालं प्रशंसन्ति—मु ॥ १९४. १९ तोषकारीभ्यः । ‘तोषकारिणीभ्यः’ इति भाष्यम् ॥

१९४. २५ याज्या तन्न इत्येषा—*मै-मु । याज्ये एवमित्येषा—क-झ-म; याज्येषुवमित्येषा—ख-ग-ण१; याज्येवमित्येषा—च-ण-त-न-म-य-व; यागे तन्नस्तुरीपमित्येषा—झ१ ॥ १९५. १४ न पातयितः—*मै-मु । न पातः—ख-ग-च-ण१ । पातः—इतरेषु ॥ १९७. १७ संगता इळा—ख-ग-च-ण१-क । संगता त्यस्य इळा—य । संगत्या इळा—मै । संगताः सत्यः इळा—मु ॥ १९७. २४ रराणः रममाणः—मै । विराणः रममाणः—झ१ । वि रराणः रममाणः—इतरेषु । विरराणः विशेषेण रममाणः—मु ॥ १९८. ८ सत्यः सत्यतरः—१-मु । सत्यः—मै ॥ १९८. १५ अर्वाक् । ‘अर्वाक्’ इति संहितापाठः ॥

१९९. १८ उ पूरणः—ख-ग-च-ण१-क । उः पूरणः—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ २००. १७ ज्ञातव्यानि पदार्थानि । अत्र ‘ज्ञातव्यान् पदार्थान्’ इति भाष्यम् ॥ २००. २० रक्षति—१-मै । परं स्थानं रक्षति—मु ॥ इत् पादपूरणः—ख-ग-च-क । इदिति पूरणः—मु । मै-पुस्तके नास्ति । २०२. ४ समैन्द्र—मै । समीधे—य । समेधत—१-मु ॥

२०३. ६ आपूरयः—मै । आपूरयो—क-झ । आपूरय—ख-च-ण-त-थ-न-य-व-मु । आपूरयम्—ग-ण१ । पूरयः—झ१ ॥ २०३. ९ नु पूरणः—ख-ग-च-ण१-क । मै-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ २०४. ११ विस्तृतवानसि—क-झ१-त-य-म-मु । विस्तृतवानसि—य-मै ॥ २०५. १७ त्वद्रथम्—मै । त्वद्रथे—१ । ज्ञातमानं त्वद्रथे—मु ॥ २०५. २० सोममुद्दिश्य—त-य-व-व्यतिरिक्तेषु । चकार्यमकार्यं वा—मै-मु ॥ शेषः—क-ख-च-क-मु । विशेषः—य-मै ॥

२०७. ६ भिदुप्—१। भिदुप् कृद्—मै-मु ॥ २०९. १२ आरोहति—च-त-प-ब-क।
 आरोहति—मै-मु ॥ २०९. १७ पातेडतिः इति डतिः—च-ल-प्यतिरिक्तेषु। पातेडतिः
 इति—च-मै-मु ॥ २०९. २० अत्यवि... महिभ्यः—मै। अत्यविचमितमिणमिरभि-
 कमितपिचसिपनिपणिमहिभ्यः—मु। अत्यविचमितमिरभिपनिपतिभ्यः—ख-न-भ-स। अत्य-
 विचमिरमितमिपतिभ्यः—ग-च-ज-ण। अत्यविचमिरमितमिरभिलभिपनिपतिभ्यः—त-य-ल ॥
 २१०. १ बलिर्न कुर्वत्यः—च-प-य। बलिर्न कुर्वत्यः?—मै-मु ॥ २१०. ६ तदिच्छन्तम्—
 मै-मु। तमिच्छन्तम्—१॥ २१०. ८ क्यजन्तधातुस्वरः—त-न-य-ल। क्यजन्तादातुस्वरः—
 मै-मु ॥ २१०. २४ क्रयादिः। तस्य—ख-ग-च-ज-ण-भ। क्रयादिवातस्य—य-मै-मु ॥
 २११. २ ईड स्तुतौ—ख-ग-च-ज-ण-भ-मु। ईड स्तुतौ—य-मै ॥ २११. १७ ओत्—ख-ग-च-ज-ण-
 न-भ-स-मु। ऊत्—य-मै ॥ २१२. ९ देवा ऋत्विजः—च-प-य। देवाः—मै-मु ॥ २१२. १०—हवि-
 र्लक्षणाभवन्तः—ख-ग-च-ज-ण-भ। य-मु-मै-पुलकेषु नास्ति ॥ २१२. २५ भृजी भर्जने—मै। भृजी
 वर्जवे—क-ग-च-ज-ण-ल-मु। भृजि वर्जने—त। भृजी मर्जने—न ॥ २१३. १२ वृषायन्ते—१-मु।
 वृषयन्ते—मै ॥ २१३. १८ पाददिवादिनिघातः—ख-ग-च-ज-ण-भ-मु। पाददिवादि निघातः—
 य-मै-मु ॥ २१३. २२ मिः—*मै। 'मिः' नास्ति-मु। कुः—य। नित्—१॥ २१३. २८ ढत्वकत्व-
 षत्वानि—त-न-भ-ल-व-मु। ढत्वकत्वषत्वानि—मै ॥ २१४. १२ इनप्रत्ययः—१-मु। इनप्रत्ययः—
 मै ॥ २१४. २४ अग्रः दंसः वेषः—१। अग्रः अग्रः दंसः वेषः—मै-मु ॥ २१५. १ हे अग्ने—ख-
 ग-च-ज-ण। य-मै-मु-पुलकेषु नास्ति ॥ २१५. २ अवन्ध्या—ज-ण-न-य-ल-मु। अवन्ध्या—मै ॥
 २१५. ३ उड्छादिषु—ण-व-मु। उड्छादिषु?—य-मै ॥ २१५. ४ लोटि—मै-मु। लिटि—१॥

२१५. २६ दैव्येन मधुना—१। दैव्येन मधुना देवसंबन्धिना मधुना—मै-मु ॥
 २१६. ५ अञ्जू व्यक्तिगान्तिगतिभ्रक्षणेपु—मै। अञ्जू व्यक्तिगान्तिगतिभ्रक्षणेपु—ल-मु। धातु-
 पाठेऽपि एवमेव। अञ्जू व्यक्तिगक्षणे—ख-ग; अञ्जू व्यक्तिगक्षणेपु—च; अञ्जू व्यक्तिगक्षणे—
 ज-ण-भ; अञ्जू व्यक्तिगक्षणे—भ; अञ्जू व्यक्तिगतिभ्रक्षणेपु—य; अञ्जू व्यक्तिगतिभ्रक्षणे—व ॥
 २१६. १३ आमन्त्रितस्य च—य-मै-मु। आमन्त्रितस्य—इतरेषु ॥ २१६. १६ आढागमः—
 ख-ग-च-ज-ण-भ-मु। आढागमः—य-मै-मु ॥ २१६. २२ क्षियन्ति निवसन्ति—१। क्षियन्ति निव-
 सन्तिस्मिति—मै-मु ॥ २१६. २३ इत्याद्युदासत्वम्—ल-मै-मु। इत्याद्युदासः—इतरलिखितपुस्त-
 केषु ॥ २१०. २० पूर्वपदस्य च—मै-मु। पूर्वपदस्य—१॥ २१८. १ शोभना मितिः—ग-च-न-भ।
 शोभनया मित्या—मै-मु ॥ २१८. १३ तथापि—ख-ग-च-ज-ण-भ। तथा रक्षनया—य-मै-मु ॥
 २१८. २७ अन्येभ्योऽपि दृश्यते—१। दृश्यते—मै-मु ॥ २१८. ३० क्यच्चि—१। क्यच्—
 य-मै-मु ॥ २१९. १९ इतीत्वे—१। इति—य। इतीत्वे—मै-मु ॥ २२०. ३ धि धारणे—
 ख-न-व-मु। धा धारणे—मै। धी धारणे—इतरपुस्तकेषु। २२०. ४ खङ्कः—*मै-मु। ह्रस्वः—१॥
 २२०. ५ रूपादनिघातः—ल-मै-मु। रूपादनिघातः—ख-ग-च-ज-ण-भ; रूपम्। यच्छब्दादु-
 च्छब्दनिघातः—च; रूपम्। यच्छब्दयोगादनिघातः—न। अयमेव समीचीनः पाठः ॥ २२०. १९
 वदातीति क्षेत्रम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-व-व। वदातीति क्षेत्रं यज्ञः—*मै-मु ॥ २२०. २०
 वरणीयम्—१। वरणीयम्—मै-मु ॥ २२०. २५ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः—मै-मु। पूर्वपदस्वरः—
 ख-ग-च-ज-ण-न-भ-व-व। प्रकृतिस्वरः—क ॥ २२१. १७ संप्रसारणं च—मै-मु। संप्रसारणम्—१॥
 २२१. २७ रक्षणाभ्यां वास्तसि—ख-ग-च-ज-ण-क-भ-व। वास्तसि—मै-मु ॥ २२१. २७
 आहवनीयपूर्वभागे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-व। आहवनीयत्वं पूर्वभागे—य-मै-मु ॥ २२२. ७

बह्वर्थात्—मै । बह्वर्थात्—ई-मु ॥ २२२. १८ लङ्घ्ये—मै । लङ्घ्ये—य । लिङ्घ्ये—मु ॥ २२३. ३ 'स्कोः संयोगाद्योः'—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-मु । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च—मै ॥

२२३. १८ त्वा त्वाम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । दीप्यमानं त्वा—य । त्वाम्—मै-मु ॥ २२४. १९ मिषत्वे—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । मैष्ये—य । मैष्ये—मै-मु ॥ २२६. ८ 'अशिमुषि....कन्'—मै । अशिमुषिलिटिणिलिवाशिभ्यः कन्—ई । उणादिपाठस्तु—'अशुमुषिलिटिणिलिवाशिभ्यः कन्' ॥ २२६. ११ जसादयः—*मै-मु । मासादयः—य । जसादयः—ई ॥ २२६. २६ 'शालीत्यादिना—*मै । 'शालिण्यादिना—मु । 'शेत्यादिना—ई ॥ २२८. १ त्रीणि शता—मै-मु-५ ॥ त्री सङ्ख्याणि—य-मै-मु । त्री—ई ॥ २२८. ६ महिमानः—य-मै । महिमानम्—ई-मु ॥ २२८. ७ त्रयस्त्रिंशौ—य-मै । त्रयस्त्रिंशत्—ई-मु ॥ इन्द्रश्चैव—य-मै-मु । इन्द्रश्च—ई ॥ २२८. ११ पुदशोर्नुदश्च—*मै-मु । नुदश्च—ख-ग-च-ज-ण; नुदशोर्नुदश्च—त; पुदशोर्नुदश्च—न-भ; नुदशोर्नुदश्च—य; पुदशोर्नुदश्च—ल ॥ २२८. १२ लङ्घि—त-ल-मु । 'लङ्घि' नास्ति—मै ॥ २२८. १४ लङ्घि—ख-ग-च-ज-ण-त-न-य-ल । लङ्घ्ये—मै-मु ॥ २२८. १६ भिन्न.....भावः—ख-ग-च-ज-ण-त-न-य । अभिन्न...भावः—त-ल । वाक्येत्यनुवृत्तौ चादिवाभिघाताभावः ?—*मै । अभिन्नवाक्यचादिघाताभावः । वाक्येत्यनुवृत्तौ चादिवाभिघाताभावः ?—मु ॥ २२८. १७ तत्संनियोगेन—मै-मु । तत्संयोगेन—ई ॥

२२८. ३० 'मोऽनुस्वारः' इत्यनुस्वारे—ल-मै-मु । मोऽनुस्वारे—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ ॥ २३०. ४ हविःशब्दोऽन्तोदात्तः—मै-मु । हविःशब्द उदात्तः—ई ॥ २३०. १४ पूर्वैः कृतमिनियौ च—य-य-मु—ग. सू. ४. ४. १३३ । पूर्वैः कृतमिनियौ च—मै ॥ २३०. १६ भृशं भरणे—य-ल-मै-मु । दुभृशं धारणपोषणयोः—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । अयमेव युक्तः पाठः ॥ २३१. ७ यष्टव्यान्त्यादीन्—ग-च-स-मै । यष्टव्यान्त्यादीन्—ख-च-ज-ण-त-न-भ-य-मु ॥ मदयिता—च-स । मादयिता—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-ल-मै-मु ॥ २३१. २१ ण्वुल्—ख-ग-च-ज-ण । ण्वुल्—भ-य-ल-मै-मु ॥ २३१. २३ अभ्यासदीर्घत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल । अभ्यासस्य दीर्घत्वम्—य-मै-मु ॥ २३२. ७ सोमाज्याद्याहुतिभिः—च-त-य-ल-मु । सोमाद्याहुतिभिः—मै । सोमाज्यत्वाद्याहुतिभिः—य; सोमाज्याहुतिभिः—स ॥ २३२. ९ रम्प्रत्यये इत्वम् । नित्वादाद्युदात्तत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । रम्प्रत्ययेत्वयोर्निपातनादाद्युदात्तत्वम्—य-मै । रम्प्रत्ययान्ताद्येन निपातनादाद्युदात्तत्वम्—मु ॥

२३३. ४ हृद्यवाद्—ग-च-ज-ण-त-न-मु । स हृद्यवाद्—मै ॥ २३३. १० खनः—ई । खनःशब्दः—मै-मु ॥ २३३. २० 'गार्तिभ्यस्थन्'—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । 'गार्तिभ्यश्चेति धन्'—य । 'गार्तिभ्यस्थन्'—मै-मु ॥ २३४. १० दम्भु दम्भने—ई-मु । दम्भु दम्भे—य-मै ॥ २३५. १ श्रूयतेऽन्नमिति—मै-मु । श्रूयतेः कर्मणीति—ख-ग-च-ज-ण; श्रूयतेऽन्नमिति—त; श्रूयतेः कर्मणि—न-भ-स; श्रूयत सत इति—य; श्रूयन्ते तमिति—ल । २३५. ७ प्रीक् तर्पणे—मै । प्रीक् प्रीणने—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-स-मु । प्रीक् तर्पणे—ल ॥ २३५. २३ अन्येभ्योऽपि हृद्यन्ते—य-मै-मु । अन्येभ्योऽपि हृद्यन्ते—ई ॥ २३६. १ अगमन्—मै । आगमन्—ई-मु ॥ २३६. ४ सिञ्चतुलम्—य-मै-मु । वहुलम्—ई ॥

२३६. १५ आगतं सुतमिन्ने—न-य-ल-भा-च. श्री. । आगतमिन्ने—मै-मु । अत्र सूत्रेऽस्माभिः स्वीकृतं यच्च पाठे युक्तः । इतिपाठग्रहणे तु 'सूक्तं सूक्तादी हीने पाठे' (भा. श्री. १.१) इति परित्यागवा सूक्तमिन्नेत्येवमोक्तत्वं स्यात् ॥ २३६. १७ इति सिञ्च—न-पुस्तके चर्तमानोऽयं पाठ आद्यन्तव्यमौत्तयुक्तपुस्तकेऽस्माभिः स्वीकृतः । न-मै-मु-पुस्तके—इत्याद्यस्तथा ॥ २३६. २३

देवौ—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ । इन्द्राग्नौ देवौ—य-म-मु ॥ २३६. २४ आहुतौ—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-मु । आहुतौ—म-मु ॥ २३७. ७ अस्मदीयस्तुतिलक्षणया—ख-ग-च-ज-प-भ । अस्मदीययास्तुतिलक्षणया—य-म-मु ॥ २३७. १४ यज्ञस्य—च-त-न-प-य-ल । अस्य यज्ञस्य—म-मु ॥ यज्ञ-साधनभूतस्य—त-न-प-य-ल । साधनभूतस्य—म-मु ॥ २३८. १ समानजेतारौ—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-य । समानजेतारौ परस्परापेक्षया जयशीलौ—म-मु । समानजेतारौ परस्परापेक्षया जयशीलौ—मु ॥ २३८. २ अपराजिता अपराजितौ—ख-ज-ण-भ । अपराजितौ—ग-च । अपराजिता—न-य-ल-म-मु ॥ २३८. १७ इषः—य-स । इषे—इतरेषु लिखितपुस्तकेषु म-मु-पुस्तकयोश्च ॥ २३९. १९ अविद्युज्य—*म-मु । विद्युज्य—ऽ ॥

२४०. ५ प्रथमम्—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ । आद्यम्—य-म-मु ॥ २४०. ६ तथा चानुक्रान्तम्—ख-ग-च-ज-ण-भ । अत्रानुक्रमणिका—य-म-मु ॥ २४१. ४ हविष्पदत्वेन—ख-ग-च-ज-ण-भ । हविषां प्रदातृत्वेन—य-म-मु ॥ २४१. ८ 'पच समवाये'—ख-ग-च-ज-ण-स-मु । सच समवाये—य-म-मु ॥ २४१. १८ मंहनीयम्—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-स-मु । महनीयम्—य-म-मु ॥ २४१. १९ तं तादृशम्—ख-ग-ज-ण-न-भ-य-ल । तादृशम्—म-मु ॥ २४१. २२ अथाहि—ख-ग-ज-त-न-भ-य-ल-स । अथा—म-मु । अथ—मु ॥ २४२. १ हविष्पदातृभ्यो नोऽस्मभ्यम्—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ल । नः हविष्पदातृभ्योऽस्मभ्यम्—य-म-मु ॥ २४२. १९ लोपो व्योर्वलीति वलोपः—ल । लोपो व्योरिति लोपः—म-मु । लोपो व्योरिति वलोपः—य-मु ॥

२४४. ११ सहसस्पुत्रः बलस्य सूनुः—म-मु । सहस्य सूनुः बलस्य पुत्रः—ख-ग-च-ल । सहसः सूनुः बलस्य पुत्रः—न-भ-य-स-मु । सहसस्पुत्रः सहस्य सूनुः बलस्य पुत्रः—ज-ण ॥ २४४. १६ अनुदात्तस्वरे—ख-ग-ज-ण-न-भ-य-ल । अनुदात्तत्वे—*म-मु ॥ कृत्यते—य-म-मु । कवते—ऽ ॥ २४५. १ 'इण् गतौ' भौवादिकः । 'इण् गतौ' इति भ्वादी नास्ति पाठः । 'इट किट कटी गतौ' (धा. पा. ३१८-२०) इत्यत्र प्रलिष्टस्य इ इति धातो रूपम् 'अयामि' इति स्यात् ॥ २४५. १० सदेरप्रतेः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य-मु । सदेरप्रतेः—म-मु ॥ २४५. २३ लिट्यतुसि—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । लिट्य इति-य; लिट्युसि ?—ल-स-म-मु ॥ २४६. २४ तत्पुरुषे इति—म-मु । तत्पुरुषे—ख-ग-च-ज-ण-न-य-ल-स ॥

२४९. २ उछो विवासे—ख-ग-च-ज-ण-भ-य । उच्छी विवासे—म-मु ॥ २४९. ११ नृणाम्—ऽ-मु । नृणाम्—म-मु ॥ २५०. ७ दीदीहि—च-प-य-स-मु । दीदिहि—म-मु ॥ २५०. ११ अस्य—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य । इत्यस्य—म-मु ॥ २५०. १२ दृत्वेन ढः—म-मु । दृत्वेन-त । इतरपुस्तकेवेतन्नास्ति ॥ २५१. २० पीपय । इत्यस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'प्यायतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि शपो लुगभावञ्छान्दसः' इत्यधिकम् । य-पुस्तके च—'पीप्यायतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि शपो लुगभावञ्छान्दसः' इत्यधिकम् ॥ २५१. २१ इवि...प्रीणनार्थाः । धातुपाठस्तु—'हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः' इति ॥ २५१. २२ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन—*म-मु । आमन्त्रितस्य विद्यमानत्वेन—ऽ ॥

२५३. ७ अभि अभितः सन्ति—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ । अभि सन्ति अभि-य । सन्ति—म-मु ॥ २५३. १३ गतिकारकयोरपि—य-ल-म-मु । गतिकारकयोः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ ॥ २५३. १५ उत्तरपदादेस्तु च—ऽ । उत्तरपदादेस्तु च—म-मु । उत्तरपदादेस्तु च—मु ॥ उत्सदत्वे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-क । उत्सदत्वे—त-प-मु । उत्सदत्वे—य । उत्सदत्वे—म-मु ॥ २५३. १६ 'स्वरेणान्तोदात्तः'—म-मु । 'स्वरेणान्तोदात्तः'—न-क । 'स्वरेणान्तोदात्तः'—य । 'स्वरेणान्तोदात्तः'—इतरेषु ॥ २५३. १७ यङ्पुस्तकोन्मादिभ्यस्तः—य-ल-म-मु । इतरेषु नास्ति ॥ २५४. ३ रैविशोचजतया—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । विशोचजतया—म-मु । रावो विशोचजतया—च ॥ २५४. ४ अजेन च—क-भ-न-मु । अजेन-म-मु ॥

शिख् निशाने—ब-म-मु । शिख् निशामने—१ ॥ २५५. ५ शङ्खभूताय—ख-प-क-भ-य-स-मु ।
शङ्खभूताय—मै ॥ २५५. ६ वीरशब्देन—त-न-य-ल । अवीरशब्देन—मै-मु ॥

२५८. ७ सवर्णदीर्घः—च-त-न-क-य-ल-मु । वर्णदीर्घः—मै ॥ २५८. २४ नमसः—१ । नमस्—
मै-मु ॥ २५९. ९ धर्मविषयचेतनावन्—मै । ० चेतनावान्—ख-घ-प-क-भ-मु । कर्मविषयचेतनावन्—
त-य; कर्मविषयचेतनावान्—ल ॥ २५९. १५-१६ ० प्रकृतिस्वरत्वम्—मै । ० प्रकृतिस्वरः—१-मु ॥

२६१. १० यावद्वनम्—त-ल । यावद्वनम्—य । यावद्वनम्—मै-मु ॥ २६१. १५ हवनम्—
ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । हवम्—य-मै-मु ॥ २६२. ३ विधेहि—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ रोगाणा-
मुपशमनम्—ख-ग-च-ज-ण-प-क-भ । रोगाणां शमनम्—य-मै-मु ॥ २६२. ११ मृजूष शुद्धी—
मु । मृजु शुद्धौ इति मै-पुस्तके । किंतु मैक्समुलरमहाशयैः मृजूष इति शुद्धीकृतम् । वस्तुतस्तु
भिदादिगणे मृजाशब्दपाठसामर्थ्यादस्य चिस्वमनार्थमिति बोध्यम् । ४९९. १६ अत्र द्रष्टव्यम् ॥
२६२. २४ स्वर्पणशीलौ—ख-ग-च-ज-क-भ । प्रस्वर्पणशीलौ—य-मै-मु ॥

२६३. २० नञ्स्वरः—ख-ग-च-ज-ण-त-भ । तस्य स्वरः—य । तस्य नञ्स्वरः—मै-मु ॥
२६४. ४ धनैः—ख-ग-च-ज-प-क-भ । धनैः सह—य । धनैः सह सन्—मै-मु ॥ २६५. २ पूर्वलोपः—
ज-ण । वलोपः—य । अलोपः—मै-मु ॥ २६६. ७ सादिरप्रतेः—ख-ग-च-ज-ण-त-न-क-भ-य-स ।
सदिरप्रतेः—मै ॥

२६६. १२ आद्यान्त्ये—ख-ग-ज-ण-भ-य-स । आद्यान्त्ये—मै-मु ॥ २६६. १४ विश्वदेवदेवताके—
त-न-स । विश्वदेवताके—य । वैश्वदेवताके—मै । वैश्वदेवदेवताके—मु ॥ २६६. २७ ० प्रकृतिस्वरः—
१-मु । ० प्रकृतिस्वरत्वम्—मै ॥ २६८. ५ च पूरणः—घ-ज-ण-प-भ । 'च पूरणः' नास्ति—मै-मु ॥
२६८. ७ णम प्रकृते—ज-ण-मु-मै ॥

२७२. १५ पञ्चम्यास्तसिः । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' इति सूत्रात् 'पञ्चम्यास्तसिः'
इत्यनुवृत्तौ 'अपादाने चाहीयस्त्रोः' इति सूत्रेण तसिरिति योज्यम् ॥

२७५. ४ ० ह्रस्वत्वादयः—ख-च-ज-ण-न-भ-य-ल-स । ० ह्रस्वादयः—मै-मु ॥ २७५. १५ प्रयच्छ-
ताम् । अत्र 'प्रयच्छत' इति पठनीयम् । न-पुस्तके तथा पाठ उपलभ्यते ॥ २७५. २२ ० प्रकृति-
स्वरत्वम्—त-ल-मु । ० प्रकृतिस्वरः—य-मै ॥

२७६. ९ असकृदुक्तः—१ । असकृदुपदिष्टः—मै । असकृदुपदिष्टः—य । सकृदुपदिष्टः—मु ॥ २७६.
१६ प्रकर्षेण नेता—१-मु । प्रकर्षेणनेता—मै ॥ २७७. १८ पूर्वपदस्वरः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरः—य-मै-मु ॥ २७८. १७ मनुष्यसंस्करणविषये—घ-त । मनुष्यसंस्करणविषये—य-मै-मु ॥
२७८. १८ उत्तमेषु स्थानेषु—ख-ग-च-ज-ण-त-न-प-क-भ-य । स्थानेषु—मै ॥

२७९. १६ दुष्टरः दुस्तरः—घ-ज-ण-न-प-स । दुष्टरः—य-मै-मु ॥ २७९. २१ दिवादेः—
ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । दिवादिः—य-मै-मु ॥ २७९. २२ कृच्छार्थे—ल-मै । अकृच्छार्थे—मु ॥
२८०. ११ आहूत—मै । आहूत—प-य-मु । अयमेव साधीयान् ॥ २८०. १३ जृष्टस्तृजागृभ्यः—
मै-मु । जागृभ्यः—१ ॥ २८०. २१ त्वद्विषय—य-ल । उक्तविषय—मै-मु ॥ २८०. २२ महय-
च-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥

२८२. ४ अनुदात्तत्वे—ब-मै-मु । उदात्तत्वे—ल । अनुदात्तत्वे—इतरेषु ॥ २८२. २० समीप-
मागच्छतम्—ख-ग-च-ज-ण-भ । समीपे आगच्छतम्—य-मै-मु ॥

२८५. २ रघुस्यदम्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । रघुस्यदं लघुस्यदम्—मै । रघुस्यदं लघुस्यदम्—
च-मु ॥ २८५. ११ रघुस्यदम्—१ । रघुस्यदम्—ब-मै-मु ॥ २८७. २४ बहुव्रीहौ—न-मै-मु ॥ २८९. १८
जगात्—ख-ग-च-ज-ण-क-भ । जगत्त्व—य-मै-मु ॥ २९०. ७ लुप्तोपममेतत्—त-च-मु । मै-पुस्तके
एतन्नस्ति ॥ २९०. ७ सततप्रवाहोपेतम्—त-च-मु । सतप्रवाहोपेतम् ?—मै ॥

२९४. ३ तिस्रः सामिधेय्यः—य-म-मु । इतरत्र नास्ति ॥ २९१. ११ तथा—म-मु । तथा—१ ॥ २९४. १४ 'अगुणः' इत्यस्यानन्तरं 'बद्धा वचने कश्चिद्वचनमिति अधिकरणे कः' इत्यधिकं सु-पुस्तके ॥ २९४. २३ कृदुत्तरपदस्वरः—१ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः—य-म-मु ॥ २९५. ७ दुग्-प्रत्ययः—य-ल-म- । दुग्प्रत्ययः—ख-ग-ज-ज-न-भ-स-मु । दुग्प्रत्ययः—य ॥ २९५. ७ निस्स्वरः—य-ल-म- । निस्स्वरः—ख-ग-ज-ज-न-भ-स-मु ॥ २९५. १५ तिस्वरितः—ज-ज-न-य-ल । तिस्वरितम्—म-मु ॥ २९५. २२ आज्याहुतिप्रदानेन—ख-ग-ज-ज-न-भ-स-मु । आहुतिप्रदानेन—य-म-मु ॥ २९६. ५ पुष्पाज्याहुतीनाम्—म- । घृताद्याहुतीनाम्—य-मु ॥ २९६. ८ त्वा त्वाम्—ख-ग-ज-ज-न-य-ल-भ-स-मु । तमिमम्—य-म- । इमम्—मु ॥ २९६. ९ निघातः—त-य-ल-मु । इतरेषु लिखितपुस्तकेषु म-पुस्तके च नास्ति ॥

२९७. ९ पुरोह्यः—ख-त-फ-भ-य-मु । पुरोह्यः—म-इतरेषु च ॥ २९८. २४ हि पूरणः—ज-ज-न-भ-स-मु । म-मु—पुस्तकयोः इतरेषु च नास्ति ॥ २९८. २६ अणिति तत्रानुवर्तनात्—ल । अणिति तत्रानुवर्तमानात्—म-स । अत्र 'अणः' इति तत्रानुवर्तनात् 'इति भाष्यम् । 'हलः' इति सूत्रे 'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति सूत्रात् 'अणः' इत्यनुवर्त्य अणो दीर्घः स्यादिति ध्याल्ल्यानेन 'तृतीये' इत्यत्र ऋकारस्य अण्वाभावात् 'हलः' इति दीर्घो न भवतीत्यर्थः । अणिति तत्र नानुवर्तनात्—*म-मु ॥

३०४. २० स्वरः—१-मु । प्रकृतिस्वरः—म- ॥ ३०५. ८ भस्मज्ञाधीनः—त-य-ल-मु । संज्ञाधीनः—म-इतरेषु च ॥

३११. ५ हरिद्वर्णी—य-ज-त-प-फ-ल-मु । हरिद्वर्णी—म- ॥ ३११. ६ तस्मात्—*म- । यस्मात्—१ । यस्मात् तस्मात्—मु ॥ ३१२. ५ करोतेरकारस्य—त-ल-मु । अकारस्य—म- ॥ ३१२. ११ पर्वतासः पर्वताश्च—य-ज-ज-न-त-न-य-ल-मु । पर्वताश्च—म- ॥ अनुकूलाः—य-म- । इतरलिखित-पुस्तकेषु सु-पुस्तके चैतन्नास्ति ॥ ३१३. १० यावत्—*म-मु । यत्—१ ॥ ३१४. १५ दानशक्तिः—य-ज-ज-न-त-न-भ-य-ल-मु । दानशक्तिः—म- ॥ ३१४. २७ यद्वा—य-म-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३१५. २० तद्व्याप्तीति सामनः—*म- । तद्व्याप्तीति सामना—त-म-स-मु । अयं पाठः समीचीनः प्रतिभाति । अस्मिन् पक्षे 'तद्व्याप्तीति' इति भाष्यम् ॥ ३१५. २६ इय गतौ—*म-मु । इयि गतौ—य । इयु गतौ—१ ॥ इयिमदि' इत्यादिना—म-मु । इयुमुदित्याना—ख-ग-भ-स-मु; इयुमुदित्यादिना—य-ल-मु; इयिमदित्याना—ज-ज-न-भ-स-मु; इयिमदित्युदित्यादिना—ल ॥ ३१६. ११ विनिष्ठः—य-म-मु । विनिष्ठः—१ ॥ ३१६. १० अलातृणः । तृदि हिंसायाम् । अलंपूर्वात् तृदेः । तृदि हिंसायाम् । अलंपूर्वात्तृदेः इति य-वर्जकलिखितपुस्तकेषु । आनुपाठे 'तृदि हिंसायाम्' । 'उतृदिर् हिंसानादरयोः' इति चोपलभ्यते । 'अलातृणः बहुवचनतया अलम्पर्यमातृण्यते,' 'अलातृणोऽलमातृणः' इति च भाष्यनिरूपणार्थलो-चनवा तृदधातोरेवायं शब्दो निष्पन्न इति युक्तम् ॥ ३१७. ७ परस्परं संगते—य-न-भ-य-ल-स । परस्परसंगते—म-मु ॥ ३१७. २४ सुसूत्राधिभ्यः—ख-ग-ज-ज-न-त-न-भ-स-मु । सुसूत्राधिविभ्यः—य । सुसूत्राधिविभ्यः—म- ॥ ३१८. ८ संबन्धिजः । 'संबन्धिभ्याः' इति भाष्यम् ॥ ३१९. २० रिपवः... प्रत्ययः—म-मु । रपवचनसिबके रेपेति चोपधाया इत्युप्रत्ययः—ख-ग-भ-स-मु; रप हिंसा-याम् । रेपिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—य; रप व्यवकायां वाचि । वचनसिबके रेपेतिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—ज; रप व्यवकायां वाचि । रपति चोपधाया इत्युप्रत्ययः—य; रपवचनसिबके रेपिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—न; रपवचनसिबके रेपिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—ल; रिपवः । रपवचनसिबके रेपिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—य ॥ ३२०. ७ नुमगमः—१ । नुमगमः—म-मु ॥ ३२०. १२ रक्षःकुलम्—१-मु । रक्षः रक्षःकुलम्—म- ॥ ३२२. १८ गोपते—१ । गोपते तथा वदे—य-म-मु ॥ ३२२. २० अस्मात्—ख-ग-ज-ज-न-त-न-भ-स-मु । अस्मात्—य-म-मु ॥

३२३.५ तस्मिन्—१-मु । अस्मिन्—*मै ॥ ३२३. १३ करणे घः—व-ल । घः—मै-मु इतरेषु च ॥
३२३. १७ कुत्स्वम्—ख-ग-घ-ज-ण-त-न-क-भ-स-मु । चत्स्वम्—मै ॥ तुक्—ख-ग-घ-ज-ण-त-न-भ-स-
मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

३२४. ५ नप्यं नमृभवम्—१-मु । नप्यं नसारं पौत्रं गात् गच्छति दुहितुः पुत्रत्वेन
स्वीकारात् दौहित्रं नमृभवम्—य-मै ॥ ३२४. ७-८ यच्च यस्या दुहितुः—१-मु । यत्र 'यस्मिन्
विषये पितापुत्रो जनको दुहितुरप्रसायाः स्वकम्पायाः सेकं रेतसः सेकं तस्यां रेतःसेकवृत्तिं प्रसाधयन्
शम्भेन सुखनिमित्तेन मनसा संदधन्वे आत्मानं संधत्ते अपुत्रत्वनिमित्तदुःखापगमात् बन्धा दुहितुः—
य-मै ॥ ३२४. ८ यः—१-मु । सम्—मै ॥ ३२४. १५ रेफलोपहृष्टान्दसः—१ । रेफलोपहृष्टान्दसः ।
तिस्वरः—मै-मु ॥ ३२४. १८ अनित्यत्वज्ञापितत्वात्—ख-ग-घ-ज-ण-भ-ल-स । अनित्यत्वज्ञा-
पितत्वात्—य-मै-मु ॥ धवि—य-मै-मु । चन्व इति—१ ॥ ३२४. १९ यद्योगादभिधातः—य-मै-मु ।
इतरेषु नास्ति ॥ ३२५. २ तुरीयकम्—य-माङ् । स्मृ—मै-मु । तृतीयकम्—१ ॥ ३२५. ४ वक्षिष्य—व-ज-ण-
न-प-भ । वक्षिः—य-मै-मु ॥ ३२५. ७ दुहितुस्तथात्वं नेति—ख-ग-घ-ज-ण-य-क-भ-ल । दुहिता
तथा नेति—य-मै-मु ॥ ३२५. १२ इत्यञ्—१ । इत्यत्र ?—मै-मु ॥ ३२५. १५ लिट्स्वरः—ख-ग-घ-
ज-ण-त-न-भ-य-मु । तिस्वरः—मै ॥ ३२५. १६ द्विर्वचनस्य—मै-मु । अत्र 'द्विवचनस्य' इति
पठनीयम् । न-भ-स- पुस्तकेषु तथा पाठ उपलभ्यते ॥ ३२५. १७ जनेर्णिचि—*मै-मु । जनेर्लिङि—१ ॥
३२५. २३ रोचमानस्य—ल-वर्जितेषु मु-पुस्तके च । आरोचमानस्य—मै ॥ ३२५. २६ यजनाहैः—
घ-व-ज-ण-न-प-भ-य-ल-मु । यजाहैः—मै ॥ ३२५. २७ सोमाज्याहुतिभिः—व-ज-ण-त-न-प-भ-मु ।
सोमाज्याहु(ति ?)भिः—ख-ग-घ-फ । सोमाहुतिभिः—य-ल-मै ॥ ३२६. ६ समगच्छन्—य-मै-मु ।
संगच्छन्—ल ॥ ३२६. ६ मरुतः—१ । मरुतस्तस्मिन् वृत्रे हते—य-मै-मु ॥ ३२६ ७ उदितं सूर्य—१ ।
तत इन्द्रं वृत्रहन्तारमुदितं सूर्यम्—मै-मु ॥ ३२६. १२ अय गतौ—१-मु । अय पय गतौ—य-मै ॥
३२६. १८ स इन्द्रः—य-मै-मु । इन्द्रः—१ ॥ ३२६. २१ निगूढाः—ख-घ-ज-ण-य-भ-मु । निगूढाः—
य-मै ॥ ३२६. २२ अतृन्दन्—१ । अतृन्दन् निधानमपावृण्वन्—य-मै-मु ॥ ३२६. २३ उपेक्षामकुर्वन्
—मै-मु इतरेषु च । उपेक्षामकुर्वन्—ल ॥ ३२७. २० लुकि लुबित्वात् श्लेरकादेशः—*मै-मु ।
लुकि शतृदिवात् श्लेरकादेशः—य । कृताविति रिङादेशः—ख-ग-ज-ण-भ-स । श्लेरकादेशः—य । लुबि-
त्वाद्कादेशः—न । लुटि कृतो वेति श्लेरकादेशः—ल ॥ ३२७. २१ सरतीति सरमा—ख-ग-घ-ज-ण-त-न-
भ-य-स-मु । सरतीति—मै ॥ ३२८. ६ अगच्छतु—व-ज-ण-मु । अगच्छत्—ख-ग-घ-ज-ण-भ-य-ल-मै ॥
३२८. १४ परस्याकारस्येत्वम्—ख-ग-घ-ज-ण-त-न-भ-स-मु । परस्येत्वम्—य-मै ॥ ३२८. २१
वस्तुनः—ल-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । वस्तुनः—य-मै ॥ ३३०. ७ हृष्टा अभूवन्—
ख-ग-घ-घ-ज-ण-त-प-क-भ । अभूवन्—य-मै-मु ॥ ३३०. ८ अतपिह—*मै-मु । अबतिह—य । इतरेषु
अबुवन् ॥ ३३०. १२ सिद्ध्यति—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-य-ल-स । अभि—य । निष्यति—मै-मु ॥
३३१. ४ पृषोदरादित्वात्—१-मु । य-मै-पुस्तकयोः एतच्चास्ति ॥ ३३१. १४ उच्चतम्—ख-ग-घ-ज-ण-
त-न-भ । उचितम्—य । उत्तमम्—मै-मु । तदुच्यते—१-मु । केदुच्यते—मै ॥ 'सुकृतकर्माणः—
व-ज-ण-व-ल । 'कर्माणः—मै-मु ॥ ३३१. १७ विदुष्ये कुर्वन्तः—व-ज-ण-न-प-य-मु । विदुष्यं
कुर्वन्तः—ख-ग-भ । विदुष्यं कुर्वन्तः—व-क । विदुष्यं कुर्वन्तः—त । विष उचैः—क । विदुष्ये—
त ॥ ३३२. २ विष्मं विभुम्—य-मै-मु । विभुम्—ख-ग-भ-क-स । विषं विभुवन्—य । क-
पुस्तके एतत् नास्ति । विषं विभ्वम्—ज । विषं—ज ॥ ३३३. १८ अपः प्र अक्षुजत्—व-क ।
अपः अक्षुजत्—इतरेषु । अपश्चित् अपोऽपि प्राक्षुजत्—य-मै-मु ॥ ३३३. २० अकुमिः कित्
राविमिः ख—ख-ग-घ-घ-ज-ण-त-प-क-भ । अकुमि राविमिः—य-मै-मु ॥ ३३३. २१ राविमिषम्—

ख-घ-ज-घ-प-भ । रात्रिदिवम्—य-मै-मु ॥ ३३४. २१ सरण्यन्—ऽ । तथा सरण्यन्—मै-मु ॥ ३३४. २७ मलोपः—मै-मु । नलोपः ?—ऽ ॥ ३३५. ११ गाः—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥

३३८. १० वज्रयुक्तः हस्तः—ख-ग-घ-ज-ण-त-न-भ-य-ल । वज्रयुक्तौ हस्तौ—मै-मु ॥ ३३९. ६ हे हयंश्च हरितवर्णाश्चोपेत—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । हे हयंश्च—य-मै-मु ॥ ३४१. १५ तव—घ-च-ज-ण-भ-भ-मै । ते तव—मु ॥ ३४१. १७ घावः दिवः—ख-ग-घ-ज-ण-य । घावः—मै-मु ॥ ३४१. २५ सद्यस्कनाग्नि—य-मै-मु । सद्यस्कनाग्नि—ख-ज-ण-त-भ-ल-स; यद्यस्कनाग्नि—ग-घ; सद्यस्कनाग्नि—त ॥ ३४३. ४ स्फिग्या । यच्च भमिति भसंज्ञायाः बाधितत्वात् स्वादिष्व-सर्वनामस्थाने इति पदसंज्ञायां जम्ब्वम् । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । इदमयुक्तं प्रतिभाति । स्फिग्यव्योत्तरतृतीयायाः 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना यादेशे 'यच्च भम्' इति भसंज्ञां बाधित्वा छान्दसत्वात् 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायां जम्ब्वे कुत्वे च स्फिग्या इति रूपं निष्पन्नम् ॥ भसंज्ञाया बाधितत्वात्—ख-ग-घ-ज-ण-त-न-स । भसंज्ञां बाधित्वा—य-मै-मु ॥ ३४३. १३ अस्मदीयोऽयं यज्ञः—ऽ । अस्मदीयो यज्ञः—मै-मु ॥ ३४३. १४ सारभूतोऽयं यज्ञः—ख-घ-ज-ण-त-प-भ-ल-स-मु । यज्ञः—य-मै ॥ ३४४. ६ शैषिकारथे—य-मै-मु । शबिकारारथे—ख; शबिकारारथे—ग-ज; शैषिकारथे—न; शैषिकारथे—भ-स; शैषिकेऽर्थे—ल ॥ ३४४. ७ नवशब्दस्य 'तनसन्त्वाश्च (तनसन्त्वाश्च-मु; तनसन्त्वाश्च-य) प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्च' इति तनन्प्रत्ययः—य-मु-मै । नवशब्दात् तनश्च प्रत्ययो (तनप्रत्ययो-ख-ज-ण) वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति तनप्रत्ययः—ख-ग-घ-ज-ण-त-न; नवशब्दात्तनश्च प्रत्ययो वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति तनप्रत्ययः—भ; नवशब्दस्य नसन्प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्च । तेन तनप्रत्ययः—ल; नवशब्दस्य नपुनश्च प्रत्ययो वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति जन-प्रत्ययः—स ॥ ३४४. २७-२८ आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यंदिन्यः—मै । ...मध्यंदिनः—ख-ग-घ-ज-त-न-भ । ...माध्यंदिनः—य-ल-स-मु ॥ ३४५. ८ सेक्ता सेचकः—ऽ । सेचकः—य । सेक्तोसेचकः—मै-मु ॥ ३४५. १४ आववृषन्—ख-ग-घ-ज-ण-न-भ-स-मु । अववृषन्—य-मै ॥ ३४५. १ ईरदप्रत्ययः—च-ज-न-ल-भ-मै । ईरदप्रत्ययः—मु ॥

३४७. ४ अन्तर्णीतसन्नर्थो—ख-ग-ज-ण-न-भ-य-ल-स । अन्तर्णीतसन्नर्थो—मै-मु ॥ ३४७. ६ कूलविपाटनाद्विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट्—मै । कूले विपाटनात् विपाशनाद्वापुत्रोऽभूत् तमावृतेर्मुमूर्षोर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यन्त विमोचनाद्वा विपाट्—ख-ग-घ-ज-ण-न-फ-भ-ल-स । कूले विपाटनाद्विपाशनाच्छतपुत्रमरणोद्भूततमोदृतेर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यन्त विमोचनाद्वा विपाट्-मु । कूलविपाटनान् विपाशनात् हतपुत्रोद्भूततमोदृतेः मुमूर्षोर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यन्त विमोचनाद्वा विपाट्—च ॥ ३४७. १७ भौवादिः—ऽ-मु । भूवादिः—य । भौवादिकः—मै । अवमेवसाधुः ॥ युवां—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३४८. ३ विभक्त्यलोपः इत्यादि—त-न-य-ल-स-मु । विभक्त्यलोपः—मै ॥ ३४८. १५ यथा—मै-मु-× ॥ ३४९. ३ एतच्छब्दस्य—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-च-ल-स । इदंशब्दस्य—मै-मु ॥ ३४९. ७ इति क्यच्—य-मै-मु । क्यच्—ऽ ॥ ३४९. ८ केओ—ख-ग-घ-ज-ण-त-न-य-स । ह्यो—ल-मै-मु ॥ ३४९. ३० ह्यतेर्लुङि सिचः । 'सिचः' इत्यस्य स्थाने 'व्येः' इति भाव्यम् ॥ ३५१. ३ व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्—मै-मु । व्यत्ययेन प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम्—च । व्यत्ययस्याद्युदात्तत्वम् ?—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-ल-स ॥ ३५१. १५ नोऽर्भित्या—मै-मु । श्री इत्या-न-ल । श्री इत्या-म ॥ ३५१. १९ प्रागल्भ्याः । 'प्रागल्भ्याः' इति पठनीयम् । एवमेव च-ज-ण-न-य-च-ल-स पुस्तकेषु । प्रागल्भ्यम्—मै-मु ॥ ३५१. २६ सिचो लोपः । अत्र 'सियो व्येः' इति भाव्यम् ॥ ३५२. १० ओ इति प्रपञ्चसंज्ञा । 'ओदिति प्रपञ्चसंज्ञा' इति पठनीयम् । तर्हि च न-भ-स-ल-सिहितपुस्तकेषु लभ्यते ॥ ३५२. २४ विभ्यामिदम्—ख-ग-घ-ज-ण-न-भ । विभ्यामिदमप्यम्—

य-म-मु ॥ ३५३. ३ नञीमवति—ऽ। नञा भवति-म-मु ॥ ३५३. २० छेड आडागमः—च । छेडोऽ-
डाटाविद्याडागमः—य । छेडोऽडागमः—म-मु ॥ ३५४. २२ युग्यकण्ठपाश्चादिसलप्राः—च-ज-ज-
न-प-भ-य-ल । युगकीला युग्यकण्ठ—म । युगकीला युग्यकण्ठ—मु ॥

३५५. २५-२६ ब्रह्मणा जूतः स्तोत्रेणाकृष्टः—ख-ग-च-च-ज-ज-फ-भ-ल । ब्रह्मणा स्तोत्रेणाकृष्टः—
य-म-मु ॥ ३५६. ३ दानगतिरक्षणाहिंसादानेषु—च-फ । हिंसाग्रहणेषु—य-म-मु ॥ ३५६. १५
नहेर्हलोपश्च—य-म-म । महेर्हलोपश्च—ऽ-मु ॥ ३५७. २ अरुधत्—ग-च-च-ज-ज-य-ल-मु ।
अरुधत्—म-म ॥ ३५७. १२ छेष्ट इच्छ—ज-फ-स-मु । छेष्ट ई च—य-म-म ॥ ३५७. १५ राममर्हस्तीत्यर्थे—
ग-च-ज-ज । राममर्हस्तीत्यर्थे—य । राममर्हतीत्यर्थे—म-मु ॥ ३५७. २४ यजमानाय—म । यजमानाय
तदर्थं तथा—मु । यजमानाय तथा—ख-ग-च-ज-ज-त-न-फ-भ-स । यजमानाय तथा च—च-प-ल ॥
३५७. २४ तथा च—न-य-ल-स-म-मु । यथा च—ख-ग-च-च-ज-ज-फ-भ ॥ ३५७. २५ बृहते
महते—ख-ग-च-च-ज-ज-त-न-प-फ-भ-मु । बृहते-य-म-म ॥ ३५८. १ शकन्धादित्वात् पररूपत्वम्—
य-म-मु । एमनादित्वात्पररूपत्वम्—ख-ग-च-ज-ज-त-न-भ-ल-स । अयमेव युक्तः पाठः ॥ ३५९. ९
तद्वत्—ख-ग-च-ज-ज-न-भ-स । तद्वन्तः—य-म-मु ॥ ३५९. २१ बृषहृन्ननबहुप्रदानादीनि—
य-ल-मु । बहुप्रदानानि—म-म ॥ ३६०. ७ संभजमानमिन्द्रम्—च-ज-ज-प-फ-भ-य-ल । भजमान-
मिन्द्रम्—म-मु ॥ ३६१. ८ अभिदत्—ऽ । अभिन्दत्?—म-मु ॥ ३६१. १० अभवत् अभूत्—ख-
ग-च-ज-ज-फ-भ । अभवत्—य-म-मु ॥

३६१. २३-२४ मध्यंदिनः इति—य-म-म । माध्यंदिन इति—ल-मु । माध्यंदिने सवने—इतरेषु ॥
३६१. २५ मध्यंदिन इति—म-मु । माध्यंदिन इति—ऽ ॥ ३६१. २६ प्र मंदिन इमा—ज-ज-
य-मु । प्र मन्दिने इमा—म-म ॥ ३६३. १-२ सम्यग्वहताम्—ऽ । सम्यगावहताम्—म-मु ॥ ३६३. ३
विभक्तेरुदात्तत्वम्—ख-ग-च-ज-ज-भ । विभक्तेरुदात्तता—य-म-मु ॥ ३६३. १२ वि मुच विमुञ्च—
च-न-प-भ-य-मु । वि मुच—म-म ॥ ३६३. २० दृग्दृशवतुषु—ऽ-मु । दृग्दृशवतुषु?—म-म ॥
३६४. ७ समानप्रसिद्धी—म-म । वेगबलयोः समानप्रसिद्धी—च-ज-ज-य-मु ॥ ३६४. ७
क्षिप्रगमनावेतौ—ख-ग-ज-ज-न-भ-स । क्षिप्रगमनोपेतौ—य-म-मु ॥ ३६४. १८ हरी अश्वौ—ख-ग-
च-च-ज-ज-प-फ-भ । हरी—य-म-मु ॥ ३६५. ६ अस्येमं सोमं शश्वत्तमं बहुतमं पाहि—ख-ग-ज-
ज-प-फ-भ । शश्वत्तमं भूयांसमस्येमं सोमं पाहि—य-म-मु ॥ ३६५. १२ सादिरप्रतेः—ख-ग-च-ज-ज-
स-मु । सवेरप्रतेः—य-म-म ॥ ३६६. ६ सम्यगाकार्थुः—य-ल-स-म-मु । सम्यगाकार्थुः । तस्यागात्थ तस्या-
नार्थमागात्थ—ख-ग-च-च-ज-ज-न-प-फ-भ ॥ ३६६. ७ स्वाः स्वकीयाः—य-म-मु । इतरेषु नास्ति ॥
३६६. ७-८ पथि कर्मणि—च-स-म-म । कर्मणि—य-मु । पथि कर्मणि स्वाः—ख-ग-ज-ज-भ-ल ॥ ३६६. ८
त्वमागात्थ—ल-मु । त्वम्—य-म-म ॥ ३६६. ८ तस्य पाहि—म-म । तस्य अस्व पाहि—मु । अस्व
पाहि—ऽ ॥ ३६७. १ तेन बलादपहृत्य—ऽ-मु । तेन । चित्रिकल्पार्थः । बलादपहृत्य—य-म-म ॥

३६८. १७ कालात्मकः—म-मु । कामात्मकः—ऽ ॥ ३६८. २७ अच्छावाकशस्त्रे याज्या—
ल-म-मु । अच्छावाकशस्त्रयाज्या—इतरेषु लिखितपुस्तकेषु ॥ ३६९. ५ तव त्वदर्थम्—ख-ग-च-च-ज-
ज-प-फ-भ-य-मु । त्वदर्थम्—ल-स-म-म ॥ ३६९. १८ सर्वैः स्तुत्यः—ख-ग-च-च-ज-ज-भ-स-मु । स सर्वैः
स्तुत्यः—म-म ॥ ३७०. ११ पूर्वपदस्य—ख-ग-च-च-ज-ज-न-फ-भ-स-मु । पूर्वस्य—य-म-म ॥ ३७०. २७
अयतेर्लङि रूपम्—म-मु । एतेर्लङि रूपम्—फ । अयं समीचीनः प्रतिभाति ॥ ३७०. २६ गमेर्लङि
रूपम्—य-म-म । गमेर्लङि—ऽ-मु ॥ ३७१. २५ ई सोयमिन्द्रः—य-म-मु । सोयमिन्द्रः—ऽ ॥
३७१. २५-२६ सं विध्याच—य-म-मु । समीं विध्याच—ऽ ॥ ३७२. १३ हे हर्वश्च इन्द्र—
ख-ग-च-च-ज-ज । हे हर्वश्च—य-म-मु ॥ ३७३. ११ शुर्म हुवेमेति व्याख्याता—त-न-मु । म-पुस्तके
एतच्चरिति ॥

३०३. १५ गायत्रीतृचाशीतौ—ल-स-मै-मु । गायत्रे वृचाशीतौ—ख-ग-घ-ज-ण; गायत्रे वृचाशीतौ—त-न; गायत्रे वृचाशीतौ—म-य । ऐतरेयारण्यके तु औष्णिहवृचाशीताविदं पठितम् ॥ ३०३. २० पृतनाषाढ्याय—त-ल-स-मु । पृतनाषाढ्याय—मै ॥ ३०४. ८ आद्युदात्तम्—ख-ग-घ-ज-ण-त-न-म-मु । आद्युदात्तः—य-मै ॥ ३०४. २४-२५ महयामः स्तोत्रं कुर्मः—ख-ग-घ-ज-ण-य-क-भ-म-मु । स्तोत्रं कुर्मः—मै ॥ ३०५. १४ संग्रामेषु—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३०५. १९ युद्धेषु—ख-ग-घ-ज-ण-न-म-स-मु । हे इन्द्र युद्धेषु—य-मै ॥ ३०५. २१ हे इन्द्र साहव—ख-ग-घ-ज-ण-य-क-भ । साहव—य-मै-मु ॥ ३०५. २३ पृतनानामाज्यं पृतनाज्यम्—मै-मु । पृतनानामाज्यम्—१ ॥ ३०५. २६ बह मर्षणे—ख-ग-घ-ज-ण-य-ल-मु । सह मर्षणे—मै ॥ ३०६. २३ हे इन्द्र वृषहन्—ख-ग-घ-ज-ण-न-क-भ-स । हे इन्द्र—य-मै ॥

३०८. ३ पूर्वमनुष्ठितयज्ञाः देवभूयम्—ख-ग-घ-ज-ण-न-य-ल । पूर्वमनुष्ठितयज्ञादेवभूयम्—च-भ-मै-मु ॥ ३०८. २१ देवभूयं गतानाम्—घ-ज-ण-त-य-मु । देवभूयगतानाम्—मै ॥ ३०९. ६ गुह्यानि कर्माणि—ख-ग-घ-ज-ण-फ-भ । गुह्यानि कर्माणि—य-मै-मु ॥ ३०९. ७ उतापि च—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३०९. १० नियमितवन्तः—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके चैतज्जास्ति ॥ ३०९. २४-२५ वसानः आच्छादयन्—य-मै-मु । वसानः धार्यमाणः—१ ॥ ३१०. ११-१२ शुरुषः शुचः पिपासाया रोधयिष्यः सन्ति भवन्ति—ख-ग-घ-ज-ण-य-क-भ । शुरुषः शुचः पिपासाया रोधयिष्यः भवन्ति—न-ल-स । शुरुषः सन्ति शुचः पिपासाया रोधयिष्यो भवन्ति—मै-मु ॥ ३१०. १६ ईकारस्य आकारादेशः—ख-ग-घ-ज-ण-न-फ-भ । आकारादेशः—य-मै-मु ॥ ३१०. २६ वायुवक्षश्चलरश्मीन्—त-मु । वायुवक्षश्चलरश्मीन्—य-मै ॥ ३११. १६ इत्पूरणः—ज-भ । इत्पूरणम्—मै-मु ॥ ३१२. २ अमतिं दीप्तिम्—य-मै । अमतिं कान्तिम्—१-मु ॥ ३१२. ५ वृणोति तद्वत्—मै । आवृणोति तद्वत्—मु । यथा वृणोति तद्वत्—१ ॥ ३१२. ५ नुः पूरणः—ग-घ-ज-ण-फ-भ-मु । य-मै-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ३१२. २० स्वाराज्यलक्षणम्—घ-ज-ण-त-भ-व-क-स । स्वाराज्यलक्षणम्—मै-मु ॥ ३१३. ५ व्याख्यातेयम्—त-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

३१४. १ पूर्वे भवा—१-मु । पूर्वकाले भवा—य-मै ॥ ३१५. १ पणिभिरपहृतेषु तन्नि-मिषम्—य-मै । पणिभिरपहृतेषु—१-मु ॥ ३१५. ३-४ दंहिता दंहितानि—ख-ग-घ-ज-ण-य-क-भ-मु । दंहितानि—य-मै ॥ ३१५. २५ आहौ पूरणौ—ख-ग-घ-ज-ण-य-क-भ । मै-मु-पुस्तकयो-रेतज्जास्ति ॥ ३१५. २६-२७ उदात्त इत्युक्त्वेन—ख-ग-त-न-भ-य-स-मु । उदात्त इत्युक्तेन—मै ॥ ३१६. ११ गूढं गूढचारिणम्—घ-घ-य-क-मु । गूढचारिणम्—य । गूढं गूढचारिणम्—मै ॥ ३१७. ३ तादृशस्य तव कारोः—ज-ण-य-ल-मु । तादृशस्य कारोः—मै ॥ ३१७. २५ व्याख्यातेयम्—त-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

३१८. ४ अथ तृतीयाष्टकस्य तृतीयाध्याय आरभ्यते—स । अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ ३१९. १५ नः—१-मु । नः—मै ॥ ३१९. २२ तव क्षयम्—घ-ज-ण । क्षयम्—य-मै-मु ॥ ३२०. ४ स्वभूतान् ताव—त-ज-व-क । ताव—मै-मु ॥ ३२०. २६ सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वा—य-मै-मु । सोमस्य पीत्वी पीत्वा—ख-ग-घ-ज-ण-फ-भ; सोमस्य सोमं पीत्वी पीत्वा—घ-ज; सोमस्य पीत्वा—न-क; सोमस्य पीत्वी—स ॥ ३२१. ३ नजा समासे तस्य स्वरः—य-मै-मु । नजा समासः तस्य स्वरः—१ ॥ ३२१. १२ अतिसंनिहृष्टस्य—ख-ग-घ-ज-ण-य-भ । संनिहृष्टस्य—य-मै-मु ॥

३२१. २१ अग्निः वज्रिन्—घ-ज-व-मु । हे अग्निः हे वज्रिन्—य-मै ॥ ३२२. १३-१६ तिस्तितरे ... प्रत्ययस्वरः—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३२२. २१ ब्रह्मवाहः । ब्रह्मवाहि

स्तोत्राणि—ख-ग-घ-च-ज-ण-व । ब्रह्माणि स्तोत्राणि—य-मै-मु ॥ ३९२. २२ हे स्तुत्य इन्द्र—ज-ण । हे ब्रह्मवाह इन्द्र—य-मै-मु ॥ ३९४. ५ हविःस्वीकरणार्थम्—ई-मु । अस्मदीयहविःस्वीकरणार्थम्—*मै ॥ ३९५. ३ अञ्जतेः किमि—य-मै-मु । अञ्जतेः किमि—ई ॥ ३९५. ४-५ कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरः—मै-मु । कृदुत्तरपदस्वरः—ई ॥

३९५. १२ ते तव रथः—ख-ग-घ-च-ज-ण-क-भ । तव रथः—य-मै-मु ॥ ३९५. १४ आशिर इत्यादेशः—मु । ' शिर इत्यादेशः ' इति पठनीयम् । तथा न-य-स-लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते । आशिरित्यादेशः—मै । पृ. ३९७. प. ९, ४१२. २४, ४३१. १४ एतेषु प्रदेशेषु शिरित्यादेशः इति पठनीयम् ॥ ३९५. १८ माद्यते अनेन—ख-ग-घ-च-ज-ण-क । मद्यते अनेन—य-मै-मु । ' माद्यत्यनेन ' इति भाष्यम् ॥ ३९७. ८ इमं सोमं—य-मै-मु । इमम्—ई ॥ ३९७. १९ ररक्तु—ख-ग-घ-त-न-भ-य-क-स-मु । रारक्तु—मै ॥

३९८. १४ आ अभिलक्ष्य—*मै-मु ॥ ३९९. ४ त्वा त्वामाह्वयन्ति—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-क-भ । त्वामाह्वयन्ति—य-मै-मु ॥ ३९९. २० अग्निष्टुतिभ्यः कः—ज-ण-व । अग्निष्टुतिभ्यः कः—मै-मु ॥ ४००. २ त्वामावहातः—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-मु । त्वामावहातभ्य-य-मै ॥ ४००. ४ स्तोत्राणि शृणवत् ख—घ-ज-ण-त-व-स-मु । स्तोत्राणि शृणवत्—मै ॥ ४००. २६ द्विता द्विधा यथा—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ । द्विता द्विधं यथा—मु । द्विता द्विधं यथा—य-मै ॥ ४०१. १३ वर्षास्त्वितुषु—ल-स-*मै-मु ॥ ४०१. १४ अपावृणोषि—ई-मु । अपवृणोषि—मै ॥ ४०१. २५ शुनं हुवेमेत्येषा व्याख्याता—न । व्याख्यातेष्वस्य—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

४०३. १९ प्राणापहारकम्—ख-ग-घ-ज-ण-प-भ । प्राणहारकम्—य-मै-मु ॥

४०४. २० शीघ्रमतिगच्छन्ति—मै-मु । शीघ्रमभिगच्छति—ई ॥ ४०५. २१ प्र आशत व्याप्नुवन्ति—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ । आशत व्याप्नुवन्ति—य-मै-मु ॥

४११. १० मघवन धनवन इन्द्र—त-न-स-मु । मघवन् इन्द्र—य-मै ॥

४१२. ९ अहरहःशस्यसंज्ञकम्—ई । *संज्ञम्—मै-मु ॥ ४१३. २० विक्षिप्ताङ्गः सक्—घ-ज-ण-त-व-ल-मु । विक्षिप्ताङ्गः—मै ॥ ४१४. १० अनुषा जम्भना—य-मै-मु । अनुषा—ई ॥

४१५. ९ ब्रह्मणा तष्टम्—ई । ब्रह्मणा—मै-मु ॥ ४१५. २३ कोऽप्यभ्यस्ति—*मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वेवं पाठः नोपलभ्यते ॥ ४१५. २६ अमिनात् संप्रामेषु मिनाति हिमस्ति—ज-ण । अमिनात् हिमस्ति—मै-मु ॥ ४१६. ८ सहावा बलवान्—त-न-ल-स-मु । सहावा बलवान्—मै ॥ ४१६. २६ ऊर्ध्वगन्ता—ई । ऊर्ध्वं गन्ता—मै-मु ॥ ४१७. १४ शुर्न हुवेमेति पूर्ववत्—ज-ण । व्याख्यातेष्वस्य—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

४२१. १ कनिकप्यज्यसिदसि—त-फ-भ । कनिकप्यज्यसिदसि—मै-मु ॥ ४२१. १८ नमि हन—न-स-मै-मु । नम्या हन (?) इति मैक्समुलरमहाशयैः शुद्धीकृतम् ॥ ४२१. २७ स्वस्वकर्मणि—घ-त-य-ल-मु । स्वकर्मणि—मै ॥ सामर्प्योपेतं त्वा त्वाम्—घ-ज-ण । सामर्प्योपेतं त्वात्—य-मै-मु ॥ ४२३. १९ इति जत्वम्—ज-ण-व । जत्वम्—मै-मु ॥ ४२३. २६ पुरुमिर्बाहुभिः—ज-ण । पुरुमिः—य-मै-मु ॥ ४२३. २६ सोमपानेन प्रबलम्—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ । पानेन प्रबलम्—य-मै-मु ॥ ४२४. २१ अमिपुतं अस्वेमं सोमम्—घ-ज-व-मु । अमिपुतं सोमम्—य-मै ॥ ४२५. १ ते त्वदर्थम्—घ-ज-ण । त्वदर्थम्—य-मै-मु ॥

४२७. ४ इत्यात्मनेपदम्—मै-मु । आत्मनेपदम्—ई ॥ ४२७. १५ तद्धर्तं त्वा त्वाम्—घ-ज-ण-त-मु । तद्धर्तं त्वाम्—य-मै ॥ ४२७. २६ चक्रम् अक्षयार्थं पुर्मः—घ-ज-व-च-ज-ण-ज । अक्षयार्थं पुर्मः—य-मै-मु ॥ ४२८. १३ त्वा त्वां वर्धन्तु—घ-ज-ण-व । त्वां वर्धन्तु—य-मै-मु ॥

४२९. १५ त्वा त्वां यक्षि यजे-ज-ण-प-सु । त्वां यक्षि यजे-य-में ॥ ४३०. ४ कृणवाच कर-
वाच-व-च-ज-ण-त-ल-सु । करवाच-य । कृणवाच-में ॥ ४३२. २ मंहनीयानि धनानि-ख-ग-च-ज-
ण-न-भ-स । मंहनीयानि धनानि-य-में ॥ ४३६. ४ स्वाहाकारवाचा तनोति--ख-ग-च-च-ज-ण-न-
प-क-भ । स्वाहाकारवाचं तनोति-य-में-सु ॥ ४३६. २५ विनष्टो मा भवतु-ज-ण-न । मा भवतु-ख-
ग-च ; विनाशो मा भवतु-च ; मृधो मा भवतु-त ; विराशो मा भवतु-भ ; व्यर्द्धो मा भवतु-ल ; व्यर्द्धो
मा भवतु-में । व्यर्द्धो विनष्टो मा भवतु-सु ॥ ४३७. ९ अनलुत्सु अनलुत्सु-ख-ग-च-च-ज-ण-न-प-
क-भ-ल-सु । अनलुत्सु-य । अनलुत्सु-में ॥ ४३७. १२ नोऽस्मभ्यम् । नः इति प्रतीकं मूले नास्ति ।
पूर्वं क्वचित् क्वचि अविद्यमानानामपि पदानां व्याख्यानं कृतं दृश्यते ॥ ४३७. १९ सारम् । सारेण
हि-में-सु । सारं-ख-ग-च-ज-भ ; सारं यस्य-ज ; सारेण हि-य-ल-स ॥ ४३८. ९-१० लुकि मन्वे...न
निघातः-य-में-सु । लुकि क्वकि रूपम् । द्वितीयात्वाज्निघातः-ई ॥ ४३८. २३-२४ सुपां सुलुगिति
शसो लुक्-त-य-सु । सुपां सुलुगिति शपो लुक्-में ॥ ४३९. ५ हे इन्द्र परशुं चित् यथा कुठारम्
-च । हे इन्द्र परशुं चित् कुठारम्-ख-ग-च-ज-ण-भ । हे इन्द्र परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा
परशुं कुठारम्-सु । परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं कुठारम्-य-में ॥ ४३९. ६ वृन्तात्
विच्छिद्यते-ई । विवृण्वति विच्छिद्यते-में-सु ॥ ४३९. ७ मद्वेष्टा-ख-च-ज-ण-त-न-भ-ल । स
द्वेष्टा-य-में-सु ॥ ४४०. ६ बाह्या एव ते-ख-ग-च-च-ज-ण-न-भ-य । बाह्या एव ते-में-सु ॥ ४४०.
८ ज्यावाजं बलं धनुः । अस्पृष्टार्थमिदम् । ज्यावाजं मौर्वीबलं धनुः-सु ॥

४४०. १२ ततः पराः—ल-ग-च-ज-ण-न-क-भ । ततः परं—य-मै-मु ॥ ४४१. ३
उत्तरोऽर्धर्षः—ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु । उत्तरार्धर्षः—य-मै ॥ ४४१. ६ जसु मोक्षणे । नञ्पूर्वः—ई ।
जसु मोक्षणे—मै-मु ॥ ४४१. १५ देवाः स्तोतारो वा—य-मै । देवाः स्तोतारः—ई । देवा
इन्द्राद्याः स्तोतारो वा—मु ॥ ४४१. २४ सु । संहितायाम्—ई-मु । पु संहितायाम्—मै ॥ ४४१. २५
नः । संहितायाम्—ई-मु । णः । संहितायाम्—मै ॥ ४४१. २६ तत्सुवितम्—ई । सुवितम्—
मै-मु ॥ ४४२. १५ रे इत्यादेशः—ई-मु । रेआदेशः—मै ॥ ४४३. ४ अस्थतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्
—ल-ग-च-ज-ण-न-भ । अस्थतिवक्तिख्यातिभ्यः—य-मै-मु ॥ ४४४. २ भवन्ती भवन्त्यौ—च-ज-त ।
भवन्ती—य-मै-मु ॥ ४४४. २ आदु अनन्तरम्—च-ज-ण-त । आदु अनन्तरम् । उः पूरणः—मु ।
आदु अनन्तरम्—य-मै ॥ ४४४. ८ जागुरुकः—*मै । जागुरुकः ?—ई-मु ॥ ४४४. १७ ते न
व्यथेते—ल-ग-च-च-ज-ण-त-न-भ-स । न व्यथेते—य-मै-मु ॥ ४४५. १६ स्तोमं स्तोमम्—
च-ज-ण-च-य-ल-मु । स्तोमम्—मै ॥ ४४७. २९ अतिष्ठत । ‘अतिष्ठत्’ इति भाष्यम् ॥ ४४८. १४
पितरा पालयितारौ—ल-ग-च-च-ज-ण-भ-य । पितरौ पालयितारौ—मै-मु ॥ ४४९. ४ इत्यत्र
संहितायाम्—ल-ग-च-ज-ण । इत्यस्य संहितायाम्—य-मै-मु ॥ ४४९. २० गायान्निभ्यश्च—
ल-ग-च-ज-ण-भ-ल । गायान्निभ्यश्च—य-मै-मु ॥ ४५०. १ सापराधानोऽस्मान्—ल-ग-च-ज-ण-क-
भ-य-मु । सापराधानोऽस्मान्—मै ॥ ४५१. १३ विभान् सर्वान्—ल-ग-च-च-ज-ण-न-भ-मु ।
विभान्—य-मै ॥ ४५१. १८-१९ टेरयादेशः... उदात्तस्वरितयोरिति—ल । मै-मु-पुस्तक-
योरिति वास्ति ? ॥

४५१. ८ उप समीपं मेव्यति—स-ग-व-व-ज-ज-म-भ-व-ल । उप समीपं तिष्ठति—मै-मु ॥
 ४५१. ११ शबासु वेदिषु—स-ग-व-व-ज-ज-प-क-भ । शबासु—व-मै-मु ॥ ४५१. ११ पूर्वस्य
 न निघातः—व-मै । पूर्वस्य निघातः—ई-मु ॥ ४५४. २४—प्रकर्षेण कुर्वन्ति—स-ग-व-व-ज-ज-
 क-भ । प्रजयन्ति प्रकर्षेण कुर्वन्ति—मु । प्रजयन्ति कुर्वन्ति—व-मै ॥ ४५१. २२ क्षीरकपरसस्य—
 स-ग-व-ज-व-भ । क्षीरस्यस्य सस्य—व-मै-मु ॥ ४५१. २३ ते घावापृथिव्या—स-ग-व-व-व-

ज-भ । द्यावापृथिव्यौ—य-मै-मु ॥ ४५७. २१ पादसंचारे—य-मै-मु । पादासंचारे—ख-ग-च-भ;
पादयोः संचरणे—ज; पादसंचरणे—ज; पादसंचारे—न; पादुसंचारे—ल; पादाः सर्वैः—स ॥ ४५८. १३
अन्यत् अन्या द्यौः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । अन्यत् द्यौः—य-मै-मु ॥ ४५८. १४ गूढा वर्तते—
त । गूढं वर्तते—य-मै-मु ॥ ४५९. २१ तु सिप्रं विदुः—ख-च-ज-ण-भ-मु । विदुः—य-मै ॥ ४६०. ६
प्रजाः पुरुषा—य-मै-मु । पुरुषा—§ ॥ ४६०. ६ जनयति—मै-मु । जनयति प्रजाः—§ ॥ ४६१. ४
शर्मसदो न । नश्चार्थे—§-मु । शर्मसदो नश्चार्थे—मै ॥

४६२. १५ सहिते तानि कर्माणि—ल । सहितानि कर्माणि—मै-मु ॥ ४६३. २२
बहुमीहौ 'ऊधसोऽनक्'—ख-ग-ण । बहुमीहेः 'ऊधसोऽनक्'—य-मै-मु ॥ ४६४. ९
कर्तरि चिण् । चिणो लुक्—त-मु । कर्तरि चिणो लुक्—य-मै ॥ ४६६. ११ कृच्छ्रार्थे—*मै ।
अकृच्छ्रार्थे—§-मु ॥

४६८. १२ युजिबुधिरुशः—*मै-मु । युजिवन्दिरोः—ख-भ; युजिवन्दिरोः—फ । युधि-
बुधिरुशिम्यः—उ. सू. २. २४७ ॥

४७०. २१ किं कथयन्ति—ख-ग-च-ज-भ-स । किं कथयन्तीति—मै-मु ॥ ४७१. ६-८
मन्येयाः ... प्रकृतिभावः—य-ल-मु । मै-पुस्तक एतच्चास्ति ॥ ४७१. १६ आयातम्
आगच्छतम्—त-य-ल-मु । आयातम्—मै ॥ ४७२. २ नरा नरौ—ख-ग-च-ज-भ । हे नरा
नरौ—य-मै-मु ॥ ४७२. ३ युवयोः सख्या सख्यानि—ख-ग-च-ज-ण-भ-मु । युवयोः
सख्यानि—य-मै ॥ ४७२. ४ एकीभूताः सन्तः—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके
वैतच्चास्ति ॥ ४७२. ४ वां युवां सह—§ । युवां सह—मै-मु ॥ ४७२. २१ पुरु अश्नाति—*मै ।
लिखितपुस्तकेष्वेवं पाठः नोपलभ्यते । पुरतममश्नाति—मु ॥ ४७३. १३ रूपं वा—य-मै । इतर-
लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥

४७५. १९ शोभनायां बुद्धौ—§ । शोभनायां बुद्ध्याम्—मै-मु ॥

४७८. १३ तथा च मन्त्रवर्णः—त-य-मु । तथाचं मन्त्रवर्णः—मै-मु ॥ ४७९. १ तथा च
मन्त्रः—च-ज-न । तथा च मन्त्रवर्णः—मु । तथा मन्त्रः—य-मै ॥ ४७९. २३ आतो लोपाभाव-
श्छान्दसः—च-त-फ-य । आतो लोपश्छान्दसः—मै-मु ॥ ४७९. २५ आद्या तृतीयसवने—य-मु ।
आद्यातृतीयसवने—त । आद्यतृतीयसवने—इतरलिखितपुस्तकेषु मै-पुस्तके च ॥ ४८०. ६ वृत्त-
स्यन्त्याभ्याम्—*मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वबुद्ध्याः पाठा उपलभ्यन्ते । वभसति वादस्याभ्याम्—ख-
ग; विभसति स्वादस्याभ्याम्—ज; गभसति वादस्याभ्याम्—च-फ; वभसत्यादस्याभ्याम्—त-भ; वभसत्य-
दस्याभ्याम्—न; वभसत्याभ्याम्—ल; वभसत्यादस्याभ्याम्—स ॥ ४८०. ११ भस् भस्तेनदीप्योः ।
धातुपाठोऽप्येवमेव । ऋ. सं. १. २८. ७ मन्त्रभाष्ये 'भस् भस्तेनदीप्योः' इति दृश्यते । 'वभस्ति-
रतिकर्मा' (निह. ५. १२) इति निरुक्तम् ॥ ४८०. ११ भस्तेनदीप्योः इति—*मै-मु । भासरात्रेति—
ख-ग-ज-त-न-भ-स; भास भासेति—च-फ; भसरात्रेति—ल ॥ ४८१. २ जरितुः स्तोतुः स्तोमम्—च-ज-
ल । जरितुः स्तोतुः—य । जरितुः स्तोमम्—मै-मु ॥

४८१. १६ प्रकृष्टज्ञानवती सती त्वम्—ख-च-भ । प्रकृष्टज्ञानवती सती—य-मै-मु ॥ ४८४. ६
वेद्यम्—मै-मु । सेवम्—§ ॥ ४८४. १७ वृद्धिद्वारा अपां प्रेरक—त-न-य-मु । वृद्धिद्वारा
प्रेरक—मै ॥

४८५. ८ हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ—ख-ग-च-ज-फ-भ । हे इन्द्रावरुणौ—य-मै-मु ॥
४८५. १२ तत्कास्ति—ख-ग-च-ज-फ-भ । तत्कास्ति—य-मै-मु ॥ ४८५. १४ न तुज्याः—*मै-मु ।
मा त्वं तुज्याः—ख-ग-क-स; मा त्वं तुज्याः—च-त-फ-भ; न त्वं तुज्याः—ज; तुज्याः—न-व ॥ ४८५. २४

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ—ख-ग-घ-च-ज-झ-भ । हे इन्द्रावरुणौ—य-मै-मु ॥ ४८५. २५ महानयं
 यजमानः—ऽ । महान् यजमानः—मै-मु ॥ ४८६. १ सजोषौ संगती युवाम्—ऽ-मु । सजोषौ
 संगच्छन्ती युवाम्—य-मै ॥ ४८६. ३ संप्रसारणे कृते रूपम्—ऽ-मु । संप्रसारणे रूपम्—मै ॥ ४८६.
 १० इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ—ख । हे इन्द्रावरुणौ—य-मै-मु ॥ ४८६. १५ हूयतेऽव
 हविरिति—त-य-ल-मु । हूयते तत्र हविरिति—मै ॥ ४८७. ८-९ विश्वरूपानामकगोवाह-
 नोपेतम्—मै । विश्वरूपानामक°—च-ज-फ-य-ल-मु; विश्वरूपं नामक°—ख-ग-न-भ-स ॥ ४८७.
 १२ विश्वरूपा अस्यास्तीति—न । विश्वरूपा अस्य सन्तीति—मु । विश्वरूपा अस्य सतीति—य-मै ॥
 ४८७. १७ आचूणे दीप्तिमन्—ऽ-मु । आचूणे आगतदीप्तिमन्—य-मै ॥ ४८७. १८ शस्यते क्रियते—
 च-ज । शस्यते—य-मै-मु ॥ ४८९. ८-९ वेदांश्छन्दांसि...तदु ते प्रचोदयन्त्सविता—मै-मु । वेदांश्छ-
 न्दांसि...तनुते...प्रचोदयात्सविता—ऽ॥ ४८९. २२ कर्मणा बुद्ध्या वा—य-मै-मु । कर्मणा बुद्ध्या च—ऽ॥
 ४८९. २५ अग्नीषोमप्रणयने—य-मै-मु । अग्नीषोमीयप्रणयने—ऽ ॥ ४९०. ९ अस्मदीयाभ्यः द्विपा-
 न्नयः प्रजाभ्यः—य-मै । अस्मदीयेभ्यः द्विपान्नयः—ऽ-मु ॥ ४९०. ११ इसुतोः सामर्थ्ये इति
 सत्वम् । आवेशप्रत्ययोः इति षत्वम् । इयं प्रक्रिया न संगच्छते । ऋ. सं. १. ४९. ३ मन्त्रभाष्ये
 'चतुष्पत्...इणः चः इत्यनुवृत्तौ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इति विसर्जनीयस्य षत्वम्' इत्युक्तम् ।
 ऋ. सं. १. ९४. ५ मन्त्रभाष्येऽपि 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इति विसर्जनीयस्य षत्वम्' इत्येव
 दृश्यते ॥ ४९०. २४ दाक्षायणे यज्ञे—मै । दाक्षायणयज्ञे—ऽ-मु ॥ ४९१. ५ मधुरेण रसेन—ख-
 ग-घ-च-ज-त-न-भ-स-मु । मधुररसेन—य-मै ॥ ४९१. १०-११ अत्यन्तं दीर्घस्तुतिलक्षणाभिः—
 मै-मु । अत्यन्तदीर्घस्तुतिलक्षणाभिः—ऽ । अत्यन्तवद्वनीपौ वा दीर्घस्तुतिलक्षणाभिः—य ॥

४९२.७ चतस्रः—*मै-मु । तिस्रः—ऽ ॥ ४९२.८ आद्या—मै-मु-× ॥ ४९३.७ यजनीयैर्ह-
 विभिः—च-ल । वजनीयैर्हविभिः—मै-मु ॥ ४९३.१० देवनशीलान् स्तोतृन्—मै-मु । देवनशीलान्
 देवान्—ख-ग-घ-च-फ-भ-स; देवनशीलान् स्तोतृन् देवान्—त-न-ल ॥ ४९४. २६-२७
 सार्वधातुकत्वाणि लोपाभावः—मै-मु । सीयुटः सकारात्प्रागिडागमः निलोपश्च नेत्यर्थो बोध्यः ।
 सार्वधातुकत्वात् सिलोपाभावः—ख-ग-घ-य; सार्वधातुकत्वस्यापि लोपाभावः—ज; सार्वधातुकत्वास्मि-
 लोपाभावः—न-भ; सार्वधातुकत्वरेखाणि लोपाभावः—ल; सार्वधातुकत्वाभिलोपाभावः—सा ॥ ४९५.८
 आवारकं पापं वा—ख-ग-घ-ज-न-भ-मु । आवारकं पापं वा—य-मै ॥ ४९५. १९ सुघ्नस्य सुष्ठु
 भजनीयस्य—य-मै । सुष्ठु भजनीयस्य—ऽ-मु । 'सुघ्नस्य सुष्ठु भजनीयस्य वा' इति भाष्यम् ॥
 ४९६. २३ अक्षादिमत् समृद्धं—ज । अक्षादिमत् समृद्धम्?—य-मै-मु ॥ ४९७. १६ रत्नं धनम्
 —मै-मु । रत्नं—य । धनम्—ऽ ॥ ४९७. २० आदित्यादग्निः इत्याम्नात्—य-मै-मु ।
 आदित्यादग्नेराम्नात्—ऽ॥ ४९८.१० शङ् विकरणी—ख-ग-घ-ज-न-फ । शविकरणी—य-मै-मु ॥ ४९८.
 १६ योना योनौ स्थाने—ख-ग-घ-च-फ-भ । योनौ स्थाने—य-मै-मु ॥ ४९९. १५ यज्ञानकुर्वन्—
 ऽ-मु । यज्ञानकल्पयन्कुर्वन्—य-मै ॥ ४९९. १६ मृजु शुद्धौ—ऽ । मृजु शुद्धौ—य-मै-मु ।
 पृ. २६२ प. ११ द्रष्टव्यम् ॥ ५०१. ६ पृष्ठदेशेषु व्यस्यन्—च-ज-य-ल । पश्चा पश्चात् पृष्ठदेशेषु
 व्यस्यन्—मु । पृष्ठदेशेषु व्यस्यन्—मै ॥ ५०२. ६-७ इयं वा अग्निर्वैश्वानरः—य-ल । तैत्तिरीया-
 रण्यकं (१. ९. १७) द्रष्टव्यम् । अयं वा अग्निर्वैश्वानरः—मै-मु ॥ ५०२. ७ मानुषाणां मनुष्या-
 णाम्—ख-ग-घ-च-ज-फ-भ । मानुषाणाम्—य-मै-मु ॥

५०३. १० यजमानान् शुक्लान् दीप्तान्—च-य-ल । यजमानान्—मु । यजमानान् दीप्तान्—
 मै-मु ॥ ५०४. ६-७ अर्यमणं...यष्टव्याम्—ख-ग-घ-च-ज-फ-भ । अर्यमादीनुतापि चाग्निनी यष्ट-
 व्याम्—य-मै-मु ॥ ५०४. १५ अस्य सन्तीति—ख-ग-घ-ज-व । अस्य सन्ति—मै-मु ॥ ५०५. १

सिष्विदानः—ख-ग-घ-च-ण-त-भ-ल-स-मु । सिष्विदानः सिष्विदानः—य-मै ॥ ५०५. ३ स्वतवान्—
*मै-मु-५ ॥ ५०५. १५ उरुशब्दः कण्ठ्वादिः—मै-मु । उरुशब्दः कण्ठ्वादिः—त-य ॥ ५०७. ७
तस्य यजमानस्य—य-मै-मु । यस्य यजमानस्य—१ ॥ ५०७. २० हेयोपादेयत्वेन—ख-घ-ण-क-भ ।
हेयोपादेयत्वेन—य-मै-मु ॥ ५०८. १५ अर्घ्यशील—न-ल-मै-मु ॥ ५०८. १५-१६ अपेक्षित-
फलप्रदानेन—त-न-मु । अपेक्षितप्रदानेन—य-मै ॥ ५०९. १ अथा ह—ख-घ-च-ण-त-क-भ-य ।
अथा ह—मै-मु ॥ ५१०. २४ भस्त्रेण । ' भस्त्रया ' इति भाष्यम् ॥ ५११.१ गोसंघमग्मन्—य-मै-
मु । गोसन्तमग्मन्—१ ॥ ५११. १४-१५ यूया यूथे—मै-मु । यूया यूथे—१ ॥

५१३.६ तनिः शब्दार्थः...इत्नुचप्रत्ययः । चुरादौ ' स्तन ' इति धातुः पठितः । तस्मात्प्रत्य-
न्तादीणादिके इत्नुचि स्तनयित्नुरिति रूपं स्यात् । छान्दसेन आदिसकारलोपेन तनयित्नुरिति रूपं
निष्पन्नमिति प्रतिभाति ॥ ५१३.१७ प्रवर्तन्ते । उ पूरणः—घ-ण-प । प्रवर्तन्ते—य-मै-मु ॥ ५१४.२-३
प्राण्यां शब्दकर्तृत्वम्—ण । प्राण्यां कर्तृत्वम्—य-मै-मु ॥ ५१५. २१ बहुभिर्गीयमानाय—न-य-
ल-मु । बहुभिर्गीयमानाय ?—मै ॥ ५१६.७ त्वरितगमनाय वायवे च—ख-घ-च-ण-भ । त्वरितगमनाय
वायवे—य-मै-मु ॥ ५१६. ८ एतत्सर्वं जानानस्त्वम्—ख-घ-च-ण-भ-य-ल । तत्सर्वं जानानस्त्वम्—
मै-मु ॥ ५१६. २० तास्मामर्येण—ल-स । तामर्येण—य । ताः जाः अमर्येण ?—मै-मु ॥ ५१८.
१९ नः । नश्च—१ । नः । नश्च—मै-मु ॥ ५१९. २ वाजानन्तानि—ख-घ-च-ण-प-क-भ । वाजान्-
य-मै-मु ॥

५२०. २ राज्ञा सह वर्तते—त-भ-ल । राजा सह वर्तते—मै । अमा राज्ञा सह वर्तते—मु ॥
५२०. १० तप्ततमैस्तुप्ततमैः—ख-ग-ण-भ-मु । तप्ततमैः—य-मै । निरुक्तं (६. १२) द्रष्टव्यम् ॥
५२२. ८ जामि बन्धुमजामिमबन्धुमेतादृशान्—ख-ग-घ-च-ण-प-क-भ । जामि बन्धुमजामिम-
बन्धुम्—मु । जामिमजामि बन्धुमबन्धुम्—य-मै ॥ ५२२. १० उपेक्षां मा कृथाः—ख-ग-च-ण-क-
य । अपेक्षां मा कृथाः—मै-मु ॥ ५२२.२१ विश्वानि सर्वाणि सुदिनानि—ख-ग-घ-च-ण-प-क-भ ।
विश्वानि सुदिनानि—य-मै-मु ॥ ५२२. २२ द्युतिमन्ति—य-मै । द्युतिमन्ति—१ । द्योतमानि—
मु ॥ ५२४. ११ त्वा त्वामनु—ख-ग-घ-च-ण-भ । त्वामनु—य-मै-मु ॥ ५२४.२४ त्वा त्वामुप-
याति—ण-मु । उपयाति—य । त्वामुपयाति—मै ॥ ५२५. १२-१३ मा मां वामदेवमग्निवाय
प्राप्तम्—ख-ग-घ-च-ण-क-भ । मा वामदेवं मामग्निवाय—य-मै-मु ॥ ५२५. २१ अस्वपन्तः—
य-मै-मु-५ ॥ ५२६. २६ शंसिताराकुमा उभौ—ख-ग-घ-च-ण-प-क-भ-मु । शंसिताराकुमा—
य-मै ॥ ५२७. १० समिधा वीप्त्या स्तुत्या । मु-पुस्तके ' समिधा वीप्त्या स्तुत्या ' इति पाठो
विद्यते । अयं समीचीनः प्रतिभाति ॥ ५२७. १० ते त्वाम्—य-मै-मु-५ ॥

५२८. २-३ इत्थं...व्याकरिष्यते—१-मु । इत्थं ... व्याकरिष्यति—य । मै-पुस्तके नास्ति ॥
५२८. १३ विश्वानरसंबन्धिने—त-न-य । विश्वानरसंबन्धिने—मै-मु ॥ ५२८. २२ अहमावः—
१-मु । अहमावः—मै ॥ ५२९. १६ मह्यं प्रेदु वोचत्—ख-ग-घ-ण-प-क-भ । प्रेदु वोचत्—
य-मै-मु ॥ ५३०. १७ दातव्यत्वेन प्रसिद्धम्—ख-ग-घ-ण-प-क-भ । ज्ञातव्यत्वेन प्रसिद्धम्—
य-मै-मु ॥ ५३१. २-३ समानं सर्वेषामेककृपम्—*मै-मु । सर्वेषामेककृपं समानम्—१ ॥ ५३१. ३
धीतिर्मतिः—य-मै-मु । धीतिर्मतिः—१ ॥ ५३१. ८ सस्यादीनीति—ण-य-ल । सस्यादीनि—
मै-मु ॥ ५३३. २० उवासः उवसः—ख-ग-घ-च-ण-प-क-भ । उवासः—य-मै-मु ॥ ५३३. २१
ततनम् । तनोतेः—न । तनोतेः—य-मै-मु ॥ ५३४. १ फल्ग्वेन तुल्येन—य-स-य-ल । फल्ग्वे-
नोत्तरेन—मै-मु ॥

५३५. १४ घृताची । घृतम्—मै । घृतम्—ई-मुं ॥ ५३६. २४ न वारयन्ति—त-न-य-ल-स-मु । वारयन्ति—मै ॥ ५३७. १६ कीदृशमग्निम्—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५३७. १७ दन्तमदन्तम्—ल । दन्तम्—य-मै-मु ॥ ५३८. ४ ऋजुमुष्काः ऋजुवृषणाः—ल-ग-घ-ज-प-फ-भ । ऋजुमुष्काः साधनमुष्काः—मै-मु ॥

५३९. ५ यज्ञार्थं कर्म—य-मै-मु । यज्ञार्थं कर्म—ई ॥ ५४०. १० विवस्वन्त इति—न-ल । विवस्वन्त इति—य-मै-मु ॥ ५४०. १० मनुष्यनाम—ल-ग-घ-ज-फ-भ-य-स । मनुष्यनामेदम्—मै-मु ॥ ५४१. ५ एवंभूतं तमग्निम्—ल-ग-घ-ज-फ-भ । एवंभूतमग्निम्—य-मै-मु ॥ ५४२. १३ अन्नं यमच्छब्देन—ई । अन्नैव यमच्छब्देन—मै-मु ॥ ५४२. १६ त्वज्जननहेतुम्—*मै-मु । त्वज्जननहेतुम्—य-ज-त-न-भ-य-ल-स । त्वहेनकहेतुम्—ल-ग; त्वहेतुकहेतुम्—च ॥

५४४. २ दृष्टवकत्वषत्वानि । 'कत्वषत्वे' इति भाष्यम् ॥ ५४४. १८ ते तव । 'ते' इत्यस्य 'तव' इति व्याख्यानं विसंगतं प्रतिभाति । 'ते इत्युक्तं के इत्युच्यते' इति उत्तरवाक्यविरोधात् ॥ ५४५. ४ अभिलक्ष्यमाणाः—य-मै-मु । अभिलक्ष्यमाणाः—ई ॥ ५४५. ६ शेषादेशः—य-मै-मु । शेषादेशो—मु ॥ ५४५. ६ इत्यादिना च—य-मै-मु । इत्यादिना, वा—ई ॥ ५४५. ६ तस्योदात्तत्वम्—य-मै । तस्याः उदात्तत्वम्—ई-मु ॥ ५४५. ८ यज्ञार्थम्—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५४५. १२ बलनाम....तन्नामसु—य-मै-मु । बलनामसु—ई ॥ ५४७. ९ लोष्मध्यमैकवचनं सिप्—ई । 'वचने सिप्'—मै-मु ॥ ५४७. १४ ते त्वदीयः वृलभः—य-ज-ज-भ । त्वदीयः वृलभः—य-मै-मु ॥

५४८. ५ ते त्वां ऋध्याम—ल-ग-घ-ज-ज-प-फ-भ । त्वामृध्याम—य-मै-मु ॥ ५५०. २ इनोपि हि स्म—मै । इनोपि स्म हि—ई-मु ॥ ५५०. १० सस्मिन्नृधन्—ल-ग-घ-ज-ज-न-भ । सस्मिन्नृधनि—य-मै-मु ॥

५५१. १६ स्विष्टकृदग्निः—य-मै । स्विष्टकृतोऽग्निः—ई-मु ॥ ५५१. २३-२४ कर्माणि वा त्वत् स्वप्नः—ल-ग-घ-ज-ज-प-फ-भ । कर्माणि वा त्वत् भवतः—य-मै-मु ॥ ५५१. २७ विक्रान्तरूपम्—ई । विक्रान्तरूपम्—य-मै-मु ॥ ५५२. १५ मर्ताः मर्त्याः मनुष्याः—ल-ग-घ-ज-ज-प-फ-भ । मर्ताः मनुष्याः—य-मै-मु ॥ ५५२. २० दमु उपशमं—ल-स । दमु उपशमने—य-मै-मु ॥ ५५३. १० बिम्बां सर्वा दुर्मतिम्—ज-प । दुर्मतिम्—मै-मु ॥

५५३. ११ त्रैधुमं छन्दः—न-मै । त्रैधुमः—मु । त्रिधुप् छन्दः—च ॥ ५५४. ५ परिचरन् यो यजमानः—*मै । परिचरन् सः यजमानः—य । परिचरन् यजमानः—ई-मु ॥ ५५५. १४ निवासयितारः—*मै-मु । निवासितारः—य-ज-ज-प-ल ॥

५५७. १ जगन्निर्वाहात्मकस्य रसस्यादानार्थम्—*मै-मु । जगन्निर्वाहात्मकस्य दानार्थम्—ल-ग-घ-ज-त-प-फ-भ; जगन्निर्वाहात्मकस्यादानार्थम्—य-ल; जगन्निर्वाहात्मकस्यादानार्थम्—न; जगन्निर्वाहात्मकस्तरस्यादानार्थम्—य; जगन्निर्वाहात्मकस्यादानार्थम्—स ॥ ५५७. ३ अत्यन्तं शर्कः मै-मु । अत्यन्तं शर्कैः—ई ॥

५५८. ७ अन्तरिक्षं च—ल-ग-घ-ज-ज-त-न-फ-भ-य-स-मु । आन्तरिक्षं च—मै ॥

५६१. १ सोमकाव्याघ्राहः—य-ज-त-प-य-ल । सोमकाघ्राहः—मै-मु ॥ ५६१. १२ अग्निनाग्निनी—ई-मु । अग्निनी—य-मै ॥ ५६१. १८ तं साहदेव्यम्—य-ज-प । साहदेव्यम्—य-मै-मु ॥

५६१. २१ वामदेवस्वार्थम्—य । वामदेव्यं—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ ५६३. २ अमुष्णात् शुलोकात्—य-ल । अमुष्णात्शुलोकात्—मै-मु ॥ ५६४. ६० पर्वतमपि.....मेघनर्मितम्—

य-^{*}मै-मु । पर्वतं मेघं पर्वतमिति मेघनामैतत्—ख-ग-च-फ-भ; पर्वतं मेघम्-य-प; पर्वतमिति मेघनामैतत्-ग; पर्वतमिति मेघं वा मेघनामैतत्-त-न-ल-स ॥ ५६५. ९ असौ अग्रहा—ख-ग-च-च-ण-भ । अग्रहा—य । सोऽग्रहा—मै-मु ॥ ५६५. २५ सरूपा सरूपौ—ख-ग-च-ण-त-भ-स-मु^१ । सरूपा—मै ॥ ५६९. १८ नू चित् क्षिप्रमेव—च-ग-प । नू चित्—य-मै-मु ॥ ५७०. ७ हे हरिवः—ख-च-ण-प-फ-भ-य-ल । हे इन्द्र हरिवः—मै-मु ॥

५७०. १० वामदेवस्यार्षम्—ख-ग-च-ण-फ-भ । मै-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ५७०. १३ त्वं महानिति—ल-^{*}मै-मु । त्वं महानिन्द्र तुभ्यमिति—य ॥ ५७२. २ विद्युतिरहितम्—ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ । विचाररहितम्—त-न-ल-स । विनाशरहितं—य-मै-मु ॥ ५७२. १३ अनु लक्ष्मीकृत्य—य-मै । अनुलक्ष्य—ई-मु ॥ ५७४. ८ दृढं दृढम्—ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ । दृढम्—य-मै-मु ॥ ५७५. २४ एतश्चेतशनामानम्—ख-ग-च-च-ण-भ । एतश्चेतशनामानम्—य-मै-मु ॥

५७९. ५ इन्द्रवाक्यम्—ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ । मै-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ५८०. १३ प्रतिमानमुपमानम्—त-य-ल-मु । प्रतिमानम्—मै ॥ ५८१. १३ मेघं भङ्गत्वा—च-त-न-भ-स-मु । मेघं भङ्गत्वा—मै ॥ ५८१. २० निविदः मरुत्वतीयशस्त्रे—मै-मु । मरुत्वतीयशस्त्रे—ई ॥ ५८१. २२ पापं प्राप्नुवन्तम्—^{*}मै-मु । प्राप्नुवन्तम्—ई ॥ ५८१. २३ इन्द्रं पापरहितम्—त-य-ल-मु । पापरहितमिन्द्रम्—मै ॥ ५८३. १ चरथाय—स-^{*}मै-मु ॥ ५८३. १० पितुः सकाशात् जनिष्यमाणात्—? ॥ ५८३. २१ अयमर्थः... प्रपञ्चितः—? ॥ ५८४. ९ मधुरोपेतम् । 'माधुर्योपेतम्' इति भाष्यम् ॥

५८५. ३-४ व्याख्यातः वर्ण्यते—ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-य-स-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ ५८७. १०-११ एजता चलता—^{*}मै । एजत अचलत—त-न-मु । एजत अचलत्—ख-ग-च-च-ण-फ-भ; एजत् अचलत्—च-ल; एजत अचलत-य; एजत अचलत्-भ; एजत् अचलत-स ॥ ५८७. १७ शत्रूणां हिंसिकाः—^{*}मै-मु । शत्रूणां हिंसिकाः—ई ॥ ५८८. १२ अमू नाम काचित्—^{*}मै-मु । अमू नाम काचित्—य । अमुनामा काचित्—ख-ग-च-ण-भ; अमुनाम काचित्—च-न-ल-स ॥

५९०. २२ पृष्ठशब्देन—ग-च-य-स । पृष्ठशब्देन—^{*}मै-मु ॥ ५९१. २ यः—^{*}मै-मु-X ॥ ५९१. १९ नु नूनं सत्यम्—ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ । नु सत्यम्—मै-मु ॥

५९३. २२ तस्येत् तस्येन्द्रस्यैव—य-मै-मु । तस्यैतस्येन्द्रस्य—ख-ग-च-च-ण-प-भ; तस्येन्द्रस्य—त; तस्येत् तस्येन्द्रस्य—न; तस्येत् तस्येन्द्रस्य—फ-स ॥ ५९३. २५ विद्याहः यज्ञाहः—प-फ । विद्याहो न यज्ञाहः—य-मै-मु ॥ ५९६. २१ ऐन्द्रस्य वार्ज्यस्य पशोः—च-स-क-स-मु । ऐन्द्रस्य वार्ज्यस्य पशौ—य-मै ॥

५९८. ६ हस्ताभ्याम्—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५९८. २१ उच्चतप्रदेश उच्चते—ख-ग-च-च-ण-भ-स । उच्चतप्रदेश उच्चते—य-मै-मु ॥ ६००. १० अम्यस्य यतेत्यर्थः—ख-ग-च-च-ण-भ । अम्यस्य यतेत्यर्थः—य-मै-मु ॥ ६०१. ३ त्वमस्माकं गोदाः—ख-ग-च-च-य-क-भ-य-ल । अस्माकं गोदाः—मै-मु ॥

६०५. २२ परमैश्वर्ययुक्तम्—^{*}मै-मु । परमैश्वर्यम्—ई ॥ ६०७. १८ अधिकेनम् । अत्र संहितापदपाठयोः 'अधिकेनम्' इति वैदिका अभीयते । 'अधिकेनम्' इति साधनः पठति ॥ ६०८. २३ चेतुः—ल-^{*}मै-मु ॥ ६०९. २० आरम्भजीवायाः—य-मै-मु । आरम्भजीवायाः—ई ॥ ६१०. १-२ कामयमानः को यजमानः—य-मै । कामयमानः—ई-मु ॥

६१४. १० यथादा आद्यम्—ख-ग-घ-ज-ल-मु । यथाद्यम्—य-मै ॥

६१९. ७ सर्वा सर्वाणि । 'सर्वा' इत्यस्य स्थाने 'सर्वा' इति सावणः पठति ॥ ६२०. १ मयवाना मयवानौ—ख-ग-घ-ज-भ । मयवाना—मु । मयवानौ—य-मै ॥

६२४. ४ उषसः संवन्धि—ख-ग-घ-ज-त-न-भ-स । उषःसंवन्धि—य-मै-मु ॥ ६२४. २१ धूष्णुः—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ६२६. ६ प्रभवतीति—य-मै-मु । भवतीति—१ ॥ ६२७. ९ तथा भगोऽपि वामं धनं ददातु—ख-घ-ज-न-भ-ल-स । तथा भगोऽपि धनं ददातु—य । भगोऽपि धनं ददातु—मै-मु ॥

६३४. २१ द्रोणकलशान् याचामहे—ख-ग-घ-ज-फ-भ । मै-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ६३५. ५ अस्मास्तु त्वदीयम्—य-मै । अस्मदीयम्—१-मु ॥

६३७. १२ देवेभ्यः—१-मै । ऐतरेयारण्यके (३.३०) 'देवेषु' इति । एवमेव मु-पुस्तके ॥

६३८. १ अत्यर्थमक्रन्—मै-मु । अत्यर्थमक्रन् व्यासाः—१ ॥ ६४१. २ हि पूरणः—घ-च-प-फ-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

६४२. १९ रयिं धनम्—ख-ग-घ-ज-प-फ-भ-ल । रयिम्—य-मै-मु ॥ ६४३. १८ यूयं नोऽस्मान्—ख-ग-घ-ज-भ । यूयं नः—य-मै-मु ॥ ६४४. ४ तदुचिताश्वनिर्माणात्—ख-ग-घ-ज-न-भ-य । तदुचिताश्व निर्माणात्?—मै-मु ॥

६४८. ३ शक्या हरी अश्वौ—ख-ग-घ-ज-प-फ-भ । शक्या हरी—य-मै-मु ॥ ६४९. ३ सुधम्वनः पुत्राः—ख-ग-घ-ज-प-फ-भ । मै-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ६४९. ११ परिषेचनवत्—*मै-मु । परिषेचनवन्तम्—ख-ग-घ-ज-न-भ-ल-स; परिषेचनवन्तः—त ॥

६५१. ५ अत्रोऽन्नं यशो वा—न-मु । अन्नं यशो वा—य-मै ॥ ६५१. ६ वाजैरक्षैः सह—ख-ग-घ-ज-प-फ-भ । वाजैः सह—य-मै-मु ॥ ६५२. ३-४ ज्ञानवन्तः स्थ भवत—ख-ग-घ-ज-प-फ-भ । ज्ञानवन्तः स्थ भवथ—मु । अयमेव पाठः समीचीनः । ज्ञानवन्तः स्थ-मै ॥ ६५२. २२ अस्मत्समानात्—१ । अस्मत्समान्—मै-मु ॥

६५३. १८ युष्मद्भूदयाय—ख-घ-ज-प-फ-भ-ल । हृदयाय—य-मै-मु ॥

६५६. २४ प्रवतेव प्रवणवता—ख-ग-घ-ज-प-फ-भ । प्रवता प्रवणवता—य-मै-मु ॥ ६५८. ८ कृष्णानः कुर्वाणः—ख-ग-घ-ज-प-फ-भ । कृष्णानः—य-मै-मु ॥ ६५९. ७ अभिभूतिः..... उभयं वा?—ल-मै । अभिभूतिः..... पराभिभूतिमित्युभयं वा—मु ॥

६६०. १३ पुरुमिर्बहुमिः—ख-ग-घ-ज-प-फ-भ । बहुमिः—य-मै-मु ॥ ६६१. १ अनागस्तं पापरहितम्—घ-त-य-मु । अनागतम्—य-मै ॥ ६६१. १४ उद्योगं कुर्वन्तः—ख-ग-घ-ज-न-फ-भ-मु । उद्योगं कुर्वन्तः?—य-मै ॥ ६६१. १६ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ—ख-ग-घ-ज-प-फ-भ । मित्रावरुणा—य-मै-मु ॥

६६२. १६-१७ अयामग्नेः..... देवतानामहम्—ख-ग-ज-त-प-फ-भ-मु । अहमप्यवादि-देवतायाम्—य-मै ॥ ६६३. २ इति तुरप्यसत्—*मै-मु-× ॥ ६६३. १० अस्य दक्षिणाग्नेः देवस्य—ख-ग-घ-ज-प-फ-भ । अस्य देवस्य—य-मै-मु ॥

६६५. १३ फलकत्वेन । 'फलत्वेन' इति साधु ॥ ६६६. १६ दधीतिः द्वित्वकः—मै । दधीतिद्वित्वकः सप्तृणात्—१-मु ॥ ६६६. १७ युवं युवां मिमाथाम्—च-मु । मिमाथाम्—य-मै ॥ ६६७. २१ आपिरिति वन्धुनाम्—त-घ-व-क-मु । आपिरिति वन्धुः—मै ॥ ६६९. १० आजेः सुखस्य—ख-ग-घ-ज-प-फ-भ । आजेः—य-मै-मु ॥

६७१. १० आजि रजं कुजोमि—ख-ग-घ-ज-प-फ-भ । आजि कुजोमि—य-मै-मु ॥

६७३. १९ सुद्युतिं शोभनां स्तुतिम्—ख-ग-घ-च-ज-त-प-मु । सुद्युतिश्च—य-मै ॥ ६७४. २०. ह्यमावा आह्वयमानौ—त-मु । ह्यमावावाह्वयमानौ—य-मै ॥

६७६. ११ वयं स्तोतारोऽद्य—च-त-प-क-य-ल-मु । स्तोतारोऽद्य—मै ॥ ६७६. २० विमक्तिव्यत्ययः । ' वचनव्यत्ययः ' इति युक्तम् ॥ ६७६. २२ अभिसचन्ते प्राप्नुवन्ति—ख-ग-च-ज-य-क-भ-मु । अभिसचन्ते—य-मै ॥ ६७७. ७ हे अश्विना अश्विनौ—ख-ग-च-ज-प-क-भ । हे अश्विना—य-मै-मु ॥ ६७८. ५ बृहन्तं महान्तम्—मै । बृहन्तं महान्तं धनम्—ऽ-मु ॥

६७९. १ विरण्शते इति वा—ख-ग-च-ज-य-भ-स । वा रण्शते इति वा—य-मै-मु ॥

६८२. २-३ अभिषुतं नः अस्मदीयं सोमम्—त-प-मु । अभिषुतं सोमम्—य-मै ॥

६८३. १५ प्रतिनियतोऽश्वः—न-भ-ल-स । प्रतिनियतोऽश्वः—मै-मु ॥

६८६. १-२ उत वा अपि च—ख-ग-च-ज-प-क-भ । उत वा अथवा—य-मै-मु ॥ ६८६. १३ चारुः शोभनः—च-मै-मु ॥ ६९०. ११ प्रथमं संभक्तारं कृत्वा—ख-ग-ज-भ-ल । प्रथमसंभक्तारं कृत्वा—य-मै-मु ॥

६९२. २६ अन्नं व्यावृण्वन्—ख-ग-ज-य-भ-य-ल-स । अन्नं व्यावृण्वन्—मै-मु ॥ ६९५. ५ उपकारत्वाच्च । ' उपकारत्वाच्च ' इति युक्तम् ॥

६९६. ९ वामदेवस्यार्पं गायत्रम्—च-क । गायत्रम्—य-मै-मु ॥

७०२. १८ दैव्यस्येत्यधिकरणे षष्ठी—मै-मु । दैव्यधिकरणे षष्ठी—य । ' दैव्यस्येति व्यधिकरणे षष्ठी ' इति पठनीयम् । एवमेव न-भ-स—लिखितपुस्तकेष्वुच्यते ॥ ७०२. २१ उरुत्वे च सुवति प्रेरयति—ख-ग-च-ज-त-प-क-भ-मु । उरुत्वे च सुवति—य-मै ॥ ७०३. १८ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—ख-ग-च-ज-भ । द्यावापृथिव्यौ—य-मै-मु ॥ ७०५. १८ यच्छतम् । उ पूरणः—ख-ग-च-ज-प-क-भ-स । यच्छतम्—य-मै-मु ॥ ७०६. ४ नोऽस्मानुरुद्योत्—ख-ग-च-ज-त-प-क-भ-मु । न उरुद्योत्—य-मै ॥ ७०६. ११ समुद्रं न समुद्रमिव—च-त-न-प-भ-य-मु । समुद्रमिव—मै ॥

७०९. १६ यजमानं वा युवाम्—य-मै-मु । यजमानं वा युवाम्—ऽ ॥ ७०९. १७ काभ्येन चन्द्रमसि स्थितेन—त-य । काभ्येन चन्द्रमसि स्थितेन—ख-ग-ज-क-भ-स; काभ्येन चन्द्रमसि स्थितेन—य-क; काभ्येन चन्द्रमसि स्थितेन—न-भ-ल; काभ्येन चन्द्रमसि स्थितेन—मै-मु ॥ ७०९. २३ नि वेदधुः आश्रयधुः—ग-च-ज-भ-मु । निवेदधुः आश्रयधुः—य-मै ॥

७१०. ३ ते अनुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च—त-चर्जलिखितपुस्तकेषु मै-पुस्तके च । ते चानुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च—य । ते चानुष्टुभावाद्याश्चतुर्थी च—मु । ' ते चानुष्टुभावाद्याश्चतुर्थी च ' इत्यनुक्तमभ्याम् ॥ ७१०. २४ सुपूतम्—न-स-मै-मु ॥ ७११. ९ अहिंस्यन्तः । ' अहिंस-मानाः ' इति युक्तम् ॥ ७१२. १५ सीताचारकाष्ठम्—त-प-भ । सीताचारकाष्ठम्—मै-मु ॥ ७१३. १ भूमिबिदारककाष्ठः—च-न-मै-मु ॥

७१०. ७ अजाना व्यजयन्तीः—मै । अजाना व्यजयन्त्या—य । अजाना व्यजयन्त्यः—ऽ-मु ॥

७२०. ३ पर्वभूतो महान् देवः—ख-ग-च-ज-ज-भ । अथ तथाभूतो महान् देवः—य-मै-मु ॥ ७२२. १९ वस्मै वहाव—ख-ग-च-ज-प-क-भ । वस्मै—य-मै-मु ॥ ७२३. १ क्षितयो मनुष्या वजमानस्तुभ्याम्—ख-ग-च-ज-प-क-भ । तुभ्यं क्षितयो मनुष्याः—य-मै-मु ॥ ७२३. १२ दहास्मिन् वहे—ख-ग-च-ज-प-क-भ । दह—य-मै-मु ॥

७२३. २१ जननाज्ञः—न-मं । जरनाज्ञः—इतरेषु सु-पुस्तके च । अनु., वृहदे. ५. १४, कृषराज (निरु. ४. १८), ताण्ड्य मा. १३. ३. १२ एषु द्रष्टव्यम् ॥ ७२३. २४ वृशो वा जानः—स-मं । वृशो वा आरः—इतरेषु सु-पुस्तके च ॥ ७२४. ६ वृशो जानः—य-स-मं । वृशो आरः—इतरेषु सु-पुस्तके च ॥ ७२४. १० निहतो द्विजः—ख-ग-च-ण-त-फ-य-ल । विहतो द्विजाः—मं-सु ॥ ७२४. २५ जानो वा—*मं । आरो वा—ई-सु ॥ ७२६. ११ व्ययोजयन्—*मं । वियोजयन्—सु ॥

७३०. ८ मिषमिष त्वाम्—ई । मित्रमिष—मं-सु ॥ ७३१. २१ मर्तान्—ग-च-ज-ण-प-भ-य-ल-स-सु । मर्षान्—मं ॥

७३५. ७ उपरितनभागे आज्योपेतम्—ख-ग-ण-न-भ-य-ल-स-सु । उपरितनभागाज्यो-पेतम्—मं ॥ ७३६. २ उपागच्छ—ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-य-स । उपगच्छ—मं-सु ॥ ७३७. ९ दुःखेन गाह्यानि—*मं । दुःखेन प्राह्यानि—सु ॥ ७३७. १९ अविनाशम्—ख-ग-च-च-ण-न-प-भ । अनाशम्—य-मं-सु ॥ ७३८. ९ गोमन्तं गोभिर्युक्तम्—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । गोमन्तम्—य-मं-सु ॥

७४५. ७ सं संस्क्रुत—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । संस्क्रुत—य-मं-सु ॥ ७४५. २३ मानुषाणां मनुष्याणाम्—ख-ग-च-च-ण-त-प-फ-भ-स-सु । मनुष्याणाम्—य । मानुषाणाम्—मं ॥ ७४७. ३ चित् पूरणः—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । मं-सु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ७४७. १० उरु भवन्—न-ल-स-मं-सु ॥ ७४८. १० अग्नेः । ' अग्ने ' इत्यस्य स्थाने ' अग्नेः ' इति सायणेन पठितम् ॥

७४९. १६ होषाणां होमानाम्—ख-ग-च-ण-फ-भ । होमानाम्—य-मं-सु ॥ ७५०. ८ बहुभिः स्तुत—ख-ग-च-ण-फ-भ । बहुभिः स्तुत्य—य-मं-सु ॥

७५३. २० औणादिकइत्ययान्तः—ख-च-ज्ञ-त-न-र-सु । औणादिकइत्ययान्तः (स्वेनान्तोदात्तः)—य । औणादिकइत्ययान्तत्वात्—मं ॥ ७५३. २२ देवम्—मं-सु-× ॥ मर्तासः—मं-सु-× ॥ ७५३. २४ टेरेत्वम्—ई-सु । सेरेत्वम्—मं ॥ ७५४. २० मतुप आदु-पधत्वात् षत्वम् । प्रकृतेराकारोपधत्वात् परस्य मतुपो मकारस्य ' मादुपधायाः ' (पा. सू. ८. २. ९) इति सूत्रेण षत्वमित्यर्थः । मतुप आदुपधात्वाद्दत्वम्—य । मतुपोऽदुपधत्वाद्दत्वम् ?—मं-सु ॥ ७५५. १०-१८ विभक्तेरुदात्तत्वम्—मं-सु । विभक्तेरन्तोदात्तत्वम्—ई ॥ ७५६. १४ ध्यातरि यथा । यथा ध्यातृसमीपे—मं-सु । ध्यातरि यथा ध्यातृसमीपे—ई ॥ ७५६. १९ उभे अभ्यस्तमित्यभ्यस्तसंज्ञायाम्—ई-सु । उभे अभ्यस्तसंज्ञायाम्—मं ॥ ७५६. २५ हे अग्ने अहम्—ई-सु । हे अग्ने—मं ॥ ७५७. ३ इत्यन्तोदात्तत्वेन—ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-य । इत्यन्तोदात्तत्वे-सु । इत्यन्तोदात्तः—मं ॥ ७५७. ५ गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्—ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-य-र । गतेरुदात्तत्वम्—मं-सु ॥ ७५७. १४ हविषां नेता त्वम्—त । हविषां नेतारः—य-मं-सु ॥

७५८. ९ उज्ज्वले बलोपश्च—ई-सु । उज्ज्वलोपश्च—मं ॥ ७५८. १५ तत्तथोक्तम्—*मं-सु । तथोक्तम्—ई ॥ ७५९. २ यज्ञघातुकराक्षसं—ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-य-र-स । यज्ञघातक-राक्षसं—मं-सु ॥ ७५९. १८-१९ वर्धय वृद्धिं प्रापय—ग-ज-न-र-सु । वर्धय प्रापय वृद्धिं प्रापय—य-मं ॥ ७६०. २ सर्वस्युद्धिः—ज्ञ-त-न-य-र-स-सु । सद्युद्धिः—मं ॥ ७६०. ४-५ सर्वदिगन्तराल-वर्तिनी—ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-य-र-सु । सर्वदिगन्तरालवर्तिनी—मं ॥ ७६०. १० तव अर्चयः—ई-सु । तव अर्चयः—य । अर्चयः—मं ॥ ७६१. १ दारिद्र्यनिमित्तं—ख-च-भ-य-र-सु । दारिद्र्यनिमित्तं—मं ॥ ७६१. २ अस्माकासः आस्माकाः—ग-न । अस्माकासः अस्माकाः ?—य-मं-सु ॥ ७६१. १०

पूर्वैः—१ । पूर्वैः पुरातनैः—मै-मु ॥ ७६१. २३ भवतेरगागमम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । भवतेरगागमे—मै-मु ॥

७६२. १५ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्—मै । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्—१-मु ॥ ७६३. ३ प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः—*मै । प्रत्ययस्वरेणातोदात्तः—१-मु ॥ ७६३. ८ स्वजनन-निमित्तत्वात्—झ-न-भ-य-र-श-मु । स्वजनननिमित्तात्—मै ॥ ७६३. १५ क्रमेरिन्—न-*मै । क्रमेरिन्—मु ॥

७६५. १३ सस्यपोषणार्थम्—ख-च-झ-त-न-भ-य-र । तस्य पोषणार्थम्—मै-मु ॥ ७६५. २४ पश्चाद्विलक्षणस्य धनस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । पश्चाद्विलक्षणस्य—मै-मु ॥ ७६६. ९ ते त्वदीयाः कीदृशाः—ख-च-झ-ण-न-भ-र । ते त्वदीयाः के कीदृशाः—य । त्वदीयाः के कीदृशाः—मै-मु ॥ ७६६. १३ युमन्तः दीप्तिमन्तः—१ । युमन्तः—मै-मु ॥ ७६६. २१ परनिन्दादीनि कुर्वाणाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । परनिन्दादिकुर्वाणाः—मै-मु ॥ ७६७. १० त्वपरिचर्या गच्छतः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । परिचर्या गच्छतः—मै-मु ॥

७६७. १३ आप्रेये ऋतौ गायत्रे छन्दसि—झ-त-न-भ-य-र-श-मु । आप्रेयकतौ गायत्रछन्दसि—मै ॥ ७६८. १३ त्वां वर्धन्ति—१-मु । तं त्वां वर्धन्ति—मै ॥ ७६८. २० राध्वन्ति साधयन्ति अनेन—ख-झ-ण-त-न-य-र-श-मु । साधयन्त्यनेन—मै ॥

७७०. ३ अष्टावश सूक्तानि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । वश सूक्तानि?—मै ॥ ७७०. २० नृन् नेतृन्—१-मु । नृन्—मै ॥ ७७१. २१-२२ यद्वा तमापङ्गयोऽपारयः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

७७१. २३ पुरोरार्थम्—मै-मु । पुरोरार्थम्—१ । ७७३. १६ भत्राप्येवमेव ॥ ७७२. १४ हविः आनुषक्—ख-झ-फ-य-र-मु । हविर्देवेषु आनुषक्—मै ॥ ७७२. २१ वृद्धानि प्रवृद्धानि शोर्चीषि—ख-ग-च-ज-ण-त-न-प-फ-ब-भ-य-र । वृद्धानि शोर्चीषि—घ-श-मै ॥

७७४. ६ साधनेन तं प्रसिद्धम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु । साधनेन प्रसिद्धम्—मै ॥ ७७४. २१ द्रुमस्य दर्शनीयस्य—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु । अत्र द्रुमस्य दर्शनीयस्य—मै ॥ ७७५. ५ क्षिप्रं प्रयच्छ—ख-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । क्षिप्रं यच्छ—मै ॥ ७७५. ८-९ व्यत्ययेन मध्यमः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । व्यत्ययेन मध्यमा—मै ॥

७७७. १६ जनाः अनिमिषम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु । जनास्त्वा अनिमिषम्—मै ॥ ७७७. १६ जुहुरे जुहुविरे—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । जुहुरे जुह्विरे—मु । जुहुरे—मै ॥ ७७८. २० अस्तोर्लेटि रूपम्—मै । अस्तोर्लेटि रूपम्—मु । अस्तोर्लेटि रूपम्—स । अस्तोर्लेटि रूपम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-र । अस्तोर्लेटि—य ॥

७७९. ६ भवणीयं प्रशस्यम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । भवणीयं प्रशस्यम्—मै ॥ ७७९. १३ अपनीताः—मै । अप अपनीताः—मु । अपनीता—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु ; अपनीताः—ग-च-ज-त ; अपनीताः—न-य-र ; अपनीय—स ॥ ७७९. १५ ह्वरः अति हिंसाम्—मै । ह्वरः हिंसाम्—१-मु । एवमेव पठनीयम् ॥

७८१. १८ योनिं कारणम्—झ-न-भ-य-स । योनिः कारणम्—मु । योनिं योनि-कारणम्—मै ॥

७८२. १३ त्रैतु प्रगच्छतु—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु । त्रैतु प्रगच्छतु—मु । त्रैतु प्रगच्छतु—मै ॥ ७८३. १ स्तोत्रं च विकिञ्चि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । स्तोत्रं विकिञ्चि—मै ॥

७८३. १२ महां कषये—ग-घ-ज-प-फ-ब । मम कषये—य-मै-मु ॥ ७८४. ९ अस्मदीयेषु पशु क्षयेषु—ख-झ-न-प-फ-ब-भ-य-र । अस्मदीयेषु क्षयेषु—मै-मु ॥ ७८४. १० आदीविहि आदीप्यस्व—त-न-भ-य-र-मु । दीदिहि दीप्यस्व—मै ॥

७८४. १४-१५ इत्युक्तत्वाच्चतस्रो.....लौपायना वा—झ-त-न-भ-य-र-मु । इत्युक्तत्वाच्च—मै ॥ ७८५. ९ अतिशयेन शोचिष्मन्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । अतिशोचिष्मन्—मै-मु ॥ ७८५. १४ इत्यृचमनुब्रूयात्.....इत्यृचमन्वाह ?—ई-मै । इति तृचमनुब्रूयात्.....इति तृचमन्वाह—मु । आश्व. श्रौ. ५. ७ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ७८७. १ याज्यानुवाक्ये—मै-मु । याज्यानुवाक्ये इति—ई ॥ ७८७. १७ जेतारं शत्रून्—ई । जेतारं शत्रूणाम्—मै-मु ॥ ७८८. २ अन्नं धनं चार्घ्य—ग-घ-च-झ-न-य-र-श । अन्नं धनमर्घ्य—मु । अन्नं धनं चार्घ्य—मै ॥ ७८८. १० उतो अपि च—मै । उत अपि च—ई-मु ॥ ७८८. १६ अस्माकं बलमाचरन्तम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । अस्माकं बलमिवाचरन्तम्—मै-मु ॥

७९१. २ सतां पालयिता—ई-मु । सतां साधूनां पालयिता—मै ॥ ७९१. ४ गवां हिरण्यानां वा—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु । गवां हिरण्यादीनाम्—मै ॥ ७९१. १८ यथा मां ब्रवीति—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु । तथा मां ब्रवीति—मै ॥

७९३. २५-२६ अग्ने त्वं जास्पत्यं—ख-च-झ-न-प-भ-य-र । अग्ने त्वं जाः पत्यम्—ग-घ-ज-फ । अग्ने सं जास्पत्यम्—श-मै-मु ॥

७९५. १ मण्डलादिपरिभाषया—ई-मु । मण्डलादिपरिभाषयाः—मै ॥ ७९६. १४ व्ययतेर्वा—*मै-मु । वेतेर्वा—ई ॥ ७९७. २ कः अकार्षीः—मै । अकः अकार्षीत्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु ; अकः अकार्षीः—ग-घ-ज-प-फ-ब-य-श ॥ ७९७. २ स्वश्वपुत्रेण—*मै । स्वभावेन—त-न-श-मु ; स्वभावे—झ-भ-य-र ; स्वभाव—ख-च-ण ॥ ८००. ८ त्वं या चो—मै । या चो—ई-मु ॥ ८०१. ३ उपहारवत् प्राद्याणि—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । उपसंहारवत् प्राद्याणि—मै-मु ॥

८०२. ९-१० विद्वान् शृणवच्च—*मै । शृणवच्च—ई-मु ॥ ८०३. ४ कीदृशीः—य-मै । कीदृशः—ग-घ-ज ; कीदृशाः—इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च ॥ ८०३. २४ एतन्नामकस्य दासस्य—ख-ग-घ-च-झ-ण-न-प-फ-ब-भ-य-मु । एतन्नामकस्य—र-श-मै ॥ ८०४. १५ प्रहितवान्—च-त-य-मु । प्रतिहितवान्—मै ॥ ८०५. २३ प्रतिगृहीतवन्तः स्मः—मै । प्रतिगृहीतवन्तः स्म—ई-मु ॥

८०७. १६ अन्यत् वस्तुजातम्—ई । अन्यद्वस्तुजातम्—मै-मु ॥ ८०९. १३ मायाः प्रज्ञाः—*मै । मायाः युवतीः—मु । मायाः वज्रनाः—ई ॥ ८०९. १४ समीपं वा यत्—*मै-मु । समीपं यत्—झ-न-भ-य-र ; समीपयन्—ख-च-ण-त-श ॥ ८०९. २२ अयातमगच्छतम्—मु । अगच्छतम्—च । अयातमगच्छतम्—मै ॥ ८१०. २३ गच्छन्त्यस्यां भटाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । गच्छन्त्यस्यां भवे—मै-मु ॥ ८११. १० प्रेरणं चरन्ति कुर्वन्ति—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । प्रेरणं चरन्ति—मै ॥ ८११. १६ धनार्थिनो ये जनाः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । धनार्थं वे जनाः—मै-मु ॥

८१२. ७ मेघस्थोदकनिर्गमनद्वाराणि—झ-न-भ-य-र । मेघस्थोदकानां निर्गमनद्वाराणि—मै-मु ॥ वायव्यानाम्—*मै-मु ॥ ८१२. १९-२० ऊचः जलमरंहः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । ऊचः वज्रमरंहः—मै-मु ॥ ८१३. ९ अन्धः असुरः शुष्मः—ग-घ-ज-प-फ-ब । अन्धः असुरः—य-मै-मु ॥ ८१३. १५ दानवस्य

दनुजस्य वृषस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । दानवस्य दनुजस्य—मै-मु ॥ ८१४. १ त्वं चित्तमेव
वृषम्—१ । तं चित्तमेव वृषम्—मु । तं चित्तमेव वृषासुरम्—मै ॥ ८१४. ८ तं चिदिति—१ ।
त्वं चिदिति—मै-मु ॥ ८१४. २३ सपत्मानवक्षेसारम्—ग-घ-ज-त-प-क-ब । सपत्मानो वक्षेसारम्—ब ।
सपत्मानामवक्षेसारम्—मै-मु ॥ ८१४. २४ स इमौल्लोकानवृणोत् यदिमौल्लोकानवृणोत्—१-मु ।
स इमौल्लोकानवृणोत्—मै ॥ ८१५. २ अमवममावम्—य-मै । अत्रममावम्—मु । नूनं
साधनः 'अत्रम्' इत्यस्य स्थाने 'अमत्रम्' इति पठति ॥ ८१५. १९ स्वधृतिः—मै-मु-५ ॥ ८१६. ५
एकं नु मुख्यमेव—श-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । एकं मुख्यमेव—स-मै ॥ ८१६. ६
सतां पालकम्—१-मु । सतां साधूनां पालकम्—मै ॥ ८१६. १७ किं गृह्यते—१ । किं गृह्यन्ते ?—
मै-मु ॥

८१७. ७ प्रजापतिपुत्रः संवरणाख्य ऋषिः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । प्रजापतिपुत्रः
संवरण ऋषिः—मु । प्रजापतिपुत्रस्य संवरणस्यार्थम्—मै ॥ ८१७. ७-८ तथा चानुक्रमम् । महि
दश प्राजापत्यः संवरणः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । महि...संवरणः इति—य । महि दश प्राजापत्यः
संवरण इत्यनुक्रामम्—मै ॥ ८१९. १८ अब पालय—मै । अब पाहि अबपालय—मु । अब पाहि
पालय—ग-घ-ज-प-क-ब । अब च पालय—य ॥ ८२०. १३ माहनीया अश्वाः—मै । माहनीया
अश्वाः—मु । मोहनीया अश्वाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । साहनीयः अश्वाः—ग-घ-ज-प-क-ब ॥
८२०. २२ जुष्टाः मां प्राप्ताः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । मा जुष्टा मां प्राप्ताः—मै ॥ ८२०. २३
वहनाय यतमानाः—स-न-भ-य । वहमानाय यतमानाः—मै-मु ॥

८२१. १७ जठरं स्वकीयम्—१-मु । जठरं स्वकीयोदरम्—मै ॥ ८२२. १५ प्रयता
प्रदत्तानि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । प्रयता दत्तानि—मै ॥ ८२२. १७ पित्रादिवधं—मै ।
पित्रादिवधं—मु ॥ ८२३. २० वणिज इव—न-श-मै-मु ॥

८२५. १२ चतुर्षु—मै । चतुस्रु—मु ॥ ८२५. १२ यत् याश्च हे शूर—ग-घ-ज-प-क-ब ।
याश्च हे शूर—य-मै-मु ॥ ८२६. १९ शत्रूणां हन्तरिन्द्र—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । वृत्राणां
हन्तरिन्द्र—मै ॥

८२९. ५ द्योततेः दीव्यतेर्वा—मै-मु । द्योततेः दीव्यतेः—१ ॥

८३०. ११ जरति स्तौति—मै-मु । जरते—१ ॥

८३२. १० उभा उभौ देवौ—ग-घ-ज-प-क-ब । उभौ देवौ—य-मै-मु ॥

८३३. १२ हे चित्र चायनीय—ग-घ-ज-प-क-ब । हे इन्द्र हे चित्र चायनीय—य-मै-मु ॥

८३३. १४ यदिन्द्र चित्र चायनीय—य-मै । यदिन्द्र चित्र चायनीयम्—मु । अत्र निरुक्तपुस्तकेषु
विभिन्नाः पाठा दृश्यन्ते—यदिन्द्र चित्रं चायनीयम्—निरु. (बॉम्बे संस्कृत सीरीज; वेंकटेश्वर प्रेस);
यदिन्द्र चित्र चायनीयम्—निरु. (आनन्दप्रकाश) ॥

८३६. ५ गतसारस्य सोमस्य—ग-घ-ज-झ-ण-त-न-भ-य-र । गतसारस्य सोमसस्य—मै-मु ॥

८३६. ९ आतास्य च मार्ध्वदिने सवधे—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । मार्ध्वदिने सवधे—मै-मु ॥

८३७. ३ निरावरणं शुद्धं वा । ' निरावरणं शुद्धं वा ' इति मै-मु-पुस्तकयोः लिखितपुस्तकेषु च ।
तथापि ' प्राप्नो ब्रह्मा ' इत्यहममन्त्रभाष्ये ' निरावरणं तेषां संस्वापम् ' इति पाठस्य लिखित-
पुस्तकानुसारेण अर्थानुसारेण च स्वीकृतपादत्रयि ' निरावरणम् ' इत्येव पाठः स्वीकृतः ॥ ८३७. ११
तमसः—१ । तमसस्तमसकारेण—मै-मु ॥ ८३७. १४ स च वदन्तः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र ।

कल्पय-मै-मु ॥ ८३७. १९ अग्निः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । अग्निर्मांमिहावतमित्युपशिक्षन्-
 मै ॥ ८३७. १९ अभिषवसाधनानि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । अभिषवसाधनाय-मै-मु ॥
 ८३७. २१-२२ किंच नमसा...पवमुक्तैः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । नमसा उक्तैः—*मै ॥
 ८३७. २४ स्वाश्रयमभ्यामोहयन्ती—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । ८३७ पृष्ठे ३०-३१ पक्त्तौ
 'स्वाश्रयमभ्यामोहयन्ती' इति यद्वत् तत्प्रमादजनितमिति बोध्यम् । स्वाश्रयमया मोहयन्ती—मै-मु ॥
 परांस्तु तथा—ख-च-ण । परांस्तथा-झ-त-न-भ-य-र-श-मै-मु ॥ यत्तुरीयेण—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-
 र-श । तुरीयेण—मै-मु ॥ ८३७. २५ तुरीयं ब्रह्म—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । यत्तुरीयं ब्रह्म—मै-मु ॥
 ८३८. १ निरावरणं तेजःसंस्त्यायम्—झ-न-भ-य-र । निवारणं तेजःसंस्त्यायम्—मै-मु ॥
 ८३८. ८ निगदध्यायैषा—श । निगदितं वाक्यैषा-य । निगतव्याख्यैषा—मै-मु ॥ ८३८. ९
 तमोऽवबुध्य लब्धवन्तः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । तमोऽवबुध्यदुग्धलब्धवन्तः—य । तमो विरुध्य
 लब्धवन्तः—मै-मु ॥

८३८. १९ तस्मात्कृत्यैव—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । तस्मात्कृतं मयैव—मै-मु ॥ ८३८.
 २१ यज्ञायते यज्ञमिच्छते—ग-च-ज-प-क-व-मु । यज्ञायते-य-मै ॥ ८३९. १ प्रयच्छथः—*मै-मु ।
 प्रयच्छथ-भ, प्रयच्छतम्-व-न ॥ ८४१. ३-४ प्रकृणुध्वं स्तुत—*मै-मु । प्रकृणुध्वं स्तुतिम्—१ ॥
 ८४५. १ केन प्रकारेण—मै-मु-× ॥ ८४५. २१ प्रतिगम्याः प्रतिगम्यात्—ख-च-झ-ण-त-न-
 भ-य-र-मु । प्रतिगम्याः गम्यात्—मै ॥ ८४६. ८ वा अथवा—१ । अस्य स्थाने मु-पुस्तके 'अथवा
 अन्तरिक्षस्थाना देवता नोऽस्माकं प्राशस्त्यं गृणातु । वा अथवा उर्वशी बहूनां वशायित्री आदित्याख्या
 युत्वा न देवता नः प्राशस्त्यं गृणातु । कीदृशी सा' इति वर्तते ॥ ८४६. १० उदकस्य वा—*मै-मु ।
 उदकस्य—१ ॥

८४६. २४ शंतमा—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । प्र शंतमा—मै ॥ ८५०. ६ शशमानस्य
 शंसमानस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । शशमानस्य—मै ॥ ८५०. १५ सांसारिकस्य चारि-
 त्स्य—१ । सांसारिकस्य चारित्स्य—मै-मु ॥ ८५०. १५ ईश्वरव्यतिरिक्तस्य—ख-च-ण-न ।
 ईश्वरसेवातिरिक्तस्य—मु । ईश्वरस्य व्यतिरिक्तस्य—य-मै ॥

८५१. ९ सुखस्य भावयिषीः—मै । सुखस्य भावयिष्यः—१-मु ॥ ८५६. १४ अनन्यप्रेरण-
 यैव—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । अनन्यप्रेरणयैव ?—मै-मु ॥ ८५७. १७ तथा संतम्—*मै-मु ।
 तम्-ग-च-ज । स यथा सन्तम्—इतरेषु ॥ ८५७. १८ हिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णम्—झ-न-भ-
 य-मु । हिरण्यवर्णम्—मै ॥ ८५८. २ कामान् प्रयच्छन् वा—ख-झ-न-भ-य-र-श-मु । कामान्
 प्रयच्छन् वा—मै ॥ ८५८. १४ रातहृष्या दत्तहृषिकाः—ग-च-ज-त-न । रातहृष्या दत्तहृष्या
 हृषिकाः—य-मै-मु ॥ ८५८. २१ स्त्रिया अप्यधिकारः—ख-च-ण-न । स्त्रिया अभ्यधिकारः—य-
 मै-मु ॥

८५९. १८ उपपत्तिमेवमाहुः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । उपपत्तिमेवमाहुः—य । उपपत्तिमेवाहुः—
 मै ॥ ८५९. २० इन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्य—मै-मु । इन्द्राय प्रातःसावस्य—१ ॥ ८६०. २
 तद्ब्रह्ममपि—ख-ग-च-ज-झ-त-न-भ-य-र-श । तद्ब्रह्ममपि—मै-मु ॥ ८६०. २ त्वमपि ज्येष्ठतातिम्—
 स-मै-मु । ज्येष्ठतातिम्—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८६०. १५ शोभनबुद्धिप्रदानादिकर्मभिन्द्र—न ।
 'कर्मैन्द्र—इतरलिखितपुस्तकेषु । 'कर्मैन्द्र—मै-मु ॥ ८६१. ३ सः स खलु होता—१-मु । सः
 स खलु—य । स खलु होता—मै ॥ ८६३. १४ सवर्नं यद्वपुहम्—य-मै-मु । सवर्नं यद्वपुहम्—१ ॥
 ८६४. २२ तस्मादेवं भवतीति—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । तस्मादेवं भातीति—मै-मु ॥

८६६.६ गा निगूढा इति संबन्धः—मै-मु । गा इति संबन्धः निगूढाः—ख-च-स-ग-त-न-भ-य-र-शः गा इति संबन्धः—ग-च-ज ॥ ८७०. ५ अग्निमित्ताम्—ग-च-ज-श-मै-मु ॥ ८७०. ६ अतरन् सधमनुतिष्ठन्तः—ख-च-स-ग-त-न-भ-य-र । अतरन् समनुतिष्ठन्तः—मै-मु ॥ ८७२. १५ नोऽस्माकं भुवन्—न-य-मु । अस्माकं भुवन्—मै ॥ ८७३. १६ वेतु—मै । ब्वन्तु—मु ॥

८७५. ११ संमोदन्तेऽस्मिन् देवाः—ख-च-ग-त-न-भ-श ॥ संमोदन्ते तस्मिन् देवाः—य-मै-मु ॥ अवयवलक्षणेयम्—मै । पूर्वावयवलक्षणेयम्—मु ॥

८७८. १३-१४ तपनपरिस्पन्दाधीनत्वात्—ख-स-त-न-भ-य-र । तपपरिस्पन्दा—मु । तपनपरिस्पन्दा—मै ॥ ८७८. २० स्वस्वामिनोऽभिमतम्—ग-च-ज । स्वस्वामिनेऽभिमतम्—य । स्वस्वामिन्भिमतम्—मै-मु ॥

८८०. ७ गमयन्तम्—मै । ददतम्—मु ॥ ८८०. १९ भद्रा शोभनानि—ख-च-स-ग-त-न-भ-य-र । भद्रा शोभनीयानि—मै-मु ॥

८८२. ८ आपृचे आपर्चनीयाः—मै-मु । आपृचे आपृचनीये—ख-च-ज ; आपृचे आपर्चनीये—ग-च-ज-स-न-भ-य-र-श ॥

८८३. १२ सत्तमम्—मै-मु । षष्ठम्—१ ॥ ८८५. २० आगहि—(आगच्छ) ॥ ८८७. ६ स्वस्त्यात्रेये—मै । स्वस्त्यात्रेयम्—ख-च-स-ग-त-र-स-मु ; स्वस्त्यात्रेयो—न ॥ ८८७. ७ तथा भयादिके सति—ख-च-ग-त ; तथादिके सति—स-न-भ-र । तथास्त्रादिके सति—श-मै-मु ॥ ८८७. २१ पन्था अन्तरिक्षमार्गः—ग-च-ज-मै । पन्था स्वस्ति देवि पन्था अन्तरिक्षमार्गः—मु ॥ ८८८. ८ बन्धुजनेन सं गमेमहि संगच्छेमहि—ख-च-स-ग-त-न-भ-य-र । बन्धुजनेन संगमेमहि—मै-मु ॥ ८८८. ९ प्रवासकोपेन—ख-च-ग-श ; प्रवासकोपेन—स-त-न-भ-र । प्रवासकोपेन—मै-मु ॥

८९०. १५ एतान्—मै-मु । तान्—१ ॥ ८९१. १५-१६ ऊर्णाः दीप्ताः शुभ्यवः शोचिकाः—य-र-मै । ऊर्णा दीप्ताः (स-दीप्तिः ; न-दीप्तयः) शुभ्यवः शोचिकाः—ख-ग-च-च-ज-स-ग-त-न-श । ऊर्णा दीप्ताः शुभ्यवः शोचिका अपः—मु ॥ ८९४. १६ गोसंबन्धि वा राधः—मै-मु । गोसंबन्धिनं वा राधः—१ ॥ ८९४. १७ तत्संबन्धि वा राधः—मै-मु । तत्संबन्धिनं वा राधः—१ ॥

८९७. ५ स्यन्दमाना अपः—मै-मु । स्यन्दमाना आपः—१ ॥ ८९७. ७ अश्वा इव अश्वा यथा—ख-च-स-ग-त-न-भ-य । अश्वा इव यथा—मै-मु ॥ ८९९. २० स मर्त्यश्च सुदेवः—ख-च-स-ग-त-न-भ-य । सुदेवः—मै-मु ॥ ८९९. २१ स सुवीरः—ख-च-स-ग-त-न-भ-य । स मर्त्यः सुवीरः—मै । सुमर्त्यः सुवीरः—मु ॥ ८९९. २२ एवं भवति—य-मै । य एवं भवति—त-मु । अनन्वितमिदम् ॥

९०१. १०-११ अश्वया मुहुरुदकानाम्—१-मु । अश्वयाश्विमुहुरुदकानाम्—मै ॥ ९०१. ११ जस्तो याजादेशः—ख-च-स-ग-त-न-भ-य । जस्तो याजादेशः—मै-मु ॥ ९०२. १० निहतवन्तः स्थ—स-त-न-भ-र ; निहतवन्तः स्थ—य । निहतवन्तः—मै-मु ॥ ९०४. ८ स्तुगतयः—मै । स्तुगतयः—मु । स्तुतयः—ख-च-ग-न ; मतयः—ग-च-ज ; स्तुतयः—स-त-भ-र ; सुमतयः—स ॥ ९०५. २ मधुरामुषाः—मै-मु । मधुराः मुष्टाः—न-भ ; मधुराः—य ॥ ९०५. २५ रमयत हे मरुतः—मै-मु । रमयन्त हे मरुतः—१ ॥ ९०६. ५ धरथ वरथ—मै-मु । धरथ वरथ—१ ॥

९०९. १० विश्वस्य उक्तस्य—ख-च-स-ग-त-न-भ-य-र । विश्वस्योक्तस्य—मै-मु ॥

९११. १५ गावो न—मै-मु । गावो न अश्व इव—१ ॥

९१५. २ सुसदृशः—१-मु । सुसदृशः—१-मै ॥ ९१५. १३ नमनहेतुकम्—१-मु । नमन-
हेतुः—१ ॥ ९१५. १९ विपरिणन्तव्यः—*मै । विपरिणेतव्यः—१-मु ॥ ९१५. २० ओजो नाम—
ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । ओजनाम—मै ॥ ९१५. २२ तनूषु युष्मदीयेषु—ख-च-झ-ण-त-न-भ-
य-र । तनूषु तदीयेषु—मै-मु । तनूषाब्दस्य क्लीलङ्गत्वात् ' युष्मदीयासु ' इति युक्तम् ॥ ९१६.
१८ हविर्भिः सेविताः—ग-घ-ज-न-मै-मु । हविर्भिः सेविताः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र; हविर्भिः
सेविताः—श ॥

९१७. २ एवाम्—ग-घ-ज-श-मै-मु ॥ ९१८. १८ वेसादृश्याभावः—त-य-र-मु ।
वेसादृश्याभावः—मै ॥ ९१९. ३ सामानाधिकरण्यप्रयोगः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु ।
सामानाधिकरण्यप्रयोगः—मै ॥

९२०. ७ लङ्गितिपि रूपम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । लङ्गितिपि रूपम्—मै-मु ॥
९२१. १ °पट्टादिकम्—मै-मु । °भेद्यदिकम्—ख; °भट्टादिकम्—च-झ-ण-त-न-भ-य-र; °पदिकम्—
श ॥ ९२१. १६ करोतीत्यर्थः—मै-मु । करोतीति—१ ॥ ९२२. १७ भनतेः—*मै । नभतेः—१-
मु ॥ ९२२. १८ प्राचुच्यबुः—मै-मु । प्रचुच्यबुः—१ ॥ ९२२. १९ आग्रयणादौ—ख-च-झ-ण-
त-न-भ-य-र-श-मु । आग्रयणादौ—मै ॥ ९२३. ४ पुत्रा इति शेषः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य । पुत्रा
इत्यर्थः—मै-मु ॥

९२५. १६ प्राक्षिपाम—१ । प्राक्षिपामः—य-मै-मु ॥ ९२५. २४ निवसत्येत्यर्थः—*मै-मु ।
निवसत्येत्यर्थः—१ ॥

९२६. २० अबाध्यं... इत्यादि । बृहदेवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ (मेकडोमेल-
ट्ट. ११७) अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ९२७. ६ राश्या—न-मै । राश्या—मु ॥ ९२७. १९ तच्च दृश्यते—
ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । तत्र दृश्यते—मै-मु ॥ ९२८. १ पुत्रोत्पादनकामाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र ।
पुत्रोत्पादनकाले—मै-मु ॥ ९२८. २३ देवा अनेन प्रायन्ते स्तुत्यादिना स देववः । न देववः
अदेववः—(न-सदेववः)—न । देवा न येन प्रायन्ते स्तुत्यादिना सोऽदेववः—मै-मु ॥ ९२९. ४
उपक्षपणकर्मा—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । वा उपक्षपणकर्मा—य । उपक्षेपणकर्मा—श-मै-मु ॥
९३१. १६ संपन्नं..... इत्यादि । बृहदेवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ अत्र द्रष्टव्यम् ॥
९३१. १८ स सत्यमृषिम्—मै-मु । स सत्य ऋषिम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । स सत्य ऋषिम्—
श ॥ ९३१. २२ भगवानृषेः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-श । भगवानृषेः—मै-मु ॥ ९३२. ८
कर्म्या..... इत्यादि । बृहदेवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ अत्र द्रष्टव्यम् ॥

९३२. २० स्थितिस्तत्—*मै । स्थितं तत्—मु ॥ ९३४. २० मित्रावकणौ—१-मु ।
मित्रावकणौ—मै ॥ ९३५. १२ धूपयष्टिरवस्थितः—ग-घ-ज-श-मै-मु । धूपयष्टिरवस्थितम्—ख-च-
झ-ण-त-न-भ-य-र । अनम्बितमेतत् । ' धूपयष्टिरिव स्थितः ' (रघः) इति भाष्यमिति प्रतिभाति ॥

९३८. १६ मेघेन वृष्ट्या—मै-मु । मेघेन वृष्ट्या च—१ ॥ ९३८. १७ पर्जन्य देव—
ग-घ-ज । पर्जन्य देव त्वया—य-मै-मु ॥ ९३८. १७ प्रेरितेन त्वया—१ । प्रेरितेन—मै-मु ॥
९३९. १९ विदीप्यथः—ग-घ-ज-श-मै-मु ॥

१४०. १४ आत्मैव ज्ञाता—ख-च-अ-ण-न-भ-य-र-श । आत्मैव ज्ञाता—मै-मु ॥ १४१. १६ नाऽस्माकम्—ख-च-अ-ण-त-न-भ-र । नाऽस्मभ्यम्—य-मै-मु ॥ १४१. २४ युवाभ्यां धृतम्—ख-च-अ-ण-न-भ-य । युवाभ्यां धृतं धनमसं च—ख-च-अ-ण-न-भ-य । युवाभ्यां धृतं बलमसं च—मु । अयमेव समीचीनः पाठः ॥ १४२. १० अर्चनानसं.....युवाम्—ग-घ-ज । मै-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥

१४२. २० यश्च । 'यस्य' इत्यस्य स्थाने 'यश्च' इति भाष्यकारेण पठितम् ॥ १४३. २० मुच्येनुना । मूले 'मुच्येनुना' इति भिन्ने पठे ॥

१४६. १५ आह्वयामः—मै-मु । आह्वयामि—ख-च-अ-ण-न-भ-य-र; आह्वयाम—ग-घ-ज ॥

१४८. १ उदकस्पर्शस्य कर्तारः—न । उदकस्पर्शत्वस्य कर्तारः—मै । उदकस्पृशत्वस्य कर्तारः—य-मु ॥ १४८. १२ अनास्रानात्—न-मै-मु ॥

१४९. २३ दातुमुचितायाः—न । दानमुचितायाः—ख-च-अ-ण-न-भ-य-र । दातृपूचितायाः—ग-घ-ज-श-मै-मु ॥ १४९. २३ महानुभावा—मै-मु । महानुभावा युवाम्—१ ॥

१५०. ५ रुद्धिः—श-मै-मु ॥ १५०. १० जायंथां पालयेथाम्—ख-च-अ-ण-न-भ-य-मु । जायेथां पालयेतम्—मै ॥ १५६. १५ सुखमपेक्षते—ख-च-अ-ण-न-भ । सुखपेक्षते—अ; सुमुक्षते-त; सुखमुपेक्षते—य-र; सुखमुक्षते—श । सुखमुक्ष्यते—मै-मु ॥ १५७. ८ द्रवणीया—य-मै-मु । द्रावणीया—न ॥

१५८. १४ अथवा—मै-मु-× ॥ १५८. २३ तिष्ठतः—मै । तिष्ठतः—१-मु ॥ १५९. ८ कस्य चन—भ-य । कस्य वचन—अ; कस्य न—ग । कस्य च—न-मु ॥ १५९. १७ युवाम्—मै । युवाम् । ईमिति पूरणः—ख-च-अ-ण-न-भ-र-श-मु; युवाम् । हि पूरणः—ग-घ-ज ॥ १६१. २ बहूनपि—घ । बहून्यपि?—मै-मु ॥ १६१. ५ उत्कलक्षणाश्विनो रथस्य । ? (उत्कलक्षणाश्विनो रथस्य) ॥ १६१. ११ युवाभ्याम् । ? (युवयोः) ॥ १६३. १२ मृगो मृगयिता—मै । मृगो मृगयितः—मु ॥

१६४. ६ अश्विना अश्विनो—ग-घ-ज-मु । अश्विना—य । अश्विना—मै ॥ १६५. १ अश्विना अश्विनौ—ख-च-अ-ण-त-न-भ-र । अश्विना—मै-मु ॥

१६६. ९ हिंस्ताम—ग-घ-ज-मै-मु ॥ १६६. १८ पञ्चदशधा समानाः—मै । पञ्चदशधेति समानाः—मु । लिखितपुस्तकेषु अशुद्धाः पाठाः ॥ १६६. १९ दोहभूमिम्—ख-च-अ-ण-न-भ-य-र-श । दोहनभूमिम्—मै-मु ॥ १६७. १२ अपां कारणात्—मै-मु । अपः करणात्—ख-च-अ-ण-न-भ-र; अपः कारणात्—ग-घ-ज-अ-भ-य; अप करणात्—श ॥

१६८. ५ यज्ञं गन्तारो—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-श । यज्ञगन्तारो—अ-भ-य-र-मै-मु ॥ १६९. ४ दुर्गमनान् मार्गान्—ग-घ-ज-मै । दुर्गमनान् मार्गान् वा—ख-च-अ-ण-त-न-भ-य-र-श । पापानि दुर्गमनान् मार्गान् वा—मु ॥ १६९. ११ पालयेत्—ग-घ-ज-श-मै-मु ॥

१७०. ७ तौ यथा—मै-मु-× ॥ १७१. ८ निर्मथिष्यन्ति—मै-मु । निर्मथिष्यन्ति—ख-च-अ; निर्मथिष्यन्ति—अ-त-भ-र; निर्मथिष्यन्ति—न; निर्मथिष्यन्ति—ग-घ-ज-श ॥ १७२. १७ जरया सहितः पतेत्—ख-भ । जरया सहितः पतेत्—च-ण; जरयासूततः पतेत्—अ-य-र; जरयागततः पतेत्—न; जरयायुक्तः पतेत्—श । जरयायुजस्ततः पतेत्?—मै । जरयायुज आपत—मु ॥

९७३. २० उच्छी विवासे—मँ-मु । व्युच्छी विवासे—ख-च-ण; उच्छी विवासे—झ-न-भ-य-र-श ॥ ९७४. २१ यच्चिद्धीत्यत्र—ख-च-ण-श । यद्यद्धीत्यत्र—य । यद्धीत्यत्र—मँ-मु ॥

९७६. २ मा तनुथाः मा कृथाः—ख-च-ण-न-भ-य । मा तनुथाः—मँ-मु ॥

९७६. १३ अषानुक्रमणिका—झ-न-भ-य-र-श-मु । तत्रानुक्रमणिका—मँ ॥ ९७७. २१ प्रथममध्यमयोः स्थानयोः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । प्रथममध्यमयोः—मँ ॥

९८१. १५ असुरादयः—मँ-मु । सुरादयः—ऽ ॥ ९८३. १ स हि सर्वात्मा—न । स हि सर्वात्मत्वात्—त-भ । तं हि सर्वात्मत्वात् ?—मँ-मु ॥ ९८३. १८ प्र सुवाति च—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । प्र सुवाति—मँ ॥ ९८३. १९ वृणीमह इति—ऽ-मु । वृणीमह इत्यर्थः—मँ ॥

९८७. २० °स्तोमे चेषा—मँ । °स्तोमेऽप्येषा—झ-त-र-श-मु । °स्तोमेऽप्येषा—न । °स्तोमे षेषा—भ ॥ ९८८. १ प्रत्यक्षा देवतापि च—ख-च-झ-ण-न-भ-य-श-मु । प्रत्यक्षदेवतापि च—मँ ॥

९८९. ८ चैतन्नामकाय—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । एतन्नामकाय—मँ-मु ॥ ९८९. २३ ध्यायति—न-श-मु । ध्यायति—मँ ॥ ९९२. ५-६ ते दीधि न—ख-च-ण-त-भ-य-श । न दीवि न—मँ-मु ॥

९९३. २ अक्षेषु वा—मँ-मु । अक्षेषु—ऽ ॥ ९९३. १० द्रुमविकारेण—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । द्रुमविकारेण—मँ-मु ॥ ९९३. ११ आवरकमेघहननाय—मँ-मु । आवरकमेघे हननाय—ख-झ-भ-य; आचरमेघे हननाय—च-ण ॥ ९९३. ११ प्रतीषो प्रतिगच्छतः—मँ-मु । भवति ईषते अभिगच्छति—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र; प्रतिगच्छतः । आ पूरणः—ग-घ-ज; प्रतिगच्छति—श ॥ ९९३. २५ मर्तेव । 'मर्ताय' इत्यस्य स्थाने 'मर्तेव' इति भाष्यकारेण पठितम् ॥

९९५. २१ बृहतः महतः—ख-च-झ-ण-भ-व । बृहतः—मँ-मु ॥ ९९५. २२ शुशुकानः । मूले 'शुशुकानः' इति ॥ ९९६. ७ विस्तीर्णक्रमणः—मँ-मु । विस्तीर्णक्रमणः—ऽ ॥ ९९६. २० द्वितीयायाः लुक्—ख-च-ण-भ-मु । द्वितीयालुक्—मँ ॥ ९९७. १७ ते मरुतः—ऽ-मु । हे मरुतः—मँ ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

२-५ मण्डलानि

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ द्वितीयं मण्डलम् ॥

शतर्षिणां प्रथमं मण्डलं व्याख्यातम् । अथ गार्त्समदं द्वितीयं मण्डलं व्याख्यायते । 'त्वमग्ने शुभिः' इत्यादिकं द्वितीयं मण्डलम् । चत्वारोऽनुवाकाः । तेषु प्रथमेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'त्वमग्ने शुभिः' इति षोडशत्वं प्रथमं सूक्तम् । मण्डलद्वया गृत्समद ऋषिः । स च पूर्वम् आङ्गिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोक्षितः । पश्चात् तद्वचनेनैव भृगुकुले शुनकपुत्रो गृत्समदनामा अभूत् । तथा चानुक्रमणिका—'य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयं मण्डलमपश्यत्' इति । तथा तस्यैव शौनकस्य वचनम् ऋष्यनुक्रमणे—'त्वमग्न इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः । शौनहोत्रः प्रकृत्या तु' य आङ्गिरस उच्यते' इति । तस्मान्मण्डलद्वया शौनको गृत्समद ऋषिः । जगती छन्दः । मण्डलादिपरिभाषया आग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका—'त्वमग्ने जागतं तु' इति ॥ प्रातरनुवाकाभिनशस्त्वयोरजागते छन्दसि इवमादि-सूक्तद्वयस्य विनियोगः । 'त्वमग्ने शुभिरिति सूक्ते' (आश्व. श्री. ४. १३) इति सूत्रितत्वात् ॥ उपाङ्गमोत्सर्जनयोरपि आद्या विनियुक्ता ॥

त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । शुभिः । त्वम् । आशुशुक्षणिः । त्वम् । अद्भ्यः । त्वम् । अश्मनः । परि ।

त्वम् । वनेभ्यः । त्वम् । ओषधीभ्यः । त्वम् । नृणाम् । नृपते । जायसे । शुचिः ॥ १ ॥

हे ऽग्ने अग्रणीत्वाद्विगुणविशिष्ट हे ऽनृणां ऽनृपते । नृणां मनुष्याणां मध्ये ये नरा यद्वारः सन्ति तेषां विशेषेण पालयितः । यद्वा उभाभ्यां पदाभ्यां बहुत्वं नित्यस्वामित्वं च प्रतिपाद्यते^१ । सर्वेषामपि नराणां नित्यपालकेत्यर्थः ॥ नृणामित्यस्य निघाताभावश्छादसः ॥ तद्वत् हे देव ऽत्वं ऽशुभिः वागदिवसैर्मिमितभूतैः ऽजायसे वागार्थं मय्यनेन^२ उत्पद्यस् इत्यर्थः । यद्वा । तादृशीर्दिवसीः सहितो जायसे । तत्तद्वागदिवसेषु प्रसिद्धः^३ भवसीत्यर्थः । तथा ऽत्वम् ऽआशुशुक्षणिः जायसे आ सर्वतो

१. न-न१-न-न- नु । २. न-उपाङ्गमोत्सर्जनयोरपि । ३. न-प्रतिपद्येते । ४. न१-न-मय्यनेन ।

५. न-स-न१-न-प्रवृद्धः ।

दीप्यमानो भवसि ॥ आद्युपपदे ' शुच दीप्ती ' इत्येतस्य सङ्गतस्य छान्दसमिव रूपम् । यद्वा । आद्यु-
शीर्षं शुच दीप्तः सन् यतः संसेष्यते इति । आद्यु शुचं शोकं स्फुरोति ददाति शङ्खुभ्यो बाहाविना
इत्याद्युशुक्षणिः ॥ तादृशो भवसि । एवं सर्वत्र प्रतिविशेषणं जायस इति योज्यम् । हे अग्ने ^१त्वम्
^२अद्भ्यः वृष्टयुक्तेभ्यो जायसे वैद्युतरूपेण वाहवरूपेण वा समुद्रोदकेभ्यः । ^३अस्मिन् मेघात्पाषाणाद्वा
^४परि जायसे । ' यो अस्मिनोरुत्तरग्निं जजान ' (क्र. सं. २. १२. ३) इति हि मन्त्रान्तरम् ।
^५त्वं ^६वनेभ्यः वृक्षादिसमूहेभ्यो दावरूपेण । ^७त्वम् ^८ओषधीभ्यः वैश्वानररूपेण ^९ ' एवं महानुभावस्त्वं
मथनेनोत्पन्नः सन् सर्वात्मको भवसीत्यर्थः । ^{१०}शुचिः एव जायसे । यद्वा । शुचिः आदित्यरूपः ^{११} जायस
इत्यर्थः । अत्र ' त्वमग्ने शुभिरहोभिः ' (निरु. ६. १) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ।

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्विच्यं तव नेष्ट्रं त्वमग्निदत्तायतः ।

तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ २ ॥

तव । अग्ने । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्विच्यम् । तव । नेष्ट्रम् । त्वम् । अग्निम् । ऋतयतः ।

तव । प्रशास्त्रम् । त्वम् । अध्वरीयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहपतिः । च । नः । दमे ॥ २ ॥

हे अग्ने ^१होत्रं होतुः कर्म शस्त्रयाज्यादिलक्षणं यदस्ति तदपि ^२तव एव स्वार्थमित्यर्थः । तथा
^३पोत्रं पोतुः कर्म यदस्ति तदपि ^४तव एव । तथा ^५ऋत्विच्यं प्राप्तकालमाखिज्यं तवैव । ^६नेष्ट्रं नेष्टुः कर्म
प्रस्थितयाज्यादिरूपं ^७तव । हे अग्ने ^८त्वम् ^९अग्निम् आग्नीध्रश्च त्वमेवासि । तथा ^{१०}क्रतायतः यज्ञमिच्छतः
^{११}तव एव ^{१२}प्रशास्त्रं यत्प्रशास्तुर्मैत्रावरुणस्य कर्म तत् । हे अग्ने ^{१३}त्वम् ^{१४}अध्वरीयसि अध्वरं यज्ञं कामयसे ।
^{१५}अध्वर्युर्मवसीत्यर्थः । तथा ^{१६}ध्वर्युशब्दव्युत्पत्तेः । ' अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं कामयत इति वा ' (निरु. १. ८) इति
हि निरुक्तम् । तथा ^{१७}ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्पतिः ^{१८}असि । तथा ^{१९}नो ^{२०}दमे अस्मद्यज्ञगृहे ^{२१}गृहपतिश्च असीति ॥

त्वमग्ने इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुक्मायो नमस्यः ।

त्वं ब्रह्मा रयिविद्वक्षणस्पते त्वं विधर्तः सचसे पुरंध्या ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सताम् । असि । त्वम् । विष्णुः । उरुङ्गायः । नमस्यः ।

त्वम् । ब्रह्मा । रयिद्वित् । ब्रह्मणः । पते । त्वम् । विधर्तरिति विधर्तः ।

सचसे । पुरं ऽप्या ॥ ३ ॥

हे अग्ने ^१त्वं यतः ^२सतां वृषभः वर्धिता ^३असि भतः ^४इन्द्रः असि । यद्वा । सतां साधूनाम्
इन्द्रोऽसि । कामानां वर्धितासि । ^५त्वं ^६विष्णुः असि । यतः ^७उरुङ्गायः बहुकिर्तिर्मानः ^८यमस्यः
कमस्कार्यश्च भवसि । हे ^९ब्रह्मणस्पते परिपुष्टस्य कर्मणो मन्त्रस्य वा पालकितः ^{१०}त्वं यतः ^{११}रयिवित्

१ क-स-१-म-ग्रीष्मादिभ्यो वैश्वानररूपेण । २. त-म-व-आदित्यरूपेण । ३. क-म-१-न-व-
ब्राह्मणाच्छंस्पतिः ।

गवाविधनस्य वेत्ता अतः ऽवज्ञा असि । हे ऽविधर्तः विविधकारक वैश्वानररूपाम्ने ऽपुर्व्या बहु-
प्रकारवा^१ बुद्ध्या ऽसचसे सह वर्तसे सर्वदा बुद्ध्या स्तुयस इत्यर्थः ॥

त्वमग्ने राजा वरुणो धृतव्रतस्त्वं मित्रो भवसि दस्म ईड्यः ।

त्वमर्यमा सत्पतिर्यस्य संभुजं त्वमंशो विदथे देव भाजयुः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । राजा । वरुणः । धृतव्रतः । त्वम् । मित्रः । भवसि । दस्मः । ईड्यः ।

त्वम् । अर्यमा । सत्पतिः । यस्य । समुजम् । त्वम् । अंशः । विदथे । देव । भाजयुः ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं यतः ऽधृतव्रतः धारितकर्मासि अतः ऽवरुणः ऽराजा असि । यतः ऽदस्मः
शशूणाभुपक्षपयिता ऽईड्यः स्तुत्यश्च अतः ऽमित्रः एतन्नामको देवोऽसि । यतः ऽसत्पतिः सतामभिमत-
प्रदानेन पालयिता अतः ऽअर्यमा ऽभवसि । दातृत्वं च अर्यम्णो लिङ्गम् । अर्यमेति तमाहुर्व्यो वदातीति ।
ऽयस्य अर्यम्णः दानं ऽसंभुजं संततभुजं^२ व्यापकं^३ भवति । यद्वा । यस्य धनं संभुजं सम्यक् भोगाय साधु
गृहीतृणाम् । तथा ऽत्वम् ऽअंशः सूर्यमूर्त्यन्तरभूत एतन्नामको देवोऽसि । तादृश हे ऽदेव ऽविदथे
अस्मदीये यज्ञे ऽभाजयुः फलानां भाजयिता प्रापयितासि ॥

त्वमग्ने त्वष्टा विधत्ते सुवीर्यं तव ग्रावो मित्रमहः सजात्यम् ।

त्वमाशुहेमा ररिषे स्वश्व्यं त्वं नरां शर्धो असि पुरुवसुः ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । त्वष्टा । विधत्ते । सुवीर्यम् । तव । ग्रावः । मित्रमहः । सजात्यम् ।

त्वम् । आशुहेमा । ररिषे । सुअश्व्यम् । त्वम् । नराम् । शर्धः । असि । पुरुवसुः ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वष्टा फलस्य साधु संपादयिता ऽत्वं ऽविधत्ते परिचरते जनाय ऽसुवीर्यं शोभनवीर्यं
धनम् । तदेतुर्मवसि । ऽग्रावः याः स्तुतिवाचः सन्ति ताः ऽतव स्वभूताः । हे ऽमित्रमहः
हितकारितेजः ऽसजात्यम् अस्माकं बान्धवं भजस इत्यर्थः । हे अग्ने ऽआशुहेमा आशु प्रेरयिता ऽत्वं
ऽस्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहोपेतं फलं ऽररिषे वदासि । हे अग्ने ऽपुरुवसुः प्रभूतधनः ऽत्वं ऽनरां नराणां
ऽशर्धः बलस्थानीयः ऽअसि ॥ ॥ १७ ॥

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृथ्व ईशिषे ।

त्वं वातैररुणैर्योसि शंगयस्त्वं पुषा विधत्तः पासि नु त्मना ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वम् । शर्धः । मारुतम् । पृथ्वः । ईशिषे ।

त्वम् । वातैः । अरुणैः । यासि । शंगयः । त्वम् । पुषा । विधत्तः । पासि । नु । त्मना ॥ ६ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं ^३महो ^४दिवः महतो शुलोकात् । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयात् । ^५असुरः क्षत्रूणां निरसिता ^६रुद्रः असि । रुद्रः खं दुःखहेतुर्वा पापादिः । तस्य द्रावयिता एतन्नामको देवोऽसि । ‘ रुद्रो वा एष यदग्निः ’ (तै. सं. ५. ४. ३. १) इत्यादिवग्नेः रुद्रशब्देन व्यवहारात् । यद्वा । त्वं रुद्रः । रौति मामग्निद्वारा नरा दुःखे पतिष्यन्तीति रुद्रः । तादृशोऽसि । ‘ रुद्रो रौतीति सतः ’ (निरु. १०. ५) इति हि निरुक्तम् । तथा महो महतो शुलोकस्य संबन्धी असुरोऽसि । असुर्बलम् । तस्य दाता आदित्यस्यश्च त्वमसि । अग्नेर्युलोकसंबन्ध्यसुरास्त्वम् ‘ उत वा दिवो असुराय मम ’ (ऋ. सं. ५. ४१. ३.) इत्यादिषु । तथा ^७त्वं ^८मारुतं ^९वृक्षः मरुतसमूहस्य बलमसि । वायुरूपश्च त्वमसीत्यर्थः । एवम् अग्न्यादित्यवायुरूपस्त्वम् । ^{१०}वृक्षः अन्नस्य हविलक्षणस्य त्वम् ^{११}ईशिषे ईश्वरो भवसि । यस्मादेवं तस्मात् ^{१२}त्वं ^{१३}वातैः वायुसदृशैः ^{१४}अरुणैः अरुणवर्णैरश्वैः ^{१५}वाङ्मयः सुखस्य गृहरूप आवासभूतः सन् ^{१६}यासि प्राप्नोषि यागगृहम् । यद्वा । अरुणैर्गमनशीलैर्वीर्यावायुभिः नुक्तः^१ सन् यासि वने । तथा ^{१७}त्वं ^{१८}पूर्वा सर्वस्य पोषकः^२ सन् ^{१९}नु क्षिप्रं ^{२०}धमना आत्मना अनुग्रहरूपया स्वबुद्धयैव^३ विधत्तः परिचरतो यजमानान् ^{२१}पासि^४ ॥

त्वमग्ने द्रविणोदा अरंकृते त्वं देवः सविता रत्नधा असि ।

त्वं भर्गो नृपते वस्व ईशिषे त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत् ॥ ७ ॥

त्वम् । अग्ने । द्रविणः सदाः । अरम् सकृते । त्वम् । देवः । सविता । रत्नधाः । असि ।

त्वम् । भर्गः । नृपते । वस्वः । ईशिषे । त्वम् । पायुः । दमे । यः । ते । अविधत् ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वम् ^३अरंकृते त्वामलंकुर्वते यजमानाय ^४द्रविणोदाः हिरण्यस्य^५ दाता^६ असि । ^७देवः श्रोतमानः ^८सविता^१ सर्वस्य सत्कर्मसु प्रेरकः ^९त्वं ^{१०}रत्नधाः रमणीयानां धनानां मणिमुक्तादीनां धारयिता ^{११}असि । तथा हे ^{१२}नृपते नृणां पालकाग्ने ^{१३}त्वं ^{१४}भगः भजनीयः सन् ^{१५}वस्वः वसुनः धनस्य ^{१६}ईशिषे समर्थो भवसि दातुम् । ^{१७}यः यजमानः ^{१८}दमे यज्ञगृहे ^{१९}ते त्वाम् ^{२०}अविधत् परिचरति तस्य ^{२१}पायुः पालकः ^{२२}त्वम् असि ॥

त्वमग्ने दम् आ विश्वपतिं विशस्त्वां राजानं सुविद्वद्रमृजते ।

त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यसे त्वं सहस्राणि शता दश प्रति ॥ ८ ॥

त्वाम् । अग्ने । दमे । आ । विश्वपतिम् । विशः । त्वाम् । राजानम् । सुविद्वद्रम् । मृजते ।

त्वम् । विश्वानि । सुऽअनीक । पत्यसे । त्वम् । सहस्राणि । शता । दश । प्रति ॥ ८ ॥

हे ^१अग्ने ^२विश्वपतिं यजमानानां पालकं ^३त्वां ^४विशः यजमानाः ^५दमे स्वकीये यज्ञगृहे ^६आ आसाद्यन्ति ॥ उपसर्गवशाद्योम्यक्रियाध्याहारः ॥ तथा कृत्वा ^७राजानं दीप्यमानं ^८सुविद्वद्रं क्षोभयज्ञावम् अस्मदनुकूलचेतस्कं सुधनं वा ^९त्वाम् ^{१०}अजते प्रसाधयन्ति ॥ ‘ अजतिः प्रसाधनकर्मा ’ इति

१. व-म१-व-उत्पन्नः । २. ज-त-न-म-व१-पोषणः । ३. क-म-सुबुद्धयैव । ४. क-म१-पासि रक्षसि । ५. व-व-हिरण्यदाता । ६. म-सविता सर्वस्य प्रसक्तिता ।

यास्कः ॥ यत् एवं ततो हे ^१स्वर्गीक शोभनज्वालारूपसेन ^२त्वं ^३विश्वानि सर्वाणि । हवींषीति शेषः ॥
 बह्वयर्थे द्वितीया ॥ विश्वेषां हविषाम् आज्यसोमपुरोडाशादीनां ^४पश्यसे ईश्वरो भवसि ॥ ईश्वरनामैतत् ।
 ' इरज्यसि पश्यते ' (नि. २. २१. २.) इति तन्नामसु पाठात् ॥ यद्वा पतिभावमाचरसि । ^५त्वं तु
^६महत्तानि ^७शता शतानि ^८दश एतत्संख्याकानि ^९प्रति । एतत्संख्याकानामभिमतसाधनानां प्रति-
 निधिरित्यर्थः ॥ ' प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ' (पा. सू. १. ४. ९२) इति कर्मप्रवक्षणीयत्वम् ।
 तैर्यत्फलं भवति तत्त्वया लभ्यत इत्यर्थः ॥

त्वामग्ने पितरमिष्टिभिर्नरस्त्वां आत्राय शम्या तनुरुचम् ।

त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्त्वं सखा सुशेवः पास्यधृषः ॥ ९ ॥

त्वाम् । अग्ने । पितरम् । इष्टिभिः । नरः । त्वाम् । आत्राय । शम्या । तनुऽरुचम् ॥

त्वम् । पुत्रः । भवसि । यः । ते । अविधत् । त्वम् । सखा । सुऽशेवः ।

पासि । आऽधृषः ॥ ९ ॥

हे ^१अग्ने ^२पितरं पालकं ^३त्वां ^४नरः नेतारो यजमानाः ^५इष्टिभिः एषणसाधनैर्वागैर्वजस्त इति
 शेषः । पितृवत्पालनाय यजन्त इत्यर्थः । तथा ^६तनुरुचं शरीराणां दीपकं शरीरेषु दीप्यमानं वैश्व-
 नरात्मना ^७त्वां ^८आत्राय भ्रातृवाय सौभ्रात्राय ^९शम्या ॥ कर्मनामैतत् ॥ कर्मणा यजन्त इति शेषः ।
 यद्वा । उभयत्र वक्ष्यमाणेन ' अविधत् ' इत्यनेन संबन्धः । हे अग्ने ^{१०}यः नरः ^{११}ते त्वाम् ^{१२}अविधत्
 परिचरति तस्य ^{१३}त्वं ^{१४}पुत्रो ^{१५}भवसि पुत्रवत्पाकयिता भवसि । तथा ^{१६}त्वं ^{१७}सखा समानत्वानः
 मस्तिवद्वितकारी ^{१८}सुशेवः ॥ शेषमिति^१ सुखनाम ॥ सुष्टु सुखकारी सन् ^{१९}आधृषः आधर्षकात्मा
^{२०}पासि रक्षसि । पितृत्वकामाय पितृत्वेन भ्रातृत्वकामाय भ्रातृत्वेन पुत्रत्वकामाय^२ पुत्रस्थानीयो
 भवसि । त्रिप्रकारेण रक्षसीत्यर्थः ॥

त्वमग्ने ऋधुराके नमस्यस्त्वं वाजस्य क्षुमतो राय ईशिषे ।

त्वं वि मास्यनु दाक्षि दावने त्वं विशिधुरसि यज्ञमातनिः ॥ १० ॥

त्वम् । अग्ने । ऋधुः । आके । नमस्यः । त्वम् । वाजस्य । क्षुऽमतः । रायः । ईशिषे ।

त्वम् । वि । मासि । अनु । दाक्षि । दावने । त्वम् । विऽशिधुः । असि । यज्ञम् । आऽतनिः ॥ १० ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वम् ^३ऋधुः । उक्त्यासमानो मेधावी वा । त्वम् ^४आके अभितके संनिवायेव
^५नमस्वः नमस्कार्यः । स्तुत्य इत्यर्थः । इतरदेवतावत् मन्त्रप्रतिपाद्याकारेण^१ स्तुत्यो न भवसि किन्तु
 प्रत्यक्ष इत्यर्थः । तथा ^६त्वं ^७क्षुमतः सम्भवतः सर्वत्र क्षुजमानस्व ^८वाजस्य मज्जस्व ^९रायः वनस्व
 च ^{१०}ईशिषे स्थानी भवसि । अतस्तद्देहीत्यर्थः । हे अग्ने ^{११}त्वं ^{१२}वि ^{१३}मासि विशेषेण दीप्यसे । तदर्थम्

अनुक्रमेणैव 'वक्षि दहसि काष्ठादीन्' ॥ दहेल्लटि सिपि रूपम् । संहितायां भष्मावाभावच्छान्दसः ॥
किमर्थमेवम् । 'दावने छेदनायान्धकारस्य । यद्वा । हविषो दानवते यजमानाय वा । किंच 'त्वं
'वक्षं' 'विक्षिष्टुः' विक्षेपेण शिक्षयिता^१ साधयिता^२ 'असि ॥ 'न लोकाव्यय' (पा. सू. २. ३. ६९)
इति षष्ठ्या निषेधः ॥ तथा 'आतनिः फलस्य सर्वतो विस्तारयिता ॥ १८ ॥

त्वमग्ने अदितिर्देव दाशुषे त्वं होत्रा भारती वर्धसे गिरा ।

त्वमिळा शतहिमासि दक्षसे त्वं वृत्रहा वसुपते सरस्वती ॥ ११ ॥

त्वम् । अग्ने । अदितिः । देव । दाशुषे । त्वम् । होत्रा । भारती । वर्धसे । गिरा ।

त्वम् । इळा । शतहिमा । असि । दक्षसे । त्वम् । वृत्रहा । वसुपते । सरस्वती ॥ ११ ॥

हे 'अग्ने' 'देव' 'त्वं' 'दाशुषे' हविर्देवते यजमानाय 'अदितिः' अखण्डयिता परिपालयितासि ।
यद्वा । अदीना भूमिरसि । किंच 'त्वं' 'होत्रा' होमनिष्पादिका 'भारती' भरतस्य आदित्यस्य^३
आदित्यसंबन्धिनी^४ रश्मिरूपा सती 'गिरा' स्तुत्या 'वर्धसे' प्रवृद्धो भवसि । किंच 'त्वं' 'शतहिमा' ।
हिमशब्दः कालोपलक्षकः । अपरिमितकाला नित्या 'इळा' भूमिः 'असि' । तादृशी सती 'वक्षसे'
दानाय समर्था' भवसि ॥ तिङ् उत्तरत्वादिनिघातः ॥ तथा हे 'वसुपते' धनपालक 'वृत्रहा' पापादेहन्ता
'त्वं' 'सरस्वती' सरणवान् वायुः । तत्संबन्धिनी एतन्नियामिका माध्यमिकासि । आदित्याग्निवायूनां
संबन्धिन्यो भारतीळासरस्वत्याख्या यास्तिस्रो देव्यः सन्ति ता अपि त्वमेवेत्यर्थः ॥

त्वमग्ने सुभृत उत्तमं वयस्तव स्पार्हे वर्णे आ संदशि श्रियः ।

त्वं वाजः प्रतरणो बृहन्नसि त्वं रयिर्बहुलो विश्वतस्पृथुः ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । सुभृतः । उत्तमम् । वयः । तव । स्पार्हे । वर्णे । आ । सम्दशि । श्रियः ।

त्वम् । वाजः । प्रतरणः । बृहन् । असि । त्वम् । रयिः । बहुलः । विश्वतः । पृथुः ॥ १२ ॥

हे 'अग्ने' 'त्वं' 'सुभृतः' सुष्ठु पोषितः सन् 'उत्तमं' निरतिशयं 'वयः' अन्नमायुष्यं वा त्वमसि
तत्संपादकोऽसीत्यर्थः । तथा 'तव' 'स्पार्हे' स्पृहणीये 'वर्णे' लोहितशुक्लादिलक्षणे 'संदशि' सम्यग्दर्शनीये
'श्रियः' ऐश्वर्याणि कान्त्यो वा 'आ' आश्रित्य वर्तन्ते ॥ उपसर्गभूतेष्वन्यक्रियाध्याहारः ॥ किंच 'त्वं'
'वाजः' अन्नम् । तत्साधकत्वात्तच्छब्दम् । अन्नसाधक इत्यर्थः । 'प्रतरणः' प्रतारयिता पापात्^५ ।
अत एव 'बृहन्' महान् 'असि' । तथा 'त्वं' 'रयिः' धनरूपोऽसि । 'बहुलः' सर्वविषयबाहुल्योपेतः
'विश्वतः'^६ 'पृथुः' विस्तीर्णः प्रख्यात इत्यर्थः ॥

१ त-काष्ठादीन्; व-काष्ठादीन् २. म-शिक्षयिता शोधयिता; ण-न-क्षिपयिता साधयिता; व-क्षेपयिता
साधयिता । ३. क-अ१-आदित्यस्य संबन्धिनी । ४. ख-म-समर्थः । ५. त-य-न-व-पातात् ।
६. अ१-विश्वतः सर्वतः ।

त्वामग्र आदित्यासं आसं^१त्वां जिह्वां शुचयश्चक्रिरे कवे ।

त्वां रातिषाचो^२ अघ्वरेषु^३ सश्चिरे त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ॥ १३ ॥

त्वाम् । अग्रे । आदित्यासः । आस्यम् । त्वाम् । जिह्वाम् । शुचयः । चक्रिरे । कवे ।

त्वाम् । रातिऽसाचः । अघ्वरेषु । सश्चिरे । त्वे इति । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतम् ॥ १३ ॥

हे अग्रे त्वाम् आदित्यासः अदितेः पुत्रा इन्द्रादयः आस्यं स्वकीयं सुखं भक्षणपानादिसाधनं चक्रिरे इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तथा हे कवे क्रास्तग्रह त्वाम् एव शुचयः शुद्धा दीप्ता वा देवाः जिह्वां स्वकीयजिह्वास्थानीयम् आस्वादनसाधनं चक्रिरे । त्वन्मुखेनैव भक्षयन्ति त्वजिह्वयैव आस्वादयन्तीत्यर्थः । तथा त्वाम् एव रातिषाचः । रातिर्दानं दत्तं हविरादि धनं वा । तेन समवेता देवाः अघ्वरेषु यज्ञेषु सश्चिरे सेवन्ते त्वामेव प्रतीक्षन्ते विना त्वया त्वेषां हविर्भक्षणाबोधात् । एवं कृत्वा त्वे त्वयि देवाः सर्वे आहुतं सर्वतो दत्तं हविरदन्ति भक्षयन्ति । एवं सर्वदेवोपकारिणं महानुभावं स्तौमीत्यर्थः ॥

त्वे अग्रे विश्वे अमृतासो अद्रुह आसा देवा हविरदन्त्याहुतम् ।

त्वया मर्तासः स्वदन्त आसुति त्वं गर्मो वीरुधां जज्ञिषे शुचिः ॥ १४ ॥

त्वे इति । अग्रे । विश्वे । अमृतासः । अद्रुहः । आसा । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतम् ।

त्वया । मर्तासः । स्वदन्ते । आऽसुतिम् । त्वम् । गर्मः । वीरुधाम् । जज्ञिषे । शुचिः ॥ १४ ॥

हे अग्रे त्वे त्वयि विश्वे सर्वे अमृतासः अमरणधर्माणः अद्रुहः अद्रोहघारः देवाः आसा त्वदीयेन आस्वेन आहुतं हविरदन्ति भक्षयन्ति । आस्यशब्दस्य तृतीयैकवचने 'वद्भोमास्' इत्यादिना आसन्नादेशः । 'ऊडिर्दपदादि' इति विभक्त्येकदात्तत्वम् । तथा मर्तासः मनुष्या अपि त्वया साधनमूलेन आसुतिं रसरूपमन्नादिकं स्वदन्ते आस्वादयन्ति । त्वम् एव वीरुधां कृतादीनां गर्मः गर्मस्थानीयः तेषां मध्येऽवस्थानात् । वसुः सर्वेषां निवासभूतः सन् जज्ञिषे । उत्पादयति सत्त्वाद्यन्नम् ॥

त्वं तान्तसं च प्रति चासि मज्मनाग्रे सुजात प्र च देव रिच्यसे ।

पृथो यदन्नं महिना वि ते मुक्दनु चावापृषिषी रोदसी उमे ॥ १५ ॥

त्वम् । तान् । सम् । च । प्रति । च । असि । मज्मना । अग्रे । सुजात । प्र । च । देव । रिच्यसे ।

पृथः । यत् । अन्नं । महिना । वि । ते । मुक्त्वा । अनु ।

चावापृषिषी इति । रोदसी इति । उमे इति ॥ १५ ॥

हे अग्ने ^१त्वं ^२मज्जना बलेन ^३तान् प्रसिद्धान् देवान् ^४सं ^५च ^६असि संगच्छसि । तैः सहितोऽपि भवसि । तथा सामर्थ्येन ^७प्रति ^८चासि । प्रत्येकं तैर्विभिन्नः प्रतिनिधिर्वा भवसि । प्रतिस्वीकारसमये तैः सहितो भवसि वियुक्तश्च भवसीत्यर्थः । हे ^९सुजात शोभनजनन । मन्त्र-सहितमथनेन उत्पन्नत्वात् अग्नेः सुजन्मत्वम् । तादृश ^{१०}अग्ने हे ^{११}देव ^{१२}प्र ^{१३}रिच्यसे ^{१४}च । तैर्बलेन चाधिको भवसि । आधिक्ये कारणमाह । ^{१५}यन् यस्मान् ^{१६}अत्र अस्मिन् यज्ञे ^{१७}पृथः सर्वमप्यन्नम् । व्यत्ययेन बहुवचनम् । ^{१८}ते तवैव ^{१९}वि ^{२०}भुवत् समर्थं भवति ^{२१}महिना माहात्म्येन । यतो महत्त्वमस्ति अत इत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । ^{२२}रोदसी सर्वनिरोदनस्वभावे ^{२३}उभे द्यावापृथिव्यौ ^{२४}अनु । ते प्रति । तयोर्मध्ये व्याप्तमित्यर्थः । त्वयि द्रुतमन्नं त्वन्महत्त्वेन लोकत्रये व्याप्तमित्यर्थः ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमग्ने रातिमुपसृजन्ति सूरयः ।

अस्माञ्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोअग्राम् । अश्वपेशसम् । अग्ने । रातिम् । उपसृजन्ति । सूरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ ।

बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १६ ॥

अनया होता स्तुतिनिगमव्याजेन^१ अभिमतमाशारते । हे ^२अग्ने ^३सूरयः मेधाविनः प्रेरयितारो वा यजमानाः ^४स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यः ^५गोअग्रामं गावोऽग्रगामिन्यो यस्याः^६ तादृशीं गोप्रमुखाम् ^७अश्वपेशसम् ॥ पेश इति रूपनाम ॥ अश्वेन निरूपणीयाम् । एतद्द्वयं प्राधान्याभिप्रायम् । गौश्च अश्वञ्च अजाञ्चेति दक्षिणापरिगणनेषु गवाश्वयोः प्राथम्यात् । तादृशीं ^८रातिम् ^९उपसृजन्ति ददते । ^{१०}तान् यजमानान् ^{११}अस्माञ्च ऋत्विजः ^{१२}वस्यः वसीयः श्रेष्ठं स्वर्गादिस्थानम् ^{१३}आ सर्वतः ^{१४}प्र^२ ^{१५}हि ^{१६}नेषि^१ प्रकर्षेण नवसि ललु । नयेत्यर्थः । हि प्रसिद्धौ । वयं च ^{१७}सुवीराः शोभनपुत्रादिसहिताः ^{१८}विदथे यज्ञे ^{१९}बृहत् महम्मन्त्रजातं ^{२०}वदेम उच्चारयामः स्तुम इत्यर्थः ॥ १९ ॥

‘यज्ञेन वर्धत’ इति त्रयोदशर्च द्वितीयं सूक्तं मण्डलद्रुतृत्समदस्यार्चम् । ‘मण्डलाविष्वाग्नेयम्’ इति परिभाषाशेषम् । तुशब्दानुकर्षादिदमपि जागतम् । ‘यज्ञेन सप्तोना’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाशिनसप्तयोजागते छन्दसि अस्य विनियोगः । सूत्रं तु पूर्वसूक्ते एवोक्तम् । तथा चातुर्विधिके मृतीपसवने जातवेदस्यनिविदानीयम्^१ इदम् । ‘यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमाहुतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति सूत्रितत्वात् । पृष्ठगाभिष्टवचद्वयोर्द्वितीयेऽह्नयपि जातवेदस्यनिविदानीयम्^२ इदम् । ‘चातुर्विधिकं मृतीपसवनम्’ इति चातुर्विधावतिदिष्टत्वात् ।

१. म-स्तुतिं निगमय । २. म-प्र नेषि हि; ल-ज१-न-व-प्र हि नेषि; न-प्र वहि षि; क-प्रनेषि । ३. न-न-म- निविदानीयम् । ४. ल-न- निविदानीयम् ।

यज्ञेन^१ वर्धत जातवेदसमग्निं यजध्वं हविषा तना गिरा ।

समिधानं सुप्रयसं स्वर्णरं द्युक्षं होतारं वृजनेषु धूर्षदम् ॥ १ ॥

यज्ञेन । वर्धत । जातवेदसम् । अग्निम् । यजध्वम् । हविषा । तना । गिरा ।

सम् । समिधानम् । सुप्रयसम् । स्वः । डनरम् । द्युक्षम् । होतारम् । वृजनेषु । धूः । डसदम् ॥ १ ॥

हे यजमाना ऋत्विजो वा यूयं^२ जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनं जातप्रज्ञं वा^३ अग्निं^४ यज्ञेन यागेन^५ वर्धत प्रवर्धत^६ । सामान्येनोक्त्वा विशेषेणाह ।^७ हविषा चरुपुरोडाशादिना^८ तना विस्तृतया गिरा स्तुत्या च^९ यजध्वं पूजयध्वम् । कीदृशं तम् ।^{१०} समिधानं समिध्यमानम् ।^{११} सुप्रयसं शोभनाश्रम् ।^{१२} स्वर्णरं स्वर्गे नेतव्या यजमाना यस्य तादृशम् । यद्वा स्वरिति सर्वपर्यायः । स्तुतीनां नेतारः स्तोतारः । बहुस्तोतारमित्यर्थः ।^{१३} द्युक्षं दीप्तं द्युनिवासिनं वा ।^{१४} होतारं होमसंपादकम् ।^{१५} वृजनेषु बलेषु^{१६} धूर्षदं^{१७} बलस्य कर्तारमित्यर्थः । अग्निपाटवे सति शारीरं बलं^{१८} भवतीति प्रसिद्धम्^{१९} ॥

अभि त्वा नक्तीरुषसो ववाशिरेऽग्ने वत्सं न स्वसरेषु धेनवः ।

दिवइवेदरतिमानुषा युगा क्षपो भासि पुरुवार संयतः ॥ २ ॥

अभि । त्वा । नक्तीः । उषसः । ववाशिरे । अग्ने । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः ।

दिवः । इव । इत् । अरतिः । मानुषा । युगा । आ । क्षपः । भासि । पुरुवार । समऽयतः ॥ २ ॥

हे^१ अग्ने^२ त्वा^३ त्वां^४ अभि^५ प्रति^६ नक्तीः^७ रात्रीः^८ उषसः^९ अहानि । सर्वासु रात्रिषु सर्वेष्वपि^{१०} अहःसु । यद्वा नक्तशब्दः सायंकालं लक्षयति सायंप्रातरग्निहोत्रस्य समावात् । सर्वेषु कालेषु सायंप्रातः-कालेषु वा^{११} ववाशिरे आकांक्षन्ते यजमाना यष्टुम् । यद्वा अहानि रात्रयश्च त्वामेव कामयन्ते होतुम् । काले कर्मणश्चोदनात् कालानां कामनमुपपद्यते । तत्र दृष्टान्तः ।^{१२} स्वसरेषु स्वयं सरणशीलेष्वहःसु सुखसरणाधिकरणेषु^{१३} गोष्ठेषु वा^{१४} धेनवः^{१५} वत्सं^{१६} वन । वत्समिव । किंच हे^{१७} पुरुवार बहुभिर्बर्जणीयान्ते^{१८} संयतः निबलस्य^{१९} दिवइव^{२०} कुलोकस्येव^{२१} अरतिः । ग्याप्तो विस्तृतः । तत्रत्यानां देवानां इविः-प्रदानावैव सर्वत्र ग्याप्त इत्यर्थः ।^{२२} मानुषा मनुष्याणां^{२३} यजमानानां संबन्धीनि^{२४} युगा युगानि । युगसम्भः कालोपलक्षकः । प्रातरादिसवनानि । सर्वेषु सवनेषु ॥ अत्यन्तसंबागे द्वितीया ॥^{२५} क्षपः रात्रीः । सर्वासु रात्रिष्वपि^{२६} आ^{२७} भासि समन्ताद्दीप्यते ॥

१. म-प्रवर्धत । २. य-म-धूर्षदं तम् । ३. म-शरीरस्य बलं भवति हि सिद्धम् । ४. क-ज-ग-
१ म-स-सर्वेषु । ५. व-सुखसरणाधिकरणेषु । ६. क-न-म-मानुषाणाम् ।

तं देवा बुध्ने रजसः सुदंसं दिवस्पृथिव्योररतिं न्येरिरे ।

रथमिव वेद्यं शुक्रशौचिषमग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यम् ॥ ३ ॥

तम् । देवाः । बुध्ने । रजसः । सुदंससम् । दिवः पृथिव्योः । अरतिम् । नि । एरिरे ।

रथम् इव । वेद्यम् । शुक्रशौचिषम् । अग्निम् । मित्रम् । न । क्षितिषु । प्रशंस्यम् ॥ ३ ॥

१तं प्रसिद्धम् उक्तगुणविशिष्टमग्निं १देवाः प्रसिद्धा व्यवहर्तार ऋत्विजो वा १रजसः रजनात्मकस्य लोकस्य १बुध्ने मूले । पृथिव्यां वेद्यामित्यर्थः । तत्र १न्येरिरे नितरामीरयन्ति । व्यापारयन्ति स्वस्व-
हविर्लाभाय । ऋत्विक्षूपक्षे स्तोत्रादिना नितरां गच्छन्ति भजन्ते । कीदृशमित्याह । १सुदंसं
शोभनदर्शनं १दिवस्पृथिव्योः यावापृथिव्योः १अरतिम् । ईश्वरं गन्तारं व्याप्तं वा । १वेद्यम् । वेदो धनम् ।
तस्मै हितम् । १रथमिव । रथं यथा स्वाभिमतलाभाय आश्रयन्ते तद्वत् । यद्वा रथमिव प्राप्तिसाधनत्वेन
वर्तमानं वेद्यं वेदितव्यम् । १शुक्रशौचिषं दीप्तवर्णम् १अग्निं १मित्रं १न सखिवत्कार्यसाधकम् । यद्वा
आदित्यमिव । १क्षितिषु यागभूमिषु मनुष्येषु वा १प्रशंस्यं प्रकर्षेण स्तुत्यम् । एवं महानुभावमग्निं
न्येरिर इति ॥

तमुक्षमाणं रजसि स्व आ दमे चन्द्रमिव सुरुचं ह्यार आ दधुः ।

पृश्न्याः पतरं चितयन्तमुक्षभिः पाथो न पायुं जनसी उमे अनु ॥ ४ ॥

तम् । उक्षमाणम् । रजसि । स्वे । आ । दमे । चन्द्रम् इव । सुरुचम् । ह्यारे । आ । दधुः ।

पृश्न्याः । पतरम् । चितयन्तम् । अक्षभिः । पाथः । न । पायुम् ।

जनसी इति । उमे इति । अनु ॥ ४ ॥

१तं स्तुत्यतरं १रजसि भन्तरिक्षे १आ १उक्षमाणं सर्वतः सिद्धान्तं दृष्टिजलं रजसि पृथिव्यां
वेद्यां वृत्तादिना आसिष्यमानं वा । १स्वे स्वकीये १ह्यारे विजने १दमे यागगृहे १आ १दधुः आदधते ।
कीदृशं तम् । १चन्द्रमिव १सुरुचम् । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यमिव शोभनदीप्तिम् । पश्चात् प्रवृद्धा-
वस्थायां १पृश्न्याः १पतरं सुलोकेस्थान्तरिक्षस्य गन्तारम् । १अक्षभिः स्वकीयेर्जांलाक्ष्मीरवयवैः
१चितयन्तं चेतयमानम् । १पाथो १न १पायुम् । उदकमिव रक्षकम् । १उमे १जनसी सर्वस्य जनविन्धौ
यावापृथिव्यौ १अनु व्यासम् । भूम्यां होमाभारत्वेन स्थित्वा हविष्यापनाय सुलोकेनाग्निमिति
भावः । पृथक्पदसिमादधते ॥

स होता विश्वं परि भूत्वध्वरं तमु हव्यैर्मनुष ऋञ्जते गिरा ।

हिरिशिप्रो वृधसानासु जर्भुरद्यौर्न स्तृभिश्चितयद्रोदसी अनु ॥ ५ ॥

सः । होता । विश्वम् । परि । भुत् । अध्वरम् । तम् । ऊँ इति । हव्यैः । मनुषः । ऋञ्जते । गिरा ।
हिरिऽशिप्रः । वृधसानासु । जर्भुरत् । द्यौः । न । स्तृभिः । चितयत् । रोदसी इति । अनु ॥ ५ ॥

१सः अग्निः १होता होमनिष्पादकः सन् १विश्वं सर्वम् १अध्वरं यागं १परि १भूत् परितो भवत् १ ।
१तमु तमेवाग्निं १हव्यैः हविर्भिः १गिरा स्तुत्या च १मनुषः मनुष्याः १ऋञ्जते प्रसाधयन्ति । ऋञ्जतिः
प्रसाधनकर्मा । १हिरिशिप्रः हरणशीलहनुर्दीप्तोष्णीषो वा । 'शिप्राः क्षीर्षु वितता हिरण्यवीः'
(ऋ. सं. ५. ५४. ११) इत्यादि मन्त्रान्तरात् । १वृधसानासु प्रवर्धमानास्वोषधीषु ज्वालासु वा
१जर्भुरत् । पूर्वमाणो यज्ञं गन्ता । शत्रन्तं पदम् । यद्वा द्वितीयार्थे सप्तमी । वर्धमाना ओषधीर्जर्भुरत् ।
पुनःपुनर्वह्निरर्थः । १द्यौः शुलोकान्तरिक्षं १स्तृभिः १न नक्षत्रैरिव १रोदसी १अनु षाषापृथिव्यावनु
१चितयत् चेतयति । ज्वालाभिर्विस्फुलिङ्गैश्च भुवमन्तरिक्षं च व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

स नो रेवत्समिधानः स्वस्तये संददस्वान्रयिमस्मासु दीदिहि ।

आ नः कृणुष्व सुविताय रोदसी अग्ने हव्या मनुषो देव वीतये ॥ ६ ॥

सः । नः । रेवत् । समऽइधानः । स्वस्तये । समऽददस्वान् । रयिम् । अस्मासु । दीदिहि ।

आ । नः । कृणुष्व । सुविताय । रोदसी इति । अग्ने । हव्या । मनुषः । देव । वीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने १सः तादृशस्त्वं १नः अस्माकं १स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशनाम । क्षेमाय । १रेवत् रयिमन्
१रयिं धनं उपर्युपरिवृद्धिमहानयोम्यं वा धनम् १अस्मासु १संददस्वान् सम्यक् प्रयच्छन् १समिधानः
अस्माभिः सम्यगिध्वमानः सन् १दीदिहि दीप्यस्व । यद्वा रेवदिति क्रियाविशेषणम् । रा धनं सप्तद्विगुण्यथा
तथा दीप्यस्वेति । तथाभूतः सन् १नः अस्मभ्यं १सुविताय सुहिताय शोभनफलाय १रोदसी षाषा-
पृथिव्यौ १आ १कृणुष्व सर्वतः कुरुष्व । उभौ लोकौ भोगप्रदौ कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । हे
१देव १अग्ने १मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य मम संबन्धीनि १हव्या हवींषि १वीतये देवेभ्यो भक्षणाय ।
पुनःपुनर्वाग्यनुष्ठानाद्येत्यर्थः ।

दा नो अग्ने बृहतो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजं श्रुत्या अपां वृधि ।

प्राची षाषापृथिवी ब्रह्मणा कृधि स्वर्णं शुक्रमुषसो वि दिष्टुतुः ॥ ७ ॥

दाः । नः । अग्ने । बृहतः । दाः । सहस्रिणः । दुरः । न । वाजम् । श्रुत्यै । अपां । वृधि ।

प्राची इति । षाषापृथिवी इति । ब्रह्मणा । कृधि । स्वरः । न । शुक्रम् । उषसः । वि । दिष्टुतुः ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽनः अस्मभ्यं ऽबृहतः महतः प्रभूतान् गवाश्चादिधनविशेषान् ऽदाः देहि । तथा ऽसह-
 क्षिणः सहस्रसंख्योपेतान् पुत्रभृत्यादीन् ऽदाः देहि ॥ ददातेऽच्छान्दसे लुङि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ॥
 ऽभुवै कीर्यै ऽवाजम् अक्षं ऽदुरो ऽन तस्य द्वाराण्यपि । नक्षत्रद्वयार्थे^१ । ऽअपा ऽबृधि अपबृणु ।
 प्रेरयेत्यर्थः । यद्वा द्वाराणीव । तत्प्राप्त्युपायान् विनादयति । तदर्थं ऽद्यावापृथिवी ऽब्रह्मणा परिवृष्टेन
 कर्मणा ऽप्राची प्रकृष्टाञ्जने अस्मदनुकूले ऽकृधि कुरु । ऽस्वर्ण आदित्य इव । स यथा जगत्प्रकाशयति
 तद्वत् । ऽशुक्रं दीप्तं स्वाम् ऽउषसः उषःकालाः ऽवि ऽद्विद्युतुः विद्योतयन्ति । उषःकाले ह्यप्रयः
 प्रज्वाल्यन्ते ॥

स इधान उषसो राम्या अनु स्वर्ण दीदेदरूपेण भानुना ।

होत्राभिरग्निर्मनुषः स्वध्वरो राजा विशामतिथिश्चारुणायवे ॥ ८ ॥

सः । इधानः । उषसः । राम्याः । अनु । स्वः । न । दीदेत् । अरूपेण । भानुना ।

होत्राभिः । अग्निः । मनुषः । सुऽअध्वरः । राजा । विशाम् । अतिथिः । चारुः । आयवे ॥ ८ ॥

ऽसः अग्निः ऽराम्याः रमणहेतुभूताः ऽउषसः ऽअनु अनुलक्ष्य ऽइधानः इध्यमानोः दीपितः सन्
 ऽअरूपेण रोचमानेन ऽभानुना तेजसा ऽस्वर्ण आदित्य इव ऽदीदेत् दीप्यते । सः ऽअग्निः ऽमनुषः
 मनुष्यस्य होतुः ऽहोत्राभिः । होत्रेति वाङ्मनाम् । होमसाधनभूताभिः स्तुतिभिः स्तूयमानः ऽस्वध्वरः
 शोभनयागः ऽविशां प्रजानां ऽराजा राजमानः स्वामी ऽआयवे मनुष्याय यजमानाय तदर्थं ऽचारुः
 चरणशीलः ऽअतिथिः अतिथिवत्पूज्यो भवति ॥

एवा नो अग्ने अमृतेषु पूर्व्य धीष्णीपाय बृहद्विषेभ्य मानुषा ।

दुहाना धेनुर्वजनेषु कारवे त्मना शतिनं पुरुरूपमिषणि ॥ ९ ॥

एव । नः । अग्ने । अमृतेषु । पूर्व्य । धीः । पीपाय । बृहत्ऽद्विषेभ्य । मानुषा ।

दुहाना । धेनुः । वजनेषु । कारवे । त्मना । शतिनम् । पुरुऽरूपम् । इषणि ॥ ९ ॥

ऽबृहद्विषेभ्य प्रभूतपुतिषु ऽअमृतेषु देवेषु मध्ये हे ऽपूर्व्य पूर्वभाविन् ऽअग्ने त्वां ऽमानुषा मनुष्याणां
 मध्ये ऽनः अस्मदीया ऽधीः बुद्धिः स्तुतिः कर्म वा ऽएव एवं ऽपीपाय प्याययति । यद्वा मानुषा
 मनुष्यान्^२ धीस्त्वदीया बुद्धिः कर्म वा प्याययतु । तथा त्वदीया धीः ऽवजनेषु यज्ञेषु ऽकारवे स्तोत्रे
 ऽदुहाना ऽधेनुः । दोग्ध्री धेनुरिव । लुप्तोपममेतत् । ऽत्मना आत्मनैव ऽइषणि एषणायां सत्त्वा
 ऽस्तुतिष्व् अपरिमितसंख्याकं ऽपुरुरूपं गवाश्चादिरूपेण ज्ञानारूपं धनसमूहं दुहाना भवति ॥

वयमग्ने अर्वता वा सुवीर्यं ब्रह्मणा वा चितयेमा जनाँ अति ।

अस्माकं द्युम्नमधि पञ्च कृष्टिषूचा स्वर्णं शुशुचीत दुस्तरम् ॥ १० ॥

वयम् । अग्ने । अर्वता । वा । सुवीर्यम् । ब्रह्मणा । वा । चितयेम् । जनाँ । अति ।

अस्माकम् । द्युम्नम् । अधि । पञ्च । कृष्टिषु । उचा । स्वः । न । शुशुचीत । दुस्तरम् ॥ १० ॥

हे अग्ने वयं यजमानाः सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं यथा तथा अर्वता वा अरणकुशलेनाश्वेन । वाशब्दश्चार्थः । ब्रह्मणा वा अश्वेन च त्वहस्तेन जनान् अस्मत्समानान् अति चितयेम अतिक्रम्य ज्ञायेमहि । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । यद्वा त्वहस्तेनाश्वेनाश्वेन च सुवीर्यं चितयेम प्रकाशयेम । तदर्थम् अस्माकं पञ्च पञ्चसु कृष्टिषु जनेषु निषादपञ्चमेषु चतुर्षु वर्णेषु उच्चा उच्चैरतिप्रभूतं दुस्तरम् अन्येनाप्राप्तं द्युम्नं धनं स्वर्णं सूर्य इवाधिकं शुशुचीत दीप्यताम् । अधीत्ययमनर्थको वा ।

स नो बोधि सहस्य प्रशंस्यो यस्मिन्त्सुजाता इषयन्त सूरयः ।

यमग्ने यज्ञमुपयन्ति वाजिनो नित्ये तोके दीदिवसं स्वे दमे ॥ ११ ॥

सः । नः । बोधि । सहस्य । प्रशंस्यः । यस्मिन् । सुजाताः । इषयन्त । सूरयः ।

यम् । अग्ने । यज्ञम् । उपयन्ति । वाजिनः । नित्ये । तोके । दीदिवसं । स्वे । दमे ॥ ११ ॥

हे अग्ने सहस्य शत्रूणामभिभवितर्बलप्रभव वा प्रशंस्यः स्तुत्यः सः त्वं नः अस्मदीयं स्तोत्रादिकं बोधि बुध्यस्व । स इत्युक्तं क इत्याह । यस्मिन् अग्नौ सुजाताः शोभनजननाः सूरयः स्तोतार ऋषिजः इषयन्त गमयन्ति स्तोत्राणि । किंच हे अग्ने यज्ञं यजनीयं यं वाजिनः हविर्लक्षणाश्वन्तो यजमानाः नित्ये तोके औरसे पुत्रे निमित्तभूते सति । यद्वा । तस्मिन् यथा दीप्यते । पुत्रगृहे यथा पिता दीप्यते तद्वत् स्वे दमे स्वकीये यागगृहे सवनीयादिस्थाने दीदिवसं दीप्यमानम् उपयन्ति हविःस्तोत्रादिना । स बोधि इत्यन्वयः ॥

उभयांसो जातवेदः स्याम ते स्तोतारो अग्ने सूरयश्च शर्मणि ।

वस्वो रायः पुरुश्चन्द्रस्य भूर्यसः प्रजावतः स्वपत्यस्य शग्धि नः ॥ १२ ॥

उभयांसः । जातवेदः । स्याम । ते । स्तोतारः । अग्ने । सूरयः । च । शर्मणि ।

वस्वः । रायः । पुरुश्चन्द्रस्य । भूर्यसः । प्रजावतः । सुअपत्यस्य । शग्धि । नः ॥ १२ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितः अग्ने स्तोतारः त्वां स्तुवन्त ऋषिजः सूरयः मेधाविनो यजमानाः च इति उभयांसः उभये वयं शर्मणि सुखे निमित्तभूते सति ते त्वत्संबन्धिनः स्वाम भवेम । यद्वा । ते शर्मणि स्वाम । त्वं च नः अस्माकं वस्वः निवासहेतोर्बन्धिभ्यः रायः

गवादिधनस्य ^१पुस्तश्चन्द्रस्य अतिशयेनाह्लादकस्य बहुहिरण्योपेतस्य वा ^२भूयसः प्रभूतस्य ^३प्रजावतः
भृत्याद्युपेतस्य पुत्रादिभोगपर्याप्तस्य वा ^४स्वपरस्य शोभनपुत्रस्य । ईदग्रं धनं ^५नः अस्मभ्यं ^६क्षग्धि
देहि । दातुं शक्तो भवसि ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्चपेशसमग्रे रातिमुपसृजन्ति सूरयः ।

अस्मान् तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोऽग्राम् । अश्वऽपेशसम् । अग्रे । रातिम् । उपऽसृजन्ति । सूरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १३ ॥

‘ ये स्तोतृभ्यः ’ इति त्रयोदशी व्याख्याता ॥ ॥ २१ ॥

‘ समिद्धो अग्निः ’ इत्येकादशार्धं तृतीयं सूक्तं गार्ग्यमदं त्रैष्टुभम् । सप्तमी जगती । समिद्धोऽ-
ग्निरग्निना नराशंसतनूनपादादय एकादश प्रयाजदेवताः । ‘ समिद्ध एकादशाग्रं सप्तमी जगती ’ इत्यनु-
क्रमणिका । पक्षौ शुनकानामिदमाग्नीसूक्तम् । गृत्समदस्यापि शुनकत्वात् । ‘ समिद्धो अग्निरिति
शुनकानाम् ’ (आश्व. श्रौ. ३. २) इति हि सूत्रितम् ।

समिद्धो अग्निर्निर्हितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्थात् ।

होता पावकः प्रदिवः सुमेधा देवो देवान्यजत्वग्निरर्हन् ॥ १ ॥

सम्ऽईद्वः । अग्निः । निऽर्हितः । पृथिव्याम् । प्रत्यङ् । विश्वानि । भुवनानि । अस्थात् ।

होता । पावकः । प्रऽदिवः । सुऽमेधाः । देवः । देवान् । यजत् । अग्निः । अर्हन् ॥ १ ॥

^१पृथिव्यां वेदिलक्षणायां ^२समिद्धः सम्यक् दीप्त एतन्नामकः ^३अग्निः ^४निर्हितः स्थापितः सन्
^५विश्वानि सर्वाणि ^६भुवनानि भूतजातानि ^७प्रत्यङ् अभिसुखः सन् ^८अस्थात् तिष्ठति । यथा सर्वे
जनाः पश्यन्ति तथा प्रवृद्धः ^९अभवदित्यर्थः । किञ्च सोऽग्निः ^{१०}होता होमनिष्पादको देवानामाह्लाता
वा ^{११}पावकः शोधकः ^{१२}प्रदिवः पुराणः ^{१३}सुमेधाः शोभनप्रज्ञः ^{१४}देवः द्योतमानः । एवं महानुभावः
^{१५}अग्निः ^{१६}अर्हन् बागवोप्यः सन् ^{१७}देवाम्यजतु । अत्र यहव्यामित्रादीन् पूजयतु^१ ।

नराशंसः प्रति धामान्यञ्जन् तिस्रो दिवः प्रति मृदा स्वर्धिः ।

घृतप्रषा मर्नसा हव्यमुन्दन्मूर्धन्यञ्चस्य समनक्तु देवान् ॥ २ ॥

नराशंसः । प्रति । धामानि । अञ्जन् । तिस्रः । दिवः । प्रति । मृदा । सुऽअर्धिः ।

घृतऽप्रषा । मर्नसा । हव्यम् । उन्दन् । मूर्धन् । यज्ञस्य । सम् । अनक्तु । देवान् ॥ २ ॥

१. वनराशंसः नरैर्नेतृभिः ऋत्विग्भिः^१ शंसनीयः एतन्नामकोऽग्निः १ स्वर्धिः शोभनज्वालाः सन्
 १ धामानि स्थानाभ्यामुत्पत्तिकरणानि तेजांसि १ प्रति प्रत्येकं १ मङ्गा स्वमहिम्ना १ अजन् व्यक्तीकुर्वन्
 १ तिलो १ दिवः द्योतमानांलीन् भूम्यादिलोकांश्च १ प्रति प्रत्येकमजन् । स्थित्या^२ भूमिं प्रकाशयाम्नास्तिष्ठं
 हविष्यापणेन दिवमित्यभिप्रायः । यद्वा लोकानां प्रत्येकं त्रिषोपेतत्वात् तिलो दिव इत्यविरुद्धम् ।
 ' तिलो दिवः पृथिवीस्तिष्ठः ' (ऋ. सं. ४. ५४. ५) इत्यादिमन्त्रवर्णात् ' त्रयो वा इमे त्रिष्टुतो
 लोकाः ' (ऐ. ब्रा. २. १७) इति ब्राह्मणाच्च । तथा १ घृतपुषा घृतं सिञ्चता १ मनसा १ हव्यम् १ उग्वन्
 ह्वेदयन् क्षिण्वीकुर्वन् १ यज्ञस्य १ मूर्धन् मूर्धनि मुखे होमसमये १ देवान् यष्टव्यान् १ समनक्तुः सम्यक्
 व्यक्तीकरोतु । तर्पयत्वित्यर्थः ॥

ईळितो अग्ने मनसा नो अर्हन्देवान्यक्षि मानुषात्पूर्वो अद्य ।

स आ वह मरुतां शर्धो अच्युतमिन्द्रं नरो बर्हिषदं यजध्वम् ॥ ३ ॥

ईळितः । अग्ने । मनसा । नः । अर्हन् । देवान् । यक्षि । मानुषात् । पूर्वः । अद्य ।

सः । आ । वह । मरुताम् । शर्धः । अच्युतम् । इन्द्रम् । नरः । बर्हिऽसदम् । यजध्वम् ॥ ३ ॥

हे १ अग्ने १ ईळितः अस्माभिः स्तुतः सन् १ मनसा अस्मदनुस्तेन देवानां यागबुद्ध्या वा
 १ अर्हन् यागयोग्यः सन् १ मानुषात् होतुः १ पूर्वः पूर्वभावी १ नः अस्मदर्थम् १ अद्य अस्मिन् दिने १ देवान्
 यष्टव्यान् १ यक्षि एवमेव यजसि । १ सः तादृशो यष्टा एवम् १ आ १ वह आकारय । कान् । १ मरुतां १ शर्धः
 गणम् । १ अच्युतम् अक्षोणम् १ इन्द्रं तदविनाभूतमिन्द्रमपि । यद्वा मरुदलोपेतमिन्द्रम् । अनन्तरं हे
 १ नरः नेतार ऋत्विजः १ बर्हिषदं बर्हिषि सीदन्तं तमिन्द्रं १ यजध्वं पूजयध्वम् ॥

देव बर्हिर्वर्धमानं सुवीरं स्तीर्णं राये सुभरं वेद्यस्याम् ।

घृतेनाक्तं वसवः सीदतेदं विश्वे देवा आदित्या यज्ञियासः ॥ ४ ॥

देव । बर्हिः । वर्धमानम् । सुवीरम् । स्तीर्णम् । राये । सुभरम् । वेदी इति । अस्याम् ।

घृतेन । अक्तम् । वसवः । सीदत । इदम् । विश्वे । देवाः । आदित्याः । यज्ञियासः ॥ ४ ॥

हे १ बर्हिः १ देव एतदभिमानिजग्रे १ वर्धमानं १ सुवीरं शोभनवीरसंपादकं १ सुभरं सुपूर्णं १ स्तीर्णम्
 अस्मदीयैर्ऋत्विग्भिरास्तुतं भव । किमर्थम् । १ राये वनाय । १ अस्यां १ वेदी वेद्याम् ॥ सप्तम्यर्थे
 प्रगृह्यसंज्ञा । सीदतायां वनादेशाभ्यन्वितः ॥ १ घृतेन आज्येन १ अक्तम् १ इदं किञ्च बर्हिः १ सीदत ।
 के । हे १ वसवः एतन्नामकाः । हे १ विश्वे सर्वे १ देवाः । हे १ आदित्याः । १ यज्ञियासः यज्ञाहंस्ते
 यूपमिदं बर्हिर्निवीयत अस्मिन् बर्हिषि निवीयतेत्यर्थः ॥

वि श्रयन्तामुर्विया हूयमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा नमोभिः ।

व्यचस्वतीर्वि प्रथन्तामजुर्या वर्णी पुनाना यशसं सुवीरम् ॥

वि । श्रयन्ताम् । उर्विया । हूयमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रऽअयनाः । नमःऽभिः ।

व्यचस्वतीः । वि । प्रथन्ताम् । अजुर्याः । वर्णीम् । पुनानाः । यशसम् । सुऽवीरम् ॥ ५ ॥

१द्वारो १देवीः अग्नेर्द्वाराभिमानिन्यो देव्यः १वि १श्रयन्तां विविच्य श्रयन्तां विवृतापिधाना भवन्तु । कीदृश्यस्ताः । १उर्विया । उर्व्यो महस्यः । १नमोभिः नमस्कारोपेतैः स्तोत्रैः १हूयमानाः । १सुप्रायणाः सुष्ठु प्रकर्षेण गन्तव्याः । ईदृश्यो देव्यो विश्रयन्ताम् । किं च १व्यचस्वतीः द्यासिमस्यः १अजुर्याः अहिंस्या अजनना वा १सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं १यशसं यशोयुक्तं १वर्णं वर्णनीयं रूपविशेषं १पुनानाः यजमानाय शोषयिष्यः संपादयिष्यो देव्यः १वि १प्रथन्तां विशेषेण प्रख्याता भवन्तु ॥ २२ ॥

साध्वपांसि सनता न उक्षिते उषासानक्ता वय्यैव रण्विते ।

तन्तुं ततं संवयन्ती समीची यज्ञस्य पेशः सुदुधे पर्यस्वती ॥ ६ ॥

साधु । अपांसि । सनता । नः । उक्षिते इति । उषासानक्ता । वय्याऽइव । रण्विते इति ।

तन्तुम् । ततम् । संवयन्ती इति सम्ऽवयन्ती । समीची इति सम्ऽईची ।

यज्ञस्य । पेशः । सुदुधे इति सुऽदुधे । पर्यस्वती इति ॥ ६ ॥

१साधु साधूनि १नः अस्मदीयानि १अपांसि कर्माण्युद्दिश्य १सनता सनातनेनाविच्छिन्नप्रवृत्तिकेन स्तोत्रादिना १उक्षिते पूजिते । यद्वा । पुराणवाची विभक्त्यन्तः सनच्छब्दोऽस्ति । तस्य प्रथमाद्विवचन-स्याकारः । सनातने नित्ये इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे उक्षिते फलस्य सेचयिष्यौ ॥ कर्तरि निष्ठा ॥ १उषा-सानक्ता अहोरात्रदेवते १वय्याइव वानकुशले इव १रण्विते ऋग्विते स्तुते परस्परं गच्छन्त्यौ वा १ततं वित्तुतं १तन्तुं तन्तुस्थानीयं यज्ञावयवं १संवयन्ती सम्यक् चित्रं सह वा वयन्यानुत्पादयिष्यौ १समीची सम्यक्प्रवृत्तिके परस्परानुकूले । किमर्थं संवयन्ती । १यज्ञस्य अनुष्ठीयमानस्य १पेशः रूपं निर्मातुमिति शेषः । यज्ञं निर्बलैयितुं तदवयवानुक्रमेण अनुष्ठापयिष्यादित्यर्थः । अहोरात्राभ्यां हि यज्ञास्तम्बन्ते । १सुदुधे सुष्ठु फलस्य दोग्ध्यौ १पर्यस्वती उदकवत्यौ । अहोरात्राभ्यां स्तुतु इतिर्जायते । एवं महानुभावे अहोरात्रदेवते अस्मद्यज्ञं निर्बहतामित्यर्थः ॥

देव्या होतारा प्रथमा विदुष्टर ऋजु यक्षतः समुचा वपुष्टरा ।

देवान्यजन्तावृतुथा समञ्जतो नाभा पृथिव्या अधि सानुषु त्रिषु ॥ ७ ॥

देव्या । होतारा । प्रथमा । विदुऽष्टरा । ऋजु । यक्षतः । सम् । ऋचा । वपुऽष्टरा ।

देवान् । यजन्तौ । ऋतुऽथा । सम् । अञ्जतः । नाभा । पृथिव्याः । अधि । सानुषु । त्रिषु ॥ ७ ॥

वद्व्या । दिवि भवो दिव्योऽग्निः । तस्माद्विद्यादग्नेर्जातौ व्होतारा आह्वातारौ देवानां होम-
निष्पादकौ वा अग्नी पार्थिवान्तरिक्ष्यौ प्रथमा प्रथमं यद्व्यौ विदुष्टरा विद्वत्तमौ वपुष्टरा प्रकृष्ट-
वपुषी देवौ ऋचा मन्त्रेण ऋजु अविकलं यथा तथा सम्यक् यक्षतः पूजयतः । ऋतुया तत्तदौ
तत्र तत्र काले देवान् यद्व्यान् यजन्तौ देवौ पृथिव्याः नाभा नाभाबुत्तरवेद्याम् अधि उपरि
त्रिषु सानुषु समुच्छितेषु प्रदेशेषु गार्हपत्यादिषु समञ्जतः समाङ्कताम् ॥ अजेर्लेज्यडागमः ॥

सरस्वती साधयन्ती धियं न इळा देवी भारती विश्वतूर्तिः ।

तिस्रो देवीः स्वधया बहिरेदमच्छिद्रं पान्तु शरणं निषद्य ॥ ८ ॥

सरस्वती । साधयन्ती । धियम् । नः । इळा । देवी । भारती । विश्वतूर्तिः ।

तिस्रः । देवीः । स्वधया । बहिः । आ । इदम् । अच्छिद्रम् । पान्तु । शरणम् । निऽसद्य ॥ ८ ॥

नः अस्मदीयां धियं बुद्धिं यागं वा साधयन्ती निर्बर्तयन्ती सरस्वती एतन्नामिकेयं देवी
तथा इळा देवी भारती च विश्वतूर्तिः विश्वानि तूर्णानि यस्याः सा तादृशी सर्वविषयगता वाक् ।
एतदुभयविशेषणम् । तिस्रो देवीः एतास्तिस्रो देव्यः स्वधया अस्मद्गतहविषा निमित्तेन इदं
बहिः यज्ञम् अच्छिद्रं यथा तथा पान्तु पालयन्तु । किं कृत्वा । शरणं यागगृहम् आ निषद्य
आश्रित्य । यद्वा । स्वधया इदं बहिः इमं यज्ञमागत्यास्मदीयं शरणं गृहं निषद्याच्छिद्रं यथा तथा
पान्तु ॥

अथ 'पिशङ्गरूपः' इति नवमी त्वाष्ट्रे पक्षी पुरोडाशस्य याज्या । 'पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः
प्रथमभाजं यज्ञसं वयोधाम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितत्वात् । पाठस्तु—

पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी बीरो जायते देवकामः ।

प्रजां त्वष्टा वि ष्यतु नार्भिमस्मे अथा देवानामप्येतु पार्थः ॥ ९ ॥

पिशङ्गरूपः । सुऽभरः । वयःऽधाः । श्रुष्टी । बीरः । जायते । देवऽकामः ।

प्रऽजाम् । त्वष्टा । वि । स्यतु । नार्भिम् । अस्मे इति । अयं । देवानाम् । अपि । एतु । पार्थः ॥ ९ ॥

पिशङ्गरूपः सुवर्णवर्णो ज्ञानारूपो वा सुभरः शोभनवक्त्रः शोभनभरणो वा वयोधाः वयसोऽन्तस्व
धारयिता दाता वा श्रुष्टी क्षिप्रगुणः बीरः विविधमीरयिता देवकामः देवाः काम्यन्ते येन
तादृशः पुनः जायते जायतामुपयतां त्वष्टुरनुग्रहात् । स च त्वष्टा एतन्नामको देवः अस्मे अस्मभ्यं
नार्भि कुलस्व वभिक्षां प्रजां पुत्रादिक्यां वि ष्यतु विमुक्त्यु वितरत्स्ववर्थः । अथ अपि च देवानां
संवन्धि पाथः अक्षम् अपि अस्मान् एतु गच्छतु । अपिः क्रियवा वा संवध्यते । गच्छत्स्ववर्थः ॥

१. म-व-प्रथमवद्व्यौ । २. क-स-स-म-यजन्तौ पूजयन्तौ । ३. ख-ग-व-न-य-न-व-सरस्वती
एतन्नामिका देवी भारती च । ४. त-नवमीपाठस्तु । ५. स-ग-स-व-न-व-तादृशः । ईदृशः ।

वनस्पतिरवसृजन्नुप स्थादग्निहविः सुदयाति प्र धीभिः ।

त्रिधा समक्तं नयतु प्रजानन्देवेभ्यो दैव्यः शमितोप हव्यम् ॥ १० ॥

वनस्पतिः । अवसृजन् । उप । स्थात् । अग्निः । हविः । सुदयाति । प्र । धीभिः ।

त्रिधा । समऽअक्तम् । नयतु । प्रजानन् । देवेभ्यः । दैव्यः । शमिता । उप । हव्यम् ॥ १० ॥

वनस्पतिः यूपाभिमान्येतन्नामकोऽग्निः । अवसृजन् अस्मदीयं कर्मानुजानन् । उप अस्मत्समीपे । स्थात् तिष्ठतु । अग्निः पाकाधारोऽग्निश्च । हविः पशुरूपं । धीभिः कर्मभिः विशेषैः पाकसाधनैः प्रकर्षेण । सुदयाति क्षारयति । अपाकाधिकपाकादिराहित्येन । हविः पचतीत्यर्थः । किंच । दैव्यः देव-संबन्ध्याहुत्यधिकरणभूतोऽग्निः । शमिता हविषः संस्कर्ता । यद्वा । दैव्यः शमितैतन्नामकोऽग्निः । 'अग्निर्वै देवानां शमिता' इति श्रूयते । त्रिधा त्रिप्रकारम् उपस्तरणावदानाभिधारणैः । समक्तं सम्यक् सिक्तं । हव्यं हविः । प्रजानन् विद्वान् नयनप्रकाराभिज्ञः सन् । देवेभ्यः । उप । नयतु समीपं प्रापयतु ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्वस्य धाम ।

अनुष्वधमा वह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ११ ॥

घृतम् । मिमिक्षे । घृतम् । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतम् । ऊँ इति । अस्य । धाम ।

अनुस्वधम् । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाऽकृतम् । वृषभ । वक्षि । हव्यम् ॥ ११ ॥

अस्य अग्नेः । घृतम् आज्यं । मिमिक्षे सिद्धामि । यतः । अस्य । घृतं । योनिः कारणम् । उत्पन्नोऽपि । घृते । श्रितः आश्रितः । अस्य अग्नेः । घृतम् एव । धाम तेजः । घृतेन हि अयं दीप्यते । इदानीं संबोधयिष्यते । हे अग्ने । वृषभ फलस्य वर्धितस्त्वम् । अनुष्वधं प्रतिहविः सर्वेष्वपि हविषु दीयमानेषु । आ । वह देवान् । आहुय तान् । मादयस्व प्रीणय । ततस्त्वं । स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण दत्तं । हव्यं । वक्षि वह ॥ २३ ॥

'हुवे वः' इति नवचं चतुर्थं सूक्तम् । भार्गवः सोमाहुतिनामक ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । 'हुवे नव सोमाहुतिर्भार्गवो ह' इत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाभिनवाख्योक्षीदुमे छन्दसीदम् । सूत्रितं च- 'हुवे वः सुद्योत्मानं नि होता होतृपदन इति सूक्ते' (आश्व. औ. ४. १३) इति ॥

हुवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिं विशामग्निमतिथिं सुप्रयसम् ।

मित्रइव यो दिधिषाय्यो मूदेव आदेवे जनै जातवेदाः ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुद्योत्मानम् । सुवृक्तिम् । विशाम् । अग्निम् । अतिथिम् । सुप्रयसम् ।

मित्रऽइव । यः । दिधिषाय्यः । भूत् । देवः । आदेवे । जनै । जातवेदाः ॥ १ ॥

हे यजमानाः १वः युष्मदर्थम् १अग्निं १हुवे आह्वयामि । कीदृशं तम् । १सुद्योत्मानं सुहुद्योत-
मानं १सुवृत्तिं सुवर्जितं पापैः शोभनस्तुतिं वा । १विद्यां यजमानानाम् १अतिथिम् अतिथिवत्सदा
पूज्यं १सुप्रयत्नं शोभनहविर्लक्षणाम् । किञ्च १जातवेदाः जातानां वेदिता १यः १देवः अग्निः
१मित्रइव सखेव आदित्य इव वा १दधिषाय्यः धारयिता १भूत् भवति । कुत्रेति उच्यते । १आदेवे
देवपर्यन्ते १जने मनुष्यप्रभृतिदेवपर्यन्तेषु । तेषां धारकोऽभवदित्यर्थः ॥

इमं विधन्तो अपां सधस्थे द्वितादधुर्भृगवो विक्ष्वाद्योः ।

एष विश्वान्यभ्यस्तु भूमा देवानामग्निररतिर्जीराश्वः ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधस्थे । द्विता । अदधुः । भृगवः । विक्षु । आयोः ।

एषः । विश्वानि । अग्नि । अस्तु । भूम । देवानाम् । अग्निः । अरतिः । जीराश्वः ॥ २ ॥

१इमम् अग्निं १विधन्तः परिचरन्तः १भृगवः अस्मत्पूर्वं महर्षयः १अपां १सधस्थे सहस्थाने
अन्तरिक्षे १आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूतासु १विक्षु प्रजासृष्टिविक्षु तेषां मध्ये च १द्विता द्वयोः
स्थानात् १अदधुः आधारयन् ॥ दधातेर्लङ्ङि रूपम् ॥ १एषः १अग्निः १भूम भूमा अत्यर्थं १विश्वानि भूत-
जातानि अस्मद्विरोधीनि १अभ्यस्तु अभिभवतु । स कीदृशः । १देवानाम् १अरतिः ईश्वरः । तेषां मध्ये
शीघ्रम् अरणशीलो वा अस्मद्यागं प्रति । तथा १जीराश्वः क्षिप्राश्वः ॥

अग्निं देवासो मानुषीषु विक्षु प्रियं धुः क्षेप्यन्तो न मित्रम् ।

स दीदयदुशतीरुर्म्या आ दक्षाय्यो यो दास्वते दम आ ॥ ३ ॥

अग्निम् । देवासः । मानुषीषु । विक्षु । प्रियम् । धुः । क्षेप्यन्तः । न । मित्रम् ।

सः । दीदयत् । उशतीः । ऊर्म्याः । आ । दक्षाय्यः । यः । दास्वते । दमे । आ ॥ ३ ॥

१देवासः देवाः १क्षेप्यन्तः स्वर्गं प्रति गच्छन्तः सन्तः पूर्वं १मानुषीषु मनुष्यसंबन्धिनीषु १विक्षु
प्रजासु १मित्रं देवानां प्रीणयितारम् अग्निं १धुः अधुः स्थापितवन्तः । तत्र दष्टान्तः । १क्षेप्यन्तः
१मित्रं १न । रावं प्रति गच्छन्तो नराः मित्रं मित्रं सत्त्वायं स्वगृह्रक्षार्थं स्थापयन्ति तद्वत् । १यः पूर्वं
देवैः स्थापितो वोऽग्निः १दास्वते हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं १दमे तदीये वागगृहे १आ आहितः
स्थापितः १दक्षाय्यः समर्पयिता दाता वा १सः अग्निः १उशतीः कामयमानाः १ऊर्म्याः रात्रीः सर्वासु
रात्रिषु १आ १दीदयत् दीप्यते सर्वतः । सर्वरात्रीरादीपयति वा ॥

१. क-म-द्वयोः स्थानयोस्तायः तायमानम् । छान्दसं रूपम् । यद्वा द्विता द्वित्वेन वैष्णुतात्मनान्तरिक्षं
वागार्थमृत्विक्षु वा आधारयन् ; अ१-क्षित्यन्तरिक्षयोः स्थानयोस्तु अस्तायमानम् । छान्दसं रूपम् । यद्वा द्विता
द्वित्वेन वैष्णुतात्मनान्तरिक्षे वागार्थमृत्विक्षु वाधुः आधारयन् ।

अस्य रण्वा स्वस्यैव पुष्टिः संदृष्टिरस्य हियानस्य दक्षोः ।

वि यो भरिभ्रदोषधीषु जिह्वामत्यो न रथ्यो दोधवीति वारान् ॥ ४ ॥

अस्य । रण्वा । स्वस्यैव । पुष्टिः । समुदृष्टिः । अस्य । हियानस्य । दक्षोः ।

वि । यः । भरिभ्रत् । ओषधीषु । जिह्वाम् । अत्यः । न । रथ्यः । दोधवीति । वारान् ॥ ४ ॥

अस्य अग्नेः पुष्टिः शरीरवृद्धिः । रण्वा रमणीया शब्दयुक्ता वा । तत्र दृष्टान्तः । स्वस्य पुष्टिः । हव । यथा लोके स्वकीया पुष्टिः स्वस्मै रमणीया भवति तद्वत् । यद्वा^१ अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिः यजमानविषया रण्वा स्वस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत्^२ । किंच^३ हियानस्य समृद्धिं गच्छतो व्यामुवतः । दक्षोः^४ काष्ठान् दिधक्षोर्वैश्वमिच्छोः अस्य अग्नेः । संदृष्टिः संदर्शनाविर्भावोऽपि रण्वा । यः अग्निः । ओषधीषु काष्ठेषु जिह्वां ज्वालाम् । जात्येकवचनम् । ज्वालाः । वि । भरिभ्रत् । अत्यर्थं विहरति । कम्पयतीत्यर्थः ॥ हरतेर्यङ्लुगन्तत्वेन दाधर्त्यादिषु (पा. सू. ७.४.६५) निपातितात्^५ लेट्यङागमः । यद्योगादनिघातः ॥ तत्र दृष्टान्तः । रथ्यः रथाहं । अत्यो । न वाजो यथा । वारान् दंशवारणसाधनान् बालान् दोधवीति कम्पयति तद्वत् । योऽग्निर्ज्वालाः कम्पयति अस्याग्नेः पुष्टी रण्वेति ॥

आ यन्मे अर्भवं वनदः पनन्तोऽशिग्भ्यो नामिमीत वर्णम् ।

स चित्रेण चिकित्ते रंसु भासा जुजुर्वान् यो मुहुः युवा भूत् ॥ ५ ॥

आ । यत् । मे । अर्भ्वम् । वनदः । पनन्तः । उशिक्ष्म्यः । न । अमिमीत । वर्णम् ।

सः । चित्रेण । चिकित्ते । रंसु । भासा । जुजुर्वान् । यः । मुहुः । आ । युवा । भूत् ॥ ५ ॥

यत्^१ यस्य । अर्भ्वं महत्त्वं । मे मम संबन्धिनः । वनदः वनन्तः संभक्तारः । यद्वा वनदोऽवनदो भृशं शब्दयन्तः^२ स्तोतारः ॥ अवशब्दो भृशार्थवाची । तत्पूर्वाञ्जदेः क्त्वा । 'अवाप्योः' इत्यकारलोपः ॥ आ । पनन्तः समन्तात् स्तुवन्ति । सः अग्निः । उशिक्ष्म्यः अस्मदीयं रूपं कामयमानेभ्य ऋत्विभ्यः । वर्णं स्वसदृशं^३ रूपं । नामिमीत । नशब्दश्चार्थः । निर्मिमीते च । स च । रंसु रमणीयेष्वज्वादिहविषु निमित्तेषु । चित्रेण । भासा हिरण्यकनकादिनानावर्णया दीप्या । चिकित्ते चिकित्वाचते । किंच । यः अग्निः । जुजुर्वान् जीमः । सन् ज्वालोपपत्तेः स एव । मुहुः पुनः पुनः । आ । युवा सर्वतो मिश्रविता तत्पुनो वा आ । भूत् आभवति पुनराज्वातिसंयोगात् ॥ ॥ २४ ॥

१. त-यद्वास्याग्नेः संबन्धिनी तद्वत् । यद्वा अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्वैजमानविषया रण्वा तस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत् ; स-न-यद्वा अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रण्वा तद्वत् । २. स-न-स-न-द-दक्षोः । ३. व-निपातितः । ४. क-स-न-स-न-न-त-त-ध-न-म-व-वतः । ५. स-न-व-न-न-शब्दयन्तः । ६. त-सदृशम् ।

आ यो वनां तातृषाणो न भाति वार्णं पथा रथ्यैव स्वानीत् ।

कृष्णाध्वा तपू रण्वश्चिकेत द्यौरिव स्मर्यमानो नभोभिः ॥ ६ ॥

आ । यः । वनां । तातृषाणः । न । भाति । वाः । न । पथा । रथ्याऽइव । स्वानीत् ।

कृष्णाऽध्वा । तपुः । रण्वः । चिकेत । द्यौःइव । स्मर्यमानः । नभःऽभिः ॥ ६ ॥

वयः अग्निः वना वनानि वृक्षसमूहान् वतातृषाणो वनं तृषित इव । त्वरमाण इत्यर्थः ।
वभा वभाति आभासयति । दृहतीत्यर्थः । यद्वा वना वने आभाति । किंच वार्णं उदकमिव पथा
प्रवणेन मार्गेण गच्छति तद्वत् इतस्ततो गच्छति । रथ्येव^२ रथस्य बोढाश्च इव स्वानीत् जग्म्वयति ।
यद्वा रथशब्दात् सोऽप्यदेशः । यथा रथो युद्धमार्गेण गच्छन् स्वनति तद्वत् । किंच कृष्णाध्वा
कृष्णवर्णा वतपुः तापकः रण्वः रमणीयः एवंभूतः सन् चिकेत शायते । प्रकाशत इत्यर्थः । क इव ।
नभोभिः नक्षत्रैः स्मर्यमानः प्रकाशमानः द्यौरिव द्युलोक इव । यद्वा नभोभिरन्तरिक्ष-
प्रदेशविशेषैः स्मर्यमानः शोभमानो द्यौरादिस्य इव । नीलवर्णान्तरिक्षाचार्यादित्यो यथा शायते तद्वत्
स्वसंचारेण कृष्णीभूते मार्गे शायते । प्रकाशत इत्यर्थः ॥

स यो व्यस्थादुभि दक्षदुर्वीं पशुनैति स्वयुरगोपाः

अग्निः शोचिष्मो अतसान्युष्णन्कृष्णव्यथिरस्वदयन्न भूम ॥ ७ ॥

सः । यः । वि । अस्थात् । अग्निः । दक्षत् । दुर्वीम् । पशुः । न । एति । स्वदयुः । अगोपाः ।

अग्निः । शोचिष्मान् । अतसानि । उष्णन् । कृष्णव्यथिः । अस्वदयत् । न । भूम ॥ ७ ॥

वयः अग्निः व्यस्थात् विविधं तिष्ठति । व्याप्नोति विश्वम् । तथा योऽग्निः उर्वीं विस्तृतां
पृथिवीं सर्वांम् । यन्न अग्निं दक्षत् आभिमुख्येन प्रवर्धमानो भवति ॥ उभे अपि वण्छदयोर्भाज
निहृयेते ॥ वसः अग्निः पशुर्न पशुरिव । यथा जातः पशुः स्वच्छन्देन चरति तथा स्वयुः स्वयमेव
गच्छन् अगोपाः गोपरहितः^४ । नियामकवर्जित इत्यर्थः । एति गच्छति । किं कुर्वन् । शोचिष्मान्
प्रकृष्टदीप्तिः कृष्णव्यथिः कृष्णवर्णं प्राप्ता दग्धा व्यथाकराः कण्टकादयो येन तारुणः सन् भूम
अत्यधिकम् अस्वदयन्न आस्वादयतीव वृक्षगतान् रसान् । अतसानि संततानि नीरसानि वा
तस्मिन्मादीनि उष्णन् दहन्नेति ॥

न ते पूर्वस्यावसो अधीतौ तृतीयं विदथे मन्मं शंसि ।

अस्मे अग्ने संयद्वीरं बृहन्तं क्षुमन्तं वाजं स्वपत्वं रयिं दाः ॥ ८ ॥

उ । ते । पूर्वस्य । अवसः । अधिऽइतौ । तृतीयं । विदथे । मन्मं । शंसि ।

अस्मे इति । अग्ने । संयत्ऽवीरम् । बृहन्तम् । क्षुऽमन्तम् । वाजम् । सुऽअपत्यम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥

१. क-स१-तृषित इव पुनुरुषित इव । २. स१-तथा रथ्येव । ३. स-न-व-न१-क-शोभमानः ।

४. स१-आसमात्रः । ५. स१-गोपरहितः ।

हे अग्ने ऽते तच्च संबन्धिनः ऽपूर्वस्य पूर्वं यागसमये कृतस्य ऽभवसः अभिमततर्पणस्य ऽअधीती स्मरणे सति तस्मिन्त्या ऽनु अद्यापि ऽतृतीये ऽविदधे यागे तृतीयसवने । यद्वा प्रातरनुवाकसंबन्धिनाम् आग्नेयोषस्याश्विनानां मध्येऽन्यतमे तृतीये क्रतौ ऽमन्म मननीयं स्तोत्रं ऽशंसि अशंसि । शस्यतेऽस्माभिः । हे ऽअग्ने त्वं च ऽअस्मे अस्मभ्यं ऽसंयद्वीरं संयतो वीरा यस्मिन् तादृशं ऽबृहन्तं महान्तं ऽक्षुमन्तं शब्दवन्तं कीर्तिमन्तं ऽवाजम् उक्तलक्षणमन्नं ऽस्वपत्यं ऽरयि च ऽद्वाः देहि ॥

त्वया यथा गृत्समदासो अग्ने गुहा वन्वन्त उपरां अभि प्युः ।

सुवीरासो अभिमातिषाहः स्मत्सुरिभ्यो गृणते तद्वयो धाः ॥ ९ ॥

त्वया । यथा । गृत्समदासः । अग्ने । गुहा । वन्वन्तः । उपरान् । अभि । स्युरिति स्युः ।

सुवीरासः । अभिमातिषाहः । स्मत् । सुरिभ्यः । गृणते । तत् । वयः । धाः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वया रक्षकेण ऽवन्वन्तः छान्दसं^१ भजन्तो^२ गृत्समदा ऋषयः । आत्मनि पारोक्ष्येण^३ वचनम् । यथा ऽगुहा गुहायां वर्तमानान् ऽउपरान् उपरमणसाधनान् उपरि उत्कृष्टे वर्तमानान्वा धनविशेषान् ऽअभि ऽस्युः अभिभवेयुः । स्वाधीनान् कुर्युः । यद्वा गूढानुपरान् उपरेऽधिकत्वेन वर्तमानान् पापान् अभिस्युः अभिभवेयुः । तथा कुर्वित्यर्थः । कीदृशाः । ऽसुवीरासः शोभन-पुत्राद्युपेताः ऽअभिमातिसहः वैरिणां पापादीनां सोढारः । किंच ऽसुरिभ्यः मेधाविभ्यो यजमानेभ्यो ऽगृणते ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ शब्दयज्ञयः स्तोत्रभ्यः । यद्वा सुरिभ्यो यजमानेभ्यो गृणते स्तोत्रे च ऽस्मत् सुमत् अतिप्रभूतं ऽतत् तादृशं प्रसिद्धं वयः अन्नं ऽधाः धेहि ॥ ॥ २५ ॥

‘होताजनिष्ट’ इत्यष्टचं पञ्चमं सूक्तं सोमाहुतेरार्यमाग्नेयमानुष्टुभम् । ‘होताष्टवानुष्टुभम्’ इत्यनु-क्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरार्ये क्रतौ अस्य विनियोगः । सूत्रितं च—‘अग्नयो होताजनिष्ट’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । चतुर्विंशोऽहन्यपीदमेवाज्यम् । ‘चतुर्विंशे होताजनिष्टेऽयाज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । आभिन्नविके द्वितीयेऽहनीदमेवाज्यम् । ‘द्वितीयस्य चतुर्विंशेनाज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

होताजनिष्ट चेतनः पिता पितृभ्य ऊतये ।

प्रयक्षजेन्यं वसु शकेम वाजिनो यमम् ॥ १ ॥

होता । अजनिष्ट । चेतनः । पिता । पितृभ्यः । ऊतये ।

प्रयक्षन् । जेन्यम् । वसु । शकेम । वाजिनः । यमम् ॥ १ ॥

होता होमनिष्पादकः ऽचेतनः चेतयितास्मदनुष्ठितस्य ऽपिता पालकोऽस्मद्यज्ञस्य ईदृशोऽग्निः ऽअजनिष्ट उत्पन्नः । किमर्थम् । ऽपितृभ्यः पालकेभ्यो यजमानेभ्यः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ तेषाम् ऽऊतये रक्षणाय च । वयं च ऽवाजिनः हविर्लक्षणाद्यवन्तः सन्तः ऽप्रयक्षं प्रकर्षेण पूज्यं ऽजेन्यं जेतव्यं ऽयमं वम-यितव्यं^१ ऽवसु धनं ऽशकेम । शका भूयास्म लब्धुमिति शेषः । यद्वा वाजिनोऽश्वस्य वमं वमनं कर्तुं शकेम । प्रयक्षं जेन्यं वसु धनमित्युपमानम् । उक्तलक्षणं धनमिव । तच्चयावरोदुं शक्नुमस्तद्वत् ॥

१. अ१-म-‘छान्दसं भजन्तः’ नास्ति । २. अ-अ१-म-व-परोक्षेण । ३. न-त-वमित्यम्यः क-ख-च-ण१-त-व-व-यमेतव्यम् ।

आ यस्मिन्सप्त रश्मयस्तता यज्ञस्य नेतरि ।

मनुष्वदैव्यमष्टमं पोता विश्वं तदिन्वति ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । सप्त । रश्मयः । तताः । यज्ञस्य । नेतरि ।

मनुष्वत् । दैव्यम् । अष्टमम् । पोता । विश्वम् । तत् । इन्वति ॥ २ ॥

यज्ञस्य नेतरि यागस्य निर्वाहके यस्मिन् अग्नौ सप्त रश्मयः सप्तसंख्याका रश्मिवद्व्यासा होत्रकाः आ तताः स्वस्वकर्मभिः सर्वतो व्यासा भवन्ति । सः पोता पावको देवानां पोत्राख्य ऋत्विगूपो वा अग्निः मनुष्वत् मनुष्यपोतृवत् दैव्यम् । देवो यज्ञः । तत्संबन्धि अष्टमम् अष्टत्विक्संबन्धि तत् विश्वं कर्तव्यजातं सप्तहोत्रकैः सह स्वयमष्टमः सन् इन्वति व्याप्नोति । यद्वा तदित्यस्य लिङ्गव्यत्ययः । स पोतेति संबन्धः । सप्तहोत्रकैः सहाष्टमो भूत्वा तद्वयज्ञं निर्वहतीत्यर्थः ॥

दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्माणि वेरु तत् ।

परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभवत् ॥ ३ ॥

दधन्वे । वा । यत् । ईम् । अनु । वोचत् । ब्रह्माणि । वेः । ऊँ इति । तत् ।

परि । विश्वानि । काव्या । नेमिः । चक्रमऽईव । अभवत् ॥ ३ ॥

पूर्वस्मिन् मन्त्रे होत्रादिवत् स्वयमपि यज्ञं निर्वहतीत्युक्तम् । अत्र तु सर्वं तत्तदात्मना स्थित्वा स्वयमेव निर्वहतीत्याह । वा अथवा ईम् एनं यज्ञम् अनु लक्ष्मीकृत्य यत् हविरादिकं दधन्वे धारयति अध्वर्यादिरूपः । यानि ब्रह्माणि शस्त्रादीनि अनु वोचत् अनुवक्ति होत्रादिरूपः । अत्र वानु इत्येतद्योग्यम् । तत् सर्वं वेरु वेरेव । कामयते जानाति वा स्वयमनुष्ठानम् । अयमग्निः विश्वानि सर्वाणि काव्या काव्यानि । कवयो मेधाविन ऋत्विजः । तत्संयन्धीनि कर्माणि परि अभवत् परिभवति । स्वायत्तानि करोति । व्याप्नोतीत्यर्थः । व्याप्तौ दृष्टान्तः । नेमिः बहिर्वेष्टनवल्लयः चक्रं रथाङ्गं यथा कारस्त्र्येन व्याप्नोति तद्वत् ॥

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता क्रतुनाजनि ।

विद्वाँ अस्य व्रता ध्रुवा वयाइवानु रोहते ॥ ४ ॥

साकम् । हि । शुचिना । शुचिः । प्रशास्ता । क्रतुना । अजनि ।

विद्वाँ । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाऽईव । अनु । रोहते ॥ ४ ॥

शुचिः स्वयं शोधकः प्रशास्ता देवानाम् एतन्नामक ऋत्विक् प्रशासिता वा यज्ञविज्ञानां शुचिना क्रतुना शोधकेन अग्निहोत्रादिकर्मणा साकं हि सईव अजनि उत्पन्नः । जातमात्र एव

शुद्धः सर्वस्य प्रशास्ता च सन् अग्निहोत्रादिनिर्वोढाभवदित्यर्थः। १ अस्य अग्नेः २ ध्रुवा ध्रुवाणि फलपर्यव-
सायीनि व्रतानि कर्माणि ३ विद्वान् जानन् यजमानः ४ वया इव विस्तृताः शाखा इव ५ अनु ६ रोहते
क्रमेणानुतिष्ठति ॥

ता अस्य वर्णमायुवो नेष्टुः सचन्त धेनवः ।

कुवित्सिन्धुभ्य आ वरं स्वसारो या इदं ययुः ॥ ५ ॥

ताः । अस्य । वर्णम् । आयुवः । नेष्टुः । सचन्त । धेनवः ।

कुवित् । तिस्रः । आ । वरम् । स्वसारः । याः । इदम् । ययुः ॥ ५ ॥

१ याः वक्ष्यमाणलक्षणा अङ्गुलयः २ इदम् अनुष्ठीयमानं कर्म ३ ययुः प्राप्नुवन्ति । अनु-
तिष्ठन्ति । ४ ताः ५ आयुवः गन्धो व्यासाः ६ धेनवः प्रीणयिष्यः ७ स्वसारः स्वयं सारिष्योऽङ्गुलयः
८ नेष्टुः हविर्याचितुर्भक्षयितुः शोधयितुः ९ पोषयितुः १० नेतुर्वा ११ अस्य अग्नेः । यद्वा एतन्नामकऋत्विग्रूपस्य १ ।
१२ तिस्रभ्य १३ आ गार्हपत्यादिमूर्तीनामपि १४ वरं १५ वर्णं १६ कुवित् बहुकृत्वः १७ सचन्त सेवन्ते । परिचरन्ति ॥

यदी मातुरुप स्वसा घृतं भरन्त्यस्थित ।

तासामध्वर्युरागतौ यवो वृष्टीव मोदते ॥ ६ ॥

यदि । मातुः । उप । स्वसा । घृतम् । भरन्ती । अस्थित ।

तासाम् । अध्वर्युः । आगतौ । यवः । वृष्टी इव । मोदते ॥ ६ ॥

१ यद्यि यदा २ मातुः सर्वस्य निर्मातुर्भूम्या वेदिलक्षणायाः ३ स्वसा स्वसृस्थानीया शुद्धः ४ घृतं
५ भरन्ती सती ६ उप ७ अस्थित उपतिष्ठेदग्निम् । एकवचनमविवक्षितम् । शुद्धपशुध्रुवा घृतं भरन्त्यस्तिष्ठ-
न्तीत्यर्थः । तदा ८ तासां शुद्धादीनाम् ९ आगतौ यागाय प्राप्तौ सत्याम् १० अध्वर्युः एतन्नामकऋत्वि-
ग्रूपोऽध्वरं कामयमानो वा अयमग्निः ११ मोदते हृष्यति । १२ यवो १३ वृष्टीव वृष्ट्या यथा मोदते तद्वत् ॥

स्वः स्वाय धार्यसे कृणुतामृत्विगृत्विजम् ।

स्तोमं यज्ञं चादरं वनेमा ररिमा वयम् ॥ ७ ॥

स्वः । स्वाय । धार्यसे । कृणुताम् । ऋत्विक् । ऋत्विजम् ।

स्तोमम् । यज्ञम् । च । आत् । अरम् । वनेम । ररिम । वयम् ॥ ७ ॥

१. य-व-या अङ्गुलयः । २. य-शोधयितुः; म-पोषयितुः । ३. क-स-स-म-‘ऋत्विग्रूपस्य’
इत्यस्यानन्तरं ‘तिस्रभ्यो लोकप्रयवर्तिषुतिभ्यो वे(व)रमधिकं वर्णं वर्णनीयं रूपम् । यद्वा । तिस्रभ्योऽपि
श्रुतिभ्योऽधिकम् । यद्वा । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ’ इत्यधिकम् । ४. स-उपतिष्ठतेऽग्निम् ।

अयमग्निः । स्वः स्वयमेव । स्वाय स्वकीयाय । धायते कर्मणे हविषां धारणाय वा । ऋत्विक्
'होताजनिष्ट' इत्यादिनोक्तलक्षणो होतृपोतृप्रशास्त्राद्यृत्विग्रूपः सन् । ऋत्विजम् आत्विज्यम् ॥ भाव-
प्रधानोऽयं निर्देशः ॥ देवत्विग्रूपः सन् ऋत्विजं मानुषमात्विज्यं कृणुताम् करोतु । वयं च तदनुग्रहात्
आत् अनन्तरमेव । स्तोमं स्तोत्रं यज्ञं च तदाश्रयं यागमपि । अरम् अलमत्यर्थं । वनेम संभजेमहि ।
ररिम ददेमहि च हविः । यद्वा स्तोमं वनेम यज्ञं यज्ञयोग्यं हविः ररिम ॥

यथा विद्वाँ अरं करद्विश्वेभ्यो यजतेभ्यः ।

अयमग्ने त्वे अपि यं यज्ञं चकृमा वयम् ॥ ८ ॥

यथा । विद्वान् । अरम् । करत् । विश्वेभ्यः । यजतेभ्यः ।

अयम् । अग्ने । त्वे इति । अपि । यम् । यज्ञम् । चकृम । वयम् ॥ ८ ॥

हे । अग्ने । विद्वान् । त्वन्माहात्म्याभिज्ञः प्रयोगज्ञो वा यजमानः । यथा । विश्वेभ्यो । यजतेभ्यः
सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः । अरं पर्याप्तं । करत् कुर्यात् तथा त्वमनुगृहाणेत्यर्थः । । वयम् अपि । यं
यज्ञं यागविशेषं । चकृम कुर्महे स यागः । त्वे । अपि । अपिरेवार्थे । तवैव त्वत्प्रीत्यर्थः । तमेव तस्मात्त्वं
मर्वदेवार्थं । यागं । तत्तद्वृत्तिग्रूपः सन् निर्वहेत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

'इमां मे' इत्यष्टचं षष्ठं सूक्तं सोमाहुत्यार्षमाग्नेयं गायत्रम् । 'इमां मे गायत्रं हि' इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दस्यस्य विनियोगः । सूत्रितं च - 'इमां मे अग्ने समिधमिमामिति
त्रयाणामुत्तमामुद्धरेत्' (आश्व. श्री. ४. १३) इति । अपराह्णिक्यामुपसदि 'इमां मे अग्ने समिधम्' इति
तिल ऋचस्त्रिभ्यस्ता नव सामिधेन्यः कृत्वा विनियोक्तव्याः । 'अथोपसत्' इति खण्डे सूत्रितम् -
'इमां मे अग्ने समिधमिमामिति तु सामिधेन्यः' (आश्व. श्री. ४. ८) इति ॥

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेः । इमा उ षु श्रुधी गिरः ॥ १ ॥

इमाम् । मे । अग्ने । समऽर्धम् । इमाम् । उपऽसदम् । वनेरिति वनेः ।

इमाः । ऊँ इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ १ ॥

हे । अग्ने । मे मदीयाम् । इमाम् आधीयमानां । समिधम् । इमामुपसदम् उपसदनसाधनामाहुतिम्
उपसन्नागे क्रियमाणां वा । वनेः संभजेथाः । तथा । इमा । उ । इमा अपि । गिरः स्तुतीः । सु सुष्टु
श्रुधि श्रुणु ॥

अया वै अग्ने विधेमोर्जो नपादशमिष्टे । एना सूक्तेन सुजात ॥ २ ॥

अया । ते । अग्ने । विधेम । ऊर्जः । नपात् । अश्वम् । इष्टे । एना । सुऽउक्तेन । सुऽजात ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽते त्वाम् ऽअया अनयाहुत्या ऽविधेम परिचरेम । हे ऽऊर्जो ऽनपात् बलस्य नतः तस्य नपातयितर्वा हे ऽअश्वमिष्टे व्यापकयज्ञ । यद्वा आशु क्रियमाणं कर्माश्रम् । तदिच्छतीत्यश्वमिष्टिः । संस्वरमाणा^१ ह्युपसदमाचरन्ति^२ । ‘ते कर्मभिः समस्वरन्त ते तिस्रः सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता अयजन्’ (ऐ. ब्रा. ३. ४५) इति ब्राह्मणम् । तादृशाग्ने ते त्वामयानयाहुत्या विधेम परिचरेम । तथा हे ऽसुजात शोभनजनन ऽएना एतेन ऽसूक्तेन स्तोत्रेण प्रीणयेमेति शेषः । यद्वा स्तुत्युपबृंहितेन^३ विधेम ॥

तं त्वा गीर्भिर्गिर्वणसं द्रविणस्युं द्रविणोदः । सपर्येम सपर्यवः ॥ ३ ॥

तम् । त्वा । गीःऽभिः । गिर्वणसम् । द्रविणस्युम् । द्रविणःऽदः । सपर्येम । सपर्यवः ॥ ३ ॥

हे ऽद्रविणोदः धनस्य दातः अग्ने ऽतं तारुणं ऽगिर्वणसं गीर्भिः स्तुतिभिः वननीयं ऽद्रविणस्युं हविर्लक्षणधनेच्छुं^४ ऽत्वा त्वां ऽसपर्यवः परिचरणकर्तारो वयं ऽगीर्भिः स्तुतिभिः ऽसपर्येम परिचरेम ॥

स बोधि सुरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् । युयोध्य^५सद्वेषांसि ॥ ४ ॥

सः । बोधि । सुरिः । मघऽवा । वसुऽपते । वसुऽदावन् । युयोधि । अस्मत् । द्वेषांसि ॥ ४ ॥

ऽमघवा अश्ववान् ऽसूरिः विद्वान् प्रेरको वा ऽसः उक्तलक्षणकः^६ त्वं ऽबोधि बुध्यस्व अस्मदीयं स्तोत्रम् । किंच हे अग्ने ऽद्वेषांसि द्वेष्टन् ऽअस्मत् अस्मतः ऽयुयोधि पृथक्कुरु ॥

स नो वृष्टि दिवस्परि स नो वाजमनर्वाणम् । स नः सहस्रिणीरिषः ॥ ५ ॥

सः । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि । सः । नः । वाजम् । अनर्वाणम् ।

सः । नः । सहस्रिणीः । रिषः ॥ ५ ॥

ऽसः स एवाग्निः ऽनः अस्मदर्थं ऽदिवस्परि ध्रुलोकादन्तरिक्षात् ॥ परीति पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ ऽवृष्टिं करोतीति च शेषः । ऽसः एव ऽनः अस्मदर्थम् ऽअनर्वाणम् अविचलमनस्यं ऽवाजं बलं ददातु । तथा ऽसहस्रिणीः अपरिमितप्रकाराणि ऽरिषः अश्वानि ऽसः एवाग्निर्ददातु ॥

ईळानायावस्यवे यविष्ठ दूत नो गिरा । यजिष्ठ होतरा गहि ॥ ६ ॥

ईळानाय । अवस्यवे । यविष्ठ । दूत । नः । गिरा । यजिष्ठ । होतः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे ऽयविष्ठ युवतम् ऽदूत देवानां यज्ञादिसूचकं ऽयजिष्ठ अतिशयेन यष्टव्यं ऽहोतः देवाना-
माह्वतः अग्ने ऽनः ऽगिरा अस्मदीयत्वा स्तुत्या ऽईळानाय पूजयित्रे ऽअवस्यवे स्वरक्षणमिच्छते मर्त्यम्
ऽआ गहि आगच्छ ॥

१. क-ख-ग-घ-ङ-झ-ण-त-थ-न-म-व-संस्वरमाणा ह्युपसदाचरन्ति । २. क-ख-झ-ण-थ-न-म-व-स्तुत्या उपबृंहितेन (?) ; झ-ण-स्तुत्युपबृंहितेन मंत्रहितेन (?) । ३. ख-घ-व-ण-व-उक्तलक्षणः ; झ-ण-उक्तलक्षणः

अन्तर्ह्यग्ने ईर्यसे विद्वान् जन्मोभया कवे । द्रुतो जन्यैव मित्र्यः ॥ ७ ॥

अन्तः । हि । अग्ने । ईर्यसे । विद्वान् । जन्म । उभया । कवे । द्रुतः । जन्याऽइव । मित्र्यः ॥ ७ ॥

हे ऋग्वे मेधाविन् ऋग्ने अन्तः जनानां हृदये ईर्यसे हि गच्छसि जानासि वा । हिः 'स होता सेदु द्रुत्यं चिकित्वा अन्तरीयते' (ऋ.सं. ४. ८. ४) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । कीदृशस्त्वम् । उभया उभयविधानि जन्म जन्मानि यदृणां यजमानानां यदृभ्यानां देवानां च संबन्धीनि विद्वान् जानन् सन् ईर्यसे इति संबन्धः । तत्र दृष्टान्तः । जन्यः जनेभ्यो हितः मित्र्यः विशेषेण मित्रेभ्यो हितः द्रुतः इव । स यथा प्रजानां चित्तवृत्तिज्ञानाय^१ राज्ञा प्रेरितः तासां मनो जानाति तद्वत् स्वमप्यस्माकमन्तरीयसे इत्यर्थः ॥

स विद्वाँ आ च पिप्रयो यक्षि चिकित्व आनुषक् ।

आ चास्मिन्सत्सि बर्हिषि ॥ ८ ॥

सः । विद्वान् । आ । च । पिप्रयः । यक्षि । चिकित्वः । आनुषक् ।

आ । च । अस्मिन् । सत्सि । बर्हिषि ॥ ८ ॥

हे अग्ने सः एवं विद्वान् विशेषाभिज्ञः सन् आ च पिप्रयः सर्वतोऽस्मान् पूरय च कामैः । हे चिकित्वः चेतनावन् आनुषक् अनुक्रमेण यक्षि यज देवान् । आ सत्सि आसीद् चास्मिन् स्तीर्णे बर्हिषि ॥ २७ ॥

'श्रेष्ठं यविष्ठ' इति षड्वचं सप्तमं सूक्तं सोमाहुत्यार्षम् आग्नेयं गायत्रम् । प्रातरनुवाकाश्विन-शक्नयोगांयत्रे छन्दसि अस्य विनियोगः पूर्वसूक्ते एवोक्तः । श्रावणीकर्मण्याया^१ विनियुक्ता ॥

श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्ने द्युमन्तमा भर । वसो पुरुस्पृहं रयिम् ॥ १ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठ । भारत । अग्ने । द्युमन्तम् । आ । भर । वसो इति । पुरुस्पृहम् । रयिम् ॥ १ ॥

हे अग्ने यविष्ठ युवतम हे भारत । भरता ऋत्विजः । तेषां संबन्धी भारतः । ते^२ अध्वर्या-दिभिः मयनहविःस्तोत्रादिना व्याप्रियमाणत्वात् । तादृश हे वसो वासक व्यास वा एवंरूपाग्ने श्रेष्ठम् अतिप्रशस्तं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं पुरुस्पृहं बहुभिरयिभिः स्पृहणीयं रयिम् आ भर आहर ॥

मा नो अरातिरीशत देवस्य मर्त्यस्य च । पर्षि तस्या उत द्विषः ॥ २ ॥

मा । नः । अरातिः । ईशत । देवस्य । मर्त्यस्य । च । पर्षि । तस्याः । उत । द्विषः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वदनुग्रहात् ^१नः अस्मान् ^२अरातिः अदानं शत्रुत्वम् । यद्वा छन्दसि अरातिशब्दः शत्रुवाची स्त्रीलिङ्गो भवति । अदाता शत्रुः ^३मा ^४ईशत पराभवितुं शक्तो मा भूत् । मा विषयी-
कुर्यात् । अरातिर्विशेष्यते । ^५देवस्य च ^६मर्त्यस्य ^७च संबन्धिनी तैः कारिता । ^८उत अपि च ^९तस्याः
उभयविधायाः ^{१०}द्विषः ^{११}अस्मदरातेः ^{१२}परि पूरय ॥

विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव । अति गाहेमहि द्विषः ॥ ३ ॥

विश्वाः । उत । त्वया । वयम् । धाराः । उदन्याः इव । अति । गाहेमहि । द्विषः ॥ ३ ॥

^१उत अपि च हे अग्ने ^२वयं त्वदनुग्रहात् ^३विश्वाः ^४द्विषः सर्वानपि द्वेष्टुन् ^५उदन्याः ^६धाराः ^७इव
उदकसंबन्धिनीधारा अस्पृच्छतीरिव ^८तमना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षेण ^९अति ^{१०}गाहेमहि अतिक्रम्य ^{११}
गच्छेम ॥

शुचिः पावक वन्द्योऽग्रे बृहद्वि रोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः ॥ ४ ॥

शुचिः । पावक । वन्द्यः । अग्रे । बृहत् । वि । रोचसे । त्वम् । घृतेभिः । आहुतः ॥ ४ ॥

हे ^१पावक शोधक ^२अग्ने ^३शुचिः शुद्धः ^४वन्द्यः नमस्कार्यः सन् ^५बृहत् महत् अत्यधिकं ^६वि
^७रोचसे विविधं दीप्यसे । यतः ^८त्वं ^९घृतेभिः घृतैः ^{१०}आहुतः समन्तात् सिक्तः । अतो विरोचसे ॥

त्वं नो असि भारताग्रे वशाभिरुक्षभिः । अष्टापदीभिराहुतः ॥ ५ ॥

त्वम् । नः । असि । भारत । अग्रे । वशाभिः । उक्षभिः । अष्टापदीभिः । आहुतः ॥ ५ ॥

हे ^१भारत ऋग्विजां पुत्रस्थानीय ^२अग्ने ^३नः अस्मदीयः ^४त्वं ^५वशाभिः वन्द्याभिर्गोभिः
^६उक्षभिः सेकृभिर्बलीवर्दैः ^७अष्टापदीभिः गर्भिणीभिश्च ^८आहुतः आराधितः ^९असि ॥

द्वजः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्पुत्रो अद्भुतः ॥ ६ ॥

द्वजः । सर्पिः । आसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः । सहसः । पुत्रः । अद्भुतः ॥ ६ ॥

^१द्वजः समिद्रूपाजः ^२सर्पिरासुतिः सर्पिः आसूयते आसिष्यते यस्मिन् तादृशः ^३प्रत्नः पुरातनः
^४होता होमनिष्पादकः ^५वरेण्यः वरणीयः ^६सहसस्पुत्रः सहस्रो बलस्य पुत्रस्थानीयः । बलेनोत्पन्नत्वात् ।
^७अद्भुतः आश्चर्यभूतः । रमणीय इत्यर्थः । एवंमहानुभावोऽग्निः मामनुजानात्विचर्यः ^८॥ ॥ २८ ॥

१. क-ख-ग-घ-झ-ञ-ज-च-ज-य-म-व-विद्विषः । २. ख-ग-ज-त-य-फ-झ-असस्पृतिरिव; क-ज-
झ-य-म-व-असस्पृतीरिव, न-असुतीरिव; च-असस्पृतिरिव; झ-अ-असस्पृतीरिव; ञ-आसस्पृतीरिव । ३. ख-
ग-घ-ज-ज-त-य-न-व-असिष्य । ४. झ-मामनुजानातीत्यर्थः ।

‘वाजयन्त्रिव’ इति षड्वचमष्टमं सूक्तम् । सोमाहुतेर्हंशब्दानुवृत्तस्याभावात् मण्डलव्रद्धा गुत्समश्च ऋषिः । अग्निर्देवता । हिशब्दान्नायत्री छन्दः । अन्त्यानुष्टुप् । ‘वाजयन्त्रिवान्त्यानुष्टुप्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाग्निशस्त्रयोस्तृतीयसूक्तत्वेन अस्योत्तमावर्जितस्य विनियोग उक्तः ॥

वाजयन्त्रिव नू रथान्योगाँ अग्रेरुपं स्तुहि । यशस्तमस्य मीळहुषः ॥ १ ॥

वाजयन्ऽइव । नु । रथान् । योगान् । अग्रेः । उप । स्तुहि । यशःऽतमस्य । मीळहुषः ॥ १ ॥

हे अन्तरात्मन् १ नु क्षिप्रम् २ अग्रेः ३ योगान् अश्वान् ४ उप ५ स्तुहि । कीदृशस्याग्रेः । ६ यशस्तमस्य प्रवृद्धयशसः ॥ मत्स्वर्थो लुप्यते ॥ ७ मीळहुषः सेकुः फलस्य । ईदृशस्य योगान् स्तुहि । होतरिति वा संबोध्यम् । स्तुतौ दृष्टान्तः । ८ वाजयन्त्रिव अक्षमिच्छन् पुरुष इव । स यथा अश्वान् गमनाय त्तौति तद्वत् । यथोक्तलक्षणस्याग्रेः ९ गमनसाधनान् १० रथान् स्तुहि ॥

यः सुनीथो ददाशुषेऽजुर्यो जरयन्नरिम् । चारुप्रतीक आहुतः ॥ २ ॥

यः । सुऽनीथः । ददाशुषे । अजुर्यः । जरयन् । अरिम् । चारुऽप्रतीकः । आऽहुतः ॥ २ ॥

१ सुनीथः शोभननयनः २ अजुर्यः अजरणीयोऽनभिभाव्यः ३ चारुप्रतीकः शोभनोपक्रमः ४ यः अस्ति सोऽग्निः ५ ददाशुषे हविर्देवते यजमानाय तदर्थम् ६ अरिं तस्य शत्रुं ७ जरयन् नाशयन् ८ आहुतः समन्तादाराधितो भवति ॥

य उ श्रिया दमेष्वा दोषोषसि प्रशस्यते । यस्य व्रतं न मीयते ॥ ३ ॥

यः । ऊँ इति । श्रिया । दमेषु । आ । दोषा । उषसि । प्रऽशस्यते ।

यस्य । व्रतम् । न । मीयते ॥ ३ ॥

१ यः अग्निः २ उ ३ श्रिया ज्वालाया युक्तः सन् ४ दमेषु ५ आ आगत्य ६ दोषा रात्रिषु ७ उषसि । अहःसु च ८ प्रशस्यते स्तूयते । ९ यस्य अग्नेः १० व्रतं कर्म ११ न १२ मीयते न हिंस्यते न क्षीयते वा ॥

आ यः स्वर्णं भानुना चित्रो विभात्यर्चिषा । अज्ञानो अजरैरभि ॥ ४ ॥

आ । यः । स्वः । न । भानुना । चित्रः । विऽभाति । अर्चिषा । अज्ञानः । अजरैः । अभि ॥ ४ ॥

१ यः अग्निः २ चित्रः चायनीयो नामावर्जो वा ३ अर्चिषा ज्वालाया रश्मिसमूहेन ४ आ ५ विभाति सर्वतो भासते । तत्र दृष्टान्तः । ६ स्वः ७ भानुना किरणेन सूर्य इव । स यथा विभाति तद्वत् । किं कुर्वन् । ८ अजरैः मृत्यैः ज्वालासमूहैः ९ अभि सर्वतः १० अज्ञानः व्यवचन् प्रकाशयन् ॥

अत्रिमनु स्वराज्यमग्निमुक्तानि वावृधुः । विश्वा अधि श्रियो दधे ॥ ५ ॥

अत्रिम् । अनु । स्वऽराज्यम् । अग्निम् । उक्तानि । वावृधुः । विश्वाः । अधि । श्रियः । दधे ॥ ५ ॥

१अत्रिं शत्रूणामज्ञानां वा भक्षकं २स्वराज्यं स्वयमेव राजमानं स्वाराज्यम् ३अनु अभिलक्ष्य वा ४अग्निम् ५उक्तानि शस्त्राणि ६वावृधुः ७वर्धयन्ति । स चाग्निः ८विश्वाः सर्वाः ९श्रियः १०अधि ११दधे धारयति ॥

अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य देवानामुतिभिर्वयम् ।

अरिष्यन्तः सचेमहि अभि स्याम पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अग्नेः । इन्द्रस्य । सोमस्य । देवानाम् । उतिभिः । वयम् ।

अरिष्यन्तः । सचेमहि । अभि । स्याम । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

१अरिष्यन्तः केनाप्यहिंस्यमानाः २वयम् ३अग्नेः ४इन्द्रस्य ५सोमस्य ६देवानाम् अन्येषामपि ७उतिभिः रक्षणाभिः ८सचेमहि संगच्छेमहि । युक्ता भवेम । तथा रक्षायुक्ता वयं ९पृतन्यतः पृतना-
मात्मन इच्छतः शत्रून् १०अभि ११स्याम अभिभवेम ॥ पृतनाशब्दात् क्यचि 'कम्यध्वरपृतनस्यार्धि
लोपः' इत्यवर्णलोपः ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमथांस्तुरो देवादिघातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण १ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके

पञ्चमोऽध्यायः

समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘नि होता’ इति पठ्यं नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्धं ‘नि होता’ इत्यनुक्रान्तत्वात् । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाभिर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनश्चयोरामेये क्रतौ त्रैष्टुभे’ छन्दसि’ अस्य विनियोगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘नि होता होतृषदन इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥ अग्निप्रणयन आद्ये ऋचौ विनियुक्ते । ‘पञ्चम्यां पूर्णमास्याम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘नि होता होतृषदन इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. २. १७) ॥

नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवान् असदत्सुदक्षः ।

अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ १ ॥

नि । होत । होतृऽसदने । विदानः । त्वेषः । दीदिऽवान् । असदत् । सुऽदक्षः ।

अदब्धव्रतऽप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रम्भरः । शुचिऽजिह्वः । अग्निः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्तौति । होता देवानामाह्वाता विदानः विद्वान् त्वेषः प्रवृद्धः दीदिवान् दीप्यमानः सुदक्षः शोभनबलः अदब्धव्रतप्रमतिः । अदब्धान्यहिंसितानि व्रतानि कर्माणि यस्याः सा अदब्धव्रता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । वसिष्ठः सर्वस्य वासयितृतमः । वासयते-स्तृजन्तस्य इष्टनि रूपम् ॥ सहस्रंभरः सहस्रस्यानेकविधस्य भर्ता । विहरणेन नानाविधरूपस्य धारक इत्यर्थः । यद्वा सहस्रस्य सर्वस्य भर्ता । तथा च वाजसनेयं—‘सर्वं वै सहस्रं सर्वंभर इत्येव तदाह’ इति । शुचिजिह्वः शुचिर्दीप्ता जिह्वा ज्वाला यस्य स तथोक्तः । एवंभूतः अग्निः होतृषदने । होतात्र सीदतीति होतृषदनम् उत्तरा^१ वेदी^२ ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ तत्र नि असदत् नितरां सीदतु ॥ उक्तार्थे ब्राह्मणं—‘नि होता होतृषदने विदान इत्यग्निर्वै देवानां होता तस्यैतद्वेतृषदनं यदुत्तरवेदी-नाभिस्त्वेषो दीदिवान् असदत्सुदक्ष इत्यासन्नो हि स तर्हि भवत्यदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यग्निर्वै देवानां वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निरित्येषा ह वा अस्य सहस्रंभरता यदेवमेकं सत्त्वं बहुधा विहरन्ति’ (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ॥

त्वं दूतस्त्वमुं नः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता ।

अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयच्छन्दीर्घबोधि गोपाः ॥ २ ॥

त्वम् । दूतः । त्वम् । ऊँ इति । नः । परऽपाः । त्वम् । वस्यः । आ । वृषभ । प्रऽनेता ।

अग्ने । तोकस्य । नः । तने । तनूनाम् । अप्रयच्छन् । दीर्घत् । बोधि । गोपाः ॥ २ ॥

हे ^१वृषभ अभिमतफलवर्षक^१ हे ^२अग्ने ^३त्वं ^४कृतः अस्मदीये यज्ञे देवाङ्गानार्थ^२ कृतो भव । ^५त्वमु
त्पमेव ^६नः अस्माकं ^७परस्पाः आपद्भ्यः पारयिता पाता च भव । किंच ^८त्वं ^९वस्यः वसुनो धनस्य
^{१०}आ ^{११}प्रणेता अस्मदाभिमुख्येन प्रापयिता भव । ^{१२}अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् । ^{१३}दीद्यत् । दीदयतिर्दीप्ति-
कर्मा । शोभमानः । ^{१४}त्वं ^{१५}नः अस्माकं ^{१६}तोक्तस्य पुत्रस्य ^{१७}तने । तनोति विस्तारयति कुलमिति तनः पौत्रः ।
तस्मिन् अस्मदीयानां ^{१८}तनूनां ^{१९}गोपाः गोपायिता^३ । तथा च ब्राह्मणम्—‘ अग्निर्वै देवानां गोपा अग्निमेव
तत्सर्वतो गोप्तारं परिदत्त आत्मने च यजमानाय च ’ (ऐ. ब्रा. १. २८) इति । तादृशत्वं च
गोपायिता भवामोति ^{२०}बोधिं बुध्यस्व ॥

विधेम ते परमे जन्मन् अग्ने विधेम स्तोमैरवरे सुधस्थे ।

यस्माद्योनेरुदारिथा यजे तं प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे ॥ ३ ॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे । सुधस्थे ।

यस्मात् । योनेः । उत्सृज्यते । यजे । तम् । प्र । त्वे इति । हवींषि । जुहुरे । समिद्धे ॥ ३ ॥

हे ^१अग्ने ^२परमे उत्कृष्टे ^३जन्मन् । जायते प्रादुर्भवत्यस्मिन्निति जन्मस्थानं धीः । तस्मिन्
शुलोकेऽवस्थिताय ^४ते तुभ्यं ^५विधेम स्तुतिभिः परिचरेम । ^६अवरे शुलोकादधस्तने ^७सुधस्थे अन्तरिक्षे
स्थिताय तुभ्यं ^८स्तोमैः स्तोत्रैः ^९विधेम परिचरेम । ^{१०}यस्माद्योनेः पृथिवीरूपात् स्थानात् त्वम् ^{११}उदा-
रिथ उद्गतोऽसि प्रादुर्भूतोऽसि ^{१२}तं पृथिवीप्रदेशं ^{१३}यजे पूजयामि । तत्र हि ^{१४}समिद्धे समिद्धिः समिध्यमाने
^{१५}त्वे त्वयि ^{१६}हवींषि पुरोडाशादीनि ^{१७}प्र ^{१८}जुहुरे अध्वर्यादयः प्रशुक्लति ॥ जुहोतेर्लिटि रूपम् ॥

अग्ने यजस्व हविषा यजीयान्श्रुष्टी देष्णामभि गृणीहि राधः ।

त्वं असि रयिपती रयीणां त्वं शुक्रस्य वचसो मनोता ॥ ४ ॥

अग्ने । यजस्व । हविषा । यजीयान् । श्रुष्टी । देष्णाम् । अभि । गृणीहि । राधः ।

त्वम् । हि । असि । रयिपतिः । रयीणाम् । त्वम् । शुक्रस्य । वचसः । मनोता ॥ ४ ॥

हे ^१अग्ने ^२यजीयान् यदृतमस्त्वं ^३हविषा अस्मद्वत्तेन ^४यजस्व देवान् संबोजय । ^५देष्णं देवं ^६राधः
अभं ^७श्रुष्टी । श्रुष्टिर्ति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम् ^८अभि ^९गृणीहि । देवानां पुरत इदं स्वादुतरमिदं स्वादुतरमिति
ब्रूहि । ब्रूया श्रुष्टी क्षिप्रकारी त्वं देष्णं देवं राधो धनमभिगृणीहि अस्मदाभिमुख्येन ब्रूहि प्रयच्छेत्पर्यः ।
दानसामर्थ्यं दर्शयति । ^{१०}त्वं ^{११}रयीणां धनानां मध्ये ^{१२}रयिपतिः उत्तमस्य धनस्य पतिः ^{१३}असि ^{१४}हि ।
ब्रूया रयीणां रयिपतिरित्यत्रैको रयिपत्योऽनुवादः । ^{१५}त्वं ^{१६}शुक्रस्य दीप्तस्य ^{१७}वचसः अस्मदीयस्य
स्तोत्रस्य ^{१८}मनोता प्रज्ञाता भवसि । ब्रूया मनोता (१) ॥

उभयं ते न क्षीयते वसव्यं दिवेदिवे जायमानस्य दस्म ।

कृधि क्षुमन्तं जरितारमग्ने कृधि पतिं स्वपत्यस्य रायः ॥ ५ ॥

उभयम् । ते । न । क्षीयते । वसव्यम् । दिवेऽदिवे । जायमानस्य । दस्म ।

कृधि । क्षुऽमन्तम् । जरितारम् । अग्ने । कृधि । पतिम् । सुऽअपत्यस्य । रायः ॥ ५ ॥

वदस्म दर्शनीय हे वअग्ने वदिवेदिवे प्रतिदिनमग्निहोत्रकाले वजायमानस्य वते तव वउभयं ववसव्यं दिव्यं भीमं च वसु ॥ वस्वादित्वास्वार्थिको यत्प्रत्ययः (पा. सू. ५. ४. ३०. ४) ॥ तादृशमुभयं वसु वन वक्षीयते न हीयते । अस्योभयविधधनसद्भावे मन्त्रवर्णः—‘ त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य ’ (ऋ. सं. १. १४४. ६) इत्यत्रोक्तः । अतस्त्वं वजरितारं तव स्तोत्रं कुर्वाणमिमं यजमानं वक्षुमन्तम् अक्षुमन्तं कीर्तिमन्तं वा वकृधि कुरु । किंच वस्वपत्यस्य शोभनापत्ययुक्तस्य वरायः धनस्य वपतिं स्वामिनं कुरु ॥

साकमेधे पर्वणि पूर्वेषुरनुसवनं तित्त्व इष्टयः कर्तव्याः । प्रथमायामग्नेरनीकवतः ‘ सैनानीकेन ’ इति याज्या । तथा ‘ ततः साकमेधाः ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे ’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे यष्टा देवाँ आयजिष्ठः स्वस्ति ।

अदग्धो गोपा उत नः परस्पा अग्ने धुमदुत रेवदिदीहि ॥ ६ ॥

सः । एना । अनीकेन । सुऽविदत्रः । अस्मे इति । यष्टा । देवान् । आऽयजिष्ठः । स्वस्ति ।

अदग्धः । गोपाः । उत । नः । परऽपाः । अग्ने । धुमत् । उत । रेवत् । दिदीहि ॥ ६ ॥

हे वअग्ने वसः तादृशस्त्वम् एना एतेन वअनीकेन युक्तस्त्वं वसुविदत्रः सुप्रतिष्ठः सुधनो वा वअस्मे अस्माकं भव । वदेवान् यष्टा देवानां हविष्प्रदानेन पूजकः वआयजिष्ठः यष्टुतमः वअदग्धः केनाप्यतिरस्कृतः वगोपाः देवानां गोपायिता । वउत अपि च वनः अस्माकं वपरस्पाः दुरितेभ्यः पारयिता पाता च त्वं वधुमत् कान्तियुक्तम् वउत अपि च वरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा वस्वस्ति विदीहि क्षेमेण सर्वतो दिदीहि क्षेमेण सर्वतो दीप्त्वस्व ॥ ॥ १ ॥

‘ जोहूत्रः ’ इति ऋचं दशमं सूक्तं गार्त्तमदं त्रैहृममाग्नेयं ‘ जोहूत्रः ’ इत्यनुकान्तरवात् । सूक्तविनिर्भोगः पूर्वैर्न सहोक्तः ॥

जोहूत्रो अग्निः प्रथमः पितेवेळस्पदे मनुषा यत्समिद्धः ।

ध्रियं वसानो अमृतो विचेता मर्मजेन्यः श्रवस्यः स वाजी ॥ १ ॥

जोहूत्रः । अग्निः । प्रथमः । पिताऽईव । इळः । पदे । मनुषा । यत् । सम्ऽईद्धः ।

ध्रियम् । वसानः । अमृतः । विऽचेताः । मर्मजेन्यः । श्रवस्यः । सः । वाजी ॥ १ ॥

°जोहूत्रः सर्वैर्यशार्थं क्वातव्यो होतव्यो वा ॥ ह्यतेर्जुहोतेर्वा रूपम् ॥ तादृशः °प्रथमः । ‘ अग्निर्वै देवानामवमः ’ (ऐ. ब्रा. १.१) इत्याज्ञानात् । मुख्यो यः °अग्निः । °यत् यदा °इळः इळायाः °पदे उत्तरवेद्यात्मके स्थाने °मनुषा मनुष्येण यजमानेन °समिद्धः सोऽग्निः °पितेव देवानां हविष्यापणेन पालको भवति । °ध्रियं दीप्तिं °वसानः आच्छादयन् °अमृतः मरणधर्मरहितः °विचेताः विविधप्रज्ञः °श्रवस्यः । श्रव इत्यज्ञानाम् । तस्मै हितः । °वाजी बलवान् । °सः अग्निः °मर्मजेन्यः सर्वैः परि-
शरणीयो भवति ॥ यङ्लुगन्तात् केन्यप्रत्ययः ॥

श्रूया अग्निश्चित्रभानुर्हव मे विश्वाभिर्गीर्भिरमृतो विचेताः ।

इयावा रथं वहतो रोहिता वोतारुषाह चक्रे विभृत्रः ॥ २ ॥

श्रूयाः । अग्निः । चित्रऽभानुः । हवम् । मे । विश्वाभिः । गीऽभिः । अमृतः । विऽचेताः ।

इयावा । रथम् । वहतः । रोहिता । वा । उत । अरुषा । अह । चक्रे । विऽभृत्रः ॥ २ ॥

°अमृतः मरणधर्मरहितः °विचेताः विशिष्टप्रज्ञः °चित्रभानुः विचित्रदीप्तिश्चायनीयदीप्तिर्वा सः °अग्निः °विश्वाभिर्गीर्भिः स्तुतिसाधनभूतैः सर्वैर्वाक्यैः क्रियमाणं °मे मम °हव स्तोत्रं °श्रूयाः शृणोतु । तस्याग्नेः °रथं °इयावा इयाववर्णावश्चौ °वहतः । °वा अपि वा °रोहिता रोहिद्वर्णौ अश्वौ °रथं वहतः^१ । °उत अपि च °अरुषा आरोचमानौ शुक्लवर्णावश्चौ^२ वहतः^३ । रोहिद्वर्णयोरश्वयोः इयावादिवर्णपरिग्रहः स्वेच्छया भवति । °विभृत्रः जानास्थानेषु विहृतः °चक्रे ऋत्विग्भिरकारि खलु ॥ करोतेः कर्मणि लिट् ॥

उत्तानायामजनयन्त्सुषूतं भुवदग्निः पुरुपेशासु गर्भैः ।

शिरिणायां चिदक्तुना महोभिरपरीवृतो वसति प्रचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अजनयन् । सुऽसूतम् । भुवद् । अग्निः । पुरुऽपेशासु । गर्भैः ।

शिरिणायाम् । चिद् । अक्तुना । महऽभिः । अपरिऽवृतः । वसति । प्रऽचेताः ॥ ३ ॥

वउत्तानायाम् उत्तानशयायामरण्यां वसुवृतम् अग्निहोत्रार्थं सुष्ठु प्रेरितमग्निम् वअजनयन् अध्व-
र्वाद्य उदपादयन् । सः वअग्निः वपुरपेशासु । पेश इति रूपनाम । बहुरूपास्वोषधीषु वगर्भः वभुवत्
अन्तर्वर्तमानतया गर्भ इव भवेत् ॥ भवतेर्लिङि रूपम् ॥ वशिणिनायाम् । शीर्यन्तेऽस्यां भूतानीति
शिणिना रात्रिः । तस्यामपि वअकुना । अजनादकुस्तमः । तेन तमसा वअपरीवृतः असंस्पृष्टः अत
एव वमहोभिः तेजोभिर्युक्तः वप्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञः सन् ववसति दीप्यमानो वर्तते ॥

जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा ।

पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमग्नै रभसं दृशानम् ॥ ४ ॥

जिघर्मि । अग्निम् । हविषा । घृतेन । प्रतिऽक्षियन्तम् । भुवनानि । विश्वा ।

पृथुम् । तिरश्चा । वयसा । बृहन्तम् । व्यचिष्टम् । अग्नैः । रभसम् । दृशानम् ॥ ४ ॥

वविश्वा सर्वाणि वभुवनानि वप्रतिक्षियन्तं वैश्वानरात्मनाधितिष्ठन्तं वपृथुं महान्तं वतिरश्चा
सर्वतः प्रवर्तमानेन ववयसा पेशसा^१ वबृहन्तं प्रवृद्धम् वअग्निः हविलक्षणैः वव्यचिष्टं व्याप्तं वरभसं
बलवन्तं वदृशानम् एवंगुणवत्तया दृश्यमानम् वअग्निं पुरोडाशादिलक्षणेन वहविषा वघृतेन च
वजिघर्मि सिञ्चामि दीपयामि वा ॥ 'घृ क्षरणदीप्योः' । लटि रूपम् ॥ अस्मिन्नुच्चे (?) वाज-
सनेयकम्- 'जुहाम्यग्निं हविषा घृतेन प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि क्षेति पृथिव्या एष वयसा भूमेन बृहन्तं
व्यचिष्टमग्नै रभसं दृशानमित्यनवकाशनवन्तमग्नैरक्षादं दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यञ्चं
जुहोमीत्येतद्वरक्षसेत्यहेळमानेन मनसेदं जुषेत्येतन्मयं श्रीरिति मयं श्रीरित्येष स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे
इति न ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवति' इति ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत ।

मयं श्रीः स्पृहयद्वर्णो अभिर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः ॥ ५ ॥

आ । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् । जिघर्मि । अरक्षसा । मनसा । तत् । जुषेत ।

मयंऽश्रीः । स्पृहयत्ऽवर्णः । अग्निः । न । अभिऽमृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥ ५ ॥

वविश्वतः सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं वप्रत्यञ्चं यज्ञं प्रत्यागच्छन्तमग्निं येन घृतेन वआ वजिघर्मि
आसिञ्चामि । वअरक्षसा वाचकरहितेन^१ वमनसा स्तोत्रेण सह वतत् आन्यं वजुषेत भवान् सेवेत ।
वमयं श्रीः । मयैर्मर्त्यैः अवनीयो भजनीयः । वस्पृहयद्वर्णः । वाद्वर्णं वर्णं यजमानः स्पृहयति तादृश-
वर्णोपेतः । वतन्वा तेजसा वजर्भुराणः पूर्वमाणः वअग्निः वनाभिमृशे । अतितेजस्वितयामिमर्शनीवी न
भवति ॥ अभिर्नाभौ मृशेः कुत्सार्थं केन्द्रावयः ॥

ज्ञेया भागं सहसानो वरेण त्वादूतासो मनुवद्वदेम ।

अनूनमग्निं जुह्वा वचस्या मधुपृचं धनसा जोहवीमि ॥ ६ ॥

ज्ञेयाः । भागम् । सहसानः । वरेण । त्वाऽदूतासः । मनुऽवत् । वदेम ।

अनूनम् । अग्निम् । जुह्वा । वचस्या । मधुऽपृचम् । धनऽसाः । जोहवीमि ॥ ६ ॥

वरेण । वारयत्यनेन कानूनिति वरं तेजः । तेन सहसानः कानूनभिभवन् एवं भागं भजनीयं स्तोत्रं ज्ञेयाः जानीहि ॥ आशीर्लिङ्गि 'वान्यस्य संयोगादेः' (पा. सू. ६. ४. ६८) इति एषम् ॥ त्वादूतासः । एवं दूतो येषामसि ते त्वादूतासः । यद्वा त्वया प्रेरिता वयं मनुवत् मनुषिण वदेम स्तोत्रं ब्रूयाम । जुह्वा । हूयतेऽस्यामिति जुह्वर्ज्वाला पात्रविशेषो वा । तथा अनूनं संपूर्णं मधुपृचं मधुना कर्मफलान् यजमानं संयोजयन्तम् अग्निं धनसाः धनस्य संभक्ताहं वचस्या स्तुतिकामनया जोहवीमि आह्वयामि ॥ २ ॥

'शुधी हवम्' इत्येकविंशत्यृचमेकादशं सूक्तं गार्त्समदम् । अत्रानुक्रमणिका—'शुधि सैकेन्द्रं विराट्स्थानमृतेऽन्याम्' इति । विराट्स्थाना त्रिष्टुप् । तल्लक्षणमनुक्रमण्यासुक्तं—'नवकौ वैराजकौभश्च द्वौ वा वैराजौ नवककौभश्च विराट्स्थाना' इति । अन्या त्रिष्टुप् विशेषस्यानुक्तत्वात् । इन्द्रो देवता । पृष्ठयस्य चतुर्थेऽहनि मरुवतीयक्षणे द्वे सूक्ते निविद्धाने । तत्रेदं तृतीयं सूक्तम् । 'चतुर्थेऽहनि' इति लण्डे सूत्रितं—'शुधी हवमिन्द्र मरुवौ इन्द्रेति मरुवतीयम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

शुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः स्याम ते दावने वसूनाम् ।

इमा हि त्वामूर्जो वर्धयन्ति वसूयवः सिन्धवो न क्षरन्तः ॥ १ ॥

शुधि । हवम् । इन्द्र । मा । रिषण्यः । स्याम । ते । दावने । वसूनाम् ।

इमाः । हि । त्वाम् । ऊर्जः । वर्धयन्ति । वसूऽयवः । सिन्धवः । न । क्षरन्तः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्तौति । हे इन्द्र मे हवं मदीयमिदं स्तोत्रं शुधि शृणु । मा रिषण्यः मा हिंसीः । हवमस्य न साधीय इति मा निराकारीः ॥ 'दुरस्युर्देविणस्युर्बृषण्यति रिषण्यति' इति निपातितः ॥ वयं ते तव वसूनां दावने दानाय स्याम पात्रभूता अवेम । इमाः अस्माभिर्देवानि वसूयवः दानुर्ब्रजमानस्य धनमिच्छन्ति ॥ छन्दसि परेष्वेतायां क्यच् ॥ तादृशानि क्षरन्तः स्वयन्तः सिन्धवः इव घृतक्षरणोपेतानि ऊर्जः हविर्लक्षणान्यन्नानि त्वां वर्धयन्ति हि ॥

सृजो महीरिन्द्र या अपिन्वः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

अमर्त्यं चिदासं मन्यमानमवाभिनदुकथैर्बीषुधानः ॥ २ ॥

सृजः । महीः । इन्द्र । याः । अपिन्वः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः ।

अमर्त्यम् । चित् । दासम् । मन्यमानम् । अर्ब । अभिनत् । उकथैः । वषुधानः ॥ २ ॥

१शूर शत्रूणां हिंसक हे १इन्द्र १याः अपः १अपिम्बः अवर्धयः । १पूर्वीः प्रभूतास्ताः १अहिना
मेवेन वृत्रेण वा १परिष्ठिताः अधिष्ठिताः १ आक्रान्ताः । ततस्त्वं तस्माद्देः सकाशात् १महीः महतीरपः
१सृजः न्यसृजः । १उत्थैः शलैः १वावृधानः वर्धमानस्त्वं १दासं सर्वस्योपक्षपयितारम् १अमत्स्यं
१चित् मरणधर्मरहितमेवात्मानं १मन्यमानं तमसुरम् १अवाभिनत् अवाकृमुखं यथा भवति तथा ॥
'भिदिर् विदारणे' । लङि सिपि रूपम् ॥

उ॒कथे॒ष्वि॒न्नु शू॒र॒ ये॒षु चा॒कन्तो॒मे॒ष्विन्द्र॒ रु॒द्रिये॑षु च ।

तु॒भ्ये॒दे॒ता या॒सु म॒न्दसा॒नः प्र॒ वा॒यवे॑ सि॒स्रते॒ न शु॒भ्राः ॥ ३ ॥

उ॒कथे॒षु । इ॒त् । नु । शू॒र । ये॒षु । चा॒कन् । स्तो॒मेषु॑ । इ॒न्द्र । रु॒द्रिये॑षु । च ।

तु॒भ्य । इ॒त् । ए॒ताः । या॒सु । म॒न्दसा॒नः । प्र । वा॒यवे॑ । सि॒स्रते॒ । न । शु॒भ्राः ॥ ३ ॥

हे १शूर १इन्द्र १येषु १उकथेषु होत्रादिभिः क्रियमाणेषु शस्त्रेषु १रुद्रियेषु । रुद्रियं सुखम् । तत्साधन-
भूतेषु । यद्वा रुद्राः स्तोतारः । तत्कृतेषु उद्गातॄणां १स्तोमेषु । १य १नु क्षिप्रं १चाकन् स्तुतीः काम-
यसे ॥ कमतेः कनतेर्वा यङ्लुकि रूपम् ॥ १यासु स्तोत्रशस्त्ररूपासु स्तुतिषु १मन्दसानः इष्वन् भवसि
ताः १एताः १शुभ्राः दीप्यमानाः स्तुतयः १वायवे अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छते १तुभ्येत् तुभ्यमेव १प्र
१सिञ्जते एवदर्थमेव प्रसरन्ति । १न संप्रत्यये । ता अधुना सेवस्व ॥

शु॒भ्रं नु ते॒ शु॒ष्मं व॒र्धय॑न्तः शु॒भ्रं वज्रं॑ बा॒होर्द॑धानाः ।

शु॒भ्रस्त्वमि॑न्द्र वावृ॒धानो अ॒स्मे दा॒सीर्वि॒शः सूर्ये॑ण स॒द्याः ॥ ४ ॥

शु॒भ्रम् । नु । ते । शु॒ष्मम् । व॒र्धय॑न्तः । शु॒भ्रम् । वज्र॑म् । बा॒होः । द॑धानाः ।

शु॒भ्रः । त्वम् । इ॒न्द्र । व॒वृधा॑नः । अ॒स्मे इति॑ । दा॒सीः । वि॒शः । सूर्ये॑ण । स॒द्याः ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १ते तव १शुभ्रं शोभनं १शुष्मं बलं स्तोत्रैः १वर्धयन्तः १शुभ्रं दीप्तं १वज्रम् आयुधं १नु
क्षिप्रं तव १बाहोर्दधानाः निदधानाः । स्तूयमानो हि इन्द्रः असुरवशात् वज्रमादत्त इतीत्येकरूपेण
आयुधं निदधाना भवामः । १वावृधानः स्तोत्रैः वर्धमानः १शुभ्रः तेजसा युक्तः १त्वं १अस्मे अस्माकं
१दासीः उपक्षपयित्रीः १विशः आसुरीः प्रजाः १सूर्येण सुहु प्रेरकेण । आयुधं हि प्रेरयति त्वं शुभ्रस्वेति ।
एकरूपेण बाहोर्मिहितेन वज्रेण १सद्याः अभिभव ॥ सहतेर्मित्येन लिङि परस्मैपदम् ॥

गुहा॑ हितं गुह्यं गूळहम॒प्स्वपी॑कृतं मा॒यिनं॑ क्षि॒यन्त॑म् ।

उ॒तो अ॒पो द्यां त॑स्त॒म्बांस॑म॒हर्षि॑ शूर॒ वी॒र्ये॑ण ॥ ५ ॥

गुहा॑ । हि॒तम् । गुह्य॑म् । गूळ॑हम् । अ॒प्सु । अ॒पि॒वृ॒तम् । मा॒यिनं॑म् । क्षि॒यन्त॑म् ।

उ॒तो इति॑ । अ॒पः । द्याम् । त॒स्त॒म्बांस॑म् । अ॒हन् । अ॒र्षिम् । शूर॒ । वी॒र्ये॑ण ॥ ५ ॥

हे १शूर इन्द्र १गुहा गुहायां १हितं निहितं अत एव १गुह्यम् अप्रकाश्यं १गूढं गूढम् १अपीवृतं
 सिरोहितम् । अत्रैकस्मिन्निरोधानरूपेऽर्थे पुनरुक्तयस्त्रिरोधानभूयस्त्वप्रतिपादनपराः । अभ्यासे हि
 भूयानर्थो भवति । यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति । तादृशं १मायिनं मायाविनमसुरं १क्षियन्तं निच-
 सम्तं १उतो अपि च १अपो १द्यां दिवं च १तस्तम्बांसं स्वसामर्थ्येन स्तम्भयन्तम् इत्यर्थभूतम् १अहिम्
 असुरं मेघं वा १वीर्येण सामर्थ्यभूतेन वज्रेण १अहन् हतवानसि ॥ ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य लङि
 रूपम् ॥ ॥ ३ ॥

स्तवा नु ते इन्द्र पूर्या महान्युत स्त्वाम नूतना कृतानि ।

स्तवा वज्रं बाह्वोरुशन्तं स्तवा हरी सूर्यस्य केतू ॥ ६ ॥

स्तव । नु । ते । इन्द्र । पूर्या । महानि । उत । स्त्वाम् । नूतना । कृतानि ।

स्तव । वज्रम् । बाह्वोः । उशन्तम् । स्तव । हरी इति । सूर्यस्य । केतू इति ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १पूर्या पुरातनानि १महानि महान्ति १ते तव कर्माणि १नु क्षिप्रं १स्त्व स्त्वाम ।
 १उत अपि च १नूतना अधुनातनानि १कृतानि कर्माणि १स्त्वाम । १बाह्वोरुशन्तं दीप्यमानं १वज्रं
 १स्त्व स्त्वाम । किंच १सूर्यस्य सुष्ठु प्रेरकस्य सुवीर्यस्य वा सूर्यात्मनो वेन्द्रस्य १केतू प्रज्ञापकौ
 १हरी एतन्नामकावधौ १स्त्व स्त्वाम ॥ ' वृष् स्तुतौ ' । ' तिङां तिङो भवन्ति ' इत्युत्तमबहुवचनस्य
 मध्यमैकवचनादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः ॥

हरी नु ते इन्द्र वाजयन्ता घृतश्रुतं स्वारमस्वार्ष्टाम् ।

वि समना भूमिरप्रथिष्टारंस्त पर्वतश्चित्सरिष्यन् ॥ ७ ॥

हरी इति । नु । ते । इन्द्र । वाजयन्ता । घृतश्रुतम् । स्वारम् । अस्वार्ष्टाम् ।

वि । समना । भूमिः । अप्रथिष्ट । अरंस्त । पर्वतः । चित् । सरिष्यन् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र १वाजयन्ता वेगं कुर्वन्तौ ॥ ' तत्करोति ' इति णिच् ॥ १ते तव १हरी एतन्नामकावधौ
 १घृतश्रुतं घृतस्योदकस्य व्यावयितारं १स्वारं मेघध्वनिं १नु क्षिप्रम् १अस्वार्ष्टाम् ॥ स्वरतिः शब्दकर्मा ।
 पाकं पचतीतिवत् एकधातुः' अनुवादः । लङि रूपम् ॥ १समना समस्थला यद्वा समना सर्वतः १वि
 १अप्रथिष्ट । गर्जनं भुक्त्वा ममोपरि वृष्टिर्भवतीति प्रथिताभूत् । तथा १पर्वतश्चित् मेघोऽपि १सरिष्यन्
 वर्कणार्थमितस्ततो गमिष्यन् १अरंस्त अरमन ॥ रमतेर्लुङि रूपम् ॥

नि पर्वतः साद्यप्रयुच्छन्त्सं मातृभिर्वावशानो अक्रान् ।

दूरे पारे वाणीं वर्धयन्त इन्द्रेषितां धमनिं पप्रथभि ॥ ८ ॥

नि । पर्वतः । सादि । अप्रयुच्छन् । सम् । मातृभिः । वावशानः । अक्रान् ।

दूरे । पारे । वाणीम् । वर्धयन्तः । इन्द्रेषिताम् । धमनिम् । पप्रथन् । नि ॥ ८ ॥

वअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् वर्षणे सावधानः वपर्वतः मेघः वनि वषादि नभसि निषण्ण आसीत् ।
वमातृभिः अग्निर्माध्यमिकाभिर्वाग्भिर्वा वसं ववावशानः सह शब्दं कुर्वाणः वअक्रान् अक्रमीत् । इतस्ततः
संचारमकरोत् ॥ क्रमतेर्लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥ वदूरे वपारे अतिदूरेऽन्तरिक्षे
स्थितां ववाणीं माध्यमिकां वाचं ववर्धयन्तः स्तोत्रैः समृद्धां कुर्वन्तः स्तोतारो मरुतो वा वइन्द्रेषिताम्
इन्द्रेण प्रेरितां वधमनिं शब्दं कुर्वाणां तां वाचं नितरां वपप्रथन् अप्रथयन् ॥

इन्द्रो महां सिन्धुमाशयानं मायाविनं वृत्रमस्फुरभिः ।

अरेजेतां रोदसी भियाने कनिक्रदतो वृष्णो अस्य वज्रात् ॥ ९ ॥

इन्द्रः । महाम् । सिन्धुम् । आशयानम् । मायाविनम् । वृत्रम् । अस्फुरत् । निः ।

अरेजेताम् । रोदसी इति । भियाने इति । कनिक्रदतः । वृष्णः । अस्य । वज्रात् ॥ ९ ॥

बलवान् वइन्द्रो वमहां महान्तं वसिन्धुम् । स्वयन्दत्ते इतस्ततः संचरतीति सिन्धुर्मेघः । तम् वआश-
यानं तमधिष्ठाय शयानं वमायाविनं ववृत्रम् असुरम् । यद्वा सिन्धुरुदकम् । तदधिष्ठाय शयानं वृत्रम् ।
वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं वनिः वअस्फुरत् निरहन् । ववृष्णः वर्षकस्य वअस्य इन्द्रस्य वकनि-
क्रदतः शब्दं कुर्वाणात् ववज्रात् वभियाने भयं प्राप्ते वरोदसी यावावृथिव्या वअरेजेताम् अकम्पेताम् ॥
' दाधर्तिर्दधर्ति ' इत्यादिना कनिक्रदत्शब्दो निपातितः ॥

अरोरवीवृष्णो अस्य वज्रोऽमानुषं यन्मानुषो निजूर्वीत् ।

नि मायिनो दानवस्य माया अपादयत्पिवान्सुतस्य ॥ १० ॥

अरोरवीत् । वृष्णः । अस्य । वज्रः । अमानुषम् । यत् । मानुषः । निजूर्वीत् ।

नि । मायिनः । दानवस्य । मायाः । अपादयत् । पिवान् । सुतस्य ॥ १० ॥

ववृष्णः कामानां वर्षकस्य वअस्य इन्द्रस्य ववज्रः वअरोरवीत् मृतं शब्दमकरोत् । कदेत्यपेक्षा-
यामाह । वयत् यद्वा वअमानुषं मनुष्याणां रहितम् । यद्वा मानुषोऽहं न अवाप्मीत्येवं मम्यमानं तमसुरं
वमानुषः मनुष्याणां हितकारी यद्वा मत्तिमानिन्द्रः वनिजूर्वात् नितरां हिंस्यात् जिघांसतीत्यर्थः ॥ अर्धते-
दिसाकर्मजो वेदि रूपम् ॥ वसुतस्य अग्नितुलं सोमं वपयिषान् पीतवान् वमायिनः मायायिनः

‘दानवस्य । दानुर्नाम वृत्रमाता, ‘दानुः शये’ इत्यादिषु दृष्टत्वात् । तस्याः पुत्रस्य वृत्रस्य ‘मायाः वज्रनानि’^१ ‘नि’^२ ‘अपादयत् न्यपातयत् बबाधेति यावत् ॥ ४ ॥

पिबपिबेदिन्द्र शूर सोमं मन्दन्तु त्वा मन्दिनः सुतासः ।

पृणन्तस्ते कुक्षी वर्धयन्त्वित्था सुतः पौर इन्द्रमाव ॥ ११ ॥

पिबेऽपिब । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मन्दन्तु । त्वा । मन्दिनः । सुतासः ।

पृणन्तः । ते । कुक्षी इति । वर्धयन्तु । इत्था । सुतः । पौरः । इन्द्रम् । आव ॥ ११ ॥

‘शूर बलवान् हे’^३ ‘इन्द्र’^४ ‘पिबपिबेत्’^५ अभिषुतमिमं ‘सोमं पिबैव । आदरायैषा वीप्सा । ‘मन्दिनः मदकराः सुतास्तेऽभिषुताः सोमाः’^६ ‘त्वा’^७ ‘मन्दन्तु’^८ त्वां मादयन्तु ॥ मदि स्तुत्यादिषु । व्यस्ययेन परस्मैपदम् ॥ ते सोमाः’^९ ‘ते तव’^{१०} ‘कुक्षी उदरस्योभी पार्थी’^{११} ‘पृणन्तः पूरयन्तः सन्तस्त्वा’^{१२} ‘वर्धयन्तु ।’^{१३} ‘इत्था अनेन प्रकारेण’^{१४} ‘पौरः उदरपूरकः’^{१५} ‘सुतः अभिषुतः सोमः’^{१६} ‘इन्द्रं त्वाम्’^{१७} ‘आव तर्पयतु ॥ अवते-स्तर्पणार्थस्य’^{१८} ‘लिटि’^{१९} रूपम् ॥

त्वे इन्द्राप्यभूम विप्रा धियं वनेम ऋतया सर्पन्तः ।

अवस्यवो धीमहि प्रशस्ति सद्यस्ते रायो दावने स्याम ॥ १२ ॥

त्वे इति । इन्द्र । अपि । अभूम । विप्राः । धियम् । वनेम । ऋतया । सर्पन्तः ।

अवस्यवः । धीमहि । प्रशस्तिम् । सद्यः । ते । रायः । दावने । स्याम ॥ १२ ॥

हे ‘इन्द्र’^{२०} ‘विप्राः मेधाविनो वयं’^{२१} ‘त्वे त्वयि त्वद्दृष्टे’^{२२} ‘अभूम । अपि सातुनयप्रभे वर्तते । ते तव हृदये किं वर्तामहे इति । ‘ऋतया । ऋतं कर्मफलम् । तत्कामनया’^{२३} ‘मपन्तः त्वां परिचरणाख्येन कर्मणा स्पृशन्तो वयं’^{२४} ‘धियं त्वदुद्देशेन क्रियमाणं कर्म’^{२५} ‘वनेम संभजेमहि ॥ ‘वन षण संभक्ती’^{२६} । आशीर्लिङि ‘लिङ्याशित्यङ्’^{२७} इत्यङ्प्रत्ययः ॥ किंच ‘अवस्यवः त्वतो रक्षणमिच्छन्तः’^{२८} ‘प्रशस्तिम् । शस्तिः शंसनम् । प्रकृष्टं शंसनं’^{२९} स्तोत्रं ‘धीमहि त्वयि निदधीमहि । ततः’^{३०} ‘ते त्वदीयस्य’^{३१} ‘रायः धनस्य’^{३२} ‘दावने दानाय पात्रभूताः’^{३३} ‘सद्यः’^{३४} ‘स्याम इदानीं भवेम ॥

स्याम ते त इन्द्र ये त ऊती अवस्यव ऊर्जं वर्धयन्तः ।

शुष्मिन्तमं यं चाकनाम देवास्ते रयिं रासि वीरवन्तम् ॥ १३ ॥

स्याम । ते । ते । इन्द्र । ये । ते । ऊती । अवस्यवः । ऊर्जम् । वर्धयन्तः ।

शुष्मिन्तमम् । यम् । चाकनाम । देव । अस्मे इति । रयिम् । रासि । वीरवन्तम् ॥ १३ ॥

१. क-ख-ग-ब-झ-ण-न-म-व- वचनानि । २. झ-पिबपिब । ३. ख-ग-ण-त-ब-म-लङि ।
४. ख-ग-ण-प्रकृष्टशंसनम् ; ब-प्रकृष्टशंसनम् । ५. क-ख-म-पात्रभूताः ।

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३उत्था प्रणयनेन ॥ अवतेः प्राप्यर्थस्य किमि रूपम् ॥ ^४ये ^५ते तव ^६अवस्यवः रक्षाकामाः ^७ऊर्जं हृषिर्लक्षणमस्रं ^८वर्धयन्तः भवन्ति ते ^९तव वयं ^{१०}ते ^{११}स्याम एवदधीना भवेम । ^{१२}देव द्योतमान हे इन्द्र ^{१३}शुग्मिन्तमं दानभोगायाहृतया ^{१४}बलवत्तमं यद्वा शत्रूणां शोषयितृत्तमं ^{१५}यं रथिं ^{१६}चाकनाम कामयामहे ॥ कनतेः कान्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि रूपम् ॥ ^{१७}वीरवन्तं पुत्रपीत्रैः सहितं तादृशं ^{१८}रथिं ^{१९}अस्मे अस्मभ्यं ^{२०}रासि देहि ॥

रासि क्षयं रासि मित्रमस्मे रासि शर्धे इन्द्र मारुतं नः ।

सजोषसो ये च मन्दसानाः प्र वायवः पान्त्यग्रणीतिम् ॥ १४ ॥

रासि । क्षयम् । रासि । मित्रम् । अस्मे इति । रासि । शर्धेः । इन्द्र । मारुतम् । नः ।

सजोषसः । ये । च । मन्दसानाः । प्र । वायवः । पान्ति । अग्रणीतिम् ॥ १४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षयो गृहम् । तदस्मभ्यं ^३रासि देहि । तथा ^४मित्रं सखायम् ^५अस्मे अस्मभ्यं ^६रासि ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥ ^७मारुतं मरुतां देवविशां संवन्धि ^८शर्धेः बलं ^९नः अस्मभ्यं ^{१०}रासि । एतेन मरुतामप्यागमनं प्रार्थ्यते । ^{११}ये मरुतः ^{१२}सजोषसः सह प्रीयमानाः ^{१३}मन्दसानाः ^{१४}मोदमानाः ^{१५}वायवः यज्ञं प्रति गन्तारः सन्तः ^{१६}अग्रणीतिम् अग्रे नीयमानं सोमं ^{१७}प्र ^{१८}पान्ति प्रकर्षेण पिबन्ति तेषां शर्धे इति समन्वयः । यद्वा ये च वायवः अग्रे नीयमानं सोमं पिबन्ति तेषां वायूनां बलं रासि ॥ वायवः इति पूजायां बहुवचनम् । वायुर्हि सोमस्याग्रपातेति ॥

व्यन्त्वन्तु येषु मन्दसानस्तृपत्सोमं पाहि द्रव्यदिन्द्र ।

अस्मान्सु पृत्स्वा तरुत्रावर्धयो द्यां बृहद्विरकैः ॥ १५ ॥

व्यन्तु । इत् । नु । येषु । मन्दसानः । तृपत् । सोमम् । पाहि । द्रव्यत् । इन्द्र ।

अस्मान् । सु । पृत्सु । आ । तरुत्र । अवर्धयः । द्याम् । बृहत्सुभिः । अकैः ॥ १५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२येषु तव सहायभूतेषु मरुत्सु ^३मन्दसानः माद्यन् भवसि ते मरुतः ^४नु क्षिप्रं ^५व्यन्तु सोमं भक्षयन्तु । ^६इत् एवार्थे ^७द्रव्यत् ॥ दहतेरिव रूपम् ॥ आत्मानं दहीकुर्वन् त्वं तृपत् तर्पयन्तमिमं ^८सोमं ^९पाहि पिब । ^{१०}तरुत्र शत्रूणां हिंसक हे इन्द्र ^{११}बृहद्विः बलवद्विः अकैः अर्चनीयैर्मरुद्विः सहितस्वम् । ^{१२}आ इति चार्थे । तेन अस्मान् ^{१३}द्यां च ^{१४}सु सुहु ^{१५}पृत्सु पशुपुरोडाशादिभिः ^{१६}अस्मान् अस्मत्पालनेन ^{१७}च दिवम् ^{१८}अवर्धयः । यद्वा येषु सोमेषु मन्दसानो मोदमानो भवसि ते सोमा व्यन्तु त्वां गच्छन्तु । शोषं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

१. ख-ग-तेन; झ१-ण-त-य-न-व-ते तव । २. म-तव ते । ३. ख-ग-व-ण-ग१-दानभागायाहृतया; झ१-दानाय भोगाय वाहृतया; घ-न-दानभागावाहृतया । ४. ख-ग-व-ण-ग१-य-न-मदन्तः; झ१-मन्दसानाः मदन्तः । ५. ख-ग-ण-त-इवार्थे; झ१-वार्थे; य-वार्थे । ६. क-स-पशुपुरोडाशादिभिः; म-पुरोडाशादिभिः । ७. क-व-स-ण१-त-य-न-व-पालनेन; ख-ग-ण-अस्मान् पालनेन; झ१-सोमपानेन; म-पालयते न ।

बृहन्त इक्षु ये ते तरुत्रोक्थेभिर्वा सुन्नमाविवासान् ।

स्तृणानासो बर्हिः पस्त्यावत्तो इदिन्द्र वाजमग्नम् ॥ १६ ॥

बृहन्तः । इत् । नु । ये । ते । तरुत्र । उक्थेभिः । वा । सुन्नम् । आऽविवासान् ।

स्तृणानासः । बर्हिः । पस्त्यऽवत् । त्वाऽऊताः । इत् । इन्द्र । वाजम् । अग्नम् ॥ १६ ॥

‘तरुत्र आपद्गयस्तारक’ हे ‘इन्द्र’ ‘ये’ पुमांसः ‘सुन्नं’ सुखकरं त्वामुक्थैः शस्त्रैः ‘आविवासान्’ परिचरेयुः ॥ विवासेतेर्लेटि अडागमः ॥ ‘ते’ तव पुमांसः ‘नु’ क्षिप्रमविलम्बेन ‘बृहन्तः’ महान्तो भवन्ति । वेति^१ पूरणः । किञ्च ‘बर्हिः’ ‘स्तृणानासः’ वेद्यां बर्हिषाच्छादयन्तो ये त्वां परिचरन्ति ते ‘वत्तो’ ‘इत्’ त्वया रक्षिताः सन्त एव ‘पस्त्यावत्’ गृहसहितं ‘वाजम्’ अश्वम् ‘अग्नम्’ गच्छन्ति ॥

उग्रेष्विभु शूर मन्दसानस्त्रिकद्रुकेषु पाहि सोममिन्द्र ।

प्रदोधुवच्छ्रुषु प्रीणानो याहि हरिभ्यां सुतस्य पीतिम् ॥ १७ ॥

उग्रेषु । इत् । नु । शूर । मन्दसानः । त्रिऽकद्रुकेषु । पाहि । सोमम् । इन्द्र ।

प्रऽदोधुवत् । श्रुषु । प्रीणानः । याहि । हरिभ्याम् । सुतस्य । पीतिम् ॥ १७ ॥

हे ‘शूर’ बलवान् ‘इन्द्र’ ‘उग्रेषु’ उद्ग्रेषु बहुस्तोत्रशस्त्रवत्सु ‘त्रिकद्रुकेषु’ ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नाम-
केष्वभिप्लविकेष्वहःसु ‘मन्दसानः’ हृष्यन् ‘सोमं’ ‘पाहि’ पिब । ततः ‘प्रीणानः’ सोमपानेन प्रीतो
भवन् ‘श्रुषु’ लिप्तं सोमं ‘प्रदोधुवत्’ ॥ ‘भृञ् कम्पने’ । यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम् ॥ पुनःपुनर्धुन्वन्
‘सुतस्य’ अभिपुतस्य ‘पीतिं’ पानमुद्दिश्य ‘हरिभ्यां’ अश्वभ्याम् युक्तः सन् ‘याहि’ गच्छ ॥

धिष्वा शवः शूर येन वृत्रमवाभिनदानुमौर्णवाभम् ।

अपावृणो ज्योतिरार्याय नि सव्यतः सादि दस्युरिन्द्र ॥ १८ ॥

धिष्वा । शवः । शूर । येन । वृत्रम् । अवऽअभिनत् । दानुम् । और्णऽवाभम् ।

अप । अऽवृणोः । ज्योतिः । आर्याय । नि । सव्यतः । सादि । दस्युः । इन्द्र ॥ १८ ॥

‘शूर’ हे ‘इन्द्र’ ‘शवः’ तारुशं बलं ‘धिष्वा’ धारय ॥ दधातेर्लेटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति ऋपो
लुक् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति यास आर्धधातुकरत्वात् इडागमः ॥ ‘येन’ बलेन ‘दानुं’ दानोः^१ पुत्रं
‘वृत्रम्’ ‘और्णवाभम्’ । और्णवाभिः^४ कीटविशेषः और्णवाभः इत्युच्यते । तमिव ‘अवाभिनत्’ विभे-
दिव । बह्वौ और्णः^५ और्णवाभिः । तदामं तत्सदृशमित्यर्थः । ततस्तमोरूपस्य हननात् ‘आर्याय’ कर्मणाम्

१. ख-ण-त-थ-आपद्गिस्तारक; ग-तारक । २. झ-इविति; ३. क-ख-ग-च-झ-ण-द-नोः ।
४. ख-ऊर्णवाभिः; ग-ऊर्णवाभिः; ण-त-थ-कुम्भनाभिः । ५. म-और्णवः ।

अनुष्ठाने जनाय कुत्साय राजर्वये वा ^१ज्योतिः प्रकाशकमादित्यम् ^२अपावृणोः उद्धाटितवानसि । ^३दस्युः कर्मणामुपक्षपयिता स वृत्रः ^४सध्यतः तव सध्यपार्श्वे ^५नि ^६वादि त्वया नितरां सन्नो बाधितो वर्तते ॥

सनेम ये तं ऊतिभिस्तरन्तो विश्वाः स्पृध आर्येण दस्यून् ।

अस्मभ्यं तत्त्वाष्टं विश्वरूपमरन्धयः साख्यस्य त्रिताय ॥ १९ ॥

सनेम । ये । ते । ऊतिभिः । तरन्तः । विश्वाः । स्पृधः । आर्येण । दस्यून् ।

अस्मभ्यम् । तत् । त्वाष्टम् । विश्वरूपम् । अरन्धयः । साख्यस्य । त्रिताय ॥ १९ ॥

^१सनेम तान् पुरुषान् संभजेम ^२ये ^३ते तव ^४ऊतिभिः पालनैः ^५विश्वाः ^६स्पृधः स्पर्धमानाः सर्वा विशाः ^७तरन्तः हिंसन्तः तथा ^८आर्येण आर्यभावेन ^९दस्यून् उपक्षपयितृन् हिंसन्तो भवन्ति । ^{१०}तत् ^{११}अस्मभ्यं वशमानय । किं तत् । तदाह । ^{१२}त्वाष्टं त्वष्टुः सुतं ^{१३}विश्वरूपम् एतन्नामकमसुरम् ^{१४}अरन्धयः ॥ 'रथ्यतिर्वशागमने' ॥ वशमानयः । यद्वा तमसुरमवधीः ॥ 'रथ हिंसासंराद्धयोः' । 'रधिजभोरचि' इति नुम् ॥ इन्द्रस्त्वाष्टमवधीदित्ययमर्थस्तैत्तिरीयके 'विश्वरूपो वै त्वाष्टः' (तै. सं. २. ५. १. १) इत्यत्र महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितः । किंच ^{१५}साख्यस्य सखिभावस्यानुपालनाय ^{१६}त्रिताय महर्षये वशमानयः । यद्वा सनेम ते वयं प्रवृद्धा भवेम ये वयं तव रक्षाभिः स्पर्धमानाः प्रजा दस्यूश्च तरन्तोऽतिक्रामन्तो भवेम ॥ सनेम इति वृद्धार्थः आद्युदात्तः । 'यथा सनेम मित्रावरुणा सनन्तः' (ऋ. सं. ७. ५२. १) इति । सकर्मकश्चेत् मध्योदात्तः । 'सनेम वाजं तव' (ऋ. सं. ८. ६१. ४) इति ॥ तरन्तः । 'तृ प्लवनतरणयोः' । शतरि रूपम् । संज्ञावचनश्चेदन्तोदात्तः । यथा 'तरन्त इव मंहना' (ऋ. सं. ५. ६१. १०) इति ॥

अस्य सुवानस्य मन्दिनस्त्रितस्य न्यर्बुदं वावृधानो अस्तः ।

अवर्तयत्सूर्यो न चक्रं भिनद्वलमिन्द्रो अङ्गिरस्वान् ॥ २० ॥

अस्य । सुवानस्य । मन्दिनः । त्रितस्य । नि । अर्बुदम् । ववृधानः । अस्तरित्यस्तः ।

अवर्तयत् । सूर्यः । न । चक्रम् । भिनत् । वलम् । इन्द्रः । अङ्गिरस्वान् ॥ २० ॥

^१मन्दिनः ^२अस्य मदकरमिमं ^३सुवानस्य सुतवतः ^४त्रितस्य तीर्णतमस्कस्य महर्षेरथं ^५वावृधानः सोमेन वर्धमान इन्द्रः ^६अर्बुदम् । अम्बूनि ददातीत्यर्बुदो मेघः । अनुस्वारस्य रेफश्छान्दसः । यद्वा नामैतत् । अर्बुदाख्यमसुरं ^७नि ^८अस्तः ॥ 'स्तृ हिंसायाम्' इत्यस्य लङ् इति 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुङ् । गुणे कृते इल्ल्यादिना तिलोपः ॥ नितरामवधीन् । 'महान्तं चिद्वर्बुदं नि कमीः पद्मा' (ऋ. सं. १. ५१. ६) इत्यादिषु अर्बुदवधः स्पष्टमुक्तः । किंच ^९अङ्गिरस्वान् अङ्गिरोभिः सहितः ^{१०}इन्द्रः ^{११}अवर्तयत् असुरहननायं वज्रमभ्रामयत् । ^{१२}सूर्यो ^{१३}न । यथा सूर्यः ^{१४}चक्रं भ्रामयति

तद्वत् । यद्वा यस्मादसुराग्निः सूर्यः स्वकीयं रथचक्रं नावर्तयत्^१ । निषेधार्थोऽत्र नकारः । वर्तयितुं नास्त्यक्तत् तं^२ वलं पणीनां प्रभुमसुरं^३ भिनत् वज्रेणाभिनत्^४ । यद्वा द्विचक्रो हि पूर्वं सूर्यस्य रथः । तस्य पृष्ठं चक्रमिन्नेणापहतम् ॥ सूर्य इति 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्येकवचनस्य सुः ॥ सूर्यस्य संबन्धवपहतं तदेकं चक्रमवर्तयत् । रक्षोहननार्थमभ्रामयत् । तेन चक्रेण बलमभिनत् । नश्चार्थे ॥

अहर्गणेषु माध्यंदिनसवनेषु तायमानरूपेषु अच्छावाकस्य अहरहः शस्यसंज्ञकम् 'अभितष्टेव' इति सूक्तम् । 'नूनं सा ते' इत्येषा तस्यान्ते शांसनीया । सूत्रितं च—'नूनं सा त इत्यन्तमुत्तमम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ २१ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ २१ ॥

हे इन्द्र या दक्षिणा । दक्षमुत्साहनं करोतीति दक्षिणा । स्तोतृभ्यो देया^१ ते त्वसंबन्धिनी मघोनी धनवती^२ जरित्रे^३ स्तोत्रे वरं श्रेष्ठमभितमर्थं नूनं प्रति^४ दुहीयत् इदानीं प्रतिदोषि संपादयतीत्यर्थः । तादृशीं दक्षिणां स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं शिक्ष प्रयच्छ । किंच भगः भजनीयस्त्वं माति धक् ॥ दहेदार्थस्य लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्छेर्लुक् ॥ नः अस्मान् अतिक्रम्यान्येभ्यो दक्षिणां मा दाः । प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो दीयतामित्यर्थः । यद्वा नोऽस्माकं कामान् मा धक् मा धाक्षीः अपेक्षितफलदानेन पूरयेत्यर्थः । सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तो वयं विदथे अस्मिन्पत्रे बृहत् प्रभूतं स्तोत्रं वदेम त्वामुद्दिश्य ब्रवाम । अत्र 'सा ते प्रतिदुग्धाम्' इति प्रकृत्य 'वीरो वीरयत्यमित्रान् वेतेर्वा स्याद्व्रतिकर्मणो वीरयतेर्वा' (निरु. १. ७) इत्यन्तं निरुक्तमनुसंधेयम् ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'यो जातः' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तं गार्त्समवं त्रैदुभमैन्द्रम् ॥ संसवे निष्केवल्ये निविद्वानीयस्य पुरस्तात् 'यो जात एव' इति सूक्तं^१ शंसेत् । 'यदि पर्षावान्' इति खण्डे सूत्रितं—'यो जात एवेति निष्केवल्ये' (आश्व. श्रौ. ६. ६) इति । आग्निद्विके तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति निविद्वानीयम् । सूत्रितं च—'तृतीयस्य भव्यमा यो जात एवेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विश्वजिति माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणः स्वसखे प्राकृतात् सूक्तात्पूर्वं 'यो जातः' इति सामसूक्तं शंसेत् । 'विश्वजितोऽग्नि नरः' इति खण्डे सूत्रितं—'सन्ना मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । अग्निद्विकेवल्ये^२ निविद्वानमिदम् । 'इयेनाजिराभ्याम्' इति खण्डे सूत्रितं—'तिष्ठा हरी इति यो

१. ण-य-म-आवर्तयत् । २. ण-य-वज्रेणाभिनत् नास्ति; ख-ग-म-तेन वज्रेणाभिनत् । ३. क-धनवती धनवते; झ-म-व-धनवती सा दक्षिणा धनवती धनवते । ४. क-ख-ग-झ-म-व-सूक्तं शंसेत्; झ१-शंसत्; ण-य-न-शंसेत् । ५. च-झ१-ण१-व-माध्यंदिनः; न-व-माध्यंदिने । ६. क-झ-अग्निनि०; ख-ग-व-व१-अतिषु नि०; झ१-आतिषु नि०; ण-य-न-अतिषु नि०; त-व-अतिषु नि०; म-अतिनि० ।

जात एवेति मध्यंदिनः^१ (आश्व. श्री. ९. ७) इति । महाव्रते निष्केवल्ये ' यो जात एव ' इति सूक्तम् । ' ऊरू ' इति खण्डे सूत्रितं—' वने न वा यो न्यधाधि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान् ' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । अत्रेतिहासो बृहदेवतायामुक्तः—' संयुज्य तपसात्मानमैन्द्रं विभ्रन्महद्वपुः । अदश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥ तमिन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ । धुनिश्च चुमुरिश्चोभी सायुधावभिपेतुः ॥ विदित्वा स तयोर्भौवसृषिः पापं चिकीर्षतोः । यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् '(बृहदे. ४. ६६-६८) ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । पुरा किल इन्द्रावयो वैज्ययज्ञं समाजग्मुः । गृत्समदोऽपि तत्रागत्य सदस्यासीत् । दैत्याश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः । स च गृत्समदो वैज्येन पूजितो यज्ञवाटाभिरगच्छत् । निर्गच्छन्तं तसृषिं दृष्ट्वा अयमेवेन्द्र इति मन्यमानास्तमसुराः परिवव्रुः । नाहमिन्द्रस्तुच्छः किंत्वेवंगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान् प्रत्युवाच ॥ अपरे त्वेवं कथयन्ति । गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं शात्वासुराः परिवव्रुः । स इन्द्रो गृत्समदरूपेण यज्ञवाटाभिर्गत्य स्वर्गं जगाम । ततोऽसुरा इन्द्रो विलम्बित इत्यन्तः प्रविश्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विन्द्रोऽस्मज्जयात् गृत्समदरूपेणास्ते इति तं जगृहुः । स तान् नाहमिन्द्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच । अयमेवाथो महाभारते प्रपञ्चितः ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्यस्य मद्वा स जनास इन्द्रः ॥ १ ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । परिऽअभूषत् ।

यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् । नृम्यस्य । मद्वा । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । ' जनासः जना इे असुराः ' यो ' जात ' एव जायमान एव^२ सन् ' प्रथमः देवानां प्रधानभूतः ' मनस्वान् मनस्विनामग्राण्यः ' देवः द्योतमानः सन् ' क्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा ' देवान् सर्वान् यागदेवान् ' पर्यभूषत् रक्षकत्वेन^३ पर्यगृहीत् ॥ ' भूष अलंकारे ' । भूषादिः लङि रूपम् ॥ यद्वा सर्वानन्यान्देवान्पर्यभूषत् पर्यभवत् अस्यकामत् ॥ अस्मिन्^४ पक्षे भवते-व्यस्येन कसः^५ । ' भ्युक्तः किति ' इति इट्प्रतिषेधः ॥ ' यस्य इन्द्रस्य ' शुष्मात् शरीरात् बलात् ' रोदसी यावापृथिव्यौ ' अभ्यसेताम् अबिभीताम् ॥ ' भ्यस भये ' । अनुदासेत् । ' भ्यस भयवेषनयोः ' (निरु. ३. २१) इति नैरुक्ताः ॥ अभ्यसेतामवेषेतां वा । तथा च मन्त्रान्तरम्—' इमे चित्तव मन्थये वेपेते भियसा मही ' (ऋ. सं. १. ८०. ११) इति । ' नृम्यस्य सेनालक्षणस्य बलस्य ' मद्वा महत्त्वेन युक्तः ' सः ' इन्द्रः नाहमिति ॥ अत्र निरुक्तं—' यो जायमान ' एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षकत्वकामदिति वा यस्य बलात् यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्यस्य मद्वा बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्युपैरुदार्थस्य प्रीतिर्भवत्वात्मानसंयुक्ता ' (निरु. १०. १०) इति ॥

१. च-स१-न१-माध्यंदिनः; थ-म-म-व-माध्यंदिने । २. स१-न-त-व-न-व-एव' नास्ति । ३. क-स-त-व-न-म-व-रक्षत्वेन; स१-रक्षत्वेन । ४. क-म-अस्मिन्पक्षे प्रवृत्तव्यस्येन कसः; न-त-व-अस्मिन्पक्षे प्रसवेन व्यस्येन कसः; न-अस्मिन्पक्षे पवतेर्भ्यस्येन च सः । ५. क-म-व-न-न१-त-व-न-व-जात ।

यः पृथिवीं व्यथमानामदहत् पर्वतान्प्रकुपितान् अरम्णात् ।

यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्रात्स जनासु इन्द्रः ॥ २ ॥

यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अदहत् । यः । पर्वतान् । प्रकुपितान् । अरम्णात् ।

यः । अन्तरिक्षम् । विममम् । वरीयः । यः । द्याम् । अस्तभ्रात् । सः । जनासुः । इन्द्रः ॥ २ ॥

हे जनाः । यः इन्द्रः । व्यथमानां चलन्तीं । पृथिवीम् । अदहत् शर्करादिभिर्दहामकरोत् ॥ ' दह दहि वृद्धौ ' ॥ यः च प्रकुपितान् इतस्ततश्चलितान् पक्षयुक्तान् पर्वतान् अरम्णात् नियमितवान् स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् ॥ अरम्णात् । ' रमु क्रीडायाम् ' । अन्तर्भावितव्यर्थस्य व्यत्ययेन भाप्रत्ययः ॥ यः च वरीयः उत्तमम् अन्तरिक्षं विममे निममे विस्तीर्णं चकारेत्यर्थः । यः च द्यां दिवम् अस्तभ्रात् तस्तम्भं निरुद्धामकरोत् ॥ ' स्तम्भु रोधने ' इति सौत्रो धातुः ॥ यसः एव इन्द्रः नाहमिति ॥

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिन्धून्यो गा उदाजदपधा वलस्य ।

यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान संवृक्समत्सु स जनासु इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः । हत्वा । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । यः । गाः । उदाजत् । अपधा । वलस्य ।

यः । अश्मनोः । अन्तः । अग्निम् । जजान । समवृक् । समत्सु । सः । जनासुः । इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः । अहिं मेघं । हत्वा मेघहननं कृत्वा । सप्त सर्पणशीलाः । सिन्धून् स्यन्दनशीला अपः । अरिणात् प्रेरयत् । यद्वा सप्त गङ्गायमुनाद्या मुल्या नदीररिणात् ॥ ' रीङ् खवणे ' । क्रयादिः ॥ यः च वलस्य वलनामकस्यासुरस्य अपधा तत्कर्तृकाक्षिरोधाक्षिरुद्धाः । गाः । उदाजत् निरगमयत् ॥ अपधा । अपपूर्वाद्घातेः ' आतश्चोपसर्गे ' (पा. सू. ३. ३. १०६) इति भावे अङ्प्रत्ययः । ' सुपां सुलुक् ' इति पञ्चम्या आकारः ॥ यः च अश्मनोः । अश्रुते व्याप्तोत्पन्तरिक्षमित्यश्मा मेघः । अत्यन्तमृदुरूपयोर्मेषयोः । अन्तः मध्ये वैद्युतम् । अग्निं जजान उत्पादयामास । यश्च समत्सु । संभक्षयन्ति योद्धुणामायूषीति समदः संग्रामाः । तेषु संवृक् भवति ॥ वृणक्तेर्हिसार्थस्य क्तिप् रूपम् ॥ यसः इन्द्रः नाहमिति ॥

येनेमा विश्वा ज्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।

श्वन्नीव यो जिगीवां लक्षमाददर्यः पुष्टानि स जनासु इन्द्रः ॥ ४ ॥

येन । इमा । विश्वा । ज्यवना । कृतानि । यः । दासम् । वर्णम् । अधरम् । गुहा । अकृतित्यक्तः ।

श्वन्नीव । यः । जिगीवान् । लक्षम् । आदत् । अर्यः । पुष्टानि । सः । जनासुः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

१. ख-न-च-ज्ञ-ण-ज-त-थ-न-म-व-स्तम्भनिरुद्धामकरोत् । २. ख-ण-थ-न-व-निरुद्धे । ३. च-प्रत्ययणे; अ न-त-थ-न-व-प्रत्यये । ४. ख-ग-म-संवृक् । वृणक्तेर्हिनस्ति शत्रूनि संवृक् ।

येन इन्द्रेण इमा इमानि विश्वा^१ व्यवना नभराणि भुवनानि कृतानि स्थिरीकृतानि ।
 यः च दासं वर्णं शूद्रादिकम् । यद्वा दासमुपक्षपयितारम् । अधरं निरुष्टमसुरं गुहा गुहायां
 गूढस्थाने नरके वा अकः अकार्षीत् ॥ करोतेर्लुकि ' मन्त्रे घस' इत्यादिना ल्लुकि रूपम् ॥ लक्षं
 लक्ष्यं जिगीवान् ॥ ' जि जये ' । कसौ ' सन्लिटोर्जेः ' इति अभ्यासादुत्तरस्य कुर्वम् । दीर्घ-
 छान्दसः ॥ जितवान् । यः अर्थः अरेः ॥ षष्ठ्येकवचने छान्दसो यणादेशः ॥ शत्रोः संबन्धीनि पुष्टानि
 समृद्धानि आदत् आदत्ते । तत्र दृष्टान्तः । श्वमीव । श्वभिर्दृष्टान् हन्तीति श्वमी व्याधः । यथा
 व्याधो जिघृक्षितं^२ मृगं परिगृह्णाति तद्वत् ॥

यं स्मा पुच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुनैषो अस्तीत्येनम् ।

सो अर्यः पुष्टीर्विजइवा मिनाति श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥ ५ ॥

यम् । स्म । पुच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरम् ।

उत । ईम् । आहुः । न । एषः । अस्ति । इति । एनम् ।

सः । अर्यः । पुष्टीः । विजःइव । आ । मिनाति ।

श्रत् । अस्मै । धत्त । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ५ ॥

अपश्यन्तो जनाः घोरं शत्रूणां घातकं यं पुच्छन्ति स्म कुह सेति । स इन्द्रः कुत्र वर्तते
 इति ॥ सेति । ' सोऽचि लोपे चेत्यादपूरणम् ' इति सोर्लोपे गुणः ॥ न कचिदसौ तिष्ठतीति मग्नमाना
 जनाः एनम् इन्द्रम् आहुः एषः इन्द्रः न अस्तीति । तथा च मन्त्रः^३ ' नेन्द्रो अस्तीति नेम उ एव
 आह ' (ऋ. सं. ८. १००. ३) इति । ईम् इति पूरणः । एषः इन्द्रः विजइव । इवशब्द एवार्थः ।
 उद्वेजक एव सन् अर्थः अरेः संबन्धीनि पुष्टीः पोषकाणि गवाश्वादीनि भनानि आ मिनाति सर्वतो
 हिनस्ति ॥ ' मीह् हिंसायाम् ' । ' मीनातेर्निगमे ' इति इस्वः ॥ तस्मात् श्रदस्मै इन्द्राय धत्त ।
 स इन्द्रोऽस्तीति विश्वासमत्र कुरुत । यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न दृश्यते तथापि अस्तीति विश्वासं
 कुरुत । एवं निर्धारणीयमहिमोपेतः^४ एषः इन्द्रः नाहमिति ॥ ॥ ७ ॥

यो रघस्यं चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नार्धमानस्य कीरेः ।

युक्तग्राण्यो योऽविता सुक्षिप्रः सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥ ६ ॥

यः । रघस्यं । चोदिता । यः । कृशस्यं । यः । ब्रह्मणः । नार्धमानस्य । कीरेः ।

युक्तग्राण्यः । यः । अविता । सुक्षिप्रः । सुतसोमस्य । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-न-१-फ-विश्वा विश्वानि, च-विश्वानि । २. ख-ग-च-स-१-अ-१-फ-जिघृक्षन्तम्, न-त-य-न-व-
 जिघृक्षन्तम् । ३. ख-ग-च-स-मन्त्रैः, स-१-त-य-व-मन्त्रे । ४. ख-ग-च-स-१-अ-१-य-न-व-निर्धारण-
 महिमोपेतः ।

‘यो रभस्य ॥ ‘रभ हिंसासंराद्धयोः’ ॥ समृद्धस्य चोदिता धनानां प्रेरयिता भवति ।
 ‘यः’ च ‘कृशस्य च’ वरिष्ठस्य च ‘यः’ च ‘नाधमानस्य ॥ ‘नाष्ट नाष्ट याश्चोपतापैश्वर्याशीःषु’ ॥ याच-
 मानस्य ‘कीरेः ॥ करोतेः कीर्तयतेर्वा ॥ स्तोतुः ‘ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता । ‘यः’ च
 ‘सुशिप्रः शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन् ‘युक्तप्राणः अभिषवार्थमुद्यतप्राणः ‘सुतसोमस्य अभिषुत-
 सोमस्य यजमानस्य ‘अविता रक्षिता भवति ‘सः एव ‘इन्द्रः नाहमिति । ब्रह्मशब्दस्य त्वन्नपरत्वे
 णाद्युदात्तता स्यात् यथा ‘ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम्’ (ऋ. सं. ३. ८. २) इति । अयं त्वन्तो-
 दात्तः पठ्यत इति नास्त्रपरः ॥

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः ।

यः सूर्यं य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अश्वासः । प्रदिशि । यस्य । गावः । यस्य । ग्रामाः । यस्य । विश्वे । रथासः ।

यः । सूर्यम् । यः । उषसम् । जजान । यः । अपाम् । नेता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ७ ॥

‘यस्य सर्वान्तर्यामितया वर्तमानस्य ‘प्रदिशि प्रदेशनेऽनुशासने ‘अश्वासः अश्वा वर्तन्ते । ‘यस्य
 अनुशासने ‘गावः । ‘यस्य अनुशासने ‘ग्रामाः । प्रसन्तेऽत्रेति ग्रामा जनपदाः । ‘यस्य आज्ञायां
 ‘विश्वे सर्वे ‘रथासः रथा वर्तन्ते । ‘यः’ च वृत्रं हत्वा ‘सूर्यं ‘जजान जनयामास । ‘यः’ च ‘उषसम् ।
 तथा मन्त्रः—‘जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः’ (ऋ. सं. ३. ३२. ८) इति । ‘यः’ च मेघभेदनद्वारा
 ‘अपां ‘नेता प्रेरकः ‘सः ‘इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते परेऽवर उभया अमित्राः ।

समानं चिद्रथमातस्थिवांसा नाना हवेते स जनास इन्द्रः ॥ ८ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । संयती इति समुद्यती । विह्वयेते इति विह्वयेते ।

परे । अवरे । उभयाः । अमित्राः ।

समानम् । चित् । रथम् । आतस्थिवांसा ।

नाना । हवेते इति । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ८ ॥

‘यं ‘क्रन्दसी रोदसी शब्दं कुर्वाणे मानुषी दैवी च द्वे सेने वा ‘संयती परस्परं संगच्छन्ती
 यमिन्द्रं ‘विह्वयेते स्वरक्षार्थं विविधमाह्वयतः । ‘परे उत्कृष्टाः ‘अवरे अधमाश्च ‘उभयाः उभयविधाः
 ‘अमित्राः^१ सन्नवः यमाह्वयन्ति^२ । ‘समानम् इन्द्ररथसदृशं ‘रथम् ‘आतस्थिवांसा आस्थिती द्वौ रथिनौ
 तमेवेदं ‘नाना पृथक् पृथक् ‘हवेते आह्वयेते । यद्वा समानमेकरथमारुढाभिमन्त्राग्नी हवेते यज्ञार्थं यज-
 मातैः पृथगाह्वयेते तयोरेकतरः ‘सः ‘इन्द्रः नाहमिति ॥

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । ऋते । विजयन्ते । जनासः । यम् । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।

यः । विश्वस्य । प्रतिमानम् । बभूव । यः । अच्युतच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् ऋते जनासः जनाः न विजयन्ते विजयं न प्राप्नुवन्ति । अतः युध्यमानाः युद्धं कुर्वाणा जनाः अवसे स्वरक्षणाय यम् इन्द्रं हवन्ते आह्वयन्ति । यः च विश्वस्य सर्वस्य जगतः प्रतिमानं प्रतिनिधिः बभूव । यः च अच्युतच्युत् अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनां व्यावयिता सः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः शश्वतो महेनो दधानानमन्यमानाञ्छवीं जघान ।

यः शर्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः ॥ १० ॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शवीं । जघान् ।

यः । शर्धते । न । अनुददाति । शृध्याम् । यः । दस्योः । हन्ता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १० ॥

यः महि महत् एनः पापं दधानान् शश्वतः बहून् अमन्यमानान् आत्मानमजानत इन्द्रमपूजयतो वा जनान् शवां । शृणाति शत्रून्नेनेति शस्त्रवज्रः । तेनायुधेन जघान ॥ हन्तेर्लिटि रूपम् ॥ यः च शर्धते उत्साहं कुर्वते अनात्मज्ञाय जनाय शृध्याम् उत्साहनीयं कर्म नानुददाति न प्रयच्छति ॥ अनुपूर्वात् 'दुदाब् दाने' जौहोत्यादिकः । 'अभ्यस्तानामादिः' इति 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । यः च दस्योः उपक्षपयितुः शत्रोः हन्ता घातकः सः इन्द्रः इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरघन्वविन्दत् ।

ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् । चत्वारिंश्याम् । शरदि । अनुऽअविन्दत् ।

ओजायमानम् । यः । अहिम् । जघान् । दानुम् । शयानम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः पर्वतेषु क्षियन्तम् इन्द्रमिया बहून् संवत्सरान् प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं शम्बरम् एतन्नामकं मायाविन्मसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्सरे अभ्यविन्दत् अभ्यध्वालयत । लब्ध्वा च यः ओजायमानम् ॥ 'कर्तुः क्वद् सङ्कोपश्च', 'ओजसोऽप्सरसो निवस' (पा. सू. ३. १. ११. २) इति सकारलोपः ॥ वक्ष्यामस्मिन् अहिम् आहन्तारं दानुं शयानं शयानं शम्बरमसुरं जघान इत्येवम् सः इन्द्रः ग्राहमिति ॥

यः सप्तरश्मिर्बृषभस्तुविष्मानवासृजत्सर्तवे सप्त सिन्धून् ।

यो रौहिणमस्फुरद्बज्रबाहुर्धामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्तऽरश्मिः । वृषभः । तुविष्मान् । अवऽअसृजत् । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ।

यः । रौहिणम् । अस्फुरत् । वज्रऽबाहुः । धाम् । आऽरोहन्तम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्तऽरश्मिः सप्तसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयः^१ ' वराहवः स्वतपसो विद्युन्महसो धूपयः श्वापयो गृहमेधाश्चेत्येते ये चेमेऽशिमिविद्विषः पर्जन्याः सप्त पृथिवीमभिवर्षन्ति वृष्टिभिः ' (तै. आ. १. ९. ४-५) इति तैत्तिरीयारण्यके ह्याज्ज्ञाताः । वृषभः वर्धकः वृषिष्मान् वृद्धिमान् बलवान् वा सप्त सर्पणस्वभावान् सिन्धून् अपः^२ सर्तवे सरणाय अवसृजत् अवसृष्टवान् । यद्वा गङ्गाद्याः सप्त मुख्या नदीरसृजत् । यः च वज्रबाहुः सन् यथा दिवम् आरोहन्तं रौहिणम् असुरम् अस्फुरत् जघान ॥ ' स्फुर स्फुरणे ' । तुदादिः ॥

धावा चिदसौ पृथिवी नमेते शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयन्ते ।

यः सोमपा निचितो वज्रबाहुर्यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥ १३ ॥

धावा । चित् । असौ । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् । चित् । अस्य । पर्वताः । भयन्ते ।

यः । सोमपाः । निऽचितः । वज्रऽबाहुः । यः । वज्रऽहस्तः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १३ ॥

असौ इन्द्राय धावा पृथिवी ॥ इतरेतरापेक्षया द्विवचनं ' प्र मित्रयोर्वरुणयोः ' (ऋ. सं. ७. १६. १) इतिवत् ॥ नमेते स्वयमेव प्रक्षीभवतः ॥ ' णसु प्रह्वये ' । कर्मकर्तरि ' न दुहस्नुनमां यकृषिणी ' इति यकः प्रतिषेधः ॥ चित् अपि च अस्य इन्द्रस्य शुष्मात् बलात् पर्वताः भयन्ते बिभ्यन्ति । यः सोमपाः सोमस्य पाता निचितः सर्वैः । यद्वा अन्येभ्योऽपि देवेभ्यो दृढाङ्गः । वज्रबाहुः वज्रसहबाहुः । यः च वज्रहस्तः वज्रयुक्तः सः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः सुन्वन्तमवति यः पचन्तं यः शंसन्तं यः शशमानमूती ।

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः । सुन्वन्तम् । अवति । यः । पचन्तम् । यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती ।

यस्य । ब्रह्म । वर्धनम् । यस्य । सोमः । यस्य । इदम् । राधः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः सुन्वन्तं सोमाभिष्वं कुर्वन्तं यजमानम् अवति रक्षति । यः च पुरोडासादीनि हवींषि पचन्तं यः च ऊती ऊतये ॥ ' सुपां सुलुक् ' इति चतुर्धाः पूर्वसर्गदीर्घः । स्वरज्ञात्वा सप्तानि

वृक्षसन्तं वयः च वृक्षशमानम् अवति स्तोत्रं कुर्वणं रक्षति । वृक्ष परिकृतं स्तोत्रं वयस्य
वर्धनं वृद्धिकरं भवति । तथा वयस्य सोमः वृद्धिहेतुर्भवति । वयस्य च इदम् अस्मदीयं वराधः
पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति । वसः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः सुन्वते पचते दुध आ चिद्वाजं दर्दपि स किलासि सत्यः ।

वयं ते इन्द्र विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १५ ॥

यः । सुन्वते । पचते । दुधः । आ । चित् । वाजम् । दर्दपि । सः । किल । असि । सत्यः ।

वयम् । ते । इन्द्र । विश्वह । प्रियासः । सुवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ १५ ॥

इदानीमृषिः साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति ब्रूते । हे इन्द्र वयः दुधः दुर्धरः सन् सुन्वते सोमाभिष्वं
कुर्वते पुरोडाशादिहवींषि पचते यजमानाय वाजम् अन्नं बलं वा आ दर्दपि भृशं प्रापयसि वसः
तादृशस्वं सत्यः यथार्थभूतः असि न पुनर्नास्तीति बुद्धियोगोऽसि । किल इति प्रसिद्धौ । ते
तव प्रियासः सुवीरासः कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तः वयं विश्वह सर्वेऽप्यहः सु विदथं स्तोत्रम्
आ वदेम ब्रूयाम ॥ १५ ॥

‘ऋतुर्जनित्री’ इति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गार्ग्यसमदम् । ‘ऋतुः सप्तोनाम्या त्रिष्टुप्’ इत्यनु-
क्रमणिका । ‘अस्मभ्यं तद्वसो’ इति त्रयोदशी त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्स्यः । इन्द्रो
देवता । उक्थ्ये तृतीयसवने अच्छावाकशब्देऽस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं च-‘ऋतुर्जनित्री नू
मर्तो भवा मित्रः’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । दशरात्रे पष्ठेऽह्न्यपि तृतीयसवने अच्छावाकशब्दे
एतत्सूक्तम् । ‘ऋतुर्जनित्रीति नित्यान्यैकाहिकानि’ (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति सूत्रितम् ॥

ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परि मक्षु जात आविशद्यासु वर्धते ।

तदाहना अभवत्पिप्युषी पर्योऽंशोः पीयूषं प्रथमं तदुक्थ्यम् ॥ १ ॥

ऋतुः । जानित्री । तस्याः । अपः । परि । मक्षु । जातः । आ । आविशत् । यासु । वर्धते ।

तत् । आहनाः । अभवत् । पिप्युषी । पर्यः । अंशोः । पीयूषम् । प्रथमम् । तत् । उक्थ्यम् ॥ १ ॥

वृत्तः वर्षाख्यः कालः जनित्री सोमस्य जनयित्री जननी भवति । तस्याः परि तस्या
जनन्याः सकाशात् जातः सोमः अपः उदकानि मक्षु क्षीघ्रम् आविशत् । यासु अप्सु सोमः
वर्धते ता अविशदित्यन्वयः । तस्मादप्सु प्रविष्टत्वात् सोमः आहनाः आहन्तव्योऽभिपोतव्यो भवति ।
आहनाः इति सकारान्तमिदं पदम् । तथा च मन्त्रवर्णः-‘ये ते मदा आहनसो विहायसः’ (ऋ.
सं. ९. ७५. ५) इति । या च अंशुरा सोमलता पयः सारभूतं पिप्युषी वर्धयन्ती अभवत् ॥
प्रायतेर्लिटि क्ली ‘लिङ्गबोधश्च’ इति पीभावः । वसोः संप्रसारणम् । ‘उगितश्च’ इति क्लीप् ॥
अंशोः तस्याः सोमलतायाः पीयूषं रसभूतं पयः उक्थ्यं प्रज्ञस्यं हविरिन्द्रस्य भवति ॥

स॒ध्री॒मा य॑न्ति॒ परि॒ बिभ्र॑तीः॒ प॒र्यो वि॒श्वप्स॑न्याय॒ प्र भ॑रन्त॒ भोज॑नम् ।

स॒मा॒नो अ॒ध्वा प्र॒वता॑मनु॒ष्यदे॒ यस्ता॑कृ॒णोः प्रथ॑मं सा॒स्यु॒क्थ्यः ॥ २ ॥

स॒ध्री । ई॒म् । आ । य॒न्ति॒ । परि॑ । बिभ्र॑तीः । प॒र्यः । वि॒श्वऽप्स॑न्याय । प्र । भ॒रन्त॒ । भोज॑नम् ।

स॒मा॒नः । अ॒ध्वा । प्र॒वता॑म् । अ॒नु॒ऽस्य॑दे । यः । ता । अ॒कृ॒णोः । प्रथ॑मम् । सः । अ॒सि । उ॒क्थ्यः ॥ २ ॥

स॒ध्री । अ॒ध्वते॑र्लुक् छान्दसः । ‘सहस्य सध्रिः’ इति सध्यादेशोऽन्तोदात्तत्वेन निपातितः । स॒ध्रीची॒नाः प॒र्यः उ॒दकं॑ प॒रि परि॑तः वि॒भ्रतीः॒ बिभ्रा॑णाः ई॒म् ए॒ता नद्यः॑ आ प॒र्यन्ति॑ सर्वतो गच्छन्ति । ता नद्यः वि॒श्वप्स॑न्याय वि॒श्वासा॑मपाम् आश्रयभूताय॑ समुद्राय॒ भोज॑नम् । भुज्यते इति भोजनं प॒र्यः । प्र भ॑रन्त प्रकर्षेण संपादयन्ति । कुत एतत् तदाह । प्र॒वता॑ं प्रवणवतां निम्नगानां प॒र्यसा॑म् अनु॒ष्यदे ॥ ‘कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वनः’ इति केन्प्रत्ययः ॥ अनु॒ष्यन्दी॒यः अ॒ध्वा मार्गः॑ स॒मा॒नः ए॒को हि । यस्ता॑ तानि सोमोत्पादननदीप्रवर्तनादीनि कर्माणि प्रथमं पूर्वम् अ॒कृ॒णोः अ॒करोः । सः ता॒दृक्महि॑मोपेतस्त्वम् उ॒क्थ्यः अ॒सि सर्वैः॑ प्रशस्यो भवसि ॥

अ॒न्वे॒को व॑दति॒ यद्दा॑ति॒ तद्रू॒पा मि॑नन्त॒दपा॒ एक॑ ई॒यते ।

वि॒श्वा ए॒कस्य॑ वि॒नुद॑स्ति॒तिक्ष॑ते॒ यस्ता॑कृ॒णोः प्रथ॑मं सा॒स्यु॒क्थ्यः ॥ ३ ॥

अ॒नु । ए॒कः । व॑दति । यत् । द॒दाति॑ । तत् । रू॒पा । मि॑नन् । तत्॒ऽअ॒पाः । ए॒कः । ई॒यते॑ ।

वि॒श्वाः । ए॒कस्य॑ । वि॒ऽनु॒दः । ति॒तिक्ष॑ते । यः । ता । अ॒कृ॒णोः । प्रथ॑मम् । सः । अ॒सि । उ॒क्थ्यः ॥ ३ ॥

यजमानः यत् हविः देवेभ्यः ददाति तत् एकः होता अनु वदति । याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां देवताः स्मारयति । एकः अध्वर्युः रूपा पश्वादीनां रूपाणि मिनन् हिंसन् तदपाः तत् विशासनात्म्यम् अपः कर्म यस्य तादृशः सन् ईयते देवयजने सर्वत्र गच्छति । एकस्य अध्वर्योः विश्वाः विनुदः सर्वाणि तत्कर्तृकाणि विक्षेपणरूपाणि कर्मवैगुण्यानि तितिक्षते । तद्योग्यप्रायश्चित्तकरणेन ब्रह्मा सहते ॥ गुतिजिह्वयः सन् क्षमायामिष्यते ॥ तानि हविप्रदानादीनि कर्माणि यः स्वम् अकृणोः अकारयः सः स्वम् उक्थ्यः असि ॥

प्र॒जा॒म्यः पु॒ष्टिं वि॒भज॑न्त आ॒सते॒ र॒यि॒मिव॑ पु॒ष्टं प्र॒भ॒वन्त॑मा॒यते॑ ।

अ॒सि॒न्व॒न्द॒ष्टैः पि॒तुर॑सि॒ भोज॑नं॒ यस्ता॑कृ॒णोः प्रथ॑मं सा॒स्यु॒क्थ्यः ॥ ४ ॥

प्र॒ऽजा॒म्यः । पु॒ष्टिम् । वि॒ऽभ॒ज॑न्तः । आ॒स॒ते । र॒यि॒म् । पु॒ष्टम् । प्र॒ऽभ॒व॑न्तम् । आ॒ऽय॒ते ।

अ॒सि॒न्व॒न् । द॒ष्टैः । पि॒तुः । अ॒सि॒ । भोज॑नम् ।

यः । ता । अ॒कृ॒णोः । प्रथ॑मम् । सः । अ॒सि॒ । उ॒क्थ्यः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र 'पुष्टिं त्वया दत्तं पोषकं धनं स्वकीयाभ्यः' 'प्रजाभ्यः' 'विभजन्तः' 'अस्यैतावदस्यै-
तावदिति' विभागं कुर्वन्तो गृहमेधिनः 'आसते स्वस्वगृहेषु निवसन्ति । तत्र दृष्टान्तः । 'आयते गृहं
प्रत्यागच्छतेऽतियये' 'पृष्ठं धारकं' 'प्रभवन्तं बहुभरणसमर्थं' 'रयिं धनं यथा विभज्य प्रयच्छन्ति तद्वत् ।
'असिन्वन्' 'सेतुबन्धादिकं कर्म कुर्वन् लोकः' 'पितुः पालयिष्या दिवः सकाशादागतं' 'भोजनम् उदकं
तत्कार्या ओषधीः' 'दंष्ट्रैः दन्तैः' 'अस्ति भक्षयति । यद्वा असिन्वन् अग्न्याप्रियमाणोऽग्निः पितुः पालकस्य
यनमानस्य संबन्धि भोजनं हविलक्षणमग्नं दंष्ट्रैर्वन्तरूपैर्ज्वलैरिति । 'यस्ताकृणोः इत्यादि सिद्धम्' ॥

अधाकृणोः पृथिवीं संदृशे दिवे यो धौतीनामहिहभारिणक्पथः ।

तं त्वा स्तोमैभिरुदभिर्न वाजिनं देवं देवा अजनन्त्सास्युकथ्यः ॥ ५ ॥

अर्ध । अकृणोः । पृथिवीम् । समऽदृशे । दिवे । यः । धौतीनाम् । अहिऽहन् । अरिणक् । पथः ।
तम् । त्वा । स्तोमैभिः । उदभिः । न । वाजिनम् ।

देवम् । देवाः । अजनन् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र 'अध अपि च त्वं' 'दिवे द्योतमानाय सूर्याय' 'पृथिवीं चलित्वां सतीं' 'दृढीकृत्य' 'संहो
संदर्शनीयाम्' 'अकृणोः अकरोः' ॥ 'दशे विरुधे च' इति केप्रत्ययान्तत्वेन निपातितः ॥ 'यः च त्वं
' 'धौतीनां चलन्तीनां नदीनां' 'पथः मार्गान्' 'अरिणक् व्यरेचयः' १ । गन्तुं योग्यान्करोरित्यर्थः ॥ 'रिचिर्
विरेचने' । लङ् सिप् । तस्य हल्ङ्यादिना लोपः ॥ 'अहिहन् अहेर्वृत्रस्य मेघस्य वा हन्तर्हे इन्द्र
' 'देवाः स्तोतारः' 'तं तादृशं' 'देवं त्वां' 'स्तोमैभिः स्तोत्रैः' 'अजनन् अवर्धयन् । तत्र दृष्टान्तः । 'उदभिर्न
' 'वाजिनम् । यथा वाजिनमश्वमुदभिरुदकैर्वर्धयन्ति तद्वत् ॥ 'पद्मोमास्' इत्यादिना उदकस्य
उदन्भावः ॥ शेषं सिद्धम् ॥ ॥ १० ॥

यो भोजनं च दयसे च वर्धनमार्द्रादा शुष्कं मधुमदुदोहिथ ।

सः शैवधिं नि दधिषे विवस्वति विश्वस्यैक ईशिषे सास्युकथ्यः ॥ ६ ॥

यः । भोजनम् । च । दयसे । च । वर्धनम् । आर्द्रात् । आ । शुष्कम् । मधुमत् । दुदोहिथ ।

सः । शैवधिम् । नि । दधिषे । विवस्वति । विश्वस्य । एकः । ईशिषे । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र 'यः त्वं' 'भोजनम् । भुज्यते इति भोजनमन्नादि । 'च' 'दयसे यजमानेभ्यः प्रयच्छसि ॥
' 'दय दानगतिरक्षणहिंसाग्रहणेषु' । आत्मनेपदी ॥ किंच 'वर्धनं वृद्धिकरं धनं बलं वा दयसे । तथा
' 'आर्द्रात् काष्ठात्' 'शुष्कम् अन्नाद् व्रीक्षादिकं' 'मधुमत् मधुररसोपेतं' 'दुदोहिथ दुग्धवानसि ॥ दुदोहिटि
कादिनिबमादिहागमः ॥ 'सः तादृशस्त्वं' 'विवस्वति ते परिचरणं कुर्वाणे यजमाने' 'शैवधिं
धनसदनं' 'नि' 'दधिषे निदधासि । किं बहुना । 'विश्वस्य सर्वस्य जगतः' 'एकः अद्वितीय एव सन्
' 'ईशिषे स्वामी भवसि ॥ 'ईश ऐश्वर्ये' । 'ईशः से' इतीडागमः ॥ 'सः इत्यादि सिद्धम् ॥

१. स-ग-ज्ञ-ग-त-न-व-अस्यैतावदिति । २. क-ज्ञ-म-प्रसिद्धम् । ३. स-ग-व-अरेचयः । ४. स-काष्ठात् ।
५. क-ज्ञ-न-व-म-मधुररसोपेतम् ।

यः पुष्पिणींश्च प्रस्वश्च धर्मणाधि दाने व्यवनीरधारयः ।

यश्चासमा अजनो दिद्युतो दिव उरुर्वान् अभितः सास्युक्थ्यः ॥ ७ ॥

यः । पुष्पिणीः । च । प्रस्वः । च । धर्मणा । अधि । दाने । वि । अवनीः । अधारयः ।

यः । च । असमाः । अजनः । दिद्युतः । दिवः ।

उरुः । ऊर्वान् । अभितः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वयः त्वं पुष्पिणीः पुष्पवतीः च प्रस्वः प्रसूताः प्रसूयमाना वा अवनीः अवित्री-
रोपधीः वदाने अधि ॥ उपलूयन्ते सस्यान्यत्रेति दानं क्षेत्रम् । अधिकरणे ल्युट् ॥ तस्मिन् क्षेत्रे
धर्मणा सकललक्षणेन कर्मणा वि अधारयः न्यदधाः । वयः च त्वं दिवः द्योतमानस्य सूर्यस्य
असमाः विषमा नानाप्रकाराः दिद्युतः दीप्तिः अजनः अजनयः । यद्वा दिवो नक्षत्राणि ॥ जनेर्लङि
व्यत्ययेन शप् ॥ यः च उरुः महांस्त्वम् अभितः सर्वतः ऊर्वान् महतः प्राणिनिकायान्
पर्वतान् वा अजनयः ॥ शिष्टं स्पष्टम् ॥

यो नार्मिरं सहवसुं निहन्तवे पृक्षाय च दासवेशाय चार्वहः ।

ऊर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमुतैवाद्य पुरुकृत्सास्युक्थ्यः ॥ ८ ॥

यः । नार्मिरम् । सहवसुम् । निहन्तवे । पृक्षाय । च । दासवेशाय । च । अर्वहः ।

ऊर्जयन्त्याः । अपरिविष्टम् । आस्यम् ।

उत । एव । अद्य । पुरुकृत् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ८ ॥

पुरुकृत् पुरुणां कर्मणां कर्तः हे इन्द्र वयः त्वं नार्मिरम् । नन् मनुष्यान्मारयतीति नृमरः
कश्चिदसुरः । तस्यापत्यं नार्मरः । तं सहवसुम् । वसुना सह वर्तत इति सहवसुः । असुरनामैतत् ।
एतन्नामकमसुरं निहन्तवे ॥ हन्तेस्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । 'तादौ च निति' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥
निहन्तुम् ऊर्जयन्त्याः बलवत्या वज्रधारायाः अपरिविष्टं मलादिभिरव्याप्तम् आस्यम् अद्य एव
अर्वहः तमसुरं प्रापयः । यद्वा ऊर्जयन्त्याः पिशाचिकाया आस्यं प्रापयः । किमर्थम् । पृक्षाय
तव हविलक्षणाञ्जलाभाय । दासवेशाय दासानां दस्यूनां वेशाय विनाशाय च । यद्वा अस्माक-
मञ्जलाभाय दस्युविनाशाय च ॥

शतं वा यस्य दश साकमाद्य एकस्य श्रुष्टौ यद् चोदमाविथ ।

अरज्जौ दस्युन्तसमृन्भूतये सुप्राव्यो अभवः सास्युक्थ्यः ॥ ९ ॥

शतम् । वा । यस्य । दश । साकम् । आ । अद्यः । एकस्य । श्रुष्टौ । यत् । ह । चोदम् । आविथ ।

अरज्जौ । दस्यून् । सम् । उन् । दभीतये । सुप्राव्यः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१एकस्य एकाकिनः श्रेष्ठस्य वा ^२यस्य ते ^३श्रुष्टौ सुखनिमित्ते तदर्थं ^४शतं ^५दश दश शतानि हरयो बाहूनार्थं भवन्ति । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ’ (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति । अपि च यश्च ^६आ ^७अद्यः सर्वेषां सर्वत उपजीव्यः । ‘ न तस्येशे यं नाद्याद्यद्वैतं नाद्युः ’ इति हि श्रुतिः । ^८यद् यश्च त्वं ^९बोदं स्तोत्राणां ^{१०}प्रेरकं यजमानम् ^{११}आविद्य रक्षितवानसि । किंच यस्त्वम् ^{१२}अरज्जौ रज्जुवर्जिते बन्धनागारे ^{१३}दस्यून् उपक्षपयितून् ^{१४}दमीतये । दमीतिर्नाम कश्चिद्विधिः । तदर्थं ^{१५}समुनर् हिंसितवानसि ॥ उभतेः ^{१६}हिंसाकर्मणो लङि व्यत्ययेन भम् । हल्लणादिना सिपो लोपः । अहभावश्छान्दसः ॥ किंच ^{१७}सुप्राभ्यः सुखेन सर्वैरुपसर्पणीयः ^{१८}अभवः । शिष्टं सिद्धम् ॥

विश्वेदनु रोधना अस्य पौंस्यं ददुरस्मै दधिरे कृत्नवे धनम् ।

षष्ठस्तन्ना विष्टिरः पञ्च संदशः परि परो अभवः सास्युकथ्यः ॥ १० ॥

विश्वा । इत् । अनु । रोधनाः । अस्य । पौंस्यम् । ददुः । अस्मै । दधिरे । कृत्नवे । धनम् ।

षट् । अस्तन्नाः । विष्टिरः । पञ्च । समुदशः ।

परि । परः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ १० ॥

^१विश्वेत् ॥ ‘ सुपां सुलुक् ’ इति जस आकारः ॥ सर्वा एव ^२रोधनाः रोधस्वत्यो नद्यः ^३अस्य इन्द्रस्य ^४पौंस्यम् । पुंसो भावः पौंस्यम् । वीर्यमिति यावत् । ^५अनु तद्वीर्यमनु वर्तन्ते । ^६अस्मै इन्द्राय ^७ददुः हविलैश्च गमनं यजमानाः प्रयच्छन्ति । किंच ^८कृत्नवे कर्मणां कर्त्रे इन्द्राय ^९धनं ^{१०}दधिरे सर्वे जना धारयन्ति । तथा च मन्त्रः—‘ इन्द्राय द्याव ओषधीस्तापो रथि रक्षन्ति जीरयो वनानि ’ (ऋ. सं. ३. ५१. ५) इति । ^{११}विष्टिरः विस्तीर्णः ^{१२}षट् षट्संख्याका उर्वीः । ताश्च द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चैषधय इत्येवंरूपाः । ताः ^{१३}अस्तन्नाः नियमितवानसि । ^{१४}संदशः । सम्यक् पश्यन्तीति संदशो जनाः । ^{१५}पञ्च संदशः पञ्च जनान् ^{१६}परि सर्वतः ^{१७}परः पारयिता पालयिता वा ^{१८}अभवः भवामि । गतमन्यत् ॥ ॥ ११ ॥

सुप्रवाचनं तव वीर वीर्यं यदेकेन क्रतुना विन्दसे वसु ।

जातूष्टिरस्य प्र वयः सहस्वतो या चकर्थ सेन्द्र विश्वास्युकथ्यः ॥ ११ ॥

सुप्रवाचनम् । तव । वीर । वीर्यम् । यत् । एकेन । क्रतुना । विन्दसे । वसु ।

जातूष्टिरस्य । प्र । वयः । सहस्वतः । या । चकर्थ । सः । इन्द्र । विश्वा । असि । उक्थ्यः ॥ ११ ॥

^१वीर बलवान् हे इन्द्र ^२तव ^३वीर्यं सामर्थ्यं ^४सुप्रवाचनं सुदु प्रवचनीयम् । सर्वैः स्तुत-नीयमित्यर्थः । किं तत् । ^५एकेन ^६क्रतुना कर्मणा ^७वसु ^८विन्दसे सद्गुणां धनं कर्मसे ॥ ‘ विदु लाभे ’ ।

मुदाधिः स्वरितेत् ॥ यद्वा तदीयं धनं स्तोतृन् प्रापयसीति यत् तत्प्रशस्त्यभिप्यर्थः । ^१सहस्वतः बलवतः ^२जातृष्टिरस्य । एतन्नामकः कश्चित् । तस्य ^३वयः अन्नं ^४प्र अद् । यद्वा जातृष्टिरस्य । जातु कदाचित् सर्वदा स्थिरस्य सहस्वतः बलवतो यज्ञादेः कर्मणः संबन्धि वयः हविर्लक्षणमन्नं प्र विन्दसे इति समन्वयः । ^५या यानीमान्यन्यानि ^६विश्वा सर्वाणि कर्माणि ^७चकर्थं कृतवानसि । ^८सः तादृशस्वम् ^९उक्थ्यः सर्वैः प्रशंसनीयो भवसि ॥

अरमयः सरपसस्तराय कं तुर्वीतये च वय्याय च सुतिम् ।

नीचा सन्तमुदनयः परावृजं प्रान्धं श्रोणं श्रवयन्त्सास्युक्थ्यः ॥ १२ ॥

अरमयः । सरऽअपसः । तराय । कम् । तुर्वीतये । च । वय्याय । च । सुतिम् ।

नीचा । सन्तम् । उत् । अनयः । पराऽवृजम् ।

प्र । अन्धम् । श्रोणम् । श्रवयन् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ^१सरपसः । सरणमपः कर्म यासां ताः सरपसः ॥ शकन्धादित्वात् पररूपत्वम् ॥ ता अपः ^२कं सुखेन ^३तराय तरणाय ^४अरमयः अक्रीडयः । किंच । ^५तुर्वीतये । तुर्वीतिनाम कश्चिद्राजपिः । तस्मै ^६वय्याय ^७च । वय्यो नाम कश्चित् तस्मै । ताभ्यां ^८सुतिं सरणं प्रथयरमयः । तौ हि जल-पूर्णा महानदीं दृष्ट्वा तरोनुमसमर्थावास्ताम् । तौ च त्वया तारितौ । ^९परावृजम् । परितः पापानि वृणक्ति बहतीति परावृक् कश्चिदपिः । तमप्सु मग्नं तथा ^{१०}नीचा नीचं ^{११}सन्तम् ^{१२}उदनयः आपद्भयः ^{१३}ऊर्ध्वं नीतवानसि । किंच ^{१४}अन्धं मन्तं ^{१५}श्रोणं पङ्क्तुं सन्तं चक्षुर्दानादपङ्क्तुकरणाच्चोदनयः । किं कुर्वन् । प्रकर्षेण ^{१६}श्रवयन् । आत्मानं कीर्तिमन्तं कुर्वन् । उदनयः इति समन्वयः । ^{१७}सः इत्यादि सिद्धम् ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यम् ।

इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु द्यून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यम् ।

इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १३ ॥

^१वसो सर्वस्य वासक वसुमन्वा हे ^२इन्द्र स्तोतृभ्यः ^३अस्मभ्यं ^४तत् ^५राधः धनं ^६दानाय । उपलक्षणमेतत् । भोगाय च ^७समर्थयस्व देहि । अस्मान् संगमयेत्यर्थः ॥ ‘अर्थं याचने’ चुरादिरव्युत् आरमेनेपदी ॥ ^८ते तव तत् ^९बहु प्रभूतं ^{१०}वसव्यम् ॥ वस्वेष वसव्यम् । वस्वादिवात् स्वार्थिको यत् ॥ तादृशं प्रभूतं धनमस्ति खलु । ^{११}चित्रं चायमीयं ^{१२}यत् धनम् ^{१३}अनु ^{१४}द्यून् अन्वहम् ॥ ‘काला-प्वनोः’ इति द्वितीया ॥ ^{१५}श्रवस्याः भोग्यमिच्छेः ॥ अन्तर्णीतण्यर्थत्वात् ^{१६}अकर्मकत्वम् । यथा रोदिति । स्तब्धम् । हे इन्द्र कर्मणी उद्देश्यकर्म च विधेयकर्म च । विधेयकर्मन्तर्भूतम् । उद्देश्यकर्मणा सकर्मको

१. ख-अद्भ्यः; न-आद्भ्यः; स-अपेद्भ्यः; ण-आभ्यः । २. क-प्र प्रकर्षेण; म-प्र प्रव(क)र्षेण ।

३. ख-अन्तर्भावितण्यर्थत्वात्; फ-अन्तर्भावितण्यर्थात्, म-अन्तरण्यर्थत्वात् ।

भविष्यति । यथा माणवकं पुत्रीयति (पा. सू. ३.१.८.२) इति भाष्ये उदाहृतम् । अथःशब्दाच्छब्दसि परेच्छायां क्यच् । तदन्तस्य लेट्याडागमे रूपम् । ^१सुवीराः कस्याणपुत्रपौत्राः सन्तो बवं ^२विद्ये अस्मिन्ने ^३बृहत् प्रभूतं शस्त्रादिकं वाक्यं ^४वदेम ॥ ॥ १२ ॥

‘अध्वर्यवो भरत’ इति द्वादशार्चं तृतीयं सूक्तं गार्ग्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अध्वर्यवो द्वादश’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः शस्त्रयाज्या ‘अध्वर्यवः’ इत्येषा । ‘अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या’ (आश्व. औ. ६. ४) इति सूत्रितम् ॥

अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममामत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः ।

कामी हि वीरः सदैमस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । भरत । इन्द्राय । सोमम् । आ । अमत्रेभिः । सिञ्चत । मद्यम् । अन्धः ।

कामी । हि । वीरः । सदैम् । अस्य । पीतिम् । जुहोत । वृष्णे । तत् । इत् । एषः । वष्टि ॥ १ ॥

गृह्यममदो ब्रूते । ^१अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतारः । अध्वरं यजमानायेच्छन्तः ॥ ‘कस्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः’ इत्यकारलोपः ॥ अत्र यास्कः—‘अध्वर्युध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं’ कामयते^१’ (निरु. १. ८) इति । हे अध्वर्यवः ^२इन्द्राय देवाय ^३सोमं हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति ^४भरत हरत ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद्निघातः ॥ हत्वा ^५अमत्रेभिः । अमा सहादम्यत्र होत्रादय इत्यमत्राणि चमसाः । तैः ^६मद्यं मद्यकरम्^२ ^७अन्धः सोमलक्षणमक्षम् ^८आ ^९सिञ्चत अग्नीं प्रक्षिपत । अत्र यास्कः—‘आ सिञ्चतामत्रैर्मदनीयमन्धोऽमत्रं पात्रममा अस्मिन्नदन्ति’ (निरु. ५. १) इति । ^{१०}वीरः स इन्द्रः ^{११}अस्य सोमस्य ^{१२}पीतिं पानं प्रति ^{१३}सदैव ^{१४}कामी ^{१५}हि कामयमानो हि । तस्मात् ^{१६}वृष्णे वर्षित्र इन्द्राय सोमं ^{१७}जुहोत जुहुत ॥ ‘हु दानादनयोः’ । लोटि ‘तप्तमत्तनयनाश्च’ इति तबादेशः ॥ ^{१८}एषः इन्द्रः ^{१९}तदित् तदेव सोमद्रव्यं ^{२०}वष्टि कामयते ॥

अध्वर्यवो यो अपो वत्रिवांसं वृत्रं जघानाशन्यैव वृक्षम् ।

तस्मा एतं भरत तद्वशाँ एष इन्द्रो अर्हति पीतिमस्य ॥ २ ॥

अध्वर्यवः । यः । अपः । वत्रिऽवांसम् । वृत्रम् । जघान् । अशन्याऽइव । वृक्षम् ।

तस्मै । एतम् । भरत । तत्त्वंशाँ । एषः । इन्द्रः । अर्हति । पीतिम् । अस्य ॥ २ ॥

* हे अध्वर्यवः यः इन्द्रः अपः उदकानि वत्रिवांसम् आकृत्य स्थितं वृत्रम् । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघं वज्रेण जघान हतवान् । अशान्येव । यथाशम्या वैद्युताग्निना

१. झ१-ण-त-य-न-व-‘अध्वरं कामयते’ इति नास्ति । २. ख-ग-ण१-न-व-शब्दकरम्; झ१-शब्द-मद्यकरम् । * म-पुस्तके अस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं दृश्यते—

‘हे अध्वर्यवः य इन्द्रः अपः मेघसंवन्धीन्युदकानि वत्रिवांसं निरोधकं वृत्रमग्नौ जघानाहतवान् । यथा अशम्या वृक्षमिव । तस्मै एतस्मादेतमिन्द्रं वशां हु (हु) यमानायां भजत एष इन्द्रः अस्य सोमस्य पीतिं पानमर्हति ।’

वृक्षं वहति तद्वत् । वत्समै वत्तदशाय सोमकामाय तस्मा इन्द्राय एतं सोमं भरत उत्तरवेदिं प्रति हरत । एषः इन्द्रः अस्य सोमस्य वीतिं पानम् अर्हति ॥

अध्वर्यवो यो दधीकं जघान यो गा उदाजदप हि वलं वः ।

तस्मा एतमन्तरिक्षे न वातमिन्द्रं सोमैरोर्णुत जूर्न वस्त्रैः ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । यः । दधीकम् । जघान । यः । गाः । उद्ऽआजत् । अप । हि । वलम् । वरिति वः ।

तस्मै । एतम् । अन्तरिक्षे । न । वातम् । इन्द्रम् । सोमैः । आ । ऊर्णुत । जूः । न । वस्त्रैः ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः यः इन्द्रः दधीकम् । सर्वान् विदारयति भियं करोतीति दधीको नामासुरः । तमसुरं जघान । यः च वलासुरेण निरुद्धाः गाः उदाजत् निरगमयत् । ततश्च तमेव वलम् असुरम् अप वः अपावृणोत् । हिंसितवानित्यर्थः ॥ वृणोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥ वत्समै इन्द्राय एतं सोमम् अन्तरिक्षे वातं न वातमिव धाराभिः व्याप्तं कुरुत । तदेवाह । सोमैः इन्द्रम् आ ऊर्णुत सर्वत आच्छादयत ॥ 'ऊर्णु आच्छादने' । आदादिकः । लोटि रूपम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । जूर्न । जीर्णो यथा वस्त्रैः अङ्गमाच्छादयति तद्वत् ॥

अध्वर्यवो य उरणं जघान नव चख्वांसं नवतिं च बाहून् ।

यो अर्बुदमव नीचा बबाधे तमिन्द्रं सोमस्य भूथे हिनोत ॥ ४ ॥

अध्वर्यवः । यः । उरणम् । जघान । नव । चख्वांसम् । नवतिम् । च । बाहून् ।

यः । अर्बुदम् । अव । नीचा । बबाधे । तम् । इन्द्रम् । सोमस्य । भूथे । हिनोत ॥ ४ ॥

हे अध्वर्यवः यः इन्द्रः नव नवतिं च एकोनशतं बाहून् चख्वांसम् ॥ चष्टेरिदं रूपम् । यद्वा खनतेः कसौ रूपम् । जने (? अनो) लोपः । छान्दसं रूपम् ॥ सर्वस्य दर्शयन्तम् । यद्वा आत्मनो देहे निखातवन्तम् उरणम् एतन्नामकमसुरं जघान । यः च अर्बुदम् एतन्नामकमसुरं च नीचा अधोमुखं कृत्वा अव बबाधे । तम् एनम् इन्द्रं सोमस्य भूथे सोमं बिभ्रति पात्रे हिनोत वर्धयत । यद्वा सोमस्य भूथे भरणे संपादने सति हिनोत स्तोत्रैः प्रीणयत ॥ 'हि गतिवृद्धयोः' । स्वादिः ॥

अध्वर्यवो यः स्वश्रं जघान यः शुष्णमशुषं यो व्यंसम् ।

यः पिप्रुं नमुचिं यो रुधिक्रां तस्मा इन्द्रायान्वसो जुहोत ॥ ५ ॥

अध्वर्यवः । यः । सु । अश्रम् । जघान । यः । शुष्णम् । अशुषम् । यः । विऽअंसम् ॥

यः । पिप्रुम् । नमुचिम् । यः । रुधिऽक्राम् । तस्मै । इन्द्राय । अन्वसः । जुहोत ॥ ५ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽयः इन्द्रः ऽअभम् । अभ्राति भक्षयति प्राणिजातमिति । यद्वा अभुते स्वतेजसा । सर्वं व्याप्नोतीत्यभः कश्चिदसुरः । तमसुरं ऽसु सुष्ठु ऽजघान । ऽअशुषं केनाप्यशोषणीयं ऽशुष्णम् असुरं ऽयः' च तमसुरं' ऽव्यसम् अंसहीनं कृत्वा जघान । ऽयः च ऽपिष्टुं तेजसा जगद्याप्य वर्तमानमेतन्नामकमसुरं ऽनमुचिम् असुरं जघान ऽयः च । तैत्तिरीयके 'नमुचिमसुरं नालभत' इति प्रकृत्य 'केनेन शिर उदवर्तयत्' (तै. ब्रा. १. ७. १. ५-६) इत्यग्रेण वाक्यसंदर्भेण नमुचिवधः प्रपञ्चितः । तथा मन्त्रश्रवणं— 'अपां केनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः' (क्र. सं. ८. १४. १३) इति । ऽरुधिकाम् एतन्नामकमसुरं ऽयः च जघान । ऽतस्मै ऽइन्द्राय ऽअन्धसः हविल्लक्षणान्यज्ञानि ऽजुहोत जुहुत ॥

अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य पुरो बिभेदाश्मनेव पूर्वीः ।

यो वचिनः शतमिन्द्रः सहस्रमपावपद्भरता सोममस्मै ॥ ६ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतम् । शम्बरस्य । पुरः । बिभेद । अश्मनाऽइव । पूर्वीः ।

यः । वचिनः । शतम् । इन्द्रः । सहस्रम् । अपऽअवपत् । भरत । सोमम् । अस्मै ॥ ६ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽयः इन्द्रः ऽशम्बरस्य मायाविनोऽसुरस्य ऽपूर्वीः पुरातनीः ऽशतं ऽपुरः पुरीः ऽअश्मनेव अश्मसदृशेन वज्रेण ऽबिभेद । ऽयः च ऽइन्द्रः ऽवचिनः ॥ 'वर्चं दीप्ती' । 'गमेरिनिः' (उ. सू. ४. ४४६) इति विधीयमान इनिर्बहुलवचनादस्मान्नवति ॥ यद्वा नामैतत् । तस्यासुरस्य ऽशतं ऽसहस्रम् एतत्संख्याकानपरिमितान्वीरान् पुत्रान् ऽअपावपत् युगपदेव भूम्यामपातयत् । तथा च मन्त्रवर्णः— 'शतं वचिनः सहस्रं च साकं हथो अप्रत्यसुरस्य वीरान्' (क्र. सं. ७. १९. ५) इति । ऽअस्मै इन्द्राय ऽसोमं ऽभरत ॥ ॥ १३ ॥

अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्या उपस्थेऽवपज्जघन्वान् ।

कुत्सस्यायोरतिथिग्वस्य वीराक्यवृणग्भरता सोममस्मै ॥ ७ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतम् । आ । सहस्रम् । भूम्या । उपऽस्थे । अवपत् । जघन्वान् ।

कुत्सस्य । आयोः । अतिथिऽग्वस्य । वीरान् । नि । अवृणक् । भरत । सोमम् । अस्मै ॥ ७ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽजघन्वान् पूर्वं क्षत्रून् हतवान् ऽयः इन्द्रः ऽशतं ऽसहस्रम् असुरान् ऽभूम्याः ऽउपस्थे उत्सङ्गे ऽअवपत् एकैकेन प्रकारेणापातयत् । किञ्च यः ऽकुत्सस्य एतन्नामकस्य राजर्षेः । ऽआयोः पौरुषवस्य राजर्षेः । ऽअतिथिग्वस्य दिवोदासस्य । एतेषां त्रयाणां वीरान् अभिगन्तुं प्रति-द्विन्द्वनः क्षुण्णादीनसुरान् ऽन्यवृणक् । वृणक्ति हि साकर्मा । अवधीत् । तथा च मन्त्रवर्णः— 'त्वं कुत्सं क्षुण्णहृत्पेष्वाविथारन्ध्रयोऽतिथिगवाय शम्बरम्' (क्र. सं. १. ५१. ६) इति । तारकावेन्द्राय ऽसोमं ऽभरत ॥

अध्वर्यवो यन्नरः कामयाध्वे श्रुष्टी वहन्तो नशथा तदिन्द्रे ।

गर्भस्तिपूतं भरत श्रुतायेन्द्राय सोमं यज्यवो जुहोत ॥ ८ ॥

अध्वर्यवः । यत् । नरः । कामयाध्वे । श्रुष्टी । वहन्तः । नशथ । तत् । इन्द्रे ।

गर्भस्तिपूतम् । भरत । श्रुताय । इन्द्राय । सोमम् । यज्यवः । जुहोत ॥ ८ ॥

१नरः कर्मणां नेतारो हे १अध्वर्यवः १यत् अभिलषितमर्थं १कामयाध्वे ॥ कामयतेर्लेख्याडागमः ॥
१श्रुष्टी क्षिप्रम् १इन्द्रे सोमं १वहन्तः प्रापयन्तो यूयं १तत् अभिलषितं फलं १नशथ प्राप्नुत । १श्रुताय
लोके प्रसिद्धाय १इन्द्राय १गर्भस्तिपूतं हस्ताभ्यां मार्जनदोहनादिभिः^२ शोधितं १सोमं १भरत
उत्तरवेदिं प्रति हरत । ततः १यज्यवः यागं कुर्वाणा हे अध्वर्यवः आहृतं सोमम् इन्द्राय १जुहोत
जुहुत । अग्नौ प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः कर्तेना श्रुष्टिर्मस्मै वने निपूतं वन उन्नयध्वम् ।

जुषाणो हस्त्यमभि वावशे व इन्द्राय सोमं मदिरं जुहोत ॥ ९ ॥

अध्वर्यवः । कर्तेन । श्रुष्टिम् । अस्मै । वने । निपूतम् । वने । उत् । नयध्वम् ।

जुषाणः । हस्त्यम् । अभि । वावशे । वः । इन्द्राय । सोमम् । मदिरम् । जुहोत ॥ ९ ॥

हे १अध्वर्यवः १अस्मै इन्द्राय सोमं १श्रुष्टिं सुखकरं १कर्तेन कुरुत ॥ करोतेर्लोपि 'बहुलं
छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'तसनसनथनाश्च' इति तनबादेशः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वाच्च
निघातः ॥ किंच १वने संभजनीये १वने उदके १निपूतम् आप्यायनेन शोधितं सोमम् १उन्नयध्वम्
उर्ध्वं नयत । यद्वा वने तद्विकारे चमसे निपूतं दशापवित्रेण शोधितं सोमं वने चमस उन्न-
यध्वम् । १जुषाणः प्रीयमाणः स इन्द्रः १वः युष्माकं १हस्त्यं हस्ताभ्यामभिषुतं सोमम् १अभि १वावशे
कामयते ॥ 'वश कान्तौ' । यङ्लुगन्तस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'लोपरत आत्मनेपदेषु' इति
तलोपः ॥ १मदिरं मदकरमिमं १सोमम् १इन्द्राय १जुहोत । इन्द्रोद्देशेनाग्नौ प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः पयसोध्वर्या गोः सोमेभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् ।

वेदाहर्मस्य निभृतं म एतदित्सन्तं भूयो यजतश्चिकेत ॥ १० ॥

अध्वर्यवः । पयसा । ऊर्ध्वः । यथा । गोः । सोमेभिः । इम् । पृणत । भोजम् । इन्द्रम् ।

वेद । अहम् । अस्य । निभृतम् । मे । एतत् । दित्सन्तम् । भूयः । यजतः । चिकेत ॥ १० ॥

१. क-न-म-कामयाध्वे कामयध्वे । २. ख-ग-म-म१-व-माजन^२; क-व-ज-ग-म१-व-न-फ-म-
आजन^३; त-माजनदोहनाभिः ।

हे ऽअध्वर्यवः ऽयथा ऽगोः ऽऊधः ऽपयसा पूर्णं तद्वत् ऽईम् एनं ऽभोजं फलस्य दातारं रक्षितारं च ऽइन्द्रं ऽसोमेभिः सोमैः ऽपृणत पूरयत । ऽमे मदीयस्य ऽअस्य सोमस्य ऽनिभृतं गूढं सुखसाधनस्त्वभावम् ऽअहम् एव ऽवेद जानामि । इति पूर्वं न परस्मै कथितं तथापि युष्मभ्यं ब्रवीमीत्येवम् । ऽदित्सन्तं सोमं दातुमिच्छन्तं यजमानं ऽयजतः यष्टव्य इन्द्रः ऽभूयः अतिशयेन ऽचिकेत ॥ दित्सन्तम् । 'हुदाञ् दाने' । इच्छायां सन् । 'सनि मीमाधु' इत्याकारस्य इसादेशः^१ । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । 'सः स्यार्धधातुके' इति सकारस्य तत्वम् ॥

अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा ।

तमूर्दरं न पृणता यवेनेन्द्रं सोमैभिस्तदपो वो अस्तु ॥ ११ ॥

अध्वर्यवः । यः । दिव्यस्य । वस्वः । यः । पार्थिवस्य । क्षम्यस्य । राजा ।

तम् । ऊर्दरम् । न । पृणत । यवेन । इन्द्रम् । सोमैभिः । तत् । अपः । वः । अस्तु ॥ ११ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽयः इन्द्रः ऽदिव्यस्य शुलोकार्हस्य ऽवस्वः वसुनः ऽराजा भवति । ऽयः च ऽपार्थिवस्य । पृथिवीशब्देन विस्तीर्णमन्तरिक्षमुच्यते । तत्रत्यं धनं पार्थिवम् । तस्य राजा । यश्च ऽक्षम्यस्य । क्षमा भूमिः । तत्रत्यं धनं क्षम्यम् । तस्य च राजा भवति । ऽतम् एवंविधम् ऽइन्द्रं ऽसोमेभिः सोमैः ऽपृणत पूरयत । तत्र दृष्टान्तः । ऽऊर्दरं ऽन । ऊर्ध्वं^२ दीर्णमूर्दरं कुसूलम्^३ । यथा ऽयवेन तत्^४ पूर्णं तद्वदिन्द्रं पूरयतेति । तादृशं सोमादिनेन्द्रोदरपूरणलक्षणम् ऽअपः कर्म ऽवः युष्माकम् ऽअस्तु ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यम् ।

इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु द्यून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १२ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यम् ।

इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १२ ॥

एषा क्रम्याख्याता ॥ ॥ १४ ॥

'प्र घा न्वस्य' इति दशार्धचतुर्यं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र घ दश' इति । दशरात्रे षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये त्रीणि सूक्तानि । तत्रेदं द्वितीयम् । 'बृहस्य' इति खण्डे सूत्रितम्—'एन्द्र याग्य नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । श्येकमात्रके निष्केवल्ये 'प्र घा न्वस्य' इत्येषा सूक्तमुक्तीया । उशनःस्तोमे सूत्रितं—'श्र्ययमा मनुषो देवताता प्र घा न्वस्य महतो महानि' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

१. स-त-इकारादेशः । २. ध-ऊर्ध्वं दीर्णमूर्जेन दीर्णमूर्दरं कुसूलम्, म-ऊर्ध्वदीर्णमूर्जेदीर्णम् उदरम् । ३. ज-'तत्' नास्ति ।

प्र घा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचम् ।

त्रिकद्वुकेष्वपिबत्सुतस्यास्य मदे अहिमिन्द्रो जघान ॥ १ ॥

प्र । घ । नु । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्य । करणानि । वोचम् ।

त्रिकद्वुकेषु । अपिबत् । सुतस्य । अस्य । मदे । अहिम् । इन्द्रः । जघान् ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । 'महतः बलवतः' 'सत्यस्य सत्यसंकल्पस्य' 'अस्य इन्द्रस्य' 'सत्या सत्यानि यथार्थानि' 'महानि महान्ति' 'करणानि अस्मिन्सूक्ते वक्ष्यमाणानि कर्माणि' 'नु अथ' 'प्र' 'वोचं' 'प्रकर्षेण ब्रवीमि' ॥ 'वच परिभाषणे' । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लुङि 'अस्यतिवक्तित्यातिभ्योऽङ्' । 'वच उम्' । 'घ' इति प्रसिद्धौ । कानि तानि उच्यन्ते । 'त्रिकद्वुकेषु ज्योतिर्गौरायुरिष्येवरूपेष्वाभिप्लवि-केष्वहःसु' 'सुतस्य अभिप्लुतं सोमम् इन्द्रः' 'अपिबत् । ततः पीतस्य' 'अस्य सोमस्य' 'मदे हर्षे संजाते सति' 'इन्द्रः' 'अहिं वृत्रमसुरं' 'जघान हतवान्' ॥

अवंशे घामस्तभायद्बृहन्तमा रोदसी अपृणदन्तरिक्षम् ।

स धारयत्पृथिवीं पप्रथच्च सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ २ ॥

अवंशे । घाम् । अस्तभायत् । बृहन्तम् । आ । रोदसी इति । अपृणत् । अन्तरिक्षम् ।

सः । धारयत् । पृथिवीम् । पप्रथत् । च । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ २ ॥

'अवंशे आकाशे' 'घां द्योतमानं सूर्यं शुलोकं वा' 'अस्तभायत्' 'इन्द्रोऽस्तभ्यात्' । अनवलम्बनस्य तस्यावस्थापनमकरोक्षियर्थः ॥ स्तम्भु इति सौत्रो धातुः क्र्यादिः । लङि 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यहावपि शायजादेशः ॥ 'बृहन्तं महत्' 'अन्तरिक्षं' 'रोदसी घावापृथिव्यौ च' 'अपृणत् स्वतेजसा पूरितवान्' । किञ्च 'सः' 'इन्द्रः' 'पृथिवीं विस्तीर्णां भूमिं' 'धारयत् आधारयत्' । तथा 'पप्रथच्च एनां' 'भूमिमप्रथयत्' ॥ 'प्रथ प्रख्याने' । 'व्यन्तस्य लुङि चङि रूपम्' । 'चक्षयन्वतरस्याम्' इति मध्योदात्तत्वम् । 'सोमस्य' 'मदे हर्षे संजाते सति तानीमानि कर्माणि' 'इन्द्रश्चकार' ॥

सर्षेव प्राचो वि मिमाय मानैर्वज्रेण खान्यतृणनदीनाम् ।

वृथासृजत्पृथिभिर्दीर्घयायैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ३ ॥

सर्षेऽश्व । प्राचः । वि । मिमाय । मानैः । वज्रेण । खानि । अतृणत् । नदीनाम् ।

वृथा । असृजत् । पृथिभिः । दीर्घयायैः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ३ ॥

वस्येव यथा यज्ञगृहान् वसानैः षट्त्रिंशत्प्रक्रमप्राचीत्येवंरूपैः परिमाणैः प्राक्प्रवणान् कुर्वन्ति तद्वत् सिन्धून् लोकान्वानृज्न्वा मानैः परिमाणैः प्राचः प्राञ्चुखान् वि विमिमाय । इन्द्रो विक्षेपेण निर्मितवान् । तथा नदीनां खानि निर्गमनद्वाराणि वज्रेण च अतृणत् अखनत् ॥ 'तृदि हिंसाना-
दरयोः' । रुधादि । लङ् ॥ तथा च मन्त्रः—'इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुः' (क. सं. ३. ३३. ६)
इति । तथा दीर्घयायैः बहुकालं गन्तव्यैः पथिभिः मार्गैः वृथा असृजत् अनायासेन ताः नदीः
सृष्टवान् । सोमस्य इति सिद्धार्थ इति ॥

स प्रवोळ्हृन्परिगत्या दभीतेर्विश्वमधागायुधमिद्धे अग्नौ ।

सं गोभिरश्वैरसृजद्रथेभिः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ४ ॥

सः । प्रवोळ्हृन् । परिगत्य । दभीतेः । विश्वम् । अधाक् । आयुधम् । इद्धे । अग्नौ ।

सम् । गोभिः । अश्वैः । असृजत् । रथेभिः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ४ ॥

प्राक्किल चुमुरिधुनिप्रभृतयोऽसुरा दभीतेः पुरं संरुध्य परिगृह्य तस्मात्पुराभिरगुरिति कथा । सः
इन्द्रः दभीतेः । दभीतिनां कश्चिद्राजपिः । तस्य प्रवोळ्हृन् प्रवोक्तुम् ॥ 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्यो-
त्वम् ॥ प्रकर्षेण तं दभीतिं वहतस्तानसुरान् मध्येमार्गं परिगत्य तेषां विश्वं सर्वम् आयुधम् इद्धे
अग्नौ दीप्यमाने वह्नी अधाक् अधाक्षीत् ॥ दहेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्छेर्लुक् ॥ पश्चात्सं दभीतिं
गोभिः अश्वैः रथेभिः रथैश्च सम् असृजत् संयोजितवान् । सोमस्यादि सिद्धमिति ॥

अतिमूर्तिनाम्येकाहे मरुवतीये सूक्तमुखीया । 'अतिमूर्तिना' इति खण्डे सूत्रितं—'स ईं महीं
धुनिमेतोररम्णात्' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

स ईं महीं धुनिमेतोररम्णात्सो अस्नातृनपारयत्स्वस्ति ।

त उत्स्नाय रयिमभि प्र तस्थुः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ५ ॥

सः । ईम् । महीम् । धुनिम् । एतोः । अरम्णात् । सः । अस्नातृन् । अपारयत् । स्वस्ति ।

ते । उत्स्नाय । रयिम् । अभि । प्र । तस्थुः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ५ ॥

सः इन्द्रः ईम् एनां महीं महतीं धुनिम् । धुनोति स्तोतृणां पापानीति धुनिः परुष्णो
नदी । ताम् एतोः ॥ ईंश्चरपदासंनिधानेऽपि तोसुन्प्रत्ययः (पा. सू. ३. ४. १३) ॥ ऋषीणां
गमनार्थम् अरम्णात् उपाशमयत् । महाजलां नदीमस्योदकामकरोक्त्यर्थः । ततः सः इन्द्रः
अस्नातृन् स्नातुमशक्तान् तरणासमथान् विधीन् स्वस्ति क्षेमेण अपारयत् । ते महर्षयः उरस्नाय तां
नदीमुत्तीर्य वं रयिमपेक्ष्य गच्छन्ति तं रयिम् अभिलक्ष्य प्र तस्थुः प्रतस्थिरे । शिष्टं सिद्धम् ॥ ॥ १५ ॥

सोदश्चं सिन्धुमरिणान्महित्वा वज्रेणान् उषसः सं पिपेष ।

अजवसो जविनीभिर्विवृश्नत्सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ६ ॥

सः । उदश्चम् । सिन्धुम् । अरिणात् । महित्वा । वज्रेण । अनः । उषसः । सम् । पिपेष ।

अजवसः । जविनीभिः । विवृश्नन् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ६ ॥

१सः इन्द्रः १सिन्धुं प्राञ्चं सन्तं १महित्वा स्वकीयेन महिम्ना १उदश्चम् १अरिणात् । उदश्चमुख-
मकरोत् ॥ सिन्धुशब्दश्छन्दसि पुङ्गिः ॥ १उषसः उषोदेव्याः १अनः शकटं १वज्रेण १सं १पिपेष । चूर्णी-
चकार । एतच्च ' दिवश्चिद्धा दुहितरम् ' (ऋ. सं. ४. ३०. ९) इत्यत्र स्पष्टं वक्ष्यते । किं कुर्वन् ।
१अजवसः जवहीना दुर्बलाः सेनाः १जविनीभिः जवयुक्ताभिः सेनाभिः १विवृश्नन् विशेषेण भिन्दन् ।
पिपेषेति समन्वयः ॥ ' ओषश्च छेदने ' । शतरि ग्रहिण्यादिना संप्रसारणम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

स विद्वाँ अपगोहं कनीनामविर्भवन्नुदतिष्ठत्परावृक् ।

प्रति श्रेणः स्थाय्यनगचष्ट सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ७ ॥

सः । विद्वान् । अपगोहम् । कनीनाम् । आविः । भवन् । उत् । अतिष्ठत् । परावृक् ।

प्रति । श्रेणः । स्थात् । वि । अनक् । अचष्ट । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ७ ॥

पुरा किल कन्यकाश्चक्षुर्हीनं पादहीनं परावृजं जिष्ठक्षुमृषिं दृष्ट्वाभिदुर्वुः । ततः स ऋषिरिन्द्रं
स्तुत्वा चक्षुः पादं च लेभे । तदेतदाह । १कनीनां कन्यकानाम् १अपगोहम् अपगोहनं तिरोभावं १विद्वान्
१परावृक् ऋषिः १आविर्भवन् सर्वेषां प्रत्यक्षो भवन् १उदतिष्ठत् । १श्रेणः पूर्वं पशुरिदानीमिन्द्रस्य
प्रसादात् विभज्जानुः' ताः कन्याः १प्रति १स्थात् । पूर्वमन्धोऽधुना चक्षुर्लाभात् १वि १अचष्ट ।
ताः कन्यका विशेषेण पश्यति स्म । तानीमानि कर्माणि सः १इन्द्रश्चकार ॥

मिनद्वलमङ्गिरोभिर्गुणानो वि पर्वतस्य दृढितान्यैरत् ।

रिणग्रोधांसि कृत्रिमाणेषां सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ८ ॥

मिनत् । बलम् । अङ्गिरःऽभिः । गुणानः । वि । पर्वतस्य । दृढितानि । ऐरत् ।

रिणक् । रोधांसि । कृत्रिमाणि । एषाम् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ८ ॥

१अङ्गिरोभिः १गुणानः स्तूयमानः स इन्द्रः १बलं बलनामकमसुरं १मिनत् अभिनत् । तथा
गवां निरोधकस्य १पर्वतस्य १दृढितानि शिलाभिर्दृढीकृतानि द्वाराणि १वि १ऐरत् उद्धादितवान् ।
तदेवाह । १एषां पर्वतानां १कृत्रिमाणि क्रियया निर्गुतानि १रोधांसि निरुद्धानि द्वाराणि १रिणक्
उद्धादयत् । गतमन्वत् ॥

अतिमूर्तिनाभ्येकाहे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया 'स्वप्नेन' इत्येषा । सूत्रितं - 'स्वप्नेनाभ्युप्या चुसुरिं धुनिं वेति सूक्तमुखीया' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

स्वप्नेनाभ्युप्या चुसुरिं धुनिं च जघन्थ दस्युं प्र दभीतिमावः ।

रम्भी चिदत्र विविदे हिरण्यं सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ९ ॥

स्वप्नेन । अभिऽउप्य । चुसुरिम् । धुनिम् । च । जघन्थ । दस्युम् । प्र । दभीतिम् । आवः ।

रम्भी । चित् । अत्र । विविदे । हिरण्यम् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ९ ॥

स एवं 'दस्युं सर्वस्योपक्षपयितारं' 'चुसुरिं' 'धुनिं' 'च' एतन्नामानावसुरौ 'स्वप्नेन' दीर्घ-निद्रया 'अभ्युप्य' संयोज्य 'जघन्थ' हतवानसि । ततः ताभ्यां युध्यमानं 'दभीतिं' राजर्षि 'प्र' 'आवः' रक्षितवानसि । तथा च मन्त्रवर्णः - 'त्वं नि दस्युं चुसुरिं धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहन्तु' (ऋ. सं. ७. १९. ४) इति ॥ आवः । अवते रक्षणार्थस्य लङि सिपि रूपम् ॥ 'रम्भी' 'चित्' वेत्रधारी चास्य दौवारिकः 'अत्र' अस्मिन्पुद्गे तयोरसुरयोः 'हिरण्यं' धनं 'विविदे' लेभे । 'विदू' लाभे 'स्वरितेत्' । तानीमानि कर्माणि 'सोमस्य' 'मदे' सति 'चकार' इति ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १० ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १० ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥ १६ ॥

'प्र वः सताम्' इति नवचं पञ्चमं सूक्तं गास्तेमदमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका - 'प्र वो नवास्या त्रिष्टुप्' इति । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टाक्षिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्स्यः ॥ नृतीये पर्यायेऽस्थावाकशब्दे 'प्र वः सताम्' इति सूक्तम् । 'अतिरात्रे' इति खण्डे सूत्रितं - 'प्र वः सतां प्रो द्रोणे हरयः कर्मात्मनिति वाज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमग्राविब समिधाने हविर्भरे ।

इन्द्रमजुर्वं जरयन्तमुक्षितं सनायुवानमवसे हवामहे ॥ १ ॥

प्र । वः । सताम् । ज्येष्ठतमाय । सुऽस्तुतिम् । अग्नौऽर्ध्व । समऽङ्घ्र्याने । हविः । भरे ।

इन्द्रम् । अजुर्वम् । जरयन्तम् । उक्षितम् । सनात् । युवानम् । अवसे । हवामहे ॥ १ ॥

न भ्याप्नोति परिभवितुम् ॥ 'अशू भ्यासौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ 'यत् यदा असुरवधार्थं दिग्विजय-
काले' पुरु पुरुणि बहूनि 'योजना योजनानि' पतसि गच्छसि । तदा तव बलादि न परिभवनीय-
मिति समन्वयः ॥

विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णवे क्रतुं भरन्ति वृषभाय सश्वते ।

वृषा यजस्व हविषा विदुष्टरः पिबेन्द्र सोमं वृषभेण भानुना ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । अस्मै । यजताय । धृष्णवे । क्रतुम् । भरन्ति । वृषभाय । सश्वते ।

वृषा । यजस्व । हविषा । विदुःऽतरः । पिबे । इन्द्र । सोमम् । वृषभेण । भानुना ॥ ४ ॥

हे यजमान 'विश्वे सर्वे जनाः' 'यजताय सर्वैर्यजनीयाय' 'धृष्णवे' शत्रूणां धर्षणशीलाय 'वृषभाय'
कामानां वर्षित्रे 'सश्वते' सजमानाय स्तुत्यादिकर्मवत्सु स्तोत्रेषु एतादृशायेन्द्राय 'क्रतुं' यज्ञादिलक्षणं
कर्म 'भरन्ति' 'हि' हरन्ति खलु । प्रणयन्तीत्यर्थः ॥ भरन्ति । द्वियोगादनिघातः ॥ यस्मादेवं तस्मात्
'वृषा' सोमरससेचनसमर्थः 'विदुष्टरः' ॥ विद्वच्छब्दात्तरपि छान्दसं संप्रसारणम् । 'शासिवसिघसीनां च'
इति संहितायां षष्ठम् ॥ विद्वत्तरस्त्वं 'हविषा' तमिन्द्रं 'यजस्व' । इदानीमिन्द्रं संबोध्याह । हे 'इन्द्र'
'वृषभेण' कामानां वर्षकेण 'भानुना' दीप्यमानेनाग्निना सह 'सोमं' 'पिब' ॥

वृष्णः कोशः पवते मध्व ऊर्मिर्वृषभाजाय वृषभाय पातवे ।

वृषणाध्वर्यु वृषभासो अद्रयो वृषणं सोमं वृषभाय सुष्वति ॥ ५ ॥

वृष्णः । कोशः । पवते । मध्वः । ऊर्मिः । वृषभऽअजाय । वृषभाय । पातवे ।

वृषणा । अध्वर्यु इति । वृषभासः । अद्रयः । वृषणम् । सोमम् । वृषभाय । सुष्वति ॥ ५ ॥

हे इन्द्र 'वृष्णः' फलस्य वर्धितुः 'मध्वः' मदकरस्य सोमस्य 'कोशः' रसः' 'ऊर्मिः' अनुष्ठातृणां
पातृणां च प्रेरकः सन् 'पवते' गच्छति ॥ 'पव' गतौ । अनुदात्तेन ॥ किमर्थम् । 'वृषभाजाय' । बलवर्ष-
काणि^१ अजानि यस्य स तथोक्तः । तादृशाय 'वृषभाय' कामानां वर्धित्र इन्द्राय 'पातवे' पानार्थपक्त
इति समन्वयः । किंच 'वृषणा' सोमरससेचनसमर्थी 'अध्वर्यु' अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ 'वृषभासः'
वर्षकाः 'अद्रयः' अभिषवप्रावाणश्च 'वृषणं' स्वर्गादिफलस्य सेकारं 'सोमं' 'वृषभाय' देवानां श्रेष्ठाय
तुभ्यं 'सुष्वति' सुष्वन्ति ॥ सुगोतेर्लटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्व भुः । 'अदभ्यस्तात्' इति
शेरदादेशः ॥ ॥ १७ ॥

वृषा॑ ते॒ वज्रं॑ उ॒त ते॒ वृषा॑ रथो॒ वृष॑णा॒ हरीं॑ वृष॒भाण्या॑यु॒धा ।

वृष्णो॑ मद॑स्य वृष॒भ त्वमी॑शिप॒ इन्द्र॑ सोम॑स्य वृष॒भस्य॑ तृ॒ण्युहि॑ ॥ ६ ॥

वृषा॑ । ते॒ । वज्रः॑ । उ॒त । ते॒ । वृषा॑ । रथः॑ । वृष॑णा । हरी॑ इति॑ । वृष॒भाणि॑ । आयु॑धा ।

वृष्णः॑ । मद॑स्य । वृष॒भ । त्वम् । ई॒शिषे॑ । इन्द्र॑ । सोम॑स्य । वृष॒भस्य॑ । तृ॒ण्युहि॑ ॥ ६ ॥

वृषभ कामानां वर्षक हे इन्द्र ते तव वज्रः वृषा कामवर्षकः । तथा ते रथः अपि वृषा । ते हरी एतन्नामकावधौ वृषणा वर्षकौ । तव आयुधा वज्रव्यतिरिक्तान्यायुधान्यपि वृषभाणि । वृष्णः वर्षकस्य मदस्य मदकरस्य सोमस्य त्वम् एव ईशिषे स्वामी भवसि । हे इन्द्र वृषभस्य वर्षकेण सोमस्य सोमेन तृण्युहि तृप्तो भव ॥ 'तृप प्राणने' । स्वादिः । क्षुभ्रादिषु (पा. सू. ८. ४. ३९) 'नृनमन तृप्नोति' इति पठितम् । तथापि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्गणत्वप्रतिषेधो न भवति ॥

प्र ते॒ नाव॑ं न सम॑ने वच॒स्युव॑ं ब्रह्म॑णा या॒मि॒ सर्व॑नेषु दा॒धृषिः॑ ।

कु॒विन्नो॑ अस्य॒ वच॑सो नि॒बोधि॑ष॒दिन्द्र॑मु॒त्सं॑ न वसु॑नः सि॒चाम॑हे ॥ ७ ॥

प्र । ते॒ । नाव॑म् । न । सम॑ने । वच॒स्युव॑म् । ब्रह्म॑णा । या॒मि॒ । सर्व॑नेषु । द॒धृषिः॑ ।

कु॒विन् । नः॑ । अ॒स्य । वच॑सः । नि॒बोधि॑षत् ।

इन्द्र॑म् । उत्स॑म् । न । वसु॑नः । सि॒चाम॑हे ॥ ७ ॥

दाधृषिः' इत्यप्रसादाच्छत्रूणां धर्षकोऽहं 'समने संग्रामे' वचस्युवम् ॥ अमि तन्वादिवाद्युवकादेशः ॥ स्तोत्रमिच्छत्सं 'नावं' 'न नावमिवापद्गम्यन्तारकं' ते त्वां सवनेषु त्रिषु ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रयामि प्राप्नोमि' । किंच 'अस्य' वचसः स्तुतिलक्षणमेतद्वाक्यं 'कुविन् बहु' 'निबोधिषत्' इन्द्रो नितरां बुध्यताम् ॥ 'बुध अवगमने' । लेटि 'सिबबहुलम्' इति सिप् । कुविद्योगादनिघातः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥ वयं च उत्सं 'न जलस्य निधानभूतं कृपमिव' वसुनः निधानभूतम् इन्द्रं 'सिचामहे सोमेन सिञ्चामः ॥' 'सिचिर् क्षरणे' । स्वरितेत् । आगमानुशासनस्यान्तिगत्वात् नुमभावः ॥

पुरा॑ सै॒वाधा॑द॒भ्या व॑वृ॒त्स्व नो॑ धे॒नुर्न॑ व॒त्सं॑ यव॑सस्य पि॒प्युषी॑ ।

स॒कृत्सु॑ ते॒ सुम॑तिभिः शत॒क्रतो॑ सं प॒त्नीभिर्न॑ वृष॒णो न॑सीमहि ॥ ८ ॥

पुरा॑ । स॒म्बा॑धात् । अ॒भि । आ । व॒वृत्स्व॑ । नः॑ । धे॒नुः । न । व॒त्सम् । यव॑सस्य । पि॒प्युषी॑ ।

स॒कृत् । सु॑ । ते॒ । सुम॑तिभिः । शत॒क्रतो॑ इति॑ शत॒ऽक्रतो॑ ।

सम् । प॒त्नीभिः॑ । न । वृष॑णः । न॒सीम॑हि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ^१संवाधात् शत्रुजन्मात् संवाधात् ^२पुरा ^३नः अस्मान् ^४अभ्या ^५ववृस्व आवर्तय^६ । यथा संवाधोऽस्मान् न स्पृशति तथा कुर्वित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ^७धेनुर्न ^८वत्सम् । यथा ^९यवसस्य घासेन ^{१०}पिप्युषी आप्यायिता धेनुर्वत्सं क्षुद्राधात्परावर्तयति तद्वत् । हे ^{११}शतक्रतो वयं ^{१२}सुमतिभिः त्वद्विषयैः शोभनैः स्तोत्रैः ^{१३}सकृत् सकृदपि ^{१४}सु ^{१५}नसीमहि सुष्ठु व्याप्येमहि । तत्र दृष्टान्तः । ^{१६}वृषणः ^{१७}न । ^{१८}सेक्तारो युवानो यथा ^{१९}पत्नीभिः व्याप्यन्ते तद्वत् ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो मारि धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ १८ ॥

‘तदस्मै’ इति नवचं षष्ठं सूक्तं गार्ग्येन दमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—‘तदस्मै द्वित्रिष्टुबन्तम्’ इति । अन्ये द्वे त्रिष्टुभौ शिष्टाः सप्त जगत्स्यः । अतिरात्रे द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशब्दे ‘तदस्मै’ इति सूक्तम् । ‘अतिरात्रे पर्यायाणाम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘तदस्मै नव्यमस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्रेति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चत शुष्मा यदस्य प्रत्नथोदीरते ।

विश्वा यद्रोत्रा सहसा परीवृता मदे सोमस्य दंष्टितान्यैरयत् ॥ १ ॥

तत् । अस्मै । नव्यम् । अङ्गिरस्वत् । अर्चत । शुष्माः । यत् । अस्य । प्रत्नऽथा । उत्ऽईरते ।

विश्वा । यत् । गोत्रा । सहसा । परीवृता । मदे । सोमस्य । दंष्टितानि । ऐरयत् ॥ १ ॥

गृह्यसमदो ब्रूते । हे स्तोतारः ^१नव्यं नयतरमन्येत्त्वदष्टपूर्वं ^२तत् तादृशं स्तोत्रम् ^३अङ्गिरस्वम् अङ्गिरस इव ^४अस्मै इन्द्राय ^५अर्चत ब्रूत । ^६यत् यस्माज्जातमाश्रयस्य ^७अस्य इन्द्रस्य ^८शुष्माः शत्रूणां शोषकाणि तेजांसि ^९प्रत्नथा ॥ ‘प्रत्नपूर्वविश्वेमास्थाल् छन्दसि’ इति इवार्थे थाल्प्रत्ययः ॥ प्रत्नानि पुरातनानीव ^{१०}उदीरते उद्गच्छन्ति ॥ ‘ईर गतौ’ । अनुदासेत् । ‘तिष्ठि षोदात्तवति’ इति गतेर्निघातः ॥ ^{११}यत् यस्माच्च ^{१२}विश्वा सर्वान् ^{१३}गोत्रा मेघान् । गा उदकानि त्रायन्ते रक्षन्तीति गोत्रा मेघाः । ^{१४}परीवृता वृत्रेणाक्रान्तान् ॥ सर्वत्र सुपो षादेशः ॥ तान् ^{१५}दंष्टितानि तेन दृढीकृतान् मेघान् ^{१६}सोमस्य ^{१७}मदे हर्षे संजाते सति ^{१८}सहसा बलेन ^{१९}पेरयत् उदघाटयत् । मेघमेवनेनापः प्रेरयामासेत्यर्थः । यद्वा विश्वा सर्वाणि परीवृता बलासुरेण^{२०} आक्रान्तानि दंष्टितानि पर्वतबले निरुद्धानि गोत्रा ॥ ‘इतित्रकव्यश्च’ इति समूहार्थे त्रप्रत्ययः ॥ गर्वा बृन्दानि सहसैरयत् । तस्माद्विष्वाभिरगमयत् । तस्मादर्थेति समन्वयः ॥ पेरयत् । ‘ईर गतौ’ । व्यन्तस्य छिच्छि रूपम् । यद्भूतयोगादभिघातः ॥

स भूतु यो ह प्रथमाय धारयम् ओजो मिमानो महिमानमातिरत् ।

शूरो यो युत्सु तन्वं परिव्यत शीर्षणि द्यां महिना प्रत्यमुञ्चत ॥ २ ॥

सः । भूतु । यः । ह । प्रथमाय । धारयसे । ओजः । मिमानः । महिमानम् । आ । अतिरत् ।

शूरः । यः । युत्सु । तन्वम् । परिव्यत । शीर्षणि । द्याम् । महिना । प्रति । अमुञ्चत ॥ २ ॥

१सः इन्द्रः १भूतु भवतु । वर्धतामित्यर्थः । १यः इन्द्रः १ओजः तेजो बलं १मिमानः कुर्वाणः सन् १प्रथमाय प्राथमिकाय १धारयसे ॥ 'धेद् पाने' ॥ सोमपानाय १महिमानम् १आतिरत् अवर्धयत् ॥ तिरतेर्व्यत्ययेन शः । ययोगादनिघातः ॥ १शूरः शत्रूणां श्नातयिता १यः इन्द्रः १युत्सु युद्धेषु १तन्वं स्वकीयं शरीरं १परिव्यत वर्धना परिवीतमकरोत् । स इन्द्रः १महिना स्वकीयेन महिम्ना १शीर्षणि स्वशिरसि १द्यां १प्रत्यमुञ्चत आधारयत् ॥

अधःकृणोः प्रथमं वीर्यं महद्यदस्याग्रे ब्रह्मणा शुष्ममैरयः ।

रथेष्टेन हर्यश्चेन विच्युताः प्र जीरयः सिस्रते सध्यक् पृथक् ॥ ३ ॥

अधः । अकृणोः । प्रथमम् । वीर्यम् । महत् । यत् । अस्य । अग्रे । ब्रह्मणा । शुष्मम् । ऐरयः ।

रथेऽस्थेन । हरिऽअश्चेन । विऽच्युताः । प्र । जीरयः । सिस्रते । सध्यक् । पृथक् ॥ ३ ॥

१अध अपि च हे इन्द्र एवं १प्रथमं मुख्यं तत् १वीर्यं सामर्थ्यम् १अकृणोः अकरोः । किं तत् । १ब्रह्मणा स्तोत्रेण स्तुतिसाधनभूतेन वेदवाक्येन १अस्य वीर्यस्य स्तोतुर्जनस्य १अग्रे पुरतः १यत् १शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलम् १ऐरयः उदगमयः । १जीरयः जरयितारः बाधका असुराः १रथेष्टेन रथस्थितेन १हर्यश्चेन त्वया १विच्युताः स्वस्थानाच्छाविताः सन्तः १सध्यक् सध्रीचीनाः परस्परं संगताः १पृथक् भीत्या विच्युताः १सन्तः १प्र १सिस्रते प्रकर्येण धावन्ति ॥ 'सु गतो' । जुहोत्यादिः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ सध्यगिति 'सहस्य सध्रिः' इति सध्यादेशः । अद्रिसध्यो-रन्तोदात्तत्वेन निपातनात् 'उदात्तस्वरितयोः' इति यणः स्वरितत्वम् ॥

अधा यो विश्वा भुवनाभि मज्मनेशानकृत्प्रवया अभ्यवर्धत ।

आद्रोदसी ज्योतिषा वह्निरातनोत्सीव्यन्तमांसि दुधिता समव्ययत् ॥ ४ ॥

अधः । यः । विश्वा । भुवना । अभि । मज्मना । ईशानऽकृत् । प्रऽवयाः । अभि । अवर्धत ।

आत् । रोदसी इति । ज्योतिषा । वह्निः । आ । अतनोत् ।

सीव्यन् । तमांसि । दुधिता । सम् । अव्ययत् ॥ ४ ॥

वअध अपि च वप्रवयाः प्रवृद्धाश्चः पुरातनो वा वयः इन्द्रः विश्वा वभुवना सर्वान् लोकान्
वमज्मना बलेनाभिभूय वईशानकृत् आत्मानं सर्वस्याधिपतिं कुर्वन् । यद्वा अग्न्यादीन् देवान् तत्तल्लोका-
धिपतीन् कुर्वन् वअभ्यवर्धत सर्वतः प्रवृद्धोऽभवत् । वआत् अनन्तरं ववह्निः जगतां वोढा स इन्द्रः
वज्योतिषा स्वीयेन^१ तेजसा वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वआतनोत् व्याप्नोत् । किंच वतमोसि तमोरूपाणि
रक्षांसि वदुधिता दुःस्थितानि^२ दुर्गतानि वसीव्यन् विस्तारयन् वसमव्ययन् आवृणोत् । जगन्नाप्य
वर्तत इत्यर्थः ॥

स प्राचीनान्पर्वतान्दृढदोर्जसाधराचीनमकृणोदपामपः ।

अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसमस्तभ्रान्मायया द्यामवत्ससः ॥ ५ ॥

सः । प्राचीनान् । पर्वतान् । दृढत् । ओर्जसा । अधराचीनम् । अकृणोत् । अपाम् । अपः ।

अधारयत् । पृथिवीम् । विश्वधायसम् । अस्तभ्रात् । मायया । द्याम् । अवत्ससः ॥ ५ ॥

वसः इन्द्रः वप्राचीनान् इतस्ततः प्रकर्षेणाद्भुतो गच्छतः सपक्षान् वपर्वतान् वओर्जसा बलेन
वदृढत् । पक्षच्छेदं कृत्वा भूमौ दृढीचकार । अचलानकरोदित्यर्थः । वअपां मेघस्थितानामुदकानाम्
वअपः स्यन्दनलक्षणं कर्म वअधराचीनम् । अधःप्रदेशमद्भुति गच्छतीत्यधराचीनम् । तादृशम्
वअकृणोत् । मेघभेदनं कृत्वापो भूमावपातयदित्यर्थः । किंच विश्वधायसं विश्वस्य धात्रीं वपृथिवीं
बलेन वअधारयत् । वमायया प्रज्ञयोपायेन वद्यां घुलोकम् अवत्ससः ॥ 'संसु गतौ' । संपदादिलक्षणो
भावे क्तिप् ॥ अवपतनात् वअस्तभ्रात् ॥ ॥ १९ ॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताकृणोद्विश्वस्मादा जनुषो वेदसस्परि ।

येना पृथिव्यां नि क्रिविं शयध्यै वज्रेण हव्यवृणक्तुविष्वणिः ॥ ६ ॥

सः । अस्मै । अरम् । बाहुभ्याम् । यम् । पिता । अकृणोत् ।

विश्वस्मात् । आ । जनुषः । वेदसः । परि ।

येन । पृथिव्याम् । नि । क्रिविम् । शयध्यै । वज्रेण । हव्यै । अवृणक् । तुविऽस्वनिः ॥ ६ ॥

वसः तादृश इन्द्रः वअस्मै जगते वअरम् अलं पर्याप्तो बभूव । रक्षकत्वेन स्वामी बभूवेत्यर्थः ।
वपिता सर्वस्य पालकः प्रजापतिः विश्वस्मात् सर्वस्मात् वजनुषः जनात् वपरि ततोऽप्युत्कृष्टान् वेदसः
ज्ञानात् तद्विनिष्टं वबाहुभ्यां स्वकीयाभ्यां बाहुभ्यां वयम् वआ वअकृणोत् । वतुविष्वणिः बहुकीर्तिः
महास्वनो वा स इन्द्रः ववेन ज्ञानेन वक्रिविम् एतन्नामानमसुरं ववज्रेण वहव्यै ॥ 'स्नात्वा दयश्च' इति
स्वी ॥ हत्वा तादृशत्वा वपृथिव्यां भूमौ वशयध्यै शयनाय दीर्घनिद्राय वनि वअवृणक् ॥
वृणक्तिर्हिसाकर्मा ॥ न्यवचीत् ॥

अमाजूरिब पित्रोः सचा सती समानादा सदसस्त्वामिये भगम् ।

कृधि प्रकेतमुप मास्या भर दद्धि भागं तन्वो३ येन मामहः ॥ ७ ॥

अमाजूःऽहव । पित्रोः । सचा । सती । समानात् । आ । सदसः । त्वाम् । इये । भगम् ।

कृधि । प्रऽकेतम् । उप । मासि । आ । भर । दद्धि । भागम् । तन्वः । येन । ममहः ॥७॥

हे इन्द्र ^१अमाजूः यावज्जीवं गृह एव जीर्णन्ती^२ ^३पित्रोः ^४‘सचा’ मातापितृभ्यां सह भवन्तीत्योः
शुभ्रूषणपरा पतिमलभमाना ^५‘सती’^६ दुहिता ^७‘समानात्’ आत्मनः पित्रोश्च साधारणात् ^८‘सदसः’
गृहात् ॥ ‘अधिकरणे चोपसंख्यानम्’ इति पञ्चमी ॥ गृह उपस्थायैव यथा भागं याचति तथा स्तोताहं
^९‘भगं’ भजनीयं धनं ^{१०}‘त्वाम्’ ^{११}‘इये’ ॥ ई गत्यादिषु । लिट्युत्तम इति व्यत्ययेनात्मनेपदम् ।
इयञ्छादेशः ॥ त्वां याचे । तत्र देयं धनं ^{१२}‘प्रकेतं’ प्रकर्षेण ज्ञातव्यं विश्वजनीयं^{१३} ^{१४}‘कृधि’ कुरु । तत्र ^{१५}‘उप’
^{१६}‘मासि’ एतावदिदं धनमिति कुरु^{१७} । ^{१८}‘आ’ ^{१९}‘भर’ तत्र धनं संपादय । ^{२०}‘भागं’ भजनीयं धनं ^{२१}‘तन्वः’
शरीराय मल्लमिति यावत् ^{२२}‘दद्धि’ देहि । ^{२३}‘येन’ धनेन ^{२४}‘ममहः’ स्तोतृनिमान् पूजयसि^{२५} ॥

भोजं त्वामिन्द्र वयं हुवेम ददिष्टुमिन्द्रापांसि वाजान् ।

अविड्ढीन्द्र चित्रया न ऊती कृधि वृषन्निन्द्र वस्यसो नः ॥ ८ ॥

भोजम् । त्वाम् । इन्द्र । वयम् । हुवेम । ददिः । त्वम् । इन्द्र । अपांसि । वाजान् ।

अविड्ढि । इन्द्र । चित्रया । नः । ऊती । कृधि । वृषन् । इन्द्र । वस्यसः । नः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२‘भोजं’ पालयितारं भोजयितारं वा ^३‘त्वां’ ^४‘वयं’ ^५‘हुवेम’ ॥ इत्यतेर्लिङि ‘बहुलं
छन्दसि’ इति संप्रसारणम् ॥ हे ^६इन्द्र ^७‘त्वम्’ ^८‘अपांसि’ कर्माणि ^९‘वाजान्’ अस्त्रानि ^{१०}‘ददिः’ ॥ ‘दाण् दाने’
‘आहगमहनजनः’ इति किप्रत्ययः । लिङ्गुद्भावाद्भ्यासादिकार्यम् । ‘न लोकाव्ययनिष्ठा’ इति षष्ठी-
प्रतिषेधः ॥ दाता खलु । हे ^{११}इन्द्र ^{१२}‘चित्रया’ नानाप्रकारया ^{१३}ऊती ऊत्या पालनेन ^{१४}‘नः’ अस्मान् ^{१५}‘अविड्ढि’
रक्ष । ^{१६}‘वृषन्’ कामानां वर्षक हे ^{१७}इन्द्र ^{१८}‘नः’ अस्मान् ^{१९}‘वस्यसः’ अतिशयेन वसुमतः ^{२०}‘कृधि’ कुरु ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥९॥

१. क-झ-म-जीवन्ती (झ-जीर्यतीति) पित्रोः सचा सा अमा । २. ण-त-थ-म-‘ सती ’ नास्ति ।

३. झ१-ण-त-थ-न-व-विश्वसनीयम् (?) । ४. क-झ-त-थ-न-म-व-तं कुरु; झ१-मितं कुरु ।

५. न-ज-ण-ण१-न-फ-व-आपूजयसि; त-थ-आपूजयति; म-येन पूजयसि ।

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २० ॥

‘प्राता रथः’ इति नवचं सप्तमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैश्वरम् । ‘प्रातः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
लैङ्गिको विनियोगः ॥

प्राता रथो नवो योजि सस्निश्चतुर्थुगस्त्रिकशः सप्तरश्मिः ।

दशारित्रो मनुष्यः स्वर्षाः स इष्टिभिर्मतिभी रंखो भूत् ॥ १ ॥

प्रातरिति । रथः । नवः । योजि । सस्निः । चतुःऽयुगः । त्रिऽकशः । सप्तरश्मिः ।

दशऽअरित्रः । मनुष्यः । स्वःऽसाः । सः । इष्टिऽभिः । मतिऽभिः । रंखः । भूत् ॥ १ ॥

‘रथः’ रंहणाद्रथो यज्ञः । स च ‘नवः’ नूयते स्तूयतेऽत्रेति नवः स्तुतिमान् । ‘सस्निः ॥
‘स्ना’ शौचे । ‘आदगमहन’ इति किन्प्रत्ययः ॥ शुद्धः । एवंविधो यज्ञः ‘प्रातः’ प्रातःकाले ‘योजि’
अयोज्यस्माभिः । ‘चतुर्थुगः’ युज्यन्त इति युगानि प्रावाणः । चत्वारि युगानि यस्य स तथोक्तः ।
अध्वर्यावृत्तिवगभिप्रायं वा । ‘त्रिकशः’ तिस्रः कशा वाचो मन्द्रमध्यमोऽष्टरूपा यस्य स तथोक्तः ।
सवनत्रयाभिप्रायं वा । ‘सप्तरश्मिः’ अभुवते व्याप्नुवन्ति कर्माणीति रश्मयश्छन्दांसि । सप्तसंख्याकानि
गायत्र्यादीनि छन्दांसि यस्य स तथोक्तः । ‘दशारित्रः’ अरिभ्यः पापेभ्यस्त्रायन्त इत्यरित्रा ग्रहाः ।
दशसंख्याका ग्रहा यस्य स तादृशः । चमसाध्वर्य्वभिप्रायं वा । ‘मनुष्यः’ मनुष्याणां हितः । ‘स्वर्षाः’
स्वर्गस्य दाता । ‘सः’ एवंविधो यज्ञः ‘इष्टिभिः’ प्रायणीयातिथ्यादिभिः ‘मतिभिः’ मननीयैः स्तोत्रैः
‘रंखः’ शब्दनीयः ‘भूत्’ अभूत् । यद्वा नवोऽभिनवः । सस्निः ॥ सनोतेद्विवचनादि ॥ कामानां दाता ।
रथः । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः स्यन्दनः प्रातःसवने च सोमपानार्थं योजि अभैरयोजि । कीदृशः ।
चतुर्थुगः । त्रिकशः । तिस्रः कशा यस्य स तथोक्तः । सप्तरश्मिः सप्तरज्जुः । दशारित्रो दशचक्रः^१ ।
मनुष्यो मनुष्यहितः स्वर्षाः स्वर्गस्य संगमयिता इन्द्ररथः^२ इष्टिभिर्योगैर्मतिभिः स्तोत्रैश्च प्राप्तव्यो भवति ॥

सास्मा अरं प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं मनुषः स होता ।

अन्यस्या गर्भमन्य ऊं जनन्त सो अन्येभिः सचते जेन्यो वृषा ॥ २ ॥

सः । अस्मै । अरम् । प्रथमम् । सः । द्वितीयम् । उतो इति । तृतीयम् । मनुषः । सः । होता ।

अन्यस्याः । गर्भम् । अन्ये । ऊं इति । जनन्त । सः । अन्येभिः । सचते । जेन्यः । वृषा ॥ २ ॥

‘सः’ यज्ञः सोमो वा ‘अस्मै’ इन्द्राय ‘प्रथमं’ प्रातःसवने ‘अरं’ पर्याप्तोऽभूत् । ‘सः’ च
‘द्वितीयं’ माध्यन्दिने सवने पर्याप्तोऽभूत् । ‘उतो’ अपि च सः ‘तृतीयं’ तृतीये सवने पर्याप्तोऽभूत् ।
सर्वत्र ‘कालाध्वनोः’ इति द्वितीया ॥ ‘सः’ यज्ञः सोमो वा ‘मनुषः’ मनुष्यस्य ‘होता’ शुभानां वोढा
भवति । किंच ‘अन्ये’ ऋत्विजः ‘अन्यस्याः’ पृथिव्या वेदात्मिकायाः^३ वाचो वा ‘गर्भं’ सप्तं सोमं

१. स१-म-ष्वा । २. क-व-ण१-त-य-न-ऊ-व-दशवक्त्रः; ख-ग-ण-दशवक्त्राः; झ-दशवक्त्रः ।

३. म-ईदृश्यः । ४. ख-ग-व-ज-स१-व-ण१-त-य-न-ऊ-व-वेद्यारिमकायाः ।

यज्ञं वा वजनन्त अजनयन्त । उ प्रसिद्धयर्थः । वृषा अभिमतफलवर्षकः ज्ञेयः जयसमर्थः सः यज्ञः सोमो वा अन्येभिः अन्यैः इन्द्रादिभिर्देवैः सचते संगच्छते ॥ ' सच समवाये ' । अनुदात्तेत् ॥

हरी नु कं रथ इन्द्रस्य योजमायै सूक्तेन वचसा नवेन ।

मो षु त्वामत्र बहवो हि विप्रा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ॥ ३ ॥

हरी इति । नु । कम् । रथे । इन्द्रस्य । योजम् । आऽयै । सुऽउक्तेन । वचसा । नवेन ।

मो इति । सु । त्वाम् । अत्र । बहवः । हि । विप्राः । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य संबन्धिनि रथे हरी एतन्नामकावधौ नु क्षिप्रं कं सुक्तेन आयै गमनाय नवेन अन्यैरकृतपूर्वेण वचसा वेदात्मकेन सूक्तेन साधनेन योजं युनज्मि ॥ ' युजिर् योयो ' । लुङि ' हरितो वा ' इति च्लेरकादेशः ॥ अत्र अस्मिन् यज्ञे बहवः विप्राः मेधाविनः स्तोतारो भवन्ति हि । तथापि अन्ये मन्त्रातिरिक्ताः यजमानासः यजमानाः त्वां सु सुष्ठु मो नि रीरमन् नितरां मा रमयन्तु । अतोऽस्मदीयं यज्ञमागत्य सोमं पिबेति भावः ॥ रीरमन् । रमतेर्ष्यन्तस्य लुङि चङि सन्वन्नावादभ्यासस्थेत्वदीर्घौ । वाक्यभेदादत्र हियोगाभावेन निघातः ॥

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याह्या चतुर्भिरा षड्विहूयमानः ।

आष्टाभिर्दशभिः सोमपेयमयं सुतः सुमख मा मृधस्कः ॥ ४ ॥

आ । द्वाभ्याम् । हरिऽभ्याम् । इन्द्र । याहि । आ । चतुऽभिः । आ । षट्ऽभिः । हूयमानः ।

आ । अष्टाभिः । दशभिः । सोमऽपेयम् । अयम् । सुतः । सुमख । मा । मृधः । करिति कः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र होतृभिः आ हूयमानः त्वं द्वाभ्यां हरिभ्याम् अश्वाभ्यामिमं यज्ञं प्रति सोमपानार्थम् आ याहि । चतुर्भिः हरिभिः आ याहि । तथा षड्विः आगच्छ सोमपेयम् ॥ ' पा पाने ' । कर्मणि ' अचो यत् ' । ' ईयति ' इतीत्वम् । पातन्यं सोमं प्रति अष्टाभिः अश्वैः आ याहि ॥ ' अष्टनो दीर्घात् ' (पा. सू. ६. १. १०२) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ दशभिः हरिभिरागच्छ । सुमख सुयज्ञ सुधन वा हे इन्द्र अयं सोमस्त्वदर्थमभिषुतः । अतो यज्ञस्य मृधः हिंसाः मा कः मा कार्षीः ॥ करोतेर्लुङि ' मन्त्रे चस ' इत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना सिपो लोपः ॥ यद्यपीन्द्रस्य द्वावेव हरी तथापि तयोर्विभूतिभेदाज्ज्ञानात्त्वम् । अतोऽश्वबहुत्वमविरुद्धम् ॥

आ विंशत्या त्रिंशता याह्यर्वाडा चत्वारिंशता हरिभिर्युजानः ।

आ पञ्चाशता सुरथेभिरिन्द्रा षष्ट्या सप्तत्या सोमपेयम् ॥ ५ ॥

आ । विंशत्या । त्रिंशता । याहि । अर्वाङ् । आ । चत्वारिंशता । हरिऽभिः । युजानः ।

आ । पञ्चाशता । सुऽरथेभिः । इन्द्र । आ । षष्ट्या । सप्तत्या । सोमऽपेयम् ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२सोमपेयं पातय्यं सोमं प्रति ^३अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् ^४विंशत्या विंशति-
संख्याकैरश्वैः ^५आ ^६याहि । ^७त्रिंशता त्रिंशत्संख्याकैर्हरिभिरागच्छ । ^८चत्वारिंशता चत्वारिंशत्संख्याकैः
^९हरिभिः ^{१०}युजानः युज्यमानस्त्वं सोमपानं प्रति ^{११}आ याहि । ^{१२}सुरथेभिः सुरंहणैः सुगमनैः ^{१३}पञ्चाशता
हरिभिः ^{१४}आ याहि । तथा ^{१५}षष्ट्या षष्टिसंख्याकैर्हरिभिः ^{१६}सप्तत्या एतत्संख्याकैर्हरिभिः सोमपानं
प्रस्थागच्छ ॥ ॥ २१ ॥

आशीत्या नवत्या याद्वर्वाङ् शतेन हरिभिरुद्यमानः ।

अयं हि ते शुनहोत्रेषु सोम इन्द्र त्वाया परिषिक्तो मदाय ॥ ६ ॥

आ । अशीत्या । नवत्या । याहि । अर्वाङ् । आ । शतेन । हरिभिः । उद्यमानः ।

अयम् । हि । ते । शुनहोत्रेषु । सोमः । इन्द्र । त्वाया । परिषिक्तः । मदाय ॥ ६ ॥

^१अशीत्या अशीतिसंख्याकैरश्वैः सोमपानार्थम् ^२अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् ^३आ ^४याहि ।
^५नवत्या एतत्संख्याकैरश्वैरागच्छ । ^६शतेन शतसंख्याकैः ^७हरिभिरुद्यमानः धार्यमाणस्त्वम् ^८आ याहि ।
हे ^९इन्द्र ^{१०}हि यस्मात् ^{११}ते ^{१२}मदाय हर्षाय ^{१३}शुनहोत्रेषु । सुखेन हूयते सोमो वैरिति शुनहोत्राः पात्र-
विशेषाः । तेषु ^{१४}अयं ^{१५}सोमः ^{१६}त्वाया त्वत्कामनया ^{१७}परिषिक्तः ॥

मम ब्रह्मेन्द्र याद्वच्छा विश्वा हरीं धुरि धिष्वा रथस्य ।

पुरुत्रा हि विहव्यो बभूथस्मिञ्छूर सवने मादयस्व ॥ ७ ॥

मम । ब्रह्म । इन्द्र । याहि । अच्छ । विश्वा । हरी इति । धुरि । धिष्वा । रथस्य ।

पुरुत्रा । हि । विहव्यः । बभूथ । अस्मिन् । शूर । सवने । मादयस्व ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२मम ^३ब्रह्म अस्मदीयामेव स्तुतिम् ^४अच्छ अभिलक्ष्य ^५याहि । ^६विश्वा व्याप्तौ ^७हरी
^८रथस्य ^९धुरि युगप्रान्ते ^{१०}धिष्व संयोजय । ^{११}पुरुत्रा पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैस्त्वं ^{१२}विहव्यः विविधं
ज्ञातव्यः ^{१३}बभूथ बभूविथ ॥ ' बभूथाततन्थ जगृभ्म ववर्थ ' इति निपातनादिदभावः ॥ हे ^{१४}शूर
^{१५}अस्मिन् ^{१६}सवने यज्ञे ^{१७}मादयस्व सोमपानेन हृष्टो भव ॥

न म इन्द्रेण सख्यं वि योषदस्मभ्यमस्य दक्षिणा दुहीत ।

उप ज्येष्ठे वरूथे गर्भस्तौ प्रायेप्राये जिगीवांसः स्याम ॥ ८ ॥

न । मे । इन्द्रेण । सख्यम् । वि । योषत् । अस्मभ्यम् । अस्य । दक्षिणा । दुहीत ।

उप । ज्येष्ठे । वरूथे । गर्भस्तौ । प्रायेऽप्राये । जिगीवांसः । स्याम ॥ ८ ॥

‘इन्द्रेण सह मे मम सख्यं यदृयष्ट्यलक्षणं सख्यं न वि योषत् कदाचिदपि न विबुध्यताम् ॥ यीतेर्लेटि ‘सिद्धबहुलम्’ इति सिप् । अडागमः ॥ अस्य इन्द्रस्य द्वक्षिणा इन्द्रकर्तृकं दानम् असम्भ्यं दुहीत अभिमतफलं दुग्धाम् ॥ दुहोर्लिङि रूपम् । ज्येष्ठे अतिशयेन प्रशस्ये वरुणे आपदां वारके वरणीये वा गभस्तौ बाहौ उप समीपे वर्तिनः स्याम । इन्द्रस्य हस्तस्पर्शयोग्या भवेत्यर्थः । किञ्च प्रायेप्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञशालायां प्रवेशेप्रवेशे जिगीवांसः शत्रूणां जेतारो भवेम । यद्वा प्रायेप्राये । प्रकर्षणेयते गम्यते योद्धृभिरिति प्रायं युद्धम् । तस्मिन् युद्धे जिगीवांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो मारि धग्भगौ नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २२ ॥

‘अपायस्य’ इति नवर्चमष्टमं सूक्तं गार्त्तमदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अपायि’ इत्यनुक्रान्तम् । लैङ्गिकः सूक्तविनियोगः । द्वितीये पर्याये होतृशस्त्रयाज्या अपायीत्येषा (आश्व. श्रौ. ६. ४) ॥

अपायस्यान्धसो मदाय मनीषिणः सुवानस्य प्रयसः ।

यस्मिभिन्द्रः प्रदिवि वावृधान ओको दधे ब्रह्मण्यन्तश्च नरः ॥ १ ॥

अपायि । अस्य । अन्धसः । मदाय । मनीषिणः । सुवानस्य । प्रयसः ।

यस्मिन् । इन्द्रः । प्रदिवि । ववृधानः । ओकः । दधे । ब्रह्मण्यन्तः । च । नरः ॥ १ ॥

‘सुवानस्य सोमाभिपवं कुर्वाणस्य मनीषिणः प्राज्ञस्य यजमानस्य संबन्धिनः प्रयसः ॥ ‘प्रीङ् तर्पणे’ । असुन् ॥ प्रीतिकरणस्य’ अस्य सोमलक्षणस्य अन्धसः मदाय अपायि । एतदन्धमिन्द्रेण पीतमित्यर्थः ॥ यद्वा अपायीति पातेः ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति चिण् कर्तरि भवति । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति लोटर्थे लुङ् ॥ प्रीतिकरणस्य अन्धसो मदायापायि ॥ शेषविवक्षया कर्मणि षष्ठी ॥ इन्द्रः सोमं पिबतु । प्रदिवि पुराणे यस्मिन् सोमलक्षणेऽन्धसि वावृधानः वर्धमानः इन्द्रः ओकः दधे सेव्यतया निवासं चकार । किञ्च ब्रह्मण्यन्तः इन्द्राय स्तोत्रमिच्छन्तः नरः कर्मणां नेतारः ऋषिर्वा यस्मिन्निवासं दधिरे । तदेतदपायीति पूर्वोक्तान्धसः ॥

अस्य मन्दानो मध्वो वज्रहस्तोऽहिमिन्द्रो अर्णोऽवृतं वि वृश्चत् ।

प्र यद्वयो न स्वसराण्यच्छा प्रयांसि च नदीनां चक्रमन्त ॥ २ ॥

अस्य । मन्दानः । मध्वः । वज्रहस्तः । अहिम् । इन्द्रः । अर्णःऽवृतम् । वि । वृश्चत् ।

प्र । यत् । वयः । न । स्वसराणि । अच्छ । प्रयांसि । च । नदीनाम् । चक्रमन्त ॥ २ ॥

अस्य मध्वः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ अनेन मदकरेण सोमेन मन्दानः हव्यन् वज्रहस्तः वज्रयुक्तो हस्तो यस्य सः इन्द्रः अर्णोऽवृतम् उदकस्यावरकमुदकेनावृतं वा अहिं वृत्रं मेघं वा वि वृश्चत् विशेषेणाच्छिनत् ॥ 'ओषश्चू छेदने' । तौदादिकः । लङि ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् ॥ 'यत्' यदाहि-भेदने जाते नदीनां प्रयांसि प्रीणयितृणि जलानि अच्छ समुद्रमभिलक्ष्य प्र चक्रमन्त गन्तु-मुपाक्रमन् । तत्र दृष्टान्तः । वयो न । यथा पक्षिणः स्वसराणि । सुष्ठु अयन्ते प्राप्यन्त इति स्वसराणि^१ कुलायाः । तानभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् ॥

स माहिन् इन्द्रो अर्णो अपां प्रैरयदहिहाच्छा समुद्रम् ।

अर्जनयत्सूर्यं विदद्रा अक्तुनाह्वां वयुनानि साधत् ॥ ३ ॥

सः । माहिन् । इन्द्रः । अर्णः । अपाम् । प्र । ऐरयत् । अहिऽहा । अच्छ । समुद्रम् ।

अर्जनयत् । सूर्यम् । विदत् । गाः । अक्तुना । अहाम् । वयुनानि । साधत् ॥ ३ ॥

माहिन्ः महनीयः^३ पूजनीयो यद्वा महिमोपेतः । अहिहा अहिं मेघं हतवानिन्द्रः ॥ 'ब्रह्म-भूणवृत्रेषु कृप्' , 'बहुलं छन्दसि' इति भूतकाले कृप् ॥ सः इन्द्रः अपाम् अर्णः ॥ 'अ गती' ॥ स्रोतोलक्षणं प्रवाहं समुद्रम् अच्छ अभिलक्ष्य प्रैरयत् । किञ्च स इन्द्रोऽङ्गिरसां बिलान्तर्बर्ति-नामावृतानां गवां लाभाय सूर्यम् अर्जनयत् । ततः गाः पणिभिरपहृता गाः विदत् अलभत ॥ 'विद्वि लाभे' । लुङि 'इरितो वा' इति च्छेरकादेशः । वाक्यभेदादनिषातः ॥ तथा अक्तुना तेजसा अह्नां दिवसानां वयुनानि प्रश्नानि प्रकाशान् साधत् असाधयत् ॥

सो अप्रतीनि मनवे पुरूणीन्द्रो दाशद्वाशुषे हन्ति वृत्रम् ।

सुधो यो नृभ्यो अतसाय्यो भूत्पस्पृधानेभ्यः सूर्यस्य सातौ ॥ ४ ॥

सः । अप्रतीनि । मनवे । पुरूणि । इन्द्रः । दाशत् । दाशुषे । हन्ति । वृत्रम् ।

सुधः । यः । नृभ्यः । अतसाय्यः । भूत् । पस्पृधानेभ्यः । सूर्यस्य । सातौ ॥ ४ ॥

१. व-किञ्च यत् । २. क-स-ग-स-ज-त-न-म-व-स्व इति स्वसराणि । ३. क-व-स-त-य-म-महनीयः ।

१सः १इन्द्रः १दाशुषे हविर्दत्तवते १मनवे मनुष्याय यजमानाय १पुरुणि बहूनि १अप्रतीनि
उरुष्टानि धनानि १दाशत् ददाति । किंच १वृत्रम् असुरं १हन्ति । कीदृशः । १यः इन्द्रः १सूर्यस्य
१सातौ । सातिः संभजनम् । सूर्यसंभजनविषयभूते १पस्पृधानेभ्यः अहमेव १प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामहेमेव
प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयाम् २ इति स्पर्धमानेभ्यः स्तोतृभ्यः नृभ्यः ३ १सद्यः तदानीमेव १अतसाय्यः तत्प्राप्ति-
हेतुभूतः सन् समाश्रयणीयः १भूत् अभूत् । यद्वा सूर्यस्य सातौ ॥ ' योऽन्तर्कर्मणि ' । अधिकरणे
क्तिन् ॥ सूर्यस्य संबन्धिनि युद्धे पस्पृधानेभ्यः सूर्येण सह स्पर्धमानेभ्योऽतसाय्योऽभूत् ॥

स सुन्वत इन्द्रः सूर्यमा देवो रिणञ्चर्त्याय स्तवान् ।

आ यद्रयिं गुहदवद्यमस्मै भरदंशं नैतशो दशस्यन् ॥ ५ ॥

सः । सुन्वते । इन्द्रः । सूर्यम् । आ । देवः । रिणक् । मर्त्याय । स्तवान् ।

आ । यत् । रयिम् । गुहत्ऽअवद्यम् । अस्मै । भरत् । अंशम् । न । एतशः । दशस्यन् ॥ ५ ॥

१स्तवान् एतशेन स्तूयमानः १देवः द्योतमानः १सः १इन्द्रः १सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते
१मर्त्याय मनुष्यायैतहाय १सूर्यम् १आ १रिणक् । एतशेन स्पर्धमानं सूर्यं बलेनारेचयत् । तथा च
निगमः— ' प्रैतशां सूर्ये पस्पृधानं सौवभ्ये सुविमावदिन्द्रः ' (ऋ. सं. १. ६१. १५) इति । १यत्
यस्मात् १एतहाः सौवभ्यो राजा १दशस्यन् यजमानः १अस्मै इन्द्राय १गुहदवद्यं प्रच्छन्नावद्यं १रयिं
सोमरूपधनम् १आ १भरत् १संपादयामास । तत्र दृष्टान्तः । १अंशं १न । यथा पिता अंशं भागं पुत्राय
भरति तद्वत् ॥ ॥ २३ ॥

स रन्धयत्सदिवः सारथ्ये शुष्णमशुषं कुर्यवं कुत्साय ।

दिवोदासाय नवतिं च नवेन्द्रः पुरो व्यैरच्छम्बरस्य ॥ ६ ॥

सः । रन्धयत् । सऽदिवः । सारथ्ये । शुष्णम् । अशुषम् । कुर्यवम् । कुत्साय ।

दिवःऽदासाय । नवतिम् । च । नव । इन्द्रः । पुरः । वि । ऐरत् । शम्बरस्य ॥ ६ ॥

१सदिवः दीप्तियुक्तः १सः इन्द्रः १सारथ्ये आत्मनः सारथ्यं कुर्वते १कुत्साय १राजर्षये
१शुष्णम् । शोषयति सर्वमिति शुष्णः कश्चिदसुरः । तम् १अशुषं १न केनापि शोषणीयम् । १कुर्यवम्
एतज्जामातमसुरं १रन्धयत् । रन्धयतिर्वशगमने । वशमनयत् ॥ यद्वा ' रथ हिंसासंराद्धयोः ' इत्यस्य
व्यस्तस्य ' रथिजभोरवि ' इति नुम् ॥ अवधीत् । किंच सः १इन्द्रः १दिवोदासाय एतज्जामकाय राज्ञे
१शम्बरस्य असुरस्य १नव १नवतिं १पुरः १व्यैरत् विदारितवान् ॥

१. क-ख-ग-च-झ-ण-न-व-सूर्यसंभजनविषये भूते । २. ख-ग-च-झ-१-ण-१-त-थ-न-म-व-अहमेव प्रथमं
सूर्यं प्राप्नुवाम् । ३. क-झ-भ-म-व-' नृभ्यः ' नास्ति । ४. क-झ-झ-१-त-व-सोममभरत्, न-न-सोममरम्भम्,
व-सोममारमत, म-सोममारमत । ५. क-झ-व-म-व-कुत्साय अरये (स्मै ?); झ-१-कुत्साय अस्मै ।
६. म-अशुषम् ।

एवा त इन्द्रोचथमहेम श्रवस्या न त्मना वाजयन्तः ।

अश्याम तत्साप्तमाशुषाणा ननमा वधरदेवस्य पीयोः ॥ ७ ॥

एव । ते । इन्द्र । उचथम् । अहेम । श्रवस्या । न । त्मना । वाजयन्तः ।

अश्याम । तत् । साप्तम् । आशुषाणाः । ननमः । वधः । अदेवस्य । पीयोः ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२श्रवस्या ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अश्रेच्छया ^३वाजयन्तः
त्वां बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा श्रवस्या यशःकामनया वाजयन्तोऽस्मिच्छन्तः ॥ इच्छायामपि णिच्
दृश्यते । अश्यामन्तो गव्यन्तो वाजयन्त इति । वयजन्तावे चित्प्रातिपदिकस्य ^४अन्तोदात्तत्वं स्यात्
'वाजयन्तः शतक्रतुम्' इति यथा ॥ तादृशा वयं ^५ते तुभ्यम् ^६एव ^७उचथं स्तोत्रं ^८त्मना आत्मना
स्वयमेव ^९न ^{१०}अहेम इदानीं प्रापयेम ॥ 'अहि गतौ' । न संप्रत्यये ॥ ^{११}आशुषाणाः ॥ अश्रोतेः
कानचि 'व्यत्ययो बहुलम्' इति लिट्यपि विकरणद्वय उपस्ययः स च ॥ त्वामभुवाना वयं ^{१२}यदभिल-
षितं ^{१३}तत् ^{१४}साप्तं सप्तपुरुषसंबन्धि साप्तपदीनं सख्यम् ^{१५}अश्याम व्यामुयाम । ^{१६}अदेवस्य देवान्
इन्द्रादीनजानतः ^{१७}पीयोः ॥ पीयति हिंसाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य ^{१८}वधः ॥ वध्यन्ते शत्रवोऽनेनेति
वधरायुधम् ॥ ^{१९}ननमः तदधोऽनमयः ॥ ननमः । 'णसु प्रह्लावे' । ण्यन्तस्य लुङि षड्ङि रूपम् । 'मितां
ह्रस्वः' इति ह्रस्वः ॥

एवा ते गृत्समदाः शूर मन्मावस्यवो न वयुनानि तक्षुः ।

ब्रह्मण्यन्त इन्द्र ते नवीय इषमूर्ज सुक्षिति सुन्नमशुः ॥ ८ ॥

एव । ते । गृत्सऽमदाः । शूर । मन्म । अवस्यवः । न । वयुनानि । तक्षुः ।

ब्रह्मण्यन्तः । इन्द्र । ते । नवीयः । इषम् । ऊर्जम् । सुक्षितिम् । सुन्नम् । अशुः ॥ ८ ॥

^१शूर बलवान् हे ^२इन्द्र ते तुभ्यं ^३गृत्समदाः । अत्र यास्कः—'गृत्समदो गृत्समदो गृत्स इति
मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः' (निर. ९. ५.) इति । तथाविधाः ^४मन्म मननीयं स्तोत्रं ^५ते तुभ्यम्
^६एव ^७तक्षुः ततक्षुः चक्षुः । तत्र दृष्टान्तः । ^८अवस्यवो ^९न ॥ अवः । गत्यर्थादवतेरक्षुनि रूपम् अव
इति ॥ अवो गमनमिच्छन्तः पुमांसः ^{१०}वयुनानि मार्गान् यथा कुर्वन्ति तद्वत् । किंच ^{११}नवीयः ॥ 'सुपां
सुलुक्' इति षडया लुक् ॥ नवीयसो नवतरस्य ^{१२}ते तव ^{१३}ब्रह्मण्यन्तः स्तोत्रं कर्तुमिच्छन्तो गृत्समदाः
^{१४}सुक्षितिम् ^{१५}इषम् शोभननिवासोपेतमन्नम् ^{१६}ऊर्जं बलं ^{१७}सुन्नं सुखं च ^{१८}अशुः प्रामुष्यः । एकस्मिन्
गृत्समदे बहुवचनं परोक्षनिर्देशश्च ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो मातिं धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति सिद्धार्थाः ॥ २४ ॥

‘ वयं ते वयः ’ इति नवचं नवमं सूक्तं गार्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ वयं ते ’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्त-
विनियोगो लिङ्गादवधार्यताम् ।

वयं ते वयं इन्द्र विद्धि षु णः प्र भरामहे वाजयुर्न रथम् ।

विपन्यवो दीध्यतो मनीषा सुभ्रमिर्यक्षन्तस्त्वावतो नृन् ॥ १ ॥

वयम् । ते । वयः । इन्द्र । विद्धि । सु । नः । प्र । भरामहे । वाजऽयुः । न । रथम् ।

विपन्यवः । दीध्यतः । मनीषा । सुभ्रम् । इयक्षन्तः । त्वाऽवतः । नृन् ॥ १ ॥

हे इन्द्र षते तुभ्यं वयं वयः सोमलक्षणमक्षं प्र भरामहे प्रकर्षेण संपादयामः । तत्र
दृष्टान्तः । वाजयुर्न । यथाश्वमात्मन इच्छन् पुमान् रथं शकटं संपादयति तद्वत् । एवं हविः-
संपादकान् नः अस्मान् सु सुष्ठु विद्धि जानीहि ॥ विदेज्ञानार्थस्य लोटि रूपम् । वाक्यादिस्वाद-
निघातः ॥ किं कुर्वन्तो वयम् । विपन्यवः तव स्तोत्रं कुर्वाणाः । मनीषा मनस ईषया स्तुत्या
दीध्यतः दीप्यमानाः ॥ ‘ दीधीद् दीप्तिदेवनवोः ’ । व्यत्ययेन शतृ ॥ ‘ स्वावतः ॥ ‘ युष्मदस्मद्भ्यां
छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानाम् ’ इति वतुप् ॥ त्वत्सदृशान् नृन् नेतृन् नेतृन् नम्यादीन् सुभ्रं सुखम् इयक्षन्तः
याचमानाः । यद्वा सुभ्रं सुखेन नृन् नेतृन् नम्यादीन् देवानियक्षन्तः ॥ इयक्षतिर्गतिकर्मा ॥ हविषा
तान् प्राप्तुवन्तो वयं भरामहे इति समन्वयः ॥

त्वं न इन्द्र त्वाभिरूती त्वायतो अभिष्टिपासि जनान् ।

त्वमिनो दाशुषो वरूतेत्थाधीरभि यो नक्षति त्वा ॥ २ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । त्वाभिः । ऊती । त्वाऽयतः । अभिष्टिपा । असि । जनान् ।

त्वम् । इनः । दाशुषः । वरूता । इत्थाऽधीः । अभि । यः । नक्षति । त्वा ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं त्वाभिः त्वदीयाभिः ऊती ऊतिभिः पालनाभिः नः अस्मान् पाहि ।
किंच त्वावतः ॥ ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । ‘ शतुरनुमः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । त्वत्कामान् जनान्
अभिष्टिपा ॥ ‘ सुप सुष्ठु ’ इति सौराकारः ॥ अभिष्टवोऽभिगन्तारः शत्रवः । तेभ्यः पाता रक्षकः

वसि भवसि । वदाशुषः हविर्दत्तवतः यजमानस्य वत्वम् वहनः ईश्वरः खलु ववस्ता ॥
 'प्रसितस्कभितस्तभित' इति निपातनादीकारस्य उकारः ॥ बाधकानां निवारकोऽसि । किंच त्वं तस्य
 स्तोतुः वृथाधीः एवंविधोपद्रवोपशमरूपकर्मासि^१ । वयः वत्वा त्वाम् वमि वनक्षति हविषा
 परिचरति ॥

स नो युवेन्द्रो जोहूत्रः सखा शिवो नरामस्तु पाता ।

यः शंसन्तं यः शशमानमूती पचन्तं च स्तुवन्तं च प्रणेषत् ॥ ३ ॥

सः । नः । युवा । इन्द्रः । जोहूत्रः । सखा । शिवः । नराम् । अस्तु । पाता ।

यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती । पचन्तम् । च । स्तुवन्तम् । च । प्रणेषत् ॥ ३ ॥

युवा तरुणो यष्टृणां फलस्य शमयिता वा जोहूत्रः स्तोत्रभिराह्वातस्यो होतव्यो वा सखा
 सखिभूतः शिवः सुखकरः सः इन्द्रः नराम् ॥ नृशब्दस्यामि छान्दसो गुणः नरशब्दस्य वा अमि
 आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्बुद्धभावः ॥ कर्मनेतृणामस्माकं पाता पालको भवति । वयः शस्त्राणि
 शंसन्तं वयः च शशमानम् ॥ 'शश प्लुतगती' ॥ क्रियाः कुर्वाणं पुरोडाशादिकानि^१ हवीषि पचन्तं
 स्तुवन्तं सामभिः स्तोत्रं कुर्वाणम् । स्तुतशस्त्रयोः प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाध्यत्वेन^४ भेदस्य प्रतिपादितत्वात्
 अत्र पृथक्निर्देशः^५ । एवमयं यजमानम् उज्जती ऊत्या रक्षणेन प्रणेषत् । नयतेर्लेटि 'सिन्धुलम्'^६
 इति सिप् । अडागमः । 'तिक् चोदास्तवति' इति गतेर्निघातः ॥ कर्मणां पारं प्रापयेत्^१ ॥

तमु स्तुष इन्द्रं तं गृणीषे यस्मिन्पुरा ववृधुः शाशदुश्च ।

स वस्वः कामं पीपरदियानो ब्रह्मण्यतो नूतनस्यायोः ॥ ४ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुषे । इन्द्रम् । तम् । गृणीषे । यस्मिन् । पुरा । ववृधुः । शाशदुः । च ।

सः । वस्वः । कामम् । पीपरत् । इयानः । ब्रह्मण्यतः । नूतनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

तमु तमेव इन्द्रं स्तुषे स्तौमि । तथा तम् इन्द्रं गृणीषे शंसामि ॥ उभयत्र पुरुष-
 व्यत्ययः ॥ यस्मिन् इन्द्रे पुरा पूर्वं स्तोतारः ववृधुः प्रवृद्धा अभवन् । शाशदुश्च शत्रून् हिंसित-
 वन्तश्च ॥ 'शदु क्षातने' । लिटि 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घः ॥ इयानः स्तोत्रभिराध्यमानः
 सः इन्द्रः ब्रह्मण्यतः स्तोत्रमिच्छतः नूतनस्य आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य वस्वः वसुनः
 कामम् अभिलाषं पीपरत् अभिलषितफलदानेन पूरयतु ॥

१. क-य-व-स-१-म-न-१-त-य-न-व-प्रसितस्कभित । २. त-य-शमने (न)रूपकर्मासि । ३. क-
 न-न-त-य-पुरोडाशादिकम् । ४. स-१-प्रगीताप्रगीतभेदेन भेदः । ५. क-ख-ग-स-ण-ण-१-त-य-न-म-व-
 एवं वयम् । ६. स-१-त-य-व-प्रापयत् ।

सो अङ्गिरसामुचथा जुजुष्वान्ब्रह्मा तूतोदिन्द्रो गातुमिष्णन् ।

मुष्णन्नुपमः सूर्येण स्तवानश्रस्य चिच्छिन्नथत्पूर्याणि ॥ ५ ॥

सः । अङ्गिरसाम् । उचथा । जुजुष्वान् । ब्रह्म । तूतोत् । इन्द्रः । गातुम् । इष्णन् ।

मुष्णन् । उपसः । सूर्येण । स्तवान् । अश्रस्य । चित् । शिञ्चथत् । पूर्याणि ॥ ५ ॥

१ अङ्गिरसां संबन्धीनि २ उचथा उचथानि ३ जुजुष्वान् ॥ ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' इत्यस्य लिटि कसी रूपम् ॥ सेवमानः ४ सः ५ इन्द्रः ६ गातुं पणिभिर्यद्रुतानामङ्गिरसां मार्गम् ७ इष्णन् प्रेरयन् ८ ब्रह्म तेषां स्तोत्रं कामप्रदानेन ९ तूतोत् ॥ ' तु वृद्धी ' इत्यस्य लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य भुः ॥ अवर्धयत् । किञ्च १० स्तवान् स्तोत्रभिः स्तूयमानः ११ सूर्येण स्वात्मभूतेन १२ उपसः १३ मुष्णन् अपहरन् । उदिते हि सूर्ये उपसो व्यावर्तन्ते । तादृशः स इन्द्रः १४ अश्रस्य । अभ्रुते स्वतेजसा सर्वं जगदित्यश्रः कश्चिदसुरः । तस्य १५ पूर्याणि पुरातनानि पुराणि बलानि वा १६ शिञ्चथत् अभ्यथयत् शिथिलीचकार ॥ ॥ २५ ॥

स ह श्रुत इन्द्रो नाम देव ऊर्ध्वो भुवन्मनुषे दस्मत्तमः ।

अव प्रियमर्शसानस्य साह्वाञ्छिरो भरदासस्य स्वधावान् ॥ ६ ॥

सः । ह । श्रुतः । इन्द्रः । नाम । देवः । ऊर्ध्वः । भुवत् । मनुषे । दस्मत्तमः ।

अव । प्रियम् । अर्शसानस्य । सहान् । शिरः । भरत् । दासस्य । स्वधावान् ॥ ६ ॥

१ देवः श्रोतमानः २ श्रुतः कीर्तिमान् अत एव ३ दस्मत्तमः सर्वैरतिशयेन दर्शनीयः ४ सः ५ इन्द्रः ६ मनुषे मनोरथम् ७ ऊर्ध्वः ८ भुवत् कामप्रदाने प्रवृत्ते उन्मुखः ९ भवतु ॥ ' नाम प्रसिद्धौ । ' ह इति पूरणः ॥ तदुच्यते । १० साह्वान् शत्रून् अभवन् ११ स्वधावान् बलवाक्किन्द्रः १२ अर्शसानस्य लोकं बाधमानस्य १३ दासस्य एतन्नामकस्यासुरस्य १४ प्रियं १५ शिरः १६ अव १७ भरत् अधः पातयतु ॥ हरतेर्लङ्य-
डागमः । ह्रप्रहोभेः ॥

स वृत्रहेन्द्रः कृष्णयोनीः पुरंदरो दासीरैरयद्वि ।

अर्जनयन्मनवे क्षामपथ सत्रा शंसं यजमानस्य तूतोत् ॥ ७ ॥

सः । वृत्रऽहः । इन्द्रः । कृष्णऽयोनीः । पुरम्ऽदरः । दासीः । ऐरयत् । वि ।

अर्जनयत् । मनवे । क्षाम् । अपः । च । सत्रा । शंसम् । यजमानस्य । तूतोत् ॥ ७ ॥

१ वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता २ पुरंदरः शम्बरपुरां दारयिता ३ सः ४ इन्द्रः ५ कृष्णयोनीः निकृष्टजातीः ६ दासीः उपश्रपयित्रीरासुरीः सेनाः ७ वि ८ ऐरयत् व्यनुदत् । किञ्च ९ मनवे मनोरथं १० क्षां वृत्रिणीम् ११ अपः

उक्त्वानि ष्वञ्जयत् । यजमानस्य ष्वसत्रा महान्तं ष्वसम् अभिलाषं 'ततोत् कारप्रदानेन पूरयतु ॥ 'तु वृद्धौ' इति सौत्रो धातुः । शपः श्लुः । तुजादित्वादीर्घः ॥ यद्वा सत्रा महत् संसं संसनीयं शब्दं कामप्रदानेन वर्धयतु । यद्वा कृष्णयोनीः कृष्णाख्येनासुरेण निषिक्तेतस्का दासीर्भायां धैर्यम् व्यनुदत् । तथा मन्त्रः—'यः कृष्णगर्भा निरहवृजिभना' (क्र. सं. १. १०१. १) इति ॥

तस्मै तवस्यमनुं दायि सत्रेन्द्राय देवेभिरर्णसातौ ।

प्रति यदस्य वज्रं बाहोर्धुहन्वी दस्युन्पुर आयसीनि तारीत् ॥ ८ ॥

तस्मै । तवस्यम् । अनुं । दायि । सत्रा । इन्द्राय । देवेभिः । अर्णसातौ ।

प्रति । यत् । अस्य । वज्रम् । बाहोः । धुः ।

हन्वी । दस्युन् । पुरः । आयसीः । नि । तारीत् ॥ ८ ॥

देवेभिः देवनशीलैः स्तोत्रभिः ष्वअर्णसातौ उक्त्वलाभे निमित्ते ष्वतस्मै ष्वइन्द्राय ष्वतवस्यं तवसे बलाय हितं बलवर्धनं हविः ष्वसत्रा संततं सर्वेष्वहःसु ष्वअनु अनुक्रमेण सवनत्रये ष्वदायि अदायि । यद्वा तवस्यम् । यद्वलं प्रवृद्धाय दीयते ततवस्यम् । देवेभिर्वैरुक्त्वकभजनेऽनुक्रमेण तद्वलं तस्मा इन्द्रायादायि । तथा मन्त्रः—'अनु ते दायि मह इन्द्रियाय' (क्र. सं. ६. २५. ८) इति । ष्वयत् यदा ष्वअस्य इन्द्रस्य ष्वबाहोः ष्ववज्रं ष्वप्रति ष्वधुः स्तोतारोऽसुरवधसूक्ष्मेन स्तोत्रेण प्रतिनिदधुः । स्तूयमानो हीन्द्रो दस्युवधार्थं वज्रमावृते ॥ दधुः । दधातेर्लुङि 'गातिरथा' इति सिचो लुक् । 'आतः' इति झेर्जुस् ॥ ततस्तेन वज्रेण ष्वदस्युन् असुरान् ष्वहन्वी हत्वा तदीयाः ष्वआयसीः अयोमयीः ष्वपुरः ष्वनि ष्वतारीत् नितरामनाशयत् ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोत्रम्यो माति धुग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोत्रम्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २६ ॥

'विश्वजिते' इति षडृचं दशमं सूक्तं गार्ग्यमदमैत्रम् । अग्न्या त्रिष्टुप् । शिष्टाः पञ्च जगायः ॥ तृतीये पर्वीये होतुः शक्ने एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आयुऽयमानेति वाज्या' (भाष. औ. ६. ४) इति ॥

विश्वजिते धनजिते स्वर्जिते सत्राजिते नृजिते उर्वराजिते ।

अश्वजिते गोजिते अग्निजिते मरेन्द्राय सोमं यजुताय हर्यतम् ॥ १ ॥

विश्वजिते । धनजिते । स्वर्जिते । सत्राजिते । नृजिते । उर्वराजिते ।

अश्वजिते । गोजिते । अग्निजिते । मर । इन्द्राय । सोमम् । यजुताय । हर्यतम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो ^१इन्द्राय ^२सोमं ^३भर संपादय । कीदृशाय । ^४विश्वजिते सर्वस्य जेत्रे । तदेव प्रपञ्चयति । ^५धनजिते शत्रुविजयेन तदीयधनानां जेत्रे । ^६स्वर्जिते स्वर्गस्य जेत्रेऽधिपतये । ^७सत्राजिते सत्रा संततं जयशीलाय महतो जेत्रे वा । ^८नृजिते नृणां नायकानां जेत्रे । ^९उर्वराजिते । उर्वरा सर्व-सस्याख्या भूः । तस्या जेत्रे । ^{१०}अश्वजिते ^{११}गोजिते बलेनापहृतानां गवां जेत्रे । ^{१२}अब्जिते वृत्रेणाक्रान्ता-नामपां जेत्रे । ^{१३}यजताय यजनीयाय तस्मा इन्द्राय ^{१४}हयैतम् ॥ ‘हयं गतिकान्त्योः’ । ‘भृमृदशि’ इत्यादिना कर्मण्यतश्च ॥ कमनीयं स्पृहणीयं वा सोमं भरेति समन्वयः ॥

अभिभुवेऽभिभङ्गाय वन्वतेऽषाळहाय सहमानाय वेधसे ।

तुविग्रये वह्नये दुष्टरीतवे सत्रासाहे नम इन्द्राय वोचत ॥ २ ॥

अभिऽभुवे । अभिऽभङ्गाय । वन्वते । अषाळहाय । सहमानाय । वेधसे ।

तुविऽग्रये । वह्नये । दुस्तरितवे । सत्राऽसहे । नमः । इन्द्राय । वोचत ॥ २ ॥

^१अभिभुवे सर्वस्याभिभवित्रे ^२अभिभङ्गाय असुराणां भञ्जकाय ^३वन्वते ॥ ‘वन पण संभक्तौ’ । व्यस्ययेन उप्रत्ययः ॥ शत्रूणां धनानां^१ संभजकाय^२ । ^४अषाळहाय ॥ सहेः कर्मणि निष्ठा । उत्वाभाव-ञ्छान्वसः ॥ शत्रुभिरनभिभूताय । ^५सहमानाय सर्वसहाय ^६वेधसे सर्वस्य विधात्रे । ^७तुविग्रये पूर्णप्रीवाय ॥ यद्वा ‘गृ शब्दे’ । औणादिकः कर्मणि क्प्रत्ययः ॥ तुविभिर्बहुभिः स्तोतव्याय । ^८वह्नये सर्वस्य वोदू ^९दुष्टरीतवे अन्यैर्दुस्तराय दुहिताय । ^{१०}सत्रासहे^२ सर्वदाभिभवित्रे महतोऽभिभवित्रे वा एवंविधाय ^{११}इन्द्राय ^{१२}नमः नमःशब्दपूर्वकं स्तोत्रं ^{१३}वोचत हे स्तोतारो यूयं ब्रूत ॥ ब्रूजो लुङि ‘ब्रुवो वधिः’ । ‘अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्’ इत्यङादेशः । ‘वच उम्’ इत्युम् । गुणः ॥

सत्रासाहो जनभक्षो जनसहस्र्यवनो युष्मो अनु जोषमुक्षितः ।

वृतंचयः सहरिर्विक्वारित इन्द्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्यी ॥ ३ ॥

सत्राऽसहः । जनऽभक्षः । जनम्ऽसहः । च्यवनः । युष्मः । अनु । जोषम् । उक्षितः ।

वृतम्ऽचयः । सहरिः । विक्षु । अरितः । इन्द्रस्य । वोचम् । प्र । कृतानि । वीर्यी ॥ ३ ॥

^१सत्रासहः^२ बहुनामभिभविता ^३जनभक्षः जनानां यजमानानां कामप्रदानेन संभक्ता तैः संभजनीय इति वा । ^४जनसहः बलिना जनानामभिभविता ^५च्यवनः शत्रूणां व्यावयिता स्वस्थानात् । ^६युष्मः वोदू ^७जोषम् ^८अनु प्रीतिमनु ^९उक्षितः सिक्तः सोमेन । ^{१०}वृतंचयः वृतस्याभीष्टस्यापेता संभेता दातेत्यर्थः । यद्वा वर्तते पुनःपुनरभिसुखमागच्छतीति वृत् सत्रुः । तं चयते दिनस्तीति वृतंचयः । चयतिहिसाकर्मा । तथा च ब्राह्मणं-‘यो वै भागिनं भागाबुद्धे चयते वैमं स यदि वैमं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते तेष्वैवम्’ (ऐ. ब्रा. २. ७) इति । ^{११}सहरिः ॥ ‘असिसहोस्वरिन्’

१. क-म-वधे संभजनाय, ख-ग-प-धनानां संभजनस्य, झ-वधं संभजनय, झ-वधमञ्जनाय, ञ-त-व-न-वधं मञ्जनाय, व-वधं मञ्जमानाय । २. ख-ग-प-थ-सत्रासाहे । ३. व-म-सत्रासाहः ।

इत्युग्निप्रत्ययः ॥ अभिमविता शत्रूणां वविशु प्रजासु वभारितः पालकत्वेन प्रापितो भवति । तादृशस्य
वइन्द्रस्य वकृतानि वृत्रहननादिरूपाणि ववीर्या सामर्थ्यानि वप्र वबोचं प्रकर्षेण वदामि ॥

अनानुदो वृषभो दोधतो वधो गम्भीर ऋष्वो असमष्टकाव्यः ।

रध्रचोदः श्रथनो वीळितस्पृथुरिन्द्रः सुयज्ञ उषसः स्वर्जनत् ॥ ४ ॥

अननुदः । वृषभः । दोधतः । वधः । गम्भीरः । ऋष्वः । असमष्टकाव्यः ।

रध्रचोदः । श्रथनः । वीळितः । पृथुः । इन्द्रः । सुयज्ञः । उषसः । स्वः । जनत् ॥ ४ ॥

‘अनानुदः’ । अनु पश्चाद्वादीत्यनुदः । ‘आतश्चोपसर्गे’ इति कर्तरि कः । स नास्ति यस्य स
तथोक्तः । प्रभूतधनदानेन समानः^१ नास्तीत्यर्थः । अत एव ववृषभः कामानां वर्धिता । वदोधतः ॥
दुर्बिर्हिंसाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य ववधः हन्ता वगम्भीरः महत्त्वेन गाम्भीर्योपेतः । वऋष्वः महान्
यद्वा दर्शनीयः सर्वैः । वअसमष्टकाव्यः ॥ ‘अष्टु व्याप्तौ’ ॥ कर्मणि निष्ठा । उदिरवात् इत्तिकल्पः ।
नप्समासः ॥ अन्यैरव्याप्तकर्मा । वरध्रचोदः ॥ ‘रध्र हिंसासंराद्धयोः’ ॥ रध्राणां समृद्धानां प्रेरकः ।
यद्वा हिंसकानां^२ शत्रूणां^३ चोदकः । वश्रथनः शत्रूणां बलापहारेण ज्ञातविता । ववीळितः दृढाङ्गः वपृथुः
स्वतेजसा जगव्याप्य वर्तमानः वसुयज्ञः सुकर्मा । एतादृशः वइन्द्रः वउषसः वस्वः सूर्यं ज्योतिः ।
‘स्वः सूर्यः’ इति हि ब्राह्मणम् । सूर्यं च वजनत् प्रादुर्भकार ॥

यज्ञेन गातुमसुरो विविद्विरे धियो हिन्वाना उशिजो मनीषिणः ।

अभिस्वरा निषदा गा अवस्यव इन्द्रे हिन्वाना द्रविणान्याशत ॥ ५ ॥

यज्ञेन । गातुम् । अप्सुरः । विविद्विरे । धिर्यः । हिन्वानाः । उशिजः । मनीषिणः ।

अभिऽस्वरा । निऽसदा । गाः । अवस्यवः । इन्द्रे । हिन्वानाः । द्रविणानि । आशत ॥ ५ ॥

वधियो वहिन्वानाः स्तुतीरिन्द्रे प्रेरयन्तः वउशिजः इन्द्रं कामयमानाः वमनीषिणः मेधा-
विनोऽङ्गिरसः वअसुरः अपां प्रेरकादिन्द्रात् वगातुं गवां मागं वयज्ञेन तपसा वविविद्विरे लेभिरे ।
ततः वअवस्यवः रक्षणमिच्छन्तः वइन्द्रे वगाः स्तुतीः वहिन्वानाः ॥ ‘हि गतिमृद्धयोः’ । स्वादिः ॥
प्रेरयन्तस्तेऽङ्गिरसः वअभिस्वरा अभितः स्वरः स्वरणं शब्दं यस्य तेन स्तोत्रेण वनिषदा उपसंवेन च
वद्रविणानि गोधनानि वआशत प्राप्नुवन् ॥ अशोतेर्लुङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् ॥

इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे ।

पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाग्नानं वाचः सुदिनत्वमहाम् ॥ ६ ॥

इन्द्रं । श्रेष्ठानि । द्रविणानि । धेहि । चित्तिम् । दक्षस्य । सुभगत्वम् । अस्मे इति ।

पोषम् । रयीणाम् । अरिष्टिम् । तनूनाम् । स्वाग्नानम् । वाचः । सुदिनत्वम् । अहाम् ॥ ६ ॥

हे 'इन्द्र' 'श्रेष्ठानि' उत्तमानि 'द्रविणानि' धनान्यस्मभ्यं 'धेहि' निधेहि । 'दक्षस्य' ॥ दक्षेर्भावे षञ् ॥ कर्मकरणसामर्थ्यस्य 'चित्तिं' इति धेहि । 'अस्मे' अस्मभ्यं 'सुभगत्वं' शोभनधनवत्त्वं सौभाग्यं वा धेहि । 'रयीणां' स्वया दत्तानां धनानां 'पोषं' समृद्धिं धेहि । 'तनूनाम्' अङ्गानाम् । यद्वा तावत् एभिः कुलमिति तन्वः पुत्राः । तनोतेः करणे उपत्ययः । तेषाम् 'अरिष्टिम्' अहिंसां धेहि । तथा अस्मदीयायाः 'वाचः' 'स्वाग्नानं' स्वादुताम् । 'अह्नां' 'सुदिनत्वं' शोभनदिनत्वं च धेहि । येषु हीम्नादयो देवा इज्यन्ते तानि सुदिनानि । तेषां भावः सुदिनत्वम् ॥ ॥ २७ ॥

'त्रिकद्रुकेषु' इति षतुर्लक्षमेकादशं सूक्तं गार्त्ममदमैन्द्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'त्रिकद्रुकेषु षतुर्लक्षमष्टयाद्यतिशङ्करमन्याष्टिर्वा' इति । आद्यायामष्टिञ्छन्दश्चतुःषष्ट्यक्षरा । अवशिष्टाः षष्ट्यक्षरा अतिशङ्कर्यः । अन्याष्टिर्वा । योऽतिशङ्के 'त्रिकद्रुकेषु' इति तृचः । सूत्रितं—'त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ष्वस्मं पुरोरथमिति तृचावातिच्छन्दसौ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥ अविवाक्येऽहनि मरुत्वतीये प्रतिपत्तृचस्य 'त्रिकद्रुकेषु' इति प्रथमा । 'दशमेऽहनि' इति खण्डे सूत्रितम्—'आ त्वा रथं यथोतय हत्येतस्याः स्थाने त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि मरुत्वतीये आद्या । 'तस्य विशेषांश्चक्षामः' इति खण्डे सूत्रितं—'त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति मरुत्वतीयेत्यस्य प्रतिपत्' (आश्व. श्रौ. १०. १०) इति ॥ महाव्रतेऽपि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियस्तृचः । 'त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति स्तोत्रियः' (ऐ. आ. ५. १) इति सूत्रितम् ॥

त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृपत्सोममपिबद्विष्णुना

सुतं यथावशत् । स ई ममाद् महि कर्म कर्तवे

महामुरुं सैनं सश्वदेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्द्रुः ॥ १ ॥

त्रिकद्रुकेषु । महिषः । यवऽवाशिरम् । तुविऽशुष्मः ।

तृपत् । सोमम् । अपिबत् । विष्णुना । सुतम् । यथा । अवशत् ।

सः । ईम् । ममाद् । महि । कर्म । कर्तवे । महाम् । उरुम् ।

सः । एनम् । सश्वत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्द्रुः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । ^१महिषः महान् पूज्यः ^२तुविशुष्मः बहुबलः ^३तृपत् ॥ 'तृप मीणने' । तुदादिः ।
आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्चमभावः ॥ तृप्यन् इन्द्रः ^४त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेष्वामि-
श्रुतिकेवहःसु ^५सुतम् अभिषुतं ^६यथाशिरं यवमयैः सक्तुभिर्मिश्रितम् ॥ आरूपैरस्य भीणातेः
क्रिपि 'अपस्पृधेयाम्' इत्यादिना शिर इत्यादेशः ॥ तं सोमं ^७विष्णुना सह ^८अपिबत् । यथावशात्
पूर्वं यथा तं सोममकामयत् तथापिबत् ॥ 'वशा कान्तौ' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः ॥
पीतः ^९सः सोमः ^{१०}महां महान्तम् ^{११}उरुं तेजसा बिस्तीर्णम् ^{१२}ईम् एनमिन्द्रं ^{१३}ममाद् अमादयत् ।
किमर्थम् । ^{१४}महि महत् वृत्रहननादिलक्षणं ^{१५}कर्म ^{१६}कर्तव्यं कर्तुम् । ^{१७}सत्यः ^{१८}इन्दुः स्रवन् ^{१९}देवः दीप्यमानः
^{२०}सः सोमः ^{२१}सत्यं यथार्थभूतं ^{२२}देवं सोमं कामयमानम् ^{२३}इन्द्रं ^{२४}सश्रन् । सश्रतिर्व्याप्तिकर्मा । व्याप्नोतु ॥

अध त्विषीमाँ अम्भोजसा क्रिविं युधामवदा रोदसी अपृणदस्य मज्मना प्र ववृधे ।
अर्धत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत् सैनं सश्रदेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ २ ॥

अध । त्विषिऽमान् । अमि । ओजसा । क्रिविम् । युधा । अमवत् । आ ।

रोदसी इति । अपृणत् । अस्य । मज्मना । प्र । ववृधे ।

अर्धत्त । अन्यम् । जठरे । प्र । ईम् । अरिच्यत् ।

सः । एनम् । सश्रत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ २ ॥

^१अध अथ सोमपानानन्तरं ^२त्विषीमान् दीप्तिमानिन्द्रः ^३ओजसा बलेन ^४क्रिविं नामासुरं
^५युधा युद्धेन ^६अमि ^७अभवत् अभिभूतवान् । किंच स इन्द्रः ^८रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^९आ
^{१०}अपृणत् स्वतेजसा समन्तात् पूरयामास । तथा ^{११}अस्य पीतस्य सोमस्य ^{१२}मज्मना बलेन ^{१३}प्र ^{१४}ववृधे
प्रकर्षेण वर्धते । यद्वा अस्य क्रिवेरसुरस्य मज्मना सारेण रोदसी अपूरयत् । ^{१५}सः इन्द्रः सोमं द्वेधा
विभज्य ^{१६}अन्यं भागं स्वकीये ^{१७}जठरे ^{१८}अर्धत्त । ^{१९}ईम् एनम् अपरं भागं देवेभ्यः ^{२०}प्र ^{२१}अरिच्यत्
प्रारेचयत् । एतेनार्धमिन्द्राय अर्धमन्येभ्यः ^{२२}देवेभ्य इत्युक्तं भवति । तथा तैत्तिरीयकं—'यत्सर्वेभ्यमर्ध-
मिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः' (तै. सं. ५. ४. ८. ३) इति ॥

साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैः

सासहिर्मृधो विचर्षणिः । दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु

सैनं सश्रदेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ ३ ॥

साकम् । जातः । क्रतुना । साकम् । ओजसा । ववक्षिथ ।

साकम् । वृद्धः । वीर्यैः । सासहिः । मृधः । विऽचर्षणिः ।

दाता । राधः । स्तुवते । काम्यम् । वसु ।

सः । एनम् । सश्रत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ ३ ॥

‘कृतुना कर्मणा प्रज्ञया वा’ ‘साकं सह’ ‘जातः’ ‘साकमोजसा बलेन सह’ ‘ववक्षिय विश्वं वोढुमिच्छसि ॥ बहेः सनन्तस्य लिटि मन्त्रस्वादात्म न भवति ॥ किंच एवं ‘वीर्यैः शत्रुहन्नादिलक्षणैः पराक्रमैः’ ‘साकं सह’ ‘वृद्धः’ प्रवृद्धः ‘मृधः’ हिंसकान् संग्रामान्वा ‘सासहिः । ‘न लोकाव्यय’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तेषामभिभविता ‘विचर्षणिः’ पुण्यकृतः अपुण्यकृतश्च^१ विशेषेण द्रष्टा ‘स्तुवते स्तोत्रं कुर्वाणाय यजमानाय’ ‘राधः’ साधकं ‘काम्यं’ प्रार्थनीयं ‘वसु धनं’ ‘दाता’ सन् ववक्षियेति समन्वयः । सैनमिति परोक्षनिर्देशः सिद्धार्थश्च ॥

तव त्यन्नर्यं नृतोऽपं इन्द्र प्रथमं पुर्व्यं दिवि प्रवाच्यं कृतम् ।

यदेवस्य शर्वसा प्रारिणा असुं रिणन्नपः ।

भुवद्विश्चमभ्यादैवमोजसा विदादूर्जं शतक्रतुर्विदादिषम् ॥ ४ ॥

तव । त्यत् । नर्यम् । नृतो इति । अपः । इन्द्र । प्रथमम् । पुर्व्यम् । दिवि । प्रवाच्यम् । कृतम् ।

यत् । देवस्य । शर्वसा । प्र । अरिणाः । असुम् । रिणन् । अपः ।

भुवत् । विश्वम् । अभि । अदैवम् । ओजसा । विदात् । ऊर्जम् ।

शतक्रतुः । विदात् । इषम् ॥ ४ ॥

‘नृतो सर्वेषां नर्तयितः हे’ ‘इन्द्र’ ‘नर्यं’ नराणां हितकरं ‘प्रथमं’ प्रतप्तम्^१ ॥ ‘प्रथमं प्रतप्तम्’ इति यास्कः । ‘पुर्व्यं’ पूर्वकालभवं त्वया ‘कृतं’ ‘तव’ ‘स्यत्’ तत् ‘अपः’ कर्म ‘दिवि’ स्वर्गलोके ‘प्रवाच्यं’ प्रकर्षेण वक्तव्यम् । श्लाघनीयमित्यर्थः । किं तत् । ‘देवस्य’ विजिगीषोरसुरस्य ‘असुं’ प्राणं ‘रिणन्’ हिंसन् एवं ‘अपः’ तेन निरुद्धान्युदकानि ‘प्रारिणाः’ प्रैरयः इति यदेतत्कर्म तत्प्रवाच्यमिति समन्वयः । परोक्षनिर्देशोऽवशिष्टः^२ । स इन्द्रः ‘विश्वं’ भ्यासम् ‘अदैवं’ तमोरूपमसुरम् ‘ओजसा’ बलेन ‘अभि’ ‘भुवत्’ अभिभवतु । किंच ‘शतक्रतुः’ इन्द्रः ‘ऊर्जं’ बलं ‘विदात्’ लभतु । ‘इषं’ हविर्लक्षणमन्नं च^३ ‘विदात्’ ॥ ‘विदिर्’ लाभे । शविकरणी । लेट्याडागमः^४ ॥ २८ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रेदमेकोनविंशत्यृचं गार्त्समदं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेवमनुक्रमणिका— ‘गणानामेकोना ब्राह्मणस्पत्यं ४ बार्हस्पत्यास्तु दृष्टलिङ्गाः पञ्चदश्यन्त्ये त्रिष्टुभौ’ इति । पञ्चदश्येकोनविंशी च त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । यासु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बार्हस्पत्याः । शिष्टा ब्राह्मणस्पत्याः ॥ प्रवर्ये अभिष्टवे^५ एतत्सूक्तम् । ‘स्पृष्टोदकम्’ इति खण्डे सूत्रितं— ‘गणानां एवा प्रथमं यस्य’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

१. ण-त-थ-म-‘सह वृद्धः’ नास्ति । २. म-पापकृतश्च । ३. थ-प्रतप्तम् । ४. क-ख-ग-ण-ण-न-ब-परोक्षनिर्देशो बसिष्ठः; म-स-१-परोक्षनिर्देशो बाशिष्टः; च-त-ब-परोक्षनिर्देशोऽविशिष्टः । ५. ख-ग-ण-त-थ-‘च’ नास्ति । ६. ग-ण-ण-न-लेट्याडागमः । ७. म-अभिष्टवे एव ।

गुणानां त्वा गुणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नुतिभिः सीद सादनम् ॥ १ ॥

गुणानाम् । त्वा । गुणऽपतिम् । हवामहे । कविम् । कवीनाम् । उपमश्रवःऽतमम् ।

ज्येष्ठराजम् । ब्रह्मणाम् । ब्रह्मणः । पते ।

आ । नः । शृण्वन् । उतिऽभिः । सीद । सादनम् ॥ १ ॥

हे ऽब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽस्तस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पते पालयितः ऽगुणानां देवादिगुणानां संबन्धिनं ऽगुणपतिं स्वीयानां पतिम् । ऽकवीनां कान्तदर्शिनानां ऽकविम् । ऽउपमश्रवस्तमम् । उपमीयतेऽनयेत्युपमा । सर्वेषामन्नानामुपमानं श्रवोऽन्नं यस्य स तथोक्तः । अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः ॥ उपमा 'माङ् माने' । 'आतश्चोपसर्गे' करणेऽङ्प्रत्ययः । 'कृपापोः संज्ञाछन्दसोः' इति ह्रस्वत्वम् ॥ ऽज्येष्ठराजम् । ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः । तेषां मध्ये राजन्तं ऽब्रह्मणां मन्त्राणां स्वामिनं ऽत्वा त्वां ऽहवामहे अस्मिन् कर्मण्याह्वयामः । किञ्च ऽनः अस्माकं स्तुतीः ऽशृण्वन् त्वं ऽउतिभिः पालयैर्हेतुभूतैः ऽसादनम् । सीदन्त्यस्मिन्निति सादनम् । यज्ञगृहं ऽआ ऽसीद उपविश ॥

देवाश्चित्ते असुर्यं प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः ।

उत्साइव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ २ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्यं । प्रऽचेतसः । बृहस्पते । यज्ञियम् । भागम् । आनशुः ।

उत्साऽइव । सूर्यः । ज्योतिषा । महः । विश्वेषाम् । इत् । जनिता । ब्रह्मणाम् । असि ॥ २ ॥

ऽअसुर्यं असुराणां हन्तः हे ऽबृहस्पते ऽप्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः ऽते त्वदीयाः ऽदेवाश्चित् देवा अपि ऽयज्ञियं यज्ञाहं ऽभागम् ऽआनशुः प्राप्तुवन् । यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणम् । प्रकृष्टज्ञानवतस्ते तच्च संबन्धिनो देवा इति योजनीयम् । यद्वा प्रचेतसः । विभक्तिपरिणामः । प्रचेतसि त्वयि सति देवा यज्ञियं भागमानक्षिरे । कर्मविप्रकारिणामसुराणां रक्षोघ्नमन्त्रैरपाकरणात् । 'न वै ब्रह्मण्यद्विष्यति' (वे. ब्रा. १. १३) इति श्रवणात् । ऽज्योतिषा तेजसा ऽमहः महनीयः' ऽसूर्यः ऽउत्साइव । उत्साः^१ किरणाः ॥ 'स्फायितश्चि' इत्यादिना रङ्प्रत्ययः ॥ यथा किरणान् जनयति तथा ऽविश्वेषां सर्वेषां ऽब्रह्मणां^२ मन्त्राणां^३ ऽजनिता जनयितृव ऽअसि ॥ 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् क्लिष्टः ॥

१. क-ख-ग-घ-न-म-महनीयः । २. म-सत्वेषु (? वसत्येषु) परं तेज इति उत्साः । ३. म-ब्रह्मणानाम् ।

आ वि॒बा॒ध्या॑ परि॒राप॒स्तमा॑सि च॒ ज्योति॑ष्मन्तुं रथ॑मु॒तस्य॑ तिष्ठसि ।

बृह॑स्पते भी॒मम॑मि॒त्रद॑म्भनं रक्षो॒हणं॑ गो॒त्रभि॑दं स्व॒र्विद॑म् ॥ ३ ॥

आ । वि॒बा॒ध्या॑ । परि॒रप॑ । स्तमा॑सि । च । ज्योति॑ष्मन्तम् । रथ॑म् । उ॒तस्य॑ । तिष्ठ॑सि ।

बृह॑स्पते । भी॒मम् । अ॒मि॒त्र॒द॒म्भ॒नम् । र॒क्षः॒ऽह॒नम् । गो॒त्र॒ऽभि॒दम् । स्वः॒ऽवि॒दम् ॥ ३ ॥

हे १बृहस्पते १परिरपः । परितो रपः पापरूपं रक्षः ॥ यद्वा 'रप लप व्यक्तायां वाचि' । क्तिप् ॥ परिवदतो निन्दकान् १तमांसि १च १विबाध्य तेजसा निराकृत्य १ज्योतिष्मन्तं ज्योतिषा तद्वन्तम् १ऋतस्य यज्ञस्य प्रापकं १भीमं शत्रूणां भयंकरं १अमित्रदम्भनं शत्रूणां हिंसकम् । तदेवाह । १रक्षोहणं रक्षसां हन्तारं १गोत्रभिदं मेघानां भेत्तारं १स्वर्विदं स्वर्गस्य १लम्भकं १रथम् १आ १तिष्ठसि अधितिष्ठसि ॥

सु॒नी॒तिभि॑र्नयसि त्राय॑से ज॒नं यस्तु॑भ्यं दा॒शा॒न्न तम॑हो अ॒श्रव॑त् ।

ब्र॒ह्म॒द्विष॑स्त॒र्प॒नो म॑न्युमी॒रसि॑ बृह॑स्पते म॒हि त॑त्ते म॒हित्व॑नम् ॥ ४ ॥

सु॒नी॒ति॒ऽभिः । न॒य॑सि । त्राय॑से । ज॒नम् । यः । तु॑भ्यम् । दा॒शात् । न । तम् । अ॒हः । अ॒श्रव॑त् ।

ब्र॒ह्म॒ऽद्विषः । त॒र्प॒नः । म॒न्यु॒ऽमीः । अ॒सि । बृह॑स्पते । म॒हि । तत् । ते । म॒हि॒ऽत्त्व॑नम् ॥ ४ ॥

हे १बृहस्पते १सुनीतिभिः । शोभनं २नीतयः २ येषु ते सुनीतयः सम्मार्गाः । तैः १जनं १नयसि । अपेक्षितफलं प्रापयसि । १त्रायसे जनमापन्नयो रक्षसि च । १यः यजमानः १तुभ्यं हविलेक्षणमन्नं १दाशात् प्रयच्छेत् ॥ 'दाश् दाने' । लेट्याडागमः १॥ १तम् १अहः पापं पापरूपं दारिद्र्यं वा १न १अश्रवत् न प्राप्नुयात् ॥ अन्नोतेलेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अडागमः ॥ १ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा द्वेष्टुः १तपनः तापकः १असि । किंच १मन्युमीः मन्योः क्रोधस्य परेषां ज्ञानस्य वा हिंसकोऽसि ॥ 'मीहृ हिंसायां' । क्तिप् ॥ १ते तव १तत् तादृशं १महि महत् प्रभूतं १महित्वनं माहात्म्यमस्ति ॥

न तम॑हो न दु॒रितं॑ कु॒तश्च॑ न ना॒रा॒तय॑स्ति॒तिरु॑र्न द्र॒या॒वि॒नः॑ ।

वि॒श्वो इ॒दस्मा॑द्व॒रसो॑ वि बा॒धसे॑ यं सु॒गो॒पा र॑क्ष॑सि ब्र॒ह्म॒णस्प॑ते ॥ ५ ॥

न । तम् । अ॒हः । न । दुः॒ऽइ॒तम् । कु॒तः । च॒न । न । अ॒रा॒तयः । ति॒तिरुः । न । द्र॒या॒वि॒नः ।

वि॒श्वोः । इ॒त् । अ॒स्मा॒त् । ध्व॒रसः॑ । वि । बा॒ध॒से ।

यम् । सु॒गो॒पाः । र॑क्ष॑सि । ब्र॒ह्म॒णः । प॒ते ॥ ५ ॥

१. क-झ-सर्वस्मभकम्; ख-ग-च-झ१-ण-ण१-य-न-व-सर्वस्य लम्भकम्; म-सर्गलम्भकम् । २. ख-ग-झ-म-शोभननीतयः । ३. ख-ग-च-झ१-न-लेट्याडागमः ।

हे ^१व्रह्मणस्पते ^२सुगोपाः सुदु पालयिता त्वं ^३यं जनं ^४रक्षसि पालयसि ^५तं जनं ^६अंहः
आहन्तव्यं दुःखं ^७न बाधते । ^८दुरितं तत्कारणं पापं च ^९न बाधते । ^{१०}अरातयः हिंसकास्तं जनं ^{११}कुत-
श्चन सर्वासु दिक्षु ^{१२}न ^{१३}तितिरुः ॥ तिरतिर्हिंसाकर्मा । लिट् ॥ न हिंसन्ति । तथा ^{१४}द्वयाविनः ।
मनस्यन्यत्क्रियायां चान्यदित्येतद्द्वयं येषामस्ति ते द्वयाविनो ब्रह्मकाः । तेऽपि तं जनं ^{१५}न बाधन्ते ।
किंच ^{१६}ध्वरसः हिंसिकाः ^{१७}विश्वाः सर्वाः सेनास्तदर्थं ^{१८}वि ^{१९}बाधसे विशेषेण बाधस एव ॥ ॥ २९ ॥

त्वं नो गोपाः पथिकृद्विचक्षणस्तव व्रताय मतिभिर्जरामहे ।

बृहस्पते यो नो अभि हरो दधे स्वा तं मर्मर्तुं दुच्छुना हरस्वती ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । तव । व्रताय । मतिऽभिः । जरामहे ।

बृहस्पते । यः । नः । अभि । हरः । दधे । स्वा । तम् । मर्मर्तुं । दुच्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

हे ^१बृहस्पते ^२त्वं ^३नः अस्माकं ^४गोपाः पालयिता ^५पथिकृत् सम्मार्गकृत्^१ भवसि । ^६विचक्षणः
विशेषेण व्रता सर्वशस्त्रम् । ^७तव ^८व्रताय त्वत्संबन्धिने यज्ञाय ^९मतिभिः स्तोत्रैः ^{१०}जरामहे
स्तुमः ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ ^{११}यः पुमान् ^{१२}नः अस्मान् ^{१३}अभि अभिलक्ष्य ^{१४}ध्वरः ॥ ' दृ कौटिल्ये ' ।
भावेऽसुन् ॥ कौटिल्यं ^{१५}दधे विदधाति ^{१६}तं ^{१७}स्वा स्वीया ^{१८}दुच्छुना दुर्बुद्धिः ^{१९}हरस्वती वेगवती सती
^{२०}मर्मर्तुं मोचयतु ॥ ' मृङ् प्राणत्यागे ' । अन्तर्भावितव्यर्थस्य यङ्लुकि लोटि रूपम् ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः ।

बृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः । सानुकः । वृकः ।

बृहस्पते । अप । तम् । वर्तय । पथः । सुगम् । नः । अस्यै । देवऽवीतये । कृधि ॥ ७ ॥

^१उत ^२वा अपि च हे ^३बृहस्पते ^४अरातीवा अभिमुखमागमनवान् ^५सानुकः समुच्छिद्यः ।
' सानु समुच्छिद्यम् ' (निरु. २. २४) इति यास्कः । ^६वृकः ॥ ' वृक आदाने ' ॥ अनादीनामादाता ^७वः
^८मर्तः मनुष्यः ^९अनागसः अपराधीनान् ^{१०}नः अस्मान् ^{११}मर्चयात् ॥ मर्चयतिर्हिंसाकर्मा ॥
हिंसात् । ^{१२}तं मर्तं ^{१३}पथः वैदिकाभ्यागांश्च ^{१४}अप ^{१५}वर्तय निवर्तय । ^{१६}नः अस्माकं ^{१७}अस्यै ^{१८}देववीतये
देवानां वीतिः सोममक्षणम् अत्रेति^१ देववीतिबंधः । अस्यै देववीतयेऽस्यै यज्ञाय नोऽस्माकं ^{१९}सुगं
सुदु गन्तव्यं मार्गं ^{२०}कृधि कुरु । यज्ञानुष्ठानाय सुमतिं देहीत्यर्थः ॥

आतारं त्वा तनूनां हवामहेऽवस्पतरधिवक्तारमस्मयुम् ।

बृहस्पते देवनिदो नि बर्हय मा दुरेवा उत्तरं सुम्नमुञ्जश्न ॥ ८ ॥

आतारम् । त्वा । तनूनाम् । हवामहे । अवस्पतः । अधिऽवक्तारम् । अस्मयुम् ।

बृहस्पते । देवनिदः । नि । बर्हय ।

मा । दुःऽएवाः । उत्तरम् । सुम्नम् । उत् । नश्न ॥ ८ ॥

वअवस्पतः उपद्रवेभ्यः पारयितः । यद्वा अवस्ता रक्षणेनापद्रव्यः पारयितः हे वृहस्पते वतनूनाम् अङ्गानां पुत्रादीनां वा आतारं पालयितारम् अधिवक्तारम् अस्मासु पक्षपातेन अधिकं वक्तारम् वअस्मयुं हविष्प्रदानस्मान् कामयमानं त्वा त्वां हवामहे अस्मिन् कर्मण्याह्वयामः । किंच देवनिदः देवनिन्दकानसुरान् नि बर्हय विनाशय । दुरेवाः दुष्टगमना दुर्बुद्धयः शत्रवः उत्तरम् उत्कृष्टतरं सुम्नं सुखं मा उञ्जश्न मा व्यामुञ्चन्तु ॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि ।

या नो दूरे तळितो या अरातयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनमसः ॥ ९ ॥

त्वया । वयम् । सुवृधा । ब्रह्मणः । पते । स्पार्हा । वसु । मनुष्या । आ । ददीमहि ।

याः । नः । दूरे । तळितः । याः । अरातयः । अभि । सन्ति । जम्भय । ताः । अनमसः ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुवृधा सुष्ठु वर्धयिष्या त्वया हेतुना वयं स्पार्हा स्पृहणीयानि वसु धनानि मनुष्या ॥ 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थीबहुवचनस्याकारः ॥ मनुष्येभ्यो दातृभ्यः आ वदीमहि गृह्णीमहि ॥ 'आहो दोऽनास्यविहरणे' इत्यात्मनेपदम् ॥ दूरे दूरदेशे याः अरातयः याः च तळितः अन्तिकेऽरातयः नः अस्मान् अभि सन्ति अभि भवन्ति अनमसः कर्महीनान् ताः अरातीस्तान् शत्रून् जम्भय नाशय । 'जभि नाशने' । चुरादिः ॥ अत्र निरुक्तं—'त्वया वयं सुवर्धयिष्या ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तळितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वादानप्रज्ञा वा जम्भय ता अनमसोऽम इति रूपनाम' (निरु. ३. ११) इति ॥

त्वया वयमुत्तमं धीमहे वयो बृहस्पते पप्रिणा सस्तिना युजा ।

मा नो दुःशंसो अभिदिप्सुरीशत प्र सुशंसा मतिभिस्तारिषीमहि ॥ १० ॥

त्वया । वयम् । उत्तमम् । धीमहे । वयः । बृहस्पते । पप्रिणा । सस्तिना । युजा ।

मा । नः । दुःशंसः । अभिदिप्सुः । ईशत ।

प्र । सुशंसाः । मतिभिः । तारिषीमहि ॥ १० ॥

१. क-स-ण-न-म-व-अधिवक्तारम्; ख-ग-व-ण-अधि अधिकं वक्तारम् । २. क-स-स-ण-न-य-न-म-व-'त्वा' नास्ति ।

हे वृहस्पते । पप्रिणा ॥ 'पृ पालनपूरणयोः' । 'आहगमहन' इति किन्प्रत्ययः । छान्दसो यणादेशः ॥ कामानां प्रकेण वसस्तिना शुद्धेन वयुजा सहायेन स्वया हेतुजा उत्तमं वयः हविलक्षणमन्नं वयं धीमहे धारयामः ॥ 'धी धारणे' । दैवादिकः ॥ 'दुःशंसः दुःशंसीधः' । 'अभिदिप्सुः अभिदम्भिनुमभिभवितुमिच्छुः पुरुषः वनः अस्माकं वमा ईशत मा ईशित । ईशरो मा भवतु ॥ 'ईश ऐश्वर्ये' । लेट्यडागमः ॥ वयं मतिभिः स्तोत्रैः सुशंसाः शोभनशंसनोपेताः सन्तः प्र तारिषीमहि प्रकर्षेण वर्धेमहि ॥ ३० ॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराहवं निष्टप्ता शत्रुं पृतनासु सासहिः ।

असिं सत्यं क्रणया ब्रह्मणस्पत उग्रस्य चिदमिता वीळुहर्षिणः ॥ ११ ॥

अननुदः । वृषभः । जग्मिः । आहवम् । निःस्तप्ता । शत्रुम् । पृतनासु । सासहिः ।

असिं । सत्यः । क्रणयाः । ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य । चित् । दमिता । वीळुहर्षिणः ॥ ११ ॥

हे ब्रह्मणस्पते अनानुदः । अनु पश्चाद्दातीत्यनुदः । स यस्य नास्तीत्यननुदः । दात्रन्तरशून्य इत्यर्थः । अत एव वृषभः कामानां वर्धिता आहवम् ॥ आहूयतेऽग्रेत्याहवो युद्धम् । 'आहि युद्धे' (पा. सू. ३. ३. ७३) इत्यप्प्रत्ययः संप्रसारणं च ॥ तद्युद्धं जग्मिः गन्ता ॥ 'आहगमहन' इति किन्प्रत्ययः । लिङ्गज्ञावादाहवमित्यत्र षष्ठीप्रतिषेधः । 'शत्रुं शतयितारं निष्टप्ता नितरां तस्य तापकः ॥ तृनन्तत्वात् षष्ठीप्रतिषेधः । 'निसस्तपतावनासेवने' (पा. सू. ८. ३. १०२) इति षत्वम् । 'तादौ च निति' इति गतेः स्वरः ॥ पृतनासु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता । एतादृशस्त्वं सत्यः सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञो वा असि । क्रणयाः क्रणस्य यावद्वितासि । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । ष्यन्तस्य क्विप् णिलोपे 'लोपो व्योर्वलि' इति बलोपः ॥ किञ्च उग्रस्य चित् भोजस्विनोऽपि दमिता उपशमयिता वीळुहर्षिणः इहहर्षस्य कामुकस्य नास्तिकस्य चिदमितासि ॥

अदेवेन मनसा यो रिष्यति शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति ।

वृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो बधो नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिष्यति । शासाम् । उग्रः । मन्यमानः । जिघांसति ।

वृहस्पते । मा । प्रणक् । तस्य । नः । बधः । नि । कर्म । मन्युम् । दुःएवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

वयः पुमान् अदेवेन देवानमन्यमानेन यद्वा आसुरवृत्तिविक्षिप्तेन^१ मनसा अस्मान् रिष्यति हिगस्ति ॥ 'दुरस्युर्द्विगस्युर्वृष्यतिरिष्यति' इति निपातितः ॥ यश्च उग्रः पापचित्तः मन्यमानः आत्मानं बहु मन्यमानः पुमान्^२ शासाम् उग्रस्य शंसितारम् । यद्वा अस्माकमाशंसाम् । शासा^३ शासितृणामुग्र इति वा योजनीयम् । अस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छति ॥ हन्तेः सणि 'अज्जगमगो सणि' इति दीर्घः ॥ हे वृहस्पते तस्य वयः । वयस्तेऽमेनेति वयः आयुषम् । वनः अस्मान्

१. क-स-त-य-म-दमितासि । १. क-ग-स-न-म-असुरवृत्तिविक्षिप्तेन । २. क-ग-व-क-यः पुमान् ।

३. क-स-अ- 'शासा' नास्ति, क-ग-व-न-म-शापाम

१मा १प्रगक् ॥ ' पृथ्वी संपर्के ' । भ्रम्विकरणी । व्यत्ययेनामागमः । ' चादिलोपे ' इति न निघातः । व्यत्ययेनायुदात्तः ॥ किंच १दुरेवस्य दुष्टगमनस्य १कार्धतः बलवतः । यद्वा दुष्टाभिसंघेर्वेगं कुर्वतः तस्य १मन्युं क्रोधं ज्ञानं वा १नि १कर्म स्वप्रसादाजिराकुर्मश्च ॥

भरेषु हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता वाजेषु सनिता धनंधनम् ।

विश्वा इदर्यो अभिदिप्स्वो मृधो बृहस्पतिर्वि ववर्हा रथोऽइव ॥ १३ ॥

भरेषु । हव्यः । नमसा । उपसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता । धनमधनम् ।

विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिदिप्स्वः । मृधः । बृहस्पतिः । वि । ववर्ह । रथान् इव ॥ १३ ॥

सः १बृहस्पतिः १भरेषु संग्रामेषु १हव्यः योद्धृभिः स्वरक्षणार्थम् १ आह्वातव्यः १नमसोपसद्यः सर्वैर्नमसोपसदनीयः । किंच १वाजेषु १गन्ता संग्रामेषु रक्षार्थं गमनशीलः । तथा १धनंधनं १सनिता संभक्ता दाता ॥ नृनस्तत्वात् षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तथा १अर्यः स्वामी बृहस्पतिः १अभिदिप्स्वः अभिभवने-
च्छावतीः १विश्वाः १इत् सर्वा एव १मृधः हिंसिकाः सेनाः १रथानिच युद्धे वेगेन परकीयान् रथानिच
१वि १ववर्हं विशेषेण शिथिलीचकार । यद्वा इवशब्दश्चार्थः । रथान् वि ववर्ह ॥ लङर्थे लिट् ॥

तेजिष्ठया तपनी रक्षसस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यम् ।

आविस्तत्कृष्व यदसत्त उक्थ्यं बृहस्पते वि परिरापो अर्दय ॥ १४ ॥

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे । दृष्टवीर्यम् ।

आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यम् । बृहस्पते । वि । परिरापः । अर्दय ॥ १४ ॥

हे १बृहस्पते १तेजिष्ठया अतिशयेन तिग्मया १तपनी तापकारिण्या हेत्या १रक्षसः राक्षसान् १तप तापय । १ये राक्षसाः १दृष्टवीर्यं युद्धेषु दृष्टपराक्रमं त्वां १निदे निन्दाया विषय १दधिरे कृतवन्तः तान् तापयेति समन्वयः । १ते तव १उक्थ्यं सर्वैः प्रहंसनीयं १यत् वीर्यं १असत् पूर्वमासीत् १तत् अधुना १आविः १कृष्व प्रकटीकृत । तेन १च १वीर्येण १परिरापः परिवदतः निन्दकानसुरान् १वि १अर्दय विशेषेण बाधय ॥

बार्हस्पत्ये पशावेष्टा हविषोऽनुवाक्या । ' प्रदानानाम् ' इति खण्डे सूत्रितं—' बृहस्पते अति यदर्यो अर्हात्तदृष्विया उप वाचः सख्यते ' (आश्व. औ. ३. ७) इति । एवैवाग्निशास्त्रे परिधानीया । सूत्रितं—' बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादिति परिधानीया ' (आश्व. औ. ६. ५) इति ॥

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्युमहिभाति ऋतुमज्जनेषु ।

यदीदयच्छर्वसा ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ १५ ॥

बृहस्पते । अति । यत् । अर्यः । अर्हात् । युऽमत् । विऽभाति । ऋतुऽमत् । जनेषु ।

यत् । दीदयत् । शर्वसा । ऋतऽप्रजात । तत् । अस्मासु । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ १५ ॥

वृत्तप्रजात सरयेनोत्पन्न हे वृहस्पते अर्यः श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वान् कामानतोत्सव वत् प्रह-
वर्चसं तेजः अर्हात् पूजयेत् ॥ ' अर्ह पूजायाम् ' । लेण्याङगमः ॥ जनेषु ब्राह्मणेषु शुभम् दीप्तियुक्तं
अनुमत् ज्ञानोपेतं यद्ब्रह्मवर्चसं विभाति विशेषेण दीप्यते । वत् च वावसा बलेन स्वाश्रयं
जनं दीदयत् । दीदयति दीप्तिकर्मा । दीपयति । चित्रं चायनीयं तत् ब्रह्मवर्चसरूपं व्रविणम्
अस्मासु धेहि निधेहि । यद्वा अर्य उदारोऽपि त्वया दत्तं धनम् अतीवार्हात् अहधीत । यच्च त्वत्सं
धनं जनेषु तव स्तोत्रं कुर्वाणेषु दीप्तियुक्तं कर्मसाधनं च विभाति यच्च धनं वावसा अन्नादिसमृद्ध्या
दीदयत् स्वाश्रयं दीपयति तादृशं धनमस्मासु धेहि । तथा च ब्राह्मणं—' बृहस्पते अति यदर्यो
अर्हादित्येतया परिदध्यात्तेजस्कामो ब्रह्मवर्चस्कामोऽतीव वान्याम्ब्रह्मवर्चसमर्हति शुभदिति शुभदिव
वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसं
तदस्मासु व्रविणं धेहि चित्रमिति चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयज्ञसी भवति ' (ऐ. ब्रा. ४.
११) इति ॥ ३१ ॥

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि द्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः ।

आ देवानामोहते वि व्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः ॥ १६ ॥

मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । द्रुहः । पदे । निरामिणः । रिपवः । अन्नेषु । जागृधुः ।

आ । देवानाम् । ओहते । वि । व्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः । साम्नः । विदुः ॥ १६ ॥

हे वृहस्पते नः अस्मान् स्तेनेभ्यः । स्थानमस्ति येष्विति स्तेनाश्चौराः । तेभ्यो मा दाः ।
तान् दर्शयति । ये चौराः द्रुहः प्राणद्रोहस्य पदे स्थाने निरामिणः नितरां रमणशीलाः रिपवः
हिंसकाः सन्तः अन्नेषु परकीयेषु अभि जागृधुः अभिकाङ्क्षन्ति ॥ ' गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ' । क्लिष्ट
रूपम् ॥ ये च देवानां वि व्रयः विशेषेण वर्जनम् । व्री व्री इति धात् वर्जने वर्तते । ' य एवं
विद्वान् दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा व्रीणाति ' (तै. ब्रा. २. २. ५. १) इत्येकस्य वर्जनार्थे
दृष्टत्वादपरस्यापि वर्जनार्थत्वम् ॥ तत् हृदि स्वकीये हृदये आ ओहते आवहन्ति । देवानां वागान्
स्तुतोश्च न करवासेति मन्वन्त इति यावत् । तेभ्योऽस्मान् मा दा इति समन्वयः । ये पुमानः
साम्नः साममवात्सवः परः परस्तादन्यदुत्कृष्टं साम यद्रक्षोग्रम् । साम वै रक्षोहति । न विदुः
न जानन्ति । किंतु सर्वसाधकं साम त्वामेव विदुषोऽस्मान् स्तेनेभ्यो मा दाः ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टार्जनत्साम्नःसाम्नः कृविः ।

स ऋणचिदृण्या ब्रह्मणस्पतिर्द्रुहो हुन्ता मह ऋतस्य धर्तरि ॥ १७ ॥

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अर्जनत् । साम्नःऽसाम्नः । कृविः ।

सः । ऋणऽचित् । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पतिः । द्रुहः । हुन्ता । महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥ १७ ॥

हे ब्रह्मणस्पते^१ त्वष्टा प्रजापतिः विश्वेभ्यः भुवनेभ्यः परि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उत्कृष्टं त्वां
 अजन्तं हि अजीजनत् खलु । तत्तत्त्वं साज्ञः साज्ञः सर्वस्यापि साज्ञः कविः ॥ 'कु शब्दे' ।
 'अथ इः' इति इप्रत्ययः ॥ उच्चारयिता कर्तासि । यद्वा कविः क्रान्तदर्शी त्वष्टा साज्ञः साज्ञः
 सर्वस्यापि साज्ञः सारेण^२ त्वाम्^३ अजीजनत् । किञ्च त्वः ब्रह्मणस्पतिः महः महतः ऋतस्य यज्ञस्य
 धर्तरि धारके यजमाने ऋणचित् स्तोतृकाममृणमिव चिनोतीति ऋणचित् । किञ्च ऋणयाः
 पापरूपस्य ऋणस्य बाधयिता पृथक्कर्ता च^४ ब्रुहः कर्मणो द्रोणुरसुरस्य हन्ता भवति ॥

तव श्रिये व्यजिहीत पर्वतो गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः ।

इन्द्रेण युजा तमसा परिवृतं बृहस्पते निरपामौञ्जो अर्णवम् ॥ १८ ॥

तव । श्रिये । वि । अजिहीत । पर्वतः । गवाम् । गोत्रम् । उत्सृजः । यत् । अङ्गिरः ।

इन्द्रेण । युजा । तमसा । परिवृतम् । बृहस्पते । निः । अपाम् । औञ्जः । अर्णवम् ॥ १८ ॥

अङ्गिरः आङ्गिरस हे बृहस्पते गवाम् आवारको बलेनाधिष्ठितः पर्वतः तव श्रिये
 आश्रयणार्थं व्यजिहीत विवृतद्वारतामगच्छत् । तत्तत्त्वं यत् यदा गोत्रम् ॥ 'इतित्रकटयचश्च' इति
 समूहार्थे त्रप्रत्ययः ॥ गवां समूहं उदसृजः निरगमयः तदा^५ इन्द्रेण युजा सहायेन युक्तस्त्वं
 तमसा वृत्रासुरेण परिवृतं परित आक्रान्तम् अपाम् अर्णवं स्थानभूतं मेघं निः औञ्जः नितराम्
 अधोमुखमकर्षीः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सुक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुसुक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिन्व ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणां स्तोत्राणामधिपते अस्य जगतः यन्ता निचामकः त्वं सुक्तस्य
 अस्मदीयमिदं ब्रह्मणस्पत्यं सुक्तं बोधि बुध्यस्व । त्वं तनयं पुत्रपौत्रादिरक्षणं संतानं जिन्व ॥
 जिधिः प्रीणनार्थः । लोटि रूपम् ॥ प्रीणय । भवादृशाः देवाः यदवन्ति रक्षन्ति तत् तादृशं
 विश्वं सर्वं भद्रं कल्याणं भवति । अतो ययं विदथे अस्मिन् यज्ञे सुवीराः क्षोभनपुत्रपौत्राः
 सन्तः बृहत् प्रभूतमिदं स्तोत्रं वदेम ब्रूयाम ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विष्वातीर्थमहेश्वरः ॥

इति ओमप्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकप्रीवीरपुत्रपौत्राकसाम्राज्यपुराणेण

सायणाचार्येण^१ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

द्वितीयाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. क-ख-ग-घ-ण-स-स१-ण-ग१-त-थ-न-म-व-ब्रह्मणस्पतिं महो महतो ऋतस्य यज्ञस्य धर्तरि धारके
 यजमाने । २. त-थ-साधारणं त्वाम् ; म-साधारणत्वम् । ३. क-स-ण-त-थ-न-म-व-त्वम् । ४. क-ख-ग-
 घ-स-स१-ण-व-थ-न-म-व-तदा तदा । ५. ख-ग१-पुत्रपौत्रादिरक्षणं ; ग-स१-ण-व-थ-न-व-पुत्रपौत्रादिरक्षणं ।
 ६. क-स-सायणाभाष्येन ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगपुरःसरं सप्तमः^१ व्याख्यायते । गार्ग्समदस्य द्वितीयमण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रैकं सूक्तं व्याकृतम् । 'सेमाम्' इति षोडशार्चं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'सेमां षोडशान्या त्रिष्टुब्द्वादशी च सैन्द्री च' इति । मण्डलद्रष्टा गृह्यसमद ऋषिः । द्वादशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टाश्चतुर्दश जगत्स्यः । 'ब्राह्मणस्पत्यं ह' इत्युक्तत्वात् तुष्टादिपरिभाषया इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि ब्राह्मणस्पत्यानि । अस्य सूक्तस्य द्वादशी ऐन्द्री इन्द्रदेवत्या । चक्षान्वात् ब्राह्मणस्पत्या च । सामान्यविनियोगः पूर्वमेवोक्तः । विशेषतस्तु लिङ्गादवगन्तव्यः ।

सेमामविडुं प्रभृतिं य ईंशिषेऽया विधेम नवया महा गिरा ।

यथा नो मीढ्वान्तस्तवते सखा तव बृहस्पते सीषधः सोत नो मतिम् ॥ १ ॥

सः । इमाम् । अविडुं । प्रभृतिम् । यः । ईंशिषे । अया । विधेम । नवया । महा । गिरा ।

यथा । नः । मीढ्वान् । स्तवते । सखा । तव ।

बृहस्पते । सीषधः । सः । उत । नः । मतिम् ॥ १ ॥

हे ब्राह्मणस्पते यः एवम् ईंशिषे सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि एसः एवम् इमाम् अस्मदीयां प्रभृतिं प्रकर्षेण भृतां स्तुतिम् अविडुं प्राप्नुहि ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थस्य लोटि एतद्रूपम् ॥ वयं च एवाम् अया अनया ॥ छान्दसो वर्णलोपः ॥ नवया नूतनया प्रत्यग्रया महा महत्या गिरा वेदरूपया स्तुतिब्रह्मणया वाचा विधेम परिचरेम ॥ विधतिः परिचरणकर्मा ॥ उत अपि च नः अस्माकं मध्ये मीढ्वान् सेका स्तुतेर्वर्षिता कर्तेति यावत् । तव सखा मित्रभूतः सन् यथा येन प्रकारेण कल्पात्मनया स्तवते एवां स्तौति । हे बृहस्पते बृहतो ब्रह्मणो मन्त्रस्य स्वामिन् एसः एवं नः अस्माकं मतिं तदभिमतं फलं सीषधः साधय ॥ छान्दसे लुकि चङि एतद्रूपम् ॥

यो नन्त्वान्यनमक्योजसोतादर्दमन्युना शम्बराणि वि ।

प्राच्यावयदच्युता ब्रह्मणस्पतिरा चाविशदसुमन्तं वि पर्वतम् ॥ २ ॥

यः । नन्त्वानि । अनमत् । नि । ओजसा । उत । अदर्दः । मन्युना । शम्बराणि । वि ।

प्र । अभ्यवयत् । अच्युता । ब्रह्मणः । पतिः ।

वा । च । अविशत् । वसुऽमन्तम् । वि । पर्वतम् ॥ २ ॥

वयः वब्रह्मणस्पतिः वनन्त्वानि नमनीयानि राक्षसादीनि वओजसा बलेन वनि वअनमत्
मितरामनमयत् प्रह्वीभूतान्यकरोत् । वउत अपि च स ब्रह्मणस्पतिः वमन्युना मनुना क्रोधेन वा ॥
'मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा' (निरु. १०. २९) इति यास्कः ॥
वशम्बराणि । मेघनामैतत् । मेघान् ववि वअददः वर्षणार्थं विदारितवान् ॥ 'दु विदारणे' इत्यस्मात्
यङ्लुगन्तात् लङि एतद्रूपम् ॥ तदनन्तरम् वअच्युता अच्युतानि नैश्चल्येन मेघेऽवस्थितान्युदकानि
वप्राच्यावयत् प्रकर्षेणागमयत् । मेघाग्निरगमयदित्यर्थः । तथा ववसुमन्तं गोरूपधनवन्तं वपर्वतं
वलनाज्ञा असुरेण बिलद्वारे पिधानार्थं निहितं शिलोच्चयम् वआ वच आभिमुख्येन चेत् ॥ चशब्दश्चे-
दर्थः । समुच्चयार्थत्वे तु 'चवायोगे प्रथमा' इति पूर्वस्य अच्यावयदित्यस्य आद्युदात्तत्वं स्यात् ।
अस्य च सर्वानुदात्तत्वम् । चेदर्थे तु 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधः सिध्यति ॥
ववि वअविशत् विशेषेण प्रविशति । तदानीं तत् गोरूपं धनं प्राप्नोदित्यर्थः ॥

तद्देवानां देवतमाय कर्त्वमश्रद्गृह्णाव्रदन्त वीळिता ।

उद्गा आजदभिनुद्ब्रह्मणा वलमगूहत्तमो व्यचक्षयत्स्वः ॥ ३ ॥

तत् । देवानाम् । देवऽतमाय । कर्त्वम् । अश्रद्गृह्णन् । दृढ्वा । अत्रदन्त । वीळिता ।

उत् । गाः । आजत् । अभिनत् । ब्रह्मणा । वलम् ।

अगूहत् । तमः । वि । अचक्षयत् । स्वऽरिति स्वः ॥ ३ ॥

वदेवानाम् इन्द्रादीनां मध्ये वदेवतमाय अतिशयेन दानादिगुणयुक्ताय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥
इन्द्रास्य ब्रह्मणस्पतेः वतत् वकारं कर्तव्यं कर्म । किं पुनस्तदिति चेत् उच्यते । वदृढ्वा दृढानि
पर्वतादीनि वअश्रद्गृह्णन् ॥ 'अश्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षणयोः' ॥ अस्य बलेन श्रितानि विमृष्टान्यभवन् ।
तथा ववीळिता वीळितानि संस्तम्भितानि दृढीकृतानि वृक्षादीनि । 'वीळयतिश्च व्रीळयतिश्च
संस्तम्भकमाणी' (निरु. ५. १६) इति यास्कः । वअव्रदन्त मृदून्यभवन् । व्रदतिर्मृदुभावकर्मा ।
अपि च स ब्रह्मणस्पतिः बलेनापहृताः वगाः वउत् वआजत् ॥ 'अज गतिक्षेपणयोः' ॥ देवान् प्रति
उदगमयत् । तथा वब्रह्मणा आत्मीयेन मन्त्रेण ववलं सर्वस्यावारकम् असुरम् वअभिनत् मन्त्र-
सामर्थ्येनामैसीत् । तदनन्तरं बलेनोत्पादितं वतमः ध्वान्तम् वअगूहत् ॥ 'गूह संवरणे' ॥
गूढमदृश्यमकरोत् । तदनन्तरं वस्वः आदित्यं वव्यचक्षयत् तमसो निराकरणेन तत्स्थमदर्शयत् ॥
वष्टिः पश्यतिकर्मा ॥

अश्मस्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसार्तणत् ।

तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिसिचुर्त्समुद्रिणम् ॥ ४ ॥

अश्मऽआस्यम् । अवतम् । ब्रह्मणः । पतिः । मधुधारम् । अभि । यम् । ओजसा । अर्तणत् ।

तम् । एव । विश्वे । पपिरे । स्वऽदृशः । बहु । साकम् । सिसिचुः । उत्सम् । उद्रिणम् ॥ ४ ॥

वब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणो मन्त्रस्य पतिः पालयिता देवः १अस्मास्यम् अस्मवत् दत्तरास्यम् ।
यास्कस्बाह—‘अशनवन्तमास्यन्दनवन्तम्’ (निरु. १०. १३) इति । भ्यापनवन्तमासेचनवन्त-
मिति तस्यार्थः । १मधुधारं मधुर्मादयित्री उदकधारा यस्य तादृशम् १अवतम् अवस्तात् तत् वित्तुतं
१यं मेघम् १ओजसा बलेन १अभि १अतृणत् ॥ ‘उतृदिर् हिंसानादरयोः’ ॥ अहिंसीत् वर्षणार्थमवधी-
दित्यर्थः । १तमेव मेघं १विश्वे सर्वे १स्वर्दृशः । स्वः आदित्यः । तस्य संबन्धिनो द्रष्टारो रश्मयः
१पपिरे घर्मकाळे पिबन्ति । मेघेन वृष्टस्योदकस्य पानात् तमेव पिबन्तीत्युच्यते । ते च रश्मयो वर्षासु
१उत्सम् उत्सेचनवन्तम् १उद्विणम् उदकवन्तं मेघं १साकं सह युगपदेव १बहु १सिसिचुः । घर्मकाळे
यत्पीतं ततोऽपि बहुतरं सहस्रगुणितं सिञ्चन्तीत्यर्थः ॥

सना ता का चिद्भुवना भवीत्वा माद्भिः शरद्भिर्दुरो वरन्त वः ।

अयतन्ता चरतो अन्यदन्यदिद्या चकार वयुना ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

सना । ता । का । चित् । भुवना । भवीत्वा । मात्ऽभिः । शरत्ऽभिः । दुरः । वरन्त । वः ।

अयतन्ता । चरतः । अन्यत्ऽअन्यत् । इत् । या । चकार । वयुना । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

हे ऋत्विम्यजमानाः १वः युष्मदर्थं १सना सनातनानि १ता तानि १का १चित् कानि चित्
ब्रह्मणस्पतेः प्रज्ञानानि १भुवना भुवनानाम् ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्या लुक् ॥ भुवनानामुदकानां
१भवीत्वा भाष्यानां १दुरः द्वाराणि १माद्भिः मासैः ॥ ‘पद्’ इत्यादिना मासशब्दस्य मास्-
भावः । ‘स्वतवस्मासोषसां च त इष्यते’ (पा. सू. ७. ४. ४८. २) इति तत्त्वम् ॥ १शरद्भिः
संवत्सरैश्च १वरन्त विवृण्वन्ति । तत्काले वर्षणार्थं मेघद्वाराणि उद्घाटयन्तीत्यर्थः । कानि पुनस्तानि ।
१ब्रह्मणस्पतिः १या यानि १वयुना ॥ ज्ञाननामैतत् ॥ ज्ञानानि मन्त्रविषयाणि १चकार कृतवान् ।
तदनन्तरम् १अयतन्ता अयतमानौ अग्रयत्नौ उभौ लोकौ द्यौश्च पृथिवी च १अन्यदन्यदित् अन्यदन्यदेव
पृथिवी वृष्टिजलं दित्यमुक्तं द्यौः उदककार्यं हविलक्षणं पार्थिवमन्नम् एवं परस्परव्यतिहारेण १चरतः
भुञ्जते ॥ ‘चर गतिमक्षणयोः’ ॥ ॥ १ ॥

अभि नक्षन्तो अभि ये तमानशुनिधिं पणीनां परमं गुहां हितम् ।

ते विद्वांसः प्रतिचक्ष्यानृता पुनर्यत उ आयन्तदुर्दियुराविशम् ॥ ६ ॥

अभिऽनक्षन्तः । अभि । ये । तम् । आनशुः । निऽधिम् । पणीनाम् । परम् । गुहां । हितम् ।

ते । विद्वांसः । प्रतिऽचक्ष्यं । अनृता । पुनः ।

यतः । उँ इति । आयन् । तत् । उत् । ईयुः । आऽविशम् ॥ ६ ॥

गोसमूहे पणिभिरसुरैरपहृते सति पणीनां स्थानं सरमाक्यया देवशुम्बा ज्ञात्वा ब्रह्मणस्पतिना
सुष्टा अन्निरसस्तत्स्थानं प्राप्य गोसमूहं पणिभिर्मिमिता मायाश्च दृष्ट्वा असुरनिवासस्थानं स्वहस्तोद्-
तेनाग्निना दग्ध्वा प्रत्यागच्छन् । तदेतत् दृष्ट्वेनोच्यते । १अभि नक्षन्तः अभितो गच्छन्तः १ये अन्निरसः

१तं १निधिं गोसमूहरूपं निधानं धनं १परमम् उरुकृष्टं १पणीनाम् ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ पणिभिर्गुहायां
निहितं स्थापितम् १अभि १आनशुः अभिलक्ष्य आनशिरे प्राप्तवन्तः । १विद्वांसः अभिज्ञाः १ते
अङ्गिरसः १अनृता अनृतानि असुरैः कृता मायाः १प्रतिचक्ष्य दृष्ट्वा १आविशाम् आवेष्टुं प्रवेष्टुं १यत् १उ
यत् एव स्थानात् १आयन् अगच्छन् १तत् स्थानं १पुनः १उदीयुः उदगच्छन् । उत्कर्षेण प्राप्ताः ॥

ऋतावानः प्रतिचक्ष्यान्ता पुनरात् आ तस्थुः कवयो महस्पथः ।

ते बाहुभ्यां धमितमग्निमश्मनि नकिः षो अस्त्यरणो जुहुर्हि तम् ॥ ७ ॥

ऋतऽवानः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । आ । अतः । आ । तस्थुः । कवयः । महः । पथः ।

ते । बाहुऽभ्याम् । धमितम् । अग्निम् । अश्मनि ।

नकिः । सः । अस्ति । अरणः । जुहुः । हि । तम् ॥ ७ ॥

१ऋतावानः । ऋतमिति सत्यनामधेयम् । तद्वन्तः १कवयः क्रान्तदर्शिनः सर्वज्ञा अङ्गिरसः
१अनृता अनृतानि १प्रतिचक्ष्य पूर्वोक्तप्रकारेण दृष्ट्वा १अतः अस्मात् स्थानात् १पुनः आजिगमिषवः
१महस्पथः महतो मार्गान् प्रति १आ १तस्थुः अवतस्थिरे । अवतिष्ठमानाश्च १ते १बाहुभ्यां हस्ताभ्यां
१धमितं मनोत्पादितं प्रज्वालितम् १अग्निम् १अश्मनि पणीनां निवासभूते शिलोच्चये १जुहुर्हि
दग्धुं त्यक्तवन्तः खलु । १अरणः अरमयिता दाहेन दुःखकारी १सः अग्निः पूर्वं तत्र १नकिः १अस्ति
न विद्यते । अविद्यमानमग्निं स्वसामर्थ्यात् उत्पाद्य तत्र प्रचिक्षिपुरित्यर्थः ॥

ऋतज्येन क्षिप्रेण ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि प्र तदर्भोति धन्वना ।

तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति नृचक्षसो दृशये कर्णयोनयः ॥ ८ ॥

ऋतऽज्येन । क्षिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यत्र । वष्टि । प्र । तत् । अर्भोति । धन्वना ।

तस्य । साध्वीः । रिषवः । याभिः । अस्यति । नृऽचक्षसः । दृशये । कर्णऽयोनयः ॥ ८ ॥

ऋतं सत्यमेव ज्या यस्य तेन १क्षिप्रेण इषूणां क्षेपकेण १धन्वना धरणभूतेन धनुषा १ब्रह्मण-
स्पतिः १ ब्रह्मणो मन्त्रस्य पालयिता देवः १यत्र यस्मिन् विषये १वष्टि कामयते १तत् १प्र १अर्भोति प्रकर्षेण
व्याप्नोति ॥ अर्भोतेर्भ्यस्येन परस्मैपदम् ॥ १तस्य धनुषः १साध्वीः साधिकास्ताः १इषवः अवन्ति
१याभिः इषुभिः ब्रह्मणस्पतिः १अस्यति राक्षसादीन् क्षिपति । कीदृशस्ताः । १नृचक्षसः नृन् पश्यतः ।
उपलक्षणमेतत् । सर्वज्ञस्य ब्रह्मणस्पतेः १दृशये दर्शनाय ज्ञानाय जाताः १कर्णयोनयः श्रोत्रेन्द्रियेन
प्राज्ञा मन्त्रभूताः आकर्णकृता वा वाणाः । ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रैरेव सर्वं साधयतीति भावः ॥

१. क-स-स-१-ण-त-य-म-व-हे ब्रह्मणस्पते त्वया सुष्टाः ब्रह्मणस्पतिः; ख-ग-क-वः ब्रह्मणस्पतिः; न-हे
ब्रह्मणस्पते त्वया सुष्टाः ।

स सैनयः स विनयः पुरोहितः स सुष्टुतः स युधि ब्रह्मणस्पतिः ।

चाक्ष्मो यद्वाजं भरते मती धनादित्सूर्यस्तपति तप्यतुर्वृथा ॥ ९ ॥

सः । समुनयः । सः । विनयः । पुरःऽहितः । सः । सुऽस्तुतः । सः । युधि । ब्रह्मणः । पतिः ।

चाक्ष्मः । यत् । वाजम् । भरते । मती । धना ।

आत् । इत् । सूर्यः । तपति । तप्यतुः । वृथा ॥ ९ ॥

पुरोहितः देवैः पुरतोऽत्र स्थापितः । सः । ब्रह्मणस्पतिः । संनयः विश्लिष्टानां मन्त्रैः संगमयिता भवति । विनयः संगतानां विविधं नेता पृथक्कर्तापि । सः एव । तथा । स । सुष्टुतः शोभनं स्तोत्रमिः स्तुतश्च भवति । तथा । युधि संग्रामे । सः स्तोत्राणामनुग्रहाय प्रादुर्भवतीति शेषः । यत् यदा चाक्ष्मः ॥ चष्टेः क्षमतेर्वा । सर्वस्य द्रष्टा सर्वसहो वा ब्रह्मणस्पतिः । वाजम् अश्वं । मती मगनीयं प्रशस्तं । धना धनं च स्तोत्राणामर्थाय । भरते विभर्ति वृष्टिद्वारा पोषयति । आदित् अनन्तरमेव । तप्यतुः तापकः । सूर्यः । वृथा । अनायासवचनमेतत् । अनायासेन तपति दीप्यते । ब्रह्मणस्पतिना दत्तैरर्चैर्धनैश्च यज्ञस्य सिद्धत्वात् स्वयं केवलं हवींषि भुञ्जान एव वर्तते इत्यर्थः ॥

विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतो बृहस्पतेः सुविदत्राणि राध्या ।

इमा सातानि वेन्यस्य वाजिनो येन जना उभये भुञ्जते विशः ॥ १० ॥

विभु । प्रभु । प्रथमम् । मेहनाऽवतः । बृहस्पतेः । सुविदत्राणि । राध्या ।

इमा । सातानि । वेन्यस्य । वाजिनः । येन । जनाः । उभये । भुञ्जते । विशः ॥ १० ॥

विभु विभूनि व्याप्तानि । प्रभु प्रभूणि प्रौढानि । प्रथमं प्रथमानि मुख्यानि एवंभूतानि । मेहनावतः वर्णवतो वृष्टिप्रदस्य । बृहस्पतेः बृहतो मन्त्रस्य पालयितुः संबन्धीनि । सुविदत्राणि ॥ 'विदु लाभे' । 'सुविदेः कत्रन्' (उ. सू. ३.३८८) ॥ सुष्टु लब्धव्यानि । 'सुविदत्रं धनं भवति' (निरु. ७. ९) इति यास्कः । राध्या राध्यानि सम्यक् साधनीयानि । प्राप्तव्यानीति यावत् । इमा सातानि इमानि धनानि । वेन्यस्य कमनीयस्य । वाजिनः अश्ववतो ब्रह्मणस्पतेः ॥ तृतीयाथे षष्ठी ॥ ब्रह्मणस्पतिना दत्तानि । येन धनेन । उभये उभयविधाः । जनाः स्तोतारो यजमानाश्च देवा मनुष्याश्च वा । विशः निविष्टाः सन्तः । भुञ्जते भोगान् लभन्ते । तस्मै ब्रह्मणस्पतिना दत्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

योऽवरे वृजने विश्वथा विभुर्महाम्बु रण्वः शर्वसा ववक्षिथ ।

स देवो देवान्प्रति पप्रथे पृथु विश्वेदु ता परिभूर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥

यः । अवरे । वृजने । विश्वथा । विभुः । महाम् । ॐ इति । रण्वः । शर्वसा । ववक्षिथ ।

सः । देवः । देवान् । प्रति । पप्रथे । पृथु ।

विश्वः । इत् । ॐ इति । ता । परिभुः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

विविधथा सर्वप्रकारेण विभुः व्यासः रमयिता स्तोतव्यो वा यः ब्रह्मणस्पतिः अवरे निरुद्धे वृजने वर्जनहेतुभूते बले वर्तमानम् । दुर्बलमिति यावत् । महामु महान्तं च ॥ छान्दसो वर्णलोपः ॥ उभयविधं स्तोतारं शबसा आत्मीयेन बलेन व्यवक्षिप्तं बोद्धुमिच्छति । सर्वदा वहतीति यावत् ॥ वहतेः सनन्तस्य लिटि एतद्रूपम् । पुरुषव्यत्ययः ॥ सः देवः दानादिगुणयुक्तः देवान् प्रति सर्वेषां देवानां प्रतिनिधिः सन् पृथु प्रप्रे अत्यन्तं प्रथते । यशसा विस्तीर्णो भवतीति यावत् । यस्मादेवं तस्मात् विश्वेदु सर्वाण्येव ता तानि सर्वाणि भूतजातानि परिभूः परिभघन् अभिभघन् वर्तते इति शेषः ॥

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्चन प्र मिनन्ति व्रतं वाम् ।

अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिना जिगातम् ॥ १२ ॥

विश्वम् । सत्यम् । मघवाणा । युवोः । इत् । आपः । चन । प्र । मिनन्ति । व्रतम् । वाम् ।

अच्छे । इन्द्राब्रह्मणस्पती इति । हविः । नः । अन्नम् । युजाऽइव । वाजिना । जिगातम् ॥ १२ ॥

हे मघवाना । मघमिति धननाम । तद्वन्तौ इन्द्राब्रह्मणस्पती युवोरित् युवयोरेव विश्वं सर्वं स्तोत्रं सत्यं यथार्थम् । स्तुत्या यद्यत् गुणजातं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं युवयोर्विद्यमानमेव नष्टारोपित-मित्यर्थः । तथा चन इत्येतत्पदद्वयसमुदायः । ऐकपद्यं^१ त्वध्यापकसांप्रदायिकं यद्येव शब्दस्य पूर्वपदेन (?) । आपश्च आपोऽपि । उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितानि सर्वाण्यपि भूतानि वां युवयोः व्रतं कर्म न प्र मिनन्ति न हिंसन्ति ॥ 'मीङ् हिंसायां' । क्रैयादिकः । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वत्वम् ॥ हे इन्द्राब्रह्मणस्पती नः अस्माकं हविः अच्छ आभिमुख्येन जिगातं गच्छतम् । आगच्छतमिति यावत् ॥ जिगातिर्गतिकर्मा । जौहोत्यादिकः ॥ तत्र दृष्टान्तः । युजेव वाजिना । युजा रथे नियुक्तौ वाजिनौ वेजनवन्तौ अश्वौ अन्नं घासं प्रति यथा स्वयमेव शीघ्रं गच्छतः तद्वत् शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥ युजेवेत्यत्र 'सुपां सुलृक्' इति प्रथमाद्विवचनस्य आकारः । तृतीयायां हि 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

उताशिष्ठा अनु शृण्वन्ति वह्नयः सुभेयो विप्रो भरते मती धना ।

बीलुद्वेषा अनु वशं ऋणमाददिः स ह वाजी समिथे ब्रह्मणस्पतिः ॥ १३ ॥

उत । आशिष्ठाः । अनु । शृण्वन्ति । वह्नयः । सुभेयः । विप्रः । भरते । मती । धना ।

बीलुद्वेषाः । अनु । वशा । ऋणम् । आददिः । सः । ह ।

वाजी । समुदथे । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १३ ॥

उत अपि च आशिष्ठाः आशुतराः शीघ्रगामिनः वयः । अश्वनामैतत् । बोदारो ब्रह्मणस्पतेरथाः अनु शृण्वन्ति । अस्माभिः कृतं स्तोत्रमनुक्रमेण शृण्वन्ति । यद्वा ब्रह्मणस्पतिना

कृतमनुशासनं शृण्वन्ति । अतस्ते तमस्मदीयं यज्ञं प्रापयन्त्विति शेषः । 'समेधः सभायां साधुः ॥ 'दम्बन्धसि' इति डः ॥ 'विप्रः मेधावी अप्वर्युर्होता वा 'मसी मत्या मननीयेन स्तोत्रेण ॥ 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ 'धना हविलक्षणानि धनानि तस्मै ब्रह्मणस्पतये 'भरते विभर्ति । संपादयतीति यावत् । यद्वा स्तोत्रेण धनानि भरते विभर्ति पोषयति । अतः 'वीलुद्वेषाः । वीलुन् ददात् प्रबलान् राक्षसादीन् द्वेष्टीति तादृशो ब्रह्मणस्पतिः 'वशा वशायाः ॥ 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्या लुक् । 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः ॥ 'ऋणम् अस्माभिर्यज्वभिः प्रदेयमवदानात्मकम् अनुक्रमेण' 'आददिः आदाता भवत्विति शेषः । अवदानस्य ऋणत्वं च तैत्तिरीये 'त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः' (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इत्यादिना स्पष्टमाज्ञातम् । यद्वा अनुः आनुगुण्ये । वशा वशस्य कामस्याभिलाषस्य अनुगुणमादाता भवत्विति योज्यम् । इहाब्दः प्रसिद्धी । 'सः खलु 'ब्रह्मणस्पतिः 'समिधे । संयन्ति संगच्छन्तेऽस्मिन्नाहुतिभिर्देवा इति समिधो यज्ञः । तस्मिन् 'वाजी अश्वान् । तस्माद्विष आदाता भवत्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशं सत्यो मन्युर्महि कर्म करिष्यतः ।

यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शर्वसासरत्पृथक् ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः । पतेः । अभवत् । यथाऽवशम् । सत्यः । मन्युः । महि । कर्म । करिष्यतः ।

यः । गाः । उत्ऽआजत् । सः । दिवे । वि । च । अभजत् । महीव ।

रीतिः । शर्वसा । असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

'महि महत् 'कर्म 'करिष्यतः 'ब्रह्मणस्पतेः 'मन्युः मननसाधनो मन्त्रः क्रोधो वा 'यथावशं यथाकामं 'सत्यः अवितथः 'अभवत् । स यथा कामयते तथा करोतीत्यर्थः । 'यः ब्रह्मणस्पतिः पणिभिरपहताः 'गाः 'उदाजत् उदगमयत् । गुहाया निरगमयदित्यर्थः । 'सः ब्रह्मणस्पतिः 'दिवे शुलोकाय तत्राप्येभ्यो देवेभ्य इत्यर्थः । 'वि 'अभजत् 'च ता गा विभक्ताश्चाकरोत् । स च गोसमूहः 'महीव 'रीतिः । महती क्षुतिरिव' १ । 'रीङ् स्वप्ने' २ ॥ यथा गङ्गादीनां स्रोतो विभक्तं सत् निम्नदेशाभिमुखं प्रसरति तथा 'शर्वसा आत्मीयेन बलेन तत्तद्देवगृहं 'पृथक् विभिन्नम् 'असरत् अगच्छत् ॥

ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा रायः स्याम रथ्योऽ वयस्वतः ।

वीरेषु वीराँ उप पृद्धि नस्त्वं यदीशानो ब्रह्मणा वेषि मे हवम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः । पते । सुऽयमस्य । विश्वहा । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

वीरेषु । वीरान् । उप । पृद्धि । नः । त्वम् । यत् । ईशानः । ब्रह्मणा । वेषि । मे । हवम् ॥ १५ ॥

हे 'ब्रह्मणस्पते मन्त्राधिपते 'सुयमस्य सुहु नियन्तव्यस्य 'वयस्वतः अक्षयुक्तस्य 'रायः धनस्य 'विश्वहा विश्वेषु सर्वेष्वहःसु 'रथ्यः अधिपत्यः 'स्याम भूयास्म । रथा एषां सन्तीति रथ्यः ॥

१. क-म-अनु अनुक्रमेण; न-अनु अनुक्रमेण । २. क-व-स-ज-य-म-व-क्षुतिरिव । ३. क-व-स-त-व-म-व-अवने ।

‘ ह्यन्धसीवर्गिणौ ’ इति मत्स्वर्थीय ईकारः ॥ अपि च षनः अस्माकं षवीरेषु वीर्याजातेष्वस्मवीरेषु पुत्रेषु षवीरान् पुत्रान् षत्वम् षउप षपृच्छि संपृक्तान् कुरु उत्पादय ॥ ‘ पृची संपर्क ’ । रौचाविकः ॥ वयं पौत्रानपि लभेमहीति यावत् । षईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं षब्रह्मणा । अन्ननामैतत् । हविर्लक्षणे-नाग्नेन सह षमे षहवं मदीयं स्तुतिलक्षणमाह्वानं षवेधि कामयसे ॥ ‘ वी गतिप्रजनकान्यशान-स्त्वग्नेषु ’ ॥ अतो मयोक्तं कुर्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिन्व ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १६ ॥

हे षब्रह्मणस्पते षयन्ता सर्वस्य जगतो नियन्ता षत्वमस्य षसूक्तस्य इदं सूक्तम् ॥ ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ षबोधि बुध्यस्व । बुद्ध्वा षतनयं पुत्रं षअस्मभ्यं षजिन्व प्रेरय ॥ जिविः प्रीणनार्थोऽत्र प्रेरणे वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ षयत् षभद्रं कल्याणं षदेवाः सर्वे षअवन्ति रक्षन्ति षविश्वं सर्वं षतत् भद्रं च जिन्वेति शेषः । वयं च षसुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः सन्तः षबृहत् प्रौढं स्तोत्रं षविदथे । विदन्ति यष्टव्यतया अस्मिन् देवान् जानन्तीति विदथो यज्ञः । तस्मिन् षवदेम ब्रवाम ॥ ॥ ३ ॥

‘ इन्धानः ’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं गार्गसमदं जागतं ब्राह्मणस्पत्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—
‘ इन्धानः पञ्च जागतं तु ’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

इन्धानो अग्निं वनवद्वनुष्यतः कृतब्रह्मा शूशुवद्रातहव्य इत् ।

जातेन जातमति स प्र संसृते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

इन्धानः । अग्निम् । वनवत् । वनुष्यतः । कृतऽब्रह्मा । शूशुवत् । रातऽहव्यः । इत् ।

जातेन । जातम् । अति । सः । प्र । संसृते । ययम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

षअग्निम् षइन्धानः ब्रह्मणस्पतेर्बागार्थमग्निं प्रज्वलयन् षयजमानः षवनुष्यतः हिंसिष्यतो हिंसां कुर्वतो वा शत्रून् षवनवत् वनुयात् हिंस्यात् । ‘ वनुष्यति हिंन्तिकर्मा ’ इति यास्कः । षइत् इति चार्थः । षकृतब्रह्मा । ब्रह्म स्तोत्रं कृतं येन स तथोक्तः । षरातहव्यः । रातं दत्तं हव्यं हविर्येन । एवंभूतः सन् षशूशुवत् वर्धते । ‘ दुओधि गतिबुद्धयोः ’ । अस्मान्ण्यन्तात् लुकि चङि रूपम् ॥ तथा यजमानः षजातेन पुत्रेण षजातं जनितमुत्पादितं स्वस्य पौत्रम् षअति षप्र षसंसृते अतीत्य भृशं प्रसरति । पौत्रमपि पश्यन् चिरकालं जीवेदित्यर्थः ॥ सत्तैर्यङ्गुलगन्तात् व्यस्यवेनात्मनेपदम् ॥ षययं यजमानं षब्रह्मणस्पतिः स्तोत्रहविषोः स्वीकरणेन षयुजं सत्वायं षकृणुते कुस्ते षसः समान एव भवतीत्यर्थः ॥

१. ख-म-प्रज्वालयन् । २. क-स-स-त-म-‘वनुष्यति हिंसाकर्मा । ३. च-य-‘चङि’ नास्ति ।
४. त-य-उत्पादितम् ।

वीरेभिर्वीरान्वनवद्वनुष्यतो गोभीं रयिं पप्रथद्वोधति त्मना ।

तोकं च तस्य तनयं च वर्धते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ २ ॥

वीरेभिः । वीरान् । वनवत् । वनुष्यतः । गोभिः । रयिम् । पप्रथत् । बोधति । त्मना ।

तोकम् । च । तस्य । तनयम् । च । वर्धते । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ २ ॥

स यजमानः १ वीरेभिः वीरैः आत्मीयैः पुत्रैः २ वनुष्यतः हिंसतः ३ वीरान् शत्रुपुत्रान् ४ वनवत् वनुयात् हिंस्यात् । अपि च ५ गोभिः सहितं धनं ६ पप्रथत् प्रथयति विस्तारयति ॥ प्रथयतेर्लुङि षडि एतद्रूपम् ॥ तथा ७ त्मना आत्मनैव ८ बोधति सर्वं जानाति । अनन्याधीनज्ञानो भवतीत्यर्थः । किञ्च ९ तस्य यजमानस्य १० तोकं पुत्रः ११ तनयम् ॥ विभक्तिम्यत्ययः ॥ तनयस्तरपुत्रः १२ च १३ वर्धते प्रवृद्धो भवति । यद्वा १४ तोकं तनयं पुत्रं पौत्रं च ब्रह्मणस्पतिर्वर्धयति ॥ वृधिरन्तर्भावितप्यर्थो द्रष्टव्यः । अन्यद्गतम् ॥

सिन्धुर्न क्षोदः शिमीवाँ ऋघायतो वृषेव वध्रीरभि वष्ट्योजसा ।

अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्तवे ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

सिन्धुः । न । क्षोदः । शिमीऽवान् । ऋघायतः । वृषाऽइव । वध्रीन् । अभि । वष्टि । ओजसा ।

अग्नेऽइव । प्रऽसितिः । न । अहं । वर्तवे । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

१ सिन्धुः स्यन्वनशीला नदी २ क्षोदः ३ न क्षुद्यमानं कूलं यथा भिनत्ति तथा ४ शिमीवान् । शिमीति कर्मनाम । ब्रह्मणस्पतेः परिचरणात्मना कर्मणा युक्तो यजमानः ५ ऋघायतः हिंसतः शत्रून् ६ ओजसा बलेन ७ अभि ८ वष्टि हन्तुमभितः कामयते । 'वशा कान्तौ' । इदमपरं निदर्शकम् । ९ वृषेव १० वध्रीन् । वध्रयो निष्पिष्टमुष्का निर्बीया बलीवर्दाः । तान् यथा वृषा लेचनसमर्थः सवीर्षो वृषभोऽभिभवति तद्वच्छत्रूनभिभवतीत्यर्थः । अपि चासौ ११ अग्नेरिव १२ प्रसितिः । प्रसीयते बध्यतेऽनयेति प्रसितिर्ज्वाला ॥ 'चिक् बन्धने' । करणे क्तिन् ॥ यथा अग्नेर्ज्वाला प्रतिहतप्रसरा एवमपि १३ न १४ वर्तवे वारयितुं निवर्तयितुं वा नैव शक्यते ॥ अहश्चोऽवधारणे । वृणोतेरन्तर्भावितप्यर्थान् वर्ततेर्वा तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥ अन्यद्गतम् ॥

तस्मा अर्षन्ति दिव्या असश्चतः स सत्त्वभिः प्रथमो गोषु गच्छति ।

अनिमृष्टतविषिर्हन्त्योजसा ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै । अर्षन्ति । दिव्याः । असश्चतः । सः । सत्त्वभिः । प्रथमः । गोषु । गच्छति ।

अनिमृष्टतविषिः । हन्ति । ओजसा । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै यजमानाय विद्याः दिवि भवा वृष्टिरक्षणा आपः असञ्चतः असज्यमाना अभिरुद्धाः सत्यः अर्धन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ अर्तेल्लेति रूपम् ॥ तथा सः यजमानः सत्वभिः । सत्वानः साधकाः^१ परिचारकास्तैः सहितः प्रथमः अन्येभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वभावी सन् गोषु गच्छति । गवादिधनं प्राप्नोतीत्यर्थः । किञ्च अनिभृष्टतविषिः । तविषीति बलनाम । अनिभृष्टा परैरबाधिता तविषी बलं यस्य तादृशः^२ सन् ओजसा बलेन हन्ति शत्रून् ॥

तस्मा इद्विश्वे धुनयन्त सिन्धवोऽच्छिद्रा शर्म दधिरे पुरूणि ।

देवानां सुप्ते सुभगः स एधते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

तस्मै । इत् । विश्वे । धुनयन्त । सिन्धवः । अच्छिद्रा । शर्म । दधिरे । पुरूणि ।

देवानाम् । सुप्ते । सुभगः । सः । एधते । यम्यम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

तस्मा इत् तस्मै एव यजमानाय विश्वे सिन्धवः सर्वाः स्यन्दनशीला नद्यः धुनयन्त चलयन्ति । एतदभीष्टफलसिद्धयर्थं प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा अच्छिद्रा अच्छिद्राणि छिद्ररहितानि संततानि पुरूणि बहूनि शर्म शर्माणि सुखानि दधिरे तस्मा एव धार्यन्ते । यद्वा शर्मेति गृहनाम । छिद्ररहितानि बहूनि सदनानि धार्यन्ते । सुभगः शोभनधनः देवानां सुप्ते देवैः प्रसूते वर्तमानः सन् एधते वर्धते । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ ४ ॥

‘ऋजुः’ इति चतुर्कचं चतुर्थं सूक्तं गृहसमदस्यार्पं जागतं ब्राह्मणस्पत्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—
‘ऋजुश्चतुष्कम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

ऋजुरिच्छंसो वनवद्वनुष्यतो देवयन्निददेवयन्तमभ्यसन् ।

सुप्रावीरिद्वनवत्पृत्सु दुष्टरं यज्वेदयज्योर्वि भजाति भोजनम् ॥ १ ॥

ऋजुः । इत् । शंसः । वनवत् । वनुष्यतः । देवयन् । इत् । अदेवयन्तम् । अभि । असत् ।

सुप्रअवीः । इत् । वनवत् । पृत्सु । दुस्तरम् ।

यज्वा । इत् । अयज्योः । वि । भजाति । भोजनम् ॥ १ ॥

ऋजुरित् आर्जवयुक्त एव । यद्वा ऋजुः प्रसाधनकर्मा । स्तोत्राणां प्रसाधक एव शंसः ब्राह्मणस्पतेः स्तोता वनुष्यतः हिंसतः शत्रून् वनवत् वनुष्यात् हिंस्यात् ॥ बभौतेर्हिंस्तिकर्मण एतद्रूपम् ॥ तथा देवयन्ति देवं दानादिगुणयुक्तं ब्राह्मणस्पतिमात्मन इच्छन्नेव अदेवयन्तं तद्विपरीतं पुरुषम् अभ्यसत् अभिभवेत् ॥ अस्तेल्लेति एतद्रूपम् ॥ तथा सुप्रावीरित् ॥ अबतेस्त्वय्यर्थादीनादिक इकार-प्रत्ययः ॥ सुप्ते प्रकर्षेण ब्राह्मणस्पतेस्तर्पयितैव पृत्सु घृतपासु संग्रामेषु दुस्तरं तरीतुमशक्यं वनवत्

हिंस्यात् । तथा यज्वेत् ब्रह्मणस्पतिं हविषा इष्टवानेव यज्योः अयज्वनः योजनं भोगसाधनं
वि भजति विशेषेण भजेत इत्यर्थः ॥

यजस्व वीर प्र विहि मनायतो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये ।

हविष्कृणुष्व सुभगो यथाससि ब्रह्मणस्पतेरव आ वृणीमहे ॥ २ ॥

यजस्व । वीर । प्र । विहि । मनायतः । भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रतूर्ये ।

हविः । कृणुष्व । सुभगः । यथा । अससि । ब्रह्मणः । पतेः । अवः । आ । वृणीमहे ॥ २ ॥

ऋषिः आत्मीयं पुरुषं शास्ति । हे वीर विशेषेण स्तुतीनां प्रेरक सखे यजस्व ब्रह्मणस्पतिं स्तुत्या
पूजय । मनायतः मन इव शीघ्रं प्रवर्तमानान् हिंसकान् । यद्वा अभिमन्यमानान् शत्रून् प्रति प्र
विहि प्रकर्षेण युद्धार्थं गच्छ ॥ वी गत्यादिषु । छान्दसो ह्रस्वः ॥ वृत्रतूर्ये वृत्राणामावारकाणां
शत्रूणां हिंसाहेतुभूते संग्रामे भद्रं कल्याणं धाष्ट्योपेतं मनः कृणुष्व कुरुष्व । ब्रह्मणस्पतेरनुग्रहात्तैव
जयो भविष्यति । तथा ब्रह्मणस्पतये हविः चरुपुरोडाशादिकं कृणुष्व कुरुष्व । यथा एवं सुभगः
शोभनधनः अससि भवेः ॥ अस्तेर्लेटि अडागमः ॥ ब्रह्मणस्पतेर्यागेन एवं शोभनधनो भविष्यसीति
यावत् । अपि च वयं ब्रह्मणस्पतेः अवः रक्षणम् आ अभिमुख्येन वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः ।

देवानां यः पितरमाविवासति श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् ॥ ३ ॥

सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः । पुत्रैः । वाजम् । भरते । धना । नृभिः ।

देवानाम् । यः । पितरम् । आऽविवासति । श्रद्धाऽमनाः । हविषा । ब्रह्मणः । पतिम् ॥ ३ ॥

यः यजमानः श्रद्धामनाः श्रद्धा मनसि यस्य तादृशः सन् देवानां पितरं पालयितारं
ब्रह्मणस्पतिं हविषा चरुपुरोडाशादिना आविवासति परिचरति । विवासतिः परिचरणकर्मा ।
स इत् स एव यजमानः जनेन जातेन सर्वेण लोकेन वाजम् अन्नं भरते विभक्तिं संभरति वा ।
सः एव विशा प्रजया आत्मीयेन बन्धुजनेन वाजं भरते । स एव पुत्रैः आत्मीयैरपत्यैः
वाजं भरते । तथा नृभिः नेतृभिरन्यैः परिचारकैः धना धनानि भरते विभक्तिं संपादयति वा ।
ब्रह्मणस्पतिमिष्टवतो यजमानस्य सर्वतो जना अन्नधनयोः साधका भवन्तीति यावत् ॥

यो अस्मै हव्यैर्धृतवद्विरविधत्प्र तं प्राचा नयति ब्रह्मणस्पतिः ।

उरुष्यतीमंहसो रक्षती रिषोऽहोश्चिदस्मा उरुचक्रिरभुतः ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हव्यैः । धृतवत् । अविधत् । प्र । तम् । प्राचा । नयति । ब्रह्मणः । पतिः ।

उरुष्यति । इम् । अंहसः । रक्षति । रिषः । अहोः । चित् । अस्मै । उरुऽचक्रिः । अभुतः ॥ ४ ॥

यः यजमानः ऽअस्मै ब्रह्मणस्पतये ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी ॥ इमं ब्रह्मणस्पतिं ऽघृतवद्भिः उपस्तरणाभिघारणात्मकेनाज्येनोपेतैः ऽहव्यैः हविर्भिः ऽअविधत् परिचरति ॥ 'विध विधाने' । तौदादिकः । अयं परिचरणकर्मसु पठितः ॥ ऽतं यजमानं ऽब्रह्मणस्पतिः ऽप्राचा प्राचीनेन ऋजुना मार्गेण ऽप्र ऽनयति प्रकृष्टं फलं प्रापयति । अपि च ऽईम् एनम् ऽअंहसः पापात् ऽउरुष्यति रक्षति । 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' इति यास्कः । तथा ऽरिषः ईसकादेनं ऽरक्षति । ऽअहोश्चित् अवृत्तेर्दादिधात् । यद्वा आगत्य हन्तुरपि रक्षति । अपि च ऽअस्मै यजमानाय ऽअद्भुतः । महन्नामैतत् । आचार्यभूतो महान् ब्रह्मणस्पतिः ऽउरुचक्रिः उरोः विस्तीर्णस्य उपकारस्य कर्ता भवति ॥ ॥ ५ ॥

'इमा गिरः' इति सप्तदशचं पञ्चमं सूक्तं गृत्समदपुत्रस्य कर्मस्य आर्यं गृत्समदस्यैव वा त्रैद्युभमादित्यदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'इमा गिरस्य्यूना कूर्मो गार्त्समदो हि वादित्यम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आदित्यदेवताके पशौ पुराडाशस्य 'इमा गिरः' इत्येषा अनुवाक्या । 'अग्नीषोमौ' इति खण्डे सूत्रितम्—'इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नुस्त आदित्यास उरवो गभीराः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नुः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥ १ ॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । घृतस्नुः । सनात् । राजभ्यः । जुह्वा । जुहोमि ।

शृणोतु । मित्रः । अर्यमा । भगः । नः । तुविजातः । वरुणः । दक्षः । अंशः ॥ १ ॥

ऽआदित्येभ्यः अदितेः पुत्रेभ्यः ऽराजभ्यः राजमानेभ्य ईश्वरेभ्यो वा मित्रादिभ्यः ऽघृतस्नुः घृतप्रसाविणीघृतं क्षरन्तीः ऽइमा ऽगिरः स्तुतिलक्षणा वाचः ऽसनात् सर्वदा ऽजुह्वा । वाङ्मामैतत् । वागिन्द्रियेण ऽजुहोमि प्रयच्छामि^१ करोमीति यावत् । यद्वा जुह्वास्थानीयेन^२ घृतं क्षरन्ति वाग्रूपाणि हवींश्च जुहोमि आदित्यानुद्दिश्य त्यजामि । मन्त्राणां पयोघृतादिक्षरणहेतुत्वं च 'यद्वहोऽधीते पयसः कृत्वा अस्य' (तै. आ. २. १०) इत्यादिना तैत्तिरीये स्पष्टमाज्ञातम् । ऽनः अस्मदीयास्ता गिरो मित्रादयः प्रत्येकं ऽशृणोतु । ते च तैत्तिरीये 'अष्टौ पुत्रासो अदितेः' इत्युपक्रम्य स्पष्टमनुक्रान्ताः— 'मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा च अंशुश्च भगश्च इन्द्रश्च विवस्वांश्चेत्येते' (तै. आ. १. १३. ३) इति । ऽमित्रः प्रमतीत्यायकः । यद्वा सर्वेषां स्निग्धः । अरीन् यच्छति नियच्छतीति ऽअर्वमा । ऽभगः भजनीयो देवः । तुवीति बहुनाम । बहुषु देशेषु अनुग्रहाय प्रादुर्भूतः । वरुणविशेषणमेतत् । पापस्य निवारणात् ऽवरुणः । ऽदक्षः^४ समर्थः^५ । एतच्च अंशस्य^६ विशेषणम् । एते प्रत्येकं शृण्वन्तु ॥

पूर्वोक्त एव पशौ 'इमं स्तोमम्' इत्येषा वपावा^१ वाज्या^२ । सूत्रितं च—'इमं स्तोमं सकृतवो मे अद्य तिषो भूमीधारयन् व्रीर्यं घृन्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

१. न-त-इत्येक । २. ख-ग-च-स-१-न-१-य-न-व- 'प्रयच्छामि' नास्ति । ३. ख-ग-च-न-१-न-जुह्वास्थानीयेन । ४. न-१-त-य-म- 'दक्षः समर्थः' नास्ति । ५. क-स-म-अंशोः । ६. ख-१-त-व-व-स-व-वपावा वागस्य वाज्या, न- वपावागस्य वाज्या ।

इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य मित्रो अर्यमा वरुणो जुषन्त ।

आदित्यासः शुचयो धारपूता अवृजिना अनवद्या अरिष्टाः ॥ २ ॥

इमम् । स्तोमम् । सऽक्रतवः । मे । अद्य । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । जुषन्त ॥

आदित्यासः । शुचयः । धारऽपूताः । अवृजिनाः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ २ ॥

‘इमं’ ‘मे’ अस्मदीयं ‘स्तोमं’ स्तोत्रं ‘सक्रतवः’ समानकर्माणः समानप्रज्ञा वा मित्रादयः ‘अद्य’ इदानीं ‘जुषन्त’ जुषन्तां सेवन्ताम् । कीदृशास्ते । ‘आदित्यासः’ अदितेः पुत्राः ‘शुचयः’ दीप्यमानाः ‘धारपूताः’ उदकधाराभिरिव पूताः । निर्मला इत्यर्थः । ‘अवृजिनाः’ । ‘वृजी वर्जने’ । अवर्जितारः सर्वानुग्राहका इत्यर्थः । ‘अनवद्याः’ अवद्येन गर्हेण पापेन रहिताः ‘अरिष्टाः’ केनाप्यहिंसिताः ॥

तस्मिन्नेव पक्षौ ‘त आदित्यासः’ इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

त आदित्यास उरवो गभीरा अदब्धासो दिप्सन्तो भूर्यक्षाः ।

अन्तः पश्यन्ति वृजिनोत साधु सर्वं राजभ्यः परमा चिदन्ति ॥ ३ ॥

ते । आदित्यासः । उरवः । गभीराः । अदब्धासः । दिप्सन्तः । भूरिऽअक्षाः ।

अन्तरिति । पश्यन्ति । वृजिना । उत । साधु । सर्वम् । राजऽभ्यः । परमा । चित् । अन्ति ॥ ३ ॥

‘ते’ ‘आदित्यासः’ अदितेः पुत्राः ‘उरवः’ महान्तः ‘गभीराः’ गाम्भीर्योपेताः ‘अदब्धासः’ शत्रुभिरहिंसिताः सन्तः ‘दिप्सन्तः’ शत्रून् दम्भितुं^१ हिंसितुमिच्छन्तः ॥ ‘दग्धु दग्धे’ । अस्मात् इच्छासनि ‘सनीवन्तर्धे’ इति इडभावपक्षे ‘दग्ध इच्छ’ इति इकारः । ‘दग्धेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम्’ (पा. सू. १. २. १०. १) इति सनः किरुवे अनुनासिकलोपः ॥ तथा ‘भूर्यक्षाः’ भूरीणि बहुनि अक्षीणि चक्षुषि येषां ते तथोक्ताः बहुतेजसो वा ॥ ‘बहुव्रीही सक्थ्यक्ष्णोः’ इति पच् समासान्तः ॥ एवम्भूता आदित्याः ‘अन्तः’ मध्ये प्राणिनां हृदि प्रेरकतया वर्तमानाः सन्तः ‘वृजिना वृजिनानि पापानि’ उत अपि च ‘साधु साधूनि पुण्यानि च प्राणिभिः कृतानि’ ‘पश्यन्ति’ जानन्ति । ‘परमा’ ‘चित्’ परमाणि दूरदेशावस्थितान्यपि ‘सर्वं’ सर्वाणि इक्ष्यमानानि ‘राजभ्यः’ राज्ञामीश्वराणामादि-
त्यानाम् ‘अन्ति’ अन्तिके समीपे वर्तन्ते इति बोधः ॥ ‘कादिलोपो बहुलम्’ इत्यन्तिकस्यैवत्व-
कादिलोपः ॥

साग्निरिच्छे ऋतौ दीक्षणीयायामादित्ययागस्य ‘धारयन्तः’ इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । अत एव भुवद्भुवनपतिविशेषणविशिष्टादित्ययागेऽपि । तथा च ‘दीक्षणीयायाम्’ इति कण्ठे सूक्तिः—‘धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था इति द्वे^२ एते एव भुवद्भुवनो भुवनपतिभ्यो वा’ (भाष. जी. ४. २) इति ।

धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।

दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यमृतावानश्चर्यमाना ऋणानि ॥ ४ ॥

धारयन्तः । आदित्यासः । जगत् । स्थाः । देवाः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः ।

दीर्घाधियः । रक्षमाणाः । असुर्यम् । ऋतावानः । चर्यमानाः । ऋणानि ॥ ४ ॥

वज्रं जगत् जङ्गमं वस्थाः स्थावरं च ॥ तिष्ठतेः कर्तरि असुन् ॥ एतदुभयविधं भूतजातं वधारयन्तः
अवस्थापयन्तः देवाः दानाद्दिगुणयुक्ताः विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य गोपाः गोपयितारो
रक्षकाः दीर्घाधियः दीर्घाणि धियः कर्माणि ज्ञानानि वा येषां तादृशाः ॥ 'अन्येषामपि दृश्यते'
इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ असुर्यम् । असवः प्राणाः । तेन च तद्धेतुभूता आपो लक्ष्यन्ते ।
अपां तद्धेतुत्वं च छान्दोग्ये स्पष्टमाज्ञातम्—'आपोमयः प्राणः' (छा. उ. ६. ५. ४) इति ।
असुमुदकं वदातीत्यसुरो मेघः । तत्र भवं मेघान्तर्वर्तमानमुदकं रक्षमाणाः । तत्तत्काले वृष्टयुत्पादनाय
रक्षन्तः ॥ असुराणांदात् 'भवे छन्दसि' इति यत् ॥ ऋतावानः सत्यवन्तो यज्ञवन्तो वा ॥
'छन्दसीवनिपौ' इति मत्स्यार्थयो वनिप् । पूर्ववद्दीर्घः ॥ ऋणानि स्तोत्रभिः अन्येभ्यः प्रदेयानि
वच्यमानाः अपगमयन्तः ॥ 'चय गतौ' । भौवादिकोऽनुदात्तेत् ॥ एवंगुणविशिष्टा महानुभावा
अस्मदधीना भवन्ति शेषः ॥

विद्यामादित्या अवसो वो अस्य यदर्यमन्भ्य आ चिन्मयोभु ।

युष्माकं मित्रावरुणा प्रणीतौ परि श्वश्रेव दुरितानि वृज्याम् ॥ ५ ॥

विद्याम् । आदित्याः । अवसः । वः । अस्य । यत् । अर्यमन् । भ्ये । आ । चित् । मयःऽभु ।

युष्माकम् । मित्रावरुणा । प्रणीतौ । परि । श्वश्रेव । दुरितानि । वृज्याम् ॥ ५ ॥

हे आदित्याः अदितेः पुत्राः वः युष्माकम् अस्य अवसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इदं रक्षणं
विद्यां लभेव । भवे राक्षसादिभ्य आगते सति वत् युष्मदीधं रक्षणम् । चिच्छब्दार्थे । मयोभु
मयसः सुखस्य भावयितृ च तद्विद् लभेयेत्यन्वयः । हे अर्यमन् हे मित्रावरुणौ युष्माकं प्रणीतौ
अस्मद्विषये प्रकृष्टे नयने सति श्वश्रेव श्वभाणीव स्थातुमयोग्यानि गर्तवन्ति स्थलानीव दुरितानि
पापानि परि वृज्यां परित्यजेयम् ॥ 'वृजी वर्जने' । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ॥ ६ ॥

सुगो हि वो अर्यमन्मित्र पन्था अनृक्षरो वरुण साधुरस्ति ।

तेनादित्या अधि वोचता नो यच्छता नो दुष्परिहन्तु शर्म ॥ ६ ॥

सुगः । हि । वो । अर्यमन् । मित्र । पन्थाः । अनृक्षरः । वरुण । साधुः । अस्ति ।

तेन । आदित्याः । अधि । वोचत । नः । यच्छत । नः । दुष्परिहन्तु । शर्म ॥ ६ ॥

हे ^१अर्यमन् ^२मित्र ^३वरुण ^४वः युष्माकं ^५सुगः सुखेन गन्तव्यः ^६अनृक्षरः । ' नृक्षरः कष्टकृच्छतेः ' इति । तद्रहितः ^७साधुः साधकः शोभनो वा । एवंगुणविशिष्टः ^८पन्थाः मार्गः ^९अस्ति विद्यते खलु । अतः ^{१०}तेन पथा अस्मान् शोभनं नयतेति शेषः । हे ^{११}आदित्याः ^{१२}वनः अस्माकम् ^{१३}अधि ^{१४}वोचत अधिवचनं पक्षपातेन वचनं कुरुत । अपि च ^{१५}वनः अस्मभ्यं ^{१६}दुष्परिहन्तु परिहन्तुं विनाशयितुमशक्यं ^{१७}शर्म सुखं ^{१८}यच्छत दत्त ॥ ' दाण् दाने ' । शपि ' पात्रा ' इत्यादिना यच्छादेशः ॥

पिप॑र्तु नो अदि॑ती राज॑पुत्राति॒ द्वेषा॑स्य॒र्यमा सु॒गेभिः ।

बृ॒हन्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ शर्मो॑प॒ स्याम॒ पुरु॑वीरा॒ अरि॑ष्टाः ॥ ७ ॥

पिप॑र्तु । नः । अदि॑तिः । राज॑पुत्रा । अति॑ । द्वेषा॑सि । अ॒र्यमा । सु॒गेभिः ।

बृ॒हत् । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । शर्म॑ । उप॑ । स्या॒म । पुरु॑वीराः । अरि॑ष्टाः ॥ ७ ॥

^१राजपुत्रा राजानो राजमाना मित्रादयः पुत्रा यस्यास्तादृशी ^२अदितिः अदीना^३ अखण्डनीया वा देवी ^४वनः अस्मान् ^५द्वेषांसि द्वेषृणि रक्षांसि ^६अति ^७पिप॑र्तु अतिपारयतु । अतिक्रम्य तद्रहितं देशं प्रापयस्वित्यर्थः । ^८अर्यमा च ^९सुगेभिः सुदु गन्तव्यैर्मार्गैरस्मान् पारयतु । अपि च वचं ^{१०}पुरुवीराः बहुभिर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेताः ^{११}अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताश्च सन्तः ^{१२}मित्रस्य ^{१३}वरुणस्य च ^{१४}बृहत् परिवृढं ^{१५}शर्म सुखम् ^{१६}उप ^{१७}स्याम उपगता भवेम ॥

पूर्वोक्ते पक्षौ ' तिस्रो भूमीः ' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

ति॒स्रो भूमी॑र्धारयन् त्री॒रुत॑ धून्त्रीणि॒ व्रता॑ विदथे॒ अन्तरे॑षाम् ।

ऋ॒तेना॑दित्या॒ महि॑ वो म॒हि॒त्त्वं तद॑र्यमन्वरुण मि॒त्र चारु॑ ॥ ८ ॥

ति॒स्रः । भूमीः । धा॒रय॑न् । त्रीन् । उ॒त । धून् । त्रीणि॑ । व्र॒ता । वि॒दथे॑ । अ॒न्तः । ए॒षाम् ।

ऋ॒तेन॑ । आ॒दि॒त्याः । महि॑ । वः । म॒हि॒त्स्वम् । तत् । अ॒र्यम॑न् । वरु॑ण । मि॒त्र । चारु॑ ॥ ८ ॥

^१तिस्रो ^२भूमीः । अत्र भूमिशब्दो लोकत्रये वर्तते । ' यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम् ' इत्यत्र यथा पृथिवीशब्दः । भूम्यन्तरिक्षस्वर्गादीन् लोकान् आदित्याः ^३धारयन् दृष्टिप्रदानादिना धारयन्ति । ^४उत अपि च ^५धून् दीप्तान् तत उपरितनान् महारादिकानपि ^६त्रीन् लोकान् धारयन्ति । यद्वा दीप्तान् अग्निं वायुं सूर्यं च धारयन्ति । अपि च ^७एषाम् आदित्यानां ^८विदथे यज्ञे ^९अन्तः मध्ये त्रीणि ^{१०}व्रता सचनत्रयनिष्पाद्यानि ^{११}त्रीणि कर्माणि सन्ति । यद्वा एषां लोकानामन्तर्मध्ये विदथे यज्ञे निमित्तभूते सति एषामादित्यानां त्रीणि कर्माणि रसादानधारणविसर्जनरक्षणानि^{१२} सन्ति । उत्तरोऽर्धर्धः प्रत्यक्षकृतः । हे ^{१३}आदित्याः ^{१४}ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा ^{१५}महि महत् प्रभूतं ^{१६}वः युष्माकं ^{१७}महित्वं महत्त्वं कम्पहाभाव्यं हे ^{१८}अर्यमन् ^{१९}वरुण ^{२०}मित्र ^{२१}तत् महाभावं ^{२२}चारु शोभनम् । सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः ॥

त्री रोच॒ना दि॒व्या धा॒रय॒न्त हि॒र॒ण्ययाः शुच॑यो॒ धार॑पू॒ताः ।

अ॒स्व॒म॒जो अ॒नि॒मि॒षा अ॒द॒ग्धा उ॒रु॒शं॒सा ऋ॒जवे॑ म॒र्त्याय ॥ ९ ॥

त्री । रोच॒ना । दि॒व्या । धा॒रय॒न्त । हि॒र॒ण्ययाः । शुच॑यः । धार॑पू॒ताः ।

अ॒स्व॒म॒जः । अ॒नि॒मि॒षाः । अ॒द॒ग्धाः । उ॒रु॒शं॒साः । ऋ॒जवे॑ । म॒र्त्याय ॥ ९ ॥

१त्री १रोचना त्रीणि रोचनानि रोचमानाभ्यादीनि तेजांसि १दिव्या दिव्यानि दिवि भवानि १धारयन्त आदित्या अवास्थापयन् । किमर्थम् । १ऋजवे ऋजीकाय स्तोत्राणां १मर्त्याय मनुष्याय भोगसिद्धयर्थमिति यावत् । कीदृशा आदित्याः । १हिरण्ययाः हिरण्ययाः १हिरण्यालंकृतसर्वाङ्गाः । यद्वा हितरमणीयवेद्याः । १शुचयः दीप्यमानाः १धारपूताः उदकधारया क्षालिता इव निर्मलाः । १अस्वमजः असंजातस्वप्नाः ॥ 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः ॥ अपर आह । अस्वमजः अस्वपन्तो विगतनिद्राः ॥ 'स्वपितृघोर्नजिङ्' इति नजिङ्प्रत्यय इति । तदेतत् पदकारस्थानभिमतम् ॥ १अनिमिषाः निमेषरहिताः । १अदग्धाः असुरादिभिरहिंसिताः १उरुशंसाः उरभिर्बहुभिः शंसनीयाः स्तोतव्याः । एवंगुणविशिष्टा आधारयन्तेत्यन्वयः ॥

त्वं वि॒श्वेषां वरु॑णासि॒ राजा॒ ये च॑ दे॒वा अ॒सुर॒ ये च॑ म॒र्ताः ।

श॒तं नो॑ रा॒स्व श॒रदो॑ वि॒चक्षे॑ऽश्यामायूँषि सु॒धितानि॑ पूर्वा ॥ १० ॥

त्वम् । वि॒श्वेषाम् । व॒रुण॒ । अ॒सि॒ । राजा॑ । ये । च॑ । दे॒वाः । अ॒सुर॒ । ये । च॑ । म॒र्ताः ।

श॒तम् । नः॑ । रा॒स्व । श॒रदो॑ । वि॒चक्षे॑ । अ॒श्याम॑ । आ॒यूँषि॑ । सु॒धितानि॑ । पूर्वा ॥ १० ॥

हे १असुर ऋजूणां क्षेपक १वरुण १त्वं १विश्वेषां सर्वेषां १राजा १असि । केषाम् । १ये १च १देवाः देवजनाः १ये १च १मर्ताः मरणधर्माणो मनुष्याः तेषामित्यर्थः । अतस्त्वं १नः अस्मभ्यं १शतं १शरदः शतसंख्याकान् संवत्सरान् १विचक्षे विशेधेण दर्शनाय १रास्व प्रयच्छ ॥ 'रा दाने' । व्यस्यदेनात्मनेपदम् ॥ वयं च १पूर्वा पूर्वैर्देवैः १सुधितानि सुधु हितानि शतसंवत्सररक्षणानि १आयूँषि १अश्याम व्यामुषाम ॥ 'सुधितवसुधितमेधितधिव्यधिवीथ च' इति निपात्यते । 'गतिरन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वा । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया ङादेशः ॥ ॥ ७ ॥

आदित्यदेवताके पक्षौ 'न दक्षिणा' इत्येषा इविषो याज्या । 'तिलो भूमीधोरबन्नीर्हस्त यन् न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

न द॒क्षिणा॑ वि चि॒किते॑ न स॒व्या न प्रा॒चीन॑मादित्या॒ नोत॑ प॒था ।

पा॒क्या चि॒द्वस॑वो धी॒र्या चि॒द्युष्मा॑नीतो॒ अ॒भयं॑ ज्योति॑रश्याम् ॥ ११ ॥

न । द॒क्षिणा॑ । वि । चि॒किते॑ । न । स॒व्या । न । प्रा॒चीन॑म् । आ॒दित्याः । न । नो॒त । प॒था ।

पा॒क्या । चि॒त् । व॒सवः॑ । धी॒र्या । चि॒त् । यु॒ष्माऽनी॑तः । अ॒भय॑म् । ज्योतिः॑ । अ॒श्याम् ॥ ११ ॥

हे ऽआदिस्थाः ऽदक्षिणा दक्षिणो भागः ऽन ऽवि ऽचिकित्ते मया न विज्ञायते । ऽसम्या सम्यो
 कामभागोऽपि ऽन ज्ञायते ॥ उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इति सोः आज्ञादेशः ॥ तथा 'प्राचीनं पुरस्तादपि
 ऽन ज्ञायते' ॥ 'विभाषाञ्चरद्विस्त्रियाम्' इति स्वार्थे खः ॥ ऽउत अपि च ऽपश्चा पश्चात् पृष्ठभागोऽपि
 ऽन ज्ञायते । नैद्येन तमसा आवृतत्वात् आन्तरादज्ञानाद्वा ॥ 'पश्च पश्चा च छन्दसि' (पा. सू. ५. ३.
 ३३) इति निपात्यते ॥ किं बहुना । ऽपाक्या ऽचित् पाक्यः पक्क्यः अपरिपक्वज्ञानोऽपि ॥ 'हुपचप्
 पाके' । 'ऋहलोर्ण्यत्' । तिस्वरितः ॥ ऽधीर्या ऽचित् धीरे नेतव्यत्वेन भवो धीर्यः कातरः ॥
 'भवे छन्दसि' इति यत् ॥ कातरोऽपि ॥ उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः ॥ हे ऽवसवः वास-
 यितार आदिस्थाः ऽयुष्मानीतः युष्माभिर्नीतः शोभनेन मार्गेण प्रापितः सन् ऽअभयं भयरहितं ऽज्योतिः
 सौरं तेजः आन्तरं वा ज्ञानात्मकम् ऽअभ्यां प्राप्नुयाम् ॥

यो राजभ्य ऋतुनिभ्यो ददाशु यं वर्धयन्ति पुष्टयश्च नित्याः ।

स रेवान्याति प्रथमो रथेन वसुदावा विदथेषु प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यः । राजभ्यः । ऋतुनिभ्यः ददाश । यम् । वर्धयन्ति । पुष्टयः । च । नित्याः ।

सः । रेवान् । याति । प्रथमः । रथेन । वसुदावा । विदथेषु । प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यः यजमानः ऽराजभ्यः राजमानेभ्यः ऽऋतुनिभ्यः ऋतस्य यज्ञस्य^१ सत्त्वस्य वा नेतृभ्य
 आदित्येभ्यः ऽददाश चरुपुरोडाशादिकं ददाति । यं यजमानं ऽपुष्टयः पोषकाः ऽनित्याः शाश्वता
 आदिस्थाः च ऽवर्धयन्ति । सः यजमानः ऽरेवान् धनवान् ऽप्रथमः प्रथितः प्रख्यातः ऽवसुदावा
 वसूनां धनानां दाता सन् ऽप्रशस्तः सर्वैः प्रशस्यमानः ऽविदथेषु वेदेषु लब्धयेषु गृहेषु ऽरथेन वाहनेन
 ऽयाति गच्छति ॥

शुचिरपः सुयवसा अदग्ध उप क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः ।

नकिष्टं म्रन्त्यन्तितो न दुराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ ॥ १३ ॥

शुचिः । अपः । सुयवसाः । अदग्धः । उप । क्षेति । वृद्धवयाः । सुवीरः ।

नकिः । तम् । म्रन्ति । अन्तितः । न । दुरात् । यः । आदित्यानाम् । भवति । प्रणीतौ ॥ १३ ॥

स यजमानः ऽशुचिः दीप्यमानः शुद्धो वा ऽअदग्धः सपत्नैरवाधितः ऽवृद्धवयाः प्रभूताद्यः
 ऽसुवीरः शोभनपुत्रश्च सन् ऽसूयवसाः शोभनसस्यामि ऽअपः वृद्धिकक्षणाभ्युदकानि ऽउप ऽक्षेति
 उपनिषसति । सर्वदा सुसत्त्वानामपां समीपे निवसतीत्यर्थः । तथा ऽनकिः न च ऽतं^२ ऽम्रन्ति हिंसन्ति
 ऽअन्तितो ऽन अन्तिकत्वात् समीपवेसाच्च ऽदुरात् विप्रकृष्टाच्च देशादागता वाधकाः ॥ अन्तिकस्य
 तसि^३ 'काक्षिकोपः' इति कोपः ॥ यः यजमानः ऽआदित्यानाम् अदितेः पुत्राणां मित्रादीनां
 ऽप्रणीतौ प्रकृष्टे मन्त्रे प्रापये ऽभवति वर्तते स इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

१. क-म-विज्ञायते । २. क-स-स-न-व-न-म-व- 'यज्ञस्य' नास्ति । ३. न-त-व-म-वम् ।

४. क-न-त-व-म-तस्मिन्निक्षेपः ।

अदिते मित्र वरुणोत मृळ यद्वो वयं चक्रुमा कश्चिदागः ।

उर्वेश्यामभयं ज्योतिरिन्द्र मा नो दीर्घा अभि नशन्तमिस्राः ॥ १४ ॥

अदिते । मित्र । वरुण । उत । मृळ । यत् । वः । वयम् । चक्रुम । कत् । चित् । आगः ।

उरु । अश्याम् । अभयम् । ज्योतिः । इन्द्र ।

मा । नः । दीर्घाः । अभि । नशन् । तमिस्राः ॥ १४ ॥

उत अपि च हे अदिते मित्र वरुण ॥ 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वपूर्वस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमानवद्भावात् सर्वेषां पाष्टिकम् 'आमन्त्रितस्य' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ यूयं प्रत्येकं मृळ अस्माकमुपरि दयां कुरु । रक्षेत्यर्थः । यत् यद्यपि वयं वः युष्माकं कश्चित् किञ्चित् आगः अपराधं चक्रुम अकर्म । तथापि मृळेत्यर्थः । हे इन्द्र परमैश्वर्योपेत आदित्य उरु विस्तीर्णम् अभयं भयरहितं ज्योतिः त्वदीयं प्रकाशं ज्ञानात्मकं वा अश्याम् अहं प्राप्नुयाम् । दीर्घाः विस्तृताः तमिस्राः तमसा युक्ता निशाः ॥ 'ज्योत्स्नातमिस्राश्चक्रिणा' (पा. सू. ५. २. ११४) इति निपात्यते ॥ ताः नः अस्मान् मा अभि नशन् मा आभिमुख्येन प्राप्नुवन्तु ॥

उमे अस्मै पीपयतः समीची दिवो वृष्टि सुभगो नाम पुष्यन् ।

उभा क्षयावाजयन्त्याति पृतसूभावधौ भवतः साधू अस्मै ॥ १५ ॥

उमे इति । अस्मै । पीपयतः । समीची इति समुड्डीची ।

दिवः । वृष्टिम् । सुभगः । नाम । पुष्यन् ।

उभा । क्षयौ । आजयन् । याति । पृतसु ।

उभौ । अधौ । भवतः । साधू इति । अस्मै ॥ १५ ॥

'य आक्षिपानां भवति प्रणीतौ' इति व्यवहितोऽप्यत्र इदंशब्देन पश्यादृश्यते । अस्मै यजमानाव समीची संगच्छमाने उमे यावावृष्टिर्न्यौ पीपयतः प्याययतः कामान् वर्धयतः ॥ 'प्यावी वृद्धौ' । अस्माज्जन्तात् छान्दसो लुङ् । व्यत्ययेन तसस्तामादेशाभावो धातोः पीभावश्च ॥ स च सुभगः शोभनधनः दिवः शुलोकादागतं वृष्टिं पुष्यन् वर्धयन् भवति । नाम इति प्रसिद्धिर्द्योत्यते । किञ्च पृतसु पृतनासु संग्रामेषु आजयन् शत्रूनाभिमुख्येनाभिभवन् उभा प्यावी उभौ निवासौ ॥ क्षिपन्ति निवसन्वस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानम् । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति अधिकरणे घः । 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तौ परैरनाक्रान्तं स्वकीयं निवासस्थानम् आत्मनापहतं परकीयं निवासस्थानं च याति गच्छति । तथा अस्मै यजमानाव उभावधौ अगतौ अगौ चराचरात्मकौ मर्त्यामर्त्यात्मकौ वा साधू साधकौ भवतः ॥

या वो माया अभिद्रुहे यजत्राः पाशा आदित्या रिपवे विचृत्ताः ।

अश्वीव तां अति येषं रथेनारिष्टा उरावा शर्मन्त्स्याम ॥ १६ ॥

याः । वः । मायाः । अभिद्रुहे । यजत्राः । पाशाः । आदित्याः । रिपवे । विचृत्ताः ।

अश्वीऽह्व । तान् । अति । येषम् । रथेन । अरिष्टाः । उरौ । आ । शर्मन् । स्याम ॥ १६ ॥

हे यजत्राः यष्ट्याः आदित्याः वः युष्माकं याः मायाः अभिद्रुहे अभितो द्रोहं कुर्वते राक्षसादये निर्मिताः ये च पाशाः रिपवे शत्रवे विचृत्ताः ॥ 'वृत्ती हिंसाग्रन्थनयोः' ॥ प्रसारिता इत्यर्थः । तान् पाशान् मायाश्च रथेन अति येषम् अतीत्य प्रयतेयम् । अतितरेयमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अश्वीव । यथा शोभनाश्वः कश्चित् पुरुषः दुस्तरान्मार्गान् शीघ्रमतिक्रामति तद्वत् ॥ 'येषु प्रयत्ने' । भीवादिकोऽनुदात्तेत् । छान्दसो लङ् । ग्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ तथा वयम् अरिष्टाः शत्रुभिः अहिंसिताः सन्तः उरौ विस्तीर्णे शर्मन् । शर्मेति गृहनाम । त्वया वत्ते सुखे गृहे वा आ समन्तात् स्याम वर्तमाना भवेम ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदान्न आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदये सुवीराः ॥ १७ ॥

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिदान्नः । आ । विदम् । शूनम् । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदये । सुवीराः ॥ १७ ॥

हे वरुण मघोनः धनवतः प्रियस्य अनुकूलस्य भूरिदान्नः भूरेर्बहुलस्य दानुराज्यस्य अहं मा आ विदं मा आवेदयानि । आवेदनं विज्ञापनं मा करवाणि । किं तदनावेद्यम् । आपेः ज्ञातेः शूनं शून्यं दारिद्र्यम् ॥ वर्णलोपञ्छान्वसः ॥ यद्वा शूनं गतं प्राप्तं दारिद्र्यम् ॥ 'द्विभोजि गतिबुद्धयोः' । 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इति इट्प्रतिषेधः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । 'ओदितश्च' इति नकारः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ एतदुक्तं भवति । अस्मदीयाः पुत्रादवः क्षुधिता इति प्रभुप्रभु-समीपे अभिषाय याचमानो मा भूवमिति । हे राजन् सुयमात् । सुयु नियम्यतेऽनेन पुरुषो गृहे इति सुयमः ॥ 'ईषदुःसुषु' इति क्लृ ॥ तादृशात् रायः धनात् मा अव स्याम् अवयुस्य स्थितो मा भूवम् । वयं सुवीराः शोभनपुत्राः प्रियस्य वत्ते गृहे वर्तमानाः सन्तः बृहत् प्रीढं स्तोत्रं वदेम उच्चारयाम ॥ ८ ॥

'इदम्' इत्येकादशार्थं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'इदमेकादश वारुणम्' इति । पूर्वसूक्ते 'कूर्मो गार्त्समवो हि वा' इत्युक्तवाक्योत्तरस्य च कूर्मो गृत्समवो वा ऋषिः । त्रिदुषं छन्दः । वरुणो देवता । विमिवो गो वैश्विकः । अत्र केचिदाहुः—'इदमेकादशार्थं तु वारुणं भवपापनुत् । कन्यदारिद्र्य-दुःस्वप्नवाहनं चेति शुभम्' इति ॥

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सान्त्यभ्यस्तु महा ।

अति यो मन्द्रो यजथाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरैः ॥ १ ॥

इदम् । कवेः । आदित्यस्य । स्वराजः । विश्वानि । सन्ति । अभि । अस्तु । महा ।

अति । यः । मन्द्रः । यजथाय । देवः । सुकीर्तिम् । भिक्षे । वरुणस्य । भूरैः ॥ १ ॥

वकवेः क्रान्तदर्शिनः वआदित्यस्य अदितेः पुत्रस्य वस्वराजः स्वयमेव राजमानस्य ईश्वरस्य वा वरुणस्य वइदं हविः स्तोत्रं वा यजमानः करोतीति शेषः । स च विश्वानि सर्वाणि सन्ति द्वितीय-भावविकारभाजि भूतजातानि ममहा महिम्ना वरुणप्रसादात् लब्धेन अभ्यस्तु अभिभवतु । यः देवः द्योतमानो वरुणः यजथाय यष्टे पुरुषाय अति अतिशयेन मन्द्रः स्तुत्यो हर्षयिता वा भवति तस्य भूरैः भर्तुवरुणस्य सुकीर्तिं शोभनां स्तुतिं भिक्षे प्रार्थये । यद्वा वरुणस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । तेन वरुणेन दातव्यां शोभनां कीर्तिमहं याचे ॥

तव ब्रते सुभगासः स्याम स्वाध्यो वरुण तुष्टुवांसः ।

उपायन उषसां गोमतीनामग्नयो न जरमाणा अनु द्यून् ॥ २ ॥

तव । ब्रते । सुभगासः । स्याम । सुआध्यः । वरुण । तुष्टुवांसः ।

उपअयने । उषसाम् । गोमतीनाम् । अग्नयः । न । जरमाणाः । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हे वरुण स्वाध्यः शोभनाध्यानाः तुष्टुवांसः स्तुतवन्तः^१ वयं तव ब्रते त्वदीये परिचरणाख्ये कर्मणि वर्तमानाः सुभगासः स्वाम शोभनधना भवेम । अपि च गोमतीनां रश्मिभिर्युक्तानाम् उषसाम् उपायने उपागमने सति अग्नयो न यथाग्नयोऽग्निहोत्रादिकमार्यं समिध्यन्ते एवम् अनु द्यून् अनुविनं जरमाणाः त्वां स्तुवन्तो वयं दीप्यमाना भवेम ॥

तव स्याम पुरुषीरस्य शर्मभुरुशंसस्य वरुण प्रणेतः ।

यूयं नः पुत्रा अदितेरदग्धा अभि क्षमध्वं युज्याय देवाः ॥ ३ ॥

तव । स्याम । पुरुषीरस्य । शर्मन् । उरुशंसस्य । वरुण । प्रनेतरिति प्रऽनेतः ।

यूयम् । नः । पुत्राः । अदितेः । अदग्धाः । अभि । क्षमध्वम् । युज्याय । देवाः ॥ ३ ॥

हे प्रणेतः सर्वस्य जगतः प्रकर्षेण नेतः वरुण पुरुषीरस्य पुरुर्भिर्बहुभिर्वीरैस्वेतस्य । यद्वा पुरुषां बहूनां सत्तृणां विलोकेण प्रेरकस्य उरुशंसस्य उरुभिर्बहुभिः स्तुयमानस्य तव यस्मिन् शर्मणि सुते युदे वा स्वाम । अदितेः पुत्राः मित्रादिवः ॥ 'परमपि कम्पसि' इति परस्य षड्ग्रन्थस्य

पूर्वामन्त्रिताङ्गवज्रावेन' अनुप्रवेशात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ^१अदब्धाः शत्रुभिरहिंसिताः । एवंभूता हे ^२देवाः ^३यूयं ^४नः अस्मान् कृतापराधान् ^५युज्याय सख्याय ^६अभि ^७क्षमध्वम् अस्माभिः कृतमपराधं सहध्वम् ॥

प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्ता ऋतं सिन्धवो वरुणस्य यन्ति ।

न श्राम्यन्ति न वि मुचन्त्येते वयो न पसू रघुया परिज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सीम् । आदित्यः । असृजत् । विऽधर्ता । ऋतम् । सिन्धवः । वरुणस्य । यन्ति ।

न । श्राम्यन्ति । न । वि । मुचन्ति । एते । वयः । न । पसूः । रघुऽया । परिऽज्मन् ॥ ४ ॥

^१विधर्ता सेतुरिव जलस्य विधारयिता ^२आदित्यः अक्षितः पुत्रो वरुणः ^३ऋतं विधारणहेतुभूतं सत्यं यद्वा नदीनामुपादानभूतमुदकं ^४सीं सर्वतः ^५प्र असृजत् प्रकर्षेण सृष्टवान् ॥ 'अणोऽप्रगृह्यत्वानु-
नासिकः' इत्याकारः सानुनासिकः ॥ तेन ^६वरुणस्य ऋतेन ^७सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः ^८यन्ति गच्छन्ति । प्रवहन्ति । ^९एते सिन्धवः ^{१०}न श्राम्यन्ति श्रान्तिं न प्राप्नुवन्ति । ^{११}न वि मुचन्ति उप-
रता न भवन्ति । अनलसाः सर्वदा ऐकरूप्येण प्रवहन्तीत्यर्थः । एतदेवोच्यते । ^{१२}वयो न । वयः पक्षिण इव ^{१३}रघुया रघवः^२ क्षीघ्रगामिनः ^{१४}परिज्मन् परिज्मनि भूयः^३ ^{१५}पसूः पतन्ति । गच्छन्ति ॥ 'पसू गतौ' । लिट्युसि 'तनिपस्योभ्यन्दसि' इति उपधालोपः । स्थानिवद्भावात् द्विवचनादि । रघुया इत्यत्र 'सुपां सुलुक्' इति जसो याजदेशः ॥

वि मच्छ्रथाय रशनामिवागं ऋष्याम ते वरुण खामृतस्य ।

मा तन्तुं छेदि वयतो धियं मे मा मात्रा शार्यपसः पुर ऋतोः ॥ ५ ॥

वि । मत् । अथय । रशनाम्ऽइव । आगः । ऋष्याम । ते । वरुण । खाम् । ऋतस्य ।

मा । तन्तुः । छेदि । वयतः । धियम् । मे । मा । मात्रा । शारि । अपसः । पुरा । ऋतोः ॥ ५ ॥

हे ^१वरुण ^२मत् मरसकाशात् ^३रशनामिव रज्जुमिव ^४आगः विहिताननुष्ठानजनितं^१ पार्यं^२ ^५वि ^६अथय शिथिलीकुरु । विमोचयेत्यर्थः । ^७एते त्वत्संबन्धिनः ^८ऋतस्य उदकस्य पूर्णां ^९व्यां नदीम् । का इति नदीनाम् । ताम् ^{१०}ऋष्याम लभेमहि । अथ च ^{११}विष्यं कर्म ^{१२}वयतः संतन्वतः ^{१३}मे मम ^{१४}तन्तुः कर्मसंततिः ^{१५}मा छेदि छिन्नो मा भूत् । नैरन्तर्येणेत्यर्थः । तथा ^{१६}ऋतोः समाप्तिकाकात् ^{१७}पुरा पूर्वम् ^{१८}अपसः कर्मजः ^{१९}मात्रा शरीरं प्राच्योदीच्याङ्गकक्षजं ^{२०}मा शारि क्षीर्णं विकलं^४ मा भूत् ॥ 'नृ हिंसावाक्' । कर्मणि लुक् । पुर ऋतोः इत्यत्र 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः ॥ ॥ १ ॥

१. ख-म-न-पूर्वमनाङ्गः; त-पूर्वमनाङ्गः; य-पूर्वाङ्गः । २. व-रघवः । ३. ख-म-न-त-य-म-
'अनितपापम्' । ४. म-शिथिलम् ।

अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत्सम्राकृतावोऽनु मा गृभाय ।

दामेव वत्सादि मुमुग्ध्यहो नहि त्वदारे निमिषश्चनेशे ॥ ६ ॥

अपो इति । सु । म्यक्ष । वरुण । भियसम् । मत् । सम्राट् । ऋतऽवः । अनु । मा । गृभाय ।

दामऽइव । वत्सात् । वि । मुमुग्धि । अंहः । नहि । त्वत् । आरे । निऽमिषः । चन । ईशे ॥ ६ ॥

हे वरुण वभियसं भयं वमत् मत्तः वसु सुषु अपो वम्यक्ष अपगमय । हे सन्नाद् सग्यग्राजमान हे ऋतावः सत्यवन् यज्ञवन् वा वरुण वमा माम् वानु वगृभाय अनुगृहाण ॥ 'छन्दसि शायजपि' इति भः शायजादेशः । 'ह्रप्रहोमः' इति भत्वम् ॥ अपि च वदामेव वत्सात् यथा दोग्धा वत्सकाशात् बन्धनीं रज्जुं विमुञ्चति तथा वअंहः पापं मत्सकाशात् ववि वमुमुग्धि विमुञ्च ॥ छान्दसः शपः श्रुः ॥ पृथक्पृथक् । वत्सदारे वत्सो दूरदेशे वर्तमानस्त्वदन्य इत्यर्थः । वत्सोऽन्यः कश्चित् वनिमिषश्चन निमेषस्यापि अक्षिपद्मचलनस्यापि नहि वईशे नेष्टे । वमेवेश्वर इत्यर्थः ॥ 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥

मा नो वधैर्वरुण ये त इष्टावेनः कृण्वन्तमसुर श्रीणन्ति ।

मा ज्योतिषः प्रवसथानि गन्म वि षू मृधः शिश्रथो जीवसे नः ॥ ७ ॥

मा । नः । वधैः । वरुण । ये । ते । इष्टौ । एनः । कृण्वन्तम् । असुर । श्रीणन्ति ।

मा । ज्योतिषः । प्रवसथानि । गन्म । वि । सु । मृधः । शिश्रथः । जीवसे । नः ॥ ७ ॥

हे वरुण वनः अस्मान् वधैः हननसाधनैरायुधैः वमा हिंसिरिति शेषः । हे असुर पापकृतां निरसितः वते वदीये वइष्टौ यज्ञे वएनः विहिताननुष्ठानेन' जनितं पापं वकृण्वन्तं कुर्वन्तं पुरुषं वये वधाः वश्रीणन्ति हिंसन्ति तैः इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ 'श्रीष् हिंसयाम्' । कैयादिकः ॥ अपि च वज्योतिषः गृहे वर्तमानादग्नेः सौरप्रकाशात् वा वप्रवसथानि प्रवासान् वमा वगन्म मा गच्छाम । सर्वदा गृहे वर्तमानः सूर्यं पश्यन् चिरकालं जीवेयमित्यर्थः ॥ गमेलुङि 'मन्त्रे घस' इति छेलुङ्क् ॥ तथा वनः अस्माकं वजीवसे जीवनाय वमृधः हिंसकान् सुषु ववि वशिश्रथः विश्लेषय । बाधस्त्वेत्यर्थः ॥

नमः पुरा ते वरुणोत नूनमुतापरं तुविजात ब्रवाम ।

त्वे हि कं पर्वते न श्रितान्यप्रच्युतानि दूढम ब्रतानि ॥ ८ ॥

नमः । पुरा । ते । वरुण । उत । नूनम् । उत । अपरम् । तुविजात । ब्रवाम ।

त्वे इति । हि । कम् । पर्वते । न । श्रितानि । अप्रच्युतानि । दुःदूढम् । ब्रतानि ॥ ८ ॥

हे वरुण वपुरा पूर्वस्मिन् काले ते तुभ्यं वनमः नमस्कारप्रतिपादकं नम इति शब्दमवादिष्व ।
 उत अपि च वनम् अद्यापि व्रवाम । उत अपि च हे तुविजात बहुषु प्रदेशेषु प्रादुर्भूत वरुण
 अपरम् आगामिन्यपि काले नमःशब्दं व्रवाम उच्चारयाम । कस्मादिति चेदुच्यते । वृक्षं वृद्धं
 दम्भितुं हिसितुमशक्य ॥ 'दुरो दाशनाशब्ध्यादभेषु' (पा. सू. १. ३. १०९. ५) इति रेफस्योष्णम्
 उत्तरपदादेः छुत्वं च । वकम् इत्येतत् पादपूरणम् ॥ वहि यस्मात् एवे स्वयि पर्वते न शिलोच्चये इष
 अप्रच्युतानि अन्यैः प्रच्यावयितुमशक्यानि व्रतानि कर्माणि विधरणानि श्रितानि आश्रितानि ।
 तस्माद्विपर्ययः ॥

परं ऋणा सावीरघ मत्कृतानि माहं राजन्नन्यकृतेन भोजम् ।

अव्युष्टा इक्षु भूयसीरुषास आ नो जीवान्वरुण तासु शाधि ॥ ९ ॥

परा । ऋणा । सावीः । अध । मत्कृतानि । मा । अहम् । राजन् । अन्यकृतेन । भोजम् ।
 अविऽउष्टाः । इत् । नु । भूयसीः । उषसः । आ । नः । जीवान् । वरुण । तासु । शाधि ॥ ९ ॥

हे वरुण ऋणानि ऋणानि पित्रादिभिः कृतान्यस्माभिर्देयानि परा सावीः परा सुव ।
 पराचीनं प्रेरय ॥ 'यू प्रेरणे' । छान्दसो लुङ् ॥ अध अधुना मत्कृतानि मया निष्पादितानि
 ऋणानि परा सुव । अपि च हे राजन् स्वामिन् वरुण अहम् अन्यकृतेन अन्यैरर्जितेन धनेन मा
 भोजं भोगं मा लभेयम् । किं कारणमिति चेदुच्यते । भूयसीः भूयस्यो बहुतराः उच्यते । अव्युष्टाः
 इक्षु । सत्यमव्युष्टा एव । अपररात्रेवृथाय ऋणानि चिन्तयतो जाग्रतो मम व्युष्टा अप्यव्युष्टकस्या
 आसन् । हे वरुण तासु उषःसु नः अस्मान् जीवान् जीवनवतः आ शाधि आ समस्तात्
 अनुशिष्टान् कुरु । ऋणान्धपकृत्य भोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वा स्वमे भयं भीरवे मह्यमाह ।

स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान् ॥ १० ॥

यः । मे । राजन् । युज्यः । वा । सखा । वा । स्वमे । भयम् । भीरवे । मह्यम् । आह ।

स्तेनः । वा । यः । दिप्सति । नः । वृकः । वा ।

त्वम् । तस्मात् । वरुण । पाहि । अस्मान् ॥ १० ॥

हे राजन् वरुण मे मदीयः युज्यः योजनसमर्थः पित्रादिः वा सखा समानक्यागोऽन्धो
 बान्धवः वा स्वमे दृष्टं त्वद्विषयं भयं भीरवे भयक्षीलाय मह्यं यः आह ब्रूते । तथा स्तेनः
 चोरः वा वृकः अरण्यान्वा वा यः नः अस्मान् दिप्सति जिघांसति ॥ 'सनीवन्तर्ब' इति विकल्प-
 नादिङभाषः । 'दम्भ इष' इति इष्वम् ॥ हे वरुण त्वं तस्मात् सर्वस्मात् अस्मान् पाहि रक्ष ॥

१. न-त-य-बहुप्रदेशेषु; न-प्रदेशेषु । २. न-य-म-अपरं कालम् । ३. छ-ग-न-त-य-दम्भितुम् ।
 ४. क-स-स-१-न-त-य-न-म-य-पादपूरणम् ।

हे देवाः प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्वस्य मित्रावेस्तादृशा अपि यूयम् एव । तथा ओजः बल-
मपि यूयम् एव । अपि च यूयं द्वेषांसि द्वेष्टृणि रक्षःपिशाचादीनि । सनुतः इत्यध्ययम् । अन्तर्हित-
नामैतत् । अन्तर्हिते प्रवेशे युयोत पृथक्कृत ॥ 'यु मित्राणामिभ्रणयोः' । छान्दसः शपः श्लुः । पूर्ववत्
तस्य तत्वादेशः ॥ अभिक्षत्तारः अभितः शत्रूणां हिसितारः यूयम् अभि च क्षमध्वम् अभिभवत
च शत्रून् । अद्य अस्मिन् दिने नः अस्मान् मृळयत सुखयत । अपरं च अपरमपि कालम्
आगामिन्यपि काले अस्मान् मृळयत ॥

किम् नु वः कृण्वामापरिण किं सनेन वसव आप्येन ।

यूयं नो मित्रावरुणादिते च स्वस्तिमिन्द्रामरुतो दधात ॥ ३ ॥

किम् । ऊँ इति । नु । वः । कृण्वाम । अपरिण । किम् । सनेन । वसवः । आप्येन ।

युयम् । नः । मित्रावरुणा । अदिते । च । स्वस्तिम् । इन्द्रामरुतः । दधात ॥ ३ ॥

हे देवाः वः युष्माकं नु अयेशानी किम् कृण्वाम किं खलु कर्तुं शक्नुवाम । न
किमपीत्यर्थः । तथा अपरेण अपरकालभाविना कर्मणा किं कर्तुं शक्ताः । तथा हे वसवः
वासयितारो देवाः सनेन सनातनेन आप्येन आसध्येन कर्मणा युष्माकं किं कर्तुं शक्ताः । सर्वदापि
युष्मदनुगुणे परिचरणं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । हे मित्रावरुणौ हे अदिते हे इन्द्रामरुतः ॥ 'देवता-
इन्द्रे च' इति पूर्वपदस्यानङ् ॥ ते च सर्वे यूयं स्वस्तिम् अविनाशं नः अस्मभ्यं दधात धत्त
प्रयच्छत ॥ लोटि तस्य तत्वादेशो छिन्वाभावेन अतोलोपाभावः ॥

हये देवा यूयमिदापर्यः स्थ ते मृळत नाधमानाय मह्यम् ।

मा वो रथो मध्यमवाळुते मुन्मा युष्मावत्स्वापिषु श्रमिष्म ॥ ४ ॥

हये । देवाः । यूयम् । इत् । आपर्यः । स्थ । ते । मृळत । नाधमानाय । मह्यम् ।

मा । वः । रथः । मध्यमवाट् । ऋते । भुत् । मा । युष्मावत्सु । आपिषु । श्रमिष्म ॥ ४ ॥

हये देवाः ॥ छान्दसो वर्णोपजनः ॥ हे देवाः यूयमित् यूयमेव आपयः धनस्य
प्रापयितारो बन्धवः स्थ भवथ । ते यूयं नाधमानाय अन्मिदं कर्त्तुं वाचमानाव मह्यं स्तोत्रे
युक्तं सुकथत । तथा वः युष्माकं रथः ऋते अस्मदीये बन्धे निमित्तभूते मध्यमवाट् मा
भूत् मध्यमेन मध्यगमनेन बाहको मा भूत् । शीघ्रं युष्मान् बहवित्पर्यः । ययं युष्मावत्सु
युष्मत्स्तोत्रेषु आपिषु बन्धुषु सत्सु मा श्रमिष्म आन्ता मा भूम् ॥ 'वतुष्मकरणे युष्मत्स्तोत्राणां
ऊर्ध्वसि सारथ्य उपसंभवाच्च' इति वतुष् । 'आ सर्वमात्रः' इत्याशयः ॥

प्र व एको मिमय भूर्यागो यन्मा पितेव कितवं शशास ।

आरे पाशा आरे अघानि देवा मा माधि पुत्रे विमिव ग्रभीष्ट ॥ ५ ॥

प्र । वः । एकः । मिमय । भूरि । आग । यत् । मा । पिताऽइव । कितवम् । शशास ।

आरे । पाशाः । आरे । अघानि । देवाः । मा । मा । अधि । पुत्रे । विम्ऽइव । ग्रभीष्ट ॥ ५ ॥

हे देवाः वः युष्माकं मध्ये अहम् एकः सन् भूरि बहुलम् आगः पापं प्र मिमय अहं प्रकर्षेण अहिसिषम् । कथमस्माकं मध्ये एवमेवेति चेदुच्यते । यत् यस्मात् मां पितेव कितवं यथा अपथप्रवृत्तं पुत्रं पिता अनुशास्ति तथा शशास अनुशिष्टं चकृद्धे ॥ 'शासु अनुशिष्टौ' इत्यस्माद्विष्टि मध्यमस्य रूपम् ॥ अपि च हे देवाः युष्मदीयाः पाशाः आरे अस्मत्तो दूरदेशे सन्तु । अघानि पापानि च आरे सन्तु । मा माधि पुत्रे ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ पुत्रे पश्यति सति पितरं सन्तं विमिव पक्षिणमिव व्याधः मा ग्रभीष्ट मा गृहीध्वम् ॥ माहि लुङि 'हप्रहोर्भः' इति भगवम् ॥

अर्वाञ्चो अद्या भवता यजत्रा आ वो हार्दि भयमानो व्ययेयम् ।

त्रार्ध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य त्रार्ध्वं कर्तादवपदो यजत्राः ॥ ६ ॥

अर्वाञ्चः । अद्य । भवत । यजत्राः । आ । वः । हार्दि । भयमानः । व्ययेयम् ।

त्रार्ध्वम् । नः । देवाः । निजुरः । वृकस्य । त्रार्ध्वम् । कर्तात् । अवपदः । यजत्राः ॥ ६ ॥

हे यजत्राः यद्यद्या देवाः अद्य इदानीम् अर्वाञ्चः अस्मद्भिमुक्ताः भवत । वः युष्माकं हार्दि हृद्यवस्थितं रक्षणं भयमानः बिभ्यद्बहम् आ व्ययेयम् अभिमुख्येन प्रामुख्यम् ॥ 'व्यय गती' । भौवाधिकः ॥ हे देवाः वृकस्य तस्करस्य अरण्यशुनो वा संबन्धिनः निजुरः निहननात् ॥ जूरी हिंसार्थः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । छान्दसो इत्स्वः ॥ नः अस्मान् त्रार्ध्वं त्रायध्वम् । तथा' हे यजत्राः अवपदः आपदः कर्तात् कर्तुः सकाशात् त्रार्ध्वं त्रायध्वम् ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदाम्न आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादव स्यां बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ ७ ॥

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदाम्नः । आ । विदम् । शूनम् । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्याम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेषम् ॥ ॥ ११ ॥

‘ऋतं देवाय’ इत्येकादशार्धमष्टमं सूक्तं गार्ग्यमवम् । अनया जगती शिष्टाक्षिबुधः । ‘प्र हि ऋतुम्’ इत्येषा इन्द्रासोमदेवताका । ‘सरस्वति त्वमस्मान्’ इत्यर्धर्षः सारस्वतः । ‘यो नः सनुत्यः’ इत्येषा बार्हस्पत्या । अनया मास्ती । शिष्टा ऐन्द्रयः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ऋतमेकादश जगत्स्वन्तं षष्ठ्यैन्द्रासोमी सरस्वति त्वमिति सारस्वतोऽर्धर्षो यो नो बृहस्पतिस्ति’ वोऽनया’ मास्ती’ इति । गतो विनिर्योगः ॥

ऋतं देवाय कृण्वते सवित्र इन्द्रायाहिध्रे न रमन्त आपः ।

अहरहर्यात्युक्तुरपां कियात्या प्रथमः सर्ग आसाम् ॥ १ ॥

ऋतम् । देवाय । कृण्वते । सवित्रे । इन्द्राय । अहिऽध्रे । न । रमन्ते । आपः ।

अहःऽअहः । याति । अक्तुः । अपाम् । कियति । आ । प्रथमः । सर्गः । आसाम् ॥ १ ॥

‘ऋतम्’ उदकं वृष्टिलक्षणं ‘कृण्वते’ कुर्वते ‘देवाय’ द्योतमानाय ‘सवित्रे’ सर्वस्य प्रेरकाय ‘अहिध्रे’ अहिं वृत्रं हतवते ‘इन्द्राय’ यागार्थम् ‘आपः’ न ‘रमन्ते’ । तस्माद्देतोर्भक्ष्या नोपरता भवन्ति ॥ तस्मात् स्यात्ययेन चतुर्थी ॥ अपि तु तासाम् ‘अपाम्’ ‘अक्तुः’ सेचकं द्योतः ‘अहरहः’ प्रत्यहं ‘याति’ गच्छति । ‘आसां’ ‘प्रथमः’ ‘सर्गः’ प्राथमिकं जन्म ‘कियात्या’ कियति काले निप्यन्नम् । आकारः प्रभे । किशब्दः आक्षेपे । यावति काले ता अजायन्त स कालः कियान् । किं परिमाणं तस्य काळस्य । न किमपि । नित्या एव हि ता इत्यर्थः ॥

यो वृत्राय सिनमत्राभरिष्यत्प्र तं जनित्री विदुष उवाच ।

पथो रदन्तीरनु जोषमस्मै दिवेदिवे धुनयो यन्त्यर्थम् ॥ २ ॥

यः । वृत्राय । सिनम् । अत्र । अमरिष्यत् । प्र । तम् । जनित्री । विदुषे । उवाच ।

पथः । रदन्तीः । अनु । जोषम् । अस्मै । दिवेऽदिवे । धुनयः । यन्ति । अर्थम् ॥ २ ॥

‘यः’ पुरुषः ‘वृत्राय’ असुराय ‘सिनम्’ अन्नम् ‘अत्र’ पाकस्थाने आहतुम् ‘अमरिष्यत्’ संपादितवान् । ‘तं’ पुरुषं ‘जनित्री’ जनयित्री इन्द्रस्य माता अदितिः ‘विदुषे’ अमिज्ञायेन्द्राय ‘प्र’ ‘उवाच’ प्रोक्तवती । प्रवचनस्य हननार्थत्वात् तं वृत्रं हतवानिति शेषः । अपि च ‘अस्मै’ अस्येन्द्रस्य ‘अनु’ ‘जोषम्’ अनुकामम् । इच्छामनुसृत्य ‘पथः’ मार्गान् ‘रदन्तीः’ विक्षिप्तस्यः ‘धुनयः’ नद्यः ‘दिवेदिवे’ प्रतिदिवसम् ‘अर्थम्’ अर्तव्यं गन्तव्यं समुद्रं प्रति ‘यन्ति’ गच्छन्ति ॥

ऊर्ध्वो अस्थादध्यन्तरिक्षेऽर्धा वृत्राय प्र बधं जमार ।

मिहं वसान उप हीमदुद्रोत्तिग्मायुधो अजयच्छत्रुमिन्द्रः ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वः । हि । अस्थात् । अधि । अन्तरिक्षे । अर्धं । वृत्राय । प्र । बधम् । जमार ।

मिहम् । वसानः । उप । हि । ईम् । अदुद्रोत् । तिग्मऽआयुधः । अजयत् । शत्रुम् । इन्द्रः ॥ ३ ॥

वृहि हेतौ । यस्मादयं वृत्रः वाम्तरिक्षे ऊर्ध्वः सन् सर्वमावृत्य अधि अस्थात् अधिष्ठितोऽभूत् ।
 वध अतः कारणात् वृत्राय वृत्रं प्रति वधं हननसाधनं वज्रमिन्द्रः प्र जभार प्रक्षेप ॥
 ' वज्रहोर्धः ' ॥ सः वृहि खलु वृत्रः मिहं वृष्टेः सेकारं मेघं वसानः आच्छादयन् ईम् एन-
 मिन्द्रम् उप वदुद्रोत् उपागमत् ॥ ' दु दु गतौ ' । लङि छान्दसः शपः श्लुः ॥ वतिगमायुधः
 तीक्ष्णायुधः इन्द्रः शत्रुं शातयितारं तं वृत्रम् अजयत् जितवान् ॥

बृहस्पते तपुषाभैव विध्य वृकद्वरसो असुरस्य वीरान् ।

यथा जघन्थ धृषता पुरा चिदेवा जहि शत्रुमस्माकमिन्द्र ॥ ४ ॥

बृहस्पते । तपुषा । अश्नाऽहव । विध्य । वृकद्वरसः । असुरस्य । वीरान् ।

यथा । जघन्थ । धृषता । पुरा । चित् । एव । जहि । शत्रुम् । अस्माकम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

हे वृहस्पते वृहतां परिवृढानां पालयितरिन्द्र तपुषा तापकेन दीप्तेन वज्रेण अभेव अशन्येव
 वृकद्वरसः संवृतद्वारस्य असुरस्य वीरान् पुत्रान् । यद्वा संवृतद्वारानसुरस्य वीरान् विध्य
 ताडय ॥ वृगोतेः ' सृष्टृभृशुषिमुषिभ्यः क्तिन् ' इति कर्मणि कप्रत्ययः । ' दु गतौ ' । अस्मादीणादिकः
 असप्रत्ययः । वृकाणि संवृतानि द्वांसि द्वाराणि येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरवम् ॥ हे इन्द्र
 पुरा विन् पुरापि धृषता धर्षकेन वज्रेण यथा जघन्थ एवं हतवान् एव एवमेव अस्माकं
 शत्रुं जहि नाशय ॥ ' हन्तेर्जः ' इति हौ जादेशः ॥

अव क्षिप दिवो अश्मानमुष्वा येन शत्रुं मन्दसानो निजूर्वाः ।

तोकस्य सातौ तनयस्य भूरैरसाँ अर्धं कृणुतादिन्द्र गोनाम् ॥ ५ ॥

अव । क्षिप । दिवः । अश्मानम् । उच्चा । येन । शत्रुम् । मन्दसानः । निजूर्वाः ।

तोकस्य । सातौ । तनयस्य । भूरैः । अस्मान् । अर्धम् । कृणुतात् । इन्द्र । गोनाम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र विवः नभसः सकाशात् अश्मानम् अश्मवल्कठिनं वज्रम् उच्चा उर्ध्वैर्दसानस्त्वम्
 अव क्षिप अस्मदीयान् शत्रूनुद्दिश्य अवस्तात् प्रक्षिप । येन वज्रेण मन्दसानः स्तोत्रभिः
 स्तूयमानः सन् शत्रुं निजूर्वाः न्यहिंसीः ॥ जूर्वा हिंसार्थः । लेख्यादागमः ॥ तथा तोकस्य पुत्रस्य
 भूरैः भर्तृत्वस्य तनयस्य पौत्रस्य सातौ संभजये ॥ निमित्ते सप्तम्येषा ॥ संभजनार्थम् । तथा हे
 इन्द्र गोनां गवां संभजनार्थं च अस्मान् अस्माकम् । विभक्तिव्यत्ययः ॥ अर्धं सदृदि कृणुतात्
 कुट् ॥ ' गोः पादाभ्यां ' इति गोशब्दस्यामो जुडागमः ॥ ॥ १२ ॥

१. क-स-स-न-न-म-व-स खलु । २. ग-व-क्षिप । ३. व-स-न-न-लेख्यादागमः । ४. क-
 न-व-स-न-न-न-व-न- ' पुत्रस्य ' नास्ति ।

प्र हि क्रतुं बृहथो यं वनुथो रधस्य स्थो यजमानस्य चोदौ ।

इन्द्रासोमा युवमस्माँ अविष्टमस्मिन्भयस्थे कृणुतमु लोकम् ॥ ६ ॥

प्र । हि । क्रतुम् । बृहथः । यम् । वनुथः । रधस्य । स्थः । यजमानस्य । चोदौ ।

इन्द्रासोमा । युवम् । अस्मान् । अविष्टम् ।

अस्मिन् । भयस्थे । कृणुतम् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ 'यं वैरिणं' वनुथः हिंसयः । 'वनुष्यतिर्हमितकर्मा' इति यास्कः । तं 'क्रतुं' द्वेषस्य कर्तारं 'प्र' हि वृहथः प्रकर्षेणोद्यच्छयः खलु । उन्मूलयथ इत्यर्थः ॥ 'बृह उद्यमने' । तौदादिकः ॥ तथा 'रधस्य' राधकस्य 'यजमानस्य' 'चोदौ' शत्रूणां प्रेरकौ 'स्थः' भवथः । तथा हे इन्द्रासोमौ 'युवं युवाम्' 'अस्मान्' 'अविष्टम्' अवतम् । 'अस्मिन्' 'भयस्थे' भयस्थाने युद्धे ॥ 'घनर्थे' कविधानम्' इति अधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्बृधादिष्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तस्मिन् युद्धे 'लोकं' भयरहितं स्थानं 'कृणुतं' कुरुतम् । 'उ' इति पूरणः^१ ॥

न मा तमन्न श्रमन्नोत तन्द्रन्न वोचाम मा सुनोतेति सोमम् ।

यो मे पृणाद्यो ददद्यो निबोधाद्यो मा सुन्वन्तमुप गोभिरायत् ॥ ७ ॥

न । मा । तमत् । न । श्रमत् । न । उत । तन्द्रत् । न । वोचाम् । मा । सुनोत । इति । सोमम् ।

यः । मे । पृणात् । यः । ददत् । यः । निबोधात् ।

यः । मा । सुन्वन्तम् । उप । गोभिः । आ । अयत् ॥ ७ ॥

स इन्द्रो मा 'न' 'तमत्' न तमयतु न ग्लपयतु । तथा 'न' 'श्रमत्' श्रान्तं मा करोतु ॥ 'तन्नु ग्लानी'^१, 'अनु तपसि खेदे च' । अनयोर्हेतुमण्यन्तयोर्लङ्गागमः । 'छन्दस्युभयथा' इति आप आर्षधातुकरत्वात् 'गेरनिटि' इति णिलोपः ॥ 'उत' अपि च मा 'न' 'तन्द्रत्' न तन्द्रयेत् । तन्द्रया आलस्येन युक्तं मा करोतु ॥ तन्द्रीशब्दात् 'तत्करोति' इति णिच् । 'गाविडवप्रातिपदिकस्य' इति टिलोपः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ इन्द्रागाय 'सोमं' 'मा' 'सुनोत' माभिपुणुत 'इति' अन्यान् यजमानान् प्रति 'न' 'वोचाम' न व्रवाम ॥ वक्तेभ्यश्चान्वसो लुक् । सुनोतेत्यत्र 'तस्मत्समयनाच्च' इति तस्य तदादेशः । तस्य पित्र्येन किर्याभावाद्गुणः ॥ 'यः' इन्द्रः 'मे' मम 'पृणात्' कामान् पूरयेत् 'यः' च 'ददत्' अभीष्टं फलं दद्यात् 'यः' च 'निबोधात्' अस्मदीयं स्तोत्रं वागं वा अवगच्छेत् 'यः' इन्द्रः 'सुन्वन्तं' सोममभिपुण्वन्तं मामस्मभ्यं दातव्यैः 'गोभिः' सह 'उप' 'आयत्' उपागच्छेत् । स इन्द्रः इति पूर्वब्रान्वयः ॥ पृणादिरादिषु केङ्कागमः^२ ॥

१. क-स-स१-म-वनुष्यतिर्हिसाकर्मा ।

२. त-य-यदपूरणः ।

३. क-स-स१-य-म-अमने;

य-त-न-य-अमने । ४. स-य-स-न-य-म-उपयात् । ५. य-च-स१-न१-य-केङ्कागमः ।

सरस्वति त्वमस्माँ अविडि मरुत्वती धृषती जेषि शत्रून् ।

त्यं चिच्छर्धन्तं तविषीयमाणमिन्द्रो हन्ति वृषभं शण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

सरस्वति । त्वम् । अस्मान् । अविडि । मरुत्वती । धृषती । जेषि । शत्रून् ।

त्यम् । चित् । शर्धन्तम् । तविषीयमाणम् । इन्द्रः । हन्ति । वृषभम् । शण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

हे सरस्वति सरणवति देवि त्वमस्मान् स्तोतृन् अविडि रक्ष ॥ रक्षार्थस्यावतेर्लेटि एतद्रूपम् ॥
तथा मरुत्वती मरुन्निर्युक्ता । मध्यमस्थाना हि वाक् सरस्वती मरुतश्च मध्यमस्थानस्थाः । अतस्तद्वती
सती धृषती धर्षयन्ती शत्रून् शातयितृन् वैरिणः जेषि जय ॥ जयतेऽञ्छान्दसः शपः श्लुः ॥ किञ्च
अयम् इन्द्रः त्वं चित् तमप्यसुरं हन्ति हतवान् ॥ व्यत्ययेन भूतार्थे लट् ॥ कीदृशम् । शर्धन्तं
प्रसहजशीलम् ॥ 'शृधु प्रसहजे' ॥ तविषीयमाणम् । तविषी बलमिवाचरन्तं सर्वस्य भजने शक्तम् ।
शण्डिकानाम् । 'शण्डामर्कवसुरपुरोहितौ' (तै. सं. ६. ४. १०. १) । शण्डवंश्यानां मध्ये
वृषभं प्रधानम् ॥

यो नः सनुत्य उत वा जिघत्सुर्भिरुयाय तं तिगितेन विध्य ।

बृहस्पत आयुधैर्जेषि शत्रून्द्रुहे रीषन्तं परि धेहि राजन् ॥ ९ ॥

यः । नः । सनुत्यः । उत । वा । जिघत्सुः । अभिऽरुयाय । तम् । तिगितेन । विध्य ।

बृहस्पते । आयुधैः । जेषि । शत्रून् । द्रुहे । रिषन्तम् । परि । धेहि । राजन् ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते यो नः अस्माकं सनुत्यः । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । अन्तर्हिते देशे भवश्चोरः ॥
'सगर्भसयूयसनुताद्यत्' ॥ उत वा अपि वा यः जिघत्सुः जिघांसुर्भवति । तम् अभिरुयाय
संवीक्ष्य तिगितेन तीक्ष्णेनायुधेन विध्य ताडय । तथा अस्मदीयान् शत्रून् आयुधैः आबोधन-
साधनैः हृषादिभिः जेषि जय । तथा हे राजन् राजमान बृहस्पते द्रुहे द्रोष्णे क्षत्रवे रिषन्तं
हिसन्तं वज्रं परि धेहि परितो धारय प्रक्षिपेत्यर्थः ॥

अस्माकैभिः सत्वाभिः शूर शूरैर्वीर्या कृधि यानि ते कर्त्तव्यानि ।

ज्योगभूवः अनुधूपितासो हत्वी तेषामा भरा नो वसूनि ॥ १० ॥

अस्माकैभिः । सत्वाभिः । शूर । शूरैः । वीर्या । कृधि । यानि । ते । कर्त्तव्यानि ।

ज्योक् । अभूवन् । अनुधूपितासः । हत्वी । तेषाम् । आ । भर । नः । वसूनि ॥ १० ॥

हे शूर शीर्षवज्रिन्द्र अस्माकैभिः आस्माकैभिः सत्वाभिः परेषां साधकैः शूरैः शीर्षवैर्यैः
तानि वीर्या वीर्याणि वीरकर्मणि कृधि कुरु वयानि ते त्वया कर्त्तव्यानि करणीयानि ॥ 'कृत्वाये'

तत्वेकन्०' इति करोतेस्त्वन्प्रत्ययः ॥ √ज्योक् चिरकालम् √अनुभूयितासः भूपायमानहृदया मदीयाः
 क्षत्रयः √अभूवन् आसन् ॥ √हृत्वी तान् हृत्वा ॥ 'क्लाभ्यादयश्च' इतीकारः ॥ √तेषां क्षत्रूणां √वसूनि
 धनानि √नः अस्मभ्यम् √आ √भर आहर ॥

तं वः शर्धं मारुतं सुम्रयुर्गिरोपं ब्रुवे नमसा दैव्यं जनम् ।

यथा रुयिं सर्व्वीरं नशामहा अपत्यसाचं श्रुत्यं दिवेदिवे ॥ ११ ॥

तम् । वः । शर्धम् । मारुतम् । सुम्नऽयुः । गिरा । उप । ब्रुवे । नमसा । दैव्यम् । जनम् ।

यथा । रयिम् । सर्वेऽवीरम् । नशामहै । अपत्यऽसाचम् । श्रुत्यम् । दिवेऽदिवे ॥ ११ ॥

हे मरुतः १वः युष्माकं १शर्धं बलं १मारुतं मरुतसमूहरूपं १दैव्यं देवेनेन्द्रेण संबद्धं १जनं प्रादुर्भूतम् एवंगुणविशिष्टं बलं १नमसा नमस्कारेण हविषा वा १गिरा स्तोत्रेण १उप १बुधे स्तौमि । १यथा येन प्रकारेण वयं १सर्ववीरं सर्ववीरैः विशेषेण शत्रूणां प्रेरकैर्भैरुपेतम् १अपत्यसाधम् अपत्यैः अपतनहेतुभूतैः पुत्रादिभिरुपेतं १श्रुत्यं श्रवणीयं प्रज्ञास्यभूतं १रायिं १दिवेदिवे प्रतिदिवसं १नक्षामहै न्याम्रवाम ॥ नक्षत्रादिध्यांसिकर्मा । लेख्याडागमः । ' वैतोऽन्यत्र ' इत्येकारः ॥ ॥ १३ ॥

‘अस्माकम्’ इति सप्तत्वं नवमं सूक्तं गृह्यसमवस्थार्यं वैश्वदेवम् । अन्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्स्यः ।
तथा चानुकान्तम्—‘अस्माकं सप्त वैश्वदेवं त्रिष्टुप्सन्तम्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अस्माकं मित्रावरुणावतं रथमादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचामुवा ।

प्र यद्वयो न पतन्वस्मन्स्परि श्रवस्यवो हृषीवन्तो वनर्षदः ॥ १ ॥

अस्माकम् । मित्रावरुणा । अवतम् । रथम् । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । सचाऽमुषा ।

प्र । यत् । वयः । न । पतन् । वस्मनः । परि । अवस्यवः । हृषीवन्तः । वनऽसदः ॥ १ ॥

१ मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ २ आदित्यैः धात्र्यमादिभिर्द्वादशभिः ३ रुद्रैः एकादशसंख्याकैः
४ वसुभिः धरो^१ भ्रुवः^२ इत्यादिभिरष्टसंख्याकैः एवं त्रिभिर्वैवर्ग्यैः ५ सचामुवा सह भवन्ती सह वर्तमानौ
युवाम् ६ अस्माकं ७ रथम् अश्वलाभाय प्रवृत्तम् ८ अवतम् । ९ यत् यदा अस्मदीया रथाः १० वस्मन्परि ।
वसन्त्यस्मिन्निति वस्म निवासस्थानम् । औणादिको मनिन् ॥ तस्मान् स्थानात् परि उपरि देशान्तरे ॥
'पञ्चम्याः परावज्ज्ये' इति सत्वम् । अज्ज्ये उपर्यर्थे इति वृत्तिः । ११ वचो १२ न पक्षिण इव १३ प्र
१४ पसन् प्रपतन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति ॥ पतेच्छान्दसे लुकि लुकिष्वात् प्येरुजदेशः । 'पतः पुम्'
इति पुमागमः ॥ कीदृशा वयः । १५ अत्रत्यवः अश्वकामाः । १६ इषीवन्तः प्रासहर्षाः । १७ वनर्षदः वने
वृक्षादौ निष्पन्नाः ॥ सांहितिकश्चान्दसो रेकोपजनः ॥

अर्धं स्मा न उदवता सजोषसो रथं देवासो अभि विक्षु वाजयुम् ।

यदाशवः पद्याभिस्तित्रतो रजः पृथिव्याः सानौ जङ्घनन्त पाणिभिः ॥ २ ॥

अर्धं । स्म । नः । उत् । अवत । सजोषसः । रथम् । देवासः । अभि । विक्षु । वाजयुम् ।

यत् । आशवः । पद्याभिः । तित्रतः । रजः । पृथिव्याः । सानौ । जङ्घनन्त । पाणिभिः ॥ २ ॥

हे ^१सजोषसः समानं प्रीयमानाः ^२देवासः देवाः ^३अध अधुना ^४नः अस्माकं ^५वाजयुं वाज-
मघं कामयमानं गतिविशेषयुक्तं वा ^६रथं ^७विक्षु प्रजासु जनपदेषु ^८अभि ^९अभिमुखम् ^{१०}उदवत
उदगमयत । अवतिरत्र गत्यर्थः । ^{११}यत् यदा अस्मिन् रथे युक्ताः ^{१२}आशवः व्यापनशीला अश्वाः
^{१३}पद्याभिः पादसाध्याभिर्गतिभिः ^{१४}रजः रजकं मार्गं ^{१५}तित्रतः तरन्तः ॥ तरतेः शतरि 'बहुलं छन्दसि'
इति शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥
^{१६}पृथिव्याः प्रथिताया भूमेः ^{१७}सानौ समुच्छिन्ने प्रदेशे ^{१८}पाणिभिः पाण्युपलक्षितैः पादैः ^{१९}जङ्घनन्त
अत्यर्थं गच्छन्ति ॥ हन्तेर्वङ्लुगन्तात् छान्वसो लङ् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति
शपो लुगभावः ॥

उत स्य न इन्द्रो विश्वचर्षणिर्दिवः शर्धेन मारुतेन सुक्रतुः ।

अनु नु स्यात्यवृकामिरूतिभी रथं महे सनये वाजसातये ॥ ३ ॥

उत । स्यः । नः । इन्द्रः । विश्वचर्षणिः । दिवः । शर्धेन । मारुतेन । सुक्रतुः ।

अनु । नु । स्याति । अवृकामिः । रूतिभिः । रथम् । महे । सनये । वाजसातये ॥ ३ ॥

^१उत अपि च ^२विश्वचर्षणिः विश्वस्य सर्वस्य द्रष्टा यद्वा विश्वे चर्षणयः मनुष्याः यस्य
परिचारकाः । अथवा विश्वे सर्वे लोकाश्चर्षणयो द्रष्टव्या येन ॥ 'बहुमीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वम् ॥ ^३मारुतेन मरुत्समूहरूपेण ^४शर्धेन बलेन सह ^५सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा
^६स्यः सः ^७इन्द्रः ^८अवृकामिः हिंसकरहिताभिः ^९रूतिभिः रक्षाभिः सहितः सन् ^{१०}दिवः सुलोकात्
आगत्य ^{११}नु अथ ^{१२}नः अस्माकं ^{१३}रथम् ^{१४}अनु ^{१५}स्याति आनुशुष्येनावितिष्ठतु ॥ छान्वसः शपो
लुङ् ॥ किमर्थम् । ^{१६}महे ^{१७}सनये महते प्रनाय । तथा ^{१८}वाजसातये वाजस्याश्वस्य सातये संभजनार्थम् ॥

उत स्य देवो भुवनस्य स्रक्षणिस्त्वष्टा ग्राभिः सजोषा जूजुवद्रथम् ।

इळा भगो बृहदिवोत रोदसी पूषा पुरंधिरभिनावधा पती ॥ ४ ॥

उत । स्यः । देवः । भुवनस्य । स्रक्षणिः । त्वष्टा । ग्राभिः । सजोषाः । जूजुवत् । रथम् ।

इळ्य । भगः । बृहत् । दिवा । उत । रोदसी इति ।

पूषा । पुरम् । अभिः । अर्धः । पती इति ॥ ४ ॥

उत अपि च यस्य सः देवः दानादिगुणयुक्तः भुवनस्य भूतजातस्य सक्षणिः सचनीचः सेव्यः प्राभिः देवपत्नीभिः । 'छन्दांसि वै प्राः' इति तैत्तिरीयकम् । गायत्र्यादीनि छन्दांसि च देवपरम्यः इत्युक्तम् । सजोषाः समानप्रीतिः । एवंगुणविशिष्टः एवष्टा अस्मदीयं रथं जूजुवत् प्रेरयतु ॥ जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्माप्प्यन्तात् लुङि चङि^१ रूपम् ॥ तथा इळा तिसृणां देवीनाम् आद्या^२ इडालया देवी च रथं प्रेरयतु । बृहद्दिवा । बृहन्महद्दीव्यति द्योतते इति बृहद्दिबः ॥ इगुपधलक्षणः कः । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः ॥ तादृशः भगः च प्रेरयतु । उत अपि च रोदसी द्यावापृथिव्यौ पुरंधिः बहुधीः पूषा पोषको देवश्च ॥ अधश्चान्दश्चार्थे ॥ पती सूर्याया भर्तारौ अभिनी च एते सर्वेऽस्मदीयं रथं प्रेरयन्त्वित्यर्थः ॥

उत त्वे देवी सुभगे मिथूदशोषासानक्ता जगतामपीजुवा ।

स्तुषे यद्वा पृथिवि नव्यसा वचः स्थातुश्च वयस्त्रिवया उपस्तिरे ॥ ५ ॥

उत । त्वे इति । देवी इति । सुभगे इति सुभगे । मिथूदश । उषसानक्ता । जगताम् । अपिऽजुवा । स्तुषे । यत् । वाम् । पृथिवि । नव्यसा । वचः । स्थातुः । च । वयः । त्रिवयाः । उपस्तिरे ॥ ५ ॥

उत अपि च त्वे ते प्रसिद्धे देवी देव्यौ देवनशीले सुभगे शोभनधने मिथूदशा मिथः परस्परं पश्यन्त्यौ एवंभूते उपासानक्ता उपाश्च रात्रिश्च जगतां जगमानाम् अपीजुवा^३ प्रेरयन्त्यौ भवतः । तस्मादस्मदीयमपि रथं प्रेरयताम् । उत्तरोऽधर्चो द्यावापृथिव्यः प्रत्यक्षकृतः । हे पृथिवि वा युवां त्वां दिवं च नव्यसा नवीयसा नवतरेण प्रशस्येन वचः वचसा ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् ॥ यत् यदा स्तुषे स्तुवे ॥ उत्तमस्य व्यत्ययेन मध्यमः ॥ तदानीं स्थातुः स्थावरस्य^४ वीक्षादेः संबन्धि वयः अन्नं चरुपुरोडाशादिलक्षणं त्रिवयाः । वय इत्यन्ननाम । ओषधिपशुसोमाः एकानि^५ हविलक्षणान्यन्नानि यस्य तादृशोऽहम् उपस्तिरे उपस्तृणे । आज्येनोपस्तरणाभिचारणपूर्वकं प्रयच्छामीत्यर्थः ॥ 'स्तृज्^६ आच्छादने' । लट्युत्तमे छान्दसो विकरणस्य लुक् । अत्रत्यश्चशब्दः षणिति निपातान्तरं पादपूरणम्^७ । 'कृत इडातोः' इतीत्वम् । 'निपातैर्यद्विहन्त'^८ इति निघातप्रतिषेधः ॥

उत वः शंसमुशिजामिव श्मस्यर्हिर्बुध्योऽज एकपादुत ।

त्रित ऋभुक्षाः सविता चनो दधेऽपां नपादाशुहेमा धिया शभि ॥ ६ ॥

उत । वः । शंसम् । उशिजाम् इव । श्मसि । अर्हिः । बुध्यः । अजः । एकपात् । उत ।

त्रितः । ऋभुक्षाः । सविता । चनः । दधे । अपाम् नपात् । आशुऽहेमा । धिया । शभि ॥ ६ ॥

उत अपि च हे देवाः उशिजामिव । इवेति संप्रत्ययीयः । अस्मत्तः स्तुतिं कामयमानानां वः बुष्पाकं वः संसं स्तुतिं संप्रति श्मसि उश्मसि कामयामहे ॥ 'वश काम्ती' । इदन्तो मसिः^९ ।

१. ण-य-व- 'चङि' नास्ति । २. ण-य-साद्या; म-सयो । ३. ख-ग-स१-ग१-व-अपिजुवा । ४. म-स्वावस्व चरस्व । ५. ख-ग-म-ओषधयश्च । ६. ख-ग-स१-ग-ग१-व-स्तृज् । ७. ख-ग-म१-पूरणम्; व-व-पदपूरणम् । ८. ख-ग-स१-ग१- मसि ।

ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । छान्दसो वर्णलोपः ॥ ^१उत अपि च ^२अहिर्बुध्नयः । बुध्नमन्तरिक्षम् । तत्र भवः अहिनामा देवः । ^३अजः ^४एकपात् । न जायते इत्यजः । एक एव पथते गच्छतीत्येकपात् । अज एकपात्संज्ञकः सूर्यः । ^५त्रितः तीर्णतमः^१ ^६ऋभुक्षाः उरुक्षयः उरुनिवासः ऋभूणां निवासयिता वा इन्द्रश्च ^७सविता सर्वस्य प्रसविता ^८चनः अन्नं ^९दधे विदधातु । अस्मभ्यं करोतु । तथा ^{१०}आशुहेमा शीघ्रगामी ॥ ‘ हि गतौ ’ इत्यस्मात् ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति मनिन् ॥ तादृशः ^{११}अपां ^{१२}नपात् अपां पौत्रीयस्थानीयोऽग्निः । अद्रय ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्यश्चायमग्निर्जायते इत्यग्नेरपां पौत्रत्वम् । स च ^{१३}धिया स्तुत्या ^{१४}शमि । शमीति कर्मनाम । यज्ञकर्मणि प्रीतो भवत्विति शेषः । यद्वा धिया कर्मणा अस्मदीयेन परिचरणलक्षणेन शमि शं सुखं तन्निमित्तं भवत्विति शेषः ॥

एता वो वृश्म्युद्यता यजत्रा अतक्षन्नायवो नव्यसे सम् ।

श्रवस्यवो वाजं चकानाः सप्तिर्न रथ्यो अहं धीतिर्मश्याः ॥ ७ ॥

एता । वः । वृश्मि । उत्स्यता । यजत्राः । अतक्षन् । आयवः । नव्यसे । सम् ।

श्रवस्यवः । वाजम् । चकानाः । सप्तिः । न । रथ्यः । अहं । धीतिम् । अश्याः ॥ ७ ॥

हे ^१यजत्राः यजनीया विश्वे देवाः ^२वः युष्मदीयानि ^३एता एतानि ^४उद्यता उद्यतानि वृश्मि^५ वृश्मि कामये । ^६नव्यसे नवतराय स्तुत्यतमाय युष्मद्व्रणाय ^७आयवः मत्प्रभृतयो मनुष्याः कामितानि^८ स्तोत्राणि ^९मम् ^{१०}अतक्षन् समस्कुर्वन् । किमिच्छन्तः । ^{११}श्रवस्यवः श्रवणीयं यज्ञोऽन्नं वा आत्मन इच्छन्तः । ^{१२}वाजं बलं ^{१३}चकानाः कामयमानाः ॥ ‘ कन दीप्तिकान्तिगतिषु ’ । लिटः कानच् ॥ ^{१४}रथ्यः रथसंबन्धी ^{१५}सप्तिर्न सर्वणशीलोऽश्व इव युष्मद्व्रणः ^{१६}धीतिम् अस्मदीयं कर्म ^{१७}अश्याः प्राप्नोतु ॥ ‘ अशू व्यासौ ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् ॥ ॥ १४ ॥

‘ अस्य मे ’ इत्यष्ट्वं दशमं सूक्तं गृत्समदस्यार्चं षष्ठ्यायास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टाः पञ्च जगत्सु । प्रथमा यावापृथिवीया ततो द्वे ऐन्द्रयौ त्वाष्ट्रयौ वा । ततो द्वे राकादेवत्ये द्वे सिनीवालीदेवत्ये अन्या गुङ्गवादिषड्देवताका । तथा चानुकान्तम्—‘ अस्य मेऽष्टौ जागतं त्र्यनुष्टुबन्तम् । यावापृथिव्यैका द्वे ऐन्द्रयौ त्वाष्ट्रयौ वा द्वे द्वे राकासिनीबाल्योऽस्मया लिङ्गोक्तदेवता ’ इति । आभिप्लविके ऋतुर्येऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आद्यस्तृचो यावापृथिवीयनिविद्धानः । तथा च सूत्रितम्—‘ अस्य मे यावापृथिवी इति तिस्रस्ततं मे अप इति वैश्वदेवम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

अस्य मे यावापृथिवी ऋतायतो भूतमवित्री वचसः सिसासतः ।

ययोरायुः प्रतरं ते इदं पुर उपस्तुते वसुयुवी महो दधे ॥ १ ॥

अस्य । मे । यावापृथिवी इति । ऋतुऽयतः । भूतम् । अवित्री इति । वचसः । सिसासतः ।

ययोः । आयुः । प्रतरम् । ते इति । इदम् । पुरः ।

उपस्तुते इत्युपऽस्तुते । वसुऽयुः । वाम् । महः । दधे ॥ १ ॥

१द्यावापृथिवी हे द्यावापृथिव्यौ १कृतायतः कृतं यज्ञमात्मन इच्छतः १सिषासतः युवां संभक्तु-
मिच्छतः १अस्य १वचसः ॥ वक्तीति वचाः स्तोता । असुन् ॥ स्तोतुः अस्य १मे मम १अवित्री अविष्यौ
पालयिष्यौ १भूतं भवतम् । १वयोः द्यावापृथिव्योः १आयुः अन्नं १प्रतरं प्रकृष्टतरम् उत्पद्यते इति
शेषः । १इदम् इदानीं १ते द्यावापृथिव्यौ १उपस्तुते तत्र तत्र स्थितैः स्तोतृभिः स्तुते १वां युवां १वसूयुः
धनकामोऽहं १महः महतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ महता स्तोत्रेण १पुरः १दधे पुरस्करोमि ॥

मा नो गुह्या रिप आयोरहन्दभन्मा न आभ्यो रीरधो दुच्छुनाभ्यः ।

मा नो वि यौः सख्या विद्धि तस्य नः सुम्नायता मनसा तत्त्वेमहे ॥ २ ॥

मा । नः । गुह्याः । रिपः । आयोः । अहन् । दभन् । मा । नः । आभ्यः । रीरधः । दुच्छुनाभ्यः ।

मा । नः । वि । यौः । सख्या । विद्धि । तस्य । नः । सुम्नायता । मनसा । तत् । त्वा । ईमहे ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वहर्वा १आयोः मनुष्यस्य शत्रुभूतस्य १गुह्याः गोप्याः ज्ञातुमशक्याः १रिपः हिंसा-
रूपा मायाः १नः अस्मान् १अहन् । उपलक्षणमेतत् । अहनि रात्रौ च १मा १दभन् मा हिंसिषुः ।
तथा १नः अस्मान् १आभ्यः १दुच्छुनाभ्यः । शुनमिति सुखनाम । दुःशुनाः दुच्छुनाः । दुःखकारिणीभ्यः
शत्रुसेनाभ्यः १मा १रीरधः वशं मा नैषीः ॥ 'रभ्यतिर्वशगमने' इति यास्कः । 'रध हिंसासंराद्धयोः' ।
अस्माप्यन्तात् लुकि चङि रूपम् ॥ अपि च १नः अस्माकं १सख्या सख्यानि सखिस्त्वानि १मा १वि
१यौः त्वया वियुक्तानि मा कार्षीः । अपि तु १नः अस्माकं १तस्य तत्सखित्वं १सुम्नायता सुखमस्माक-
मिच्छता १मनसा १विद्धि जानीहि ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे
पठौ ॥ १तत् १त्वा तादृशं त्वाम् १ईमहे अभिमतफलं याचामहे ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तच्छब्दात्
उत्तरस्या विभक्तेर्लुक् ॥

अहेळता मनसा श्रुष्टिमा वह दुहानां धेनुं पिप्युषीमसश्चतम् ।

पद्याभिराशुं वचसा च वाजिनं त्वां हिनोमि पुरुहूत विश्वहा ॥ ३ ॥

अहेळता । मनसा । श्रुष्टिम् । आ । वह । दुहानाम् । धेनुम् । पिप्युषीम् । असश्चतम् ।

पद्याभिः । आशुम् । वचसा । च । वाजिनम् । त्वाम् । हिनोमि । पुरुहूत । विश्वहा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वहर्वा १अहेळता अक्रुष्यता १मनसा १श्रुष्टि सुखकरी १दुहानां दोग्ध्रीं १पिप्युषीं प्रवृद्धीं
पीनाम् ॥ 'प्यायी वृद्धी' । लिट् कसुः । 'लिङ्गलोभ' इति पीभावः । 'उगितश्च' इति ङिप् ।
'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । 'शासिवसिचसीनां च' इति षष्ठम् ॥ १असश्चतम् असक्ता-
वचसाम् एवंभूतां १धेनुं गाम् १आ १वह आभिमुख्येन प्रापय । अपि च हे १पुरुहूत बहुभिराहुतेन्द्र
त्वहर्वा १पद्याभिः पादगतिभिः १आशुं व्यापनशीलं १वचसा वाचा १च १वाजिनं वेगवन्तं १त्वां
१विश्वहा सर्वेभ्यःसु १हिनोमि स्तुतिभिः प्रेरयामि ॥ 'हि गतौ वृद्धी च' ॥

१. क-स-स-१-ण-त-य-न-म-व- 'अस्य' नास्ति । २. क-ज-स-त-य-म-व-शत्रुसेनाभ्यः नोऽस्मान्,
क-म- 'शत्रुसेनाभ्यः' नास्ति, स-१-न- अस्मान्, ण-नोऽस्मान् ।

पत्नीसंयाजेषु गृहपतेः प्राक् राकासिनीवाक्यौ यद्व्ये । तत्र राकायागस्य ' राकामहम् ' इत्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—' राकामहं सिनीवालि कुहूमहमिति द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये ' (आश्व. औ. १. १०) इति । तथा आग्निमास्तेऽप्येते धार्ये । सूत्रितं च—' राकामहमिति द्वे ' (आश्व. औ. ५. २०) इति॥

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।

सीव्यत्वर्पः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥ ४ ॥

राकाम् । अहम् । सुहवाम् । सुस्तुती । हुवे । शृणोतु । नः । सुभगा । बोधतु । त्मना । सीव्यतु । अर्पः । सूच्या । अच्छिद्यमानया । ददातु । वीरम् । शतदायम् । उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका । तां देवीं सुहवां स्वाह्वानाम् आह्वानप्रयोजनकारिणीं सुष्टुती शोभनया स्तुत्या अहं हुवे आह्वयामि ॥ सुष्टुतिशब्दात् तृतीयैकवचनस्य ' सुपां सुलुक् ' इति पूर्वसवर्ण ईकारः ॥ सा च सुभगा शोभनधना नः अस्माकमाह्वानं शृणोतु । श्रुत्वा च त्मना आत्मना स्वयमेव बोधतु अस्मदभिप्रायं बुध्यताम् । बुद्ध्वा च अपः कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणं सूच्या सूचीस्थानीयया अच्छिद्यमानया अविच्छिद्यया अनुग्रहबुद्ध्या सीव्यतु संतनोतु । यथा वस्त्रादिकं सूच्या स्यूतं चिरं तिष्ठति एवमिदं करोतु । कृत्वा च वीरं विक्रान्तं शतदायं बहुधनं बहुप्रदं वा उक्थ्यं प्रशस्यं पुत्रं ददातु ॥

यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ।

ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥ ५ ॥

याः । ते । राके । सुमतयः । सुपेशसः । याभिः । ददासि । दाशुषे । वसूनि ।

ताभिः । नः । अद्य । सुमनाः । उपगहि । सहस्रपोषम् । सुभगे । रराणा ॥ ५ ॥

हे राके देवि सुपेशसः शोभनरूपाः ते तव याः सुमतयः शोभना बुद्धयः याभिः मतिभिः दाशुषे हविर्वत्तवते यजमानाय वसूनि धनानि ददासि प्रयच्छसि । अद्य इदानीं ताभिः मतिभिः सहिता त्वं सुमनाः शोभनमना भूत्वा उपागहि उपागच्छ ॥ गमेच्छान्वसः शपो लुक् । ' अनुवातोपदेश ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । ' असिद्धवदग्राभात् ' इत्यस्यासिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥ किं कुर्वती । हे सुभगे शोभनधने सहस्रपोषं सहस्रसंख्याकस्य धनस्य पुष्टिं रराणा इवती ॥ ' रा दाने ' । न्यत्ययेन शानच् । छान्वसः शपः श्लुः । ' अन्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

सिनीवाक्या यागे ' सिनीवालि ' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहरणम् । तत्रानुवाक्या ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिङ् नः ॥ ६ ॥

सिनीवालि । पृथुऽस्तुके । या । देवानाम् । असि । स्वसा ।

जुषस्व । हव्यम् । आऽहुतम् । प्रजाम् । देवि । दिदिङ् । नः ॥ ६ ॥

दृष्टव्यं अमावास्या सिनीवाली । हे ऽसिनीवालि ऽपृथुष्टुके पृथुजघने पृथुसंहते वा ऽया एव
 ऽदेवानां ऽस्वसा ऽअसि स्वयंसारिणी^१ भगिनी वा भवसि सा एवम् ऽआहुतम् आभिमुख्येनाग्नौ
 प्रक्षिप्तं ऽहव्यम् अस्मदीयं हविः ऽजुषस्व सेवस्व । किं च हे ऽदेवि सिनीवालि ऽनः अस्माकं ऽप्रजां
 पुत्रादिकां ऽदिदिङ् उपचिनु अतिसर्जय वा । देहीत्यर्थः ॥ 'दिह उपचये' । लोटि छान्दसः शपः
 श्लुः । 'दिश अतिसर्जने' इत्यस्मात् वा ॥

या सुबाहुः स्वङ्गुरिः सुषूमा बहुसूवरी ।

तस्यै विश्पत्न्यै हविः सिनीवाल्यै जुहोतन ॥ ७ ॥

या । सुऽबाहुः । सुऽअङ्गुरिः । सुऽसूमा । बहुऽसूवरी ।

तस्यै । विश्पत्न्यै । हविः । सिनीवाल्यै । जुहोतन ॥ ७ ॥

ऽया सिनीवाली ऽसुबाहुः शोभनबाहुः ऽस्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः ऽसुषूमा सुहु प्रसवित्री ॥
 'बृह् प्राणिप्रसवे' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरवम् ॥ ऽबहुसूवरी
 बह्वीनां प्रजानां सवित्री ॥ तेनैव सूत्रेण कनिप् । 'वनोर च' इति ङीष्फौ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरवम् ॥
 ऽतस्यै ऽसिनीवाल्यै ऽविश्वपत्न्यै विशां पालयिष्यै ॥ 'विभाषा सपूर्वस्य' इति पाठ्युक्तकारान्तादेशः ।
 अयस्मयादित्वेन भवत् विशो जम्भवाभावः । 'परादिभ्यश्चदसि बहुलम्' इत्युत्तरपदासुदासत्वम् । हे
 कृत्विग्यजमानाः ऽहविः ऽजुहोतन जुहुत ॥ 'तत्तनत्तनयनाश्च' इति तनवादेशः ॥

या गुङ्गुर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती ।

इन्द्राणीमहे ऊतये वरुणानीं स्वस्तये ॥ ८ ॥

या । गुङ्गुर्या । या । सिनीवाली । या । राका । या । सरस्वती ।

इन्द्राणीम् । अहे । ऊतये । वरुणानीम् । स्वस्तये ॥ ८ ॥

अत्र^१ गुङ्गुलत्वेन राकासिनीवास्योः साहचर्यात् कुहुर्यते^२ । ऽया ऽगुङ्गुः कुहः^३ ताम् ऽअहे
 आह्वयामि^४ । एवमुत्तरत्रापि^५ योज्यम् । ऽइन्द्राणीम् इन्द्रस्य पत्नीम् ऽऊतये रक्षणार्थमहे आह्वयामि ।

१. क-स-व-म-स्वयंसारिणी । २. क-न-१-व-'अत्र... कुहुर्यते' इत्येतच्चास्ति । ३. क-स-
 श-१-व-उ-न-म-व-'कुहः' नास्ति । ४. क-आह्वयामि । या सिनीवाली या राका या सरस्वती साः (ताः)
 एताः अहे, व-आह्वयामि । सिनीवाली क राका या सरस्वती ताः एताः अहे । ५. क-व-'एवमुत्तरत्रापि
 योज्यम्' नास्ति ।

तथा ष्वरुणानीं वरुणस्य पर्त्नीं ष्वस्त्वये अविनाशाय आह्वयामि ॥ ' इन्द्रवरुण० ' इत्यादिना
कीष् आनुगागमश्च ॥ ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र ' आ ते पितः ' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तं गृत्समदस्याधं
त्रैष्टुभं रीदम् । अनुक्रान्तं च—' आ ते पञ्चोना रीदम् ' इति । शूलगावादिख्यशेषु अनेन सूक्तेन
प्रतीची दिगुपस्थेया । सूत्रितं च—' कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्र-
यशेषु दिशामुपस्थानम् ' (आश्व. गृ. ४. ८. २३) इति । रुद्रदेवस्ये पत्नी ' आ ते पितः ' इति
हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—' आ ते पितर्मरुतां सुन्नमेतु प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिल्लः '
(आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । अत्र शौनकः—' चतुर्दशीमुपोष्यैकां कृष्णस्य जुहुयाच्चरम् ' । आतेसूक्तेन
रीद्रेण प्रत्यृचं वाग्यतः शुचिः ॥ पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वाथोपस्थाय^२ च^३ शंकरम् । हविःशेषेण वर्तेत एका-
न्तरमतमिन्द्रतः^४ । पूर्णमासे^५ जयेन्मृथुं रोगैश्च परिमुच्यते ' (ऋग्वि. १. १६८-१७०) इति ॥

आ ते पितर्मरुतां सुन्नमेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः ।

अभि नो वीरो अर्वति क्षमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ १ ॥

आ । ते । पितः । मरुताम् । सुन्नम् । एतु । मा । नः । सूर्यस्य । सम्ऽदृशः । युयोथाः ।

अभि । नः । वीरः । अर्वति । क्षमेत । प्र । जायेमहि । रुद्र । प्रऽजाभिः ॥ १ ॥

हे ष्वमरुतां ष्वपितः मरुत्संज्ञानां देवानामुत्पादक रुद्र ॥ ' परमपि छन्दसि ' इति षष्ठ्यन्तरय
पूर्वोमन्त्रिताङ्गवज्रावात् सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ष्वते त्वदीयमस्मभ्यं दातव्यं ष्वसुन्नं सुखम् ष्वआ ष्वएतु
आगच्छतु । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वम् ' इदं पित्रे मरुताम् ' (ऋ. सं. १. ११४. ६)
इत्यत्राख्याधिकांमुत्सेनावादित्म । तथा त्वं ष्वनः अस्मान् ष्वसूर्यस्य ष्वसंहः संदर्शनात् ष्वमा ष्वयुयोथाः
मा पृथक्कार्षीः ॥ ' यु मिश्रणामिश्रणयोः ' । लङि छान्दसः शपः भ्लुः । ' छन्दस्युभयथा ' इत्याधधातु-
कत्वेन कित्वाभावात् गुणः ॥ ष्वअर्वति शत्रौ । ' आनृष्यो वा अर्वा ' (तै. सं. ६. ३. ८. ४) इति श्रुतेः ।
ष्वनः अस्माकं ष्ववीरः वीर्यान् पुत्रादिः ष्वअभि ष्वक्षमेत अभिभवतु । यद्वा वीरस्त्वं नोऽस्मानभिक्षमेथाः
अस्मान् कृतापराधानभिक्षमस्व । हे ष्वरुद्र ष्वप्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः ष्वप्र ष्वजायेमहि प्रभूताः स्याम ॥

त्वादत्तेभी रुद्र शंतमेभिः शतं हिमा अशीय भेषजेभिः ।

व्यस्रद्वेषो वितरं व्यंहो व्यमीवाश्चातयस्वा विषूचीः ॥ २ ॥

त्वादत्तेभिः । रुद्र । शमऽतमेभिः । शतम् । हिमाः । अशीय । भेषजेभिः ।

वि । अस्मत् । द्वेषः । विऽतरम् । वि । अंहः । वि । अमीवाः । चातयस्व । विषूचीः ॥ २ ॥

१. क-स-स१-ण-न-चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्णस्य जुहुयाच्छतम्; त-चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्ण जुहुयाच्छ-
तम्; थ-चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्ण जुहुयाच्छतम्; म-कृष्णचतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्णस्व जुहुयाच्छतम्; व-
चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्णस्व जुहुयात्सतम् । २. म-हुत्वा अथोपस्थाय । ३. क-त-व-म-नैऽन्तरं; स-
मैऽन्तरं; स१-नैऽन्तरं । ४. स-पूर्णमासे; स१-पौर्णमासे; ण-न-पूर्णमास । ५. ण-त-व-पुत्रो हि ।

हे रुद्र एवाद्देभिः स्वया दत्तैः शतमेभिः अतिशयेन सुखकरैः भेषजेभिः भेषजैरीषधैः शतं हिमाः शतं हेमन्तान् शतसंवत्सरान्^१ अशीय व्यामुयाम् ॥ अक्षोतेलिङ्गि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ अपि च अस्मत् अस्मत्तः द्वेषः द्वेष्टुन् वि^२ चातयस्व विनाशाय । तथा अंहः पापं वितरन् अत्यन्तं विचातयस्व । अमीवाः रोगान् विषूचीः विषु* नाना अञ्जतीः कृत्स्नशरीरस्यापकान् रोगान् विचातयस्व अस्मत्तः पृथक्कृत्य विनाशाय^३ ॥

श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि तवस्तमस्तवसां वज्रबाहो ।

पर्षि णः पारमंहसः स्वस्ति विश्वा अभीती रपसो युयोधि ॥ ३ ॥

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । असि । तवःस्तमः । तवसाम् । वज्रबाहो इति वज्रऽबाहो ।

पर्षि । नः । पारम् । अंहसः । स्वस्ति । विश्वाः । अभिऽइतीः । रपसः । युयोधि ॥ ३ ॥

हे रुद्र जातस्य उत्पन्नस्य सर्वस्य जगतो मध्ये श्रिया ऐश्वर्येण श्रेष्ठः प्रशस्यतमः असि भवसि । तथा हे वज्रबाहो आयुधहस्त रुद्र तवसां प्रवृद्धानां मध्ये तवस्तमः अतिशयेन प्रबुद्धोऽसि । स त्वं नः अस्मान् अंहसः पापस्य पारं तीरं स्वस्ति क्षेमेण पर्षि पारय । तथा रपसः पापस्य विश्वाः सर्वाः अभीतीः अभिगमनानि युयोधि पृथक्कुरु ॥ यांते छान्दसः शपः श्लुः । 'वा छन्दसि' इति अपित्वस्य विकल्पनात् डित्त्वाभावे 'अडितश्च' इति हेर्धिः ॥

मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती ।

उन्नो वीराँ अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तं त्वा भिषजाँ शृणोमि ॥ ४ ॥

मा । त्वा । रुद्र । चुक्रुधाम् । नमःऽभिः । मा । दुःस्तुती । वृषभ । मा । सहूती ।

उत् । नः । वीरान् । अर्पय । भेषजेभिः । भिषक्स्तमम् । त्वा । भिषजाम् । शृणोमि ॥ ४ ॥

हे रुद्र एवा त्वां नमोभिः अयथाक्रियमाणैर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वा मा चुक्रुधाम मा क्रोधयाम कुद्धं मा कार्म्यं ॥ 'क्रुध कोपे' । अस्माज्ज्यन्तात् लुङि चङि^१ रूपम् ॥ हे वृषभ कामानां वर्षितः दुष्टुती दुःस्तुत्या अशोभनया स्तुत्या मा चुक्रुधामेयेव । तथा सहूती सहृत्या विसर्श-रन्ध्रैर्वैः सहाङ्गनेन मा क्रोधयाम । श्रेष्ठो हि स्वस्माज्ज्यनेन सहाङ्गने कुद्धो भवति । स त्वं नः अस्माकं वीरान् पुत्रान् भेषजेभिः स्वदीर्घभेषजैरीषधैः उत् अर्पय उत्कृष्टं संयोजय । हे रुद्र एवा त्वां भिषजां चिकित्साभिज्ञानां मध्ये भिषक्तमम् अतिशयेन भैषज्यस्य कर्तारं शृणोमि । 'प्रथमो वैद्यो भिषक्' (तै. सं. ४. ५. १. २; वा. सं. १६. ५) इति च मन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् ॥

१. क-स-स्तत संवत्सरान् । २. म१-^१ विचातयस्व पृथक्कुरु । अंहः पापं च वितरं दूरतरं कुरु । अमीवाः राक्षसान् विषूचीः नानादिभूतान् । * ख-म१-विष्वक् । ३. न-त-^२ 'चङि' नास्ति ।

हवीमभिर्हवते यो हविर्भिरव स्तोमेभी रुद्रं दिषीय ।

ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै बभ्रुः सुशिप्रो रीरधन्मनायै ॥ ५ ॥

हवीमऽभिः । हवते । यः । हविःऽभिः । अव । स्तोमेभिः । रुद्रम् । दिषीय ।

ऋदूदरः । सुऽहवः । मा । नः । अस्यै । बभ्रुः । सुऽशिप्रः । रीरधत् । मनायै ॥ ५ ॥

यः रुद्रः । हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः सहितैः । हवीमभिः आह्वानैः स्तुतिलक्षणैः । हवते आहूयते स्तूयते ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ' बहुलं छन्दसि ' इति ह्वयतेः संप्रसारणम् ॥ तं रुद्रं स्तोमेभिः स्तोत्रैः । अव । दिषीय अवखण्डयामि पृथक्करोमि । अपगतक्रोधं करोमीति यावत् ॥ ' दो अवखण्डने ' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इतीत्वम् ॥ ऋदूदरः । ' ऋदूदरो मृदूदरः ' (निरु. ६. ४) इति यास्कः । सुहवः शोभनाह्वानः । बभ्रुः भर्ता सर्वस्य बभ्रुवर्णो वा । सुशिप्रः । शिपे हनू नामिके वा । शोभनशिप्रः । एवंगुणविशिष्टः स रुद्रः अस्यै मनायै । हन्मीति मन्यमाना बुद्धिर्मना । तस्यै नः अस्मान् । मा रीरधत् मा वशं नैषीत् ॥ ' रघ हिंसासंराद्धयोः ' । अस्माप्प्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । ' रघ्यतिर्विशगमने ' इति यास्कः ॥ १६ ॥

उन्मा ममन्द वृषभो मरुत्वान्त्वक्षीयसा वयसा नाधमानम् ।

घृणीव च्छायामरपा अशीया विवासेयं रुद्रस्य सुम्नम् ॥ ६ ॥

उत् । मा । ममन्द । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा । वयसा । नाधमानम् ।

घृणिऽइव । छायाम् । अरपाः । अशीय । आ । विवासेयम् । रुद्रस्य । सुम्नम् ॥ ६ ॥

वृषभः कामानां वर्षिता । मरुत्वान् मरुद्भिः पुत्रैर्युक्तो रुद्रः । नाधमानं याचमानं । मा मां । त्वक्षीयसा दीप्तेन । वयसा अन्तेन । उत् । ममन्द उरकपेण तर्पयतु । अपि चाहं । घृणीव । छायां यथा सूर्यकिरणसंतप्तः छायां प्रविशति एवं । रुद्रस्य । सुम्नं सुखम् । अरपाः अपापः सन् । अशीय व्याप्नुयाम् । तदर्थं तं रुद्रम् । आ । विवासेयं परिचरेयम् । विधासतिः परिचरणकर्मा ॥

कः स्य ते रुद्र मृळयाकुर्हस्तो यो अस्ति भेषजो जलाषः ।

अपभर्ता रपसो दैव्यस्याभी नु मा वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

कः । स्यः । ते । रुद्र । मृळयाकुः । हस्तः । यः । अस्ति । भेषजः । जलाषः ।

अपऽभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अभि । नु । मा । वृषभ । चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

हे रुद्र । ते तव मृळवाङ्मुः सुखयिता । स्यः सः । हस्तः । कः कुत्र वर्तते । वः हस्तः । भेषजः भेषजवाङ्मुः । जलाषः सर्वेषां सुखकरः । अस्ति भवति । स हस्तो विद्यते एव । तेन हस्तेन मां रक्षेति

भावः । अपि च हे वृषभ कामानां वर्धितः वैद्यस्य देवकृतस्य वरपसः पापस्य अपभर्ता अपहर्ता विनाशयिता भूत्वा कृतापराधं 'मा' मां 'नु क्षिप्रम् अभि वक्षमीथाः अभिक्षमस्व ॥ 'क्षमूष सहने' । लङि छान्दसः शपः भ्रुः । 'बहुलं छन्दसि' इतीडागमः ॥

रुद्रदेवस्ये पशौ वपापुरोडाशहविषां क्रमेण 'प्र बभ्रवे' इत्याद्यास्तिस्रो याज्याः । 'प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तित्त्वा आ पश्चाताच्चासत्या पुरस्तात्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीचे महो महीं मुष्टुतिमीरयामि ।

नमस्या कल्मलीकिनं नमोभिर्गृणीमसि त्वेपं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥

प्र । बभ्रवे । वृषभाय । श्वितीचे । महः । महीम् । सुऽस्तुतिम् । ईरयामि ।

नमस्य । कल्मलीकिनम् । नमऽभिः । गृणीमसि । त्वेषम् । रुद्रस्य । नाम ॥ ८ ॥

वभ्रवे विश्वस्य भर्त्रे बभ्रवर्णाय वा वृषभाय कामानां वर्धित्रे तद्रूपसङ्कारिणे वा श्वितीचे श्वेत्यमञ्जते ॥ 'श्विता वर्णे' । औणादिक इन्द्राययः । श्वितिमञ्जतीत्यञ्जतेः 'ऋत्विक०' इत्यादिना किन् । चतुर्थ्येकवचने 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्यरेण विभक्ते-रुदात्तत्वम् ॥ एवंगुणविशिष्टाय रुद्राय महो महो महतोऽपि महतीं मुष्टुतिं शोभनस्तुतिं प्र ईरयामि प्रकर्षेणोच्चारयामि । हे स्तोतः कल्मलीकिनम् । ज्वलतो नामधेयमेतत् (नि. १. १७) । ज्वलन्तम् । कलयति अपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः । तद्वन्तं रुद्रं नमोभिः नमस्कारैः हविर्भिर्वा नमस्य पूजय । वयं च रुद्रस्य महादेवस्य त्वेषं दीप्तं नाम गृणीमसि गृणीमः संकीर्तयामः ॥ 'गृ शब्दे' । क्रियादिकः । इदन्तो मसिः । 'प्वादीनां इस्वः' ॥

स्थिरेभिर्ऋतैः पुरुषं उग्रो बभ्रुः शुक्रेभिः पिपिशे हिरण्यैः ।

ईशानादस्य भुवनस्य भूरेर्न वा उ योषद्रुद्रादसुर्यम् ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः । ऋतैः । पुरुषरूपः । उग्रः । बभ्रुः । शुक्रेभिः । पिपिशे । हिरण्यैः ।

ईशानात् । अस्य । भुवनस्य । भूरेः । न । वै । ऊँ इति । योषत् । रुद्रात् । असुर्यम् ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः स्थिरैः दैः ऋतैः अवयवैर्युक्तः पुरुषरूपः अष्टमूर्त्यात्मकैर्बहुभी रूपैर्युतः उग्रः उग्रैर्नस्तेजस्वी बभ्रुः अतां बभ्रवर्णो वा रुद्रः शुक्रेभिः दीप्तैः हिरण्यैः हिरण्यवैर्हितरमणीयैर्वाङ्कारैः पिपिशे दीप्यते ॥ 'पिप्त अवयवे' । कर्मणि लिट् ॥ ईशानात् ईशरात् अस्य भुवनस्य भूत-जातस्य भूरेः भर्तुः रुद्रात् असुर्यम् ॥ 'असु क्षेपणे' । असेरन् । असुरः क्षेप्ता । 'सप्त साधुः' ॥ असुर्यं बलं न न वा उ योषत् नैव पृथक् भवति ॥ वीतेर्लङ्यडागमः । 'सिचबहुलं केडि' इति सिप् ॥

अर्हन्विभर्षिं सायकानि धन्वार्हन्निष्कं यजतं विश्वरूपम् ।

अर्हन्निदं दयसे विश्वमभ्वं न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति ॥ १० ॥

अर्हन् । विभर्षि । सायकानि । धन्व । अर्हन् । निष्कम् । यजतम् । विश्वरूपम् ।

अर्हन् । इदम् । दयसे । विश्वम् । अभ्वम् । न । वै । ओजीयः । रुद्र । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥

हे रुद्र त्वम् अर्हन् अर्हो योग्य एव सन् सायकानि शरान् धन्व धनुश्च विभर्षि धारयसि । तथा अर्हन् एव यजतं यजनीयं पूजनीयं विश्वरूपं बहुविधरूपयुक्तं निष्कं हारं विभर्षि । तथा अर्हन् एव इदं विश्वं सर्वम् अभ्वम् । महन्नामैतत् । अतिविरतं जगत् दयसे रक्षसि । 'देह रक्षणे' । हे रुद्र त्वत् त्वत्तोऽन्यत् किञ्चित् ओजीयः ओजस्वितरं बलवत्तरं न वै अस्ति न खलु विद्यते । अतस्त्वमेव उक्तव्यापारेषु योज्य इत्यर्थः ॥ ओजःशब्दात् मत्वर्थीयो विनिः । ततः आतिशायनिकः इष्टम् । 'विन्मतोर्लुक्' । 'टेः' इति टिलोपः ॥ ॥ १७ ॥

प्रयागे मृगस्य भमनोजवचः श्रुत्वा 'स्तुहि श्रुतम्' इत्येतां जपेत् । सूत्रितं च—'स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानमिति मृगस्य' (आश्व. गृ. ३. १०. १०) इति ॥

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहन्तुमुग्रम् ।

मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते अस्मभि वपन्तु सेनाः ॥ ११ ॥

स्तुहि । श्रुतम् । गर्तसदम् । युवानम् । मृगम् । न । भीमम् । उपहन्तुम् । उग्रम् ।

मृळ । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यम् । ते । अस्मत् । नि । वपन्तु । सेनाः ॥ ११ ॥

हे स्तोतः श्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं रुद्रं स्तुहि । कीदृशम् गर्तसदं गर्तं रथः । तत्र सीदन्तं युवानं निर्यतरूपं मृगं न भीमं मृगं सिंहमिव भयंकरम् । उपहन्तुम् उपहन्तारं शत्रूणाम् उग्रम् उग्रं हे रुद्र एवं स्तवानः अस्माभिः स्तूयमानः सन् जरित्रे स्तोत्रे मृळं मृळ सुखम् । ते त्वदीयाः सेनाः अस्मत् अन्यम् अस्मद्व्यतिरिक्तं पुरुषं नि वपन्तु निघ्नन्तु ॥

कुमारश्चित्पितरं वन्दमानं प्रति नानाम रुद्रोपयन्तम् ।

भूरैर्दातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्मे ॥ १२ ॥

कुमारः । चित् । पितरम् । वन्दमानम् । प्रति । नानाम् । रुद्र । उपयन्तम् ।

भूरैः । दातारम् । सत्पतिम् । गृणीषे । स्तुतः । त्वम् । भेषजा । रासि । अस्मे इति ॥ १२ ॥

वन्दमानम् आयुष्मान्भव सौम्य इति स्तुवन्तं पितरं कुमारश्चित् यथा कुमारः ॥ चिद्विद्ये-
तदुपमार्थं ॥ हे रुद्र उपयन्तस् अस्मत्समीपे गच्छन्तं त्वां प्रति वननाम प्रतिनतोऽस्मि । अपि च
भूरेः बहुनो धनस्य दातारं सत्पतिं सतां पालयितारम् ॥ 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ हे रुद्र एवंभूतं त्वां गृणीषे स्तौमि ॥ मियः 'तिष्ठो तिष्ठो भवन्ति' इति सेआदेशः ॥
स्तुतः च त्वम् अस्मे अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि रासि देहि ॥

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि या शंतमा वृषणो या मयोभु ।

यानि मनुरवृणीता पिता नस्ता शं च योश्च रुद्रस्य वक्षि ॥ १३ ॥

या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शम्तमा । वृषणः । या । मयःभु ।

यानि । मनुः । अवृणीत । पिता । नः । ता । शम् । च । योः । च । रुद्रस्य । वक्षि ॥ १३ ॥

हे मरुतः रुद्रपुत्राः वः युष्माकं या यानि भेषजा भेषजान्यस्मदारोग्यहेतुभूतान्भौषजानि
शुचीनि शुद्धानि निर्मलानि सन्ति । हे वृषणः कामानां वर्धितारो मरुतः या यानि च युष्मदीयानि
भेषजानि शंतमा अतिशयेन सुखकराणि । या यानि च भेषजानि मयोभु मयोभूनि मयसः सुखस्य
भावयितृणि नः अस्मत्पिता^१ मनुः यानि भेषजानि युष्मदीयानि अवृणीत कृतवान् ता तानि
भेषजानि रुद्रस्य महादेवस्य संबन्धि शं च योश्च यच्छमनीयानां रोगाणामुपशमनं यावनीयानां
भयानां यथावनमस्मत्तः पृथक्करणं तदुभयं च वक्षि कामये ॥ 'वश कान्तौ' । आदादिकः ॥

परि णो हेती रुद्रस्य वृज्याः परि त्वेषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।

अव स्थिरा मध्वर्द्धयस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृळ ॥ १४ ॥

परि । नः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः । परि । त्वेषस्य । दुःमतिः । मही । गात् ।

अव । स्थिरा । मध्वर्द्धयः । तनुष्व । मीढ्वः । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ १४ ॥

रुद्रस्य महादेवस्य हेतिः आयुधं नः अस्मान् परि वृज्याः परिवर्जयतु । तथा त्वेषस्य
दीप्तस्य रुद्रस्य मही महती दुर्मतिः दुःखकारिणी बुद्धिश्च परि गात् अस्मान् वर्जयित्वा
अन्वन्न गच्छतु ॥ 'अपपरी वर्जने' (पा. सू. १. ४. ८८) ॥ हे मीढ्वः क्षेत्रजसमर्थ रुद्र स्थिरा
स्थिराणि त्वदीयानि धनूषि मध्वर्द्धयः हविर्कृत्स्नजनयुक्तेभ्यो वज्रमानेभ्यः अव तनुष्व
अवततज्यानि कुह । तथा तोकाव अस्मत्पुत्राय तनवाय तत्पुत्राय च मृळ सुखं कुह ॥

एवा बभ्रो वृषभ चेकितान यथा देव न हणीषे न हंसि ।

हवनश्रुतो रुद्रह बोधि बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥

एव । बभ्रो इति । वृषभ । चेकितान । यथा । देव । न । हणीषे । न । हंसि ।

हवनऽश्रुत् । नः । रुद्र । इह । बोधि । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १५ ॥

हे वभ्रो जगतो भर्तृर्बभ्रुवर्णं वा वृषभ कामानां वर्धितः चेकितान सर्वं जानन् हे देव
द्योतमान रुद्र यथा येन प्रकारेण न हणीषे न क्रुध्यसि न च हंसि ॥ 'हणीष् लज्जायाम्' ।
अयं क्रुध्यतिकर्मा च ॥ एवं हवनश्रुत् अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन् नः अस्मान् हे रुद्र इह
अस्मिन् देशे बोधि बुध्यस्व । विदथे यज्ञे गृहे वा सुवीराः शोभनपुत्राः सन्तः बृहत् प्रौढं त्वदीयं
स्तोत्रं वदेम उच्चारयाम ॥ ॥ १८ ॥

'धारावराः' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गात्सर्मदं^१ मारुतम्^२ । अन्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः^३ ।
तथा चानुक्रान्तं—'धारावरा मारुतं त्रिष्टुबन्तम्' इति । पृष्ठयाभिष्टवषडहयोस्तृतीयेऽहन्याग्निमारुत-
शब्दस्य इदं मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुतस्त्वमग्ने प्रथमो
अग्निरा इत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

धारावरा मरुतो धृष्णवोजसो मृगा न भीमास्तर्विषीभिरर्चिनः ।

अग्नयो न शुशुचाना ऋजीषिणो भूमिं धमन्तो अप गा अवृण्वत ॥ १ ॥

धारावराः । मरुतः । धृष्णुऽओजसः । मृगाः । न । भीमाः । तर्विषीभिः । अर्चिनः ।

अग्नयः । न । शुशुचानाः । ऋजीषिणः । भूमिम् । धमन्तः । अप । गाः । अवृण्वत ॥ १ ॥

धारावराः उदकधारया अन्तरिक्षमावृण्वन्तः । यद्वा धाराणां घृतानां स्थिराणां वृक्षादीनां
निवारयितारः चालयितारः । यद्वा सर्वस्य जगतो धारयितारः । धृष्णवोजसः परेषां धर्मकेन बलेन
युक्ताः । अत एव मृगा न भीमाः सिंहा इव भयंकराः । तर्विषीभिः आरम्यैर्बलैर्दृष्टिप्रदानादिना
अर्चिनः सर्वं जगत् पूजयन्तः । अग्नयो न शुशुचानाः दीप्ता बह्वय इव दीप्यमानाः ॥ 'शुच दीप्तौ' ।
लिटः कानच् । ऋजीषिणः । ऋजीषमुदकं तद्वन्तः । यद्वा ऋजीषोऽपगतसारः सोमः । तेन युक्ताः । तृतीय-
सवने ह्याग्निमारुते मरुतः स्तूयन्ते । तत्र च सवनद्वयेऽभिवृत्तं गतसारं सोममभिवृण्वन्ति । अतस्तेषां
तद्युक्तत्वम् । एवंभूताः मरुतः भूमिं आरम्यन्तं मेघं धमन्तः वर्षणार्थमितस्ततः प्रेरयन्तः गाः^४
तद्वन्मृगाः^५ बर्षा अपः वप अवृण्वत अपावृताः कुर्वन्ति । यथा सर्वैरुदयन्ते तथा प्रबर्षन्ति चर्षः ।
यद्वा श्रुत्याख्यः^६ बीणाविशेषः । तं धमन्तो वादयन्तो गा बलमाज्ञासुतेनापिहिता अपावृण्वत
अपगतावरणा अकुर्वन् ॥

१. ख-च-ज-ग-गुत्सर्मदस्यार्चम् । २. ख-च-ज-ग-जगत्यः । मरुतो देवता । ३. म-ग-गच्छन्तीति गाः ।

४. क-झ-ग-त-च-न-म-च-भूमिणाख्या ।

द्यावो न स्तुभिश्चितयन्त खादिनो व्यभि्रिया न द्युतयन्त वृष्टयः ।

रुद्रो यद्वो मरुतो रुक्मवक्षसो वृषाजनि पृश्न्याः शुक्र ऊधनि ॥ २ ॥

द्यावः । नः । स्तुभिः । चितयन्त । खादिनः । वि । अभ्रियाः । न । द्युतयन्त । वृष्टयः ।

रुद्रः । यत् । वः । मरुतः । रुक्मवक्षसः । वृषा । अजनि । पृश्न्याः । शुक्रे । ऊधनि ॥ २ ॥

स्तुभिः । नक्षत्रनामैतत् । यदाह यास्कः—‘ ऋक्षाः स्तुभिरिति नक्षत्राणाम् ’ (निरु. ३.२०) इति । नक्षत्रैः द्यावो न यथा शुलोकाः चितयन्त चेतयन्ति स्वात्मानं ज्ञापयन्ति ॥ ‘ चित्ती संज्ञाने ’ ॥ प्रकाशन्त इत्यर्थः । तथा खादिनः शत्रूणां खादका मरुतः स्वकीयैराभरणैर्ज्ञायन्ते । यद्वा खादः कटकम् । तद्युक्ताः सन्तः प्रकाशन्ते । तथा वृष्टयः वर्षका मरुतः अभ्रिया वन । अभ्रेषु भवा विद्युत इव वि द्युतयन्त सर्वं जगद्विद्योतयन्ति प्रकाशयन्ति ॥ अभ्रशब्दाद्भवार्थे ‘ समुद्राभ्रादः ’ इति घप्रत्ययः ॥ शेषः प्रत्यक्षकृतः । रुक्मवक्षसः । रुक्मं रोचमानाभरणं वक्षसि उरसि येषां तादृशा हे मरुतः यत् यदा वः युष्मान् वृषा सेचनसमर्थः रुद्रः महादेवः पृश्न्याः । पृश्निः माध्यमिका वाक् । तस्याः संबन्धिनि शुक्रे निर्मले ऊधनि उद्धते प्रदेशे अजनि अजनयत् । तदानीमिति पूर्वत्र^१ संबन्धः । यद्वा पृश्निर्नानावर्ण्यं भूमिः पुरा गोरूपधरासीत् । तस्यां महेशो वृषो भूत्वा मरुत उत्पादयामासेत्याचक्षते । तदत्रोच्यते । हे मरुतो यद्यस्माद्वो युष्मान् वृषा वृषरूपो रुद्रः पृश्न्या गोः शुक्रे निर्मले ऊधनि ऊधसि पयस उत्पत्तिस्थाने अजनि अजीजनत् तस्माद्ययमेवं महानु-भावा जाता इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं—‘ पृश्निवै वै पयसो मरुतो जाताः ’ (तै. सं. २. २. ११. ४) इति ॥

उक्षन्ते अश्वान् अत्यांश्वाजिषु नदस्य कर्णैस्तुरयन्त आशुभिः ।

हिरण्यशिप्रा मरुतो दर्विध्वतः पुक्षं याथ पृषतीभिः समन्यवः ॥ ३ ॥

उक्षन्ते । अश्वान् । अत्यान्श्वा । आजिषु । नदस्य । कर्णैः । तुरयन्ते । आशुभिः ।

हिरण्यशिप्राः । मरुतः । दर्विध्वतः । पुक्षम् । याथ । पृषतीभिः । समन्यवः ॥ ३ ॥

मरुतः अश्वान् व्याप्तान् लोकान् उक्षन्ते सिञ्चन्ति ॥ ‘ अश्व व्याप्ती ’ । जीणादिकः कन्-प्रत्ययः ॥ आजिषु संग्रामेषु अत्यानिव सततगामिनस्तुरगान् यथा स्वेदापनोदाव^२ उद्धैः सिञ्चन्ति तद्वत् । अपि च ते मरुतः आशुभिः शीघ्रगमनैरथैः नदस्य शब्दवतो मेघस्य कर्णैः कृतैर्मध्यप्रदेशैः^३ तुरयन्ते वर्षणार्थं वृष्टयुत्पादनाय स्वरितं गच्छन्ति ॥ ‘ तुर स्वरणे ’ ॥ शेषः प्रत्यक्ष-कृतः । हे हिरण्यशिप्राः । शिपं शिरस्त्राणम् । सुवर्णमयशिरस्त्राणाः समन्यवः समानमनस्काः^४ समानक्रीडा वा हे मरुतः दर्विध्वतः महीतहादिकं कम्पयन्तो यूयम् ॥ ‘ धून् कम्पने ’ इत्यस्मात्

१. म-माध्यमिका । २. क-स-न-न-उद्धते । ३. क-स-म-सर्वत्र । ४. च-ज-स-स-न-न-च-न-न-वेदापनोदाव । ५. स-ग-कृतैर्मध्यः, च-कृतैर्मध्यः, स-न-न-कृतैर्मध्यः, च-कृतैर्मध्यः, त-च-कृतैर्मध्यः । ६. क-स-न-च-ज-क-न-त-क-समानवक्त्राः ।

• वाधत्यादी एतद्रूपं निपात्यते ॥ १५८ ॥ पृषतीभिः युष्मद्वये योजिताभिः श्वेतविन्दुङ्किताभिः मृगीभिर्वडवा-
भिर्वा १५८ ॥ अन्नानामैतत् । हविलक्षणाश्ववन्तं यजमानम् ॥ अर्शआदिस्वादश्च ॥ १५९ ॥

पृक्षे ता विश्वा भुवना ववक्षिरे मित्राय वा सदमा जीरदानवः ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधस ऋजिप्यासो न वयुनेषु धूर्षदः ॥ ४ ॥

पृक्षे । ता । विश्वा । भुवना । ववक्षिरे । मित्राय । वा । सदम् । आ । जीरदानवः ।

पृषत्सअश्वासः । अनवभ्रराधसः । ऋजिप्यासः । न । वयुनेषु । धुःसदः ॥ ४ ॥

१५८ पृक्षते १ हविलक्षणाश्वयुक्ताय यजमानाय २ ता तानि ३ विश्वा सर्वाणि भुवनानि ४ उदकानि ५ मित्राय । वाशब्द उपमार्थः । मित्रायेव ६ सदं सदा ७ आ ८ ववक्षिरे मरुत आवहन्ति । यद्वा वाशब्दोऽवधारणे । मित्रभूताय यजमानायैव पृक्षेऽन्ने निमित्तभूते सति वृष्ट्युदकान्यावहन्ति । कीदृशा मरुतः । ९ जीरदानवः क्षिप्रदानाः । १० पृषदश्वासः पृषद्भिः श्वेतविन्दुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः । ११ अनवभ्रराधसः ॥ ' भृशु भंशु अधःपतने ' । अवभ्रंशनमवभ्रः । ' ङोऽन्यत्रापि दृश्यते ' (पा. म. ३. २. ४८. ४) इति इप्रत्ययः । नास्त्यवभ्रो यस्येति बहुव्रीहौ ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । अनवभ्रं भंशनरहितं राधो धनं येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरवम् ॥ १२ ऋजिप्यासो १३ न । ऋजु अकुटिलं प्राप्नुवन्तः १४ गच्छन्तोऽश्वा इव १५ वयुनेषु गन्तृषु मध्ये १६ धूर्षदः धुरि मेघस्य वहने सीदन्तो निषण्णा इत्यर्थः ॥

इन्धन्वभिर्धेनुभी रप्शदूधभिरध्वस्मभिः पथिभिर्भाजदृष्टयः ।

आ इंसासो न स्वसराणि गन्तु मधोर्मदाय मरुतः समन्यवः ॥ ५ ॥

इन्धन्वऽभिः । धेनुऽभिः । रप्शदूधऽभिः । अध्वस्मऽभिः । पथिऽभिः । भ्राजत्सऽऋष्टयः ।

आ । इंसासः । न । स्वसराणि । गन्तु । मधोः । मदाय । मरुतः । सऽमन्यवः ॥ ५ ॥

१५९ समन्यवः समानमनस्काः २ समानक्रोधाः समानतेजसो वा हे ३ मरुतः ४ भ्राजदृष्टयः दीप्य-
मानाधुवा धूयम् ५ इन्धन्वभिः समिन्धनवद्भिः ॥ इन्धनशब्दात् ' छन्दसीवनिपौ ' इति मत्स्योक्तौ
वर्णिम् । छान्दसो वर्णकोपः ॥ ६ धेनुभिः प्रीणयितृभिश्च ७ रप्शदूधभिः । विरप्सीति महाश्वम् ।
महोदधैः । ऊर्ध्वासि जललोतोमार्गः । यद्वा ' रप रूप व्यक्तायां वाचि ' । शब्दावमानोष्कृतप्रवेक्षैः
८ अध्वस्मभिः ध्वंसनरहितैः ९ पथिभिः । पथमिति गच्छन्तीति पन्थानो मेघाः । एवंभूतैर्मैषैः सह मार्गैरेव
वा १० आ ११ गन्तु आगच्छत । किमर्थम् । १२ मधोर्मदाय सोमस्य महार्थम् । तत्र दृष्टान्तः । १३ इंसासो
१४ न यथा इंसाः १५ स्वसराणि स्वकीयानि निवासस्थानानि प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ ॥ १९ ॥

१. क-स-न-त-न-न-म-पृक्षति; स१-व-पृक्षति । २. च-क-भुवना भुवनानि । ३. स-पृक्षवन्तः ।
४. स-समानमनस्काः ।

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवो नरां न शंसुः सर्वनानि गन्तन ।

अश्वामिव पिप्यत धेनुमूर्धनि कर्ता धियं जरित्रे वाजपेशसम् ॥ ६ ॥

आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । समन्यवः । नराम् । न । शंसुः । सर्वनानि । गन्तन ।

अश्वाम् इव । पिप्यत । धेनुम् । ऊर्धनि । कर्ता । धियम् । जरित्रे । वाजपेशसम् ॥ ६ ॥

वसमन्यवः समानमनसः समानक्रोधा वा हे वमरुतः वनः अस्माकं वब्रह्माणि । अन्ननामैतत् । अन्नानि वसवनानि अभिषुतसोमलक्षणानि हवींषि वआ वगन्तन आगच्छत ॥ गमेलोऽति छान्दसः शपो लुक् । 'तसनसनथनाश्च' इति तस्य तनवादेशः । अत एव छिस्वाभावादनुनासिकलोपाभावः ॥ तत्र दृष्टान्तः । वनरां वन वशंसः । नरामस्माकं शंसः शंसनीयं स्तोत्रं यथा आगच्छथ तद्वत् ॥ नरशब्दात् षष्ठीबहुवचनस्य 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुबभावः । शंसः कर्मणि घञन्त आधु-
दासः । 'सुपां सुलुक्' इति अमः सुभादेशः ॥ आगत्य च वधेनुम् उदकदानेन प्रीणयितारम्
वअश्वामिव वऊर्धनि वपिप्यत । यथाश्वाः पीनावयवा भवन्ति तद्वन्मेधं वर्षणसमर्थमाप्यायितं
कुल्लेत्यर्थः । अपि च वजरित्रे स्तोत्रे ववाजपेशसं वाजैरक्षैराश्लिष्टम् ॥ 'पिश अवयवे' ॥ वधियं कर्म
वकर्तं कुल्ल ॥ करोते छान्दसः शपो लुक् । पूर्ववत् तशब्दस्य तवादेशः ॥

तं नो दात मरुतो वाजिनं रथ आपानं ब्रह्म चितयद्विवेदिवे ।

इषं स्तोतृभ्यो वृजनेषु कारवे सनि मेधामरिष्टं दुष्टरं सहः ॥ ७ ॥

तम् । नः । दात । मरुतः । वाजिनम् । रथे । आपानम् । ब्रह्म । चितयत् । विवेदिवे ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । वृजनेषु । कारवे । सनिम् । मेधाम् । अरिष्टम् । दुष्टरम् । सहः ॥ ७ ॥

हे वमरुतः वतं पुत्रं वनः अस्मभ्यं वदात दत्तं प्रयच्छत ॥ छान्दसः शपो लुक् ॥ कीदृशम् ।
ववाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा । वरथे रंहणे युष्मदीये आगमने निमित्तभूते सति वविवेदिवे प्रति-
दिवसं वचितयत् प्रज्ञापयत् युष्मद्रूपप्रख्यापकं वब्रह्म स्तोत्रम् वआपानम् आमुवन्तम् । अपि च
वइषम् अब्रं वस्तोतृभ्यः अस्मभ्यं दात प्रयच्छत । तथा ववृजनेषु संग्रामेषु वकारवे स्तोत्रे ॥ वचनव्यत्ययः ॥
वमेधां युद्धप्रज्ञानं वसनि धनदातृत्वं च वअरिष्टं शत्रुभिरहितं वदुष्टरं शत्रुभिस्तरितुमशक्यं वसहः
बलं च प्रयच्छत ॥

यद्युज्जते मरुतो रुक्मवक्षसोऽश्वात्रथेषु मग आ सुदानवः ।

धेनुर्न शिष्वे स्वसरेषु पिन्वते जनाय रातहविषे महीमिषम् ॥ ८ ॥

यत् । युज्जते । मरुतः । रुक्मवक्षसः । अश्वान् । रथेषु । मग । आ । सुदानवः ।

धेनुः । न । शिष्वे । स्वसरेषु । पिन्वते । जनाय । रातहविषे । महीम् । इषम् ॥ ८ ॥

वृक्षमवक्षसः रोचमानाभरणोरस्काः वसुदानवः क्षोभनदानाः वमरुतः यत् यदा वरथेषु वभगे भजनीये स्थाने । धुरीत्यर्थः । वअश्चान् वआ वयुजते आभिमुख्येन युक्तान् कुर्वन्ति । तदानीमेव वरातहविषे दत्तहविष्काय यजमानाय वमहीं महतीम् वृषम् अन्नं तत्कारणभूतमुदकं वा वस्वसरेषु स्वकीयेषु गृहेषु विन्वते सिञ्चन्ति किरन्ति ॥ 'पिबि सेचने' ॥ तत्र दृष्टान्तः । वधेनूर्न वक्षिषे । यथा धेनुः प्रजुतस्तनी सती स्वकीयाय वत्साय क्षीरं प्रयच्छति तद्वत् ॥

यो नो मरुतो वृकताति मर्त्यो रिपुर्दधे वसवो रक्षता रिषः ।

वर्तयत तपुषा चक्रियाभि तमव रुद्रा अशसो हन्तना वधः ॥ ९ ॥

यः । नः । मरुतः । वृकऽताति । मर्त्यः । रिपुः । दधे । वसवः । रक्षत । रिषः ।

वर्तयत । तपुषा । चक्रिया । अभि । तम् । अव । रुद्राः । अशसः । हन्तन । वधुरिति ॥ ९ ॥

हे वमरुतः वयः वमर्त्यः मनुष्यः वृकताति आदाता वृकः ॥ 'वृक आदाने' । 'वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्लातिलौ च छन्दसि' (पा. सू. ५. ४. ४१) इति स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः ॥ तादृशः सन् वनः अस्माकं विरिपुर्दधे रिपुतयात्मानं धारयति । हे वसवः वासयितारो मरुतः विरिषः हिंसकादस्मान् वरक्षत पालयत । अस्माकं शत्रुभूतं मर्त्यं वतपुषा तापयिष्या चक्रिया ऋष्याण्यया शक्या अभि वर्तयत अभितो^१ निवर्तयत । हे रुद्राः रुद्रपुत्राः । यद्वा रोरुयमाणा द्रवन्तः । वअशसः भक्षकस्य ॥ 'अश भोजने' इत्यरमादीणादिकोऽसिप्रत्ययः ॥ तादृशस्य राक्षसादेः वधः हननसाधनमायुधम् अव हन्तन अवयुस्य अस्मत्तः पृथक्कृत्य नाशयत ॥ हन्तेर्लोटि 'तप्त-मत्तमयनाश्च' इति तनप् ॥

चित्रं तद्वो मरुतो याम चेकिते पृश्न्या यदूधरप्यापयो दुहुः ।

यद्वा निदे नवमानस्य रुद्रियास्त्रितं जराय जुरतामदाभ्याः ॥ १० ॥

चित्रम् । तद् । वः । मरुतः । याम । चेकिते । पृश्न्याः । यद् । ऊधः । अपि । आपयः । दुहुः ।

यद् । वा । निदे । नवमानस्य । रुद्रियाः । त्रितम् । जराय । जुरताम् । अदाभ्याः ॥ १० ॥

हे वमरुतः वयः युष्माकं चित्रं चायनीयं याम प्रापणं चेकिते सर्वैर्ज्ञायते । इदानीं परोक्ष-वदाह । अपिशब्दः प्रसिद्धौ । यत् यदा खलु वृष्ण्याः माष्यमिकाया वाचः संबन्धिनम् ऊधः उद्धतं^१ मेघम् आपयः प्रापयितारो मरुतः दुहुः दुहन्ति ॥ दुहेच्छाम्दसो लिट् । 'छन्दसि चेति वक्तव्यम्' इति द्विवचनाभावः ॥ यद्वा यदा च नवमानस्य स्तुवतः त्रितस्य निदे निम्बकाय शत्रवे हिंसां कृतवन्त इति शेषः ॥ 'मिदि कुस्तायाम्' । 'किप् च' इति किप् ॥ तदानीं हे वअदाभ्याः अहिस्थाः रुद्रियाः रुद्रस्य पुत्राः मरुतः त्रितस् ऋषिं जुरतां हिंसतां शत्रूणां जराय जरणाय विनासाय अभूत इति शेषः ॥ २० ॥

१. क-स-म-अस्मभ्यम् । २. ज-त-य-'अभितो निवर्तयत' नास्ति । ३. क-स-उद्धन्तम्; ख-ज १ ऊधमम्; ग-च-उद्धमम्; ज-ज-त-न-व-उद्धतम् ।

तान्वो महो मरुत एवयान्नो विष्णोरेषस्य प्रभृथे हवामहे ।

हिरण्यवर्णान्ककुहान्यतस्तुचो ब्रह्मण्यन्तः शंस्यं राध ईमहे ॥ ११ ॥

तान् । वः । महः । मरुतः । एवयान्नः । विष्णोः । एषस्य । प्रभृथे । हवामहे ।

हिरण्यवर्णान् । ककुहान् । यतस्तुचः । ब्रह्मण्यन्तः । शंस्यम् । राधः । ईमहे ॥ ११ ॥

हे मरुतः एवयान्नः एवं गन्तव्यं स्तोत्रं यज्ञं वा गन्तुन् महः महतो महानुभावान् तान् वः युष्मान् विष्णोः ध्यापकस्य ग्रहचमसादिषु सर्वत्र व्याप्य वर्तमानस्य एषस्य एषणीयस्य प्रार्थनीयस्य सोमस्य प्रभृथे प्रभरणे अभिषवादिभिः प्रकर्षेण संपादने सति हवामहे आह्वयामहे । आह्वय च हिरण्यवर्णान् हितरमणीयवर्णान् वा ककुहान् श्रेष्ठान् सुत्थान् वा एवंभूतास्तान् वतस्तुचः यागाय उद्यतस्तुचः ब्रह्मण्यन्तः । ब्रह्म स्तोत्रम् । तदिच्छन्तो वयं शंस्यं प्रशंसनीयं राधः धनम् ईमहे आह्वयामहे ॥

ते दशग्वाः प्रथमा यज्ञमूहिरे ते नो हिन्वन्तुषसो व्युष्टिषु ।

उषा न रामीररुणैरपोर्णुते महो ज्योतिषा शुचता गोअर्णसा ॥ १२ ॥

ते । दशग्वाः । प्रथमाः । यज्ञम् । ऊहिरे । ते । नः । हिन्वन्तु । उषसः । विडुष्टिषु ।

उषाः । न । रामीः । अरुणैः । अप । ऊर्णुते । महः । ज्योतिषा । शुचता । गोअर्णसा ॥ १२ ॥

ते मरुतः दशग्वाः । ये दशभिर्मसिः सिद्धिं गता अङ्गिरसस्तद्रूपा भूत्वा प्रथमाः आक्षिप्येभ्यः प्रथमभाविनः सन्तः यज्ञमूहिरे अवहन् । आक्षिप्यानामङ्गिरसां च स्वर्गगमनं प्रति स्पर्धमानानां मध्ये पूर्वमेवाङ्गिरसो यागाननुष्ठाय स्वर्गं प्राप्ताः । तथा च श्रूयते—‘ आक्षिप्यान्वेहासङ्गिरसश्च तंऽमेऽग्निनाभिर्मयजन्त ’ (दे. भा. १. १६) इति । तादृशाः ते उषसो व्युष्टिषु विवासेषु प्रभातेषु सन्तु नः अस्मान् हिन्वन्तु प्रेरयन्तु । ‘ हि गतौ वृद्धौ च ’ । रामीः कृष्णवर्णा रात्रीः उषा न यथोषाः अरुणैः आरोचमानैः स्वतेजोभिः अपोर्णुते अपकृणोत्यपसारयति । तथा महः महता शुचता दीप्यमानेन गोअर्णसा गच्छदुदकेन ज्योतिषा सूर्याख्येन तमो विचारयन्ति । सूर्यमण्डलमाकृष्यतो वृत्रादीन् हत्वा सर्वं जगत् प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥

ते क्षोणीमिररुणेभिर्नाभिभि रूद्रा ऋतस्य सदर्नेषु बाह्वुः ।

निमेघमाना अत्येन पार्जसा सुधन्त्रं वर्णं दधिरे सुपेशंसम् ॥ १३ ॥

ते । क्षोणीभिः । अरुणेभिः । न । अग्निभिः । रूद्राः । ऋतस्य । सदर्नेषु । बाह्वुः ।

निमेघमानाः । अत्येन । पार्जसा । सुधन्त्रम् । वर्णम् । दधिरे । सुपेशंसम् ॥ १३ ॥

‘उपेम्’ इति पञ्चदशार्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं त्रैलुभम् अपांनपादेवताकम् । तथा चानुकान्तम्— ‘उपेमपोनप्त्रीयम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

उपेमसृक्षि वाजयुर्वचस्यां चनो दधीत नाद्यो गिरो मे ।

अपां नपादाशुहेमा कुवित्स सुपेशसस्करति जोषिषद्धि ॥ १ ॥

उप । ईम् । असृक्षि । वाजयुः । वचस्याम् । चनः । दधीत । नाद्यः । गिरः । मे ।

अपाम् । नपात् । आशुहेमा । कुवित् । सः । सुपेशसः । करति । जोषिषत् । हि ॥ १ ॥

वाजयुः वाजमन्त्रमात्मन इच्छन्नहम् । ईम् एनां वचस्यां वचसः स्तोत्रस्येष्ट्याम् । उपेम् असृक्षि उपासृजामि उत्पादयामि । अपां नपातं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः ॥ सृजेभ्योऽस्यो लुङ् । ‘लिङ्गसिचावात्मनेपदेषु’ इति सिचः क्त्वाद्गुणाभावः ॥ वसः च वाद्यः नदीनां शब्दकारिणीनां मेघस्थानामपां संबन्धी । आशुहेमा आशु शीघ्रं गन्ता ॥ ‘हि गतौ’ इत्यस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् ॥ एवंभूतः अपां नपात् अपां पौत्रस्थानीयः । अत्रय ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्य एषोऽग्निर्जायत इति तत्पौत्रत्वम् । एतत्संज्ञको देवः गिरः । गृणातीति गीः स्तोता । तस्य मे मम कुवित् । बहुनामैतत् । बहुलं चनः अन्नं दधीत दधानु विदधानु । प्रयच्छत्वित्यर्थः । अपि चास्मान् सुपेशसः शोभनरूपान् शोभनालंकारान् वा करति करोतु ॥ करोतेर्ब्रह्मस्येन शप् । ‘कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः’ (पा. सू. ८. ३. ५०) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ ‘हि यस्मात् अयं देवः जोषिषत् स्तोत्राणि सेवते तस्मादस्मानेवमनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ । लेट्यडागमः । विकरणः सिप् । इडागमश्च । ‘हि च’ इति निघातप्रतिषेधः ॥

इमं स्वस्मै इद आ सुतष्टं मन्त्रं वोचेम कुविदस्य वेदत् ।

अपां नपादसुर्यस्य महा विश्वान्युर्यो भुवना जजान ॥ २ ॥

इमम् । सु । अस्मै । इदः । आ । सुतष्टम् । मन्त्रम् । वोचेम । कुवित् । अस्य । वेदत् ।

अपाम् । नपात् । असुर्यस्य । महा । विश्वानि । अर्यः । भुवना । जजान् ॥ २ ॥

अस्मै अपांनपात्संज्ञकाय देवाय । इदः इदयात् । सुतष्टं सुतु निर्मितम् । इमं मन्त्रं सुतु । आ भामिसुक्तेन । वोचेम ब्रवाम । अस्य अस्मान्निष्कर्मिणं मन्त्रं कुवित् । वेदत् बहुलं जानातु ॥ वेत्ते-लेट्यडागमः । ‘निपातैर्ब्रह्मदिहन्त’ इति निघातप्रतिषेधः ॥ किं स्तोत्रमिति चेदुच्यते । अर्यः स्वामी अपांनपात्संज्ञको वैसुतोऽग्निः । असुर्यस्य । असुरः सत्रून् वेत्ता । तस्य स्वभूतस्य वरस्य । महा महिम्ना महत्त्वेन । विश्वानि । सर्वाणि । भुवना भुवनानि बृहद्युक्तानि बृहद्युत्पादनेन भूतजातानि वा । जजान जन्वामास ॥

अपोनप्रीये वसतीवरीसमीये एकधनासु^१ प्राप्तासु 'समन्या यन्ति' इत्येषानुवक्तव्या । सूत्रितं च — 'समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या इति तीर्थदेवो' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति । सारस्वते च शब्दे यद्यप्युक्तव्या निपतेत्तदानीम् अपोनप्रीयश्चरुः कार्यः । तत्रैव याज्या । सूत्रितं च — 'समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या इत्यातः समानं सर्वेषाम्' (आश्व. श्रौ. १२. ६) इति ॥

समन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः समानमूर्ध्वं नद्यः पृणन्ति ।

तम् शुचिं शुचयो दीदिवांसमपां नपातं परिं तस्थुरापः ॥ ३ ॥

सम् । अन्याः । यन्ति । उप । यन्ति । अन्याः । समानम् । ऊर्ध्वम् । नद्यः । पृणन्ति ।

तम् । ऊँ इति । शुचिम् । शुचयः । दीदिवांसम् ।

अपाम् । नपातम् । परिं । तस्थुः । आपः ॥ ३ ॥

अन्याः^१ वर्णाः^२ आपः वसं यन्ति भूम्या संगच्छन्ते । अन्याः च पूर्वं तत्रावस्थिताः उप यन्ति उपगच्छन्ति । ताः सर्वा अपः समानं सह नद्यः नदीभूताः ऊर्ध्वं समुद्रमध्ये वर्तमानं बहवानलं पृणन्ति प्रीणयन्ति^३ ॥ 'पृण प्रीणे' । तौदादिकः ॥ तसु तमेव अपां नपातं शुचिं निर्मलं दीदिवांसं दीप्यमानम् ॥ दीदेति श्छान्दसो दीसिकर्मा । लिट् कसुः । 'वस्वेकाजादसाम्' इति नियमादिङभावः । 'छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति वचनात् द्विवचनाभावः ॥ एवंभूतं शुचयः शुद्धाः आपः परि तस्थुः परिवृत्य तिष्ठन्ति । एष हि वैद्युताभिरूपेण मेघे वर्तमानः अस्मानजीजनदिति बुद्ध्या बहवानल-रूपेण वर्तमानं तं पर्युपासते इत्यर्थः । यद्वा अन्या एकधनाख्या आपः संयन्ति चात्वाल्लोकरयोर्मध्ये वसतीवरीभिः संगच्छन्ते । अन्या वसतीवरीख्या आपश्चोपयन्ति उपगच्छन्ति । ऐकमत्यं प्राप्ता भवन्ति । एताश्च मिलित्वा यज्ञं साधयन्तः तस्मात्पृष्टिद्वारा^४ नद्यो भूत्वा ऊर्ध्वं पृणन्ति इत्यादि समानम् । एवं हि 'आपो वा अस्पृधन्त वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्यामः' (ऐ. ब्रा. २. २०) इत्यादिकं ब्राह्मणविनियोग-स्यानुगृह्यते ॥

तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मज्यमानाः परि यन्त्यापः ।

स शुक्रेभिः शिकभी रेवदस्मे दीदायानिष्मो घृतनिर्णिगप्सु ॥ ४ ॥

तम् । अस्मेराः । युवतयः । युवानम् । मर्मज्यमानाः । परि । यन्ति । आपः ।

सः । शुक्रेभिः । शिकभिः । रेवत् । अस्मे इति । दीदाय । अनिष्मः । घृतनिर्णिक् । अप्सु ॥ ४ ॥

तम् अपां नपातमग्निम् अस्मेराः अस्मयमाना स्पर्धिताः युवतयो युवानं युवराजमिव मर्मज्यमानाः अत्यर्थमलंकुर्वाणाः आपः ॥ 'यज्ज सौषालंकारयोः' ॥ परि यन्ति वरितो

१. न-व-म-वा धनासु । २. क-स-म-अन्यवरिण्या; स-ग-वर्षा; न-व-न-व-वरिण्या । ३. स-म-व-स-१-व-१-व-व- 'प्रीणयन्ति' नास्ति । ४. स-ग-स्वत्साध्य; च-स-१-म-१-त-व-स्वत्साध्य; च-स्वत्साध्य ।

गच्छन्ति प्रामुबन्ति । 'वृत्तनिर्निङ्' क्षरणशीलोदकनिर्नेजनः । यद्वा निर्निगिति रूपनाम । दीप्तिरूपः^१
 'सः अपां नपादग्निः' 'अप्सु मेघान्तर्गतासु समुद्रगतासु वा मध्ये' 'अग्निष्मः इन्धनरहित एव सन्'
 'अस्मे अस्माकं' 'रेवत् धनयुक्तमङ्गं यथा भवति तथा' 'शुक्रैः^२ निर्मलैः' 'क्षिप्रभिः तेजोभिः'
 'दीदाय दीप्यते' ॥

अस्मै तिस्रो अव्यध्याय नारीर्देवाय देवीर्दिधिषन्त्यन्नम् ।

कृताइवोप हि प्रसर्से अप्सु स पीयूषं धयति पूर्वसूनाम् ॥ ५ ॥

अस्मै । तिस्रः । अव्यध्याय । नारीः । देवाय । देवीः । दिधिषन्ति । अन्नम् ।

कृताऽइव । उप । हि । प्रसर्से । अप्सु । सः । पीयूषम् । धयति । पूर्वसूनाम् ॥ ५ ॥

'नारीः नेत्र्यः' 'तिस्रः' 'देवीः देव्यः' इत्यासरस्वतीभारत्याख्याः 'अव्यध्याय अव्यधनाय'
 'अस्मै' 'देवाय अपां नपाते' 'अन्नं सोमाख्यं' 'दिधिषन्ति धारयन्ति' ॥ 'धिष शब्दे' । जौहोऽयादिकः ।
 व्यत्ययेनान्तादेशः । धातूनामनेकार्थत्वाद् धारणार्थः ॥ 'अप्सु उदकेषु' 'कृताइव' 'उप' 'प्रसर्से'
 प्रसरन्ति ॥ 'सू गतौ' । लिटि 'हरयो रे' इति रेआदेशः । छान्दसो हलादिशेषाभावः ॥ यस्मादेवं
 तस्मात् 'पूर्वसूनां पूर्वं' ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नानामपां 'पीयूषं सारभूतं सोमाख्यममृतं' 'सः अपां'
 नपादग्निः 'धयति पिबति' । 'हि' पूरणः^३ ॥ ॥ २२ ॥

अश्वस्यात्र जनिमास्य च स्वर्द्रुहो रिषः संपृचः पाहि सूरिन् ।

आमासु पुरु परो अप्रमुष्यं नारातयो वि नशन्नानृतानि ॥ ६ ॥

अश्वस्य । अत्र । जनिम । अस्य । च । स्वः । द्रुहः । रिषः । सम्पृचः । पाहि । सूरिन् ।

आमासु । पुरु । परः । अप्रमुष्यम् । न । नारातयः । वि । नशन् । न । अनृतानि ॥ ६ ॥

'अत्र अस्मिन्नपांनपात्संज्ञके देवे' 'अश्वस्य' 'जनिम जन्म भवति' । अपांनप्त्रधिष्ठितात् समुद्रात्
 उदैःभवसो जातत्वात् । किं बहुना । 'अस्य' 'च' 'स्वः' सुहृणीयस्य सर्वस्य जगतो जन्म अस्मिन्नेव
 भवति । अयं हि मेघमध्ये वर्तमानो वृष्टिद्वारेण सर्वं जगज्जनयति । तारसोऽपांनपात्स्वं 'द्रुहः' द्रोणुः
 अपहर्तुः । 'रिषः' हिंसकश्च 'च' 'संपृचः' संपर्कात् 'सूरिन्' स्तोतृन्तस्मान् 'पाहि' रक्ष । 'आमासु' अपरि-
 पक्वसु 'पुरु' पूरयितव्यास्वप्सु 'परः' परस्तात् वर्तमानम् 'अप्रमुष्यम्' अप्रक्ष्यमाणं देवम् 'अश्वतवः'
 अश्वतारः पुरुषाः 'न' 'वि' 'नशन्' न प्रामुबन्ति ॥ नशतिर्प्यासिकर्मा । लेख्यशागमः ॥ 'अनृतानि'
 मायाचिनो रक्षांसि च 'न' प्रामुबन्ति ॥

१. क-च-स-स-म-म-वृत्तनिर्निङ्, ख-ग-म-वृत्तनिर्निङ् । २. क-ख-म-च-स-ग-म-म-व-
 रीतिरूपः । ३. व-शुक्रैः । ४. क-स-स-म-म-म-म-व- 'हि पूरणः' नास्ति ।

स्व आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः स्वधां पीपाय सुम्बर्जमिति ।

सो अपां नपादूर्जयन् अप्सु अन्तः वसुदेयाय विधत्ते वि भाति ॥ ७ ॥

स्वे । आ । दमे । सुदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधाम् । पीपाय । सुऽभु । अन्नम् । अत्ति ।

सः । अपाम् । नपात् । ऊर्जयन् । अप्सु । अन्तः । वसुदेयाय । विधत्ते । वि । भाति ॥ ७ ॥

यः अपां नपात् स्वधे दमे स्वकीये गृहेऽन्तरिक्षलक्षणे आ सीदति । यस्य च धेनुः माध्यमिका वाक् सुदुघा सुत्वेन दोग्धया भवति । स देवः स्वधां वृष्ट्युदकं पीपाय वर्धयति ॥ 'प्यायी वृद्धी' । 'लिङ्गलोश्च' इति पीभावः ॥ सुभु सुभूतं वृष्टेः सकाशादुत्पन्नं हविलक्षणम् अन्नं च अति भक्षयति । सः अपानपात्संज्ञको देवः ऊर्जयन् बलं कुर्वन् अप्सवन्तः मेघस्थास्वप्सु मध्ये विधत्ते परिचरते यजमानाय वसुदेयाय धनदानार्थं वि भाति विशेषेण दीप्यते ॥

यो अप्स्वा शुचिना दैव्येन क्रतावार्जस उर्विया विभाति ।

वया इदन्या भुवनान्यस्य प्र जायन्ते वीरुधश्च प्रजाभिः ॥ ८ ॥

यः । अप्सु । आ । शुचिना । दैव्येन । क्रतुऽवा । अर्जसः । उर्विया । विऽभाति ।

वयाः । इत् । अन्या । भुवनानि । अस्य । प्र । जायन्ते । वीरुधः । च । प्रऽजाभिः ॥ ८ ॥

यः अपां नपात् क्रतावा । क्रतुमिष्ट्युदकनाम । तद्वान् सत्यवान् वा अर्जसः नित्यः एकरूपेण सदा वर्तमानः उर्विया उर्विस्तीर्णः अप्सु मेघस्थासु मध्ये शुचिना शोचकेन दैव्येन देवसंबन्धिना तेजसा आ समन्तात् विभाति विशेषेण प्रकाशते । अस्य अपानपातः अभ्या अभ्यानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वया इत् शाखा एव । वीरुधः ओषधयः प्रजाभिः स्वकीयाभिः पुष्पफलादिभिः सह अस्मादेव प्र जायन्ते । च पूरणः^१ ॥

पूर्वोक्ते^१ सारस्वतसत्रस्यापोनप्त्रीये चरौ 'अपां नपादा हि' इत्येवानुवाक्या । सूत्रितं च- 'अपां नप्त्रे चरुमपां नपादा ह्यस्यादुपस्थम्' (आश्व. औ. १२. ६) इति ॥

अपां नपादा ह्यस्यादुपस्थं जिज्ञानामूर्ध्वो विद्युतं वसानः ।

तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्ती हिरण्यवर्णाः परि यन्ति यद्हीः ॥ ९ ॥

अपाम् । नपात् । आ । हि । अस्थात् । उपऽस्थम् । जिज्ञानाम् । ऊर्ध्वः । विद्युतम् । वसानः ।

तस्य । ज्येष्ठम् । महिमानम् । वहन्तीः । हिरण्यऽवर्णाः । परि । यन्ति । यद्हीः ॥ ९ ॥

१. न-च- 'स्वकीयाभिः' नास्ति; म-स्वकीयादिभिः । २. क-च-म-म-न-च-न-म-च- 'च पूरणः' नास्ति । ३. क-न-न-त-य-पूर्वोक्तः ।

अपांनपात्संज्ञकोऽग्निः । उपस्थम् अपामुपस्थानमन्तरिक्षम् । आ । आस्थात् आस्थितवान् आरुढवान् खलु । किं कुर्वन् । जिह्मानां कुटिलगतीनामपां मध्ये । ऊर्ध्वः स्वयमूर्ध्वं उबलन् । विद्युत् विद्योतमानं मेघं । वसानः आच्छादयन् । अन्तरिक्षमास्थाय वर्षणं कृतवान् । तस्य वर्षितुरपांनपातः । ज्येष्ठं प्रशस्यतमं । महिमानं माहात्म्यं । वहन्तीः वहन्त्यः सर्वत्र प्रापयन्त्यः । यङ्गीः यङ्गयः महत्यः । हिरण्यवर्णाः । नदीनामैतत् । हिरण्यवर्जिर्मलरूपा नद्यः । परि । यन्ति परितो गच्छन्ति । अपांनप्रा महेती वृष्टिरस्माकं प्रवहनायोत्पादिता इति कृतज्ञतया तदीयं माहात्म्यं सर्वत्र प्रकटयन्त्य इव नद्यः प्रवहन्तीत्यर्थः ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृग्पां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात्परि योनेर्निषद्या हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै ॥ १० ॥

हिरण्यरूपः । सः । हिरण्यसंदृक् । अपाम् । नपात् । सः । इत् । ऊँ इति । हिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात् । परि । योनेः । निऽसद्य । हिरण्यदाः । ददति । अन्नम् । अस्मै ॥ १० ॥

वसः । अपां । नपात् । हिरण्यरूपः । रूप्यते इति रूपं शरीरम् । सुवर्णमयशरीरो हितरमणीयशरीरो वा । तथा । हिरण्यसंदृक् । सम्यक् पश्यन्तीति संदृश इन्द्रियाणि । सुवर्णमयेन्द्रियो हितरमणीयेन्द्रियो वा । । सेदु स एवापांनपात् । हिरण्यवर्णः हिरण्यसदृशकान्तियुक्तः । एवंभूतः सन् । हिरण्ययात् सुवर्णमयात् । योनेः स्थानात् । परि उपरि । निषद्य उपविश्य राजते इति शेषः । । अस्मै ईदृग्निषाद्य अपां नपाते । हिरण्यदाः दक्षिणारूपस्य सुवर्णस्य दातारो यजमानाः । अन्नं हविरिक्षणं । ददति प्रयच्छन्ति ॥ ॥ २३ ॥

तदस्यानीकमुत चारु नामापीच्यं वर्धते नमुरपाम् ।

यमिन्धते युवतयः समित्था हिरण्यवर्णं घृतमन्नमस्य ॥ ११ ॥

तत् । अस्य । अनीकम् । उत । चारु । नाम । अपीच्यम् । वर्धते । नमः । अपाम् ।

यम् । इन्धते । युवतयः । सम् । इत्या । हिरण्यवर्णम् । घृतम् । अन्नम् । अस्य ॥ ११ ॥

वस्य । अपां । नमः । देवस्य । अनीकं रश्मिसमूहकं शरीरं । चारु शोभनम् । उत अपि च अस्य । नाम संज्ञा च चारु शोभनम् । न पातयति न विनाशयतीति नपादिति तद्व्युत्पत्तेः । तदुभयम् । अपीच्यम् । अन्तर्हितनामैतत् । मेघान्तर्हितं सत् । वर्धते । युवतयः संगमनस्वभावा आद्यः । हिरण्यवर्णं हिरण्यसमानवर्णं । यम् अपांनपातम् । इत्या अमुत्रान्तरिक्षे । यम् । इन्धते सम्यक् दीयन्ति । वस्य च देवस्य । घृतं क्षरजलीकमुदकम् । अन्नं मद्यम् । अमिन्धनोऽक्षी वैकुण्ठोऽग्निः ॥

अस्मै बहुनामवमाय सख्ये यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

सं सानु मार्जिं दिधिषामि बिल्मैर्दधाम्यन्नैः परि वन्द ऋग्भिः ॥ १२ ॥

अस्मै । बहुनाम् । अवमाय । सख्ये । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविःभिः ।

सम् । सानु । मार्जिम् । दिधिषामि । बिल्मैः । दधामि । अन्नैः । परि । वन्दे । ऋक्भिः ॥ १२ ॥

‘अस्मै पुरोवर्तिने’ बहुनां देवानाम् ‘अवमाय आधाय’ सख्ये अस्माभिः समानख्यानाय^१ अपां नपाते ‘यज्ञैः यागसाधनैः’ ‘हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः’ ‘नमसा नमस्कारेण च’ ‘विधेम परिचरेम । अस्वार्पणपातः’ ‘सानु ससुष्टुतप्रदेशं’ ‘सं’ ‘मार्जिं सम्यक् शोधयामि अलंकरोमि वा ॥’ ‘सृज् शौचालंकारयोः’ । ‘चादिलोपे विभाषा’ इत्यस्य निघातप्रतिषेधः ॥ ‘दिधिषामि धारयामि च’ ‘बिल्मैः भासनैः काष्ठैरेनम् ॥’ ‘धिष शब्दे’ । अयं धारणार्थोऽपि । जुहोत्यादिश्वात् शपः श्लुः । मिपो व्यत्ययेनाडागमः । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ‘दधामि धारयामि चैनं गार्हपत्यादिरूपेण स्थितम्’^२ ‘अन्नैः हविर्लक्षणैः । तथा’ ‘ऋग्भिः मन्त्रैः’ ‘परि’ ‘वन्दे परितः’^३ ‘स्तौमि’^४ ॥

स ई वृषाजनयत्तासु गर्भं स ई शिशुर्धयति तं रिहन्ति ।

सो अपां नपादनभिम्लातवर्णोऽन्यस्येवेह तन्वा विवेष ॥ १३ ॥

सः । ईम् । वृषा । अजनयत् । तासु । गर्भम् । सः । ईम् । शिशुः । धयति । तम् । रिहन्ति ।

सः । अपाम् । नपात् । अनभिम्लातवर्णः । अन्यस्येऽइव । इह । तन्वा । विवेष ॥ १३ ॥

‘स’ ‘ई’ सोऽयमपांनपात्संशको देवः ‘वृषा सेक्ता भूत्वा’ ‘तासु मेघस्थारवप्सु’ ‘गर्भम्’ ‘अजनयत् स्वात्मानमेव गर्भरूपेण वर्णार्थं कृतवानित्यर्थः । गर्भो भूत्वा च’ ‘स’ ‘ई’ सोऽयं माध्यमिकः^५ ‘वैद्युतोऽग्निस्तासां’ ‘शिष्टुः पुत्रः सन्’ ‘धयति मेघस्थास्ताः पिबति । अभिन्धनो ह्यसौ ।’ ‘तं पुत्रस्थानीयमग्निः आपश्च’ ‘रिहन्ति लिहन्ति ॥’ ‘लिह आस्वादने’ । कपिलकादिश्वाल्हवदिकल्पः ॥ ‘सः’ ‘अयम्’ ‘अपां’ ‘नपात् वृष्ट्या सह भूमौ निपतितः’ ‘अनभिम्लातवर्णः’ ‘अभितो म्लातो म्लानः क्षीणो वर्णो यस्य तद्विपरीतोऽत्यर्थं दीप्यमानः सन्’ ‘इह अस्मिन् लोके’ ‘अन्यस्येव । इषशाद्वोऽवधारणे । अभ्यस्य पार्थिवस्यैवाग्नेः’ ‘तन्वा शरीरेण काष्ठेन्धनत्वलक्षणेन’ ‘विवेष व्याप्तो बभूव ॥’ ‘विप्लु व्याप्तौ’ ॥

अस्मिन्पदे परमे तस्थिवांसमध्वस्मभिर्विश्रहा दीदिवांसम् ।

आपो नत्रे घृतमभं वहन्तीः स्वयमत्कैः परि दीयन्ति यद्हीः ॥ १४ ॥

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिऽवांसम् । अध्वस्मभिः । विश्रहा । दीदिऽवांसम् ।

आपः । नत्रे । घृतम् । अभम् । वहन्तीः । स्वयम् । अत्कैः । परि । दीयन्ति । यद्हीः ॥ १४ ॥

१. स-ग-व-ण-न-त-य-न-व-समानाख्यानाय । २. क-स-स-ग-व-य-न-म-व-‘स्थितं’ वास्ति ।
३. स-य-व-स-ग-व-न-त-य-न-व-परिस्तौमि । ४. क-ग-व-स-न-म-व-माध्यमिकः ।

परमे उरकृष्टे ^१अस्मिन् ^२पदे अन्तरिक्षलक्षणे स्थाने ^३तस्थिबांसं स्थितवन्तम् ^४अध्वस्मभिः ध्वंसनरहितैस्तेजोभिः ^५विश्वहा सर्वाण्यहानि ^६दीदिवांसं दीप्यमानमपां नपातं ^७यद्भीः यद्भयो महत्यः ^८आपः ^९स्वयम् आत्मनैव ^{१०}अर्कैः अतनशीलैः सततगन्तुभिः स्वकीयै रूपैः ^{११}परि ^{१२}दीयन्ति परिगच्छन्ति ॥ दीयतिर्गतिकर्मा । 'दीक्षु क्षये' । व्यस्ययेन परस्मैपदम् ॥ किं कुर्वत्यः । ^{१३}नप्त्रे अपां नपांते ^{१४}घृतं क्षरणशीलोदकात्मकम् ^{१५}अक्षं ^{१६}वहन्तीः वहन्त्यः ॥

अयांसमग्ने सुक्षितिं जनायायांसमु मघवद्भ्यः सुवृक्तिम् ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥

अयांसम् । अग्ने । सुऽक्षितिम् । जनाय । अयांसम् । ऊँ इति । मघवत्^१भ्यः । सुऽवृक्तिम् । विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

हे ^१अग्ने ^२सुक्षितिं शोभननिवासं त्वाम् ^३अयांसम् उपागच्छम् । किमर्थम् । ^४जनाय अस्मदीय-पुत्रादिजनार्थम्^५ । तथा ^६मघवद्भ्यः हविलक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यश्च ^७सुवृक्तिं शोभनावर्जकं वद्विषयं स्तोत्रम् ^८अयांसम् उपागच्छम् । 'यम उपरमे' । अतः कारणात् ^९यत् ^{१०}भद्रं सर्वे ^{११}देवाः ^{१२}अवन्ति रक्षन्ति ^{१३}विश्वं सर्वं ^{१४}यत् भद्रम् अस्माकं भवतु । ^{१५}सुवीराः सुपुत्रा वयं ^{१६}विदथे यज्ञे गृहे वा ^{१७}बृहत् प्रौढं स्तोत्रं ^{१८}वदेम उच्चारयाम^{१९} ॥ ॥ २४ ॥

'तुभ्यम्' इति षडृचं चतुर्थं सूक्तं गार्त्समदं जागतम् । प्रथमाया इन्द्रो मधुश्च देवता । द्वितीयाया मरुतो माधवश्च । तृतीयायास्त्वष्टा शुक्रश्च । चतुर्थ्या अग्निः शुचिश्च । पञ्चम्या इन्द्रो नभश्च । षष्ठ्या मित्रावरुणौ नभस्यश्च । तथा चानुक्रान्तं—'तुभ्यं षडृत्यं तु जागतं तु' इति । दशरान्ने षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु ऋक्षिरस्कैः प्रैषैः प्रेषितव्यं यष्टव्यं च । तत्राद्यामां षण्णां प्रैषाणामुपरिष्ठादेवताः षडृचोऽहोरात्रादिभिः क्रमेणावपनीयाः । तथा च सूत्रितम्—'उपरिष्ठात्षडृच ऋतुयाजानाम्' इत्युपक्रम्य 'तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अप इति द्वादश' (आश्व. श्रौ. ८.१) इत्यन्तेन ॥

तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अपोऽधुक्षन्त्सीमविभिरद्रिभिर्नरैः ।

पिबेन्द्र स्वाहा प्रहुतं वर्षदृतं होत्रादा सोमं प्रथमो य ईशिषे ॥ १ ॥

तुभ्यम् । हिन्वानः । वसिष्ठ । गाः । अपः । अधुक्षन् । सीम् । अविऽभिः । अद्रिऽभिः । नरैः । पिबे । इन्द्र । स्वाहा । प्रऽहुतम् । वर्षदृतम् । होत्रात् । आ । सोमम् । प्रथमः । यः । ईशिषे ॥ १ ॥

हे इन्द्र ^१तुभ्यं स्वद्वयं ^२हिन्वानः प्रेवंमानः सोमः ^३गाः गोविकाराणि दधिपयःप्रभृतीनि अवपद्भ्यानि वसतीवर्षाख्याः ^४अपः च ^५वसिष्ठ वस्ते आच्छादयति । तैः संयुज्यत इत्यर्थः । ^६नरः वज्रस्य नेतारोऽध्वर्यवश्च ^७सीम् एषं सोमम् ^८अविभिः अवेर्वाक्यमर्थदत्तापविभिः ^९अद्रिभिः द्राघमिश्च ^{१०}अधुक्षन् अक्षारवन् । द्राघमिरभिषुच दत्तापवित्रेण पुनन्तीत्यर्थः । हे ^{११}इन्द्र ^{१२}यः त्वम् ^{१३}ईशिषे सर्वस्य

जगत ईश्वरो भवसि सः' एवं 'प्रथमः अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् 'स्वाहा स्वाहाकारेण 'प्रहुतं प्रकथेणाग्नी क्षिप्तं 'वषट्कृतं वषट्कारेण च स्वर्कं तं 'सोमं 'होत्रात् होतुर्यागात् 'आ समन्तात् 'पिब ॥

यज्ञैः संमिश्राः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामञ्छुभ्रासो अञ्जिषु प्रिया उत ।

आसद्या बर्हिर्भरतस्य सूनवः पोत्रादा सोमं पिबता दिवो नरः ॥ २ ॥

यज्ञैः । समऽमिश्राः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । यामन् । शुभ्रासः । अञ्जिषु । प्रियाः । उत ।

आऽसद्य । बर्हिः । भरतस्य । सूनवः । पोत्रात् । आ । सोमम् । पिबत । दिवः । नरः ॥२॥

हे मरुतः 'यज्ञैः यागैः 'संमिश्राः संयुक्ताः 'पृषतीभिः स्ववाहनभूताभिः पृषद्वतीभिर्वडवाभिर्बुक्ते 'यामन् यामि गमनसाधने रथेऽवस्थिताः 'ऋष्टिभिः स्वकीयैरायुधैः 'छुभ्रासः छुभ्राः शोभमानाः । उतशब्दश्चार्थः । 'अञ्जिषु आभरणेषु 'प्रियाः च हे 'भरतस्य 'सूनवः सर्वस्य जगतो भर्तु रुद्रस्य पुत्राः 'दिवो 'नरः दिवोऽन्तरिक्षस्य नेतारः एवंभूता हे मरुतस्ते यूयं 'बर्हिः आस्तीर्णे बर्हिषि 'आसद्य उपविश्य 'पोत्रात् पोतुर्यागात् 'सोमम् 'आ 'पिबत ॥

तृतीयसवने 'अमेव नः' इत्येषा नेष्टुः प्रस्थितयाज्या च । तथा च सूत्रितम्—'अमेव नः सुहवा आ हि गन्तनेन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गन्तन् नि बर्हिषि सदतन् रणिष्टन ।

अथा मन्दस्व जुजुषाणो अन्धसस्त्वष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमद्रणः ॥ ३ ॥

अमाऽव । नः । सुऽहवाः । आ । हि । गन्तन् । नि । बर्हिषि । सदतन् । रणिष्टन ।

अथ । मन्दस्व । जुजुषाणः । अन्धसः । त्वष्टः । देवेभिः । जनिऽभिः । सुमत्ऽगणः ॥३॥

इवशब्दोऽवधारणे । हे 'सुहवाः शोभनाङ्गानास्त्वष्टृप्रभृतयः 'नः अस्मान् 'अमेव सहैव 'आ 'गन्तन् आगच्छत ॥ गमेच्छान्दसः शपो लुक् । 'तप्तनतनयनाश्च' इति तनवादेशः । हिशब्दः पूरणः ॥ आगत्य च 'बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे 'नि 'सदतन् निषण्णा भवत ॥ सवेच्छान्दसः सीदादेशाभावः ॥ उपविश्य च 'रणिष्टन रमध्वम् ॥ रण शब्दार्थः । अत्र क्रोधायां वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्मा-च्छान्दसो लुक् । पूर्ववत्तनवादेशः ॥ 'अथ अनन्तरं हे 'त्वष्टः 'देवेभिः अन्यैर्देवैः 'जनिभिः देवपत्नीभिश्च 'सुमद्रणः शोभनगणस्त्वम् 'अन्धसः सोमलक्षणस्याश्वस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । सोमलक्षणमश्वं 'जुजुषाणः शेषमानः 'मन्दस्व तृप्तो भव ॥

आ वक्षि देवाँ इह विप्र यक्षि चाश्वन्होतर्नि षट्ता योनिषु त्रिषु ।

प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिबार्गीध्रात्तव भागस्य तृणुहि ॥ ४ ॥

आ । वक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । उशन् । होतः । नि । सद । योनिषु । त्रिषु ।

प्रति । वीहि । प्रऽस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पिब । आर्गीध्रात् । तव । भागस्य । तृणुहि ॥४॥

हे विप्र मेधाविज्जने ऽदेवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् ऽआ ऽबक्षि आवह । ऽबक्षि ऽच तान् यज
च । हे ऽहोतः देवानामाह्वातस्त्वं च ऽउशन् अस्मदीयं कामयमानः सन् ऽत्रिषु ऽथोनिषु स्थानेषु
गार्हपत्यादिलक्षणेभ्यु ऽनि' ऽवद' उपविश । उपविश्य च ऽप्रस्थितं होमार्थमुत्तरवेदिं प्रत्यानीतं ऽसोम्यं
सोममयं ऽमधु ऽप्रति ऽवीहि प्रतिकामयस्व । कामयित्वा च ऽआग्नीध्रात् अग्नीध्रयागात्^१ सोमं ऽपिब ।
वीत्वा च ऽतव ऽभागस्य त्वदीयेन भागेन ऽतृप्नुहि तृप्तो भव ॥

एष स्य ते तन्वो नृम्यवर्धनः सह ओजः प्रदिवि बाहोर्हितः ।

तुभ्यं सुतो मधवन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादा तुपत्पिब ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । ते । तन्वः । नृम्यवर्धनः । सहः । ओजः । प्रदिवि । बाहोः । रितः ।

तुभ्यम् । सुतः । मधवन् । तुभ्यम् । आभृतः । त्वम् । अस्य । ब्राह्मणात् । आ । तुपत् । पिब ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽस्यः सः ऽएषः सोमः ऽते तव ऽतन्वः शरीरस्य ऽनृम्यवर्धनः बलस्य वर्धकः । तुभ्यं
सुत इत्युत्तरत्र संबन्धः । येन सोमेन ऽप्रदिवि पुराणे त्वयि ऽबाहोः हस्तयोः ऽसहः परेषामभिवचनलक्षणं
सामर्थ्यम् ऽओजः तत्कारणभूतं बलं च ऽहितः निहितं भवति ॥ लिङ्गम्यत्ययः ॥ हे ऽमधवन् धनव-
ज्जिन्द्र ऽतुभ्यं त्वदर्थं तादृशः सोमः ऽसुतः अध्वर्युभिरभिषुतः । ऽतुभ्यं होतुम् ऽआभृतः उत्तरवेद्यां
प्रत्याहृतम् । ऽअस्य इमं सोमं ऽब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिनो यागात् ऽतृपत् तृप्यन् ऽत्वम् ऽआ ऽपिब
आभिमुख्येन पिब ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् अस्य इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे सत्तो होता निविदः पुर्व्या अनु ।

अच्छा राजाना नम एत्यावृतं प्रशास्त्रादा पिबतं सोम्यं मधु ॥ ६ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे । सत्तः । होता । निविदः । पुर्व्याः । अनु ।

अच्छ । राजाना । नमः । एति । आऽवृतम् । प्रऽशास्त्रात् । आ । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणी मदीयमिमं ऽयज्ञं ऽजुषेथां सेवेथाम् । ऽमे मम ऽहवस्य हवमाह्वानम् ॥ पूर्ववत्
कर्मणि षष्ठी ॥ ऽबोधनम् अवगच्छतम् । तथा ऽसत्तः निषण्णः अस्मदीयः ऽहोता ऽपुर्व्याः शिरंतभीः
ऽनिविदः । बाह्वाभैतत् । शस्त्रलक्षणा बाधः ऽअनु शंसतीति शेषः । उद्गातुभिः कृतस्य स्तोत्रस्यानु-
गुण्येनाज्यादीनि शस्त्राणि शंसतीत्यर्थः । अपि च ऽनमः सोमलक्षणमकम् ऽआवृतम् ऋत्विग्भिर्वेदितं
ऽराजाना राजमानौ युवाम् ऽअच्छ आभिमुख्येन ऽएति गच्छति प्राप्नोति । तारुणं ऽसोम्यं सोममयं
ऽमधु मादकं हविः ऽप्रशास्त्रात् प्रशास्तुर्वागात् ऽआ ऽपिबतम् आभिमुख्येन पिबतम् ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाच्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेचरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपाळसाम्राज्यपुरंधरेण सावनाचार्येण^१

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. स-म-न-त-व-म-निविद । २. क-क्ष-म-आग्नीध्रयागात्, स-म-न-न-व-अग्नीधो यागात् ।

३. क-म-सावनामात्मेन; त-सावनात्मेन ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ द्वितीयाष्टकस्याष्टमोऽध्याय आरभ्यते । द्वितीयमण्डलस्य चतुर्थानुवाके 'मन्दस्व' इति षडृचं पञ्चमं सूक्तं गार्त्समदम् । 'मन्दस्व' इत्यनुक्रान्तम् । पूर्वत्र 'ऋतव्यं तु जागतं तु' इति तुशब्द-प्रयोगादिदमपि जागतमृतव्यम् । तत्राद्याश्रतञ्च ऋचो द्रविणोदोदेवताकाः पञ्चम्याश्विनी षष्ठ्यामेवी । दशरात्रे षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु प्रैषानृक्षिरस्कान् कृत्वा तैः प्रैषैः प्रेषितव्यं यष्टव्यं च । तत्र सप्तमादीनां प्रैषाणामुपरिष्ठात् 'मन्दस्व' इत्याद्याः षडृचः क्रमेण प्रक्षेपणीयाः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

मन्दस्व होत्रादनु जोषमन्धसोऽध्वर्यवः स पूर्णा वष्ट्यासिचम् ।

तस्मा एतं भरत तद्वशो ददिहोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिबं ऋतुभिः ॥ १ ॥

मन्दस्व । होत्रात् । अनु । जोषम् । अन्धसः । अध्वर्यवः । सः । पूर्णम् । वष्टि । आऽसिचम् ।

तस्मै । एतम् । भरत । तत्तद्वशः । ददिः ।

होत्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिबं । ऋतुऽभिः ॥ १ ॥

हे द्रविणोदः द्रविणसो धनस्य दातः एतन्नामक देव ऽअन्धसः देवानामन्नरूपस्य सोमस्य सोमेन ऽहोत्रात् होतृकर्तृकाद्यागात् ऽअनु ऽजोषं प्रीतिमनु ऽमन्दस्व । हे ऽअध्वर्यवः ऽसः द्रविणोदाः ऽपूर्णा संपूर्णम् ऽआसिचं सिच्यमानाहुतिं ऽवष्टि कामयते । अतः ऽतस्मै द्रविणोदसेऽग्नये ऽएतं सोमं ऽभरत प्रापयत । ऽतद्वशः तत्कामो द्रविणोदाः ऽददिः दाता युष्माकमभीष्टफलस्य दाता भवतीति शेषः । किंच हे ऽद्रविणोदः ऽहोत्रात् होतुर्यागात् ऽऋतुभिः इषमासाभिमानिभिर्ऋतुदेवैः सह ऽसोमं ऽपिब ॥

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो ददियो नाम पत्यते ।

अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु पोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिबं ऋतुभिः ॥ २ ॥

यम् । ऊँ इति । पूर्वम् । अहुवे । तम् । इदम् । हुवे ।

सः । इत् । ऊँ इति । हव्यः । ददिः । यः । नाम । पत्यते ।

अध्वर्युभिः । प्रऽस्थितम् । सोम्यम् । मधु ।

पोत्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिबं । ऋतुभिः ॥ २ ॥

हे द्रविणोदः ऽयमु यं त्वामेव ऽपूर्वं होतृकर्तृके सोमवागे ऽअहुवे आहुतवानस्मि ऽइदं संप्रति ऽएतं त्वमेव पोतृकर्तृके सोमवागे ऽहुवे आहुयामि । ऽसेत् स एव द्रविणोदाः ऽहव्यः ह्यतव्यः ॥

१उ इति पूरणे । १ददिः अभीष्टफलस्य दाता १यो १नाम यः खलु १पत्यते देवतात्वेनेष्टे तस्मै द्रविणोदसे
१सोम्यं सोमात्मकं १मधु १अध्वर्युभिः १प्रस्थितं प्रणीतमासीत् । हे १द्रविणोदः १पोत्रात् पोतुर्यागात्
१ऋतुभिः ऊर्जसंशकैः सह १सोमं १पिब ॥

मेघन्तु ते बह्व्यो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीळयस्वा वनस्पते ।

आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्टात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ ३ ॥

मेघन्तु । ते । बह्व्यः । येभिः । ईयसे । अरिषण्यन् । वीळयस्व । वनस्पते ।

आऽयूय । धृष्णो इति । अभिऽगूर्य । त्वम् । नेष्टात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिब । ऋतुऽभिः ॥ ३ ॥

हे १द्रविणोदः १येभिः यैर्बाह्वैः १ईयसे प्राप्तोषि । १ते तव ' बह्व्यो बोढारः ' (निरु. ८. ३)
इति यास्कनोक्तत्वात् । ते १मेघन्तु नृप्यन्तु । हे १वनस्पते वनानां पते १अरिषण्यन् अहिंसन्
१वीळयस्व दृढीभव । हे १धृष्णो धर्मक १त्वम् आयूय आगत्य १अभिगूर्य उद्यम्य १नेष्टात् नेतुर्यागात्
१ऋतुभिः सहःसंशकैः सह १सोमं १पिब ॥

अपाद्धोत्रादुत पोत्रादमत्तोत नेष्टादजुषत प्रयो हितम् ।

तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यं द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः ॥ ४ ॥

अपात् । होत्रात् । उत । पोत्रात् । अमत्त । उत । नेष्टात् । अजुषत । प्रयः । हितम् ।

तुरीयम् । पात्रम् । अमृक्तम् । अमर्त्यम् । द्रविणःऽदाः । पिबतु । द्राविणःऽदसः ॥ ४ ॥

अच्छावाकस्येयम् । यो द्रविणोदाः १होत्रात् होतुर्यागात् सोमम् १अपात् पीतवान् । १उत
किंच १पोत्रात् पोतुर्यागात् १अमत्त सोमं पीत्वा अमाद्यत् । १उत अपि च १नेष्टात् नेतुर्यागात् १हितं
दत्तं १प्रयः देवानामन्नरूपं सोमम् १अजुषत असेविष्ट । सः १द्राविणोदसः हवीरूपद्रविणस्य प्रदानृभ्य
ऋत्विग्भ्यो हितः ॥ ' ऋत्विजोऽन्न द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति ' (निरु.
८. २) इति यास्कनोक्तत्वात् ॥ तादृशः १द्रविणोदाः १अमृक्तं दशापवित्रेण अमृष्टम् १अमर्त्यम्
अमरणसाधनं १तुरीयं १पात्रं चतुर्थपात्रस्थं सोमं १पिबतु ॥

अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणं रथं युञ्जाथामिह वा विमोचनम् ।

पृक्तं हवींषि मधुना हि कं गतमथा सोमं पिबतं वाजिनीवसू ॥ ५ ॥

अर्वाञ्चम् । अद्य । यय्यम् । नृवाहनम् । रथम् । युञ्जाथाम् । इह । वाम् । विऽमोचनम् ।

पृक्तम् । हवींषि । मधुना । आ । हि । कम् । गतम् ।

अद्य । सोमम् । पिबतम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ॥ ५ ॥

हे अग्निनौ ^१अद्य अस्मिन्नहनि ^२यद्यं ययि गन्तारं ^३नृवाहणं नेत्रोर्युवयोर्वोढारम् ^४इह यज्ञे
^५वां युवयोः ^६विमोचनं विमोचयितारं ^७रथम् ^८अर्वाञ्चं यथा अर्वाक् भवति तथा ^९युआथाम् ।
 किञ्च ^{१०}मधुना स्वादुरसेन ^{११}हवींषि ^{१२}पृङ्क्तं संयोजयतम् । अथ च ^{१३}आ ^{१४}गतम् आगच्छतम् ॥ ^{१५}हि
^{१६}कम् इति पूरणे ॥ ^{१७}अथ अनन्तरं हे ^{१८}वाजिनीषस् । वाज एव वाजिनी । अग्नेन वासयितारौ बलवर्धनौ
 वा ^{१९}सोमं ^{२०}पिबतम् ॥

जोष्यग्ने समिधं जोष्याहुतिं जोषि ब्रह्म जन्यं जोषि सुष्टुतिम् ।

विश्वेभिर्विष्वाँ ऋतुना वसो मह उशन्देवाँ उशतः पायया हविः ॥ ६ ॥

जोषि । अग्ने । समऽइधम् । जोषि । आऽहुतिम् । जोषि । ब्रह्म । जन्यम् । जोषि । सुऽस्तुतिम् ।

विश्वेभिः । विश्वान् । ऋतुना । वसो इति । महः ।

उशन् । देवान् । उशतः । पायय । हविः ॥ ६ ॥

हे ^१अग्ने ^२समिधं ^३जोषि जुषस्व । ^४आहुतिं ^५जोषि जुषस्व । ^६ब्रह्म शब्दं ^७जन्यं जनेभ्यो
 हितं ^८जोषि जुषस्व । ^९सुष्टुतिं शोभनस्तोत्रं ^{१०}जोषि जुषस्व । किञ्च ^{११}वसो सर्वेषामावासभूत हे
 अग्ने ^{१२}उशतः कामयमानान् ^{१३}महः महतः ^{१४}विश्वान् सर्वान् ^{१५}देवान् ^{१६}उशन् कामयमानस्वम्
^{१७}ऋतुना तपस्यसंज्ञकेन सह तथा ^{१८}विश्वेभिः सर्वैर्देवैः सह ^{१९}हविः हवीरूपं सोमं ^{२०}पायय ॥ ॥ १ ॥

‘ उदु ण्यः ’ इत्येकादशचं षष्ठं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका—
 ‘ उदु ण्य एकादश सावित्रम् ’ इति । ष्युदे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशास्त्रे एतत्सूक्तं सावित्रनिविद्या-
 नीयम् । ‘ ष्युद्धमेतु ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ षष्ठस्योदु ण्य देव इति गार्त्समदम् ’ (आश्व. श्रौ.
 ८. ८) इति ।

उदु ण्य देवः सविता सवायं शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्थात् ।

नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नमथाभजद्भीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । सवायं । शश्वत्ऽतमम् । तत्ऽअपाः । वह्निः । अस्थात् ।

नूनम् । देवेभ्यः । वि । हि । धाति । रत्नम् । अथ । आ । अभजत् । वीतिहोत्रम् । स्वस्तौ ॥ १ ॥

^१स्यः सः ^२देवः द्योतमानः ^३सविता ^४सवायं लोकानां प्रसवाय अनुज्ञादैः ^५शश्वत्तमं प्रतिदिनम्
^६उत् ^७अस्थात् उत्तिष्ठति । कीदृशः सविता । ^८तदपाः तत्प्रसवकर्मा ॥ ‘ अपः अग्रः ’ (नि. २. १. १)
 इति कर्मणामसु पाठात् ॥ ^९वह्निः वोढा जगताम् । किञ्च ^{१०}नूनं संप्रति ^{११}देवेभ्यः स्तोतृभ्यः ^{१२}रत्नं धनं
^{१३}वि ^{१४}हि ^{१५}धाति प्रयच्छति । ^{१६}हि इति पूरणे । ^{१७}अथ अपि च ^{१८}वीतिहोत्रं कान्त्यज्ञं यजमानं ^{१९}स्वस्तौ
 अभिनाशे क्षेमे ^{२०}अभजत् भागिनं करोतु । यद्यपि स्वस्तिशब्दः विभक्त्यन्तनिर्विष्टः ^{२१}शब्दपरः ^{२२}तथापि
 अवर्धयसानावर्धपरो भवति ॥

१. म-आहुतिं पुरोडाशसोमादिकान् । २. ख-ग-व-व-अनुज्ञानाव । ३. ख-ग-व-व-व-व-
 व-निर्विष्टशब्दः परः ।

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र बाहवा पृथुपाणिः सिसर्ति ।

आपश्चिदस्य व्रत आ निमृग्रा अयं चिद्वातो रमते परिज्मन् ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवा । पृथुपाणिः । सिसर्ति ।

आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निमृग्राः । अयम् । चित् । वातः । रमते । परिज्मन् ॥ २ ॥

१देवः द्योतमानः सविता १पृथुपाणिः महत्करः १विश्वस्य १श्रुष्टये जगतः सुखाय १ऊर्ध्वः उन्नतः सन् १बाहवा बाहू १प्र १सिसर्ति प्रसारयति । १आपश्चित् आपोऽपि १अस्य १व्रते प्रसवाख्ये कर्मणि सति । ' व्रतं कर्वरम् ' (नि. २. १. ७) इति तन्नामसु पाठात् । १आ स्पन्दन्त इति शेषः । ताश्च १निमृग्राः नितरां शोधयिष्यो गङ्गादिरूपेण जगत्पावयन्तीत्यर्थः । १अयं १चिद्वातः अयमपि वायुः १परिज्मन् परितो गते व्यासेऽन्तरिक्षे १रमते १ ॥

आशुभिश्चिद्यान्वि मुचाति नूनमरीरमदतमानं चिदेतोः ।

अहर्षूणां चिक्ययाँ अविष्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात् ॥ ३ ॥

आशुभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनम् । अरीरम् । अतमानम् । चित् । एतोः ।

अहर्षूणाम् । चित् । नि । अयान् । अविष्याम् ।

अनु । व्रतम् । सवितुः । मोकी । आ । अगात् ॥ ३ ॥

१यान् गच्छन् सविता १आशुभिश्चित् शीघ्रगामिभिरपि रश्मिभिः १वि १मुचाति विमुच्यते । १नूनम् इति पूरणः । १अतमानं १चित् सततं गच्छन्तमपि जगम् १एतोः गमनात् १अरीरम् उपरमयति । किंच १अहर्षूणाम् । अहिमाह्वारं शत्रुमर्कस्यभिगच्छन्तीत्यहर्षवः । तेषामपि १अविष्यां गमनेच्छां १न्वयान् नियच्छति । १सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य १व्रतं कर्म १अनु पश्चात् १मोकी शत्रिः । ' मोकी शोकी ' (नि. १. ७. १८) इति रात्रिनामसु पाठात् । १अगात् आगच्छति । सवितुश्चेदोपरतो रात्रिरागच्छतीति यावत् ॥

पुनः समव्यद्विततं वयन्ती मध्या कर्तोर्न्यधाच्छकम् धीरः ।

उत्संहायास्थान्धृत्तैरदर्धरमतिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

पुनरिति । सम् । अव्यत् । विस्तृतम् । वयन्ती । मध्या । कर्तोः । नि । अघात् । शकम् । धीरः ।

उत् । सम् । हाय । अस्थात् । वि । दृदन् । अदर्धः ।

अरमतिः । सविता । देवः । आ । अगात् ॥ ४ ॥

वयन्ती वक्षं वयन्ती नारीव रात्रिः विततम् आलोकं पुनः समव्यत् संवेष्टयते^१ । पुनः-
शब्दः पूर्वेषुरप्येवमकार्षीदिति द्योतयति । धीरः प्रज्ञोऽपि सर्वो लोकः कर्तोः क्रियमाणं कर्म ॥
'कर्तोः कर्तवै' (नि. २. १. १८) इति तन्नामसु पाठात् ॥ शक्यं कर्तुं शक्यमपि मध्या मध्ये
उपक्रान्तं कर्मापरिसमाप्येत्यर्थः । व्यधात् निहितवान् । सवितर्युपरते इति शेषः । सर्वो लोकः
संहाय शय्यां विहाय उत् अस्थात् । अवशिष्टं कर्म कर्तुं पुनरुत्तिष्ठति ॥ संपूर्वो जहातिः
शय्यापरित्यागे वर्तते । तथा च श्रूयते- 'कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः' (ऐ. ब्रा.
७. १५) इति । सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः अरमतिः अनुपरतिः देवः द्योतमानः आगात्
भागच्छति । उदेतीति यावत् । ऋतून् कालविशेषांश्च वि अददः विदारयति ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः ।

ज्येष्ठं माता सुनवे भागमाधादन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥ ५ ॥

नाना । ओकांसि । दुर्यः । विश्वम् । आयुः । वि । तिष्ठते । प्रभवः । शोकः । अग्नेः ।

ज्येष्ठम् । माता । सुनवे । भागम् । आ । अधात् । अनु । अस्य । केतम् । इषितम् । सवित्रा ॥ ५ ॥

प्रभवः प्रभूतः अग्नेः शोकः तेजः दुर्यः गृह्यो गृहे भवः नानौकांसि यजमानानां
पृथग्भूतान् गृहान् वि तिष्ठते अधितिष्ठति । विश्वमायुः सर्वमन्नं चाधितिष्ठति ॥ 'आयुः
सूता' (नि. २. ७. २३) इत्यङ्गनामसु पाठात् ॥ माता उषाः सवित्रा अनु इषितं
प्रेषितम् अस्य केतं प्रज्ञापकमग्नेः ज्येष्ठं प्रथममग्निहोत्रारण्यं भागं सुनवे अग्नये आधात्
आदधाति ॥ ॥ २ ॥

समावर्तति विष्ठितो जिगीषुर्विशेषां कामचरताममाभूत् ।

शश्या अपो विकृतं हित्व्यागादनु व्रतं सवितुर्दैव्यस्य ॥ ६ ॥

समऽआवर्तति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषाम् । कामः । चरताम् । अमा । अभूत् ।

शश्यान् । अपः । विऽकृतम् । हित्वी । आ । अगात् । अनु । व्रतम् । सवितुः । दैव्यस्य ॥ ६ ॥

जिगीषुः विजयेच्छुः^१ बोद्धा विष्ठितः युद्धार्थं प्रस्थितः समावर्तति समावर्तयति । विश्वेषां
सर्वेषां चरतां अङ्गमानाम् अमा । 'अमा द्यौः' (नि. ३. ४. ११) इति गृह्णामसु पाठात् ।
गृहं प्रति कामः अभूत् भवति । शश्यान् नित्यं कर्मरतः अपः कर्म विकृतम् अर्धकृतं हित्वी
हित्वा आगात् गृहमागच्छति । एतत्सर्वं दैव्यस्य द्विवि भवस्य सवितुः प्रेरकरव सूर्यव व्रतम्
अस्तमयाक्यं कर्म अनु जायते इत्यर्थः ॥

त्वया हितमप्यमप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो वि तस्थुः ।

वनानि विभ्यो नर्किरस्य तानि व्रता देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥

त्वया । हितम् । अप्यम् । अप्सु । भागम् । धन्वं । अनु । आ । मृगयसः । वि । तस्थुः ।

वनानि । विभ्यः । नर्किः । अस्य । तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः । मिनन्ति ॥ ७ ॥

हे सवितः । १. त्वया २. अप्सु अन्तरिक्षे । ' आपः पृथिवी ' (नि. १. ३. ८) इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । जलाधारे' वा ३. हितं निहितम् ४. अप्यम् अपां संबन्धिनं ५. भागं ६. धन्वानु निर्जलप्रदेशेष्वरणेषु ७. मृगयसः मृगयमाणा मृगाः ८. आ समन्तात् ९. वि तस्थुः अधितिष्ठन्ति । किंच १०. वनानि वृक्षाः ११. विभ्यः पक्षिभ्य आवासादिरूपेण त्वया भागो दत्तः । १२. अस्य १३. देवस्य १४. सवितुः १५. तानि तद्वृक्षानि १६. व्रता व्रतानि कर्माणि १७. नर्किः १८. मिनन्ति केऽपि न हिंसन्ति ॥

याद्राध्यं वरुणो योनिमप्यमनिशितं निमिषि जर्भुराणः ।

विश्वो मार्ताण्डो ब्रजमा पशुर्गात्स्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८ ॥

यात्पराध्यम् । वरुणः । योनिम् । अप्यम् । अनिशितम् । निमिषि । जर्भुराणः ।

विश्वः । मार्ताण्डः । ब्रजम् । आ । पशुः । गात् ।

स्थऽशः । जन्मानि । सविता । वि । आ । अकरित्यकः ॥ ८ ॥

१. वरुणः २. याद्राध्यं यातां गच्छतां राध्यं संराधनीयम् ३. अप्यम् आहुं योग्यम् ४. अनिशितम् अतीक्षणम् । सुखकरमिति यावत् । ५. योनिं स्थानं ६. निमिषि निमेषे सवितुरस्तमये सति विश्वमार्थं प्राणिभ्यः प्रयच्छति । वरुणस्य रात्रेर्निर्वाहकत्वात् । ७. जर्भुराणः मृगां गच्छन् ८. विश्वः सर्वः ९. मार्ताण्डः सृताग्निश्चात् अण्डादुत्पद्यमानः पक्षी १०. आ गात् आगच्छति । विश्वः ११. पशुः अपि १२. ब्रजं गोष्ठमागात् १३. सविता प्रेरकः १४. स्थः स्थाने स्थाने १५. जन्मानि जातानि भूतानि १६. व्याकः पृथगकार्यम् ॥

न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो व्रतमर्यमा न मिनन्ति रुद्रः ।

नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥

न । यस्य । इन्द्रः । वरुणः । न । मित्रः । व्रतम् । अर्यमा । न । मिनन्ति । रुद्रः ।

न । नारातयः । तम् । इदम् । स्वस्ति । हुवे । देवम् । सवितारम् । नमःऽभिः ॥ ९ ॥

१. यस्य सवितुर्वैवस्य २. व्रतं प्रसक्तार्थं कर्म ३. इन्द्रः ४. न मिनन्ति न हिंसन्ति । ५. वरुणः ६. न मिनन्ति । ७. मित्रः ८. न अर्यमा न मिनन्ति । ९. रुद्रः १०. न मिनन्ति । ११. नारातयः असुराश्च १२. न

१मिनन्ति ॥ मिनातीति श्रुतमाख्यातं यथायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ १तं १सवितारं सर्वस्य प्रेरकं १देवं द्योतमानम् १इदम् इदानीं १नमोभिः अन्नस्पृहैर्विभिः सह । 'नमः आयुः' (नि. २. ७. २२) इत्यङ्गनामसु पाठात् । १स्वति क्षेमाय १हुवे स्तौमि ॥

भगं धियं वाजयन्तः पुरंधि नराशंसो ग्रास्पतिर्नो अव्याः ।

आये वामस्य संगथे रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥ १० ॥

भगम् । धियम् । वाजयन्तः । पुरम्ऽधिम् । नराशंसः । ग्राःपतिः । नः । अव्याः ।

आऽअये । वामस्य । सम्ऽगथे । रयीणाम् । प्रियाः । देवस्य । सवितुः । स्याम ॥ १० ॥

१भगं भजनीयं १धियं ध्यातव्यं १पुरंधि पुरस्य धारयितारं बहुप्रशं वा सवितारम् ॥ 'पुरंधि-
र्बहुधीः' (निरु. ६. १३) इति यास्कः ॥ १वाजयन्तः वाजिनं बलिनं कुर्वतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥
१नः स्तुवतोऽस्मान् १नराशंसः नरैः शंसनीयः १ग्रास्पतिः देवपत्नीनां पतिः छन्दसां पतिर्वा । तथा च
श्रूयते—'छन्दांसि वै ग्राः' इति, 'उत्त ग्रा ध्यन्तु देवपत्नीः' (ऋ.सं. ५. ४६. ८) इति च । सविता
१अव्याः अव्यात् । किंच १वामस्य धनस्य १रयीणां पशूनां च । तथा च श्रूयते—'पशवो वै रयिः'
इति । १आये आगमने १संगथे संगमने च निमित्ते १देवस्य द्योतमानस्य १सवितुः प्रेरकस्य वयं १प्रियाः
१स्याम भवेम ॥

अस्मभ्यं तद्विवो अद्भ्यः पृथिव्यास्त्वया दत्तं काम्यं राध आ गात् ।

शं यत्स्तोतृभ्य आपये भवात्पुरुशंसाय सवितर्जरित्रे ॥ ११ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । दिवः । अत्ऽभ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तम् । काम्यम् । राधः । आ । गात् ।

शम् । यत् । स्तोतृऽभ्यः । आपये । भवाति । उरुऽशंसाय । सवितः । जरित्रे ॥ ११ ॥

हे सवितः १अस्मभ्यं १त्वया १दत्तं १तत् प्रसिद्धं १काम्यं कमनीयं १राधः धनं १दिवः शुलोकात्
१अद्भ्यः अन्तरिक्षलोकात् १पृथिव्याः भूमेः १आ १गात् आगच्छतु । किंच १स्तोतृभ्यः स्तोतृणाम्
१आपये वन्धवे तद्वंशजाय १यत् धनं १शं सुखकरं १भवाति भवेत् १उरुशंसाय बहुस्तुतये १जरित्रे
स्तोत्रे मङ्गम् । 'जरिता कारुः' (नि. ३. १६. २) इति स्तोतृणामसु पाठात् । हे १सवितः
तत्प्रवच्छ ॥ ॥ ३ ॥

'प्रावाजेव' इत्यद्वयं सतमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैहृभमाश्विनं 'प्रावाजेवाष्टावाश्विनम्' इत्यनु-
क्तास्तत्वात् । प्रथम्येऽभिष्टवे पूर्वे पटकेऽस्य विनियोगः । सूत्रितं च—'प्रावाजेवेष्टे जावाशुधिषी'
(आश्व. औ. ४. ६) इति । प्रातरनुवाकश्विनसज्जबोरपीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्रावाजेव
वास्तत्वाभ्यामिति त्रीणि' (आश्व. औ. ४. १५) इति ॥

प्रावाणेव तदिदर्थं जरेथे गृध्रेव वृक्षं निधिमन्तुमच्छ ।

ब्रह्माणेव विदथे उक्थशासा दूतेव हव्या जन्या पुरुत्रा ॥ १ ॥

प्रावाणाऽइव । तत् । इत् । अर्थम् । जरेथे इति । गृध्राऽइव । वृक्षम् । निधिऽमन्तम् । अच्छ ।

ब्रह्माणाऽइव । विदथे । उक्थऽशासा । दूताऽइव । हव्या । जन्या । पुरुऽत्रा ॥ १ ॥

हे अश्विनी १ प्रावाणेव अरातिं प्रति प्रेषितौ पाषाणाविव १ तत् १ अर्थम् । अर्तेर्धातोर्दशेषः । 'अर्थोऽर्तेः' (निरु. १. १८) इति यास्कः । तमरातिमित्यर्थः । १ इत् इति पूरणः । १ जरेथे जरयेथे अरातिं बाधेथाम् । यद्वा यथा गुरु प्रावाणौ क्षितौ तदानीमेव शीघ्रं गच्छतस्तथा तत् तमर्थं गन्तारं जरये । शीघ्रं गत्वा स्तुतमित्यर्थः । जरतिः स्तुतिकर्मा । किंच १ गृध्रेव गृध्राविव पक्षिणाविव १ वृक्षं फलितं वृक्षं १ निधिमन्तं धनवन्तं यजमानम् १ अच्छ । आगच्छतमिति शेषः । १ विदथे यज्ञे । 'विदथः सवनम्' (नि. ३. १७. ५) इति यज्ञनामसु पाठात् । १ उक्थशासा उक्थशासितारी १ ब्रह्माणेव ब्राह्मणाविव १ जन्या जनपदेषु १ दूतेव राज्ञा प्रेषितौ दूताविव १ पुरुत्रा बहुभिः पुरुषैः १ हव्या ह्यात्म्यौ युवाम् । अत्र उपमेयद्वित्रिवानुसारेण उपमानद्वित्रिवम् ॥

प्रातर्यावाणा रथ्येव वीराजेव यमा वरमा संचेथे ।

मेनेइव तन्वाइ शुभ्रमाने दम्पतीव क्रतुविदा जनेषु ॥ २ ॥

प्रातःऽयावाना । रथ्याऽइव । वीरा । अजाऽइव । यमा । वरम् । आ । संचेथे इति ।

मेने इवेति मेनेऽइव । तन्वा । शुभ्रमाने इति ।

दम्पतीइवेति दम्पतीऽइव । क्रतुऽविदा । जनेषु ॥ २ ॥

हे अश्विनी १ प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञार्थं गन्तारौ १ रथ्येव रथिणाविव वीरौ स्वकर्मणि शूरी । १ अजेव अजाविव छागाविव १ यमा यमलौ । १ मेनेइव नार्याविव १ तन्वा शरीरेण १ शुभ्रमाने शोभमानौ । १ दम्पतीव जायापती इव संगतौ १ जनेषु विषयेषु १ क्रतुविदा कर्मविदौ युवा १ वरं संभकारम् १ आ १ संचेथे आगच्छथः ॥

शृङ्गेव नः प्रथमा गन्तमर्वाक्छफाविव जर्भुराणा तरौभिः ।

शक्रवाकेव प्रति वस्तोरुन्नावाश्वा यातं रथ्येव शक्रा ॥ ३ ॥

शृङ्गाऽइव । नः । प्रथमा । गन्तम् । अर्वाक् । शफौऽइव । जर्भुराणा । तरऽभिः ।

शक्रवाकाऽइव । प्रति । वस्तोः । उन्ना । अवाश्वा । यातम् । रथ्याऽइव । शक्रा ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ऽश्वेव पशोः शृङ्गे इव ऽप्रथमा देवानां प्रथमौ ऽशकाविव अश्वदेः क्षुराविव
 ऽतरोभिः वेगैः ऽजमुंराणा मृशं गच्छन्तौ युवां ऽनः अस्मान्प्रति ऽअर्वाक् अभिमुखम् आ ऽगन्तम्
 आगच्छतम् । किं हे अश्विनौ ऽवस्तोः ऽप्रति अहः प्रति ऽचक्रवाकेव चक्रवाकाविव हे ऽउक्षा
 शत्रूणामुत्सारकौ गमनशीलौ वा ऽरथ्येव रथिनाविव हे ऽशक्रा स्वकर्मणि शक्तौ ऽअर्वाक्षा अस्मद्-
 भिमुखौ ऽयातं गच्छतम् ॥

नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव ।

श्वानेव नो अरिषण्या तनूनां खृगलेव विस्रसः पातमस्मान् ॥ ४ ॥

नावाऽइव । नः । पारयतम् । युगाऽइव । नभ्याऽइव ।

नः । उपधी इवेत्युपधीऽइव । प्रधी इवेति प्रधीऽइव ।

श्वानाऽइव । नः । अरिषण्या । तनूनाम् । खृगलाऽइव । विस्रसः । पातम् । अस्मान् ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ ऽनावेव नावाविव सिन्धून् ऽनः अस्मान् दुर्गाणि ऽपारयतम् । ऽयुगेव यथा रथस्य
 युगे ऽनभ्येव यथा च रथचक्रनाभिफलके । ऽउपधीइव यथा तत्पार्श्वस्थे फलके ऽप्रधीइव यथा वा
 चक्रबाह्यबलयौ रथं पारयतः तथा ऽनः अस्मान् दुर्गाणि पारयतम् । किं च ऽश्वानेव श्वानाविव यथा
 श्वानौ बाधकेभ्यो रक्षन्तौ तनोहिंसामपनयतः तथा ऽनः अस्माकं ऽतनूनाम् अङ्गानाम् अरिषण्यौ
 अहिंसकौ भवतम् । ऽखृगलेव यथा तनुत्राणे तनुहिंसाया रक्षतः तथा ऽविस्रसः जरावाः ऽअस्मान्
 युवां ऽपातम् ॥

वातेवाजुर्या नद्येव रीतिरक्षीइव चक्षुषा यातमर्वाक् ।

हस्ताविव तन्वेऽं शंभविष्ठा पादेव नो नयतं वस्यो अच्छ ॥ ५ ॥

वाताऽइव । अजुर्या । नद्याऽइव । रीतिः । अक्षी इवेत्यक्षी इव । चक्षुषा । आ । यातम् । अर्वाक् ।

हस्तौऽइव । तन्वे । शम्भविष्ठा । पादाऽइव । नः । नयतम् । वस्यः । अच्छ ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ऽवातेव वाताविव ऽअजुर्या जरितुमशक्यौ ऽनद्येव नद्याविव ऽरीतिः ॥ ऽवस्ये-
 वैकचचनम् ॥ शीघ्रं गन्तारौ युवाम् । ऽअक्षीइव अक्षिणी इव ऽचक्षुषा दर्शनेन ऽअर्वाक् अस्मद्भिमुखम्
 ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । किं च हस्तेव हस्ताविव ऽपादेव पादाविव ऽतन्वे शरीराय ऽशंभविष्ठा
 सुखस्य आशयितृत्वौ युवां ऽनः अस्मान् ऽवस्यः वसीयः अहं धनम् ऽअच्छ प्रति ऽनयतं
 प्रापयतम् ॥ ५ ॥

ओष्ठाविव मध्वास्त्रे वदन्ता स्तनाविव पिप्यतं जीवसे नः ।

नासेव नस्तुन्वो रक्षितारा कर्णौव सुभ्रुता भूतमस्मे ॥ ६ ॥

ओष्ठौऽइव । मधु । आस्ने । वदन्ता । स्तनौऽइव । पिप्यतम् । जीवसे । नः ।

मासाऽइव । नः । तन्वः । रक्षितारा । कर्णौऽइव । सुभ्रुता । भूतम् । अस्मे इति ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ^१वोढाविव ^२आस्ते आस्याय मधुररसवद्भक्षनं^३ वदन्तौ ^४स्तनाविव ^५नः अस्मान्
^६जीवसे जीवनाय ^७पिप्यतं प्याययतम् । किं च ^८नासेव नासिके इव ^९नः अरमाकं ^{१०}तम्बः तनोः
^{११}रक्षितारा रक्षितारी भूतं भवतम् । अपि च ^{१२}कर्णाविव ^{१३}अरमे अस्माकं ^{१४}सुभुता सुभवने युवां
^{१५}भूतं भवतम् ॥

हस्तेव शक्तिमभि सन्ददी नः क्षामेव नः समजतं रजांसि ।

इमा गिरौ अश्विना युष्मयन्तीः क्षणेत्रेणैव स्वधितिं सं शिशीतम् ॥ ७ ॥

हस्ताऽइव । शक्तिम् । अभि । सन्ददी इति सम्सन्ददी । नः ।

क्षामेऽइव । नः । सम् । अजतम् । रजांसि ।

इमाः । गिरः । अश्विना । युष्मयन्तीः । क्षणेत्रेणैव । स्वधितिम् । सम् । शिशीतम् ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ ^१हस्तेव हस्ताविव ^२शक्तिं सामर्थ्यं ^३नः अस्माकम् ^४अभि ^५सन्ददी आभिमुख्येन
सम्यक् प्रयच्छन्ती भवतम् । किं च ^६क्षामेव रोदसी इव ^७रजांसि स्थानान्युदकानि वा । ‘उदकं
रज उच्यते’ (निरु. ४. १९) इति यास्कः । ^८नः अस्माकं ^९समजतं प्रेरयतम् । अपि च
^{१०}अश्विना हे अश्विनौ ^{११}इमा ^{१२}गिरः अस्माभिः कृताः स्तुतीः ^{१३}युष्मयन्तीः युवामिच्छन्तीः ^{१४}स्वधितिम्
असिं ^{१५}क्षणेत्रेणैव तेजनाशानवत् ^{१६}सं ^{१७}शिक्षितं सम्यक् तीक्ष्णीकुरुतम् ॥

एतानि वामश्विना वर्धनानि ब्रह्म स्तोमं गृत्समदासो अक्रन् ।

तानि नरा जुजुषाणोप यातं बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ८ ॥

एतानि । वाम् । अश्विना । वर्धनानि । ब्रह्म । स्तोमम् । गृत्समदासः । अक्रन् ।

तानि । नरा । जुजुषाणा । उप । यातम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ८ ॥

^१अश्विना हे अश्विनौ ^२वां युवयोः ^३एतानि ^४वर्धनानि वृद्धिसाधनानि ^५ब्रह्म ब्रह्मणि मन्त्रान्
^६स्तोमं स्तोत्रं च ^७गृत्समदासः गृत्समदाः ^८अक्रन् अकुर्वन् । ^९तानि ब्रह्मणि ^{१०}नरा नेतारी
^{११}जुजुषाणा भृशं प्रीयमाणी युवाम् ^{१२}उप ^{१३}यातम् उपगच्छतम् । किं च ^{१४}सुवीराः शोभनपुत्रा वर्ध
^{१५}विदथे वसे युवां ^{१६}बृहद्वदेम प्रभूतं स्तुमः ॥ ॥ ५ ॥

‘सोमापूष्णा’ इति बहुवचनं सूक्तं गार्त्समर्दं त्रैदुमं सोमापूषदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—
‘सोमापूष्णा षट् सोमापीष्णमन्त्रोऽर्धर्षोऽप्यद्वितीः’ इति । ‘भवतु देव्यद्वितीः’ इत्यस्य^१ अन्त्या-
र्धर्षस्य अद्वितीयेवता । सोमापीष्णे एतौ वयापुरोडासद्विषामावास्तिकाः क्रमेणानुवाक्या उचरास्तिस्रो
वाज्याः । ‘अग्नीषोमी’ इति लण्डे सूत्रितं—‘सोमापूष्णा जमना रवीणाम्’ (भाष. जी. ३.
८) इति ॥

सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः ।

जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिम् ॥ १ ॥

सोमापूषणा । जनना । रयीणाम् । जनना । दिवः । जनना । पृथिव्याः ।

जातौ । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥ १ ॥

१ सोमापूषणा हे सोमापूषणौ युवां १ रयीणां धनानां १ जनना जनयितारौ १ दिवः सुलोकस्यापि १ जनना जनयितारौ १ पृथिव्याः प्रथितायाश्च जनयितारौ भवथः । किंच १ जातौ जातमात्रावेव युवां १ विश्वस्य १ भुवनस्य कृत्स्नस्य जगतः १ गोपौ गोप्तारौ १ देवाः १ अमृतस्य अमरणस्य १ नाभिं हेतुम् १ अकृण्वन् अकार्षुः ॥

इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमांसि गूहतामजुष्टा ।

आभ्यामिन्द्रः पक्रमामास्वन्तः सोमापूषभ्यां जनदुस्त्रियासु ॥ २ ॥

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुषन्तः । इमौ । तमांसि । गूहताम् । अजुष्टा ।

आभ्याम् । इन्द्रः । पक्रम् । आमासु । अन्तरिति । सोमापूषभ्याम् । जनत् । दुस्त्रियासु ॥ २ ॥

१ इमौ सोमापूषणौ १ देवौ जायमानौ १ जायमानौ उत्पन्नमात्रावेव १ जुषन्तः सर्वे देवा अजुषन्तः । सेवितवन्त इति यावत् । किंच १ इमौ सोमापूषणौ १ अजुष्टा असेय्यानि १ तमांसि सर्वस्य १ गूहतां नाशयतः । किंच १ आभ्याम् एताभ्यां १ सोमापूषभ्यां सह १ इन्द्रः १ आमासु तरुणीषु १ दुस्त्रियासु गोषु १ अन्तः मध्ये ऊधःप्रदेशे १ पकं परिपकं पयः १ जनत् जनयति ॥

सोमापूषणा रजसो विमानं सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वम् ।

विषुवृतं मनसा युज्यमानं तं जिन्वथो वृषणा पञ्चरश्मिम् ॥ ३ ॥

सोमापूषणा । रजसः । विमानम् । सप्तचक्रम् । रथम् । अविश्वमिन्वम् ।

विषुवृतम् । मनसा । युज्यमानम् । तम् । जिन्वथः । वृषणा । पञ्चरश्मिम् ॥ ३ ॥

१ वृषणा वृषणौ कामानां धर्षितारौ १ सोमापूषणा हे सोमापूषणौ १ रजसः लोकस्य । 'लोकं रजांस्तु-
पवन्ते' (निक.४.१९) इति यास्कः । १ विमानं परिच्छेदकम् । सर्वमानम्' इत्यर्थः । १ सप्तचक्रं सप्तचक्रम् ।
अथोदसो मासः सप्तमः ऋतुः । 'अस्ति अथोदसो मासः' (तै.सं.६.५.३.४) इति श्रुतेः । १ अविश्वमिन्वम्
विश्वस्यापरिच्छेद्यं १ विषुवृतं विष्वक् सर्वत्र परिवर्तमानं १ पञ्चरश्मिं पञ्चतुरश्मिम् । हेमन्तसिद्धिरयोः

समासेन ऋतवः पञ्च । तथा च श्रूयते-‘द्वादश’ मासाः पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन ’
(ऐ. ब्रा. १. १) इति । ^१मनसा ^२युज्यमानं मनोमात्रेण युज्यमानम् । ^३तं प्रसिद्धं ^४रथं
^५जिन्वथः अस्मान्प्रति प्रेरयथः ॥

दिव्यः सदनं चक्र उच्चा पृथिव्यामन्यो अध्यन्तरिक्षे ।

ताव॒स्मभ्यै॑ पु॒रु॒वारै॑ पु॒रु॒क्षुं रा॒य॒स्पोषं॑ वि॒ष्य॒तां नाभि॑म॒स्मे ॥ ४ ॥

दिवि । अ॒न्यः । स॒र्दनम् । च॒क्रे । उ॒च्चा । पृथि॒व्याम् । अ॒न्यः । अधि॑ । अ॒न्तरिक्षे॑ ।

तौ । अस्मभ्यम् । पुरुऽवारम् । पुरुऽक्षुम् ।

रायः । पोषम् । वि । स्यताम् । नाभिम् । अस्मे इति ॥ ४ ॥

१अन्यः तयोरेकः पूर्वा २उच्चा उच्चैरुच्छ्रिते ३विषि शुलोके ४सद्वनं स्थानं ५चके चकार । ६अन्यः
 अपरः सोमः ७पृथिव्याम् ओषधिरूपेण ८अध्यन्तरिक्षे अन्तरिक्षे ९च चन्द्ररूपेण सद्वनं चके । १०तौ १
 सोमापूषणौ युवां १२पुरुवारं बहुभिर्बरणाय १३पुरुषं बहुकीर्ति १४रायस्योषं धनस्य पुष्टिम् । १५पश्चात्समं
 धनमित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं—‘पश्चादौ वै रायस्योषः’ (तै. सं. ५. ४. ६. २) इति । १६अस्मे अस्माकं
 १७नाभि विश्वस्य भोगस्य १८हेतुभूतम् १९अस्मभ्यं २०वि २१व्यताम् विमुञ्चताम् । प्रयच्छतामित्यर्थः ॥

विश्वान्यन्यो भुवना ज्ञान विश्वमन्यो अभिचक्षाण एति ।

सोमापूषणाववतुं धियं मे युवाभ्यां विश्वाः पृतना जयेम ॥ ५ ॥

विश्वानि । अन्यः । भुवना । जजान । विश्वम् । अन्यः । अभिऽचक्षाणः । एति ।

सोमापूषणौ । अवतम् । धियम् । मे । युवाभ्याम् । विश्वाः । पृतनाः । जयेम ॥ ५ ॥

हे सोमापूषणौ ॥ अन्यः युवयोरेकः सोमः ॥ विश्वानि ॥ भुवना भुवनानि भूतानि ॥ जजान
अजनयत् । तथा च मन्त्रः—‘ सोमः पवते जनिता मतीनाम् ’ (ऋ. सं. १. १६. ५) इति । ॥ अन्यः
अपरः पूषा आदित्यः ॥ विश्वम् ॥ अभिषक्षाणः अभिपश्यन् ॥ णति गच्छति । तौ युवां ॥ सोमापूषणौ ॥ मे
॥ धियं कर्म । ‘ धीः शची ’ (नि. २. १. २१) इति कर्मनामसु पाठात् ॥ ॥ अवतं रक्षतम् ।
किंच वयं ॥ युवाभ्यां हेतुभ्यां ॥ विश्वाः ॥ पृतनाः सर्वाः ॥ शत्रुसेनाः ॥ जयेम अभिमयेम ॥

धियं पूषा जिन्वतु विश्वमिन्वो रयिं सोमो रयिपतिर्देधातु ।

अवन्तु देव्यदितिरनुवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ६ ॥

धियम् । पूषा । जिन्वत् । विश्वम्ऽज्ज्वः । रयिम् । सोमः । रयिऽपतिः । दधात् ।

अथतु । देवी । अदितिः । अनर्वा । बृहत् । यदेम । विदये । सुश्रीराः ॥ ६ ॥

१. क-ब-स-स १-ण १-त-ब-न-ब-द्वादश वै । २. घ-म-‘अन्तरिक्षे’ नास्ति । ३. ज-त-घ-‘तां’ नास्ति । ४. म-भोगोऽयम् ।

वृषा आदित्यः विश्वमिन्द्रः विश्वस्य प्रीणयिता वधियम् अस्माकं कर्म विज्ज्वतु तर्पयतु ।
 वरुणपतिः धनपतिः सोमः वरुणि धनं वधातु अस्मभ्यं ददातु । किंच वदेवी द्योतमाना अमर्वा
 अप्रत्युता केनापि प्रातिकूल्यमप्रापिता अदितिः अवतु अस्मान् रक्षतु । अन्यत् सिद्धम् ॥ ६ ॥

‘वायो ये ते’ इत्येकविंशत्यृचं नवमं सूक्तं गार्ग्यमदं गायत्रम् । ‘अम्बितमे’ इति षष्ठस्य तृचस्य
 आदितो द्वे अनुष्टुभौ तृतीया वृहती । ‘वायो ये ते’ इत्यादिके द्वे ऋचौ वायव्यौ । ‘शुक्रस्याथ’
 इत्येषा ऐन्द्रवायवी । ‘अयं वा मित्रावरुणा’ इति पञ्चानां तृचानां मित्रावरुणौ अम्बिनौ इन्द्रः
 विश्वे देवाः सरस्वती इति क्रमेण देवताः । ‘प्रेतां यज्ञस्य’ इत्यन्यस्तृचो ब्राह्मणसूत्रयोर्हविर्धानप्रवर्तने
 द्यावापृथिव्यनिविद्वानश्वेन च विनियुक्तत्वात् द्यावापृथिव्यो हविर्धानदेवस्यो वा । ‘अग्निं च हव्य-
 वाहनम्’ इति पादोऽग्निदेवस्यो वा । तथा चानुक्रान्तं—‘वायो सैका गायत्रमुक्ता देवताः प्रउगेणाथे
 तु तृचेऽन्यैन्द्रवायवी द्यावापृथिव्योऽन्यस्तृचो हविर्धानो वा तृतीयः पादो वाग्नेयोऽम्बितमेऽनुष्टुभौ
 वृहती च’ इति । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि प्रउगेऽन्यतृचवर्जमेतत्सूक्तम् । वायव्यतृचस्य ‘वायो
 ये ते सहस्रिणः’ इत्याथे द्वे ऋचौ ऐन्द्रवायवतृचस्य ‘शुक्रस्याथ’ इत्येषा तृतीया । तथा च सूत्रितं—
 ‘वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीव्राः सोमास आ गहीत्येकोभा देवा दिविस्पृशेति द्वे शुक्रस्याथ
 गवाक्षिर इत्येकायं वां मित्रावरुणेति पञ्च तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातः-
 सवने मैत्रावरुणशक्ने ‘अयं वां मित्रावरुणा’ इति षष्ठस्तोत्रियसंशकः । ‘चतुर्विंशे होताजनिष्ट’
 इति खण्डे सूत्रितम्—‘अयं वां मित्रावरुणा पुरुषा चिद्वयस्ति’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ।
 आभिप्लविकेऽवहःसु प्रातःसवने मैत्रावरुणशक्नेऽयमेव तृचः पञ्चदशादिस्तोमनिमित्तमावापनीयः ।
 ‘अयं वां मित्रावरुणा नो मित्रावरुणेति तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति सूत्रितत्वात् । आथा
 मैत्रावरुणग्रहस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘मैत्रावरुणस्य अयं वां मित्रावरुणा’ (आश्व. श्रौ. ५. ५)
 इति । प्रातरनुवाकाश्विनशक्नयोर्गायत्रे छन्दसि ‘गोमदू पु’ इति तृचो विनियुक्तः । ‘गोमदू पु
 नासायेति तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितत्वात् । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसि-
 शक्ने ‘इन्द्रो अङ्ग महज्जयम्’ इति तृचः । ‘अतिरात्रे पर्यायाणाम्’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘इन्द्रो अङ्ग
 महज्जयमभि न्यू पु वाचम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । आग्रयणे वैश्वदेवस्य हविषः ‘विश्वे देवासः’
 इत्यनुवाक्या । ‘आग्रयणम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘विश्वे देवास आ गत ये के च उमा महिनो
 अहिमायाः’ (आश्व. श्रौ. २. ९) इति । दक्षरात्रे प्रथमेऽहनि प्रउगशक्ने ‘अम्बितमे नदीतमे’ इति
 सारस्वतः सप्तमस्तृचः । ‘चतुर्थेऽहनि’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अम्बितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउगम्’
 (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । न्यूते दक्षरात्रे प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशक्ने ‘प्रेतां यज्ञस्य संभुवा’ इति
 द्यावापृथिव्यनिविद्वानीयस्तृचः । ‘अथ छन्दोमाः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘प्रेतां यज्ञस्य संभुवायं देवाव
 जम्भन इति तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति । हविर्धानप्रवर्तनेऽप्ययं तृचो विनियुक्तः । सूत्रितं
 च—‘प्रेतां यज्ञस्य संभुवा यमे इव यतमाने यदैतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ९; ऐ. ब्रा. १. २९)
 इति ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरा गहि । नियुत्वान्तसोमपीतये ॥ १ ॥

वायो इति । ये । ते । सहस्रिणः । रथासः । तेभिः । आ । गहि । नियुत्वान् । सोमऽपीतये ॥ १ ॥

हे वायो ऽते त्वदीयाः ऽये ऽसहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः ऽस्थासः स्थाः ऽतेभिः तैः ऽनिबुत्वान्
निबुम्निर्बुक्तस्त्वं ऽसोमपीतये सोमपानार्थम् ऽआ ऽगहि आगच्छ । नानारूपरवाद्वायोः सर्वाभिर्विमृतिभिः
सहागमनं प्रार्थयत इति भावः ॥

नियुत्वा^{न्वा}य^{वा} ग^गह्यं शुक्रो अयामि ते । गन्ता^{सि} सुन्वतो गृहम् ॥ २ ॥

नियुत्वा^{न्} । वायो इति । आ । गहि । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ।

गन्ता । असि । सुन्वतः । गृहम् ॥ २ ॥

हे वायो ऽनियुत्वा^{न्} । नियुतो वाहनानि वायोः । तैर्बुक्तस्त्वम् ऽआ ऽगहि आगच्छ । ऽअयं
ऽशुक्रः दीप्यमानः सोमः ऽते तुभ्यम् ऽअयामि नियतो गृहीत आसीत् ॥ यमेः कर्मणि लुङ् ॥ ऽसुन्वतः
सोमाभिष्वं कुर्वतो यजमानस्य ऽगृहं ऽगन्तासि याता भवसि ॥

शुक्रस्या^{द्य} गवा^{शिर} इन्द्रवायू नियुत्वन्तः । आ यातं पिबन्तं नरा ॥ ३ ॥

शुक्रस्य । अद्य । गोऽआशिरः । इन्द्रवायु इति । नियुत्वन्तः । आ । यातम् । पिबन्तम् । नरा ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारी हे इन्द्रवायू अद्य अस्मिन्नहनि नियुत्वन्तः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ नियुत्वन्ती
युवां ऽगवाशिरः गव्यं पय आसीराश्रयणसाधनं यस्य तस्य ऽशुक्रस्य दीप्तस्य सोमस्य पानार्थम् ऽआ
ऽयातम् आगच्छतम् । आगत्य सोमं ऽपिबन्तम् ॥

अयं वा मित्रावरुणा सुतः सोमं क्रतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । क्रतुऽवृधा ।

मम । इत् । इह । श्रुतम् । हवम् ॥ ४ ॥

ऽमित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ ऽवां युवाभ्याम् ऽअयं ऽसोमः ऽसुतः अभिसुतः । ऽक्रतावृधा हे
सत्यस्य यज्ञस्व वा यर्षकी ऽममेत् ममैव ऽहवम् आह्वानम् ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽश्रुतं श्रणुतम् ॥

राजाना^{वन}भिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे । सहस्रस्थूण आसाते ॥ ५ ॥

राजानौ । अनभिद्रुहा । ध्रुवे । सदसि । उत्तमे । सहस्रस्थूणे । आसाते इति ॥ ५ ॥

ऽराजानौ इन्द्रो दीप्यमानौ आ ऽअनभिद्रुहा अनभिद्रोष्मारी यौ मित्रावरुणौ ऽध्रुवे स्थिरे
ऽउत्तमे उत्कृष्टे ऽसहस्रस्थूणे ऽसदसि स्थाने ऽआसाते उपविशतः तावागच्छतमिति शेषः ॥ ॥ ७ ॥

ता सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती । सचेते अनवहरम् ॥ ६ ॥

ता । सम्ऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । आदित्या । दानुनः । पती इति ।

सचेते इति । अनवहरम् ॥ ६ ॥

सन्नाजौ आश्रयैव सर्वेषां शास्तारौ ^१वृतासुती वृताजौ । 'तद्वां महित्वं वृताञ्चावस्तु' (अ. सं. १. १७. ८) इति मन्त्रास्तरात् । ^२आदित्या अदितेः पुत्री ^३दानुनस्पती दानुनो दानस्य देवस्य^४ वा धनस्य पती स्वामिनौ । ^५ता तौ मित्रावरुणौ ^६अनवरुणम् अकुटिलं यजमानं ^७सचेते सेवेते ॥

गोमदू षु नासत्याश्वावघातमश्विना । वर्ति रुद्रा नृपाय्यम् ॥ ७ ॥

गोऽमत् । ऊँ इति । सु । नासत्या । अश्वऽवत् । यातम् । अश्विना ।

वर्तिः । रुद्रा । नृऽपाय्यम् ॥ ७ ॥

^१अश्विना हे अश्विनौ हे ^२नासत्या अनृतभाषणरहितौ हे ^३रुद्रा रोरूयमाणौ द्रवन्तौ युवां ^४वर्तिः मार्गः । तेन मार्गेण रथेन वा ^५नृपाय्यं नृभिर्नृभिर्देवैः पातव्यं सोमं ^६गोमत् गोमथ्या भवति तथा ^७अश्ववत् अश्ववच्च यथा भवति तथा ^८यातं गच्छतम् । ^९ऊँ ^{१०}षु इति पूरणौ ॥

न यत्परो नान्तर आदधर्षदृषण्वसू । दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८ ॥

न । यत् । परः । न । अन्तरः । आऽदधर्षत् । दृषण्वसू इति दृषण्वसू ।

दुःशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥ ८ ॥

^१दृषण्वसू हे धनस्य वर्धितारौ ^२यत् धनं ^३परः दूरस्थः ^४दुःशंसः शंसनायोग्यः ^५मर्त्यो ^६रिपुः यत् ^७न ^८आदधर्षत् तथा^९ उक्तलक्षणेतरः ^{१०}अन्तरः समीपवर्ती मर्त्यो रिपुरपि यत् ^{११}न आदधर्षत् तदनम् आवोळ्हमिति शेषः ॥

ता न आ वोळ्हमश्विना रयि पिशङ्गसंदशम् । धिण्या वरिवोविदम् ॥ ९ ॥

ता । नः । आ । वोळ्हम् । अश्विना । रयिम् । पिशङ्गसंदशम् । धिण्या । वरिवऽविदम् ॥ ९ ॥

हे ^१धिण्या धिण्याहौ ^२अश्विना हे अश्विनौ ^३ता तौ युवां ^४पिशङ्गसंशं गानारूपं ^५वरिवोविदं ^६धनस्य लभ्यम् ^७रयि पशुं ^८नः अस्मभ्यम् ^९आ ^{१०}वोळ्हम् आवहतम् ॥

इन्द्रो अङ्ग महङ्गयमभी षदर्प चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ १० ॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अप । चुच्यवत् ।

सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥ १० ॥

१इन्द्रः १महत् अधिकम् १अभी १वत् अभिभवत् १अयं^१ अयकारणम् १अय १बुध्यवत् अप-
च्चावयेत् । १हि अस्मात्कारणात् १सः १स्थिरः केनापि चालयितुमशक्यः १विचर्षणिः विचस्य द्रष्टा ॥ ८ ॥

इन्द्रश्च मृळयाति नो न नः पश्चादधं नशत् । भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ११ ॥

इन्द्रः । च । मृळयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अधम् । नशत् ।

भद्रम् । भवाति । नः । पुरः ॥ ११ ॥

१इन्द्रश्च परमैश्वर्यवानिन्द्रश्चेत् १नः अस्मान् १मृळयाति सुखयेत् । १पश्चात् पृष्ठतः १नः अस्मान्
१अधं दुरितं १न १नशत् न प्राप्नोति । १नः अस्माकं १पुरः पुरस्तात् १भद्रं कल्याणं च १भवाति भवति ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अमेयं करत् । जेता शत्रून्विचर्षणिः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अमेयम् । करत् । जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १२ ॥

१विचर्षणिः विविधस्य द्रष्टा १जेता । १शत्रून् असुरान् जेता ॥ तुल्यत्वात् षष्ठ्यभावः ॥ १इन्द्रः
परमैश्वर्यवान् १सर्वाभ्यः १आशाभ्यः दिग्भ्यः अस्माकम् १अमेयं १करत् करोतु ॥ १परि इति पञ्चमीचोक्तकः ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता म इमं हवम् । एदं बर्हिर्नि षीदत ॥ १३ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् ।

आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥ १३ ॥

१विश्वे १देवासः हे विश्वे देवाः १आ १गत इहागच्छत । १मे मदीयम् १इमं १हवम् आह्वानं
१शृणुत । १इदं १बर्हिः अस्मिन्बर्हिषि १आ १नि १षीदत उपविशत ॥

तीव्रो वो मधुमां अयं शुनहोत्रेषु मत्सरः । एतं पिबत काम्यम् ॥ १४ ॥

तीव्रः । वः । मधुमान् । अयम् । शुनहोत्रेषु । मत्सरः । एतम् । पिबत । काम्यम् ॥ १४ ॥

हे विश्वे देवाः १तीव्रः तीव्रमयः १मधुमान् रसवान् १मत्सरः मदकरः सोमः १अयं १वः^१
युष्मदर्थं १शुनहोत्रेषु गृत्समदेव्यस्मासु स्थितः । १काम्यं कमनीयम् १एतं सोमं १पिबत ॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूर्षरातयः । विश्वे मम श्रुता हवम् ॥ १५ ॥

इन्द्रज्येष्ठाः । मरुद्गणाः । देवासः । पूर्षरातयः । विश्वे । मम । श्रुत । हवम् ॥ १५ ॥

हे ^१इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रपुरोगमाः ^२मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः ^३पूषरातयः पूषाख्यो देवो रातिर्दाता
 वेदां ते पूषरातयः ^४देवासः हे घोतमाना देवाः ^५विश्वे सर्वे यूयं ^६मम मदीयं ^७इवम् आह्वानं
^८भुत शृणुत । इन्द्रज्येष्ठादयः संबोधनान्ताः (ऋ. सं. १. २३. ८) ॥ ११ ॥

अम्बितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति ।

अप्रशस्ताईव स्मसि प्रशस्तिमम्ब नस्कृधि ॥ १६ ॥

अम्बितमे । नदीतमे । देवितमे । सरस्वति ।

अप्रशस्ताः ईव । स्मसि । प्रशस्तिम् । अम्ब । नः । कृधि ॥ १६ ॥

^१अम्बितमे मातृणां श्रेष्ठे ^२नदीतमे नदीनां श्रेष्ठे ^३देवितमे देवीनां श्रेष्ठे हे ^४सरस्वति ^५अप्रशस्ता-
 इव धनाभावादसमृद्धा इव वयं ^६स्मसि भवामः । ^७अम्ब' हे मातः सरस्वति ^८नः अस्मभ्यं ^९प्रशस्तिं
 धनसमृद्धिं ^{१०}कृधि कुरु । प्रयच्छेत्यर्थः ॥

त्वे विश्वा सरस्वति श्रितार्यूषि देव्याम् ।

शुनहोत्रेषु मत्स्व प्रजां देवि दिदिङ्ङि नः ॥ १७ ॥

त्वे इति । विश्वा । सरस्वति । श्रिता । आर्यूषि । देव्याम् ।

शुनहोत्रेषु । मत्स्व । प्रजाम् । देवि । दिदिङ्ङि । नः ॥ १७ ॥

हे ^१सरस्वति ^२देव्यां घोतमानायां ^३त्वे त्वयि ^४विश्वा विश्वानि सर्वाणि ^५आर्यूषि अन्नानि ।
 ' आयुः सूनृता ' (नि. २. ७. २३) इत्यन्ननामसु पाठान् । ^६श्रिता आश्रितानि । सा त्वं ^७शुन-
 होत्रेषु गृत्समवेष्वास्मासु विषयेषु ^८मत्स्व सोमपानेन नृप्य । किंच हे ^९देवि सरस्वति ^{१०}नः अस्मभ्यं
^{११}प्रजां ^{१२}दिदिङ्ङि पुत्रान् देहि ॥

इमा ब्रह्म सरस्वति जुषस्व वाजिनीवति ।

या ते मन्म गृत्समदा ऋतावरि प्रिया देवेषु जुहति ॥ १८ ॥

इमा । ब्रह्म । सरस्वति । जुषस्व । वाजिनीवति ।

या । ते । मन्म । गृत्समदाः । ऋतावरि । प्रिया । देवेषु । जुहति ॥ १८ ॥

^१वाजिनीवति अन्नवति ^२ऋतावरि उदकवति हे ^३सरस्वति ^४इमा इमानि ^५ब्रह्म ब्रह्मानि
 इवीषि ^६जुषस्व स्वीकुरु । ^७या' वानि ^८मन्म मनवीवानि ^९देवेषु ^{१०}प्रिया देवानां मध्ये तुभ्यं प्रियानि
 देवेषु प्रियानि वा ^{११}ते त्वत्वं ^{१२}गृत्समदाः ^{१३}जुहति ॥

प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा युवामिदा वृणीमहे । अग्निं च हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

प्र । इताम् । यज्ञस्य । शम्भुवा । युवाम् । इत् । आ । वृणीमहे ।

अग्निम् । च । हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

यज्ञस्य यागस्य शंभुवा सुखसंपादके हविर्धाने अनसी तद्रूपे यावापृथिव्यौ वा प्रेताम् उत्तरवेदेः पश्चिमभागं प्रति प्रगच्छताम्^१ । अथ प्रत्यक्षकृतः । युवामित् युवामेव वा वृणीमहे प्रार्थयामहे । हव्यवाहनम् अग्निं च आवृणीमहे । अग्निरत्र निपातभागिति ॥

यावा नः पृथिवी इमं सिध्मद्य दिविस्पृशम् । यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥ २० ॥

यावा । नः । पृथिवी इति । इमम् । सिध्मम् । अद्य । दिविस्पृशम् ।

यज्ञम् । देवेषु । यच्छताम् ॥ २० ॥

यावा यौः पृथिवी च उभे^२ सित्थं स्वर्गादेः साधकं दिविस्पृशं देवान् गच्छन्तं नः अस्माकम् इमं यज्ञं देवेषु यच्छतां नियच्छताम् ॥

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः । इहाद्य सोमपीतये ॥ २१ ॥

आ । वाम् । उपस्थम् । अद्रुहा । देवाः । सीदन्तु । यज्ञियाः । इह । अद्य । सोमपीतये ॥ २१ ॥

अद्रुहा द्रोहवर्जिते हे हविर्धाने तद्रूपे यावापृथिव्यौ वा वाम् युवयोः उपस्थं समीपं यज्ञियाः यज्ञार्हाः देवाः इह यज्ञे अद्य अस्मिन्नहनि सोमपीतये सोमपानाय वा सीदन्तु ॥ १० ॥

‘ कनिकदत् ’ इति तृचं दशमं सूक्तम् । अत्रैवमनुक्रमणिका—‘ कनिकदत्तुचम् ’ इति ।

द्रुहा गृहसमवोऽस्य ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । कपिलरूपीन्द्रो देवता । वयसाममनोशां वाचं भुत्वैतत्सूक्तं जपेत् । सूत्रितं च—‘ वयसाममनोशां वाचः भुत्वा कनिकदत्तनुचं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेत् ’ (भाष. गृ. ३. १०. ९) इति ॥

कनिकदत्तनुचं प्रब्रुवाण इयति वाचमरितेव नार्वम् ।

सुमङ्गलं शकुने भवासि मा त्वा का चिदमिमा विख्या विदत् ॥ १ ॥

कनिकदत् । जनुचम् । प्रब्रुवाणः । इयति । वाचम् । अरिताऽव । नार्वम् ।

सुमङ्गलः । च । शकुने । भवासि । मा । त्वा । का । चिद् । अमिमा । विख्या । विदत् ॥ १ ॥

१. क-ग-व-न-१-त-व-न-‘ वा ’ नास्ति । २. क-ग-व-न-१-ग-न-१-न-म-व-गच्छताम् । ३. क-ग-व-न-१-उभे हविर्धाने वा गच्छताम्; क-उभे हविर्धाने वा गच्छतां नियच्छताम् ।

‘कनिकदत् पुनःपुनः शब्दायमानः’ वज्रुचं जनिष्यमाणमर्थं वप्रवृषाणः सूचयन् कपिअलः
 ‘अरितेव कर्णधार इव’ नावं वाचम् इत्यर्तिं प्रेरयति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे शकुने कपिअल त्वं
 ‘सुमङ्गलः प्रकृष्टकल्याणः’ च ‘भवसि भव । किञ्च’ का विदभिमा कोऽप्यभिभवः एवा त्वां
 ‘विभ्रम्या विभ्रतः सर्वासु दिक्षु’ मा विदत् मा प्रापत् । ‘शकुनिः शक्रोऽयुञ्जेतुमात्मानम्’;
 ‘म्यक्रन्दीज्जन्म प्रवृषाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमीरयितेव नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने
 भव कल्याणमङ्गलो मङ्गलं गिरतेर्गुणात्यर्थं गिरत्यनर्थानिति वा’ (निरु. ९. ३; ४) इति यास्कः ॥

मा त्वा श्येन उद्वधीन्मा सुपर्णो मा त्वा विददिषुमान्वीरो अस्ता ।

पित्र्यामनु प्रदिशं कनिकदत्सुमङ्गलो भद्रवादी वदेह ॥ २ ॥

मा । त्वा । श्येनः । उद्व । वधीत् । मा । सुपर्णः । मा । त्वा । विदत् । इषुमान् । वीरः । अस्ता ।

पित्र्याम् । अनु । प्रदिशम् । कनिकदत् । सुमङ्गलः । भद्रवादी । वद । इह ॥ २ ॥

हे शकुने एवा त्वां श्येनः प्रबलः^१ पक्षिविशेषः मा वधीत् मा हिंसीत् । उत^२ अपि च
 सुपर्णः गरुडः पक्षी मा वधीत्^३ । तथा इषुमान् बाणवान् वीरो अस्ता शराणां क्षेप्ता धन्वी एवा
 त्वां मा विदत् मा प्रापत्^४ । किञ्च पित्र्यां प्रदिशं दक्षिणां दिशम् अनु । दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः ।
 कनिकदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् सुमङ्गलः कल्याणमङ्गलः भद्रवादी शोभनवादी सन् इह अस्म-
 द्विष्ये वद मङ्गलं सूचय ॥

अव क्रन्द दक्षिणतो गृहाणां सुमङ्गलो भद्रवादी शकुन्ते ।

मा नः स्तेन ईशत माघशंसो बृहद्वदेम विदये सुवीराः ॥ ३ ॥

अव । क्रन्द । दक्षिणतः । गृहाणाम् । सुमङ्गलः । भद्रवादी । शकुन्ते ।

मा । नः । स्तेनः । ईशत । मा । अघशंसः । बृहत् । वदेम । विदये । सुवीराः ॥ ३ ॥

शकुन्ते हे कपिअल त्वं सुमङ्गलो भद्रवादी च सन् गृहाणां दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि
 अव क्रन्द शब्दं कुरु । दक्षिणतः शब्दायमानः शकुन्तो मङ्गलसूचको हि । नः अस्माकं स्तेनः
 तत्करः मा ईशत मेशिष्ट । अघशंसः अनर्थकानां^२ शंसकोऽपि मा ईशिष्ट । उत्तमः पादो
 व्याख्यातपरः ॥ ११ ॥

‘प्रदक्षिणित्’ इति तृष्मेकादशं सूक्तं गार्त्समदं जागतम् । तथा चायुक्तास्तं—‘प्रदक्षिणि-
 उजागतं मध्येऽतिशक्त्यद्विषां’ इति । द्वितीयातिशक्तरी अद्विषां । इतरे जगत्सु । कपिअलस्यीन्द्रो
 देवता । वचसाममनोऽं वाचं भुत्वा ‘प्रदक्षिणित्’ इति सूक्तं जपेत् । सूत्रं प्रागेवोदाहृतम् ॥

१. त-व-प्रबलः मा सुपर्णः । २. क-स-स-न-त-व-न-म-व-‘उत.....वधीत्’ नास्ति, स-ग-
 ‘उत.....वधीत् । ३. स-ग-व-न-न-व-न-व-प्रापयत् । ४. म-अनर्थावाम् ।

प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारवो वयो वदन्त ऋतुथा शकुन्तयः ।

उभे वाचौ वदति सामगाइव गायत्रं च त्रैष्टुभं चानु राजति ॥ १ ॥

प्रदक्षिणित् । अभि । गृणन्ति । कारवः । वयः । वदन्तः । ऋतुथा । शकुन्तयः ।

उभे इति । वाचौ । वदति । सामगाइव । गायत्रम् । च । त्रैस्तुभम् । च । अनु । राजति ॥ १ ॥

१ शकुन्तयः कपिजलाः २ ऋतुथा कालेकाले ३ वयः अन्नं ४ वदन्तः सूचयन्तः ५ कारवः स्तोतार इव ६ प्रदक्षिणित् प्रदक्षिणम् ७ अभि ८ गृणन्ति अभिवदन्तु । बहुवचनं पूजार्थम् । किंच ९ उभे १० वाचौ गानं च श्रौतं च ११ सामगाः १२ गायत्रं १३ त्रैष्टुभं १४ च सामनी १५ इव शकुन्तिः १६ वदति । १७ अनु १८ राजति १९ च । शृण्वतोऽनुरक्तान् करोतीत्यर्थः ॥

उद्गातेव शकुने सामं गायसि ब्रह्मपुत्रइव सर्वनेषु शंससि ।

वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्या सर्वतो नः शकुने भद्रमा वद

विश्वतो नः शकुने पुण्यमा वद ॥ २ ॥

उद्गाताइव । शकुने । सामं । गायसि । ब्रह्मपुत्रःइव । सर्वनेषु । शंससि ।

वृषाइव । वाजी । शिशुमतीः । अपिइत्य । सर्वतः । नः । शकुने ।

भद्रम् । आ । वद । विश्वतः । नः । शकुने । पुण्यम् । आ । वद ॥ २ ॥

१ शकुने हे कपिजल २ उद्गातेव ३ साम यथोद्गाता साम गायति तथा त्वं ४ गायसि गानस्वन्नं करोषि । ५ ब्रह्मपुत्रइव यथा ब्राह्मणाच्छंसी ६ सर्वनेषु शस्त्राणि शंसति तथा ७ त्वं ८ कालेषु ९ शंससि श्रौतस्वरं करोषि । १० वृषेव ११ वाजी सेचनसमर्थोऽश्वः १२ शिशुमतीः बहवाः १३ अपीत्य अभिगत्य यथा १४ शब्दं करोति तथा त्वमपि १५ वद । शिष्टं स्पष्टम् ॥

आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्दि नः ।

यदुत्पतन्वदसि कर्करिण्या बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥

आवदन् । त्वम् । शकुने । भद्रम् । आ । वद । तूष्णीम् । आसीनः । सुमतिम् । चिकिद्दि । नः ।

यत् । उत्पतन् । वदसि । कर्करिः । यथा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ३ ॥

१. व-म-शकुनिः । २. व-व-म-मानस्वनम् । ३. व-त-व-म- ' तथा त्वं ' नास्ति । ४. व-त-व-म- ' यथा ' नास्ति ।

वशकुने हे कपिश्रल वआवदन् शब्दं कुर्वन् वत्वं वभ्रमा ववद् मङ्गलं वद । वतूष्णीमासीनः
 तूष्णीं तिष्ठन्नपि वनः अस्माकं वसुमतिं वचिकिद्धि बुध्यस्व । वयत् यदा उत्पतन् वदसि तदा
 कर्करिषया कर्करिरिव वदसि । कर्करिषां च विशेषः । अन्यद्व्याख्यातवरम् ॥ १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

द्वितीयाष्टके द्वितीये मण्डले चतुर्थोऽनुवाकः ।

समाप्तं च द्वितीयं मण्डलम् ॥

॥ अथ तृतीयं मण्डलम् ॥

वैधामित्रे तृतीये^१ पञ्चानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'सोमस्य मा' इति त्रयोविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । तथा चानुक्रान्तं—'सोमस्य त्र्यधिका' इति । अस्य मण्डलद्वया^२ विधामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् छन्दः । 'मण्डलादिध्यायेयम्' इति परिभाषयामिर्देवता । प्रातरनुवाकाश्चिनशाखयोस्तैष्टुभे छन्दसि विनियोगः । तथा च सूत्रितं^३—'सोमस्य मा तवसं प्रत्यग्निरुषस इति त्रीणि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सोमस्य मा तवसं वक्ष्यमे वह्निं चकर्थ विदथे यजध्यै ।

देवाँ अच्छा दीद्युजे अद्रिं शमाये अग्ने तन्वं जुषस्व ॥ १ ॥

सोमस्य । मा । तवसम् । वक्षि । अग्ने । वह्निम् । चकर्थ । विदथे । यजध्यै ।

देवान् । अच्छ । दीद्यत् । युजे । अद्रिम् । शम्ऽआये । अग्ने । तन्वम् । जुषस्व ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं विदथे यजे यजध्यै यष्टुं सोमस्य वह्निं वोढारं यं मां चकर्थ कृतवानसि तं मां तवसं तवस्विनं बलिनं वक्षि कामयस्व । किंच हे अग्ने देवान् अच्छ अभि दीद्यत् दीप्यमानोऽहम् अद्रिं प्रावाणं युजे अभिषवणाय युनजिमि शमाये शाम्यामि^४ च । तथा च मन्त्रान्तरम्—'ऋतेन देवः सविता शमायते' (ऋ. सं. ८. ८६. ५) इति । यद्वा शमाये स्तोमि । 'शशमानो जरति' इति स्तुतिकर्मसु पाठात् । तथा च मन्त्रान्तरं—'सो अग्न ईजे शशमे च मर्तः' (ऋ. सं. ६. १. ९) इति । किंच हे अग्ने तन्वं शरीरं जुषस्व रक्षायै सेवस्व । यद्वा कर्माणि तन्वन्तं मां सेवस्वेत्यर्थः ॥

प्राञ्चं यज्ञं चकृम वर्धतां गीः समिद्धिरग्निं नमसा दुवस्यन् ।

दिवः शशासुर्विदथा कवीनां गृत्साय चित्तवसे गातुमीषुः ॥ २ ॥

प्राञ्चम् । यज्ञम् । चकृम । वर्धताम् । गीः । समिद्ऽग्निः । अग्निम् । नमसा । दुवस्यन् ।

दिवः । शशासुः । विदथा । कवीनाम् । गृत्साय । चित् । तवसे । गातुम् । ईषुः ॥ २ ॥

हे अग्ने वयं यज्ञं प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तं चकृम अकार्ष्य । गीः मदीया स्तुतिः वर्धताम् एषताम् । अग्निं समिद्धिः नमसा हविषा च दुवस्यन् अस्मदीयाः परिचरेयुः । किंच दिवः पुष्कोदागत्वा देवाः कवीनां स्तोतृणां विदथा ज्ञानानि स्तोत्राणि वा शशासुः अम्बशिषम् । अपि च गृत्साय । गृणातेरिदं रूपम् । स्तोतव्यायाग्नये तवसे वृद्धाय गातुं स्तोतुम् ईषुः विद् स्तोतार इच्छन्ति च । चिदिति चार्थः ॥

१. स-म-तृतीये मण्डले । २. स-म-मण्डलस्य द्वय । ३. क-स-स-१-म-म-न-म-म-सूत्रम् ।

४. क-स-स-१-म-म-म-साम्यामि, स-म-१-साम्यामि ।

मयो दधे मेधिरः पूतदक्षो दिवः सुबन्धुर्जनुषा पृथिव्याः ।

अविन्दन् दर्शतमप्स्वन्तर्देवासो अग्निमपसि स्वसृणाम् ॥ ३ ॥

मयः । दधे । मेधिरः । पूतदक्षः । दिवः । सुबन्धुः । जनुषा । पृथिव्याः ।

अविन्दन् । ॐ इति । दर्शतम् । अपसु । अन्तः । देवासः । अग्निम् । अपसि । स्वसृणाम् ॥ ३ ॥

१मेधिरः मेधावान् प्राज्ञः १पूतदक्षः शुद्धबलः १जनुषा जन्ममात्रेण १सुबन्धुः शोभनबन्धुः ।
स्वत एव बन्धुरिति यावत् । योऽग्निः १दिवः शुलोकस्य १पृथिव्याः भूमेश्च १मयः सुखं १दधे विदधाति ।
देवानां मनुष्याणां च सुखं करोतीति यावत् । तं १दर्शतं दर्शनीयम् १अग्निं १देवासः देवाः १स्वसृणां
सरणशीलानां नदीनाम् १अप्स्वन्तः गूढं स्थितम् १अपसि यज्ञवहनरूपे कर्मणि निमित्ते । १उ इति
पूरणः । १अविन्दन् लब्धवन्तः ॥

अवर्धयन्त्सुभगं सप्त यद्वाहीः श्वेतं जज्ञानमरुषं महित्वा ।

शिशुं न जातमभ्यारुरश्वा देवासो अग्निं जनिमन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अवर्धयन् । सुभगम् । सप्त । यद्वाहीः । श्वेतम् । जज्ञानम् । अरुषम् । महित्वा ।

शिशुम् । न । जातम् । अग्निम् । अरुः । अश्वाः । देवासः । अग्निम् । जनिमन् । वपुष्यन् ॥ ४ ॥

१सप्त वर्षणशीलाः १यद्वाहीः यद्वाहयः महयो नद्यः १सुभगं शोभनधनं १श्वेतं शुभं १जज्ञानं
जातं १महित्वा महत्त्वेन १अरुषम् आरोचमानमप्सु स्थितमग्निम् १अवर्धयन् । स्वकार्यभूताभिरुपधी-
भिर्हृद्दे प्रापितवत्यः । यद्वा दिव्यमग्निमापो वर्धयन्त्यबिन्धनत्वात्तस्य । किंच १शिशुं १न १जातं
यथा जातं शिशुम् १अश्वाः वडवाः १अभ्यारुः अभिगच्छन्ति तथा नद्य उत्पन्नमग्निमभ्यारुः
अभिगम्युः । अपि च १देवासः देवाः १अग्निं १जनिमन् जन्मन्युदके वा १वपुष्यन् वपुर्दीप्तिमकुर्वन् ॥

शुक्रेभिर्गङ्गा रज आततन्वान् क्रतुं पुनानः कविभिः पवित्रैः ।

शोचिर्वसानः पर्यायुरपां श्रियो मिमीते बृहतीरनूनाः ॥ ५ ॥

शुक्रेभिः । अङ्गैः । रजः । आततन्वान् । क्रतुम् । पुनानः । कविभिः । पवित्रैः ।

शोचिः । वसानः । परि । आयुः । अपाम् । श्रियः । मिमीते । बृहतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥

अग्निः १शुक्रेभिः शुक्रैः १अङ्गैः तेजोभिः १रजः अन्तरिक्षम् १आततन्वान् आत्मन् व्यासुबन्
१क्रतुं कर्मणा कर्तारं यजमानं १कविभिः क्रान्तप्रज्ञैः स्तोतव्यैर्वा १पवित्रैः शोचकैस्तेजोभिः १पुनानः

शोभयन् शोचिः कीर्तिं वस्त्रस्थानीयं परि परितः वसानः आच्छादयन् अपाम् अपस्यतां कर्मवताम्
 व्यायुः अक्षं बृहतीः प्रभूताः अनूनाः संपूर्णाः श्रियः संपदश्च मिमीते करोति ॥ १३ ॥

वव्राज सीमनदतीरदब्धा दिवो यहीरवसाना अनग्नाः ।

सना अत्र युवतयः सयोनीरेकं गर्भं दधिरे सप्त वाणीः ॥ ६ ॥

वव्राज । सीम् । अनदतीः । अदब्धाः । दिवः । यहीः । अरवसानाः । अनग्नाः ।

सनाः । अत्र । युवतयः । सयोनीः । एकम् । गर्भम् । दधिरे । सप्त । वाणीः ॥ ६ ॥

अनदतीः अभक्षयन्तीः अदब्धाः अहिंसिता मातृभूता अपोऽग्निः सीं सर्वतः वव्राज
 व्रजति । अग्निरपां शोषकः तं चापः शमयन्ति तदुभयमिह नास्तीत्युक्तं भवति । कीदृश्यस्ताः । दिवो
 यहीः अन्तरिक्षस्यापत्यभूताः अवसानाः वस्त्रमनाच्छादयन्त्यः । वस्त्रस्थानीयस्य जलस्य
 विद्यमानत्वात् । अत एव अनग्नाः । किंच ता अपि सनाः सनातन्यः युवतयः नित्यतरुण्यः ।
 नित्यवृद्धा इत्यर्थः । सयोनीः समानमन्तरिक्षं स्थानं यासां ताः सप्त वाणीः नद्यः एकम् अग्निं
 गर्भं गर्भस्थं दधिरे दधते ॥

स्तीर्णा अस्य संहतो विश्वरूपा घृतस्य योनौ स्रवथे मधूनाम् ।*

अस्थुरत्र धेनवः पिन्वमाना मही दस्मस्य मातरा समीची ॥ ७ ॥

स्तीर्णाः । अस्य । समुद्रतः । विश्वरूपाः । घृतस्य । योनौ । स्रवथे । मधूनाम् ।

अस्थुः । अत्र । धेनवः । पिन्वमानाः । मही इति । दस्मस्य । मातरा । समीची इति समुद्राची ॥ ७ ॥

घृतस्य उदकस्य योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे संहतः पुत्रीभूताः । हस्ते द्विम् । विश्वरूपाः
 नानारूपाः । स्तीर्णाः सर्वत्र प्रसृताः अस्य अग्नेः रश्मयः मधूनाम् उदकानां स्रवथे जवणे सति
 अस्थुः तिष्ठन्ति । पिन्वमानाः पूर्यमाणाः अत्र अग्नौ आपः धेनवः सर्वेषां प्रीणयिष्वोऽभवन् ।
 समीची समञ्जस्यौ शोभमाने मही महर्षौ धावापृथिव्यौ दस्मस्य वर्तनीयस्य अग्नेः मातरा
 मातरी भवतः ॥

वव्राणः सूनो सहस्रो व्यद्यौर्दधानः शुक्रा रमसा वर्षधि ।

श्रोतन्ति धारा मधुनो घृतस्य वृषा यत्र वावृधे काम्येन ॥ ८ ॥

वव्राणः । सूनो इति । सहस्रः । वि । व्यद्यौ । दधानः । शुक्रा । रमसा । वर्षधि ।

श्रोतन्ति । धाराः । मधुनः । घृतस्य । वृषा । यत्र । वावृधे । काम्येन ॥ ८ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनुो सहसस्पुत्र ऽबभ्राणः सर्वैर्धायमाणस्त्वं ऽशुक्रा शुक्राणि भास्वराणि ऽरभसा वेगवन्ति ऽवपूँषि अचीँषि ऽदधानः धारयंस्त्वं ऽव्यघ्रीत् विघ्नोतसे । ऽवृषा अग्निः ऽयत्र यस्मिन्यजमाने ऽकाव्येन स्तोत्रेण ऽववृधे वृद्धिं प्राप्नोति तदानीं ऽमधुनः अत्यन्तं मधुरस्य ऽघृतस्य उदकस्य ऽधाराः ऽश्रोतन्ति स्रवन्ते । यदा यजमानस्तोत्रेणाम्निस्तुष्टो भवति तदानीं वृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥

पितुश्चिदूधर्जनुषा विवेद व्यस्य धारा असृजद्वि धेनाः ।

गुहा चरन्तं सखिभिः शिवेभिर्दिवो यद्दीभिर्न गुहा बभूव ॥ ९ ॥

पितुः । चित् । ऊधः । जनुषा । विवेद । वि । अस्य । धाराः । असृजत् । वि । धेनाः ।

गुहा । चरन्तम् । सखिभिः । शिवेभिः । दिवः । यद्दीभिः । न । गुहा । बभूव ॥ ९ ॥

ऽपितुः अन्तरिक्षस्य ऽऊधः ऊधःस्थानीयं जलप्रदेशमयमग्निः ऽजनुषा स्वयमेव ऽविवेद जानाति । किंच अयमग्निः ऽअस्य ऊधसः संबन्धिन्यः ऽधाराः पयोधाराः ऽवि ऽअसृजत् । ऽधेनाः माध्यमिका वाचश्च विसृजति । ऽशिवेभिः शिवंकरैः ऽसखिभिः आत्मनः सखिभूतैर्वायुभिः ऽदिवः ऽयद्दीभिः अन्तरिक्षस्यपितृभूताभिरग्निश्च सह ऽगुहा गुहायां ऽचरन्तं वर्तमानमेनमग्निं ऽगुहा ऽचित् गुहायां स्थितः कोऽपि ऽन ऽबभूव प्राप्तुं समर्थो नाभवत् ॥

पितुश्च गर्भं जनितुश्च बभ्रे पूर्वीरेको अधयत्पीप्यानाः ।

वृष्णे सपत्नी शुचये सबन्धू उमे अस्मै मनुष्ये नि पाहि ॥ १० ॥

पितुः । च । गर्भम् । जनितुः । च । बभ्रे । पूर्वीः । एकः । अधयत् । पीप्यानाः ।

वृष्णे । सपत्नी इति सऽपत्नी । शुचये । सबन्धू इति सऽबन्धू ।

उमे इति । अस्मै । मनुष्ये इति । नि । पाहि ॥ १० ॥

अयमग्निः ऽपितुः ऽच' अन्तरिक्षस्य ऽगर्भं वृष्टिद्वारा गर्भभूतं ऽजनितुः सर्वस्य लोकस्य जन-
यितुः ब्रह्मणः^१ ऽच' लोकमोषध्यादिकं ऽबभ्रे विभर्ति । ऽएकः एवाग्निः^१ ऽपूर्वीः बह्वीः ऽपीप्यानाः
प्यायमाना वृद्धिं प्राप्ता ओषधीः ऽअधयत् ज्वति भक्षयति । ऽसपत्नी समाग एकः सूर्यः पतिर्वयोस्ते
ऽमनुष्ये मनुष्येभ्यो हिते ऽउमे यावापृथिव्यौ ऽवृष्णे वर्षित्रे ऽअस्मै ऽशुचये अग्नये ऽसबन्धू भवतः ।
जनयोरग्निरेव बन्धुरित्यर्थः । हे अग्ने त्वं ते यावापृथिवी ऽनि ऽपाहि मितरां रक्ष ॥ ॥ १० ॥

१. झ-झ१-ज-त-ध-न-म-व- 'च' नास्ति । २. क-झ-ज-त-ध-न-म-ब्रह्मणश्च ; ख-ग-व-व१-व-
ब्रह्मणस्य ; घ-ब्राह्मणस्य । ३. ग-ज-एक एवाग्निः ।

उरौ महौ अनिबाधे ववर्धापो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः ।

ऋतस्य योनावशयदमूना जामीनामग्निरपसि स्वसृणाम् ॥ ११ ॥

उरौ । महान् । अनिऽबाधे । ववर्ध । आपः । अग्निम् । यशसः । सम् । हि । पूर्वीः ।

ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमूनाः । जामीनाम् । अग्निः । अपसि । स्वसृणाम् ॥ ११ ॥

‘महान् अयमग्निः’ ‘अनिबाधे असंबाधे’ ‘उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे’ ‘ववर्ध वर्धते । अस्य वर्धने कारणमाह । ‘हि यस्मात्कारणात्’ ‘पूर्वीः बह्वथ’ ‘यशसः । यशोऽन्नम् । तद्वत्स्यः’ ‘आपः’ ‘अग्निं’ ‘सं वर्धयन्ति । एवमग्निर्वृद्धिं प्राप्नोति’ ‘अग्निः’ ‘ऋतस्य उदकस्य’ ‘योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे स्थितः’ ‘स्वसृणां स्वतः सरन्तीनां’ ‘जामीनां भगिनीस्थानीयानां हेतुभूते’ ‘अपसि पयसि’ ‘दमूनाः दान्तमनाः सन्’ ‘अशयत् शेते ॥

अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनां दिदृक्षेयः सूनवे भाक्रजीकः ।

उदुस्त्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यद्दो अग्निः ॥ १२ ॥

अक्रः । न । बभ्रिः । सम्ऽइये । महीनाम् । दिदृक्षेयः । सूनवे । भाःऽक्रजीकः ।

उत् । उदुस्त्रियाः । जनिता । यः । जजान । अपाम् । गर्भः । नृतमः । यद्दो । अग्निः ॥ १२ ॥

‘जनिता सर्वस्य लोकस्य जनयिता’ ‘अपाम् उदकानां’ ‘गर्भः गर्भरूपः’ ‘नृतमः नेष्टतमः अतिशयेन मनुष्याणां रक्षिता’ ‘यद्दो महान्’ ‘यः’ ‘अग्निः’ ‘अक्रः परेषामाक्रमिता परैरनाक्रमणीयो वा । ‘न इति पादपूरणः’ । ‘समिथे संग्रामे’ ‘महीनां महतीनां स्वसेनानां’ ‘बभ्रिः भर्ता’ ‘दिदृक्षेयः सर्वैर्दर्शनीयः’ ‘भाक्रजीकः स्वदीप्या प्रकाशमानः सोऽग्निः’ ‘सूनवे हविषां प्रदात्रे यजमानाय तदर्थम्’ ‘उदुस्त्रियाः अपः’ ‘उत्’ ‘जजान उदजनयत् ॥ सूनवे । ‘यू प्रेरणे’ इत्यस्माद्वातोरीणादिको नुप्रत्ययः ॥

अपां गर्भं दर्शतमोर्षधीनां वना जजान सुभगा विरूपम् ।

देवासश्चिन्मनसा सं हि जग्मुः पनिष्ठं जातं तवसं दुवस्यन् ॥ १३ ॥

अपाम् । गर्भम् । दर्शतम् । ओर्षधीनाम् । वना । जजान । सुभगा । विरूपम् ।

देवासः । चित् । मनसा । सम् । हि । जग्मुः । पनिष्ठम् । जातम् । तवसम् । दुवस्यन् ॥ १३ ॥

‘सुभगा सुभावा’ ‘वना सर्वैर्दर्शनीयारणिः’ ‘दर्शतं दर्शनीयं’ ‘विरूपं नानाविधरूपम्’ ‘अपाम्’ ‘ओर्षधीनां च’ ‘गर्भम्’ ‘अग्निं’ ‘जजान अजनयत् । ‘देवासश्चित् सर्वे देवा इति’ ‘पणिष्ठं स्तुत्यं’ ‘तवसं वृद्धं’ ‘जातं जातमात्रं तमसि’ ‘मनसा स्तुत्या’ ‘सं’ ‘जग्मुः उपागच्छन् । ‘हि इति पूरणः । त एव’ ‘दुवस्यन् पर्वचरन् ॥

बृहन्त इद्भानवो भाक्रजीकमग्निं सचन्त विद्युतो न शुक्राः ।

गुह्येव वृद्धं सदसि स्वे अन्तरपार ऊर्वे अमृतं दुहानाः ॥ १४ ॥

बृहन्तः । इत् । भानवः । भाःऽक्रजीकम् । अग्निम् । सचन्त । विद्युतः । न । शुक्राः ।

गुह्यऽहव । वृद्धम् । सदसि । स्वे । अन्तः । अपारे । ऊर्वे । अमृतम् । दुहानाः ॥ १४ ॥

वअपारे अगाधे वऊर्वे समुद्रे वअन्तः मध्ये वअमृतम् उदकं वदुहानाः क्षरन्तः वबृहन्त वइद्भानवः महान्तः^१ सूर्या एव^२ वशुक्राः दीप्यमानाः वविद्युतो वन विद्युत इव वस्वे स्वकीये वसदसि सद्ने अन्तरिक्षे वगुह्येव गुहायामिव ववृद्धं प्रवृद्धं वभाक्रजीकं प्रभया दीप्यमानम् वअग्निं वसचन्त आश्रयन्ति ॥

ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरीळे सखित्वं सुमतिं निकामः ।

देवैरवो मिमीहि सं जरित्रे रक्षां च नो दम्येभिरनीकैः ॥ १५ ॥

ईळे । च । त्वा । यजमानः । हविःऽभिः । ईळे । सखिऽत्वम् । सुऽमतिम् । निऽकामः ।

देवैः । अवः । मिमीहि । सम् । जरित्रे । रक्षां । च । नः । दम्येभिः । अनीकैः ॥ १५ ॥

वयजमानः अहं वहविभिः साधनैः वत्वा त्वाम् वईळे वच पश्चादिलक्षणं धनं च याचे । वसुमतिं शोभनां मतिं धर्मविषयां बुद्धिं वनिकामः नितरां कामयमानस्त्वया सह वसखित्वम् वईळे याचे । एवं वदेवैः सह वजरित्रे स्तोत्रे^३ स्तोत्रं कुर्वते मष्टमस्मदर्थम् वभवः पश्चादिविषयां रक्षां वमिमीहि कुरु । वदम्येभिः दमनीयैर्नियन्तव्यैः । प्रयत्ननियन्तव्यतयोच्छृङ्खललोका । वअनीकैः तेजोभिः वनः अस्मान् वरक्ष वच ॥ १५ ॥

उपक्षेतारस्तव सुप्रणीतेऽग्ने विश्वानि धन्या दधानाः ।

सुरेतसा श्रवसा तुञ्जमाना अभि स्याम पृतनार्यैरदेवान् ॥ १६ ॥

उपक्षेतारः । तव । सुऽप्रणीते । अग्ने । विश्वानि । धन्या । दधानाः ।

सुरेतसा । श्रवसा । तुञ्जमानाः । अभि । स्याम । पृतनार्यैः । अदेवान् ॥ १६ ॥

हे वसुप्रणीते शोभनप्रणयन हे वअग्ने वतव वउपक्षेतारः उपगन्तारः । अत्र क्षितिर्मात्सर्ये वर्तते । विश्वानि सर्वाणि वधन्या धन्यानि^१ पश्चाद्विधनप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि वदधानाः विदधानाः^२ कुर्वन्तः वतुञ्जमानाः हवींषि प्रयच्छन्तो वयं वसुरेतसा शोभनवीर्येण वश्रवसा स्वच्छतेनास्त्रेण

१. क-स-स-१-ज-त-य-न-म-व- ' महान्तः सूर्या एव ' नास्ति । २. स-य- ' स्तोत्रे ' नास्ति, म- स्तोत्रैः । ३. स-ग-व-ज-ज-१-त-य-न-व-धनानि । ४. स-ग-व-स-स-१-ज-ज-१-त-य-न-व- ' विदधानाः ' नास्ति ।

वदेवान् देवेभ्योऽभ्यान् । नमिवयुक्तभ्यायेन राक्षसा एव गृह्यन्ते । यज्ञविघ्नकारिणस्तान् वृत्तनायून् च शरीराद्युपद्रवकारिणः शत्रूंश्च अभि व्याम अभिभवेम । यद्वा देवानपूजयतः शत्रूनि वा योज्यम् ॥

आ देवानामभवः केतुरग्ने मन्द्रो विश्वानि काव्यानि विद्वान् ।

प्रति मर्ता^१ अवासयो दमूना अनु देवान्रथिरो यासि साधन् ॥ १७ ॥

आ । देवानाम् । अभवः । केतुः । अग्ने । मन्द्रः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ।

प्रति । मर्तान् । अवासयः । दमूनाः । अनु । देवान् । रथिरः । यासि । साधन् ॥ १७ ॥

हे अग्ने मन्द्रः स्तुत्यः केतुः यज्ञेषु देवानां प्रज्ञापकस्त्वम् आ अभवः आ समन्ताद्भवसि । सर्वव्यापको भवसीत्यर्थः । किञ्च विश्वानि सर्वाणि काव्यानि यजमानादिभिः कृतानि स्तोत्राणि विद्वान् जानंस्त्वं मर्तान् मर्त्यान् स्तोतृन् स्वाभिलषितवस्तुसंपादनेन प्रीतान् विधाय गृहेषु प्रति अवासयः प्रतिवासयसि । रथिरः रथी साधन् देवानां हितानि कर्माणि साधयन् देवान् अनु यासि च अनुगच्छसि च ॥

नि दुरोणे अमृतो मर्त्यानां राजा ससाद विद्वानि साधन् ।

घृतप्रतीक उर्विया व्यद्यौदग्निर्विश्वानि काव्यानि विद्वान् ॥ १८ ॥

नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानाम् । राजा । ससाद । विद्वानि । साधन् ।

घृतप्रतीकः । उर्विया । वि । अद्यौत् । अग्निः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ॥ १८ ॥

वअमृतः निरयः राजा राजमानो योऽग्निः विद्वानि यजान् साधन् साधयन् मर्त्यानाम् अग्निहोत्रिणा^२ दुरोणे गृहे नि ससाद निषीदति । विश्वानि काव्यानि विद्वान् जानन् घृतप्रतीकः घृतेन संधुक्षितावयवः उर्विया विस्तीर्णः सः अग्निः व्यद्यौत् विद्योतते ॥

आ नो गहि सरुयोभिः शिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिः सरण्यन् ।

अस्मे रयि बहुलं संतरुत्रं सुवाचं भागं यशसं कृधी नः ॥ १९ ॥

आ । नः । गहि । सरुयोभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । उतिभिः । सरण्यन् ।

अस्मे इति । रयिम् । बहुलम् । समन्तरुत्रम् । सुवाचम् । भागम् । यशसम् । कृधि । नः ॥ १९ ॥

वसरण्यन् सर्वत्र सरणं गमनमिच्छन् महान् त्वं शिवेभिः शिवकरैः सख्येभिः सख्यैः सखि-
कर्मभिः महीभिः महतीभिः उतिभिः रक्षामिभ्य नः अस्मान्प्रति आ गहि आगच्छ । अस्मे

अस्मभ्यं^१ वहुलं विस्तीर्णं^२ संतरुत्रं सर्वेषामुपद्रवाणां संतारकं^३ सुवाचं शोभनवाचं^४ भागं सर्वैर्भजनीयं^५ यशसं यशसा कीर्त्या संयुक्तं^६ रथिं धनं^७ नः अस्मभ्यं^८ कृधि देहि । अस्मभ्यमिति पुनर्वचनमादरातिशयार्थम् ॥

एता ते अग्ने जनिमा सनानि प्र पूर्याय नूतनानि वोचम् ।

महान्ति वृष्णे सर्वना कृतेमा जन्मजन्मन् निहितो जातवेदाः ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । जनिम । सनानि । प्र । पूर्याय । नूतनानि । वोचम् ।

महान्ति । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । जन्मन् जन्मन् । निहितः । जातवेदाः ॥ २० ॥

हे अग्ने पूर्याय पुरातनाय ते तुभ्यं सनानि सनातनानि महद्भिः संभजनीयानि वा नूतनानि अन्येष्वविद्यमानानि^१ अद्यतनानि वा एता एतानि जनिम जन्मानि कर्माणि स्तोत्राणि वा प्र वोचम् । जातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा जन्मन् जन्मन् । जायन्त इति जन्मानः । तेषु सर्वेषु मनुष्येषु निहितः यागार्थम् । तस्मै वृष्णे संपदां वर्षित्रेऽग्नये इमा इमानि सवनानि कृता कृतानि ॥

जन्मजन्मन् निहितो जातवेदा विश्वामित्रेभिरिध्यते अजस्रः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन् जन्मन् । निहितः । जातवेदाः । विश्वामित्रेभिः । इध्यते । अजस्रः ।

तस्य । वयम् । सुमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन् जन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु निहितः जातवेदाः विश्वामित्रेभिः विश्वामित्रैः । पूजायां बहुवचनम् । महर्षिणा विश्वामित्रेण यो जातवेदाः अजस्रः अजस्रमनवरतम् इध्यते दीप्यते । सुमतौ वर्तमानाः वयं तस्य यज्ञियस्य यशार्हस्य अग्नेः भद्रे भजनीये सौमनसे सुमनोभावे अनुग्रह-बुद्धौ अपि स्याम अपि भवेम । प्रार्थनायां लिङ् ॥

इमं यज्ञं सहसावन् त्वं नो देवत्रा धेहि सुक्रतो रराणः ।

प्र यसि होतर्बृहतीरिषो नोऽग्ने महि द्रविणमा यजस्व ॥ २२ ॥

इमम् । यज्ञम् । सहसावन् । त्वम् । नः । देवत्रा । धेहि । सुक्रतो इति सुक्रतो । रराणः ।

प्र । यसि । होतः । बृहतीः । र्षः । नः । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ २२ ॥

हे ऽसहसावन् सहस्वन् बलवन् ऽसुकृतो शोभनकर्मन् हे अग्ने ऽरराणः सर्वदा रममाणः सख्यं कुर्वाणो वा ऽत्वं ऽनः अस्मदीयम् ऽहम् ऽयम् ऽदेवत्रा देवेषु ऽधेहि निधेहि । हे ऽहोतः देवाना-
माङ्गातः ऽबृहतीः महतीः^१ ऽइषः अन्नानि ऽनः अस्मभ्यं ऽप्र ऽयंसि प्रयच्छ । हे ऽअग्ने ऽमहि महत्
ऽद्विणं पश्वादिलक्षणं धनं ऽआ ऽयजस्व प्रयच्छ । अत्र यजिर्दानकर्मा ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ २३ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजावा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ २३ ॥

इयं सर्वेषां पशूनां पशुपुरोडाशस्य स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । स्यते हि—‘ इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोर्होता यन्नदग्निं पुरोळाशस्य स्वदस्व हव्या समिधो दिदीहीति पुरोळाशस्विष्टकृतः ’ (आश्व. श्रौ. ३. ५) इति ॥

हे ऽअग्ने ऽपुरुदंसं बहुकर्माणं ऽगोः गवां ऽसनिं प्रदात्रीम् ऽइळां भूमिं ऽहवमानाय स्तुवते मघं ऽशश्वत्तमं चिरकालं यथा भवति तथा ऽसाध साधय । ऽनः अस्माकं ऽसूनुः पुत्रः ऽतनयः संतानस्य विस्तारयिता ऽविजावा पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति विजावा स्यात् । हे ऽअग्ने ऽसा प्रमिद्धा ऽते ऽसुमतिः त्वदीयानुग्रहबुद्धिः ऽअस्मे अस्मासु ऽभूतु भवतु ॥ ॥ १६ ॥

‘ वैश्वानराय ’ इति पञ्चदशर्षं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुक्रान्तं—‘ वैश्वानराय पञ्चोना वैश्वानरीयं तु जागतं तु ’ इति । विश्वामित्र ऋषिः । जगती छन्दः । वैश्वानरोऽग्निर्देवता ॥ पृष्टगाभिप्लविकयो-
म्तृतीयोऽह्न्याग्निमास्ते ‘ वैश्वानराय धिषणाम् ’ इति वैश्वानरनिविद्वानीयं सूक्तम् । ‘ तृतीयस्य ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुतः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

वैश्वानराय धिषणामृतावृधे घृतं न पुतमग्रये जनामसि ।

द्विता होतारं मनुषश्च वाघर्तो धिया रथं न कुलिशः समृण्वति ॥ १ ॥

वैश्वानराय । धिषणाम् । ऋतवृधे । घृतम् । न । पुतम् । अग्रये । जनामसि ।

द्विता । होतारम् । मनुषः । च । वाघर्तः । धिया । रथम् । न । कुलिशः । सम् । ऋण्वति ॥ १ ॥

‘ ऋतावृधे ’ ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्रे ऽवैश्वानराय । वैश्वानरशब्दो वास्केन व्याख्यातः—
‘ वैश्वानरः कस्माद्विधाचराचयति विश्व एनं नरा जयन्तीति वा । अपि वा विश्वानर एव स्वात् प्रपृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तत्त्वैषा भवति ’ (निह. ७. २१) इति । तस्मै ऽअग्रये^१ ऽपूतं
‘ घृतं ’ न घृतमिव ऽधिषणां ऽस्तुतिं ऽजनामसि जनसामः । यथा घृतं मीतिं जनयति तथा मीतिं करोमि

१. क-स-त-व-म-‘ बृहतीः ’ नास्ति । २. न-त-व-न-व-‘ ऋतावृधे ’ । ३. क-स-स-१-न-त-व-न-म-व-
‘ अग्रये ’ नास्ति ।

इत्यर्थः । १द्विता द्विधा गार्हपत्याहवनीयरूपाभ्यां युक्तं १होतारं देवानामाह्वातारमग्निं १मनुषः मनुष्याः १वाघतः १च ऋत्विजश्च १धिया कर्मणा १कुलिशः वास्यादिः १रथं १न रथमिव १समृण्वति संस्तुर्वन्ति ॥

स रोचयज्जनुषा रोदसी उमे स मात्रोरभवत्पुत्र ईड्यः ।

दृव्यवाळभिरजरश्चनोहितो दूळभो विशामतिथिर्विभावसुः ॥ २ ॥

सः । रोचयत् । जनुषा । रोदसी इति । उभे इति । सः । मात्रोः । अमवत् । पुत्रः । ईड्यः ।
हव्यऽवाट् । अग्निः । अजरः । चनऽहितः । द्रुऽदमः । विशाम् । अतिथिः । विभाऽवसुः ॥२॥

१सः अग्निः १जनुषा जन्मना १उभे १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १रोचयत् अरोचयत् प्रकाशयति ।
 १स १मात्रोः द्यावापृथिव्योः १ईदृष्यः स्तुत्यः १पुत्रः १अभवत् । १हव्यवाद् हव्यानां वोढा १अग्निः
 अङ्गनादिगुणयुक्तः १अजरः जरारहितः । चनोऽञ्जं हितं यजमाने निहितं येनासौ १चनोहितः
 १कूलभः हिमितुमशक्यः । सोऽयं १विभावसुः प्रभाधनः १विशां मनुष्याणाम् १अतिथिः इव
 पूज्यो भवति ॥

क्रत्वा दक्षस्य तरुषो विधर्मणि देवासो अग्निं जनयन्तु चित्तिभिः । .

रुचानं भानुना ज्योतिषा महामत्यं न वाजं सनिष्यन्नपुं ब्रुवे ॥ ३ ॥

क्रत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विधर्मणि । देवासः । अग्निम् । जनयन्त । चित्तिऽभिः ।

रु॒चा॒नम् । भा॒नुना । ज्योति॑षा । म॒हाम् । अ॒त्यम् । न । वाज॑म् । स॒नि॒ष्यन् । उप॑ । ब्रु॒वे ॥३॥

वृत्तिभिः ज्ञानैरुपलक्षिताः देवासः देवाः तेषुः व्यसनेभ्यस्तारकस्य वृक्षस्य बलस्य
 कृत्वा कर्मणा विधर्मणि विधारके यशे अग्निं जनयन्त अजनयन् । भानुना भासमानेन ज्योतिषा
 रुरुचानं रोचमानं महां महाम्तमग्निम् अत्यं न भारतसहमश्वमिव वाजम् अन्नं सनिष्यन्
 लिप्समानोऽहम् उप प्रवे स्तौमि ॥

आ म॒न्द्रस्य॑ स॒नि॒ष्यन्तो॒ वरे॑ण्यं वृ॒णीम॒हे अ॒ह्यं॑ वा॒ज॒मृ॒गि॒मय॑म् ।

रातिं भृगूणामुशिजं क्विक्रतुमग्निं राजन्तं दिव्येन शोचिषा ॥ ४ ॥

आ । म॒न्द्रस्य॑ । सु॒नि॒ष्यन्तः॑ । व॒रेण्य॑म् । वृ॒णी॒महे॑ । अ॒हय॑म् । वा॒जम् । ऋ॒ग्मिय॑म् ।

रातिम् । भृगूणाम् । उशिजम् । कविऽकृतुम् । अग्निम् । राजन्तम् । दिव्येन । शोचिषा ॥४॥

० मन्त्रस्य स्तुत्यस्य वैश्वानरस्य संबन्धिनं ० वरेण्यं वरणीयम् ० अहयम् अलजावहम् ० क्रमिबं प्रकृत्यं
० वाजम् अयं ० समिव्यक्तः लिप्समाना वयं ० भृगूनाम् करीणां ० रातिम् अभिलिप्ताभिप्रदातारम्

१उभिशजम् अभिलष्यन्तं १कविकर्तुं क्रान्तप्रज्ञं १दिव्येन दिविभवेन १शोचिषा रोचिषा १राजन्तं
भ्राजमानम् १अग्निम् १आ १वृणीमहे संभजामहे ॥

अग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जना वाजश्रवसमिह वृक्तबर्हिषः ।

यत्सुचः सुरुचं विश्वदेव्यं रुद्रं यज्ञानां साधदिष्टिमपसाम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः । वाजऽश्रवसम् । इह । वृक्तऽबर्हिषः ।

यत्सुचः । सुरुचम् । विश्वदेव्यम् । रुद्रम् । यज्ञानाम् । साधत्सुष्टिम् । अपसाम् ॥ ५ ॥

१वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः १यत्सुचः प्राप्तसुच ऋत्विजः १सुम्नाय सुखार्थं १वाजश्रवसं मनुष्येभ्यः
प्रेरितान्नं १सुरुचं प्रशस्तदीप्तिमन्तं १विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितं १रुद्रं दुःस्वप्नानां द्रावकम् १अपसां
कर्मवतां १यज्ञानाम् । यजन्तीति यज्ञा यजमानाः । तेषां १साधदिष्टिं साधितयज्ञम् १अग्निम् १इह
यज्ञे १पुरः १दधिरे स्तुवन्ति ॥ ॥ १७ ॥

पार्वकशोचे तव हि क्षयं परि होतयज्ञेषु वृक्तबर्हिषो नरः ।

अग्ने दुर्व इच्छमानास आप्यमुपासते द्रविणं धेहि तेभ्यः ॥ ६ ॥

पार्वकऽशोचे । तव । हि । क्षयम् । परि । होतः । यज्ञेषु । वृक्तऽबर्हिषः । नरः ।

अग्ने । दुर्वः । इच्छमानासः । आप्यम् । उप । आपसते । द्रविणम् । धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

हे १पार्वकशोचे शोधकदीप्ते हे १होतः देवानामाह्वातः १यज्ञेषु १परि परितः १वृक्तबर्हिषः
स्तीर्णबर्हिषः १दुर्वः परिचरणम् १इच्छमानासः इच्छन्तः १नरः नेतारः यजमानाः १आप्यम् आप्तं
योग्यं १तव स्वसंबन्धिनं १क्षयं निवासं यागगृहम् १उपासते सेवन्ते । १तेभ्यः १द्रविणं धनं
१धेहि विधेहि ॥

आ रोदसी अपृणदा स्वर्महज्जातं यदेनमपसो अधारयन् ।

सो अध्वराय परि नीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥ ७ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातम् । यत् । एनम् । अपसः । अधारयन् ।

सः । अध्वराय । परि । नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजसातये । चनऽहितः ॥ ७ ॥

१रोदसी आवाहृदिष्वी १आ १अपृणत् आपूरयत् । तथा १महत् प्रभूतं १स्वः अन्तरिक्षम्
१आ अपृणत् । १अपसः कर्मवन्तो यजमानाः १जातं १यत् यम् १एनम् अग्निम् १अधारयन् । १असो १न

अथ इव ऋषिः क्रान्तः सर्वत्र व्यासः ऋषोहितः निहिताक्षः ऋषः अयमग्निः वाजसातये वाजस्य
अक्षस्य कीर्त्तौ सातये लाभाय ऋषिणीयते यज्ञार्थं नीयते ॥

नमस्यत हव्यदातिं स्वध्वरं दुवस्यत दम्यं जातवेदसम् ।

रथीऋतस्य बृहतो विचर्षणिरग्निर्देवानामभवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यदातिम् । सुअध्वरम् । दुवस्यत । दम्यम् । जातवेदसम् ।

रथीः । ऋतस्य । बृहतः । विचर्षणिः । अग्निः । देवानाम् । अभवत् । पुरःहितः ॥ ८ ॥

रथीः नेता बृहतः महतः ऋतस्य यज्ञस्य विचर्षणिः द्रष्टा यः अग्निः देवानां पुरोहितः
पुरस्तात् द्रष्टव्यतया स्थापितः अभवत् हव्यदातिं देवेभ्यो हविषां दातारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं
दम्यं दमेभ्यो गृहेभ्यो हितं जातवेदसं जातप्रज्ञं तमग्निं नमस्यत पूजयत दुवस्यत परिचरत ॥

तिस्रो यज्ञस्य समिधः परिज्मनोऽग्नेरपुनन्नुशिजो अमृत्यवः ।

तासामेकामदधुर्मर्त्ये भुजं लोके द्वे उप जामिमीयतुः ॥ ९ ॥

तिस्रः । यज्ञस्य । समिधः । परिज्मनः । अग्नेः । अपुनन् । उशिजः । अमृत्यवः ।

तासाम् । एकाम् । अदधुः । मर्त्ये । भुजम् ।

ॐ इति । लोकम् । ॐ इति । द्वे इति । उप । जामिम् । ईयतुः ॥ ९ ॥

उशिजः कामयमानाः अमृत्यवः सृष्टुरहिता देवाः यज्ञस्य महतः परिज्मनः परितो
गन्तुः समिधः समिन्धिकाः प्रकाशिकाः तिस्रः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्तिष्ठस्तनूः अपुनन्
अक्षोभयन् । ते देवाः भुजं सर्वेषां पालयित्रीं तासां तनूनां मध्ये एकां पार्थिवीं तनुं मर्त्ये
मर्त्यलोके अदधुः म्यदधुः । उ इति पादपूरणः । इतरे द्वे तनू जातिं लोकम् आसन्नमन्तरिक्षम्
उप ईयतुः गच्छतः । अथवा तिस्रः समिध आघारसमिधौ द्वे अनूयाजसमिधौकेति । तासां
समिधामेकामनूयाजसमिधं मर्त्ये इह लोके भोगहेतुमनूयाजपर्यन्तमदधुः धारयन्ति । 'प्रजा वा
अनूयाजाः' इति प्रजात्वेनानूयाजानां संस्तवात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः । इतरे द्वे समिधा-
वन्तरिक्षे दिव्यभोगहेतु उपेयतुः उपगच्छतः । 'त्रीन्परिधौस्तिष्ठः समिधः' इति हि निगमः ॥

विशां कविं विस्पतिं मानुषीरिषः सं सीमकृण्वन्त्स्वधितिं न तेजसे ।

स उद्धतो निवतो याति वेविषत्स गर्भेषु भुवनेषु दीधरत् ॥ १० ॥

विशाम् । कविम् । विस्पतिम् । मानुषीः । र्षः ।

सम् । सीम् । अकृण्वन् । स्वधितिम् । न । तेजसे ।

सः । उद्धतः । निवतः । याति । वेविषत् । सः । गर्भम् । एषु । भुवनेषु । दीधरत् ॥ १० ॥

वृषः पश्चादिलक्षणं धनमिच्छन्त्यः वमानुषीः मनुष्यप्रजाः विशां प्रजानां विश्वसिं प्रभुं
वर्धं मेधाविनं वसीम् एनं स्वधितिं न असिमिव तेजसे तैक्ष्ण्यार्थं वसम् अकृण्वन् समस्कुर्वन् ।
वसः अग्निः उद्धतः उच्छ्रायवतः^१ निवतः नीचैर्भाववतश्च प्रदेशान् वेविषत् व्याप्नुवन् याति
गच्छति । वसः वृषु भुवनेषु गर्भम्^२ अरण्याः^३ दीधरत् आधारयत् ॥ १८ ॥

स जिन्वते जठरेषु प्रजज्ञिवान् वृषां चित्रेषु नानदत्त सिंहः ।

वैश्वानरः पृथुपाजा अमर्त्यो वसु रत्ना दयमानो वि दाशुषे ॥ ११ ॥

सः । जिन्वते । जठरेषु । प्रजज्ञिष्वान् । वृषां । चित्रेषु । नानदत् । न । सिंहः ।

वैश्वानरः । पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । वसु । रत्ना । दयमानः । वि । दाशुषे ॥ ११ ॥

वप्रजज्ञिवान् जातः वृषा वर्षकः वसः वैश्वानरः चित्रेषु नानाप्रकारेषु जठरेषु । प्राणिनां
भेदाजठराणां भेदः । तेषु जिन्वते वर्धते । चित्रेषु नानाविधेष्वरण्येषु नानदत् अर्थं शब्दं कुर्वन्
सिंहः न सिंह इव । किंविधो वैश्वानरः । पृथुपाजाः पृथुतेजाः । अथवा पृथुवेगः । अमर्त्यः
मरणधर्मरहितः दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय रत्ना रमणीयानि वसु वसूनि धनानि वि
विशेषेण दयमानः प्रयच्छन् ॥

वैश्वानरः प्रत्नथा नाकमारुहद्विस्पृष्टं भन्दमानः सुमन्मभिः ।

स पूर्ववज्जनयञ्जन्तवे धनं समानमज्मं पर्येति जागृविः ॥ १२ ॥

वैश्वानरः । प्रत्नऽथा । नाकम् । आ । अरुहत् । दिवः । पृष्ठम् । भन्दमानः । सुमन्मभिः ।

सः । पूर्वऽवत् । जनयन् । जन्तवे । धनम् । समानम् । अज्मम् । परि । एति । जागृविः ॥ १२ ॥

सुमन्मभिः स्तोत्रभिः भन्दमानः स्तूयमानः वैश्वानरः जातमात्र एव प्रत्नथा प्रत्न इव
चिरम्तन इव नाकम् । कं सुखम् अकं दुःखम् । न विद्यतेऽकं यस्मिन् तन्नाकम् । दिवः अन्तरिक्षस्य
पृष्ठम् उपरितनप्रदेशं स्वरोहिभिः आरुहत् आरोहति । वसः वैश्वानरः पूर्ववत् पूर्वैः अचिन्त्य
इव जन्तवे स्तोत्रे यजमानाय धनं पश्चादिलक्षणं जनयन् संपादयन् जागृविः सदा प्रबुद्धः
समानं सर्वेषां देवानां साधारणम् अज्मम् आकाशमार्गं पर्येति सूर्यरूपेण गच्छति ॥

ऋतावानं यज्ञियं विप्रमुक्थ्यमा यं दधे मातरिश्वा दिवि क्षयम् ।

तं चित्रयामं हरिकेशमीमहे सुदीतिमग्निं सुविताय नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतऽवानम् । यज्ञियम् । विप्रम् । उक्थ्यम् । आ । यम् । दधे । मातरिश्वा । दिवि । क्षयम् ।

तम् । चित्रऽयामम् । हरिऽकेशम् । ईमहे । सुऽदीतिम् । अग्निम् । सुविताय । नव्यसे ॥ १३ ॥

वैश्वानरायं पृथुपाजसे विपो रत्ना विधन्त धरुणेषु गातवे ।

अग्निर्हि देवाँ अमृतो दुवस्यत्यथा धर्माणि सनता न दूदुषत् ॥ १ ॥

वैश्वानरायं । पृथुपाजसे । विपः । रत्ना । विधन्त । धरुणेषु । गातवे ।

अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्यति । अथ । धर्माणि । सनता । न । दूदुषत् ॥ १ ॥

वविपः मेधाविनः स्तोतारः । पृथुपाजसे बहुबलाय बहुज्ञाय वा । पाजःशब्दस्य बलाश्रयान्नोः पाठात् । वैश्वानराय अग्नये । धरुणेषु धर्मेषु यज्ञेषु । रत्ना रमणीयानि स्तोत्राणि । गातवे सम्मार्ग-
लाभाय । विधन्त परिचरन्ति कुर्वन्ति । अमृतः मरणरहितः । अग्निः । देवान् । दुवस्यति हविषां
प्रदानेन परिचरति । हिः प्रमिद्धौ । अथ अतः कारणात् कोऽपि । सनता सनातनानि । धर्माणि यज्ञान्
न । दूदुषत् न दूषयति ॥

अन्तर्दूतो रोदसी दस्म ईयते होता निषत्तो मनुषः पुरोहितः ।

क्षयं बृहन्तं परि भूषति शुभिर्देवेभिरग्निरिषितो धियावसुः ॥ २ ॥

अन्तः । दूतः । रोदसी इति । दस्मः । ईयते । होता । निऽसत्तः । मनुषः । पुरःऽहितः ।

क्षयम् । बृहन्तम् । परि । भूषति । शुऽभिः । देवेभिः । अग्निः । इषितः । धियावसुः ॥ २ ॥

दस्मः दर्शनीयः । होता अग्निः । दूतः देवानां दूतः सन् । रोदसी रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः । अन्तः
मध्ये । ईयते गच्छति । मनुषः मनोजातस्य मनुष्यस्य । पुरोहितः आहवनीयादिरूपेण पुरतः स्थापितः
निषत्तः निषण्णः सन् । अग्निः । शुभिः दीप्तिभिः । बृहन्तं महान्तं । क्षयं यज्ञगृहं । परि । भूषति
अलंकुस्ते । देवेभिः देवैः । इषितः प्रेषितः । धियावसुः । प्रज्ञया । व्यासः । एते द्वे अग्निविशेषे ॥

केतुं यज्ञानां विदथस्य साधनं विप्रासो अग्निं महयन्त चित्तिभिः ।

अपांसि यस्मिन्नाधि संदधुर्गिरस्तस्मिन्सुम्नानि यजमान आ चके ॥ ३ ॥

केतुम् । यज्ञानाम् । विदथस्य । साधनम् । विप्रासः । अग्निम् । महयन्त । चित्तिभिः ।

अपांसि । यस्मिन् । अधि । सम्दधुः । गिरः । तस्मिन् । सुम्नानि । यजमानः । आ । चके ॥ ३ ॥

यज्ञानां । केतुं प्रज्ञापकं । विदथस्य यज्ञस्य गृहस्य वा । साधनं प्रातिसाधनमसाधारण-
कारणं सन्तम् । अग्निं । विप्रासः विप्राः । चित्तिभिः स्वकर्मभिः । महयन्त पूजयन्ति । किञ्च । गिरः
स्तोतारः । यस्मिन् अग्नी । अपांसि स्वानुष्ठेयानि कर्माणि । अधि । संदधुः संदधते । यजमानः
तस्मिन् अग्नी । सुम्नानि सुम्नानि । आ । चके कामयते ॥

१. क-स-स-न-न-न-विभावसुः प्रभया; म-धियावसुः प्रभया । २. क-स-ग-स-म-व-सुम्नानि प्राप्य;
न-न-न-सुम्नानि नस्ति । ३. क-स-म-प्रकाशते । अथ तस्मिन् अग्नी सुम्नानि सुम्नानि आचके कामयते ।

पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्वयुनं च वाघताम् ।

आ विवेश रोदसी भूरिवर्षसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः ॥ ४ ॥

पिता । यज्ञानाम् । असुरः । विपःऽचिताम् । विऽमानम् । अग्निः । वयुनम् । च । वा घताम् ।

आ । विवेश । रोदसी इति । भूरिवर्षसा । पुरुऽप्रियः । भन्दते । धामऽभिः । कविः ॥ ४ ॥

यज्ञानां^१ पिता पालयिता विपश्चितां विदुषां स्तोतृणाम् असुरः बलप्रदः वाघताम् ऋत्विजां वयुनं ज्ञानसाधनं^२ विमानं^३ विमीयते फलमिति विमानं यज्ञादिकर्मसाधनम् । सः अग्निः भूरिवर्षसा पार्थिववैद्युतादिबहुविधरूपेण रोदसी द्यावापृथिव्या आ विवेश प्रविशति । पुरुप्रियः मनुष्येष्वधिकं प्रियः । अथवा पुरुणां श्रेष्ठानां प्रियः पुरुप्रियः । धामभिः तेजोभिर्युक्तः कविः अग्निः भन्दते यजमानेन स्तूयते ॥

चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदं स्वविदम् ।

विगाहं तूर्णिं तविषीभिरावृतं भूर्णिं देवास इह सुश्रियं दधुः ॥ ५ ॥

चन्द्रम् । अग्निम् । चन्द्ररथम् । हरिव्रतम् । वैश्वानरम् । अप्सुऽसदम् । स्वऽविदम् ।

विऽगाहम् । तूर्णिम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । भूर्णिम् । देवासः । इह । सुऽश्रियम् । दधुः ॥ ५ ॥

देवासः देवाः चन्द्रम् आह्लादकरं चन्द्ररथम् । चन्द्रः^३ आह्लादको रथो यस्येति तं हरिव्रतं विङ्गलवर्णं हरित्वचं वा । हरित्वचमिति शास्त्रान्तरम् । अप्सुषदम् अप्सु सीदन्तं स्वविदं सर्वज्ञं विगाहं विगाहमानं सर्वत्र व्याप्तं तूर्णिं क्षिप्रगामिनं शत्रूणां हिसितारं वा तविषीभिः बलैः आवृतं भूर्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीप्तिं वैश्वानरम् इह इह लोके दधुः आदधुः ॥ ॥ २० ॥

अग्निर्देवेभिर्मनुषश्च जन्तुभिस्तन्वानो यज्ञं पुरुपेशसं धिया ।

रथीरन्तरीयते सार्धदिष्टिभिर्जीरो दमूना अभिशस्तिष्चातनः ॥ ६ ॥

अग्निः । देवेभिः । मनुषः । च । जन्तुऽभिः । तन्वानः । यज्ञम् । पुरुऽपेशसम् । धिया ।

रथीः । अन्तः । ईयते । सार्धदिष्टिभिः । जीरः । दमूनाः । अभिशस्तिऽष्चातनः ॥ ६ ॥

देवैः^४ सार्धदिष्टिभिः साधितयज्ञैः जन्तुभिः ऋत्विग्भिः च धिया कर्मणा मनुषः यजमानस्य^५ पुरुपेशसं बहुरूपम् । पेश इति रूपनाम । पुरोडाशपशुलोमहविर्मेदिरेकाहाहीनसत्रात्मकमेवैः च नामाविधिरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन् रथीः सर्वस्य लोकस्य नेता जीरः क्षिप्रकारी दमूनाः

१. क-स-म-प्रज्ञासाधनम् । २. स१-‘ विमानं ’ नास्ति । ३. क-स-चन्द्रवत् ; ख-ग-च-स१-न-न१-न-न-म-व-चन्द्रम् । ४. क-स-स१-न-त-य-न-म-व-‘ देवैः... यजमानस्य ’ इत्येतच्चास्ति । ५. स-म-अवान्तरमेवैव ।

दास्तमना दानमना वा ^१अभिहास्तिचातनः अभिहास्तीनामरातीनां ^२पक्षविप्रकारिणां रक्षसां
चातयिता नाशयिता ^३अग्निः ^४अन्तः छावापृथिव्योर्मध्ये ^५ईयते गच्छति ॥

अग्ने जरस्व स्वपत्य आयुन्युर्जा पिन्वस्व समिषो दिदीहि नः ।

वयांसि जिन्व बृहतश्च जागृव उशिग्देवानामासि सुक्रतुर्विषाम् ॥ ७ ॥

अग्ने । जरस्व । सुऽअपत्ये । आयुनि । ऊर्जा । पिन्वस्व । सम् । इषः । दिदीहि । नः ।

वयांसि । जिन्व । बृहतः । च । जागृवे । उशिक् । देवानाम् । असि । सुऽक्रतुः । विषाम् ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२स्वपत्ये सुपुत्रे ^३आयुनि आयुषि ॥ निमित्तसप्तम्येषा ॥ आयुषि निमित्ते ^४जरस्व
देवान् स्तुहि । होतारमधिष्ठाय ^५ऊर्जा रसेनास्त्रेण वा ^६पिन्वस्व देवान् प्रीणय । ^७नः अस्माकम् ^८इषः
सस्यार्थं वृष्टीः ^९सं ^{१०}दिदीहि संदीपय । ^{११}वयांसि अस्त्रानि ^{१२}पक्ष । ‘ वयः क्षयः ’ (नि. २. ७. ७)
इत्यस्त्रनामसु पाठात् । ^{१३}जिन्व देहि । हे ^{१४}जागृवे सर्वदा जागरणशील ^{१५}बृहतः महतो यजमानस्य
जिन्वेति संबन्धः । ^{१६}सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनयज्ञो वा त्वं ^{१७}विषां मेधाविनां ^{१८}देवानाम् ^{१९}उशिक्
कान्तः ^{२०}असि ॥

विश्वपतिं यद्धमतिथिं नरः सदा यन्तारं धीनामुशिजं च वाघताम् ।

अध्वराणां चेतनं जातवेदसं प्र शंसन्ति नमसा जूतिभिर्वृधे ॥ ८ ॥

विश्वपतिम् । यद्धम् । अतिथिम् । नरः । सदा । यन्तारम् । धीनाम् । उशिजम् । च । वाघताम् ।

अध्वराणाम् । चेतनम् । जातवेदसम् । प्र । शंसन्ति । नमसा । जूतिभिः । वृधे ॥ ८ ॥

^१नरः नेतारः स्तोतारो वा ^२विश्वपतिं विश्वां मनुष्याणां पतिं विश्वस्य पतिमिति वा ^३यद्धं
महान्तम् ^४अतिथिं सर्वस्यातिथिभूतं ^५धीनां बुद्धीनां कर्मणां वा ^६यन्तारं नियन्तारं ^७वाघतां ^८पक्ष
कृत्विजां च ^९उशिजं कान्तं मनोऽहम् ^{१०}अध्वराणां यागानां ^{११}चेतनं प्रज्ञापकं ^{१२}जूतिभिः वेगयुक्तं ^{१३}जात-
वेदसम् अग्निं ^{१४}वृधे वृद्धये समृद्धये ^{१५}नमसा नमस्कारेण स्तुतिभिश्च सदा ^{१६}प्र ^{१७}शंसन्ति प्रशंसां कुर्वन्ति ॥

विभावा देवः सुरणः परि क्षितीरभिर्बभूव शर्वसा सुमद्रथः ।

तस्य ब्रतानि भूरिपोषिणो वयमुप भूषेम दम आ सुवृक्तिभिः ॥ ९ ॥

विभाऽवा । देवः । सुरणः । परि । क्षितीः । अग्निः । बभूव । शर्वसा । सुमद्रथः ।

तस्य । ब्रतानि । भूरिऽपोषिणः । वयम् । उप । भूषेम । दमे । आ । सुवृक्तिभिः ॥ ९ ॥

१. म-‘ च ’ नास्ति । २. क-म-म-ग-त-य-न-व-प्रज्ञापनम्, ग-ग-ग-प्रज्ञायकम्, म-प्रज्ञातनम् ।

३. क-म-म-ग-त-य-न-म-व-‘ सदा ’ नास्ति ।

वैभावा दीप्तिमान् देवः स्तूयमानः सुरणः । अत्र वर्णलोपश्छान्दसः । शोभनं रमयतीति सुरमणः । सुमद्रथः शोभनरथः अग्निः शवसा बलेन क्षितीः सर्वाः प्रजाः परि बभूव परितो गृह्णाति । अत्र भवतेरुपसर्गवशात् परिग्रहात्थत्वम् । भूरिपोषिणः बहूनां पोषयितु पालयितुः^१ दमे यज्ञगृहे । दम इति गृहनामसु पाठात् । निवसतः तस्य अग्नेः व्रतानि कर्माणि वयं सुवृत्तिभिः स्तोत्रैः उप भूषेम उपभूषयामः प्रकाशयामः ॥

वैश्वानर तव धामान्या चक्रे येभिः स्वर्विदभवो विचक्षण ।

जात आपृणो भुवनानि रोदसी अग्ने ता विश्वा परिभूरसि त्मना ॥ १० ॥

वैश्वानर । तव । धामानि । आ । चक्रे । येभिः । स्वऽवित् । अभवः । विऽचक्षण ।

जातः । आ । अपृणः । भुवनानि । रोदसी इति ।

अग्ने । ता । विश्वा । परिऽभूः । असि । त्मना ॥ १० ॥

हे वैश्वानर तव धामानि त्वत्संबन्धानि तेजानि आ चक्रे अभिर्होमि । हे विचक्षण प्राज्ञ एवं येभिः यैस्तेजोभिः स्वर्वित् सर्वविन् सर्वज्ञः अभवः भवसि । जातमात्रस्वं भुवनानि भूतजातानि रोदसी द्यावापृथिव्या अपृणः आपूरयः । हे अग्ने विश्वा विश्वानि सर्वाणि तानि भूतजातानि त्मना आत्मना परिभूरसि परिग्रहीतासि ॥

वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः ।

उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । सुऽअपस्यया । कविः ।

उभा । पितरा । महयन् । अजायत । अग्निः । द्यावापृथिवी इति । भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्य अग्नेः दंसनाभ्यः तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यः बृहत् महद्भवं भवतीति यत् तद्वितथम् । यतः कारणात् एकः मुख्यः कविः अग्निः स्वपस्यया शोभनयज्ञादिकर्मेश्वर्या यजमानादिभ्यो धनम् अरिणात् ददाति । सोऽयम् अग्निः भूरिरेतसा बहुरेतस्कौ उभा उभौ पितरा पितरौ मातापितरौ द्यावापृथिव्या महयन् पूजयन् अजायत ॥ २१ ॥

‘समित्समित्’ इत्येकादशार्ध चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—‘समित्स-मिदाम्रियः’ इति । इध्मादिस्वाहाकृत्यन्ताः पूर्वोक्ताः प्रत्युचं देवताः । पशौ वैश्वामित्राणामाग्नीसूक्तम्^१ । वर्त्तपूर्वमासयोः पत्नीसंवाजेषु त्वष्टुर्वाज्या ‘तन्नः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘इह त्वष्टारमग्रियं तन्नस्तुरीयमथ पोषविरनु’ (आश्व. औ. १. १०) इति । त्वाष्टे पशौ पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘तन्न-स्तुरीयमथ पोषविरनु देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः’ (आश्व. औ. १. ८) इति ॥

१. ख-ग-च-झ१-ण१-त-थ-न-‘पालयितुः’ नास्ति । २. त-थ-म-‘सर्ववित्’ नास्ति । ३. क-ख-च-झ-म-व-विश्वामित्राणां ।

सुमि॒त्समि॒त्सुम॑ना बो॒ध्यस्मे शु॒चाशु॒चा सुम॑ति रा॒सि व॒स्वः ।

आ दे॒व दे॒वान्य॒जथा॑य व॒क्षि स॒खा स॒खीन्सुम॑ना यक्ष्य॒मे ॥ १ ॥

सुमि॒त्समि॒त् । सु॒ऽमनाः । बो॒धि । अ॒स्मे इति॑ । शु॒चाऽशु॒चा । सु॒ऽमतिम् । रा॒सि । व॒स्वः ।

आ । दे॒व । दे॒वान् । य॒जथा॑य । व॒क्षि । स॒खा । स॒खीन् । सु॒ऽमनाः । य॒क्षि । अ॒ग्ने ॥ १ ॥

१समि॒त्समि॒त् अत्यर्थं समिद्धस्त्वं १सुम॑नाः १बोधि बुध्यस्व । १शु॒चाशु॒चा अत्यर्थं प्रसर्पकेण ज्योतिषा युक्तस्त्वं १व॒स्वः वसु॑नो धनस्य तद्विषयां १सुम॑ति शोभनां बुद्धिम् १अ॒स्मे अस्मभ्यं १रा॒सि देहि । हे १दे॒व द्योत॑मान १दे॒वान् यज॑नीयान् १यज॑थाय यज्ञाय तदर्थम् १आ १व॒क्षि आब॑हसि । हे १अ॒ग्ने १स॒खा दे॒वानां स॒खा त्वं १सुम॑नाः सन् १स॒खीन् दे॒वान् १य॒क्षि यज॑स्व ॥

यं दे॒वास॒स्त्रिर॒हन्ना॒यज॑न्ते दि॒वेदि॒वे वरु॑णो मि॒त्रो अ॒ग्निः ।

सेमं य॒ज्ञं मधु॑मन्तं कृ॒धी न॒स्तनू॑नपा॒द्घृत॑योनिं वि॒धन्त॑म् ॥ २ ॥

यम् । दे॒वासः । त्रिः । अ॒हन् । आ॒ऽयज॑न्ते । दि॒वेऽदि॒वे । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒ग्निः ।

सः । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । मधु॑ऽमन्तम् । कृ॒धि । नः । तनू॑ऽनपात् । घृ॒तऽयो॑निम् । वि॒धन्त॑म् ॥ २ ॥

१वरु॑णः १मि॒त्रः १अ॒ग्निः एते त्रयो दे॒वाः १यम् अ॒ग्निं १दि॒वेदि॒वे प्रति॑दिवसम् १अ॒हन् अ॒हनि १त्रिः प्रा॒तर्म॑ध्याह्नसायंतनेषु सवनेषु त्रिवारम् १आ॒यज॑न्ते हे १तनू॑नपात् तनूनां शरीराणां न पातयितः १सः त्वं १घृ॒तयो॑निं घृतस्योदकस्य कारणं १वि॒धन्तं वि॒धीय॑मानं क्रियमाणं १नः अ॒स्मदी॑यम् १हम् १यज्ञं १मधु॑मन्तम् । मध्वित्युदकनाम । वृष्ट्यादिकल्युक्तं १कृ॒धि कुरु ॥

प्र दी॒धिति॑वि॒श्ववा॑रा जिगा॒ति हो॒तार॑मि॒ळः प्रथ॑मं यज॒ष्यै ।

अ॒च्छा नमो॑मि॒र्बुष॑मं व॒न्द॒ष्यै स दे॒वान्य॑क्ष॒दिषि॑तो यजी॒यान् ॥ ३ ॥

प्र । दी॒धितिः । वि॒श्वऽवा॑रा । जिगा॒ति । हो॒तार॑म् । इ॒ळः । प्रथ॑मम् । यज॒ष्यै ।

अ॒च्छ । नमः॑ऽभिः । वृष॑भम् । व॒न्द॒ष्यै । सः । दे॒वान् । य॒क्षत् । इ॒षितः । यजी॒यान् ॥ ३ ॥

१वि॒श्ववा॑रा वि॒श्वैर्जनैर्वर॑णीया १दी॒धितिः स्तुति॑दीप्तिर्वा १हो॒तारं दे॒वानामा॑ह्वा॒तारम॑ग्निं १प्र १जिगा॑ति जिगातु प्रकर्षेण गच्छतु । १प्रथ॑मं मुख्यम् १अ॒च्छ आभि॑मुख्येन १वृष॑भं संपदां वर्धितारं १व॒न्द॒ष्यै वन्दितुं बोधयामि॒ति शेषः । अ॒ग्निं १नमो॑भिः नमस्कारैः सह १इ॒ळः इषो हवी॑क्यान्वज्यामि १यज॑ष्यै बहुं प्रीणयितुं प्रजिगातु १इ॒षितः अ॒स्माभिः प्रेरितः १यजी॑यान् यदृतमः १सः अ॒ग्निः १दे॒वान् १य॒क्षत् यज॑तु ॥

ऊर्ध्वो वा गातुरध्वरे अकार्युर्ध्वा शोचीषि प्रस्थिता रजांसि ।

दिवो वा नाभा न्यसादि होता स्तृणीमहि देवव्यचा वि बर्हिः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वाम् । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वा । शोचीषि । प्रस्थिता । रजांसि ।

दिवः । वा । नाभा । नि । असादि । होता । स्तृणीमहि । देवव्यचाः । वि । बर्हिः ॥ ४ ॥

१वां युवयोः । अग्निश्च बर्हिश्चोभौ वामित्युच्येते^१ । समिदादिभिः सहितस्यैवाग्नेर्देवतात्वात् ।
१ऊर्ध्वः उन्नतः १गातुः यज्ञमार्गः १अध्वरे यज्ञे १अकारि आश्रयः क्रियते । १शोचीषि अविष्मन्ति
१रजांसि हवींषि १ऊर्ध्वा ऊर्ध्वं १प्रस्थिता^२ । १होता अग्निः १दिवः दीप्यमानस्य यागगृहस्य १नाभा
माभौ मध्यप्रदेशे^३ १न्यसादि निपीदति । १देवव्यचाः देवैर्व्याप्तं १बर्हिः च । चार्थे वाशब्दः । १वि
१स्तृणीमहि विशेषेण स्तृणीमः ॥

सप्त होत्राणि मनसा वृणाना इन्वन्तो विश्वं प्रति यन्मृतेन ।

नृपेशसो विदथेषु प्र जाता अभीमं यज्ञं वि चरन्त पूर्वीः ॥ ५ ॥

सप्त । होत्राणि । मनसा । वृणानाः । इन्वन्तः । विश्वम् । प्रति । यन् । ऋतेन ।

नृपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभि । इमम् । यज्ञम् । वि । चरन्त । पूर्वीः ॥ ५ ॥

१ममसा १वृणानाः प्रार्थ्यमानाः १ऋतेन उदकेन १विश्वम् १इन्वन्तः प्रीणयन्तो देवाः १सप्त
१होत्राणि होतॄणां वषट्कर्तॄणां कर्माणि १प्रति १यन् प्रतिगच्छन्ति । अतः परं द्वारां स्तुतिः । १नृपेशसः
नररूपाः १विदथेषु यागेषु १जाताः उत्पन्ना १पूर्वीः बह्व्यो विप्रहषारो रज्जुद्वाराभिः निर्देवताः^४
१इमम् अस्मदीयं १यज्ञं १प्र^५ १वि १चरन्त प्रविचरन्तु ॥ ॥ २२ ॥

आ भन्दमाने उषसा उपाके उत स्मयेते तन्वा विरूपे ।

यथा नो मित्रो वरुणो जुजोषदिन्द्रो मरुत्वौ उत वा महोभिः ॥ ६ ॥

आ । भन्दमाने इति । उषसौ । उपाके इति । उत । स्मयेते इति । तन्वा । विरूपे इति विरूपे ।

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । जुजोषत् । इन्द्रः । मरुत्वान् । उत । वा । महः । अभिः ॥ ६ ॥

१आ^१ १भन्दमाने स्तूयमाने १उपाके परस्परं संगते १उषसा । नक्षत्रेष्वथ द्विवचनम् ।
नक्षत्रेष्वसौ^२ राश्वहनी आगच्छताम् । १उत अपि च १विरूपे पृथग्रूपे १तन्वा प्रकाशरूपेण क्षीरेण १स्मयेते

१. स-ग-व-स-स १ण-ग १य-न-म-व-वामित्युच्यते । २. स १-प्रस्थितानि । ३. म-मध्ये मध्यप्रदेशे ।
४. क-स-ग-व-स-म-व-म-व-अभिमामिनी (: ?) देवताः, न-अभिमामिनीर्देवताः । ५. स-ग-व-ग १-
फ-अभि, त-व-प्र नास्ति । ६. क-स-म-आ नास्ति । ७. स-ग-व-व-नक्षत्रेष्वसौ ।

प्रकाशेते । ऽमित्रः ऽवरुणः ऽउत ऽवा अपि च ऽइन्द्रः ऽमरुवान् च ऽनः अस्मान् ऽयथा ऽजुजोषत्
यथा सेवेत तथा ऽमहोभिः तेजोभिर्युक्ते इमे यावापृथिव्यौ कुरुताम् ॥

दैव्या होतारा प्रथमा न्यृञ्जे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमित्त आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।

ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतम् । व्रतऽपाः । दीध्यानाः ॥७॥

१दैव्या दिव्यौ १ प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ १ होतारा आह्वतारावग्नी १ न्यृञ्जे प्रसाधयामि ।
१ ऋतम् उदकं १ शंसन्तः आशंसमानाः १ सप्त १ पृक्षामः । पृक्षमजम् । तद्वन्त ऋषिजस्तमग्निं
१ स्वधया सोमेन हविषा १ मदन्ति मादयन्ति । १ व्रतपाः व्रतानां कर्मणां रक्षितारः १ दीध्यानाः
दीप्यमानाः अथवा स्वकर्मभिरग्निं दीपयन्त ऋषिजः १ अनु १ व्रतं व्रतेषु १ ऋतमित् अग्निमेव
१ आहुः । अग्निमेव ऋतभूतमाहुरित्यर्थः । एवकारार्थे इच्छन्दः ॥

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्यैर्भिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिर्वाक् तिस्रो देवीर्बहिरेदं सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सऽजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः । अग्निः ।

सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

१ भारतीभिः भरतस्य सूर्यस्य संबन्धिनीभिः १ सजोषाः संगता १ भारती वाक् १ आ गच्छतु ।
१ देवैः १ मनुष्येभिः मनुष्यैश्च संगता १ इळा च भूमिश्चागच्छतु १ अग्निः च । १ सारस्वतेभिः सरस्वती-
संबन्धिभिर्मध्यमस्थानैः सह १ सरस्वती माध्यमिका वागागच्छतु । १ तिस्रः देव्यः वागिळाभारत्य
आगच्छन्तु । १ अर्वाक् आभिसुख्यम् एतत् १ बर्हिः १ आ १ सदन्तु आसीदन्तु ॥

तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु देव त्वष्टर्वि रराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अध । पोषयित्नु । देव । त्वष्टः । वि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुऽदक्षः । युक्तऽग्रावा । जायते । देवऽकामः ॥ ९ ॥

हे १ देव १ त्वष्टः सृष्टिकर्तः १ रराणः रममाणस्वम् १ अध अनन्तरं १ नः अस्मान् १ तुरीपं तारकं
१ पोषयित्नु पोषकं १ तत् प्रसिद्धं रेतः १ वि १ स्यस्व मोक्ष्य । १ यतः विमोचनात् १ वीरः सत्त्ववान्

वर्कम्यः कर्मसु कुशलः वसुधः सुबलः वसुधमावा अभिषवार्थमावयुक्तः । सोममुद्दिश्येत्यर्थः ।
 वदेवकामः देवान् कामयमानः पुत्रः जायते जायेत ॥

वनस्पतेऽव सृजोप देवानभिर्हविः शमिता सूदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १० ॥

वनस्पते । अव । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता । सूदयाति ।

सः । इत् । ऊँ इति । होता । सत्यऽतरः । यजाति । यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

हे वनस्पते वदेवान् उप अव सृज समीपे कुरु । शमिता पशोः संस्कर्ता अग्निः
 वनस्पतिश्च हविः सूदयाति देवान् प्रति प्रेरयतु । सत्यतरः । अत्यर्थं सत्यः सत्यतरः । सत्य-
 स्वरूपः सः । इत् स एव होता यजाति यजतु । यथा यतः कारणात् स एवाग्निः देवानां
 जनिमानि जन्मानि वेद वेत्ति अतः स एव यजस्वित्यर्थः ॥

आ याहमे समिधानो अर्वाङ्निन्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।

बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । याहि । अग्ने । समऽइधानेः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । तुरेभिः ।

बर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

हे अग्ने अर्वाङ् अस्मदभिमुखं समिधानः समिध्यमानो ज्वालारूपेण दीप्यमानस्त्वम् आ
 याहि देवतारूपेणागच्छ । कथमिति उच्यते । नोऽस्माकं यज्ञम् इन्द्रेण देवैः च तुरेभिः स्वर-
 मार्गदेवैः सरथं समानरथं यथा तथा आयाहि । किञ्च सुपुत्रा अदितिः अपि नः बर्हिः
 आस्ताम् अप्यास्ताम् । स्वाहाकारेण युक्ताः अमृताः निर्याः देवाः मादयन्तां तृप्यन्तु ॥ २३ ॥

‘प्रत्यग्निरुषसः’ इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका-
 ‘प्रत्यग्निः’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिसूक्तप्रत्यस्य विनियोगः । सूत्रितं च-
 ‘प्रत्यग्निरुषस इति त्रीणि’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । ‘इळामग्ने’ इत्यस्योक्तो विनियोगः ॥

प्रत्यग्निरुषसश्चेकितानोऽबोधि विप्रः पदवीः कवीनाम् ।

पृथुपाजा देवयज्ञिः समिद्धोऽप द्वारा तमसो वहिरावः ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसः । चेकितानः । अबोधि । विप्रः । पदऽवीः । कवीनाम् ।

पृथुपाजाः । देवयत्सभिः । समऽइद्धः । अप । द्वारा । तमसः । वहिः । आवरित्यावः ॥ १ ॥

१. न-समादयन्ताम्, थ-समादयता; म-सह मादयन्ताम् । २. व-ग-च-म-ण-ण-त-य-न-म-व-
 *सूक्ते यस्य, व-सूक्तस्य ।

१उषसः १वेकितानः जानन् १विप्रः मेधावी १कवीनां क्रान्तदृशां १पद्मीः मार्गान् गच्छन्
यः १अग्निः १प्रति १अबोधि प्रतिबुध्यते १पृथुपाजाः पृथुतेजाः १देवयज्ञिः देवकामैः १समिद्धः
सम्यग्दीप्तः सः १वह्निः १तमसः अज्ञानस्य १द्वारा आगमनद्वाराणि १अप १आवः अपावृणोति ॥

प्रेद्वभिर्वावृधे स्तोमेभिर्गीर्भिः स्तोतृणां नमस्य उक्थैः ।

पूर्वाऋतस्य संदृशश्चकानः सं दूतो अद्यौदुषसो विरोके ॥ २ ॥

प्र । इत् । ऊँ इति । अग्निः । वृधे । स्तोमेभिः । गीःऽभिः । स्तोतृणाम् । नमस्यः । उक्थैः ।

पूर्वीः । ऋतस्य । सम्दृशः । चकानः । सम् । दूतः । अद्यौत् । उषसः । विरोके ॥२॥

१नमस्यः पूज्यः यः १अग्निः १स्तोतृणां स्तोत्रैः १गीर्भिः दाग्भिः १उक्थैः शस्त्रैश्च १प्र १वृधे
वृद्धिं प्राप्नोति १दूतः देवानां दूतः सः १पूर्वीः बह्वीः १ऋतस्य आदित्यस्य १संदृशः दीप्तिः १चकानः
कामयमानः सन् १उषसो १विरोके विरोचने प्रातःकाले १सम् १अद्यौत् श्रोतते । १इत् १उ पूरणी ॥

अधाय्यग्निर्मानुषीषु विक्ष्वरूपां गर्भो मित्र ऋतेन साधन् ।

आ हर्यतो यजतः सान्वस्थादभूदु विप्रो हव्यो मतीनाम् ॥ ३ ॥

अधायि । अग्निः । मानुषीषु । विक्षु । अपाम् । गर्भैः । मित्रः । ऋतेन । साधन् ।

आ । हर्यतः । यजतः । सानु । अस्थात् । अभूत् । ऊँ इति । विप्रः । हव्यः । मतीनाम् ॥३॥

१मित्रः यजमानानां मित्रभूतः १ऋतेन सत्येन १साधन् कामान् साधयन् १अपां १गर्भः १अग्निः
१मानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु १विक्षु प्रजासु १अधायि देवैः आहितः । किंच १हर्यतः स्पृहणीयः
१यजतः यष्टव्यः सः १सानु उच्छ्रितं धिष्यमुत्तरवेद्याल्यम् १आ १अस्थात् अध्यतिष्ठत । १विप्रः
प्राज्ञोऽग्निः १मतीनां मातृणां १स्तोतृणां १हव्यः स्तुत्यः १अभूत् । १उ १पूरणः ॥

मित्रो अग्निर्भवति यत्समिद्धो मित्रो होता वरुणो जातवेदाः ।

मित्रो अश्वर्युरिषिरो दमूना मित्रः सिन्धूनामुत पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

मित्रः । अग्निः । भवति । यत् । सम्दृशः । मित्रः । होता । वरुणः । जातवेदाः ।

मित्रः । अश्वर्युः । इषिः । दमूनाः । मित्रः । सिन्धूनाम् । उत । पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

१. म-आगमस्य द्वाराणि । २. क-स-स-ग-त-य-न-म-व- ' इत् उ पूरणी ' नास्ति । ३. म-मन्त्रा-
णाम् । ४. क-स-स-ग-त-य-न-म-व- ' उ पूरणः ' नास्ति ।

इयच्छक् अग्निं सर्वात्मकत्वेन स्तौति । यत् यदा ऽस्मिद्धः ऽअग्निः तदा ऽमित्रः ऽभवति सूर्यो भवति । ऽमित्रः एव सन् ऽहोता भवति । ऽवरुणः भवति ऽजातवेदाः जातप्रज्ञः । सः ऽमित्रः ऽअध्वर्युः भवति ऽदमूनाः दानमना^१ दान्तमना^२ वा । स एव ऽहृषिरः प्रेरकः वायुर्भवति । ऽउत अपि च ऽसिन्धूनां नदीनां ऽपर्वतानां च ऽमित्रः महायो भवति ॥

पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः पाति यद्भ्रं चरणं सूर्यस्य ।

पाति नाभा सप्तशीर्षाणमग्निः पाति देवानामुपमादम्भ्रः ॥ ५ ॥

पाति । प्रियम् । रिपः । अग्रम् । पदम् । वेः । पाति । यद्भ्रः । चरणम् । सूर्यस्य ।

पाति । नाभा । सप्तशीर्षाणम् । अग्निः । पाति । देवानाम् । उपमादम् । भ्रुः ॥ ५ ॥

ऽभ्रुः दर्शनीयः ऽअग्निः ऽवेः गन्ध्याः सर्वव्यासायाः ऽरिपः भूस्याः ऽप्रियम् ऽअग्रं प्रथमं ऽपदं स्थानं ऽपाति रक्षति । ऽयद्भ्रः महान् ऽसूर्यस्य ऽचरणम् । चरत्यत्रेति चरणमन्तरिक्षम् । ऽपाति । ऽनाभा नाभावन्तरिक्षस्य मध्ये ऽसप्तशीर्षाणं^३ मरुद्गणं ऽपाति । ऽदेवानाम् ऽउपमादम् उपमादकं यज्ञं ऽपाति रक्षति ॥ २४ ॥

ऋभुश्च ईड्यं चारु नाम विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान् ।

ससस्य चर्म घृतवत्पदं वेस्तदिदग्नी रक्षत्यग्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । ईड्यम् । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि । विद्वान् ।

ससस्य । चर्म । घृतवत् । पदम् । वेः । तत् । इत् । अग्निः । रक्षति । अग्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऽऋभुः महान् ऽविश्वानि सर्वाणि ऽवयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थानि ऽविद्वान् जानन् ऽदेवः अग्निः ऽईड्यं स्तुत्यं ऽचारु मनोज्ञं ऽनाम जलं ऽचक्रे करोति । नाम^३ इत्युदकनामसु पाठात् । ऽवेः व्यासस्य ऽससस्य स्वपतः शान्तज्वालस्याप्यग्नेः ऽचर्म रूपं ऽघृतवत् दीप्तिमद्भवति । सः ऽअग्निः ऽतत् जलम् ऽअग्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् ऽरक्षति पालयति । ऽइन् पादपूरणः^४ ॥

आ योनिमग्निर्घृतवन्तमस्थात्पृथुप्रगाणमुशन्तमुशानः ।

दीद्यानः शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनःपुनर्मातरा नव्यसी कः ॥ ७ ॥

आ । योनिम् । अग्निः । घृतवन्तम् । अस्थात् । पृथुप्रगाणम् । उशन्तम् । उशानः ।

दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः । पुनःऽपुनः । मातरा । नव्यसी इति । करिति कः ॥ ७ ॥

१. म-दममना दानमनाः । २. म-सप्तशीर्षाणं सप्तगणम् । ३. ख-ग-ण-जलं नाम; च-जलनाम; ख-व-नामा नाम; ण-न-नामी नाम । ४. क-स-स-ग-ण-थ-न-म-व-इत् पादपूरणः नास्ति ।

१उशानः कामयमानः १अग्निः १घृतवन्तं दीप्तिमन्तं १पृथुप्रगाणं पृथुगीतिम् १उशान्सं कामयमानं
१योनिं स्थानमायतनम् १आ १अस्थात् आतिष्ठति । १दीद्यानः द्योतमानः १क्षुधिः दर्शनीयः क्षुद्धो वा
१ऋष्वः महान् १पावकः अन्येषां शोधयिताग्निः १मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ १पुनःपुनः १नम्यसी
नवनरे १कः करोति ॥

सद्यो जात ओषधीभिर्ववक्षे यदी वर्धन्ति प्रस्वो घृतेन ।

आपइव प्रवता शुम्भमाना उरुष्यदग्निः पित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥

सद्यः । जातः । ओषधीभिः । ववक्षे । यदि । वर्धन्ति । प्रस्वः । घृतेन ।

आपःइव । प्रवता । शुम्भमानाः । उरुष्यत् । अग्निः । पित्रोः । उपस्थे ॥ ८ ॥

१सद्यो १जातः अग्निः १यदि यदा १ओषधीभिः १ववक्षे उह्यते तदा १प्रवता प्रवणेन मार्गेण
गच्छन्त्यः १आपइव १शुम्भमानाः शोभमानास्ता ओषध्यः १प्रस्वः फलानि प्रसुवानाः १घृतेन
उदकेन १वर्धन्ति वर्धयन्ति । १पित्रोः द्यावापृथिव्योः १उपस्थे मध्यप्रदेशे वर्धमानः १अग्निः १उरुष्यन्
अम्मात्रक्षतु ॥

उदु द्रुतः समिधा यद्धो अद्यौद्वर्ष्मन्दिवो अधि नाभा पृथिव्याः ।

मित्रो अग्निरीड्यो मातरिश्वा दूतो वक्षद्यजथाय देवान् ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तुतः । समऽइधा । यद्धः । अद्यौत् । वर्ष्मन् । दिवः । अधि । नाभा । पृथिव्याः ।

मित्रः । अग्निः । ईड्यः । मातरिश्वा । आ । दूतः । वक्षत् । यजथाय । देवान् ॥ ९ ॥

१उ इति पादपूर्णः । १स्तुतः अस्माभिः स्तुतः १समिधा समिन्धनेन १यद्धः महान् १अग्निः
१पृथिव्याः उत्तरवेद्याः १नाभा नाभौ मध्यप्रदेशे स्थितः सन् १दिवः अन्तरिक्षस्य १वर्ष्मन् वर्षणि
रूपे १उत् १अद्यौन् द्योतते । १मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः १ईड्यः स्तुत्यः १मातरिश्वा । मातर्यन्तरिक्षे
श्वमिति प्राणिति मूर्यरूपेण चेषुन इति मातरिश्वा । अथवा मातर्यग्न्यां श्वमिति निव्रमतीति मातरिश्वा ।
तथाह यास्कः—‘ मातर्यन्तरिक्षे श्वमिति मातर्याश्वनितीति वा ’ (निरु. ७. २६) । १दूतः देवानां
दूतः सन् १यजथाय यज्ञाय १देवान् १आ १वक्षन् आवहन् ॥

उदस्तम्भीत्समिधा नाकमृष्वोऽग्निर्ववक्षुत्तमो रोचनानाम् ।

यदी भृगुम्यः परि मातरिश्वा गुहा सन्तं हव्यवाहं समीधे ॥ १० ॥

उत् । अस्तम्भीत् । समऽइधा । नाकम् । ऋष्वः । अग्निः । ववक्षन् । उत्तमः । रोचनानाम् ।

यदि । भृगुम्यः । परि । मातरिश्वा । गुहा । सन्तम् । हव्यवाहम् । समऽइधे ॥ १० ॥

१०००: महान् १००००: सभिधा तेजसा १००००: स्वर्गम् १००००: उदस्तम्भीत् उदस्तम्भात् ।
 १००००: शोभनानां १००००: तेजसां मध्ये १००००: उत्तमः १००००: भवन् ऋक्वृत्तमो भवन् १००००: मातरिश्वा वायुः १००००: भृगुभ्यः
 आदित्यस्य रश्मिभ्यः १००००: गुहा^२ गुहायां^२ १००००: सन्तं १००००: हव्यवाहं हव्यानां वोढारममि १००००: यदि यदा १००००: समीचे
 समैन्द तदा नाकमस्तम्नादिनि संबन्धः ॥

इळामग्ने पुरुदंसै सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजावा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भुत्तु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

पूर्वं ध्याख्याता ॥ ॥ २५ ॥

‘ प्र कारवः ’ इत्येकादशचं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयं ‘ प्र कारवः ’ इत्यनुक्रान्तत्वात् ।
 प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः सूक्तविनियोगः पूर्वसूक्त एव ‘ प्रत्यग्निरुषसस्त्रीणि ’ इत्यनेनोक्तः । आद्याग्नेये
 पक्षौ हवियो याज्या । सूत्रितं च—‘ प्र कारवो मनना वच्यमाना एका चेतस्परस्वती नदीनाम् ’ (आश्व.
 श्रौ. ३. ७) इति । ‘ णेभिस्मे ’ इति पात्नीवतप्रहस्य याज्या । सूत्रितं च—‘ आग्नीध्रः पात्नीवनस्य
 यजस्यैभिस्मे सरथं यागवाङ्मिति ’ (आश्व. श्रौ. ५. १९) इति ॥

प्र कारवो मनना वच्यमाना देवद्रीचीं नयत देवयन्तः ।

दक्षिणावाडाजिनी प्राच्येति हविर्भरन्त्यग्नये घृताचीं ॥ १ ॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवद्रीचीम् । नयत । देवयन्तः ।

दक्षिणावाट् । वाजिनी । प्राची । एति । हविः । भरन्ती । अग्नये । घृताचीं ॥ १ ॥

हे १००००: कर्तारः १००००: देवयन्तः देवकामा यूयं १००००: मनना मननेन मन्त्रेण १००००: वच्यमानाः प्रवेष्टमानाः
 सन्तः १००००: देवद्रीचीं देवान्छस्तीं सुचं १००००: प्र १००००: नयत प्रकर्षेण नयत प्रापयत । १००००: दक्षिणावाट् आहवनीयस्य
 दक्षिणत उह्यमाना १००००: वाजिनी अन्नवती १००००: प्राची प्रागग्ना १००००: अग्नये अग्न्यर्थं १००००: हविर्भरन्ती हविर्धारयन्ती
 १००००: घृताची घृतेनाक्ता सुक् १००००: एति गच्छति ॥

१. म-शोभमानानाम् । २. क-स-स१-न-म-आदित्यगुहायाम् ; स-त-य-ण-व-आदित्यगुहा गुहायाम् ।
 ३. क-अ (आ) गच्छति ; स-म-आगच्छति ।

आ रोदसी अपृणा जायमान उत प्र रिक्था अध नु प्रयज्यो ।

दिवश्चिदग्रे महिना पृथिव्या वच्यन्तो ते वह्नयः सप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः ।

उत । प्र । रिक्थाः । अध । नु । प्रयज्यो इति प्रयज्यो ।

दिवः । चित् । अग्रे । महिना । पृथिव्याः । वच्यन्ताम् । ते । वह्नयः । सप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

हे ऽग्रे ऽजायमानः त्वं ऽरोदसी चावापृथिव्यौ ऽवा ऽअपृणाः आपूरयः । किंच^१ हे ऽप्रयज्यो यष्ट्य^२ ऽदिवश्चित् दिवश्चान्तरिक्षात् ऽपृथिव्याः च ऽमहिना महिना ऽप्र ऽरिक्थाः अतिरिक्तश्चासि । अनेन वह्नेरतिशय उक्तः । एवंविधस्य^३ ऽते तव ऽवह्नयः अग्नयोऽशभूता वह्नय आहवनीयादयः ऽवच्यन्ताम् । किंविधास्ते । ऽसप्तजिह्वाः सप्तजिह्वात्मकाः । ऽनु^४ पूरणः^५ ॥

द्यौश्च त्वा पृथिवी यज्ञियांसो नि होतारं सादयन्ते दमाय ।

यदी विशो मानुषीर्देवयन्तीः प्रयस्वतीरीळते शुक्रमर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियांसः । नि । होतारम् । सादयन्ते । दमाय ।

यदि । विशः । मानुषीः । देवयन्तीः । प्रयस्वतीः । ईळते । शुक्रम् । अर्चिः ॥ ३ ॥

ऽद्यौश्च अन्तरिक्षं ऽपृथिवी च ऽयज्ञियामः यज्ञार्हा देवाश्च ऽहोतारं ऽवा त्वां ऽदमाय । इमो यज्ञः । तस्मा अयं 'नि' ऽसादयन्ते उपशमयन्ति । यद्यि यज्ञा ऽमानुषीः मनोः संबन्धिन्वः ऽदेवयन्तीः देवकामाः ऽप्रयस्वतीः हविष्मत्यः ऽविशः प्रजा होतारः ऽशुक्रं वीक्षम् ऽअर्चिः ऽईळते लुबन्ति ॥

महान्तसधस्ये ध्रुव आ निषत्तोऽन्तर्धावा माहिने हर्यमाणः ।

आस्क्रे सपत्नी अजरे अमृक्ते सबर्दुधे उरुगायस्य धेनू ॥ ४ ॥

महान् । सधस्ये । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अन्तः । धावा । माहिने इति । हर्यमाणः ।

आस्क्रे इति । सपत्नी इति सऽपत्नी । अजरे इति । अमृक्ते इति ।

सबर्दुधे इति सबऽदुधे । उरुगायस्य । धेनू इति ॥ ४ ॥

१. स-ग-व-ग-१-क-अध चित् । २. त-प्रयष्ट्य अध अनन्तरम् । ३. स-ग-व-उत एवंविधस्य, ग-अत एवं० । ४. क स-ग-१-व-त-व-न-म-व- 'नु पूरणः' नास्ति ।

१महान् अधिकः १हर्ममाणः यजमानादिभिः काम्यमानः यद्वा यजमानाय धनं काम्य-
मानोऽग्निः १द्यावा १अन्तः द्युभूम्योर्मध्ये १माहिने महिम्ना युक्ते १सधस्थे स्वकीये स्थाने १ध्रुवः अक्षलः
सन् १आ १निषत्तः निषण्णो भवति । १आस्त्रे आक्रमणशीले १सपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते
सपत्न्यौ १अजरे जरारहिते १अमृक्ते अन्येनाहिसिते १सबर्दुधे । सबरित्यमृतमुदकम् । तस्य दोग्धौ
द्यावापृथिव्यौ १उल्लायस्य पृथुगमनस्याधिकस्तुतेर्वाग्नेः १धेनू प्रीणयिष्यौ भवतः ॥

व्रता ते अग्ने महतो महानि तव क्रत्वा रोदसी आ ततन्थ ।

त्वं दूतो अभवो जायमानस्त्वं नेता वृषभ चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥

व्रता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तव । क्रत्वा । रोदसी इति । आ । ततन्थ ।

त्वम् । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वम् । नेता । वृषभ । चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥

हे १अग्ने १महतः सर्वोत्कृष्टस्य १ते तव १व्रता व्रतानि त्वत्संबन्धीनि कर्माणि १महानि महान्ति
भवन्ति । १तव १क्रत्वा क्रतुना प्रकाशेन १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १आ १ततन्थ विस्तृतवानसि^१ । १त्वं
१दूतः १अभवः भव । हे १वृषभ चर्षणशील १त्वं १जायमानः सन् १चर्षणीनां यजमानानां १नेता
असि फलप्रापकोऽसि ॥ ॥ २६ ॥

ऋतस्य वा केशिना योग्याभिर्घृतस्नुवा रोहिता धुरि धिष्व ।

अथा वह देवान्देव विश्वान्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ६ ॥

ऋतस्य । वा । केशिना । योग्याभिः । घृतस्नुवा । रोहिता । धुरि । धिष्व ।

अथ । आ । वह । देवान् । देव । विश्वान् । सुऽअध्वरा । कृणुहि । जातवेदः ॥ ६ ॥

हे १देव १केशिना प्रशस्तकेशवन्तौ १योग्याभिः योजनसाधनभूताभी रजुभिर्युक्ती^२ १घृतस्नुवा
घृतं श्रन्ती १रोहिता रोहितावधौ १ऋतस्य यज्ञस्य ॥ वाशब्दश्चाथे ॥ १धुरि च १धिष्व धेहि ।
योजयेत्यर्थः । १अथ अनन्तरं १विश्वान् सर्वान् १देवान् रथे समारोप्य १आ १वह । हे १जातवेदः
तान् १स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनाध्वरान् १कृणुहि कुरु ॥

दिवश्चिदा ते रुचयन्त रोका उषो विभातीरनु भासि पूर्वीः ।

अपो यदग्र उशध्वर्ग्वनेषु होतुर्मन्द्रस्य पनयन्त देवाः ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । आ । ते । रुचयन्त । रोकाः । उषः । विऽभातीः । अनु । भासि । पूर्वीः ।

अपः । यत् । अग्ने । उशध्वक् । वर्ग्वनेषु । होतुः । मन्द्रस्य । पनयन्त । देवाः ॥ ७ ॥

१सः एव १होता भवति १उर्वी विस्तीर्णे १रोदसी १चिन् छावापृथिव्यौ अपि १यस्य १ अग्नेः
 १यज्ञं यज्ञं सर्वं २ यज्ञं २ वृधे समृद्धये १अभि १गृणीतः प्रशंसतः । १ऋतजातस्य ३ जातस्यस्य ३ होतुः
 १सुमेके सुरूये १ऋतावरी उदकवथौ १सत्ये सत्यस्वरूपे १प्राची अनुकूले १तस्थतुः तिष्ठतः । कथमिव ।
 १अध्वरेव अध्वराविव यज्ञाविव ॥

इळामग्ने पुरुदंसं मुनि गोः शश्वत्तुमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । मुनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

इळामग्न इतीयं पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाभ्युत्तरो देयाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीर्धार-

बुकभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण

विरक्षिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टकेऽ-

ष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. त-ध-अस्य । २. ख-ग-च-ण१-ध-व-सर्वयज्ञम् ; ग-न-सर्वस्य यज्ञम् । ३. ख-ग-च-ण१-
 ऋतजातस्य सत्यस्य यज्ञस्य ; झ-म-ऋतजातस्य यस्य ; झ१-न-ऋतजातस्य सत्यस्य यस्य ; ग-ऋतजातस्य
 जातस्य सत्यस्य ; त-व-ऋतजातसत्यस्य ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥*

‘सोमस्य’^१ इत्यनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ‘प्रय आरुः’ इत्येकादशचं सप्तमं सूक्तम् । मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयामिदेषता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः सूक्तत्रयस्य ‘प्रत्यभिरुपसस्त्रीणि’^२ इति विनियोग उक्तः । तत्रेदं तृतीयं सूक्तम् ॥

प्र य आरुः शित्तिपृष्ठस्य धासेरा मातरा विविशुः सप्त वाणीः ।

परिक्षिता पितरा सं चरेते प्र संस्रति दीर्घमायुः प्रयक्षे ॥ १ ॥

प्र । यं । आरुः । शित्तिपृष्ठस्य । धासेः । आ । मातरा । विविशुः । सप्त । वाणीः ।

परिक्षिता । पितरा । सम् । चरेते इति । प्र । संस्रति इति । दीर्घम् । आयुः । प्रयक्षे ॥ १ ॥

‘शित्तिपृष्ठस्य नीलपृष्ठस्य’^३ धासेः सर्वस्य धारयितुरग्नः^४ ये रश्मयः^५ प्र आरुः प्रकर्षणोद्गच्छन्ति ते रश्मयः^६ मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ^७ आ विविशुः सर्वतः प्रविष्टाः ।^८ सप्त सर्पणस्वभावाः^९ वाणीः वननीया नदीश्चाविविशुः ।^{१०} परिक्षिता परितो वर्तमाने^{११} पितरा पितरौ द्यावापृथिव्यौ तेनाग्निना^{१२} सं चरेते सत्यकृद्व्यवहरतः । तथा प्रयक्षे प्रकर्षेण^{१३} यष्टुं^{१४} दीर्घमायुः अग्नेश्वरं जीवनं प्रभूतमसं वा^{१५} प्र संस्रति प्रसारयतः । संपादयत इत्यर्थः । यद्वा द्यावापृथिव्यौ प्रयक्षे प्रकर्षेण सततं यष्टुं यजमानस्य दीर्घमायुः संपादयतः ॥ प्र । निपातत्वेनाद्युदात्तः । तस्य छन्दसि ‘व्यवहितश्च’ इति आरुरित्यनेन संबन्धः । आरुः । ‘ऋ गतौ’ । लिट्युसि रूपम् । यदृतयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । शित्तिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्थकूप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । ‘शितेर्नित्याबहुज्वहुमीहावभसत्’ (पा. सू. ६. २. १३८) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धासेः । ‘दुभाम् धारणपोषणयोः’ । ‘षेद् पाने’ वा । तस्मात् कर्तव्यौणादिकः सिः^{१६} । प्रत्ययस्वरः । मातरा । ‘नसृनेष्टृष्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृमातृपितृजामातृदुहितृ’ (उ. सू. २. १५३) इति तृजन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । ‘ऋतो ङि०’ (पा. सू. ७. ३. ११०) इति गुणः । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो डादेशः । विविशुः । ‘विश प्रवेक्षणे’ । क्तिट् ‘अमंबोगाह्निद्वित्’ इति किट्ज्ञावाङ्गुणाभावः । निघातः । सप्त । ‘सृप् गतौ’ । ‘सप्यसृभ्यां’^{१७} नुद् च (उ. सू. १. १५५) इति सपेर्विधीयमानः कनिन् नुडागमश्च बाहुलकादेतस्यापि भवति ।

* च-छ-आद्यं श्लोकद्वयं नास्ति; स-प्रथमः श्लोको नास्ति । १. स-अथ तृतीयाष्टके प्रथमाध्याय आरभ्यते । सोमस्य । २. म-म-प्रत्याभिरुपस इति त्रीणि । ३. ज-ज-सप्तधास्वभावाः । ४. ल-प्रकर्षेण यष्टे । ५. ल-सिप्रत्ययः । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-सृप्यसृभ्याम्; न-सप्तमूभ्याम्; ल-सृपे सीभ्याम् ।

अकारस्याकारश्च । निस्वेऽपि व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । परिक्षिता । 'क्षि निवासगतयोः' । 'क्विप् च' इति क्विप् । पिप्त्वात् तुगागमः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो डादेशः । चरेते । 'चर गतिभक्षणयोः' । संपूर्वाचरतेः 'समस्तृतीयायुक्तात्' (पा. सू. १. ३. ५४) इत्यात्मनेपदम् । निघातः^१ । सखाति । 'सृ गतौ' । अयमन्तर्भावित्यर्थः । रेफच्छान्दसः । 'ईदूदेत्' इति प्रगृह्यमंशः । निघातः । आयुः । 'इण् गतौ' । 'उसिन्' इत्यनुवृत्तौ 'एतेर्णिच्' (उ. सू. २. २७५) इत्युमिन् । निस्वादाद्युदात्तः । प्रत्यये । 'यज देवपूजामंगतिकरणदानेषु' इत्यस्मात् तुमर्थे सेन्प्रत्ययः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययमंशायाम् 'अव्ययादाप्सुपः' इति सुपो लुक् ॥

दिवक्षसो धेनवो वृष्णो अश्वा देवीरा तस्थौ मधुमद्वहन्तीः ।

ऋतस्य त्वा सदसि क्षेमयन्तं पर्येका चरति वर्तनि गौः ॥ २ ॥

दिवक्षसः । धेनवः । वृष्णः । अश्वाः । देवीः । आ । तस्थौ । मधुमत् । वहन्तीः ।

ऋतस्य । त्वा । सदसि । क्षेमयन्तम् । परि । एका । चरति । वर्तनिम् । गौः ॥ २ ॥

वृष्णः कामानां वर्षितुरग्नेः । अश्वाः वाहनरूपा रोहिताः । दिवक्षसः दिवं व्याप्य वर्तमानाः । धेनवः अग्नेः प्रीणयिष्यो भवन्ति । सोऽयमग्निः । मधुमत् माधुर्योपेतमुदकं । वहन्तीः । देवीः द्योतनशीला नदीः । आ । तस्थौ आतिष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । गोशब्दः माध्यमिकवाग्वाची 'माध्यमिकां वाचमिति नैरुक्ताः' (मिर. ११. २७) इत्यभिधानात् । एका । गौः काचिदुक्तविधा वाक्^१ । ऋतस्य उदकस्य । सदसि स्थानेऽन्तरिक्षे । क्षेमयन्तं क्षेममावासमिच्छन्तं । वर्तनि ज्वालाः प्रवर्तयन्तं । त्वा हे अग्ने त्वां । परि । चरति सेवते ॥ दिवक्षसः । 'अक्ष् व्याप्तौ' । दिवं व्याप्नुवन्तीति दिवक्षसः । 'वक्ष रोषे' । रोषार्थोऽप्ययं धातुरत्र व्याप्तौ वर्तते । दिवं वक्षन्ति व्याप्नुवन्तीति । 'असुन्' इत्यनुप्रत्ययः । 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धेनवः । 'नुः' इत्यनुवृत्तौ 'धेत इच्' (उ. सू. ३. ३५४) इति नुप्रत्ययः । इकारस्य गुणः । प्रत्ययस्वरः । वृष्णः । 'वृष सेवने' । 'कनिन्युवृषितक्षिराजि' इत्यादिना कनिन् । किस्वाद्गुणाभावः । निस्वादाद्युदात्तः । अश्वाः । 'अक्ष् व्याप्तौ' । 'अक्षिपुपिलटिकणि' इत्यादिना कन् । निस्वादाद्युदात्तः । तस्थौ । 'छा गतिनिवृत्तौ' । 'छन्दसि लुक्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लिट् । 'आत औ णलः' इत्यौकारः । निघातः । मधुमत् । 'नि' इत्यनुवृत्तौ 'फलिपाटिनमिमनिजनाम्' इत्यादिना मनेरुप्रत्ययः । तत्सं-मिबोतेन नकारस्य धकारः । निस्वादाद्युदात्तः । त्वा । युष्मच्छन्दस्य द्वितीयाकषचनान्तस्य 'त्वामौ' इति त्वादेशः^२ अनुदात्तश्च । क्षेमयन्तम् । 'क्षि निवासगतयोः' । 'अतिस्तुसुहुस्वृक्षि' इत्यादिना मन् । क्षेमम् आवासम्^३ आत्मन इच्छन्तम् । 'सुप आत्मनः क्यप्' इति क्यप् । 'क्यचि च' इति ईषम् । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घत्वं च 'न छन्दस्वपुत्रस्य' इति प्रतिषिध्यते । क्यचश्चिस्वादन्तोदात्तः । तदन्ताच्छनृप्रत्ययः । शप्^४ । शपः पिस्वाद्गुदात्तत्वं शतुश्च सार्वधातुकस्वरेण ।

१. त-प्रत्ययानित्यत्वेऽपि प्रत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ; ल-प्रत्ययत्वेऽपि प्रत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ; स-नित्यत्वापि व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'निघातः' नास्ति । ३. च-गौः माध्यमिका वाक् एका काचित् । ४. ख-ग-च-ज-ण-म-दिब-.....व्याप्तौ' नास्ति । ५. त-न-ल-स-वक्ष रोषे । रोषार्थोऽप्ययम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-त्वामौदेशः । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ- 'आवासम्' नास्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-भ- 'शप्' नास्ति ।

तयोः न्यचा सहैकादेशो कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकादेश उदात्तः । अम् । सुस्वाद्नुदात्तः । 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति अमः स्वरितत्वम् । एका । 'इण् गतो' । 'इण्भीकापा०' इत्यादिना कन् । तदन्तादाप् । निस्वरः । वर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' । अन्तर्भावितार्थः । 'वृतेष्व' (उ. सू. २. २६३) इत्यनिः । गुणः । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । गौः । 'ग्लु गतो' । 'गमेर्दोः' (उ. सू. २. २२५) इति डोप्रत्ययः । डिस्वाट्टिलोपः । 'गोतो णित्' इति सुपो णित्वात् वृद्धिः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ समिरोहत्सुयमा भवन्तीः पतिश्चिकित्वाभयिविद्रयीणाम् ।

प्र नीलपृष्ठो अतसस्य धासेस्ता अवासयत्पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

आ । सीम् । अरोहत् । सुयमाः । भवन्तीः । पतिः । चिकित्वान् । रयिऽवित् । रयीणाम् ।

प्र । नीलऽपृष्ठः । अतसस्य । धासेः । ताः । अवासयत् । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

रयीणां रयिवित् धनानां मध्ये विशिष्टधनस्य लम्भयिता चिकित्वान् ज्ञानवान् पतिः
अश्वानां पतिरग्निः रसीं सर्वतः सुयमाः सुखेन नियन्तुं शक्याः भवन्तीः या वडवाः आ
'अरोहत् आरोहति' स्म नीलपृष्ठः पुरुधप्रतीकः बहुधा विशिष्टाङ्गः सोऽग्निः^१ अतसस्य सततगमनस्य
'धासेः पोषणार्थं ताः अश्वाः प्र अवासयत् प्रकर्षेण वासयति स्म । निवासेन अग्नेऽपनीते सतत-
गमनं पोषयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ सीम् । 'चादयोऽनुदात्ताः' (फि. सू. ८४) इत्यनुदात्तः ।
अरोहत् । 'रह प्रादुर्भावे' । लङि रूपम् । निघातः । सुयमाः । 'यम उपरमे' । अस्माच्छब्दार्थे
'ईषुःसुषु' इति खल् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पतिः । 'पा रक्षणे' । 'पातेर्दतिः' इति
दतिः^२ । डिस्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । चिकित्वान् । 'कित' ज्ञाने^३ । कसौ रूपम् । रयिवित् । 'विदु
लाभे' । क्तिप् । रयीणाम् । 'नामन्यतरस्याम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नीलपृष्ठः । नीलशब्दो
वृषादिवादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतसस्य । 'अत सातत्यगमने' इत्यस्मात्
'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्यः' (उ. सू. ३. ३९७) इत्यस्य । चिस्वरः ।
अवासयत् । 'वस निवासे' । 'हेतुमति' इति णिच् । 'लुङ्लृङ्क्ष्वद्' इत्यङागमः ।
'तिङ्तिङः' इति निघातः । पुरुधप्रतीकः । पुरुशब्द इह संख्यावाची । 'संख्याया विधार्थे आ'
इति धाप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इस्वञ्छान्दसः ॥

महि त्वाष्ट्रमूर्जयन्तीरजुर्य स्तभूयमानं बहतो बहन्ति ।

व्यङ्गैर्मिदिद्युतानः सधस्थ एकांमिव रोदसी आ विवेश ॥ ४ ॥

महि । त्वाष्ट्रम् । उर्जयन्तीः । अजुर्यम् । स्तभूयमानम् । बहतः । बहन्ति ।

वि । व्यङ्गैः । दिद्युतानः । सधस्थे । एकांमिव । रोदसी इति । आ । विवेश ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ज-व-भ-स-आरुहयति । २. त-सोऽग्निरेव । ३. ल-'दतिः' नास्ति । ४. ख-ड-
किति ज्ञाने, त-चित ज्ञाने ।

‘ऊर्जवन्तीः अवलं’ बलिनं कुर्वत्यः ‘ववहतः वहनपरा मद्यः’ महि महान्तं ‘ववाष्टं त्वष्टुः सुतम्’ वञ्चयं जरयितुमनर्हं ‘स्तभूयमानं लोकानां रतग्भनं धारणमिच्छन्तमग्निं’ वहन्ति धारयन्ति । ‘सधस्ये अपां समीपे’ अङ्गेभिः अवयवैः ‘दिद्युतानः दीप्यमानः सन् अग्निः’ रोदसी द्यावापृथिव्यौ ‘वि’ ‘आ’ ‘विवेश विविधं’ प्रविष्टवान् । रोदस्योर्दृष्टान्तः^४ । ‘एकामिव । यथा पुमानेकां कियं प्रविष्टाति तद्वत् ॥ त्वाष्टम् । त्वष्टुरपत्यमित्यर्थे ‘तस्यापत्यम्’ इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । स्तभूयमानम् । स्तभु स्तग्भनं^५ तदिच्छन्तम् । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ । ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’^६ इति दीर्घः । तदन्तात् व्यत्ययेन शानच् । अकारान्तत्वात् ‘आने मुक्’ । शानचो लसार्वधातुकरेणानुदात्तत्वे कृते क्यजन्तधातुस्वरः^७ शिष्यते । अङ्गेभिः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति भिस ऐसादेशाभावः । ‘बहुवचने शस्येत्’ इत्येत्वम् । दिद्युतानः । ‘द्युत दीप्ती’ । छन्दसि लिट् । तस्य कानजादेशः । द्विर्वचनम् । हलादिशेषे कृते द्यु इत्यस्य^८ अभ्यासस्य ‘द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्’ (पा. सू. ७. ४. ६७) इति संप्रसारणम् । ‘संप्रसारणाच्च’ इति पूर्वरूपत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्^९ । एकामिव । ‘इवेन विभक्त्यलोपः’^{१०} पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इति वचनात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । विवेश । ‘विश प्रवेशने’ इत्यस्मात् लिटि^{११} रूपम् । निघातः ॥

जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवमुत ब्रध्नस्य शासने रणन्ति ।

दिवोरुचः सुरुचो रोचमाना इळा येषां गण्या माहिना गीः ॥ ५ ॥

जानन्ति । वृष्णः । अरुषस्य । शेवम् । उत । ब्रध्नस्य । शासने । रणन्ति ।

दिवःऽरुचः । सुऽरुचः । रोचमानाः । इळा । येषाम् । गण्या । माहिना । गीः ॥ ५ ॥

‘वृष्णः कामानां वर्धितुः’ अरुषस्य । रुषा हिंसकाः तद्रहितस्य । शत्रुराहित्येन रोचमान-
स्थैर्यार्थः^१ । तथाविधस्याग्नेः ‘शेवम्’^२ आश्रयविषयं सुखं जनाः ‘जानन्ति । ‘उत अपि च जानन्तस्ते
‘ब्रध्नस्य महतोऽग्नेः’ शासने आज्ञायां सर्वे जनाः ‘रणन्ति रमन्ते । तथा’^३ च मन्त्रः—‘अस्य शासु-
रभ्यासः सचन्ते इषिष्मन्त उज्जितो ये च मताः’ (ऋ. सं. १. ६०. २) इति । अपि च ‘येषां
अनुष्ठानामग्निविषया’ माहिना महतो इळा ‘गीः स्तुतिरूपा वाक्’ गण्या गणनीया पूज्या ते
‘दिवोरुचः’ पुलोकस्य रोचकाः ‘सुरुचः शोभनदीप्तयः’ रोचमानाः देदीप्यमाना भवन्ति ॥ जानन्ति ।
‘ज्ञा अवबोधने’ । क्रयादिः । तस्य ‘ज्ञाजनोर्जा’ इति जादेशः । प्रत्ययस्वरः । अरुषस्य । रुष रिच
हिंसार्थाः । रोचन्तीति रुषा हिंसकाः । ‘इगुपचज्ञा’^४ इति कः । न सन्ति रुषा यस्यासावरुचः ।
‘अन्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शेवम् । ‘शीङ् स्वप्ने’ । ‘इण्शीङ्भ्यां वन्’ इति वन् ।
निस्वरः । शासने । ‘शासु अनुशिष्टी’ । अस्मान्नावे स्युद् । ‘स्त्रिति’ इति प्रत्ययारपूर्वस्वोदात्तत्वम् ।
रणन्ति । निघातः । दिवोरुचः । ‘रुच दीप्ती’ । अस्मात् क्तिप् । ‘तत्पुरुषे कृति बहुकम्’ इति

१. च-त-प-ल-अग्निम् । २. ख-ग-व-ज-न-समीपम् । ३. ख-ग-व-व-ज-व-न-भ-स-‘विविधं’
नास्ति । ४. च-दृष्टान्तः । ५. ल-स्तग्भने । ६. ग-ज-ण-भ-क्यजन्ताधातुस्वरः, च-स-क्यजन्ता-
धातुस्वरः । ७. ल-इत्येतस्य । ८. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-स-‘दात्तः’ । ९. ज-ण-लमासो विभक्त्य-
लोपः । १०. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-विद् । ११. त-आरोच^{१२} । १२. इ-सर्वं शेवम् । १३. ख-ग-व-
ज-ण-न-भ-वया ।

बहया अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुरुचः । बहुव्रीहौ ' नम्बुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्त-
त्वम् । इत्वा । ' ईड् स्तुतौ ' । इस्वभ्रान्दसः । यथा वाक्शब्दष्टावन्तस्तद्वत् । पिस्वाद्नुदात्तत्वे
धातुस्वरः । गण्या । ' गण संख्याने ' । स्वार्थे^१ ण्यन्तात् ' अचो यत् ' । ' यतो नावः ' इत्याद्यु-
दात्तत्वम्^२ । माहिना । ' महेरिणश्च ' इति इनण् । णिस्वादुपधावृद्धिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । गीः ।
' गृ शब्दे ' । अस्मात् क्तिप् । ' ऋत इन्द्रातोः ' इतीत्वम् । ' वौल्यधायाः ' इति दीर्घः ।
प्रातिपदिकस्वरः ॥ १ ॥

उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषं महो महद्भ्यामनयन्त शुषम् ।

उक्षा ह यत्र परि धानमक्तोरनु स्वं धाम जरितुर्ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो इति । पितृभ्याम् । प्रविदा । अनु । घोषम् । महः । महत्भ्याम् । अनयन्त । शुषम् ।
उक्षा । ह । यत्र । परि । धानम् । अक्तोः । अनु । स्वम् । धाम । जरितुः । ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो अपि च महो महद्भ्यां महतो महद्भ्यां पितृभ्यां चावापृथिवीभ्यां^३ प्रविदा प्रवेदनेन
' अनु घोषम् अनुषुष्यमाणं^४ ' शुषं सुखम् । ' शुषं शुनम् ' (नि. ३. ६. १०) इति
सुखनामसु पाठात् । तत्सुखं^५ यजमाना अग्निम् अनयन्त अग्निं प्रापितवन्तः । सोऽग्निः यत्र
यजमानेषु उक्षा वृष्टगुत्पादनेनोदकस्य सेका^६ अक्तोः । अक्तुशब्दो रात्रिमाचष्टे । ' शर्बरी अक्तुः '
(नि. १. ७. ४) इति तन्नामसु पाठात् ; अज्यते सिच्यते नीहारेण जगदस्यामिति व्युत्पत्तेः । तस्मा
रात्रेः परि धानं परितो धारकं^७ स्वम् आत्मीयं धाम तेजः जरितुः स्तोतुः स्तुतिश्रवणार्थम् अनु
ववक्ष^८ इत् समीपे बहति खलु । संनिहितं करोतीत्यर्थः ॥ उतो । ' ओत् ' (पा. सू. १.१. १५) इति
प्रगृह्यसंज्ञा । एवमादिवादनोदात्तः । घोषम् । ' शुषिर्' शब्दे । अस्मात्कर्मणि षम् । कृत्पञ्चगुणः ।
जिस्वरः । महः । अकारतकारयोर्लोपभ्रान्दसः । ' बृहन्महतोऽप्यसंख्यानम् ' इति विभक्तेश्चात्तत्वम् ।
अनयन्त । ' णिम् प्रापणे ' इत्यस्व कङि रूपम् । निघातः । उक्षा । ' उक्ष सेचने ' । ' अनुषुष्यन् ' ।
इत्यादिना कनिष्ठप्रत्ययान्तत्वेन उक्षन्शब्दो निपातितः । व्यत्ययेनान्तोदात्तः । ह । चादिवाद्नुदात्तः ।
यत्र । ' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्वोदात्तत्वम् । अक्तोः । ' अम्बू व्यकिगतिमङ्गलेषु^९ ' इत्यस्मात्
' व्याज्यर्तिभ्यः^{१०} कुः ' इति कुः । किस्वात् ' अनिविताम् ' इति णङोपः । प्रत्ययस्वरः । ववक्ष ।
' बह प्रापणे ' । ' कम्दसि लुक्लङ्कटः ' इति वर्तमाने क्तिप् । सकारभ्रान्दसः । तिस्रो णङादेशः ।
' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्वोदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-व-ज-न-भ-ल-स्वार्थम् । २. ख-ग-व-ज-न-भ-स-इत्युदात्तत्वम् । ३. घ-आवा-
पृथिवीभ्यामुपलक्ष्यमाणमग्निम् । ४. घ-अनुषुष्यमाणं स्तोत्रमनुस्रव्यम् । ५. ख-ग-व-ज-न-भ-ल-सुखम् ।
६. ग-व-ज-न-स-आसेका । ७. घ-धारणीयम् । ८. त-उन्तोदात्तत्वम् । ९. ख-ग-व-ज-न-भ-
उषिः स-पुष । १०. ख-ग-व-व्याकिगतिमङ्गलेषु ; ज-न-व्याकिमङ्गलेषु ; ल-व्याकिपेनेषु । ११. ख-
ग-व-ज-भ-व्याज्यर्तिभ्यः ; ल-व्याज्यर्तिभ्यः ; न-व्याज्यर्तिभ्यः ।

अध्वर्युभिः पञ्चभिः सप्त विप्राः प्रियं रक्षन्ते निहितं पदं वेः ।

प्राञ्चो मदन्त्युक्षणो अजुर्या देवा देवानामनु हि व्रता गुः ॥ ७ ॥

अध्वर्युभिः । पञ्चभिः । सप्त । विप्राः । प्रियम् । रक्षन्ते । निहितम् । पदम् । वेरिति वेः ।

प्राञ्चः । मदन्ति । उक्षणः । अजुर्याः । देवाः । देवानाम् । अनु । हि । व्रता । गुरिति गुः ॥ ७ ॥

उद्गातृवर्गव्यतिरिक्ताः^१ द्वादशत्विजो भवन्ति । तत्र सप्त वपदकर्तारः । पञ्चान्येऽध्वरं नयन्ति । तैः^२ पञ्चभिः^३ अध्वर्युभिः सह^४ सप्त^५ विप्राः मेधाविनो होत्रकाः^६ वेः गमनस्वभावस्याग्नेः^७ प्रियं^८ निहितम् आहवनीयाख्यं^९ पदं^{१०} रक्षन्ते पालयन्ति^{११} । प्राञ्चः सोमपानार्थं प्राङ्मुखो गच्छन्त-^{१२} अजुर्याः जरयितुमशक्याः^{१३} उक्षणः सोमरसस्य सेक्ताः^{१४} देवाः स्तोतारः^{१५} मदन्ति हृष्यन्ति । किंच ते देवाः ऋत्विजः^{१६} देवानां संबन्धीनि^{१७} व्रता व्रतानि यज्ञान्^{१८} अनु^{१९} गुः अन्वगच्छन् ।^{२०} हि प्रसिद्धौ । अग्नेः प्रसादान् हविर्लक्षणाजवन्तो देवा यज्ञान् लब्धवन्त इत्यर्थः ॥ रक्षन्ते । ‘रक्ष पालने’ । व्यस्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । निमित्तम् । ‘हुधाञ् धारणपोषणयोः’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठायां , वधातेर्हिः’ इति हिरादेशः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वराध्वम् । वेः । वी कान्तिगत्यादिषु । अस्माद्विष् । ‘सार्वधातुकार्धधातुकयोः’ (पा. सू. ७. ३. ८४) इति गुणः । ‘इसिदसोश्च’ इति पूर्वरूपत्वम् । प्राञ्चः । ‘अनिगन्तोऽञ्चतौ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मदन्ति । ‘मदी हर्षे’ । निघातः । गुः । ‘इण् गतौ’ इत्यस्मालुकि रूपम् । ‘इणो गा लुकि’ इति गादेशः । ‘आतः’ इति ऋजुसादेशः । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यडभावः । हिशब्दयोगाज्ज निहन्यते ॥

दैव्या होतारा प्रथमा न्यूञ्जे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमिच्छ आहुर्नु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । न्यूञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।

ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतम् । व्रतपाः । दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या दैव्या^१ देवतारूपी होतारा होतारी होमनिष्पादकौ प्रथमा प्रथमौ मुख्यादिभ्यं चासुं चाक्षी न्यूञ्जे । ‘ऋजतिः प्रसाधनकर्मा’ इति यास्कः । मन्त्रब्रह्म^२ विश्वामित्रोऽहं^३ प्रसाधयामि । सप्त^४ पृक्षासः^५ सप्त होत्रकाः^६ स्वधया सोमेन^७ मदन्ति हृष्यन्ति । ऋतं स्तोत्रं^८ शंसन्तः^९ व्रतपाः व्रतस्य यज्ञकर्मणो रक्षितारः^{१०} दीध्यानाः दीप्यमानाः^{११} ते होत्रकाः^{१२} अनु^{१३} व्रतं यज्ञे कर्मणि ऋतमित् सत्यमेवास्मिन्^{१४} आहुः वदन्ति ॥ ऋजे । ‘ऋजि भृजी भर्जने’ । निपूर्वोऽयं धातुः प्रसाधने वर्तते । निघातः । स्वधया । स्वं लोकं यजमानस्य वधाति विदधातीति^{१५}

१. ल-उद्गातृव्यतिरिक्ताः । २. त-पालयन्ते । ३. घ-ण-आसेकारः । ४. ख-ग-व-ज-ण-म-भ-‘संबन्धीनि’ नास्ति । ५. त-पूर्वपदप्रकृति । ६. त-ल-‘दैव्या’ नास्ति । ७. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-मन्त्रब्रह्म । विश्वामित्रोऽहम्, घ-‘मन्त्र...अहं’ नास्ति । ८. घ-पृक्षासः हविर्लक्षणाजवन्तः । ९. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-विदधाति ।

स्ववा सोमः । ' आतोऽनुरसर्गे कः ' इति कः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आहुः । ' ब्रू-
व्यक्तायां वाचि ' इत्यस्य लटि ' ब्रुवः पञ्चानामादिन आहो ब्रुवः ' इति श्लेषादेशो ब्रुवश्च आहादेशः ।
निघातः । दीध्यानाः । ' दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः ' इत्यस्मात् शानच् । तस्य चित्त्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते
' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

वृषायन्ते महे अत्याय पूर्वीवृष्णे चित्राय रश्मयः सुयामाः ।

देव होतर्मन्द्रतरश्चिकित्वान्महो देवान्रोदसी एह वक्षि ॥ ९ ॥

वृषायन्ते । महे । अत्याय । पूर्वीः । वृष्णे । चित्राय । रश्मयः । सुयामाः ।

देव । होतः । मन्द्रतरः । चिकित्वान् । महः । देवान् । रोदसी इति । आ । इह । वक्षि ॥ ९ ॥

१देव देदीप्यमान १होतः देवानामाह्वतः हे अग्ने १महे महते १अत्याय सर्वानप्यतिक्रम्य
वर्तमानाय १चित्राय नानाविधवर्णाय । यद्वा चित्राय देवैश्चायनीयाय पूज्याय । १वृष्णे कामानां
वर्षेऽत्रे तुभ्यं स्वर्ग्यं १पूर्वीः प्रभूताः १सुयामाः अतिशयेन विस्तृताः १रश्मयः सर्वतो व्याप्ता
ज्वालाः १वृषायन्ते वृषेवाचरन्ति । सेचकाः २ इव भवन्ति । होतारो ज्वालाभिः समिद्धमग्निं दृष्ट्वा
सोऽवाऽग्रयःप्रवृत्तीनि हवींषि तत्र प्रक्षिरन्तीति ज्वालानां वृषत्वम् । यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तथा च
महोऽन्यस्य चित्रस्य वृष्णोऽग्नेर्बहवो रश्मयो वृषेवाचरन्ति । वृष्ट्युत्पादनद्वारा पर्जन्यवदाचरन्तीत्यर्थः ।
अपि च १मन्द्रतरः यजमानस्य मादयितृत्तमः १चिकित्वान् जानोपेतः स त्वं १महः महतः पूज्यान्
यष्ट्यान् १देवान् १रोदसी द्यावापृथिव्यौ च १इह वैदिकेऽस्मिन् कर्मणि १आ १वक्षि आवह ॥ वृषायन्ते ।
' उपमानान् ' इत्यनुवृत्तौ ' कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ' इति क्यङ् । ' अकृस्मावंधातुकयोः ' इति
दीर्घः । पादादिवादिनिघातः । धातुस्वरः । महे । अकारतकारयोलोपश्छान्दसः । ' बृहन्महतोः ' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । पूर्वीः । ' पू पालनपूरणयोः ' इत्यस्मान् ' कुः ' इत्यनुवृत्तौ ' पृभिदि-
प्यत्रिगृधि ' इत्यादिना कुत्त्ययः । कित्वाद्गुप्रतिषेधे ' उदोष्ठपूर्वस्य ' इत्युत्त्वम् । ' उरण् रपरः ' ।
तस्मात् ' वोतो गुगवचनात् ' इति ङीप् । यगादेशे कृते ' हलि च ' इति दीर्घः । ' वा १ छन्दसि ' इति
सवर्णदीर्घः ३ । रश्मयः । ' अशू व्यासौ ' । अभुवते सर्वं जगदिति ' मिः ' इत्यनुवृत्तौ ' अभोते
रश्मि ' (उ. सू. ४ - ४८६) इति मिप्रत्ययो रशादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । सुयामाः । यमनं यामः । भावे
घञ् । बहुव्रीहौ ' नम्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देव । ' अपादादौ ' इति पर्युदासात्
पाठिकमाद्युदात्तत्वम् । होतः । ह्यतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् ।
अपादाधामन्त्रितत्वाज्जिघातः । मन्द्रतरः । मदि स्तुत्यादिषु । ' स्फायिनश्चिन्नश्चि ' इत्यादिना रक् ।
इदिस्वाद्युम् । तरपः पितृवादिनुदात्तत्वे रक्प्रत्ययस्वरः । वक्षि । ' बह प्रापणे ' इत्यस्य ' बहुलं छन्दसि ' इति
इति क्षपो लुक् । इत्यकस्वत्वानि । निघातः ॥

१. त-कः प्रत्ययः; क-कप्रत्ययः । २. स-त-म-ल-सेवकाः । ३. स-ग-व-ज-म- ' वा..... ' दीर्घः ' गस्ति । ४. स-ग-व-ज-म-न-म- ' अक्षोरश च ' ।

पृक्षप्रयजो द्रविणः सुवाचः सुकेतव उषसो रेवदृषुः ।

उतो चिदग्रे महिना पृथिव्याः कृतं चिदेनः सं महे दशस्य ॥ १० ॥

पृक्षप्रयजः । द्रविणः । सुवाचः । सुकेतवः । उषसः । रेवत् । ऊषुः ।

उतो इति । चित् । अग्रे । महिना । पृथिव्याः । कृतम् । चित् । एनः । सम् । महे । दशस्य ॥ १० ॥

‘द्रविणः । द्रवति सततं गच्छतीति द्रविणःशब्देन’ अग्निरभिधीयते । द्रविणः सततगमनस्वभाव हे अग्रे ‘पृक्षप्रयजः । पृक्षाणि हविलक्षणान्यन्नानि प्रकर्षेण यष्टुं प्रक्रम्यते’ यासूषःसु ताः पृक्षप्रयजः । ‘सुवाचः प्रातरनुवाकादिशोभना वाचो यासां’ ताः । ‘सुकेतवः वयसां मनुष्याणां च शब्दैः सुप्रशानाः । पूर्वविधाः ‘उषसः’ रेवत् अस्माकं धनयुक्तं यथा भवति तथा ‘ऊषुः’ व्युच्छन्ति । ‘उतो’ चित् अपि च हे ‘अग्रे’ पृथिव्याः विस्तीर्णायां ‘ज्वालायाः’ ‘महिना महस्वेन’ कृतं संपादितं ‘चित् यत्किंचित्’ ‘एनः’ प्राण्युपघातादिलक्षणं पापं ‘महे महते यजमानाय मह्यं मय्यं’ ‘सं’ ‘दशस्य संक्षपय ॥ पृक्षप्रयजः । ‘अभ्येभ्योऽपि इत्यन्ते’ इति कर्मणि विच् इतिप्रहणादधिकृतो भवतीत्युक्तम् । बहुव्रीहिवात् पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । द्रविणः । ‘द्रु गतौ’ इत्यस्मात् ‘द्रुदक्षिभ्यामिनन्’ इतीनप्रत्ययः । गुणावादेशौ । संजुद्धौ सोल्लोपाभावश्छान्दसः । आमन्त्रितत्वाग्निघातः । सुवाचः । ‘नमंसुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तो-दात्तत्वम् । रेवत् । रथिर्धनमस्मिन् विद्यत इति मनुष्य । ‘हस्वनुहभ्याम्’ इति मनुषुदात्तः । ‘छन्दसीरः’ इति वत्वम् । ‘रथेमन्तौ बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे गुणः । ऊषुः । ‘उष दाहे’ । दाहार्थोऽप्ययं धातुरत्र प्रकाशने वर्तते । ‘छन्दसि लुङ्’ इति वर्तमाने लिट् । उस्मि रूपम् । निघातः । पृथिव्याः । ‘प्रथ प्रल्याने’ इत्यस्मात् ‘प्रथेः’ चिवन् संप्रसारणं च ‘इति चिवन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन धातोः संप्रसारणम् । ‘चिद्वीरादिभ्यश्च’ इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दशस्य । निघातः ॥

इळामग्रे पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यामः सुनुस्तनयो विजावाग्रे सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळाम् । अग्रे । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्सुतम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्रे । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

हे ‘अग्रे’ पुरुदंसम् । ‘अग्रः दंसः वेधः’ (नि. २. १. ३) इति कर्मनामसु पठित्वात् दंसःशब्दः कर्मवाची । ‘पुरुणि बहूनि दंसांसि’ कर्माणि यस्याः सा । तां बहुकर्माणं ‘गोः’ ‘सनि गवादि-पशून्’ संपादयित्रीम् । ‘इळाम्’ एतन्नामिकां गोरूपां देवतां ‘शश्वत्तमं निरन्तरं’ ‘हवमानाव यजमानाव

१. ज-ज-ल-द्रविणशब्देन । २. ख-व-प्रक्रम्यन्ते । ३. ज-ज-यासु । ४. च-ज-ज-म-विस्तीर्ण-ज्वालायाः; ख-ग-विस्तीर्णाज्वालायाः । ५. ख-ग-च-ज-ज-‘रेवत्... वत्वम्’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ज-न-म-‘दंसांसि’ नास्ति । ७. ख-प-‘बहुकर्माणं’ नास्ति । ८. च-त-प-ल-‘पशूनाम्’ । ९. त-प्रदात्रीम्; क-प्रदायिनीम् ।

मह्यं^१ साध साधय । किंच^२ नः अस्माकं^३ सुनुः पुत्रः^४ तनयः पौत्रः^५ स्वात् भवतु इति हे^६ अग्ने^७ ते तव या^८ सुमतिः शोभना बुद्धिः^९ सा विजावा अवन्ध्या सती^{१०} अस्मे अस्माकं^{११} भूतु भवतु ॥
शशक्तमम् । उन्म्यादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । साध । ' राध साध संसिद्धौ ' । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ।
लोढि न्यत्ययेन शप् । ' सेह्यपिब ' इति हिरादेशः । तस्य ' अतो हेः ' इति लुक् । निचातः ।
विजावा । ' जनी प्रादुर्भावे ' । अस्मात् ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति वनिप् । ' विदुनोरनुनासिकस्वात् '
ह्यासत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । लिङ्गन्त्यत्ययः । भूतु । ' भू सतायाम् ' । ' बहुलं उन्म्यसि '
इति शपो लुक् । ' भूसुबोस्तिङि ' इति गुणप्रतिषेधः ॥ ॥ २ ॥

' अञ्जन्ति ' इत्यष्टमं वैश्वामित्रमेकादशचं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—' अञ्जन्ति यूपस्तुतिः
षष्ठ्याद्याभिर्बहवोऽभ्यावन्तिन्यष्टमी वैश्वदेवी वा तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभी ' इति । ' उच्छ्रयस्व वनस्पते '
' ये वृक्षणासः ' इत्येते तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभी शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य यूपो देवता ।
' वनस्पते शतवल्गाः ' इत्यस्याश्लिष्ययूपस्य मूलभूतः स्थाणुर्देवता । ' आक्षिया रुद्रा वसवः '
इत्यष्टमी वैश्वदेवी यूपी^१ वा । अत्र षष्ठ्यादीनां बहवो यूपा देवता बहूनां स्तूयमानत्वात् । शिष्टा
एकयूपदेवत्याः । यूपान्जने ' अञ्जन्ति त्वाम् ' इत्येषा । ' प्रेषितो यूपयाज्यमानायाञ्जन्ति त्वामध्वरे
देवयन्तः ' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति । यूपोच्छ्रयणे ' समिद्धस्य ' इति द्वे ऋचौ । ' उच्छ्रयस्व
वनस्पते समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तात् ' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितत्वात् । यूपपरिष्वयणे^२
' युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परिदध्यात् ' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितत्वात् ।
यूपोच्छ्रयणे ' जातो जायते सुहिनवे अह्वामित्यर्ध्वं आरमेत् ' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितम् ।
यूपैकादशिन्यामन्यत्रापि^३ बहुयूपयुक्ते कर्मणि ' यान्वो नरः हस्यादिभिः षड्भिः पञ्चभिर्वा संस्तुयात्^४ ।
' संस्तुयादनभिर्हिकृत्य यान्वो नरो देवयन्तो नि मिम्युरिति षड्भिः पञ्चभिर्वा ' (आश्व. श्रौ. ३. १)
इति ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥ १ ॥

अञ्जन्ति । त्वाम् । अध्वरे । देवयन्तः । वनस्पते । मधुना । दैव्येन ।

यत् । ऊर्ध्वः । तिष्ठाः । द्रविणा । इह । धत्तात् । यत् । वा । क्षयः । मातुः । अस्याः । उपस्थे ॥ १ ॥

वनस्पते खदिरपलाशादिलक्षण हे यूप अध्वरे यज्ञे देवयन्तः देवान् कामयमाना अध्वर्यावः
दैव्येन मधुना वृतेन । ' एतद्वै मधु^१ दैव्यं^२ यदाज्यम् ' (ऐ. ब्रा. २. २) इत्याज्ञानात् ।
तेन वृतेन त्वाम् अञ्जन्ति त्वयि वृत्तं सिद्ध्यन्तीत्यर्थः । यत् यदि त्वम् ऊर्ध्वस्तिष्ठाः
उन्नतस्तिष्ठसि । यद्वा यदि वा मातुरस्याः मातृभूतायाः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे ते क्षयः
निवासः । यदूर्ध्वस्तिष्ठसि^३ यदि वा भूमौ क्षयानो वर्तसे उभयथापि त्वम् इह अस्मासु द्रविणा
धनानि^४ धत्तात् वेदि । ब्राह्मणेनेयमुक्त्याख्याता—' अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्याम्नाहाध्वरे

१. ख-ग-च-ज-ग-म-दृश्यते । २. ख-ग-च-ज-ग-म-यूपी । ३. ख-ग-च-ज-ग-म-ध्वयमाने ।

४. ग-च-ज-ग-यथैका^५; ख-ग-म-पथैका^६ । ५. न-संस्तुयात् । तथा च सूत्रम् । ६. ख-च-च-ज-ग-त-न-म-च-दैव्यं मधु । ७. ख-यदूर्ध्वस्तिष्ठसि, ग-च-त-न-म-ल-यदूर्ध्वं तिष्ठसि । ८. च-द्रविणानि ।

क्षेमे देवयन्तोऽअन्ति वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येतद्वै मधु दैव्यं यद्वाज्यं यदूर्ध्वंस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थ इति यदि च तिष्ठासि यदि च शयासै द्रविणमेवास्मासु धत्तादित्येव तदाह ' (ऐ. ब्रा. २. २) इति । तथा च निरुक्तमपि—' अज्जन्ति त्वामध्वरे देवान् कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च यदूर्ध्वः स्थास्यसि द्रविणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्थाने ' (निरु. ८. १८) इति ॥ अज्जन्ति । ' अज्जू व्यक्तिकान्तिगतिभ्रक्षणेपु ' । रुधा-
 क्तिवात् भम् । तस्य लटि श्लेर्हिच्वात् ' अनिदिताम् ' इत्युपधालोपः । ' भसोरलोपः ' इत्यलोपः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । त्वाम् । अमि युष्मच्छब्दस्य ' त्वमावेकवचने ' इति त्वादेशः । ' द्वितीयायां च ' इत्याकारः । ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्येकादेशस्योदात्तत्वम् । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवयन्तः ' देवानात्मन इच्छन्तः । ' सुप आत्मनः ' इति क्यच् । ' क्यचि च ' इतीत्वम् ' अकृत्सार्वधातुकयोः ' इति दीर्घत्वं च ' न छन्दस्यपुत्रस्य ' इत्यनेन प्रतिपिध्यते । तदन्ताच्छतृप्रत्ययः । शपः पिच्वाल्हसार्व-
 धातुकस्वरेण चानुदात्तत्वे कृते तयोः ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इति क्यच एव स्वरः । वनस्पते । ' आमन्त्रितस्य च ' इत्याद्युदात्तत्वम् । मधुना । ' फलिपाटिनमिमनि ' इत्यादिना उप्रत्ययः । ' निच् ' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । दैव्येन । ' देवाद्यजऔ ' इति यञ् । जिच्वात् वृद्धिः । ' यस्य ' इति लोपः । जिच्वादाद्युदात्तः । तिष्ठाः । ' छा गतिनिवृत्तौ ' । लेटि सिप् । ' इतश्च लोपः ' इतीकारलोपः । शपः शिच्वात् ' पात्रा ' इत्यादिना तिष्ठादेशः । ' लेटोऽडाटौ ' इत्याडागमः । यच्छब्दयोगाच्चिघाताभावः । तिष्ठादेशस्या-
 द्युदात्तत्वेन निपातितत्वादाद्युदात्तः । द्रविणा । ' द्रुदक्षिभ्यामिनन् ' इतीनप्रत्ययः । ' सुपां सुलुक् ' इति सुपो ङादेशः । निच्वादाद्युदात्तः । इह । इदंशब्दात् सप्तम्यर्थे ' इदमो हः ' इति हः । ' इदम इश् ' इतीशादेशः । शिच्वात् सर्वोदेशः । प्रत्ययस्वरः । धत्तात् । ' दुधाज् धारणपोषणयोः ' इत्यस्य प्रार्थने लोट् । सिप् । तस्य ' सेहंपिष्ठ ' इति हिरादेशः । ' तुष्टोः ' (पा. सू. ७. १. ३५) इति तातडादेशः । ' आभ्यस्तयोरातः ' इत्याकारलोपः । ' दधस्तथोश्च ' (पा. सू. ८. २. ३८) इति भष्भावः । जभ्वचर्चः । निघातः । वा । चादिच्वादनुदात्तः । क्षयः । क्षियन्ति निवसन्ति । अधिकरणे घः । ' क्षयो निवासे ' इत्याद्युदात्तत्वम् । मातुः । ' नसृनेष्टृ ' इत्यादिना तृजन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । ' ऋन उत् ' इति ङसः पूर्वपरयोरुकारः । अस्याः । ' ऊडिदम् ' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । उपस्थे । ' छा गतिनिवृत्तौ ' । ' आतश्चोपसर्गे ' इति कः । ' तत्पुरुषे तुल्यार्थः ' इति मरुद्वृधादिच्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम् ।

आरे अस्मदमर्ति बाधमान उच्छ्रयस्व महते सौभगाय ॥ २ ॥

समृद्धस्य । श्रयमाणः । पुरस्तात् । ब्रह्म । वन्वानः । अजरम् । सुवीरम् ।

आरे । अस्मत् । अमर्तिम् । बाधमानः । उत् । श्रयस्व । महते । सौभगाय ॥ २ ॥

हे धूप 'समिद्धस्य दीप्यमानस्याहवनीयात्यस्थाग्नेः 'पुरस्तात् प्राच्यां दिशि 'श्रयमाणः तत्र वर्तमानः 'ब्रह्म अक्षम् । ' ब्रह्म वचः ' (नि. २. ७. २५) इत्यक्षनामसु पाठात् । 'अजरं जरारहितं

१. ख-ग-च-ज-ण-भ- ' देवयन्तः इतीत्वम् ' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ- ' च ' नास्ति । ३. त-ल-गिच्वादादिर्बुद्धिः ।

समृद्धं^१ सुवीरं शोभनापत्ययुक्तं ब्रह्म अक्षं^२ वन्वानः प्रयच्छन्^३ अस्मदमतिम् अस्माकं शत्रुभूताम-
शानायाम् । 'अशनाया वै पाप्मामतिः' (ऐ. ब्रा. २. २) इति श्रवणात् । तादृशं शत्रुम्^४ 'आरे'^५ दूरे
वबाधमानः अपनुदंस्त्वं^६ महते^७ सौभगाय धनादिसंपत्त्यर्थम्^८ उच्छ्रयस्व उच्छ्रितो भव । उक्तार्थे^९
ब्राह्मणं — 'समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तादिति समिद्धस्य ह्येष पुरस्ताच्छ्रयते ब्रह्म वन्वानो अजरं
सुवीरमित्याशिषमेवाशास्ते आरे अस्मदमतिं बाधमान इत्यशनाया वै पाप्मामतिस्तामेव तदाराधु-
दते यज्ञाच्च यजमानाश्चोच्छ्रयस्व महते सौभगायेत्याशिषमेवाशास्ते' (ऐ. ब्रा. २. २) इति ।
समिद्धस्य । 'जिह्वी दीप्तौ' । कर्मणि निष्ठायां 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इति इट्प्रतिषेधः । सम्यगिद्ध इति ।
'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । श्रयमाणः । 'श्रिञ् सेवायाम्' इत्यस्य लटः शानच् ।
तस्य लसार्वधातुस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः शिष्यते । पुरस्तात् । पूर्वशब्दस्य 'दिक्शब्देभ्यः
सप्तमीपञ्चमी' (पा. सू. ५. ३. २७) इत्यादिना अस्मातिप्रत्ययः । 'अस्माति च' (पा. सू.
५. ३. ४०) इति पूर्वस्य पुरादेशः । प्रत्ययस्वरः । ब्रह्म । 'नन्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः ।
वन्वानः । 'वनु याचने' । अत्रायं धातुर्दानार्थे वर्तते । लटः शानच्प्रत्ययः । चित्वादन्तोदात्तः ।
अजरम् । 'नजो जरमरमित्रमृता' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुवीरम् । 'वीरवीर्यौ च'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आरे । एवमादिवादन्तोदात्तः । अस्मत् । 'युप्यसिभ्यामदिङ्'
इति मदिक्प्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति सुपां लुक् । मदिक्प्रत्ययस्वरः । अमतिम् ।
'तत्पुरुषे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उन् । निपातत्वेनाद्युदात्तः । श्रयस्व । 'श्रिञ् सेवायाम्'
इत्यस्य लोपमध्यमैकवचने धाम् । धातुः से इत्यादेशः । 'सबाभ्यां वार्मा' इत्येकारस्य वकारः ।
निघातः । महते । वर्तमाने 'पृषद्बृहन्महत्' इति निपातनादन्तोदात्तः । 'बृहन्महनोरूपसंख्यानम्'
इति त्रिभ केरुदात्तत्वम् । सौभगाय । 'प्राणभृज्जातिवयोवचन' इत्यञ् । 'हृज्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य
च' इति वृद्धिः । सर्वविशीनां छन्दसि विकलितत्वात् इत्युत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति । जित्स्वरः ॥

उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मन्पृथिव्या अधि ।

सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ ३ ॥

उत् । श्रयस्व । वनस्पते । वर्ष्मन् । पृथिव्याः । अधि ।

सुमिती । मीयमानः । वर्चः । धाः । यज्ञवाहसे ॥ ३ ॥

हे वनस्पते यूप पृथिव्या अधि पृथिव्या वर्ष्मन् उत्कृष्टे देवयजनाख्ये देशे उच्छ्रयस्व
उच्छ्रितो भव । सुमिती शोभमानया बुद्ध्या अथवा शोभनेन परिमाणेन मीयमानः इत्यन्तया
परिच्छिद्यमानस्त्वं यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चो धाः अक्षं धेहि । अयमेवाधो
ब्राह्मणेन दर्शितः—'उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपा यज्ञोऽभिरूपं तत्समृद्धम् । वर्ष्मन्पृ-
थिव्या अधीत्येतद्वै वर्ष्मं पृथिव्यं यत्र यूपमुन्मिषन्ति सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे इत्या-
शिषमाशास्ते' (ऐ. ब्रा. २. २) ॥ वनस्पते । अपादादिवादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । पृथिव्याः ।
'उदात्तवर्णो हर्ष्वान्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुमिती । 'माङ् माने' इत्यस्य क्तिणि 'यति-

१. त-आरे बाधमानः दूरे अपनुदंस्त्वम् । २. स-ग-च-ज-ण-म-उच्चायेयम्, न-उच्चायेऽपि ।

३. त-स-वचनोद्गात्रादिभ्यः ।

स्वतिमास्था°' इतीकारादेशः । शोभना मितिः । ' तादौ च निति कृत्यतौ ' इति गतेः ' प्रकृतिस्वरत्वम् ' ।
 ' सुपां सुलुक् ' इति सर्वर्णदीर्घः । मीयमानः । ' माङ् माने ' इत्यस्य कर्मणि यक् । ' घुमास्था° ' इतीत्वम् । प्रत्ययस्वरः । धाः । धाजो लोट्थे ' छन्दसि लुक्लङ् ' इति लुङ् । ' इतश्च ' इति सिप इकारलोपः । ' गातिस्था° ' इति सिचो लोपः । ' बहुलं छन्दसि ' इत्यङभावः । निघातः । यञ्वाहसे । यञं वहति प्राप्नोति । ' वह प्राप्णे ' इत्यस्य ' वहिहाधाजभ्यञ्छन्दसि ' इत्यसुन् । ' गित् ' इत्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । ' गतिकारकयोः ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इति पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरः (उ. सू. ४. ६६६) ॥

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्योऽ मनसा देवयन्तः ॥ ४ ॥

युवा । सुवासाः । परिवीतः । आ । अगात् । सः । ऊँ इति । श्रेयान् । भवति । जायमानः ।

तम् । धीरासः । कवयः । उत् । नयन्ति । सुआध्यः । मनसा । देवयन्तः ॥ ४ ॥

युवा इडाङ्गः अष्टाध्यादिलक्षणलक्षितः इत्यर्थः । सुवासाः शोभनेन वाससा रक्षनया युक्तः ।
 परिवीतः तथापि वेष्टितः । एवंविधो यूपः आगात् आगच्छति । स उ स एव यूपः
 श्रेयान् जायमानः सर्वेभ्यो वनस्पतिभ्य उत्कृष्टतया संपद्यमानः भवति । तम् एवंविधं यूपं
 धीरासः प्राजाः मनसा देवयन्तः देवान् कामयमानाः स्वाध्यः सुहु सर्वतो ध्यानयुक्ताः कवयः
 क्रान्तदर्शिनोऽध्वर्यादयः उन्नयन्ति उन्नतं कुर्वन्ति । एतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं—' युवा सुवासाः परिवीत
 आगाद्विद्युत्तमया परिदधाति प्राणो वै युवा सुवासाः सोऽयं शरीरैः परिवृतः स उ श्रेयान्भवति
 जायमान इति श्रेयान्छ्रेयान्छेष एतद्भवति जायमानस्तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा
 देवयन्त इति ये वा अनुचानास्ते कवयस्त एवैनं तदुन्नयन्ति ' (ऐ. ब्रा. २. २) इति ॥ युवा । यौतेः
 ' कनिन्युवृषितक्षि ' इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । किस्वाद्रुणाभावः । उवङ्गादेशः । निस्वादुदात्तत्वम् ।
 सुवासाः । ' वस आच्छादने ' । ' असुन् ' इत्यनुवृत्तौ ' वसेर्णिन् ' इत्यसुन्प्रत्ययः । निस्वादुपधा-
 वृद्धिः । ' सोर्मनसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । परिवीतः । ' न्येञ् संवरणे ' । कर्मणि क्तः । यजा-
 दिवात् संप्रसारणम् । ' गतिरनन्तरः ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अगात् । ' इण् गतौ ' इत्यस्य
 लुङि ' इणो गा लुङि ' इति गादेशः । ' गातिस्था° ' इति सिचो लोपः । अडागमः । श्रेयान् ।
 ' प्रशस्यस्य द्विवचनविभज्योपपदे ' इतीयसुन्प्रत्ययः । तस्मिन् ' प्रशस्यस्य श्रः ' इति आदेशः ।
 गुणः । निस्वादुदात्तत्वम् । एकादेश आद्युदात्तः । स्वाध्यः । ' ध्यै चिन्तायाम् ' । स्वाङ्गोऽस्यसर्गयोः
 प्राक्प्रयोगः । ' अन्येभ्योऽपि इत्यते ' इति क्तिप् । दक्षिप्रहणात् संप्रसारणम् । ' संप्रसारणाच्च ' इति
 पूर्वपदत्वम् । ' हलः ' इति दीर्घः । जसि ' परनेकाच्चः ' इति यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
 त्वम् । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति जसः स्वरितत्वम् । देवयन्तः । ' सुप आत्मनः क्यच् ' इति
 क्यचि चिस्वादन्तोदात्तः ॥

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-गतिप्रकृतिः । २. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-' घुमास्था° इतीत्वम् ' नास्ति । ३. ख-ग-
 व-ज-ण-न-भ-अङभावः । ४. त-ल-पूर्वपदस्वरः । ५. ल-अष्टाध्यादिलक्षितः ।

जातो जायते सुदिनत्वे अह्नां समर्थ आ विदथे वर्धमानः ।

पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा देवया विप्र उदियति वाचम् ॥ ५ ॥

जातः । जायते । सुदिनत्वे । अह्नाम् । समर्थे । आ । विदथे । वर्धमानः ।

पुनन्ति । धीराः । अपसः । मनीषा । देवयाः । विप्रः । उद् । उदियति । वाचम् ॥ ५ ॥

१जातः पृथिव्यां प्रथममुत्पन्नो यूपः १समर्थे । मर्थः १ इति मनुष्यनाम । तैः सहिते १विदथे १वर्धमानः । विदथ इति यज्ञनाम 'विदथः सवनम्' (नि. ३. १७. ५) इति यज्ञनामसु पाठात् । तस्मिन् यज्ञे १आ वर्धमानो घृताअनरक्षणापरिव्ययणादिना सर्वतः शोभमानः सन् १अह्नां १सुदिनत्वे १जायते । पशुनियोजनादिद्वारेण यज्ञनिर्वाहकतया अहानि सुदिनानि करोतीत्यर्थः । १अपसः कर्मवन्तः १धीराः सुप्रज्ञाः २ अध्वर्यादयः १मनीषा बुद्ध्या तं यूपं १पुनन्ति प्रक्षालनादिभिः शोधयन्ति । १देवयाः देवानां यथा देवानां हवींषि प्रापयिता वा १विप्रः मेधावी होता च १वाचं यूपविषयां स्तुतिलक्षणां वाचम् १उदियति प्रेरयति । उच्चारयतीत्यर्थः । उक्तार्थे ब्राह्मणं — 'जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामिति जातो ह्येष एतज्जायते समर्थ आ विदथे वर्धमान इति वर्धयन्त्येवैनं तपुनन्ति धीरा अपसो मनीषेति पुनन्त्येवैनं तद्देवया विप्र उदियति वाचमिति देवेभ्य एवैनं तन्निवेदयति' (पे. ब्रा. २. २) ॥ सुदिनत्वे । सुदिनानां भाव इति 'तस्य भावस्त्वन्तौ' इति स्वः । प्रत्ययस्वरः । समर्थे । 'मृक् प्राणस्यागो' इत्यस्मात् 'छन्दसि निष्टस्य' इति क्यप्रत्ययान्तत्वेन निपातनाद्गुणः । 'समामस्य' इत्यन्तोदात्तात्त्वम् । पुनन्ति । 'पूष् पवने' । ऋषादित्वात् भा । प्वादित्वात् इस्वः । प्रत्ययस्वरः । देवयाः । 'या प्रापणे' । 'आतो मनिन्' इति विष्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उदियति । 'ऋ गतौ' । जुहोत्यादिः । अभ्यागस्य 'अतिविपर्ययोश्च' इतीष्वे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयडादेशः । निघातः ३ ॥ ॥ ३ ॥

यान्वो नरो देवयन्तो निमिम्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततक्ष ।

ते देवासः स्वरवस्तस्थिवांसः प्रजावदस्मे दिधिषन्तु रत्नम् ॥ ६ ॥

यान् । वः । नरः । देवयन्तः । निमिम्युः । वनस्पते । स्वधितिः । वा । ततक्ष ।

ते । देवासः । स्वरवः । तस्थिवांसः । प्रजावत् । अस्मे इति । दिधिषन्तु । रत्नम् ॥ ६ ॥

हे यूपाः १देवयन्तः देवान् कामयमानाः १नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः १यान्वः यान् युष्मान् १निमिम्युः अबदेभुं प्रचिक्षिपुः । १वा अपि च हे १वनस्पते १स्वधितिः परब्रह्मस्वदीवान् यूपान् १ततक्ष चिच्छेद । १देवासः दीप्यमानाः १स्वरवः । स्वरवाग्दः स्वशकलवाची १तद्वन्तः । कुतमस्वर्धीषः । १तस्थिवांसः तिष्ठन्तः १ते तारसा यूपाः १अस्मे अस्मै यजमानाय १प्रजावन् अपत्यसहितं १रत्नम्

१. त-मर्वाः । २. त-प्रज्ञानवन्तः । ३. ख-ग-व-अ-ण-निपातितः । ४. ख-अनन्वेभुः ग-अनन्वेभुः च-आनन्वेभुः । ५. त-ल-सवनवाची, न-शकलवाची ।

उत्तमं धनं^१ विधिषन्तु धारयन्तु । प्रयच्छन्वित्यर्थः ॥ निमिभ्युः । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' इत्यस्य लिट्युसि 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति किङ्करावाहुणाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । 'सति शिष्टः स्वरो बलीयान्' इति वचनात् प्रत्ययस्वरः । स्वधितिः । स्वशब्दोपपदात् 'धि धारणे' इत्यस्मात् कित् । स्वा स्वकीया निशितधारा धीयते प्रक्षिप्यतेऽनेनेति स्वधितिः खङ्गः । ततश्च । 'तश्च स्वश्रू तनूकरणे' इत्यस्माल्लिटि णलि रूपादनिघातः । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । स्वरवः । 'स्व शब्दोपपदापयोः' इत्यस्मात् 'नित्' इत्यनुवृत्तौ 'शृस्वृस्निहित्रिपि' इत्यादिना उप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । तस्थिवांसः । 'छा गतिनिवृत्तौ' इत्यस्मात् छान्मि लिट् । तस्य क्रमुः । 'वस्वेकाजाद्वसाम्' इतीडागमः । प्रत्ययस्वरः । प्रजावत् । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्मात् 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' इति डः । ततष्टाप् । 'तदस्यास्ति' इति मनुप् । तस्य पिच्चादनुदात्तत्वम् । एकादेशस्वरः^२ । अस्मे । अस्मच्छब्दस्य 'सुपां सुलुक्' इति शोआदेशः^३ । दिधिपन्तु । 'धिष^४ धारणे' । जुहोत्यादिः । निघातः ॥

ये वृक्णासो अधि क्षमि निर्मितासो यत्सुचः ।

ते नो व्यन्तु वार्यं देवत्रा क्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

ये । वृक्णासः । अधि । क्षमि । निऽर्मितासः । यत्सुचः ।

ते । नः । व्यन्तु । वार्यम् । देवत्रा । क्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

१ अधि २ क्षमि क्षमायां भूमौ ३ वृक्णासः परशुना छिन्नाः ४ ये यूपाः । ५ यत्सुचः इति ऋत्विग्वाची 'यन्सुचः मरुतः' (नि. ३. १८. ५) इति ऋत्विङ्नामसु पठितत्वात् । यताः सुचो यैस्ते यत्सुचः । तैर्ऋत्विग्भिः ६ निर्मितासः अवष्टेपु नितरां प्रक्षिप्ताः ७ क्षेत्रसाधसः क्षेत्रस्य यज्ञस्य साधकाः । यथा क्षेत्रं सस्यादिद्वारा फलं प्रयच्छति तथा यज्ञोऽप्यपूर्वद्वारा स्वर्गादिकलं ददातीति क्षेत्रम् । एवंविधाः ८ ते यूपाः ९ नः अस्मदीयं १० वार्यं वरणीयं संभजनीयं हविः ११ देवत्रा देवेषु १२ व्यन्तु गमयन्तु^५ । अस्मदीयं हविर्देवावीनं कुर्वन्वित्यर्थः ॥ वृक्णासः । 'ओवश्च छेदने' इत्यस्य निष्ठायां 'यस्य त्रिभाषा' इतीदृशतिथेयः । कित्वात् 'प्रहिज्यावधि' इत्यादिना संप्रसारणम् । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् । क्षमि । 'आतो धातोः' इत्यत्र 'आतः' इति योगविभागात् आकारलोपः । निर्मितासः । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यत्सुचः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^६ । व्यन्तु । 'इण् गतौ' इत्यस्य लोटि रूपम् । इकारलोपश्छान्दसः । अथमन्तर्भावित्यर्थः । वार्यम् । 'वृक् संभक्तौ' इत्यस्मात् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कर्मणि ण्यत् । 'ईडबन्वृत्तसुदुह' इत्यादिना आद्युदात्तत्वम्^७ । देवत्रा । 'त्रा' इत्यनुवृत्तौ 'देवमनुष्यपुरुषपुरु-मर्थेभ्यः' इत्यादिना अधिकरणे त्राप्रत्ययः । क्षेत्रसाधसः । 'राध साध संसिद्धौ' इत्यस्मात् औणादिकोऽसुन् । ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-एकादेशः स्वरः । २. त-शे इत्यादेशः । ३. ख-म-धिषु ।

४. ल- 'गमयन्तु' नास्ति । ५. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-पूर्वपदस्वरः; ल-प्रकृतिस्वरः । ६. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-उदात्तत्वम् ।

आदित्या रुद्रा वसवः सुनीथा द्यावाक्षामा पृथिवी अन्तरिक्षम् ।

सजोषसो यज्ञमवन्तु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्त्वध्वरस्य केतुम् ॥ ८ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुनीथाः । द्यावाक्षामा । पृथिवी । अन्तरिक्षम् ।

सजोषसः । यज्ञम् । अवन्तु । देवाः । ऊर्ध्वम् । कृण्वन्तु । अध्वरस्य । केतुम् ॥ ८ ॥

‘सुनीथाः यज्ञस्य सुष्ठु नेतारः’ आदित्याः द्वादशादित्याः ‘रुद्राः एकादश रुद्राः’ वसवः अष्टौ वसवः । यद्वा सुष्ठुनीथाः सुष्ठुतयः । ‘स्तुतशस्त्राणि नीथानि चोषथामदानि च’ (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति हि श्रूयते । ‘द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ । पृथिवी । सुव्ययस्ययः । पृथु विस्तीर्णम्’ अन्तरिक्षं च । ‘सजोषसः एते सर्वे’ देवाः ऐकमत्येन परस्परं संगताः^१ भूत्वेममरमदीयं ‘यज्ञमवन्तु रक्षन्तु । किंच’ अध्वरस्य यज्ञस्य ‘केतुं ध्वजभूतं प्रज्ञापकं वा इमं यूपम्’ ऊर्ध्वं ‘कृण्वन्तु उच्छ्रितं कुर्वन्तु ॥ आदित्याः । अदितेरपत्यानि । ‘दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात्’ इति ण्यः । णिस्वादादिबुद्धिः । प्रत्ययस्वरः । रुद्राः । रोदयन्ति सर्वानन्तकाले । ‘रोदेर्णिलुक् च’ इति रक्प्रत्ययः । तत्संनिधौ^२ णिलोपः । प्रत्ययस्वरः । जसः सुप्वादानुदात्तत्वे ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ इत्येकादेशस्याप्युदात्तत्वम् । वसवः । ‘वस निवासे’ । ‘निच्’ इत्यनुवृत्तौ ‘कृस्वृस्निहित्रप्पसिबसि’ इत्यादिना उप्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः । सुनीथाः । ‘णीञ् प्रापणे’ । ‘हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः’ इति षथञ् । क्तिस्वाद्गुणः । ‘थाथघञ्क्त’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा^३ च । ‘द्विषो द्यावा’ इति द्यावादेशः । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पृथिवी । ‘प्रथ प्रस्थाने’ । ‘प्रथेः धिवन् संप्रसारणं च’ इति धिवन् संप्रसारणं च । ‘धिव्रीरादिभ्यश्च’ इति ङीप् । प्रत्ययश्चरेणान्तोदात्तः । अवन्तु । ‘अव रक्षणे’ । निघातः । कृण्वन्तु । ‘कृञि हिंसाकरणयोः’ इत्यस्माहोदि ‘धिविक्कृण्वोर च’ इत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः । निघातः ॥

इंसाइव श्रेणिशो यतानाः शुक्रा वसानाः स्वरवो न आगुः ।

उन्नीयमानाः कविभिः पुरस्ताद्देवा देवानामपि यन्ति पार्थः ॥ ९ ॥

इंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतानाः । शुक्रा । वसानाः । स्वरवः । नः । आ । अगुः ।

उत्सनीयमानाः । कविऽभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानाम् । अपि । यन्ति । पार्थः ॥ ९ ॥

‘शुक्रा शुक्राणि दीप्तानि रशनाख्यानि’ वासांसि ‘वसानाः आस्थादयन्तः’ स्वरवः स्वरमन्तः ‘श्रेणिशः पङ्क्तिशः’ वतानाः प्रवर्तमानाः । अत्र दृष्टान्तः । ‘इंसाइव इति । यथा नभसि पङ्क्तिशः पतन्तो इंसाः शोभन्ते तद्वत् शोभमानास्ते यूपाः’ नः अस्मान् ‘आगुः प्रापुः । अपि च’ कविभिः मेधाविभिश्चर्चाविभिः ‘पुरस्तात् आहवनीयपूर्वभागे’^४ ‘उन्नीयमानाः उत्थीयमानाः’ देवाः दीप्यमानास्ते यूपाः ‘देवानां’ पार्थः देवानां स्थानमन्तरिक्षम् । ‘पार्थोऽन्तरिक्षं पार्था व्याख्यातम्’

१. ख-ग-घ-च-ज-न-प-म-संगताः । २. च-तत्संनिधौ । ३. ग-व-भ-क-क्षमा । ४. न-क-‘रशनाख्यानि’ नास्ति । ५. क-आहवनीयस्य पूर्वभागे ।

(नि. ६. ७) इति यास्कः । ' पाथोनदीभ्यां ङण् ' (पा. सू. ४. ४. १११) इति सूत्रे ' पाथोऽन्तरिक्षम् ' इति वृत्तिकारोऽप्यवादीत् । तादृशमन्तरिक्षम् अपि वयन्ति प्राप्तवन्ति । अध्वर्यादिभिः उच्छ्रीयमाना यूपा अतिदैर्घ्यादन्तरिक्षं व्याप्य वर्तन्ते इत्यर्थः ॥ हंसाद्वा । ' ह्येन विभक्त्यलोपः ' इति वचनात् पूर्वपदस्वरः । श्रेणिशः । ' बहुल्यार्थात्० ' इति शस् । प्रत्ययस्वरः । शुक्रा । ' शुच दीप्ती ' इत्यस्मात् ' ऋग्नेन्द्राग्र० ' इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । अगुः । ' इण् गतौ ' । अस्माच्छुद्धि रूपम् । निघातः ॥

शृङ्गाणिवेच्छृङ्गिणां सं ददृश्रे चषालवन्तुः स्वरवः पृथिव्याम् ।

वाघङ्गिर्वा विहवे श्रोषमाणा अस्माँ अवन्तु पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

शृङ्गाणिऽइव । इत् । शृङ्गिणाम् । सम् । ददृश्रे । चषालऽवन्तः । स्वरवः । पृथिव्याम् ।

वाघत्ऽभिः । वा । विहवे । श्रोषमाणाः । अस्मान् । अवन्तु । पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

१ स्वरवः स्वरमन्तः २ चषालवन्तः प्रतिमुक्तकटकाः ३ एवंविधा यूपाः ४ पृथिव्यां ५ शृङ्गिणां महिषादीनां ६ शृङ्गाणीवेत् विषाणानीव ७ सं ददृश्रे सम्यक् दृश्यन्ते एव । ८ वा अपि च ९ विहवे । विविधं दृश्यन्ते हवीष्यन्तेति विहवो यज्ञः । तस्मिन् यज्ञे १० वाघङ्गिः ऋत्विग्भिः । ११ वाघतः वृक्तबर्हिषः (नि. ३. १८. ३) इति ऋत्विक्कामसु पाठात् । १२ श्रोषमाणाः तैः क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं शब्दं शृण्वन्तः । तादृशा यूपाः १३ पृतनाज्येषु । पृतनाज्यशब्दः संग्रामवाची । ' आजौ पृतनाज्यम् ' (नि. २. १७. ९) इति संग्रामनामसु पठितत्वात् । पृतनाज्येषु संग्रामेषु । वधस्थलेष्विति यावत् । १४ अस्मान् यजमानान् १५ अवन्तु रक्षन्तु ॥ शृङ्गाणि । ' शृ हिंसायाम् ' इत्यस्मात् ' शृणातेर्ह्रस्वश्च ' (उ. सू. १. १२३) इति गन् नुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च । निस्स्वरः । ददृश्रे । ' छन्दसि लुक्लङ्लिटः ' इति छन्दस्ये लिट् । ' हरयो रे ' इतीरेचो रे इत्यादेशः । निघातः १ ॥

वनस्पते श्रुतवल्शो वि रोह सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम ।

यं त्वामयं स्वधितिस्तेजमानः प्रणिनाय महते सौमगाय ॥ ११ ॥

वनस्पते । श्रुतऽवल्शः । वि । रोह । सहस्रऽवल्शाः । वि । वयम् । रुहेम ।

यम् । त्वाम् । अयम् । स्वऽधितिः । तेजमानः । प्रऽनिनाय । महते । सौमगाय ॥ ११ ॥

हे १ वनस्पते छिन्नमूल २ स्थाणो ३ श्रुतवल्शः शतशाखाः सन् ४ वि ५ रोह विशेषेण प्रादुर्भूतो भव । ६ वयम् अपि ७ सहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिस्तानपरंपरया ८ सहस्रशाखाः सन्तः ९ वि १० रुहेम विशेषेण प्रादुर्भूता भवेम । ११ तेजमानः निक्षिप्तधारः १२ अयं १३ स्वधितिः परब्रुः हे स्थाणो १४ वयं १५ त्वां १६ महते

१. ख-ग-च-ज-फ-°कटाः; ण-°कष्टकाः; न-प्रमुक्तकष्टकाः । २. ख-ग-ज-ण-म-म-ल्लवैः; ल-ल्लवैः । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-म-° निघातः नास्ति । ४. च-प-छिन्नमूलम् । ५. ख-ग-च-ज-ण-फ-म-° पुत्र...परंपरया नास्ति ।

‘सौभगाय महत्सौभाग्यं बहुशास्त्रवलक्षणं’ प्रणिनाय प्रकर्षेण प्रापयामास ॥ सहस्रवल्गाः । सहस्र-
शब्दः कर्दमादित्वात्मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^१ । रहमे । ‘रह प्रादुर्भावे’ इत्यस्मात्
आशीर्लिङि ‘किदाशिपि’ इति यासुडागमः । ‘स्कोः संयोगाद्योः’^२ इति^३ सलोपः । ‘लिङ्या-
शिप्यङ्’ इत्यङ्प्रत्ययः । ‘अतो येयः’ इति इयादेशः । ‘लोपो व्योर्वलि’ इति यलोपः । गुणः^४ ।
प्रणिनाय । ‘गीञ् प्रापणे’ इत्यस्माह्लिटि णलि रूपम् । पादादित्वादनिकातः । ‘लिति’ इति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

‘सखायस्त्वा’ इति नवचं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रम्^५ । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘सखायो नव
बाहंतं त्रिष्टुबन्तम्’ इति । अन्या त्रिष्टुप् । शिष्टा अष्टौ बृहत्स्यः । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्बाहंते
छन्दस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘सखायस्त्वायममित्रम आ
याहि’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मतींस ऊतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदीदिति सुप्रतूतिमनेहसम् ॥ १ ॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवम् । मतींसः । ऊतये ।

अपाम् । नपातम् । सुऽभगम् । सुऽदीदितिम् । सुऽप्रतूतिम् । अनेहसम् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः^६ स्तौति^७ । हे अग्ने ‘सखायः सोमाऽयादिहविष्प्रदानेनोपकारकस्त्वान्मित्राणि’ ‘मतींसः
मनुष्या ऋत्विजो वयम्’ ‘अपां’ ‘नपातम्’ अपां नसारं ‘सुभगं’ शोभनधनयुक्तं ‘सुदीदिति’ शोभन-
दीतिं ‘सुप्रतूतिं’ शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन गन्तव्यम् ‘अनेहसम्’ उपप्रवरहितम् एतादृशं
‘देवं’ ‘त्वा’^८ त्वाम् ‘ऊतये’ रक्षणाय ‘ववृमहे’ वृणीमहे ॥ सखायः । ‘त्वा प्रकथने’ । ‘समाने
व्यञ्जोदात्तः’ इति समान उपपदे ‘डित्’ इत्यनुवृत्तौ क्थातेरिण् । तस्य डित्वाट्टिलोपः । तत्संनियोगेन
यलोपः । ‘समानस्य छन्दस्यमूर्धं’ इति समाचः । उपपदस्योदात्तत्वम् । ‘जित्’ इत्यनुवृत्तौ
‘सव्युरसंबुद्धौ’ (पा. सू. ७. १. ९२) इति णिङ्गजावः । वृद्धयायादेशौ । आद्युदात्तः । ववृमहे ।
‘वृक् संभक्तौ’ । ‘छन्दसि लुक्लङ्लिटिः’ इति वर्तमाने लिट् । क्रादित्वादिविभाषः । निष्ठातः ।
ऊतये । ‘अव रक्षणे’ इत्यस्य ‘उदात्तः’ इत्यनुवृत्तौ ‘ऊतियूतिः’ इत्यादिना क्लिप्तन्तत्वेन
निपातनादन्तोदात्तः । अपाम् । ‘ऊडिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुभगम् । ‘आद्युदात्तं
व्यञ्जन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्रतूतिम् । ‘ऋवाद्यश्च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

कार्यमानो वना त्वं यन्मातरजगन्पः ।

न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तेनं यदुरे सन्निहार्भवः ॥ २ ॥

कार्यमानः । वना । त्वम् । यत् । मातृः । अजगन् । अपः ।

न । तत् । ते । अग्ने । प्रऽमृषे । निऽवर्तेनम् । यत् । दुरे । सन् । इह । अर्भवः ॥ २ ॥

१. त-‘स्वरत्वम्’ । २. ल-‘संयोगेति’ । ३. त-‘गुणः’ नास्ति । ४. स-वैश्वामित्रस्यार्थम् ।

५. व-प-‘विश्वामित्रः स्तौति’ नास्ति । ६. ग-व-न-स-‘त्वा’ नास्ति ।

हे अग्ने वना काननानि^१ कायमानः कामयमानः^२ एवं यत् यस्मात्कारणात् तानि विहाय
 वमातुः^३ अपः मातृभूता अपः^४ अजगन् अगमः गतवानसि । अप्सु प्रविष्टावाच्छान्तो वर्तसे ।
 वत् तस्मात्^५ ते तव^६ निवर्तनं नितरां तत्रैव वर्तनम् । तेन च विनाशो लक्ष्यते । स विनाशः^७ न
 प्रमृषे न प्रमृष्यते न सद्यते । कुत इत्यत आह । यत् यस्मात्कारणात्^८ दूरे^९ सन् अदृश्यतया
 वर्तमानस्त्वम्^{१०} इह अस्मत्संबन्धिषु अरणिरूपेषु काष्ठेषु^{११} अभवः । मन्थनात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे
 भवसि । तस्मात्तव दूरतो वर्तनम्^{१२} अस्मभ्यं^{१३} न रोचते । अस्मिन्नर्थे यास्कः—‘कायमानश्चायमानः काम-
 यमान इति वा । वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशाम्यन् । न तस्मिन् अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह
 भवसि जायमानः’ (निरु. ४. १४) इति ॥ कायमानः । ‘कमु कान्तौ’ । कमेर्णिङ् । लटः
 शानच् । मकारलोपश्छान्दसः । अजगन् । ‘गम् गतौ’ इत्यस्य लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः
 श्लुः । हल्ङ्यादिना सिलोपः । ‘मो नो धातोः’ इति नकारः । यच्छब्दयोगादनिघातः । अडागम-
 स्वरः । प्रमृषे । ‘मृष तितिक्षायाम्’ । व्यत्ययेन कर्मणि तप्रत्ययः । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति
 तलोपः । धातुस्वरः । अभवः । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति लङर्थे लङ् । यद्योगादनिघातः ॥

अतिं तृष्टं ववक्षिथाथैव सुमना असि ।

प्रप्रान्ये यन्ति पर्यन्य आसते येषां सख्ये असि श्रितः ॥ ३ ॥

अतिं । तृष्टम् । ववक्षिथ । अथ । एव । सुऽमनाः । असि ।

प्रऽप्र । अन्ये । यन्ति । परि । अन्ये । आसते । येषाम् । सख्ये । असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वृष्टं स्तोतृगुणाभिलाषं तदुचितफलप्रदानेन^१ सफलं कर्तुम्^२ अति ववक्षिथ अतिशयेन
 बोद्धुमिच्छसि । अथैव अथापि त्वं^३ सुमना^४ असि संतुष्टमनस्को वर्तसे । किंच त्वं^५ येषां षोडशाना-
 मृत्विजां सख्ये मित्रत्वे^६ श्रितः^७ असि वर्तसे तेषां मध्ये अन्ये अध्वर्युप्रभृतयो द्वादशत्विजः
 प्र^८ यन्ति प्रकर्षेण होतुं गच्छन्ति । अन्ये उद्गातृप्रभृतयश्चत्वारः^९ परि आसते परित आसीना
 वर्तन्ते ॥ ववक्षिथ । ‘वह प्रापणे’ इत्यस्य सनि रूपम् । अभ्यासस्य ‘सन्धतः’ इतीवाभाव-
 श्छान्दसः । तदन्ताद्वर्तमाने लिट् । थलः ‘आर्धधातुकस्येडुल्लादेः’ इतीद् । ‘कास्त्रययादाम्’^{१०}
 इत्याम् न भवति मन्त्रत्वात् । निघातः । प्र । ‘प्रसमुपोद्’ इति द्विर्वचनम् । यन्ति । ‘इण्
 गतौ’ इत्यस्य लटि रूपम् । ‘एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्’ इत्यन्यशाब्दयोगात् पूर्वस्य निघाताभावः ।
 आसते । ‘आस उपवेशने’ । उत्तरत्वाजिघातः । असि । ‘अस भुवि’ । ‘तासस्स्योर्लोपः’ इति
 सकारलोपः । यद्वृत्तयोगाच्च निहम्यते ॥

इयिवांसमति सिधः शश्वतीरति सुश्वतः ।

अन्वीमविन्दभिचिरासो अद्रुहोऽप्सु सिंहमिव श्रितम् ॥ ४ ॥

इयिऽवांसम् । अति । सिधः । शश्वतीः । अति । सुश्वतः ।

अनु । इम् । अविन्दन् । निऽचिरासः । अद्रुहः । अप्ऽसु । सिंहम्ऽश्व । श्रितम् ॥ ४ ॥

१. व-अ-ण-त-प-ल-काननानि रक्षितुम्, न-काननानि रक्षन्तुम् । २. व-त-स-वर्तमानम् ।
 ३. ल-महाम् । ४. त-उचितं । ५. व-मैत्र्ये; स-मैत्रे । ६. व-प-प्र ।

हे अग्ने ऽअद्गुहः अद्गोत्तारः ऽनिचिरासः नितरां चिरासः चिरंतनाः विभे देवाः ऽसिधः शोचकान्छन् बलेनातिक्रम्य^१ ऽईविवांसं गच्छन्तं ऽक्षभृतीः बह्वीः ऽसभृतः संगतिकारिणीः सेनाश्च ऽअति अतिक्रम्य गच्छन्तम् ऽअप्सु ऽभितं तिरोहितम् अत एव ऽसिंहमिव गुहाप्रविष्टं सिंहमिव भीमम् ऽईम् एनं त्वाम् ऽअनु ऽअविन्दन् अनुगम्यालभन्त ॥ ईविवांसम् । ' इण् गतौ ' इत्यस्य कसौ ' उपेविवा- ननाश्वाननूषानश्च ' (पा. सू. ३. २. १०९) इति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । सिधः । सिधेः क्षवा- भंस्व शोचणार्थस्य वा ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । धातुस्वरः । सभृतः । ' चत्ज गतौ ' । जकारस्य ध्यत्ययेन चकारः । लटः शत्रादेशः । प्रत्ययस्वरः । अविन्दन् । ' विद् लामे ' इत्यस्य लङि रूपम् । निचिरासः । नितरां चिराः । ' आजसेरसुक् ' इत्यसुक् । समासस्वरः । अद्गुहः । ' दुह जिवांसा- याम् ' । संपदादिस्वाभावे क्तिप् । बहुव्रीहौ ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदास्तोदात्तत्वम् । भितम् । ' भिन् सेवयाम् ' इत्यस्य ' भ्युकः किति ' इतीदृप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरः^२ ॥

ससृवांसमिव त्मनाग्निमित्था तिरोहितम् ।

एनं नयन्मातरिश्वा परावतों देवेभ्यो मथितं परि ॥ ५ ॥

ससृवांसम् इव । त्मना । अग्निम् । इत्था । तिरःऽहितम् ।

आ । एनम् । नयत् । मातरिश्वा । पराऽवतः । देवेभ्यः । मथितम् । परि ॥ ५ ॥

ऽमातरिश्वा वायुः ऽइत्था इत्थं ऽत्मना स्वेच्छवाप्सु प्रवेशेन ऽतिरोहितं निहीनं ऽपरि परितः ऽमथितं मन्थनेन^३ निष्पादितम् ऽएनम् ऽअग्निं देवेभ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवार्थं ऽपरावतः दूरवेष्टात् ऽआ नयत् आनीतवान् । तत्र दृष्टान्तः । ऽससृवांसमिव । यथा स्वाच्छन्नेन^४ ससृवांसं सरन्तं गच्छन्तं पुत्रं पिता बलादानवति तद्वत् । ससृवांसमिव । ' सृ गतौ ' इत्यस्माद्धिद् । तस्य कसुः । ' इमेन विभक्त्यलोपः ' इत्युत्तरवात्प्रत्ययस्वरः । त्मना । आत्मनूशाब्दस्य ' मन्नेष्वाक्यादेशात्मानः ' इत्याकार- कोपः । इत्था । ' था हेती च छन्दसि ' इति ध्यत्ययेन धाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । एनम् । अम्बादेशो ' द्वितीयादौःस्वेनः ' इत्येनादेशः । अनुदात्तश्च । नयत् । ' णिन् प्रापणे ' इत्यस्य लङि रूपम् । अद्- गौभ्यश्चान्दसः । मातरिश्वा । मातर्यन्तरिक्षे भ्रमसिति इति^५ ' अचुक्षन् ' इत्यादिना निपातितः ॥ ॥५॥

तं त्वा मर्ता अगृम्णत देवेभ्यो हव्यवाहन ।

विश्वान्यद्युक्षां अभिपासि मानुष तव क्रत्वा यविष्ठय ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । मर्ताः । अगृम्णत । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।

विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभिऽपासि । मानुष । तव । क्रत्वा । यविष्ठय ॥ ६ ॥

१. प-निरन्तरम् । २. छ-अति बलेनातिक्रम्य । ३. छ-म-च-ज-न- ' प्रत्ययस्वरः ' नास्ति । ४. च-अन्नेन । ५. च-स्वच्छन्नेन । ६ त- ' इति ' नास्ति ।

हे^१ ऽहम्यवाहन हम्यानां वोढर्हे अग्ने ऽमर्तोः मनुष्या अप्वयुं प्रमृतयः ऽतं तादृशमप्सु तिरोहितं ऽत्वा त्वां ऽदेवेभ्यः यष्ट्यदेवतार्थम् ऽअगृभ्णत अगृह्णत । ऽमानुष मनुष्याणां हितकारिन् ऽवविष्टय युवतम^२ हे अग्ने ऽतव ऽक्रत्वा तव कर्मणा माहात्म्येन ऽविश्वान् सर्वानस्माभिः क्रियमाणान् ऽयज्ञान् ऽयत् यस्मात्कारणात् ऽअभिपासि सर्वतः पालयसि तस्मात्त्वामगृभ्णत इति पूर्वत्रान्वयः^३ ॥ अगृभ्णत । 'ग्रह उपादाने' । क्रयादित्वात् भा । 'ग्रहिज्यावयि' इति संप्रसारणम् । 'हृप्रहोर्भञ्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । 'तिङ्कृतिङः' इति निघातः । हम्यवाहन । 'वह प्रापणे' इति धातोः 'व्युद्' इत्यनुवृत्तौ 'हम्येऽनन्तःपादम्' इति व्युद् । उपधावृद्धिः । योरनादेशः । अपादादिस्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । विश्वान् । 'विश प्रवेशने' इत्यस्मात् 'अशिप्रुषिलटिरणिकणिलटिविशिभ्यः कृन्' इति कृन् । कित्स्वाद्गुणाभावः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । अभिपासि । 'पा रक्षणे' अस्य धातोः रक्षणार्थत्वाच्च पिबादेशः । यच्छन्दयोगाच्च निघातः । धातुस्वरः । क्रत्वा । टा^४ । 'जसादयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति अत्र नादेशाभावः । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । वविष्टय । युवशब्दात् 'अतिशायने तमविष्टनौ' इतीष्टन् । 'स्थूलवूरयुव' इति यणादि परं लुप्चते पूर्वस्य च गुणः । वस्वादित्वात्^५ स्वाधिको यप्रत्ययः ॥

तद्भद्रं तव दंसना पाकाय चिच्छदयति ।

त्वां यदग्ने पशवः समासंते समिद्धमपिशर्वरे ॥ ७ ॥

तत् । भद्रम् । तव । दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ।

त्वाम् । यत् । अग्ने । पशवः । समऽआसंते । समऽईद्धम् । अपिऽशर्वरे ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽतव संबन्धि ऽतत् इदं ऽभद्रं शोभनं ऽदंसना अग्निहोत्रादिकं कर्म ऽपाकाय ऽचित् । चिच्छदोऽप्यर्थे । पाकायेति कर्मणि चतुर्थी । पाकोऽभेकः । तद्भवत्तमपि यजमानं ऽछदयति^६ स्वकर्मप्रदानेन पूजयति । पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः । छदयतिशब्दः अर्चयतिकर्मा^७ 'छदयति छदयति' इति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । पाकशब्दः प्रशस्यं^८ वक्ति^९ 'पाकः कामः' (नि. ३. ८. ८) इति प्रशस्यनामसु पठितत्वात् । तद्भद्रं^{१०} प्रशस्यं यजमानमभिमत-कर्मप्रदानेन^{११} पूजयतीत्यर्थः^{१२} । 'यत्'^{१३} यस्मात्कारणात् ऽअपिशर्वरे शर्वरीमुखेऽग्निविहरणकाक एव ऽसमिद्धं^{१४} दीप्यमानं ऽत्वां ऽपशवः द्विपदाश्चतुष्पदाश्चोभये पशवः ऽसमासते सम्यगासते^{१५} पर्युपासते इत्यर्थः । तविवं पश्वादिलक्षणं फलं यजमानाय प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ भद्रम् । 'अदि कस्यागे' इत्यस्माद्धातोः उपरि^{१६} रक्षय्ययेन^{१७} निपातनादन्तोदात्तत्वम् । पाकाय । 'पा रक्षणे' इत्यस्मात् 'हृण्भिकापाकाकि'^{१८} इत्यादिना कृन् । पायते रक्षयते राजादिना^{१९} इति पाकः । निस्वादाद्युदात्तः । छदयति । 'छद अपवारणे' । स्वार्थे णिष् । अदस्तत्वात् बुद्ध्यभावः । निघातः । समासते । 'आस उपवेशने' ।

१. त- 'हे' नास्ति । २. च-युवत्तम, ल-युवन् । ३. ल-पूर्वेणान्वयः । ४. त- 'टा' नास्ति । ५. ल-ग-च-ज-न-भ-शाखादित्वात् । ६. ल-ग-च-ज-न-त-छन्दयति । ७. ल-ग-च-ज-न-अर्चयतिकर्मा । ८. ल-प्रशस्यवाच (?) क्रियावाचकः । ९. ल-तद्भद्रं कर्म । १०. ल-°फलदानेन । ११. ल-ग-च-ज-न-फ-भ-पूजयति पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः । १२. ल-ग-च-ज-न-त-न-भ- 'यत्' नास्ति । १३. ल-ग-च-ज-न-भ-यत् यं समिद्धम् । १४. ल-ग-च-ज-न-भ- 'समिद्धम्' नास्ति । १५. ल-ग-च-ज-न-भ- 'सम्यगासते' नास्ति । १६. ल-ग-च-ज-न-भ- 'रक्षय्ययेन' । १७. ल-ग-च-ज-न-राजादिभिः ।

अदादिवाच्यो लुक् । अनकारान्तत्वात् ऋस्यादादेशः । यद्योगादनिघातः । ' तिक् चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः । धातुस्वरः ॥

आ जुहोता स्वध्वरं शीरं पावकशौचिषम् ।

आशुं दूतमजिरं प्रत्नमीड्यं श्रुष्टी देवं सपर्यत ॥ ८ ॥

आ । जुहोत । सुऽअध्वरम् । शीरम् । पावकऽशौचिषम् ।

आशुम् । दूतम् । अजिरम् । प्रत्नम् । ईड्यम् । श्रुष्टी । देवम् । सपर्यत ॥ ८ ॥

ऋत्विजो यजमानः प्रेरयति । हे ऋत्विजः 'पावकशौचिषं शोधकदीप्तिं' 'शीरं काष्ठेष्वोषधीषु चानुशायिनं' 'स्वध्वरं शोभनयज्ञोपेतमिममग्निम्' 'आ जुहोत आहुतिभिः आ समन्तात्सर्ववत् । अपि च 'आशुं कर्मणि न्यासं' 'दूतम् आह्वानकारित्वेन देवानां दूतम्' 'अजिरं क्षिप्रं गन्तारं' 'प्रत्नं पुरातनम्' 'ईड्यं स्तोतव्यं' 'देवं द्योतमानमिममग्निं' 'श्रुष्टी सपर्यत । 'श्रुष्टीति क्षिप्रनाम' इति यास्कः । क्षिप्रं पूजयत ॥ जुहोत । 'हु दानादनयोः' । अस्माद्धातोर्लोड् । 'जुहोत्यादिभ्यः' 'भ्लुः' इति शपः भ्लुः । 'शौ' इति द्विवचनम् । 'लोडो लङ्' इति लङ्ङावे 'तस्थस्थमिषाम्' इति थस्य तादेशः । 'छन्दसि' इत्यनुवृत्तौ तस्य 'तसनसनथनाश्च' इति तवादेशः । पित्राहुणः । निघातः । स्वध्वरम् । बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शीरम् । 'शीर् स्वप्ने' । अस्माद्धातोः 'स्फायितञ्चिबञ्चि' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । क्त्वाहुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । पावक-शौचिषमित्यत्र पवनं पावः शुद्धिः । तं कायतीति पावकः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । प्रत्ययस्वरः । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आशुम् । 'अशू व्याती' अस्माद्धातोः 'कृषापाजिमि' इत्यादिना उण् । उपधावृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । अजिरम् । 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्माद्धातोः 'अजिरशिशिरशिशिल' इति किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तत्वम् । प्रत्नम् । 'प्रगस्य छन्दसि गलोपश्च' (का. ४. ३. २३. २) इति गलोपः । चकारात् ल्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ईड्यम् । 'ईड स्तुतौ' । अस्माण्यत् । 'ईडवन्द' इत्यादिनाणुदात्तत्वम् । सपर्यत । सपरसम्वात् 'कण्ठादिभ्यो यक्' पूजायां वर्तते । लोप्प्रत्ययमपुनश्च बहुवचनम् । सप् । 'अतो गुणे' इति पूर्वस्वरत्वम् । निघातः ॥

त्रीणि श्रुता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।

और्ध्वन्धृतैरस्तृणन्वर्हिस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥ ९ ॥

त्रीणि । श्रुता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः । नव । च । असपर्यन् ।

और्ध्वन् । धृतैः । अस्तृणन् । वर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ९ ॥

‘त्रीणि वृशता त्रीणि शतानि वृत्री सहस्राणि त्रीणि सहस्राणि वृत्रिश्च नव वच एकोनचरवा-
 रिंशदधिकशतत्रयोपेतत्रिसहस्रसंख्याकाः देवाः इमम् अभिम् असपर्यन् अपूजयन् । किंच ते देवाः
 वृत्तैः इममभिम् औक्षन् असिञ्चन् । तथा अस्मै अग्नये तदर्थं बर्हिः वस्तृणन् । बर्हिषास्तरणं
 वेद्याच्छादनमकुर्वन् । आदित् अनन्तरमेव ते देवास्तस्मिन्बर्हिषि एनमग्निं होतारं कृत्वा न्यसाद-
 यन्त उपावेशयन् । देवैः पूज्यमिममग्निं सपर्यसेति पूर्वणान्वयः । देवसंख्या च बृहदारण्यकेऽभिहिता—
 ‘महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा-
 दित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ’ (बृ. आ. ३.९) इति ॥ शता । दशानां दशतां
 शतावस्तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमेषां शतानि । ‘सुपां सुलुक्’ इत्यादिना सुपो ङादेशः ।
 प्रत्ययस्वरः । त्री । ‘सुपां सुलुक्’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः । फिट्स्वरः । सहस्राणि । कर्दमादिरवान्मध्योदात्तः ।
 त्रिंशत् । त्रयाणां दशतां त्रिंभावः शब्द प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् । प्रत्ययस्वरः ।
 नव । ‘कनिन्’ इत्यनुवृत्तौ ‘णु स्तुती’ इत्यस्माद्धातोः ‘णुदेशोर्नुदश्च’ इति कनिन् । गुणश्च ।
 निस्वादाद्युदात्तः । असपर्यन् । लङि रूपम् । निघातः । औक्षन् । ‘उक्ष सेचने’ । लङि आङजादीनाम्
 इत्याङागमः । वृद्धिः । पादादिस्वाङ्ग निहन्यते । आगमस्वरः । अस्तृणन् । ‘स्तृञ् आच्छा-
 दने’ । लङि बहुवचने त्रयादिस्वाङ्ग । शेरन्तादेशः । ‘नित्यं कितः’ इतीकारलोपः । संयोगान्त-
 लोपः । ‘आभ्यस्तयोरान्तः’ इत्याकारलोपः । ‘लुक्लृक्लृङ्श्च’ इत्याङागमः । स चोदात्तः ।
 आगमस्वरः । भिज्जवाक्यत्वाच्चिघाताभावः । बर्हिः । ‘इत्तिः’ इत्यनुवृत्तौ ‘वृहेर्नलोपश्च’
 इतीति । तत्संमिथो नलोपः । प्रत्ययस्वरः । असादयन्त । ‘चतृलृ विशारणगल्यवसादनेषु’ । अस्मात्
 ‘हेतुमति च’ इति णिच् । उपधावृद्धिः । ‘णिचश्च’ इत्यात्मनेपदम् । लङि बहुवचने रूपम् ।
 निघातः ॥ ॥ ६ ॥

‘त्वामग्ने’ इति नवर्षं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रमौष्णिहमाग्नेयम् । ‘त्वामग्न औष्णिहम्’ इत्यनु-
 क्रान्तत्वात् । प्रातरनुवाकाभिनशस्त्रयोरीष्णिहे छन्दस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘अथैतस्माः’ इति
 खण्डे सूत्रितं—‘पुर त्वा त्वामग्ने’ (आश्व. श्री. ४. १३) इति ॥

त्वामग्ने मनीषिणः सम्राजं चर्षणीनाम् । देवं मर्तांस इन्धते समध्वरे ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । मनीषिणः । सम्राजम् । चर्षणीनाम् ।

देवम् । मर्तांसः । इन्धते । सम । अध्वरे ॥ १ ॥

हे वअग्ने वमनीषिणः धीमन्तोऽध्वर्युप्रभृतवः वमर्तांसः मनुष्याः वचर्षणीनां प्रजानां वसम्राजम्
 अधिपतिं वदेवं द्योतमानं वत्वाम् वअध्वरे वज्ञे वसम् वइन्धते सोमाज्यपचःप्रभृतिभिराहुतिभिः सम्बद्धं
 दीपयन्ति ॥ मनीषिणः । मनीषैषामस्तीति ‘व्रीक्षादिभ्यश्च’ इति ह्रिनिः । ‘वस्येति च’ इत्यवर्ण-
 लोपः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजम् । ‘राजृ दीप्ती’ । संपूर्वादस्माद्धातोः ‘सत्सृष्टिच’ इति क्तिप् ।
 क्तिलोपः । समो मकारस्य ‘मोऽनुस्वारः’ इत्यनुस्वारे प्राप्ते ‘मो राजि समः क्री’ इति समो
 मकारः । कृनुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्य च । चर्षणीनाम् । ‘नामन्धत्तरत्वाच्च’ इति विभक्त्येत्वात्तत्त्वम् ।
 इन्धते । ‘मिहन्धी दीप्ती’ । अस्माद्धातोः ‘हेतुमति च’ इति णिच् । कटि क्त्वे ‘आत्मने-

पदेऽनतः ' इत्यदादेशः । ' छन्दस्युभयथा ' इति श्रुत्यार्धधातुकत्वात् ' गेरनिटि ' इति णिलोपः । निघातः ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजमग्ने होतारमीळते । गोपा ऋतस्य दीदिहि स्वे दमे ॥ २ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ऋत्विजम् । अग्ने । होतारम् । ईळते ।

गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि । स्वे । दमे ॥ २ ॥

हे ऽग्ने अध्वर्यादयः ऽयज्ञेषु अग्निष्टोमादिषु ऽत्वां ऽहोतारम् ऽऋत्विजं होतृनामऋत्विजम् ऽईळते स्तुवन्ति । तादृशस्त्वम् ऽऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य ऽगोपाः गोपायिता सन् ऽस्वे ऽदमे स्वकीये गृहे यज्ञशालायां ऽदीदिहि दीप्यस्व ॥ दीदिहि । दिषु क्रीडादौ । यङ्लुक् । लोट् । तुजाक्षिरादभ्यास-दीर्घत्वम् । ' संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ' (परिभा. ९३) इत्यभ्यासस्य गुणाभावे ' लोपो व्योर्वलि ' इति बलोपः ॥

स धा यस्ते ददाशति समिधा जातवेदमे । सो अग्ने धत्ते सुवीर्यं स पुष्यति ॥ ३ ॥

सः । ध । यः । ते । ददाशति । सम्दशधा । जातवेदसे ।

सः । अग्ने । धत्ते । सुवीर्यम् । सः । पुष्यति ॥ ३ ॥

हे ऽग्ने ऽयः यजमानः ऽजातवेदसे जातप्रज्ञाय ऽते तुभ्यं 'समिधा समिन्धनकारीष्याज्जपुटी-दाशाविहवीचि 'ददाशति ददाति 'स 'ध स त्वलु ऽसुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं पुत्रं 'धत्ते धारयति । भवि च ऽयः स एव 'पुष्यति पशुपुत्रादिभिः समृद्धो भवति ॥ ध । ' चादयोऽनुदात्ताः ' इत्यनुदात्तः । ददाशति । ' दाश् दाने ' इत्यस्मादातोः कर्त्तरि णप् । तिप्^२ । द्विर्वचनं छान्दसम् । बहुवृत्त-योगादनिघातः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्युदात्तः । समिधा । ' जिहन्धी दीप्तौ ' । अस्मात् ' हिप् च ' इति क्तिप् । उपधालोपः । ' सुपां सुलुक् ' इति शम्भो दादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जातवेदसे । ' बहुमीहो प्रकृत्या पूर्वपदम् ' इति प्रकृतिस्वरत्वम् । सुवीर्यम् । ' वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पुष्यति । ' पुष पुष्टौ ' । अस्मात् इण् । कित्वाहुणाभावः । निघातः ॥

स केतुरध्वराणामग्निर्देवेभिरा गमत् । अज्ज्ञानः सप्त होतृभिर्हविष्मते ॥ ४ ॥

सः । केतुः । अध्वराणाम् । अग्निः । देवेभिः । आ । गमत् ।

अज्ज्ञानः । सप्त । होतृभिः । हविष्मते ॥ ४ ॥

१ अध्वराणां यज्ञानां ऽकेतुः प्रज्ञापकः ऽसः ऽअग्निः ऽसप्त सप्तभिः ऽहोतृभिः ऽवष्टकतृभिः
२ अज्ज्ञानः सोमाज्वाहुतिभिरज्यमानः सन् ऽहविष्मते यजमानार्थं ३ देवेभिः बहुव्यदेवैः सह ऽआ

‘गमत् जागच्छतु ॥ गमत् । लोडर्थे ‘छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः’ इति लुङ् । लुङित्वादङ् । ‘बहुलं छन्दस्यमाकृत्योते’^१ इत्यङ्भावः । निघातः । अञानः । ‘अञ् व्यक्तिसंज्ञकगतिषु’^२ । व्यवस्थेन कर्मणि ज्ञानञ् । चित्रादन्तोदात्तत्वम् । हविष्मते । जुहोतेः ‘अधिञ्जुचिः’^३ इत्यादिना इसिप्रत्ययान्तो हविःशब्दोऽन्तोदात्तः । ‘स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्’ इति परिभाषानाश्रयणान्मतुष उदात्तत्वाभावः । इसिप्रत्ययस्वरः ॥

प्र होत्रे पुर्व्यं वचोऽग्रये भरता बृहत् । विपां ज्योतींषि विभ्रते न वेधसे ॥ ५ ॥

प्र । होत्रे । पुर्व्यम् । वचः । अग्रये । भरत । बृहत् ।

विपाम् । ज्योतींषि । विभ्रते । न । वेधसे ॥ ५ ॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयः । विपां विप्राणां मेधाविनामध्वर्यादीनां । ज्योतींषि सत्कर्मशुद्धानसंराधनि तेजांसि । विभ्रते निमित्ततया कुर्वाणाय । वेधसे जगतो विधात्रे । होत्रे वेधानामाह्वात्रे । अग्रये बृहत् महत् । पुर्व्यं पूर्वैः कृतं पुरातनं । वचः स्तोत्रशस्त्रादिकं वाक्यं । प्र भरत संपादयत । न^१ इत्ययं पादपुरणः^२ अन्वयाभावात् । यद्वा वेधसे न । यथा वेधा जगद्विधाता परमेश्वरः आदित्यादीनि ज्योतींषि करोति तद्वदिति ॥ प्रशब्दस्य छन्दसि ‘व्यवहिताश्च’ इति भरतेत्यनेन संबन्धः । पुर्व्यं पूर्वैः कृतमित्यर्थः^३ । ‘पूर्वैः कृतमिनयौ च’ इति यप्रत्ययः । असंज्ञकत्वादवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । भरत । ‘भृञ् भरणे’ औवादिक् । निघातः । बृहत् । ‘वर्तमाने पृषद्बृहत्’ इति निपातनादन्तोदात्तः । विभ्रते । ‘भृञ् भरणे’ । ‘जुहोत्यादिभ्यः’^४ ऋः । ‘भृजामित्’ इतीत्वम् । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ७ ॥

अग्निं वर्धन्तु नो गिरो यतो जायत उक्थ्यः । महे वाजाय द्रविणाय दर्शतः ॥ ६ ॥

अग्निम् । वर्धन्तु । नः । गिरः । यतः । जायते । उक्थ्यः ।

महे । वाजाय । द्रविणाय । दर्शतः ॥ ६ ॥

योऽयमग्निः । यतः यानि स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिः । उक्थ्यः । जायते । उक्थ्यशब्दः प्रशस्त्यवाची^५ । ‘अनभिज्ञास्वः उक्थ्यः’ (नि. ३. ८. ६) इति तन्नामसु पाठात् । अतिज्ञात्वेन स्तुत्यो अवतीत्यर्थः । यश्चायमग्निः । महे महते । वाजाय अस्त्राय । द्रविणाय धनाय च । दर्शतः दर्शनीयो भवति तमिमम् । अग्निं नो गिरः अस्माकं स्तुतिरूपाः ताः^६ वाचः । वर्धन्तु वर्धयन्तु । पूजयन्तित्वर्थः ॥ वर्धन्तु । ‘वृधु वर्धने’ । अस्माग्निश्च । कवूपधगुणः । ‘छन्दस्युभयथा’ इत्यार्धचातुकस्याभिलोपः । शेरन्तादेशः । ‘एः’ (पा. सू. ३. ४. ८६) इत्युकारः । निघातः । उक्थ्यः । ‘वच परिभाषणे’ । अस्मात् ‘पातृतृदिचरिचि’ इत्यादिना यङ् । कित्वात् ‘चरिचवि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । उक्थं शस्त्रम् । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । ‘महे छन्दसि’ इति यत् । ‘वत्स’

* १. त-व्यक्तिगतिप्रक्षेपे । २. व-प-न पूजः । ३. त-कृतमित्यर्थे । ४. त-जुहोत्यादिः । ५. अनुमित्वभ्यासत्वे । ६. क-प्रशस्त्यवाची अनभिज्ञास्ववाची । ६. व-न-व-न-व-न-ताः वास्ति ।

इति लोपः । 'तिस्वरितम्' इति स्वरितः । दशतः । 'भृमृहसिपजि' इति अतच्प्रत्ययः ।
चिन्वादन्तोदात्तः ॥

अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान्देवयते यज । होता मन्द्रो वि राजस्यति स्निधः ॥७॥

अग्ने । यजिष्ठः । अध्वरे । देवान् । देवऽयते । यज ।

होता । मन्द्रः । वि । राजसि । अति । स्निधः ॥ ७ ॥

हे 'अग्ने' यजिष्ठः यष्टृतमस्त्वम् 'अध्वरे' यज्ञे 'देवयते' देवानात्मन इच्छते यजमानाय 'देवान्' 'यज' तदर्थं यष्टव्याभ्यादीन् पूजय' । किंच 'होता' देवानामाह्वाता 'मन्द्रः' यजमानस्य मदयिता स त्वं 'स्निधः' क्षपयितृच्छन्नून् 'अति' अतिक्रम्य 'वि' 'राजसि' विशेषेण शोभसे ॥ यजिष्ठः । 'तुश्छन्दसि' इतीष्टन् । 'तुरिष्ठेभ्यः सु' इति तृचो लोपः । निस्वादाद्युदात्तः । देवयते । क्यच्चाश्चिन्वादन्तो-
दात्तत्वम् । शपः पिस्वाद्यनुदात्तत्वं शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण । तयोः क्यच्चा सहैकादेशो 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्यन्तोदात्तो देवयच्छब्दः । ततः 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यज । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । अस्माहोद् । सिप् । सिपो हिरादेशः । 'अतो हे' इति हेर्लुक् । निघातः । राजसि । 'राज् दीप्तौ' । निघातः ॥

स नः पावक दीदिहि धुमदस्मे सुवीर्यम् । भवांस्तोतृभ्यो अन्तमः स्वस्तये ॥८॥

सः । नः । पावक । दीदिहि । धुमत् । अस्मे इति । सुऽवीर्यम् ।

भव । स्तोतृभ्यः । अन्तमः । स्वस्तये ॥ ८ ॥

'नः' 'पावक' अस्मत्संबन्धिनः पापस्य शोधक हे अग्ने 'सः' पूर्वमग्ने प्रतिपादितत्वं 'धुमत्' कान्तियुक्तं 'सुवीर्यं' शोभनसामर्थ्योपेतं दानभोगार्हं धनम् 'अस्मे' अस्मभ्यं 'दीदिहि' । यद्वा 'धुमत्तजो-
युक्तं' सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं च यथा भवति तथास्मे अस्मदर्थं त्वं दीदिहि दीप्यस्व । किंच 'स्तोतृभ्यः' षष्ठ्यर्थे षतुर्यी । त्वद्विषयस्तुतिकारिणां होत्रादीनां 'स्वस्तये' अविनाशनाय क्षेमाय 'अन्तमः' अन्तिकतमः तेषामतिशयेन समीपवर्ती 'भव' ॥ पावक । 'पूप् पवने' । अस्मादातोर्षुल् । निष्वाद्दृष्टिः । बोरकादेशः^१ । आमन्त्रितत्वादाटमिकमनुदात्तत्वम् । दीदिहि । विष्णु क्रीडादी । अस्माद्यद् । 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासदीर्घत्वम् । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यभ्यासस्य गुणमावः । 'बहुलं छन्दसि' इति षष्ठो लुक् । छोटि सिप् । 'चर्करीतं' परस्मैपदमदादिष्वच 'इति षचनान्छनो लुक् । सिपो हिरादेशः । 'लोपोऽप्योर्वलि' इति षष्ठो लोपः । हेरपिस्वात् अगुणः^२ । निघातः । धुमत् । 'विष उन्' इत्युकारः । 'इत्वनुद्व्याम्' इति मतुप उदात्तत्वम् । सुवीर्यम् । 'वीरवीर्यं च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अन्तमः । अन्तोऽस्वास्तीत्यन्तिकः । 'अत इनिष्ठौ' इति ङ् । अतिसावेनान्तिक इति 'अतिसावने तमप्' इति तमप् । 'तमे तादेव' इति तादिलोपः । निस्वादा-
द्युदात्तः । स्वस्तये । प्रातिपदिकस्वरः ॥

१. छ- देवान् पूजय । २. छ-न-च-ज-न-म-स-समीपे वर्तसि (न-वर्तसे; ज-न-वर्तस्व) । ३. त-
बोरकादेशः । आवादेशः । ४. छ-ग-च-ज-न-चर्करीतं च । ५. त-स-गुणमावः ।

तं त्वा विप्रा विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । हव्यवाहममर्त्यं सहोवृधम् ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । विप्राः । विपन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते ।

हव्यवाहम् । अमर्त्यम् । सहःऽवृधम् ॥ ९ ॥

हे अग्ने विप्राः स्तुतीनां प्रेरकाः । जागृवांसः अग्निहोत्रादिकर्मण्यप्रमत्ततया प्रबुद्धाः । विपन्यवः । विपन्युशब्दो मेधाविनमाद्यष्टे । ' विपश्चित् विपन्युः ' (नि. ३. १५. १७) इति तन्नामसु पाठात् । विपन्यवो मेधाविनः स्तोतारः । हव्यवाहं हव्यानां वोढारम् । अमर्त्यं मरण-धर्मरहितं । सहोवृधं सहसा मथनरूपेण बलेन वर्धमानं तादृशं । त्वा त्वां । समिन्धते सोमाज्याद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ विप्राः । ' दुवप् बीजसंताने ' । अस्माद्धातोः ' ऋग्रेन्द्राप्रबद्धविप्र ' इति रम्प्रत्यये इत्वम् । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । विपन्यवः । विविधं पत्रं पननं स्तुतिं यातीति विपन्युः । ' मृगैर्यवाद्यश्च ' इति कृः । अकारलोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । ' जागृ निद्राक्षये ' । अस्माद्धिद् । तस्य कसुः । ' उगिदचाम् ' इति नुम् । द्विवचनाभावश्छान्दसः । ' वस्वेकाजादसाम् ' इति नियमात् इडभावः । ' जाग्रोऽविचिण्णलृङ्गिषु ' (पा. सू. ७. ३. ८५) इति गुणो न भवति तत्र विरित्यत्र कसोरपि गृहीतत्वात् । प्रत्ययस्वरः । इन्धते । ' निहन्धी दीप्तौ ' । अन्तर्भावितण्यर्थोऽ-यम् । निघातः । हव्यवाहम् । ' वह प्रापणे ' । ' वहश्च ' इति ण्विः । उपधावृद्धिः । कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । सहोवृधम् । ' वृधु वर्धने ' । ' क्विप् च ' इति क्विप् ॥ ॥ ८ ॥

' अग्निहोता ' इति नववर्गमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमाग्नेयम् । ' अग्निहोता गायत्रम् ' इत्यनुक्रान्तरत्वात् । प्रातरनुवाकाश्विनशक्नयोर्गायत्रे छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं हि—' अग्निहोताप्त इत्येति चतस्रः ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आधाने प्रथमायां पवमानेष्टौ^१ स्विष्टकृतो याज्या ' अग्निहोता ' इत्येवा ' स हव्यवाहमर्त्यः ' इति पुरोनुवाक्या । द्वितीयपवमानेष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या ' साह्वान् ' इति । सूत्रितं च—' साह्वान्विश्वा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये ' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । आभिह्वयिकेवृक्षध्वेयु तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ' अभि प्रयांसि ' इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । अत्र सूत्रं—' प्र वो वाजा अभियवोऽभि प्रयांसि वाहया ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

अग्निहोता पुरोहितोऽध्वरस्य विचर्षणिः । स वेद यज्ञमानुषक् ॥ १ ॥

अग्निः । होता । पुरःऽहितः । अध्वरस्य । विऽचर्षणिः । सः । वेद । यज्ञम् । आनुषक् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । होता देवानामाह्वता । पुरोहितः पुरत एवाभिमतफलसंपादकरत्वेन हितकारी । यद्वा पुरः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण हितो निहित इति पुरोहितः । अध्वरस्य यज्ञस्य विचर्षणिः विशेषेण ब्रूया ' विचर्षणिः विश्वचर्षणिः ' इति तन्नामसु पाठात् । सः तथाविधः । अग्निः । आनुषक् आनुपूर्व्येण सकं । यज्ञम् अग्निहोमादिकं । वेद जानाति ॥ वेद । ' विद ज्ञाने ' । ' विदो कटो वा ' इति तिपो जलादेशः । लघूपधगुणः । निघातः । आनुषक् । आसमन्तात् अनुषजतीत्या-नुषक् । ' यज्ञ संगे ' । आनुषकारस्य सकारः । ' क्विप् च ' इति क्विप् । ' अनिदिताम् ' इति उपधाकोपः । ' उपसर्गास्तुमोति ' इति लत्वम् ॥

स हव्यवाळमर्त्य उशिग्दूतश्चनोहितः । अग्निधिया समृण्वति ॥ २ ॥

सः । हव्यऽवाद् । अमर्त्यः । उशिक् । दूतः । चनःऽहितः ।

अग्निः । धिया । सम । ऋण्वति ॥ २ ॥

‘हव्यवाद् हविषः’^१ वोढा ‘अमर्त्यः मरणधर्मरहितः’ ‘उशिक् हविः कामयमानः’ ‘दूतः देवानां दूतः चनसे’^२ हविलक्षणायाज्ञाय हितो निहितः । यद्वा चनोहितः । चनोऽन्नं हविलक्षणं हित-मस्येति चनोहितः । ‘सः तथाविधः’ ‘अग्निः’ ‘धिया प्रजया’ ‘समृण्वति संगच्छते । कर्मविषय-प्रज्ञाम्बितोऽग्निरस्मानपि तादृक्प्रज्ञाम्बिताम्करोस्वित्याशास्ते ॥ हव्यवाद् । ‘वह प्रापणे’ । ‘वहश्च’ इति णिवः । इत्त्वजश्चत्वांनि । कुटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उशिक् । ‘वश काम्यौ’ । ‘इजिः’ इत्यनुवृत्तौ ‘वशेः’^३ किञ्च’ इति इजिप्रत्ययः । तस्य क्त्वात् ‘ग्रहिज्या’ इति संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । चनोहितः । चनः ‘चायतेरन्वे इत्त्वश्च’ इत्यसुनन्तः । चकाराद्युदागमः । तस्मिन्म्यलोवः । निस्वादाद्युदात्तः । ‘पुनश्चनसोऽञ्चन्दसि गतिसंज्ञा वक्तव्या’ (पा. सू. १. ४. ६०. २) इति गति-संज्ञायां ‘गतिरनन्तरः’ इति प्रकृतिस्वरत्वम्^४ । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धिया । ‘मावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ऋण्वति । ‘ऋणु गतौ’ । लेटि तनादिस्वाद्युदात्तः । ‘लेटोऽडाटी’ इत्युदागमः ॥

अग्निधिया स चेतति केतुर्यज्ञस्य पूर्यः । अर्थं ह्यस्य तरणि ॥ ३ ॥

अग्निः । धिया । सः । चेतति । केतुः । यज्ञस्य । पूर्यः । अर्थम् । हि । अस्य । तरणि ॥ ३ ॥

‘यज्ञस्य अग्निष्टोमादः’ ‘केतुः प्रज्ञापकः’ ‘पूर्यः पूर्वं भवश्चरन्तः’ ‘सः तथाविधः’ ‘अग्निः’ ‘धिया प्रजया’ ‘चेतति सर्वं जानीते’^५ । अस्य एतादृशस्याग्नेः ‘अर्थं गमनस्वभावं तेजः’ ‘अस्य आकाशे दृश्यमानस्य तमसः’ ‘तरणि’ ‘हि’^६ तारकं^७ म्बलु । निवर्तकमिति यावत् ॥ चेतति । ‘चिती संज्ञाने’ । मिधातः । अर्थम् । ‘ऋ गतौ’ । ‘उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्’ इति धन् । गुणः । निस्वादाद्युदात्तः । तरणि । ‘तृ प्लवनतरणयोः’ । ‘अतिस्मृष्टमग्नि’ इत्यादिना अनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्निं सूनुं सनश्नुतं सहसो जातवेदसम् । वह्निं देवा अकृण्वत ॥ ४ ॥

अग्निम् । सूनुम् । सनश्नुतम् । सहसः । जातवेदसम् । वह्निम् । देवाः । अकृण्वत ॥ ४ ॥

‘सहसः’ ‘सूनुं वक्तव्यं पुत्रं मयनरूपेण बलेन निष्पाद्यमानत्वात्’ ‘सनश्नुतं सनातनत्वेन’ प्रसिद्धं ‘जातवेदसं जातप्रज्ञं तमिमम्’ ‘अग्निं’ ‘देवाः इविर्भुजो देवाः’ ‘वह्निं इविषां वोढारम्’ ‘अकृण्वत

१. च-त-प-स-हविषाम् । २. ज-ण-चनोहितः चनसे । ३. स-ज-ण-न-म-वशः । ४. क-गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ५. स-ग-व-ज-ण-जानाति । ६. त-क-‘हि’ इत्यस्यानन्तरम्-माकारौ तारकस्वभावं सर्वत्र प्रसरणस्वभावमित्यर्थः । यद्वा गमनस्वभावं तेजः अस्याकाशरसवाम्बस्य तमसस्तरेणि तत्रहव्यत् (त-हि रेकं म्बलु) । ७. च-प-निवर्तकम् । ८. त-निष्पन्नमानत्वात् । ९. त-सनातनत्वे ।

अकृण्वत् ॥ सनभुतम् । ' भु भवणे ' । कर्मणि क्तः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
वह्निम् । ' वह प्रापणे ' । ' निः ' इत्यनुवृत्तौ ' वह्निभिः० ' इत्यादिना निप्रत्ययः । अकृण्वत् ।
' कृधि हिंसाकरणयोः ' । इतिस्वाङ्गम् । ' भिन्विभृण्योरश्च ' इत्युप्रत्ययः । अकारश्चांतादेशः ।
कृधि इत्ययमेनार मनेपदम् । निघातः ॥

अदाम्यः पुरप्ता विशामभिर्मानुषीणाम् । तूर्णी रथः सदा नवः ॥ ५ ॥

अदाम्यः । पुरऽप्ता । विशाम् । अग्निः । मानुषीणाम् । तूर्णीः । रथः । सदा । नवः ॥ ५ ॥

मानुषीणां मनोजातानां विशां प्रजानां पुरप्ता सम्मार्गप्रदर्शनेनाग्रतो गन्ता अतएव तूर्णिः ताः प्रजा वैदिककर्मप्रवर्तकत्वेनानुग्रहीतुं त्वरायुक्तः आलस्यरहितः रथः हविषां वहनाग्रथसदृशः सदा सर्वदा तत्कर्मणि नवः नूतनः पुनर्मथनादभिनवः एवंविधः अग्निः अदाम्यः अहिंस्यः । न केनापि तिरस्कार्य इत्यर्थः ॥ अदाम्यः । ' दम्भु दम्भने ' । ' दम्भेति० वक्तव्यम् ' इति कर्मणि ण्यत् । उपधावृद्धिः । न दाम्योऽदाम्यः । जन्मसमाप्ते ' तत्पुरुषे तुल्यार्थः ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरप्ता । ' इण् गतौ ' । ' ण्वुल्तृचौ ' इति तृच् । गुणः । चित्त्वादन्तोदात्तः । मानुषीणाम् । ' मनो-जातावन्वयौ पुक् च ' इत्यम् । ' टिड्ढाणम् ' इति ङीप् । निच्वादाद्युदात्तः । तूर्णिः । ' भित्त्वा संभवे ' इति धातोः ' निः ' इत्यनुवृत्तौ ' वह्निभिश्चयुद्गलाहात्वरिभ्यो निन् ' इति निप्रत्ययः । ' उवरत्वर ' इत्यादिना ऊट् । तस्य निच्वादाद्युदात्तः । संहितायां ' दूलोपे पूर्वस्य ' इति दीर्घः । रथः । ' हनिकुचिनीरमिकाशिभ्यः० ' इति न्यन्प्रत्ययः । किस्वात् ' अनुदात्तोपदेशः ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । निच्वादाद्युदात्तः । सदा । स्वरादिषु आद्युदात्तत्वेन पठितत्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ ९ ॥

साह्यान्विश्वं अभियुजः क्रतुर्देवानाममृक्तः । अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥ ६ ॥

साह्यान् । विश्वः । अभिऽयुजः । क्रतुः । देवानाम् । अमृक्तः । अग्निः । तुविश्रवऽतमः ॥ ६ ॥

अभियुजः अभिवोक्त्रीः विश्वः सर्वाः सेनाः साह्यान् सहमानः स्वबलेन तिरस्कुर्वाणः अतएव अमृक्तः शत्रुभिरहिंसितः देवानां क्रतुः कर्ता हविष्यदानेन पोषकः एवंभूतः अग्निः तुविश्रवस्तमः । तुविश्रवो बहुवाची । ' तुवि पुरु ' (नि. ३. १. २) इति तन्नामसु पाठान् । अयःसह्योऽयवाची । ' अय इत्ययनाम भूयते ' (निरु. १०. ३) इति निरुक्तेऽभिधानात् । अतिज्ञानेन बहुविधाज्ञोपेतो वर्तते । यस्मादेवं तस्मादस्मानपि बहुविधाज्ञोपेतान्करोत्विति भावः ॥ साह्यान् । ' वह मर्षणे ' इत्यस्य कसौ ' दाश्याम्साह्याम्भिर्दुग्धं ' इति निपातनात् द्विवचनमिहागमश्च न भवति परस्मैपदं च भवति । कसुस्वरः । क्रतुः । कृजः क्तुः । किस्वाङ्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । तुविश्रवस्तमः । ' तु वृत्तिर्हिंसापूर्तिषु ' । अस्मादौणादिकः किप्रत्ययः । किस्वाङ्गुणाभावः ।

१. स-निप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । २. त-' विशां प्रजानाम् ' नास्ति । ३. स-न-च-न-अ-स-कम्पः । ४. च-अ-न-प-तूर्णित्स्वरानाम् । ५. च-प-' त्वरायुक्तः ' नास्ति । ६. स-तत्तत्कर्मणि । ७. स-न-अ-न-अ-स-दम्भेति; न-स-दम्भेति । ८. त-नया समासे । ९. त-' अत एव ' नास्ति ।

उबकादेशः । अन्तोदात्तः । भवः । ' भ्रु भवणे ' । भ्रूयतेऽन्नमिति कर्मण्यसुप्रत्ययः । अतिज्ञानेन तुविभवा इति ' अतिज्ञानेन तमप् ' इति तमप् । बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अमि प्रयांसि वाहसा दाश्वा अश्नोति मर्त्यः । क्षयं पावकशौचिषः ॥ ७ ॥

अमि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्वान् । अश्नोति । मर्त्यः । क्षयम् । पावकऽशौचिषः ॥ ७ ॥

१ दाश्वान् हविषां दाता २ मर्त्यः मनुष्यो यजमानः ३ वाहसा हविषां वाहकेन अग्निना ४ प्रयांसि अन्नानि ५ अमि ६ अश्नोति अभितः सर्वतः प्राप्नोति । किंच ७ पावकशौचिषः शौचकक्षेत्रग्रेः सकाशात् ८ क्षयं गृहं चान्यश्नोति ॥ प्रयांसि । ' प्रीष् तर्पणे ' । अस्माद्धातोर्न्तर्भाषितन्यथावसुप्रत्ययः । प्रीणयन्ति भोक्तृनिति प्रयांस्यन्नानि । निस्वादाद्युदात्तः । वाहसा । ' गित् ' इत्यनुवृत्तौ ' बहिशाधा-
म्यञ्छन्दसि ' इत्यसुन् । गित्वादुपधावृद्धिः । निस्वरः । दाश्वान् । ' दाश् दाने ' इत्यस्य कसौ ' दाश्वान्साद्धान् ' इति निपातनादिदागमो द्विर्वचनं च न भवति । कसुप्रत्ययस्वरः । अश्नोति । ' अश्नु व्याप्तौ ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः ॥

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम मन्मभिः । विप्रासो जातवेदसः ॥ ८ ॥

परि । विश्वानि । सुधिता । अग्नेः । अश्याम । मन्मभिः । विप्रासः । जातऽवेदसः ॥ ८ ॥

१ जातवेदसः जातप्रज्ञाः २ विप्रासः ३ मेधाविनो होत्रादयो वयम् ४ अग्नेः तव संबन्धिभिः ५ मन्मभिः मननीयैः स्तोमैः ६ विश्वानि सर्वाणि ७ सुधिता सुहितानि सुधु हितान्यभिधितानि वसूनि ८ परि ९ अश्याम सर्वतः प्राप्नुयाम । जातवेदस इत्यग्नेर्वा विशेषणम् । जातानि सर्वाणि वेतीति जात-
वेदाः सर्वज्ञ इत्यर्थः । एतादृशं जातवेदस्त्वमग्नेरेवोचितमिति तद्विशेषणाच्च युक्तम् ॥ सुधिता । ' दुधान् धारणपोषणयोः ' इत्यस्माद्धातोर्निष्ठायां ' छन्दसि ' इत्यनुवृत्तौ ' सुधितवसुधित ' इत्यादिना निपा-
तितः । ' शोभ्यछन्दसि बहुलम् ' इति शोर्लुक् । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अश्याम । ' अश्नु व्याप्तौ ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति भुप्रत्ययस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ' यासुद् परस्मै-
पदेवृदात्तः ' इति यासुद् । ' लिङ्गः सलोपः ' इति सलोपः । अदन्तत्वाभावादिवादेशो न भवति । मसः सकारस्य ' निचं क्तितः ' इति लोपः । निघातः । मन्मभिः । ' मनु भवबोधने ' । ' अन्वेन्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । निस्वरः ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे । त्वे देवासु एरिरे ॥ ९ ॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । सनिषामहे । त्वे इति । देवासः । आ । ईरिरे ॥ ९ ॥

हे १ अग्ने २ वार्या वरणीयानि संमजनीयानि ३ विश्वानि सर्वाणि धनानि ४ वाजेषु कुशेषु ५ सनिषामहे वयं संमजामहे । वतः कारणात् ६ देवासः पूर्वमस्मानिरीष्टा देवा अस्मद्भिमतकथनदानाव

१. अ-म-व-व-म-पूर्वपदस्वरत्वम् । २. अ-म-व-व-म- ' अग्निना ' कसि । ३. त-मिमाः । ४. त-स्तोमैः । ५. त-त-व-व-व ।

‘त्वे त्वचि’ परिरे आ समन्ताद्गमन् । त्वचि प्रविष्टा इत्यर्थः । सर्वथापि त्वत्सकाशात् ‘कलं लभेमहि’ इति भावः ॥ चार्वा । ‘वृक् संभक्तौ’ । ‘अहलोर्ध्वत्’ इति ण्यत् । ‘वोश्छन्दसि बहुलम्’ इति षेड्यक् । ‘ईडवन्’ इत्यादिनाद्युदात्तः । वाजेषु । वृषादिस्वादाद्युदात्तः । सनिवामहे । ‘वज वण संभक्तौ’ । ‘धात्वादेः वः सः’ । लोटि ‘सिन्धुलम्’ इति सिप् । सिप आर्धधातुकत्वादिडागमः । ‘लेटोऽडाटी’ इत्यडागमः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निचातः । त्वे । युष्मच्छब्दस्य सप्तम्यां त्वादेशः । ‘सुपां सुलुक्’ इति षोभादेशः^१ । ‘दो’ (पा. सू. १. १. १३) इति प्रगुहसंज्ञा । ईरिरे^२ । ‘ईर गतौ’ इत्यस्मात्परस्य लिटो षस्य इरेजादेशः । ‘इजादेश्च गुरुमतः’ इत्याज्ञ भवति मन्त्रत्वात् । निचातः ॥ ॥ १० ॥

‘इन्द्राग्नी’ इति नवचं द्वादशं सूक्तं विश्वामित्रमैन्द्राग्रम् । तथा चानुक्रम्यते—‘इन्द्राग्नी ऐन्द्राग्रम्’ इति । ‘गायत्रं तु’ इति तु शब्दादिदमपि सूक्तं गायत्रम् । इन्द्राग्नी देवता । अभिष्टवि-
केण्वहः सु प्रातःसवनेऽच्छावाकशब्दे आवापार्थमिव सूक्तम् । ‘अभिष्टवपृष्टयाहनि’ इति न्वष्टे सूत्रितम्—
‘इन्द्राग्नी आ गतं ता हुवे ययोरिवम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । अग्निष्टोमेऽच्छावाकशब्दे
‘इन्द्राग्नी आ गतम्’ इति स्तोत्रियस्तृचः । तस्यैवाच्छावाकस्याद्या शक्याज्या । ‘इन्द्राग्नी आ गतं
सुतमिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति सूत्रितत्वात् । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाक-
शब्दे ‘इन्द्राग्नी आ गतं सुतम्’ इति षळहस्तांत्रियः । ‘इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिन्द्रे अग्रा नमो वृहत्’
(आश्व. श्रौ. ७. २) इति सूत्रितम् । अग्निष्टोमाच्छावाकशब्दे ‘तोशा वृत्रहणा हुवे’ इत्याद्यास्तिलः ।
सूत्रितं च—‘तोशा वृत्रहणा हुव इति तिलः’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । अग्निष्टोमेऽच्छावाकशब्दे
‘इन्द्राग्नी अपसस्परि’ इत्यनुरूपः । सूत्रितं च—‘इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिन्द्राग्नी अपसस्परि’
(आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

इन्द्राग्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । सुतम् । गीऽभिः । नभः । वरेण्यम् ।

अस्य । पातम् । धिया । ऽषिता ॥ १ ॥

इन्द्राग्निश्च । इन्द्राग्नी हे देवौ । सुतम् अभिषवादिस्कारैः संस्कृतमत एव । वरेण्यं
वरणीयं संभजनीयम् । इमं सोमं प्रति । गीर्भिः अस्मदीयभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिराहूतौ सन्तौ । नभः
नमसः स्वर्गस्थानात् । आ । गतम् आगच्छतम् । आगत्य च । धिया अस्माभिः क्रियमाणे^३ कर्मणि^४
। ऽषिता प्रेरितौ युवाम् । अस्य । पातम् इमं सोमं पिबतम् । यद्वा^५ धिया अस्मदीयया बुद्ध्या इक्षितौ
प्राप्तौ अस्मन्नक्तया प्रेरितौ युवामिमं सोमं पिबतम्^६ ॥ इन्द्राग्नी । इन्द्राग्निश्च । इन्द्रे चि^७ (पा. सू.
२. २. ३२) इत्यभिष्टवस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते ‘अजाचवन्तम्’ (पा. सू. २. २. ३३) इतीन्द्रस्यस्य
पूर्वनिपातः । पादादिस्वाधियात्प्रतिषेधः । षाड्विकस्वरः । गतम् । ‘गम्लृ सृलृ’ गतौ ।
‘बहुले छन्दसि’ इति णपो लुकि सति ‘अनुदात्तोपदेश’ इत्यादिना मकारलोपः । निचातः ।
वरेण्यम् । ‘वृक् संभक्तौ’ । ‘वृक् ण्यः’ । वृषादिस्वादाद्युदात्तः । पातम् । ‘पा पाते’ । ‘सर्वे

१. त-त्वतः सक्त्वात् । २. त-वे इत्यादेशः । ३. ज-ज-एरिरे । ४. त-भजनीयम् । ५. त-
क्रियमाणेन कर्मणा । ६. त-ग-व-अ-ग-प-क-म-‘यद्वा.....पिबतम्’ नास्ति । ७. त-‘सृलृ’ नास्ति ।

विषयवच्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति न पिबादेशः । इषिता । 'इष गतौ' इत्यस्मादातोर्निष्ठायां 'तीषसह' इतीडागमः । 'आगमा अनुदात्ताः' इतीटोऽनुदात्तत्वात् कस्वरः सिष्यते ॥

इन्द्राग्नी जरितुः सचा यज्ञो जिगाति चेतनः । अया पातमिमं सुतम् ॥ २ ॥
इन्द्राग्नी इति । जरितुः । सचा । यज्ञः । जिगाति । चेतनः । अया । पातम् । इमम् । सुतम् ॥ २ ॥

हे 'इन्द्राग्नी' जरितुः स्तोतुः । 'सचा' स्वर्गादिलक्षणफलप्राप्ती सहायभूतः । 'यज्ञः' ज्योतिष्टोमादि-यज्ञसाधनभूतः । 'चेतनः' इन्द्रियाणां चेतयिताप्यायनकारी सन् असी सोमः । 'जिगाति' युषाम् अभि-गच्छति' । 'अया' अस्मदीयस्तुतिलक्षणयानया वाचाहूतौ सन्तौ । 'सुतम्' अभिषवादिसंस्कारोपेतम् । 'इमं' सोमं । 'पातं' पिबतम् ॥ जिगाति । 'गा' स्तुतौ' इत्ययं धातुरत्र गमने वर्तते । छन्दसि जुहो-त्यादिः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः । 'चेतनः' । 'चित्ती संज्ञाने' । कर्तरि बहुल-वचनाल्युद् । 'लिति' इत्याद्युदात्तत्वम् । अया । इदंशब्दस्य तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्' इति याजदेशः । अनादेशप्राप्ती हलि लोपः । पातम् । 'पा पाने' । निघातः ॥

इन्द्रमग्निं कविच्छदा यज्ञस्य जुत्या वृणे । ता सोमस्येह तृप्पताम् ॥ ३ ॥
इन्द्रम् । अग्निम् । कविच्छदा । यज्ञस्य । जुत्या । वृणे । ता । सोमस्य । इह । तृप्पताम् ॥ ३ ॥

'यज्ञस्य' यज्ञसाधनभूतस्य^१ सोमस्य^२ 'जुत्या' । जूतिः प्रेरणम् । सोमस्तावत्^३ यजमानं प्रेरयति । साधनमुपलभ्य तत्साध्यकतौ^४ यजमानः प्रवर्तत इति हि तस्य प्रेरकत्वम् । तथा प्रेरणक्यपवा^५ जुषा प्रेरितोऽहं^६ 'कविच्छदा' कवीनां स्तोतृणामुचितफलप्रदानेनोपच्छन्दकौ^७ । 'इन्द्रमग्निं' च जुषां^८ 'वृणे' सोम-पानार्थमिह कर्मणागच्छतमिति संभवे । 'ता' आगतौ च ताविन्द्राग्नी^९ 'इह' कर्मणि । 'सोमस्य' सोमपानेन । 'तृप्पतां' तृप्पताम् ॥ इन्द्रम् । 'इदि परमैश्वर्ये' इत्यस्मादातोः 'कजेन्द्राग्र' इति रम्यत्ववाग्व्यवहारेण निपातमादाद्युदात्तत्वम् । कविच्छदा । 'छदि अपवारणे' । अस्मात् छिद् । 'सुपां सुलुक्'^{१०} इति^{११} सुपो ङादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुष्या । 'जू' इति सौत्रो धातुः । अस्मात् 'उदात्तः' इत्यनुवृत्तौ 'अतिपूतिजुतिः' इत्यादिना निपातनादन्तोदात्तत्वम् । 'उदात्तवर्णे' इत्युदात्तत्वम् । 'विभक्तैरुदात्तत्वम्' । वृणे । 'वृक् संभक्तौ' । आप्रत्ययः । 'दित आत्मनेपदानाम्' इति 'टेश्चम्'^{१२} । निघातः । ता । 'सुपां सुलुक्' इति ङादेशः । सोमस्य । 'जुप् अभिषवे' । अस्मात् 'अतिस्तु-सुहुस्वृक्षि' इत्यादिना मग्न्यत्वः । निस्वरः । तृप्पताम् । 'तृप् प्रीणने' । लोटि युषादिवाचुमा-गमः । निघातः ॥

तोशा वृत्रहणा हुवे सजित्वानापरजिता । इन्द्राग्नी वाजसातमा ॥ ४ ॥
तोशा । वृत्रहणा । हुवे । सजित्वाना । अपराजिता । इन्द्राग्नी इति । वाजसातमा ॥ ४ ॥

१. ग-व-फ-अधिगच्छति । २. क-ग-व-ज-न-फ-म-तस्य यज्ञस्य, स-अस्य यज्ञस्य । ३. क-ग-व-फ-म-स-धनभूतस्य, ज-न-साधनभूतस्य । ४. क-ग-व-ज-न-फ-म-सोमस्तये । ५. त-तत्साध्यै कौ । ६. क-न-व-ज-व-म-प्रेरणम् । ७. क-फ-प्रदानेन पापच्छेदकौ; ग-व-ज-न-प-म-स-प्रदाने पापच्छेदकौ । ८. क-ग-व-ज-न-सुलुक् इति नास्ति । ९. त-उ एत्वं परस्परत्वम् ।

‘लोका कर्त्राणां बाधकी’ वृत्रहणा वृत्रस्य पापस्य हन्तारी ‘सजित्त्वाना समानजेतारौ’
 ‘अपराजिता अपराजितौ केनाप्यतिरस्कृतौ’ वाजसातमा अकस्यातिशयेन दातारौ ‘इन्द्राग्नी युवां’
 ‘हुवे इह कर्मणि सोमपानार्थमहमाह्वयामि ॥ वृत्रहणा । ‘हन हिंसागत्योः’ । ‘अक्षभूणवृत्रेषु
 क्तिप्’ इति क्तिप् । ‘एकाजुत्तरपदे णः’ (पा. सू. ८. ४. १२) इति णत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् । हुवे । इयतेः ‘बहुलं छन्दसि’ इति लुकि सति ‘ङ्’ संप्रसारणम् ‘इत्यनुवृत्तौ’ ‘बहुलं
 छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । उवकादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । सजित्त्वाना । ‘जि
 जये’ । ‘शीकृशुशिरुहिजिक्षिसृध्व्यः’ (उ. सू. ४. ५५३) इति क्तिप् । कित्वाहुणाभावः ।
 पित्वातुगागमः । ‘समानस्व छन्दस्यमूर्धं’ इति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 अपराजिता । नन्समासे^१ ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी । ‘देवताह्वये
 च’ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ’ इति प्रतिषेधात्समासस्वरः
 वाजसातमा । ‘षणु दाने’ । अस्मात् ‘जनसनस्वनक्रमगमः’ इति विद् । ‘विद्वनोरनुनासिक-
 स्यात्’ इत्याकारः । ‘अतिशायने तमप्’ इति तमप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्र वामर्चन्त्युक्थिनो नीथाविदो जरितारः । इन्द्राग्नी इष आ वृणे ॥ ५ ॥

प्र । वाम् । अर्चन्ति । उक्थिनः । नीथऽविदः । जरितारः । इन्द्राग्नी इति । इषः । आ । वृणे ॥ ५ ॥

हे ‘इन्द्राग्नी’ उक्थिनः । उक्थं^२ शकम् । तद्वन्तः शक्तिणो होत्रादयः^३ ‘वामां युवां’ प्र ‘अर्चन्ति
 इह कर्मणि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । तथा ‘नीथाविदः स्तोत्राभिज्ञाः सामगानकुललाः
 ‘जरितारः स्तोतार उद्गात्रादयोऽभिलषितफलावाप्तये युवामर्चन्ति । अहमपि ‘इषः अक्षर्य लभार्थः
 मिन्द्राग्नी युवाम्’ आ ‘वृणे सर्वतः संभजे । पूजयामीत्यर्थः । वाम् । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाय
 पदात्परत्वात् ‘युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया’ इत्यादिना वामित्यादेशोऽनुदात्तश्च । अर्चन्ति
 ‘अर्चं पूजयाम्’ । निघातः । उक्थिनः । ‘वच परिभाषणे’ । ‘पातृनुविचरिचि’ इति
 कर्मणि षक् । ‘वचिस्वपि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । उक्थं शकम् । उक्थं येषां ते । ‘अत
 हनिष्मती’ इतीभिः । ‘यस्व’ इति लोपः । प्राचयस्वरः । नीथाविदः । ‘णीन् प्रापणे’ । ‘हनि-
 कुक्मिरीरमि’ इत्यादिना णन् । कित्वाहुणाभावः । ‘विद्’ ज्ञाने । ‘क्तिप्’ च’ इति क्तिप् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी । आमन्त्रितावादाशुदात्तत्वम् । वृणे । ‘वृक् संभक्ती’ ।
 निघातः ॥ ॥ ११ ॥

इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधूनुतम् । साकमेकेन कर्मणा ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । नवतिम् । पुरः । दासऽपत्नीः । अधूनुतम् । साकम् । एकेन । कर्मणा ॥ ६ ॥

हे ‘इन्द्राग्नी’ दासपत्नीः । दासयन्ति उपक्षययन्ति^४ इति दासा उपक्षयवितारः कर्त्रवः । ते पतयः
 पाकका वासां ता दासपत्नीः । ‘नवतिं नवतिसंख्याकाः’ पुरः एवंविधाः कर्त्राणां पुरीः ‘एकेन’ कर्मणा

१. न-समानजेतारौ परस्य वाजनशीलौ; ल-परस्परापेक्षया जयशीलौ । २. क-य-य-य-य-
 वां युवाम् । ३. क-ग-य-ज-ज-क-म-नवा सह । ४. य-प-सकयन्तः । ५. क-य-य-क-म-‘विद-
 काने... युदात्तत्वम्’ नास्ति । ६. क-ग-य-ज-ज-म-स-‘उपक्षययन्ति’ नास्ति ।

एकैत्रयोषोणेन युवां^१ साकं सह युगपत्^२ अधूनुतम् अकम्पयतम् । तानिन्द्राग्नी आह्वयामीति शेषः ॥ नवतिम् । नवानां दशतां नवभावः तिश्च प्रत्ययः । प्रायश्चद्वरेणान्तोदात्तः । दासपत्नीः । ' वसु उपक्षये ' । दासयतीति दासः । पञ्चाद्यजन्तः । चित्त्वादन्तोदात्तः । ते पतयो वासां नित्यं सपत्न्यादिषु दासाश्च (पा. सू. ४. १. ३५. ग.) इत्युक्तत्वात् ' विभाषा सपूर्वस्य ' इति ङीप् । इकारस्व नकारः । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अधूनुतम् । ' धूञ् कम्पने ' । लङि स्वादिभ्यः भूः । निषातः । एकेन । ' इण् गतौ ' । ' इण्भोकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन् ' इति कन् । निषादाद्युदात्तः ॥

इन्द्राग्नी अप्सस्पयुषं प्र यन्ति धीतयः । ऋतस्य पथ्याऽनु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । अप्सः । परि । उप । प्र । यन्ति । धीतयः । ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥ ७ ॥

हे^१ इन्द्राग्नी^२ धीतयः सोमस्य धातारः पातारो होत्रादयः^३ ऋतस्य कर्मफलस्य^४ पथ्याः पथो मार्गान्^५ अनु लक्ष्मीकृत्य^६ अप्सः अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः^७ परि सर्वतः^८ उप^९ प्र^{१०} यन्ति समीपे प्रकर्षेण वर्तन्ते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति भावः । यद्वा । धीतयः स्तुतयः ऋतस्य यज्ञस्य मार्गान्^१ लक्ष्मीकृत्य कर्मणः परितः प्रवर्तन्ते । अतः स्तोतव्यतया युवामागतमिति ॥ यन्ति । ' इण् गतौ ' । यणादेशः । निषातः । धीतयः । ' धेद् पाने ' इत्यस्मात् कर्तरि ' क्तिच्ङी ' च संज्ञायाम्^२ इति क्तिच् । ' घुमास्था ' इतीत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

इन्द्राग्नी तविषाणि वां सधस्थानि प्रयांसि च । युवोरमूर्धं हितम् ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी इति । तविषाणि । वाम् । सधस्थानि । प्रयांसि । च । युवोः । अप्सतूर्धम् । हितम् ॥ ८ ॥

हे^१ इन्द्राग्नी^२ वां युवयोः^३ तविषाणि बह्वानि^४ प्रयांसि अन्नानि^५ च^६ सधस्थानि परस्परमवियुज्य वर्तन्ते । तथा^७ असूर्धं^८ वृद्धिद्वारा^९ प्रेरकत्वं^{१०} युवोः युवयोरेव^{११} हितं निहितं वर्तते । तस्मात्सोमपानप्रभृतिषु सर्वकर्मसु इन्द्राग्न्योः सहैव वर्तमानत्वमिति भावः ॥ वाम् । षष्ठीद्विवचने वामिस्थादेशः । सधस्थानि । ' डा गतिनिवृत्तौ ' । ' आतोऽनुपसर्गे कः । ' सध मादस्थबोऽन्वदसि ' इति सहस्य सधादेशः ॥

इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः । तद्वा चेति प्र वीर्यम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति । रोचना । दिवः । परि । वाजेषु । भूषथः । तत् । वाम् । चेति । प्र । वीर्यम् ॥ ९ ॥

हे^१ इन्द्राग्नी^२ दिवः^३ रोचना स्वर्गस्य रोचनी प्रकाशनी युवां^४ वाजेषु संग्रामेषु^५ परि^६ भूषथः परितः सर्वतोऽङ्कशौ भवथः । सङ्कल्पराजित्य सर्वतो विजयमानी वर्तथे ।^७ वां युवयोः^८ वीर्यं सामर्थ्यमेव^९ तत् तारुणं संग्रामविजयं^{१०} प्र^{११} चेति प्रकर्षेण शेषवति । यद्वा युवां वाजेषु

१. ज-न-मार्गम् । २. ऋ-ग-य-ज-न-म-म- ' क्तिच्ङी ' च संज्ञायाम्^२ नास्ति । ३. य-य-वृद्धिद्वारा भवा (भवाम्) ।

संप्रामेव परिभूयः शत्रुपरिभवः । शेषं पूर्ववत् ॥ रोचना । 'रुच दीप्ती' इत्यस्य 'अनुदासेतश्च
इकादेः' इति युष् । चित्वादन्तोदात्तः । भूयः । 'भूय भूषणे' । निघातः । चेति । 'चित्ती
संज्ञाने' । अयमन्तर्भावितण्यर्थः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । तकारलोपः*
छन्दसः ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र 'प्र वो देवाय' इति सप्तचं प्रथमं^१ सूक्तं वैश्वामित्र-
ऋषभस्यार्धमग्निदेवताकमानुष्टुभम् । तथा^२ चानुक्रान्तं^३—'प्र वः सप्त ऋषभस्तवानुष्टुभम्' इति ।
विश्वामित्रपुत्र^४ ऋषभ ऋषिः । मण्डलादिपरिभाषयाग्निदेवता । अग्निष्टोमे इदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् ।
'पराङ्मुख्यवावृत्ते' इति खण्डे सूत्रितम्—'प्र वो देवायेत्याज्यमुपसंतनुयात्' (आश्व. श्री.
५. ९) इति । इदमेव सूक्तं प्रातरनुवाक आश्विनशक्ने च विनियुक्तम् । सूत्रं च—'प्र वो देवायामे कदा
त इति पञ्च' (आश्व. श्री. ४. १३) इति । अभ्युदयेष्टी 'स यन्ता' इत्यग्नेः प्रदातुः* याज्या ।
सूत्रितं च—'स यन्ता विप्र एषां दीर्घस्ते अस्ववृक्षाः' (आश्व. श्री. ३. १३) इति^५ ॥

प्र वो देवायामये बर्हिष्ठमर्चास्मै । गमदेवेभिरा स नो यजिष्ठो बर्हिरा सदत् ॥ १ ॥

प्र । वः । देवाय । अमये । बर्हिष्ठम् । अर्च । अस्मै ।

गमत् । देवेभिः । आ । सः । नः । यजिष्ठः । बर्हिः । आ । सदत् ॥ १ ॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति मृते । हे होत्रादयः वः युष्मत्संबन्धिने देवाय द्योतमानाय अस्मै
अस्मिन्कर्मणि स्तुत्याय अमये बर्हिष्ठं बृहत्तमं प्रभूतमिदं स्तुतिरूपं^६ स्तोत्रशस्त्रादि बोध्यजातं^७ प्र
अर्च उच्चारयत । एवं स्तुतः सः अग्निः देवेभिः यष्टव्यदेवैः सहितः सन् नः अस्मान्प्रति आ
गमत् आगच्छतु । आगत्य च यजिष्ठः बृहत्तमः सोऽग्निः बर्हिः अस्माभिर्वेद्यां स्तीर्णं बर्हिषि
आ सदत् आसीदतु उपविशतु ॥ बर्हिष्ठम् । बर्हितृशब्दात् 'तुञ्छन्दसि' इत्यतिशाबने इष्टम् ।
अर्च । 'अर्च पूजायाम्' । भौवादिकः । बहुवचनस्यैकवचनम् । निघातः । गमत् । 'गम्ल गतौ' ।
अस्य* 'छन्दसि लुक्लुक्लिटः' इति लोट्ये लुक् । लृङ्वात् छेरक् । 'निबं कितः' इतीकारलोपः ।
पादादिश्चात्र निघातः । यजिष्ठः । बृहत्तमत् 'तुञ्छन्दसि' इतीष्टम् । 'पुरिष्ठेमेवःसु' इति तृचो
लोपः । निस्वरः । सदत् । पूर्वबहोव्ये लुक् । 'वद्ल विसरणगत्यवसादनेषु' इत्यस्य लृङ्वा-
दक् । निघातः ॥

ऋतावा यस्य रोदसी दक्षं सचन्त ऊतयः ।

इविष्मन्तस्तमीळते तं सनिष्यन्तोऽवसे ॥ २ ॥

ऋतवा । यस्य । रोदसी इति । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः ।

इविष्मन्तः । तम् । ईळते । तम् । सनिष्यन्तः । अवसे ॥ २ ॥

१. स-ग-व-त्र-ण-भ-तलोपः । २. न-ल-स-भाषम् । ३. न-ल-स-अत्रानुक्रमणिका । ४. स-ग-व-
ज-क-व-क-भ-विश्वामित्रपुत्र इति नास्ति । * त-दातुः । ५. स-ग-व-ज-क-भ-इदं प्रभूतम् ।
६. स-ग-व-त्र-ण-भ-स्तुतिरूपं ... बोध्यजातम् नास्ति । ७. ल-इत्यस्य ।

यस्य पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितस्याग्नेः वरोदसी इमे धावापृथिव्यौ वशो भवतः । अग्नेः प्रकाशकत्वेन तदधीनप्रकाशके भवत इत्यर्थः । किंच वउत्तयः यजमानस्य फलप्रदानेन रक्षितारो देवाः ववशं यस्याग्नेर्बलं वसचन्ते सेवन्ते । 'सचन्ते सेवन्ते' (निरु. ७. २३) इति यास्कः । अग्नेर्यजमानदत्त-हविष्प्रदत्वेन तदधीना इत्यर्थः । एवंभूतः सोऽग्निः वक्रतावा सत्यकर्मा । सत्यसंकल्प इत्यर्थः । किंच वहविष्मन्तः संभृतहविष्का यजमाना हविर्वहनार्थं वतम् एवाग्निम् वईक्ये स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । किंच वसनिष्यन्तः धनादिलाभमिच्छन्तः वतम् वअवसे रक्षणाय तमेवाग्निमाश्रयन्ते ॥ क्रतावा । क्रतुशब्दात् 'तदस्यास्ति' इति 'छन्दसीवनिपौ वक्तव्यौ' इति वनिप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । वनिपः पित्रादनुदात्तरवे प्रातिपदिकस्वरः । सचन्ते । 'यच समवाये' । व्यस्येन आत्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सनिष्यन्तः । सनिर्लाभः । तमिच्छन्तः । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः' इति क्यचि परतः सुगागमः । क्यचः^१ स्वरः^२ ॥

स यन्ता विप्रं एषां स यज्ञानामथा हि षः ।

अग्निं तं वो दुवस्यत दाता यो वनिता मधम् ॥ ३ ॥

सः । यन्ता । विप्रः । एषाम् । सः । यज्ञानाम् । अथ । हि । सः ।

अग्निम् । तम् । वः । दुवस्यत । दाता । यः । वनिता । मधम् ॥ ३ ॥

विप्रः मेधावी कर्माभिज्ञः वसः अग्निः वेषां कालापराधेन^१ हविर्निर्वापं कृतवतां यजमानानां यथोक्तकर्मप्रदर्शनेन^२ तत्र प्रवर्तकः । वअथ किंच वयज्ञानां ज्योतिष्टोमादीनां वसः अग्निः नियन्ता फलप्रदानेन नियामकः । वहि प्रसिद्धौ । अत एव सर्वस्य नियन्ता खलु । किंच वसः अग्निः वदाता ज्योतिष्टोमादिकर्मफलदाता वमधं मंहनीयं^३ धनम् । 'मधं रेक्णः' (नि. २. १०. १) इति तन्नामसु पाठात् । तद्वनं वनिता प्रयच्छन् भवति । वः युष्मत्संबन्धिनं वतं तादृशम् वअग्निं हे ऋषिजः यूयं वदुवस्यत आहुतिप्रदानेन परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा 'नमस्यति दुवस्यति' (नि. ३. ५. ५) इति तन्नामसु पाठान् ॥ यन्ता । 'यम उपरमे' इत्यस्य तृचि रूपम् । 'ऋदुशनस्' इत्यादिना अनङादेशः । चिस्वरः । अथा हि^४ । 'निपातस्य' इति दीर्घः । दुवस्यत । वः परिचरणम् । तमिच्छन्तः । सुपः क्यच् । तदन्तस्य धातोर्लोपि रूपम् । दाता । 'दुदाम् दाते' । ताच्छीलिकस्तृन् । निस्वादाद्युदात्तः ॥

स नः शर्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शंतमा ।

यतो नः प्रुष्णवद्भुं दिवि क्षितिभ्यो अप्स्वा ॥ ४ ॥

सः । नः । शर्माणि । वीतये । अग्निः । यच्छतु । शमस्तमा ।

यतः । नः । प्रुष्णवत् । वभुं । दिवि । क्षितिभ्यः । अप्सु । आ ॥ ४ ॥

१. व-^१हविष्प्रदातृत्वेन; ल-^२हविषां प्रदातृत्वेन । २. व-स-क्यच स्वरः । ३. ल-ग-च-अ न-क्यचो-पराधेन । ४. व-^३कर्मदर्शनेन । ५. प-एव स अग्निः । ६. व-ल-मंहनीयम् । ७. व-^४हि नास्ति ।

वसः वअग्निः हविष्यदातृभ्य वनः^१ अस्मभ्यं वशंतमापशुपुत्रादिसमृद्धया अतिशयेन सुख-
कराणि । शर्मशब्दो गृहवाची ' छाया शर्म वर्म ' (नि. ३. ४. २१) इति तन्नामसु पाठात् । तथाविधानि
गृहाणि वीतये संभजनाय अग्निहोत्रादिकर्मप्राप्त्यर्थं वयच्छतु ददातु । वयतः वस्मादग्नेः सकाशात्
वपुष्णवत् समृद्धिमत्^२ दानभोगादिना व्यये सत्यपि अतिशयेन वर्धमानं वदिवि शुलोके वक्षितिभ्यः
भूलोकात् वअप्सु अन्तरिक्षे च समुत्पन्नं वसु तत्तल्लोके असाधारण्येन वर्तमानं धनम् वआ समस्तात्
उपनमति । यतोऽग्नेः प्रसादात् त्रिषु लोकेषु विद्यमानं धनमस्मानागच्छति^३ सोऽग्निरिति पूर्वेषाम्बयः ॥
वीतये । वी गतिकाम्थादिषु^४ । ' मन्त्रे वृषेषपच^५ ' इत्यादिना किन् । उदात्तात्वेन निपातनादुदात्तः ।
यच्छतु । ' यम उपरमे ' । ' इषुगामियमां छः ' इति मकारस्य छः^६ । पुष्णवत् । ' पुष स्नेहनसेचन-
पूरणेष्ु ' । अस्मादौणादिको नक्षप्रत्ययः । ' तदस्यास्ति ' इति मतुप् । तस्योदात्तताभावश्छान्दसः ॥

दीदिवांसमपूर्व्यं वस्वीभिरस्य धीतिभिः ।

ऋक्काणो अग्निमिन्धते होतारं विश्वपतिं विशाम् ॥ ५ ॥

दीदिऽवांसम् । अपूर्व्यम् । वस्वीभिः । अस्य । धीतिऽभिः ।

ऋक्काणः । अग्निम् । इन्धते । होतारम् । विश्वपतिम् । विशाम् ॥ ५ ॥

वऋक्काणः स्तुतिं कुर्वाणाः शक्विणो होत्रादयः वदीदिवांसं दीप्यमानम् वअपूर्व्यं तेजस्वितया
प्रतिक्षणमभिनवं^१ होतारं देवानामाह्वतारं वविशां वविश्वपतिं प्रजानामतिशयेन पालयितारं तम् वअग्निं
ववस्वीभिः प्रशस्ताभिः वअस्य वधीतिभिः अग्निविषयस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः । यद्वा वस्वीभिर्वसु-
मज्जिरस्य धीतिभिरेतदुद्देशेन क्रियमाणैः कर्मभिः । वइन्धते दीपयन्ति । स्तोत्रकरणहविष्यदानादिव्यापारेण
समृद्धिं कुर्वन्ति ॥ दीदिवांसम् । दिषु क्रीडादावित्यस्य क्त्सौ रूपम् । ' तुजादीनाम्^२ ' इत्यभ्यासस्य
दीर्घः । ' लोपो व्योर्वलि ' इति बलोपः । वस्वीभिः । वसुशब्दात् व्यत्ययेन ङीन् । निस्स्वरः । धीतिभिः ।
' धेद् पाने ' । ' क्तिष्कौ च संशायाम् ' इति क्तिष् । क्तिष्वात् ' शुमास्था^३ ' इतीत्वम् । निस्स्वरः ।
ऋक्काणः । ऋक्शब्दादमनुवर्गे वनिप् । अयस्मयादिवाजसंशारत्वात् कृत्वम् । पदसंशयाभावाज्ज्वा-
भावः । इन्धते । ' मिहन्धी दीक्षी ' । विश्वपतिम् । ' पराविच्छन्दसि बहुकम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
विशाम् । ' सावेकाचः^४ ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

उत नो ब्रह्मन् अविष उक्थेषु देवदूतमः ।

शं नः शोचा मरुद्बुधोऽग्ने सहस्रसातमः ॥ ६ ॥

उत । नः । ब्रह्मन् । अविषः । उक्थेषु । देवऽदूतमः ।

शम् । नः । शोच । मरुद्बुधः । अग्ने । सहस्रऽसातमः ॥ ६ ॥

१. त-नः प्रदातृभ्यः, न-नो हविष्यदातृभ्यः २. त-वृद्धिमत् । ३. छ-ग-च-ज-य-भ-नोऽस्माना-
गच्छति; त-न-स-धनमस्माकमागच्छति । ४. त-गत्यादिषु । ५. त-छन्दरः । ६. त-प्रतिक्षणाभिनवम् ।
७. त-व्योः ।

उत अपि च हे अग्ने नः यज्ञकारिणोऽस्मान् ब्रह्मन् ब्रह्मणि अस्माभिः क्रियमाणे स्तोत्रे
अविषः स्तोत्रविषयन्यूनातिरेकदोषो यथा न भवति तथा पालय । किंच देवहूतमः देवानामाह्वा-
तमस्त्वम् उक्थेषु अस्माभिः क्रियमाणेष्वाज्यप्रउगादिशक्तेषु अविषः गोपाय । किंच मरुद्वृधः
मरुतिर्वर्धमानः सहस्रसातमः सहस्रसंख्याकस्य धनस्यातिशयेन दाता त्वं नः अस्माकं वृषाम्
ऐहिष्मामुष्मिकं च सुखं शोच दीपय । वर्धयेत्यर्थः ॥ अविषः । अव रक्षणादिषु इत्यस्मात्लेटि
'सिम्बहुलम्' इति सिप् । अस्य^१ आर्धधातुकत्वादिद् । 'इतश्च लोपः' इति सिप इकारलोपः ।
'लेटोऽडाटौ' इत्यङागमः । निघातः । उक्थेषु । 'वच परिभाषणे' । अस्मात् कर्मणि 'पातृनुवि-
वचिरिचि' इत्यादिना थक् । कित्वात्संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । देवहूतमः । ह्यतेः क्तिप् । 'बहुलं
छन्दसि' इति संप्रसारणपररूपत्वे । 'हलः' इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शोच । 'शुच
दीप्ति' । अयमन्तर्भावित्यर्थः । निघातः । मरुद्वृधः । 'वृधु वर्धने' । इगुपधलक्षणः कः । मरुद्वृ-
धादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सहस्रसातमः । 'षणु दाने' । अस्य^२ 'जनसनत्वनक्रमगमो विद्'
इति विद् । 'विद्वनोरनुनासिकस्य' इत्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

नू नो रास्व सहस्रवत्तोक्वत्पुष्टिमदसु । द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् ॥७॥

नु । नः । रास्व । सहस्रवत् । तोक्वत् । पुष्टिमत् । वसु ।

द्युमत् । अग्ने । सुवीर्यम् । वर्षिष्ठम् । अनुपक्षितम् ॥ ७ ॥

अस्मिन्^१ सूक्ते^२ स्तूयमान^३ हे अग्ने सहस्रवत् सहस्रसंख्योपेतं तोक्वत् पुत्रपौत्रादिसहितं
पुष्टिमत् पोषकृत्^४ । अनेन शरीरस्य क्षीरादिद्वारा बलारोग्यप्रदं गवादिकम् उपलक्ष्यते । द्युमत्
दीप्तिमत् । अनेन रत्नकनकादिकं परिगृह्यते । सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं तत्तत्कार्येषु व्यवहारयोग्यं वर्षिष्ठम्
अतिशयेन वृद्धं प्रभूतमत एव अनुपक्षितं भ्यये क्रियमाणेऽप्यनुपक्षीणम् । एवंभूतं वसु रत्नकनक-
पञ्चादिलक्षणं धनं नः अस्मभ्यं नु क्षिप्रमविलम्बेन रास्व दास्व ॥ नू नः । 'ऋषि तुनुचमधु' इति दीर्घः । रास्व । 'रा दाने' अस्य^५ लोटि रूपम् । व्यस्ययेनात्मनेपदम् । अदादिवाच्यो लुक् ।
निघातः । सहस्रवत् । 'मादुपधायाः' इति मतुपो वत्वम् । कर्दमादिवाच्योदात्तः सहस्रशब्दः ।
पुष्टिमत् । 'पुष पुष्टौ' । अस्मात् क्तिप् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'इत्वनुद्भ्याम्' इति मतुप
उदात्तत्वम् । वर्षिष्ठम् । 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वृद्धस्य^६ वर्षि इत्यादेशः । निस्वरः । अनुपक्षितम् ।
'क्षि क्षये' इत्यस्य दीर्घाभावाच्चिह्नानत्वं न भवति । तत्पुरुषत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ १३ ॥

'आ होता' इति सप्तमं द्वितीयं सूक्तम् । 'आ होता' इत्यनुक्रमणिका । 'ऋषभस्तु'
इति तुल्यप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य ऋषभ ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । अभिर्देवता । एतदादीनि
वसु' सूक्तानि तृतीयाष्टमवर्जितानि प्रातरनुवाके आश्विनशक्ते त्रैष्टुभे छन्दसि विनियुक्तानि ।

१. फ- 'ऐहिष्मामुष्मिकं च' नास्ति । २. क- 'सिम्बहुलं केटि' । ३. त- तस्य । ४. न-
इत्यस्मात् । ५. त- क- इत्यस्य । ६. क- ग- च- ज- ण- 'अस्मिन् सूक्ते स्तूयमान' नास्ति । ७. त- क-
पोषकृत् । ८. क- ग- च- ज- ण- शरीरस्य क्षीरादिद्वारा बलारोग्यप्रदं गवादिकम् ; त- शरीरे क्षीरादिद्वारा
बलारोग्यप्रदं गवादिकम् । ९. त- क- इत्यस्य । १०. क- ग- च- ज- ण- भ- स- 'वृद्धस्य' नास्ति । ११. क-
ग- च- ज- ण- भ- स- 'वृद्ध' नास्ति ।

‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘आ होतेति दशानां तृतीयाष्टमे उद्धरेदिति त्रैहृभम्’ (आश्व. औ. ४. १३) इति ॥

आ होता मन्द्रो विदथान्यस्थात्सत्यो यज्वा कवितमः स वेधाः ॥

विद्युद्रथः सहसस्पुत्रो अग्निः शोचिष्केशः पृथिव्यां पाजो अश्रेत् ॥ १ ॥

आ । होता । मन्द्रः । विदथानि । अस्थात् । सत्यः । यज्वा । कवितमः । सः । वेधाः ।

विद्युत्सरथः । सहसः । पुत्रः । अग्निः । शोचिःऽकेशः । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रेत् ॥ १ ॥

ऋषभोऽग्निं स्तौति । १ होता देवानामाह्वाता २ मन्द्रः स्तोतुः मादयिता ३ सत्यः सत्यकर्मा ४ कवितमः अतिशयेन मेधावी ५ यज्वा देवानां यष्टा ६ वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंविधमहिमोपेतः ७ सः अग्निः ८ विदथानि अस्माभिः क्रियमाणान् यज्ञान् ९ आ १० अस्थात् आतिष्ठति प्राप्नोति । किं च ११ विद्युद्रथः विद्योतमानयानोपेतः १२ शोचिष्केशः । शोचीषि ज्वालाः केशा यस्य सः । ज्वालामयकेशोपेतः १३ सहसस्पुत्रः बलस्य सूनुः एवंभूतः सः १४ अग्निः पृथिव्यां विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे १५ पाजः तेजः स्वकीयां प्रभाम् १६ अश्रेत् श्रयते प्रापयति । यद्वा पृथिव्यां भूमौ वर्तमानः पाजो बलं सेवते ॥ मन्द्रः । ‘मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु’ । अस्मात् ‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना रक् । इदिश्वात् जुम् । अस्थात् । ‘छा गतिनिवृत्ति’ । ‘छन्दमि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लुङ् । ‘गातिस्था’ इति सिचो लोपः । निघातः । यज्वा । ‘यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु’ । ‘सुयजोऽङ्गिनिप्’ इति ङ्गिनिप् । तस्य पिस्वादनुदात्तस्वरे ३ धातुस्वरः ३ । कवितमः । ‘कु शब्दे’ । कौति कृत्यते वा । ‘अथ इः’ इति कर्तरि भावे वा इप्रत्ययः । तमपः पिस्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । शोचिष्केशः । ‘शुच दीप्ती’ । ‘अचिंशुचिहुम्पिच्छदिच्छदिभ्य इसिः’ इति इसिः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अश्रेत् । ‘अश् सेवयाम्’ इत्यस्य छन्दसि वर्तमाने लङ् । ‘बहुल छन्दसि’ इति शपो लुङ् । सार्वधातुकगुणः । निघातः ॥

अयामि ते नमउक्तिं जुषस्व ऋतावस्तुभ्यं चेतते सहस्वः ।

विद्वाँ आ वक्षि विदुषो नि षत्सि मघ्ये आ बर्हिस्तये यजत्र ॥ २ ॥

अयामि । ते । नमःऽउक्तिम् । जुषस्व । ऋतऽवः । तुभ्यम् । चेतते । सहस्वः ।

विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । षत्सि । मघ्ये । आ । बर्हिः । उतये । यजत्र ॥ २ ॥

१ ऋतावः । ऋतं सत्यभूतो यज्ञः । तद्वन् हे अग्ने २ ते एवद्विषयां ३ नमउक्तिं नमस्कारवाक्यम् अहम् ४ अयामि प्रेरयामि उद्यारयामि । हे ५ सहस्वः । सहो बलम् । तद्वज्रमे ६ चेतते चेतविधे कर्मणः प्रज्ञापकम् ७ तुभ्यं नमउक्तिः कियते । तां ८ जुषस्व । अस्माभिः क्रियमाणां नमस्कारोक्तिं सेवस्व ।

१. य-मदयिता । २. ख-ग-व-ज-ण-न-स-द्योतमान । ३. च-स-पित्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । ४. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-ल-‘इः’ नास्ति । ५. ख-ग-व-ज-ण-भ-ल-‘अहं’ नास्ति ।

किंच 'विद्वान्' आनुपूर्व्येण देवाङ्गानाभिज्ञः 'विदुषः' कर्माभिज्ञान् 'आ' 'वक्षि' आबह । किंच 'यजत्र' यष्टव्य हे अग्ने 'उतये' अस्माकं रक्षणाय 'मध्ये' 'वर्हिः' स्तीर्णस्य 'वर्हिषो' मध्ये 'आ' 'नि' 'वत्सि' आ समन्ताभिषीद ॥ अयामि । 'इण्' गतौ 'भौवादिकः' । पादादिष्वादिनिघातः । जुषस्व । 'जुषी' प्रीतिसेवनयोः । तुदादिः । लोटि रूपम् । निघातः । चेतते । 'चित्ती संज्ञाने' । शतुर्लसार्वधातुक-स्वरेणानुदात्तत्वे ततः^१ अन्तोदात्तताभावात् 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तताभावः । धातुस्वरः । सहस्वः । सहोऽस्यस्येति मनुप् । सकारस्य 'तसौ' मत्वर्थे इति भसंज्ञकत्वात् रुर्न भवति । 'मादुप-धायाः' इति मनुपो बत्वम् । 'उगिदचाम्' इति नुम् । हल्ङ्यादिलोपे नकारस्य 'मनुवसो रुः' इति स्वत्वम् । आमन्त्रितनिघातः । विदुषः । 'विद ज्ञाने' इत्येतस्मात्^२ उत्तरस्य शतुः 'विदेः शतुर्वसुः' इति वस्वादेशः । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । सस्मि । षट् विशरणादिषु । लटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । शिप्रप्रत्ययपरत्वाभावात् सीदादेशाभावः । 'सदिरप्रतेः'^३ इति पत्वम् । यजत्र । यज देवज्ञादिषु । 'अमिनक्षियजि' इत्यादिना अत्रप्रत्ययः । आमन्त्रितनिघातः ॥

द्रवतां त उषसा वाजयन्ती अग्ने वातस्य पथ्याभिरच्छ ।

यत्सीमञ्जन्ति पुर्व्यं हविर्मिरा बन्धुरैव तस्थतुर्दुरोणे ॥ ३ ॥

द्रवताम् । ते । उषसा । वाजयन्ती इति । अग्ने । वातस्य । पथ्याभिः । अच्छ ।

यत् । सीम् । अञ्जन्ति । पुर्व्यम् । हविः । मिः । आ । बन्धुरा इव । तस्थतुः । दुरोणे ॥ ३ ॥

हे 'अग्ने' 'वाजयन्ती' वाजमन्त्रं कुर्वणे 'उषसा'^१ उषासानके^२ अहोरात्रौ^३ 'ते' त्वां 'द्रवताम्' अभिगच्छताम् । त्वमपि 'वातस्य' वायोः 'पथ्याभिः' मार्गः 'अच्छ' तावहोरात्रौ शीघ्रमभिगच्छ । 'यत्' यस्मात्कारणान् 'अहोरात्रादयोः'^४ परस्परभिगमनेनान्योन्यसंबन्धस्तस्माद्द्वोरात्रयोः सायंप्रातःकालयोः 'पूर्व्यं' पुरातनं त्वामृत्विजः 'हविर्भिः' आज्यादिभिः 'सीं' सर्वतः 'अञ्जन्ति' मिञ्जन्ति । किंच 'बन्धुरैव' । यथा कूवरस्थानं परस्परसंमक्तेषाद्वयोपेनं तद्वत्संस्कृतौ तावहोरात्रौ 'दुरोणे' अस्माकं गृहे अग्निहोत्रादिकर्ममिद्वयर्थम् 'आ' आवृत्त्य पुनः पुनरावर्तमानौ मन्तौ 'तस्थतुः' तिष्ठताम् ॥ द्रवताम् । 'द्रु गतौ' इत्यस्य लोटि रूपम् । पथ्याभिः । पथिषु साधव इत्यर्थे 'तत्र साधुः' (पा. सू. ४. ४. ९८) इति यत् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । 'तिरस्वरितः' इति स्वरितः । तस्थतुः । तिष्ठते-लिट्यातुमि रूपम् । निघातः ॥

मित्रश्च तुभ्यं वरुणः सहस्वोऽग्ने विश्वे मरुतः सुम्नमर्चन् ।

यच्छोचिषा सहमस्पुत्र तिष्ठा अभि क्षितीः प्रथयन्त्सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

मित्रः । च । तुभ्यम् । वरुणः । सहस्वः । अग्ने । विश्वे । मरुतः । सुम्नम् । अर्चन् ।

यत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । तिष्ठाः । अभि । क्षितीः । प्रथयन् । सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

१. स-ग-व-ज-न-हे वजत्र । २. त-अव । ३. त-कृतो; ल-कृते । ४. च-ल-इत्यस्मात् । ५. ल-स-सदेरप्रतेः । ६. त-'उषसा' नास्ति । ७. च-त-उषसानके । ८. त-अहोरात्रे । ९. त-अहोरात्रयोः ।

‘सहस्रः बलवन् हे अग्ने मित्रश्च’ वरुणः च मित्रावरुणौ विश्वे मरुतः सर्वे देवाश्च तुभ्यं त्वदर्थं सुक्तं स्तोत्रम् अर्चन् वहन्ति । यद्वा सर्वे देवास्तुभ्यं त्वां सुक्तं सुखेनार्चन् पूजयन्ति । यत् यस्मात् कारणात् सहस्रस्य पुत्र हे अग्ने सूर्यः । सुष्टु अर्थः स्वामी । यद्वा सर्वान्तर्यामितया सुष्टु प्रेरकः । यद्वा सूर्यः शोभनवीर्यः । अभि क्षिती । क्षितिशब्दो मनुष्यवाची ‘विशः क्षितयः’ (जि. २. ३. ६) इति तन्नामसु पाठात् । मनुष्यानभिलक्ष्य नृन् मार्गप्रदर्शकत्वेन नेतृन् आत्मनो रश्मीन् प्रथयन् सर्वतो विस्तारयस्त्वं शोचिषा दीप्त्या समानः सन् तिष्ठाः तिष्ठसि । तस्मादेते देवाः पूजयन्तीति ॥ अर्चन् । ‘अर्च पूजायाम्’ इत्यस्य लङि रूपम् । अडभावञ्छान्दसः । तिष्ठाः । ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । यथोगात् अनिघातः । ‘पाम्रा’ इत्यादिना तिष्ठादेशस्याधुदात्तत्वेन निपातनादाधुदात्तः । सूर्यः । ‘राजसूयसूर्य’ इति क्यबन्तत्वेन निपातनात् सर्वांशः सिद्धा भवन्ति ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य ।

यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्त्रेधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ ५ ॥

वयम् । ते । अद्य । ररिम । हि । कामम् । उत्तानहस्ताः । नमसा । उपसद्य ।

यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् । अस्त्रेधता । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥ ५ ॥

हे अग्ने उत्तानहस्ताः हविःस्वीकरणादुत्तानपाणयः वयं कामं कमनीयं पुरोडाशादिहविः ते तुभ्यम् अद्य इदानीमस्मिन् कर्मणि ररिम दमः । नमसा नमस्कारेण उपसद्य प्रसन्नो भूत्वा यजिष्ठेन यष्टृतमेन यागेच्छावता मनसा अन्तःकरणेन देवान् यक्षि यजनीयान् देवान् यज पूजय । किञ्च विप्रः मेधावी कर्माभिज्ञः त्वम् अस्त्रेधता अक्षीणेन प्रभृतेन मन्मना मन्तव्येन स्तोत्रेण देवान् पूजय ॥ अद्य । ‘सद्यः परस्परार्थैषमः’ इत्यादिना निपातितः । अन्तोदात्तश्च । ररिम । ‘रा दाने’ इत्यस्य वर्तमाने लटि ‘परस्मैपदानां णलुङ्’ (पा. सू. ३. ४. ८२) इत्यादिना मसो मादेशः । क्रादिनियमादिङागमः । ‘आतो लोप इटि च’ इत्याकारलोपः । ह्रियोगादनिघातः । ‘आगमा अनुदात्ताः’ इतीटोऽनुदात्तत्वात् प्रथयस्वरः । उपसद्य । ‘पठु विशरणगत्ववसाद्वेषु’ । अस्व क्त्वा । ‘समासेऽनपूर्वे क्त्वो ह्यप्’ इति ह्यप् । लिङ्स्वरः । यक्षि । ‘यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु’ । लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । पत्वक्त्वे । सिपो ह्यादेशाभावञ्छान्दसः । अस्त्रेधता । लिभिः क्षयार्थः । ‘तत्पुरुषे’ इति नङ्स्वरः ॥

त्वद्धि पुत्र सहसो वि पूर्वीर्देवस्य यन्त्युतयो वि वाजाः ।

त्वं देहि सहस्रिणं रयि नोऽद्रोघेण वचसा सत्यमग्ने ॥ ६ ॥

त्वत् । हि । पुत्र । सहस्रः । वि । पूर्वीः । देवस्य । यन्ति । ऊतयः । वि । वाजाः ।

त्वम् । देहि । सहस्रिणम् । रयिम् । नः । अद्रोघेण । वचसा । सत्यम् । अग्ने ॥ ६ ॥

१. त-मित्रः । २. त-ल-स-तरमात्ते । ३. ल-यष्टृतयोगात् । ४. त-ल-स-सर्वेऽर्वाः । ५. च-यजनीयान्; त-न-‘यजनीयान् देवान्’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-‘यज’ नारित । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-पूजय हि । ८. त-इत्यस्य । ९. त-त्यपि ।

‘सहस्रः’ ‘पुत्र बलस्य पुत्र हे’ ‘अग्ने’ ‘देवस्य देवनशीलस्य कर्मकरणप्रवृत्तस्य’ यजमानस्य ‘एवत्’
‘वत्तः सकाशात्’ ‘पूर्वीः प्रभूताः’ ‘ऊतयः विघ्नपरिहारेण कर्मपरिपाकनादिरूपाः’^१ रक्षाः ‘वि’ ‘वन्ति’
‘हि’ विविधं गच्छन्ति खलु । तमिमं यजमानं प्राप्नुवन्ति । तथा ‘व्राजाः अन्नानि’ ‘वि’ वन्ति । एवं
यजमानं प्राप्नुवन्ति । किंच हे अग्ने ‘एवं’ ‘सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं’ ‘रथिं धनं’ ‘नः’ अस्मभ्यं ‘देहि’ ।
तथा ‘अद्रोवेण द्रोहरहितेन पापशून्येन’ ‘वचसा वाक्येन युक्तं’ ‘सत्यं’ सत्यशीलं ‘सन्मार्गे’ प्रवर्तमानं
पुत्रं च देहि प्रयच्छ’ ॥ ‘एवत्’ युष्मच्छब्दस्य ‘पञ्चम्येकवचने’ ‘त्वादेशः’ । इत्सेः ‘एकवचनस्य च’
(पा. सू. ७. १. ३२) इत्यदादेशः । एकादेशस्वरः । पुत्र सहस्रः । ‘परमपि छन्दसि’ इति पराङ्ग-
वज्रावात् द्वयोः सर्वानुदात्तत्वम् । देहि । ‘हुदाम् दाने’ इत्यस्य लोटि ‘ध्वसोरेद्धौ’ इति धातोरेत्वम्
अभ्यासलोपश्च । निघातः । अद्रोवेण । ‘हुह जिघांसायाम्’ । घञ् । द्रोवः । घकारश्छान्दसः ।
‘नन्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

तुभ्यं दक्ष कविक्रतो यानीमा देव मर्तीसो अध्वरे अकर्म ।

त्वं विश्वस्य सुरथस्य बोधि सर्वं तदग्ने अमृत स्वदेह ॥ ७ ॥

तुभ्यम् । दक्ष । कविक्रतो इति कविक्रतो । यानि । इमा । देव । मर्तीसः । अध्वरे । अकर्म ।

त्वम् । विश्वस्य । सुरथस्य । बोधि । सर्वम् । तत् । अग्ने । अमृत । स्वद । इह ॥ ७ ॥

‘दक्ष समृद्धतया’ सामर्थ्येणैव ‘कविक्रतो’ अतीन्द्रियविषयप्रज्ञोपेत सर्वज्ञ ‘देव’ दीप्यमानः
हे अग्ने ‘मर्तीसः’ यजमाना वयं ‘तुभ्यं’ त्वदर्थं ‘यानीमा’ यानि इमा ‘इमानि’ हवींषि ‘अध्वरे’ यज्ञे
‘अकर्म’ इविस्वयागमकार्थम् । ‘त्वं’ च ‘सुरथस्य’ शोभनयानोपेतस्य ‘विश्वस्य’ सर्वस्य यजमानस्य
‘बोधि’ गोपायिता भवामीति बुध्यन्व । हे ‘अमृत’ मरणधर्मरहित ‘अग्ने’ ‘इह’ अस्मिन्कर्मणि अस्माभिः
‘तत्’^{१०} ‘सर्वं’ इविः ‘स्वद’ आस्वादय ॥ अकर्म’^{११} । ‘हुकृन्’ करणे’ इत्यस्य लङि ‘छन्दस्युभयथा’
इति मस आर्धधातुकत्वेन क्तिन्वाभावाद्गुणः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । बोधि । ‘बुध भवगमने’ ।
‘छन्दसि’ लुङ्’ इति लोट्यर्थे लुङ् । ‘तिष्ठां तिष्ठो भवन्ति’ इति सिपन्तादेशः । ‘दीपजनबुध’
इत्यादिना कर्तरि णिङ् । ‘णिङो लुङ्’ इति तत्प्रत्ययस्य लोपः । अङ्भावाश्छान्दसः । स्वद । ‘स्वद
आस्वादये’ । अन्तर्भावितण्यर्थः । लोटि रूपम् । निघातः’^{१२} ॥ १४ ॥

‘वि पाजसा वृषुना’ इति सप्तमं तृतीयं सूक्तं कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलस्याचं^{१३} श्रीदुभमानेयम् । अत्र^{१४}
इयमनुक्रमणिका—‘वि पाजसा कास्य उत्कीलस्तु’ इति । कतगोत्रोत्पन्न उत्कीलं नाम कपिः । प्रातरनु-
वाकादिनसक्तयोः ‘आहोता’ इत्यादिसूक्तदशकं विनियुक्तं तत्रेदं च द्वितीयं सूक्तम्’^{१५} ॥

१. त-स-कर्मकरणे प्रवृत्तस्य । २. स-ग-च-कर्मपरिपालनरूपाः । ३. स-ग-च-ज-ग-न-प-फ-म-स-
‘हि’ नास्ति । ४. स-ग-च-ज-ग-प-म-प्रयच्छ हि । ५. स-ग-च-ज-ग-म-स-एकवचने । ६. त-न-
न-अतिसमृद्धतया । ७. प-‘देव दीप्यमान’ नास्ति । ८. त-‘इमा’ नास्ति । ९. स-ग-च-ज-ग-फ-देव
योतमान अमृत । १०. त-‘तत्’ नास्ति । ११. स-ग-च-ज-ग-न-फ-‘अकर्म’.....निघातः’ नास्ति ।
१२. त-‘कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलस्याचम्’ नास्ति । १३. स-ग-च-ज-ग-फ-‘अत्र’.....सूक्तम्’ नास्ति ।

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।

सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ १ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व । द्विषः । रक्षसः । अमीवाः ।

सुऽशर्मणः । बृहतः । शर्मणि । स्याम् । अग्नेः । अहम् । सुऽहवस्य । प्रऽनीतौ ॥ १ ॥

उत्कीलः स्तौति । हे अग्ने 'पृथुना विस्तीर्णेन' 'पाजसा तेजसा' 'शोशुचानः अत्यर्थं दीप्यमानस्त्वं' 'द्विषः कर्मानुष्ठानविघ्नकारिणः शत्रून्' 'वि' 'बाधस्व विशेषेण नाशय । तथा 'अमीवाः रोगराहित्येन सामर्थ्येपितानि' 'रक्षसः । उभयत्र सुब्रह्मण्ययः । तानि रक्षामि' 'बाधस्व । कर्मविघ्नकारीणि तान्यप-
नुदस्व । यद्वा अमीवाः आभिमुख्येनागमनपरागमनपराः पिशाचिकाश्च बाधस्व । 'सुशर्मणः स्वर्गादि-
लक्षणशोभनसुखहेतोः' 'बृहतः महतः शत्रुविजयेन प्राप्तमहिम्नः' 'सुहवस्य सुष्वाङ्गानोपेतस्य' 'अग्नेः
' 'शर्मणि अस्माकं सुखहेतौ' 'प्रणीतौ उत्तरवेद्यादिस्थानेषु प्रणयने । प्रक्षेपेण नयनं तत्र तत्रानीय
प्रक्षेपः । एवंभूते तव प्रणयने' 'अहं' 'स्याम् अग्निप्रणयनपूर्वके ऋत्वनुष्ठाने भवेयम् ॥ पाजसा । 'पा
रक्षणे' । 'असुन्' इत्यनुवृत्तौ 'पातेर्बले जुद् च' इत्यसुन् । जुडागमः । निच्वादाद्युदात्तः । पृथुना ।
'प्रथ प्रख्याने' । 'उत्' इत्यनुवृत्तौ 'प्रथिन्नादिभ्रज्जां संप्रसारणम्' इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । शोशुचानः । 'शुच दीप्तौ' इत्यस्य यङ्लुकि 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य
गुणः । व्यत्ययेन शानच् । चर्करीतस्य अदादिब्रज्जावात् शपो लृक् । चित्वादान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'अभ्य-
स्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । बाधस्व । 'बाधृ लोडने' इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादित्वात्
निघाताभावः । सुशर्मणः । 'शृ हिंसायाम्' । दुःखं शृणातीत्याणादिकोमनिन् । 'सोमंनसी' इति
उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्याम् । 'अस भुवि' इत्यस्य लिङि 'यासुद् परस्मैपदेषु' इत्यादिना यासुद् ।
'लिङ्गः सलोपः' इति सलोपः । यासुटो ङित्वात् असोरलोपः । निघातः ॥

त्वं नो अस्या उषमो व्युष्टौ त्वं मूर उदिते बोधि गोपाः ।

जन्मैव नित्यं तनयं जुषस्व स्तोमं मे अग्ने तन्वा मुजात ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ । त्वम् । मूर । उत्ऽइने । बोधि । गोपाः ।

जन्मऽइव । नित्यम् । तनयम् । जुषस्व । स्तोमम् । मे । अग्ने । तन्वा । सुऽजात ॥ २ ॥

हे 'अग्ने' 'त्वम्' 'अस्याः अद्य वर्तमानायाः' 'उषसो' 'व्युष्टौ व्युच्छने प्रकाशने' 'मूर सूर्ये
' 'उदिते च सति' 'नः अग्निहोत्रादिकर्मणि प्रवृत्तानामस्माकं' 'गोपाः गोपायिता भवामीति' 'बोधि
बुध्यस्व । केचित्सूर्योदयात्प्रागग्निहोत्रं मुहूर्ति केचित् उदिते तस्मिन्मुहूर्ति । तेषामुभयेषां पालयिता
भवेत्यर्थः । 'तन्वा' 'मुजात' 'ज्वालापरिकृतेन शरीरेण सुष्ठु जात देदीप्यमान । अथवा तन्वा मुजातः
आत्मैव मुजातः स्वयंभूतिर्यर्थः । तादृशस्त्वं' 'मे मदीयं' 'स्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणं स्तोत्रं

वृत्तिर्यं वृषस्व । तत्र दृष्टान्तः । वृज्जमेव इति । यथा जन्म जनकः पिता औरसं वृत्तयं पुत्रं परिवृज्जादिभिः सेवते तद्वदस्माभिः क्रियमाणमिमं सेवस्व ॥ व्युष्टौ । ' उच्छी विवासे ' । तमो विवास्यते अनया इति करणे क्तिन् । वृश्वादिना पस्वम् । ' तादी च निति कृत्यतौ ' इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् । गोपाः । ' गुप् रक्षणे ' । ' गुप्भूपविच्छिपणिपनिभ्यः ' इत्याद्यप्रत्ययः । तदन्ताडातोः ङिप् । ' अतो लोपः ' इत्यकारलोपः । ' लोपो व्योः ' इति यलोपः । धातुस्वरः । जुपस्व । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः ॥

त्वं नृचक्षा वृषभानु पूर्वीः कृष्णास्वप्ने अरुषो वि भाहि ।

वसो नेषि च पर्षि चात्यंहः कृधी नो राय उशिजो यविष्ठ ॥ ३ ॥

त्वम् । नृचक्षाः । वृषभ । अनु । पूर्वीः । कृष्णामु । अप्ने । अरुषः । वि । भाहि ।

वसो इति । नेषि । च । पर्षि । च । अति । अंहः । कृधि । नः । राये । उशिजः । यविष्ठ ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षितर्हे वृषभे वृचक्षाः नृणां मनुष्याणां शुभाशुभकर्मणोर्दृष्टा वृष्णासु रात्रिषु वरुषः आरोचमानः वृत्वम् अनु अनुक्रमेण वृपूर्वीः बह्वीर्ज्वालाः वृवि वृभाहि विदोषेण प्रकाशय । वसो सर्वस्य प्रकाशप्रदानेन स्वस्वस्थानेषु वामयितरमे त्वं नः अस्मान् नेषि कर्मणो-रूपफलानि च प्रापय । अंहः अस्माकं दारिद्र्यलक्षणं पापम् अति पर्षि च अतिपारय । निवारय इति यावत् । किंच यविष्ठ युवतम हे अप्ने नः अस्मान् राये धनाय उशिजः कामयमानान् कृधि कुरु । अभिलषितफलप्रदानेन प्राप्तकामान्कुर्वित्यर्थः ॥ नृचक्षाः । ' चक्षिष् व्यक्तायां चापि ' । अयमत्र दर्शने वर्तते । ' असुन् ' इत्यनुवृत्तौ ' चक्षेर्बहुलं शिच ' इत्यसुन् । शिङ्मावात् ख्याना-देशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृषभ । ' वृषु सेचने ' । ' अभच् ' इत्यनुवृत्तौ ' ऋषि-वृषिभ्यां क्तिन् ' इत्यभच् । क्तिन्वाट्टुणाभावः । अपादादिस्वाङ्निघातः । पूर्वीः । पुरुषवदस्य ' वोतो गुणवचनात् ' इति ङिप् । आद्यस्योकारस्य दीर्घश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । भाहि । ' भा दीप्ती ' । अन्तर्भावितव्यर्थः । लोटि रूपम् । वसो । ' वस निवासे ' । ' उः ' इत्यनुवृत्तौ ' वृत्-स्त्रिह्रस्वसि वसि ' इत्यादिना उप्रत्ययः । पादादिस्वाङ् निघातः । पाङ्क्तिमाद्युदात्तत्वम् । नेषि । ' णीच् प्रापणे ' । छन्दसि लोट्ये लट् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' इत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादिस्वाङ् निघातः । पर्षि । ' पृ पालनपूरणयोः ' । ' चादिषु च ' इति न निघातः । कृधि । ' कृकृम् करणे ' इत्यस्य लोटि ' सेङ्गपिच ' इति हिरा-देशः । तस्य ' भृशृणुपृकृवृभ्यश्छान्दसि ' इति धिरादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति उप्रत्ययस्य लुक् । पादादिस्वाङ् निघातः । राये । ' रा दाने ' । ' रातेर्हः ' इति वैप्रत्ययः । ' अडिबम् ' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । उशिजः । ' वश कान्तौ ' । ' वशोः क्तिन् ' इतीजिप्रत्ययः । क्तिन्वात्सं प्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ । युवसब्दादतिशायने इष्टप्रत्ययः । ' स्थूलदूरयुव ' इत्यादिना यनादेः परस्वलोपः पूर्वस्य च गुणः । आमन्त्रितत्वाङ्निघातः ॥

१. ज-ज-प-कर्मफलानि । २. व-अभिमतफलप्रदानेन । ३. ख-ग-च-ज-ज-न-भ- ' भा दीप्ती ' नास्ति ।

४. ख-ग-च-ज-ज-न-भ- ' रा दाने ' नास्ति । ५. त-यणादिपरस्व ।

अषाळ्हो अग्ने वृषभो दिदीहि पुरो विश्वाः सौभगा संजिगीवान् ।

यज्ञस्य नेता प्रथमस्य पायोर्जातवेदो बृहतः सुप्रणीते ॥ ४ ॥

अषाळ्हः । अग्ने । वृषभः । दिदीहि । पुरः । विश्वाः । सौभगा । सुजिगीवान् ।

यज्ञस्य । नेता । प्रथमस्य । पायोः । जातवेदः । बृहतः । सुप्रणीते ॥ ४ ॥

हे अग्ने अषाळ्हः शत्रुभिरसोढोऽपराजितः । स्वयं शत्रुजयतीत्यर्थः । वृषभः कामानां वर्ष-
यिता एवंभूतस्त्वं विश्वाः सर्वाः पुरः शत्रूणां पुरीः सौभगा तत्रस्थानि शोभनान्युत्तमानि धनानि
च संजिगीवान् सम्यक् जयन् विदीहि सर्वतो ज्वालाभिर्दीप्यस्व । सुप्रणीते शोभनप्रणयने जातवेदः
जातप्रज्ञ हे अग्ने बृहतः उपदिष्टातिदिष्टद्विविधेति कर्तव्यताकलापेन महतः पायोः तत्फलप्रदानेन
रक्षकस्य प्रथमस्य मुख्यतया प्रथमं क्रियमाणस्य । 'पृष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः'
इति श्रुतेः । तदृशस्य ज्योतिष्टोमाख्यस्य यज्ञस्य नेता हविर्वहनदेवताह्वानादिक्रियाया
निर्वाहको भव ॥ अषाळ्हः । 'यह मर्षणे' अस्य निष्ठायां 'हो ढः' इति ढकारः । 'मृषस्त-
थोर्धोऽधः' इति कस्य धकारः । दुस्वेन ढः । ढलोपे कृते 'ढलोपे पूर्वस्य दीर्घः' इति
दीर्घः । ओत्वाभावच्छन्दसः । 'सहेः साडः सः' इति सकारस्य मृधन्यादेशः । अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरे नन्स्वरः । वृषभः । 'वृष सेचने' । ऋषिवृषिभ्यां कित् इत्यभच् । चित्स्वरः । दिदीहि ।
दिषु क्रीडादौ इत्यस्य यङ्लुकि लोटो मध्यमैकवचने 'संज्ञापूर्वको विधिरनिश्चयः' इत्याभ्यासस्य गुणा-
भावः । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते' इति 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्याप्रवृत्तौ परत्वात् 'हलि
च' इति दीर्घत्वम् । पश्चात् वलोपः । सौभगा । 'सुभगान्मन्त्रे' इत्युद्गात्रादिषु पाठाज्ञाचार्येऽञ् ।
'इज्जगस्मिन्ध्वन्ते' इति पूर्वपदस्य वृद्धिः । उत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पित-
त्वात् । 'सुपो सुलुक्' इति सुपो ङादेशः । तेन च सौभाग्येन धनान्युपलक्ष्यन्ते । निच्वादाशुदात्तः ।
संजिगीवान् । 'जि जये' । छन्दसि लिट् । तस्य क्रसुः । 'सन्लिटोर्जेः' इति कवगादेशः । प्रत्यय-
स्वरः । दीर्घच्छन्दसः । पायोः । 'पा रक्षणे' । 'कृवापाजिमि' इत्यादिना उणप्रत्ययः । 'आतो
युक् चिह्नतोः' इति युगागमः । प्रत्ययन्वरः ॥

अच्छिद्रा शर्म जरितः पुरुणि देवाँ अच्छा दीद्यानः सुमेधाः ।

रथो न सस्त्रिरभि वक्षि वाजमग्ने त्वं रोदसी नः सुमेके ॥ ५ ॥

अच्छिद्रा । शर्म । जरितरिति । पुरुणि । देवान् । अच्छ । दीद्यानः । सुमेधाः ।

रथः । न । सस्त्रिः । अभि । वक्षि । वाजम् ।

अग्ने । त्वम् । रोदसी इति । नः । सुमेके इति सुमेके ॥ ५ ॥

वज्रितः सर्वस्य जगतोऽन्तर्काले जरयितुर्हे अग्ने वसुमेधाः शोभनप्रज्ञोपेतः वदीघानः स्वतेजसा प्रकाशमानस्त्वं देवान् यष्टयान् देवान् वच्छ अभिलक्ष्य तदुद्देशेन क्रियमाणानि पुरुणि वार्म स्वर्गादिसुखसाधनभूतानि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि वच्छिद्रा वच्छिद्राणि कुरु । कर्तृकर्मसाधनवैकल्य- राहित्येन संपूर्णानि कुरु । किंच हे अग्ने त्वं वसक्तिः^१ संनिरुद्धः स्वकीयं सततगमनं संनिरुध्य हविष्य- क्षेपपर्यन्तमत्र वर्तमानस्त्वं वाजं नः अस्माभिर्दीयमानं हविर्लक्षणमन्नम् अभि देवानभिलक्ष्य वक्षि बह प्रापय । तत्र दृष्टान्तः । वरथो न रथ इव । यथा रथो धान्यादिकमुद्वा^२ तस्वामिनं प्रापयति तद्वत् । किंच त्वम् अग्ने^३ रोदसी यावापृथिव्यौ वसुमेके शोभनरूपोपेतं स्वकीयप्रभाभिः प्रकाशयुक्ते कुरु ॥ वीघानः । वीदेतिर्दीप्तिकर्मा । तस्मात् शानम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । वसुमेधाः । 'नित्यमसिष् प्रजामेधयोः' इत्यसिष्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सक्तिः^४ । 'वस' स्वप्ने^५ । अस्मादीणादिको निन् । निष्वादाद्युदात्तत्वम्^६ । वक्षि । 'बह प्रापणे' अथ लोटः सिपि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । ङक्त्वे । हिरादेशाच्छान्दसत्वात् भवति । निघातः^७ ॥

प्र पीपय वृषभ जिन्व वाजानग्ने त्वं रोदसी नः सुदोषे ।

देवेभिर्देव सुरुचा रुचानो मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परिं छात् ॥ ६ ॥

प्र । पीपय । वृषभ । जिन्व । वाजान् । अग्ने । त्वम् । रोदसी इति । नः । सुदोषे इति सुदोषे । देवेभिः । देव । सुरुचा । रुचानः । मा । नः । मर्तस्य । दुःमतिः । परिं । स्थात् ॥ ६ ॥

वृषभ कामानां वर्धितर्हे अग्ने त्वं नः अस्माकं प्र पीपय अभिलक्षितफलानि वर्धय^१ । वाजान् भजानि च जिन्व प्रयच्छ । किंच देव दीप्यमान हे अग्ने सुरुचा शोभनदीप्त्या रुचानः शोभमानस्त्वं देवेभिः यजनीयदेवैः सहितोऽस्माकं रोदसी इमे यावापृथिव्यौ सुदोषे वृष्टिद्वाराभिमतफलप्रदानेन सुहु दोग्ध्यौ कुरु । तथा मर्तस्य शत्रोः^२ दुर्मतिः दुष्टबुद्धिप्रयुक्तोऽभिभवः नः अस्मान् मा परिं छात् परितो मा गच्छतु ॥ पीपय । 'पा पाने' इत्येतस्य ण्यन्तस्य लुकि चङि द्विवचनाभ्यासदीर्घौ । मियो लोपश्छान्दसः । जिन्व । 'इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः' । एतस्य लोटि इदित्वाकुम् । णप् । 'अतो हेः' इति हेर्लुक् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवश्वेन अतिक उत्तरत्वाभावात्^३ न निघातः । सुदोषे । दोहने दोषः । मावे णम् । कुत्वं छान्दसम् । 'आद्युदात्तं याच् छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुर्मतिः । 'मनु अवबोधने' । मन्वते इति मतिर्बुद्धिः । कर्तरि क्प् । दुष्टा बुद्धिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेऽप्राप्ते ङुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

४११

१. त-सक्तिः संभक्षा सतर्जनयो बा । यद्वा सक्तिः संज्ञातत्वम् । २. त-गन्ध्यादिकः घनादिकमुद्वा ।
३. त-इमे । ४. त-सक्तिः । सनतेः ज्ञातेर्वा ङिन् । लिङ्बद्धावाङ्ङिषचनम् । ५. स-वच समवाये ।
६. त-निष्वादाद्युदात्तः । ७. ख-ग-च-ज-न-म-स- 'निघातः' नास्ति । ८. त-प्रवर्धय । ९. त-मनुष्यत्वात् । १०. ख-व-च-ज-न-उत्तरत्वाभावेन ।

इळामग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ७ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भुतु । अस्मे इति ॥७॥

‘ उतो पितृभ्याम् ’ इत्यस्मिन् वर्गे व्याख्यातेयम् ऋक् ॥

॥ १५ ॥

‘ अयमग्निः ’ इति चतुर्थं षट्त्वं सूक्तमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका^१—‘ अयमग्निः षट् प्रागाथम् ’ इति । ‘ उत्कीलस्तु ’ इति तुशब्दप्रयोगात् अस्यापि सूक्तस्य स एव ऋषिः । अत्र विषमसंख्यानामृचां बृहती छन्दस्तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । समसंख्यानां तु सतोबृहती प्रथमतृतीयपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । उक्तं च—‘ अयुजौ जागतौ सतोबृहती ’ (अनु. ८. ४) इति ॥

अयमग्निः सुवीर्यस्येशे महः सौभगस्य ।

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमते ईशे वृत्रहथानाम् ॥ १ ॥

अयम् । अग्निः । सुऽवीर्यस्य । ईशे । महः । सौभगस्य ।

रायः । ईशे । सुऽअपत्यस्य । गोऽमतेः । ईशे । वृत्रऽहथानाम् ॥ १ ॥

उत्कीलः लीति । ^१अयं यजनीयत्वेन^२ अङ्गुल्या निर्दिश्यमानः ^३अग्निः ^४सुवीर्यस्य शोभन-
मामर्ष्योपेतस्य ^५महः महतः ^६सौभगस्य सौभाग्यस्य ^७ईशे ईष्टे । ईश्वरो भवति । सर्वस्य बलारोग्यहेतु-
तया सौभाग्यकारिणात् । तथा ^८गोमतः गवादिपशुयुक्तस्य ^९स्वपत्यस्य शोभनापत्यस्य ^{१०}रायः
धनस्य ^{११}ईशे ईष्टे । पुत्रपश्वाद्युद्देशेन क्रियमाणकर्मफलसंपादकत्वेन तत्स्वामित्वात्^{१२} । तथैवंभूतोऽग्निः
^{१३}वृत्रहथानाम् । हननं हथः । शत्रुभूतपापविनाशनानामपि ^{१४}ईशे ईष्टे । त्वयि समर्पितकर्मणामस्माकं
त्वत्प्रसादात् पापक्षयो भवतीति तस्यापि^{१५} स्वामी ॥ ईशे । ‘ ईश ऐश्वर्ये ’ । अदादिवाच्छपो लुक् ।
‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु ’ इति तलोपः । पादादिवादनघातः । सौभगस्य । सुभगस्य भावः सौभगम् ।
उग्रात्रादिवाद्यम् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्र ‘ हज्जग ’ इत्यादिना प्रासाद्या उत्तर-
पदबहुवचनभावः । रायः । ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईशे । निघातः । स्वपत्यस्य ।
‘ जन्मुगाम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वृत्रहथानाम् । ‘ वृत्तु वर्तने ’ । अस्मात् ‘ स्फाभितस्त्रि-
वक्षि^{१६} ’ इत्यादिना रक्प्रत्ययः । किरवाद्युणः । ‘ हन हिंसागत्योः ’ इत्यस्मात् ‘ हनिकुचिनीरमि-
काशिव्यः^{१७} ’ इति षथम् । किरवाद्यनुनासिकलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः^{१८} ॥

१. ल-तत्रानुक्रमणिका । २. च-यजमानेन । ३. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-‘ तत्स्वामित्वात् ’ नास्ति ।

४. घ-त-न-व-भ-अ-स-‘ विनाशनानामपि । ५. ख-ग-व-ज-ण-तत्स्वामी । ६. ख-ग-व-ज-ण-स-‘ स्फाभितस्त्रि-
वक्षि ’ । ७. त-कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सुवीर्यत्वादिना अभीगर्ते(र्वे)त्वादिना कर्मणि बङी ।

इमं नरो मरुतः सञ्चता वृधं यस्मिन्नायः शेष्वधासः ।

अभि ये सन्ति पृतनासु दूढ्यो विश्वाहा शत्रुमादभुः ॥ २ ॥

इमम् । नरः । मरुतः । सञ्चत । वृधम् । यस्मिन् । रायः । शेष्वधासः ।

अभि । ये । सन्ति । पृतनासु । दुःऽध्यः । विश्वाहा । शत्रुम् । आऽदभुः ॥ २ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे मरुतः देवा यूयं वृधं पशुपुत्रादिवर्धकम् इमम् अस्माभिः स्तूयमानम् इमम् अभि मरुतः हविरानयनार्थं सेवध्वम् । कीदृशोऽग्निः^१ इत्याकाङ्क्षायामाह । यस्मिन् देवे रायः धनानि शेष्वधासः दानभोगाद्युपयोगेन सुखस्य वर्धकानि अभि^२ अभितः^३ सन्ति । ये च देवाः पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संप्रामेषु वृद्धः दुष्टध्यानोपेतानात्मनो हिंसकान्छत्रन् अभि सन्ति अभिभवन्ति । ये च विश्वाहा विश्वान्यहानि यस्मिन्नखण्डे काले तस्मिन् सर्वदा शत्रुम् आत्मनो द्वेषारम्भं^४ आदभुः आदभुवन्ति हिंसन्ति । एवंभूतास्ते सर्वे मरुतो यूयं तमिममग्निं सेवध्वमिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ सञ्चत । 'पस्ज संगे' इत्यस्मात् लोटि रूपम् । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । निघातः । शेष्वधासः । वर्णव्यत्ययः । शं सुखं वर्धयतीति । 'असुन्' इत्यसुन् । गुणाभावश्चाद्वसः । 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यौणादिकसूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सन्ति । 'अस भुवि' । दूढ्यः । 'धै चिन्तायाम्' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्तिप् । दृशिग्रहणात्संप्रसारणम् । 'दुरो दाशनाशदभ्येपूर्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेः एत्वं च' इति उच्यते । 'छन्दस्युभयथा' इति शमीयकादेशं बाधित्वा यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदासः । शसः सुस्वान् अनुदासत्वे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति शसः स्वरितत्वम् । आदभुः । 'दम्भु दम्भे' । अस्माद्विदुसि रूपम् । 'अन्थिग्रन्थिदग्निस्वजीनामुपसंख्यानम्' इति किङ्गवावादननासिकलोपः । 'द्विर्वचनाप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (का. ६. १. ८) इति द्विर्वचनाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । 'सतिशिष्टस्वरो बलीयान्' इति प्रत्ययस्वरः ॥

स त्वं नो रायः शिशिहि मीढो अग्ने मुवीर्यस्य ।

तुर्विद्युञ्ज वर्षिष्ठस्य प्रजावतोऽनमीवस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । नः । रायः । शिशिहि । मीढः । अग्ने । सुवीर्यस्य ।

तुर्विऽद्युञ्ज । वर्षिष्ठस्य । प्रजाऽवतः । अनमीवस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

हे अग्ने सः तथाविधः त्वं नः अस्मान् रायः । तृतीयार्थे षष्ठी । धनेन शिशिहि तीक्ष्णान् कुरु । अस्मान् धनसमृद्धान् कुरु । किञ्च तुर्विद्युञ्ज बहुधनोपेत अत एव मीढः मीढुन् कामानां

१. त-प-ल- 'इमम्' नास्ति । २. त-कीदृशोऽग्निः कीदृशास्ते मरुतः । ३. न-क- 'अभि अभितः' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-भ- 'केच विश्वाः सर्वेऽवहःसु शत्रुं नाशयतीति शेषः । कीदृशास्ते मरुतः सन्ति (ज-ण- 'सन्ति' नास्ति) ये च देवाः (च-प- 'च देवाः' नास्ति) पृतनासु सेनासु तद्वक्षितेषु (च-तदुपलक्षितेषु, प-तदुपलक्षितेषु) संप्रामेषु दूढ्यः दुष्टध्यानोपेतान् आत्मनो द्वेषन् (च-प-हिंसकान्) । ५. त-वर्धयन्तीति ।

सेकः हे अग्ने त्वं 'वर्षिष्ठस्य वृद्धतमस्य प्रभूतस्य 'प्रजावतः अपत्ययुक्तस्य 'अनमीयस्य आरोग्यहेतोः' अत एव 'शुग्मिणः बलहेतोः 'सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्ययुक्तस्य अन्नस्य' संबन्धिनोऽस्मान् कुरु । यद्वा । एतत्सर्वं 'रैविशेषणतया' योजनीयम् । एताः षष्ठ्यस्तृतीयाथे । एतदुक्तं भवति । धनेन अपत्यारोग्यशरीर-बलोपेतेन अन्नेन 'च' अस्मान् समृद्धान् कुर्वन्ति ॥ शिशीहि । 'शिष् निशाने' इत्यस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य भ्रुः । 'वा छन्दसि' इति विकल्पेन क्तिच्वात् 'अक्षितश्च' इति हेर्धिरादेशो न भवति । दीर्घभ्रान्दसः । निघातः । मीढुः । 'मिह सेचने' इत्यस्य क्तौ 'दाशान्साङ्गान्मीढुंश्च' इति निघातनात् ढस्वम् उपधादीर्घश्च । संबुद्धौ नुमि कृते हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च कृते 'मनुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि' इति रुः । पादादित्वादाद्युदात्तः ॥

चक्रि॒र्यो॒ विश्वा॒ भुव॑ना॒भि स॑स॒हिश्च॑क्रि॒र्दे॒वेष्वा॒ दुवः॑ ।

आ॒ दे॒वेषु॑ यत॑त॒ आ सु॒वीर्य॑ आ शंस॑ उ॒त नृ॒णाम् ॥ ४ ॥

चक्रिः । यः । विश्वा । भुवना । अभि । ससहिः । चक्रिः । देवेषु । आ । दुवः ।

आ । देवेषु । यतते । आ । सुवीर्ये । आ । शंसे । उत । नृणाम् ॥ ४ ॥

यः अयमग्निः 'चक्रिः सर्वस्य जगतः कर्ता स च 'विश्वा 'भुवना विश्वानि भुवनानि 'अभि अभिविधाति । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै. उ. २. ६) इति श्रुतेः । 'चक्रिः कर्ता सोऽग्निः 'सासहिः पुरोडाशादिहविर्भारसहनशीलः' सन् 'दुवः अस्माभिर्दत्तं हविः 'देवेषु यजनीयदेवेषु 'आ आनयति । स चाग्निः 'देवेषु देवनशीलेषु स्तोतृषु 'आ 'यतते आभिमुख्येन गच्छति । यद्वा 'विश्वानि भुवनानि चक्रिः अभिसासहिरभिभवनशीलः । आकारश्चार्थे । देवेषु च दुवः परिचरणं चक्रिः कर्ता । यः एवंभूतः स आयतते इत्यादि पूर्ववत् । 'उत' अपि च 'नृणां यज्ञस्व नेतृणां कृत्विणां' 'शंसे । शंसनं शंसः शङ्कम् । तस्मिन् सोऽग्निः 'आ आगच्छति । तथा नृणां मनुष्याणां 'सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतयुद्धे' तद्गङ्गणार्थम् 'आ आगच्छति । अनेनाग्नेः सर्वव्यापकता प्रतिपादिता भवति ॥ चक्रिः । 'बहुलं करणे' । 'आह्वगमहनजनः किकिर्नौ किद् च' इति किन्प्रत्ययः । लिङ्गज्ञावात् द्विर्वचनम् । क्तिच्वात् गुणाभावः । निस्वरः । सासहिः । 'यह मर्षणे' इत्यस्मात् यङ्गतात् 'सहिवहिचक्रिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिर्नौ' (पा. म. ३.२.१७१.४) इति किः । प्रत्ययस्वरः । यतते । 'वती प्रवत्ये' । यद्बहुतयोगादनिघातः । शंसे । भावे षञ् । निस्वरः । नृणाम् । 'नृ च' इति विकल्पेन दीर्घाभावः । 'नामन्यतरस्याम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विधेस्यादिषु 'न लोकाप्ययः' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-अरोगस्य हेतोः; ल-आरोग्यस्य हेतोः । २. च-त-अनयुक्तस्य । ३. ल-विशेष-कृतया; स-रायः विशेषणतया । ४. त-'अन्नेन' नास्ति । ५. च-वा; ल-'च' नास्ति । ६. ख-ज-ज-न-भ-प्रद्वित्वम् । ७. त-'हविर्भागस्य सहनशीलः । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-'यद्वा पूर्ववत्' नास्ति ९. त-स चाभिर्देवेषु देवनशीलेषु स्तोतृभ्यायतते । उत । १०. त-'कृत्विणाम्' नास्ति । ११. त-शोभनवीर्योपेते युद्धे । १२. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स-'विधेस्यादिषु...षष्ठीप्रतिषेधः' नास्ति ।

मा नो अग्नेऽमृतये मावीरतायै रीरधः ।

मागोतायै सहसस्पुत्र मा निदेऽप द्वेषांस्या कृधि ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्ने । अमृतये । मा । अवीरतायै । रीरधः ।

मा । अगोतायै । सहसः । पुत्र । मा । निदे । अप । द्वेषांसि । आ । कृधि ॥ ५ ॥

‘सहसस्पुत्र बलस्य पुत्र हे’ अग्ने त्वं ‘नः अस्मान्’ ‘अमृतये शत्रुभूताय’ दारिद्र्याय ‘मा रीरधः संसिद्धान् विषयभूतान् मा कुरु । तथा ‘अवीरतायै अपुत्रतायै’ *वीरशब्देन^१ तद्वान् लक्ष्यते । वीरस्य भावो वीरता । न वीरता अवीरता । तस्यै । +अस्मान् अपुत्रताया विषयभूतान्^२ ‘मा कुरु । तथा स्वमस्मान्+’ ‘अगोतायै गवादिपशुसंपत्त्यभावस्य विषयभूतान्’ ‘मा कुरु । किंच अस्मान्’ ‘निदे निन्दाया विषयभूतान्’ ‘मा’^३ कुरु^४ मा विधेहि । तथा त्वं ‘द्वेषांसि कर्मापराधनिमित्तान्’ ‘द्वेषांश्च’ ‘अप’ ‘आ’ ‘कृधि अपाकुरु निवारय ॥ अवीरतायै । वीरा अस्य सन्तीति वीरः । अर्शाभिरवाद्वा । तस्य भावो वीरता । ‘तस्य’^५ भावस्त्वतलौ’ इति तल्^६ । न वीरता अवीरता । नञः स्वरे प्राप्ते ‘परादिभ्यश्च’ इति बहुलम्’ इति नञुत्तरस्य^७ आदेरुदात्तता । रीरधः । ‘राध साध संसिद्धौ’ । अस्मात्पञ्चान्ताच्छान्वसे लुकि ‘णिश्चिद्वसुभ्यः’^८ इति च्लेश्र्वादेशः । ‘गेरनिटि’ इति णिलोपः । ‘गौ चक्षुपधायाः’^९ इत्युपधाइस्वः । ‘चकि’ इति द्विवचनम् । ‘सम्बल्लघुनि चक्षुरे’ इति सम्बन्धवाचः । ‘सम्बतः’ इत्यभ्यासस्त्वम् । तस्य ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घः । ‘न माक्योगे’ इत्यङ्भावः । निष्ठातः । अगोतायै । गोशब्देन गोमान् लक्ष्यते । न गौरगौ । अगोर्भावोऽगोता । ‘तस्य भावः’^{१०} इति तल् । लिट्स्वरः । सहसस्पुत्र । ‘सुबामन्त्रिणे पराङ्मुख्ये’^{११} इति पराङ्मुख्यत्वात् सहसस्पुत्र इत्येतयोः सर्वांनुदात्तत्वम् । निदे । ‘णिदि कुरसायाम्’ । अस्मात्संपदादिवाङ्मात्रे क्तिप् । ‘अगिरथमागम-शामनम्’ इति नुमभावः । ‘सावेकाचः’^{१२} इति विभक्तेरुदात्तता ॥

शुग्धि वाजस्य सुभग प्रजावतोऽग्ने बृहतो अश्वरे ।

सं राया भूर्यसा सृज मयोभुना तुर्विद्युम्न यशस्वता ॥ ६ ॥

शुग्धि । वाजस्य । सुभग । प्रजावतः । अग्ने । बृहतः । अश्वरे ।

सम् । राया । भूर्यसा । सृज । मयःऽभुना । तुर्विद्युम्न । यशस्वता ॥ ६ ॥

‘सुभग शोभनधनोपेत हे’ अग्ने त्वम् ‘अश्वरे अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन् अग्निष्टोमादिकर्मणि’ ‘बृहतः महतः प्रभूतस्य’ ‘प्रजावतः अपत्योपेतस्य’ ‘वाजस्य अश्वस्य’ ‘शुग्धि ईक्षिषे । तादृशमकर्मस्मिन्

१. ग-व-ज-ग-न-स-शत्रुभूताय । *स-ग-व-ज-ग-म-स-अवीरशब्देन । २. स-ग-व-ज-ग-प-म-‘वीरशब्देन...विषयभूताम्’ नास्ति । +त-स-‘अस्मान्...अस्मान्’ नास्ति । ३. त-‘मा कुरु’ नास्ति । ४. स-ग-व-ज-ग-म-स-कर्मापराधनिमित्तान् । ५. स-ग-व-ज-ग-म-द्वेषान् च, त-म-द्वेषान् । ६. स-ग-व-ज-ग-म-तस्य भावे तल् । ७. स-ग-त-न-म-नञ उत्तरस्य । ८. स-ग-व-ज-ग-म-स-‘पराङ्मुख्ये’ नर्तक ।

अध्वरेऽस्मभ्यं देहि । किंच ^१तुविद्युन्न बहुधनयुक्त हे अग्ने ^२मयोभुना । मय इति सुखनाम 'शेवृधं मयः' (नि. ३. ६. ७) इति तन्नामसु पाठात् । तद्दानाद्युपयोगहेतुतया ^३सुखस्य भावकेन अत एव ^४यशस्वता कीर्तिमता ^५भूयसा अतिप्रभूतेन ^६राया एवंविधेन धनेनास्मान् ^७सं ^८सृज संयोजय ॥ शग्धि । 'शक्नु शक्तौ' इत्यस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । 'हुम्ल्यो हेधिः' इति धिरादेशः । हेरपित्वादुदात्तता । राया । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भूयसा । बहुशब्दात् 'द्विवचन-विभज्योपपदे' इतीयसुन् । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इतीयसुनः सर्वस्य लोपे प्राप्ते 'आदेः परस्य' (पा. सू. १.१.५४) इति प्रत्ययस्यादेर्लोपो बहोः भूरादेशश्च^२ । निस्वरः । सृज । 'सृज विसर्गे' । तुदादिः । लोटि रूपम् । निघातः । मयोभुना । 'भू^३ सत्तायाम्' इत्यस्मात्^४ औणादिको दुप्रत्ययः । तुविद्युन्न । पादादिवादिनिघातः ॥ ॥ १६ ॥

'समिध्यमानः' इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमाग्नेयं त्रैष्टुभं वैश्वामित्रस्य कतस्यार्थम् । तदुक्तं— 'समिध्यमानः पञ्च कतो वैश्वामित्रस्तु' इति । 'आ होता' इत्यादिसूक्तदशकस्य विनियोग उक्तः प्रातरनुवाकाश्चिनशास्त्रयोः इति । तत्रेदं चतुर्थम् । वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ 'अग्निं सुदीप्तिम्' इति स्विष्टकृतो याज्या । 'वाजपेयेन' इत्यादिखण्डे सूत्रितम्—'अग्निं सुदीप्तिं सुदृशं गृणन्त इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

समिध्यमानः प्रथमानु धर्मा समक्तुभिरज्यते विश्ववारः ।

शोचिष्केशो घृतनिर्णिकपावकः सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् ॥ १ ॥

सम्ऽइध्यमानः । प्रथमा । अनु । धर्म । सम् । अक्तुभिः । अज्यते । विश्ववारः ।

शोचिःऽकेशः । घृतऽनिर्णिक । पावकः । सुयज्ञः । अग्निः । यजथाय । देवान् ॥ १ ॥

कतः स्तोति । ^१धर्म । धारणान् धर्म । अग्नेः^२ यज्ञनिर्वाहकतया तद्वाग्क्वाद्धर्माग्निः । तथा च मन्त्रः—'धर्माणमग्निं विदथस्य साधनम्' (क्र. सं. १०. ९२. २) इति । तादृशोऽग्निः ^३प्रथमा प्रथमं^४ यज्ञोपक्रमे ^५अनु अद्यायतनेष्वनुक्रमेण ^६समिध्यमानः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः । यद्वा । अनु धर्म धर्मसाधनभूतेषु यज्ञेषु प्रथमं समिध्यमानः । ^७विश्ववारः विश्वैः सर्वैर्यजमानैर्यष्टव्यतया वरणीयः ^८शोचिष्केशः शोचीषि ज्वालाः केशा यस्य स तथोक्तः । ^९घृतनिर्णिक घृतस्य तापनद्वारा विलापनेन शोधकः । ^{१०}पावकः अस्मदीयपापशोधकः । ^{११}सुयज्ञः शोभनयज्ञोपेतः । एवंभूतः ^{१२}अग्निः ^{१३}देवान् अस्माभिर्यजनीयान् देवान् ^{१४}यजथाय यदुम् ^{१५}अक्तुभिः अजनसाधनैर्घृतादिभिः ^{१६}सम् ^{१७}अज्यते सम्यक् सिध्यते ॥ प्रथमा । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो ङादेशः । धर्म । 'धृन् धारणे' इत्यस्मात् 'अग्न्येभ्योऽपि इष्यन्ते' इति मनिन् । इत्स्वं छान्दसम् । निस्वरः । अक्तुभिः । 'अञ् व्यक्तिगतिप्रक्षणे' । अज्यत एमिरिति बाहुल्यत्वात्^{१८} कुः करणे । किस्वादुपधालोपः । प्रत्ययस्वरः । अज्यते । स एव धातुः । कर्मणि यक् । 'अनिदिताम्' इत्युपधालोपः । विश्ववारः । विश्वैर्यजमानैर्होतृद्वारा वारो वारणं यस्वेत्यञ् ^{१९}वृम् वरणे इत्यस्य व्यन्तस्य रूपं वारः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तो-^{२०}दात्तत्वम् । घृतनिर्णिक । 'णिजिर् लौच्योक्तयोः' । क्रिप् । घृतं नेनेत्तीति द्वितीयातस्युक्तत्वात्

१. त-दानाद्युपयोग° २. त-भू इत्यादेशश्च । ३. त-भवतेः । ४. त-अग्निः । ५. स-ग-च-ज-भ-प्रथमा । ६. स-विलपनेन । ७. त-बाहुल्यत्वात् ।

पूर्वपदस्वरः । यजथाय । ' यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु ' । अरमादीणादिकः अथप्रत्ययः । तादर्थ्ये चतुर्थी । प्रत्ययस्वरः ॥

यथायज्ञो होत्रमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ।

एवानेन हविषा यक्षि देवान्मनुष्वद्यज्ञं प्र तिरिममद्य ॥ २ ॥

यथा । अयजः । होत्रम् । अग्ने । पृथिव्याः । यथा । दिवः । जातवेदः । चिकित्वान् ।

एव । अनेन । हविषा । यक्षि । देवान् । मनुष्वत् । यज्ञम् । प्र । तिर । इमम् । अद्य ॥ २ ॥

हे 'अग्ने त्वं' 'यथा' 'पृथिव्याः यजमानभूतायाः पृथिवीदेवतायाः पूर्वं होता सन् 'होत्रं होमसाधनं हविः' 'अयजः अयाजीः' 'जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने' 'चिकित्वान् कर्मविषयज्ञानवान् त्वं' 'यथा च' 'दिवः' यजमानभूताया शुदेवताया होता भूत्वा हविरयजः । 'पृथ एव त्वमस्मिन् कर्मणि होता सन्' 'अनेन अस्माभिर्दीयमानेन' 'हविषा' 'देवान्' 'यक्षि यज । किञ्च त्वम् 'अद्य इदानीम् अस्माभिः क्रियमाणम्' 'इमं' 'यज्ञं' 'प्र' 'तिर अनुष्ठानसंपूर्त्या पारं गमय । तत्र दृष्टान्तः 'मनुष्वत्' इति । यथा मनोः यज्ञमनुष्ठानसंपूर्त्या 'पारमनैषीन्तद्वदिमं यज्ञं पारं नयेत्यर्थः ॥ यथा । ' प्रकाशयत्ने थाल् ' इति थाल् । ' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अयजः । यजेर्लङ् रूपम् । यच्छब्दयोगादनिघातः । होत्रम् । ' हु दानादनयोः ' । ' हुयामाश्रुभस्मिन् यज्ञन् ' इति अन्नप्रत्ययेनान्तोदात्तः । दिवः । ' ऊडिदम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । चिकित्वान् । ' कित ज्ञाने ' इत्यस्य कसौ रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अनेन । इदंशब्दस्य तृतीयैकवचने ' अनाप्यकः ' (पा. सू. ७. २. ११२) इत्यनादेशः । यक्षि । यजेर्लङ् रूपम् । मनुष्वत् । ' तत्र तस्येव ' इति वतिः । ' नमोऽङ्गिरोमनुषां वस्युपसंख्यानम् ' इति भसंज्ञात्वात् रुधाभावः । प्रत्ययस्वरः । तिर । तरतेर्लोटि इयाययेन ज्ञाः । ' कृत इन्दातोः ' इति इत्त्वम् । निघातः ॥

ग्रीण्यार्यैषि तव जातवेदस्तिष्ठ आजानीरुषसस्ते अग्ने ।

ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा भव यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

ग्रीणि । आर्यैषि । तव । जातवेदः । तिष्ठः । आऽजानीः । उषसः । ते । अग्ने ।

ताभिः । देवानाम् । अवः । यक्षि । विद्वान् । अर्थ । भव । यजमानाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

हे 'जातवेदः जातप्रज्ञ' 'तव' 'ग्रीण्यार्यैषि त्रिविधानि आजवीचक्षितोऽप्राप्यकान्ध्यान्वाहारतवा कल्पितानि हे' 'अग्ने' 'तिष्ठः' 'उषसः एकाहाहीनसत्रगता उषसः' 'उषोऽभिमानिष्वस्तिजो देवताः' 'ते तव' 'आजानीः जन्विष्यो मातरः । यद्वा' 'उषोऽभिमानिष्वो देवताकवाजानीत्स्यामनुवातास्तिष्ठः' ।

१. त- ' त्वं ' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ- ' यथा ' नास्ति । ३. ग-च-त-ज- ' त्वं यथा च ' नास्ति । ४. च-च-ज- ' दिवः... देवान् ' नास्ति । ५. ख-स-यज्ञानुष्ठानं संपूर्त्या । ६. ख-ग-च-च-ज-ण-प-फ- अतप्रज्ञ ज्ञे । ७. त- ' उषसः ' नास्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण- ' यद्वा... तिष्ठः ' नास्ति ।

स्वसारः' । तथा च स्वसूः प्रकृत्य मन्त्रः—' प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति ' इति' ।
 'ताभिः उषोऽभिमानिनीभिर्देवताभिः सहितस्त्वम् ' अवः अस्माभिर्दीयमानं हविर्लक्षणमक्षं
 ' देवानां ' यक्षि यष्ट्यदेवानां प्रयच्छ । ' अथ अनन्तरं ' विद्वान् जानंस्त्वं' ' यजमानाय ' ' त्वां ' भव
 सुखहेतुर्भव । ' योः च सुखस्य मिश्रयिता च' भव ॥ तव । ' युष्मदस्मदोर्हसि ' इत्याद्युदात्तः' । तिजः ।
 त्रिशब्दस्य स्वर्थे ' त्रिचतुरोः क्षियाम्' ' इति तिसृ इत्यादेशः । ' अचि र क्रतः ' इति रेफादेशः ।
 ' तिसृभ्यो जसः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आजानीः । ' जन जनने ' । ' जनिघसिभ्यामिण् ' इति
 कर्तरि इण् । णिस्वादुपधावृद्धिः । ' वा छन्दसि ' इति सवर्णदीर्घः' । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः' । अवः ।
 ' अव रक्षणे ' । ' असुन् ' इत्यसुन् । निस्वरः । यक्षि । यजेर्दानार्थस्य लेटि रूपम् । यजमानाय ।
 ' पूज्यजोः शानन् ' (पा. सू. ३. २. १२८) इति यजेः शानन् । निस्वरः । योः । ' यु मिश्रणे ' इत्यस्मात् ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति विच् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्निं सुदीतिं सुदृशं गुणन्तो नमस्यामस्त्वेड्यं जातवेदः ।

त्वां दूतमरतिं हव्यवाहं देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिम् ॥ ४ ॥

अग्निम् । सुदीतिम् । सुदृशम् । गुणन्तः । नमस्यामः । त्वा । ईड्यम् । जातवेदः ।

त्वाम् । दूतम् । अरतिम् । हव्यवाहम् । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥ ४ ॥

' जातवेदः जातस्य सर्वस्य वेदितर्हे अग्ने ' गुणन्तः त्वद्विषयां स्तुतिं कुर्वाणा वयम् ' अग्निम्
 अङ्गनादिगुणोपेतं ' सुदीतिं शोभनदीप्तिम् अत एव ' सुदृशं सर्वैः सुदर्शनम् ' ईड्यं स्तुत्यम् एवंविधं
 ' त्वा त्वां ' नमस्यामः हविर्भिः पूजयामः । किञ्च ' देवाः अस्माभिर्यजनीया इन्द्रादयो देवाः
 ' अरतिम् । न विद्यते विषयेषु' रतिः' प्रीतिर्यस्यासाधरतिः । विषयेष्वसक्तम् अत एव ' अमृतस्य
 देवाऽन्मृतायाः सुधायाः ' नाभि नाभिस्थानं ' त्वां तादृशं ' हव्यवाहं ' दूतम् ' अकृण्वन् । हविषां बोधार्थं
 दूतमकुर्वन् । दूतो हि द्विविधो वार्ताहारी' कार्यकारी चेति । तत्र त्वां कार्यकारिणं दूतमकारुणिरिति
 भावः ॥ सुदीतिम् । ' दीङ् क्षये ' । दीयते विनाश्यते आभिरतम इति करणे क्तिन् । दीतयो दीप्तयः ।
 बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुदृशम् । ' दृशिर् प्रेक्षणे ' । तस्माच्छब्दार्थे
 ल्लृप् । ' संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ' इति गुणाभावः । ' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ।
 गुणन्तः । गुणातिरर्चतिकर्मा । नमस्यामः । नमसः पूजायां ' नमो वरिवक्षित्रकः क्यच् ' इति
 क्यच् । तदन्ताल्लटि रूपम् । पादादित्वाच्च निघातः । दूतम् । ' उडु उपतापे ' । ' दूतभिभ्यां दीर्घञ् '
 (उ. सू. ३. ३७०) इति कः । तत्संनियोगेन धातोर्दीर्घः । दूतः इतस्ततः संचारीत्यर्थः । प्रत्ययस्वरः ।
 अरतिम् । ' रमु क्रीडायाम् ' । भावे क्तिन् । अकृण्वन् । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' इत्यस्व कङि
 ' क्षिबिहृण्वोरच् ' इत्युप्रत्ययोऽकारभ्रान्तादेशः । निघातः ॥

१. स-ग-च-ज-ण- ' स्वसारः इति ' नास्ति । २. स-त-प-जानानस्त्वम् । ३. स-ग-च-ज-च-
 ' च ' नास्ति । ४. स-इत्याद्युदात्तत्वम् । ५. स-ग-ज-ज-म-वर्णदीर्घः । ६. त- ' प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 ७. त-रतिः विषयेषु । ८. स-ग-च-ज-फ-म-वाचकारी; च-अवकारी; स-वचकारी ।

यस्त्वद्धोता पूर्वी अग्ने यजीयान्द्विता च सत्ता स्वधया च शंभुः ।

तस्यानु धर्मं प्र यज्जा चिकित्वोऽथा नो धा अध्वरं देववीतौ ॥ ५ ॥

यः । त्वत् । होता । पूर्वेः । अग्ने । यजीयान् । द्विता । च । सत्ता । स्वधया । च । शंभुः ।

तस्य । अनु । धर्मं । प्र । यज्जा । चिकित्वः । अथ । नः । धाः । अध्वरम् । देववीतौ ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वत् त्वत्तोऽपि पूर्वः प्रथमभावी यजीयान् अतिशयेन यथा यः यः कश्चित्
‘होता होमनिष्पादकः’ द्विता द्वैधं मध्यमे चोत्तमे च स्थाने स्वधया सोमाख्येनाग्नेन सह सत्ता
निष्पन्नः सन् शंभुः यष्ट्यां सुखभूः अभूत् । द्वितीयपादमेवं यास्को व्याचक्ष्यौ—‘द्विता च सत्ता
स्वधया च शंभुः । द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शंभुः सुखभूः’ (निरु. ५. ३) इति ।
चिकित्वः धर्मविषयचेतनाच्च हे अग्ने तस्य यस्त्वत्तोऽपि पूर्वभावी होता निरूपितस्तस्य होतुः अनु
धर्मं धर्माननु तेनानुष्ठितधर्मानुपलक्ष्य प्र यज्ज प्रकर्षेण देवान् पूजय । अथ अनन्तरं हे अग्ने त्वं
नः अस्माकं संबन्धिनम् अध्वरम् इमं यज्ज देववीतौ देवानां प्रीत्यर्थं धाः विधेहि ॥ यजीयान् ।
यष्ट्यान्दस्य ‘तुच्छन्दसि’ इतीयसुन् । तस्मिन् ‘तुरिष्ठेमेयः सु’ इति तृचो लोपः । निष्वादाद्युदात्तः ।
द्विता । द्विशब्दात् ‘संख्याया विधार्थं धा’ इति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारश्छान्दसः ।
प्रत्ययस्वरः । सत्ता । ‘षट् लु विशरणगत्यवसादनेषु’ । अस्य ताच्छीलिकस्तृन् । निस्वरः । स्वधया ।
स्वर्गं लोकं दधाति यजमानस्येति स्वधा । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति कप्रत्ययः^५ । कृत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । शंभुः । शं सुखमस्माद्भवतीति । ‘भू सत्तायाम्’ । ‘विप्रसंभ्यो ब्रुवसंज्ञायाम्’ इत्यत्र मित-
द्वादेश्यसंख्यानात् डुप्रत्ययः । द्विवाहिलोपः । यज्ज । यजेल्लोटि रूपम् । चिकित्वः । ‘कित ज्ञाने’
इत्यस्य कसौ रूपम् । ‘मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि’ इति नकारस्य रुः । अथा नः । ‘निपातस्य’
इति दीर्घः । धाः । ‘डुधान् धारणपोषणयोः’ इत्यस्य छान्दसे लुकि रूपम् । अहभावश्छान्दसः ।
देववीतौ । देवानां वीतिः अज्ञानं यत्र प्रीतौ सा प्रीतिः देववीतिः । वी कार्त्तवादिषु इत्यस्मात्
भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^६ ॥ ॥ १७ ॥

‘भवा नो अग्ने’ इति पञ्चमं षष्ठं सूक्तम् । ‘भवा नः’ इत्यनुक्रमणिका । ‘कतो वैश्वामित्रस्तु’
इति तुष्टादप्रयोगात् अस्यापि वैश्वामित्रः कत ऋषिः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्चिनसाश्चयोदकः
सूक्तविनियोगः^७ । प्रबन्धेऽभिष्टवे ‘भवा नो अग्ने’ इति द्वचो विनियुक्तः । सूत्रितं च—‘भवा नो
अग्ने सुमना उपेताविति द्वचाः’ (आच. श्रौ. ४. १) इति ॥

भवा नो अग्ने सुमना उपेतौ सखेव सख्ये पितरेव साधुः ।

पुरुषुद्वा हि क्षितयो जनानां प्रति प्रतीचीर्दहतादरातीः ॥ १ ॥

भवं । नः । अग्ने । सुमनाः । उपेऽइतौ । सखाऽइव । सख्ये । पितराऽइव । साधुः ।

पुरुषुद्वाः । हि । क्षितयः । जनानाम् । प्रति । प्रतीचीः । दहतात् । अरातीः ॥ १ ॥

१. त-होमनिष्पादकः अग्निः । २. त-कर्माजुलक्ष्य । ३. त-ह-इत्यस्य । ४. क-ग-य-ज-न-
क-म-सखेव लोके; त-ह-सखीकम् । ५. क-कः । ६. त-पूर्वपदस्वरः । ७. त-विनियोगः ।

हे 'अग्ने त्वम् उपेतौ अस्माभिः क्रियमाणस्य' प्रवर्ग्याख्यकर्मणः^१ आभिमुख्येनागमने 'सुमनाः तत्कर्मसिद्धयर्थमनुकूलमनस्को भूत्वा 'नः' साधुः 'भव अस्मत्संबन्धिकर्मसाधको भव । तत्र दृष्टान्त-द्वयम् । 'सखेव सख्ये 'पितरेव इति । यथा सखा सुहृत् सख्ये मित्राय हितोपदेशेन साधुर्भवति यथा च 'पितरा मातापितरौ पुत्राय सन्मार्गोपदेशेन' साधकौ भवतः तद्वत् । किंच 'जनानां मनुष्याणां 'क्षितयः मनुष्याः 'पुरुद्वहो 'हि नानाविधद्रोहयुक्ताः । हिक्वदः कारणपरः । यस्माद्धोके परस्पर-मात्सर्यादिनान्योन्यमसहमाना जना वर्तन्ते तस्मात्त्वं 'प्रतीचीः प्रतीचः प्रतिकूलतयारमदाभिमुख्येन आगच्छतः 'अरातीः अरातीन् शत्रून् 'प्रति 'दहतात् त्वं प्रतिकूलः सन् भरुसाकुरु ॥ २॥ वा नः । 'अचोऽतस्तिष्ठः' इति संहितायां दीर्घः । उपेतौ । 'इण् गतौ' । अयनमिति^२ भावे क्तिन् । प्रादि-समासः । 'तावौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरवम् । सख्ये । 'समाने ख्यश्चोदात्तः' इति इण् । द्वित्वाट्टिलोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । 'समानस्य छन्दसि' इत्यादिना सभावः । 'उदात्तः' इत्युक्तत्वात् उपपदस्योदात्तता । साधुः । 'राध साध संसिद्धौ' । 'कृवापाजि' इत्यादिना उण्-प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रतीचीः । 'अश्चु रतिपूजनयोः' । 'ऋविगदृक्' इत्यादिना द्विन् । क्रियाम् 'उगितश्च' इति ङीप् प्राप्ते पुनः 'धातोरगितः प्रतिषेधः'^३ (पा. सू. ४. १. ६. १) इति^४ प्रतिषिद्धे 'अद्भ्यतेश्चोपसंख्यनम्' इति प्रतिप्रसवात् ङीप् । तस्मिन् भसंज्ञायाम् 'अचः' इत्यकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घः । दहतात् । 'दह भरमीकरणे' इत्यस्य लोप्पन्थमैकवचने हेः 'तुहोस्तातक्काशिषि' इति तातकादेशः । निघातः । अरातीः प्रतीचीः । उभयत्र लिङ्प्रत्ययः ॥

तपो ष्वग्ने अन्तराँ अमित्रान् तपा शंसमररुषः परस्य ।

तपो वसो चिकितानो अचित्तान्वि ते तिष्ठन्तामजरा अयासः ॥ २ ॥

तपो इति । सु । अग्ने । अन्तरान् । अमित्रान् । तप । शंसम् । अररुषः । परस्य ।

तपो इति । वसो इति । चिकितानः । अचित्तान् । वि । ते । तिष्ठन्ताम् । अजराः । अयासः ॥ २ ॥

हे 'अग्ने 'अन्तरान् अभिभावकान्'^५ 'अमित्रान् शत्रून् 'सु' 'दृष्टु यथा भवति तथा 'तपो तपैव बाधस्व । किंच । 'अररुषः तुभ्यं हविरप्रयच्छतः अत एव 'परस्य शत्रुभूतस्य त्वं 'शंसम् अभिलाषं 'तप क्षपय । 'वसो सर्वस्य वासयितर्हे अग्ने 'चिकितानः कर्मोद्दिशरवम् 'अचित्तान् सत्कर्मण्यनासक्तमनस्कान् पुरुषान् 'तपो संतप । यस्मादेवं 'तरमात्' 'ते त्व ररुषः 'अजराः जरारहिताः प्रतिबन्धरहिता अत एव 'अयासः सर्वप्रगमनस्वभावाः सन्तः 'वि 'तिष्ठतां दिव्यदेन तिष्ठन्तु ॥ तपो । तप उ । गुणः । उजमवलम्ब्य 'उजः' इति प्रगृह्यसंज्ञा । पादादित्वादिनिघातः । तपा । 'तप संतापे' इत्यस्य लोटि रूपम् । 'अचोऽतस्तिष्ठः' इति संहितायां दीर्घः । अररुषः । 'रा दाने' इत्यस्य कसी 'वस्वेकाप्' इति प्राप्तस्य इटः 'संप्रसारणं संप्रसारणाग्र्यं च बलीयः' इति संप्रसारणबलीयस्त्वाङ्गवृत्तिः । 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । समासे जन्स्वरः । चिकितानः । 'कित ज्ञाने' इत्यस्य छन्दसि लिट् । तस्य 'लिटः कानउवा' इति कानवादेशः ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-क्रियमाणप्रवर्गाख्यस्य कर्मणः । २. त-सन्मार्गोपदेशादिना । ३. न-उपे-त्यमिति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-'प्रतिषेध इति' नास्ति । ५. त-अभि समीपवर्तिनः भावकान् । ६. त-'सु' नास्ति । ७. ख-यस्मात् ।

द्विर्वचनम् । किरवाङ्मुणाभावः । चित्त्वादन्तोदात्तः । तिष्ठन्ताम् । ' द्वा गतिनिवृत्तौ ' । विपूर्वात्तिष्ठतेः
' समवप्रविभ्यः स्थः ' इत्यात्मनेपदम् । निघातः । अयासः । ' अय गतौ ' । पचाद्यच् । चित्स्वरः ॥

इध्मेना॑म् इच्छ॑मानो घृतेन॑ जुहोमि॑ हव्यं तर॑से बला॑य ।

याव॑दीशे ब्रह्म॑णा वन्द॑मान इमां धियं॑ शत॑सेयाय दे॒वीम् ॥ ३ ॥

इध्मेन॑ । अ॒ग्ने । इच्छ॑मानः । घृतेन॑ । जुहोमि॑ । हव्यम् । तर॑से । बला॑य ।

याव॑त् । ईशे॑ । ब्रह्म॑णा । वन्द॑मानः । इ॒माम् । धियं॑म् । शत॑सेयाय । दे॒वीम् ॥ ३ ॥

हे १अग्ने २इच्छमानः धनं कामयमानोऽहं यजमानः ३इध्मेन समिन्धनकारिसमिस्समृहेन ४घृतेन
आज्येन सह ५हव्यं हवनयोग्यं हविः पुरोडाशादिकं ६जुहोमि । किमर्थम् । ७तरसे वेगाय तव
मततगमनसिद्धयर्थं ८बलाय सामर्थ्याय । पुरोडाशादिहविर्भारवहनसिद्धयर्थं त्वयि हविः प्रक्षिपामि ।
किंच ९ब्रह्मणा स्तोत्रेण १०वन्दमानः त्वां स्तुवन् अहं ११यावदीशे यावद्वचनं बोधुं शक्नोमि तावदेहि । त्वं
च १२इमाम् अस्माभिः क्रियमाणां १३धियं त्वद्विषयां स्तुतिं १४शतसेयाय अपरिमितधनपर्यवसानाय १५देवीं
दीप्त्या अतिप्रभूतां कुरु ॥ इध्मेन । ' जिहन्धी दीप्तौ ' । इध्यतेऽनेनाग्निस्तिग्धः काष्ठविशेषः । ' इवि-
युधीन्धिदसिइयाधूसूभ्यो मक् ' इति करणे मक् । कित्त्वादनुनासिकलोपः । प्रत्ययस्वरः । इच्छमानः ।
' इषु इच्छायाम् ' । व्यत्ययेन शानच् । ' इषुगमियमां छः ' इति छकारः । जुहोमि । ' हु दानादनयोः '
इत्यस्य लटि रूपम् । पादादिस्वादिनिघातः । हव्यम् । हवनम् अर्हतीति ' छन्दसि च ' इति यप्रत्ययः ।
भसंज्ञायां ' यस्य ' इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । यावत् । यच्छब्दात् ' यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् '
इति वतुप् । ' आ सर्वनाम्नः ' इत्याकारः । आद्युदात्तः । ईशे । ' ईश ऐश्वर्ये ' इत्यस्य लङ्कुत्तमैक-
वचने इट्टेरेत्वम् । अदादिस्वाच्छपो लुक् । शतसेयाय । ' यो अन्तकर्मणि ' । ' आवेच उपदेशेऽस्ति ' ।
इत्यात्वम् । ' अचो यत् ' इति भावे यत् । ' ईषति ' इतीत्वम् । आर्धघातुकलक्षणो गुणः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरः ॥

उच्छो॑चिषा॑ सहस॑स्पुत्र॑ स्तुतो॑ बृहद्व॑र्यः शश॑माने॒षु धेहि॑ ।

रेव॑दग्ने॒ विश्वा॑मित्रे॒षु शं योर्मे॑र्मृज्मा ते॒ तन्वं॑ भूरि॒ कृत्वः॑ ॥ ४ ॥

उत् । शो॒चिषा॑ । स॒हसः॑ । पु॒त्र । स्तु॒तः । बृ॒हत् । व॒र्यः । श॒शमा॑नेषु । धे॒हि ।

रेव॑त् । अ॒ग्ने । वि॒श्वा॑मित्रे॒षु । शम् । योः । म॒र्मृज्म॑ । ते । त॒न्वम् । भू॒रि । कृ॒त्वः ॥ ४ ॥

१सहसस्पुत्र हे २अग्ने ३शोचिषा स्वकीयया दीप्त्या ४उत् उहोप्यस्व । ५स्तुतः स्तोत्रशस्त्रसाधन-
भूतमन्त्रैः स्तुतस्त्वं ६शशमानेषु । ' शशमानः शंसमानः ' (निरु. ६. ८) इति यास्कः । त्वद्विषय-
शंसनं कुर्वाणेषु ७विश्वामित्रेषु विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नेषु । विश्वं मित्रमस्येति विश्वामित्र एकः ।

१. फ- ' त्वाम् ' नास्ति । २. ख-ग-ज-ण-म-वन्दमानः; फ- ' स्तुवन् ' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-
न-म-स-यावद्वन्द्वम् । ४. त-अस्व । ५. छ-हव्यम् । ६. त-उपदेशे । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-म-स- ' विश्वा-
मित्रगोत्रोत्पन्नेषु ' नास्ति; च-प-छर्वमित्रेषु । ८. त- ' एकः ' नास्ति ।

एकस्मिन्बहुवचनं पूजार्थम् । तथाविधेष्वस्मासु ^१रेवत् धनयुक्तं ^२बृहत् प्रभूतं ^३वयः । वयःशब्दः
अज्ञवाची । ' अर्कः वयः क्षय ' इत्यञ्जनामसु पठितावात् । तादृशं प्रभूतमञ्चं ^४धेहि
विधेहि^५ । किंच ^६शं रोगाणां उपशमनं^७ चास्मासु^८ धेहि । ^९योः भयानां यावनम्^{१०} अमिष्यं च
धेहि^{११} । ' शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् (निरु. ४. २१) इति यास्कः । ^{१२}कृत्वः अस्माभिः
क्रियमाणस्य कर्मणः प्रयोजकत्वेन कर्तेह्ये अग्ने ^{१३}ते तव ^{१४}तन्वं तनुं ^{१५}भूरि बहुवारं ^{१६}मर्त्यम् पुनः पुनः
सोमाज्यपयःप्रभृतिभिः^{१७} वयं सिञ्चामः ॥ शशमानेषु । ' शशं प्लुतगतौ ' इत्ययं धातुरत्र स्तुत्यर्थः ।
' ताच्छीत्यवयोवचनशक्तिषु ' इति चानञ् । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । धेहि । ' दुधाम् धारण-
पोषणयोः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । रेवत् । रयिरस्यास्तीति मतुप् । ' हस्वनुङ्भ्यां मतुप् ' इति
मनुप उदात्तत्वम् । ' छन्दसीरः ' इति तस्य वत्वम् । ' रयेर्मतौ बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् ।
परपूर्वत्वम् । गुणः । विश्वामित्रेषु । ' मित्रे चर्वी ' (पा. सू. ६.३.१३०) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ।
' बहुवीह्री विश्वं संशायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मर्त्यम् । ' मृजृष्' शुद्धौ ' इत्यस्य वर्तमाने
लिटि^{१८} उक्तमबहुवचने मसो मादेशः । ' अनित्यमागमशासनम् ' इतीडभावः । रेफश्छान्दसः । पादा-
द्विवादनिषातः । प्रत्ययस्वरः । भूरि । ' भू सत्तायाम् ' । ' अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् ' इति क्रिन् ।
क्रिवाद्गुणाभावः । निस्वरः । कृत्वः । ' डुरुष् करणे ' । संपदाद्विवाद्भावे क्रिप् । ' तदस्यास्ति ' इति
मनुप् । ' जयः ' इति तस्य वत्वम् । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भमंज्ञायां तकारस्य जश्वाभावः ।
मनुवसो रुः^{१९} ' इति तकारस्य खत्वम् ॥

कृधि रत्नं सुसनिर्धनानां स घेदग्ने भवसि यत्समिद्धः ।

स्तोतुर्दुरोणे सुभगस्य रेवत्सुप्रा करस्त्रा दधिषे वपूषि ॥ ५ ॥

कृधि । रत्नम् । सुऽसनिर्तः । धनानाम् । सः । घ । इत् । अग्ने । भवसि । यत् । समऽईद्धः ।

स्तोतुः । दुरोणे । सुऽभगस्य । रेवत् । सुप्रा । करस्त्रा । दधिषे । वपूषि ॥ ५ ॥

^१सुसनिर्तः अभिलषितधनानां सुषु दातर्हे ^२अग्ने ^३धनानां कनकपद्मादीनां^४ मध्ये ^५रत्नम् उत्तमं
धनं^६ ^७कृधि विधेहि । मञ्चं दस्व । ^८यत् यदा त्वं ^९समिद्धः सोमाज्यादिभिः सम्यगिद्धो दीप्तो वर्तसे
तदा ^{१०}स ^{११}धेत् स तादृशः^{१२} एव त्वं धनस्य दाता खलु ^{१३}भवसि^{१४} । किंच ^{१५}सुभगस्य त्वद्विषयस्तुत्या शोभन-
धनयुक्तस्य ^{१६}स्तोतुः यजमानस्य ^{१७}दुरोणे गृहे ^{१८}सुप्रा सर्पणक्षीलौ^{१९} कर्मकरणार्थं प्रसूती ^{२०}करस्त्रा कर्मणां
प्रज्ञातारौ बाहू । ' करजौ^{२१} बाहू कर्मणां प्रज्ञातारौ ' (निरु. ६. १७) इति यास्कः^{२२} । ^{२३}वपूषि
रूपाणि । ' वपूः वपुः ' (नि. ३. ७. ४) इति रूपनामसु पठितत्वात् । तादृशौ बाहू भास्वराणि
ज्योतीषि च ^{२४}रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ^{२५}दधिषे धारयसि ॥ सुसनिर्तः । ' णु दात्रे '

१. त-पाठात् । २. ख-ग-घ-ज-ण-न-न-फ-भ-ल- ' विधेहि ' नास्ति । ३. न-ल-शमनम् ।
४. त-अस्मासु । ५. ख-ग-घ-ज-ण-न-प-फ-भ- ' यावनं ' नास्ति । ६. त-ल-धेहि विधेहि । ७. त-
ल- ' प्रभृतिभिः आहुतिभिः । ८. त-चित्वादन्तोदात्तः; ल-चित्वादन्तोदात्तत्वम् । ९. ल-मृजृ । १०. ख-ग-
ज-घ-भ-लेटि । ११. त-कनकाश्वादीनाम् । १२. ख-ग-घ-न-फ-भ- ' धनं ' नास्ति । १३. त-एतादृशः ।
१४. ख-ग-घ-ज-ण-न-फ-भ-ल- ' भवसि ' नास्ति । १५. न-ल-प्रसर्पणक्षीलौ । १६. ख-ग-घ-ज-घ-भ-
' करस्त्री.....वास्कः ' नास्ति ।

इत्यस्य वृषि रूपम् । आमन्त्रितनिघातः । सप्रा । 'सप्लु गतौ' । अस्मात् 'स्फायितस्त्रिवस्त्रि' ।
इत्वादिना रक् । किस्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । करज्ञा । करोति फलमिति करः कर्म । पचाद्यजन्तः^१ ।
कर्मणि छा शोधनं ययोस्ती । यद्वा कर्मणां शोधनं याभ्यामिति । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दधिषे ।
'कुंभान् धारणपोषणयोः' इत्यस्य लटि 'छन्दस्युभयथा' इति थास आर्धधातुकत्वादिद् । भातो
लोपः । निघातः ॥ ॥ १८ ॥

'अग्निं होतारम्' इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं गाथिन आर्वम् । तथा चानुक्रान्तम्—
'अग्निं होतारं गाथी ह' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अग्निं होतारं प्र वृणे मियेधे गृत्सं कवि विश्वविदममूरम् ।

स नो यक्षदेवताता यजीयान्राये वाजाय वनते मघानि ॥ १ ॥

अग्निम् । होतारम् । प्र । वृणे । मियेधे । गृत्सम् । कविम् । विश्वविदम् । अमूरम् ।

सः । नः । यक्षत् । देवताता । यजीयान् । राये । वाजाय । वनते । मघानि ॥ १ ॥

गाथी स्तौति । हे अग्ने गृत्सं^१ गृणन्तं देवानां स्तुतिं कुर्वन्तं कविं मेधाविनं विश्वविदं सर्वविषय-
ज्ञानोपेतम् अमूरम्^२ अमूढम् अग्निम् अङ्गनादिगुणोपेतं स्वां मियेधे अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्
यज्ञे होतारं होमनिष्पादकं देवानामाह्वातारं वा अहं प्र वृणे प्रकर्षेण संभजे । वसः तथाविधोऽग्निः
यजीयान् यष्टतमः सन् नः अस्माकं देवताता यष्टय्यतया संबन्धिनो देवान् यक्षत् यजतु । किञ्च
सोऽग्निः राये धनाय वाजाय अस्त्राय च मघानि मंहनीयान्यस्माभिर्दीयमानानि हवींषि
वनते संभजताम् ॥ वृणे । 'वृङ् संभक्तौ' । निघातः । मियेधे । मकरिकारयोर्मध्ये ह्यागमः
छान्दसः । गृत्सम् । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । 'गृधिपण्योदकौ च' (उ. सू. २. ३४९) इति
सप्रत्ययः । अन्यस्य दकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अमूरम् । 'मुह वैचित्र्ये' इत्यस्य निष्ठायां
रूपम् । रेफछान्दसः । नजा समासे नस्वरः^३ । यक्षन् । यजेर्लेटि 'मिद्वहुलं लेटि' इति मिप् ।
'लेटोऽडाटी' इत्यङागमः । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । देवताता । देवशब्दाभ्यर्थं
'सर्वदेवात्तातिल्' इति तातिल् । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो ङादेशः । लिट्स्वरः । वनते । 'वन
ण संभक्तौ' इत्यस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः ॥

प्र ते अग्ने हविष्मतीमियम्यच्छा सुद्युम्ना रातिनी घृताचीम् ।

प्रदक्षिणिदेवतातिष्ठराणः सं रातिभिर्वसुभिर्यज्ञमश्रेत् ॥ २ ॥

प्र । ते । अग्ने । हविष्मतीम् । इयमि । अष्छ । सुद्युम्नाम् । रातिनीम् । घृताचीम् ।

प्रदक्षिणित् । देवतातिम् । उराणः । सम् । रातिभिः । वसुभिः । यज्ञम् । अश्रेत् ॥ २ ॥

१. स-न-व-ज-न-म-करम् । २. ज-न-पचाद्यच् । ३. त-गृत्सं गदैः काम्यमानं वा । ४. त-स-
न-एव अमूरम् । ५. त-ल-स-न-समासे तस्य स्वरः ।

हे ऽअग्ने ऽसुष्टुज्ञां सुतेजसं ऽहविष्मतीं पुरोवाशादिहविर्युक्तां ऽरातिनीं हविर्दात्रीं ऽघृताचीं घृताम्बितां जुहूम् उपभृतं^१ वा^२ ऽते तव ऽअच्छ त्वदाभिमुख्येन ऽप्र ऽइयमिं प्रेरयामि । ऽदेवतातिं देवान् ऽउराणः उरु बहु कुर्वाणः । ' उराण उरु कुर्वाणः ' (निरु. ६.१.७) इति यास्कः । तादृशो भवान् ऽरातिभिः ऽवसुभिः^३ अस्मभ्यं देयतया प्राप्तेः^४ धनैः^५ ऽप्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन ऽसम् ऽअध्रेत् तमिमं यज्ञं सम्यक् सेवताम् ॥ हविष्मतीम् । हविरस्यास्तीति मतुप् । ' तसौ मत्स्ये ' इति भसंज्ञायां सकारस्य रुर्न भवति । ' उगितश्च ' इति ङीप् । ' स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ' इति परिभाषा-नाश्रयणान्मतुप उदात्तताभावः । इयमिं । ' ऋ गतौ ' । जुहोत्यादिः । ' अर्तिपिपत्योश्च ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । ' अभ्यासस्यासवर्णे ' इतीयङादेशः । मिपः पित्वाङ्गुणः । निघातः । अच्छ । ' निपातस्य ' इति संहितायां दीर्घः । रातिनीम् । ' रा दाने ' इत्यस्य नपुंसके भावे क्तः । रातमस्यास्तीति ' अत इनिठनौ ' इतीनिः । प्रत्ययस्वरः । घृताचीम् । घृतपूर्वादञ्जतेः ' ऋश्चिन्दष्टृक् ' इत्यादिना किन् । ' अञ्जतेश्चोपसंख्यानम् ' इति ङीप् । भसंज्ञायाम् ' अचः ' इत्यकारलोपः । ' चौ ' इति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिसवरेण ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते ' चौ ' इति पूर्वपदान्तोदात्तः । प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणं करोतीति ' तत्करोति ' इति णिजुत्पद्यमानो दक्षिणशब्दात् भवति । संग्रामयतेरेव सोपसर्गात् णिजुत्पत्तिर्नान्यस्मात् इति तदन्तात् किप् । ' ह्रस्वस्य पिति ' (पा. सू. ६.१.७१) इति तुक् । णिचो लोपाभावश्छान्दसः । णिच्स्वरः । देवतातिम् । देवशब्दात् ' सर्वदेवात्तातिल् ' इति तातिल् । ' लिति ' इति प्रत्ययापूर्वस्योदात्तत्वम् । उराणः । उरु करोतीति ' तत्करोति ' इति णिच् । तदन्ताच्छन्दसि लिट् । मन्त्रत्वाद्दाम् न भवति । तस्य कानच् । ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । वरादेशाभावश्छान्दसः । विश्वावन्तोदात्तः । अध्रेत् । ' श्रिम् सेवयाम् ' इत्यस्य छान्दसे लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति षापो लुक् । निघातः ॥

स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।

अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ॥ ३ ॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वाऽर्कतः । उत । शिक्ष । सुऽअपत्यस्य । शिक्षोः ।

अग्ने । रायः । नृतमस्य । प्रभूतौ । भूयाम । ते । सुऽस्तुतयः । च । वस्वः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽत्वोतः यः^१ त्वया रक्ष्यमाणः ऽस तेजीयसा अतिशयेन तीक्ष्णेन सत्कर्मविषयतीक्ष्णबुद्धि-युक्तेन^२ ऽमनसा अन्तःकरणेन युक्तो भवति । ऽउत अपि च तस्मै ऽस्वपत्यस्य । द्वितीयायै वष्टी । शोभनापत्तोपेतं धनं^३ ऽशिक्ष प्रयच्छ । शिक्षतिर्दानकर्मा दास्यादिषु दानकर्मसु पठितत्वात् । हे ऽअग्ने ऽशिक्षोः अभिमतफलप्रदाने^४ शक्तिमुमिच्छोः ऽरायो ऽनृतमस्य धनस्यातिशयेन नेतुर्दातुः ऽते तव ऽप्रभूतौ प्रभावे महिम्नि^५ वयं स्वाम । किंच ऽसुष्टुतयः त्वद्विषयशोभनस्तुतिमन्तो वयं ऽवस्वः वसुनो आजनं ऽभूयाम भूयास्म^६ ॥ तेजीयसा । तेजितृशब्दादतिशयेन इयसुन् । ' तुरिद्वैवःसु ' इति

१. प- ' उपभृतं वा ' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स- ' वसुभिः ' नास्ति । ३. ज-ण-प-प्राप्तेः वसुभिः । ४. न-धनैः सः वसन् ; ल-स-धनैः सन् । ५. ख-ग-च-फ- ' यः ' नास्ति, भ-स-सः । ६. त- ' बुद्धिप्रयुक्तेन । ७. त-शिक्ष्यते दीयते इति शिक्षुः । धनम् । ८. ख-ग-च-ज-ण-अभिमतत्वात् फलप्रदानं (ने) । ९. त-महिम्नि ऐश्वर्ये । १०. च-प-भूयास्म । च पूरणः ।

तृचो लोपः । निस्वरः । त्वोतः । अव रक्षणादिषु । निष्ठायां 'ज्वरस्वरन्निष्पविमवामुपधायाः' इत्युट् । पूर्वलोपः । त्वया उतः । 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः । टेर्लोपश्छान्दसः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । शिक्ष । 'शिक्ष विद्योपादाने' इत्ययमत्र दानार्थः । अस्माच्छोऽटि न्वत्ययेन परस्मैपदम् । शिक्षोः । 'शक्ल शक्लौ' इत्यस्य सनि 'एकाच उपदेशो' इति इट्प्रतिषेधः । 'सनि मीमांसुरभलभशकपतपदामच इस्' इति धातोश्च इसादेशः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । 'सनाशंसभिक्ष उः' इत्युग्रस्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रभूतौ । 'भू सत्तायाम्' इत्यस्य भावे क्तिन् । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । भूयाम । 'भू सत्तायाम्' इत्यस्याशी-लिङि 'किदाशिषि' इति यासुट् । 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य सार्धधातुकत्वात्सलोपः । आगम-स्वरः । यद्वा तस्मात्प्रार्थनायां लिङि यासुट् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । अनदन्तत्वादित्या-देशो न भवति । सुष्ठुतयः । 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वस्वः । आगमानुशासनस्या-नित्यत्वात् नुमभावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । यणादेशः ॥

भूरीणि हि त्वे दधिरे अनीकाम्रे देवस्य यज्यवो जनासः ।

स आ वह देवतातिं यविष्ठ शर्धो यदद्य दिव्यं यजासि ॥ ४ ॥

भूरीणि । हि । त्वे इति । दधिरे । अनीका । अम्रे । देवस्य । यज्यवः । जनासः ।

सः । आ । वह । देवऽतातिम् । यविष्ठ । शर्धः । यत् । अद्य । दिव्यम् । यजासि ॥ ४ ॥

हे अम्रे देवस्य द्योतमानस्य तव संबन्धिनः यज्यवः यष्टारोऽध्वर्युप्रभृतयः जनासः भूरीणि बहूनि अनीका अनीकानि सेनारूपतया सर्वत्र प्रसृतानि ज्वालारूपाणि तेजास्याहुति-प्रक्षेपेण त्वे त्वयि दधिरे हि विदधिरे खलु । चक्रुरिति यावत् । सः तादृशस्त्वं देवतातिं यद्व्य-दवान् इह कर्मणि आ वह आहूय । हे यविष्ठ युवतम् यत् यस्मात्कारणान् अद्य अस्मिन्कर्मणि दिव्यं दिवि भवं देवसंबन्धि शर्धः तेजः त्वं यजासि यजसि तस्माद्देवानाहूयेति शेषः ॥ दधिरे । दधातेर्लिङि रूपम् । ह्योगादनिघातः । चित्वादन्तोदात्तः । यज्यवः । यज देवपूजादिषु । 'यजिमनि-शुन्धिदसिजनिभ्यो युच्' इति युच् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । देवतातिम् । देवताब्दान स्वार्थे 'सर्वदेवात्तात्कि' इति तात्कि । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यजासि । यजेर्लेट्याडा-गमः । ययोगादनिघातः ॥

यस्त्वा होतारमनजन्मियेधे निषादयन्तो यजथाय देवाः ।

स त्वं नो अम्रेऽवितेह बोध्यधि श्रवांसि धेहि नस्तनूषु ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । होतारम् । अनजन् । मियेधे । निऽसादयन्तः । यजथाय । देवाः ।

सः । त्वम् । नः । अम्रे । अविता । इह । बोधि । अधि । श्रवांसि । धेहि । नः । तनूषु ॥ ५ ॥

१. ख-ग-भ-इत्पूर्वलोपः; न-इत्युट् । लोपः; ल-इत्युपधालोपः; स-इत्युट्लोपः । २. ख-घ-त-प-फ-बभ्रवदेवम् । ३. ख-प-‘दिवि भवं’ नास्ति ।

हे ऽअग्ने ऽयजथाय यजनार्थं ऽनिषादयन्तः निवसन्तः ऽदेवाः दीप्यमाना ऋत्विजः ऽमिषेभ्ये मेभ्ये यज्ञे ऽहोतारं देवानामाह्वितारं ऽत्वा त्वां ऽयत् यस्मात् ऽअनजन् घृताहुतिभिरौक्षन् । यद्वा निषादयन्तो होतारं होमनिष्यादकं त्वां बर्हिष्युपवेशयन्त ऋत्विजो घृतरसिञ्चन् तस्मात् ऽसः तथाविधः ऽत्वंम् ऽइह अस्मिन् कर्मणि ऽनः अस्माकम् ऽअविता पालयिता भवामीति ऽबोधि बुध्यस्व । किंच ऽनस्तनूषु अस्माकं तनुजेष्वपत्येषु ऽअर्वांसि अन्नानि ऽअधि ऽधेहि अधिकं निधेहि ॥ अनजन् । 'अञ् व्यक्तिकगतिप्रक्षणे' । अस्माल्लङि रुधादिवात् भम् । छान्दसत्वादलोपाभावः । अनदिताम् । 'इत्युपधालोपः । निषादयन्तः ॥ 'षट् विशरणगाथवसादनेषु' । चुरादिः । 'सदिरप्रतेः' । इति ऋत्विजम् । यद्वा । हेतुमति णिष् । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते णिच्स्वरः । बोधि । 'बुध अवगमने' । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'सेहंपिञ्च' इति सिपो हिरादेशः । 'वा छन्दसि' इति विकल्पेन पिस्वाङ्गुणः । 'हुन्नरुथो हेर्धिः' इति हेर्धिरादेशः । धकारलोपश्छान्दसः । निषातः । धेहि । दधातेर्लोटि रूपम् ॥ १९ ॥

'अग्निमुषसम्' इति पञ्चममष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्निमुषसमाधान्ये' वैश्वदेव्यौ' इति । 'गाथी ह' इति हशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य गाथी ऋषिः । प्रथमापञ्चम्यौ विश्वेदेवदेवताके^१ शिष्टास्तित्वा आग्नेय्यः । अस्य सूक्तस्योक्तो विनियोगः । मरुत्वतीयशब्दे 'अग्निर्नैतः' इत्येवा धारया । सूत्रितं च—'अग्निर्नैता एवं सोम क्रतुभिः पितृवन्त्यप इति धारयाः । (आश्व. श्री. ५.१४) इति ॥

अग्निमुषसमश्विना दधिक्रां व्युष्टिषु हवते वह्निरुक्थैः ।

सुज्योतिषो नः शृण्वन्तु देवाः सजोषसो अध्वरं वावशानाः ॥ १ ॥

अग्निम् । उषसम् । अश्विना । दधिऽक्राम् । विऽउष्टिषु । हवते । वह्निः । उक्थैः ।

सुऽज्योतिषः । नः । शृण्वन्तु । देवाः । सऽजोषसः । अध्वरम् । वावशानाः ॥ १ ॥

गाथी ऋते । 'वह्निः' हविषां प्रापयिताग्निः 'व्युष्टिषु उषसां व्युच्छनेषु' 'अग्निं यजनीयं देवम्' 'उषसम् उषोऽभिमानिनीं देवताम्' 'अश्विना अश्विनौ देवी' 'दधिक्राम् । दधिक्राया नाम कञ्चिद्देवः तं दधिक्रावाणम् । एतान् देवान्' 'उक्थैः शक्नोः शंसनसाधनैरप्रगीतमन्त्रात्मकैः सूक्तैः' 'हवते आह्वयति । 'सुज्योतिषः सुष्ठु द्योतमानाः' 'नः' 'अध्वरम् अस्मत्संबन्धिनमिमं यज्ञं' 'वावशानाः कामयमानाः' 'सजोषसः परस्परं संगताः' भूत्वा सर्वे 'देवाः तदाह्वानं' 'शृण्वन्तु ॥ दधिक्राम् । 'कसु पादविक्षेपे' । 'दधीत्युपपदे' 'जमसनस्वनक्रमगमः' इति विद् । 'विद्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । व्युष्टिषु । 'उळी विवासे' । भावे क्तिन् । ब्रह्मादिना ऋत्विजम् । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वंम् । हवते । ह्वयतेः 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । सुज्योतिषः । सुष्ठु द्योतमाना इति विग्रहे 'द्युत दीप्तौ' इत्यस्य 'द्युतेरिसिञ्चादेशः जः' (उ. सू. २. २६७) इतीतिप्रत्ययो दकारस्य जकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वंम् । बहु-मीहिपक्षे तु 'नम्सुऽयाम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तता स्यात् । यथा 'सुज्योतिषो अकवस्तौ अभि व्युः'

१. स-सदेरप्रतेः । २. च-न-ल-माधान्ते । ३. स-ग-ज-न-म-वैश्वदेवदेवताके; च-स-वैश्वदेवताके ।

४. त-वहिः स्तुतीनां शोभा; स-वहिः स्तुतीनां शोभा होता । ५. त-व्युच्छितेषु । ६. त-देवान्' अस्ति ।

७. त-सहप्रीयमाणा परस्परसंमिक्षिताः । ८. स-ग-च-न-म-स-विवासे । ९. स-त-फ-प्रकृतिस्वरः ।

(क. सं. १०. ८९. १५) इत्यत्रान्तोदात्तता । तस्मादत्र नायं समासः किंतु तत्पुरुष एव ।
शृण्वन्तु । ' शु भवणे ' इत्यस्मात् ' शुभः श्र च ' इति शुः तत्संनिवोगेन धातोः श्र इत्यादेशः ।
निघातः । वावशानाः । ' वश कान्तौ ' इत्यस्य यङ्लुकि रूपम् । अभ्यासस्य ' दीर्घोऽकितः '
इति दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चिस्वरः ॥

अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वीः ।

तिस्र उ ते तन्वो देववातास्तामिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन् ॥ २ ॥

अग्ने । त्री । ते । वाजिना । त्री । सधऽस्था । तिस्रः । ते । जिह्वाः । ऋतऽजात । पूर्वीः ।
तिस्रः । ऊँ इति । ते । तन्वः । देवऽवाताः । तामिः । नः । पाहि । गिरः । अप्रयुच्छन् ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽत्री ऽवाजिना आज्यौषधिसोमामकानि त्रीष्यज्ञानि ऽत्री ऽषधस्था त्रीणि
आग्नीध्रीयादीनि धिष्यानि स्थानानि । यद्वा एकाहाहीनसन्नाख्यानि त्रीणि स्थानानि । यद्वा त्रयो
लोकाः । ऽऋतजात ऋतेषु सस्यभूतेषु यज्ञेषु समुत्पन्न हे अग्ने ऽते तव ऽपूर्वीः' देवानामुदरपरिष्वः
ऽतिस्रः गार्हपत्याद्याः ऽजिह्वाः^२ । हे अग्ने ऽते तव ऽदेववाताः देवैरभिलपिताः ऽतिस्रः ऽतन्वः
पवमानपावकशुच्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि । एवंभूतस्त्वम् ऽअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् सावधानो भूत्वा
ऽतामिः तन्मिः ऽनः अस्माकं स्तोतॄणां ऽगिरः स्तोत्रशस्त्रादीनि वाक्यानि ऽपाहि पालय^३ ॥ तिस्रः ।
' तिम्रभ्यो जसः ' इति जस उदात्तत्वम् । जिह्वाः । ' लिह आस्वादने ' । लिहन्त्याभी रसानिति
' शेवायद्वाजिह्वाग्नीवाप्वामीवाः ' इति निपातनात् वन् । लकारस्य जकारः । गुणाभावः । व्यत्ययेन
अन्तोदात्तत्वम् । देववाताः । ' वा गतिगन्धनयोः ' । अस्माकर्मणि क्तः । ' तृतीया कर्मणि ' इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पाहि । ' पा रक्षणे ' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । अप्रयुच्छन् । ' युच्छ
प्रमादे ' । नन्स्वरः ॥

अग्ने भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधावोऽमृतस्य नाम ।

याश्च माया मायिनां विश्वमिन्व त्वे पूर्वीः सैदधुः पृष्ठबन्धो ॥ ३ ॥

अग्ने । भूरीणि । तव । जातऽवेदः । देव । स्वधाऽवः । अमृतस्य । नाम ।

याः । च । मायाः । मायिनाम् । विश्वम्ऽइन्व ।

त्वे इति । पूर्वीः । सम्ऽदधुः । पृष्ठबन्धो इति पृष्ठबन्धो ॥ ३ ॥

१. त-पूर्वीः देवानां जिह्वाः सात्त्विकादिभेदेन त्रिप्रकाराः । यद्वा त्रयो वा अग्नेवोहनो (अमवो इष्य-
वाहनो) वै देवानां कन्यवाहनः पितॄणां सह रक्षा असुराणामिति धृतेरग्नैर्विष्यात् जिह्वात्रैविधे (चम्) ।
यद्वा । २. क-ग-च-फ-भ-जिह्वाः स्वाहिकादिभेदेन त्रिप्रकाराः जिह्वाः, च-प-जिह्वास्तिस्रो जिह्वाः
सत्त्विकादिभेदेन (च-सत्त्विकादि) त्रिप्रकाराः जिह्वाः, ज-ग-न-जिह्वाः सात्त्विकादिभेदेन त्रिप्रकाराः जिह्वाः ।
३. च-च-वाक्य । उ पूरकाः ।

‘देव’ द्योतमानः । जातवेदः जातप्रज्ञः । स्वधावः अन्नवन् हे अग्ने । अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य । तव संबन्धिना देवाः । भूरीणि बहूनि । नाम नामानि तेजांसि । रवे रवयि । संदधुः संदधिरे । किञ्च । विश्वमिन्व विश्वस्य संतर्पकः । पृष्टबन्धो अपेक्षितफलप्रभवविषयाणां स्तोत्राणां बन्धो हे अग्ने । मायिनाम् असुराणां । पूर्वीः भूयसीः । मायाः देवास्त्वयि संदधुः संप्रयुज्यन्ते तास्त्वयि सन्ति । तस्माद्यज्ञ-
विप्रकारिणां मायिनां मायाः परिहृत्य अस्मदीयं यज्ञं पालयेति भावः । च पूरणः ॥ स्वधावः । स्वधा-
स्यास्तीति मतुप् । ‘मनुवसो रुः’ इति नकारस्य रुः । अमृतस्य । ‘नजो जरमरमित्रमृताः’ इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वम् । नाम । ‘णम’ प्रह्वत्वे । ‘नामन्सीमन्स्योमन्’ इत्यादिना मनिन्प्रत्ययान्तत्वेन
निपातनात् मकारलोपो दीर्घश्च । नमयन्ति सर्वानपि स्वाश्रयभूतान्पुरुषानिति नामानि तेजांसि । ‘सुपां
सुलुक्’ इति सुपो लुक् । निस्वादाद्युदात्तः । मायिनाम् । माया एषां सन्तीति व्रीह्यादिवादिनिः ।
‘वस्य’ इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । विश्वमिन्व । ‘इवि व्याप्तिप्रीणनयोः’ इत्यस्मात् विश्वशब्दे उपपदे
‘कर्मण्यण्’ इत्यण्प्रत्ययः । धातूपदेशावस्थायाम् ‘इदितो नुम्’ इति नुमि प्राप्ते लघूपधगुणो न
भवति । विश्वमिन्वति प्रीणयतीति विश्वमिन्वः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति द्वितीयाया अलुक् ।
आमन्त्रितत्वाज्जिवातः । संदधुः । ‘दुवाञ् धारणपोषणयोः’ इत्यस्य लिट्गुसि रूपम् । यद्वृत्त-
योगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पृष्टबन्धो । ‘प्रच्छ जीप्सायाम्’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठायां ‘ग्रहिज्यावयि’
इत्यादिना संप्रसारणम् । ब्रश्वादिना षत्वम् । ‘बन्ध बन्धने’ इत्यस्मात् ‘शृस्वृस्निहि’ इत्यादिना
उप्रत्ययः । षष्ठीसमासः । आमन्त्रितत्वाज्जिवातः ॥

अग्निर्नेता भगइव क्षितीनां दैवीनां देव ऋतुपा ऋतावा ।

स वृत्रहा मनयो विश्ववेदाः पर्षद्विश्वार्ति दुरिता गृणन्तम् ॥ ४ ॥

अग्निः । नेता । भगः इव । क्षितीनाम् । दैवीनाम् । देवः । ऋतुपाः । ऋतवा ।

सः । वृत्रहा । मनयः । विश्ववेदाः । पर्षत् । विश्वा । अति । दुः इता । गृणन्तम् ॥ ४ ॥

योऽयम् अग्निः । क्षितीनां मनुष्याणां । दैवीनां देवसंबन्धिनीनां विश्वा । नेता अन्तर्यामितया
नियामकः । तत्र दृष्टान्तः । ऋतुपाः । भगइव । यथा वसन्ताद्युत्पन्नां पालकः सूर्यः सर्वस्य
स्वप्रकाशप्रदायेन प्रवर्तकः तद्वत् । यश्चाग्निः ऋतावा सत्यकर्मा वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता । मनयः
सनातनः पुराणः । विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान् सर्वज्ञः । देवः द्योतमानः । सः तथाविधोऽग्निः । गृणन्तं
तद्विघ्नां स्तुतिं कुर्वन्तं स्तोतारं । विश्वा । दुरिता सर्वाणि दुरितानि । अति अतिक्रम्य । पर्षत् पारं
नयतु ॥ नेता । ‘णीञ् प्रापणे’ इत्यस्य कृष्णि रूपम् । ऋस्वरः । क्षितीनाम् । ‘क्षि निवास-
गर्भोः’ । ‘किञ्क्ती च संज्ञायाम्’ इति क्तिच् । ‘नामन्यतरस्याम्’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । दैवी-
नाम् । देवशब्दात् संबन्धार्थे । देवाद्यनर्जी । इत्यञ् । अजि ‘टिङ्गणञ्’ इति ङीप् । निरवाहा-
द्युदात्तः । ऋतुपाः । ‘पा रक्षणे’ इत्यस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि इश्यन्ते’ इति विच् । ऋतून् पार्षति
‘उपपदमतिह्’ (पा. सू. २. २. १९) इति समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृत्रहा ।

१. त-हे देव । २. न-जातप्रज्ञान । ३. न-ग-च-त-म-स-णसु । ४. त-वृत्रस्य पापस्य ।
५. न-य-च-न-क-भ-स-सन् यः; त-‘ सनयः ’ नास्ति; । ६. च-परिनयतु; त-पारं नयेत् । ७. न-ग-च-
ज-न-न-म-क-स-गित्वात् ।

‘हन हिंसागस्योः’ । ‘ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्तिप्’ इति क्तिप् । विश्ववेदाः । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पर्यत् । ‘पृ पालनपूरणयोः’ इत्यस्य लेटि ‘सिञ्चकुलम्’ इति सिप् । अडागमः । ‘इतश्च लोपः’ इतीकारलोपः । पादादिस्वादिनिघातः । गृणन्तम् । ‘गृ शब्दे’ । लटः शतृ । ऋयादिस्वात् भा । शत्रन्तस्वात्^१ ‘आभ्यस्तयोरातः’ इत्याकारलोपः । शतृप्रत्ययस्वरः^२ ॥

दधिक्राममिमुषसं च देवीं बृहस्पतिं सवितारं च देवम् ।

अश्विना मित्रावरुणा भगं च वसून् रुद्रां आदित्यां इह हुवे ॥ ५ ॥

दधिऽक्राम् । अमिम् । उषसम् । च । देवीम् । बृहस्पतिम् । सवितारम् । च । देवम् ।

अश्विना । मित्रावरुणा । भगम् । च । वसून् । रुद्रान् । आदित्यान् । इह । हुवे ॥ ५ ॥

हे दधिक्रावादयः सर्वे देवा होताहं^१ दधिकां दधिक्रावाणम्^२ अमिमुषसं^३ च^४ देवीम्^५ उषोऽभिमानिनीं देवतां च^६ बृहस्पतिं^७ देवं द्योतमानं^८ सवितारं सर्वस्य जगतः प्रेरकं देवं^९ च^{१०} अश्विना अश्विनौ देवौ मित्रावरुणौ^{११} भगं सूर्यं^{१२} च^{१३} वसून्^{१४} अष्टौ वसून्^{१५} रुद्रान्^{१६} एकादश रुद्रान्^{१७} आदित्यान्^{१८} द्वादशादित्यान्^{१९} एतांसर्वान् हविर्भुजो युष्मान्^{२०} इह अस्मदीये कर्मणि^{२१} हुवे हविःस्वीकरणार्थमाह्वयामि ॥ दधिक्राम् । दधातीति दधिः । ‘आद्यगमहन’ इत्यादिना किप्रत्ययः । दधीत्युपपदे क्रमेः ‘जनसन’ इत्यादिना विद् । ‘विङ्गुनोः’ इत्यास्त्वम् । देवीम् । देवस्य पत्नी देवी । ‘पुंयोगादास्यायाम्’ इति ङीप् । ‘यस्य’ इति लोपः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बृहस्पतिम् । ‘तद्बृहतोः करपथोश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च’ इति पतिशब्दे परतो बृहच्छब्दस्य तलोपः^{२२} मुडागमश्च । ‘उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्’ इत्युभयपदायुदात्तत्वम् । सवितारम् । ‘पू प्रेरणे’ इत्यस्य तृचि ‘आर्धघानुकस्येङ्गुलादेः’ इतीडागमः । चिरवा-दन्तोदात्तत्वम् । रुद्रां आदित्यां इत्यत्र संहितायां शतो नकारस्य ‘दीर्घादटि समानपादे’ इति स्त्वम् । ततः पूर्वस्यावर्णस्य^{२३} आतोऽटि नित्यम्^{२४} इत्यनुनासिकत्वम् । ‘भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽङ्गि’ इति रोः यादेशः^{२५} । ‘लोपः शाक्यस्य’ इति तस्य लोपः । यलोपस्यासिद्धत्वात् स्वरसन्धिर्न भवति । अतः^{२६} रुद्रां आदित्यां इति भवति । एवमेकस्मिन्पादे आकारादटि परतो नकारस्य स्त्ववयव-पूर्वसवर्णानुनासिकादेशः^{२७} उच्चेयाः । हुवे । ह्यतेर्लेटि ‘बहुलं ऋदसि’ इति संप्रसारणम्^{२८} । इटः ‘टित आत्मनेपदानाम्’ इत्येत्वम्^{२९} । उक्तादेशः । निघातः ॥ ॥ २० ॥

‘इमं नः’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘इमं न उपाधे अनुष्टुभी विराड्रूपा सतोबृहती चाम्ब्या’ इति । द्वितीयातृतीये अनुष्टुभी पञ्चमी विराड्रूपा सतोबृहती च । अनुक्तत्वात्प्रथमाचतुर्थी त्रिष्टुभी । अस्यापि गायत्री ऋचिः । पञ्ची स्तोकानुवचने इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘उषस्व सप्रयस्नममिमं नो यज्ञम्’ (आश्व. श्री. ३. ४) इति ॥

१. स-ग-व-ज-न-भ-स-‘क्तिप् इति’ नास्ति । २. त-या(व्या)दिस्वात् इत्यः । जुमि आभ्यस्तयोरातः इत्याकारलोपः । शतृप्रत्ययः । ३. स-ग-ज-न-भ-देवीं च; न-स-स-देवीम् । ४. स-ग-व-ज-न-भ-‘च’ नास्ति । ५. त-तकारलोपः । ६. स-ग-व-ज-न-भ-पूर्वसवर्णस्त्व, स-पूर्वस्त्व स्वरसन्धिः । ७. त-स-नकारादेशः । ८. त-ततः । ९. स-ग-व-व-ज-न-भ-स-‘नुनासिकाः । १०. त-संप्रसारणे इटः टित आत्मनेपदानामिति एत्वे ।

इमं ना यज्ञममृतेषु धेहीमा हव्या जातवेदो जुषस्व ।

स्तोकानामग्रे मेदसो घृतस्य होतुः प्राशान प्रथमो निषद्य ॥ १ ॥

इमम् । नः । यज्ञम् । अमृतेषु । धेहि । इमा । हव्या । जातवेदः । जुषस्व ।

स्तोकानाम् । अग्रे । मेदसः । घृतस्य । होतरिति । प्र । अशान । प्रथमः । निऽसद्य ॥ १ ॥

गाथी प्रार्थयते । हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञ अग्रे ऽनः अस्माकं संबन्धिनम् ऽइमं ऽयज्ञं पशुयागम् ऽअमृतेषु मरणधर्मरहितेषु यष्ट्यदेवेषु ऽधेहि तदधीनतया समर्पय । त्वं च ऽइमा इमान्यस्माभिर्दीयमानानि ऽहव्या हव्यानि हवीषि ऽजुषस्व सेवस्व । किंच ऽहोतः देवानामाह्वातः । 'अग्निर्वै देवानां होता' (ऐ. ब्रा. ३. १४) इत्याह्वातात् । तादृश हे ऽअग्रे ऽनिषद्य वेद्यामुपविश्य ऽप्रथमः सर्वेषाममृतिजामादिमः सन् ऽमेदसः वपात्यस्य हविषः ऽघृतस्य आज्यस्य च ऽस्तोकानाम् । द्वितीयायै षही । मेदोघृतयोर्धे स्तोका बिन्द्वो विद्यन्ते तान्प्रकर्षेण ऽअशान भक्षय । पिदेत्यर्थः ॥ धेहि । दधातेर्लोटि रूपम् । जुषस्व । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य लोटि आत्मनेपदिनो रूपम् । अशान । 'अश भोजने' इत्यस्य लोटि 'हलः भः शानञ्क्षौ' (पा. सू. ३. १. ८३) इति शानजादेशः । पश्चात् 'अतो हेः' इति हेर्लुक् । निघातः । प्रथमः । 'प्रथ प्रख्याने' । प्रथमः प्रथन्तेऽऽमात् द्वितीयादयः इति । 'प्रथेरमष्' (उ. सू. ५. ७४६) इत्यमष् । चित्त्वादन्तोदात्तः । निषद्य । 'षट् विशारणगत्यवसादनेषु' इत्यस्य क्यपि रूपम् । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्वोदात्तत्वम् ॥

घृतवन्तः पावक ते स्तोकाः श्रोतन्ति मेदसः ।

स्वधर्मन्देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् ॥ २ ॥

घृतवन्तः । पावक । ते । स्तोकाः । श्रोतन्ति । मेदसः ।

स्वऽधर्मन् । देवऽवीतये । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् ॥ २ ॥

१ पावक पापशोधक हे अग्रे ऽस्वधर्मन् स्वायत्तधर्मके^१ साङ्गेऽस्मिन् यज्ञे ऽते तव भक्षणार्थं ऽदेव-वीतये वजनीयदेवानां भक्षणार्थं च ऽघृतवन्तः घृतोपेताः ऽमेदसः^२ मेदोरूपस्य^३ हविषः ऽस्तोकाः बिन्द्वः ऽश्रोतमि क्षरन्ति । अथवा देववीतये देवस्य तव वीतये इति योजनीयम् । तस्मात् ऽवार्धं वरणीयं संभजनीयं^४ ऽश्रेष्ठम् उत्तमं धनं ऽनः अस्मभ्यं ऽधेहि प्रयच्छ ॥ श्रोतमि । 'श्रुतिर् क्षरणे' इत्यस्य कटि रूपम् । स्वधर्मन् । स्वेऽङ्गभूताः^५ धर्माणो यस्येति बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । 'सुपां सुकुक्' इति सप्तम्या कुक् । देववीतये । देवानां वीतिः प्रीतिर्वस्यां भक्षणक्रियायां सा देववीतिः । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अश्रेष्ठम् । प्रसस्यसम्वादतिवाचने इहन् । 'प्रसस्यस्य भः' इति आदेशः ।

१. त-म-क-सदिरप्रतेः । २. त-'स्वायत्तधर्मके' नास्ति । ३. क-फ-भ-मेदसः मेदोपेताः । ४. त-व-पावकस्य । ५. क-ग-ज-म-क-भ-स-भजनीयम् । ६. त-स्वे स्वीया अवधूताः ।

गुणः । एकादेशस्वरः । भेहि । दधातेर्लोद् । वार्यम् । ' वृक् संभक्तौ ' । ' ऋहलोर्ण्यत् ' इति ण्यत् ।
' इहवन्द' ' इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । ' एतिस्तुशास्' ' इत्यादिना क्यप् वृणोतेरेव न वृङ्कः ॥

तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतोऽग्रे विप्राय सन्त्य ।

ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भव ॥ ३ ॥

तुभ्यम् । स्तोकाः । घृतऽश्रुतः । अग्रे । विप्राय । सन्त्य ।

ऋषिः । श्रेष्ठः । सम् । इध्यसे । यज्ञस्य । प्रऽअविता । भव ॥ ३ ॥

१ सन्त्य यष्टभिः' संभजनीय यद्वा यष्टभ्यः फलप्रद हे २ अग्रे ३ विप्राय मेधाविने ४ तुभ्यं त्वदर्थं
५ घृतश्रुतः घृतक्षरणयुक्ताः ६ स्तोकाः सन्ति । ७ ऋषिः अतीन्द्रियार्थदर्शी अत एव ८ श्रेष्ठः सर्वातिशायी^२
९ त्वं १० समिध्यसे घृतयुक्तमेदोबिन्दुभिः सम्यक् प्रज्वाल्यसे । स त्वं ११ यज्ञस्य अस्माभिः क्रियमाणस्य
पशुयागस्य १२ प्राविता प्रकर्षेण पालकः १३ भव ॥ तुभ्यम् । युष्मच्छब्दस्य ऋषि ' तुभ्यमग्नौ ऋषि '
(पा. सू. ७. २. १५) इति तुभ्यादेशः । ' हेप्रथमयोरम् ' इति हेरमादेशः । ' ऋषि च ' इति
आद्युदात्तत्वम् । सन्त्य । ' पण संभक्तौ ' ; ' पणु दाने ' वा । ' क्तिष्कौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिष् । ' न
क्तिषि दीर्घश्च ' इति दीर्घनलोपाभावः । सन्तौ भवः ' भवे छन्दसि ' इति ' तत्र साधुः ' इति वा
यत्प्रत्ययः । यस्येति लोपः । आमन्त्रितत्वाङ्घ्रिघातः । इध्यसे । ' जिहन्धी दीप्तौ ' । कर्मणि यक् । कित्वा-
दनुनासिकलोपः । निघातः । प्राविता । अव रक्षणादिषु । तृचि रूपम् । समासस्वरः । भव । निघातः ॥

तुभ्यं श्रोतन्त्यग्निगो शचीवः स्तोकासौ अग्रे मेदसो घृतस्य ।

कविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व मेधिर ॥ ४ ॥

तुभ्यम् । श्रोतन्ति । अग्निगो इत्यग्निगो । शचीऽवः । स्तोकासः । अग्रे । मेदसः । घृतस्य ।

कविऽशस्तः । बृहता । भानुना । आ । अगाः । हव्या । जुषस्व । मेधिर ॥ ४ ॥

१ अग्निगो अधृतगमन सततगमनस्वभाव । अत एव २ शचीवः शक्तिमन् हे ३ अग्रे ४ तुभ्यं
५ त्वदर्थं ६ मेदसः मेदोरूपस्य इषिषः ७ घृतस्य ८ स्तोकासः बिम्बवः ९ श्रोतन्ति अवाप्ति । तस्मात्^१
१० कविशस्तः कविभिः कर्माभिज्ञैर्होत्रादिभिः स्तुतस्त्वं ११ बृहता प्रभूतेन १२ भानुना तेजसा सहितः सम्
१३ अगाः अस्मदीयं पशुयागमभ्यागच्छ । आगत्य च १४ मेधिर प्रज्ञावज्जने १५ हव्या अस्माभिर्दीपमानानि
वपादीनि हवींषि १६ जुषस्व सेवस्व ॥ अग्निगो । गमनं गौरिति ' गम्हृ सृष्टृ गती ' इत्यस्य भावे
' गमेहोः ' इति होः । अधृता गौर्येन इत्यत्र ' गोविबोध्यसर्जनस्य ' इति गोत्वब्दस्य इत्यस्यम् ।
१७ एतस्यब्दस्य^२ पृषोदरादित्वात् त्रिभावः^३ । संबोधने ' संबुद्धौ च ' (पा. सू. ७. ३. १०६) इति गुणः ॥

१. स-च-व-ज-न-फ-भ-ल-वृभ्यः । २. स-ग-व-च-व-ज-प-फ-भ- ' सर्वातिशायी ' नास्ति ।

३. स-म-व-ज-न-फ-भ-स-अस्यात्, ल-अस्यात् । ४. त- ' सृष्टृ ' नास्ति । ५. त-अहृतवन्दस्व ।

६. त-अग्निभावः ।

अपादादिवाचिघातः । शोचोवः । मनुषः 'मनुवसो रुः' इति रत्नम् । कविशस्त्रैः । 'संसु रतुही' इत्यस्य निष्ठायामनुवासिलोपः । 'यस्य विभाषा' इतीदृशप्रतिषेधः । 'थायचकृत्ताजविद्रकाणाम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । भानुना । 'भा दीहो' । 'दाभाभ्यां नुः' इति कर्तरि नुः । प्रत्ययस्वरः । अगाः । 'हण् गतो' इत्यस्य छान्दसे लुङि 'हणो गा' इति गादेशः । 'गातिरथा' इति तिष्ठो लोपः । निघातः । मेधिर । 'मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यौ' इतीरन् । आमन्त्रितत्वाभिघातः ॥

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भृतं प्र ते वयं ददामहे ।

श्रोतन्ति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि ॥ ५ ॥

ओजिष्ठम् । ते । मध्यतः । मेदः । उद्भृतम् । प्र । ते । वयम् । ददामहे ।

श्रोतन्ति । ते । वसोऽस्ति । स्तोकाः । अधि । त्वचि । प्रति । तान् । देवशः । विहि ॥ ५ ॥

हे अग्ने^१ ओजिष्ठम् अतिशयेन सारयुक्तं मेदः वपाख्यं हविः मध्यतः पशोर्मध्यभागात् ते त्वदर्थम् उद्भृतम् उद्भृतम् अध्वरवांदयः वयम् अस्मिन् पशौ ते तुभ्यं प्र ददामहे उद्भृतं तद्वपाख्यं हविः प्रयच्छामः । वसो सर्वस्य जगतो वासयितर्हे अग्ने त्वचि अधि वपायामुपरि ये स्तोकाः घृतमिश्रा बिन्दवस्ते ते त्वदर्थं श्रोतन्ति स्ववन्ति । यद्वा^२ ते तव त्वच्यधि ज्वालाख्य-शरीरस्योपरि श्रोतन्ति^३ । तान् स्तोकान् देवशः देवेषु प्रति विहि प्रत्येकं विभजस्व ॥ मध्यतः । मध्यशब्दात् 'पञ्चम्यास्तसिः' (पा. सू. ५.४.४४) इति तसिः । प्रत्ययस्वरः । उद्भृतम् । 'हण् हरणे' । कर्मणि क्तः । 'हप्रहोर्मध्यदसि' इति हकारस्य भकारः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ददामहे । 'दद दाने' इत्यस्य लटि क्त्वादात्मनेपदम् । 'अतो दीर्घो यजि' इति दीर्घः । निघातः । श्रोतन्ति । 'श्रुतिर् भरणे' । पादादिवाचिनिघातः । अन्तेर्हसार्वधातुस्वरणे अनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । त्वचि । 'तनु विस्तारे' । 'तनोतेरनञ् बः' (उ. सू. २. २२१) इति कर्तरि कर्मणि वा चिक् । अकारनकारयोर्वकारादेशः । तनोति तायते वा त्वक् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विहि । वी कान्तिगत्यादिध्वन्यस्य क्कटि अदादिवाच्यो लुक् । इत्स्वच्छान्दसः । निघातः^४ । खिलम्^५ ॥ २१ ॥

'अयं सः' इति पञ्चमं दशमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अयं स उपान्याजुषु पुरीष्वेभ्योऽग्निभ्यः' इति । ऋषिः कौशिको गाथी^६ । पञ्चचितिरूपा अग्नयो देवता^७ । चतुर्थ्यनुषु^८ क्रिष्टाः त्रिभुजः । प्रातरनुवाकश्चिन्नाक्षयोरुक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निचयने इष्टकाग्रणयने 'पुरीषासः' इत्येषानुवचनीया । 'प्रेषितः पुरीष्यचितयेऽन्वाह' इत्युपक्रम्य 'पुरीषासो अग्नय इति त्रिरवाङ्ग सप्रणवम्' (आश्व. औ. ४. ८) इति सूत्रितम् ॥

१. त-'कर्तरि' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-प-भ-अग्ने त्वम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स-'यद्वा... श्रोतन्ति' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-तन्यते । ५. ख-च-ज-ण-फ-भ-'निघातः' नास्ति । ६. न-स-चिक् । प्राक्प्राजुषहितमिदं सूक्तम् । तत्र ब्राह्मणं पदव्याख्यानात्मकं न भवतीति नात्र लिखितम् । ७. त-गाथी पुरीषाश्च इत्यस्याः । ८. त-देवताः शिष्टाः केवलाभेभ्यः ।

अयं सो अग्निर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।

सहस्रिणं वाजमत्यं न सतिं ससवान्सन्तस्तूयसे जातवेदः ॥ १ ॥

अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इन्द्रः । सुतम् । दधे । जठरे । वावशानः ।

सहस्रिणम् । वाजम् । अत्यम् । न । सतिम् । ससवान् । सन् । स्तूयसे । जातवेदः ॥ १ ॥

गाथी ऋते । 'अयम् उत्तरवेद्यामाहुत्यधिकरणभूताहवनीयरूपतया दृश्यमानः 'अग्निः 'सः तथाविधः खलु 'वावशानः सोमं कामयमानः 'इन्द्रः 'यस्मिन् अग्नौ 'सुतम् अभिषवादिस्कारोपेतं 'सोमं 'जठरे स्वोदरे 'दधे दधार' । तस्मात् तादृशमहिमोपेतः सोऽग्निरिति पूर्वोक्तान्वयः^१ । किंच हे 'जातवेदः 'सहस्रिणम् । सहस्रं नानारूपतां युद्धे यो भजति स सहस्री । तम्^२ 'अत्यं वेगवशात् अतनशीलं 'सतिं 'न अश्वमिव' 'वाजम् आज्यौषधिसोमाद्यनेकप्रकारं' हविरिक्षणमन्नं 'ससवान् भोजि-वान् 'सन् एवं 'स्तूयसे स्तोतृभिरस्माभिः स्तूयमानो वर्तसे ॥ दधे । दधातेर्लिटि ' लिटस्तस्मादोरेशि-रेष् ' इति तत्प्रत्ययस्य एष् इत्यादेशः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वावशानः । ' वशा कान्ती ' इत्यस्य यङ्लुकि ' दीर्घोऽङ्कितः ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चिरस्वरः । ससवान् । ' षण संभक्तौ ' । कसाविडभावः । नलोपः । प्रत्ययस्वरः । स्तूयसे । ' दुष् स्तुतौ ' । कर्मणि यङ् । ' अकूरसार्वधातुकयोः^३ ' इति दीर्घः । निघातः ॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्चैः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र ।

येनान्तरिक्षमुर्वीततन्थ त्वेषः स भानुर्णवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चैः । पृथिव्याम् । यत् । ओषधीषु । अप्सु । आ । यजत्र ।

येन । अन्तरिक्षम् । उरु । आऽतन्थ । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृचक्षाः ॥ २ ॥

'यजत्र यजनीय हे 'अग्ने 'दिवि घुलोके 'यत् 'वर्चैः आदित्याख्यं यज्योतिस्तत् 'ते तवैष ज्योतिः । 'पृथिव्याम् आहवनीयादिरूपतया वर्तमानं^४ यत्तेजस्तत्तदीयमेव । प्रसिद्धं तेजोऽभिधातुं गृहं ज्योतिरभिधत्ते । यदोषधीष्वप्सु' इति । 'ओषधीषु अरणिप्रवृत्तिषु कण्डेषु 'यत् तेजः । यद्वा ओषधीषु वनस्पत्यादिषु सोमाख्यं यत्तेजः 'अप्सु जलेषु यदीवाख्यं तेजस्तत्सर्वम् 'आ सर्वत्र वर्तमानं तेजः तावकमेव' । किंच^५ 'येन वायुरूपेण तेजसा 'अन्तरिक्षम् आकाशम् 'उरु 'आततन्थ आतेनिय' विस्तीर्णं कृतवानसि' । 'त्वेषः दीप्तिमान् अत एव 'भानुः आसमानः 'नृचक्षाः नृणां साक्षितया ब्रह्मा 'अर्णवः 'समुद्रवन्महान् । 'सः तादृशस्त्वमन्तरिक्षमातेनियेति पूर्वोक्तान्वयः । उक्तार्थं वाजसनेयकम्—

१. च-ल-दधाति; त-धारयति । २. त-पूर्वोक्तान्वयः । अथ प्रत्यक्षकृतः । ३. ज-ज-तं सहस्रिणम् । ४. त-अश्वमिव । ब्रह्मा सह (?) सहस्रिणमिति वाजविद्येषणं सहस्रसंख्याकम् । ५. च-आज्यौषधिसोमाद्यनेककल्पम्, त-आज्यौषधिसोमाद्यनेकप्रकारम् । ६. त-बाह्याकारिकर्तृतया वर्तमानम् । ७. ज-ज-ज-प-यदोषधीषु । ८. त-तावकमेव तत् । ९. त-किंच त्वम् । १०. प-उरु । ११. च-च-ज-ज-

-'कृतवानसि' नास्ति, प-आततम् ।

‘अग्ने यत्ते दिवि वर्ष इत्यादित्यो वा अस्य’ दिवि वर्षः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्यां यदोष-
धीष्वप्स्वा^१ यजत्रेति य एवौषधिषु चाप्सु चाग्निस्तमेतदाह^२ येनान्तरिक्षमुवाततन्थेति वायुः स त्वेषः
स भानुरर्णवो नृचक्षा इति महान्स भानुरर्णवो नृचक्षा इत्येतत्^३ (श. ब्रा. ७. १. २३) इति ॥
पृथिव्याम् । ‘उदात्तयणो हल्पूवात्’ इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । ओषधीषु । ‘ओषधेश्च विभक्ताव-
प्रथमायाम्’ इति दीर्घत्वम् । अप्सु । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आततन्थ । ‘तनु
विस्तारे’ इत्यस्य लिटि थलि ‘बभूधाततन्थ जगृभ्म ववर्थ’ इति निपातनात् इहेत्वाभ्यासलोपाः
न भवन्ति । ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्यांदात्तत्वम् । यद्वत्तयोगादनिघातः । अर्णवः । अर्णास्यस्मिन्
सन्तीति मतुबर्थे ‘वप्रकरणे अन्येभ्योऽपि टइयते’ (का. प. २. १०९. १) इति वप्रत्ययः । ‘अर्णसः
सलोपश्च’ इति सलोपः । प्रत्ययस्वरः । नृचक्षाः । ‘चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि’ अभिव्यक्तवाग्वाच्यं
धानुरत्र अभिव्यक्तिमात्रे वर्तते । ‘चक्षेर्बहुलं शिञ्च’ इत्यसुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या ये ।

या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ३ ॥

अग्ने । दिवः । अर्णम् । अच्छ । जिगासि । अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये ।

याः । रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उपतिष्ठन्ते । आपः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं दिवो अर्णं शुलोकं वर्तमानमर्णोऽग्निः अच्छ अभिलक्ष्य जिगासि धूमद्वारा
प्राप्नोषि । किञ्च धिष्ण्याः । धियं बुद्धयुपहितं देहमुष्णन्त्युष्णीकुर्वन्ति इति धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो^४
देवाः^५ । तान्प्राणाख्यानं देवान् अच्छ अनुक्रमेण ऊचिषे समवेतान्करोषि । समवेता भवन्त्युक्तवान्
असीत्यर्थः । ‘सूर्यस्य’ सूर्यलोकस्य परस्तात् उपरि रोचने । रोचनो नामायं लोको यत्राग्नेयं ज्योतिः
तपति । तस्मिन्भासमाने रोचनाख्ये लोके याः आपो विद्यन्ते अवस्तात् सूर्यलोकात् अधस्तात्
अन्तरिक्षलोके याश्च आपः उपतिष्ठन्ते वर्तन्ते ता उभयीरपस्त्वं प्रेरयसि । उक्तार्थो वाजसनेयिभिः
स्पष्टमभिहितः—‘आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाच्छेद्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या य इति
प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इण्णन्ति’ या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त
आप इति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैव एतत्तपति तद्याज्ञैर् परेणापो याश्चावरेण ता एतदाह^६
(श. ब्रा. ७. १. २४) इति । ता उभयीरपस्त्वं प्रेरयसीति ॥ अर्णम् । ‘ऋ गतौ’ इत्यस्मात्
‘उक्ते नुद् च’ इत्यसुबुडागमश्च । अर्णते^७ । प्रार्थ्यते तत्पिपासुभिरित्यर्थः । सकारलोपश्चान्वसः ।
निश्वादाद्युदात्तः । जिगासि । ‘गा स्तुतौ च छन्दसि’ इत्ययं धातुश्चकाराद्गमने वर्तमानः^८ उहोत्थामिः ।
‘बहुलं छन्दसि’ इत्यभ्यासस्येवम् । निघातः । ऊचिषे । ‘कृञ् व्यक्तायां वाचि’ इत्येतत्स्व लिटि
आर्धधातुकरत्वात् ‘बुवो वचिः’ (पा. सू. २. ४. ५३) इति वच्चादेशः । ‘असंयोगाह्निद् क्वि’

१. त-अस्याम् । २. त-‘पृथिव्यां.....’ष्वप्स्वा’ नास्ति । ३. ख-च-ज-ण-फ-भ-चाग्निस्तमेव
तदाह; त-ल-चाग्निस्तमेतमाह । ४. ख-च-ज-ण-न-फ-भ-स-आद्युदात्तत्वम् । ५. न-धिष्ण्याः प्राणाः ।
यद्वा धिषणा स्तुतिस्तदार्हाः । प्राणा ये(वै)धिष्ण्याः; ल-प्राणा ये(वै) धिष्ण्याः । ६. त-प्राणाः । ७. त-
ल-किञ्च सूर्यस्य । ८. च-सूर्यलोकस्य । ९. त-उदमान्तं तानेष सचते या रोचन इति । १०. त-अर्णते ।
११. त-ल-वर्तते ।

इति किङ्करावात् 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । अभ्यासस्य 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति संप्रसारणम् । आर्धधातुक इद् । निघातः । धिष्ण्याः । 'उष प्लुष दाहे' । धिय उष्णन्तीति 'सानसिधर्णसिधर्णसितण्डुलाङ्कुशाचचालेखलपल्लवधिल्यशक्त्याः' इति निघातनात् रङ्गुडागमधात्वादिलोपोपपदह्रस्वत्वादयः सर्वे सिद्धा भवन्ति । निस्वादाद्युदात्तः । अवस्तात् । अवराशात् 'द्विच्छन्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी' इत्यादिना अस्तातिः । तस्मिन् 'विभाषावरस्य' (पा.सू.५.३.४१) इत्यवादेशः । प्रत्ययस्वरः । उपतिष्ठन्ते^१ । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । उपपूर्वात्तिष्ठतेः 'अकर्मकाच्च' (पा. सू. १. ३. २६) इत्यात्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः^२ ॥

पुरीष्यासो अग्रयः प्रावणेभिः सजोषसः ।

जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ४ ॥

पुरीष्यासः । अग्रयः । प्रवणेभिः । सजोषसः ।

जुषन्ताम् । यज्ञम् । अद्रुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥ ४ ॥

पुरीष्यासः^१ सिकतासंमिश्राः । अग्रयः चित्या^२ अग्रयः^३ । प्रवणेभिः सृत्स्वननसाधनभूतैरभ्यादिभिः सहिताः । सजोषसः परस्परसंगताः सन्तः । यज्ञम् अस्माभिः क्रियमाणमग्निचयनपूर्वकमिमं सोमयागं । जुषन्तां सेवन्ताम् । किञ्च । अद्रुहः अद्रोघारां यूयम् । अनमीवाः रोगादिवर्जिताः । महीः महस्यः । इषः ऊर्जाः रोगादिरहिताभ्यस्तान्यस्मभ्यं प्रयच्छताम् ॥ पुरीष्यासः । 'पृ पालनपूरणयोः' । 'ईषन्' इत्यनुवृत्तौ 'वृपृभ्यां कित्' (उ. सू. ४. ४६७) इति ईपन्प्रत्ययः किञ्च^४ । किस्वाद्रुणे प्रतिषिद्धे 'उहोष्ठयपूर्वस्य' इत्युत्त्वम् । रपरः । पृणाति पृयते वेति^५ पुरीषम्^६ । 'पुरीषं पृणातेः पूर्वस्यैवां' (निरु. २.२२) इति यास्कः । तदर्हन्तीति पुरीष्याः । 'छन्दसि च' इति यप्रत्ययः । 'यचि भम्' इति भसंज्ञायां यत्वेति लोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रावणेभिः^७ । 'वन षण संमत्तौ' इत्यस्मात् 'पुंसि संज्ञायां षः प्रावेण' इति करणे घप्रत्ययः^८ । प्रकर्षेण वन्यते संभज्यते संश्लिष्यते सृदेभिरिति प्रावणानि^९ खनित्राणि । 'प्रनिरन्तः' (पा. सू. ८. ४. ५) इत्यादिना णत्वम् । 'वजं समासे' (पा. सू. ६. २. १७८) इत्यन्तोदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्^{१०} । यद्वा । 'मुक् गतौ' । प्रवन्ते गच्छन्ति सृत्स्वननं प्रति इति 'चलनशब्दायां दकर्मकाद्युप्' (पा. सू. ३. २. १४८) इति युप् । चिस्वरः । पूर्वस्मिन्पक्षेऽवग्रहाभावश्छान्दसः इति वक्तव्यम् । जुषन्ताम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादिवादनघातः । महीः । महच्छब्दात् 'उगितश्च' इति ङीप् । तकारलोपः । छान्दसः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

१. ख-व-ज-ण-फ-न भवन्ति । २. ख-व-ज-ण-भ- 'उपतिष्ठन्ते.....' निघातः नारित । ३. त-पुरीष्यासः । पुरीषमर्हन्तीति पुरीषे भवा वा पुरीष्याः ; ल-पुरीष्यासः । पुरीषमर्हति पुरीष्यासः । ४. त-चित्याग्रयः । ५. ल-किञ्च व । ६. ख-फ-वैभिरिति ; भ-त्वेभिरिति । ७. त- 'पुरीष' नास्ति । ८. त-यास्कः । तस्माद्भवे छन्दसि इति यत् । तित्स्वरितः । ९. व-त-फ-ल-प्रवणेभिः । १०. ख-व-व-वप्रत्ययस्वरः ; च-वः प्रत्ययः स्वरः । ११. त-प्रवणनि । १२. ख-व-ज-ण-न-भ-पदस्वरः ।

इळामग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भुतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ २२ ॥

‘निर्मथितः सुधितः’ इति पञ्चमैकादशं सूक्तम् । अत्र अनुक्रमणिका—‘निर्मथितो देवश्रवा देववातश्च भारतौ तृतीया सतोबृहती’ इति । भरतस्य पुत्रौ देवश्रवा देववातश्चेत्युभावस्य ऋषी । तृतीया सतोबृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । अग्निर्देवता । ‘आ होता’ इत्यादिसूक्तदशकस्योक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोः । ‘इळामग्ने’ इत्यस्या विनियोगोऽसकृदुक्तः ॥

निर्मथितः सुधित आ सुधस्थे युवा कविरध्वरस्य प्रणेता ।

जूर्यत्स्वाभिरजरो वनेष्वत्रा दधे अमृतं जातवेदाः ॥ १ ॥

निऽमथितः । सुधितः । आ । सुधस्थे । युवा । कविः । अध्वरस्य । प्रऽनेता ।

जूर्यत्सु । अग्निः । अजरः । वनेषु । अत्र । दधे । अमृतम् । जातवेदाः ॥ १ ॥

भारतावृषी स्तोत्रं कुर्वन्ति । योऽग्निः । ‘निर्मथितः अग्निष्टोमादिकर्मस्वरण्योर्नितरां मथितः सन् । स्वस्थे यजमानगृहे सुधितः गार्हपत्यादिषु त्रिषु कुण्डेषु सुधु निहितः निधाय च काष्ठप्रक्षेपेण प्रज्वालयमानः । युवा प्रबुधः अत एव अध्वरस्य ज्योतिष्टोमादेः प्रणेता प्रकर्षेण नेता निर्वाहकः नेतृत्वादेव कविः क्रान्तदर्शी । तथाविधः जातवेदाः सर्वविषयाभिज्ञानवान् सः अग्निः वनेषु महारण्येषु जूर्यत्सु दावाग्निसंबन्धात् जूर्यमाणेषु जरां नाशं प्राप्नुवत्स्वपि स्वयम् अजरः जरारहितः प्रत्युत दीप्यमानः सन् अत्र एवं स्तुतिं कुर्वाणेषु यजमानेषु अमृतं क्षयरहितं प्रभूतमन्नम् आ दधे निदधाति ॥ सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां ‘सुधितवसुधितमेमथित’ इत्यादिना निपातनात् धि इत्यादेशः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जूर्यत्सु । ‘जरी घृरी हिंसावयोहान्योः’ इत्यस्येन सप्तप्रत्ययः । दिवादिवात् इयन् । निस्वादाद्युदात्तः । अजरः । ‘जू वयीहानौ’ इत्यस्मात् आवे । ‘जदोरप्’ इत्यप्रत्ययः । गुणः । ‘जनी जरमरमित्रमृताः’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधे । दधातेः वर्तमाने लिटि रूपम् । जातवेदाः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ इत्यस्य के ‘जनसनकानां सन्तकोः’ इत्याकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१. त-व्याख्यायि । २. त-अथ । ३. त-युवा निवतकनः । ४. क-अत एव । ५. त-बुध । ६. त-भावे विद्भिदादिभ्योऽङ् । ७. त-स्वरः ।

अमन्थिष्ठां भारता रेवदग्निं देवश्रवा देववातः सुदक्षम् ।

अग्ने वि पश्य बृहताभि रायेषां नो नेता भवतादनु धून् ॥ २ ॥

अमन्थिष्ठाम् । भारता । रेवत् । अग्निम् । देवऽश्रवाः । देवऽवातः । सुऽदक्षम् ।

अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अभि । राया । इषाम् । नः । नेता । भवतात् । अनु । धून् ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽभारता भारती भरतस्य पुत्री ऽदेवश्रवाः ऽदेववातः केत्युभौ ऽसुदक्षं शोभनसामर्थ्यो-
पेतं ऽरेवत् रयिमन्तम् ऽअग्निम् अङ्गनादिगुणोपेतं त्वाम्' ऽअमन्थिष्ठाम् अग्निष्टोमादिकर्मप्राप्त्यर्थमल्लुङ्घ-
ताम् । मथनेन त्वामुत्पादितवन्तावित्यर्थः । तादृशस्त्वं ऽबृहता' प्रभूतेन ऽराया धनेन सहितः सन्
ऽअभि अभिमुखो भूत्वा ऽवि ऽपश्य अस्मान्विशेषेणानुग्रहदृष्ट्या वीक्षस्व । किंच ऽअनु ऽधून् । शुशब्दः
अहर्वाची ' वस्तोः शुः ' (नि. १. २. २) इति तन्नामसु पाठात् । धून्नु सर्वेषु दिवसेषु ऽनः
अस्माकम् ऽइषाम् अङ्गानां ऽनेता आनेता ऽभवतात् भव ॥ अमन्थिष्ठाम् । ' मन्थ विलोढने ' इत्य-
स्माङ्गुलि सिष् । ' वदन्नजहलन्तस्याचः ' (पा. सू. ७. २. ३) इति वृद्धौ प्राप्तायां ' नेटि ' इति
प्रतिषेधः । ' तस्थस्थमिषाम् ' इत्यादिना तसस्तामादेशः । पादादिष्वादिनिघातः । अदस्वरः ।
भारता । भरतस्यापत्यमित्यर्थे उत्सादित्वादञ् । ' तद्वितेज्वाचामादेः ' इत्यादिवृद्धिः । अस्वरः । रेवत् ।
रयिशब्दान्मतुप् । वस्वोदात्तवसं प्रसारणपरपूर्वत्वगुणसुब्लोपाः । देवश्रवाः । ' श्रु श्रवणे ' । ' असुन् '
इति कर्मण्यसुन् । देवैः श्रूयते प्रख्याप्यतेऽसाविति देवश्रवा ऋषिः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरारवे प्राप्ते
' गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरारवं च ' इत्यौणादिकसूत्रात्पूर्वपदस्वरः । देववातः । ' वा गति-
गन्धनयोः ' । अस्मात्कर्मणि क्तः । देवैरित्यमाणातया प्राप्तो देववातः ऋषिः । ' तृतीया कर्मणि ' इति
पूर्वपदस्वरः । धून् । ' शु अभिगमने ' ' श्रुत दीप्तौ ' वा । ' छिन्न ' इत्यनुवृत्तौ ' शुयुभ्यां च '
इति भोजसूत्रेण डुप्रत्ययो छिन्न । श्रुतेः ' अश्रुदयश्च ' (उ. सू. ५. ७०७) इति डुप्रत्ययः । अभि-
गच्छन्त्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतं देशं प्राणिनः इति ; द्योतते किरणसंघन्धादिति वा शुर्विवसः ।
' प्रथमयोः ' इति सवर्णदीर्घः । ' तस्माच्छसो नः पुंसि ' (पा. सू. ६. १. १०३) इति सकारस्य
नकारः । एकादेशस्वरः ॥

दश क्षिपः पूर्य सीमजीजनन्त्सुजातं मातृषु प्रियम् ।

अग्निं स्तुहि दैववातं दैवश्रवो यो जनानामसद्वशी ॥ ३ ॥

दश । क्षिपः । पूर्यम् । सीम् । अजीजनन् । सुऽजातम् । मातृषु । प्रियम् ।

अग्निम् । स्तुहि । दैवऽवातम् । देवऽश्रवः । यः । जनानाम् । असत् । वशी ॥ ३ ॥

हे अग्ने देववातस्य ऽक्षिपः । क्षिप्यन्ते कर्मकरणार्थमिति क्षिपोऽङ्गुल्यः तावद् दश । बाहु-
द्वयस्य मथनसाधनत्वेन' तत्रत्या अङ्गुलयो दशसंख्याकाः । तादृशोऽङ्गुल्यः ऽपूर्य पुरातनं ऽसीम्

१. ख-ग-व-ज-न-क-म- ' त्वां ' नास्ति । २. त-बृहता महता । ३. ख-ग-व-ज-न-क-म-
इत्यादिना वृद्धिः । ४. ख-ग-व-ज-न-क-म-स्वम् एतम् ; स-स्वम् । ५. ख-ग-व-ज-न-क-म-
' एकादेशस्वरः ' नास्ति । ६. त-मन्थयम् ।

एनं त्वाम् 'अजीजनन् उदपीपदन्' । हे 'देवध्रुवः' 'मातृषु मातृभूतारण्योः' 'सुजातं सुहृत्पञ्चम्
अत एव 'प्रियं' कमनीयं 'दैववातेन' देववातेन मथितमेनम् 'अग्निं' 'स्तुहि' । 'यः अग्निः' 'जनानां
स्तोतृणां यजमानानां' 'वशी वशवती' कर्मणां स्वातन्त्र्येण प्रवर्तकः 'असत्' भवति तं 'स्तुहीति
पूर्वेणान्वयः ॥ दश । 'दंश दशने' । 'कनिन्' इत्यनुवृत्तौ 'नुदशोगुणश्च' इति कनिन् ।
निस्वरः । क्षिपः । 'क्षिप प्रेरणे' । औणादिकः कर्मणि क्तिप् । क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते कर्मस्त्विति
क्षिपोऽङ्गुल्यः । धातुस्वरः । अजीजनन् । 'जनी प्रादुर्भावे' । हेतुमण्यन्तस्य लुङि चङ् द्विवचन-
सन्वद्भावाभ्यासेत्स्वदीर्घाः । निघातः । 'स्तुहि' । 'ष्टुश्च स्तुतौ' इत्यस्य लोटि रूपम् । अदादिवात्
शपो लुक् । निघातः । दैववातम् । देववातेन निवृत्तमित्यर्थे 'तेन निवृत्तम्' (पा. सू. ४. २. ६८)
इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । असत् । 'अस भुवि' । अस्य लेट्यडागमः । यद्भूतयोगादनिघातः ॥

नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अहाम् ।

दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि ॥ ४ ॥

नि । त्वा । दधे । वरे । आ । पृथिव्याः । इळायाः । पदे । सुदिनत्वे । अहाम् ।

दृषत्स्वत्याम् । मानुषे । आपयायाम् । सरस्वत्याम् । रेवत् । अग्ने । दिदीहि ॥ ४ ॥

हे 'अग्ने' 'इळायाः' गोरूपधारिण्याः 'पृथिव्याः' भूमेः 'वरे' वरिष्ठे 'पदे' उत्तरवेद्याम् 'अहाम्'
'सुदिनत्वे' यजनीयदिवसानां शोभनदिनत्वार्थम् । येषु दिनेषु इन्द्रादयो वरीयांसो देवा इज्यन्ते
तानि सुदिनानि । तदर्थं 'त्वा त्वाम्' 'आ' 'नि' 'दधे' आ 'समन्ताद्दिदधामि' । उक्तमानि स्थानानि
दर्शयति । 'दृषद्वत्याम्' । दृषद्वती नाम काचिन्नदी तस्याम् । 'मानुषे' मनुष्यसंचरणविषये तीरे ।
'आपयायाम्' । आपया नाम काचिन्नदी तस्याम् । 'सरस्वत्यां' नद्याम् । एतेषु उत्तमेषु^१ स्थानेषु^२ त्वं
'रेवत्' धनयुक्तं यथा भवति तथा 'दिदीहि' दीप्यस्व । महर्षयः सरस्वतीतीरे खलु यज्ञादिकर्माण्य-
कार्थुः । तथा च ब्राह्मणम्—'ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत' (ऐ. ब्रा. २. १९) इति ॥ दधे ।
दधातेः क्तिप्पुत्तमैकवचने रूपम् । वरे । 'वृज् वरणे' । 'ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च' इत्यण् । पिप्वादनुदात्तस्ये
धातुस्वरः । दृषद्वत्याम् । 'दृ विदारणे' । 'दृणातेः' पुग्नस्वश्च (उ. सू. १. १२८) इत्यादिना
पुगागमो धातोर्ह्रस्वश्च । दृषदः उपलाः यस्यां सन्तीति मनुप् । 'अयः' इति तस्य वत्वम् । 'स्वर-
विधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इत्यस्याः परिभाषाया अत्राश्रयणाभावात्^३ मनुप उदात्तताभावः ।
अदिप्रत्ययस्वरः । सरस्वत्याम् । सरः शब्दोऽसुगन्तत्वादाद्युदात्तः । तदस्यास्तीति मनुप् । अनुपच-
त्वाभ्यस्य वत्वम् । उगिस्वात् ङीप् । दिदीहि^४ । दिवु क्रीडादौ इत्यस्य यङ्लुकि रूपम् ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-ल-उदपादयन् । २. ल-प्रियं तम् । ३. त-दैववातेन मम आत्रा ।
४. ख-च-ज-ण-न-प-फ-वशकर्ता, ग-भ-वशवती । ५. त-क्षेपणे । ६. त-वरिष्ठे अष्टे । ७. त-पदे
माभिस्थाने । ८. त-'आ' नास्ति । ९. ख-न-फ-म-स-मनुष्यसंचरणे, ग-च-मनुष्यसंचरणे, ख-च-
मनुष्यसंचरणे, ल-मनुष्यसंचरणे । १०. ल-उत्तमस्थानेषु । ११. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-ल-
दीदिहि । १२. त-अनाश्रयणात् । १३. ख-ग-च-ज-भ-ल-दीदिहि ।

इळामग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भुतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥

व्याख्यातेयमित्युपेक्षिता ॥

॥ २३ ॥

‘अग्ने सहस्व’ इति पञ्चवं द्वादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अग्ने सहस्व गायत्रमाघानुष्टुप्’ इति । ऋषिर्वायिनो विश्वामित्रः । अग्निदेवता । आघानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च प्रथमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अग्न इळेति चतस्रः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अभ्युदयेष्टावग्नेर्दानुरनुवाक्या ‘अग्ने दा दाशुषे’ इत्येषा । ‘अथाग्नेय्यः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अग्ने दा दाशुषे रयिं स यन्ता विप्र एषाम्’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य । दुष्टरस्तरभरातीर्वचो धा यज्ञवाहसे ॥ १ ॥

अग्ने । सहस्व । पृतनाः । अभिऽमातीः । अप । अस्य ।

दुस्तरः । तरन् । अरातीः । वचैः । धाः । यज्ञऽवाहसे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे १ अग्ने १ पृतनाः अभियोक्त्रीः सेनाः १ सहस्व अभिमव १ । १ अभिमातीः अभिमानिनः कर्मविप्रकारिणः शत्रून् १ अपास्य १ अपनुद । किंच १ दुष्टरः दुस्तरः १ न केनापि तरितुं १ शक्यः अत एव १ अरातीः अरातीन् शत्रून् १ तरन् स्वतेजसा तिरस्कुर्वस्व १ यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय १ वचैः १ धाः अन्नं धेहि । कुरु ॥ सहस्व । ‘पह मर्षणे’ इत्यस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानत्वेन पादादिवादननिघातः । अभिमातीः । ‘माङ् माने’ । मानं मातिः । भावे क्तिन् । अस्य १ लुग्विकरणत्वात् १ ईत्वेत्वे १ न भवतः । अभितो मानं येषां ते इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य । ‘असु क्षेपणे’ । दिवादेः १ लोटि रूपम् । दुष्टरः । ‘तृ प्लवनतरणयोः’ । अस्मात् कृष्कार्थे १ खल् । सुषामादिवात् १ विसर्जनीयस्य सकारस्य षत्वम् । लिट्स्वरः । तरन् । तरनेः क्षातरि रूपम् । अनुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेण शतुरनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । धाः । दधातेभ्यश्चामि लुकि रूपम् । निघातः ॥

अग्ने इळा समिध्यसे वीतिहोत्रो अमर्त्यः । जुषस्व सू नो अध्वरम् ॥ २ ॥

अग्ने । इळा । सम् । इध्यसे । वीतिऽहोत्रः । अमर्त्यः । जुषस्व । सु । नः । अध्वरम् ॥ २ ॥

१. ख-ग-ज-न-फ-म-सूत्रितः । २. ल-अभिभवसि । ३. त-‘अपास्य’ नास्ति । ४. च-अ-‘दुस्तरः’ नास्ति । ५. त-तरीतुम् । ६. ख-ग-ज-न-फ-अस्वाहोत्विकरणत्वात् । ७. ख-ग-ज-न-म-स-त्वे । ८. क-दिवादिः । ९. ख-ग-च-ज-न-त-न-म-स-अङ्गुरकार्थे । १०. ख-ग-च-ज-न-म-स-वात् ।

हे ऽअग्ने ऽवीतिहोत्रः । वीतिः प्रीतिविषयं होत्रम् अग्निहोत्रादिकं यस्यासी वीतिहोत्रः । यज्ञेषु प्रीतिमानित्यर्थः । ऽअमर्यः मरणधर्मरहितस्त्वम् ऽइळा इळायामीइयायाम्' उत्तरवेद्यां ऽसमिधसे आज्याहुतिप्रक्षेपेण^१ सम्यक् प्रज्वाल्यसे । तादृशस्त्वं ऽनः अस्माकम् ऽअध्वरम् इमं यज्ञं ऽसु सुहु ऽजुषस्व आहुतिस्वीकरणेन सेवस्व ॥ वीतिहोत्रः । वी कान्त्यादिषु । अस्मात्कर्मणि 'मन्त्रे वृषेषपच' इत्यादिना क्लृप्तादातः । बहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^२ । जुषस्व । जुषतेर्लोपि रूपम् । शस्वरः । सु । 'निपातस्य च' इति संहितायां दीर्घः ॥

अग्नें युग्मेन जागृवे सहसः सूनवाहुत । एदं बर्हिः सदो मम ॥ ३ ॥

अग्ने । युग्मेन । जागृवे । सहसः । सूनो इति । आऽहुत ।

आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥ ३ ॥

१ युग्मेन स्वतेजसा सह ऽजागृवे । जागर्तीति जागृविः । तस्य संबुद्धिः । लोकरक्षार्थं स्वतेजसा सह सर्वदा जागरणोपेत ऽआहुत देवताह्वानार्थम्^३ अस्माभिः आहुत^४ ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र हे ऽअग्ने^५ ऽमम मत्संबन्धिन्यस्मिन्^६ यज्ञे यद्वेद्यामास्तीर्णम् ऽइदं ऽबर्हिः तत्र ऽआ ऽसदः आसीद ॥ जागृवे । 'जागृ निद्राक्षये' । 'जृष्टस्तृजागृभ्यः क्तिन्' इति क्तिन् । कित्वादगुणः । जागर्तीति जागृविः । 'जागृविर्जांगरणात्' (निरु. ९. ८) इति यास्कः । 'संबुद्धौ च' इति गुणः । 'एङ्हस्वात्'^७ (पा. सू. ६. १. ६९) इति सोर्लोपः । निघातः । सहसः सूनो । सुप आमन्त्रिते पराङ्गवद्भावादनुदात्तत्वे पादाद्विदादनिघातः । सदः । 'षट् विशरणगायवसादनेषु' इत्यस्य छान्दसे लुङि लृदिस्वाङ् । निघातः । मम । अस्मच्छब्दस्य पष्ठ्येकवचने^८ ममादेशः । 'युष्मदस्मदोर्ङिसि' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

अग्ने विश्वेभिरग्निभिर्देवेभिर्महया गिरः । यज्ञेषु य उ चायवः ॥ ४ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । अग्निभिः । देवेभिः । महय । गिरः । यज्ञेषु । ये । ऊँ इति । चायवः ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेवेभिः द्योतमानैः ऽविश्वेभिः सर्वैः ऽअग्निभिः यष्टव्यतया स्थितैरग्निभिः सहितस्त्वं ऽचायवः त्वद्विषयस्तुतिरूपाभिः^९ वाग्भिरनम्यमनस्कतया पूजकाः ऽये विद्यन्ते तेषां ऽयज्ञेषु ज्योतिष्टोमादिषु ऽगिरः स्तोत्रशक्तादिलक्षणानि वाक्यानि ऽमहय पूजय ॥ महय । 'मह पूजायाम्' । चुरादिः । अदन्तत्वादुपधावृद्धयभावः । निघातः । चायवः । 'चायृ पूजानिज्ञामनयोः' । 'सुगत्वाद्यञ्च' इति कुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्ने दा दाशुषे रयिं वीरवन्तं परीणसम् । शिशिहि नः सूनुमतः ॥ ५ ॥

अग्ने । दाः । दाशुषे । रयिम् । वीरवन्तम् । परीणसम् । शिशिहि । नः । सूनुमतः ॥ ५ ॥

१. स-ग-च-ज-ण-भ-ईडायाम् ; न-ल-स-ईड्यायाम् । २. त-आज्याद्याहुति° । ३. स-म-च-ज-म-°प्रकृतिस्वरत्वम् । ४. स-ग-च-देवताधानार्थम् । ५. त-प-आहुत । ६. त-ङ-अग्ने त्वम् । ७. स-म-च-ज-म-भ-मत्संबन्ध्यास्मिन् । ८. स-ग-च-ज-ण-भ-हस्वात्° । ९. त-वृद्धयेकवचनस्य । १०. स-म-च-ज-म-प-म-स-उक्चिषयः, त-उ त्वद्विषय° ।

हे 'अग्ने' 'दाक्षुषे तुभ्यं' हविर्दत्तवते यजमानाय 'वीरवन्तं' पुत्रयुक्तं 'परीणसं' प्रभूतं 'रविं' धनं 'दाः' देहि । 'सूनुमतः' पुत्रपौत्रादिसहितान् 'नः' अस्मान् 'क्षिणीहि' धनप्रदानेन तीक्ष्णीकुरु ॥ दाः । 'हुदाम् दाने' इत्यस्य छान्दसे लुकि रूपम् । आमन्त्रितस्वाविद्यमानत्वेन पादाक्षिणात् अनिघातः । दाक्षुषे । 'दाश्च दाने' इत्यस्य कसौ 'दाश्चान्साङ्गान्मीढुंश्च' इति निपातनात् द्विषेचनाभावः इडभावश्च । भसंज्ञायां संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । परीणसम् । परिपूर्वात् नसतेर्वास्त्वर्थात् क्तिप् । 'अन्येषामपि इक्ष्यते' इति दीर्घः । क्षिणीहि । 'क्षिन् निक्षाने' । व्यत्ययेन ऋतुः । दीर्घः छान्दसः । हेरपिस्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ २४ ॥

'अग्ने दिवः' इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्ने दिवो वैराजमुपान्याग्नेन्द्री' इति । विराद् छन्दः । 'अग्न इन्द्रश्च' इत्येषा इन्द्राग्नीदेवताका । सिष्टाः आग्नेय्यः । अग्निष्टोमे आज्यशस्त्रे 'अग्न इन्द्रश्च' इति याज्या । 'अग्न इन्द्रश्च दाक्षुषो दुरोण इति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. ९) इति सूत्रितत्वात् ॥

अग्ने दिवः सुनुरसि प्रचेतास्तना पृथिव्या उत विश्ववेदाः ।

ऋधक् देवाँ इह यज्ञा चिकित्वः ॥ १ ॥

अग्ने । दिवः । सुनुः । असि । प्रऽचेताः । तना । पृथिव्याः । उत । विश्वऽवेदाः ।

ऋधक् । देवान् । इह । यज्ञ । चिकित्वः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे 'अग्ने' 'विश्ववेदाः' सर्वविषयज्ञानवान् 'प्रचेताः' कर्मविषयज्ञानवांस्त्वं 'दिवः' शुलोकाभिमानिदेवतायाः 'सूनुरसि' पुत्रो भवसि । 'उत' अपि च 'पृथिव्याः' पृथिव्यभिमानिदेवतायाः 'तना' तनयोऽसि । किंच 'चिकित्वः' चेतनायन् हे अग्ने 'इह' अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन् कर्मणि 'देवान्' यजनीयानिन्द्रादिदेवान् 'ऋधक्' पृथक् क्रमेण 'यज्ञ' हविष्यदानेन पूजय ॥ असि । 'अस भुवि' इत्यस्य लटि 'तासस्त्योलोपः' इति सलोपः । निघातः । विश्ववेदाः । 'वहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति विश्वस्यान्तोदात्तत्वम् ॥

अग्निः संनोति वीर्याणि विद्वान्त्संनोति वाजममृताय भूषन् ।

स नो देवाँ एह वहा पुरुक्षो ॥ २ ॥

अग्निः । संनोति । वीर्याणि । विद्वान् । संनोति । वाजम् । अमृताय । भूषन् ।

सः । नः । देवान् । आ । इह । वह । पुरुक्षो इति पुरुऽक्षो ॥ २ ॥

'विद्वान्' कर्माभिज्ञो यः 'अग्निः' 'वीर्याणि' पशुपुत्रादिसंपद्वृषाणि सामर्थ्यानि 'संनोति' यजमानाय ददाति । वहाग्निः 'भूषन्' स्वतेजसा सर्वं जगत् भूषयन् अर्कं कुर्वन् 'अमृताय' मरणधर्म-

१. त-'तुभ्यं' नास्ति । २. त-वीरवन्तं पुत्रवन्तम् । ३. त-'तना' नास्ति । ४. स-न-व-ज-न-न-म-स-'कर्मणि' नास्ति । ५. स-म-व-ज-न-म-स-समर्थानि ।

रक्षितावेन्द्रादिदेवाय °वाजं हविलक्षणमर्चं °समोति प्रयच्छति °पुरुक्षो पुरोडाशादिबहुविधाज्ञोपेत हे
अग्ने °सः तारुशस्त्वं °नः अस्माकं संबन्धिनि °इह अस्मिन्यज्ञे °देवान् यजनीयान्देवान् °आ °वह
आह्वय ॥ समोति । ' वणु दाने ' । तनादिवाहुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पादादिवादिनिघातः ।
भूषन् । ' भूष अलंकारे ' । अन्तर्भावितण्यर्थः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
वह । वहेर्लोटि रूपम् । पुरुक्षो । पुरषः क्षुधोऽन्नानि यस्येति पुरुक्षुः । अन्यलोपश्छान्दसः । ' संबुद्धी
च ' इति गुणः ॥

अग्निर्वावापृथिवी विश्वजन्ये आ भाति देवी अमृते अमूरः ।

क्षयन्वाजैः पुरुश्चन्द्रो नमोभिः ॥ ३ ॥

अग्निः । वावापृथिवी इति । विश्वजन्ये इति विश्वऽजन्ये । आ । भाति । देवी इति ।

अमृते इति । अमूरः ॥ क्षयन् । वाजैः । पुरुऽचन्द्रः । नमऽभिः ॥ ३ ॥

°अमूरः अमूढः सर्वज्ञः °क्षयन् ईशानः सर्वस्य जगतः अत एव °पुरुश्चन्द्रः पुरुचन्द्रो बहु-
हिरण्योपेतः । यद्वा बहुदीप्तिस्वरूपः । °वाजैः बलैः °नमोभिः अक्षैश्च सहितः सः °अग्निः °विश्वजन्ये
विश्वस्य जनयिष्यौ । यद्वा विश्वं जन्यमुत्पाद्यं याभ्यां ते । °देवी द्योतमाने °अमृते मरणधर्मरहिते
°वावापृथिवी वावापृथिव्यौ °आ °भाति आ समन्तात् प्रकाशयति ॥ वावापृथिवी । दिवः-
शब्दस्य ' दिवो वावा ' इति वावादेश आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीष्न्तत्वेनान्तोदात्तः । ' देवता-
ङ्ग्ये च ' इत्युभयोः प्रकृतिस्वरत्वम् । विश्वजन्ये । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तः ।
तत्पुरुषे ' तु ' स्वरन्विन्तनीयः । आ भाति । ' भा दीप्ति ' । अन्तर्भावितण्यर्थः । क्षयन् । ' क्षि ऐश्वर्ये ' ।
शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पुरुश्चन्द्रः । ' इत्स्वाचन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ' इति
सुडागमः । क्षुधेन शकारः । उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणे ' त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ' इति
उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा ' समासस्य ' इत्यन्तोदात्तत्वम् १ ॥

अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे सुतावतो यज्ञमिहोप यातम् ।

अमर्धन्ता सोमपेयाय देवा ॥ ४ ॥

अग्ने । इन्द्रः । च । दाशुषः । दुरोणे । सुतऽवतः । यज्ञम् । इह । उप । यातम् ।

अमर्धन्ता । सोमऽपेयाय । देवा ॥ ४ ॥

हे °अग्ने त्वम् °इन्द्रश्च उभौ °देवा देवी युवाम् °अमर्धन्ता अनागमणेन यज्ञहिसामकुर्वन्तौ
सन्तौ °सुतवतः सोमाभिष्वं कुर्वतः °दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य °इह °दुरोणे गृहे क्रियमानमिमं
°यज्ञम् अभिष्ठस्य °सोमपेयाय सोमपानार्थम् °उप °यातम् उप समीपम् १ आगच्छतम् ॥ वातम् २ ।

१. स-त-न-म-स-तत्पुरुषे; न-तत्पुरुषेषु; न-न-त-तत्पुरुष° । २. स-ग-च-न-न-न-क-म-उत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । ३. न-स-समीपे । ४. स-ग-च-न-न-क-न- ' वातं ' नास्ति ।

‘ या प्रापणे ’ इत्यस्य ङोऽटि रूपम् । निघातः । अमर्धन्ता । ‘ सृधु हिंसायाम् ’ इत्यस्य शतरि रूपम् । नञा समासः । सुपो ङादेशः । तत्पुरुषे नप्स्वरः । सोमपेयाय । ‘ पा पाने ’ । ‘ अचो यत् ’ इति यत् । ‘ ईधति ’ इतीकारादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्ने अ॒पां स॒मि॒ध्यसे दुरो॒णे नित्यः॑ सू॒नो स॒हसो जा॒तवे॒दः ।

स॒ध॒स्थानि म॒हय॑मान ऊ॒ती ॥ ५ ॥

अग्ने । अ॒पाम् । स॒म् । इ॒ध्यसे । दुरो॒णे । नित्यः॑ । सू॒नो इति॑ । स॒हसः । जा॒तवे॒दः ।

स॒ध॒स्थानि । म॒हय॑मानः । ऊ॒ती ॥ ५ ॥

‘ सहसः ’ ‘ सूनो बलस्य पुत्र ’ ‘ जातवेदः जातप्रज्ञ हे ’ ‘ अग्ने ’ ‘ नित्यः अविनाशी ’ ‘ ऊती ऊत्या रक्षणेन ’ ‘ सधस्थानि प्राणिनां निवासभूतान् लोकान् ’ ‘ महयमानः परिचरंस्वम् ’ ‘ अपां ’ ‘ दुरोणे अपां स्थानेऽन्तरिक्षे ’ ‘ समिध्यसे सम्यक् दीप्यसे ॥ दुरोणे । ‘ अव रक्षणे ’ इत्यस्मादीणादिको नक्प्रत्ययः । ‘ उवस्वरः ’ इत्यादिना ऊः । गुणः । ‘ दुरोण इति गृहनाम, दुरवा भवन्ति ’ (निरु. ४. ५) इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । महयमानः । ‘ मह पूजयाम् ’ । व्यस्ययेन ज्ञानच् । ज्ञानचो लसाधं धातुक-
स्वरेणानुदात्तत्वे णिस्वरः । ऊती । अव रक्षणादिषु । ‘ ऊतियूतिजूतिः ’ इत्यादिना निपातनाद्व्यो-
दात्तः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः ॥ ॥ २५ ॥

‘ वैश्वानरं मनसा ’ इति नवर्चं चतुर्दशं सूक्तम् । तत्रानुक्रमणिका—‘ वैश्वानरं नच तृचौ वैश्वा-
नरीयमास्तौ जागतौ दृच आत्मस्तुतिर्वा पूर्वाः मगीतान्वयोपाध्यायस्तुतिः ’ इति । ‘ वैश्वानरं मनसा ’
इत्याद्यौ तृचौ जागतौ । प्रथमस्य वैश्वानरोऽग्निर्देवता द्वितीयस्य^१ मरुतः^२ । सप्तम्याद्यास्तिस्रश्चिहुमः ।
‘ अग्निरस्मि ’ इति दृचस्याग्निः परं ब्रह्म वा देवता । नवम्यास्तु विश्वामित्रोपाध्यायस्य^३ स्तुत्याच्चात्^४
स एव देवता । सप्तमीवर्जितस्य सूक्तस्य विश्वामित्र ऋषिः । सप्तम्या ब्रह्मवाक्यश्चात् ‘ यस्य वाक्यं स
ऋषिः ’ इति न्यायेन ब्रह्म ऋषिः । ‘ वैश्वानरं मनसा ’ इत्याद्यस्तृच आभिप्लविके चतुर्थेऽहनि
आग्निमास्ते वैश्वानरीयनिविद्धाने विनियुक्तः^५ । ‘ तृतीयस्य ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ वैश्वानरं
मनसेति तिस्रः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । अयमेव तृचो बृहस्पतिसत्वेऽप्याग्निमास्ते वैश्वानरीव-
निविद्धानीयः । ‘ प्र यन्तु वाजाः ’ इति द्वितीयतृचो बृहस्पतिसत्वे मारुतनिविद्धानीयः । उभयमपि
‘ उन्ननसस्तोमेन ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ वैश्वानरं मनसाग्निं निचाप्य प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नयः ’
(आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । अग्निचवने संचिताभ्यनुक्षंसत्वे ‘ अग्निरस्मि ’ इत्येवा । ‘ अयाग्निं
संचितमनुगीतमनुक्षंसेत् ’ इत्युपक्रम्य सूत्रितम्—‘ अग्निरस्मि जम्भना जातवेदा इति त्रिमेष्वमवा
वाचा ’ (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

१. त-निघः स्वरः । २. स-ग-च-ज-न-म-रु-‘ द्वितीयस्य मरुतः ’ नास्ति । ३. स-ग-च-ज-न-
न-स-‘ पाध्यायस्तुतिश्चात् ; स-‘ पाध्यायस्तुतिश्चात् । ४. स-ग-च-ज-न-म-स-विजुषः ।

वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्या हविष्मन्तो अनुषत्यं स्वविदम् ।

सुदानुं देवं रथिरं वसूयवो गीर्भी रण्वं कुशिकासो हवामहे ॥ १ ॥

वैश्वानरम् । मनसा । अग्निम् । निचाय्य । हविष्मन्तः । अनुषत्यम् । स्वऽविदम् ।

सुऽदानुम् । देवम् । रथिरम् । वसूयवः । गीऽभिः । रण्वम् । कुशिकासः । हवामहे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने ^१हविष्मन्तः संभृतहविष्काः ^२वसूयवः धनमात्मन इच्छन्तः ^३कुशिकासः^४ कुशिकगोत्रोपज्ञा वयं ^५वैश्वानरम् । विश्वे नरा अग्निप्रणयनादिक्रियाया नेतारो यस्येति विश्वानरः अग्निः^६ । तस्य संबन्धी वैश्वानरः । अपत्यमिति यावत् । यद्वा^७ विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्वितोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत् । तम् ^८अनुषत्यं सत्येनानुगतं कर्मानुरूपफलप्रदाने^९ सत्यप्रतिज्ञं ^{१०}स्वविदं स्वगादिलक्षणफलस्य ज्ञातारम् अत एव ^{११}सुदानुं सुष्ठु फलस्य दातारं ^{१२}रथिरं रथवन्तम् अत एव ^{१३}रण्वं यज्ञान् गच्छन्तं ^{१४}देवं द्योतमानं तमिमम् ^{१५}अग्निं ^{१६}मनसा ^{१७}निचाय्य अन्तःकरणेन एवंविधगुणविशिष्टस्त्वमिति ज्ञात्वा ^{१८}गीर्भीः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ^{१९}हवामहे इह कर्मणि त्वामाह्वयामः ॥ वैश्वानरम् । ' नरे संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विश्वानरस्येदमित्यर्थे ' तस्येदम् ' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । निचाय्य । ' चायृ पूजानिशासनयोः ' इत्यस्य ह्यपि रूपम् । लिट्स्वरः । अनुषत्यम् । अनुगतं सत्येन । ' अवादयः कुष्टार्थे तृतीयया ' इति समासः । सुषामादिवात् षत्वम् । निरुदकादिवादान्तोदात्तत्वम् । सुदानुम् । ' हुदाञ् दाने ' । ' दाभाभ्यां नुः ' इति कर्तरि नुप्रत्ययः । ' परादिच्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथिरम् । रथशब्दान्मतुषर्थे ' मेघारथाभ्यामिरश्मिरचौ वक्तव्या ' इति ह्रस्वः । चित्स्वरः । वसूयवः । वसु आत्मन इच्छन्त इति ' सुप आत्मनः क्यच् ' । ' अकृतसार्वधातुकयोः ' इति दीर्घः । ' क्याच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरः । रण्वम् । रविर्गर्थः । रण्वति यज्ञान् गच्छतीति^१ रण्वः । पञ्चाद्यजन्तः । चित्स्वरः । कुशिकामः । कुशिकशब्दात् ' गोत्रम् ' इत्यर्थे विदादिवादनम् । तस्य बहुषु ' यजजोश्च ' (पा. सू. २. ४. ६४) इति लुक् । हवामहे । ह्वयतेः ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । निचातः ॥

तं शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वाणमुक्थ्यम् ।

बृहस्पतिं मनुषो देवतातये विप्रं श्रोतारमतिथिं रघुष्यदम् ॥ २ ॥

तम् । शुभ्रम् । अग्निम् । अवसे । हवामहे । वैश्वानरम् । मातरिश्वाणम् । उक्थ्यम् ।

बृहस्पतिम् । मनुषः । देवऽतातये । विप्रम् । श्रोतारम् । अतिथिम् । रघुऽस्यदम् ॥ २ ॥

योऽग्निः पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः ^१तं ^२शुभ्रं द्योतमानं ^३वैश्वानरं विश्वानरसंबन्धिनं ^४मातरिश्वाणम् । मातरि अन्तरिक्षे ऋसिति विष्णुदादिरूपतया वेद्यते इति मातरिश्वा अग्निः । तम् ^५उक्थ्यम् उक्थैः

१. ख-ग-च-ज-न-भ-कुशिकाः; प-कुशिकासः कुशिकाः । २. ख-ग-च-ज-न-भ-स-स-कवित्; क-अग्निः कवित् । ३. ख-ग-च-ज-न-भ-ल-यदा । ४. प-क-कर्मफलप्रदाने । ५. ख-ग-च-ज-न-वक्त्रम् । ६. त-आगच्छतीति ।

शब्दैः शंसनीयं^१ बृहस्पतिं बृहतो यज्ञस्य पतिं पालकतया स्वामिनं^२ विप्रं मेधाविनं^३ ओतारं
स्तोत्रशब्दादिमन्त्रवाक्यं शृण्वन्तम्^४ अतिथिम्^५ आतिथेयपूजार्हतया यदृच्छया प्राप्तं^६ रघुस्यदम् ।
रघुर्लघुः स्यदो वेगो यस्येति क्षिप्रगन्तारम् । यद्वा स्यदशब्देन^७ अध्वा^८ लक्ष्यते । रघुस्यदः क्षिप्रगन्ता
इत्यर्थः । तम् पूर्वविधगुणयुक्तम्^९ अग्निम्^{१०} अवसे अस्माकं रक्षणाय^{११} हवामहे कुक्षिकगोत्रजा वयम्
आह्वयामः । किञ्च^{१२} मनुषः मनुष्यस्य^{१३} देवतातये यज्ञार्थं त्वामाह्वयामः ॥ शुभम् । 'शुभ दीप्ती' ।
अस्मात्^{१४} 'स्फायितश्चि' इत्यादिना कर्तरि रक् । किस्वाहुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । मातरिश्वानम् ।
निर्माणहेतुत्वात् माता अन्तरिक्षम् । तत्र शसिति प्राणितीति मातरिश्वा अग्निः । 'शशुक्षन्' इत्यादिना
मातरिश्वच्छब्दस्य^{१५} कन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । उक्थ्यम् । उक्थेन स्तोत्रेण
स्तुत्यः । तत्र भवः इत्यर्थे 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'तिस्वरितम्'^{१६} इति स्वरितः । देवतातये ।
देव एव देवतातिः । स्वार्थिकस्तातिल् । देवतातिशब्देन यज्ञो लक्ष्यते तत्संप्रदानकत्वाद्यज्ञस्य ।
लिस्वरः । रघुस्यदम् । 'स्यन् प्रववणे' इत्यस्मात् घञन्तः स्यदशब्दः । 'स्यदो जवे'
इति निपातनादनुनासिकलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरावम् ॥

अश्वो न क्रन्दञ्जनिभिः समिध्यते वैश्वानरः कुक्षिकेभिर्युगेयुगे ।

स नो अग्निः सुवीर्यं स्वश्रयं दधातु रत्नममृतेषु जागृविः ॥ ३ ॥

अश्वः । न । क्रन्दन् । जनिभिः । सम । इध्यते । वैश्वानरः । कुक्षिकेभिः । युगेयुगे ।

सः । नः । अग्निः । सुवीर्यम् । सुअश्रयम् । दधातु । रत्नम् । अमृतेषु । जागृविः ॥ ३ ॥

यः^१ वैश्वानरः अग्निः^२ कुक्षिकेभिः स्तोत्रं कुर्वाणैर्होत्रादिभिः^३ युगेयुगे प्रतिदिनं^४ समिध्यते
आज्याहुतिप्रक्षेपेण^५ सम्यक् दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । अश्वो^६ न इति । यथा जातोऽश्वः^७ 'क्रन्दन्
हंवारं कुर्वन्^८ जनिभिः जनयित्रीभिः वडवाभिः स्तन्यप्रदानेन प्रतिदिनं सम्यक् पोष्यते तद्वत् ।
'अमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु मध्ये जागृविः^९ ज्वालया जाग्रत् दीप्यमानः^{१०} सः^{११} अग्निः^{१२} सुवीर्यं
शोभनापत्ययुक्तं^{१३} स्वभ्यं शोभनाश्वादिपशुयुक्तं^{१४} रत्नम् उत्तमं धनं^{१५} नः^{१६} अस्माकं^{१७} दधातु विदधातु
प्रयच्छतु ॥ युगेयुगे । 'नित्यवीप्सयाः' इति द्विवचनम् । परस्यान्नेहितत्वात् अनुदात्तत्वे पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । स्वभ्यम् । अश्वशब्दः कन्प्रत्ययान्तः आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं इयच्छन्दसि'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यकारोपजनच्छान्दसः । यद्वा । अश्वेषु साधवोऽभ्याः । 'तत्र साधुः'
इति यत् । 'वतोऽनावः'^{१८} इत्याद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वोक्तस्वरः । दधातु । दधातेर्लोपि रूपम् ।
रत्नम् । 'रत्नु क्रीडायाम्' । 'रमेस्त च' इत्यधिकरणे नप्रत्ययस्ताकारभ्रान्तादेशः । रमन्तेऽस्मिन्निति
रत्नम् । 'नित्' इत्यनुवृत्तौ आद्युदात्तः । जागृविः । किन्प्रत्ययान्तः । नित्यादाद्युदात्तः ॥

१. स-ग-व-ज-न-म-स्यदःशब्देन । २. त-तद्वा । ३. स-ग-व-ज-न-म-फ-म-एवविधं युक्तम् ।
४. त-इत्यस्मात् । ५. स-ग-ज-न-म-स-मातरिश्वच्छब्दात् न-स-मातरिश्वच्छब्दः । ६. स-ग-व-ज-
न-म-स-तिस्वरितः । ७. त-आज्याहुतिः । ८. प-मात्यः ।

प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्रयः शुभे संमिश्राः पृषतीरयुक्षत ।

बृहदुक्षो मरुतो विश्ववेदसः प्र वेपयन्ति पर्वताँ अदाम्याः ॥ ४ ॥

प्र । यन्तु । वाजाः । तविषीभिः । अग्रयः । शुभे । सम्मिश्राः । पृषतीः । अयुक्षत ।

बृहत्सुक्षः । मरुतः । विश्ववेदसः । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । अदाम्याः ॥ ४ ॥

वाजाः वेगवन्तः अग्रयः प्र यन्तु जलमभिलक्ष्य^१ गच्छन्तु । गताश्च तेऽग्रयः तविषीभिः बलयुक्तैः^२ मरुभिः^३ शुभे जले संमिश्राः परस्परं संगताः सन्तः पृषतीः बिन्दून् अयुक्षत अयुजन् । जले बिन्दून् कुर्वन् । यद्वा वाजाः वेगवन्तोऽग्रयस्तविषीभिर्बलयुक्तैर्मरुभिर्जलमनुलक्ष्य प्रयन्तु गच्छन्तु । ते च मरुतः शुभे जले संमिश्रा अभिभिः संगताः सन्तः पृषतीश्चित्रवर्णा वाहन-रूपा बडवा अयुक्षत । रथे मेघमेदनार्थे^४ ता अयौक्षुः । रथारूढास्ते विश्ववेदसः प्राणिकृतकर्मा-भिज्ञानयुक्ताः अदाम्याः केनाप्यतिरस्कार्याः मरुतः एवंविधा वायवः बृहदुक्षः प्रभूतसेकून्^५ पर्वतान् मेघान् प्र वेपयन्ति । यथा प्रभूता वृष्टिर्भवति तथा मेघान् चालयन्ति ॥ तविषीभिः । 'तव गतौ' इति सौत्रो धातुः । अस्मात् 'तवेर्णिद्वा' इति टिषच् निच्च । तवन्ति संचरन्त्याकाशे इति तविषा वायवः । 'टिद्वाणञ्' इति ङीप् । लिङ्गव्यत्ययः^६ । निषादाद्युदात्तः । पृषतीः । 'पृषु' सेचने 'पृ पालनपूरणयोः' इति वा । अस्मात् वर्तमाने 'पृषद्-बृहन्महत्' इति निपातनादतिप्रत्ययः शतृवज्जवति । 'उगितश्च' इति ङीप् । पर्वन्तीति पृषत्यः शीकराः । पूणन्ति पालयन्तीति पृषत्यो बडवाः । अयुक्षत । 'युजिर् योगे' इत्यस्य लुङि सिचि रूपम् । निषातः । बृहदुक्षः । 'उक्ष सेचने' इत्यस्मात्किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वेपयन्ति । 'दुवेष्ट कम्पने' । निषातः । पर्वतान् । 'पर्व पूरणे' इत्यस्मात् 'भृमृहृशि' इत्यादिना अतच् । पर्वति पूरयति भूमिमुदकेन इति पर्वतो मेघः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

अग्निभिर्यो मरुतो विश्वकृष्टय आ त्वेषमुग्रमव ईमहे वयम् ।

ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्णिजः सिंहा न हेषकृतवः सुदानवः ॥ ५ ॥

अग्निऽभिर्यः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । आ । त्वेषम् । उग्रम् । अवः । ईमहे । वयम् ।

ते । स्वानिनः । रुद्रियाः । वर्षऽनिर्णिजः । सिंहाः । न । हेषऽकृतवः । सुदानवः ॥ ५ ॥

अग्निभिर्यः वैद्युतमग्निं भयन्तः विश्वकृष्टयः । विश्वस्य वृक्षादेः कृष्टिराकर्षणं नमनोऽमनादिलक्षणं कर्म वेभ्यो भवति ते विश्वकृष्टयः । एवंविधा ये मरुतः विद्यन्ते तेषां च मरुतां त्वेषं दीप्तम् उग्रम् उज्ज्वलम् अवः रक्षणम् आ ईमहे कुशिका वयम् आ समन्तात् याचामहे । ते मरुतः

१. त-बलमभिलक्ष्य । २. ल-ग-व-ज-ग-भ- 'बलयुक्तैः' नास्ति । ३. ल-प-फ-भ- 'मरुभिः' नास्ति । ४. ल-प-फ-भ- 'परस्परं' नास्ति । ५. त-मेघमेदनार्थम् । ६. त-प्रभूत सेकून् । ७. त-ल-अत्र लिङ्गव्यत्ययः । ८. ल-ग-व-ज-ग-भ-पृष सन्धाने, न-पृष संधाने । ९. त-इत्यस्मात् ।

रुद्रियाः रुद्रपुत्राः^१ वर्षनिर्णिजः । निर्णिक्शब्दो रूपवाची 'निर्णिक् वभिः' इति तन्नामसु पाठात् । वर्षणं रूपं स्वभावो येषां ते^२ वर्षनिर्णिजो वर्षकाः । 'हेषकृतवः । हेषारवरय क्रतुः करणं येषां ते कृत-हेषारवाः^३ 'सिंहा^४ 'न सिंहा इव^५ 'स्वानिनः शब्दवन्तः एवंविधास्ते मरुतः^६ 'सुदानवः सुष्ठु जलस्य^७ दातारो भवन्ति ॥ अग्निश्रियः । 'श्रिञ् सेवायाम्' । 'वचिप्रच्छि^८' इत्यादिना कृप् संप्रसारणाभावो धातोर्दीर्घश्च । जसि इयङादेशः । कृस्वरः । उग्रम् । गम् गती^९ । उत्पूर्वः । ऋज्रेन्द्राग्र^{१०} इति निपातनात् रप्रत्ययो मकारलोप उपसर्गस्यान्तलोपश्च । उद्गच्छतीत्युपः । प्रत्ययस्वरः । ईमहे । ई कान्ति-गत्यादिषु^{११} । व्यस्ययेनात्मनेपदम् । अदादिवाच्छपो लुक् । निघातः । स्वानिनः । स्वानो घञन्तः । तदन्तः । 'अत इनिठनौ' इतीनिः । प्रत्ययस्वरः^{१२} । रुद्रियाः । रुद्रशब्दाच्छान्वसो घः । तस्येयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ २६ ॥

व्रातंव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिर्ग्रेभामिं मरुतामोज ईमहे ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधसो गन्तारो यज्ञं विदयेषु धीराः ॥ ६ ॥

व्रातम्ऽव्रातम् । गणम्ऽगणम् । सुशस्तिभिः । अग्नेः । भामम् । मरुताम् । ओजः । ईमहे ।

पृषत्ऽअश्वासः । अनवभ्रराधसः । गन्तारः । यज्ञम् । विदयेषु । धीराः ॥ ६ ॥

कुशिका वयम्^१ अग्नेर्भामिं भासकं^२ मरुतामोजः तेजः^३ व्रातंव्रातं व्राते व्राते प्रतिसमूहं^४ गणंगणं गणे गणे महति समूहे^५ क्रियमाणाभिः^६ सुशस्तिभिः । शोभनाः शस्तवः स्तुतयो वैर्मन्त्रैः क्रियन्ते ते सुशस्तवः । तैर्मन्त्रैः^७ ईमहे तादृशं मारुतं तेजो याचामहे ।^८ पृषदश्वासः । पृषदश्चित्रवर्णा अश्वा येषां ते तादृशाः ।^९ अनवभ्रराधसः । न विद्यतेऽवभ्रंको यस्य तदनवभ्रम् । अनवभ्रं राधो धनं येषां तेऽनवभ्रपधनाः । संपूर्णधना इति यावत् ।^{१०} धीराः कर्माभिश्चरन्ते मरुतः^{११} विदयेषु यज्ञेषु^{१२} यज्ञं यजनीयं^{१३} हविः^{१४} अभिलक्ष्य^{१५} गन्तारः गमनशीला भवन्ति ॥ गणंगणम् । 'गण संख्यामे' । पचाद्यच् । 'निस्थवीप्सवोः' इति द्विर्षचनम् । परस्यान्नेदितत्वादनुदात्ताखे पूर्वपदस्वरः । सुशस्तिभिः । बहुव्रीहौ 'नम्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तात्त्वम् । भामम् । 'भा दीर्घा^{१६}' । 'अतिरुत्तुसु^{१७}' इत्यादिना मन् । निस्वरः । ओजः । 'उज्ज आर्जवे' । 'उज्जोर्बले बलोपश्च' (उ. सू. ४. १३१) इत्यसुन् । तत्संनियोगेन वकारलोपः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । निस्वरः । ईमहे । ई कान्त्यादिषु । निघातः । अनवभ्रराधसः । अनवभ्रम् । 'नम्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तात्त्वम् । बहुव्रीहौ^{१८} पूर्वपदस्वरः । गन्तारः । ताच्छीलिकस्तृन् । विदयेषु । 'विद ज्ञाने' । 'रदिविदिभ्यां कित्' इत्यव-प्रत्ययः । किस्वाद्गुणः । विदन्त्यस्मिन्कर्मजातमध्यर्थादथ इति विदयो यज्ञः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. क-ग-च-ज-ण न-म-स-इद्रपुत्राः मरुतः । २. प-ते हेषकृतवः । ३. ल-जनस्य । ४. त-किञ्चिप्रच्छि^८ । ५. त-गत्यादिषु । ६. क-ग-च-न-ण-न-क-भ-स- 'प्रत्ययस्वरः' नारित । ७. त-प-समूहे समूहे । ८. ग-च-ज-ण-यजनीयहविः । ९. त-दीर्घा इत्यस्मात् । १०. क-ग-च-ज-ण-म-भ-स-उत्तरबहुव्रीहौ ।

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।

अर्कस्त्रिधातु रजसो विमानोऽजसो घर्मो हविरस्मि नाम ॥ ७ ॥

अग्निः । अस्मि । जन्मना । जातवेदाः । घृतम् । मे । चक्षुः । अमृतम् । मे । आसन् ।

अर्कः । त्रिधातुः । रजसः । विमानः । अजसः । घर्मः । हविः । अस्मि । नाम ॥ ७ ॥

'साक्षात्कृतपरतत्त्वरूपः* अग्निर्द्वेन स्वात्मनः सर्वात्मकत्वानुभवमाविष्करोति' । हे कुशिकाः । भोक्तृभोग्यभावेन द्विविधं हीदं सर्वं जगत् । ' एतावद्वा इदमन्नं चैवास्मादश्च सोम एवास्ममग्निश्चादः ' (बृ. उ. १. ४. ६) इति श्रुतेः । तत्र सकलभोक्तृवर्गरूपेणास्मादोऽग्निः । स च अग्निवाय्वा-दित्यभेदेन त्रेधा भूत्वा पृथिव्यन्तरिक्षयुलोकानधिष्ठति । तदुक्तं वाजसनेयके- ' स त्रेधास्मानं व्यभजत । आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम् ' (बृ. उ. १. २. ३) इति^१ । तत्र^२ सः 'अग्निः अहं 'जन्मना एव 'जातवेदाः 'अस्मि । श्रवणमननादिसाधननिरपेक्षेण^३ स्वभावत एव साक्षात्कृतपर-तत्त्वस्वरूपोऽस्मि । 'घृतं 'मे 'चक्षुः । यदेतत्^४ विश्वस्य विभासकं^५ मम स्वभावभूतप्रकाशात्मकं चक्षुस्तदुक्तम् । इदानीमत्यन्तं दीप्तम् । यदेतत्^६ 'अमृतं कर्मफलं दिव्यादित्यविविधविषयोपभोगात्मकं^७ तत्^८ 'मे मम 'आसन् आस्ये वर्तते । सकलभोक्तृवर्गात्मना स्वयमेवावस्थानात् । एवं स्वात्मनः पृथिव्यधिष्ठानरूपताम् अभिधाय^९ वाय्वात्मनान्तरिक्षाधिष्ठानतामाह^{१०} । 'अर्कः जगत्स्रष्टा^{११} प्राणः । 'सोऽर्चस्त्रिधातुस्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कावम्^{१२} ' (श. ब्रा. १०. ६. ५) इति श्रुतेः । स प्राणोऽहं 'त्रिधातुः । त्रेधास्मानं विभज्य तत्र वाय्वात्मना^{१३} 'रजसः अन्त-रिक्षस्व 'विमानः विमाता अधिष्ठाता अस्मि । तथादित्यरूपेण युलोकाधिष्ठानतामाह^{१४} । 'अजसो 'घर्मः इति । अजसोऽनुपक्षिणो घर्मः प्रकाशात्मा^{१५} युलोकाधिष्ठाता आदित्योऽहमस्मि^{१६} । एवं भोक्तृरूप-मात्मनोऽनुसंधाय भोग्यरूपतामपि^{१७} अनुसंधत्ते । यत्^{१८} 'हविः भोग्यं प्रसिद्धमस्ति तदप्यहमेव 'अस्मि । यद्वा । अहमग्निरस्मि । देवानां हविष्पापणात् अन्ननादिगुणयुक्तोऽस्मि । किंच जन्मना उत्पत्त्या जातवेदा जातप्रज्ञोऽस्मि^{१९} । उत्पत्तिक्षणे एव सर्वज्ञोऽहमस्मि । अथवा जातं सर्वं स्वात्मरूपतया वेत्तीति जातवेदाः । सर्वात्मक इत्यर्थः । तत्कथमित्युच्यते । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्घृतं प्रसिद्धमस्ति तन्मे चक्षुःस्थानीयम् । यथा लोके चक्षुर्भासकं एवं घृतं मयि प्रक्षिप्तं ज्वालामुत्पादयन्मम भासकम् । अमृतं प्रभास्यं यदमृतमविनाशि ज्योतिर्मे ममासन् आस्ये वर्तते । त्रिधातुः प्राणापानव्यानात्मना त्रिधा वर्तमानोऽर्कोऽर्चनीयो यः^{२०} प्राणोऽस्ति सोऽपि अहमेवास्मि^{२१} । तथा च रजसोऽन्तरिक्षस्य विमानो विक्षेपेण माता परिच्छेत्ता वायुर्वाहमस्मि । किंच अजसो घर्मो नैरन्तर्येण संतापकारी सूर्यश्चाहमस्मि । किं बहुना आज्यपुरोडाशादिरूपं यदेतदहविरस्ति तदुपलक्षितं सर्वमप्यहमस्मि । 'सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म'

१. प-द्वेन साक्षात्कृतस्वात्मस्वरूपम् आविष्करोति । * त-°तत्त्वस्वरूपः । २. न-इति च । ३. त-° तत्र ' नास्ति । ४. त-°साधननैरपेक्षेण; ल-°साधननैरपेक्षेण । ५. ख-ग-च-ज-न-फ-भ-चक्षुः-पक्षेण । ६. त-अवभासकम् । ७. ख-ग-च-ज-न-फ-भ-°भोगात्मकं चक्षुः । ८. ख-ग-च-ज-न-फ-भ-स-°अभिधायप्यतृतामाह ' नास्ति । ९. त-जगतः स्रष्टा । १०. ख-प-फ-भ-स-वा स्वात्मना; ग-च-ज-न-वास्वात्मना । ११. ख-ग-च-ज-न-फ-भ-स-°युलोकाधि'प्रकाशात्मा ' नास्ति । १२. त-स-आदित्योऽप्यहमस्मि । १३. त-भोग्यरूपताम् । १४. त-व्यतज्ञानोऽस्मि । १५. ख-ग-च-ज-न-फ-भ-स-°यः' नास्ति । १६. त-अहमस्मि ।

(छा. उ. ३. १४. १) इति श्रुतेः । नामशब्दः प्रसिद्धौ । तदनेनाग्नेः सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन परब्रह्मत्व-
मुक्तं भवति ॥ चक्षुः । ' चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ' । ' उसिन् ' इत्यनुवृत्तौ ' चक्षेः शिञ् ' इत्युसिन् ।
शिद्वन्नावात् ख्याजादेशाभावः । निस्स्वरः । आसन् । आस्यशब्दस्य ' पद्योमास् ' इत्यादिना
आसनादेशः । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । विमानः । ' माङ् माने ' । ' कृत्यत्युटो बहुलम् '
इति कर्तरि ल्युट् । लिस्स्वरः । अजस्रः । ' जसु मोक्षणे ' । नन्पूर्वः । ' नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो
रः ' (पा. सू. ३. २. १६७) इति ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नन्पूर्वो जसिर्नैरन्तर्ये वर्तते । नन्स्वरः ।
' जस' उपक्षये ' वा ॥

त्रिभिः पवित्रैरपुपोद्धयर्कं हृदा मतिं ज्योतिरनु प्रजानन् ।

वर्षिष्ठं रत्नमकृत स्वधाभिरादिद्यावापृथिवी पर्यपश्यत् ॥ ८ ॥

त्रिभिः । पवित्रैः । अपुपोत् । हि । अर्कम् । हृदा । मतिम् । ज्योतिः । अनु । प्रजानन् ।
वर्षिष्ठम् । रत्नम् । अकृत । स्वधामिः । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । परि । अपश्यत् ॥ ८ ॥

सर्वात्मकः अग्निः^१ हृदा अन्तःकरणवृत्त्या^२ मतिं मननीयं^३ ज्योतिः स्वप्रकाशरूपं परब्रह्मत्वं तेजः
' अनु ' प्रजानन् श्रवणमननादिक्रमेण^४ प्रकर्षेण संशयविपर्यासभावनादुद्दिनिरासेन स्वात्मरूपतया
जानानः सन्^५ पवित्रैः पावनैः^६ त्रिभिः अग्निवायुसूर्यैः^७ अर्कम् अर्चनीयं^८ स्वात्मानम्^९ अपुपोद्धि तेभ्योऽपि
निर्मलतया पावनं परिचिच्छेद खलु । यथा दशापवित्रेण सोमं पावयति तद्वत् । एवं जानानोऽग्निः
' वर्षिष्ठं स्वात्मानमुत्तमं^{१०} ' स्वधाभिः । स्वेन लोकान् दधातीति^{११} स्वधा^{१२} । तैरग्निवायुसूर्यैः^{१३} ' रत्नं रमणीयम्
' अकृत अकार्षीत् । ' आदित् अगन्तरमेवमात्मनि ज्ञाते^{१४} सति ' द्यावापृथिवी तत्र परिकल्पिते द्यावा-
पृथिव्यौ तदुपलक्षितं सर्वं^{१५} जगत्^{१६} ' पर्यपश्यत् । परितः सर्वतः स्वात्मतया^{१७} अदर्शत् । ' आत्मनि
विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ' इति श्रुतेः ॥ पवित्रैः । ' पून् पवने ' । अस्मान्^{१८} ' कर्तरि
वर्षिष्ठेवतयोः ' (पा. सू. ३. २. १८६) इति देवतायामभिधेयायां कर्तरि इत्रप्रत्ययः । पुनन्तीति
पवित्रा अग्निवायुसूर्याः । प्रत्ययस्वरः । अपुपोत् । ' पून् पवने ' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य^{१९} रूपम् । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् अभ्यासस्य गुणाभावः । ' यद्वितुपरं छन्दसि ' (पा. सू. ८. १. ५६)
इति न निघातः । अर्कम् । ' अर्चं पूजायाम् ' । ' हृदाधारार्थिकलिभ्यः कः ' इति कप्रत्ययः । हृदा ।
हृदयशब्दस्य ' पद्योमास् ' इत्यादिना हृदादेशः । मतिम् । ' मन ज्ञाने ' । ' मन्ने वृषेचपच ' ।
इत्यादिना कर्मणि क्तिन् उदात्तः^{२०} । अकृत । करोतेर्लुङि सिच् । तस्य ' इत्यादङ्गात् ' इति लोपः ।
द्यावापृथिवी । ' देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. त-ज-जस् । २. त-आग्निः हिरण्यगर्भः । ३. स-मननादिकर्मणा । ४. त-अर्चनीयं निरति-
शयानन्दलक्षणम् । ५. त-उत्तमं स्वात्मानम् । ६. त-दधतीति स्वधाः । ७. त-विज्ञाते । ८. ख-
ग-ज-ज-ज- ' अर्चं ' नास्ति । ९. न-जगत् । १०. ख-ग-ज-ज-ज-फ-म-प्राप्ततया । ११. त-इत्यस्मात् ।
१२. त-यङ्लुङि क्ति । १३. त-ज्ञाने इत्यस्मात् । १४. त-उदात्त इत्युक्तत्वात् ।

शतधरमुत्समक्षीयमाणं विपश्चितं पितरं वक्त्वानाम् ।

मेळिं मदन्तं पित्रोरुपस्थे तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचम् ॥ ९ ॥

शतधरम् । उत्सम् । अक्षीयमाणम् । विपःचितम् । पितरम् । वक्त्वानाम् ।

मेळिम् । मदन्तम् । पित्रोः । उपस्थे । तम् । रोदसी इति । पिपृतम् । सत्यवाचम् ॥ ९ ॥

यस्मादुपाध्यायाद्विश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परं ब्रह्माज्ञासांत्तमिममुपाध्यायमनयचां स्तीति । हे
‘रोदसी द्यावापृथिव्यौ’ शतधरम् अपरिमितजलधारायुक्तम् ‘अक्षीयमाणं न कदापि’ विच्छिन्न-
प्रवाहम् ‘उत्सम् । लुप्तोपममेतत्’^१ । उत्समिव सततप्रवाहोपेतं^२ स्रोत इवाविच्छिन्नवावसरणीसमेतं
‘विपश्चितं मेधाविनं सकलशान्नामिशं’ ‘पितरं शिष्याणां विद्योपदेशेन पालकं’ ‘वक्त्वानां वक्तव्यानां
वेदवाक्यानां’ ‘मेळिं मेलकं नानाशाखागतानां वाक्यानामेकस्मिन्नर्थे संकलय्य वक्तारं’ ‘पित्रोः द्यावा-
पृथिव्योः’ ‘उपस्थे समीपे’ ‘मदन्तं ज्ञानातिशयेन हृष्यन्तम् अत एव’ ‘सत्यवाचम् अज्ञातार्थाभावात्पर-
प्रतारणे च कारणाभावात् सत्यवादिनम् ।’ ‘तम् इममुपाध्यायं’ ‘पिपृतम् अपेक्षितफलप्रदानेन संपूर्णं
कुरुतम् । यद्वा पालयतम् ॥ उत्सम् । ‘उन्दी क्लृप्तं’ । अस्मात् ‘उन्धमिगुधिकुषिभ्यः कित्’ (उ. सू.
३. ३४८) इति सप्रत्ययः । कित्वाञकारलोपः । उन्तीत्युत्सः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । विपश्चितम् ।
विशेषेण पातीति विपा वाक् । विपो वाचश्चिनोतीति क्तिप् । ‘ह्रस्वस्य पिति०’ इति तुक् । ‘तत्पुरुषे
कृति बहुलम्’ इति बहुलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक्^३ । कृदुत्तरपदस्वरः । वक्त्वानाम् । ‘वच परिभाषणे’ ।
अस्मात् ‘कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः’ इति त्वन्प्रत्ययः । ‘चोः कुः’ इति कुत्त्वम् । निस्स्वरः ।
मेळिम् । मिलिः ‘संपर्कार्थो धातुः । अस्मादीणादिक इप्रत्ययः । रोदसी । आमन्त्रितत्वाक्किघातः । पिपृतम् ।
‘पृ पाठनपूरणयोः’ । छान्दसो जुहोत्यादिः । ‘अतिपिपत्योश्च’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः ॥ २७ ॥

‘प्र वो वाजाः’ इति पञ्चदशचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘प्र वः पञ्चोना गायत्रं
स्तुतव्या वाचा’ इति । विश्वामित्र ऋषिः । गायत्री छन्दः । अग्निर्देवता । आद्या ऋतुदेवत्या वा ।
प्रातरनुवाकाभिननशक्ययोगांयत्रे छन्दस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘प्र वो वाजा उपसद्याव’ (आश्व.
श्रौ. ४. १३) इति । आभिप्लविकेषूक्त्येषु ‘प्र वो वाजाः’ इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—
‘प्र वो वाजा अभिषवोऽभि प्रयांसि वाहसा’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । सूक्तस्याद्या सामिधेनी ।
सूत्रितं च—‘प्र वो वाजा अभिषवोऽभि आ याहि वीतये’ (आश्व. श्रौ. १. २) इति । सामिधेनीषु
‘समिधमानः’ इत्येका । सूत्रितं च—‘समिधमानो अप्वरे समिद्धो अग्र आहुतेति द्वे’ (आश्व.
श्रौ. १. २) इति । आधाने तृतीयायामिष्टौ सामिधेनीत्वध्वमानेद्वयत्वोर्मध्ये ‘पृथुपाजाः’ इति
द्वे धाव्ये । सूत्रितं च—‘प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्ये इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति । एव-
मन्यत्रापि यत्र यत्र सप्तदश^४ सामिधेन्यस्तत्र तत्रैते धाव्ये इति द्रष्टव्यम् । विपुवत्येकविंशतिः
सामिधेन्यः । तत्र ‘पृथुपाजा अमर्त्यः’ इति षडृचो वाच्याः । ‘पृथुपाजा अमर्त्ये इति षड् धाव्याः
सामिधेनीनाम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति सूत्रितम् । महाव्रतेऽपि पञ्चविंशतिसंख्याकाः

१. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-क्षापि । २. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-ल-स-‘लुप्तोपममेतत्’ नास्ति ।

३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-शतप्रवाहोपेतम् । ४. त-अलुक् । ५. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-मिलः । ६. ख-ग-
च-च-फ-भ-सप्तदशधा ।

सामिधेन्यः । तत्राप्येताः षड्वचो द्रष्टव्याः । अग्नीषोमप्रणयने ' होता देवो अमर्त्यः ' इति तृचः । सूत्रितं च—' होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादुप त्वामे दिवेदिवे ' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति । ' ईळेन्यो नमस्यस्तिरः ' इति तिल्लः सामिधेन्यः । सूत्रितं च—' ईळेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं वृतं वृणीमहे ' (आश्व. श्रौ. १. २) इति ॥

प्र वो वाजा अभिघवो हविष्मन्तो घृताच्या । देवाजिगाति सुन्नयुः ॥ १ ॥

प्र । वः । वाजाः । अभिघवः । हविष्मन्तः । घृताच्या । देवान् । जिगाति । सुन्नयुः ॥ १ ॥

हं ऋतवः 'वाजाः । वजन्ति' गच्छन्तीति वाजा मासाः । 'अभिघवः । अभितो घवो दिवसा येष्वित्यभिघवोऽर्धमासाश्च । 'हविष्मन्तः हविर्भाजो देवाः । 'घृताच्या । घृतमञ्जतीति^१ घृताची गौः । तथा च तैत्तिरीयकं—' देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची ' (तै. सं. २. ५. ७. ४) इति । यद्वा हविष्मन्तो हविषः श्रीरादेः प्रदातारः पशवो घृताच्या । घृतमञ्जति प्राप्नोतीति घृताची कुक् । तथा च वाजसनेयकं—' पशवो हविष्मन्तः सुगृताची ' इति । तथा घृताच्या सहिता हविष्मन्तो देवाः पशवश्च मासाश्चाधमासाश्चेति सर्वे 'वः युष्माकं यजनार्थं प्रभवन्ति । तेषु वाजादिषु प्रभवन्सु सन्सु 'सुन्नयुः सुखमात्मन इच्छन् यजमानः 'देवाजिगाति यज्ञद्वारा देवान् प्राप्नोति । उक्तार्थं तैत्तिरीय-ब्राह्मणं—' प्र वो वाजा इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्धमासा अभिघवो देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची यज्ञो देवाजिगाति यजमानः सुन्नयुः ' (तै. सं. २. ५. ७. ४) इति ॥ अभिघवः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरः । घृताच्या । ' घृ क्षरणदीप्त्योः ' । अस्मात्^२ ' अजिघृषिभ्यः क्तः ' (उ. सू. ३. ३६९) इति कर्मणि क्तः । घृतमाज्यमञ्जतीति ' ऋत्विग्दृष्ट् ' इत्यादिना क्तिन् । ' अनिदिताम् ' इत्युपधा-लोपः । ' अञ्जतेऽपसंख्यानम् ' इति ङीप् । ' चौ ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । जिगाति^३ । गतिः गत्यर्थः^४ । छान्दसो जुहोत्यादिः । निघातः । सुन्नयुः । सुन्नं सुखमात्मन इच्छन्ति^५ ' सुप आत्मनः क्यच् ' । ' क्याच्छन्दसि ' इत्युः^६ । प्रत्ययस्वरः ॥

ईळे अग्निं विपश्चितं गिरा यज्ञस्य सार्धनम् । श्रुष्टीवानं धितावानम् ॥ २ ॥

ईळे । अग्निम् । विपःऽचितम् । गिरा । यज्ञस्य । सार्धनम् । श्रुष्टीऽवानम् । धितऽवानम् ॥ २ ॥

'विपश्चितं मेधाविनं 'यज्ञस्य 'सार्धनं यज्ञस्य निर्वाहकं 'श्रुष्टीवानं सुखवन्तं यद्वा वेगवन्तं 'धितावानम् । वानं' वननीयं धनं चितं निहितं यस्य तं निहितधनम् । तमिमम् 'अग्निं 'गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा 'ईळे विद्यामित्रोऽहं स्तौमि ॥ ईळे । ' ईड स्तुतौ ' । श्रुष्टीवानम् । ' वन वन' संभक्ती ' इत्यस्माद्विच् । श्रुष्टी वनतीति श्रुष्टीवा । क्रुक्षत्तरपदस्वरः । धितावानम् । दधातिः निष्ठायां चिरादंशच्छान्दसः । ' वन संभक्ती ' । कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ ' निष्ठा ' इति चितशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. न-प-भ-वजन्ति । २. त-न-ञ-घृतमञ्जति आ(का)रयतीति । ३. त-इच्छमात् । ४. स-ग-च-न-क-भ-जिगातिर्गच्छार्थः । ५. स-म-च-ज-न-म-स-इच्छन्तीति । ६. त-इत्युप्रत्ययः । ७. क-म-च-न-भ-स- ' वानं ' नास्ति । ८. त- ' वन ' नास्ति ।

अग्ने श॒केम॑ ते व॒यं यमं॑ दे॒वस्य॑ वा॒जिनः॑ । अति॑ द्वेषा॑सि तरेम ॥ ३ ॥

अग्ने । श॒केम॑ । ते । व॒यम् । यमं॑म् । दे॒वस्य॑ । वा॒जिनः॑ । अति॑ । द्वेषा॑सि । तरेम ॥ ३ ॥

हं 'अग्ने' 'वाजिनः' संभृतहविष्काः 'वयं' 'देवस्य' द्योतमानस्य 'ते तव' 'यमं' यमनम् आ यज्ञसमाप्तेः अत्रावस्थानं कर्तुं 'शकेम' शक्यास्मः । वाजिनो वेगवतो देवस्य इति वा योजनीयम् । ततः कारणात् 'द्वेषासि' अस्मदीयानि पापानि 'अति' 'तरेम' पापेभ्य उत्तीर्णा भवेम ॥ शकेम । 'शक्नु शक्तौ' इत्यस्य 'आशोलिङ्कि' 'लिङ्ग्याशिप्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । 'किदाशिपि' इति यामुद् । सलोपेयादेशयलोपगुणसलोपाः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादिवादिनिघातः । उदात्त-निवृत्तिस्वरः । यमम् । 'यम उपरमे' इत्यस्माद्भावे घञ् । 'यम उपरमे' इति निपातनात् वृद्ध-भावः । निस्वरः । तरेम । 'तृ प्लवनतरणयोः' । प्रार्थने लिङ्गि रूपम् । निघातः ॥

स॒मि॒ध्यमा॑नो अ॒ध्वरे॑ग्निः पा॒वक॑ ई॒ड्यः॑ । शो॒चि॒ष्के॑श्स्तमी॒महे ॥ ४ ॥

स॒म॒ऽइ॒ध्यमा॑नः । अ॒ध्वरे॑ । अ॒ग्निः । पा॒वकः॑ । ई॒ड्यः॑ । शो॒चिः॑ऽकेशः । तम् । ई॒महे ॥ ४ ॥

यः 'अग्निः' 'अध्वरे' यज्ञे 'समिध्यमानः' घृताज्याहुतिभिः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः अत एव 'शोचिष्केशः' ज्वालाकेशः 'पावकः' शोधकः 'ईड्यः' रतोत्तुभिः प्रशस्यो भवति 'तम्' इममभिमत्-फलार्थम् 'ईमहे' वयं याचामहे ॥ ईड्यः । 'ईड स्तुतौ' इत्यस्मात्प्रत्ययः । अस्य 'तिस्वरितम्' इति स्वरितत्वे प्राप्ते 'ईडवन्द' इत्यादिना आद्युदात्तत्वम् । ईमहे । ई कान्त्यादिषु । अयं धातु-रत्र याच्यार्थः । निघातः ॥

पृथु॒पाजा॑ अम॒र्त्यो घृ॒तनि॑र्णिक्स्वाहु॒तः । अ॒ग्निर्य॑ज्ञस्य ह॒व्य॒वाट् ॥ ५ ॥

पृथु॒ऽपाजाः॑ । अम॒र्त्यः॑ । घृ॒तऽनि॑र्णिक् । सु॒ऽआहु॒तः । अ॒ग्निः । य॒ज्ञस्य॑ । ह॒व्य॒ऽवाट् ॥ ५ ॥

'पृथुपाजाः' प्रभूततेजोरूपः 'अमर्त्यः' मरणधर्मरहितः 'घृतनिर्णिक्' । घृतस्य विलयनद्वारा शोधनं येनेति घृतनिर्णिक् । 'स्वाहुतः' सुष्ठु होत्रादिभिः सम्यगिष्टः । एवंभूतः 'अग्निर्यज्ञस्य' ज्योति-ष्टोमादेः 'हव्यवाट्' हव्यानां बोधा भवति ॥ पृथुपाजाः । कृदुत्तरपदस्वरः । स्वाहुतः । जुहोतेः कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यवाट् । 'वहश्च' इति णिवः ॥ २८ ॥

तं स॒बाधो॑ य॒तस्रु॑च इ॒त्था धि॒या य॒ज्ञव॑न्तः । आ च॒क्रुर॑ग्निमू॒तये॑ ॥ ६ ॥

तम् । स॒ऽबाधः॑ । य॒तऽस्रु॑चः । इ॒त्था । धि॒या । य॒ज्ञऽव॑न्तः । आ । च॒क्रुः । अ॒ग्निम् । ऊ॒तये॑ ॥ ६ ॥

१. त-'द्योतमानस्य' नास्ति । २. स-ग-च-ज-ण-फ-भ-स्यक्तास्म । ३. त-इत्यस्मात् । ४. ल-ह्रस्वभावः । ५. स-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-दीप्तज्वालः । ६. त-तस्य । ७. स-ग-ज-ण-त-भ-स-तिस्वरितः । ८. त-इत्ययम् ।

सबाधः । रक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणेन तद्विषयबाधा सह वर्तन्ते इति सबाधः । ^१यज्ञवन्तः यजनीय-
हविर्युक्ताः ^२यतस्तुचः । यताः संयताः तुचो जुह्वाद्याः यैस्ते यतस्तुचः ऋग्विजः । ^३इत्था
इत्थमनेन प्रकारेण क्रियमाणया ^४धिया स्तुत्या ^५तम् एवंभूतम् ^६अग्निमृतये राक्षसबाधात्^७ रक्षणाय
^८आ अभिसुखं ^९चक्रुः कुर्वन्ति ॥ सबाधः । ' बाध् बिलोडने ' इत्यस्मात् क्प् । कृदुत्तरपदस्वरः ।
इत्था । इदंशब्दात् प्रकारार्थे इदमस्थमुः । तस्य ' सुपां सुलुक् ' इति उदात्तमिच्छति-
स्वरेणान्तोदात्तः । चक्रुः । ' डुकृञ् करणे ' इत्यस्य लिट्युमि षणादेशे कृते तस्य ' द्विर्वचनेऽचि '
इति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम् । निघातः ॥

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया । विदथानि प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

होता । देवः । अमर्त्यः । पुरस्तात् । एति । मायया । विदथानि । प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

^१होता होमनिष्पादकः ^२अमर्त्यः मरणधर्मरहितः ^३देवो द्योतमानः ^४विदथानि वेदितव्यानि
कर्माणि ^५प्रचोदयन् प्रकर्षेण प्रेरयन् सोऽग्निः ^६मायया कर्मविषयाभिज्ञानेन^७ युक्तः सन् ^८पुरस्तात्
कर्मप्रारंभकाले एव ^९एति अस्मानागच्छति^{१०} ॥ मायया । ' माक् माने ऋद्धे च ' इत्यस्मात्
' माच्छासतिसूभ्यो यः ' इति कर्तरि कर्मणि वा यप्रत्ययः । मिमीते जानीते कर्म मीयतेऽनयेति
वा माया कर्मविषयज्ञानम् । प्रत्ययस्वरः । विदथानि । ' विद ज्ञाने ' इत्यस्मात् ' रुदिविविभ्यां कित् '
(उ. सू. ३. ३९५) इति कर्मणि अथप्रत्ययः । किरवाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र नीयते । विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥ ८ ॥

वाजी । वाजेषु । धीयते । अध्वरेषु । प्र । नीयते । विप्रः । यज्ञस्य । साधनः ॥ ८ ॥

^१वाजी बलवानग्निः ^२वाजेषु युद्धेषु ^३धीयते देवैः ऋतुहननार्थं^४ निधीयते । किंच ^५अध्वरेषु
अग्निहोत्रादिषु ^६प्र नीयते अध्वर्याग्निभिः प्रकर्षेण आहवनीयादिस्थानेषु प्रक्षिप्यते । अत एव
^७विप्रः मेधावी सन्नभिः ^८यज्ञस्य अग्निहोत्रादेः ^९साधनः साधको भवति ॥ धीयते । दधातेः^{१०} कर्मणि
यक् । ' घुमास्थागापा ' इत्यादिना ईवम् । निघातः । नीयते^{११} । ' जीञ् प्रापणे ' इत्यस्य^{१२} कर्मणि
यकि रूपम् । उपसर्गादयमासेऽपि णोपदेशस्य^{१३} इति णवम् । साधनः । ' साध ममिद्धी ' ।
नन्वादित्वात्कर्तरि ल्युः । लिट्स्वरः ॥

धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे । दक्षस्य पितरं तना ॥ ९ ॥

धिया । चक्रे । वरेण्यः । भूतानाम् । गर्भम् । आ । दधे । दक्षस्य । पितरम् । तना ॥ ९ ॥

योऽग्निः ^१धिया आधानपवमानेष्टिरूपेण कर्मणा ^२चक्रे आहवनीयरूपतया कृतोऽभूत् अत एव
^३वरेण्यः सर्वैर्ब्रह्मणैः कर्माङ्गत्वेन वरणीयः यन्माग्निः ^४भूतानां स्थावरजङ्गमात्मकानां भूतजातानामन्तः

१. त-ल-राक्षसबाधात् । २. ल-प-फ-भ-विषयाभिज्ञानेन । ३. त-अस्मानागच्छति । एति ।
इण् गतौ । ४. त-ल-ऋतुहननार्थं । ५. त-ल-दुधाम् धारणपोषणयोः इत्यस्मात् । ६. ल-ग-च-न-म-
स-' नीयते इत्यस्य ' नास्ति, ज-ण-नीयते । जीञ् प्रापणे ।

‘गर्भं स्वात्मानमेव गर्भरूपतया’ वा ‘दधे सर्वत्र दधार’ पितरं सर्वस्य जगतः पालकं तमिममग्निं ‘दक्षस्य दक्षप्रजापतेः’ तना तनया वेदिरूपा भूमिर्दक्षपूर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थं धारयति । भूमेर्वक्षदुहितृवे’ मन्त्रवर्णः—‘ अदितिर्द्विजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव ’ (ऋ. सं. १०. ७२. ५) इति ॥ चक्रे । करोतेः कर्मणि लिटि रूपम् । गर्भम् । ‘गृ निगरणे’ इत्यस्मात् ‘अतिगृभ्यां भन्’ इति भन् । गिरति गीर्यते वा गर्भः । निस्वादाद्युदात्तः । दधे । दधादेर्लिटि रूपम् । पितरम् । ‘पा रक्षणे’ । ‘नप्तृनेष्टृ’ इत्यादिना नृजन्तत्वेन निपातनादिवम् । पाति पालयतीति पिता पालकः । चित्स्वरः । तना । यलोपच्छान्दसः ॥

नि त्वा दधे वरेण्यं दक्षस्येळा सहस्कृत । अग्ने सुदीतिमुशिजम् ॥ १० ॥

नि । त्वा । दधे । वरेण्यम् । दक्षस्य । इळा । सहःस्कृत । अग्ने । सुदीतिम् । उशिजम् ॥ १० ॥

उक्तार्थः^१ अनयर्था विधियते । ‘सहस्कृत मथनाख्येन बलेन निष्पन्न इह’ अग्ने ‘सुदीतिं शोभन-दीप्तिरूपम्’ उशिजं पुरोडाशादिहविः कामयमानम् । यद्वा कर्माग्निभिः काम्यमानम् । अत एव ‘वरेण्यं तैर्वरेणीयं’ त्वा एवंविधं त्वां ‘दक्षस्य दुहिता’ इळा वेद्यादिलक्षणा भूमिः ‘नि दधे अग्निहोत्रादि-कर्मसिद्धयर्थं’ नितरां दधार ॥ इळा । ‘ईड स्तुतौ’ । ‘पुंसि संज्ञायाम्’ इत्यत्र प्रायिकवचनान् रुच्यर्थेऽपि^२ घप्रत्ययः । इस्वच्छान्दसः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् अगुणः^३ । ईड्यन्ते स्तुयन्तेऽस्यां यजमानैर्देवा इतीळा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । प्रत्ययस्वरः । उशिजम् । ‘वश कान्तौ’ इत्यस्मात् ‘वशः’^४ किञ्च इतीजिप्रत्ययः । कित्वात्संप्रसारणम् । वष्टि हविः कामयते उदयते काम्यते कर्माग्निभिः इति वा उशिक् अग्निः । प्रत्ययस्वरः ॥ २९ ॥

अग्निं यन्तुरमसुरमृतस्य योगे वनुषः । विप्रा वाजैः समिन्धते ॥ ११ ॥

अग्निम् । यन्तुरम् । असुरम् । ऋतस्य । योगे । वनुषः । विप्राः । वाजैः । सम् । इन्धते ॥ ११ ॥

‘वनुषः कर्मसिद्धयर्थं संभजमानाः’ विप्राः मेधाविनोऽध्वर्यादयः ‘यन्तुरं सर्वस्य नियन्तारम् । यद्वा क्षिप्रं गन्तारम् । ‘असुरम् अपां प्रेरकं तमिमम्’ अग्निम् ‘ऋतस्य सत्यभूतस्य ज्योतिष्टोमादेः’ योगे प्रयोगार्थं ‘वाजैः हविलक्ष्णैरक्षैः’ समिन्धते सम्यग्दीपयन्ति ॥ यन्तुरम् । वर्णव्यत्ययः । यन्तारमित्यर्थः । असुरम् । ‘तुर स्वरणे’ । अपस्तुतोर्ति स्वरयतीति क्तिप् । ऋतुरपदस्वरः । योगे । ‘युजिर् योगे’ । भावे घञ् । ‘चजोः कुघिण्यतोः’ इति कुस्वम् । जिस्वरः । वनुषः । ‘वन पञ्च संभक्ता’ । ‘जने ऽग्निः’ इत्यधिकारे बहुलवचनादस्मान्पि उभिः^५ । प्रत्ययस्वरः । इन्धते । ‘जिह्वी दीप्तौ’ । निघातः ॥

ऊर्जो नपातमध्वरे दीदिवांसमुप धवि । अग्निर्मळे कविक्रतुम् ॥ १२ ॥

ऊर्जः । नपातम् । अध्वरे । दीदिवांसम् । उप । धवि । अग्निम् । ईळे । कविःक्रतुम् ॥ १२ ॥

१. ख-ग-न-ज-ण-न-म-स-‘हु’हृत्त्वेन । २. त-उक्तोऽर्थः । ३. त-प-ऊ-‘सिद्धयर्थम्’ । ४. ख-ग-ज-ण-न-म-स्वार्थेऽपि । ५. त-अगुणः । यद्वा घञर्थे कविधानमिति अधिकरणे कः । ६. ख-ग-न-ज-ण-म-वशोःन । ७. त-उसिप्रत्ययः ।

‘ऊर्जो’ नपातं हविलक्षणेः अक्षैः^१ समिध्यमानत्वेनाक्षस्य पुत्रम् । यद्वाक्षस्य चतुर्थम् । यथाक्षात्^२ आहुतिराहुतेरादित्य आदित्यादभिरिति । ‘उप’ षष्ठी अन्तरिक्षस्य समीपे ‘दीदृवांसम्’ अतिशयेन दीप्यमानं ‘वक्रिकुम्’ । कवयो मेधाविनोऽध्वर्यादयो मथनेन क्रतवः कर्तारो यस्येति । अध्वर्यादिभिः निष्पाद्यमानं तमिमम् ‘अग्निम्’ अध्वरे अस्मिन्यज्ञे ‘ईळे’ स्तुतिलक्षणाभिर्गीभिरहं स्तौमि ॥ ऊर्जः । ‘ऊर्जं बले’ इत्यस्मात् ‘आजभास’ इत्यादिना ताच्छीलिकः कृप्^३ । ऊर्जयति शरीरमित्यूक्तं अन्नम् । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । षष्ठी । ‘द्युतं वीक्षी’ इत्यस्मात् औणादिको दुःप्रत्ययः^४ । द्योतते किरणसंबन्धादिति द्युः अन्तरिक्षम् । निस्वरः^५ । ईळे^६ । लटि रूपम् ॥

ईळैन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः । समग्निर्दिध्यते वृषा ॥ १३ ॥

ईळैन्यः । नमस्यः । तिरः । तमांसि । दर्शतः । सम् । अग्निः । इध्यते । वृषा ॥ १३ ॥

‘ईळैन्यः’ स्तोत्रभिरीड्यः अत एव ‘नमस्यः’ सर्वैर्नमस्कार्यः ‘तमांसि’ ‘तिरः’ ध्वान्तानि स्वप्रभाभिस्तिरस्कुर्वन्^७ ‘दर्शतः’ कमनीयतया सर्वैर्दर्शनीयः । तादृशः ‘अग्निः’ ‘वृषा’ यजमानस्य कामानां वर्धिता ‘सम्’ ‘इध्यते’ आहुतिप्रक्षेपेण^८ प्रज्वाल्यते । उक्तार्थे वाजसनेयकम्—‘ईडेन्यो ह्येष नमस्यो ह्येष तिरस्तमांसि ददशो समिद्धः’ इति ॥ ईळैन्यः । ‘ईड स्तुतौ’ । ‘कृत्यार्थे नवैकेन्येन्येनः’ इति केन्यः^९ । प्रत्ययस्वरः । नमस्यः । नमस्यतेः ‘अचो यत्’ इति यत् । अतोऽलोपयलोपौ । ‘तिस्वरितः’^{१०} इति स्वरितः । दर्शतः । ‘दक्षिर् प्रक्षणे’ । अस्मात्^{११} । ‘भृमृ-रक्षि’ इत्यादिना कर्मणि अतश्चप्रत्ययः । चिस्वरः । वृषा । ‘वृषु’^{१२} सेचने ‘इत्यस्मान्’ ‘कनिम्यु-वृषि’^{१३} इत्यादिना कनिन् । किस्वाद्गुणः । निस्वादाद्युदासः ॥

वृषो अग्निः समिध्यतेऽश्वो न देववाहनः । तं हविष्मन्त ईळते ॥ १४ ॥

वृषो इति । अग्निः । सम् । इध्यते । अश्वः । न । देवऽवाहनः । तम् । हविष्मन्तः । ईळते ॥ १४ ॥

‘वृषो वृषेव’^{१४} कामानां वर्धिता ‘देववाहनः’^{१५} । देवान् हवीषि वाहयति प्रापयतीति देववाहनः* । नत्र दृष्टान्तः । ‘अश्वो’ न इति । यथाश्वो राजानं वाहयति स्वपुरं प्रापयतीति । वाहनमश्वः । तद्वन्^{१६} वाहनभूतो यः ‘अग्निः’ ‘समिध्यते’ आज्याहुतिप्रदानेन^{१७} सम्यक् दीप्यते ‘तं’ तादृशमग्निं ‘हविष्मन्तः’

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘अक्षैः’ नास्ति । २. च-न-फ-यदक्षात्, ज-ण-अक्षात् । ३. त-किप्प्रत्ययः । ४. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-दुष्प्रत्ययः, च-दुष्प्रत्ययः । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-चिस्वरः । ६. त-ल-ईळे । ईड स्तुतौ इत्यस्य । ७. ज-ण-आज्याहुतिः । ८. त-केन्यप्रत्ययः । ९. ग-च-न-भ-स-तिस्वरः । १०. त-इत्यस्मान् । ११. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-वृषी, ल-वृष; स-वृषा । १२. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘वृषेव’ नास्ति । १३. ख-ग-च-ज-ण-फ-अश्वो न अश्व इव देववाहनः देववान् (ज-ण-देवानां) हवीषि वाहनमश्वः (ज-ण-वाहनः) तद्वतो; भ-देववाहनः देवानां हवीषि वाहनमश्वः तद्वतो; स-देववाहनः देवान् मत्स्यः तद्वतो । * ल-सक्या बहनमिवाश्वः तद्वत् यद्वद्वाहनभूतो योऽग्निः समिध्येत आहुतिप्रदानेन सम्यग्दीप्यते तेन । १४. त-न-क-स-आहुतिः ।

संभृतहविष्का यजमानाः ^१ईळते कर्मसिद्धयर्थं स्तुवन्ति ॥ वृषा उ। गुणः । उजमवलम्ब्य प्रगृह्यसंज्ञा ।
देववाहनः । ' बह प्रापणे ' इत्यस्मात्प्रवन्ताः कर्तरि ल्युः । लिट्स्वरः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः ^२ ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन्वृषणः समिधीमहि । अग्ने दीधतं बृहत् ॥ १५ ॥

वृषणम् । त्वा । वयम् । वृषन् । वृषणः । सम् । इधीमहि । अग्ने । दीधतम् । बृहत् ॥ १५ ॥

^१वृषन् कामानां वर्धितर्हे ^२अग्ने ^३वृषणः वृषाणः ^४घृताज्याहुतीनां ^५सेत्कारः ^६वयं ^७वृषणम् आहुति-
द्वारा ^८उदकस्य सेत्कारम् । तथा ^९च ^{१०}स्मृतिः—' अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदि-
त्याजायते वृष्टिर्बृष्टेरक्षं ततः प्रजाः ' (मनु. ३. ७६) इति । ^{११}दीधतं दीप्यमानं ^{१२}वृहत् अत एव महान्तं
^{१३}त्वा ^{१४}वाम् ^{१५}अग्निं ^{१६}समिधीमहि सम्यग्दीपयामः ॥ इधीमहि । ' जिहन्धी दीप्तौ ' इत्यस्य प्रार्थने लिङि
नकारलोपश्छान्वसः । निघातः । दीधतम् । दीदेतिः ^{१७}दीप्तिकर्मा । तस्य शतरि रूपम् । ' अभ्यस्ता-
नामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३० ॥

' अग्ने जुषस्व ' इति षडृचं षोडशं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका—' अग्ने जुषस्व
षट् तृतीयाद्युणिक्त्रिष्टुब्जगाथः ' इति । पूर्वसूक्ते ' गायत्रं तु ' इत्युक्तत्वादेतदपि गायत्रम् । तृतीया
तूणिक् चतुर्थी त्रिष्टुप् पञ्चमी जगती । ' अग्ने जुषस्व ' इति सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतः प्रातःसव-
नीयानुवाक्या । सूत्रितं च—' अथ स्विष्टकृतोऽग्ने जुषस्व नो हविः ' (आश्व. श्रौ. ५. ४)
इति । अतिरात्रे आश्विनशस्त्रे परिहिते सति चमसगणैः सहाश्विनोर्द्विकपालः पुरोडाशः
सर्वहुतो होतव्यः । यदि पुरोडाशमवशेष्य स्विष्टकृतं कुर्युस्तस्य स्विष्टकृतः ' पुरोळा अग्ने ' इत्येषा
याज्या । ' यद्येतस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृता चरेयुः पुरोळा अग्ने पचतः ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति
सूत्रितम् । माध्यंदिने सवने सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतोऽनुवाक्या ' माध्यंदिने सवने ' इत्येषा ।
सूत्रितं च—' अग्ने जुषस्व नो हविर्माध्यंदिने सवने जातवेदः ' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ।
तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य स्विष्टकृतोऽनुवाक्या ' अग्ने तृतीये सवने ' इत्येषा । सूत्रितं च—
' अग्ने तृतीये सवने हि कानिष इत्यनुसवनमनुवाक्याः ' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति । आश्विनपुरो-
डाशस्य स्विष्टकृतो याज्या ' अग्ने वृधानः ' इत्येषा । सूत्रितं च—' अग्ने वृधान आहुतिमिति
संवाज्ये ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

अग्ने जुषस्व नो हविः पुरोळाशं जातवेदः । प्रातःसावे धियावसो ॥ १ ॥

अग्ने । जुषस्व । नः । हविः । पुरोळाशम् । जातवेदः ।

प्रातःसावे । धियावसो इति धियावसो ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । ^१जातवेदः जातप्रश्न ^२धियावसो । धिया स्तोत्रेण वसु धनं वस्राजवति
सोऽयं धियावसुः । तस्य संबुद्धिः । कर्मानुरूपधनप्रदं हे ^३अग्ने ^४प्रातःसावे अग्निष्टोमे प्रातःसवने

१. त-ल-पदस्वरः । ईळते । ईड स्तुतो । २. ख-ग-च-ज-ण-त-म-क- ' वृषाणः ' नास्ति ।
३. त-घृताद्याहुतीनाम् । ४. च-फ-वृष्टिद्वारा । ५. त-तदाह । ६. त-न-स-इमम् ; ल-तमिमम् ।
७. च-फ-दीधतिः ।

‘नः’ अस्मत्संबन्धि ‘पुरोडाशां पुरोडाशाल्यं’ हविः ‘जुषस्व सेवस्व ॥ जुषस्व । ‘जुषी प्रीतिलेखनयोः’ इत्यस्मात् लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवस्थेन पादादिवाद्भिधातः । प्रातःसावे । ‘षुञ् अभि-
ववे’ । सवनं सावः । भावे घञ् । ‘थायघञ्काजवित्रकाणाम्’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । धिवावमो ।
विभक्त्यलोपश्छान्दसः । आमन्त्रितत्वाभिधातः ॥

पुरोळा अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परिऽकृतः । तं जुषस्व यविष्ठय ॥ २ ॥

पुरोळाः । अग्ने । पचतः । तुभ्यम् । वा । घ । परिऽकृतः । तम् । जुषस्व । यविष्ठय ॥ २ ॥

‘यविष्ठय युवतम हे’ अग्ने यः ‘पुरोळाः । पुरोडाशान्तेऽध्वर्यादयः’ एनमिति ‘पुरोडाः’ पुरोडाशः ।
‘पचतः कपालयोः पक्वेऽस्ति । स च ‘तुभ्यं’ त्वदर्थं’ ‘परिऽकृतः’ वा’ ‘घ’ पर्यभिक्करणादिभिरलंकृतः
खलु । ‘तम्’ इमं पुरोडाशं ‘जुषस्व सेवस्व ॥ पुरोळाः । ‘दाश्च दाने’ इत्यस्मात् पुरस्पूर्वात् ‘मन्त्रे
श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्’ (पा. सू. ३. २. ७१) इति कर्मणि ण्विनि कृते ‘श्वेतवहादीनां
डस्प्रत्यय’ (पा. सू. ३. २. ७१. १) इति डस्प्रत्यये च कृते ‘अवचाः श्वेतवाः पुरोडाश्च’
(पा. सू. ८. २. ६७) इति निपातनादकारस्य डत्वम् । पुरोडाशान्त एनमिति पुरोडाः पुरोडाशः ।
डकारस्य ळकारो बहुवचसांप्रदायिकः । कृदुत्तरपदस्वरः । पचतः । ‘हुपचप् पाके’ इत्यस्मात्
‘भृमृदशि’ इत्यादिना कर्मणि अतच्प्रत्ययः । पच्यतेऽसाविति पचतः पक्कः । चित्स्वरः । वा ।
‘ऋचि तुनुष’ इत्यादिना संहितायां दीर्घः । परिऽकृतः । ‘संपर्युपेभ्यः करोती भूपणे’ (पा. सू.
६. १. १३७) इति करोतेः सुडागमः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । यविष्ठय ।
यविष्ठ एव यविष्ठयः । ‘पादार्घ्याभ्यां च’ इत्यत्र चकारेण वस्वादीनां स्वार्थे यत्प्रत्ययस्योपादानात्
यविष्ठेत्यत्र स्वार्थिको यत्प्रत्ययः (का. ५. ४. २५) । आमन्त्रितत्वाभिधातः ॥

अग्ने वीहि पुरोळाशमाहुतं तिरोअह्वयम् । सहसः सूनुरस्यध्वरे हितः ॥ ३ ॥

अग्ने । वीहि । पुरोळाशम् । आऽहुतम् । तिरःऽअह्वयम् ।

सहसः । सूनुः । असि । अध्वरे । हितः ॥ ३ ॥

हे ‘अग्ने’ तिरोअह्वयम् अह्नि तिरोहिते मति ‘आहुतम् आ समन्तात् हुतं’ ‘पुरोडाशां पुरोडा-
शाल्यं हविः’ वीहि भक्षय । ‘अध्वरे अस्मिन्वज्ञे’ सहसः ‘सूनुः बलस्य पुत्रस्य’ हितः ‘असि
आहवनीयादिस्थानेष्वस्मान्निहितोऽसि । तस्माद्भीति शेषः ॥ वीहि । वी काम्निगत्वादिषु ।
लोटि रूपम् । हेरपितृवापन्तोदात्तत्वम् । आहुतम् । जुहोतेः कर्मणि के ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । तिरोअह्वयम् । अह्नि भवमह्वयम् । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । तिरोभूतमह्वयं
यस्मिन् काले स तिरोअह्वयः । रात्रिकाल इत्यर्थः । ‘कालाध्वनोरस्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया ।
‘प्रकृत्यान्तःपादम्’ इत्येकः प्रकृतिभावः । बहुवीही पूर्वपदस्वरः ॥

१. त-‘नः’ नास्ति । २. त-इत्यस्य । ३. ख-ग-च-ज-म-न-भ-स-‘आमन्त्रितत्वाभिधातः’
नास्ति । ४. ख-म-च-ज-म-न-भ-स-‘पुरोडाशान्तेऽध्वर्यादयः’ नास्ति । ५. न-म-स-‘एनमिति पुरोडाः’
नास्ति । ६. त-तुभ्यं वा च त्वदर्थमेव खलु । ७. त-‘वा च’ नास्ति । ८. ‘पदप्रकृतिस्वरः’ ।

माध्यंदिने सर्वने जातवेदः पुरोळाशमिह कवे जुषस्व ।

अग्ने यद्दस्य तव भागधेयं न प्र मिनन्ति विदथेषु धीराः ॥ ४ ॥

माध्यंदिने । सर्वने । जातवेदः । पुरोळाशम् । इह । कवे । जुषस्व ।

अग्ने । यद्दस्य । तव । भागधेयम् । न । प्र । मिनन्ति । विदथेषु । धीराः ॥ ४ ॥

‘कवे’ मेधाविन् हे ‘जातवेदः’ ‘इह अस्मिन्’ अग्निष्टोमाख्ये कर्मणि तत्र^१ च ‘माध्यंदिने मध्यं-
दिनसंबन्धिनि’ ‘सर्वने’ ‘पुरोळाशं माध्यंदिनसवनीयपुरोळाशं’ ‘जुषस्व सेवस्व । हे ‘अग्ने’ ‘विदथेषु’
यज्ञेषु ‘धीराः कर्मकुशला अध्वर्यादयः’ ‘यद्दस्य । यान्ति प्राप्नुवन्ति^२ देवा हवींष्यनेनेति यद्दो
महानग्निः । यद्दस्य महतः’ ‘तव’ ‘भागधेयं भागतया परिकल्पितमिमं पुरोळाशं’ ‘न’ ‘प्र’ ‘मिनन्ति न
हिसन्ति । किन्तु तुभ्यं प्रयच्छन्ति । तं जुषस्वेति शेषः ॥ माध्यंदिने । मध्यंदिनस्येदमित्यर्थे उत्सादि-
त्वादञ् । जित्वादादिवृद्धिः । जित्वादेवाद्युदात्तात्त्वम् । यद्दस्य । ‘या प्रापणे’ इत्यस्मात् ‘शेष-
यद्दजिह्व’ इति निपातनात्करणे वन्प्रत्ययः । हुगागमधातुह्रस्वौ । यान्त्यनेनेति यद्दोऽग्निः ।
इत्यनेनान्तोदात्तः । भागधेयम् । भागशब्दात्स्वार्थे ‘भागरूपनामभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्यः’
(पा. सू. ५. ४. ३६. २) इति धेयः^३ । प्रत्ययस्वरः । मिनन्ति । ‘मिञ् हिंसायाम्’ इत्यस्य
क्रयाद्धिवात् आ । तस्मिन् ‘मीनातेर्निगमे’ इति ह्रस्वत्वम् । ‘हिनु मीना’ (पा. सू. ८. ४. १५)
इति गत्वं न भवति सर्वविधीनां छन्दमि विकल्पितत्वादिति ॥

अग्ने तृतीये सर्वने हि कानिषः पुरोळाशं सहसः सूनवाहुतम् ।

अथा देवेष्वध्वरं विपन्यया धा रत्नवन्तममृतेषु जागृविम् ॥ ५ ॥

अग्ने । तृतीये । सर्वने । हि । कानिषः । पुरोळाशम् । सहसः । सूनो इति । आहुतम् ।

अथ । देवेषु । अध्वरम् । विपन्यया । धाः । रत्नवन्तम् । अमृतेषु । जागृविम् ॥ ५ ॥

‘सहसः’ ‘सूनो बलस्य पुत्र इ’ ‘अग्ने त्वं’ ‘तृतीये’ ‘सर्वने’ ‘आहुतं’ हूयमानं ‘पुरोळाशं’
‘कानिषः कामयसे । ‘अथ अनन्तरम्’ ‘अध्वरम्’ अविनाशिनं ‘रत्नवन्तम्’ । रत्नशब्देन स्वर्गादि-
लक्षणमुत्तमं फलमभिधीयते । तद्वन्तं फलप्रदं^४ ‘जागृविं’ जागरणकारिणम् । प्रातः सोमो जागृवि-
र्भवति स्वप्ननिवारक इति । तस्मिन् सोमं ‘विपन्यया स्तुतिलक्षणया वाचा स्तुतस्त्वम्’ ‘अमृतेषु मरण-
धर्मरहितेषु’ ‘देवेषु इन्द्रादिषु’ ‘धाः’ धेहि । ‘हि पूरणः । तृतीये । त्रिशब्दात्पूरणार्थे ‘त्रेः संप्रसारणम्’
(पा. सू. ५. २. ५५) इति तीयप्रत्ययः । तस्मिन्निबोधेन संप्रसारणम् । ‘हलः’ इति दीर्घो न भवति ।
अणिति (? अणः इति; पा. सू. ६. ३. १११) तत्रानुवर्तनात् प्रत्ययस्वरः । कानिषः । कनी
कान्त्यादिषु । छेदि^५ ‘सिन्धुलम्’ इति सिप् । तस्यार्धधातुकरादिडागमः । कान्तिरभिलाषः ।

१. प-कवे मेधाविन् जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने इहास्मिन् । २. फ-अत्र । ३. ख-ग-घ-ज-न-फ-
भ-‘प्राप्नुवन्ति’ नास्ति । ४. त-वेयप्रत्ययः । ५. त-तत्फलप्रदम् । ६. त-इत्यस्य छेदि ।

अकारस्य आकारो व्यत्ययेन । द्विगोदादनिघातः । धातुस्वरः । विपन्यया । 'पन स्तुतौ' । भावे क्तिप् । विरनं यातीति कप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । धाः । दधातेः धातोः^१ छान्दसे लुङि रूपम् । पाशा-
न्निघादनिघातः । जागृविम् । किन्प्रत्ययान्तो जागृविशब्दः । निस्वरः ॥

अग्ने वृधान आहुतिं पुरोळाशं जातवेदः । जुषस्व त्तिरोअह्वयम् ॥ ६ ॥

अग्ने । वृधानः । आऽहुतिम् । पुरोळाशम् । जातऽवेदः । जुषस्व । त्तिरऽअह्वयम् ॥ ६ ॥

१जातवेदः जातप्रज्ञ हे १अग्ने १वृधानः आहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं १त्तिरोअह्वयम् । अह्निभवमह्वयं
दिवमकृत्यम् । तिरोभूतमह्वयं यस्मिन्काले स तिरोअह्वयो रात्रिकालः । तस्मिन्काले १आहुतिं
पुरोडाशाख्यं हविः १जुषस्व सेवस्व ॥ आहुतिम् । जुहोनेः कर्मणि क्तिन् । 'तादौ च निनि कृत्यती'
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्^२ ॥ ३१ ॥

'अस्तीदम्' इति षोडशवं सप्तदशं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'अस्तीदं षोडशाद्या-
चतुर्थीदशमीद्वादशयोऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादशयुपान्त्ये च जगत्यः पञ्चम्युत्तिग्भ्यो वा' इति । आद्या-
चतुर्थीदशमीद्वादशयोऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादशयुपान्त्ये च जगत्यः षष्ठ्येकादशी चतुर्दशी पञ्चदशी च जगत्यः ।
शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । पञ्चमी 'मन्थता नरः' इत्येषा ऋत्विग्देवताकामिदेवताका वा । शिष्टा
अग्निदेवताकाः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । वरुणप्रघासेषु अग्निप्रणयने 'इळायास्त्वा पदे' इत्येषा ।
सूत्रितं च—'इळायास्त्वा पदे वयमग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्यर्धर्च आरमेत्' (आश्व. श्रौ. २. १७)
इति । तत्रैव अग्निप्रणयने^३ उत्तरवेद्यामग्नौ स्थापिते सति 'सीद् होतः' इत्येषा । 'निहितेऽग्नौ सीद् होतः
स्व उ लोके चिकित्वान्' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति सूत्रितम्^४ । अरण्यामग्निममारोपणे 'अयं ते
योनिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'अयं ते योनिर्ऋत्विज इत्यरणी गार्हपत्ये प्रनितयेत्पाणी वा' (आश्व.
श्रौ. ३. १०) इति ॥

अस्तीदमधिमन्थनमस्ति प्रजननं कृतम् ।

एतां विश्वपत्नीमा भराग्निं मन्थाम पूर्वथा ॥ १ ॥

अस्ति । इदम् । अधिऽमन्थनम् । अस्ति । प्रऽजननम् । कृतम् ।

एताम् । विश्वपत्नीम् । आ । भर । अग्निम् । मन्थाम । पूर्वऽथा ॥ १ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । १इदम् अइयर्थं यूषशकलम् १अस्ति । १अधिमन्थनम् । अरण्याः
उपरि निधेयं मन्थनसाधनभूतं^५ दण्डरज्जादिकम् १अस्ति । १प्रजननम् अग्निजननमाधनभूतं^६ दग्ध-
पिप्पलं १कृतं संपादितमस्ति । यद्वा प्रजननं मन्थनदण्डस्य विन्यासविशेषः । यस्मादृतानि
यूषशकलादीन्वाग्निमन्थनसाधनान्याहुतानि सन्ति तस्मात् १विश्वपत्नीं विश्वां प्रजानामग्निमाभ्याग्नि-
होत्रद्वारा स्वर्गादिकलसंपादनेन पालयित्रीम् १एताम् अरणीम् १आ १भर हे अध्वर्यो आहर ।

१. त—'धातोः' नास्ति । २. त—आहुतिमाहुतं पुरोडाशम् । ३. त—स्वरत्वम् । जुषस्व । जुषा
प्रातिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-अग्निप्रणयनेन । ५. त—सूत्रितं च । ६. ख-
ग-च-मन्थनसाधनभूतम् । ७. ख-फ-भ-अग्निज्वलनम् ।

तस्यामाहतायां ^१पूर्वथा यथा वयमाधानकालेऽग्निममग्नीम यथा वा पूर्वं महर्षयोऽग्निममन्यिषुः
तद्द्वयमेनम् ^२अग्निम् अस्मिन्कर्मणि ^३मन्थाम । मन्थनेन निष्पन्नं करवाम ॥ अस्तीति ^४पदद्वयस्य
पादादिस्वादिनिघातः । विश्वस्वीम् । पतिशब्दस्य 'विभाषा सपूर्वस्य' इति ङीष् नकारश्चान्तादेशः ।
'परादिभ्यश्चन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर । 'हञ् हरणे' इत्यस्य लोटि 'हमहोर्भ्यश्च-
न्दसि' इति भकारः । मन्थाम । 'मन्थ विलोडने' । लोटि रूपम् । निघातः । पूर्वथा । पूर्वशब्दान्
इवार्थे 'प्रत्यपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि' इति थात्प्रत्ययः । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भेइव सुधितो गर्भिणीषु ।

दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्यैर्भिः ॥ २ ॥

अरण्योः । निऽहितः । जातऽवेदाः । गर्भेऽइव । सुऽधितः । गर्भिणीषु ।

दिवेऽदिवे । ईड्यः । जागृवत्ऽभिः । हविष्मत्ऽभिः । मनुष्यैभिः । अग्निः ॥ २ ॥

^१जातवेदाः सर्वविषयज्ञानवानयमग्निः । ^२अरण्योर्निहितः । देवैर्यज्ञाय नितरां रथापितोऽस्ति ।
अत्र ^३दृष्टान्तः । 'गर्भेइव' इति । यथा गर्भः 'गर्भिणीषु ङीष्' ^४सुधितः सुष्ठु निहितो वर्तते तद्वत् ।
स तादृशः ^५अग्निः 'हविष्मद्भिः संभृतहविष्कैरत एव' ^६जागृवद्भिः कर्मणि जागरूकैः ^७मनुष्यैभिः
मनुष्यैस्त्वाभिः 'दिवेदिवे प्रत्यहमुत्पस्यथम्' ^८ईड्यः स्तुतिरूपाभिर्गीभिः स्तोतव्यः ॥ अरण्योः ।
'ऋ गतौ' । 'अतिसृष्टमि' इत्यादिना अनिः ^९प्रत्ययस्वरः । निहितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां
'दधातेर्हिः' इति हिरादेशः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुधितः । दधातेः
कर्मणि निष्ठा । तस्मिन् 'सुधित वसुधित' इत्यादिना निरातनान् धिरादेशः ^{१०}दिवेदिवे । दिवु
क्रीडादौ । इगुपधलक्षणः कः । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम् । तस्यान्नेदित्वाद्यनुदात्तत्वं
पूर्वपदस्वरः । जागृवद्भिः । 'जागृ निद्राक्षये' इत्यस्य कसौ रूपम् । 'द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति
वक्तव्यम्' इति विकल्पितत्वात् द्विवचनाभावः । 'वसुक्वसुध्वन्वदुहां दः' (पा. सू. ८. २. ७०)
इति वसोः सकारस्य दत्वम् । प्रत्ययस्वरः ॥

उत्तानायामव भरा चिकित्वान्तमद्यः प्रवीता वृषणं जजान ।

अरुषस्तूपो रुशदस्य पाज इळायास्पुत्रो व्युनेऽजनिष्ट ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अव । भर । चिकित्वान् । सद्यः । प्रऽवीता । वृषणम् । जजान ।

अरुषऽस्तूपः । रुशत् । अस्य । पाजः । इळायाः । पुत्रः । व्युने । अजनिष्ट ॥ ३ ॥

^१चिकित्वान् ज्ञानवानध्वर्युस्त्वम् । ^२उत्तानायाम् अधरारण्यामुत्तानशायाम् उत्तरारणिम् । ^३अव
^४भर अधोमुलां धारय । अनन्तरं सा अधरारणिः । ^५सद्यः । ^६प्रवीता तदानीमेव निषिकरेतरका स्ती
^७वृषणं कामानां वर्षकमग्निं । ^८जजान जनयतु । अथ ^९अस्य अग्नेः । ^{१०}रुशत् तमो विनासयत् । ^{११}पाजः

१. ऋ-ग-व-ज-ण-फ-भ-अस्तीदमिति । २. त-इत्यस्य लोटि । ३. ल-स-तत्र । ४. त-अनिप्रत्ययः ।
५. त-धि इत्यादेशः ।

तेजोमात्रं तत्राभूत्^१ । अनन्तरम्^२ अरुषस्तूपः आरोचमानतेजःसंघोपेतः^३ इळायास्पुत्रः उत्तरवेद्याः^४ उत्पन्नः^५ अग्निः^६ वयुने अरण्यां योनिस्थाने^७ अजनिष्ट अजनि ॥ जजान । 'जन जनने'^८ । लोडर्थे^९ लिटि 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः'^{१०} इति णिलोपः । प्रत्ययान्तत्वाभावादान्न भवति । निघातः । अरुषस्तूपः । न विद्यते रुषः क्रोधो यस्यैत्यरुषः । क्रोधराहित्येन रोचमान इत्यर्थः । 'नःसुभ्याम्'^{११} इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'दृष् स्तुतौ'^{१२} । 'स्तौतेर्दीर्घश्च'^{१३} (उ. सू. ३. ३०५) इति प्रत्ययः किञ्च धातोर्दीर्घश्च । स्तूयते इति स्तूपस्तेजःसंघः । अरुषः आरोचमानस्तेजःसंघो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः^{१४} । रुशत् । 'रुश हिंसायाम्'^{१५} । शतरि रूपम् । वयुने । 'अज गतिक्षेपणयोः'^{१६} । 'अजियमिशीकुभ्यश्च'^{१७} इत्युनन् चित्संज्ञकः । अजति वीयते वा वयुनमङ्गम् । प्रत्ययस्य व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अजनिष्ट । 'जनी प्रादुर्भावे'^{१८} । लुङि सिचि रूपम् । निघातः ॥

इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधि ।

जातवेदो नि धीमहि हव्याय वोळ्हवे ॥ ४ ॥

इळायाः । त्वा । पदे । वयम् । नाभा । पृथिव्याः । अधि ।

जातवेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥ ४ ॥

१ जातवेदः जातप्रज्ञ हे २ अग्ने अध्वर्यादयः ३ वयं ४ पृथिव्याः ५ अधि भूमेरपरि उत्तरवेद्यां ६ नाभा नाभौ तस्या नाभिस्थाने मध्यप्रदेशे । तदेव स्थानं विशेष्यते । ७ इळायाः ८ पदे मानव्या इळाया गोः पदे इडापदरूपे उत्तरवेद्यात्मके स्थाने ९ त्वा त्वां १० हव्याय ११ वोळ्हवे पुरोडाशादिलक्षणं इविर्बोद्धं १२ नि १३ धीमहि निर्धमीमहि । उक्तार्थे ब्राह्मणम्—'इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधिष्येतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिर्जातवेदो नि धीमहीति निधास्यन्तो ह्येनं भवन्त्यग्ने हव्याय वोळ्हव इति हव्यं हि वक्ष्यन्भवति' (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ॥ नाभा । 'णह बन्धने' । 'इष्' इत्यनुवृत्तौ 'नहो भश्च' इति इष् भकारश्चान्तादेशः । निष्वादादुपधावृद्धिः । नह्यतीति नाभिर्मध्यस्थानम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या ङादेशः । निस्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि रूपम् । 'लिङः सीयुद्' (पा. सू. ३. ४. १०२) इति सीयुद् । द्विवचनाभावश्छान्दसः । निघातः । वोळ्हवे । 'वह प्रापणे' । तुमर्थे^१ तवेन् । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इति धात्वकारस्यैत्वम् । ङस्वधात्वदुत्पत्तयोः । निष्वादाद्युदात्तः ॥

मन्यता नरः कविमद्वयन्तं प्रचेतसममृतं सुप्रतीकम् ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादग्निं नरो जनयता सुशेवम् ॥ ५ ॥

मन्यत । नरः । कविम् । अद्वयन्तम् । प्रचेतसम् । अमृतम् । सुप्रतीकम् ।

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । अग्निम् । नरः । जनयत । सुशेवम् ॥ ५ ॥

१. फ-तेजो मन्त्रतन्त्रात्मकमभूत् । २. त-'उत्तरवेद्याः उत्पन्नः' नास्ति । ३. स-ग-च-ज-ज-न-म-लडर्थे, त-इत्यस्य लोडर्थे । ४. त-पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ५. त-गतिक्षेपणयोः इत्यस्मात् । ६. त-स-इत्यस्मात्तुमर्थे ।

‘नरः कर्मणा’ नेतारो हे अध्वर्यादयः ‘कविं क्रान्तदर्शिनम्’ अद्वयः तं द्वयमनाचरन्तमद्वैतं कुर्वाणं मनसा वाचा च एकविधमेव कर्म कुर्वाणस्त एव ‘५. चेतसं दृष्टृज्ञानं पेरम्’ ‘अमृतं मरणधर्मरहितं’ ‘सुप्रतीकं शोभनैरङ्गज्वालाभिः समेतं तमिमम्’ ‘अग्निं’ ‘मन्थत मन्थनेन’ निष्पादयत । किंच । हे ‘नरः कर्मणा’ नेतारः अध्वर्यादयः ‘यूयं’ ‘यज्ञस्य’ ‘द्योतिष्टोमादेः’ ‘केतुं प्रज्ञापकं’ ‘प्रथमं मुख्याङ्गभूतम्’ । अग्निपूर्वकत्वात् सर्वेषामुत्तरकृतानाम् । ‘सुशेवं शोभनसुखोपेतं तादृशमग्निं’ ‘पुरस्तात् कर्मणः प्रारंभे’ ‘जनयत । तमिममग्निमेवंविधगुणयुक्तं कुरतेति भावः । मन्थत । ‘मन्थ विलोडने’ । लोटि रूपम् । पादादिवादिनिघातः । नरः । ‘णीञ् प्रापणे’ । ‘नयतेर्ङिञ्’ (उ. सू. २. २५७) इति ऋप्रत्ययः । डिच्वाट्टिलोपः । नयन्ति कर्माणि नीयन्ते कर्माण्येभिरिति वा नरः । आमन्त्रितत्वात् निघातः । अद्वयन्तम् । द्वयमिवाचरन्तीत्यर्थे ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्चत्वः’ इत्याचाराथे क्तिप् । द्वयति । तस्य शतरि रूपं द्वयजिति । न द्वयकद्वयन् । तम् । तत्पुरुषे नप्प्रवरः । सुप्रतीकम् । बहुव्रीहौ ‘ऋवाद्यश्च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जनयत । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । णिच् । ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धौ प्रासायां ‘जनीजृक्सुरजोऽमन्ताश्च’ इति मिदृज्जावात् ‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वः । निघातः । सुशेवम् । शेवशब्दो वम्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ‘आद्युदात्तं व्यञ्छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ३२ ॥

यद्वा मन्थन्ति बाहुभिर्वि रोचतेऽश्वो न वाज्यरुषो वनेष्वा ।

चित्रो न यामन्नश्विनोरनिवृतः परि वृणक्त्यश्मनस्तृणा दहन् ॥ ६ ॥

यदि । मन्थन्ति । बाहुऽभिः । वि । रोचते । अश्वः । न । वाजी । अरुषः । वनेषु । आ ।

चित्रः । न । यामन् । अश्विनोः । अनिवृतः । परि । वृणक्ति । अश्मनः । तृणा । दहन् ॥ ६ ॥

‘यदि अध्वर्यादयः’ ‘बाहुभिः स्वकीयेर्हस्तैरग्निं’ ‘मन्थन्ति मग्नन्ति ततः’ स जातोऽग्निः ‘वनेषु काष्ठेषु’ ‘वाजी शीघ्रगमनवान्’ ‘अरुषः आरोचमानः सर्वेषां प्रीतिकरः सन्’ ‘आ’ ‘वि’ ‘रोचते आ’ समन्ताद्विशेषेण दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । ‘अश्वो’ ‘न इति’ । यथाश्वो वनेषु वननीयेषु बाह्यालीस्थानेषु वेगवानारोचमानो वर्तते तद्वत् । तत्रैव दृष्टान्तान्तरम् । ‘चित्रो’ ‘न इति’ । यथा ‘यामन् यामनि’ वेगगमने ‘अश्विनोः’ ‘देवभिषजोः’ चित्रो नानाविधवर्णः ‘रथः’ आरोचमानो वर्तते तद्वत् । ‘अनिवृतः’ केनाप्यप्रतिबद्धगमनः ‘सोऽयमग्निः’ ‘अश्मनः’ उपलान् ‘तृणा तृणानि’ च ‘दहन्’ भस्मसात्कुर्वन् ‘परि’ ‘वृणक्ति दग्धस्थानानि’ परितो वर्जयति । तादृशोऽग्निरारोचते इति पूर्वेषामन्वयः ॥ मन्थन्ति । ‘मन्थ विलोडने’ । लटि रूपम् । यद्विवोगादिनिघातः । रोचते । ‘रुच दीप्ती’ । भौवादिकः ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-कर्मणः । २. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-मन्थनेन । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-कर्मणः । ४. त-हे अध्वर्यादयः । ५. त-विलोडने इत्यस्य । ६. न-प्रापणे इत्यस्मात् । ७. त-ल-प्रादुर्भावे इत्यस्य । ८. ज-ण-मिच्वात्, न-भ-ल-स-मिद्वावात् । ९. च-तदा । १०. ख-ग-च-ज-ण-भ-न-‘इति’ नास्ति । ११. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘इति’ नास्ति । १२. च-याने विशेषवेगगमने । १३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-‘देवभिषजोः’ नास्ति । १४. ख-ग-च-ज-ण-भ-नानावर्णः । १५. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-स-‘गमनः’ इत्यर्थः । १६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-तृणानीव; भ-स-तृणानिव । १७. ख-ग-ज-ण-प-भ-ल-स-तद्वस्थानानि, च-फ-तद्वस्थानानि । १८. त-विलोडने । अस्य ।

लटि रूपम् । निघातः । यामन् । ' या प्रापणे ' । ' आतो मनिन्कनिब्बनिपश्च ' इति मनिन् । ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना सप्तम्या लुक् । निःस्वरः । अनिवृतः । ' वृज् वरणे ' । निष्ठायां ' यस्य विभाषा ' इतीदृशप्रतिषेधः । निपूर्वो वृणोतिनिवारणे वर्तते । न निवृतोऽनिवृतः । नःस्वरः^२ । वृणक्ति । ' वृजी वर्जने ' । रुधादिः । ' चोः कुः ' इति कुत्वम् । निघातः । तृणा । ' तृह' हिसायाम् ' । ' तृहेः क्तो हलोपश्च ' (उ. सू. ५. ६८६) इति क्तः । कित्त्वादगुणः हलोपश्च । तृह्यते तद्वत्वादिभिरिति नृणम् । निःस्वरः ॥

जातो अग्नी रोचते चेकितानो वाजी विप्रः कविशस्तः सुदानुः ।

यं देवास ईड्यं विश्वविदं हव्यवाहमदधुरध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातः । अग्निः । रोचते । चेकितानः । वाजी । विप्रः । कविऽशस्तः । सुऽदानुः ।

यम् । देवासः । ईड्यम् । विश्वऽविदम् । हव्यऽवाहम् । अदधुः । अध्वरेषु ॥ ७ ॥

१जातः मन्थनानन्तरमुत्पन्नः स च १चेकितानः सर्वं जानानः सन् १वाजी सततगमनस्वभावः १विप्रः कर्माभिज्ञः अत एव १कविशस्तः कविभिर्मेधाविभिर्होतृभिः स्तुतः १सुदानुः सुष्ठु कर्मफलस्य दाता एवंविधः १अग्निः १रोचते दीप्यते । १देवासः देवाः इन्द्रादयः १ईड्यं होत्रादिभिः^५ स्तुत्यं १विश्वविदं सर्वस्य जगतो वेदितारं १यम् अग्निम् १अध्वरेषु उद्योतिष्टोमादियज्ञेषु १हव्यवाहं हव्यानां वोढारम् १अदधुः अदधुः सोऽग्निर्दीप्यते इति पूर्वोक्तोऽवयवः ॥ २चेकितानः । ' चित्त ज्ञाने ' इत्ययं यङ्लुकि ' गुणो यङ्लुकोः ' इति अभ्यासस्य गुणः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याहुदात्तत्वम् । कविशस्तः । ' थाथघन्ताजविप्रकाणाम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अदधुः । दधातेहंकि भेः ' सिङ्गदरत-विदिभ्यश्च ' इति जुस् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

सीदं होतः स्व उ लोके चिकित्वान्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।

देवावीर्देवान्हविषा यजास्यमे बृहद्यजमाने वयो धाः ॥ ८ ॥

सीदं । होतरिति । स्वे । ऊँ इति । लोके । चिकित्वान् । सादय । यज्ञम् । सुऽकृतस्य । योनौ ।

देवऽअवीः । देवान् । हविषा । यजासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने । वयः । धाः ॥ ८ ॥

यजमानो ज्ञते । १होतः होमनिष्पादक हे १अग्ने १स्वे स्वर्काये १लोके उत्तरवेद्याः^५ नाभी १सिद्धि १उ त्वं होमनिमित्तम् उपविशैव । तथा १चिकित्वान् ज्ञानवोरत्वं १सुकृतस्य सुकृतजन्मोपभोगस्य १योनौ स्थाने उत्तमलोके १यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं १सादय स्थापय । किञ्च १देवावीः । देवान् हविष्यदानेन अवर्तयति देवावीः । तादृशत्वं १हविषा पुरोडाशादिकक्षणेन हव्येन १देवान् १यजासि

१. त-वरणे इत्यस्य । २. त- ' नःस्वरः ' नास्ति । ३. ख-ग-तृ; ज-ण-तृहु; त-क-तृह हिसि; म-तृण । ४. ख-य-व-ज-ण-प-फ-भ- ' सर्व ' नास्ति । ५. ख-ग-व-ज-ण-प-र-भ-स्तोत्रादिभिः । ६. ज-ण-न-भ-स-उत्तरवेद्याम् ।

यज । अथ त्वं^१ यजमाने यागं कुर्वाणे मयि^२ बृहत् प्रभूतं पशुपुत्रादिसमेतं^३ वयः अन्नं^४ यधाः विभेहि ॥ सीद । सवेर्लोऽटि रूपम् । सादय । सदेर्ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । णिच्स्वरः । देवावीः । अब रक्षणादिपु । ‘ अवितृस्तृतन्निभ्य ईः ’ इति ईप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः^५ । यजासि । यजेर्लोऽटि आडागमः । धाः । दधातेः छान्दसे^६ लुङि रूपम्^७ ॥

कृणोत धूमं वृषणं सखायोऽसैधन्त इतन वाजमच्छ ।

अयमग्निः पृतनाषाट् सुवीरो येन देवासो असहन्त दस्यून् ॥ ९ ॥

कृणोत । धूमम् । वृषणम् । सखायः । असैधन्तः । इतन । वाजम् । अच्छ ।

अयम् । अग्निः । पृतनाषाट् । सुवीरः । येन । देवासः । असहन्त । दस्यून् ॥ ९ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । हे^१ सखायः कर्मसहकारिणः^२ यूयं^३ वृषणं कामानां वर्षितारं^४ धूमम् । धुनोति^५ कम्पयतीति धूमोऽग्निः । एवंविधम्^६ अग्निं^७ कृणोत कुरुत । मथनेन^८ उरपादयत । यद्यग्निं जायते^९ तदानीमाह । अत्वेधन्तः अक्षीणा अनुपरतसामर्थ्याः सन्तो यूयं^{१०} वाजं मथनलक्षणं युद्धम्^{११} अच्छ अद्याभिसुर्येन^{१२} इतन प्राप्तु । सुवीरः शोभनसामर्थ्योपेतः^{१३} अयमग्निः पृतनाषाट् पृतनोपलक्षितं युद्धं सहमानो भवति । येन युद्धं सहमानेनाग्निना देवासः देवाः दस्यून् उपक्षपयितृनसुरान्^{१४} असहन्त अभ्यभवन् । तस्मादक्षीणबला यूयं मथनं^{१५} कुरुतेति भावः ॥ कृणोत । ‘ कृवि हिंसाकरणयोः ’ । लोटि^{१६} तप्रत्ययस्य ‘ तसनसनथनाश्च ’ इति तवादेशः । पिस्वाङ्गुणः । पादादिवादिनिघातः । उप्रत्ययस्वरः । धूमम् । ‘ धूष् कम्पने’^{१७} । ‘ इषियुधीन्धिदसि’^{१८} इत्यादिना मक् । किस्वाङ्गुणाभावः । धुनोति कम्पयति दाहयतीति धूमोऽग्निः । प्रत्ययस्वरः । इतन । ‘ इण् गतौ ’ इत्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य तनादेशः । निघातः । पृतनाषाट् । ‘ यह मर्षणे’^{१९} । ‘ छन्दसि सहः ’ इति ण्विः । णिस्वादुपधाबुद्धिः । ‘ सहेः साडः सः ’ इति षत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । असहन्त । ‘ यह मर्षणे ’ इत्यस्य लङि रूपम् । यद्योनादिनिघातः । दस्यून् । ‘ वसु उपक्षये ’ । ‘ यजिमनिष्पुन्धिदसिजनिभ्यो बुष् ’ इति युष् । दस्वन्तीति दस्यवः शत्रवः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

अयं ते योनिर्ऋत्विगो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नग्निं आ सीदाथा नो वर्धया गिरः ॥ १० ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्विग्यः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तम् । जानन् । अग्ने । आ । सीद । अयं । नः । वर्धय । गिरः ॥ १० ॥

१. न-‘पदप्रकृतिस्वरः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-म-स-छान्दसम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-रूपम् । उ पूरणः । ४. त-कर्मसहकारिणः अन्वर्थादयः । ५. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-‘ धुनोति...एवंविधं ’ नास्ति । ६. न-मन्थनेन । ७. त-जायेत । ८. च-न-भ-स-मन्थनम् । ९. त-इत्यस्य लोटि । १०. त-कम्पने इत्यस्मात् । ११. त-मर्षणे इत्यस्मात् ।

हे 'अमे' 'ऋत्विजः' वसन्ताद्युत्तमो भवः 'अयम्' अङ्गुल्या निर्दिश्यमानः पलाशाश्वादिभ्यः 'काष्ठविशेषोऽरणिः' 'ये तव' 'योनिः' उत्पत्तिस्थानं 'यतः' अरणेः 'जातः' त्वम् 'अरोचथाः' अशोभथाः । 'जानन्' त्वं 'तम्' अरणिरूपं काष्ठविशेषम् 'आ' 'सीद्' । तस्यामरण्यामारोपितः सन् 'मैरु' तर्हेण तिष्ठ । 'अथ' अनन्तरं 'नः' अस्माकं 'गिरः' स्तुतिरक्षणा वाचः 'वर्धय' । यद्वा 'गीः' शब्देन तद्वृत्तो लक्ष्यन्ते । तथा स्तोतृनस्मान् वर्धय । पशुपुत्रादिभिः समृद्धान् कुरु ॥ योनिः । 'यु' मिश्रणे । 'वह्नि' 'इत्यादिना निप्रत्ययः । 'नि' 'इत्युक्तवादाद्युदात्तः । ऋत्विजः । 'छन्दसि' घस्' (पा. सू. ५. १. १०६) इति ऋतुशब्दात् प्रासार्थे 'घस्' प्रत्ययः । घस्य इयादेशः । 'सिति' 'इति' पदसंज्ञायाम् 'ओर्गुणः' (पा. सू. ६. ४. १४६) इति असंज्ञाधीनो गुणो न भवति । प्रत्ययस्वरः । अरोचथाः । 'रुच दीर्घा' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोर्गादनिघातः । 'सीद्' । सदेर्लोपि 'पाप्म' इत्यादिना सीदादेशः । निघातः । अथा' । 'निपातरय च' इति साहित्यिको दीर्घः । वर्धय । 'वृधु वर्धने' । हेतुमति णिच् । निघातः ॥ ॥ ३३ ॥

तनूनपादुच्यते गर्भे आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि ॥ ११ ॥

तनूऽनपात् । उच्यते । गर्भः । आसुरः । नराशंसः । भवति । यत् । विजायते ।

मातरिश्वा । यत् । अमिमीत । मातरि । वातस्य । सर्गः । अभवत् । सरीमणि ॥ ११ ॥

योऽमिमीत 'गर्भः' अरणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा सोऽमिः 'तनूनपादुच्यते । यद्वृत्तान्नः शरीराणि न पातयति न दहतीति व्युत्पत्तेः । यद्वा तनूशब्देनापोऽभिधीयन्ते नपाच्छब्देनैकान्तरिताः प्रजाः । तथा च अपां नसा । कथमेतत् । आपस्तता अन्तरिक्षे । ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते । तेभ्यो ह्येष इति । 'यत्' यदा 'विजायते' विशेषेण प्रत्यक्षतया जायते तदा 'आसुरः' कर्मविघ्नकारिणामसुराणां हन्ता अत एव 'नराशंसः' नरैः कर्मणां नेतृभिरप्यस्त्रादिभिः हन्तृनामो 'भवति । 'यत्' यदा 'मातरि' अन्तरिक्षे स्वं तेजः 'अमिमीत' निर्मिमीते तदा 'मातरिश्वा' भवति । मातरि अन्तरिक्षे शसिति चेष्टते इति व्युत्पत्तेः । 'एवंविधस्याग्नेः' 'सरीमणि' सरणे शीघ्रगमने 'वातस्य' वायोः 'सर्गः' सृष्टिः 'अभवत्' भवति । यदाग्निररणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा तनूनपादनामको भवति । यदा जायते तदा नराशंसनामको भवति । यदान्तरिक्षे विद्योतते तदा मातरिश्वा नामको भवतीति ॥ तनूनपात् । 'तनु विस्तारे' । 'कृषिचमितनिधनिसज्जिस्त्रिभ्य ऊः' इति ऊप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । नपात् । 'पा रक्षणे' 'पतू' गतौ 'वा' व्यन्तः । द्विप् । न पाति न पातयतीति वा नपात् । 'नभाघ्नपाशवेदा' इत्यादिना निपातनात् । नजः द्रष्टृभिः । नजस्वरः । तनून् पार्तीति तनूनपात् । क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसुरः । असुरस्यायमासुरः । अहितकारित्वेन संबन्धी । 'तस्येदम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । नराशंसः ॥

१. ख-फ-भ-पालाशा । २. त-जातस्त्वम् । ३. ख-प-फ-भ-अरणिविशेषकाष्ठम् । ४. त-यद्वा गु शब्दे । गृणन्तीति गिरस्तोतारः । ५. त-असार्थे । ६. त-सीद् । ऋतु विचरणादिषु । ७. त-अथ । ८. त-कथमेतादत् । ९. ख-ग-घ-अ-न-म-स्वं' नास्ति । १०. ख-फ-व्युत्पत्तौ मातरिश्वा । ११. त-भवति । एतदुक्तं भवति । १२. त-विस्तारि इत्यस्मात् । १३. ख-ग-घ-अ-न-म-स-पद गतौ । पाते । १४. त-'निपातनात्' नास्ति ।

‘ नृ नये ’ । ‘ ऋदोरप् ’ इत्यप् । प्रत्ययस्य पिप्वाक्षरशब्द आद्युदात्तः । ‘ शंसु स्तुतौ ’ इत्यस्मात् घञन्त आद्युदात्तः । नरशब्दस्य ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति दीर्घः । वनस्पत्यादिवातुभयोः प्रकृति-स्वरत्वम् । विजायते । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । दिवादित्वात् इयन् । धातुस्वरः । अभिमीत । ‘ माङ् माने शब्दे च ’ । जुहोत्यादिः । ‘ भृजामित् ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्योगादिनिघातः । सरीमणि । ‘ सृ गतौ ’ । हृभृसृस्तृभ्यः^१ (उ. सू. ४. ५८७) इति ईमनिन्प्रत्ययः । निःस्वरः^२ ॥

सुनिर्मथा निर्मथितः सुनिधा निहितः कविः ।

अग्ने स्वध्वरा कृणु देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

सुनिःऽमथा । निःऽमथितः । सुऽनिधा । निऽहितः । कविः ।

अग्ने । सुऽअध्वरा । कृणु । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

हे १अग्ने १कविः मेधावी १सुनिर्मथा शोभनेन मन्थनेन १निर्मथितः नितरां मथितोऽसि । तथा १सुनिधा शोभनेन निधानेन^३ १निहितः असि । उत्तरवेद्यादिस्थानेषु नितरां प्रक्षितोऽसि । किञ्च १स्वध्वरा अस्माभिः क्रियमाणानि कर्माणि सुष्ठु हिंसारहितानि^४ १कृणु कुरु । तथा १देवयते देवान्कामयमानाय यजमानाय १देवान् यजनीयानिन्द्रादीन् १यज पूजय ॥ सुनिर्मथा । ‘ मथे विलोडने ’ । अस्मान् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदस्वरः । निर्मथितः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुनिधा । निपूर्वस्य^५ दधातेभावे ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इत्यङ् । ‘ सुपां सुलक् ’ इति तृतीयाया लक् । कृदुत्तरपदस्वरः । कृणु । ‘ कृवि हिंसाकरणयोः ’ इत्यस्य लोटि ‘ धिन्विक्कृण्वोः ’ इत्युप्रत्ययः । ‘ उतश्च प्राययात् ’ इति हेल्के । निघातः ॥

अजीजनन्नमृतं मर्त्यासोऽस्त्रेमाणं तरणिं वीळुजम्भम् ।

दश स्वसारो अग्रुवः समीचीः पुमांसं जातमभि सं रभन्ते ॥ १३ ॥

अजीजनन् । अमृतम् । मर्त्यासः । अस्त्रेमाणम् । तरणिम् । वीळुजम्भम् ।

दश । स्वसारः । अग्रुवः । सम्ऽईचीः । पुमांसम् । जातम् । अभि । सम् । रभन्ते ॥ १३ ॥

१मर्त्यासः मर्त्याः ऋत्विजः^१ १अमृतं मरणधर्मरहितम् अत एव १अस्त्रेमाणं क्षयरहितं १वीळुजम्भं हविर्भक्षणार्थं ददन्तं १तरणिम् । तरन्ति यजमानाः पापकृतेनेति^२ तरणिरग्निः । तम् १अजीजनन् मन्थनेनोदपीपयन्^३ । अथ १जातं तमग्निमभिलक्ष्य १स्वसारः सरन्त्यः १दश दशसंख्याकाः १अग्रुवः कर्मकरणार्थमग्रमङ्गन्तीति^४ अग्रुवोऽङ्गुलवः । तादृशाः^५ अङ्गुलवः १समीचीः परस्परं सङ्गताः सत्यः १सं

१. त-नये इत्यस्मात् । २. त-इत्यप्प्रत्ययः । ३. ख-ग-व-ज-ण-ज-फ-भ-‘ निःस्वरः ’ नास्ति । ४. त-विमानेन । ५. त-हिंसारहितानि प्रभूतानि । ६. फ-निपूर्वपदात् । ७. ख-प-फ-भ-‘ ऋत्विजः ’ नास्ति । ८. ख-प-फ-भ-अनेनेति । ९. ख-ग-व-प-फ-भ-मथनेनोदपादयन् ; ज-ज-मन्थनेनोदपादयन् ; ल-मथनेनोत्पादयन् । १०. ख-प-फ-भ-‘ कर्मकरणार्थं... तादृशाः ’ नास्ति ।

१रभन्ते शब्दं कुर्वन्ते । जातमग्निं दृष्ट्वाध्वर्यादयो हर्षाद्वस्तद्वयसंपुटेन^१ शब्दं कुर्वन्ति^२ इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । १पुमांसम् इति । यथा जातं पुत्रमुपलभ्य तत्रत्याः पित्रादयो हर्षादुद्धोषन्ति^३ तद्वत् ॥ अजी-जनम् । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । अस्मेमाणम् । 'सिन्धु गतिशोषणयोः' । भावे^४ 'मनिन्' इति मनिन्प्रत्ययः । लघूपधगुणः । 'लोपो व्योर्दलि' इति वलोपः । बहुव्रीही 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तरणिम् । 'तृ प्लवनतरणयोः'^५ । 'अतिसृष्टधर्म्यभ्यश्चि-तृभ्योऽनिः' इत्यनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारः । 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् 'सुभ्यसेर्ऋन्' इति ऋन्प्रत्ययः । सुष्ठु अस्थन्ति कर्मसु पदार्थानिति स्वसारः । 'न षट्स्वस्वादिभ्यः' इति ङीपः प्रतिषेधः । निस्वादाद्युदात्तः । अमुषः । 'अगि गतौ' । जम्वाद्यश्च (उ. सू. ४. ५४२) इति रुप्रत्ययः । निपातनाञ्जलोपः । जसि तन्वादिस्वादुवङ्गादेशः । प्रत्ययस्वरः । समीचीः । 'इण् गतौ' इत्यस्मात् 'समीणः' (उ. सू. ४. ५३२) इति चट्प्रत्ययो धातोर्दीर्घश्च । टिस्वात् 'टिङ्गाणञ्' इत्यादिना ङीप् । संयन्तीति समीच्यः । यद्वा संपूर्वस्याञ्जतेः ङिप् । 'समः समि' इति समि इत्यादेशः । 'अञ्जतेऽपसंस्थानम्' इति ङीप् । 'अचः' इत्यकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसर्वणदीर्घः । एकादेशस्वरः । पुमांसम् । 'पा रक्षणे' इत्यस्मात् 'पातेर्ङुम्सुन्' (उ. सू. ४. ६१७) इति ङुम्सुन्प्रत्ययः । 'पुंसोऽसुङ्' (पा. सू. ७. १. ८९) इत्यसुङादेशः । पाति कुलमिति पुमान् । निस्वरः । रभन्ते । 'रभ शब्दे' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

प्र सप्तहोता सनकादरोचत मातुरुपस्थे यदशौचदूर्धनि ।

न नि मिषति सुरणो दिवेदिवे यदसुरस्य जठरादजायत ॥ १४ ॥

प्र । सप्तहोता । सनकात् । अरोचत । मातुः । उपस्थे । यत् । अशौचत् । ऊर्धनि ।

न । नि । मिषति । सुरणः । दिवेदिवे । यत् । असुरस्य । जठरात् । अजायत ॥ १४ ॥

१सनकात् सनातनोऽग्निः १सप्तहोता । सप्त होतारो होत्रका यस्यासौ सप्तहोता सन् १प्र 'अरोचत गार्हपत्यस्थानेऽधीष्यत । १यत् यदा १मातुः पृथिव्याः १उपस्थे उत्सङ्गे तत्रापि १ऊर्धनि ऊधःस्थाने उत्तरवेद्याम् १अशौचत् अशोभत तदा सोऽग्निः १सुरणः । सुष्ठु रणयति शब्दयतीति सुरणः । सर्वैः कमनीयतया दृश्यमानः सन् १दिवेदिवे प्रतिदिनं १न १नि १मिषति न निद्राति । किन्तु सर्वदा यज्ञार्थं जागर्त्थेव । १यत् यस्मात् १असुरस्य अग्नेः प्रेरकस्यारणीरूपस्य काष्ठस्य १जठरात् उदरात् १अजायत कर्मार्थमुपपद्यत तस्माच्च निमिषतीति पूर्वणाम्बयः ॥ अरोचत । 'रुच दीप्ती' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । अशौचत् । 'शुच दीप्ती' । ऊर्धनि । सकारस्य नकारभ्रष्टान्दसः । मिषति । 'मिषु सेचने' इत्यस्य लटि रूपम् । सुरणः । 'रण शब्दे' । 'तत्करोति' इति णिच् । तस्मात् अकृष्कार्थे लल् । लिट्स्वरः । असुरस्य । 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् । 'असेरन्' इत्युरन्प्रत्ययः । अस्पर्शस्यसुरः । निस्वरः । जठरात् । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्मात् 'जनेररङ् च' (उ. सू. ५. ७१६) इत्यरन्प्रत्ययः ठकारभ्रष्टादेशः । प्रत्ययस्वरः । अजायत । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लङि इयनि 'ज्ञाजनोर्जा' इति धातोर्जादेशः । यद्योगादनिघातः ॥

१. ख-फ-हृषिकर्त्तुं कुर्वन्ति; प-भ-हृषेशब्दं कुर्वन्ति । २. ख-फ-भ-हृषन्ते चोषन्ति; प-हृषन्ते । ३. त-हृ-यस्मात् भावे । ४. त-प्लवनतरणयोः इत्यस्मात् ।

अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः प्रथमजा ब्रह्मणो विश्वमिद्विदुः ॥

धुम्रवद्ब्रह्म कुशिकास एरिरे एकएको दमे अग्निं समीधिरे ॥ १५ ॥

अमित्रायुधः । मरुतामिव । प्रयाः । प्रथमजाः । ब्रह्मणः । विश्वम् । इत् । विदुः ।

धुम्रवत् । ब्रह्म । कुशिकासः । आ । ईरिरे । एकः एकः । दमे । अग्निम् । सम् । ईधिरे ॥ १५ ॥

१ अमित्रायुधः अमित्रैः कर्मविघ्नकारिभिरसुरैः सह योद्धारः । यद्वा अमित्राणि पापानि । तैः सह योद्धारः । तत्र दृष्टान्तः । २ मरुतामिव प्रयाः इति । यथा मरुतां देवानां प्रयाः प्रकषेण शत्रून्भियान्तीति प्रया बलानि शत्रूणां हन्तृणि तद्वत्कर्मविघ्नकारिणां पापानां च हन्तारः ३ ब्रह्मणः सर्वस्य जगतः स्वष्टुः ४ प्रथमजाः प्रथममुत्पन्नाः ५ कुशिकासः कुशिकगोत्रोपजा ऋषयः ६ विश्वं स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगत् ७ विदुः ८ इत् जानन्त्येव । तेऽमी ९ कुशिकाः १० धुम्रवत् हविर्युक्तं ११ ब्रह्म स्तोत्रम् १२ एरिरे । अग्नये आ समन्तात्प्रेरयन्ति । ते च १३ दमे रवे रवे गृहे १४ एकएकः एकैकः १५ भूत्वा १६ अग्निं १७ समीधिरे आज्याद्याहुतिभिः सत्यगदीपयन्ति ॥ अमित्रायुधः । 'युध संहारे' । द्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः १ । संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घञ्छान्दसः । प्रयाः । 'या प्रापणे' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विष् । प्रथमजाः । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'जनसन' इत्यादिना विट् । 'विदुनोः' इत्याख्यम् । विदुः । विदेर्लटि 'विदो लटो वा' इति श्लेः उसादेशः । ईरिरे । 'ईर गती' इत्यस्य लिटि रूपम् । मन्त्रस्वादान्न भवति । दमे । 'दमु उपशमने' । कणे घञ् । 'नोदातोऽदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधः । जितस्वरः । ईधिरे । 'जिहन्धी दीप्तौ' इत्यस्य लिटि 'इन्धिभवतिभ्यां च' इति किङ्करावाञ्कारलोपः । निपातः ॥

यद्वद्य त्वां प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वोऽवृणीमहीह ।

ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्टाः प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमम् ॥ १६ ॥

यत् । अथ । त्वा । प्रयति । यज्ञे । अस्मिन् । होतरिति । चिकित्वः । अवृणीमहि । इह ।

ध्रुवम् । अयाः । ध्रुवम् । उत । अशमिष्टाः । प्रजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥ १६ ॥

१ होतः होमनिष्पादक २ चिकित्वः कर्मविषयज्ञानवन् हे अग्ने ३ अथ इदानीं ४ प्रयति प्रवर्तमाने ५ अस्मिन् उयोतिहोमादौ ६ यज्ञे ७ त्वा त्वां ८ यत् यस्मात् कारणात् ९ अवृणीमहि त्वद्विषयं वरणमकुर्म तस्मात्तादृशस्वम् १० इह कर्मणि देवान् ११ ध्रुवमयाः ध्रुवं यथा भवति तथारमाभिर्दत्तानि हवींषि प्रापय १२ उत अपि च १३ अशमिष्टाः हविःस्वीकरणात्सृष्टेर्देवैः शान्तरस्वकारिष्ठाः । अथ १४ प्रजानन् हंसं यज्ञं सत्यम् जानन् १५ विद्वान् यत्किञ्चित्सर्वं जानानस्त्वं १६ सोमम् अस्माभिः क्रियमाण-

मिममभिषुतं सोममभिलक्ष्य 'उप 'याहि समीपे आगच्छ ॥ प्रयति । 'इण् गतौ' इत्यस्य शतरि रूपम् । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवृणीमहि । 'वृञ् वरणे' । क्रयादिवात् आ । लङि उत्तमबहुवचने 'ई हल्यघोः' इति ईत्वम् । आमन्त्रितस्त्वाविद्यमानवत्त्वेन पादादिवात् अनिघातः । अयाः । 'या प्रापणे' इत्यस्य लङि सिपि रूपम् । निघातः । अशमिष्ठाः । 'शसु उपशमने' इत्यस्य ण्यन्तस्य कर्मणि लुङि 'स्यसिचसीयुट्' (पा. सू. ६. ४. ६२) इति विकल्पेन हडागमः । तस्यामिद्धत्वान् 'णेरनिटि' इति णिलोपः । निघातः । प्रजानन् । 'ज्ञा अवबोधने' । शतरि रूपम् । याहि । यातेर्लोपि रूपम्^१ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिता-

भाष्ये तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य^१ निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्^२ ॥

तृतीयेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र 'इच्छन्ति त्वा' इति द्वाविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । तत्रेयमनु-
क्रमणिका—'इच्छन्ति अधिकैन्द्रम्' इति । मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । अनुक्त-
त्वात् त्रिष्टुप् छन्दः । आभिप्लविके प्रथमेऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि च माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशास्त्रे
अहीनसूक्तस्थाने^३ द्वितीयमिदं संपातसूक्तम् । 'अभिप्लवपृष्ठयाहानि' इति खण्डे सूत्रितम्—'इमाम्
इच्छन्ति त्वा शासद्बहिरिति संपाताः' (आश्व. श्रौ. ७. ५.) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः संबन्धिनि
पशौ 'सहदानुम्' इति वपायाः^४ याज्याः^५ । 'सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तं स्तुत इन्द्रो मघवा यद्ब वृत्रा'
(आश्व. श्रौ. ३. ८.) इति सूत्रितम् । 'स्वस्तये वाजिभिश्च' इत्येवैन्द्रे पशौ हविषो याज्या ।
सूत्रितं च—'स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः शुची वो हव्या मरुतः शुचीनाम्' (आश्व. श्रौ. ३. ७.)
इति । शुनासीरीये वैकल्पिकस्येन्द्रस्य शुनस्य 'शुनं हुवेम' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'शुनं हुवेम
मघवानभिन्द्रमश्वान्तो गव्यन्तो वाजयन्तः' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधति प्रयांसि ।

तितिक्षन्ते अभिशस्ति जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १ ॥

इच्छन्ति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वन्ति । सोमम् । दधति । प्रयांसि ।

तितिक्षन्ते । अभिऽशस्तिम् । जनानाम् । इन्द्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रऽकेतः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे 'इन्द्र' 'सोम्यासः सोमार्हा ब्राह्मणाः' 'त्वा त्वां शंसितुम्' 'इच्छन्ति
अत एव 'सखायः' ते ब्राह्मणास्त्वदर्थं 'सोमं' 'सुन्वन्ति अभिपुण्वन्ति । 'प्रयांसि इतराण्यपि हवींषि
'दधति त्वदर्थं धारयन्ति । 'त्वया प्रेरिताः सन्तः' 'जनानां सपत्नानाम्' 'अभिऽशस्ति तत्कृतां हिंसां
'तितिक्षन्ते सहन्ते । एवमनुप्राहकः 'त्वत् त्वत्तोऽन्यः' 'कश्चन' 'हि को नाम पुरुषः खलु' 'आ
'प्रकेतः सर्वतो जगति । प्रकेत्यते ज्ञाप्यत इति प्रकेतः । प्रज्ञापितः' विद्यते ॥ सोम्यासः । सोममर्हती-
त्यर्थे 'सोममर्हति यः' इति यः । प्रत्ययस्वरः । सुन्वन्ति । 'पुञ् अभिपवे' । स्वादिस्वात् भुः^६ ।
'सति शिष्टस्वरो^७ बलीयान्' इति शिप्रत्ययस्वरः^८ । दधति । दधातेर्लटि रूपम् । 'समानवाक्ये'
युष्मदस्मदादेशनिघाताः' (पा. सू. ८. १. १८. ५.) इति सोमपदस्य इतरवाक्येन^९ अन्वयाच्च
निघातः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । तितिक्षन्ते । 'तिज निशाने' इत्यस्य क्षमायां
'गुसिज्जिज्यः सन्' इति सन् । अभ्यस्तस्वरः । अभिशस्तिम् । 'शसु हिंसायाम्' इत्यस्मात्
भावे क्तिन् । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रकेतः । 'कित ज्ञाने' । कर्मणि
ञञ्^{१०} । 'धाथञञ्' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ- 'यस्य...' 'महेश्वरं' नास्ति । २. ख-अहीनसूक्तस्थान्ते । ३. त-घ-
वपायाज्या । ४. प-आज्ञापितः । ५. त-भुप्रत्ययः । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स-शिष्टो । ७. ख-त-
प्रत्ययस्वरः । ८. ख-ग-घ-ज-ण-समानवाक्येभु । ९. त-स-स-उत्तरवाक्येन । १०. त-स-चञन्तः ।

न ते दूरे परमा चिद्रजास्यां तु प्र याहि हरिवो हरिभ्याम् ।

स्थिराय वृष्णे सर्वना कृतेमा युक्ता प्रावाणः समिधाने अग्नौ ॥ २ ॥

न । ते । दूरे । परमा । चित् । रजांसि । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः । हरिऽभ्याम् ।

स्थिराय । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । युक्ताः । प्रावाणः । समुऽधाने । अग्नौ ॥ २ ॥

‘हरिवः’^१ हरिद्वर्णै^२ अश्वौ यस्य सोऽयं हरिवानिन्द्रः । हे हरिवः ‘परमा’ ‘चित्’ परमाणि दूरे वर्तमानान्यपि ‘रजांसि’ स्थानानि ‘ते’ तव ‘दूरे’ ‘न’ भवन्ति । तस्मात् ‘हरिभ्याम्’^३ उपेतस्त्वं ‘तु’^४ क्षिप्रम्^५ ‘आ’ ‘प्र’ ‘याहि’ । अस्मदीयं यज्ञमभिलक्ष्यागच्छ । ‘स्थिराय’ फलप्रदाने दृढचित्ताय अत एव ‘वृष्णे’ कामानां वर्षिन्ने तुभ्यम् ‘इमा’^६ इमानि ‘सवना सवनानि’^७ प्रातरादीनि ‘कृता’ कृतानि । किंच । ‘अग्नौ’ आहवनीये ‘समिधाने’ आहुत्यधिकरणतया सम्यग्दीप्यमाने सति ‘प्रावाणः’ उपलाः ‘युक्ताः’ सोमाभिषवार्थमुद्युक्ताः । अतस्त्वं क्षिप्रमागच्छेति भावः ॥ ‘याहि’ । ‘या प्रापणे’ इत्यस्य लोटि रूपम् । ‘हरिवः’ । ‘हरी’ अस्य स्त इति मतुप् । ‘छन्दसीरः’ इति तस्य बत्वम् । आमन्त्रितत्वाजिघातः । ‘स्थिराय’ । ‘छा गतिनिवृत्तौ’ इत्यस्मान् ‘अजिरशिशिर’^८ इत्यादिना किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाकारलोपः । चित्स्वरः^९ । सवना । ‘बुध् अभिषवे’ इत्यस्मात् अधिकरणे ‘ल्युट् च’ इति ल्युट् । सूयते सोमो यत्रेति सवनानि प्रातरादीनि । लिट्स्वरः । समिधाने । ‘जिहन्धी दीप्तौ’ इत्यस्य कानचि रूपम् । किरच्वाक्षकारलोपः । चित्स्वरः ॥

इन्द्रः सुशिप्रो मघवा तरुत्रो महाव्रातस्तुविकूर्मिर्ऋषावान् ।

यदुग्रो धा बाधितो मर्त्येषु कृत्वा ते वृषभ वीर्याणि ॥ ३ ॥

इन्द्रः । सुऽशिप्रः । मघवा । तरुत्रः । महाऽव्रातः । तुविऽकुर्मिः । ऋषावान् ।

यत् । उग्रः । धाः । बाधितः । मर्त्येषु । कृ । त्या । ते । वृषभ । वीर्याणि ॥ ३ ॥

‘वृषभ’ कामानां वर्षक हे ‘इन्द्र’ यस्त्वम् ‘इन्द्रः’ परमैश्वर्यसंपन्नः ‘सुशिप्रः’ । क्षिप्रपथेन शिरस्त्राणमभिधीयते । शोभनशिरस्त्राणोपेतः । यद्वा शोभनहनुमान् । ‘शिप्रे’ इन् नासिके वा^१ (निरु. ६. १७) इति यास्कः । ‘मघवा धनवान्’^२ तरुत्रः । तत्पथ्येन शत्रून्वेवा इति तरुत्रः इन्द्रः । ‘महाव्रातः’ मरुन्नर्महान् व्रातः समूहो यस्येति^३ स तथोक्तः । ‘तुविकूर्मिः’ संग्रामे नानाविध-कर्मणां कर्ता ‘ऋषावान्’ शत्रुविषयहिंसावान् अत एव ‘उग्रः’ शत्रूणां भयंकरः स तादृशत्वं ‘बाधितः’ असुरैः संग्रामे बाधितः सन् ‘मर्त्येषु मारयितृषु’^४ असुरेषु^५ ‘यत् यानि वीर्याणि’^६ ‘धाः’

१. त-स-हे हरिवः । २. ख-घ-न-म-हरिवर्णौ, ण-स-हरितवर्णौ । ३. ख-ण-त-ल-हरिभ्यामश्वभ्याम् । ४. ख-म-च-ज-ण-म-स-‘तु क्षिप्रे’ नास्ति, त-ल-क्षिप्रम् । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-म-स-इमानि सवनानि, ल-इमा इमानि सवनानि । ६. ल-‘चित्स्वरः’ नारित । ७. त-यस्य । ८. त-तेष्वसुरेषु । ९. ख-न-च-ज-म-म-स-वीर्याणि च ।

व्यधा इदानीं ऽते तव ऽत्या तानि ऽवीर्याणि ऽक कासते वद ॥ सुशिप्रः । ' सृष्टु गतो ' । औणा-
दिको रम्प्रत्ययः । बाहुलकात् सृ इत्यस्य शि इत्यादेशः । बहुव्रीहौ ' आद्युदात्तं अचछन्दसि '
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तरुत्रः । तरतेः ' अक्षित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ' इत्युत्रप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्यु-
दात्तत्वम् । महाव्रानः । ' आन्महतः ' इत्याकारादेशो महतस्तकारस्य । तुविकृमिः । करोतेरौणादिको
मिप्रत्ययः । गुणे कृते करोतेरकारस्योऽयं छान्दसम् । ' हलिच ' इति दीर्घः । ऋघाघान् । ऋन् (नृन्)
हन्तीत्यृषाः । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति विच् । दक्षिग्रहणाज्जलोपो हकारस्य घत्वम् । तदस्यास्तीति
मतुबर्थे ' छन्दसीवनिर्पा ' इति वनिप् । व्यत्ययेनाद्युदानः । क । किञ्चन्दम्य सप्तम्यर्थे ' किमोऽन् '
इत्यन्प्रत्ययः । तस्मिन् ' क्वाति ' इति कादेशः । निम्ब्वरः ॥

त्वं हि ष्मा च्यावयन्नच्युतान्येको वृत्रा चरसि जिघ्रमानः ।

तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु व्रताय निमितेव तस्थुः ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । स्म । च्यवयन् । अच्युतानि । एकः । वृत्रा । चरसि । जिघ्रमानः ।

तव । द्यावापृथिवी इति । पर्वतासः । अनु । व्रताय । निमिताऽइव । तस्थुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽत्वम् ऽएकः असहाय एव ऽअच्युतानि च्युतिरहितानि^१ दृढमूलान्यपि तव प्रतिपक्ष-
भूतानि रक्षांसि ऽ च्यावयन् स्वस्थस्थानात् पातयन् तथा ऽवृत्रा वृत्राणि पापानि ऽजिघ्रमानः हिंसन्
ऽचरसि ऽहि ऽस्म वर्तसे खलु । किञ्च एवंविधमामथ्येपितस्य ऽतव ऽव्रताय कर्मणे आज्ञायै द्यावा-
पृथिव्यौ ऽपर्वतासः^२ पर्वताश्च^३ ऽनिमितेव निम्ब्वाना निम्ब्वला इव ऽअनु ऽतस्थुः अनुकूलास्तितृप्ति ॥
स्म । चादिवावनुदात्तः । च्यावयन् । ' च्युङ् गतो ' इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । निम्ब्वरः ।
चरसि । ' चर गतिभक्षणयोः ' । द्वियोगादनिघातः । जिघ्रमानः । ' हन हिंसागम्योः ' इत्यस्य
' घञर्थे कषिधानम् ' इति कः^४ । तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुक्त्वाच्छप् । तस्य भ्लुः ।
' बाहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । हन्तीति^५ जिघ्रः । आचाराधे द्विप् । अस्मात्ताच्छीत्यर्थे
चानश् । क्षप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । द्यावापृथिवी । ' देवताङ्गद्वे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
निमितेव । ' कुमिञ् प्रक्षेपणे ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
' सुपां सुलुङ् ' इति सुपो डादेशः । ' हवेन^६ विभक्त्यलोपः^७ ' इत्युक्तत्वात् पूर्वपदस्वरः । तस्थुः । ' छा
गतिनिवृत्तौ ' इत्यस्य लिट्पुंसि आतो लोपे कृते तस्य^८ ' द्विवचनेऽचि ' इति स्थानिवज्जाघान द्विवचनम् ।
निघातः ॥

१. त-मत्वर्थे । २. त-तिस्वरितः । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-च्यवनरहितानि । ४. ख-ग-व-प-
फ-भ-स-पर्वतासश्च । ५. ख-फ-भ-चिस्वरः । ६. त-ल-कप्रत्ययः । ७. ख-ग-ज-ज-न-भ-ल-स-
जिघ्रतीति । ८. फ-इवेन समापः । ९. ज-ण-लोपस्य ।

उताभये पुरुहूत श्रवोभिरेको दृळ्हमवदो वृत्रहा सन् ।

इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते ॥ ५ ॥

उत । अभये । पुरुहूत । श्रवःऽभिः । एकः । दृळ्हम् । अवदः । वृत्रहा । सन् ।

इमे इति । चित् । इन्द्र । रोदसी इति । अपारे इति ।

यत् । समुऽगृभ्णाः । मघवन् । काशिः । इत् । ते ॥ ५ ॥

उत इत्यामन्त्रणे । हे इन्द्र पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यज्वभिराहूत । यद्वा देवैरसुरेभ्यो रक्षार्थं बहुवारमाहूत । श्रवोभिः वीरैरुपेतः^१ एकः असहायस्त्वं वृत्रहा वृत्रघ्नोर्हन्ता सन् अभये असुरेभ्यः सकाशान्मा बिभीतेति देवान् प्रति यद्वाक्यम् अवदः अवोचन्मद्वाक्यं दृढं सत्यमेव । किञ्च मघवन् इन्द्र एवम् अपारे चित् वृत्रहारेऽपि इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यत् यस्मात् कारणात् संगृभ्णाः संगृह्णासि परस्परमधरोत्तरभावेन संयोजिते^२ करोषीति यावन् । एषः ते तव महिमा काशिरित् प्रकाशो लोके प्रसिद्धः एव^३ । यद्वा यत् येन ते रोदसी संगृह्णासि ते तव काशिर्मुष्टिः महान् । 'काशिर्मुष्टिः' (निरु. ६. १) इति यास्कः ॥ अभये । 'जिभी भये' इत्यस्मात् भावे 'एरश्' इत्यच्प्रत्ययः । नञा समासे तस्य स्वरः । अवदः । 'वद व्यक्तायां वाचि' । लङि रूपम् । निघातः । अपारे । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्नोदात्तत्वम् । संगृभ्णाः । 'ग्रह उपादाने' । त्रयादिवात् आ । 'प्रहिज्यावयि' इत्यादिना संप्रसारणम् । 'हप्रहांभेष्ठन्दिमि' इति हकारस्य भङ्गारः । 'इतश्च' इति मिर इङ्गारलोपः । 'बहुलं छन्दमि' इत्यङभावः । समामन्त्रः । काशिः । 'काश्च दीप्तौ' । औणादिक इप्रत्ययः । प्रत्ययन्वरः ॥ ॥१॥

प्र मृ ते इन्द्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्ते शत्रून् ।

जहि प्रतीचां अनृचः पराचो विश्वं सत्यं कृणुहि विष्टमस्तु ॥ ६ ॥

प्र । सु । ते । इन्द्र । प्रवता । हरिभ्याम् । प्र । ते । वज्रः । प्रमृणन् । एतु । शत्रून् ।

जहि । प्रतीचः । अनृचः । पराचः । विश्वम् । सत्यम् । कृणुहि । विष्टम् । अस्तु ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव हरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्तो रथः शत्रून्भिलक्ष्य प्रवता प्रवणेन मार्गेण सु सुष्ठु प्र एतु क्षीत्रं गच्छन्तु । तथा ते वज्रः अशनिः शत्रून् असुरान् प्रमृणन् हिंसन् प्र एतु । एवं च प्रतीचः स्वशाभिमुख्येनागच्छतः शत्रून् जहि मारय । तथा अनृचः अनुगच्छतः पार्श्वप्राधानसुरान् पराचः पलायनपरांश्च जहि । एवं शत्रुषु बाधितेषु सत्सु विश्वं जगत् सत्यं कृणुहि सत्यभूताः प्रहोत्रादिकर्मपरं कुरु । एवंविधं सामर्थ्यं स्वयि विष्टं निविष्टम् अस्तु ॥ प्रवता । प्रवतान् उप-

१. ख-फ-धैर्यरूपेतः । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-योजितं । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-प्रभावः ।

४. ख-ग-च-फ-भ-अस्मानभिलक्ष्य । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-म- 'हिंसन्' नास्ति ।

सर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' इति वृत्तिः । प्रत्ययस्वरः । प्रमृणन् । ' मृण हिंसायाम् ' । जहि । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य लोटि सिपो हिरादेशः । तस्मिन् ' हन्तेर्जः ' इति जादेशः । ' अतो हेः ' इति लुकि प्राप्ते आभाञ्छास्त्रस्यासिद्धस्वास्मिन्नृत्तिः । हेङिस्त्वादन्तोदात्तः । प्रतीचः । ' अञ्जु गतिपूजनयोः ' । ' अञ्जेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पराचः । ' अनिगन्तोऽञ्जती वप्रत्यये ' इति गतेः प्रवृत्तिस्वरत्वम् । कृणुहि । ' कृषि हिंसाकरणयोः ' । अस्तु । ' अस भुवि ' ॥

यस्मै धायुरदधा मर्त्यायामर्क्तं चिद्भजते गेह्यं सः ।

भद्रा त इन्द्र सुमतिर्घृताची सहस्रदाना पुरुहूत रातिः ॥ ७ ॥

यस्मै । धायुः । अदधाः । मर्त्याय । अमर्क्तम् । चित् । भजते । गेह्यम् । सः ।

भद्रा । ते । इन्द्र । सुमतिः । घृताची । सहस्रदाना । पुरुहूत । रातिः ॥ ७ ॥

हे १ इन्द्र २ धायुः निरन्तरमैश्वर्यं दधानस्त्वं ३ यस्मै ४ मर्त्याय मनुष्याय ५ अदधाः यद्वीर्यं दधासि १ ॥ ६ सः मर्त्यः ७ अमर्क्तं ८ चित् पूर्वमप्राप्तमपि ९ गेह्यं गृहेषु भवं कनकपद्मादिकं १० भजते प्राप्नोति । किञ्च । हे १ पुरुहूत बहुभिराहुतेन्द्र २ घृताची । घृतशब्दो हविर्मांसमुपलक्षयति । तथा ३ च सोमाज्य-पुरोडाशादिलक्षणं हविरञ्जति प्राप्नोतीति घृताची । ४ ते तव ५ सुमतिः शोभना बुद्धिः ६ भद्रा कस्याणकरी । तथा तव ७ रातिः दानशक्तिः ८ सहस्रदाना अपरिमितधनदानसमेता । इन्द्रस्य बहुदातृत्वे मन्त्रवर्णः—' भूरिदा भूरि देहि नो मा दधं भूर्या भर ' (ऋ. सं. ४. ३२. २०) इति ॥ धायुः । दधातेरौणादिक उष्प्रत्ययः । अदधाः । दधातेर्लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मर्त्याय । मर्त एव मर्त्यः । वस्वादिषु पाठात् स्वार्थिको यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । गेह्यम् । गेहशब्दात् ' तत्र भवः ' इत्यर्थे ' भवे छन्दसि ' इति यत् । तिस्वरितः । सुमतिः । ' मन्त्रे वृषं ' इत्यादिना मतिशब्दोऽन्तोदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । रातिः । ' रा दाने ' । ' मन्त्रे वृषं ' इत्यादिना किञ्चुदात्तः ॥

सहदानुं पुरुहूत भियन्तमहस्तमिन्द्र सं पिण्कुणारुम् ।

अभि वृत्रं वर्धमानं पियारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्थ ॥ ८ ॥

सहदानुम् । पुरुहूतम् । भियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र । सम् । पिण्क् । कुणारुम् ।

अभि । वृत्रम् । वर्धमानम् । पियारुम् । अपादम् । इन्द्र । तवसा । जघन्थ ॥ ८ ॥

हे १ पुरुहूत २ इन्द्र त्वं ३ सहदानुम् । दानुः ४ दानवी वृत्रमाता तथा सह वर्तमानम् । तथा च मन्त्रवर्णः—' दानुः शबे सहवत्सा ' (ऋ. सं. १. ३२. ९) इति । यद्वा सहदानुं दानुभिर्दानवैः

१. त-स-वृत्तिप्रत्ययः । २. स-ग-व-ज-ज-प-फ-भ-स-परस्मै । ३. त-निदधासि । ४. स-म-व-ज-ज-भ-स-कनकमप्यादिकम् । ५. स-ग-व-ज-ज- ' तथा ' नास्ति । ६. स-म-व-धनशक्तिः । ७. स-ग-व-व-ज-ज-भ-म- ' दायुः ' नास्ति ।

सह वर्तेत इति सहदानुः । तं वक्षिष्यन्तं बाधमानं वकुणारं कणनशीलं कंचिदसुरम् वहस्तं हस्तहीनं कृत्वा वसं वपिणक् सम्यक् चूर्णीकुरु । किंच हे इन्द्र वर्धमानं सर्वत इषुमात्रं वर्धमानम् । 'स इषु-
मात्रमिषुमात्रं विष्वक्कृत्वार्धतः' (तै. सं. २. ४. १२. २) इति श्रुतेः । वपियारं हिलं वृत्रं वृत्रासुरम्
अपादं पादहीनं कृत्वा वतवसा बलेन अभि वज्रघन्थं हतवानसि । यद्वा सहदानुमुदकदानोषितं
क्षिप्यन्तमाकाशे निवसन्तं कुगारं गर्जन्तं वृत्रम् । वृणोत्याच्छादयति नभ इति वृत्रो मेघः । तमिमं
वर्धमानं मेघं हस्तपादशून्यं कृत्वा संपिणक् संपिण्ड । तथा च यास्कः— 'अहस्तमिन्द्र कृत्वा संपिण्ड
परिकणनं मेघम्' (निरु. ६. १) इति ॥ सहदानुम् । 'दो अवखण्डने' । 'दाभाभ्यां नुः' इति
नुप्रत्ययः । घतीति दानुर्दानवः । यद्वा दानुर्दानम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । क्षिप्यन्तम् । 'क्षि
निवासगत्योः' । तुदादिवाच्यः । प्रत्ययस्वरः । पिणक् । 'पिणु संघूर्णने' । रुधादिवात् भम् ।
हेलुक् । पकारस्य ककारश्छान्दसः । कुणारम् । 'कुण शब्दने' । बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । आधुवात्तः ।
जघन्थ । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य लिटि थलि रूपम् । 'अभ्यासाच्च' इति धातुहकारस्य
घञम् । निघातः । 'उपदेशोऽस्वतः' इतीदृशप्रतिषेधः ॥

नि सामनामिषिरामिन्द्र भूमिं महीमपारां सदेने ससत्थ ।

अस्तंभाद्यां वृषभो अन्तरिक्षमर्षन्त्वापस्त्वयेह प्रसूताः ॥ ९ ॥

नि । सामनाम् । इषिराम् । इन्द्र । भूमिम् । महीम् । अपाराम् । सदेने । ससत्थ ।

अस्तंभात् । घाम् । वृषभः । अन्तरिक्षम् । अर्षन्तु । आपः । त्वयो । इह । प्रसूताः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र महीं महीममत एव अपाराम् इषिरां स्थानाभावेन चलन्तीम् एवंविधां भूमिं
सामनां समानाम् । तथा च मन्त्रवर्णः— 'गावौ ते सामनावितः' (ऋ. सं. १०. ८५. ११)
इति । यद्वा सम एव साम । तथा च शातपथे श्रूयते— 'यदेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो
नागेन सम णैस्त्रिभिर्लोकैस्तस्मादेव साम' (श. ब्रा. १४. ४. १) इति । तदस्यास्तीति सामनः ।
तां साम्यवतीं कृत्वा सदेने स्वे स्थाने नि ससत्थ निवेशयामासिथ । तथा वृषभः अमिमत्-
फलानां वर्षक इन्द्रः । घां शुलोकम् अस्तंभात् यथा न पतति तथा धारयत् । तथा अन्तरिक्षम् ।
एवं धावापृथिव्योरवस्थितौ सत्यां त्वया प्रसूताः मेघभेदेन प्रेरिताः आपः इह भूमौ अर्षन्तु
भागच्छन्तु । तथा च मन्त्रवर्णः— 'यः पृथिवीं व्यथमानामहं हत्' (ऋ. सं. २. १२. २)
इति ॥ सामनाम् । सम एव साम । 'तदस्यास्ति' इति मतुषर्थे पामादिवाच्यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
इषिराम् । 'इष गती' । 'इषिमि' (उ. सू. १. ५१) इत्यादिना किरप्रत्ययः । किराद्-
गुणः । चिस्वरः । ससत्थ । 'यद्बु विशारणगत्यवसादनेषु' इत्यस्यान्तर्भाषितव्यर्थस्य लिटि
थलि 'उपदेशोऽस्वतः' इतीदृशप्रतिषेधः । निघातः । अस्तंभात् । 'स्तम्भु स्तम्भने' इति लीङो
धातुः । 'स्तम्भुस्तम्भु' इत्यादिना आप्रत्ययः । 'भाक्लोपः' इति धातुनकारलोपः । अभागमस्वरः ।

१. त-शब्दे । २. त-ल-अपारां पुरुषाराम् । ३. ज-ण-सामनां साम्यवतीं कृत्वा । ४. ख-ग-व-
ज-म-भ-स- 'समानां' नास्ति । ५. त-सामना । ६. ख-ग-व-ज-म-भ-स- 'स्वे' नास्ति ।
७. ख-ग-व-ज-म-भ-निवेशयामास; व-प-स-निवेशयामास । ८. ख-ग-व-ज-म-स-असौरलोप इत्यादिना
धातुनकारस्व ओपः ।

अर्धन्तु । ' ऋषी गतौ ' । व्यत्ययेन शप्रत्ययः । गुणः । पादादिस्वादिनिघातः । आपः । ' आप् स्वाती ' । क्प् धातोर्ह्रस्वश्च । जसि ' अन्तृच् ' इत्यादिना दीर्घः । जसः सुस्वाद्यनुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रसूताः । ' वृ प्रेरणे ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार ।

सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः ॥ १० ॥

अलातृणः । वलः । इन्द्र । व्रजः । गोः । पुरा । हन्तोः । भयमानः । वि । आर ।

सुगान् । पथः । अकृणोत् । निःअजे । गाः ।

प्र । आवन् । वाणीः । पुरुहूतम् । धमन्तीः ॥ १० ॥

हे इन्द्र अलातृणः । बहुदकतया अलमत्यर्थमातृघृते हित्यत इत्यलातृणः । गोः माध्यमिकायाः वाचः । व्रजः गोष्ठभूतः । वलः । वृणोत्याकाशमिति वलो मेघः । पुरा हन्तोः तच्च वज्रप्रहारात् प्राक् अभयमानः बिभ्यत् । व्यार विश्लिष्टो बभूव । अनन्तरं स इन्द्रः गाः अपः निरजे निर्गमयितुं सुगान् सुगमान् पथः मार्गान् अकृणोत् अकरोत् । अतः वाणीः वननीयाः धमन्तीः शब्दायमानास्ता आपः पुरुहूतं बहुभिराहूतं पार्थिवमुदकं प्रति प्रावन् अभ्यागच्छन् । एतामुच्चं यास्क एवं व्याख्ययत्— ' अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः । अलातृणोऽलमातर्दनो मेघो वलो वृणोतेर्ब्रजो व्रजस्यन्तरिक्षे गंगरेतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान्पथोऽकरो-न्निरगमनाय गवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः । आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद्बहुभिराहूतमुदकं भवति । धमतिर्गतिकर्मा ' (निरु. ६. २.) ॥ अलातृणः । ' तृहि हिंसायाम् ' । अलंपूर्वान् तृहेः ' घनर्थे कविधानम् ' इति कर्मणि कप्रत्ययः । अलमो मकारस्याकारः । समासस्वरः^१ । वलः । ' वल संवरणे ' । वस्यत आच्छाद्यते नभोऽग्नेनेति^२ वलो मेघः । ' पुंसि संज्ञायाम् ' इति घः । प्रत्ययस्वरः । व्रजः । ' व्रज गतौ ' । ' गोचरसंवर० ' (पा० सू. ३.३.११९) इत्यादिना घप्रत्ययान्तत्वेन निपातनान् कुत्वाभावः । व्रजस्यन्तरिक्ष इति । प्रत्ययस्वरः । भयमानः । ' जिभी भये ' । व्यत्ययेन शप् । आर । ' ऋ गतौ ' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । निघातः । सुगान् । ' गमू गतौ ' इत्यस्मादधिकरणे ' सुदुरो-रधिकरणे ' इति उपप्रत्ययः । डिषाटिलोपः । कृस्वरः^३ । निरजे । ' अज गतिक्षेपणयोः ' इत्यस्मात् संपदादिकृणो भावे क्प् । कृदुत्तरस्वरः । आवन् । अव रक्षणगत्यादिषु इत्यस्य लङि रूपम् । पुरुहूतम् । ह्यतेर्निष्ठायां यजादिवात् संप्रसारणम् । ' हलः ' इति दीर्घः । थाथादिस्वरः । धमन्तीः । ' ध्मा शब्दे ' । अपि ' पात्रा० ' इत्यादिना धमादेशः । ' वा छन्दसि ' इति जमः सवर्णदीर्घः । धातु-लसार्धधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः ॥ ॥ २ ॥

१. त- ' समासस्वरः ' नारि१ । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-स-तमोऽग्नेनेति । ३. त-कृस्वरः । अकृणोत् । ह्यवि हिंसाकरणयोः इत्यस्य लटि (लङि) रूपम् ।

एको द्वे वसुमती समीची इन्द्र आ पप्रौ पृथिवीमुत द्याम् ।

उतान्तरिक्षादभि नः समीक इषो रथीः सयुजः शूर वाजान् ॥ ११ ॥

एकः । द्वे इति । वसुमती इति वसुमती । समीची इति समीची ।

इन्द्रः । आ । पप्रौ । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।

उत । अन्तरिक्षात् । अभि । नः । समीके । इषः । रथीः । सयुजः । शूर । वाजान् ॥ ११ ॥

योऽयम् 'इन्द्रः' एकः असहाय एव सन् 'पृथिवीम्' उत अपि च 'द्यां' द्वे एतं द्यावापृथिव्यौ 'समीची परस्परं' संगते 'वसुमती धनयुक्ते सत्यौ' 'आ' 'पप्रौ' समन्तात् पूरयामास । 'उत अपि च हे शूर सामर्थ्येण तादृशस्त्वं' 'रथीः रथवान् सः' 'नः' अस्माकं 'समीके समीपे' 'इषः स्थातुमिच्छन्' 'सयुजः संगतान्' 'वाजान्' वजन्ति गच्छन्तीति वाजा अश्वाः । तानश्चान् 'अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षसकाशात्' 'अभि प्रेरय । रथारूढस्त्वम् अस्मत्समीपं' शीघ्रमागच्छेति भावः ॥ वसुमती । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः^१ । पप्रौ । 'प्रा पूरणे' इत्यस्य लिटि णलि 'आत औ णलः' इत्यौकारः । निघातः । इषः । 'इषु इच्छायाम्' । अस्मादिगुपधलक्षणः कः । किरादगुणः । प्रत्ययस्वरः । रथीः । रथोऽस्यास्तीति^२ मत्वर्थे^३ 'छन्दसीवनिपौ' इति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

दिशः सूर्यो न मिनाति प्रदिष्टा दिवेदिवे हर्यश्चप्रसूताः ।

सं यदानलध्वन आदिदध्वैर्विमोचनं कृणुते तत्त्वस्य ॥ १२ ॥

दिशः । सूर्यः । न । मिनाति । प्रदिष्टाः । दिवेदिवे । हर्यश्चप्रसूताः ।

सम् । यत् । आनट् । अध्वनः । आत् । इत् ।

अध्वैः । विमोचनम् । कृणुते । तत् । तु । अस्य ॥ १२ ॥

'हर्यश्चप्रसूताः' । हरी अर्धौ यस्यासाविति हर्यश्च इन्द्रः । तेन प्रेरिताः 'दिशः प्रागादयः'^४ 'दिवेदिवे प्रतिदिवसं' 'प्रदिष्टाः सूर्यस्य गमनार्थं दत्ता या दिक्ता विद्यन्ते ताः' 'सूर्यो' 'न' 'मिनाति न हिनस्ति । किन्तु ताभिरेव व्रजति । 'यत् यदा सूर्यः' 'अध्वनः गन्तव्यान् प्रदेशान्' 'अध्वैः गमनसाधनभूतैः' 'सम्' 'आनट्' सञ्चगच्छते । 'आदित् अनन्तरमेव' 'विमोचनं' 'कृणुते' । अश्वाणां विमोचनं कुस्ते । 'तत् एतत्सर्वं' 'कर्म'^५ 'अरय तवैव ललु' । 'तु प्रसिद्धौ ॥ सूर्यः । 'पू प्रेरणे' इत्यस्मात् 'सुसूधागृहिणः' 'कम्' इति कप्रत्ययः । सुवति प्रेरयतीति सूर आदिश्वः । सूर एव सूर्यः । यस्यादित्वात् स्वार्थिको यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तायम् । मिनाति । 'मन् हिंसायाम्' ।

१. स-ग-च-ज-ण-परस्परे । २. त-सन् । ३. न-ल-स-व्रजन्ति । ४. स-म-च-ज-ण-म-ताम् । ५. म-च-स-समीपे । ६. त-सवर्णः । ७. रथोऽस्यास्तीति रथीः । ८. त-मत्वर्थे । ९. स-ग-च-त-न-फ-म-स-प्रागादयः' नास्ति । १०. स-ग-च-ज-ण-ल-एतत्सर्वकर्म ।

‘मीनातेर्निगमे’ इति ह्रस्वः । हर्यश्च प्रसूताः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । आनद् । ‘अशू व्यासौ’ इत्यस्य ‘बहुलं छन्दसि’ इति लङ् ॥ २ ॥ ‘अशोतेश्च’ इति नुदागमः । अश्वादिना चरन् । यद्योगादनिघातः ॥

दिदक्षन्त उषसो यामन्नक्तोविवस्वत्या महि चित्रमनीकम् ।

विश्वे जानन्ति महिना यदागादिन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि ॥ १३ ॥

दिदक्षन्ते । उषसः । यामन् । अक्तोः । विवस्वत्याः । महि । चित्रम् । अनीकम् ।

विश्वे । जानन्ति । महिना । यत् । आ । अगात् । इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरूणि ॥ १३ ॥

‘विश्वे सर्वे जनाः’ ‘विवस्वत्याः’ विवासनवत्या निर्गमनपरायाः ‘अक्तोः’ रात्रेः संबन्धिनः ‘उषसो’ यामन् यामनि निर्गमने सति ‘महि महत्’ ‘चित्रं चायनीयम्’ ‘अनीकं सौरं तेजः’ ‘दिदक्षन्ते’ द्रष्टुमिच्छन्ति । ‘यत् यदा’ ‘आगात्’ ‘उषःकालः’ ‘समन्तादागतः’ ‘व्यपैति तदा तेजो’ दिदक्षमाणाः सर्वे जनाः ‘महिना’ ‘महनीयान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि’ ‘जानन्ति कर्तव्यतया बहुध्वन्ते’ । हे इन्द्र ‘पुरूणि’ बहुनि ‘सुकृता’ सुष्ठु कृतानि ‘कर्म कर्माणि’ ‘इन्द्रस्य तवैव ॥ दिदक्षन्ते । ‘दृशार् प्रेक्षणे’ इत्यस्य सति ‘ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः’ (पा. सू. १. ३. ५७) इत्यात्मनेपदम् । अभ्यस्तस्वरः । विवस्वत्याः । विवासतेः’ संपदादिलक्षणः क्तिप् । व्यत्ययेनोपधाह्रस्वस्वम् । तस्मात् ‘तदस्यान्ति’ इति मतुप् । ‘मादुपधायाः’ इति तस्य वत्वम् । मतुपः पिप्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । जानन्ति । ‘ज्ञा’ अवबोधने । ‘ज्ञानोर्जा’ इति जादेशः । निघातः । अगात् । ‘इण् गतौ’ इत्यस्य लुङि रूपम् । यद्योगादनिघातः । सुकृता । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् ॥

महि ज्योतिर्निहितं वक्षणास्वामा पक्वं चरति बिभ्रती गौः ।

विश्वं स्वाद्य संभृतमुस्त्रियायां यत्सीमिन्द्रो अदधाद्भोजनाय ॥ १४ ॥

महि । ज्योतिः । निहितम् । वक्षणासु । आमा । पक्वम् । चरति । बिभ्रती । गौः ।

विश्वम् । स्वाद्यम् । सम्भृतम् । उस्त्रियायाम् । यत् । सीम् । इन्द्रः । अदधात् । भोजनाय ॥ १४ ॥

‘वक्षणासु । वक्षन्ते याम्बुकानीति वक्षणा नद्यः । तासु’ ‘महि महत्’ ‘ज्योतिः’ ‘ज्योतिष्म-दुदकं’ ‘निहितम्’ इन्द्रेण ‘आमा नवसूतिका’ ‘गौः’ ‘पक्वं क्षीरादिकं’ ‘बिभ्रती’ ‘दधाना सती’ ‘चरति’ सर्वत्र वर्तते । ‘यत् यस्मादुदकात्’ ‘स्वाद्य’ ‘स्वादुतरं’ ‘संभृतं’ ‘स्वेन’ ‘संपादितं’ ‘दधिघृतक्षीरादिकं’ ‘सीम्’ ‘एतत्’ ‘विश्वं’ सर्वम् । ‘उस्त्रियायां गवि’ ‘भोजनाय’ ‘इन्द्रः’ ‘अदधात्’ । तस्मात् ‘क्षीरादिकं’ ‘बिभ्रती’ गौश्चरतीति पूर्वैणान्वयः ॥ वक्षणासु । ‘वक्ष रोषे’ । अस्मात् ‘करणाधिकरणबोध’ इति

१. क-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ल-स-उषःकाले समन्तादागात् । २. क-ग-च-न-भ-स-कर्तव्यतया च ध्वन्ते । ३. ल-एतानि कर्माणि । ४. च-फ-विवासयतेः ।

करणे ल्युट् । लिट्स्वरः । पठम् । पचतेर्निष्ठातकारस्य 'पचो वः' इति वत्त्वम् । प्रत्ययस्वरः । चरति । चरतिर्लोत्यर्थः । विभ्रती । 'दुभृम् धारणपोषणयोः' । जुहोत्यादिः । क्षतुर्गित्वात् 'उगितश्च' इति ङीप् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । उस्त्रियायाम् । 'वस निवासे' । 'स्फाभितश्चि' इत्यादिनाधिकरणे रक्प्रत्ययः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । 'शासिबसिघसीनां च' इति वत्त्वाभाव-
भ्रान्दसः । स्वार्थिको घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

इन्द्र दृष्टं यामकोशा अभूवन्यज्ञाय शिक्ष गृणते सखिभ्यः ।

दुर्मायवो दुरेवा मर्त्यासो निषङ्गिणो रिपवो हन्त्वासः ॥ १५ ॥

इन्द्र । दृष्टं । यामऽकोशाः । अभूवन् । यज्ञाय । शिक्ष । गृणते । सखिभ्यः ।

दुऽमायवः । दुऽएवाः । मर्त्यासः । निषङ्गिणः । रिपवः । हन्त्वासः ॥ १५ ॥

हे इन्द्र दृष्टं भव । यतः यामकोशाः । यान्त्यस्मिन्निति यामो मार्गः । तस्य कोशाः कोश-
वदाच्छादकाः । मार्गप्रतिबन्धका राक्षसाः अभूवन् । त्वं यज्ञाय यज्ञकर्त्रे गृणते स्तोत्रं कुर्वते यज-
मानाय सखिभ्यः पुत्रादिभ्यश्च शिक्ष अपेक्षितं फलं दत्स्व । दुर्मायवः । दुष्टमायुधानि
मिन्वन्ति प्रक्षिपन्तीति दुर्मायवः । दुरेवाः दुष्टं गच्छन्तः मर्त्यासः मारयितारः निषङ्गिणः ।
निषङ्गबन्धेन ह्युधिरभिधीयते । तद्वन्तः । एवंविधसामध्येपिताः रिपवः शत्रवो राक्षसाः हन्त्वासः
त्वया हननीयाः ॥ दृष्टं । 'दृह दृहि वृह वृहि वृद्धौ' । व्यत्ययेन श्यन् । लोटि रूपम् । लिट्स्वरः ।
अभूवन् । 'भू सत्तायाम्' । अस्य लुङि रूपम् । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'भूसुबोस्तिङि'
इति गुणे प्रतिक्रिये 'भुवो बुलुङ्लिटोः' इति बुगागमः । निघातः । शिक्ष । 'शिक्ष विद्योपादाने' । अयं
धातुरत्र दाने वर्तते । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । दुर्मायवः । मिनोतेः 'कृवापाजिमि' इत्यादिना
उष्मप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः । दुरेवाः । 'इण् गतौ' । 'इण्शीकृभ्यां वन्' इति कर्तरि
वन्प्रत्ययः । रिपवः । 'रेपरिबोपधायाः' इत्युप्रत्ययः । उपधाया इत्वम् । प्रत्ययस्वरः । हन्त्वासः ।
'हन हिंसागम्योः' । 'कृत्यार्थे तवेकेकेन्यत्वनः' इति एवन् । लिट्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

सं घोषः शृण्वेऽवमैरमित्रैर्जही न्येष्वशनिं तपिष्ठाम् ।

बृधेमधस्ताद्वि रुज्ज सहस्व जहि रक्षो मधवन्नन्धयस्व ॥ १६ ॥

सम् । घोषः । शृण्वे । अवमैः । अमित्रैः । जहि । नि । एषु । अशनिम् । तपिष्ठाम् ।

बृध । ईम् । अधस्तात् । वि । रुज्ज । सहस्व । जहि । रक्षः । मधऽवन् । रन्धयस्व ॥ १६ ॥

हे इन्द्र अवमैः समीपे वर्तमानैः अमित्रैः शत्रुभिरसुरैर्यस्युहो बोऽशनिः घोषः पुण्यमानः
सं शृण्वे सम्बगस्माभिः श्रूयते तपिष्ठाम् अतिक्रमेण तापिकां ताम् अकानिम् एषु शत्रुष्वेव

१. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-आच्छादकाः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-स-पुत्रादिभ्यस्तत्त्वम् । ३. न-
इत्यवम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-आदाने । ५. ख-ग-च-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-शत्रुषु भव ।

निधाय 'जहि मारय । तैः प्रयुक्तामशनि' तानेव प्रापयेति भावः । 'इंम् एनान् शत्रून् 'अधस्तात् मूलतः 'वृश्' छिन्धि । किंच 'वि' 'रुज तान् विशेषेण बाधस्व 'सहस्व' अभिभव च । हे 'मघवन् इन्द्र' रक्षः कर्मविघ्नकारीणि रक्षांसि 'जहि मारय । अनन्तरमिमं यज्ञं 'रन्धयस्व पारं नय' ॥ शृण्वे । निघातः । जहि । ' हन हिंसागत्योः' । अस्य लोटि रूपम् । अशनिम् । ' अशू व्यासौ' । ' 'अश्ववितुभ्यो-ऽनिः' इत्यनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । तपिष्ठाम् । तमुशःदादिष्टप्रत्ययः । नित्स्वरः । वृश् । 'ओमश्च' छेदने । तुदादिः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । सहस्व । वाक्यभेदादनिघातः । रन्धयरव । 'रध हिंसा-संराद्धयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि ' रधिजभोरचि' इति जुमागमः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

उद्ग्रह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ।

आ कीवतः सल्लूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषि हेतिमस्य ॥ १७ ॥

उत् । वृह । रक्षः । सहऽमूलम् । इन्द्र । वृश्च । मध्यम् । प्रति । अग्रम् । शृणीहि ।

आ । कीवतः । सल्लूकम् । चकर्थ । ब्रह्मऽद्विषे । तपुषिम् । हेतिम् । अस्य ॥ १७ ॥

हे 'इन्द्र' रक्षः कर्मविघ्नकारि रक्षःकुलं 'सहमूलं मूलरहितं यथा भवति तथा 'उद्ग्रह उद्धर । किंच 'मध्यं तस्य मध्यभागं' 'वृश्च छिन्धि । 'प्रत्यग्रम् अग्रं' प्रत्यागतं तत् 'शृणीहि जहि । तस्य रक्षःकुलस्य मध्ये 'सल्लूकं सरणशीलं रक्षः 'आ 'कीवतः । ' आङ् रदादायाम्' । कियतः अनिर्हायमानपरिमाणात् 'अतिदूराद्देशात् 'चकर्थ कुरु । कृत्वा च 'ब्रह्मद्विषे ब्राह्मण द्वेषकारिणे तस्मै रक्षसं 'तपुषि तापकं 'हेतिं घातकमायुधं 'अस्य क्षिप । उक्तमर्थं यास्कोऽप्रवीत्—'उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र । मूलं मोचनाद्वा मोचणाद्वा मोहनाद्वा । वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्यग्रम् । अग्रमागतं भवति । आ कियतो देशात्सल्लूकं सल्लूकं भवति पापकमिति मेरुक्ताः सरस्कं वा स्यात्सर्तोरभ्यस्तात् । तपुषिस्तपतेहेतिर्हन्तेः' (निरु. ६. ३) इति ॥ वृह । ' वृहृ' उद्यमने' इत्यस्य लोटि रूपम् । शृणीहि । ' शृ हिंसायाम्' । अस्य लोटि ही ' ई हत्यघोः' इतिषच् । निघातः । कीवतः । किंवाद्यात् किं परिमाणमस्येत्यर्थे ' किमिदंभ्यां वो षः' इति किंवाद्यात् वतुवर्तीति ज्ञापितत्वात् वतुप् । घादेशाभावश्छान्दसः । ' इदंकिमोरीदकी' इति की इत्यादेशः । सहलूकम् । ' सृ गतौ' । छान्दसी रूपसिद्धिः । चकर्थ । ' डुरुन् करणे' इत्यस्य लिटि थलि रूपम् । कादिवादिभवावः । निघातः । तपुषिम् । ' तप संतापे' इत्यस्मात् ' अतिपृषपिषजितनिधनितपिभ्यो नित्' इत्युसिप्रत्ययो निष् । अकारस्य इकारश्छान्दसः । निरवरः । हेतिम् । ' हन हिंसागत्योः' । ' उतिधूतिजृतिसाति' इत्यादिना निघातनावन्तोदात्तः । अस्य । ' असु क्षेपणे' । लोटि रूपम् ॥

१. त-न-ल-स-प्रयुक्तामशनिम् । २. घ-ज-ण-मिन्द्र । ३. त-स-'सहस्व' नास्ति । ४. स-ग-च-ज-ण-फ-नयस्व । ५. ज-न-प्रश्न । ६. स-ग-च-ज-ण-त-मध्यं भागम्, न-मध्यं मध्यम्, स-मध्यम् । ७. त-अग्रमग्रम् । ८. स-ग-च-ज-फ-भ-अभिज्ञायमान । ९. स-ग-ज-ण-न-भ-स-वृह ।

स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः सं यन्महीरिष आसत्सि पूर्वीः ।

रायो वन्तारो बृहतः स्यामास्मे अस्तु भग इन्द्र प्रजावान् ॥ १८ ॥

स्वस्तये । वाजिभिः । च । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । सम् । यत् । महीः । रिषः । आसत्सि । पूर्वीः ।

रायः । वन्तारः । बृहतः । स्याम् । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इन्द्र । प्रजावान् ॥ १८ ॥

प्रणेतः प्रकर्षेण जगतो निर्वाहक इह 'इन्द्र अस्मान्' वाजिभिः अश्वैः सहितान् कुरु 'स्वस्तये' च अविनाशाय कुरु । 'यत्' यदा त्वं 'सम्' आसत्सि अस्माकं समीपे यज्ञनिर्वाहार्थमासीदसि तदा वयं 'महीः' महान्ति 'इषः' अन्नानि 'पूर्वीः' प्रभूतानि 'रायः' धनानि 'वन्तारः' तेषां संभकारः सन्तः 'बृहतः' महान्तः 'स्याम' भवेम । किंच 'प्रजावान्' अपत्योपेतं 'भगः' धनम् 'अस्मे' अस्मासु 'अस्तु' भवतु ॥ आसत्सि । षट् विशरणादिषु । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । यद्योगादनिघातः । इषो राय इति च द्वे षष्ठ्यर्थे द्वितीये । वन्तारः । 'वन पण संभक्तौ' इत्यस्य तृचि आगमानुशासनस्य अनित्यत्वाद्विडभावः । चिस्वरः । स्याम । 'अस भुवि' इत्यस्य लिङि रूपम् । अस्मे । अस्मच्छन्दस्य सप्तम्याः 'सुपां सुलुक्' इति शो इत्यादेशः ॥

आ नो भर भगमिन्द्र द्युमन्तं नि ते देष्णस्य धीमहि प्ररेके ।

ऊर्वइव पप्रथे कामो अस्मे तमा पूण वसुपते वसूनाम् ॥ १९ ॥

आ । नः । भर । भगम् । इन्द्र । द्युमन्तम् । नि । ते । देष्णस्य । धीमहि । प्ररेके ।

ऊर्वऽइव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति । तम् । आ । पूण । वसुपते । वसूनाम् ॥ १९ ॥

इह 'इन्द्र' नः अस्मदर्थं 'द्युमन्तं' दीप्तियुक्तं 'भगं' धनम् 'आ' 'भर' आ समस्तात् संभर । 'देष्णस्य' शनशीलस्य 'ते' तव संबन्धिनो धनस्य 'प्ररेके' प्ररेचने 'दाने' नि 'धीमहि' धनदानस्य वयं पात्रभूताः स्म इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । 'अस्मे' अस्माकं 'कामः' अभिलाषः 'ऊर्वइव' अनघासकामो बडवानल इव 'पप्रथे' प्रभूतो वर्तते । 'वसूनां' 'वसुपते' धनानां मध्ये उत्तमधनानामधियते हे इन्द्र 'तं' महान्तं कामम् 'आ' 'पूण' बहुधनप्रदानेनापूरय ॥ भर । 'भृण् भरणे' इत्यस्य क्कटि रूपम् । देष्णस्य । 'दुदाष् दाने' । 'गादाभ्यामिष्णुश्च' इतीष्णुचप्रत्ययः । अत्यर्थं ददातीति देष्णः । चिस्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इति महिषः सार्वधातु-कृत्वात् लीयुटः^१ सलोपः^२ । आर्धधातुकत्वात् आतो लोपः । निघातः । ऊर्वइव । पूर्वपदस्वरः । पप्रथे । 'प्रथ प्रथाने' इत्यस्य क्कटि रूपम् । पूण । 'पूण प्रीणने' इत्यस्य क्कटि सेहिः । तुदादिः । 'अतो हेः' इति हेङ्गे^३ । वसूनाम् । निस्वादाजुदात्तः ॥

१. न-उ-उ- 'नृ' नास्ति । २. न-न-व-फ-म-रेचने । ३. न-ग-व-न-न-म-उ-स-लीयुट् ।

इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैश्चन्द्रवता राधसा पप्रथञ्च ।

स्वर्यवो मतिमिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ २० ॥

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रवता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ २० ॥

हे इन्द्र इमं धनादिविषयं कामम् अस्मदीयमभिलाषं गोभिः अग्निहोत्रादिकर्मसाधन-
भूतैर्गवादिभिर्वाहनसाधनभूतैः अश्वैः च चन्द्रवता दीप्तियुक्तेन राधसा धनेन च मन्दय ।
एतानि दत्त्वा इममभिलाषं पूरय । किञ्च । एतैस्मान् पप्रथः प्रथितांश्च कुरु । पश्चात् स्वर्यवः
स्वर्गादिसुखमारम्भेन इच्छन्तः विप्राः कर्मकुशलाः कुशिकासः कुशिकाः मतिभिः मननीयैर्मन्त्रैः
वाहः स्तोत्रम् इन्द्राय तुभ्यम् अक्रन् अकार्षुः ॥ मन्दय । यदि स्तुत्यादिविषयस्य कोटि रूपम् ।
गोभिः । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते ' न गोधन्साववर्णः ' इत्यादिना प्रतिषेधः ।
प्रकृतिस्वरः । पप्रथः । ' प्रथ प्रस्थाने ' । क्तिप् । ' छन्दस्युभयथा ' इति तस्य सार्वधातुकरशात्
शाप् । तस्य ' बहुलं छन्दसि ' इति श्लुः । धातुस्वरः । अक्रन् । करोतेर्लुङि ' मन्त्रे घसङ्करः ' इत्यादिना लुक् । निघातः ॥

आ नो गोत्रा ददृहि गोपते गाः समस्मभ्यं सनयो यन्तु वाजाः ।

दिवक्षा असि वृषभ सत्यशुष्मोऽस्मभ्यं सु मघवन्बोधि गोदाः ॥ २१ ॥

आ । नः । गोत्रा । ददृहि । गोपते । गाः । सम् । अस्मभ्यम् । सनयः । यन्तु । वाजाः ।

दिवक्षाः । असि । वृषभ । सत्यऽशुष्मः । अस्मभ्यम् । सु । मघवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ २१ ॥

गोपते^१ स्वर्गाधिपते हे इन्द्र नः अस्मदर्थं गोत्रा गोत्राण्यभ्राणि गाः अपः प्रति
आ ददृहि आदिवत्त्व । अभ्राणि विदीर्य^२ जलानि प्रापयेत्त्वर्थः । ततः सनयः संभज्जीवानि
वाजाः अजानि अस्मभ्यम् अस्मदर्थं स^३ वन्तु समागच्छन्तु । वृषभ कामानां वर्धितर्हे^४ इन्द्र त्वं
दिवक्षाः असि दिवं व्याप्य वर्तमानत्वेन महानसि^५ । अत एव सत्यशुष्मः सत्यसामर्थ्यः
मघवन् धनवन् हे इन्द्र अस्मभ्यं गोदाः गवां प्रदाता भवामीति सु बोधि सुष्ठु पुष्टयस्व ॥
ददृहि । ' दृक् आदरे ' । यङ्लुङि कोटि रूपम् । ' कतञ्च ' (पा. सू. ७. ४. ९२) इत्यभ्यासस्य
कागमः । निघातः । गाः । ' औतोऽम्भसोः ' (पा. सू. ६. १. ९३) इत्योकारस्वाकारः ।
एकादेशस्वरः । अस्मभ्यम् । ' भ्यसो भ्यम् ' इति यनुधीयदुवचनस्य भ्यमादेशः । वन्तु । ' इज्
गती ' । कोटि रूपम् । दिवक्षाः । ' अक्षू व्यासौ ' । असुन् । दिवं व्याप्नोतीति दिवक्षाः । कुतस्-
पदस्वरः । गोदाः । ' दुवान् दावे ' । अस्मात्^६ बिप् । कुतस्त्पदस्वरः^७ ॥

१. क-म-च-त- ' च ' अस्ति । २. त-गोपते गवां पते । ३. क-म-च-च-म-प-क-म-स-स-
विदार्थः । ४. क-वर्धक हे । ५. ज-म-न-भवसि । ६. क-इत्यस्मात् । ७. त-कुतस्त्पदमकृतिस्वरः ।

भुनं हुवेम मधवानुमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु भ्रन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ २२ ॥

भुनम् । हुवेम् । मधवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । मूतये । समत्सु । भ्रन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ २२ ॥

इ इन्द्र 'वाजसातौ । वाजस्याजस्य सातिः लाभः' यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः तस्मिन् । 'भरे । विभ्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संग्रामः । तस्मिन् संग्रामे 'भुनं भूतम्' उत्साहेन प्रवृद्धम् । यद्वा 'भुनमिति सुखनाम । सुखकरं' 'मधवानं धनवन्तम् अत एव 'इन्द्रं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं 'नृतमं सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां 'हुवेम कुशिका वयं यज्ञार्थमाह्वयेम । तथा 'शृण्वन्तम् अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वन्तम् 'उग्रं शत्रूणां भयंकरं 'समत्सु संग्रामेषु 'वृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि 'भ्रन्तं हिंसन्तं 'धनानां शत्रुसंबन्धिनं 'संजितं सम्यग्जितारं त्वाम् 'उतये रक्षणाच्च वयमाह्वयेम ॥ भुनम् । 'दुर्भाषि गतिवृद्धयोः' इत्यस्य निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इतीदृशप्रतिषेधः । यजादि-त्वात् संप्रसारणम् । दीर्घाभावश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । हुवेम । ह्वतेः 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणे कृते शपो लुकि कृते च लिङ्गि रूपम् । निघातः । भरे । 'भृम् भरणे' । करणे घः । वृषादिस्वात् आद्युदात्तः । वाजसातौ । 'षणु दाने' । भावे क्तिन् । 'जनसन' इत्यादिना अनुनासिकस्याश्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । समत्सु । 'अद भक्षणे' । संपूर्वात् क्तिप् । संभक्षयन्ति योद्धृणामायुर्वीति समदः संग्रामाः । कृदुत्तरपदस्वरः । भ्रन्तम् । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य शतरि 'गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । संजितम् । 'जि जये' । क्तिप् तुक् ॥ ४ ॥

'शासद्वह्निः' इति द्वाविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रमजिका—'शासत् कुशिको विधार्मित्र एव वा श्रुतेः' इति । इषीरथस्य पुत्रः कुशिको विश्वामित्र एव वा ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिदुष्टदः । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने अष्टावाकशब्दे आरम्भणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्त-संज्ञकमेतत्सूक्तं शासनीयम् । सूत्रितं च—'अस्मा इदु प्रतवसे शासद्वह्निरितीतरावहीनसूक्ते' (आश. श्रौ. ७. ४) इति । पृष्ठयाभिप्लववडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽष्टावाकशब्देऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेवं तृतीयं संपातसूक्तम् । 'इमाम् विश्वच्छन्ति एवा शासद्वह्निरिति संपाताः' (आश. श्रौ. ७. ५) इति ॥

शासद्वह्निर्दुहितुर्नर्यं गाद्विद्वां ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।

पिता यत्र दुहितुः सेकमुञ्जन्तसं श्रगम्येन मनसा दधन्वे ॥ १ ॥

शासत् । वह्निः । दुहितुः । नर्यम् । गात् । विद्वान् । ऋतस्य । दीधितिम् । सपर्यन् ।

पिता । यत्र । दुहितुः । सेकम् । ऋजन् । सन् । श्रगम्येन । मनसा । दधन्वे ॥ १ ॥

१. च-क-संभजनम् । २. च-ज-ण-अस्मिन् । ३. क-ग-च-ज-ण-अ- 'भूतं' नास्ति । ४. क-ग-च-ज-ण-अ-क-स- 'यद्वा.....सुखकरं' नास्ति । ५. क-यत्वम् । ६. क- 'तुक्' नास्ति । ७. क-ग-च-ज-ण-अ-क-स-माध्यंदिनसवने ।

कुशिकः^१ प्रसङ्गात् कंचित् शास्त्रार्थं ब्रूते^२—‘अपुत्ररय^३ पितुः पुत्री दायादा पुत्रिका सती । यतः संतानकृत्तस्याः पुत्र इत्यनयोच्यते’ इति^४ । अपुत्रो^५ यः पिता कन्यामन्यकुलं प्रापयति स^६ वह्निः इत्युच्यते^७ । स पिता^८ शासत् । ‘अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति’ (वासिष्ठ. १७. १७) स्मृत्युक्तम्^९ अनुशासनं कुर्वन्^{१०} दुहितुः पुत्रिकायाः^{११} नस्यं नप्तृभवं विण्ढदानादिकं कर्तव्यतया^{१२} गात् गच्छति । किं कुर्वन् । विद्वान् अस्यां दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकरो भविष्यतीति जानन्^{१३} ऋतरय^{१४} सत्यस्य पुत्रोत्पादनसमर्थरय^{१५} रेतसः^{१६} वीक्षितं धर्तारं जामातरं^{१७} तत्पतिं^{१८} सपर्यन्तं वज्रालंकारादिना पूजयन्^{१९} पिता नप्तृभवं^{२०} गच्छति । यत्र यस्याः^{२१} दुहितुः पिता पालकः पतिर्जामाता^{२२} सेकं तरयां रेतःसेकम्^{२३} ऋजन् प्रसाधयन्^{२४} यः शग्म्येन केवलं सुखनिमित्तेन मनसा तथा^{२५} स्वशरीरं^{२६} स^{२७} दधन्वे संधत्ते । न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । एतन्मर्थं यास्कोऽप्याह—‘प्रशस्तिं वोढा सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभादम् । दुहिता दुहिता तूरे हिता दोःधेर्वा । नसारमुपागमद्द्विहोत्रं पौत्रमिति । विद्वान्मज्जननश्चरय रेतसो वाङ्मातृकात्कृतस्य हृद्भादधिजातस्य मातरि प्रपृतस्य विधानं पूजयन्’ (निरु. ३. ४) इत्यादिना ॥ शासत् । शासेः कृतरि अभयरत्वाच्चुमभावः । दुहितुः । ‘दुह प्रपूरणे’ । ‘नप्तृनेष्टृ’ इत्यादिना तृचि निपातनादिवागमः । चित्स्वरः । नहयम् । नसरि भवम् । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘रीकृतः’ इति रीकादेशः । ‘यस्य’ इति लोपः । रेफलोपश्छान्दसः । गात् । ‘इण् गतौ’ इत्यस्य छान्दसे लुकि रूपम् । ऋजन्^{२८} । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । शग्म्येन । शं सुखं गच्छन्तीति गमेरौणादिकः कप्रययः । कित्वात् ‘गमहन्’ इत्यादिनोपधालोपः । शग्मे साधुः इति ‘तत्र साधुः’ इति यत्प्राययः । ‘वीरवीर्यौ च’ इत्यत्र ‘यतोऽनावः’ इत्यस्य अनित्यत्वज्ञापितत्वाद्वा^{२९} तित्स्वरः । दधन्वे । धवि सौत्रो धातुः । लिटि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । यद्योगादुनिघातः ॥

न जामये तान्वो रिक्थमारैक्चकार गर्भं सनितुर्निधानम् ।

यदी मातरो जनयन्त वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन् ॥ २ ॥

न । जामये । तान्वः । रिक्थम् । अरैक् । चकार । गर्भम् । सनितुः । निधानम् ।

यदि । मातरः । जनयन्त । वह्निम् । अन्यः । कर्ता । सुकृतोः । अन्यः । ऋन्धन् ॥ २ ॥

अभ्रातृकाया दुहितुः पुत्रिकाकरणात् सा रिक्थभाक् इत्युक्तम्^१ । भ्रातृमत्वारत्तस्या रिक्थभाक्त्वं नास्तीति ब्रूते । तान्वः तनूज औरसः पुत्रः जामये भगिर्यं रिक्थं पित्र्यं धनं^२ न अरैक् न प्ररेचयति^३ न प्रददाति । किं तर्हि । सनितुः एनां संभजमानस्य^४ भर्तुः^५ गर्भम् । षट्ठयै द्वितीया । गर्भस्य निधानं रेतःसेकनिधानीमेना^६ षकारः पाणिग्रहणेन संकृताम्^७ एनां करेति । न तु तस्य रिक्थं

१. ख-ग-च-ज-ण-‘कुशिकः.....ब्रूते’ नास्ति । २. ख-ग-च-च-ज-ण-त-न-भ-स-स-‘अपुत्रस्य.....इति’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-शासद्वाहिरित्युच्यते । ४. ख-फ-स्मृत्युक्तेः । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-स-ऋतस्य पुत्रोत्पादनेन सत्यस्य समर्थरय । ६. ख-ग-च-च-ज-ण-प-क-भ-विट्पतिम्, त-न-स-स-‘जामातरं तत्पतिं’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स-नप्तृभावम् । ८. ख-ग-च-च-ज-ण-प-क-भ-स-तस्यां स्ववीर्यम् । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-स-‘ऋजन्’ नास्ति । १०. न-अनित्यत्वस्य ज्ञापितत्वाद्वा । ११. त-स-इत्युक्त्वा । १२. ख-ग-च-च-ज-ण-फ-भ-स-प्रेरयति । १३. न-स-स-भजमानस्य । १४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-रेतःसेकनिधानं निधानेन । १५. ज-ण-संस्कारिताम् ।

द्वितीयमिप्रायः । 'असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशादृत्वांशं तु तुरीयकम्' (याज्ञ. २. १२४) इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्यैकोत्पाद्यत्वाविशेषात् पुमपत्यस्य को विशेष इत्याशङ्क्य विशेषं दर्शयति । 'वद्विम् । अवद्विः स्त्री वद्विः पुमान् स्वभार्याया वोदृत्वात्' । अवद्विश्च वद्विश्च^१ । तादृशं स्त्रीपुंसलक्षणमपत्यं जनयन्त । तथापि तयोर्मध्ये ऽभन्यः पुंलक्षणः 'सुकृतोः शोभनस्य पिण्डदानादेः कर्मणः कर्ता भवति । ऽभन्यः स्त्रीलक्षणः 'ऋन्धन् बलालंकारादिना ऋध्यमान एव भवति । पिण्डदानादिकर्तृत्वान् पुत्रो दायार्हः दुहितुस्तथात्वं^२ नेति^३ न दायार्हा सा तु केवलं परस्मै दीयते । तथा च निरुक्तं— 'न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेवां स्याद्गतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादाश्चकारैर्न गर्भनिधानीं सनितुर्हसप्राहस्य यदिह मातरोऽजनयन्त वद्वि पुत्रमवद्वि च स्त्रियमन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान्दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै' (निरु. ३. ६) इति ॥ तान्वः^४ । तन्वाः प्राणाधिष्ठितश्वात्तनूः प्राणवती । तद्वि-कार इत्यर्थे 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यञ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । रिक्थम् । 'रिचिर् विरेचने' । 'पातृतुदिवचिरिचिभ्यस्यक्' । प्रत्ययस्वरः । अरैक् । 'रिचिर् विरेचने' इत्यस्य लुङि सिचि 'वद्वज्' इत्यादिना वृद्धिः । 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः । इच्छयादिसंयोगान्तलोपी । निवातः । सनितुः । 'षण् संभक्तौ' इत्यस्य नृचि रूपम् । निधानम् । दधातेत्युटि रूपम् । क्लिस्वरः । मातरः । 'पिता मात्रा' इति पितुः शेषे प्राप्ते मातुः शेषश्छान्दसः । द्विवचनस्य बहुवचनं पूजार्थम् । जनयन्त । जनेर्णिचि रूपम् । वद्विम् । 'पुमान् स्त्रिया' (पा. सू. १. २. ६७) इति वद्वेः शेषः । सुकृतोः । करोतेरीणादिकः कृप्रत्ययः^५ । ऋन्धन् । 'ऋधु वृद्धौ' । व्यत्ययेन भम् ॥

अग्निर्जज्ञे जुह्वा रेजमानो महस्पुत्राँ अरुषस्य प्रयक्षे ।

महान्गर्भो मह्या जातमेषां मही प्रवृद्धर्यश्चस्य यज्ञैः ॥ ३ ॥

अग्निः । जज्ञे । जुह्वा । रेजमानः । महः । पुत्रान् । अरुषस्य । प्रयक्षे ।

महान् । गर्भः । मही । आ । जातम् । एषाम् । मही । प्रवृत् । हरिऽअश्वस्य । यज्ञैः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ऽअरुषस्य रोचमानस्य^१ तव ऽप्रयक्षे यज्ञार्थं ऽजुह्वा उवालाभिः ऽरेजमानः कम्पमानः ऽअग्निः ऽमहः प्रभूतान् ऽपुत्रान् रश्मीन् ऽजज्ञे उत्पादयामास । ऽएषां रश्मीनां ऽगर्भः जलात्मना^२ कोडीकारः ऽमहान् आसीत् । किञ्च एषां रश्मीनां मेलनम् ऽआ ऽजातं सर्वत ओषध्यात्मना जातं ऽमहि महद्भूत् । किञ्च एषां रश्मीनां ऽप्रवृत् अनेन प्रकारेण प्रवृत्तिः ऽहर्यश्चस्य इन्द्रस्य ऽयज्ञैः^३ यजनाहैः^४ सोमाज्जाहुतिभिः^५ ऽमही महती भवति ॥ जज्ञे । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य कटि रूपम् । अस्त-भाषितव्यर्थः । जुह्वा । 'जुहोतेर्द्वे दीर्वश्च' इति क्तिप् द्विवचनं दीर्वश्च धातोः । 'उदात्तस्वरितयोः' इति स्वरितत्वम् । हर्यश्चस्य । हरी अश्वी यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. च-फ-उदयत्वात् । २. स-ग-च-फ- 'वद्विश्च' नाम्नि; ल-स-वद्विः । ३. त-न-दुहितुस्तथात्वे-
ऽपि । ४. स-ग-च-अ-ज-त-न-म-स- 'तान्वः' नास्ति । ५. स-ग-अ-ज-त-न-म-स-कुन्प्रत्ययः ।
६. क-आरोचमानस्य । ७. च-फ-बलात्मना । ८. स-ग-फ-यजनाहैः; त-स-यज्ञैर्वजमानाहैः ।
९. स-सोमाज्जाहुतिभिः प्रभृतिभिः ।

अभि जैत्रीरसचन्त स्पृधानं महि ज्योतिस्तमसो निरजानन् ।

तं जानतीः प्रत्युदायक्षुषासः पतिर्गवामभवदेक इन्द्रः ॥ ४ ॥

अभि । जैत्रीः । असचन्त । स्पृधानम् । महि । ज्योतिः । तमसः । निः । अजानन् ।

तम् । जानतीः । प्रति । उत् । आयन् । उषसः । पतिः । गवाम् । अभवत् । एकः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

१जैत्रीः जित्वर्यो विशो मरुतः १स्पृधानं वृक्षेण सह १स्पर्धमानमिन्द्रम् १अभि १असचन्त सर्वतः समगच्छन् १ । ते च मरुतः १महि महत् १ज्योतिः सूर्याख्यं तेजः १तमसः तमोरूपात् वृत्रात् १निरजानन् निर्गतमज्ञासिषुः । उदितं सूर्यं १जानतीः जानानाः १उषसः १तं १प्रति १उत् अभिलक्ष्यैव १आयन् प्राप्नुवन् । अथ तत्रोद्भूतानां १गवां रश्मीनाम् १एकः अद्वितीय एव १इन्द्रः १पतिः १अभवत् ॥ जैत्रीः ५ । जयतेः तुनि* रूपम् । गुणस्य स्थाने व्यययेन वृद्धिः ५ । निरस्वरः । असचन्त । ' एष समवाये ' इत्यस्य लङि रूपम् । स्पृधानम् । ' स्पर्ध संघर्षे ' । छन्दसि कानजादेशः । छन्दसि द्विर्वचनस्य विकक्षितत्वात् द्विर्वचनाभावः । चिरस्वरः । अजानन् । ' ज्ञा अवबोधने ' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । आयन् । ' अय गतौ ' इत्यस्य लङि रूपम् ॥

वीळौ सतीरभि धीरा अतृन्दन्प्राचाहिन्वन्मनसा सप्त विप्राः ।

विश्वामविन्दन्पथ्यामृतस्य प्रजानभित्ता नमसा विवेश ॥ ५ ॥

वीळौ । सतीः । अभि । धीराः । अतृन्दन् । प्राचा । अहिन्वन् । मनसा । सप्त । विप्राः ।

विश्वाम् । अविन्दन् । पथ्याम् । अमृतस्य । प्रजानन् । इत् । ता । नमसा । आ । विवेश ॥ ५ ॥

पुरा किलाङ्गिरसां गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य निगूढे कस्मिंश्चित्पर्वते स्थापिताः । ते चाङ्गिरसस्तप्राप्त्यर्थमिन्द्रं तुष्टुवुः । स्तुतश्च सः २ इन्द्रो गवान्वेषणाय १ देवशुनीं प्राहिणोत् । सा च गवां १ गवेषणपरा सती तस्थानमलभत । तथा विज्ञापित इन्द्रस्ता गाः ३ आनीयाङ्गिरोभ्यः प्रादादित्येतिहासिकी कथा । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । १धीराः धीमन्तः १सप्त १विप्राः मेधाविनः सह-संख्याका अङ्गिरसः १वीळौ दृढे पर्वते १सतीः निगूढाः १सतीर्गाः १अभि अभिलक्ष्य १अतृन्दन् उपेक्षामकुर्वन् । ततस्तेऽङ्गिरसः पर्वतविकले गावः सन्तीति १मनसा निश्चित्य १प्राचा येन मार्गेण प्रविष्टास्तेनैव प्राचीनेन मार्गेण ता गाः १अहिन्वन् १० निरगमयन् । यद्वा प्राचा । प्रकृष्येन्द्रमस्मति

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ- ' सह ' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स-अगच्छन् ; त-आगच्छन् । ३. न-वा; ल-ततो । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ- ' जैत्री वृद्धिः ' नास्ति । ५. न-ल-स-तृचि । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स- ' सः ' नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-गवान्वेषणाय । ७. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स- ' गवां ' नास्ति । ८. त- ' गाः ' नास्ति । ९. स-च-फ-निरुद्धाः ; त-स-निगूढाः ; ल-निरुद्धाः । १०. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-अविन्दन् अकमन्त ।

प्राप्नोतीति प्राक् । तेनेन्द्रविषयेण मनसा । मन्यत इति मनः स्तोत्रम् । तेन स्तोत्रेणाहिम्बन् अवर्धयन् इन्द्रं^१ तुष्टमकुर्वन्^२ । स्तुत्वा च^३ षष्ठस्य षष्ठ्यां यज्ञस्य^४ मार्गे साधुभूतां^५ विश्वां सर्वामपहतां गाम्^६ अभिन्दन् अलभन्त । ततः स इन्द्रः^७ षठा तान्यग्निरसां कर्माणि^८ प्रजानन्^९ इत् प्रकर्षेण जानन्नग्नौ^{१०} नमसा नमस्कारेणाग्निरसः संभावयन् तैरधिष्ठितं पर्वतम्^{११} आ^{१२} विवेश ॥ अतृन्दन् । ‘उतृदिः^{१३} हिंसा-नादरयोः’ इत्यस्य कङि रुषादिवात् भम् । तस्य ‘भसोः’^{१४} इत्यल्लोपः । निघातः । प्राचा । ‘अञ्जे^{१५} छन्दस्यसर्वनामस्थानम्’ इति चिभक्तेरुदात्तत्वम् । अहिन्दन् । ‘हि गतिवर्धनयोः’ इत्यस्य कङि रूपम् । अभिन्दन् । ‘विद् लामे’ इत्यस्य कङि मुचादिवाङ्मम् । निघातः । पथ्याम् । पथि साधुरित्यर्थे ‘तत्र साधुः’ इति यत्प्रत्ययः । ‘यचि भम्’ इति असंज्ञायां ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः । ‘यतोऽनावः’ इत्यस्यानित्यत्वात् ‘तिस्वरितः’ इति स्वरितः । विवेश । ‘विश प्रवेशने’ इत्यस्य किति रूपम् ॥ ५ ॥

विदधदी सुरमा रुग्णमद्रेर्महि पाथः पुर्व्यं सध्यक्ः ।

अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ६ ॥

विदत् । यदि । सुरमा । रुग्णम् । अद्रेः । महि । पाथः । पुर्व्यम् । सध्यक् । करिति कः ।

अग्रम् । नयत् । सुऽपदी । अक्षराणाम् । अच्छ । रवम् । प्रथमा । जानती । गात् ॥ ६ ॥

यदि यदा षष्ठस्य इन्द्रेण गवान्वेषणार्थं प्रेषिता सुरमा नाम देवशुनी^१ अग्रेः^२ रुग्णं भग्नं दारं^३ विदत् अलभत तदानीमिन्द्रः^४ महि महत्^५ पुर्व्यं पूर्वं प्रेषणकालेऽन्नादिनीं ते प्रजां करिष्यामि इति प्रतिज्ञातं षष्ठ्यक् इतरैरपि भोज्यैः सध्रीचीनं^६ पाथः गव्यादिलक्षणमन्नं^७ कः अकार्षीत् तस्यै दत्तवान् । ततः^८ सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सुरमा^९ अक्षराणां अयरहितानां गवाम्^{१०} अग्रं प्रान्तं^{११} नयत् प्राप्नोत्^{१२} । कुत इत्यत आह । यतः^{१३} रवं तेषां इम्भारवं^{१४} प्रथमा^{१५} प्रथमं जानती मती^{१६} अच्छ शब्दामिमुख्येन^{१७} गान् जगाम ॥ विदत् । ‘विद् लामे’ इत्यस्य कङि लुदिवात्^{१८} छेरुदादेशः । तस्य स्वरः । सुरमा । ‘सृ गती’ । औणादिकोऽमप्रत्ययः । सरतीति सरमा^{१९} । ‘सरमा सरणात्’ (निरु. ११. २४) इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । रुग्णम् । ‘रुजो भङ्गे’ इत्यस्य निष्ठायां^{२०} ‘ओदितश्च’ इति नत्वम् । प्रत्ययस्वरः । पाथः । ‘पा रक्षणे’ । ‘अञ्जे च’ (उ. सू. ४. ६४४) इत्यनुप्रत्ययः । थुडागमः । पासीति पाथोऽन्नम् । निस्वरः । सध्यक् । ‘अञ्जु गतिपूजनयोः’ । ‘ऋत्विक्’^{२१} इत्यादिना किन् । सहाञ्जतीति । ‘सहस्य सन्निः’ इति सध्यादेशः । किन्प्रत्ययस्य कुबम् । ‘अग्निसधोः भस्मोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्’ (पा. सू. ६. ३. ९५. १) इति सन्नि इत्यादेशोऽन्तोदात्तः । यणादेशो कृते ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितः’ इति यणः स्वरितत्वम् । कः । करोतेलुङि सिपि च्छेः ‘मग्न्ये चसद्हर’^{२२} इत्यादिना लुक् । गुणे कृते ह्रस्ववादिना सिपो कोपः । विसर्जनीयः । निघातः । नयत् । नयतेर्लुङि रूपम् । सुपदी । ‘पादोऽम्बतरस्याम्’ (पा. सू. ४. १. ८) इति ङीप् । गात् । इणो लुङि रूपम् ॥

१. च-रु-इन्द्रस्तुतिमकुर्वन् । २. स-ग-च-च-ज-ण-त-न-प-फ-म-यज्ञमार्गे संभूताम्, स-यज्ञमार्गेण संभूताम् । ३. स-ग-ज-न-म-स-स-तृदिः । ४. स-ग-च-फ-म-स-प्राप्नोति । ५. स-ग-च-ज-च-‘प्रथमा’ नास्ति । ६. च-जामिमुख्येन । ७. ल-‘सरमा’ नास्ति । ८. स-ग-च-ज-ग-न-म-स-स-सन्निः ।

अगच्छद् विप्रतमः सखीयन्मसूदयत्सुकृते गर्भमद्रिः ।

ससान मर्यो युवभिर्मखस्यन्नथाभवदङ्गिराः सद्यो अर्चन् ॥ ७ ॥

अगच्छत् । ऊँ इति । विप्रतमः । सखिऽयन् । असूदयत् । सुकृते । गर्भम् । अद्रिः ।

ससान । मर्यः । युवऽभिः । मखस्यन् । अयं । अभवत् । अङ्गिराः । सद्यः । अर्चन् ॥ ७ ॥

विप्रतमः अतिशयेन मेधावी । सखीयन्, अङ्गिरोभिः साकमात्मनः सखित्वमिच्छन् इन्द्रः । अगच्छत् । उ । गोभिरधिष्ठितं पर्वतमगमदेव । सः । अद्रिः सखित्वमिच्छन् । सुकृते सुष्ठु युद्धकर्त्रे इन्द्राय । गर्भं गवात्मकं गर्भम् । असूदयत् निरगमयत् । युवभिः नित्यतरुगैर्मल्लिः सह । मखस्यन् गोधनमङ्गिरसामिच्छन् । मर्यः असुराणां मारयितेन्द्रः । ससान असुरैरपहताः ताः गाः भेजे । अथ अनन्तरम् । अङ्गिराः ससानामङ्गिरसां मध्ये वरिष्ठोऽङ्गिरा ऋषिः इन्द्रात् ता गा लब्ध्वा । सद्यः तदानीमेव । अर्चन् इन्द्रं पूजयन् । अभवत् ॥ अगच्छत् । गमेर्लङि रूपम् । सखीयन् । सुप आत्मनः क्यच् । असूदयत् । 'षूद' निरासे' इत्यस्य ष्यन्तस्य लङि रूपम् । ससान । 'षण' संभक्तौ' इत्यस्य छिटि णलि रूपम् । लिस्वरः । मखस्यन् । 'छन्दसि परेच्छायाम्' इति परेच्छायामपि क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुगन्धव्यः इति सुगागमः । एकादेशस्वरः । अङ्गिराः । 'स गतौ' । अङ्गारशब्द उपपदे सत्तेधांतोरसुप्रत्ययः । उपपदे गकारात् परस्याकारस्येत्वम् । अन्त्यलोपश्च धातोर्लोपश्च 'अङ्गिराः' इति सूत्रेण निरात्यते । भूतकालेऽङ्गारेभ्यः सृत् इति अङ्गिरा ऋषिः । 'अङ्गारेष्वङ्गिराः' (निरु. ३. १७) इति यास्कः । निस्वरः ॥

सतःसतः प्रतिमानं पुरोभूर्विश्वा वेद जनिमा हन्ति श्रुष्णाम् ।

प्र णो दिवः पदवीर्गव्युरर्चन्तसखा सखीरमुञ्चन्निर्वधात् ॥ ८ ॥

सतःऽसतः । प्रतिऽमानम् । पुरःऽभूः । विश्वा । वेद । जनिम । हन्ति । श्रुष्णाम् ।

प्र । नः । दिवः । पदऽवीः । गव्युः । अर्चन् । सखा । सखीन् । अमुञ्चत् । निः । अवधात् ॥ ८ ॥

योऽयमिन्द्रः । सतसतः उत्तमस्य वसुनः । प्रतिमानम् । प्रतिमीयत उपमीयतेऽनेन सर्वमिति प्रतिमानं प्रतिनिधिः । यद्वा सतःसतो जातस्य सर्वस्य प्रतिमानं स्वस्य महत्त्वेन प्रतिमातीयत्तया सर्वं परिच्छिन्नीत्यर्थः । पुरोभूः युदे । पुरतः कानूनवाप्नोतीति पुरोभूश्च । विश्वा । अजिम सर्वाणि आ नानि । वेद जानाति । श्रुष्णं श्रुष्णनामानम् । असुरं । हन्ति । पदवीः कवितमः । गव्युः गोधनम् ।

१. ख-ग-घ-ज-ण-न-भ-स- 'ताः' नास्ति । २. ख-ग-घ-ज-ण- सुद धरणे; स- बूद प्रेरणे । ३. ल-प-वन षण । ४. ख-ग-घ-ज-ण-त-भ-स- 'लिस्वरः' नास्ति । ५. ख-ग-घ-ज-ण-न-भ-स- 'परेच्छायामिति' नास्ति । ६. ल-परस्यत्वम् । ७. ल-वस्तुनः । ८. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-भ-स- 'प्रतिनिधिः' नास्ति । ९. ख-ग-घ-ज-ण-म- 'यद्वा.....' छिन्नीत्यर्थः' नास्ति । १०. ख-ग-घ-ज-ण- युदे । ११. च-तन्नामानम् । १२. च-त-स-असुरं च ।

अङ्गिरसामिच्छन् अस्माकं^१ सखा इन्द्रः^२ सखीन्^३ नः अस्मान्^४ विवः^५ कुलीकादागत्^६ प्र^७ अर्चन्^८ प्रकर्षेण पूजयन्^९ अवघात्^{१०} दृत्रबाधरूपात्^{११} दोषात्^{१२} निः^{१३} अमुञ्चत्^{१४} नितरां मुञ्चतु ॥ प्रतिमानम् । मातीति मानम् । औणादिको नन्प्रत्ययः^{१५} । यद्वा करणे ल्युट् । पुरोभूः । ' भू प्राप्ति ' । द्विप् । वेद् । वेतेर्लेटि रूपम् । जनिम । ' जनी प्रादुर्भावे ' । ' जनिहभ्यामिमनिन् ' इति इमनिन्प्रत्ययः । भूतकाले जातानीति जनिम । ' सुपां सुलुक् ' इति सुपो लुक् । निःस्वरः । इमिति । इन्तेर्लेटि रूपम् । वाक्य-भेदादनिघातः । शुष्णम् । शोषयतीति^{१६} शुष्णः । प्र णः । ' उपसर्गाद्बहुलम् ' इति संहितायां णत्वम् । पदवीः । वी कान्त्यादिषु । क्विप् । पदानि वेति परस्परसंगतानि करोतीति पदवीः कविः । गव्युः । गोशब्दात् ' परेच्छायां छन्दसि ' इति क्यच् । ' वान्तो यि प्रत्यये ' इति वान्तादेशः । ' क्याच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अर्चन् । अर्चतेः शतरि रूपम् । सखीन् । संहितायां नकारस्य ' दीर्घा-दटि' इति रुः । पूर्वस्य वर्णस्य ' अत्रानुनासिकः ' इत्यनुनासिकादेशः । अमुञ्चत् । ' मुञ्च मोक्षणे ' इत्यस्य लङि ' शो मुचादीनाम् ' इति नुमागमः । निघातः । अवघात् । ' वद व्यक्तायां वाचि ' इत्यस्य नःपूर्वस्य गङ्गायै ' अवघपण्यवर्याः^{१७} (पा. सू. ३. १. १०१) इति निपातनात् यत्प्रत्ययः ॥

नि गव्यता मनसा सेदुरकैः कृष्णानासो अमृतत्वाय गातुम् ।

इदं चिन्तु सदनं भूरिं एषाम् येन मासान् असिषासञ्चतेन ॥ ९ ॥

नि । गव्यता । मनसा । सेदुः । अकैः । कृष्णानासः । अमृतत्वाय । गातुम् ।

इदम् । चित् । नु । सदनम् । भूरिं । एषाम् । येन । मासान् । असिषासन् । ऋतेन ॥ ९ ॥

गव्यता गा इच्छता^१ मनसा युक्ताः^२ अकैः^३ अर्चनीयैः स्तोत्रैः^४ अमृतत्वाय देवत्वप्राप्त्यर्थं^५ गातुम् । गच्छन्त्यनेनेति^६ गातुर्मार्गः । अमृतत्वप्राप्त्युपायभूतं मार्गं^७ कृष्णानासः कुर्वाणास्तेऽङ्गिरसः^८ नि^९ सेदुः सत्राक्ये कर्मणि^{१०} आसीदन् । एषाम् अङ्गिरसाम्^{११} इदं^{१२} चिन्तु^{१३} मदनम् इत्येव सत्राक्ये कर्मणि आसदनं^{१४} भूरि^{१५} नु प्रभूतम् । अमृतत्वप्राप्त्यर्थं महानुपायः खलु । कुत इत्यत आह । ऋतेन मत्त्वभूतेन^{१६} येन सत्रकर्मणा तेऽङ्गिरसः^{१७} मासान् अभिप्लवपृष्टयषडैः^{१८} कल्पितान् मामान्^{१९} अभि-सासन् संभक्तुमैच्छन् ॥ गव्यता । गोशब्दान् क्यचि रूपम् । ' वान्तो यि प्रत्यये ' इति वान्तादेशः । एकादेशस्वरः । सेदुः । सदेर्लेटि ' अत एकइकमप्येऽनादेशादेर्लेटि ' इत्येवाभ्यासलोपी । निघातः । कृष्णानासः । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' इत्यस्य ताच्छीलिकम्भानच् । ' धिन्विक्कृष्णोरच ' इत्युप्रत्ययः । निःस्वरः । गातुम् । ' गाङ् गती ' । ' कमिमनिजनिगाभापायाहिभ्यः ' इति करणे तुप्रत्ययः । प्रत्यय-स्वरः । असिषासन् । ' षण संभक्तौ ' इत्यस्य सनि ' जनसनकणां सम्भक्तोः ' इत्यात्वम् । अभ्यासस्य ' सम्भतः ' इतीत्वम् । ' सनातेरनः ' इति संहितायां णत्वम् । तदन्तालङि रूपम् । बहुस-योगादनिघातः ॥

१. स-ग-व-क-म-दृत्रबाधरूपात् दोषात्, क-सत्रबाधरूपात् दोषात्, स-दृत्रबाधरूपदोषात् ।

२. स-ग-व-क-म-न-न-प्रत्ययः । ३. स-ग-व-क-म-स-शोषयतीति । ४. स-ग-व-क-म-गच्छन्त्य-नेनेति । ५. त-न-वर्त्मनि । ६. स-ग-व-क-म-आसनम् ।

संपश्यमाना अमदन्नाभि स्वं पर्यः प्रत्नस्य रेतसो दुधानाः ।

वि रोदसी अतपद्घोष एषां जाते निःष्ठामदधुर्गोषु वीरान् ॥ १० ॥

सम्पश्यमानाः । अमदन् । अभि । स्वम् । पर्यः । प्रत्नस्य । रेतसः । दुधानाः ।

वि । रोदसी इति । अतपत् । घोषः । एषाम् । जाते । निःस्थाम् । अदधुः । गोषु । वीरान् ॥ १० ॥

‘स्वं स्वकीयं गोधनम्’ अभि अभिलक्ष्य ‘संपश्यमानाः मदीया एता गाव इत्यात्मीयतया जानानाः’ तेऽङ्गिरसः ‘प्रत्नस्य पुरा’ जातस्य ‘रेतसः तदुपलक्षितस्य पुत्रस्य धारणार्थं’ ‘पर्यः’ ‘दुधानाः ता गाः पयो दुहन्तः सन्तः’ ‘अमदन् दृष्टा अभूवन्’ । ‘एषाम् अङ्गिरसां’ ‘घोषः हर्षादुत्पन्नो महाध्वनिः स्तुतिजातः’ वा ‘रोदसी घावापृथिव्यौ’ ‘वि’ ‘अतपत्’ ते व्याप्य अतपिष्ट^१ । ततस्तेऽङ्गिरसः ‘जाते आत्मीयतया संपन्ने चराचरात्मके वस्तुनि’ ‘निःष्ठां पूर्वं यथा स्थितिमकार्षुः । तथा’ ‘गोषु आहृतासु’ ‘वीरान् रक्षाकर्मण्यतिशूरान् पुरुषान्’ ‘अदधुः स्थापयामासुः ॥ संपश्यमानाः । संपूर्वस्य द्रवोः’ ‘द्रवोमेति वक्तव्यम्’ इत्यात्मनेपदम् । शानचो कसार्वधातुस्वरानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । अमदन् । ‘मदी हर्षे’ इत्यस्य लुङि सिच्यङि रूपम् । निघातः । दुधानाः । ‘दुह प्रपूरणे’ इत्यस्मात् शानच् । अदाङ्वाच्छपो लुक् । घत्वं छान्दसम् । वृषाङ्वादाद्युदात्तः । अतपत् । विपूर्वस्य तपतेरत्र सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावः । लङि रूपम् । घोषः । ‘घुष’ संशब्दने^२ । घञन्तः । जिस्वरः । निःष्ठाम् । ‘छा गतिनिवृत्तौ’ । ‘स्थः क च’ (पा. सू. ३. २. ७७) इति क्तिप् । कृदुत्तरस्वरः^३ । अदधुः । दधातेर्लङि श्लेः ‘सिजभ्यस्त’ इति जुसादेशः । वाक्यभेदाभिघाताभावः । गोषु । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते ‘न गोश्चन्’ इति प्रतिषिद्धत्वात् प्रातिपदिकस्वरः ॥ ६॥

स जातेभिर्वृत्रहा सेदु हव्यैरुदुस्त्रिया असृजदिन्द्रो अर्कैः ।

उरूच्यस्मै घृतवद्भरन्ती मधु स्वादा दुदुहे जेन्या गौः ॥ ११ ॥

सः । जातेभिः । वृत्रहा । सः । इत् । उँ इति । हव्यैः ।

उत् । उस्त्रियाः । असृजत् । इन्द्रः । अर्कैः ।

उरूची । अस्मै । घृतवत् । भरन्ती । मधु । स्वादा । दुदुहे । जेन्या । गौः ॥ ११ ॥

‘सः’ ‘इन्द्रः’ ‘जातेभिः सहायतया संपन्नैर्मरुद्भिः सहितः सन्’ ‘वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य इन्ता भवति ।’ ‘सेदु स एव इन्द्रः’ ‘अर्कैः अर्चनीयैः अत एव’ ‘हव्यैः होतव्यैर्मरुद्भिः सहितः सन्’ ‘उस्त्रियाः । ऊर्ध्वं वसत्वासु क्षीरादिरूपं हविश्शुस्त्रिया गावः । यद्वा ऊर्ध्वं क्षीरदधिवनीतादि क्रमेणासु वसतीति ।’ ‘उस्त्रियेति गोनामोत्खाविणोऽस्यां भोगाः’ (निह. ४. १९) इति यास्कः । ता गाः ‘उत्’ ‘असृजत् वज्रार्थं सम्यक् ससर्ज । वस्मादेवं तस्मात्’ ‘घृतवत् घृतोपेतं क्षीरादिकं’ हविः ‘भरन्ती

१. च-फ-पश्यमानाः । २. ख-ग-च-ज-ज-प-फ-भ-स-पुरः । ३. ख-ग-च-च-फ-भूतिजातः । ४. ख-ग-च-न-भ-स-स-भाषतिताः ; ज-ज-अवर्तत । ५. च-फ-भुविर्विशब्दने । ६. ख-कृदुत्तरपदस्वरः । ७. ख-ग-च-च-ज-भ-क्षीरादि ।

विज्ञाणा भत एव उरुची । उरु प्रभूतमग्निहोत्रादिकर्म भञ्जति हविः प्रधातुं प्राप्नोतीत्युरुची ।
 वज्रेणा जेतव्या प्रक्षस्ता वगीः वअस्मै यजमानाय स्वाद्य स्वादुतरं क्षीरादि दुदुहे दुह्यते स्म ॥
 उज्जियाः । ' वस निवासे ' इत्यस्मात् ' स्फायितञि ' इत्यादिना रप्रत्ययः । उज्जिवादात् स्वार्थे
 पुषोदरादिवात् वप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा । ' सु गतौ ' । उपपूर्वस्य सरतेः कप्रत्ययः । पूर्वपद-
 स्यान्त्यलोपञ्चान्दसः । अत्रापि स्वार्थिको वप्रत्ययः । असृजत् । ' सृज विसर्गे ' इत्यस्य लङि रूपम् ।
 उरुची । उरु भञ्जतीति किन् । ' भञ्जतेऽपसंख्यानम् ' इति ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः ।
 दुदुहे । ' दुह प्रपूर्णे ' इत्यस्य लिटि रूपम् । जेन्वा । जयतेः कृत्यार्थे केन्यप्रत्ययः । इकारलोप-
 ञ्चान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

पित्रे चिचक्रुः सदर्नं समस्मै महि त्विषीमत्सुकृतो वि हि ख्यन् ।

विष्कभ्रन्तः स्कम्भनेना जनित्री आसीना ऊर्ध्वं रभसं वि मिन्वन् ॥ १२ ॥

पित्रे । चित् । चक्रुः । सदर्नम् । सम् । अस्मै । महि । त्विषीमत् । सुकृतः । वि । हि । ख्यन् ।
 विष्कभ्रन्तः । स्कम्भनेन । जनित्री इति । आसीनाः । ऊर्ध्वम् । रभसम् । वि । मिन्वन् ॥ १२ ॥

सत्रमनुतिष्ठन्तोऽग्निरसः पित्रे चित् पालकाय अस्मै इन्द्राय महि महत् त्विषीमन्
 दीप्तिमन् सदनम् उन्नतं स्थानं वसं चक्रुः । कथमिति तदुच्यते । यतः सुकृतः समुपार्जितसुकृतकर्माणः
 तेऽग्निरसस्तादृशमिन्द्रस्य उचितं स्थानं वि हि ख्यन् विशेषेणादर्शयन् खलु । कुत इत्यत आह ।
 आसीनाः सत्रम् उपतिष्ठन्तः तेऽग्निरसः जनित्री सर्वस्य जगतो जनयिष्यी यावापृथिव्यी स्कम्भनेन
 स्तम्भनसाधनेन अन्तरिक्षेण विष्कभ्रन्तः यथा ते रोदस्यौ अधो न पततस्तथा विष्टब्धे कुर्वन्तः सग्नः
 रभसं वेगवन्तं तमिन्द्रम् ऊर्ध्वं पुलोके वि मिन्वन् हविःस्वीकरणार्थं विशेषेणास्थापयन् ॥ चक्रुः ।
 करोतेर्लिट्युसि रूपम् । निघातः । ख्यन् । ' ख्या प्रकथने ' । अस्य लुङि प्लेः ' अत्यतिबलिक्रिया-
 तिम्योऽङ् ' इत्यङ्गदेशः । ' आतो लोप इटि ' इत्याकारलोपः । हियोगादनिघातः । विष्कभ्रन्तः ।
 ' स्कम्भु रोचने ' । सौत्रो धातुः । तस्मान् शतरि रूपम् । ' वेः स्कन्नातेर्नित्यम् ' (पा. सू. ८. ३. ७७) इति
 कबम् । शतृप्रत्ययस्वरः । जनित्री । क्रजेभ्यो ङीप् । ' जनिता मन्त्रे ' इति निपातनात् णिलोपः ।
 ' वा ऊन्वसि ' इति सवर्णदीर्घः । आसीनाः । ' आस उपवेशने ' इत्यस्मान् शानच् । ' ईवासः '
 (पा. सू. ७. २. ८३) इतीकारः । शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । मिन्वन् । ' दुमिन्
 प्रक्षेपणे ' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः ॥

मही यदि धिषणा शिश्रये धात्सद्योवृधं विम्बं रोदस्योः ।

गिरो यस्मिन्ननवद्याः समीचीर्विश्वा इन्द्राय तविषीरनुत्ताः ॥ १३ ॥

मही । यदि । धिषणा । शिश्रये । धात् । सद्यः । वृधम् । विम्बम् । रोदस्योः ।

गिरः । यस्मिन् । अनवद्याः । समीचीः । विश्वाः । इन्द्राय । तविषीः । अनुत्ताः ॥ १३ ॥

१. स-ग-व-ज-न-म-स-स-सवतेः । २. ल-उत्तमम् । ३. स-ग-व-ज-न-म-स-समुपार्जितकर्माणः ।
 ४. स-ग-व-ज-न-म-अनुतिष्ठन्तः ५. स-ग-व-व-ज-न-म-अग्निरसः । ६. स-ग-व-ज-न-म-क-म-स्तम्भ-
 साधनेन । ७. स-ग-व-ज-न-रोदसी । ८. त-ऊर्ध्वलोके ।

‘मही महती’ विषणा अस्माभिः क्रियमाणेन्द्रविषया स्तुतिः । रोदस्योः विश्वेष्वावा-
 पृथिव्योरन्योन्यविश्लेषाय । सद्योवृथं तदानीमेव वर्धमानं विश्वं विशुं तयोर्धारणसमर्थं साधनं । यदि
 धात् अकरोत् ततस्तत्र वर्तमाने यस्मिन् इन्द्रे अनवद्याः दोषरहिताः गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः
 समीचीः संगता भवन्ति । इन्द्राय इति विभक्तिव्यत्ययः । तादृशस्येन्द्रस्य विश्वाः तविषीः
 सर्वाणि बलानि अनुत्ताः अपरप्रेषितानि स्वभावसिद्धान्येव ॥ विषणा । ‘विधृषा प्रागल्भ्ये’ ।
 धृषेः ‘धिव च संज्ञायाम्’ इति क्युप्रत्ययः । धातोर्धिषादेशः । धृणोऽनयेति विषणा स्तुतिः ।
 प्रत्ययस्वरः । विश्वे । अथ हिंसार्थः । अस्मात् क्रिप् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति तस्य सार्वधातुकत्वात् णप् ।
 तस्य ‘बहुलं छन्दसि’ इति भ्रुः । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यभ्यासस्येवम् । धातुस्वरः । धात् ।
 दधातेभ्योऽन्दसे लुक् रूपम् । यद्योगादनिघातः । विभ्वम् । भवतेः क्रिप् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति
 यणादेशः । ‘उदात्तस्वरिनयोर्येणः’ इति स्वरितत्वम् । अनुत्ताः । ‘गुद प्रेरणे’ इत्यस्य नन्पूर्वस्य
 निष्ठायां ‘नसत्तनिषत्तानुत्त’ इत्यादिना निपातनाभिष्टातकारस्य नत्वाभावः^१ । नजः^२ स्वरः^३ ॥

महा ते सख्यं वदिम शक्तीरा वृत्रघ्ने नियुतो यन्ति पूर्वीः ।

महिं स्तोत्रमव आगन्म सुरेरस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः ॥ १४ ॥

महिं । आ । ते । सख्यम् । वदिम । शक्तीः । आ । वृत्रघ्ने । नियुतः । यन्ति । पूर्वीः ॥

महिं । स्तोत्रम् । अवः । आ । अगन्म । सुरेः । अस्माकम् । सु । मघवन् । बोधि । गोपाः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ते तव महि महत् सख्यम् आ वदिम आकामये । शक्तीः स्वसंबन्धीनि
 दानानि आकामये । वृत्रघ्ने वृत्रासुरस्य हन्त्रे तुभ्यं पूर्वीः बह्व्यः^१ नियुतः बहवाः आ यन्ति
 बह्वर्थाभागच्छन्ति । सुरेः विदुषस्तव महि महत् स्तोत्रम् अवः हविर्लक्षणमन्नं च आ
 अगन्म प्रापयामः^२ । हे मघवन् इन्द्र तादृशस्त्वं अस्माकं सु सुहु गोपाः पालयिता
 भवामीति बोधि बुध्यस्व ॥ सख्यम् । ‘सख्युर्यः’ इति भावार्थे यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । वदिम ।
 ‘वशा कान्तौ’ । लटि रूपम् । नियुतः । ‘यु मिश्रणे’ । क्रिप् । नितरां युवन्ति मिश्रयन्त्यात्मानं
 रयेष्विति नियुतो बहवाः । अगन्म । गर्मेर्लुगुत्तमबहुवचने ‘बहुलं छन्दसि’ इति णपो लुक् ।
 ‘म्बोश्च’ इति मकारस्य नकारः । निघातः । बोधि । बुधेर्लोटि हेर्धौ रूपम् । निघातः । गोपाः ।
 ‘गुप् रक्षणे’ । ‘गुप्भूप्’ इत्यादिना आयप्रत्ययः । तदन्तात् क्रिप् । अतोलोपबलोपौ । प्रत्ययस्वरः ॥

महि क्षेत्रं पुरु चन्द्रं विविद्वानादित्सस्विभ्यश्चरथं समैरत् ।

इन्द्रो नृभिरजनदीधानः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निम् ॥ १५ ॥

महिं । क्षेत्रम् । पुरु । चन्द्रम् । विविद्वान् । आत् । इत् । सस्विभ्यः । चरथम् । सम् । ऐरत् ।

इन्द्रः । नृभिः । अजन्त् । दीधानः । साकम् । सूर्यम् । उषसम् । गातुम् । अग्निम् ॥ १५ ॥

१. व-फ-नन्पूर्वस्य नृद्विदेति विकल्पनात् निष्ठातकारस्य नत्वाभावः । २. व-ज-न-म-स-नन्स्वरः ।
 ३. व-म-व-ज-म-बहुवोऽपि । ४. व-ग-व-ज-न-फ-म-याचामहे । ५. व-ग-व-ज-न-म-‘सु’ नास्ति ।

योऽयम्^१ इन्द्रः^२ महि महत्^३ क्षेत्रं केदारादि^४ पुरु प्रभृत^५ चन्द्रं^६ हिरण्यं^७ च^८ विविधान्^९
अधिभ्यः^{१०} सस्त्रिभ्यः^{११} अस्मभ्यं^{१२} लम्भयन् ।^{१३} आदित अनन्तरं^{१४} चरथं चरात्मकं गवादिकं च^{१५} समरत्^{१६}
मम्यक् प्रैरयत् । दत्तवानित्यर्थः ।^{१७} दीद्यानः दीप्यमानः सोऽयम्^{१८} इन्द्रः^{१९} ऽदृभिः^{२०} नेदृभिः^{२१} कर्मसहाय-
भूतैर्मर्त्यैः^{२२} साकं सहितः सन्^{२३} सूर्यं कालस्य निर्वाहकम्^{२४} आदित्यम्^{२५} उषसम्^{२६} उषःकालं^{२७} गानुम् ।
गायन्ति स्तुवन्त्यस्यामिन्द्रादिदेवानिति गानुः पृथिवी । ताम् ।^{२८} अग्निम्^{२९} अग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतम्^{३०}
आहवनीयादिलक्षणमग्निं च^{३१} अजनत्^{३२} अजनयत् ॥ पुरु चन्द्रम् । संहितायां 'हस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे'
इति सुडागमः । तस्य श्रुत्वेन शकारः । पदकाले नास्ति सुडागमः । पुरु । कुप्रत्ययस्वरः । चन्द्रम् ।
रक् । प्रत्ययस्वरः । चरथम् । चर गत्यर्थः । अस्मादीणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ऐरत् । 'इंर
गतौ'^{३३} इत्यस्य लङि 'आडजादीनाम्'^{३४} इत्याडागमः । निघातः । अजनत् । जनेर्ण्यन्तस्य लङि रूपम् ।
'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः'^{३५} इति णिलुक् । गानुम् । 'गै शब्दे' । 'गापायाहिभ्यः'^{३६} इति
तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अपश्चिदेव विभ्वोऽ३ दमूनाः प्र सध्रीचीरसृजद्विश्वश्चन्द्राः ।

मध्वः पुनानाः कविभिः पवित्रैर्द्युभिर्हिन्वन्त्यक्तुभिर्धनुत्रीः ॥ १६ ॥

अपः । चित् । एषः । विऽभ्वः । दमूनाः । प्र । सध्रीचीः । असृजत् । विश्वऽचन्द्राः ।

मध्वः । पुनानाः । कविऽभिः । पवित्रैः । द्युभिः । हिन्वन्ति । अक्तुऽभिः । धनुत्रीः ॥ १६ ॥

'दमूनाः । दान्तं मनो यस्यासौ दमूनाः दान्तमनाः'^१ । यद्वा दाम्बतीति दमूनाः । उपरम
इत्यर्थः । स^२ एषः एवेन्द्रः^३ विभ्वः^४ व्यासः^५ सध्रीचीः^६ परस्परसंगताः^७ विश्वश्चन्द्राः^८ विश्वस्यास्वाद्-
यित्रीः । विश्वस्यास्वादो याम्यस्ता इति वा । एवंभूताः^९ अपः^{१०} प्र^{११} असृजत्^{१२} सृष्टवान् ।
सृष्टाश्च ता आपः^{१३} मध्वः^{१४} माधुर्योपेतान् सोमान्^{१५} कविभिः^{१६} पवित्रैः^{१७} अग्निवायुसूर्यैः^{१८} पुनानाः^{१९}
शोधयिभ्यः^{२०} धनुत्रीः^{२१} सर्वस्य जगतः प्रीणयिभ्यः सत्यः^{२२} द्युभिः^{२३} दिवसैः^{२४} अक्षुभिः^{२५} पितृ^{२६} रात्रिभिः^{२७} च^{२८}
'हिन्वन्ति । रात्रिदिवं'^{२९} सर्वं जगत् स्वस्थस्यापारप्रवणं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ दमूनाः । 'दमु उपशमे'^{३०}
'दमेरूनसिः'^{३१} इत्यूनसिप्रत्ययः । दाम्बतीति दमूनाः । यद्वा दान्तशब्दस्य दम्बादौ मनसो मकारात्
परस्वाकारस्य ऊकारश्छान्दसः । असृजत् । 'सृज विसर्गे' । हिन्वन्ति । 'हि गतौ' । निघातः ।
धनुत्रीः । 'धन धाम्बे'^{३२} इत्यस्मात् अक्षिप्राक्षिवात् उन्नप्रत्ययः । सान्तरवादिषु ङीन् द्रष्टव्यः ।
नित्स्वरः ॥

१. ख-ग-च-ज-फ-सोऽयम् ; त-अयम् । २. ख-ग-च-च-ज-न-फ-भ-स-'च' नास्ति । ३. ख-ग-
च-फ-भ-निवासम् । ४. ख-ग-च-ज-न-फ-भ-'दान्तमनाः' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-न-भ-स-देवेन्द्रः ।
६. ख-म-च-ज-न-त-न-भ-परस्परं संगताः । ७. च-स-'सोमान्' नास्ति । ८. त-न-स-'सत्यः'
नास्ति । ९. न-ख-स-अक्षुमी रात्रिभिः । १०. न-स-रात्रिदिवम्, च-न-स-रात्रिदिवम् ।

अनु कृष्णे वसुधित्ती जिहाते उभे सूर्यस्य मंहना यजत्रे ।

परि यत्ते महिमानं वृजध्यै सखाय इन्द्र काम्या ऋजिप्याः ॥ १७ ॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधित्ती इति वसुधित्ती । जिहाते इति ।

उभे इति । सूर्यस्य । मंहना । यजत्रे इति ।

परि । यत् । ते । महिमानम् । वृजध्यै । सखायः । इन्द्र । काम्याः । ऋजिप्याः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र सूर्यस्य सुष्ठु जगतः प्रेरकस्य तव मंहना महत्त्वेन सामर्थ्येन वसुधित्ती वस्तुध-
पदार्थधारणोपेते यजत्रे यजनाहे ते उभे कृष्णे अहोरात्रे अनु जिहाते पुनः पुनरावृत्य वर्तेते । किञ्च ।
ऋजिप्याः ऋजुगतयः सखायः ते मित्रभूताः काम्याः कमर्नाया मरुतः वृजध्यै कर्मविप्लकारिणा-
मसुराणां वर्जनाय परिभवाय । यत् यस्य ते तव महिमानं सामर्थ्यमनुसृत्य परि परितः
प्रभवन्ति ॥ जिहाते । ' ओहाङ् गतौ ' । जुहोत्यादिः । ' भृजामित् ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः ।
मंहना । ' महि वृद्धौ ' । ल्युट् । लिट्स्वरः । वृजध्यै । ' वृजी वर्जने ' । तुमर्थे कध्यप्रत्ययः ।
किंवाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । काम्याः । कमेर्ण्यन्तरय ' अचो यत् ' इति यत्प्रत्ययः । ' यतोऽ-
नावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ऋजिप्याः । ' ओप्यायी वृद्धौ ' । क्तिप् । ' लोपो व्योर्वलि ' इति
यलोपः । पूर्वपदस्योकारस्येकारो व्यत्ययेन । बहुवचनस्यैकवचनं छान्दसम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

पतिर्भव वृत्रहन्त्सूनृतानां गिरां विश्वायुर्वृषभो वयोधाः ।

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिःरूतिभिः सरण्यन् ॥ १८ ॥

पतिः । भव । वृत्रहन् । सूनृतानाम् । गिराम् । विश्वऽआयुः । वृषभः । वयऽधाः ।

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । रूतिभिः । सरण्यन् ॥ १८ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र विश्वायुः । विश्वं संपूर्णमायुर्वस्यासौ विश्वायुः । अविनाशी वृषभः कमर्णां
वर्षिता वयोधाः अन्नस्य दाता तादृशत्वं सूनृतानां गिराम् अस्माभिः क्रियमाणानां प्रियतमानां
वाचा पतिः स्वामी भव । सरण्यन् सरणं यज्ञार्थं गमनमिच्छन् महान् महीभिः
महतीभिः रूतिभिः रक्षाभिः शिवेभिः कल्याणैः सख्येभिः फलप्रदानरूपोपकाररक्षणैः सख्यैश्च
सहितत्वं नः अस्मान् प्रति आ गहि यज्ञार्थमागच्छ ॥ सूनृतानाम् । ' ऊन परिहाणे ' ।
सुतरामूलवत्प्रियमिति सूनिति प्रियमुच्यते । तच्च तदन्तं सत्त्वं चेति सूनृतम् । ' परादिभ्यश्चसि
बहुक्तम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वयोधाः । वयस्युपपदे दधातेर्विष् । गहि । गमेर्लोपि ' बहुक्तं
क्यसि ' इति ऋपो लुक् । सेहिरादेशः । अपिच । तस्य कित्वात् ' अनुदात्तोपदेशः ' इत्यादिना
मकीयः । तस्यासिद्धत्वात् ' अतो हे ' इति हेर्लुक् न भवति । निघातः । सरण्यन् । सरण्यत्वात्
क्यच् । एकादेशस्वरः ॥

१. त-वस्यैम् । २. स-ग-व-ज-न-त-न-म-स-तदन्तं च । ३. स-ग-व-ज-न-म-इत्युत्तरपदो-
दात्तत्वम् ।

तमङ्गिरस्वन्नमसा सपर्यन् नव्यं कृणोमि सन्यसे पुराजाम् ।

द्रुहो वि याहि बहुला अदेवीः स्वश्च नो मघवन्त्सातये धाः ॥ १९ ॥

तम् । अङ्गिरस्वत् । नमसा । सपर्यन् । नव्यम् । कृणोमि । सन्यसे । पुराजाम् ।

द्रुहः । वि । याहि । बहुलाः । अदेवीः ।

स्वः । रिति स्वः । च । नः । मघवन् । सातये । धाः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र वङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव वनमसा स्तोत्रेण वसपर्यन् पूजयन् विश्वामित्रोऽहं वतं नादक्षमहिमोपेतं वपुराजां पुरातनं स्वां वसन्यसे संभजनाय वनव्यं वकृणोमि । स्तोतव्यतयाभिनवं करोमि । वअदेवीः तमोरूपत्वेनाद्योतमानान् वबहुलाः बहून् वद्रुहः द्रोघून् शत्रुभूतान् राक्षसान् ववि वयाहि विशेषेण मृत्तिं प्रापय । हे वमघवन् इन्द्र वनः अस्मभ्यं वस्वः स्वं धनं वच वसातये संभजनार्थं वधाः धेहि ॥ अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरस इव । 'तेन तुल्यम्' इति वतिप्रत्ययः । 'नभोऽङ्गिरोमनुषां वस्युपसं-स्थानम्' इति भसंज्ञायां सकारस्य रुधाभावः । सपर्यन् । सपरशब्दः कण्ठादिः । नव्यम् । 'णु स्तुती' इत्यस्मात् 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययः । 'धातोस्तन्निमित्तस्य' इति वान्तादेशः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । कृणोमि । कृवेर्लटि रूपम् । सन्यसे । सनतेभावे क्तिप् । 'यसु प्रयत्ने' । अस्मात् क्तिप् । सनः संभजनस्य यसे यत्नाय । संभजनार्थमित्यर्थः । पुराजाम् । जनेर्विति आत्वे रूपम् । याहि । यातेर्लोटि रूपम् । स्वः । 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इत्यव्ययसंज्ञायाम् 'अव्ययादाप्सुपः' इति सुपो लुक् । सातये । 'ण ३ संभक्तौ' । भावे क्तिन् । 'जनसन' इत्यादिना आत्वम् । 'ऊतियूति' इत्यादिना निपातनादुदात्तः ॥

मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्त्स्वस्ति नः पिपृहि पारमासाम् ।

इन्द्र त्वं रयिरः पाहि नो रिषो मधुमक्षु कृणुहि गोजितो नः ॥ २० ॥

मिहः । पावकाः । प्रतताः । अभूवन् । स्वस्ति । नः । पिपृहि । पारम् । आसाम् ।

इन्द्र । त्वम् । रयिरः । पाहि । नः । रिषः । मधुमक्षु । कृणुहि । गोऽजितः । नः ॥ २० ॥

हे इन्द्र ते पावकाः पापानां क्षोधयिष्यः मिहः सेचनसाधनाव्यापः प्रतताः लोकं प्रकर्षेण विस्तृताः अभूवन् । आसाम् अपां स्वस्ति विनाशरहितं पारं तीरं नः अस्मदर्थं पिपृहि जलैः संपूर्णं कुह । जलमवारपारीणं कुर्वित्वर्थः । रयिरः रथवान् त्वं रयिषः हिंसकात् शत्रोः सकाशात् नः अस्मान् पाहि पालय । अनन्तरं नः अस्मान् मधुमक्षु अतिदीप्तं गोजितः गवादिपशूनां जेतुं कृणुहि कुह । वृष्टिप्रदानेन तदाकादिजकासवान् संपूर्णान् कुत्वा गवादिपशुकान् कुर्विति भावः ॥ अभूवन् । 'भू सञ्जावाम्' इत्यस्य लुकि रूपम् । निघातः । पिपृहि । 'पू पाकनपूरणयोः' ।

१. स-म-व-ज-न-म-स-स्वधनम् । २. स-म-व-ज-न-म-स-सपरः ; च-सपर पूजावाम् । ३. स-न नन । ४. स-म-व-न-स-मधु सीप्रम् ; म-मधुमक्षु सीप्रम् ।

जुहोत्यादिः । ' अतिपिपत्योश्च ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । हेर्हिन्वाद्गुणः । निघातः । रधिरः । मत्वर्थे ' मेधारथाभ्यामिरश्मिरश्मौ ' इतीरच्प्रत्ययः । रिषः । ' रिष हिंसायाम् ' । कृप् । ' सावेकाचः ' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । मश्नुमश्नु । ' नित्यवीप्सयोः ' इति द्विवचनम् । संहितायाम् ' ऋचि तुनुषरश्नुतङ् ' इति दीर्घः ॥

अदेदिष्ट वृत्रहा गोपतिर्गा अन्तः कृष्णां अरुषैर्धामभिर्गात् ।

प्र सूनृतां दिशमानं ऋतेन दुरंश्च विश्वां अवृणोदप स्वाः ॥ २१ ॥

अदेदिष्ट । वृत्रहा । गोपतिः । गाः । अन्तरिति । कृष्णान् । अरुषैः । धामभिः । गात् ।

प्र । सूनृताः । दिशमानः । ऋतेन । दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ २१ ॥

वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता गोपतिः गवां स्वामी सन्निद्रः गाः अदेदिष्ट अस्मभ्यं दिशतु । तथा कृष्णान् कर्मविघ्नकारिणोऽसुरान् अरुषैः आरोचमानैः धामभिः तेजोभिः अन्तर् अन्तर्धानं विनाशं गात् गमयतु । तथा सूनृताः प्रियतमा गाः ऋतेन प्रतारणवर्जितेन सत्येन वाक्येन प्र दिशमानः अङ्गिरोभ्यः प्रदिशन्निद्रः विश्वाः सर्वाणि दुरः गवां स्वेच्छया निर्गमनद्वाराणि स्वाः स्वकीया गाः च अप अवृणोत् । वजे गाः स्थापयित्वा तानि द्वाराण्याच्छादितवानित्यर्थः ॥ अदेदिष्ट । ' दिश अतिसर्जने ' इत्यस्मात् यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनाभनेपदम् । अडागमस्वरः । गोपतिः । ' पत्या वैश्वे ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । गात् । ' इण् गतौ ' । अन्तर्भादित्यर्थः । दिशमानः । दिशोः व्यत्ययेन शाब्दम् । तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे शस्वरः । अवृणोत् । ' वृष् वरणे ' इत्यश्च लङि रूपम् ॥

शुनं हुवेम मघवानिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु प्रन्तं वृत्राणि संजितं घनानाम् ॥ २२ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । मृतये । समत्सु । प्रन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । घनानाम् ॥ २२ ॥

व्याख्यातेषु ॥ ॥ ८ ॥

' इन्द्र सोमं सोमपते ' इति सप्तदशमं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैलोक्यम् । अनुक्रान्तं च— ' इन्द्र सोमं मृता ' इति । पृथगाभिप्लवपडहयोर्द्वितीयेऽहनि मरावतीये ' इन्द्र सोमम् ' इतीदं सूक्तं निषिद्धानीवम् । ' द्वितीयस्य ' इति खण्डे सूत्रितम्—' इन्द्र सोमं या त उतिरवदेति मध्यदिनः ' (आश्व. औ. ७. ९) इति । गोसवविषयबोरपि मरावतीवका एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' इन्द्र

१. ऋ-ग-व-ज-ण-न-प-फ-भ-स-आरोचनैः । २. ऋ-ग-व-ज-भ-प्रतारणवर्जितेन । ३. ऋ-ग-व-ज-ण-त-न-भ-स-निषिद्धानम् । ४. ऋ-ग-व-ज-ण-न-म-सूत्रितं च ।

सोममेतायामेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । उज्जिद्वलभिबोरपि मरुत्वतीय एतस्सूक्तम् ।
सूत्रितं च—' इन्द्र सोममिन्द्रः पूर्भिदिति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

इन्द्र सोमं सोमपते पिबेमं माध्यंदिनं सर्वनं चारु यत्ते ।

प्रमुध्य शिप्रे मघवऋजीषिन्विमुच्या हरी इह मादयस्व ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । सोमऽपते । पिबे । इमम् । माध्यंदिनम् । सर्वनम् । चारु । यत् । ते ।

प्रऽमुष्य । शिप्रे इति । मघऽवन् । ऋजीषिन् । विऽमुष्य । हरी इति । इह । मादयस्व ॥ १ ॥

विश्वामित्रो ब्रूते । 'सोमपते सोमस्याधिपते हे 'इन्द्र' 'इमम्' अरमाभिर्माध्यंदिने सर्वनं क्रियमाणं 'सोमं' सोमरसं 'पिबे । 'यत् यस्मात् 'पते' एवदर्थं क्रियमाणं 'माध्यंदिनं' मध्यंदिन-संबन्धि 'सर्वनं' निष्केवलकाल्यं शक्यं 'चारु' रमणीयं वर्तते । 'मघवन्' धनवन् 'ऋजीषिन्' ऋजीषकाव्येन गतसारं सोमद्रव्यमुष्यते । तद्वन् हे 'इन्द्र' 'हरी' रथे योजितावधौ रथात् 'विमुष्य' 'शिप्रे' हन् 'प्रमुध्य' अत्रत्येन प्राप्तेन पूरयित्वा 'इह' देवयजनदेशे 'मादयस्व' तावधौ हर्षय ॥ प्रमुध्य । 'प्रोथु पर्यासी' इत्यस्य व्यपि रूपम् । इस्वच्छान्दसः । हित्स्वरः । ऋजीषिन् । 'अर्जं पर्जं अर्जने' इत्यस्मात् 'अर्जेश्च ऋजि च' (उ. सू. ४. ४६८) इतीषन्प्रत्ययः ऋजि इत्यादेशाच्च धातोः । अर्ज्यत इत्यृजीषम् । तदस्यास्ति इति इतिप्रत्ययः । आमन्त्रितत्वाक्रिघातः । मादयस्व । मदि स्तुत्या-दिषु । हेतुमणिव् । निघातः ॥

गवाशिरं मन्थिनमिन्द्र शुक्रं पिबा सोमं ररिमा ते मदाय ।

ब्रह्मकृता मारुतेना गणेन सजोषा रुद्रैस्तुपदा वृषस्व ॥ २ ॥

गोऽशिरम् । मन्थिनम् । इन्द्र । शुक्रम् । पिबे । सोमम् । ररिम् । ते । मदाय ।

ब्रह्मऽकृता । मारुतेन । गणेन । सऽजोषाः । रुद्रैः । तुपत् । आ । वृषस्व ॥ २ ॥

हे 'इन्द्र' 'गवाशिरं' गव्यस्य पयस आशीर्मिधनं यस्मिन् तं 'सोमम्' । अपि च 'मन्थिनं' मन्थसंयुक्तं 'शुक्रम्' अभिनयं यद्वा शुक्रामन्थिग्रहे वर्तमानम् । एवं त्रिषु सबन्धेषु वर्तमानमिमं सोमं 'पिबे । 'पते' तव 'मदाय' इषाय 'ररिम्' तं सोमं वयं प्रयच्छामः । 'मारुतेन' । मरुतां गणो मारुतः । स च ब्रह्मकृत् । ब्रह्म स्तोत्रं करोतीति ब्रह्मकृत् । इन्द्रस्तोत्रं कुर्वाणेन मारुतेन 'गणेन' 'रुद्रैः' एकादश-संख्याकैः रुद्रैश्च 'सजोषाः' संगतस्त्वं 'तुपत्' सोमपानेन तुप्यन् 'आ' 'वृषस्व' । तस्मिन् सर्वतो मरे सिद्ध धारय ॥ गवाशिरं । अनीनातेः^१ आक्षुपूर्वात् क्विपि 'अपस्पृशेयामानुषुः' इत्यादिना निपातनात् आशिरादेशः^२ । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पिबा^३ । 'अथोऽतस्तिष्ठः' इति संहितायां वीर्यः ।

१. क-स-हेतुमति निष् । २. ख-ग-च-ज-न-न-भ-स-ब्रह्मकृता । ३. ख-ग-च-ज-न-न-भ-स-भृतातेः ।

४. क-शिरादेशः । ५. ख-ग-च-ज-न-न-भ-स-पिबे ।

ररिम । रातेः छान्दसे^१ वर्तमाने लिटि रूपम् । असमानवाक्यत्वाज्जिघाताभावः । ' आगमा अनुदात्ताः इति इटोऽनुदासत्वात् प्रत्ययस्वरः । तृपत् । ' तृप प्रीणने ' । तुदादिः । आगमानुशासनस्यानिष्पत्तवान् जुमभावः । वृषस्व । ' वृषु सेचने ' । व्यत्ययेन शः ॥

ये ते भुष्मं ये तविषीमवर्धन् अर्चन्त इन्द्र मरुतस्तु ओजः ।

माध्यंदिने सर्वने वज्रहस्त पिब रुद्रेभिः सगणः सुशिप्र ॥ ३ ॥

ये । ते । भुष्मम् । ये । तविषीम् । अवर्धन् । अर्चन्तः । इन्द्र । मरुतः । ते । ओजः ।

माध्यंदिने । सर्वने । वज्रहस्त । पिब । रुद्रेभिः । सगणः । सुशिप्र ॥ ३ ॥

हे इन्द्र^२ ये मरुतः^३ ते तव भुष्मं शत्रूणां^४ शोषकं^५ तेजः ये च मरुतः तविषीं बलं च अवर्धन्^६ युद्धसहकारितयावर्धयन् ते मरुतः अर्चन्तः^७ त्वां स्तुवन्तः सन्तः ते तव ओजः युद्धसामर्थ्यम्^८ अवर्धयन् । वज्रहस्त वज्रयुक्तः^९ हस्तः^{१०} यस्येति तादृश सुशिप्र शोभनहनो । ' शिप्रे हन् नासिके वा ' इति यास्कः । हे इन्द्र रुद्रेभिः । रोदयन्ति शत्रूनि^{११} रुद्राः मरुतः । तैः सगणः त्वं माध्यंदिने^{१२} सर्वने सोमं पिब ॥ अवर्धन् । ' वृषु वर्धने ' । अन्तर्भावितण्वर्थः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । माध्यंदिने । उत्सादित्वाद्भृज् । भित्त्वादाद्युदात्तः ॥

त इक्ष्वस्य मधुमद्विविप्र इन्द्रस्य शर्धो मरुतो य आसन् ।

येमिर्वृत्रस्येषितो विवेदा मर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥ ४ ॥

ते । इत् । नु । अस्य । मधुमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धोः । मरुतः । ये । आसन् ।

येभिः । वृत्रस्य । इषितः । विवेद । मर्मणः । मन्यमानस्य । मर्म ॥ ४ ॥

ये मरुतः इन्द्रस्य शर्धोः बलभूताः आसन् ते इत् त एव मरुतः अस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । इममिन्द्रं मधुमत् । तव सहाया वयमास्महे त्वं युद्धमभिगच्छेति माधुर्येणैतं वाक्यं यथा भवति तथा विविप्रे नु क्षिप्रं प्रेरयन् । येभिः वैर्युद्धसहार्थमरुद्रिः इषितः प्रेरित इन्द्रः मर्मणः परैः अविदितमर्मस्थानस्य अत एव मन्यमानस्य न कोऽपि मम हन्तेत्यभिमन्यमानस्य वृत्रस्य असुरस्य मर्मं यस्मिन् स्थाने प्रहती सत्यां स मरिष्यति तारुणं स्थानं विवेद अज्ञासीत् ॥ विविप्रे । ' विप क्षेपणे ' इत्यस्य लिटि व्यत्ययेनारम्भेपवम् । इरेषः ' इरयो रे ' इति रे इषादेसः । निघातः । आसन् । ' अस भुवि ' इत्यस्य लिटि रूपम् । यद्वृत्तयोगाज्जिघाताभावः । विवेद । ' विद ज्ञाने ' इत्यस्य लिटि रूपम् । लिट्स्वरः । मर्म । ' मृक् प्राणत्वागे ' इत्यस्मादीणादिको मभिन् । लिट्स्वरः ॥

१. च-ज-ज-म-छन्दसि । २. ख-ग-घ-च-ज-ज-न-प-फ-भ-स- ' शत्रूणां शोषकं ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-ज-फ-भ-अवर्धन् अवर्धयन् । ४. च-फ-विचित्रसामर्थ्यम् । ५. स-वज्रयुक्ती हस्ती । ६. च-अभिप्रेरयन् । ७. फ-ज्ञातवान् ।

मनुष्वदिन्द्र सवनं जुषाणः पिब सोमं शश्वते वीर्याय ।

स आ ववृत्स्व हर्यश्च यज्ञैः सरण्युभिरपो अर्णी सिसर्षि ॥ ५ ॥

मनुष्वत् । इन्द्र । सवनम् । जुषाणः । पिब । सोमम् । शश्वते । वीर्याय ।

सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्च । यज्ञैः । सरण्युभिः । अपः । अर्णी । सिसर्षि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र मनुष्वन् मनोर्यज्ञमिव ममदं सवनं यज्ञं जुषाणः संवमानस्त्वं शश्वते शाश्वताय वीर्याय परपरिभवलक्षणाय सामर्थ्यायेमं सोमं पिब । हे हर्यश्च हरितवर्णाश्वोपेतं मः तादृशस्त्वं यज्ञैः यजनीयैः मरुद्भिः साकम् आ ववृत्स्व आगच्छ । किंच सरण्युभिः एकश्रुतिमन्मन्त्रानामन इच्छद्भिः यद्वा सरण्युभिः सरणशीलैर्मरुद्भिः सहितस्त्वम् अपः अन्तरिक्षस्थितान्युदकानि अर्णां पार्थिवान्युदकानि सिसर्षि प्रापय । यद्वा अपः पञ्चम्यन्तमेतत्पदम् । अपो व्यासादन्तरिक्षात् सकाशान् अर्णामि प्रापय ॥ ववृत्स्व । ' वृत् वृत्तेन ' । व्यत्ययेन शपः श्लुः । लोटि रूपम् । सरण्युभिः । रण शब्दार्थः । कृप् । समानो रणो ध्वनिर्येषां ते सरणा मन्त्राः । तानिच्छन्तः । मुपः क्यच् । ' क्यात् ' इति उप्रत्ययः । यद्वा ' सृ गतौ ' । ' स्युवचिभ्योऽन्युजागृजक्रुचः ' (उ. सू. ३. ३६१) इत्यन्युच्-प्रत्ययः । ' रषाभ्याम् ' (पा. सू. ८. ४. १) इति णत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । अपः । ' आपृ न्यासौ ' । ' आप्रोतेः कृप् ह्रस्वश्च ' इति कृप् धातोर्ह्रस्वश्च । ' सावेकाचः ' इति विभक्त्यन्तोदात्तत्वम् । मिमर्षि । ' सृ गतौ ' । छान्दसो जुहोत्यादिः । ' बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्येतत्वम् ॥ ॥ ९ ॥

त्वमपो यद्ध वृत्रं जघन्वाँ अत्याँइव प्रासृजः सतृवाजौ ।

शयानमिन्द्र चरता वधेन वन्निवांसं परि देवीरदेवम् ॥ ६ ॥

त्वम् । अपः । यत् । इ । वृत्रम् । जघन्वान् । अत्यान्इव । प्र । असृजः । सतृवौ । आजौ ।

शयानम् । इन्द्र । चरता । वधेन । वन्निवांसम् । परि । देवीः । अदेवम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं देवीः देवनक्षीलाः अपः परि वन्निवांसं परित आहृत्य वर्तमानमत एव अदेवं बहुवक्तव्यास्वच्छत्वेनाप्रतिमासमानं शयानम् एकत्र निश्चलतया वर्तमानं वृत्रं मेघं वन यदा चरता तमुद्दिश्य वर्तमानेन वधेन युद्धेन जघन्वान् इतवानमि तदा त्वम् आजौ युद्धे सतृवौ अतिवेगगमनाय अत्यानिव यथाशान् प्रेरयामि तथा त्वमपः उदकाम्यन्तरिक्षादाकाशान् प्रासृजः इह प्रकर्षेण मेघभेदनं कृत्वासृजः खलु । तं यजाम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ जघन्वान् । ' इह हिंसागम्योः ' इत्यस्य क्त्वौ ' विभाषा गमहनविद्विषाम् ' इनीटो विकल्पितत्वात् इहभावः । ' अभ्यासाच्च ' इति हकारस्य चत्वम् । प्रत्ययस्वरः । असृजः । ' सृज विसर्गे ' । शबिकरणी । यद्योगाद्विधानः । सतृवौ । ' सृ गतौ ' । तुमर्धे तवैप्रत्ययः । ' अन्तश्च तवै युगपत् ' इति धातोः प्रत्ययस्य चोदात्तत्वम् ।

१. न-क-स- ' हरितवर्णाश्वोपेत ' नास्ति । २. ख-ग-ज-ग-म-स-प्रापय च । ३. ख-प-फ-भ- यथा त्वमप्यान् । ४. च-फ-शबिकरणः ।

आजौ । ' अज गतिक्षेपणयोः ' । ' अज्यतिभ्यां च ' (उ. सू. ४. ५७०) इति इप्रत्ययः ।
 णिस्वावुपधावृद्धिः । अजन्ति गच्छन्त्यस्मिन्निरयाजिर्युद्धम् । प्रत्ययस्वरः । सर्तवाजावित्यत्र संहितायाम्
 आयादेशे कृते तस्य ' लोपः शाकल्यस्य ' इति यकारलोपः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् सवर्ण-
 दीर्घत्वे कर्तव्ये यलोपो नासिद्धो भवति । सवर्णदीर्घः । शायानम् । ' शीङ् स्वप्ने ' । शानच् ।
 अदाक्षिवाच्छपो लुक् । ऋत्वाह्यसार्वधातुकरवरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वधेन । हन्तेर्भावे
 ' हनश्च वधः ' इत्यप्रत्ययो वधादेशश्च धातोर्न्तोदात्तश्च । वध्निवांसम् । ' वृष् वरणे ' इत्यस्य कसौ
 इडागमश्चान्वसः । प्रत्ययस्वरः ॥

यजाम् इक्षमसा वृद्धमिन्द्रं बृहन्तमुष्वमजरं युवानम् ।

यस्य प्रिये ममतुर्यज्ञियस्य न रोदसी महिमानं ममाते ॥ ७ ॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धम् । इन्द्रम् । बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । युवानम् ।

यस्य । प्रिये इति । ममतुः । यज्ञियस्य । न । रोदसी इति । महिमानम् । ममाते इति ॥ ७ ॥

यजमसा हविलक्षणेनाक्षेन वृद्धं प्रवृद्धम् अत एव वृहन्तं महान्तम् ऋष्वम् । ऋष्यते गम्यते
 स्तुतिलक्षणेर्मन्त्रैरिति ऋष्वं स्तोतव्यम् । वअजरं जरारहितम् अत एव युवानं निरयतरुणम् एवंविधम्
 वृद्धं यजाम इत् । कुशिका वयं यज्ञसिद्धयर्थं स्तुतिवाक्यैः पूजयामः । प्रिये प्रियतमे अपरिमिते
 रोदसी द्यावापृथिव्यौ यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य ययस्य इन्द्रस्य तव ममहिमानं वैभवं न ममतुः न
 परिच्छेत्तुं शक्नुतः । न ममाते इति द्वितीयं क्रियापदमादरार्थम् ॥ यजामः । यजेर्लटि रूपम् । ऋष्वम् ।
 ' ऋषी गतौ ' । ' सर्वनिष्ठ्वऋष्वं ' इत्यादिना वप्रत्ययान्तो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । प्रिये ।
 ' ईदूदेत् ' इति प्रगृह्यसंज्ञा । ममतुः । ' मा माने ' इत्यस्य लिट्यतुसि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
 प्रत्ययस्वरः । महिमानम् । महिशाब्दात् तस्य भावः इत्यर्थे पृथ्वादिवादिमनिच् । चित्स्वरः ।
 ममाते । ' माङ् माने शब्दे च ' इत्यस्य लिट्यातामि रूपम् ॥

इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुषि ब्रतानि देवा न भिनन्ति विश्वे ।

दाधार यः पृथिवीं द्यामुतेमां जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरुषि । ब्रतानि । देवाः । न । भिनन्ति । विश्वे ।

दाधार । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । जजान । सूर्यम् । उषसम् । सुदंसाः ॥ ८ ॥

विश्वे सर्वे देवाः इन्द्रस्य तव कर्म कर्माणि सुकृता सुकृतानि सुहु निर्मितानि
 पृथिव्यादीनि पुरुषि बहूनि ब्रतानि यज्ञादीनि च न भिनन्ति । एतानि सर्वाणि तव कर्माणि
 न हिंसन्ति । किंवाद्रियन्ते । किंच यः अयमिन्द्रः पृथिवीं भूलोकं द्यां सुलोकम् उत अपि च

१. ल-प्रत्ययस्वरः । यज्ञियस्य । यज्ञशब्दादईत्यर्थे ' यज्ञतिभ्यां चक्षुजौ ' इति चक्षुप्रत्ययः । चस्व
 इयादेशः । प्रत्ययस्वरः । २. ल-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-सर्वाणि ।

‘इमाम् इममन्तरिक्षलोकं च एतास्त्रीन् लोकान्’^१ दाधार । ‘सुवंसाः सुकर्मा शोभनकर्मा सन्निभः’^२ सूर्यं लोकप्रकाशकमादित्यम्^३ उपसम् अग्निहोत्रादिकर्मनिर्वाहकमुषःकालं^४ ‘जजान उत्पादयामास । ‘इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि’ इत्येतत्पदकदम्बकम् ‘एको द्वे वसुमती’ इत्यस्मिन् वर्गे पठितम् (क. सं. ३.३०.१३) । अत्रापि तदेव^५ पठ्यते^६ किमिति^७ पदकाले नोत्सृज्यत इति चेन्न वाक्यभेदात् । तत्र ‘इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि’ इत्येकं वाक्यम् । अत्र तु ‘कर्म सुकृता’ इत्येकं वाक्यं ‘पुरुणि व्रतानि’ इत्यपरम् । किंच तत्रत्यं पदकदम्बकं प्रथमान्तम् अत्रत्यं द्वितीयान्तम् । अतो वाक्यभेदात् विभक्तिभेदाच्च^८ पदकाले नोत्सृज्यते ॥ मिनन्ति । ‘मीञ् हिंसायाम्’ इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः । दाधार । ‘धृञ् धारणे’ इत्यस्य लिटि रूपम् । तुजादित्वात् अभ्यासस्य^९ दीर्घः^{१०} । लिट्स्वरः । जजान । ‘जन जनने’ इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि रूपम् । लिट्स्वरः । सुवंसाः । ‘सोमन्सी’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तरवम् ॥

अद्रोघ सत्यं तव तन्महित्वं सद्यो यज्जातो अपिबो ह सोमम् ।

न धाव इन्द्र तवसस्त ओजो नाहा न मासाः शरदो वरन्त ॥ ९ ॥

अद्रोघ । सत्यम् । तव । तत् । महित्वम् । सद्यः । यत् । जातः । अपिबः । ह । सोमम् ।

न । धावः । इन्द्र । तवसः । ते । ओजः । न । अहा । न । मासाः । शरदः । वरन्त ॥ ९ ॥

‘अद्रोघ द्रोहवर्जित हे इन्द्र’^१ तव^२ ‘तन्महित्वं तादृशं माहात्म्यं’^३ सत्यं यथार्थम् । ‘यत् वस्मात्’^४ जातः उत्पन्नः । ‘सद्यः तदानीमेव’^५ सोमम् अस्माभिर्दीयमानं सोमरसम्^६ अपिबः । ‘ह प्रसिद्धौ । किंच’^७ तवसः बलवतः^८ ‘ते तव’^९ ओजः सामर्थ्यं^{१०} धावः दिवः^{११} दिवोपलक्षिताः सर्वे लोकाः । ‘न’^{१२} वरन्त न वारयन्ति । किंच ‘अहा प्रतिपदादीन्वहानि न वारयन्ति । तथा’^{१३} ‘मासाः चैत्राद्याः’^{१४} शरदः संवत्सराश्च तव सामर्थ्यं न वारयन्ति^{१५} । किंतु^{१६} ‘तव सामर्थ्यमनुसृत्य सर्वे वर्तन्त इति भावः ॥ अद्रोघ । ‘आमन्त्रितस्य च’ इति षाष्टिकमाद्युदात्तरवम् । अपिबः । यद्योगादनिघातः । मासाः । ‘मसी परिमाणे’ । मस्यते परिमीयते त्रिशता दिनैरिति मासः । कर्मणि घञ् । निरवादाद्युदात्तः । शरदः । ‘शृ हिंसायाम्’ इत्यस्मात् ‘शृद्धमसोऽदिः’ इत्यधिकरणेऽदिप्रत्ययः । शीर्ष्येऽस्या नृणगुणमवनस्पतीनां^{१७} तेजासीति शरत् । प्रत्ययस्वरः । वरन्त । ‘वृञ् वरणे’ । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र निवारणे वर्तते । औषाधिकः । छान्दसे लङि रूपम् । निघातः ॥

सद्यस्कीनाम्यकाहे निष्केवस्यशस्त्रे ‘त्वं सद्यो अपिबः’ इति सूक्तमुक्तीया । सूत्रितं सद्यो अपिबो जात इन्द्रानु त्वाहिमे अध देव देवाः’ (आश. श्री. ९. ५) इति ॥

१. ख-ग-च-न-म-तदेवमुच्यते; च-न-फ-स-तदेव उच्यते । २. ख-ग-च-ज-न-फ-म-स-‘किमिति’ नास्ति । ३. ख-च-फ-म-‘विभक्तिभेदाच्च’ नास्ति । ४. त-अभ्यासदीर्घः । ५. ख-ग-त-न-र-च-ते तव । ६. च-न-र-स-‘दिवः’ नास्ति । ७. त-निवारयन्ति । ८. त-‘किञ्चु’ नास्ति । ९. ख-म-च-च-न-म-स-गुणमवनस्पतीनाम् ।

त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्र मदाय सोमं परमे व्योमन् ।

यद्वाद्यावापृथिवी आविवेशीरथाभवः पुन्यः कारुधायाः ॥ १० ॥

त्वम् । सद्यः । अपिबः । जातः । इन्द्र । मदाय । सोमम् । परमे । विऽओमन् ।

यत् । वृ । आवापृथिवी इति । आ । आविवेशीः । अथ । अभवः । पुन्यः । कारुधायाः ॥ १० ॥

हे ऽइन्द्र ऽसद्यः तदानीमेव ऽजातः ऽपरमे ऽव्योमन् उत्तमे स्थाने स्थितः ऽत्वं ऽमदाय हर्षाय ऽसोमम् ऽअपिबः । ऽयन् यदा त्वं ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ऽआविवेशीः ऽह आ समन्तात् ऽभृशं प्रविष्टोऽसि खलु । ऽअथ अनन्तरं ऽपुन्यः पुरातनः सन् ऽकारुधायाः कर्मणां विधाता ऽअभवः खलु ॥ व्योमन् । अव रक्षणगत्यादिषु । विपूर्वरयावतेः 'नामन् सीमन्' इत्यादिना मनिन् । 'ज्वरस्वर' इत्यादिना ऊद् । विशेषेणौम व्याप्तिर्यस्य तत । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना सुपो लुक् । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । आविवेशीः । 'विश प्रवेशने' इत्यस्य यङ्लुकि लङि सिपि 'यङो वा' इतीडागमः । 'इतश्च' इति सिप इकारलोपः । यद्योगादनिघातः । कारुधायाः । कारुः । करोतेः कृवापाजिमिस्त्वदिसाध्यक्षभ्य उण्यप्रत्ययः । गिस्वान वृद्धिः । दधातेः 'वह्निहाधाभ्य-५ छन्दमि' इत्यसुन् । 'गिन्' इत्यनुवृत्तेः 'आतो युक् छिण्कृतोः' इति युगागमः । समासे 'गति-कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति सूत्रान् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ १० ॥

अहन्महिं परिशयानमर्णं ओजायमानं तुविजात तव्यान् ।

न ते महित्वमनु भूदध द्यौर्यदन्यया स्फिग्या क्षामवस्थाः ॥ ११ ॥

अहन् । अहिम् । परिऽशयानम् । अर्णः । ओजायमानम् । तुविऽजात । तव्यान् ।

न । ते । महिऽत्वम् । अनु । भूत् । अध । द्यौः ।

यत् । अन्यया । स्फिग्या । क्षाम् । अवस्थाः ॥ ११ ॥

ऽतुविजात । बहूनि जातानि पृथिव्यादीनि यस्मात् सोऽयं तुविजातः । हे तुविजात इन्द्र ऽतव्यान् अतिशयेन प्रबृद्धस्त्वम् ऽअर्णः ऽपरिशयानम् उदकं परितः शयानमुदकमन्तः कृत्वा परितो वर्तमानमत एव ऽओजायमानं बलमाचरन्तम् ऽअहिम् । आ समन्ताद्भूमि अपहरत्युदकमित्यहिर्मेघः । तमिमं मेघम् ऽअहन् उदकप्रेरणाय हतवानसि । 'अध अथ' ते 'महित्वं महिमानं' ऽर्णः । 'न' अनु 'भून्' नानुभवति न जानाति । 'यत् यस्मात्' त्वम् 'अन्यया एकतरया' ऽस्फिग्या कटया 'क्षाम्' भूमिम् 'अवस्थाः' अवस्थायां तिष्ठसि ॥ अहन् । हन्तेः लङि^१ सिलोपे^२ रूपम्^३ । अहिम् । 'हन् हिंसागत्योः' । आङि 'अहिनिभ्यां हस्वश्च' इति ह्यप्रत्ययः ऽडिच् पूर्वपदस्य^४ हस्वश्च^५ । वृषादित्वात् आद्युदात्तत्वम् ।

१. ख-फ-भ- 'समासे.....' प्रकृतिस्वरः 'नास्ति' ; ग-च-ज-ण-निस्वरः । २. ख-ग-च-ज-ण-लङ् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-सिलोपः; त-सिलोपे रूपं; न-सिपि रूपम् । ४. च-पूर्वपदहस्वश्च । ५. ख-त-आद्युदात्तः ।

भोजायमानम् । भोजःशब्दादाचारार्थे 'कनुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्प्रत्ययः सलोपश्च ।
 ङित्वादात्मनेपदम् । प्रत्ययस्वरः । तव्यान् । तु इति सौत्रो धातुः । अस्मान् नृजन्तात् 'तुञ्छन्दसि'
 इतीयसुन् । 'तुरिष्ठेमेबःसु' इति नृचो लोपः । असंज्ञायामोर्गुणः । इकारलोपश्छान्दसः । निरस्वरः ।
 भूत् । भवतेर्लुकि रूपम् । स्फिग्या । 'यच्चि भम्' इति असंज्ञायाः^१ बाधितत्वात् 'स्वादिष्व-
 भवनामस्थाने' इति पदसंज्ञायां जश्चम् । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । क्षाम् । 'क्षि निषासगत्योः' ।
 'अन्वेभ्योऽपि दृश्यते' इति निरुपपदादपि ङप्रत्ययः । ततष्टाप् । क्षियन्ति निबसन्त्यस्यो प्राणिन इति
 आ भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । भवस्थाः । 'वस भाष्ठादने'^२ इत्यस्य लङि अनुदात्तत्वात्
 भात्मनेपदम् । धासि अदाक्षित्वाच्छपो लुक् । यद्योगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

यज्ञो हि त इन्द्र वर्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो मियेधः ।

यज्ञेन यज्ञमव यज्ञियः सन्यज्ञस्ते वज्रमहिहत्य आवत् ॥ १२ ॥

यज्ञः । हि । ते । इन्द्र । वर्धनः । भूत् । उत । प्रियः । सुतऽसोमः । मियेधः ।

यज्ञेन । यज्ञम् । अव । यज्ञियः । सन् । यज्ञः । ते । वज्रम् । अहिऽहत्ये । आवत् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र अस्मदीयोऽयं यज्ञः ते तव वर्धनः इविष्प्रदानेन वर्धयिता भूत् इति भवति सलु ।
 उत अपि च सुतसोमः अभिपुतसोमवान् मियेधः सारभूतोऽयं यज्ञः तव प्रियः । स त्वं
 यज्ञियः यज्ञार्हः मन् यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं यज्ञेन अनुष्ठीयमानेनानेन अव फलप्रदानेन रक्ष ।
 किंचायं यज्ञः ते तव वज्रमहिहत्ये वृत्रहनने कर्मणि आवत् रक्षतु ॥ वर्धनः । 'बृधु वर्धने'
 इत्यस्य ण्यन्तस्य^३ नन्धादित्वात् स्युप्रत्ययः । निरस्वरः । भूत् । हियोगादनिघातः । भव । भवतेर्लोटि
 रूपम् । निघातः । सन् । असेः^४ शतरि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अहिहत्ये । 'हन हिंसागत्योः'
 इत्यस्य भावे 'हनस्त च' इति क्यप् तकारश्चान्तादेशः । कृदुत्तरपदस्वरः । आवत् । भवतेर्छान्दसे
 लङि रूपम् । निघातः ॥

यज्ञेनेन्द्रमवसा चक्रे अर्वागैनं सुन्नाय नव्यसे ववृत्याम् ।

यः स्तोमेभिर्वावृधे पुर्व्येमिर्यो मध्यमेमिरुत नूतनेभिः ॥ १३ ॥

यज्ञेन । इन्द्रम् । अवसा । आ । चक्रे । अर्वाक् । आ । एनम् । सुन्नाय । नव्यसे । ववृत्याम् ।

यः । स्तोमेभिः । ववृधे । पुर्व्येभिः । यः । मध्यमेभिः । उत । नूतनेभिः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र सर्वो वज्रमानः अवसा स्वरक्षकेण यज्ञेन इन्द्रं त्वाम् अर्वाक् आ चक्रे
 इविष्प्रदानेनाभिमुखं करोति^५ । तथाहं नव्यसे नवतराय सुन्नाय धनाव एनं त्वाम् आ ववृत्याम्

१. ल-भसंज्ञां बाधित्वा । २. ल-ग-च-ज-ग-त-न-म-स-निघाते । ३. ल-ग-च-प-भ-ते तव ।

४. ल-ग-च-न-भ-अ-ण्यन्तस्य नास्ति । ५. त-अस्तेः । ६. त-कृत्वात् ।

यज्ञेनावृत्तं मयिभिमुखं कुर्याम् । कीदृशस्त्वम् । वयः वृथैभिः पुरातनैः वृत्तोमेभिः स्तोत्रैः^१ ववृधे । तथा वयः इन्द्रः वृथैभिः मध्ये भवैः स्तोत्रैः^२ उत अपि च वृत्तनेभिः अस्माभिः क्रियमाणैः अधुनातनैः स्तोत्रैर्वर्धते ॥ चक्रे । करोतेर्लिटि रूपम् । नश्यसे । नवशब्दादीयसुनि भसंज्ञायामकारलोपे ईकारलोपश्छान्दसः । निष्वादाद्युदात्तः । ववृथ्याम् । ' वृत्तु वर्तने ' । लिङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः ऋतुः । व्यस्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । ववृधे । ' वृधु वर्धने ' इत्यस्य लिटि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । मध्यमेभिः । मध्यशब्दात् शैषिकार्थे ' मध्यान्मः ' (पा. सू. ४. ३. ८) इति मप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नूतनेभिः । नवशब्दस्य ' तनसन्त्वाश्च प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्च ' (पा. म. ५. ४. ३०. ६) इति तनप्रत्ययो नू इत्यादेशश्च ॥

विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमहः ।

अंहसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते ॥ १४ ॥

विवेष । यत् । मा । धिषणा । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इन्द्रम् । अहः ।

अंहसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽहं । यान्तम् । उभये । हवन्ते ॥ १४ ॥

वयत् यदा वधिषणा इन्द्रं स्तवानीति मदीया बुद्धिर्मा विवेष व्याप्नोत् तदाहं स्तोत्रं वजजान करोमि । बुद्धेः स्वरूपं दर्शयति । अहं वपार्यात् पारे भवादतिद्वर्तितः विघ्नकारिणः वअहः वपुरा पूर्व^१ वस्तवै स्तवानि । वयत्र यस्यां धिषणायामेव जातायां सत्यां स इन्द्रः वनः अस्मान् वअहसः पापरूपाहारिद्रयात् वयथा वपीपरत् यथा पारं नयेत् तथास्मदुभयपार्श्ववर्तिधनार्थिनो जनाः वहवन्ते आह्वयन्ति^२ । तत्र दृष्टान्तः^३ । वनावेव वयान्तम् । यथा^४ नद्यादिषु नौकया यान्तं गच्छन्तं पुरुषम् उभये उभयकूलवर्तिनः^५ जना हवन्ते आह्वयन्ति तद्वत् ॥ विवेष । ' विषु व्याप्तौ ' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लिट्स्वरः । जजान । ' जन जनने ' इत्यस्य लिट्युत्तमे णलि रूपम् । वाक्यभेदात् अनिघातः । अंहसः । अम गत्यादिषु । ' अमेर्हुक् च ' (उ. सू. ४. ६५२) इत्यसुप्रत्ययो हुगागमश्च । निट्स्वरः । पीपरत् । ' पृ पालनपूरणयोः ' इत्यस्य लुङि चङि हस्वाभ्यासेत्वदीर्घ-गुणाः । यथायोगादनिघातः । लिट्स्वरः । नावेव । ' नुद प्रेरणे ' इत्यस्मात् ' ग्लानुद्भिर्मा ह्रीः ' (उ. सू. २. २२२) इति द्विप्रत्ययः । नुद्यत इति नौः प्लवः । ' सावेकाचः ' इति तृतीयाया उदात्तरवम् । ' हवेन नित्यसमासः^६ विभक्त्यलोपः^७ ' इत्यादि । उभये । उभयशब्दात् परस्य^८ तयपः ' उभादुदात्तो नित्यम् ' (पा. सू. ५. २. ४४) इत्ययजादेशः । वचनसामर्थ्यादादेः उदात्तरवम् । हवन्ते । ह्यतेर्लिटि रूपम् ॥

माध्यंदिने सवन आग्नीध्रीयस्य ' आपूर्णो अस्य ' इति प्रस्थितयाज्या । सन्नितं च—' आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यंदिन्यः ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

१. स-ग-च-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स- ' स्तोत्रैः ' नास्ति । २. त-इन्द्रम् । ३. स-ग-च-च-ज-ण-भ-स- ' आह्वयन्ति ' नास्ति । ४. त-न-दृष्टान्तमाह । ५. त-यथा प्लवेन नद्यादौ गच्छन्तं नद्यादे-रस्मदुभयपार्श्ववर्तिनः धनार्थिनः । ६. स-ग-च-ज-ज-न-भ-स- ' नित्यसमासः ' नास्ति । ७. स-ग-ज-भ-भ-स-उभयशब्दात् परस्य ।

आपूर्णे^१ अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव^२ कोशं^३ सिसिचे^४ पिबध्वै ।

सम्^५ प्रिया आववृत्रन्मदाय^६ प्रदक्षिणिदभि^७ सोमास^८ इन्द्रम् ॥ १५ ॥

आऽपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशम् । सिसिचे । पिबध्वै ।

सम् । ऊँ इति । प्रियाः । आ । अववृत्रन् । मदाय ।

प्रऽदक्षिणित् । अभि । सोमासः । इन्द्रम् ॥ १५ ॥

हे इन्द्र^१ अस्य तव पानार्थं^२ कलशः^३ द्रोगकलशः सोमेन^४ आपूर्णः ।^५ स्वाहा^६ स्वाहाकृतो दत्तश्च सोमसहितः कलशः^७ पिबध्वै तव पानार्थं^८ सिसिचे । तं^९ सोमं^{१०} चोदिताधारे^{११} सिञ्चामि । तत्र दृष्टान्तः ।^{१२} कोशं^{१३} सेक्तेव । यथा सेक्ता सेचकः जलपूर्णान् कोशात् दत्तेः सकाशान् जलं पात्रान्तरे मिञ्चति तद्वत् ।^{१४} प्रियाः स्वादुतमाः^{१५} सोमासः दत्तास्ते सोमाः^{१६} इन्द्रं^{१७} त्वाम्^{१८} अभि^{१९} अभिलक्ष्यैव^{२०} मदाय तव इषार्थं^{२१} प्रदक्षिणित्^{२२} प्रादक्षिण्येन^{२३} सम्^{२४} आववृत्रन्^{२५} सम्यगाकृत्य वर्तन्ताम् ॥ आपूर्णः । 'पृ पालमपूरणयोः' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । 'रदाभ्याम्' इति तस्य नत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतिस्वरः^{२६} । स्वाहा । निपातत्वादाद्युदात्तः । सेक्तेव कोशम् । 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः । सिसिचे । 'बिच' क्षरणे इत्यस्य लिटि रूपम् । पिबध्वै । 'पा पाने' इत्यस्य तुमर्थे शध्यैन्प्रत्ययः । शिश्वात् पिबादेशः । निश्वादाद्युदात्तः । आववृत्रन्^{२७} । 'वृत्तु वर्तने' इत्यस्य लङि शप् । 'बहुलं छन्दमि' इति तस्य शपः^{२८} भुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति भे रुडागमः ॥

न त्वा गभीरः पुरुहूत^१ सिन्धुर्नाद्रयः^२ परि^३ षन्तो^४ वरन्त ।

इत्था^५ सखिभ्य^६ इषितो^७ यदिन्द्रा^८ इच्छं^९ चिदरुजो^{१०} गव्यमूर्वम् ॥ १६ ॥

न । त्वा । गभीरः । पुरुहूत । सिन्धुः । न । अद्रयः । परि । षन्तः । वरन्त ।

इत्था । सखिभ्यः । इषितः । यत् । इन्द्र ।

आ । इच्छम् । चित् । अरुजः । गव्यम् । ऊर्वम् ॥ १६ ॥

हे पुरुहूत^१ इन्द्र^२ गभीरः^३ सिन्धुः^४ समुद्रः^५ त्वा^६ त्वां^७ न वारयति । ततः^८ परि^९ परितः^{१०} वर्तमानाः^{११} षन्तः^{१२} अद्रयः^{१३} शैलास्त्वां^{१४} न^{१५} वरन्त न वारयन्ति । किन्तु त्वामनुसृत्य वर्तन्ते ।^{१६} यत् यस्मान्^{१७} इत्था^{१८} इत्यमनेन प्रकारेण^{१९} सखिभ्यः^{२०} सखिभिर्देवैः^{२१} इषितः^{२२} प्रार्थितः^{२३} त्वं^{२४} इच्छं^{२५} चित्^{२६} अतिप्रबलमपि^{२७} गव्यं^{२८} गवि^{२९} भवम्^{३०} अवटे^{३१} वर्तमानम्^{३२} ऊर्वम्^{३३} ऊर्वानलम्^{३४} आ^{३५} अरुजः^{३६} सम्यगभाक्ष्योः^{३७} ॥ गभीरः ।

१. ण-त-न-स- 'स्वाहा' नास्ति । २. ख-ग-त-न-फ-भ-स- 'तं सोमं' नास्ति । ३. ख-चोदिताः; ग-फ-चोदिताधाराः; च-भ-चोदिताधारः; ज-ण-सिञ्चामि चोदिताधाराः । ४. ख-ग-ज-ण-न-फ-भ-स्वरः; च-भ-भतेः स्वरः । ५. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-सिच । ६. ल-भववृत्रन् । ७. ख-ग-ज-ण-ततः परितः; च-भ-सखा परि परितः । ८. ख-ग-च-त-फ-भ-भ-भवते; न-मध्वे ।

‘ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च ’ । अस्मात् ईरच्प्रत्ययः । धकारस्य भकारः भाकारस्य ह्रस्वश्च
 ‘ गभीरगम्भीरौ ’ (उ. सू. ४. ४७५) इत्यनेन निपात्यते । चिस्स्वरः । सिन्धुः । ‘ स्यन्दू प्रसवणे ’ ।
 ‘ स्यन्देः संप्रसारणं धश्च ’ इत्युप्रत्ययः संप्रसारणं दकारस्य धकारः । ‘ नित् ’ इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ।
 परिषन्तः । सन्तः । अस्तेः शतरि रूपम् । ‘ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ’ इति षष्ठम् । केचित् परेः
 क्रियान्वयम्^१ इच्छन्ति । तदा षष्ठमनुपपन्नम् । परि । निपातस्वरः । सन्तः । प्रत्ययस्वरः । वरन्तः । ‘ वृभ् ’
 वरणे । भौवादिकः । लङि रूपम् । निघातः । अरुजः । ‘ रुजो भङ्गे ’ इत्यस्य लङि रूपम् । गव्यम् ।
 गोर्विकार इत्यर्थे ‘ गोपयसोर्यत् ’ इति यत् । ‘ यनोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

शुनं हुवेम मधवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमुतये समत्सु प्रन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १७ ॥

शुनम् । हुवेम् । मधवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । प्रन्तम् । वृत्राणि । सम्जितम् । धनानाम् ॥ १७ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥ ११ ॥

‘ प्र पर्वतानाम् ’ इति त्रयोदशार्धं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ प्र पर्वतानां सप्तोना
 मंवाहो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्षोस्तत्र नदीवाक्यं चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशम्यः षष्ठीसप्तम्योस्तिवन्द्रस्तुति-
 रन्यानुष्टुप् ’ इति । अत्र^२ चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशमीनां नदीवाक्यत्वाज्जय एव ऋषयः शिष्टानां विश्वामित्र-
 वाक्यत्वात्^३ एव ऋषिः^४ । अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । यद्यपि षष्ठ्यां सप्तम्यां च
 विश्वामित्रो नद्यश्च स्तूयन्ते तथापीन्द्र एव^५ देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥ पुरा किल विश्वामित्रः
 पैजबनस्य सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव । स च पौरोहिष्येन लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपादयुतोऽग्नौ
 संभेदमाययौ^६ अनुययुरितरे । अथोत्तितीर्षुर्विश्वामित्रः^७ अगाधजले ते नद्यौ दृष्ट्वा उत्तरणार्थम् आद्याभिः^८
 तिसृभिस्तुष्टाव ॥

प्र पर्वतानामुत्तती उपस्थादश्वेइव विषिते हासमाने ।

गावैव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपादयुतुद्री पर्यसा जवेते ॥ १ ॥

प्र । पर्वतानाम् । उत्तती इति । उपस्थात् ।

अश्वे इवेत्यश्वेइव । विषिते इति विऽसिते । हासमाने इति ।

गावाऽइव । शुभ्रे इति । मातरा । रिहाणे इति । विऽपाद् । शतुद्री । पर्यसा । जवेते इति ॥ १ ॥

१. ख-ग-त-ईरट्प्रत्ययः; ण-कीरच्प्रत्ययः; स-ईरट्प्रत्ययः । २. न-परक्रियान्वयम् । ३. ख-ग-च-ज-
 ण-भ-वृद्ध । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-तत्र । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-म-विश्वामित्रः, द-विश्वामित्र ऋषिः ।
 ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘ एव ’ नास्ति । ७. ख-ग-द-ज-ण-न-प-भ-संभेदमागस्योत्तितीर्षुर्विश्वामित्रः ।
 ८. ख-फ-प्राद्याभिः ।

‘पर्वतानां गिरीणां’ शैलानाम् ‘उपस्थात्’ उत्सङ्गाजिर्गत्य ‘उत्ताती’ समुद्रगमनं कामयमाने । गमने दृष्टान्तः । ‘अश्वेइव । यथा’ विधिते मन्दुरातो विमुक्ते ‘हासमाने’ अन्योन्यजवेन^१ स्पर्धमाने । यद्वा हृष्यन्त्यावश्वे इव वडवे इव स्वरया गच्छन्त्यौ परस्परं हृष्यन्त्यौ^२ । तथा ‘गावेव’ शुभ्रे । यथा द्वौ गावौ शोभमानौ वर्तन्ते तद्वच्छुभ्रे शोभमाने । किंच ‘मातरा । यथा’ मातरौ भेनू^३ रिहाणे । अन्तर्णीतसङ्गर्थो लिङिः । वत्सं जिह्वया लेदुमिच्छन्त्यौ शीघ्रं गच्छन्तस्तद्वत् समुद्रं गन्तुं^४ जवात् गच्छन्त्यौ ‘पयसा संयुक्तं’ विपाद् । कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाद् । ‘शुतुद्री । शु’ क्षिप्रं तु^५ तुक्ता^६ तुजेव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री । एतन्नामके^७ नद्यौ ‘प्र’ ‘जवेते समुद्रं’ प्रति^८ शीघ्रं गच्छतः । अत्र निरुक्तं—‘पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषण्णे इति वा हासमाने हाम्मतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपादुच्छुतुद्री पयसा प्रजवेते’ (निर. ९. ३९) इति ॥ उत्ताती । ‘वश कान्तौ’ । अस्य^९ शतुर्ङित्त्वान् ‘ग्रहिज्यावयि’ इत्यादिना मंप्रसारणम् । विधिते । ‘षिन् बन्धने’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । संहितायां ‘परिनिविभ्यः सेवमित्तसयमिबुमह’ इत्यादिना ण्वम् । ‘गतिरनन्तरः’ इति गनेः प्रकृतिस्वरः^{१०} । हाममाने । हाम्मतिः स्पर्धाकर्मा हसे हसने वा । शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । रिहाणे । ‘लिङ् आस्वाद्ने’ । स्वरितेत्त्वादुभयपदी । शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । लकारस्य रेफश्छान्दसः । रेफमवलम्ब्य णस्वम् । चित्वादन्तोदात्तः । विपाद् । ‘पट गतौ’ ‘पश’ बाधनस्पृशनीयोः^{११} इति वा ण्यन्तावेनौ विपूर्वी । शकारस्य व्रश्चादिना ण्वम् । शुतुद्री । छान्दसी रूपसिद्धिः । जवेने । ‘जुहू गतौ’ । भौवादिः । हित्त्वादात्मनेपदम् । ‘आतो ङितः’ इति इयादेशः । निघातः ॥

इन्द्रैषिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रध्यैव याथः ।

समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे ॥ २ ॥

इन्द्रैषिते इतीन्द्रैऽषिते । प्रऽसवम् । भिक्षमाणे इति । अच्छ । समुद्रम् । रध्याऽइव । याथः ।

समाराणे इति समऽआराणे । ऊर्मिऽभिः । पिन्वमाने इति ।

अन्या । वाम् । अन्याम् । अपि । एति । शुभ्रे इति ॥ २ ॥

इे नद्यौ ‘इन्द्रैषिते’ इन्द्रेण प्रेषिते ‘प्रसवं’ तस्येन्द्रस्यानुज्ञां ‘भिक्षमाणे’ प्रार्थयमाने युवां ‘समुद्रम्’ अच्छ आभिमुख्येन ‘याथः’ गच्छथः । तत्र दृष्टान्तः । ‘रध्यैव इति’^१ । यथा रधिमौ लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं कुर्वत्यौ । ‘समाराणे’ परस्परं संगच्छन्त्यौ ‘ऊर्मिभिः’ तरङ्गैः ‘पिन्वमाने’ परिसरप्रदेशं संतर्पयन्त्यौ ‘शुभ्रे’ शोभमाने । युवां समुद्रं गच्छथ इति पूर्वणाश्वयः । तथा ‘वां’ युवयोर्मध्ये ‘अन्या एका’ ‘अन्याम्’ अपरां नदीम् ‘अप्येति’ अपिगच्छति । परस्परमैक्यमापन्न इत्यर्थः ॥ इन्द्रैषिते । ‘इव गतौ’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठायाः^२ । ‘नीचमह’ इत्यादिना इडागमः ।

१. त-ल-‘गिरीणां’ नास्ति । २. ख-ग-च-प-फ-भ-उत्ताती विपादुच्छुतुद्री; च-ज-ण-विपादुच्छुतुद्री उत्ताती । ३. त-अन्योन्यं जवेन । ४. ज-ण-‘हृष्यन्त्यौ’ नास्ति । ५. ख-ग-च-च-ज-ण-प-फ-भ-गन्तुं प्रजवेते । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-शु; त-तुक्ता । ७. त-एतन्नामिके । ८. ज-ण-समुद्रप्रान्तम् । ९. ल-इत्यस्य । १०. त-‘स्वरत्वम्’ । ११. ख-ग-ज-ण-स्पर्श । १२. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘इति’ नास्ति । १३. त-लिङ्गत्वम् ।

‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदस्वरः । प्रसवम् । ‘षू प्रेरणे’ इत्यस्य अप् । थाथादिस्वरः । भिक्षमाणे । ‘भिक्ष याज्यायाम्’ । आत्मनेपदी । शानचो लसार्धधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रथ्येव । रथस्येमौ । तस्येदम् इत्यर्थे ‘रथाद्यत्’ इति यत्प्रत्ययः । तिस्वरितः । इवेन विभक्त्यलोपः इत्यादि^१ । याथः । यातेर्लटि रूपम् । समाराणे । ‘ऋ गतौ’ इत्यस्य लिट् । संपूर्वस्यात्तेः ‘समो गमि’ इत्यादिना आत्मनेपदत्वात्^२ तस्य^३ कानजादेशः । ‘ऋच्छस्यताम्’ इति गुणः । पिन्वमाने । ‘पिवि मेवने’ । भूवादिः । लसार्धधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः^४ ॥

अच्छा सिन्धुं मातृतमामयासं विपाशमुर्वी सुभगामगन्म ।

वत्समिव मातरां संरिहाणे समानं योनिमनु संचरन्ती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिन्धुम् । मातृतमाम् । अयासम् । विपाशम् । उर्वीम् । सुभगाम् । अगन्म ।

वत्सम्ऽईव । मातरां । संरिहाणे इति सम्ऽरिहाणे ।

समानम् । योनिम् । अनु । संचरन्ती इति सम्ऽचरन्ती ॥ ३ ॥

हे नद्यौ^१ मातृतमाम् अतिशयेन मातरं^२ सिन्धुं स्ववन्तीं शुतुद्रीं^३ स्वाम्^४ अच्छ आभिमुख्येन^५ अयासं विश्वामित्रोऽहं प्राप्तोऽभूवम् ।^६ उर्वीं महतीं^७ सुभगां सौभाग्यवतीं^८ विपाशां स्वाम्^९ अगन्म वयं प्राप्ताः स्मः । किं कुर्वन्त्यौ ।^{१०} मातरा मातरौ द्वे धेनू^{११} वत्समिव^{१२} संरिहाणे । अन्तर्णीतसङ्गर्थो^{१३} लिहिः । जिह्वया लेदुमिच्छन्त्यौ यथा वत्समनुगच्छतस्तद्वत्^{१४} समानम् एकं^{१५} योनिं स्थानं समुद्रम्^{१६} अनु अभिलक्ष्य^{१७} संचरन्ती सम्यक् चरन्त्यौ । युवामयासिषमिति पूर्वैर्णान्वयः ॥ अयासम् । ‘या प्रापणे’ इत्यस्य रूपम् । इडभावश्छान्दसः । अगन्म । गमेर्लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति षापो लुक् । ‘म्वोश्च’ इति मकारस्य नकारः । निघातः । संचरन्ती । चरतिर्गत्यर्थः । तृतीयायुक्त्याभावान्^{१८} आत्मनेपदाभावः । शतुर्लसार्धधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः ॥

एना वयं पर्यसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरन्तीः ।

न वर्तवे प्रसवः सर्गैतक्तः किंयुर्विप्रो नद्यौ जोहवीति ॥ ४ ॥

एना । वयम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । अनु । योनिम् । देवकृतम् । चरन्तीः ।

न । वर्तवे । प्रऽसवः । सर्गैतक्तः । किम्ऽयुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥ ४ ॥

एवं स्तुते नद्यौ विश्वामित्रं प्रत्युक्तुः । एना एनेन पर्यसा पिन्वमानाः संतर्पयन्त्यः देवकृतं देवेनेन्नेन^१ कृतं संविष्टं^२ योनिं स्थानं समुद्रम्^३ अनु लक्ष्मीकृत्य^४ चरन्तीः गच्छन्त्यः^५ वयम् आत्महे ।

१. ख-ग-ज-ण-भ-इत्यर्थादि; च-‘इत्यादि’ नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-आत्मनेपदम्; त-आत्मनेपदत्वम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-‘तस्य....धातुस्वरः’ नास्ति । ४. च-क-तृतीया-योगेणावात् । ५. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-देवेन्नेन ।

द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थम् । तासामस्माकं 'सर्गतक्तः सर्गे गमने प्रवृत्तः प्रसन्नः उद्योगः 'न 'वर्तने निवर्तनाय' न भवति । 'किंयुः किमिच्छन् असौ विप्रः ब्राह्मणः 'नद्यः नदीः अस्मान् 'जोहवीति शृशमाङ्गयति ॥ एना । एतच्छब्दस्य 'तृतीयाया एनादेशः । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आजादेशः । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पिन्वमानाः । 'पिवि सेचने' । देवकृतम् । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । वर्तवे । 'वृत्तु वर्तने' । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । निस्वरः । सर्गतक्तः । 'क्ते च' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । किंयुः । किमिच्छन् । 'क्यचि मान्ताभ्ययप्रतिषेधः' (पा. सू. ३. १. ८. १) इति छान्दसादत्र प्रतिषेधो न भवतीति क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । छान्दसो यणादेशः । जोहवीति । द्वेजः यङ्लुकि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणे कृते 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः । 'यङो वा' इति इडागमः । गुणः । निघातः ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुपं मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरहे कुशिकस्य सूनुः ॥ ५ ॥

रमध्वम् । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतावरीः । उप । मुहूर्तम् । एवैः ।

प्र । सिन्धुम् । अच्छा । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अहे । कुशिकस्य । सूनुः ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रति वृते । 'ऋतावरीः । ऋतमुदकम् । तद्वत्सो हं नद्यो यूयं 'मे विश्वामित्रस्य मम 'सोम्याय । उत्तीर्याहं सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिने 'वचसे तदर्थम् 'एवैः । पञ्चम्यर्थे तृतीया । शीघ्रगमनेभ्यः 'मुहूर्तं मुहूर्तमात्रम् 'उप 'परमध्वम् । उपपूर्वो रमिरपसंहारे वर्तते । क्षणमात्रं शीघ्रगमनानुपरता भवति । सामान्येन नदीषूच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमकुर्वतीषु पुरोवर्तिनां श्रुतव्रीं प्रति वृते । 'कुशिकस्य राजर्षेः 'सूनुः विश्वामित्रोऽहं 'बृहती महारया 'मनीषा मनीषया स्तुत्या 'अवस्युः आत्मनो रक्षणमिच्छन् सन् 'सिन्धुं श्रुतव्रींत्वाम् 'अच्छ आभिमुख्येन 'प्र 'अहं प्रकर्षेणाङ्गयामि । अत्र निरुक्तम्—'उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋतावरीर्ऋतवाय ऋतमित्युदकनाम प्रत्युतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनेर्वा । प्राभिङ्गयामि सिन्धुं बृहत्या महारया मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वाचनाय कुशिकस्य सूनुः । कुशिको राजा बभूव' (निरु. २. २५) इति ॥ रमध्वम् । 'रमु उपरमे' । उपपूर्वाग्रमतेः 'विभाषाकर्मकात्' (पा. सू. १. ३. ८५) इत्यात्मनेपदम् । ऋतावरीः । ऋतशब्दान्तरार्थे 'छन्दसीवनिपी' इति वनिप् । 'बभो र च' इति ङीप् रेफश्चास्तादेशः । 'वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः । आत्मन्त्रितस्य पादाविधात् षाडिकमाशु-दात्तत्वम् । एवैः । 'इण् गतौ' । 'इण्दीर्घ्यां वन्' । आर्षेचातुकलक्षणो गुणः । निस्वरः । बृहती मनीषा । उभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । अवस्युः । अत्रो रक्षणमिच्छन् । सुप आत्मनः क्यच् । 'नः क्ये' इति नकारास्तस्य पदसंज्ञाया निबन्धितत्वाद्वा सकारस्य स्मं भवति । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । अहे । ह्यतेर्लुकि सिचः 'आत्मवेपदेष्वाभ्यतरस्वाम्' इत्यङादेशः । गुणः । निघातः ॥ ॥ १२ ॥

१. ख-ग-च-व-ज-प-फ-भ-वर्तनाय; ग-वर्तमानाय; न-निवर्तनीय; स-निवर्तमानाय । २. व-इदंशब्दस्य । ३. ग-च-न-भ-सेचने; ज-ज-प्रीतने । ४. ल-ह्रस्वः । ५. त-छामान्येन च ।

इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुर्पाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रबाहुः । अप । अहन् । वृत्रम् । परिधिम् । नदीनाम् ।

देवः । अनयत् । सविता । सुपाणिः । तस्य । वयम् । प्रसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

नयः प्रत्युचुः । हे विश्वामित्र वज्रबाहुः । वज्रयुक्तो बाहुर्गस्यासौ वज्रबाहुः । तादृशो बलवान् वृन्द्रः नदीः वस्मान् अरदत् । रदतिः खनतिकर्मा । अखनत् । कथमखनत् । उच्यते । नदीनां शब्दकारिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमन्तः कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृत्रम् । वृणोऽथाकाशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघम् अपाहन् जघान । तस्मिन् हते आपः पतिताः । ताभिर्गच्छन्तीभिर्वयं स्वाताः । एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं तर्हि वसविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्तः उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात्तादृशः देवः द्योतमानः इन्द्रः अस्मान् अनयत् । मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन समुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्येति तस्य इन्द्रस्य प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानाः उर्वीः उदकैः प्रभूताः वयं यामः गच्छामः । न तव वचनादुपरमामहे । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति—‘ इन्द्रो अस्मानरदद्वज्रबाहु रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीरर्थः ’ (निरु. २. २६) इति ॥ अरदत् । रदतेर्लेङि रूपम् । वज्रबाहुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अहन् । हन्तेर्लेङि रूपम् । निघातः । परिधिम् । ‘ वृधाम् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्मात् कर्मण्युपसर्गे ‘ घोः किः ’ इति विप्रत्ययः । आतो लोपः । कृदुत्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लेङि रूपम् । सुपाणिः । ‘ पण द्यवहारे स्तुती च ’ । ‘ अक्षिपणाय्यो रुडायलुकां च ’ (उ. सू. ४. ५७२) इतीण् । आयलुक् । बहुव्रीहौ ‘ नन्सुभ्याम् ’ इति स्वरः । प्रसवे । ‘ वृ प्रेरणे ’ । ‘ ऋदोरप् ’ इति भावेऽप्रत्ययः । ‘ थाथघन्ता ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यामः । ‘ या प्रापणे ’ इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः । उर्वीः । उरुकाददात् ‘ बोतो गुणवचनात् ’ इति ङीष् । ‘ वा छन्दसि ’ इति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं तदिन्द्रस्य कर्म यदहिं विवृश्चत् ।

वि वज्रेण परिषदौ जघानायन्नापोऽर्यनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रवाच्यम् । शश्वधा । वीर्यम् । तत् । इन्द्रस्य । कर्म । यत् । अहिम् । विवृश्चत् ।

वि । वज्रेण । परिषदः । जघान । आयन् । आपः । अर्यनम् । इच्छमानाः ॥ ७ ॥

योऽयमिन्द्रः अहिं मेघं विवृश्चन् उदकप्रेरणार्थं जघानेति वत् कर्म छेदनरूपं तत् इदं तस्य इन्द्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनीयम् । तथा स इन्द्रः परिषदः परितः सीदत आसीनान् प्रतिबन्धकारिणोऽसुरान् वज्रेण वि जघान । अयं अर्यनं स्थानम्

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-म-उक्तार्थे । २. ल-इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एकादेशस्वरः । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-म-वाचनीयम् । ४. ल-परितः सीदन्तीति परिषदः । परित आसीनान् ।

‘इच्छमानाः इच्छन्त्यः’ आपः आयन् याप्ति ॥ प्रवाच्यम् । ‘वच परिभाषणे’ इत्यस्मान्
 ‘ऋहलोर्ण्यत्’ इति ण्यत् । णिस्वादुपधावृद्धिः । ‘वचोऽशब्दसंज्ञायाम्’ (पा. सू. ७. ३. ६७) इति
 कृत्वाभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा वाचयतेः ‘अचो यत्’ । ‘यतोऽनावः’ इति स्वरः ।
 शश्वत् । शश्वच्छब्दात् स्वार्थे धाप्रत्ययस्तकारलोपश्च द्रष्टव्यः । विवृश्चत् । ‘ओम्बच्च छेदने’ । तुदादिः ।
 लङि ‘ग्रहिज्याषयि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । ‘सह सुपा’ इत्यत्र सहेति योगविभागात् समाम् ।
 समासस्वरः । परिपदः । क्तिप् । संहितायां ‘सदिरप्रतेः’ इति षत्वम् । जघान । हन्तेर्लिटि णलि रूपम् ।
 निघातः । आयन् । ‘अय गतौ’ इत्यस्य लङि रूपम् । पादादित्वादिनिघातः । इच्छमानाः । ‘इषु
 इच्छायाम्’ इत्यस्मात् व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्वधानुकरवरे कृते प्रत्ययस्वरः ॥

एतद्वचो जरितुर्मापि मृष्टा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।

उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥ ८ ॥

एतत् । वचः । ज॒रितः । मा । अपि । मृ॒ष्टाः । आ । यत् । ते । घो॒षान् । उ॒त्त॒रा । यु॒गा॒नि ।

उ॒क्थेषु । का॒रो इति । प्र॒ति । नः । जु॒षस्व ।

मा । नः । नि । क॒रि॒ति कः । पु॒रुष॒त्रा । नमः । ते ॥ ८ ॥

नचः प्रसङ्गादिन्द्रस्तोत्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रत्युचुः । ज॒रितः स्तोत्रं विश्वामित्रं ते षड्वीथं
 यन् संवादात्मकं वचः त्वं नः अर्भक्या घोषान् उद्घोषयन् वर्तसे तद्वचः मापि मृष्टाः मा
 विस्मायीः । किं कारणम् । उत्तरा युगानि उत्तरेषु याज्ञिकेषु युगेषु अहःसु उक्थेषु कारो
 शाखाणां कर्तृत्वं नः अस्मान् प्रति जुषस्व संवादात्मकेन तेन वाक्येन प्रतिसेवस्व । इदानीं
 नः अस्मान् पुरुषत्रा पुरुषेषु मा नि कः । उक्तिप्रत्युक्तिरूपसंवादावयवाध्यायनेन वि० २
 पुंस् प्रागल्भाः मा कारीः । ते तुभ्यं नमः ॥ मृष्टाः । ‘मृष्टृष्’ शुद्धौ इत्यस्य लङि व्यत्ययेन
 आत्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । ब्रह्मादिना षत्वम् । निघातः । घोषान् । ‘घुषिर्’ संवाद्यने
 इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् ‘अतो गुणे’ इति पररूपत्वाभावः । सवर्ण-
 दीर्घः । शतुर्लसार्वधानुकरवरे कृते धातुस्वरः । युगानि । ‘युजिर् योगे’ । उन्मृष्टादिषु घञन्तत्वेन
 निपातनाद्युणत्वम् । विशिष्टविषयं च निपातनमिष्यते । ‘कालविशेषे रथाद्युपकरणे च’ इति
 तत्र पाठादेवान्तोदात्तत्वम् । ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया । कारो । करोतेः ‘कृवा-
 पाजिमि’ इत्यादिना उष्प्रत्ययः । आत्मन्त्रितत्वादिघातः । कः । करोतेर्लुङि ध्वेः । ‘मन्त्रे वस’
 इत्यादिना लुक् । इडकादिना सिचो लोपः । ‘न माङ्गयोगे’ इत्यडभावः । पुरुषत्रा । ‘देव-
 मनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुकम्’ इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. न-ऊ-स-सदेरप्रतेः । २. प-‘प्रसङ्गादिन्द्रस्तोत्रं कृत्वा’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-
 त्वं मनीषा इत्यादिघोषान् (प-इत्याघोषान्) उद्घोषयन् । ४. ख-ग-च-फ-कुञ्जिकेषु; ज-ण-‘याज्ञिकेषु’
 नास्ति । ५. न-यागेषु; स-योगेषु । ६. ख-ग-च-ज-ण-शाखाणाम् । ७. ख-फ-भ-मृज् । ८. ख-ग-ज-
 ण-न-म-ऊ-स-घुष । ९. च-विश्वदने । १०. ख-ग-ज-ण-न-म-ऊ-स-विशिष्टविषयम् । ११. ख-ग-च-ज-
 ण-न-म-स-‘ध्वेः’ नास्ति ।

ओ षु स्वसारः कारवे शृणोत ययौ वो दुरादनसा रथेन ।

नि षू नमध्वं भवता सुपारा अधोअक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । ययौ । वः । दुरात् । अनसा । रथेन ।

नि । सु । नमध्वम् । भवत । सुपाराः । अधःअक्षाः । सिन्धवः । स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । 'स्वसारः भगिन्यः 'सिन्धवः हे नद्यः 'कारवे स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम वचनं 'सु' सुष्ठु 'ओ 'शृणोत शृणुतैव' । 'अनसा शकटेन 'रथेन च सह 'दुरात् विप्रकृष्टादृशात् 'वः युष्मान् 'ययौ प्राप्नोऽस्मि । यूयं 'सु सुष्ठु 'नि 'नमध्वम् आत्मना स्वयं प्रह्लाः' 'भवत' । तथा 'सुपाराः । रथादीनां तीरात् सुखेनावरोहणारोहणे यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत । किंच यूयं 'स्रोत्याभिः स्रवणशीलाभिरद्भिः 'अधोअक्षाः रथाङ्गस्याक्षस्याधस्ताद्भवत । यदापोऽक्षस्याधस्ताद्भवति तदा रथादीनि नेतुं शक्यन्ते । तस्मात् तत्परिमाणोदकाः' भवतेति अर्थाभिप्रायः' ॥ ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृणोत । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य 'तत्तनत्तनथनाश्च' इति तवादेशः । पिरुवाङ्गुणः । निघातः । ययौ । 'या प्रापणे' इत्यस्य भूतमात्रे लिट्युक्ते णलि 'आत औ णलः' इत्यौकारः । एकादेशस्वरः । वः । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायाः 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति वसादेशः । षू । 'निपातस्य' इति संहितायां दीर्घः । नमध्वम् । 'जमु प्रह्लावे शब्दे च' इत्यस्य कर्मकर्तरि 'न दुहस्नु-नमां यन्विणौ' इति प्रतिषेधात् यगभावः । अधोअक्षाः । अधरशब्दस्य 'पूर्वाधरावराणामसि पुरध्व-औषाम्' इत्यसिप्रत्ययोऽधादेशश्च । अक्षशब्दः 'अक्षु व्याप्तौ' इत्यस्मात् 'अक्षोद्धने' (उ. सू. ३. ३४५) इति सप्रत्ययान्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सिन्धवः । आमन्त्रितत्वादिघातः । स्रोत्याभिः । स्रोतःशब्दात् 'स्रोतसो विभाषा ऋग्वैष्णवी' (पा. सू. ४. ४. ११३) इति ऋग्वैष्णवः । डिष्वात् टिलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययार्थ दुरादनसा रथेन ।

नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥ १० ॥

आ । ते । कारो इति । शृणवाम । वचांसि । ययार्थ । दुरात् । अनसा । रथेन ।

नि । ते । नंसै । पीप्यानाऽइव । योषा । मर्यायेव । कन्या । शश्वचै । त इति ते ॥ १० ॥

नद्यः पूर्वं विश्वामित्रं^१ प्रत्याख्यायानवचां तस्य वाक्यमाह्वयुः । 'कारो स्तोत्रं कुर्वाण हे विश्वामित्र 'ते तव' 'वचांसि इमानि वाक्यानि 'आ 'शृणवाम शृणुमः' । तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः । 'अनसा शकटेन 'रथेन च सह 'ययार्थ । यतो 'दुरात् आगतोऽसि । वयं च 'ते 'वच्यं' 'नि 'नंसै नीचैर्ममाम । प्रत्येकविषयया' अर्न्तकवचनम् । रथेन गन्तुं गाघोदका भवामेत्यर्थः ।

१. ख-ग-च-ज-न-फ-भ-स-शृणोत सु सुष्ठु ओशृणोतैव । २. ज-ग-प्रहीभवत । ३. ख-ग-च-ज-न-न-क-परिमाणोदकाः । ४. च-स-अभिप्रायः । ५. त-सु । ६. ल-स-विश्वामित्रवाक्यम् । ७. ख-ग-च-ज-न-भ-क-तव' नास्ति । ८. ख-ग-च-भ-आशृणुमः; ज-ग-आशृणुम । ९. ज-न-क-प्रत्येकं विषयया ।

तत्र दृष्टान्तः । 'पीप्यानेव योषा । पीप्याना पुत्रं स्तनं पाययन्ती योषा माता यथा प्रह्वीभवति । दृष्टान्तान्तरम् । यथा 'कन्या युवतिः 'मर्यादेव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा' 'शश्वै परिव्वजनाय नम्रीभवति तद्वत्' 'ते' 'त्वदर्थं प्रह्वीभवामः' । ते' इति पुनरुक्तिरादरार्थम् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे— 'आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यादेव कन्या परिव्वजनाय निनमा इति वा' (निरु. २.२७) इति' ॥ कारो । 'संबुद्धौ शाकल्य-स्येतौ' (पा. सू. १.१.१६) इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृणवाम । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लोटि 'आहुतमस्य पिब' इत्याडागमः । पित्वात् गुणः । निघातः । ययाथ । 'या प्रापणे' इत्यस्य भूतमात्रे लिटि धलि 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इतीदृप्रतिषेधः । लिट्स्वरः । अनसा । सहार्थे नृतीया । नंसै । 'णमु प्रह्ववे' इत्यस्य लेट्युत्तमे लेटि सिब्वहुलमिति सिप् । 'वैतोऽन्यत्र' इत्यैकारादेशः । निघातः । पीप्यानेव । 'पीङ् पाने' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि कानचि रूपम् । चिस्वरः । योषा । 'यु मिश्रणे' । 'वृत्तुवदिहनि' (उ. सू. ३. ३४२) इत्यादिना सप्रत्ययः । यीतीति योषा । वृषादिवादाद्युदात्तः । शश्वै । 'एवञ् परिव्वज्जे' इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । पृषोदरावि-त्वादिएरूपसिद्धिरन्तोदात्तश्च ॥ १३ ॥

यदङ्ग त्वा भरताः संतरेयुर्गव्यन्ग्राम इषित इन्द्रजूतः ।

अर्षादहं प्रसवः सर्गितक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

यत् । अङ्ग । त्वा । भरताः । समुत्तरेयुः । गव्यन् । ग्रामः । इषितः । इन्द्रजूतः ।

अर्षात् । अहं । प्रसवः । सर्गितक्तः । आ । वो । वृणे । सुमतिम् । यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । 'अङ्ग इत्यामन्त्रणे । हे नद्यः 'यत् यस्मात् युष्माभिरुत्तितीर्थोः ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्मात् 'भरताः भरतकुलजा मदीयाः सर्वे' 'त्वा परस्परमेकतामापन्नां नदीं' 'त्वा' 'संतरेयुः सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः । तदेव विशिनष्टि । 'गव्यन् गा उदकानि तरीतुमिच्छन्' 'इषितः' 'वयाभ्यनुज्ञातः' 'इन्द्रजूतः युष्माकं प्रवर्तकेनेन्द्रेण च प्रेरितः' 'ग्रामः भरतानां संघः' 'अर्षात् संतरेत । यतः' 'सर्गितक्तः गमनाय प्रवृत्तः' 'प्रसवः तेषामुद्योगः' 'अहं पूर्वं युष्माभिरनुज्ञातः । अहं तु' 'यज्ञियानां यज्ञार्हाणां' 'वः युष्माकं' 'सुमतिं शोभनां स्तुतिम्' 'आ' 'वृणे सर्वतः संभजे' ॥ भरताः । भरतशब्दानुस्मादिवाद्ङ् । तस्य 'यजमोश्च' इति लुक् । अतश्चप्रत्ययस्वरः' । संतरेयुः । तरतेर्लिङि जुसि रूपम् । झेलंसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । गव्यन् । गा आत्मन इच्छन् । सुपः क्यच् । एकादेशस्वरः । ग्रामः । 'प्रसतेरा च' (उ. सू. १.१४०) इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च । निरस्वरः । इन्द्रजूतः । जू इति सौत्रो धातुर्गव्यर्थः । 'ऋयुक् किति' इति निष्ठायाभिदृष्टप्रतिषेधः । 'नृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अर्षात् । 'अ गती' इत्यस्य लेटि तिपि 'सिब्वहुलम्' इति सिप् । लेट् आडागमः' । 'एकाचः' इतीदृप्रतिषेधः । गुणः । प्रत्ययस्य पित्वाद्यनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वृणे । 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्य लटि रूपम् । यज्ञियानाम् । 'यज्ञिबिम्बां वक्षन्तौ' इति चप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. स-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'वा' नास्ति । २. स-ग- 'तद्वत् ते' नास्ति; च-ज-ण-ते; स-तद्वत् ।

३. स-ग-च-प्रह्वीभवामि । ४. स-ग-च-ज-न-फ-भ- 'ते....इति' नास्ति । ५. न-वृत्तुवदिहनि' ।

६. त-उत्तमजे । ७. स-ग-च-ज-ण-न-भ-स-अत्र च प्रत्ययस्वरः । ८. स-लेटोऽवादायिस्वाडागमः ।

अतारिषुर्भरता गन्ववः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनाम् ।

प्र पिन्वध्वमिषयन्तीः सुराधा आ वक्षणाः पूणध्वं यात शीभम् ॥ १२ ॥

अतारिषुः । भरताः । गन्ववः । सम् । अभक्त । विप्रः । सुऽमतिम् । नदीनाम् ।

प्र । पिन्वध्वम् । इषयन्तीः । सुऽराधाः । आ । वक्षणाः । पूणध्वम् । यात । शीभम् ॥ १२ ॥

गन्ववः गा आत्मन इच्छन्तः । भरताः भरतकुलजाः सर्वे । अतारिषुः तां नदीं समतरन् । विप्रः मेधावी विश्वामित्रः । नदीनां सुमतिं शोभनां स्तुतिं । समभक्त समभजत । यूयं तु यथा-पूर्वम् । इषयन्तीः कुल्यादिद्वारा अङ्गं कुर्वाणा अत एव । सुराधाः शोभनधनोपेता यूयं वक्षणाः कृत्रिमसरितः कुल्याः । प्र पिन्वध्वं प्रकर्षेण तर्पयत । आ पूणध्वं ताः सर्वतः पूरयत च । शीभं शीघ्रं यात गच्छत च ॥ अतारिषुः । 'तृ ण्वनतरणयोः' इत्यस्य लुङि 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः । अडागमस्वरः । गन्ववः । सुपः क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । तस्य स्वरः । अभक्त । 'भज सेवायाम्' इत्यस्य लुङि सिचः^१ 'झलो झलि' इति लोपः^२ । पादादिवादिनिघातः । पिन्वध्वम् । 'पिवि सेचने' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । इषयन्तीः । इषं कुर्वत्यः । 'तत्करोति' इति णिच् । 'णाविष्ठवस्मातिपदिकस्य' इति इष्टवद्भावात् 'टेः' इति टिलोपः । 'वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । पूणध्वम् । 'पूण प्रीणने' । लोटि रूपम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वाक्यभेदादिनिघातः । यात । 'या प्रापणे' इत्यस्य लोटि रूपम् । अत्रापि न निघातः । शीभम् । 'शीभृ कथने' । श्लाघ्यतेऽनेन तद्वानिति करणे घञ् । जिह्वस्वरः ॥

उद्व ऊर्मिः शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत ।

मादुःकृतौ व्येनसाध्यौ शूनमारताम् ॥ १३ ॥

उद्व । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हन्तु । आपः । योक्त्राणि । मुञ्चत ।

मा । अदुःकृतौ । विऽएनसा । अद्यौ । शूनम् । आ । अरताम् ॥ १३ ॥

पूर्वमुत्तितीर्षुर्विश्वामित्रो नदींस्त्वया अधुना उत्तितीर्षुः^१ पुनराह । हे नद्यः । वः युष्माकम् । ऊर्मिः तरङ्गः । शम्याः युग्यकण्ठपार्श्वदिसंलम्भा रजवः । उद्व ऊर्ध्वं यथा भवन्ति^४ तथा हन्तु गच्छतु । स तरङ्गो रज्जुनामधो गच्छतिव्यभिप्रायः । तथा हे आपः यूयं योक्त्राणि ता रज्जुः मुञ्चत । यथा न स्पृशन्ति तथा याभिव्यभिप्रायः । व्येनसा बिगतापापे अत एव । अदुःकृतौ कस्याणकर्मकारिण्यौ । अद्यौ अद्ये^५ न केनापि तिरस्करीये विपादयितुम्यौ । शूनं समृद्धिं । मा अरताम् आगच्छताम् । एवं विश्वामित्रो नदीः स्तुत्वा ताभिरनुज्ञातोऽतरदिति ॥ ऊर्मिः । 'ऊ गतौ' । 'अर्तेरुच'^६ इति मिश्रत्ययः । 'ऊः' इत्ययमादेशो धातोः । ऋच्छतीत्यूर्मिः । प्रत्ययस्वरः । शम्याः । 'समु उपशमे' । 'पोरदुपधात्' इति यत्प्रत्ययः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । हन्तु । 'हन हिंसा-

१. ल-गमनम् । २. ख-ग-व-ज-ण-सिलोपः । ३. ल-उत्तीर्णः । ४. ख-ग-व-ज-ण-त-न-प-भ-स-भवति । ५. ख-ग-व-ज-ण-त-न-भ-स-'अद्ये' नास्ति । ६. त-अर्तेरुच ।

गायोः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । योक्त्राणि । ' युजिर् योने ' । करणे ' दात्रीशसयुयुज० ' इत्यादिना घृन्प्रत्ययः । निस्वरः । मुञ्चत । ' मुञ्च मोक्षणे ' । निघातः । अदुष्कृतौ । ' इसुसोः सामर्थ्ये ' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । ज्येनसा । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । सुपो ङादेशः । अङ्ग्यौ । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य नन्पूर्वस्य ' अङ्ग्यादयश्च ' इति निपातनात् यक् । किप्वा-
दुपधालोपः । ' हो हन्तेः० ' इति घत्वम् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् अङ्गः^३ शीभावा-
भावः^४ । एकादेशस्वरः । शूनम् । श्रयतेः ' नपुंसके भावे क्तः ' इति क्तः । यजादिवात् संप्रसारणम् । ' हलः ' इति दीर्घत्वम् । ' ओदितश्च ' इति निष्ठानत्वम् । ' निष्ठा च द्वयजनात् ' इत्याद्युदात्तः । अरताम् । ' ऋ गतौ ' इत्यस्य लुङि च्लेः ' सर्तिशास्यतिभ्यश्च ' इत्याङादेशः । ' ऋहोऽङि गुणः ' । ' न माङ्गयोगे ' इत्याङभावः । निघातः ॥ ॥ १४ ॥

' इन्द्रः पूर्भित् ' इत्येकादशचं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—' इन्द्रः पूर्भिदेकादश ' इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशास्त्रे ' इन्द्रः पूर्भित् ' इति सूक्तम् । ' होत्रकाणाम् ' इति खण्डे सूत्रितम्—' इन्द्रः पूर्भिदुहु ब्रह्माणि ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशास्त्रे चातुर्विंशिकातिविष्टस्य अहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमम् । ' इन्द्रः पूर्भिद्य एक इष्टस्तिग्मशृङ्गः ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । उज्जिद्वलभिदोर्निष्केवल्ये एतसूक्तं निबिद्धानीयम् । सूत्रितं च—' इन्द्र सोममिन्द्रः पूर्भिदिति मध्यंदिनः५ ' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

इन्द्रः पूर्भिदातिरदासमर्कैर्विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् ।

ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्रोदसी उभे ॥ १ ॥

इन्द्रः । पूऽभित् । आ । अतिरत् । दासम् । अर्कैः । विदत्स्वसुः । दयमानः । वि । शत्रून् ।

ब्रह्मजूतः । तन्वा । ववृधानः । भूरिदात्रः । आ । आपृणत् । रोदसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । ' पूर्भित् असुरपुरां० भेत्तां० अत एव विदद्वसुः वेदयज्ञिः स्वमहिमप्रख्या-
पकैर्वसुभिर्युक्तः० शत्रून् असुरान् वि दयमानः विक्षेपेण हिंसन् । तथा च वास्कः—
' विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् इति हिंसाकर्मा० ' (निरु. ४. १७) इति । तादृशः ' इन्द्रः ' दासम् ।
दम्पतेऽनेन तम इति दासो वासरः । तम् ' अर्कैः अर्चनीयैः स्वतेजोभिः ' आतिरन् समन्तात्० अवर्ध-
यन् इन्द्रस्य सूर्यात्मकत्वात् । तथा च स्मृतिः—' चैत्रमासे० तपेदिन्द्रः ' इति । किंच । ' ब्रह्मजूतः ब्रह्मणा
जुतः० स्तोत्रेणाकृष्टः । यद्वा ब्रह्मणा जगत्सृष्ट्या० प्रेरितः ' तन्वा० स्वशरीरेण ' वावृधानः वर्धमानः
' भूरिदात्रः । दायते लुप्यतेऽनेन शत्रुक्षिप्त इति दात्रमायुधम् । बहुविधायुधोपेतः । तादृश इन्द्रः ' उभे
' रोदसी० ' द्यावापृथिव्या० ' आपृणत् सर्वतोऽतपयत् ॥ पूर्भित् । ' मिद्वि विदारणे ' । द्विप् । अतिरत् ।

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-यत् । २. च-न-फ-कुत्वम् । ३. ख-फ-भ-औः न शीभावः; त-न-
औः शीभावः । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-माध्यंदिनः । ५. च-फ-असुरपुरीभेता; ६. ख-ग-
च-ज-फ-भ-आ समन्तात् । ७. न-चैत्रे मासे, ल-ज्येष्ठमासे । ८. न-स- ' जूतः ' नास्ति । ९. फ-
जगत्सृष्ट्यै; स-जगत्सृष्ट्या । १०. च-फ-तन्वा बवृधानः शरीरेण वर्धनशीलः भूरिदात्रः बहुच्छेदन-
साधनयुक्तः उभे रोदसी ।

तरतेभ्यस्येन शः । ' ऋत इद्धातोः ' इतीष्वम् । निघातः । दासम् । करणे घञ् । जिस्वरः । विबृहसुः । विदेरन्तर्भावितण्यर्थस्य शतरि अदादिस्वाच्छपो लुकि सति प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दयमानः । ' दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ' । आत्मनेपदी । लटः शानष् । ' न लोकाभ्यय ' इति षष्ठीप्रतिषेधः । ववृधानः^२ । ' वृधु वर्धने ' । कानचि रूपम् । संहितायाम् अभ्यासस्य तुजादिवाहीर्धः । भूरिदात्रः । ' दाप् लवने ' । करणे ' दाज्ञो ' इत्यादिना ह्रस्वप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अष्टृणत् । ' षृण प्रीणने^३ ' इत्यस्य लङि तुदादिस्वाच्छः । निघातः । रोदमी । रुदेरसुनि रूपम् । निस्वरः ॥

मुखस्य ते तविषस्य प्र जुतिमिर्यमि वाचममृताय भूषन् ।

इन्द्र क्षितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा ॥ २ ॥

मुखस्य । ते । तविषस्य । प्र । जुतिम् । इर्यमि । वाचम् । अमृताय । भूषन् ।

इन्द्र । क्षितीनाम् । असि । मानुषीणाम् । विशाम् । दैवीनाम् । उत । पूर्वयावा ॥ २ ॥

इ इन्द्र भूपन् स्वामलंकुर्वन्नहं^४ मुखस्य महनीयस्य^५ स्तुत्यस्य^६ तविषस्य बलवतः^७ ते तच्च जुतिं मनसा प्रेरितां^८ वाचं स्तुतिलक्षणाम्^९ अमृताय^{१०} अन्नार्थं^{११} प्र इर्यमि प्रकर्षेणोच्चारयामि । मानुषीणां^{१२} क्षितीनां मनोज्ञातानां मनुष्याणाम्^{१३} उत अपि च दैवीनां देवसंबन्धिनीनां^{१४} विशां प्रजानां^{१५} पूर्वयावा अग्रतो गन्ता त्वम्^{१६} असि ॥ मुखस्य । ' मह पूज्यायाम् ' । ' नहेहलोपश्च ' (उ. सू. ५. ७०१) इति ' हलोपः ' इत्यनुवृत्तौ ' महेश्च ' इति खप्रत्ययो हलोपश्च । मद्यते पूज्यते सर्वैरिति मखः । ' खान्तस्याश्मादेः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । यद्यपि मकारादिर्भवति^{१७} तथापि वचनसामर्थ्याद्भवति । तविषस्य । तषतेः टिपच्प्रत्ययः^{१८} । चिस्वरः । जुतिम् । ' उत्तियूतिः ' इत्यादिना क्तिनः^{१९} उदात्तत्वम् । इर्यमि । अर्तिर्जुहोत्यादिः । ' अर्तिपिपर्योश्च ' इत्यभ्यामस्येत्यम् । ' अभ्याप्स्य ' इतीयङादेशः । पादादिस्वाञ्च निघातः । अभ्यस्तस्वरः । भूपन् । ' भूप अलंकारे ' इत्यस्य शतरि रूपम् । शतुर्लसार्वाधातुकस्वरे^{२०} धातुस्वरः । असि । अस्तेर्लटि रूपम् । निघातः । मानुषीणाम् । ' मनोज्ञातौ ' इत्यञ् । घुगागमः । ' टिङ्गाणञ् ' इति ङीप् । जिस्वरः । दैवीनाम् । ' देवाद्यजर्वा ' इत्यञ् । अत्रापि पूर्ववत् ङीप् । जिस्वरः । पूर्वयावा । ' या प्रापणे ' इत्यस्मान्^{२१} ' आतो मनिन् कनिश्चनिपश्च ' इति वनिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्षणीतिः ।

अहन्त्यैसमुशध्गवनेष्वविधेना अकृणोद्राम्याणाम् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वृत्रम् । अवृणोत् । शर्धनीतिः । प्र । मायिनाम् । अमिनात् । वर्षनीतिः ।

अहन् । विऽअंसम् । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् । राम्याणाम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-ज-त-न-म-स-स-^२हिंसाप्रहणेभु । २. ज-ग-वावृधानः । ३. म-स-प्राप्त्वे ।

४. प-मंहनीयस्य । ५. च-फ-स-अमृताय पानार्थम् ; स-अमृतपानार्थम् । ६. न-मकारादेर्न भवति ।

७. च-फ-इषच्प्रत्ययः । ८. ज-ग-ल-फिन् । ९. त-^{१०}स्वरेण । १०. ल-इत्यस्व ।

‘शार्धनीतिः । नयनं नीतिः कर्म । शर्धं प्रवृद्धं^१ नीतिः कर्म यस्य स तथोक्तः । सः^२ इन्द्रः^३ वृत्रम् असुरम्^४ अवृणोत् बलेनारुधत् । तथा^५ वर्षणीतिः युद्धे परप्रहाराणां निवारककर्मा इन्द्रः^६ मायिनाम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । मायिनोऽसुरान्^७ प्र^८ अमिनात् प्रकर्षेणावधीत् ।^९ उशधक् शत्रुबधं कामयमानः इन्द्रः^{१०} वनेषु गूढचारिणमसुरं^{११} ध्येसं विगतांसं यथा भवति तथा^{१२} अहन् जघान । अथ तस्मिन् रात्रिचरे मवामपहर्तारि हते सति^{१३} राम्याणाम् । रमणं स्त्रीभिः सह क्रीडा रामः । तमर्हन्तीति^{१४} राम्याः रात्रयः । तासां रात्रीणामन्तःस्थिताः^{१५} धेनाः गाः^{१६} आविः^{१७} अकृणोत् प्रकटा अकरोत् । रात्रीणाम् असुराक्रान्तत्वे तैत्तिरीयकम्—‘अहर्देवानामासीद्रात्रिसुराणां तेऽसुरा यदेवानां विस्रं वेष्टमासीत्तेन सह रात्रिं प्राविशन्ति ये दिवा स्तोतारो राम्यास्तेषां वाचो धेनाः’ इति ॥ अवृणोत् । ‘वृञ् वरणे’ इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । शर्धनीतिः । शर्धतिरुसाहार्यः । अस्मात् कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अमिनात् । ‘मीञ् हिंसायाम्’ इत्यस्य लङि ‘मीनातेर्निगमे’ इति ह्रस्वः । निघातः । अहन् । हन्तेर्लङि रूपम् । उशधक् । ‘वश कान्तौ’ । पृषोदरादिच्वात् रूप-मिद्धिः । आविः । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । धेनाः । ‘धेट् पाने’ । ‘धेट् इष’ (उ. सू. ३. २९१) इति नप्रत्यय ईकारश्चान्तादेशः । गुणः । धयन्ति तामिति धेना वाक् । ‘धेना जिगाति’ (ऋ. सं. १. २. ३) इत्यत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अत्र^{१८} व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अकृणोत् । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ । निघातः । राम्याणाम् । ‘रमु क्रीडायाम्’ । राममर्हन्तीत्यर्थे ‘छन्दसि च’ इति यप्रत्ययः । तस्य स्वरः । यद्वा रमेः अन्तर्णीतण्यर्थात्^{१९} ‘अभ्यादयश्च’ इति यकप्रत्ययः । ‘प्ररमयति भूतानि नक्तं चारीण्युपरमयतीतराणि’ (निरु. २. १८) इति यास्कः । वर्णरयस्यः ॥

इन्द्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः ।

प्रारोचयन्मनवे केतुमहामविन्दज्ज्योतिर्बृहते रणाय ॥ ४ ॥

इन्द्रः । स्वःऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिकऽभिः । पृतनाः । अभिष्टिः ।

प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुम् । अहाम् । अविन्दत् । ज्योतिः । बृहते । रणाय ॥ ४ ॥

‘स्वर्षाः स्वर्गप्रदः’ इन्द्रः^१ अहानि स्वतेजोभिः^२ जनयन्^३ उशिग्भिः युद्धं कामयमानैरङ्गिरोभिः सह^४ पृतनाः परकीयाः सेनाः^५ अभिष्टिः अभिभावुकः सन्^६ जिगाय शत्रूनर्जवीन् । शत्रुवधानन्तरं^७ मनवे मनुष्याय कर्मकर्त्रे यजमानाय^८ अह्नां^९ केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं^{१०} प्रारोचयत् तथा च तमोरूपासुरवधान् प्रकर्षेणाहमयत् । ततः^{११} बृहते महते^{१२} रणाय युद्धप्रकाशनाय^{१३} ज्योतिः प्रकाशम्^{१४} अविन्दत् अलभत ॥ स्वर्षाः । ‘षण् दाने’ । कृप् । ‘जनसनखनां सम्मूलोः’ इत्यात्वम् । ‘समोतेरनः’ इति षत्वम् । ‘अहरा-र्दानां पत्यादिषूपसंस्थानम्’ इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । जिगाय । ‘जि जये’ इत्यस्य छिटि ‘सम्प्लोटोर्जेः’ इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः । लिस्वरः^{१५} । पृतनाः । ‘पृक् भ्यायामे’^{१६} । ‘कृपृभ्यां कित्’ इति तनन्प्रत्ययः । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः सेनाः । निष्वादाद्युदात्तः । अभिष्टिः । अभिगन्ता । ‘इष’ गतौ । ‘मन्त्रे वृच’^{१७} इत्यादिना क्तिङुदात्तः । स^{१८} हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति ।

१. व-ज-म-इहम् । २. ल-अत्र तु । ३. ख-ग-न-म-स-अन्तर्णीतस्यार्थात्, ज-न-अन्तर्भाव-तत्त्वार्थात् । ४. ल-स-‘महते’ नास्ति । ५. ख-ग-व-ज-न-त-न-फ-म-स-‘लिस्वरः’ नास्ति । ६. ख-ग-व-ज-म-त-न-म-स-आयामे । ७. न-ल-स-इषु । ८. ख-ग-व-ज-म-न-म-स-‘स हि... लक्षयति’ नास्ति ।

‘तितुव्रतथ’ इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । शकन्वादिवात् पररूपत्वम् । कृदुत्तरस्वरः । अरोचयत् ।
 ‘रुच दीप्ती’ इत्यस्य लङि रूपम् । मनवे । ‘मन ज्ञाने’ । ‘शृस्वृस्निहि’ इत्यादिना उप्रत्ययः ।
 निदनुवृत्तेराद्युदात्तः । अविन्दत् । ‘विद्धु लाभे’ इत्यस्य ‘शे मुचादीनाम्’ इति नुम् ।
 पादादिवादिनिघातः । रणाय । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति संप्रदानसंज्ञा । रणतिः शब्दार्थः ।
 ‘वक्षिरण्योरूपसंख्यानम्’ (पा. सू. ३. ३. ५८. ३) इत्यपूप्रत्ययः । रणन्ति शब्दं कुर्वन्ति परस्परं
 योद्धारोऽत्रेति रणः संग्रामः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

इन्द्रस्तुजो बर्हणा आ विवेश नृवदधानो नर्या पुरूणि ।

अचेतयद्विर्य इमा जरित्रे प्रेमं वर्णमतिरच्छुक्रमासाम् ॥ ५ ॥

इन्द्रः । तुजः । बर्हणाः । आ । विवेश । नृवत् । दधानः । नर्या । पुरूणि ।

अचेतयत् । धिर्यः । इमाः । जरित्रे । प्र । इमम् । वर्णम् । अतिरत् । शुक्रम् । आसाम् ॥ ५ ॥

स तादृशः । इन्द्रः । तुजः बाधिकाः । बर्हणाः युद्धोत्साहेन वर्धमानाः परकीयाः सेनाः । नृवत्
 मनुष्यवत् । आ । विवेश प्रकाशं लब्ध्वा प्राविशत् । किं कुर्वन् । पुरूणि दहन्ति । नर्या युद्धनयन-
 कारिणां योग्यानि धनानि । दधानः प्रयच्छन् आविवेश । स इन्द्रः । जरित्रे स्तोत्रे । इमाः दृश्यमानाः
 धियः उपसः । ध्यायन्त्यासु मनुष्या इति । ता धियः । अचेतयत् अज्ञापयत् । अथ । आसाम् उपसाम्
 इमं । शुक्रं । वर्णं प्रकाशेन युक्तं । प्र । अतिरत् स्वतेजसा प्रकर्षेण वर्धयति । धीशब्दस्योषःपरत्वे मन्त्रवर्णः—
 ‘शुक्रवर्णमुदु नो यंसते धियम्’ (क्र. सं. १. १४३. ७) इति ॥ तुजः । ‘तुज हिंसायाम्’ ।
 कृप् । धातुस्वरः । बर्हणाः । ‘बृहि बृद्धौ’ । अस्मात् ‘युच्’ बहुलम् इति कर्तरि युच् ।
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । विवेश । विशतेर्लिङि रूपम् । निघातः । नृवत् । नृशब्दात् ‘तेन तुल्यम्’
 इति वतिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । दधानः । दधातेः शानचि रूपम् । ‘अग्रतानामादिः’ इत्याद्युदा-
 त्तत्वम् । नर्या । नरेषु साधूनि इत्यर्थे ‘तत्र साधुः’ इति यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ।
 अचेतयत् । ‘चिती संज्ञाने’ इत्यस्य ण्यन्तरस्य लङि रूपम् । अडागमस्वरः । धियः । ‘ध्यै
 चिन्तायाम्’ । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति कृप् । दक्षिग्रहणात् संप्रसारणम् । धातुस्वरः । इमाः ।
 ‘दक्ष’ (पा. सू. ७. २. १०९) इति दकारस्य मकारः । एकादेशस्वरः । अतिरत् । तस्मैत्ययेन
 शः । निघातः । आसाम् । ‘इदमोऽन्वादेशोऽण्’ इत्यन्वादेशोऽनुदात्तश्च । प्रत्ययः सुस्वादनुदात्तः ।
 अतः सर्वानुदात्तः ॥ ॥ १५ ॥

महो महानि पनयन्त्यस्येन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि ।

वृजनेन वृजिनान्तसं पिपेष मायाभिर्दस्यूरभिर्मृत्योजाः ॥ ६ ॥

महः । महानि । पनयन्ति । अस्य । इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरूणि ।

वृजनेन । वृजिनान् । सम् । पिपेष । मायाभिः । दस्यूर्न् । अभिर्मृतिऽओजाः ॥ ६ ॥

१. त-‘प्रकाशेन युक्तम्’ नास्ति । २. ल-‘युच्’ नास्ति । ३. च-इति वचनात् । ४. च-
 विशोर्लिङि । ५. ज-ण-नृषु साधुः ।

‘महः महतः’ अस्य एतादृशसामर्थ्यस्य ‘इन्द्रस्य’ ‘महानि महनीयानि’ ‘पुरुणि बहुनि’ ‘सुकृता’ ‘सुष्ठु कृतानि’ ‘कर्म वृत्रहननादीनि कर्माणि’ ‘पनयन्ति स्तुवन्ति’ । ‘इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि’ इत्येतत्पदकदम्बकम् अत्रार्थभेदात् पदकाले नोत्सृज्यते । तादृश इन्द्रः ‘वृजनेन । वर्ज्यन्ते शत्रवोऽमेनेति वृजं बलम् । तेन बलेन’ ‘वृजिनान् पापरूपानसुरान्’ ‘सं’ ‘पिपेष सम्यक् चूर्णाचकार । तथा’ ‘अभिभूत्योजाः । अभिभूतिः शत्रुविषयोऽभिभवः । तत्रौजो बलमस्येत्यभिभूत्योजाः शत्रूणां पराभवे समर्थः । तादृश इन्द्रः’ ‘दस्यून उपक्षपयितृनसुरान्’ ‘मायाभिः कपटैः सं पिपेष ॥ पनयन्ति । पनतेः स्तुत्यर्थस्य’ ‘गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यः’ इत्यायप्रत्ययः । ह्रस्वञ्छान्दसः । निघातः । वृजनेन । ‘वृजी वर्जने’ । ‘कृपूवृजिमन्दिनिधाभ्यः क्युः’ इति क्युप्रत्ययः । कित्वादगुणः । प्राययस्वरः । वृजिनान् । ‘वृजी वर्जने’ । ‘वृजेः किञ्च’ (उ. सू. २. २०५) इतीनप्प्रत्ययः । वृजिनं पापम् । तद्वतः । अर्शभादिवाच्यम् । एकादेशस्वरः । पिपेष । ‘पिण्ड संचूर्णने’ इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । निघातः । अभिभूत्योजाः । भूतिर्भवनम् । भावे क्तिन् । ‘तादौ च निति’ इत्यभेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अभिभूतावोजो यस्येति ‘मसम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिः’ इति समासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

युधेन्द्रो म॒ह्ना वरि॑वश्चकार दे॒वेभ्यः॑ सत्प॒तिश्च॑र्षणि॒प्राः ।

वि॒वस्व॑तः॒ स॒र्दने॑ अ॒स्य॒ तानि॑ वि॒प्रा उ॒क्थेभिः॑ क॒वयो॑ गृणन्ति ॥ ७ ॥

यु॒धा । इन्द्रः॑ । म॒ह्ना । वरि॑वः । च॒का॒र । दे॒वेभ्यः॑ । सत्प॒तिः । च॒र्षणि॒प्राः ।

वि॒वस्व॑तः । स॒र्दने॑ । अ॒स्य॒ । तानि॑ । वि॒प्राः । उ॒क्थेभिः॑ । क॒वयः॑ । गृण॑न्ति ॥ ७ ॥

‘सत्पतिः सतां देवानां पतिः’ ‘चर्षणिप्राः चर्षणीनां मनुष्याणामपेक्षितफलप्रदानेन कामपूरकः’ सः ‘इन्द्रः’ ‘मह्ना महता’ ‘युधा युधेन’ ‘वरिवः’ । शृणं त्रियतेऽर्थभिरिति वरिवो धनम् । तादृशं धनं युधेन लब्ध्वा ‘देवेभ्यः देवनशीलेभ्यः रतोभ्यः’ ‘एकार दत्तवान् ।’ ‘विप्राः देवाभिनः’ ‘कवयः स्तोतारः’ ‘विवस्वतः विश्वेणेनाग्निहोत्रादिकर्मार्थं वसतो यजमानस्य’ ‘सर्दने गृहे’ ‘अस्य इन्द्रस्य’ ‘तानि वृत्रहननबहुप्रदानादीनि कर्माणि’ ‘उक्थेभिः स्तोत्रैः’ ‘गृणन्ति स्तुवन्ति ॥ युधा । ‘युध संप्रहारे’ । भावे संप्रदादिलक्षणः क्तिप् । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरदात्ता । वरिवः । ‘वृध् वरणे’ इत्यस्य यङ्ङुकि ‘क्तञ्च’ इत्यभ्यासस्य रिगागमः । तदन्तादसुन् । बाहुलकादिलोपः । निस्वरः । चकार । करोतेर्किटि रूपम् । निघातः । सत्पतिः । अस्तेः शतरि रूपं सविति । ‘परावैश्वर्ये’ इति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । चर्षणिप्राः । ‘प्रा पूरणे’ । विष् । विवरवतः । विपूर्वात् ‘वस निवासे’ इत्यस्मात् संप्रदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ‘तदस्यास्त्वस्मिन्’ इति मतुप् । ‘मादुपधावाः’ इति तस्य वाच्यम् । प्रत्ययस्य पिप्वादनुदात्तत्वे आनुस्वरः । गृणन्ति । ‘गृ शाब्दे’ इत्यरब एटि रूपम् । निघातः ॥

१. ख-ग-ज-ज-न-म-स-सुकृतानि, च-सुकृता । २. ख-ग-च-ज-ज-न-म-चूर्णने । ३. ख-ग-च-ज-ज-त-इत्येतस्मात् । ४. ख-ग-च-ज-ज-त-न-क-म-स-इत्यस्मान् ।

सत्रासाहं वरेण्यं सहोदां ससवांसं स्वरपथं देवीः ।

ससान यः पृथिवीं द्यामुतेमामिन्द्रं मदन्त्यनु धीरणासः ॥ ८ ॥

सत्राऽसहम् । वरेण्यम् । सहऽदाम् । ससऽवांसम् । स्वरः । अपः । च । देवीः ।

ससान । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । इन्द्रम् । मदन्ति । अनु । धीऽरणासः ॥ ८ ॥

‘धीरणासः धिया स्तुत्या रणयन्तः’ स्तोतारः ‘सत्रासाहं महतो वृत्रादेरभिभवितारम् अत एव
‘वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं’ सहोदां दुर्बलस्यार्थिनो बलप्रदं ‘देवीः देवनशीलाः’ ‘अपः’ ‘स्वः’ ‘च स्वर्लोकं च
‘ससवांसं संभजमानम्’^१ ‘इन्द्रम्’ ‘अनु’ ‘मदन्ति हृष्यन्ति । हर्षमनु स्वयं हृष्यन्तीत्यर्थः । ‘यः इन्द्रः
‘पृथिवीम्’ ‘उत अपि च’ ‘धां’ ‘गुलोकम्’ ‘इमाम्’ इममन्तरिक्षलोकं चैतान् त्रीन् लोकान् ‘ससान
तत्तल्लोकवासिभ्यः’^२ ‘ददौ’ । तमनुमदन्तीत्यन्वयः ॥ सत्रासाहम्’ । ‘पह मर्षणे’ । ‘छन्दसि सहः’
इति णिवः । णिच्वादुपधावृद्धिः । ससवांसम् । ‘पण संभक्तौ’ इत्यस्य कसाविडभावे नकारलोपे
रूपम् । प्रत्ययस्वरः । ससान । ‘पणु दाने’ इत्यस्य लिटि रूपम् । लिट्स्वरः^३ । मदन्ति ।
मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघानः । धीरणामः । रणतीति रणा वाक् । धिया
स्तुत्या रणा येषां ते धीरणाः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

ससानात्यौ उत सूर्यं ससानेन्द्रः ससान पुरुभोजसं गाम् ।

हिरण्ययमुत भोगं ससान हत्वी दस्युन्प्रार्थं वर्णमावत् ॥ ९ ॥

ससान । अत्यान् । उत । सूर्यम् । ससान । इन्द्रः । ससान । पुरुभोजसम् । गाम् ।

हिरण्ययम् । उत । भोगम् । ससान । हत्वी । दस्यून् । प्र । आर्थम् । वर्णम् । आवत् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः-सः ‘इन्द्रः’ ‘अत्यान्’ ‘अश्वान्’ ‘ससान युद्धार्थं मरुद्भ्यो ददौ’ । ‘उत अपि च
‘सूर्यं जगत्प्रकाशकमदित्यं’ ‘ससान । प्राणिनां व्यवहारनिर्वाहाय तेभ्यो ददौ’ । तथा ‘पुरुभोजसं पुरुभिः
सर्वैर्जनेः क्षीरादिद्वारेणोपभुज्यत इति पुरुभोजाः । क्षीरादिरूपबहुविधाजोपेतां’ ‘गाम्’ ‘अग्निहोत्रादि-
सिद्धयर्थं’ ‘ससान तेभ्यः’^१ ‘ददौ’ । ‘उत अपि च’ ‘हिरण्ययं सुवर्णमयं’ ‘भोगं धनम् । भुज्यतेऽस्मिन्निति
भोगो गृहं वा । ‘ससान अर्थिभ्यो ददौ’ । ततः ‘दस्यून्’ ‘बाधकानसुरान्’ ‘हत्वी हत्वा’ ‘आर्वम्
उत्तमं’ ‘वर्णं त्रैवर्णिकं’ ‘प्र’ ‘आवत् । यथा कर्मविज्ञो न भवेत्तथापालयत् ॥ ससान । ‘पणु दाने’
इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लिट्स्वरः^२ । हिरण्ययम् । हिरण्यशब्दात् विकारायें ‘मयद्वैतयोः’^३ (पा.
सू. ४.३. १४३) इति विहितस्य छन्दसि विषये ‘ऋग्व्यवारत्यवास्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि’ इति
निपातनात् मयटो मकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । हत्वी । हन्तेः क्वायें ‘क्वाभ्यादयश्च’ इति निपातितः ।
प्रत्ययस्वरः । आवत् । अवतेर्लङि रूपम् ॥

१. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-भ-ल-स-रमयन्तः । २. ख-न-स-भजमानम् । ३. फ-भ-तल्लोकं । ४. ग-
ज-ण-सत्रासहम् । ५. ख-ग-ज-ण-न-फ-भ-ल-स-निस्वरः । ६. घ-ज-ण-भ-तेभ्यः प्राणिभ्यः । ७. ख-
ग-घ-व-ज-ण-फ-भ-ल-स-निस्वरः ।

इन्द्र ओषधीरसनोदहानि वनस्पतीरसनोदन्तरिक्षम् ।

बिभेद वलं नुनुदे विवाचोऽथाभवदभिताभिक्रतूनाम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । ओषधीः । असनोत् । अहानि । वनस्पतीन् । असनोत् । अन्तरिक्षम् ।

बिभेद । वलम् । नुनुदे । विवाचः । अथ । अभवत् । दमिता । अभिक्रतूनाम् ॥ १० ॥

तादृशः । इन्द्रः । ओषधीः पक्कफलसंयुक्तास्तृणगुल्मादिकाः । असनोत् प्राणिनामुपभोगार्थं प्रादात् । तथा अहानि दिवसांश्च आयुष्परिकृत्यर्थं प्रायच्छत् । किंच वनस्पतीन् यज्ञार्थं खदिर-पलाशादिलक्षणान् बृक्षान् असनोत् । तथा अन्तरिक्षं संचारार्थं प्रादात् । तथा वलम् । संश्रियतेऽनेन आकाशमिति वलो मेघः । तं मेघं बिभेद उदकप्रेरणार्थमभिवत् । विवाचः विरुद्धवाचः प्रतिकूलानसुरान् नुनुदे प्राणिनां रक्षार्थं तान् बबाधे । अथ अनन्तरम् अभिक्रतूनाम् क्रतुः कर्म । अभि आभिमुख्येन युद्धार्थं कर्म येषां तेऽभिक्रतवः बलीयांसः शत्रवः । तेषामपि दमिता उपशमयिता अभवत् अभूत् । एवं हितकरणाहितपरिहाराभ्यां सर्वाः प्रजाः पालयति स्मेति भावः ॥ असनोत् । 'पणु दाने' इत्यस्य लङि रूपम् । वनस्पतीन् । पारस्करप्रभृतिस्वात् सुडागमः । वनशब्दः 'नञ्विपयस्य' इत्याद्युदात्तः । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बिभेद । 'भिदिर् विदारणे' इत्यस्य लिटि रूपम् । लिट्स्वरः । नुनुदे । 'नुत् प्रेणे' इत्यस्य लिटि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । दमिता । 'दमु उपशमे' इत्यस्य कृचि रूपम् । चित्स्वरः । अभिक्रतूनाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु प्रन्तं वृत्राणि मंजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । प्रन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

एषा ऋक्पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥ १६ ॥

'तिष्ठा हरी' इत्येकादशार्थं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रिष्टुभर्मन्त्रम् । 'तिष्ठा हरी' इत्यनुक्रमणिका । अग्निहोति मरुत्वतीयशक्ने निविद्वान् सूक्तम् । सूत्रितं च—'तिष्ठा हरी यो जात एवेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । इन्द्रादयोः कुलायनाङ्ग्येकाहेऽप्येतन्मरुत्वतीयनिविद्वानम् । सूत्रितं च—'तिष्ठा हरी तसु दृष्टीति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । समृद्धे दशरात्रे तृतीये छन्दोमे मरुत्वतीयशक्ने एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'तिष्ठा हरी प्र मन्दिन इमा उ र्वेति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । अत्रिरात्रे तृतीये पर्याये होतुः शक्ने परिहिते सति आद्या 'तिष्ठा हरी' इत्येषा सक्कायाज्या । सूत्रितं च—'विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति वाज्या' (आश्व. श्रौ. ९. ४) इति ॥

तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमाना याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ।

पिबास्यन्धो अभिसृष्टो अस्मे इन्द्र स्वाहा ररिमा ते मदाय ॥ १ ॥

तिष्ठ । हरी इति । रथे । आ । युज्यमाना । याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ ।

पिबासि । अन्धः । अभिसृष्टः । अस्मे इति । इन्द्र । स्वाहा । ररिम । ते । मदाय ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे ^१इन्द्र ^२रथे स्यन्दने ^३युज्यमाना संयुज्यमानौ ^४हरी अन्धौ अभिलक्ष्य^५ कंचित्कालम् ^६आ ^७तिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः ^८वायुर्न इति^९ । यथा वायू रथे नियुज्यमानाः ^{१०}नियुतः बद्धवा अभिलक्ष्य कंचित्कालं तिष्ठति तद्वत् । अथ रथारूढस्त्वं ^{११}नः अस्मात् ^{१२}अच्छ^{१३} अभिलक्ष्य आ ^{१४}याहि शीघ्रमागच्छ । आगत्य च^{१५} ^{१६}अस्मे अस्माभिः ^{१७}अभिसृष्टः अनुज्ञातस्त्वम् ^{१८}अन्धः सोमलक्षणमन्नं ^{१९}पिबासि पिब । ^{२०}स्वाहा । दत्तश्चायं सोमः । वयं ^{२१}ते तव ^{२२}मदाय हर्षाय स्वाहाकृतमिमं सोमं^{२३} ^{२४}ररिम ददाम । अत्र ' याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ' इत्यत्र रथेन आ याहीत्यर्थः । ' आपन्नित्यप्युः स्तर्षो न गावः ' (ऋ. सं. ७. २३. ४) इत्यत्र^{२५} तन्न तथेति^{२६} पदकाले नोत्सृज्यते ॥ तिष्ठ । तिष्ठतेर्लोटि रूपम् । तिष्ठा-देशस्याष्टुदात्तः^{२७} । याहि । यातेर्लोटि रूपम् । हेर्लिप्त्वादन्तोदात्तः । वायुः । ' वा गतिगन्धनयोः ' इत्यस्मात् ' कृवापा^{२८} ' इत्यादिना उण् । आतो युक् । प्रत्ययस्वरः । पिबासि । पातेर्लेट्याडागमः । आगमस्यानुदात्तत्वात्^{२९} धातुस्वरः । अन्धः । ' अद भक्षणे ' । ' अदेर्नुम् धञ ' इत्यसुष्ठुमागमो धकार-भ्रान्तादेशः । अद्यते प्राणिभिः तद्वा^{३०} स्वयमसीति । तथा च श्रुतिः—' अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ' (तै. उ. २. २) इति । निस्वरः । अस्मे । ' सुपां सुलुङ् ' इति तृतीयायाः षो इत्यादेशः । ररिम । रातेर्लिटि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपाजिरा पुरुहुताय सप्ती हरी रथस्य धूर्वा युनजिम ।

द्रवद्यथा संभृतं विश्वतश्चिदुपेमं यज्ञमा बहात इन्द्रम् ॥ २ ॥

उप । अजिरा । पुरुऽहुताय । सप्ती इति । हरी इति । रथस्य । धुऽसु । आ । युनजिम ।

द्रवत् । यथा । समुऽभृतम् । विश्वतः । चित् । उप । इमम् । यज्ञम् । आ । बहातः । इन्द्रम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१पुरुहुताय पुरुभिर्बहुभिर्वज्रमाहृत्यार्थमाहुताय तुभ्यम् ^२अजिरा शीघ्रगमनशीलौ^३ ^४सप्ती सर्पणशीलौ ^५हरी हरिनामकावधौ ^६रथस्य ^७धूर्षु युगप्रान्तेषु ^८उप^९ ^{१०}आ ^{११}युनजिम अहं तथा योजयामि । ^{१२}द्रवत् स रथः ^{१३}यथा गच्छेत्तथेति शेषः । ^{१४}विश्वतश्चित् सर्वतः ^{१५}संभृतम् अभिर्बहुभिः सविता स्तोमैः

१. घ-अ-अच्छ अभिलक्ष्य । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ- ' इति ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-ज-ण-भ-ल- ' अच्छ ' नास्ति । ४. ख-ग-च-न-फ-भ- ' च ' नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-ल-सोमं च । ६. ख-ग-च-त-फ-भ-स-इत्येतन्न रथेति; ज-ण-इत्येतत् मित्रार्थमिति; न-इत्यत्र अरवे इतीति । ७. च-फ-तिष्ठादेश आष्टुदात्तः; ल-तिष्ठादेशस्याष्टुदात्तत्वात् तत्राष्टुदात्तत्वम् । ८. ज-व-आगमस्यानुदात्तत्वापेक्षा; त-स-आगमस्यानुदात्तत्वात्; ल-आगमस्यानुदात्तत्वम् । ९. न-ल-स-तन्वा । १०. त-न-सीघ्रं ।

इत्यादियज्ञसंभारैः संपूर्णम् ^१इमं ^२यज्ञं प्रति ^३इन्द्रं त्वाम् ^४उप ^५आ ^६वहातः तावश्चौ सम्यक् वह-
ताम् ॥ धूर्धु । धुर्वी हिंसार्थः । क्तिप् । ' रालोपः ' इति वकारलोपः । ' बौरूपधायाः ' इति दीर्घः ।
' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । युनजिम् । ' युजिर् यांते ' । रुधादिः । लटि रूपम् । निघातः ।
द्रवत् । ' द्रु गतौ ' इत्यस्य छान्दसे^१ लङि रूपम् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । वहातः । वहेल्लेठ्याडागमे
रूपम् ॥

उपो नयस्व वृषणा तपुष्पोतेमव त्वं वृषभ स्वधावः ।

ग्रसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे सदृशीरद्धि धानाः ॥ ३ ॥

उपो इति । नयस्व । वृषणा । तपुःऽपा । उत । ईम् । अव । त्वम् । वृषभ । स्वधाऽवः ।
ग्रसेताम् । अश्वा । वि । मुच । इह । शोणा । दिवेऽदिवे । सदृशीः । अद्धि । धानाः ॥३॥

^१वृषभ कामानां वर्षक ^२स्वधावः अश्ववन् इह इन्द्र ^३वृषणा सेचनसमर्थौ ^४तपुष्पा तापकेभ्यः
शत्रुभ्यो रक्षकावश्चौ ^५उपो ^६नयस्व अस्मत्समीपं प्रापय । ^७उत अपि च ^८त्वम् ^९ईम् एनं यजमानम्
^{१०}अव पालय । ^{११}शोणा शोणवर्णौ तावश्चौ ^{१२}इह अस्मिन् देवयजने ^{१३}वि ^{१४}मुच विमुञ्च । ' विमुक्तौ'
तावश्चौ ^{१५}ग्रसेतां विघसं^१ भक्षयताम् । त्वं तु ^{१६}सदृशीः एकरूपान् ^{१७}धानाः भृष्टयवान् ^{१८}दिवेदिवे प्रति-
दिवसम् ^{१९}अद्धि भक्षय ॥ नयस्व । नयतेर्लोटि रूपम् । तपुष्पा । ' पा रक्षणे ' । ' आतोऽनुपसर्गे कः ' ।
' सुपां सुलुक् ' इति ङादेशः । ' इसुसोः सामर्थ्ये ' इति संहितायां विसृजनीयस्य पाठम् । कृत्स्नर-
पदप्रकृतिस्वरः । अव । अवतेर्लोटि रूपम् । स्वधावः । ' मतुवसोः ' इति नकारस्य राट् । निघातः ।
ग्रसेताम् । ' ग्रसु अदने ' इत्यस्य लोटि आतामि रूपम् । पादादिवादनघातः । आतामो लसार्धधातुक्-
स्वरे धातुस्वरः । मुच । मुञ्चतेः लोटि^२ रूपम्^३ । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाकुम्भावः । सदृशीः ।
समानशब्द उपपदे ' इतिर् प्रेक्षणे ' इत्यस्मात् ' समानान्ययोश्च ' इति कम्प्रत्ययः । समानस्य
' दृग्शब्दतुषु ' इति सभावः । ' टिङ्गाणञ् ' इत्यादिना ङीप् । तस्य पिश्वानुदात्तावे धातुस्वरः ।
अद्धि । ' अद् भक्षणे ' इत्यस्य लोटि अदादित्वाच्छपो लुक् । ' हुक्षभ्यो हेर्धिः ' इति ध्यादेशः ।
निघातः । धानाः । ' दुधान् धारणपोषणयोः ' । ' धापृक्वर्यउचतिभ्यो नः ' इति नप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

चातुर्विधिकेऽहनि^१ माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसितक्षे ' ब्राह्मणा ते ' इत्यारम्भणीया । सूत्रितं
च—' ब्राह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्युतं नो लोकमनुनेषि विद्वान् ' (आश्व. ब्री. ७. ४) इति ॥

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-ञ-छान्दसम् । २. ख-ग-च-ज- ' विमुच ' नास्ति; ल-स-मुचौ । ३. ख-
ग-च-ज-ण-यवसम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स- ' लोटि रूपम् ' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-
चतुर्विधेऽहनि ।

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनजिम् हरी सखाया सधमादे आशू ।

स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन्प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मयुजा । युनजिम् । हरी इति । सखाया । सधमादे । आशू इति ।

स्थिरम् । रथम् । सुखम् । इन्द्र । अधितिष्ठन् ।

प्रजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र व्रह्मयुजा ब्रह्मणा मन्त्रेण योक्तव्या सधमादे । माद्यन्ति याद्वारोऽप्रेति मादो युद्धम् । सहमादः सधमादः । तस्मिन् युद्धे सखाया समानप्रसिद्धा अत एव आशू क्षिप्रगमनावेतौ ते तव हरी अश्वौ ब्रह्मणा स्तोत्रेण युनजिम् रथे संयोजयामि । स्थिरं सुदृढं सुखं सुष्टुद्वारं तादृशं रथम् अधितिष्ठन् आरूढस्त्वं सोमपानार्थमायाहि । प्रजानन् इत्याद्यगमत् ॥ ब्रह्मयुजा । युजेरीणादिकः कर्मणि क्तिप् । युनजिम् । युजेः लटि रूपम् । निघातः । सधमादे । ' मदी हर्षे ' । अधिकरणे ञच् । ' सधमादस्थयोञ्छन्दसि ' इति सहस्य सधादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्त्वरः । रथम् । ' अधिशीङ्स्थासां कर्म ' इति कर्मसंज्ञा । सुखम् । ' खनु विदारणे ' । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यते ' इति ङः । कृदुत्तरस्वरः ॥

मा ते हरी वृषणा वीतपृष्ठा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ।

अत्यायाहि शश्वतो वयं तेऽरं सुतेभिः कृणवाम सोमैः ॥ ५ ॥

मा । ते । हरी इति । वृषणा । वीतपृष्ठा । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ।

अतिऽआयाहि । शश्वतः । वयम् । ते । अरम् । सुतेभिः । कृणवाम । सोमैः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृषणा कामानां सेचकौ वीतपृष्ठा कमनीयपृष्ठभागी ते तव हरी अश्वौ अन्ये अस्मदन्वे यजमानासः यजमानाः मा नि रीरमन् मा हर्षयन् । वयं तु सुतेभिः अभिषुतैः सोमैः ते तव अरं पचांसं कृणवाम । यथा तव नृसिर्भवति तथा कुर्म इत्यर्थः । एवं तु अत्यायाहि शश्वतः बहुनन्यागतिक्रम्य सोमपानार्थं शीघ्रमायच्छ ॥ वीतपृष्ठा । वी कान्वादिषु । अस्मात् कप्रत्ययः । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्त्वरः । रीरमन् । ' रसु क्रीडायाम् ' इत्यस्य प्यन्तस्य लुङि षङि रूपम् । ' न माङ्योगे ' इत्यदभावः । निघातः । अत्यायाहि । यातेर्लोटि रूपम् । ' गतिर्गती ' इति पूर्वस्य निघातः । कृणवाम । कृणोतेर्लोटि रूपम् । निघातः ॥ १७ ॥

' तवायं सोमः ' इति माध्यन्दिने सबने मेहुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—' तवायं सोमस्त्वमेहर्षाङ्मिन्द्राय सोमाः प्रदिषः ' (आश्व. औ. ५. ५) इति ॥

१. च-फ-क्षिप्रगमनवन्तौ । २. ख-ग-च-ज-ण-दृढम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-युजेः ' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-निघातः ' नास्ति । ५. न-ल-स-अश्वौ ' नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-अस्मदन्वे ' नास्ति । ७. ल-तप्रत्ययः । ८. ल-इत्यस्मात् । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-निघातः ' नास्ति ।

तवायं सोमस्त्वमेवार्वाङ् शश्वत्तमं सुमना अस्य पाहि ।

अस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठर इन्दुमिन्द्र ॥ ६ ॥

तव । अयम् । सोमः । त्वम् । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत्तमम् । सुमनाः । अस्य । पाहि ।
अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । निऽसद्य । दधिष्व । इमम् । जठरे । इन्दुम् । इन्द्र ॥ ६ ॥

हे 'इन्द्र' 'अयं' 'सोमः' 'तव' 'त्वदर्थमभिषुतः' । 'त्वम्' 'अर्वाङ्' 'सोमाभिमुख्येन' 'आ' 'इहि' 'आयाहि' । 'आगत्य च' 'सुमनाः' 'शोभनमनस्को भूत्वा' 'अस्य' 'इमं' 'सोमं' 'शश्वत्तमं' 'बहुतमं' 'पाहि' 'पिब' । 'बर्हिषि' 'प्रवृद्धे' 'अस्मिन्' 'यज्ञे' 'निषद्य' 'उपविश्य' 'इन्दुं' 'क्लेदनशीलम्' 'इमं' 'सोमं' 'जठरे' 'आ' 'दधिष्व' 'धारय' । 'यथा' 'नाभेरधस्तात्' 'गच्छति' 'तथा' 'धारय' । 'अङ्गिरोभिरा' 'गहि' 'यज्ञियेभिः' ' (क. सं. १०. १४. ५) 'इत्यत्र न' 'यज्ञविशेषणं' 'बर्हिः' 'भिक्षरूपं' वा 'तत्' 'इत्यतो' 'नोऽसृज्यते' 'इहि' । 'इण्' 'गतौ' । 'अस्य' 'लोटि' 'रूपम्' । 'निघातः' । 'शश्वत्तमम्' । 'उष्छादित्वा' 'दन्तोदात्तत्वम्' । 'पाहि' । 'पा' 'पाने' 'इत्यस्य' 'लोटि' 'रूपम्' । 'बहुलं' 'छन्दसि' 'इति' 'शपो' 'लुक्' । 'निघातः' । 'निषद्य' । 'सदेर्ल्यपि' 'सदिरप्रतेः' 'इति' 'परत्वम्' । 'लिङ्गस्वरः' । 'दधिष्व' । 'दधातेर्लोपि' 'छन्दस्युभयथा' 'इति' 'धास' 'आर्धधातु-कश्चादिडागमः' । 'प्रत्ययस्वरः' । 'इन्दुम्' । 'उन्दी' 'क्लेदने' । 'उन्देरिणादेः' 'इत्युप्रत्ययः' । 'धातोरादेः' 'इकारादेशः' । 'निच्' 'इत्यनुवृत्तेराणुदात्तः' ॥

स्तीर्णं ते बर्हिः सुत इन्द्र सोमः कृता धाना अत्तवे ते हरिभ्याम् ।

तदोक्ते पुरुशाकाय वृष्णे मरुत्वते तुभ्यं राता हवीषि ॥ ७ ॥

स्तीर्णम् । ते । बर्हिः । सुतः । इन्द्र । सोमः । कृताः । धानाः । अत्तवे । ते । हरिभ्याम् ।
ततऽओक्ते । पुरुशाकाय । वृष्णे । मरुत्वते । तुभ्यम् । राता । हवीषि ॥ ७ ॥

हे 'इन्द्र' 'ते' 'तवोपवेशनार्थं' 'बर्हिः' 'स्तीर्णं' 'विस्तृतम्' । 'तथा' 'सोमः' 'च' 'त्वदर्थं' 'सुतः' 'अभिषुतः' । 'ते' 'तव' 'हरिभ्याम्' 'अत्तवे' 'भक्षणार्थं' 'धानाः' 'भृष्टयाः' 'कृताः' 'संपादिताः' । 'तदोक्ते' 'तन' 'बर्हिः' 'ओको' 'निलयो' 'यस्य' 'तस्मै' 'पुरुशाकाय' 'बहुभिः' 'स्तुत्याय' 'यद्वा' 'बहुसहायाय' 'वृष्णे' 'कामानां' 'बर्हिः' 'मरुत्वते' । 'मरुतां' 'देवविशः' । 'तद्वते' । 'एवंभूताय' 'तुभ्यं' 'हवीषि' 'सोमाज्यादीनि' 'राता' 'अस्माभि-र्दत्तानि' । 'तानि' 'सेवस्वेति' 'भावः' ॥ 'स्तीर्णम्' । 'स्मृन्' 'आच्छादने' 'इत्यस्य' 'कान्' 'इडातोः' 'इतीषम्' । 'रदाभ्याम्' 'इति' 'निष्ठानत्वम्' । 'प्रत्ययस्वरः' । 'अत्तवे' । 'अद्य' 'भक्षणे' 'इत्यस्मान्' 'तुमर्थे' 'तवेऽप्रत्ययः' । 'निङ्गस्वरः' । 'तदोक्ते' । 'बहुवीही' 'पूर्वपदस्वरः' । 'पुरुशाकाय' । 'रात' 'व्यक्तायां' 'वाचि' 'इत्यस्मान्' 'कर्मणि' 'घञ्' । 'चजोः' 'कु' 'विष्ण्वतोः' 'इति' 'कुरवम्' । 'कृदुत्तरपदस्वरः' । 'मरुत्वते' । 'तस्मै' 'मरुत्वर्थे' 'इति' 'असंज्ञायां' 'तकारस्य' 'जम्बवाभावः' । 'प्रत्ययस्य' 'पित्वादनुदात्तत्वे' 'प्रातिपदिकस्वरः' । 'राता' । 'रा' 'दाने' 'इत्यस्मात्' 'कर्मणि' 'क्तः' । 'प्रत्ययस्वरः' ॥

१. ख-स सोमः । २. ख-न-च-ज-ण-फ-तु । ३. ख-न-च-ज-ज-न-म-स-रूपम् । ४. न-म-म-भेदप्रतेः । ५. ख-न-च-ज-ण-प-म- 'कामानां' नास्ति । ६. ल-इत्यस्य निष्ठायाम् ।

इमं नरः पर्वतास्तुभ्यमापः समिन्द्र गोभिर्मधुमन्तमक्रन् ।

तस्यागत्या सुमना ऋष्व पाहि प्रजानन्विद्वान्पथ्या अनु स्वाः ॥ ८ ॥

इमम् । नरः । पर्वताः । तुभ्यम् । आपः । सम् । इन्द्र । गोभिः । मधुमन्तम् । अक्रन् ।

तस्य । आगत्य । सुमनाः । ऋष्व । पाहि । प्रजानन् । विद्वान् । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः पर्वताः प्रावाणः आपः चैते सर्वे संभूय तुभ्यं स्वर्धम् इमं सोमं गोभिः पयोभिः^१ मधुमन्तं माधुर्योपितं सम् अक्रन् सम्यगकार्षुः । ऋष्व दर्शनीय हे इन्द्र सुमनाः शोभनमनस्कः विद्वान् कर्माभिज्ञः स्वाः स्वकीयाः पथ्याः वैदिके पथि कर्मणि साधुभूताः स्तुतीः अनु प्रजानन् त्वम् आगत्य तस्य पाहि इममभिषुतं सोमं दिव ॥ अक्रन् । करोतेर्लुङि रूपम् । निघातः । आगत्य । गमेर्ल्यपि रूपम् । लिस्स्वरः । पाहि । पातेर्लोटि रूपम् ॥

याँ अभजो मरुत इन्द्र सोमे ये त्वामवर्धन्नभवन्गुणस्ते ।

तेभिरेतं सजोषा वावशानोऽग्नेः पिब जिह्वया सोममिन्द्र ॥ ९ ॥

यान् । आ । अभजः । मरुतः । इन्द्र । सोमे । ये । त्वाम् । अवर्धन् । अभवन् । गुणः । ते ।

तेभिः । एतम् । सजोषाः । वावशानः । अग्नेः । पिब । जिह्वया । सोमम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

हे इन्द्र यान् मरुतः सोमे सोमपानविषये अभजः समभावयः ये^२ च^३ मरुतः त्वाम् अवर्धन् युद्धे प्रोत्साहोत्पादनेनावर्धयन् ये च मरुतः ते तव गुणः^४ अभवन् सहाया अभूवन्नित्यर्थः । हे इन्द्र एवंविधैः तेभिः तैर्मरुजिः सजोषाः संगतः सन् एतम् अभिषुतं सोमं वावशानः कामयमानस्त्वम् अग्नेः आहुत्यधिकरणभूतस्याहवनीयस्य उवालारूपया जिह्वया इमं पिब ॥ अभजः । ' भज सेवायाम् ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अवर्धन् । ' वृधु वर्धने ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । ' छन्दस्युभयथा ' इति श्लेसार्धधातुकत्वात् ' गेरनिटि ' इति णिलोपः । अत्रापि यद्योगादनिघातः । अभवन् । वाक्यभेदादनिघातः । वावशानः । ' वश कान्तौ ' इत्यस्य कृत्लुकि वानशि रूपम् । चिस्स्वरः । पिब । ' पा पाने ' । निघातः ॥

इन्द्र पिब स्वधया चित्सुतस्याग्नेर्वी पाहि जिह्वया यजत्र ।

अष्वर्योर्वा प्रयतं शक्र हस्ताद्दोतुर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व ॥ १० ॥

इन्द्र । पिब । स्वधया । चित् । सुतस्य । अग्नेः । वा । पाहि । जिह्वया । यजत्र ।

अष्वर्योः । वा । प्रयतम् । शक्र । हस्ताद् । दोतुः । वा । यज्ञम् । हविषः । जुषस्व ॥ १० ॥

१. ख-ग-च-ज-ज-फ-भ- ' पयोभिः ' नास्ति । २. ख-ग-न-भ-स-वा, च-फ-एते । ३. ख-ग-च-च-ज-ज-भ-गणः सभाः ।

हे ^१इन्द्र ^२स्वधया । स्वमात्मानं दधाति पोषयतीति स्वधा बलम् । तेन । बलादपहृत्य
^३सुतस्य सुतमभिषुतं हुतं वा ^४पिब । ^५यजत्र यष्टव्य इन्द्र ^६अग्नेः ज्वालारूपया ^७जिह्वया
^८वा^१ आहुतं सोमं ^९पाहि पिब । हे ^{१०}शक्र समर्थेन्द्र ^{११}अध्वर्योः ^{१२}हस्तात् ^{१३}वा ^{१४}प्रयतं दातुमुपक्रान्तं
सोमं पिब । अथवा ^{१५}होतुः ^{१६}यज्ञं यजनीयं^२ वषट्कारोपेतं ^{१७}हविषः भागं ^{१८}जुषस्व सेवस्व । सर्वथापि
स्वमन्त्रागत्यास्माभिर्दीयमानं सोमं पिबेति भावः ॥ पिब । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादिवात्
अनिघातः । अध्वर्योः । अध्वरं कामयतीति क्यच् । ‘कव्यध्वर’ इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । ततः
एकादेशस्वरः । प्रयतम् । ‘यम उपरमे’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । शक्र । ‘शक्त् शक्तौ’ । ‘स्फासि-
तञ्चि’ इत्यादिना रक् । हस्तात् । ‘असिहसि’ इत्यादिना तन् । निस्वरः । होतुः । जुहोतेः
ताच्छीलिकसृन् । निस्वरः । जुषस्व । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः ॥

शुनं हुवेम मधवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मधवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

पूर्व^३ व्याख्याता^३ ॥ ॥ १८ ॥

‘इमाम् पु’ इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—‘इमाम् पूषाभ्यां
घोरोऽपश्यत् सा निर्देहेच्छस्यमानेति श्रूयते’ इति । दशम्या आश्रितसो घोर ऋषिः शिष्टानां विश्वा-
मित्रः । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे दशमीवर्जितम् ‘इमाम् पु’ इति सूक्तम् । सूत्रितं
च^४—‘इमाम् प्वित्युपोत्तमामुद्धरेत्सर्वत्र’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । पृष्ठयाभिप्लवपट्टयोः
माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे चातुर्विधिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि ।
तत्रोपोत्तमावर्जमेतत्प्रथमं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इमाम् प्विच्छन्ति त्वा’ (आश्व. श्रौ. ७. ५)
इति ॥

इमाम् पु प्रमृतिं सातये धाः शश्वच्छश्वदुतिभिर्यादमानः ।

सुतेसुते वावृधे वर्धनेमिर्यः कर्मभिर्महद्भिः सुश्रुतो भूत् ॥ १ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । प्रमृतिम् । सातये । धाः । शश्वत्शश्वत् । ऊतिभिः । यादमानः ।

सुतेऽसुते । ववृधे । वर्धनेभिः । यः । कर्मभिः । महत्भिः । सुश्रुतः । भूत् ॥ १ ॥

विश्वामित्र इन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र ऊतिभिः । अवन्ति रक्षन्ति सर्वमित्यूतयो मरुतः । तैः
^१शश्वच्छश्वन् सर्वदा ^२वायमानः संगतिं वाचमानस्त्वं ^३प्रमृतिम् । प्रकर्षेण निवर्ते धार्यते^४ वशार्थमिति

१. त-तु । २. ल-ग-व-ज-ज-प-फ-भ-यजनीयं चित् । ३. त-व्याख्यातेयसृक् । ४. ल-
ग-व-ज-ज-भ-ल-स-‘च’ नास्ति । ५. च-माध्यंदिने सवने । ६. त-‘धार्यते’ नास्ति ।

प्रभृतिः सोमः स्तुतिर्वा^१ । 'इमाम् इमं सोमम् इमां^२ स्तुतिं वा^३ 'सातये अस्माकं धनलाभार्थं 'सु^४ धाः सुषु संपादय । तथा स इन्द्रः 'सुतेसुते सोमे अभिषुते सति 'वर्धनेभिः वर्धनकारिभिः सोमाज्यादिभिः हविर्भिः 'वावृधे^५ वर्धते । 'यः इन्द्रः 'महद्भिः 'कर्मभिः असुरवधमेघभेदनादिलक्षणैर्ग्यापारैः 'सुश्रुतः लोके प्रसिद्धः 'भूत् । स इन्द्र इति पूर्वणान्वयः^६ ॥ प्रभृतिम् । 'तादौ च निति कृत्यतौ^७ ' इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् । धाः । दधातेऽछान्दसे लुङि रूपम् । निघातः । शश्वच्छशत् । 'नित्यवीप्सयोः ' इति द्विवचनम् । यादमानः । 'दुयाच् याच्यायाम्' । शानचि रूपम् । चकारस्य दकारऽछान्दसः । वावृधे । 'वृधु वर्धने' इत्यस्मात् लिटि रूपम् । तुजादिस्वादभ्यासस्य दीर्घः संहितायाम् । निघातः । वर्धनेभिः । वर्धतेर्ण्यन्तस्य नन्धादिस्वान् ल्युट् । लिट्स्वरः । सुश्रुतः । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्मान् कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतिस्वरः । भूत् । भवतेर्लुङि रूपम् ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्या 'इन्द्राय सोमाः प्रदिवः' इत्येषा । सूत्रितं च—
'इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना आपूर्णो अस्य' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना ऋभुर्येभिर्वृषपवा विहायाः ।

प्रयम्यमानान् प्रति षू गृभायेन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्णः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोमाः । प्रदिवः । विदानाः । ऋभुः । येभिः । वृषऽपवा । विहायाः ।

प्रयम्यमानान् । प्रति । सु । गृभाय । इन्द्र । पिब । वृषऽधूतस्य । वृष्णः ॥ २ ॥

हे इन्द्र 'इन्द्राय तुभ्यं 'सोमाः 'प्रदिवः प्रगतेषु पूर्वेष्वहःसु 'विदानाः अस्माभिरुन्मिताः । 'वृषपवा । वृषाणः' फलस्य वर्षकाः पवाणि कालावयवा वर्षाणां यस्य स तथोक्तः । कालात्मक इत्यर्थः । अत एव 'विहायाः । विजहात्युत्सृजत्यर्थानर्थिभ्य इति^१ विहाया महान् । तारुण इन्द्रः 'येभिः यैर्दैतैः सोमैः 'ऋभुः दीप्तो वर्तते । हे 'इन्द्र त्वं 'प्रयम्यमानान् प्रकर्षेण^२ मन्त्रैरप्यम्यमानानिमान् सोमान् 'सु सुषु 'प्रति 'गृभाय प्रतिगृहाण । गृहीत्वा च 'वृषधूतस्य वृषभिर्ग्रावभिः अभिषुते^३ 'वृष्णः स्वर्गादिफल-वर्षकमिमं सोमं 'पिब ॥ प्रदिवः । दिवु क्रीडादौ । कृप् । 'कालाध्वनोरप्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । दिव्वाद्दो दिवसवाची । कृदुत्तरपदस्वरः । विदानाः । 'बिहू लाभे' इत्यस्य व्यत्ययेन शानच् । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । विहायाः । 'ओहाक् त्यागे' । 'वहिहाधाम्ब्यछन्दसि' इत्यसुन् । 'गित्' इत्यनुवृत्तेः 'आतो युक् चिह्नतोः' इति युगागमः । 'गतिकारकयोः'^४ इति पूर्वपदप्रकृति-स्वरस्वम् । गृभाय । 'ग्रह उपादाने' इत्यस्य लोटि हौ आप्रत्ययस्य 'छन्दसि शायजपि' इति शायजादेशः । 'हप्रहोर्भः' इति भवम् । 'अतो हेः' इति हेर्लुक् । निघातः ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य याज्या 'पिब वर्धस्व' इत्येषा । सूत्रितं च—'पिब वर्धस्व तव वा सुतास इति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. १९) इति ॥

१. च-स्तुतिर्वा ताम् । २. स-ग-च-ज-ण-भ- 'इमा स्तुतिं वा' नास्ति । ३. स-ग-च-च-वृधे । ४. ज-ण-पूर्वेणान्वयः । उ परणः । ५. स-ग-च-क-भ-वृषणाः । ६. स-ग-ज-ण-त-ज-भ-स-इति वा । ७. त-प्रक्षेपेण । ८. स-ग-च-ज-ण-न-क-भ-अभिषुतस्य । ९. त- 'च' नास्ति ।

पि॒बा॒ वर्ध॑स्व॒ तव॑ वा सु॒तास॑ इन्द्र॒ सोमा॑सः प्रथ॒मा उ॒त्तेमे॑ ।

यथा॑पि॒बः पु॒र्व्याँ इन्द्र॒ सोमाँ॑ ए॒वा पा॑हि॒ पन्यो॑ अ॒द्या नवी॑यान् ॥ ३ ॥

पि॒ब । वर्ध॑स्व । तव॑ । घ । सु॒तासः । इन्द्र॑ । सोमा॑सः । प्रथ॒मा । उ॒त । इ॒मे ।

यथा॑ । अपि॒बः । पु॒र्व्यान् । इन्द्र॑ । सोमा॑न् । ए॒व । पा॒हि । पन्यः॑ । अ॒द्य । नवी॑यान् ॥ ३ ॥

हे १इन्द्र इमं सोमं २पिब । ततः ३वर्धस्व शरीरेण पुष्टो भव । ४तव स्वर्धं ५प्रथमाः पुरातनाः ६उत अपि च ७इमे अभिनवाः उभयविधाः सोमासः ८सोमाः ९सुतासः १०घ १प्रावभिरभिषुताः खलु । हे १इन्द्र २पूर्व्यान् पुरातनान् ३सोमान् ४यथा त्वम् ५अपिबः ६एव एवम् ७अद्य अधुना ८पन्यः स्तुत्योऽत एव ९नवीयान् अतिशयेनाभिनवस्वम् इमानभिनवान् सोमान् १०पाहि पिब ॥ पिब । पातेर्लोटि रूपम् । वर्धस्व । तिङ् उत्तरत्वाजिघाताभावः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । पाहि । पातेर्लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । निघातः । पन्यः । पनतेः स्तुत्यर्थस्य अज्यादिवात् यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । नवीयान् । नवशब्दादीयसुनि रूपम् । निस्वरः ॥

म॒हाँ अम॑त्रो वृ॒जने॑ वि॒र॒प्शी॑ग्रं श॒वः प॒त्यते॑ धृ॒ष्ण॒वो॒जः ।

नाह॑ वि॒व्याच॑ पृथि॒वी च॒नैनं॑ यत्सोमा॑सो ह॒र्यश्च॑मम॑न्दन् ॥ ४ ॥

म॒हान् । अम॑त्रः । वृ॒जने॑ । वि॒र॒प्शी । उ॒ग्रम् । श॒वः । प॒त्यते॑ । धृ॒ष्णु । ओ॒जः ।

न । अह॑ । वि॒व्याच॑ । पृथि॒वी । च॒न । ए॒नम् । यत् । सोमा॑सः । हरि॑ऽअश्चम् । अम॑न्दन् ॥ ४ ॥

योऽयमिन्द्रः १महान् अतिशयितसामर्थ्यवान् २वृजने बलोपलक्षिते युद्धे ३अमत्रः शत्रूणामभि-
भविता अत एव ४विरप्शी विरपणशीलो भुजास्कालनेन युद्धार्थं शत्रूणामाह्वानकारी । यद्वा विविधं रपणं
स्तुतिलक्षणं यस्येति । सर्वैः ५स्तुत्य इत्यर्थः । तादृशस्येन्द्रस्य ६उग्रम् उग्रगं ७शवः बलं ८धृष्णु धर्षणशीलम्
९ओजः पराक्रमलक्षणं तेजः १०पत्यते सर्वत्र प्रसरति । ११एनम् एतादृशमहिमोपेतमिन्द्रं १२पृथिवी
विस्तीर्णा भूमिः १३न १विव्याच न व्याप्नोति । अहशब्द एवार्थः । १४चन इत्यप्यर्थः । धीरपि न व्याप्नोतीत्यर्थः ।
१५यत् यद्वा १सोमासः स्वाहाकृताः सोमाः २हर्यश्चम् इन्द्रम् ३अमन्दन् अमादयन् । तद्वा तमेन
यावापृथिव्यौ व्याप्तुं न शक्नुत इत्यर्थः ॥ अमत्रः । अम गत्यादिवु । ' अमिनक्षियजि ' इत्यादिना
अत्रन्प्रत्ययः । निस्वरः । विरप्शी । ' रप ल्य व्यक्तायां वाचि ' । औणादिकः शप्प्रत्ययः । विविधं रपन्तीति
विरप्शाः स्तोतारः । तेऽस्य सन्तीत्यत इति । यद्वा विविधं रपणं विरप्शम् । तद्वत्स्यास्तीति । प्रत्ययस्वरः ।
पत्यते । व्यत्ययेन कर्तरि यक् । निघातः । धृष्णु । ' जिघृषा प्रागस्ये ' । त्रसिगृधिधृक्लिपेः ऋप्रत्ययः ।
' रषाम्बाम् ' इति णत्वम् । प्रत्ययस्वरः । विव्याच । व्यवेर्लोटि णङि ' लिट्यम्बासस्वोभवेणाम् ' इत्यम्बासस्व
संप्रसारणम् । निघातः । चनेति निपातसमुदायश्चार्थे वर्तते । एवमादिवादनोदात्तः ।
अमन्दन् । मदि स्तुत्यादिवु इत्यस्य लङि रूपम् । बघोमादनिघातः ॥

१. न-स्वर्धे । २. ख-ग-च-ज-न-न-म-स-सोमाः सुतासः; घ-सोमासः सुतासः घ, ङ-सोमासः सुतासः । ३. न-' सर्वैः ' नास्ति; ल- स सर्वैः ।

महाँ उग्रो वावृधे वीर्याय समाचक्रे वृषभः काव्येन ।

इन्द्रो भगो वाजदा अस्य गावः प्र जायन्ते दक्षिणा अस्य पूर्वीः ॥ ५ ॥

महान् । उग्रः । ववृधे । वीर्याय । सम्ऽआचक्रे । वृषभः । काव्येन ।

इन्द्रः । भगः । वाजदाः । अस्य । गावः । प्र । जायन्ते । दक्षिणाः । अस्य । पूर्वीः ॥ ५ ॥

१ महान् युद्धकर्मणि बलवान् २ उग्रः शत्रूणां भयंकरः ३ इन्द्रः ४ वीर्याय वीर्यकरणाय ५ वावृधे वर्धते ६ वृषभः फलस्याभिवर्धकः ७ भगः सर्वैर्भजनीयः सः ८ इन्द्रः ९ काव्येन । कवयः स्तोतारः । तत्कर्म स्तोत्रम् । तेन स्तोत्रेण १० समाचक्रे संगच्छते । तादृशस्य ११ अस्य १२ इन्द्रस्य १३ गावः १४ वाजदाः क्षीरादिलक्षणाक्षप्रदाः १५ प्र १६ जायन्ते । तथा १७ अस्य १८ पूर्वीः बहुयस्ता गावः १९ दक्षिणाः प्रजायन्ते ॥ वावृधे २० । वर्धतेर्लिटि रूपम् । निघातः । वीर्याय । वीरे भवं वीर्यम् । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' वीरवीर्यौ च ' इत्यत्र ' यतोऽनावः ' इत्यस्यानित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात् तिप्स्वरितः । समाचक्रे । करोतेर्लिटि रूपम् । ' गतिर्गतौ ' इति पूर्वपदस्य २१ गतेर्निघातः । काव्येन । कवेः कर्म काव्यम् । ब्राह्मणादित्वात् व्यम् । निस्त्वादुपधावृद्धिः । निस्स्वरः । वाजदाः । ददातेः ' आतोऽनुपसर्गे कः ' । जायन्ते । ' जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्य लटि रूपम् । दक्षिणाः । ' दक्ष वृद्धौ ' इत्यस्मात् ' द्रुदक्षिभ्यामिनन् ' इतीलप्रत्ययः । निस्त्वादाद्युदात्तः ॥ १९ ॥

प्र यत्सिन्धवः प्रसवं यथायन्नापः समुद्रं रथ्येव जग्मुः ।

अतश्चिदिन्द्रः सदसो वरीयान्यदीं सोमः पूणति दुग्धो अंशुः ॥ ६ ॥

प्र । यत् । सिन्धवः । प्रऽसवम् । यथा । आयन् । आपः । समुद्रम् । रथ्याऽइव । जग्मुः ।

अतः । चित् । इन्द्रः । सदसः । वरीयान् । यत् । ईम् । सोमः । पूणति । दुग्धः । अंशुः ॥ ६ ॥

१ सिन्धवः नद्यः २ यथा ३ प्रसवम् । प्रकर्षेण सूयते इति प्रसवः कामः । तमनुसृत्य ४ यत् यदा ५ प्र ६ आयन् प्रकृतमतिदूरं समुद्रं गच्छन्ति तदा ७ आपः महान्तं ८ समुद्रं ९ रथ्येव रथिन इव १० जग्मुः प्रीणनार्थं ११ गच्छन्ति । तद्वत् १२ अतश्चित् १३ सदसः अस्मादप्यन्तरिक्षादसौ १४ इन्द्रः १५ वरीयान् उत्तरः १६ खलु । १७ यदीं यमेनमिन्द्रं १८ दुग्धः अभिपुतः १९ अंशुः लताखण्डरूपोऽल्पः २० सोमः २१ पूणति प्रीणयति । यथास्या नद्योऽस्पीयांसि च जलानि महान्तं समुद्रं प्रीणयन्ति तद्वदल्पतरोंऽंशुभूतः सोमः वरीयांसमिन्द्रं प्रीणयति ॥ प्रसवम् । सवतेः ' कर्मण्यप् । थाधादिस्वरः । आयन् । भयतेर्लङि रूपम् । यद्योगात् अनिघातः । रथ्येव । रथस्येमे रथ्याः । ' रथाद्यत् ' इति यत् । ' सुपां सुलुक् ' १० इति सुपो ङादेशः । तिप्स्वरितः ११ । इवेन विभक्त्यलोपः १२ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जग्मुः । गमेर्लिटि रूपम् । ' गमहन् १३ '

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-अवर्धत । २. ख-ग-च-न-प-फ-भ-स- ' अस्य ' नास्ति । ३. ज-ज-ववृधे । ४. ल-पूर्वस्य । ५. त-स-प्राणनार्थम् । ६. प-भ-पुरुतरः । ७. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-स-लताखण्डजः । ८. ख-ग-च-ज-च-सुवतेः । ९. फ-एतेलङि । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- ' सुलुक् ' नास्ति । ११. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-निस्वरः । १२. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-विभक्त्यलोपः । १३. ल-गमहन्जनः ।

इत्यादिनोपधालोपः । निघातः । वरीयान् । उरुशब्दादीयसुनि 'प्रिचस्थिरः' इत्यादिना वरादेशः । निस्वादाद्युदासः । पृणति । 'पृण प्रीणने' । तुदादिः । यद्योगादनिघातः । दुग्धः । दुहेः कः । 'एकाचः' इतीदमप्रतिषेधः । 'दादेधातोर्वः' इति हकारस्य घञम् । 'क्षयस्तथोर्धोऽधः' । प्रत्ययस्वरः ॥

समुद्रेण सिन्धवो यादमाना इन्द्राय सोमं सुषुतं भरन्तः ।

अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैर्मध्वः पुनन्ति धारया पवित्रैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सिन्धवः । यादमानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुऽसुतम् । भरन्तः ।

अंशुम् । दुहन्ति । हस्तिनः । भरित्रैः । मध्वः । पुनन्ति । धारया । पवित्रैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सहिता नद्यादिरूपेणापोऽभिद्रवन्त्येनमिति समुद्रः । तेन यादमानाः तेन सह संगतिं याचमानाः सिन्धवः नद्यो यथा तं पूरयन्ति तद्वत् हस्तिनः हस्तवन्तोऽध्वर्यादयः इन्द्राय तुभ्यं सुषुतं सुष्ठुभिषुतं^१ सोमं भरन्तः संपादयन्तः अंशुं दुहन्ति लताखण्डमभिषुवन्ति । तथा तेऽध्वर्यादयः^२ स्वतो रसस्य धारया पवित्रैः पावनैः^३ भरित्रैः^४ । कर्मकरणार्थं पदार्थान् विभर्तीति भरित्रा बाहवः । तैः मध्वः माधुर्योपेतान् सोमान् पुनन्ति शोधयन्ति ॥ समुद्रेण । समुत्पूर्वात् द्रवतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डः । डिस्वाट्टिलोपः । यद्वा । 'उन्दी क्लेदने' । संपूर्वस्य 'स्फाथितञ्चि' इत्यादिना रक् । किस्वादुपधालोपः । उभयत्र प्रत्ययस्वरः । सुपा सहैकादेशे कृत एकादेश उदास एव । यादमानाः । 'दुयाचृ याच्नायाम्' । शानच् । व्यत्ययेन चकारस्य दकारः । शानचो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । दुहन्ति । 'दुह प्रपूरणे' इत्यस्य लटि रूपम्^५ । भरित्रैः । 'बुभृम् धारणपोषणयोः' इत्यस्मात् 'अक्षित्रादिभ्य इत्रोर्त्रा' इतीत्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पुनन्ति । 'पूज् पवने' इत्यस्य लटि रूपम् ॥

हृदाइव कुक्षयः सोमधानाः समीं विव्याच सवना पुरूणि ।

अज्ञा यदिन्द्रः प्रथमा व्याश वृत्रं जघन्वाँ अवृणीत सोमम् ॥ ८ ॥

हृदाऽइव । कुक्षयः । सोमधानाः । सम् । इमिति । विव्याच । सवना । पुरूणि ।

अज्ञा । यत् । इन्द्रः । प्रथमा । वि । आश । वृत्रम् । जघन्वान् । अवृणीत । सोमम् ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य कुक्षयः उदराणि सोमधानाः । सोमो निर्धायते येष्विति सोमधानाः । तत्र दृष्टान्तः । हृदाइव । यथा हृदा जलाधारा भवन्ति तद्वत् । ई सोऽयमिन्द्रः पुरूणि सवना त्रीणि सवनानि सं विव्याच सम्बद्धं व्याप्नोति । इन्द्रः प्रथमा प्रथमानि अज्ञा भक्षणीयानि सोमादीन्मन्त्रानि यत् यस्मात् व्यास विशेषेण जघास ततः वृत्रं जघन्वान् वृत्रस्य हन्तेन्द्रः सोमं माध्यंदिनं सवने^१ देवेभ्यः

१. ख-ग-च-फ-अभिषुतम् । २. ख-ग-च-ज-ण-अध्वर्यादयः । ३. ख-ग-च-फ-पावमानैः ।

४. ख-ग-च-च-ज-न-प-फ-भरित्रैः बाहुभिः मध्वः माधुर्योपेतान् सोमान् पुनन्ति शोधयन्ति ।

५. ख-ग-च-ज-न-फ-न-माध्यंदिनं सवने नास्ति ।

अवृणीत समभजत ॥ कुक्षयः^१ । ' कुष निष्कर्षे ' । ' षुषिकुषिषिभ्यः विसः ' (उ. सू. ३. ४३५) । कुप्यत इति कुक्षिः । प्रत्ययस्वरः । सोमधानाः । दधातेरधिकरणे ह्युट् । लिट्स्वरः । विव्याच । व्यचेर्लिटि रूपम् । अन्ना । ' अद भक्षणे ' । अद्यत इत्यन्तम् । आश । ' अश भोजने ' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । ' अत आदेः ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । यद्योगादनिघातः । लिट्स्वरः । वृत्रम् । ' न लोकाभ्ययं ' इति षष्ठीप्रतिषेधः । जघन्वान् । हन्तेः कसाविडभावे रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अवृणीत । ' वृह् संभक्तौ ' इत्यस्य लङि रूपम्^२ ॥

आ तू भर माकिरेतत्परिं छाद्विद्वा हि त्वा वसुपतिं वसूनाम् ।

इन्द्र यत्ते माहिंनं दत्रमस्त्यस्मभ्यं तद्वर्यश्च प्र यन्धि ॥ ९ ॥

आ । तु । भर । माकिः । एतत् । परि । स्थात् । विद्वा । हि । त्वा । वसुऽपतिम् । वसूनाम् ।
इन्द्र । यत् । ते । माहिंनम् । दत्रम् । अस्ति । अस्मभ्यम् । तत् । हरिऽअश्च । प्र । यन्धि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तु क्षिप्रं धनम् आ भर । एतत् त्वया दीयमानं धनं माकिः को वा परि छात प्रतिबध्य तिष्ठेत् । त्वा त्वां वसूनां धनानां वसुपतिम् उत्तमस्य धनस्य स्वामिनं विद्वा हि जानीमः खलु । ते तव माहिंनं मंहनीयं^३ यत् दत्रं धनम् अस्ति हे हर्यश्च इन्द्र^४ एतत् धनम् अस्मभ्यं प्र यन्धि प्रयच्छ ॥ तु । ' ऋचि तुनुषं ' इत्यादिना संहितायां दीर्घः । भर । भरतेः लोटि रूपम् । माकिः । निघातः । स्थात् । तिष्ठतेच्छान्दसे लुङि रूपम् । ' उपसर्गात् सुनोति ' इत्यादिना संहितायां षष्ठम् । निघातः । विद्वा । वेत्तेर्लिटि ' विदो लटो वा ' इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरः । संहितायां ' यचोऽतस्तिकः ' इति दीर्घः । वसुपतिम् । ' पत्यावैश्वर्ये ' इति पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरः । माहिंनम् । ' मंहनीयं च ' इतीनणप्रत्ययः । निस्त्वादुपधावृद्धिः । प्रामादिवादाद्युदात्तः । यन्धि । ' यमु उपरमे ' । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति षपो लुक् । सेहिः । तस्य ' वा छन्दसि ' इति पितृवस्य विकल्पितत्वात् अत्राङिस्त्वात् ' अङ्तिश्च ' इति हेर्ध्यादेशः । निघातः ॥

जातकर्मण्यंसाभिर्मर्शने ' अस्मे प्र यन्धि ' (आश्व. गृ. १. १५) इत्येषा । यद्यपि ' सा निर्वहेत् ' इति वचनेन शंसने निषिद्धा तथाप्यभिर्मर्शनस्य शंसने चोदितत्वात् नोक्तदोषः^५ ॥

अस्मे प्र यन्धि मघवञ्जृजीषिभिन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरैः ।

अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्र शिप्रिन् ॥ १० ॥

अस्मे इति । प्र । यन्धि । मघऽवन् । ऋजीषिन् । इन्द्र । रायः । विश्वऽवारस्य । भूरैः ।

अस्मे इति । शतम् । शरदः । जीवसे । धाः । अस्मे इति । वीरान् । शश्वतः । इन्द्र । शिप्रिन् ॥ १० ॥

१. ख-ग-च-अ-ण-' कुक्षयः ... रूपम् ' नास्ति । २. फ-महनीयम् । ३. न-ल-' इन्द्र ' नास्ति । ४. न-नोक्तदोषः । तथा च सूत्रितम्-इन्द्र श्रेष्ठानि इविजानि धेनुस्मे प्रयोषि (प्रयन्धि) मघवञ्जृजीषिषिति चेति ।

‘मघवन् धनवन्’ ऋजीषिन् गतसारसोमवन् हे ‘इन्द्र’ विश्ववारस्य^१ । विश्वैः सर्वैः संभज-
नीयतया वरणं यस्य तत् । ‘भूरेः भूरि बहु’ रायः धनम् । द्वितीयार्थे षष्ठी^२ । ‘अस्मे अस्मभ्यं’ प्र
‘यन्धि प्रयच्छ । किञ्च’ अस्मे अस्माकं ‘जीवसे जीवनाय’ शतं ‘शरदः संवत्सरान्’ धाः देहि ।
‘क्षिप्रिन् शोभनहनो हे’ इन्द्र ‘अस्मे अस्माकं’ शश्वतः । शश्वदिति बहुनाम् । बहून् ‘वीरान्
पुत्रान्’ देहि ॥ जीवसे । ‘जीव प्राणधारणे’ इत्यस्य तुमर्थेऽसेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । शश्वतः । ‘दुओन्धि
गतिवृद्धयोः’ । अस्मात् ‘संश्रद्धेहत्’^३ इत्यादिना अतिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादिष्टरूपसिद्धिः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वार्जसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु मन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वार्जसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । मन्तम् । वृत्राणि । सम्जितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनं^४ हुवेमेति व्याख्याता^५ ॥ ॥ २० ॥

‘वार्त्रहत्याय’ इत्येकादशार्धमष्टमं सूक्तम् । एकादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तं—
‘वार्त्रहत्याय गायत्रमन्यानुष्टुप्’ इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छेसिवाक्षे ‘वार्त्रहत्याय’
इति उत्तमावर्जं^६ सूक्तं^७ शंसनीयम् । तथा^८ च सूत्रितं^९—‘वार्त्रहत्यायेत्युत्तमासुद्धरेत्’ (आश्व.औ. ६.४)
इति । महाव्रते गायत्रीतृचाशीतावुत्तमावर्जमिदं सूक्तम् । पञ्चमार्ण्यके सूत्रितं—‘वार्त्रहत्याय शवस
इत्युत्तमासुद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

वार्त्रहत्याय शर्वसे पृतनाषास्त्राय च । इन्द्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्त्रहत्याय । शर्वसे । पृतनाऽसस्त्राय । च । इन्द्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे ‘इन्द्र’ वार्त्रहत्याय वृत्रहनननिमित्ताय ‘शवसे’ बलाय अपि ‘च’
‘पृतनाषास्त्राय’ परकीयसेनाभिभवाय त्वाम् ‘आ’ सर्वतः ‘वर्तयामसि’ प्रवर्तयामः ॥ वार्त्रहत्याय ।
वृत्रजः कर्म इत्यर्थे ब्राह्मणादिष्वान् प्यम् । ‘हनस्तोऽधिष्णोः’ (पा. सू. ७. ३. ३२) इति
तकारः । निष्वादाद्युदात्तः । पृतनाषास्त्राय । ‘वह मर्षणे’ इत्यस्माज्जावे ‘शक्सिहोश्च’ इति दत् ।
संहितायां ‘सहेः पृतनताभ्यां च’ (पा. सू. ८. ३. १०९) इति षष्ठम् । दीर्घञ्छान्दसः ।
वर्तयामसि । ‘वृत्तु वर्तने’ इत्यस्य व्यन्तस्य मसः ‘इहन्तो मसिः’ इति मसि इत्यादेशः । निघातः ॥

१. स-ग-च-ज-ण-प-फ-विश्ववारस्य सर्वैर्वरणीयस्य ते भूरेः बहु रायः धनानि अस्मे ।
२. ज-ण-पूर्ववत् व्याख्याता; ल-शुनं हुवेमेति गतम् । ३. ग-ज-ण-स-उत्तमावर्जसूक्तम् ।
४. स-ग-च-स-व-त-न-म-स-‘तथा च सूत्रितं’ नास्ति । ५. स-ग-च-ज-ण-न-म-पृतनाषास्त्राय ।

अर्वाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो । इन्द्रं कृण्वन्तु वाघतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्रं । कृण्वन्तु । वाघतः ॥ २ ॥

हे षतक्रतो । शतं क्रतवो यस्यासौ शतक्रतुः । हे इन्द्रं वाघतः । वहन्ति यज्ञियां धुरमिति वाघतः स्तोतारः । षते तव सु अस्मदभिमतफलसंपादनेन शोभनं मनः अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । उत अपि च चक्षुः स्वदीयं दर्शनम् अस्मास्वनुग्रहदृष्टिं कुर्वन्तु ॥ अर्वाचीनम् । 'विभाषाश्चेरदिक्रियाम्' इति खप्रत्ययः । खस्येनादेशः^१ । चक्षुः । 'चक्षेः शिञ्च' इत्युसिप्रत्ययः । शिद्वन्नावात् ख्यानादेशाभावः । 'निच्' इत्यनुवृत्तेः आद्युदात्तश्च^२ । कृण्वन्तु । 'कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वेन^३ पादादिस्वादिनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वाघतः । 'वह प्रापणे' । 'संश्रद्धेहत्' इत्यादिना अतिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । हकारस्य घञम् । प्रत्ययस्वरः ॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीभिरीमहे । इन्द्राभिमातिषाद्ये ॥ ३ ॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीऽभिः । ईमहे ।

इन्द्रं । अभिमातिऽसद्ये ॥ ३ ॥

षतक्रतो हे इन्द्रं अभिमातिषाद्ये । मातिर्मानो गर्वः । अभितो मानो येषां तेऽभिमातवः शत्रवः । तेषां सहनमेव सद्यम्^४ । तस्मिन् युद्धे अस्माकमुपस्थिते सति षते तव नामामि शक्रवज्रहस्तादीनि^५ नामधेयानि यद्वा तदुपलक्षितानि बलानि^६ विश्वाभिर्गीभिः सर्वाभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ईमहे वयं याचामहे ॥ ईमहे । ईं कान्त्यादिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अदादिस्वाच्छपो लुक् । निघातः ॥

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि । इन्द्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामभिः । शतेन । महयामसि । इन्द्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रं पुरुष्टुतस्य पुरुभिः बहुभिः स्तोतृभिः स्तुतस्य शतेन अपरिमितसंख्याकैः धामभिः तेजोभिः युक्तस्य चर्षणीधृतः चर्षणीनां मनुष्याणां कर्मानुष्ठातृणामभिमतफलसंपादनेन धारकस्य इन्द्रस्य । यद्वा । आकृषन्ति^७ सर्वमनेन इति चर्षणि बलम् । तद्वारकस्य तव महयामसि महयामः^८ स्तोत्रं कर्मः ॥ पुरुष्टुतस्य । 'दृक् स्तुतौ' । कर्मणि क्तः । याथादिस्वरः । संहितायां 'स्तुतस्तोमयो-इच्छन्दसि' इति क्तम् । महयामसि । 'मह पूजायाम्' इत्यस्य लटि इदन्तो मसिः । निघातः ।

१. च-न-फ-अस्मदनुग्रहदृष्टिम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-'खस्येनादेशः' नास्ति । ३. ल-स-आद्युदात्तः । ४. ण-ल-स-अविद्यमानत्वेन । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-साध्यम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-शक्तादिनामानि । ७. त-आकृषति । ८. न-ल-स-'महयामः' नास्ति ।

चर्षणीधृतः । ' कृष आकर्षणे ' । ' कृषेरादेश्च चः ' (उ. सू. २. २६१) इत्यनिप्रत्ययः । ककारस्य चकारादेशः । यद्वा ' कृष विलेखने ' । कर्षन्तीति चर्षणयो मनुष्याः । ' धृ धारणे ' । क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे पुरुद्वुतमुप ब्रुवे । भरेषु वाजसातये ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । पुरुद्वुतम् । उप । ब्रुवे । भरेषु । वाजसातये ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृत्राय हन्तवे वृत्रनामकमसुरं हन्तुं भरेषु युद्धेषु वाजसातये अक्षोपलक्षितधनलाभाय च पुरुद्वुतं पुरुभिराद्वुतम् इन्द्रं बलवन्तं त्वाम् उप ब्रुवे सोमपानार्थं विश्वामित्रोऽहमाह्वयामि ॥ वृत्राय । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानम् । हन्तवे । हन्तेस्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । निस्वरः । ब्रुवे । ' ब्रून् व्यक्तायां वाचि ' इत्यस्य लट्युत्तम इटि रूपम् । निघातः । वाजसातये । सननं सातिः । वाजस्य सातिर्वाजसातिः । दासीभारादिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ २१ ॥

वाजेषु सासहिर्मव त्वामीमहे शतक्रतो । इन्द्रं वृत्राय हन्तवे ॥ ६ ॥

वाजेषु । सासहिः । भव । त्वाम् । ईमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्रं । वृत्राय । हन्तवे ॥ ६ ॥

वशतक्रतो हे इन्द्र वाजेषु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता भव । वृत्राय हन्तवे वृत्रं हन्तुं त्वामीमहे प्रार्थयामहे ॥ सासहिः । ' सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिमी वक्तव्यौ ' इति किप्रत्ययः । तस्य स्वरः । वृत्राय । कर्मणः संप्रदानम् । हन्तवे । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥

युग्मेषु पृतनाज्ये पृतसुतूर्षु श्रवःसु च । इन्द्र साक्षत्राभिमातिषु ॥ ७ ॥

युग्मेषु । पृतनाज्ये । पृतसुतूर्षु । श्रवःसु । च । इन्द्र । साक्षत्र । अभिमातिषु ॥ ७ ॥

युग्मेषु^१ द्योतमानेषु युग्मेषु प्राप्तव्येष्वभिमानिनो ये सपत्नाः पृतनाज्ये । पृतनानामजगं गमनं यस्मिन्निति पृतनाज्यं संग्रामः । तस्मिन् संग्रामे च पृतसुतूर्षु पृतनासु^२ तरणशीलेषु^३ शूरेषु श्रवःसु बलेषु च येऽभिमानिनः सपत्नाः सन्ति तान् हे^४ इन्द्र^१ साक्षत्र अभिभव । तथा अभिमातिषु सर्वतो गर्वयुक्तेषु शत्रुषु पुरुषेषु ये सपत्नाः तांश्चाभिभव ॥ पृतनाज्ये । ' अज गतिक्षेपणयोः ' इत्यस्य व्यन्तस्य ' अचो यत् ' । पृतनानामाज्यं पृतनाज्यम् । एकादेशस्वरः । पृतसुतूर्षु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः ' मांसपृतस्त्वनामुपसंख्यानम् ' इति पृदादेशः । ' जिवरा संजमे ' । ताण्छीलिकः क्तिप् । ' ज्वरस्वरः^५ ' इत्यादिना ऋ । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । साक्षत्र । ' चह^६ मर्षणे ' इत्यस्य लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ङवकत्वे । दीर्घङ्कान्वासः ॥

१. ल-हे इन्द्र युग्मेषु । २. ख-ग-ज-ग-भ-ल-पृतनातरणशीलेषु ; न-स-तरणशीलेषु । ३. न-ल-स-हे इन्द्र नास्ति । ४. न-भ-सह ।

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिवाको 'शुष्मिन्तमं न उतये' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'शुष्मिन्तमं न उतये आयन्त इव सूर्यम्' (भाष्य. श्री. ७.४) इति ॥

शुष्मिन्तमं न उतये द्युम्निनं पाहि जागृविम् । इन्द्र सोमं शतक्रतो ॥ ८ ॥

शुष्मिन्ऽतमम् । नः । उतये । द्युम्निनम् । पाहि । जागृविम् ।

इन्द्र । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ८ ॥

वशतक्रतो हे वइन्द्र वशुष्मिन्तमं बलवतां मध्येऽतिशयेन बलवन्तं वद्युम्निनं वीक्षितमन्तम् । यद्वा शुष्मिन्तमं शत्रूणां शोषकतमं द्युम्निनं यशस्विनम् । वागृविं जागरणशीलम् । पीतः सोमो जागृविः स्वप्ननिवारक इति । तादृशं वनः अस्माकं संबन्धिनं वसोमम् वउतये अस्माकं रक्षणाय वपाहि अत्रागत्य पिब ॥ शुष्मिन्तमम् । तमपः पित्र्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । पाहि । पातेर्लोपि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । निघातः । जागृविः । किन्प्रत्ययान्तः । निस्वादाद्युदात्तः ॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आ वृणे ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पञ्चसु ।

इन्द्र । तानि । ते । आ । वृणे ॥ ९ ॥

वशतक्रतो हे वइन्द्र वते तव संबन्धिषु वपञ्चसु वजनेषु गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि इत्येषु वया यानि वइन्द्रियाणि रूपग्रहणादिसामर्थ्यानि स्थितानि वते स्वदीयानि वतानि इन्द्रियाण्यहम् वआ वृणे संभजे । यद्वा पञ्चजनेषु निषादपञ्चमेषु चतुर्षु जनेषु यानीन्द्रियाणि सामर्थ्यानि तानि स्वदीयान्यहमावृणे ॥ इन्द्रियाणि । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा' इति चक्षप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । वृणे । 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

अगभिन्द्र श्रवो बृहद्द्युम्नं दधिष्व दुष्टरम् । उते शुष्मं तिरामसि ॥ १० ॥

अगन् । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । दधिष्व । दुष्टरम् ।

उत् । ते । शुष्मम् । तिरामसि ॥ १० ॥

हे वइन्द्र वृत्रहन्^१ वृहत् महत् वश्रवः सोमलक्षणमस्माभिर्दीयमानमन्नम् वअगन् त्वां गच्छतु । त्वं वदुष्टं दुष्टरं शत्रुभिः तरितुम्^२ अशक्यं वद्युम्नं धनं वदधिष्व अस्मभ्यं प्रयच्छ । त्वं तु वते स्वदीयं वशुष्मं बलम् उत्कृष्टं वतिरामसि सोमाज्यादिभिर्बर्धयामः ॥ अगन् । गमेर्लोपि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । ह्रस्वादिना तिलोपः । 'मो नो धातोः' । अडागमस्वरः । दधिष्व । दधातेर्लोपि

‘ छन्दस्युभयथा ’ इति यास आर्धधातुकवादिङागमः । निघातः । दुस्तरम् । तरतेः कृच्छार्थे खल्ल । सुषामादिस्वात् संहितायां ण्वम् । लिस्वरः । तिरामसि । इदन्तो^१ मसिः^१ । निघातः ॥

अर्वावतो न आ गृह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोको यस्तं अद्रिव इन्द्रेह तत् आ गहि ॥ ११ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । अयो इति । शक्र । पराऽवतः ।

ऊँ इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥ ११ ॥

‘ शक्र बलवन् हे इन्द्र ’ अर्वावतः अर्वाचीनात् समीपादेशान्^१ ‘ अथो अपि च ’ परावतः अतिदूरादेशात्^२ ‘ नः अस्मानभिलक्ष्य ’ आ ‘ गहि आगच्छ । ‘ अद्रिवः । अस्ति भक्षयति शत्रूमिति अद्रिवन्नः । तद्वन् हे ‘ इन्द्र ’ ते तव ‘ यः ’ उ ‘ लोकः उत्तमो लोकोऽस्ति ’ ततः तस्मादपि लोकान् ‘ इह अस्मिन् देवयजने देशे सोमपानार्थम् ’ आ ‘ गहि आगच्छ ॥ गहि । गमेर्लोटि रूपम् । परावतः । ‘ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ’ इति वतिः । प्रत्ययस्वरः । अद्रिवः । ‘ मतुवसो रुः^३ ’ इति रुः । ततः । ‘ पञ्चम्यास्तसिल् ’ इति तसिल् । लिस्वरः ॥ ॥ २२ ॥

‘ अभि तष्टेव ’ इति दशर्वं नवमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ अभि तष्टेव द्वा प्रजापतिः स वैश्वामित्रो वाय्यो वा द्वौ वा तौ न वैकोऽपि ’ इति । विश्वामित्रगोत्रः प्रजापतिर्वाचः पुत्रः प्रजापतिर्वा ऋषिः । तावुभावपि समुच्चितावस्य सूक्तस्य ऋषी^४ इति द्वितीयः पक्षः । अथवा नोभावपि किंनु विश्वामित्र एवेति तृतीयः पक्षः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिने सवनेऽष्टावाकशास्ते ‘ अभि तष्टेव ’ इत्यहरहःशस्यनामकं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ उदु ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावहरहःशस्ये ’ (आश्व. श्री. ७. ४) इति । एवं सर्वत्राहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु माध्यन्दिने सवनेऽष्टावाकशास्ते एतत्सूक्तम् ॥

अभि तष्टेव दीधया मनीषामत्यो न वाजी सुधुरो जिहानः ।

अभि प्रियाणि मर्मैश्चत्पराणि कवीरिच्छामि संहर्षे सुमेधाः ॥ १ ॥

अभि । तष्टोऽइव । दीधय । मनीषाम् । अत्यः । न । वाजी । सुधुरः । जिहानः ।

अभि । प्रियाणि । मर्मैश्चत् । पराणि । कवीन् । इच्छामि । सम्ऽहर्षे । सुमेधाः ॥ १ ॥

यजमानः स्तोतारं प्रति ब्रूते । हे स्तोत्रः ‘ मनीषाम् इन्द्रविषयां स्तुतिम् ’ अभि ‘ दीधय सर्वतो दीप्तां कुरु । तत्र दष्टान्तः । ‘ तष्टेव । यथा तटा तक्षणेन काष्ठं संस्करोति तद्वत् । ‘ सुधुरः

१. ख-घ-च-ज-न-म-स-‘ इदन्तो मसिः ’ नास्ति । २. ख-घ-च-ज-न-समीपादेशात् । ३. त-अतिदूरादेशात् । ४. त-ऋषिः ।

शोभनया धुराम्बितः °वाजी वेगवान् °अत्यो °न अश्व इव °जिहानः कर्मणि प्रवर्तमानः °पराणि उत्तमानि °प्रियाणि इन्द्रस्य प्रियतमानि । यद्वा^१ । पराणि^२ उत्तरेष्वहःसु क्रियमाणानि कर्माणि °अभि °मर्म्शत् अत्यर्थमभिमृशन् °सुमेधाः शोभनमेधावानहं °कवीन् । ये पूर्वम् अनुष्ठितयज्ञाः °देवभूयमगमन्^३ ते कवयः । तान् °संदशे संद्रष्टुम् °इच्छामि । उक्तार्थे^४ ब्राह्मणम्—‘ अभि तष्टेव दीधया मनीषामि-त्यच्छावाकोऽहरहः शंसत्यभिवत्तत्यै रूपमभि प्रियाणि मर्म्शत्पराणीति यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि तान्येव तदभिमर्म्शतो यन्त्यभ्यारभमाणाः परो वा अस्माहोकारस्वर्गो लोकस्तमेव तदभि-वदति कवीरिच्छामि संदशे सुमेधा इति ये वै ते न ऋषयः पूर्वं प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यति-वदति ’ (ऐ. ब्रा. ६. २०) इति । तष्टेव । ‘ तक्षू स्वक्षू तनूकरणे ’ इत्यस्य तृनि रूपम् । निस्स्वरः । दीधय । ‘ दीधीक् दीप्तिदेवनयोः ’ इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लोटि शपो ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति लुगभावः । न्यत्ययेन परस्मैपदम् । सुधुरः । ‘ आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जिहानः । ‘ ओहाक् गतौ ’ इत्यस्य शानचि ‘ भृणामित् ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । मर्म्शत् । ‘ मृश आमर्शने ’ इत्यस्य यङ्लुकि ‘ रुमिकौ च लुकि ’ इत्यभ्यासस्य रुगागमः । तदन्ताच्छतरि रूपम् । ‘ नाभ्यस्ताच्छतुः ’ इति नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः । संदशे । ‘ दक्षिर् प्रेक्षणे ’ इत्यस्मात् तुमर्थे ‘ दशे विरुधे च ’ इति केम्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । सुमेधाः । ‘ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ’ इत्यसिच्प्रत्ययः । चित्स्वरः ॥

इ॒नो॒त पृ॒च्छ॒ ज॒नि॒मा क॒वी॒नां म॒नो॒धृ॒तः सु॒कृ॒तस्त॒क्ष॒त॒ ध्या॒म् ।

इ॒मा उ॒ ते प्र॒ण्यो॑^१ वर्ध॑मा॒ना म॒नो॒वा॒ता अ॒ध नु॒ ध॒र्म॑णि ग॒मन् ॥ २ ॥

इ॒ना । उ॒त । पृ॒च्छ॒ । ज॒नि॒म । क॒वी॒नाम् । म॒नः॑ऽधृ॒तः । सु॒ऽकृ॒तः । त॒क्ष॒त॒ । ध्या॒म् ।

इ॒माः । उँ॑ इति॑ । ते । प्र॒ऽन्यः॑ । वर्ध॑मा॒नाः । म॒नः॑ऽवा॒ताः । अ॒ध । नु॒ । ध॒र्म॑णि । ग॒मन् ॥ २ ॥

°उत इत्यामन्प्रणे । हे इन्द्र °कवीनां सुकृतकर्माणां देवभूयं^५ गतानां^६ °जनिम जन्म । केन कर्मणा दिवं गताः कुतो वा तेषामुत्पत्तिः इत्येतमर्थम्^७ । इ॒ना ईश्वरान् गुरून् °पृच्छ । ते कवयः °मनोधृतः संयतमनस्का अतः एव^८ । °सुकृतः शोभनकर्माणिः सन्तः °धां दिवं °तक्षत अकुर्वन् । °अध अथेदानीं °धर्मणि अस्मिन् यज्ञे °ते त्वर्थं °प्रण्यः प्रणीयमानाः °मनोवाताः मनोवेगाः °वर्धमानाः °त्वां^९ वर्धयन्त्यः । इ॒माः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः °नु क्षिप्रं °गमन् त्वां गच्छन्तु । °उ सर्वत्र प्रसिद्ध्यर्थः ॥ पृच्छ । ‘ प्रच्छ शीप्सायाम् ’ इत्यस्य लोटि तुदाक्षित्वात् शः । तस्य क्तिष्वात् ग्रहि-ज्वादिना^{१०} संप्रसारणम् । निघातः । प्रण्यः । ‘ जीम् प्रापणे ’ इत्यस्मात् औणादिकः कर्मणि क्तिप् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादियकादेशं बाधित्वा यणादेशः । ‘ उदात्तस्वरितयोः^{११} ’ इति स्वरितत्वम् । गमन् । गमेल्लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । श्लेष्किष्वात् ‘ गमहन^{१२} ’ इत्यादिना उपधालोपः । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ यद्वा पराणि ’ नास्ति; त-ल-उपराणि । २. च-भ-अनुष्ठितयज्ञोद्भवभूय^{१३} ।

३. ख-ग-च-ज-ण-क-भ-अस्मिन्नर्थे । ४. ख-ग-च-भ-स-देवभूयगतानाम्; ल-देवरूपं गतानाम् ।

५. ख-ग-एतमर्थम्; न-एवमर्थम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-‘ एव ’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-भ-स-‘ त्वां ’ नास्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण-ग्रहिज्वादिना ।

नि षीमिदत्र गुह्या दधाना उत क्षत्राय रोदसी समञ्जन् ।

सं मात्राभिर्मिरे येमुर्वा अन्तर्मही समृते धायसे धुः ॥ ३ ॥

नि । सीम् । इत् । अत्र । गुह्या । दधानाः । उत । क्षत्राय । रोदसी इति । सम् । अञ्जन् ।

सम् । मात्राभिः । मिरे । येमुः । उर्वा इति ।

अन्तः । मही इति । समृते इति सम्ऽकृते । धायसे । धुरिति धुः ॥ ३ ॥

‘अत्र भूलोके ‘गुह्या गुह्यानि’ कर्माणि ‘सीमित् सर्वत एव ‘नि ‘दधानाः कुर्वाणा एते कवचः
‘उत अपि च ‘क्षत्राय बलाय धनाय वा ‘रोदसी द्यावापृथिव्यौ ‘समञ्जन् । ओषधीभिः पृथिवीं देवैश्च
दिवं संगतामकार्षुः । किंच ते ‘मात्राभिः । मीयन्ते मान्तीति वा मात्राः शिलोचन्याः । ताभिर्मात्राभिः
‘सं ‘ममिरे । ते रोदस्यावियक्तया परिच्छिन्ने चक्रुश्च । ‘समृते परस्परं संगते ‘उर्वा विस्तीर्णे ‘मही
मह्यौ ते द्यावापृथिव्यौ ‘येमुः नियमितवन्तः । विष्टम्भकेनान्तरिक्षेण ‘अन्तः उदयच्छन् । तथा
‘धायसे तयोर्धारणार्थमन्तरिक्षं ‘धुः व्यधुः ॥ इद्वधारणार्थे । गुह्या । गुहायां भवानि । भवार्ये
यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तः^१ । दधानाः । दधातेः ज्ञानचि रूपम् । अभ्यस्तस्वरः । अञ्जन् ।
‘अञ्ज् व्यक्तिस्रक्षणगतिषु’ इत्यस्य लङि भसोरलोपः । निघातः । मात्राभिः । ‘मा माने’ ‘माह्
माने’ वा । ‘हुयाम्’ इत्यादिना त्रन्प्रत्ययः । निस्स्वरः । ममिरे । ‘माह् माने’ इत्यस्य लिटि
रूपम् । ‘चादिलोपे विभाषा’ इति न निघातः । येमुः । ‘यम उपरमे’ इत्यस्य लिट्युसि रूपम् ।
तिकुत्तरत्वादिनिघातः । धायसे । ‘वहिहाधान् व्यच्छन्दसि’ इत्यसुन् । निस्स्वरः । धुः । दधातेः
लुङि रूपम् ॥

आतिष्ठन्तं परि विश्वे अभूषञ्छ्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः ।

महत्तद्वृष्णो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥ ४ ॥

आऽतिष्ठन्तम् । परि । विश्वे । अभूषन् । श्रियः । वसानः । चरति । स्वऽरोचिः ।

महत् । तत् । वृष्णः । असुरस्य । नाम । आ । विश्वऽरूपः । अमृतानि । तस्थौ ॥ ४ ॥

‘विश्वे सर्वे कवचो रथम् ‘आतिष्ठन्तम् इन्द्रं ‘परि ‘अभूषन् । परितोऽलमकुर्वन् । ‘स्वरोचिः ।
स्वमेव रोचिर्वस्यासौ स्वरोचिः । स्वप्रभवैव दीप्यमान इत्यर्थः । अत एव ‘श्रियः दीप्तिः ‘वसानः
आच्छादयन् सोऽबमिन्द्रः ‘चरति सर्वत्र वर्तते । ‘वृष्णः कामानां वर्धितुः ‘असुरस्य । अस्वति
प्रेरयति सर्वानन्तर्बामितवेत्यसुरः । तस्वेन्द्रस्य ‘तत् तादृशमनुभूतपूर्वं ‘नाम । नमयति सर्वान् अनेन
शत्रूनि नाम कर्म । यद्वा नम्यते सर्वैर्नमस्क्रियते इति नाम इन्द्रस्य शरीरं^२ कर्म वा^३ । ‘महत् आश्चर्योपेतं
वर्तते । तथा ‘विश्वरूपः नानाविधरूपतां भजमानः स इन्द्रो वक्ष्यात्मना ‘अमृतानि अकानि

१. च-न-ल-स-गूहानि । २. त-इत्याद्युदात्तत्वम् । ३. च-न-च-ज-न-फ-म-स-‘ शरीरं ’ नास्ति ।

४. च-‘ वा ’ नास्ति ।

१आ १तस्थौ अधितिष्ठति ॥ विश्वे । जसः शी । अभूषन् । ' भूष अलंकारे ' १ इत्यस्य लङि रूपम् । वसानः । ' वस आच्छादने ' इत्यस्य शानधि रूपम् । तस्य लसार्षधातुकस्वरे २ धातुस्वरः ३ । नाम । ' णसु प्रह्वत्वे ' इत्यस्मात् ' नामन्सीमन् ' ४ इत्यादिना मनिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । विश्वरूप इति तस्य संज्ञा । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अमृतानि । ' कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ' इति द्वितीया । तस्थौ । तिष्ठतेर्लिटि णलि रूपम् ॥

असूत पूर्वो वृषभो ज्यायानिमा अस्य शुरुधः सन्ति पूर्वीः ।

दिवो नपाता विदथस्य धीभिः क्षत्रं राजाना प्रदिवो दधाथे ॥ ५ ॥

असूत । पूर्वः । वृषभः । ज्यायान् । इमाः । अस्य । शुरुधः । सन्ति । पूर्वीः ।

दिवः । नपाता । विदथस्य । धीभिः । क्षत्रम् । राजाना । प्रऽदिवः । दधाथे इति ॥ ५ ॥

१वृषभः २ कामानां वर्षकः ३ पूर्वः चिरन्तनोऽत एव ४ ज्यायान् इन्द्रः ५ असूत । अपः ससर्ज । ६ पूर्वीः बह्वयः ७ इमाः अनेन सृष्टा आपः ८ अस्य ९ शुरुधः । शुचः पिपासाया रोधयिष्यः १० सन्ति भवन्ति । ११ दिवो १२ नपाता दिवो न पातयितारौ हे राजानौ इन्द्रावरुणौ १३ प्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानस्य १४ विदथस्य यज्ञकारिणः स्तोतुः १५ धीभिः स्तुतिभिः १६ क्षत्रं धनं १७ दधाथे अस्मभ्यं दातुं धारयेथे ॥ असूत । ' वृष् प्राणिगर्भविमोचने ' इत्यस्य लङि रूपम् । अडागमस्वरः । ज्यायान् । प्रहास्य-
शब्दात् ईयसुनि ' ज्य च ' (पा. सू. ५. ३. ६१) इति ज्यादेशः । ' ज्यादादीयसः ' (पा. सू. ६. ४. १६०) इति १ ईयसः २ आदेः ईकारस्य ३ आकारादेशः । निष्वादाद्युदात्तः । शुरुधः । पृषोदरादिः । नपाता । ' नभाण्णपात् ' इति निपातनात् नभः प्रकृतिभावः । आमन्त्रितत्वान् निघातः । धीभिः । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । राजाना । आमन्त्रितत्वान् निघातः । दधाथे । दधातेर्लिटि रूपम् । निघातः ॥ २३ ॥

ग्रीणि राजाना विदथे पुरूणि परि विश्वानि भूषथः सदांसि ।

अपश्यमत्र मनसा जगन्वान्ब्रते गन्धर्वा अपि वायुकैशान् ॥ ६ ॥

ग्रीणि । राजाना । विदथे । पुरूणि । परि । विश्वानि । भूषथः । सदांसि ।

अपश्यम् । अत्र । मनसा । जगन्वान् । ब्रते । गन्धर्वान् । अपि । वायुकैशान् ॥ ६ ॥

हे राजानौ इन्द्रावरुणौ १ विदथे अस्मिन् यज्ञे २ विश्वानि व्याप्तानि ३ पुरूणि यजनीयैः सोमादिभिः पूर्णानि ४ ग्रीणि ५ सदांसि सवयानि ६ परि ७ भूषथः सर्वतोऽलंकृत्यः । हे इन्द्र त्वं ८ जगन्वान् यज्ञं प्रति गतवानसि । ९ अपि १० संभावनायाम् । यतोऽहम् ११ अत्र १२ ब्रते यज्ञे १३ वायुकैशान् वायुवत् चञ्चल-
रश्मीन् १४ गन्धर्वान् सोमरक्षकान् स्वानभ्राजादीन् १५ मनसा १६ अपश्यम् । ते १७ च १८ स्वानभ्राजादयः

१. च-फ-अलंकरणे । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-लसार्षधातुकस्वरः । ३. ख-ग-च-त-न-फ-भ-ल-स-तयोः पूर्वः वृषभः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- ' इति ईयसः ' नास्ति । ५. ल-स- ' ईकारस्य ' नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-भ-स-अपिः । ७. ख-ग-च-ज-ण-फ-चलनशीलान् रश्मीन्, भ-स-चलनरश्मीन् । ८. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-तत्र ।

तैत्तिरीयके स्पष्टमभिहिताः— 'स्वान् भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणा-
स्तान् रक्षध्वं मा वो दधन्' (तै. सं. १. २. ७) इति ॥ भूषथः । 'भूष अलंकारे' इत्यस्य लटि
रूपम् । अपश्यम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्य लङि रूपम् । पादादिवादिनिघातः । जगन्वान् । गमेः
कसौ 'विभाषा गमहनविद्विषाम्' इति इटो विकल्पितत्वाद्ग्न इङभावः । 'मो नो धातोः'
'म्वोश्च' इति मकारस्य नकारः । प्रत्ययस्वरः^१ । गन्धर्वान् । 'धृञ् धारणे' इत्यस्य गोशब्दे
उपपदे 'गवि गन् धृञो वः' इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गोशब्दस्य^२ गनादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिक्वस्य वृषभस्य धेनोरा नामभिर्ममिरे सकम्यं गोः ।

अन्यदन्यदसुर्यं वसाना नि मायिनो ममिरे रूपमस्मिन् ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । वृषभस्य । धेनोः । आ । नामऽभिः । ममिरे । सकम्यम् । गोः ।

अन्यत्ऽअन्यत् । असुर्यम् । वसानाः । नि । मायिनः । ममिरे । रूपम् । अस्मिन् ॥ ७ ॥

ये यजमानाः^१ वृषभस्य अभिमतफलप्रदस्य^२ अस्य इन्द्रस्यार्थं^३ धेनोः^४ गोः^५ नामभिः विश्वायु-
विश्वव्यवा इत्यादिभिरुपलक्षितां गां^६ सकम्यं संभजनाहं तत्क्षीरादिकं हविः^७ नु क्षिप्रम्^८ आ^९ ममिरे
आदुहन्ति । धातूनामनेकार्थत्वात् । तेन च हविषा यज्ञमनुष्ठाप्य देवभूयं प्राप्तास्ते कवयः^{१०} अन्यदन्यत्
नूतनम्^{११} असुर्यम् असुराणां बलं^{१२} वसानाः आच्छादयन्तः अत एव^{१३} मायिनः मायया स्वीकृतकाम-
रूपाः^{१४} । यद्वा^{१५} मायिनः प्रज्ञावन्तः^{१६} सन्तः^{१७} अस्मिन् इन्द्रे^{१८} रूपं स्वं^{१९} रूपं^{२०} नि^{२१} ममिरे इदत्तया
परिच्छिद्य निदधुः ॥ इत् पूरणः^{२२} । ममिरे । 'माङ् माने' । लिटि रूपम् । निघातः । सकम्यम् ।
'युजिरुचितिजां कुश्च' (उ. सू. १. १४३) इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सञ्ज्ञतेः
मक्प्रत्ययः कुर्वं च । सञ्जनं सकमः । तत्र भवः इत्यर्थे 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनावः'
इत्याद्युदात्तः । गोः । एकादेशस्वरः । असुर्यम् । असुरस्य स्वमित्यर्थे 'असुरस्य स्वम्' (पा. सू.
४. ४. १२३) इति यत् । तिस्वरितः । रूपम् । 'रूप रूपक्रियायाम्' । ण्यन्तः । 'स्वप्नस्त्व-
शण्वाण्यरूपपर्यन्तस्याः' (उ. सू. ३. ३०८) इति पप्रत्ययान्तरत्वेन निपातनात् पकारलोपोऽगुणत्वं
च । रूपयति रूप्यते वेति रूपम् । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिक्वस्य सवितुर्नकिमे हिरण्ययीममतिं यामशिभेत् ।

आ सुष्टुती रोदसी विश्वमिन्वे अपीव योषा जनिमानि वव्रे ॥ ८ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । सवितुः । नकिः । मे । हिरण्ययीम् । अमतिम् । याम् । अशिभेत् ।

आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे ।

अपीऽव । योषा । जनिमानि । वव्रे ॥ ८ ॥

१. स-ग-च-ज-ग-त-न-भ-स- 'प्रत्ययस्वरः' नास्ति । २. त-न-भ-स-गोशब्दस्य च । ३. स-ग-
ज-ग-प-फ-भ-स्वीकृतकामरूपाः सन्तः । ४. घ-व- 'यद्वा... प्रज्ञावन्तः' नास्ति । ५. त-स्वरूपम् ।
६. स-ग-च-ज-स-पूरणम् ।

वत् तस्मात् वसवितुः सर्वस्य जगतोऽन्तर्धामितया प्रेरयितुः^१ अस्य इन्द्रस्य मे मम हिर-
ण्ययीं सुवर्णमयीम् अमतिं दीप्तिं नकिः को वा परिच्छिनत्ति खलु । यां मदीयां दीप्तिम् अशिभ्रेत्
य आश्रयति सः सुष्टुती शोभनया स्तुत्या स्तुतः सन् विश्वमिन्द्रे सर्वस्य संतर्पयिष्यौ श्रोदसी
द्यावापृथिव्यौ वा वमे स्वकीयतया सर्वतो वृणुते । तत्र दृष्टान्तः । अपीव योषा जनिमानि । यथा
योषा क्री जनिमानि जातानि^२ अपत्यानि वृणोति तद्वत् । नुः^३ पूरणः^४ ॥ नकिः । निपातः । हिरण्ययीम् ।
हिरण्यस्य विकारार्थे ' मयद्वैतयोः ' (पा. सू. ४. ३. १४३) इति मयद् । ' ऋग्यवास्व-
वास्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि ' इति निपातनात् मयदो मकारलोपः । टित्वात् ' टिङ्गणञ् '
इति ङीप् । प्रत्ययस्वरः । अमतिम् । अम गत्यादिषु । अमेरतिः^५ इति अतिप्रत्ययः^५ । प्रत्यय-
स्वरः । अशिभ्रेत् । अयतेर्लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । यद्वैतयोगादिनिघातः । सुष्टुती ।
' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । विश्वमिन्द्रे । ' इवि व्याप्तिप्रीणनयोः ' इत्यस्मात्
कर्मणि अण् । इदित्वात् नुम् । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति द्वितीयाया अलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः ।
योषा । यौतेर्मिश्रीभावकर्मणः ' वृतृवदिह्निकमिकषियुमुचिभ्यः सः ' इति सप्रत्ययः । ग्रामादिवात्
आद्युदात्तः । जनिमानि । ' जनी प्रादुर्भावे ' । ' हजनिभ्यामिमनिन् ' इति इमनिप्रत्ययो भूतकाले ।
नित्वादाद्युदात्तः । वमे । ' वञ् वरणे ' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥

युवं प्रत्नस्य साधथो महो यदैवी स्वस्तिः परि णः स्यातम् ।

गोपाजिह्वस्य तस्थुषो विरूपा विश्वे पश्यन्ति मायिनः कृतानि ॥ ९ ॥

युवम् । प्रत्नस्य । साधथः । महः । यत् । दैवी । स्वस्तिः । परि । नः । स्यातम् ।

गोपाजिह्वस्य । तस्थुषः । विरूपा । विश्वे । पश्यन्ति । मायिनः । कृतानि ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणी युवं युवां प्रत्नस्य स्तोतुः महः तादृशं श्रेयः साधथः साधयथः । कीदृशं
तदित्यत आह । यदैवी स्वस्तिः यदिदं देवसंबन्धि श्रेयः स्वाराज्यलक्षणम् । किंच युवां नः
अस्मात् परि परितः स्यातं रक्षकौ भवेतम् । विश्वे सर्वे मायिनः देवाः गोपाजिह्वस्य । गोप्त्री
जिह्वा मा विभीतेत्येतादृशी वाग्यस्य स तथोक्तः । तस्थुषः स्थिरतरस्येन्द्रस्य विरूपा नानाविधानि
वृत्रहणनादीनि कृतानि कर्माणि पश्यन्ति । एवमिन्द्रस्य विश्वरूपत्वमुक्तम् ॥ युवम् । युष्मच्छब्दस्य
द्विवचने ' युवावी द्विवचने ' (पा. सू. ७. २. ९२) इति युवादेशः । ' हेप्रथमयोरम् ' (पा. सू.
७. १. २८) इति सुपः अमादेशः । साधथः । ' साध संसिद्धौ ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि रूपम् ।
' बहुलमन्यत्रापि ' इति गेरुङ् । निघातः । दैवी । ' देवाद्यजनी ' इति अन्त्यप्रत्ययः । निस्वरः ।
स्यातम् । अस्तोर्लङि रूपम् । गोपाजिह्वस्य । ' गुप् रक्षणे ' इत्यस्य आयप्रत्ययान्तस्य क्तिप् अतोलोप-
यलोपयोः कृतयो रूपं गोपा इति । बहुव्रीही पूर्वपदस्वरः । तस्थुषः । ' हा गतिनिवृत्तौ ' इत्यस्य
कसी ' वस्त्रेकाजादिसाम् ' इति प्राप्तस्य इटः ' संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः ' इति
संप्रसारणस्य बलीयस्त्वाङ्गित्तिः । ' वसोः संप्रसारणम् ' । प्रत्ययस्वरः । पश्यन्ति । ' छित्
प्रेक्षणे ' । निघातः ॥

१. त-प्रसवितुः । २. त-जनितानि । ३. ख-घ-प-नु पूरणः; न-क-स-नुः पूरणः ' नास्ति ।

४. च-फ-अमेरतिप्रत्ययः । ५. ख-ग-च-न-स्वराज्यलक्षणम् ।

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १० ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ १० ॥

व्याख्यातेयम् ॥ ॥ २४ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ' इन्द्रं मतिः ' इति नवचं प्रथमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रेष्टुभमैन्द्रम् । ' इन्द्रं मतिर्नव ' इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

इन्द्रं मतिर्हृद आ वच्यमानाच्छा पतिं स्तोमतष्टा जिगाति ।

या जागृविर्विदथे शस्यमानेन्द्र यत्ते जायते विद्धि तस्य ॥ १ ॥

इन्द्रम् । मतिः । हृदः । आ । वच्यमाना । अच्छा । पतिम् । स्तोमतष्टा । जिगाति ।

या । जागृविः । विदथे । शस्यमाना । इन्द्र । यत् । ते । जायते । विद्धि । तस्य ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इन्द्र वदः हृदयात् वच्यमाना उच्यमाना वस्तोमतष्टा स्तोमकारिभिः कृता वमतिः स्तुतिः वपति सर्वस्य जगतः स्वामिनं स्वाम् वअच्छ अभिलक्ष्य वआ वजिगाति समन्तात् गच्छतु । वया मदीया स्तुतिः वजागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा विदथे यज्ञे शस्यमाना भवति । हे इन्द्र वते स्वदथं यत् स्तोत्रं मत्तः जायते तत् विद्धि जानीहि । तस्य इति द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ मतिः । ' मन्त्रे वृष ' इत्यादिना त्तिङ्गदातः । हृदः । हृदयकाव्यस्य ' पद्मोमासु ' (पा. सू. ६. १. ६३) इत्यादिना हृदादेशः । ' उद्धिदम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वच्यमाना । ' वच परिभाषणे ' इत्यस्य कर्मणि यक् । संप्रसारणाभावच्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । स्तोमतष्टा । ' तक्षु स्वक्षु तनूकरणे ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । जिगाति । ' गा स्तुतौ छन्दसि ' इति जुहोत्यादिः । ' बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्य इत्त्वम् । निघातः । जायते । ' जमी प्रादुर्भावे ' इत्यस्य लटि रूपम् । बद्धतयोर्नादनिघातः । विद्धि । ' विद ज्ञाने ' इत्यस्य लोटि हेः ' हुञ्जल्यो हेधिः ' इति ध्यादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

दिवश्चिदा पुन्या जायमाना वि जागृविर्विदथे शस्यमाना ।

भद्रा वस्त्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धीः ॥ २ ॥

दिवः । चित् । आ । पुन्या । जायमाना । वि । जागृविः । विदथे । शस्यमाना ।

भद्रा । वस्त्राणि । अर्जुना । वसाना । सा । इयम् । अस्मे इति । सनजा । पित्र्या । धीः ॥ २ ॥

हे इन्द्र विद्वश्चित् द्योतमानात् सूर्यादपि वृष्ट्या पूर्वे भवा उषःकालसंबन्धिनी वआ जायमाना या स्तुतिलक्षणा वाक् विभवति वसेयं वाक् विदधे यज्ञे वशस्यमाना वजागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा वभ्रा कस्याणानि^१ वअर्जुना शुद्धवर्णानि ववक्राणि योग्यतया तेजांसि ववसाना वअस्मे अस्माकं विप्र्या पितृक्रमागता^२ अत एव वसनजा पुरातनी सती वधीः तव स्तुतिर्भवति ॥ दिवः । दिवेः क्विप् । 'अडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अर्जुना । 'अर्जे- णिलुक्च' (उ. सू. ३. ३३८) इति उनन् । निस्वरः । सनजा । जनेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ङः । प्रत्ययस्वरः । विप्र्या । पितृशब्दात्त आगत इत्यर्थे 'पितुर्यञ्च' इति यत्प्रत्ययः । 'रीकृतः' (पा. सू. ७. ४. २७) इति रीकादेशः । 'यस्य' इति लोपः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

यमा चिदत्र यमसूरसूत जिह्वाया अग्रं पतुदा हस्यात् ।

वपूंषि जाता मिथुना सचेते तमोहना तपुषो बुध्ने एता ॥ ३ ॥

यमा । चित् । अत्र । यमऽसूः । असूत । जिह्वायाः । अग्रम् । पतत् । आ । हि । अस्थात् । वपूंषि । जाता । मिथुना । सचेते इति । तमऽहना । तपुषः । बुध्ने । आऽहता ॥ ३ ॥

प्रसंगादुषःकालं प्रशंसति । वयमसूः । यमौ यमलौ सूत इति यमसूरयोभिमानीनी देवता । सा वयमा यमलावश्विनौ वअत्र उषःकाले वअसूत । अश्विनोरतत्र शस्यमानावात्तावश्विनौ स्तोतुं मम वजिह्वायाः वअग्रं वपतत् चञ्चलम् वआ वअस्थात् वहि तिष्ठति रुलु । वतमोहना^३ तमसो हन्तारी वतपुषः । तपत्यस्मिन् सूर्य इति तपुः दिवसः^४ । तस्य वबुध्ने मूले वएता एतावागतौ वमिथुना परस्परं संगतौ^५ तावश्विनौ वजाता उत्पन्नानि ववपूंषि । उप्यन्ते निधीयन्ते इति वपूंषि उषःकाले क्रियमाणानि शस्त्रादीनि कर्माणि । वसचेते संगच्छतः ॥ यमसूः । 'षक् प्राणिगर्भविमोचने' इत्यस्य^६ क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः । असूत । तस्यैव धातोर्लङि अदादिबाष्छपो लुक् । निघातः । पतत् । 'पतु गतौ' । हातुर्लसार्व- धातुकस्वरे धातुस्वरः । अस्थात् । 'हा गतिनिवृत्तौ' । लुकि रूपम् । ह्योगादनिघातः । वपूंषि । 'बुधप् बीजसंताने' । 'अतिपृथग्विजितनिधनितपिभ्यो नित्' इति उसिप्रत्ययः । 'निध' इत्युक्तत्वादाद्युदात्तः । सचेते । 'चच समवाये' इत्यस्य लटि रूपम् । तपुषः । 'तप संतापे' । 'अतिपृथग्वि' इत्यादिना उसिः । बुध्ने । 'बन्ध बन्धने' । 'बन्धेर्भविषुधी च' (उ. सू. ३. २८५) इति नक्प्रत्ययः । अश्विबुधी एतावादेकौ धातोः । प्रत्ययस्वरः । एता । 'इण् गतौ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । 'गतिरन्तरः' इति गतेः स्वरः ॥

नकिरेषां निन्दिता मर्त्येषु ये अस्माकं पितरो गोषु योधाः ।

इन्द्र एषां दंडिता माहिनावानुद्गोत्राणि ससृजे दंसनावान् ॥ ४ ॥

नकिः । एषाम् । निन्दिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकम् । पितरः । गोषु । योधाः ।

इन्द्रः । एषाम् । दंडिता । माहिनाऽवान् । उद्गोत्राणि । ससृजे । दंसनाऽवान् ॥ ४ ॥

१. ऋ-अ-व-ज-ण-न-फ-भ-ल-कस्याणा । २. व-ज-न-पितृक्रमागता । ३. ल-तमोहना नाम । ४. त-दिवसः । ५. न-ल-परस्परसंगतौ । ६. ल-इत्यस्मात् ।

हे इन्द्र सन्ने प्रवृत्तानाम् ^१अस्माकं ^२ये ^३पितरः अङ्गिरसः ^४गोषु पणिभिरपहतेषु तन्निमित्तं ^५योधाः
योद्धारो वर्तन्ते तेषाम् ^६एषां ^७मर्त्येषु ^८निन्दिता वृषकः ^९नकिः न कश्चिदस्ति । कुत इत्यत आह ।
^{१०}माहिनावान् महिमोपेतः ^{११}दंसनावान् वृत्रहननादिकर्मवान् ^{१२}इन्द्रः ^{१३}एषाम् अङ्गिरसां ^{१४}‘दंहिता’
दंहितानि समृद्धानि ^{१५}गोत्राणि गवां वृद्धानि ^{१६}उत् ^{१७}ससृजे तेभ्योऽङ्गिरोभ्यो वदौ ^{१८}॥ निन्दिता । ‘ निदि
कुत्सायाम् ’ इत्यस्य तृचि रूपम् । मर्त्येषु । वस्वादिवात् स्वार्थिको यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदा-
त्तत्वम् । योधाः । ‘ युध संप्रहारे ’ इत्यस्य पञ्चाद्यचि रूपम् । दंहिता । ‘ दह दहि वृद्धौ ’ इत्यस्य
निष्ठायां रूपम् । माहिनावान् । ‘ महेरिणश्च ’ (उ. सू. २. २१४) इति ह्रस्वप्रत्ययः । ‘ तदस्वास्ति ’
इति मतुप् । माहिनावानिति तस्य संज्ञा । ‘ मतौ बहुचोऽनजिरादीनाम् ’ (पा. सू. ६. ३. ११९)
इति संहितायां दीर्घः । गोत्राणि । गवां समूह इत्यर्थे ‘ खलगोरधात् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ इनिप्रकण्वश्च ’
(पा. सू. ४. २. ५१) इति गोशब्दात् त्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ससृजे । ‘ सृज विसर्गे ’ इत्यस्य
लिटि रूपम् ॥

दशपेये निष्केवल्पे निविद्वानीयस्य पुरस्तात् ‘ सखा ह यत्र ’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘ सखा ह
यत्र सखिभिर्नवग्वैरिति निविद्वानीययोराद्ये ’ (आश्व. श्रौ. ९. ३) इति ॥

सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरभिज्ञा सत्त्वभिर्गा अनुगमन् ।

सत्यं तदिन्द्रो दशभिर्दशग्वैः सूर्यं विवेद तमसि क्षियन्तम् ॥ ५ ॥

सखा । ह । यत्र । सखिऽभिः । नवऽग्वैः । अभिऽङ्गु । आ । सत्त्वऽभिः । गाः । अनुऽगमन् ।

सत्यम् । तत् । इन्द्रः । दशऽभिः । दशऽग्वैः । सूर्यम् । विवेद । तमसि । क्षियन्तम् ॥ ५ ॥

^१सखिभिः समानख्यानैः ^२सत्त्वभिः इन्द्रमभितः सीदन्तिः ^३नवग्वैः । मेधातिथिप्रभृतयोऽङ्गिरसः
केचिच्च मासान् सत्रमनुष्ठाय फलं लेभिरे केचिद्दश मासाननुष्ठायेति । तत्र ये नव मासान् सत्र-
मनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते नवगवाः । तैः सत्त्वभिः अङ्गिरोभिः ^४सखा समानख्यानः ^५इन्द्रः
^६यत्र यस्मिन् बिले पणिभिर्निरुद्धाः ^७गाः अभिलक्ष्य ^८अभिङ्गु अभिगतजानुकं यथा भवति तथा
^९अनुगमन् अनुगच्छन् ^{१०}इन्द्रः ^{११}तत् तत्र बिले ^{१२}दशग्वैः । ये दश मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला
उदतिष्ठन् ते दशगवाः । ^{१३}दशभिः दशसंख्याकैरङ्गिरोभिः सहितः सन् ^{१४}तमसि बिलवर्तिम्यन्धकारे
^{१५}क्षियन्तं निवसन्तं ^{१६}सत्यं यथार्थप्रकाशं ^{१७}सूर्यं ^{१८}विवेद केमे । ततो लब्धप्रकाशः स इन्द्रस्ता गा
भानीयाङ्गिरोभ्यः प्रादादिति भावः । आहौ पुरजौ ॥ सखा । ‘ क्या प्रकथने ’ । ‘ समाने
त्यश्रोदात्तः ’ इति इष्प्रत्ययः । ङिष् ^{१९}॥ ‘ समानस्य छन्दसि ’ इति समानस्य समावः । ‘ उदात्तः ’
इत्युक्तत्वेन ^{२०}सामर्थ्यादुपपदस्य इति गम्यते । आयुदात्तः । नवग्वैः । गमेरीणादिको वृषप्रत्ययः ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अभिङ्गु । ‘ प्रसंख्यां जानुनोङ्गुः ’ इति विधीयमानो ङुः अयेकस्तरस्य
म्यत्ववेन भवति । सत्त्वभिः । ‘ षङ्गु विसरणगायबसादनेषु ’ इत्यस्मात् ‘ प्र ईरसञ्चोस्तुद् च ’ इति
कनिष्प्रत्ययः । तुडागमः । निष्वादायुदात्तः । अनुगमन् । गमेः सतरि ‘ बहुकं छन्दसि ’ इति

१. न-अ-स-‘ दंहिता ’ नास्ति । २. च-संनृतानि । ३. अ-म-च-ज-न-प-क-अ-द्वौ । उत्
पुरजः । ४. अ-म-च-ज-न-प-समानस्थानः । ५. न-अ-स-‘ आहौ पुरजौ ’ नास्ति । ६. अ-म-
त-न-ङिष्प्रत्ययः । ७. अ-म-अ-इत्युक्तेन ।

शपो लुकि कृते ' गमहन् ' इत्यादिना^१ उपधालोपः । प्रादिसमासः । शतृस्वरः । विवेद । ' विद ज्ञाने ' इत्यस्मात् लिटि णलि रूपम् । क्षियन्तम्^२ । ' क्षि निवासगत्योः ' इत्यस्य शततरि रूपम्^३ ॥ २५ ॥

इन्द्रो मधु संभृतमुस्त्रियायां पद्वद्विवेद शफवन्नमे गोः ।

गुहा हितं गुह्यं गूळहमप्सु हस्ते दधे दक्षिणे दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । मधु । सम्भृतम् । उस्त्रियायाम् । पत्स्वत् । विवेद । शफस्वत् । नमे । गोः ।

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गूळहम् । अपऽसु । हस्ते । दधे । दक्षिणे । दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

१ इन्द्रः १ उस्त्रियायां क्षीरदध्यादिक्रमेणोस्त्राविण्यां^४ भोगवत्यां^५ गवि १ संभृतं संपादितं १ मधु क्षीरादि १ विवेद अज्ञासीत् । ततस्तदर्थं १ पद्वत् पादयुक्तं १ शफवत् खुरोपेतं गोधनं विवेद लेभे । कथं लब्धवानिति तदुच्यते । १ नमे १ गोः । गोरिति द्वितीयार्थे षष्ठी । पणिनामकैरसुरैरपहतां गां नमे आनीतामकरोत् । तथा १ दक्षिणावान् औदार्यवान् समर्थः स इन्द्रः १ गुहा गुहायां १ हितं १ गुह्यं प्रच्छन्नम् अत एव १ अप्सु अन्तरिक्षे १ गूळहं गूढचारिणं मायिनमसुरं १ दक्षिणे १ हस्ते १ दधे दधार अग्रहीत् इत्यर्थः । द्वितीयाष्टके ' शुधी हवम् ' इत्यस्मिन् वर्गे ' गुहा हितम् ' इत्येतत् सम्यगभ्यधापि (ऋ. सं. २. ११. ५) ॥ उस्त्रियायाम् । प्रक्रिया सम्यक् पूर्वमेवावादि । विवेद । ' विद ज्ञाने ' ' विदु लभे ' । एतयोरिति रूपम् । शफवत् । शपोऽस्यास्तीति मतुप् । ' हस्वनुद्भ्यां मतुप् ' इति मतुप उदात्तत्वम् । नमे । ' णमु प्रकृत्वे ' इत्यस्य लिटि रूपम् । द्विवचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा द्विवचनाभावः । वाक्यभेदादनिघातः । गुह्यम् । ' गुह्य संवरणे ' इत्यस्मात् ' शंसिगुहिदुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् ' इति क्यप् । किंत्वादगुणः । प्रत्ययस्य पिस्वाद्गुणात्त्वे धातुस्वरः । दधे । दधातेरिति रूपम् । दक्षिणावान् । ' दक्ष वृद्धौ ' । ' द्रुदक्षिभ्यामिनन् ' इति हनन्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति मतुप् । संहितायाम् ' अन्वेषामपि दृश्यते ' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । निस्वरः ॥

ज्योतिर्वृणीत तमसो विजानन् आरे स्याम दुरितादभीकै ।

इमा गिरः सोमपाः सोमवृद्ध जुषस्वेन्द्र पुरुतमस्य कारोः ॥ ७ ॥

ज्योतिः । वृणीत । तमसः । विजानन् । आरे । स्याम । दुःऽइतात् । अभीकै ।

इमाः । गिरः । सोमपाः । सोमवृद्ध । जुषस्व । इन्द्र । पुरुतमस्य । कारोः ॥ ७ ॥

१ तमसः रात्रेः सकाशात् १ विजानन्^६ बिशेषेण जानन्^७ प्रादुर्भवन् सूर्यात्मक इन्द्रः १ ज्योति-
र्बुध्नीत । जगत्प्रवहारनिर्वाहकं प्रकाशं समभक्त । यद्वा तमसस्तमोरूपात् वृत्रादेः विजानन् प्रादुर्भवन् ।

१. ख-ग-व-ज-ण-त-न-भ-स-इति । २. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-स- ' क्षियन्तं... रूपम् ' नास्ति ।

३. ख-ग-व-व-ज-ण-त-न-भ-स- ' क्रमेणोर्ध्वलाविण्याम् । ४. ख-ग-व-व-ज-ण-न-भ-स- ' भोगवत्यां ' नास्ति । ५. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-स- ' गूळहं ' नास्ति । ६. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-स- ' विजानन् ' नास्ति ।

७. ख- ' जानन् ' नास्ति ।

वृत्रं हत्वा प्रकाशमवृणीत । वयं वदुरितात् पापात् वआरे दूरे पापवर्जिताः सन्तः वअभीके भयरहिते स्थाने वस्याम भवेम । वसोमपाः सोमस्य पातः अत एव वसोमबुद्ध सोमपानेषु बुद्ध हे वइन्द्र वपुस्तमस्य । पुरुन् बहुन् शत्रून् तामयति ग्लापयतीति पुस्तमः । तादृशस्य तव वकारोः स्तोत्रं कुर्वाणस्य ऋषिजः वइमाः स्तुतिलक्षणाः वगिरः वाचः वजुषस्व सेवस्व ॥ वृणीत । 'वृह् संभक्तौ' इत्यस्य लङि रूपम् । विजानन् । 'ज्ञा अवबोधने' । विशेषेण ज्ञानं प्रकाशः । प्रत्ययस्वरः । अभीके । न विद्यते भीर्यस्मिन् । ततः 'शेषाद्विभाषा' (पा. सू. ५. ४. १५४) इति कप्प्रत्ययः । 'नन्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'कपि पूर्वम्' (पा. सू. ६. २. १७३) इति पूर्वस्यान्तोदात्तत्वम् । पुस्तमस्य । 'तसु ग्लाने' इत्यस्मात् ण्यन्तात् पञ्चाद्यचि 'परादिभ्यश्चङि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

ज्योतिर्यज्ञाय रोदसी अनु प्यादारे स्याम दुरितस्य भूरैः ।

भूरि चिद्धि तुजतो मर्त्यस्य सुपारासो वसवो बर्हणावत् ॥ ८ ॥

ज्योतिः । यज्ञाय । रोदसी इति । अनु । स्यात् । आरे । स्याम् । दुःइतस्य । भूरैः ।

भूरि । चित् । हि । तुजतः । मर्त्यस्य । सुपारासः । वसवः । बर्हणावत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ज्योतिः जगत्प्रकाशकः सूर्यः वयज्ञाय अग्निहोत्रादिकर्मकरणाय वरोदसी यावापृथिव्यौ वअनु वप्यात् अनुभवतु प्रकाशयतु । वयं वभूरैः प्रभूतस्य वदुरितस्य पापस्य वआरे दूरे वस्याम भवेम । हे ववसवः सर्वस्य वासयितार इन्द्रादयः वसुपारासः सुपाराः शोभनपाराः स्तुत्याभिमुखीकर्तुं शक्या यूयं वभूरि वचित् अतिप्रभूतं वबर्हणावत् समृद्धियुक्तं धनं वतुजतः भूरिप्रदस्य वमर्त्यस्य प्रयच्छथ । अत्र योग्यक्रियाध्याहारः ॥ स्यात् । अस्तैर्लिङि रूपम् । संहितायाम् अनोरुत्तरस्यास्तेः 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यक्परः' (पा. सू. ८. ३. ८७) इति कत्वम् । निघातः । तुजतः । 'तुजि पिजि लजि हिंसादाननिकेतनेषु' । 'शत्रुनुमः' इति विभक्त्युदात्तत्वम् । बर्हणावत् । 'वृहि वृद्धौ' इत्यस्य भावे औणादिको युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शुनं हुवेम मधवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ९ ॥

शुनम् । हुवेम । मधवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समुजितम् । धनानाम् ॥ ९ ॥

व्याख्यातेयम् ॥

॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थात्तुरो देवादिघातीयेमहेधरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपाकसाम्राज्यपुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. स-ग-व-ज-न-न-म-स- 'बहुन्' नास्ति । २. स-ग-व-ज-न-ज- 'सेवस्व' नास्ति । ३. स-ग-व-ज-न-स- 'दूरे' नास्ति । ४. व-प्रयच्छथ । हि पूरणः । ५. स-इत्येवं पूर्वमेव व्याख्याता, व-न-इति पूर्ववत्, न-व्याख्याता ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विधातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ^१ तृतीयाष्टकस्य तृतीयाध्याय आरभ्यते^२ । ‘ इन्द्र त्वा ’ इति नवचं द्वितीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘ इन्द्र त्वा गायत्रं हि ’ इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशास्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ इन्द्र त्वा वृषभमुद्वेदभीति तिलः ’ (आश्व. श्री. ५. १०) इति । आद्या^३ प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘ इन्द्र त्वा वृषभं मरुतो यस्य ’ (आश्व. श्री. ५. ५) इति ॥

इन्द्र त्वा वृषभं वयं सुते सोमे हवामहे । स पाहि मध्वो अन्धसः ॥१॥

इन्द्र । त्वा । वृषभम् । वयम् । सुते । सोमे । हवामहे । सः । पाहि । मध्वः । अन्धसः ॥१॥

इन्दौ स्रवति सोमरसे रमते क्रीडतीति इन्द्रः । यद्वा इदं सर्वं जगत् साक्षाद्दर्शयतीतीन्द्रः । तस्य संबुद्धिः । हे इन्द्र वृषभं कामानां वर्षकं त्वा त्वां सुते प्रावभिरभिषुते सोमे वयं हवामहे सोमपानार्थमाह्वयामः । सः त्वं मध्वः मवकरम् अन्धसः अक्षलक्षणं सोमे^४ पाहि पिब । इन्द्रशब्दं यास्को बहुधा निर्विवेच—‘ इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेन्द्वे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्द्वे भूतानीति वा । तद्यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् ’ (निरु. १०. ८) इति । यत्र यत्र योऽर्थोऽनुगुणस्तत्र सोऽर्थः स्वीकार्यः । ‘ इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः ’ (निरु. १०. ८) । इदं ब्रह्म साक्षात्पश्यतीतीन्द्रः । तथा चारण्यके श्रूयते—‘ स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततममपश्यद्विदमदर्शमिती^५ । तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो ह वै नाम तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः^५ ’ (ऐ. आ. २. ४. ३) इति ॥ इन्द्र । ‘ इदि परमैश्वर्ये ’ इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यम् । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते—‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ’ (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति । इन्दुशब्दे उपपदे रमतेः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ इति डः । पूर्वपदस्योकारलोपः । ‘ इदि परमैश्वर्ये ’ इत्यस्मात् ‘ ऋज्रेन्द्राग्रं ’ इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानि । आमन्त्रिताणुदात्तत्वम्^५ । हवामहे । ह्वयतेः ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणे लटि रूपम् । मध्वः । मधुशब्दः ‘ फलिपाटि^५ ’ इत्यादिना उन्प्रत्ययान्तः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्चामभावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् गुणाभावः । यणादेशः । अन्धसः । ‘ अवेर्नुम् धश्च ’ इत्यसुन् । निस्वरः ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने ‘ इन्द्र ऋतुविदम् ’ इति शक्याज्या । सूत्रितं च—‘ इन्द्र ऋतुविदं सुतमिति याज्या ’ (आश्व. श्री. ५. १०) इति ॥

१. त-न- अथ (न-तृतीयाष्टके) तृतीयाध्याय आरभ्यते । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-अथ । ३. त-सोमरसम् । ४. ख-ग-च-ज-भ-देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः । ५. ख-ग-च-ज-ण-आमन्त्रिताणुदात्तत्वम् ।

इन्द्रं क्रतुविदं सुतं सोमं हर्यं पुरुष्टुत । पिबामृषस्व तातृपिम् ॥ २ ॥

इन्द्रं । क्रतुऽविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्यं । पुरुऽस्तुत । पिब । आ । वृषस्व । तातृपिम् ॥ २ ॥

हे १ इन्द्र २ क्रतुविदं क्रतोः प्रज्ञाया लभ्यकं ३ सुतम् अभिषुतमिमं ४ सोमं ५ हर्यं पातुं कामयस्व । हे ६ पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिः स्तुतेन्द्र ७ तातृपिं तर्पकमाप्यायनकारिणमिमं सोमं ८ पिब । पीतमिमं सोमम् ९ आ १० वृषस्व जठरे सिञ्च । यथा नाभेरधो न पतति तथा धारयेति भावः ॥ हर्यं । ' हर्यं गतिकान्त्योः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । पुरुष्टुत । ' स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ' इति संहितायां षत्वम् । वृषस्व । ' वृष सेचने ' इत्यस्य लोटि रूपम् । आङ् उत्तरत्वात् १ निघातः । तातृपिम् । ' तृप प्रीणने ' इत्यस्मात् ' छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् ' (पा. सू. ३. २. १७१. २) इति किन् । तस्य लिङ्गद्वावात् द्विर्वचनादि । संहितायाम् ' अन्येषामपि ' इत्यभ्यासरय दीर्घः । निस्वादाशुदासः ॥

इन्द्रं प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः । तिरस्तवानं विशपते ॥ ३ ॥

इन्द्रं । प्र । नः । धितऽवानम् । यज्ञम् । विश्वेभिः । देवेभिः । तिर । स्तवानं । विशपते ॥ ३ ॥

हे १ स्तवानं स्तोतृभिः स्तूयमान २ विशपते विशां मरुतां पते हे ३ इन्द्र ४ विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैः यज्ञनीयैर्देवैः २ संहितस्त्वं ५ धितावानम् । वन्यते संभज्यते इति वानं हविः । धितं निहितं हविर्यस्य तम् । संभृतहविष्कमित्यर्थः । अस्मदीयमिमं ६ यज्ञं ७ प्र ८ तिर प्रकर्षेण वर्धय । हविःस्वीकरणेन संपूर्णं कुरु इति भावः ॥ नः । ' उपसर्गाद्वहुलम् ' इति संहितायां णत्वम् । धितावानम् । ' दुधाञ् धारणपोषणयोः ' इत्यस्माज्जिष्ठा । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तिर । तरतेऽयस्येन शः । प्रत्ययस्वरः । स्तवानं । ' हुञ् स्तुतौ ' । ' सम्यानच् रतुवः ' इत्युपपदाभावेऽपि कर्मण्यनच्प्रत्ययः । आमन्त्रित्वात् निघातः ॥

इन्द्रं सोमाः सुता इमे तव प्र यन्ति सत्पते । क्षयं चन्द्रास इन्द्रवः ॥ ४ ॥

इन्द्रं । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यन्ति । सत्पते । क्षयम् । चन्द्रासः । इन्द्रवः ॥ ४ ॥

हे १ सत्पते २ इन्द्र ३ चन्द्रासः आह्लादयितारः ४ इन्द्रवः दीप्ताः ५ सुताः अभिषुताः ६ इमे अस्माभिर्देवैः ७ सोमाः ८ तव ९ क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यक्षादीनि अत्रेति क्षयो जठरम् । प्र १० यन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति । तान् धारयेति भावः ॥ क्षयम् । ' क्षि निवासगत्योः ' इत्यस्मादधिकरणे चप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वे प्राप्ते ' क्षयो निवासे ' इत्याशुदात्तत्वम् । चन्द्रासः । ' चक्षि आह्लादने दीप्तौ ' च १ । अस्मात् ' स्फायितञि ' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । ' आजसेरसुक ' इत्यसुक १ । प्रत्ययस्वरः । इन्द्रवः । ' उन्देरिवादेः ' (उ. सू. १. १२) इति उप्रत्ययः । ' नित् ' इत्यनु-वृत्तेराशुदासः ॥

१. ख-ग-च-ज-न-भ-आदुत्तरत्वात् । २. ज-ण-य-जनीयदेवैः । ३. ख-ग-च-न-भ-ल-स- ' तव ' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-न-भ-स-अन्तोदात्ते । ५. ख-ग-च-न-भ-ल-स-दीप्ताः; ज-ण- ' दीप्तौ च ' नास्ति । ६. ल-इत्यनुगागमः ।

दधिष्वा जठरे सुतं सोममिन्द्र वरेण्यम् । तव द्युक्षास इन्द्रवः ॥ ५ ॥

दधिष्वा । जठरे । सुतम् । सोमम् । इन्द्र । वरेण्यम् । तव । द्युक्षासः । इन्द्रवः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं ^३सुतम् अभिषुतं ^४सोमं ^५जठरे ^६दधिष्व धारय । ^७इन्द्रवः दीप्ता इमे सोमाः ^८तव ^९द्युक्षासः । दिवि क्षियन्ति निवसन्तीति द्युक्षासः । अतस्त्वं स्वभूतान्^१ तान् धारयेति भावः ॥ दधिष्व । दधातेर्लोटि रूपम् । ‘ आगमा अनुदात्ताः ’ इतीटोऽनुदात्तात्वात् प्रत्ययस्वरः । वरेण्यम् । ‘ वृक् संभक्तौ ’ । ‘ वृक् एण्यः^२ ’ इति^३ एण्यप्रत्ययः । वृषादिस्वादाद्युदात्तः । द्युक्षासः । क्षियतेः^४ ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ इति ङप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ॥१॥

गिर्वेणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे । इन्द्र त्वादातमिद्यशः ॥ ६ ॥

गिर्वेणः । पाहि । नः । सुतम् । मधोः । धाराभिः । अज्यसे ।

इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ॥ ६ ॥

^१गिर्वेणः गीर्मिर्वेणनीय । तथा च यास्कः—‘ गिर्वेणा देवो भवति गीर्मिरेनं वनयन्ति ’ (निरु. ६. १४) इति । तादृशेन्द्र ^२नः अस्मदीयं ^३सुतम् अभिषुतमिमं सोमं ^४पाहि पिब । यतः^५ ^६मधोः मदकरस्य सोमस्य ^७धाराभिः ^८अज्यसे सिष्यसे हे ^९इन्द्र ^{१०}त्वादातमिन् त्वया शोधितं विशदीकृतमेव ^{११}यशः अन्नमस्मासु भवति ॥ गिर्वेणः । ‘ वन संभक्तौ ’ इत्यस्मादसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभाव-
भ्यान्दसः । ‘ आमन्त्रितस्य ’ इति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । पाहि । ‘ पा पाने ’ इत्यस्माल्लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याधिष्ठमानत्वेन पादादिस्वादिनिघातः । प्रत्ययस्वरः । त्वादातम् । ‘ वैप् शोधने ’ । सत्यपि प्रकारे ‘ नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ’ (परिभा. ७) इत्येजन्त एवायम् । ततः ‘ आदेचः^० ’ इत्यात्वम् । अस्मात् कर्मणि कः । ‘ दाधा च्वाप् ’ इत्यत्र अदाप् इति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावात् ‘ वो वयोः ’ इति द्वादेशो न भवति । त्वेति युष्मच्छब्दस्य तृतीया । ‘ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ’ इति समासः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यशः । ‘ अशू न्यासौ ’ । ‘ अशोर्युद् च ’ इत्यसुन् । तत्संनिधौ धातोः^१ युडागमः । निस्वादाद्युदात्तः ॥

अभि घुम्नानि वनिन इन्द्रं सचन्ते अक्षिता । पीत्वी सोमस्य वावृधे ॥ ७ ॥

अभि । घुम्नानि । वनिनः । इन्द्रम् । सचन्ते । अक्षिता । पीत्वी । सोमस्य । वावृधे ॥ ७ ॥

^१वनिनः । वनं देवताविषयं संभजनमस्यास्तीति वनी^२ । तस्य देवान् संभजमानस्य यजमानस्य ^३घुम्नानि शीतमानानि ^४अक्षिता क्षयरहितानि संपूर्णानि सोमादीनि हवींषि ^५इन्द्रम् ^६अभि अग्निः ^७सचन्ते समवयन्ति । तेषु मध्ये ^८सोमस्य ^९पीत्वी सोमं पीत्वा ^{१०}वावृधे स इन्द्रो वर्धते ॥ वनिनः ।

१. ख-ग-च-न-भ-स-‘ स्वभूतान् ’ नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ एण्यः इति ’ नास्ति । ३. फ-क्षेः । ४. त-अतः । ५. ज-धातोः देवनेऽर्थे । ६. ख-ग-च-त-न-फ-भ-‘ वनी ’ नास्ति ।

‘ अत इनिठनौ ’ इतीनिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । सचन्ते । ‘ षच समवाये ’ इत्यस्य^१ लटि रूपम् । अक्षिता । ‘ क्षि क्षये ’ इत्यस्य निष्ठा । अत्र ण्यदर्थः^२ इति दीर्घाभावः । तस्मादेव ‘ क्षियो दीर्घात् ’ इति निष्ठानन्वाभावः^३ । नञा समासे तस्य स्वरः । पीत्वी । ‘ पा पाने ’ इत्यस्मात् क्वाप्रत्ययस्य ‘ स्नाभ्यादयश्च ’ इति निपातनात् ल्वी इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । ‘ घुमास्वागापाः ’ इत्यादिना ईंश्चम् ॥

अर्वावतो न आ गहि परावतश्च वृत्रहन् । इमा जुषस्व नो गिरः ॥८॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । पराऽवतः । च । वृत्रहन् । इमाः । जुषस्व । नः । गिरः ॥८॥

हे ^४वृत्रहन् इन्द्र ^५अर्वावतः अर्वाचीनात् समीपाद्देशात्^६ ^७परावतः अतिदूराद्देशात्^८ वा ^९नः अस्मान्मिलक्ष्य ^{१०}आ ^{११}गहि आगच्छ । आगत्य च ^{१२}नः अस्मदीयाः ^{१३}इमाः रतुतिलक्षणाः ^{१४}गिरः वाचः ^{१५}जुषस्व सेवस्व ॥ परावतः । ‘ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ’ इति वतिः । प्रत्ययस्वरः ॥

यदन्तरा परावतमर्वावतं च ह्यसे । इन्द्रेह तत् आ गहि ॥९॥

यत् । अन्तरा । पराऽवतम् । अर्वाऽवतम् । च । ह्यसे । इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥९॥

हे ^१इन्द्र ^२यत् यस्मिन् ^३परावतम् अतिविप्रकृष्टस्य देशस्य ^४अर्वावतं अतिसंनिवृष्टस्य^५ देशस्य ^६च ^७अन्तरा तयोर्मध्यदेशे ^८ह्यसे सम्बन्धिज्यसे ^९ततः तस्माद्देशात् ^{१०}इह अस्मिन् यज्ञे ^{११}आ ^{१२}गहि सोमपानार्थमागच्छ ॥ परावतम् अर्वावतम् । ‘ अन्तराऽन्तरेण युक्ते ’ (पा. सू. २. ३. ४) इति द्वितीया । ततः । पञ्चम्यास्तसिद्धः । लिट्स्वरः ॥ ॥ २ ॥

‘ आ तू न इन्द्र ’ इति नवमं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्र्यैः प्रमृष्टम् । ‘ आ तू नः ’ इत्यनुक्रान्तम् । अतिरात्रे द्वितीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिकाया एतदादिके त्रे सूक्ते । सूत्रितं च—‘ आ तू न इन्द्र मन्त्रगिति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ तू न इन्द्र मश्वघुवानः सोमपीतये । हरिभ्यां याद्विषः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । मश्वक् । घुवानः । सोमऽपीतये । हरिभ्याम् । याद्वि । अद्विऽवः ॥१॥

^१अद्विषः^२ वज्रिन्^३ हे ^४इन्द्र ^५घुवानः होतृभिराहुयमानस्त्वं ^६मश्वक् मध्विमुखः सन् ^७नः अस्मदीये यज्ञे ^८सोमपीतये सोमपानार्थं ^९हरिभ्याम् अथाभ्यां सह ^{१०}तु क्षिप्रम् ^{११}आ ^{१२}याहि ॥ तु । ‘ ऋषि तुलुवः ’ इत्यादिना संहितायां दीर्घः । मश्वक् । मामश्नुतीति ‘ ऋषिः ऋक् ’ इत्यादिना किन् । ‘ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ’ इत्यस्मच्छन्दस्यैकवचने मपर्यन्तरस्य मादेशः । ‘ चित्त्वत्वेवचोश्च टेरग्रज्जतावप्रत्यये ’ इति टेः अत्रि इत्यादेशः । ‘ अत्रिसाभ्योरन्तोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरभित्त्वर्थम् ’

१. ज-न-इत्यस्मात् । २. ख-ग-अप्यदर्थे । ३. ज-ग-निष्ठातस्य नत्वाभावः । ४. ख-ग-व-ज-न-प-फ-भ-स-समीपदेहात् । ५. घ-ज-ण-स-अतिदूरदेहात् । ६. च-न-स-संनिवृष्टस्य । ७. ख-ग-च-न-फ-भ-स-स-हे अद्विषः हे वज्रिन् ।

इति वचनात् अग्रादेशः अन्तोदात्तः । यणादेशे कृते ' उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति यणः स्वरितत्वम् ।
' किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् । सोमपीतये । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अद्विवः ।
' मतुवसोः' इति ह्रस्वम् । आमन्त्रितत्वाज्जिघातः ॥

स॒त्तो होता॑ न ऋ॒त्वि॒र्य॑स्ति॒स्तिरे॑ ब॒र्हि॒रानु॑षक् । अ॒यु॒ज्जन्प्रा॒तरद्र॑यः ॥ २ ॥

स॒त्तः । हो॒ता । नः । ऋ॒त्वि॒र्यः । ति॒स्तिरे॑ । ब॒र्हिः । आ॒नु॒षक् । अ॒यु॒ज्जन् । प्रा॒तः । अ॒द्रयः ॥ २ ॥

हे इन्द्र वनः अस्मदीये यज्ञे होता ऋत्विक् तवाह्वानार्थम् ऋत्विग्यः प्राप्तकालः सन्
वसतः निषण्णो वर्तते । तथा बर्हिरानुषक् अनुषक्तं परस्परसंबद्धं यथा भवति तथा तिस्तिरे
हविःष्वासक्षेपुं स्तीर्णमभूत् । तथा प्रातः प्रातःसवने सोमाभिषवार्थम् अद्रयः प्रावाणः
अयुज्जन् परस्परं संगता अभूवन् । तस्मात् सोमपानार्थं त्वमागच्छेति भावः ॥ सतः ।
षट् विशरणादिषु इत्यस्मात् ' गत्यर्थकर्मकश्चिष' (पा. सू. ३. ४. ७२) इत्यादिना
कर्तरि क्तः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र निष्ठातकारस्य नत्वाभावः । ऋत्विग्यः ।
ऋतुशब्दात् ' छन्दसि घस्' इति घस्प्रत्ययः । घस्येयादेशः । ' सिति' इति पदसंज्ञायाम्
' ओर्गुणः' इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । तिस्तिरे । ' स्तृञ्
आच्छादने' इत्यस्य कर्मणि लिटि ' ऋत इद्धातोः' इतीत्वम् । द्विर्वचने ' शर्पूर्वाः खयः' इति
तकारस्य शेषः । ' लिटस्तप्तयोरेशिरेच्' इति तप्रत्ययस्य एच् इत्यादेशः । पादादित्वादिनिघातः ।
प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । ' षञ् संगे' । क्तिप् । ' अनदिताम्' इति नलोपः । आङ्ग्वोरुपसर्गयोः
प्राक् प्रयोगः । गतिसमासः । कृदुत्तरपदस्वरः । अयुज्जन् । ' युजिर् योगे' इत्यस्य लुङि च्लेः
' इरितो वा' इत्यङादेशः । ' बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः । पादादित्वादिनिघातः । अङागमस्वरः ॥

इ॒मा ब्र॑ह्म ब्र॒ह्मवा॑हः क्रि॒यन्त॒ आ ब॒र्हिः सी॒द । वी॒हि शूर॑ पुरो॒च्छाश॑म् ॥ ३ ॥

इ॒मा । ब्र॒ह्म । ब्र॒ह्म॒ऽवा॒हः । क्रि॒यन्ते । आ । ब॒र्हिः । सी॒द । वी॒हि । शूर॑ । पुरो॒च्छाश॑म् ॥ ३ ॥

व्रह्मवाहः^१ । ब्रह्माणि^२ स्तोत्राणि स्तुत्यतया वहतीति ब्रह्मवाहा ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्राप्यते इति वा ।
हे स्तुत्यं^३ इन्द्र तुभ्यम्^४ इमा इमानि व्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि अस्माभिः क्रियन्ते । अतः बर्हिः
आ सीद स्तुत्यतया बर्हिषि यज्ञे उपविश । हे शूर समर्थेन्द्र अस्माभिर्दीयमानमिमं पुरोच्छाशं
पुरोच्छाशाख्यं हविः वीहि भक्षय ॥ ब्रह्मवाहः । ' वह प्रापणे' इत्यस्मात् ' वहिहाधान्यञ्छन्दसि'
इत्यसुन् । ' णिच्' इत्यनुवृत्तेरुपधादुद्धिः । आमन्त्रितत्वाज्जिघातः । क्रियन्ते । करोतेः कर्मणि षक् ।
' रिक् शबलिङ्क्षु' इति रिङादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादिनिघातः । बर्हिः । कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे द्वितीया । वीहि । वी काम्यादिषु । लोटि रूपम् । हेङित्वादुदात्तः । पुरोच्छाशम् । ' दाश्
दात्रे' इत्यस्मात् पुरस्पूर्वात् ' मन्त्रे श्वेतवहोव्यशस्पुरोच्छाशो ण्विन्' (पा. सू. ३. २. ७१) ।
पुरो दाक्षस्त एनमिति । निपातनादकारस्य लकारः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

१. ग-पररपरे संबद्धम्; ज-ण-परस्परं संबद्धम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-म-सत्रेषु स्तीर्णम् ।

३. ज-ज-विशरणे । ४. न-ल-स-ब्रह्माणि; फ-भ-ब्रह्मवाहा ब्रह्माणि । ५. ख-ग-च-न-फ-भ-स्तुत्य;

ख-ब्रह्मवाह इन्द्र ।

रारन्धि सर्वनेषु ण एषु स्तोमेषु वृत्रहन् । उक्थेष्विन्द्र गिर्वणः ॥ ४ ॥

ररन्धि । सर्वनेषु । नः । एषु । स्तोमेषु । वृत्रहन् । उक्थेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ४ ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय ऽवृत्रहन् वृत्रस्य हन्तर्हे ऽइन्द्र ऽनः अस्माकं संबन्धेषु त्रिषु^१ ऽसर्वनेषु ऽएषु क्रियमाणेषु ऽस्तोमेषु स्तोत्रेषु ऽउक्थेषु शस्त्रेषु^२ च ऽरारन्धि रमस्व ॥ रारन्धि^३ । रमतेलोति 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'छन्दस्युभयथा' इति हेरार्धधातुकत्वेनाह्रिवात् 'अहितश्च' इति हेर्धिः । सर्वनेषु । सूयते सोमो येऽविति अधिकरणे सुनोतेत्युद् । लिट्स्वरः । णः । नसो नकारस्य 'नश्च धातुस्थोरुभ्यः' इति संहितायां णत्वम् ॥

मतयः सोमपामुरुं रिहन्ति शर्वसस्पतिम् । इन्द्रं वत्सं न मातरः ॥ ५ ॥

मतयः । सोमपाम् । उरुम् । रिहन्ति । शर्वसः । पतिम् । इन्द्रम् । वत्सम् । न । मातरः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽमतयः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः ऽउरुं महान्तं ऽसोमपां सोमस्य पातारं ऽशर्वसः बलस्य ऽपतिम् ऽइन्द्रं त्वां ऽरिहन्ति लिहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽवत्स ऽन । यथा वत्सं ऽमातरः धेनवो लिहन्ति तद्वत् ॥ मतयः । 'मन ज्ञाने' इत्यस्मात् कर्मणि 'मन्त्रे वृष' इत्यादिना क्लृप्तादातः । उरुम् । 'उर्णुश्च आच्छादने' इत्यस्मात् महत्यर्थे गम्यमाने 'महति हस्वश्च' (उ. सू. १. ३२) इति कुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । प्रत्ययस्वरः । रिहन्ति । 'लिह आच्छादने' इत्यस्य छटि रूपम् । रलयोरभेदः । प्रत्ययस्वरः । शर्वसस्पतिमिति संहितायां 'पठयाः पतिपुत्रपृष्ठ' इत्यादिना 'विसर्जनीयस्य सत्वम् । वत्सम् । 'वद ल्यक्तायां वाचि' । अस्मात् 'वृत्तृवदिहनि' इत्यादिना सप्रत्ययः । वदत्यभीक्ष्णं मातरमिति वत्सो गोबालः । प्रत्ययस्वरः ॥ ३ ॥

स मन्दस्वा अन्धसो राधसे तन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ ६ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तन्वा । महे । न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ऽसः तथाविधस्त्वं ऽमहे महते ऽराधसे धनाय ऽअन्धसः अस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य पानेन ऽतन्वा शरीरेण सह ऽमन्दस्व हृष्टो भव । हिः अत्र समुच्चयार्थः । किञ्च त्वं ऽस्तोतारं मां ऽनिदे निन्दायै विषयभूतं ऽन ऽकरः मा कार्षीः ॥ मन्दस्व । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लोटि रूपम् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेन्न^४ । तत्र 'अप्रातिष्ठोभ्ये' इति वर्तते । अत्र हेः समुच्चयार्थेवाङ्गिवातः । तन्वा । 'उदात्तस्वरितयोः' इति स्वरितत्वम् । महे । तकारलोपश्चान्दसः । 'वृहन्महतीरुपसंख्यानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । निदे । 'निदि कुरसायाम्' इत्यस्मात् संप्रदादिकक्षणे भावे क्विप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्चुमभावः । 'सावेकाचः' । इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । करः । करोतेर्लुङि च्छेः 'कृमृरुहिन्यञ्छन्दसि' इत्यञ्जदेशः । निघातः ॥

१. ख-ग-च-न-भ-स- 'त्रिषु' नास्ति । २. ख-ग-च-न-भ-स- 'शस्त्रेषु' नास्ति । ३. ख-ग-च-त-भ-स-ररन्धि । ४. ख-ग-ञ-ज-त-न-चेत् ।

वयमिन्द्र त्वायवो हविष्मन्तो जरामहे । उत त्वमस्मयुर्वसो ॥ ७ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । हविष्मन्तः । जरा॒महे । उत । त्वम् । अस्म॒ऽयुः । व॒सो इति ॥ ७ ॥

हे १ इन्द्र १ त्वायवः यज्ञार्थं त्वामात्मन इच्छन्तस्त्वाकामाः सन्तः १ हविष्मन्तः संभृत-
हविष्काः १ वयं १ जरामहे त्वां स्तुमः । हे १ वसो सर्वस्य वासक इन्द्र १ उत १ त्वम् अपि १ अस्मयुः
हविःस्वीकरणार्थम् अस्मानात्मन इच्छन् भव ॥ त्वायवः । त्वामिच्छन्तीत्यर्थे ' रूप आत्मनः
क्यच् ' । ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ' वयाऽष्टादसि ' इत्युद्देश्यः ।
त्वयव इति प्राप्ति ' युष्मदस्मदोरनादेशो ' इत्यभिक्तावपि हलादौ ऋचयेनावम् । प्रत्ययस्वरः ।
हविष्मन्तः । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भसंज्ञायां सकारस्य रत्वाभावः । ' स्वरविधौ व्यञ्जनम-
विद्यमानवत् ' इति परिभाषानाश्रयणात् मतुप उदात्तताभावः । इतिप्रत्ययस्वरः । जरा॒महे ।
' जरतिः स्तुतिकर्मा ' इति चारकः । अस्मयुः । अस्मानिच्छतीत्यर्थे रूपः ऋच । तस्मादु-
प्रत्ययः । पूर्वपदान्तलोपभ्रष्टान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

मारे अस्मद्वि मुमुचो हरिप्रियावाक् याहि । इन्द्र स्वधावो मत्स्वेह ॥ ८ ॥

मा । आ॒रे । अ॒स्मत् । वि । मुमु॒चः । हरि॑ऽप्रिय । अ॒वाक् । या॒हि ।

इन्द्र । स्व॒धाऽवः । मत्स्वे । इ॒ह ॥ ८ ॥

हे १ हरिप्रिय हरी अश्वी प्रियौ यस्य तावदा हे इन्द्र १ अस्मत् अस्मत्तः १ आरे वृत्ते रथे योजि-
तावधौ १ मा १ वि १ मुमुचः मा विमोचय । तावदाहुवेत एव १ अवाक् अस्मदाभिमुखेन
१ याहि आगच्छ । हे १ स्वधावः सोमलक्षणाश्वन्* १ इन्द्र १ इह अस्मिन् देवयज्ञे १ मत्स्वे सोमं पीणा
कृतो भव ॥ अस्मत् । अस्मच्छब्दस्य पञ्चमीबहुवचनस्य ' पञ्चम्या अत् ' (पा. सू. ७. १. ३१)
इत्यवादेशः । मुमुचः । ' मुमु मोक्षणे ' इत्यस्य ण्यन्तस्य छान्दसे लुकि चकि रूपम् । अभ्यासस्य
दीर्घाभावभ्रष्टान्दसः । ' न माकुर्योगे ' इत्यवभावः । निघातः । हरिप्रिय । आमन्त्रितस्य पादा-
क्षिप्तात् पादिकमाधुदात्तत्वम् । मत्स्वे । मदि स्तुत्याविषु इत्यस्य लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति
विकरणस्य लुक् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादाक्षिप्तादनिघातः ॥

अर्वाञ्च त्वा सुखे रथे वहतामिन्द्र केशिना । घृतस्नु बहिरासदे ॥ ९ ॥

अ॒र्वाञ्चम् । त्वा । सु॒खे । रथे । वह॑ताम् । इन्द्र । के॒शिना ।

घृ॒तस्नु इति घृतऽस्नु । ब॒हिः । आ॒ऽसदे ॥ ९ ॥

१. च-फ-आगच्छ । आगत्य इह अस्मिन् यज्ञे स्वधावः हे स्वधावन् इन्द्र मत्स्वे मन्वस्व ।

*. ज-सक्नीयपुरोडासादिरूपमयं तद्वन् ।

हे ^१इन्द्र ^२वृत्तस्त्वं श्रमजनितजलप्रस्रवणयुक्तौ ^३वैश्विना वैश्विनौ रक्त्वाप्रदेशो लब्धमानकेश-
युक्तौ हरी ^४आसदे आसदनीयं^१ ^५बर्हिः अभिलक्ष्य ^६सुखे सुखकरे ^७रथे ^८अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं ^९परा-
त्वां ^{१०}वहताम् ॥ अर्वाञ्चम् । अञ्चतेः क्तिनि 'उगिदचाम्' इति नुम् । वहताम् । वहैर्लोटि रूपम् ।
तसो लसार्वधातुक्स्वरे कृते धातुस्वरः । आसदे । सदेः कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरः ॥ ॥ ४ ॥

'उप नः सुतम्' इति नवचं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् । 'उप नः' इत्यनु-
क्रमणिका । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरम् । हरिभ्यां यस्ते अस्मयुः ॥ १ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गहि । सोमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् ।

हरिभ्याम् । यः । ते । अस्मयुः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२नः अस्मदीयं ^३सुतम् अभिषुतं ^४गवाशिरं पयसा मिश्रितं ^५सोमं प्रति ^६उप ^७आ-
गहि समीप आगच्छ । यतः ^८हरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्तः ^९ते^२ तव^३ रथः ^{१०}अस्मयुः अस्मान् कामयमानो
वर्तते ॥ गवाशिरम् । आरूप्यस्य श्रीणतेः क्तिपि 'अपस्पृधेयामानृषुः' (पा. सू. ६. १. ३६)
इत्यादिनाशिर इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

तमिन्द्र मदमा गहि बर्हिःष्ठां प्रावभिः सुतम् । कुविक्वस्य तृष्णवः ॥ २ ॥

तम् । इन्द्र । मदम् । आ । गहि । बर्हिःऽस्थाम् । प्रावभिः । सुतम् ।

कुवित् । नु । अस्य । तृष्णवः ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२प्रावभिः ^३सुतम् अभिषुतं ^४बर्हिःष्ठां बर्हिषि स्थितं ^५मदम् । मायते^२ अनेनेति मदः
सोमः । ^६तम् इमं^३ सोमम्^४ ^७आ ^८गहि आगच्छ । ^९कुवित् प्रभूतं यथा भवति तथा ^{१०}अस्य सोमस्य
पानेन^५ ^{११}नु क्षिप्रं ^{१२}तृष्णवः तृप्तो भव ॥ मदम् । 'मदी हर्षे' । 'मदोऽनुपसर्गे' इत्यप्रत्ययः ।
तस्य पिस्वाद्नुदात्तत्वे धातुस्वरः । बर्हिःष्ठां । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' । द्विप् । संहितायां पूर्वपद-
सकारस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् । हुत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । तृष्णवः । 'तृप् प्रीणने'
इभ्यस्य छेज्जडागमः । कुविद्योगादनिघातः । कुभाविषु^६ 'नृममन तृप्नोति' इति पठितम् । तथापि
मर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा जत्वप्रतिषेधो न भवति । प्रत्ययस्वरः ॥

इन्द्रमित्था गिरो ममाच्छागुरिषिता इतः । आबृते सोमपीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । इत्था । गिरः । मम । अच्छ । अगुः । इषिताः । इतः ।

आबृते । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

१. छ-आसादनीयम् । २. न-स-तव; प-यः ते तव । ३. न-स-मयते । ४. छ-ग-न-म-
सोममिमम्; च-तं मयं सोमम्; छ-स-सोममिमं सोमम् । ५. न-स-पाने । ६. च-वक्ष्यि क्षुभाविषु ।

हे इन्द्र ^१इषिताः स्वदर्थं प्रेरिताः ^२इत्था इत्थमनेन प्रकारेण उच्यमानाः ^३मम ^४गिरः स्तुति-
कक्षणा वाचः ^५इन्द्रं त्वाम् ^६इतः अस्मादेवयजनदेहात् ^७अच्छागुः आभिमुख्येन गच्छन्तु ।
किमर्थम् । ^८सोमपीतये सोमपानार्थम् ^९आवृते त्वामावर्तयितुम् ॥ इत्था । इदंशब्दात् 'था हेतौ
च छन्दसि' इति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः । इदमः 'एतेतौ रथोः' इति इदित्यादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
अच्छ । 'अच्छ गत्यर्थवदेषु' इति गतिसंज्ञा । अगुः । 'इण् गतौ' इत्यस्य लुङि रूपम् ।
निघातः ॥

इन्द्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे । उक्थेभिः कुविदागमत् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे । उक्थेभिः । कुवित् । आऽगमत् ॥ ४ ॥

^१स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमसाध्वैः स्तोमैः ^२उक्थेभिः उक्थैः इन्द्रं ^३इह कर्मणि ^४सोमस्य
^५पीतये सोमपानार्थम् ^६इन्द्रं ^७हवामहे वयमाह्वयामः । ^८कुवित् बहुवारमाहृतः स इन्द्रः ^९आगमत्
यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ आगमत् । गमेर्लेट्यडागमः । 'आगमा अनुदात्ताः' इत्यदोऽनुदात्तत्वात्
धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । कुविद्योगादनिघातः ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तान्दधिष्व शतक्रतो । जठरै वाजिनीवसो ॥ ५ ॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्व । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

जठरै । वाजिनीवसो इति वाजिनीऽवसो ॥ ५ ॥

हे ^१शतक्रतो ^२इन्द्र ^३इमे ^४सोमाः ^५सुताः प्रावभिस्त्वदर्थमभिषुताः । हे ^६वाजिनीवसो अन्नधनं ।
यद्वा । वाजोऽन्नमासु फलत्वेनास्तीति वाजिन्यः क्रियाः । तासां ^७वासक हे इन्द्र ^८तान् सोमरसान्
^९जठरे ^{१०}दधिष्व धारय ॥ वाजिनीवसो । वाजशब्दात् मत्वर्थे 'अत इनिठमौ' इति इनिप्रत्ययः ।
'ऋगेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । तासां वसो । 'संपुद्गौ च' इति गुणः । आमन्त्रितत्वाद्वाष्ट-
मिकमनुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

विष्ठा हि त्वा धनंजयं वाजेषु दधृषं कवे । अथा ते सुन्नमीमहे ॥ ६ ॥

विष्ठा । हि । त्वा । धनम् ^१जयम् । वाजेषु । दधृषम् । कवे । अथा । ते । सुन्नम् । इमहे ॥ ६ ॥

हे ^१कवे क्राव्यदक्षिणिन्द्र ^२वाजेषु युद्धेषु ^३दधृषं शत्रूणामभिभवितारम् अत एव ^४धनंजयम् ।
धनं जयतीति धनंजयः । तादृशं ^५त्वा त्वां ^६विष्ठा ^७हि जानीमः ललु । ^८अथ अनन्तरं ^९ते तव ^{१०}सुन्नं
धनम् ^{११}इमहे वाचामहे ॥ विष्ठा । विदेर्लेटि 'विदो लटो वा' इति मसो मादेशः । पावाक्षित्वात्
अनिघातः ^{१२}धनंजयम् । 'अि जये' इत्यस्मात् धने' उपपदे 'संज्ञायां ऋतृवृजिधारिसहितपिबमः'

१. छ-ग-च-ज-ण-फ-भ-इन्द्रं त्वाम् । २. च-सेनाधन । ३. छ-ग-च-ज-ण-वसो । ४. ज-
अनिघातः । यचोऽतस्तिङः इति दीर्घः । ५. ज-ण-धनशब्दे ।

इति खच्प्रत्ययः । ' अर्द्धिषदजन्तस्य सुम् ' इति पूर्वपदस्य सुमागमः । चित्त्वादन्तोदात्तः । दृष्टम् ।
' जिष्टा प्रागल्भ्ये ' इत्यस्य यङ्लुकि अभ्यासस्य रीगभावश्छान्दसः । तदन्तात् पचाद्यचि ' यङोऽचि
च ' इति यङो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते ' न धातुलोपे ' इति तस्य प्रतिषेधः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

इममिन्द्र गवाशिरं यवाशिरं च नः पिब । आगत्या वृषभिः सुतम् ॥ ७ ॥

इमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् । यवऽआशिरम् । च । नः । पिब ।

आऽगत्य । वृषऽभिः । सुतम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र गवाशिरं गव्यमिश्रणोपेतं^१ तथा यवाशिरं^२ यवमिश्रणोपेतं वृषभिः प्रावभिः
सुतम् अभिवृतं नः अस्मदीयम् इमं सोमं देवयजनम् आगत्य पिब ॥ गवाशिरं यवाशिरमित्यत्र
आङ्पूर्वस्य श्रीजातेः क्विप् ' अपस्पृधेधामानृचुः ' इत्यादिनाशिर इत्यादेशः । बहुव्रीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

तुभ्येदिन्द्र स्व ओक्येऽसोमं चोदामि पीतये । एष ररन्तु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्य । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्ये । सोमम् । चोदामि । पीतये ।

एषः । ररन्तु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र तुभ्येत् तुभ्यमेव पीतये पानार्थं स्वे स्वकीये ओक्ये स्थाने जठरेऽभिषुतमिमं
सोमं चोदामि प्रेरयामि । एषः पीतः सोमः ते तव हृदि हृदये ररन्तु^३ अर्थात् रमताम् ॥
तुभ्य । युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचने ' तुभ्यमद्वा ' इति तुभ्यादेशः । ' सुपां सुलुक् ' इति सुपो
लुक् । ' इयि च ' इत्याद्युदात्तः । ओक्ये । वस्वादिवात् स्वार्थिको यप्रत्ययः । तिप्स्वरितः ।
चोदामि । ' बुद् प्रेरणे ' । पयन्तस्य लटि रूपम् । ' बहुलमन्यत्रापि ' इति णेलुक् । निघातः ।
ररन्तु^४ । ' रमु क्रीडायाम् ' इत्यस्य यङ्लुकि लोटि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्राभ्यासस्य
नुमभावः । संहितायाम् ' अन्येषामपि ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । निघातः । हृदि । हृदयशब्दस्य
' पदचोमास्ङत् ' इत्यादिना हृदादेशः । ' ऊडिदम् ' इति बिभकेरुदात्तत्वम् ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिन्द्र हवामहे । कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥

त्वाम् । सुतस्य । पीतये । प्रत्नम् । इन्द्र । हवामहे । कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र अवस्यवः त्वत्तो रक्षणमिच्छन्तः कुशिकासः कुशिकगोत्रोपजा ववं सुतरय
प्राचभिरभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं प्रत्नं पुरातनं त्वां हवामहे स्तुतिक्रमणाभिर्गमिभिः

१. च-ल-गव्यमिश्रणोपेतं सोमम् । २. च-य-च-ज-न-म-स- ' यवाशिरं ' नास्ति । ३. ज-ज-
ररन्तु । ४. च-ज-ररन्तु ।

आह्वयामः ॥ पीतये । 'स्थागापापचो भावे' इति किन् । 'हिष्ठवत्सरतिशयान्तानाम्' (फि. सू. ७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । हवामहे । ह्वयतेर्लटि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणे रूपम् । अवस्यवः । अव इच्छन्तीत्यर्थे सुपः क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । कुशिकासो अवस्यवः इत्यत्र संहितायाम् 'अव्यादवद्यात्' (पा. सू. ६. १. ११६) इत्यादिना एङः प्रकृतिभावः ॥ ॥ ६ ॥

'आ याह्यर्वाङ्' इत्यष्टर्च पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'आ याह्यष्टौ' इत्यनुक्रम-
णिका । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि स्तोमवृद्धौ माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे स्तोमाभिर्वासनार्थमिदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—'आ याह्यर्वाङ् इत्यष्टर्चान्यावपेरन्' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । महाव्रतेऽपि
आवपनीयम्^१ ॥

आ याह्यर्वाङ् उप वन्धुरेष्टास्तवेदनु प्रदिवः सोमपेयम् ।

प्रिया सखाया वि मुचोर्ष बर्हिस्त्वामिमे हव्यवाहौ हवन्ते ॥ १ ॥

आ । याहि । अर्वाङ् । उप । वन्धुरेऽस्थाः । तव । इत् । अनु । प्रदिवः । सोमपेयम् ।

प्रिया । सखाया । वि । मुच । उप । बर्हिः । त्वाम् । इमे । हव्यवाहः । हवन्ते ॥ १ ॥

हे इन्द्र^१ वन्धुरेष्टाः । वन्धुरशब्देन ईषाद्वयसंबन्धस्थानम्^२ अभिधीयते । तेन तद्विशिष्टो रथो
लक्ष्यते । तस्मिन् रथे तिष्ठंस्त्वम्^३ अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन्^४ आ^५ अभिलक्ष्य^६ उप^७ याहि^८
समीप आगच्छ । प्रदिवः प्ररं पूर्वक्रमागतं^९ तवेत् तवैव संबन्धि^{१०} सोमपेयं सोमपानं त्वम्^{११} अनु उद्दिश्य
प्रिया तव प्रियतमौ^{१२} सखाया समानख्यानावश्चौ^{१३} बर्हिः^{१४} उप बर्हिषः समीपे^{१५} वि^{१६} मुच विमुञ्च ।
हव्यवाहः । हव्यं वहन्तीति^{१७} हव्यवाहः । इमे ऋत्विजः^{१८} त्वां^{१९} हवन्ते सोमपानार्थमाह्वयन्ति । तस्मात्
आगच्छेति भावः ॥ वन्धुरेष्टाः । तिष्ठतेर्विष् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । प्रदिवः ।
सकारान्तमव्ययम् । सोमपेयम् । 'पा पाने' इत्यस्य भावे 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययः । 'इयति'
इतीत्त्वम् । आर्धघातुकलक्षणो गुणः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । मुच ।
मुञ्चतेर्लोटि आगमानुष्ठानस्याभित्यत्वात्सुमभावः ॥

आ याहि पूर्वीरति चर्षणीराँ अर्य आशिष उप नो हरिभ्याम् ।

इमा हि त्वा मृतयः स्तोमतष्टा इन्द्र हवन्ते सख्यं जुषाणाः ॥ २ ॥

आ । याहि । पूर्वीः । अति । चर्षणीः । आ । अर्यः । आशिषः । उप । नः । हरिभ्याम् ।

इमाः । हि । त्वा । मृतयः । स्तोमतष्टाः । इन्द्र । हवन्ते । सख्यम् । जुषाणाः ॥ २ ॥

१. न-आवपनीयमिदम् । तथा पञ्चमारण्यके सूत्रे ते अन्तरेणावाह्यर्वाङ् उपवन्धुरेष्टा इति । २. च-फ-
भ-ईषाद्वयसंबन्धस्थानम् । ३. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-प-भ-ल-स-अनु अभिलक्ष्य, च-फ-प्रदिवः शुभोकात् ।
४. च-व-ज-ण-न-उपावाहि । ५. च-फ-वाहवन्तीति ।

हे ^१इन्द्र ^२पूर्वीः सर्वाः ^३चर्षणीः प्रजाः ^४अति ^५आ ^६याहि अतिक्रम्यागच्छ । द्वितीय^१ आङ् पूरणः^२ । अर्थः अस्माकं स्वामीत्वं नः ^३आशिषः स्वमन्त्रागत्य सोमं पिबेत्येवमादिका अस्माकं प्रार्थनाः ^४हरिभ्याम् अश्वभ्यां युक्तः सन् ^५उप आगच्छ । किंच ते तव ^६सख्यं ^७जुषाणाः सेवमानाः ^८स्तोमतटाः स्तोमकारिभिः स्तोतृभिः कृताः ^९इमाः ^{१०}मतयः स्तुतयः ^{११}हवन्ते सोमपानार्थं ^{१२}त्वा^३ त्वामाङ्कयन्ति । ^{१३}हि प्रसिद्धौ । करणे कर्तृव्यापारः । काष्ठानि पचन्तीतिवत्*॥ आ । संहितायाम् ‘आङोऽनुनासिकञ्छन्दसि’ इत्यनुनासिकः । अर्थः । ‘ ऋ गतौ ’ । ‘ अर्थः स्वामिवैश्ययोः ’ इति निपातनात् यत्प्रत्ययः । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते ‘ अर्थस्य स्वाभ्याख्या चेत् ’ (फि. सू. १७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । आशिषः । किपि ‘ शास इदङ्गहलोः ’ इत्युपधाया इत्वम् । ‘ शासिवसिघसीनां च ’ इति षत्वम् । स्तोमतटाः । ‘ तश्चू त्वश्चू तनूकरणे ’ इत्यस्मात् कर्मणि कः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥

आ नो यज्ञं नमोवृधं सजोषा इन्द्र देव हरिभिर्याहि त्वम् ।

अहं हि त्वा मतिभिर्जोह्वीमि घृतप्रयाः सधमादे मधूनाम् ॥ ३ ॥

आ । नः । यज्ञम् । नमःऽवृधम् । सजोषाः । इन्द्र । देव । हरिऽभिः । याहि । त्वम् ।

अहम् । हि । त्वा । मतिऽभिः । जोह्वीमि । घृतऽप्रयाः । सधऽमादे । मधूनाम् ॥ ३ ॥

^१देव द्योतमान हे ^२इन्द्र ^३नः अस्माकं ^४नमोवृधं नमसोऽन्नस्य वर्धकमिमं ^५यज्ञं ^६हरिभिः अश्वैः ^७सजोषाः सहप्रीतिः^८ एवं ^९त्वं ^{१०}क्षिप्रम् ^{११}आ ^{१२}याहि । ^{१३}घृतप्रयाः । घृतसहितानि प्रयांस्यन्न-रूपाणि हवींषि यस्य स तथोक्तः । तादृशाः ^{१४}अहं ^{१५}मधूनां सोमानां ^{१६}सधमादे । सह माद्यन्ति यत्र सोमे इति सधमादः । तस्मिन् स्थाने ^{१७}मतिभिः स्तुतिभिः ^{१८}त्वा त्वां ^{१९}जोह्वीमि ^{२०}हि भृशमाङ्कयामि खलु ॥ जोह्वीमि । यङ्लुकि ‘ अभ्यन्त्यस्य च ’ इति संप्रसारणम् । ‘ गुणो यङ्लुकोः ’ इत्यभ्यासस्य गुणः । ‘ यको वा ’ इतीडागमः । हियोगादनिघातः । ‘ अभ्यन्त्यानामादिः ’ इत्याद्युदात्तः । घृतप्रयाः । ‘ घृ क्षरणदीप्त्योः ’ इत्यस्मात् ‘ अजिघृसिभ्यः कः ’ इति कप्रत्ययः । बहुव्रीही पूर्वपदस्वरः ॥

आ च त्वामेता वृषणा वहतो हरी सखाया सुधुरा स्वङ्गा ।

धानावदिन्द्रः सर्वनं जुषाणः सखा सख्युः शृणवद्वन्दनानि ॥ ४ ॥

आ । च । त्वाम् । एता । वृषणा । वहतः । हरी इति । सखाया । सुधुरा । सुऽअङ्गा ।

धानाऽर्वत् । इन्द्रः । सर्वनम् । जुषाणः । सखा । सख्युः । शृणवत् । वन्दनानि ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-व-न-त-न-म-ल-स-‘ द्वितीय आङ् पूरणः ’ नास्ति । २. न-ऊ-‘ त्वा ’ नास्ति । * ‘ आङ्गानकर्तृत्वं पुष्पेभ्यो न तु व्यापारभूतस्तुतौ । क्वा पाककर्तृत्वं पुरुष एव न काष्ठेषु तथात्रेति ’ इत्येव काठः च-पुस्तके टिप्पणीरूपेण दत्तः । ३. न-सहप्रीतः ।

हे इन्द्र वृषणा सेचनसमर्थो वसुधुरा शोभनया धुरान्वितौ स्वह्ना शोभनावयवोपेतौ
 वसखाया शोभनख्यानौ पृता एतौ हरी त्वाम् आ^१ वहातः^२ यज्ञं प्रस्थागमनाय रथे
 वामावहतः । अथ^३ धानावत् मृष्टयवोपेतं सवनं जुषाणः सेवमानः सखा सखिभूतः सः इन्द्रः
 वसत्युः स्तोतुर्मम वन्दनानि स्तोत्राणि शृणवत् च^४ शृणुयात् ॥ वहातः । वहेल्लेत्यादागमे रूपम् ।
 ' चवायोगे प्रथमा ' इति न निघातः । शृणवत् । ' श्रु श्रवणे ' इत्यस्य लेट्यडागमे रूपम् । निघातः ॥

कुविन्मा गोपां करसे जनस्य कुविद्राजानं मघवन्नृजीषिन् ।

कुविन्म ऋषिं पपिवांसं सुतस्य कुविन्मे वस्वो अमृतस्य शिक्षाः ॥ ५ ॥

कुवित् । मा । गोपाम् । करसे । जनस्य । कुवित् । राजानम् । मघवन् । ऋजीषिन् ।

कुवित् । मा । ऋषिम् । पपिवांसम् । सुतस्य । कुवित् । मे । वस्वः । अमृतस्य । शिक्षाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कुवित् अपि च मा मां जनस्य गोपां गोप्तारं करसे कुरु । तथा हे मघवन्
 धनवन् ऋजीषिन् सोमवन् हे इन्द्र मां^१ राजानं सर्वस्य स्वामिनं कुरु । कुवित् च मा माम्
 ऋषिम् अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारं कुरु । ' ऋषिर्दक्षिणात् ' (निरु. २. ११) इति यास्कः ।
 तथा सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पपिवांसं पातारं कुरु^२ । अपि च मे मह्यम् अमृतस्य क्षयरहितं
 वस्वः वसु शिक्षाः प्रयच्छ ॥ करसे । ' कृञ् करणे ' । लेट्यडागमे रूपम् । कुविद्योगादनिघातः ।
 म ऋषिम् इत्यत्र संहितायाम् ' ऋत्यकः ' इति प्रकृतिभावो ह्यस्वश्च । पपिवांसम् । ' पा पाने '
 इत्यस्य कसौ ' वस्वेकाजादसाम् ' इतीडागमः । प्रत्ययस्वरः । शिक्षाः । शिक्षतिर्दानकर्मा । अस्मात्
 लेट्याडागमे रूपम् । कुविद्योगादनिघातः । ' आगमा अनुदात्ताः ' इत्याटोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

आ त्वा बृहन्तो हरयो युजाना अर्वाग्निन्द्र सधमादो वहन्तु ।

प्र ये द्विता दिव क्रञ्जन्त्याताः सुसंमृष्टासो वृषभस्य मूराः ॥ ६ ॥

आ । त्वा । बृहन्तः । हरयः । युजानाः । अर्वाक् । इन्द्र । सधमादः । वहन्तु ।

प्र । ये । द्विता । दिवः । क्रञ्जन्ति । आताः । सुसंमृष्टासः । वृषभस्य । मूराः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां बृहन्तः महान्तः युजानाः रथे युज्यमानाः हरयः अश्वाः सधमादः
 सह मादयन्तः सन्तः अर्वाक् अस्मदभिमुखम् आ वहन्तु । वृषभस्य कामानां वर्षितुरिन्द्रस्य
 मूराः शत्रूणां मारकाः सुसंमृष्टासः इन्द्रस्य हस्ताभ्यां पृष्ठभागे सुहु संस्पृष्टाः दिवः नभसः
 सकाशादागच्छन्तः ये अश्वाः आताः । आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्तत्कार्यं प्रति इत्याताः
 दिशः^१ । सर्वा दिशः द्विता । द्विधा^२ यथा भवति तथा प्र क्रञ्जन्ति प्रकर्षेण साधयन्ति ॥
 युजानाः । ' युजिर् योगे ' । ' युजिबुधिराः किञ्च ' (उ. सू. २. २४७) इत्यानष्ट् ।

१. ल-आवहातश्च । २. त-अथ परोक्षस्तु । ३. ख-ग-च-न-फ-भ-ल-' च ' नास्ति । ४. ज-
 कुवित् माम् । ५. च-ज-ण-कुवित् कुरु । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-' दिशः ' नास्ति । ७. च-ल-
 द्विषम्, स-द्विषम् । ८. ख-ग-ज-ण-त-भ-स-इति कित्वादानच्, च-कित्त्वम् आनचः, न-इति ।

चिन्वादन्तोदात्तः । सधमादः । ' मदी हर्षे ' इत्यस्मात्पञ्चतात् द्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः । द्विता । द्विशब्दात् ' संख्याया विधार्थे धा ' इति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ' ऊडिदम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आताः । ' अत सातत्त्वगमने ' इत्यस्मात् कर्मणि घञ् । इत्यथेनाद्युदात्तः ॥

इन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्ण आ यं ते इयेन उशते जभार ।

यस्य मदे च्यावयसि प्र कृष्टीर्यस्य मदे अप गोत्रा ववर्थ ॥ ७ ॥

इन्द्र । पिब । वृषधूतस्य । वृष्णः । आ । यम् । ते । इयेनः । उशते । जभार ।

यस्य । मदे । च्यावयसि । प्र । कृष्टीः । यस्य । मदे । अप । गोत्रा । ववर्थ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वृषधूतस्य प्रावभिरभिषुतं वृष्णः अभिमतफलसेचकं सोमं पिब । इयेनः शासनीय-
गतिः^१ छन्दोरूपः सुपर्णः उशते सोमं कामयमानाय वते तुभ्यं यं सोमम् आ जभार आजहार ।
यस्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते^२ सति कृष्टीः । आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति कर्मणा^३ सर्वान्^४ इति कृष्ट्यो
मनुष्याः । तान् सपत्नभूतान्^५ मनुष्यान् प्र इत्यावयसि प्रकर्षेण पातयसि । यस्य सोमस्य मदे
संजाते सति गोत्रा । गामुदकं रश्मिभिरावृतं वर्षास्वृतुषु^६ त्रायन्ते पालयन्तीति गोत्रा मेघाः । तान्
अप ववर्थ अपावृणोषि ॥ वृषधूतस्य । ' धूम् कम्पने ' इत्यस्य निष्ठायां ' यस्य विभाषा ' इतीद्-
प्रतिषेधः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदस्वरः । इयेनः । ' इयैङ् गतौ ' । ' शास्त्याहमविभ्य इजच् '
(उ. सू. २. २०४) इतीनच्प्रत्ययः । इयायते इति इयेनः । चिन्वादन्तोदात्तः । जभार ।
हरतेर्लिटि णलि रूपम् । ' ह्रप्रहोर्भश्छान्दसि ' इति भकारः । यद्भुत्तयां गादनिघातः । लिस्वरः ।
मदे । ' मदी हर्षे ' । ' मदोऽनुपसर्गे ' इत्यप्प्रत्ययः । तस्य पिब्यादनुदात्तात् धातुरस्वरः । गोत्रा ।
' त्रैङ् पालने ' इत्यस्य ' आतोऽनुपसर्गे कः ' इति कः । सुपो ङादेशः । एकादेशस्वरः । ववर्थ ।
' वृम् वरणे ' इत्यस्य लिटि थलि ' ऋतो भारद्वाजस्य ' इतीद्प्रतिषेधः । गुणः । लिस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

भृष्वन्तमुग्रमूतये समत्सु भ्रन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ८ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

भृष्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । भ्रन्तम् । वृत्राणि । सम्जितम् । धनानाम् ॥ ८ ॥

' शुनं हुवेम ' इत्येषा^१ व्याख्याता^१ ॥ ॥ ७ ॥

' अयं ते अस्तु ' इति पञ्चमं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमजिका— ' अयं ते
पञ्च बार्हतं तु ' इति । महाव्रते बार्हत्यां वृषाक्षीताविषं सूक्तम् (ऐ. भा. ५. २. ४) । षोडशिके

१. ख-ग-व-ज-भ-संसनीयं गच्छतीति । २. ख-ग-व-भ-संज्ञाते । ३. ख-ग-व-ज-भ-कर्मणि
सर्वाणि । ४. त-न-स-संपन्नभूतान् । ५. ख-ग-व-ज-ग-न-फ-भ-वर्षास्तु, त-वर्षाम्यतिरिक्तेष्वृतुषु ।
६. व-ज-इति पूर्वपद; स-इति गतम् ।

‘ अयं ते अस्तु हर्यतः ’ इत्याद्यस्तृचो विनियुक्तः । सूत्रितं च—‘ अयं ते अस्तु हर्यत इत्यादिणिह-
बार्हतौ तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः सुतः ।

जुषाण इन्द्र हरिभिर्न आ गृह्या तिष्ठ हरितं रथम् ॥ १ ॥

अयम् । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । आ । हरिऽभिः । सुतः ।

जुषाणः । इन्द्र । हरिऽभिः । नः । आ । गृहि । आ । तिष्ठ । हरितम् । रथम् ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२हरिभिः^३ । हरन्ति सोमरसानेभिः इति हरयो प्रावाणः । तैः ^४आ ^५सुतः^६ सर्वतोऽभिषुतः
^७हर्यतः कमनीयः ^८जुषाणः प्रीतिविषयः ^९अयं ^{१०}सोमः ^{११}ते तुभ्यम् ^{१२}अस्तु । एवं ^{१३}हरिभिः अश्वैर्दुक्तं
^{१४}हरितं हरिद्वर्णं ^{१५}रथम् ^{१६}आ ^{१७}तिष्ठ अधितिष्ठ । ततः ^{१८}नः अस्मान्निलक्ष्य ^{१९}आ ^{२०}गृहि आगच्छ ।
हर्यतः । ‘ हर्यं गतिकान्त्योः ’ इत्यस्मात् ‘ भृमृदृशि° ’ इत्यादिना अतच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः ।
हरितम् । ‘ हृञ् हरणे ’ । ‘ हृद्याभ्यामितन् ’ (उ. सू. ३. ३७३) इतीतन्प्रत्ययः ।
निष्वादाद्युदात्तः । रथम् । ‘ रसु क्रीडायाम् ’ । ‘ हनिकुपिनी° ’ इत्यादिना कथन्प्रत्ययः ।
कित्वादनुनासिकलोपः । निस्स्वरः ॥

हर्यञ्जुषसमर्चयः सूर्य हर्यञ्जरोचयः ।

विद्वांश्चिकित्वान्हर्यश्च वर्धसे इन्द्र विश्वा अभि श्रियः ॥ २ ॥

हर्यन् । उषसम् । अर्चयः । सूर्यम् । हर्यन् । अरोचयः ।

विद्वान् । चिकित्वान् । हरिऽअश्च । वर्धसे । इन्द्र । विश्वाः । अभि । श्रियः ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२हर्यन् सोमं कामयमानस्त्वम् ^३उषसम् उषःकालम् ^४अर्चयः पूजयसि । तथा
^५हर्यन् उदिते सूर्ये सोमं कामयमानस्त्वं ^६सूर्यम् ^७अरोचयः दीपयसि । हे ^८हर्यश्च इन्द्र
^९विद्वान् एतत्सर्वं जानानः ^{१०}चिकित्वान् अस्मद्भिलषितफलविषयज्ञानवांस्त्वं ^{११}विश्वाः सर्वाः ^{१२}अभ्यः
नः संपदः ^{१३}अभि ^{१४}वर्धसे अभिमतफलप्रदानेनाभितो वर्धयसि ॥ चिकित्वान् । ‘ कित ज्ञाने ’
इत्यस्य क्त्वी रूपम् । प्रत्ययस्वरः । वर्धसे । ‘ वृधु वर्धने ’ इत्यस्य अन्तर्भावितण्यर्थस्य कटि
रूपम् । निघातः ॥

यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिर्वर्षसम् ।

अधारयद्वरितोभूरि भोजनं ययोरन्तर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥

याम् । इन्द्रः । हरिऽधायसम् । पृथिवीम् । हरिऽवर्षसम् ।

अधारयत् । वरितोः । भूरि । भोजनम् । ययोः । अन्तः । हरिः । चरत् ॥ ३ ॥

सोऽयम् ^१इन्द्रो ^२हरिधायसम् । हरितो हरितवर्णा धायसो धारका रश्मयो यस्याः सा । तां
^३धाम् ^४अधारयत् । तथा ^५हरिवर्पसम् ओषधिभिर्हरितवर्णां ^६पृथिवीम् अधारयत् । ^७हरितोः
 हरिद्वर्णयोः^१ ययोः^२ धावापृथिव्योर्मध्ये स्वकीययोरश्वयोः ^३भूरि प्रभूतं ^४भोजनम् । भुज्यत इति भोजनं
 यवसादि । लभ्यते^३ । ययोश्च^४ धावापृथिव्योः ^५अन्तः मध्ये ^६हरिः इन्द्रः ^७चरत् चरति । ते धावा-
 पृथिव्याविन्द्रः अधारयत्^४ इत्यर्थः ॥ हरिधायसम् । 'हुधाम् धारणपोषणयोः' इत्यस्मात् 'बहिहा-
 धान्मभ्यञ्छन्दसि' इत्यसुन् । 'णित्' इत्यनुवृत्तेः आतो युक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पृथिवीम् ।
 'प्रथेः विचन् संप्रसारणं च' इति विचन्प्रत्ययः । 'चिद्वीरादिभ्यश्च' इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ।
 हरिवर्पसम् । 'वृक् संभक्तौ' । 'वृक्षीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः' इत्यसुन्प्रत्ययः पुगागमश्च । संभज्यते
 तदिति^५ वर्षो रूपम्^६ । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । हरितोः । 'हञ् हरणे' इत्यस्मात् 'हस्वरुहियुक्म्य
 इतिः' (उ. सू. १. २७) इति इतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । भोजनम् । 'भुज पालनाभ्य-
 वहारयोः' इत्यस्मात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् । लिट्स्वरः । अन्तः । स्वरादिष्वन्तो-
 दात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । चरत् । चरतिर्गत्यर्थः । लेटि रूपम् । यदृत्तयोगादनिघातः ॥

जज्ञानो हरितो वृषा विश्वमा भाति रोचनम् ।

हर्यश्चो हरितं धत्त आयुधमा वज्रं बाह्वोर्हरिम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः । हरितः । वृषा । विश्वम् । आ । भाति । रोचनम् ।

हरिऽअश्वः । हरितम् । धत्ते । आयुधम् । आ । वज्रम् । बाह्वोः । हरिम् ॥ ४ ॥

^१वृषा कामानां वर्षकः ^२हरितः हरिद्वर्णोपेतः ^३जज्ञानः जात इन्द्रः ^४विश्वं सर्वं ^५राचनं
 दीप्यमानं लोकम् ^६आ ^७भाति सर्वतः प्रकाशयति । तथा ^८हर्यश्चः इन्द्रः ^९हरितं हरिद्वर्णोपेतम्
^{१०}आयुधं ^{११}धत्ते बाह्वोर्धत्ते । तथा ^{१२}हरिं शत्रूणां प्राणापहारकं ^{१३}वज्रं ^{१४}बाह्वोः ^{१५}आ धत्ते ॥ जज्ञानः ।
 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लिटः कानच् । 'गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । चित्वादन्तोदात्तः ।
 भाति । 'आ दीप्तौ' इत्यस्य अन्तर्भाषितण्यर्थस्य लटि रूपम् । रोचनम् । 'रुच दीप्ति' इत्यस्मात्
 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । चित्वादन्तोदात्तः । बाह्वोः । 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्' इति
 विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

इन्द्रो हर्यन्तमर्जुनं वज्रं शुक्रैरमीवृतम् ।

अषावृणोद्वरिभिर्द्रिभिः सुतमुद्रा हरिभिराजत ॥ ५ ॥

इन्द्रः । हर्यन्तम् । अर्जुनम् । वज्रम् । शुक्रैः । अभिऽवृतम् ।

अष । अषावृणोत् । हरिऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतम् । उद् । गाः । हरिऽभिः । आजत ॥ ५ ॥

१. च-न-भ-स-हरितवर्णयोः । २. ख-ग-च-ज-ग-न-भ-स- 'ययोः' नास्ति । ३. न-लभ्यते ।
 ४. ख-ग-त-न-भ-स-तयोश्च । ५. ख-भ-धारयति । ६. ज-हरितं वर्षो रूपं वयोरिति । ७. न-प्र-
 वहारकम्; ल-प्राणहारकम् । ८. ख-ग-च-त-न-भ-स-बा ।

सोऽयम् । इन्द्रः । हर्यन्तं कमनीयम् । अर्जुनं शुभ्रम् । शुभ्रत्वमुपपादयति । शुक्रैः क्षीरादिभिः । अभिवृतं व्यासं । वज्रं वेगवन्तं । हरिभिः । हरन्त्येभिः सोमरसान् इति हरयः । तैः । अद्रिभिः प्रावभिः । सुतम् अभिवृतं सोमम् । अपावृणोत् आवरणरहितमकरोत् । तथा च मन्त्रवर्णः — ‘ पूषा राजानमावृणिरपगूहं गुहा हितम् । अविन्दत् ’ (ऋ. सं. १. २३. १४) इति । तथा । गाः पणिभिरपहता गाः । हरिभिः अश्वैरुपेतः स इन्द्रः । उत । आजत बिलात् । निरगमयत् ॥ अर्जुनम् । ‘ अर्जं वर्जं अर्जने ’ इत्यस्मात् ‘ अर्जेणिलुक् च ’ इत्युनन् । निस्स्वरः । अभिवृतम् । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । आजत । ‘ अज गतिक्षेपणयोः ’ । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः ॥ ८ ॥

‘ आ मन्द्रैः ’ इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रम् । ‘ आ मन्द्रैः ’ इत्यनुक्रमणिका । पूर्वसूक्ते ‘ बार्हतं तु ’ इत्युक्त्वादस्यापि बार्हतत्वम् । ‘ दिक्षेपविनियोगरतु यत्र श्रुत्या न सूत्रितः । स्मार्तं तत्र विजानीयाद्विधानादिशास्त्रतः ’ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा त्वा के चिभि यमन्वि न पाशिनोऽति धन्वेव ताँ इहि ॥ १ ॥

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।

मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विम् । न । पाशिनः । अति । धन्वऽइव । तान् । इहि ॥ १ ॥

हे । इन्द्र । मन्द्रैः मादिवृत्तिभिः । मयूररोमभिः मयूररोमसदृशरोमयुक्तैः । हरिभिः अश्वैरुपेतस्त्वम् । आ । याहि यज्ञं प्रत्यागच्छ । के । चित् अपि जनाः । त्वा त्वां । मा । नि । यमन् मा नियच्छन्तु । गमनप्रतिबन्धं मा कुर्वन्तु इत्यभिप्रायः । प्रतिबन्धे दृष्टान्तः । विं । न । यथा । पाशिनः पाशाहस्ता व्याधाः किं गच्छन्तं पक्षिणं नियच्छन्ति तद्वत् मा नियच्छन्तु । किञ्च । धन्वेव । यथा पान्था धन्व मरुदेशं शीघ्रम् । अति गच्छन्ति तद्वद्गमनप्रतिबन्धकानतीत्य शीघ्रम् । इहि आगच्छ ॥ मन्द्रैः । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य ‘ स्फायितञि ’ इत्यादिना रक्प्रत्ययः । इदित्वाङ्गम् । प्रत्ययस्वरः । मयूररोमभिः । मयूररोमवद्गोमाणि येषामिति ‘ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपञ्च ’ (पा. सू. २. २. २४. १२) इति समासः उत्तरपदलोपञ्च । मयूरशब्दः ‘ मीनातेरुन् ’ (उ. सू. १. ६७) इत्यूरप्रत्ययान्तः । मीनाति सर्पानिति मयूरो बर्ही । निष्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते ‘ मादीनाम् ’ (फि. सू. ५३) इति सूत्रेण मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यमन् । ‘ यम उपरमे ’ इत्यस्य लेटयडागमे रूपम् । इहि । ‘ इण् गतौ ’ इत्यस्य लोटि रूपम् ॥

१. त-दीपादिभिः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-म-स-‘ सोमं ’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-म-स-बलात् । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-म-शास्त्रम् । ५. न-‘ शास्त्रतः । गुरुणा प्रत्यक्षमाणः स्मातकः आ मन्द्रैः इत्युपांशु ब्रूयात् । तथा गुरवे प्रत्यक्षमाण इति कण्ठे सूत्रितम्-उपांशा मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति चेति । ६. ख-ग-च-न-म-स-यद्वा । ७. ख-ग-न-म-स-या उत्तरपदलोपञ्च ।

वृत्रखादो वलरुजः पुरां दर्मो अपामजः ।

स्थाता रथस्य हयोरभिस्वर इन्द्रो दृक्हा चिदा रुजः ॥ २ ॥

वृत्रऽखादः । वलरुजः । पुराम् । दर्मः । अपाम् । अजः ।

स्थाता । रथस्य । हयौः । अभिऽस्वरे । इन्द्रः । दृक्हा । चित् । आऽरुजः ॥ २ ॥

सोयम्^१ इन्द्रः^२ वृत्रखादः । वृत्रं खादति हिनस्तीति वृत्रखादः । वलरुजः । वृणोत्याकाशम् इति वलो मेघः । तस्य भञ्जकः । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ बिभेद वलम् ’ (ऋ. सं. ३. १४. १०) इति । ततः^३ अपामजः मेघभेदनद्वारा अपां प्रेरकः^४ ‘पुरां शत्रुसंबन्धिनां’ पुराणां^२ वदर्मः दारकः । तथा^५ हयौः अधयोः^६ अभिस्वरे अस्मदाभिमुख्येन प्रेरणे निमित्तभूते सति^७ रथस्य^८ स्थाता रथमधिष्ठाता । तथा^९ दृक्हा^{१०} चित् दृढानामतिबलवतां शत्रूणामपि^{११} आरुजः समन्ताद्भञ्जको भवति ॥ वृत्रखादः । ‘ खाद भक्षणे ’ इत्यस्मात् कर्मण्यण् । कृदुत्तरपदस्वरः । वलरुजः । ‘ रुजो भङ्गे ’ । कर्मण्युपपदे मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः । ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ’ इति द्वितीयाया अलुक् । थाथादिस्वरः । आरुजः । ‘ रुजो भङ्गे ’ इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । समासे थाथादिस्वरः ॥

गम्भीराँ उदधीरिव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।

प्र सुगोपा यवसं धेनवो यथा हृदं कुल्याइवाशत ॥ ३ ॥

गम्भीरान् । उदधीन्ऽइव । क्रतुम् । पुष्यसि । गाऽइव ।

प्र । सुऽगोपाः । यवसम् । धेनवः । यथा । हृदम् । कुल्याऽइव । आशत ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं^१ गम्भीरान् महावकाशान्^२ उदधीन्^३ समुद्रान्^४ उदकैर्यथा पोषयसि तद्वत्^५ क्रतुं यज्ञस्य कर्तारमिमं यजमानमभिमतफलप्रदानेन^६ पुष्यसि पोषयसि । अत्र दृष्टान्तः । यथा^७ सुगोपाः समीचीनो गोपालः यवसेन^८ गाः पोषयति तद्वत् । यथा^९ धेनवः^{१०} यवसं मृणादिकं प्राप्नुवन्ति तद्वत् त्वं सोमान् प्राप्नोषि । ते च सोमाः^{११} कुल्याइव कृत्रिमसरितः^{१२} हृदं महाजलाशयं यथा प्राप्नुवन्ति तद्वत् त्वाम्^{१३} प्र^{१४} आशत ध्यामुवन्ति ॥ गम्भीरान् । ‘ गाष्ट्र प्रतिष्ठालिप्सबोध्रंथे च ’ इत्यस्मात् ‘ गम्भीरगम्भीरी ’ (उ. सू. ४. ४७५) इत्यनेन सूत्रेण इरच्प्रत्ययः । जुमागमोपधाइस्व-भकाराः सर्वे निपात्यन्ते । चित्त्वादन्तोदात्तः । उदधीनिव । उदकशब्दे उपपदे दधातेरधिकरणेऽर्थे ‘ कर्मण्यधिकरणे च ’ इति किप्रत्ययः । उदकशब्दस्य ‘ पेपंवासबाहनधिषु च ’ (पा. सू. १. ३. ५८) इत्युदमाद्यः । कृस्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः । पुष्यसि । ‘ पुष पुष्टी ’ इत्यस्यान्तर्गीतण्यर्थस्य कटि रूपम् । निपातः । सुगोपाः । गोपायतेः क्विपि रूपम् । यथा । ‘ यथेति पादांते ’ (फि. सू. ८५) इति निपातः । आशत । ‘ अद्य व्यासौ ’ इत्यस्मात्कटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । निपातः ॥

१. ख-ग-व-ज-न-म-स-शत्रुसंबन्धिनीनाम् । २. ख-ग-व-ज-न-म-स-‘ पुराणां ’ नास्ति ।

३. व-उदधीनिव । ४. ज-ज-समुद्रानिव । ५. न-ल-स-‘ प्र ’ नास्ति ।

आ नस्तुजं रयिं भ्रांशं न प्रतिजानते ।

वृक्षं पकं फलमङ्गीव धूनुहीन्द्रं संपारणं वसु ॥ ४ ॥

आ । नः । तुजम् । रयिम् । भ्र । अंशम् । न । प्रतिजानते ।

वृक्षम् । पकम् । फलम् । अङ्गीऽइव । धूनुहि । इन्द्र । सम्पारणम् । वसु ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वनः अस्माकं तुजं शत्रूणां बाधकं रयिं धनेनोपलक्षितं पुत्रम् आ भर संपादय । तत्र दृष्टान्तः अंशं वन । यथा पिता प्रतिजानते व्यवहारज्ञाय पुत्राय स्वकीयस्य धनस्य भागं ददाति तद्वत् । किंच पकं फलं प्रति वृक्षम् अङ्गीव अङ्गुली यथा धूनीति तथा त्वं संपारणम् अस्मदिच्छायाः सम्यक् पूरकं वसु धनं धूनुहि चालय । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ प्रतिजानते । 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्य शतरि रूपम् । प्रादिसमासः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । धूनुहि । 'धूञ् कम्पने' इत्यस्य लोटि रूपम् । संपारणम् । 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य करणे ल्युट् । समासे कृत्स्वरः ॥

स्वयुरिन्द्र स्वराळसि स्मदिष्टिः स्वयंशस्तरः ।

स वावृधान ओजसा पुरुष्टु भव नः सुश्रवस्तमः ॥ ५ ॥

स्वयुः । इन्द्र । स्वराट् । असि । स्मत्दिष्टिः । स्वयंशऽस्तरः ।

सः । वावृधानः । ओजसा । पुरुऽस्तुत् । भव । नः । सुश्रवऽस्तमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र स्वयुः धनवानसि । तथा स्वराट् स्वर्गस्य राजा असि । स्मदिष्टिः भद्रवाक्यः स्वयंशस्तरः अतिशयेन प्रभूतकीर्तिरसि । हे पुरुष्टु बहुभिराहुतेन्द्र त्वसः त्वम् ओजसा बलेन वावृधानः वर्धमानः सन् वनः अस्मदर्थं सुश्रवस्तमः अतिशयेन शोभनाज्ञोपेतः भव ॥ स्वयुः । स्वराट् इति मत्वर्थीयो युः । स्वराट् । 'राजृ दीप्तौ' । कृप् । ब्रह्मादिना ऋत्वम् । स्मदिष्टिः । स्मत् सुमदित्यर्थः । उकारलोपश्छान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुष्टु । संहितायां 'स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि' इति ऋत्वम् । भव । भवतेर्लोटि रूपम् । 'द्वयचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवस्तमः । भवः शब्दोऽसुखान्तः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तदन्तादतिशायने तमप् । तस्य पितृवादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वरः ॥ ५ ॥

'युष्मस्य ते' इति पञ्चम्यष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । 'युष्मस्य' इत्यनुक्रमणिका । वृक्षरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्ये 'युष्मस्य ते' इति सूक्तं निबिद्धानम् । सूत्रितं च—'कुह श्रुत इन्द्रो युष्मस्य त इति निष्केवल्यम्' (आश्व. औ. ७. ११) इति । ऋषभनाज्ञि एकाहेऽपि निष्केवल्य इदं सूक्तं निबिद्धानम् । सूत्रितं च—'युष्मस्य त इति मध्यंदिनः' (आश्व. औ. ९. ७) इति ॥

१. च-फ-धनरूपयशस्वान् स पूर्वोक्तः ओजसा बलेन वावृधानः पुनःपुनर्वर्धनशीलः पुरुष्टु बहुभिः स्तुत नोऽस्माकम् । २. च-शोभनाज्ञप्रदाता । ३. ख-ग-च-ज-ग-स-ऋषमस्य ।

युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृष्णेः ।

अजूर्यतो वज्रिणो वीर्याणीन्द्र श्रुतस्य महतो महानि ॥ १ ॥

युध्मस्य । ते । वृषभस्य । स्वराजः । उग्रस्य । यूनः । स्थविरस्य । घृष्णेः ।

अजूर्यतः । वज्रिणः । वीर्याणि । इन्द्र । श्रुतस्य । महतः । महानि ॥ १ ॥

हे 'इन्द्र' युध्मस्य योधनशीलस्य वृषभस्य अभिमतफलसेचकस्य स्वराजः धनाधिपतेः उग्रस्य समर्थस्य यूनः नित्यतरुणस्य स्थविरस्य चिरंतनस्य घृष्णेः शत्रूणां संघर्षकस्य अजूर्यतः जरारहितस्य वज्रिणः श्रुतस्य त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धस्य अत एव महतः ते तव वीर्याणि महानि महान्ति खलु ॥ युध्मस्य । 'युध' संप्रहारे । 'इषुयुधीन्धिसि' इत्यादिना मकप्रत्ययः । यूनः । यौतेः 'कनिन्युवृषि' इत्यादिना कनिन् । 'श्रुयुवमघोनामतद्धिते' इति संप्रसारणम् । निस्वरः । स्थविरस्य । 'अजिरशिशिरशिशिल' इत्यादिना किरन्प्रत्ययान्तो निपातितः । घृष्णेः । 'घृषु संघर्षे' । 'कृविष्ट्विच्छवि' इत्यादिना किन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । निस्वादाद्युदात्तः ॥

महाँ असि महिष वृष्ण्येभिर्धनस्पृद्ग्र सहमानो अन्यान् ।

एको विश्वस्य भुवनस्य राजा स योधया च क्षयया च जनान् ॥ २ ॥

महान् । असि । महिष । वृष्ण्येभिः । धनस्पृत् । उग्र । सहमानः । अन्यान् ।

एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । सः । योधय । च । क्षयय । च । जनान् ॥ २ ॥

हे 'महिष' महनीय' उग्र इन्द्र त्वं 'महानसि । 'धनस्पृत्' धनानि दानभोगत्यागैः पारं नयंस्त्वं 'वृष्ण्येभिः' वीर्यैः 'अन्यान्' शत्रून् 'सहमानः' अभिभवन् वर्तसे । तथा 'विश्वस्य' सर्वस्य 'भुवनस्य' एकः असहायः 'राजा' सः त्वं 'योधय' च सपत्नान् प्रहर । 'जनान्' क्षयय 'च' निवासय । बाधकान् हत्वा साधुजनान् स्वस्थाने स्थापयेत्यभिप्रायः ॥ महिष । 'मह पूजायाम्' । 'अविमहोष्टिषच्' (उ. सू. १. ४५) इति टिषच्प्रत्ययः । आमन्त्रितत्वादिघातः । वृष्ण्येभिः । वृष्णि भवानि । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः । योधय । 'युध' संप्रहारे' इत्यस्य प्यन्तस्य लोटि रूपम् । 'चादिषु च' इति न' निघातः । निस्वरः । क्षयय । 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्य प्यन्तस्य लोटि रूपम् । अत्रापि पूर्ववदनिघातः ॥

प्र मात्रामी रिरिचे रोचमानः प्र देवेभिर्विश्वतो अप्रतीतः ।

प्र मज्मना दिव इन्द्रः पृथिव्याः प्रोरोर्महो अन्तरिक्षादजीषी ॥ ३ ॥

प्र । मात्राभिः । रिरिचे । रोचमानः । प्र । देवेभिः । विश्वतः । अप्रतिऽतः ।

प्र । मज्मना । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । प्र । उरोः । महः । अन्तरिक्षात् । अजीषी ॥ ३ ॥

‘रोचमानः दीप्यमानः विश्वतः सर्वैः’ अप्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यमित्यपरिच्छिद्यमानः
 ‘ऋजीवी सोमवान् इन्द्रः मात्राभिः । मीयन्ते परिच्छिद्यन्ते इति मात्राः शिलोच्चयाः । तेभ्योऽपि प्र
 रिरिचे प्रकर्षेण महत्तयातिरिक्तोऽभूत् । तथा देवेभिः देवेभ्योऽपि मज्जना । मज्जयति शत्रून्
 दुःखसागरे इति मज्ज बलम् । तेन बलेन प्र रिरिचे । तथा दिवः पृथिव्याः द्यावापृथिवीभ्यां च
 प्र रिरिचे । तथा उरोः विस्तीर्णात् महः महतः अन्तरिक्षात् अपि प्र रिरिचे ॥ मात्राभिः । ‘माह्
 माने शब्दे च’ इत्यस्मात् ‘हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्’ इति त्रन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । ‘ब्रूलोपे
 पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ इति संहितायां दीर्घः । रोचमानः । ‘रुच दीप्तौ’ इत्यस्मात् शानचि रूपम् । तस्य
 लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । अप्रतीतः । ‘इण् गतौ’ । कर्मणि क्तः । प्रादिसमासः । नञा समासे
 तस्य स्वरः । मज्जना । ‘दुमज्जो शुद्धौ’ । औणादिको मनिच्प्रत्ययः । ‘भ्रलां जश् भ्रशि’
 इति जश्चम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । पृथिव्याः । ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

उरुं गभीरं जनुषाम्युग्रं विश्वव्यचसमवतं मतीनाम् ।

इन्द्रं सोमासः प्रदिवि सुतासः समुद्रं न स्रवत् आ विशन्ति ॥ ४ ॥

उरुम् । गभीरम् । जनुषा । अभि । उग्रम् । विश्वव्यचसम् । अवतम् । मतीनाम् ।

इन्द्रम् । सोमासः । प्रदिवि । सुतासः । समुद्रम् । न । स्रवत् । आ । विशन्ति ॥ ४ ॥

‘उरुं महान्तम् अत एव गभीरं महावकाशं जनुषा जन्मना स्वभावत एव उग्रं शत्रूणां
 भयंकरम् । गभीरत्वमेवोच्यते । विश्वव्यचसं विश्वव्याप्तं मतीनां स्तुतीनां स्तोतृणां वा अवतं
 रक्षकं तादृशम् इन्द्रं प्रदिवि पूर्वेष्वहःसु सुतासः प्रावभिरभिषुताः सोमासः सोमाः अभि
 आभिमुख्येन आ विशन्ति । तत्र दृष्टान्तः समुद्रं न । यथा स्रवतः स्रवन्त्यो नद्यः समुद्रम्
 आविशन्ति तद्वत् ॥ जनुषा । ‘जनी प्रादुर्भावे’ इत्यस्मात् ‘जनेरुसिः’ इत्युसिप्रत्ययः । विश्वव्यचसम् ।
 ‘व्यच व्याजीकरणे’ इत्यस्मादसुन् । ‘व्यचेः कुटाक्षिवमनसीति वक्तव्यम्’ इत्यत्र ‘अनसि’
 इति पर्युदासात् कित्त्वाभावः । विश्वव्यचा इतीन्द्रस्य नाम । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति
 पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वम् । अवतम् । अव रक्षणादिषु । औणादिकोऽतच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

यं सोममिन्द्र पृथिवीद्यावा गर्भं न माता बिभृतस्त्वाया ।

तं ते हिन्वन्ति तमु ते मृजन्त्यध्वर्यवो वृषभ पातवा उ ॥ ५ ॥

यम् । सोमम् । इन्द्र । पृथिवीद्यावा । गर्भम् । न । माता । बिभृतः । त्वाऽया ।

तम् । ते । हिन्वन्ति । तम् । उँ इति । ते । मृजन्ति । अध्वर्यवः । वृषभ । पातवै । उँ इति ॥ ५ ॥

हे^१ इन्द्र पृथिवीद्यावा द्यावापृथिव्यौ त्वाद्या त्वत्कामनया यं सोमं बिभृतः
 अन्तर्धारयतः । अत्र दृष्टान्तः गर्भं न । यथा माता गर्भं बिभर्ति तद्वत् । हे वृषभ कामानां

१. त-सर्वैः देवैः । २. ख-ग-च-च यः, न-स-यः । ३. ख-ग-ज-न-स-स्तोतृणां वा; घ-य-
 स्तोत्राणाम्, च-फ-स्तोतृणाम् । ४. ज-ग-‘हे’ नास्ति ।

वर्षक हे इन्द्र ^१अध्वर्यवः अध्वरं यजमानायेच्छन्तः ^२ते त्वदर्थं ^३तं सोमं ^४हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । किंच ^५ते तव ^६पातवै पानाय ^७तं सोमं ^८भृजन्ति शोधयन्ति । ^९उ प्रसिद्धौ ॥ पृथिवीद्यावा । ' दिवो
द्यावा ' इति द्यावादेशः । आशुदात्तः । ' नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ' इत्यत्र
पर्युदासात् ' देवताइन्द्रे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरः । कृतसमासस्य विपर्यासश्छान्दसः । बिभृतः ।
' भृभृम् धारणपोषणयोः ' इत्यस्माल्लटि ' भृजामिन् ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
अजादिप्रत्ययपरत्वाभावादत्र ' अभ्यस्तानामादिः ' इति स्वरो न भवति । प्रत्ययस्वरः । स्वाया ।
त्वामिच्छतीत्यर्थे ' सुप आत्मनः क्यच् ' । पूर्वपददकारस्याकारश्छान्दसः । ' अ प्रत्ययात् ' इति
भावेऽप्रत्ययः । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । अध्वर्यवः । अध्वर-
मिच्छन्तः । सुपः क्यच् । ' कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ' इत्यकारलोपः । ' क्याच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । पातवै । ' पा पाने ' । तुमर्थे ' तवैप्रत्ययः । ' अन्तश्च तवै युगपत् ' इति धात्वन्तस्य
प्रत्ययस्य चोदात्तत्वम् । ' उजः ' इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ ॥ १० ॥

' मरुत्वान् ' इति पञ्चचं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ' मरुत्वान् ' इत्यनुक्रम-
णिका^१ । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे^२ एतत् सूक्तं^३ निविदानीयम्^४ । सूत्रितं च—' श्रुधी
हवमिन्द्र मरुत्वौ इन्द्रेति मरुत्वतीयम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । ऋषभनाम्न्येकाहेऽपि
मरुत्वतीयशस्त्रे एतन्निविदानम् । सूत्रितं च—' मरुत्वौ इन्द्र युध्मस्य त इति मध्यंदिनः '
(आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

मरुत्वौ इन्द्र वृषभो रणाय पिब सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मि त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम् ॥ १ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोमम् । अनुऽस्वधम् । मदाय ।

आ । सिञ्चस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्मिम् । त्वम् । राजा । असि । प्रऽदिवः । सुतानाम् ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र यः ^२वृषभः अपां वर्षिता ^३मरुत्वान् । मरुतो देवविशः तद्वान्^४ । स त्वम् ^५अनुष्वधं
स्वधया सवनीयपुरोडाशादिरूपेण^५ अन्नेनानुगतं ^६सोमं ^७रणाय रमणीयसंग्रामार्थं^६ ' मदाय तं सोमं
' पिब । किंच ^७मध्वः मदकरस्य सोमस्य ^८ऊर्मि संघातं बहुरसं ^९जठरे । जग्धमन्नमस्मिन्निष्ठतीति
जठरमुदरम् । तस्मिन्नुदरे ^{१०}आ ^{११}सिञ्चस्व सर्वतः क्षारय । यतः ^{१२}त्वं ^{१३}प्रदिवः पूर्वेष्वहःसु ^{१४}सुतानाम्
अभिषुतानां सोमानां ^{१५}राजासि ईक्षितासि । न केवलमधुनातनानामिति भावः । उक्तमर्थं
यास्को ब्रवीति—' मरुत्वानिन्द्र मरुत्तिस्तद्वान् वृषभो वर्षितापां रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिब
सोममनुष्वधमन्वधं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिञ्चस्व जठरे मधुन ऊर्मिम् । मधु सोममित्यौपमिकं

१. त-इत्यस्मात्तुमर्थे । २. न-इत्यनुक्रमणिका । दशमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तम् ।
तथा च ' दक्षमेऽहनि ' इति ऋण्डे सूत्रं-मरुत्वानिन्द्रेति मरुत्वतीयमिति । महामते मरुत्वतीयशस्त्रे
एतत्सूक्तम् । पञ्चमारभ्यके कथा शुभा सवयसः सनीळा मरुत्वानिन्द्र वृषभो रणावेति सूत्रितत्वात् ।
३. ग-च-मरुत्वतीयस्य तृतीयशस्त्रे; ज-न-मरुत्वतीयाख्यतृतीयशस्त्रे । ४. ख-ग-च-ज-न-स- ' सूक्तं '
नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-न-त-स-निविदानम् । ६. ख-ग-तद्वान् । ७. त-हवनीय^५ । ८. ख-ग-
च-क-स-रमणीयाय संग्रामार्थम्; ज-न-रमणीयाय संग्रामाय संग्रामार्थम् ।

माद्यतेः । इदमपीतरन्मध्वेतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ' (निरु. ४. ८) इति ॥ अनुस्वधम् । स्वधामनुगम्य वर्तमानम् । ' अथाद्यः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ' इति समासः । संहितायां ' पूर्वपदात् ' (पा. सू. ८. ३. १०६) इति षत्वम् । निरुदकादिवादन्तोदात्तत्वम् । उर्मिम् । ' अर्तेरूष् ' इति मिप्रत्ययः । धातोः ऊ इत्यादेशो रपरः । प्रत्ययस्वरः ॥

' सजोषा इन्द्र ' इति मरुत्वतीयग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च— ' सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भि-
रिति भक्षश्चित्तपात्रम् ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रूरप मृधो नुदस्वाथामयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ २ ॥

सजोषाः । इन्द्र । सगणः । मरुद्भिः । सोमम् । पिब । वृत्रहा । शूर । विद्वान् ।

जहि । शत्रून् । अप । मृधः । नुदस्व । अथ । अभयम् । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥ २ ॥

हे शूर बलवान् हे इन्द्र सजोषाः संगतो देवैः मरुद्भिः सगणः मरुद्भिरेव^१ वृत्रहा
वृत्रस्य हन्ता विद्वान् कर्मविषयाभिज्ञस्त्वं सोमं पिब । ततो नः शत्रून् जहि । मृधः
हिंसकान् शत्रून् अप नुदस्व । यद्वा मृधः । हिंस्यन्तेऽत्र प्राणिन इति मृधः संग्रामाः^२ । तत्र
वर्तमानान् शत्रून्पनुदस्व । अथ अनन्तरं नः अस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं कृणुहि कुरु ।
सर्वतो भयरहितानस्मान् कुर्वित्यर्थः ॥ वृत्रहा । हन्तेः ' ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्षिप ' । अभयम् । ' जिभी
भये ' इत्यस्मात् एरच् । नजा^३ समासे^४ तस्य स्वरः । विश्वतः । पञ्चम्यास्तसिल् । लिस्वरः ॥

उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिन्द्र देवेभिः सखिभिः सुतं नः ।

याँ अभजो मरुतो ये त्वान्वहन्वृत्रमदधुस्तुभ्यमोजः ॥ ३ ॥

उत । ऋतुभिः । ऋतुपाः । पाहि । सोमम् । इन्द्र । देवेभिः । सखिभिः । सुतम् । नः ।

यान् । आ । अभजः । मरुतः । ये । त्वा । अनु । अहन् । वृत्रम् । अदधुः । तुभ्यम् । ओजः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे ऋतुपाः कालनिर्वाहकतया ऋतूनां पातः । ऋतुषु सोमं पिबतीति वा
ऋतुपाः । यद्वा ऋतुभिः^१ मरुद्भिः सह सोमं पिबतीति ऋतुपाः । तादृश हे इन्द्र सखिभिः समानव्याजैः
ऋतुभिः मरुद्भिः देवेभिः देवैः सहितस्त्वं नः संबन्धिनं^२ सुतम् अभिषुतं सोमं पाहि पिब ।
किंच^३ यान् मरुतः अभजः युद्धसहायार्थमसेवयाः ये च मरुतः त्वा त्वां युद्धे स्वामिनम्
अनु अभजन्त । ततस्त्वं वृत्रम् अहन् हतवानसि । ते मरुतः तुभ्यं त्वदर्थम् ओजः युद्धे क्षत्रु-

१. ख-न-ल-स-अर्तेरू च । २. ख-ग-च-ज-ज-न-प-फ-ल-स- ' मरुद्भिरेव ' नास्ति । ३. ख-ग-च-
ज-ज-न-स-संग्रामः । ४. ख-ग-च-ज-ज-न-स-नजसमासे । ५. च-ज-ज-ऋतुभिः निर्वाहकैः ।
६. ज-सक्ने । ७. घ-ज-ज-किंच त्वम् । ८. ख-ग-ज-ज-त-न-युधि ।

हननादिरूपं पराक्रमम् ^१अवधुः अकुर्वन् ॥ अभजः । ' भज सेवायाम् ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्त-
योगादनिघातः । अहन् । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य लङि सिपो हृक्ष्यादिना लोपः । पादाद्विघात-
अनिघातः । अवधुः । दधातेर्लङि श्लेः ' सिजभ्यस्त' इति जुस् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

मरुत्वतीयशब्दे याज्या ' ये त्वाहिहृत्ये ' इत्येषा । सूत्रितं च—' ये त्वाहिहृत्ये मघवन्नवर्धन्ति
याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

ये त्वाहिहृत्ये मघवन्नवर्धन्ये शाम्बरे हरिवो ये गविष्टौ ।

ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ४ ॥

ये । त्वा । अहिहृत्ये । मघवन् । अवर्धन् । ये । शाम्बरे । हरिवः । ये । गोऽष्टौ ।

ये । त्वा । नूनम् । अनुमदन्ति । विप्राः । पिबेन्द्र । सोमम् । सगणः । मरुद्भिः ॥ ४ ॥

हे ^१मघवन् धनवन् ^२इन्द्र ^३ये मरुतः ^४अहिहृत्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि ^५त्वा त्वाम् ^६अवर्धन् ।
' प्रहर भगवो जहि वीरयस्व ' इति बलदानेनावीवृधन् । हे ^७हरिवः अश्ववन्निन्द्र ^८ये च
^९शाम्बरे शाम्बरवधसंबन्धिनि युद्धे त्वामवीवृधन् । इन्द्रः शाम्बरमवधीदित्यस्मिन्नर्थे मन्त्रवर्णः—' यः
शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यम्बधिम्यत् । ओजायमानं यो अहिं जघान ' (अ. सं. २.
१२. ११) इति । तथा ^{१०}ये मरुतः ^{११}गविष्टौ पणिनामकैरसुरैः सह गवार्थे युद्धे च त्वामवीवृधन् ।
^{१२}विप्राः मेधाविनः ^{१३}ये च मरुतः ^{१४}नूनम् इदानीं त्वाम् ^{१५}अनुमदन्ति मादयन्ति तादृशैस्तैः ^{१६}मरुद्भिः
^{१७}सगणः सन् इमं ^{१८}सोमं ^{१९}पिब ॥ अहिहृत्ये । हन्तेर्भावे ' हनस्तच ' इति क्यप् । रुद्रुत्तरपदस्वरः ।
अवर्धन् । ' वृधु वृद्धौ ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । ' छन्दस्युभयथा ' इति श्लेष्मार्धधातुकार्वाण-
णेलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शाम्बरे । शाम्बरस्येदमित्यर्थे ' तस्येदम् ' इत्यणप्रत्ययः । गविष्टौ ।
' इषु इच्छायाम् ' । भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अनुमदन्ति । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य
लटि ध्याययेन परस्मैपदम् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्चामभावः । श्लेष्मार्धधातुकार्वाण-
स्वरः । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं संहोदामिह तं हुवेम ॥ ५ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । ववृधानम् । अकवारिऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।

विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । संहोदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१मरुत्वन्तं मरुद्भिस्तद्वन्तं ^२वृषभं मेघभेदनद्वारा अपां वर्धकं ^३ववृधानं वृत्रहननादिकर्मसु
उत्साहेन वर्धमानम् ^४अकवारिं प्रभूतशत्रुकं यद्वा अकुत्सितारिम् । तथा च मन्त्रः—' स्वरिमग्नो

ववक्षे रणाय ' (ऋ. सं. १. ६१. ९) इति । 'दिव्यं दिवि स्वर्गलोके वर्तमानम् । 'शासं
 हितोपदेशाहितपरिहाराभ्यां शासितारं 'विश्वासाहं विश्वस्य प्रतिपक्षस्य सर्वस्याभिभवितारम् 'उग्रं
 शत्रुषु' उग्रं 'सहोदां युद्धसहकारिणां मरुतां बलप्रदं 'तं तादृशसामर्थ्योपेतम् 'इन्द्रं 'नूतनाय
 नवतराय 'अवसे रक्षणाय 'इह कर्मणि 'हुवेम त्वामाह्वयेम ॥ नूतनाय । नवशब्दस्य नू इत्यादेशः ।
 जसनस्वाश्च प्रत्यया वक्तव्याः इति तनप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

'सद्यो ह' इति पञ्चमं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'सद्यो ह' इत्यनुक्रमणिका ।
 अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशब्दे 'सद्यो ह जातः' इत्येतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'सद्यो
 ह जात एवा त्वामिन्द्रः' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिकेऽप्यहनि मैत्रावरुणशब्देऽहरहः-
 शस्यसंज्ञकमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'सद्यो ह जात इत्यहरहःशस्यं मैत्रावरुणः' (आश्व. श्रौ. ७. ४)
 इति । अहर्गणे द्वितीयादिव्वहःसु माध्यंदिनसवनेऽस्मिन् शब्दे एतत्सूक्तम् । 'अहरहःशस्यानीति
 होत्रका द्वितीयादिव्वेव' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति सूत्रितम् । साद्यस्के एकाहे मरुत्वतीये शब्दे
 'सद्यो ह जातः' इत्याद्या सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'सद्यो ह जातो वृषभः कनीनस्त्वं सद्यो
 अपिबो जात इन्द्र' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः प्रभर्तुमावदन्धसः सुतस्य ।

साधोः पिब प्रतिकामं यथा ते रसाशिरः प्रथमं सोम्यस्य ॥ १ ॥

सद्यः । ह । जातः । वृषभः । कनीनः । प्रभर्तुम् । आवत् । अन्धसः । सुतस्य ।

साधोः । पिब । प्रतिऽकामम् । यथा । ते । रसऽआशिरः । प्रथमम् । सोम्यस्य ॥ १ ॥

'वृषभः वृष्टिद्वारा अपां वर्षिता 'सद्यः तदानीमेव 'जातः उत्पन्नः 'कनीनः कमनीयः इन्द्रः
 'सुतस्य अभिपुतस्य 'अन्धसः हविलक्षणस्य अज्ञस्य^१ सोमस्य 'प्रभर्तुं प्रकर्षेण भर्तारं^२ संप्रहीतारं यज-
 मानम् 'आवत् रक्षतु' । 'ह प्रसिद्धौ । किञ्च तादृशस्त्वं 'प्रतिकामं कामे कामे सोमपानेच्छायां^३ सत्यां
 'ते तव 'यथा कामस्य पूर्तिर्भवति तथा 'साधोः रसात्मना संसिद्धं 'रसाशिरः गोपयोमिश्रणोपेतं
 'सोम्यस्य सोममयं रसं 'प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात् 'पिब ॥ प्रतिकामम् । कामं कामं प्रति^४ ।
 वीप्सायामप्ययीभावः । समासस्वरः । यथा । अपादान्तत्वादेव लिट्स्वरः । रसाशिरः । आहू-
 पूर्वात् श्रीणातेः क्विपि 'अपर्युषेयाम्' इत्यादिना आशिरः^५ इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
 सोम्यस्य । सोमशब्दात् मयदर्थे 'मये च' इति यप्रत्ययः ॥

१. ज-ण-शत्रुपक्षेषु । २. ख-ग-च-च-ज-ण-न-फ-भ-स-—'अज्ञस्य' नास्ति । ३. ख-ग-ज-ण-त-भ-
 स-भर्तारं तम् । ४. च-अरक्षत् । ५. ख-ग-च-त-न-फ-भ-स-सोमपाने त्वरायाम् । ६. च-ज-ण-
 प्रति इति । ७. ल-आशिर् ।

यज्जायथास्तदहरस्य कामेऽंशोः पीयूषमपिबो गिरिष्ठाम् ।

तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुर्दम् आसिञ्चदग्रे ॥ २ ॥

यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । पीयूषम् । अपिबः । गिरिस्थाम् ।
तम् । ते । माता । परि । योषा । जनित्री । महः । पितुः । दमे । आ । असिञ्चत् । अग्रे ॥ २ ॥

हे इन्द्र एवं यत् यस्मिन्नहनि जायथाः अजायथाः तदहः^१ तस्मिन्नेवाहनि अस्य सोमस्य
व कामे पिपासायां सत्यां गिरिष्ठां गिरिस्थां पर्वतस्य^२ उच्चस्थाने^३ वर्तमानम् अंशोः सोमलताखण्ड-
विशिष्टस्य ऋजीषस्य पीयूषम् अभिनवं^४ रसम् अपिबः पीतवानसि । उपत्तिक्षणे एव सोमपाने
कारणं दर्शयति । ते तव जनित्री माता योषा युवतिरदितिः महः महतः पितुः जनकस्य
कश्यपस्य दमे सूतिकागृहे अग्रे स्तन्यदानात् प्राक् तं तादृशं सोमं परि आसिञ्चत् तवास्ये
परितोऽक्षारयत् ॥ जायथाः । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लङि^५ 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । जनित्री । 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णेलोपः ॥

उपस्थाय मातरमन्नमैष्ट तिग्ममपश्यदभि सोममूधः ।

प्रयावयन्नचरद्भृत्सोऽन्यान्महानि चक्रे पुरुषप्रतीकः ॥ ३ ॥

उपस्थाय । मातरम् । अन्नम् । ऐष्ट । तिग्मम् । अपश्यत् । अभि । सोमम् । ऊधः ।

प्रस्थायन् । अचरत् । गृत्सः । अन्यान् । महानि । चक्रे । पुरुषप्रतीकः ॥ ३ ॥

स इन्द्रः मातरम् उपस्थाय प्रार्थयित्वा अन्नमैष्ट तामन्नमयाचत । 'ईक्षिरध्वेयणाकर्मा'
(निरु. ७. १५) इति यास्कः । ततस्तस्याः ऊधः ऊधमि क्षीररूपेण स्थितं तित्थं वीक्षं
सोमम् अभि अपश्यत् सर्वतोऽदर्शत्^६ । गृत्सः । अभिकाङ्क्षयते सर्वैर्देवैः कानुहननार्थमिति
गृत्स इन्द्रः । अन्यान् सपत्नान् प्रयावयन्^७ स्वस्वस्थानात् प्रकर्षेणोच्चालयन् अचरत् सर्वत्र चरति ।
किञ्च पुरुषप्रतीकः तेजयोगात् बहुधा विक्षिप्ताङ्गः सन्^८ महानि महान्ति वृत्रहननादीनि कर्माणि
चक्रे ॥ उपस्थाय । तिष्ठतेर्ध्वेपि 'धुमास्था' इतीश्वे प्राप्ते 'न ह्यपि' इति प्रतिषेधः ।
लित्स्वरः । ऐष्ट । ईक्षिरध्वेयार्थः । तस्माद्वह्नि रूपम् । 'आवजादीनाम्' इत्यावागमः । धुम् ।
निघातः । तिग्मम् । 'तिज निशाने' अस्मात् 'युजिरुचितिजां कुञ्च' इति मक्प्रत्ययः कवर्गा-
देशश्च^९ । प्रयावयन्^{१०} । 'यु मिअणामिअणयोः' इत्यस्य व्यन्तस्य क्त्वरि रूपम् । लित्स्वरः । गृत्सः ।
'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । 'गृधिपण्योर्वेकौ च' इति सप्रत्ययो वकारान्तादेशः । वृषाविवान्

१. स-ग-ज-ज-न-म-स-ततः; च-तत् । २. स-ग-घ-च-ज-ज-त-न-ज-स- 'पर्वतस्य' नास्ति ।

३. च-ज-उधैःस्थाने । ४. ज-ज-अभिषुतम् । ५. त-लङि रूपम् । ६. स-ग-च-म-स-सर्वतोऽदर्शयत्;

घ-ज-ज-सर्वतो ददर्श; न-सर्वानदर्शयत् । ७. ज-ज-प्रयावयन् । ८. स-ग-च-न-म-स- 'सन्' नास्ति

९. क-इत्यस्मात् । १०. ज-ज-कवर्गान्तादेशश्च । ११. ज-ज-न-स-प्रयावयन् ।

आद्युदात्तः । पुरुषप्रतीकः । पुराणवदः^१ इह संस्थावाची^२ । 'संस्थाया विधायै धा' इति धाप्रत्ययः । ह्रस्वच्छान्दसः । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

उग्रस्तुराषाळभिभूत्योजा यथावशं तन्वं चक्र एषः ।

त्वष्टारमिन्द्रो जनुषाभिभूयामुष्या सोममपिबच्चमूषु ॥ ४ ॥

उग्रः । तुराषाट् । अभिभूतिऽओजाः । यथाऽवशम् । तन्वंम् । चक्रे । एषः ।

त्वष्टारम् । इन्द्रः । जनुषा । अभिऽभूय । आऽमुष्य । सोमम् । अपिबत् । चमूषु ॥ ४ ॥

यः^१ एषः इन्द्रः^२ उग्रः शत्रूणां भयंकरः^३ तुराषाट् स्वरया^४ शत्रूणामभिभविता अत एव^५ अभिभूत्योजाः^६ शत्रूणामभिभवनपराक्रमोपेतः सन् तन्वंम् आत्मीयं शरीरं यथावशं यथाकामं नानाविधरूपोपेतं चक्रे । तथा च मन्त्रवर्णः—'रूपंरूपं मघवा बोभवीति' (ऋ. सं. ३. ५३. ८) इति । सः इन्द्रः जनुषा जन्मना सामर्थ्येन त्वष्टारं त्वष्टृनामकमसुरम् अभिभूय चमूषु चमसेषु स्थितम् आमुष्य चोरयित्वा सोममपिबत् । 'त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रम्' इत्यादि 'प्रासहा सोममपिबत्' (तै. सं. २. ४. १२. १) इति तैत्तिरीयकम् ॥ तुराषाट् । 'जिह्वरा संभ्रमे' । क्विप् । 'उवरस्वर' इत्यादिना उद् । सहेः 'छन्दसि सहः' इति णिवः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति तृतीयायाः^७ अलुक् । 'सहेः साढः सः' इति षत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । यथावशम् । वशं काममनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावसमासः । समास-स्वरः । आमुष्य । 'मुष स्तेये' । ल्यप् । चमूषु । 'चमु अदने' । 'कृद्विचमितनिधनिसृजिः सृजिः अजः' इत्युग्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमास्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥

सिद्धेया^८ ॥ ॥ १२ ॥

'शंसा महाम्' इति पञ्चम्येकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैलोक्यमैन्द्रम् । 'शंसा महाम्' इत्यनु-क्रमणिका । समूच्छे दशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुवतीयशक्ते एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'शंसा महान् महश्चित्त्वमिन्द्र' (आश्व. औ. ८. ७) इति ॥

१. च-पुरुषान्वात् । २. च-ज-ण-स्वरया शत्रूणां हन्ता, च-वेगसहनशीलः । ३. छ-ग-न-भ-स-स-अभिभूत्योजाः नास्ति । ४. ल-तृतीयाया अपि । ५. छ-पूर्वमेव व्याख्याता, ज-ण-सिद्धेया पूर्ववत् ।

शंसो महामिन्द्रं यस्मिन्विश्वा आ कृष्टयः सोमपाः काममव्यन् ।

यं सुकृतुं धिषणे विभवतष्टं घनं वृत्राणां जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

शंस । महाम् । इन्द्रम् । यस्मिन् । विश्वाः । आ । कृष्टयः । सोमपाः । कामम् । अव्यन् ।
यम् । सुकृतुम् । धिषणे इति । विभवतष्टम् । घनम् । वृत्राणाम् । जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

हे होतः 'महां महान्तम्' 'इन्द्रं' 'शंस शक्यैः स्तुहि' । 'यस्मिन् इन्द्रे रक्षितरि सति' 'विश्वाः' 'कृष्टयः सर्वे मनुष्याः' 'सोमपाः यज्ञमनुष्ठाय सोमपाः सन्तः' 'कामम् । कायते इति कामः स्वर्गादिः । तम्' 'आ' 'अव्यन् सर्वतः प्राप्नुवन्ति । 'धिषणे देवमनुष्यादीनां धारयिष्यौ । यद्वा । प्रगल्भे समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे द्यावापृथिव्यौ । 'देवाः च' 'सुकृतुम् । क्रतुः' 'कर्म जगत्पालनादि । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुकृतुः । तादृशं' 'विभवतष्टं विभुना ब्रह्मणा तष्टं' जगदाधिपत्ये स्थापितं महान्तं 'वृत्राणां पापरूपाणां' 'घनं हन्तारं' 'यम् इन्द्रं' 'जनयन्त अजनयन् ॥ शंस । 'शन्सु स्तुतौ' इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादिवादिनिघातः । 'अथोऽतस्तिष्ठः' इति मंहितायां दीर्घः । अव्यन् । वी^३ कान्तिगत्यादिषु^३ । लङि रूपम् । यद्बृहत्तयोगादिनिघातः । अदस्वरः । सुकृतुम् । 'कृत्वाद्यश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तः । धिषणे । 'मिष्टपा प्रागल्भ्ये' इत्यस्मात् 'एषेधिष च संज्ञायाम्' इति क्युप्रत्ययः । धिष इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घनम् । हन्तेः 'पुंसि संज्ञायाम्' इति घः । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । प्रत्ययस्वरः । जनयन्त । जनेर्ध्वन्तस्य लङि रूपम् । यद्बृहत्तयोगादिनिघातः ॥

यं नु नकिः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठाम् ।

इनतमः सत्त्वभिर्यो हं शूषैः पृथुजया अमिनादायुर्दस्योः ॥ २ ॥

यम् । नु । नकिः । पृतनासु । स्वराजम् । द्विता । तरति । नृतमम् । हरिष्ठाम् ।

इनतमः । सत्त्वभिः । यः । ह । शूषैः । पृथुजयाः । अमिनात् । आयुः । दस्योः ॥ २ ॥

'पृतनासु । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः संग्रामाः । तेषु' 'स्वराजं' 'हरिष्ठां हरिस्थां हरियुक्ते' 'रथे' वर्तमानं 'नृतमं बलस्य युद्धे नेनृतमं' 'द्विता युद्धमासाद्य सेनां द्विधा कृत्वा वर्तमानं' 'यम् इन्द्रं' 'नकिः न कश्चिदपि' 'तरति उत्तीर्य गच्छति । न कोऽप्यभ्यस्ति' इत्यर्थः । 'नु प्रसिद्धौ । स इन्द्रः' 'इनतमः अतिशयेन सेनास्थामी' 'सत्त्वभिः परितः सीवन्निर्मरुद्भिः सह' 'यः यान् गच्छन्' 'शूषैः । शोक्यन्ति परबलानीति शूषाणि बलानि । तेः' 'पृथुजयाः युद्धं प्रति तीव्रवेगः सन्' 'दस्योः शत्रोः' 'आयुः अन्नं प्राणं वा' 'अमिनात्' संग्रामेषु मिनान्ति हिनन्ति । 'ह प्रसिद्धौ । अत्र निरुक्तं—

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-शोभनक्रतुम् । २. न-स- 'तष्टं' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- 'वी कान्तिगत्यादिषु' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-हरियुक्तरथे । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-ल-स-कोऽप्यस्ति; घ-प-कोऽपि । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स- 'सह' नास्ति । ७. ख-ग-न-भ-स-मिनाति हिनन्ति; घ-अमिनात् संग्रामेषु हिनन्ति; च-ल-अमिनात् हिनन्ति ।

‘पृथुजयाः पृथुजवः । पृथुजया अभिनादायुर्वस्योः । प्रामापयदायुर्वस्योः’ (निरु. ५. ९) इति ॥
तरति । ‘तृ प्लवनतरणयोः’ इत्यस्य लटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ऋपः पिप्वावनुदात्त-
धातुस्वरः । यः । ‘या प्रापणे’ । औणादिकः कप्रत्ययः । आतो लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

सहावां पृत्सु तरणिर्नार्वा व्यानशी रोदसी मेहनावान् ।

भगो न कारे हव्यो मतीनां पितेव चारुः सुहवो वयोधाः ॥ ३ ॥

सहऽवा । पृत्ऽसु । तरणिः । न । अर्वा । विऽआनऽशिः । रोदसी इति । मेहनाऽवान् ।

भगः । न । कारे । हव्यः । मतीनाम् । पिताऽइव । चारुः । सुहवः । वयःऽधाः ॥ ३ ॥

य इन्द्रः ‘सहावा’ बलवान् ‘पृत्सु’ संग्रामेषु ‘तरणिः’ । शत्रूनुत्तीर्य वर्तते इति तरणिः । तत्र
दृष्टान्तः ‘अर्वा’ न । यथावा बलवानश्वः शत्रुबलं तरति तथा ‘रोदसी’ यावापृथिव्यौ ‘व्यानशिः’
व्यामुषन् ‘मेहनावान्’ । मिह्यते सिच्यते दीयतेऽर्थिभ्य इति मेहनं धनम् । तद्वाग्भवति । तादृश इन्द्रः
‘कारे’ । क्रियते इति कारो यज्ञादिः । तस्मिन् यज्ञे ‘भगो’ न पूषा देव इव ‘हव्यः’ हवनीयः ‘मतीनां’
स्तोतृणां स्तुतीनां वा ‘पितेव’ पालयिता ‘चारुः’ कमनीयः ‘सुहवः’ सुष्वाङ्गानोपेतः ‘वयोधाः’ अश्वस्य
दाता भवति ॥ सहावा । सहोऽस्यास्तीति मतुबर्थे ‘छन्दसीवनिपौ’ इति वनिप् । ‘अग्येषामपि
द्वयते’ इति संहितायां दीर्घः । पृत्सु । पृत्तनाशब्दस्य सौ परतः ‘मांसपृत्सूनानुपसंख्यानम्’ इति
पृदादेशः । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । व्यानशिः । ‘अशू व्याप्तौ’ इत्यस्मात् छन्दसि
सदाक्षित्वात् किप्रत्ययः । तस्य लिङ्गञावः । ‘अत आदेः’ इत्यभ्यासस्य दीर्घे कृते ‘अभोतेश्च’ इति
नुदागमः । प्राक्समासः । कारे । करोतेः कर्मणि घञ् । ‘कर्षावतो घञोऽन्त उदात्तः’ इत्यन्तो-
दात्तत्वम् । हव्यः । जुहोतेः ‘अघो यत्’ । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सुहवः । हवतेः
‘भावेऽनुपसर्गस्य’ (पा. सू. ३. ३. ७५) इत्यप्रत्ययः । संग्रसारणम् । प्रत्ययस्य पिप्वावनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । ‘आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि’ इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

धर्ता दिवो रजसस्पृष्ट ऊर्ध्वो रथो न वायुर्वसुभिर्नियुत्वान् ।

क्षपां वस्ता जनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं धिषणेषु वाजम् ॥ ४ ॥

धर्ता । दिवः । रजसः । पृष्टः । ऊर्ध्वः । रथः । न । वायुः । वसुभिः । नियुत्वान् ।

क्षपाम् । वस्ता । जनिता । सूर्यस्य । विभक्ता । भागम् । धिषणाऽइव । वाजम् ॥ ४ ॥

स इन्द्रः ‘दिवः’ सुलोकस्य ‘रजसः’ अन्तरिक्षस्य च ‘धर्ता’ धारकः ‘पृष्टः’ सर्वत्र वर्तमानः
‘रथो’ न तदीयो रथ इव ‘ऊर्ध्वः’ ‘वायुः’ ऊर्ध्वगता ‘वसुभिः’ सहायतया निवसन्निः सरजिः

१. स-ग-व-ग-फ-भ-सहावा सहावान् ; व-ज-प-सहावा सहावान् । २. स-ग-व-ज-न-अश्वदाता ।
३. त-पृष्टः व्यासः । ४. स-ग-व-व-ऊर्ध्व-वा-स-स-‘मरुद्भिः’ नास्ति ।

‘नियुत्वा’ सहायवान् । यद्वा नेत्ययमुत्तरेणापि संबध्यते । यथा वायुर्नियुत्वा न्युक्तामकवदवाभिः
 तद्वा न् एवमिन्द्रो वसुभिर्मरुभिः सहायवान् । तथा ‘क्षपां वरता रात्रिमाच्छादयन् ‘सूर्यस्य
 जगत्प्रकाशकस्यादित्यस्य ‘जनिता जनयिता ‘भागं भजनीयं ‘वाजं कर्मफलरूपमक्षं ‘विभक्ता साधु
 विभागकर्ता भवति । तत्र दृष्टान्तः । ‘विषण्णेव । यथा आठयानां वाक् अरयेदमिति विभागं करोति
 तद्वत् ॥ रजसः । ‘रज रागे’ इत्यस्मात् ‘भूरजिभ्यां कित्’ (उ. सू. ४. ६५६) इत्यसुन् ।
 कित्वाञ्जलोपः । रज्यते प्रकाशेनेति रजोऽन्तरिक्षम् । निस्वादाद्युदात्तः । वस्ता । ‘वस आच्छादने’
 इत्यस्य वृचि रूपम् । जनिता । जनयतेऽवृचि ‘जनिता मन्त्रे’ इति निपातनात् णिलोपः ।
 चित्वादन्तोदात्तः । विभक्ता । ‘भज सेवयाम्’ इत्यस्य साधुकारिण्यर्थे तुन् । ‘एकाच उपदेशे’
 इतीदृशप्रतिषेधः । ‘तादौ च निति कृत्यतौ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शुनं हुवेम मधवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु मन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥

शुनम् । हुवेम् । मधवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । मन्तम् । वृत्राणि । सम्जितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥

‘शुनं हुवेम’ इति पूर्ववत् ॥ ॥ १३ ॥

‘इन्द्रः स्वाहा’ इति पञ्चचं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रं श्रिष्टुभमैन्द्रम् । वृत्रात्रे नवमेऽहनि
 मरुत्वतीयशक्ते इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘तृतीयस्येन्द्रः स्वाहा गाथसाम’ (आश्व. औ. ८. ७) इति ॥

इन्द्रः स्वाहा पिबतु यस्य सोम आगत्या तुम्रो वृषभो मरुत्वान् ।

ओरुव्यचाः पृणतामेभिरभैरास्य हविस्तन्वः काममृध्याः ॥ १ ॥

इन्द्रः । स्वाहा । पिबतु । यस्य । सोमः । आगत्य । तुम्रः । वृषभः । मरुत्वान् ।

आ । ओरुव्यचाः । पृणताम् । एभिः । अभैः । आ । अस्य । हविः । तन्वः । कामम् । मृध्याः ॥ १ ॥

अयम् ‘इन्द्रः’ ‘स्वाहा स्वाहाकृतमिमं सोमं’ ‘पिबतु । ‘यस्य इन्द्रस्यायं’ ‘सोमः स इन्द्रो
 यज्ञं प्रति’ ‘आगत्य’ ‘तुम्रः कर्मविप्रकारिणां हिंसकः’ ‘वृषभः वृष्टानामभिमतफलवर्षकः’ ‘मरुत्वान्
 मरुतिस्तद्वा न्’ ‘ओरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः सन्’ ‘एभिः अस्माभिर्वतैः’ ‘अभैः सोमादिदृक्क्षणेर्हविर्भिः
 ‘आ’ ‘पृणतां समन्तात् परयतु । ततः’ ‘अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनाः’ ‘तन्वः क्षीरस्य’ ‘कामं पुष्ट्यादि-
 लक्षणविषयमभिकां’ ‘हविः अस्माभिर्वतम्’ ‘आ’ ‘मृध्याः सर्वतः पूरयतु ॥ तुम्रः । तुमिराह-
 नवार्थः । ओरुव्यचाः । व्यचेरसुन् । ‘व्यचेः कुटाक्षिबमनसीति वक्तव्यम्’ इत्यत्र ‘अनसि’
 इति पशुंदासात् कित्वाभावः । क्रुदुत्तरस्वरः । मृध्याः । क्रुतोतेः आलीर्लिङि रूपम् ॥

१. क—एवं पूर्वं व्याख्याताः स—सिद्धम् ।

क. २-५३

आ ते सपर्यु जवसे युनजिम् ययोरनु प्रदिवः श्रुष्टिमावः ।

इह त्वा धेयुर्हरयः सुशिप्र पिब त्वस्य सुषुतस्य चारोः ॥ २ ॥

आ । ते । सपर्यु इति । जवसे । युनजिम् । ययोः । अनु । प्रदिवः । श्रुष्टिम् । आवः ।

इह । त्वा । धेयुः । हरयः । सुशिप्र । पिब । तु । अस्य । सुसुतस्य । चारोः ॥ २ ॥

हे इन्द्र वृते तव वज्रसे यज्ञं प्रस्थागमनाय वसपर्यु परिवारकौ हरी वआ वयुनजिम् रथे योजयामि । वप्रदिवः पुरातनस्त्वं वययोः अश्वयोः वश्रुष्टिं वेगम् । 'श्रुष्टीति क्षिप्रनाम' इति यास्कः । तम् वअनु वआवः अनुगच्छसि । हे वसुशिप्र शोभनहो इन्द्र वहरयः रथे योजितास्तेऽश्वाः वइह कर्मणि वत्वा त्वां वधेयुः यज्ञं प्रति धारयन्तु । तत आगतस्त्वं वसुषुतस्य सुष्ठुभिषुतं वचारोः कमनीयम् वअस्य इमं सोमं वतु क्षिप्रं वपिब ॥ सपर्यु । सपरशब्दः कण्ठादिः । तदन्तात् औणादिकः कुप्रत्ययः । आवः । अव रक्षणादिषु । छान्दसे लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगात् अनिघातः । धेयुः । दधातेराशीर्लिङि 'किदाक्षिपि' इति यासुद् । 'एलिङि' (पा. सू. ६. ४. ६७) इत्येकारादेशः । निघातः । पिब । पादादिस्वादिनिघातः । सुषुतस्य । 'दुम् अन्विषे' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतिस्वरः । 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना संहितायां पठ्यम् ॥

गोभिर्मिमिक्षुं दधिरे सुपारमिन्द्रं ज्यैष्ठ्याय धायसे गृणानाः ।

मन्दानः सोमं पपिवाँ ऋजीषिन्समस्मभ्यं पुरुषा गा इषण्य ॥ ३ ॥

गोभिः । मिमिक्षुम् । दधिरे । सुपारम् । इन्द्रम् । ज्यैष्ठ्याय । धायसे । गृणानाः ।

मन्दानः । सोमम् । पपिवान् । ऋजीषिन् । सम् । अस्मभ्यम् । पुरुषा । गाः । इषण्य ॥ ३ ॥

वगृणानाः स्तोत्रं कुर्वाणा ऋत्विजः वमिमिक्षुं स्तोतृणामभितकलं वर्धितुमिच्छन्तं वसुपारं शोभनपारम् । स्तुतिभिरभिमुखीकर्तुं शक्यमित्यर्थः । तादृशम् वइन्द्रं वज्यैष्ठ्याय धनादिसंपत्त्या अष्टत्वाय वधायसे चिरकालमायुर्धारणाय च वगोभिः गोमिश्रितैः सोमैः वदधिरे धारयन्ति । शेषः प्रत्यक्षः । हे वऋजीषिन् सोमवज्जिन्द्र स त्वं वमन्दानः मोदमानः वसोमं वपपिवान् सोमस्य पाता सन् स्तोतृभ्यः वअस्मभ्यं वपुरुषा बहुधा वगाः अग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थं धेनुः वसम् वइषण्य सम्बद्धं प्रेरय ॥ गोभिः । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते 'न गोश्चसाववर्णः' इति प्रतिषेधः । मिमिक्षुम् । 'मिह सेष्ये' इत्यस्य सनि 'एकाचः' (पा. सू. ७. २. १०) इतीदमितिषेधे 'इहस्ताव' इति किङ्कारावः । 'सनाशांसमिक्ष उः' । प्रत्ययस्वरः । ज्यैष्ठ्याय । ज्यैष्ठ्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादिवात् व्यञ् । मित्रादाद्युदात्तः । गृणानाः । 'गृ शब्दे' । क्यादिवात् आ । चित्वादन्तोदात्तः । मन्दानः । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य शानचि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । पुरुषा । पुरुषाव्यः

इह संख्यावाची । 'संख्याया विधायै धा' इति धाप्रत्ययः । इषभ्य । 'इष' गतौ । इषण-
मिच्छतीति छन्दसि परेच्छायां षयच् । तदन्तादन्तर्भाषितव्यर्थाहोति रूपम् ॥

इमं कामं मन्दया गोभिरथैश्चन्द्रवेता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ ४ ॥

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अथैः । चन्द्रऽवेता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वऽर्यवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ ४ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु प्रन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । प्रन्तम् । वृत्राणि । सम्जितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥

एते व्याख्याते ॥ ॥ १४ ॥

'चर्षणीधृतम्' इति द्वादशचर्ष त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'चर्षणीधृतं
द्वादशाद्याभ्यौ नृचौ जागतगावत्रौ' इति । आद्यस्तृचो जागतोऽन्त्यस्तृचो गावत्रः । शिष्टा ऋचश्चिहुभः ।
सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । उक्त्ये क्रतौ मैत्रावरुणशक्वेऽनुरूपतृचानन्तरमाद्यस्तृचः शसनीयः । सूत्रितं
च—'चर्षणीधृतमस्तन्नाद्यामसुर इति नृचौ' (आश. औ. ६. १) इति । विधुवति निष्केवल्ये 'नृणामु
त्वा' इति तृचः । 'विधुवान्' इति खण्डे सूत्रितं—'नृणामु त्वा नृतमं रीमिदमर्षेरिति तिस्रः'
(आश. औ. ८. ६) इति । नृहस्पतिसवे अप्ययं तृचो निष्केवल्ये निविदानीयः । सूत्रितं च—'नृणामु
त्वेति मध्यंदिनः' (आश. औ. ९. ५) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं तृचः । वृत्राग्ने चतुर्थेऽहनि
मरुत्वतीये 'इन्द्र मरुत्वः' इति तिस्रः । षष्ठेऽहनि 'षष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्—'इन्द्र मरुत्व इति
तिस्र इति मरुत्वतीयम्' (आश. औ. ८. १) इति । नृहस्पतिसवेऽपि मरुत्वतीयशक्वे अयं तृचो निवि-
दानीयः । सूत्रितं च—'इन्द्र मरुत्व इह नृणामु त्वेति मध्यंदिनः' (आश. औ. ९. ५) इति । आद्या
मरुत्वतीयग्रहस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरन्तीन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्'
(आश. औ. ५. १४) इति । तृतीये पर्वाये होतुः शक्वे 'इदं ह्यम्बोजसा' इति स्तोत्रिकस्तृचः ।
सूत्रितं च—'इदं ह्यम्बोजसा महौ इन्द्रो य ओजसा' (आश. औ. ६. ४) इति ॥

१. स-ग-व-ज-न-म-स-इषु । २. स-ग-व-एवावम्, च-जायम् । ३. स-ग-व-ज-न-
म-स-मार्प्यदिनः । ४. स-व-ज-न-मरुत्वतीयगृहस्य शक्वे । ५. स-ग-व-ज-न-म-स-मार्प्यदिनः ।

चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिन्द्रं गिरौ बृहतीरभ्यनूषत ।

वावृधानं पुरुहुतं सुवृक्तिभिरमर्त्यं जरमाणं दिवेदिवे ॥ १ ॥

चर्षणिधृतम् । मघवानम् । उक्थ्यम् । इन्द्रम् । गिरः । बृहतीः । अभि । अनूषत ।

ववृधानम् । पुरुहुतम् । सुवृक्तिभिः । अमर्त्यम् । जरमाणम् । दिवेदिवे ॥ १ ॥

वृहतीः प्रभूताः । गिरः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाचः । चर्षणीधृतं चर्षणीनां मनुष्याणामभिमतफलप्रदानेन धारकं पोषकम् । यद्वा । आकृषन्त्यनेन सर्वमिति चर्षणि बलं तद्धारकम् । मघवानं धनवन्तम् । उक्थ्यम् उक्थैः शस्त्रैः शांसनीयं । वावृधानं बलधनादिसंपत्त्या प्रतिक्षणं वर्धमानं । पुरुहुतं स्तोतृभिर्बहुवारमाहुतम् । अमर्त्यं मरणधर्मरहितं । सुवृक्तिभिः शोभनस्तुतिवाक्यैः । दिवेदिवे प्रत्यहं । जरमाणं स्तूयमानं तमिमम् । इन्द्रम् । अभ्यनूषत अभितः सर्वतः स्तुवन्तु ॥ बृहतीः । ' वा छन्दसि ' इति सवर्णदीर्घः । अनूषत । ' णू स्तवने ' । अस्माद्धुङि सिच् । धातोः कुटाक्षिवात् सिचो ङिच्चेन गुणाभावः । सुवृक्तिभिः । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । सुवृक्तय इति स्तुतिकरणभूताः । ऋचो वृक्तिशब्देनोच्यन्ते । ' क्तिच्कौ च ' इति क्तिच् । कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । दिवेदिवे । ' नित्यवीप्सयोः ' इति द्विर्वचनम् । परस्यान्नेदित्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः ॥

शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरं गिरौ म इन्द्रमुप यन्ति विश्वतः ।

वाजसर्णिं पूभिदं तूर्णिमसुरं धामसाचमभिषाचं स्वविदम् ॥ २ ॥

शतऽक्रतुम् । अर्णवम् । शाकिनम् । नरम् । गिरः । मे । इन्द्रम् । उप । यन्ति । विश्वतः ।

वाजऽसनिम् । पूऽभिदम् । तूर्णिम् । अपऽसुरम् ।

धामऽसाचम् । अभिऽसाचम् । स्वऽविदम् ॥ २ ॥

मे मदीयाः । गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः । शतक्रतुम् । कृतं कृतयो यज्ञा यस्य तम् । अर्णवं वज्रं वायुमग्नौ उक्थवन्तं । शाकिनम् । शाकोत्प्रेभिरिन्द्र इति शाकाः सहायभूता मन्तः । तद्वन्तं नरं सर्वस्य जगतो मेतारं । वाजसर्णिं वाजस्वाग्रस्य दातारं । पूभिदं क. त्रुपुरां । मेतारं । तूर्णिं बुद्धं इति कौर्मं गन्तारम् । असुरं मेघभेदनद्वारा अपां प्रेरकं । धामसाचं तेजो भजमानम् । यद्वा धनं धाम । तद्विभिः सह योजयितारम् । अभिषाचं सत्रूणामभिषयितारं । स्वविदं स्वर्गस्य लोभकं तमिमम् । इन्द्रं । विश्वतः सर्वतः । उप । यन्ति उपगच्छन्तु ॥ अर्णवम् । अर्णोऽस्वास्तीति मत्सर्वे ' अर्णसः सकोपश्च ' इति वप्रत्ययः सकारलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नरम् । ' नवतेर्ङिश्च ' इति ऋप्रत्ययः । अमः सुपवाद्बुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । यन्ति । ' इम् गतौ ' इत्यस्य सटि ' इजो यम् ' इति

१. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-करणभूताः । २. ख-ग-ज-ण-सत्रुपुराः । ३. ख-ग-व-भ-तदेभिः; व-भ-तदेभिः । ४. ख-ग-व-ज-ण-त-न-भ-स-तम् । ५. ख-ग-व-ज-ण-स- ' सर्वतः ' नास्ति ।

इति यण् । निघातः । वाजसनिम् । ' यणु दाने ' । ' स्तनिकव्यज्यसिबसि ' इत्यादिना इप्रत्ययः । ' परादिभ्यश्चन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तूर्णिम् । ' अत्वरं संभ्रमे ' । ' वहिभि ' इत्यादिना निप्रत्ययः । ' ज्वरस्वर ' इत्यादिना ऊर् । ' नि ' इत्यतिदेशाद्युदात्तः । असुरम् । ' नुर स्वरणे ' । क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः । अभिवाचम् । ' पच समवाये ' । प्यन्तस्य क्तिप् ॥

आक्रे वसोर्जरिता पनस्यतेऽनेहसः स्तुभ इन्द्रो दुवस्यति ।

विवस्वतः सदेन आ हि पिप्रिये सत्रासाहमभिमातिहनं स्तुहि ॥ ३ ॥

आऽक्रे । वसोः । जरिता । पनस्यते । अनेहसः । स्तुभः । इन्द्रः । दुवस्यति ।

विवस्वतः । सदेन । आ । हि । पिप्रिये । सत्राऽसहम् । अभिमातिऽहनम् । स्तुहि ॥ ३ ॥

१ जरिता शत्रूणां जरयिता २ इन्द्रः ३ आक्रे । आकीर्यते युद्धार्थं धनमन्त्रेयाकरो युद्धम् । तस्मिन् ४ वसोः धनस्य स्थानभूते युद्धे ५ पनस्यते सर्वैः स्तूयते । यद्वा वसोः । वसस्याभिमुख्येन तिष्ठतीति वसुः शत्रुः तस्य जरयितेति योजनीयम् । स इन्द्रः ६ अनेहसः अपापाः ७ स्तुभः स्तुतीः ८ दुवस्यति परिचरति । तासां फलं प्रयच्छन् पूजयतीत्यर्थः । किञ्च स इन्द्रः ९ विवस्वतः विशेषेण अग्निहोत्रार्थं वसतो हविष्मसो वा यजमानस्य १० सद्ने गृहे ११ आ १२ पिप्रिये १३ हि सोमपानादिना आत्मन्तः प्रीतो भवति खलु । १४ सत्रासाहं शत्रूणामेव हस्तारं यद्वा मरुद्भिः सह शत्रूणामभिमवितारम् अत एव १५ अभिमातिहनं शत्रूणां हस्तारमिन्द्रं १६ स्तुहि हे विश्वामित्रेति ॥ आक्रे । ' कृ विश्लेषे ' । अभि-करणे ' ऋदोरप् ' इत्यप् । धाधादिस्वरेणान्तोदात्तः । जरिता । ' जृष् वयोहानौ ' इत्यस्यान्त-भोवितप्यर्थस्य गृधि रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । पनस्यते । पनस्यतिः स्तुतिकर्मा । तस्य कर्मणि लटि रूपम् । निघातः । अनेहसः । हन्तेर्नञि उपपदे ' नञि हन एह च ' (उ. सू. ४. १६३) इत्यसिप्रत्ययः एह इत्ययं चादेशो धातोः । ' नभ्सुभ्याम् ' इति स्वरेणान्तोदात्तः । स्तुभः । स्तोभतिः, अर्चतिकर्मा । क्तिप् । दुवस्यति । दुवः परिचरणमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच् । निघातः । पिप्रिये । ' प्रीक् तर्पणे ' । लिटि रूपम् । हियोगादनिघातः ॥

नृणामु त्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरभि प्र वीरमर्चता सबाधः ।

सं सहसे पुरुमायो जिहीते नमो अस्य प्रदिव एक ईशे ॥ ४ ॥

नृणाम् । ऊँ इति । त्वा । नृतमम् । गीऽभिः । उक्थैः । अभि । प्र । वीरम् । अर्चत । सऽबाधः ।

सम् । सहसे । पुरुऽमायः । जिहीते । नमः । अस्य । प्रऽदिवः । एकः । ईशे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र १ सबाधः । रक्षोक्षमन्त्रोच्चारणेन तद्विषयबाधया सह कर्तव्य इति सबाधः कर्त्तव्यः । २ नृणां ३ नृतमं मनुष्याणामतिक्रमेण स्वस्वकर्मणि ४ नेतारं ५ वीरं सामर्थ्योपेतं ६ त्वा ७ त्वा ८ गीर्भिः

१. ज-प्यन्तात् । २. ज-ज-जरिता जरयिता । ३. ऋ-ग-व-ज-ज-फ-भ-आसमन्ताम् । ४. त-सत्रसाहं सत्येव । ५. ज-ज-स्तुतिकर्मा । ६. ऋ-ग-व-ज-ज-न-फ-भ-उ-स्वकर्मणि । ७. ऋ-ग-व-ज-फ-भ-उ-स्व- ' त्वा ' नास्ति ।

स्तुतिसाधनभूतैर्वाक्यैः ॥ उक्थैः शस्त्रैश्च ॥ अभि आभिमुख्येन ॥ प्र ॥ अर्चत प्रकर्षेणार्चन्ति । ॥ पुरुमायः
वृत्रहननादिबहुकर्मा स इन्द्रः ॥ सहसे बलाय ॥ सं ॥ जिहीति गमनोद्यमं करोति । किंच ॥ प्रदिवः पुरातनः
॥ एकः असहायः स इन्द्रः ॥ नमः नमसः ॥ अस्य हविलक्षणस्यास्त्राय ॥ ईंशे इष्टे । यद्वा अस्य सर्वस्य
जगत ईष्टे । तस्मै^१ इन्द्राय नमः ॥ नृणाम् । ' नामन्यतरस्याम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अर्चत ।
अर्चतेर्लटि हेस्तादेशः ' तिङां तिङो भवन्ति ' इति वचनात् । सबाधः । ' बाध् विलोडने ' । क्तिप् ।
' वीपसर्जनस्य ' इति सहस्य सत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । पुरुमायः । ' अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादी-
नामुपसंख्यानम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ईंशे । ' ईंश ऐश्वर्ये ' इत्यस्य लटि ' लोपस्त आत्मनेपदेषु '
इति तलोपः । निघातः ॥

पूर्वीरस्य निष्विधो मर्त्येषु पुरु वसूनि पृथिवी विभर्ति ।

इन्द्राय द्याव ओषधीरुतापो रयि रक्षन्ति जीरयो वनानि ॥ ५ ॥

पूर्वीः । अस्य । निःऽसिधः । मर्त्येषु । पुरु । वसूनि । पृथिवी । विभर्ति ।

इन्द्राय । द्यावः । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । रक्षन्ति । जीरयः । वनानि ॥ ५ ॥

॥ मर्त्येषु मनुष्येषु ॥ अस्य इन्द्रस्य^२ ॥ निष्विधः अनुशासनानि ॥ पूर्वीः हितोपदेशादिभिः
प्रभूतानि नानाप्रकाराणि भवन्ति । इन्द्रस्य शासितृत्वे मन्त्रः—' उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं
पुरुनिष्विधे ' (ऋ. सं. १. १०. ५) इति । तथा शासकाय तस्मै ॥ इन्द्राय ॥ पृथिवी ॥ पुरु पुरुणि
बहुनि ॥ वसूनि धनानि ॥ विभर्ति अन्तर्धारयति । किंच ॥ द्यावः एतुलकाः ॥ ओषधीः ओषधयः ॥ उत
अपि च ॥ आपः जलानि ॥ जीरयः । जीर्यन्त इति जीरयो मनुष्याः । ॥ वनानि वृक्षाश्च एते सर्वे
इन्द्रस्याज्ञया तदुपभोगयोग्यं ॥ रयिं धनं ॥ रक्षन्ति ॥ निष्विधः । ' विधु गत्याम् ' । क्तिप् । संहितायां
निसः सकारेण इणो व्यञ्जाने^३ छान्दसत्वात् अनादय^४ ' उपसर्गात्सुनोति^० ' इत्यादिना षत्वम्^{*} ।
निसः सकारस्य ' एना दुः ' इति षत्वम् ॥ ॥ १५ ॥

तुभ्यं ब्रह्माणि गिर इन्द्र तुभ्यं सत्रा दधिरे हरिवो जुषस्व ।

बोध्याऽपिरवसो नूतनस्य सखे वसो जरितुभ्यो वयो धाः ॥ ६ ॥

तुभ्यम् । ब्रह्माणि । गिरः । इन्द्र । तुभ्यम् । सत्रा । दधिरे । हरिऽवः । जुषस्व ।

बोधि । आपिः । अवसः । नूतनस्य । सखे । वसो इति । जरितुऽभ्यः । वयः । धाः ॥ ६ ॥

हे ॥ हरिषः अभवन् ॥ इन्द्र ॥ तुभ्यं स्ववर्ध ॥ ब्रह्माणि स्तोत्राणि तथा ॥ तुभ्यं ॥ गिरः ब्रह्माणि च
॥ सत्रा सत्यमेव ॥ दधिरे ऋत्विजो धारयन्ति । तानि ॥ जुषस्व सेवस्व । हे ॥ वसो सर्वस्व वासवितः

१. त-तस्मात् । २. स-ग-च-त-फ-भ-इन्द्रस्य पूर्वीः । ३. ज-ग-व्यञ्जानेऽपि । ४. ष-व-
' अनादय ' नास्ति । * ' विप्रतिषिद्धं वानधिकरणवाचीति सूत्रे दर्शनात् उपसर्गादिति सूत्रे गुणरक्षितस्यापि
प्रहणं कदाचिदिति ' इत्ययं पाठः ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण निविष्टः ।

‘सखे सखिभूत हे इन्द्र’ आपिः व्यासस्त्वं ‘नूतनस्य’ नवतरम्^२ ‘अवसः अक्षरक्षणं हविः’ बोधि
त्वदर्थं दीयमानं जानीहि । अतस्त्वं ‘जरितृभ्यः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं’ वयः अन्नं ‘धाः देहि ॥ तुभ्यम् ।
‘ऊयि च’ इत्याद्युदात्तत्वम् । जुषस्व । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ इत्यस्य लोटि रूपम् । वाक्यभेदात्
अनिघातः । बोधि । ‘बुध अवगमने’ इत्यस्य लोटि ‘वा छन्दसि’ इति हेर्विकल्पेन क्तिन्वाद्यत्र
पितृवात् गुणः^३ । ‘हुमरूभ्यो हेर्धिः’ इति ध्यादेशः । क्तिन्वाद्यन्तोदात्तः ॥

इन्द्रं मरुत्वं इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य ।

तव प्रणीती तव शूर शर्मन् विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

इन्द्र । मरुत्वं । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्याते । अपिबः । सुतस्य ।

तव । प्रणीती । तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः । सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

हे मरुत्वः मरुद्भिस्तद्वन् हे इन्द्र त्वम् इह अस्मदीये यज्ञे आगत्य सोमं पाहि पिब ।
‘यथा त्वं पूर्वं’ शार्याते शार्यातेः पुत्रे तस्मिन् राजनि यज्ञं कुर्वाणे ‘सुतस्य अभिषुतं सोमम्’ अपिबः
तथा अत्रापि^४ पिबेत्यर्थः । इन्द्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबित्वेयेषोऽर्थः कौपीतके स्पष्टमुक्तः ।
तथा मन्त्रवर्णश्रु—‘आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मन्दसे’ (क्र. सं.
१. ५१. १२) इति । हे शूर इन्द्र तव संबन्धिनि शर्मन् शर्मणि निर्वाधस्थाने स्थिताः सुयज्ञाः
सुष्ठुतयज्ञाः कवयः मेधाविनो यजमानाः प्रणीती तव हविषां प्रणयनेन प्रापणेन आ समन्तान्
विवासन्ति स्वामेव परिचरन्ति । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ शार्याते । शार्यातेरयमित्यर्थे
‘तस्येदम्’ इत्यण्प्रत्ययः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । अडागमस्वरः । प्रणीती । नयतेर्भावे
क्तिन् । ‘तादी च निति कृति’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘सुपां मुलुक्’ इति तृतीयायाः
सवर्गदीर्घः । ‘उपसर्गादसमासेऽपि’^५ इति^६ णत्वम् ॥

स वावशान इह पाहि सोमं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सुतं नः ।

जातं यत्त्वा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे ॥ ८ ॥

सः । वावशानः । इह । पाहि । सोमम् । मरुत्सभिः । इन्द्र । सखिभिः । सुतम् । नः ।

जातम् । यत् । त्वा । परि । देवाः । अभूषन् । महे । भराय । पुरुहूत । विश्वे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वावशानः सोमं कामयमानः सः तावदास्त्वं सखिभिः समानव्यानैः मरुद्भिः
सह नः अस्मत्संबन्धिनि इह अस्मिन् यज्ञे सुतम् अभिषुतं सोमं पाहि पिब । हे पुरुहूत
पुरुभिः बहुभिः आहूतेन्द्र जातं सोमपानेन प्रबलं संपन्नं यत् यं त्वा विश्वे सर्वे देवाः महे महते

१. ज-नूतनम् । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-स-नवतरस्य । ३. ख-ग-च-भ-गुणः कृतः । ४. ख-
य-च-च-ज-ण-न-फ-भ-स-अत्र । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-प्रकृतिः । ६. ख-ग-च-न-फ-भ-असमासेऽपि,
त-स-स-असमासेति । ७. ख-ग-च-न-फ-भ-स-‘बहुभिः’ नास्ति । ८. न-स-स-पानेन ।

‘भराय । हियन्ते योधानामायुष्यत्रेति भरः संग्रामः । तस्मै संग्रामाय १परि १अभूषन् सर्वतोऽलम-
कृर्वन् ॥ वावशानः । वशोर्यङ्लुकि चानशि रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । अभूषन् । ‘ भूष अलंकारे ’ ।
भूवादिः । लङि रूपम् । यद्योगादनिघातः । भराय । ‘ हम् हरणे ’ । अधिकरणे घः । ‘ ह्यग्रहोर्भ-
‘छन्दसि ’ इति हकारस्य भकारः । वृषादिवादाद्युदात्तः ॥

असूयै मरुत अपिरेषोऽमन्दभिन्द्रमनु दातिवाराः ।

तेभिः साकं पिबतु वृत्रखादः सुतं सोमं दाशुषः स्वे सधस्थे ॥ ९ ॥

अप्सूयै । मरुतः । अपिः । एषः । अमन्दन् । इन्द्रम् । अनु । दातिवाराः ।

तेभिः । साकम् । पिबतु । वृत्रखादः । सुतम् । सोमम् । दाशुषः । स्वे । सधस्थे ॥ ९ ॥

हे १मरुतः यः १पुषः इन्द्रः १असूयै अपां प्रेरणे १आपिः युष्माकं सखा सन् वर्तते १दातिवाराः ।
वारो वरणीयं बलं धनं वा । दत्तबला दत्तधना वा । ते मरुतस्तम् १इन्द्रमनु १अमन्दन् अहृष्यन् ।
१वृत्रखादः वृत्रस्य हिंसकः स इन्द्रः १तेभिः तैर्मरुभिः १साकं १दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य १स्वे
स्वकीये १सधस्थे । सह तिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्थं गृहम् । तस्मिन् १सुतम् अभिषुतं १सोमं १पिबतु ॥
असूयै । ‘ तूरी वराहिसयोः ’ इत्यस्मात् ‘ अद्वादयश्च ’ इति यत्प्रत्ययः १ । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्यु-
दात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । अमन्दन् । मदि स्तुत्यादिषु । परस्मैपदी । पादादिवादिनिघातः ।
वृत्रखादः । ‘ खाद भक्षणे ’ । कर्मण्यण् । दाशुषः । ‘ दाश्व दाने ’ इत्यस्य कसौ ‘ दाश्वान्साङ्गा-
न्मीढांश्च ’ इति द्विवचनाद्यभावः । वसोः संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । सधस्थे । ‘ सध मादस्थयो-
‘छन्दसि ’ इति सहस्य सधादेशः ॥

इदं ह्यन्वोर्जसा सुतं राधानां पते । पिबा त्वस्य गिर्वणः ॥ १० ॥

इदम् । हि । अनु । ओजसा । सुतम् । राधानाम् । पते । पिब । तु । अस्य । गिर्वणः ॥ १० ॥

हे १राधानां १पते धनानां स्वामिन् १गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय हे इन्द्र १इदम् १अनु
अनेनानुक्रमेण । उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः । १ओजसा बलेन प्रावभिः १सुतम् अभिषुतम् १अस्य १इमं १सोमं
१तु क्षिप्रं १पिब १हि ॥

यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वम् । स त्वा ममत्तु सोम्यम् ॥ ११ ॥

यः । ते । अनु । स्वधाम् । असत् । सुते । नि । यच्छ । तन्वम् ।

सः । त्वा । ममत्तु । सोम्यम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ^१ते^२ स्वर्ध्वं ^३यः सोमः ^४स्वधाम् अक्षम् ^५अनु अनुसृत्य प्रावभिरभिषुतः ^६असत् ^७सुते तस्मिन् सोमे ^८तन्वं स्वकीयं शरीरं ^९नि ^{१०}यच्छ प्रेरय । ^{११}सः सोमः ^{१२}सोम्यं सोमाहं ^{१३}एवा त्वां ^{१४}ममनु मादयतु ॥ असत् । अस्तेर्लेख्यडागमे रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वे^१ धातुस्वरः ॥

प्र ते अश्रोतु कुक्ष्योः प्रेन्द्र ब्रह्मणा शिरः । प्र बाहू शूर राधसे ॥ १२ ॥

प्र । ते । अश्रोतु । कुक्ष्योः । प्र । इन्द्र । ब्रह्मणा । शिरः । प्र । बाहू इति । शूर । राधसे ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्र स सोमः ^२ते तव ^३कुक्ष्योः कुक्षेरुभयोः पार्श्वयोः उभौ^३ पार्श्वौ^३ ^४प्र ^५अश्रोतु प्रकर्षेण व्याप्नोतु । तथा ^६ब्रह्मणा स्तोत्रेण सहितः स सोमः ^७शिरः शरीरम् । अवयवादिनावयवी लक्ष्यते । स्वच्छरीरं ^८प्र अश्रोतु । हे ^९शूर इन्द्र ^{१०}राधसे धनाय तव^{१०} ^{११}बाहू अपि ^{१२}प्र अश्रोतु ॥ अश्रोतु । ‘ अक्ष्णा ग्नाती ’ इत्यस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । कुक्ष्योः । ‘ उदात्तघणो ह्रस्पूर्वात् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ १६ ॥

‘ धानावन्तम् ’ इत्यष्ट्वं चतुर्दशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ धानावन्तमष्टौ पूर्वाधं गायत्रं षष्ठी जगती ’ इति । आदितश्चतस्रो गायत्र्यः ‘ तृतीये धानाः ’ इति षष्ठी जगती क्षिष्टा-क्षिष्टुभः । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । प्रातःसवनीचपुरोडाशास्यानुवाक्या ‘ धानावन्तम् ’ इत्याद्या । सूत्रितं च—‘ धानावन्तं करम्भिणमिति प्रातःसवनेऽनुवाक्या ’ (आश्व. श्रौ. ५.४) इति ॥

धानावन्तं करम्भिणमपुपवन्तमुक्थिनम् । इन्द्रं प्रातर्जुषस्व नः ॥ १ ॥

धानाऽवन्तम् । करम्भिणम् । अपुपऽवन्तम् । उक्थिनम् । इन्द्र । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२धानावन्तम् । धाना मृष्टयवाः । तद्वन्तं ^३करम्भिणम् । करम्भो दधिभिन्नाः सक्तवः । तद्वन्तम् ^४अपुपवन्तं सवनीचपुरोडाशोपेतम् ^५उक्थिनं शक्तिणं ^६नः अस्मदीयमिमं सोमं ^७प्रातः प्रातःसवने ^८जुषस्व सेवस्व ॥ प्रातः । स्वरादिषु^८ अन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः ॥

पुरोळाश्वं पचत्यं जुषस्वेन्द्रा गुरस्व च । तुम्यं हव्यानि सिञ्चते ॥ २ ॥

पुरोळाश्वम् । पचत्यम् । जुषस्व । इन्द्र । आ । गुरस्व । च । तुम्यम् । हव्यानि । सिञ्चते ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२पचत्यं पचने साधुं ^३पुरोडाशम्^३ । पुरो दाक्षन्त एममिति पुरोडाशो हविः । ^४जुषस्व । किंच ^५आ ^६गुरस्व । पुरोडाशमक्षन्तार्थमुद्यमं कुरु । ^७हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींश्च ^८तुम्यं स्वर्ध्वं ^९सिञ्चते आहवनीयं गच्छन्ति । तानि सेवस्वेति भावः ॥ पचत्यम् । पचतस्तत्वात् ‘ तत्र साधुः ’ इति व्यत्ययवान्तस्य पचत्यस्य व्यत्ययाभावात्^९ अत्र ‘ यतोऽभावः ’ इत्यस्य प्राप्तिर्नास्ति । सिञ्चरितः । गुरस्व । ‘ गुरी उद्यमने ’ । सविहरणी । निघातः । सिञ्चते । ‘ स गती ’ । छन्दसि उद्देश्यादिः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

१. ख-ग-च-न-फ-म-ल-स-‘ ते ’ नास्ति । २. च-आगमानुदात्तत्वे । ३. ख-ग-च-ज-न-त-न-म-ल-स-‘ उभौ पार्श्वौ ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-न-न-म-ते । ५. ख-न-मृतादिषु । ६. त-पुरोळाश्वम् । ७. च-व्यत्ययभावात् ।

पुरोळाशं च नो वसो जोषयासे गिरंश्च नः । वधूयुरिव योषणाम् ॥३॥

पुरोळाशम् । च । नः । वसः । जोषयासे । गिरः । च । नः । वधूयुः ऽइव । योषणाम् ॥३॥

हे इन्द्र वनः अस्मत्संबन्धिनं वपुरोळाशं ववसः भक्षय वच । वनः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणाः 'गिरश्च' 'जोषयासे सेवस्व' । तत्र दृष्टान्तः । वधूयुरिव योषणाम् । यथा वधूयुः स्त्रीकामो योषणां भजनीयां युवतिं सेवते तद्वत् ॥ वसः । 'वस्तु अदने' इत्यस्य लेख्यडागमे रूपम् । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । जोषयासे । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य ष्यन्तस्य लेख्यडागमे रूपम् । आगमस्यानुदात्तत्वे णिच्स्वरः । पादाद्विवादिनिघातः । वधूयुरिव । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'क्याच्छन्दसि' इत्युग्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । योषणाम् । 'युष भजने' इति सौत्रो धातुः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ल्युट् । लिट्स्वरः ॥

पुरोळाशं सनश्रुत प्रातःसावे जुषस्व नः । इन्द्र क्रतुर्हि ते बृहन् ॥ ४ ॥

पुरोळाशम् । सनऽश्रुत । प्रातःऽसावे । जुषस्व । नः । इन्द्र । क्रतुः । हि । ते । बृहन् ॥४॥

हे वसनश्रुत पुराणतया प्रसिद्ध हे इन्द्र वनः अस्मत्संबन्धिनमिमं वपुरोळाशं वप्रातःसावे । सूर्यतेऽत्र सोम इति सावः । तस्मिन् प्रातःसवने वजुषस्व । यतः वते तव वक्रतुः कर्म वबृहन् महत् वहि ॥ प्रातःसावे । 'पुष् अभिववे' । कर्मणि घञ् । प्रादिसमासः । धाधादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥

माध्यंदिनसवने सवनीयपुरोळाशस्य^१ 'माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इति माध्यंदिने' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ॥

माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः पुरोळाशमिन्द्र कृष्वेह चारुम् ।

प्र यत्स्तोता जरिता तूर्ण्यर्थो वृषायमाण उप गीर्भिरीद्वे ॥ ५ ॥

माध्यंदिनस्य । सवनस्य । धानाः । पुरोळाशम् । इन्द्र । कृष्वे । इह । चारुम् ।

प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूर्णिऽअर्थः । वृषऽयमाणः । उप । गीऽभिः । ईद्वे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र माध्यंदिनस्य मध्यंदिने भवस्य वसवनस्य संबन्धिनीः वधानाः भूदृश्यवान् वचारं कमनीयं वपुरोळाशं च वइह कर्मणि आगत्य वकृष्व भक्षणेन संस्फुर । वयत् वदा वजरिता अवत्परिचरन्^१ कुर्वाणः वतूर्ण्यर्थः स्वां स्तोतुमितस्ततस्त्वरितगमनः अत एव ववृषायमाणः वृषेवाचरन् वस्तोता वगीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः वउप समीपे वप्र वईद्वे प्रकर्षेण स्तौति । तदा पुरोळाशादिहवींषि भक्षयेति भावः ॥ माध्यंदिनस्य । मध्यंदिनशब्दात् तत्र भवार्थे उत्साद्विवाद्वा । निस्वादाकुदात्तः । चारुम् । 'चर गतिभक्षणयोः' । 'वृसनिजमिचरिचटिरहिभ्यो जुञ्' इति जुञ् । निस्वादावृषावृद्धिः ।

१. क-गिरो जोषयासे सेवस्व च । २. क-ग-च-ज-ण-फ-भ-सवनीयपुरोळाशे । ३. य-तव परिचरणम् ।

निस्वादाद्युदात्तः । तूष्ण्यायः । तूर्णिः । ' निस्वरा संभ्रमे ' इत्यस्मात् ' बहिर्भिः ' इत्यादिना निप्रत्ययो निष् । अर्थः । ' ऋ गतौ ' । ' उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् ' इति थन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वृषायमाणः । वृषेवाचरतीत्यर्थे ' कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ' इति क्यङ् । ' अकृत्सार्वधातुकमोर्दीर्घः ' । कृत्वात् ' अनुदात्तङितिः ' इत्यात्मनेपदम् । लट् । शानच् । तस्य कसार्वधातुकस्यरे धातुस्वरः । ईडे । ' ईड स्तुतौ ' इत्यस्य लटि रूपम् । यद्योगादनिघातः ॥ ॥ १७ ॥

तृतीयसवने सबनीयपुरोडाशस्य ' तृतीये धानाः ' इत्यनुवाक्या । सूत्रिनं च—' तृतीये धानाः सवने पुरुषुतेति तृतीयसवने ' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ॥

तृतीये धानाः सर्वने पुरुषुत पुरोळाशमाहुतं मामहस्व नः ।

ऋभुमन्तं वाजवन्तं त्वा कवे प्रयस्वन्त उप शिक्षेम धीतिभिः ॥ ६ ॥

तृतीये । धानाः । सर्वने । पुरुऽस्तुत । पुरोळाशम् । आऽहुतम् । ममहस्व । नः ।

ऋभुऽमन्तम् । वाजऽवन्तम् । त्वा । कवे । प्रयस्वन्तः । उप । शिक्षेम । धीतिऽभिः ॥ ६ ॥

हे ऽपुरुषुत पुरुभिर्बहुभिः स्तोत्रभिः स्तुत हे इन्द्र ऽतृतीये ऽसवने ऽनः अस्मदीयान्^१ ऽधानाः हुतान् ऽभृष्टयवान् ऽआहुतं ऽपुरोळाशं च ऽमामहस्व भक्षणेन महय^२ संभावय^३ । हे ऽकवे इन्द्र ऽप्रयस्वन्तः संवृतहविष्का वयम् ऽऋभुमन्तम् । ऋभवो ये केचन देवास्तद्वन्तं ऽवाजवन्तम् । वाजो नाम सुधन्वनः पुत्रस्तद्वन्तं ऽत्वा^४ स्वा^५ ऽधीतिभिः स्तुतिभिः ऽउप ऽशिक्षेम समीपे परिचरेम ॥ आहुतम् । जुहोतेः कर्मणि कः । ' गृतिरनन्तरः ' इति गतेः स्वरः । मामहस्व । ' मह पूजायाम् ' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि व्यस्ययेनास्मनेपदम् । शपो लुगभावच्छान्वसः^६ । शिक्षेम । शिक्षतेः आशीर्लिङि ' लिङ्वाशित्यङ् ' इत्यङ्प्रत्ययः । निघातः । धीतिभिः । ' हिङ्वत्सरतिवाधांस्तानाम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

पूषण्वते ते चक्रमा करम्भं हरिवते हर्यश्वाय धानाः ।

अपूपमाद्धि सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ॥ ७ ॥

पूषण्वते । ते । चक्रम् । करम्भम् । हरिऽवते । हरिऽअश्वाय । धानाः ।

अपूपम् । अद्धि । सगणः । मरुद्भिः । सोमम् । पिब । वृत्रहा । शूर । विद्वान् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ऽपूषण्वते । पूषा नाम कक्षिदेवोऽद्वयकः^१ । तद्वते ऽति तुभ्यं ऽकरम्भं वधिमिधं सक्तुं^२ ऽचक्रम भक्षनार्थं कुर्मः । तथा च श्रुतिः—' पूषा प्रपिष्टभागोऽद्वयको हि ' (तै. सं. २. १. ८. ५) इति । ऽहरिवते । हरिनामकावधौ तद्वते ऽहर्वज्ज्वल हरितकर्णाकपुष्पावेन्द्राव तुभ्यं धानाः चक्रम^३ भक्षनार्थं

१. ख-ग-च-च-ज-अ-प-म-स-अस्मदीयाः । २. ख-ग-च-म-महयस्व; घ-ज-ज-महय; न-स-महस्व ।

३. क-न-न-क-त्वा; न-म-स-त्वाम् । ४. त-छान्वसः । निघातः । ५. प-कचन देवः । ६. न-ज-स-

' चक्रम् ' वास्ति ।

कुर्मः। तथा च मन्त्रवर्णः—‘प्रसेतामश्वा वि सुवेह शोणा दिवेदिवे सदृशीरद्धि धानाः’ (फ. सं. ३. ३५. ३) इति । १ मरुद्भिः २ सगणः त्वम् ३ अपूपं पुरोडाशम् ४ अद्धि भक्षय । हे ५ ध्रुव असहाय हे इन्द्र ६ वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता ७ विद्वान् सर्वं जानानस्त्वं ८ सोमं ९ पिब ॥ पूषण्वते । पूषण्वदस्य १ मनुष्य । ‘अनो नुद्’ इति नुडागमः । ‘रषाभ्याम्’ इति णत्वम् । चकृम । करोतेभ्योऽन्वसे वर्तमाने लिटि क्रावित्वात् २ इडभावः । निघातः । हरिवते । ‘छन्दसीरः’ इति मनुषो वत्वम् ॥

प्रति धाना भरत तूर्यमसौ पुरोळाशं वीरतमाय नृणाम् ।

दिवेदिवे सदृशीरिन्द्र तुभ्यं वर्धन्तु त्वा सोमपेयाय धृष्णो ॥ ८ ॥

प्रति । धानाः । भरत । तूर्यम् । अस्मै । पुरोळाशम् । वीरतमाय । नृणाम् ।

दिवेऽदिवे । सदृशीः । इन्द्र । तुभ्यम् । वर्धन्तु । त्वा । सोमपेयाय । धृष्णो इति ॥ ८ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन् प्रति श्रुते । हे अध्वर्यादयः १ अस्मै इन्द्राय २ धानाः ३ तूर्यं क्षिप्रं ४ प्रति १ भरत संपादयत । २ नृणां ३ वीरतमाय अस्मै इन्द्राय ४ पुरोडाशं च संपादयत । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे ५ धृष्णो शत्रूणामभिभवणशील हे ६ इन्द्र ७ सदृशीः एकविधाः स्तुतयः ८ तुभ्यं त्वदर्थं ९ दिवेदिवे प्रतिदिवसम् अस्माभिः क्रियन्ते । ताः स्तुतयः १ सोमपेयाय सोमपानार्थं २ त्वा ३ त्वां ४ वर्धन्तु उत्साहेन प्रबुद्धं कुर्वन्तु ॥ सदृशीः । ‘समानान्ययोश्च’ इति कम्प्रत्ययः । ‘टिड्ढाणञ्’ इत्यादिना ङीप् । ‘दृगृशबलुषु’ इति समानस्य सभावः ॥ ॥ १८ ॥

‘इन्द्रापर्वता’ इति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तम् । ॥ अत्रेयमनुक्रमणिका—‘इन्द्रापर्वता चतुर्विंशतिराधेन्द्रापावर्तता पञ्चदश्यादिद्वे वाचे ससर्पयै चतस्रो रथाङ्गस्तुतयोऽन्या अभिज्ञापावर्ता वसिष्ठेद्विंशो न वसिष्ठाः शृण्वन्ति । दशमीषोडश्यौ जगत्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वा-विंशयोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती’ इति । विश्वामित्र ऋषिः । दशमी षोडशी च हे जगत्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंशस्तिस्रोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती शिष्टास्त्रिष्टुभः । आधेन्द्रापर्वतदेवताका पञ्चदशीषोडश्यौ वाग्देवत्ये तदुत्तराश्चतस्रो रथाङ्गदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्रयः ॥

इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिष आ बृहतां सुवीराः ।

वीतं हव्यान्यध्वरेषु देवा वर्धेथां गीर्भिरिळ्या मदन्ता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता । बृहता । रथेन । वामीः । इषः । आ । बृहताम् । सुवीराः ।

वीतम् । हव्यानि । अध्वरेषु । देवा । वर्धेथाम् । गीःऽभिः । इळ्या । मदन्ता ॥ १ ॥

१ इन्द्रापर्वता इन्द्रश्च पर्वतश्च । हे इन्द्रापर्वतौ २ बृहता ३ रथेन आगत्य ४ वामीः वज्रगीवाः ५ सुवीराः सोमनपुत्रोपेताः ६ इषः अजानि ७ आ ८ बृहताम् अस्मदर्थं धारयतम् । प्रवञ्चस्तमित्यर्थः ।

१. च-अ-पूषण्वदात् । २. ज-ज-कादिनिबन्तात् । ३. स-ग-च-ज-ज-न-म-स-‘प्रति’ नास्ति । ४. स-ग-म-म-स-त्वाम्, च-अ-त्वा ।

किंच हे देवौ द्योतमानौ ^१अध्वरेषु अस्मत्संबन्धिषु यज्ञेषु ^२हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि ^३धीतं मक्षयतम् । तथा ^४इलया अस्माभिर्दत्तेन हविषा ^५मदन्ता हव्यन्तौ युवां ^६गीभिः स्तुतिलक्षणाभिः^१ अस्मदीयाभिर्वाग्भिः ^७वर्धेथां समृद्धौ भवतम् ॥ इन्द्रापर्वता । आमन्त्रितस्य पादा-
क्त्वात् षाष्ठिकमाद्युदात्तावम् । सुवीराः । बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तावम् । बीतम् ।
वी कान्त्यादिषु इत्यस्य लोटि अदादिवाच्यो लुक् । प्रत्ययस्वरः । वधेथाम् । 'वृधु वृद्धौ' इत्यस्य
लोटि आथामो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

अहर्गणेष्वन्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य^२ 'तिष्ठा सु कम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—
'तिष्ठा सु कं मघवन्मा परागा अयं यज्ञो देवया अयं मियेधः' (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति ॥

तिष्ठा सु कै मघवन्मा परा गाः सोमस्य नु त्वा सुषुतस्य यक्षि ।

पितुर्न पुत्रः सिचमा रमे त इन्द्र स्वादिष्ठया गिरा शचीवः ॥ २ ॥

तिष्ठ । सु । कम् । मघवन् । मा । परा । गाः । सोमस्य । नु । त्वा । सुसुतस्य । यक्षि ।

पितुः । न । पुत्रः । सिचम् । आ । रमे । ते । इन्द्र । स्वादिष्ठया । गिरा । शचीवः ॥ २ ॥

हे ^१मघवन् धनवन्निन्द्र ^२कं सुखेनास्मिन् यज्ञे ^३सु ^४तिष्ठ सुषु कंचित्कालमत्र तिष्ठ । ^५मा ^६परा
^७गाः अस्मदीयाद्यज्ञान्मा गच्छ । तत्र कारणमाह । ^८सुषुतस्य सुषुभिषुतेन ^९सोमस्य सोमेन ^{१०}नु
क्षिप्रं ^{११}त्वा^१ त्वां^२ यक्षि यजे । हे ^३शचीवः शक्तिमन् ^४इन्द्र ^५ते तव ^६सिचं वस्त्रप्राप्तं ^७स्वादिष्ठया
स्वादुतरया स्तुतिलक्षण्या ^८गिरा ^९आ ^{१०}रमे आलभे । गृह्णामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ^{११}पितुर्न ।
यथा ^{१२}पुत्रः मधुरया वाचा पितुर्जनकस्य चेलाञ्जलं^३ गृह्णाति तद्वत् ॥ सु कमिति निपातद्वयम् ।
प्रथमस्य 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तावम् । द्वितीयस्य 'चाद्वयोऽनुदात्ताः' इत्यनु-
दात्तावम् । सोमस्य यक्षि । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । 'स्वरितजितः' इत्यात्मनेपदम् ।
तस्य लुङि सिचि 'एकाचः' इतीदृप्रतिषेधः । ब्रह्मादिना षत्वम् । 'षटोः कः सि' इति
कत्वम् । सिचः सकारस्य षत्वम् । निघातः । रमे । 'हुलभष् प्राप्तौ' । लट्गुत्तम इटि रूपम् ।
रलयोरभेदः । निघातः । स्वादिष्ठया । स्वादुस्तब्दादिहनि रूपम् । निष्वादाद्युदात्तः ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् ।

एदं बहिर्यजमानस्य सीदाथा च भूदुक्थमिन्द्राय श्रुस्तम् ॥ ३ ॥

शंसाव । अध्वर्यो इति । प्रति । मे । गृणीहि । इन्द्राय । वाहः । कृणवाव । जुष्टम् ।

आ । इदम् । बहिः । यजमानस्य । सीद । अर्थ । च । भूत् । उक्थम् । इन्द्राय । श्रुस्तम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-च-फ-म-स-स्तुतिलक्षणाभिः । २. ख-ग-च-ज-ग-न-भ-स-'हारियोजनस्य' नास्ति ।

३. ख-ग-न-भ-त्वाम्; च-ल-त्वा । ४. च-ज-ग-वेलाञ्जलम्; स-वस्त्राञ्जलम् ।

शंसिष्वन् होताध्वर्युं मूते । हे १अध्वर्यो आषां २शंसाव । होतास्त्वमेव शंससि । कथमहं
शंसामि । अत आह । ३प्रति ४मे ५गृणीहि इति । त्वं मे प्रतिगृणीहि । ' ओथामोदैव ' इत्यादिकः १
हौतुस्साहजननः प्रतिगरः (आश्व. औ. ७. ११) । तं दास्व २ । तथा ३इन्द्राय ४जुष्टं प्रीतियुक्तं
५वाहः स्तोत्रं ६कृणवाव करवाव ७ । त्वं ८यजमानस्य ९इदं १०बर्हिः अस्मिन् बर्हिषि ११आ १२सीद उपविश ।
१३अथ १४य अनन्तरम् १५इन्द्राय इन्द्रार्थमावाभ्यां क्रियमाणम् १६उपथं शक्नं १७कारतं १८प्रकारतं १९भूत्
भवतु ॥ शंसाव । ' शंसु स्तुतौ ' इत्यस्य लोट्युत्तमद्विवचने रूपम् । ' आहुत्तमस्य ' १
इत्याडागमः । उत्तमस्य पिङ्गन्नावावनुदात्तत्वे धातुस्वरः । मे । ' अनुप्रतिगृणश्च ' (पा. सू.
१. ४. ४१) इति संप्रदानसंज्ञा । जुष्टम् । ' नित्यं मन्त्रे ' इत्याधुदात्तत्वम् ॥

जायेदस्तं मघवन्त्सेदु योनिस्तदिष्वा युक्ता हरयो वहन्तु ।

यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ठा दूतो धन्वात्यच्छ ॥ ४ ॥

जाया । इत् । अस्तम् । मघवन् । सा । इत् । ऊँ इति । योनिः ।

तत् । इत् । त्वा । युक्ताः । हरयः । वहन्तु ।

यदा । कदा । च । सुनवाम । सोमम् । अग्निः । त्वा । दूतः । धन्वाति । अच्छ ॥ ४ ॥

हे १मघवन् धनवन्निन्द्र २ अस्तम् । अस्यन्ते क्षिप्यन्ते पदार्था अत्रेत्यस्तं गृहम् । ३जायेत्
जायैव गृहं भवति । ' न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ' इति स्मृतेः । तथा ४सेत्
सा जायैव ५योनिः पुरुषस्य मिश्रणस्थानम् । ६उ प्रसिद्धार्थः । तस्मात् ७तदित् तत्र गृहे एव ८युक्ताः
रथे योजिताः ९हरयः अश्वाः १०त्वा त्वां ११वहन्तु । वयं तु १२यदा १३कदा १४य एवार्थं १५सोमं १६सुनवाम
अभिषुतं करवाम तदास्माभिः प्रहितः १७दूतः १८अग्निः १९त्वा त्वाम् २०अच्छ आभिमुख्येन २१धन्वाति
गच्छेत् ॥ अस्तम् । ' असु क्षेपणे ' । ' असिहसिमृग्निष्वाभि ' इत्यादिना तन्मन्त्रस्यः । निश्वात्
आधुदात्तः । सुनवाम । ' पुन् अभिषवे ' इत्यस्य लोटि रूपम् । यद्बृहत्तयोमादनिषातः । त्वा ।
' युष्मत्तत्तत्तुष्यन्तःपादम् ' इति संहितायां चत्वम् । धन्वाति । धवि गत्वर्थः । छेट्याडागमे रूपम् ।
निषातः ॥

अर्हणेऽम्यवर्जितेष्वहःसु हारिबोजनस्य वैकल्पिकी ' परा याहि ' इत्यधुदात्तत्वा । ' परा
या हि मघवन्ना च याहीती बानुवाक्या ' (आश्व. औ. ६. ११) इति सूत्रितम् ॥

परा याहि मघवन्ना च याहीन्द्रं प्रातरुभयत्रा ते अर्थम् ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासमस्य ॥ ५ ॥

परा । याहि । मघवन् । आ । च । याहि । इन्द्र । आतः । उभयत्र । ते । अर्थम् ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निधानम् । विमोचनम् । वाजिनः । रासमस्य ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-फ-इत्याकारकः । २. ख-ग-च-त्र-ण-वदस्व । ३. ख-ग-न-भ-स- ' करवाव ' नास्ति ।
४. ख-ग-त्र-न-भ-स- ' सस्त ' नास्ति । ५. ख-ग-च-त्र-ण-न-भ-स-मघवन् धनवन् । ६. छ-एव
वत्र ते आया तिष्ठति ।

हे ^१मघवन् धनवन् ^२इन्द्र त्वं ^३परा ^४याहि अस्मादेवयजनात् पराङ्मुखो गृहं प्रति गच्छ ।
अथवा देवयजनं प्रति ^५आ ^६याहि । हे ^७आतः पोषक ^८उभयत्र अपि ^९ते तव ^{१०}अर्थम् । अदंते प्राप्यत
इत्यर्थः प्रयोजनम् । अस्ति तत्र जाया अत्र सोमः । प्रयोजनान्तरमाह । ^{११}यत्र गृहं प्रति गमने ^{१२}बृहतः
महतः ^{१३}रथस्य उपरि ^{१४}निधानम् अवस्थानं प्रयोजनम् । अत्र स्थितौ ^{१५}रासभस्य हेवारवं कुर्वतः
^{१६}वाजिनः अभस्य रथात् ^{१७}विमोचनं प्रयोजनम् ॥ अर्थम् । ‘ ऋ गतौ ’ । ‘ उष्णिगुपिगार्तिभ्यस्थन् ’
इति थन् । निस्वरः । निधानम् । दधातेर्भावे ल्युट् । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययापूर्वस्योदात्तत्वम् ।
रासभस्य । ‘ रास् शब्दे ’ । ‘ रासिबल्लिभ्यां च ’ (उ. सू. ३. ४०५) इति कर्तरि अभ्यप्रायः ।
प्रामाद्विवादाद्युदात्तः ॥ १९ ॥

अन्येष्वहःसु हारियोजनस्य ‘ अपाः सोमम् ’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च— ‘ हारियोजनोऽपाः
सोममस्तमिन्द्र प्र याहि ’ (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति ॥

अपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥ ६ ॥

अपाः । सोमम् । अस्तम् । इन्द्र । प्र । याहि । कल्याणीः । जाया । सुरणम् । गृहे । ते ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निधानम् । विमोचनम् । वाजिनः । दक्षिणावत् ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२सोमम् ^३अपाः । अत्रैव स्थित्वा सोमं पिब । पीत्वा ^४अस्तं गृहं ^५प्र ^६याहि
प्रकर्षेण गच्छ । ^७ते तव ^८गृहे ^९कल्याणीः मङ्गलकारिणी ^{१०}जाया शब्धो विद्यते । ^{११}सुरणं शोभनगीतादि-
भ्वनिश्चास्ति । यद्वा । ^{१२}सुरणं सुरमणीयं यथा भवति तथा गृहे जाया तिष्ठति । ^{१३}यत्र इत्यादि गतम् ।
^{१४}दक्षिणावत् । अत्र स्थितौ सत्यां रथे योजितानां वाजिनां विमोचनं स्वादनपानादिना दक्षिणावत् प्रयो-
जनवद्भवति । विमुक्त्येभ्यो वाजिभ्यः स्वादनं पानं चोपहरन्ति ॥ अपाः । ‘ पा पाने ’ । लुक् ‘ गतिस्था ’
इति सिचो लुक् । अडागमस्वरः । कल्याणीः । कल्याणमस्यास्तीति मत्वर्थे ‘ छन्दसीवन्विषौ ’ इति
ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सुरणम् । रण शब्दार्थः । अस्मादकृच्छ्रार्थे लङ् । निस्वरः । प्रत्ययस्य पिप्वादिनु-
दात्तत्वे धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विश्वामित्राय ददतो मघानि सहस्रस्रावे प्र तिरन्त आयुः ॥ ७ ॥

इमे । भोजाः । अङ्गिरसः । विरूपाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।

विश्वामित्राय । ददतः । मघानि । सहस्रस्रावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ^१इमे वागं कुर्वाणाः ^२भोजाः सौदासाः क्षत्रियास्तेषां राजकाः ^३विरूपाः नावाक्याः
मेघातिविप्रभृतयः ^४अङ्गिरसः च ^५दिवः ^६असुरस्य देवेभ्योऽपि वरुणतो अरस्य ^७पुत्रासः पुत्राः ^८वीराः

बलवन्तो मरुतः ते सर्वे विश्वामित्राय मघं सहस्रसावे । सहस्रं सूयतेऽत्रेति सहस्रसावोऽश्वमेधः । तस्मिन्श्वमेधे मघानि मंहनीयानि धनानि ददतः प्रयच्छन्तः सन्तः आयुः जीवनमघं वा प्र तिरन्ते प्रकर्षेण वर्धयन्ति ॥ दिवस्पुत्रास इति संहितायां 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य सखम् । ददतः । 'हुदाम् दाने' इत्यस्य शतरि रूपम् । 'अग्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । तिरन्ते । तरतेर्भ्यस्यैव शः ॥

रूपं रूपं मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वं परि स्वाम् ।

त्रिर्यदिवः परि मुहुर्तमागात्स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा ॥ ८ ॥

रूपम् रूपम् । मघऽवा । बोभवीति । मायाः । कृण्वानः । तन्वंम् । परि । स्वाम् ।

त्रिः । यत् । दिवः । परि । मुहुर्तम् । आ । अगात् । स्वैः । मन्त्रैः । अनृतुपाः । ऋतऽवा ॥ ८ ॥

मघवा धनवानिन्द्रः रूपं रूपं यद्यद्वपुं कामयते तत्तद्वपुं बोभवीति भृशं प्राप्नोति । तत्तद्वपुःस्वामी भवति । तत्र कारणमुच्यते । मायाः अनेकरूपग्रहणसामर्थ्योपेताः कृण्वानः कुर्वाणः स्वां तन्वं स्वकीयां तनूम् । परि पञ्चम्यर्थे । स्वस्माच्छरीराङ्गानां विधानि शरीराणि निर्मिमीते । यद्वा स्वां तनूं नानाविधरूपोपेतां करोति । तथा च मन्त्रवर्णः—'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः' (ऋ. सं. ६.४७.१८) इति । यत् यस्मात् स्वैर्मन्त्रैः स्वकीयैः स्तुतिलक्षणैर्वाचैराहूतः अनृतुपाः । न केवलमृतुष्वेव पिबति किंतु अनृतुष्वपि । बहुशः सोमं पिबन्नित्यर्थः । ऋतावा सत्यवान् तादृश इन्द्रः दिवः स्वर्गलोकात् परि मुहुर्तम् एकस्मिन्नेव मुहुर्ते नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु तत्रापि त्रिः त्रिषु सबन्धेषु आगात् आगच्छति ॥ बोभवीति । भवतेर्ध्वलुकि त्रिपि 'यज्ञो वा' इतीडागमः । निघातः । अगात् । इणो लुकि रूपम् । यद्धृत्ययोगादनिघातः ॥

महान् ऋषिर्देवजा देवजूतोऽस्तंभ्रात्सिन्धुमर्णवं नृचक्षाः ।

विश्वामित्रो यदवहत्सुदासमप्रियायत कुशिकेभिरिन्द्रः ॥ ९ ॥

महान् । ऋषिः । देवऽजाः । देवऽजूतः । अस्तंभात् । सिन्धुम् । अर्णवम् । नृचक्षाः ।

विश्वामित्रः । यत् । अवहत् । सुदासम् । अप्रियायत । कुशिकेभिः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

महान् तपसा अतिशयितसामर्थ्यवान् ऋषिः अतीन्द्रियार्थद्वष्टा देवजाः द्योतमानानां तेजसां जनयिता देवजूतः तैस्तेजोभिराकृष्टः नृचक्षाः नृणां कर्मक्षेत्राणां चत्वारिंशामुपद्वष्टा सः विश्वामित्रः अर्णवम् उद्वकन्तं सिन्धुं विपादकुसुमयोः संभेदम् । अस्तंभात् निरुद्धवेगमकरोत् । किं स विश्वामित्रः सुदासं पैजकं राजानं यत् यदा अवहत् अयाजयत् तदानीम् इन्द्रः कुशिकेभिः कुशिकगोत्रोत्पन्नैर्ऋषिभिः सह अप्रियायत म्रिय इवाचरत् ॥ अवहत् । 'बह प्रापणे' इत्यस्य कङि

१. क-महनीयानि । २. क-ग-व-व-ज-ण-न-भ-स- 'सुसं प्राप्नोति' नास्ति । ३. क-ग-व-व-व-ण-न-प-क-भ-स- संभेदनम् ।

रूपम् । यद्योगादनिघातः । अभियायत । प्रिय इवाचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यक् सलोपश्च' इति क्यक् । तदन्ताल्लङि रूपम् । पादादिवादनघातः ॥

हंसाइव कृणुथ श्लोकमद्रिभिर्मदन्तो गीभिर्ध्वरे सुते सचा ।

देवेभिर्विप्रा ऋषयो नृचक्षसो वि पिबध्वं कुशिकाः सोम्यं मधु ॥ १० ॥

हंसाऽइव । कृणुथ । श्लोकम् । अद्रिऽभिः । मदन्तः । गीऽभिः । अध्वरे । सुते । सचा ।

देवेभिः । विप्राः । ऋषयः । नृऽचक्षसः । वि । पिबध्वम् । कुशिकाः । सोम्यम् । मधु ॥ १० ॥

हे विप्राः मेधाविनो हे ऋषयः अतीन्द्रियार्थस्य दृष्टारो हे नृचक्षसः नृणां कर्मनेतृणां विशेषेण दृष्टारो हे कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः अध्वरे यज्ञे अद्रिभिः प्रावभिः सोमे सुते अभिपुते सति गीभिः मदन्तः स्तुतिभिर्देवान् मादयन्तो यूयं श्लोकम् । श्लोक्यते शस्यतेऽनेनेति श्लोकः शक्कम् । कृणुथ सम्यगुच्चारयत । तत्र दृष्टान्तः । हंसाइव । यथा हंसाः सम्यक् शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् । किञ्च देवेभिः सचा यष्ट्यदेवैः सहिता यूयं सोम्यं सोममयं मधु मधुकरं रसं वि पिबध्वं परस्पर-व्यतिहारेण पिबत ॥ श्लोकम् । 'श्लोक शब्दे' । करणे घञ् । विश्वादाद्युदात्तः । मदन्तः । 'मदी हर्षे' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य व्यत्ययेन शप् । पिबध्वम् । 'पा पाने' । 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदम् । सोम्यम् । सोमशब्दात् 'मये च' इति यप्रत्ययः ॥ ॥ २० ॥

उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुञ्चता सुदासः ।

राजा वृत्रं जङ्घनत्प्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः ॥ ११ ॥

उप । प्र । इत । कुशिकाः । चेतयध्वम् । अश्वम् । राये । प्र । मुञ्चत । सुदासः ।

राजा । वृत्रम् । जङ्घनत् । प्राक् । अपाक् । उदक् । अर्थ । यजाते । वर । आ । पृथिव्याः ॥ ११ ॥

हे कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः उप प्रेत अश्वस्य समीपे प्रकर्षेण गच्छत । तत्र गत्वा चेतयध्वं सावधाना भवत । यद्वा । अश्वरक्षिणः सावधानान् कुरुत । सुदासः पैजवनस्य राज्ञः अश्वं राये तस्य द्विविजयेन धनलाभाय प्र मुञ्चत । राजा देवानां स्वामीन्द्रः वृत्रं कर्मविप्र-कारिणमसुरं प्रागपागुदक् पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु जङ्घनत् शृङ्गं हतवान् । तस्मादश्वं विमुञ्चतेति भावः । अथ अनन्तरं पृथिव्याः वरे उत्तमे देवयजनदेशे यजाते स राजा यजेत ॥ चेतयध्वम् । 'चित्ती संज्ञाने' इत्यस्य न्वन्तस्य लोटि क्यप् । आमन्त्रितस्वाधिविमानवस्त्रेण तिक उत्तरवाक्च निघातः । जङ्घनत् । 'हन् हिंसागम्योः' इत्यस्य यङ्शुकि 'युगतोऽयुनासिकान्तस्य' इत्यभ्यासरथ युगागमः । तदन्ताल्लङ्वागमः । प्राक् । अङ्गतेः किञ्चि क्यप् । 'अभिगन्तोऽङ्गती वप्रत्यये' इति गतेः स्वरः । यजाते । यजतेर्लङ्वागमः । निघातः । वरे । 'वृन् वरणे' इत्यस्मात् 'प्रहृ-रभिजिगमश्च' इत्यप्प्रत्ययः । तस्य विश्वादाद्युदात्तश्चे चातुस्वरः ॥

१. च-य-य-आ पृथिव्याः । २. ज-हुगायमः । अभ्यासाच्च इति क्यप् ।

य इमे रोदसी उमे अहमिन्द्रमतुष्टवम् ।

विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनम् ॥ १२ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । उमे इति । अहम् । इन्द्रम् । अतुष्टवम् ।

विश्वामित्रस्य । रक्षति । ब्रह्म । इदम् । भारतम् । जनम् ॥ १२ ॥

हे कुशिकाः कुशिकपुत्राः । यः । अहं विश्वामित्रः । उमे । इमे । रोदसी छावापृथिव्यौ । इन्द्रमतुष्टवं स्तावयामि । छावापृथिवीभ्यामिन्द्रस्य स्तोत्रं मया कारितमित्यर्थः । यद्वा । उभयो रोदस्योः अन्तरवस्थितम् । इन्द्रं स्तौमि । स्तोत्रं कुर्वाणस्य । विश्वामित्रस्य मम । इदम् । इन्द्रविषयं । ब्रह्म स्तोत्रं । भारतं भरतकुलं । जनं । रक्षति पालयति ॥ अतुष्टवम् । ' हुञ् स्तुतौ ' । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । यद्बृहत्तयोगादिनिघातः । भारतम् । भरतशब्द उःसादिः । निस्वादाद्युदात्तः ॥

विश्वामित्रा अरासतु ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे । करदिन्नः सुरार्धसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । अरासत । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे । करत् । इत् । नः । सुरार्धसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । वज्रिणे वज्रहस्ताय । इन्द्राय । ब्रह्म स्तोत्रम् । अरासत अकुर्वन् । स्तुतः स इन्द्रः । अमः अस्मान् । सुरार्धसः शोभनधनोपेतान् । करदित् करोष्वेव ॥ अरासत । ' रास् शब्दे ' इत्यस्य लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । निघातः । करत् । करोतेर्लुङि च्लेः ' कृमृश्श्चिश्चछन्दसि ' इत्यङादेशः । सुरार्धसः । ' आयुदात्तं द्वयच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मम् ।

आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्नन्धया नः ॥ १४ ॥

किम् । ते । कृण्वन्ति । कीकटेषु । गावः । न । आशिरंम् । दुहे । न । तपन्ति । घर्मम् ।

आ । नः । भर । प्रमगन्दस्य । वेदः । नैचाशाखम् । मघवन् । नन्धय । नः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र । कीकटेषु अनार्यनिवासेषु जनपदेषु । यद्वा । क्रियाभिर्यागदानहोमलक्षणानिः किं कल्पितस्य अहधानाः प्रत्युत पिबत खादतायमेव लोको न पर इति बह्वन्तो नास्तिकाः कीकटाः तेषु । गावः । ते तव । किं । कृण्वन्ति किं कुर्वन्ति । न कश्चित्तपोयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः । अनुपयोगं वर्जयति । नाशिरं सोममिभणयोग्यं पयः । न । दुहे न दुहन्ति । किञ्च । घर्मं प्रवर्णस्य कर्मोपपुर्कं महावीरपात्रं स्वपयःप्रदानद्वारेण । न । तपन्ति । न दीपयन्ति । एतेन सांताप्याचर्चमपि गोपयुज्यन्ते इत्यपि सूचितं भवति । एवं कश्चिदपि वैदिके कर्मण्यनुपपुष्कास्ता गाः । नः । अस्मभ्यम् । आ । भर

आहर । न केवलं ता एव । किं तर्हि प्रमगन्दस्य । द्वैगुण्यादिरक्षणपरिमाणं गतोऽर्थो मामेव गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषां ददातीति मगन्दो वार्षिकः । तस्यापत्यं पुत्रादिः प्रमगन्दः । प्रस्कण्यादि-
वदपत्यार्थः प्रमन्देन द्योत्यते । तस्यात्यन्तकुसीदिकुलरस^१ वेदः धनमाहर । किंच हे प्रमघवन् धनवन्निग्न
नैचाशाखम् । नीचासु शूद्रयोनिषु उत्पादिता^२ शाखा^३ पुत्रपौत्रादिपरंपरा येन स नीचाशाखः ।
'शूद्रापर्यैश्च^४ केवलैः' 'शूद्रावेदी^५ पतस्यधः' इति च पातकहेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य
संबन्धि धनं नैचाशाखम् । तद्धनं नः अस्मभ्यं रन्धय साधय । एतेषां तद्धनं^६ तव
नोपयुज्यते अस्मदायत्तं तु तद्धनं यागादिद्वारा तवोपयुज्यते । तस्मात्तदस्मभ्यं प्रयच्छेति भावः ॥
एतमर्थं यास्कोऽप्याह—' किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटा नाम देशोऽनार्धनिवासः ।
कीकटाः किंकृताः किं क्रियाभिः इति प्रेप्साः^७ वा । नैव चाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मं घरणम्^८ । आ हर नः
प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुसीदी मांगदो मामागमिष्यतीति च ददाति । तदपत्यं प्रमगन्दः अत्यन्त-
कुसीदिकुलीनः^९ । प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः । पण्डको वा पण्डकः पण्डगः
प्रादंको वा प्रादंयस्याण्डौ । आण्डावाणी इव ब्रीडयति । तस्यं नैचाशाखम् । नीचाशाखो नीचैः शाखः ।
शाखाः शाकौतेः । आणिररणात् । तन्नो मघवन् रन्धय^{१०} इति रन्धयतिर्वागमने ' (निर. ६. ३२) इति ॥
आशिरम् । आहूपूर्वात् श्रीणातेः क्विपि 'अपसृधेयाम्^{११} ' इत्यादिना आशिर इत्यादेशः । दुहे । दुहेल्लिटि
' हरयो रे ' इति रेआदेशः । द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वात् द्विर्वचनाभावः । ' चादिलोपे विभाषा '
इति न निघातः । नैचाशाखम् । ' तस्येदम् ' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । रन्धय । रन्धेर्ण्यन्तस्य ' रन्धि-
जभोरन्धि ' इति जुमागमः ॥

' ससर्परीदृचे^{१२} ' प्रादुरितिहासं पुराविदः । सौदासनृपयज्ञे वै वसिष्ठात्मजशक्तिना । विश्वामित्र-
स्याभिभूतं बलं वाक् च समन्ततः । वासिष्ठेनाभिभूतः स द्वावासीदथ गाधिजः । तस्मै माक्षीं तु
सौरीं वा नास्त्रा वाचं ससर्परीम् । सूर्यवेश्मन आहृत्य तदुर्ध्वं जमदग्नयः । कुशिकानां मतिः सा
वागमति तामपानुदत्^{१३} (अनु. भा. ३. ५३) ॥

ससर्परीरमतिं वार्धमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता ।

आ सूर्यस्य दुहिता ततान् श्रवो देवेष्वमृतमजुर्यम् ॥ १५ ॥

ससर्परीः । अमतिम् । वार्धमाना । बृहत् । मिमाय । जमदग्निदत्ता ।

आ । सूर्यस्य । दुहिता । ततान् । श्रवः । देवेषु । अमृतम् । अजुर्यम् ॥ १५ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-म-स-तस्यापत्यं तत्कुसीदिकुलस्य । २. त-उत्पादिताः शाखाः । ३. ख-ग-
च-ज-ण-त-न-फ-म-स-शूद्रवितैश्च, ' शूद्रो वितैस्तु शूद्रसंबन्धिकेवलवितैसंप्रदे शूद्रत्वं प्राप्नोति ' इति ज-
पुस्तके टिप्पणीरूपेण लिखितम् । * ' तत्प्रीगमने शूद्रत्वमधःपतति पतितस्य मघति इति भावः ' इति
ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण समावेशितम् । ४. त-फ-भ-यद्धनम् । ५. न-इति प्रेप्सवः । ६. ख-ग-च-ज-
हरणम् ; ज-स-हर्म्यम् ; त-वर्णम् । ७. ख-ग-च-ज-ण-त-न-म-स-अत्यन्तकुसीदिकुलीनः । ८. ख-ग-च-ज-
पण्डगः । ९. ख-ग-च-ज-ण-त-न-म-स-रन्धयस्य । १०. ख-ग-च-ज-ण-त-न-म-स-' ससर्परी'.....
तामपानुदत् ' नस्ति ; त-...अपानुदत् । उप प्रेतेति कुशिको विश्वामित्रोऽन्वयवान्वत् । सन्ध्या वाचं स
हृष्टात्मा जमदग्नीनपूजयत् । ससर्परीरिति द्वाभ्यामृग्भ्यां वाचं स्तुवन्त्यवयवम् ॥

१जमदग्निदत्ता जमदग्निभिः प्रज्वलिताग्निभिर्नृषिभिरस्त्रभ्यं दत्ता १अमतिम् अज्ञानं १बाधमाना १ससर्परीः सर्वत्र शब्दरूपतया सर्पणशीला वाक् १बृहत् प्रभूतं यथा भवति तथा १मिमाय नभसि शब्दं करोति। सैषा १सूर्यस्य १दुहिता वाग्देवता १देवेषु इन्द्रादिषु १अजुयं क्षयरहितम् १अमृतम् अमृतलक्षणं १श्रवः अक्षम् १आ १ततान समन्तात् स्वाहाकारवाचा १ तनोति ॥ जमदग्निदत्ता । ' दाण् दाने ' इत्यस्य निष्ठायां ' दो ददोः ' इति ददादेशः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अजुयम् । ' जृ षयोहानी ' । ' ऋहलोऽर्थत् ' । ' बहुलं छन्दसि ' इत्युत्थम् । ' नन्सुभ्याम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥२१॥

ससर्परीरभरत्तूर्यमेभ्योऽधि श्रवः पाञ्चजन्यासु कृष्टिषु ।

सा पक्ष्याऽ नव्यमायुर्दधाना यां मे पलस्तिजमदग्नयो ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः । अ॒भरत् । तूर्यम् । ए॒भ्यः । अधि॑ । श्रवः॑ । पाञ्च॑ज॒न्यासु॑ । कृष्टि॑षु ।

सा । प॒क्ष्या । न॒व्यम् । आ॒युः । द॒धाना॑ । यां । मे॒ । प॒लस्ति॑ज॒मद॒ग्नयः॑ । द॒दुः ॥ १६ ॥

१ससर्परीः सर्वत्र गद्यपद्यात्मकत्वेन सर्पणशीला वाग्देवता १पाञ्चज॒न्यासु १कृष्टिषु । निषाद-पञ्चमाश्वत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । तत्संबन्धिनीषु प्रजासु यत् १श्रवः अक्षं विद्यते तन्नोऽस्मभ्यम् १अधि अधिकं यथा भवति तथा १तूर्यं क्षिप्रम् १अभरत् भरतु संपादयतु । १पलस्तिजमदग्नयः पलस्तयः पलिता शीर्षायुषो जमदग्नयो मुनयः १यां वाचं सूर्यादाहृत्य १मे मद्यं १ददुः अददुः १पक्ष्या पक्षस्य पक्षादिनिर्वाहकस्य सूर्यस्य दुहिता १सा वाक् १नव्यं नवतरम् १आयुः अक्षं जीवनं वा १दधाना मम कुर्वाणा भवतु ॥ पाञ्चजन्यासु । ' बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ' इति व्यग्रप्रत्ययः । निषादाशु-दासः । पक्ष्या । पक्षे भवा । दिगादिषाद्यत् । तिस्वरितः । नव्यम् । नवशब्दात् वस्वादिषात् स्वार्थिको यत् । पलस्तिजमदग्नयः पलस्तयो जमदग्नयः । कर्मधारयसमासः । समासस्वरः ॥

स्थिरौ गावौ भवतां वीळुरक्षो मेषा वि बर्हि मा युगं वि शारि ।

इन्द्रः पातल्ये ददतां शरीतोररिष्टनेमे अमि नः सचस्व ॥ १७ ॥

स्थि॒रौ । गावौ॑ । भ॒वता॑म् । वी॒ळुः । अ॒क्षः । मा॑ । ई॒षा । वि॑ । ब॒र्हि । मा॑ । यु॒गम् । वि॑ । शा॒रि॒ ।

इन्द्रः॑ । पा॒त॒ल्ये॒ इति॑ । द॒दता॑म् । शरी॑तोः । अ॒रिष्ट॑नेमे । अ॒मि । नः॑ । स॒चस्व॑ ॥ १७ ॥

राजः सुदासो यज्ञेऽवभृथं कृत्वा यज्ञशालातो निर्गन्तुमिच्छन् रथे अन्वादिक्^१ युजामो विद्यामित्रो रथाङ्गानि स्तोति । १गावौ । गच्छत इति गावावधौ । १स्थिरौ १अभवताम् । १अक्षः च १वीळुः ददो भवतु । १ईषा दण्डश्च १मा १वि १बर्हि विनष्टो मा भवतु । १युगं च १मा १वि १शारि विलीनं मा भवतु । १इन्द्रः १पातल्ये पतनशीले कीलके १शरीतोः विभारणात् प्राक् १ददतां धारयतु । हे^२ १अरिष्टनेमे अहिंसितप्रविशित हे^३ रथ १नः अस्मान् १अमि आभिमुख्येन १सचस्व संगतो भव ॥

१. स-स-स्वाहाकारवाचम् ।

२. स-ग-ज-म-स-अदुः ।

३. स-ग-च-ज-म-स-अन्वादि ।

४. च-स्थिरी स्थितौ ।

५. स-ग-च-ज-म-हे इन्द्र ।

६. स-ग-च-च-ज-म-स-‘हे’ नास्ति ।

वि बहि । ' बृहि बृद्वौ ' । विपूर्वो बृहिर्विनाशो वर्तते । अस्मात् कर्मकर्तरि लुकि ' चिन् भावकर्मणोः ' इति चिन् । ' चिणो लुक् ' इति तत्प्रत्ययस्य लुक् । निघातः । युगम् । युगस्ये ' उन्मादिषु रथाद्युपकरणेऽर्थे घञन्तत्वेन निपातनादगुणत्वम् । तत्र पाठादन्तोदात्तत्वम् । शारि । ' भृ हिसायाम् ' इत्यस्य लुकि रूपम् । अरिष्टनेमे । पादादित्वात् षाडिकमाद्युदात्तत्वम् ॥

बलं धेहि तनूषु नो बलमिन्द्रानलुत्सु नः ।

बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा असि ॥ १८ ॥

बलम् । धेहि । तनूषु । नः । बलम् । इन्द्र । अनलुत्सु । नः ।

बलम् । तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वम् । हि । बलदा । असि ॥ १८ ॥

हे इन्द्र नः अस्माकं तनूषु शरीरेषु बलं धेहि । नः अस्मत्संबन्धिरथवाहेषु अनलुत्सु^१ अनलुत्सु^२ बलं धेहि । तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च जीवसे चिरं जीवनाय बलम् आशुर्विधेहि । एतादृशं दातृत्वं कुत इत्यत आह । त्वं बलदाः । बलं ददातीति बलदाः । असि हि सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धोऽसि खड्ग ॥ अनलुत्सु । ' वह प्रापणे ' । ' अनसि वहः किवनसो इभ्र ' इति क्तिप् । अनसः सकारस्य ङत्वम् । वहैर्यजादिवात् संसारणम् । ' वसुखंसुध्वंस्वनहुहां दः ' इति हकारस्य ङत्वम् । क्रुदुत्तरस्वरः^३ । असि । हियोगादनिघातः । सिपः पिस्वाद्यनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अभि व्ययस्व खदिरस्य सारमोजो धेहि स्पन्दने शिशपायाम् ।

अक्षं वीळो वीळित वीळयस्व मा यामादसादव जीहिपो नः ॥ १९ ॥

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारम् । ओजः । धेहि । स्पन्दने । शिशपायाम् ।

अक्षं । वीळो इति । वीळित । वीळयस्व । मा । यामात् । अस्मात् । अव । जीहिपः । नः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र खदिरस्य सारम् । सारेण हि आणिः क्रियते । तं खदिरस्य सारभूतमाणिम् अभि व्ययस्व अभितस्तत्स्थानेषु दाढीर्यं निधेहि । स्पन्दने रथस्य गमने सति शिलापायां शिलापाव्यदाह-निर्मिते रथस्य फलके ओजो धेहि दाढीं कुह । हे वीळो इव^४ वीळित अस्मानिर्दहीकृत हे वीळयस्व त्वं इदो भव । यद्वा अस्मान् इदीकुरु । वामान् गच्छतः अस्माद्गयात्^५ नः अस्मान् मा अव जीहिपः मा पीपतः ॥ खदिरस्य । ' अजिरशिक्षिरः ' इत्यादिना किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । वीळित । वीळयतेर्ध्वान्तस्य निष्ठायाभिदागमः । ' निष्ठायां सेटि ' (पा. सू. १.४. ५२) इति जेतुं^६ । वीळयस्व । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादननिघातः । यामात् । ' या प्रापणे ' इत्यस्मात् ' अर्तिस्तुसुहुः ' इत्यादिना मन्त्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । जीहिपः । ' जीहाक् स्वागे ' । ध्वान्तस्य लुकि षडि रूपम् । अकारत्वेकारभ्रान्त्यसः ॥

१. ज-ज-युगस्यन्दस्व ।

२. न-स-अनलुत्सु, स-अनलुत्सु ।

३. ज-ज-क्रुदुत्तरपदस्वरः ।

४. स-म-व-म-स- ' इव ' कस्ति ।

५. व-ज-ज-म-रयादस्मात् ।

अयमस्मान्वनस्पतिर्मा च हा मा च रीरिषत् ।

स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आ विमोचनात् ॥ २० ॥

अयम् । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हाः । मा । च । रीरिषत् ।

स्वस्ति । आ । गृहेभ्यः । आ । अवसै । आ । विमोचनात् ॥ २० ॥

यजमान आत्मनः श्रेय आशास्ते । वनस्पतिः वनस्पतिनिर्मितः अयं रथो रथारूढान् अस्मान्
मा च हाः मा त्याक्षीत् । किंच मा रीरिषत् अस्मान् मा विनाशयतु । किंच आ गृहेभ्यः
यावद्गृहान् प्राप्नुयाम तावदस्मभ्यं स्वस्ति भवतु । तथा आ अवसै । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी ।
यावद्रथवेगावसानं तावत् । आ विमोचनात् यावद्रथयोजिताश्चविमोचनं तावत् स्वस्ति भवतु ॥
हाः । 'ओहाक् त्यागे' । लुकि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना सिचो लुक् । पुरुषस्यत्ययः ।
'चवाचोगे प्रथमा' इति न निजातः । रीरिषत् । 'रिष हिंसायाम्' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुकि चङि
रूपम् । द्वितीयस्वाभिधातः । गृहेभ्यः । ग्रहेः 'गेहे कः' इति कः । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी ।
अवसै । 'चोऽन्तकर्मणि' । क्तिप् । चतुर्थ्येकवचने आतो लोपाभावश्छान्दसः । वृद्धिः ।
एकादेशस्वरः ॥ ॥ २२ ॥

'इन्द्रोतिभिः' इत्याद्याश्रतप्तो वसिष्ठद्वेषिण्यः । पुरा खलु विश्वामित्रशिष्यः सुदा नाम
राजधिरासीत् । स च केनचित् कारणेन वसिष्ठद्वेष्योऽभूत् । विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य रक्षार्थमाभिर्ऋग्भिः
वसिष्ठमशपत् । इमा अभिशापरूपाः । ता ऋचो वसिष्ठा न शृण्वन्ति ॥

इन्द्रोतिभिर्बहुलाभिर्नो अद्य याच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूर जिन्व ।

यो नो द्वेष्टयधरः सस्पदीष्ट यमु द्विष्मस्तमु प्राणो जहातु ॥ २१ ॥

इन्द्र । उतिऽभिः । बहुलाभिः । नः । अद्य । यात्ऽश्रेष्ठाभिः । मघऽवन् । शूर । जिन्व ।

यः । नः । द्वेष्टि । अधरः । सः । पदीष्ट ।

यम् । ऊँ इति । द्विष्मः । तम् । ऊँ इति । प्राणः । जहातु ॥ २१ ॥

परस्य ज्ञापं करिष्यन् आदावात्मनो रक्षां कुरुते प्रथमेनार्धर्चेन । हे शूर शौर्यवान् पराभिभवज्ञाक
हे मघवान् धनवान् इन्द्र अद्य अस्मिन्काले यात् । यातयतिर्वधकर्मा । यातयतीति यात् । 'सुपां
सुलुक्' इति शलो लुक् । यातः शत्रून् हिंसतः नः अस्मान् उतिभिः त्वदीयाभी रक्षाभिः जिन्व
प्रीणय । कीदृशीभिः । बहुलाभिः बद्धीभिः श्रेष्ठाभिः प्रजास्यतराभिः । अद्य ज्ञापति । नः अस्मान्
यः ज्ञातुंैष्यः द्वेष्टि अस्मद्विषयामप्रीतिं करोति सः अधरः निकृष्टः सन् पदीष्ट पततु । यवं च
यस्तु द्विष्मस्तमु तं द्वेष्यं प्राणः देहमध्ये वर्तमानः पञ्चवृत्तिर्वायुः जहातु परित्यजतु ।
उक्त्यायी पूरको ॥

परशुं चिद्वि तपति शिम्बलं चिद्वि वृक्षति ।

उखा चिदिन्द्र येषन्ती प्रयस्ता फेनमस्यति ॥ २२ ॥

परशुम् । चित् । वि । तपति । शिम्बलम् । चित् । वि । वृक्षति ।

उखा । चित् । इन्द्र । येषन्ती । प्रयस्ता । फेनम् । अस्यति ॥ २२ ॥

हे^१ इन्द्र^२ परशुं^३ चित् यथा कुठारं^४ प्राप्य वृक्षः^५ वि तपति विशिष्टतापयुक्तो भवति । एवं मदीयो द्वेष्टा वितपतु ।^६ शिम्बलं^७ चित् शलमलीकुसुमं यथा अनायासेन वृन्तात् विच्छिद्यते । एवं मद्द्वेष्टा^८ वि वृक्षति विच्छिन्नावयवः^९ भवतु । प्रयस्ता^{१०} प्रहता^{११} येषन्ती लवन्ती^{१२} उखा^{१३} चित् स्थालीव स द्वेष्टा मदीयमन्त्रसामर्थ्येन प्रहतः सन् फेनमस्यति फेनं मुखादुत्थिरतु ॥

न सायकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वाभयन्ति ॥ २३ ॥

न । सायकस्य । चिकिते । जनासः । लोधम् । नयन्ति । पशु । मन्यमानाः ।

न । अवाजिनम् । वाजिना । हासयन्ति । न । गर्दभम् । पुरः । अश्वात् । नयन्ति ॥ २३ ॥

पुरा^१ खलु^२ तपसः क्षयो मा प्रापदिति शापाभिवृत्तं मौनिर्न^३ विश्वामित्रं वसिष्ठपुरुषा बद्ध्वा भानीतवन्तः । तान् प्रति विश्वामित्रो ब्रूते । हे जनासः जनाः^४ सायकस्य भवसानकारिणो विश्वामित्रस्य मन्त्रगणसामर्थ्यं^५ न चिकिते भवन्निर्न ज्ञायते । अत एव लोधं लुब्धं तपसः क्षयो मा भूदिति लोभेन तूष्णीं स्थितमृषिं पशु^६ मन्यमानाः । पशु इति निपातः पशुसब्दसमागार्थः । पशुवन्मन्यमानाः^७ एते नयन्ति बद्ध्वा स्वकीयं देशं प्रापयन्ति । एवं स्वस्वामर्थ्यं प्रदर्श्य विसरक्तो वसिष्ठो मया सह स्पर्धितुं नाहंतीति चिह्नरोति ।^८ नावाजिनम् इति^९ अवाजिनम् । वाचामिनो^{१०} वाजिनः सर्वज्ञः । तद्विद्वक्षणं मूर्खजनं वाजिना वागीक्षाः न हासयन्ति हास्यास्पदं न कुर्वन्ति । तेन सह न स्पर्धन्त इत्यर्थः । तथा गर्दभं रासमम् अश्वात् पुरः पुरस्तात् न नयन्ति^{११} । एवमेव विसरक्तो वसिष्ठो न मया स्पर्धितुमीष्ट इत्यर्थः ॥

१. न-स-परशुं चित् । चित्छब्द उपसार्थः । यथा परशु कुठारम् । २. ग-व-स द्वेष्टा ।

३. त-वृक्षः विच्छिन्नावयवः । ४. व-प-भ-अपहता; ख-ग-व-ज-न-आपहता । ५. ख-ग-व-ज-न-भ-‘पुरा खलु’ नास्ति । ६. ख-ग-व-ज-न-भ-‘मौनिर्न’ नास्ति । ७. ख-ग-व-ज-न-भ-मन्त्रसामर्थ्यम् । ८. ख-ग-व-ज-न-भ-पशुवत् मन्यमानाः । ९. ख-ग-व-व-ज-न-भ-वसिष्ठं चिह्नरोति । १०. ख-व-व-ज-न-भ-मूर्ख वाजिनाः वागीक्षाः न नयन्ति ।

इम इन्द्र भरतस्य पुत्रा अपपित्वं चिकितुर्न प्रपित्वम् ।

हिन्वन्त्यश्चमरणं न नित्यं ज्यावाजं परि णयन्त्याजौ ॥ २४ ॥

इमे । इन्द्र । भरतस्य । पुत्राः । अपपित्वम् । चिकितुः । न । प्रपित्वम् ।

हिन्वन्ति । अश्वम् । अरणम् । न । नित्यम् । ज्यावाजम् । परि । नयन्ति । आजौ ॥ २४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽभरतस्य ऽपुत्राः भरतवंश्याः ऽइमे विश्वामित्राः ऽअपपित्वम् अपगमनं वसिष्ठेभ्यः^१ ऽचिकितुः जानन्ति । ऽप्रपित्वं प्रगमनं ऽन जानन्ति । शिष्टैः सह तेषां संगतिर्नास्ति । बाह्याः^२ एव त इत्यर्थः । अपि च ऽआजौ संग्रामे ऽनित्यं सहजम् ऽअरणं ऽन अरिमिव वसिष्ठान् प्रति ऽअश्वं ऽहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । ततश्च ऽज्यावाजं बलं धनुः ऽपरि ऽणयन्ति । वसिष्ठान् हन्तुं शरसंभानेन चरन्ति^३ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र 'इमं महे' इति द्वाविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं विश्वामित्रपुत्रस्य वाक्पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'इमं महे द्वयधिकोक्तगोत्रः प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं ह' इति । अस्मिन् सूक्ते आद्याग्नेयी ततः^४ पराः^५ सप्तर्चो द्यावापृथिव्यास्ततः परा शुदेवताका । दशमी द्यावापृथिव्यैकादशी सावित्री ततः परं 'सुकृत्' इति त्वाष्टी आर्भवी च 'विद्युद्गथाः' इति मारुती सारस्वती च ततः परं तिलो विण्विन्द्राभिदेवताकाः 'स्वदस्व' इत्याग्नेयीति । एवं वैश्वदेवं^६ सूक्तम्^७ । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अग्निप्रणयने राजन्यस्य 'इमं महे' इति प्रतिपत् । 'पञ्चम्यां पौर्णमास्याम्' इत्यत्र सूत्रितम्—'इमं महे विदध्याय श्रुषम्' (आश्व. औ. २. १७) इति ॥

इमं महे विदध्याय श्रुषं शश्वत्कृत्व ईड्याय प्र जभ्रुः ।

शृणोतु नो दम्येभिरनीकैः शृणोत्वग्निर्दिव्यैरजस्रः ॥ १ ॥

इमम् । महे । विदध्याय । श्रुषम् । शश्वत् । कृत्वः । ईड्याय । प्र । जभ्रुः ।

शृणोतु । नः । दम्येभिः । अनीकैः । शृणोतु । अग्निः । दिव्यैः । अजस्रः ॥ १ ॥

ऽमहे महते ऽविदध्याय विदधे यज्ञे मन्थनेन^१ निष्पाद्यमानाय ऽईड्याय 'सर्वैः स्तुत्यायाग्नये ऽश्रुषं सुखकरम्' इमं स्तोमं ऽशश्वत्कृत्वः श्रुषो भूयः ऽप्र ऽजभ्रुः प्रभरन्ति प्रकर्षेण धारयन्ति । उच्चारयन्तीत्यर्थः । सः ऽअग्निः ऽदम्येभिः परेषां दमनकुशलैः दमे^२ गृहे विद्यमानैर्वा^३ ऽअनीकैः तेजोभिः युक्तः सन् ऽनः अस्मदीयमिमं स्तोमं^४ ऽशृणोतु । ऽदिव्यैः दिवि भवैस्तेजोभिः ऽअजस्रः निरन्तरं

१. ख-ग-च-ज-ण-त-म-ल-वासिष्ठेभ्यः । २. त-ल-ब्राह्म्याः । ३. ख-ग-ज-ज-धारन्ति; घ-म-धारयन्ति; त-न-भ्यापयन्ति; ल-आवयन्ति । ४. ल-ततः परम् । ५. ख-ग-ज-ज-त-न-म-वैश्वदेवसूक्तम् । ६. ख-घ-ज-ज-न-म-मथनेन । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-म-स-'दमे गृहे विद्यमानैर्वा' नास्ति । ८. च-अनीकैः अनीकैः । ९. ख-ग-च-त-फ-म-ल-स-स्तोत्रम् ।

युक्तोऽग्निरिमं स्तोमं ^१शृणोतु । 'शश्वत्कृत्व ईड्याय प्र जभुरिति स्वानामेवैनं तच्छ्रद्धयं गमयति' (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ब्राह्मणानुसारेण महदादिगुणविशिष्टाय 'यजमानाय' इममग्निं प्रजभुः प्रहरन्त्युत्विज इति वा व्याख्येयम् । उत्तरोऽर्धचः^२ समान एव ॥ विदध्याय । तत्र भव इत्यर्थे ' भवे छन्दसि ' इति यत् । तिस्वरितः^३ । ईड्याय । ' ईडवन्द ' इत्यादिना उदात्तत्वम् । दम्येभिः । ' तत्र साधुः ' इति यत् । ' यतो नावः ' इत्याद्युदात्तत्वम्^४ । दिव्यैः । दिवमर्हतीत्यर्थे ' छन्दसि च ' इति यप्रत्ययः । अजस्रः । ' जसु मोक्षणे ' । नञ्पूर्वः । ' नमिकम्पि ' इत्यादिना ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नना समासे तस्य स्वरः ॥

महिं महे दिवे अर्चा पृथिव्यै कामो म इच्छच्चरति प्रजानन् ।

ययोर्ह स्तोमे विदयेषु देवाः सपर्यवो मादयन्ते सचायोः ॥ २ ॥

महि । महे । दिवे । अर्च । पृथिव्यै । कामः । मे । इच्छन् । चरति । प्रजानन् ।

ययोः । ह । स्तोमे । विदयेषु । देवाः । सपर्यवः । मादयन्ते । सचा । आयोः ॥ २ ॥

हे स्तोतः ^५महे महस्यै ^६दिवे सुलोकदेवतायै महस्यै ^७पृथिव्यै च ^८महि महत् त्वं ^९प्रजानन् स्तोत्रम् ^{१०}अर्चं कुरु । ^{११}मे मम ^{१२}कामः मनोरथः सर्वान् भोगान् ^{१३}इच्छन् ^{१४}चरति सर्वत्र वर्तते । ^{१५}आयोः मनुष्यस्य ^{१६}विदयेषु यज्ञेषु ^{१७}ययोः छावापृथिव्योः ^{१८}स्तोमे स्तोत्रे ^{१९}सपर्यवः पूजाकामाः ^{२०}देवाः स्तोतारो वा^{२१} ^{२२}सचा ^{२३}मादयन्ते ^{२४}ह सह माघन्ति खलु ॥ पृथिव्यै । ' उदात्तयणः^{२५} ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सपर्यवः । सपर्यामिच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् ॥

युवोर्ऋतं रोदसी सत्यमस्तु महे षु णः सुविताय प्र भूतम् ।

इदं दिवे नमो अग्ने पृथिव्यै सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥ ३ ॥

युवोः । ऋतम् । रोदसी इति । सत्यम् । अस्तु । महे । सु । नः । सुविताय । प्र । भूतम् ।

इदम् । दिवे । नमः । अग्ने । पृथिव्यै । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥ ३ ॥

हे ^१रोदसी छावापृथिव्यौ ^२युवोः युवयोः ^३ऋतम् आनृणां स्वं ^४सत्त्वं यथार्थम् ^५अस्तु । युवां ^६नः अस्माकं ^७महे महते ^८सुविताय अभ्युदयाय यज्ञसमाप्त्यर्थं ^९सु सुषु ^{१०}प्र ^{११}भूतं प्रभवत् । हे ^{१२}अग्ने ^{१३}दिवे ^{१४}पृथिव्यै च ^{१५}इदं ^{१६}नमः अस्तु । ^{१७}प्रयसा हविर्लक्षणेनाग्नेन ^{१८}सपर्यामि परिचरामि । ^{१९}रत्नम् उत्तमं धनं ^{२०}यामि याचे । यातिर्वाष्पाकर्मा ईमह इत्यादिषु पठित्वात् ॥ सु । संहितायां ' सुनः ' (पा. सू. ८. ३. १००) इति शब्दम् । नः । संहितायां ' नञ् चातुस्त्वोरुभ्यः ' इति शब्दम् । सुविताय । ' इन् गतौ ' । अधिकरणे कः । सोमं गम्यतेऽस्मिन्निति तत् सुवितम् । उपलक्षकः

१. स-न-च-ज-न-भ-स-°विच्छिद्ययजमानाय । २. स-स-उत्तरार्धचः । ३. स-न-च-ज-न-त-न-भ-स-तिस्वरः । ४. स-ग-च-ज-न-न-क-भ-क-स- ' इत्याद्युदात्तत्वं ' नास्ति । ५. स-ग-च-ज-न-त-न-भ-स- ' स ' नास्ति ।

छान्दसः। भूतम्। भवतेर्लोडि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुकि रूपम्। यद्वा। छान्दसे लुकि सिचः ' गातिस्था° ' इति लुक्। निघातः। दिवे पृथिव्यै। ' नमःस्वस्ति° ' (पा. सू. २. ३. १६) इत्यादिना चतुर्थी। सपर्यामि। कण्ठादिः परिचरणे वर्तते। प्रत्ययस्वरः। यामि। यातेर्लोडि रूपम्। वाक्य-
भेदादनिघातः ॥

उतो हि वाँ पु॒र्या आ॒विवि॒द्र ऋ॒तावरी॑ रो॒दसी॑ स॒त्यवाचः॑ ।

नर॑श्चि॒द्रां स॒मिथे॑ शूर॑सातौ व॒वन्दि॒रे पृ॒थिवि॒ वे॒वि॒दानाः॑ ॥ ४ ॥

उ॒तो इति॑ । हि । वा॒म् । पु॒र्याः । आ॒ऽवि॒वि॒द्रे ।

ऋ॒त॒वरी॑ इत्यृत॑ऽवरी । रो॒द॒सी॒ इति॑ । स॒त्य॒ऽवाचः॑ ।

नरः॑ । चि॒त् । वा॒म् । स॒म॒ऽइ॒थे । शूर॑ऽसातौ । व॒व॒न्दि॒रे । पृ॒थि॒वि॒ । वे॒वि॒दानाः॑ ॥ ४ ॥

१ उतो अपि च हे॑ १ ऋतावरी । ऋतं सत्यम् । तद्वत्स्यौ हे १ रोदसी यावापृथिव्यौ १ पूर्याः पूर्वं भवाः पुरातनाः १ सत्यवाचः महर्षयः १ वाँ युवाभ्याम् १ आविविद्रे १ हि तं तमपेक्षितमर्थं लेभिरे खलु२ । तथा३ हे १ पृथिवि १ शूरसातौ शूराणां सातिर्लोभो३ यस्मिन् तस्मिन् १ समिथे संगमननिमित्ते३ युद्धे १ नरश्चित् अद्यतनाः४ मनुष्याश्च १ वाँ युवयोर्माहात्म्यं १ वेविदानाः जानन्तः अतः५ यावापृथिव्यौ १ ववन्दिरे स्तुवन्ति ॥ आविविद्रे । ' विदुः लाभे ' इत्ययमुभयपदी । लिटि ' इरयो रे ' इति रे इत्यादेशः । ' सह सुपा ' इत्यत्र ' सह ' इति योगविभागादाका सह समासः । समिथे । ' इण् गतौ ' । ' समीणः ' (उ. सू. २. १६८) इति थकप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

को अ॒द्वा वे॒द क इ॒ह प्र वो॑च॒द्देवाँ॑ अ॒च्छा प॒थ्या॑ का स॒मेति॑ ।

द॒द॒ध ए॒षाम॒व॒मा सदाँ॑सि॒ परेषु॑ या गु॒ह्येषु॑ व्र॒तेषु॑ ॥ ५ ॥

कः । अ॒द्वा । वे॒द । कः । इ॒ह । प्र । वो॑च॒त् । दे॒वान् । अ॒च्छ । प॒थ्या । का । स॒म् । ए॒ति ।

द॒द॒धे । ए॒षाम् । अ॒व॒मा । सदाँ॑सि । परेषु॑ । या । गु॒ह्येषु॑ । व्र॒तेषु॑ ॥ ५ ॥

१ कः वा॑ १ अद्वा सत्यभूतं तारुणमर्थं १ वेद वेति । १ कः वा १ इह अस्मिन् प्रज्ञातमर्थं १ प्र वोचत् प्र ब्रवीति । किं तत्तदुच्यते । १ देवान् १ अच्छ अभिलक्ष्य १ का १ पथ्या पथि साधुः समीचीनः को वा मार्गः १ समेति सम्यक् प्राप्नोतीति । इममर्थं न कश्चिजानाति । न कोऽपि ब्रवीति । किं ते देवा विद्यन्ते । वादमित्याह । १ एषां द्विवि स्थितानां नक्षत्ररूपाणां देवानाम् १ अवमा अधोमुक्तानि

१. स-ग-व-‘ हे ’ नास्ति । २. स-ग-व-ज-न-म-‘ खलु । तथा ’ नास्ति । ३. स-ग-व-ज-न-म-स-समिथे । ४. स-ग-व-व-ज-न-म-अन्वतराः । ५. व-ज-न-सन्तः, त-‘ अतः ’ नास्ति । ६. स-ग-व-ज-न-त-न-प-फ-म-स-‘ वा ’ नास्ति ।

वसदांसि स्थानानि वददधे ददयन्ते । तथापि वपरेषु उत्तमेषु वगुह्येषु दुर्ज्ञानेषु^१ वप्रतेषु कर्मसु अनुष्ठितेषु^२
 वया^३ यानि दिवि^४ देवस्थानानि लभ्यन्ते तन्नागम्^५ को मार्ग इति वेदमन्तरेण न कश्चिज्ज्ञानातीत्यभि-
 प्रायः ॥ अद्धा । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । बोधत् । 'भून् व्यक्तायां वाचि' ।
 लुकि 'ब्रुवो वचिः' इति वक्ष्यादेशः । 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इति घ्येरकादेशः । 'वच उम्'
 इत्युमागमः । निघातः ॥ ॥ २४ ॥

कविर्नृचक्षा अभि षीमचष्ट ऋतस्य योना विघृते मदन्ती ।

नाना चक्राते सदनं यथा वेः समानेन क्रतुना संविदाने ॥ ६ ॥

कविः । नृचक्षाः । अभि । सीम् । अचष्ट ।

ऋतस्य । योना । विघृते इति विघृते । मदन्ती इति ।

नाना । चक्राते इति । सदनम् । यथा । वेः । समानेन । क्रतुना । संविदाने इति सम्विदाने ॥ ६ ॥

वकविः क्रान्तदर्शी वनृचक्षाः नृणां द्रष्टा सूर्यः वसीम् एते चावापृथिव्यौ वअभि वअचष्ट
 सर्वतः पश्यति । वऋतस्य वयोना जलस्य स्थानेऽन्तरिक्षे वमदन्ती हृष्यन्त्यौ वविघृते । घृतमस्या
 ओषधयो जलममुष्या इति । एवंविधरसोपेते वसमानेन । 'समानमेतदुदकमुद्येत्यथ चाहभिः ।
 भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः' (क्र. सं. १. १६४. ५१) इति परस्परप्रीणनाख्येनैकेन
 वक्रतुना कर्मणा वसंविदाने परस्परमैकमत्यं प्राप्ते ते चावापृथिव्यौ वनाना पृथग्भूतं वसदनं स्थानं
 वचक्राते । तथा च श्रुतिः—'इमौ वै लोकौ सहास्तां तां व्येताम्' (ऐ. ब्रा. ४. २७) इति ।
 तत्र दृष्टान्तः । वयथा वेः कुलायं नाना भवति तद्वत् ॥ अचष्ट । 'वक्षिङ् व्यक्तायां वाचि'
 इत्यस्य लङि 'ह्रकोः संयोगाद्योः' इति ककारलोपः । निघातः । संविदाने । 'विद ज्ञाने'
 इत्यस्य 'समो गमि' इत्यादिनात्मनेपदे ज्ञानच् । चिस्वादन्तोदात्तः ।

समान्या वियुते दूरेअन्ते ध्रुवे पदे तस्यतुर्जागरूके ।

उत स्वसारा युवती भवन्ती आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम ॥ ७ ॥

समान्या । वियुते इति विऽयुते । दूरेअन्ते इति दूरेऽअन्ते ।

ध्रुवे । पदे । तस्थतुः । जागरूके इति ।

उत । स्वसारा । युवती इति । भवन्ती इति । आत् । उँ इति । ब्रुवाते इति । मिथुनानि । नाम ॥ ७ ॥

वसमान्या समाने परस्परप्रीणनाख्येन कर्मणा ऐकमत्यं गते ववियुते वियुज्व^१ वर्तमाने^२ वदूरेअन्ते ।
 दूरेऽन्तोऽवसानं वयोस्ते दूरेअन्ते अविनाशिन्यौ ते चावापृथिव्यौ वजागरूके जागरणशीके सत्यौ वध्रुवे

१. ख-ग-च-ज-न-त-न-फ-म-स-स्थानेषु, च-ज्ञानेषु । २. ख-ग-च-ज-म-त-न-फ-स-अनुष्ठितेषु
 च । ३. ख-स-यानि; ग-व-या दिवि; घ-ज-न-त-न-म-क-वा यानि । ४. ख-ग-च-ज-न-फ-म-
 परस्परप्रीणनाख्येन । ५. ख-ग-च-फ-म-वियुज्वमाने ।

अविनाशिनि ^१पदे अन्तरिक्षे ^२तस्थतुः तिष्ठतः^३ । ^४उत अपि च ^५युवती नित्यतस्थे ^६स्वसारा
भगिन्मयौ एकस्मादात्मनो जाते इति ^७भवन्ती भवन्त्यौ^८ तस्थतुरित्यन्वयः । ^९आदु^{१०} अनन्तरं ^{११}मिथुनानि
द्वन्द्वानि ^{१२}नाम उर्वी, पृथ्वी, बहुले, दूरेअन्ते, रोदसी, पुरोहिते इत्यादीनि नामानि ^{१३}मुवाते ते परस्परं
ब्रूतः । उर्व्यादिभिर्द्वन्द्वनामभिर्वावापृथिव्याबुध्येते इत्यर्थः ॥ समान्या । ‘सुपां सुलुक्’ इति बिभक्तेर्डा-
देशः । दूरेअन्ते । ‘इण् गतौ’ । ‘दुरीणो लोपश्च’ (उ. सू. २. १७७) इति रक्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च ।
‘रो रि’ (पा. सू. ८. ३. १४) इति रेफलोपः । ‘दूलोपे’ इति दीर्घः । अन्तशब्दः अमेः ‘असि-
हसि’ इत्यादिना तन्प्रत्ययान्तः । ‘सप्तम्युपमान’ इति बहुव्रीहिः । ‘हलदन्तात्’ इति सप्तम्या
अलुक् । पूर्वपदस्वरः । जागरुके । ‘जागृ निद्राक्षये’ इत्यस्मात् ताच्छील्यार्थे^{१४} ‘जागुरुकः’ (पा. सू.
३. २. १६५) इत्यूकप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारा । ‘न षदस्वत्तादिभ्यः’ इति छीपः^{१५} प्रतिषेधः^{१६} ॥

विश्वेदेते जनिमा सं विविक्तो महो देवान्बिभ्रती न व्यथेते ।

एजद्भ्रुवं पत्यते विश्वमेकं चरत्पतत्रि विषुणं वि जातम् ॥ ८ ॥

विश्वा । इत् । एते इति । जनिम । सम् । विविक्तः । महः ।

देवान् । बिभ्रती इति । न । व्यथेते इति ।

एजत् । ध्रुवम् । पत्यते । विश्वम् । एकम् । चरत् । पतत्रि । विषुणम् । वि । जातम् ॥ ८ ॥

^१एते वावापृथिव्यौ ^२विश्वेत् ^३जनिम सर्वाण्यपि भूतजातानि ^४सं ^५विविक्तः अवकाशप्रदानेन
संविभज्य^६ कुरुतः । किञ्च ^७महः महतः ^८देवान् इन्द्रसूर्यादीन् सरित्समुद्रपर्वतादींश्च ^९बिभ्रती
विभ्राणे अपि ते^{१०} ^{११}न ^{१२}व्यथेते न खिद्येते । किञ्च ^{१३}एजत् जङ्गमात्मकं ^{१४}ध्रुवं स्थावरात्मकं च ^{१५}विश्वं
जगत् ^{१६}एकं स्थानं पृथिवीमेव ^{१७}पत्यते अभिगच्छति । तथा ^{१८}चरत् चञ्चलं पशुजातं ^{१९}पतत्रि पक्षिजातं
च ^{२०}विषुणं विष्वक्^{२१} नानारूपमनयोर्मध्ये ^{२२}वि तिष्ठते । योग्यक्रियाध्याहारः ॥ विविक्तः । ‘विचिर्
पृथग्भावे’ । जुहोत्यादिः । निचातः । बिभ्रती । ‘कुभृष् धारणपोषणयोः’ इत्यस्य शतरि
‘नाभ्यस्ताच्छ्रुतः’ इति नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः । एजत् । ‘एजृ कम्पने’ । शतरि रूपम् ।
पत्यते । ‘पद् गतौ’ । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारो व्यत्ययेन । निचातः ॥

सनां पुराणमध्यैम्यारान्महः पितुर्जैनिर्तुर्जामि तन्नः ।

देवासो यत्र पनितार् एवैरुरौ पथि व्युते तस्थुरन्तः ॥ ९ ॥

सनां । पुराणम् । आधि । एमि । आरात् । महः । पितुः । जनिर्तुः । जामि । तत् । नः ।

देवासः । यत्र । पनितारः । एवैः । उरौ । पथि । विडधते । तस्थुः । अन्तरिति ॥ ९ ॥

१. च-फ-आसतुः । २. ख-ग-च-न-भ-ञ-स-‘भवन्त्या’ नास्ति । ३. ख-ग-च-न-भ-ञ-स-
आत् । ४. त-ताच्छील्येऽर्थे । ५. च-त-जीप्यतिषेधः । ६. ख-ग-च-न-संभज्य । ७. छ-‘ते’
नास्ति । ८. च-ञ-न-विष्वक् विजातम् ।

हे द्यौः ऽमहः महत्याः ऽपितुः सर्वस्य पालयिः याः ऽजनितुः जनयिः चारुतव ऽसना रुनातनं
 ऽपुराणं पूर्वक्रमागतं ऽनः अस्माकं ऽतत् ऽजामि जामित्वम् । सर्वमेकस्मात्^१ जातमिति द्यौर्मग्निनी
 भवति । तादृशं भग्निनीत्वं तत् ऽभारात् अधुना ऽअध्येमि स्मरामि । दिवः पितृदेव जनयितृदेवे च
 मन्त्रवर्णः—‘ द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र ’ (ऋ. सं. १.१६४.३३) इति । ऽअत्र अस्यां
 दिवि ऽअन्तः मध्ये ऽउरौ विस्तीर्णे ऽव्युते विविक्ते ऽपथि नभसि^२ ऽपनितारः । कां स्तुवन्तः
 ऽदेवासः देवाः ऽएवैः गमनसाधनैः स्वैः स्वैर्वाहनैः सहिताः सन्तः ऽतस्थुः । तत्र स्थिता देवा
 मदीयं^३ स्तोत्रं शृण्वन्निवति भावः ॥ पुराणम् । पुराणवद्वात ईदिकायं ‘ सायंक्षिरम् ’
 इति द्युप्रत्ययः । ‘ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकरयेषु ’ (पा. सू. ४. ३. १०५) इति निपातनात्तदभावः ।
 निपातनादेवान्तोदात्तत्वम् । एमि । ‘ इक् स्मरणे ’ । अदादिः । रुटि रुटम् । निघातः ।
 व्युते । ‘ वेम् तन्तुसंताने ’ । कर्मणि क्तः । यजादिवात् संप्रसारणम् । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः
 प्रकृतिस्वरः । तस्थुः । तिष्ठतेर्लिटि रूपम् । यत्रयोगादनिघातः ॥

इमं स्तोमं रोदसी प्र ब्रवीम्यदूदराः शृण्वन्नभिजिह्वाः ।

मित्रः सम्राजो वरुणो युवान आदित्यासः कवयः पप्रथानाः ॥ १० ॥

इमम् । स्तोमम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । ऋदूदराः । शृण्वन् । अभिजिह्वाः ।

मित्रः । सम्राजः । वरुणः । युवानः । आदित्यासः । कवयः । पप्रथानाः ॥ १० ॥

हे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽइमं युष्मदीयं ऽस्तोमं^३ स्तोत्रं ऽप्र ऽब्रवीमि प्रकर्षेण वदामि ।
 ऽऋदूदराः । ऋदु सृदु उदरं येषां ते ऋदूदराः । यद्वा । मृदुरुदरे सोमो येषां ते ऋदूदराः ।
 ऽअभिजिह्वाः । अभिजिह्वास्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । ऽसम्राजः सम्यग्दीप्यमानाः ऽयुवानः
 नित्यतरुणाः । यद्वा । यजमानान् अभिमतफलैर्मिमीक्षीकुर्वन्तः । ऽकवयः क्राश्रुदक्षिणः ऽपप्रथानाः
 स्वानि स्वानि कर्माणि प्रथयन्तो मित्राद्यो देवाः ऽशृण्वन् तद्विदं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥ शृण्वन् । ‘ श्रु
 श्रवणे ’ इत्यस्य क्तेयङागमः । अभिजिह्वाः । त्रिचक्रादिवात्स्तोदात्तत्वम् । पप्रथानाः । ‘ प्रथ
 प्रख्याने ’ इत्यस्य कानचि रूपम् । चित्वादन्तोदात्तः ॥ ॥ २५ ॥

हिरण्यपाणिः सविता सुजिह्वस्त्रिरा दिवो विदये पत्यमानः ।

देवेषु च सवितुः श्लोकमश्रेरादस्मभ्यमा सुव सर्वताप्तिम् ॥ ११ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । सुजिह्वः । त्रिः । आ । दिवः । विदये । पत्यमानः ।

देवेषु । च । सवितरिति । श्लोकम् । अश्रेः । आत् । अस्मभ्यम् । आ । सुव । सर्वताप्तिम् ॥ ११ ॥

१. स-म-व-न-फ-भ-स-सर्वमस्मात् । २. व-फ-देवासः देवसंबन्धिनः पनितारः उद्गातारः एवैः
 स्तोत्रैः तस्थुः । ३. स-म-व-भ-स-‘ स्तोमं ’ नास्ति ।

विद्युद्रथाः विद्योतमानरथोपेताः^१ ऋष्टिमन्तः दीप्तिमन्तः । ऋष्टिरायुधविशेषः तद्ग्रन्थो वा ।^२ विद्यः द्योतमानाः^३ मर्षाः शत्रूणां मारयितारः^४ ऋतजाताः उदकाद्यज्ञाद्वा प्रादुर्भूताः । यद्वा । ऋतमुदकं जातं^५ येभ्यस्ते ऋतजाताः । अयासः सततगमनशीलाः यज्ञिबासः यज्ञार्हाः मरुतः सरस्वती । गद्यपद्यरूपेण प्रसरणमस्या अस्तीति सरस्वती । वाग्देवता च । एते सर्वे देवा मदीयमिमं स्तोमं^६ शृण्वन् शृण्वन्तु । तुरासः अस्माकं फलप्रदाने त्वरणयुक्ता हे मरुतः सहवीरं पुत्रसहितं^७ रथि धनं धात अस्मभ्यं धत्त ॥ धात । दधातेर्लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' तप्तनस-नथनाश्च ' इति तबादेशः । पादादिस्वादिनिघातः । तपः पिस्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुरासः । ' तुर त्वरणे ' । इगुपधलक्षणः कः । आमन्त्रितस्वाभिघातः ॥

विष्णुं स्तोमासः पुरुदस्ममर्का भगस्येव कारिणो यामनि ग्मन् ।

उरुक्रमः ककुहो यस्य पूर्वीन मर्धन्ति युवतयो जनित्रीः ॥ १४ ॥

विष्णुम् । स्तोमासः । पुरुदस्मम् । अर्काः । भगस्येव । कारिणः । यामनि । ग्मन् ।

उरुक्रमः । ककुहः । यस्य । पूर्वीः । न । मर्धन्ति । युवतयः । जनित्रीः ॥ १४ ॥

स्तोमासः । स्तूयन्त एभिरिति स्तोमाः स्तोत्राणि । अर्काः अर्चनीयानि शस्त्राणि च भगस्येव धनस्य कारिणः कर्तृणीव स्थितानि तानि यामनि संततं प्रतापमानेऽस्मिन् यज्ञे पुरुदस्मं बहु-कर्माणम् । यद्वा । बहुन् दस्यस्युपक्षपयतीति पुरुदस्मः । तं विष्णुं देवं भगन् गच्छन्तु । पूर्वीः बहुयः जनित्रीः सर्वस्य जनयिभ्यः युवतयः परस्परमसंकीर्णाः ककुहः । कं स्कुञ्जन्ति विस्तारयन्तीति ककुभो दिशः । यद्वा । ककुबुच्छयार्थः । उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षाग्रेषूपलभ्यमानाः तिष्ठन्ति । एता दिशो विष्णोराज्ञां न मर्धन्ति न हिंसन्ति । मः^८ विष्णुः उरुक्रमः । उरुमंहान्^९ क्रमः^{१०} पादविशेषो यस्य सः । त्रिविक्रमावतारे एकेनैव पादेन सर्वं जगदाक्रमातिष्ठत ॥ ग्मन् । गमेर्लुकि ' मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । ककुभः । पृषोदरादिबाहूपस्वरसिद्धिः ॥

इन्द्रो विश्वैर्वीर्यैः पत्यमान उमे आ पम्रौ रोदसी महित्वा ।

पुरंदरो वृत्रहा धृष्णुषेणः संगृभ्या न आ मर भूरि पथः ॥ १५ ॥

इन्द्रः । विश्वैः । वीर्यैः । पत्यमानः । उमे इति । आ । पम्रौ । रोदसी इति । महित्वा ।

पुरमदरः । वृत्रहा । धृष्णुसेनः । संगृभ्या । नः । आ । मर । भूरि । पथः ॥ १५ ॥

विश्वैः सर्वैः वीर्यैः सामर्थ्यैः पत्यमानः प्राप्यमाणः सः इन्द्रः उमे उरोदसी यावा-शुधिष्णौ महित्वा स्वकीयेन महिज्ञा या वम्री प्रयामास । शेषः प्रत्यक्षकृतः । पुरंदरः

१. त-ऊ-द्योतमानाः द्योतमानस्य ऊदस्य पुत्रा वा । २. त-मारयितारः मनुष्येभ्यो हिता वा । ३. त-जायते । ४. त-न-स्तोमं स्तोत्रम् । ५. ख-ग-घ-च-ज-न-म-यस्य सर्वस्य । ६. ख-ग-घ-च-ज-न-म-स-सः नास्ति । ७. ख-ग-घ-च-ज-न-म-स-उरुः...क्रमः नास्ति, च-उरु विस्तृतः क्रमः । ८. ख-ग-घ-च-ज-न-म-स-शेषः प्रत्यक्षकृतः नास्ति ।

कानुपुरां दारयिता वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता वृष्णुषेणः पराभिभवकशीरसेनोपेतः^१ स त्वं पश्वः पशून्
 वसंगृभ्य संगृह्य वनः अस्मभ्यं वभूरि प्रभूतं यथा भवति तथा वभा वभर देहि । यद्वा । पश्वः
 पशोभूरि बहुत्वं बहून् पशून् यच्छेति ॥ पुरंदरः । ' दृ विदारणे ' इत्यस्य पुरश्चद उपपदे ' पःसर्व-
 षोर्दोरिसहोः ' इति खच्प्रत्ययः । ' वाचंयमपुरंदरौ च ' इति निपातनात् पूर्वपदस्यामागमः । चित्वात्
 अन्तोदात्तः । वृष्णुषेणः । ' पूर्वपदात् ' इति संहितायां एत्वम् । यदा वाचं तदा ' रवाग्याम् ' ^२
 इति णत्वम् । संगृभ्य । ग्रहेष्वपि स्थानिवद्भावात् संप्रसारणम् । ' हग्रहोर्ऌष्ठदसि ' इति भत्वम् ।
 ' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । पश्वः । पशुशब्दात् शसः ' जसादिषु छन्दसि वाचचनम् '
 इति सवर्णदीर्घभावः ॥ ॥ २६ ॥

नासत्या मे पितरा बन्धुपृच्छा सजात्यमश्विनोश्चारु नाम ।

युवं हि स्थो रयिदौ नो रयीणां दात्रं रक्षेथे अकवैरदब्धा ॥ १६ ॥

नासत्या । मे । पितरा । बन्धुऽपृच्छा । सजात्यम् । अश्विनोः । चारु । नाम ।

युवम् । हि । स्थः । रयिऽदौ । नः । रयीणाम् । दात्रम् । रक्षेथे इति । अकवैः । अदब्धा ॥ १६ ॥

हे नासत्यावश्विनौ बन्धुपृच्छा । हविष्पदातृत्वेन बन्धूनस्मान् अपेक्षितमर्थं पृच्छतः इति
 बन्धूनां प्रहारौ । युवां मे पितरा^२ पालयितारौ भवतम् । युवयोः वश्विनोः सजात्यं सजाते भवं
 संगतं चारु वनाम कमनीयं^३ खलु । हे अश्विनौ युवं युवां वनः अस्मभ्यं रयीणां धनानां रभ्ये
 रयिदौ उत्तमस्य धनस्य दातारौ स्थः हि भवथः खलु । किंच अदब्धा केनाप्यतिरस्कृतौ युवां
 दात्रं हविषां दातारं माम् अकवैः अकुत्सितैः शोभनैः कर्मभिः रक्षेथे पालयतम् ॥ नासत्या ।
 ' नञ्भाष्मपात् ' इत्यादिना निपातनाकजः प्रकृतिभावः । बन्धुपृच्छा । पृच्छेः क्तिप् । ' सुपां
 सुलुक् ' इति सुपो ङादेशः । सजात्यम् । सजाते भवम् । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । तित्स्वरितः ।
 स्थः । अस्तेर्लटि रूपम् । हियोगादनिघातः ॥

महत्तद्वः कवयश्चारु नाम यद्व देवा भवथ विश्व इन्द्रे ।

सखं ऋभुभिः पुरुहूत प्रियेभिरिमां धियं सातये तक्षता नः ॥ १७ ॥

महत् । तत् । वः । कवयः । चारु । नाम । यत् । इ । देवाः । भवथ । विश्वे । इन्द्रे ।

सखा । ऋभुभिः । पुरुऽहुत । प्रियेभिः । इमाम् । धियम् । सातये । तक्षत । नः ॥ १७ ॥

हे कवयः मेधाविनो हे देवाः वः युष्माकं यत् तारुणं यमहत्^४ प्रभूतं वनाम कर्म नमनं
 वा चारु मनोहरं खलु । यत् वेन कर्मणा विश्वे सर्वे यूयम् इन्द्रे इन्द्रोपलक्षिते लोके देवाः
 सखा वः देवत्वं प्राप्नुथ खलु । हे पुरुहूत बहुभिराहुत हे इन्द्र त्वं प्रियेभिः प्रियतमैः ऋभुभिः ।

तः समस्तस्य इत्यर्थः । २. ल-स-पितरौ । ३. ल-नासत्याविति नाम रूपं च कमनीयम् ।
 ४. नास्ति । ५. त-महत्तत् । ६. ज-ज- ' हे ' नास्ति ।

ऋतेन भवन्त्यृतेन भान्तीति वा । ऋभुभिर्देवैः ^१सखा असि । इन्द्रसहिता ऋभवो यूयम् ^२इमाम् अस्म-
दीयां ^३धियं स्तुतिं ^४नः अस्माकं ^५सातये धनादिछाभार्थं ^६तक्षत स्वीकुरुत ॥ यत् । 'सुपां
सुलुक्' इत्यादिना सुपो लुक् । भवथ । भवतेर्लटि रूपम् । बहुतयोगादनिघातः । सख ऋभुभिः
इत्यत्र^१ संहितायाम् 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च-॥

अर्यमा णो अदितिर्यज्ञियासोऽदब्धानि वरुणस्य व्रतानि ।

युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान्नः पशुमाँ अस्तु गातुः ॥ १८ ॥

अर्यमा । नः । अदितिः । यज्ञियासः । अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि ।

युयोत । नः । अनपत्यानि । गन्तोः । प्रजाऽवान् । नः । पशुऽमान् । अस्तु । गातुः ॥ १८ ॥

^१अर्यमा । ऋच्छति सर्वदा गच्छतीत्यर्यमा सूर्यः । ^२अदितिः देवमाता ^३यज्ञियासः यज्ञार्हा
देवा यस्य ^४वरुणस्य ^५व्रतानि कर्माणि ^६अदब्धानि अहिंसितानि भवन्ति स^२ वरुणः^२ ते चार्थमावृष्यो
देवाः ^७नः अस्मान् रक्षन्तिवति शेषः । ते यूयं ^८नः अस्माकम् ^९अनपत्यानि अपत्यानां^१
पुत्राणामहितानि कर्माणि । यद्वा । पतनकारणं न भवतीत्यपत्यम् । तद्व्याम्यनपत्यानि
पतनकारणानि^४ कर्माणि ^५गन्तोः सन्मार्गात् ^६युयोत पृथक्कुरुत । यथा ताम्यहितानि^८ कर्माणि
न स्पृशन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः । अथ ^७गातुः । गावन्ति स्तुवन्तीन्द्रादीन्नेति गातुर्गृहम् । ^८नः
अस्मदीयं गृहं ^९पशुमान् पश्यादियुक्तं ^{१०}प्रजावान् अपत्योपेतम् ^{११}अस्तु ॥ अर्यमा । 'ऋ गती' ।
'अशुक्ष्महीहन्हेवन्' इत्यादिना निपातनात् रूपसिद्धिः । अदितिः । 'दीङ् क्षवे' इत्यस्य कर्तरि
क्विप् । नजा^१ समासः^२ । 'अदितिरदीना' (निरु. ४. २२) इति यास्कः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । नजः^३
स्वरः^४ । युयोत । यौतेः अग्निश्रीभावकर्मणो लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'तसन्प्' ^५
इति तप्रत्ययस्य तवादेशः । गन्तोः । 'गम् गती' । 'सितनिगमिसिसप्त्यविधान्मुक्षिभ्यः' इति
तुप्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः । गातुः । 'गायाहिभ्यश्च' (उ. सू. १. ७२) इति तुप्रत्ययः ॥

देवानां दूतः पुरुष प्रसूतोऽनागामो वोचतु सर्वस्ताता ।

भृणोतु नः पृथिवी द्यौरुतापः सूर्यो नक्षत्रैरुर्वान्तरिक्षम् ॥ १९ ॥

देवानाम् । दूतः । पुरुष । प्रसूतः । अनागान् । नः । वोचतु । सर्वस्ताता ।

भृणोतु । नः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । सूर्यः । नक्षत्रैः । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ १९ ॥

^१पुरुष पुल्लिङ्ग बहुषु देशेषु ^२प्रसूतः अग्निहोत्रार्थं विहितः^३ । यद्वा । पुरुषिर्वज्रमानैः प्रसूतो
यष्ट्यदेवाङ्गानार्थं प्रेरितः ^४देवानां ^५दूतः । तथा च तैत्तिरीयकम्—'अग्निदेवानां दूत आसीत्'

१. न-ल-स-इत्यस्य । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-म-स- 'स वरुणः' नास्ति । ३. ख-ग-घ-
ण-न-म- 'अपत्यानां' नास्ति । ४. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-म-पातनकारणानि । ५. ख-ग-घ-ज-
व-अदितानि । ६. त-न-अस्मासः । ७. च-ज-म-स-नस्वरः । ८. न-बहुप्रकारेषु । ९. ख-ग-घ-ज-
व-अदितानि ।

इति । तादृशोऽग्निः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्येन सापराधान् 'नः' अस्मान् 'अनागान् अनागसः' 'सर्वताता सर्वत्र' 'वोचतु' 'व्रीतु' । किंच 'वृधिवी' 'व्रीः' च 'उत अपि च' 'आपः' 'सूर्यः' च 'नक्षत्रैरुर्विस्तीर्णम्' 'अन्तरिक्षं' च । एते सर्वे देवाः 'नः' अस्मदीयां स्तुतिं 'शृणोतु' 'शृण्वन्तु' । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् ॥ प्रसूतः । 'षू प्रेरणे' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरः । अनागान् । शसि सकारलोपञ्छान्वसः । सवर्णदीर्घे कृते 'तस्माच्छसो नः' इति नत्वम् । वोचतु । 'वच परिभाषणे' । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति शपोऽङादेशः । वच उम् । गुणः । निघातः । नक्षत्रैः । 'नक्ष गतौ' । 'अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽन्नम्' इत्यन्नप्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । यद्वा । न क्षरति न क्षीयते इति वा नक्षत्रम् । 'नभ्राणपात्' इति नजः प्रकृतिभावः । नजः^२ स्वरः^२ ॥

शृण्वन्तु नो वृषणः पर्वतासो ध्रुवक्षेमास इळया मदन्तः ।

आदित्यैर्नो अदितिः शृणोतु यच्छन्तु नो मरुतः शर्म भद्रम् ॥ २० ॥

शृण्वन्तु । नः । वृषणः । पर्वतासः । ध्रुवऽक्षेमासः । इळया । मदन्तः ।

आदित्यैः । नः । अदितिः । शृणोतु । यच्छन्तु । नः । मरुतः । शर्म । भद्रम् ॥ २० ॥

'वृषणः' अभिमतफलसेचका मरुतः 'पर्वतासः' । पृणन्ति पूरयन्त्यर्धिनां कामानिति पर्वता प्राचाभिमानिनो देवाः 'ध्रुवक्षेमासः' निश्चलस्थानाः 'इळया' हविर्लक्षणेनाप्तेन^३ 'मदन्तः' माद्यन्तः सन्तः 'नः' अस्मदीयां स्तुतिं 'शृण्वन्तु' । किंच 'आदित्यैः' अपत्यभूतैरादित्यैः उपेता^४ 'अदितिः' 'नः' अस्मदीयां स्तुतिं 'शृणोतु' । 'मरुतः' च 'नः' अस्मभ्यं 'भद्रं' कल्याणकरं 'शर्म' सुखं 'यच्छन्तु' ददन्तु ॥ आदित्यैः । अदितेरपत्यानीत्यर्थे 'दित्यदिति' इति ण्यः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सुपा सहैकादेशे कृते एकादेश उदात्तः ॥

प्रत्ययभ्यजमानः 'सदा सुगः' इत्यृचं जपन् गच्छेत् । सूत्रितं च—'सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पन्था इति पन्थानमवरुद्ध' (भाष. श्री. २. ५) इति ॥

सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पन्था मध्वा देवा ओषधीः सं पिपृक्त ।

भगो मे अग्ने सरुये न मृध्या उद्रायो अस्यां सदर्शनं पुरुक्षोः ॥ २१ ॥

सदा । सुगः । पितुऽमान् । अस्तु । पन्थाः । मध्वा । देवाः । ओषधीः । सम् । पिपृक्त ।

भगः । मे । अग्ने । सरुये । न । मृध्याः । उद् । रायः । अस्याम् । सदर्शनम् । पुरुऽक्षोः ॥ २१ ॥

हे अग्ने अस्माकं 'पन्थाः' मार्गः 'सदा सर्वदा' 'सुगः' सुखेन गन्तुं क्षम्यः 'पितुमान्' अन्नवाञ्छा 'अस्तु' । हे 'देवाः' 'मध्वा' माधुर्यपितेनोदकेन 'ओषधीः' 'सं' 'पिपृक्त' संपर्षयत । सेचयतेत्यर्थः ।

१. त-न-स- 'नः' नास्ति; त-अपि । २. च-त्र-ण-स-नश्चरः । ३. त-हविर्लक्षणाप्तेन । ४. च-सञ्ज्ञि ।

हे ऽअग्ने त्वया ऽसख्ये संजाते सति ऽमे मम ऽभगः धनं ऽन ऽमृध्याः न विनश्यतु । किंच ऽशयः धनस्य
 ऽपुरुषोः बहुलस्य च ऽसदनं स्थानम् ऽउत् ऽअद्यां प्राप्नुयाम् ॥ सदा । स्वरादिष्वाद्युदात्तत्वेन
 पाठादाद्युदात्तः । पिपृक्त । 'पृची संपर्क' । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति ऋपः भ्रुः । 'बहुलं छन्दसि'
 इति अभ्यासस्य ह्रस्वम् । मृध्याः । मृधिर्हिंसार्थः^१ । लिङि 'तिङां तिङो भवन्ति' इति तिपः सिप् ॥

पशौ पुरोडाशस्विष्टकृतः 'स्वदस्व हव्या' इति याज्या । सूत्रितं च—'स्वदस्व हव्या समिषो
 दिदीहीति पुरोडाशस्विष्टकृतः' (आश्व. श्रौ. ३. ५) इति ॥

स्वदस्व हव्या समिषो दिदीह्यस्मर्ष्वसं मिमीहि श्रवांसि ।

विश्वो अग्ने पृत्सु ताज्जेषि शत्रूनहा विश्वा सुमना दीदिही नः ॥ २२ ॥

स्वदस्व । हव्या । सम् । र्षः । दिदीहि । अस्मर्ष्वक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ।

विश्वान् । अग्ने । पृत्सु । तान् । जेषि । शत्रून् । अहा । विश्वा । सुमनाः । दीदिहि । नः ॥ २२ ॥

हे ऽअग्ने ऽहव्या हवनयोग्यानि हवींषि ऽस्वदस्व स्वाद्य । अस्माकम् ऽइषः अन्नानि ऽसं
 ऽदिदीहि सम्यक् प्रकाशय । दीपितानि तानि ऽश्रवांसि अन्नानि ऽअमर्ष्वक् अमदमिमुखानि ऽसं
 ऽमिमीहि संमानय^२ । कुरु^३ इत्यर्थः । ततः ऽपृत्सु संग्रामेषु ऽतान् बाधकान् ऽविश्वान् सर्वान्^४ ऽक्षत्रम्
 ऽजेषि जय । अथ ऽसुमनाः शोभनमनस्कः सन् ऽनः अस्माकं ऽविश्वान् अहा सर्वाण्यहानि ऽदीदिहि
 अग्निहोत्रादिकर्मयोग्यानि प्रकाशय ॥ स्वदस्व । 'स्वद आस्वाद्ये' । लोटि रूपम् । यासो लसार्वाधातुस्वर
 धातुस्वरः । दिदीहि । 'दिवु क्रीडादी' इत्यस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य भ्रुः ।
 परस्वात् 'हलि च' इति दीर्घत्वे^५ कृते पश्चात् वलि लोपः । निघातः । अस्मर्ष्वक् । अस्मानन्नति इति
 अन्नतेः क्तिप् । 'विष्वग्देवयोश्च ३ः^६' इति^७ ढेरग्रादेशः । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । अत्रयादेशास्वाभ्यो-
 दात्तत्वेन निपातनात् यणादेशे कृते 'उदात्तस्वरितयोः^८' इति यणः स्वरितत्वम् । मिमीहि ।
 'माक् माने शब्दे च' । जुहोत्यादिः । तस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । सुमनाः ।
 'सोमनसी^९' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दीदिहि । विष्वेयं क्लृप्ति लोटि तुजादिस्वाद्यभ्यासस्य दीर्घः ।
 वलि^६ लोपः^६ ॥ २७ ॥

'उषसः पूर्वाः' इति द्वार्षिकस्य च द्वितीयं सूक्तं त्रैष्टुभम् । 'उषसः' इत्यनुक्रमणिका ।
 प्रजापतेराचं वैश्वदेवं 'प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं ह' इति पूर्वसूक्ते द्विदशमप्रयोगात्^{१०} । सूक्तविनियोगो
 लैङ्गिकः । अत्राद्योपस्था ततः परं नवचोऽऽभ्यासिदेवतास्ततः परा अहोरात्रदेवताका ततश्चतस्रो रोदर्योः
 पञ्चदशी सुमिषोर्वा षोडशी विन्देवताका ततः षट्चो वर्धत इन्द्रस्य केचिदग्नेस्त्वष्टुमेति मन्थन्ते ॥

१. ऋ-ग-ज-म-मृधि हिंसार्थम्; च-मृधि हिंसार्थे, भ-स-मृधि हिंसार्थः । २. ऋ-ग-च-समानम्;
 ज-म-समानय समानम्; न-समानवनम् । ३. ल- 'सर्वान्' नास्ति । ४. त-दीर्घे । ५. ऋ-ग-च-
 ज-म-त-न-भ-स- 'इति ... उदात्तस्वरितयोः' नास्ति । ६. ऋ-ग-च-ज-म-न-भ-स- 'वलि लोपः'
 नास्ति । ७. ऋ-ग-च-ज-म-त-न-भ-स- 'ह्रस्वप्रयोगात्' ।

उषसः पूर्वा अध यद्भूषुर्महद्भिर्जज्ञे अक्षरं पदे गोः ।

व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १ ॥

उषसः । पूर्वाः । अध । यत् । विऽऊषुः । महत् । वि । जज्ञे । अक्षरम् । पदे । गोः ।

व्रता । देवानाम् । उप । नु । प्रऽभूषन् । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १ ॥

१पूर्वाः उदयकालात् प्राचीनाः १उषसः १यत् यदा १व्यूषुः व्युच्छन्ति १अध तदानीम् १अक्षरम् । न क्षरतीत्यक्षरम् । अविनाश्यादित्याख्यं १महत् प्रभूतं ज्योतिः १गोः उदकस्य १पदे स्थाने समुद्रे नभसि वा १वि १जज्ञे उत्पद्यते । अथोदिते सूर्ये १प्रभूषन् अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रभवितुमिच्छन् यजमानः १व्रता कर्माणि १देवानां १नु क्षिप्रम् १उप समीपं नेत्यति २ । योग्यक्रियाध्याहारः । तदिदं १देवानाम् १एकं मुख्यम् १असुरत्वम् ३ । अत्यति क्षिपति सर्वानित्यसुरः प्रबलः । तस्य भावोऽसुरत्वं प्राबल्यम् । महदैश्वर्यम् ॥ व्यूषुः । 'उष प्लुष दाहे' इत्यस्य विपूर्वस्य लिट्युसि रूपम् । 'सह' इति योगविभागात् समासः । यद्बृहत्तयोगादनिघातः । प्रभूषन् । भवतेः सनि द्विर्वचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्र १द्विर्वचनाभावः । तदन्ताच्छतरि रूपम् । प्रादिसमासः । शतुर्लसार्धधातुकरवरे धातुस्वरः ॥

मो वू णो अत्र जुहुरन्त देवा मा पूर्वे अग्ने पितरः पदज्ञाः ।

पुराण्योः सद्योनोः केतुरन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २ ॥

मो इति । सु । नः । अत्र । जुहुरन्त । देवाः । मा । पूर्वे । अग्ने । पितरः । पदऽज्ञाः ।

पुराण्योः । सद्योनोः । केतुः । अन्तः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २ ॥

हे १अग्ने १अत्र अस्मिन् काले १देवाः १नः अस्मान् १सु सुष्ठु १मो १जुहुरन्त मा हिंस्युः । तथा १पदज्ञाः कर्माण्यनुष्ठाय देवपदमनुभवन्तः १पूर्वे पुरातनाः १पितरः १मा हिंसिषुः । यस्मात् १केतुः यज्ञानां प्रज्ञापकः सूर्यः १पुराण्योः पुरातनयोः १सद्योनोः । सीदन्त्यनयोर्देवमनुष्या इति सद्यनी रोवसी । तयोः १अन्तः मध्ये उदेति । तस्मादत्र मा हिंसन्त्वित्यर्थः । १महद्देवानाम् इत्यादि पूर्ववत् ॥ जुहुरन्त । 'ह प्रसङ्गकरणे' । लुकि जुहोत्याकृत्वात् श्लुः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्त्वम् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाददादेशाभावेऽन्तादेशः ॥

वि मे पुरुत्रा पतयन्ति कामाः शम्यच्छा दीधे पुष्याणि ।

समिद्धे अग्नावृतमिद्धदेम महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ३ ॥

वि । मे । पुरुऽत्रा । पतयन्ति । कामाः । शमि । अच्छ । दीधे । पुष्याणि ।

समऽइधे । अग्नौ । ऋतम् । इत् । बदेम । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ३ ॥

१. व-ज-ज-व । २. न-स-तिष्ठति । ३. ख-ग-व-ज-ज-न-भ-ख-स- 'असुरत्वं' नास्ति । ४. व-न- 'अत्र' नास्ति ।

हे भग्नो ममे मम पुरुत्रा बहवः कामाः अभिलाषाः वि पतयन्ति विविधं गच्छन्ति ।
 वामि अग्निष्टोमादिलक्षणं कर्म अच्छ अभिलक्ष्याहं पूर्व्याणि पुरातनानि स्तोत्राणि तदर्थं वीक्षे
 दीपयामि । पश्चात् यज्ञार्थम् अग्नौ समिद्धे दीप्यमाने सति ऋतमिह सत्यमेव वदेम ।
 अनृतवचने हि यज्ञे वैगुण्यं स्यादिति ॥ पुरुत्रा । 'देवमनुष्यपुरुषः' इत्यादिना त्राप्रत्ययः । पतयन्ति ।
 'पतु गतौ' । स्वार्थिको णिच् ॥

समानो राजा विभृतः पुरुत्रा शये शयासु प्रयुतो वनानु ।

अन्या वत्सं भरति क्षेति माता महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

समानः । राजा । विभृतः । पुरुत्रा । शये । शयासु । प्रयुतः । वना । अनु ।

अन्या । वत्सम् । भरति । क्षेति । माता । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ४ ॥

समानः साधारणः सर्वेषाम् । यद्वा एक एव । राजा दीप्यमानोऽग्निः पुरुत्रा बहुषु देशेषु
 विभृतः अग्निहोत्रार्थं विहृतो भवति । यद्वा । राजा अभिषुतः सोमः सर्वेषु देशेषु यज्ञार्थं विहृतो भवति ।
 स चाग्निः सोमो वा शयासु वेदिषु^१ । शेरते हविरादयः पदार्था अत्रेति शया वेद्यः । तासु शये शीते
 निवसति । वनानु अनुवनं वनेश्वरणीरूपेषु काष्ठेषु प्रयुतः विभक्तोऽग्निर्वर्तते । सोमक्षेत्रे^२ वनेषु
 चमसेषु विभक्तो वर्तते । तस्य द्वे मातरी यावापृथिव्यौ । तयोः अन्या द्यौः अस्याः^३ भूमेः^४ जायमानतया
 वत्सं वत्सभूतमग्निं सोमं वा भरति वृष्ट्यादिरूपेण भरति पोषयति । माता वसुधा क्षेति केवलं
 निवासयति ॥ विभृतः । 'हृज् हरणे' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 पुरुत्रा । अधिकरणे त्राप्रत्ययः । शये । 'शीङ् स्वमे' । 'लोपस्तः' इति तकारलोपः । 'शीङ्
 सार्वधातुके गुणः' । शयासु । 'शीङ् स्वमे' । 'एरच्' इत्यधिकरणेऽच् । भरति । 'भृञ् भरणे' ।
 भूवादिः । 'एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्' इति पूर्वस्य न निघातः । क्षेति । 'क्षि निवासगत्योः'
 इत्यस्य लटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ॥

आक्षिप्तपूर्वास्वपरा अनुरुत्सद्यो जातासु तरुणीष्वन्तः ।

अन्तर्वतीः सुवते अप्रवीता महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ५ ॥

आक्षिप्त । पूर्वासु । अपराः । अनुरुत् । सद्यः । जातासु । तरुणीषु । अन्तरिति ।

अन्तःऽवतीः । सुवते । अप्रवीताः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ५ ॥

पूर्वासु जीर्णास्वोषधीषु आक्षिप्त आवर्तमानः तथा अपराः नव्या ओषधीः अनुरुत्
 अनुरुधन् उत्पत्त्यानुगुण्येनानुतिष्ठन्नग्निः सूर्यो वा सद्यो जातासु तदानीमुत्पन्नासु तदानीषु
 पक्षितास्वोषधीषु अन्तः वर्तते । ता ओषधयः अप्रवीताः केनापि पुरुषेणानिषिकरेतस्काः

१. न-न-स- 'वेदिषु' नास्ति । २. व-क-सोमश्च । ३. ख-ग-व-क-अस्यां भूतैः । ४. ख-ग-
 व-क-ज-सृज् भरणे; न-भ-स-सृज् हरणे ।

अनभ्यक्ता वा ऽअन्तर्वतीः अग्निना गर्भवत्यो भूत्वा ऽसुवते फलं पुष्पं चोत्पादयन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यम् ॥ आक्षिप् । ' क्षि निवासगत्योः ' । क्षिप् । अनूरुत् । ' अनो रुध कामे ' । अस्मात् क्षिप् । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घः^१ । कृत्स्वरः । तरुणीषु । ' नन्स्ननीककृत्युंस्तरुणतलुनानामुप-संख्यानम् ' (पा. म. ४.१.१५.६) इति लीप् । अन्तर्वतीः । ' झयः ' इति मतुपो वत्वम् । सुवते । ' षूक् प्राणिगर्भविमोचने ' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥ २८ ॥

शयुः परस्तादध नु द्विमाताबन्धनश्चरति वत्स एकः ।

मित्रस्य ता वरुणस्य व्रतानि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ६ ॥

शयुः । परस्तात् । अध । नु । द्विमाता । अबन्धनः । चरति । वत्सः । एकः ।

मित्रस्य । ता । वरुणस्य । व्रतानि । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ६ ॥

१द्विमाता । द्वे यावापृथिव्यौ मातरौ यस्य स द्विमाता । यद्वा द्व्योर्लोकयोर्निर्माता । सूर्यः ऽपरस्तात् पश्चिमायां दिशि अस्तवेलायां^२ । शयुः शयानोऽभ्याप्रियमाणो भवति । अध ऽनु अचोदयवेलायाम् । एकः यावापृथिव्योः साधारणः तयो रसादानात् वत्सः पुत्रः अबन्धनः अप्रतिबद्धगतिः अनालम्बनः^३ एकः सन् चरति नभसि गच्छति । ता तानीमानि मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः व्रतानि कर्माणि^४ ॥ शयुः । ' शीङ् स्वप्ने ' । भृशृशीतृचरि^५ इत्यादिना उप्रत्ययः । द्विमाता । ' नष्टृतश्च ' इति प्रासस्य कपः ' ऋतश्छन्दसि ' इति प्रतिषेधः ॥

द्विमाता होता विदथेषु सम्राळन्वग्रं चरति क्षेतिं बुधः ।

प्र रण्यानि रण्यवाचो भरन्ते महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ७ ॥

द्विमाता । होता । विदथेषु । सम्राट् । अनु । अग्रम् । चरति । क्षेतिं । बुधः ।

प्र । रण्यानि । रण्यवाचः । भरन्ते । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ७ ॥

१द्विमाता द्व्योर्लोकयोर्निर्माता विदथेषु यज्ञेषु होता देवानामाह्वाता सम्राट् यज्ञेषु सम्यक् राजमानोऽग्निः अव्यग्रम् अग्रे^१ दिवि चरति सूर्यभूतस्तत्र वर्तते । बुधः सर्वस्य कर्मणो मूलभूतः सन् क्षेतिं भूमौ वसति । यद्वा । अग्रं मुख्यं भागं चरति भक्षयति^२ । क्षेति यज्वनां गृहेषु निवसति । यद्वा । बुधः प्रतिष्ठा अन्तेभागी स्विष्टकृद्रूपेण । ' प्रतिष्ठा वै स्विष्टकृत् ' इति श्रुतेः । किञ्च रण्यवाचः रमणीयवाचः स्तोतारः रण्यानि रमणीयानि स्तोत्राणि प्र भरन्ते प्रकर्षेण^३ कुर्वन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यम् ॥ चरति । ' चादिकोपे^४ ' इति न^५ निघातः^६ ॥

१. त-अनोदीर्घः । २. ल-अस्तमयवेलायाम् । ३. ल-भ-अनालम्बेन; च-फ-बलेन । ४. ज-ण-कर्माणि । तदिदं देवानामैश्वर्यम् । ५. ल-ग-च-व-ज-ण-त-भ-स-अन्वप्ने । ६. ल-ग-च-ज-ण-न-भ-स-' भक्षयति ' नास्ति । ७. न-ल-स-प्रणयन्ति । ८. ल-ग-च-ज-ण-निघाताभावः ।

भूरस्येव युध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीनं ददृशे विश्वमायत् ।

अन्तर्मतिश्चरति निष्पिधं गोर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ८ ॥

भूरस्येव । युध्यतः । अन्तमस्य । प्रतीचीनम् । ददृशे । विश्वम् । आऽयत् ।

अन्तः । मतिः । चरति । निःसिधम् । गोः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ८ ॥

‘अन्तमस्य समीपे वर्तमानस्य द्वावाग्नेः’^१ ‘आयत् अभिमुखमागच्छत्’^२ ‘विश्वं भूतजातं’^३ ‘प्रतीचीनं पराङ्मुखं’^४ दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । ‘भूरस्येव । यथा’^५ ‘युध्यतः युद्धं कुर्वाणस्य भूरस्य समर्थस्य राज्ञः अभिमुखमागच्छत् परबलं पराङ्मुखं दृश्यते तद्वत् ।’^६ ‘मतिः सर्वज्ञायमानः सोऽग्निः’^७ ‘गोः उदकस्य’^८ ‘निष्पिधं हिंसिकां दीप्तिम्’^९ ‘अन्तः’^{१०} ‘चरति अन्तर्धारयति ॥ युध्यतः । ‘युध संप्रहारे’ । दिवादिः’^{११} । तस्य शतरि रूपम् । अन्तमस्य । अन्तशब्दात् ‘अत इनिठनौ’^{१२} इति ठन् । अतिशयेनान्तिकः इत्यर्थे तमप् । ‘तमे तादेश्च’^{१३} इति तादिलोपः । निस्वादाद्युदात्तः । प्रतीचीनम् । प्रतिपूर्वस्याञ्ज्ञतेः किन् । तस्मात् ‘विभाषाञ्चेरिदृक्छियाम्’^{१४} इति खः । ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः । आयत् । ‘या प्रापणे’^{१५} इत्यस्याङ्पूर्वस्य शतरि रूपम्; आङ्पूर्वस्य ‘अय पय गतौ’^{१६} इत्यस्य शतरि रूपं वेति व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

नि वेवेति पलितो दूत आस्वन्तर्महान्श्चरति रोचनेन ।

वपूंषि बिभ्रदभि नो वि चष्टे महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ९ ॥

नि । वेवेति । पलितः । दूतः । आसु । अन्तः । महान् । चरति । रोचनेन ।

वपूंषि । बिभ्रत् । अभि । नः । वि । चष्टे । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ९ ॥

‘पलितः पालयिता पूर्णो वा देवानां’^१ ‘दूतः अग्निः’^२ ‘आसु ओषधीषु’^३ ‘नि’^४ ‘वेवेति नितरां व्याप्य वर्तते ।’^५ ‘महान् सोऽग्निः’^६ ‘रोचनेन सूर्येण सह’^७ ‘अन्तः रोदस्योर्मध्ये’^८ ‘चरति ।’^९ ‘वपूंषि नानाविधानि रूपाणि’^{१०} ‘बिभ्रत् सोऽग्निः’^{११} ‘नः अस्मान् यदृन्’^{१२} ‘अभि’^{१३} ‘वि’^{१४} ‘चष्टे विशेषेणानुग्रहदृष्ट्या पश्यति ॥ वेवेति । वी गत्यादिषु । यङ्लुकि ईदभावे रूपम् । रोचनेन । सहाय्ये तृतीया । बिभ्रन् । ‘बुभृन् धारणपोषणयोः’^{१५} इत्यस्य शतरि रूपम् । अन्त्यस्तस्वरः ॥

विष्णुर्गोपाः परमं पाति पार्थः प्रियां धामान्यमृता दधानः ।

अग्निष्टा विश्वा भुव्नानि वेद महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १० ॥

विष्णुः । गोपाः । परमम् । पाति । पार्थः । प्रिया । धामानि । अमृता । दधानः ।

अग्निः । ता । विश्वा । भुव्नानि । वेद । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १० ॥

वविष्णुः आसः गोपाः सर्वस्य गोपायिता प्रिया प्रियतमानि अमृता क्षयरहितानि
धामानि तेजांसि दधानः सोऽग्निः परमं पाथः स्थानं पाति रक्षति । यद्वा । धामानि
लोकधारकाणि अमृता उदकानि दधानः सन् परमं पाथः उदकस्य स्थानमन्तरिक्षं पाति । सः
अग्निः ता तानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि वेद जानाति ॥ गोपाः । गोपायतेः
क्रिपि अतोलोपयलोपी । अग्निष्टा इत्यत्र संहितायां 'युष्मत्तत्तत्तुः' चान्तःपादम्' इति
वरवम् ॥ २९ ॥

नाना चक्राते यम्या वपूषि तयोरन्यद्रोचते कृष्णमन्यत् ।

श्यावी च यदरुषी च स्वसारौ महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ११ ॥

नाना । चक्राते इति । यम्या । वपूषि । तयोः । अन्यत् । रोचते । कृष्णम् । अन्यत् ।

श्यावी । च । यत् । अरुषी । च । स्वसारौ । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ११ ॥

यम्या यमरूपे मिथुनभूते अहश्च रात्रिश्चेत्येते^१ नाना^२ नानाविधानि वपूषि शुक्लकृष्णादीनि
रूपाणि चक्राते कुरुतः । श्यावी कृष्णवर्णा अरुषी शुक्लतया आरोचमाना यत् ये परस्परं
स्वसारौ भवतः तयोः मध्ये यम्यत् अर्जुनमहः रोचते किरणसंबन्धादीप्यते । अन्यत् रात्रिलक्षणं
कृष्णं तमःसंबन्धात् कृष्णवर्णमाभाति ॥ यम्या । सुपो डादेशः । रोचते । 'एकान्याभ्यां समर्था-
भ्याम्' इति न निघातः ॥

माता च यत्र दुहिता च धेनू सबर्दुधे धापयेते समीची ।

ऋतस्य ते सदसीळे अन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १२ ॥

माता । च । यत्र । दुहिता । च । धेनू इति ।

सबर्दुधे इति सबःऽदुधे । धापयेते इति । समीची इति सम्ऽईची ।

ऋतस्य । ते इति । सदसि । ईळे । अन्तः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १२ ॥

माता सर्वेषां निर्मातृवाग्माता पृथिवी च दुहिता दूरे निहिता^३ यौः च । 'दुहिता दुहिता
दूरे हिता दोग्धेर्वा' (निरु. ३. ४) इति यास्कः । एते सबर्दुधे सवरः स्वीयस्य क्षीररूपरसस्य^४
दोग्धौ अत एव धेनू जगतः प्रीणयिष्वौ ते^५ यावापृथिव्यौ च अन्तरिक्षे समीची परस्परं संगते सख्यौ
धापयेते स्वकीयं रसमम्योम्यं पाययेते ऋतस्य उदकस्य सदसि स्थानभूते तस्मिन्नन्तरिक्षे अन्तः
स्थिते यावापृथिव्यौ ईळे अहं स्तौमि । यद्वा । वृष्टिलक्षणं^६ रसं यौः पृथिवी धापयेते आहुतिरूपं

१. स-ग-व-फ-रात्रिश्चेति, प-रात्रिश्चेति ।

२. स-ग-व-च-ज-ण-न-भ-स-स- 'नाना' नास्ति ।

३. त-विनिहिता ।

४. व-रसस्य; न-स-क्षीररूपस्य ।

५. न-स-स- 'ते' नास्ति ।

६. स-ग-व-ज-ण-न-भ-स-यौः वृष्टिलक्षणं रसम् ।

रसं चां^१ पृथिवीति एवमन्योन्यं माता च दुहिता च भवतः । ऋतस्य सदसि स्थाने यज्ञसदने स्थितोऽहं ते उभे स्तौमि ॥ सबर्दुचे । ‘सबःशब्दः क्षीरवाची’ इति संप्रदायविद् आहुः । तस्मिन्नुपपदे ‘दुह प्रपूरणे’ इत्यस्माद्धातोः ‘दुहः कव्चश्च’ इति कप्रत्ययो घञ्चान्तादेशः । प्रत्ययस्य पिप्वावनुदात्तत्वे धातुस्वरः । आपयेते । ‘धेद् पाने’ इत्यस्य ष्यन्तस्य लुटि ‘निगणचलनार्थेभ्यश्च’ इति परस्मैपदे प्राप्ते ‘पादिषु धेट उपसंख्यानम्’ इत्यात्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरुधः ।

ऋतस्य सा पर्यसापिन्वतेळा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १३ ॥

अन्यस्याः । वत्सम् । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊधः ।

ऋतस्य । सा । पर्यसा । अपिन्वत । इळा । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १३ ॥

अन्यस्याः पृथिव्याः वत्सम् अग्निं रिहती उदकधारारूपया जिह्वया लिहती द्यौः मिमाय मेघद्वारा ध्वनिं करोति । धेनुः प्रीणयित्री सा द्यौः कया जलवर्जितया^२ भुवा तन्त्रस्य जलमादाय स्वकीयम् ऊधः मेघरूपं नि दधे उदकेन निहितमकरोत् । सा जलवर्जिता इळा पृथिवी ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य पर्यसा उदकेन अपिन्वत वर्षकाले^३ सिक्ता भवति । ‘आदित्याजायते’ वृष्टिः (मनु. ३.७६) इति स्मृतेः ॥ रिहती । ‘लिह आस्वादने’ इत्यस्य शतृरि रूपम् । ‘शतुरनुमः’ इति ङीप् उदात्तत्वम् । अपिन्वत^४ । ‘पिवि सेचने’ । मुचादिरात्मनेपदी । निघातः ॥

पद्या वस्ते पुरुरुपा वर्षेष्वूर्ध्वा तस्थौ ज्यवि रेरिहाणा ।

ऋतस्य सद्य वि चरामि विद्वान्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १४ ॥

पद्या । वस्ते । पुरुऽरूपा । वर्षेष्वि । ऊर्ध्वा । तस्थौ । त्रिऽअविम् । रेरिहाणा ।

ऋतस्य । सद्य । वि । चरामि । विद्वान् । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १४ ॥

पद्या । जगत्कष्टः परमेश्वरस्य पञ्चयां जातत्वात् पद्या भूमिः । तथा च मन्त्रवर्णः— ‘पञ्चयां भूमिः’ (ऋ. सं. १०.९०.१४) इति । यद्वा पादसंचारे साधुः पद्या भूमिः पुरुरुपा नानाविध-स्वरूपाणि वर्षेष्वि स्थावरजङ्गमात्मकानि रूपाणि वस्ते आच्छादयति । सैषा भूमिः ऊर्ध्वा उत्तर-वेद्यात्मनोज्ञता सती स्वसारभूतेन हविषा ज्यविम् । सार्धसंबन्धस्यस्को बत्सकयविरित्युच्यते । तत्प्रमाणमादित्यम् । त्रीन् लोकान् अवति स्वनेजसा व्याप्नोतीति ज्यविरिति वा । रेरिहाणा लिहती तस्थौ । ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य सद्य स्वानं विद्वान् जानानोऽहं वि चरामि इविमिः तमादित्यं परिचरामि ॥ पद्या । पादशब्दात् ‘अवे छन्दसि’ इति यत् । ‘पद्यस्यतदर्थे’ (पा. सू. ६.३.५३) इति पादस्य पञ्चावः । यद्वा । ‘तत्र साधुः’ इति यत् । ‘यतोऽनावः’ इति

१. ख-ग-च-ज-न-न-भ-स-‘चां’ नास्ति । २. त-जलावर्जितया । ३. ख-ग-च-प्रवर्षकाले; त-वर्षाकाले । ख-ग-च-ज-न-न-भ-स-‘आदित्याजायते.....अपिन्वत’ नास्ति ।

आद्युदात्तत्वम् । मयिम् । अव रक्षणादिषु । ' इन् ' (उ. सू. ४. ५५७) इतीन्द्रस्ययः । कृत्स्वरः । रेहिहाणा । ' लिह आस्वादेने ' इत्यस्य यङ्लुकि ज्ञानचि रूपम् । अभ्यस्तस्वरः ॥

पदेइव निहिते दस्मे अन्तस्तयोरन्यद्गुह्यमाविरन्यत् ।

सध्रीचीना पथ्याऽ सा विषूची महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १५ ॥

पदेइवेति पदेऽइव । निहिते इति निऽहिते । दस्मे । अन्तरिति ।

तयोः । अन्यत् । गुह्यम् । आविः । अन्यत् ।

सध्रीचीना । पथ्या । सा । विषूची । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १५ ॥

पदेइव । पद्येते ज्ञायेते तत्तदसाधारणलिङ्गेनेति पदे । अहश्च रात्रिभेद्येते पदस्मे सर्वैर्दृष्टानीये ते उभे पदम्भः नभसि मध्ये^१ पनिहिते स्थापिते इव वर्तते । तयोः अहोरात्रयोः पदम्भत् रात्रिलक्षणं पदम्भम् अप्रकाशमानतया गुह्यमिवास्ते । अन्यत् अहः आविः सूर्यप्रकाशेन प्रकटं भवति । सध्रीचीना अहोरात्रयोः परस्परमेलनरूपा पथ्या मार्गः । काल इत्यर्थः । सा विषूची । पुण्य-कृतोऽपुण्यकृतश्च प्राप्नोतीति विषूची भवति । सर्वे जना अहोरात्रयोर्वर्तन्ते । यद्वा । पदेइव देवमनुष्यादीनां^२ स्थानभूते द्यावापृथिव्यौ अन्तरन्तरिक्षे निहिते वर्तते । तयोरन्यत् अन्या^३ द्यौः गुह्यमस्माभिः अदृश्यमानतया^४ गुह्यं^५ वर्तते । अन्या पृथिवी आविः सर्वैः दृश्यमानत्वेन^६ प्रकटा भवति । सध्रीचीनेति पूर्ववत् ॥ सध्रीचीना । सहपूर्वादङ्गतेः क्तिन् । ' सहस्य सध्रिः ' इति सध्यादेशः । ' विभाषाञ्चैरदिक्रियाम् ' इति खः^७ ॥ ॥ ३० ॥

आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः सबर्दुघाः शशया अप्रदुग्धाः ।

नव्यानव्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १६ ॥

आ । धेनवः । धुनयन्ताम् । अशिश्वीः । सबऽदुघाः । शशयाः । अप्रदुग्धाः ।

नव्याऽनव्याः । युवतयः । भवन्तीः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १६ ॥

पदेनवः वृद्धिद्वारा सर्वस्य जगतः प्रीणयिष्यः पदशिश्वीः शिशुरहिताः । यद्वा शिशवो न भवन्तीरिवशिश्वीः । पदशशयाः नभसि शश्याना वर्तमानाः केनापि अप्रदुग्धाः अक्षीणरसाः पदसबर्दुघाः उदककक्षणस्य क्षीरस्य दोग्धः युवतयः परस्परमिषणोपेताः पदव्यानव्याः अतिशयेन जूतनाः पदभवन्तीः वित्तो मेघा वा आ पदधुनयन्ताम् आदुहन्तु । मेघपक्षे अशिश्वीर्मवन्तीरिवचन लिङ्गव्यत्ययः ॥

१. ख-ग-व-व-ज-ज-न-भ-स-‘ मध्ये ’ नास्ति । २. ख-ग-व-व-ज-ज-न-भ-स-मनुष्यादीनाम् । ३. ख-‘ अन्या ’ नास्ति । ४. व-‘ दृश्यतया ; ज-‘ अदृश्यतया । ५. ख-ग-व-ज-ज-भ-गुह्यम् ; न-गुह्या ; ख-गुह्यम् । ६. ख-ग-व-ज-ज-न-दृश्यमाना ; स-‘ दृश्यमानतया । ७. ख-ग-ज-ज-न-भ-स-स्वरः ; व-‘ ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः ।

धुनयन्ताम् । 'धूष् कम्पने' । णिचि 'धूष्मीणोर्नुवक्तव्यः' (पा. सू. ७. ३. ३७. १) इति जुक् । ह्रस्वच्छान्दसः । अशिन्धीः । 'सख्यक्षिप्तीति भाषायाम्' इति व्यत्ययेन छन्दसि भवति ॥

यदन्यासु वृषभो रोरवीति सो अन्यस्मिन्युथे नि दधाति रेतः ।

स हि क्षपावान्त्स भगः स राजा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १७ ॥

यत् । अन्यासु । वृषभः । रोरवीति । सः । अन्यस्मिन् । युथे । नि । दधाति । रेतः ।

सः । हि । क्षपाऽवान् । सः । भगः । सः । राजा । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १७ ॥

वृषभः अपां वर्षकः यत् यः पर्जन्यात्मेन्द्रः अन्यासु विष्णु रोरवीति मेघद्वारा भृशं शब्दं करोति सः पर्जन्य इन्द्रः अन्यस्मिन् युथे दिक्षां वृन्दे रेतः उदकं नि दधाति तत्र वर्षति । लोके' हि' वृषभः कासुचिद्रोषु रेतःसेकार्थं रवं करोत्यन्यस्मिन् गोयुथे रेतः सिञ्चति तद्वत् । सः इन्द्रः क्षपावान् । क्षपति शत्रूनुदकं वेति क्षेपणवान् । यद्वा । क्षपा रात्रिः । तथा रात्रिपक्षांश-यागानां स्तोत्राणां भागभूता या रात्रिः सोच्यते । तद्वान् । सः भगः सर्वैर्भजनीयः । सः राजा हि तत्तत्कर्मानुरूपफलप्रदानेन सर्वेषां राजा खलु ॥ रोरवीति । 'ह शब्दे' इत्यस्य षङ्-लुगन्तस्य लटि रूपम् । 'एकान्याभ्यां समर्थोभ्याम्' इति प्रथमस्य न निषातः । युथे । 'यु मिश्रणे' । 'तिथृष्टृगृथयूथप्रोधाः' (उ. सू. २. १६९) इति धक्प्रत्ययान्तरत्वेन निपातनादीर्घः । रेतः । 'रीङ् क्षरणे' इत्यस्मात् 'सुरीभ्यां तुट् च' इत्यसुप्प्रत्ययस्तुङागमश्च । निष्वादाद्युदात्तः ॥

वीरस्य नु स्वश्वर्यं जनासुः प्र नु वोचाम विदुरस्य देवाः ।

षोळ्हा युक्ताः पञ्चपञ्चा वहन्ति महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १८ ॥

वीरस्य । नु । सुऽअश्वर्यम् । जनासुः । प्र । नु । वोचाम । विदुः । अस्य । देवाः ।

षोळ्हा । युक्ताः । पञ्चऽपञ्च । आ । वहन्ति । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १८ ॥

हे जनसः जनाः वीरस्य शूरस्येन्द्रस्य स्वश्वर्यं शोभनाद्योपेतत्वं नु क्षिप्रं प्र वोचाम प्रकर्षेण वदाम । तथा देवाः अपि अस्य इन्द्रस्य स्वश्वर्यं नु क्षिप्रं विदुः जानन्ति । किं तत्स्वश्वर्यम् । तदुच्यते । षोळ्हा मासानां इन्द्रयोगकाले षोडा दृश्यमाना ऋतवोऽश्वा निरूप्यन्ते । ते च षट्संख्याका ऋतवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन पञ्चपञ्च युक्ताः सन्तः कालात्मकमिन्द्रम् आ वहन्ति । तदिदम् इन्द्रस्य स्वश्वर्यं षट्संख्याकम् ॥ षोळ्हा । षष्ठांशदात् 'संख्याया विधार्थे' धा' इति धाप्रत्ययः । 'च उर्यं दत्तुवत्तथासूतरपदादेः दुर्लभं च' (पा.सू. ६.३. १०९. ३-४) इत्युत्कर्षे दुर्लभं च । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वादे पत्नी हविषोऽनुवाक्या 'देवस्त्वष्टा' इत्येषा । सूत्रितं च—'देवस्त्वष्टा सविता विश्व-रूपो देव त्वष्टर्वाङ्मातृव्यमानद्' (भाष. श्री. ३.८) इति ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान ।

इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १९ ॥

देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वरूपः । पुपोष । प्रजाः । पुरुधा । जजान ।

इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १९ ॥

१सविता अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः १विश्वरूपः नानाविधरूपः १त्वष्टा त्वष्टृनामकः १देवः १प्रजाः १पुरुधा बहुधा १जजान जनयति । ताश्च १पुपोष पोषयति । १इमा इमानि १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १भुवनानि भूतजातानि १च १अस्य त्वष्टुः संबन्धीनि ॥ विश्वरूपः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संशायाम्' इति पूर्वपदास्तोदात्तत्वम् ॥

मही समैरचम्वी समीची उमे ते अस्य वसुना न्यष्टे ।

शृण्वे वीरो विन्दमानो वसूनि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २० ॥

मही इति । सम् । ऐरत् । चम्वी । समीची इति सम् ईची ।

उमे इति । ते इति । अस्य । वसुना । न्यष्टे इति निऽकृष्टे ।

शृण्वे । वीरः । विन्दमानः । वसूनि । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ २० ॥

१मही महत्यौ १समीची परस्परं संगते १चम्वी । चमन्त्यवन्त्यनयोः देवमनुष्याः २ इति चम्वौ । यद्वा । चम्वेते अघेते भूतजातैरिति चम्वौ छावापृथिव्यौ । १समैरत् इन्द्रः प्रजापश्वादिभिः ३ सम्बगयोजयत् । १ते १उमे छावापृथिव्यौ १अस्य इन्द्रस्य १वसुना तेजसा धनेन वा १न्यष्टे नितरां व्याप्ते भवतः । १वीरः समर्थः स इन्द्रः १वसूनि शत्रून् अभिभूय तदीयानि धनानि १विन्दमानः लभमानः सन् १शृण्वे सर्वैः श्रूयते । 'तवेदिवमभितश्रेकिते वसु' (ऋ. सं. १.५३.३) इत्यादिषु दृष्टत्वात् ॥ ऐरत् । 'ईर गतौ' इत्यस्य लङि रूपम् । न्यष्टे । 'ऋषी गतौ' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः । शृण्वे । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य व्यत्ययेन कर्मणि श्रुः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति लकोपः । विन्दमानः । 'विन्दु लाभे' इत्यस्य लटि शानचि रूपम् । तस्य लसार्वधातुकस्वरः ४ धातुस्वरः ॥

इमां च नः पृथिवीं विश्वधाया उप क्षेति हितमित्रो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २१ ॥

इमाम् । च । नः । पृथिवीम् । विश्वधायाः । उप । क्षेति । हितमित्रः । न । राजा ।

पुरःसदः । शर्मसदः । न । वीराः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ २१ ॥

१. त-परस्परसंगते । २. स-ग-च-ज-म-न-म-देवाः मनुष्याः । ३. क-प्रजाः पश्वादिभिः । ४. स-व-च-ज-म-न-स-सत्सर्वधातुकस्वरः ।

विविधायाः विश्वस्य धाता सर्वाङ्गो वा ऽनः अस्माकं ऽराजा इन्द्रः ऽहमां ऽपृथिवीम्
अन्तरिक्षं ऽच ऽउप तयोः समीपे ऽक्षेति निवसति । तत्र दृष्टान्तः । ऽहितमित्रो ऽन । यथा कस्यचित्
हितोपदेष्टा सुहृत् समीपे निवसति तद्वत् । ऽवीराः समर्था युद्धसहाया मरुतः ऽपुरःसदः युद्धार्थं
पुरतो निश्चयेन गन्तार इन्द्रस्य ऽशर्मसदो ऽन । नश्वार्थे । शर्मणि गृहे सीदन्तश्च भवन्ति । यत्र
यत्रासी तत्र तत्र संनिधिं कुर्वाणा इत्यर्थः ॥ क्षेति । 'क्षि निवासगतयोः' इत्यस्य लटि 'बहुलं
छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

निष्विध्वरीस्त ओषधीरुतापो रयिं त इन्द्र पृथिवी विभर्ति ।

सखायस्ते वामभाजः स्याम महद्देवानां असुरत्वमेकम् ॥ २२ ॥

निःऽसिध्वरीः । ते । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । ते । इन्द्र । पृथिवी । विभर्ति ।

सखायः । ते । वामभाजः । स्याम । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ २२ ॥

हे पर्जन्यात्मक इन्द्र ओषधीः ओषधयः ऽते निष्विध्वरीः निष्विध्वर्यो नितरां^१ स्वत्कर्तृक-
सिद्धिमत्यः । ऽउत अपि च ऽआपः स्वतो निःसृताः । ऽपृथिवी ऽते तव भोगयोग्यं ऽरधि धनं
ऽविभर्ति । 'पुरु वसूनि पृथिवी विभर्ति' (ऋ. सं. ३.५१.५) इति हि मित्राणः । ततः ऽते तव
ऽसखायः हविष्प्रदानेनोपकारकाः^२ स्तोतारः^३ वयं ऽवामभाजः ऽस्याम सर्वे वननीयधनभागिनो भवेम ।
तदेतद्देवानां महदैश्वर्यम् ॥ निष्विध्वरीः । 'विधु संराद्धौ' । संपदादिलक्षणो भावे कृप् । तद्वत्वास्ति
इत्यर्थे 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । 'वनो र च' इति कृप् रेफश्च । निसा सह समासः । निः-
सकारं छान्दसत्वादनाहस्य 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना षत्वम् । कृपः पिप्वावमुदात्तत्वे धातुत्वरः ।
विभर्ति । 'कुभृज् भाश्नपोषणयोः' इत्यस्य लटि 'भृणामि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः ।
वामभाजः । 'भज सेवायाम्' । 'भजो णिः' (पा. सू. ३.२.६२) इति णिः ।
कृदुत्तरवत्त्वरः ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमद्देश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं बन्धे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘न ता मिनन्ति’ इत्यष्टमं तृतीयं सूक्तं विश्वामित्रस्य वाचः^१ पुत्रस्य वा प्रजापतेरायं श्रैष्ठ्यं वैश्वदेवम् । तथा चानुकमणिका—‘न तादौ’ इति । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । अस्मिन् सूक्ते प्रायेणादिवैः सह संबत्सरः स्तूयते ॥

न ता मिनन्ति मायिनो न धीरा व्रता देवानां प्रथमा ध्रुवाणि ।

न रोदसी अद्रुहा वेद्याभिर्न पर्वता निनमे तस्थिवांसः ॥ १ ॥

न । ता । मिनन्ति । मायिनः । न । धीराः । व्रता । देवानाम् । प्रथमा । ध्रुवाणि ।

न । रोदसी इति । अद्रुहा । वेद्याभिः । न । पर्वताः । निनमे । तस्थिवांसः ॥ १ ॥

मायिनः कपटबुद्धयुक्ता असुराः देवानाम् इन्द्रादीनां प्रथमा प्रथमानि सृष्टयनन्तरभावीनि^२ ध्रुवाणि स्थिराणि केनापि चालयितुमशक्यानि^३ ता तानि लोके प्रसिद्धानि^४ व्रता व्रतानि लोकपालनादिकर्माणि^५ न मिनन्ति न हिंसन्ति । तथा धीराः विद्वांसोऽपि न हिंसन्ति । तथा अद्रुहा देवमनुष्यादिषु प्रजासु द्रोहवर्जिते रोदसी द्यावापृथिव्यौ वेद्याभिः स्वाश्रयतया सर्वैर्बेदनीयाभिः प्रजाभिः सहिते^६ तानि^७ कर्माणि न मीनति । तदेतदुपपादयति । तस्थिवांसः पृथिव्यामूर्ध्वतया स्थिताः पर्वताः न निनमे मिनमनीयाः न भवन्ति । एतदुक्तं भवति । यदेवमनुष्यादीनां द्यावापृथिव्याधारकतया अवस्थापनं^८ यच्च^९ पर्वतादीनामुन्नततयावस्थापनं^{१०} तदिदं देवानां कर्म । तच्च कोऽप्यन्यथयितुमर्हति इति ॥ मिनन्ति । ‘मीड् हिंसायाम्’ इत्यस्य लटि ‘मीनातेजिगमे’ इति ह्रस्वः । निघातः । वेद्याभिः । वेदनमर्हन्ति । ‘छन्दसि च’ इति यत्प्रत्ययः । निनमे । ‘णमु प्रह्रस्वे’ इत्यस्य कृत्प्रत्ययः । कृत्स्वरः ॥

षड्भारौ एको अर्चरन्निभर्त्युतं वर्षिष्ठम् गाव आगुः ।

तिष्ठो महीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दश्येका ॥ २ ॥

षट् । भारान् । एकः । अर्चरन् । निभर्ति । ऋतम् । वर्षिष्ठम् । उप । गावः । आ । अगुः ।

तिष्ठाः । महीः । उपराः । तस्थुः । अत्याः ।

गुहा । द्वे इति । निहिते इति निऽहिते । दर्शि । एका ॥ २ ॥

१. च-वाचस्पतेः । २. ख-ग-च-फ-भ-स-वृष्टयनन्तरभावीनि । ३. त-प्रदानानि । ४. ख-ग-च-ज-त-न-भ-स-सहितानि । ५. घ-ण-न-भ-नमनीयाः । ६. ख-ग-च-ज-न-भ-स-अवस्थानम् । ७. ख-ग-च-ज-न-भ-स-स-‘यच्च.....स्थापनं’ नास्ति । ८. ख-देवतानाम् ।

१अचरन् स्थायी १एकः संवत्सरः १षट् षट्संख्याकान् १भारान् । अचरते पुष्पविकासादि येष्विति १
भारा क्रतवः । वसन्ततान् ादीन् १विभर्ति अवयवत्वेन धारयति । तथा १क्रतं सत्यभूतं १वर्षिहं
बृद्धतरमादित्यात्मकं तमेव संवत्सरं १गावः रक्षयः १उप १आगुः प्राप्नुवन्ति । किंच तस्मिन्नेव
संवत्सरे १अस्याः अतनशीला आगमापायिधर्मपिताः १तिलो १महीः त्रयो लोकाः १उपराः उपर्युपरि
वर्तमानाः १तस्थुः तिष्ठन्ति । लोकत्रयमेव दर्शयति । १गुहा गुहायां स्वात्मनि १द्वे १धौआन्तरिक्षं
केयेते १निहिते न दृश्येते । १एका भूमिः १दक्षिं सर्वभूताधारतया दृश्यते ॥ भारान् । 'दुष्टं
धारणपोषणयोः' इत्यस्मादधिकरणे घञ् । 'कर्षात्घतो घञः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । निहिते । दधातेः
कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दक्षिं । 'दक्षिर् प्रेक्षणे' । कर्मणि
लुकि ञिणि 'णिणो लुक्' इति प्रत्ययस्य लुक् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत त्र्युधा पुरुध प्रजावान् ।

अनीकः पत्यते माहिनावान्त्स रेतोधा वृषभः शश्वतीनाम् ॥ ३ ॥

त्रिपाजस्यः । वृषभः । विश्वरूपः । उत । त्रिउधा । पुरुध । प्रजावान् ।

त्रिअनीकः । पत्यते । माहिनावान् । सः । रेतोधाः । वृषभः । शश्वतीनाम् ॥ ३ ॥

१त्रिपाजस्यः प्रीप्सवर्षाहेमन्ताल्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिः पाजस्यसुरो यस्य स त्रिपाजस्यः । १युररक
इत्यर्थः । उरोवचनश्च पाजस्यशब्दः । 'इन्द्रस्य कोटोऽदित्यै पाजस्यम्' (वा. सं. २५. ८) इति
अश्वमेधमन्त्रे उरःपरतयाज्ञानात्, पाजसि बले साधुरिति १युत्पत्तेश्च सर्वेषामज्ञानां मध्ये उरसो
बलवत्त्वात् । १वृषभः स्वावयवभूते वर्षर्तौ अपां वर्षकः १विश्वरूपः तत्तत्प्रवसाधारणकार्यैः पुष्प-
विकासादिभिर्लिङ्गैर्नागरूपः १उत अपि च १त्र्युधा । वसन्तशरद्वेमन्ताल्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिर्ऋतुयो यस्य स
त्र्युधा । १प्रजावान् । प्रकर्षेण जायन्त इति व्रीह्यादयः प्रजाः । १पुरुध जानाप्रकारेण विद्यमानव्रीहि-
यवादिरूपप्रजावान् १ । किंच १अनीकः त्रिभिर्ऋतुवर्षशीतार्यैः अनीकैः गुणैरपेतः १ माहिनावान्
महत्त्ववान् संवत्सरमिमानी देवः १पत्यते आगच्छति । १वृषभः सेचनसमर्थः १सः संवत्सरः १शश्वतीनां
वह्नीनाम् ओषधीनां पुष्पफलप्रदिसंपत्तये १रेतोधाः रेतस उदकस्य धर्ता भवति ॥ त्र्युधा । बहुव्रीहौ
'ऊधसोऽनङ्' इति अनङ् सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् पुंस्त्वपि भवति । ऊकारस्य
इत्थञ्छान्दसः । 'उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्सुपसंख्यानम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

अभीक आसां पदवीरबोध्यादित्यानामहे चारु नाम ।

आर्षधिक्ष्मा अरमन्त देवीः पृथग्ब्रजन्तीः परिं वीमवृञ्चन् ॥ ४ ॥

अभीकै । आसां । पदवीः । अबोधि । आदिष्वानाम् । अहे । चारु । नाम ।

आर्षः । चित् । अस्मै । अरमन्त । देवीः । पृथक् । ब्रजन्तीः । परिं । सीम् । अवृञ्चन् ॥ ४ ॥

१. अ-ग-व-सर्वे येष्विति, अ-सर्वं यैरिति । २. अ-न-म-ऊ-दे भूमी । ३. अ-प्रीदिववादि-
स्पप्रजावान् । ४. अ-म-व-अ-त-न-म-स-गर्भरूपेतः ।

संवत्सरः षासां ओषधीनाम् षभीके समीपे षपदवीः । पदानि तत्तद्वनविदिष्टपुष्पफलादीनि
वेति प्रजनयतीति पदवीः सन् षअबोधि बुध्यते सावधानो वर्तते । तथा^१ षआदित्यानाम्^२ । आदित्या
मासाः संख्यासाम्यात् । यद्वा । आदित्यसंक्रमणनिमित्तत्वादादित्या मासाः । ‘मेषादिरथे सवितरि
यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः । चैत्राद्यः स ज्ञेयः’ इति स्मृतेः । तेषां चैत्रादीनां मासानां षचारु षनाम
मधुश्च माधवश्चेत्यादि नामधेयम् षअह्ने आह्वयामि । उच्चारयामीत्यर्थः । किंच षदेवीः द्योतनशीलाः
षपृथक् इतस्ततः षव्रजन्तीः गच्छन्त्यः षआपश्चित् आपोऽपि षअरमै संवत्सराय षअरमन्त संवत्सर-
संबन्धमासचतुष्टये वृद्धिद्वारा रमन्ते । ताः^३ आपः षसीम् पुनं संवत्सरं षपरि षअवृजन् अष्टसु मासेषु
परिवर्जयन्ति ॥ पदवीः । वी गत्यादिषु । क्तिप् । अबोधि । ‘बुध अवगमने’ इत्यस्य लुङि ‘दीप-
जनबुधपूरितायिप्यायिबोऽन्यतरस्याम्’ इति कर्तरि चिण् । ‘चिणो लुक्’ । निघातः । आदिषा-
नाम् । आदित्यसंबन्धिन इत्यर्थे ‘दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः’ इति ण्यः । अतोलोपयलोपौ ।
प्रत्ययस्वरः । अह्ने । ह्यतेर्लुङि सिचः ‘आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम्’ इति अङादेशः । गुणः । निघातः ।
अवृजन् । ‘वृजी वर्जने’ इत्यस्य लङि भमि रूपम् । निघातः ॥

श्री षधस्था सिन्धवस्त्रिः कवीनामुत त्रिमाता विदथेषु सम्राट् ।

ऋतावरीयोषणास्तिस्रो अप्यास्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानाः ॥ ५ ॥

श्री । सधस्था । सिन्धवः । त्रिः । कवीनाम् । उत । त्रिमाता । विदथेषु । सम्राट् ।

ऋतावरीः । योषणाः । तिस्रः । अप्याः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानाः ॥ ५ ॥

प्रजापतिः स्वविज्ञानं सिन्धूनां निवेदयति । हे षसिन्धवः आपः सर्वसाक्षिण्यो यूयम् । षत्री
षधस्था त्रयो लोकाः । ते च प्रत्येकं षत्रिः भवन्ति । तथा ‘त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः’ इति
ऋषिः । ‘न याव इन्द्रमोजसा नान्तरिक्षाणि वज्रिणम् । न विष्वक्मन्तः भूमयः’ (ऋ. सं. ८. ६. १५)
इति प्रत्येकं बहुवचनश्रवणात् । बहुवचनं^१ च कपिललन्यायेन त्रिष्वे पर्यवसितम् । ते च लोकाः
षकवीनां देवानां निवासस्थानानि भवन्ति । षउत अपि च षत्रिमाता त्रयाणाममीषां लोकानां
निर्माता संवत्सरः सूर्यो वा षविदथेषु यज्ञेषु षसम्राट् यजनीयतया सम्यग्धीयमानो वर्तते । तथा
षऋतावरीः उदकवत्यः षअप्याः नभस्या आसप्या वा षतिस्रः षयोषणाः त्रिसंख्याका इत्या सरस्वती
भारती^२ इत्येवंरूपाः परस्परमिश्रणोपेताः देवताः^३ षविदथे यज्ञे षदिवः दिवसस्य षत्रिः त्रिषु सवनेषु षआ
षपत्यमानाः आगच्छन्त्यो भवन्ति ॥ सधस्था । ‘पूर्वपदात्’ इति संहितायां क्वम् । योषणाः । बुध
इति सौत्रो धातुः । झ्युटि रूपम् । लिट्स्वरः । तिस्रः । ‘तिसृभ्यो जसः’ इत्याधुदात्तत्वम् । अप्याः ।
अप् इत्यन्तरिक्षनाम । तत्र अवाः । ‘अवे छन्दसि’ इति चत् । ‘चतोऽनावः’ इत्याधुदात्तत्वम् ॥

१. स-ग-व-ज-न-म-‘तथा आदित्यानां’ नास्ति । २. व-किंच ताः । ३. स-बहुत्वम् ।
४. स-ग-व-ज-न-स-मही । ५. स-ग-व-व-ज-न-फ-भ-स-‘देवताः’ नास्ति ।

त्रिरा दिवः सवितुर्वार्याणि दिवेदिव आ सुव त्रिनो अहः ।

त्रिधातुं राय आ सुवा वसूनि भगं त्रातर्धिषणे सातये धाः ॥ ६ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सवि॒तुः । वार्या॑णि । दिवेऽ॒दिवे । आ । सु॒व । त्रिः । नः । अहः ।

त्रिऽधा॒तुं । रा॒यः । आ । सु॒व । वसू॑नि । भ॒गं । त्रा॒तः । धि॒षणे॑ । सा॒तये॑ । धाः ॥ ६ ॥

१सवितः सर्वस्य प्रेरक हे आदित्य १दिवः शुलोकादागत्य त्वं १वार्याणि सर्वैः संभजनीयानि धनानि १दिवेदिवे प्रतिदिनं १त्रिः १आ १सुव त्रिवारमस्मभ्यं प्रेरय प्रयच्छेभ्यर्थः । तदेवोच्यते । १भग सर्वैर्भजनीय १त्रातः अस्माकं इक्षक हे आदित्य १त्रिधातु त्रिधातूनि पशुकनकरत्नभेदेन त्रिप्रकाराणि १वसूनि धनानि १रायः । राशित् श्रीरादीनीति रायो गोधनानि । तानि च १नः अस्मभ्यम् १अहः संबन्धिषु १त्रिः त्रिषु सवनेषु १आ १सुव प्रयच्छ । १धिषणे माध्यमिके हे वाक् १सातये धनलाभाय १धाः अस्मान् कुरु ॥ त्रिः । ' द्वित्रिषतुभ्यः सुप् ' (पा. सू. ५. ४. १८) इति सुप् । चिस्वरः । सुव । ' वू प्रेरणे ' । तुदादिः । लोटि रूपम् । त्रिधातु । ' दुधाञ् धारणपोषणयोः ' इत्यस्मात् ' सितनिगमिमसि' इत्यादिना तुन्प्रत्ययः । धिषणे । आमन्त्रितत्वात् निघातः ॥

त्रिरा दिवः सविता सौषवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ।

आपश्चिदस्य रोदसी चिदुर्वी रत्नं भिक्षन्त सवितुः सवायं ॥ ७ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सवि॒ता । सो॒स॒वीति॑ । राजा॑ना । मि॒त्रावरु॑णा । सु॒पा॒णी इति॑ सुऽपा॒णी ।

आपः । चि॒त् । अ॒स्य । रोद॑सी इति॑ । चि॒त् । उ॒र्वी इति॑ ।

रत्न॑म् । भि॒क्षन्त॑ । स॒वि॒तुः । स॒वायं॑ ॥ ७ ॥

१सविता देवः १दिवः दिवसस्य १त्रिः त्रिषु कालेषु १आ १सौषवीति अस्मभ्यं धनान्याशुवतु । प्रेरयतु । किंच १राजाना राजानो १सुपाणी कस्यानपानी मित्रावरुणौ १आपः । आप्नोति सर्वं जगन् इत्यापः अन्तरिक्षम् । भिक्षन्तुवृक्षकान्मत्स्यान् वहुवृक्षम् । १चित् अपि च १उर्वी विस्तीर्णे १रोदसी सायाश्विनी एता देवताः १सवितुः प्रेरकस्य १अस्य देवस्य १सवाय सवेन प्रेरणेन १रत्नम् अपेक्षितमर्थं १भिक्षन्त वाक्ये ॥ सोसवीति । ' वू प्रेरणे ' इत्यस्य बहुलुकि लटि रूपम् । मित्रावरुणा । ' देवताइन्द्रे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्नम् । भिक्षन्त । ' भिक्ष वाक्पायान् ' इत्यस्य लङि रूपम् । सवाय । ' जव सवी च ' (पा. सू. ३. ३. ५६. ४) इति अजन्तत्वेन निपातवाङ्मोदाकारम् ॥

त्रिरुत्तमा दूणशा रोचनानि त्रयो राजन्त्यसुरस्य वीराः ।

ऋतावान इषिरा दूळभाससिरा दिवो विदथे सन्तु देवाः ॥ ८ ॥

त्रिः । उत्तमा । दूऽनशा । रोचनानि । त्रयः । राजन्ति । असुरस्य । वीराः ।

ऋतवानः । इषिराः । दूऽदभासः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । सन्तु । देवाः ॥ ८ ॥

दूणशा दुर्नशा केनापि विनाशयितुमशक्यानि । रोचनानि दीप्यमानानि । त्रिः त्रीण्युत्तमानि स्थानानि सन्ति । एतेषु त्रिषु स्थानेषु असुरस्य । अस्यति क्षिपति सर्वमित्यसुरः कालात्मा संवत्सरः । तस्य वीराः पुत्राः त्रयः अग्निवायुसूर्यरूपाः राजन्ति शोभन्ते । तानेव विक्षिनष्टि । ऋतावानः । ऋतं तस्यभूतमग्निहोत्रादिकं कर्म तद्वन्तः । इषिराः यज्ञार्थं क्षीघ्रगतिमन्तः दूळभासः दुर्दभासः केनापि स्वतेजसा तिरस्कृतुमशक्या एते सर्वे देवाः विदथे अस्मदीये यज्ञे दिवः अहः संबन्धिषु । त्रिः त्रिषु सवनेषु आ सन्तु समन्ताद्यजनीयतया भवन्तु ॥ उत्तमा । ' उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र ' इत्युल्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । दूणशा । नशोः कृच्छ्रार्थं खल्व् । ' दुरो दाशनाशदभेषूत्वं वक्तव्यम् ' इति रेफस्य उत्त्वम् । उत्तरपदादेः श्रुत्वम् । लिट्स्वरः । दूळभासः । पूर्ववदुत्त्वदृष्टवे ॥ १ ॥

‘ प्र मे विविकान् ’ इति षट्त्वं चतुर्थं सूक्तम् । विश्वामित्र ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । विश्वेदेवाः देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘ प्र मे षद् ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र मे विविकाँ अविदन्मनीषां धेनुं चरन्तीं प्रयुतामगौषाम् ।

सद्यश्चिद्या दुदुहे भूरि धासेरिन्द्रस्तदग्निः पनितारो अस्याः ॥ १ ॥

प्र । मे । विविकान् । अविदत् । मनीषाम् । धेनुम् । चरन्तीम् । प्रयुताम् । अगौषाम् ।

सद्यः । चित् । या । दुदुहे । भूरि । धासेः । इन्द्रः । तत् । अग्निः । पनितारः । अस्याः ॥ १ ॥

विविकान् विवेकवानिन्द्रोऽग्निषां मे मम मनीषां देवताविषयां स्तुतिं प्र अविदत् प्रकर्षेण जानातु । तत्र दृष्टान्तः । चरन्तीं यवसे इतस्ततो गच्छन्तीं प्रयुतां पृथग्भूतामेकाकिनीम् अगौषां गोसूरहितां यथाकामं चरन्तीं धेनुं नवसूतिकां गामिष देवतानां प्रीणवित्रीं स्तुतिमविदत्स्वम्वयः । या स्तुतिरूपा धेनुः सद्यश्चित् तदानीमेव धासेः । धारयति प्राणान् धीयते दीयते अर्धिम्यः इति वा धासिरन्तम् । कर्मणि षष्ठी । भूरि बहुवचनपेक्षितं कलं पुदुहे दुग्धे इन्द्रः अग्निः अन्ये च देवाः अस्याः स्तुतिरूपाया धेनोः तत् तस्यान्नभूतस्य पयसः पनितारः स्तोतारो भवन्ति । यद्वा । इन्द्राग्नी स्तोतारो यं चास्या धेनोस्तत्पयः प्राप्नुमः ॥ विविकान् । ' विचिर् पृथग्भावे ' इत्यस्य क्ली रूपम् । अविदत् । ' विद ज्ञाने ' इत्यस्य लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति सः । पुदुहे । ' दुह प्रपूणे ' इत्यस्य क्तिटि रूपम् । बहुतयोगादग्निधातः । प्रत्ययस्वरः । पनितारः । ' पन स्तुतौ ' इत्यस्य लृचि रूपम् ॥

इन्द्रः सु पूषा वृषणा सुहस्ता दिवो न प्रीताः शशयं दुदुहे ।

विश्वे यदस्यां रणयन्त देवाः प्र वोऽत्र वसवः सुम्रमश्याम् ॥ २ ॥

इन्द्रः । सु । पूषा । वृषणा । सुहस्ता । दिवः । न । प्रीताः । शशयम् । दुदुहे ।

विश्वे । यत् । अस्याम् । रणयन्त । देवाः । प्र । वः । अत्र । वसवः । सुम्रम् । अश्याम् ॥ २ ॥

वसवः सर्वस्य वासयितारो हे देवाः । इन्द्रः पूषा च वृषणा अभिमतफलस्य सेक्तारौ सुहस्ता कस्याणपाणी नास्त्यौ मित्रावरुणौ वा । ' राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ' इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एते सर्वे देवाः । न इति संप्रत्यये । इदानीं प्रीताः सन्तः शशयं नभसि शयानं मेघं दिवः नभसः सकाशात् सु दुदुहे । वृष्टिद्वारापेक्षितं फलं सुहुं दुहन्ति । यत् यस्मात् विश्वे सर्वे देवाः अस्यां वेद्यां रणयन्त रमयन्ते वः युष्माकं संबन्धिनि अत्र लोके सुम्नं सुखकरमपेक्षितं फलं प्र अस्यां प्राप्नुयाम् ॥ सुहस्ता । हस्ते ' असिहसि ' इत्यादिना तन्प्रत्ययः । निरवादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ' आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुदुहे । ' दुह प्रपूरणे ' इत्यस्य लिटि ' हरयो रे ' । रणयन्त । ' रमु क्रीडायाम् ' । ण्यन्तस्य लङि रूपम् । वर्णय्यापत्तिः । अश्याम् । ' अशू व्याप्तौ ' इत्यस्य लिङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

या जामयो वृष्णा इच्छन्ति शक्तिं नमस्यन्तीर्जानते गर्भमस्मिन् ।

अच्छा पुत्रं धेनवो वावशाना महश्चरन्ति बिभ्रतं वर्षेषि ॥ ३ ॥

याः । जामयः । वृष्णे । इच्छन्ति । शक्तिम् । नमस्यन्तीः । जानते । गर्भम् । अस्मिन् ।

अच्छ । पुत्रम् । धेनवः । वावशानाः । महः । चरन्ति । बिभ्रतम् । वर्षेषि ॥ ३ ॥

या जामयः । जमन्ति वर्षाकाले प्रादुर्भवन्तीति जामय ओषधयः । वृष्णे अपां वर्षकायेन्द्राय शक्तिं सेचनसामर्थ्यम् इच्छन्ति । नमस्यन्तीः प्रक्षीभृतास्ता ओषधयः अस्मिन् इन्द्रे गर्भं वृष्टिद्वारा पुष्पफलादिलक्षणगर्भाधानादिसामर्थ्यं जानते जानन्ति । वावशानाः फलं कामयमानाः धेववः सर्वस्य प्रीणयिन्व ओषधयः महः महान्ति नानाप्रकाराणि वर्षेषि स्थानि विभ्रतं मीद्विषवनीवारादिकलक्षणं पुत्रं तनयम् अच्छ आमिसुख्येन चरन्ति प्राप्नुवन्ति । लोके हि इन्द्रारवं कुर्वाणाः धेनवः वत्सममिलय्य गच्छन्ति । तद्वत् । यद्वा जामयः । जमन्ति सर्वत्र प्रसरन्तीति जामयः सूर्यदीप्तयः । वृष्णेऽपां वर्षकाय । स्वरश्मिभिर्मौमान् रसानादाव पुनर्भवतीति वर्षकः सूर्यः । ' आदिवाजावते वृष्टिः ' इति स्मृतेश्च । तस्मै वर्षणशक्तिम् इच्छन्ति । ता दीप्तयोऽस्मिन्नादित्वे गर्भम् अक्षयगर्भाधानसामर्थ्यं जानन्ति ॥ जामयः । जमते गैतिकर्मणः ' जनिषसिभ्यामिन् ' इति विधीयमानो बहुकवचनादस्मादपि भवति । नमस्यन्तीः । नमःशब्दात् ' नमोवरिवन्निप्रकः क्वप् ' नमस्तदा वावः । ५. व-वर्षकशक्तिम् ।

१. व-ज-प्र सु । २. व-ज-प्रकर्षेण सुष्टु । ३. व-रमन्ते तस्मात् । ४. म-धेनवः

नमस्तदा वावः । ५. व-वर्षकशक्तिम् ।

इति क्यच् । तदन्ताच्छतरि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । जानते । ' ज्ञा अवबोधने ' इत्यस्य लटि रूपम् । अच्छ । ' निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घः ॥

अच्छा विवक्मि रोदसी सुमेके ग्राव्णो युजानो अध्वरे मनीषा ।

इमा उ ते मनवे भूरिवारा ऊर्ध्वा भवन्ति दर्शता यजत्राः ॥ ४ ॥

अच्छ । विवक्मि । रोदसी इति । सुमेके इति सुडमेके । ग्राव्णः । युजानः । अध्वरे । मनीषा ।

इमाः । ऊँ इति । ते । मनवे । भूरिवाराः । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । दर्शताः । यजत्राः ॥ ४ ॥

१ अध्वरे यज्ञे २ ग्राव्णः सोमाभिषवार्थमुपलान् ३ युजानः प्रयुजानोऽहं ४ सुमेके सुरुपे ५ रोदसी यावापृथिव्यौ ६ मनीषा मनस ईषया स्तुतिलक्षणया वाचा ७ अच्छ ८ विवक्मि आभिमुख्येन स्तौमि । हे अग्ने ९ ते तव १० भूरिवाराः यजमानैर्बहुवारं वरणीयाः ११ दर्शताः कमनीयतया दर्शनीयाः १२ यजत्राः पूज्याः १३ इमाः दोस्यः १४ मनवे मनुष्यव्यवहारार्थम् १५ ऊर्ध्वाः ऊर्ध्वमुखाः १६ भवन्ति १७ ॥ विवक्मि । ' वक् परिभाषणे ' । लटि १८ ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः भुः । ' अर्तिपितृयोश्च, बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्य इत्वम् । चकारस्य कृत्वं व्यत्ययेन । युजानः । ' युजिबुधिशः किञ्च ' इति आनच् । क्तिस्वात् अगुणः । चित्वादन्तोदात्तः । मनीषा । सुपो ङादेशः ॥

या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषुच्यते उरुची ।

तयेह विश्वाँ अवसे यजत्राना सादय पायया च मधूनि ॥ ५ ॥

या । ते । जिह्वा । मधुमती । सुडमेधाः । अग्ने । देवेषु । उच्यते । उरुची ।

तया । इह । विश्वान् । अवसे । यजत्रान् । आ । सादय । पायय । च । मधूनि ॥ ५ ॥

हे १ अग्ने २ ते तव ३ मधुमती उदकवती ४ सुमेधाः । शोभना मेधा प्रज्ञा यस्याः सा । सर्वस्य ज्ञापयित्री ५ या ६ जिह्वा ज्वाला ७ उरुची बहुव्याप्तिः सती ८ देवेषु मध्ये आह्वानार्थम् ९ उच्यते प्रेर्यते १० तया जिह्वया ११ यजत्रान् यजनीयान् १२ विश्वान् देवान् १३ इह कर्मण्यस्माकम् १४ अवसे रक्षणाय १५ आ १६ सादय उपवेशय । किञ्च तान् विश्वान् देवान् १७ मधूनि मक्करान् सोमान् १८ पायय १९ ॥ सुमेधाः । ' निष्प-मसिष्प्रजामेधयोः ' इति असिष् । उच्यते । ' वक् परिभाषणे ' । कर्मणि बक्ति रूपम् । बहुल-बोधादनिघातः । उरुची । अङ्गतेः क्तिन् । ' अङ्गतेष्वोपसंस्थानम् ' इति क्तिप् । ' अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ' इति ङीप् उदात्तत्वम् । पायय । ' पा पाने ' इत्यस्य ङौ परतः ' साच्छासाङ्गा-ज्वालेनां युक् ' इति युक् । तिङ् उत्तरत्वादनघातः ॥

१. घ-च-ण-न-स-अच्छ । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-म-स-अनुष्ठानव्यवहारार्थम्; त- मनुष्यानुष्ठान-व्यवहारार्थम् । ३. घ-भवन्ति । उ पूरणः; ण-भवन्ति । उः पूरणः । ४. ख-ग-च-व-न-म-स-मेदि । ५. ङ-प्रेर्यते । यद्वा मधुमती साधुर्धवती सुमेधाः शोभनप्रज्ञानोपेता उरुची । महत इन्द्रादीनश्चति पूजयती-त्युरुची जिह्वा वाक् देवेषु आह्वानार्थं प्रेर्यते ।

या ते अग्ने पर्वतस्येव धारासंश्रन्ती पीपयद्देव चित्रा ।

तामस्मभ्यं प्रमतिं जातवेदो वसो रास्व सुमतिं विश्वजन्याम् ॥ ६ ॥

या । ते । अग्ने । पर्वतस्यऽइव । धारा । असंश्रन्ती । पीपयत् । देव । चित्रा ।

ताम् । अस्मभ्यम् । प्रमतिम् । जातवेदः । वसो इति । रास्व । सुमतिम् । विश्वजन्याम् ॥ ६ ॥

१देव दीप्यमान हे १अग्ने १चित्रा नानारूपा १असंश्रन्ती अस्मादन्यत्र संगतिमकुर्वाणा १या १ते तव प्रमतिः प्रकृष्टा^१ बुद्धिः १पीपयत् अपेक्षितफलदानेनास्मान् वर्धयति । तत्र दृष्टान्तः । १पर्वतस्येव १धारा । यथा पर्वतस्य मेघस्योदकधारा ओषधिवनस्पत्यादिषु संगतिं कुर्वाणा तान्^२ वर्धयति तद्वत् । १वसो सर्वस्य वासवितः १जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने १तां १प्रमतिं परहितकरणसमर्था बुद्धिम् १अस्मभ्यं १रास्व दस्व । तथा १विश्वजन्यां सर्वजनहितां १सुमतिं शोभनां बुद्धिं दस्व ॥ असंश्रन्ती । सञ्चतिर्गतिकर्मा । शतरि 'उगितश्च' इति ङीप् । नञा समासे नन्स्वरः । पीपयत् । 'पा पाने' । ण्यन्तस्य लुकि चङि रूपम् । 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति चङि परतः^३ पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रमतिम् । 'तादौ च निति कृत्यती' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । रास्व । 'रा दाने' । ध्यस्यध्वेन आश्मनेपदम् । लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् निघाताभावः ॥ २ ॥

'धेनुः प्रत्नस्य' इति नवचं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमाश्विनम् । तथा चानुकाम्तं— 'धेनुर्नवाश्विनम्' इति । प्रातरनुवाके आश्विनकृती^४ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशब्दे चास्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं च— 'धेनुः प्रत्नस्य क उ अवदिति सूक्ते' (आश्व. औ. ४. १५) इति । म्यूळ्हे दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे प्रउगशब्देऽयमाश्विनश्चतुर्थस्तृचः । 'द्वितीयस्याग्निं वः' इति खण्डे सूत्रितं— 'धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहाना ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वान्' (आश्व. औ. ८. १०) इति ॥

धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानान्तः पुत्रश्चरति दक्षिणायाः ।

आ द्योतनिं वहति शुभ्रयामोषसः स्तोमो अश्विनाबजीगः ॥ १ ॥

धेनुः । प्रत्नस्य । काम्यम् । दुहाना । अन्तरिति । पुत्रः । चरति । दक्षिणायाः ।

आ । द्योतनिम् । वहति । शुभ्रयामा । उषसः । स्तोमः । अश्विनौ । अजीगरिति ॥ १ ॥

१धेनुः प्रीणयिष्युषाः १प्रत्नस्य पुरातनस्याग्नेः १काम्यं कमनीयं पयः १दुहाना दोग्री भवति । १दक्षिणायाः उषसः १पुत्रः सूर्यस्तस्याः १अन्तः १चरति । उषसोऽनन्तरं १शुभ्रयामा । सूर्यकिरण-संपर्कात् शुभ्रतया गमनं वस्यासी शुभ्रयामा दिवसः । १द्योतनिं सर्वस्य प्रकाशकं सूर्यम् १आ १वहति^१ विमर्ति । अतः १उषसः पुरा १अश्विनौ स्तोतुं १स्तोमः स्तोत्रकारी होत्रादिः १अजीगः जागर्ति उत्तिष्ठति ॥ शुभ्रयामा । 'वा प्रापने' । आतो मनिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अजीगः । 'जागृ भिद्याध्वे' । लुकि तिपि अदादित्वात् सपो लुक् । आकारस्य ईकारभ्रान्त्वसः । गुणे कृते इच्छयादिना तिपो कोपः ॥

१. त-उ-प्रकृष्टार्था । २. उ-ग-न-न-भ-ऊ-ताः । ३. उ-ग-व-न-न-भ- 'परतः' नास्ति ।

४. त-आश्विने कृती । ५. त-सूर्यकिरणसंपर्कम् ।

सुयुग्वहन्ति प्रति वामृतेनोर्ध्वा भवन्ति पितरेव मेधाः ।

जरेथामस्मद्वि पणेर्मनीषां युवोरवश्चक्रुमा यातमर्वाक् ॥ २ ॥

सुऽयुक् । व॒हन्ति । प्रति । वा॒म् । ऋ॒तेन । उ॒र्ध्वाः । भ॒वन्ति । पि॒तरा॑ऽइव । मेधाः ।

जरे॑थाम् । अ॒स्मत् । वि । प॒णेः । म॒नीषाम् । यु॒वोः । अ॒वः । च॒क्रुम । आ । या॒तम् । अ॒र्वाक् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ^१सुयुक् सुहु रथे योजिता अश्वाः ^२ऋतेन सत्यभूतेन रथेन ^३वां युवां ^४प्रति ^५वहन्ति । यज्ञं प्रस्थागमनाय धारयन्ति । ^६मेधाः यज्ञाश्च ^७उर्ध्वाः युध्मदभिमुखम् उर्ध्वाः ^८भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^९पितरेव । यथा पुत्राः पितरौ मातापितरावभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् । ^{१०}अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् ^{११}पणेर्मनीषां आसुरीं बुद्धिं ^{१२}वि ^{१३}जरेथां विशेषेण नाशयतम् । वयं तु ^{१४}युवोः युवयोः ^{१५}अवः हविलक्षणमयं ^{१६}चक्रुम क्रुमः । युवाम् ^{१७}अर्वाक् अस्मदाभिमुख्येन ^{१८}आ ^{१९}यातम् ॥ सुयुक् । युजेः क्रिप् । ‘सुपां सुलक्’ इति सुपो लृक् । पितरेव । ‘पिता मात्रा’ इति पितुः शेषः । सुपो ङादेशः । जरेथाम् । ‘जृप् वयोहानौ’ । प्यन्तस्य ‘जनीजृष्णसुरओऽमन्ताश्च’ इति मित्वात् वृद्धयभावः । ‘छन्दस्युभयथा’ इति आथाम आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । शपः पित्वाद्भुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

सुयुग्भिर्भरश्चैः सुवृता रथेन दत्ताविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमङ्ग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुविप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

सुयुक्ऽभिः । अ॒श्वैः । सु॒वृता । रथे॑न । द॒त्ता । इ॒मम् । शृ॒णुत॑म् । श्लो॒कम् । अ॒द्रेः ।

किम् । अ॒ङ्ग । वा॒म् । प्र॒ति । अ॒वर्ति॑म् । ग॒मिष्ठा । आ॒हुः । वि॒प्रासः । अ॒श्विना॒ । पु॒रा॒जाः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ^१सुयुग्भिः सुहु योजितैः ^२अश्वैः ^३सुवृता । पुनःपुनरावर्तते इति वृचक्रम् ^४। शोभनचक्रोपेतेन ^५रथेन आगत्य ^६दत्तौ शत्रूणामुपक्षपितारौ युवाम् ^७अद्रेः । आद्रियते सर्वैरित्यद्विः स्तोता । तस्य ^८इमं ^९श्लोकं स्तोत्रं ^{१०}शृणुतम् । ^{११}अङ्ग हे अश्विनौ ^{१२}विप्रासः ^{१३}मेधाविनः ^{१४}पुराजाः पुरातना ऋषयः ^{१५}वां युवाम् ^{१६}अवर्तिम् अस्माकं वृत्तिहानिं ^{१७}प्रति ^{१८}गमिष्ठा अतिशयेन गन्ताराविति ^{१९}किम् ^{२०}आहुः किं ^{२१}कथयन्ति ^{२२}। न कथयन्तीत्यर्थः । प्रथमाष्टकेऽष्टमेऽध्याये ‘सुवृता रथेन’ (ऋ. सं. १. ११८. ३) इत्यादि गतम् ॥ गमिष्ठा । गन्तृशब्दादिङि रूपम् ॥

आ मन्येथामा गतं कश्चिदेवैर्विश्वे जनासो अश्विना हवन्ते ।

इमा हि वां गोक्षजीका मधूनि प्र मित्रासो न ददुरुस्वो अग्रे ॥ ४ ॥

आ । म॒न्येथाम् । आ । ग॒तम् । क॒श्चि॒त् । ए॒वैः । वि॒श्वे । ज॒नासः । अ॒श्विना॒ । ह॒वन्ते॑ ।

इ॒मा । हि । वा॒म् । गो॒क्षजी॒का । म॒धूनि॒ । प्र । मि॒त्रासः॑ । न । द॒दुः । उ॒क्तः । अ॒ग्रे ॥ ४ ॥

वक्षित् इति प्रभे । हे अश्विनौ वआ वमन्वेधाम् इमां मदीयां स्तुतिं जानीतम् । किंच वएवैः गमनसाधनैरथैः वआ वगतं यज्ञं प्रत्यागच्छतम् । वविश्वे सर्वे वजनासः सोतारः वअश्विना अश्विनौ ववां युवां वभवन्ते स्तुतिरुक्षणामिवाग्भिराह्वयन्ति । किंच वगोक्रजीका गवां पयसा मिश्रणोपेतानि वमधूनि मदकराणि सोमरसरूपाणि वइमा इमानि हवींषि युवाभ्यां वप्र ववदुः^१ अध्वर्याव्यः प्रयच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वमित्रासो वन । यथा मित्राणि मित्रेभ्योऽपेक्षितं ददति तद्वत् । वउल्लः । वसतिर्नभसीत्युल्लः सूर्यः । वअग्रे उपसोऽग्र उदेति । तस्मादागच्छतमिति भावः^२ ॥ मन्वेधाम्^३ । ‘मन ज्ञाने’ । दिवादिः । लोटि रूपम् । इमा । सुपो डादेशः । गोक्रजीका । ‘प्रकृत्यान्तःपादम्’ इत्येकः प्रकृतिभावः^४ । वदुः । ‘दाण् दाने’ इत्यस्य लिट्युसि रूपम् । ह्योभादनिघातः । उल्लः । ‘वस निवासे’ । ‘स्फायितञि’ इत्यादिना रक् । कित्वात् संप्रसारणम् । ‘शासिबसिचस्मीनां च’ इति ष्वाभावश्चाञ्दसः ॥

तिरः पुरु चिदश्विना रजांस्याङ्गुषो वां मघवाना जनेषु ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्दस्ताविमे वां निधयो मधूनाम् ॥ ५ ॥

तिरः । पुरु । चित् । अश्विना । रजांसि । आङ्गुषः । वाम् । मघवाना । जनेषु ।

आ । इह । यातम् । पथिऽभिः । देवऽयानैः । दस्तौ । इमे । वाम् । निऽधयः । मधूनाम् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ वपुरु वक्षित् बहुभ्यपि वरजांसि स्थानानि वतिरः स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्तौ वां युवाम् वइह कर्मणि वदेवयानैः वपथिभिः मार्गैः वआ वयातम् आगच्छतम् । वमघवाना धनवन्तौ हे अश्विनौ वजनेषु स्तोत्रेषु ववां युवयोः वआङ्गुषः आ समन्तात् घोषणीयं स्तोत्रं वर्तते । वदस्तौ शत्रूणामुपक्षय-यितारौ हे अश्विनौ ववां युवयोः वमधूनां मदकराणां सोमानाम् वइमे^५ वनिधयः । निधीयतेऽन्न सोम इति निधयः पात्रविशेषाः । सन्ति । तस्मादागच्छतमिति भावः ॥ आङ्गुषः । आङ्पूर्वात् धुषेः कर्मणि षच् । आधुष्यत इत्याधोषः । धो इत्यस्य पृषोदरादित्वात् गू इत्यादेशः । ‘आङोऽनुनासिक-श्चाञ्दसि’ इति अनस्यप्वनुनासिकश्चाञ्दसः । यद्वा । अगिर्गत्यर्थः । अस्मात् ‘अङ्गुषः’ इति सूत्रेण उपच्यप्रत्ययान्तो निपातितः । अङ्गति गच्छति देवानित्यङ्गुषः स्तोत्रम् । अङ्गुषः एव आङ्गुषः । प्रशादित्वात् स्वार्थिकः अण् । प्रत्ययस्वरः । ‘एह यातम्’ इत्यर्धर्चो गतः ॥ ३ ॥

अतोयामिऽतिरिक्तोक्त्ये अष्टावाकशाब्दे ‘पुराणमोकः’ इति चतस्रो विकल्पेन याज्याः । सूत्रितं च—‘यदि नाधीत्यापुराणमोकः सख्यं शिवं वामिति चतस्रो याज्याः’ (आश्व. औ. ९. ११) इति ॥

पुराणमोकः सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जुहाव्याम् ।

पुनः कुण्वानाः सख्या शिवानि मघ्वा मदेम सह नू समानाः ॥ ६ ॥

पुराणम् । ओकः । सख्यम् । शिवम् । वाम् । युवोः । नरा । द्रविणम् । जुहाव्याम् ।

पुनरिति । कुण्वानाः । सख्या । शिवानि । मघ्वा । मदेम । सह । नु । समानाः ॥ ६ ॥

१. स-न-व-न-मधुराणि । २. व-दुः हि । ३. व-भावः । हि पूरणः । ४. स-न-व-न-त-न-भ-स-‘मन्वेधां प्रकृतिभावः’ नास्ति । ५. स-न-व-न-भ-न-स-‘इमे’ नास्ति ।

हे अश्विनौ ^१वां युवयोः ^२पुराणं पुरातनं ^३सख्यम् ^४ओकः सेप्यं ^५शिवं कल्याणकरं भवति । किंच ^६नरा नराचक्षदीयस्य कर्मणो नेतारीं ^७युवोः युवयोः ^८द्रविणं धनं ^९जह्नाभ्यां जह्नुकुलजाबां भवति । ^{१०}क्षिवाभि सुखकराणि युवयोः ^{११}सख्या ^{१२}सख्यानि ^{१३}पुनः ^{१४}कृष्णानाः कुर्वन्तः ^{१५}समानाः हविष्प्रदानेन उपकारकत्वान्मित्रभूता एकीभूताः सन्तः वयं ^{१६}मध्वा मदकरेण सोमेन वां युवां ^{१७}सह युगपत् ^{१८}नु क्षिप्रं ^{१९}मदेम हर्षयेम ॥ सख्यम् । सख्युर्भाव इत्यर्थे 'सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः । जह्नाभ्याम् । जह्नुः संबन्धिनीत्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यण् । 'ओर्गुणः' । हस्वदीर्घबोध्येत्ययः । मदेम । 'मदी हर्षे' इत्यस्य आशीर्लिङि लिङ्याक्षिप्यङ्प्रत्ययः । निघातः ॥

अश्विना वायुना युवं सुदक्षा नियुज्जिश्च सजोषसा युवाना ।

नासत्या तिरोअङ्गयं जुषाणा सोमं पिबतमस्त्रिधा सुदान् ॥ ७ ॥

अश्विना । वायुना । युवम् । सुदक्षा । नियुज्जिभिः । च । सजोषसा । युवाना ।

नासत्या । तिरःसङ्गयम् । जुषाणा । सोमम् । पिबतम् । अस्त्रिधा । सुदान् इति सुदान् ॥ ७ ॥

^१सुदक्षा शोभनसामर्थ्योपेतौ ^२युवाना नित्यतरुणौ ^३नासत्या । न विद्यतेऽसत्यं ययोस्तौ । ^४सुदान् शोभनफलस्य दातारौ हे अश्विनौ ^५वायुना ^६नियुज्जिः अश्वैः ^७च ^८सजोषसा संगतौ ^९जुषाणा सोमविषयप्रीतियुक्तौ ^{१०}अस्त्रिधा अनुपक्षीणौ ^{११}युवं युवां ^{१२}तिरोअङ्गयम् अङ्गि तिरोहिते हूयमानमिमं ^{१३}सोमं ^{१४}पिबतम् ॥ नियुज्जिः । यौतेः कृप् । तिरोअङ्गयम् । अङ्गि भवमङ्गयम् । 'भवे छन्दसि' इति यम् । तिरोभूतमङ्गयं यस्मिन् काले स तिरोअङ्गयः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ^{१५} ॥

अश्विना परिं वामिषः पुरुचीरीयुर्गीभिर्यतमाना अमृधाः ।

रथो ह वामृतजा अद्रिजतः परिं घावापृथिवी याति सुधः ॥ ८ ॥

अश्विना । परिं । वाम् । इषः । पुरुचीः । ईयुः । गीःसभिः । यतमानाः । अमृधाः ।

रथः । ह । वाम् । ऋतुजाः । अद्रिजतः । परिं । घावापृथिवी इति । याति । सुधः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ ^१पुरुचीः । पुरु ^२अञ्जन्ति गच्छन्ति इति पुरुचीः । बहुनि ^३इषः हविर्लक्षणान्वजानि ^४वां युवां ^५परि ^६ईयुः परितो गच्छन्ति । तथा ^७अमृधाः केनाप्यतिरस्कृताः ^८यतमानाः कर्मणि प्रवर्तमानाः स्तोतारः ^९गीभिः स्तुतिरक्षणानिर्वाग्मिर्बुवां परिचरन्ति । ^{१०}ऋतजाः ऋतस्योदकस्य जनयिता । ऋते वझे प्रादुर्भवतीति वा । ^{११}अद्रिजतः स्तोत्रभिराकृष्टः ^{१२}वां युवयोः ^{१३}रथः ^{१४}घावापृथिवी ^{१५}घावापृथिवी ^{१६}सुधः तदानीमेव ^{१७}परि ^{१८}याति ^{१९}इह सर्वतः प्राप्नोति खलु । अश्विनो रथस्य वेगवत्त्वे मन्त्रवर्जः ८-

१. च-नेतारी अश्विनौ, त-स-नेतारी हे अश्विनौ । २. व-स-स-'सख्या' नास्ति । ३. त-पुनःपुनः । ४. स-ग-च-व-ण-त-न-भ-स-स-'अश्वैः' नास्ति । ५. त-बहुमीदौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, छ-: बहुमीदौ पूर्वपदस्वरः । ६. च-अश्विना अश्विनौ । ७. स-ग-च-व-न-भ-स-पुनश्चति गच्छन्ति; न-पुनश्चति गच्छन्ति; छ-पुनश्चमन्वन्ति गच्छन्ति । ८. स-ग-च-व-व-न-भ-अ-न-नः ।

‘यो वामश्विना मनसो जवीयाग्रथः स्वथो विषा आजिगाति’ (क्र. सं. १. ११७.२) इति । अतः कारणादस्मदीयं यज्ञं प्रयागच्छतमिति भावः ॥ ईयुः । ‘इण् गतौ’ इत्यस्य लिटि ‘दीर्घ इणः किति’ इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पादादिस्वादिनिघातः । यतमानाः । ‘यती प्रयत्ने’ इत्यस्य कानिच रूपम् । शपः पितृवादनुदात्तत्वे शानयो लसार्थधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । कृतजाः । जमेर्बिद् । ‘विद्वानोः’ इत्यात्वम् । अद्रिजतः । ज् इति सौत्रो धातुः । कर्मेणि कः । ‘तृतीया कर्मेणि’ इति पूर्वपदस्वरः ॥

अश्विना मधुपुत्तमो युवाकुः सोमस्तं पातमा गतं दुरोणे ।

रथो ह वां भूरि वर्षः करिकत्सुतावतो निष्कृतमार्गमिष्टः ॥ ९ ॥

अश्विना । मधुसुतऽतमः । युवाकुः । सोमः । तम् । पातम् । आ । गतम् । दुरोणे ।

रथः । ह । वां । भूरि । वर्षः । करिकत् । सुतऽवतः । निःऽकृतम् । आऽर्गमिष्टः ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ^१ यः^२ सोमः^३ मधुपुत्तमः मधुरसमस्तम्^४ प्रेरयन्^५ युवाकुः युवां कामयमानो वर्तते । यद्वा । युवाकुर्वसतीवरीप्रभृतिभिर्मिश्रित इत्यर्थः ।^६ तम् इमं सोमं^७ पातं पिबतम् ।^८ दुरोणे अस्माकं गृहे^९ आ^{१०} गतम् आगच्छतम् ।^{११} भूरि प्रभूतं^{१२} वर्षः वारकं तेजः रूपं वा सर्वैर्वरणीयं धनं वा^{१३} करिकत् पुनःपुनः कुर्वन्^{१४} वां युवयोः^{१५} रथः^{१६} सुतवतः सोमम् अभिपुतवतः^{१७} यजमानस्य निष्कृतम् । ‘निरिषेच समित्वेतस्य स्थाने’ (निरु. १२.७) इति यास्कः । संस्कारि । यद्वा । संस्कृतं गृहम् आगमिष्टः अतिशयेनागच्छन् भवति ॥ युवाकुः । यौतेः ‘कटिकुषिभ्यां काकुः’ इति बाहुलकादस्मादपि भवति । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । करिकत् । करोतेर्बहुलुकि क्वातरि ‘दाधति दधेति दधेर्धि’ इत्यादिना क्वाभावे यणादेशो कृतेऽङ्गस्यानृकारान्तत्वादभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यते । अभ्यस्तस्वरः । निष्कृतम् । करोतेरादिकर्मेणि कः । संस्कृतं प्रकृत इत्यर्थः । थाधादिस्वरः ॥४॥

‘मित्रो जनान्’ इति नवर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रिदुभं मैत्रम् । ‘मित्रो मैत्रं क्तुर्गायन्त्यम्’ इत्यनुक्रमिका । आदितः पञ्च त्रिदुभः शिष्टाश्चतस्रो गायन्त्यः । मित्रो देवता । अग्निहोत्रार्थे पवसि वर्षविष्णुपत्ने ‘मित्रो जनान्’ इत्यनया समिधमादध्यात् । सूत्रितं च—‘मित्रो जनान्वातयति मुवाण इति समिधाधानम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ११) इति ॥

मित्रो जनान्यातयति मुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत याम् ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषामि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

मित्रः । जनान् । यातयति । मुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवीम् । उत । याम् ।

मित्रः । कृष्टीः । अनिऽमिषा । अमि । चष्टे । मित्राय । हव्यम् । घृतऽवत् । जुहोत ॥ १ ॥

१. च-वश्विना अश्विनौ । २. स-च-म-म-मधुरसमस्तम् ; स-मधुरसमस्तम् । ३. स-म-च-पुनः अभिपुतवतः ।

वृषाणः स्तूयमानः शब्दं कुर्वाणो वा मित्रः । प्रकर्षेण सर्वमीयते ज्ञायते तथा सर्वान् वृष्टि-
प्रदानेन ज्ञायत इति वा मित्रः सूर्यः । जनान् कर्षकादिजनान् यातयति । कृष्यादिकर्मसु प्रयत्नं
कारयति । तथा मित्रः एव पृथिवीमुत भवि च धाम् एतावुभी लोकौ वृष्टिद्वारा अन्नं यागांश्च जनयन्
वाधार धारयति । तथा सति मित्रः अनिमिषा अनिमिषेणानुग्रहदृष्ट्या कृष्टीः कर्मवतो मनुष्यान्
अभि पृष्टे सर्वतः पश्यति । एतत्सर्वं ज्ञात्वा हे ऋत्विजः घृतवत् उपस्तरणामिधारणयुक्तं हृद्यं
हवनयोन्मं पुरोडाशादिकं तस्मै मित्राय देवाय जुहोत जुहुत प्रयच्छतेत्यर्थः । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति—
' मित्रो जनान्यातयति वृषाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनि-
मिषन्नभिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हभ्यं
घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मा ' (निरु. १०. २२) इति ॥ यातयति । ' यतो
प्रवत्ने ' इत्यस्य प्यन्तस्य लटि रूपम् । वाधार । ' तुजादीनाम् ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । जुहोत ।
जुहोतेर्लोपि प्रत्ययस्य तदादेशः । गुणः । निघातः ॥

' देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्य ' प्र स मित्र ' इति याज्या । एवैव प्रातर्होमस्य कालात्यय-
निमित्ते मैत्रे चरौ याज्या । सूत्रितं च— ' प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वांसवां नष्टवाग्महिमाय पृच्छते '
(आश्व. श्रौ. ४. ११) इति । ' तत इष्टिमित्रः सूर्योऽभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु
प्रयस्वानिति संस्थितायाम् ' (आश्व. श्रौ. ३. १२) इति च ॥

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।

न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अभोत्यन्तितो न दूरात् ॥ २ ॥

प्र । सः । मित्र । मर्तः । अस्तु । प्रयस्वान् । यः । ते । आदित्य । शिक्षति । व्रतेन ।

न । हन्यते । न । जीयते । त्वाऽऽकृतः । न । एनम् । अंहः । अभोति । अन्तितः । न । दूरात् ॥ २ ॥

हे आदित्य व्रतेन यज्ञेन युक्तः यः मनुष्यः ते तुभ्यं शिक्षति हविलक्षणमन्नं ददाति हे
मित्र सः मर्तः मनुष्यः प्रयस्वान् अन्नवान् प्र अस्तु प्रभवतु । त्वोतः त्वया रक्षितः सः
मनुष्यः केनापि न हन्यते न बाध्यते^१ । न जीयते नाभिभूयते च । एनं तुभ्यं हविर्दत्तवन्तं
पुरुषम् अंहः पापम् अन्तितः समीपात् न अभोति न प्राप्नोति^२ । दूरात् अपि न प्राप्नोति ॥
शिक्षतिर्दानकर्मा । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । बहुतवोगादनिघातः । जीयते । जयतेः कर्मणि यकि
' अकृत्सार्वधातुकयोः ' इति दीर्घः । त्वोतः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदस्वरः । अभोति । ' अश्नु
व्याप्ती ' । स्वादिः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्यानुवाक्या । ' अनमीवीस इक्ष्वा मदन्तः प्र स मित्र मर्तो
अस्तु प्रयस्वान् ' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति सूत्रितम् ॥

- १. न-ग-व-च-न-न-न-स- ' सः ' नास्ति । २. न-वचते । ३. त-प्राप्नोति । ४. त-न-
न-सूत्रम् ।

अनमीवास इळया मदन्तो मितज्ञवो वरिमन्ना पृथिव्याः ।

आदित्यस्य व्रतमुपक्षियन्तो वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥

अनमीवासः । इळया । मदन्तः । मितऽज्ञवः । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।

आदित्यस्य । व्रतम् । उपऽक्षियन्तः । वयम् । मित्रस्य । सुऽमतौ । स्याम ॥ ३ ॥

हे मित्र अनमीवासः रोगवर्जिताः । इळया अन्ते । मदन्तः माद्यन्तः । पृथिव्याः । वरिमन् विस्तीर्णं प्रदेशे । मितज्ञवः मितजानुकाः । आ यथाकामं सर्वत्र गच्छन्तः । आदित्यस्य संबन्धि । व्रतं कर्म । उपक्षियन्तः तस्य कर्मणः समीपे निवसन्तः । तदीयं कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः । तादृशाः । वयं । मित्रस्य आदित्यस्य । सुमतौ शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां । स्याम वर्तेमहि ॥ मदन्तः । ' मदी हर्षे ' इत्यस्य शतरि व्यत्ययेन शप् । मितज्ञवः । जानुशब्दस्य शुभान्वयः । वरिमन् । उरुशब्दात् पृथ्वाङिवादिमनिच् । ' प्रियस्थिर° ' इत्यादिना वरादेशः । ' सुपां सुलुक्° ' इति सप्तम्या लुक् । व्यत्ययेनाशुवातः ॥

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ४ ॥

अयम् । मित्रः । नमस्यः । सुऽशेवः । राजा । सुऽक्षत्रः । अजनिष्ट । वेधाः ।

तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ४ ॥

अयं पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः । मित्रः सूर्यः । नमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः । सुशेवः शोभनसुखः । सुस्तेन सेव्य इत्यर्थः । राजा सर्वस्य जगतः प्रकाशप्रदानेन स्वामी । सुक्षत्रः । क्षत्रशब्देन बलमुच्यते । शोभनबलोपेतः । वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंगुणोपेतः सूर्यः । अजनिष्ट प्रादुरभूत् । तस्य एवंविधगुणोपेतस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य सूर्यस्य । सुमतौ शोभनायां बुद्धौ । भद्रे कस्यानकारिण । सौमनसे सौमनस्ये । अपि वज्रमानाः । एवं । स्वाम भवेम ॥ नमस्वः । नमसि साधुः । ' तत्र साधुः ' इति वत् । तिप्स्वरितः । अजनिष्ट । ' जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्य लुङि तिचि रूपम् । सौमनसे । सुमनस इदमित्यर्थे । तस्येदम् । इत्यञ् । प्रत्ययस्वरः ॥

महौ आदित्यो नमसोपसद्यो यातयज्जनो गृणते सुशेवः ।

तस्मा एतत्पन्यतमाय जुष्टमग्नौ मित्राय इविरा जुहोत ॥ ५ ॥

महान् । आदित्यः । नमसा । उपऽसद्यः । यातयत्ऽज्जनः । गृणते । सुऽशेवः ।

तस्मै । एतत् । पन्यऽतमाय । जुष्टम् । अग्नौ । मित्राय । इविः । आ । जुहोत ॥ ५ ॥

योऽयम्^१ आदित्यः^२ महान् अत एव^३ नमसा नमस्कारेण^४ उपसद्यः सर्वैरपसदनीयः^५ यातयजनः ।
 प्रातःप्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया जना येनेति स तथोक्तः ।^६ गृणते रतोऽत्रं कुर्वते जनाय^७ सुहोवः च
 भवति^८ तस्मै^९ पण्यतमाय स्तुत्यतमाय^{१०} मित्राय आदिषाय^{११} जुष्टं प्रीतिविषयम्^{१२} एतत्^{१३} हविः^{१४} अग्नौ^{१५}
 आ^{१६} जुहोत जुहुत ॥ यातयजनः । 'यती प्रयत्ने'^{१७} इत्यस्य ण्यन्तस्य क्तरि रूपम् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुद्वृषादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । गृणते । 'गृ ङाब्दे' । 'कानुरनुमः' इति
 विभक्तेश्चोदात्तत्वम् । पण्यतमाय । पनतेरध्यादिवात् यत् । 'यतोऽनावः'^{१८} इत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टम् ।
 'मित्यं मन्त्रे'^{१९} इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

अभिप्लवपडहे दशरात्रे च सप्तवृषैकविंशतिस्तोमे सति होत्रादिकशस्त्रेष्वावापस्थाने^{२०} पञ्चसप्तादि-
 संख्याका ऋच आवपनीयाः । तत्र मैत्रावरुणशस्त्रे 'मित्रस्य चर्षणीधृतः'^{२१} इत्याद्याश्चतस्र आवापार्थाः^{२२} ।
 सूत्रितं च—'मित्रस्य चर्षणीधृत इति चतस्रो मैत्र्यः'^{२३} (आश्व. श्रौ. ७.५) इति ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६ ॥

मित्रस्य । चर्षणिऽधृतः । अवः । देवस्य । सानसि । द्युम्नम् । चित्रश्रवःऽतमम् ॥ ६ ॥

चर्षणीधृतः मनुष्याणां वृष्टिप्रदानेन धारकस्य^{२४} मित्रस्य^{२५} देवस्य संबन्धि^{२६} अवः अन्नं^{२७} सानसि
 सर्वैः^{२८} संभजनीयं^{२९} द्युम्नं तदीयं धनं च^{३०} चित्रश्रवस्तमम् अतिशयेन चावनीयकीर्तियुक्तम् ॥ सानसि ।
 सनोतेः^{३१} 'सानसिपर्णसि'^{३२} इत्यादिना असिच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । चित्रवादन्तोदात्तः ।
 'स्वमोः'^{३३} इति स्वमोर्लुक् ॥

प्रातर्होमस्य कालात्यये मैत्रेष्टिः । तस्याम् 'अभि यो महिना'^{३४} इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—
 'अभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्'^{३५} (आश्व. श्रौ. ३.१२) इति ॥

अभि यो महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः । अभि श्रवोभिः पृथिवीम् ॥ ७ ॥

अभि । यः । महिना । दिवंम् । मित्रः । बभूव । सप्रथाः । अभि । श्रवःऽभिः । पृथिवीम् ॥ ७ ॥

यः मित्रः महिना स्वकीयेन महिना^{३६} दिवम् अन्तरिक्षम्^{३७} अभि^{३८} बभूव अभिभवति स
 मित्रः सप्रथाः । प्रथः प्रसिद्धिः कीर्तिः । तत्सहितः श्रवोभिः वृष्टिद्वारोत्पादितैरवैः^{३९} पृथिवीम् अपि
 अभिभवति । बह्वच्युक्तां करोतीत्यर्थः ॥ सप्रथाः । 'प्रथ प्रख्याने' । असुम् । 'वोपसर्जनस्व'^{४०}
 इति सहस्य सभावः ॥

मित्राय पञ्च येमिरे जना अभिष्टिशवसे । स देवान्विश्वान्विमर्ति ॥ ८ ॥

मित्राय । पञ्च । येमिरे । जनाः । अभिष्टिऽशवसे । सः । देवान् । विश्वान् । विमर्ति ॥ ८ ॥

पञ्च जना निषादपञ्चमाश्वत्वारो वर्णाः^{४१} अभिष्टिशवसे सन्त्राणामभिगन्तुकमुक्ताव^{४२} मित्राय
 येमिरे हवीन्मुच्यन्ति । पञ्च तादृशो मित्रः विश्वान् सर्वान्^{४३} देवान्^{४४} विमर्ति । स्वस्वस्मृतवा

धारयति ॥ अभिष्टितवसे । इषेः ' मन्त्रे वृष' इत्यादिना किन् । ' तादी च मिति' इत्यनेः अन्तो-
दासत्वम् । शकन्ध्वादिवात् पररूपत्वम् । बहुव्रीही पूर्वपदस्वरः ॥

मित्रो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तवर्हिषे । इष इष्टव्रता अकः ॥ ९ ॥

मित्रः । देवेषु । आयुषु । जनाय । वृक्तऽवर्हिषे । इषः । इष्टऽव्रताः । अकरित्यकः ॥ ९ ॥

मित्रः भगवानादित्यः । देवेषु द्योतमानादिगुणयुक्तेषु । आयुषु मनुष्येषु मध्ये यो जगो
वृक्तवर्हिः । वृक्तं लूनं वर्हिर्येन सः । वर्हिर्लवनासादनपूर्वं इषिषो दाता ऋत्विगित्यर्थः । तस्मै । वृक्तवर्हिषे
जनाय । इष्टव्रताः । इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ताः । इषः तारक्षान्यज्ञानि
अकः करोति । तस्मै वृदातीत्यर्थः ॥ वृक्तवर्हिषे । ' ओमधू छेदने' । कर्मणि निष्ठायां ' वस्य विभाषा'
इति इट्प्रतिषेधः । बहुव्रीही पूर्वपदस्वरः । अकः । करोतेर्लुकि च्लेः ' मन्त्रे वस' इत्यादिना लुक् ।
सिषो हकथ्यादिकोपः । निघातः ॥ ६ ॥

' इहेह वः' इति सप्तमं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं जागतसृभुदेवताकम् । अन्यस्तृच इन्द्रदेवताकम् ।
तथा चानुकान्तम्- ' इहेह वः सप्तमं जागतं तृचोऽन्य एन्द्रश्च' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।
आषाश्रतसः पृथगभिप्रायवद्वयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशास्त्रे आर्भवनिविद्वानीयाः । सूत्रितं च- ' इहेह
व इति चतस्रः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

इहेह वो मनसा बन्धुता नर उशिजो जग्मुरभि तानि वेदसा ।

याभिर्मायाभिः प्रतिजूतिवर्षसः सौधन्वना यज्ञियं भागमानश्च ॥ १ ॥

इहेह । वः । मनसा । बन्धुता । नरः । उशिजः । जग्मुः । अभि । तानि । वेदसा ।

याभिः । मायाभिः । प्रतिजूतिऽवर्षसः । सौधन्वनाः । यज्ञियम् । भागम् । आनश ॥ १ ॥

हे ऋभवः । वः युष्माकं । बन्धुता । बन्धुमि कलेन संयोजयन्तीति बन्धवः कर्माणि । तेषां
समूहः । बन्धुता । इहेह सर्वत्र । मनसा सर्वज्ञायते । नरः हे मनुष्या ऋभवः । उशिजः ब्रह्मणो
कामयमाना भवन्तः । वेदसा यज्ञभागप्रापककर्मविषयज्ञानेन । तानि तारक्षानि कर्माणि । अभि । जग्मुः
प्राप्नुवन्ति । कानि तानि । मायाभिः । मीयन्ते ज्ञायन्त इति मायाः कर्माणि । वाभिः मायाभिर्नैः
कर्मभिः । प्रतिजूतिवर्षसः प्रतिपक्षामिबनशीलतेजोयुक्ताः । सौधन्वनाः । सुधन्वा नामाङ्गिरसः पुत्रः
कश्चिदपि । तस्य पुत्राः सौधन्वनाः । ते च त्रय ऋभुर्विन्वा वाज इति । एतन्नामका बृधं । वज्ञियं
ब्रह्म । भागं सोमपानादिक्रान्तम् । आनश प्राप्ताः । स्य । तथा च मन्त्रवर्णः- ' ऋभुर्विन्वा वाजो
देवो भगवन्त स्वपसो यज्ञियं भागमैतान' (ऋ. सं. १. १६१. ९) इति । अथमर्थो ब्राह्मणेऽपि
' ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीवमन्वजवन्' (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इत्यत्रोपाख्यानपूर्वकं स्पष्टमभिहितः ।

यद्वा । मरः कर्मणा^१ नेतारो हे ऋभव उचितः कामयमाना वेदसा इविलक्षणेन धनेन युक्ताः स्तोतारो यो युष्माकं तानि चमसतक्षणादीनि^२ कर्माणि बन्धुता बन्धुतया सत्येन मनसा जग्मुः अभिगच्छन्ति । कानि इत्याशाङ्कायामाह । यैः चमसतक्षणादिभिः^३ कर्मभिर्येष्टाहं भागं यूयमामुत तान्यभिगच्छन्ति । युष्माकं बुद्धिनैपुणानि चिन्तयन्तीत्यर्थः ॥ इहेह । 'मित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम् । परस्मान्नेदित्वात् अनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । बन्धुता । 'बन्ध बन्धने' । 'भृष्टृस्निहि' इत्यादिना कर्तरि उपत्ययः । समूह इत्यर्थे 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' (पा. सू. ४.२.४३) इति तल् । लिट्स्वरः^४ ॥

याभिः शचींभिश्चमसाँ अपिँक्षत यया धिया गामरिणीत चर्मणः ।

येन हरी मनसा निरतक्षत तेन देवत्वमृभवः समानश ॥ २ ॥

याभिः । शचीभिः । चमसान् । अपिँक्षत । यया । धिया । गाम् । अरिणीत । चर्मणः ।

येन । हरी इति । मनसा । निःऽअतक्षत । तेन । देवऽस्वम् । ऋभवः । सम् । आनश ॥ २ ॥

हे^५ ऋभवः^६ याभिः^७ शचीभिः^८ शक्तिभिः^९ चमसान् चतुरः^{१०} अपिँक्षत विभक्तवन्तः स्थ । यया^{११} धिया प्रज्ञया^{१२} गां मृताम्^{१३} अरिणीत^{१४} चर्मणः^{१५} चर्मणा^{१६} योजनात् प्रापितवन्तः स्थ । येन^{१७} मनसा प्रज्ञानेन^{१८} हरी एतन्नामकाविन्द्रस्याश्वौ^{१९} निरतक्षत नितरामकुस्त । तथा च^{२०} मन्त्रवर्णः—'य इन्द्राव वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी' (ऋ. सं. १.२०.२) इति^{२१} । तेन सर्वेणानेन कर्मणा^{२२} देवत्वं यज्ञ-भागाहत्वलक्षणं^{२३} देवभावं^{२४} समानश सम्यक् प्राप्ताः स्थ ॥ अपिँक्षत । 'पिषा अवयवे' । तुदादिः । तस्य लङि मध्यमे रूपम् । यद्वत्तयोगादनिघातः । अरिणीत । 'री गतिरेषणयोः' । त्रयादिः । तस्य लङि रूपम् । भग्रापि पूर्ववदनिघातः । निरतक्षत । 'तक्षू त्वधू तनूकरणे' । लङि रूपम् । पूर्ववत् अनिघाते 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्मिघातः । अनुदात्तः । आनश । अन्तोतेलिङि रूपम् । निघातः ॥

इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे ।

सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे बिष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सख्यम् । ऋभवः । सम् । आनशुः । मनोः । नपातः । अपसः । दधन्विरे ।

सौधन्वनासः । अमृतऽस्वम् । आ । ईरिरे । बिष्टी । शमीभिः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया ॥ ३ ॥

मनोर्नपातः मनुष्यस्वाग्रिरसः^१ पुत्राः^२ अपसः^३ वागाधिकक्षणकर्मवन्तः^४ ऋभवः^५ इन्द्रस्य^६ सख्यं^७ समानरूपान्त्व^८ समानशुः^९ सम्यक् प्राप्नुवन् । तथेन्द्रस्य सख्यं प्राप्तास्त ऋभवः^{१०} दधन्विरे । पूर्व

१. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-कर्मणि; च-स-कर्मणि । २. ख-ग-च-न-त-न-भ-स-°मक्षणादीनि ।

३. ख-ग-च-न-त-न-भ-स-°मक्षणादिभिः । ४. ल-स्तीति प्रत्ययस्वरः । पूर्वस्योदात्तत्वम् । ५. त-° हे ऋभवः नास्ति । ६. त-मृतां सतीम् । ७. त-° चर्मणा नास्ति । ८. ख-ग-च-न-भ-ल-स-अवम् । ९. त-ल-इति । ऋभवः । उरु प्रभूतं मान्तीति कृतेन सत्येन मान्तीति वा तादृशा हे ऋभवः ।

१०. ख-ग-च-न-भ-यज्ञभागाहत्वलक्षणम्; ल-यज्ञलक्षणम् । ११. ल-मनुष्यस्वाग्रिरसस्य । १२. ख-ग-च-न-क-भ-स-समानरूपान्त्वं प्राप्ताः ।

मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपीदासीमिन्द्रस्य सत्त्वेन प्राणान् धारयन्ति । तथा च 'मन्त्रः—'अधारयन्त
वह्यः' (ऋ. सं. १. २०. ८) इति । 'सौधन्वनासः सुधन्वनामकस्वर्षेः पुत्रा ऋभवः' सुकृतः
शोभनकर्माणः सन्तः प्रभृतैः 'शमीभिः देवत्वप्राप्तिप्रतिबन्धनिवारणहेतुभिः कर्मभिः' सुकृत्यया
श्लेभनेन कर्मणा च 'विद्वी व्याप्य' 'अमृतत्वमेरिरे देवत्वं प्रापुः' । तथा च मन्त्रान्तरमाज्ञायते—
'मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः' (ऋ. सं. १. ११०. ४) इति ॥ नपातः । 'नभ्राज्जपात्'°
इत्यादिना नभः प्रकृतिभावः । दधन्विरे । धविर्गन्धर्धः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लिटि रूपम् । ईरिरे ।
'ईर गतौ' । मन्त्रत्वात् भाम् न भवति । निघातः । सुकृत्यया । करोतेर्भावे 'कृजः क च' इति
क्यप् । प्रत्ययस्य व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरस्वरः ॥

इन्द्रेण याथ सरथं सुते सचाँ अथो वशानां भवथा सह श्रिया ।

न वः प्रतिमै सुकृतानि वाघतः सौधन्वना ऋभवो वीर्याणि च ॥ ४ ॥

इन्द्रेण । याथ । सरथम् । सुते । सचाँ । अथो इति । वशानाम् । भवथ । सह । श्रिया ।

न । वः । प्रतिमै । सुकृतानि । वाघतः । सौधन्वनाः । ऋभवः । वीर्याणि । च ॥ ४ ॥

हे ऋभवो यूयम् 'इन्द्रेण' 'सचा सह' 'सरथं समानमेकं रथमाख्या' 'सुते' अभिपुतसोभवति बद्धे
'याथ गच्छथ' । 'अथो अनन्तरमिन्द्रेण सह एकरथमारूढा यूयं' 'वशानाम्' । उच्यते काम्यते
यजमानेन स्वर्गादिलक्षणं^१ फलम्^२ एभिरिति वशाः मनुष्याः । तेषां 'श्रिया स्तुतिहविरादिरूपया' 'सह'
'भवथ' । हे 'सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः' 'वाघतः' । अमृतत्वादिलक्षणफलस्य बोधो मेधाविनो
वा इति यास्कः । तादृशा हे 'ऋभवः' 'वः' युष्माकं 'सुकृतानि देवत्वस्य प्रापकाणि शोभनानि कर्माणि
'न' 'प्रतिमै' । प्रतिमातुमियत्तया परिच्छेत्तुं न केनापि शक्यानि । तथा 'वीर्याणि युष्माकं सामर्थ्यानि
'च' नैव प्रतिमातुं शक्यानि ॥ वशानाम् । 'वश काम्यै' । 'वक्षिरण्योरुपसंख्यांनम्' इति करणे
अप्प्रत्ययः । प्रत्ययस्य पितृवाद्यनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वशाशब्दो वण्धावचनत्वेन अन्तोदात्तः^३
भवति । 'वशा मेवा अवसृष्टास आहुताः' (ऋ. सं. १०. ९१. १४) इति । वः । युष्मच्छब्दस्य
पठित्वाद्यचने वसादेशः । निघातः । प्रतिमै । 'माक् माने' । विच् । प्रतिमाः प्रतिमानम् ।
तस्य चतुर्थ्येकवचने आतो लोपाभावाच्चान्वयः^४ । एकादेशस्वरः ॥

आभिहितिक्रे पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवकाले 'इन्द्र ऋभुभिः' इत्यादिबल्लृचः । सूत्रितं च—'वृत्तवती
भुवनानामभिध्रवेन्द्र ऋभुभिर्वाजवज्रिरिति गृची' (भाष. औ. ७. ७.) इति । आचां 'गृची' बल्ले
होतुः प्रस्थितवाज्या । सूत्रितं च—'इन्द्र ऋभुभिर्वाजवज्रिः समुक्षितमिन्द्रावधना सुतपाविमं सुतम्'
(भाष. औ. ५. ५) इति ॥

१. ग-व-भ-ऊ-स—'च' नास्ति । २. ख-ग-व-भ-स्वर्गादिलक्षणफलम् । ३. ख-ग-व-भ-व-भ-स-
इत्यन्तोदात्तः । ४. ख-ग-व-भ-म-ऊ-स-ओपशान्वयः । ५. ख-ग-व-भ-न-भ-ऊ-स-आचः ।

इन्द्रं ऋभुभिर्वाजवन्निः समुक्षितं सुतं सोममा वृषस्वा गर्भस्थोः ।

धियेषितो मघवन्दाशुषो गृहे सौधन्वनेभिः सह मत्स्वा नृभिः ॥ ५ ॥

इन्द्र । ऋभुभिः । वाजवत्भिः । समुक्षितम् । सुतम् । सोमम् । आ । वृषस्व । गर्भस्थोः ।

धिया । इषितः । मघवन् । दाशुषः । गृहे । सौधन्वनेभिः । सह । मत्स्व । नृभिः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वाजवन्निः । वाजो नाम ऋभूणां भ्राता । यद्वा । वाजोऽन्नम् । तत्सहितः ऋभुभिः सहितस्त्वं 'समुक्षितं सम्यगन्निः' सिकं प्रावभिः सुतं सोमं गर्भस्थोः । वृषस्वन्त्याभ्यामन्नमिति गृह्णन्ति पदार्थानाभ्यामिति वा गर्भस्ती बाहू । तयोर्बाह्वोः आ वृषस्व आक्षारय^१ । ग्रहमुभाभ्यां बाहुभ्यां गृहीत्वा सोमं पिबेत्पर्यः । हे मघवन् इन्द्र धिया स्तोत्ररूपेण कर्मणा इषितः प्रेरितस्त्वं दाशुषः हविर्वसवतो यजमानस्य गृहे सौधन्वनेभिः सुधन्वनः पुत्रैः नृभिः मनुष्यैर्ऋभुभिः सह साकं मत्स्व सोमपात्रेण हृष्टो भव ॥ समुक्षितम् । 'उक्ष सेचने' । कर्मणि कः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः । गर्भस्थोः । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' इत्यस्मान् 'भसेर्गद्व' इति सूत्रेण तिप्रत्ययो धातोः गडागमश्च । यद्वा । गृह्णातेः पृषोदरादिवादेवं नेचम् । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिषु । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

इन्द्रं ऋभुमान्वाजवान्मत्स्वेह नोऽस्मिन्त्सर्वने शच्या पुरुष्टुत ।

इमानि तुभ्यं स्वसराणि येमिरे व्रता देवानां मनुषश्च धर्मभिः ॥ ६ ॥

इन्द्र । ऋभुमान् । वाजवान् । मत्स्व । इह । नः । अस्मिन् । सर्वने । शच्या । पुरुष्टुत ।

इमानि । तुभ्यम् । स्वसराणि । येमिरे । व्रता । देवानाम् । मनुषः । च । धर्मभिः ॥ ६ ॥

पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत हे इन्द्र ऋभुमान् ऋभुणा तद्वान् वाजवान् वाजेन ऋभोर्भात्रा युक्तः वाक्वा इन्द्राभ्यां कर्मणा वा सहितः सन् नः भस्माकम् इह कर्मणि अस्मिन् तृतीयसवने मत्स्व हृष्टो भव । हे इन्द्र तुभ्यं स्वसरेण्यम् इमानि स्वसराणि अहाति येमिरे । तव सोमपात्रार्थं त्रिषु सवनेषु निबतान्यासते । किंच देवानाम् अम्यादीनां व्रता व्रतानि कर्माणि च मनुषः मनुष्यस्य धर्मभिः कर्मभिः साकं स्वसरेण्यं निबतान्यासते ॥

इन्द्रं ऋभुभिर्वाजिभिर्वाजयन्निह स्तोमं जरितुरुप याहि यज्ञियम् ।

श्रुतं केतेभिरिषिरेभिरायवे सहस्रणीचो अघ्वरस्य होमनि ॥ ७ ॥

इन्द्र । ऋभुभिः । वाजिभिः । वाजयन् । इह । स्तोमम् । जरितुः । उप । याहि । यज्ञियम् ।

श्रुतम् । केतेभिः । इषिरेभिः । आयवे । सहस्रणीचः । अघ्वरस्य । होमनि ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वाजिभिः ^३वाजयुक्तैः ^४ऋभुभिः सहितस्त्वं ^५वाजयन् स्तोतुर्वाजमयं कुर्वाणः ^६इह यज्ञे
^७यज्ञियं यज्ञार्हं ^८जरितुः स्तोतुः ^९स्तोमं स्तोत्रम् ^{१०}उप ^{११}याहि आगच्छ । पुनः किंविष्टः । ^{१२}केतेभिः ।
 केत्यते ज्ञायते सर्वमेभिरिति केताः प्राज्ञाः ^{१३}मस्तः । तैः ^{१४}ज्ञातं ज्ञातसंख्याकैः ^{१५}इषिरेभिः इषिरैर्गमनकुशलैः
 अश्वैः सहितः ^{१६}आयवे मनुष्याय यजमानाय ^{१७}सहस्रनीथः बहुप्रकारनयनोपेतः ^{१८}अध्वरस्य । न
 विद्यते ध्वरो हिंसा यस्य तादृशस्य सोमस्य ^{१९}होमनि होमे आगच्छेति शेषः ॥ वाजयन् । वाजं करोतीति
 निष् । 'णाविष्टवत्' इतीष्टवद्भावात् 'तुरिष्टेमेयः सु' इति टिलोपः । केतेभिः । 'कित ज्ञाने' । घञ् ।
 जिच्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ ७ ॥

'उषो वाजेन' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमुषोदेवताकम् । तथा चानुक्तान्तम्—'उष
 उषस्यम्' इति । प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतावाश्विनशक्वे च द्रैष्टुभे छन्दस्येतस्य सूक्तस्य विनियोगः ।
 सूत्रिनं च—'उषो वाजेनेदमु त्यत्' (आश्व. औ. ४. १४) इति ॥

उषो वाजेन वाजिनि प्रचेताः स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।

पुराणी देवि युवतिः पुरंधिरनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १ ॥

उषः । वाजेन । वाजिनि । प्रचेताः । स्तोमम् । जुषस्व । गृणतः । मघोनि ।

पुराणी । देवि । युवतिः । पुरंमऽधिः । अनु । व्रतम् । चरसि । विश्वऽवारे ॥ १ ॥

^१वाजेन ^२वाजिनि अजेनाश्ववति । तथा च मन्त्रः—'सं वाजैर्वाजिनीवनि' (ऋ. सं. १. ४८. १६)
 इति । ^३मघोनि धनवति हे ^४उषः ^५प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सती ^६त्वं ^७गृणतः तव स्तोत्रं कुर्वतः
 स्तोतुः ^८स्तोमं स्तोत्रं ^९जुषस्व सेवस्व ^{१०}यद्वा । वाजेन हविर्लक्षणेनाजेन सह स्तोमं जुषरेति संबन्धः ।
^{११}विश्ववारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये हे उषः ^{१२}देवि ^{१३}पुराणी पुरातनी । ^{१४}युवतिः ^{१५}इत्युपमा । तद्वत्छोभमाना ।
 'सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा' (ऋ. सं. १. १२३. ११) इतिवत् । ^{१६}पुरंधिः । पुरु बहु धीः
 स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा । बहुस्तोत्रवती । 'पुरंधिर्बहुधीः' इति यास्कः । पुरंधिः शोभमाना वा ।
 एवंविधगुणोपेता त्वम् ^{१७}अनु ^{१८}व्रतं यज्ञकर्माभिलक्ष्य ^{१९}चरसि यष्टव्यतया वर्तसे ॥ मघोनि । मघस्यवात्
 मतुवर्ये 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । क्षियाम् 'ऋभेभ्यो ङीप्' । 'अयुवमघोनामतद्धिते' इति संप्रसारणे
 कृते गुणः । संबुद्धौ 'अम्भार्यनघोर्हस्वः' । निघातः । पुराणी । पुराणशब्दः 'पुराणप्रोक्तेषु' इत्यन्तोदात्तत्वेन
 निपातितः । 'टिड्ढाणम्' इति ङीप् । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरंधिः ।
 पृषोदात्तत्वात् उकारस्य अमादेश ईकारस्य इत्यवयव । 'आयुदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युप-
 संख्यानम्' इत्यायुदात्तत्वम् ॥

१. स-ग-व-व-न-क-म-वाजिभिः अश्ववद्भिः । २. स-ग-व-म-म-स- 'स्तोतुः' वास्ति । ३. व-व-
 न-क-प्रज्ञः । ४. य-व-क-त्वम्, न-न-क-स-सती । ५. न-कुर्वानस्य । ६. स-ग-व-व-न-म-म-स-
 'सेवस्व' नस्ति । ७. स-ग-व-व-न-क-म-युवतिस्तस्मै ।

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि चन्द्ररथा सूनृता ईरयन्ती ।

आ त्वा वहन्तु सुयमासो अश्वा हिरण्यवर्णा पृथुपाजसो ये ॥ २ ॥

उषः । देवि । अमर्त्या । वि । भाहि । चन्द्ररथा । सूनृताः । ईरयन्ती ।

आ । त्वा । वहन्तु । सुयमासः । अश्वाः । हिरण्यवर्णाम् । पृथुपाजसः । ये ॥ २ ॥

हे उषो देवि अमर्त्या मरणधर्मरहिता चन्द्ररथा सुवर्णमयरथोपेता सूनृताः प्रियसत्यरूपा वाचः ईरयन्ती उच्चारयन्ती । तथा च मन्त्रवर्णः—‘सुजावरी सूनृता ईरयन्ती’ (ऋ. सं. १. ११३. १२) इति । तादृशी त्वं वि भाहि सूर्यकिरणसंबन्धात् विशेषेण दीप्यस्व । पृथुपाजसः प्रभूतबलयुक्ता अरुणवर्णाः ये अश्वाः विद्यन्ते सुयमासः सुष्ठु नियन्तुं शक्या रथे योजितास्तेऽश्वाः हिरण्यवर्णा एषा एषाम् आ वहन्तु ॥ सुयमासः । यमेरकृच्छार्थं खलु । लिखस्वरः ॥

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वोर्वा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।

समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नव्यस्या बभूवस्व ॥ ३ ॥

उषः । प्रतीची । भुवनानि । विश्वा । ऊर्वा । तिष्ठसि । अमृतस्य । केतुः ।

समानम् । अर्थम् । चरणीयमाना । चक्रमुऽइव । नव्यसि । आ । बभूवस्व ॥ ३ ॥

हे उषः देवि विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतीची । प्रति आभिमुख्येनाञ्जति प्राप्नोतीति प्रतीची । अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य केतुः प्रज्ञापयित्री एवम् ऊर्वा नभस्सुष्ठुता तिष्ठसि । नव्यसि पुनः पुनर्जायमानतया नवतरे हे उषो देवि अर्थम् । अर्थते गम्यतेऽस्मिन्नित्यर्थः मार्गः । समानम् एकं मार्गमुदयात् प्राचीनकाललक्षणं चरणीयमाना चरितुमिच्छन्ती एवम् आ, बभूवस्व पुनस्तस्मिन् मार्गे आवृत्ता भव । तत्र दृष्टान्तः । चक्रमिव । यथा नभसि चरितुः सूर्यस्य रथाङ्गं पुनः पुनरावर्तते तद्वत् ॥ प्रतीची । प्रतिपूर्वावृत्ततेः क्तिन् । ‘अञ्जतेऽप्यसंख्यातम्’ इति ङीप् । ‘अचः’ इत्यकारलोपे ‘ची’ इति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाभ्योदात्तः । केतुः । ‘चायू पूजानिशासनयोः’ इत्यस्मात् ‘चायः की च’ इति तुः । की इत्यादेशः । आर्षधातुकलक्षणो गुणः । अर्थम् । अर्तस्थग्रस्ववः । नव्यसि । नव-कम्पात् ईयसुनि ङीपि रूपम् । ईकारलोपश्चात्त्वसः । बभूवस्व । ‘बभूव बर्तते’ । ‘बभूव कम्बसि’ इति विकरणस्य भुः ॥

१. च-व-न-त-न-भ-न-स-दीप्यसे । २. च-व-न-न-फ-भ-त्वं चक्रमिव चरणीयमाना समानमर्थं उत्तमं मार्गम् आवहस्व आवर्तते कुर्वस्व । अर्थम् । अर्थते गम्यते मार्गोऽस्मिन्नित्यर्थः, स-स-अर्थम् । अर्थते गम्यते मार्गोऽस्मिन्नित्यर्थः ।

अव॑ स्यूमे॒व चिन्व॑ती म॒घो॒न्युषा॑ या॒ति स्व॑सर॒स्य प॒त्नी ।

स्व॑र्ज॒नन्ती॑ सु॒भगा॑ सु॒दंसा॑ आ॒न्ता॒दिवः॑ प॒प्रथ॑ आ पृथि॒व्याः ॥ ४ ॥

अव॑ । स्यूमे॒ऽइव॑ । चिन्व॑ती । म॒घोनी॑ । उ॒षाः । या॒ति । स्व॑सर॒स्य । प॒त्नी ।

स्वः । जन॑न्ती । सु॒ऽभगा॑ । सु॒ऽदंसाः । आ । अन्ता॑त् । दि॒वः । प॒प्रथे॑ । आ । पृथि॒व्याः ॥ ४ ॥

येयम् । उ॒षाः । स्यूमे॒व वस्त्रमिव॑ विस्तृतं तमः । अव॑ चिन्वती अवचयमपक्षयं प्रापयन्ती । म॒घोनी॑ धनवती । स्व॑सरस्य । सुष्ठु॑त्यति क्षिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो वा । तस्य । प॒त्नी सती॑ याति गच्छति । स्वः स्वकीयं तेजः । जन॑न्ती जनयन्ती । सु॒भगा॑ सु॒धना॑ सौभाग्ययुक्ता॑ वा । सु॒दंसाः शोभनाभिहोत्रकर्मा॑ सेयमुषाः । दि॒वः द्युलोकरय॑ आ । अन्ता॑त् पृथिव्याः च । आ अन्तात् आवसानात् । प॒प्रथे॑ प्रथते प्रकाशते इत्यर्थः ॥ स्यूमे॒व । 'षिबु तप्तुसंताने' । 'अविषिबिष्टुषिभ्यः कित्' इति मन्प्रत्ययः । 'द्युः द्युनुनासिके च' इति ऊट् । यणादेशः । 'सुपां सुलुक्' इति सोलुक् । निस्वादाद्युदात्तः । चिन्वती । 'शतुरनुमः' इति ऋषि उदात्तत्वम् । जन॑न्ती । 'जन जनने' इत्यस्य प्यन्तस्य शतरि रूपम् । 'छन्दःशुभमथा' इति शप आर्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥

अच्छा॑ वो दे॒वीमुष॑सं विभा॒तीं प्र वो॑ भर॒ष्वं नम॑सा सुवृ॒क्तिम् ।

ऊ॒र्ध्वं मधु॑धा दि॒वि पाजो॑ अ॒भ्रेत्प्र रो॒चना॑ रु॒रुचे॑ र॒ण्वसं॑दृक् ॥ ५ ॥

अच्छ॑ । वः । दे॒वीम् । उ॒षसम् । वि॒ऽभा॒तीम् । प्र । वः । भर॒ष्वम् । नम॑सा । सु॒ऽवृ॒क्तिम् ।

ऊ॒र्ध्वम् । मधु॑धा । दि॒वि । पाजः॑ । अ॒भ्रेत् । प्र । रो॒चना॑ । रु॒रुचे॑ । र॒ण्वऽसं॑दृक् ॥ ५ ॥

हे स्तोतारः । वः युष्मान् । अच्छ॑ अमिष्टश्च । विभा॒तीं शोभमानाम् । उ॒षसं॑ दे॒वीं प्रति॑ । वः युष्माकं॑ संबन्धिना । नम॑सा नमस्कारेण सह । सुवृ॒क्तिं शोभना॑ स्तुतिं । प्र । भर॒ष्वं यूयं॑ कुरुत । मधु॑धा । मधुराणि स्तुतिकल्पणानि वाक्यानि दधातीति । मधु॑ सोमः । तं चार॑वतीति वा । यद्वा । मधु॑धाक्षिप्यात्री । यद्वा । अवप्रहाभावाद्युत्पन्नावयवम् अस्मदभिर्दं पदम् । उ॒षोनाम॑ । सेयमुषाः । दि॒वि नमसि॑ । ऊ॒र्ध्वं । पाजः॑ ऊ॒र्ध्वाभिमु॑क्तं पाजस्तेजः । अ॒भ्रेत् अव॑सति । तथा । रो॒चना॑ रो॒चनासी॒ध र॒ण्वसं॑दृक् रमणीयदर्शनोषाः । प्र । रु॒रुचे॑ प्रकर्षेण दीप्यते । यद्वा । रो॒चना॑ लोकान् प्र रु॒रुचे॑ प्रकर्षेण स्वतेजसा दीपयति । तथा च मन्त्रवर्णः—'न्युच्छन्ती हि रक्षिभिर्विचक्षमाभासि रोचनम्' (अ. सं. १. ४९. ४) इति ॥ र॒ण्वसं॑दृक् । रवेर्गत्यर्थस्य अप्रत्ययः । इदि॒स्वात् जुमा॑गमः । संपूर्वात् उ॒षोः क्तिम् । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. व-फ-सुष्ठु सौभाग्ययुक्ता । २. व-फ-शोभनाभिहोत्रकर्मापेयेयमुषाः । ३. व-ग-व-व-व-त-न-व-अवस्यवात् । ४. त-उषेदेवीम् । ५. व-ग-त-न-फ-म-स-शोभमानाम्, व-सुष्ठु शोभमानाम् । ६. त-मधुः । ७. व-ग-व-व-व-त-न-म-स-स्तोमः । ८. ग-व-म-चारवतीति । ९. व-फ-सदिवम् । १०. व-आभवति । ११. व-ग-व-ववा व, व-न-म-तथा च ।

ऋतावरी दिवो अकैर्बोध्या रेवती रोदसी चित्रमस्थात् ।

आयतीमम उषसं विभार्ती वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

ऋतऽवरी । दिवः । अकैः । अबोधि । आ । रेवती । रोदसी इति । चित्रम् । अस्थात् ।

आऽयतीम् । अमे । उषसम् । विऽभार्तीम् । वामम् । एषि । द्रविणम् । भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

‘ऋतावरी सत्यवती येयमुषाः’ दिवः शुलोकात् ‘अकैः तेजोभिः’ अबोधि सर्वेज्ञायते । ततः ‘रेवती धनवती येयं’ ‘रोदसी छावापृथिव्यौ’ चित्रं नानाविधरूपयुक्तं यथा भवति तथा ‘आ’ ‘अस्थात्’ सर्वतो व्याप्य तिष्ठति हे ‘अमे’ ‘आयती’ एवदभिमुखमागच्छन्ती ‘विभार्ती’ आसमानाम् ‘उषसम्’ उषोदेवीं ‘भिक्षमाणः’ हवींषि याचमानस्त्वं ‘वामं’ वननीयं ‘द्रविणम्’ अग्निहोत्रादिलक्षणं धनम् ‘एषि’ प्राप्नोषि ॥ अबोधि । ‘बुध अवगमने’ । कर्मणि लुङि ‘चिप् भावकर्मणोः’ इति चिप् । ‘चिणो लुक्’ । रेवती । रयिशब्दात् मतुप् । ‘छन्दसीरः’ इति वत्वम् । ‘रयेमती बहुलम्’ इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणः । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । ‘रेशब्दाद्योपसंख्यानम्’ इति मतुप उदात्तत्वम् ॥

ऋतस्य बुध उषसामिषण्यन्वृषा मही रोदसी आ विवेश ।

मही मित्रस्य वरुणस्य माया चन्द्रेव भानुं वि दधे पुरुत्रा ॥ ७ ॥

ऋतस्य । बुधे । उषसाम् । इषण्यन् । वृषा । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।

मही । मित्रस्य । वरुणस्य । माया । चन्द्राऽइव । भानुम् । वि । दधे । पुरुत्रा ॥ ७ ॥

‘वृषा’ वृष्टिद्वारा अपां^१ प्रेरक आविश्यः ‘ऋतस्य’ अग्निहोत्रादिकर्मकरणे सत्यभूतस्याहः ‘बुधे’ मूले ‘उषसामिषण्यन्’ प्रेरणं कुर्वन् ‘मही’ महत्यौ ‘रोदसी’ छावापृथिव्यौ ‘आ’ ‘विवेश’ स्वतेजोभिः^२ सर्वतः प्रविष्टवान् । यद्वा । वृषा वर्धितेषण्यन् सर्वतो गच्छन्वृषसां संबन्धी रश्मिसमूहो रोदसी छावापृथिव्यौ विष्टवानिति योजनीयम् । तत उषाः ‘मही महती’^३ ‘मित्रस्य’ ‘वरुणस्य’ मित्रावरुणयोः ‘माया’^४ प्रमा-
रुपा सती ‘चन्द्रेव’ सुवर्णानिव ‘भानुं’ स्वप्रभां ‘पुरुत्रा’ बहुषु देशेषु ‘वि’ ‘दधे’ विदधाति सर्वत्र प्रसार-
यति ॥ मही । अलोपञ्चाम्बसः । पुरुत्रा । ‘देवमनुष्य’^५ इत्यादिना अधिकरणे त्राप्त्ययः ॥ ७ ॥

‘इमा उ नाम्’ इत्यष्टादशार्चं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुकणिका-‘इमा उ इत्यैन्द्रावरुण-
बाईत्यप्यपीणसावित्रसौम्यमैत्रावरुणास्तृषा अम्यो जमदग्निर्वाचो वा अतुर्धाया गावम्यः’ इति ।
हरस्तस्य विश्वामित्र ऋषिस्तस्य वृचस्तव जमदग्निर्वा । आयास्तिस्रिहोमः शिष्टाः पञ्चदश गावम्यः ।
प्रथमस्येन्द्रावरुणौ देवता द्वितीयस्य बृहस्पतिस्तृतीयस्य पूषा चतुर्थस्य सविता पञ्चमस्य सोमः षष्ठस्य

१. त-संप्रसारणं पररूपत्वे; न-संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । २. ऋ-ग-अ-ज-अ-स-‘अपां’ नास्ति ।

३. ऋ-ग-अ-अ-ज-अ-अ-स-‘स्वतेजोभिः’ नास्ति । ४. ऋ-ग-अ-अ-ज-अ-अ-मित्रस्य वरुणस्य माया महती मित्रावरुणयोः या माया ।

मित्रावरुणौ । आभिन्नविकेषूच्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ सत्यां स्वस्वशस्त्रे होत्रका अन्वयसूक्तमवशेष्य
स्तोमाभिर्वांसनार्थं' तृचादिसंख्या ऋच आवपेयुः । तत्र मैत्रावरुणस्यावापार्थमाद्यस्तृचः । सूत्रितं
च—' इमा उ वां भृमयो मन्यमाना इति तिच्चः ' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

इमा उ वां भृमयो मन्यमाना युवावते न तुज्या अभूवन् ।

क॑त्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः ॥ १ ॥

इमाः । ऊँ इति । वाम् । भृमयः । मन्यमानाः । युवावते । न । तुज्याः । अभूवन् ।

क । त्यत् । इन्द्रावरुणा । यशः । वाम् । येन । स्म । सिनम् । भरथः । सखिभ्यः ॥ १ ॥

हे १इन्द्रावरुणा २ इन्द्रावरुणौ ३ वां युवयोः संबन्धिभ्यः ४ मन्यमानाः बलिभिः शत्रुभिः अभिमन्य-
मानाः ५ अत एव ६ भृमयः भ्रमणशीलाः ७ इमाः प्रजाः । ८ उ पूरणः ९ । १० युवावते । तृतीयार्थे चतुर्थी ।
यौवनवता बलिना शत्रुणा ११ तुज्याः हिंस्याः १२ न १३ अभूवन् न भवन्तु । अपि १४ च १५ वां युवयोः १६ त्यत्
तादृशं १७ यशः १८ क कुत्रास्ते । १९ येन यशसा २० सखिभ्यः अस्मभ्यं २१ सिनम् अन्नं २२ भरथः २३ स्म प्रदातुं
संपादयथः । तत् कास्ति २४ इत्यन्वयः २५ । यद्वा । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिभ्य इमा अस्माभिः
क्रियमाणा भृमयो युवां प्राप्तुं भ्रमणशीलाः २६ मन्यमानाः । मन्यतिरर्चतिकर्मा । युवाम् अर्चयन्त्यस्ताः २७
स्तुतयो युवावते युवाभ्यां सदृशायाभ्यां देवाय न तुज्याः । तुजतिर्दानकर्माथः । प्रदेया मा भूवन् ।
शिष्टं समानम् ॥ भृमयः । 'अमु अनवस्थाने' । भ्रमेः 'संप्रसारणं च' इति इन्द्रप्रत्ययः संप्रसारणं
च । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । युवावते । 'युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्' इति वतुप् ।
अविभक्तावपि युवादेशाभ्यान्दसः । तुज्याः । 'तुज' ११ हिंसादाननिकेतनेषु । 'अध्याह्नयश्च' इति
यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सिनम् । 'षिञ् बन्धने' । 'इणिवन्दीकुप्यविभ्यो नक्' इति नक् ।
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

अयम् वां पुरुतमो रयीयच्छश्चतुमवसे जोहवीति ।

सजोषाविन्द्रावरुणा मरुद्भिर्दिवा पृथिव्या शृणुतं हव मे ॥ २ ॥

अयम् । ऊँ इति । वाम् । पुरुतमः । रयिष्यन् । शश्चतुतमम् । अवसे । जोहवीति ।

सजोषौ । इन्द्रावरुणा । मरुतुभिः । दिवा । पृथिव्या । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ २ ॥

हे १इन्द्रावरुणा २ इन्द्रावरुणौ ३ रयीयन् रयिमात्मन इच्छन् ४ अयम् ५ पुरुतमः वैदिककर्मप्रवृत्त-
त्वातिशयेन पुरुर्महानयं यजमानः ६ अवसे रक्षणायाकाय वा ७ वां युवां ८ शश्चतुतं सर्वदा ९ जोहवीति

१. ख-ग-च-ज-स्तोमातिर्वांसनार्थम् ; त-न-म-स-स्तोमातिर्वांसनार्थाः । २. न-ज-स- 'इन्द्रावरुणा'
नास्ति । ३. ज-अभिनन्द्यमानाः । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-म-ज-स- 'उ पूरणः' नास्ति । ५. ख-ग-
घ-च-ज-न-म-स- 'अपि च' नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-एतादृशम् । ७. न-ज-स-कास्ते । ८. च-
इत्यन्वयः । उ पूरणः । ९. ख-ग-च-ज-म-स-क्रमणशीलाः । १०. त-अर्चयन्त्य एताः । ११. त-
गुणि । १२. न-ज-स- 'इन्द्रावरुणा' नास्ति । १३. त-स-अयम् ।

भृशमाङ्गयति । 'मरुतः देवविज्ञेयैः' विद्या पृथिव्या च 'सजोषौ संगतौ' बुधां 'मे मम' 'हवं' युष्मदीयमाङ्गानं 'शृणुतम् ॥ पुरुतमः । तमपो व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ जोहवीति । ह्वयतेर्बहुकि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणे कृते रूपम् । विद्या । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्या । 'उदात्तयणो हवपूर्वात्' इति उदात्तत्वम् । हवम् । ह्वयतेः 'भावेऽनुपसर्गस्य' इति अप् । प्रत्ययस्य पिस्वाद्यनुदात्तत्वम् ॥

अस्मे तदिन्द्रावरुणा वसु व्यादस्मे रयिर्मरुतः सर्ववीरः ।

अस्मान्वरुत्रीः शरणैरवन्त्वस्मान्होत्रा भारती दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

अस्मे इति । तत् । इन्द्रावरुणा । वसु । स्यात् । अस्मे इति । रयिः । मरुतः । सर्वऽवीरः ।

अस्मान् । वरुत्रीः । शरणैः । अवन्तु । अस्मान् । होत्रा । भारती । दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

'इन्द्रावरुणा' हे इन्द्रावरुणौ^१ 'अस्मे अस्मासु' तत् अभिलषितं तारुणं^२ 'वसु धनं' 'स्यात् भवतु'^३ । हे 'मरुतः' 'सर्ववीरः' सर्वेषु^४ कर्मसु वीरः^५ समर्थः 'रयिः' पुत्रपौत्रयुक्तः^६ 'पशुसंघः'^७ । 'पशवो वै रयिः' इति तैत्तिरीयकम् । सः^८ 'अस्मे अस्माकं भवतु' । 'वरुत्रीः' सर्वैः संभजनीया देवपत्न्यः 'शरणैः' । शृणन्ति शीताविक्लेशमिति शरणानि गृहाः । तैः 'अस्मान्' 'अवन्तु' । 'होत्रा' । ह्वयन्तेऽस्यां हवींषीति । यद्वा^९ । ह्वयते तत्र प्राण इति होत्रा वाक् । तथा च श्रुतिः—'वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम्' इति । यद्वा । होत्रेति यज्ञनाम । ह्वयते अत्र हविरिति^{१०} । यज्ञश्च वागुच्यते । 'वाचं यच्छन्ति वाग्वै यज्ञः' (ऐ. ब्रा. ५. २४) इति ब्राह्मणम् । तारुणी 'भारती सरस्वती' 'दक्षिणाभिः' गोरूपाभिर्दक्षिणाभिः यद्वा उदाराभिर्वाग्भिः 'अस्मान् पालयतु'^{११} ॥ वसु व्यात् इत्यत्र संहितायां 'पूर्वपदात्' इति षत्वम् । वरुत्रीः । 'प्रसितस्कभितः'^{१२} इत्यादिना क्रीबन्तत्वेन निपातनादिष्टसिद्धिः । होत्रा । 'हु दानादनयोः'^{१३} । 'हुयामाशुभसिन्धयन्' इत्यधिकरणे त्रप्रत्ययः ॥

बृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व रत्नानि दाशुषे ॥ ४ ॥

बृहस्पते । जुषस्व । नः । हव्यानि । विश्वदेव्य । रास्व । रत्नानि । दाशुषे ॥ ४ ॥

'विश्वदेव्य सर्वदेवहित हे' 'बृहस्पते' 'नः' अस्मत्संबन्धीनि 'हव्यानि' हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि^१ 'हवींषि' 'जुषस्व' सेवस्व । तत्सत्त्वं 'दाशुषे' हविर्देवयते यजमानाय मङ्गं 'रत्नानि' उत्तमानि धनानि 'रास्व' देहि ॥ रास्व । 'रा दाने' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

१. ग-घ-ण-भ-हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ; च-न-स-हे इन्द्रावरुणौ । २. च-फ-भवेत् । ३. ख-ग-घ-सर्वकर्मवीरः; घ-ण-न-भ-घ-सर्वकर्मसु वीरः । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-स-पुत्रपशुसंघः । ५. ख-ग-घ-ण-सः नास्ति । ६. ख-ग-घ-ण-न-भ-स-यद्वा हविरिति नास्ति । ७. त-पालयतु । यद्वा होत्रा होतुरभेः पत्नी भारती सूर्यपत्नी च सरस्वती च तिस्रो देव्यः पालयन्ति । ८. ख-ग-घ-ण-न-भ-दानादनयोः । ९. च-त-स-पुरोडासादिहवींषि ।

शुचिर्मुकैर्बृहस्पतिमध्वरेषु नमस्यत । अनाम्योज आ चके ॥ ५ ॥

शुचिम् । अकैः । बृहस्पतिम् । अध्वरेषु । नमस्यत । अनामि । ओजः । आ । चके ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् ^१अध्वरेषु ^२शुचिं शुद्धं ^३बृहस्पतिम् ^४अकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ^५नमस्यत परिचरत । ^६अनामि अनमनशीलं परैरनभिभवनीयम् ^७ओजः तस्य बलम् ^८आ ^९चके सर्वतो याचे^१ ॥ बृहस्पतिम् । वनस्पत्यादिवाहुभयपदप्रकृतिस्वरः । चके । कमेर्लिट्युत्तमे मकारलोपश्छान्दसः ॥ १ ॥

वृषभं चर्षणीनां विश्वरूपमदाभ्यम् । बृहस्पतिं वरेण्यम् ॥ ६ ॥

वृषभम् । चर्षणीनाम् । विश्वरूपम् । अदाभ्यम् । बृहस्पतिम् । वरेण्यम् ॥ ६ ॥

^१चर्षणीनां मनुष्याणां ^२वृषभम् अभिमतफलवर्षकं ^३विश्वरूपं व्यासरूपम् । यद्वा । विश्वरूपा-
नामकगोवाहोनेपेतम् । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ बृहस्पतिर्विश्वरूपाभ्युपाजत ’ (ऋ. सं. १. १९१. ९)
इति । ^४अदाभ्यं^२ केनाप्यतिरस्करणीयं ^५वरेण्यं सर्वैर्भजनीयं ^६बृहस्पतिम् । अभिमतफलं याचे^३ इति
पूर्वेणान्वयः^४ ॥ विश्वरूपम् । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा ।
विश्वरूपास्य अस्तीति^५ अर्षाभादिवात् अक्षप्रत्ययः । मरुद्वादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अदाभ्यम् ।
‘ दभेमेति वक्तव्यम् ’ इति प्यप्रत्ययः ॥

इयं ते पूषभाघृणे सुष्टुतिर्देव नव्यसी । अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते ॥ ७ ॥

इयम् । ते । पूषन् । आघृणे । सुस्तुतिः । देव । नव्यसी ।

अस्माभिः । तुभ्यम् । शस्यते ॥ ७ ॥

^१आघृणे दीप्तिमान्^२ हे ^३पूषन् ^४देव ^५नव्यसी नवतरा ^६इयं ^७सुष्टुतिः शोभनस्तुतिरूपा^८ वाक्
^९ते स्वसंबन्धिनी भवति । सेवा स्तुतिः ^{१०}अस्माभिः^{११} स्तोत्रभिः ^{१२}तुभ्यं स्वदत्तं ^{१३}शस्यते क्रियते^{१४} ।
तां जुषस्वत्युत्तरेणाम्बयः ॥

तां जुषस्व गिरं मम वाजयन्तीमवा धियम् । बधूयुरिव योषणाम् ॥ ८ ॥

ताम् । जुषस्व । गिरम् । मम । वाजयन्तीम् । अव । धियम् । बधूयुऽइव । योषणाम् ॥ ८ ॥

हे पूषन् स्तोत्रं कुर्वाणस्व ^१मम ^२तां तादृशीं ^३गिरं स्तुतिकर्षणां वाचं ^४जुषस्व सेवस्व । स्तुत्वा
प्रीतस्वं ^५वाजयन्तीं वाजमवशिष्टांतीं हर्षकारिणीं ^६धियम् इमां स्तुतिं प्रति^७ अव अभिगच्छ । तत्र
एष्टान्तः । ^८बधूयुरिव । यथा बधूयुः क्षीकामः ^९योषणां क्षियं प्रयागच्छति तद्वत् ॥ वाजयन्तीम् ।

१. ख-ग-व-व-ग-न-फ-म-स-ययाचे । २. च-प-अदाभ्यं अर्हिस्यं वरेण्यं वरणीयं बृहस्पतिं नमस्यत
इति पूर्वैणान्वयः । ३. ख-ग-म-आचके । ४. म-सतीति । ५. म-दीप्तिमान् । ६. ख-ग-व-व-ग-न-म-स-
शोभन्य स्तुतिरूपा । ७. त-न-स-अस्माभिः वाणी । ८. ख-ग-व-ग-म-फ-स-‘ क्रियते ’ नास्ति ।
९. ख-न-व-व-ग-फ-म-‘ प्रति ’ नास्ति ।

वाजशब्दादिच्छतीत्यर्थे क्यच् । तदन्ताच्छतरि ङीपि रूपम् । ङीपोऽनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः^१ । अथ ।
अथ रक्षणादिवु इत्यस्य लोटि रूपम् ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति । स नः पूषाविता भुवत् ॥९॥

यः । विश्वा । अभि । विपश्यति । भुवना । सम् । च । पश्यति ।

सः । नः । पूषा । अविता । भुवत् ॥ ९ ॥

यः पूषा विश्वा भुवना सर्वान् लोकान् अभि अभिसुख्येन विपश्यति विशेषेण पश्यति ।
किंच तानि वसं पश्यति तत्तद्वस्तुयाथात्म्यं^२ सम्यक् जानाति^३ । वसः तादृशः पूषा देवः वनः
अस्माकम् अविता रक्षकः भुवत् भवतु^४ ॥ विपश्यति । यद्वत्तयोगादनिघातः । शपः पित्रादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः । पश्यति । अत्र सकर्मकत्वात् परस्मैपदम् ।
पूर्वबदनिघातः । भुवत् । भवतेर्लेटि^५ अडागमः । ' भूसुबोस्तिङि ' इति गुणप्रतिषेधे उक्तादेशः ।
निघातः ॥

वक्षरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशक्ने ' तत्सवितुः ' इति द्वे ऋचौ प्रतिपत्तृचस्य द्वितीयातृतीये^६ ।
सूत्रितं च- ' तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे दोषो आगात् ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । अभिप्लवपृष्ठय-
षडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवशक्ने प्रतिपत्तृचस्यैते एव प्रथमाद्वितीये । सूत्रितं च- ' तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे
आ विश्वदेवम् ' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति^७ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १० ॥

तत् । सवितुः । वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि । धियः । यः । नः । प्रचोदयात् ॥ १० ॥

यः सविता देवः वनः अस्माकं धियः कर्माणि धर्माद्विषया वा^८ बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत्^९
तत् तस्य^{१०} देवस्य^{१०} सवितुः^{१०} सर्वान्तर्यामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य^{११} वरेण्यं सर्वैः

१. ल-प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्वरः । २. ख-ग-च-ण-फ-स-यद्वस्तुयाथात्म्यम् । ३. ण-जानाति च ।
४. घ-भवतु । च पूरणः । ५. च-लेटि रूपम् । ६. ख-ग-च-फ-भ-स-द्वितीयातृतीये । ७. न-सूत्रितं च ।
अभि त्वं देवं सवितारमोष्योरित्येका । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे इति । तथा तत्सवितुरित्येषा उपनयने वटोरुप-
देशे विनियुक्ता । सूत्रितं च-पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाहेति । तथा अनुप्रबचनीयहोमेऽप्येषा ।
सूत्रितं च-सदस्सपतिमङ्कतमिति सावित्र्या द्वितीयमिति । ब्रह्मयज्ञेऽप्येषा । औपूर्वा व्याहृतयः सावित्रीमन्वाहेति
सूत्रितं । उपाकरणोत्सर्जनयोरप्येषा । औपूर्वा व्याहृतयः सावित्री च त्रिरभ्यस्येति तथोत्सर्गे इति च सूत्रात् ।
सायंप्रातः संध्योपासनेऽप्येषा । तथा च सूत्रं । सावित्री जपेदर्शास्तमिते मंडले आनसप्रदर्शनादेवं प्रातरिति ।
पृष्ठपाभिप्लवपृष्ठयोर्द्वितीयेऽहनि अभिप्लविकेषु द्वितीयचतुर्थे षष्ठेऽप्यहःसु च वैश्वदेवशक्ने तत्सवितुरिति द्वे
ऋचौ प्रतिपत्तृचस्य द्वितीयातृतीये । तथा च सूत्रितं । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आ विश्वदेवमिति । दुष्मेभ्येवम-
भिप्लव इति च । ८. ण-फ-भ- ' वा ' नास्ति । ९. ख-ग-च-त-फ-भ-स-तस्य । १०. त-न-ल-
सर्वास्तु भुतिषु प्रसिद्धस्य देवस्य द्योतमानस्य । ११. त-परमेश्वरस्य आत्मभूतम् ; ल-परमेश्वरस्य आत्म-
मूलभूतम् ।

उपास्यतया ज्ञेयतया च संभजनीयं^१ भर्गः^२ अविद्यातत्कार्ययोर्भर्जनान्नर्गः^३ स्वयंज्योतिः^४ परब्रह्मात्मकं तेजः^५ धीमहि वयं ध्यायामः । यद्वा । तत् इति भर्गोविशेषणम् । सवितुः^६ देवस्य तत्तादृशं भर्गो धीमहि^७ । किं तद्विशेषेक्षायामाह । यः इति लिङ्गव्यत्ययः । यन्नर्गो धियः प्रचोदयात् । तत् ध्यायेमेति^८ समन्वयः । यद्वा । यः^९ सविता सूर्यो धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रेरयति तस्य सवितुः सर्वस्य^{१०} प्रसवितुः^{११} देवस्य द्योतमानस्य सूर्यस्य तत्सर्वैः दृश्यमानतया^{१२} प्रसिद्धं वरेण्यं^{१३} सर्वैः संभजनीयं भर्गः पापानां तापकं तेजो-मण्डलं धीमहि ध्येयतया मनसा धारयेम । यद्वा । भर्गःशब्देनाज्जमभिधीयते । यः सविता देवो धियः प्रचोदयति तस्य प्रसादान्नर्गोऽज्ञादिलक्षणं फलं धीमहि धारयामः । तस्याधारभूता भवेमेत्यर्थः । भर्गः-शब्दस्याक्षरपदत्वे धीशब्दस्य^{१४} कर्मपरत्वे^{१५} चाधर्वणं—‘ वेदांश्छन्दांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयोऽज्ञ-माहुः । कर्माणि धियस्तदु ते प्रब्रवीमि प्रचोदयत्सविता याभिरेति ’ (गो. ब्रा. १. ३२) इति ॥ भर्गः । ‘ भ्रस्ज पाके ’ । असुन् । ‘ भ्रस्जो रोपध्वो रमन्यतरस्याम् ’ (पा. सू. ६. ४. ४७) इति रोपध्वो-र्लोपो रमागमः । न्यङ्कादिपाठात्^{१६} कुरवम् । धीमहि । ध्यायतेर्लिङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्र-सारणम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा । ‘ धीङ् आधारे ’ । लिङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । प्रचोदयात् । चोदयतेर्लेङ्याडागमः । यद्दृत्तयोगादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वे णिच्^{१७} स्वरः^{१८} ॥ १० ॥

देवस्य सवितुर्वयं वाजयन्तः पुरंध्या । भर्गस्य रातिमीमहे ॥ ११ ॥

देवस्य । सवितुः । वयम् । वाजयन्तः । पुरं^{१९}ध्या । भर्गस्य । रातिम् । ईमहे ॥ ११ ॥

वाजयन्तः वाजमज्जमात्मन इच्छन्तः^{२०} वयं^{२१} देवस्य द्योतमानस्य सवितुः पुरंध्या तद्विषयस्तुत्या प्रज्ञया वा भर्गस्य भजनीयस्य धनस्य रातिं^{२२} दानम् ईमहे याचामहे ॥ रातिम् । ‘ मन्त्रे वृच* ’ इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वम् ॥

देवं नरः सवितारं विप्रां यज्ञैः सुवृक्तिभिः । नमस्यन्ति धियेषिताः ॥ १२ ॥

देवम् । नरः । सवितारम् । विप्राः । यज्ञैः । सुवृक्तिभिः । नमस्यन्ति । धिया । इषिताः ॥ १२ ॥

नरः कर्मणां नेतारः विप्राः मेधाविनोऽध्वर्यादयः धियेषिताः कर्मणा बुद्ध्या वा प्रेर्यमाणाः सन्तः सवितारं देवं त्वां यज्ञैः यजनीयैर्हविभिः सुवृक्तिभिः शोभनस्तोत्रैश्च नमस्यन्ति परिचरन्ति ॥ नमस्यन्ति । ‘ नमोवरिवश्चित्रकः क्यच् ’ इति क्यच् ॥

अग्नीषोमप्रणयने ‘ सोमो जिगाति ’ इत्याद्यास्तिस्रः ऋचः । सूत्रितं च—‘ सोमो जिगाति गातु-विदेवानां तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिनेत्यर्धे च आरमेत् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

१. ख-ग-च-न-म-तद्भर्गः । २. ख-ग-च-न-म-अविद्याभजनात् तत्कार्ययोर्भजनम् (भर्जनं-भ); न-फ-अविद्यातत्कार्ययोः भर्जनं (भर्जनं-न) । ३. ख-ग-च-न-म-स-स्वयंज्योतिः तेजः । ४. त-न-ल-धीमहि । तथोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति वयं ध्यायेम । ५. ख-ग-च-ध्यायामीति; न-ध्यायाम; न-म-स-ध्यायामेति । ६. ख-ग-च-न-फ-म-स-‘ यः ’ नास्ति । ७. ख-ग-च-न-म-स-‘ सर्वस्य प्रसवितुः ’ नास्ति । ८. त-दृश्यतया । ९. ख-न-च-न-वरेण्यं च । १०. ख-ग-च-न-म-स-‘ धीशब्दस्य कर्मपरत्वे ’ नास्ति । ११. त-न्यङ्कादिपाठात् । १२. त-णिच्स्वरः । १३. ख-ग-च-न-म-स-‘ राति ’ नास्ति ।

सोमो जिगाति गातुविदेवानामिति निष्कृतम् । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ १३ ॥

सोमः । जिगाति । गातुऽवित् । देवानाम् । एति । निऽकृतम् ।

ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ १३ ॥

‘गातुवित् । गातुः वेदिमार्गः’^१ । तं जानानः ‘सोमो’ ‘जिगाति’ गच्छति । गन्तव्यं स्थानं दक्षीयति । ‘देवानां संबन्धि’^२ ‘निष्कृतं संस्कृतम्’^३ ‘आसदं सर्वैरासदनीयम्’ ‘ऋतस्य यज्ञस्य’ ‘योनिं स्थानं हविर्धानाख्यम्’ ‘एति प्राप्नोति ॥ जिगाति । ‘गा स्तुतौ’ । जुहोत्यादिः ॥

सोमो अस्मभ्यं द्विपदे चतुष्पदे च पशवे । अनमीवा इषस्करत् ॥ १४ ॥

सोमः । अस्मभ्यम् । द्विऽपदे । चतुऽपदे । च । पशवे । अनमीवाः । इषः । करत् ॥ १४ ॥

‘सोमः स्तोत्रभ्यः’ ‘अस्मभ्यं तथा’ ‘द्विपदे अस्मदीयाभ्यो द्विपाङ्गयः प्रजाभ्यः’ ‘चतुष्पदे’ ‘पशवे चतुष्पाद्भ्यो गवादिपशुभ्यः’ ‘च’ ‘अनमीवाः रोगवर्जितानि’ ‘इषः अन्नानि’ ‘करत् करोतु ॥ चतुष्पदे । भसंज्ञायां पादस्य पद्मावः । ‘इसुसोः सामर्थ्यं’ इति संहितायां सत्वम् । ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति षत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । करत् । करोतेर्लेख्यङागमः । इषस्करत् इत्यत्र संहितायां ‘कः करस्करति’ इत्यादिना सत्वम् ॥

अस्माकमार्युर्वर्धयन्नभिमातीः सहमानः । सोमः सुधस्थमासदत् ॥ १५ ॥

अस्माकम् । आर्युः । वर्धयन् । अभिऽमातीः । सहमानः ।

सोमः । सुधऽस्थम् । आ । असदत् ॥ १५ ॥

सः ‘सोमः देवः’ ‘अस्माकमार्युः अन्नं जीवनं वा’^१ ‘वर्धयन् वृद्धिं प्रापयन्’ ‘अभिमातीः कर्म-विप्रकारिणः शत्रून्’ ‘सहमानः अभिभवन्नस्माकं’ ‘सुधस्थं हविर्धानाख्यं स्थानम्’ ‘आसदत् आसीदत् ॥ असदत् । सदेर्लेटि रूपम् । निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘आ नो मित्रावरुणा’ इति स्तोत्रियस्तृचः^४ । सूत्रितं च— ‘आ नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसा’ (आश्व. औ. ५. १०) इति । चतुर्विधोऽग्निः प्रातः-सवने मैत्रावरुणे शस्त्रे ‘आ नो मित्रावरुणा’ इति षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूत्रितं च— ‘आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे’ (आश्व. औ. ७. २) इति । स्तोमवृद्धावयमेव तृच आवापार्थः । सूत्रितं च— ‘आ नो मित्रावरुणेति तृचौ’ (आश्व. औ. ७. ५) इति^५ । दाक्षायणे यज्ञे द्वे अमावास्ये कर्तव्ये । तन्नोत्तरस्याममावास्यायां द्वितीयेऽग्निं मैत्रावरुणे ‘आ नो मित्रावरुणा’ इति तस्यानुवाक्या । सूत्रितं च— ‘आ नो मित्रावरुणा षडंहिष्ठं नातिविधे सुदान्’ (आश्व. औ. २. १४) इति ॥

१. ऋ-ग-च-च-ण-त-न-भ-स-मार्गः । २. घ-त-निष्कृतं निःसृतम् ; स-निष्कृतं निःकृतम् । ३. त-न-भ-स-च । ४. न-तृचः । तथा च सूत्रितं—आर्यं चैक आ नो मित्रावरुणेति । चातुर्विधिके प्रातःसवनेमैत्रावरुणशस्त्रे अयं तृच षडहस्तोत्रियसंज्ञकः । तथा च सूत्रं—चतुर्विधो होताअग्निश्च इत्याज्यमानो मित्रावरुणेति । पृष्ठथामिन्नवषडहयोः सोमनिमित्तावापार्थमयं तृचः । सूत्रितं च—आ नो मित्रावरुणेति तृचाः प्र वो मित्रावेति ।

आ नो मित्रावरुणा धृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥ १६ ॥

आ । नः । मित्रावरुणा । धृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । मध्वा । रजांसि । सुक्रतू इति सुऽक्रतू ॥ १६ ॥

‘सुक्रतू शोभनकर्माणौ हे मित्रावरुणौ वनः अस्माकं गव्यूतिं गवां मार्गं गोनिवासस्थानं धृतैः क्षरणसाधनैः पयोभिः आ उक्षतं समन्तात् सिञ्चतम् । अस्मभ्यं दोग्ध्रीर्गाः प्रयच्छतमिति भावः । रजांसि अस्मदावासस्थानानि मध्वा मधुरेण रसेन सिञ्चतम् ॥ गव्यूतिम् । ‘गोयूती कन्दसि’ इति वान्तादेशः । मध्वा । सर्वविधीनां कन्दसि विकल्पितत्वाद्वा नुमागमाभावः ॥

उरुशंसा नमोवृधा मद्वा दक्षस्य राजथः । द्राघिष्ठाभिः शुचिव्रता ॥ १७ ॥

उरुऽशंसा । नमःऽवृधा । मद्वा । दक्षस्य । राजथः । द्राघिष्ठाभिः । शुचिऽव्रता ॥ १७ ॥

‘शुचिव्रता परिशुद्धकर्माणौ हे मित्रावरुणौ उरुशंसा उरुभिर्बहुभिः शंसनीयौ । यद्वा । उरु महत् शंसः शक्नो योस्ती । नमोवृधा नमसा हविर्लक्षणेनाग्नेन स्तोत्रेण वा वर्धमानौ द्राघिष्ठाभिः अत्यन्तं दीर्घस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युक्ती युवां दक्षस्य । दक्षं धनं बलं वा । तस्य मद्वा महत्त्वेन राजथः ईशाये ॥ उरुशंसा । ‘शंसु स्तुतौ’ । कर्मणि घञ् । कृत्स्वरः । द्राघिष्ठाभिः । दीर्घशब्दादिभिरिति ‘प्रियस्थिरः’ इत्यादिना द्राघीत्यादेशः । निस्वादायुदात्तः ॥

मैत्रावरुणस्य ग्रहस्य याज्या ‘गृणाना जमदग्निना’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘होता यक्षग्निमित्रावरुणा गृणाना जमदग्निना’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । अध्यायोपाकरणे मण्डलाद्यन्तहोमे ‘गृणाना जमदग्निना’ (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इत्येषा ॥

गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सीदतम् । पातं सोममृतावृधा ॥ १८ ॥

गृणाना । जमदऽग्निना । योनौ । ऋतस्य । सीदतम् । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ १८ ॥

हे मित्रावरुणौ जमदग्निना एतन्नामकेन महर्षिणा गृणाना स्तूयमानौ । यद्वा । जमदग्निना प्रज्वलिताग्निना विश्वामित्रेण स्तूयमानौ युवाम् ऋतस्य यज्ञस्य योनौ देवयजनाख्ये देशे सीदतम् उपविशतम् । ऋतावृधा ऋतस्य कर्मफलस्य वर्धयितारौ युवां सोमं पातं पिबतम् ॥ गृणाना । ‘गृ शब्दे’ । व्यस्ययेन कर्मणि कानच् । चित्त्वाद्गन्तोदात्तः । सीदतम् । सवेलोऽटि ‘पाप्रा’ इत्यादिना सीदादेशः । पातम् । ‘पा पाने’ । ‘बहुलं कन्दसि’ इति शपो लुक् ॥ ११ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये दासतट्यां तृतीये मण्डले पञ्चमोऽनुवाकः समाप्तः च तृतीयं मण्डलम् ॥

१. ल-मधुररसेन । २. ख-ग-घ-च-ज-म-शुद्धकर्माणौ । ३. न-इत्येषा । तथा च सूत्रितम् । अथदंस्त्वं ऋतुने अग्रभावेन गृणाना जमदग्निनेति । उत्सर्जनेऽप्येषा । तथोत्सर्गे इति च सूत्रात् । ४. ख-ग-च-ज-न-म-स-‘व्यस्ययेन’ नास्ति । ५. स-इति ।

॥ श्रीः ॥

॥ अथ चतुर्थं मण्डलम् ॥

वामदेव्ये^१ चतुर्थे मण्डले^२ पञ्चानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तेषु 'त्वां ह्यग्ने सदमित्' इति विंशत्युचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'त्वां ह्यग्ने विंशतिरष्टयतिजगतीष्टय आद्या उपाद्याश्चतस्रो वारुण्यश्च वा' इति । मन्त्रद्वष्टा वामदेव ऋषिः । प्रथमा चतुःषष्ट्यक्षराष्टिः द्वितीया द्विपञ्चाशदक्षरातिजगती तृतीया द्विसप्तत्यक्षरा^३ ष्टिश्चतुर्ध्याद्या अनादेशपरिभाषया सप्तदश त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य 'मण्डलादिहोमेयम्' इति परिभाषयामिदं देवता द्वितीयाद्याश्चतस्रो वरुण-देवत्या वा । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या अध्यायोपाकरणे मण्डलादिहोमे विनियुक्ता ॥

त्वां ह्यग्ने सदमित्समन्यवो देवासो देवमरति न्येरिर इति क्रत्वा न्येरिरे ।

अमर्त्यं यजत मर्त्येष्वामदेवं जनत प्रचेतसं विश्वमादेवं जनत प्रचेतसम् ॥१॥

त्वाम् । हि । अग्ने । सदम् । इत् । सऽमन्यवः । देवासः ।

देवम् । अरतिम् । निऽएरिरे । इति । क्रत्वा । निऽएरिरे ।

अमर्त्यम् । यजत । मर्त्येषु । आ । देवम् । आऽदेवम् ।

जनत । प्रऽचेतसम् । विश्वम् । आऽदेवम् । जनत । प्रऽचेतसम् ॥ १ ॥

वामदेवः स्तौति । हे ^१अग्ने ^२समन्यवः । मर्त्युः स्वर्गः । तथा सह वर्तमानाः । स्वसमानैः स्पर्धमाना इत्यर्थः । ^३देवासः देवमणीला इन्द्रादयो देवाः ^४देवं द्योतमानम् ^५अरतिं शीघ्रं गन्तारं ^६त्वां ^७सदमित् सदैव ^८न्येरिरे ^९हि । स्पर्धानिमित्ते युद्धे प्रेरयन्ति खलु । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् देवास्त्वां युद्धार्थं नितरां प्रेरयन्ति तस्माद्यजमानाः ^{१०}क्रत्वा स्तुतिरूपेण कर्मणा ^{११}न्येरिरे । यज्ञ-कर्मणि देवान् हविः प्रापयितुं देवानाह्वातुं च त्वां नितरां प्रेरयन्ति खलु । ^{१२}यजत यजनीय हे अग्ने ^{१३}अमर्त्यं मरणधर्मरहितम् ^{१४}आ सर्वतः ^{१५}देवं द्योतमानं ^{१६}प्रचेतसम् । प्रकृष्टं कर्मविषयं येतो ज्ञानं यस्य तारुण्यं त्वां ^{१७}मर्त्येषु यागं कुर्वाणेषु मनुष्येषु ^{१८}आदेवम् आगन्तारं ^{१९}जनत देवा हविःअप-नार्थम्^{२०} अजनयन् । तथा ^{२१}प्रचेतसं कर्माभिज्ञम् ^{२२}आदेवं तत्तद्यज्ञेष्वगन्तारं त्वां ^{२३}विश्वं ^{२४}जनत युग-पञ्चानादेशवर्तिषु यज्ञेषु योगपथेन हविरानयनार्थं व्यासं देवा अकुर्वन् ॥ न्येरिरे । ' ईर गती ' । छिटि मन्त्रत्वात् आम् न भवति । सहेति योगविभागात् समासः । द्विबोगाद्विधातः । क्रत्वा । ' जसादिषु छन्दसि वाचचनम् ' इति नादेशाभावः । यणादेशः ॥

१. त-वामदेवे चतुर्थे मण्डले; स-अथ चतुर्थे वामदेवमण्डले । २. त-द्वासतत्यक्षरा । ३. ल-हविरानयनार्थम् । ४. ग-च-कर्मणोऽभिज्ञम् ।

स आतरं वरुणमग्र आ ववृत्स्व देवाँ अच्छा सुमती यज्ञवनसं ज्येष्ठं यज्ञवनसम् ।

ऋतावानमादित्यं चर्षणीधृतं राजानं चर्षणीधृतम् ॥ २ ॥

सः । आतरम् । वरुणम् । अग्रे । आ । ववृत्स्व । देवान् ।

अच्छ । सुमती । यज्ञवनसम् । ज्येष्ठम् । यज्ञवनसम् ।

ऋतवानम् । आदित्यम् । चर्षणिधृतम् । राजानम् । चर्षणिधृतम् ॥ २ ॥

हे अग्रे सः तादृशस्त्वं आतरम् एकस्थानवासेन^१ आतरं वरुणम्^२ । वृणोत्युदकमिति वरुणः । तं देवं यज्ञवनसं यज्ञैर्यजनीयैर्हविर्भिः संभजनीयं यज्ञवनसं च यज्ञरयं^३ संभक्तारं^४ ज्येष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यम् ऋतावानम् अपां स्वामितयोदकवन्तं सत्यवन्तं वा आदित्यम् अदितेः पुत्रं चर्षणीधृतं मनुष्याणामुदकप्रदानेन धारकं सुमती^५ शोभनकुक्ष्या हेतुना चर्षणीधृतं चर्षणिभिर्विद्वन्निधृतं राजानं राजन्तम् एतादृशं वरुणं देवं देवान् देवनशीलान् स्तोतृन्^६ अच्छ अभि आ ववृत्स्व आवर्तय अभिसुखीकुरु ॥ ववृत्स्व । ' वृत्तु वर्तने ' । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्रुः । निघातः । सुमती । ' मन्त्रे वृष ' इत्यादिना क्लिप्तुदात्तः । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाद्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । ज्येष्ठम् । प्रशस्यरयेष्टनि ' ज्य च ' इति ज्यादेशः । निघादाद्युदात्तः । एकादेशस्वरः । यज्ञवनसम् । ' वन षण संभक्तौ ' । कर्मकर्तरि च असुप्रत्ययः । ' गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति पूर्वपदस्वरः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे उत्तरस्मिन् पटले ' सत्वे सत्वायम् ' इत्येषा । सूत्रितं च—' सत्वे सत्वायमभ्या वक्तृस्वोर्ध्व ऊ षु ण उत्तये ' (भाष. भौ. ४. ७) इति ॥

सत्वे सत्वायमभ्या ववृत्स्वाशुं न चक्रं रथ्येव रंछास्मभ्यं दस्म रंछा ।

अग्रे मृळीकं वरुणे सचा विदो मरुत्सु विश्वमानुष ।

तोकाय तुजे शुशुचानं शं कृष्यस्मभ्यं दस्म शं कृषि ॥ ३ ॥

सत्वे । सत्वायम् । अभि । आ । ववृत्स्व । आशुम् ।

न । चक्रम् । रथ्याऽश्व । रंछा । अस्मभ्यम् । दस्म । रंछा ।

अग्रे । मृळीकम् । वरुणे । सचा । विदः । मरुत्सु । विश्वमानुष ।

तोकाय । तुजे । शुशुचान । शम् । कृषि । अस्मभ्यम् । दस्म । शम् । कृषि ॥ ३ ॥

१. च-एकेन स्थानवासेन; त-न-एकस्थानवासेन । २. स-ग-च-न-म-स-स-वरुणं नास्ति ।

३. न-यज्ञसंभारम् । ४. न-सुमती सुमत्या । ५. स-ग-च-च-म-स-देवान्; त-न-स-स्तोतृन् देवान् ।

‘सखे सखिभूत वस्म दर्शनीय हे अग्ने^१ एवं तव वरुणस्य वरुणम् वस्मभ्यम् अस्मदर्थम् वआ ववृत्स्व अभिमुखीकुरु । तत्र दृष्टान्तः । वरुणा रंहणे गमने साधुभूतौ वरुण्येव रथे योजितौ अश्वौ^२ यथा वआहुं^३ शीघ्रगन्तुं वचकं लक्ष्यदेशं प्रति अभिमुखीकुरुतस्तद्वत् । हे वस्म वसचा तव सहाये वरुणे वमृत्कीकं सुखकरं हविः विदः लब्धवानसि । तथा विश्वभानुषु सर्वतो व्यासतेजस्केषु वमरुसु सुखकरं लब्धवानसि । आग्निवारुणाग्निमारुतयोः कर्मणोरिष्टवानसीत्यर्थः । वशुशुचान दीप्यमान हे अग्ने वतोकाय । तुज्यते पीड्यतेऽनेन^४ माता गर्भवासेनेति तोकं पुत्रः । तस्मै वतुजे । गच्छत्यनेनानृण्यं पितेति तुक् पौत्रः । तस्मै वशं सुखं वकृधि कुरु । वस्म दर्शनीय हे अग्ने वस्मभ्यं वशं वकृधि सुखं कुरु ॥ रथ्येव । रथस्येमावित्यर्थे ‘रथाघत्’ इति यत् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो ङादेशः । रंहा । रंहणव्दात् ‘तत्र साधुः’ इति यत्प्रत्ययः । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

‘एवं नो अग्ने’ इत्येतदारभ्येदं सूक्तमुत्तराणि सूक्तानि च प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशास्त्रे च विनियुक्तानि । सूत्रितं च—‘एवं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येतत्प्रभृतीनि चत्वारि’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अवभृथेष्टयां स्विष्टकृदर्थेऽग्नीवरुणौ यष्टव्यौ । तत्र ‘एवं नो अग्ने’ इति द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—‘अग्नीवरुणौ स्विष्टकृदर्थे एवं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ६. १३) इति । अस्नातो यद्यग्निहोत्रं जुहुयात् तदा^५ आग्निवारुणीष्टिः । तस्यामेते एव याज्यानुवाक्ये । ‘तदाहुय आहिताग्निः’ इत्युपक्रम्याज्ञातं—‘तस्य याज्यानुवाक्ये एवं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्स एवं नो अग्नेऽवमो भवोती’ (ऐ. मा. ७. ९) इति ॥

एवं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेळोऽव यासिसीष्टाः ।

यजिष्ठो वह्निमतः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्धिस्मत् ॥ ४ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । वरुणस्य । विद्वान् । देवस्य । हेळः । अव । यासिसीष्टाः ।

यजिष्ठः । वह्निमतः । शोशुचानः । विश्वा । द्वेषांसि । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ४ ॥

हे वस्म^१ विद्वान् सर्वपुरुषार्थसाधनोपायज्ञः । एवं देवस्य द्योतमानस्य वरुणस्य हेळः क्रोधान् वजः अस्मत्संबन्धिनो वरुणकर्तृकान् पाशप्रहणान् अव यासिसीष्टाः अपनय । किंच यजिष्ठः यष्टमतः वह्निमतः हविषामतिशयेन बोढा वशोशुचानः अतिशयेन दीप्यमानस्य विश्वा सर्वाणि द्वेषांसि पापानि द्वेष्टुणि रजांसि वा वस्मत् अस्मत्तः प्र मुमुग्धि प्रकर्षेण मोचय ॥ हेळः । ‘हेळ अनादरे’ । क्रिप् । नासि रूपम् । नासः सुप्पादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यासिसीष्टाः । वसेर्ष्वन्तादाशीलिक् । यासि सियुदागमः । ‘छन्दश्चुभयथा’ इति हिङः सार्वधातुवशात् जिलोवाभावः । अवपूर्वो यासिर्विनाशो वर्तते । मुमुग्धि । मुञ्जतेर्लोठि रूपम् । ‘बहुकं छन्दसि’ इति ऋपः भ्नुः ॥

१. स-ग-च-व-ज-फ-भ-अग्ने रंहा साधुभूतः । २. व-अश्वौ यथा आहुं न चक्रम्; ज-अश्वविष न यथा आहुम् । ३. स-ग-च-ज-न-भ-स-पीड्यते । ४. स-ग-च-ज-न-भ-स-तत्त्व । ५. स-ग-च-अग्ने त्वम् ।

स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ ।

अव यक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृळीकं सुहवो न एधि ॥ ५ ॥

सः । त्वम् । नः । अग्ने । अवमः । भव । ऊती । नेदिष्ठः । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ ।

अव । यक्ष्व । नः । वरुणम् । रराणः । वीहि । मृळीकम् । सुहवः । नः । एधि ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽसः तादृशः ऽत्वम् ऽऊती उत्या रक्षणेन ऽनः अस्माकम् ऽअवमः अर्वाचीनः प्रत्यासन्नः सन् ऽअस्या ऽउषसो ऽव्युष्टौ व्युच्छने प्रातःकालेऽग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थं ऽनेदिष्ठः ऽअव अतिशयेनास्मदन्तिकस्थो भव । यद्वा । उत्या गमनेनारमाकमवमो रक्षको भव । किंच ऽनः अस्माकं ऽवरुणं वरुणकृतं जलोदरादिरोगम् आवरकं पापं वा ऽअव ऽयक्ष्व अवयज । विनाशयेत्यर्थः । ऽरराणः अस्मदस्ते हविषि रममाणः । यद्वा । यजमानेभ्यः अत्यन्तमीप्सितफलप्रदः^१ एवं ऽमृळीकं सुखकरमिदं हविः ऽवीहि भक्षय । किंच ऽनः अस्माकं ऽसुहवः शोभनाङ्गानोपेतः ऽएधि भव ॥ नेदिष्ठः । अन्तिक-शब्दादिभिरिति 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' इति नेद इत्यादेशः । निस्वादाद्युदात्तः । रराणः । रमतेः कानचि मकारलोपश्छान्दसः । यद्वा । रातेः यङ्लुकि^२ व्यत्ययेन कानच । 'अभ्यस्तानामादिः' । एधि । अस्तोलोति 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इति ए इत्यादेशः । तस्यासिद्धत्वात् 'दुस्तम्बो हेधिः' । निघातः ॥ ॥ १२ ॥

अस्य श्रेष्ठा सुभगस्य संदग्देवस्य चित्रतमा मर्त्येषु ।

शुचि घृतं न तप्तमध्यायाः स्पर्हा देवस्य मंहनेव धेनोः ॥ ६ ॥

अस्य । श्रेष्ठा । सुऽभगस्य । सप्तऽदृक् । देवस्य । चित्रऽतमा । मर्त्येषु ।

शुचि । घृतम् । न । तप्तम् । अध्यायाः । स्पर्हा । देवस्य । मंहनाऽइव । धेनोः ॥ ६ ॥

ऽसुभगस्य सुभगस्य सुहु भजनीयस्याग्नेः ऽदेवस्य ऽश्रेष्ठा अतिशयेन प्रशस्त्या ऽसंदृक् संदृष्टिः ऽमर्त्येषु ऽचित्रतमा अतिशयेन चावनीया पूजनीया भवति । ऽस्पर्हा सर्वैः स्पृहणीया भवति । तत्र दृष्टान्तः । यथा ऽदेवस्य क्षीरं कामवमानस्य पुरुषस्य ऽअध्यायाः अहगताया गोः ऽशुचि तेजोयुक्तं ऽघृतं क्षरणयुक्तं ऽतप्तं क्षीरं स्पृहणीयं भवति । तत्रैव दृष्टान्तातरम् । यथा गां भिक्षमाणस्य मर्त्यस्य ऽधेनोः दोग्ध्या गोः ऽमंहनेव । मंहतिर्दानकर्मा । दानं यथा भिक्षकं भवति तद्वत् ॥ सुभगस्य । 'आयुदात्तं द्रव्यकम्बसि' इत्युत्तरपदायुदात्तत्वम् । स्पर्हा । 'कर्त्तव्यतो घ्नोऽन्त उदात्तः' । देवस्य । दीन्यतीति देवः । दीन्यतेः कान्त्वर्बस्व पचाद्यचि रूपम् ॥

त्रिरस्य ता परमा सन्ति सत्या स्पार्हा देवस्य जनिमान्यग्नेः ।

अनन्ते अन्तः परिवीत आगाच्छुचिः शुक्रो अर्यो रोरुचानः ॥ ७ ॥

त्रिः । अस्य । ता । परमा । सन्ति । सत्या । स्पार्हा । देवस्य । जनिमानि । अग्नेः ।

अनन्ते । अन्तरिति । परिऽवीतः । आ । अगात् । शुचिः । शुक्रः । अर्यः । रोरुचानः ॥ ७ ॥

अग्नेः अग्न्यभिमानिनः अस्य देवस्य त्रिः त्रीण्यग्निवायुसूर्यात्मना त्रीणि ता तानि प्रसिद्धानि परमा उत्तमानि सत्या यथार्थभूतानि जनिमानि जन्मानि स्पार्हा सर्वैः स्पृहणीयानि सन्ति । यद्वा । अग्नेरेव त्रीणि जन्मानि ' दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः ' (ऋ. सं. १०. ४५. १) इति ' त्रीणि जाना परि भूषन्त्यस्य ' (ऋ. सं. १. ९५. ३) इत्येवमादिषु मन्त्रेषु प्रसिद्धानि । अनन्ते अपर्यन्ते^१ नभसि अन्तः मध्ये स्वतेजसा परिवीतः परिबेष्टितः^२ शुचिः सर्वस्य^३ शोधकः शुक्रः दीप्तियुक्तोऽत एव रोरुचानः शृङ्गं दीप्यमानः अर्यः स्वामी तादृशो देवः आगात् अस्मदीयं यज्ञं प्रस्थागच्छतु ॥ सत्या । ' शोऽच्छन्दसि बहुलम् ' इति शैलुक् । परिवीतः । ' द्येभ्य संवरणे ' । कर्मणि क्तः । यजादिष्वात् संप्रसारणम् । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अर्यः । ' ऋ गतौ ' । ' अर्यः स्वामिबैश्ययोः ' इति यत्प्रस्थयान्तो निपातितः । ' स्वामिभ्यन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्^४ ' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

स दूतो विश्वेदभि वष्टि सद्मा होता हिरण्यरथो रंसुजिह्वः ।

रोहिदंश्चो वपुष्यो विभावा सदा रण्वः पितुमतीव संसत् ॥ ८ ॥

सः । दूतः । विश्वा । इत् । अभि । वष्टि । सद्मा । होता । हिरण्यरथः । रम्ऽसुजिह्वः ।

रोहिद्ऽअश्वः । वपुष्यः । विभाऽवा । सदा । रण्वः । पितुमतीऽश्व । सम्ऽसत् ॥ ८ ॥

देवानां दूतः होता देवानामाह्वाता हिरण्यरथः सुवर्णमयरथोपेतः रंसुजिह्वः रमणीयशोभन-उवाकोपेतः सः तादृशोऽग्निः विश्वेद् सर्वाण्येव सद्मा देवयजनस्थानानि अभि वष्टि कामयते । पुण्यं कीदृशः । रोहिदंश्च । रोहितवर्णाः^५ अश्वाः^६ यस्य स तथोक्तः । वपुष्यः वपुषि रूपे साधुः विभावा कामित्युक्तोऽत एव सद्मा रण्वः रमणीयो भवति । तत्र दृष्टान्तः । पितुमतीव संसत् । यथा अद्यादिमत्^७ समृद्धं गृहं रमणीयं तद्वत् । रंसुजिह्वः । रमतेः ' अभ्येभ्योऽपि ह्रस्वः^८ ' इति विश्व । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वपुष्यः । ' तत्र साधुः ' इति यत् । त्रिस्वरितः । विभावा । ' छन्दसीव-मिती^९ ' इति वणिप् ॥

१. अ-ग-व-य-फ-अपगतान्ते । २. व-ण-परिवृतः । ३. व-फ-सर्वस्य जगतः । ४. अ-ग-व-य-वक्तव्यं नास्ति । ५. व-रोहितवर्णावस्थौ । ६. अ-ग-व-व-भ-ल-स-अद्यादिवत् ।

स चेतयन्मनुषो यज्ञबन्धुः प्र तं मद्या रश्नया नयन्ति ।

स क्षेत्रस्य दुर्यासु साधन्देवो मर्तस्य सधनित्वमाप ॥ ९ ॥

सः । चेतयत् । मनुषः । यज्ञबन्धुः । प्र । तम् । मद्या । रश्नया । नयन्ति ।

सः । क्षेत्रि । अस्य । दुर्यासु । साधन् । देवः । मर्तस्य । सधनिऽस्त्वम् । आप ॥ ९ ॥

यज्ञबन्धुः । यज्ञेऽग्निहोत्रादौ बन्धनं विनियोजनं यस्य स तथोक्तः । ऽसः अग्निः ऽमनुषः कर्मणि प्रकृतान् मनुष्यान् ऽचेतयत् जानाति । ऽमद्या महत्या ऽरश्नया स्तुतिरूपया रज्ज्या युक्तं ऽतं तारकामग्निं ऽप्र ऽनयन्ति उत्तरवेद्यादिव्वध्वर्यादयः प्रक्षिपन्ति । ऽमर्तस्य मनुष्यस्य ऽअस्य यजमानस्य ऽदुर्यासु गृहेषु ऽसाधन् अभीष्टानि साधयन् ऽसः अग्निः ऽक्षेति वसति । सः ऽदेवः द्योतमानोऽग्निः ऽसधनित्वं यस्य गृहे निवसति तेन धनिना साहित्यम् ऽआप प्राप्नोति । प्रभूतं धनं यजमानाय दापयित्वा^१ तेन सहितोऽभवदित्यर्थः ॥ साधन् । 'राध साध संसिद्धौ' । प्यन्तस्व शतरि रूपम् ॥

स तू नो अग्निर्नयतु प्रजानञ्छा रत्नं देवभक्तं यदस्य ।

धिया यद्विधे अमृता अकृण्वन्धौषिता जनिता सत्यमुक्षन् ॥ १० ॥

सः । तु । नः । अग्निः । नयतु । प्रऽजानन् । अच्छ । रत्नम् । देवऽभक्तम् । यत् । अस्य ।

धिया । यत् । विधे । अमृताः । अकृण्वन् । धौः । पिता । जनिता । सत्यम् । उक्षन् ॥ १० ॥

प्रजानन् सर्वं जानानः ऽसः ऽअग्निः ऽदेवभक्तं देवैः देवनशीलैः स्तोतृभिः संभजनीयम् ऽअस्य अग्नेः संबन्धि ऽयत् उत्तमं ऽरत्नं धनमस्ति तद्रत्नम् ऽअच्छ आभिमुख्येन ऽतु क्षिप्रं ऽनः अस्मान् ऽनयतु प्रापयतु । ऽअमृताः मरणधर्मरहिताः^२ ऽविधे सर्वे देवाः ऽधिया हविर्वहनलक्षणेन^३ कर्मणा हेतुना ऽयत् यमग्निम् ऽअकृण्वन् हविषां प्रापयितारमकुर्वन् । यस्य चाग्नेः ऽधौः ऽपिता पालयित्री ऽजनिता जनयित्री च । 'अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेताः' (ऋ. सं. ३. २५. १) इति भवणात् । यद्वा । द्यौर्वेवनशील आदित्यः पिता जनयिता च । 'आदित्यादग्निः' इत्याजानात् । ऽसत्यं यथार्थभूतं तमग्निम् ऽउक्षन् । पृताद्याहुतिभिरध्वर्यादयः सिद्धमिति ॥ देवभक्तम् । 'भज सेवयाम्' । कर्मणि क्तः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उक्षन् । 'उक्ष सेवने' । लङि रूपम् । 'बहुलं लङ्सि' इत्यदमावः ॥ ॥ १३ ॥

स जायत प्रथमः पत्स्यासु महो बुध्ने रजसो अस्य योनौ ।

अपादशीर्षा गुहमानो अन्तायोर्युवानो वृषभस्य नीले ॥ ११ ॥

सः । जायत । प्रथमः । पत्स्यासु । महः । बुध्ने । रजसः । अस्य । योनौ ।

अपात् । अशीर्षा । गुहमानः । अन्ता । आऽयोर्युवानः । वृषभस्य । नीले ॥ ११ ॥

१. ल-ह्या । २. क-ग-व-व-ज-न-म-स-रहिताश्च । ३. क-ग-व-व-व-त-म-म-हविर्लक्षणेन ।

१सः अग्निः १प्रथमः आहवनीयादिरूपतया श्रेष्ठः सन् १पस्यासु यजमानानां गृहेषु १जायत आहुत्यधिकरणतया संपद्यते । तथा १महः महतः १भस्य १रजसः अन्तरिक्षस्य १बुधे मूले पृथिव्यां तत्रापि १योनौ उत्तरवेद्यादिस्थाने संपद्यते । सोऽग्निः १अपात् पादवर्जितः १अशीर्षा शिरोवर्जितः । तदेवाह । १अन्ता आद्यन्ते पादशिरोसी १गुहमानः गृहमानः । अविज्ञेयपादशिरो इत्यर्थः । १वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य १नीले निलये नभसि १आयोयुवानः धूमाकारेणात्मानमायोजयन् वर्तते । यद्वा । यः प्रथमो वैद्युतोऽग्निः पस्यासु नदीषु १बुधेऽन्तरिक्षे महो महतो रजस उदकस्य तेजसो वा योनौ स्थाने च चरति । अपादशीर्षा पादशिरोवर्जितः अन्ता आत्मनः पर्यन्तप्रदेशान् स्वतेजसा गुहमान आच्छादयन् पुनश्च आयोयुवानः तानि तेजांसि स्वात्मनि मिश्रीकुर्वन् वृषभस्य मेघस्य १नीले स्थाने नभसि चरति सोऽग्निरधुना कर्मयोग्यतया अजायत ॥ अपात् । 'पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः' इति अकारलोपः समासान्तः । गुहमानः । 'गृह संवरणे' । शब्दविकरणी १ । शानचि रूपम् । शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः । आयोयुवानः । 'यु मिश्रणे' । यङ्लुकि शानचि रूपम् । अभ्यस्तस्वरेणाद्युदात्तः ॥

प्र शर्धे आर्तं प्रथमं विपुन्याँ ऋतस्य योनां वृषभस्य नीले ।

स्पार्हो युवा वपुष्यो विभावा सप्त प्रियासोऽजनयन्त वृष्णे ॥ १२ ॥

प्र । शर्धेः । आर्तं । प्रथमम् । विपुन्या । ऋतस्य । योनां । वृषभस्य । नीले ।

स्पार्हः । युवा । वपुष्यः । विभावा । सप्त । प्रियासः । अजनयन्त । वृष्णे ॥ १२ ॥

हे अग्ने १विपुन्या स्तुत्या युक्तम् १ऋतस्य उदकस्य १योनां योनौ स्थाने १वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य १नीले कुलायभूतेऽन्तरिक्षे वैद्युताग्निरूपेण वर्तमानं त्वां १शर्धेः तेजः १प्रथमं १प्र १आर्तं प्रकर्षेण गच्छति । यश्चाग्निः १स्पार्हः सर्वैः स्पृहणीयः १युवा नित्यतरुणः १वपुष्यः कमनीयः १विभावा दीप्तिमान् तस्मै १वृष्णे अभिमतफलवर्षकाय अग्नये १प्रियासः प्रियाः १सप्त होत्रकाः १अजनयन्त स्तोत्रम् अकुर्वन् ॥ आर्तं । 'अ गतौ' । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । विपुन्या । 'प न च' इत्यस्य इन्द्रात्ययः । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विपुन्यै ऋतस्य इत्यत्र संहितायाम् १ 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य हस्वश्च' (पा. सू. ६.१.१२७) इत्यनिकोऽपि हस्वोऽनुनासिकश्च ॥

अस्माकमत्र पितरो मनुष्या अभि प्र सेदुर्ऋतमाशुषाणाः ।

अश्मव्रजाः सुदुधा वव्रे अन्तरुदुसा आजगुषसो हुवानाः ॥ १३ ॥

अस्माकम् । अत्र । पितरः । मनुष्याः । अभि । प्र । सेदुः । ऋतम् । आशुषाणाः ।

अश्मव्रजाः । सुदुधाः । वव्रे । अन्तः । उत । उसाः । आजन् । उषसः । हुवानाः ॥ १३ ॥

१. त-महीषुः न-मदीयेषु । २. स-म-व-व-ण-न-भ-स- 'मेघस्य' नास्ति । ३. भ-स-शक्तिरणी । ४. ण-न-ल-स- 'योना' नास्ति । ५. स-म-व-व-ण-न-भ-ल-स- 'अग्नये' नास्ति । ६. स-म-व-व-ण-न-भ-स- 'संहितायां' नास्ति ।

१अत्र लोके^१ पूर्वे १मनुष्याः १अस्माकं १पितरः अङ्गिरसः १ऋतं यज्ञम् १आशुषाणाः अशुषाणाः सन्तः १अभि १प्र १सेदुः अग्निमभिलक्ष्य प्रजग्मुः । तेऽङ्गिरसोऽग्निपरिचर्याबलात् १अश्मज्जाः पर्वतैः परिवृताः १वज्रे । वृणोस्याच्छादयतीति वज्रं पर्वतबिलान्तर्वर्तिं तमः । तस्मिन् १अन्तः मध्ये स्थिताः १सुदुघाः सुदु दोग्ध्रीः १उत्साः पणिभिरपहृता गाः १उत् १आजन् तस्माद्विलासिरगमयन् । किं कुर्वन्तः । तमसो विध्वंसिनीः १उषसः देवीः प्रकाशार्थं १दुधानाः आह्वयन्तः ॥ वज्रे । वृणोतेरौणादिकः कः । 'कृणादीनां द्वे भवतः' इति द्विवचनम् ॥

ते मर्मृजत ददृवांसो अद्रिं तदेषामन्ये अभितो वि वोचन् ।

पश्वयन्त्रासो अभि कारमर्चन्विदन्त ज्योतिश्चकृपन्त धीभिः ॥ १४ ॥

ते । मर्मृजत । ददृवांसः । अद्रिम् । तत् । एषाम् । अन्ये । अभितः । वि । वोचन् ।

पश्वयन्त्रासः । अभि । कारम् । अर्चन् । विदन्त । ज्योतिः । चकृपन्त । धीभिः ॥ १४ ॥

१ते अङ्गिरसः १अद्रिं पणिभिरपहतानां गवां निरोधकं पर्वतं १ददृवांसः विदारयन्तः सन्तः^१ १मर्मृजत अभि पर्यचरन् । १एषाम् अङ्गिरसां १तत् तादृशं कर्म १अन्ये महर्षयः १अभितः सर्वत्र जगति १वि १वोचन् विशेषेणाकथयन् । १पश्वयन्त्रासः पशुनिर्गमनार्थानि यन्त्राप्युपाया येषां तेऽङ्गिरसः १कारम् अभिमतस्य प्रयोजनस्य कर्तारमग्निम् १अभि १अर्चन् अस्तुवन् । ततस्तमोपहम् आक्षिप्याल्यं १ज्योतिः १विदन्त अलभन्त । ततः १धीभिः बुद्धिभिः १चकृपन्त यज्ञानकुर्वन् ॥ मर्मृजत । 'मृजू शुद्धौ' । यङ्लुकि लङि इयत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । चकृपन्त । 'कृप् सामर्थ्ये' । ण्यन्तस्य लुङि चङि सम्बन्धाभावश्चाभ्युदसः ।

ते गव्यता मनसा दध्ममुग्धं गा येमानं परि वन्तमद्रिम् ।

दृळ्हं नरो वचसा दैव्येन ब्रजं गोमन्तमुशिजो वि वन्तुः ॥ १५ ॥

ते । गव्यता । मनसा । दध्मम् । उग्धम् । गाः । येमानम् । परि । सन्तम् । अद्रिम् ।

दृळ्हम् । नरः । वचसा । दैव्येन । ब्रजम् । गोमन्तम् । उशिजः । वि । वन्तुः । ॥ १५ ॥

१नरः कर्मणां नेतारः १उशिजः अग्निं कामयमानाः १ते अङ्गिरसः १गव्यता गा इच्छता १मनसा १दध्मं गवां निर्गमनद्वारनिरोधकम् १उग्धं समुग्धं संहतम्^१ । यद्वा । उभिः पूरणार्थः । गोभिः पूर्वं १गा १येमानं निवृच्छन्तं १परि सर्वतः १सन्तम् वर्तमानं १दृळ्हं दृढं १गोमन्तं गोभिर्मुक्तं १ब्रजं गवां निवासस्थानम् १अद्रिं पर्वतं १दैव्येन अग्निविषयेण १वचसा वेदात्मकेन स्तोत्रेण १वि १वन्तुः गोनिर्गमनार्थमुद्घाटितवन्तः ॥ उग्धम् । उक्तातिर्हस्तिना समानार्थः । यद्वा । 'उभ उभ्य पूरणे' । कर्मणि कः । येमानम् । यमेः कामचि एत्वाभ्यासलोपी । चित्वावन्तोदासः । परि वन्तम् इत्यत्र संहितायाम् 'उपसर्गाद्वावृत्तामस्तिर्वचपरः' इति क्तवम् ॥ ॥ १५ ॥

ते मन्वत प्रथमं नाम धेनोस्त्रिः सप्त मातुः परमाणि विन्दन् ।

तज्जानतीरभ्यनूषत वा आविर्भुवदरुणीर्यशसा गोः ॥ १६ ॥

ते । मन्वत । प्रथमम् । नाम । धेनोः । त्रिः । सप्त । मातुः । परमाणि । विन्दन् ।

तत् । जानतीः । अभि । अनुषत । वाः । आविः । भुवत् । अरुणीः । यशसा । गोः ॥ १६ ॥

हे अग्ने ऽते स्तोत्रं कुर्वाणा अङ्गिरसः ऽमातुः जनन्याः ऽधेनोः वाचः संबन्धि ऽनाम स्तुति-
साधकं शब्दमात्रं ऽप्रथमं पूर्वं ऽमन्वत अजानत । पश्चात्तस्या वाचः संबन्धीनि ऽत्रिः ऽसप्त एकविंशति-
संख्याकानि स्तुतिसाधनानि छन्दांसि । तानि च गायत्र्यादीनि जगत्सन्तानि सप्त । अतिजगत्त्यादी-
न्यतिष्ठत्यन्तानि सप्त । कृतिप्रभृतीन्युत्कृतिपर्यन्तानि सप्तेति । एवं त्रिः सप्त छन्दांसि ऽपरमाणि
उत्तमानि ऽविन्दन् अलभन्त । एवंविधच्छन्दोयुक्तैः^१ मन्त्रैरग्निमस्तुवन्नित्यर्थः । ऽतत् ततः ऽजानतीः सर्वं
जानानाः^२ ऽवाः । वा इत्युपोनाम । उपसः ऽभ्यनूषत अस्तुवन् । ततः ऽगोः सूर्यस्य ऽयशसा
तेजसा सह ऽअरुणीः अरुणवर्णोपाः ऽआविर्भुवत् आविरभूत् । यद्वा । तेऽङ्गिरसः प्रथमं पुरातनं
नाम एहि सुरभि गुगुलुगन्धिनीति धेनोर्नामधेयं मन्वत उच्चारयामासुः । मातुर्भूम्याः स्वभूतानि
पणिभिरपहतानि त्रिः सप्त रत्नानि^३ विन्दन्^४ । तत उच्चरितं नाम जानन्नयो गावोऽभ्यनूषत ।
हम्मारवलक्षणं शब्दमकुर्वन् । तदानीमुपाः प्रादुरभूदिति ॥ जानतीः । एकस्मिन् पक्षे ' वा छन्दसि ' इति
पूर्वसवर्णदीर्घः । उभयत्र ' शतुरनुमो नद्यजादी ' इति ङीप् उदात्तत्वम् । अनुषत । ' णु स्तुतौ ' । लुङि
रूपम् । कुटाक्षिवाद्युणः । अरुणीः । सोरलोपश्छान्दसः ' गौरीर्मिमाय ' (ऋ. सं. १. १६४. ४१)
इतिवत् ॥

नेश्वत्तमो दुधितं रोचत द्यौरुदेव्या उपसो भानुरर्त ।

आ सूर्यो बृहतस्तिष्ठदज्ज्ञो ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥ १७ ॥

नेश्वत् । तमः । दुधितम् । रोचत । द्यौः । उत् । देव्याः । उपसः । भानुः । अर्त ।

आ । सूर्यः । बृहतः । तिष्ठत् । अज्ज्ञान् । ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् ॥ १७ ॥

१ तमः रात्रिकृतं ध्वान्तं ऽदुधितम् । दुधिः प्रेरणकर्मा । प्रातरग्निविहरणकाले उपसा प्रेरितं सत्
१ नेश्वत् अनश्यत् । ततः ऽद्यौः अन्तरिक्षं ऽरोचत अदीप्यत । ततः ऽदेव्याः देवजन्मिण्युपाः ऽउपसो
१ आजुः प्रभा ऽउत् ऽअर्त उद्गच्छति । अथ ऽसूर्यो बृहतः महतः ऽअज्ज्ञान् अजरात् पर्वतान् गमन-
कीलात् रस्मीन् वा ऽआ ऽतिष्ठत् अभ्यतिष्ठत् । किं कुर्वन् । ऽमर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानम् ऽऋजु सत्कर्म
१ वृजिना अनुज्ज्नि^५ असत्कर्माणि ऽच ऽपश्यन् अभ्यतिष्ठदिति शेषः ॥ नेश्वत् । ' नश्व अदृक्ते ' ।
लुङि ' नक्षिमन्पोरिज्योत्वं वक्तव्यम् ' (पा. म. ६. ४. १२०. ५) इति एत्वम् । णप् : पितृवाद्यु-
दात्तत्वे षानुस्वरः । रोचत । ' रुच दीप्तौ ' । लुङि रूपम् । वाच्यभेदादभिधातः ॥

१. च-फ-एवं त्रिविधं । २. च-जानन्ति ताः; ण-जानन्तीति जानानाः । ३. ङ-ग-च-ग-फ-अ-
नामानि अविन्दन् । ४. त-न-वृजिनानि ।

आदित्पश्चा बुबुधाना व्यख्यन्नादिद्रुतं धारयन्तु शुभक्तम् ।

विश्वे विश्वासु दुर्यासु देवा मित्रं धिये वरुण सत्यमस्तु ॥ १८ ॥

आत् । इत् । पश्चा । बुबुधानाः । वि । अख्यन् । आत् । इत् । रत्नम् । धारयन्तु । शुभक्तम् ।

विश्वे । विश्वासु । दुर्यासु । देवाः । मित्रं । धिये । वरुण । सत्यम् । अस्तु ॥ १८ ॥

वआदित् सूर्योदयादनन्तरं वबुबुधानाः पणिभिरपहृता निरोधाभिर्गता गा जानाना अग्निरसः
वपश्चा पृष्ठदेशेषु^१ व्यख्यन् अशेषेण ता गा अपश्यन् । तथा वआदित् अनन्तरं वशुभक्तं दीप्तिबुक्तं
देवैः संभक्तं वा रत्नं पणिभिरपहृतं धनं च वधारयन्त अधारयन् । लब्धगोधनानामग्निरसां वविश्वासु
वदुर्यासु सर्वेषु गृहेषु विश्वे यजनीयाः सर्वे वदेवाः भाज्युः । हे वमित्र मित्रभूत हे ववरुण उपद्रवाणां
वारक हे अग्ने वधिये कर्मणां कर्त्रे स्तोत्रे वा यजमानाय वसत्यमस्तु । यदेतत्तवोपद्रववारणसामर्थ्यं
तद्यथार्थभूतमस्तु ॥ पश्चा । 'पश्च पश्चा च छन्दसि' इति निपातितः । बुबुधानाः । बुधेर्किटि
कानचि रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । शुभक्तम् । 'भज सेवायाम्' । कर्मणि कः । 'तृतीया कर्मणि'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अच्छा वोचेय शुशुचानमग्निं होतारं विश्वभरसं यजिष्ठम् ।

शुच्यूधो अतृणन्न गवामन्धो न पुतं परिषिक्तमंशोः ॥ १९ ॥

अच्छ । वोचेय । शुशुचानम् । अग्निम् । होतारम् । विश्वभरसम् । यजिष्ठम् ।

शुचि । ऊधः । अतृणत् । न । गवाम् । अन्धः । न । पुतम् । परिषिक्तम् । अंशोः ॥ १९ ॥

हे अग्ने वशुशुचानं भृशं दीप्यमानं वहोतारं देवानामाह्वतारं वविश्वभरसम् आहुतिद्वारा वृष्टिप्रदानेन
विश्वस्य पोषकं वयजिष्ठं यदृतमम् वअग्निं स्वाम् वअच्छ अमिलक्ष्य ववोचेय स्तवानि^२ । वगवाम् वऊधः
वशुचि शुद्धं पयः वन वअतृणत् । तवाहुत्यर्थं यजमानो न दोग्धि । वअंशोः सोमलताकण्डस्य संवग्धि
वअन्धः रसाख्यमन्नं वपुतं दूशापवित्रेण क्षोचितं सत् वन वपरिषिक्तम् । गृहेषु न प्रक्षिप्तम्^३ । किमनेन^४
यजमानेन केवलं स्तुतिरेव क्रियते^५ ॥ वोचेय । ग्नः आग्नीर्किञ्चि 'शुचो वधिः' । 'किण्याक्षिण्वत्' ।
'छन्दस्तुभवा' इति सार्वधातुकरवात् सीयुटः सलोपः । अतृणत् । 'अतृदिर् हिंसानावरणोः' ।
दोहनेनैव ऊधोर्हिसमम्^६ । परिषिक्तम् । सिद्धतेः कर्मणि कः । 'उपसर्गास्तुनोति' इति संहितावां
कवम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः^७ ॥

१. अ-ग-च-त-न-फ-स-पृष्ठदेशेषु; म-पृष्ठदेशेषु । २. अ-ग-च-च-न-फ-म-स्तौमि । ३. अ-
ग-च-क्षिप्तम् । ४. अ-च-त-न-म-स-किं तेन; च-फ-किमनेन । ५. म-स-न क्रियते । ६. अ-ग-च-
ऊधोर्हिसा । ७. अ-प्रकृतिस्वरः ।

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम् ।

अग्निर्देवानामव आवृणानः सुमृळीको भवतु जातवेदाः ॥ २० ॥

विश्वेषाम् । अदितिः । यज्ञियानाम् । विश्वेषाम् । अतिथिः । मानुषाणाम् ।

अग्निः । देवानाम् । अवः । आवृणानः । सुमृळीकः । भवतु । जातवेदाः ॥ २० ॥

अयमग्निः विश्वेषां सर्वेषां यज्ञियानां यज्ञार्हणां देवानाम् अदितिः । अदितिर्देवमाता । तद्देवानां पोषक इत्यर्थः । यद्वा । विश्वेषां देवानामदितिर्भूस्थानीयः आधारभूत इति यावत् । ‘ इयं वा अग्निर्वैश्वानरः ’ (तै. ब्रा. ३. ९. १७) इति श्रुतेः । तथायमग्निः विश्वेषां मानुषाणां मनुष्याणाम् अतिथिः अतिथिवत् पूज्यो भवति । देवानां देवनशीलानां स्तोतॄणाम् अवः अन्नं हविः आवृणानः संभजन् जातवेदाः । जातं सर्वं वेत्तीति जातवेदाः । सः अग्निः तेषां स्तोतॄणां सुमृळीकः सुखकरः भवतु ॥ अतिथिः । ‘ अत सातथ्यगमने ’ । ‘ ऋतन्यज्ञि ’ इत्यादिना इथिन्प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः । मानुषाणाम् । मनोरपस्थानीत्यर्थे ‘ मनोजातावन्त्यतौ पुक्च ’ इति अन्त्यप्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः ॥ १५ ॥

‘ यो मर्त्येषु ’ इति विश्वस्यृचं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यार्धं त्रैष्टुभमाप्तेयम् । ‘ यो मर्त्येषु ’ इत्यनुक्रमणिका । अस्य सूक्तस्य पातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्त एव विनियोग उक्तः ॥

यो मर्त्येष्वमृत ऋतावा देवो देवेष्वरतिनिधायि ।

होता यजिष्ठो मह्ना शुचध्वै हव्यैरग्निर्मनुष ईर्यध्वै ॥ १ ॥

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतवा । देवः । देवेषु । अरतिः । निधायि ।

होता । यजिष्ठः । मह्ना । शुचध्वै । हव्यैः । अग्निः । मनुषः । ईर्यध्वै ॥ १ ॥

अमृतः मरणधर्मरहितः यः अग्निः मर्त्येषु मनुष्येषु ऋतावा सत्यवान् निधायि निहितः । यद्वा । मर्त्येषु मनुष्यसंबन्धिषु वागादीन्द्रियेषु निहितः । ‘ अग्निर्वाग्भूत्वा सुखं प्राविशत् ’ (ऐ. उ. २. ४) इति श्रुतेः । देवः देवनशीलो योऽग्निरिन्द्रादियु देवेषु अरतिः अभिगन्ता शत्रूणाम् । यद्वा देवलोकं गन्ता । निधायि निहितः । स च होता देवानामाह्वाता यजिष्ठः यष्टृतमः अग्निः मह्ना स्वकीयेन महता तेजसा शुचध्वै दीपितुमुत्तरवेद्यां निहितः । किंच हव्यैः हवनीयैराज्यपुरोडाशादिभिर्हविर्भिः हेतुभिः मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य ईर्यध्वै स्वर्गं प्रति प्रेरणाय निहितः ॥ अरतिः । ‘ ऋ गतौ ’ । ‘ वहिष्यतिभ्यश्चित् ’ इत्यतिप्रत्ययः । चिस्वादन्तोदात्तः । निधायि । दधातेः कर्मणि लुङि रूपम् । ‘ परादिष्ठादसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शुचध्वै । ‘ शुच दीप्तौ ’ । तुमर्थे कथ्येप्रत्ययः । चिस्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । ईर्यध्वै । ईर्यतेस्तुमर्थे शध्येप्रत्ययः । शिस्वेन सार्धधातुकत्वात् णिलोपाभावः ॥

१. न-ल-स-‘ मनुष्याणां ’ नास्ति । २. त-ल-जातवेदाः । जातान्येनं विदन्तीति वा जातवेदाः ।

३. ल-ग-च-ण-‘ पुरोडाशादिहविर्भिः । ४. ल-ग-च-च-ण-भ-‘ हेतुभिः ’ नास्ति ।

इह त्वं सूनो सहसो नो अद्य जातो जातौ उभयौ अन्तरग्ने ।

दूत ईयसे युयुजान ऋष्व ऋजुमुष्कान्वृषणः शुक्रांश्च ॥ २ ॥

इह । त्वम् । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । जातः । जातान् । उभयान् । अन्तः । अग्ने ।

दूतः । ईयसे । युयुजानः । ऋष्व । ऋजुमुष्कान् । वृषणः । शुक्रान् । च ॥ २ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र ऽअग्ने ऽअद्य अस्मिन् दिवसे ऽनः अस्मदीये ऽइह कर्मणि ऽजातः आधानपवमानेष्टिभिः संस्कृतः ऽत्वं ऽजातान् उत्पन्नान् ऽउभयान् देवमनुष्यान् ऽअन्तः तेषामुभयेषां मध्ये ऽदूतः हवींषि देवान् प्रापयितुम् ऽईयसे गच्छसि । किं कुर्वन् । हे ऽऋष्व दर्शनीयाम्ने ऽऋजुमुष्कान् । मुःकशब्देन मांमलोऽभिधीयते । ऋजवः प्रसाधकाः । ऋजवश्च ते मुष्काश्च इति ऋजुमुष्काः । तान् ऽवृषणः रेतःसेचनमर्थान् ऽशुक्रान् दीप्यमानानश्चान् ऽच ऽयुयुजानः स्वरथे योजयन् ईयसे । यद्वा । ऋष्व महज्जग्ने युयुजानो हविर्वहने नियुज्यमानस्त्वं वृषणो हविःसेचनसमर्थान् यजमानान् शुक्रान् दीप्तान् देवांश्चेयसे ॥ सूनो सहसः । ' परमपि छन्दमि ' इति सहसः पराङ्गवज्जावात् द्वयोः सर्वानुदात्तत्वम् । ईयसे । ' ईह गनौ ' । दिवादिः । निवातः । युयुजानः । युजेः वर्तमाने लिटि कानचि रूपम् । ऋष्व । संहितायाम् ' ऋत्यकः ' इति प्रकृतिभावः । ऋजुमुष्कान् । समासस्वरः ॥

अत्या वृधस्नू रोहिता घृतस्नू ऋतस्य मन्ये मनसा जविष्ठा ।

अन्तरीयसे अरुषा युजानो युष्मान्श्च देवान्विश आ च मतीन् ॥ ३ ॥

अत्या । वृधस्नू इति वृधऽस्नू । रोहिता । घृतस्नु इति घृतऽस्नू ।

ऋतस्य । मन्ये । मनसा । जविष्ठा ।

अन्तः । ईयसे । अरुषा । युजानः । युष्मान् । च । देवान् । विशः । आ । च । मतीन् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽऋतस्य सत्यभूतस्य तव संबन्धिनौ ऽमनसा मनसोऽपि ऽजविष्ठा वेगवत्तमौ ऽवृधस्नू । वर्धयतीति वृधमन्त्रम् । तन् क्षरन्तौ । ऽघृतस्नू । घृतमुदकं तत्त्वबन्तौ ऽरोहिता रोहितवर्णौ ऽअत्या अश्वौ ऽमन्ये स्तौमि । ऽअरुषा आरोचमानौ तावश्वौ ऽयुजानः रथे युजानस्त्वं ऽयुष्मान् । देवेष्वग्नेरन्तर्भावान् यजनीयरूपेण कीर्तनम् । युष्मान् यष्ट्यान् ऽदेवान् ऽविष्ठाः परिचारकान् ऽमतीन् मनुष्यान् ऽअन्तः । षड्वर्थे द्वितीया । तेषां मध्ये ऽआ समन्तान् ऽईयसे हविः स्वीकृतुं यजमानान् गच्छसि । तद्विः प्रदातुं देवान् गच्छसि ॥ मन्ये । मन्वतिः जर्धतिकर्मा । मनसा । ' सुपां सुलुह् ' इति पञ्चम्या आकारः । युजानः । ' युजिर् योगे ' । ' युजिबुधिराः किञ्च ' इत्यानच्प्रत्ययः । विरवादन्तोदात्तः ॥

अर्यमणं वरुणं मित्रमेषामिन्द्राविष्णू मरुतो अश्विनोत ।

स्वश्वो अग्ने सुरथः सुराधा एदु वह सुहविषे जनाय ॥ ४ ॥

अर्यमणम् । वरुणम् । मित्रम् । एषाम् । इन्द्राविष्णू इति । मरुतः । अश्विना । उत ।

सुऽअश्वः । अग्ने । सुरथः । सुराधाः । आ । इत् । ऊँ इति । वह । सुऽहविषे । जनाय ॥ ४ ॥

हे १अग्ने १स्वश्वः शोभनाश्वोपेतः १सुरथः शोभनरथः १ १सुराधाः शोभनधनोपेतः त्वम् १ १एषां मर्यानां मध्ये १सुहविषे शोभनहविष्काय १जनाय यजमानाय १अर्यमणं १ वरुणं १मित्रं १इन्द्राविष्णू १मरुतः १अश्विना अश्विनौ १ १ यदस्यान् देवान् १आ १वह १इदु आह्वयैव । उः पूरणः ॥ इन्द्रा-विष्णू । ' ऋग्नेन्द्र ' इत्यादिना निपातनादिन्द्रशब्द आद्युदात्तः । ' देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । सुहविषे १ । ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

गोमौ अग्नेऽविमौ अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सदमिदमृष्यः ।

इळावाँ एषो असुर प्रजावन्दीर्घो रयिः पृथुबुध्नः सभावान् ॥ ५ ॥

गोऽमान् । अग्ने । अविऽमान् । अश्वी । यज्ञः । नृवत्सखा । सदम् । इत् । अप्रऽमृष्यः ।

इळ्यऽवान् । एषः । असुर । प्रजाऽवान् । दीर्घः । रयिः । पृथुबुध्नः । सभाऽवान् ॥ ५ ॥

हे १असुर बलवान् हे १अग्ने १एषः मदीयोऽयं १यज्ञः १गोमान् गोभिस्तद्वान् १अविमान् । अवयो मेषा अस्य सन्ति इति १ तद्वान् १अश्वी अश्वोपेतश्चास्तु १ । १नृवत्सखा । नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्याव्यः तद्वन्तः सखायोऽनुष्ठितारो यजमाना यस्य स तथोक्तः । १सदमित् सदैव १अप्रमृष्यः अप्रमृष्यश्चास्तु । तथा १इळावान् । इळा हविलक्षणमजम् । तद्वान् । १प्रजावान् पुत्रपौत्रादियुक्तश्चास्तु । १दीर्घः अविच्छिन्नानुष्ठानोपेतः १रयिः धनवान् । लुप्तमत्वर्थीयः । १पृथुबुध्नः । पृथूनि बहुलानि बुधानि धनादीनि कारणानि यस्य स तथोक्तः । १सभावान् उपद्रष्टृरूपसभायुक्तश्चास्तु ॥ नृवत्सखा । नरो येषां सन्तीति नृवत् । मतुप् । तस्य छान्दसं वत्वम् । ' इस्वनुइभ्यां मतुप् ' इति मतुप उदात्त-त्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥ ॥ १६ ॥

यस्त इध्मं जभरत्सिष्विदानो मुर्धानं वा ततपते त्वाया ।

भुवस्तस्य स्वतर्वाँ पायुरग्ने विश्वस्मात्सीमघायत उरुष्य ॥ ६ ॥

यः । ते । इध्मम् । जभरत् । सिष्विदानः । मुर्धानम् । वा । ततपते । त्वाऽया ।

भुवः । तस्य । स्वऽतवान् । पायुः । अग्ने । विश्वस्मात् । सीम् । अघऽयतः । उरुष्य ॥ ६ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स- ' शोभनरथः ' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-त्वम् उत अपि च । ३. ऋ-ल-स-अर्यमादीन् उतापि चाश्विनौ । ४. ख-ग-घ-च-ण-सुहाविषे इत्यत्र; त-भ-स-सुहाविषे येत्यत्र । ५. त-न-भ-ल-स- ' इति ' नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-अश्वोपेतश्च ।

हे ऽअमे ऽते एवदर्थं ऽयः पुमान् ऽसिष्विदानः^१ स्विद्यद्वात्रः सन् ऽइध्मं त्वत्समिन्धनार्थं काष्ठभारं ऽजभरत् आहरति । यः ऽवा ऽत्वाया त्वत्कामनया ऽमूर्धानं स्वमस्तकं ऽततपते काष्ठ-भारेण तापयति ऽतस्य तादृशस्य पुंसः ऽस्वतवान् । 'स्वतवान्धनवान्'^२ इति तलवकारे उत्तम्^३ । धनवान् ऽभुवः भवति । ऽपायुः पालयितासि । ऽसीम् पुनं ऽविश्वस्मात् सर्वस्मात्^४ ऽअघायतः अघं पारमिच्छतः पुरुषात् ऽउरुष्य रक्ष ॥ जभरत्^५ । हरतेर्लुङि चङि रूपम् । 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति चङ्पूर्वस्य उदात्तत्वम् । सिष्विदानः । 'सिष्विदा गात्रक्षरणे' । कानचि रूपम् । संहितायाम् 'आदेशप्रत्यययोः' इति धातुसकारस्य षत्वम् । त्वाया । त्वामात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच् । 'प्रत्य-योत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । दकारस्य छान्दसमात्वम् । क्यजन्तात् धातोर्भावे 'अ प्रत्ययात्' इति अकारप्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः । एकादेशस्वरः । भुवः । भवतेर्लेट्यङागमे रूपम् । 'भूसुवोऽल्लिङि' इति गुणप्रतिषेधः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । स्वतवाँ ऽ पायुः इत्यत्र संहितायां 'स्वतवान्पायौ' (पा. सू. ८. ३. ११) इति नकारस्य स्त्वम् । 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' इति आकारोऽनुनासिकः । रेफस्य विसर्जनीयः । 'कुण्वोः ऽ क ऽ पौ च' इति ऽ प इत्यादेशः । अघायतः । अघमात्मन इच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच्^६ । 'अधाघस्यात्' इति आत्वम् । तदन्ताच्छतृप्रत्ययः । 'शतुरनुमः'^७ इति विभक्तेरुदा-त्तत्वम् । उरुष्य । उरुशब्दः कण्ड्यादिः । लोटि रूपम् । निघातः ॥

यस्ते भरादभियते चिदन्नं निशिषन्मन्द्रमतिथिमुदीरत् ।

आ देवयुरिन्धते दुरोणे तस्मिन्अयिर्ध्रुवो अस्तु दास्वान् ॥ ७ ॥

यः । ते । भरात् । अभियते । चित् । अन्नम् । निऽशिषत् । मन्द्रम् । अतिथिम् । उत्तर्हरत् ।

आ । देवऽयुः । इन्धते । दुरोणे । तस्मिन् । रयिः । ध्रुवः । अस्तु । दास्वान् ॥ ७ ॥

हे अमे ऽयः पुमान् ऽअभियते अन्नमिच्छते ऽते तुभ्यं हविलक्षणं^१ पुरोडाशादिकम् ऽअन्नं^२ ऽभरात् दातुं बिभृयात् । ऽचित् इति चार्थे । यश्च ऽमन्द्रं मदकरं सोमं ऽनिशिषत् नितरां प्रयच्छति । यश्च ऽअतिथिम् अतिथिवत् पूज्यं त्वाम् ऽउदीरत् उत्तरवेद्यां प्रणयति । ऽआ अपि च यश्च ऽदेवयुः देवं त्वां^३ कामयमानः ऽदुरोणे स्वकीये गृहे ऽइन्धते त्वां समिन्निः समिन्धते ऽतस्मिन् एतस्मिन् पुरुषे ऽरयिः पुत्रः ऽभुवः आम्निक्यबुद्ध्या वैदिके मार्गे निश्चलः ऽअस्तु । तथा ऽदास्वान् औदात्तपितृभ्यास्तु ॥ भरात् । 'बुभृम् धारणपोषणयोः' इत्यस्य लेट्याङागमे रूपम् । यद्बृहत्तयोगादनिघातः । अभियते । अघमात्मन इच्छते । क्यच् । 'क्यचि च' इति इत्वम् । इत्स्वाङ्गद्वयः । निशिषत् । 'शासु अनुशिष्टी' । लुङि 'सर्तिसास्वर्तिभ्यश्च' इति ष्वेरेकादेशः । 'शास इष्टृहलोः' इति इत्वम् । उदीरत् । 'इर गती' । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अङागमः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः^४ । 'लिटि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । इन्धते । 'निइन्धी दीष्टी' । लटि व्यत्ययेन शप् । रुधादिवात् अम् । 'आङ्कोपः'

१. न-सिष्विदानः सिष्विदानः । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ- 'स्वतवान्.....उक्ते' नास्ति । ३. न-क-घ- 'सर्वस्मात्' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ- 'जभरत्.....क्यच' नास्ति । ५. न-अघं हविलक्षणं पुरोडाशादिकम् । ६. ख-ग-घ-च-ण-त-फ-भ-स-देवत्वम् । ७. त-धातुस्वरः । उभयत्र ।

इति धातुनकारलोपः । विङ्परत्वाभावात्^१ असोरलोपाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । श्रमः स्वरः । दास्वान् । ' दास् दाने ' । संपदाविलक्षणो भावे क्तिप् । ' तदस्यास्ति ' इति मतुप् । ' मादुपधायाः^२ ' इति वत्वम् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

यस्त्वा दोषा य उषसि प्रशंसात्प्रियं वा त्वा कृण्वते हविष्मान् ।

अश्वो न स्वे दम् आ हेम्यावान्तमंहसः पीपरो दाश्वांसम् ॥ ८ ॥

यः । त्वा । दोषा । यः । उषसि । प्रशंसात् । प्रियम् । वा । त्वा । कृण्वते । हविष्मान् ।

अश्वः । न । स्वे । दमे । आ । हेम्याऽवान् । तम् । अंहसः । पीपरः । दाश्वांसम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ष्यः पुमान् ष्योषा दोषायां रात्रौ त्वां^३ प्रशंसात् संस्तुयात् । ष्यः^२ च^३ उषसि प्रातःकाले त्वां^४ प्रशंसेत् । हविष्मान् संभृतहविष्को यः ष्वा यजमानः ष्वा त्वां^५ प्रियं हविर्भिः प्रीतं कृण्वते कुर्यात्^६ । आ अथ दाश्वांसं हविर्देत्तवन्तं^७ तं^८ तादृशं^९ यजमानं स्वे दमे स्वकीये गृहे हेम्यावान् सुवर्णनिर्मितकक्ष्यावान् अश्वो न अश्व इव संचरंस्त्वम् अंहसः पापरूपाहारिभ्यात् पीपरः पारं नय । तस्मै यजमानाय बहु धनं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥ दोषा । सप्तम्या आकारः । प्रशंसात् । ' शंमु स्तुनौ ' । लेटि आडागमे रूपम् । कृण्वते । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' इत्यस्य लेटि ' धिन्वि-कृण्वोरश्च ' इत्युप्रत्ययः । ' लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । हेम्यावान् । हेम अर्हति । ' छन्दसि च ' इति यः । पीपरः । ' पृ पालनपूरणयोः ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । निघातः ॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय दाशदुवस्त्वे कृण्वते यत्सुक् ।

न स राया शशमानो वि योषन्नैनमंहः परि वरदवायोः ॥ ९ ॥

यः । तुभ्यम् । अग्ने । अमृताय । दाशत् । दुवः । त्वे इति । कृण्वते । यत्सुक् ।

न । सः । राया । शशमानः । वि । योषत् । न । एनम् । अंहः । परि । वरत् । अघऽयोः ॥ ९ ॥

हे अग्ने ष्यः यजमानः अमृताय मरणधर्मरहिताय तुभ्यं दाशत् हवींषि प्रयच्छेत् । यत्सुक् संयत्सुक्^१ यश्च यजमानः ष्वे त्वयि दुवः परिचर्यां कृण्वते करोति शशमानः स्तोत्रं कुर्वाणः सः यजमानः राया धनेन न वि योषत् न पृथग्भवेत् । सदा धनयुक्तो भवेदित्यर्थः । अवायोः पापमिच्छतो हिंसकस्य संबन्धि अंहः आहननं पापम् ण्यन्तं यजमानं न परि वरत् न परिचर्यायात् । न स्पृशेदित्यर्थः ॥ दाशत् । ' दाश् दाने ' । लेट्यडागमे रूपम् । त्वे । ' सुपां सुलुक्^२ ' इति सप्तम्याः शो इत्यादेशः । कृण्वते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । योषत् । ' यु मिञ्जे ' । लेटि ' सिञ्चलुक्^३ ' इति मिप् । अडागमः । निघातः । वरत् । ' वृज् वरणे ' । लेटि रूपम् ॥

१. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-कित्परत्वाभावात् । २. त-त्वा त्वाम् । ३. फ-तथा । ४. च-त्वा त्वां प्रशंसात् वा हविष्मान् वा त्वां प्रियं कृण्वते कुर्वते । ५. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स- ' तं तादृशं ' नास्ति, च-तम्, छ-तादृशम् । ६. ख-ग-च-स- ' संयत्सुक् ' नास्ति ।

यस्य त्वमग्ने अध्वरं जुजोषो देवो मर्तस्य सुधितं रराणः ।

प्रीतेदसद्दोत्रा सा यविष्ठासाम यस्य विधतो वृधासः ॥ १० ॥

यस्य । त्वम् । अग्ने । अध्वरम् । जुजोषः । देवः । मर्तस्य । सुधितम् । रराणः ।

प्रीता । इत् । असत् । होत्रा । सा । यविष्ठ । असाम । यस्य । विधतः । वृधासः ॥ १० ॥

हे ऽग्ने ऽरराणः रममाणः^१ ऽदेवः दीप्यमानः ऽत्वं ऽयस्य ऽमर्तस्य मनुष्यस्य संबन्धि ऽसुधितं त्वदर्थं सुष्टु निहितम् ऽअध्वरम् अनुपहतं हविलक्षणमन्नं ऽजुजोषः सेवेधाः^२ हे ऽयविष्ठ युवतम् ऽसा ऽहोत्रा सं होता यजमानः ऽप्रीतेदसत् प्रीत एव भवेत् । ऽअसाम तस्य यजमानस्य संबन्धिनो भवेम ऽयस्य ऽविधतः अग्निपरिचर्यां कुर्वतो यजमानस्य होत्रादयः ऽवृधासः यज्ञस्य वर्धयितारो भवन्ति ॥ जुजोषः । 'जुयी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य 'बहुलं छन्दसि' इति श्रुतः । अडागमः । अभ्यस्तस्वरः । सुधितम् । दधातेर्निष्ठायां 'सुधितवसुधित' इति निपातनात् ध्यादेशः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः । असाम । अस्तेर्लोटि 'आहुतमस्य भिन्न' इति आडागमः । उत्तमस्य पिद्विद्वावाहनुदात्तत्वे धातुस्वरः । विधतः । 'विध विधाने' । नुदादिः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ १७ ॥

चित्तिमचित्तिं चिनवद्वि विद्वान्पृष्ठेव वीता वृजिना च मर्तान् ।

राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वादितिमुरुष्य ॥ ११ ॥

चित्तिम् । अचित्तिम् । चिनवत् । वि । विद्वान् । पृष्ठाऽह्व । वीता । वृजिना । च । मर्तान् ।

राये । च । नः । सुऽअपत्याय । देव । दितिम् । च । रास्व । अदितिम् । उरुष्य ॥ ११ ॥

विद्वान् प्राणिनां पुण्यपापरूपाणि कर्माणि जानानः सोऽग्निः ऽचित्तिं ज्ञातव्यं पुण्यम् ऽअचित्तिम् अनुपादेयत्वेनाचेतनीयं पापम् । यद्वा । चित्तिं ज्ञानमचित्तिमज्ञानं ऽवि ऽचिनवत् विचिनोतु पृथक्करोतु । तत्र दृष्टान्तः । ऽपृष्ठेव । यथाऽप्यालोऽधानां ऽवीता कान्तानि ऽवृजिना दुर्बहाणि च पृष्ठा पृष्ठानि हेयोपादेयत्वेन^३ पृथक्करोति तद्वन् । किंच ऽमर्तान् पुण्यकृतोऽपुण्यकृतः ऽच मनुष्यान् पृथक्करोतु । हे ऽदेव अग्ने ऽस्वपत्याय क्षोभनपुत्रोपेताय ऽराये घनाय ऽनः अस्मान् कुरु । ऽदितिं दातारं ऽच ऽरास्व देहि । ऽअदितिम् । पञ्चम्यर्थे द्वितीया । अदातुः सकाशात् ऽउरुष्य रक्ष ॥ चित्तिम् । 'चित्ती संज्ञाने' । चिन्नां किन् । निस्वादाद्युदात्तः । चिनवत् । चिनोतेर्लैट्यडागमः । दितिम् । 'दाण दाने' । कर्तरि^४ किन् । रास्व । 'रा दावे' । लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'चवायोये प्रथमा' इति न निघातः ॥

१. ख-ग-व-स- 'रममाणः' नास्ति । २. ख-ग-घ-व-ण-न-फ-म-सेवसे । ३. घ-न-ऊ-म-हेयोपादे-यत्वेन । ४. ख-व-ण-त-न-म-कर्माणि चित्ति, ल-कर्माणि किन् ।

कविं शशासुः कवयोऽदग्धा निधारयन्तो दुर्योस्वायोः ।

अतस्त्वं दृश्या अग्र एतान्पद्भिः पश्येरद्भुताँ अर्य एवैः ॥ १२ ॥

कविम् । शशासुः । कवयः । अदग्धाः । निधारयन्तः । दुर्योसु । आयोः ।

अतः । त्वम् । दृश्यान् । अग्रे । एतान् । पदभिः । पश्येः । अद्भुतान् । अर्यः । एवैः ॥ १२ ॥

हे अग्रे आयोः मनुष्यस्य दुर्योसु गृहेषु अदग्धाः केनाप्यतिरस्कृताः निधारयन्तः निवसन्तः कवयः क्रान्तदृशो देवाः कविं मेधाविनं त्वां शशासुः । होता भवेति शशासुः । अतः कारणात् अर्यः यज्ञस्य स्वामी एत्वं दृश्यान् दर्शनीयान् अद्भुतान् आश्चर्यरूपोपेतानिन्द्रादीन् एतान् देवान् एवैः गमनशीलैः पद्भिः पादैः स्वतेजोभिः पश्येः जानीयाः ॥ दृश्यान् । ' दृशिर् प्रेक्षणे ' । ' ऋदु-पधाक्कुपिचृतेः ' (पा. सू. ३. १. ११०) इति कर्मणि क्यप् । कित्वाद्गुणः । पिप्वाद्गुणः । पिप्वाद्गुणः । धातुस्वरः ॥

त्वमग्रे वाघते सुप्रणीतिः सुतसोमाय विधते यविष्ठ ।

रत्नं भर शशमानाय घृष्वे पृथु चन्द्रमवसे चर्षणिप्राः ॥ १३ ॥

त्वम् । अग्रे । वाघते । सुप्रणीतिः । सुतसोमाय । विधते । यविष्ठ ।

रत्नम् । भर । शशमानाय । घृष्वे । पृथु । चन्द्रम् । अवसे । चर्षणिप्राः ॥ १३ ॥

हे यविष्ठ युवतम् अग्रे वाघते दीप्तियुक्त । यद्वा । परेषां चर्षणशीलः हे अग्रे चर्षणिप्राः अपेक्षित-फलप्रदानेन मनुष्याणां कामपूरकः सुप्रणीतिः सुहृत्तरवेष्टां प्रणयनीयः एत्वं सुतसोमाय विधते तव परिचरणं कुर्वते शशमानाय त्वां स्तुवते वाघते यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय पृथु प्रभूतं चन्द्रम् आह्लादकरि^१ रत्नम् उत्तमं धनम् अवसे रक्षणाय भर आहर प्रयच्छेत्यर्थः ॥ सुप्रणीतिः^२ । ' णीञ् प्राणणे ' । कर्मणि क्तिन् । ' तादौ च निति कृतिः ' इत्यनन्तरप्रसङ्गस्योदात्तत्वम् । पृथु चन्द्रम् इत्यत्र संहितायां ' इत्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ' इति सुडागमः । अस्वेन शकारः^३ ॥

अर्धा ह यद्वयमग्रे त्वाया पद्भिर्हस्तेभिश्चकृमा तनूमिः ।

रथं न क्रन्तो अपसा भुरिजोऽर्कतं येमुः सुध्य आशुषाणाः ॥ १४ ॥

अर्ध । ह । यत् । वयम् । अग्रे । त्वाया । पदभिः । हस्तेभिः । चकृम । तनूमिः ।

रथम् । न । क्रन्तः । अपसा । भुरिजोः । ऋतम् । येमुः । सुध्यः । आशुषाणाः ॥ १४ ॥

१. ख-घ-च-ग-फ-भ- ' यद्वा ... चर्षणशील ' नास्ति । २. ख-घ-च-ग-फ-भ-आह्लादकरम् ।

३. ख-घ-च-ग-फ-भ- ' सुप्रणीतिः शकारः ' नास्ति ।

हे 'अग्ने 'अधा' 'ह अथ खलु 'वयं 'त्वाया 'त्वत्कामनया 'पद्भिः पादैः 'हस्तेभिः हस्तैः
 'तनूभिः अन्यैश्चावयवैः 'चक्रम् 'यत् यस्मात् कारणात् कर्मसिद्धयर्थं 'त्वामुपपादयामस्तस्मात्
 'सुध्यः सुकर्माणः 'आशुषाणाः कर्माणि^१ 'व्यामुवन्तस्तेऽङ्गिरसः 'कृतं सत्यभूतं 'त्वां 'भुरिजोः ।
 'बिभृतः कर्मकरणसामर्थ्यं पदार्थान् वेति भुरिजौ बाहू । तयोः 'अपसा मन्थनाख्येन कर्मणा 'येमुः
 उद्यच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । 'रथं 'न । यथा 'क्रन्तः कारवः शिल्पिनः क्रामन्तोऽध्वगा वा हस्तयोः
 यथा रथमुद्यच्छन्ति तद्वत् । यद्वा । भुरिजोः । देवान् मनुष्यांश्च बिभृत इति भुरिजौ द्यावापृथिव्यौ ।
 तयोर्मध्येऽपसा परिचरणकर्मणा सत्यभूतं तमग्निं येमुः उद्यच्छन्ति ॥ अध । संहितायां ' निपातस्य
 च ' इति दीर्घः । क्रन्तः । करोतेः शतरि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । प्रत्ययस्वरः ।
 भुरिजोः^२ । ' हुभृञ् धारणपोषणयोः ' । ' भृञ उच्च ' इति इजिप्रत्ययः । धातोरुकारो रपरः ।
 प्रत्ययस्वरः^३ ॥

अधा मातुरुषसः सप्त विप्रा जायेमहि प्रथमा वेधसो नृन् ।

दिवस्पुत्रा अङ्गिरसो भवेमाद्रिं रुजेम धनिनं शुचन्तः ॥ १५ ॥

अध । मातुः । उषसः । सप्त । विप्राः । जायेमहि । प्रथमाः । वेधसः । नृन् ।

दिवः । पुत्राः । अङ्गिरसः । भवेम । आद्रिम् । रुजेम । धनिनम् । शुचन्तः ॥ १५ ॥

वामदेवोऽन्यैः षड्विंशतिभिः सह ब्रूते । 'अध अपि च 'मातुरुषसः सकाशात् 'सप्त सप्तसंख्याकाः
 'विप्राः प्राज्ञा वयं स्मः । 'प्रथमाः श्रेष्ठा वयं 'वेधसः अग्नेः परिचारकान् 'नृन् वेधसो विधातृन्
 रम्भीन् वा 'जायेमहि वयं जनयामः । 'दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य 'पुत्राः वयं 'अङ्गिरसो
 'भवेम भूतिमन्तः स्वाम । 'शुचन्तः दीप्यमाना वयं 'धनिनम् उदकवस्तम् 'आद्रिं मेघं 'रुजेम
 वर्षार्थं भिन्नाम । यद्वा । धनिनं पणिनामकासुरापहतगोधनयुक्तमद्रिं पर्वतं रुजेम । अङ्गिरसा-
 मादित्यपुत्राभवेमाकाशयते—' तस्य यद्वेतसः प्रथममुददीप्यत तदसावादित्योऽभवत् ' इत्युपक्रमश्च
 ' वेऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् ' (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ॥ जायेमहि । ' जनी प्रादुर्भावे ' ।
 लिङि ' ज्ञाजोर्जा ' इति आदेशः । वेधसः । ' हुभृञ् धारणपोषणयोः ' इत्यस्मात् ' विधानो वेध
 च ' (उ. सू. ४. १६४) इति असिप्रत्ययः । धातोर्बेधः इत्यादेशः । दिवस्पुत्रा इत्यत्र संहितायां
 ' षष्ठ्याः पतिपुत्र ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । रुजेम । ' रुजो मङ्गे ' । अदादिः । लिङि
 रूपम् ॥ ॥ १८ ॥

१. न-स-स-अध । २. स-व-व-न-क-म-स-कर्माणि । ३. स-व-न-म-स- ' भुरिजोः..... प्रत्यय-
 स्वरः ' नास्ति । ४. त-बद्धितीकमासीत्तद्गुरभवत्तं वरुणो न्यगृहीत तस्मात् स यदुर्गस्यनिरय वरुणीक-
 मदीदेदिव त आदित्या अवयवम् ।

अध्वा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्न क्रतमाशुषाणाः ।

शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासुः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरप व्रन् ॥ १६ ॥

अध । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः । अग्ने । क्रतम् । आशुषाणाः ।

शुचि । इत् । अयन् । दीधितिम् । उक्थशासः ।

क्षाम । भिन्दन्तः । अरुणीः । अप । व्रन् ॥ १६ ॥

हे 'अग्ने' 'अध' अपि च 'परासः' श्रेष्ठाः 'प्रत्नासः' पुराणाः 'क्रतं' सत्यभूतं यज्ञं 'यथा' यथावत् 'आशुषाणाः' अश्रुवानाः 'नः' अस्माकं 'पितरः' अङ्गिरसः 'शुचि' दीप्तं स्थानम् 'अयन्' अगच्छन् । तथा 'दीधिति' तेजश्चागच्छन् । किञ्च 'उक्थशासः' उक्थानां शस्त्राणां क्षांसितारः 'क्षाम' क्षयकारणं तमः पापं वा 'भिन्दन्तः' विनाशयन्तोऽङ्गिरसः 'अरुणीः' अरुणवर्णाः पणिभिरपहता गा उपस्तो वा 'अप' व्रन् अपावृण्वन् । प्रकाशितवन्त इत्यर्थः ॥ अयन् । 'इण् गतौ' । लङि 'इणो यण्' इति यण् । व्यत्ययेन अडागमः । दीधितिम् । 'दीधीहृ दीप्तिदेवनयोः' इत्यस्मात् त्विनि ह्रस्वश्चान्दसः । निस्वादाद्युदात्तः । उक्थशासः । उक्थशाब्द उपपदे 'क्षांसु स्तुतौ' इत्यस्मात् 'मन्त्रे' श्वेतवहोकथशास्पुरोडाशो ण्विन् ' (पा. सू. ३. २. ७१) इति ण्विन् नकारलोपश्च निपातनादेव । पदकाले ह्रस्वश्चान्दसः । अरुणीः । गौरादिङीषन्तः । एकादेशस्वरः । व्रन् । वृणोतेर्लुङि 'मन्त्रे वस' इत्यादिना च्लेर्लुङ् । निघातः ॥

आग्रयण आग्नेन्द्रस्य हविषः 'सुकर्माणः' इति याज्या । सूत्रितं च—'सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तो विश्वे देवास आ गत' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तोऽयो न देवा जनिमा धमन्तः ।

शुचन्तो अग्निं ववृधन्त इन्द्रं मुर्वं गव्यं परिषदन्तो अगमन् ॥ १७ ॥

सुऽकर्माणः । सुऽरुचः । देवऽयन्तः । अयः । न । देवाः । जनिम । धमन्तः ।

शुचन्तः । अग्निम् । ववृधन्तः । इन्द्रम् । उर्वम् । गव्यम् । परिऽसदन्तः । अगमन् ॥ १७ ॥

'सुकर्माणः' सुष्ठुनुष्ठितयागादिकर्माणः 'सुरुचः' शोभनदीप्तयः 'देवयन्तः' देवान् कामयमानाः 'देवाः' देवनशीलाः स्तोतारः 'जनिम' स्वकीयं मानुषं जन्म 'धमन्तः' बागादिलक्षणेन कर्मणा निमिहीकुर्वन्तः । तत्र दृष्टान्तः । 'अयो' न । यथा कर्माणां अयो मन्त्रेण धमन्ति तद्वत् । तादृशाः 'अग्निं' 'शुचन्तः' इतिभिर्दीपयन्तः 'इन्द्रं' ववृधन्तः सोमेन स्तुत्या 'वा' वर्धयन्तोऽङ्गिरसः 'परिषदन्तः' परितः

१. ख-च-ण-न-फ-भ-क- 'यज्ञं' नास्ति । २. ख-च-ण-न-भ-स- च । ३. ख-च-ण-भ- 'उपस्तो वा' नास्ति । ४. ख-च-फ-तादृशम् ; भ-ल-तादृशः । ५. क- 'स्तुत्या वा' नास्ति ।

सीदन्तः सन्तः 'उर्व महान्तं' 'गव्यं गोसंघम्' 'अगमन् प्राप्नुवन् ॥ सुकर्माणः' । 'सोमं नसी' इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम् । धमन्तः । 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः' । शतरि पात्रादिना धमादेशः । शपः
पितृवात् अनुदात्तत्वे* शतुर्लसार्धधातुकस्वरः । ववृधन्तः । 'वृधु वर्धने' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
शतरि शपः श्लुः । गव्यम् । गवां समूह इत्यर्थे 'खलगोरथात्' इति यः । अगमन् । गमेर्लुकि र्लुकि
रूपम् ॥

आ यूथेव क्षुमति पश्वो अरुयद्देवानां यज्जनिमान्त्युग्र ।

मर्तीनां चिदुर्वशीरकृप्रन्वृधे चिदर्य उपरस्यायोः ॥ १८ ॥

आ । यूथाऽइव । क्षुऽमति । पश्वः । अरुयत् । देवानाम् । यत् । जनिम । अन्ति । उग्र ।
मर्तीनाम् । चित् । उर्वशीः । अकृप्रन् । वृधे । चित् । अर्यः । उपरस्य । आयोः ॥ १८ ॥

उग्र तेजस्विन् हे अग्ने 'देवानाम्' अग्निरसां संबन्धि 'यज्जनिम' यं गोसंघम् 'अन्ति'
पर्वतस्य समीपे 'आ' अव्यत् आ समन्तादिन्द्रोऽपश्यत् । तत्र दृष्टान्तः । 'यूथेव । यथा' 'पश्वः'
पशूनां गवां यूथानि 'क्षुमति' अन्नवत्याद्यगृहे वर्तमानानि पश्यन्ति जनास्तद्वत् । यद्वा । हे अग्ने
तव परिचारकः अग्निरोगणः^१ देवानाम् इन्द्रादीनां यज्जनिम योऽयं जनः अन्ति मरुतिके पश्वः पणिभिः
अपहतान् पशून् आरुयत् समन्तान् पश्यति । तत्र दृष्टान्तः । यथा क्षुमति शब्दं कुर्वाणे गवां यूथा
यूथे पशून् पश्यन्ति तद्वत् । 'मर्तीनां' 'चित्' मनुष्याणाम् 'उर्वशीः' ऊरुभ्यामभुवानाः । 'उर्वभ्यभुत'
ऊरुभ्यामभुते' (निरु. ५. १३) इति यास्कः । प्रजाः 'अकृप्रन्' । ताभिरानीताभिर्गोभिः क्लृप्ताः
समर्था अभवन् । 'चित्' अपि च 'अर्यः' स्वामी लक्ष्मणोऽधनः 'उपरस्य' उतस्य निष्कितस्थापत्यस्य
'वृधे' वर्धनाय समर्थो भवति । तथा 'भावोः' मनुष्यस्य भृत्यादेशे पोषणे समर्थो भवति ॥ यूथेव ।
शसः सप्तम्या वा ङादेशः । क्षुमति । क्षुत् इत्यजनाम । यद्वा । 'दुक्षु' शब्दे । भावे क्तिप् । छाग्वसः
तकारलोपः । 'तदस्यास्ति' इति मतुप् । 'इत्स्वनुद्भ्यां मतुप्' इति मतुप् उदात्तत्वम् ।
अव्यत् । 'ख्या' प्रकथने । लुकि श्लेः 'अस्यतिवक्तित्यातिभ्योऽङ्' इत्यङादेशः । आतो लोपः ।
जनिम । 'जमी' प्रादुर्भावे । 'हजनिभ्यामिमनिन्' इति इमनिप्रत्ययः । निरवादाद्युदात्तः ।
अकृप्रन् । 'कृप्' मामर्ध्वे । लुकि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । रडागमः ॥

अकर्म ते स्वर्पसो अभूम क्रुतमवस्रक्षुपसो विमातीः ।

अनूनमग्निं पुरुधा सुश्चन्द्रं देवस्य मर्मजतधारु चक्षुः ॥ १९ ॥

अकर्म । ते । सुऽअपसः । अभूम । क्रुतम् । अवस्रन् । उषसः । विमातीः ।

अनूनम् । अग्निम् । पुरुधा । सुऽश्चन्द्रम् । देवस्य । मर्मजतः । चारु । चक्षुः ॥ १९ ॥

१. ख-व-न-भ-स- 'सुकर्माणः ... 'स्वरः' नास्ति । * त-ल-अनुदात्तत्वम् । २. ख-व-
त-भ-स-अग्निरसो गणः, न-न-अग्निरसां गणः ।

हे अग्ने ऽते तव परिचरणम् ऽअकर्म कुर्मः । तेन कर्मणा ऽस्वपसः शोभनकर्माणः ऽअभूम ।
 ऽविभातीः स्युच्छन्त्यः ऽउषसः ऽऋतं तेजः ऽअवसन् आच्छादयन्ति । धारयन्तीत्यर्थः । तथा ता
 उषसः ऽअनूनं संपूर्णं ऽपुरुधा बहुधा ऽसुखन्दं सुद्व्याह्लादकारिणं यद्वा सुहिरण्यम् ऽअग्निं धारयन्ति ।
 किञ्च ऽदेवस्य द्योतमानस्य तव ऽचारु मनोहरं ऽचक्षुः तेजः ऽमर्मृजतः परिचरः तो वयं स्वपसोऽभूमेति
 पूर्वणान्वयः ॥ अकर्म । करोतेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । मर्मृजतः ।
 'मृज् षुद्धौ' । यङ्लुकि 'रुप्रिकौ च लुकि' इत्यभ्यासस्य रगागमः । इतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुः'
 इति नुमभावः । अभ्यस्तास्वरः ॥

एता ते अग्न उचथानि वेधोऽवोचाम क्वये ता जुषस्व ।

उच्छोचस्व कृणुहि वस्यसो नो महो रायः पुरुवार प्र यन्धि ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । अवोचाम । क्वये । ता । जुषस्व ।

उत् । शोचस्व । कृणुहि । वस्यसः । नः । महः । रायः । पुरुवार । प्र । यन्धि ॥ २० ॥

ॽवेधः विधातर्हे ऽअग्ने ऽक्वये मेधाविने ऽते तुभ्यम् एता एतानि ऽउचथानि उचथानि
 शास्त्राणि ऽअवोचाम । एवं एता तानि ऽजुषस्व सेवस्व । किञ्च त्वम् ऽउच्छोचस्व उद्गीत्यस्व । 'नः
 अस्मान्' ऽवस्यसः अतिशयेन धनयुक्तान् ऽकृणुहि कुरु । तदेवोच्यते । 'पुरुवार पुरश्चिद्बहुभिर्वर्णीय
 ऽमहो' ऽरायः महत्त्वं 'प्र' यन्धि अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥ अवोचाम । 'वच परिभाषणे' । लुङि
 ष्येरञादेशः । पादादित्वादिनिघातः । कृणुहि । 'कृषि हिंसाकरणयोः' इत्यस्य लोटि रूपम् । तिङ्
 उत्तरत्वादिनिघातः । वस्यसः । वसुमच्छब्दात् इयसुनि 'विन्मतोलुङ्' इति मतुपो लुकि टिलोपे
 च कृते ईकारलोपश्छान्दसः । यन्धि । यमेर्लोङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् ।
 'वा छन्दसि' इति हेर्धिकस्येन पित्वात् 'अङ्गित्वा' इति धिरादेशः ॥ ॥ १९ ॥

'आ वो राजानम्' इति षोडशर्षं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'आ वः षे षहा'
 इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशक्रबोर्विनियोग उक्तः ॥

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययज्ञं रोदस्योः ।

अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्विरण्यरूपमवसे कृणुष्वम् ॥ १ ॥

आ । वः । राजानम् । अध्वरस्य । रुद्रम् । होतारम् । सत्ययज्ञम् । रोदस्योः ।

अग्निम् । पुरा । तनयित्नोः । अचित्तात् । हिरण्यरूपम् । अवसे । कृणुष्वम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः ऽअध्वरस्य यज्ञस्य' ऽराजानम् अधिपति ऽहोतारं देवानामाह्वतारं ऽरुद्रं
 रोदधमानं यजन्तं शत्रून् रोदधन्तं वा । यद्वा । 'एषा वा अग्नेस्तनूर्ध्वरुद्रः' इति द्वात्मकं ऽरोदस्योः

द्यावापृथिव्योः । सत्ययज्ञं सत्यस्यान्नस्य दातारम् । यद्वा । सत्ययज्ञं सत्येन हविषा देवान् यजन्तम् । यद्वा । रोदस्योऽर्घ्याप्य वर्तमानम् । हिरण्यरूपं सुवर्णप्रभम् एवंविधम् । अग्निं । वः शुष्माकम् । अवसे रक्षणाय । तनयित्नोः । तनयित्पुराणिः स ह्याकस्मिकः । तत्सदृशात् । अचितात् । न विद्यते चितं यस्मिन् तदचितम् । चितोपलक्षितसर्वेन्द्रियोपसंहारो मरणमिति बावत् । तस्मान्मरणात् । पुरा प्रागेव । आ । कृणुध्वम् । यूयं समन्ताद्द्विभिर्भिर्भि भजध्वम् ॥ रुद्रम् । रोदयतेः 'रोदेर्णिस्तुवच' (उ. सू. २. १७९) इति रक्प्रत्ययः । तनयित्नोः । तनिः शब्दार्थः । चुराविरदन्तः । 'स्तनि-शुधिपुष्णिमिमनिभ्यो णेरित्नुच्' (उ. सू. ३. ३०९) इति इत्नुच्प्रत्ययः । चित्स्वरेणान्तोदात्तः । सुपा सहैकादेशो एकादेशस्वरः । कृणुध्वम् । 'कृवि हिंसाकरणयोः' । लोटि रूपम् ॥

अयं योनिश्चकृमा यं वयं ते जायेव पत्य उशती सुवासाः ।

अर्वाचीनः परिवीतो नि षीदेमा उ ते स्वपाक प्रतीचीः ॥ २ ॥

अयम् । योनिः । चकृम । यम् । वयम् । ते । जायाऽइव । पत्यै । उशती । सुऽवासाः ।

अर्वाचीनः । परिऽवीतः । नि । सीद । इमाः । ऊँ इति । ते । सुऽअपाक । प्रतीचीः ॥ २ ॥

हे अग्ने । ते^२ एवदर्थं । यम् उत्तरवेदिलक्षणं प्रवेशं । वयं । चकृम कुर्मः । । अयं । योनिः तव स्थानं भवति । तत्र दृष्टोन्तः । । जायेव । यथा । पत्य । उशती पतिं कामयमाना । सुवासाः क्षोभनवक्षोपेता जाया स्वात्मसमीपे तस्य स्थानं करोति तद्वत् । हे । स्वपाक स्वपस्क सुकर्मक्षेत्रे त्वं । परिवीतः यष्ट्यदेवैस्तेजोभिर्वा परिवीतः । अर्वाचीनः अस्मदभिमुखः सन् । नि । षीद उत्तरवेद्यामुपविश । तत्र स्थितस्य । ते तव । इमाः उवालाः स्तुतयः^१ वा । प्रतीचीः एवदभिमुखाः प्रवर्तन्ते । उ^२ पूरणः^३ । चकृम । करोतेर्लिटि रूपम् । वाक्यभेदाज्जिघाताभावः । अर्वाचीनः । 'विभाषाञ्चरिक्' इति खः । परिवीतः । 'भ्येन् संवरणे' । कर्मणि निष्ठा । यजादिवात् संप्रसारणम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः ॥

आश्रुण्वते अदृपिताय मन्म नृचक्षसे सुमृळीकार्य वेधः ।

देवाय श्तिममृताय शंस प्रावेव सोता मधुपुयमीळे ॥ ३ ॥

आऽश्रुण्वते । अदृपिताय । मन्म । नृचक्षसे । सुऽमृळीकार्य । वेधः ।

देवाय । श्तिम् । अमृताय । शंस । प्रावाऽइव । सोता । मधुऽसुद । यम् । ईळे ॥ ३ ॥

वेधः स्तोत्राणां कर्तृहे स्तोतः । आश्रुण्वते स्तोत्राकर्णनपराय । अदृपिताय अदृष्टावाग्रमत्ताय । नृचक्षसे नृणां द्रष्टे । सुमृळीकार्य सुसुखाय । अमृताय मरणधर्मरहिताय । देवाय तस्मा अग्नये । मन्म स्तोत्रं । अस्ति कर्त्तुं च । शंस । मधुपुत्र मक्करस्य सोमस्य सोता । तत्र दृष्टोन्तः । प्रावेव । यथा प्रावा सोमस्य । सोता तद्वत् । सोमाभिर्बन्धुर्वाणो यजमानः । वम् अग्निम् । ईळे स्तीति । तस्मै कर्त्तेति

१. ख-च-न-म-स-तन्मरणात् । २. ख-च-न-म-स-‘ते’ नास्ति । ३. ख-च-न-म-स-उप्रायः । ४. ख-च-न-म-स-‘उ पूरणः’ नास्ति ।

समम्बयः । यद्वा । मधुषुत् सोमसुचजमानोऽग्निमीळे स्तौति । तत्र दृष्टान्तः । यथा प्रावा सोमस्य सोता शब्दं करोति । ' प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम प्रावभ्यः ' (ऋ. सं. १०. ९४. १) इत्यत्र प्राव्णां शब्दकर्तृत्वं श्रुतमिति ॥ आशुष्यते । ' शतुरनुमः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईळे । ' ईड स्तुती ' । लटि ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । यद्वा । लिटि तत्रादेशस्य एकादेशो कृते रूपम् ॥

त्वं चिन्मः शम्या अग्ने अस्या ऋतस्य बोध्यतचित्स्वाधीः ।

कदा ते उक्था सधमाद्यानि कदा भवन्ति सख्या गृहे ते ॥ ४ ॥

त्वम् । चित् । नः । शम्यै । अग्ने । अस्याः । ऋतस्य । बोधि । ऋतऽचित् । सुऽआधीः ।

कदा । ते । उक्था । सधऽमाद्यानि । कदा । भवन्ति । सख्या । गृहे । ते ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं चित् त्वमेव शम्यै । शमीशब्दः कर्मनाम । अस्याः शम्यै णः अस्मत्संबन्धिनोऽस्य कर्मणो देवता भवसि । हे ऋतचित् सत्यज्ञ हे अग्ने स्वाधीः सुकर्मा सुध्यानो वा त्वम् ऋतरय बोधि अस्मदीयं स्तोत्रं बुध्यस्व । ते तव सधमाद्यानि सहमदनिमित्तानि उक्था शस्त्राणि कदा कस्मिन् काले भवन्ति भविष्यन्ति । तथास्मदीये गृहे ते खया सह सख्या सख्यानि कदा भविष्यन्ति ॥ सधमाद्यानि । मादयतेर्ण्यन्तस्य ' अघो यत् ' इति यत् । ' सध मादस्यणोः ' इति सहस्य सधादेशः । भवन्ति । ' विभाषा कदाकर्णोः ' (पा. सू. ३. ३. ५) इति भविष्यदर्थे लट् ॥

कथा ह तद्वरुणाय त्वमग्ने कथा दिवे गर्हसे कञ् आगः ।

कथा मित्राय मीळहुषे पृथिव्यै ब्रवः कर्दर्यग्णे कङ्कगाय ॥ ५ ॥

कथा । ह । तत् । वरुणाय । त्वम् । अग्ने । कथा । दिवे । गर्हसे । कत् । नः । आगः ।

कथा । मित्राय । मीळहुषे । पृथिव्यै । ब्रवः । कत् । अर्यग्णे । कत् । भगाय ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं तत् अस्मदीयं पापं वरुणाय कथा गर्हसे । केन हेतुना गृहीपूर्वमावेदयेः । ह इति पूरणः । दिवे पुलोकाय द्योतमानाय सूर्याय वा कथा कथं तत्पापमावेदयेः । णः अस्माकम् आगः तत्पापं कत् किमस्ति । त्वत्परिचरणाच्चास्तीत्यर्थः । तथा मीळहुषे अभिमतकलसेवने मित्राय पृथिव्यै च कथा ब्रवः कथमागो ब्रूयाः । अर्यग्णे देवाय भगाय एतन्नामकाय च देवाय कत् कथं ब्रूयाः ॥ कथा । किंशब्दात् ' था हेती च छन्दसि ' इति धाप्रत्ययः । ' प्राग्विको विभक्तिः ' इति विभक्तिसंज्ञायां ' किमः कः ' (पा. सू. ७. २. १०३) इति कादेशः । मीळहुषे । ' मिह लेचने ' । कत् । ' दाधान् साङ्गान् मीळुष ' इति निपातितः । ब्रवः । ' ब्रू ण्यकायां वाचि ' । छेति ' छेटीऽडाटी ' इत्यडागमः । पादादित्वाद्भिषातः । आगमस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वरः ॥ २० ॥

१. ख-ग-त-न-भ-स-कर्तृत्वम् । २. ख-घ-च-ग-न-प-फ-भ-स-पापं कथा किं ते; त-तत्पापं कथा किं ते । ३. ख-च-ज-प-फ-भ-कत् पापम् ।

कद्विण्यासु बृधसानो अग्ने कदाताय प्रतवसे शुभंये ।

परिज्मने नासत्याय क्षे ब्रवः कदमे रुद्राय नृमे ॥ ६ ॥

कत् । विण्यासु । बृधसानः । अग्ने । कत् । वाताय । प्रतवसे । शुभम्ऽये ।

परिऽज्मने । नासत्याय । क्षे । ब्रवः । कत् । अग्ने । रुद्राय । नृमे ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽविण्यासु आग्नीध्रियादिविण्वेषु ऽबृधसानः घृताद्याहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं ऽकत् कथं ब्रूयाः । ऽप्रतवसे प्रकृष्टबलाय ऽशुभंये शुभस्य प्रापयित्री ऽपरिज्मने परितो गम्त्रे ऽनासत्याय सत्यस्य नेत्रे । यद्वा न विद्यतेऽसत्यं यस्य तस्मै । ऽवाताय वायवे । यद्वा नासत्याय इति वचनव्यत्ययः । नासत्याभ्यामभिव्याम् । ऽक्षे । क्षा इति पृथिवीमाह । क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति । तस्यै क्षे पृथिव्यै च ऽकत् कथं ब्रूयाः । हे ऽअग्ने ऽनृमे नृणां पापकृतां हम्त्रे ऽरुद्राय देवाय ऽकत् कथमागः ऽअवः ब्रूयाः ॥ बृधसानः । ' बृधु वर्धने ' । ' असानच् ' इत्यनुवृत्तौ ' ऋक्षिबृधिमन्विदसहिभ्यः कित् ' इति असानच्-प्रत्ययः । कित्वादगुणः । चित्वादन्तोदात्तः । शुभंये । ' या प्रापणे ' । विष् । ' तत्पुरुषे कृति बहु-लम् ' इति द्वितीयायाः अप्यलुक्^१ । कृत्स्वरः । क्षे । ' क्षि निवासगत्योः ' । ' अग्नेभ्योऽपि इत्यति ' इत्यधिकरणे डः । ततष्टाप् । अतुर्थ्येकवचने ' आतो धातोः ' इत्यत्र ' आतः ' इति योगविभागात् आकारलोपः । नृमे । ' हन हिंसागत्योः ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति क्तिप् ॥

कथा महे पुष्टिमराय पुष्णे कद्रुद्राय सुमत्साय हविर्दे ।

कद्विण्व उरुगायाय रेतो ब्रवः कदमे शरवे बृहत्यै ॥ ७ ॥

कथा । महे । पुष्टिम्ऽमराय । पुष्णे । कत् । रुद्राय । सुऽमत्साय । हविःऽदे ।

कत् । विण्वे । उरुऽगायाय । रेतः । ब्रवः । कत् । अग्ने । शरवे । बृहत्यै ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽमहे महते ऽपुष्टिमराय पुष्टिधारकाय ऽपुष्णे एतन्नामकाय देवाय ऽकथा केन हेतुना पापं ब्रवीथाः । ऽसुमत्साय सुपूजनीयाय सुवशाय वा ऽहविर्दे अग्निरूपेण देवानां हविर्दात्रे । यद्वा स्थित-कृत्वाहविषो दात्रे । ऽरुद्राय ऽकत् कथं ब्रूयाः । तथा ऽउरगायाय उरभिर्बहुभिः गीयमानाय^२ यद्वा प्रभूतकीर्तये ऽविण्वे ऽरेतः क्षवहेतु पापं ऽकत् कथं वदेः । ऽशरवे । श्रमाति पक्वा ओषधीरिति शरः शरत् संकसरः । यद्वा । हिंसिका निर्गतिः । ऽबृहत्यै महत्यै शरवे^३ निर्गत्यै वा ऽकत् कथं पापं ऽअवः ब्रूयाः ॥ पुष्टिमराय । ' शुभम् धारणपोषणयोः ' । संज्ञायां ' भृतृवृजि' इत्यादिना कच् । ' अर्क्षि-पदजन्तस्व शुम्' इति पूर्वपदस्य मुमागमः^४ । चित्वादन्तोदात्तः । समासे कृत्स्वरः । हविर्दे । ' अनुदात्तस्य च वज्रोदात्तकोपः ' इति सुप उदात्तवच् । शरवे । ' नृ हिंसायाम् ' । ' कृत्स्विह्रिज्जिह्वसि' इत्यादिना उप्रत्ययः । ' मित् ' इत्यनुवृत्तेरावुदात्तः ॥

१. स-च-न-प-फ-भ-कत् पापम् । २. त-अलुक् । ३. स-च-न-भ-स-गायमानाय । ४. स-च-न-त-न-भ-स-शरवे । ५. स-च-न-त-न-भ-स-इति मुम् पूर्वपदस्य ।

कथा शर्धीय मरुतामृताय कथा सुरे बृहते पृच्छयमानः ।

प्रति ब्रवोऽदितये तुराय साधा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ॥ ८ ॥

कथा । शर्धीय । मरुताम् । ऋताय । कथा । सुरे । बृहते । पृच्छयमानः ।

प्रति । ब्रवः । अदितये । तुराय । साध । दिवः । जातवेदः । चिकित्वान् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ऋताय गन्त्रे सत्यभूताय वा मरुतां शर्धीय बलभूताय गणाय कथा केन हेतुना मदीयमागः प्रतिब्रूयाः । तेन पृच्छयमानः सन् तस्मै बृहते महते^१ सुरे सूर्याय कथा कथं वदेः । तथा अदितये देव्यै तुराय त्वरितगमनाय वायवे च^२ । अदितयेऽदीनाय तुराय वा । प्रति ब्रवः । मदीयमागः कथं प्रतिब्रूयाः । यस्मादेवं तस्मात् हे जातवेदः अग्ने चिकित्वान् एतत्सर्वं^३ जानानस्त्वं दिवः दीप्तान् देवान् साध साधय गच्छ । यद्वा । दिवो शुलोकस्य यज्ञवहनलक्षणं कार्यं साध कुरु ॥ सुरे । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् केर्यत्वाभावः । ' अतो गुणे ' इति परस्परत्वम् । पृच्छयमानः । ' प्रच्छ झीप्सायाम् ' । कर्मणि यक् । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । ज्ञानघो लसार्धधातु-कानुदात्तत्वे यस्वरः । साध । ' राध साध संसिद्धौ ' । अन्तर्भावितण्यर्थस्य लोटि द्यत्ययेन ऋ ॥

ऋतेन ऋतं नियतमीळ आ गोरा॒मा सचा॒ मधु॑मत्प॒क्वम॑ग्ने ।

कृष्णा॒ स॒ती रु॒शता॒ घा॒सि॒नैषा॒ जाम॑र्येण॒ पर्य॑सा पीपाय ॥ ९ ॥

ऋतेन । ऋतम् । निऽयतम् । ईळे । आ । गोः । आ॒मा । सचा । मधु॑मत् । प॒क्वम् । अग्ने ।

कृष्णा । स॒ती । रु॒शता । घा॒सिना । एषा । जाम॑र्येण । पर्य॑सा । पीपाय ॥ ९ ॥

हे अग्ने ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन नियतम् अनुस्यूतम् ऋतम् उदकं गोः धेनोः पयः आ ईळे आयावे । सांनाय्यादिहविरर्थं गन्धं पयस्त्वां यावे इत्यभिप्रायः । आ॒मा अप॒क्वा सा गौः मधु॑मत् माधुर्बोधिं पक्वं पयः सचा सह धारयति । कृष्णा कृष्णवर्णा सती एषा गौः रुश॑ता ऋतेन घासिना प्राणिनां धारकेण जामर्येण । जायन्त इति जाः प्रजाः । तासाम्^४ अमर्येण अमरण-मिश्रितेन तेन पयसा पीपाय प्रजाः प्याययति । तथैव महिमा यज्ञसान् परिणामयमेवं करोषि ॥ पीपाय । प्यायतेर्लिटि ' लिङ्यञ्जेञ्च ' इति पीपायः ॥

ऋतेन हि प्मा बृ॒भभ॑भिद॒क्तः पु॒माँ अ॒ग्निः पर्य॑सा पृ॒ष्ठये॑न ।

अस्प॑न्दमानो अ॒चर॑द्वयो॒घा वृ॒षा शु॒क्रं दु॒दुहे॑ पृ॒भिरू॑र्धः ॥ १० ॥

ऋतेन । हि । स्म । बृ॒भभः । भि॒त् । अ॒क्तः । पु॒मान् । अ॒ग्निः । पर्य॑सा । पृ॒ष्ठये॑न ।

अस्प॑न्दमानः । अ॒चर॑त् । व॒यः॒ऽघाः । वृ॒षा । शु॒क्रम् । दु॒दुहे॑ । पृ॒भिः । ऊ॒र्धः ॥ १० ॥

१. ऋ-व-च-ण-न-भ-ल-स- ' महते ' नास्ति । २. न-स-स- ' च ' नास्ति । ३. न-स-तत्सर्वम् । ४. ऋ-व-च-ण-भ-ताः जाः ।

वृषभः अभिमतफलवर्षकः वृषभान् श्रेष्ठः सः वृषभिः वृक्षेन सत्यभूतेन वृष्टयेन धारकेन
 वषसा वृक्षः सिको भवति । वृष्टि वृष्य^१ वृष्टि^२ त्रयः पूरणाः । वृषोधाः अक्षदः सोऽग्निः वृष्यम्-
 मानः एकत्रावस्थितः सन् एव वृषचरत् सर्वत्र तेजसा चरति । तथा वृषा अपां वर्षकः वृषिः
 सूर्यः वृष्टकं पयः वृष्यः अन्तरिक्षं मेघं वा वृष्टुहे दोग्धि ॥ अक्षः । 'अभ्यु व्यक्तिक्रक्षणगतिषु' ।
 कर्मणि निष्ठा । वृष्टुहे । द्विकर्मकोऽयं धातुः । वृष्यः । 'अकथितं च' इति कर्मसंज्ञा ॥ २१ ॥

ऋतेनाद्रिं व्यसन्भिदन्तः समङ्गिरसो नवन्त गोभिः ।

शुनं नरः परिं पदक्षुषासमाविः स्वरभवज्जाते अग्नौ ॥ ११ ॥

ऋतेन । अद्रिम् । वि । असन् । भिदन्तः । सम । अङ्गिरसः । नवन्त । गोभिः ।

शुनम् । नरः । परिं । सदन् । उषसम् । आविः । स्वः । अभवत् । जाते । अग्नौ ॥ ११ ॥

वृषभिरसः मेधातिथिप्रभृतयः वृक्षेन यज्ञेन हेतुना गवां निरोधकम् वृषभं पर्वतं वृष्यन्तः
 विदारयन्तः सन्तः व्यसन् व्यक्षिपन्^१ । ततस्ते गोभिः वसं नवन्त समगच्छन्तः । वृष्यः कर्मणां
 नेतारः ते वृष्टुं सुखेन वृषसं वृष्टि^२ वृषन्^३ परितः प्रामुबन् । ततः स्वः सूर्योऽपि आविः
 अभवत् । सर्वमेतत् वृष्यौ स्वयि वृष्यते मथनेन^४ निष्पादिते सत्यभूदिति ॥ असन् । अस्यतेर्लुङि ष्येः
 'अस्यतिवकि' इत्यादिना अकादेशः । 'अभित्यमागमशासनम्' इति धुगभावः ॥

ऋतेन देवीरमृता अमृक्ता अर्णोभिरापो मधुमङ्गिरग्रे ।

वाजी न सर्गेषु प्रस्तुमानः प्र सदमित्सर्वितवे दधन्युः ॥ १२ ॥

ऋतेन । देवीः । अमृताः । अमृक्ताः । अर्णोऽभिः । आपः । मधुमत्^५भिः । अग्रे ।

वाजी । न । सर्गेषु । प्रस्तुमानः । प्र । सदम् । इत् । सर्वितवे । दधन्युः ॥ १२ ॥

हे वृष्ये वृष्यताः अमरणहेतवः वृष्यकाः रक्षःप्रभृतिभिरबाधिताः मधुमङ्गिः माधुर्बोपैतिः
 अर्णोभिः उदकैर्दुष्काः देवीः देव्यो नयः वृक्षेन सत्येन यज्ञेन वा हेतुना आपः आसज्याः सत्यः
 सदमित् सदैव अवितवे सवणाच्च प्र वृष्यन्तः प्रगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वाजी न । यथा
 सर्गेषु प्रेरणेषु प्रस्तुमानः प्रोत्साहमानः^६ अश्वः प्रगच्छति तद्वत् ॥ आपः । 'आधू व्याही' । 'आग्नेतेः
 किप् इत्यञ्च' इति कर्मणि किप् । 'अतृन्' इत्यादिना अस्ति दीर्घः । प्रस्तुभावः । स्तोमविरर्षति-
 कर्मा ॥

१. त-हम् । २. ल-विदिति । ३. ल-व-व-न-त-न-प-फ-म-स-प्रक्षिपन् । ४. ल-व-व-न-
 परिषदम् । ५. च-मन्थनेन । ६. त-अभित्यमागमानुशासनम् । ७. त-प्रसजमानः ।

मा कस्य यक्षं सदमिदुरो गा मा वेशस्य प्रमिनतो मापेः ।

मा भ्रातुरग्ने अनृजोऋणं वेर्मा सख्युर्दक्षं रिपोर्भुजेम ॥ १३ ॥

मा । कस्य । यक्षम् । सदम् । इत् । दुरः । गाः । मा । वेशस्य । प्रमिनतः । मा । आपेः ।

मा । भ्रातुः । अग्ने । अनृजोः । ऋणम् । वेः । मा । सख्युः । दक्षम् । रिपोः । भुजेम ॥ १३ ॥

हे ऽअग्ने ऽदुरः अस्माकं हिंसकस्य ऽकस्य कस्यचिदपि जन्तोः ऽयक्षं यज्ञं ऽसदमित् सदैव ऽमा
 ऽगाः कदाचिदपि मा गच्छ । ऽप्रमिनतः हिंसकस्य ऽवेशस्य प्रातिवेशस्य यज्ञं मा गाः । तथा
 ऽभापेः मद्भयतिरिक्तस्य बन्धोर्धनं ऽमा गच्छ । तथा ऽअनृजोः कुटिलचित्तस्य ऽभ्रातुः ऽऋणम् ऋणव-
 ह्यं हविः ऽमा ऽवेः मा कामयेथाः । तथा वयमपि ऽसख्युः मित्रस्य ऽरिपोः शत्रोः ऽदक्षं भोगसमर्थ-
 धनं ऽमा ऽभुजेम मा भुजीमहि । किंतु त्वया दत्तं धनं भुजीमहि ॥ दुरः । 'ह प्रसङ्गकरणे' । क्प् ।
 'बहुलं छन्दसि' इति उत्त्वम् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भुजेम । 'भुज पाल-
 नाभ्यवहारयोः' । आशीर्लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'लिक्याशिष्यङ्' इति अङ्प्रत्ययः ॥

रक्षां णो अग्ने तव रक्षणेभी ररक्षाणः सुमख प्रीणानः ।

प्रति स्फुर वि रुज वीडुहो जहि रक्षो महि चिद्वावृधानम् ॥ १४ ॥

रक्ष । नः । अग्ने । तव । रक्षणेभिः । ररक्षाणः । सुमख । प्रीणानः ।

प्रति । स्फुर । वि । रुज । वीडु । अंहः । जहि । रक्षः । महि । चित् । ववृधानम् ॥ १४ ॥

ऽसुमख सुवज्र सुधनेति वा हे ऽअग्ने ऽररक्षाणः भृशमस्माकं रक्षिता ऽप्रीणानः हविर्भिः प्रीतः
 त्वं ऽतव ऽरक्षणेभिः त्वदीयैरवधैः ऽनः अस्मान् ऽरक्ष पालय । ऽप्रति ऽस्फुर अस्मान् प्रति
 दीप्यस्व । ऽवीडु इदम् ऽअंहः पापं ऽवि रुज विशेषेण नाशय । किंच ऽमहि ऽचित् महदपि^१ ऽवावृधानं
 वर्धमानं वृद्धं वा बाधकं ऽरक्षः ऽजहि ॥ नः । 'नञ् धातुस्थोरुपुन्यः' इति संहितायां णत्वम् ।
 ररक्षाणः । रक्षेर्बहुलुकि चानञि रूपम् । जहि । 'हन हिंसागत्योः' । लोटि 'हन्तेजः' इति जादेशः ।
 आभाष्याधीयस्यासिद्धत्वात् 'अतो हेः' इति लुक् न भवति ॥

एभिर्भव सुमना अग्ने अकैरिमान्स्पृश मन्मभिः शूर बाजान् ।

उत ब्रह्माण्यङ्गिरो जुषस्व सं ते श्नुस्तिर्देववाता जरेत ॥ १५ ॥

एभिः । भव । सुमनाः । अग्ने । अकैः । इमान् । स्पृश । मन्मभिः । शूर । बाजान् ।

उत । ब्रह्माणि । अङ्गिरः । जुषस्व । सम् । ते । श्नुस्तिः । देववाता । जरेत ॥ १५ ॥

हे ^१अग्ने ^२वृषिः मदीयैः ^३अर्कैः अर्चनीयैः शस्त्रैः ^४सुमनाः शोभनमनस्कः ^५भव । हे ^६धूर ^७ह्रमाङ्
अस्मदीयान् हविर्लक्षणान् ^८वाजान् अजानि ^९मन्मभिः स्तोत्रैः सह ^{१०}स्पृश प्रतिगृह्णान् । ^{११}उत अपि
च ^{१२}अङ्गिरः । अङ्गिति हवींषि प्रामोतीत्यङ्गिरा अग्निः । यद्वा । ‘येऽङ्गिरा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्’
(ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ब्राह्मणम् । तेषामङ्गिरसां कारणत्वादग्नेरङ्गिरस्त्वम् । तत्कारणत्वे ^{१३}च मन्त्रः
‘ये अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे’ (ऋ. सं. १०. ६२. ५) इति । तादृशा हे अग्ने
^{१४}ब्रह्माणि मन्त्रान् ^{१५}जुषस्व सेवस्व । ^{१६}देववाता । देवार्थं ^{१७}गता देवान् स्तोतुं प्राप्तेत्यर्थः । तादृशी
^{१८}वृक्षस्तिः शंसनं ^{१९}ते त्वां ^{२०}सं ^{२१}जरेत संवर्धयतु ॥ स्पृश । ‘स्पृश संस्पर्शने’ । तुदादिः । देववाता ।
‘वा गतिगन्धनयोः’ । ‘गत्यर्थाकर्मक’ इति कर्तरि क्तः । देवः । पचाद्यजन्तः । ‘के च’ इति
चतुर्थ्यन्तस्य पदस्य प्रकृतिस्वरः ॥

एता विश्वा विदुषे तुभ्यं वेधो नीथान्यग्ने निण्या वचांसि ।

निवचना क्वये काव्यान्यशंसिषं मतिभिर्विप्र उक्थैः ॥ १६ ॥

एता । विश्वा । विदुषे । तुभ्यम् । वेधः । नीथानि । अग्ने । निण्या । वचांसि ।

निऽवचना । क्वये । काव्यानि । अशंसिषम् । मतिऽभिः । विप्रः । उक्थैः ॥ १६ ॥

^१वेधः विधातर्हे ^२अग्ने ^३विदुषे कर्मविषयज्ञानवते ^४क्वये क्रान्तदर्शिने ^५तुभ्यं ^६नीथानि
फलप्रापकाणि ^७निण्या नेयार्थानि गूढानि ^८निवचना नितरां वक्तव्यानि ^९काव्यानि कविभिर्मन्त्रादिभिः
कृतानि ^{१०}एता ^{११}विश्वा एतानि ^{१२}सर्वाणि ^{१३}वचांसि वाक्यानि ^{१४}मतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः ^{१५}उक्थैः
शस्त्रैश्च सहितः ^{१६}विप्रः प्राज्ञोऽहम् ^{१७}अशंसिषम् अवोचम् । तानि सेवस्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥

‘कृणुष्व’ इति पञ्चदशार्चं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यार्चं त्रैलोक्यं रक्षोहाभिदेवताकम् । ‘कृणुष्व
पञ्चोना राक्षोत्रम्’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः सूक्तविनियोगः । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे
‘कृणुष्व पाजः’ इत्याद्याः पञ्चर्चो विनियुक्ताः । सूत्रितं च— कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमिति
पञ्च (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इमेन ।

तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्यं रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ १ ॥

कृणुष्व । पाजः । प्रऽसितिम् । न । पृथ्वीम् । याहि । राजाऽश्व । अमऽवान् । इमेन ।

तृष्वीम् । अनु । प्रऽसितिम् । द्रूणानः । अस्ता । अस्ति । विध्यं । रक्षसः । तपिष्ठैः ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने ^२पाजः तेजःसंभं ^३कृणुष्व कुरुष्व विस्तारय । तत्र दृष्टान्तः । ^४प्रसितिं ^५न । यथा मृगयुः
^६पृथ्वीं विस्तीर्णा प्रसितिं प्रकर्षेण सीकते बभूव इति प्रसितिर्बागुरा । तारकीं प्रसितिं पक्षिप्रवृत्त्यर्थं

१. व-न-न-म-स-मदनीयैः; च-फ-ममदीयैः; प-मदनीयैः । २. न-स-स-‘अजानि’ नास्ति ।

३. व-व-तत्कारणम्; न-म-स-तत्कारणे । ४. व-व-न-न-फ-म-स-देवती(ता)र्वम् । ५. व-व-
न-व-प-फ-म-प्रापकाणि । ६. व-व-न-म-एतानि विद्यानि ।

वनगहनेषु प्रसारयति तद्वत् स्वमपि रक्षांसि हन्तुं महद्वलमप्रतस्तनुष्व । 'इमेन गतभयेन तेजःसंघेन युक्तस्त्वं
 'याहि रक्षांसि हन्तुं गच्छ । तत्र दृष्टान्तः । 'राजेव । यथा 'अमवान् । राजा' सह वर्तते इत्यमः
 अमात्यः । तद्वान् । यद्वा । अमोऽमनं रोगः । शत्रूणां कर्तव्यै रोगैस्तद्वान् । शत्रूणां रोगभूत इत्यर्थः ।
 राजा 'इमेन गजेन युक्तः सन् परबलं प्रतिगच्छति तद्वत् । किंच 'तृष्वीम् । तृष्वीति क्षिप्रनाम ।
 क्षिप्रगामिनीं 'प्रसितिं प्रकृष्टां सेनाम् 'अनु 'दूणानः अनुगच्छन् । यद्वा । तृष्वीमिति तृतीयाधे
 द्वितीया । तृष्या क्षिप्रया प्रसित्या अनुबद्धया^१ संततया गत्या दूणानः परसेनां हिंसन् 'अस्ता शत्रूणां
 क्षेप्ता 'असि । 'तपिष्ठैः तप्ततमैः^२ तेजोभिः 'रक्षसः राक्षसान् 'विध्य ताडय । अत्र निरुक्तम्—
 'कुरुष्व पाजः । पाजः पालनात् । प्रसितिमिव पृथ्वीम् । प्रसितिः प्रसहनात्तन्तुर्वा जालं वा ।
 याहि राजेवामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेरावता गणेन गतभयेन हस्तिनेति वा । तृष्यानु प्रसित्या
 दूणानः । तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा 'धरतेर्वा । अस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैः तप्ततमैः^३
 तपिष्ठतमैरिति वा ' (निरु. ६. १२) इति ॥ कृणुष्व । 'कृवि हिंसाकरणयोः' । लोटि 'धिन्वि कृण्वोर
 च' इत्युप्रत्ययः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि लसार्वधातुकस्वरं न बाधते
 इति लसार्वधातुकस्वरः (पा. म. ६. १. १५८. ११) ॥

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु स्पृश धृषता शोशुचानः ।

तपूष्यग्रे जुह्वा पतङ्गानसंदितो वि सृज विष्वगुल्काः ॥ २ ॥

तव । भ्रमासः । आशुऽया । पतन्ति । अनु । स्पृश । धृषता । शोशुचानः ।

तपूषि । अग्रे । जुह्वा । पतङ्गान् । असम्सदितः । वि । सृज । विष्वक् । उल्काः ॥ २ ॥

हे 'अग्रे 'तव संबन्धिनः 'भ्रमासः भ्राम्यन्तः 'आशुया शीघ्रगतयो रश्मयः 'पतन्ति सर्वतः
 प्रसरन्ति । 'शोशुचानः भृशं दीप्यमानस्त्वं 'धृषता अभिभवसमर्थेन तेजःसंघेन शत्रून् 'अनु क्रमेण
 'स्पृश दह । दहनोपायं दर्शयति । 'असंदितः परैरनिरुद्धस्त्वं 'तपूषि तापकानि तेजोसि 'पतङ्गान्
 पतनशीलान् विस्फुल्लिङ्गान् 'उल्काः केयेतस्त्रितयं 'जुह्वा । हृयन्तेऽस्यामाहुतय इति जुह्वर्वाला ।
 तथा 'विष्वक् सर्वतः 'वि 'सृज प्रसारय ॥ आशुया । आशुशाब्दाजसः 'सुपां सुलुक्' इति
 याजादेशः । चिस्वरः । धृषता । 'धृष' प्रसहने । चुरादिराधृषीयः । व्यत्ययेन वाः । 'सतुरनुमः'°
 इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जुह्वा । 'जुहोतेदीर्घञ्' इति क्प् द्विवचनं दीर्घत्वम् । 'उदात्तबणो
 इत्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वस्य 'नोङ्भायोः' इति प्रतिषेधे 'उदात्तस्वरितयोर्वचः'° इति
 स्वरितत्वम् । असंदितः । 'दो भवत्यङ्गने' । कर्मणि निष्ठा । 'यतिस्वति'° इति इत्वम् । नजा^४
 समासे^५ तस्य स्वरः ॥

१. स-ग-व-न-स-राजा । २. स-ग-व-न-भ-अनुबद्धवा । ३. स-ग-व-न-स-तप्ततमैः ।
 ४. न-ल-स- 'तप्ततमैः' नास्ति । ५. स-ग-व-न-भ-स-धृषु । ६. स-ग-व-न-भ-अन्तमासे ।

प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भव पायुर्विशो अस्या अदब्धः ।

यो नो दूरे अवशंसो यो अन्त्यग्रे मार्किष्टे व्यथिरा दधर्षीत् ॥ ३ ॥

प्रति । स्पशः । वि । सृज । तूर्णिऽतमः । भव । पायुः । विशः । अस्याः । अदब्धः ।

यः । नः । दूरे । अवऽशंसः । यः । अन्ति । अग्रे । मार्किः । ते । व्यथिः । आ । दधर्षीत् ॥ ३ ॥

हे अग्रे तूर्णितमः स्वरिततमस्त्वं स्पशः परबाधकान् रश्मीन् चारान् वा सत्यानृतविवेकार्थं वि सृज शत्रून् प्रति विशेषेण प्रेरय । अदब्धः केनाप्यहिमितस्त्वम् अस्याः स्वदीयायाः विस्रः अस्मदादिकायाः प्रजायाः पायुः पालकः भव । कस्मात्तद्रक्षणमित्यपेक्षायामाह । नः अस्माकं दूरे यः अवशंसः । अवं पापात्मकं शंसनमभिलाषः कीर्तनं वा यस्य सोऽवशंसः । यः च अवशंसः अन्ति अस्माकं समीपे तिष्ठति तस्मादुभयविधाच्छत्रोः पालको भव । किंच ते स्वत्संबन्धिनोऽस्मान् मार्किः न कश्चिदपि व्यथिः बाधको राक्षसः आ दधर्षीत् आधर्षयतु । अस्माकं कश्चिदपि परिभवं मा करोस्वित्यर्थः ॥ अन्ति । अन्तिकस्य कादिलोप आद्युदात्तत्वं च । अग्रे । पादादिष्वान्तात् पाठिकमाद्युदात्तत्वम् । मार्किष्टे इति संहितायां ' युष्मत्तत्तत्तुःत्वन्तःपादम् ' इति षत्वम् । दधर्षीत् । ' धृष प्रसहने ' । लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः लुः । ' बहुलं छन्दसि ' इति तिप् ईडागमः । निघातः ॥

उदग्रे तिष्ठ प्रत्या तनुष्व न्यमित्रौ ओषतात्तिग्महेते ।

यो नो अरातिं समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतुसं न शुष्कम् ॥ ४ ॥

उत् । अग्रे । तिष्ठ । प्रति । आ । तनुष्व । नि । अमित्रान् । ओषतात् । तिग्महेते ।

यः । नः । अरातिम् । सम्ऽऽधान । चक्रे । नीचा । तम् । धक्षि । अतसम् । न । शुष्कम् ॥ ४ ॥

तिग्महेते । तिग्माः तीक्ष्णाः हेतवो ज्वाला यस्य स तयोक्तः । तादृशे हे अग्रे उत् तिष्ठ रक्षोहणार्थमुद्यतो भव । शत्रून् प्रत्या तनुष्व ज्वालामवं विस्तारय । तैस्तेजःसंघैः अमित्रान् शत्रून् नि ओषतात् नितरां वह । हे समिधान समिन्निर्दीप्यमानाग्रे यः पुमान् नः अस्माकम् अरातिम् । भावप्रधाननिर्देशः । अरातित्वं शात्रवं चक्रे कुस्ते । अरातिमदानं वा कुस्ते । तं पुमांसं नीचा न्यगभूतं धक्षि वह । तत्र दृष्टान्तः । अतसं न । यथा शुष्कम् अनाग्निम् अतसं काष्ठं वहसि तद्वत् । ओषतात् । ' उष दाहे ' । कोटि हे ' तुष्टोः ' इति तातकादेशः । धक्षि । द्धेर्कोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति सपो लुक् । ' हो ढः ' इति ढत्वम् । भव्यावः । ' षोः कः सि ' इति कषत्वम् । निघातः ॥

१. ख-ग-व-न-न-भ-परान् । २. ख-ग-व-व-न-न-भ-स- ' वा ' नास्ति । ३. ख-ग-व-व-न-प-न-भ-तीक्ष्णज्वाला । • ख-तीक्ष्णः ।

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्यध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने ।

अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शत्रून् ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रति । विध्य । अधि । अस्मत् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने ।

अव । स्थिरा । तनुहि । यातुऽजूनाम् । जामिम् । अजामिम् । प्र । मृणीहि । शत्रून् ॥ ५ ॥

हे अग्ने ऊर्ध्वो भव रक्षोहननार्थमुद्युक्तो भव । अस्मत् अस्मत्तः अधि अधिकान् राक्षसान् प्रति विध्य प्रत्येकं ताडय । दैव्यानि तेजांसि च^१ आविष्कृणुष्व आविष्कुरु । एतन्नयं विधाय यातुजूनां यातयितुं प्राणिनः क्लेशयितुं ये जवं कुर्वन्ति तेषां यातुधानानां स्थिरा दृढानि धनूषि अव तनुहि अवगतयानि कुरु । किंच जामिं^२ बन्धुम् अजामिम् अबन्धुम्^३ एतादृशान्^४ शत्रून् प्र मृणीहि प्रजहि । यद्वा । जामिं यः पूर्वं प्रहृतस्तम् । अजामिं पूर्वमप्रहृतम् । एवंभूतान् शत्रून् जहि । प्रहृतोऽयम् इत्युपेक्षां^५ मा कृथाः ॥ आविष्कृणुष्व इत्यत्र संहितायाम् 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति षत्वम् । तनुहि । तनोतेलोटि 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम्' इति हेतुर्गभावः । यातुजूनाम् । 'जु गतौ' । 'किञ्चि' इत्यादिना क्तिप्^६ । दीर्घः^७ । आमि छान्दसो जुम् । मृणीहि । 'मृक् प्राण-त्यागो' । अन्तर्भावितव्यर्थस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य भा । निघातः ॥ ॥ २३ ॥

स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।

विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो घुम्नान्ययो वि दुरो अभि द्यौत् ॥ ६ ॥

सः । ते । जानाति । सुऽमतिम् । यविष्ठ । यः । ईवते । ब्रह्मणे । गातुम् । ऐरत् ।

विश्वानि । अस्मै । सुऽदिनानि । रायः । घुम्नानि । अर्यः । वि । दुरः । अभि । द्यौत् ॥ ६ ॥

यविष्ठ युवतम यद्वा देवानां हवीषि मिश्रयितृ तम हे अग्ने यः पुमान् ईवते गमनवते कस्याणहेतुभूतागमनाय^१ ब्रह्मणे परिगृहाय तुभ्यं गातुम् । गीयते उच्चार्यते इति गातुः स्तोत्रम् । तत् वेदत् प्रेरयति । सः पुमान् ते तव सुमतिं कस्याणफरीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं जानाति लभत इत्यर्थः । अस्मै स्तोत्रं कृतवते यजमानाय तदर्थं विश्वानि सर्वाणि^२ सुदिनानि शोभनानि^३ दिनानि^४ रावः धनानि घुम्नानि सुतिमन्ति रत्नकनकादीनि दुरः गृहान् अभि अभिलक्ष्य अर्चः यज्ञानां स्वामी त्वं वि द्यौत् विशेषेण द्योतस्व । केचिदत्र वाक्यभेदमङ्गीकुर्वन्ते । स्तोत्रं कृतवते यजमानाय विश्वानि सुदिनानि अम्बुदयकारीणि भवन्ति । रावः । राग्नि क्षीरादीनीति रावो गोधनानि^५ । घुम्नानि द्योतमानानि कनकादीनि चास्मै भवन्ति । अर्चः कर्मणामनुष्ठाना सः^६ यजमानो दुरो गृहानभि

१. क-ग-च-व-ण-त-न-प-फ-भ- 'च' नास्ति । २. न-ल-स-जामिमजामि बन्धुमबन्धुम् । ३.

तादृशान् ; न-ल-स- 'एतादृशान्' नास्ति । ४. न-भ-ल-स-इत्युपेक्षाम् । ५. न-ल-किञ्चिदीर्घः । ६. क-ग-च-व-ण-त-प-फ-भ-स-कस्याणहेतुभूतागमनाय । ७. न-ल-स- 'सर्वाणि' नास्ति । ८. क-ग-च-व-ण-भ- 'शोभनानि दिनानि' नास्ति । ९. च-ल-चनानि । १०. क-ग-च-व-ण-त-भ-स- 'सः' नास्ति ।

त्रिः षीत् विशेषेण द्योतते ॥ ईवते । ' ई गतौ ' । किम् । ' तदस्यास्ति ' इति मतुप् । ' छन्दसीरः ' इति मतुपो वस्वम् । ऐरत् । ' ईर गतौ ' । यद्वृत्तयोगादनिघातः^१ । अर्चः । ' ऋ गतौ ' । ' अर्चः स्वामिवैश्ययोः ' इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः^२ । स्वामिन्प्रत्ययान्तोदात्तत्वम् । षीत् । ' शुत दीप्तौ ' । छान्दसे लुकि ' शुद्धभ्यो लुकि ' इति परस्मैपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इत्यङ्भावः ॥

सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।

पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सासदिष्टिः ॥ ७ ॥

सः । इत् । अग्ने । अस्तु । सुऽभगः । सुऽदानुः । यः । त्वा । नित्येन । हविषा । यः । उक्थैः
पिप्रीषति । स्वे । आयुषि । दुरोणे । विश्वा । इत् । अस्मै । सुऽदिना । सा । असत् । इष्टिः ॥७॥

हे अग्ने ययः पुमान् नित्येन यावज्जीवं संकल्पितेनाभिहोत्रादिसाधनभूतेन हविषा त्वा
त्वां पिप्रीषति प्रीणयितुमिच्छति, ययः च उक्थैः शब्दैः प्रीणयितुमिच्छति त्वेत् स एव पुमान्
सुभगः शोभनधनः^३ सौभाग्यवान् वा सुदानुः शोभनदानोपेतश्च अस्तु । किंच दुरोणे दुरवने
कृच्छ्रस्थे^४ त्वे स्वकीये आयुषि शतवर्षाख्ये जीवने^५ तिष्ठतु^६ । अस्मै यजमानाय विश्वा सर्वाणि
सुदिना शोभनानि दिनानि भवन्तु । अस्य सा इष्टिः स यज्ञः असत् फलसाधनसमर्थो
भवतु ॥ पिप्रीषति । ' प्रीञ्' तर्पणे । ' धातोः कर्मणः ' (पा. सू. ३. १. ७) इति सन् । असत् ।
अस्तेल्लैव्यडागमः । इष्टिः । ' मन्त्रे वृच ' इत्यादिना किञ्चुदासः ॥

उत्सासंभरणीयेष्टावग्नेः क्षत्रभृतः ' अर्चामि ते ' इति याज्या । सूत्रितं च— ' अर्चामि ते
सुमतिं घोष्यर्वांगितीदं प्रभृति कर्मणाम् ' (भाष्य. श्री. ४. १) इति ॥

अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाकसं ते वावाता जरतामियं गीः ।

स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्षत्राणि धारयेरनु घ्नन् ॥ ८ ॥

अर्चामि । ते । सुऽमतिम् । घोषि । अर्वाक् । सम् । ते । वावाता । जरताम् । इयम् । गीः ।

सुऽअश्वाः । त्वा । सुऽरथाः । मर्जयेम । अस्मे इति । क्षत्राणि । धारयेः । अनु । घ्नन् ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वे तव सुमतिम् अनुग्रहकरीं शोभनां बुद्धिम् अर्चामि पूजयामि । वावाता^{१०} पुनः-
पुनस्त्वाम्^{११} अभिमाच्छन्ती इयम् उज्ज्वमाना गीः वाक् घोषि घोषयुक्तं यथा भवति तथा अर्वाक्

१. ख-ग-च-व-न-न-म-स- ' वि ' नास्ति । २. ख-न-व-ण-त-न-म-क-स- ' यद्वृत्तयोगादनिघातः ' नास्ति । ३. ख-न-व-न-फ-म-क-निपातः । ४. त-ल-शोभनधनयुक्तः । ५. त-न-फ-म-जीवने निमित्ते सति यस्त्वां प्रीणयति सः (त-अस्तु) सुभगोऽस्तु । यद्वा यस्त्वां प्रीणयति स्वकीये गृहे स्व आयुषि शतवर्षाख्ये जीवने । ६. न-अस्तु तिष्ठतु, म-तिष्ठतु अस्तु । ७. ख-ग-च-व-त-न-म-प्रीत् । ८. ख-ग-न-म-क-स-अनुग्रहकरी । ९. न-अर्चामि अर्चयामि । १०. न-वावाता । ११. ख-ग-च-व-फ-म-पुनः त्वा त्वाम् ; च-न-पुनः पुनस्त्वा त्वाम् ।

त्वदभिसुखं^१ ते त्वां^२ वसं^३ जरतां स्तोतु^४ । वयमपि^५ स्वस्थाः शोभनाश्वोपेताः^६ सुरथाः^७ च । उपलक्षण-
मेतत् । पुत्रपौत्रादिभिः सहिताः सन्तः त्वां^८ मर्जयेम^९ अलंकुर्याम^{१०} । परिचरेमेति यावत् । त्वं तु^{११} अनु
धून्^{१२} अन्वहम्^{१३} अस्मे अस्मासु^{१४} क्षत्राणि धनानि^{१५} धारयेः^{१६} निधेहि ॥ घोषि । 'घुष^{१७} शब्दने'^{१८} ।
औणादिक इन् । नित्वादाद्युदात्तः । वावाता^{१९} । 'वा गतिगन्धनयोः'^{२०} इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य निष्ठायां^{२१}
रूपम् । मर्जयेम । 'मृजू शौचालंकारयोः'^{२२} । ण्यन्तस्य लिङ्गि रूपम् । वृद्धयभावश्चान्दसः ॥

इह त्वा भूर्या चरेदुप तमन्दोषावस्तर्दीदिवांसमनु धून् ।

क्रीळन्तस्त्वा सुमनसः सपेमाभि द्युम्ना तस्थिवांसो जनानाम् ॥ ९ ॥

इह । त्वा । भूरिं । आ । चरेत् । उप । त्मन् । दोषाऽवस्तः । दीदिऽवांसम् । अनु । धून् ।

क्रीळन्तः । त्वा । सुऽमनसः । सपेम । अभि । द्युम्ना । तस्थिऽवांसः । जनानाम् ॥ ९ ॥

हे अग्ने^१ इह रक्षोहननाख्ये कर्मणि यद्वा अस्मिन् लोके यः पुरुषः^२ दोषावस्तः रात्रावहनि च^३
दीदिवांसं दीप्यमानं^४ त्वा^५ त्वाम्^६ अनु^७ धून्^८ अन्वहं^९ त्मन्^{१०} आत्मना स्वयमेव^{११} उप समीपे^{१२} भूरि
भूयिष्ठं यथा भवति तथा^{१३} आ^{१४} चरेत्^{१५} परिचरति । तस्माद्वयमपि^{१६} जनानां शत्रूणां^{१७} द्युम्ना द्युम्नानि धनानि^{१८}
अभि^{१९} तस्थिवांसः^{२०} त्वत्प्रसादादात्मसात्कुर्वन्तोऽत एव^{२१} क्रीळन्तः^{२२} स्वे स्वे गृहे पुत्रपौत्रादिभिः
सह संक्रीडमानास्तथा^{२३} सुमनसः शोभनमनस्काः सन्तस्त्वां^{२४} सपेम^{२५} परिचरेम । यद्वा । दोषावस्तरिति
संबुद्धिः । दोषाया रात्रिकृतस्य तमसो वस्तराच्छादयितनिवारयितः ॥ त्मन् । आत्मनाब्दस्य
वृत्तीवायाः 'सुर्पा सुलुक्'^{२६} इति लुक् । 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः'^{२७} इत्याकारलोपः । दोषावस्तः ।
द्वन्द्वपक्षे 'कार्तिकौजपादयश्च'^{२८} इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । संबुद्धिपक्षे आमन्त्रितस्य पादादिश्वात्
षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । सपेम । 'षप समवाये'^{२९} । लिङ्गि रूपम् । निघातः ॥

यस्त्वा स्वधः सुहिरण्यो अग्न उपयाति वसुमता रथेन ।

तस्य त्राता भवसि तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषग्जुजोषत् ॥ १० ॥

यः । त्वा । सुऽअधः । सुऽहिरण्यः । अग्ने । उपऽयाति । वसुऽमता । रथेन ।

तस्य । त्राता । भवसि । तस्य । सखा । यः । ते । आतिथ्यम् । आनुषक् । जुजोषत् ॥ १० ॥

हे^१ अग्ने^२ यः पुमान्^३ स्वधः शोभनाश्वोपेतः^४ सुहिरण्यः यागयोग्यधनोपेतः^५ वसुमता व्रीक्षादि-
धनयुक्तेन^६ रथेन सहितः सन्^७ त्वा^८ त्वाम्^९ उपयाति परिचरणार्थं तव समीपं गच्छति । तस्य
पुंसः^{१०} त्राता सर्वदुरितेभ्यो रक्षकः^{११} भवसि । यः च पुमान्^{१२} ते तव^{१३} आतिथ्यम् अतिथियोन्वां
पूजाम्^{१४} आनुषक् अनुक्रमेण^{१५} जुजोषत् प्रापयति^{१६} तस्य पुंसः^{१७} सखा तदुचितफलप्रदानेनोपकर्ता भवसि ॥

१. अ-ग-व-च-न-त-म-स्तोतुं संसरताम्, स-संसरताम् । २. ण-त्वा त्वाम् । ३. व-फ-भूषि ।
४. अ-ववाता । ५. अ-ग-व-च-न-म-स- 'निष्ठायां' नास्ति । ६. न-स-स- 'त्वा' नास्ति । ७. अ-ग-
व-च-न-म-स-क्रीळन्तः । ८. अ-ग-व-च-म-त्वा, त-न-स-स- 'त्वा त्वा' नास्ति ।

उपवाति । ' सह सुपा ' इत्यत्र सहेति बोगविभागात् समासः । तिपः पिपादनुदात्तावे
धातुस्वरः । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः । आतिथ्यम् । अतिथिवाद्यात् तादर्थ्ये
' अतिथेर्न्यः ' इति न्यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । जुजोषत् । जोषयतेर्लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति
शपः श्लुः । अडागमः । ' छन्दस्युभयथा ' इति तिप आर्धधातुकावात् णिलोपः । ' अथरताना-
मादिः ' इत्याद्युदात्तः^१ ॥ २४ ॥

महो रुजामि बन्धुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय ।

त्वं नो अस्य वचसश्चिकिद्धि होतर्यविष्ट सुक्रतो दमूनाः ॥ ११ ॥

महः । रुजामि । बन्धुता । वचःऽभिः । तत् । मा । पितुः । गोतमात् । अनु । इयाय ।

त्वम् । नः । अस्य । वचसः । चिकिद्धि । होतः । यविष्ट । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । दमूनाः ॥ ११ ॥

हे ऽहोतः देवानामाह्वातः ऽयविष्ट युवतम ऽसुक्रतो शोभनप्रश्न हे अग्ने ऽवचोभिः स्वदुद्देशेन
कृतैः स्तोत्रैः समुपजाता येयं ऽबन्धुता बन्धुभावस्तथा बन्धुतया ऽमहः महतो राक्षसाम् ऽरुजामि
भनजिम्^२ । ऽतत् तादृशं स्तोत्रात्मकं वचः ऽपितुः उत्पादयितुः ऽगोतमात् ऋषेः सकाशात्^३ ऽमा मां^४
वामदेवं^५ ऽअन्वियाय प्राप्तम्^६ । ऽदमूनाः दान्तमना दानमना वा शत्रूणामुपक्षपयिता वा तादृशः ऽत्वं
ऽनः अस्मदीयस्य ऽअस्य ऽवचसः स्तोत्रात्मकमेतद्वाक्यं ऽचिकिद्धि जानीहि ॥ चिकिद्धि । ' कित
ज्ञाने ' । जौहोत्यादिकः । लोटि रूपम् । होतः । पादादित्वात् पाठिकमाद्युदात्तत्वम् । इतरयोस्तु
' नामन्त्रिते समानाधिकरणे ' इति प्रथमस्य अविद्यमानवद्भावनिषेधात् अपादादित्वेन निघातः ॥

अस्वप्नजस्तरणयः सुशेवा अतन्द्रासोऽवृका अभ्रमिष्ठाः ।

ते पायवः सध्यञ्चो निषद्याग्ने तव नः पान्त्वमूर ॥ १२ ॥

अस्वप्नऽजः । त्रणयः । सुशेवाः । अतन्द्रासः । अवृकाः । अभ्रमिष्ठाः ।

ते । पायवः । सध्यञ्चः । निऽसद्यः । अग्ने । तव । नः । पान्तु । अमूर ॥ १२ ॥

ऽअमूर अमूढ सर्वज्ञ । यद्वा । अमूर अप्रतिहतगते हे ऽअग्ने ऽअस्वप्नजः अस्वपन्तः ।
जागरूका इति यावत् । ऽतरणयः सततगमनस्वभावा आपञ्जयस्तारका वा ऽसुशेवाः सुशुप्ताः
ऽअतन्द्रासः अतन्द्रा अनलसाः सर्वदोषमुक्ताः ऽअवृकाः अहिसकाः ऽअभ्रमिष्ठाः अभ्रान्ततमाः
ऽसध्यञ्चः परस्परं संगताः^१ ऽपायवः रक्षकाः ऽते तादृशाः ऽतव रक्षमवः ऽनिषद्य अस्मज्ज्ञे निषण्णा
भूत्वा ऽनः अस्मात् ऽपान्तु रक्षन्तु ॥ अस्वप्नजः । स्वपितृवोर्नञिङ्प्रत्ययः । मध्येऽवग्रहश्चान्वसः ।
सध्यञ्चः । सहपूर्वावृत्ततेः ङिम् । ' सहस्य सभिः ' इति सहस्य सऽवादेशः । सध्यवादेशस्व

१. त-इत्याद्युदात्तत्वम् । २. स-य-व-च-अ-प-फ-म-मिगधि । ३. त-सकृदात् तत् । ४. न-
न-स-वामदेवं अम् । ५. न-क-स- ' प्राप्ते ' नास्ति । ६. स-य-व-च-अ-म-म-स-संगताः । ७. स-य-
व-च-अ-न-म-स- ' रक्षन्तु ' नास्ति ।

अन्तोदात्तत्वेन निपातनात्^१ यणादेशो ' उदात्तस्वरितयोः ' इति स्वरितत्वम् । अमूर । ' मुह वैचित्र्ये ' । निष्ठायां ठकारस्य रेफञ्छान्दसः । यद्वा । ' मृक् बन्धने ' । औणादिकः रक्^२ ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिपवो नाहं देभुः ॥ १३ ॥

ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने । पश्यन्तः । अन्धम् । दुःइतात् । अरक्षन् ।

ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न । अहं । देभुः ॥ १३ ॥

अत्रेयमैतिहासिकी कथा । उच्यते गमिणीं ममतानामधेयां भार्यां तदनुजो बृहस्पतिरव-
कमत । तस्यां रेत आधिक्षुं तं बृहस्पतिं गर्भस्थं रेतोऽग्रवीत् । रेतोऽग्र मा संक्षीरहमत्र वसामीति ।
एवमुक्तो बृहस्पतिर्निरुद्धरेतस्कः सन् रेतोरूपं गर्भं शशाप । जात्यन्धत्वरूपं दीर्घं तमः प्राप्नुहीति ।
ततस्तस्यां दीर्घतमा अजनिष्ट । स चान्धपरिहारायाम्नि स्नुत्वा चक्षुरलभतेति । तद्विदानीमाह । हे अग्ने
पायवः रक्षकाः पश्यन्तः अन्धोऽयमिति कृपादृष्ट्या पश्यन्तः ते तव ये रश्मयः मामतेयं ममतायाः
पुत्रम् अन्धं चक्षुर्हीनं दीर्घतमसं दुरितात् आन्ध्यलक्षणात् क्षापात्^३ अरक्षन् चक्षुःप्रदानेनापालयन् ।
विश्ववेदाः विश्वप्रज्ञो भवान् सुकृतः शोभनं^४ चक्षुःप्रदानादिकर्म^५ कृतवतः तान् रश्मीन् ररक्ष
आवरेण परिगृह्य पालयति^६ । तेषां परिग्रहसिद्धिः^७ अभिधीयते । दिप्सन्त इत् दम्भितुं परिभविष्यन्
नृच्छन्त एव रिपवः क्षत्रव एनं दीर्घतमसं नाहं देभुः नैव परिभवन्ति खलु ॥ मामतेयम् । ममताया
अपत्यमित्यर्थे ' स्त्रीभ्यो ठक् ' । दिप्सन्तः । ' दम्भु दम्भे ' । ' सनीवन्तर्धे ' इत्यादिना इडभाषः ।
' दम्भ इव ' इति इकारः । देभुः । ' अन्धप्रन्धिदम्भिव्यञ्जीनामुपसंत्थानम् ' (का. ६. १)
इति लिटः कित्वादुपधालोपः ॥

त्वया वयं सधन्वस्त्वोतास्तव प्रणीत्यस्याम वाजान् ।

उभा शंसा सुदय सत्यतातेऽनुष्टुया कृणुहयाण ॥ १४ ॥

त्वया । वयम् । सधन्वः । त्वाऽऊताः । तव । प्रऽनीती । अस्याम् । वाजान् ।

उभा । शंसा । सुदय । सत्यऽताते । अनुष्टुया । कृणुहि । अहयाण ॥ १४ ॥

अहयाण अक्षयितागमन^१ । ' अहयाणोऽस्तिवाणः ' (निरु. ५. १५) इति वाक्यः । तारुण्ये हे अग्ने
वयं स्तोतारः त्वया सधन्वः त्वत्प्रसादात् समानधनाः त्वोताः त्वया रक्षिता वयं तव प्रणीती
प्रणीत्या तव प्रेरणेनावुत्तवा वाजान् अक्षानि अहयाम प्राप्नुवाम । हे सत्यताते । सत्यं तनोतीति
वा सत्यं तावते यस्मिन्निति वा सत्यतातिः । हे सत्यताते शंसा पापानां क्षन्तिस्तारो उभा उभौ

१. त-अन्तोदात्तत्वेन निपातनात् । २. त-रश्मयः । ३. त-पापात् । ४. स-न-व-व-न-
न-न-स-स-शोभनचक्षुः । ५. स-न-व-व-न-फ-भ-पालय । ६. त-परिग्रहसिद्धिः । ७. स-
ग-व-व-न-भ-अक्षयितागमन; त-न-स-अक्षयितागमन । ८. न-स-स-उभा कस्ति ।

आसन्नविप्रकृष्टौ शत्रूँ सूचय जहि । अनुष्टुया अनुक्रमेण कृणुहि । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादितमर्थं कुरु ॥
सधन्यः । धनमेवामस्तीति 'छन्दसीवनिपी०' इति ईप्रत्ययः । 'एरनेकाचः०' इति यण् । 'उदात्त-
स्वरितयोः०' इति स्वरितत्वम् । अनुष्टुया । 'अपदुःसुषु स्थः' इति विधीयमानः कुप्रत्ययो बहुल-
वचनादनुपूर्वस्यापि भवति । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया याजादेशः । अहयाण । 'ही लजायाम्' ।
'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुभावाभावः । 'अनित्यमागमशासनम्' इति मुगभावः ॥

अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।

दहाशसो रक्षसः पाहास्मान्द्रुहो निदो मित्रमहो अवघात् ॥ १५ ॥

अया । ते । अग्ने । सम्इधा । विधेम । प्रति । स्तोमम् । शस्यमानम् । गृभाय ।

दह । अशसः । रक्षसः । पाहि । अस्मान् । द्रुहः । निदः । मित्रमहः । अवघात् ॥ १५ ॥

हे अग्ने अया अनया समिधा दीप्त्या स्तुत्या ते त्वां विधेम परिचरेम । अस्माभिः
शस्यमानम् इमं स्तोमं स्तोत्रं प्रति गृभाय प्रतिगृहाण । अशसः । शंसन्ति स्तुवन्तीति शसः
स्तोतारः । ते न भवन्तीत्यशसो नृशंसाः । तान् रक्षसः दह अस्मात्कुरु । हे मित्रमहः मित्रैः
पूजनीय हे अग्ने द्रुहः द्रोणुः निदः निन्दकात् अवघात् परिवादाच्च अस्मान् पाहि रक्ष ॥
गृभाय । ग्रहेर्लोपि 'छन्दसि शायजपि' इति भः शायच् । ह्रप्रहोर्मः । पाहि । वाक्यमेवात्
अनिघातः । निदः । 'निदि कुत्सायाम्' । कृप् । आगमशासनस्यानित्यत्वाच्चुमभावः । 'सावे-
काचः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवघात् । 'अवघपण्य०' इति यत् । 'ययतोऽन्तावर्धे'
(पा. सू. ६. २. १५६) इत्यन्तोदात्तत्वम् । मित्रमहो अवघात् इत्यत्र संहितायाम् 'अन्वाह-
वघात्' इति एकः प्रकृतिभावः ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाभ्युपरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवार्थे वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

इत्थं तृतीयाष्टकगश्चतुर्थोऽध्याय आदरात् ।

व्याख्यातः सायणार्येण^१ पञ्चमो व्याकरिष्यते ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थे मण्डले प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । 'वैश्वानराय' इति पञ्चदशचं पञ्चमं सूक्तं वामदेव-
स्याषं त्रैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका—'वैश्वानराय वैश्वानरीयम्' इति । विनियोगो
लैङ्गिकः ॥

वैश्वानराय मीळहुषे सजोषाः कथा दाशेमअग्नये बृहन्नाः ।

अनूनेन बृहता वक्षथेनोप स्तभायदुपमिन्न रोधः ॥ १ ॥

वैश्वानराय । मीळहुषे । सजोषाः । कथा । दाशेम । अग्नये । बृहत् । भाः ।

अनूनेन । बृहता । वक्षथेन । उप । स्तभायत् । उपमिन् । न । रोधः ॥ १ ॥

१सजोषाः सजोषसः^२ समानप्रीतियुक्ता वयमृत्विग्वजमानाः १वैश्वानराय विश्वनरसंबन्धिने^३
एतन्नामकाय १मीळहुषे अभिमतवृष्ट्यादिसेक्त्रे १बृहत् बृहते महते १भाः भासमानाय १अग्नये देवाय
१कथा कथं केन प्रकारेण १दाशेम दद्याम । सामर्थ्यात् हविरिति गम्यते । अथवा बृहन्ना इत्युत्तरत्र
योऽयम् । कथा दाशेमेत्युक्तम् । किं तत्र आधिक्यमिति^४ तदुच्यते । योऽग्निर्बृहन्महान् भा भासमानश्च
सन् १अनूनेन अविकलेन संपूर्णेन अत एव १बृहता प्रभूतेन १वक्षथेन वीढ्येन स्वकारीणे १उप १स्तभायत्
उप स्तज्जाति । सामर्थ्यात् घामिति शेषः । युलोकं व्याप्नोतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । १उपमिन्न १रोधः ।
उप समीपे मीयते क्षिप्यते इत्युपमिन् स्थूणा । सा यथा तृणाच्छादनादिनिरोधकं वंशादिकमुपस्तज्जाति
तद्वत् । यद्वा । वक्षथेनोक्थलक्षणेन फलादिवाहकेन स्तोत्रेण सह युलोकमुपस्तभायत् ॥ स्तभायत् ।
सम्भुः सौत्रो धातुः । लकि 'छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन अहावपि शायजादेशः । 'बहुलं
छन्दसि' इत्यदभावः ॥ किमिव । उपमिन्न रोधः । उप समीपे मीयते इत्युपमिदुक्कम् । कूलमिव ॥

मा निन्दत य इमां महीं राति देवो ददौ मर्त्याय स्वधावान् ।

पाकाय गुत्सो अमृतो विचेता वैश्वानरो नृत्तमो यद्दो अग्निः ॥ २ ॥

मा । निन्दत । यः । इमाम् । महीं । रातिम् । देवः । ददौ । मर्त्याय । स्वधावान् ।

पाकाय । गुत्सः । अमृतः । विचेताः । वैश्वानरः । नृत्तमः । यद्दो । अग्निः ॥ २ ॥

१. स-ग-न-त-न-क-भ-स-सावणाचार्यैः । २. स-ग-न-न-भ- 'सजोषसः' नास्ति । ३. स-
ग-न-न-भ-क-स-विश्वानरसंबन्धिने । ४. स-ग-न-अधिकमिति ।

हे होत्रादयः अमुं वैश्वानरमग्निं ^१मा ^२निन्द्यत निन्दा^३ मा^४ कुरुत । स्तुतेत्यर्थः । ^५वः ^६वेषः दीप्य-
मानोऽग्निः ^७स्वधावान् अस्मद्वत्तेन हविरिक्षणेनाग्नेन तद्वा^८न् सन् ^९मर्त्याय मरणधर्माय^{१०} ^{११}पाकाय परिपक्-
प्रज्ञाय ^{१२}मह्यं कजमानाय ^{१३}इमाम् इदानीं दीक्षमानप्रकारं ^{१४}रातिं धनं ^{१५}ददौ दत्तवान् । स विज्ञेयते ।
^{१६}गृत्सः मेधावी । मेधाविनामैतत् । ^{१७}अमृतः अमरणस्वभावः ^{१८}विचेताः विशिष्टप्रज्ञः ^{१९}वैश्वानरः
विश्वैर्मरैः आहवनीयादिरूपेण नीक्षमानः^{२०} ^{२१}नृतमः नेतृतमः कलादीनां ^{२२}यद्वः महान् । महत्त्वमैतत् ।
^{२३}अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टः । तादृशमग्निं स्तुतेति भावः ॥

सामं द्विवर्हां महिं तिग्मभृष्टिः सहस्रेता वृषभस्तुविष्मान् ।

पदं न गोरपङ्गूळहं विविद्वान्निर्मह्यं प्रेदुं वोचन्मनीषाम् ॥ ३ ॥

सामं । द्विऽवर्हाः । महिं । तिग्मऽभृष्टिः । सहऽस्रेताः । वृषभः । तुविष्मान् ।

पदम् । न । गोः । अपङ्गूळहम् । विविद्वान् ।

अग्निः । मर्हाम् । प्र । इत् । ऊँ इति । वोचत् । मनीषाम् ॥ ३ ॥

^१द्विवर्हाः द्वयोर्मध्यमोत्तमयोः स्थानयोः परिवृद्धः ^२तिग्मभृष्टिः तीक्ष्णतेजाः ^३सहस्रेताः बहु-
विधहिरण्यरेतस्कः । रेतःशब्दः सारवाची । प्रभूतसारो वा । ^४वृषभः वर्धिता कामानां ^५तुविष्मान्
बहुधनः^६ । इदृशोऽयम् ^७अग्निः अत्यन्तगोपितः^८ ^९गोः ^{१०}पदं ^{११}न गदाया गोः पदमिव ^{१२}अपङ्गूळहम् अत्यन्त-
रहस्यम् । मनीषाशब्दो ज्ञानवाची सन् अत्र ज्ञातव्ये वर्तते । ^{१३}मनीषां ज्ञातव्यं ^{१४}महिं महत् पदं ^{१५}साम
अस्मदभिमतं स्तोत्रं ^{१६}विविद्वान् विशेषेण जानन् ^{१७}मह्यं^{१८} ^{१९}प्रेदुं ^{२०}वोचत् प्रैव प्रवीतु ॥

प्र ताँ अग्निर्वैभसस्तिग्मजम्भस्तपिष्ठेन शोचिषा यः सुराधाः ।

प्र ये मिनन्ति वरुणस्य धाम प्रिया मित्रस्य चेततो ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

प्र । तान् । अग्निः । वैभसत् । तिग्मजम्भः । तपिष्ठेन । शोचिषा । यः । सुऽराधाः ।

प्र । ये । मिनन्ति । वरुणस्य । धाम । प्रिया । मित्रस्य । चेततः । ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

^१वः ^२अग्निः ^३सुराधाः क्षोभनधनः सः ^४तिग्मजम्भः तीक्ष्णबद्धः सन् ^५तपिष्ठेन ^६शोचिषा
अतिस्वनेन वाक्त्र्यां तापकेन तेजसा ^७तान् बहुमानान् द्वेष्टन् ^८प्र ^९वैभसत् प्रकर्षेण भर्त्सयन् । पदम्
इत्यर्थः ॥ ' भस भर्त्सयदीक्ष्योः ' । केटि ' इत्थं कोपः ' इतीकारकोपः । ' केटोऽडाटी ' इत्यङागमः ॥
तामित्रबुक्कं कानिःबाह । ' ये द्वेष्टारः ' ^{१०}चेततः^{११} जानतः । एतदुभयविशेषणम् । ^{१२}मित्रस्य ^{१३}वदनस्य च
^{१४}प्रिया प्रियाणि ^{१५}ध्रुवाणि स्थिराणि ^{१६}धाम धामानि तेजःस्थानानि कर्माणि वा^{१७} ^{१८}प्र ^{१९}मिनन्ति
प्रकर्ष्य हिंसन्ति ॥ ' मीन् हिंसावाम् ' । ' मीमातेर्भिगमे ' इति ह्रस्वत्वम् । विकरणस्वरः ॥

१. स-म-व-न-न-भ-मा निन्द्याम् । २. व-फ-मरणधर्मसहितान् । ३. स-म-व-व-न-प-फ-भ-
स्वापितः । ४. व-फ-बहुधनः विविद्वान् विशेषेण ज्ञानवान् । ५. स-म-व-व-न-प-फ-भ-' अत्यन्त-
गोपितं ' नास्ति । ६. न-ल-स-' मह्यं ' नास्ति । ७. स-म-व-न-न-फ-भ-चेततः द्वेष्टन् ; व-प-चेततः
द्वेष्टन् ; त-व-चेततः । ८. स-म-व-न-त-फ-भ-स-त्वाम्, व-प-' वा ' नास्ति ।

अ॒भ्रा॒तरो॒ न योष॑णो॒ व्यन्तः॑ प॒तिरि॑पो न ज॒नयो॑ दु॒रेवाः॑ ।

पा॒पासः॑ स॒न्तो॑ अनु॒ता अ॒स॒त्या इ॒दं प॒दम॑जन॒ता ग॒भीर॑म् ॥ ५ ॥

अ॒भ्रा॒तरः॑ । न । योष॑णः । व्यन्तः॑ । प॒तिऽरि॑पः । न । ज॒नयः॑ । दुः॒ऽए॒वाः ।

पा॒पासः॑ । स॒न्तः । अ॒नु॒ताः । अ॒स॒त्याः । इ॒दम् । प॒दम् । अ॒ज॒न॒त । ग॒भीर॑म् ॥ ५ ॥

१अ॒भ्रा॒तरः आ॒त्रादि॒बन्धुर॑हिताः १योष॑णः १न गत॑भर्तृका योषित इव ॥ ' वा षपूर्वस्य निगमे ' इति विकल्पनात् दीर्घाभावः ॥ ता यथा भर्तृगृहात् पितृगृहं प्रायायन्ति तद्वत् १व्यन्तः गच्छन्तः । यज्ञादीनपहाय अमार्गे वर्तमाना इत्यर्थः । तथा १पतिरिपो १न १जनयः १पतिद्वेषिण्यः स्त्रिय इव १दुरेवाः दुष्टगतयो दुराचारा अत एव १पापासः पापाः १सन्तः १अनुताः मानससत्त्वरहिताः १असत्याः वाचिकसत्त्वरहिता मनसा वाचाग्निमभजमानाः १इदं पापिभिरनुभूयमानतया प्रसिद्धं १गभीरम् अगाधं १पदं नरकस्थानम् १अजनत अजनयन्त उत्पादयन्ति ॥ लुङि जनेरन्तर्भावितण्यर्थात् व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ ॥ १ ॥

इ॒दं मे॑ अ॒ग्ने किर्य॑ते पा॒व॒कामि॑न॒ते गु॒रुं भा॒रं न म॑न्म ।

बृ॒ह॒द्वा॒थ धृ॒ष॒ता ग॒भीर॑ं य॒ह्मं पृ॒ष्ठं प्र॑य॒सा स॒स॒धातु॑ ॥ ६ ॥

इ॒दम् । मे॑ । अ॒ग्ने । किर्य॑ते । पा॒व॒क । अ॒मि॒न॒ते । गु॒रुम् । भा॒रम् । न । म॑न्म ।

बृ॒ह॒त् । द॒धा॒थ । धृ॒ष॒ता । ग॒भीर॑म् । य॒ह्मम् । पृ॒ष्ठम् । प्र॑य॒सा । स॒स॒धातु॑ ॥ ६ ॥

हे १पावक शोधक १अग्ने १किर्यते अत्यल्पाय १गुरुं १भारं १न दोषमशक्यं भारमिव । तं यथा धर्तुमसहमानः पातयति तद्वत् । स्वदीप्यं कर्म १अमिनते अहिंसतेऽत्यजते १मे मद्यम् १इदं दातव्यत्वेन प्रसिद्धं १बृहत् प्रभूतं १मम्य मननीयं धनं १दधाथ देहि । तदेव चिद्योज्यते । १धृषता शत्रूणां ध्वंकेण १प्रयसा । अक्षनामैतत् । अग्नेन युक्तं १गभीरम् अग्न्यैरनवगाह्यं १यह्मं महत् १पृष्ठं स्मृष्टं योग्यं १ससधातु प्राप्त्यारण्यभेदेन ससप्रकारम् । ' सस प्राप्त्याः पशवः ससारण्याः ' (तै. सं. ७. २. २. १) इति श्रुतेः । ईदृग्धनं देहीत्यर्थः । गुरुं भारं न अग्न्यदीप्यं भारं यथाग्न्यस्मै ददाति तद्वदस्माकं दातव्यं धनं देहीति वा योज्यम् ॥

तमि॒च्छे॒व स॒म॒ना स॒मान॑म॒भि क्र॒त्वा पु॒न॒ती धी॒तिर॑स्याः ।

स॒स॒स्य॒ चर्म॑ज॒धि चारु॑ पृ॒ष्ठे र॒त्रे रूप॑ आरु॒पितं॑ ज॒वारु॑ ॥ ७ ॥

तम् । इत् । नु । एव । स॒म॒ना । स॒मान॑म् । अ॒भि । क्र॒त्वा । पु॒न॒ती । धी॒तिः । अ॒स्याः ।

स॒स॒स्य॒ । चर्म॑न् । अ॒धि । चारु॑ । पृ॒ष्ठे । र॒त्रे । रूपः॑ । आ॒रु॒पितम्॑ । ज॒वारु॑ ॥ ७ ॥

१. ख-ग-घ-ग-फ-प्रत्वायान्ति । २. ख-ग-घ-च-ग-प-फ-भ-जनयः न । ३. घ-ह-स-ज्ञातव्यत्वेन ।

४. ख-ग-घ-च-ग-प-फ-भ-प्राप्त्यपशरण्यपङ्कभेदेन ।

‘ अग्निविष्णुदादित्वाद्योऽपि मतभेदेन वैश्वानरश्चाद्वान्निधेयाः ’ (निरु. ७. २३) इति यास्केनोक्तवाद्वा आदित्यात्मना वैश्वानरः स्तुयते । ‘ तमित् तमेव वैश्वानरं युस्थानं ’ ‘ समानं सर्वेषामेकरूपं ’ ‘ समना सदृशी तथोग्या ’ ‘ पुनती अस्मान् शोधयित्री ’ ‘ धीतिः मतिः अस्मदीया स्तुतिः ’ ‘ क्रवा तदुचितेन कर्मणा ’ ‘ न्वेव क्षिप्रमेव ’ ‘ अश्याः अभिप्राप्नुयात् । भजेदित्यर्थः ॥ अशोतेर्लिङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । व्यस्ययेन परस्मैपदं मध्यमपुरुषत्वं च । पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दोऽप्याहार्यः ॥ यस्य युस्थानस्य वैश्वानरस्य ‘ जवारु जवमानरोहि ’ ‘ जरमाणरोहि वा ’ ‘ चारु दीप्तं मण्डलम् । ‘ जवारु जरमाणरोहीति वा जवमानरोहीति वा ’ (निरु. ६. १७) इति यास्कः । ‘ अग्रे पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि ’ ‘ रूपः । आरोपयति स्वात्मनि सस्थादीनि इति ’ ‘ रूढिति भूमिरुच्यते । तस्याः सकाशात् ’ ‘ ससस्य । लुप्तोपममेतत्^१ । स्वपत इव निष्कलस्य ’ ‘ पृष्ठेः । शुनार्मैतत् । ‘ स्वः पृष्ठिः ’ (नि. १. ४. २) इति शुलोकादिभ्योः साधारणनामसु पाठात् । ज्योतिरादिभिः स्पृश्यमानस्य शुलोकस्य ‘ अधि उपरि ’ ‘ चर्मन् चर्मणे चरणाय ॥ चरेरौणादिको मनिन् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति ऋतुर्था लुक् ॥ ‘ आरूपितम् आरोपितं देवैः । तमश्या इति पूर्वब्रान्वयः ॥

प्रवाच्यं वचसः किं मे अस्य गुहा हितमुप निणिग्वदन्ति ।

यदुक्षियाणामप वारिव व्रन्पाति प्रियं रूपो अग्रं पदं वेः ॥ ८ ॥

प्रवाच्यम् । वचसः । किम् । मे । अस्य । गुहा । हितम् । उप । निणिक् । वदन्ति ।

यत् । उक्षियाणाम् । अप । वाऽइव । व्रन् ।

पाति । प्रियम् । रूपः । अग्रम् । पदम् । वेरिति वेः ॥ ८ ॥

‘ मे मदीयस्य ’ ‘ अस्य वक्ष्यमाणस्य ’ ‘ वचसः वाक्यस्य ’ ‘ किं ’ ‘ प्रवाच्यम् अस्ति । तथ्यमेवोच्यत इत्यर्थः । किं तद्वच्च इत्युच्यते । ‘ उक्षियाणाम् । गोनामैतत् । क्षीराद्युत्पादविजिनां^१ गवां संवन्धि ’ ‘ यत् क्षीरं ’ ‘ वारिव उदकमिव तथा सांकेनादिकुर्वन्ति तथा ’ ‘ अप ’ ‘ व्रन् अपवृण्वन्ति दोग्धारः । ‘ निणिक् । नितरां नेनेति शोधयतीति निणिक् क्षीरमुच्यते । तारुक्ष क्षीरमनेन वैश्वानरेण ’ ‘ गुहा गुहायाम् ’ ‘ उप ’ ‘ हितम् उपनिहितं ’ ‘ वदन्ति वेत्तारः । किंचाये^२ ’ ‘ वेः व्याहाराः ’ ‘ रूपः भूम्बाः ’ ‘ प्रियं सर्वेषाम् आधारत्वेन प्रियभूतम् ’ ‘ अग्रं श्रेष्ठं ’ ‘ पदं स्थानं ’ ‘ पाति रक्षति ॥

इदमु त्यन्महि महामनीकं यदुक्षिया सचत पूर्य गौः ।

ऋतस्य पदे अधि दीधानं गुहा रघुष्यद्रघुयद्विवेद ॥ ९ ॥

इदम् । ऊँ इति । त्यद् । महि । महाम् । मनीकम् । यत् । उक्षिया । सचत । पूर्यम् । गौः ।

ऋतस्य । पदे । अधि । दीधानम् । गुहा । रघुऽस्यत् । रघुऽयत् । विवेद ॥ ९ ॥

१. ख-ग-व-व-न-त-न-प-क-म-शोधयन्ती । २. ख-ग-व-व-न-प-क-म-जवमानम्; न-घ-जवमान-रोहि । ३. ख-ग-व-त-न-म-स-‘ इति ’ नास्ति । ४. त-लुप्तोपमैतत् । ५. ख-ग-व-न-म-क्षीरादि-वविजिनाम् । ६. ख-ग-व-व-व-प-क-म-‘ किंचाये ’ नास्ति ।

वृद्धसु इदमेव वस्यत् प्रसिद्धं महि महत् पूज्यं मह्यं महतां देवानाम् अनीकं समूहस्य
सूर्यमण्डलं वैश्वानर एवेति शेषः । वस्यत् पूर्वकालीनं पूरकं वा वस्यत् मण्डलम् उक्तिया क्षीराशुक्ला-
विणी गौः अग्निहोत्रार्थः^१ वस्यत् सेवते । ऋतस्य उदकस्य पदे स्थानेऽन्तरिक्षे अधि अधिकम् ।
यद्वा अधीति सप्तमर्थानुवादः^२ । वृद्धानं द्योतमानं गुहा गुहायां वस्यत् शीघ्रं स्यन्दमानं
वस्यत् शीघ्रं गच्छत् सूर्यमण्डलं विवेद वैश्वानरमेवेति ज्ञातवानस्मि ॥

अथ द्युतानः पित्रोः सचासामनुत गुह्यं चारु पृथ्वेः ।

मातुष्यदे परमे अन्ति वृद्धोर्वृष्णः शोचिषः प्रयतस्य जिह्वा ॥ १० ॥

अथ । द्युतानः । पित्रोः । सचा । आसा । अमनुत । गुह्यम् । चारु । पृथ्वेः ।

मातुः । पदे । परमे । अन्ति । सत् । गोः । वृष्णः । शोचिषः । प्रयतस्य । जिह्वा ॥ १० ॥

अथ अथ द्युतानः दीप्यमानः पित्रोः द्यावापृथिव्योः सचा सह मध्ये व्यासः सन् पृथ्वेः
गोः संबन्धि चारु रमणीयं गुह्यम् ऊधसि निगूढं पयः आसा स्वकीयेनास्येन अमनुत पापाय
अपुष्यत । उक्तमेवार्थं विवृणोति । मातुः क्षीरादिनिर्माण्याः गोः परमे पदे उत्कृष्टे स्थाने
ऊधोलक्षणे अन्ति सत् समीपे विद्यमानं क्षीरं वृष्णः फलानां वर्धितुः शोचिषः दीप्तस्य प्रयतस्य
आहवनीयादिरूपेण नियतस्य वैश्वानरस्य जिह्वा पातुमिच्छतीति शेषः ॥ २ ॥

ऋतं वोचे नमसा पृच्छयमानस्तवाशसा जातवेदो यदीदम् ।

त्वमस्य क्षयसि यद् विश्वं दिवि यद् द्रविणं यत्पृथिव्याम् ॥ ११ ॥

ऋतम् । वोचे । नमसा । पृच्छयमानः । तव । आशसा । जातवेदः । यदि । इदम् ।

त्वम् । अस्य । क्षयसि । यत् । इ । विश्वम् ।

दिवि । यत् । ऊँ इति । द्रविणम् । यत् । पृथिव्याम् ॥ ११ ॥

अहं वज्रमानः नमसा नमस्कारेण सह पृच्छयमानः अन्धैरनुज्यमानः सन् ऋतं वोचे
तत्त्वं व्रवीमि । किं तदित्युच्यते । हे जातवेदः जातानां वेदितज्ञातप्रज्ञ वा अग्ने तवाशसा
त्वास्तुत्वा साधनेन यदीदं धनं सन्धमस्माभिः स्वात् अत्स्य धनस्य त्वं क्षयसि त्वमेवेष्टरो
भवसि । तत्स्य धनस्य यज्ञादिद्वारा अद्रव्यत्वादिति भावः । अत्स्यमिदमुक्तम् । यद् यद् विश्वं
वत्सङ्गं कृत्स्नं धनमस्ति तत्स्वाधीनक्षेत्रे । विश्वमिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विज्ञापयति । यद्वि
श्वकोके यद् यद् द्रविणं यदेव धनं यत् च पृथिव्यां धनं तत्सर्वं त्वमीष्टरो भवसि । ' यज्ञार्थं
द्रव्यमुत्पन्नम् ' इति स्मरणात् । अग्निव्यतिरेकेण यज्ञासंभवादिति भावः ॥

किं नो अस्य द्रविणं कद्ध रत्नं वि नो वोचो जातवेदधिकित्वान् ।

गुहाध्वनः परमं यज्ञो अस्य रेकु पदं न निदाना अगन्म ॥ १२ ॥

किम् । नः । अस्य । द्रविणम् । कत् । इ । रत्नम् । वि । नः । वोचः । जातऽवेदः । चिकित्वान् ।
गुहा । अध्वनः । परमम् । यत् । नः । अस्य । रेकु । पदम् । न । निदानाः । अगन्म ॥ १२ ॥

पूर्वमन्त्रेण यस्य^१ धनस्य^२ अग्निस्वामित्वमुक्तम्^३ अस्य धनस्य^४ किं^५ द्रविणं किं साधनभूतं^६ नः^७ अस्मभ्यं^८ दातव्यं धनमस्ति ।^९ कद्ध^{१०} रत्नं किं च रमणीयं हितकरं धनमस्ति । तद्धनं हे जातवेदः जातधनाग्ने^{११} चिकित्स्वान् चेतवावानभिज्ञस्त्वं^{१२} नः^{१३} अस्मभ्यं^{१४} वि^{१५} वोचः^{१६} विब्रूहि । यद्वा । किं दातव्यं द्रविणमस्ति । अस्य द्रविणराशेः कद्ध रत्नमिति वा योज्यम् । अस्य अध्वनः धनप्राप्ति-मार्गस्य यत् गुहा गुहायां निहितं गूढं परमम् उत्कृष्टं प्राप्तव्यमस्ति तदपि नः अस्मभ्यं विवोचः । यद्यं रेकु रिक्तं पदं गन्तव्यं स्थानं गृहादिकं निदानाः अन्यैर्निन्द्यमानाः ॥ कर्मणि कर्त्तृप्रत्ययः ॥ न अगन्म न प्राप्नुमः ॥

का मर्यादा वयुना कद्ध वाममच्छा गमेम रघवो न वार्जम् ।

कदा नो देवीरमृतस्य पत्नीः सूरौ वर्णेन ततननुपासः ॥ १३ ॥

का । मर्यादा । वयुना । कत् । इ । वामम् । अच्छ । गमेम । रघवः । न । वार्जम् ।

कदा । नः । देवीः । अमृतस्य । पत्नीः । सूरः । वर्णेन । ततनन् । उपसः ॥ १३ ॥

का मर्यादा का प्रीत्यादिभ्यवस्था का च वयुना प्रज्ञानं पदार्थविषयं कद्ध किं च वामं वननीयं पदार्थजातम् । एतत्सर्वम् अच्छ^१ गमेम अभिगच्छेम । तत्र दृष्टान्तः । रघवो न वार्जम् । क्षीणगामिनोऽश्वादयः संग्राममिव । तद्वत् । कदा कस्मिन् काके नः अस्माकं व्यव-हाराय देवीः देव्यो द्योतमानाः अमृतस्य अमरणधर्मस्यादित्यस्य पत्नीः पत्न्यः पाकविभ्यः^२ सूरः प्रसविभ्यः^३ उपसः^४ उपसः^५ वर्णेन प्रकाशेन ततनन् विस्तारयेयुः । एवं सूर्यसंबन्धिन उपसः स्तुत्वा^६ मर्यादमनो वैश्वानरस्य स्तुतिरवगन्तव्या ॥ ततनन् । ततोतेर्होति ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य भुः । द्विर्भावहलादिषोषौ ॥

अनिरेण वर्चसा फल्ग्वेन प्रतीत्येन कृधुनातुपासः ।

अथा ते अग्ने किमिहा वदन्त्यनायुधास आसता सचन्ताम् ॥ १४ ॥

अनिरेण । वर्चसा । फल्ग्वेन । प्रतीत्येन । कृधुना । अतुपासः ।

अथ । ते । अग्ने । किम् । इह । वदन्ति । अनायुधासः । असता । सचन्ताम् ॥ १४ ॥

१. क-ग-च-ज-फ-अस्य । २. क-‘ धनस्य ’ नास्ति । ३. न-स-‘ धनस्य ’ नास्ति । ४. क-ग-न-त-न-अ-स-अस्मभ्यं तत्; च-फ-अस्मभ्यं यत् । ५. त-जातवेदोऽसि जातधनोऽसि; न-स-जातधनोऽसि । ६. क-ग-च-व-न-न-अ-स-‘ अच्छ ... तद्वत् ’ नास्ति । ७. त-क-पाकविभ्यः पत्नीस्थानीया वा । ८. न-स-उपसः; क-उपसः । ९. क-ग-च-फ-अ-‘ स्तुता ’ नास्ति ।

वअनिरेण । हरा अन्नं तद्रहितेन । वकस्येन तुष्टेन^१ वप्रतीत्येन प्रतिगन्तव्येन । आरोहोऽर्थः ।
 वकृधुना हस्येन । कृध्विति हस्वनाम 'कृधुको वक्रकः' (नि. २. २. ६) इति तन्नामसूकत्वात् ।
 एवंविधेन वचसा वअतृपासः अतृपा जनाः । वअध अधुना वइह अस्मिन् लोके हे वअग्ने वते स्वां
 वकिं वदन्ति । निर्हविष्केण वचसा न किञ्चिद्व्यत इत्यर्थः । किंतु वअनायुधासः । आयुधशब्दः
 साधनं लक्षयति । हविरादिसाधनरहितास्ते वअसता दुःखेन वसचन्तां संगच्छन्ताम् ॥

अस्य अग्ने समिधानस्य वृष्णो वसोरनीकं दम् आ रुरोच ।

रुशदसानः सुदशीकरूपः क्षितिर्न राया पुरुवारो अद्यौत् ॥ १५ ॥

अस्य । अग्ने । समऽऽधानस्य । वृष्णः । वसोः । अनीकम् । दमे । आ । रुरोच ।

रुशत् । वसानः । सुदशीकरूपः । क्षितिः । न । राया । पुरुवारः । अद्यौत् ॥ १५ ॥

वसमिधानस्य समिध्यमानस्य^१ ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ वृष्णः वर्धितुः फलस्य^२ वसोः^३
 वासयितुः वअस्य अग्नेः वअनीकं तेजःसंघः वदमे यागगृहे वआ वरुरोच सर्वतो दीप्यते । किमर्थम् ।
 वअग्ने अग्नये यजमानानाम् । सोऽग्निः वरुरात् । वर्णनामैतत् । दीप्तं तेजः ववसानः आच्छादयन्
 अत एव वसुदशीकरूपः सुदु दर्शनीयरूपः वपुरुवारः बहुभिः ऋत्विग्भिर्यजमानैः^४ वरणीयः सन् वअद्यौत्
 द्योतते । किमिव । वराया अश्वादिघनेन वक्षितिर्न राजादिरिव । क्षितिरिति मनुष्यनाम ॥ ॥ ३ ॥

' ऊर्ध्व ऊ पु णः ' इत्येकादशार्धं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यार्धं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ' ऊर्ध्व ऊ द्वेका-
 दश ' इत्यनुकान्तम् । प्रातरनुवाकाभिनवास्त्रयोराग्नेये कृतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदम् । सूत्रितं च—' ऊर्ध्व
 ऊ पु णः सप्तस्य यद्वियुतेति पञ्च ' (आश्व. श्री. ४. १३) इति ॥

ऊर्ध्व ऊ पु णो अश्वरस्य होतुरग्ने तिष्ठ देवताता यजीयान् ।

त्वं हि विश्वमभ्यसि मन्म प्र वेधसश्चितिरसि मनीषाम् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । ऊँ इति । सु । नः । अश्वरस्य । होतः । अग्ने । तिष्ठ । देवताता । यजीयान् ।

त्वम् । हि । विश्वम् । अभि । असि । मन्म । प्र । वेधसः । चित् । तिरसि । मनीषाम् ॥ १ ॥

हे वअश्वरस्य वहोतः यागसंबन्धिनां देवानामाह्वातः । यद्वा । होतरित्यत्र प्रकृत्यन्तोऽनुवादः ।
 हे होमनिष्पादक वअग्ने वयजीयान् बहुतमस्त्वं वनः अस्माकम् वऊर्ध्व वऊ पु वतिष्ठ उन्नत एव तिष्ठ ।
 विश्वमुन्नतो भवेत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । वदेवताता देवताता । देवास्तायन्ते* विस्तीर्यन्ते* अग्नेति
 देवतातिर्व्यञ्जः । तस्मिन् । वत्वं वहि त्वं खलु वविश्वं सर्वं वमन्म मननीयं शत्रूणां धनम् वअभ्यसि
 अभिभवसि । किञ्च ववेधसश्चित् । चित् पूजायाम्^५ । स्तोतुर्वजमावादेः वमनीषां मतिस्तुति वप्र
 वतिरसि प्रवर्धयसि । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ॥

१. ख-न-म-उच्येन । २. ख-ग-व-न-म-स- ' समिध्यमानस्य ' नास्ति । ३. ख-म-व-व-न-प-
 क-म-वसोः फलस्य, न-स-फलस्य । ४. ख-ग-व-न-ऋत्विग्यजमानैः । ५. व-क-यज्ञे मन्म मननीयत्वं
 वेधसो वयज्ञो विश्वमभि असि हि खलु । देवतायाः । * त-न-म-विस्तार्यन्ते ।

अमूरो होता न्यसादि विश्वरिभिर्मन्द्रो विदयेषु प्रचेताः ।

ऊर्ध्वं भानुं सवितेवाश्रेन्मेतेव धूमं स्तभायदुप चाम् ॥ २ ॥

अमूरः । होता । नि । असादि । विश्व । अग्निः । मन्द्रः । विदयेषु । प्रऽचेताः ।

ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविताऽहं । अश्रेत् । मेताऽहं । धुमम् । स्तभायत् । उप । चाम् ॥ २ ॥

वअमूरः अमूढः । प्रगल्भ इत्यर्थः । १ होता होमनिष्पादकः २ मन्द्रः मन्वीयः ३ मादयिता वा ४ प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः ५ अग्निः देवः ६ विश्व ऋत्विग्भूपासु १ प्रजासु मध्ये ७ विदयेषु बागेषु निमित्तभूतेषु ८ न्यसादि नितरां स्थापितः । अथ तथाभूतोऽग्निः ९ भानुं दीप्तिं १० सवितेव उदितः सूर्य इव ११ ऊर्ध्वम् १२ अश्रेत् ऊर्ध्वमुखमाश्रयति । किंच १३ मेतेव स्थूणेव । सा यथा स्वाधिष्ठितं १४ वंशादिकं स्तभाति तद्वदयमग्निः १५ धूमं स्वोत्थितं १६ चाम् १७ उप सुलोकस्वोपरि १८ स्तभायत् स्तभाति ॥

यता सुजुर्णी रातिनी घृताची प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः ।

उदु स्वरुर्नवजा नाक्रः पथो अनक्ति सुधितः सुमेकः ॥ ३ ॥

यता । सुऽजुर्णिः । रातिनी । घृताची । प्रऽदक्षिणित् । देवऽतातिम् । उराणः ।

उत् । ॐ इति । स्वरुः । नऽवजाः । न । अक्रः । पथः । अनक्ति । सुऽधितः । सुऽमेकः ॥ ३ ॥

१ यता संयता २ सुजुर्णिः शोभनजवा सुहु जीर्णा पुराणी वा ३ घृताची । घृतमज्जतीति घृताची जुहुः । ४ रातिनी । रातिधनम् । हविरिक्षणधनवती । आज्यपूर्णा भवतीत्यर्थः । ५ देवताति यज्ञं तथा ६ उराणः उरु कुर्वाणोऽध्वर्युरग्निं ७ प्रदक्षिणित् प्रदक्षिणमेतीति प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणगमनो भवति ८ । अकारलोपश्चात्त्वसः । ९ नवजाः नवजातस्तदानीमेवोत्पादितः १० स्वरुः ११ न । यूपशकलवाची स्वरुश्च यूपं लक्षयति । ' चवालवन्तः स्वरवः प्रक्षिप्याम् ' (ऋ. सं. १. ८. १०) इत्यादिषु स्वरुसन्धेन यूपाभिधानाच्च । नकारः समुच्चये । यूपोऽपि १२ उदु । उपसर्गभूतेष्वन्यक्रियाभ्याहारः । उक्तो भवति । किंच १३ अक्रः आक्रमिता १४ सुमेकः सुदीप्तः १५ सुधितः स्वधितिरित्यर्थः । सोऽपि १६ पथः पशून् १७ अनक्ति गच्छति । यद्वा । सुधितः स्वरुदेव उदु उत्कृष्टः पथः पशून् अनक्ति । ' स्वरुणा पशुमनक्ति ' इति श्रुतेः ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्रा ऊर्ध्वो अण्वर्युर्जुषाणो अस्थात् ।

पर्यग्भिः पशुपा न होता त्रिविष्टयेति प्रदिब उराणः ॥ ४ ॥

स्तीर्णे । बर्हिषि । समऽधाने । अग्नौ । ऊर्ध्वः । अण्वर्युः । जुषाणः । अस्थात् ।

परि । अग्निः । पशुऽपाः । न । होता । त्रिऽविष्टि । एति । प्रऽदिबः । उराणः ॥ ४ ॥

१. अ-ग-व-महर्नीयः; व-न-अ-रु-स-महर्नीयः । २. त-न-स-ऋत्विग्भूतासु । ३. अ-ग-व-न-क-स्वधिष्ठितम् । ४. अ-ग-न-धूमधोत्थितम्, व-क-चोत्थितं धूमम्, स-पूर्वावायकादितम् । ५. व-व-त-न-क-म-स-पुराणा । ६. अ-ग-व-व-न-म-क-अमरत् ।

वर्हिषि वेयां वस्तीर्णे आस्तृते सति अग्नौ आहवनीयादिके समिधाने सम्यगिष्यमाने च सति अध्वर्युः अध्वरस्य नेता वज्रुषाणः देवान् प्रीणयन् ऊर्ध्वः अस्थात् तिष्ठति । होता होमनिष्पादकः प्रदिवः^१ । पुराणनामैतत्^२ । पुरातनः उराणः स्वस्वमपि हविर्देवयोः सत्त्वसंपादनेन उरु कुर्वाणः । ' उराण उरु कुर्वाणः ' इति निरुक्तम् । ' यद्वै देवैर्जोष्यते हविस्तद्विरिमात्रं वर्धते ' इति श्रुतेः अमेरुकरणमुचितम् । ईदृशः अग्निः पशुपा वन पशूनां पालक इव पशून् त्रिविष्टि त्रिराकृत्य परि एति । त्रिर्हि पर्यग्निः क्रियते ॥

परि त्मना मितद्वरेति होताभिर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा ।

द्रवन्त्यस्य वाजिनो न शोका भयन्ते विश्वा भुवना यदभ्राद् ॥ ५ ॥

परि । त्मना । मितऽद्वः । एति । होता । अग्निः । मन्द्रः । मधुऽवचाः । ऋतऽवा ।

द्रवन्ति । अस्य । वाजिनः । न । शोकाः । भयन्ते । विश्वा । भुवना । यत् । अभ्राद् ॥ ५ ॥

उक्तमेवार्थं स्पष्टयति । अयं होता होमनिष्पादकः अग्निः त्मना आत्मना स्वरूपेणैव मितद्वः परिमितगतिः सन् परि एति परितो गच्छति पशुम् । कीदृशोऽयम् । मन्द्रः मादनीयो मोदयिता वा मधुवचाः मधुरवचनः^१ ऋतावा यज्ञवान् । वाजिनः हविष्मतः अस्य अग्नेः शोकाः वन हींस्रोऽपि । नशब्दोऽप्यर्थः । द्रवन्ति गच्छन्ति परितः । यद्वा नकार उपसर्गादिः^२ । वाजिनो न अश्वा इव द्रवन्तीति योऽयम् । यत् यस्मात् अयम् अभ्राद् आजते तस्मात् विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि^३ भयन्ते भीतानि भवन्ति ॥ ४ ॥

भद्रा ते अग्ने स्वनीक सुदृघोरस्य सतो विषुणस्य चारुः ।

न यत्ते शोचिस्तमसा वरन्त न ध्वस्मानस्तन्वीरेप आ धुः ॥ ६ ॥

भद्रा । ते । अग्ने । सुऽअनीक । सुऽदृक् । घोरस्य । सतः । विषुणस्य । चारुः ।

न । यत् । ते । शोचिः । तमसा । वरन्त ।

न । ध्वस्मानः । तन्वि । रेपः । आ । धुरिति धुः ॥ ६ ॥

हे स्वनीक होमनज्वाल अग्ने घोरस्य भीतिजनकस्यापि सतः विषुणस्य विध्वक् सर्वतो ज्वालस्य ते तव चारुः रमणीया भद्रा स्तुत्या कस्यापी वा मूर्तिः सुदृक् संदृष्टिः । सम्यक् दृष्ट्वा भवतीत्यर्थः । यत् यस्मात् ते शोचिः दीप्तिं तमसा अन्धकारेण न वरन्त न वारयन्ति निज्ञाः । यस्मात् ध्वस्मानः ध्वंसकरा राक्षसादयः ते तन्वि तव सरि रेपः पापं ध्वंसनादिरूपं न आ धुः न दहति । न कुर्वन्ति । अतः संदृष्टि संवन्धः ॥

१. स-म-व-म-अ-प्रदिवः उराणः उरुकुर्वाणोऽध्वर्युनामैतत् । २. स-व-व-व-म-न-व-क-म-स-मधुवचनः । ३. त-उपसर्गादिः । ४. स-म-व-म-भूतानि ।

न यस्य सातुर्जनितोरवारि न मातरापितरा न चिदिष्टौ ।

अधो मित्रो न सुधितः पावकोऽग्निर्दीदाय मानुषीषु विधु ॥ ७ ॥

न । यस्य । सातुः । जनितोः । अवारि । न । मातरापितरा । नु । चित् । इष्टौ ।

अध । मित्रः । न । सुधितः । पावकः । अग्निः । दीदाय । मानुषीषु । विधु ॥ ७ ॥

वज्रितोः जनयितुर्दृष्टव्यत्पादकस्य यस्य वैश्वानरस्य सातुः सनिः पश्चाद्विलक्षणं दानं दीप्तिषां न वज्रवारि केनापि न वार्यते । किंच मातरापितरा मातापितरौ यावापृथिव्यौ यस्य इष्टौ प्रेक्षणे नू चित् क्षिप्रमेव न प्रभवतः । अधो अपि च मित्रो न सखेव सुधितः सुतृप्तः पावकः शोधकः अग्निः मानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु विधु प्रजासु दीदाय दीप्यते ॥ ' दीप्ती दीप्तौ ' । पकारलोपश्छान्दसः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लिट्यभ्यासस्य ह्रस्वे कृते तुजावित्वादीर्घत्वम् ॥

द्विर्यं पञ्च जीजनन्त्संवसानाः स्वसारो अग्नि मानुषीषु विधु ।

उषर्बुधमथर्यो न दन्तं शुक्रं स्वासं परशुं न तिग्मम् ॥ ८ ॥

द्विः । यम् । पञ्च । जीजनन् । समुऽवसानाः । स्वसारः । अग्निम् । मानुषीषु । विधु ।

उषः बुधम् । अथर्यः । न । दन्तम् । शुक्रम् । सुऽआसम् । परशुम् । न । तिग्मम् ॥ ८ ॥

मानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु विधु प्रजासु संवसानाः संगच्छमानाः द्विः पञ्च दश स्वसारः अङ्गुलयः^१ यम् अग्निं जीजनन् मथनेन^२ उद्पादयन् ॥ ' जमी प्रादुर्भावे ' । लुकि छान्दसत्वादवभावः ॥ कीदृश्य अङ्गुलयः । अथर्यो न क्षिय इव । कीदृशमग्निम् । उषर्बुधम् उषसि बुध्यमानं दन्तम् अदन्तं^३ हविषां भक्षकं शुक्रं रश्मिभिर्दीप्यमानं स्वासं शोभनास्यं^४ तिग्मं तीक्ष्णं परशुं न परशुमिव रक्षसां हन्तारमिति शेषः ॥

तव त्वे अग्ने हरितो वृत्तस्ना रोहितास ऋज्वञ्चः स्वञ्चः ।

अरुपासो वृषण ऋजुमुष्का आ देवतातिमहन्त दस्माः ॥ ९ ॥

तव । त्वे । अग्ने । हरितः । वृत्तस्नाः । रोहितासः । ऋजुऽअञ्चः । सुऽअञ्चः ।

अरुपासः । वृषणः । ऋजुऽमुष्काः । आ । देवतातिम् । अहन्त । दस्माः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वे ते प्रसिद्धाः तव हरितः स्वर्त्सवन्धिनोऽस्नाः देवतातिम् अस्मदीयं वानं प्रति आ अहन्त ऋत्विगिराहूयन्ते ॥ लुकि ' क्षिपितिप्थिङ्ग ' इत्यजवेसः ॥ कीदृशाः । वृत्तस्नाः वृत्तवृषः

१. स-ग-व-त-म-ऊ-स-उ-त । २. स-ग-व-म-अङ्गुल्यः । ३. म-स-मथनेन । ४. स-ग-व-म-त-म-म-स-अदन्तं नस्ति ।

बलातिशयाच्चासापुटादिस्थानेभ्य उदक् क्षरन्तः । रोहितासः रोहिता लोहितवर्णाः । ऋजु
अङ्गुटिलमङ्गमिति गच्छन्तीत्युज्ज्वलः । । स्वजः सुहु गच्छन्तः । अरुवासः आरोचमानाः । वृषणः युवानो
वर्धितारः^१ वा ॥ ' वा अपूर्वस्य भिगमे ' इति विकल्पेन दीर्घविधानादत्र दीर्घाभावः ॥ । ऋजुमुष्काः
ऋजुवृषणाः^२ । वस्माः दर्शनीयाः ॥

ये ह ते ते सहमाना अयासस्त्वेषासो अग्रे अर्चयश्चरन्ति ।

इयेनासो न दुवसनासो अर्थे तुविष्वणसो मारुतं न शर्धेः ॥ १० ॥

ये । ह । ते । ते । सहमानाः । अयासः । त्वेषासः । अग्रे । अर्चयः । चरन्ति ।

इयेनासः । न । दुवसनासः । अर्थम् । तुविष्वनसः । मारुतम् । न । शर्धेः ॥ १० ॥

हे अग्रे ये ह खलु इत्ये ते प्रसिद्धाः । सहमानाः शत्रूनभिभवन्तः । अयासः गमनशीलाः
। त्वेषासः दीप्ताः । दुवसनासः परिचरणीयाः । ते त्वदीयाः । अर्चयः रश्मयः । इयेनासो न अश्वा
इव अर्थं गन्तव्यं चरन्ति गच्छन्ति । कीदृशाः । मारुतं शर्धेः न मरुत्संबन्धी गण इव
। तुविष्वणसः तुविष्वना अधिकव्वनयो भवन्ति ॥

अकारि ब्रह्म समिधानु तुभ्यं शंसात्युक्थं यजते व्यू धाः ।

होतारमग्निं मनुषो नि वेदुर्नमस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥ ११ ॥

अकारि । ब्रह्म । समुद्धानु । तुभ्यम् । शंसाति । उक्थम् । यजते । वि । ऊँ इति । धाः ।

होतारम् । अग्निम् । मनुषः । नि । वेदुः । नमस्यन्तः । उशिजः । शंसम् । आयोः ॥ ११ ॥

हे समिधान समिधमानाग्रे । तुभ्यं त्वदर्थं । ब्रह्म स्तोत्रम् । अकारि अस्माभिः कृतम् । होता
। उक्थं शस्त्ररूपं स्तोत्रं । शंसाति शंसति ॥ ' शंसु स्तुतौ ' । ' छेडोऽडाटौ ' इत्याडागमः ॥ त्वां
यजमानः । यजते । अतः कारणात् अस्मभ्यं धनं । वि धाः विधेहि^३ ॥ दधातेऽन्धसे लुङि ' बहुलं
छन्दसि ' इत्यडभावः ॥ । उ इति पादपूरणः । किञ्च । आधोः । मनुष्यस्य । शंसं शंसनीयं । होतारं
देवानामाह्वतारम् । अग्निं त्वां । नमस्वन्तः पूजयन्तः । उशिजः पश्चाद्विलक्षणं धनं कामयमानाः
। मनुषः मनुष्या ऋत्विजः । नि वेदुः उपाविताम् । सेवन्ते इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

' अयमिह ' इत्येकादशस्य सप्तमं सूक्तं वामदेवस्वार्पमाणेभ्यम् । आद्या ' जगती द्वितीयाद्याः '
पञ्चाशुदुभः सिष्टाशुदुभः । तथा चानुक्रान्तम्—' अयमिहादौ जगती पञ्चाशुदुभः ' इति । सूक्त-
विभिन्नो लैङ्गिकः । अग्निमन्त्रे ' अयमिह ' इति वैश्यस्य प्रतिपत् । तथा च सूत्रितम्—' अयमिह
ब्रह्मो धावि धावुमिरिति नु राजन्वैश्यचोराद्ये ' (आच. श्रौ. २. १०) इति ॥

१. क-ग-च-न-वर्धितारः । २. क-स-साधनमुष्काः । ३. त-ज-भ-स-व्यधाः विधेहि । ४. क-
ग-च-न-भ-स- ' द्वितीयाद्याः ' नास्ति ।

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीडयः ।

यमप्रवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विम्बं विशेविशे ॥ १ ॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातृभिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईडयः ।

यम् । अम्रवानः । भृगवः । विरुरुचुः । वनेषु । चित्रम् । विऽम्बम् । विशेऽविशे ॥ १ ॥

धातृभिः यज्ञार्थं कर्म कुर्वन्निरध्वरुभिः । इह अस्मिन् यज्ञे होता देवानामाह्वाता यजिष्ठः अतिशयेन यथा अध्वरेषु यागेषु ईडयः ऋत्विग्भिः स्तूयमानः प्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्यः अयम् आहवनीयादिस्थानेषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निः धायि अधायि निहितः ॥ धातेः कर्मणि लुङ् । 'बहुलं छन्दस्यामाङ्योमे' इत्यङभावः । 'तिङ्ङतिङ्' इति निघातः ॥ अयमग्निरित्युक्तम् । कोऽसावग्निरित्यत आह । यमप्रवानः भृगुसंबन्धी कश्चिद्विधिः । स चान्ये भृगवः च वनेषु अरण्येषु चित्रं द्वाधामिरूपेण बहुधा वर्णनीयं विशेविशे । वीप्सया सर्वजनस्यासिगृह्यते । सर्वस्या विषाः प्रजायाः विम्बं विभुमीश्वरं यं देवानां हविर्वाहकत्वेन प्रसिद्धमग्निं विरुरुचुः दीप्तियुक्तं कुर्वन्ति स्म । यमिति यच्छन्दस्यायमिति इदंशब्देन संबन्धः ॥

'अग्ने कदा ते' इति । प्रातरनुवाकाग्निशस्त्रयोरामेवे कर्तौ आनुष्टुभे छन्दसि 'अग्ने कदा ते' इत्याद्याः पञ्चर्चः । सूत्रितं च—'अग्ने कदा त इति पञ्च' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्ने कदा ते आनुषग्भुवद्देवस्य चेतनम् ।

अधा हि त्वा जगृभिरे मर्तासो विक्ष्वीडयम् ॥ २ ॥

अग्ने । कदा । ते । आनुषक् । भुवत् । देवस्य । चेतनम् ।

अध । हि । त्वा । जगृभिरे । मर्तासः । विक्षु । ईड्यम् ॥ २ ॥

हे अग्ने अध अतः कारणात् देवस्य द्योतमानस्य ते तव संबन्धि चेतनं तेजः कदा आनुषक् अनुषक्तं भुवत् भवेत् ॥ लेट्यडागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुङ् । 'भूसुबोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः ॥ अतः कारणादित्युक्तम् । कस्माद्धेतोरित्युच्यते । इति यस्मान् कारणात् मर्तासः मनुष्याः विक्षु विद्भिः प्रजाभिः ईड्यं स्तुत्यं त्वा त्वा जगृभिरे जगृभिरे गृह्णाति ॥ प्रदेर्भातोर्लिङि 'हप्रहोर्मः' इति भस्वम् । 'बहुलं छन्दसि' इति ऋडागमः ॥

ऋतावानं विचेतसं पश्यन्तो धार्मिब स्तुभिः ।

विशेषामध्वराणां हस्कृत्तारं दमेदमे ॥ ३ ॥

ऋतऽवानम् । विऽचेतसम् । पश्यन्तः । धार्मिब । स्तुभिः ।

विशेषाम् । अध्वराणाम् । हस्कृत्तारम् । दमेऽदमे ॥ ३ ॥

१. त-कुङि । २. ख-ग-च-न-प-क-म-हृष्यवाहकत्वेन । ३. ख-ग-च-न-प-क-म-स-दीप्तिपुक्तं विड्यन्तुः दीपितवन्तः । ४. ख-ग-च-न-प-क-म-स-कत्वेन । ५. ख-ग-च-न-प-क-म-'विद्भिः' नास्ति ।

१क्रतावानम् अमायिनं १विद्येतसं विविष्टज्ञानं १स्मृभिः नक्षत्रैः परिबृतं १धामिब विस्फुल्लिः
समेतं १विशेषां सर्वेषाम् १अध्वराणां यज्ञानां १हस्कर्तारं प्रभासकं^१ वृद्धेः^२ कर्तारं वा^२ अग्निं १पश्यन्तः
ऋत्विगादयः १द्वेद्वे सर्वस्मिन् यज्ञगृहे । जगृभिरे इति पूर्वेण संबन्धः ॥

आशुं दूतं विवस्वतो विश्वा यश्चर्षणीरभि ।

आ जभ्रुः केतुमायवो भृगवाणं विशेविशे ॥ ४ ॥

आशुम् । दूतम् । विवस्वतः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।

आ । जभ्रुः । केतुम् । आयवः । भृगवाणम् । विशेऽविशे ॥ ४ ॥

१यः अग्निः १विश्वाः १चर्षणीः सर्वाः प्रजाः १अभि भवति १आयवः मनुष्याः । आयव इति
मनुष्यनाम^३ 'आयवः यदवः' (नि. २. ३. १७) इति^३ मनुष्यनामसु पाठत् । १आशुं क्षिप्र-
गामिनं १विवस्वतः मनुष्यस्य यजमानस्य १दूतम् । विवस्वन् इति मनुष्यनाम^४ । १केतुं प्रज्ञापकं
१भृगवाणं भृगुवशाचरन्तम् । दीप्यमानमित्यर्थः ॥ 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्चक्यः' इति क्तिप् ।
तद्गृताल्लटो व्यस्येन ज्ञानम् । भृगुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वात्
आशुदात्तत्वम् ॥ तमग्निं १विशेविशे सर्वस्यै प्रजायै १आ १जभ्रुः आजहुः ॥ 'हप्रहोमः' इति भस्वम् ॥

तमीं होतारमानुषक्चिकित्वांसं नि वेदिरे ।

रण्वं पावकशोचिषं यजिष्ठं सप्त धामभिः ॥ ५ ॥

तम् । ईम् । होतारम् । आनुषक् । चिकित्वांसम् । नि । वेदिरे ।

रण्वम् । पावकऽशोचिषम् । यजिष्ठम् । सप्त । धामऽभिः ॥ ५ ॥

ऋत्विगादयो मनुष्याः १आनुषक् आनुपूर्व्येण १होतारं देवानामाह्वतारं १चिकित्वांसं
आगन्तम् ॥ 'चित् ज्ञाने' । छिटः क्लुः । द्विर्भावहलादिशेषानुत्पदीर्घाः । प्रत्ययस्वरः ॥ १तमीं
तमिममग्निं १नि १वेदिरे निषादयन्ति स्म । कीदृशम् । १रण्वं रमणीयं १पावकशोचिषं शोचकदीप्तिं
१यजिष्ठं बहुतमं १सप्त सप्तभिः १धामभिः तेजोमिथुनम् ॥ ॥ ६ ॥

तं शश्वतीषु मातृषु वन आ वीतमभितम् ।

चित्रं सन्तं गुहां हितं सुवेदं कूचिदधिनम् ॥ ६ ॥

तम् । शश्वतीषु । मातृषु । वने । आ । वीतम् । अभितम् ।

चित्रम् । सन्तम् । गुहा । हितम् । सुवेदम् । कूचिदधिनम् ॥ ६ ॥

१. ख-ग-व-ज-न-फ-भ-प्रारम्भकम् ; च-प-प्रारम्भकम् । २. ख-ग-व-च-ज-न-प-फ-भ-स- 'वृद्धेः
कर्तारं वा' नास्ति । ३. ख-ग-व-भ- 'मनुष्यनाम... इति' नास्ति । * क-दुःखः आयवः ।
४. व-क-मनुष्यनामैवम् । ५. च-क-क्तिप् वा ।

‘शश्वतीषु बद्धीषु’ मातृषु अप्सु । ताः सस्यादिभिर्मातृकत्वात् मातर इत्युच्यन्ते । ‘वने
‘आ वृक्षसमूहे च । आकारश्चार्थः । ‘सन्तं विद्यमानं’ वीतं कास्तम् ‘अभितं’ प्राणिभिर्वाहभवात्
अलेखितम् । दुरासदमित्यर्थः । ‘चित्रं चायनीयं’ गुहा गुहायां ‘हितं निहितं’ सुवेदे सुविज्ञानं
सुधनं वा ‘कृचिदर्थिनं’ कापि हविष्यार्थिनं’ समिवाज्जपुरोडाशादि हविः’ स्वीकुर्वन्तम् ॥ क इत्यत्र
वकारस्य छान्दसे संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ‘हलः’ इति दीर्घत्वम् ॥ एवंभूतं ‘तम्’ अग्निं निषेदिरे इति
पूर्वेण संबन्धः ॥

प्रातरनुवाकाभिनशक्योक्तैर्ब्रूमे छन्दसि ‘ससस्य यद्वियुता’ इत्याद्याः पञ्चार्चः । सूत्रितं च—
‘ससस्य यद्वियुतेति पञ्च’ (भा.श्र. औ. ४. १३) इति ॥

ससस्य यद्वियुता सस्मिन्मूर्धन्यतस्य धामन्रणयन्त देवाः ।

महान् अभिर्नमसा रातहव्यो वेरध्वराय सदमिदृतावा ॥ ७ ॥

ससस्य । यत् । विड्युता । सस्मिन् । ऊर्ध्वन् । ऋतस्य । धामन् । रणयन्त । देवाः ।

महान् । अभिः । नमसा । रातहव्यः । वेः । अध्वराय । सदम् । इत् । ऋतऽवा ॥ ७ ॥

‘यत् यमग्निं’ देवाः स्तोतारः ‘ससस्य स्वप्नस्य’ वियुता वियुते वियोगे । उपसीत्यर्थः ।
‘ऋतस्य उदकस्य’ धामन् धामनि स्थाने^१ ‘सस्मिन् सर्वस्मिन्’ ऊर्ध्वन् ऊर्ध्वनि यज्ञे ‘रणयन्त
रमयन्ति । स्तोत्रैरिति शेषः । ‘महान् प्रभूतः’ नमसा नमस्कारेण ‘रातहव्यः’ दत्तहविष्कः
‘ऋतावा सत्यवान् सः’ अभिः ‘सदमित्’ सदैव ‘अध्वराय अध्वरं यजमानैः कृतं यज्ञम् ॥ ‘सुपां
सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्’ (पा. म. ७. १. ३९) इति वचनादत्र द्वितीयार्थे चतुर्थी ॥ ‘वेः’ वेति
जानाति । ब्रूया । देवा इन्द्रादयः ससस्य ऋत्विग्भिः सेव्यस्य^२ यद्यस्याग्नेर्वियुता विशिष्टे सस्मिन्
भजनीये ऋतस्य सत्यस्य धामन् धामनि योमौ ऊर्ध्वमूर्धनि यज्ञे रणयन्त रमयन्ते । महान् प्रभूतो
नमसा हविषा रातहव्यो दत्तहविष्क ऋतावा सत्यवान् सोऽग्निरध्वराय यज्ञार्थं सदमित् सदैव वेः^३
गन्ता भवति । अध्वराय यज्ञं वेः कामयते^४ वा ॥

वेरध्वरस्य द्रुत्यानि विद्वानुमे अन्ता रोदसी संचिकित्त्वान् ।

दूत ईयसे प्रदिवं उराणो विदुष्टरो दिव आरोचनानि ॥ ८ ॥

वेः । अध्वरस्य । द्रुत्यानि । विद्वान् । उमे इति । अन्तरिति । रोदसी इति । सम्ऽचिकित्त्वान् ।

दूतः । ईयसे । प्रऽदिवं । उराणः । विदुऽर्तारः । दिवः । आऽरोचनानि ॥ ८ ॥

१. क-न-च-क-हविरर्थिनम्; न-हविषः अर्थिनम्, स-हवीषि । २. त-न-सर्वं हविः । ३. न-
न-स-‘त’ नास्ति । ४. क-न-च-क-न-त-न-म-क-स-‘स्थाने’ नास्ति । ५. क-न-न-न-सत्यस्य ।
६. क-न-च-क-न-म-क-स-‘वेः’ नास्ति । ७. क-न-च-न-स-म-स-कामयमानः ।

हे अग्ने विद्वान् सर्व जानानस्त्वम् अध्वरस्य यज्ञस्य संबन्धीनि वृत्त्यानि वृत्तकर्माणि वेः वेत्सि कामयसे वा । यद्वा वेरिति यज्ञविशेषणम् । वेद्यंजमानस्याभीष्टफलजनकस्याध्वरस्य यागस्य संबन्धीनि वृत्त्यानि वृत्तकर्माणि विद्वान् जानन् । उभे रोदसी उभयो रोदस्योर्घावापृथिव्योः अस्तः मध्ये स्थितमन्तरिक्षं संचिकित्वान् सम्यक् जानन् प्रदिषः पुराणः । पुराणनामेदं प्रश्नं प्रदिषः (नि. ३. २७. २) इति पुराणनामसु पाठात् । उराणः अल्पमपि हविः उरु बहु कुर्वाणः । उराण उरु कुर्वाणः इति यास्केनोक्तत्वात् । विदुष्टरः विद्वत्तरो देवानां वृत्तः त्वं विवः स्वर्गस्य आरोधनानि आरोहणानि । आरोहणार्हाणि स्थानानिर्हयः । देवानां हवींश्चर्पयितुम् ईयसे गच्छसि ॥

कृष्णं त एम रुशतः पुरो भाश्चरिष्णवर्चिर्वपुषामिदेकम् ।

यदप्रवीता दधते ह गर्भं सद्यश्चिज्जातो भवसीदु दूतः ॥ ९ ॥

कृष्णम् । ते । एम । रुशतः । पुरः । भाः । चरिष्णु । अर्चिः । वपुषाम् । इत् । एकम् ।

यत् । अप्रवीता । दधते । ह । गर्भम् । सद्यः । चित् । जातः । भवसि । इत् । ऊँ इति । दूतः ॥ ९ ॥

हे अग्ने रुशतः रोचमानस्य ते तव संबन्धि । अत्र एमप्राग्नेन गमनमार्गं उच्यते । एम वरुम् कृष्णं कृष्णवर्णं भवति । भाः तव संबन्धिनी दीप्तिः पुरः पुरस्ताद्भवति । चरिष्णु संचरणशीलम् अर्चिः त्वदीयं तेजः वपुषां वपुष्मतां रूपवताम् । तेजस्विनामित्यर्थः । एकम् इत् मुख्यमेव भवति । यत् यं त्वाम् अप्रवीता अनुपगता यजमानाः गर्भं त्वजननहेतुमरणि दधते इह धारयन्ति खलु । स त्वं सद्यश्चिन् सद्य एव जातः उत्पन्नः सन् वृत्तः भवसीदु यजमानस्य वृत्तो भवत्येव ॥

सद्यो जातस्य ददृशानमोजो यदस्य वातो अनुवाति शोचिः ।

वृणक्ति तिग्मामतसेषु जिह्वा स्थिरा चिदक्षा दयते वि जम्भैः ॥ १० ॥

सद्यः । जातस्य । ददृशानम् । ओजः । यत् । अस्य । वातः । अनुवाति । शोचिः ।

वृणक्ति । तिग्माम् । अतसेषु । जिह्वाम् । स्थिराम् । चित् । अक्षा । दयते । वि । जम्भैः ॥ १० ॥

सद्यो जातस्य अरणिनिर्मयनाशनमन्तरमेवोत्पन्नवातोः ओजः तेजः ददृशानम् । अस्विगा-दिभिर्दृश्यमानं भवतीति शेषः । वातः वायुः यत् यदा अस्य अग्नेः शोचिः दीप्तिश्च अनु कक्षीकृत्य वाति गच्छति तदा सोऽवमग्निः अतसेषु वृक्षसंघेषु तिग्मां तीक्ष्णां जिह्वां उवाकां वृणक्ति संबोजयति । स्थिरा चित् स्थिराण्यपि अक्षा भक्त्यानि काठादीनि जम्भैः तेजोभिः वि दयते विकण्वयति । भक्षयतीत्यर्थः ॥

तृषु यदन्ना तृषुणा ववक्ष तृषु दूतं कृणुते यद्वा अग्निः ।

वातस्य मेळि संचते निजूर्वन्नाशुं न वाजयते हिन्वे अर्वा ॥ ११ ॥

तृषु । यत् । अन्ना । तृषुणा । ववक्ष । तृषुम् । दूतम् । कृणुते । यद्वा । अग्निः ।

वातस्य । मेळिम् । संचते । निजूर्वन् । आशुम् । न । वाजयते । हिन्वे । अर्वा ॥ ११ ॥

यत् यः अग्निः तृषु क्षिप्रमेव अन्ना अन्नानि काष्ठादीनि तृषुणा क्षिमेण रश्मिसमूहेन ववक्ष वहति । दहतीत्यर्थः । यद्वा महान् सः अग्निः तृषुम् आत्मानं दूतं कृणुते यजमानदूतं करोति । निजूर्वन् काष्ठानि निःशेषेण दहन्नग्निः वातस्य वायोः मेळि बलं संचते सेचते । आशुं न । अश्वसादी यथाश्वं तथा अर्वा गमनशीलोऽग्निः स्वरश्चिं वाजयते वाजिनं बलवन्तं करोति । हिन्वे प्रेरयति च ॥ ॥ ७ ॥

‘दूतं वः’ इत्यष्टमसप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं गायत्रीछन्दस्कमग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘दूतं वोऽष्टौ गायत्रं तु’ इति । व्यूढे दशरात्रे प्रथमे छन्दोमे इदं सूक्तं जातवेदस्यनिबिडानीचम् । तथा च सूत्रितं—‘दूतं व इत्याग्निमास्तम्’ (आश्व. औ. ८. ९) इति । इदमादिके द्वे सूक्ते प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्तौ गायत्रे छन्दसि विनियुक्ते । सूत्रितं च—‘अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते’ (आश्व. औ. ४. १३) इति ॥

दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यम् । यजिष्ठमृजसे गिरा ॥ १ ॥

दूतम् । वः । विश्व ऽवेदसम् । हव्य ऽवाहम् । अमर्त्यम् । यजिष्ठम् । ऋजसे । गिरा ॥ १ ॥

हे अग्ने विश्ववेदसम् । विश्वं समस्तं वेदो धनं यस्यासी विश्ववेदाः । तं सर्वविद् वा हव्यवाहं देवेभ्यो हविषां वोदारम् अमर्त्यम् अमरणधर्माणं यजिष्ठम् अतिशयेन यष्टारं दूतं देवानां वः स्वां गिरा स्तुतिरूपवा वाचा ऋजसे यजमानोऽहं प्रसाधयामि । वर्धयामीत्यर्थः । ‘ऋजतिः प्रसाधनकर्मा’ इति यास्कः ॥

स हि वेदा वसुधितिं मुहां आरोधनं दिवः । स देवां एह वधति ॥ २ ॥

सः । हि । वेद । वसुधितिम् । मुहान् । आरोधनम् । दिवः ।

सः । देवान् । आ । इह । वधति ॥ २ ॥

यस एहि प्रसिद्ध एवाग्निः वसुधितिं यजमानानीष्टककल्पधनस्य दानं वेद वेति । महान् प्रभूतोऽग्निः दिवः आरोधनम् आरोहणं देवानां स्थानं वेति । सः अग्निः इह अस्मिन् यजे

१. क-ग-च-न-म-ल-स-यजमानं दूतम् । २. क-ग-च-न-म-स-अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते इति; न-प्र ऋजिष्ठम् दूतं व इत्याग्निमास्तमिति । प्रातरनुवाके अग्नेये क्तौ गायत्रे छन्दसि आधिनक्षत्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । तथा च सूत्रितम्—अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते इति । प्रातरनुवाकस्यवेनेति च ।

१देवान् इन्द्रादीन् १आ १वक्षति आवहन् ॥ वहेर्धातोः ' लिङर्थे लेट् ' इति लेट् । तस्य सिप् ।
' लिङ्बहुलं लेटि ' इति सिप् । ' लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमश्च । ' हो ङः ' इति ङत्वम् । ङत्वकत्व-
कत्वानि । ' तिङ्कृतिङः ' इति निघातः ॥

स वेद देव आनमं देवाँ क्रतायते दमे । दाति प्रियाणि चिद्वसु ॥ ३ ॥

सः । वेद । देवः । आऽनमम् । देवान् । क्रतुऽयते । दमे । दाति । प्रियाणि । चिद्व । वसु ॥ ३ ॥

१देवः द्योतमानः १सः अग्निः १आनमं यजमानादीनानमयितुं नमस्कारयितुं १देवान् इन्द्रादीन्
१वेद क्रमेण^१ वेत्ति । १दमे यज्ञगृहे १क्रतायते क्रतुं यज्ञमिच्छते यजमानाय १प्रियाणि १चित्
अभीष्टान्यपि १वसु वसुनि पञ्चादीनि^१ धनानि १दाति ददाति प्रयच्छति ॥

स होता सेदु दृत्यं चिकित्वाँ अन्तरीयते । विद्वँ आरोधनं दिवः ॥ ४ ॥

सः । होता । सः । इत् । ऊँ इति । दृत्यम् । चिकित्वान् । अन्तः । ईयते ।

विद्वान् । आऽरोधनम् । दिवः ॥ ४ ॥

१सः अग्निः १होता देवानामाह्वाता भवति । १सेदु स एवाग्निः १दृत्यं देवानां वृतकर्म
१चिकित्वान् जानन् १दिवः स्वर्गस्य १आरोधनम् आरोहणम् आरोहणाहं^१ देवानां स्थानं च १विद्वान्
जानन् १अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये १ईयते गच्छति ॥ ' ईङ् गतौ ' । ' दिवादिभ्यः ष्वन् ' । ' तिङ्कृतिङः '
इति निघातः ॥

ते स्याम ये अग्नये ददाशुर्हव्यदातिभिः । य ई पुष्यन्त इन्धते ॥ ५ ॥

ते । स्याम । ये । अग्नये । ददाशुः । हव्यदातिभिः । ये । ईम् । पुष्यन्तः । इन्धते ॥ ५ ॥

१ते तव यजमानाः १स्याम भूयाम । ते इत्युक्तम् । के इत्युच्यते । १ये यजमानाः १अग्नये
१हव्यदातिभिः इविदभिः १ददाशुः प्रीतिं कुर्वन्ति । १ईम् एनमग्निं १पुष्यन्तः वर्धयन्तः १ये यजमानाः
१इन्धते समिन्निर्वीक्षितुकं कुर्वन्ति ॥

ते राया ते सुवीर्यैः ससवांसो वि शृण्विरे । ये अग्रा दधिरे दुवः ॥ ६ ॥

ते । राया । ते । सुऽवीर्यैः । सऽसवांसः । वि । शृण्विरे । ये । अग्रा । दधिरे । दुवः ॥ ६ ॥

१ये यजमानाः १अग्रा अग्नी ॥ ' सुवां सुवृङ् ' इत्याकारः ॥ १दुवः परिचर्यां^१ १दधिरे धारयन्ति ।
कुर्वन्तीत्यर्थः । १ये^१ १ससवांसः अग्निं संभजमानाः १राया पञ्चादित्यज्ञेन धनेन १वि १शृण्विरे
विशृण्वन्ते प्रयच्छन्ते । १ते १सुवीर्यैः सोमजवीर्यैः पुत्रादिभिश्च विशृण्वन्ते ॥

१. स-अनुकृतेन । २. स-न-व-य-अ- ' पञ्चादीनि ' नास्ति । ३. स-न-व-य-अ-न-अ-स-
आरोहणार्थम् । ४. स-ग-व-सपर्याम् । ५. स-ग-त-न-व-अ-अ-स- ' ते ' नास्ति ।

अस्मे रायो दिवेदिवे सं चरन्तु पुरुस्पृहः । अस्मे वाजास ईरताम् ॥ ७ ॥

अस्मे इति । रायः । दिवेऽदिवे । सम् । चरन्तु । पुरुऽस्पृहः ।

अस्मे इति । वाजासः । ईरताम् ॥ ७ ॥

पुरुस्पृहः ऋत्विगादिभिरभिलष्यमाणाः परायः पश्चाद्विधनानि अस्मे अस्मासु यजमानेषु दिवेदिवे प्रतिदिनं सं चरन्तु प्रचरन्त्यो भवन्तु ॥ दिव्वाब्दादुत्तरस्याः सप्तम्याः 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना शोभादेशः । 'उडिदम्' इत्यादिना च तस्योदात्तत्वम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विभावे सत्युत्तरभागस्य 'अनुदात्तं च' इत्यनुदात्तत्वम् ॥ वाजासः अस्मानि च अस्मे अस्मान् ईरतां यज्ञार्थं प्रेरयन्तु ॥

स विप्रश्चर्षणीनां शवसा मानुषाणाम् । अति क्षिप्रेव विध्यति ॥ ८ ॥

सः । विप्रः । चर्षणीनाम् । शवसा । मानुषाणाम् । अति । क्षिप्राऽर्ध । विध्यति ॥ ८ ॥

विप्रः मेधावी । विप्र इति मेधाविनाम् 'विप्रो धीरः' (नि. ३. १५. १) इति तत्कामसु पाठात् । सः अग्निः शवसा बलेन । शव इति बलनाम् 'पाजः शवः' (नि. २. ९. ३) इति तत्कामसु पाठात् । मानुषाणां मनुसंबन्धिनां चर्षणीनां प्रजानां क्षिप्रेव क्षेप्याप्येव विनाशयितुमर्हाणि । दुरितानीति शेषः । अति विध्यति अतिविध्यतु अतिक्षयेन नाशयतु ॥ ८ ॥

'अग्ने मृळ' इत्यष्ट्यं नवमं सूक्तं वामदेवस्मार्चं गायत्रीछन्दस्कमग्निदेवताकम् । अनुकाम्तं च—'अग्ने मृळ' इति । द्वितीये छन्दोमे इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविष्टानीयम् । सूत्रितं च—'क्रीळं वः शर्धोऽग्ने मृळेत्याग्निमास्तम्' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

अग्ने मृळ महान् असि य ईमा देवयुं जनम् । इयेष बहिरासदम् ॥ १ ॥

अग्ने । मृळ । महान् । असि । यः । ईम् । आ । देवऽयुम् । जनम् ।

इयेष । बहिः । आऽसदम् ॥ १ ॥

इ अग्ने मृळ अस्मान् सुख्य । स त्वं महान् असि प्रभूतो भवसि । यः त्वम् ईम् इमं देवयुं देवानां कामयितारं जनं यजमानं बहिः दमम् आसदं यज्ञे आसतुम् आ इयेष आगच्छसि ॥

स मानुषीषु दुःदमो विष्णु प्रावीरमर्त्यः । दूतो विधेषां भुवत् ॥ २ ॥

सः । मानुषीषु । दुःऽदमः । विष्णु । प्रऽअवीः । अमर्त्यः । दूतः । विधेषाम् । भुवत् ॥ २ ॥

१. ख-ग-घ-ङ-क-भ-क्षिप्राप्येव; न-क्षिप्रमेव । २. स-गायत्रमात्रेयम् । ३. स-अग्ने मृळेति अनुकाम्तं च । सूक्तविनियोगो वैदिकः । ४. न-मृळ्हे वक्षरात्रे द्वितीये छन्दोमे आग्निमास्तकाद्ये इदं सूक्तम् । तथा च सूत्रम् । ५. ख-ग-घ-ङ-क-भ-प्रभूतो भवसि' नास्ति ।

१दूळभः दुर्वभो राक्षसादिना दुर्हिसः १मानुषीषु मनुसंबन्धिनीषु^१ १विष्णु प्रजासु १प्राचीः प्रकर्षेण गन्ता १अमर्त्यः अमरणधर्मा १सः अग्निः १विश्वेषां सर्वेषां देवानां १दूतः १अुचत् भवतु ॥

स सद् परि णीयते होता मन्द्रो दिविष्टिषु । उत पोता नि षीदति ॥ ३ ॥

सः । सद् । परि । नीयते । होता । मन्द्रः । दिविष्टिषु । उत । पोता । नि । सीदति ॥ ३ ॥

१सः अग्निः १सद् यज्ञगृहं १परि णीयते ऋत्विग्भिः परितो नीयते । नीयमानः सन् १दिविष्टिषु यागेषु १मन्द्रः मन्वीयः स्तुत्यः सोऽग्निः १होता च भवति । १उत अपि च १पोता सन् १नि षीदति यज्ञगृहे उपविशति ॥

उत मा अग्निरध्वर उतो गृहपतिर्दमे । उत ब्रह्मा नि षीदति ॥ ४ ॥

उत । माः । अग्निः । अध्वरे । उतो इति । गृहपतिः । दमे ।

उत । ब्रह्मा । नि । सीदति ॥ ४ ॥

१उत अपि च १अग्निः १अध्वरे यागे १माः देवपत्नीर्यजति । यष्टा भवतीत्यर्थः । यद्वा । मा गच्छन् अध्वर्युर्भवति । १उतो अपि च सोऽग्निः १दमे यज्ञगृहे १गृहपतिः यजमानश्च भवति । १उत अपि च १ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी सन् १नि षीदति उपविशति ॥

वेषि अध्वरीयतामुपवक्ता जनानाम् । हव्या च मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयताम् । उपऽवक्ता । जनानाम् । हव्या । च । मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

१अध्वरीयतां यज्ञमिच्छतां १मानुषाणां मनुसंबन्धिनीनां^२ १जनानां^३ १हव्या १च हव्यानि हवींषि हे अग्ने १वेषि १हि कामयसे खलु । १उपवक्ता अध्वर्युप्रभृतीनां सर्वेषां कर्मणामनुशर्य ' मां प्रणव ' इत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मा चासि । ' ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्याम् ' (ऋ. सं. १०. ७१. ११) इति श्रुतेः । उपवक्ता^४ सर्वेषां कर्मणामवैकस्यार्थमुपब्रष्टा वा^५ सदस्योऽसि । ' स हि सप्तदशः कर्मणामुपब्रष्टा भवति ' इत्यापस्तम्बेनोक्तत्वात् ॥

वेषीदस्य दृत्यं यस्य जुजोषो अध्वरम् । हव्यं मर्तस्य वोळ्हेवे ॥ ६ ॥

वेषि । इत् । ऊँ इति । अस्य । दृत्यम् । यस्य । जुजोषः । अध्वरम् ।

हव्यम् । मर्तस्य । वोळ्हेवे ॥ ६ ॥

१. प-मनुष्यसंबन्धिनीषु । २. प-मनुष्यसंबन्धिनीनाम् । ३. ल-जनानां यजमानानाम् । ४. व-यद्वा उपवक्ता । ५. ल-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-' वा ' नास्ति ।

हे अग्ने त्वं ऽमर्तस्य मनुष्यस्य ऽयस्य यजमानस्य ऽअध्वरं वागं ऽहव्यं हविः ऽबोहवे बोधुम् ॥
वहेर्धातोः 'तुमर्थे सेसेनसे' इति तवेप्रत्ययः । 'ग्नित्यादिर्निःस्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ऽजुजोषः
सेवेधाः ॥ 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । छेद् । 'बहुलं छन्दसि' इति षापः भुविर्निर्भावश्च । 'छेदोऽडाटौ'
इत्यङागमः ॥ ऽअस्य यजमानस्य ऽदृश्यं दूतकर्म ऽवेधीदु कामयस एव ॥

अस्माकं जोष्यध्वरमस्माकं यज्ञमङ्गिरः । अस्माकं शृणुषी हवम् ॥ ७ ॥

अस्माकम् । जोषि । अध्वरम् । अस्माकम् । यज्ञम् । अङ्गिरः । अस्माकम् । शृणुषि । हवम् ॥ ७ ॥

हे ऽअङ्गिरः अग्ने त्वम् ऽअस्माकम् ऽअध्वरम् अस्मदीयं वागं ऽजोषि जुषस्व सेवस्व ।
ऽअस्माकम् अस्मदीयं ऽयज्ञं यजनसाधनं हविश्च जुषस्व । ऽअस्माकम् अस्मदीयं ऽहवम् आह्वानरूपं
स्तोत्रं च ऽशृणुषि शृणु ॥ शृणोतेर्लोप्स्यमैकवचनम् । सिप् । तस्य हिरादेशो 'भुवः भुव' इति
धातोः भुप्रत्ययः भुभावश्च । 'भुशृणुपृकुबुभ्यभ्युह्वसि' इति हेर्धिरादेशः ॥

परि ते दूळभो रथोऽस्माँ अभोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुषः ॥ ८ ॥

परि । ते । दूऽदभः । रथः । अस्मान् । अभोतु । विश्वतः । येन । रक्षसि । दाशुषः ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं ऽयेन रथेन ऽविश्वतः विश्वासु सर्वासु विबु गच्छन् ऽदाशुषः हविष्पदातृन्
यजमानान् ऽरक्षसि विज्ञेभ्यः पालयसि । 'ते' त्वदीयः ऽदूळभः दुर्लभः दुर्हितः सः ऽरथः ऽअस्मान्
यजमानान् ऽपरि परितः सर्वतः ऽअभोतु व्याप्नोतु ॥ अभोतेर्बल्येन परस्मैपदम् ॥ ॥ ९ ॥

'अग्ने तमघ' इत्यष्टर्च दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्थम् आग्नेयम् । तथा चानुक्रमजिका—'अग्ने
तमघ पदपाक्तं' पञ्चमी महापदपक्तिरभ्योणिक् चतुर्थी बहुवृत्तया वा सप्तम्याः पञ्चमी मुखी
तृतीयः सप्तको नवकक्षादभ्याः पञ्चकः पादकृत्यकः सप्तकैर्दुमश्च' इति । इदं कुरस्ममपि
सूक्तं पदपक्तिच्छन्दस्कं 'पञ्चकाक्षवारः पदकक्षैककृत्यकृत्यको वा पदपक्तिः' इत्युक्त-
कक्षणोपेतत्वात् । पञ्चमी 'तव स्वादिष्टा' इत्येषा महापदपक्तिः 'पञ्च पञ्चकाः पदकक्षैकः'
इति कक्षणसङ्गात्वात् । अन्त्या 'शिवा नः सन्त्या' इत्येवोणिक्छन्दश्च । चतुर्थीचट्टीसप्तम्यः
'आभीष्टे अघ', 'दुतं न पूतं', 'कुतं चिदि व्या' इत्येतास्तिक् उज्जिहः पदपक्तयो वा । अत्र
सप्तम्यद्वयोः पदपक्त्युज्जिहोः परिभाषोक्तपादविच्छेदापवादाय प्रकारान्तरेण विच्छेदः कृतः ।
दशमोऽहमि इदं सूक्तमाज्यसक्तम् । सूत्रितं च—'अग्ने तमघाशं न स्तोमैरित्वाज्यम्' (आश. मी.
८. १२) इति । पिण्डफित्वाद्ये 'अग्ने तमघ' इत्यनवाप्तिं प्रत्यागच्छेत् । सूत्रितं च—'अग्निं प्रत्येवाग्ने
तमघाशं न स्तोमैः' (आश. मी. २. ७) इति । पीनराधेयिण्यां स्विहृत्प्रत्येयैव वाज्या । सूत्रितं
च—'अग्ने तमघाशं न स्तोमैरिति संवाज्ये' (आश. मी. २. ८) इति ॥

१. क-ग-च-न-न-प-स-यजमानसाधनम् । २. त-स-हिरादेशः । ३. न-प्रकृतोः भुभावश्च ।
४. न-स-स-ते' नास्ति । ५. क-न-च-न-त-न-म-दुर्हितः । ६. क-ग-च-न-न-म-स-आग्नेयं'
नास्ति । ७. त-पदपाक्षि । ८. क-न-च-न-न-म-स-इत्युक्तकक्षणत्वात् ।

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् । ऋध्यामा त ओहैः ॥१॥

अग्ने । तम् । अद्य । अश्वम् । न । स्तोमैः । क्रतुम् । न । भद्रम् । हृदिस्पृशम् ।

ऋध्यामा । ते । ओहैः ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽअद्य अस्मिन्नहनि वयमृत्विगादयः ऽओहैः इन्द्रादिप्रापकैः ऽस्तोमैः स्तोत्रसमूहैः
ऽतं प्रसिद्धं ऽते^१ त्वाम् ऽऋध्याम समर्धयामः । कीदृशं त्वाम् । ऽअश्वं ऽन वोढारमश्वमिव तथा हविषो
वाहकं ऽक्रतुं ऽन कर्तारमिव । उपकर्तारमित्यर्थः । तथा ऽभद्रं भजनीयं ऽहृदिस्पृशं हृदयंगमम् ।
अतिशयेन प्रियमित्यर्थः ॥

पौनराधेयिक्यामिष्टौ प्रधानस्य 'अधा ह्यग्ने' इत्येषानुवाक्या । 'एभिर्नो अकैः' इति तस्यां
स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । 'आमिष्टे अद्य' इति प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—'अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्या-
मिष्टे अद्य गीर्भिर्गुणन्त एभिर्नो अकैः' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीर्ऋतस्य बृहतो बभूथ ॥ २ ॥

अध । हि । अग्ने । क्रतोः । भद्रस्य । दक्षस्य । साधोः । रथीः । ऋतस्य । बृहतः । बभूथ ॥२॥

ऽअधा ऽहि इदानीमेव हे ऽअग्ने त्वं ऽक्रतोः अस्मदीयस्य यागस्य ऽरथीः नेता ऽबभूथ भवसि ॥
'छन्दसि लुक्छल्लिटः' इति भवतेर्वर्तमानेऽर्थे लिटि सिपस्थल् । 'आर्चधातुकस्येड्वलादेः'
इतीडागमे प्राप्ते 'बभूयाततन्थ' इति निपातनादिङभावः ॥ कीदृशस्य यागस्य । ऽभद्रस्य भजनी-
यस्य ऽदक्षस्य प्रवृद्धस्य ऽसाधोः अभीष्टफलानां साधकस्य ऽऋतस्य सत्यभूतस्य ऽबृहतः महतः ॥

एभिर्नो अर्कैर्मवा नो अर्वाङ् स्वर्ण ज्योतिः ।

अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ३ ॥

एभिः । नः । अर्कैः । भव । नः । अर्वाङ् । स्वर्ण । न । ज्योतिः ।

अग्ने । विश्वेभिः । सुऽमनाः । अनीकैः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽज्योतिः ज्योतिष्मान् ऽस्वर्णं सूर्यं इव तथा ऽविश्वेभिः विश्वैः समस्तैः ऽअनीकैः
तेजोभिः ऽसुमनाः क्षोभणमणस्कस्त्वं ऽनः अस्मदीयैः ऽएभिः एतैः ऽअर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ऽनः
अस्माकम् ऽअर्वाङ् अभिमुखः ऽभव ॥

आमिष्टे अद्य गीर्भिर्गुणन्तोऽग्ने दाशेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुष्माः ॥४॥

आभिः । ते । अद्य । गीऽभिः । गुणन्तः । अग्ने । दाशेम ।

प्र । ते । दिवः । न । स्तनयन्ति । शुष्माः ॥ ४ ॥

वअ अस्मिन् दिवसे हे वअग्ने वआभिः वगीभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः वगृणन्तः त्वां स्तुवन्तो
वयस्त्वित्गिवाह्वयः वते तुभ्यं वदाशेम हवींषि दद्याम^१ । वदिवो वन सूर्यस्य रश्मय इव वते त्वदीयाः
वश्रुष्माः शोधका ज्वालाः वप्र वस्तनयन्ति प्रकर्षेण शब्दायन्ते । यद्वा । दिवो न मेघा इव त्वदीया
ज्वालाः शब्दायन्ते ॥

तव स्वादिष्टाग्ने संदृष्टिरिदा चिदहं इदा चिदुक्तोः ।

श्रिये रुक्मो न रोचत उपाके ॥ ५ ॥

तव । स्वादिष्टा । अग्ने । समऽदृष्टिः । इदा । चित् । अहः । इदा । चित् । अक्तोः ।

श्रिये । रुक्मः । न । रोचते । उपाके ॥ ५ ॥

हे वअग्ने वस्वादिष्टा स्वादुतमा प्रियतमा वतव त्वदीया वसंदृष्टिः दीप्तिः वअहः वह्वा वचित्
दिवसस्येदानीं च वअक्तोः वह्वा वचित् । अकुरिति रात्रिनाम 'शर्वरी अकुः ऊर्त्या' (नि. १. ७. ४)
इति रात्रिनामसु पाठात् । रात्रेरिवानीं च । अहोरात्र इत्यर्थः ॥ 'अब्जु भ्यक्तिन्नक्षणकान्तिगतिषु'
इत्यस्माद्धातोः 'किञ्च' इत्यौणादिकसूत्रेण तुप्रत्ययः तस्य किङ्कारावश्च । 'तितुत्र' इतीदृशप्रतिषेधः ।
'अनिदिताम्' इत्युपधानकारलोपः । 'चोः कुः' इति कुत्वम् ॥ वरुक्मो वन अलंकार इव
वश्रिये पदार्थमाश्रयितुम् वउपाके अन्तिके^२ । उपाक इत्यन्तिकनाम 'आके उपाके' (नि. २. १६. ७)
इति तन्नामसु पाठात् । वरोचते राजते ॥

घृतं न पुतं तनूररेपाः शुचि हिरण्यम् । तत्ते रुक्मो न रोचत स्वधावः ॥ ६ ॥

घृतम् । न । पुतम् । तनूः । अरेपाः । शुचि । हिरण्यम् ।

तत् । ते । रुक्मः । न । रोचत । स्वधाऽवः ॥ ६ ॥

हे वस्वधावः । स्वधाशब्दोऽन्नवाची । अन्नवज्जले वपुतं शोधितं वघृतं वन आज्यमिव वतनूः
त्वदीया मूर्तिः वअरेपाः पापरहिता भवति । वशुचि शुद्धं वहिरण्यं हितरमणीयं वते त्वदीयं वतन
प्रसिद्धं तेजः वरुक्मो वन भूषणमिव वरोचत रोचते भासते ॥

कृतं चिद्धि ष्मा सनेमि द्वेषोऽग्नं इनोषि मतीत् । इत्था यजमानादृतावः ॥ ७ ॥

कृतम् । चित् । द्वि । स्म । सनेमि । द्वेषः । अग्ने । इनोषि । मतीत् ।

इत्था । यजमानात् । ऋतऽवः ॥ ७ ॥

हे वऋतावः^३ सत्यवन् वअग्ने वकृतं वचित् यजमानेन कृतमपि^४ वसनेमि चिरंतनम् । सनेमीति
पुराजनाम 'सनेमि' पूर्वम् (नि. १. २७. ४) इति पुराजनामसु पाठात् । वद्वेषः पार्ष^५ वमतीत्

१. व-व-प-म-न-दद्या । २. न-अर्वाके अन्तिके । ३. न-ग-व-न-त-ऋतावः । ४. व-न-त-
प-म-पापं कृतमपि । ५. त-प्रस्थाः सनेमि । ६. न-ग-व-व-न-न-म-स-पापात् ।

मनुष्यात् यजमानात् ^१इत्था सत्यम् । इत्थेति सत्यनामैतत् 'अद्वा' ^२इत्था' (नि. ३. १०. ५)
इति तन्नामसु पाठवत् । ^३इनोपि ^४हि ^५स्म प्रेरयत्येव खलु । नाशयसीत्यर्थः ॥

शिवा नः सख्या सन्तु भ्रात्राग्ने देवेषु युष्मे ।

सा नो नाभिः सदर्ने सस्मिन् ऊर्ध्वन् ॥ ८ ॥

शिवा । नः । सख्या । सन्तु । भ्रात्रा । अग्ने । देवेषु । युष्मे इति ।

सा । नः । नाभिः । सदर्ने । सस्मिन् । ऊर्ध्वन् ॥ ८ ॥

हे ^१अग्ने ^२नः अस्मदीयानि ^३सख्या सख्यानि सखित्वानि ^४भ्रात्रा भ्रात्राणि भ्रातृसंबन्धीनि
कर्माणि ^५देवेषु द्योतमानेषु ^६युष्मे युष्मासु ॥ 'सुपां सुलुक्' इति सप्तमीबहुवचनस्य शोभादेशः ॥
^७शिवा शिवानि ^८सन्तु मङ्गलानि भवन्तु । ^९सा सखित्वभ्रातृकर्मसंततिः ^{१०}सदर्ने देवानां स्थाने
^{११}सस्मिन् ऊर्ध्वन् ^{१२}सर्वस्मिन् यज्ञे ^{१३}नः अस्माकं ^{१४}नाभिः बन्धनं भवति ॥ ॥ १० ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'भद्रं ते' इति षट्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं त्रिष्टुप्-
छन्दस्कमग्निदेवताकम् । 'भद्रं षट्' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाभिनशस्त्रयोरामेये कृती
त्रैष्टुभे छन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते विनियुक्ते । तथा च ^१सूत्रितं— 'भद्रं ते अग्न इति सूक्ते'
(भाष. श्री. ४. १३) इति ॥

भद्रं ते अग्ने सहसिन् अनीकमुपाक आ रोचते सूर्यस्य ।

रुशद्दृशे दृशे नक्तया चिदरूक्षितं दृश आ रूपे अक्षम् ॥ १ ॥

भद्रम् । ते । अग्ने । सहसिन् । अनीकम् । उपाके । आ । रोचते । सूर्यस्य ।

रुशत् । दृशे । दृशे । नक्तया । चित् । अरूक्षितम् । दृशे । आ । रूपे । अक्षम् ॥ १ ॥

हे ^१सहसिन् बलवन् ^२अग्ने ^३ते स्वदीप्यं ^४भद्रं ^५भजनीयम् ^६अनीकं तेजः ^७सूर्यस्य ^८उपाके
समीपभूते । दिवसे इत्यर्थः । ^९आ रोचते समन्तादीप्यते । ^{१०}रुशत् रोचमानं ^{११}दृशे दर्शनीयं तेजः ^{१२}
^{१३}नक्तया चित् रात्रावपि ^{१४}दृशे दृश्यते । आ इत्ययं शब्दः केचन ^{१५}वर्तते । ^{१६}आ किंच ^{१७}अरूक्षितं
स्वर्गं ^{१८}दृशे दर्शनीयम् ^{१९}अक्षं पुरोडाशादिरूपं हविः ^{२०}रूपे रूपवति स्ववि ऋत्विगादिभिः
हुतं भवति ॥

१. स-ग-च-ज-त-न-म-स-इत्था अद्वा, स-इत्था ऋतम् । २. स-ग-च-च-ज-न-म-स- 'सखित्वानि'
नास्ति । ३. स-स-सस्मिन् ऊर्ध्वनि । ४. स-ग-च-ज-न-म-स- 'च' नास्ति । ५. स-ग-च-च-ज-प-म-
अनीकं तेजः भद्रं मङ्गलम्, न-स-अनीकं तेजः । ६. स-स्वदीप्यं तेजः । ७. स-किञ्चित् सर्वं ।

वि वांस्यग्रे गृणते मनीषां खं वेपसा तुविजातु स्तवानः ।

विश्वेभिर्यद्वावनः शुक्र देवैस्तन्नो रास्व सुमहो भूरि मन्म ॥ २ ॥

वि । साहि । अग्रे । गृणते । मनीषाम् । खम् । वेपसा । तुविजात । स्तवानः ।

विश्वेभिः । यत् । ववनः । शुक्र । देवैः । तत् । नः । रास्व । सुमहः । भूरि । मन्म ॥ २ ॥

हे 'तुविजात मथनेन' अरणिद्वारा यज्ञादिकर्मसु बहुजन्मन् 'अग्रे' 'स्तवानः' ऋत्विगादिभिः स्तूयमानस्त्वं 'वेपसा' यज्ञादिकर्मणा । वेप इति कर्मनाम 'वेपः वेपः विट्टी' (नि. २. १. ५) इति कर्मनामसु पाठात् । 'मनीषां' स्तुतिं 'गृणते' कुर्वते यजमानाय 'खं' यजमानप्राप्यस्य^१ पुण्य-लोकस्य द्वारं 'वि' 'वाहि' वित्य । विमुञ्चेत्यर्थः ॥ 'योऽन्तकर्मणि' इत्यस्माद्वातोर्लोप्मध्यमपुरुषैक-वचनं सिप् । 'दिवादिभ्यः'^२ श्यन् । तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । 'आदेच उपदेशोऽङिति' इत्यात्वम् । सेहिंरादेशः^३ । 'तिकुतिकः' इति निघातः ॥ हे 'शुक्र दीप्यमानाग्रे' त्वं 'विश्वेभिः' विश्वैः सर्वैः ॥ 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसभावः ॥ 'देवैः' इन्द्रादिभिः सह 'यत्' पश्चाद्वचनं 'ववनः'^४ यजमानेभ्यः प्रयच्छे ॥ वनतेल्लेद् । तस्य सिपः 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । 'श्लौ' इति द्विवचनम् । हलादिशेषः । 'लेटोऽडाटी' इत्यडागमः । 'यद्वृत्ताजित्यम्' इति निघाताभावः ॥ हे 'सुमहः' शोभनतेजस्कामे 'भूरि' प्रभूतं 'मन्म'^५ मननीयं 'तत्' धनं 'नः' अस्मभ्यं 'रास्व' देहि ॥

महापितृयज्ञे स्विष्टकृदभिः कथ्यवाहनो यष्टव्यः । तस्य द्वे अनुवाक्ये । तत्र 'त्वदग्रे काव्या' इति द्वितीयानुवाक्या । तथा च सूत्रितं—'त्वदग्रे काव्या त्वन्मनीषाः स प्रत्यथा सहसा जायमानः' (आश्व. श्री. २. १९) इति ॥

त्वदग्रे काव्या त्वन्मनीषास्त्वदुक्था जायन्ते राध्यानि ।

त्वदेति द्रविणं वीरपेशा इत्याधिये दाशुषे मर्त्यीय ॥ ३ ॥

त्वत् । अग्रे । काव्या । त्वत् । मनीषाः । त्वत् । उक्था । जायन्ते । राध्यानि ।

त्वत् । एति । द्रविणम् । वीरपेशाः । इत्याधिये । दाशुषे । मर्त्यीय ॥ ३ ॥

हे 'अग्रे' 'काव्या' काव्यानि हविर्ब्रह्मदेवतानयनादीन्पद्मिसंबन्धीनि कर्माणि आध्वर्वाणि कर्माणि वा 'त्वत्' त्वत्तः^१ 'जायन्ते' उत्पद्यन्ते । 'मनीषाः' स्तुतिरूपा वाचः 'त्वत्' एव जायन्ते । 'राध्यानि' राहुं बोध्यानि 'उक्था' उक्थानि क्षात्राणि 'त्वत्' त्वत्तो जायन्ते । 'इत्याधिये' । धीरिति कर्मनाम । इत्येति सत्त्वनामसु पाठात् सत्यकर्मणे 'दाशुषे' हवींषि दत्तवते 'मर्त्याय' मनुष्याय यजमानाय 'वीरपेशाः' । वेश इति रूपनाम । इदं विक्रान्तरूपम् । अत्र लिङ्गस्यस्येन वीरपेशा इति रूपम् । 'द्रविणं' पश्चाद्वचनं 'त्वत्' त्वत्तः 'एति' निर्गच्छति । उत्पद्यत इत्यर्थः ॥

१. त-मननीय । २. त-यजमानेन प्राप्यस्व; न-यजमानेन प्राप्यस्य । ३. ख-न-व-न-न-फ-म-स-'दिवादिभ्यः... हिरादेशः' नास्ति । ४. च-व-न-वावनः । ५. ख-न-व-म-न-क-स-'मन्म' नास्ति । ६. न-स-स-मन्मत्तः । ७. च-क-त्वदु त्वत्तः ।

त्वद्वाजी वाजंभरो विहाया अभिष्टिकृज्जायते सत्यशुष्मः ।

त्वद्वयिर्देवजूतो मयोमुस्त्वदाशुर्जुवाँ अग्ने अवीं ॥ ४ ॥

त्वत् । वाजी । वाजम्भरः । विहायाः । अभिष्टिकृत् । जायते । सत्यशुष्मः ।

त्वत् । रयिः । देवजूतः । मयःशुः । त्वत् । आशुः । जुजुवान् । अग्ने । अवीं ॥ ४ ॥

हे अग्ने वाजी बलवान् वाजंभरः हविलक्षणाश्वस्य^१ वाहकः । अग्नेर्वाजंभर इत्येषा वैदिकी संज्ञा ॥ 'संज्ञायां भृतृवृजि' इति वाजशब्दे कर्मण्युपपदे स्वप्प्रत्ययः । 'अरुद्विषदजन्तस्य' इति मुमागमः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ विहायाः महान् अभिष्टिकृत् यज्ञकृत् अभ्येषणकृत् वा । सत्यशुष्मः सत्यबलः पुत्रः एव त्वत् जायते उत्पद्यते । देवजूतः देवैः प्रेरितः मयोमुः सुख-प्रदः । मय इति सुखनामैतत् । रयिः धनं एव त्वत् जायते । आशुः क्षीघ्रगामी । अप्रतिहतगमन इत्यर्थः । जुजुवान् वेगेन गच्छन् अवीं अश्वः एव भवतो जायते ॥

त्वामग्ने प्रथमं देवयन्तो देवं मर्ता अमृत मन्द्रजिह्वम् ।

द्वेषोयुतमा विवासन्ति धीभिर्दमूनसं गृहपतिममूरम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । देवयन्तः । देवम् । मर्ताः । अमृतम् । मन्द्रजिह्वम् ।

द्वेषःशुतम् । आ । विवासन्ति । धीभिः । दमूनसम् । गृहपतिम् । अमूरम् ॥ ५ ॥

हे अमृत भरणशील अग्ने देवयन्तः देवानिच्छन्तः मर्ताः मर्त्याः^२ मनुष्या यजमानाः त्वाम् धीभिः^३ स्तुतिभिः कर्मभिर्वा आ विवासन्ति समन्तात् परिचरन्ति । कीदृशं त्वाम् । प्रथमं देवानाम् आद्यं देवं योतमानं मन्द्रजिह्वम् । देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य तम् । द्वेषोयुतं द्वेषसां पापानां पृथ-कतारं दमूनसं रक्षसां दमनकरेण मनसोपेतम् । दमूनःशब्दस्य कथमयमर्थ इति 'दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यात्' (निरु. ४. ४) इति यास्कैर्नोक्तत्वात् इति ॥ 'दमु उपशमे' । 'दमेरुनसिः' इत्यौणादिक ऊनसिप्रत्ययः ॥ गृहपतिं गृहाणां पालयितारम् अमूरम् अमूरम् । प्रगल्भमित्यर्थः ॥

स्वस्त्ययन्याम् 'आरे अस्मत्' इति स्वस्तिमतोऽग्नेर्वाज्या । सूत्रितं च^४—'आरे अस्मदमसिमारे अंहः'^५ (आश्व. औ. २. १०) इति^६ ॥

१. त-हविलक्षणाश्वस्य । २. व-ज-य-भ-स-त्वत् त्वत् । ३. न-क-स- 'मर्त्याः' नास्ति । ४. व-व-व-ज-न-भ-ल-स-धीतिभिः । ५. न-सूत्रितं च-स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्ती । अमे रक्षा नो अंह इत्यर्थः नः सोम विश्वत इति । अग्निः स्वस्तिमान् । स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्याः । ६. व-न-अंह इति पूर्ववोक्ते संवाज्ये ।

आरे असदमतिमारे अंह आरे विश्वां दुर्मतिं यन्निपासिं ।

दोषा शिवः सहसः सूनो अग्ने यं देव आ चित्सचसे स्वस्ति ॥ ६ ॥

आरे । अस्मत् । अमतिम् । आरे । अंहः । आरे । विश्वाम् । दुःऽमतिम् । यत् । निऽपासिं ।

दोषा । शिवः । सहसः । सूनो इति । अग्ने । यम् । देवः । आ । चित् । सचसे । स्वस्ति ॥ ६ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र । मध्यमानोऽग्निर्मथनकारिणां हि बलेन जायते इत्यग्नेर्बलपुत्रत्वम् । हे ऽअग्ने ऽदोषा रात्रौ ऽशिवः शिवकरः ऽदेवः द्योतमानस्त्वं ऽयं यानस्मान् ऽस्वस्ति अविनाशाय ऽआ ऽसचसे परितः सेवसे । ऽचित् इति पूरणः । ऽयत् यस्मात् कारणात् ऽनिपासि यजमानान् नितरां पालयसि । तेभ्यः ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽअमतिं पापरूपामशनेच्छाम् ऽआरे दूरे कुरु । 'अशनाया वै पाप्मामतिः' (ऐ. भा. २. २) इति ब्राह्मणम् । ऽआरे दूरेऽस्मत्तः ऽअंहः पापं कुरु । आरे इति दूस्नामैतत् । अस्मत्तः ऽआरे दूरे ऽविश्वां सर्वां ऽदुर्मतिं दुर्मनस्त्वं कुरु ॥ ॥ ११ ॥

'यस्त्वामग्ने' इति षडृचं द्वितीयं सूक्तम् । वामदेव^१ ऋषिः । त्रैदुभं छन्दः । अग्निर्वेक्ता^२ । 'यस्त्वाम्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशक्ययोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

यस्त्वामग्ने इनधते यत्सुकृत्रिस्ते अन्नं कृणवत्सस्मिन्नहन् ।

स सु द्युन्नैरभ्यस्तु प्रसक्षत्तव क्रत्वा जातवेदश्चिकित्वान् ॥ १ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । इनधते । यत्सुकृत् । त्रिः । ते । अन्नम् । कृणवत् । सस्मिन् । अहन् ।

सः । सु । द्युन्नैः । अभि । अस्तु । प्रऽसक्षत् । तव । क्रत्वा । जातऽवेदः । चिकित्वान् ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽयत्सुकृत् क्षुधा संबद्धः ऽयः यजमानः ऽत्वाम् ऽइनधते दीप्तियुक्तं कुर्यात् । यः ऽसस्मिन्नहन् सर्वस्मिन्नहनि ऽते तुभ्यं ऽग्निः त्रिवारं सवनत्रये ऽअन्नं इविर्लक्षणमन्नं ऽकृणवत् कुर्यात् । हे ऽजातवेदः जातानां वेदितरग्ने ऽतव तोषकेन ऽक्रत्वा इन्द्रनादिहेतुना कर्मणा ऽप्रसक्षत् प्रमदमानं त्वदीयं तेजः ऽचिकित्वान् जानन् ऽसः यजमानः ऽद्युन्नैः धर्मैर्वाशोभिर्वा ऽसु अरवन्माम् ऽअभ्यस्तु शत्रून् अभिभवतु ॥

इध्मं यस्ते जभरच्छभ्रमाणो महो अग्ने अनीकुमा सपर्यन् ।

स इधानः प्रति दोषामुपासं पुष्यन्नयि सचते प्रक्षमित्रान् ॥ २ ॥

इध्मम् । यः । ते । जभरत् । शभ्रमाणः । महः । अग्ने । अनीकम् । आ । सपर्यन् ।

सः । इधानः । प्रति । दोषाम् । उषसम् । पुष्यन् । रयिम् । सचते । प्रम् । अमित्रान् ॥ २ ॥

१. स-ज-ज-म-स-स- 'विश्वा सर्वा' नास्ति । २. स-वामदेवस्त्वां त्रैदुभमाम्नेवम् ।

हे 'अग्ने' वयः यजमानः 'ते तुभ्यम्' 'इधमं' होमसाधनं समिजातं 'जमरत् आहरेत् ॥ ' इज् हरणे । लिङ्ग्ये लेट् । तस्य तिपः ' इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः 'लुः । द्विवचनादिकार्यम् । ' लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमः । ' ह्यमहोर्मः' इति भस्वम् ॥ 'वाश्रमाणः इधमाद्याहरणे आस्यन् 'महः महतः' तव 'आ' 'अनीकम् । आकारश्चार्थः । तेजश्च 'स्पर्धन् परिचरन् यो यजमानः 'दोषां' 'प्रति रात्रिं लक्ष्मीकृत्य' 'उषसे प्रति उषःकालं च लक्ष्मीकृत्य । कालद्वयेऽपीत्यर्थः । 'इधानः इन्धानस्त्वां दीप्तियुक्तं करोति' 'पुष्यन् प्रजाभिः पशुभिश्च पुष्टः सन् 'सः यजमानः 'अभिन्नान् शत्रून् 'मन् हिंसन् 'रयिं धनं 'सचते सेवते । सर्वदा पश्चादिधनसमृद्धो भवतीत्यर्थः ॥

उत्थासंमरणीयेष्टौ अग्नेः क्षत्रभृतोऽनुवाक्या । तथा च सूत्रितम्—' अभिरीशे बृहतः क्षत्रियस्या-
चामि ते सुमतिं घोष्यवाक् ' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

अभिरीशे बृहतः क्षत्रियस्याभिर्वाजस्य परमस्य रायः ।

दधाति रत्नं विधते यविष्ठो व्यानुषङ्मर्त्याय स्वधावान् ॥ ३ ॥

अग्निः । ईशे । बृहतः । क्षत्रियस्य । अग्निः । वाजस्य । परमस्य । रायः ।

दधाति । रत्नम् । विधते । यविष्ठः । वि । आनुषक् । मर्त्याय । स्वधाऽवान् ॥ ३ ॥

'अग्निः' 'बृहतः महतः' 'क्षत्रियस्य बलस्य' 'ईशे ईश्वरः' भवति ॥ वर्तमानेऽर्थे लिट् ॥ किंच 'अग्निः' 'परमस्य उरकृष्टस्य' 'वाजस्य अश्वस्य' 'रायः पश्चादर्थेनस्य वेदो । 'यविष्ठः युवतमः' 'स्वधावान् अश्ववान् तेजस्वी वाग्भिः' 'विधते परिचरते । 'विधतिः परिचरणकर्मा' इति यास्कः । 'मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय' 'रत्नं रमणीयं धनम्' 'आनुषक् अनुषक्तं' 'वि' 'दधाति करोति ॥

यच्चिद्धि ते पुरुषत्रा यविष्ठाचिचिभिश्चकृमा कच्चिदागः ।

कुधी प्वस्माँ अदितेरनागान्व्येनांसि शिभथो विष्वगग्ने ॥ ४ ॥

यत् । चित् । हि । ते । पुरुषऽत्रा । यविष्ठ । अचिचिभिः । चकृम । कत् । चित् । आगः ।

कुधि । सु । अस्मान् । अदितेः । अनागान् । वि । एनांसि । शिश्रयः । विष्वक् । अग्ने ॥ ४ ॥

हे 'यविष्ठ युवतम' 'अग्ने' 'यच्चिद्धि यद्यपि खलु' 'ते' 'त्वदीयेषु' 'पुरुषत्रा परिचारकेषु पुरुषेषु' 'अचिचिभिः अश्वभिः' 'कच्चिदागः किंचिदपि पापं बध्' 'चकृम तथापि हे अग्ने' 'अस्मान्' 'अदितेः भूमेः' 'अनागान् अनागसः पापरहितान्' 'सु अत्यन्तं' 'कुधि कुरु । हे अग्ने' 'विष्वक् सर्वतो विद्यमानानि' 'पुनांसि अस्माभिः कृताणि पापानि' 'वि' 'यविष्ठः विस्मय' 'शिचिच्छि' ॥

१. च-क-महत् । २. क-ईशः । ३. ल-य-च-य-न-भ-स-वाग्भिः; य-अग्निः । ४. ल-ग-य-त-म-भ-स- 'पुरुषेषु' नास्ति । ५. च-क-विष्ण्वानि कुरु ।

महर्षिदम् एनसो अभीक ऊर्वादेवानामुत मर्त्योनाम् ।

मा ते सखायः सदमिद्रिषाम् यच्छां तोकाय तनयाय शं योः ॥ ५ ॥

महः । चित् । अग्ने । एनसः । अभीके । ऊर्वात् । देवानाम् । उत । मर्त्योनाम् ।

मा । ते । सखायः । सदम् । इत् । रिषाम् । यच्छ । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥ ५ ॥

हे अग्ने देवानाम् इन्द्रादीनाम् उत अपि च मर्त्यानां मनुष्याणाम् अभीके अन्तिके । अभीक इत्यन्तिकनामैतत् । अस्माभिर्यत्पार्यं कृतं महश्चित् महतोऽपि ऊर्वात् विस्तृतादस्मात् एनसः पापात् ते एवदीयाः सखायः मित्रभूताः श्रोतारो वयं सदमित् सर्वदैव मा र्षिषाम मा हिंसिता भूम् । हे अग्ने एवं तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय शं पापरूपोपद्रवाणां शान्ति योः सुकृतोत्पादितं सुखं च यच्छ देहि ॥

यथा ह त्यद्वसवो गौर्यं चित्पदि शिताममुञ्चता यजत्राः ।

एवो ष्वस्मन्मुञ्चता व्यंहः प्र तार्यग्ने प्रतरं न आयुः ॥ ६ ॥

यथा । ह । त्यत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । शिताम् । अमुञ्चत । यजत्राः ।

एवो इति । सु । अस्मत् । मुञ्चत । वि । अंहः । प्र । तारि । अग्ने । प्रस्तरम् । नः । आयुः ॥ ६ ॥

यजत्राः यजनीयाः पूजाहां हे वसवः निवासयितारः अग्रयः यूयं यथा ह यथैव त्यत् एतां तां पदि पादे सितां वदां गौर्यं चित् गौरी गामपि अमुञ्चन त्यक्तवन्तो भूयान् । एवो एवमेव अस्मत् अस्मतः अंहः पापं सु अत्यन्तं वि मुञ्चत विमुक्तं कुरुत । बहुवचनं पूजार्थम् । हे अग्ने स्वया प्रतरं प्रवृद्धं वनः अस्मदीयम् आयुः प्र तारि प्रवृद्धं क्रियताम् ॥ ॥ १२ ॥

‘प्रत्यग्निः’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्वार्थं त्रैलोक्यमाग्नेयं तत्तन्मन्त्रवर्णाभिधेयोचः प्रभृति-
देवतं वा । तथा चानुक्रान्तं—‘प्रत्यग्निः पञ्च लिङ्गोक्तदेवतं एवेकं’ इति । लैङ्गिको विनिबोधः ॥

प्रत्यग्निरुषसामग्रमरुयद्विभातीनां सुमनां रत्नधेयम् ।

यातमग्निना सुकृतो दुरोणमुत्सूर्यो ज्योतिषा देव एति ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसाम् । अग्रम् । अरुयत् । विभातीनाम् । सुमनाः । रत्नधेयम् ।

यातम् । अग्निना । सुकृतः । दुरोणम् । उत् । सूर्यः । ज्योतिषा । देवः । एति ॥ १ ॥

सुमनाः क्षोभनमनस्कः अग्निः विभातीनां व्युत्पत्तीनाम् उषसाम् उषोदेवतानां रत्नधेयं रत्नधानम् । वनप्रकाशकमित्यर्थः । अग्रं प्रति^२ पूर्वकारं^२ अग्नीकृत्य अरुयत्^२ प्रवृद्धो भवति ।

१. क-न-व-न-फ-म-उ-विवाहितारः । २. क-ग-व-न-फ-म-पूर्वकारमनम् ; व-प-पूर्वकारम् ।

३. क-न-व-व-न-प-फ-म-प्रत्यक्त्वम् ।

हे ऽअग्निना अग्निनौ युवां ऽसुकृषः यज्ञमानस्य ऽदुरोणं गृहम् । दुरोणे^१ इति गृहनाम 'दुरोणेदुर्वाः' (नि. ३. ४. ७) इति गृहनामसु पाठात्^२ । ऽयातं गच्छतम् । ऽसूर्यः ऋत्विगादीनां प्रेरकः ऽदेवः ऽउयोतिषा स्वेन तेजसा ऽउत् ऽएति उषःकाले प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेद्दृप्तं दविष्वद्गविषो न सत्वा ।

अनुं व्रतं वरुणो यन्ति मित्रो यत्सूर्यं दिव्यारोहयन्ति ॥ २ ॥

ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविता । देवः । अश्रेत् । द्रप्तम् । दविष्वत् । गोऽऽषः । न । सत्वा ।

अनुं । व्रतम् । वरुणः । यन्ति । मित्रः । यत् । सूर्यम् । दिवि । आऽरोहयन्ति ॥ २ ॥

ऽसविता प्रेरकः ऽदेवः ऽऊर्ध्वम् उन्मुखं ऽभानुम् ऽअश्रेत् आश्रयति । ऽयत् यदा रश्मयः ऽसूर्यं ऽदिवि शुक्रोके ऽआरोहयन्ति आरोहणं कारयन्ति तदा ऽवरुणः रात्र्यभिमानि देवः ऽमित्रः अह-
रभिमानि^३ अग्रे देवाश्च ऽव्रतं तत्संबन्धि कर्म ऽअनु ऽयन्ति अनुगच्छन्ति । अनुगमने दृष्टान्त उच्यते ।
ऽद्रप्तं पार्थिवं रजः ऽदविष्वत् धुम्बन् । विकिरन्नित्यर्थः । ऽगविषः गा इच्छन् ऽसत्वा ऽन वृषभ इव
तद्वत् ॥

यं सीमकृण्वन्तमसे विपृचे ध्रुवक्षेमा अनवस्यन्तो अर्थम् ।

तं सूर्यं हरितः सप्त यद्वाहीः स्पशं विश्वस्य जगतो वहन्ति ॥ ३ ॥

यम् । सीम् । अकृण्वन् । तमसे । विऽपृचे । ध्रुवऽक्षेमाः । अनवऽस्यन्तः । अर्थम् ।

तम् । सूर्यम् । हरितः । सप्त । यद्वाहीः । स्पशम् । विश्वस्य । जगतः । वहन्ति ॥ ३ ॥

ऽध्रुवक्षेमाः स्थिरनिवासाः सृष्टिकर्तारो देवाः ऽसीं सर्वतः ऽतमसे तमसः ऽविपृचे पृथक्करणाय
ऽअर्थं जगत्क्षणं कार्यम् ऽअनवस्यन्तः अविमुक्ततः कुर्वन्त एव ऽयं सूर्यम् ऽअकृण्वन् असृजन्नित्यर्थः ।
ऽयद्वाहीः महस्यः ऽसप्त सप्तसंख्याकाः ऽहरितः अग्नाः ऽविश्वस्य समस्तस्य ऽजगतः प्राणिसमूहस्य
ऽस्पृशं प्रेरकत्वेन ज्ञातारं ऽतं ऽसूर्यं ऽवहन्ति धारयन्ति ॥

वहिष्ठेभिर्विहरन्त्यासि तन्तुमवव्ययअसितं देव वस्म ।

दविष्वतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मेवावाधुस्तमो अप्स्व^४न्तः ॥ ४ ॥

वहिष्ठेभिः । विऽहरन् । यासि । तन्तुम् । अवऽव्ययन् । असितम् । देव । वस्म ।

दविष्वतः । रश्मयः । सूर्यस्य । चर्मेऽऽव । अव । अधुः । तमः । अपऽसु । अन्तरिति ॥ ४ ॥

१. ऋ-ग-व-व-म- 'दुरोणे..... पाठात्' नास्ति । २. ऋ-ग-व-व-म-म-ऋ-स- 'अहरभिमानि' नास्ति ।

हे ^१देव द्योतमान सूर्य त्वं जगत्त्रिर्वाहात्मकस्य रसस्यादानार्थं ^२तन्तुं^३ रश्मिसमूहं ^४विहरन् विरता-
रयन् ^५असितं कृष्णवर्णं ^६वस्म नक्तंचराणां निवासभूतां रात्रिम् ^७अवश्ययन् अवाचीनं^८ यथा भवति
तथा संवृण्वन्^९ । तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः । ^{१०}बहिष्ठेभिः बोटुमत्यन्तं शकैः अश्वैः ^{११}वासि गमनमार्गं गच्छसि ।
अस्यामृचि पूर्वार्धे सूर्यस्य प्रत्यक्षमर्थं प्रतिपाद्योत्तरार्धे परोक्षमर्थं प्रतिपादयितुमाह । ^{१२}द्विविधतः
धुन्वानाः ^{१३}सूर्यस्य संबन्धिनः ^{१४}रश्मयः ^{१५}किरणाः ^{१६}अप्सु अन्तरिक्षे । आप इत्यन्तरिक्षनाम
' आकाशम् आपः पृथिवी ' (नि. १. ३. ८) इति तन्नामसु पाठात् । ^{१७}अन्तः मध्ये ^{१८}चर्मैव चर्मवत्
स्थितं ^{१९}तमः अन्धकारम् ^{२०}अवाधुः अवाचीनमधुः । तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अनायतो अनिबद्धः कथायं न्यङ्कुत्तानोऽव पद्यते न ।

कया याति स्वधया को ददर्श दिवः स्कम्भः समृतः पाति नाकम् ॥ ५ ॥

अनायतः । अनिबद्धः । कथा । अयम् । न्यङ् । उत्तानः । अव । पद्यते । न ।

कया । याति । स्वधया । कः । ददर्श । दिवः । स्कम्भः । समुत्कृतः । पाति । नाकम् ॥ ५ ॥

आयतशब्दो दूरवाची । तद्विपरीतः ^१अनायतः आसीनः सन् ^२अयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानो
मण्डलाभिमानी सूर्यः ^३अनिबद्धः केनापि बद्धो न क्रियते । अपि चायं सूर्यः ^४व्यङ् अवाङ्मुखः सन्
केनचित् ^५कथा कथं ^६न ^७अव ^८पद्यते न हिंस्यते । किंचायम् ^९उत्तानः ऊर्ध्वमुखत्वेन^{१०} तिष्ठन् ^{११}कथा
^{१२}स्वधया केन बलेन ^{१३}याति गच्छति । स्वधाशब्दोऽज्ञवाची अत्र तत्कार्यं बलं लक्षयति । अपि च
^{१४}दिवः बुलोकस्य ^{१५}स्कम्भः स्तम्भः^{१६} ^{१७}समृतः नाकेन^{१८} समवेतः सूर्यः ^{१९}नाकं स्वर्गं ^{२०}पाति पालयति ।
^{२१}को ^{२२}ददर्श तत्त्वतः कः पश्यति । न कोऽपि जानातीत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

' प्रत्यग्निरुषसः ' इति पञ्चमं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यायं त्रैलोक्यमाग्रेयं मान्त्रवर्णिकदैवतं वा ।
तथा चानुक्तान्तं—' प्रत्यग्निः ' इति । ' लिङ्गोक्तदैवतं तु ' इति तुकाद्यादस्यापि सूक्तस्य लिङ्गोक्त-
दैवतत्वम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रत्यग्निरुषसो जातवेदा अर्यदेवो रोचमाना महोभिः ।

आ नासस्योरुगाया रयेनेमं यङ्गमुप नो यातमच्छ ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उपसः । जातवेदाः । अर्यत् । देवः । रोचमानाः । महः । अभिः ।

आ । नासत्या । उरुगाया । रयेन । इमम् । यङ्गम् । उप । नः । यातम् । अच्छ ॥ १ ॥

^१देवः द्योतमानः ^२जातवेदाः जातघ्नः ^३अग्निः ^४महोभिः क्षेत्रेभिः ^५रोचमानाः दीप्यमानाः
^६उपसः ^७प्रति उपसो लक्ष्मीकृत्य ^८अर्यत् प्रबुद्धो भवति । ^९उरुगाया प्रभूतगमनी हे ^{१०}नासत्या अग्निनी
^{११}रयेन ^{१२}नः अस्मदीयम् ^{१३}इमं ^{१४}यङ्गम् ^{१५}अच्छ अग्निमुखम् ^{१६}उप ^{१७}यातम् उपगच्छतम् ॥

१. न-तन्तुं रज्जुम् । २. च-च-न-अवाचीनम् । ३. स-ग-च-त-प-न-क-स-अवृण्वन् ; च-
न-न-क-अवृण्वन् । ४. च-क-ऊर्ध्वमुखः । ५. च-क-स्कम्भः । ६. स-ग-च-न-क-कृतेन ।

ऊर्ध्वं केतुं सविता देवो अश्रेज्ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वन् ।

आप्रा घावापृथिवी अन्तरिक्षं वि सूर्यो रश्मिभिश्चेकितानः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वम् । केतुम् । सविता । देवः । अश्रेत् । ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वन् ।

आ । अप्राः । घावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् । वि । सूर्यः । रश्मिभिः । चेकितानः ॥ २ ॥

विविश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय लोकाय ज्योतिः तेजः कृण्वन् कुर्वन् सविता प्रेरकः देवः
ऊर्ध्वम् उन्मुक्तं^१ केतुं प्रकाशकं भानुम् अश्रेत् आश्रयति । वि चेकितानः सर्वं विशेषेण पश्यन्
सूर्यः रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैः घावापृथिवी शुलोकभूलोकौ^२ अन्तरिक्षं च आप्राः
समस्तादपूरयत् ॥

आवहन्त्यरुणीज्योतिषागान्मही चित्रा रश्मिभिश्चेकिताना ।

प्रबोधयन्ती सुविताय देव्युषा ईयते सुयुजा रथेन ॥ ३ ॥

आवहन्ती । अरुणीः । ज्योतिषा । आ । अगात् । मही । चित्रा । रश्मिभिः । चेकिताना ।

प्रबोधयन्ती । सुविताय । देवी । उषाः । ईयते । सुयुजा । रथेन ॥ ३ ॥

आवहन्ती धनानि धारयन्ती अरुणीः अरुणवर्णाः ॥ प्रथमैकवचने द्वितीयाबहुवचनं साम्बसम् ॥
ज्योतिषा तेजसा युक्ता मही महती रश्मिभिः किरणैः चित्रा वर्णमयी चेकिताना जानती उषाः
आगात् आगच्छत् । किञ्च प्रबोधयन्ती सुप्तान् प्रबुद्धान् कुर्वती देवी शोभमाना उषाः सुयुजा
शोभनयुक्तेन रथेन सुविताय सुत्तप्राप्तये ईयते गच्छति ॥

आ वां वहिष्ठा इह ते वहन्तु रथा अश्वास उपसो व्युष्टौ ।

इमे हि वां मधुपेयाय सोमा अस्मिन् यज्ञे वृषणा मादयेथाम् ॥ ४ ॥

आ । वाम् । वहिष्ठाः । इह । ते । वहन्तु । रथाः । अश्वासः । उपसः । व्युष्टौ ।

इमे । हि । वाम् । मधुपेयाय । सोमाः । अस्मिन् । यज्ञे । वृषणा । मादयेथाम् ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ इह यज्ञे वहिष्ठाः बहूतमाः ते प्रसिद्धाः रथाः रथेणा गन्तारः अश्वासः
अश्वाः वां वृषाम् उपसः उपोदेवतायाः व्युष्टौ व्युत्थनकाळे^३ आ वहन्तु समस्तात् नवम्बु ।
इहि वस्मात् कारणात् हे वृषणा वृषणौ कामनां वर्धितारी हे अश्विनौ इमे सोमाः वां वृषां
मधुपेयाय मधोः सोमस्य पाषाण्य अस्मिन् यज्ञे मादयेथां हव्येथाम् ॥

अनायतो अनिबद्धः कथायं न्यङ्कुत्तानोऽव पद्यते न ।

कया याति स्वधया को ददर्श दिवः स्कम्भः समृतः पाति नार्कम् ॥ ५ ॥

अनायतः । अनिबद्धः । कथा । अयम् । न्यङ् । उत्तानः । अव । पद्यते । न ।

कया । याति । स्वधया । कः । ददर्श । दिवः । स्कम्भः । समऽमृतः । पाति । नार्कम् ॥ ५ ॥

इयमृक् पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १४ ॥

‘ अग्निर्होता ’ इति दशार्चं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यार्चं गायत्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ अग्नि-
र्होता दश गायत्रमृषिर्बोधत् इत्याभ्यां^१ सोमकं साहदेव्यमभ्यवदत्पराभ्यामस्याश्विनावायुरयाचत ’ इति ।
‘ बोधयत् ’ इति दृष्टेन सोमकराजा^२ स्तूयते ‘ एष वाम् ’ इति दृष्टेनाश्विनौ शिष्टाभिः षडभिरग्निः स्तूयते ।
अतस्ता एव क्रमेण^३ देवताः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । पक्षोः पर्यग्निकरणे ‘ अग्निर्होता नः ’ इत्याद्य-
स्तृचोऽनुवचनीयः । तथा च सूत्रितम्—‘ अग्निर्होता न इति तृचं पर्यग्नयेऽन्वाह ’ (आश्व. श्रौ. ३. २)
इति । प्रातरनुवाकेऽप्याग्नेये कर्तौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशक्वे चार्चं तृचो विनियुक्तः । तथा च सूत्रितम्—
‘ अग्निर्होता नो अध्वर इति तिस्रः ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्निर्होता नो अध्वरे वाजी सन्परिणीयते । देवो देवेषु यज्ञियः ॥ १ ॥

अग्निः । होता । नः । अध्वरे । वाजी । सन् । परि । नीयते । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥ १ ॥

होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा अग्निः । नः अस्मदीये । अध्वरे यागे । वाजीभ्येतत्
लुप्तोपमाकम् । वाजी इषिगामी बोधाश्च इव तथा देवेभ्यो हविर्बोहकः । सन् परिणीयते
परितः समन्तात् प्राप्यते । तथा ब्राह्मणं च^४ भवति—‘ वाजी सन्परिणीयत इति वाजिनमिषं क्षेत्रं समन्तं
परिणयन्ति ’ (ऐ. ब्रा. २. ५) इति । कीदृशोऽग्निः । देवेषु ज्योतमानेऽपि श्रद्धादिषु मध्ये देवः
ज्योतमानः । यज्ञियः कर्त्ताः ॥

परि त्रिविष्टप्यध्वरं यात्यग्नी रथीरिव । आ देवेषु प्रयो दधत् ॥ २ ॥

परि । त्रिविष्टि । अध्वरम् । याति । अग्निः । रथीः । दधत् । आ । देवेषु । प्रयः । दधत् ॥ २ ॥

देवेषु ज्योतमानेऽपि श्रद्धादिषु । प्रयः इत्यजनामेदम् । प्रयः यजमानैर्दत्तं हवीर्यमजम् । आ
दधत् आ समन्ताद्धारयन् । अग्निः अङ्गनाविगुणविक्षिप्तोऽग्निः । त्रिविष्टि त्रिवारम् । सवनत्रयेऽपीत्यर्थः ।
परि परितः समन्तात् । अध्वरं यजमानैः कृतं यागं । याति गच्छति । परिगमने दहान्तः । रथीरिव ।
रथवान् पुक्वो वधा रथीं याति तद्वत् । तथा च ब्राह्मणं—‘ परि त्रिविष्टप्यध्वरं यात्यग्नी रथीरिव केचन
हि रथीरिवाध्वरं पर्वन्ति ’ (ऐ. ब्रा. २. ५) इति ॥

१. न-त-न-म-स-इति द्वाभ्याम् । २. त-सोमको देवता राजा । ३. न-ग-व-न-म-स-‘ क्रमेण ’
नास्ति । ४. न-ग-व-न-त-न-म-स-‘ च ’ नास्ति ।

परि वाजपतिः कविरग्निहव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ ३ ॥

परि । वाजपतिः । कविः । अग्निः । हव्यानि । अक्रमीत् । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ ३ ॥

‘वाजपतिः वाजानामज्ञानां पतिः पालकः । ‘परि वाजपतिः कविरित्येष हि वाजानां पतिः’ (ऐ. ब्रा. २. ५) इति ब्राह्मणम् । ‘कविः क्रान्तदर्शी मेधावी वा ‘दाशुषे हविर्देवते यजमानाय ‘रत्नानि रमणीयानि धनानि ‘दधत् प्रयच्छन् ‘अग्निः ‘हव्यानि हवींषि ‘परि ‘अक्रमीत् परितः क्रामति । व्याप्नोति ॥

अयं यः सृञ्जये पुरो दैववाते समिध्यते । द्युमाँ अमित्रदम्भनः ॥ ४ ॥

अयम् । यः । सृञ्जये । पुरः । दैववाते । समिध्यते । द्युमान् । अमित्रदम्भनः ॥ ४ ॥

‘यः प्रसिद्धः ‘अयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निः ‘दैववाते देववातस्य पुत्रे ‘सृञ्जये । सृञ्जयो नाम कब्रिस्सोमयाजी । तस्मिन्निमित्तभूते सति । तद्यागार्थमित्यर्थः । सृञ्जयस्य यदृष्टं तैत्तिरीया आसनन्ति- ‘वासिष्ठो ह सास्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत्सृञ्जयान्बहुयाजिनोऽयीयजः’ (तै. सं. ६. ६. २. २) इति । ‘पुरः पूर्वस्यां विशि स्थितायामुत्तरवेद्यां ‘समिध्यते सम्मगदीप्यते । ‘अमित्रदम्भनः शत्रूणां हिंसकः^१ सोऽग्निः ‘द्युमान् दीप्तिमान् भवतीति शेषः ॥

अस्य वा वीर ईवतोऽग्नेरीशीत् मर्त्यैः । तिग्मजम्भस्य मीळदुषः ॥ ५ ॥

अस्य । वा । वीरः । ईवतः । अग्नेः । ईशीत् । मर्त्यैः । तिग्मजम्भस्य । मीळदुषः ॥ ५ ॥

‘वीरः स्तुतौ विक्रान्तः ‘मर्त्यैः मरणधर्मा यजमानः ‘तिग्मजम्भस्य तक्षिणतेजसः ‘मीळदुषः अभिलषितफलानां सेक्तुः ‘ईवतः गमनवतः ‘अस्य ‘अग्नेः ‘ईशीत् ईश्वरो भवेत् । ‘वा इति पादपूरणः । एतेन^२ यजमानः आत्माभीष्टफलं कारयितुं समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

तमर्वन्तं न सानसिमरुषं न दिवः शिशुम् । मर्मृज्यन्ते दिवेदिवे ॥ ६ ॥

तम् । अर्वन्तम् । न । सानसिम् । अरुषम् । न । दिवः । शिशुम् । मर्मृज्यन्ते । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

यजमानाः ‘अर्वन्तं ‘न शीघ्रगामिनमथमिव ‘सानसिं संभजनीयं^३ ‘दिवः ‘शिशुं ‘न शुलोकस्य पुत्रभूतं सूर्यमिव ‘अरुषम् आरोचमानं ‘तम् अग्निं ‘दिवेदिवे प्रतिदिनं ‘मर्मृज्यन्ते मृतां परिचरणं कुर्वन्ति^४ ॥

बोधयन्मा हरिम्यां कुमारः साहदेव्यः । अच्छा न हूत उदरम् ॥ ७ ॥

बोधत् । यत् । मा । हरिऽम्याम् । कुमारः । साहदेव्यः । अच्छा । न । हूतः । उदरम् ॥ ७ ॥

१. क-ग-व-ज-°अवीयजः वने । २. प-दम्भकः । ३. स-अनेव । ४. क-ग-व-ज-भजनीयम् ।

५. क-ग-व-कुमारम् ।

१साहदेव्यः सहदेवनाम्नो राज्ञः पुत्रः १कुमारः सोमकाभिधो राजा १हरिभ्याम् अन्धाभ्याम् अन्धौ
दत्तुं १मा मां १यत् यदा १बोधत् बोधयामास इमौ तवाभ्याविति । तदा अहम् १अष्ट आभिमुख्येन
कुमारेण १हृतः १सन् १न १उद्वरं तावथावलम्ब्या न निर्गतवानस्मि ॥

उत त्या यजता हरीं कुमारात्साहदेव्यात् । प्रयता सद्य आ ददे ॥ ८ ॥

उत । त्या । यजता । हरी इति । कुमारात् । साहदेव्यात् । प्रयता । सद्यः । आ । ददे ॥ ८ ॥

१उत अपि च १साहदेव्यात् सहदेवस्य पुत्रात् १कुमारात् सोमकाख्यात् १राज्ञः १यजता पूजनीवी १
१प्रयता प्रयतौ १त्या त्यौ तौ प्रसिद्धौ १हरी अन्धौ १सद्यः यस्मिन् दिने तेनाहृतस्तस्मिन्नेव दिने १आ
१ददे आवत्तवानस्मि । मन्त्रद्रष्टा ऋषिः ' बोधत् ' इत्यृग्वेदेन कुमारमन्त्रेऽप्युपगम्य अन्धौ
पुतस्मात् १ लब्ध्वा प्रीतोऽभवदित्यर्थः ॥

एष वा देवावश्विना कुमारः साहदेव्यः । दीर्घायुरस्तु सोमकः ॥ ९ ॥

एषः । वाम् । देवौ । अश्विना । कुमारः । साहदेव्यः । दीर्घऽआयुः । अस्तु । सोमकः ॥ ९ ॥

१देवौ द्योतमानौ हे १अश्विना अश्विनौ १वां युवां तर्पकः १साहदेव्यः सहदेवस्य पुत्रः १कुमारः
१सोमकः सोमकाभिधानः १एषः राजा १दीर्घायुरस्तु शतायुष्को भवतु । ' एतमु ह्येव प्रोचतुः
पर्वतनारदौ सोमकाय ' इत्यादिना ' सर्वे ह्येव महाराजा आसुः ' (ऐ. भा. ७. ३४) इत्यनेन ब्राह्मणेन
सोमकस्य राजत्वं स्पष्टीकृतम् ॥

तं युवं देवावश्विना कुमारं साहदेव्यम् । दीर्घायुषं कुणोतन ॥ १० ॥

तम् । युवम् । देवौ । अश्विना । कुमारम् । साहदेव्यम् । दीर्घऽआयुषम् । कुणोतन ॥ १० ॥

हे १देवावश्विना द्योतमानावश्विनौ १युवं युवां १तं १साहदेव्यं सहदेवस्य पुत्रं १कुमारं
सोमकाख्यं राजानं १दीर्घायुषं शतायुष्कं १कुणोतनं कुरुतम् । अनेन हृष्येनास्य कुमारस्य दीर्घमायुः
अश्विनावृषिवाचतेत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

' आ सखो वातु ' इत्येकविंशत्युषं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यार्थं त्रैलोक्यैर्भूम् । अत्रेवमनुक्रमजिका-
' आ सखः सैकैर्भूम् ' इति । तत्र ' ऐन्द्रम् ' इत्युक्त्वावश्यञ्चिकारो निवृत्त इत्यवगम्यते । अतुषितोऽहनि
माध्वदिवसवधे मैत्रावकनसखे इदं द्वितीयमहिनसूक्तम् । तथा च सूत्रितम्—' आ सखो वासित्व-
हीनसूक्तं द्वितीयं मैत्रावकनः ' (आश. श्री. ७. ४) इति । समूह्ये वसरात्रे नवमेऽहनि निष्केवस्यसखे
इदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्—' आ सखो वासवः युवं तप इन्द्रिवमिति निष्केवस्यस्य ' (आश. श्री.
८. ७) इति ॥

१. स-न-व-व-त-न-म-स-आहृतः । २. स-न-व-न-म-स-सोमकात् । ३. व-न-व-न-व-नीवी ।
४. त-एतस्मात् । ५. स-न-न-म-स-स-तं ' गच्छति । ६. स-न-व-न-म-स-दीर्घायुः । ७.
न-व-न-अवस्यते ।

आ स॒त्यो या॑तु म॒घवाँ ऋ॒जीषी॑ द्रव॑न्त्वस्य॒ हर॑य॒ उप॑ नः ।

तस्मा॒ इद॑न्धः सु॒षुमा सु॒दक्ष॑मि॒हाभि॑पित्वं॒ क॑रते गृ॒णानः॑ ॥ १ ॥

आ । स॒त्यः । या॑तु । म॒घऽवा॑न् । ऋ॒जी॒षी । द्रव॑न्तु । अ॒स्य । हर॑यः । उप॑ । नः ।

तस्मै॑ । इत् । अ॒न्धः । सु॒सुम॑ । सु॒दक्ष॑म् । इ॒ह । अ॒भि॒ऽपि॒त्वम् । क॒र॒ते । गृ॒णानः॑ ॥ १ ॥

वृजिषी । ऋजीषश्च्येन निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिधीयते । तद्वान् वसत्यः सत्यवान् वमघवान् धनवानिन्द्रः वनः अस्माकम् उप समीपे वा यातु भागच्छतु । किञ्च अस्य इन्द्रस्य हरयः अन्धाः नोऽस्माकम् उप समीपे द्रवन्तु भागच्छन्तु । वयं यजमानाः इह अस्मिन् यज्ञे तस्मै इन्द्राय सुवक्षं शोभनबलम् । सारोपेतमित्यर्थः । इत् इदं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानम् वान्धः अन्नरूपं सोमं सुषुम अभिषुतं कुर्याम । वृणानः अस्माभिः स्तूयमान इन्द्रः अभिपित्वम् अस्मदभिमतप्राप्तिं क॑रते करोतु ॥

अ॒व॑ स्य॒ शूरा॑ध्व॒नो ना॒न्तेऽस्मि॑न् अ॒द्य स॒र्वने॑ म॒न्द॒ध्यै ।

शं॒सात्यु॑कथमु॒शने॑व वे॒धाचि॑क्रि॒तुषे॑ अ॒सुर्या॑य॒ मन्म॑ ॥ २ ॥

अ॒व । स्य॒ । शू॒र । अ॒ध्व॒नः । न । अ॒न्ते । अ॒स्मिन् । नः । अ॒द्य । स॒र्व॒ने । म॒न्द॒ध्यै ।

शं॒सा॒ति । उ॒कथ॑म् । उ॒श॒ना॒ऽइ॒व । वे॒धाः । चि॒क्रि॒तुषे॑ । अ॒सुर्या॑य । म॒न्म॑ ॥ २ ॥

हे शूर शत्रूणाम् अभिभवसमर्थेन्द्र । अद्य इदानीम् अस्मिन् सवने माध्वंदिनाख्ये मन्दध्यै त्वां मादयितुं नः अस्मान् अव स्य विमुञ्च । तत्र दष्टान्तः । अध्वनः गन्तव्यस्य मार्गस्य अन्ते समीपे न अशान्मनुष्या यथा मुञ्चन्ति तद्वत् । उशनेव काव्य इव वेधाः शंसिता यजमानो ह इन्द्र चिकितुषे सर्वं जानते असुर्याय असुराणां हिसकाय तुभ्यं मन्म मननीयम् उवथं शस्त्ररूपं स्तोत्रं शंसाति शंसनं करोति ॥

क॒विर्न॑ नि॒ण्यं वि॒दथा॑नि॒ साध॑न्वृषा॒ यत्से॑कं वि॒पिप्रा॑नो अ॒र्चात् ।

दि॒व इ॒त्या जी॑ज॒नत्स॑त्त का॒रुन॑द्वा चि॒च्च॒क्रु॒र्वयु॑ना॒ गृण॑न्तः ॥ ३ ॥

क॒विः । न । नि॒ण्यम् । वि॒दथा॑नि । सा॒धन् । वृ॒षा । यत् । से॒कम् । वि॒ऽपि॒प्रा॒नः । अ॒र्चात् ।

दि॒वः । इ॒त्या । जी॒ज॒नत् । स॒त्त । का॒रुन् । अ॒द्वा । चि॒त् । च॒क्रुः । व॒युना॑ । गृ॒णन्तः॑ ॥ ३ ॥

वृषिः मेधावी निण्यं न । निण्यमित्यन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितं गृहमर्थमिव विदधानि वेदजीवानि कार्यजातानि साधन् साधयन् वृषा कामानां वर्तिषेन्द्रः वत् यदा सेकं सेवनीयं सोमं

१. ण-अभिभवसमर्थेन्द्र । २. ल-ग-ज-न-म-मनुष्या यथा अशान्; घ-मनुष्या यथा अशान्; ङ-मनुष्या अथवा अशान्; त-ल-अशान् मनुष्या यथा अशान्; न-अशान् मनुष्या यथा । ३. ङ-कर्मजातानि ।

विविपानः अत्यर्थं विषन् वअर्चात् विवोषेणार्चति । सोमपाने अर्चां करोतीत्यर्थः । तदानीं विवः
अमुष्मात् पुलोकात्^१ इत्था सत्यमेव सस सससेख्याकान् कारन् रश्मीन् जीजनत् अजीजनत् ।
जनयति । वृणन्तः स्तूयमाना रश्मयः वयुना वयुनानि मनुष्याणां ज्ञानानि अज्ञा वचित
विवसेनापि चक्रुः कृतवन्तः ॥

स्वः^१येदि सुदृशीकमकैर्महि ज्योतीं रुरुचुर्यद् वस्तोः ।

अन्धा तमांसि दुधिता विचक्षे नृभ्यश्चकार नृतमो अभिष्टौ ॥ ४ ॥

स्वः । यत् । वेदि । सुदृशीकम् । अकैः । महि । ज्योतिः । रुरुचुः । यत् । इ । वस्तोः ।
अन्धा । तमांसि । दुधिता । विचक्षे । नृभ्यः । चकार । नृतमः । अभिष्टौ ॥ ४ ॥

वचद् यदा खलु महि महत् प्रभूतं ज्योतिः तेजोरूपं यत् स्वः यो पुलोकः अकैः रश्मिभिः
सुदृशीकं सुधु दर्शनीयं वेदि अवेदि ज्ञायते तदानीं देवास्तस्मिन् स्वर्गे वस्तोः निवासार्थं हरचुः
दीप्तियुक्ता बभूवुः । नृतमः नेतृतमः सूर्यः अभिष्टौ अभ्यागमने नृभ्यः नृणां विचक्षे विवोषेण
दर्शनाय अन्धा अन्धकाररूपाणि निविडानि तमांसि दुधिता दुधितानि नाशितानि चकार कृतवान् ॥

ववक्ष इन्द्रो अमितमृजीष्युमे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ।

अतश्चिदस्य महिमा वि रेच्यमि यो विश्वा भुवना बभूव ॥ ५ ॥

ववक्षे । इन्द्रः । अमितम् । ऋजीषी । उमे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महित्वा ।
अतः । चित् । अस्य । महिमा । वि । रेचि । अमि । यः । विश्वा । भुवना । बभूव ॥ ५ ॥

ऋजीषी । ऋजीषशब्देन निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिधीयते । तद्वान् इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः
अमितम् इत्यन्तरहितं महिमानं ववक्षे उवाह । किंच महित्वा महत्त्वेन स्वेन महिम्ना उमे
रोदसी उमे यावापृथिव्यौ आ पप्रौ समस्तावपूरयत् । वः इन्द्रः विश्वा भुवना सर्वाणि
भुवनानि अमि बभूव तिरश्चकार । अतश्चित् एव्योऽपि विश्वेभ्यो भुवनेभ्यः अस्य इन्द्रस्य महिमा
वि रेचि अतिरिचि । अचिको बभूवेत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

विश्वानि श्रुक्रो नर्याणि विद्वानपो रिरेश सखिमिनिकामैः ।

अश्मानं चिद्ये विमिदुर्वचोभिर्जं गोमन्तमुच्चिजो वि वव्रुः ॥ ६ ॥

विश्वानि । श्रुक्रः । नर्याणि । विद्वान् । अपः । रिरेश । सखिऽमिः । निऽकामैः ।

अश्मानम् । चित् । ये । विमिदुः । वचःऽमिः ।

वव्रुः । गोमन्तम् । उच्चिजः । वि । वव्रुरिति वव्रुः ॥ ६ ॥

१विश्वानि समस्तानि १नर्वाणि मनुष्याणां हितावि वृष्टयादीनि कार्याणि १विद्वान् जानन्
१सक्तः समर्थ इन्द्रः १निकामैः निकामयमानेभ्यः १सस्त्रिभिः मित्रभूतेभ्यो मरुद्भ्यः ॥ व्यवस्येन
चतुर्ध्वं तृतीया ॥ १अपः वृष्टिलक्षणाभ्युदकानि १रिरेच रिक्तीचकार इन्द्रः सस्यादिफलसिद्धयर्थं
मेघस्थान्युदकानि मरुद्भ्यो दत्तवानित्यर्थः । यद्वा । निकामैर्निकामयमानैः सस्त्रिभिर्मरुद्भिः सहितः
सन् अपो नभसः सकाशात् । आप इत्यन्तरिक्षनामैतत् । अत्र विभक्तिव्यत्ययः । रिरेच व्यतिरिक्तः १
बभूव । १ये मरुतः १वचोभिः वाग्रूपैर्वर्चनिभिः १अस्मानं १चित् पर्वतमपि मेघं वा । अश्मेति
मेघनामैतत् । १विभिदुः अमैस्तु । १उक्षिजः कामयमानास्ते मरुतः १गोमन्तं गोभिरुपेतं १वज्रम्
अङ्गिरसां संबन्धि गोस्थानं १वि १वधुः आच्छादयामासुः ॥

अपो वृत्रं वद्विवांसं पराहन्प्रावत्ते वज्रं पृथिवी सचेताः ।

प्राणीसि समुद्रियाप्यैनोः पतिर्भवच्छवसा शूर धृष्णो ॥ ७ ॥

अपः । वृत्रम् । वद्विऽवांसम् । परा । अहन् । प्र । आवत् । ते । वज्रम् । पृथिवी । सऽचेताः ।

प्र । अणीसि । समुद्रियाणि । ऐनोः । पतिः । भवन् । शवसा । शूर । धृष्णो इति ॥ ७ ॥

हे इन्द्र १प्रावत् राक्षसादिभ्यः प्रकर्षेण लोकान् पालयितु १ते त्वदीयं १वज्रम् १अपः वृष्टि-
लक्षणाभ्युदकानि १वद्विवांसम् आवरकं १वृत्रं मेघं १पराहन् प्रकर्षेण प्रेरयसि स्म । १पृथिवी भूमिः
१सचेताः चेतनावती । त्वया संगता बभूव । १धृष्णो धर्षणशील हे १शूर विक्रान्तेन्द्र त्वं १शवसा
वक्त्रेण १पतिर्भवन् लोकानां पालकः सन् १समुद्रियाणि समुद्रसंबन्धीनि १अणीसि नभसि स्थितानि
उदकानि १प्र १ऐनोः प्रेरकः अभूः १ ॥

अपो यदग्निं पुरुहुत ददर्शविभुवत्सरमा पुण्यं ते ।

स नो नेता वाजमा दर्शि भूरि गोत्रा रुजन्निरोभिर्गुणानः ॥ ८ ॥

अपः । यत् । अग्निम् । पुरुऽहुत । दर्दः । आविः । भुवत् । सरमा । पुण्यम् । ते ।

सः । नः । नेता । वाजम् । आ । दर्शि । भूरिम् । गोत्रा । रुजन् । अङ्गिरःऽभिः । गुणानः ॥ ८ ॥

हे १पुरुहुत बहुभिराहुतेन्द्र १यत् यद्वा १अपः प्रति वृष्टिलक्षणाभ्युदकानि कक्षीकृत्स्व १अग्निं मेघं
१दर्दः विदारितवानसि । १सरमा देवशुनी १पुण्यं पुरा १ते तुभ्यं पणिभिः अपहृतं १गोपनम् १आविर्भुवत्
प्रकाशयामास । १अङ्गिराभिः ऋषिभिः १गुणानः स्तूयमानः सन् १गोत्रा गोत्राण्यङ्गानि १रुजन्
१नः अस्मान् १भूरिं प्रभूतं १वाजम् अश्वं १नेता प्रापयिता १सः त्वम् १आ १दर्शि आदर्शं कृतवानसि ॥

१. स-ग-घ-च-न-भ-कामयमानेभ्यः । २. च-उ-रिक्तः । ३. स-ग-घ-च-न-भ-स-त्वदीयं च ।

४. स-ग-घ-आवारकम् । ५. स-ग-घ-च-न-भ-स-वभूव । ६. स-ग-घ-च-न-भ-स-अपहृतं घनम् ;
न-स-आहुतम् ।

अच्छा क्विं नृमणो गा अभिष्टौ स्वर्षाता मघवन्नाधमानम् ।

ऊतिमिस्तमिषणो युज्जहूतौ नि मायावानब्रह्मा दस्युरर्व ॥ ९ ॥

अच्छ । क्विम् । नृऽमनः । गाः । अभिष्टौ । स्वऽसाता । मघवन् । नाधमानम् ।

ऊतिऽमिः । तम् । इषणः । युज्जहूतौ । नि । मायाऽवान् । अब्रह्मा । दस्युः । अर्त्त ॥ ९ ॥

हे 'मघवन् धनवन्निन्द्र' 'नृमणः नृभिर्मनुष्यैर्मन्यते इति नृमणः । एवं 'क्विं मेधाविनं' कुत्सस्व 'अच्छ' 'गाः अभ्यगाः । किंच 'स्वर्षाता । स्वर्धनम् । तस्य सातौ दाने निमित्ते 'अभिष्टौ कवेरभिगमे सति 'नाधमानं युद्धार्थं त्वां याचमानं कुत्सस्व 'ऊतिमिः शत्रुकृतोपद्रवपरिहाररूपै रक्षणैः 'इषणः प्रेरितवानसि । 'मायावान् कपटवान् 'अब्रह्मा । ऋत्विग्भिः क्रियमाणं सर्वं कर्मजातमनुशारूपेण जानन् ऋत्विग्विशेषो ब्रह्मशब्देनोच्यते । स न विद्यते यस्य असौ^१ अब्रह्मा । वेदोक्तकर्मस्वास्तिक्यरहितः इत्यर्थः । 'दस्युः कुत्सस्य शत्रुः 'युज्जहूतौ युज्जं धनं हूतिराह्वानं यस्यां युधि तस्यां 'नि 'अर्त्तं विनष्टो बभूव । इन्द्रः^४ कुत्सेनाहृतः सन् तस्य शत्रुं हतवानित्यर्थः ॥

आ दस्युम्ना मनसा याद्विस्तं भुवत्ते कुत्सः सख्ये निकामः ।

स्वे योनौ नि षदत्तं सरूपा वि वां चिकित्सदत्तचिद्ध नारी ॥ १० ॥

आ । दस्युऽम्ना । मनसा । याद्वि । अस्तम् । भुवत् । ते । कुत्सः । सख्ये । निऽकामः ।

स्वे । योनौ । नि । सदत्तम् । सदरूपा । वि । वाम् । चिकित्सत् । ऋतऽचित् । इ । नारी ॥ १० ॥

अत्र काचिदाख्यायिका श्रूयते । कथम् । दस्नामकः कश्चिद्वाजर्षिः । तस्य पुत्रः कुत्साक्यो^१ राजर्षिरासीत्^२ । स च कदाचित् शत्रुभिः सह युयुत्सुः संग्रामे स्वयमशक्तः सन् शत्रूणां हननार्थमिन्द्रस्य आह्वानं चकार । स चेन्द्रः कुत्सस्य गृहमागत्य तस्य शत्रून् जघान । तदनन्तरमत्प्रीत्या तयोः सख्यमभवत् । सख्यानन्तरमिन्द्र एनमपि स्वकीयं गृहं प्रापयामास । तत्र शची इन्द्रं प्राप्तुमागता सती तौ समानरूपौ दृष्ट्वा अवमिन्द्रोऽयं कुत्स इति विवेकाभावेन संशयं चकार इति । अनवाक्याविक्रया प्रतीयमानोऽर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । हे इन्द्र 'दस्युम्ना दस्यूणां शत्रूणां इन्द्रा 'मनसा युक्तस्त्वम् 'अस्तं कुत्सस्य गृहम् । अस्तमिति गृहनामैतत् । 'आ 'वाहि आगाः ॥ लुब्धे लोद ॥ 'कुत्सः च 'ते तव संबन्धिनि 'सख्ये 'निकामः नितरां कामयमानः 'भुवत् अभवत् । ततः तौ^३ युवां 'स्वे 'योनौ स्वकीये स्वाने 'नि 'षदत्तं न्यसीदत्तम् । उपविष्टावभूतम् । 'ऋतचित् सत्यवर्त्तनी 'नारी इन्द्रस्य भार्या शची 'सरूपा सख्यौ^४ समानरूपौ 'वां युवां 'वि 'चिकित्सत् संशयं चकार ॥ ॥ १८ ॥

१. क-ग-च-च-क-म-मेधाविनं तम् । २. क-ग-च-अच्छा । ३. न-क-स-सः । ४. क-ग-च-च-च-म-इन्द्रः 'नास्ति । ५. प-कुत्सः । ६. क-ग-च-च-न-क-म-वाम् । ७. च-न-क-सरूपी 'नास्ति । ८. क-ग-च-च-न-च-वां 'नास्ति ।

यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वार्तस्य हयोरीशानः ।

ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन्कविर्बद्धन्पार्यीय भूषात् ॥ ११ ॥

यासि । कुत्सेन । सरथम् । अवस्युः । तोदः । वार्तस्य । हयोः । ईशानः ।

ऋज्रा । वाजम् । न । गध्यम् । युयूषन् । कविः । यत् । अहन् । पार्यीय । भूषात् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र 'अवस्युः कुत्सेन रक्षणमिच्छन् ॥ छन्दसि क्यप् परेच्छायामपि दृश्यते ॥ 'तोदः तोदकः शत्रूणां^१ हिंसकः^२ 'वार्तस्य वायुसदृशयोर्वेगवतोः 'हयोः अश्वयोः 'ईशानः ईश्वरस्त्वं 'कुत्सेन कुत्साख्येन राजर्षिणा 'सरथं समानरथं^३ 'यासि गच्छसि । 'गध्यं ग्राह्यम् । 'गध्यं गृह्णाते । 'ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन्कविर्बद्धन् निगमो भवति ' (निरु. ५. १५) इति निरुक्तम् । 'वाजं 'न अन्नमिव 'ऋज्रा ऋजुगामिनौ अश्वौ 'युयूषन् स्वकीये रथे योजयन् 'कविः प्राज्ञः कुत्सः 'यत् यस्मिन् 'अहन् अहनि विवसे 'पार्यीय पारणाय^४ आपन्नित्तरणाय 'भूषात् प्रभवने । तस्मिन्नेव^५ दिने कुत्सेन सरथं वासीति पूर्वेण संबन्धः ॥

कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः प्रपित्वे अहः कुर्यवं सहस्रा ।

सद्यो दस्युन्प्र मृण कुत्स्येन प्र सूरश्चक्रं बृहतादभीके ॥ १२ ॥

कुत्साय । शुष्णम् । अशुषम् । नि । बर्हीः । प्रपित्वे । अहः । कुर्यवम् । सहस्रा ।

सद्यः । दस्यून् । प्र । मृण । कुत्स्येन । प्र । सूरः । चक्रम् । बृहतात् । अभीके ॥ १२ ॥

'शुष्णं पिबुम्' (ऋ. सं. १. १०३. ८) इत्यस्यामृषि प्रतिपादितः अर्थः^१ 'कुत्साय' इत्यनेन ऋग्वेदेन स्पष्टीक्रियते । हे इन्द्र त्वं 'कुत्साय कुत्सार्थम् 'अशुषम् । शूषमिति सुखनामैतत् । तद्वहितम् । अत्र दीर्घाभाषः । 'शुष्णं शुष्णनामानमसुरं 'नि 'बर्हीः न्यबर्हीः अवधीः । तथा 'अहः दिवसस्य 'प्रपित्वे प्रक्रमे पूर्वाह्ने 'कुर्यवं कुर्यवनामानमसुरं च हतवानसि । तथा स त्वं 'सहस्रा सहस्रेण बहुभिः परिजनैः सह 'सद्यः यस्मिन् काले कुर्यवमवधीत्तस्मिन् काल एव 'कुत्स्येन । कुत्स इति वज्रनामैतत् । कुत्स^२ एव^३ कुत्सं वज्रम् । तेन 'दस्यून् शत्रून् 'प्र 'मृण जहि ॥ भूतार्थे^४ लोद् ॥ हतवानसि । तथा 'सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य 'चक्रम् आयुधम् 'अभीके समीपे संग्रामे वा 'प्र 'बृहतात् प्रकर्षेण छिन्नवानसि^५ ॥

१. त- 'शत्रूणां हिंसकः' नास्ति । २. ख-ग-ज-न-प-फ-भ-स- 'समानरथं' नास्ति । ३. न-प्रेरणाय । ४. त-न-स-अस्मिन्नेव । ५. ख-ग-न-अप्यर्थः । ६. त- 'कुत्स एव' नास्ति । ७. ख-य-व-ज-न-म-स-भूतेऽर्थे । ८. त-स-स्थितवानसि, न-रक्षितवानसि ।

त्वं पिप्रुं मृगयं शूशुवांसमृजिश्चने वैदधिनायं रन्धीः ।

पञ्चाशत्कृष्णा नि वपः सहस्रात्कं न पुरो जरिमा वि दर्दः ॥ १३ ॥

त्वम् । पिप्रुम् । मृगयम् । शूशुवांसम् । ऋजिश्चने । वैदधिनायं । रन्धीः ।

पञ्चाशत् । कृष्णा । नि । वपः । सहस्रात् । अत्कम् । न । पुरः । जरिमा । वि । दर्दरिति दर्दः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं त्वं पिप्रुं पिप्रुनामानमसुरं त्वं शूशुवांसं प्रहृदं त्वमृगयं मृगयनामानमसुरं च हतवानसि किंच स त्वं वैदधिनायं विदधिनः पुत्राय ऋजिश्चने ऋजिश्चनाज्ञे राज्ञे रन्धीः वशमनयः । पञ्चाशत् पञ्चाशत्संख्याकानि त्वसहस्रा सहस्राणि त्वकृष्णा कृष्णवर्णानि रक्षांसि त्वनि वपः मयवपः अवधीः । तथा स त्वं जरिमा जरा अत्कं त्वन वयोविशेषं रूपमिव त्वपुरः शम्बरस्य नगराणि त्वि त्वर्दः विदारितवानसि ॥

सूर उपाके तन्वं दधानो वि यत्ते चेत्यमृतस्य वर्षः ।

मृगो न हस्ती तविषीमुषाणः सिंहो न भीम आयुधानि विभ्रत् ॥ १४ ॥

सूरः । उपाके । तन्वम् । दधानः । वि । यत् । ते । चेति । अमृतस्य । वर्षः ।

मृगः । न । हस्ती । तविषीम् । उषाणः । सिंहः । न । भीमः । आयुधानि । विभ्रत् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र त्वसूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य उपाके समीपे तन्वं त्वदीयं शरीरं यत् यदा त्वधानः धारकोऽभवः तदा त्वअमृतस्य मरणरहितस्य त्वे त्वदीयं वर्षः रूपं त्वि त्वेति व्यचेति । हे इन्द्र ज्ञातुमिच्छित्तोऽप्यज्ञायत । सूर्यस्य समीपे सर्वाणि रूपाणि मलिनमिव न तथेन्द्रस्य रूपं किंतु सूर्यस्य समीपे इन्द्रस्य रूपं विशेषेण भासमानं बभूवेत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र त्वहस्ती त्वमृगः त्वन गजविशेषो मृग इव त्वविषीं परेषां बलम् त्वउषाणः दहन् त्वआयुधानि वज्रादीनि शस्त्राणि विभ्रत् विभ्राणस्त्वं सिंहो त्वन सिंह इव त्वभीमः भयं करोऽभूः ॥

इन्द्रं कामा वसूयन्तो अगमन्त्स्वर्मीच्छे न सर्वने चकानाः ।

भवस्यर्बः शशमानास उक्यैरोको न रण्वा सुदृशीव पुष्टिः ॥ १५ ॥

इन्द्रम् । कामाः । वसूयन्तः । अगमन् । स्वः । ऽमीच्छे । न । सर्वने । चकानाः ।

भवस्यर्बः । शशमानासः । उक्यैः । ओकः । न । रण्वा । सुदृशी इव । पुष्टिः ॥ १५ ॥

वकामाः राक्षसादिभयनिवारणार्थमिन्द्रं कामयमानाः त्ववसूयन्तः पञ्चादिवनमिच्छन्तः स्तोतारः त्वइन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तम् त्वअगमन् अगमन् गच्छन्ति ॥ वर्तमानेऽर्थे कान्वसो कुम् ॥ कीटकाः स्तोतारः ।

१ स्वर्मीच्छे १ न पुदे इव १ सवने यज्ञे १ चक्राणाः वाचमानाः १ भवस्यवः भवकामाः १ उच्यैः स्तोत्रैः
१ वाचमानासः वांसमानाः स्तुवन्तः । तदा सोऽयमिन्द्रः १ ओको १ न स्तोतृणामावास इव भवति ।
१ रग्वा रमणीया १ सुध्मीव १ पुष्टिः क्षोभनदर्शना लक्ष्मीरिव भवति ॥ १९ ॥

तमिद्व इन्द्रं सुहवँ हुवेम यस्ता चकार नयीं पुरूणि ।

यो मावते जरित्रे गध्यं चिन्मधु वाजं भरति स्पार्हर्षाधाः ॥ १६ ॥

तम् । इत् । वः । इन्द्रम् । सुहवम् । हुवेम । यः । ता । चकार । नयीं । पुरूणि ।

यः । मावते । जरित्रे । गध्यम् । चित् । मधु । वाजम् । भरति । स्पार्हर्षाधाः ॥ १६ ॥

१ वः इन्द्रः १ नयीं नयीणि मनुष्यहितानि १ पुरूणि बहूनि १ ता तानि प्रसिद्धानि कर्माणि
१ चकार अकरोत् । किञ्च १ स्पार्हर्षाधाः स्पृहणीयधनः १ यः इन्द्रः १ मावते मत्सदृशाय १ जरित्रे स्तोत्रे
१ गध्यं १ चित् प्राद्यं संयोजनीयमपि १ वाजम् अश्वं १ मधु क्षीरं १ भरति आहरति । वयं स्तोतारो हे
वज्रमानाः १ वः युष्मभ्यं १ तमित् तमेव १ इन्द्रं १ सुहवं क्षोभनमाह्वानं यथा भवति तथा १ हुवेम
आह्वयामः १ ॥

तिग्मा यदन्तराशनिः पताति कस्मिंश्चिच्छूर मुहुके जनानाम् ।

घोरा यदर्थं समृतिर्मवात्यधं स्मा नस्तन्वो बोधि गोपाः ॥ १७ ॥

तिग्मा । यत् । अन्तः । अशनिः । पताति । कस्मिन् । चित् । शूर । मुहुके । जनानाम् ।

घोरा । यत् । अर्थं । समृतिः । भवति । अधं । स्म । नः । तन्वः । बोधि । गोपाः ॥ १७ ॥

हे १ शूर विक्रान्तेन्द्र १ यत् यदा १ कस्मिंश्चित् सर्वस्मिन्नपि १ जनानां मनुष्याणां १ मुहुके मोहके
पुदे १ अन्तः अस्माकं मध्ये १ तिग्मा तीक्ष्णा १ अशनिः १ पताति पतेत् । हे १ अर्थं स्वामिच्छिन्द्र १ यत्
यदास्माकं शत्रुभिः सह १ घोरा भीमरूपा १ समृतिः पुष्टं १ भवति भवेत् । १ अध तदानीं १ नः
अस्मदीयस्य १ तन्वः क्षीरस्य १ गोपाः रक्षकः १ बोधि १ स्म अबोधि । शत्रुभ्यः सकाशात् अस्मान्
रक्षकत्वेन पुद्वानसि सन्तु ॥

भुवोऽविता वामदेवस्य धीनां भुवः सखावृको वाजसातौ ।

त्वामनु प्रमतिमा जगन्मोरुक्षंसो जरित्रे विश्वधं स्याः ॥ १८ ॥

भुवः । अविता । वामदेवस्य । धीनाम् । भुवः । सखा । अवृकः । वाजसातौ ।

त्वाम् । अनु । प्रमतिम् । आ । जगन्म । उरुक्षंसः । जरित्रे । विश्वधं । स्याः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र त्वं वामदेवस्य वामदेवात्स्यस्य मन्त्रब्रह्मसं संबंधिनीनां वधीनां कर्मणाम् अव्यक्ता
रक्षिता वभुवः भव । अव्यक्तः हिंसारहितस्त्वं वाजसातो युद्धे सखा मम सुहृत् वभुवः भव । हे
इन्द्र वयं प्रमत्तिं प्रकृष्टज्ञानं त्वामनु लक्ष्मीकृत्य वा जगन्म आगच्छाम । स त्वं विश्वेभ्य सर्वदा
वजरिन्ने स्तोत्रे उत्सांसः महता सांसनेन युक्तः त्वाः भवेः ॥

एभिर्नृभिरेन्द्र त्वायुमिष्टा मघवन्निर्मघवन्विष्य आजौ ।

द्यावो न युनैरमि सन्तो अर्यः क्षपो मदेम शरदश्च पूर्वीः ॥ १९ ॥

एभिः । नृभिः । इन्द्र । त्वायुभिः । त्वा । मघवत्क्षपिः । मघवन् । विष्ये । आजौ ।

द्यावः । न । युनैः । अमि । सन्तः । अर्यः । क्षपः । मदेम । शरदः । च । पूर्वीः ॥ १९ ॥

हे मघवन् धनवन् इन्द्र विश्वे विश्वस्मिन् आजौ संप्राप्ते त्वायुभिः क्षत्रजवार्ध त्वां काम-
यमानैः मघवन्निः स्वदर्थं दीयमानहविलक्षणैर्धनैरूपैः एभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैः नृभिः
पुत्रपौत्राद्यैः परिजनैः सहिता वयं यजमानाः^१ युनैः धनैः द्यावो न द्योतमानाः^२ प्रकाशमाना
धनिनो यथा तथा अर्यः अरीन् शत्रून्^३ अमि सन्तः अभिमवन्तः क्षपः सर्वा रात्रीः पूर्वीः बह्वीः
शरदश्च संवत्सराश्च मदेम स्तवाम । यजमानाः^४ सर्वेषु कालेषु स्तोत्रैरिन्द्रं हर्षयन्तीत्यर्थः ॥

एवेदिन्द्राय वृषभाय वृष्णे ब्रह्माकर्म भृगवो न रथम् ।

नृ चिद्यथा नः सख्या वियोषदसम् उग्रोऽविता तनुपाः ॥ २० ॥

एव । इत् । इन्द्राय । वृषभाय । वृष्णे । ब्रह्म । अकर्म । भृगवः । न । रथम् ।

नृ । चित् । यथा । नः । सख्या । वियोषत् । असत् । नः । उग्रः । अविता । तनुपाः ॥ २० ॥

वयथा इन्द्रः नः अस्मदीयानि सख्या सख्यानि कर्माणि नृ वचित् क्षिप्रमेव^१ वियोषन् न
पृथक्पूर्वात् । उग्रः तेजस्वी तनुपाः क्षरीरानां^२ पालक इन्द्रो वया नः अस्मान् अव्यक्ता रक्षिता
असत् त्वात् । तथा वयं यजमानाः एवेत् एवमेवोक्तप्रकारेण इन्द्राव वृषभाय कामानां वर्धिने
वृष्णे निवसतृणाय ब्रह्म स्तोत्रम् अकर्म अकुर्म । तत्र दृष्टान्तः । भृगवः ईक्षानाज्ञानः रथं न
रथमिव तद्वत् । यजमानेभ्यो वयोन्द्रोऽभीप्सितकलप्रदो भवति तमेन्द्रं यजमानाः स्तुयन्तीत्यर्थः ॥

१. ख-ग-च-न-म-‘नृभिः..... यजमानाः’ नास्ति । २. ख-ग-च-न-न-म-स-‘द्योतमानाः’
नास्ति । ३. ख-ग-च-न-न-म-स-‘शत्रून्’ नास्ति । ४. ख-ग-च-न-म-यजमानाः त्वा त्वां वृभिः
पुत्रपौत्राद्यैः परिजनैः सहिता वयं यजमानाः । ५. न-म-ल-स-‘क्षिप्रमेव’ नास्ति । ६. ख-ग-च-
न-न-म-स-क्षरीरिणम् ।

नू द्युत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योऽ न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ २१ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ २१ ॥

हे १इन्द्र १नु क्षिप्रं १स्तुतः पूर्वैर्ऋषिभिः संस्तुतः १नु क्षिप्रं १गृणानः भस्माभिः स्तूयमानश्च
त्वम् १इषम् अन्नं १जरित्रे स्तोत्रे मह्यं १नद्यो १न अग्निर्वदीरिव १पीपेः प्यायय प्रवृद्धं कुरु । हे १
१हरिवः हरिवन् हरिसंज्ञकाश्चोपेतैर्ऋ १ते तुभ्यं १नव्यं नवतरं १ब्रह्म स्तोत्रम् १अकारि भस्माभिः
क्रियते । १रथ्यः रथवन्तो वयं १धिया प्रज्ञारूपया स्तुत्या १सदासाः त्वां सर्वदा भजमानास्त्वर्द्ध
हवीरूपस्य अन्नस्य २ दातारो वा १स्याम भूयास्म ॥ ॥ २० ॥

‘ त्वं महीं इन्द्र तुभ्यम् ’ इत्येकविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्धम् १ । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ त्वं
महीं असिक्न्यामेकपदा ’ इति । ‘ असिक्न्यां यजमानो न होता ’ इत्येकपदा विराद् शिष्टा विंशतिः
त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । समूहहे दशरात्रेऽष्टमेऽहनि निष्केवल्ये इदं सूक्तं विनियुक्तम् १ । तथा च सूत्रितं—
‘ त्वं महीं इन्द्र तुभ्यमिति निष्केवल्यम् ’ (आश्व. श्री. ८. ७) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः ‘ त्वं महीं ’
इति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘ त्वं महीं इन्द्र तुभ्यं ह क्षाः सत्राहणम् ’ (आश्व.
श्री. ३. ८) इति ॥

त्वं महीं इन्द्र तुभ्यं ह क्षा अनु क्षत्रं मंहना मन्यत द्यौः ।

त्वं वृत्रं शर्वसा जघन्वान्तसृजः सिन्धूरहिना जग्रसानान् ॥ १ ॥

त्वम् । महान् । इन्द्र । तुभ्यम् । ह । क्षाः । अनु । क्षत्रम् । मंहना । मन्यत । द्यौः ।

त्वम् । वृत्रम् । शर्वसा । जघन्वान् । सृजः । सिन्धून् । अहिना । जग्रसानान् ॥ १ ॥

हे १इन्द्र १त्वं १महान् प्रभूतो भवसि । १क्षाः पृथिवी । क्षा इति पृथिवीनामेतत् । १मंहना
महत्त्वेन युक्ता सती १तुभ्यं १ह त्वर्द्धमेव १क्षत्रं त्वदीयं वक्त्रम् १अनु १मन्यत अन्धमन्यत । अनुमती-
चकार । १द्यौः च त्वर्द्धं वल्लमन्धमन्यत । हे इन्द्र १त्वं १शर्वसा त्वदीयेन वलेन १वृत्रं लोकानाम्
आवरकं वृत्रनामकम् असुरं १जघन्वान् हतवान् । किंच १अहिना वृत्रेण १जग्रसानान् जग्रहानान्
प्रस्तात् ॥ प्रसतेऽहितः कानजादेशः ॥ १सिन्धून् अपः १सृजः असृजः १सृष्टवानसि ॥

१. न-इन्द्र हे; न-स-हे इन्द्र । २. ख-ग-च-ण-भ-अन्धसः अन्नस्य । ३. घ-वामदेव ऋषिः;
न-स-स-‘ वामदेवस्यार्धं ’ नास्ति । ४. क-निविद्यानीयम् । ५. ख-ग-च-च-ण-भ-‘ लोकानां...
‘नामकं ’ नास्ति । ६. ख-ग-च-च-ण-भ-स-‘ अपः ’ नास्ति । ७. ग-त-असृजः ह सृष्टवानसि कञ् ।

तव त्विषो जनिमन्वेजतु शौ रेजद्भूमिर्मियसा स्वस्य मन्योः ।

ऋषायन्त सुम्भः^१ पर्वतासु आर्दन्धन्वानि सरयन्त आपः^२ ॥ २ ॥

तव । त्विषः । जनिमन् । रेजतु । शौः । रेजतु । भूमिः । मियसा । स्वस्य । मन्योः ।

ऋषायन्त । सुऽम्भः । पर्वतासः । आर्दन् । धन्वानि । सरयन्ते । आपः ॥ २ ॥

हे इन्द्र^३ त्विषः दीप्यमानस्य^४ तव त्वदीये^५ जनिमन् जन्मनि सति^६ शौः अन्तरिक्षं^७ स्वस्य त्वदीयात्^८ मन्योः कोपात् । पञ्चम्यर्थे^९ षष्ठी । मियसा जातभयेन^{१०} रेजत अरेजत् । अकम्प्यत्^{११} । भूमिः च रेजत् कम्पमाना बभूव । सुम्भः महान्तः पर्वतासः । पर्वता मेघाः । ऋषायन्त सत्त्वादीनां वृष्टिप्रदानार्थं नियामकेन^{१२} त्वया अवाध्यन्त^{१३} । तथा^{१४} मेघाः^{१५} आर्दन् प्राणिनां पिपासाक्यां पीडामर्हिसन् । तथा मेघाः धन्वानि उदकरहितान् देशान्^{१६} आपः अपः सरयन्ते गमयन्ति ॥

मिनद्गिरि शर्वसा वज्रमिष्णन्नाविष्कृण्वानः सहसान ओजः ।

वधीद्वृत्रं वज्रेण मन्दसानः सरभापो जर्वसा हतवृष्णीः ॥ ३ ॥

मिनत् । गिरिम् । शर्वसा । वज्रम् । इष्णन् । आविःऽकृण्वानः । सहसानः । ओजः ।

वधीत् । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः । सरन् । आपः । जर्वसा । हतऽवृष्णीः ॥ ३ ॥

सहसानः शत्रूनामभिभवन् ओजः तेजः आविष्कृण्वानः आविष्कुर्वन् इन्द्रः वज्रमिष्णन् वज्रं प्रेरयन् शर्वसा बलेन गिरिं पर्वतजातं मिनत् अमिनत् विभेद । किञ्च मन्दसानः सोमेन मोदमान इन्द्रः वज्रेण वृत्रं वृत्रनामानमसुरं वधीत् अवधीत् जघान । ततः आपः वृत्रेणावृत्तान्बुदकानि हतवृष्णीः । हतो वृषा^१ वृत्रो यासां ता हतवृष्यः । ता वृत्रवधानन्तरं निवारण-रहिताः सन्धः जर्वसा वेगेन सरन् असरन् अगच्छन् ॥

सुवीरस्ते जनिता मन्यतु द्यौरिन्द्रस्व कर्ता स्वर्पस्तमो भूत ।

य ई जजान स्वर्गं सुवज्रमनपच्युतं सर्वसो न भूम ॥ ४ ॥

सुवीरः । ते । जनिता । मन्यतु । द्यौः । इन्द्रस्य । कर्ता । स्वर्पःऽतमः । भूत ।

यः । ईम् । जजान । स्वर्गम् । सुऽवज्रम् । अनपऽच्युतम् । सर्वसः । न । भूम ॥ ४ ॥

१. त-आतेन भवेन । २. स-म-व-न-म-स-अकम्पयत् । ३. स-म-व-न-म-नियामकत्वेन । ४. स-म-व-आवध्यन्त । ५. स-म-व-व-म-म- तथा मेघाः नास्ति । ६. स-ग-व-न-त-न-म-म-स- वृषा नास्ति । ७. स-म-व-न-म-म-स-अगच्छन्, व-म-आगच्छन्, ८-असरन् अगच्छन् ।

हे इन्द्र वयः प्रजापतिः स्वर्गं कृत्स्निगादिभिः स्तुत्यं सुवज्रं क्षोभनवज्रोपेतं सवसः स्वकी-
यात् स्वर्गाख्यात् स्थानात् अनपच्युतं विष्णुतिरहितं च । न इति समुच्चयार्थे । भूम भूमा
महत्त्वेन युक्तम् ईम् एनं त्वां वज्रान् अजीजनत् ॥ 'जन जनने' इति धातुः ॥ वज्रीः क्षोभमानः
वसै तव जनिता जनयिता स प्रजापतिः सुवीरः क्षोभनपुत्रवानहमस्मीति मन्यत अमन्यत ।
किंच इन्द्रस्य कर्ता इन्द्रस्य जनयिता प्रजापतिः स्वपस्तमः अत्यन्तं क्षोभनकर्मा अभूत् ॥

य एक इच्छ्यावयति प्र भूमा राजा कृष्टीनां पुरुहुत इन्द्रः ।

सत्यमेनमनु विश्वे मदन्ति रातिं देवस्य गृणतो मघोनः ॥ ५ ॥

यः । एकः । इत् । व्यवयति । प्र । भूम । राजा । कृष्टीनाम् । पुरुहुतः । इन्द्रः ।

सत्यम् । एनम् । अनु । विश्वे । मदन्ति । रातिम् । देवस्य । गृणतः । मघोनः ॥ ५ ॥

कृष्टीनां सर्वासां प्रजानां राजा प्रभुः पुरुहुतः बहुभिराहुतः एक इत् देवानां मध्ये
मुख्य एव वयः इन्द्रः भूम भूतं निष्पन्नं शत्रुभ्यो भयं प्र दद्यावयति प्रकर्षेण नाशयति ।
विश्वे सर्वे यजमानाः मघोनः मघवतः । हविलक्षणधनवत इत्यर्थः । देवस्य इन्द्रसमाश्रयान्
क्षोभमानस्य गृणतः स्तुवतः रातिं वन्दुम् एनम् इन्द्रम् अनु लक्ष्मीकृत्य सत्यम् एव
मदन्ति स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

सत्रा सोमा अभवन्नस्य विश्वे सत्रा मदासो बृहतो मदिष्ठाः ।

सत्राभवो वसुपतिर्वदनां दत्रे विश्वा अधिया इन्द्र कृष्टीः ॥ ६ ॥

सत्रा । सोमाः । अभवन् । अस्य । विश्वे । सत्रा । मदासः । बृहतः । मदिष्ठाः ।

सत्रा । अभवः । वसुपतिः । वसूनाम् । दत्रे । विश्वाः । अधियाः । इन्द्र । कृष्टीः ॥ ६ ॥

विश्वे सर्वे सोमाः अस्य इन्द्रस्य सत्रा । सत्रेति सत्यनामैतत् । सत्यमेव प्रभूताः
अभवन् । किंच मदासः मदा मदकराः सोमाः बृहतः महतोऽस्येन्द्रस्य मदिष्ठाः मादकितृमाः
सत्रा सत्यमेवाभवन् । हे इन्द्र त्वं वसुपतिः धनपतिः । न केवलं धनपतिः किंतु वसूनां सर्वेषां
पश्वादीनां धनानां पतिः सत्रा सत्यमेव अभवः भवसि । हे इन्द्र त्वं दत्रे धने निमित्तभूते सति
विश्वाः सर्वाः कृष्टीः स्तोत्रीः प्रजाः अधियाः धारयसि ॥

त्वमर्धं प्रथमं जार्यमानोऽमे विश्वा अधिया इन्द्र कृष्टीः ।

त्वं प्रति प्रवत आशयानमहि वज्रेण मघवन्वि वृधः ॥ ७ ॥

त्वम् । अर्धं । प्रथमम् । जार्यमानः । अमे । विश्वाः । अधियाः । इन्द्र । कृष्टीः ।

त्वम् । प्रति । प्रवतः । आशयानम् । अहिम् । वज्रेण । मघवन् । वि । वृधः ॥ ७ ॥

१अथ अपि च १प्रथमम् एव १जायमानः १स्वम् १अमे वृत्रनिमित्ते भवे सति १विधाः सर्वाः १कृष्टीः प्रजाः १अधिधाः रक्षकत्वेन धारयसि । हे १मघवन् धनवान् १इन्द्र १त्वं १प्रति १प्रवतः प्रति प्रवणानुदकवतो देशान् लक्ष्मीकृत्य १आशयानम् अपां निरोधकम् १अहिं वृत्रनामानमसुरं १वज्रेण १वि १वृत्रः व्यवृत्रः' छिन्नवानसि ॥

इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशौ 'सत्राहणम्' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च- 'सत्राहणं दाधृषिं तुम्रमिन्द्रं सहवातुं पुरुहूत क्षियन्तम्' (आश्व. औ. ३. ८) इति ॥

सत्राहणं दाधृषिं तुम्रमिन्द्रं महामपारं वृषभं सुवज्रम् ।

हन्ता यो वृत्रं सनितोत वाजं दाता मघानि मघवा सुराधाः ॥ ८ ॥

सत्राऽह्नम् । दधृषिम् । तुम्रम् । इन्द्रम् । महाम् । अपारम् । वृषभम् । सुवज्रम् ।

हन्ता । यः । वृत्रम् । सनिता । उत । वाजम् । दाता । मघानि । मघवा । सुराधाः ॥ ८ ॥

१सत्राहणं बहूनां शत्रूणां हन्तारं १दाधृषिम् अत्यन्तं धर्षकं १तुम्रम् । तुमिः प्रेरणकर्मा^१ । शत्रूणां प्रेरकं १महां महान्तम् १अपारम् अपरिमाणम् । विनाशरहितमित्यर्थः । १वृषभं कामानां वर्धितारं १सुवज्रं शोभनेन वज्रेणोपेतम् १इन्द्रम् । वयं स्तोतारः स्तुमेति शेषः । १यः इन्द्रः १वृत्रं वृत्रनामानम् असुरं १हन्ता हिंसिता भवति । १उत अपि च य इन्द्रः १वाजम् अश्वं १सनिता दाता भवति । १सुराधाः^२ शोभनधनयुक्तो यः १मघवा इन्द्रः^३ १मघानि धनानि १दाता भवति । तमिन्द्रं स्तुमेति पूर्वेण अन्वयः^४ ॥ अत्र सर्वत्र तुलन्तत्वात् 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधे सति द्वितीयैव भवति ॥

अयं वृत्तश्चातयते समीचीर्य आजिषु मघवा भृष्व एकः ।

अयं वाजं भरति यं सनोत्यस्य प्रियासः सुख्ये स्याम ॥ ९ ॥

अयम् । वृत्तः । चातयते । समुऽईचीः । यः । आजिषु । मघवा । भृष्वे । एकः ।

अयम् । वाजम् । भरति । यम् । सनोति । अस्य । प्रियासः । सुख्ये । स्याम ॥ ९ ॥

१मघवा धनवान् १यः इन्द्रः १आजिषु संग्रामेषु १एकः मुख्य एव १भृष्वे भूयते । १अयम् इन्द्रः १समीचीः संगताः १वृत्तः । वृत्तवत्पञ्चदशमि लोकागति वृत्तः क्षत्रसेनाः । ताः १चातयते नाशयति । १अयम् इन्द्रः १यं^१ १वाजं अश्वं १सनोति वज्रमाणाव ददाति तं वाजं १भरति वज्रमानस्य तद्वत् दातुं विभक्तिं । स्तोतारो वयम् १अस्य एवंभूतस्त्वेन्द्रस्य १सुख्ये सख्यौ १प्रियासः प्रियाः १स्याम मयेम ॥

१. स-न-च-न-न-त-न-प-क-म-स- 'व्यवृधः' नास्ति । २. न-प्रेरणे । ३. स-म-च-न-न-प-क-म-किंच मघवा धनवान् सुराधाः सख्यधनवान् । ४. च-स-संख्यः । ५. स-इत्यादिना । ६. न-यं वत् । ७. स-म-च-न-न-प-क-म-स-अयम् ।

अयं शृण्वे अध जयन्मुत मन्मयमुत प्र कृणुते युधा गाः ।

यदा सत्यं कृणुते मन्युमिन्द्रो विश्वं दृळ्हं भयत एजदस्मात् ॥ १० ॥

अयम् । शृण्वे । अध । जयन् । उत । मन् । अयम् । उत । प्र । कृणुते । युधा । गाः ।

यदा । सत्यम् । कृणुते । मन्युम् । इन्द्रः । विश्वम् । दृळ्हम् । भयते । एजत् । अस्मात् ॥ १० ॥

* अथ अपि च अयम् इन्द्रः जयन् शत्रून् विजयन् शृण्वे श्रूयते । सर्वत्र प्रख्यातो भवति ।
उत अपि च मन् शत्रून् हिंसन् सर्वत्र श्रूयते । उत अपि च अयम् इन्द्रः^१ युधा युद्धेन गाः
पशून् प्र कृणुते शत्रुसकाशात् आहरति । किञ्च इन्द्रः यदा मन्मयं कोपं सत्यम् एव कृणुते
द्विषदर्थं करोति तदानीं दृळ्हं^२ दृढं स्थिरं^३ स्थावररूपम्^४ एजत् कम्पमानं जङ्गमरूपं च विश्वं
समस्तं जगत् अस्मात् इन्द्रात् भयते विभेति ॥ ॥ २२ ॥

समिन्द्रो गा अजयत्सं हिरण्या समश्रिया मघवा यो ह पूर्वीः ।

एभिर्नृभिर्नृतमो अस्य शकै रायो विभक्ता सभरश्च वस्वः ॥ ११ ॥

सम् । इन्द्रः । गाः । अजयत् । सम् । हिरण्या । सम् । अश्रिया । मघवा । यः । ह । पूर्वीः ।

एभिः । नृभिः । नृतमः । अस्य । शकैः । रायः । विभक्ता । सम्भरः । च । वस्वः ॥ ११ ॥

यो ह यः तलु मघवा धनवान् इन्द्रः गाः असुराणां सम् अजयत् सम्यक् जितवान्
भवति । किञ्च हिरण्या हिरण्यानि हितरमणीयानि शत्रुसंबन्धीनि धनानि सम् अजयत् । तथा
अश्रिया अश्रियानि शत्रुसंबन्धिनांऽथ सम्पूहान् सम्यक् जयति स्म । तथा पूर्वीः बद्धीः शत्रुसेनाः
समजयत् । इन्द्रः सर्वान् शत्रून् जित्वा सकलमपि पश्चादिधनमपहृतवानित्यर्थः । शकैः सामर्थ्यैः
नृतमः नेतृतमः पश्चादीनामतिशयेन निर्बोहकः स इन्द्रः एभिर्नृभिः नेतृभिः स्तोतृभिः स्तुतः सन्
अस्य रायः पश्चादिकल्पस्य धनस्य विभक्ता स्तोतृभ्यो विभागस्थ कर्ता । दाता भवतीत्यर्थः । किञ्च
वस्वः वसुनो धनस्य संभरश्च संभर्ता धारकश्च भवति ॥

कियत्स्विन्द्रो अय्येति मातुः कियत्पितुर्जनितुर्यो जजान ।

यो अस्य शुष्मं मुहुकैरियति वातो न जूतः स्तनयन्निरग्रेः ॥ १२ ॥

कियत् । स्वि । इन्द्रः । अयि । एति । मातुः । कियत् । पितुः । जनितुः । यः । जजान ।

यः । अस्य । शुष्मम् । मुहुकैः । इयति । वातः । न । जूतः । स्तनयन्निरग्रेः । अग्रेः ॥ १२ ॥

१. क-न-च-न-फ-भ-स-‘अयमिन्द्रः’ नास्ति । २. न-अ-स-‘दृळ्हं’ नास्ति । ३. क-न-च-
च-न-त-न-भ-स-‘स्थिरं’ नास्ति । ४. त-स्थावररूपं च ।

यः ^१इन्द्रः ^२मातुः जनन्याः सकाशात् ^३कियत्स्वित् यावद्वलम् ^४अप्येति अधिगच्छति ।
^५पितुः सकाशात् ^६कियत् यावद्वलमधिगच्छति । ^७यः ^८इन्द्रः ^९जनिनुः जनयितुर्थस्मात् प्रजापतेः
 सकाशादिदं इत्यमानं जगत् ^{१०}जजान भजनयत् । ^{११}यः ^{१२}इन्द्रः तस्मात् प्रजापतेः सकाशात् ^{१३}अस्व
 जगतः ^{१४}श्रुप्तं यावद्वलं ^{१५}मुहुकैः सुहुसुहुः ^{१६}इयति प्रेरयति । ^{१७}स्तनयनिः गर्जनिः ^{१८}अग्नैः मेघैः ^{१९}जूतः
 प्रेरितः ^{२०}वातो ^{२१}न वायुरिव तथा स ^{२२}इन्द्रः स्तोतृभिर्जतः प्रेरितः ^{२३}हविष्यदानार्थमाहूतो भवति ॥

क्षियन्तै त्वमक्षियन्तं कृणोतीर्यति रेणुं मघवा समोहम् ।

विभञ्जनुरशनिमाँइव द्यौरुत स्तोतारं मघवा वसौ धात् ॥ १३ ॥

क्षियन्तम् । त्वम् । अक्षियन्तम् । कृणोति । इर्यति । रेणुम् । मघवा । समुओहम् ।

विऽमञ्जनुः । अशनिमान्ऽइव । द्यौः । उत । स्तोतारम् । मघवा । वसौ । धात् ॥ १३ ॥

^१मघवा धनवानिन्द्रः ^२क्षियन्तं धनराहित्येन क्षीयमाणं ^३एवम् एकं जनम् ^४अक्षियन्तं धनेन
 अक्षीयमाणं ^५कृणोति करोति । अकिंचनः कश्चित्पुरुषः इन्द्रं स्तुत्वा धनसमृद्धोऽभवदित्यर्थः । ^६अशनि-
 मान् अशनिना युक्तः ^७द्यौः ^८इव अन्तरिक्षमिव ^९विभञ्जनुः शत्रूणां विधोषेण भञ्जकः ^{१०}मघवा इन्द्रः
^{११}समोहं समूहं ^{१२}रेणुं पापम् ^{१३}इयति स्तोतुः सकाशात् प्रेरयति ^{१४}उत अपि च ^{१५}मघवा
 धनवानिन्द्रः ^{१६}स्तोतारं ^{१७}वसौ धने ^{१८}धात् अधात् निवधाति ॥

अयं चक्रमिषणत्सूर्यस्य न्येतशं रीरमत्ससुमाणम् ।

आ कृष्ण ई जुहुराणो जिघर्ति त्वचो बुध्रे रजसो अस्य योनौ ॥ १४ ॥

अयम् । चक्रम् । इषणत् । सूर्यस्य । नि । एतशम् । रीरमत् । ससुमाणम् ।

आ । कृष्णः । ईम् । जुहुराणः । जिघर्ति । त्वचः । बुध्रे । रजसः । अस्य । योनौ ॥ १४ ॥

‘ प्रेतशं सूर्ये पस्पृधानम् ’ (ऋ. सं. १. ६१. १५) इत्यर्थे पूर्वं काचिदाक्यायिका सूचिता ।
 अत्रापि ‘ अयं चक्रम् ’ इति पूर्वार्थे सा^१ सूच्यते^२ । स्वचक्षनामा कश्चिद्वाजा । स च पुत्रार्थं सूर्यमुपासते ।
 स च सूर्यः पुत्ररूपेण स्वयमेव तत्रोत्पन्नः सन् एतशाक्येन महर्षिणा सार्धं बुद्धं चकार । तदानीं स
 ऋषिः बुद्धे जवार्यमिन्द्रं तुष्टाव । स इन्द्रः तेन स्तूयमानः सन् स्वचपुत्रस्य सूर्यस्य संबन्धिनः संक्रामात्
 एनमपालयदिति । ^३अयम् इन्द्रः ^४सूर्यस्य ^५चक्रम् आबुधम् ^६इषणत् प्रेरयत् । ^७ससुमाणं बुद्धार्थं सरन्तं
 गच्छन्तम् ^८एतकम् ^९एतकनामानसृषिं ^{१०}नि ^{११}रीरमत् ^{१२}न्यरीरमत् निवारितवान् । ^{१३}जुहुराणः कुठिकं वधा
 भवति तथा संघर्षम् ^{१४}कृष्णः कृष्णवर्णो मेघः ^{१५}त्वचः तेजसः ^{१६}बुध्रे मूकभूते ^{१७}रजसो ^{१८}अस्य उदकस्य

१. स-ग-च-व-न-न-म-अ-‘ सकाशात् ’ नास्ति । २. स-ग-च-न-सः । ३. स-ग-च-व-न-त-प-
 क-म-कियजगत् । ४. स-ग-च-व-‘ प्रेरितः ’ नास्ति । ५. स-म-अ-संमूहम् । ६. स-ग-च-न-म-अ-प्रेरयति
 तत् ; त-स-प्रेरयति ततः । ७. स-म-च-व-न-त-म-अ-स्तूयते ; अ-सूच्यते, स-भूयते । ८. न-अ-स-
 ‘ एतशं ’ नास्ति ।

१बोनी स्थानेऽन्तरिक्षे स्थितम् १ईम् एगमिन्द्रम् १आ १जिचर्ति आसिञ्चति । वात्रूणां प्रेरिताचक्रादेवस्तं ररक्षेत्यर्थः ॥

असिक्न्यां यजमानो न होता ॥ १५ ॥

असिक्न्याम् । यजमानः । न । होता ॥ १५ ॥

एकपदेयसृक्^१ पूर्वर्षी सह दृष्टान्तत्वेन संबध्यते । १असिक्न्यां रात्रौ १यजमानो १न यजमान इव १होता होतारमाह्वारमग्निम् । द्वितीयार्थे प्रथमा । सोमेनासिञ्चति तद्वन्मेव इन्द्रम् आसिञ्चतीत्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

गव्यन्त इन्द्रं सख्याय विप्रा अश्वयन्तो वृषणं वाजयन्तः ।

जनीयन्तो जनिदामक्षितोत्तिमा च्यावयामोऽवते न कोशम् ॥ १६ ॥

गव्यन्तः । इन्द्रम् । सख्याय । विप्राः । अश्वयन्तः । वृषणम् । वाजयन्तः ।

जनिऽयन्तः । जनिऽदाम् । अक्षितऽऊतिम् । आ । च्यावयामः । अवते । न । कोशम् ॥ १६ ॥

१गव्यन्तः गा इच्छन्तः १अश्वयन्तः अश्वानिच्छन्तः १वाजयन्तः वाजमक्षमिच्छन्तः १जनीयन्तः जायाश्च^१ इच्छन्तः १विप्राः मेधाविनः स्तोतारो वयं १सख्याय इन्द्रसंबन्धिने सस्तिष्वाय १वृषणं कामानां वर्धितारं १जनिदां जायाप्रदम् १अक्षितोत्तिम् अक्षीणरक्षम् । सर्वथा रक्षाकरमित्यर्थः । एवंभूतम्^२ १इन्द्रम् १आ १च्यावयामः आगमयामः । तत्र दृष्टान्तः । १अवते कूपे । अवत इति कूपनाम ' अवतः अवतः क्रिचिः ' (नि. ३. २३. ७) इति कूपनामसु पाठाद् । १कोशं १न जकोद्धरणपात्रमिव । पुरुषा जकोद्धरणपात्रं जकेन पूरयितुं कूपे यथा आच्यावयन्ति तथा वयमाच्यावयाम इत्यर्थः^३ ।

त्राता नो बोधि ददृशान आपिरभिरूयाता मर्दिता सोम्यानाम् ।

सखा पिता पितृतमः पितृणां कर्तेमु लोकमुञ्चते वयोधाः ॥ १७ ॥

त्राता । नः । बोधि । ददृशानः । आपिः । अभिऽरूयाता । मर्दिता । सोम्यानाम् ।

सखा । पिता । पितृतमः । पितृणाम् । कर्ता । ईम् । ऊँ इति । लोकम् । उञ्चते । वयोऽधाः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र १आयिः आहः १ददृशानः सर्वं^४ पालकत्वेन^५ पश्यंस्त्वं १नः अस्माकं १त्राता रक्षकः १बोधि अथ । किंच । १अभिरूयाता अभिद्रष्टा १मर्दिता पुनर्दिता १सोम्यानां सोमाहाणां यजमानादीनां १सखा प्रजावसिना समानख्यातिः १पिता पालकः । केवलं पालको न किंतु १पितृणां पालकानां मध्ये १पितृतमः

१. ख-ग-घ-च-ज-त-प-फ-भ-स-एकपदीवसृक् । २. ख-ग-घ-ज-त-न-भ-स-जायां च । ३. ख-ग-घ-च-ज-त-प-फ-भ-कोकमाधारभूतमिन्द्रमवते रक्षार्थं माच्यावयामः न स्वयामः भजेत्येत्वर्थः । ४. घ-ज-न-स-सर्वपालकत्वेन ।

अतिशयेन पाठकः 'कर्तेषु पितृणां जटा च त्वं 'लोकं स्वर्गादिलोकम्' 'उच्यते कामधमायाय स्तोत्रे
'वयोधाः । वय इत्यजनामैतत् । अत्रप्रदो भव ॥

सखीयतामविता बोधि सखा गृणान इन्द्र स्तुवते वयं धाः ।

वयं धा ते चकृमा सबाध आभिः शमीभिर्मह्यन्त इन्द्र ॥ १८ ॥

सखिऽयताम् । अविता । बोधि । सखा । गृणानः । इन्द्र । स्तुवते । वयः । धाः ।

वयम् । हि । आ । ते । चकृम । सबाधः । आभिः । शमीभिः । मह्यन्तः । इन्द्र ॥ १८ ॥

हे इन्द्र त्वं 'सखीयतां सखित्वमिच्छतामस्माकम्' 'अविता रक्षिता' 'बोधि भव । तथा 'गृणानः
स्तुयमानसत्वं' 'सखा भव । हे 'इन्द्र' 'स्तुवते स्तुतिं कुर्वते महां' 'वयः अत्र' 'धाः अधाः वेदि' ।
हे' 'इन्द्र' 'सबाधः बाधासहिताः' 'वयं' 'हि वयं सखु' 'ते' 'त्वाम्' 'आ' 'चकृम आहूयामः । किं
कुर्वन्तः । 'आभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैः' 'शमीभिः स्तुतिरूपैः कर्मभिः' 'मह्यन्तः त्वा' 'पूजयन्तः ॥

इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पुरोडाशस्य 'स्तुत इन्द्रः' इति याज्या । सूत्रितं च—'स्तुत इन्द्रो मधवा
यद् वृत्रेवा वस्य इन्द्रः सत्यः सन्नाद्' (भाष. श्री. १. ४) इति ॥

स्तुत इन्द्रो मधवा यद् वृत्रा भूरीण्येको अप्रतीनि हन्ति ।

अस्य प्रियो जरिता यस्य शर्मन्किर्देवा वारयन्ते न मर्ताः ॥ १९ ॥

स्तुतः । इन्द्रः । मधवा । यद् । इ । वृत्रा । भूरीणि । एकः । अप्रतीनि । हन्ति ।

अस्य । प्रियः । जरिता । यस्य । शर्मन् । नकिः । देवाः । वारयन्ते । न । मर्ताः ॥ १९ ॥

'यद् यद् सखु' 'मधवा धनवान्' 'इन्द्रः' 'स्तुतः अस्माभिः स्तुतो भवति तदेन्द्रः' 'एकः
असहाय एव' 'भूरीणि बहुभि' 'अप्रतीनि अप्रतिगमनानि । अभिगमनयुक्तानीत्यर्थः । 'वृत्रा वृत्रानि
सङ्गु' 'हन्ति हिंस्रति । 'वस्य इन्द्रस्य' 'शर्मन् कर्मणि आश्रये वर्तमानं स्तोतारं' 'देवाः' 'नकिः
'वारयन्ते निवारणं न कुर्वन्ति । 'मर्ताः च' 'न निवारयन्ते' । 'अस्य इन्द्रस्य' 'जरिता स्तोता
'प्रियः भवति ॥

आशिनायतकक्षे 'एषां न इन्द्रः' इति परिधानीया । सूत्रितं च—'एषां न इन्द्रो मधवा
विरुद्धीति परिषद्वात्' (भाष. श्री. ५. २०) इति ॥

१. स-ग-व-व-न-न-म-स- 'स्वर्गादिलोकं' नास्ति । २. स-ग-व-व-न-न-म-देहि । ३. स-ग-
व-व-व-न-म- 'हे इन्द्र' नास्ति । ४. स-ग-व-व-व-न-प-क-म-स- 'त्वा' नास्ति । ५. स-ग-व-
व-न-व-क-म-स-निवारयन्ते निवारणं (स-ग-व-क-निवारणं, म-स-निवारणं) न कुर्वन्ति

एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शी करत्सत्या चर्षणीधृदन्वा ।

त्वं राजा जनुषां धेहस्मे अधि श्रवो माहिन् यजरित्रे ॥ २० ॥

एव । नः । इन्द्रः । मघवा । विरप्शी । करत् । सत्या । चर्षणिधृत् । अनवा ।

त्वम् । राजा । जनुषाम् । धेहि । अस्मे इति । अधि । श्रवः । माहिनम् । यत् । जरित्रे ॥ २० ॥

विरप्शी बहुविधशब्दान् चर्षणीधृत् सर्वासां प्रजानां धारयिता अनवा अप्रवृत्तः । केनापि प्रतिकूलेन न प्राप्त इत्यर्थः । मघवा धनवान् इन्द्रः एवा एवमस्माभिः स्तुतः सन् नः अस्माकं सत्त्वा सत्त्वरूपाण्यभिमतानि फलानि करत् करोतु । हे इन्द्र जनुषां जन्मवतां सर्वेषां राजा प्रभुः पृथक् माहिन् महिन्नोपेतं यत् श्रवः यद्यशः जरित्रे स्तोत्रे देयं तद्यशः अस्मे अस्मासु अधि अधिकत्वेन धेहि । 'एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीत्युत्तमया परिधृतातीव' वा इन्द्रो मघवा विरप्शी' (ऐ. ब्रा. ३. ३८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

नू द्रुत इन्द्र नू गृणान इव जरित्रे नद्यो न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ २१ ॥

नू । स्तुतः । इन्द्र । नू । गृणानः । इवम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदासाः ॥ २१ ॥

नू द्रुत इन्द्रेति व्याख्याता ॥ ॥ २४ ॥

'अयं पन्थाः' इति त्रयोदशार्धमष्टमं सूक्तं त्रैदुभम् । अत्रानुक्रमणिका—'अयं पन्थाः सप्तोना संवाद इन्द्रादितिवामदेवानाम्' इति । 'यस्य वाक्यं स ऋषिः या तेनोच्यते सा देवता' इति परिभाषितत्वात् ऋषिदेवते तत्र तत्र ज्ञातव्ये । अस्मिन् सूक्ते इन्द्रादितिवामदेवसंवादरूपिणी काचित् आख्यायिका श्लोकरूपेण सूच्यते—'गर्भस्थो ज्ञानसंपन्नो वामदेवो महामुनिः । मतिं चक्रे न जायेव योनिदेशात् मातृतः ॥ १ ॥ किंतु पार्श्वदित्येति ज्ञात्वा नु जननी त्विदम् । दध्यौ शान्त्यै शर्चां देवीमदिमि त्विन्द्रमातरम् ॥ २ ॥ अदितिस्त्विन्द्रसहिता गर्भिणीमभ्यगादने । अदितिन्द्रवामदेवाः संवादमथ चक्रे ॥ ३ ॥ संवाद इति सूत्रेण कथा सैवात्र सूच्यते । नोक्तो वक्तृविशेषोऽत्र रूपदेशेनानुक्तिः ॥ ४ ॥ अर्थतत्त्ववचनान्त्यो वक्तृभेद इति स्थितिः । इन्द्रोऽदितिर्यथास्मिन्मिथः सूक्ते समुचिरे ॥ ५ ॥ गर्भे ज्ञानं सुचिरं मातुर्गर्भादनिर्गतम् । वामदेवं प्रतिभूत आचयर्चा कतक्रतुः ॥ ६ ॥ द्वितीयादिभि- रर्थैर्नैकैरिन्द्राह पञ्चभिः । न ही न्वस्येति सप्त स्युरर्थर्चा अदितेर्वचः ॥ ७ ॥ ममजन एवा युवतिरित्युचः पञ्च वै युवेः । दीर्गस्यज्ञान्तिमन्द्राह वामदेवस्तथास्त्वया ॥ ८ ॥ एवमर्थाद्वक्तृभेद इति बहुवचनानुक्तिः । अर्थो विवेकस्पष्टत्वादुपदेशेषु नेरितः ॥ ९ ॥ ऋषिदेवतसिद्धयर्थं विवेकादर्थे ईरितः' (अनु. भा. ४. १८) इति ॥

अयं पन्था अनुवित्तः पुराणो यतो देवा उदजायन्त विश्वे ।

अतश्चिदा जनिषीष्ट प्रवृद्धो मा मातरममुया पत्तवे कः ॥ १ ॥

अयम् । पन्थाः । अनुऽवित्तः । पुराणः । यतः । देवाः । उदऽअजायन्त । विश्वे ।

अतः । चित् । आ । जनिषीष्ट । प्रवृद्धः । मा । मातरम् । अमुया । पत्तवे । करिति कः ॥ १ ॥

इन्द्रवाक्यम्^१ । 'पुराणः अनादिः' अयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानः 'पन्थाः' योनिनिर्गमनरूपो मार्गः 'अनु' आनुपूर्व्येण 'वित्तः' सर्वैर्जायमानैर्लब्धः । 'यतः' यस्माद्योनिमार्गात् 'विश्वे' सर्वे 'देवाः' 'उद-जायन्त' उत्कर्षेणोत्पन्ना भवन्ति । तस्माद्योनिमार्गान्मनुष्या उत्पन्ना भवन्तीति^२ किमु^३ वक्तव्यम् । 'अतश्चित्' अस्माद्योनिमार्गादेव 'प्रवृद्धः' गर्भे प्रकर्षेण वृद्धिं गतो वामदेवः 'आ' 'जनिषीष्ट' आ समन्तात् जायताम् । 'अमुया' अम् 'मातरं' पत्तवे पतनाय । मरणादेश्वर्यः । 'मा' 'कः' मा करोतु ॥

नाहमतो निरया दुर्गहैतत्तिरश्चता पार्श्वभिर्गमाणि ।

बहूनि मे अकृता कर्त्तव्यानि युध्यै त्वेन सं त्वेन पृच्छै ॥ २ ॥

न । अहम् । अतः । निः । अय । दुःऽगहा । एतत् । तिरश्चता । पार्श्वत् । निः । गमाणि ।

बहूनि । मे । अकृता । कर्त्तव्यानि । युध्यै । त्वेन । सम् । त्वेन । पृच्छै ॥ २ ॥

वामदेव एवमुक्तवन्तमिन्द्रं प्रस्थाह । 'अहम्' 'अतः' योनिमार्गात् 'न' 'निरया' न निरयाणि । न निर्गच्छामि । 'एतत्' योनिनिर्गमरूपं वरम् 'दुर्गहा दुर्ग्रहम्' । दुःस्तेन^४ प्राह्यम्^५ । न प्राप्यं भवतीत्यर्थः । किन्तु 'तिरश्चता' तिरस्त्रीणात् 'पार्श्वत्' 'निर्गमाणि' निर्गच्छामि । योनिवेशाद्विर्गतोऽहं पार्श्वं^६ भित्त्वा निर्गच्छामीत्यर्थः । अन्यैरकृतमिदमेव न केवलं मया क्रियते किञ्चनैः अकृताणि^७ 'बहूनि' कर्माणि 'मे' 'कर्त्तव्यानि' कर्तव्यानि सन्ति । 'एकेन एकेन सपत्नेन विवहमानेन सह' 'युध्यै' युद्धं करवाणि । 'त्वेन' एकेन उभुरमुना 'सं' 'पृच्छै' सम्पद्य पृच्छामि ॥

परायती मातरमन्वचष्ट न नानु गान्यनु नू गमानि ।

त्वष्टुर्गृहे अपिबत्सोमुमिन्द्रः शतघ्न्यं चम्बोः सुतस्य ॥ ३ ॥

पराऽयतीम् । मातरम् । अनु । अचष्ट । न । न । अनु । गानि । अनु । नु । गमानि ।

त्वष्टुः । गृहे । अपिबत् । सोमम् । इन्द्रः । शतऽघ्न्यम् । चम्बोः । सुतस्य ॥ ३ ॥

१. न-स-स- 'इन्द्रवाक्यं' नास्ति । २. स-म-च-च-न-त-न-म-स-भवन्ति । ३. क-किम् । ४. त-दुर्ग्रहम् । ५. न-दुर्ग्रहीभवम् । ६. स-न-च-न-क-पार्श्वे । ७. स-म-च-न-प-क-म-अकृता सपत्नेनाकृताणि । ८. त-पृच्छामि ।

मयि गर्भस्थिते^१ सतीन्द्रो मदीयां^२ वमातरं^३ परायतीं परेतां त्रिचमाणाम्^४ अन्वचष्ट अन्वजवीत् ।
 एवमपि इदानीं गर्भे स्थितोऽहं पुराणं पन्थानं^५ न नानु^६ गानि नानुगच्छानीति न । किन्तु^७ नु क्षिप्रम्^८
 अनु^९ गमानि अनुगच्छान्येव । वामदेवः स्वकीयमकृत्यकारित्वं परिहृत्येन्द्रस्याकृत्यकारित्वम् उत्तरा-
 र्धेन^{१०} प्रतिपादयति । इन्द्रः चम्बोः सोमाभिषवफलकयोः सुतस्य सोमं सुतवतोऽभिषुतवतः
 त्वष्टुः संबधिनि गृहे अनुपहृतः सन् शतधन्यं बहुधनेन क्रीतं सोमम् अपिबत् बलात्कारेण
 सोमस्य पानं कृतवान् । अयमर्थस्तैत्तिरीयैः 'त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रं सोममाहरत्' (तै. सं. २. ४. १२.
 १) इत्यनुवाके महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितः ॥

किं स ऋधकृणवद्यं सहस्रं मासो जभारं शरदश्च पूर्वीः ।

नहि न्वस्य प्रतिमानमस्त्यन्तर्जातेषु ते ये जनित्वाः ॥ ४ ॥

किम् । सः । ऋधक् । कृणवत् । यम् । सहस्रम् । मासः । जभारं । शरदः । च । पूर्वीः ।

नहि । नु । अस्त्य । प्रतिमानम् । अस्ति । अन्तः । जातेषु । उत । ये । जनिऽत्वाः ॥ ४ ॥

अदितिः यम् इन्द्रं सहस्रं बहून् मासः मासान् पूर्वीः बह्वीः शरदश्च संवत्सरांश्च जभारं
 जभारं ॥ विभर्तेरिदं रूपम् ॥ गर्भे स्थित इन्द्रो बहुषु संवत्सरेष्वदितिं क्लेशितवानित्यर्थः । एवंभूतः सः
 इन्द्रः किं यत् किमपि । सर्वमपीत्यर्थः । ऋधक् विरद्धं कर्म कृणवत् अकरोत् । इन्द्रस्य आक्षेपम्^४
 असहमानादितिस्त्रिमासापि एनं प्रति ब्रूते । हे वामदेव जातेषु उत्पन्नेषु देवादितु^५ अन्तः मध्ये अस्व
 इन्द्रस्य प्रतिमानम् उपमानं^६ नहि अस्ति न विद्यते खलु । नु^७ इति पादपूर्णा^८र्थः । उत अपि च
 ये देवादयः जनिताः जनयित्वा जनयित्वमाणास्तेषु मध्येऽस्येन्द्रस्य प्रतिमानं नास्ति ॥

अवद्यमिव मन्यमाना गुहाकरिन्द्रं माता वीर्येणा नृष्टम् ।

अथोदस्थास्त्वयमत्कं वसान आ रोदसी अपृणान्ज्जार्यमानः ॥ ५ ॥

अवद्यम्^१ इव । मन्यमाना । गुहा । अकः । इन्द्रम् । माता । वीर्येण । निऽकृष्टम् ।

अथ । उत । अस्थात् । स्वयम् । अत्कम् । वसानः ।

आ । रोदसी इति । अपृणात् । जार्यमानः ॥ ५ ॥

गुहा गुहायां गह्वररूपे सूक्तिकागृहे जातम् इन्द्रम् अवद्यमिव गर्हमिव^१ मन्थमाणा जानती
 माता इन्द्रजन्यदितिः वीर्येण सामर्थ्येण मृष्टं नितरां प्राप्तम् अकः अकरोत् । अथ जनस्तरं

१. त-गर्भस्थे । २. त-उत्तरार्धेन । ३. स-ग-व-न-भ-स-कियत् । ४. स-ग-व-न-क्षेपणम् ।
 ५. स-म-व-व-न-भ-स-स-‘देवादितु’ नास्ति । ६. स-ग-व-न-भ-‘उपमानं’ नास्ति । ७. स-ग-
 व-व-भ-स-हि । ८. त-स-पूर्णा^८र्थः । ९. स-ग-व-व-न-त-न-प-फ-भ-स-स-‘गर्हमिव’ नास्ति ।

वजायमानः उत्पद्यमान इन्द्रः स्वयम् एव^१ अत्कं तेजः वसानः आच्छादकः सन् । इमान् इत्थयः । उदस्थात् उत्कर्षेण अतिष्ठत्^२ । किञ्च रोदसी द्यावापृथिव्यौ वा अपृणात् समस्तात् पूरयामास^३ ॥ ॥ २५ ॥

एता अर्षन्त्यललाभवन्तीऋतावरीरिव संक्रोशमानाः ।

एता वि पृच्छ किमिदं भनन्ति कमापो अद्रिं परिधिं रुजन्ति ॥ ६ ॥

एताः । अर्षन्ति । अललाऽभवन्तीः । ऋतावरीऽइव । सम्ऽक्रोशमानाः ।

एताः । वि । पृच्छ । किम् । इदम् । भनन्ति । कम् । आपः । अद्रिम् । परिधिम् । रुजन्ति ॥ ६ ॥

अललाभवन्तीः अललेत्येव रूपं शब्दं कुर्वत्यः । ऋतावरीरिव उदकवत्, एव एताः नद्यः । संक्रोशमानाः इन्द्रमहत्त्वप्रतिपादकोद्भूतेन हर्षेण बहुविधं शब्दायमानाः सत्यः । अर्षन्ति गच्छन्ति । एवंभूता नद्यः । इदं । किं । भनन्ति भोग्रप्राप्तं शब्दायमानं किं वदन्तीममर्थे हे ऋषे त्वम् । एताः नद्योः । वि । पृच्छ विशेषेण पृष्टवान् भव । एवं संपृच्छ । विचारिते सति एतच्छब्दायमानमिन्द्रमाहात्म्यस्यैव वचनं भवतीत्यर्थः । किञ्च आपः उदकानि परिधिम् आवरकं कम् अद्रिं कं मेघं रुजन्ति भजन्ति । आपः कमपि मेघं न भजन्ति किन्तु इन्द्रो मम पुत्र एव उदकावरकं मेघं भजन्त्या आपः प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

किमु ध्विदस्मै निविदो भनन्तेन्द्रस्यावद्यं दिधिषन्त आपः ।

ममैतान्पुत्रो महता वधेन वृत्रं जघन्वाँ असृजद्दि सिन्धून् ॥ ७ ॥

किम् । ऊँ इति । स्विद् । अस्मै । निऽविदः । भनन्त । इन्द्रस्य । अवधम् । दिधिषन्ते । आपः ।

मम । एतान् । पुत्रः । महता । वधेन । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । वि । सिन्धून् ॥ ७ ॥

‘वदेन्द्रो वृत्रासुरं हतवान् तदा शाश्वतीं ब्रह्महत्यां प्राप्तवानिति वामदेवस्याभिप्रायमुचीय अदितिः आह । निविदः । मरुत्वतीयशक्ते प्रयुज्यमानानि ‘मरुस्तोत्रो मरुतगणः’ इत्यादीनीन्द्रस्तुतिप्रतिपादकानि कामिषित् पदानि निविच्छब्देनोच्यन्ते । ता निविदः । अस्मै इमं वृत्रवधमिति ब्रह्महत्यारूपं पापं प्राप्नुवन्तमिन्द्रं किमु ध्विद् भनन्त भनन्ति । किं वदन्तीति केत् । तर्हि इन्द्रं पापरहितं मत्वा निविदः स्तुवन्ति । कथमिन्द्रस्य पापरहितत्वम् । उच्यते । आपः केवल्येनास्य इन्द्रस्य अवधं ब्रह्महत्यादिरूपं पापं दिधिषन्ते धारयन्ति । मम पुत्रः मदीयः पुत्र इन्द्रः^१ महता प्रभूतेन वधेन । वध इति वज्रनामैतत् । वज्रेण वृत्रं जघन्वान् हतवान् । ततः एतान् सिन्धून् उदकानि वि असृजत् विशेषेण स्वीरत्वेन सृजत् सृष्टवान् । इन्द्रेनीत्युक्ता आजस्तस्य पापं जगुर्हरित्वर्थः ॥

१. त-म-स-‘एव’ नास्ति । २. त-तिष्ठति । ३. न-पूरयामास इति । ४. त-उदकावरकम् ।

५. म-म-व-व-म-म-म-म-‘इन्द्रं’ नास्ति । ६. त-यः इन्द्रः । ७. न-समुत्पन्नान् ।

ममञ्चन त्वा युवतिः परास ममञ्चन त्वा कुषवा जगार ।

ममञ्चिदापः शिशवे ममृडयुर्ममञ्चिदिन्द्रः सहसोदतिष्ठत् ॥ ८ ॥

ममत् । चन । त्वा । युवतिः । पराऽआस । ममत् । चन । त्वा । कुषवा । जगार ।

ममत् । चित् । आपः । शिशवे । ममृडयुः ।

ममत् । चित् । इन्द्रः । सहसा । उत् । अतिष्ठत् ॥ ८ ॥

सूक्तशेषेण ऋषिरिन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र वममञ्चन माघन्त्येव । प्रमसैवेत्यर्थः । वयुवतिः स्वदीपा मातादितिः वत्वा त्वा वपरास पराचिक्षेप । किंच कुषवानाङ्गी काचित्^१ राक्षसी सा वममञ्चन प्रमसैव वत्वा त्वा वजगार गिरति स्म । हे इन्द्र वममञ्चि प्रमाघन्त्य एव आपः वशिशवे जाताय तुभ्यं वममृडयुः सुखयाचक्रुः^२ । वममञ्चि माघन्त्येव इन्द्रः सहसा स्वेन वीर्येण^३ उदतिष्ठत् सूक्तिकागृहात् राक्षसी बाधमानः सन् उत्कर्षेण तस्थौ ॥

ममञ्चन ते मघवन्व्यंसो निविधिष्वान् अप हन् जघान ।

अघा निविद्ध उत्तरो बभूवाञ्छिरो दासस्य सं पिणग्वधेन ॥ ९ ॥

ममत् । चन । ते । मघऽवन् । विऽव्यंसः । निऽविधिष्वान् । अप । हन् इति । जघान ।

अघ । निऽविद्धः । उत्तऽतरः । बभूवान् । शिरः । दासस्य । सम् । पिणक् । वधेन ॥ ९ ॥

हे वमघवन् धनवज्जिन्द्र वममञ्चन प्रमाघन्त्येव व्यंसो नाम राक्षसः वनिविधिष्वान् प्रविध्यन् वते हन् स्वदीपे हन् मुखपार्श्वे वअप वजघान अपहतवान् । वअघ अधानन्तरं हे इन्द्र निविद्धः^४ राक्षसेन ताडितः स्वम्^५ उत्तरः व्यंसादधिकबलः वबभूवान् भूतः सन् वदासस्य क्षीणस्य व्यंसस्य वशिरः ववधेन वज्रेण वसं वपिणक् पिष्टवानसि ॥

गृष्टिः संसूव स्थविरं तवागामनाधृष्यं वृषभं तुम्रमिन्द्रम् ।

अरीकहं वत्सं चरथाय माता स्वयं गातुं तन्वे इच्छमानम् ॥ १० ॥

गृष्टिः । संसूव । स्थविरम् । तवागाम् । अनाधृष्यम् । वृषभम् । तुम्रम् । इन्द्रम् ।

अरीकहम् । वत्सम् । चरथाय । माता । स्वयम् । गातुम् । तन्वे । इच्छमानम् ॥ १० ॥

१. ख-ग-घ-च-न-म-स-‘काचित्’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-न-म-मुखं चक्रुः । ३. त-अ-वीर्येण सह । ४. ख-ग-घ-अ-निविद्धः स्वेच्छया हे इन्द्र; घ-न-निविद्धः स्वेच्छया; प-अ-हे इन्द्र निविद्धः स्वेच्छया; स-हे इन्द्र । ५. च-त्वं हे इन्द्र ।

वृष्टिः काचित् गौः वत्सं यथा वत्सूव सुषुवे । तथा माता इन्द्रजनम्बवितिः वरथाय^१
स्वेच्छया संचरणाय इन्द्रं ससूव^२ सुषुवे । कीदृशमिन्द्रम् । स्थविरं वयसा प्रबुद्धं तवागां प्रबुद्धबलम्
अनाद्यं क्षत्रभिरनभिभाष्यं वृषभं सेचनसमर्थं तुङ्गं प्रेरकम् अरीढं क्षत्रभिरनभिभूतं स्वयं
गातुम् अन्यनिरपेक्षगमनं तन्वे स्वशरीराय^३ इच्छमानम् इच्छन्तम् ॥

उत माता महिषमन्वेनदमी त्वा जहति पुत्र देवाः ।

अथाब्रवीद्वृत्रमिन्द्रो हनिष्यन्त्सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्व ॥ ११ ॥

उत । माता । महिषम् । अनु । अवेनत् । अमी इति । त्वा । जहति । पुत्र । देवाः ।

अथ । अब्रवीत् । वृत्रम् । इन्द्रः । हनिष्यन् । सखे । विष्णो इति । वितरम् । वि । क्रमस्व ॥ ११ ॥

उत अपि च हे मदीय वपुत्र इन्द्र अमी बह्वयादयः देवाः त्वा त्वां जहति त्यजन्ति ।
इत्युक्तवतीन्द्रस्य माता अवितिः इन्द्रं महिषं महान्तम् । महिष इति महन्नामैतत् । अन्वेनत्
अयाचत । अथ अनन्तरं हे विष्णो व्यापनशील हे सखे मित्रभूत हरे त्वं वृत्रं हनिष्यन् हन्तुम्
इच्छन् वितरं वि क्रमस्व अतिपराक्रमी भव इति इन्द्रः विष्णुम् अब्रवीत् उवाच ॥

कस्ते मातरं विधवामचक्रच्छयुं कस्त्वामजिघांसचरन्तम् ।

कस्ते देवो अधि माद्रीक आसीद्यत्प्राक्षिणाः पितरं पादगृह्य ॥ १२ ॥

कः । ते । मातरम् । विधवाम् । अचक्रत् । शयुम् । कः । त्वाम् । अजिघांसत् । चरन्तम् ।

कः । ते । देवः । अधि । माद्रीके । आसीत् । यत् । प्र । आक्षिणाः । पितरम् । पादगृह्य ॥ १२ ॥

हे इन्द्र वत् यस्मात् कारणात् पितुः सकाशात् जनिष्यमाणात् भीतसखं त्वदीयं वितरं
पादगृह्य पादेषु गृहीत्वा प्राक्षिणाः प्रकर्षणावधीः । तस्मात् कारणात् ते त्वतोऽप्यः कः देवः
मातरं स्वकीयजननीं विधवां पितृवधेन पतिरहिताम् अचक्रत् अकरोत् । कः त्वतोऽप्यः शयुं
शयानं चरन्तं जाग्रतं वा त्वाम् अजिघांसन् हन्तुमैच्छत् । ते त्वतोऽप्यः कः देवः माद्रीके
प्रजानां सुलकरणे अधि अधिकः आसीत् । अवमर्थः 'अयस्मिन्मै वै देवेभ्यः' (तै. सं. ६. १. १. ६)
इत्यनुवाके 'बहो इक्षिणामन्वध्यावत्' इत्यादिमाह्वेन तैत्तिरीयकैर्बहुधा प्रपञ्चितः ॥

१. क-य-य-य-य-य-वत्सं वरथाय; त-क-संवरथाय । २. त-सुषुव । ३. क-ग-य-य-न-त-म-म-स-
करीराय ।

अवर्त्या भुन आन्त्राणि पेचे न देवेषु विविदे मर्दितारम् ।

अपश्यं जायाममहीयमानामधा मे श्येनो मध्वा जभार ॥ १३ ॥

अवर्त्या । भुनः । आन्त्राणि । पेचे । न । देवेषु । विविदे । मर्दितारम् ।

अपश्यम् । जायाम् । अमहीयमानाम् । अध । मे । श्येनः । मधु । आ । जभार ॥ १३ ॥

अनया वामदेवः स्वकीयं दारिद्र्यं सूचयन्नित्यस्योत्कर्षमाह । वामदेवोऽहम् । अवर्त्या जीवनो-
पाचराहित्येन । भुनः शुनकसंबन्धीनि । आन्त्राणि पुरीतन्ति । पेचे अपचम् । देवेषु द्योतमानेषु
ब्रह्मादिषु मध्ये इन्द्रादभ्यं । मर्दितारं सुखयितारं । न । विविदे न लेभे । किंच । जायां स्वकीयां भार्याम्
अमहीयमानाम् अश्लाघनीयाम् । अपश्यम् अद्राक्षम् । अध अधानन्तरं । श्येनः श्येनवच्छीघ्रगामीन्द्रः
मे मधं । मधु मधुरोपेतमुक्कम् । आ । जभार आजहार ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्नतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरभुक्तभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

तृतीयाह्नके पञ्चमोऽध्यायः संपूर्णः^१ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिन्नं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेम्बरम् ॥

व्याख्यातः पञ्चमोऽध्यायस्तृतीयाष्टक^१ आदरात् ।

धीमता सायणाख्येन^२ बहोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥

चतुर्थे मण्डले द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि व्याख्यातानि । ‘ एवा त्वामिन्द्र ’ इत्येकादशार्थं भवमं सूक्तम् । तस्य मण्डलादिपरिभाषया वामदेव ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ एवैकादश ’ इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशक्वे इदं सूक्तम् । सूच्यते हि—‘ एवा त्वामिन्द्रोऽशक्तु बु णः सुमना उपाक इति वाज्या ’ (आश्व. श्रौ. ५. १९) इति । पृष्ठयाभिप्लवचद्वयोः प्रथमेऽहनि मैत्रावरुणशक्वे अहीनसूक्तं^३ तत्स्थाने^४ त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ एवा त्वामिन्द्र यज्ञ इन्द्रः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्नत्र विश्वे देवासः सुहवास ऊमाः ।

महामुमे रोदसी वृद्धमुष्वं निरेकुमिदृणते वृत्रहत्ये ॥ १ ॥

एव । त्वाम् । इन्द्र । वज्रिन् । अत्र । विश्वे । देवासः । सुहवासः । ऊमाः ।

महाम् । उमे इति । रोदसी इति । वृद्धम् । ऋष्वम् ।

निः । एकम् । इत् । वृणते । वृत्रहत्ये ॥ १ ॥

‘अत्र अस्मिन् यज्ञे’ ‘वज्रिन् हे वज्रवन्’ ‘इन्द्र’ ‘सुहवासः सुहवाः शोभनाङ्गनाः’ ‘ऊमाः रक्षकाः’ ‘विश्वे’ ‘देवासः सर्वे देवाः’ ‘उमे’ ‘रोदसी चावापृथिव्यौ च’ ‘एव’ एवमुक्तप्रकारेण स्तूयमानं ‘महां महान्तं प्रभूतं’ ‘वृद्धं गुणैः प्रवृद्धम्’ ‘ऋष्वं दर्शनीयं’ ‘त्वाम्’ ‘एकमित् एकमेव’ ‘वृत्रहत्ये वृत्रहनकार्यं’ ‘निः’ ‘वृणते निःक्षेपेन संभज्यते ॥

अवासुजन्त जिब्रयो न देवा भुवः सुभ्राळिन्द्र सत्ययौनिः ।

अहृषहिं परिश्रयानमर्णः प्र वर्तनीररदो विश्वधेनाः ॥ २ ॥

अव । असुजन्त । जिब्रयः । न । देवाः । भुवः । समुद्राद् । इन्द्र । सत्ययौनिः ।

अहृन् । अहिम् । परिश्रयानम् । अर्णः । प्र । वर्तनीः । अरदः । विश्वधेनाः ॥ २ ॥

१. क-वचनाध्याय^१ । २. ट-सायणार्थेण । ३. क-अहीनसूक्तस्थाने । ४. त-क-लोके ।

५. क-य-व-व-व-म-स-‘ एव ’ नास्तिः ।

हे 'इन्द्र' 'देवाः त्वां' 'जिज्यो' 'न जीर्णाः प्रवृद्धाः पितरो यूनः पुत्रानिव 'अवासृजन्त
असुरवधार्थं प्रैरयन् । ततो हे इन्द्र 'सत्ययोनिः सत्यनिवासस्त्वं' 'सम्राट् सर्वेषां लोकानामधीश्वरः
'भुवः अभवः । 'अर्णः उदकं लक्ष्मीकृत्य 'परिक्षयानं परितः समन्तात् शयनं कुर्वन्तम् 'अहिं
वृत्रासुरम् 'अहन् अवधीः । 'विश्वधेनाः विश्वस्य प्रीणयित्रीः 'वर्तनीः सर्वत्र प्रवर्तिका नदीः' 'प्र
'अरदः प्रकर्षेण धिलेखनं कृतवानसि । इन्द्रो वृत्रं हत्वा तेनावृत्तान्युदकानि प्रवाहरूपेण प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

अतृप्युवन्तं विर्यतमबुध्यमानं सुषुपाणमिन्द्र ।

सप्त प्रति प्रवत आशयानमहिं वज्रेण वि रिणा अपर्वन् ॥ ३ ॥

अतृप्युवन्तम् । विर्यतम् । अबुध्यम् । अबुध्यमानम् । सुषुपाणम् । इन्द्र ।

सप्त । प्रति । प्रवतः । आशयानम् । अहिम् । वज्रेण । वि । रिणाः । अपर्वन् ॥ ३ ॥

हे 'इन्द्र' त्वम् 'अतृप्युवन्तं भोगेषु अतृप्यन्तं' 'विर्यतं शिथिलाङ्गम्' 'अबुध्यं दुर्बिज्ञानम्
'अबुध्यमानं किमप्यजानन्तं' 'सुषुपाणं सुप्तं' 'सप्त सर्पणस्वभावाः' 'प्रवतः अपः' 'प्रति' 'आशयानम्
आवृत्त्य तिष्ठन्तम्' 'अहिं वृत्रम्' 'अपर्वन् अपर्वणि' 'पौर्णमास्यां' 'वज्रेण' 'वि' 'रिणाः' 'व्यरिणाः ।
विशेषेण हतवानसि । पौर्णमास्यां वृत्रवधः 'त्वष्टा हतपुत्रः' इत्यनुवाके 'प्रति वा एनं पौर्णमास
आमावास्यायां प्याययन्ति' (तै. सं. २. ५. २. ५) इति तैत्तिरीयेऽपि उक्तः ॥

अक्षोदयच्छवसा क्षामं बुध्नं वार्णं वातस्तविषीभिरिन्द्रः ।

दृक्छान्यौभादुशमानं ओजोऽवामिनत्कुभः पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

अक्षोदयत् । शवसा । क्षामं । बुध्नम् । वाः । न । वातः । तविषीभिः । इन्द्रः ।

दृक्छानिं । औभात् । उशमानः । ओजः । अव । अमिनत् । कुभः । पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

'इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः' 'शवसा बलेन' 'बुध्नम् अन्तरिक्षं' 'क्षाम क्षीणोदकम्' 'अक्षोदयत्
संविपेच । तत्र दृष्टान्तः । 'वातः वायुः' 'तविषीभिः बलैः' 'वार्णं उदकमिव तद्वत् । किंच 'ओजः
बलम्' 'उशमानः कामयमान इन्द्रः' 'दृक्छानिं दृढानि स्थिराण्यप्यवभ्राणि' 'औभात् अभाक्षीत् ।
तथा 'पर्वतानां गिरीणां' 'कुभः पक्षान्' 'अवामिनत् अत्यन्तममैस्सीत् ॥

अभि प्र दद्रुर्जनयो न गर्भं रथाइव प्र ययुः साकमद्रयः ।

अतर्पयो विसृत उक्ञ्ज ऊर्मीन्त्वं वृताँ अरिणा इन्द्र सिन्धून् ॥ ५ ॥

अभि । प्र । दद्रुः । जनयः । न । गर्भम् । रथाऽइव । प्र । ययुः । साकम् । अद्रयः ।

अतर्पयः । विऽसृतः । उक्ञ्जः । ऊर्मीन् । त्वम् । वृतान् । अरिणाः । इन्द्र । सिन्धून् ॥ ५ ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-न-प-फ-भ-ल-स- 'त्वां' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ज-न-भ-आपस्तासाम् ; न-स-
'नदीः' नास्ति । ३. त-न-क-स- 'प्रति' नास्ति । ४. ल-पर्वणि । ५. ख-ग-घ-च-ज-न-भ-ल-स-कुभम् ।

हे इन्द्र त्वाम् अभयः भरतः जनयः जनन्यः गर्भं न पुत्रमिव अभि प्र वहुः अभि-
जमुः । किंच प्रथाह्वं रंहणशीला रथा यथा तथा वृत्रवधार्थं त्वया वसाकं प्र वयुः प्रकर्षेण
अवासिषुः । हे इन्द्र त्वं विसृतः विसरणशीला नदीः अतपयः अग्निरपूरयः । तथा उर्मिन् मेघान्
उड्डजः अवधीः । तथा त्वं वृत्तान् वृत्रेणावृत्तान्^१ सिन्धून् अपः अरिणाः प्रेरयः ॥ १ ॥

त्वं महीमवर्निं विश्वधेनां तुर्वीतये वट्याय क्षरन्तीम् ।

अरमयो नमसैजदर्शीः सुतरणां अकृणोरिन्द्र सिन्धून् ॥ ६ ॥

त्वम् । महीम् । अवर्निम् । विश्वधेनाम् । तुर्वीतये । वट्याय । क्षरन्तीम् ।

अरमयः । नमसा । एजत् । अर्णः । सुतरणान् । अकृणोः । इन्द्र । सिन्धून् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं महीं महतीं विश्वधेनां विश्वस्य प्रीणयित्रीं तुर्वीतये तुर्वीतिनाम्ने राज्ञे वट्याय
वट्यायाम्ने च क्षरन्तीम् अभीष्टान् कामान् दुहतीम् अवर्नि भूमिं नमसा अग्ने एजत् एजता
चलता अर्णः अर्णसोदकेन च अरमयः रमयसि । इन्द्रः पृथिवीमन्योदकसमृद्धां करोतीत्यर्थः । किंच
हे इन्द्र त्वं सिन्धून् जलानि सुतरणान् सुदु तीर्णानि अकृणोः अकार्षीः ॥

प्राग्रुवो नभन्वो न वक्ता ध्वसा अपिन्वद्युवतीक्रितज्ञाः ।

धन्वान्यज्रो अपृणकृषाणां अधोगिन्द्रः स्तयो दंसुपत्नीः ॥ ७ ॥

प्र । अग्रुवः । नभन्वः । न । वक्ताः । ध्वसाः । अपिन्वत् । युवतीः । ऋतज्ञाः ।

धन्वानि । अग्रान् । अपृणक् । तृषाणान् । अधोक् । इन्द्रः । स्तयः । दम्सुपत्नीः ॥ ७ ॥

इन्द्रः नभन्वः शत्रूणां हितिकाः वक्ताः न सेना इव ध्वसाः कूलानां ध्वसिकाः युवतीः
अग्निर्महिताः ऋतज्ञाः ऋतस्याज्ञस्य जनयित्रीः अग्रुवः । अग्रुव इति नदीनामैतत् । अग्रगामिनीः
नदीः प्र अपिन्वत् प्रकर्षेणापूरयत् । तथा धन्वानि निर्जलानुत्तान् देसांश्च वृष्ट्या अपृणक् अपूर-
यत् । तथा अग्रान् मार्गस्व गन्तुन् तृषाणान् विपासया युक्तान् पुरुषान् अपृणक् अपूरयत् । किंच
इन्द्रः दंसुपत्नीः इममपरा असुराः सुदु पतयो यासां ताः स्तयः स्तरीभित्तप्रसवा गाः अधोक्
अधुक्^२ । इन्द्रो राक्षसकृतनिरोधदुःखात् निरुद्धप्रसवा अपि गा विमुच्य सप्रसवाश्चकारेत्यर्थः ॥

पूर्वीरुषसः शरदश्च गुर्ता वृत्रं जघन्वा असुजद्वि सिन्धून् ।

परिष्ठिता अतृणद्वधानाः सीरा इन्द्रः सवितवे पृथिव्या ॥ ८ ॥

पूर्वीः । रुषसः । शरदः । च । गुर्ताः । वृत्रम् । जघन्वान् । असुजत् । वि । सिन्धून् ।

परिऽस्थिताः । अतृणत् । द्धधानाः । सीराः । इन्द्रः । सवितवे । पृथिव्या ॥ ८ ॥

१. ग-व-न-स-‘हे’ नास्ति । २. ख-ग-व-न-य-फ-म-स-‘वृत्रेणावृत्तान्’ नास्ति ।

३. त-अपुष्टत ।

वृत्रं वृत्राख्यमसुरं वज्रन्वान् हतवानिन्द्रः वृताः तमिलया गीर्णाः पूर्वीः बह्वीः उषसः
 वरदव्य संवत्सरांश्च वि असृजत् विशेषेण ससर्ज । तथा सिन्धून् वृत्रेणावृताम्युदकानि व्यसृजत् ।
 किंच इन्द्रः परिष्ठिताः मेघेषु परितः स्थिताः वदध्वानाः वृत्रेण परितो बध्यमानाः सीराः नदीः ।
 सीरा इति नदीनामैतत् । पृथिव्या पृथिवीरूपेण मार्गेण स्ववितवे वितुं गमनार्थम् असृजत्
 अविष्यत् ॥

वृत्रीभिः पुत्रममुषो अदानं निवेशनाद्धरिव आ जमर्थ ।

व्यन्धो अख्यदहिमाददानो निर्भूदुखच्छित्समरन्तु पर्व ॥ ९ ॥

वृत्रीभिः । पुत्रम् । अमुषः । अदानम् । निवेशनात् । हरिऽवः । आ । जमर्थ ।

वि । अन्धः । अख्यत् । अहिम् । आऽददानः ।

निः । भूत् । उखऽछित् । सम् । अरन्तु । पर्व ॥ ९ ॥

हे हरिवः हरिसंज्ञकाश्वेतेन्द्र त्वं वृत्रीभिः उपजिह्विकाभिः अदानम् अद्यमानम् अमुषः ।
 अमु नाम काचित् । तस्याः पुत्रं निवेशनात् वस्मीकाख्यात् स्थानात् आ जमर्थं आहृतवानसि ।
 आददानः इन्द्रेणादियमाणोऽमुषः पुत्रः अन्धः पूर्वमन्धः सन् अहिं सर्पं वि अख्यत् विशेषेण
 अपश्यत् । ततः निर्भूत् वस्मीकाभिर्गतः अभूत् । उखच्छित् वस्मीकाख्याया उखायाभ्येदकानि पर्व
 पर्वणि अस्य सर्वाण्यङ्गानां शिथिलानि पर्वणि समरन्तु समगच्छन्तु । उपजिह्विकाभिः शिथिलीकृतानि
 अमुषः पुत्रस्य पर्वणीन्द्रेण समधीयन्तेत्यर्थः ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्राविद्धौ आह विदुषे करांसि ।

यथायथा वृण्व्यानि स्वगूर्तापांसि राजन्नर्याविवेधीः ॥ १० ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । विप्र । आऽविद्वान् । आह । विदुषे । करांसि ।

यथाऽयथा । वृण्व्यानि । स्वगूर्ता । अपांसि । राजन् । नर्या । अविवेधीः ॥ १० ॥

हे राजन् राजसामेन्द्र वृण्व्यानि वर्षणवोग्यानि स्वगूर्ता स्वगूर्तानि स्वयमुद्गीर्णानि नद्या
 नद्यानि मनुष्यहितानि अपांसि त्वत्संवन्धीभिः कर्माणि यथायथा अविवेधीः न्यायोः । अकार्षीरिति
 वाच्यम् । तथातथा हे विप्र माझेन्द्र विदुषे विदुषः सर्वं जानतः ते त्वत्संवन्धीनि पूर्वाणि पुरा-
 तनानि करणानि कर्माणि आविद्वान् आ समन्ताजानन् वामदेवः करांसि त्वदीयानि कर्माणि प्र
 प्रकथेयं आह नवीति ॥

नू द्रुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योऽ न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

हे ऽइन्द्र ऽनु क्षिप्रं ऽस्तुतः पूर्वैर्ऋषिभिः संस्तुतः ऽनु क्षिप्रं ऽगृणानः अस्माभिः स्तूयमानः
त्वम् ऽइषम् अक्षं ऽजरित्रे स्तोत्रे मह्यं ऽनद्यो ऽन अग्निर्नदीरिव ऽपीपेः प्यायय । प्रबुद्धं कुरु । हे
ऽहरिवः हरिसंज्ञकाश्वोपेतैन्द्र ऽते तुभ्यं ऽनव्यं नवतरं ऽब्रह्म स्तोत्रम् ऽअकारि अस्माभिः क्लियते ।
ऽरथ्यः रथवन्तो वयं ऽधिया प्रज्ञारूपया स्तुत्या ऽसदासाः त्वां सर्वदा भजमानास्त्वद्यर्थं हवीरूप-
स्वाज्ञस्य दातारो वा ऽस्याम भूयास्म ॥ २ ॥

‘ आ न इन्द्रः ’ इत्येकादशार्धं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्धं त्रैभुमैन्द्रम् । ‘ आ नः ’ इत्यनुक्रम-
णिका । पृष्ठयाभिप्लवचद्वयोः प्रथमेऽहनि निष्केवस्ये एतन्निबिडानीयम् । सूत्रितं च—‘ आ न इन्द्र
इति निष्केवस्यम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । महाभ्रतेऽप्येतत् संपातसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके
सूत्रितं च—‘ आ न इन्द्रो दूरादा न आसाविति संपातः ’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

आ न इन्द्रो दूरादा न आसादमिष्टिकुदवसे यासदुग्रः ।

ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुः संगे समत्सु तुर्वणिः पृतन्यून ॥ १ ॥

आ । नः । इन्द्रः । दूरात् । आ । नः । आसात् । अमिष्टिकुत् । अवसे । यासत् । उग्रः ।

ओजिष्ठेभिः । नृपतिः । वज्रऽबाहुः । सम्ऽगे । समत्ऽसु । तुर्वणिः । पृतन्यून ॥ १ ॥

ऽअमिष्टिकुत् वज्रमानसं बन्धनामभीष्टानां कर्ता ऽउग्रः तेजस्वी ऽइन्द्रः ऽनः अस्माकम् ऽअवसे
रक्षणाच्च ऽदूरात् ऽआ ऽयासत् आयातु आगच्छतु । अपि च ऽआसात् आसन्नादमिकाच्च ऽनः
अस्माकमवसे रक्षणाच्च ऽआ यासत् आयातु । कीदृशः । ऽसमत्सु संग्रामेषु ऽसंगे शत्रुभिः संबोधे सति
ऽपृतन्यूनं कर्तुम् ऽतुर्वणिः हिंसन् ऽवज्रबाहुः वज्रहस्तः ऽनृपतिः वृष्टिद्वारा नृणां मनुष्याणां पाककः
ऽओजिष्ठेभिः अतिसयेन तेजस्विभिः मखत्रिर्युक्त इति शेषः ॥

आ न इन्द्रो हरिमिर्यात्स्वच्छार्वाचीनोऽवसे राधसे च ।

तिष्ठाति वज्री मधवा विरप्थीमं यज्ञमनु नो वाजसातौ ॥ २ ॥

आ । नः । इन्द्रः । हरिऽभिः । यातु । अण्ड । अर्वाचीनः । अवसे । राधसे । च ।

तिष्ठाति । वज्री । मधऽवा । विऽरप्थी । इमम् । यज्ञम् । अनु । नः । वाजऽसातौ ॥ २ ॥

‘अर्वाचीनः अस्मदभिमुखः’ इन्द्रः ‘अवसे अस्मदीयाय रक्षणाय’ वराधसे ‘व च धनाय च’ नः
 ‘अच्छ अस्मान् अभि’ लक्ष्मीकृत्य’ ‘हरिभिः अथैः सह’ वरा ‘यातु आगच्छतु । किंच’ वज्री वज्रवान्
 ‘मघवा धनवान्’ ‘विरप्सी महान्’^२ । ‘विरप्सीति महत्तामसु पाठात् । अस्मदीयस्य कर्मणो द्वेष्टृमिरसु-
 रादिभिः सह’ नः अस्माकं ‘वाजसातौ युद्धे प्राप्ते सति’ इमम् अस्मदीयं ‘यज्ञम्’ अनु उद्दिश्य
 ‘तिष्ठाति तिष्ठतु ॥

इमं युज्ञं त्वमुस्माकमिन्द्र पुरो दधत्सनिष्यसि क्रतुं नः ।

श्वन्नीव वज्रिन्त्सनये धनानां त्वया वयमर्य आजि जयेम ॥ ३ ॥

इमम् । युज्ञम् । त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र । पुरः । दधत् । सनिष्यसि । क्रतुम् । नः ।

श्वन्नीव । वज्रिन् । सनये । धनानाम् । त्वया । वयम् । अर्यः । आजिम् । जयेम ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्मान् पुरो दधत् पुरस्कृतान् कुर्वन् अस्माकं क्रतुं क्रियमाणम्
 इमं युज्ञं सनिष्यसि संमजिष्यसि । अपि च श्वन्नीव मृगयुष्टगानिव हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र त्वया
 अर्यः अरयः स्तोतारः वयं धनानां पश्चादिधनानां सनये लाभाय आजिं शत्रुसंबन्धिनं संग्रामं
 जयेम संजीयास्म^३ ॥

अग्निहोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्य ‘उशक्नु षु णः’ इति शक्याज्या । सूत्रितं च — ‘उशक्नु
 षु णः सुमना उपाक इति याज्या’ (आश्व. श्री. ५. १६) इति ॥

उशक्नु षु णः सुमना उपाके सोमस्य नु सुसुतस्य स्वधावः ।

पा इन्द्र प्रतिभृतस्य मध्वः समन्धसा ममदः पृष्ठयेन ॥ ४ ॥

उशन् । ऊँ इति । सु । नः । सुसुमनाः । उपाके । सोमस्य । नु । सुसुतस्य । स्वधावः ।

पाः । इन्द्र । प्रतिभृतस्य । मध्वः । सम् । अन्धसा । ममदः । पृष्ठयेन ॥ ४ ॥

हे स्वधावः अश्वान् इन्द्र सुमनाः शोभनमनस्कस्त्वम् उपाके समीपे नः अस्मान् उशक्नु
 षु अत्यन्तं कामयमानः सन् सुसुतस्य सुष्ठुभिषुतं प्रतिभृतस्य संभृतं मध्वः मादकं सोमस्य
 सोमं नु क्षिप्रमेव पाः पिब । पृष्ठयेन । पृष्ठशब्देन माध्यंदिनसवने उद्रातुभिर्लक्ष्यमानं स्तोत्रमुच्यते ।
 तत्संबन्धिना अन्धसा पीतेन सोमेन त्वं ममदः प्रहृष्टो भव ॥

वि यो ररप्श ऋषिभिर्नवैर्भिर्बुधो न पृकः सृण्यो न जेता ।

मर्यो न योषामभि मन्यमानोऽच्छा विवकिम पुरुडुतमिन्द्रम् ॥ ५ ॥

वि । यः । ररप्शे । ऋषिभिः । नवैभिः । बुधः । न । पृकः । सृण्यः । न । जेता ।

मर्यः । न । योषाम् । अभि । मन्यमानः । अच्छ । विवकिम् । पुरुडुतम् । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

१. ख-ग-व-ज-प-फ-अभिलक्ष्य, त-न-स-अभिमुखीकृत्य । २. त-महानिन्द्रः । ३. त-जीयास्म ।
 ४. त-न-म-स-पृष्ठशब्देन ।

वपकः पककलः वृक्षो वन वृक्ष इव । अत्र सृणिषाब्दोऽङ्कुशवाची । तेनायुधमात्रं लक्ष्यते ।
 वसृष्यः आयुधकुशलः वजेता वन शत्रुविजयी वीरपुरुष इव 'यः' वनवेभिः नवैर्नृतनैः वक्रविभिः
 वि वररक्षो विविधं स्तूयते । स्तोताहं पुरुहूतं बहुभिराहूतं^२ तम् इन्द्रम्^३ वषष्ठ अभि लक्ष्मीकृत्
 विवकिमि विशेषेण^४ वधिम्^५ स्तौमि । तत्र दृष्टान्तः । अभि मन्थमानः मदीयेयं योविदित्यभिजानन्
 मयैः मर्त्यैः योषां वन क्षीमिव तद्वत् ॥ ३ ॥

गिरिर्न यः स्वतर्वाँ ऋष्व इन्द्रः सनादेव सहसे जात उग्रः ।

आदर्ता वज्रं स्थविरं न भीम उदनेव कोशं वसुना न्यष्टम् ॥ ६ ॥

गिरिः । न । यः । स्वस्तवान् । ऋष्वः । इन्द्रः । सनात् । एव । सहसे । जातः । उग्रः ।

आदर्ता । वज्रम् । स्थविरम् । न । भीमः । उदनादिव । कोशम् । वसुना । निऽष्टम् ॥ ६ ॥

गिरिर्न पर्वत इव स्वतवान् स्वयं प्रवृद्धः ऋष्वः महान् । ऋष्व इति महत्त्वम् 'महत्
 वज्रः ऋष्वः' (नि. ३. ३. ३) इति तन्नामसु पाठात् । उग्रः भोजस्वी यः इन्द्रः सहसे
 शत्रोरभिभावाय वसनादेव चिरादेव जातः उत्पन्नः भीमः शत्रूणां भयंकरः स इन्द्रः उदनेव
 कोशम् उदकेन जलपात्रमिव वसुना तेजसा म्युष्टं निगतं स्थविरं बृहत्^४ वज्रं वन वज्रं च ।
 नेति चार्थः । आवर्ता आहतवान्^५ आसीत् ॥

न यस्य वर्ता जनुषा न्वस्ति न राधस आमरीता मधस्य ।

उद्रावृषाणस्तविषीव उग्रास्मभ्यं दद्धि पुरुहूत रायः ॥ ७ ॥

न । यस्य । वर्ता । जनुषा । नु । अस्ति । न । राधसः । आऽमरीता । मधस्य ।

उद्रावृषाणः । तविषीऽवः । उग्र । अस्मभ्यम् । दद्धि । पुरुहूत । रायः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यस्य तव कश्चित् जनुषा जन्मत्वा स्वत एव तु नूनं सत्त्वं वर्ता वारयिता वन
 अस्ति । राधसः यज्ञादिकर्मणां साधकस्य मधस्य त्वया दीयमानस्य धनस्य आमरीता कश्चिदपि
 नाशयिता वन अस्ति । हे तविषीवः बलवान् उग्र तेजस्विन् हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र उद्रावृषाणः
 अभीष्टान् कामान् वर्षकस्त्वं रायः पञ्चादिधानानि अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः दद्धि देहि ॥

इधे रायः क्षयस्य चर्षणीनामुत व्रजमपवर्तासि गोनाम् ।

शिखानरः समिधेषु प्रहावान्वस्वो राक्षिमभिनेतासि भूरिम् ॥ ८ ॥

इधे । रायः । क्षयस्य । चर्षणीनाम् । उत । व्रजम् । अपवर्ता । असि । गोनाम् ।

शिखाऽनरः । समुऽधेषु । प्रहावान् । वस्वः । राक्षिम् । अभिनेता । असि । भूरिम् ॥ ८ ॥

१. ख-ग-व-च-न-त-न-भ-स-स- 'यः' नास्ति । २. ख-ग-व-च-न-प-फ-भ-न- 'बहुभिराहूतं'
 नास्ति । ३. ख-ग-व-च-न-भ- 'विशेषेण वधिम्' नास्ति । ४. ख-ग-व-फ-भ-बृहत् महत् । ५. त-
 आहतवान् ।

हे इन्द्र त्वं 'चर्वणीनां प्रजानां' वरायः धनस्य^१ 'क्षयस्य गृहस्य च' ईक्षे ईक्षसे । 'उत अपि च' 'गोनां गवां' 'व्रजं समूहम्' 'अपवर्ता अपवारकः' 'असि । निरोधकेभ्योऽसुरेभ्यो गवां मोक्षयिता भवसीत्यर्थः । किंच हे इन्द्र 'शिक्षानरः शिक्षया नेता प्रजानां शासकः' 'समिधेषु युद्धेषु' 'प्रहावान् प्रहरणवांस्त्वं' 'भूरिं प्रभूतं' 'वस्वः धनस्य' 'वराणि समूहम्' 'अभिनेतासि प्रापयिता च'^२ भवसि ॥

कया तच्छृण्वे शच्या शचिष्ठो यया कृणोति मुहु का चिदृष्वः ।

पुरु दाभुषे विचयिष्ठो अंहोऽथा दधाति द्रविणं जरित्रे ॥ ९ ॥

कया । तत् । शृण्वे । शच्या । शचिष्ठः । यया । कृणोति । मुहु । का । चित् । ऋष्वः ।

पुरु । दाभुषे । विचयिष्ठः । अंहः । अथ । दधाति । द्रविणम् । जरित्रे ॥ ९ ॥

'शचिष्ठः अतिशयेन प्राज्ञः । तदिति लिङ्गव्यत्ययः । 'तत् स इन्द्रः' 'कया' 'क्षया कया'^३ प्रजया । 'शचीति प्रज्ञानामैतत् । 'शृण्वे श्रूयते । 'ऋष्वः'^४ महानिन्द्रः'^५ 'मुहु मुहुः' 'यया प्रजया' 'का' 'चित् कामिचित् कर्माणि' 'कृणोति करोति । स इन्द्रः' 'दाभुषे हविर्दत्तवते यजमानाय' 'पुरु भूयिष्ठम्' 'अंहः पापं' 'विचयिष्ठः अतिशयेन नाशको भवति । 'अथ अपि च' 'जरित्रे स्तोत्रे' 'द्रविणं पञ्चादिधनं' 'दधाति ददाति ॥

मा नो मर्षीरा मरा दद्धि तन्नः प्र दाभुषे दातवे भूरि यत्ते ।

नय्ये देष्णे शस्ते अस्मिन् ते उक्थे प्र प्रवाम वयमिन्द्र स्तुवन्तः ॥ १० ॥

मा । नः । मर्षीः । आ । भूरि । दद्धि । तत् । नः । प्र । दाभुषे । दातवे । भूरि । यत् । ते ।

नय्ये । देष्णे । शस्ते । अस्मिन् । ते । उक्थे । प्र । प्रवाम । वयम् । इन्द्र । स्तुवन्तः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं 'नः अस्मान्' 'मा' 'मर्षीः मा हिंसीः । किंतु त्वम्' 'आ' 'भर पोषको भव । हे इन्द्र' 'ते त्वदीयं' 'भूरि' बहुपि 'यत् धनं'^१ 'दाभुषे हविर्दत्तवते यजमानाय' 'दातवे दातुम् । 'प्र' 'भवतीति शेषः । 'नः' 'अस्मभ्यं' 'तत् धनम् आहृत्य' 'दद्धि देहि । हे' 'इन्द्र त्वां' 'स्तुवन्तः' 'वयम्' 'अस्मिन्' 'उक्थे अस्मिन्नियेकस्यात्यन्तकाले' 'ते त्वद्यं' 'नय्ये नूतने' 'वसते प्रवसते' 'देष्णे दातव्ये हविषि निमित्तभूते सति' 'प्र' 'प्रवाम प्रकर्षेण त्वां वदाम ॥

१. त-धनस्य ईक्षे । २. क-य-फ-भ- 'च' नास्ति । ३. क-य-फ-भ- 'कया' नास्ति । ४. क-य-क-य-फ-भ-यः ऋष्वः । ५. त-न-न-य- 'महानिन्द्रः' नास्ति । ६. क-य-क-य-न-य-फ-भ-य-भूरि बहुपि धनम् ।

नृष्टुत इन्द्र नृगुणान् इषं जरित्रे नद्योः न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नृ । स्तुतः । इन्द्र । नृ । गुणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ ४ ॥

‘ आ यात्विन्द्रः ’ इत्येकादशार्धमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यार्धं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ आ यातु ’ इत्यनुक्रान्तम् । पृष्ठयाभिष्टवषट्पद्योः प्रथमेऽह्नयेतन्निविदानीयम् । सूत्रितं च—‘ आ यात्विन्द्रोऽवस इति मरुवतीयम् ’ (आश्व. औ. ७. ५) इति ॥

आ यात्विन्द्रोऽवस उप न इह स्तुतः सधमादस्तु शूरः ।

वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीधौर्न क्षत्रमभिभूति पुण्यात् ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नः । इह । स्तुतः । सधमात् । अस्तु । शूरः ।

ववृधानः । तविषीः । यस्य । पूर्वीः । धौः । न । क्षत्रम् । अभिभूति । पुण्यात् ॥ १ ॥

सः १ इन्द्रः १ नः अस्माकम् १ अवसे रक्षणाय १ उप १ आ १ यातु उपागच्छतु । य इन्द्रः १ इह अस्मिन् यज्ञे १ स्तुतः । १ शूरः विक्रान्तः १ ववृधानः प्रवृद्धोऽयमिन्द्रः १ सधमादस्तु अस्माभिः सह माद्यन् भवतु । १ यस्य इन्द्रस्य १ तविषीः तविष्यो बलानि १ पूर्वीः पूर्वो बहूनि । सन्तीति शेषः । यज्ञेन्द्रः १ धौर्न द्योतमानः सूर्य इव १ अभिभूति परकीयं बलमभिभावुकं १ क्षत्रं स्वकीयं बलं तेजो वा १ पुण्यात् पुण्यतु । स इन्द्र उपायात्विति पूर्वैर्न संबन्धः ॥

तस्येदिह स्तवथ वृण्वानि तुविद्युन्नस्य तुविराधसो नृन् ।

यस्य क्रतुर्विदध्योः न सम्राट् साह्वान्तरुत्रो अभ्यस्ति कृष्टीः ॥ २ ॥

तस्य । इत् । इह । स्तवथ । वृण्वानि । तुविऽद्युन्नस्य । तुविऽराधसः । नृन् ।

यस्य । क्रतुः । विदध्यः । न । सम्राट् । साह्वान् । तरुत्रः । अभि । अस्ति । कृष्टीः ॥ २ ॥

१ तुविद्युन्नस्य बहुकीर्तेः १ तुविराधसः बहुधनस्य १ तस्येत् तस्येन्द्रस्वैव १ वृण्वानि बहुभूतान् १ नृन् नेतृन् मरुतो हे स्तोतारो यूयम् १ इह अस्मिन् यज्ञे १ स्तवथ स्तुत । १ साह्वान् सन्नमनभावुकः १ तरुत्रः अस्मान्नापन्नयस्तारकः १ यस्य इन्द्रस्य १ क्रतुः कर्म १ कृष्टीः सन्नसंबन्धिनीः प्रजाः १ अभ्यस्ति अभिमवति । तत्र दृष्टान्तः । १ विदध्यो १ न १ सम्राट् । विदयार्हः १ वज्राहः सम्राट् सकललोकात्मनाम् अभिपतिरिव तद्वत् । तस्य वृण्वानि इति पूर्वैर्न संबन्धः ॥

आ या॒त्विन्द्रो॑ दि॒व आ पृ॒थि॒व्या म॒क्षु स॒मुद्रा॑दु॒त वा पु॒रीषा॑त् ।

स्व॑र्ण॒रा॒दव॑से नो म॒रु॒त्वा॒न्परा॑वतो॒ वा स॒द॒ना॒दु॒तस्य॑ ॥ ३ ॥

आ । या॒तु । इन्द्रः । दि॒वः । आ । पृ॒थि॒व्याः । म॒क्षु । स॒मु॒द्रा॒त् । उ॒त । वा । पु॒री॒षा॒त् ।

स्वःऽम॒रा॒त् । अ॒व॒से । नः । म॒रु॒त्वा॒न् । प॒रा॒ऽव॒तः । वा । स॒द॒ना॒त् । ऋ॒तस्य॑ ॥ ३ ॥

१मरुत्वा॒न् मरु॒जिः स॒हितः १इन्द्रः १नः अ॒स्माक॑म् १अ॒व॒से र॒क्ष॒णाय १दि॒वः स्व॑र्गलो॒कात् १आ १या॒तु आ॒गच्छ॑तु । १पृ॒थि॒व्याः भू॒लोका॑श्च १म॒क्षु क्षी॒घ्रम् १आ या॒तु । १उ॒त १वा अ॒थवा १स॒मु॒द्रा॒त् अ॒न्तरि॑क्षलो॒का॒वा॒या॒तु । स॒मु॒द्र इ॒त्यन्तरि॑क्षना॒म 'स॒गरः स॒मु॒द्रः अ॒ध्वर॑म्' (नि. १. ३. १५) इति त॒न्नाम॑सु पाठात् । अथवा १पु॒री॒षा॒त् उ॒दका॑द्या॒या॒तु । पु॒री॒षमि॒त्यु॒द॒कना॑म 'म॒क्षु पु॒री॒षं पि॒प्ल॒वम्' (नि. १. १२. १२) इति त॒न्नाम॑सु पाठात् । १स्व॑र्ण॒रा॒त् स्व॒रा॒दित्यो॑ नरो॒ नेता॑ यस्य तस्मा॒ल्लो॒का॒द्वा आ॒या॒तु । १प॒रा॒व॒तो १वा दू॒रा॒द्वा आ॒या॒तु । १ऋ॒तस्य॑ उ॒द॒कस्य॑ १स॒द॒ना॒त् स्थाना॑त् मे॒घलो॒का॒द्वा आ॒या॒तु ॥

स्थ॒रस्य॑ रा॒यो बृ॒ह॒तो य ई॒शे त॒मु॒ ष्ट॒वाम॑ वि॒दये॒ष्विन्द्र॑म् ।

यो वा॒युना॑ ज॒यति॑ गो॒म॒तीषु॑ प्र धृ॒ष्णु॒या न॒यति॑ व॒स्यो अ॒च्छ ॥ ४ ॥

स्थ॒रस्य॑ । रा॒यः । बृ॒ह॒तः । यः । ई॒शे । त॒म् । ऊँ इति॑ । स्त॒वाम॑ । वि॒दये॒षु । इन्द्र॑म् ।

यः । वा॒युना॑ । ज॒यति॑ । गो॒ऽम॒तीषु॑ । प्र । धृ॒ष्णु॒ऽया । न॒यति॑ । व॒स्यः । अ॒च्छ ॥ ४ ॥

१यः इन्द्रः १स्थ॒रस्य॑ स्थूलस्य १बृ॒ह॒तः म॒हतः १रा॒यः ध॒नस्य॑ १ई॒शे ई॒ष्टे १वि॒दये॒षु व॒शेषु॑ । वि॒द॒ध इति॑ य॒ज्ञना॑मे॒तत् । १त॒म् १इन्द्र॑म् १उँ तमिन्द्रमे॒व व॒यं स्तो॒तारः १स्त॒वाम॑ । १यः इन्द्रः १वा॒युना॑ प्रा॒णरू॒पेण॑ व॒शेन॑ १गो॒म॒तीषु॑ से॒नासु॑ १ज॒यति॑ शत्रून् विज॒यते॑ । १धृ॒ष्णु॒या धृ॒ष्णुः प्र॒ग॒भो य इन्द्रः॑ स्तो॒त॒तुन् १व॒स्यः व॒सी॒धः अ॒ष्टं प॒थादि॑ध॒नम् १अ॒च्छ अ॒भि १प्र १ज॒यति॑ प्रा॒प॒यति॑ । तमे॒वेन्द्रं॑ स्त॒वामेति॑ पूर्वेण संबन्धः ॥

उ॒प॒ यो न॒मो न॒म॒सि स्त॒भा॒यभि॑र्य॒ति वाचं॑ ज॒नय॑न्यज॒घ्नै ।

ऋ॒क्ष॒सा॒नः पु॒रु॒वारं॑ उ॒च्यैरेन्द्रं॑ कृ॒ण्वी॒त स॒द॒नेषु॑ हो॒ता ॥ ५ ॥

उ॒प॒ । यः । न॒मः । न॒म॒सि । स्त॒भा॒यन् । इ॒र्यति॑ । वा॒चम् । ज॒नय॑न् । यज॒घ्नै ।

ऋ॒क्ष॒सा॒नः । पु॒रु॒ऽवा॒रः । उ॒च्यैः । आ । इन्द्र॑म् । कृ॒ण्वी॒त । स॒द॒नेषु॑ । हो॒ता ॥ ५ ॥

उप स्तमायन् लोकानुपस्तम्भयन् वज्रध्वै यद्गुं वाचं गर्जितकक्षणां वाचं अजयन्
प्रजययन् ऋजसानः प्रसाध्यमानः । 'ऋजतिः प्रसाधनकर्मा' इति यास्कः । उच्यैः
कक्षकक्षणैः स्तोत्रैः पुरुवारः बहुभिः^१ संभजनीयः यः इन्द्रः वनमसि । नम इत्यङ्गनामैतत् ।
यजमानैर्वसे हविषि वनमः यजमानेभ्यो यज्ञादिसाधनमङ्गम् इत्यति प्रेरयति । इन्द्रो हविषा तृप्तः सन्
वृष्टिद्वारा अन्नं प्रयच्छति तेन चाग्नेन पुनर्यज्ञः प्रजायत इत्यर्थः । अस्मदीयः होता वसवेषु यज्ञगृहेषु^२
तम् इन्द्रम् आ वृण्वीत अभिमुखीकरोतु ॥ ५ ॥

धिषा यदि धिषण्यन्तः सरण्यान्तसदन्तो अद्रिमौशिजस्य गोहे ।

आ दुरोषाः पास्त्यस्य होता यो नो महान्तसंवरणेषु वह्निः ॥ ६ ॥

धिषा । यदि । धिषण्यन्तः । सरण्यान् । सदन्तः । अद्रिम् । औशिजस्य । गोहे ।

आ । दुरोषाः । पास्त्यस्य । होता । यः । नः । महान् । समुऽवरणेषु । वह्निः ॥ ६ ॥

धिषण्यन्तः धिषणामिन्द्रविषयां स्तुतिमिच्छन्तः औशिजस्य । उशिजः कामयमाना ऋत्विजः ।
तेषां संबन्धौशिजो यजमानः । तस्य गोहे गृहे वसवस्तः निषीदन्तो जनाः अद्रिम् । आदृणाति कानून्
इत्यद्रिनिन्द्रः । तमिन्द्रं धिषा स्तुत्या यदि यदा सरण्यान् उपागच्छेयुः तदा स इन्द्रः आ वातु ।
नः अस्माकं संवरणेषु कानुसंबन्धिषु निरोधेषु वह्निः बोधा पास्त्यस्य वस्ये गृहे वसता यजमानेन
होता आह्वाता दुरोषाः दुस्तरक्रोधः यः इन्द्रः महान् प्रभूतो भवति । स आयात्विति ॥

सत्रा यदी भार्वरस्य वृष्णः सिसक्ति शुष्मः स्तुवते भराय ।

गुहा यदीमौशिजस्य गोहे प्र याद्विये प्रायसे मदाय ॥ ७ ॥

सत्रा । यत् । इम् । भार्वरस्य । वृष्णः । सिसक्ति । शुष्मः । स्तुवते । भराय ।

गुहा । यत् । इम् । औशिजस्य । गोहे । प्र । यत् । विये । प्र । अयसे । मदाय ॥ ७ ॥

भार्वरस्य । भर्वरो जगद्धर्ता प्रजापतिः । तस्य पुत्रो भार्वरः । तस्य वृष्णः कमार्तां वर्धितुरिन्द्रस्य
संबन्धी ईम् एषः शुष्मः वक्त्रं स्तुवते स्तोत्रं कुर्वन्तं यजमानं सिसक्ति सेवते इति यत् तत् सत्रा
तत्त्वमेव । ईम् एतद्वक्त्रम् औशिजस्य यजमानस्य भराय अर्घुं गुहा गुहायां गुहारूपे इवमेव प्र
भवतीति यत् तत्त्वम् । यजमानस्य गोहे गृहे विये कर्मणे प्र भवतीति यत् तत्त्वम् । अवसे
गमयत्य कामार्तां प्राप्तये मदाय हर्षाय तत्र वह्निं प्रभवति तत्त्वम् । इन्द्रस्य वक्त्रं यजमानं सर्वदा

वि यद्वरांसि पर्वतस्य वृण्वे पर्योभिर्जिन्वे अपां जवांसि ।

विदद्वौरस्य गवयस्य गोहे यदी वाजाय सुध्योः वहन्ति ॥ ८ ॥

वि । यत् । वरांसि । पर्वतस्य । वृण्वे । पर्यःऽभिः । जिन्वे । अपाम् । जवांसि ।

विदत् । गौरस्य । गवयस्य । गोहे । यदि । वाजाय । सुध्यः । वहन्ति ॥ ८ ॥

इन्द्रः पर्वतस्य मेघस्य वरांसि द्वाराणि वि वृण्वे विवृतानि कृतवानिति यत् । अपाम् उदकानां जवांसि वेगान् पर्योभिः जलैः जिन्वे प्याययतीति यत् । यदि यद्वा सुध्यः शोभन-
कर्माणो यजमानाः वाजाय अन्नाय वहन्ति इन्द्रं प्रामुषन्ति तदा गोहे गृहे गौरस्य गौरमृगस्य
गवयस्य गवयमृगस्य च विदत् तौ द्वौ पशू लभते इति यत् । तत्सर्वं सन्ना इति पूर्वेण संबन्धः ॥

अम्युदयेष्टौ इन्द्रस्य प्रदातुः 'भद्रा ते हस्ता' इति याज्या । सूत्रितं च—'दीर्घस्ते
अस्वक्कुशो भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी' (आश्व. श्रौ. ३.१३) इति ॥

भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी प्रयन्तारां स्तुवते राधे इन्द्र ।

का ते निषत्तिः किमु नो ममत्सि किं नोदुदु हर्षसे दातुवा उ ॥ ९ ॥

भद्रा । ते । हस्ता । सुकृता । उत । पाणी इति । प्रयन्तारां । स्तुवते । राधः । इन्द्र ।

का । ते । निऽसत्तिः । किम् । ऊँ इति । नो इति । ममत्सि ।

किम् । न । उत्ऽउत् । ऊँ इति । हर्षसे । दातुवै । ऊँ इति ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते स्वदीयी भद्रा भद्रौ कल्याणौ हस्ता हरतौ सुकृता सुकृतौ शोभनकर्माणौ भवतः ।
उत अपि च पाणी स्वदीयी हस्तौ स्तुवते स्तोत्रे यजमानाय राधः धनं प्रयन्तारा प्रयन्तारौ
प्रदातारौ भवतः । हे इन्द्र ते स्वदीया निषत्तिः निषदनं स्थितिः का । स्वमस्मान् किमु किमर्थं
नो ममत्सि न मादधसि । किम् उदुदु किमर्थमेव दातुवै अस्माकं धनं दातुं न हर्षसे
इष्टो न भवसि' ॥

ऐन्द्रस्य वार्त्रस्य पशोः 'एवा वस्वः' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—'एवा वस्व
इन्द्रः सत्यः सन्नाख्यद्वाग्वदन्यविधेतनानि' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

एवा वस्व इन्द्रः सत्यः सन्नाडुन्ता वृत्रं वरिवः पूरवे कः ।

पुरुष्टुत क्रत्वा नः शग्धि रायो मक्षीय तेऽवसो दैव्यस्य ॥ १० ॥

एव । वस्वः । इन्द्रः । सत्यः । सम्ऽराट् । इन्ता । वृत्रम् । वरिवः । पूरवे । कः ।

पुरुऽस्तुत । क्रत्वा । नः । शग्धि । रायः । मक्षीय । ते । अवसः । दैव्यस्य ॥ १० ॥

एवा एवमुक्तप्रकारेण स्तूयमानः सत्यः सत्यवान् वस्वः धनस्य सत्त्वाद् ईश्वरः वृत्रं वृत्रनामानमसुरं हन्ता हिंसिता इन्द्रः पूरये मनुष्याय यजमानाय वरिवः धनं कः करोति । ददातीत्यर्थः । 'क्रवा कर्मणा स्तुतिहेतुना हे पुरुषुत बहुभिर्यजमानैः स्तुतेन्द्र एवं नः अस्मभ्यं रायः धनानि शग्धि देहि । ते त्वया दीयमानस्य दैव्यस्य देवसंबन्धिनः अवसः अन्नस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अन्नं भक्षीय अहं भजेय' ॥

नू षुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्व व्याख्याता ॥ ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥

तत्र तृतीयानुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'यज्ञ इन्द्रः' इत्येकादशार्थं प्रथमं सूक्तं वामदेव-
स्यार्थं त्रैष्टुभमेन्द्रम् । 'यज्ञः' इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठयामिह्रवचद्वयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने
मैत्रावरुणशस्त्रे द्वितीयमिदं संपातसूक्तम्^४ । सूत्रितं च- 'एवा त्वामिन्द्र यज्ञ इन्द्रः' (आश्व.
श्रौ. ७. ५) इति ॥

यज्ञ इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टि तन्नो महान्करति भुष्म्या चित् ।

ब्रह्म स्तोमं मघवा सोममुक्थया यो अश्मानं शर्वसा बिभ्रदेति ॥ १ ॥

यत् । नः । इन्द्रः । जुजुषे । यत् । च । वष्टि ।

तत् । नः । महान् । करति । शुष्मी । आ । चित् ।

ब्रह्म । स्तोमम् । मघवा । सोमम् । उक्थया । यः । अश्मानम् । शर्वसा । बिभ्रत् । एति ॥ १ ॥

इन्द्रः नः अस्मदीयं यत् हविलक्षणान्नादिकं जुजुषे सेवते यच्च हविरादिकं च वष्टि
कामयते महान् प्रभूतः शुष्मी बलवानिन्द्रः । चिदिति चार्थे । ब्रह्म चित् हविलक्षणपुरोडासादि-
कमन्नं च स्तोमं स्तोत्रसमूहं च सोमम् अभिजुतं सोमं च उक्थया उक्थानि शस्त्राणि केयेवंभूतं तत्
ब्रह्मादिचतुष्टयम् आ करति आकरोतु स्वीकरोतु । मघवा धनवान् । अत्र अस्मन्नब्दः^५ ब्रह्मवाची ।
अश्मानं वज्रं बिभ्रत् धारयन् शर्वसा बलेन युक्तः यः इन्द्रः एति आगच्छति । स इन्द्रः
स्वीकरोतिपि पूर्वेण संबन्धः ॥

१. त-भजेयम् । २. च-च-न-अथ । ३. च-न-तृतीयेऽनुवाके । ४. च-प-प-भ-सूक्तम् ।

५. च-ग-च-च-न-भ-स- 'अत्र' नास्ति । ६. ल-अस्मन्नब्दः ।

वृषा वृषन्धि चतुरश्रिमस्यन्नुग्रो बाहुभ्यां नृतमः शचीवान् ।

श्रिये परुष्णीमुषमाण ऊर्णा यस्याः पर्वणि सरुयाय विव्ये ॥ २ ॥

वृषा । वृषन्धिम् । चतुःऽश्रिम् । अस्यन् । उग्रः । बाहुऽभ्याम् । नृतमः । शचीऽवान् ।

श्रिये । परुष्णीम् । उषमाणः । ऊर्णीम् । यस्याः । पर्वणि । सरुयाय । विव्ये ॥ २ ॥

वृषा कामानां वर्धिता वृषन्धिं मेघभेदनद्वारेण वर्षं कुर्वन्तं चतुरश्रिं चतसृभिः अश्रिभिः धाराभिर्व्येतं वज्रं बाहुभ्यां हस्ताभ्याम् अस्यन् शत्रुषु प्रक्षिपन् उग्रः उग्रर्णबलः नृतमः नेतृतमः शचीवान् कर्मवानिन्द्रः ऊर्णाम् आच्छादिकां परुष्णीं पर्ववतीं नदीं श्रिये आश्रयणार्थम् उषमाणः सेवमानः^१ भवति । यस्याः नद्याः पर्वणि भिन्नान् देशान् सरुयाय सखिकर्मणे विव्ये संवृतवान् ॥

यो देवो देवतमो जायमानो महो वाजेभिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।

दधानो वज्रं बाह्वोरुशन्तं द्याममेन रेजयत्प्र भूम ॥ ३ ॥

यः । देवः । देवऽतमः । जायमानः । महः । वाजेभिः । महत्ऽभिः । च । शुष्मैः ।

दधानः । वज्रम् । बाह्वोः । उशन्तम् । द्याम् । अमेन । रेजयत् । प्र । भूम ॥ ३ ॥

देवः दीप्यमानः देवतमः दातृतमः जायमानः उत्पद्यमानः यः इन्द्रः महः महद्भिः वाजेभिः अश्वैः महद्भिः शुष्मैः बलैः च । युक्तोऽभवदिति शेषः । स इन्द्रः बाह्वोः हस्तयोः उशन्तं कामयमानं वज्रं दधानः धारयन् अमेन बलेन द्यां सुलोकं च^२ भूम भूलोकं च प्र रेजयत् प्रकम्पयति स्म ॥

विश्वा रोधांसि प्रवतश्च पूर्वार्धौऋष्वान्जनिमन्नेजतु क्षाः ।

आ मातरा भरति शुष्म्या गोर्नुवत्परिज्मन्नोनुवन्तु वाताः ॥ ४ ॥

विश्वा । रोधांसि । प्रऽवतः । च । पूर्वार्धौ । द्यौः । ऋष्वात् । जनिमन् । रेजतु । क्षाः ।

आ । मातरा । भरति । शुष्मी । आ । गोः । नृऽवत् । परिऽज्मन् । नोनुवन्तु । वाताः ॥ ४ ॥

विश्वा विश्वानि रोधांसि । रोधःसन्धेय उन्नतप्रदेशः^१ उच्यते^२ । उन्नतप्रदेशाः पर्वताश्च पूर्वार्धौ बहूनि प्रवतः प्रवणानि । समुद्राद्येस्वर्यः । द्यौः सुलोकश्च क्षाः पृथिवी च जनिमन् इन्द्रस्व जन्मनि सति ऋष्वात् महतोऽस्मादिन्द्रात् रेजत अरेजन्त^३ अकम्पन्त^४ । किं च शुष्मी बलवान्

१. स-ग-व-ज-सेवमानः । २. स-ग-व-व-ज-म-‘च’ नास्ति । ३. स-उन्नतप्रदेशाः उच्यन्ते । ४. स-ग-व-व-ज-न-म-स-स-अरेजत अकम्पत ।

इन्द्रः १गोः गन्तुः सूर्यस्य २मातरा मातरौ मातापितृभूतौ आवापृच्छिष्वौ च । ३आ इति चार्थे ।
४आ ५भरति आ समस्तात् बिभर्ति । ६नृवत् मनुष्या इव ७वाताः इन्द्रेण प्रेरिता वायवश्च ८परिउमन्
अन्तरिक्षे ९नोनुवन्त जग्दायन्ते ॥

ता तू तं इन्द्र महतो महानि विश्वेष्वित्सर्वनेषु प्रवाच्या ।

यच्छूर धृष्णो धृषता दधृष्वानर्हि वज्रेण शवसाविवेपीः ॥ ५ ॥

ता । तु । ते । इन्द्र । महतः । महानि । विश्वेषु । इत् । सर्वनेषु । प्रवाच्या ।

यत् । शूर । धृष्णो इति । धृषता । दधृष्वान् । अर्हिम् । वज्रेण । शवसा । अविवेपीः ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र २महतः प्रभूतस्य ३ते स्वदीयानि ४ता तानि कर्माणि ५तु क्षिप्रं ६महानि महान्ति
भवन्ति । ७विश्वेष्वित् सर्वेष्वेव ८सर्वनेषु प्रातःसवनादिकर्मसु स्वदीयानि कर्माणि ९प्रवाच्या
प्रवाच्यानि स्तोत्रभिः प्रकर्षेण वक्तुं योग्यानि स्तुत्यानि इति १०यत् । हे ११धृष्णो प्रगल्भ हे १२शूर
विक्रान्तेन्द्र १३दधृष्वान् पालकत्वेन लोकान् धारयन् १४शवसा वज्रेण युक्तस्त्वं १५धृषता धर्षणेण १६वज्रेण
१७अर्हि वृत्रमसुरम् १८अविवेपीः अवधीरिति यत् । एतवादीनि कर्माणि महान्तीति पूर्वेण संबन्धः ।
अत्र अविवेपीरिति वचकमां ॥ ॥ ७ ॥

ता तू तै सत्या तुविनृम्ण विश्वा प्र धेनवः सिस्रते वृष्ण ऊग्रः ।

अथा ह त्वद्वृषमणो भियानाः प्र सिन्धवो जवसा चक्रमन्त ॥ ६ ॥

ता । तु । ते । सत्या । तुविनृम्ण । विश्वा । प्र । धेनवः । सिस्रते । वृष्णः । ऊग्रः ।

अथ । ह । त्वत् । वृषमणः । भियानाः । प्र । सिन्धवः । जवसा । चक्रमन्त ॥ ६ ॥

हे १तुविनृम्ण अधिकबल २इन्द्र ३ते स्वदीयानि ४विश्वा विश्वानि ५ता तानि कर्माणि ६तु क्षिप्रं
७सत्या सत्यानि भवन्ति । हे ८इन्द्र ९वृष्णः कामानां वर्धितुस्त्वतो भवात् १०धेनवः गावः ११ऊग्रः
स्वकीयादापीनात् १२प्र १३सिस्रते प्रकर्षेण क्षीरं क्षरन्ति । १४अथ अपि च हे १५वृषमणः कामानां वर्धन-
परममस्तेन्द्र १६सिन्धवः नद्यः १७त्वत् स्वतः १८भियानाः बिम्बारयः सत्यः १९जवसा वज्रेण २०प्र २१चक्रमन्त
२२ह प्रकर्षेण गच्छन्ति जलु ॥

अत्राह ते हरिस्ता उ देवीरबोभिरिन्द्र स्तवन्त स्वसारः ।

यस्सीमनु प्र मुचो बद्धधाना दीर्घामनु प्रसितिं स्यन्दयथ्यै ॥ ७ ॥

अत्र । अह । ते । हरिस्ताः । ताः । उँ इति । देवीः । अर्बऽभिः । इन्द्र । स्तवन्त । स्वसारः ।

यत् । सीम् । अनु । प्र । मुचः । बद्धधानाः । दीर्घाम् । अनु । प्रसितिम् । स्यन्दयथ्यै ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२यत् यदा ^३बद्धधानाः ^४वृत्रेण बध्यमानाः ^५सीमनु एताः ^६नदीरुद्दिश्य ^७दीर्घाम्
अत्यधिकां ^८प्रसितिं बन्धनम् ^९अनु ^{१०}स्यन्द्यध्वै यथाकामं स्यन्दितुं ^{११}प्र ^{१२}मुचः प्रकषेणामोचयः ।
हे ^{१३}हरिवः हरिवन् इन्द्र ^{१४}अत्राह अत्रैव मोचनवेलायां ^{१५}ता ^{१६}उ ताः प्रसिद्धा एव ^{१७}देवीः देव्यो
द्योतमानाः ^{१८}स्वसारः नद्यः । अत्र स्वस्वशब्दो नदीवाची । ^{१९}अवोभिः त्वत्कृतै रक्षणेः ^{२०}ते त्वां ^{२१}स्तवन्त
स्तावयन्ति । नदीपूरणादिभिः कर्मभिः जना इन्द्रं स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

पिपीळे अंशुर्मद्यो न सिन्धुरा त्वा शमी शशमानस्य शक्तिः ।

अस्मद्रथक्शुशुचानस्य यम्या आशुर्न रश्मि तुव्योजसं गोः ॥ ८ ॥

पिपीळे । अंशुः । मद्यः । न । सिन्धुः । आ । त्वा । शमी । शशमानस्य । शक्तिः ।

अस्मद्रथक् । शुशुचानस्य । यम्याः । आशुः । न । रश्मिम् । तुविऽओजसम् । गोः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ^१मद्यः मादयिता ^२अंशुः सोमः ^३पिपीळे अपीकृत । अभ्यषूयत ^४इत्यर्थः । नेति संप्रत्यर्थे ।
^५न इदानीं ^६सिन्धुः स्यन्दमानः सोमः ^७त्वा त्वाम् ^८आ यम्याः आयच्छतु । ^९शुशुचानस्य
दीप्यमानस्य ^{१०}शशमानस्य स्तुवतः संबन्धी ^{११}अस्मद्रथक् अस्मदभिमुखं ^{१२}शमी शमनं ^{१३}शक्तिः स्तुतिकर्म
च आयच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । ^{१४}आशुः क्षीघ्रगामी यन्ता ^{१५}गोः गन्तुरश्वस्य ^{१६}तुव्योजसं बहुबलम् ।
इदमित्यर्थः । ^{१७}रश्मिं ^{१८}न अश्वबन्धनरज्जुमिव तद्वत् ॥

अस्मे वर्षिष्ठा कृणुहि ज्येष्ठा नृम्णानि सत्रा सहुरे सहांसि ।

अस्मभ्यं वृत्रा सुहनानि रन्धि जहि वर्ध्वनुषो मर्त्यस्य ॥ ९ ॥

अस्मे इति । वर्षिष्ठा । कृणुहि । ज्येष्ठा । नृम्णानि । सत्रा । सहुरे । सहांसि ।

अस्मभ्यम् । वृत्रा । सुऽहनानि । रन्धि । जहि । वर्धः । वनुषः । मर्त्यस्य ॥ ९ ॥

हे ^१सहुरे सहनशीलेन्द्र त्वं ^२सत्रा सर्वदा ^३सहांसि शत्रून्भिमाबुकानि ^४वर्षिष्ठा वर्षिष्ठानि
प्रवृद्धानि ^५ज्येष्ठा ज्येष्ठानि प्रशस्तानि ^६नृम्णानि बलानि ^७अस्मे अस्मभ्यं ^८कृणुहि कुरु । हे इन्द्र त्वम्
^९अस्मभ्यं ^{१०}सुहनानि शोभनवधानि ^{११}वृत्रा वृत्राणि शत्रून् ^{१२}रन्धि रन्धय वहां नय । किंच ^{१३}वनुषः
हिंसकस्य ^{१४}मर्त्यस्य मरणधर्मणः ^{१५}शत्रोः संबन्धि ^{१६}वधः हननसाधनमायुधं ^{१७}जहि नाशय ॥

अस्माकमित्सु शृणुहि त्वमिन्द्रास्मभ्यं चित्राँ उप माहि वाजान् ।

अस्मभ्यं विश्वा इषणः पुरंधीरस्माकं सु मघवन्बोधि गोदाः ॥ १० ॥

अस्माकम् । इत् । सु । शृणुहि । त्वम् । इन्द्र । अस्मभ्यम् । चित्रान् । उप । माहि । वाजान् ।

अस्मभ्यम् । विश्वाः । इषणः । पुरंम्ऽधीः । अस्माकम् । सु । मघऽवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२वसु ^३अस्माकमित् अस्मदीयाः^४ एव स्तुतीः^५ ^६सु सुषु ^७अणुहि । तथा हे इन्द्र त्वं
^८चित्रान् चायनीयानि ^९वाजान् अजानि ^{१०}अस्मभ्यम् ^{११}उप ^{१२}माहि देहि । किञ्च ^{१३}अस्मभ्यं ^{१४}विधाः
 सर्वाः ^{१५}पुरंधीः ^{१६}बुधीः^{१७} ^{१८}इष्णः प्रेरय । अपि च हे ^{१९}मघवन् धनवन्निन्द्र त्वं^{२०} ^{२१}अस्माकं ^{२२}गोदाः गवां
 दाता ^{२३}सु सुषु ^{२४}बोधि भव ॥

नू द्रुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योः न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ ८ ॥

‘कथा महाम्’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ऋतस्य हि’ इत्याद्यास्तिस्र ऋतदेवताका वा । तथा चानुकान्तं—‘कथोपान्यास्तिस्र ऋतदेव्यो वा’ इति । आभिप्लविकेऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशक्वेऽहीनसूक्तस्य स्थान इषं तृतीयं संपात-सूक्तम् । सूत्रितं च—‘कथा महामिन्द्रः पूर्वमिष एक इत्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । महाभक्ते निष्केवल्ये एतत् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं च—‘कथा महामवृधत्कस्य होतुरिति संपातः’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

कथा महामवृधत्कस्य होतुर्यज्ञं जुषाणो अभि सोममूधः ।

पिबन्नुशानो जुषमाणो अन्धो ववक्ष ऋष्वः शुचते धनाय ॥ १ ॥

कथा । महाम् । अवृधत् । कस्य । होतुः । यज्ञम् । जुषाणः । अभि । सोमम् । ऊधः ।

पिबन् । उशानः । जुषमाणः । अन्धः । ववक्षे । ऋष्वः । शुचते । धनाय ॥ १ ॥

‘महां महान्तं गुणैः प्रवृद्धमिन्द्रं’ कथा कथं केन प्रकारेण ‘अवृधत् वर्धयेत्’ । अस्मत्प्रेरिता स्तुतिरिति शेषः । तस्य महिम्नोऽस्तिमहत्त्वादिति भावः । स एकेन्द्रः ‘होतुः होमनिष्पादकस्य’ कस्य यजमानस्य ‘वयं वागं’ जुषाणः प्रीयमाणः सन् ‘अभि । गच्छेदिति शेषः । उपसर्गमुतेर्बन्ध-क्रियाध्याहारः । किञ्च ‘ऊधः उद्धतमतिप्रवृद्धं’ सोमम् ‘अन्धः सोमलक्षणमघं’ पिबन् आत्माद्यन् ‘उशानः तदेवाघं कामयमानः’ जुषमाणः सेवमानश्च ‘ऋष्वः महामिन्द्रः’ शुचते प्रदीप्ताय ‘धनाय हिरण्यविलक्षणाय’ । उक्तलक्षणं धनं कस्मै यजमानाय दातुं ‘ववक्षे वहति । पीतेर्वाचं मठरे धारयति । अनेन वाक्यद्वयेन इन्द्रस्याचिन्त्यचरितत्वं व्यापितं भवति ॥

१. ख-ग-व-न-अस्मदीयामेष स्तुतिम् । २. ख-ग-व-न-प-क-म-बुद्धीः । ३. व-स-‘त्वं’ नास्ति । ४. ख-व-व-व-अवर्धयत् । ५. ख-ग-व-न-म-स-हिरण्यार्थं लक्षणाव, त-हिरण्यार्थलक्षणाव ।

को अस्य वीरः सधमादमाप समानंश सुमतिभिः को अस्य ।

कदस्य चित्र चिकिते कदुती वृधे भुवच्छशमानस्य यज्योः ॥ २ ॥

कः । अस्य । वीरः । सधमादम् । आप । सग् । आनंश । सुमतिभिः । कः । अस्य ।

कत् । अस्य । चित्रम् । चिकिते । कत् । ऊती । वृधे । भुवत् । शशमानस्य । यज्योः ॥ २ ॥

वअस्य इन्द्रस्य संबन्धिनं वसधमादम् । सह माघन्तीति सधमादः संग्रामः । तं सह सोमपानं वा ववीरः स्तोत्राणामभिप्राणां वा वीरयिता वकः पुमान् वाप प्राप्नोति । वकः च वअस्य इन्द्रस्य वसुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः वसमानं संगच्छते । वकन् कदा वा वअस्य इन्द्रस्य वचित्रं चावधीयं धनं वचिकिते प्रज्ञायते । तत्प्रदानसमयं न कोऽपि जानातीत्यर्थः । वकत् कदा वा वक्ता-मानस्य स्तुवतः^१ यज्योः बहुव्यञ्जमानस्य वृधे वर्धनाय वृत्ती ऊत्या रक्षया वभुवत् भवेत् ॥

कथा शृणोति ह्यमानमिन्द्रः कथा शृण्वन्नवसामस्य वेद ।

का अस्य पूर्वारूपमातयो ह कथैर्नमाहुः पपुर्नि जरित्रे ॥ ३ ॥

कथा । शृणोति । ह्यमानम् । इन्द्रः । कथा । शृण्वन् । अवसाम् । अस्य । वेद ।

काः । अस्य । पूर्वाः । उपमातयः । ह । कथा । एनम् । आहुः । पपुर्निम् । जरित्रे ॥ ३ ॥

वइन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः वह्यमानम् आह्वयन्ते स्तोतारं वकथा कथं वशृणोति । स्तोत्राणि वशृण्वन् वअस्य स्तोतुः संबन्धीनि अवसां रक्षणानि वकथा कथं च^२ वेद वेति । वपूर्वाः पुरा-तनानि वअस्य इन्द्रस्य संबन्धीनि उपमातयः दानानि वकाः वह कामिचित्^३ सन्तीति शेषः । तानि दानानि वजरित्रे स्तोतुः संबन्धिनां कामानां वपपुर्नि प्रथितारम् वएनम् इन्द्रं वकथा कथं च^४ आहुः वदन्ति ॥

कथा सवार्धः शशमानो अस्य नशदभि द्रविणं दीप्यानः ।

देवो भुवन्नवेदा म क्रतानां नमो जगृम्वा अभि यज्जुजोषत् ॥ ४ ॥

कथा । सवार्धः । शशमानः । अस्य । नशत् । अभि । द्रविणम् । दीप्यानः ।

देवः । भुवत् । नवेदाः । मे । क्रतानाम् । नमः । जगृम्वा । अभि । यत् । जुजोषत् ॥ ४ ॥

वसवार्धः सपत्न्यानां पीडासहितः वशशमानः इन्द्रविपचां स्तुतिं कुर्वन् वदीप्यानः कर्मभिः दीप्यमानो यजमानः वअस्य इन्द्रस्य संबन्धि वद्रविणं पत्नादिकम् वकथा कथम् वअभि वनशत्

१. क-न-व-न-न-‘वा’ नास्ति । २. क-न-व-व-न-न-स्तुवतोऽस्य । ३. क-न-व-व-न-व’ नास्ति । ४. क-न-व-व-न-न-व-कामि । ५. क-न-व-व-न-न-‘व’ नास्ति ।

अभिप्राप्नोति । वज्रमः हविर्लक्षणमन्नं वज्रगृम्बान् गृहीतवामिन्द्रः वयत् वदा अभि
 वज्रोक्तं माम् अभिसेवेत्^१ तदा देवः दीप्यमान इन्द्रः मम मदीयानाम् वक्रतानां स्तोत्राणां^२
 नवेदाः अतिशयेन ज्ञाता वबुवत् भवेत् । अत्र निपातस्थो नकारोऽतिशयवाची ॥

कथा कदस्या उपसो व्युष्टौ देवो मर्तस्य सख्यं जुजोष ।

कथा कदस्य सख्यं सखिभ्यो ये अस्मिन्कामं सुयुजं ततुषे ॥ ५ ॥

कथा । कत् । अस्याः । उपसः । विऽउष्टौ । देवः । मर्तस्य । सख्यम् । जुजोष ।

कथा । कत् । अस्य । सख्यम् । सखिभ्यः । ये । अस्मिन् । कामम् । सुयुजम् । ततुषे ॥ ५ ॥

वदेवः द्योतमान इन्द्रः वअस्या वउपसो वव्युष्टौ प्रभाते वमर्तस्य मर्तस्य मनुष्यस्य स्तोतुः
 संबन्धि वसख्यं सखिकर्म वकथा कथं केन प्रकारेण वक्त् कदा वजुजोष सेवेत् । वये स्तोतारः वअस्मिन्
 इन्द्रे वसुयुजं सुहु प्रयुज्यमानं वकामं कामनीयं^३ इविः स्तोत्रं च वततुषे वितेगिरे वअस्य इन्द्रस्य वसख्यं
 सखिकर्म वसखिभ्यः स्तोतृभ्यः वकथा कथं वक्त् कदाचित् । भवेदिति शेषः ॥ ॥ ५ ॥

किमादमन्नं सख्यं सखिभ्यः कदा नु ते आन्नं प्र ब्रवाम ।

श्रिये सुदृष्टो वपुःस्य सर्गाः स्वर्णं चित्रतममिष आ गोः ॥ ६ ॥

किम् । आत् । अमन्नम् । सख्यम् । सखिभ्यः । कदा । नु । ते । आन्नम् । प्र । ब्रवाम् ।

श्रिये । सुदृष्टः । वपुः । अस्य । सर्गाः । स्वः । न । चित्रतमम् । इषे । आ । गोः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वयं यजमानाः ते स्वदीपम् वअमन्नं शत्रून्निभापुक्तं वसख्यं सखिकर्म वसखिभ्यः
 स्तोतृभ्यः^४ वकिमात् किं खित् वप्र वब्रवाम प्रकर्षेण वदेम । वते स्वदीपं वआन्नं आलुक्तं च वकदा
 वनु कदा खलु प्र ब्रवाम । वसुदृष्टः शोभनदर्शनस्य वअस्य इन्द्रस्य संबन्धिनः वसर्गाः उद्योगाः वश्रिये
 सर्वेषां स्तोतृणां श्रेयसे । भवन्तीति शेषः । वस्वर्णं सुवर्णं यथा दर्शनीयतमस्तथा वगोः गन्तुरिन्द्रश्च
 वचित्रतमं दर्शनीयतमं ववपुः शरीरम् वआ वइषे आ समस्तात् सर्वैरिष्यते ॥

हुहं जिघांसन्ध्वरसमनिन्द्रां तेतिक्ते तिग्मा तुजसे अनीका ।

ऋषा चिद्यत्र ऋषा न उग्रो दूरे अज्ञाता उपसो वबाधे ॥ ७ ॥

हुहम् । जिघांसन् । ध्वरसम् । अनिन्द्राम् । तेतिक्ते । तिग्मा । तुजसे । अनीका ।

ऋषा । चित् । यत्र । ऋषाभ्याः । नः । उग्रः । दूरे । अज्ञाताः । उपसः । वबाधे ॥ ७ ॥

१. व-न-व-न-व-अभिसेवेत् । २. व-न-व-न-व स्तोत्राणाम्, न-व स्तोत्राणाम् । ३. व-न-
 व-न-व-न-वमनीयम् । ४. व-न-व-न-व स्तोतृभ्यः ' अस्ति, न-व-तोभ्यः स्तोतृभ्यः ।

अयमिन्द्रः ^१वृहं द्रोहं कुर्वती ^२ध्वरसं हिंसिकाम् ^३अनिन्द्राम् इन्द्रमजानतीं राक्षसीं ^४जिघांसन् हन्तुमिच्छन् ^५तिग्मा तिम्रानि पूर्वमेव तीक्ष्णानि ^६अनीका अनीकानि आयुधानि ^७तुजसे तद्वधाय ^८तैत्तिके अत्यर्थं तीक्ष्णो करोति । ^९यत्र यासूषःसु तदुपलक्षितेऽवहःसु ^{१०}क्रणा ^{११}चित् क्रणान्यपि ^{१२}नः अस्मान् बाधन्त इति शेषः । ताः ^{१३}उषसः च ^{१४}उग्रः उद्गूर्णबलः ^{१५}क्रणयाः क्रणस्य हन्तेन्द्रः । यातिः बधकर्मा । ^{१६}दूरे ^{१७}अज्ञाताः अननुभूताः सतीः ^{१८}बबाधे अपीडयत् ॥

ऋतपेयनाम्येकाहे मरुत्वतीयनिष्केवक्ष्यशास्त्रयोः निविद्धानात्^१ पुरस्तात् 'ऋतस्य हि' हस्येतदाधिके द्वे ऋचौ क्रमेण शंसनीये । सूत्रितं च—'ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीरिति सूक्तमुखीये'^२ (आश्व. औ. ९. ७) इति ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।

ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णी बुधानः शुचमान आयोः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । हि । शुरुधः । सन्ति । पूर्वीः । ऋतस्य । धीतिः । वृजिनानि । हन्ति ।

ऋतस्य । श्लोकः । बधिरा । ततर्द । कर्णी । बुधानः । शुचमानः । आयोः ॥ ८ ॥

अत्र ऋतशब्देनेन्द्रो वाक्स्यो वा सत्यं वा यज्ञो बोध्यते । ^१ऋतस्य^३ ऋतदेवस्य संबन्धिन्यः ^४पूर्वीः बहुषः ^५शुरुधः आपः ^६सन्ति ^७हि भवन्ति खलु । ^८ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिनी ^९धीतिः प्रज्ञा तद्विषया स्तुतिर्वा ^{१०}वृजिनानि वर्जनीयानि पापानि ^{११}हन्ति हिनस्ति । ^{१२}ऋतस्य ऋतदेवस्य^३ संबन्धिनी ^{१३}श्लोकः स्तुतिरूपा वाक् ^{१४}आयोः गन्तुर्मेनुष्यस्य संबन्धिनी ^{१५}बधिरा बधिरौ प्रतिबद्धौ^४ ^{१६}कर्णा कर्णौ ^{१७}ततर्द तृणसि । कीदृशः श्लोकः । ^{१८}बुधानः बुध्यमानः ^{१९}शुचमानः दीप्यमानः ॥

ऋतस्य दृळ्हा धरुणानि सन्ति पुरुणि चन्द्रा वपुषे वपूषि ।

ऋतेन दीर्घमिषणन्तु पृक्षं ऋतेन गावं ऋतमा विवेशुः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । दृळ्हा । धरुणानि । सन्ति । पुरुणि । चन्द्रा । वपुषे । वपूषि ।

ऋतेन । दीर्घम् । इषणन्तु । पृक्षः । ऋतेन । गावं । ऋतम् । आ । विवेशुः ॥ ९ ॥

^१वपुषे वपुष्मतः । वपुष्ये चतुर्थी । ^२ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिनी ^३दृळ्हा दृढानि ^४धरुणानि धारकाणि ^५पुरुणि बहुनि ^६चन्द्रा चन्द्राण्याह्लादकानि ^७वपूषि रूपाणि ^८सन्ति भवन्ति । ^९ऋतेन ऋतदेवेन ^{१०}दीर्घम् अत्यधिकं ^{११}पृक्षः अक्षम् ^{१२}इषणन्तु स्तोतार इच्छन्ति । ^{१३}ऋतेन ऋतदेवेन ^{१४}गावः जेनवः ^{१५}ऋतं यज्ञं दक्षिणात्वेन ^{१६}आ ^{१७}विवेशुः प्रविशन्ति । यद्वा । गावो रश्मय ऋतमुदकम् आविवेशुः ॥

१. ख-ग-च-न-न-स-निविद्धानात् । २. घ-फ-भ-सूक्तमुखे । ३. ख-ग-च-न-ऋतस्य देवस्य संबन्धिनी धीतिः प्रज्ञा वृजिना वर्जनीयानि पापानि हन्ति हिनस्ति । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिन्यः पूर्वीः बहुषः शुरुधः आपः सन्ति हि-भवन्ति खलु । ऋतस्य इन्द्रस्य । ४. ख-ग-च-न-न-भ-स-प्रतिबद्धौ नस्ति ।

ऋतं येमान ऋतमिद्वनोत्यृतस्य शुष्मस्तुरया उ गृभ्युः ।

ऋताय पृथ्वी बहुले गभीरे ऋताय धेनू परमे दुहाते ॥ १० ॥

ऋतम् । येमानः । ऋतम् । इत् । वनोति । ऋतस्य । शुष्मः । तुरयाः । उँ इति । गृभ्युः ।

ऋताय । पृथ्वी इति । बहुले इति । गभीरे इति ।

ऋताय । धेनू इति । परमे इति । दुहाते इति ॥ १० ॥

१ ऋतम् ऋतदेवं १ येमानः नियच्छन् स्तुतिभिर्वशीकुर्वन् स्तोता १ ऋतमित् ऋतदेवमेव १ वनोति संभजते । १ ऋतस्य ऋतदेवस्य १ संबन्धि १ शुष्मः बलं १ तुरयाः तूर्णं १ गृभ्युः । १ उ इति चार्थे । जलकामश्च भवति । १ बहुले विस्तीर्णे १ गभीरे दुरवगाहे १ पृथ्वी आवापृथिव्यौ १ ऋताय ऋतदेवाय १ भवतः । १ धेनू ग्रीणयिन्यौ १ परमे उत्कृष्टे आवापृथिव्यौ १ ऋताय ऋतदेवायैव १ दुहाते दोहनं कुर्वते ॥

नू ह्रुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम् । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १० ॥

‘ का सुष्टुतिः ’ इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्चमैश्वरम् । दशम्यनुष्टुप् शिष्टाक्षिष्टुभः । तथा चानुक्रमणिका—‘ का सुष्टुतिरूपान्मयानुष्टुप् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

का सुष्टुतिः शर्वसः सुनुमिन्द्रमर्वाचीनं राघसे आ वर्वर्तत् ।

ददिहिं वीरो गृणते वसूनि स गोपतिर्निष्पिधां नो जनासः ॥ १ ॥

का । सुऽस्तुतिः । शर्वसः । सुनुम् । इन्द्रम् । अर्वाचीनम् । राघसे । आ । वर्वर्तत् ।

ददिः । हि । वीरः । गृणते । वसूनि । सः । गोऽपतिः । निऽसिधाम् । नः । जनासः ॥ १ ॥

१ का कीदृशी १ सुष्टुतिः १ शर्वसः १ सूनुं बलस्य पुत्रम् । अतिवर्द्धितमित्यर्थः । १ अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखम् १ इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं १ राघसे अस्मभ्यं धनं दातुम् १ आ १ वर्वर्तत् आवर्तयेत् । हे १ जनासः जना वज्रमानाः १ वीरः विक्रान्तः १ गोपतिः पञ्चादिचक्रस्य पाठकः १ सः इन्द्रः १ निष्पिधां निष्पेक्षणां सन्तानां संबन्धीनि १ वसूनि धनानि १ गृणते गृणजयः स्तोतृभ्यः १ नः अस्मभ्यं १ ददिहिं दाता कङ्कु भवति ॥

स वृत्रहृत्ये हव्यः स ईज्यः स सुष्टुत इन्द्रः सत्यराधाः ।

स यामन्ना मघवा मर्त्याय ब्रह्मण्यते सुष्वये वरिवो धात् ॥ २ ॥

सः । वृत्रहृत्ये । हव्यः । सः । ईज्यः । सः । सुष्टुतः । इन्द्रः । सत्यराधाः ।

सः । यामन् । आ । मघवा । मर्त्याय । ब्रह्मण्यते । सुष्वये । वरिवः । धात् ॥ २ ॥

१सः इन्द्रः १वृत्रहृत्ये वृत्राणां शत्रूणां हृत्ये हनने निमित्तभूते सति १यामन् युद्धे १हव्यः आह्वातव्यो भवति । १सः इन्द्रः १ईज्यः स्तुत्यो भवति । १सः १इन्द्रः १सुष्टुतः सन् १सत्यराधाः यजमानेभ्यो दातुं सत्यधनो भवति । १मघवा धनवान् १सः इन्द्रः १ब्रह्मण्यते स्तोत्रमिच्छते १सुष्वये सोमं सुष्वते १मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय १वरिवः धनम् । वरिव इति धननामैतत् । १आ १धात् आ समन्तात् ददाति ॥

तमिन्नरो वि ह्वयन्ते समीके रिरिकांसस्तन्वः कृण्वत त्राम् ।

मिथो यस्यागमुभयांसो अग्नन्नरस्तोकस्य तनयस्य सातौ ॥ ३ ॥

तम् । इत् । नरः । वि । ह्वयन्ते । समीके । रिरिकांसः । तन्वः । कृण्वत । त्राम् ।

मिथः । यत् । स्यागम् । उभयांसः । अग्नन् । नरः । तोकस्य । तनयस्य । सातौ ॥ ३ ॥

१नरः नेतारो मनुष्याः १समीके युद्धे १तमित् तमेवेन्द्रं १वि ह्वयन्ते विविधमाह्वानं कुर्वते । १तन्वः स्वकीयानि शरीराणि १रिरिकांसः तपसा रेचयन्तो यजमानास्तमेवेन्द्रं १त्रां ज्ञातारं १कृण्वत कृण्वते कुर्वते । १यत् यदा १मिथः परस्परं संगताः १उभयांसः उभये यजमानाः स्तोतारश्च १स्यागं स्वागकर्तारं दातारमिन्द्रम् १अग्नन् उपगच्छन्ति' तदा १नरः उभयविधा मनुष्याः १तोकस्य पुत्रस्य १तनयस्य पौत्रस्य च १सातौ लाभे निमित्तभूते सति' तमेवेन्द्रं ज्ञातारं कुर्वन्तीति संख्यः ॥

क्रतुवन्ति क्षितयो योग उग्राशुषाणासो मिथो अर्णीसातौ ।

सं यद्विशोऽववृत्रन्त युष्मा आदिजेम इन्द्रयन्ते अमीके ॥ ४ ॥

क्रतुऽयन्ति । क्षितयः । योगे । उग्र । आशुषाणासः । मिथः । अर्णीऽसातौ ।

सम् । यत् । विशः । अववृत्रन्त । युष्माः । आत् । इत् । नेमै । इन्द्रयन्ते । अमीके ॥ ४ ॥

हे १उग्र उदूर्जवेन्द्रं १आशुषाणासः व्यामुचन्तः १क्षितयः मनुष्याः । क्षितय इति मनुष्य-नामैतत् । १अर्णीसातौ सत्त्वादिकसिद्धपर्यमुत्पन्नाभे निमित्ते सति १मिथः परस्परं १योगे संख्ये सति १क्रतुयन्ति क्रतुनि कर्माणीच्छन्ति । १यत् यदा १युष्माः बोधविन्वः १विशः प्रजाः १अमीके युद्धे ।

अभीक इति संग्रामनामैतत् । १सम् १अबहुव्रन्त संवर्तन्ते परस्परं संगच्छन्ते १आदित् तदानीमेव १नेमे
केचन भाग्यवन्तो बोधकाः १इन्द्रियभ्यो युद्धे इन्द्रमिच्छन्ति ॥

आदिद् नेमं इन्द्रियं यजन्त आदिपुक्तिः पुरोळाशं रिरिष्यात् ।

आदित्सोमो वि पपृच्यादसुष्वीनादिज्जुजोष वृषभं यज्यै ॥ ५ ॥

आत् । इत् । इ । नेमं । इन्द्रियम् । यजन्ते । आत् । इत् । पुक्तिः । पुरोळाशम् । रिरिष्यात् ।

आत् । इत् । सोमः । वि । पपृच्यात् । असुस्वीन् । आत् । इत् । जुजोष । वृषभम् । यज्यै ॥ ५ ॥

१आदित् तदानीमेव युद्धकाले १नेमे अन्ये बोधाः १इन्द्रियं बलवन्तमिन्द्रं १यजन्ते १ह पूजयन्ति^१
खलु । कश्चित् १आदित् अनन्तरमेव १पुरोळाशं पिष्टरूपं हविः १पुक्तिः पचन् १रिरिष्यात् इन्द्राय वचात् ।
१आदित्^२ अनन्तरमेव १सोमः अभिषुतसोमो यजमानः १असुस्वीन् अभिषुतसोमान् यजमानान् १वि
१पपृच्यात् धनैः पृथक्कुर्यात्^२ । १आदित् अनन्तरमेव कश्चित् १वृषभं कामानां वर्धितारमिन्द्रं १यज्यै
यद् १जुजोष सेवते ॥ ॥ ११ ॥

कृणोत्यस्मै वरिवो य इत्येन्द्राय सोममुष्टते सुनोति ।

सध्रीचीनेन मनसाविबेनं तमित्सखायं कृणुते समत्सु ॥ ६ ॥

कृणोति । अस्मै । वरिवः । यः । इत्या । इन्द्राय । सोमम् । उष्टते । सुनोति ।

सध्रीचीनेन । मनसा । अविबेनम् । तम् । इत् । सखायम् । कृणुते । समत्सु ॥ ६ ॥

१यः यजमानः १सोमम् १उष्टते कामयमानाय १इत्या अमुत्र स्वर्गलोके स्थिताय १इन्द्राय १सुनोति
अभिषेवं करोति इन्द्रोऽपि १अस्मै यजमानाय १वरिवः धनं १कृणोति करोति । १सध्रीचीनेन संगतेन
१मनसा प्रबलेन चित्तेन १अविबेनम् । वेनतिः कामिकर्मा । विबेनो विगतेच्छः । तदन्वोऽविबेनः ।
आत्मानं कामयमानं १तमित् तमेव सुख्यन्तं यजमानं १सखायं मित्रं १समत्सु संग्रामेऽपिन्द्रः १कृणुते
करोति ॥

य इन्द्राय सुनवत्सोममय पचात्पक्तीकृत मृज्जति धानाः ।

प्रति मनायोक्चधानि हर्यन्तस्मिन्दधृषणं शुष्ममिन्द्रः ॥ ७ ॥

यः । इन्द्राय । सुनवत् । सोमम् । अय । पचात् । पक्तीः । तत् । मृज्जति । धानाः ।

प्रति । मनायोः । उक्चधानि । हर्यन् । तस्मिन् । दधत् । धृषणम् । शुष्मम् । इन्द्रः ॥ ७ ॥

‘अथ अस्मिन् दिवसे ष्यः यजमानः ष्वन्द्राय परमैश्वर्ययुक्ताय देवाय षोमं’ सोमलक्षणमन्त्रं षुनवत् सुनुयात् अभिषवं कुर्यात् । तथा यः षपक्तीः पक्त्व्यांश्च पुरोडासादीन् षपचात् पचेत् पचनं कुर्यात् । उत अपि च यः षधानाः भर्जनयोग्यान् यवान् । अत्र भृष्टयववाची धानाशब्दस्तथोक्तं यवमात्रं लक्षयति । षभृजाति भृजेत् भर्जनं कुर्यात् । ष्वन्द्रः षमनायोः स्तुतिमिच्छतो यजमानस्य षउचथानि स्तोत्राणि षप्रति षह्यन् प्रतिकामयमानः सन् षतरिमन् यजमाने षवृषणं कामानां वर्धण-समर्थं षशुष्मं बलं षदधत् धारयति ॥

यदा सोमं व्यचेदघावा दीर्घं यदाजिमम्यर्यदर्यः ।

अचिक्रदवृषणं पत्न्यच्छा दुरोण आ निशितं सोमसुद्धिः ॥ ८ ॥

यदा । सऽमर्यम् । वि । अचेत् । ऋघावा । दीर्घम् । यत् । अजिम् । अमि । अर्यत् । अर्यः ।

अचिक्रदत् । वृषणम् । पत्नी । अच्छ । दुरोणे । आ । निशितम् । सोमसुत्सभिः ॥ ८ ॥

‘यदा षऋघावा^१ शत्रूणां हिंसक इन्द्रः षसमर्थं सह मर्तव्यं शत्रुं षव्यचेत् ष्यज्ञासीत् विशेषेण जानीयात् । षयत् यवा षअर्यः स्वामीन्द्रः षदीर्घम् अत्यधिकम् षआजि संप्रामम् षअम्यर्यत् अभिषयेत् तदा तस्य^२ इन्द्रस्य षपत्नी षदुरोणे यज्ञगृहे षसोमसुद्धिः सोमं सुवृद्धिर्कस्विभिः षनिशितं तीक्ष्णीकृतम् । सोमपात्रेनोत्साहवन्तमित्यर्थः । षवृषणं कामानां वर्धितारमिन्द्रम् षअच्छ अभि आ षअचिक्रदत् आक्रमति आह्वयते ॥

भूर्यसा वस्त्रमेषरत्ननीयोऽविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन् ।

स भूर्यसा कनीयो नारिरेषीहीना दक्षा वि दुहन्ति प्र वाणम् ॥ ९ ॥

भूर्यसा । वस्त्रम् । अषरत् । कनीयः । अविक्रीतः । अकानिषम् । पुनः । यन् ।

सः । भूर्यसा । कनीयः । न । अरिरेषीत् । दीनाः । दक्षाः । वि । दुहन्ति । प्र । वाणम् ॥ ९ ॥

अत्र ऋग्वेदे संप्रदायविद्धिः पूर्वाचार्यैः केचित् श्लोकाः पठ्यन्ते । ते एव^३ लिख्यन्ते । ‘अद्यं चः परिगृह्णाति मूल्यं पण्येन भूयसा । स क्रतारं पुनर्गच्छन्न विक्रीतस्त्वयं^४ मया^५ ॥ १ ॥ इति शुक्लकामयते पुनर्मूल्यस्य पूरणम् । स^६ विक्रेता^६ पुनर्मूल्यं भूयसा न प्रपूरयेत् ॥२॥ इति न लभते वरनं^७ यदा विक्रीत-वान्पुरा । यथासमयमेव स्वात्तवोर्न पुनरप्यथा ॥ ३ ॥ अयं विक्रय एवेति समयमेतत् कृतो^८ भवेत् । अथ मूल्यार्थमेतत्स्वादिचार्यैर्व^९ तु निर्णयः^९ ॥४॥ इत्येवं समयोऽकारि तदा मूल्यं प्रपूर्यते^{१०} । तस्मादादौ मया कार्यः समयोऽनेति^{११} चिन्तयन्^{११} ॥ ५ ॥ यामदेवो वशीकृत्य सक्तं स्तोत्रेण भूयसा । विक्रीणन्

१. ख-ग-च-न-म-‘सोमं’ नास्ति । २. त-ऋघावान् हिंसवान् । ३. ख-ग-च-न-अस्य । ४. फ-अत्र । ५. ख-ग-च-न-त-न-म-स-विक्रीतवान् पुरा । ६. ख-ग-च-न-म-विक्रेता न । ७. त-न-म-स-वस्तुम्, स-केतुः । ८. ख-ग-च-न-त-न-म-स-कृतो । ९. ख-ग-‘मेतस्यामविचार्यैव निश्चयः, न-च-‘मेतस्यामविचार्यैव निश्चयः, न-म-स-‘मेतस्यामविचार्यैव निश्चयः । १०. स-प्रवर्तते । ११. न-त-म-समयो वेति चिन्तयेत् ।

समर्थं चक इन्द्रं क इममित्यृषि ॥ ६ ॥ अतश्च इन्द्र एकार्यो भूयसा वस्त्रमित्ययम्^१ ' इति ॥ अयमर्थः प्रतिपाद्यते । कश्चित्^२ भूयसा भूक्षा पण्येन द्रव्येण^३ कर्मीयः अल्पतरं^४ वस्त्रं बहु मूल्यं धनम्^५ अचरत् प्राप्नोति ।^६ पुनर्यन्त्रं क्रेतारं पुनर्गच्छन् स विक्रेतायमर्थो मया^७ अविक्रीतः इति श्रुयन्^८ अकानिधं मूल्य-पूतिं कामयते ॥ व्यत्ययेन उत्तमपुरुषः ॥^९ सः विक्रेता^{१०} भूयसा धनेन^{११} कर्मीयः अल्पतरं मूल्यं^{१२} नारि-रेषीत्^{१३} क्रेतुः सकाशात् रिक्तीकरोति । न लभत इत्यर्थः ।^{१४} वीनाः असमर्थाः^{१५} वक्षाः समर्थाश्च^{१६} वाणं वचनं^{१७} ऽपि^{१८} प्र^{१९} वदुर्हन्ति यथोक्तं क्रयकाळे तथैव लभन्ते ॥

क इमं दशभिर्ममेन्द्रं क्रीणाति धेनुभिः । यदा वृत्राणि जङ्घनदथैनं मे पुनर्ददत् ॥ १० ॥

कः । इमम् । दशऽभिः । मम् । इन्द्रम् । क्रीणाति । धेनुऽभिः ।

यदा । वृत्राणि । जङ्घनत् । अयं । एनम् । मे । पुनः । ददत् ॥ १० ॥

मम मदीयम्^१ इमं स्वभूतम्^२ इन्द्रं^३ धेनुभिः^४ प्रीणयित्रीभिः^५ दशभिः^६ दशसंख्याकाभिः^७ स्तुतिभिः^८ कः^९ क्रीणाति^{१०} क्रयं करोति । तदानीं हे क्रेतारो युष्माकं मध्ये एवमपि समयः क्रियते ।^{११} यदा^{१२} अयमित्न्द्रः^{१३} वृत्राणि स्वदीयान्^{१४} शत्रून्^{१५} जङ्घनत्^{१६} हन्यात्^{१७} अथ^{१८} अनन्तरमेव^{१९} एनम्^{२०} इन्द्रं^{२१} मे^{२२} मह्यं^{२३} पुनर्ददत्^{२४} पुनर्दद्यात् ॥

नू द्रुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो न पीपेः ।

अकारि ते हरिबो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रुध्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रुध्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १२ ॥

' को अद्य ' इत्यदर्थं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्वार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं— ' को अद्याहौ ' इति । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि माध्वंदिने सवने स्तोमबृहौ मैत्रावरुणशक्वे आरम्भणीयाया उपरिष्टादिषु सूक्तमावपनीयं च । सूत्रितं च— ' स्तोमे वर्धमाने को अद्य नयः ' (भाष. श्री. ७. १२) इति ॥

को अद्य नयो देवकाम उशभिन्द्रस्त सुरुयं जुजोष ।

को वा महेऽवसे पार्योय समिद्धे अग्री सुतसोम ईहे ॥ १ ॥

कः । अद्य । नयः । देवऽकामः । उशन् । इन्द्रस्य । सुरुयम् । जुजोष ।

कः । वा । महे । अवसे । पार्योय । समुऽद्धे । अग्री । सुतऽसोमः । ईहे ॥ १ ॥

१. ख-म-व-व-क-म-वस्त्रमीरितम्; ल-वस्त्रमित्ययम् । २. ख-ग-व-न-त-म-प-क-म-स-
' स्तुतिभिः ' नास्ति ।

१अथ अस्मिन् दिवसे १नर्यः^१ मनुष्यहितः^२ १देवकामः देवानिच्छन् १उचान् कामयमानः १कः यजमानः १इन्द्रस्य १सखित्वं सखित्वं १जुजोष सेवते । किञ्च १सुतसोमः अभिषुतसोमः १को १वा यजमानः १अग्नौ १समिद्धे प्रज्वलिते सति १महे महते प्रवृद्धाय १पार्याय पारमर्हते १अवसे तर्पणाय^३ १इष्टे इन्द्रं स्तौति ॥

को नानाम् वचसा सोम्याय मनायुर्वा भवति वस्ते उन्नाः ।

क इन्द्रस्य युज्यं कः सखित्वं को भ्रात्रं वष्टि कवये क ऊती ॥ २ ॥

कः । ननाम् । वचसा । सोम्याय । मनायुः । वा । भवति । वस्ते । उन्नाः ।

कः । इन्द्रस्य । युज्यम् । कः । सखित्वम् । कः । भ्रात्रम् । वष्टि । कवये । कः । ऊती ॥ २ ॥

१कः यजमानः १वचसा वाग्रपया स्तुत्या १सोम्याय सोमार्हायेन्द्राय १ननाम नमति प्रह्वीभवति । कः १वा इन्द्राय १मनायुः १भवति स्तुतिकामोऽस्ति । कः १उन्नाः इन्द्रेण दसा गाः १वस्ते आच्छादयति । धारयतीत्यर्थः^४ । १कः १इन्द्रस्य १युज्यं साहाय्यं १वष्टि इच्छति । १कः १सखित्वं १को १भ्रात्रं भ्रातृभावं वष्टि इच्छति । १कवये^५ क्रान्तदर्शने इन्द्राय १ऊती उतये तर्पणाय १कः । भवतीति शेषः ॥

को देवानामवो अद्या वृणीते क आदित्याँ अदितिं ज्योतिरीष्टे ।

कस्याभिनाविन्द्रो अग्निः सुतस्यांशोः पिबन्ति मनसाविबेनम् ॥ ३ ॥

कः । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीते । कः । आदित्यान् । अदितिम् । ज्योतिः । ईष्टे ।

कस्य । अभिनौ । इन्द्रः । अग्निः । सुतस्य । अंशोः । पिबन्ति । मनसा । अविबेनम् ॥ ३ ॥

१अथ अस्मिन् दिने १कः यजमानः १देवानां द्योतमानानामिन्द्रादीनाम् १अवः रक्षणं १वृणीते प्रार्थयते । १क १आदित्यान् देवान्^६ १अदितिं देवमातरं च १ज्योतिः उदकं च^७ १ईष्टे वाचते । १अभिनौ अभिदेवौ^८ १इन्द्रः च १अग्निः च १मनसा स्तुत्या प्रीताः सन्तः १अविबेनम् अविगतकामम् । वधाकाममित्यर्थः । १कस्य यजमानस्य संबन्धिनं १सुतस्य अभिषुतस्य १अंशोः सोमस्य । सोममित्यर्थः^९ । १पिबन्ति पानं कुर्वन्ति ॥

१. ख-प-फ-भ-कः नर्यः । २. ल-मनुष्यः वृभ्यो हितः । ३. ख-ग-च-न-त-न-प-फ-भ-स-अर्पणाय । ४. ख-ग-च-न-भ-कः सखित्वं कः भ्रात्रं भ्रातृत्वं च धारयतीत्यर्थः । क इन्द्रस्य युज्यं साहाय्यं वष्टि इच्छति । कः कवये । ५. ख-ग-च-न-‘देवान्’ नास्ति । ६. ख-ग-च-न-भ-‘च’ नास्ति । ७. ख-ग-च-न-भ-‘सोमम्’ । ८. ख-ग-च-न-भ-‘सोमम्’ । ९. ख-ग-च-न-भ-‘सोमम्’ ।

तस्मा अग्निभरितुः शर्म यंसज्जयोक्पश्यात्सूर्यमुचरन्तम् ।

य इन्द्राय सुनवामेत्याह नरे नर्याय नृतमाय नृणाम् ॥ ४ ॥

तस्मै । अग्निः । भारतः । शर्म । यंसत् । ज्योक् । पश्यात् । सूर्यम् । उचरन्तम् ।

यः । इन्द्राय । सुनवाम । इति । आह । नरे । नर्याय । नृतमाय । नृणाम् ॥ ४ ॥

‘भारतः हविषो भर्ताग्निः । ‘प्राणो भूत्वा प्रजा धारयन् भारतः’ इति वाजसनेयकम् ।
‘अग्निः’ तस्मै यजमानाय ‘शर्म सुखं’ यंसत् यच्छेत् । किंवायमग्निः ‘ज्योक् चिरकालम्
‘उचरन्तम् उच्यन्तं’ ‘सूर्यं’ ‘पश्यात् पश्येत् । ‘यः यजमानः’ ‘इन्द्राय’ ‘सुनवामेत्याह इन्द्राय
‘सोमाभिषवं कुर्यामिति’ ‘नवीति । कीदृशायेन्द्राय । ‘नरे नेत्रे’ ‘नर्याय नरहिताय’ ‘नृणां नराणां
‘नेतृणां’ मध्ये’ ‘नृतमाय नेतृतमाय ॥

न तं जिनन्ति बहवो न दभ्रा उर्वस्मा अदितिः शर्म यंसत् ।

प्रियः सुकृत्प्रिय इन्द्रे मनायुः प्रियः सुप्रावीः प्रियो अस्य सोमी ॥ ५ ॥

न । तम् । जिनन्ति । बहवः । न । दभ्राः । उरु । अस्मै । अदितिः । शर्म । यंसत् ।

प्रियः । सुकृत् । प्रियः । इन्द्रे । मनायुः । प्रियः । सुप्रअवीः । प्रियः । अस्य । सोमी ॥ ५ ॥

‘दभ्राः अत्याः’^१ ‘बहवो’^२ ‘न’^३ बहवोऽपि शत्रुजनाः ‘तं यजमानं’ ‘न’ ‘जिनन्ति न हिंसन्तु ।
‘य इन्द्राय सुनवामेत्याह तमिति पूर्वेषु संबन्धः । ‘अदितिः इन्द्रमाता’ ‘अस्मै’ यजमानाय ‘उरु
‘विस्तीर्णं’ ‘शर्म सुखं’ ‘यंसत् यच्छेत् । किंवा ‘इन्द्रे इन्द्राय’ ‘सुकृत् शोभनवागादीनां’^४ कर्ता
‘यजमानः’ ‘प्रियः भवति । ‘मनायुः इन्द्रविषयस्तुतिकामश्चास्वेन्द्रस्य’ ‘प्रियः भवति’^५ । ‘सुप्रावीः सुहु-
‘प्राविता’^६ सुहु प्रगच्छन्पुपगच्छन् वा यजमानोऽस्येन्द्रस्य ‘प्रियः भवति । ‘सोमी सोमवाक् यजमानः
‘अस्य इन्द्रस्य’ ‘प्रियः भवति ॥ ॥ १३ ॥

सुप्राग्न्यः प्राशुषालेष वीरः सुत्वेः पक्तिं कृणुते केवलेन्द्रः ।

नासुप्तेरापिर्न सखा न जामिर्दुःप्राग्न्योऽवहन्तेदवाचः ॥ ६ ॥

सुप्रअग्न्यः । प्राशुषाद् । एषः । वीरः । सुत्वेः । पक्तिम् । कृणुते । केवला । इन्द्रः ।

न । असुत्वेः । आपिः । न । सखा । न । जामिः ।

दुःप्रअग्न्यः । अवअहन्ता । इत् । अवाचः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-च-न-भ-‘नेतृणां मध्ये’ नास्ति । २. ख-ग-च-न-फ-न-दत्ताः; च-न-प-स-अद्याः ।
३. ख-ग-च-न-न-‘बहवो न’ नास्ति । ४. ख-ग-च-न-त-न-स-शत्रुजनाः । ५. त-तस्मै ।
६. ख-त-प-फ-शोभनमार्गादीनाम् । ७. ख-ग-मनोबुद्धो यजमानः; च-च-न-न-म-स-
‘इन्द्रविषय’...भवति’ नास्ति । ८. त-अ-हविर्भिः सुहु प्रतर्पिता ।

१प्राशुषाद् शत्रूणां प्रकर्षेण क्षीप्रमभिभविता १वीरः विक्रान्तः १पृषः १इन्द्रः १सुग्राव्यः सुहु
उपगच्छतो हविर्भिः सुहु प्रतर्पयितुर्वा १सुष्वेः सुन्वतो यजमानस्य संबन्धिनीं १केवला केवला मसाधारणां
१पक्तिं १कृणुते आत्मनः कुरुते । किंचेन्द्रः १असुष्वेः असुन्वतोऽयजमानस्य १आपिः व्यासः १न
भवति । इन्द्रोऽयजमानस्य १सखा १न भवति । १जामिः बन्धुश्च १न भवति । अपि च १दुःप्राप्यः
दुरूपगमनस्य १अवाचः स्तुतिरहितस्य पुरुषस्य १अवहन्तेत् हिसितैव भवति ॥

न रेवता पणिना सख्यमिन्द्रोऽसुन्वता सुतपाः सं गृणीते ।

आस्य वेदः खिदति हन्ति नमं वि सुष्वये पक्तये केवलो भूत् ॥ ७ ॥

न । रेवता । पणिना । सख्यम् । इन्द्रः । असुन्वता । सुतपाः । सम् । गृणीते ।

आ । अस्य । वेदः । खिदति । हन्ति । नमम् । वि । सुष्वये । पक्तये । केवलः । भूत् ॥ ७ ॥

१सुतपाः अभिषुतं सोमं पिबन् १इन्द्रः १रेवता धनवता १पणिना वणिजा लुब्धेन १असुन्वता
सोमाभिषवमकुर्वता अयजमानेन सह १सख्यं सखित्वं १न १सं १गृणीते न संस्तौति । नानुमन्यत
इत्यर्थः । किंच १अस्य अयजमानस्य १नमं निरर्थकं १वेदः धनं ज्ञानं वा १आ १खिदति उद्धरति ।
१हन्ति हिनस्ति च । अपि च १सुष्वये सोमं सुन्वते १पक्तये हवींषि पचते यजमानाय १केवलः
असाधारणः सन् १वि १भूत् विभवति ॥

इन्द्रं परेऽवरे मध्यमासु इन्द्रं यान्तोऽवसितासु इन्द्रम् ।

इन्द्रं क्षियन्त उत युध्यमाना इन्द्रं नरो वाजयन्तो हवन्ते ॥ ८ ॥

इन्द्रम् । परे । अवरे । मध्यमासः । इन्द्रम् । यान्तः । अवसितासः । इन्द्रम् ।

इन्द्रम् । क्षियन्तः । उत । युध्यमानाः । इन्द्रम् । नरः । वाजयन्तः । हवन्ते ॥ ८ ॥

१परे उत्कृष्टाः १अवरे निकृष्टाश्च जनाः १ इन्द्रं १ हवन्ते आह्वयन्ति । १मध्यमासः मध्यमाश्च
१इन्द्रम् एव हवन्ते । १यान्तः कार्यसिद्धयर्थं गच्छन्तो जनाः १ इन्द्रमेवाह्वयन्ति । १अवसितासः निवि-
ष्टाश्च १ इन्द्रम् एवाह्वयन्ति । १क्षियन्तः गृहे निवसन्तो जनाः १इन्द्रम् एव हवन्ते । १उत अपि च
१युध्यमानाः युद्धं कुर्वाणा जना जयार्थमिन्द्रमेवाह्वयन्ति । १वाजयन्तः वाजसक्तमिच्छन्तः १नरः
नेतारो मनुष्याः १इन्द्रम् एव १हवन्ते ॥ ॥ १४ ॥

‘अहं मनुः’ इति सप्तर्षं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्वार्थम् । अग्नेवमनुक्रमजिका—‘अहं मनुः
सखायामिस्तिस्मिरिन्द्रमिवास्मानसृक्स्तिष्ठामेन्द्रो वात्मानं परा मवाही वा इवेनस्तुतिः’ इति ।

१. ल-सखा सहायक । २. च-‘जनाः’ नास्ति । ३. च-फ-इन्द्रमेव । ४. च-ग-न-न-न-जनाः
जयार्थम् । ५. च-उद्योगिनो जनाः जयार्थं च ।

अत्र 'अहं मनुः' इत्याद्याभिस्तिष्ठभिरात्मानमिन्द्ररूपेण वामदेवः स्तुतवान् । यद्वा । इन्द्र एव आत्मानं स्तुतवान् । अतो वामदेववाक्यपक्षे^१ वामदेव ऋषिरिन्द्रो देवता । इन्द्रवाक्यपक्षे^२ स्विन्द्र ऋषिः परमात्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । अवशिष्टानां वामदेव ऋषिः । अवशिष्टाभिरुत्तरसूक्तेन च सुपर्णात्मना^३ ब्रह्म स्तुयते । अतस्तासां परब्रह्म देवता । इयेनानाम्येकाहे माध्यन्दिनसवने मरुवतीयशक्ते इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'इयेनाजिराभ्यामभिवरन्यजेताहं मनुर्गोभे नु सन्' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

अहं मनु॑रम॒वं सूर्य॑श्चाहं क॒क्षीवाँ ऋषि॑रस्मि विप्रः ।

अहं कृ॒त्स॑मार्जुने॒यं न्यृ॒ञ्जेऽहं क॒वि॒रु॒शना॒ पश्य॑ता मा ॥ १ ॥

अहम् । मनुः । अमवम् । सूर्यः । च । अहम् । कक्षीवान् । ऋषिः । अस्मि । विप्रः ।

अहम् । कृत्सम् । आर्जुनेयम् । नि । ऋञ्जे । अहम् । कविः । उशना । पश्यत । मा ॥ १ ॥

इदमादिमन्त्रत्रयेण^४ गर्भे वसन् वामदेवः^५ उत्पन्नतरवज्ञानः सन्^६ सार्वार्थ्यं^७ स्वानुभवं^८ मन्वादि-
रूपेण प्रदर्शयन्नाह । 'अहं वामदेव इन्द्रो^९ वा^{१०} 'मनुरमवं सर्वस्य मन्ता प्रजापतिरस्मि । 'अहम् एव
'सूर्यश्च सर्वस्य प्रेरकः सविता चास्मि । 'विप्रः मेधावी 'कक्षीवान् दीर्घतमसः पुत्रः एतत्संज्ञकः'^{११}
'ऋषिः अप्यहमेव 'अस्मि । 'आर्जुनेयम्'^{१२} अर्जुन्याः पुत्रं 'कृत्सम् एतन्नामकमृषिम् 'अहम् एव
'न्यृञ्जे नितरां प्रसाधयामि । 'कविः क्रान्तदर्शी 'उशना एतदाख्य ऋषिः 'अहम् एवास्मि । उक्तमुप-
लक्षणम् । परमार्थदृष्ट्या कृत्स्नमप्यहमेवास्मीत्यर्थः । हे जनाः 'मा मां सर्वात्मकं 'पश्यत । यूयमप्येव-
मेव स्वस्वरूपमनुभवतेत्युक्तं भवति'^{१३} ॥

अहं भूमि॑मददा॒मार्या॑याहं वृष्टिं दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य ।

अहम॑पो जनयं वाव॒शाना॑ मम दे॒वासो॒ अनु॑ के॒तमा॑यन् ॥ २ ॥

अहम् । भूमिम् । अददाम् । आर्याय । अहम् । वृष्टिम् । दाशुषे । मर्त्याय ।

अहम् । अपः । अनयम् । वावशानाः । मम । देवासः । अनु । केतम् । आयन् ॥ २ ॥

'अहं वामदेव इन्द्रो वा^{१४} 'आर्याय मममे 'भूमिं पृथ्वीम् 'अददां वसवानस्मि । 'दाशुषे
हविर्दत्तते 'मर्त्याय मनुष्याव'^{१५} यजमानाव 'वृष्टिं सत्यायमिदृश्वर्यं वृष्टिलक्षणमुदकम् 'अहम् एव

१. ख-ग-च-न-त-स-वामदेववाक्यत्वात् । २. ख-ग-ण-इन्द्रवाक्ये, च-इन्द्रवाक्यत्वे, स-इन्द्र-
वाक्यत्वात् । ३. ख-ग-च-त-न-स-सुपर्णात्मा । ४. त-°मन्त्रत्रयेऽयम् । ५. ग-च-ण-वामदेवोऽयम् ।
६. ख-ग-च-न-स-स- 'सन्' नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-त-ल-स-सार्वार्थ्यम् । ८. ग-सुत्वानुभवम्, च-ण-
सुत्वानुभवम्; त-न-सानुभवम् । ९. त- 'इन्द्रो वा' नास्ति । १०. ख-ग-च-ण-न- 'एतत्संज्ञकः'
नास्ति । ११. ख-ग-च-न-स-उक्तमुपलक्षणम् । परमार्थदृष्ट्या कृत्स्नमप्यहमेवास्मीत्यर्थः । हे जनाः
मा (ख-च-च-न- 'मा' नास्ति) मां सर्वात्मकं पश्यत । यूयं मामेव स्वस्वरूपमनुभवतेत्युक्तं भवति ।
किंच आर्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कृत्समहं न्यृञ्जे प्रसाधये । अहं कविः सर्वज्ञः उशना (ग-च-स-उशानः)
ज्ञः इति मा मां पश्यत । १२. ख-च-च-न- 'मनुष्याव' नास्ति ।

अवदाम् । किंच ^१अहं ^२वाचशानाः शब्दायमानाः ^३अपः उदकानि ^४अनयं सर्वमपि प्रदेक्षाम्
अगमयम् । ^५देवासः बह्व्यादयो देवाः ^६मम ^७केतं मदीयं संकल्पम् ^८अनु ^९आयन् अनुयन्ति ॥

अहं पुरो मन्दसानो व्यैरं नवं साकं नवतीः शम्बरस्य ।

शततमं वेश्यं सर्वताता दिवोदासमतिथिग्वं यदावम् ॥ ३ ॥

अहम् । पुरः । मन्दसानः । वि । ऐरम् । नवं । साकम् । नवतीः । शम्बरस्य ।

शततमम् । वेश्यम् । सर्वताता । दिवःऽदासम् । अतिथिऽग्वम् । यत्^१ आवम् ॥ ३ ॥

^१अहं वामदेव इन्द्रो वा ^२मन्दसानः सोमेन माद्यन् ^३नव नवसंख्याकाः ^४नवतीः नवति-
संख्याकाश्च ^५शम्बरस्य एतन्नामकस्यासुरस्य संबन्धीनि ^६पुरः पुराणि ^७साकं युगपदेव ^८व्यैरम्
अर्ध्वसथम्^१ । ^२शततमं^२ शतसंख्यापूर्णं पुरं ^३वेश्यं दिवोदासनाम्ने^३ प्रवेशार्हमकरवम् । ^४सर्वताता
सर्वतातो यज्ञे ^५अतिथिग्वम् अतिथीनामभिगन्तारं ^६दिवोदासं दिवोदासनामकं राजर्षिं ^७यत्^४ यदा
^८आवम्^५ अपालयम् । तदा पुरो^६ व्यैरमिति^६ पूर्वेण संबन्धः ॥

प्र सु ष विभ्यो मरुतो विरस्तु प्र श्येनः श्येनेभ्य आशुपत्वा ।

अचक्रया यत्स्वधया सुपर्णो हव्यं भरन्मनवे देवजुष्टम् ॥ ४ ॥

प्र । सु । सः । विऽभ्यः । मरुतः । विः । अस्तु । प्र । श्येनः । श्येनेभ्यः । आशुऽपत्वा ।

अचक्रया । यत् । स्वधया । सुऽपर्णः । हव्यम् । भरत् । मनवे । देवऽजुष्टम् ॥ ४ ॥

अथैतदादिभिः श्येनः स्तूयते । हे ^१मरुतः केनेन मरुत्सदृशाः पक्षिणः ^२सः प्रसिद्धः श्येनाख्यः
^३विः पक्षी ^४विभ्यः पक्षिभ्यो युष्मत्तः ^५प्र ^६सु ^७अस्तु^४ बलेन प्रकृष्टो भवतु^४ । किंच ^८श्येनेभ्यः संसानीय-
गमनेभ्यः स्वसमानजातिभ्यः पक्षिभ्यः सकाशात् ^९आशुपत्वा आशुपतनः शीघ्रगामी ^{१०}श्येनः प्रकृष्टो
भवतु । ^{११}सुपर्णः शोभनपतनः ^{१२}यत् यदा श्येनः ^{१३}अचक्रया चक्रवर्जितया ^{१४}स्वधया रथेन ^{१५}देवजुष्टं
देवैः सेवितं ^{१६}हव्यं सोमकक्षणं हविः ^{१७}मनवे^५ प्रजापतये^६ ^{१८}भरत् अहरत् ^{१९}धुलोकसकाशादाहतवान् ।
अत्र स्वधाशब्दो रथवाची^{१३} ' अचक्रया स्वधया वर्तमानम् ' (ऋ. सं. १०. २७. १९) इत्यादी
वर्तनात् ॥

१. त-न-प्रैरयम् । २. स-ग-च-व-न-त-न-स-शततमं वेश्यम् । ३. स-ग-च-व-न-दिवोदास-
नाम्नः । ४. न-स-यदावम् । ५. स-ग-च-व-न-त-न-स-' पुरो व्यैरमिति ' नास्ति । ६. स-
ग-च-व-न-बलेन प्रकृष्टोऽस्तु भवतु । ७. न-स-स-' मनवे ' नास्ति । ८. स-ग-च-व-न-न-स-
' प्रजापतये ' नास्ति । ९. स-ग-च-व-न-स-प्रचवाची, स-रसवाची ।

भरद्वादि विरतो वेविजानः पथोरुणा मनोजवा असर्जि ।

तूर्यं ययौ मधुना सोम्येनोत श्रवो विविदे श्येनो अत्र ॥ ५ ॥

भरद् । यदि । विः । अतः । वेविजानः । पथा । उरुणा । मनःऽजवाः । असर्जि ।

तूर्यम् । ययौ । मधुना । सोम्येन । उत । श्रवः । विविदे । श्येनः । अत्र ॥ ५ ॥

यदि यदा विः पक्षी श्येनः भतः असुध्मात् एलोकात् वेविजानः सोमपालकान्^१ भीषन्
भरद् अहरत् । सोममाहृतवान् । तदा^२ उरुणा बिस्तीर्णेन पथा अस्तरिक्षमार्गेण मनोजवाः मनोवत्
वेगयुक्तः सन् असर्जि संसृष्टः आसीत् । सोम्येन सोममयेन मधुना अघ्नेन^३ सह तूर्यं क्षिप्रं ययौ
जगाम । उत अपि च अत्र अस्मिन् लोके श्येनः सुपर्णः श्रवः सोमाहरणनिमित्तं यज्ञः विविदे
केमे ॥

ऋजीपी श्येनो ददमानो अंशुं परावतः शकुनो मन्द्रं मदम् ।

सोमं मरहादृहाणो देवानान्दिवो अमुष्मादुत्तरादादाय ॥ ६ ॥

ऋजीपी । श्येनः । ददमानः । अंशुम् । पराऽवतः । शकुनः । मन्द्रम् । मदम् ।

सोमम् । मरत् । दृदृहाणः । देवऽवान् । दिवः । अमुष्मात् । उत्तरात् । आऽदाय ॥ ६ ॥

ऋजीपी ऋजुगामी परावतः दूरात् अंशुं सोमं ददमानः धारयन् श्येनः संसनीयगमनः
देववान् देवैः सहितः शकुनः पक्षी मन्द्रं मदनीयं^४ स्तुर्यं मदं मदकरं सोमम् उत्तरात्
उन्नततरात् अमुष्मात् दिवः एलोकात् आदाय स्वीकृत्य दृदृहाणः^५ दृढीभवन् भरत् अहरत् ॥

आदाय श्येनो अमरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकम् ।

अत्रा पुरंधिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ ७ ॥

आऽदाय । श्येनः । अमरत् । सोमम् । सहस्रम् । सवान् । अयुतम् । च । साकम् ।

अत्र । पुरम्^६धिः । अजहात् । अरातीः । मदे । सोमस्य । मूराः । अमूरः ॥ ७ ॥

श्येनः संसनीयगमनः पक्षी सवान् सवानां यज्ञानां सहस्रं सहस्रसंख्याकम् अयुतं च
अयुतसंख्याकम् । अपरिमितसंख्याकमित्यर्थः । साकं सह सोमं सोमकक्षणमद्यम् आदाय आदानं
कृत्वा अमरत् अहरत् । आजहार । अत्र अस्मिन् सोमे आहते सति पुरंधिः पुरंधीवैदुर्कमां

१. क-य-व-च-त-सु-सोमकान्; न-सोमकामान् । २. क-य-व-च-म-त-न-स-वद । ३. य-
मधुरायेन । ४. न-मादनीयम् । ५. य-न-दृदृहाणः ।

१अमूरः अमूठः प्राज्ञ इन्द्रः १सोमस्य संबन्धिनि १मदे हर्षे सति १मूराः मूढाः १अरातीः शत्रून्
१अजहात् अत्यजत् । जघानेत्यर्थः । अत्रारातिशब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥ ॥ १५ ॥

‘ गर्भे नु ’ इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यार्चं त्रैष्टुभम् । अन्त्या शक्नी पदपञ्चाशदक्षरा । श्येनो
देवता । पूर्वसूक्ते ‘ अष्टौ वा ’ इत्युक्तत्वात् अन्त्याया इन्द्रो वा देवता । तथा चानुक्तान्तं—‘ गर्भे नु
पञ्चाम्या शक्नी ’ इति । श्येने निष्केवक्ष्यक्षणे इदं सूक्तम् । सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतम् ॥

गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ।

शतं मा पुर आर्यसीररक्षन्धं श्येनो जवसा निरदीयम् ॥ १ ॥

गर्भे । नु । सन् । अनु । एषाम् । अवेदम् । अहम् । देवानाम् । जनिमानि । विश्वा ।

शतम् । मा । पुरः । आर्यसीः । अरक्षन् । अर्धं । श्येनः । जवसा । निः । अदीयम् ॥ १ ॥

अत्रैवः^१ श्लोकः पठ्यते—‘ श्येनभावं समास्थाय गर्भाद्योगेन निःसृतः । ऋषिर्गर्भे शब्दानः सन्
भूते गर्भे नु सन्निति ’ ॥ १गर्भे १नु गर्भे एव १सन् विद्यमानः १अहं वामदेवः १एषाम् इन्द्रादीनां
१देवानां १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १जनिमानि जन्मानि १अनु १अवेदम् आनुपूर्व्येणाशासिषम् ।
परमात्मनः सकाशात् सर्वे देवा जाता इत्यवेदिषमित्यर्थः । इतः पूर्वं १शतं बहूनि १आर्यसीः
अयोमयानि अमेद्यानि १पुरः शरीराणि १मा माम् १अरक्षन् अपालयन् । यथाहं शरीरात् व्यतिरिक्त-
मात्मानं न जानीयां तथा मामरक्षन्नित्यर्थः । १अर्धं अधुना^२ १श्येनः श्येनवत्स्थितः अहं^३ १जवसा वेगेन
१निरदीयं शरीराभिरगमम् । अनावरणमात्मानं जानन्निरगतोऽस्मीत्यर्थः । ‘ पुरुषे ह वा अयमादितः ’
इति खण्डे ‘ गर्भे एवैतच्छ्रयानो वामदेव एवमुवाच ’ (ऐ. आ. २. ५. १) इत्यादिनायमर्थः
सम्यक् प्रतिपादितः ॥

न घा स मामप जोषं जभारामीमास त्वक्षसा वीर्येण ।

ईर्मा पुरंधिरजहादरातीरुत वातो अतरच्छुशुवानः ॥ २ ॥

न । घा । सः । माम् । अप । जोषम् । जभार । अभि । ईम् । आस । त्वक्षसा । वीर्येण ।

ईर्मा । पुरंम्ऽधिः । अजहात् । अरातीः । उत । वातान् । अतरत् । शूशुवानः ॥ २ ॥

१सः गर्भः १मां वामदेवं १जोषं पर्याप्तं १न १घ नैव १अप १जभार अपजहार । गर्भेऽपि बसतो
मे मोहो नाभूक्तित्यर्थः । अहं तु १ईम् इदं गर्भस्थं दुःखं १त्वक्षसा तीक्ष्णेन १वीर्येण ज्ञानसामर्थ्येन
१अभि १आस अभ्यभवम् । १ईर्मा सर्वस्य प्रेरकः १पुरंधिः पुरां धारकः परमात्मा १अरातीः गर्भ-
स्थितान् शत्रून् १अजहात् अत्यजत् । जघान । १उत अपि च १शूशुवानः वर्धमानः परिपूर्णः
परमात्मा १वातान् गर्भक्षेत्रकरान्^४ वायून् १अतरत् अतारीत् ॥

१. स-ग-व-ज-तत्रैवः । २. स-ग-व-ज-म-अनन्तरम् । ३. स-ग-व-ज-म-अहं सन् ।

४. स-क्षेत्रकरान् ।

‘अध अधुना’ वृद्धः विक्रान्तः ‘मधवा धनवान्’ वृद्धः ‘धेतं शुभं’ कलशां कलशो पात्रे स्थितं
 ‘गोभिः गव्येन पयसा’ अर्कं सितम् ‘आपिप्यानम् आप्याययन्तं’ शुक्रं सारोपेतम् ‘अध्वर्युभिः’
 ‘प्रयतं दत्तम्’ ‘अन्धः सोमलक्षणमर्कं’ ‘मध्वः मधुरस्य सोमरसस्य’ ‘अग्रम् अग्रे’ ‘मदाय मदायं’
 ‘पिबध्वै पातुं’ ‘प्रति’ ‘धत् प्रतिदधातु । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ १६ ॥

‘त्वा युजा’ इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं त्रैलोक्यम् इन्द्रासोमदेवताकम्^१ । अनुक्रान्तं^२
 ‘य’—‘त्वा युजैन्द्रासोमम्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्वा युजा तव तत्सोम सुख्य इन्द्रो अपो मनवे सुसुतस्कः ।

अहमहिमरिणात्सप्त सिन्धूनपावृणोदपिहितेव खानि ॥ १ ॥

त्वा । युजा । तव । तत् । सोम । सुख्ये । इन्द्रः । अपः । मनवे । सुसुतः । करिति कः ।

अहन् । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । अप । अवृणोत् । अपिहिताऽहव । खानि ॥ १ ॥

हे ‘सोम’ ‘तव स्वदीये’ ‘तत् तस्मिन्’ ‘सुख्ये सखित्वे सति’ ‘त्वा त्वया’ ‘युजा सहायेन’ ‘इन्द्रः’
 ‘सुसुतः सरणीलाः’ ‘अपः वृष्टिलक्षणाभ्युदकानि’ ‘मनवे मनुष्येभ्यः’ ‘कः अकरोत् । किंच’ ‘अहिं’
 ‘वृत्रमसुरम्’ ‘अहन् हतवान्’ । ‘सप्त सर्पणीलाः’ ‘सिन्धून् अपः’ ‘अरिणात्’ ‘प्रैरयत्’ । ‘अपिहितेव’
 ‘अपिहितानीव वृत्रेण तिरोहितानि च । अत्रेवशब्दश्चार्थः । ‘खानि स्रोतसां’ द्वाराणि ‘अपावृणोत्’
 उद्घाटितवान् ॥

त्वा युजा नि सिदत्सूर्यस्येन्द्रश्चक्रं सहसा सद्य इन्द्रो ।

अधि ष्णुना बृहता वर्तमानं महो द्रुहो अप विश्वायु धायि ॥ २ ॥

त्वा । युजा । नि । सिदत् । सूर्यस्य । इन्द्रः । चक्रम् । सहसा । सद्यः । इन्द्रो इति ।

अधि । स्नुना । बृहता । वर्तमानम् । महः । द्रुहः । अप । विश्वायु । धायि ॥ २ ॥

हे ‘इन्द्रो सोम’ ‘इन्द्रः’ ‘सद्यः सपदि’ ‘त्वा त्वया’ ‘युजा सहायेन’ ‘सूर्यस्य प्रेरकस्य सवितुः’
 ‘संवन्धिनः पूर्व’^१ द्विचक्रस्य रथस्वैकं ‘चक्रं’ ‘सहसा अस्मिन्नाद्युक्तेन बलेन’ ‘नि’ ‘सिदत् आच्छिद्यत’ ।
 ‘कीदृशम्’^२ । ‘अधि उपरि’ ‘स्नुना स्थितेन’ ‘बृहता महता अन्तरिक्षेण’ ‘वर्तमानम्’ । किंच ‘महः’ ‘महत्’
 ‘प्रभूतस्य’ ‘द्रुहः द्रोण्युः’ ‘सूर्यस्य संवन्धि’ ‘विश्वायु सर्वतो गन्तु चक्रम्’ ‘अप’ ‘धावि इन्द्रेणापाहारि’^३ ॥

१. ख-ग-व-च-त-प-फ-म-स-‘धनवान्’ नास्ति । २. ख-ग-व-च-ज-न-म-स-‘दत्तं’ नास्ति ।
 ३. त-सोमराजस्य । ४. ख-प-फ-म-‘अग्रे’ नास्ति । ५. ख-ग-व-च-ज-त-प-फ-म-पानाय पात्रम् ;
 न-स-पात्रम् । ६. त-ऐन्द्रासोमदेवताकम् । ७. ख-ग-व-च-म-तया चातुक्रान्तम् । ८. ख-ग-व-च-
 फ-म-सति च । ९. ख-ग-व-च-प-फ-म-‘पूर्व’ नास्ति । १०. व-फ-कीदृशं चक्रम् । स्नुना बृहता
 महता चक्रमेविना युक्ते वर्तमानं विश्वायुं विश्वायुं नित्यं महो द्रुहः द्रोण्युश्चायंमपधावि इन्द्रेणापाहारि ।

भूमीश्च 'अभा भवानपरेण बलेन 'रिरिचथुः रेचितवन्तौ । हे 'मचवाना' मचवानौ धनवन्ताविन्द्रासोमी
'तत्तुदाना शत्रूणां हिंसकौ 'युवं युवाम् 'एष एवमुक्तप्रकारेण यत्कृतवन्तौ 'तत् सर्व 'सत्यम्
एव ॥ ॥ १७ ॥

'आ नः स्तुतः ' इति पञ्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैलोक्यमैन्द्रम् । 'आ नः स्तुतः ' इत्यनु-
क्रमणिका । विमिश्रयोगो लैङ्गिकः ॥

आ नः स्तुत उप वाजैमिरुती इन्द्र याहि हरिर्मिर्मन्दसानः ।

तिरभिदुर्यः सर्वना पुरुण्याङ्गुमेभिर्गुणानः सत्यराधाः ॥ १ ॥

आ । नः । स्तुतः । उप । वाजैमिः । ऊती । इन्द्र । याहि । हरिऽमिः । मन्दसानः ।

तिरः । चित् । अर्यः । सर्वना । पुरुणि । आङ्गुमेभिः । गुणानः । सत्यराधाः ॥ १ ॥

हे 'इन्द्र' 'स्तुतः त्वं 'वाजैमिः वाजैरक्षैः सह 'तिरस्मिन् प्राप्ताणि । 'तिरः सत इति प्राप्तस्य'
(निरु. ३. २०) इति यास्कः । 'पुरुणि पूर्णानि 'सर्वना सर्वनाभि 'नः अस्मदीयान् ब्रह्मान्
'उप प्रति 'ऊती ऊर्यै नोऽस्माकं रक्षणार्थं 'हरिमिः अक्षैः 'आ 'वाहि आगच्छ । कीदृशः । 'मन्व-
सानः मोदमानः 'अर्यः स्वामी 'आङ्गुमेभिः स्तोत्रैः 'गुणानः स्तूयमानः 'सत्यराधाः सत्यधनः ॥

आ हि ष्मा याति नर्यैभिकित्वान्दुयमानः सोतुभिरुप यज्ञम् ।

स्वश्रो यो अभीरुर्मन्यमानः सुस्त्राणेभिर्मदति सं ह वीरैः ॥ २ ॥

आ । हि । स्म । याति । नर्यैः । चिकित्वान् । दुयमानः । सोतुऽमिः । उप । यज्ञम् ।

सुऽअर्थः । यः । अभीरुः । मन्यमानः । सुस्त्रानेभिः । मदति । सम् । ह । वीरैः ॥ २ ॥

'नर्यैः नृत्यो हितः 'चिकित्वान् सर्वं जानन् 'सोतुभिः सोममभिपुष्पजिर्भत्विग्भिः 'दूयमानः
आदूयमान इन्द्रोऽस्मदीयं 'यज्ञम् 'उप प्रति 'आ 'याति आगच्छतु । 'हि 'स्म इति पूरणी । 'स्वश्रः
शोभनाद्योपेतः 'अभीरुः निर्मयशीलः 'सुस्त्राणेभिः सुस्त्रजिर्भजमानैः 'मन्यमानः स्तूयमानः 'यः
'इन्द्रः 'वीरैः शूरैर्मरुभिः सह 'सं 'मदति 'ह सह' माद्यत्येव' । स इन्द्र आगच्छत्विति पूर्वोक्त संबन्धः ॥

आवयेदस्स कर्णी वाजयथ्यै जुष्टामनु प्र दिशै मन्दयथ्यै ।

जुष्टावृषाणो राधसे तुर्विष्मान्करञ्च इन्द्रः सुतीर्थार्थयं च ॥ ३ ॥

अवयं । इत् । अस्य । कर्णी । वाजयथ्यै । जुष्टाम् । अनु । प्र । दिशम् । मन्दयथ्यै ।

जुष्टावृषाणः । राधसे । तुर्विष्मान् । करत् । नः । इन्द्रः । सप्ततीर्था । अर्भकश्च । च ॥ ३ ॥

हे स्तोतः स्वम् अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनौ वर्णा कर्णौ वाजयध्वौ इन्द्रं वक्त्रिं कर्तुं वृष्टामनु
विशं सेवितासु सर्वासु विष्णु प्र मन्त्र्यध्वौ प्रकर्षणेन्द्रं मादधितुं च अवय स्तोत्राणि आचय । इत्
इति पूरणः । उड्वृषाणः सोमेनोत्तिष्ठ्यमानः पुविष्मान् वरुषान् इन्द्रः वनः अस्माकं शिषे
धनार्थं सुतीर्थां क्षोभनानि तीर्थानि अभयं च भयराहित्यं च करत् करोतु ॥

अच्छा यो गन्ता नार्धमानमूती इत्था विप्रं हवमानं गुणन्तम् ।

उप त्मनि दधानो धुर्याश्भून्सहस्राणि शतानि वज्रबाहुः ॥ ४ ॥

अच्छ । यः । गन्ता । नार्धमानम् । ऊती । इत्था । विप्रम् । हवमानम् । गुणन्तम् ।

उप । त्मनि । दधानः । धुरि । आशून् । सहस्राणि । शतानि । वज्रबाहुः ॥ ४ ॥

वज्रबाहुः वज्रहस्तः वयः इन्द्रः त्मनि आत्मनि स्थितानात्मवश्वान् सहस्राणि सहस्रसंख्या-
कान् शतानि शतसंख्याकान् आशून् शीघ्रगामिनोऽश्वान् धुरि रथवहनप्रदेशोऽप्युप वधानः संख्या-
पयन् ऊती रक्षणार्थं नार्धमानं याचमानं विप्रं मेधाविनं हवमानम् आह्वयन्तम् इत्था इत्थमेव
प्रकारेण गुणन्तं स्तुवन्तं यजमानम् अच्छ अभिमुख्येन गन्ता गमनकीकः । भवतीति शेषः । स
इन्द्रः सुतीर्थानि अभयं च करोत्विति पूर्वेण संबन्धः ॥

त्वोतासो मधवमिन्द्र विप्रा वयं ते स्याम सुरयो गुणन्तः ।

मेजानासो बृहदिवस्य राय आकाय्यस्य दावने पुरुक्षोः ॥ ५ ॥

त्वाऽऊतासः । मधवन् । इन्द्र । विप्राः । वयम् । ते । स्याम । सुरयः । गुणन्तः ।

मेजानासः । बृहत्सुदिवस्य । रायः । आऽकाय्यस्य । दावने । पुरुक्षोः ॥ ५ ॥

हे मधवन् धनवन् इन्द्र त्वोतासः त्वया रक्षिताः विप्राः मेधाविनः गुणन्तः त्वां स्तुवन्तः
सुरयः स्तोतारः वयं बृहदिवस्य महर्षिः आकाय्यस्य आ समन्तान् स्तुत्वस्य पुरुक्षोः बहुलस्य
बहुकीर्तेर्वाप्ते त्वदीयस्य रायः धनस्य दावने दाने निमित्ते सति मेजानासः त्वां भजमानाः
स्वाम भवेम ॥ ॥ १८ ॥

‘ नकिरिन्द्र ’ इति चतुर्विधत्पुत्रं नयनं सूक्तं वामदेवस्वार्थं गावन्नम् । अहमी चतुर्विधौ च द्वे
अनुहुमी । इन्द्रो देवता । ‘ विमिद्विवा ’ इत्यत्र त्व उच्येदेवताक इन्द्रदेवताकम् । तथा चापुत्रास्त—
‘ नकिश्चतुर्विधत्तिर्दिविद्विष्व उच्येवन्न गावन्नं ब्रह्मन्मन्त्रे चापुहुमी ’ इति । अतिरात्रे सूतीये पयसि
मैत्रावकमन्त्रे उच्येमावर्जमिदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितं—‘ नकिरिन्द्र त्वपुत्र इत्युक्तानुसारेत् ’
(आच. औ. १. ४) इति ॥

नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायौ अस्ति वृत्रहन् । नकिरेवा यथा त्वम् ॥ १ ॥

नकिः । इन्द्र । त्वत् । उत्तरः । न । ज्यायान् । अस्ति । वृत्रहन् ।

नकिः । एव । यथा । त्वम् ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र वृत्रस्य नाशकेन्द्र । लोके एकोऽपीति शेषः । त्वत् त्वत्तः उत्तरः उत्कृष्टतरः । नकिः अस्ति न भवति । त्वत्तः ज्यायान् प्रशस्ततरः एकोऽपि न अस्ति । हे इन्द्र त्वं लोके यथा प्रसिद्धो भवसि तथाविध एकोऽपि नकिरेव अस्ति नैव भवति । कस्मिदपि लोके इन्द्रसदृशो नास्तीत्यर्थः ॥

सत्रा ते अनु कृष्टयो विश्वा चक्रेव वावृतुः । सत्रा महौ असि श्रुतः ॥ २ ॥

सत्रा । ते । अनु । कृष्टयः । विश्वा । चक्राऽहव । ववृतुः । सत्रा । महान् । असि । श्रुतः ॥ २ ॥

हे इन्द्र कृष्टयः प्रजाः ते त्वाम् अनु लक्ष्मीकृत्य सत्रा सत्यमेव ववृतुः वर्तन्ते । तत्र दृष्टान्तः । विश्वा विश्वानि व्याप्तानि चक्रेव चक्राणीव । यथा चक्राणि शकटमनुवर्तन्ते तद्वत् । हे इन्द्र महान् त्वं सत्रा सत्यमेव श्रुतः विश्रुतः असि । गुणैः प्रख्यातो भवसि ॥

विश्वे चनेदना त्वा देवास इन्द्र युयुधुः । यदहा नक्तमातिरः ॥ ३ ॥

विश्वे । चन । इत् । अना । त्वा । देवासः । इन्द्र । युयुधुः । यत् । अहा । नक्तम् । आ । अतिरः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र विश्वे चनेत् सर्वे एव देवासः असुरान् विजिगीषवो देवाः अना प्राणरूपेण बलेन त्वा त्वां संहारं लब्ध्वा युयुधुः असुरैः सह युद्धं चक्रुः । यत् यस्मात् कारणात् अहा अहःसु नक्तं रात्रिषु च अतिरः आ समन्तात् शत्रून्वधीः । अतः कारणात् युयुधुर्निति पूर्वेण संबन्धः ॥

यत्रोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय युध्यते । मुषाय इन्द्र सूर्यम् ॥ ४ ॥

यत्र । उत । बाधितेभ्यः । चक्रम् । कुत्साय । युध्यते । मुषायः । इन्द्र । सूर्यम् ॥ ४ ॥

यत्र तस्मिन् युद्धे उत अपि च हे इन्द्र त्वं बाधितेभ्यः कुत्ससहायेभ्यः युध्यते युद्धं कुर्वते । कुत्सा च सूर्यं सूर्यसंबन्धि चक्रं मुषायः असृज्जाः । अपहृतवानसीत्यर्थः । तस्मिन् युद्धे प्रायः क्षयीभिरतसम् इति परेण संबन्धः ॥

यत्र देवौ ऋषावतो विश्वा अयुष्य एक इत् । त्वमिन्द्र वनूरहन् ॥ ५ ॥

यत्र । देवान् । ऋषायतः । विश्वान् । अयुष्यः । एकः । इत् । त्वम् । इन्द्र । वनून् । अहन् ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र १एवम् १एक १इत् असहाय एव १यत्र यस्मिन् संग्रामे १देवान् इन्द्रादीन् १प्रचावतः
बाधमानान् १विश्वान् १सर्वान् राक्षसादीन् १अयुध्यः युद्धमकरोः । तथा १वनन् हिंसकान् १अहन्
अवधीः ॥ ॥ १९ ॥

यत्रोत मर्त्याय कमरिणा इन्द्र सूर्यम् । प्रावः शचीभिरेतशम् ॥ ६ ॥

यत्र । उत । मर्त्याय । कम् । अरिणाः । इन्द्र । सूर्यम् । प्र । आवः । शचीभिः । एतशम् ॥ ६ ॥

१यत्र यस्मिन् संग्रामे १उत अपि च हे १इन्द्र त्वं १मर्त्याय मनुष्याय एतशाख्याय ऋषये १सूर्यम्
१अरिणाः अहिंसीः । १कम् इति पूरणः । तदानीं १शचीभिः युद्धकर्मभिः १एतशम् एतत्संज्ञकमुषि १प्रावः
प्रकर्षेणारक्षः ॥

किमादुतासि वृत्रहन्मघवन्मन्युमत्तमः । अत्राह दानुमार्तिरः ॥ ७ ॥

किम् । आत् । उत । असि । वृत्रहन् । मघवन् । मन्युमत्तमः ।

अत्र । अह । दानुम् । आ । अतिरः ॥ ७ ॥

हे १वृत्रहन् वृत्राणामावरकाणां तमसां हन्तः १मघवन् धनवन् इन्द्र त्वम् १आत् अमन्तरमेव
१उत अपि च । १किम् इति प्रश्ने । १मन्युमत्तमः १असि अत्यन्तं क्रोधवान् भवसि । १अत्र अस्मिन्नन्त-
रिक्षे १अह एव १दानुं दनोः पुत्रं वृत्रम् १आतिरः आ समन्तादहिंसीः ॥

एतद्वेदुत वीर्यमिन्द्र चकथ पौंस्यम् । स्त्रियं यदुह्णायुबं वधीदुहितरं दिवः ॥ ८ ॥

एतत् । व । इत् । उत । वीर्यम् । इन्द्र । चकथ । पौंस्यम् ।

स्त्रियम् । यत् । दुःह्णायुबम् । वधीः । दुहितरम् । दिवः ॥ ८ ॥

हे १इन्द्र १उत अपि च १यत् यस्यम् १एतत् उपलक्षितं १पौंस्यं बलं १वीर्यं सामर्थ्येति १चकथं
कृतवानसि । १व १इत् इति पूरणी । किंच १यदुह्णायुबं दुष्टं इमनम् इच्छन्ती १दिवः १दुहितरं
कुलोकसकाशादुत्पन्नां १स्त्रियम् उत्पत्तं १वधीः अवधीः ॥

दिवश्चिद्वा दुहितरं महान्महीयमानाम् । उवासमिन्द्र सं पिबक् ॥ ९ ॥

दिवः । चिद् । व । दुहितरम् । महान् । महीयमानाम् । उवासम् । इन्द्र । सम् । पिबक् ॥ ९ ॥

हे १इन्द्र १महान् त्वं १दिवः १दुहितरं कुलोकस्य पुत्री १महीयमाना पूजमाना १उवासम्
उपदेयी १सं १पिबक् १चिद् संपितवानसि कष्टु ॥

अपोषा अनसः सरत्संपिष्टादहं बिभ्युषी । नि यत्सीं शिभयदृषा ॥ १० ॥

अप । उषाः । अनसः । सरत् । समऽपिष्टात् । अहं । बिभ्युषी ।

नि । यत् । सीम् । शिभयत् । दृषा ॥ १० ॥

वृषा कामानां वर्धिता इन्द्रः^१ यत् यदा वसीम् एतत् उषसः^२ संबन्धि^३ शकटं^४ नि शिभयत् न्यवधीत् तदा उषाः उषोदेवता बिभ्युषी इन्द्रसकाशात् भीता सती संपिष्टात् इन्द्रेण संचूर्णितात् अनसः शकटात् अप यत् सरत् अपासरत् अपजगाम । अह इति पूरणः ॥ ॥ २० ॥

एतदस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या । ससारं सीं परावतः ॥ ११ ॥

एतत् । अस्याः । अनः । शये । सुसंपिष्टम् । विपाशि । आ । ससारं । सीम् । परावतः ॥ ११ ॥

सुसंपिष्टम् इन्द्रेण सुहु संचूर्णितम् अस्याः उषसः संबन्धि एतत् अनः शकटं विपाशि । विपाश्याख्या नदी । तस्यां तसीरे आ शये आ समन्तात् शेते अशेत । वसीम् इवमुषोदेवता शकटे अग्रे सति परावतः दूरदेशात् ससार अपससार ॥

उत सिन्धुं विबाल्यं बितस्थानामधि क्षमि । परिं ह्या इन्द्र मायया ॥ १२ ॥

उत । सिन्धुम् । विबाल्यम् । विस्तस्थानाम् । अधि । क्षमि ।

परिं । स्थाः । इन्द्र । मायया ॥ १२ ॥

हे इन्द्र उत अपि च विबाल्यं विगतवाक्यावस्थां संपूर्णजलां बितस्थानां बितिष्ठमानां सिन्धुं नदीम् अधि क्षमि क्षमायां मायया प्रज्ञया परिं ह्याः पर्यस्थाः । सर्वतः स्थापनं कृतवानसि ॥

उत शुष्णस्य धृष्णुया प्र मृक्षो अमि वेदनम् । पुरो यदस्य संपिणक् ॥ १३ ॥

उत । शुष्णस्य । धृष्णुया । प्र । मृक्षः । अमि । वेदनम् ।

पुरः । यत् । अस्य । समऽपिणक् ॥ १३ ॥

उत अपि च हे इन्द्र धृष्णुया धृष्णुः धर्मकस्त्वं धृष्णस्व धृष्णमाज्ञोऽसुरस्य संबन्धि वेदनं विपन्नम् अमि अमितः सर्वतः प्र मृक्षः प्रकर्षणावाधयाः । यत् यदा अस्व धृष्णस्व पुरः पुराणि जगरामि संपिणक् संपिष्टवानसि । तदा प्र मृक्षः इति संबन्धः ॥

उत दासं कौलितरं बृहतः पर्वतादधि । अवाहभिन्द्र शम्बरम् ॥ १४ ॥

उत । दासम् । कौलिऽतरम् । बृहतः । पर्वतात् । अधि । अव । अहन् । इन्द्र । शम्बरम् ॥ १४ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वं दासम् उपक्षपयितारं कौलितरं कुलितरनाम्नोऽपत्यं शम्बरम् असुरं बृहतः महतः पर्वतात् अग्नेः अधि उपरि अव अवाचीनं कुरुवा अहन् हतवानसि ॥

उत दासस्य वर्चिनः सहस्राणि शतावधीः । अधि पञ्च प्रधीरिव ॥ १५ ॥

उत । दासस्य । वर्चिनः । सहस्राणि । शता । अवधीः । अधि । पञ्च । प्रधीन्ऽइव ॥ १५ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वं प्रधीनिव चक्रस्य परितः स्थितान् शङ्खनिव हिंसकान् पञ्च वृक्षता पञ्चशतानि पञ्चशतसंख्याकान् सहस्राणि सहस्रसंख्याकान् दासस्य लोकानामुपक्षपयितुः वर्चिनः वर्चिनामकस्यासुरस्य संबन्धिनोऽनुचरान् पुरुषान् अधि अधिकम् अवधीः हतवानसि ॥ २१ ॥

उत त्वं पुत्रमग्रुवः परावृक्तं शतक्रतुः । उकथेष्विन्द्र आमजत् ॥ १६ ॥

उत । त्वम् । पुत्रम् । अग्रुवः । पराऽवृक्तम् । शतऽक्रतुः ।

उकथेषु । इन्द्रः । आ । अमजत् ॥ १६ ॥

उत अपि च शतक्रतुः शतकर्मा इन्द्रः त्वं तं प्रसिद्धम् अग्रुवः एतन्नाम्नः पुत्रं परावृक्तम् एतन्नामकम् उकथेषु स्तोत्रेषु आमजत् भागिनं कृतवान् । अथमर्थः ' वज्रीभिः पुत्रमग्रुवः ' (ऋ. सं. ४. १९. ९) इत्यस्यामृचि प्रतिपादित इति ॥

उत त्या तुर्वशायदू अस्नातारा शचीपतिः । इन्द्रो विद्वो अपारयत् ॥ १७ ॥

उत । त्या । तुर्वशायदू इति । अस्नातारा । शचीऽपतिः । इन्द्रः । विद्वान् । अपारयत् ॥ १७ ॥

उत अपि च अस्नातारा अस्नातारौ ययातिशापाद्वनमिच्छीत्या त्वी तौ प्रसिद्धौ तुर्वशायदू तुर्वशानामां यदुनामकं च राजानौ शचीपतिः कर्मणां पालकः^१ । कदा शचीन्द्रस्य आर्वा । तस्याः पतिर्मता विद्वान् सकलमपि जानन् इन्द्रः अपारयत् अमिषेकार्हावकरोत् ॥

उत त्या सद्य आर्या सरयोरिन्द्र पारतः । अर्णीचित्ररथावधीः ॥ १८ ॥

उत । त्या । सद्यः । आर्या । सरयोः । इन्द्र । पारतः । अर्णीचित्ररथा । अवधीः ॥ १८ ॥

उत अपि च सद्यः सपदि हे इन्द्र त्वं त्या त्वी तौ आर्वा आर्वा आर्वात्वाभिमानिनी सन्तावपि । इन्द्रविषयमकिञ्चिद्वारहितावित्वर्थः । सरयोः सरय्या नद्याः पारतः पारे तरे वसन्ती अर्णीचित्ररथा अर्जनामकं चित्ररथनामकं च राजानौ अवधीः अहिंसिः ॥

अनु द्वा जहिता नयोऽन्धं श्रोणं च वृत्रहन् । न तत्ते सुज्ञमष्टवे ॥ १९ ॥

अनु । द्वा । जहिता । नयः । अन्धम् । श्रोणम् । च । वृत्रऽहन् ।

न । तत् । ते । सुज्ञम् । अष्टवे ॥ १९ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हिंसकेन्द्र त्वं वृजहिता जहितौ सर्वैर्बन्धुभिस्स्यक्तौ वृअन्धं चक्षुर्हीनमेकं वृश्रोणं
वृच पक्षुगुमपरं^१ च वृद्वा^२ एतौ द्वौ^३ वृअनु वृनयः अन्धपङ्क्तुत्वपरिहारेण अनुनीतवानसि । हे इन्द्र वृते
त्वया दत्तं वृतत् वृसुज्ञं सुखम् वृअष्टवे व्याप्तं कोऽपि वृन । प्रभवतीति शेषः ॥

शतमश्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत् । दिवोदासाय दाशुषे ॥ २० ॥

शतम् । अश्मन्ऽमयीनाम् । पुराम् । इन्द्रः । वि । आस्यत् । दिवऽदासाय । दाशुषे ॥ २० ॥

वृइन्द्रः वृअश्मन्मयीनां पाषाणैर्मिर्मितानां वृपुरां शम्बरस्य संबन्धिनां नगराणां वृशतं शतसंख्याकं
वृदिवोदासाय एतन्नामकाय वृदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वृव्यास्यत् व्यक्षिपत्^४ ॥ २२ ॥

अस्वापयदुभीतये सहस्रा त्रिशतं हयैः । दासानामिन्द्रो मायया ॥ २१ ॥

अस्वापयत् । दुभीतये । सहस्रा । त्रिशतम् । हयैः । दासानाम् । इन्द्रः । मायया ॥ २१ ॥

वृइन्द्रो वृअमया स्वकीयया शक्त्या वृदासानां लोकानामुपक्षयितृणां राक्षसादीनां वृत्रिशतं
त्रिशतसंख्याकानि वृसहस्रा सहस्राणि वृदुभीतये दुभीतिनामकस्यार्थाय वृहयैः हजमसाधनैरावुधैः
वृअस्वापयत् अवधीत् ॥

स घेदुतासि वृत्रहन्समान इन्द्र गोपतिः । यस्ता विश्वानि बिभ्युषे ॥ २२ ॥

सः । घ । इत् । उत । असि । वृत्रऽहन् । समानः । इन्द्र । गोऽपतिः ।

यः । ता । विश्वानि । बिभ्युषे ॥ २२ ॥

वृउत अपि च हे वृइन्द्र वृयः त्वं वृता तानि वृविश्वानि^५ समस्तान् वृशत्रून् वृबिभ्युषे प्राञ्चात्तवः ।
हे वृवृत्रहन् वृत्राणां वृशत्रूणां हिंसकेन्द्र वृगोपतिः गवां पालकः वृसः त्वं वृसमानः सर्वेषां वृजमानानां
समः सन् प्रख्यातः वृअसि । वृचेत् इति पूरणौ ॥

उत नूनं यद्विन्द्रियं करिष्या इन्द्र पौंस्यम् । अघा नक्विष्टा मिनत् ॥ २३ ॥

उत । नूनम् । यत् । इन्द्रियम् । करिष्याः । इन्द्र । पौंस्यम् ।

अघ । नक्तिः । तत् । आ । मिनत् ॥ २३ ॥

१. क-ग-च-त-प-फ-म-पक्षुमेकपदम् । २. क-ग-च-क- एतौ द्वा द्वौ; न-एतौ द्वौ । ३. क-न-च-
न-च-न-भ-क-स-व्याक्षिपत् । ४. क-य-च-म-स- ' विश्वानि ' नास्ति ।

१उत अपि च हे १इन्द्र १यत् १वीत्यं त्वदीयं वक्तुम् १इन्द्रिबं सामज्योपितं १नृवं १करिष्याः
कृतवानसि सखु । १अथ १ अद्यतनः कश्चित् १तत् बलं १नकिः १आ १मिनत् न हिंस्यात् ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वयमा । वामं पूषा वामं भगो
वामं देवः करुळती ॥ २४ ॥

वामम् १वामम् । ते । आ १दुरे । देवः । ददातु । अर्यमा ।

वामम् । पूषा । वामम् । भगः । वामम् । देवः । करुळती ॥ २४ ॥

हे १आदुरे शत्रूणाम् आदारयितरिन्द्र १ ते तव १वामं वामं यद्यत् वननीयं संभजनीयं धनमस्ति लोके
तद्वां वसु १अर्यमा अरीणां १ नियमयिता एतन्नामकः १देवो १ददातु प्रयच्छतु । तथा १करुळती कृतवन्तः
१पूषा पोषकः १देवः १वामं धनं ददातु । तथा १भगः अपि १वामं धनं ददातु । ननु १ करुळतीत्येतत्
संनिहितवाङ्मग इत्यनेन संबन्धनीयम् । अथवा अर्यमादीनां त्रयाणामपि विशेषणत्वेन भाव्यम् । कथं
पूष्णो विशेषणं स्यादिति साकाङ्क्षात् । न । सांनिध्याकाङ्क्षयोः सन्नावेऽपि योग्यतासन्तरेण अन्वया-
योगात् । 'तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि' (तै. सं. २. ६. ८. ५) इत्यादिभूतिषु पूष्ण एवा-
दन्तकरत्वेन प्रसिद्धेः व्यवहितस्यापि तस्यैव विशेषणत्वं युक्तम् । 'वामं वननीयं भवति' (मिश्र.
६. ३१) इत्यादि निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥

'कया नः' इति पञ्चदशार्चं दशमं सूक्तं वामदेवस्वार्चमैन्द्रं गायत्रम् । 'अभी पु नः' इत्येषा
पादनिष्पन्नम् गायत्री 'त्रयः ससकाः पादनिष्पत्' (अनु. ४. ४) इति तल्लक्षणयुक्तत्वात् । तथा
चानुक्रमजिका— 'कया पञ्चोनाभी पु पादनिष्पत्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अग्निहोमे धातु-
विक्षिप्तेऽहिं च माध्वं द्विने सवने मैत्रावरुणस्य 'कया नः' इत्याद्यस्तुचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—
'होत्रकाणां कया नश्चित्र आ भुवत्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । वरुणप्रवासेषु कावस्व इविचः
अधुषोष्या 'कया नः' इत्येषा । तथा च सूत्रितं— 'कया नश्चित्र आ भुवद्विरण्वगर्भः समवर्ततामे' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

कया नश्चित्र आ भुवद्वी सदावृधः सखा । कया चविष्ठया वृता ॥ १ ॥

कया । नः । चित्रः । आ । भुवत् । ऊती । सदाऽवृधः । सखा । कया । चविष्ठया । वृता ॥ १ ॥

१सदावृधः सदा वर्धमानः १चित्रः चावर्णीयः पूजनीयः १सखा मित्रभूत इन्द्रः १कया १ऊती
ऊत्वा ऊर्ध्वमेन १नः अस्मान् १आ १भुवत् आभिमुख्येन भवेत् । १चविष्ठया प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञा-
सहितमनुदीयमानेन १कया १वृता केन वर्तमेन कर्मणा चाभिमुखो भवेत् ॥

१. क-म-म-म-स- 'अथ' वास्ति । २. क-प-प-म-दारयितरिन्द्र । ३. क-म-म-म-
अरीणां शत्रूणाम् । ४. म-म-म-म-म- अत्र ।

कस्त्वा सृत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सुदन्धसः । दृळ्हा चिदारुजे वसु ॥ २ ॥

कः । त्वा । सृत्यः । मदानाम् । मंहिष्ठः । मत्सुत् । अन्धसः । दृळ्हा । चित् । आऽरुजे । वसु ॥ २ ॥

वमंहिष्ठः पूजनीयः वसत्यः सत्यभूतः वमदानां मादयितृणां मध्ये वकः मत्करः वअन्धसः सोमस्य रसः वदृळ्हा वचित् दृढाग्यपि ववसु वसूनि शत्रूणां धनानि वआरुजे आ समन्तात् मङ्कुं हे इन्द्र वत्वा त्वां वमत्सुत् मादयेत् ॥

अमी षु णः सखीनामविता जरितृणाम् । शतं भवास्युतिभिः ॥ ३ ॥

अभि । सु । नः । सखीनाम् । अविता । जरितृणाम् । शतम् । भवासि । उतिऽभिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं वसखीनां समानख्यातीनां^२ जरितृणां स्तोतृणाम् वअविता रक्षिता त्वं वशतं शतेन वक्षीभिः वउतिभिः रक्षाभिः सह वनः अस्माकं वसु सुषु वअभि वभवासि अभिमुखो भव ॥

अमी न आ ववृत्स्व चक्रं न वृत्तमर्वतः । नियुज्जि चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

अभि । नः । आ । ववृत्स्व । चक्रम् । न । वृत्तम् । अर्वतः । नियुत्ऽभिः । चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ववृत्तं वचक्रं वन वर्तमानं चक्रमिव वअर्वतः उपगन्तुं वनः अस्मान् वचर्षणीनाम् अस्मदीयानां मनुष्याणां वनियुज्जिः स्तुतिभिः वअभि वआ वववृत्स्व अग्न्यावर्तस्व ॥

प्रवता हि कर्तूनामा हा पदेव गच्छसि । अमक्षि सूर्ये सचा ॥ ५ ॥

प्रऽवता । हि । कर्तूनाम् । आ । ह । पदाऽइष । गच्छसि । अमक्षि । सूर्ये । सचा ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं वकर्तृणां कर्मणां यजमानानां संबन्धिनः^१ वप्रवता प्रवतः^४ प्रवणान् देशान् वपदेव पदानि त्वकीयानि स्थानानीव वआ वगच्छसि वहि आगतो भवसि खलु । वह इति पूरणः । हे इन्द्र त्वामहं वसूर्ये सूर्येण वसचा सह वअमक्षि भजे ॥ ॥ २४ ॥

सं यत्त इन्द्र मन्यवः सं चक्राणि दधन्बिरे । अघ त्वे अघ सूर्ये ॥ ६ ॥

सम् । यत् । ते । इन्द्र । मन्यवः । सम् । चक्राणि । दधन्बिरे । अघ । त्वे इति । अघ । सूर्ये ॥ ६ ॥

हे वइन्द्र वते त्वदर्थं वमन्यवः स्तुतयः वयत् यदा वसं वदधन्बिरे अस्माभिरनुमन्बन्ते । वचक्राणि चक्रकर्मणां कर्माणि च वसं दधन्बिरे । वअघ तदानीं ताः स्तुतयः तानि कर्माणि च वत्वे त्वयि भवन्ति । वअघ तदन्तरं वसूर्ये च भवन्ति ॥

१. क-ग-व-ण-त-न-फ-म-स-भोक्तुम् । २. फ-स-समानख्यानानाम् । ३. ग-व-क-अस्मदीयानां संबन्धिनाम् । ४. क-ग-व-व-ण-त-न-भ-स-स-‘ प्रवतः ’ नास्ति ।

उत स्मा हि त्वामाहु रिन्मघवानं शचीपते । दातारमविदीधयुम् ॥ ७ ॥

उत । स्म । हि । त्वाम् । आहुः । इत् । मघऽवानम् । शचीऽपते ।

दातारम् । अविऽदीधयुम् ॥ ७ ॥

हे शचीपते कर्मपालकेन्द्र^१ उत अपि च मघवानं धनवान् दातारं त्तोतृभ्योऽभीष्टप्रदं त्वा
त्वाम् अविदीधयुम् । विदीधयुः अविदीधयुः । न विदीधयुः अविदीधयुः । तं दीप्यमानम् आहुः
यस्य प्रवदन्ति खलु । हि इत् इति द्वयं पूरणार्थम् ॥

उत स्मा सद्य इत्परि शशमानाय सुन्वते । पुरु चिन्महसे वसु ॥ ८ ॥

उत । स्म । सद्यः । इत् । परि । शशमानाय । सुन्वते । पुरु । चित् । महसे । वसु ॥ ८ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वं सद्य इत् सद्य एव शशमानाय स्तुतिं कुर्वते । 'कसमानः
शंसमानः' (निरु. ६. ८) इति यास्कनोक्तत्वात् । सुन्वते सोमाभिषेचं कुर्वते यजमानाय पुरु
चित् पुरुणि बहुन्वयि वसु वसूनि धनानि परि परितः महसे वस्म प्रवच्छसि खलु ॥

नहि स्मा ते शतं चन राधो वरन्त आमुरः । न ज्यौत्नानि करिष्यतः ॥ ९ ॥

नहि । स्म । ते । शतम् । चन । राधः । वरन्ते । आऽमुरः । न । ज्यौत्नानि । करिष्यतः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र आमुरः बाधका राक्षसादयः ते त्वदीयं शतं चन शतपरिमितमपि राधः धनं
नहि वरन्ते वस्म न वारयन्ति खलु । किंच शत्रूणां हिसनं करिष्यतः तव ज्यौत्नानि बलानि यम
वारयन्ति^२ ॥

अस्माँ अवन्तु ते शतमस्मान्सहस्रमृतयः । अस्मान्विधा अमिष्टयः ॥ १० ॥

अस्मान् । अवन्तु । ते । शतम् । अस्मान् । सहस्रम् । उतयः ।

अस्मान् । विधाः । अमिष्टयः ॥ १० ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयाः शतं शतसंख्याकाः उतयः रक्षाः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु । सहस्रं
सहस्रसंख्याकास्त्वदीया रक्षाः अस्मान् अवन्तु । विधाः सर्वाणि अमिष्टयः त्वदीयान्भि-
गमनार्ति अस्मान् अवन्तु ॥ ॥ २५ ॥

अस्माँ इहा वृणीष्व स्रुयाय स्वस्तये । महो राये द्विषिर्मते ॥ ११ ॥

अस्मान् । इहा । वृणीष्व । स्रुयाय । स्वस्तये । महः । राये । द्विषिर्मते ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वम् ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽअस्मान् यजमानान् ऽसत्त्वाय सस्विभावाय ऽस्वस्तये अवि-
नाशाय च ऽमहः महते ऽदिविस्मते दीप्तिमते ऽराये धनाय च ऽवृणीष्व संभजस्व ॥

अस्माँ अविद्धि विश्वहेन्द्र राया परीणसा । अस्मान्विश्वामिरूतिभिः ॥ १२ ॥

अस्मान् । अविद्धि । विश्वहा । इन्द्र । राया । परीणसा । अस्मान् । विश्वामिः । ऊतिऽभिः ॥ १२ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽविश्वहा सर्वेष्वहःसु ऽपरीणसा महता ऽराया धनेन ऽअस्मान् यजमानान् ऽअविद्धि
रक्ष । किञ्च ऽविश्वामिः सर्वाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः ऽअस्मान् अविद्धि^१ ॥

अस्मभ्यं ताँ अपा वृधि ब्रजाँ अस्तैव गोमतः । नवामिरिन्द्रोतिभिः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यम् । तान् । अप । वृधि । ब्रजान् । अस्ताऽइव । गोऽमतः ।

नवामिः । इन्द्र । ऊतिऽभिः ॥ १३ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽनवामिः नूतनाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः ऽअस्तैव क्षेसा शूर इव ऽगोमतः गोभिः
युक्तान् ऽतान् प्रसिक्तान् ऽब्रजान् गोमिवासान् ऽअस्मभ्यम् ऽअपा ऽवृधि उद्गाटय^२ ॥

अस्माकं धृष्णुया रथो धुमाँ इन्द्रानपच्युतः । गच्युरश्वयुरीयते ॥ १४ ॥

अस्माकम् । धृष्णुऽया । रथः । धुमान् । इन्द्र । अनपऽच्युतः । गच्युः । अश्वऽयुः । ईयते ॥ १४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽधृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्षकः ऽधुमान् दीप्तिमान् ऽअनपच्युतः विनाशरहितः ऽगच्युः
गोमान् ऽअश्वयुः अश्वान् ऽअस्माकम् अस्मत्संबन्धी ऽरथः ऽईयते सर्वत्र गच्छतु । तेन रथेनास्मान्
रक्षेत्यर्थः ॥

‘ अस्माकमुत्तमं कृधि ’ इत्यनया आदित्यं इष्ट्वा रथादवरोहेत् । तथा च सूत्रितम्—‘ अस्मा-
कमुत्तमं कृधीत्यादित्यमीक्षमाणो जपित्वावरोहेत् ’ (आश्व. गृ. २. ६. १२) इति ॥

अस्माकमुत्तमं कृधि अवाँ देवेषु सूर्य । वर्षिष्ठं चामिबोपरि ॥ १५ ॥

अस्माकम् । उत्तमम् । कधि । अवाँ । देवेषु । सूर्य । वर्षिष्ठम् । चाम्ऽइव । उपरि ॥ १५ ॥

हे ऽसूर्य सर्वस्य प्रेरकेन्द्र हे आदित्य ता त्वं ऽदेवेषु क्षीतमानेषु बहुयादियु मध्ये ऽअस्माकम्
अस्मत्संबन्धि ऽअवः वक्ताः ऽउत्तमम् उत्कृष्टं ऽकृधि कुरु । तत्र दद्यान्तः । ऽवर्षिष्ठम् अतिशयेन प्रदुर्ब-
लेष्वनसमर्थं वा ऽचामिब सुकोकं ववा सर्वेषां लोकानाम् ऽउपरि स्थितसुत्कृष्टमकरोस्तद्वत् ॥ २६ ॥

‘ आ तू न इन्द्र ’ इति षतुर्विंशत्युच्चेकावशं सूक्तं वामदेवस्यार्थं गावत्रमैन्द्रम् । अन्ये ‘ कमी-
नकेव ’ इत्यादिके हे इन्द्रस्याश्वदेवताके । तथा षातुक्रान्तम्—‘ आ तू न षतुर्विंशतिरम्बाम्बामिन्द्राभी
स्तुती ’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ तू न इन्द्र वृत्रहन् अस्माकं मर्धमा गहि । महान् महीभि रूतिभिः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । वृत्रहन् । अस्माकम् । अर्धम् । आ । गहि ।

महान् । महीभिः । रूतिभिः ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसक इन्द्र त्वं वनः अस्मान् प्रति तु क्षिप्रम् आ गच्छ ।
हे इन्द्र महान् प्रभूतस्त्वं महीभिः महतीभिः रूतिभिः रक्षाभिः सह अस्माकमर्थं समीपम् आ
गहि आगच्छ ॥

भूमिभि र्द्वासि तूतुजिरा चित्र चित्रिणीष्व । चित्रं कृणोष्यतये ॥ २ ॥

भूमिः । चित्र । ष । अस्ति । तूतुजिः । आ । चित्र । चित्रिणीषु । आ ।

चित्रम् । कृणोषि । उतये ॥ २ ॥

हे चित्र वायवीय पूजनीयेन्द्र त्वं भूमिभित् भ्रमणशीकोऽपि तूतुजिः वासि अस्मदभीष्ट-
प्रदाता च भवसि । आकारधार्ये । चित्रिणीषु चित्रकर्मयुक्तास्वस्मद्गूपासु प्रजासु चित्रं वायवीयं
धनम् उतये रक्षणाय आ कृणोषि आ समस्तात् करोषि । ष इति पूजनः ॥

दध्रेमिश्चिच्छीयांसं हंसि ब्राधन्तुमोर्जसा । सखिभिर्ये त्वे सचा ॥ ३ ॥

दध्रेमिः । चित्र । शशीयांसम् । हंसि । ब्राधन्तम् । ओर्जसा ।

सखिभिः । ये । त्वे इति । सचा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं दध्रेमिभित् अस्मैरपि सखिभिः वज्रमानैः सह शशीयांसम् । ‘ सप्त प्लुतगती ’ ।
उत्प्लवमानं ब्राधन्तं महात्ममपि शत्रुम् ओर्जसा बलेन हंसि मातवसि । त्वे वज्रमानाः त्वे त्वयि
सखा संमताः । तैरिति पूर्वैर्न संबन्धः ॥

वयमिन्द्र त्वे सचा वयं त्वामि नोनुमः । अस्मौ अस्मौ इदुदव ॥ ४ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वे इति । सचा । वयम् । त्वा । अमि । नोनुमः ।

अस्मन् अस्मान् । इत् । उत् । अव ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १वयं यजमानाः १त्वे त्वयि १सखा संगताः स्मः । १वयं १त्वा त्वाम् १अभि १नोनुमः
अतिशयेनाभिष्टुमः । हे इन्द्र त्वमपि १अस्मान्स्मानित् सर्वान्स्मानेव १उद्व उत्कर्षेण रक्ष ॥

स नश्चित्राभिरद्रिवोऽनवद्यामिरूतिभिः । अनाघृष्टाभिरा गहि ॥ ५ ॥

सः । नः । चित्राभिः । अद्रिऽवः । अनवद्याभिः । ऊतिऽभिः । अनाघृष्टाभिः । आ । गहि ॥ ५ ॥

हे १अद्रिवः यज्ञवज्रिन्द्र १सः त्वं १चित्राभिः चायनीयाभिः १अनवद्याभिः अनिन्दिताभिः
१अनाघृष्टाभिः शत्रुभिरप्रधर्षितैः १ऊतिभिः रक्षणैः सहितः सन् १नः अस्मान् १आ १गहि
आगच्छ ॥ ॥ २७ ॥

भूयामो षु त्वावतः सखाय इन्द्र गोमतः । युजो वाजाय घृष्वये ॥ ६ ॥

भूयामो इति । सु । त्वावतः । सखायः । इन्द्र । गोऽमतः । युजः । वाजाय । घृष्वये ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १त्वावतः त्वत्सदृशस्य १गोमतः गोभिर्युक्तस्य देवस्य^१ संबन्धिनः १सखायः स्तोतारो
वयं १घृष्वये महते १वाजाय अजाय १युजः संयुक्ताः १सु सुहु १भूयामो भवामैव ॥

त्वं ह्येक ईशिष इन्द्र वाजस्य गोमतः । स नो यन्धि महीमिषम् ॥ ७ ॥

त्वम् । हि । एकः । ईशिषे । इन्द्र । वाजस्य । गोऽमतः ।

सः । नः । यन्धि । महीम् । इषम् ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र १हि यस्मात् कारणात् १त्वम् १एकः एव १गोमतः गोभिर्युक्तस्य १वाजस्य अजास्य
१ईशिषे प्रभवसि । अतः कारणात् १सः त्वं १नः अस्मभ्यं १महीं महतीम् १इषम् अन्नं १यन्धि प्रयच्छ ॥

न त्वा वरन्ते अन्यथा यदित्ससि स्तुतो मघम् । स्तोतृभ्य इन्द्र गिर्वणः ॥ ८ ॥

न । त्वा । वरन्ते । अन्यथा । यत् । दित्ससि । स्तुतः । मघम् । स्तोतृऽभ्यः । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ८ ॥

हे १इन्द्र १गिर्वणः गिरां संभक्तः १स्तुतः अस्माभिः संस्तुतः १यत् वदा १स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं १मघं
धनं १दित्ससि दातुमिच्छसि । तदा १त्वा त्वाम् १अन्यथा प्रकारान्तरेण १न १वरन्ते न निवारयन्ति ।
किन्तु सर्वेऽप्यनुकूला एव भवन्ति ॥

अभि त्वा गोतमा गिरानूषत प्र दावने । इन्द्र वाजाय घृष्वये ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । अनूषत । प्र । दावने । इन्द्र । वाजाय । घृष्वये ॥ ९ ॥

॥ हे इन्द्र त्वं त्वाम् अभि लक्ष्मीकृत्य गोतमाः एतन्नामका ऋचयः गिरा स्तुतिरूपया वाचा
वदाने धनदानार्थं प्र अनूयत प्रकर्षेण स्तुवन्ति । वृष्ये महते वाजाय अजाय प्रस्तुवन्ति ॥

प्र ते वोचाम वीर्या या मन्दसान आरुजः । पुरो दासीरभीत्य ॥ १० ॥

प्र । ते । वोचा॒म । वी॒र्या । याः । म॒न्द॒सानः । आ । अ॒रुजः ।

पुरः । दासीः । अ॒भि॒ऽइत्य ॥ १० ॥

हे इन्द्र मन्दसानः सोमेन मोदमानस्त्वं दासीः क्षेत्तुरसुरस्य स्वभूताः वाः पुरः यानि
नगराणि अभीत्य अभिगम्य आ अरुजः आ समन्तात् अभाक्षीः । हे इन्द्र ते स्वदीयानि तन्न-
त्यानि^१ वीर्या^२ वीर्याणि वयं स्तोतारः प्र वोचाम प्रकर्षेण वंदाम ॥ ॥ २८ ॥

ता ते गृणन्ति वेधसो यानि चकर्थ पौस्या । सुतेष्विन्द्र गर्बणः ॥ ११ ॥

ता । ते । गृ॒णन्ति । वे॒धसः । या॒नि । च॒कर्थ । पौ॒स्या । सु॒तेषु । इन्द्र । गर्॒बणः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र गर्बणः गिरां स्तुतिरूपाणां वाचां संभक्ता एवं यानि पौस्या पौस्थानि बलानि
चकर्थ कृतवानसि । हे इन्द्र वेधसः प्राशः^३ सुतेषु अभिपुतेषु सोमेषु ते स्वदीयानि ता तानि
बलानि गृणन्ति कीर्तयन्ति ॥

अवीवृधन्त गोतमा इन्द्र त्वे स्तोमवाहसः । ऐषु धा वीरवद्यशः ॥ १२ ॥

अवीवृधन्त । गोत॒माः । इन्द्र । त्वे । स्तोम॑वाहसः ।

आ । ए॒षु । धाः । वी॒र॒ऽवद्य॑ । यशः ॥ १२ ॥

स्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां बोद्धारः गोतमाः ऋचयो हे इन्द्र त्वे त्वाम् अवीवृधन्त
स्तोत्रैर्वर्धयन्ति । त्वम् एषु गोतमेषु वीरवत् पुत्रपौत्रादियुक्तं यशः अक्षम् आ धाः निवेदि ॥

यद्यिद्धि शर्चतामसीन्द्र साधारणस्त्वम् । तं त्वा वयं हवामहे ॥ १३ ॥

यत् । चि॒त् । हि । श॒र्चता॑म् । अ॒सि । इन्द्र । सा॒धा॒रणः । त्वम् ।

तम् । त्वा । व॒यम् । ह॒वा॒महे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं यद्यिद्धि यद्यपि कष्टं शर्चतां बहूनां सर्वेषां वक्ष्यमानानां साधारणः अस्मि
सामान्यो अस्मि । तथापि त्वम् एव त्वा त्वा वयं स्तोतारः हवामहे आहुवामः ॥

अ॒र्वा॒ची॒नो व॒सो भ॒वा॒स्मे सु म॒त्स्वा॒न्व॒सः । सो॒मा॒नामिन्द्र सोमपाः ॥ १४ ॥

अ॒र्वा॒ची॒नः । व॒सो इति । भ॒व । अ॒स्मे इति । सु । म॒त्स्व । अ॒न्व॒सः ।

सो॒मा॒नाम् । इन्द्र । सो॒म॒ऽपाः ॥ १४ ॥

हे °वसो यज्ञनिवासक^१ इन्द्र त्वम् °अस्मे अस्मासु यजमानेषु °अर्वाचीनः अभिमुखः °भव ।
तथा हे °सोमपाः सोमानां पातः °इन्द्र त्वं °सोमानाम् °अन्वसः अन्नेन °सु सुहु °मत्स्व माद्य ॥

अ॒स्माकं॑ त्वा म॒ती॒नामा स्तोमं॑ इन्द्र यच्छतु । अ॒र्वा॒गा वर्त॑या ह॒री ॥ १५ ॥

अ॒स्माकम् । त्वा । म॒ती॒नाम् । आ । स्तोमः॑ । इन्द्र । यच्छतु ।

अ॒र्वा॒क् । आ । वर्त॑य । ह॒री इति ॥ १५ ॥

°मतीनां स्तोतृणाम् ॥ मन्वतेः कर्त्तरि क्तिच् ॥ °अस्माकं संबन्धि °स्तोमः स्तोत्रं हे °इन्द्र
°त्वा त्वाम् °आ °यच्छतु अस्मासु नियच्छतु । त्वमपि °हरी त्वदीयावक्षी °अर्वाक् अस्मदभिमुखं
वधा भवसि तथा °आ °वर्तय परिवर्तनं कुरु ॥

पु॒रो॒ळाशं॑ च नो वसो ज॒ोषया॑से गिर॒श्च नः । व॒धू॒युरि॒व योष॑णाम् ॥ १६ ॥

पु॒रो॒ळाशम् । च । नः । वसः॑ । ज॒ोषया॑से । गिरः॑ । च । नः । व॒धू॒युऽइव॑ । योष॑णाम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वं °नः अस्मदीयं °पुरोळाशं °च पुरोडाशरूपमक्षं च^२ °वसः अङ्घ्रि । तथा °नः
अस्मदीयाः °गिरश्च स्तुतिरूपा वाचश्च °जोषयासे सेवस्व । तत्र दृष्टान्तः । °वधूयुरिव । स्त्रीकामो
वधा °योषणा स्त्रीणां गिरः सेवते तद्वत् ॥ ॥ २९ ॥

स॒हस्रं॑ व्य॒ती॒नां यु॒क्ताना॑मिन्द्रमी॒महे । श॒तं सोम॑स्य स्वा॒र्यः ॥ १७ ॥

स॒हस्रम् । व्य॒ती॒नाम् । यु॒क्तानाम् । इन्द्रम् । ई॒महे । श॒तम् । सोम॑स्य । स्वा॒र्यः ॥ १७ ॥

यसं स्तोतारः °इन्द्र परमैश्वर्यपुङ्गव° युक्तानां सिद्धितानां °व्यतीनां गमनवतामचानां °सहस्रं
सहस्रसंख्याकम् °ईमहे वाचामहे । तथा °सोमस्य अभिपुतसोमस्त्व^३ °शतं शतसंख्याकाः °स्वार्यः
स्वारीः ईमहे द्रोणकलशान्^४ वाचामहे^५ । अत्र मानविशेषवाचिना स्वारीसंख्येन द्रोणकलश उपकल्पते ।
अवधिमिश्रद्रोणकलशान् बहुषु वधान् वाचामह इत्यर्थः ॥

१. त-वसो निवासक । २. अ-ग-च-न-फ-म-स-‘च’ नास्ति । ३. अ-ग-च-व-व-प-फ-म-
अभिपुतस्य । ४. अ-‘द्रोणकलशान् वाचामहे’ नास्ति । ५.

सहस्रां ते श्रुता वयं गवामा च्यावयामसि । अस्मन्ना राध एतु ते ॥ १८ ॥

सहस्रां । ते । श्रुता । वयम् । गवाम् । आ । च्यावयामसि ।

अस्मन्ना । राधः । एतु । ते ॥ १८ ॥

हे इन्द्र वृते स्वदीयानि वृगवां सहस्रा महस्रसंख्याकानि वृताता शतसंख्याकानि च वृवा
व्यावयामसि आप्यावयामः । अस्मद्भिमुखं कुर्मः । तथा वृअस्मन्ना अस्मासु स्वदीयं वृराधः धनं वृते
वृवत्तः वृपुतु आगच्छतु ॥

दश ते कलशानां हिरण्यानामधीमहि । भूरिदा असि वृत्रहन् ॥ १९ ॥

दश । ते । कलशानाम् । हिरण्यानाम् । अधीमहि ।

भूरिदाः । असि । वृत्रहन् ॥ १९ ॥

हे इन्द्र वृते वृवत्तः वृकलशानां कुम्भानाम् । कुम्भपरिमितानामिति यावत् । वृहिरण्यानां
दितरमणीयानां धनानां वृदश दशसंख्याकानि वृअधीमहि धारयामः । हे वृवृत्रहन् वृवृत्राणां वृवृत्राणां
वृहिसकेन्द्र एवं वृभूरिदाः वृअसि बहुप्रदो भवामि ॥

भूरिदा भूरि देहि नो मा दध्नं भूर्या भर । भूरि वेदिन्द्र दित्ससि ॥ २० ॥

भूरिदाः । भूरि । देहि । नः । मा । दध्नम् । भूरि । आ । भर ।

भूरि । वृ । इत् । इन्द्र । दित्ससि ॥ २० ॥

हे वृइन्द्र वृभूरिदाः बहुप्रदस्त्वं वृभूरि बहु धनं वृनः अस्मभ्यं वृदेहि प्रयच्छ । किंतु वृदध्नम् अस्मं
धनं वृमा प्रयच्छ । वृभूरि बहुलं धनमस्मभ्यम् वृआ वृभर आहर । किंच वृभूरि वृइत् अदभ्यमेव धनं
वृदित्ससि वृच अस्मभ्यं दातुमिच्छसि खलु ॥

भूरिदा सासि श्रुतः पुरुत्रा भूर वृत्रहन् । आ नो मजस्व राधसि ॥ २१ ॥

भूरिदाः । हि । सासि । श्रुतः । पुरुत्रा । शूर । वृत्रहन् ।

आ । नः । मजस्व । राधसि ॥ २१ ॥

हे वृवृत्रहन् वृवृत्रहन् हिसक वृशूर विक्रान्तेन्द्र वृभूरिदाः बहुप्रदस्त्वं वृपुरुत्रा पुरुतु बहुषु वृजमानेषु
वृश्रुतः वृअसि वृहि विख्यातो भवसि खलु । वृराधसि धने वृनः अस्मान् वृआ वृमजस्व आ समन्तात्
मागिनः कुरु ॥

अ ते वृभू विचक्षुः शंसांमि गोषणो नपात् । माभ्यां गा अनु शिभयः ॥ २२ ॥

अ । ते । वृभू । शि । वि । चक्षुः । शंसांमि । गो । ऽसुनः । नपात् ।

न । आभ्याम् । नः । अनु । शिभयः ॥ २२ ॥

हे वविक्षण प्राज्ञेन्द्र वते त्वदीयौ वबभ्रू बभ्रुवर्णावन्धौ वप्र वशंतामि प्रकर्षेण स्तौमि । हे वयोक्षणः^१ गवां सजितः हे वनपात् न पातयितः स्तोतृनविनाशयितः । किंतु पालयितरित्यर्थः । हे इन्द्र त्वम् वभ्रूवर्णा त्वदीयाभ्यामन्ध्राभ्यां वगा वभ्रु अस्मदीया गा लक्ष्मीकृत्य वमा वसिष्ठयः विनष्टा मा कार्षीः । गावोऽन्धदर्शनात् विश्लिष्यन्ते । तन्मा भूदित्यर्थः ॥

कनीनकेव विद्रुधे नवे द्रुपदे अर्मके । बभ्रू यामेषु शोभेते ॥ २३ ॥

कनीनकाऽहं । विद्रुधे । नवे । द्रुपदे । अर्मके ।

बभ्रू इति । यामेषु । शोभेते इति ॥ २३ ॥

वविद्रुधे विरुधे व्यूढे वनवे नवजाते वअर्मके अल्पके^२ वद्रुपदे द्रुमाख्यस्थाने स्थिते वकनीनकेव कमनीये शालमजिके इव हे इन्द्र वबभ्रू बभ्रुवर्णौ त्वदीयावन्धौ वयामेषु यज्ञेषु वशोभेते कान्तियुक्तौ भवतः ॥ ' कनीनके कम्यके । कम्या कमनीया भवति केयं नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः ' (निरु. ४. १५) इत्यादि निरुक्तम् ॥

अरं म उस्त्रयाम्णेऽरमनुस्त्रयाम्णे । बभ्रू यामेष्वस्त्रिधा ॥ २४ ॥

अरम् । मे । उस्त्रयाम्णे । अरम् । अनुस्त्रयाम्णे ।

बभ्रू इति । यामेषु । अस्त्रिधा ॥ २४ ॥

हे इन्द्र वअस्त्रिधा अस्त्रिधावर्हिसकौ वबभ्रू बभ्रुवर्णौ त्वदीयावन्धौ वयामेषु गमनेषु^३ प्राप्तेषु सत्सु वउस्त्रयाम्णे । उस्त्राभ्यामनहुस्त्रयां युक्तेन रथेन यातीत्युस्त्रयामा । तस्मै वमे मह्यम् वअरम् अलं पर्याप्त-कारिणी भवताम् । वअनुस्त्रयाम्णे पस्त्रयामेव गच्छते मह्यम् वअरं^४ पर्याप्तकारिणी भवताम् ॥

॥ ३० ॥ ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थास्तुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरशुक्लभूपाळसाम्राज्यपुरंधरेण
सावनाचार्येण धिरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके
षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. त-गोषणः । २. क-ग-व-व-व-प-क-म-स- 'अल्पके' नास्ति । ३. क-म-व-व-व-प-क-म-स- 'गमनेषु' नास्ति । ४. क-म-व-व-व-प-क-म-स- 'अरं' नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र ' प्र ऋभुभ्यः ' इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्थार्चं त्रैष्टुभम् । तुष्ट्यादिपरिभाषया इदमादि सूक्तपञ्चकसृष्टुदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका—' प्र ऋभुभ्य एकादशार्चं वा ' इति । न्यूटे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशक्ते आर्भवंनिविद्वानीयमिदम् । तथा च सूत्रितं—' प्र ऋभुभ्यः प्र शुक्रैत्विति वैश्वदेवम् ' (आश्व. औ. ८. ८) इति ॥

प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य उपस्तिरे श्वैतरीं धेनुमीळे ।

‘ ये वातजूतास्तरणिमिरैवैः परि द्यां सद्यो अपसो बभूवुः ॥ १ ॥

प्र । ऋभुभ्यः । दूतम् । इव । वाचम् । इष्ये । उपस्तिरे । श्वैतरीम् । धेनुम् । ईळे ।

ये । वातजूताः । तरणिमिः । एवैः । परि । द्याम् । सद्यः । अपसः । बभूवुः ॥ १ ॥

तत्र ऋभूणां पूर्वं मनुष्याणामेव सतां तपसा देवत्वप्राप्तिः ' आर्भवं ईसत्सृष्टुभयो वै देवेभ्यः ' (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इत्यत्र आह्वणे स्पष्टमाह्वानात् । केष्वन ऋभवो नाम सूर्यरश्मय इत्याचक्षते । अहं यजमानः ' प्र ऋभुभ्यः उरुभासमानेभ्य एतन्नामकेभ्यो देवेभ्यः ' वाचं स्तुतिरूपं ' प्र ' इष्ये प्रेरयामि । किमिव । ' दूतमिव । यथा दूतं स्वकार्यं प्रति प्रेषयन्ति तद्वत् । किञ्च ' उपस्तिरे सोमोपस्तरणाव ' श्वैतरीं पयोयुक्तां श्वेततरां वा ' ' धेनुमीळे याचामि ऋभून् । ' वै ऋभवः ' वातजूताः वातसमानगताः ' ' अपसः जगदुपकारिकर्माणः सन्तः ' तरणिमिः तारकैः ' एवैः गमनशीलैरश्वैः ' द्याम् अन्तरिक्षं ' सद्यः तदानीमेव ' परि ' बभूवुः परिभवन्ति सर्वतो व्याप्नुवन्ति । अथ रश्मय एव ऋभव इत्युक्तत्वादादित्यं वा रश्मयः परितो व्याप्नुवन्ति ॥

यदारमक्रभृमवः पितृभ्यां परिविष्टी वेचना दंसनामिः ।

आदिदेवानामुप सूर्यमायन्धीरासः पुष्टिमवहन्मनायै ॥ २ ॥

यदा । अरम् । अक्रन् । क्रमवः । पितृभ्याम् । परिऽविष्टी । वेचना । दंसनामिः ।

आत् । इत् । देवानाम् । उप । सूर्यम् । आयन् । धीरासः । पुष्टिम् । अवहन् । मनायै ॥ २ ॥

‘ यदा यस्मिन् काके ’ ऋभवः ' पितृभ्यां मातापितृभ्यां ' परिविष्टी परिवेषणेन परिचर्यवा ' वेचना वेष्णेन व्याहृता । यद्वा वेष्णेन जरूपवोर्बुधत्वकरणेन ' दंसनामिः अन्यैश्चमसमिर्माणादिकर्मभिः ' ' अरम्

१. क-म-च-च-म-प-क-म-‘ श्वेततरां वा ’ नास्ति । २. क-म-च-च-म-प-क-म-वायुसमान-गताः; न-ह-वातसमानगताः । ३. क-म-च-म-त-प-क-म-क-त्वकर्मसामर्थ्येव ।

अथर्थम्^१ अक्रन्^२ आदित् अनन्तरमेव^३ देवानाम् इन्द्रादीनां^४ सख्यं सखित्वं समानक्यागतत्वं^५ देवतात्वम्^६ उप^७ आयन् आगमन् । 'युवशा कर्त्ता' (अ. सं. १.१६१. ३) इति देवत्व-
प्राप्तेरेकान्तत्वेन देवैरुक्तत्वादिति भावः । किञ्च^८ धीरासः धीरा बुद्धिमन्तरतेषां^९ पुष्टि^{१०} गवादि-
विषयां मनायै मतिकृते^{११} यजमानाय अवहन् वहन्ति धारयन्ति । यद्वा । सविषयां पुष्टिं मनायै
मनसे प्रकृष्टमनस्कत्वायावहन् ॥

पुनर्ये चक्रुः पितरा युवाना सना यूयैव जरणा शयाना ।

ते वाजो विम्बा^१ ऋभुरिन्द्रवन्तो मधुप्सरसो नोऽवन्तु यज्ञम् ॥ ३ ॥

पुनः । ये । चक्रुः । पितरा । युवाना । सना । यूपाऽइव । जरणा । शयाना ।

ते । वाजः । विऽम्बा । ऋभुः । इन्द्रऽवन्तः । मधुऽप्सरसः । नः । अवन्तु । यज्ञम् ॥ ३ ॥

१ ये ऋभवः २ पितरा मातापितरौ ३ यूयैव छिन्नस्थाण इव ४ जरणा जीर्णौ ५ कयाना कयानौ
६ पुनः ७ सना सदा ८ युवाना युवानौ ९ चक्रुः निरयतरणावकुर्वन् । १० ते वाजो ११ विम्बा १२ ऋभुः च
एतन्नामकाक्षयः सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्रा ऋभवः^२ इन्द्रवन्तः अनुग्राहकेणेन्द्रेण तद्वन्तः ३ मधुप्सरसः
मधुरस्य सोमरसस्य^४ भक्षवितारः^५ मनोहररूपा वा ६ नः अस्मदीयं ७ यज्ञम् ८ अवन्तु रक्षन्तु गच्छन्तु वा ॥

यत्संवत्समृभवो गामरभन्यत्संवत्समृभवो मा अपिंशन् ।

यत्संवत्समर्भरन्भासो अस्यास्तामिः शमीभिरमृतत्वमाशुः ॥ ४ ॥

यत् । सम्वत्सम् । ऋभवः । गाम् । अरक्षन् । यत् । सम्वत्सम् । ऋभवः । माः । अपिंशन् ।

यत् । सम्वत्सम् । अर्भरन् । भासः । अस्याः । तामिः । शमीमिः । अमृतत्वम् । आशुः ॥ ४ ॥

१ संवत्सम् । संबहुमिति भूतान्यस्मिन्निति संवत्सः संवत्सरः । संवत्सरपर्यन्तम् २ ऋभवो ३ गां मृताम्
४ अरक्षन् अपालयन् । स्वसामध्यादिति ५ यत् वदेतकर्मास्ति । तथा ६ संवत्सं संवत्सरम् ७ ऋभवो
८ माः तस्या एव गोर्मांसम् ९ अपिंशन् अवयवानकुर्वन्निति १० यत् । किञ्च ११ संवत्सं संवत्सरपर्यन्तम्
१२ अस्याः १३ भासः १४ अमरन् दीप्तिः अवयवलोभा अकुर्वन्निति १५ यत् १६ तामिः १७ शमीमिः मृताया गोर्मां-
करणविषयैः कर्मभिः १८ अमृतत्वमाशुः देवत्वं प्राप्ताः । 'येनः कर्त्ता' इति देवत्वप्राप्तिसाधनत्वेन^९
देवैः प्रतिश्रुतत्वात् । यद्वा । अत्र संवत्समित्येतत् कस्मै सहेति व्याख्येयम् ।

१. त-स-पुष्टि पोषम् । २. स-ग-व-व-न-न-प-फ-म-स- 'मतिकृते' नास्ति । ३. स-व-व-व-न-
त-न-प-फ-म-स-मृषयः । ४. स-ग-व-फ-म-सोमरसं भक्षवितारः; ५-सोमस्य रसं भक्षवितारः ।
५. त-क-किञ्च अमुया (त-मृतायाः) गोत्वया अग्रमुच्यते तस्याः मांसं समयोजयन्नित्यर्थः । कुर्वन्निति
यत् (त- 'कुर्वन्निति यत्' नास्ति) । ६. स-ग-व-व-फ-म-देवत्वप्राप्तिप्राप्तयेन ।

ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करोति कनीयान्त्रीन्कृणवामेत्वाह ।

कनिष्ठ आह चतुरस्करेति त्वष्ट ऋभवस्तत्पनयद्वचो वः ॥ ५ ॥

ज्येष्ठः । आह । चमसा । द्वा । कर । इति । कनीयान् । त्रीन् । कृणवाम । इति । आह ।

कनिष्ठः । आह । चतुरः । कर । इति । त्वष्टा । ऋभवः । तत् । पनयत् । वचः । वः ॥ ५ ॥

‘ एकं चमसं चतुरस्कृणोतन ’ (क्र. सं. १. १६१. २) इति यदा^१ देववृत्तोऽभिर्भूनाह देवत्वप्राप्त्युक्तेन^२ तदा तेषु^३ मध्ये देवत्वप्राप्त्युक्तः^४ एकः^५ ज्येष्ठः ऋभुरितरी^६ आह । किमिति । उच्यते ।^७ चमसा^८ द्वा^९ करोति । एकमेव सन्तं द्वौ कृणवामेति ।^{१०} कनीयान् तद्वन्तरो विभ्वा^{११} त्रीन्^{१२} कृणवाम करवाम^{१३} इत्याह । तद्वरः^{१४} कनिष्ठः वाजः^{१५} चतुरस्कर चतुर्धा^{१६} करवाम^{१७} इति आह^{१८} तत् एव चतुष्करणस्य^{१९} हे ऋभवः^{२०} त्वष्टा युष्मद्भिरुः^{२१} वः^{२२} वचः युष्मद्भ्यश्च^{२३} पनयत् अस्तीत् । अग्नीचकार इत्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

सत्यमृचुरनर एवा हि चक्रुरनु स्वधामृभवो जग्मुरेताम् ।

विभ्राजमानांश्चमसाँ अष्टेवावेनस्त्वष्टा चतुरो ददृशान् ॥ ६ ॥

सत्यम् । ऊचुः । नरः । एव । हि । चक्रुः । अनु । स्वधाम् । ऋभवः । जग्मुः । एताम् ।

विभ्राजमानान् । चमसान् । अष्टाऽव । अवेनत् । त्वष्टा । चतुरः । ददृशान् ॥ ६ ॥

नरः मनुष्यरूपा ऋभवः सत्यमृचुः सत्यमेवानुवन् ।^१ हि यस्मादेते एव एवं^२ ऊचुः चतुरोऽङ्गुर्वन् । यथोक्तं तथैव कृतत्वात् इत्यभिप्रायः । अनु चतुर्धाकरणान्तरम्^३ एतां^४ तृतीयस्यवन्-गतां^५ एवञ्च^६ सोमाख्यममृतम्^७ ऋभवो जग्मुः । ‘ एकं चमसं चतुरस्कृणोतन, साकं देवैर्विभ्वास्तो भविष्यव ’ (क्र. सं. १. १६१. २) इति श्रुतत्वात् । अथ त्वष्टा देवः विभ्राजमानान्^८ अष्टेव अष्टा-नीच दीप्यमानान्^९ चमसान्^{१०} चतुरो ददृशान् ददृशान् सन्^{११} अवेनत् अकामयत्^{१२} । अग्नीचकारेत्यर्थः ॥

द्वादश धृन्वदगोक्षस्यातिथ्ये रणञ्भुभवः सुसन्तः ।

सुधेत्राकुण्डलनयन्तु सिन्धुन्धन्वार्तिष्ठोषधीर्निम्नमापः ॥ ७ ॥

द्वादश । धृन् । यत् । अगोक्षस्य । अतिथ्ये । रणन् । ऋभवः । सुसन्तः ।

सुधेत्रा । अकुण्डलन् । अनयन्तु । सिन्धून् ।

धन्व । आ । अतिष्ठन् । ओषधीः । निम्नम् । आपः ॥ ७ ॥

१. ख-न-व-न-‘ यदा ’ नास्ति । २. ख-ग-व-व-न-त-न-म-ऊ-स-देवत्वप्राप्त्युक्तेन देवत्वेन । ३. ख-न-व-व-न-त-न-म-तेषाम् । ४. ख-न-व-व-न-त-न-म-ऊ-स-‘ देवत्वप्राप्त्युक्तः ’ नास्ति । ५. त-ऊ-त-त-मिहस्ततोऽपि कनीयान् । ६. ख-ग-व-न-म-कृणवाम । ७. ख-न-व-व-न-न-प-ऊ-म-स-इत्यम् । ८. ख-न-व-व-न-प-ऊ-म-कृतवन्तः । ९. ख-न-व-व-न-प-ऊ-म-एव । १०. ख-न-व-न-प-ऊ-म-तृतीयस्यवन्तमेताम् । ११. ख-न-व-व-न-त-प-ऊ-म-ऊ-अमयत् ।

तत्र रमय एव ऋभव इत्युक्तत्वात् तद्रूपेण स्तूयन्ते । यत् यदा द्वादश^१ धनं विवसान् ।
आर्द्रादिद्वादशवृष्टिर्नक्षत्राणीत्यर्थः । अगोहास्य अगोप्यस्यादित्यस्य गृहे आतिथ्ये । अकस्मादाग-
तोऽतिथिः । तदुचितं सत्काररूपं कर्म आतिथ्यम् । तदर्थं ससन्तः स्वपन्तः सुखेन निवसन्तः ऋभवः
रणन् रमन्ते । ‘अगोहास्य यदसस्तना गृहे’ (ऋ. सं. १. १६१. ११) इत्युक्तम् । तदानीं
सुक्षेत्राकृण्वन् । अकृष्टानि^२ शून्यानि^३ क्षेत्राणि वृष्ट्या सस्यादिसमृद्धान्यकुर्वन् । सिन्धून् नदीः
अनयन्त प्रैरयन् । तस्मिन् काले ओषधीः ओषधयः धन्व निरुदकस्थानमाश्रित्य आतिष्ठन् ।
निम्नं नीचस्थानम् आपः अतिष्ठन् । ‘उद्वस्वस्मा अकृणोतना तृणं निवस्वपः’ (ऋ. सं. १.
१६१. ११) इत्युक्तम् ॥

रथं ये चक्रुः सुवृत्तं नरेष्ठां ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपाम् ।

त आ तक्षन्त्वृभवो रयि नः स्ववसुः स्वपसुः सुहस्ताः ॥ ८ ॥

रथम् । ये । चक्रुः । सुऽवृत्तम् । नरेऽस्थाम् । ये । धेनुम् । विश्वऽजुवं । विश्वऽरूपाम् ।

ते । आ । तक्षन्तु । ऋभवः । रयिम् । नः । सुऽअवसुः । सुऽअपसुः । सुऽहस्ताः ॥ ८ ॥

ये ऋभवः सुवृत्तं सुचक्रं सुधु वर्तमानं वा नरेष्ठां नेतरि चक्रे वर्तमानं रथं चक्रुः । ये च
विश्वजुवं विश्वस्य प्रेरयित्रीं विश्वरूपां बहुरूपामेतन्नामिकां वा^४ धेनुं गां चक्रुः अकुर्वन् । ‘वृह-
स्पतिर्विश्वरूपामुपाजत’ (ऋ. सं. १. १६१. ६) इति श्रुतम् । ते महान्तः ऋभवः नः अस्माकं
रथं धनम् आ तक्षन्तु सर्वतो निष्पादयन्तु । कीदृशास्त ऋभवः । स्वपसुः सुकर्माणः स्ववसुः
शोभनाजोपेताः सुरक्षणा^५ वा^६ सुहस्ताः शोभनहस्ताः कुशलहस्ताः^७ ॥

अपो क्षेपामजुषन्त देवा अभि क्रत्वा मनसा दीध्यानाः ।

वाजो देवानामभवत्सुकर्मेन्द्रस्य ऋभुक्षा वरुणस्य विम्वा ॥ ९ ॥

अपः । हि । एषाम् । अजुषन्त । देवाः । अभि । क्रत्वा । मनसा । दीध्यानाः ।

वाजः । देवानाम् । अभवत् । सुऽकर्मा । इन्द्रस्य । ऋभुक्षाः । वरुणस्य । विऽम्वा ॥ ९ ॥

एषाम् ऋभूणाम् अपः अश्वरथनिर्माणादिरूपं कर्म देवाः इन्द्रादयः अजुषन्त असेवन्त ।
‘इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथम्’ (ऋ. सं. १. १६१. ६) इत्यादिमन्त्रोक्तप्रकारेण स्वीकृतवन्त इत्यर्थः ।
कीदृशास्ते । ऋत्वा वरप्रदानरूपेण कर्मणा मनसा शोभनेन धितेजानुग्रहयुक्तेन अभि दीध्यानाः
दीप्यमानाः । देवानाम् अनुग्रहेण किं लब्धमित्याह । सुकर्मा शोभनव्यापारः वाजः कनीषात्

१. स-ग-व-ज-भ-स-‘द्वादश’ नास्ति । २. स-ग-व-ज-स-अरिष्टानि, न-भ-अरिष्टानि शून्यानि ।
३. त-स-धेनुं विश्वजुवम् । ४. स-ग-ज-भ-धेनुं गावम्; व-धेनुं गां व, त-स-गां वा, न-गां व, स-
वावम् । ५. स-ग-व-ज-त-न-भ-ल-स-‘सुरक्षणा वा’ नास्ति । ६. स-ग-व-ज-त-व-भ-स-स-‘कुशल-
हस्ताः’ नास्ति । ७. स-ग-व-ज-भ-भवताम्; न-तेषाम् । ८. त-स-सुकर्मा शोभनकर्मा ।

१देवानां सर्वेषां संबन्धी १अभवत् । तथा १इन्द्रस्य संबन्धी १ऋभुक्षाः ऋभुऽप्येष्टः । १विष्वा मध्यमः १वरुणस्य संबन्ध्यभवत् । १हिं पूरणः' ॥

ये हरी मेधयोक्था मदन्त इन्द्राय चक्रुः सुयुजा ये अश्वा ।

ते रायस्पोषं द्रविणान्यस्मे धत्त ऋभवः क्षेमयन्तो न मित्रम् ॥ १० ॥

ये । हरी इति । मेधया । उक्था । मदन्तः । इन्द्राय । चक्रुः । सुयुजा । ये । अश्वा ।

ते । रायः । पोषम् । द्रविणानि । अस्मे इति । धत्त । ऋभवः । क्षेमयन्तः । न । मित्रम् ॥ १० ॥

१ये ऋभवः १हरी अश्वा १मेधया प्रज्ञया १उक्था उक्थैः स्तुतिभिः १मदन्तः हर्षयन्तः १चक्रुः । १ये च तौ १सुयुजा सुयुजौ सुयोजनावधौ १इन्द्राय इन्द्रार्थं चक्रुः अकुर्वन् । हे १ऋभवः १ते यूयं १रायस्पोषं धनपुष्टिं १द्रविणानि गवादिधनानि च सुखानि वा १अस्मे अस्मासु १धत्त धारयत । किमिव । १क्षेमयन्तः क्षेममिच्छन्तः १मित्रं १न मित्रमिव । अत्र यद्येक एव ऋभुनामा तत्संबन्धात् इतरेऽप्यभव उच्यन्ते प्राणभृश्यायेन ॥

इदाहः पीतिमुत वो मदं धुर्न ऋते श्रान्तस्य मरुयाय देवाः ।

ते नूनमस्मे ऋभवो वसूनि तृतीये अस्मिन्सर्वने दधात ॥ ११ ॥

इदा । अहः । पीतिम् । उत । वः । मदम् । धुः । न । ऋते । श्रान्तस्य । मरुयाय । देवाः ।

ते । नूनम् । अस्मे इति । ऋभवः । वसूनि । तृतीये । अस्मिन् । सर्वने । दधात ॥ ११ ॥

१इदा इदानीं चमसादिनिर्माणानन्तरम् १अहः सूर्याहसंबन्धिनस्तृतीये सर्वने १पीतिं सोमपानम् १उत अपि च १मदं तज्जनितं १वः युष्माकं १धुः वदुर्देवाः । १श्रान्तस्य श्रान्तात्तपोयुक्तात् १ऋते १मरुयाय सखिरवाय १न भवन्ति १देवाः । यत एते श्रान्ता अतो वदुःशिर्यथः । हे १ऋभवः १ते महान्तो यूयं १नूनं निश्चयम् १अस्मे अस्मासु १अस्मिन् १तृतीये १सर्वने १वसूनि धनानि १दधात धारयत ॥ २ ॥

‘ ऋभुर्विष्वा ’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यायं त्रैष्टुभमाभं वम् । ‘ ऋभुर्विष्वा ’ इत्यनुक्रमिका । व्यूढे दशरात्रे पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशक्ने आभं वनि विद्वानीयमिदम् । ‘ ऋभुर्विष्वा स्तुषे जनम् ’ (आश्व. श्री. ८. ८) इति सूत्रितत्वात् ॥

१. ख-ग-त-न-ल-स-‘ हि पूरणः ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-म-स-‘ प्रज्ञया ’ नास्ति ।

३. ख-ग-च-न-म-स-सुयोजमानावधौ; घ-च-प-प-र-सुयोजमानावधौ । ४. ख-ग-च-च-ण-प-फ-म-स-श्रान्ताय भ्रमबुक्ताय; न-श्रान्ताय तपोबुक्ताय ।

ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छेमं यज्ञं रत्नधेयोप यात ।

इदा हि वो धिषणा देव्यह्नामधात्पीति सं मदा अगमता वः ॥ १ ॥

ऋभुः । विऽभ्वा । वाजः । इन्द्रः । नः । अच्छे । इमम् । यज्ञम् । रत्नऽधेया । उप । यात ।

इदा । हि । वः । धिषणा । देवी । अह्नाम् । अधात् । पीतिम् । सम् । मदाः । अगमत् । वः ॥ १ ॥

१ ऋभुर्विभ्वा १ वाज १ इन्द्रः चैते देवाः १ नः अस्मदीयम् १ इमं १ यज्ञम् १ अच्छ अभिमुखं १ रत्नधेवा अस्मभ्यं रत्नधानाय १ उप १ यात उपगच्छत । ननु इन्द्रः सोमस्वामिस्वात् आगच्छतु कथमेतेषां यज्ञप्राप्तिरिति चेत् । उच्यते । १ इदा १ हि इदानी खलु १ वः युष्माक १ धिषणा वाक् १ देवी प्रजापतेः संबन्धिनी १ अह्नां सोमाभिपवसंबन्धिनां १ पीतिं सोमपानम् १ अधात् । 'स प्रजापतिर-
मवीक्षितारं तव वा इमेऽन्तेवामास्त्वमेवैभिः संपिबस्व' (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इति ब्राह्मणम् । यस्मादेवं तस्मात् १ मदाः च १ वः युष्मान् १ सम् १ अगमत् संगताः । यद्वा । वो मदा देवैः संगताः ॥

विदानासो जन्मनो वाजरत्ना उत ऋतुभिर्ऋभवो मादयध्वम् ।

सं वो मदा अगमत् सं पुरंधिः सुवीरामस्मे रयिमेरयध्वम् ॥ २ ॥

विदानासः । जन्मनः । वाजऽरत्नाः । उत । ऋतुभिः । ऋभवः । मादयध्वम् ।

सम् । वः । मदाः । अगमत् । सम् । पुरंऽधिः । सुवीराम् । अस्मे इति । रयिम् । आ । ईरयध्वम् ॥ २ ॥

हे १ वाजरत्नाः सोमलक्षणेनाद्येन राजमानाः १ ऋभवः यूयं १ जन्मनः जननस्य देवत्वलक्षणस्य १ देवत्वप्राप्ति १ विदानासः जानन्तः । यद्वा विदानासः सोमप्राप्ति जानन्तो जन्मनः पूर्वं मनुष्य-
जन्मवन्तश्च सन्तः । उतशब्दश्चार्थः । १ ऋतुभिः देवैः सह १ मादयध्वम् । १ वः युष्मान् १ मदाः सोम-
पानजनिताः १ सम् १ अगमत् संगताः । १ पुरंधिः स्तुतिरपि १ सम् अगमत् । ते यूयम् १ अस्मे
अस्माकं १ सुवीरां शोभनैर्वीरैः पुत्रैः १ उपेतां १ रयि धनम् १ ईरयध्वं प्रेरयत ॥

अयं वो यज्ञ ऋभवोऽकारि यमा मनुष्वत्प्रदिवो दधिष्वे ।

प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः ॥ ३ ॥

अयम् । वः । यज्ञः । ऋभवः । अकारि । यम् । आ । मनुष्वत् । प्रऽदिवः । दधिष्वे ।

प्र । वः । अच्छे । जुजुषाणासः । अस्थुः । अभूत । विश्वे । अग्रिया । उत । वाजाः ॥ ३ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-सोमस्वामी । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-सोमलक्षणाद्येन । ३. ख-ग-घ-
ण-‘देवत्वलक्षणस्य’ नास्ति । ४. ख-त-प-फ-भ-‘पुत्रैः’ नास्ति । ५. न-स-‘घने’ नास्ति ।

हे ऋभवः वः युष्मदर्थम् अयं यज्ञः अकारि । यं यज्ञं मनुष्यत् मनुष्यवत्
 प्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्तः आ^१ दधिध्वे^१ धारयत जठरे । तदर्थं वः युष्मान्
 अच्छ अभिमुख्येन जुजुषाणासः सेवमानाः सोमाः प्र^२ अस्थुः^२ प्रतिष्ठन्ते । उत अपि च
 धारयित्वा च हे वाजाः ऋभवः विश्वे यूयम् अग्रिया अग्राही अग्रत्संपादितो वा अभूत भवथ॥

अभूदु वो विधते रत्नधेयमिदा नरो दाशुषे मर्त्याय ।

पिबंत वाजा ऋभवो ददे वो महि तृतीयं सर्वनं मदाय ॥ ४ ॥

अभूत् । ऊँ इति । वः । विधते । रत्नऽधेयम् । इदा । नरः । दाशुषे । मर्त्याय ।

पिबंत । वाजाः । ऋभवः । ददे । वः । महि । तृतीयम् । सर्वनम् । मदाय ॥ ४ ॥

हे नरः नेतार ऋभवः वः युष्माकमनुग्रहात् इवा इदानीं तृतीये सवने रत्नधेयं वातव्यं
 रत्नं विधत्ते । विधतिः परिचरणकर्मा । स्तुत्या परिचरते दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय यजमानाय
 मद्यम् अभूत् भवतु । तदर्थं हे वाजाः ऋभवः । एतद्वयं विश्वनामकस्याप्युपलक्षणम् । इतरा-
 पेक्षया प्रत्येकं बहुवचनम् । यूयं पिबत । तदर्थं वः ददे । किम् । महि महत्प्रभूतं तृतीयं
 सवनम् । तत्संबन्धिनं लोममित्यर्थः । किमर्थम् । मदाय हपांय नृस्ये वा ॥

आ वाजा यातोप न ऋभुक्षा महो नरो द्रविणसो गृणानाः ।

आ वः पीतयोऽभिपित्वे अह्नामिमा अस्तै नवस्वैव गमन् ॥ ५ ॥

आ । वाजाः । यात । उप । नः । ऋभुक्षाः । महः । नरः । द्रविणसः । गृणानाः ।

आ । वः । पीतयः । अभिऽपित्वे । अह्नाम् । इमाः । अस्तम् । नवस्वैऽव । गमन् ॥ ५ ॥

हे वाजाः ऋभुक्षाः नरः नेतारो यूयं नः अस्मान्^३ उप आ यात । किं कुर्वन्तः ।
 महः महतः द्रविणसः धनस्य ॥ कर्मणि षष्ठ्यौ ॥ महत् द्रविणं गृणानाः स्तुवन्तः । किंच अह्नाम्
 अभिपित्वे अभिपतने समाप्ती । तृतीये सवने इत्यर्थः । वः युष्मान् इमाः पीतयः पानानि
 आ गमन् आगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । अस्तम् । गृह्णामहेतुः । गृहं नवस्वः नवप्रसवा गावः
 इव ॥ ॥ ३ ॥

आ नपातः श्वसो यातनोपेमं युञ्जं नर्मसा ह्ययमानाः ।

सृजोषसः सूरयो यस्य च स्थ मध्वः पात रत्नधा इन्द्रवन्तः ॥ ६ ॥

आ । नपातः । श्वसः । यातन । उप । इमम् । युञ्जम् । नर्मसा । ह्ययमानाः ।

सृजोषसः । सूरयः । यस्य । च । स्थ । मध्वः । पात । रत्नऽधाः । इन्द्रऽवन्तः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-व-न-म-प्रदधिध्वे; च-प्रादधिध्वे । २. ख-ग-व-व-न-प-फ-म-आ अस्थुः; न-स-अस्थुः ।
 ३. न-ऊ-स- 'अस्मान्' नास्ति ।

हे ऽश्वसः ऽनपातः बलस्य न पातयितारस्तस्य पुत्रा वा । बलवन्त इत्यर्थः । यूयं ऽनमसा स्तोत्रेण ऽहूयमानाः आकारिताः सन्तः ऽहम् ऽयजम् ऽउप ऽआ ऽयातन उपागच्छत । कीदृशा यूयम् । ऽसजोषमः इन्द्रेण सह प्रीताः ऽसूरयः मेधाविनः । इन्द्रस्य चैषां च कः प्रसङ्ग इत्युच्यते । ऽयस्य ऽच ऽस्थ । चेति प्रसिद्धौ । यस्येन्द्रस्य संबन्धिनो यूयं भवथ तदुचिताश्चनिर्माणात् इत्यभि-
प्रायः । यस्मादेवं तस्मात् ऽइन्द्रवन्तः प्रीतेन इन्द्रेण तद्वन्तः ऽरत्नधाः रमणीयधनानां दातारो यूयं ऽमध्वः मधुरं सोमं ऽपात पिबत ॥

सजोषां इन्द्र वरुणेन सोमं सजोषां पाहि गर्विणो मरुद्भिः ।

अग्नेपाभिर्ऋतुपाभिः सजोषां प्रास्पन्नीभी रत्नधाभिः सजोषां ॥ ७ ॥

सजोषाः । इन्द्र । वरुणेन । सोमम् । सजोषाः । पाहि । गर्विणः । मरुत्ऽभिः ।

अग्नेऽपाभिः । ऋतुऽपाभिः । सजोषाः । प्राःपत्नीभिः । रत्नऽधाभिः । सजोषाः ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽवरुणेन रात्र्यभिमानिदेवेन ऽसजोषाः समानप्रीतिः सन् ऽसोमं ऽपाहि पिब । हे ऽगर्विणः गीर्भिर्वननीय संभजनीयेन्द्र त्वं ऽमरुद्भिः ऽसजोषाः संगतः सन् सोमं ऽपाहि पिब ॥ किञ्च ऽअग्नेपाभिः प्रथमपातृभिः ऽऋतुपाभिः ऋतुयाजदेवैश्च ऽप्राःपत्नीभिः । स्त्रीणां पालयिष्यो देव्यो प्राःपत्न्यः । ताभिः । 'मेना प्रा इति स्त्रीणाम्' (निरु. ३. २१) इति निरुक्तम् । ऽरत्नधाभिः रमणीयधनदातृभिर्ऋभुभिः सह पिब । यद्वा । एतत् प्राःपत्नीभिरित्यस्य विशेषणम् । ताभिर्वा ऽसजोषाः सोमं पिब ॥

सजोषस आदित्यैर्मादयध्वं सजोषम ऋभवः पर्वतेभिः ।

सजोषसो दैव्येना सवित्रा सजोषसः सिन्धुभी रत्नधोभिः ॥ ८ ॥

सजोषसः । आदित्यैः । मादयध्वम् । सजोषसः । ऋभवः । पर्वतेभिः ।

सजोषसः । दैव्येन । सवित्रा । सजोषसः । सिन्धुऽभिः । रत्नऽधोभिः ॥ ८ ॥

हे ऽऋभवः ऽआदित्यैः ऽसजोषमः संगता यूयं ऽमादयध्वम् । तथा ऽपर्वतेभिः पर्ववज्रिः पर्वण्यर्च्यमानैर्देवविशेषैः ऽसजोषमः मादयध्वम् । तथा च ऽदैव्येन देवेभ्यो हितेन ऽसवित्रा ऽसजोषमः ऽरत्नधोभिः रत्नानां दातृभिः ऽसिन्धुभिः स्वन्दनस्वभावैर्नद्यभिमानिदेवैश्च ऽसजोषसः मादयध्वम् ॥

१. स-स-तदुचिताश्च निर्माणात् । २. स-ग-च-ण प-भ-तेन । ३. स-ग-च-ण-भ-रमणीयानां धनानाम् ।

ये अश्विना ये पितरा य ऊती धेनुं ततक्षुऋभवो ये अश्वा ।

ये अंसत्रा य ऋधग्रोदसी ये विम्बो नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ ९ ॥

ये । अश्विना । ये । पितरा । ये । ऊती । धेनुम् । ततक्षुः । ऋभवः । ये । अश्वा ।

ये । अंसत्रा । ये । ऋधक् । रोदसी इति । ये । विम्बः । नरः । सुअपत्यानि । चक्रुः ॥ ९ ॥

१ये १ऋभवः १अश्विना अश्विनौ १ऊती ऊत्या क्रियया रथनिर्माणरूपया १अप्रीणयन् । १ये च १पितरा पितरौ १ततक्षुः तक्षणेन समपादयन् जाणौ सन्नावृती ऊत्या युवानौ १चक्रुः । १ये च १धेनुं ततक्षुः मृतायाः पुनर्नवीकरणेन । १ये च १अश्वा अश्वौ ततक्षुः । १निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्वा जरन्ता युवशा ताकृणोतन (क. सं. १. १६१. ७) इत्याद्युक्तम् । १ये च १अंसत्रा अंसत्राणि कषचानि देवेभ्यश्चक्रुः । १ये च १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १ऋधक् पृथक् चक्रुः । एवमुक्तप्रकारेण १ये १विम्बः द्यासा ऋभवः १नरः नेतारः १स्वपत्यानि स्वपतनसाधनानि तत्प्राप्तिसाधनानि वा कर्माणि चक्रुः । १तेऽग्रेपाः इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

ये गोमन्तं वाजवन्तं सुवीरं रयिं धृत्य वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

ते अग्रेपा ऋभवो मन्दसाना अस्मे धत्त ये च रातिं गृणन्ति ॥ १० ॥

ये । गोमन्तम् । वाजवन्तम् । सुवीरम् । रयिम् । धृत्य । वसुमन्तम् । पुरुक्षुम् ।

ते । अग्रेपाः । ऋभवः । मन्दसानाः । अस्मे इति । धत्त । ये । च । रातिम् । गृणन्ति ॥ १० ॥

हे ऋभवः १ये यूयं १गोमन्तं गोसहितं १वाजवन्तम् अजवन्तं १सुवीरं शोभनपुत्रांपेतं १वसुमन्तं निवासयोग्यगृहादिधनोपेतं १पुरुक्षुं बह्वक्षं १रयि धनं १धृत्य धारयथ मङ्गं दातुम् । हे १ऋभवः १ते यूयम् १अग्रेपाः प्रथमं पातारः १मन्दसानाः माद्यन्तः मन्तः १अस्मे अस्मभ्यं १धत्त दत्त रयिम् । १ये च १ये यूयं १रातिं दानं दत्तं सोमं वा १गृणन्ति स्तुवन्ति । ते १धत्त । यद्वा । ये च रातिं गृणन्ति यजमानाः तेभ्योऽपि धत्त ॥

नापाभूत् न वोऽतीतृषामानिःशस्ता ऋभवो यज्ञे अस्मिन् ।

समिन्द्रेण मदय सं मरुद्भिः सं राजमी रत्नधेयाय देवाः ॥ ११ ॥

न । अप । अभूत् । न । वः । अतीतृषाम् । अनिःशस्ताः । ऋभवः । यज्ञे । अस्मिन् ।

सम् । इन्द्रेण । मदय । सम् । मरुद्भिः । सम् । राजभिः । रत्नधेयाय । देवाः ॥ ११ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-निर्माणरूपया । २. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-विशदं कर्म । ३. ख-ग-च-च-ण-न-प-फ-भ-ये च नरो नेतारः विम्बः ऋभवः स्वपत्यानि मुप्रजाः चक्रुः ते अग्रे पाहि (अग्रेपाः) इत्युत्तरत्र संबन्धः । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-गोहितम् । ५. ख-न-म-‘अजवन्तं’ नास्ति; ग-च-ण-प-फ-भ-बलवन्तम्; त-स-अजवन्तं बलवन्तम् । ६. ख-ग-च-च-ण-न-प-फ-भ-स-इति; स-इदानीम् । ७. ख-ग-च-च-ण-भ-स-‘रयि’ नास्ति; न-ऋषिम् । ८. ख-ग-च-च-ण-न-प-फ-भ-तेभ्यः ।

हे^१ ऋभवः यूयं^२ नृपाभूत नापगच्छत^३ । अपरक्ता न भवत । वयं च ऋवः युष्मान्^४ न
 षतीतृषाम अत्यन्तं तृषितान् मा करवाम । अतो हे ऋभवः षदेवाः षअनिःशस्ताः अनिन्दिताः सन्तः
 षअस्मिन् षयज्ञे षइन्द्रेण षसं षमदथ षमरुह्निः षसं मदथ । षराजभिः राजमानैरन्यैर्देवैः षसं^५ मदथ^६
 तृसा भवथ । किमर्थम् । षरत्नधेयाय रमणीयाय धनदानाय ॥ ॥ ४ ॥

‘ इहोप यात ’ इति नवचं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्याचं त्रैष्टुभसाम्भवम् । ‘ इहोप नव ’ इत्यनु-
 क्रमणिका । तृतीयसवने मैत्रावरुणस्येदुसुञ्जीयमानसूक्तम् । सूत्रितं च—‘ आ त्वा वहन्त्वसावि
 देवमिहोप यातेत्यनुम्वनम् ’ (आश्व. औ. ५. ५) इति ॥

इहोप यात शवसो नपातः सौधन्वना ऋभंवो माप भूत ।

अस्मिन्हि वः सवने रत्नधेयं गमन्तिवन्द्रमनु वो मदासः ॥ १ ॥

इह । उप । यात । शवसः । नपातः । सौधन्वनाः । ऋभवः । मा । अप । भूत ।

अस्मिन् । हि । वः । सवने । रत्नधेयम् । गमन्तु । इन्द्रम् । अनु । वः । मदासः ॥ १ ॥

हे षशवसो षनपातः बलस्य पुत्रास्तस्य न पातयितारो वा हे षसौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः
 हे षऋभवः यूयम् षइहोप षयात अस्मिन् तृतीयसवने उपगच्छत । षमाप षभूत अपगता न
 भवत । षअस्मिन् षसवने षरत्नधेयं रमणीयधनस्य दातारम् षइन्द्रमनु^४ अनुसृत्य षवः युष्मान् षमदासः
 मदकराः सोमाः षगमन्तु गच्छन्तु । अन्विति क्रियया वा संबध्यते । इन्द्रं युष्मांश्चान्वागच्छन्तु
 इत्यर्थः । षहि पूरणः ॥

आगन्तृभूणामिह रत्नधेयमभूत्सोमस्य सुषुतस्य पीतिः ।

सुकृत्या यत्स्वपस्यया चैकं विचक्र चमसं चतुर्धा ॥ २ ॥

आ । अगन् । ऋभूणाम् । इह । रत्नधेयम् । अभूत् । सोमस्य । सुऽसुतस्य । पीतिः ।

सुऽकृत्या । यत् । सुऽअपस्यया । च । एकम् । विऽचक्र । चमसम् । चतुर्धा ॥ २ ॥

षऋभूणां युष्माकम् षइह तृतीयसवने षरत्नधेयं रत्नदानम् षआगन् आगच्छतु मद्यम् । यद्वा ।
 युष्माकमेव सोमाचं रत्नमागन्^५ । यस्मात् षसोमस्य षसुषुतस्य षपीतिः पानम् षअभूत् प्रजापतिना
 कथ्यमित्यर्थः । तदपि कृत इति चेत् । उच्यते । षयत् यस्मात् षसुकृत्या षोभनहस्तस्यापारेण
 षस्वपस्यया षोभनरथनिर्माणादिकर्मैच्छया षच षएकं सन्तं षचमसं षचतुर्धा षविचक्र कृतवन्तः ॥

१. ऋ-ग-व-व-ण-न-भ-स-‘ हे ऋभवः यूयं ’ नास्ति । २. ऋ-ग-व-व-ण-न-भ-स-स-‘ नाप-
 गच्छत ’ नास्ति । ३. ऋ-ग-व-व-ण-न-भ-‘ सं मदथ ’ नास्ति । ४. ऋ-ग-व-व-व-व-भ-स-स-इन्द्रम् ।
 ५. ऋ-ग-व-व-ण-न-भ-स-स-रत्नमागन्तु ।

व्यङ्कणोत चमसं चतुर्धा सखे वि शिक्षेत्यब्रवीत् ।

अथैत वाजा अमृतस्य पन्थां गणं देवानामृभवः सुहस्ताः ॥ ३ ॥

वि । अकृणोत् । चमसम् । चतुःऽधा । सखे । वि । शिक्ष । इति । अब्रवीत् ।

अथ । ऐत । वाजाः । अमृतस्य । पन्थाम् । गणम् । देवानाम् । ऋभवः । सुहस्ताः ॥ ३ ॥

हे ऋभवो यूयं चमसं चतुर्धा व्यङ्कणोत व्यङ्कुरुत । कृत्वा च हे सखे हे सखिभूताग्ने विशिष्य अनुगृहाण सोमपानम् इत्यब्रवीत् अवदत् यूयम् । अथ सोऽग्निर्युष्मानवादीत् खलु । किमिति । हे वाजाः ऋभवः सुहस्ताः कुशलहस्ता यूयम् अमृतस्य अमरणधर्मकस्य स्वर्गस्य पन्थां पन्थानम् पेत गच्छत । किं तदमृतमिति । देवानाम् इन्द्रादीनां गणं संघातमेत ॥

किमयः स्विच्चमस एष आस यं काव्येन चतुरो विचक्र ।

अथा सुनुध्वं सर्वेनं मदाय पात ऋभवो मधुनः सोम्यस्य ॥ ४ ॥

किम्ऽमयः । स्वित् । चमसः । एषः । आस । यम । काव्येन । चतुरः । विऽचक्र ।

अथ । सुनुध्वम् । सर्वेनम् । मदाय । पात । ऋभवः । मधुनः । सोम्यस्य ॥ ४ ॥

किमयः स्वित् किमात्मकः एषः चमसः आस । स्वित् प्रभे । यं चमसमेकं सन्तं काव्येन कवीनां मेधाविनां संबन्धिना कर्मणा कौशलेन चतुरो विचक्र कृतवन्तः । अथ अपुना सवनेनम् । सूयते इति सवनः सोमः । तं मदाय हर्षाय सुनुध्वं हे ऋत्विजः । हे ऋभवः यूयं च सोम्यस्य सोमसंबन्धिनं मधुनः मधुरसम् पान पिबत ॥

शच्याकर्त पितरा युवाना शच्याकर्त चमसं देवपानम् ।

शच्या हरी धनुतरावतष्टेन्द्रवाहावृभवो वाजग्त्नाः ॥ ५ ॥

शच्या । अकर्त । पितरा । युवाना । शच्या । अकर्त । चमसम् । देवऽपानम् ।

शच्या । हरी इति । धनुऽतरौ । अतष्ट । इन्द्रऽवाहौ । ऋभवः । वाजऽग्त्नाः ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-न-प-फ-म-हे वाजाः सुहस्ताः शोभनहरतोपेताः ऋभवो वो यूयं चमसं चतुर्धा व्यङ्कणोत व्यङ्कुरुत । कृत्वा च हे सखे सखिभूताग्ने विशिष्यते (न-म-विशिष्य) अनुग्रहेण सोमपानमिति अब्रवीत् (न-अब्रवीत्) अवदत् । अथ यूयममृतस्यामरणधर्मकस्य स्वर्गस्य पन्थां पन्थानमभिगच्छत । किं तदमृतमिति देवानामिन्द्रादीनां गणं संघातमेत प्राप्ताः (न-प्राप्ताः नास्ति) । २. ख-ग-च-च-न-म-स-आस नास्ति । ३. ख-ग-च-च-न-म-स-मेधाविना नास्ति । ४. ख-न-म-मधुरसम् ।

हे ^१वाजसनाः रमणीयसोमाज्ञा हे ^२ऋभवः यूयं ^३शक्या कर्मणा ^४पितरा मातापितरौ
^५युवाना युवानौ ^६अकर्त अकुरुत । तथा ^७शक्या ^८चमसं ^९देवपानं देवपानार्हम् ^{१०}अकर्त चतुर्धा-
 कुरुतेत्यर्थः । ^{११}शक्या ^{१२}हरी अश्वौ^{१३} ^{१४}अतष्ट तक्षणेन संपादितवन्तः । कीदृशौ हरी । ^{१५}धनुतरी शीघ्रं
 गन्तुतरी ^{१६}इन्द्रवाहौ इन्द्रबोहारी ॥ ५ ॥

यो वः सुनोत्यभिपित्वे अह्नां तीव्रं वाजासः सर्वनं मदाय ।

तस्मै रयिमृभवः सर्ववीरमा तक्षत वृषणो मन्दसानाः ॥ ६ ॥

यः । वः । सुनोति । अभिपित्वे । अह्नाम् । तीव्रम् । वाजासः । सर्वनम् । मदाय ।

तस्मै । रयिम् । ऋभवः । सर्ववीरम् । आ । तक्षत । वृषणः । मन्दसानाः ॥ ६ ॥

हे ^१ऋभवः ^२वाजासः अक्षवन्तः ^३वः युष्मभ्यं ^४यः यजमानः ^५अह्नाम् ^६अभिपित्वे अभिपतने ।
 तृतीयसवने इत्यर्थः । तस्मिन् ^७तीव्रं रमवत्तरं ^८सवनम् । सूयते इति सवनः सोमः । तं^९ ^{१०}मदाय
^{११}सुनोति ^{१२}तस्मै ^{१३}सर्ववीरं बहुपुत्रोपेतं ^{१४}रयि धनं हे ^{१५}वृषणः फलवर्षितारः ^{१६}मन्दमानाः मोदमानाः
 सन्तः ^{१७}आ ^{१८}तक्षत संपादयतेत्यर्थः ॥

प्रातः सुतर्षिबो हर्यश्च माध्यंदिनं सर्वनं केवलं ते ।

समृभुभिः पिबस्व रत्नधेभिः सखीर्या इन्द्र चकृषे सुकृत्या ॥ ७ ॥

प्रातरिति । सुतम् । अपिबः । हरिऽअश्च । माध्यंदिनम् । सर्वनम् । केवलम् । ते ।

सम् । ऋभुभिः । पिबस्व । रत्नधेभिः । सखीन् । यान् । इन्द्र । चकृषे । सुकृत्या ॥ ७ ॥

हे ^१हर्यश्च हरितवर्णाधोपेतेन्द्र ^२प्रातः प्रातःसवने ^३सुतम् अभिषुतं सोमम् ^४अपिबः पिबस्व ।
^५माध्यंदिनं ^६सवनं ^७केवलं ^८ते परं तवैव नान्येषाम् । सवनद्वयस्य पृथगभिधानात्तृतीयसवनं
 परिशिष्यते । तृतीयसवने ^९रत्नधेभिः रमणीयदानैः ^{१०}ऋभुभिः ^{११}सं ^{१२}पिबस्व । हे ^{१३}इन्द्र ^{१४}यान्
 ऋभून् ^{१५}सुकृत्या शोभनकर्मणा ^{१६}सखीन् ^{१७}चकृषे अकरोः ॥

ये देवासो अमवता सुकृत्या श्येनाइवेदधि दिवि निषेद ।

ते रत्नं धात शवसो नपातः सौधन्वना अमवतामृतासः ॥ ८ ॥

ये । देवासः । अमवत । सुकृत्या । श्येनाऽइव । इत् । अधि । दिवि । निऽसेद ।

ते । रत्नम् । धात । शवसः । नपातः । सौधन्वनाः । अमवत । अमृतासः ॥ ८ ॥

हे ऋभवः १ये यूयं २सुकृत्स्या शोभनकर्मणा ३देवासः देवाः ४अभवत् अभूत् । ५इयेनाइवेत्
शंसनीयगतयो गृध्रविशेषा इव ६दिवि शुलोके ७अधि ८निषेद् अधिनिषण्णाः हे ९शवसो १०नपातः
बलवन्तः ११ते यूयं १२रत्नं धनं १३धात प्रयच्छत । हे १४सौधन्वनाः सुधन्वनः १ पुत्राः २ अमृतासः
अमृता देवाः ३अभवत् ॥

यत्तृतीयं सर्वनं रत्नधेयमकृणुध्वं स्वपस्या सुहस्ताः ।

तद्वभवः परिषिक्तं व एतत्सं मदैभिरिन्द्रियोभिः पिबध्वम् ॥ ९ ॥

यत् । तृतीयम् । सर्वनम् । रत्नधेयम् । अकृणुध्वम् । सुऽअपस्या । सुऽहस्ताः ।

तत् । ऋभवः । परिऽसिक्तम् । वः । एतत् । सम् । मदैभिः । इन्द्रियोभिः । पिबध्वम् ॥ ९ ॥

हे १सुहस्ताः शोभनहस्ताः २ऋभवः ३रत्नधेयं रमणीयसोमदानवत् ४यत्तृतीयं ५सर्वनम्
६अकृणुध्वं ७प्रसाधितवन्तः । ८स्वपस्या शोभनकर्मच्छया ९तत् १०एतत् सर्वनं सर्वनगतं सोमद्रव्यं
११परिषिक्तं परिवेचनवत् १२वः युष्माकं संबन्धिभिः १३मदैभिः माद्यद्भिः १४इन्द्रियोभिः इन्द्रियैः १५सं
१६पिबध्वम् । यद्यपि वदनमेव पानमाधनं तथापि चक्षुःश्रोत्रादीनामपि दर्शनश्रवणादिना तृप्तिमद्भावात्
पातृत्वमुपचर्यते ॥ ॥ ६ ॥

‘अनश्नो जातः’ इति नवचं चतुर्थं सूक्तमार्भवम् । ऋषिर्वाग्देवः । अन्या त्रिष्टुप् शिष्टाक्षिष्टवन्त-
परिभाषया जगत्स्यः । ‘अनश्नोऽन्या त्रिष्टुप्’ इत्यनुक्रमणिका । आभिप्लविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेव-
शस्त्रे आर्भवनिविद्धानीयमिदम् । तथा च सूत्रिनम्—‘अनश्नो जातः परावतो य इति वैश्वदेवम्’
(आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

अनश्नो जातो अनभीशुरुक्थ्यो रथस्त्रिचक्रः परि वर्तते रजः ।

महत्तद्वो देव्यस्य प्रवाचनं घामृभवः पृथिवीं यच्च पुष्यथ ॥ १ ॥

अनश्नः । जातः । अनभीशुः । उक्थ्यः । रथः । त्रिऽचक्रः । परि । वर्तते । रजः ।

महत् । तत् । वः । देव्यस्य । प्रऽवाचनम् । घाम् । ऋभवः । पृथिवीम् । यत् । च । पुष्यथ ॥ १ ॥

हे १ऋभवः अश्विनोः संबन्धी युष्महसः २रथः ३अनश्नो ४जातः बाहनाश्वनिरपेक्षः संपन्नः । तथा
५अनभीशुः प्रप्रहरहितः ६उक्थ्यः स्तुत्यः ७त्रिचक्रः चक्रत्रययुक्तः सम् ८रजः अन्तरिक्षं ९परि १०वर्तते
परिभ्रमति । ११महत् प्रभूतं १२तत् रथनिर्माणान्वयं कर्म १३वः युष्माकं १४देव्यस्य देवत्वस्य १५प्रवाचनं प्रवक्तु
प्रख्यापकम् । १६यच्च येन कर्मणा १७योः १८पृथिवीं च १९पुष्यथ पुष्टं कुरुथ ॥

१. न-ल-स-‘सुधन्वनः पुत्राः’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-न-न-स-सोमदानवन्तं तृतीयसर्वनम्
अनुकृणुध्वम् (त-अकृणुध्वम्) । ३. ल-प्रहरहितः । ४. ख-ग-च-ण-‘सन’ नास्ति । ५. ख-ग-च-
ण-न-सोवापृथिवी वा (न-च) ।

रथं ये चक्रुः सुवृत्तं सुचेतसोऽविह्वरन्तं मनसस्परि ध्याया ।

तां ऊ न्वरस्य सर्वनस्य पीतय आ वो वाजा ऋभवो वेदयामसि ॥ २ ॥

रथम् । ये । चक्रुः । सुऽवृत्तम् । सुऽचेतसः । अविह्वरन्तम् । मनसः । परि । ध्याया ।

तान् । ऊँ इति । नु । अस्य । सर्वनस्य । पीतये । आ । वः । वाजाः । ऋभवः । वेदयामसि ॥ २ ॥

वसुचेतसः शोभनचित्ताः वये ऋभवः वसुवृत्तं सुवर्तनचक्रम्^१ अविह्वरन्तम् अकुटिलं रथं मनसः
परि ध्याया मनसो ध्यानेनाप्रयत्नेन नु वक्षिप्रं चक्रुः तान् । उक्तं पदार्थे । तानेव अस्य
सर्वनस्य प्रीतये एतं सोमं पातुं हे वाजाः हे ऋभवः वः युष्माकं आ वेदयामसि आवेदयामः ॥

तद्वो वाजा ऋभवः सुप्रवाचनं देवेषु विभ्वो अभवन्महित्वनम् ।

जिह्वी यत्सन्ता पितरा सनाजुरा पुनर्युवाना चरथाय तक्षथ ॥ ३ ॥

तत् । वः । वाजाः । ऋभवः । सुऽप्रवाचनम् । देवेषु । विऽभ्वः । अभवत् । मऽहित्वनम् ।

जिह्वी इति । यत् । सन्ता । पितरा । सनाजुरा । पुनः । युवाना । चरथाय । तक्षथ ॥ ३ ॥

हे वाजाः ऋभवः हे विभ्वः विभवः । इतरापेक्षया परस्परं बहुवचनमित्युक्तम् । वः युष्माकं
तत् महित्वनं महत्त्वं माहात्म्यं देवेषु मध्ये सुप्रवाचनं प्रवाच्यम् अभवत् । तद्वियुक्तं यदित्याह ।
जिह्वी वृद्धौ सन्ता सन्तौ सनाजुरा सदा जीर्णौ सन्तौ पितरा पितरौ पुनर्युवाना निर्यतरणौ
चरथाय यथेच्छं संचरणाय तक्षथ संपादितवन्तः ॥

एकं वि चक्र चमसं चतुर्वयं निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः ।

अथा देवेष्वमृतत्वमानश श्रुष्टी वाजा ऋभवस्तद्व उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

एकम् । वि । चक्र । चमसम् । चतुःऽवयम् । निः । चर्मणः । गाम् । अरिणीत । धीतिभिः ।

अथ । देवेषु । अमृतऽत्वम् । आनश । श्रुष्टी । वाजाः । ऋभवः । तत् । वः । उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

हे ऋभवः एकं चमसम् एकमेव सन्तं पानसाधनं चमसं चतुर्वयम् । ववाः शाखाः ।
चतुःशाखं चतुरवयवं वि चक्र व्यवकुरुत । तथा धीतिभिः कर्मभिः चर्मणः नूतनां गां निः
अरिणीत समस्करुत । निरित्येव समित्येतस्य स्थाने । अथ अतः कारणात् देवेषु मध्ये अमृतत्व-
मानसं प्राप्तम् । हे वाजाः हे ऋभवः तत् तादृशं वः युष्माकं कर्म । श्रुष्टी इति क्षिप्रनामैतत् ।
क्षिप्रम् उक्थ्यं स्तुत्यं भवति ॥

१. ख-ग-व-ज-त-न-भ-सुवर्तने चक्रम् ; स-सुवर्तमानं चक्रम् । २. ख-ग-व-ज-प-क-भ-‘यथेच्छम्’
नास्ति ।

ऋभुतो रयिः प्रथमश्रवस्तमो वाजश्रुतासो यमजीजननरः ।

विभ्वतष्टो विदथेषु प्रवाच्यो यं देवासोऽवथा स विचर्षणिः ॥ ५ ॥

ऋभुतः । रयिः । प्रथमश्रवःऽतमः । वाजऽश्रुतासः । यम् । अजीजनन् । नरः ।

विभ्वऽतष्टः । विदथेषु । प्रऽवाच्यः । यम् । देवासः । अवथा । सः । विऽचर्षणिः ॥ ५ ॥

१ऋभुतः ऋभूणां सकाशात् १प्रथमश्रवस्तमः प्रथमं मुख्यमतिशयितं श्रवः^१ अन्नं यज्ञो वा यस्य धनस्य तत् १रयिः धनम् । अस्माकं भवत्विति शेषः । १वाजश्रुतासः वाजैः अश्वैः^२ सह^३ बिल्वाताः^३ १नरः नेतारः ऋभवः १यं रयिम् १अजीजनन् उत्पादितवन्तः । १विभ्वतष्टः विभ्वभिर्ऋभुभिस्तष्टः नक्षणसंपन्नश्चमनोऽश्विनो रथो वा १विदथेषु यज्ञेषु १प्रवाच्यः प्रकर्षेण स्तुत्यः । हे १देवामः धोतमानाः^४ यूयं १यं रथं चमनं वा^५ १अवथा रक्षथ । १स १विचर्षणिः विविधं द्रष्टा भवति द्रष्टव्यो भवतीत्यर्थः ॥ ॥ ७ ॥

स वाज्यर्वा स ऋषिर्वचस्यया स शूरो अस्ता पृतनासु दुष्टरः ।

स रायस्पोषं स सुवीर्यं दधे यं वाजो विभ्वो ऋभवो यमाविषुः ॥ ६ ॥

सः । वाजी । अर्वा । सः । ऋषिः । वचस्यया । सः । शूरः । अस्ता । पृतनासु । दुष्टरः ।

सः । रायः । पोषम् । सः । सुऽवीर्यम् । दधे ।

यम् । वाजः । विऽभ्वो । ऋभवः । यम् । आविषुः ॥ ६ ॥

१स १वाजी वीजनवान् बलवान् सन् १अर्वा अरणकुशलो भवति । १स १ऋषिः अतीन्द्रियज्ञानी सन् १वचस्यया स्तुत्या युक्तो भवति । १स १शूरः विक्रान्तः सन् १अस्ता क्षेप्ता शत्रूणां भवति । स्वयं च १पृतनासु संग्रामेषु १दुष्टरः नाभिभाष्यो भवति । १सः एव १रायस्पोषं धनपुष्टिं १दधे धत्ते । १स १सुवीर्यं सुवीरत्वं दधे धत्ते । १यं मनुष्यं १वाजो १विभ्वो १ऋभवः च १आविषुः अरक्षन् । स एवमेवं भवतीति । अन्यस्य बहुवचिर्देशक्याणाम् ऋभुव्यवहारप्राचुर्याभिप्रायः^६ ॥

भेष्टं वः पेशो अर्धं धायि दर्शितं स्तोमो वाजा ऋभवस्तं जुजुष्टन ।

धीरांसो हि ह्य कृवयो विपश्चित्तान् एना ब्रह्मणा वेदयामसि ॥ ७ ॥

भेष्टम् । वः । पेशः । अर्धं । धायि । दर्शितम् । स्तोमः । वाजाः । ऋभवः । तम् । जुजुष्टन ।

धीरांसः । हि । स्थ । कृवयः । विपःऽचितः । तान् । वः । एना । ब्रह्मणा । आ । वेदयामसि ॥ ७ ॥

१. ल-‘भवः’ नास्ति । २. न-ल-स-‘अश्वैः’ नास्ति । ३. क-ग-च-न-प-फ-म-सदसि कृताः; च-स-सदसि कृताः; त-सदसि कृताः । ४. क-ग-च-न-प-म-यं चमनं रथं वा । ५. क-ग-च-न-त-न-म-दाता; स-तदा । ६. त-ऋभुत्वव्यवहारः ।

१००० अत्युत्कृष्टमत एव १००० दर्शतं दर्शनीयं १००० वः युष्माकं १००० पेशः रूपम् १००० अधि १००० धायि अधि-
 निहितम् । अतस्तदुचितो यः १००० स्तोमः स्तोत्रमस्मत्कृतमस्ति हे १००० वाजा १००० ऋभवस्तं स्तोमं स्तोत्रं १००० जुजुष्टन
 सेवध्वम् । ये यूयं १००० धीरासो १००० हि धीमन्तः प्रसिद्धाः १००० कवयः मेधाविनः १००० विपश्चितः ज्ञानवन्तः १००० स्थ
 भवतः १००० तान्वः युष्मान् १००० एना एनेन १००० ब्रह्मणा मन्त्रेण शस्त्रात्मकेन १००० आ १००० वेदयामसि । अथवोक्लक्षणाः
 विपश्चितः स्तोतारो यान् । स्तुवन्तीति शेषः । तान् ब्रह्मणा आ वेदयामसि प्रजापयामः ॥

यूयमस्मभ्यं धिषणाभ्यस्परि विद्वांसो विश्वा नर्याणि भोजना ।

द्युमन्तं वाजं वृषशुष्ममुत्तममा नो रयिमृभवस्तक्षता वयः ॥ ८ ॥

यूयम् । अस्मभ्यम् । धिषणाभ्यः । परि । विद्वांसः । विश्वा । नर्याणि । भोजना ।

द्युमन्तम् । वाजम् । वृषशुष्मम् । उत्तमम् ।

आ । नः । रयिम् । ऋभवः । तक्षत । आ । वयः ॥ ८ ॥

हे ऋभवः १००० यूयमस्मभ्यं १००० धिषणाभ्यस्परि स्तुतिभ्यो निमित्तभूताभ्यः । परीति पञ्चम्यर्थानु-
 वादी । यद्वा^१ । अस्मन्मतिभ्योऽधिकानि^२ १००० नर्याणि नृभ्यो हितानि १००० विश्वा सर्वाणि १००० भोजना भोग्यानि
 १००० विद्वांसः जानन्तः सन्तः १००० आ १००० तक्षत संपादयत^३ । किं च १००० द्युमन्तं दीप्तिमन्तं हिरण्यादिरूपं १००० वाजं
 बलवन्तं १००० वृषशुष्मं सेकृणां बलवतां शोपकम् १००० उत्तमं १००० रयिं १००० नः अस्माकं १००० वयः अहं च १००० आ
 तक्षत हे^४ १००० ऋभवः^५ ॥

इह प्रजामिह रयिं रराणा इह श्रवो वीरवत्तक्षता नः ।

येन वयं चितयेमात्यन्यान्तं वाजं चित्रमृभवो ददा नः ॥ ९ ॥

इह । प्रजाम् । इह । रयिम् । रराणाः । इह । श्रवः । वीरवत् । तक्षत । नः ।

येन । वयम् । चितयेम । अति । अन्यान् । तम् । वाजम् । चित्रम् । ऋभवः । दद । नः ॥ ९ ॥

१००० नः अस्माकम् १००० इह यज्ञे १००० रराणाः रममाणाः १००० प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां १००० तक्षत संपादयत^१ ।
 १००० इह एव यज्ञे १००० रयिं च तक्षत । १००० इह एव यज्ञे १००० श्रवः यज्ञः १००० वीरवत् वीरभूत्यादिभिरुपेतं तक्षत ।
 किंच १००० वयं १००० येन वाजेन १००० अन्यान् अस्मत्समानान् १००० अति १००० चितयेम अतिक्रम्य ज्ञायेमहि । १००० तं
 १००० चित्रं चायनीयं १००० वाजम् अहं हे १००० ऋभवः १००० नः १००० वद अस्मभ्यं दत्त ॥ ८ ॥

१. न-ल-स-‘ भवत ’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-न-भ-‘ यद्वा...अधिकानि ’ नास्ति । ३. ख-ग-
 च-ण-न-भ-‘ संपादयत ’ नास्ति; च-संपादितवन्तः । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-म-‘ हे ऋभवः ’ नास्ति ।
 ५. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स्तुताः सन्तः प्रजाम्; न-स-‘ रममाणाः...रूपां ’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-भ-
 इह; न-स-‘ संपादयत ’ नास्ति ।

‘उप नो वाजाः’ इत्यष्ट्वं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यार्धमार्षं त्रैष्टुभम् । पञ्चम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उप नोऽष्टौ चतुरनुष्टुबन्तम्’ इति । ध्यूदे दक्षरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशक्ने आद्याः चतस्रः शस्याः । ‘उप नो वाजा इति त्रयोदशार्धं चतस्रश्च’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति हि सूत्रितम् ॥

उपै नो वाजा अध्वरमृभुक्षा देवा यात पथिभिर्देवयानैः ।

यथा यज्ञं मनुषो विक्ष्वा३सु दधिध्वे रण्वाः सुदिनेष्वह्नाम् ॥ १ ॥

उपै । नः । वाजाः । अध्वरम् । ऋभुक्षाः । देवाः । यात । पथिभिः । देवऽयानैः ।

यथा । यज्ञम् । मनुषः । विक्षु । आसु । दधिध्वे । रण्वाः । सुदिनेषु । अह्नाम् ॥ १ ॥

हे^१ ‘वाजाः’ हे^२ ऋभुक्षाः ऋभवो हे^३ देवाः नः^४ ‘अध्वरं यागम्’^५ उप^६ यात उपगच्छत । ‘देवयानैः देवैर्गन्तव्यैः पथिभिः मार्गैः । यथा येन प्रकारेण मनुषः मनोः संबन्धिनीपु आसु विक्षु प्रजासु यजमानेषु मध्ये हे^७ रण्वाः रमणीया ऋभवः’^८ अह्नां^९ ‘सुदिनेषु सुदिनतृतिभिः सुयज्ञम् अस्मदीयं दधिध्वे धारयथ । यथा येन प्रकारेण यज्ञमागत्य सुदिनत्वं कुरुष्व तथा यज्ञमायातेति ॥

ते वो हृदे मनसे सन्तु यज्ञा जुष्टासो अथ घृतनिर्णिजो गुः ।

प्र वः सुतासो हरयन्त पूर्णाः क्रत्वे दक्षाय हर्षयन्त पीताः ॥ २ ॥

ते । वः । हृदे । मनसे । सन्तु । यज्ञाः । जुष्टासः । अथ । घृतनिर्णिजः । गुः ।

प्र । वः । सुतासः । हरयन्त । पूर्णाः । क्रत्वे । दक्षाय । हर्षयन्त । पीताः ॥ २ ॥

‘अथ अस्मिन् यागदिने एते^{१०} एते^{११} यज्ञाः यागसाधनाः सोमाः वो^{१२} हृदे युष्मदृदयाय’^{१३} ‘मनसे तत्प्रीतये सन्तु भवन्तु । अथास्मिन् दिने जुष्टासः पर्यासाः सोमाः घृतनिर्णिजः मिश्रण-द्रव्येण दीप्तरूपाः गुः गच्छन्तु युष्मदृदयम् । सुतासः अभिपुताः सोमाः चमसेषु^{१४} पूर्णाः वः^{१५} युष्मदर्थं प्र हरयन्त प्रह्रियन्ते । यज्ञा । हर्यतेः कान्तिकर्मण इष्टं रूपम् । प्रकर्षेण वः युष्मान् कामयन्ते । क्रत्वे क्रतवे कर्मणे दक्षाय उरसाहाय पीताः हर्षयन्त हर्षयन्तु ॥

त्र्युदायं देवहितं यथा वः स्तोमो वाजा ऋभुक्षणो ददे वः ।

जुहे मनुष्वदुपरासु विक्षु युष्मे सचा बृहद्विषे सोमम् ॥ ३ ॥

त्रिऽउदायम् । देवऽहितम् । यथा । वः । स्तोमः । वाजाः । ऋभुक्षणः । ददे । वः ।

जुहे । मनुष्वत् । उपरासु । विक्षु । युष्मे इति । सचा । बृहत्तद्विषे । सोमम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-च-ज-प-फ-भ-‘हे वाजाः’ नास्ति । २. प-भ-अस्मदीयं यागम् । ३. ख-ग-च-ज-प-फ-भ-वाजाः । ४. ख-ग-च-ज-फ-भ-तैः न-स-एते । ५. न-र-स-हृदयाय । ६. ख-ग-च-ज-त-न-प-फ-भ-स्यनेषु । ७. ख-ग-च-ज-फ-भ-बलाय ।

‘शुद्ध्यं शुद्ध्यं सवनत्रयगमनोपेतं’^१ देवहितं सोमाख्यमन्नं देवेभ्यो हितं देवैर्वा विहितम्^२ । तृतीयसवनस्थम्^३ इत्यर्थः । तत् यथा वः युष्मान् ददे धारयति । हे वाजाः हे ऋभुक्षणः ऋभवो यथा स्तोमः स्तोत्रं वः ददे धारयति । उपरासु । उप देवयजनसमीपे रमन्ते इत्युपराः । तासु विष्णु प्रजासु बृहद्वेषु प्रभूतदीप्तिषु देवेषु^४ मध्ये मनुष्वत् मनुषि वयुष्मे युष्मदर्थं सखा सह अनेकग्रहेषु प्रस्थितं जुह्वे जुहोमि सोमम् ॥

पीवोअश्वाः शुचद्रथा हि भूतायःशिप्रा वाजिनः सुनिष्काः ।

इन्द्रस्य सूनो शवसो नपातोऽनु वश्चेत्यग्रियं मदाय ॥ ४ ॥

पीवःऽअश्वाः । शुचत्ऽरथाः । हि । भूत । अयःऽशिप्राः । वाजिनः । सुऽनिष्काः ।

इन्द्रस्य । सूनो इति । शवसः । नपातः । अनु । वः । चेति । अग्रियम् । मदाय ॥ ४ ॥

हे वाजिनः ऋभवः पीवोअश्वाः पीवानोऽश्वा येषां ते तादृशाः । तथा शुचद्रथाः दीप्तरथाः^५ अयःशिप्राः । ‘शिप्रा हन् नासिके वा’ । अयोवत्सारभूतशिप्राः^६ सुनिष्काः क्षोभनधनाश्च भूत भवत । हे इन्द्रस्य सूनवः^७ पुत्रवद्रक्षणीया हे शवसो नपातः बलस्य पुत्रा बलिनः वः युष्मभ्यं मदाय अनु वेति अन्वज्ञायि । देवेषु अग्रियम् अग्रे भवं तृतीयसवनम्^८ ॥

ऋभुमृभुक्षणो रयिं वाजे वाजिन्तमं युजम् ।

इन्द्रस्वन्तं हवामहे सदासातममश्विनम् ॥ ५ ॥

ऋभुम् । ऋभुक्षणः । रयिम् । वाजे । वाजिन्ऽतमम् । युजम् ।

इन्द्रस्वन्तम् । हवामहे । सदासातमम् । अश्विनम् ॥ ५ ॥

हे ऋभुक्षणः ऋभवः ऋभुम् उरुभासमानं रयिं धनरूपम् । तद्धेतुभूतत्वात् ताच्छब्दम् । वाजे संग्रामे वाजिन्तमम् अरयन्तबलवन्तं युजं परस्परयोगोपेतम् इन्द्रस्वन्तम् इन्द्रवन्तमिन्द्रियवन्तं सदासातमं सर्वदा दातृतमम् अश्विनम् अश्ववन्तं भवतां गणं हवामहे आह्वयामि ॥ ॥९॥

सेदभवो यमवथ यूयमिन्द्रश्च मर्त्यम् ।

स धीभिर्स्तु सनिता मेघसाता सो अर्वता ॥ ६ ॥

सः । इत् । ऋभवः । यम् । अवथ । यूयम् । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।

सः । धीभिः । अस्तु । सनिता । मेघऽसाता । सः । अर्वता ॥ ६ ॥

१. ख-ग-ण-न-भ-स-हितम् । २. ख-ग-च-ण-ल-तृतीयसवने स्थितम्, भ-तृतीयसवनस्थितम् । ३. ग-च-‘देवेषु’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ-सुष्टु रथाः; न-स-सप्त रथाः; प-सुष्टु रथाः । ५. ख-ग-च-ण-फ-भ-अशोवा सारभूतनासिशिप्राः; प-अयोवत् सारभूतनासिकाः । ६. ख-ग-च-ण-प-भ-सूनवः पुत्राः । ७. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-तृतीयसवनं हि ।

हे ऋभवः ययूमिन्द्रश्च ययं मर्त्यम् अवय रक्षय । वसेत् स एव भवतु^१ । नाम्न्यः
श्रेष्ठो भवत्वित्यर्थः । वसः एव ऋषीभिः कर्मभिः वसनिता संभक्ता भवतु । मेघसाता मेघसातो
यज्ञे वसः एव अवर्तता अरणवताश्चेन युक्तो भवतु ॥

वि नो वाजा ऋभुक्षणः पथश्चितन यष्टवे ।

अस्मभ्यं सूरयः स्तुता विश्वा आशास्तरिषणि ॥ ७ ॥

वि । नः । वाजाः । ऋभुक्षणः । पथः । चितन । यष्टवे ।

अस्मभ्यम् । सूरयः । स्तुताः । विश्वाः । आशाः । तरिषणि ॥ ७ ॥

हे वाजाः हे ऋभुक्षणः ऋभवः वनः अस्माकं पथः मार्गान् यष्टवे यष्टुं यज्ञमार्गान् वि
चितन विचेतयत । प्रज्ञापयतेत्यर्थः । अस्मभ्यं हे सूरयः मेधाविनो यूय वस्तुनाः सन्तः विश्वा
वशाः सर्वा दिशः त्रिषणि त्रिषणुम् । सामर्थ्यं वितरतेति शेषः ॥

तं नो वाजा ऋभुक्षण इन्द्र नासत्या रयिम् ।

समर्थं चर्षणिभ्य आ पुरु शस्त मघत्तये ॥ ८ ॥

तम् । नः । वाजाः । ऋभुक्षणः । इन्द्र । नासत्या । रयिम् ।

सम् । अश्वम् । चर्षणिभ्यः । आ । पुरु । शस्त । मघत्तये ॥ ८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहृत्य^२ अभिमतमाशास्ते । हे वाजाः हे ऋभुक्षणः ऋभवो हे इन्द्र हे
नासत्या अश्विनी ते यूयं वनः अस्मभ्यं चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः स्तोत्रभ्यः तं पुरु प्रभूतं रयि
धनम् अश्वं च पुरु प्रभूतं मघत्तये धनदानाय सम् आ शस्त्रं मय्यगाशासनं कुरुत ॥ १० ॥

‘उतो हि वाम्’ इति दशार्धं षष्ठं सूक्तम् । वामदेव ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । दक्षिणा देवता ।
आद्या^३ आवापृथिव्या^३ । अत्रानुक्रमणिका—‘उतो हि दक्ष दक्षिणं हि आवापृथिव्याद्या’
इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उतो हि वा द्रात्रा सन्ति पूर्वा या पुरुष्यसदस्युर्नितोशे ।

क्षेत्रासां ददधुर्वरासां धनं दस्युभ्यो अमिभूतिमुग्रम् ॥ १ ॥

उतो इति । हि । वाम् । द्रात्रा । सन्ति । पूर्वा । या । पुरुष्यः । असदस्युः । नितोशे ।

क्षेत्रासाम् । ददधुः । उर्वरासाम् । धनम् । दस्युभ्यः । अमिभूतिम् । मुग्रम् ॥ १ ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-न-म-स-भवति । २. ख-ग-घ-ज-फ-म-स-स्तुतिमुपसंहृतम् । ३. ख-ग-ज-म-
आद्या आवापृथिव्यौ; घ-च-त-प-फ-आद्यायाः आवापृथिव्यौ ।

‘उतो इति पूरणः । अस्या द्यावापृथिव्यत्वादत्र तद्वाचकशब्दाभावेऽपि ते एव संबोद्धव्ये ।
 हे द्यावापृथिव्यौ ‘वां’ युवाभ्यां सकाशात् ‘दात्रा दानकर्त्रा पौरुकुसेन त्रसदस्युना लब्धानि ‘पूर्वा
 पूर्वाणि पुरातनानि पूरकाणि वा धनानि ‘सन्ति । ‘या यानि धनानि ‘पूरुभ्यः अर्थिभ्यो मनुष्येभ्यः’
 ‘त्रसदस्युः राजा ‘नितोशो न्यतोशत दत्तवान् । ‘क्षेत्रसाम् । क्षेत्राणि सर्वा भूमीः सनोतीति क्षेत्रसाः
 अश्वः । तं ‘ददधुः’ । तथा ‘उर्वरासाम् । उर्वरा सर्वसस्याख्या भूः । तां सनोतीत्युर्वरासाः पुत्रः । तं
 ददधुः । ‘घनं हननार्हम्’ आयुधं ‘दस्युभ्यः दस्यूनां वधार्थं च ददधुः । क्रीडशमायुधम् । ‘अभिभूतिम्
 अभिभवितारम् ‘उग्रम् उद्गूर्णबलम् । यद्वा । उत्तरार्धमेकं वाक्यम् । दातव्यानि धनान्युक्तलक्षणं पुत्रं च
 ददधुः । दत्तवत्यौ स्थः । तानि मममपि ददाधाम् इत्यर्थः’ ॥

उत वाजिनं पुरुनिष्पिध्वानं दधिक्रामु ददधुर्विश्वकृष्टिम् ।

ऋजिप्यं श्येनं प्रुषितप्सुमाशुं चर्कृत्यमर्यो नृपतिं न शूरम् ॥ २ ॥

उत । वाजिनम् । पुरुनिःऽसिध्वानम् । दधिऽक्राम् । ऊँ इति । ददधुः । विश्वऽकृष्टिम् ।
 ऋजिप्यम् । श्येनम् । प्रुषितऽप्सुम् । आशुम् । चर्कृत्यम् । अर्यः । नृपतिम् । न । शूरम् ॥ २ ॥

‘उत अपि च ‘वाजिनं गमनवन्तम् । अश्वरूपं वा देवं अग्नेरश्वरूपस्यैव दधिक्राम्यत्वात्^६ ।
 अग्नेस्तद्रूपत्वं ब्राह्मणे समाज्ञातं-‘तानग्निरश्वो भूत्वाभ्यद्रवत्’ इति । ‘पुरुनिष्पिध्वानं पुरुणां बहूनां
 शत्रूणां निष्येद्वारं’ दधिक्राम् । दधदन्त्यं धारयन् क्रामतीति दधिक्राः । तमेतज्जामकं^७ देवम् । उः पूरणः ।
 ‘विश्वकृष्टिम् । विश्वाः कृष्टयो रक्षणीयाः सेवका वा^८ मनुष्या यस्य तम् । ‘ऋजिप्यम् । ऋज्वाप्नोति
 गच्छतीत्यृजिप्यः । तं ‘श्येनं शंसनीयगमनं ‘प्रुषितप्सुं दीप्तरूपम्^९ ‘आशुं द्यातं शीघ्रगमनं वा^{१०} ‘अर्यः
 अरेः ‘चर्कृत्यं कर्तनशीलं ‘शूरं ‘नृपतिं ‘न राजानमिव स्थितं देवं द्यावापृथिव्यौ ‘ददधुः धारयतः ॥

यं सीमनुं प्रवतेव द्रवन्तं विश्वः पुरुर्मदति हर्षमाणः ।

पट्गृध्र्यन्तं मेधयुं न शूरं रथतुरं वातमिव ध्रजन्तम् ॥ ३ ॥

यम् । सीम् । अनुं । प्रवताऽइव । द्रवन्तम् । विश्वः । पुरुः । मदति । हर्षमाणः ।

पट्ऽभिः । गृध्र्यन्तम् । मेधयुम् । न । शूरम् । रथऽतुरम् । वातम्ऽइव । ध्रजन्तम् ॥ ३ ॥

‘यं दधिक्रां ‘विश्वः ‘पुरुः सर्वोऽपि मनुष्यः ‘हर्षमाणः हर्षयन् हर्षयन् वा ‘मदति स्तौति । तं
 देवं द्यावापृथिव्यौ ददधुरिति संबन्धः । स देवो विशोच्यते । ‘सीं सर्वतः ‘प्रवतेव^{११} प्रवणवता^{१२} निम्नेन
 मार्गेणोपकमिबानुक्रमेण ‘द्रवन्तं गच्छतं^{१३} ‘पट्भिः पादैः ‘गृध्र्यन्तम् अभिकाक्षन्तं दिशो लङ्घितुम् ।

१. त-वां युवाम् । २. त-आर्धमनुष्येभ्यः । ३. ख-ग-च-ण-प-भ-ददधुः ददायाम् । ४. ख-
 ग-च-ण-भ-‘हननार्हं’ नास्ति; न-घातार्हम् । ५. त-इत्यर्थः । हि पूरणः । ६. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-
 दधिक्राम्या, स-दधिक्राम्यम् । ७. ख-ग-च-न-प-फ-भ-स-तमेकम् । ८. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-‘वा’
 नास्ति । ९. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-दीप्तरूपम् । १०. ख-ग-च-ण-फ-भ-व । ११. न-ल-स-प्रवता ।
 १२. ख-फ-प्रवणेनेव । १३. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स-‘गच्छन्तं’ नास्ति ।

तत्र दृष्टान्तः । 'मेधयुं' षन 'क्षरं' । संग्रामेषु क्षरमिव । यद्वा । यज्ञक्रमणेषु मन्त्रवर्णाविक्रमिष । 'रथतुरं' रथेन गच्छन्तं 'वातमिव' 'भ्रजन्तं' शीघ्रम् । वायुमिव । उक्तविशेषविशिष्टान्^२ उक्त्वक्षर-वायून् यथा सर्वो जनः स्तौति तथा^३ यं^३ देवं स्तौति तं ददधुरित्यर्थः ॥

यः स्मारुन्धानो गध्यां समत्सु सनुतरश्चरति गोषु गच्छन् ।

आविर्भ्रजीको विदथा निचिक्यत्तिरो अरति पर्याप आयोः ॥ ४ ॥

यः । स्म । आऽरुन्धानः । गध्या । समत्सु । सनुतरः । चरति । गोषु । गच्छन् ।

आविऽरुन्धजीकः । विदथा । निऽचिक्यत् । तिरः । अरतिम् । परि । आपः । आयोः ॥ ४ ॥

यः 'स्म' यः खलु देवः 'गध्या' गध्यानि । 'गध्यान्मिश्रीभावकर्मा' (निरु. ५. १५) इति निरुक्तम् । मिश्रयितव्यानि फलानि 'समत्सु संग्रामेषु' 'आरुन्धानः' सर्वतो निरोधयन् 'सनुतरः' संभ्रजन्तरः 'गोषु' सर्वासु दिक्षु गोषु वा निमित्तभूतेषु 'गच्छन्' 'आविर्भ्रजीकः' आविर्भूतसाधनः^४ 'आविर्भूतमुष्को' वा 'विदथा' विदधानि ज्ञातव्यानि 'निचिक्यत्' । पश्यतिकर्मैतत् । जानन् 'अरतिम्' अरमणं दुःखमभिगन्तारम् 'अरिं' वा 'परि' सर्वतः 'तिरः' 'चरति' तिरस्करोति^५ । कस्यारमिति । 'आपः' व्यासत्य^६ स्तोतुः 'आयोः' मनुष्यस्य यजमानस्य^७ ॥

उत स्मैनं वस्त्रमथि न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु ।

नीचार्यमानं जसुरि न इयेनं भ्रवश्चाच्छा पशुमथ यथम् ॥ ५ ॥

उत । स्म । एनम् । वस्त्रमथिम् । न । तायुम् । अनु । क्रोशन्ति । क्षितयः । भरेषु ।

नीचा । अर्यमानम् । जसुरिम् । न । इयेनम् । भ्रवः । च । अच्छ । पशुमत । च । यथम् ॥ ५ ॥

'उत' 'स्म' अपि खलु 'एनं' दक्षिणां 'भरेषु' संग्रामेषु 'वस्त्रमथि' 'तायुं' षन वस्त्रमाधिनं तस्करमिव । तं दृष्ट्वा 'क्षितयः' मनुष्या यथा 'अनु' 'क्रोशन्ति' तद्द्वैरिणः अनुक्रोशन्ति^८ । किञ्च 'नीचा' नौचैः 'अर्यमानं' गच्छन्तं 'जसुरिं' षन 'इयेनं' क्षुधितं 'इयेनं' पक्षिणमिव^९ । तं यथा दृष्ट्वा पक्षिणः पलायन्ते तद्वत् । 'भ्रवः' अक्षं कीर्ति वा 'पशुमत' 'यथं' 'च' 'अच्छ' अभिरुद्धं गच्छन्त-मेवमनुक्रोशन्तीति संबन्धः^{१०} । 'अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाधिनम्' (निरु. ४. २४) इत्येव-निरुक्तमत्रानुसंधेयम् ॥ ॥ ११ ॥

१. ख-ग-व-ण-शीघ्रम् ; स-शीघ्रगन्तारम् । २. त-उक्तविशेषणम् । ३. ख-ग-व-ण-म-तथाप्ययम् ; प-फ-तत्रापि यम् । ४. ख-ग-व-फ-आविर्भूतरथसारथिधनः ; न-आविर्भूतधनसाधनः ; म-आविर्भूत-नसाधनः ; स-आविर्भूतेन साधनेन । ५. ख-ग-व-ण-प-फ-म-परि तिरश्चरति सर्वतः (क-सर्वः) तिरस्करोति । ६. ख-ग-व-व-ण-प-फ-म-आसत्य ; न-स-वातस्य । ७. त-ल-वज्रमानस्य । आप इति वा देवताविक्रमम् । अद्भुतः संभूत इत्यर्थः । ८. ख-ग-व-व-ण-न-म-स-क्रोशन्ति । ९. त-इयेनपक्षिणमिव । १०. त-प-संबन्धः । च पुरणः ।

उत स्मासु प्रथमः सरिष्यभि वेवेति श्रेणिमी रथानाम् ।

स्रजं कृण्वानो जन्यो न शुम्बा रेणुं रेरिहत्किरणं ददश्चान् ॥ ६ ॥

उत । स्म । आसु । प्रथमः । सरिष्यन् । नि । वेवेति । श्रेणिऽभिः । रथानाम् ।

स्रजम् । कृण्वानः । जन्यः । न । शुम्बा । रेणुम् । रेरिहत् । किरणम् । ददश्चान् ॥ ६ ॥

१ उत १स्म अपि च खलु १आसु असुरसेनासु १सरिष्यन् सन्तुमिच्छन् १प्रथमः प्रथमः २ उक्कृतमो मुख्यः सन् १रथानां १श्रेणिभिः राजभिर्युक्तः सन् १नि १वेवेति नितरां गच्छति । इतस्ततो धावति । क इवेति । उच्यते । १स्रजम् । सृज्यते उत्पाद्यते रूपमनयेति स्रगलंकृतिः । तां १कृण्वानः कुर्वाणः ३ १जन्यो १न जनेभ्यो हितोऽथ इव सुम्बा । सुष्टु भवतीति सुम्बा शोभमानः । १किरणम् आस्यगतं खलीनं १ददश्चान् दशन् ४ १रेणुं स्वपादघातजनितं १रेरिहत् भृशं लेढि ५ ॥

उत स्य वाजी सहुरिर्क्रतावा शुश्रूषमाणस्तन्वा समये ।

तुरं यतीषु तुरयञ्जिप्योऽधि भ्रुवोः किरते रेणुमृञ्जन् ॥ ७ ॥

उत । स्यः । वाजी । सहुरिः । ऋतऽवा । शुश्रूषमाणः । तन्वा । सऽमये ।

तुरम् । यतीषु । तुरयन् । ऋजिप्यः । अधि । भ्रुवोः । किरते । रेणुम् । ऋञ्जन् ॥ ७ ॥

१उत अपि च १स्यः ६ सः ६ उक्तलक्षणः १वाजी वेजनवान् गमनवान् १समये समरणे १सहुरिः सहनशीलः शत्रूणाम् १क्रतावा अन्नवान् १तन्वा स्वावयवेन ७ सुरादिना स्वतन्तुं १शुश्रूषमाणः १तुरं यतीषु त्वरगामिनीष्वसुरसेनासु १तुरयन् त्वरयन् १ऋजिप्यः ऋजुगामी १रेणुं धूलिम् १ऋञ्जन् प्रसाधयंस्तमेव ८ रेणुं १भ्रुवोः १अधि उपरि १किरते विक्षिपति ॥

उत स्मास्य तन्यतोऽरिं द्योर्ऋघायतो अभियुजो भयन्ते ।

यदा सहस्रमाभि भीमयोधीदुर्वर्तुः स्मा भवति भीम ऋञ्जन् ॥ ८ ॥

उत । स्म । अस्य । तन्यतोऽऽरिः । द्योः । ऋघायतः । अभिऽयुजः । भयन्ते ।

यदा । सहस्रम् । अभि । सीम् । अयोधीत् । दुऽवर्तुः । स्म । भवति । भीमः । ऋञ्जन् ॥ ८ ॥

१उत १स्म अपि च खलु १द्योः दीप्यमानात् १तन्यतोः शब्दधितुरशनेः १इव १ऋघायतः हिंसितः १अस्य अस्मात् दधिक्रावाख्यात् ९ देवात् १अभियुजः अभियोक्तारोऽसुराः १भयन्ते विभ्यति ।

१. त-आसुरसेनासु । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-‘प्रथमः’ नास्ति; न-प्रथमतः । ३. न-क-स-‘कुर्वाणः’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-भ-‘दशन्’ नास्ति । ५. फ-लेलिहन् । ६. ख-ग-घ-ण-भ-स्यः; न-स-सः । ७. ख-ग-ण-स-स्यावयवेन; च-प-भ-स्वस्यावयवेन; न-स-अस्यावयवेन । ८. ख-ग-घ-च-ण-फ-प्रसाधयंस्तन्वा स्वस्यावयवेन सुरादिनामेव । ९. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-‘दधिक्रावाख्यात्’ नास्ति ।

किंचाद्यं^१ यद्वा^२ स्त्रीं सर्वतः^३ सहस्रम्^४ अभि^५ अयोधीत्^६ संग्रहरेत् । तद्वा^७ क्रञ्जम्^८ प्रसाधयन्नामानं^९
भीमः भयहेतुः^{१०} दुर्वर्तुः^{११} दुर्वारश्च^{१२} भवति ॥

उत स्मास्य पनयन्ति जना जूतिं कृष्टिप्रो अभिभूतिमाशोः ।

उतैनमाहुः समिथे वियन्तः परा दधिक्रा असरत्सहस्रैः ॥ ९ ॥

उत । स्म । अस्य । पनयन्ति । जनाः । जूतिम् । कृष्टिप्रः । अभिभूतिम् । आशोः ।

उत । एनम् । आहुः । समुद्ध्ये । वियन्तः । परा । दधिक्राः । असरत् । सहस्रैः ॥ ९ ॥

१ उत २ स्म अपि च खलु ३ अस्य दधिक्राण्यः ४ अभिभूतिम् अभिभवित्रीं ५ जूतिं पराभिभूतिं
चक्षुभयं वा ६ जनाः ७ पनयन्ति स्तुवन्ति । कीदृशस्यास्य । ८ कृष्टिप्रः । कृष्टयो मनुष्याः । तेषां
पूरकस्य ९ आशोः व्यासस्य वेगवतो वा । १० उत अपि च ११ एनं १२ समिथे संग्रामे १३ वियन्तः विविधं
गच्छन्तो जना अयं १४ दधिक्राः देवः १५ सहस्रैः अनुषरं परिकृतः १६ परा १७ असरत इति अस्मान्
विहायाम्यान् हन्तुं गत इति १८ आहुः । यद्वा । एनमेवमाहुः । वियन्तः शत्रवः परा । भवतीति
शेषः । दधिक्राः १९ सहस्रैरसरत गच्छतीति ॥

पवित्रेष्टौ 'आ दधिक्राः' इति दधिक्राण्यो याज्या । तथा च सूत्रितं—'दधिक्राण्यो अकारिषमा
दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्यइव ज्योतिषापस्ततान ।

महस्रसाः शतसा वाज्यवीं पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि ॥ १० ॥

आ । दधिक्राः । शवसा । पञ्च । कृष्टी । सूर्यः इव । ज्योतिषा । अप । ततान ।

महस्रः । शतः । वाजी । अवीं । पृणक्तु । मध्वा । सम् । इमा । वचांसि ॥ १० ॥

यः १ दधिक्राः देवः २ शवसा बलेन ३ पञ्च ४ कृष्टीः पञ्च जनान् देवमनुष्यासुररक्षःपितृसंज्ञकान्
निषादपञ्चमान् चतुरो वर्णान् वा ५ सूर्यः ६ ज्योतिषा तेजसा यथा जगदावृणोति तद्वत् ७ अपः उदकानि
८ आ ९ ततान आतनोति । १० सहस्रसाः शतसाः शतानां सहस्राणां च दाता ११ वाजी वेजयवान् १२ अवां
अरणकुशलः स देवः १३ मध्वा मधुना मधुरेण फलेन १४ इमा इमान्युक्तानि स्तुतिवचांसि १५ सं १६ पृणक्तु
संयोजयतु ॥ ॥ १२ ॥

'आहुं दधिक्रम्' इति षडृचं सप्तमं सूक्तम् । आवितः पञ्च त्रिष्टुभः षडयनुष्टुप् । ऋषिर्वाग्म-
देवः । पूर्वसूक्ते इत्युक्तत्वात् एतद्वि^१ दधिक्रम्^२ । तथा चानुक्रान्तम्—'आहुं पञ्चमवानुष्टुप्'
इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-ग-च-न-प-क-म-दुर्वर्तुः स्म । २. ख-ग-क-चेत्युक्तं यजमानाः; च-चेत्युक्तं वे जनाः; न-त-
चेत्युक्तं न जनाः; न-चेतनां जनाः; प-म-चेत्युक्तं यं जनाः; म-चेत्युक्तं वं वा जनाः । ३. त-दधिक्राः
तु । ४. प-सूर्यइव । ५. ख-ग-च-न-म-त्रैष्टुभः । ६. ख-ग-च-न-क-म-देवतापि दधिक्रा ।

आशुं दधिकां तमु नु ध्रुवाम दिवस्पृथिव्या उत चर्किराम ।

उच्छन्तीर्माषसः सूदयन्त्वति विश्वानि दुरितानि पर्षन् ॥ १ ॥

आशुम् । दधिऽक्राम् । तम् । ऊँ इति । नु । स्तवाम् । दिवः । पृथिव्याः । उत । चर्किराम् ।

उच्छन्तीः । माम् । उषसः । सूदयन्तु । अति । विश्वानि । दुःइतानि । पर्षन् ॥ १ ॥

१ आशुं क्षीप्रगामिनं २ तमु तमेव ३ दधिकां देवं ४ नु क्षिप्रं ५ स्तवाम् । ६ उत अपि च ७ दिवः ८ पृथिव्याः च सकाशादस्य घासं ९ चर्किराम विक्षिपाम । १० उच्छन्तीः तमो विवासयन्तीः ११ उषसः १२ मां प्रति १३ सूदयन्तु रक्षन्तु फलानि । १४ विश्वानि सर्वाणि १५ दुरितानि १६ अति १७ पर्षन् अतिपारयन्तु । अन्यदेवताकेषु मन्त्रेष्वन्यदेवतास्तुतिस्तासां निपातभाक्वाञ्च विरुध्यते ॥

महश्चर्कर्म्यर्वतः क्रतुप्रा दधिकाव्णः पुरुवारस्य वृष्णः ।

यं पुरुभ्यो दीदिवासं नाग्निं ददथुर्मित्रावरुणा ततुरिम् ॥ २ ॥

महः । चर्कर्मि । अर्वतः । क्रतुऽप्राः । दधिऽक्राव्णः । पुरुऽवारस्य । वृष्णः ।

यम् । पुरुऽभ्यः । दीदिऽवासम् । न । अग्निम् । ददथुः । मित्रावरुणा । ततुरिम् ॥ २ ॥

१ क्रतुप्राः कर्मणां पूरकोऽहं २ महः ३ महतः ४ अर्वतः अरणवतः ५ पुरुवारस्य पुरुभिः ६ बहुभिर्वरणीयस्य ७ वृष्णः वर्षकस्य ८ दधिकाव्णः ९ स्तुतिं १० चर्कर्मि अत्यर्थं करोमि । ११ हं १२ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवां १३ ततुरिं तारकं १४ यं १५ दीदिवासं १६ नाग्निं दीप्यमानमग्निमिव स्थितं १७ पुरुभ्यः मनुष्येभ्यस्तेषामुपकाराय १८ ददथुः १९ धारयथः ॥

यो अश्वस्य दधिकाव्णो अकारीत्समिद्धे अमा उषसो व्युष्टौ ।

अनागसं तमदितिः कृणोतु स मित्रेण वरुणेना मजोषाः ॥ ३ ॥

यः । अश्वस्य । दधिऽक्राव्णः । अकारीत् । सम्ऽइद्धे । अमा । उषसः । विऽउष्टौ ।

अनागसम् । तम् । अदितिः । कृणोतु । सः । मित्रेण । वरुणेन । सऽजोषाः ॥ ३ ॥

१ यः यजमानः २ अश्वस्य अश्वरूपस्य व्यासस्य वा ३ दधिकाव्णः स्तुतिम् ४ उषसो ५ व्युष्टौ प्रभाते सति ६ अमा ७ समिद्धे सति ८ अकारीत् अकार्षीत् । ९ मित्रेण १० वरुणेन चाहोरात्राग्निमिदेवाभ्यां

१. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘महः महतः’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अरणकुशलस्य । ३. न-ल-स-‘पुरुभिः’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-दधिकाव्णः महः । ५. ख-ग-च-ण-भ-‘युवां’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स-तारयितारम् । ७. प-यं दधिकाव्णं ददथुः । ८. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अश्वस्यप्रत्ययः ।

वसजोषाः समानप्रीतिः वअदितिः अखण्डनीयो दधिकाः वतं वज्रमानम् वअनागतं पापरहितं^१
वृणोतु करोतु ॥

दधिक्राव्णं इष ऊर्जो महो यदमन्महि मरुतां नाम भद्रम् ।

स्वस्तये वरुणं मित्रमग्निं हवामहे इन्द्रं वज्रबाहुम् ॥ ४ ॥

दधिऽक्राव्णः । इषः । ऊर्जः । महः । यत् । अमन्महि । मरुताम् । नाम । भद्रम् ।

स्वस्तये । वरुणम् । मित्रम् । अग्निम् । हवामहे । इन्द्रम् । वज्रऽबाहुम् ॥ ४ ॥

वइषः अन्नसाधकस्य वऊर्जः बलसाधकस्य वमहः महतः वदधिक्राव्णः देवस्य वमरुतां स्तोतृणां
स्वभूतं वभद्रं कल्याणं^२ वनाम नामरूपमस्ति यत्* तत्^३ वअमन्महि स्तुमः । किंचान्न^४ निपात-
भाजो वरुणादींश्च^५ वस्वस्तये क्षेमाय वहवामहे ॥

इन्द्रमिवेदुभये वि ह्वयन्त उदीराणा यज्ञमुपप्रयन्तः ।

दधिक्रामु सूदनं मर्त्याय ददथुर्मित्रावरुणा नो अश्वम् ॥ ५ ॥

इन्द्रम्ऽइव । इत् । उभये । वि । ह्वयन्ते । उत्ऽदीराणाः । यज्ञम् । उपऽप्रयन्तः ।

दधिऽक्राम् । ऊँ इति । सूदनम् । मर्त्याय । ददथुः । मित्रावरुणा । नः । अश्वम् ॥ ५ ॥

वइन्द्रमिव एनं दधिक्राम् वउदीराणाः युद्धाय उद्योगं कुर्वन्तः वयज्ञमुपप्रयन्तः यज्ञमुपक्रम्य
प्रवर्तमानाश्च वउभये वि वह्वयन्ते आह्वयन्ति । यं वमर्त्याय मर्त्यस्य वसूदनं प्रेरकम् वअश्वम् अश्वरूपं
वदधिक्रां देवं हे वमित्रावरुणा मित्रावरुणौ^६ वनः अस्माकमर्थाय वददथुः धारयथः । तं विह्वयन्ते ।
उभये इत्यत्र स्तोतृशंसितृभेदेन वा^७ उभयविधत्वम् अवगन्तव्यम्^८ ॥

‘दधिक्राव्णो^९ अकारिषम्’ इति षष्ठी पवित्रेष्टया अनुवाक्या । सूत्रितं च— ‘दधिक्राव्णो
अकारिषमा दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः’ (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । दधिद्रप्समक्षणेऽप्येवा ।
दधिक्राव्णो अकारिषमित्याग्नीध्रीये दधिद्रप्सान् भक्षयन्ति (आ. श्रौ. १. १२) इति सूत्रितत्वात् ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-‘पापरहितं’ नास्ति । २. ख-ग-ण-भ-ल-स-‘भद्रं’ नास्ति । ३. प-
कल्याणं यत् नाम नामरूपमस्ति तत् । * त-‘यत्’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘किंच वरुणं
मित्रमग्निमिन्द्रं कीदृशमिन्द्रं वज्रबाहुं च । ५. घ-ल-स-उद्योग्यम्; प-उत्त योग्यम् । ६. न-ल-स-
‘मित्रावरुणौ’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-च । ८. त-अवगन्तव्यम् । इत् उ पूरणौ । ९. न-
दधिक्राव्णो अकारिषम् इत्यार्म.घोषे दधिद्रप्सान् भक्षयन्तीति । दधिक्राव्णो अकारिषम् इत्याग्नीध्रीये
दधिद्रप्सान् प्राश्य इति सूत्रितत्वात् । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणायकंसिवासे दधिक्राव्ण
इत्येवा । सूत्रितं च । दधिक्राव्णो अकारिषमित्यनुष्टुबिति । पवित्रेष्ट्या दधिकावहमिषो दधिक्राव्ण इति
पुरोऽनुवाक्या । इमा जुहाना जुप्सवा नमोभिर्दधिक्राव्णो अकारिषमिति सूत्रितत्वात् ।

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखां करत्प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ ६ ॥

दधिऽक्राव्णः । अकारिषम् । जिष्णोः । अश्वस्य । वाजिनः ।

सुरभि । नः । मुखा । करत् । प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥ ६ ॥

१दधिक्राव्णः देवस्य स्तुतिम् १अकारिषं करवाणि । १जिष्णोः जयशीलस्य १अश्वस्य व्यापकस्य १वाजिनः वेगवतः^१ । स देवः १नः अस्माकं १मुखा मुखानि चक्षुरादीन्द्रियाणि १सुरभि सुरभीणि १करत् करोतु । १नः अस्मभ्यम् १आयूषि १प्र १तारिषत् प्रवर्धयतु । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ ॥१३॥

‘दधिक्राव्ण इत्’ इति पञ्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं दाधिकम् । आषा त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्स्यः । ‘हंसः शुचिषत्’ इत्येषा^२ सूर्यदेवताका । तथा चानुकमणिका—‘दधिक्राव्णः पञ्च चतस्रोऽभ्या जगत्योऽभ्यम् सौरी’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

दधिक्राव्ण इदु नु चर्किराम विश्वा इन्मामुषसः सूदयन्तु ।

अपामग्नेरुषसः सूर्यस्य बृहस्पतेराङ्गिरसस्य जिष्णोः ॥ १ ॥

दधिऽक्राव्णः । इत् । ऊँ इति । नु । चर्किराम । विश्वाः । इत् । माम् । उषसः । सूदयन्तु ।

अपाम् । अग्नेः । उषसः । सूर्यस्य । बृहस्पतेः । आङ्गिरसस्य । जिष्णोः ॥ १ ॥

१दधिक्राव्ण १इदु एतन्नामकस्य देवस्यैव स्तुतिं १नु क्षिप्रं १चर्किराम भृशं करवाम । १मां १विश्वा १इत् १उषसः सर्वा अपि ताः १सूदयन्तु कर्मसु प्रेरयन्तु । १अपाम्^३ १अग्नेः १उषसः १सूर्यस्य १बृहस्पतेः १आङ्गिरसस्य १जिष्णोः एतेषां देवतानामहं^४ स्तुतिं करवाणीति शेषः । तासामपि निपातभाक्त्वात् स्तुतिरविच्छेदा ॥

सत्त्वा भरिषो गविषो दुवन्यसच्छ्रवस्यादिष उषसस्तुरण्यसत् ।

सत्यो द्रवो द्रवरः पतङ्गरो दधिक्रावेषमूर्जं स्वर्जनत् ॥ २ ॥

सत्त्वा । भरिषः । गोऽद्वयः । दुवन्यऽसत् । श्रवस्यात् । द्वयः । उषसः । तुरण्यऽसत् ।

सत्यः । द्रवः । द्रवरः । पतङ्गरो । दधिऽक्रावो । इषम् । ऊर्जेम् । स्वः । जनत् ॥ २ ॥

१सत्त्वा गन्ता १भरिषः भरणकुशलः १गविषः गवां प्रेरकः एष्टा^५ वा^६ १दुवन्यसत् । दुवः परिचरणमिच्छन्तो दुवन्वाः । तेषु सीदतीति दुवन्वसत् । १द्वयः द्वयमाणावाः १उषसः संवन्धिनि काके

१. च-अजवतः । २. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-इत्येका । ३. न-ल-स-अहमप्यवादिदेवतानाम् ।

४. ख-ग-च-प-फ-भ-‘एष्टा वा’ नास्ति ।

इत्यर्थः । यद्वा । इषः पृष्टा एषणीयो वा । ^१अवस्यात् अवस्येत् अक्षमिच्छेत् । किंच ^२तुरण्यसत्^१ । त्वरया सीदतीति तुरण्यसत्^१ । ^३वस्यः सत्सु तायमानः^२ । ^४द्रवः गन्ता ^५द्रवरः प्रकृष्टवेगवान् ^६पतङ्गरः । पतनेनोत्प्लवनेन पतनं पतङ्गः । तद्वा न् पतङ्गरः । उक्कलक्षणः ^७दधिक्रावा^३ देवः ^८इषम् अक्षम् ^९ऊर्जं बलं ^{१०}स्वः स्वर्गं च ^{११}जनत् जनयेत् उत्पादयेत् ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनु वाति प्रगृधिनः ।

इयेनस्यैव ध्रजतो अङ्कसं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः ॥ ३ ॥

उत । स्म । अस्य । द्रवतः । तुरण्यतः । पूर्णम् । न । वेः । अनु । वाति । प्रऽगृधिनः ।

इयेनस्यैव । ध्रजतः । अङ्कसम् । परि । दधिऽक्राव्णः । सह । ऊर्जा । तरित्रतः ॥ ३ ॥

^१उत ^२स्म अपि च खलु ^३द्रवतः गच्छतः ^४तुरण्यतः त्वरमाणस्य ^५प्रगृधिनः प्रकर्षेणामिकाक्षतः ^६अस्य ^७दधिक्राव्णः^४ देवस्य गतिं ^८वेः गन्तुः पक्षिणः ^९पूर्णं ^{१०}न गमनं पत्रं वा अनुसृत्य^५ यथा वान्धव्ये^६ पक्षिणस्तद्वत् ^७अनु ^८वाति सर्वो वेगवान् जनः । सर्वेषामपि क्षीप्रगामीत्यर्थः । किंच ^९प्रजतः गच्छतः ^{१०}तरित्रतः तारयतोऽन्यान् ॥ अन्तर्भावितव्यर्थोऽयम् ॥ ^{११}इयेनस्यैव^७ ^{१२}अङ्कसं पादाधारम् उरःप्रदेशं^८ वा ^{१३}परि परितः ^{१४}ऊर्जा बलेन निमित्तेनाकारं वा ^{१५}मह एकीभूय । संघेन गच्छन्तीति^९ शेषः ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि ।

क्रतुं दधिका अनु संतवीत्वत्पथामङ्कांस्यन्वापनीफणत् ॥ ४ ॥

उत । स्यः । वाजी । क्षिपणिम् । तुरण्यति । ग्रीवायाम् । बद्धः । अपिऽकक्षे । आसनि ।

क्रतुम् । दधिऽक्राः । अनु । सम्ऽतवीत्वत् । पथाम् । अङ्कांसि । अनु । आऽपनीफणत् ॥ ४ ॥

^१उत अपि च ^२स्यः सः ^३वाजी वेजनवानक्षरूपो देवः ^४ग्रीवायां गरणमाधनायां कण्ठे ^५बद्धः ^६अपिकक्षे कक्षप्रदेशे ^७आसनि आस्ये च बद्धः । बद्धपक्ष्यङ्गस्योक्तेषु स्थानेषु पाशबन्धाः संभवन्ति । एवं बद्धः^८ सन्^९ ^{१०}क्षिपणिं क्षेपणम् ^{११}अनु ^{१२}तुरण्यति त्वरयति गन्तुम् । किंचायं ^{१३}दधिकाः देवः ^{१४}क्रतुं कर्म प्रज्ञां वा ^{१५}अनु अनुसृत्य ^{१६}संतवीत्वत् प्रबुद्धबलवान्^{१०} सन् ^{१७}पथां मार्गाणाम् ^{१८}अङ्कांसि कुटिलानि अनुसृत्य ^{१९}आपनीफणत् सर्वतो भृशं गच्छति ॥ फणतेर्गस्यर्थस्य यङ्लुकि इदं रूपम् ॥ ^{२०}अपि स वाजी वेजनवान् (निरु. २. २८) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

१. ख-ग-घ-ण-भ-तुरण्यसत् त्वरया सीदतीति; त-न-ल-स-‘तुरण्यसत्... तुरण्यसत्’ नास्ति ।

२. ख-ण-प-भ-स्तुयमानः; ग-क-सूयमानः । ३. ख-ग-ण-दधिका । ४. त-ल-स-‘दधिक्राव्णः’ नास्ति । ५. ख-प-क-भ-अनु । ६. ख-क-भ-वात्येति । ७. त-ल-इयेनस्यैव तस्य देवस्य । ८. ख-क-उरःप्रदेशम् । ९. ख-ल-गच्छतीति । १०. ख-घ-ण-बलवान् । ११. म-स-प्रबुद्धः बलवान् ।

दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणशक्नोः ' हंसः शुचिषत् ' इत्येषा । ' आहूय दूरोहणं रोदेदंसः शुचिषदिति पच्छोऽर्धवशः ' (आश्व. श्री. ८. २) इति सूत्रम् । स्मार्तविनियोगमाह शौनकः— ' हंसः शुचिरक्षिष्य वा शुचिरीक्षेदिवाकरम्^१ । अन्तकाले जपन्नेति ब्रह्मणः सप्त शाश्वतम् ' (ऋग्वि. २. १३) इति ॥

हंसः शुचिषद्वमुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिषदतिथिर्दुरोणमत् ।

नृषद्वरसद्वत्सद्योमसद्वज्रा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ॥ ५ ॥

हंसः । शुचिऽसत् । वसुः । अन्तरिक्षऽसत् । होता । वेदिऽसत् । अतिथिः । दुरोणऽसत् ।

नृसत् । वरऽसत् । ऋतऽसत् । व्योमऽसत् ।

अप्ऽजाः । गोऽजाः । ऋतऽजाः । अद्रिऽजाः । ऋतम् ॥ ५ ॥

अनया* सौर्विषां ' य एषोऽन्तरिक्षे हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यमश्रुः ' (छा. उ. १. ६. ६) इत्यादिभ्रूयुक्तो मण्डलाभिमानी देवोऽस्ति यश्च सर्वप्राणिचित्तरूपस्थितः परमात्मा यश्च निरस्तसमस्तोपाधिकं परं ब्रह्म तत्सर्वमेकमेवेति प्रतिपाद्यते ॥ १ हंसः । हन्तिर्गत्यर्थः । सर्वत्र सर्वदा गन्ता^२ ' योऽहं^३ सोऽसी ' इत्यादिभ्रूयुक्तप्रकरणैकोक्त्योपास्यः परमात्ममन्त्रप्रतिपाद्य आदित्यः । स च शुचौ दीप्ते शुलोके सीदतीति १ शुचिषत् । ' अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते ' (छा. उ. ३. १३. ७) इत्यादिभ्रूतेः । अनेन गुस्थानः आदित्यः प्रतिपादितः । स एव मध्यस्थानो वायुरित्याह । १ वसुः सर्वस्य वासयिता वायुः । स च १ अन्तरिक्षसत् अन्तरिक्षसंचारी । अथ तस्यैव क्षितिस्थानवैदिकाम्निरूपतामाह । १ होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा १ वेदिषत् वेद्यां गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः^४ । १ अतिथिः अतिथिवत् सर्वदा पूज्योऽग्निः । १ दुरोणसत् । दुरोणं^५ गृहनाम । तत्र पाकादिसाधनत्वेन स्थितः । अनेन लौकिकान्यात्मकत्वमुक्तम् । १ नृषत् । नृषु मनुष्येषु चैतन्यरूपेण^६ सीदतीति नृषत् । अनेन परमात्मरूपत्वमुक्तम् । पुनरप्यादित्यात्मतामाह । १ वरसत् । वरे वरणीये मण्डले सीदतीति वरसत् आदित्यः । ' वरं वा एतत्सद्योनां यस्मिन्नेव आसन्नस्तपति ' (४. २०) इति हि श्रूयते । ऋतं सत्यं ब्रह्म यज्ञो वा । तत्र सीदतीति १ ऋतसत् अग्निः । व्योमाभ्तरिक्षम् । तत्र सीदतीति १ व्योमसत् वायुः । इदानीमादित्यतोच्यते । १ अज्राः उदकेषु जातः । उदकमध्ये स्वरूपं जायते । १ गोजाः गोषु रक्षिषु

१. न-°शक्ने बालक्षित्ये । २. ख-ग-ण-न-फ-भ-स-शुचिरीक्ष्य दिवाकरम् । * प-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं दृश्यते-हे (?) हंसः सर्वगन्ता सूर्यः शुचिषत् शुचौ दीप्ते शुलोके सीदति । वसुः सर्वस्य वासयिता वायुः । अन्तरिक्षसत् स एव अन्तरिक्षे वायुरूपेण संचरति । होता देवानामाह्वाताभिः । वेदिषत् स एव वेद्यां गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः अतिथिः अतिथिवत् सर्वदा पूज्योऽग्निः । दुरोणसत् दुरोणेषु गृहेषु स एव लौकिकाम्निरूपेण स्थितः । नृषत् नृषु मनुष्येषु जठराम्निस्वरूपेण स्थितः । वरसत् वरणीये मण्डले स्थितः । ऋतसत् ऋते यज्ञे स्थितः । व्योमसत् व्योमनि वैशुतामिरूपेण स्थितः । अज्राः उदके बहवाम्निरूपेण स्थितः । गोजाः गोषु रक्षिषु सविषुः प्रकाशेषु उदयति (?) ऋतजाः सर्वेः दृश्यत्वेन सत्यजातः । अद्रिजाः अग्नी उदयावले प्रादुर्भूतः । ऋत सत्यं तद्रूपेण स्थितः । ३. ख-ग-ण-भ-गन्ताहं सोऽहं सूर्योऽहम् । ४. ख-ग-ण-भ-अग्निः । ५. ख-ग-व-ण-आदित्यः । ६. त-दुरोण इति । ७. ख-ग-व-न-फ-भ-स-चित्स्वरूपेण ; व-जठराम्निरूपेण ।

जातः । क्रतुं सत्यम् । सर्वैर्दृश्यत्वेन सत्यजातः^१ । न ह्यसाविन्द्रादिवत् परोक्षो भवति । यद्वा । उक्तेषु वैद्युतरूपेण वा वायवरूपेण वा जातः ।^२ अत्रिजाः अद्राबुदयादौ जानः । एवं महानुभाव आक्षिप्यः^३ ऋतं सत्यमवाध्यं^४ सर्वाधिष्ठानं ब्रह्मतत्त्वम् । तद्रूपो ह्यसावेव । आक्षिप्यस्योक्तरूपत्वं 'हंसः शुचिषक्षिवेष वै हंसः शुचिषत्' (ऐ. ब्रा. ४. २०) इत्यादिना ब्राह्मणे समान्नातम् ॥ ॥ १४ ॥

'इन्द्रा को वाम्' इत्येकादशार्थं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं त्रैलुभमैन्द्रावरुणम् । अत्रानुक्रमणिका— 'इन्द्रा को वामेकादशैन्द्रावरुणं तु' इति । आभिर्भुविकेपुक्तेषु तृतीयसवने मैत्रावरुणशब्देषु सोम-वृद्धावावापार्थमेतदादिसूक्तद्वयम् । 'इन्द्रा को वामिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ७.९) इति सूत्रितत्वात् ॥

इन्द्रा को वां वरुणा सुम्नमाप स्तोमो हविष्मां अमृतो न होता ।

यो वां हृदि क्रतुमां अस्मदुक्तः पस्पशीदिन्द्रावरुणा नमस्वान् ॥ १ ॥

इन्द्रा । कः । वाम् । वरुणा । सुम्नम् । आप । स्तोमः । हविष्मान् । अमृतः । न । होता ।

यः । वाम् । हृदि । क्रतुमान् । अस्मत् । उक्तः । पस्पशीत् । इन्द्रावरुणा । नमस्वान् ॥ १ ॥

हे इन्द्रा हे वरुणा हे इन्द्रावरुणौ । परस्परापेक्षया द्विवचनम् ।^५ वां युवयोः^६ सुम्नं सुक्तं^७ कः^८ स्तोमो^९ हविष्मान्^{१०} हविर्भिरुपेतः सोमाज्यादिप्रदेशद्रव्योपेतं कतमत स्तोत्रं सुम्नम्^{११} आप । फलकारत्वेन प्राप्नुयादित्यर्थः । यद्वा । हविष्मानित्येतदुत्तरत्र योज्यम् । हविष्मान् हविर्भिरुक्तः^{१२} अमृतः^{१३} अमरणलक्षणः स्वर्गसाधनं^{१४} होना^{१५} अग्निरिव^{१६} । स यथा तथा^{१७} यः^{१८} स्तोमो हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोः^{१९} हृदि हृदये^{२०} क्रतुमान् प्रज्ञोपेतः^{२१} अस्मत् अमरसकाशात्^{२२} उक्तः उद्धतः^{२३} नमस्वान्^{२४} हविष्मान् नमस्कारोपेतो वा पस्पशीत् स्पृशेत्^{२५} हृदयंगमो भवेत् । स क इति स्तोमप्रशंसा ॥

इन्द्रा ह यो वरुणा चक्र आपी देवौ मर्तः मुख्याय प्रयस्वान् ।

स हन्ति वृत्रा समिथेषु शत्रूनवोमिर्वा महद्भिः स प्र शृण्वे ॥ २ ॥

इन्द्रा । ह । यः । वरुणा । चक्रे । आपी इति । देवौ । मर्तः । मुख्याय । प्रयस्वान् ।

सः । हन्ति । वृत्रा । समुद्रयेषु । शत्रून् । अवःऽभिः । वा । महत्ऽभिः । सः । प्र । शृण्वे ॥ २ ॥

इन्द्रा वरुणा इन्द्रावरुणौ देवौ । ह्यशब्दः^{२६} पूरणः प्रसिद्धौ वा^{२७} । यः मर्तः मरणधर्मा प्रयस्वान् हविर्लक्षणाज्ञवान् सन्^{२८} मुख्याय सखिन्वाय आपी^{२९} दम्भु^{३०} चक्रे करोति^{३१} । सः मर्तः वृत्रा आवरणानि पापानि हन्ति । तथा समिथेषु संग्रामेषु शत्रून् हन्ति । वाशब्दश्चार्थः । महद्भिः अवोभिः रक्षजैः^{३२} सः नरः प्र शृण्वे^{३३} प्र कृष्टं श्रूयते विख्यातो भवति ।

१. त-सत्याजातः । २. स-ग-च-ण-म-सत्यं वावाध्यम्, क-सत्यं वावाध्यम् । ३. स-ग-च-ण-प-क-म-अमृतः मरणरहितः होता न स्वर्गसाधनभूतोऽग्निरिव । ४. स-ग-च-ण-न-स-अवम् । ५. स-प-क-म-यज्ञोपेतः । ६. स-ग-च-ण-क-म-अभिहितेन; त-य-अभिहितः; न-स-हिते । ७. स-ग-च-ण-क-म-स्पृशेदेव । ८. स-ग-च-ण-न-स- 'ह्यशब्दः ... वा' नास्ति । ९. स-ग-च-ण-क-म-आपी चक्रे दम्भु चक्रे; प-आपी चक्रे दम्भु (दम्भु) चक्रे । १०. स-ग-च-ण-प-क-म-रक्षजैश्च प्रशृण्वे ॥

इन्द्रा ह रत्नं वरुणा धेष्टेत्था नृभ्यः शशमानेभ्यस्ता ।

यदी सखाया सख्याय सोमैः सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते ॥ ३ ॥

इन्द्रा । ह । रत्नम् । वरुणा । धेष्टा । इत्था । नृभ्यः । शशमानेभ्यः । ता ।

यदि । सखाया । सख्याय । सोमैः । सुतेभिः । सुप्रयसा । मादयैते इति ॥ ३ ॥

हे^१ इन्द्रावरुणौ^२ 'ता'^३ । 'ह' इति प्रसिद्धौ । तौ खलु देवौ^४ 'इत्था' इत्थं^५ 'नृभ्यः' मनुष्येभ्यः^६ 'शशमानेभ्यः' शंसमानेभ्यः^७ 'स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं' 'रत्नं' रमणीयं धनं^८ 'धेष्टा' दातृत्वम् । भवन इति शेषः । 'यदि' 'सखाया' परस्परं यजमानस्य वा सखिभूतौ^९ 'सख्याय' सखिकर्मणे सखित्वाय^{१०} 'सुतेभिः' अभिषुतैः^{११} 'सोमैः' 'सुप्रयसा' शोभनसोमाश्रवन्तौ^{१२} 'मादयैते' माद्येताम्^{१३} । तर्हि रत्नानां दातारौ भवतः ॥

इन्द्रा युवं वरुणा दिद्युमस्मिन्नोजिष्ठमुग्रा नि वधिष्टं वज्रम् ।

यो नो दुरेवो वृकतिर्दभीतिस्तस्मिन्मिमाथामभिभूत्योजः ॥ ४ ॥

इन्द्रा । युवम् । वरुणा । दिद्युम् । अस्मिन् । ओजिष्ठम् । उग्रा । नि । वधिष्टम् । वज्रम् ।

यः । नः । दुःऽएवः । वृकतिः । दभीतिः । तस्मिन् । मिमाथाम् । अभिभूति । ओजः ॥ ४ ॥

हे^१ 'इन्द्रा' इन्द्रौ^२ 'वरुणा' वरुणौ^३ हे^४ 'उग्रा' उग्रौ । अत्र सर्वत्र परस्परापेक्षया द्विवचनं 'प्र मित्र-योर्वरुणयोः' (ऋ. सं. ७. ६६. १) इतिवत् । यद्वा । छान्दसस्त्वात् व्यवहितस्यापि^५ आनङ् । 'अस्मिन्' शत्रौ^६ 'दिद्युं' दीप्तम्^७ 'ओजिष्ठम्' अतिशयेन तेजोवत्^८ 'वज्रम्'^९ आयुधं^{१०} 'नि' 'वधिष्टम्' । वधार्थं प्रेरयत-मित्यर्थः^{११} 'यः' शत्रुः^{१२} 'नः' अस्माकं^{१३} 'दुरेवः' दुष्प्रापः^{१४} 'वृकतिः' अतिशयेनादाता^{१५} 'दभीतिः' हिंसकः^{१६} 'तस्मिन्' शत्रौ^{१७} 'अभिभूति' अभिभावकम्^{१८} 'ओजः' बलं^{१९} 'युवं' युवां^{२०} 'मिमाथां' कुस्तमित्यर्थः ॥

इन्द्रा युवं वरुणा भूतमस्या धियः प्रेतारा वृषभेव धेनोः ।

सा नो दुहीययवसेव गृत्वी सहस्रधारा पर्यसा मही गौः ॥ ५ ॥

इन्द्रा । युवम् । वरुणा । भूतम् । अस्याः । धियः । प्रेतारा । वृषभाऽइव । धेनोः ।

सा । नः । दुहीयत् । यवसाऽइव । गृत्वी । सहस्रधारा । पर्यसा । मही । गौः ॥ ५ ॥

१. न-ल-स- 'हे' नास्ति । २. त-ता इ । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स- 'शंसमानेभ्यः' नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-स- 'माद्येतां' नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-न-भ- 'हे' नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स- व्यवहितस्य; त-ल-व्यवहितेऽपि । ७. ख-ग-ण-भ-ओजोवन्तं दिद्युं दीप्तम्; त-तेजोवन्तं वज्रम्; च-फ-ओजोवन्तं दिद्युं दीप्तं वज्रम् । ८. ख-ग-भ-युवम्; न-ल-स- 'युवं युवां' नास्ति; प-इव ।

हे^१ इन्द्रा वरुणा इन्द्रावरुणौ^२ युवं युवाम्^३ अस्वा^४ अश्विनः^५ स्तुत्याः^६ प्रेतारा^७ प्रीणवितारी^८
 भूतं भवतम् । वृषभा^९ सेक्तारी^{१०} वृषभौ^{११} धेनोः^{१२} इव ।^{१३} सा^{१४} स्तुतिरूपा^{१५} धेनुः^{१६} नः^{१७} अस्माकं^{१८} दुहीयत्^{१९}
 दुधेत् । कामान्^{२०} पूरयेत् ।^{२१} यवसा^{२२} तृणादिघासेन^{२३} निमित्तेन^{२४} गन्धी^{२५} गन्धा^{२६} पयसा^{२७} सहस्रधारा^{२८} मही
 महती^{२९} गौः^{३०} इव ॥ १५ ॥

तोके^१ हिते^२ तनये^३ उर्वरासु^४ सूरौ^५ दृशीके^६ वर्षणश्च^७ पौंस्ये^८ ।

इन्द्रा^१ नो^२ अत्र^३ वरुणा^४ स्यातामवोभिर्दस्मा^५ परितक्म्यायाम् ॥ ६ ॥

तोके । हिते । तनये । उर्वरासु । सूरः । दृशीके । वर्षणः । च । पौंस्ये ।

इन्द्रा । नः । अत्र । वरुणा । स्याताम् । अवऽमिः । दस्मा । परितक्म्यायाम् ॥ ६ ॥

हे^१ इन्द्रावरुणौ^२ देवी नः^३ हिते^४ तोके^५ पुत्रे^६ तनये^७ तत्पुत्रे^८ च^९ उर्वरासु^{१०} सत्त्वाभ्यासु^{११} भूमिषु^{१२} निमित्त-
 भूतासु^{१३} सूरः^{१४} प्रेरकस्य^{१५} सूर्यस्य^{१६} दृशीके^{१७} चिरकालदर्शनाय । चिरजीवनायेत्यर्थः । तथा^{१८} वृषणः^{१९} सेकुर्मम
 पौंस्ये^{२०} च^{२१} पुंस्त्वाय^{२२} च पुनरपि प्रजननसामर्थ्याय^{२३} च^{२४} वस्मा^{२५} शत्रूणां^{२६} हिंसकौ^{२७} सन्तौ^{२८} नः^{२९} अस्माकम्^{३०}
 अवोभिः^{३१} रक्षणेः^{३२} सह^{३३} परितक्म्यायां^{३४} परितक्ने^{३५} निमित्तभूते^{३६} सति । यद्वा^{३७} रात्रिनामैतत् । रात्री
 हिंसकानां^{३८} वधाय^{३९} स्यातां^{४०} भवेताम् ॥

युवामिद्वयवसे^१ पूर्याय^२ परि^३ प्रभूती^४ गविषः^५ स्वापी ।

वृणीमहे^१ सख्याय^२ प्रियाय^३ शूरा^४ मंहिष्ठा^५ पितरेव^६ शंभू ॥ ७ ॥

युवाम् । इत् । हि । अवसे । पूर्याय ।

परि । प्रभूती इति प्रभूती । गोऽश्वः । स्वापी इति सुष्वापी ।

वृणीमहे । सख्याय । प्रियाय । शूरा । मंहिष्ठा । पितराऽइव । शंभू इति शम्भू ॥ ७ ॥

हे^१ इन्द्रावरुणौ^२ गविषः^३ गा इच्छन्तो वयं^४ युवामिन् ।^५ हि^६ इति पादपूरणः । युवामेव^७ पूर्याय^८
 पुरातनाय युवाभ्यां^९ कृताय^{१०} अवसे^{११} रक्षाय । वृणीमहे^{१२} इति संबन्धः । प्रभूती^{१३} प्रभवन्ती^{१४} स्वापी
 सोमनक्तपुभूती । आपिरिति वन्धुनाम्^{१५} । यद्वा । सुहु^{१६} व्यापनशीलौ^{१७} शूरा^{१८} विक्रान्ती^{१९} मंहिष्ठा
 अतिसत्त्वेन पूज्यौ युवा^{२०} सख्याय^{२१} समानक्यानाय^{२२} प्रियाय^{२३} च^{२४} परि^{२५} वृणीमहे^{२६} परितः^{२७} प्रार्थयामहे ।
 शंभू^{२८} सुकृत्वा^{२९} भाववितारी^{३०} पितरेव^{३१} पितरौ^{३२} पुत्राय^{३३} तद्वत् ॥

१. प-तृणादिनिमित्तेन । २. त-ल-गत्वी गमनशीलम् । ३. न-स-स-‘हे’ नास्ति । ४. व-
 च पीत्रे । ५. स-म-व-म-न-म-स-‘तथा’ नास्ति । ६. स-म-व-म-म-स-‘व’ नास्ति । ७. त-ती ।
 ८. प-म-सह अत्र । ९. त-परितस्तक्ने । १०. स-म-व-म-म-वन्धुः ।

ता वां धियोऽवसे वाजयन्तीराजि न जग्मुर्युवयूः सुदान् ।

ध्रिये न गाव उप सोममस्थुरिन्द्रं गिरो वरुणं मे मनीषाः ॥ ८ ॥

ताः । वाम् । धियः । अवसे । वाजयन्तीः ।

आजिम् । न । जग्मुः । युवयूः । सुदान् इति सुदान् ।

ध्रिये । न । गावः । उप । सोमम् । अस्थुः । इन्द्रम् । गिरः । वरुणम् । मे । मनीषाः ॥ ८ ॥

‘सुदान् शोभनफलदातारी हे देवौ वां युवां वाजयन्तीः रत्नमिच्छन्त्यः’^१ धियः स्तुतयः
‘जग्मुः गच्छन्ति । युवयूः युवां कामयमानाः पदातयः’^२ अवसे रक्षणाय^३ आजिं न संग्रामिव ।
किंच ध्रिये दध्यादिश्रयणाय गावः सोमं न सोममिव इन्द्रं वरुणं च मे मनीषाः मनीषाः
मनस^४ ईश्वराः^५ गिरः^६ स्तुतयः उप अस्थुः तिष्ठन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥

इमा इन्द्रं वरुणं मे मनीषा अगमन्नुप द्रविणमिच्छमानाः ।

उपेमस्थुर्जोष्टारइव वस्वो रध्वीरिव श्रवसो भिक्षमाणाः ॥ ९ ॥

इमाः । इन्द्रम् । वरुणम् । मे । मनीषाः । अगमन् । उप । द्रविणम् । इच्छमानाः ।

उप । इम् । अस्थुः । जोष्टारः इव । वस्वः । रध्वीः इव । श्रवसः । भिक्षमाणाः ॥ ९ ॥

‘इन्द्रं वरुणं च मे मम मनीषाः स्तुतयः’^७ द्रविणमिच्छमानाः सस्यः^८ उप अगमन् उप-
गच्छन्ति । जोष्टारः सेवकाः वस्वः धनस्य लाभाय धनिकं^९ स्वामिनम्^{१०} इव । रध्वीरिव लघ्व इव
शीघ्रगामिन्य इव श्रवसः अन्नस्य अन्नं भिक्षमाणाः एनमिन्द्रं^{११} वरुणं च उप अस्थुः उपतिष्ठन्ते ॥

अरुणस्य त्मना रथ्यस्य पुष्टेर्नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

ता चक्राणा ऊतिभिर्नव्यसीभिरस्मन्ना रायो नियुतः सचन्ताम् ॥ १० ॥

अरुणस्य । त्मना । रथ्यस्य । पुष्टेः । नित्यस्य । रायः । पतयः । स्याम ।

ता । चक्राणौ । ऊतिभिः । नव्यसीभिः । अस्मन्ना । रायः । नियुतः । सचन्ताम् ॥ १० ॥

‘अरुणस्य अश्वसमूहस्य रथ्यस्य रथरूपस्य रथाईस्य वा पुष्टेः पोषस्य नित्यस्य अविचलितस्य
‘रायः धनस्य त्मना’^{१२} आत्मना स्वयमेवाप्रयत्नेन’^{१३} पतयः स्याम । ता तौ देवौ चक्राणा

१. प-अगमिच्छन्त्यः । २. त-‘पदातयः ... रक्षणाय’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ण फ-मनसा
इषाः; प-म-मनस ईषाः । ४. ख-प-फ-भ-गिरयः ताः; ग-च-ण-गिरः ताः । ५. ख-य-फ-भ-इमाः
स्तुतयः । ६. ख-य-च-न-भ-स-सन्ताः । ७. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अधिकं स्वामिनाम् । ८. ख-फ-
भ-ईमेनम् । ९. त-रथसमूहस्य । १०. ख-य-च-ण-न-भ-स-‘त्मना ... प्रयत्नेन’ नास्ति ।

चक्रममाणी^१ गन्तारी । भवतमिति^२ शेषः । ^३नव्यसीभिः नृतनाभिः ^४ऊतिभिः रक्षामिः ^५अस्मन्ना
अस्मासु ^६नियुतः अश्वाः ^७रायः धनानि च ^८सचन्तां सेवन्ताम् ॥

आ नो बृहन्ता बृहतीभिःरूती इन्द्रं यातं वरुणं वाजसातौ ।

यद्विद्यवः पृतनासु प्रक्रीळान्तस्य वां स्याम सनितारं ओजः ॥ ११ ॥

आ । नः । बृहन्ता । बृहतीभिः । ऊती । इन्द्रं । यातम् । वरुणं । वाजसातौ ।

यत् । दिद्यवः । पृतनासु । प्रक्रीळान् । तस्य । वाम् । स्याम् । सनितारः । ओजेः ॥ ११ ॥

हे ^१बृहन्ता महान्ती हे ^२इन्द्रं हं ^३वरुणं ^४बृहतीभिः महतीभिः ^५ऊती ऊतिभिः रक्षामिः सह ^६आ
^७यातम् आगच्छतम् । ^८वाजसातौ संग्रामेऽक्षलाभनिमित्तभूते वा ^९यत् यस्मिन्नाजौ संग्रामे ^{१०}पृतनासु
सेनासु ^{११}विद्यवः । आयुधनामैतत् । आयुधानि शत्रुसंबन्धीनि ^{१२}प्रक्रीळान् प्रक्रीडन्ते । ^{१३}तस्य तादृशस्य
^{१४}ओजेः युद्धस्य ^{१५}सनितारः संभक्तारः ^{१६}स्याम भवेम । ^{१७}वां युवयोरनुग्रहात् ॥ ॥ १६ ॥

‘मम द्विता’ इति दशचं दशमं सूक्तम् । पुरुकुत्सस्य पुत्रसदस्य राजर्षिः^१ । आद्यासु
पदस्वात्मनः स्तुत्यत्वात् आत्मा देवता । अवशिष्टानां चतसृणामिन्द्रावरणौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।
अत्रानुक्रमणिका—‘मम द्विता दश त्रसदस्यः पौरुकुत्स्यः पलाद्या आत्मस्तवः’ इति । उक्तो दिनचिह्नः
पूर्वसूक्ते ॥

मम द्विता राष्ट्रं क्षत्रियस्य विश्वायोर्विश्वे अमृता यथा नः ।

क्रतुं सचन्ते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वज्रेः ॥ १ ॥

मम । द्विता । राष्ट्रम् । क्षत्रियस्य । विश्वऽआयोः । विश्वे । अमृताः । यथा । नः ।

क्रतुम् । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजामि । कृष्टेः । उपमस्य । वज्रेः ॥ १ ॥

^१क्षत्रियस्य क्षत्रियजात्युत्पन्नस्य ^२विश्वायोः कृत्स्नमनुयाधीनास्य । मम इत्यात्मनो निर्वेक्षः ।
^३द्विता क्षितिस्वर्गभेदेन द्विवापन्नं ^४राष्ट्रम् । ^५मम त्रसदस्योः ^६विश्वे सर्वे ^७अमृताः देवाः ^८यथा ^९नः
अस्माकं^{१०} भवन्ति तथा राष्ट्रं प्रजाश्रेयर्थः । ^{११}वरुणस्य वारकस्य वरणात्मनो वा ^{१२}कृष्टेः मनुष्यस्य
तद्वतो वा ^{१३}उपमस्य । अभिज्ञानमैतत् । सर्वेषामभिकृतमस्य ^{१४}वज्रेः । रूपनामैतत् । रूपवतो मम ^{१५}क्रतुं
कर्म ^{१६}सचन्ते सेवन्ते ^{१७}देवाः सर्वेऽपि । अहं च ^{१८}राजामि । राजतिरैश्वर्यकर्मा^{१९} । सर्वेश्वरः^{२०} भवामि ।
बहो । उपमस्य वज्रेः कृष्टे राजामीति बोध्यम् ॥

१. स-ग-व-ज-भ-चक्रममाणी, घ-न-अ-स-चक्रममाणी । २. स-ग-व-ज-भ-स-भवतामिति । ३. स-
ग-व-ज-अ-ततोऽस्मदीये वाजसातौ, प-नोऽस्मदीये वाजसातौ । ४. न-अ-स-‘युद्धस्य’ गतिः ।
५. व-प-अ-राजर्षिः ऋषिः । ६. स-ग-व-ज-प-अ-स-जात्युत्पन्नस्य । ७. प-अस्मदीयाः । ८. स-ग-
व-ज-अ-स-सर्वैश्वर्यकर्मा । ९. त-सर्वेश्वरः ।

अहं राजा वरुणो मष्टं तान्यसुर्याणि प्रथमा धारयन्त ।

क्रतुं सचन्ते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वज्रेः ॥ २ ॥

अहम् । राजा । वरुणः । मष्टम् । तानि । असुर्याणि । प्रथमा । धारयन्त ।

क्रतुम् । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजामि । कृष्टेः । उपमस्य । वज्रेः ॥ २ ॥

१अहम् एव च १राजा १वरुणः भवामि । १मष्टं मर्त्यमेव १प्रथमा मुख्यानि १तानि प्रसिद्धानि १असुर्याणि असुरविघातकानि बलानि १धारयन्त । अधारयन् देवाः । निष्टं गतम् ॥

अहमिन्द्रो वरुणस्ते महित्वोर्वी गभीरे रजसी सुमेके ।

त्वष्टेव विश्वा भुवनानि विद्वान्तसमैरयं रोदसी धारयं च ॥ ३ ॥

अहम् । इन्द्रः । वरुणः । ते इति । महित्वा ।

उर्वी इति । गभीरे इति । रजसी इति । सुमेके इति सुमेके ।

त्वष्टाऽइव । विश्वा । भुवनानि । विद्वान् । सम । ऐरयम् । रोदसी इति । धारयम् । च ॥ ३ ॥

१अहं त्रसवस्युः १इन्द्रः इन्द्रोऽप्यस्मि । अहं १वरुणः च । १ते १महित्वा महित्वेन १उर्वी विस्तीर्णे १गभीरे दुरवगाहे अवकाशवस्थौ वा १सुमेके सुरूपे १रजसी १द्यावापृथिव्यौ १ते अप्यहमेव । १विद्वान् जानन्नहं १त्वष्टेव प्रजापतिरिव १विश्वा १भुवनानि सर्वाणि भूतानि १समैरयं संप्रैरयम् । १रोदसी द्यावा-पृथिव्यौ १धारयं १च धृतवानस्मि ॥

अहमपो अपिन्वमुक्षमाणा धारयं दिवं सदन ऋतस्य ।

ऋतेन पुत्रो अदितेऋतावोत त्रिधातु प्रथयद्भि भूम ॥ ४ ॥

अहम् । अपः । अपिन्वम् । उक्षमाणाः । धारयम् । दिवम् । सदने । ऋतस्य ।

ऋतेन । पुत्रः । अदितेः । ऋतऽवा । उत । त्रिऽधातु । प्रथयत् । वि । भूम ॥ ४ ॥

१अहम् एव १उक्षमाणाः सिद्धाः १अपः १अपिन्वम् असेचनम् । तथा १ऋतस्य उदकस्य आदित्यस्य वा १सदने स्थाने निमित्ते सति १दिवं सुलोकं १धारयम् । यद्वा । उदकाधारे स्थाने

१. त-वे । २. त-रजसी राजमाने रोदसी । ३. ख-ग-च-ज-प-क-भ-राजमाने रोदसी द्यावापृथिव्यौ धारयन् च धृतवानस्मि । किंच (प-किंचित्) विद्वान् त्वष्टेव प्रजापतिरिव विश्वा सर्वाणि भुवनानि समैरयं प्रेरयामि । ४. त-निमित्तभूते ।

विषमाहित्यं धारयन् । अहमेव ऋतेन उक्तेन निमित्तेन अवितेः पुत्रः ऋतावा' अभूवन् । उत
अपि च भूमं व्यासमाकाशं त्रिधातु त्रिप्रकारं वि विशेषेण प्रथयत् । मर्त्यमेव क्षित्यापिलोक-
त्रयमकार्षात् परमेश्वरः ॥

मां नरः स्वश्वा वाजयन्तो मां वृताः समरणे हवन्ते ।

कृणोम्याजिं मघवाहमिन्द्र इयमि रेणुमाभिभूत्योजाः ॥ ५ ॥

माम् । नर । सुऽअश्वाः । वाजयन्तः । माम् । वृताः । समऽअरणे । हवन्ते ।

कृणोमि । आजिम् । मघऽवा । अहम् । इन्द्रः । इयमि । रेणुम् । अभिभूतिऽओजाः ॥ ५ ॥

१मां मामेव २स्वश्वाः शोभनाश्वाः ३वाजयन्तः संग्राममिच्छन्तः ४नरः नेतारो भटाः । अनुगच्छन्ति
इति शेषः । ५माम् एव ६वृताः सन्तः ७समरणे संग्रामे ८हवन्ते आह्वयन्ति युद्धार्थम् । ९मघवा
धनवान् १०अहमिन्द्रः सन् ११आजि रणं १२कृणोमि करोमि । १३अभिभूत्योजाः परेषाम् अभिभावि-
बलोऽहं १४रेणुम् १५इयमि प्रेरयामि ॥ १७ ॥

अहं ता विश्वा चकरं नकिर्मा दैव्यं सहो वरते अप्रतीतम् ।

यन्मा सोमासो ममदन्यदुक्थोमे भयेते रजसी अपारे ॥ ६ ॥

अहम् । ता । विश्वा । चकरम् । नकिः । मा । दैव्यम् । सहः । वरते । अप्रतिऽइतम् ।

यत् । मा । सोमासः । ममदन् । यत् । उक्था ।

उमे इति । भयेते इति । रजसी इति । अपारे इति ॥ ६ ॥

१अहं त्रसदस्युः २ता तानि प्रसिद्धानि ३विश्वा सर्वाणि ४चकरम् अकार्यम् । ५अप्रतीतम्
अप्रतिगतं ६मा मां ७दैव्यं ८सहः ९देवसंबन्धि सहो बलं १०नकिः ११वरते नैव वारयति । १२यत् यस्मात्
१३सोमामः सोमाः १४मा मां १५ममदन् अमदयन् । १६यत् च १७उक्था शक्ताप्यपि ममदन् तस्मात्
मसः १८अपारे दूरपारे १९उमे २०रजसी द्यावापृथिव्या २१भयेते चलतः २२ ॥

विदुष्टे विश्वा भुव्नानि तस्य ता प्र ब्रवीषि वरुणाय वेधः ।

त्वं वृत्राणि शृण्विषे जघन्वान्त्वं वृताँ अरिणा इन्द्र सिन्धून् ॥ ७ ॥

विदुः । ते । विश्वा । भुव्नानि । तस्य । ता । प्र । ब्रवीषि । वरुणाय । वेधः ।

त्वम् । वृत्राणि । शृण्विषे । जघन्वान् । त्वम् । वृतान् । अरिणाः । इन्द्र । सिन्धून् ॥ ७ ॥

१. त-ऋतावा यज्ञवान् । २. स-ग-च-ण-प-फ-भ-स-समर्थमेव । ३. च-फ-ऋकप्रथमपि
प्रस्थापयत् । ४. स-ग-च-ण-फ-मामेव । ५. न-ह-स-‘रणं’ नास्ति । ६. स-ग-च-ण-प-भ-अन्येषाम् ;
स-एषाम् । ७. त-‘सहः’ नास्ति । ८. त-अमादयन् । ९. स-ग-च-न-प-भ-यस्मात् । १०. स-ग-
च-व-प-फ-भ-अदूरे पारे; न-अदूरं; स-दूरे पारे । ११. स-ग-च-ण-भ-उमे तु । १२. स-ग-च-
ण-प-भ-द्यावापृथिव्या उमे । १३. न-विध्य(मी)तः ।

इतः परमिन्द्रावरुणयोः स्तुतिः । हे वरुण ऽतस्य ऽते । कर्मणि षष्ठी । तं^१ त्वां ऽविश्वा सर्वाणि
 ऽता तानि ऽभुवनानि भूतजातानि ऽबिबुः जानन्ति । हे ऽवेधः । स्तोतृनामैहत् । हे स्तोतः ऽवरुणा
 ऽप्र ऽप्रवीषि वरुणं स्तौषि । हे ऽइन्द्र ऽत्वं ऽवृत्राणि वैरिणः ऽजघन्वान् हतवानिति ऽशृष्वेषे श्रूयसे ।
 किं च हे इन्द्र ऽत्वं ऽवृत्तान् आच्छन्नान्^२ ऽसिन्धून् स्यन्दनस्वभावानपसंघान्^३ ऽअरिणाः अगमयः ॥

अस्माकमत्र पितरस्त आसन्तसप्त ऋषयो दौर्गहे बध्यमाने ।

त आयजन्त त्रसदस्युमस्या इन्द्रं न वृत्रतुरमर्धदेवम् ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अत्र । पितरः । ते । आसन् । सप्त । ऋषयः । दौऽगहे । बध्यमाने ।

ते । आ । अयजन्त । त्रसदस्युम् । अस्याः । इन्द्रम् । न । वृत्रतुरम् । अर्धेऽदेवम् ॥ ८ ॥

पुरुकुत्सस्य महिषी दौर्गहे बन्धनस्थिते^४ । पत्यावराजकं^५ दृष्ट्वा राष्ट्रं पुत्रस्य^६ लिप्सया ॥ यहच्छया
 समायातान् सप्तर्षीन्पर्यपूजयत् । ते च प्रीताः पुनः^७ प्रोचुर्यजेन्द्रावरुणौ भृशम् ॥ सा चेन्द्रावरुणादिष्ट्वा
 त्रसदस्युमजीजनत् । इतिहासमिमं जानन्नृषिर्ब्रूते ऋचाविह^८ ॥ अथ ऽअस्माकमत्र अस्मिन्नराजके देशेऽस्यां
 पृथिव्यां वा^९ ऽपितरः पालयितारः उत्पादकाः^{१०} ऽते ऽआसन् अभवन । एते ऽमस ऽऋषयः प्रसिद्धाः
 ऽदौर्गहे दुर्गहस्य पुत्रे पुरुकुत्से ऽबध्यमाने ददं पार्श्वस्मात् ऽअस्याः अस्यै पुरुकुत्सान्यै ऽत्रसदस्युम्
 ऽआयजन्त प्रादुरिन्द्रावरुणयोरनुग्रहात् । कीदृशं तम् । ऽवृत्रतुरं वृत्रस्य शत्रोर्हन्तारम् ऽअर्धदेवं देवानामधे^{११}
 समीपे वर्तमानम् । यद्वा । देवानामर्धभूतम् ऽइन्द्रं ऽन इन्द्रमिव स्थितं पुत्रं दत्तवन्तः । 'यत्सर्वेऽमर्ध-
 मिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूषिष्ठभाक्तमः' (तै. सं. ५. ४. ८. ३) इति तैत्तिरीयकम् ॥

पुरुकुत्सानी हि वामदाशद्व्येभिः रिन्द्रावरुणा नमोभिः ।

अथा राजानं त्रसदस्युमस्या वृत्रहणं ददथुर्धदेवम् ॥ ९ ॥

पुरुऽकुत्सानी । हि । वाम् । अदाशत् । द्व्येभिः । इन्द्रावरुणा । नमऽभिः ।

अथ । राजानम् । त्रसदस्युम् । अस्याः । वृत्रऽहनम् । ददथुः । अर्धेऽदेवम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ^{१२} ऽपुरुकुत्सानी पुरुकुत्सस्य पत्नी ऋषियेरिना ऽत्वां युवाम् ऽअदाशन ऽहि
 अग्नीणयत्^{१३} खलु । ऽद्व्येभिः द्विभिः ऽनमोभिः स्तुतिमिष्टम् । ऽअथ ऽराजानं ऽत्रसदस्युं
 वृत्रहणम् ऽअर्धदेवम् उत्कलक्षणं पुत्रम् ऽअस्याः अस्यै पुरुकुत्साग्न्यै ऽददथुः दत्तवन्ताविति ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-‘तं’ नारिण । २. ख-ग-च-ण-प-भ-आवृत्तान् । ३. ख-ग-च-फ-
 स्यन्दनस्वभावान् मेघान् अप्सुगान्, ण-स-स्यन्दनस्वभावान् अप्सुगान्, प-सिन्धून्
 मेघान् अप्सुगान् । ४. ख-ग-स-भ-बन्धने स्थिते; ण-बन्धने स्थाने । ५. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-
 अराजकम्; न-म-अपि सा । ६. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-पुरुकुत्सस्य । ७. ख-ग-च-ण-भ-प्रति^० ।
 ८. ख-ग-च-ण-प-फ-दृचाविति, न-भ-स-दृचादिति । ९. ख-ग-च-ण-न-म-स-च । १०. ख-ग-च-ण-
 प-फ-भ-‘उत्पादकाः’ नास्ति । ११. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स-देवानां मध्ये । १२. च-फ-भ-
 इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ । १३. ख-ग-च-ण-स-न-प-फ-भ-स-प्रीणयति ।

राया वयं ससवांसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः ।

तां धेनुमिन्द्रावरुणा युवं नो विश्वाहा वत्तमनपस्फुरन्तीम् ॥ १० ॥

राया । वयम् । ससऽवांसः । मदेम । हव्येन । देवाः । यवसेन । गावः ।

ताम् । धेनुम् । इन्द्रावरुणा । युवम् । नः । विश्वाहा । वत्तम् । अनपस्फुरन्तीम् ॥ १० ॥

‘राया धनेन मदेम मसवांसः युवां’ संभक्तारः वयम् । हव्येन देवाः मोक्षन्तु ववसेन च वगावः । तां धेनुं प्रीणयित्रीं रविं हे इन्द्रावरुणौ विश्वाहा विश्वस्य हन्तारी युवं युवां नः भस्माकं धत्तं दत्तम् । कीदृशीम् । अनपस्फुरन्तीम् अनवहंसिताम् । यद्वा । विश्वाहेत्यवयवम् । सर्वदेवार्थः ॥ ॥ १८ ॥

‘क उ भवत’ इति सप्तम्येकादशं सूक्तम् । सुहोत्रपुत्री पुष्पमीळाजमीळावृषी । त्रिदुष ऊर्ध्वः । अधिनौ देवता । भत्रानुकमजिका—‘क उ भवत्सप्त पुष्पमीळाजमीळौ सौहोत्री त्वाग्निं हि’ इति । प्रातरनुवाकाग्निशक्कयोरग्निने क्रतौ त्रैदुमे ऊर्ध्वसीदमाविके द्वे सूक्ते । ‘धेनुः प्रमस्य क उ भवत’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितत्वात् ॥

क उ भवत्कतमो यज्ञियानां वन्दारु देवः कतमो जुषाते ।

कस्येमां देवीममृतेषु प्रेष्ठां हृदि श्रेषाम सुष्टुतिं सुहव्याम् ॥ १ ॥

कः । ऊँ इति । भवत् । कतमः । यज्ञियानाम् । वन्दारु । देवः । कतमः । जुषाते ।

कस्य । उमाम् । देवीम् । अमृतेषु । प्रेष्ठां । हृदि । श्रेषाम् । सुऽस्तुतिम् । सुहव्याम् ॥ १ ॥

‘यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये क उ देवः भवत शृणुयात् स्तुतिम् । कतमः देवः वन्दारु वन्दनशीलं श्रोत्रम् । कतमः देवः जुषाते सेवते । कस्य हृदि इमां प्रेष्ठां प्रियतरां देवीं द्योतमानां सुहव्यां शोभनाज्ञेयतां शोभनैर्हविर्भिर्भुक्तां वा सुहृदि शोभनां स्तुतिम् । अमृतेषु मध्ये श्रेषाम श्रेष्ठेभ्य आद्येभ्य वा । अग्निनायग्नयेन स्तुतेः कां देवः स्वामी भवेदिति ॥

को मृच्छति कतम आग्निमिष्टो देवानामु कतमः शमविष्टः ।

रवं कमाहुर्ब्रह्ममाशुं यं सूर्यस्व दुहितावृणीत ॥ २ ॥

कः । मृच्छति । कतमः । आग्निमिष्टः । देवानाम् । ऊँ इति । कतमः । शमविष्टः ।

रवं । कम् । आहुः । ब्रह्मऽव्ययम् । आशुम् । यम् । सूर्यस्व । दुहिता । अवृणीत ॥ २ ॥

१. क-म-म-म-म-म-म-म-हविषाम् ; न-‘युवां’ नास्ति । २. त-मोक्षन्ती । ३. क-म-म-म-म-म-स-‘व’ नास्ति । ४. म-‘शोभनां स्तुति’ नास्ति । ५. त-‘आद्येभ्य’ नास्ति ।

को वृत्ताति को देवो ब्रह्माग्निः सुखयेत् अस्मान् । कृतमः देवः आत्मनिष्ठः अस्मिन्कृतमः
अस्मद्यज्ञं प्रति । देवानामु देवानां मध्ये कृतमः देवः शंभविष्टः सुखस्य भावयितृत्तमः । एवमुक्तगुण-
विशिष्टः को भवेत् अभिनावन्तरेणेति भावः । १. के रथं २. द्रव्यदधमाशुम् ३. आहुः भवते । ४. रथं ५. सूर्यस्य
वद्विहा सूर्यस्य पत्नी ६. अद्विणीत् समभजत् । तं के रथं वेगवन्तमाहुः ॥

मधु हि आ गच्छथ ईवतो धूमिन्द्रो न शक्ति परितक्म्यायाम् ।

दिव आज्ञाता दिव्या सुपर्णा कया शचीनां भवथः शचिष्ठा ॥ ३ ॥

मधु । हि । स्म । गच्छथः । ईवतः । धून् । इन्द्रः । न । शक्तिम् । परितक्म्यायाम् ।

दिवः । आज्ञाता । दिव्या । सुपर्णा । कया । शचीनाम् । भवथः । शचिष्ठा ॥ ३ ॥

मधु शीघ्रम् । हि स्म इति पूरणौ । ईवतः गमनवत आगामिनः धून् दिवसान् सुत्या-
संबन्धिनः प्रति गच्छथः । इन्द्रः शक्तिं न स्वकीयां शक्तिं यथा परितक्म्यायां रात्रावतीतायाम् ।
प्रदर्शयतीति शेषः । सुत्याहन्युषःकाले इन्द्रो यथा गच्छति तद्वत् युवामपि गच्छतमित्यर्थः । दिवः
गुलोकात् आज्ञाता आगता दिव्या दिवि भवती सुपर्णा शोभनगमनौ युवां शचीनां युष्मत्संबन्धिनां
कर्मणां शक्तीनां वा मध्ये कया शक्या शचिष्ठा शक्तिमत्तरी शोभनकर्मवन्तौ वा भवथः ॥

का वां भुदपमातिः कया न आश्विना गमथो ह्यमाना ।

को वां महश्चिष्यजसो अभीक उरुष्यत माष्वी दत्ता न ऊती ॥ ४ ॥

का । वाम् । भुत् । उपमातिः । कया । नः । आ । अश्विना । गमथः । ह्यमाना ।

कः । वाम् । महः । चिद । त्यजसः । अभीके ।

उरुष्यतम् । माष्वी इति । दत्ता । नः । ऊती ॥ ४ ॥

वां युवयोः का उपमातिः । उप समीपे मातिमानं गुणानां परिच्छित्तिर्यस्यां सा स्तुतिः का
भूत् भवेत् । कया स्तुत्या ह्यमाना आहूयमानौ सन्तौ नः अस्मान् आ गमथः आगच्छथः ।
वां युवयोः अभीके आसन्नप्रदेशे महश्चित महतः त्यजसः । त्यज्यते परित्यज्यते सर्वैरिति त्यजः
कोषः । तस्य सोढा कः भवेत् । हे माष्वी मधुररसस्योदकस्य जहारी हे दत्ता शत्रूनामुपपन्नपित्तारी
अश्विनौ नः अस्मान् ऊती ऊत्था रक्षया उरुष्यतम् । रक्षार्थेन । रक्षतम् ॥

१. त-वृत्ताति वृत्तयेत् । २. त-स-द्रव्यदधमाशुं च । ३. स-ग-च-च-न-म-युवामागच्छतमित्यर्थः ।
४. स-न-क-म-ह्यमाना ह्यमानौ, ग-च-ह्यमाना ह्यमानौ, न-क-स-ह्यमानौ । ५. म-च-न-म-माष्वी
मधु । ६. क-ग-च-च-न-म-रक्षया, म-क-स-रक्षया ।

१ सुमतिः सोममस्तुतिः^१ २ अस्मे अस्माकमेव कलवती भवतिस्ति शेषः । हे ३ वाजरत्ना रमणीयात्री ।
 'अजं वै वाजः' (श. भा. ९. ३. ४. १) इति श्रुतेः । ४ युवं युवां ५ जरितारं^२ गरितारं^३ स्तोतारं
 माम् ६ उरुष्यतं रक्षतम् । हे ७ नासत्या अश्विनौ ८ कामः अस्मदीयः ९ युवद्विक् १० ह युवामेव गच्छन्
 ११ भित्तः प्रातः ॥ ॥ १९ ॥

'तं वां रथम्' इति सप्तमं द्वावृत्तं सूक्तम् । पुरुमीळाजमीळावेव ऋषी । त्रिष्टुप् छन्दः ।
 अश्विनी देवता । 'तं वाम्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनद्वयोरुक्तो विनियोगः ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम पृथुजयमश्विना संगतिं गोः ।

यः सूर्या वहति वन्धुरायुर्गिर्वाहसं पुरुतमं वसुयुम् ॥ १ ॥

तम् । वाम् । रथम् । वयम् । अद्य । हुवेम । पृथुजयम् । अश्विना । सम्गतिम् । गोः ।

यः । सूर्याम् । वहति । वन्धुरायुः । गिर्वाहसम् । पुरुतमम् । वसुयुम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ^४ ५ वां युवयोः ६ रथं ७ वयं^५ स्तोतारः ८ अद्य सुत्याहनि ९ हुवेम आह्वयामः । कीदृशं
 तम्^६ । १० पृथुजयं प्रथितव्यं ११ गोः^७ गवां १२ संगतिं^८ संगमयितारम् । १३ वः रथः १४ सूर्यां १५ वहति धारयति ।
 १६ वन्धुरायुः । रथे निवासाधारभूतः काष्ठो वन्धुरं तद्वाम् । १७ तं १८ गिर्वाहसं गिरां स्तुतीनां वीरारं १९ पुरुतमं
 प्रभूततमं २० वसुयुं वसुमन्तम् ॥

युवं श्रियमश्विना देवता तां दिवो नपाता वनथः शचीभिः ।

युवोर्वपुर्मि पृथः सचन्ते वहन्ति यत्ककुहासो रथे वाम् ॥ २ ॥

युवम् । श्रियम् । अश्विना । देवता । ताम् । दिवः । नपाता । वनथः । शचीभिः ।

युवोः । वपुः । अग्नि । पृथः । सचन्ते । वहन्ति । यत् । ककुहासः । रथे । वाम् ॥ २ ॥

हे १ दिवो २ नपाता आदित्यस्व पुत्रस्थानीयौ शुलोकस्य वा न पातयितारौ हे^३ अश्विनौ ४ युवं युवां
 ५ देवता देवते ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ ६ तां प्रसिद्धां ७ श्रियं ८ शचीभिः कर्मभिः शक्तिभिर्वा ९ वनथः संमन्त्रेये ।
 १० वद्वा । वनतिर्वाणार्थः । ११ युवोः युवयोः १२ वपुः शरीरं १३ पृथः अर्वाणि सोमलक्षणानि १४ अग्नि १५ सचन्ते
 प्राप्नुवन्ति^४ १६ वत् वदा १७ रथे १८ वां १९ वहन्ति २० ककुहासः^५ महान्तोऽथाः । वद्वा । स्तुतयो वा युवां रथे
 वहन्ति^६ ॥

१. त-सोमना स्तुतिः । २. क-ग-व-प-म-अवस्तुवं रक्षणमिच्छन्तं जरितारम् । ३. त-'गरितारं'
 नास्ति । ४. व-प-क-अश्विना अश्विनौ । ५. क-ग-म-भ-स-'वयं' नास्ति । ६. क-व-व-व-व-क-म-
 'तं' नास्ति । ७. क-ग-व-व-म-स-गोः संगतिम् ; न-गोः संगतिं गवाम् । ८. प-हे अश्विना ।
 ९. त-व-क-व-'प्राप्नुवन्ति' नास्ति । १०. क-व-व-व-ककुहासो, व-व-व-ककुहासः । ११. त-क-
 वहन्ति वाहयन्ति ।

को वाम॒द्या क॑रते रा॒तह॑व्य ऊ॒तये॑ वा सु॒तपे॑याय व॒र्कैः ।

ऋ॒तस्य॑ वा व॒नुषे॑ पु॒र्याय॑ नमो॒ येमा॑नो अ॒ग्निना॑ व॒वर्त॑त् ॥ ३ ॥

कः । वाम् । अ॒ब । क॑रते । रा॒तऽह॑व्यः । ऊ॒तये॑ । वा । सु॒तऽपे॑याय । वा । अ॒र्कैः ।

ऋ॒तस्य॑ । वा । व॒नुषे॑ । पु॒र्याय॑ । नमः॑ । येमा॒नः । अ॒ग्निना॑ । आ । व॒वर्त॑त् ॥ ३ ॥

व॒कः वज॑मानः व॒अथ॑ व॒वां यु॒वयोः॑ व॒करते॑ कुर्यात् स्तुतिम् । व॒अर्कैः॑ मन्त्रैः व॒रात॑हव्यः व॒त्तसोमः॑
व॒ऊत॑ये व॒वा र॑क्षणाय वा व॒सुत॑पेयाय सोम॒पानाय॑ व॒वा । व॒ऋत॑स्य उ॒दक॑स्य व॒ज्रस्य॑ व॒वा व॒पूर्या॑य
पु॒राणाय॑ व॒बनु॑षे संभजनाय हे व॒अग्निना॑ अ॒ग्निनी॑^१ व॒नमो॑ व॒येमा॑नः नमस्का॒रं कुर्या॑नः कः व॒वा
व॒वर्त॑त् आव॒र्तयेत्^२ यज्ञं॑ प्रति ॥

हिर॒ण्यये॑न पु॒रुमु॑ रथे॒नेमं॑ य॒ज्ञं ना॑स॒त्योप॑ यातम् ।

पि॒बाथ॑ इ॒न्मधु॑नः सो॒म्यस्य॑ द॒धयो॑ रत्नं वि॒धत्ते॑ जना॒य ॥ ४ ॥

हिर॒ण्यये॑न । पु॒रुमु॑ इति पु॒रुड्म् । रथे॒न । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । ना॒स॒त्या । उप॑ । या॒तम् ।

पि॒बाथः॑ । इत् । मधु॑नः । सो॒म्यस्य॑ । द॒धयः॑ । रत्न॑म् । वि॒धत्ते॑ । जना॒य ॥ ४ ॥

हे व॒पुरु॑मु॒ बहु॑ भवन्ती^१ ना॒स॒त्यौ^२ व॒इमं॑ व॒यज्ञं॑ व॒हिर॑ण्ययेन^३ व॒रथे॑न व॒उप॑ व॒यात॑म् । व॒सोम्य॑स्य
सोम॒सं व॒ग्निनः॑ व॒मधु॑नः मधुर॒रस॑स्य ॥ कर्म॑णि च॒ट्यौ ॥ सोम॑रसं व॒पिबा॑थः पि॒बथः॑ । व॒विध॑ते
परि॒चर॑ते व॒जना॑य म॒ह्यं व॒रत्नं॑ रमणीयं धनं व॒दध॑थः धार॒यथः॑ । द॒धते॑र्वा॒नार्थ॑स्य के॒टि^४ रूपम्^५ ॥

आ नो॑ यातं दि॒वो अ॒च्छा पृथि॑व्या हि॒रण्य॑येन सु॒वृता॑ रथे॒न ।

मा वाम॒न्ये नि॑ यम॒न्देव॑यन्तः सं यद्दे॒ नामिः॑ पु॒र्या वाम् ॥ ५ ॥

आ । नः॑ । या॒तम् । दि॒वः । अ॒च्छ । पृथि॑व्याः । हि॒रण्य॑येन । सु॒वृता॑ । रथे॒न ।

मा । वाम् । अ॒न्ये । नि॑ । यम॒न् । दे॒वऽय॑न्तः । सम् । यत् । द॒दे । नामिः॑ । पु॒र्या । वाम् ॥ ५ ॥

व॒मः अ॒स्मान् व॒अच्छ॑ अ॒ग्निं प्रा॑प्तुं व॒दिवः॑ सु॒कोकात्॑ व॒पृथि॑व्याः स॒कासा॑द्वा^६ व॒वा व॒यात॑म् ।
केन॑ साधयेन । व॒हिर॑ण्ययेन हि॒तर॑मणीयेन^७ व॒सुवृ॑ता सोम॒नाव॑र्तयेन व॒रथे॑न । व॒वा यु॒वाम् व॒अन्ये॑
व॒देव॑यन्तः दे॒वौ यु॒वामि॑च्छन्तो^८ व॒जमानाः^९ व॒मा व॒नि व॒यम॑न् मि॒वम॑मं मा कुर्वन् । व॒यत् व॒जमा॑त्
व॒पूर्या॑ पूर्वा॒र्हा इ॒तर॑वृ॒धः पूर्वा॒ग्निनी॑ व॒नामिः॑ व॒ग्निका॑ स्तुतिः व॒सं व॒दे सं॒ज्ञाति॑ । तस्मा॑द्वा॒यात॑म् ॥

१. न-न-स-‘अग्निनी’ नास्ति । २. त-वर्तयत् । ३. त-बहुमन्ती । ४. व-प-क-नासत्या
नासत्यौ । ५. छ-न-हिरण्ययेन । ६. त-कोटि । ७. प-रूपम् । इत् पूरणः । ८. न-सकासाद्वा
वम् । ९. प-रमणीयेन । १०. छ-य-व-न-व-क-म-स-युवामिच्छमानाः ।

न नो रयिं पुरुवीरं बृहन्तं दक्षा मिमाथामुभयेष्वस्मे ।

नरो यदामभिना स्तोममार्बन्त्सधस्तुतिमाजमीळहासो अगमन् ॥ ६ ॥

न । नः । रयिम् । पुरुवीरम् । बृहन्तम् । दक्षा । मिमाथाम् । उभयेषु । अस्मे इति ।

नरः । यत् । वाम् । अभिना । स्तोमम् । आर्बन् । सधस्तुतिम् । आजमीळहासः । अगमन् ॥ ६ ॥

‘वु क्षिप्रं वनः अस्माकं वरयि धनं वपुरुवीरं बहुपुत्रोपेतं वृहन्तं महान्तं हे वक्षा’ अभिनी’
‘मिमाथां कुस्तम् । वृधयेषु पुरुमीळहाजमीळहेषु अस्मे अस्मासु यत् यदा वनरः नेतारऋग्विजः
पुरुमीळहसंबन्धिनः वं युवयोः वस्तोमं स्तोत्रम् आवन् अगमन् प्राप्ताः । तथा सधस्तुति
सहस्तुतिम् आजमीळहासः अजमीळहसंबन्धिनोऽपि तैः सह अगमन् अगमन् ॥

इहेह यदो समना पपुक्षे सेयमस्मे सुमतिर्वीजरत्ना ।

उरुष्यते जरितारं युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहेह । यत् । वाम् । समना । पपुक्षे । सा । इयम् । अस्मे इति । सुमतिः । वाजडरत्ना ।

उरुष्यतेम् । जरितारम् । युवम् । ह । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥

‘इहेह’ इति गतम् ॥ ॥ २० ॥

‘एष स्य भानुः’ इति सप्तमं त्रयोदशं सूक्तम् । अदितः षट् जगत्यः सप्तमी त्रिष्टुप् । मण्डल-
द्रष्टा वामदेव ऋषिः । अभिनी देवता । ‘एष स्य त्रिष्टुबन्तम्’ इति द्वानुकान्तम् । प्रातरनुवाकाभिन-
वाकायोजोगते छन्दसीदं शस्यम् । तथा च सूत्रितम्—‘अबोध्यमिर्म्म एष स्य भानुः’ (भाष्य. श्री.
४. १५) इति ॥

एष स्य भानुरुदियति युज्यते रथः परिज्मा दिवो अस्य सानवि ।

पूधासो अस्मिन्मिथुना अधि त्रयो दतिस्तुरीयो मधुनो वि रण्यते ॥ १ ॥

एषः । स्यः । भानुः । उत् । इयति । युज्यते । रथः । परिज्मा । दिवः । अस्य । सानवि ।

पूधासः । अस्मिन् । मिथुनाः । अधि । त्रयः । दतिः । तुरीयः । मधुनः । वि । रण्यते ॥ १ ॥

‘एषः पुरतो ह्यवमावः’ स्वः सः भानुः दीप्तिमानादित्यः उदियति ऊर्ध्वं गच्छति । पुरस्तात्
‘रथः च युवयोः संबन्धी’ परिज्मा परितो गन्ता अस्य त्रिवः द्योतमानस्यादित्यस्य सानवि सानी

१. क-य-य-म-क-भ-हे दक्षा दक्षो उपरूपविताराभिनो, प-दक्षा दक्षणां रक्षितारी (उपरूपवितारी)
अक्षिता अभिनी । २. य-इहेहेति पूर्ववत् व्याख्याता, त-न-व्याख्यातेभ्यः, प-पुरतोऽस्य मन्त्रस्य
संपूर्णं आर्यं वर्तते । ३. क-य-य-म-भ-सानवि युज्यते ।

समुच्छ्रितप्रदेशे उदियतीति विरप्यते^१ इति वा. संबन्धनीयम् । ^१अस्मिन् इत्ये, ^२अधि, ^३अपुतिमाने
^४मिथुनाः मिथुनीभूताः ^५त्रयः त्रिविधाः^२ ^६पृक्षासः अश्वानि । त्रेधा विहितं पात्रम् । 'इदमन्नमसनं
 पानं खादश्च' इति हि श्रुतम्^३ । त्रिष्वपि पदार्थेषु मिथुनशब्दः तैत्तिरीयेषु^४ दृश्यते—'माता पितरौ पुत्र-
 स्तदेव तन्मिथुनम्' इति । ^५इतिस्तुरीयः । रसद्रव्याधारः पदार्थश्चर्ममयो इतिरित्युच्यते । ^६मधुसूतः
 सोमरसस्य संबन्धी मधुपूर्णश्चतुर्थः ^७वि ^८रप्यते विविधं राजते ॥

उद्वां पृक्षासो मधुमन्त ईरते रथा अश्वास उपसो व्युष्टिषु ।

अपोर्णुवन्तस्तम आ परीवृतं स्वर्णं शुक्रं तन्वन्त आ रजः ॥ २ ॥

उत् । वाम् । पृक्षासः । मधुमन्तः । ईरते । रथाः । अश्वासः । उपसः । विऽउष्टिषु ।

अपऽउर्णुवन्तः । तमः । आ । परिऽवृतम् । स्वः । न । शुक्रम् । तन्वन्तः । आ । रजः ॥ २ ॥

^१पृक्षासः पृक्षास्त्रिविधाः तन्वन्तः ^२मधुमन्तः सोमरसोपेताः, ^३अश्वासः अश्वसूक्तः, ^४उपसः सुषयोः
^५रथाः । यद्वा । मधुमन्तः पृक्षा रथा अश्वासोऽश्वाः ^६उपसो ^७व्युष्टिषु व्युच्छनेषु^८ सारसु ^९उत् ^{१०}ईरते
 उन्मुखं गच्छन्ति । किं कुर्वन्तः । ^{११}परीवृतं परितो व्याप्तं ^{१२}तमः ^{१३}आ सर्वतः ^{१४}अपोर्णुवन्तः अपोऽर्णुवन्तः
^{१५}स्वर्णं आक्षिप्य इव ^{१६}शुक्रं दीप्तं ^{१७}रजः तेजश्च ^{१८}तन्वन्तः । आकारश्चार्थः । यद्वा । रजोऽन्तरिक्षं शुक्रं
 दीप्तं तन्वन्तः ॥

मध्वः पिबतं मधुपेमिरासमिरुत प्रियं मधुने युञ्जाथां रथम् ।

आ वर्तनि मधुना जिन्वथस्पथो दृतिं बहेथे मधुमन्तमश्विना ॥ ३ ॥

मध्वः । पिबतम् । मधुपेमिः । आसमिः । उत् । प्रियम् । मधुने । युञ्जाथाम् । रथम् ।

आ । वर्तनिम् । मधुना । जिन्वथः । पथः । दृतिम् । बहेथे इति । मधुमन्तम् । अश्विना ॥ ३ ॥

^१मध्वः मधुरं सोमरसं ^२मधुपेमिः सोमपानार्हः ^३आसमिः आस्यैः ^४पिबतम् । ^५उत् अपि च
^६प्रियं ^७रथं ^८मधुने मधुलभाय ^९युञ्जाथाम् अवैर्युक्तं कुरुतम् । ^{१०}वर्तनि यजमानगृहम् ^{११}आ^{१२} गच्छन्ति-
 किति शेषः । ^{१३}पथः गमनमार्गान् ^{१४}मधुना ^{१५}जिन्वथः प्रीणयतम् । यद्वैकं वाक्यम् । पथो वर्तमानाकारं
 जिन्वथः । ^{१६}दृतिं ^{१७}मधुमन्तं हे ^{१८}अश्विना^{१९} ^{२०}बहेथे चारयथः ॥

१. उ-वा रप्यते । २. उ-व-व-व-त्रिविधाः मिथुनं त्रेधा विहितं पात्र इदमन्नमसनं त-त्रिविधम्
 विहितं वा इदमन्नमसनं पानं खादयेति हि श्रुतम् ; म-म-स-त्रिविधाः त्रेधाः (उ- 'त्रेधाः' नास्ति)
 त्रेधा विहितं (व- 'विहितं पात्रम्') वा इदमन्नमसनं पानं खादयेति (स-खादयेति) हि श्रुतिः ३. त-
 तैत्तिरीये । ४. उ-व-व-व-म-व्युच्छितेषु । ५. उ-व-व-व-म-म-स- 'आ' नास्ति । ६. अ-
 अश्विना अश्विनौ ।

हंसासो ये वां मधुमन्तो अस्त्रिधो हिरण्यपर्णा उहुव उषर्बुधः ।

उदग्रुतो मन्दिनो मन्दिनिस्पृशो मध्वो न मक्षः सर्वनानि गच्छथः ॥ ४ ॥

हंसासः । ये । वाम् । मधुमन्तः । अस्त्रिधः । हिरण्यपर्णाः । उहुवः । उषः । उषर्बुधः ।

उदग्रुतः । मन्दिनः । मन्दिनिस्पृशः । मध्वः । न । मक्षः । सर्वनानि । गच्छथः ॥ ४ ॥

हंसासः अप्वमि क्षीमं गन्तारः । मधुमन्तः माधुर्येयिताः । अस्त्रिधः अत्रोग्धारः । हिरण्यपर्णाः हितरमणीयपर्णाः । उहुवः वोढारः । उषर्बुधः उषसि बुध्वमानाः । उदग्रुतः उदकस्य ग्रावयितारः । मन्दिनः^१ हर्षयितारः^२ । मन्दिनिस्पृशः मन्दिनं सोमं स्पृशन्तः । इत्यर्थलक्षणाः^३ । अथा^४ ये मन्ति तैरश्वैः । मध्वो^५ न मध्विव^६ । मक्षः मक्षिकाः । सर्वनानि अस्मदीयानि । गच्छथः ॥

स्वध्वरासो मधुमन्तो अग्रय उक्षा जरन्ते प्रति वस्तोरधिना ।

यत्किहस्तस्तरणिर्विचक्षणः सोमं सुषाव मधुमन्तमद्रिभिः ॥ ५ ॥

सुध्वरासः । मधुमन्तः । अग्रयः । उक्षा । जरन्ते । प्रति । वस्तोः । अधिना ।

यत् । निष्कहस्तः । तरणिः । विचक्षणः । सोमम् । सुषाव । मधुमन्तम् । अद्रिभिः ॥ ५ ॥

स्वध्वरासः क्षोभनवागसाधनाः । मधुमन्तः होतव्यसोमवन्तः । अग्रयः गार्हपत्यादयः । उक्षा सह^७ निवसन्तावधिना^८ । प्रति । वस्तोः भग्वहमुषःकाले जरन्ते स्तुवन्ति । वन् यदा^९ निष्कहस्तः समन्त्रेणोदकेन क्षोभितहस्तः । तरणिः कर्मणस्तारयिता । विचक्षणः विधिषं^{१०} द्रष्टा^{११} । अप्वर्बुः^{१२} सोमं । मधुमन्तम्^{१३} । अद्रिभिः प्रावभिः^{१४} । सुषाव अभिषुतवान् । तदा तेऽग्रयः स्तुवन्ति तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥

आकेनिपासो अहमिर्दविध्वतः स्वरर्णं शुक्रं तन्वन्तु आ रजः ।

सूर्यदिशान्युयुजान ईयते विशां अनु स्वधया चेतथस्पथः ॥ ६ ॥

आकेऽनिपासः । अहमिः । दविध्वतः । स्वः । न । शुक्रम् । तन्वन्तः । आ । रजः ।

सूरः । चित् । अशान् । युयुजानः । ईयते । विशान् । अनु । स्वधया । चेतथः । पथः ॥ ६ ॥

आकेनिपासः । आकेऽमितके नियतन्तीत्याकेनिपा रश्मयः । ते^{१५} च^{१६} । अहमिः अहोमिः^{१७} । दविध्वतः कम्पयन्तो ध्वंसयन्तः^{१८} वा तमांसि । स्वर्न आदित्य इव^{१९} शुक्रं दीप्तं^{२०} । रजः^{२१} । आ

१. क-न-व-न-‘मन्दिनः हर्षयितारः’ नास्ति । २. त-उदकलक्षणाः । ३. त-मधुमिव ।

४. क-न-उदरणिः, व-म-क-म-उदसि, व-म-सदीति । ५. क-म-व-न-क-म-विचिक्छा । ६. क-तथा ।

७. त-म-प्रकाशप्रसिद्धैरहोमिर्वा । ८. क-ग-व-न-न-स-‘ध्वंसयन्तः’ नास्ति ।

१ तत्त्वस्तः भवन्वशिनोरथाः १ सुरमित् सर्वत्र १ अश्वान्युयुजानः १ बोजवन् १ ईषते गच्छति । हे अश्विनौ १
मुवां १ विश्वान् १ पथः आगमनमार्गानुक्रमेण १ स्वधया अग्नेन सोमलक्षणेन १ केतयः केतवधः प्रज्ञापयधः ॥

प्र वामबोचमश्विना धियंधा रथः स्वध्वो अजरो यो अस्ति ।

येन सद्यः परि रजोसि याथो हविष्मन्तं तरणि भोजमच्छ ॥ ७ ॥

प्र । वाम् । अबोचम् । अश्विना । धियम्ऽधाः । रथः । सुऽअम् । अजरः । यः । अस्ति ।

येन । सद्यः । परि । रजोसि । याथः । हविष्मन्तम् । तरणिम् । भोजम् । अच्छ ॥ ७ ॥

१ धियंधाः कर्मणां धारकोऽहम् हे १ अश्विना १ १ वां १ प्र १ अबोचं प्रवर्षामि स्तौमि । १ स्वधः १ १ अजरः
अजीर्णो नित्यनूतनोऽजरयिता वा १ रथः १ यः १ अस्ति । १ येन रथेन १ सद्यः तदानीमेव १ रजोसि
लोकान् १ परि १ याथः १ । तेन रथेन १ हविष्मन्तं सोमादिहविर्युक्तं १ तरणिं तारकं क्षीप्रगामिनं १ भोजं
भोजयितारमस्मद्यागम् १ अच्छ प्राप्तुम् १ । आगच्छतमिति शेषः ॥ ॥ २१ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र ' अग्रं पिब ' इति सप्तमं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं
गायत्रम् । कृत्स्नम् इन्द्रवायुदेवताकम् आद्या केवलवायव्या । तथा चानुक्रान्तम्—' अग्रं वायव्या-
येन्द्रवायवं तु गायत्रम् ' इति । सूक्तविनिबो गो लैङ्गिकः । आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवग्रहस्य वाज्ये । तथा च
सूत्रितम्—' अग्रं पिबा मधूनामिति वाज्ये अनवानम् ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

अग्रं पिबा मधूनां सुतं वायो दिविष्टिषु । त्वं हि पूर्वपा असि ॥ १ ॥

अग्रम् । पिब । मधूनाम् । सुतम् । वायो इति । दिविष्टिषु ।

त्वम् । हि । पूर्वपाः । असि ॥ १ ॥

हे १ वायो त्वम् १ अग्रम् इन्द्रादित्यः पूर्वं १ मधूनां मधुररसानां सोमानां संबन्धिनं १ सुतम् अमिषुतं
रसं १ पिब । कुप्रेति लघुच्यते । १ दिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्व प्रापकेषु यज्ञेषु । यद्वा । अस्माकं दिवः स्वर्गस्यै-
ष्येषु निमित्तेषु । १ त्वं १ हि त्वं खलु १ पूर्वपा १ असि । हिंस्रव्यः ' देव इषिये पूर्वपेयम् ' (अ. सं. ७.
१२. १) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । वायोरग्रपानं ' देवा ई सोमस्य राज्ञोऽग्रपेये न
समपाद्यच्छं प्रथमः पिबेयम् ' (वे. भा. २. २५) इत्यादिमाह्वने स्पष्टमाज्ञातम् । नत्र हि वायुराग्निं
प्रथमं चाशित्वाग्रपानं लब्धवान् ॥

अस्तेना नो अमिष्टिभिर्नियुत्वा इन्द्रसारथिः । वायो सुतस्य हृत्पतम् ॥ २ ॥

अस्तेन । नः । अमिष्टिभिः । नियुत्वा । इन्द्रसारथिः । वायो इति । सुतस्य । हृत्पतम् ॥ २ ॥

१. ५-अश्विना अश्विनौ । २. त-५-अश्विना अश्विनौ । ३. स-म-च-म-त-प-क-अ-स्वयः कृत्
अश्वः । ४. ५-वायः परितो गच्छथः । ५. त-अमिषानुम् । ६. त-कृत्स्ने सूक्तम् । ७. त-केवलम्

इह प्रयाणमस्तु वामिन्द्रवायू विमोचनम् । इह वां सोमपीतये ॥ ७ ॥

इह । प्रयाणम् । अस्तु । वाम् । इन्द्रवायु इति । विमोचनम् । इह । वाम् । सोमपीतये ॥ ७ ॥

हे 'इन्द्रवायू' वां युवयोः 'इह अस्मिन् यज्ञे' प्रयाणं गमनम् 'अस्तु' । 'इह अस्मिन्नेव यज्ञे' 'वां' 'सोमपीतये' 'विमोचनम्' अश्वानाम् अस्तु । 'पर्यवस्यत एकार्थत्वेऽप्यादर्यमादविरोधः' ॥ २२ ॥

'वायो शुक्रः' इति चतुर्थं द्वितीयं सूक्तमानुषुभं^१ वामदेवस्वार्थम्^२ इन्द्रवायवम् । आद्या केचन-
वायव्या । अत्रानुक्रमणिका—'वायो चतुष्कमाद्या^३ वायव्यानुषुभं तु^४' इति । सूक्तविनियोगो
लैङ्गिकः । आद्या दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रदगाद्यो वायव्यतुषे प्रथमा^५ 'वायो शुक्रो अवाप्ति ते
विहि होम्रा'अपीताः' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति सूत्रितम् ॥

वायो शुक्रो अयामि ते मध्वो अग्रं दिविष्टिषु ।

आ याहि सोमपीतये स्पार्हो देव नियुत्वता ॥ १ ॥

वायो इति । शुक्रः । अयामि । ते । मध्वः । अग्रम् । दिविष्टिषु ।

आ । याहि । सोमपीतये । स्पार्हः । देव । नियुत्वता ॥ १ ॥

हे 'वायो' 'ते' तुभ्यं 'शुक्रः' व्रतचर्यादिना दीप्तोऽहं 'मध्वः' मधुरं सोमरसम् ॥ कर्मणि चङी ॥
'अग्रम्' इतरैभ्यः पूर्वम् 'अयामि आययामि' ॥ अचतिरन्तर्भावितव्यर्थः ॥ किमर्थम् । 'दिविष्टिषु' दिवो
बुलोकस्थेष्वेषु सत्सु हे 'देव वायो' 'स्पार्हः' स्पृहणीयस्त्वं 'नियुत्वता' नियुत् वायोः प्रतिनिवृत्तोऽश्वः ।
तेन साधनेन 'आ' 'याहि' 'सोमपीतये' सोमपानाय ॥

'इन्द्रश्च' इत्यादिस्तृणो दशरात्रे चतुर्थेऽहन्मैत्रवायवो द्वितीयः । सूत्रिकं च—'इन्द्रश्च वायवेण
सोमपानामा चिकिताम सुकृत्' (आ. श्रौ. ७. ११) इति ॥

इन्द्रश्च वायवेणां सोमानां पीतिर्मह्यः ।

युवां हि यन्तीन्दवो निम्नमापो न सृध्यक् ॥ २ ॥

इन्द्रः । च । वायो इति । एवम् । सोमानाम् । पीतिम् । मह्यः ।

युवाम् । हि । यन्ति । इन्द्रवः । निम्नम् । आपः । न । सृध्यक् ॥ २ ॥

'हे' 'वायो' 'त्वम्' 'इन्द्रश्च' 'एषां' गृहीतानां 'सोमानां' 'पीतिः' वामम् 'मह्यः' । 'युवां' 'हि' कञ्
'इन्द्रवः' सोमः 'यन्ति' प्राप्तवन्ति । 'निम्नं' नातमवेक्षम्^१ 'आपो' 'न' 'सृध्यक्' उदकानि यथा सङ्घ-
नयन्ति तद्वत् सर्वे सोमा युवां हि यन्ति ॥

१. स-व-व-व-प-म-अस्यसमाच । २. स-व-व-व-व-म-वां गुणार्कं वृत्ति ताः । ३. व-
नमय । ४. स-व-व-व-म-अस्य च; स-अव ।

निर्बुबाणो अशस्तीनियुत्वाँ इन्द्रसारथिः ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ २ ॥

निःऽयुवानः । अशस्तीः । नियुत्वाँ । इन्द्रऽसारथिः ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ २ ॥

हे १वायो स्वम् १अशस्तीः अभिशास्तीः १निर्बुबाणः निःशेषेण नियोजयन् १नियुत्वाँ
नियुत्संशकाध्वान् १इन्द्रसारथिः इन्द्रसहायः सन् १आ १याहि ॥

अनु कृष्णे वसुधिती येमाते विश्वपेशसा ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ ३ ॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधिती इति वसुऽधिती । येमाते इति । विश्वऽपेशसा ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ ३ ॥

१कृष्णे कृष्णवर्णे १वसुधिती वसूनां धाम्नी १विश्वपेशसा विश्वरूपे यावापृथिवी स्वान् १अनु
१येमाते अनुगच्छतः ॥

वहन्तु त्वा मनोयुजो युक्तासो नवतिर्नव ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ ४ ॥

वहन्तु । त्वा । मनःऽयुजः । युक्तासः । नवतिः । नव ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ ४ ॥

हे १वायो १त्वा त्वां १मनोयुजः मनःसमानगतयः १युक्तासः परस्परसंयुक्ताः १नवतिर्नव
नवोत्तरनवतिसंख्याका अश्वाः १वहन्तु धारयन्तु ॥

‘ वायो ज्ञतम् ’ इति पञ्चमी पूर्वोक्त एव तृते कृतात्वा । सूत्रं पूर्वमेवोक्तम् ॥

वायो ह्यसं हरीणां युवसु पोष्याणाम् ।

उत वा ते सहस्रिणो रथ आ यातु पाजसा ॥ ५ ॥

वायो इति । ह्यसम् । हरीणाम् । युवसु । पोष्याणाम् ।

उत । वा । ते । सहस्रिणः । रथः । आ । यातु । पाजसा ॥ ५ ॥

हे ववायो त्वं पोष्याणां पोषणीवानां इरीणां सतं युवस्मन्मोजय रथे ॥ अतः ववा
जवि च ॥ १ ॥ सहेजिणः सहस्रसंख्यापूरका अथाः । तैर्युक्तः ॥ २ ॥ पञ्जसा बलेन ॥ ३ ॥ ववा
जागच्छतु ॥ ४ ॥ २४ ॥

‘ इदं वामास्ये ’ इति षट्त्वं चतुर्थं सूक्तं वामास्येवस्थारं गायत्रीन्द्रावाहस्पत्यम् । अत्रानुक्रम-
जिका—‘ इदं वां पळैन्द्रावाहस्पत्यं गायत्रम् ’ इति । सूक्तविधियोगो लैङ्गिकः ॥

इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्रावृहस्पती । उक्थं मदश्च शस्यते ॥ १ ॥

इदम् । वाम् । आस्ये । हविः । प्रियम् । इन्द्रावृहस्पती इति ।

उक्थम् । मदः । च । शस्यते ॥ १ ॥

हे इन्द्रावृहस्पती वामास्ये इदं प्रियं हविः सोमरूपम् ॥ प्रक्षिपाभीति शेषः । उक्थं शकं
॥ च मदः मदजनकं शस्यते ॥

अयं वां परि सिच्यते सोम इन्द्रावृहस्पती । चार्कर्मदाय पीतये ॥ २ ॥

अयम् । वाम् । परि । सिच्यते । सोमः । इन्द्रावृहस्पती इति । चार्कः । मदाय । पीतये ॥ २ ॥

हे इन्द्रावृहस्पती वाम् आस्ये चार्कः शोभनः अयं सोमः परि सिच्यते परितो दीयते ।
मदाय हर्षाय पीतये पानाय च ॥

ऐन्द्रावाहस्पत्यायामिहो प्रधानस्म । आ न इन्द्रा इति सुतीमायुवाक्या उत्तरा अस्या ।
सूत्रितं च—‘ आ न इन्द्रावृहस्पती अस्ते इन्द्रावृहस्पती ’ (आश्व. श्रौ. २. ११) इति ॥

आ न इन्द्रावृहस्पती गृहमिन्द्रश्च गच्छतम् । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

आ । नः । इन्द्रावृहस्पती इति । गृहम् । इन्द्रः । च । गच्छतम् । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

हे इन्द्रावृहस्पती । अयं विविच्योच्यते । हे वृहस्पते त्वं च इन्द्रश्च सोमपा सोमपीतये युवा
सोमपीतये सोमपानाय च नः गृहम् अस्मन्नागसंविन् ॥ आ गच्छतम् ॥

अस्ते इन्द्रावृहस्पती रयि चतं सतम्बिन् । अस्ते च सतम्बिन् ॥ ४ ॥

अस्ते इति । इन्द्रावृहस्पती इति । रयिम् । चतम् । सतम्बिन् ।

अस्तेऽवन्तम् । सतम्बिन् ॥ ४ ॥

अस्या विनियोगः पूर्वमन्त्रेण सहोक्तः । हे ^१इन्द्राबृहस्पती ^२व्यस्मे अश्मेभ्यं ^३रधि ^४धामं ^५व्यतम्^१ । कीदृशं रयिम् । ^६शतम्बिनं शतसंख्याकाभिर्गोभिर्युक्तम् ^७अश्वान्तम् अश्वान्तं ^८सहस्रिणं सहस्र-
संख्यायुक्तम् ॥

इन्द्राबृहस्पती वयं सुते गीर्भिर्हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ५ ॥

इन्द्राबृहस्पती इति । वयम् । सुते । गीऽभिः । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ५ ॥

^१सुते^२ सोमेऽभिषुते ^३गीर्भिः स्तुतिभिः । शिष्टं^४ गतम्^५ ॥

सोममिन्द्राबृहस्पती पिबतं दाशुषो गृहे । मादयेथां तदोक्तसा ॥ ६ ॥

सोमम् । इन्द्राबृहस्पती इति । पिबतम् । दाशुषः । गृहे । मादयेथाम् । तत्^६ओक्तसा ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्राबृहस्पती^२ युवां^३ दाशुषः हविर्दातुर्वजमानस्य ^४गृहे ^५तदोक्तसा । तदेव वजमानगृ-
हमोको निवासस्थानं ययोस्तौ । तादृशौ सन्तौ ^६सोमं ^७पिबतम् । पीत्वा च ^८मादयेथाम् इति ॥ ॥२५॥

‘ यस्तस्तम्भ ’ इत्येकादशर्षपञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभम् । दशमी जगती । दशभ्येका-
दश्याविन्द्राबृहस्पतिदेवताके शिष्टा नव बार्हस्पत्यः^१ । अत्रानुक्रमणिका—‘ यस्तस्तम्भैकादश बार्हस्पत्य-
मन्ये ऐन्द्रौ चोपास्या जगती ’ । अभिपूविकेपूष्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाष्टंस्मिन् स्तोमबृद्धाविष्टं
सूक्तमावापार्थम् । तथा च सूत्रं—‘ यस्तस्तम्भ यो अद्रिमिन् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति । आद्ये
बृहस्पतिसर्वे मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः सूक्तमुखीये । सूत्रितं च—‘ यस्तस्तम्भ धुवेतय इति सूक्त-
मुखीये ’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

यस्तस्तम्भ सहसा वि उमो अन्तान्बृहस्पतिस्त्रिधस्थो रवेण ।

तं प्रत्नास ऋषयो दीप्यानाः पुरो विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम् ॥ १ ॥

यः । तस्तम्भ । सहसा । वि । उमः । अन्तान् । बृहस्पतिः । त्रिऽसधस्थः । रवेण ।

तम् । प्रत्नासः । ऋषयः । दीप्यानाः । पुरः । विप्राः । दधिरे । मन्द्रजिह्वम् ॥ १ ॥

^१यः ^२बृहस्पतिः बृहतो देवस्य^३ वज्रस्य वा पाकयिता देवः ^४सहसा बह्वेन ^५उमः पृथिव्याः
^६अन्तान् । दश दिका इत्यर्थः । तान् ^७वि ^८तस्तम्भ विविधं स्तम्भितवान् निवमितवान् ।
^९त्रिधस्थः त्रिषु स्थानेषु वर्तमानः ^{१०}रवेण एवं तिष्ठतेत्यनेन शब्देन ^{११}तं देवं ^{१२}प्रत्नासः पुण्याः
^{१३}ऋषयः अतीन्द्रियव्रतद्वारः ^{१४}दीप्यानाः दीप्यमानाः ^{१५}विप्राः मेधाविनो वजमानादयः ^{१६}पुरः ^{१७}दधिरे
पुरस्तत् स्थापितवन्तः स्तुत्यादिना । ^{१८}मन्द्रजिह्वं मादवजिह्वं मोदनजिह्वम् ॥

१. स-ग-व-न-प-म-स-वर्षे दत्तम् । २. स-ग-व-न-प-म-हे इन्द्राबृहस्पती इति । ३. त-शिष्टं
स्पष्टम् ; प-वयं वा हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये । ४. स-इन्द्राबृहस्पती इन्द्राव बृहस्पतिव ।
५. स-व-व-न-म-स-पाश्व । ६. त-बार्हस्पत्याः । ७. स-ग-व-न-म-र-स-प्रत्नासः । ८. त-
वेत्सा । ९. स-ग-व-न-प-म-मन्द्रजिह्वं मन्द्रा जिह्वा कस्यसौ मन्द्रजिह्वः तम् ; त-मन्द्रजिह्वं मोदनजिह्वम् ;
न-मन्द्रजिह्वं मादनजिह्वं तम् ; प-मन्द्रजिह्वं धीरसं मन्द्रा जिह्वा कस्यासौ मन्द्रजिह्वः तं मन्द्रजिह्वम् ।

धुनेतयः सुप्रकेतं मदन्तो बृहस्पते अभि ये नस्तत्तुषे ।

पृषन्तं सुप्रमदब्धमूर्वं बृहस्पते रक्षतादस्य योनिम् ॥ २ ॥

धुनऽतयः । सुप्रकेतम् । मदन्तः । बृहस्पते । अभि । ये । नः । तत्तुषे ।

पृषन्तम् । सुप्रम् । अदब्धम् । ऊर्बम् । बृहस्पते । रक्षतात् । अस्य । योनिम् ॥ २ ॥

हे 'बृहस्पते' धुनेतयः । धुना शत्रूणां कम्पयित्रीतिर्गतिर्येषां ते । तादृशाः 'सुप्रकेतं' शोभनप्रज्ञं^१ त्वां 'मदन्तः' मादयन्तः 'नः' अस्मत्संबन्धिनः 'ये' ऋत्विजः 'अभि' 'तत्तुषे' आत्मानमुपक्षिपन्ति^२ स्तुवन्ति वा 'अस्य' एषां 'योनिं' कारणं यज्ञं यजमानं वा मां 'रक्षतात्' रक्ष । योनिर्विशेष्यते । 'पृषन्तं' ककानि सिद्धान्तं 'सुप्रं' सर्पणस्वभावम् 'अदब्धम्' अहिंसितम् 'ऊर्बम्' उत्तमम् ॥

'बृहस्पते वा' इत्यादिके द्वे बृहस्पत्ये एषां वपापुरोडाशयोरनुवाक्ये । 'बृहस्पते वा परमा परावदिति द्वे' (आश्व. श्री. ३. ७) इति^३ हि^४ सूत्रितम् ॥

बृहस्पते या परमा परावदत आ तं ऋतस्पृशो नि षेदुः ।

तुभ्यं खाता अवता अद्रिदुग्धा मध्वः श्रोतन्त्यभितो विरप्यम् ॥ ३ ॥

बृहस्पते । या । परमा । पराऽवत् । अतः । आ । ते । ऋतस्पृशः । नि । षेदुः ।

तुभ्यम् । खाताः । अवताः । अद्रिऽदुग्धाः । मध्वः । श्रोतन्ति । अभितः । विऽरप्यम् ॥ ३ ॥

हे 'बृहस्पते' या प्रसिद्धा 'परमा' उत्कृष्टा 'परावत्' अत्यन्तं दूरभूता वसतिः स्वर्गाख्यास्ति । यद्वा लिङ्गम्यस्यवः । परमं स्थानमस्ति । 'अतः' अस्मादेशात् 'आ' । आ इत्यर्वागर्थे । अधस्तात् 'ते' तव संबन्धिनः 'ऋतस्पृशः' यज्ञं स्पृशन्तोऽन्धाः 'नि' षेदुः निषण्णा भवन्ति । 'तुभ्यं' खाता 'अवताः' । तुभ्योपमैषा । यथा खाताः कृपाः^५ 'अभितः' श्रोतन्ति तद्वत् 'अद्रिदुग्धाः' प्रावभिरभिषुताः सोमाः 'विरप्यं' विशेषेण जग्द्वेण^६ स्तोत्रं यथा भवति तथा 'मध्वः' मधुररसं श्रोतन्ति त्ववन्ति ॥

बृहस्पतिः प्रथमं जार्यमानो महो ज्योतिषः परमे व्योमन् ।

सप्तास्त्रिंशुविजातो रवेण वि सप्तर्श्मिरधमत्तमांसि ॥ ४ ॥

बृहस्पतिः । प्रथमम् । जार्यमानः । महः । ज्योतिषः । परमे । विऽओमन् ।

सप्तऽआस्यः । त्रिंशुविजातः । रवेण । वि । सप्तर्श्मिः । अधमत् । तमांसि ॥ ४ ॥

अयं 'बृहस्पतिः' मन्त्राभिमानो देवः 'महः' महतः 'ज्योतिषः' दीप्तस्य आदित्यस्य 'परमे' निरतिशये 'व्योमम्' व्योमनि 'प्रथमं' 'जार्यमानः' प्रादुर्भवन् 'सप्तास्यः' सप्तच्छन्दोमवस्तुसः 'त्रिंशुविजातः' बहुप्रज्ञः

१. स-ग-य-न-य-क-म-स-शोभनप्रज्ञम् । २. त-आत्मानमुपक्षिपयन्ति । ३. स-ग-य-न-य-अ-स-हे इति^३ नास्ति । ४. ल-व । ५. त-ल-अवताः अवटाः । ६. स-म-अवताः; प-क-अवटाः । ७. त-अदब्धम् ।

संभूतः १रवेण शब्देन २ससरश्मिः सर्पणस्वभावतेजोयुक्तः ३तमांसि ४चि ५अधमत् । 'धमतिर्गति-
कर्मा' (निरु. ६. २) इति निरुक्तम् । विविधं गच्छति । नाशयतीत्यर्थः ॥ १

स सुष्टुभा स ऋकता गणेन बलं रुरोज फलिगं रवेण ।

बृहस्पतिरुन्निया हव्यसूदः कनिक्रदद्वावशतीरुदाजत् ॥ ५ ॥

सः । सुस्तुभा । सः । ऋकता । गणेन । बलम् । रुरोज । फलिगम् । रवेण ।

बृहस्पतिः । उन्नियाः । हव्यसूदः । कनिक्रदत् । वावशतीः । उत् । आजत् ॥ ५ ॥

१सः २बृहस्पतिः ३सुष्टुभा शोभनस्तुतिमता ४ऋकता दीप्तिमता ५गणेन अङ्गिरसां ६रवेण शब्देन च सह ७फलिगम् ॥ 'निकला विशरणे' ॥ फलिर्भेदः । तेन गच्छतीति फलिगम् । ८बलं ९बलनामान-
मसुरं १०रुरोज बभञ्ज । द्वितीयः सशब्दः ११पूरणः । स एव देवः १२उन्नियाः भोगानामुत्खाविणीः
१३हव्यसूदः क्षीरादिहविष्येरिकाः १४वावशतीः वावश्यमानाः गाः १५कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् १६उदाजत्
उदाटयति स्म ॥ २६ ॥

'एवा पित्रे' इति बार्हस्पत्ये पशौ हविषो याज्या । 'एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे विधे अथ
मरुतो विश्व ऊती' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति सूत्रितत्वात् । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशब्दे एवैव याज्या ।
तथा च सूत्रम्—'एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्ण आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः' (आश्व. श्रौ.
५. १८) इति २ ॥

एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६ ॥

एव । पित्रे । विश्वदेवाय । वृष्णे । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविः । भिः ।

बृहस्पते । सुप्रजाः । वीरवन्तः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ६ ॥

१पित्रे पाककृत् २विश्वदेवाय सर्वदेवतारूपाय । देवानां मन्त्रप्रतिपाद्यत्वात्स्य च मन्त्राभिमानि-
त्वात् विश्वदेवत्वम् । चद्वा । अत्र देवशब्दः स्तुत्यर्थः । सर्वैः स्तुत्याय ३वृष्णे वर्षकाय बृहस्पतये
देवाय ४एव एवमुक्तप्रकारेण ५वयः तत्साधनैः ६हविर्भिः आत्म्यचर्वादिभक्षणैः ७नमसा स्तुत्या च
८विधेम परिचरेम । हे ९बृहस्पते १०सुप्रजाः शोभनपुत्राः ११वीरवन्तः वीर्यवेताः १२वयं १३रयीणां धनानां
१४पतयः १५स्तन ॥

१. त-तं वक्तुम् । २. न-तच्छब्दः । ३. त-इति वैश्वदेवति, न-इति नवेति, न-इति मवेति ।
४. न-न-न-न-स-वैश्वदेवत्वम् । ५. त-शोभनप्रजाः ।

स इद्राजा प्रतिजन्यानि विश्वा शुष्मेण तस्यावभि वीर्येण ।

बृहस्पतिं यः सुभृतं बिभर्ति वल्गूयति वन्दते पूर्वभाजम् ॥ ७ ॥

सः । इत् । राजा । प्रतिजन्यानि । विश्वा । शुष्मेण । तस्थौ । अभि । वीर्येण ।

बृहस्पतिम् । यः । सुभृतम् । बिभर्ति । वल्गूयति । वन्दते । पूर्वभाजम् ॥ ७ ॥

इदमायुक्त्रयं पुरोहितप्रशंसा इति ब्राह्मणम् (ऐ. ब्रा. ८. २६) । अथवा सूक्तस्य ऋग्वय-
वर्जितस्य बार्हस्पत्यत्वात् बृहस्पतेरेव स्तुतिः । 'स' 'इत्' स एव 'राजा' मूर्धाभिषिक्तः अन्यः^१ वा
राजमानः 'प्रतिजन्यानि' । जन्मं युद्धं प्रति बलानीत्यर्थः । प्रत्ययिजनपदानि वा तानि 'विश्वा' सर्वाणि
'शुष्मेण' बलेन 'वीर्येण' शरीरसामर्थ्येन वा 'अभि' अभिगम्याक्रम्य 'तस्थौ' तिष्ठति । स इत्युक्तं क
इत्याह । 'यः' 'बृहस्पतिं' बृहतां महतां^२ पालयितारं देवमुक्तलक्षणं पुरोहितं वा 'सुभृतं' सुष्ठु हविः-
स्रोत्रादिनास्त्राच्छादनादिना वा 'बिभर्ति' भरति 'वल्गूयति' स्तौति । 'वन्दते' नमस्करोति च 'पूर्वभाजम्'
इतरेभ्यः प्रथमं^३ संभक्तारं^४ कृत्वा । एवं यः करोति स एव^५ तस्याविति ॥

स इत्क्षेति सुधित ओकसि स्वे तस्मा इळा पिन्वते विश्वदानीम् ।

तस्मै विशः स्वयमेवा नमन्ते यस्मिन्ब्रह्मा राजनि पूर्व एति ॥ ८ ॥

सः । इत् । क्षेति । सुधितः । ओकसि । स्वे । तस्मै । इळा । पिन्वते । विश्वदानीम् ।

तस्मै । विशः । स्वयम् । एव । नमन्ते । यस्मिन् । ब्रह्मा । राजनि । पूर्वः । एति ॥ ८ ॥

'स' 'इत्' स एव 'क्षेति' निवसति । 'सुधितः' सुष्ठु तृप्तः सन्^१ 'स्वे' स्वकीये एव 'ओकसि'
सदने । स एव समृद्धो निर्बाधः सन् सुखेनास्ते । 'तस्मा' 'इळा' भूमिः 'विश्वदानीं' सर्वकालं^२
'पिन्वते' वर्धते फलैः । 'तस्मै' 'विशः' प्रजाः 'स्वयमेव' 'नमन्ते' प्रणता भवन्ति । इष्टनमन्तरेण
स्वयमेव वृत्तकरा भवन्ति । 'यस्मिन्' 'राजनि' 'ब्रह्मा' 'पूर्वः' प्रथमं पूज्यः सन् 'एति' गच्छति ।
वर्तत इत्यर्थः ॥

अप्रतीतो जयति सं धनानि प्रतिजन्यान्युत या सजन्या ।

अवस्यवे यो वरिवः कृणोति ब्रह्मणे राजा तमवन्ति देवाः ॥ ९ ॥

अप्रतिजडतः । जयति । सम् । धनानि । प्रतिजन्यानि । उत । या । सजन्या ।

अवस्यवे । यः । वरिवः । कृणोति । ब्रह्मणे । राजा । तम् । अवन्ति । देवाः ॥ ९ ॥

१. स-ग-व-ज-न-भ-यः । २. त-महतां मन्त्राणाम् । ३. न-प्रथमसंभक्तारम् । ४. त-
इत् । ५. त-सन् । कुत्र । ६. च-सर्वदा ।

स एव 'अप्रतीतः अन्यैरप्रतिगतः सन् यानि धनानि 'प्रतिजन्यानि प्रतिपक्षिजनसंबन्धीनि
'उत अपि च 'सजन्या जनसंबन्धीनि 'धनानि 'सं 'जयति' । 'यः 'राजा 'अवस्यवे अवसीयसे'
धनरहिताय रक्षणमिच्छते 'ब्रह्मणे ब्राह्मणाय वा प्रीणनमिच्छते बृहस्पतये वा 'वरिषः धनं 'बृणोति
करोति वदाति । स उक्तप्रकारेण महान् भवति । 'तम् एव 'देवाः 'अवन्ति रक्षन्ति ॥

' इन्द्रश्च सोमम् ' इति दशमी तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—
' इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पते आ वो वहन्तु ससयो रघुष्वदः ' (आश्व. औ. ५. ५) इति^१ ॥

इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पतेऽस्मिन्यज्ञे मन्दसाना वृषण्वसू ।

आ वां विशन्तिवन्दवः स्वाभुवोऽस्मे रयि सर्ववीरं नि यच्छतम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । च । सोमम् । पिबतम् । बृहस्पते । अस्मिन् । यज्ञे । मन्दसाना ।

वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥ आ । वाम् । विशन्तु । इन्द्रवः । सुडाभुवः ।

अस्मे इति । रयिम् । सर्ववीरम् । नि । यच्छतम् ॥ १० ॥

हे 'बृहस्पते त्वं 'इन्द्रश्च 'सोमं 'पिबतम् । कीदृशौ युवाम् । 'अस्मिन्यज्ञे 'मन्दसाना इष्यन्तौ
'वृषण्वसू वर्षितृधनौ यजमानेभ्यो दीयमानधनावित्यर्थः । 'वां युवां 'स्वाभुवः सुषु सर्वतो भवन्तः ।
कृत्स्नशरीरव्यापनसमर्था इत्यर्थः । तादृशाः 'इन्द्रवः सोमाः 'विशन्तु युवयोः शरीरं प्रविशन्तु ।
'अस्मे अस्मभ्यं 'रयिं धनं 'सर्ववीरं सर्वपुत्रासुपेतं 'नि 'यच्छतं दत्तम् ॥

बृहस्पत इन्द्र वर्षतं नः सचा सा वां सुमतिर्भूत्वस्मे ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्जज्ञस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥ ११ ॥

बृहस्पते । इन्द्र । वर्षतम् । नः । सचा । सा । वाम् । सुडमतिः । भुतु । अस्मे इति ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरंमधीः । जज्ञस्तम् । अर्यः । वनुषाम् । अरातीः ॥ ११ ॥

हे 'बृहस्पते हे 'इन्द्र युवां' 'नः अस्मान् 'वर्षतं वर्षयतं प्रवृद्धान् कुरुतम् । 'सा 'सुमतिः
युवयोरनुग्रहबुद्धिः 'अस्मे अस्मासु 'सचा सह 'भुतु भवतु । 'धियः कर्माणि 'अविष्टं रक्षतं पारं
भवतम् । 'पुरंधीः । पुरं शरीरं धीयते स्थाप्यते बाष्मितिमिक्ताः स्तुतीः 'जिगृतं प्रबुध्यतम् । 'वनुषां
संभक्तुणामस्माकम् 'अर्यः गन्त्रीः 'अरातीः । सद्रूपित्यर्थः । 'जज्ञस्तं बुध्यतं क्षपयतमित्यर्थः^५ ॥
उन्मत्स्वरातिशब्दः खीलिङ्गः ॥ एवं स्तुतिं निगमय्यामीष्टं प्रार्थितवान् ॥ ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाभतुरो वेद्याद्विधातीर्थमहेकरः ॥

श्रीमत्सावनामन्त्रीको दाक्षतव्यास्तृतीयके । अष्टके सप्तमाध्यायं व्याकाशीदित्येकम् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कनृपाकसांज्ञाज्यपुरंधरेण
सावनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके
सप्तमोऽध्यायः समाप्तः^६ ॥

१. प-जयति संजयैत् । २. स-ग-व-न-म-अ-अवसीयसे । ३. स-ग-व-न-म-अ-अ-इति ।
तत्पाठस्तु । ४. प-वां युवाम् । ५. त-अपविशतुमित्यर्थः । ६. ग-स- 'समाप्तः' नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमं^१ व्याख्यातुमारभते^२ । ' इदमु स्यत् ' इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यार्चं त्रैष्टुभमुषो-
देवताकम् । ' इदमुषस्यं तु ' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशक्वे इदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—' उषो वाजेनेदमु स्यत् ' (भा.श्र. श्रौ. ४. १४) इति ॥

इदमु स्यत्पुरुतमं पुरस्ताज्ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्थात् ।

नूनं दिवो दुहितरौ विभातीर्गातुं कृणवन्नुषसो जनाय ॥ १ ॥

इदम् । ऊँ इति । स्यत् । पुरुऽतमम् । पुरस्तात् । ज्योतिः । तमसः । वयुनऽवत् । अस्थात् ।

नूनम् । दिवः । दुहितरः । विभातीः । गातुम् । कृणवन् । उषसः । जनाय ॥ १ ॥

इदमु पुरतो दृश्यमानमिदं^३ स्यत् तदस्माभिः स्तुत्यं सर्वप्रसिद्धं^४ पुरुतमम् अत्यन्तप्रभूतं
ज्योतिः तेजः वयुनावत् ॥ वेतेः कान्तिकर्मण इदम् ॥ प्रकृष्टकान्तिमत् । अथवा वयुनमिति
प्रज्ञानाम् । प्रज्ञोपेतम् । सर्वस्य प्रज्ञापकमित्यर्थः । कीदृक् तेजः । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि तमसः
अन्धकारात् अस्थात् उदतिष्ठत् । एवं सति नूनं सत्यं दिवः आदित्यस्य दुहितरः दुहितृस्थानीयाः
विभातीः^५ विभाजं कुर्वतीः उषसो जनाय यजमानानां गान्तुं गमनं गमनादिध्यापारसामर्थ्यं
कृणवन् अकुर्वन्^६ ॥

अस्थुरु चित्रा उषसः पुरस्तान्मिताईव स्वरवोऽध्वरेषु ।

भ्यं ब्रजस्य तमसो द्वारोच्छन्तीरब्रज्जुचयः पावकाः ॥ २ ॥

अस्थुः । ऊँ इति । चित्राः । उषसः । पुरस्तात् । मिताऽईव । स्वरवः । अध्वरेषु ।

वि । ऊँ इति । ब्रजस्य । तमसः । द्वारा । उच्छन्तीः । अब्रन् । जुचयः । पावकाः ॥ २ ॥

चित्राः चावनीयाः^७ उषसः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अस्थुः तिष्ठन्ति । व्याप्ता
इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अध्वरेषु मिताः स्नाताः स्वरवः यूपाः इव । ते यथा वेद्याः पुरतो
भासन्ते तद्वत् । यद्यपि स्वरुशब्दो यूपशब्देव्यतिशयप्रथमशकलवाची ' यः प्रथमः शकलः परापरेष्वस्य स्वरुः
कार्त्तव्यः ' इत्युक्तत्वात् तथाप्यत्र मितशब्दप्रवणत्वात् ' चकारवन्तः स्वरवः ' (अ. सं. ३. ८. १०)
इत्यादौ तथा दर्शनाच्चात्र यूपवचनः । ताः ब्रजस्य वारकस्य^८ तमसो द्वारा द्वाराणि वि उच्छन्तीः
जुचयः दीप्ताः पावकाः शोचिकाः अब्रन् व्यावृण्वन्^९ ॥

१. स-अथ तृतीयस्याष्टमाप्यायव्याख्यानमारभते । २. च-फ-विभातीरुषसो जनाय गान्तुं ।
आविर्भावं कुर्वन् । ३. प-चावनीयाः श्लाघनीयाः । ४. स-ग-ज-आवारकस्य; च-प-अन्धकारस्य;
च-फ-भ-आवरकस्य । ५. च-आवृण्वन्; प-व्यावृण्वन् । उ पूरणः ।

उच्छन्तीरथ चितयन्त भोजान्नाधोदेयायोषसौ मघोनीः ।

अचित्रे अन्तः पणयः ससन्तवबुध्यमानास्तमसो विमध्ये ॥ ३ ॥

उच्छन्तीः । अथ । चितयन्त । भोजान् । राधःऽदेयाय । उषसः । मघोनीः ।

अचित्रे । अन्तरिति । पणयः । ससन्तु । अबुध्यमानाः । तमसः । विमध्ये ॥ ३ ॥

अथ अस्मिन् दिने उच्छन्तीः तमः विवासयन्त्यः मघोनीः धनवत्यः उषसः भोजान् भोजयितुं यजमानान् तेषां राधोदेयाय सोमादिधनदानाय चितयन्त प्रज्ञापयन्ति । अचित्रे अचायनीये तमसो विमध्ये । अत्यन्तगाढान्धकारे इत्यर्थः । तत्र पणयः वणिज इवादातारः अबुध्यमानाः ससन्तु स्वपन्तु ॥

कुविस् देवीः सनयो नवो वा यामो बभूयादुषसो वो अथ ।

येना नवग्वे अङ्गिरे दशग्वे सप्तास्ये रेवती रेवदुष ॥ ४ ॥

कुवित् । सः । देवीः । सनयः । नवः । वा । यामः । बभूयात् । उषसः । वः । अथ ।

येन । नवऽग्वे । अङ्गिरे । दशऽग्वे । सप्तऽआस्ये । रेवतीः । रेवत् । उष ॥ ४ ॥

हे देवीः शोतमानाः उषसो वः युष्मान् सनयः पुराणः नवो वा यामः गमनसाधनः सः रथः अथ अस्मिन् यागदिने कुवित् बहुवारं बभूयात् भवेत् गच्छेदित्यर्थः । येन रथेन हे रेवतीः धनवत्यो यूयं नवग्वे दशग्वे सप्तास्ये सप्तच्छन्दोयुक्तमुखे अङ्गिरे अङ्गिरोगणे । तौ द्वौ तत्र वेऽप्यङ्गिरसः तेषां गणे । तथान्यत्र 'नवग्वो नु दशग्वो अङ्गिरस्तमः' (ऋ. सं. १०. १२. ६) इति । रेवत् धनवत् यथा भवति तथा उष विभातं कृतवत्यः ॥ वसेव्युच्छनकर्मणो किष्मन्धम-बहुवचनस्येदं रूपम् ॥

यूयं हि देवीर्ऋतयुग्मिरथैः परिप्रयाथ भुवनानि सृषः ।

प्रबोधयन्तीरुषसः ससन्तं द्विपाचतुष्पाचरथाय जीवम् ॥ ५ ॥

यूयम् । हि । देवीः । ऋतयुग्मिः । अथैः । परिऽप्रयाथ । भुवनानि । सृषः ।

प्रऽबोधयन्तीः । उषसः । ससन्तम् । द्विऽपात् । चतुऽपात् । चरथाय । जीवम् ॥ ५ ॥

हे देवीः शोतमानाः उषसः यूयं हि ऋतु युग्मिः वज्रगामिभिः अथैः भुवनानि सृषः परिप्रयाथ परितः प्रकृष्टं गच्छथ । किं कुर्वत्यः । ससन्तं स्वपन्तं द्विपाचतुष्पात् मनुष्य-

१. त-विमध्ये अन्धकारस्य अन्तर्मध्ये । २. स-ग-व-ज-अ-सः नारित । ३. त-वहेते ऋतोऽप्यङ्गिरसः ।

गवाविलक्षणं^१ वजीवं^२ वचरथाय चरणाय गमनादिव्यवहाराय^३ प्रबोधयन्तीः प्रबोधयन्त्यः सत्यः
परिप्रयाथ ॥ १ ॥

कं स्विदासां कतमा पुराणी यया विधाना विदधुर्ऋभूणाम् ।

शुभं यच्छुभ्रा उषसश्चरन्ति न वि ज्ञायन्ते सदृशीरजुर्याः ॥ ६ ॥

कं । स्वि॒त् । आ॒साम् । क॒तमा । पुरा॒णी । यया । वि॒ऽधाना । वि॒ऽधुः । ऋ॒भूणाम् ।

शु॒भम् । यत् । शु॒भ्राः । उ॒षसः । च॒रन्ति । न । वि । ज्ञा॒यन्ते । स॒दृशीः । अ॒जुर्याः ॥ ६ ॥

वआसाम् उषसां मध्ये^४ वकं^५ वस्वित् अभूदथ^६ वकतमा^७ वपुराणी पुरातनी । वयथा^८ वऋभूणां
संबन्धीनि^९ विधाना^{१०} वमसादिनिर्माणानि^{११} विदधुः^{१२} अकुर्वन् ऋभवः । वयत् याश्च^{१३} उषसः^{१४} वशुभ्राः^{१५}
दीप्ताः^{१६} वशुभं^{१७} वचरन्ति शोभां दीप्तिं कुर्वन्ति । ताः^{१८} वअजुर्याः^{१९} अक्षीर्णा^{२०} नित्यनूतनाः^{२१} वन^{२२} वि^{२३} वज्ञायन्ते ।
यतः^{२४} वसदृशीः^{२५} सदृश्यः सर्वेष्वपि दिवसेष्वेकरूपा असोऽद्यतन्य एता एताः पुराण्य इति न ज्ञायन्ते ।
उवासादृश्यं^{२६} ' सदृशीरथ सदृशीरिदु श्वः ' (क. सं. १. १२३. ८) इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

ता घा ता भद्रा उषसः पुरासुरभिष्टिद्युम्ना ऋतजातसत्याः ।

यास्वीजानः शशमान उक्थैः स्तुवच्छंसन्द्रविणं सद्य आप ॥ ७ ॥

ताः । घ । ताः । भ॒द्राः । उ॒षसः । पुरा । आ॒सुः । अ॒भिष्टि॒द्युम्नाः । ऋ॒तजा॒तऽसत्याः ।

या॒सु । ई॒जानः । श॒शमा॒नः । उ॒क्थैः । स्तु॒वन् । शंस॑न् । द्र॒विण॑म् । स॒द्यः । आ॒प ॥ ७ ॥

वता^१ वघ । वेति प्रसिद्धौ । ताः^२ स्वरूपकारिण्यः^३ वता^४ वभद्राः^५ कल्याण्यः^६ स्तुरया वा^७ उषसः^८
वपुरा पूर्वम्^९ वआसुः^{१०} अभवन् । वअभिष्टिद्युम्नाः^{११} अभिगमनमात्रेण शुभ्रं धनं यासां ताः । वऋतजात-
सत्याः । ऋतार्थं यज्ञार्थं जाताश्च ताः सत्याः सत्यफलाश्च तादृश्यः । वयासु उषसु^{१२} वईजानः^{१३} यार्ग
कुर्वाणः^{१४} वउक्थैः^{१५} शस्त्रैः^{१६} वशशमानः^{१७} शंसमानः^{१८} वस्तुवन् सामभिः^{१९} स्तोत्रं निष्पादयन्^{२०} वशंसन्^{२१} शस्त्राणि
कुर्वन्^{२२} वद्रविणं धनं^{२३} वसद्यः^{२४} वआप प्राप्नोति । ता भद्रा इति संबन्धः ॥

ता आ चरन्ति समना पुरस्तात्समानतः समना पप्रथानाः ।

ऋतस्य देवीः सदसो बुधाना गवां न सर्गी उषसो जरन्ते ॥ ८ ॥

ताः । आ । च॒रन्ति । स॒मना । पुर॒स्तात् । स॒मानतः । स॒मना । प॒प्रथा॒नाः ।

ऋ॒तस्य॑ । दे॒वीः । स॒दसः । बु॒धा॒नाः । ग॒वां । न । सर्गीः । उ॒षसः । ज॒रन्ते ॥ ८ ॥

१. ऋ-ग-व-ण-प-फ-भ-अभूत् । २. त-कतमा च । ३. ऋ-ग-व-च-ण-भ-स-स-'न' नास्ति ।
४. ऋ-ग-व-त-न-भ-स-यथा; स-तथा । ५. त-उषसा दृष्टव्यम्; न-उषस सादृश्यम् । ६. ऋ-ग-व-
ण-न-प-भ-स-स-स्वरूपकारिण्यः; व-फ-स्वरूपकारिण्यः ।

१ताः उषसः १आ सर्वतः १चरन्ति । १समना १ सर्वतः समानाः १ १पुरस्तात् पूर्वस्यां विधि
१समानतः समानादेशात् अन्तरिक्षात् २ १समना सर्वतः ३ १प्रधानाः प्रथमानाः ४ १ऋतस्य यज्ञस्य
१सर्वसः सद्यः । तत्रत्यम् ऋत्विग्वविरादिकम् ५ इत्यर्थः । १बुधानाः बोधयन्त्यः ॥ अन्तर्भावितवर्णोऽ-
यम् ॥ एवं महानुभावाः १उषसो १जरन्ते स्तूयन्ते । १गवां १सर्गाः १न उदकानां सृष्टय इव । 'गवां
सर्गां न रश्मयः' (ऋ. सं. ४. ५२. ५) इति हि श्रुतम् । ता यथा सर्वत्र प्रसंगादुपकारत्वाच्च
स्तूयन्ते तद्वत् ॥

ता इक्ष्वेव समना समानीरमीतवर्णा उषसश्चरन्ति ।

गूहन्तीरभ्वमसितुं रुशन्निः शुक्रास्तनूभिः शुचयो रुचानाः ॥ ९ ॥

ताः । इत् । नु । एव । समना । समानीः । अमीतऽवर्णाः । उषसः । चरन्ति ।

गूहन्तीः । अभ्वम् । असितम् । रुशत्ऽभिः । शुक्राः । तनूभिः । शुचयः । रुचानाः ॥ ९ ॥

१ताः ६ १एव उषसः । इदिति पूरणः । १नु अद्य १समना समानाः एकधेत्यर्थः । १समानीः
एकरूपाः १अमीतवर्णाः अहिंसितवर्णाः ७ अपरिमितवर्णा वा १उषसश्चरन्ति सर्वतः । किं कुर्वन्त्यः ।
१अभ्वम् । महन्नामैतत् । अतिमहत् १असितं कृष्णं रूपं ८ १गूहन्तीः गोपयन्त्यः १रुशन्निः रोचमानैः
१तनूभिः स्वहारीरैः १शुक्राः दीप्ताः १शुचयः शुद्धाः १रुचानाः रोचमाना रोचयन्त्यो वा ॥

रयि दिवो दुहितरो विभातीः प्रजावन्तं यच्छतास्मासु देवीः ।

स्योनादा वः प्रतिबुध्यमानाः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १० ॥

रयिम् । दिवः । दुहितरः । विभातीः । प्रजाऽवन्तम् । यच्छत । अस्मासु । देवीः ।

स्योनात् । आ । वः । प्रतिऽबुध्यमानाः । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १० ॥

हे १दिवो १दुहितरः द्योतमानस्यादित्यस्य दुहितृस्थानीयाः १विभातीः विभात्यो विशोषेण
भावं कुर्वन्त्यः १अस्मासु १प्रजावन्तं १रयि पुत्राद्युपेतं धनं १यच्छत इत् । हे १देवीः देव्यः १स्योनात्
सुक्तात् निमित्तभूतात् १वः युष्माक् १प्रतिबुध्यमानाः प्रतिबोधयन्तो वयं १सुवीर्यस्य १पतयः १स्याम ।
पुत्रादिसहितस्य धनस्य पालका भवेम १० ॥

'तद्वो दिवः' इति व्युष्टायां जयेत् ॥

१. ख-ग-ण-म-ल-समानाः; च-समनाः; त-प-समना सर्वतः समानाः समेन । २. त-
एकरूपाऽन्तरिक्षात् । ३. ख-ग-च-ण-न-म-ल-स- 'सर्वतः' नास्ति । ४. ख-ग-प-म-समेन प्रथमानाः ।
५. ख-ग-च-च-म-म-ऋत्विगादिकम्; ल-ऋत्विग्यशादिकम्; स-ऋत्विग्यशादिकम् । ६. ख-प-म- ता
इत् ताः । ७. ख-प-म- 'अहिंसितवर्णाः' नास्ति । ८. च-तमोरूपम् । ९. त-कुर्वन्त्यः कृष्णः ।
१०. प- भवेम । आ पूरणः ।

तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरुपं ब्रुव उषसो यज्ञकेतुः ।

वयं स्याम यज्ञसो जनेषु तद्द्यौश्च धृतां पृथिवी च देवी ॥ ११ ॥

तत् । वः । दिवः । दुहितरः । विभातीः । उप । ब्रुवे । उषसः । यज्ञकेतुः ।

वयम् । स्याम । यज्ञसः । जनेषु । तत् । द्यौः । च । धृताम् । पृथिवी । च । देवी ॥ ११ ॥

हे ऽदिवो ऽदुहितरः हे ऽउषसः ऽविभातीः^१ वः युष्मान् ऽतत् उत्तरार्धप्रथमपादेन वक्ष्यमाणं फलं ऽयज्ञकेतुः । यज्ञ एव केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशोऽहम् ऽउप ऽब्रुवे उपेत्य ब्रवीमि । अथ बहुवच्यते । ऽवयं स्तुवन्तः^२ ऽजनेषु अस्मत्समानेषु मध्ये ऽयज्ञसः कीर्तः अज्ञस्य^३ वा^४ स्वामिनः ऽस्याम । ऽतत् यज्ञः ऽद्यौः ऽपृथिवी ऽच ऽदेवी ऽधृतां धारयताम्^५ ॥ ॥ २ ॥

‘प्रति ऽव्या’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्याचं^६ गायत्रमुद्योदेवताकम् । ‘प्रति ऽव्या सप्त गायत्रम्’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाक उपस्ये कृतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशक्ने चेदं शस्यम् । ‘अथोषस्यः प्रति ऽव्या सूनरी’ (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति हि सूत्रितम् ॥

प्रति ऽव्या सूनरी जनीं व्युच्छन्ती परि स्वसुः । दिवो अदशि दुहिता ॥ १ ॥

प्रति । स्या । सूनरी । जनीं । विऽउच्छन्ती । परि । स्वसुः । दिवः । अदशि । दुहिता ॥ १ ॥

‘स्या सा संस्तूयमाना’^७ सूनरी सुष्ठु प्राणिनां नेत्री ऽजनी जनयित्री फलानां ऽस्वसुः स्वसृष्ट्यानी-याया रात्रेः ऽपरि उपरिभागे रात्रिपर्यवसानकाले ऽव्युच्छन्ती तमो विवासयन्ती । ‘स्वसा स्वस्ते ज्यायस्यै’ (क्र. सं. १. १२४. ८) इत्युक्तम् । ‘दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य दुहिता उषाः ऽप्रति ऽअदशि प्रतिदृश्यते सर्वैः ॥

अश्वेव चित्रारुषी माता गवामृतावरी । सखाभूदश्विनोरुषाः ॥ २ ॥

अश्वोऽश्व । चित्रा । अरुषी । माता । गवाम् । ऋतऽवरी । सखा । अभूत् । अश्विनोः । उषाः ॥ २ ॥

‘अश्वेव चित्रा चायनीषा ऽअरुषी रोचमाना ऽगवां रश्मीनां ऽमाता निर्मात्री ऽऋतावरी वज्रवती ऽउषाः ऽअश्विनोः ऽसखा समानख्याना सह स्तूयमाना ऽअभूत् भवति । अश्विनोः उषसा’ सह स्तूयमानत्वात् सखित्वं परस्परम् ॥

उत सखास्यश्विनोरुत माता गवामसि । उतोषो वस्व ईशिषे ॥ ३ ॥

उत । सखा । असि । अश्विनोः । उत । माता । गवाम् । असि । उत । उषः । वस्वः । ईशिषे ॥ ३ ॥

१. प-विशेषेण भातु (? नं) कुर्वन्त्यः; त-विभातीर्विधिमानाः । २. स-ग-व-ज-फ-भ-ज-ब्रुवन्तः; प-व-‘स्तुवन्तः’ नास्ति । ३. प-‘अज्ञस्य वा’ नास्ति । ४. स-ग-व-ज-फ-भ-धारयताम् । च पूरणः । ५. स-वामदेव्यम् । ६. त-प्रस्तूयमाना । ७. स-ग-व-ज-भ-स-उषा उषसः; व-उषसः ।

१उत अपि च १अग्निनोः १सखा^१ १असि । १उत अपि च १गवां रक्ष्मीनां १माता १असि । १उत अपि च हे १उषः १वस्वः जनस्य १ईशिवे ईश्वरा^१ भवसि ॥

यावयद्द्वेषसं त्वा चिकित्स्वित्सूनृतावरि । प्रति स्तोमैरभुस्महि ॥ ४ ॥

यवयत्सद्वेषसम् । त्वा । चिकित्स्वित् । सूनृताऽवरि । प्रति । स्तोमैः । अभुस्महि ॥ ४ ॥

१यावयद्द्वेषसम्^१ । यवयन्तो वियुज्यमाना द्वेषांसि द्वेष्टारो यस्यास्तादृशी । पृथक्क्रियन्ते द्वेषा-
न्यनवेति वा^१ । रात्रौ हननाद्योयुक्ता द्वेषिण उषःकाले हि पलायन्ते^१ । तादृशीं १चिकित्स्वित् ज्ञापयन्तीं
१त्वा त्वां १सूनृतावरि^१ । सूनृतेति^१ वाक्नाम । तद्वति^१ देवि १स्तोमैः स्तुतिभिः १प्रति १अभुस्महि
प्रतिबोधयामः । स्तुम इत्यर्थः ॥

प्रति भद्रा अदृक्षत गवां सर्गा न रश्मयः । ओषा अप्रा उरु अयः ॥ ५ ॥

प्रति । भद्राः । अदृक्षत । गवाम् । सर्गाः । न । रश्मयः । आ । उषाः । अप्राः । उरु । अयः ॥ ५ ॥

१भद्राः स्तुत्याः १रश्मयः १प्रति १अदृक्षत प्रतिदृश्यन्ते । १गवाम् उदकानां १सर्गा १न^१ वर्षधारा
इवेयम् १उषाः १उरु १अयः महत्तेजः १आ १अप्राः आपूरयत ॥

आपप्रुषी विभावरि व्यावज्योतिषा तमः । उषो अनु स्वधामव ॥ ६ ॥

आऽपप्रुषी । विभाऽवरि । वि । आवः । ज्योतिषा । तमः । उषः । अनु । स्वधाम् । अव ॥ ६ ॥

हे १विभावरि विभावति १उषः त्वम् १आपप्रुषी आपूरयन्ती तेजसा जगत् १ज्योतिषा तेजसा
१तमः अन्धकारं १व्यावः व्यावृणोः । किंच १अनु^१ पश्चात्^१ १स्वधां हविलक्षणमक्षम् १अव रक्ष ॥

‘आ^१० धां तनोषि’ इत्येषा देवानां हविःषु उषसोऽनुषाक्या । सूत्रितं च—‘आ धां तनोषि
रश्मिभिरावहन्ती पोष्या वायांणि’ (आश्व. श्रौ. ६. १४) इति^१ ॥

आ धां तनोषि रश्मिभिरान्तरिक्षमुरु प्रियम् । उषः शुक्रेण शोषिषा ॥ ७ ॥

आ । धाम् । तनोषि । रश्मिऽभिः । आ । अन्तरिक्षम् । उरु । प्रियम् । उषः । शुक्रेण । शोषिषा ॥ ७ ॥

हे १उषः १रश्मिभिः १धां दिवम् १आ १तनोषि । १उरु विस्तीर्णं १प्रियम् १अन्तरिक्षं रश्मिभिः
१आ तनोषि । १शुक्रेण दीप्तेन १शोषिषा प्रकाशेन युक्ता सती एवं करोषि ॥ ॥ १ ॥

१. त-सखा सखी । २. ख-ग-व-ज-प-फ-म- ईश्वरी; ल-स-ईश्वरः । ३. प-ल-व-व-द्वेषसम् ।
४. ख-ग-व-ज-म-स-स-‘वा’ नास्ति । ५. ख-ग-व-ज-प-म-पलायन्ता इत्यर्थः । ६. ख-ग-व-ज-
प-फ-म- हे सूनृतावरि । ७. प-सत्त्वाम्नाति । ८. ख-ग-व-ज-म-गवां सर्गा न उदकानाम् ।
९. ख-ग-व-ज-म-म-स-स-‘अनु पश्चात्’ नास्ति । १०. ख-ग-व-ज-म-स-स-‘आ धां...इति’ नास्ति ।

‘तदेवस्य’ इति सप्तर्षमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं जागतं सावित्रम् । तथा चानुक्रम्यते—
‘तदेवस्य सावित्रं तु जागतम्’ इति । आभिष्विके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशास्त्रे सावित्रनिबिद्धानमिवम्^१ ।
तथा च सूत्रितं—‘तदेवस्य घृतेन धावापृथिवी इति तिलः’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

तदेवस्य सवितुर्वार्यं महद्वृणीमहे असुरस्य प्रचेतसः ।

छर्दियेन दाशुषे यच्छति त्मना तन्नो महाँ उदयान्देवो अक्तुमिः ॥ १ ॥

तत् । देवस्य । सवितुः । वार्यम् । महत् । वृणीमहे । असुरस्य । प्रऽचेतसः ।

छर्दिः । येन । दाशुषे । यच्छति । त्मना । तत् । नः । महान् । उत् । अयान् । देवः । अक्तुमिः ॥ १ ॥

वसवितुः प्रेरकस्य वदेवस्य वार्यं वरणीयं महत् पूज्यं तत् धनं वृणीमहे प्रार्थयामः ।
वअसुरस्य । असुर्बलम् । तद्वतः वप्रचेतसः प्रकृष्टमतेः^२ । देवस्येति संबन्धः । वयेन धनेन युक्तः सन्
वछर्दिः । गृहनामेतत् । गृहोपलक्षितं धनजातं वदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वत्मना आत्मनैव
वयच्छति तत् वछर्दिः वमहान् वदेवः सविता वअक्तुमिः रात्रिमिः । एतद्वह्नामप्युपलक्षणम् । सर्वैः
दिवसैः सर्वेषु दिवसेषु वनः अस्माकम् वउदयान् उद्यच्छतु करोत्वित्यर्थः । यद्वा । छर्दिरिति तेजोनाम ।
तत्तेज उद्यच्छति ॥

दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः पिशङ्गं द्रापिं प्रति मुञ्चते कविः ।

विचक्षणः प्रथयन्नापृणभुर्वजीजनत्सविता सुम्रमुक्थ्यम् ॥ २ ॥

दिवः । धर्ता । भुवनस्य । प्रजाऽपतिः । पिशङ्गम् । द्रापेम् । प्रति । मुञ्चते । कविः ।

विऽचक्षणः । प्रथयन् । आऽपृणन् । उरु । अजीजनत् । सविता । सुम्रम् । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

वदिवः सुलोकस्य वधर्ता धारकः । न केवलं दिव एव अपि तु वभुवनस्य कृत्स्नस्वापि
लोकस्य धर्ता वप्रजापतिः प्रजानां प्रकाशवृष्ट्यादिना पालयिता वकविः प्राज्ञो देवः वपिशङ्गं वद्रापिं
हिरण्यं कवचं वप्रति वमुञ्चते । आच्छादयति प्रत्युदयम् । वविचक्षणः विविधं द्रष्टा स एव देवः^३
वप्रथयन् प्रख्यापयन् तेजः वआपृणन् आपूरयन् परितः वउरु प्रभूतं वसुम्रं सुम्रम् वउक्थ्यं स्तुत्यम्
वअजीजनत् उत्पादयति ॥

१. ख-ग-न-भ-स-सावित्रं निबिद्धानम्, स-सावित्रं निबिद्धानीयम् । २. ख-ग-न-भ-स-प्रकृष्टमतेः; च-प्रकृष्टस्य; च-प्रकृष्टमस्य । ३. प-देवः सविता ।

आप्रा रजांसि दिव्यानि पार्थिवा श्लोकं देवः कृणुते स्वाय धर्मेणे ।

प्र बाहू अस्त्राक् सविता सवीमनि निवेशयन् प्रसुवन् अक्तुभिर्जगत् ॥ ३ ॥

आ । आप्राः । रजांसि । दिव्यानि । पार्थिवा । श्लोकम् । देवः । कृणुते । स्वाय । धर्मेणे ।

प्र । बाहू इति । अस्त्राक् । सविता । सवीमनि ।

निऽवेशयन् । प्रऽसुवन् । अक्तुऽभिः । जगत् ॥ ३ ॥

अयं ऽदेवः सविता ऽदिव्यानि द्युसंबन्धीनि ऽपार्थिवा पार्थिवानि^१ ऽरजांसि लोकान् । तिस्रः खलु^२ ऽष्टावः पृथिव्यश्च । ' तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत धून् ' (ऋ. सं. २. २७. ८) इति हि श्रुतम् । ऽआप्राः । आपूरयति स्वाभिर्भाभिर्देवः । ऽस्वाय ऽधर्मेणे स्वकीयाय धारणाय ऽश्लोकं प्रकास्ति ऽकृणुते करोति । ऽसविता ऽसवीमनि प्रसवेऽनुज्ञायां निमित्तायां ऽबाहू स्वीयौ ऽप्र ऽअस्त्राक् प्रसृजति । प्रसारयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । ऽअक्तुभिः कान्तिभिः ऽजगत् ऽनिवेशयन् स्वस्वकार्ये स्थापयन् ऽप्रसुवन् प्रेरयन् । अथवा अक्तुमिरिति रात्रिनाम । तदुपलक्षितैः सर्वैर्वासरैः सर्वेष्वपि दिनेष्वेवं करोतीत्यर्थः ॥

अदाम्यो भुवनानि प्रचाकशद्ब्रतानि देवः सविताभि रक्षते ।

प्रास्त्राग्बाहू भुवनस्य प्रजाम्यो धृतव्रतो महो अजमस्य राजति ॥ ४ ॥

अदाम्यः । भुवनानि । प्रऽचाकशत् । ब्रतानि । देवः । सविता । अभि । रक्षते ।

प्र । अस्त्राक् । बाहू इति । भुवनस्य । प्रऽजाम्यः । धृतव्रतः । महः । अजमस्य । राजति ॥ ४ ॥

ऽसविता ऽदेवः ऽअदाम्यः अन्यैरहिंसितः सन् ऽभुवनानि ऽप्रचाकशन् दीपयन् ऽब्रतानि कर्माणि प्राणिनाम् ऽअभि रक्षते । ऽभुवनस्य लोकस्य ऽप्रजाम्यः^३ तत्रत्याभ्यः^४ ऽबाहू स्वीयौ ऽप्रास्त्राक् प्रसारयति । स्वस्वकर्मणे अनुजानातीत्यर्थः^५ । सर्वव्यापाराणां सृष्टीधीनश्चात् । ' सविता वै प्रसवानामीशे ' (ऐ. भा. १. १६) इति हि श्रुतिः । ऽधृतव्रतः धृतकर्मा स तथा कुर्वन् ऽमहः महतः ऽअजमस्य जगतः ऽराजति ईश्वरो भवति ॥

त्रिरन्तरिक्षं सविता महित्वना त्री रजांसि परिभूक्षीणि रोचना ।

तिस्रो दिवः पृथिवीस्तिष्ठ इन्वति त्रिमिब्रतैरभि नो रक्षति त्मना ॥ ५ ॥

त्रिः । अन्तरिक्षम् । सविता । महिऽत्वन । त्री । रजांसि । परिऽभूः । त्रीणि । रोचना ।

तिस्रः । दिवः । पृथिवीः । तिस्रः । इन्वति । त्रिऽभिः । ब्रतैः । अभि । नः । रक्षति । त्मना ॥ ५ ॥

१. त-पृथिवीसंबन्धीनि । २. ग-च-म-म-नु । ३. क-प-म-म-प्रजाम्यस्तत्प्रजाम्यः; ग-च-प्रजा-पतस्तत्प्रजाम्यः; क-प्रजापतस्तत्प्रजाम्यः । ४. क-म-च-म-प-म-अनुज्ञापयतीत्यर्थः ।

अयं ऽसविता ऽग्निः त्रिभेदम् ऽअन्तरिक्षम् । अन्तरा क्षान्तं भवति जगदित्यन्तरिक्षम् ।
 ऽपरिभूः परिभविता^१ सन् ऽमहिस्वना महित्वेन ऽइन्वति व्याप्नोति । ' वायुविद्युद्वरुणाख्यास्यो लोका
 अन्तरिक्षभेदाः स वायुलोकं स वरुणलोकम् ' (कौ. उ. १. ३) इत्यादिभूतेः । ऽग्री ऽरजांसि
 रअनात्मकानि ग्रीणि क्षित्यन्तरिक्षद्युलक्षणान् ग्रीन् लोकान् इन्वति । पूर्वमन्तरिक्षस्यैवावान्तरभेद उक्तः
 इह तु सामाम्बाकारेणेत्यपुनरुक्तिः । ऽग्रीणि ऽरोचना रोचनानि रोचमानान् अग्निवाय्वादित्वान् उक्त-
 स्थानत्रयस्वामित्वेन इन्वति । पूर्वमन्तरिक्षस्यैवावान्तरभेद उक्तः । अथ द्युपृथिव्योरवान्तरभेद उच्यते ।
 ऽतिष्ठो ऽदिवः इन्द्रप्रजापतिसत्याख्यान्^२ ग्रीन् लोकान् इन्वति । तथा ऽतिस्रः ऽपृथिवीः इन्वति ।
 क्षित्यवान्तरभेदान् लोकान् इन्वति । एवं सर्वत्र व्याप्तो देवः ऽग्निभिर्वतैः कर्मभिः उष्णवर्षहिमास्वीः
 ऽनः अस्मान् ऽत्मना आत्मनैव स्वीयानुग्रहबुद्धयैव ऽअभि ऽरक्षति अभिरक्षतु । परिपालयतु ॥

बृहत्सुन्नः प्रसवीता निवेशनो जगतः स्थातुरुभयस्य यो वशी ।

स नो देवः सविता शर्मं यच्छत्वस्मे क्षयाय त्रिवरूथमंहसः ॥ ६ ॥

बृहत्सुन्नः । प्रसविता । निवेशनः । जगतः । स्थातुः । उभयस्य । यः । वशी ।

सः । नः । देवः । सविता । शर्मं । यच्छतु । अस्मे इति । क्षयाय । त्रिवरूथम् । अंहसः ॥ ६ ॥

यः बृहत्सुन्नः प्रभूतजनः प्रभूतसुक्तो^३ वा^४ ऽप्रसविता प्रकर्षेणानुज्ञाता कर्मणां ऽनिवेशनः
 सर्वैर्गन्तव्यः । ऽजगतः जङ्गमस्य ऽस्थातुः स्थावरस्य ऽउभयस्य ऽयो ऽवशी ऽसः महान् ऽसविता
 ऽदेवः ऽनः अस्मभ्यं ऽशर्मं सुखं ऽयच्छतु । कीदृशं शर्मं । ऽत्रिवरूथम् । ग्रीणि वरूथानि गृहाणि
 स्थानानि क्षित्यादीनि यस्य तत्तादृशम् । ऽअस्मे अस्माकम् ऽअंहसः पापस्य ऽक्षयाय भवत्विति शेषः ॥

राजकृते ' आगन्देवः ' इत्येषानुवचनीया । सूत्रितं च- ' आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयमित्यर्धं
 आरमेत् ' (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति ॥

आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयं दधातु नः सविता सुप्रजामिषम् ।

स नः क्षपाभिरहमिश्र जिन्वतु प्रजावन्तं रयिमसो सर्भिन्वतु ॥ ७ ॥

आ । अगन् । देवः । ऋतुऽभिः । वर्धतु । क्षयम् । दधातु । नः । सविता । सुप्रजाम् । इषम् ।

सः । नः । क्षपाभिः । अहमिः । च । जिन्वतु ।

प्रजावन्तम् । रयिम् । अस्मे इति । सम् । इन्वतु ॥ ७ ॥

ऽदेवः ऽसविता ऽऋतुभिः सह ऽआगन् आगच्छतु ॥ गमेर्लङि रूपम् ॥ किंच ऽक्षयं गृहं
 ऽवर्धतु वर्धयतु । ऽनः अस्माकं ऽसुप्रजां सोमनपुत्राद्युपेतम् ऽइषम् अन्नं ऽदधातु दधातु । ऽसः एव

१. स-प-फ-भ-परितो भविता । २. स-भ-अग्नीन्द्रप्रजापतिसत्याख्यान्, फ-अग्नीन्द्रप्रजापति-
 रित्याख्यान् । ३. स-ग-व-ज-म- ' प्रभूतसुक्तो वा ' नास्ति ।

१नः अस्मान् १क्षपाभिः रात्रिभिः १अहभिश्च । सर्वेषु दिनेष्वित्यर्थः । १जिम्बतु प्रीणयतु धनादिभिः^१ ।
१अस्मे अस्मासु १प्रजावन्तं १रधि १समिन्वतु म्याप्तोतु । प्रापयत्वित्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

‘अभूदेवः’ इति षट्त्वं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं सावित्रम् । अन्यथा त्रिष्टुप् शिष्टाक्षिष्टुबन्त-
परिभाषया जगत्स्यः । तथा चानुक्रमणिका—‘अभूदेवः षट् त्रिष्टुबन्तम्’ इति । अग्निहोमे वैश्वदेव-
शब्दे सावित्रनिविद्वानमिदम्^१ । तथा च सूत्रम्—‘अभूदेव एकवा च दद्याभिश्च स्वभूते’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति । आद्या सावित्रग्रहस्यानुवाक्या । तथा च सूत्रं—‘सावित्रेण ग्रहेण चरन्त्यभूदेवः सविता वन्द्यो नु नः’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

अभूदेवः सविता वन्द्यो नु न इदानीमहं उपवाच्यो नृभिः ।

वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठं नो अत्र द्रविणं यथा दधत् ॥ १ ॥

अभूत् । देवः । सविता । वन्द्यः । नु । नः । इदानीम् । अहः । उपवाच्यः । नृभिः ।

वि । यः । रत्ना । भजति । मानवेभ्यः । श्रेष्ठम् । नः । अत्र । द्रविणम् । यथा । दधत् ॥ १ ॥

सः १सविता १देवः १अभूत् प्रादुरासीत् । अतः १नु क्षिप्रमेव १नः अस्माकं १वन्द्यः वन्दनीयो
भवति । १इदानीं यागकाले १अहः तृतीयसवने १नृभिः अस्मदीयैर्होतृभिः १उपवाच्यः स्तुत्यः^१ भवति ।
१यः देवः १मानवेभ्यः^४ मनोरपत्वेभ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय १रत्ना रमणीयानि धनानि १वि १भजति
स देवः १श्रेष्ठं प्रशस्त्यं १द्रविणं गवादिपशूनां धनं १नः अस्मभ्यम्^५ १अत्र अस्मिन् कर्मणि १यथा
१दधत् दद्यादित्यर्थः । तथा वन्द्य उपवाच्यज्ञाभूदिति ॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽमृतत्वं सुवासिं मागमुत्तमम् ।

आदिहामानं सवितर्ष्यैर्गुणैः अनूचीना जीविता मानवेभ्यः ॥ २ ॥

देवेभ्यः । हि । प्रथमम् । यज्ञियेभ्यः । अमृतत्वं । सुवासिं । मागम् । उत्तमम् ।

आत् । इत् । दामानम् । सवितः । वि । ऊर्गुणैः । अनूचीना । जीविता । मानवेभ्यः ॥ २ ॥

१प्रथमं १देवेभ्यो १हि । हिशब्दः प्रसिद्धौ । देवेभ्यः १यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः १अमृतत्वं तत्साधनम्
१उत्तमम् उत्कृष्टतमं १भागं सोमादिपशूनां^१ १सुवासिं अनुजावासि । १आदिह अन्तरमेव १दामानं
हविषां दातारं हे १सवितः १व्यूर्गुणैः प्रकाशयसि । १मानवेभ्यः यजमानेभ्यः १जीविता जीवितानि
१अनूचीना अनुक्रमबुक्तानि । पितृपुत्रपौत्रा इत्यनुक्रमः । ईदृशानि जीवितानि पश्चात् व्यूर्गुणैः ॥

१. ख-ग-घ-ज-त-प-फ-म-क-स-धनानि । २. ख-फ-सावित्रं निविद्वानमिदम् ; स-०निविद्वानीय-
मिदम् । ३. त-स्तुत्यम् । ४. ग- मानवेभ्यो यज्ञियेभ्यः । ५. ख-न-व-न-न-अ-अस्माकम् ।
६. त-सोमाज्यादिपशूनाम् ।

अचि॒त्ती॒ यच्च॑कृ॒मा दै॒व्ये॒ जने॑ दी॒नैर्दक्षैः॑ प्र॒भूती॑ पू॒रुष॒त्वता॑ ।

दे॒वेषु॑ च स॒वित॒र्मानु॑षेषु च त्वं नो अत्र सुव॒ता॒दना॑गसः ॥ ३ ॥

अचि॒त्ती । यत् । च॒कृ॒म । दै॒व्ये । जने॑ । दी॒नैः । दक्षैः॑ । प्र॒भूती॑ । पू॒रुष॒त्वता॑ ।

दे॒वेषु॑ । च । स॒वितः॑ । मानु॑षेषु । च । त्वम् । नः । अत्र । सु॒वता॑त् । अना॑गसः ॥ ३ ॥

हे ऽसवितः वयम् ऽअचि॒त्ती अप्र॒ज्ञया ऽदै॒व्ये ऽजने॑ दे॒वे त्वयि॑ ऽदी॒नैः दुर्बलैः पु॒त्रादिभिर्क्र॑त्विग्भिर्वा
तथा ऽदक्षैः प्र॒वृद्धैर्वा तैः ऽप्र॒भूती प्र॒भूत्या । ऐ॒श्वर्य॑मदेनेति यावत् । ऽपू॒रुषा॒वता पू॒रुष॒वतया च
ऽयत् आ॒गः ऽच॒कृ॒म । न के॒वलं त्वय्ये॒व कृतम् अपि तु ऽदे॒वेषु अन्ये॒षु ऽमानु॑षेषु ऽच अ॒ज्ञाना॑दिभिः^१
यच्च॑कृ॒म ऽनः कृत॑वतोऽस्मान् ऽत्वम् ऽअत्र अस्मिन् कर्मणि ऽअना॑गसः अपा॒पान्^२ ऽसु॒वता॑त्
अनु॒जानी॑हि ॥

देवसुवां हविःषु सवितुः सत्यप्रसवस्य ' न प्रमिये ' इति याज्या । सूत्रितं च^३—' न प्रमिये
सवितुर्दैव्यस्य तद्बृहस्पते प्रथमम् ' (भा॒श्व. श्री. ४. ११) इति ॥

न प्र॒मिये॑ स॒वितुर्दै॒व्यस्य॑ तद्यथा॒ विश्वं॑ भुव॒नं धा॒रयि॑ष्यति ।

यत्पृ॒थि॒व्या वरि॑म॒न्ना स्व॑रू॒गुरिर्वर्ष्म॑न्दि॒वः सु॒वति॑ स॒त्यम॑स्य॒ तत् ॥ ४ ॥

न । प्र॒मिये॑ । स॒वितुः॑ । दै॒व्यस्य॑ । तत् । यथा॑ । विश्वम् । भुव॒नम् । धा॒रयि॑ष्यति ।

यत् । पृ॒थि॒व्याः । वरि॑मन् । आ । सु॒ऽअ॒ङ्गुरिः॑ ।

वर्ष्म॑न् । दि॒वः । सु॒वति॑ । स॒त्यम् । अ॒स्य । तत् ॥ ४ ॥

ऽसवितुर्दैव्यस्य देवस्य ऽतत् कर्म ऽन ऽप्रमिये न प्रमीयेत न प्रहिंस्येत । हिंसाहं न
भवतीत्यर्थः ॥ कृत्यार्थे केन्द्रप्रत्ययः ॥ यद्वा । दै॒व्यस्येति॑ अधिकरणे^४ षष्ठी । सा च कर्मार्था ।
दै॒व्यं कर्मे॑त्यर्थः । कथमहिंस्यमित्यत आह । ' यथा ' विश्वं ' भुवनं ' धारयिष्यति धारयति ।
विश्वधारणस्य यत् कर्मास्ति तन्न प्रमिये । तथा ' स्वरू॒गुरिः शो॒भना॑ङ्गु॒ल्युप॑लक्षितहस्तः ' यत् ' वः^५
' पृथिव्या ' वरिमन्ना । आकारधार्थे । भूम्या उरुत्वे च ' सुवति प्रेरयति^६ । तथा ' दिवः शुकोक्तस्य
' वर्ष्मन् उरुत्वे च सुवति । ' अस्य देवस्य ' तत् उक्तं कर्म ' सत्यम् अवाच्यमिति ॥

१. क-तथाज्ञानादिभिः । २. न-क-स-' अपापान् ' नास्ति । ३. त-तथा च सूत्रम् । ४. त-
व्यधिकरणे । ५. क-न-व-न-म-ल-स- वः; त-यम्; न-यत् । ६. न-क-स-' प्रेरयति ' नास्ति ।

इन्द्रज्येष्ठान्बृहद्भ्यः पर्वतेभ्यः क्षयाँ एभ्यः सुवसि पस्त्यावतः ।

यथायथा पतयन्तो वियेमिर एवैव तस्थुः सवितः सुवाय ते ॥ ५ ॥

इन्द्रऽज्येष्ठान् । बृहत्ऽभ्यः । पर्वतेभ्यः । क्षयान् । एभ्यः । सुवसि । पस्त्यऽवतः ।

यथाऽयथा । पतयन्तः । विऽयेमिरे । एव । एव । तस्थुः । सवितरिति । सुवाय । ते ॥ ५ ॥

हे १सवितः १इन्द्रज्येष्ठान् । इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तसर्वमेवेन्द्रो वा ज्येष्ठो ज्यायान् पूज्यो येषां ते तादृशाः । तान् अस्मान् १बृहद्भ्यः महद्भ्यः १पर्वतेभ्यः आयधिकान् १सुवसि प्रेरयसि । द्विच १एभ्यः यजमानेभ्यः १पस्त्यावतः गृहवतः १क्षयान् निवासान् ग्रामनगरादीन् १ सुवसि प्रेरयसि । १यथा-यथा १पतयन्तः गच्छन्तः २ त्वां ३ १वियेमिरे विनियम्यन्ते । यथा । १ते ४ तव १सवाय अनुशायै १पुंस्व 'एवमेव नियमनमनतिक्रम्य १तस्थुः तिष्ठन्ति ॥

ये ते त्रिरहन्त्सवितः सुवासो दिवेदिवे सौमगमासुवन्ति ।

इन्द्रो द्यावापृथिवी सिन्धुरङ्गिरादित्यैर्नो अदितिः शर्मं यंसत् ॥ ६ ॥

ये । ते । त्रिः । अहन् । सवितरिति । सुवासः । दिवेऽदिवे । सौमगम् । आऽसुवन्ति ।

इन्द्रः । द्यावापृथिवी इति । सिन्धुः । अत्ऽमिः ।

आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्मं । यंसत् ॥ ६ ॥

१ये यजमाना हे १सवितः १ते त्वदर्थं १सवासः सवाः सोमाः । द्वितीयार्थे प्रथमा । सोमान् । यद्वा । सवासः सवनानि प्रातरादीनि प्रति १त्रिरहन् अभिवृण्वन्ति । न केवलमेकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेषु अपि तु १दिवेदिवे प्रतिदिनं १सौमगं सौमग्यजनकम् १आसुवन्ति अभिवृण्वन्ति । तेभ्यः १नः अस्मभ्यम् १इन्द्रः १शर्मं यंसत् यच्छतु । १द्यावापृथिवी १द्यावापृथिवी च १अङ्गिः विजिह्वा १सिन्धुः सिन्ध्वभिमानिदेवता च १आदित्यैः सहिता १अदितिः च शर्मं यंसत् । सावित्रे सूक्ते इन्द्रादीनां निपातमुक्त्वा ६ तेषां प्रार्थना न दिरुध्यते ॥ ॥ ५ ॥

‘ को वळाता ’ इति दक्षार्थं दक्षमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं विश्वदेवदेवताकम् । अष्टम्याकाशिको गावन्वः शिष्टा अनादेक्षपरिभाषया त्रिभुजः । तथा चानुक्रम्यते—‘ को वो दक्ष वैश्वदेवं त्रिगावन्वन्तं तु ’ इति । विनिचोक्तो वैज्ञिकः ॥

१. ख-न-न-संश्रमान् अङ्गीरादीन् ; स-संश्रमान् संगरादीन् । २. ख-ग-च-न-प-न-गच्छन्तः प्राणिनः । ३. ख-ग-च-न-म-त्वया । ४. प-तथा ते । ५. न-ऊ-स-‘ द्यावापृथिवी ’ नास्ति । ६. त-निपातमाकर्त्वा ; प-निपातमुक्त्वच्छत्वात् । ७. ख-ग-च-न-त-न-म-ऊ-स-विश्वदेवदेवताकम् ।

को वस्त्राता वसवः को वरुता द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नः ।

सहीयसो वरुण मित्र मर्तात्को वोऽध्वरे वरिवो धाति देवाः ॥ १ ॥

कः । वः । त्राता । वसवः । कः । वरुता । द्यावाभूमी इति । अदिते । त्रासीथाम् । नः ।

सहीयसः । वरुण । मित्र । मर्तात् । कः । वः । अध्वरे । वरिवः । धाति । देवाः ॥ १ ॥

हे वसवः सर्वस्य वासयितारो देवाः वः युष्मान् कः त्राता अस्ति । यतो यूयं वसवोऽत इत्यभिप्रायः । कः^१ च वरुता संभक्तास्ति । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये कस्माता रक्षको देवः कश्च वरुता^२ वारयिता^३ दुःस्त्रानां वरणीयो वा भवति । हे द्यावाभूमी वनः अस्मान् त्रासीथां रक्षतम् । हे अदिते अखण्डनीये । एतदपि द्यावाभूम्योर्विशेषणम् । संख्याभ्यस्ययः । यदीदं पृथग्देवतामन्त्रणं^४ स्यात् तर्हि निघातो न स्यात् । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानवत्वेनास्यैव पादाक्षिप्त्वात् । 'अदिते मित्र वरुणोत मृळ' (क्र. सं. २. २७. १४) इति, 'आक्षिप्या रुद्रा वसवः सुदानवः' (क्र. सं. १०. ६६. १२) इतिवत्^५ । तस्यैव विशेषणत्वे समानाधिकरणे^६ इति सामानाधिकरण्यात्^७ 'अग्ने पावक रोषिषा' (क्र. सं. ५. २६. १) इतिवत् अस्य निघातः सिध्यति । तस्मात् द्यावाभूमी इत्येतस्य विशेषणम् । हे वरुण हे मित्र युवां सहीयसः मर्ताव अभिभवितुः मनुष्यात् नञ्ज्ञासीथाम् । हे देवाः वः युष्माकम् अध्वरे यागे कः वरिवः धनं धाति ददाति । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये को वरिवो धाति^८ धारयति^९ ॥

प्र ये धामानि पूर्याण्यर्चान्वि यदुच्छान्वियोतारो अमूराः ।

विधातारो वि ते दधुरजस्त्रा ऋतधीतयो रुरुचन्त दस्माः ॥ २ ॥

प्र । ये । धामानि । पूर्याणि । अर्चान् । वि । यत् । उच्छान् । विऽयोतारः । अमूराः ।

विऽधातारः । वि । ते । दधुः । अजस्त्राः । ऋतऽधीतयः । रुरुचन्त । दस्माः ॥ २ ॥

ये देवाः पूर्याणि पुरातनानि धामानि स्थानानि वा प्र अर्चान् अर्चन्ति प्रयच्छन्ति स्तोत्रम् । यत् ये च वियोतारः दुःस्त्रानाम् अभिभवितारः^{१०} अमूराः अमृताः वि उच्छान् उच्छन्ति तमो विधासयन्ति देवाः । ते विधातारः फलाणां कर्तारः अजस्त्राः नित्याः वि दधुः कुर्वन्वभिमतम् । किंच ऋतधीतयः सत्यकर्माणः दस्माः दक्षीणीयाः ते रुरुचन्त रोचन्ते ॥

१. ख-ग-च-ण-प-भ-ल-स- 'कः.....वरुता' नास्ति । २. ख-ग-ण-प-फ-भ-स-संचारयिता; च-संचारयिता; ल-संचरयिता । ३. ख-ग-च-ण-भ-ल-मन्त्रेण; स-मन्त्रणे । ४. वेतिवत् । ५. ख-ग-च-ण-समानाधिकरणे इति समानाधिकरणं यत्; त-नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति अविद्यमानवत्त्वमिति-वेधात् । ६. प-भ-धनं धाति ददाति तं रक्षत । ७. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-आभिवितारः; च-नाभिवितारः ।

प्र प॒स्त्या॒इम॒र्दिति॑ सिन्धु॒म॒र्कैः स्व॒स्ति॒मो॒ळे स॒ख्याय॑ दे॒वीम् ।

उ॒मे यथा॑ नो अ॒हनी॑ नि॒पात॑ उ॒षासा॒नक्ता॑ क॒रता॒म॒द॒ब्धे ॥ ३ ॥

प्र । प॒स्त्याम् । अ॒र्दितिम् । सिन्धु॒म् । अ॒र्कैः । स्व॒स्तिम् । ई॒ळे । स॒ख्याय॑ । दे॒वीम् ।

उ॒मे इति॑ । यथा॑ । नः । अ॒हनी॑ इति॑ । नि॒ऽपातः॑ ।

उ॒षसा॒नक्ता॑ । क॒रता॒म् । अ॒द॒ब्धे इति॑ ॥ ३ ॥

प॒स्त्यां सवै॑र्गन्तव्याम् प॒र्दितिम्^१ अ॒दीनां॑ दे॒वमा॒तरं॑ तां प॒देवीं प॒सिन्धुं॑ स्यन्दनशीलां नद्यभि॒मानि॑देवीं प॒स्वस्ति॑ सुखनिवासामेतन्नामिकां देवीं प॒स्त्याय॑ आनुकूल्याय प॒र्कैः मन्त्रैः प॒र्कैः स्तौमि॑^२ । उ॒मे प॒अहनी॑ यावापृथिव्यौ प॒यथा प॒नः अस्मान् प॒निपातः॑ नितरां पातः तथा स्तौमि । प॒उषासा॒नक्ता॑ अहोरात्राभिमानीदेवते प॒द॒ब्धे अ॒द॒म्भनीये॑ प॒करतां॑ कुरुताम् । अभिमतमिति शेषः ॥

व्य॒र्य॒मा वरु॑णश्चेति पन्था॒मिष॑स्पतिः सु॒वितं॑ गा॒तुम॑ग्निः ।

इन्द्रा॑विष्णू नृ॒वदु॒षु स्त॒वाना॒ शर्म॑ नो यन्त॒मम॑व॒द्रूथम् ॥ ४ ॥

वि । अ॒र्य॒मा । वरु॑णः । चे॒ति । पन्था॒म् । इ॒षः । पतिः॑ । सु॒वितम् । गा॒तुम् । अ॒ग्निः ।

इन्द्रा॑विष्णू इति॑ । नृ॒ऽवत् । ऊँ इति॑ । सु । स्त॒वाना॑ ।

शर्म॑ । नः । यन्त॒म् । अम॑ऽवत् । व॒द्रूथम् ॥ ४ ॥

प॒अर्य॒मा दे॒वः अस्माकं॑ प॒पन्थां॑ यज्ञादिमार्गं प॒वि वेति॑ ज्ञापयति । तथा प॒वरु॑णः वि वेति । प॒इषः॑ अन्नस्य इविलक्षणस्य प॒पतिः॑ पालकः प॒अग्निः॑ प॒सुवितं॑ सुखकरं प॒गातुं॑ गमनं मार्गं वा स्वर्गादेः वि वेति । प॒इन्द्रा॑विष्णू प॒सु सु॒षु स्त॒वाना॑ स्तूयमानौ प॒नृवत् मनुष्यवत् मनुष्योवेतं प॒व॒द्रूथं॑ वरणीयम् प॒अमवत्॑ बलोवेतं प॒शर्मं॑ गृहं सुखं वा प॒नः अस्माकं॑ प॒यन्तं॑ यच्छतम् । उ॒पूरणः॑ ॥

आ पर्व॑तस्य म॒रुता॒मवा॑सि दे॒वस्य॑ त्रा॒तुर॑ग्नि भग॑स्य ।

पा॒त्यति॒र्जन्या॒दंह॑सो नो मि॒त्रो मि॒त्रिया॑दुत न उरु॒ष्येत् ॥ ५ ॥

आ । पर्व॑तस्य । म॒रुता॒म् । अवा॑सि । दे॒वस्य॑ । त्रा॒तुः । अ॒ग्निः । भग॑स्य ।

पा॒त् । पतिः॑ । ज॒न्यात् । अंह॑सः । नः । मि॒त्रः । मि॒त्रिया॑त् । उ॒त । नः । उ॒रु॒ष्येत् ॥ ५ ॥

१. त-अर्दितिमदीतिम् । २. ख-ग-च-ज-म-च ईळे; घ-य-प्र ईळे । ३. ख-ग-ज-प्रास्तोति; च-प्रास्तोदिति; न-‘स्तौमि’ नास्ति; भ-प्रस्तौमि; स-स्तौति ।

वर्षतस्य इन्द्रसस्यस्य^१ एतन्नामकस्य^२ वदेवस्य^३ वमरुतां च^४ वत्रातुः रक्षकस्य^५ वभगस्य^६ देवस्य^७ च^८
 वअवांसि रक्षणानि^९ वआ^{१०} वअग्नि आवृणे । किंच^{११} वपतिः वरुणो देवः^{१२} वजन्यात् जनसंबन्धात्^{१३} वअंहसः^{१४}
 पापात्^{१५} वनः अस्मान्^{१६} वपात् पातु रक्षतु ।^{१७} वउत अपि च^{१८} वमित्रः च^{१९} वमित्रियात् मित्रभावेन^{२०} वनः
 अस्मान्^{२१} वउरुष्येत् रक्षतु ॥ ६ ॥

नू रोदसी अहिना बुध्यैन स्तुवीत देवी अप्येभिरिष्टैः ।

समुद्रं न संचरणे सनिष्यवो घर्मस्वरसो नद्योऽप्यपं व्रन् ॥ ६ ॥

नु । रोदसी इति । अहिना । बुध्यैन । स्तुवीत । देवी इति । अप्येभिः । इष्टैः ।

समुद्रम् । न । समुद्रचरणे । सनिष्यवः । घर्मस्वरसः । नद्यः । अपं । व्रन् ॥ ६ ॥

हे^१ वरोदसी आवापृथिव्यौ युवाम्^२ वअहिना^३ वबुध्यैन^४ अहिर्बुध्यनामकेन देवेन सह^५ वनु क्षिप्रम्^६
 वअप्येभिः आपनीयैः^७ वइष्टैः कामैर्निमित्तभूतैः^८ वस्तुवीत^९ स्तुवे । वसनिष्यवः^{१०} धनानां संभक्तुमिच्छन्तः^{११}
 वसंचरणे संचाराय समुद्रमध्यगमनाय^{१२} वसमुद्रं^{१३} वनं^{१४} समुद्रमिव । तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् । यस्मादेते
 देवाः वघर्मस्वरसः दीप्तध्वनयः^{१५} वनद्यः नदीः^{१६} वअप^{१७} वव्रन् अपवृण्वन्तीति परोक्ष इव । अथवा ते
 देवा नदीरपवृण्वन्तु इत्याशीः । तस्मात् स्तुवे इति संबन्धः ॥

देवैर्नो देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता त्रायतामप्रयुच्छन् ।

नहि मित्रस्य वरुणस्य धासिमर्हीमसि प्रमियं सान्वग्नेः ॥ ७ ॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । त्राता । त्रायताम् । अग्रयुच्छन् ।

नहि । मित्रस्य । वरुणस्य । धासिम् । अर्हीमसि । प्रमियम् । सानु । अग्नेः ॥ ७ ॥

वअदितिः^१ वदेवी अदीना देवमाता^२ वदेवैः अन्वैर्मित्रादिभिः सह^३ वनः अस्मान्^४ वनि^५ वपातु पाल-
 वतु^६ । तथा^७ वत्राता पालकः^८ वदेवः^९ । इन्द्रः इत्यर्थः । सोऽपि वअग्रयुच्छन् अग्रमाद्यन्^{१०} वत्रायताम् ।
 वयं च^{११} वमित्रस्य^{१२} ववरुणस्य^{१३} वअग्नेः च^{१४} वसानु समुच्छ्रितं^{१५} वधासिम् अन्नं सोमाद्विक्षणं^{१६} वप्रमियं
 हिंसितुं^{१७} वनहि^{१८} वअर्हीमसि अर्हामः । समर्था भवामः । किंस्तुष्टानेन संवर्धितुम्^{१९} अर्हाम^{२०} इत्यर्थः^{२१} ॥

अग्निरीशे वसुव्यस्याभिर्महः सौभगस्य । तान्यस्मभ्यं रासते ॥ ८ ॥

अग्निः । ईशे । वसुव्यस्य । अग्निः । महः । सौभगस्य । तानि । अस्मभ्यम् । रासते ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल-स-अग्नेः सस्यस्य । २. प-देवी द्योतमाने हे । ३. ख-ग-च-क-
 'समुद्रं न' नास्ति । ४. च-फ-देवी द्योतमाना अदितिर्देवैः सह नोऽस्मान् निपातु रक्षतु । ५. ख-ग-
 भ-ल-स-तथा पालको देवः; च-फ-देवस्त्राता त्रायतां स च । ६. क-ख-ग-च-च-न-त-न-भ-ल-
 अर्हीमेत्यर्थः ।

१अग्निः देवः १वसन्मस्य धनसमूहस्य १ईशो ईंष्टे दातुम् । तथा १अग्निः १महः महतः १सौमगस्व
सुभगस्वस्यापि ईशो । अतः १तानि धनानि सौभाग्यं च १अस्मभ्यं १रासते ददातु ॥

उषो मघोन्या वह् सूनृते वार्या पुरु । अस्मभ्यं वाजिनीवति ॥ ९ ॥

उषः । मघोनि । आ । वह् । सूनृते । वार्या । पुरु । अस्मभ्यम् । वाजिनीवति ॥ ९ ॥

हे १उषः हे १मघोनि धनवति हे १सूनृते प्रियसत्वरूपबागभिमानिनि हे १वाजिनीवति
अजवति देवि १अस्मभ्यं १वार्या वरणीयानि १पुरु बहूनि धनानि १आ १वह प्रापय ॥

तत्सु नः सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

इन्द्रो नो राधसा गमत् ॥ १० ॥

तत् । सु । नः । सविता । भगः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

इन्द्रः । नः । राधसा । आ । गमत् ॥ १० ॥

येन १राधसा धनेन सह १सविता १भगो १वरुणो १मित्रोऽर्यमा १इन्द्रः प्रत्येकम् १आ १गमत्
आगच्छति यज्ञम् । १तत् राधो धनं ते देवाः १नः अस्मभ्यं १सु सुहु प्रयच्छन्तिवति शेषः ॥ ॥ ७ ॥

‘मही धावापृथिवी’ इति सप्तर्षमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यार्थं धावापृथिव्यम् । पूर्वत्र ‘त्रि-
गावम्यन्तं तु’ इत्युक्तत्वात् पञ्चम्याधास्तिस्रो गायम्यः शिष्टास्त्रिभुवः । ‘मही सप्त धावापृथिवीयम्’
इत्यनुक्रमणिका । व्यूढे दशरात्रे पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशास्त्रे आदितश्चतुर्कचं धावापृथिव्यनिविद्वानीयम् ।
तथा च सूत्रितं—‘मही धावापृथिवी इति चतस्र ऋभुर्विम्वा’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

मही धावापृथिवी इह ज्येष्ठे रुचा भवतां शुचयन्निरुक्तैः ।

यत्सीं वरिष्ठे बृहती विमिन्वन्नुवद्धोक्षा पप्रथानेभिरेवैः ॥ १ ॥

मही इति । धावापृथिवी इति । इह । ज्येष्ठे इति । रुचा । भवताम् । शुचयन्तऽभिः । अर्कैः ।

यत् । सीम् । वरिष्ठे इति । बृहती इति । विऽमिन्वन् ।

रुचत् । इ । उक्षा । पप्रथानेभिः । एवैः ॥ १ ॥

१इह वज्रे १मही महत्वी १ज्येष्ठे प्रकृत्ये १धावापृथिवी धावापृथिव्यौ १रुचा दीप्त्या जुके
१शुचयन्निः दीपयन्निः १अर्कैः मन्त्रैः सोमादिहविर्भिर्वा जुके १भवताम् । १यत् यस्मात् १सीं सर्वतः
१वरिष्ठे उत्तरे १बृहती महत्वी धावापृथिव्यौ १विमिन्वन् परिच्छिन्वन् स्थापयन् १उक्षा लेका परम्यः

पप्रथानेभिः प्रथमानैः पृवैः गमनशक्तिर्मरुद्भिर्मैवेर्वा सह वृषत् रौति शब्दं करोति । पृह इति पूरणः । तस्माद्गुप्ता भवतामिति संबन्धः ॥

देवी देवेभिर्यजते यजत्रैरमिनती तस्थतुरुक्षमाणे ।

ऋतावरी अद्रुहा देवपुत्रे यज्ञस्य नेत्री शुचयद्भिरकैः ॥ २ ॥

देवी इति । देवेभिः । यजते इति । यजत्रैः । अमिनती इति । तस्थतुः । उक्षमाणे इति ।

ऋतावरी इत्यृतऽवरी । अद्रुहा । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।

यज्ञस्य । नेत्री इति । शुचयत्ऽभिः । अकैः ॥ २ ॥

पदेवी देव्यौ पयजते यष्ट्ये पमिनती प्रजा अहिंसत्यौ पउक्षमाणे सिञ्जत्यौ पऋतावरी ऋतावत्यौ^१ पअद्रुहा अद्रोग्र्यौ द्रोहमकुर्वत्यौ पदेवपुत्रे देवोत्पादिक्यौ पयज्ञस्य पनेत्री निर्वाहयिष्यौ पावापृथिव्यौ पदेवेभिः देवैः पयजत्रैः यष्ट्यैः सहिते पशुचयद्भिः शोचयद्भिः^२ पअकैः मन्त्रैः^३ हविर्भिर्वा युक्ते पतस्थतुः तिष्ठतः स्यातामित्यर्थः ॥

स इत्स्वपा भुवनेष्वासु य इमे द्यावापृथिवी जजान ।

उर्वी गभीरे रजसी सुमेके अवंशे धीरः शय्या समैरत् ॥ ३ ॥

सः । इत् । सुऽअपाः । भुवनेषु । आसु । यः । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जजान ।

उर्वी इति । गभीरे इति । रजसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

अवंशे । धीरः । शय्या । सम् । ऐरत् ॥ ३ ॥

पस पइत् स एव पस्वपाः शोभनकर्मा सन् पभुवनेषु पआसु आस्ते । पय पइमे पद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पजजान उत्पादितवान् । यज्ञ प्रजापतिः पउर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णे पगभीरे अविचके पसुमेके शोभनरूपे^४ पअवंशे उत्पत्तिरहिते अनाधारे वान्तरिक्षे पधीरः धीमान् पशय्या कुशलकर्मणा पसमैरत् सम्यक् प्रेरितवान् । स एव स्वपा इति ॥

नू रोदसी बृहद्भिर्नो वरूथैः पत्नीवद्भिरिषयन्ती सजोषाः ।

उरूची विश्वे यजते नि पातं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ४ ॥

नू । रोदसी इति । बृहद्भिः । नः । वरूथैः । पत्नीवत्भिः । इषयन्ती इति । सजोषाः ।

उरूची इति । विश्वे इति । यजते इति । नि । पातम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदासाः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-सत्यवत्यौ । २. प-दीपयद्भिः । ३. प-अर्चनीयैः । ४. प-शोभन-रूपे रजसी भुवने ।

हे ऽरोदसी चावापृथिव्यौ ऽनु क्षिप्रं ऽपस्नीवन्निः पस्नीसहितैः ऽवृहन्निः महन्निः ऽवस्थैः
गृहैर्धनैर्वा सह ऽवृषयन्ती अस्माकमन्नमिच्छन्त्यौ ऽसजोषाः परस्परं संगते ऽउरूची उर्वञ्जने ऽक्षिणे
व्यासे ऽयजते यष्ट्ये सत्यौ ऽनः अस्मान् ऽनि ऽपातं नितरां रक्षतम् । क्षिमेत्यादि^१ गतम्^१ ॥

‘ प्र वाम् ’ इत्यादिगायत्रस्तृचो व्यूहे^२ दशरात्रे वैश्वदेवशब्दे चावापृथिव्यनिबिडानीयत्वेन
प्रक्षेप्यः । तथा च सूत्रितं—‘ प्र वां महि यवी इति तृचौ ’ (आश्व. ब्री. ८. ११) इति ॥

प्र वां महि यवी अभ्युपस्तुतिं भरामहे । शुची उप प्रशस्तये ॥ ५ ॥

प्र । वाम् । महि । यवी इति । अभि । उपऽस्तुतिम् । भरामहे ।

शुची इति । उप । प्रशस्तये ॥ ५ ॥

हे चावापृथिव्यौ ऽयवी द्योतमाने ऽवां युवाभ्याम् ऽउपस्तुतिं स्तोत्रं ऽमहि महत् प्रभूतम् ऽअभि
ऽप्र ऽभरामहे प्रकर्षेण संपादयामः । ऽशुची शुद्धे युवां ऽप्रशस्तये प्रशंसितुम् ऽउप । उपसर्गश्रुतेरुचित-
क्रियाध्याहारः । उप गच्छाम इति शेषः ॥

पुनाने तन्वा मिथः स्वेन दक्षेण राजथः । उद्याथे सनातम् ॥ ६ ॥

पुनाने इति । तन्वा । मिथः । स्वेन । दक्षेण । राजथः ।

उद्याथे इति । सनात् । ऋतम् ॥ ६ ॥

हे देव्यौ ऽतन्वा स्वकीयया मूर्त्या ऽस्वेन ऽदक्षेण बलेन च ऽमिथः प्रत्येकं ऽपुनाने शोधयन्त्यौ
यज्ञं यजमानं वा युवां ऽराजथः^३ । यद्वा । तन्वा स्वस्वशरीरैकदेशेन^४ मिथः परस्परं पुनाने शोध-
यन्त्यौ । द्यौः स्वीयेनासारेण भुवं सा च स्वकीयेन काप्येन चन्द्रमसि स्थितेन दिवम् इति विवेकः ।
ऽसनात् सदाकालम् ऽकृतं यज्ञम् ऽउद्याथे वहयः ॥

मही मित्रस्य साधथस्तरन्ती पिप्रती ऋतम् । परि यज्ञं नि वेदयुः ॥ ७ ॥

मही इति । मित्रस्य । साधथः । तरन्ती इति । पिप्रती इति । ऋतम् ।

परि । यज्ञम् । नि । वेदयुः ॥ ७ ॥

ऽमही महत्यौ चावापृथिव्यौ ऽमित्रस्य मित्रभूतस्य स्तोत्रभिमत्तं ऽसाधयः^५ । ऽकृतम् अन्नं
ऽतरन्ती तारयन्त्यौ ऽपिप्रती पूरयन्त्यौ ऽयज्ञं ऽपरि परितः ऽनि ऽवेदयुः आश्रयथः^६ ॥ ॥ ८ ॥

‘ क्षेत्रस्य पतिना ’ इत्यदृष्टं द्वाक्सं सूक्तं वामदेवस्वार्थम् । आवापृथिव्यौ ऽनुहुनः
पञ्चमी पुरउजिह्व । ‘ आचक्षेत्पुरउजिह्व ’ इति हि तल्लक्षणम् । सिटास्तिकिद्वयः । आवास्तिकः

१. प-रध्यः रथयन्तो वयं धिया स्तुत्या सदासाः त्वां सर्वदा भजमानाः स्याम भूवास्य । २. त-
व्यूहः । ३. त-राजथः ईशाने भवतः । ४. ख-ग-च-फ-स्वस्वशरीरैकधादिना । ५. त-साधयः साधययः ।
६. ख-न-ल-स-आश्रयतः ।

क्षेत्रपतिदेवताकाक्षतुर्यौ शुनाख्यदेवताका पञ्चम्यष्टम्यौ शुनासीरदेवताके षष्ठीसप्तम्यौ सीतादेवताके । तथा चानुक्रमणिका—‘ क्षेत्रस्याष्टौ तिस्रः क्षेत्रपत्याः शुनायैका परा पुरउज्जिक् साम्या च शुनासी-
राभ्यामुपान्ये सीतायै ते’ अनुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च ’ इति ॥ क्षेत्रस्य कर्षणेऽनेन सूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाजपेद्वा । तथा च सूत्रितं—‘ क्षेत्रस्य पतिना वयमिति प्रत्यृचं जुहुयाजपेद्वा ’ (आश्व. गृ. २. १०. ४) इति ॥ असौर्यामि होतुरतिरिक्तोक्त्य आश्विनशस्त्रादूर्ध्वं चत्वार्यतिरिक्तोक्त्यानि । तत्राद्या परि-
धानीया । सूत्रितं च—‘ क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनैव जयामसि ।

गामश्च पोषयित्वा स नो मृळातीदृशे ॥ १ ॥

क्षेत्रस्य । पतिना । वयम् । हितेनैव । जयामसि ।

गाम् । अश्वम् । पोषयित्वा । आ । सः । नः । मृळाति । ईदृशे ॥ १ ॥

‘वयं यजमानाः’ क्षेत्रस्य पतिना देवेन ॥ रुद्रं क्षेत्रपतिं प्राहुः केषिदस्मिन्नापरे । स्वतन्त्र एव वा कश्चिच्छेत्रस्य पतिरुच्यते ॥ ‘हितेनैव’ इव शब्द एवार्थः । सर्वप्राणिहितेनैव तेन । अथवा मित्रेणैव^१ । यथा सत्युः साहाय्ये^२ सन्^३ स्वकार्यं साधयति तद्वत् । ‘जयामसि । जयामः क्षेत्रम् । स देवः’ गामश्च च पोषयित्वा पोषयित्वा गवाश्चलक्षणं धनम् आ हरत्विति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाभ्या-
हारः । पसः एव देवः नः अस्मान् ईदृशे उक्तलक्षणे धने दातव्ये सति मृळाति सुखयति । ‘क्षेत्रस्य^४ पतिना ’ (निरु. १०. १५) इत्यादिरुक्तं जानीयात् ॥

असौर्यामि मैत्रावरुणस्यातिरिक्तोक्त्ये परिधानीया । सूत्रितं च—‘ क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिमिति परिधानीया ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ।

मधुश्चुतं घृतमिव सुपृतमृतस्य नः पतयो मृळयन्तु ॥ २ ॥

क्षेत्रस्य । पते । मधुमन्तम् । ऊर्मिम् । धेनुःइव । पयः । अस्मासु । धुक्ष्व ।

मधुश्चुतम् । घृतम्इव । सुपृतम् । ऋतस्य । नः । पतयः । मृळयन्तु ॥ २ ॥

हे क्षेत्रस्य पते त्वं मधुमन्तं माधुर्यपितम् ऊर्मि प्रवृद्धम्^५ उदकं धेनुः पयः इव सा यथा दुग्धे तथा अस्मासु धुक्ष्व । मधुश्चुतं मधुलावि सुपृतं^६ घृतमिव इत्युपमा । तादृशमुदकमित्यर्थः । ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा पतयः स्वामिनः नः अस्मान् मृळयन्तु सुखयन्तु । यद्वा । ऋतस्य पतयः कर्मणि षष्ठी । ऋतं मृळयन्तु प्रयच्छन्तु । मृळतिरत्र दानकर्मा ॥

१. त-ते च । २. ख-ग-ण-फ-भ-स-मित्रेणैव वा; न-मित्रेणैव वा । ३. त-साहाय्येन । ४. त-अत्र क्षेत्रस्य । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-भ-प्रवृद्धं सुप्तं (पूतं) शोधितम्; फ-प्रवृद्धं सुप्तं शोधकम् । ६. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-तत् ।

ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोऽप्ये परिधानीवैषा । 'मधुमतीरोषधीर्धाव आप इति परिधानीवा'
(आश्व. औ. ९. ११) इति सूत्रितत्वात् ॥

मधुमतीरोषधीर्धाव आपो मधुमन्नो भवत्वन्तरिक्षम् ।

क्षेत्रस्य पतिर्मधुमन्नो अस्त्वरिष्यन्तो अन्वेनं चरेम ॥ ३ ॥

मधुमतीः । ओषधीः । धावः । आपः । मधुमत् । नः । भवतु । अन्तरिक्षम् ।

क्षेत्रस्य । पतिः । मधुमान् । नः । अस्तु । अरिष्यन्तः । अनु । एनम् । चरेम ॥ ३ ॥

वओषधीः ओषध्यो व्रीहिप्रियङ्गादयः वनः अस्मभ्यं वमधुमतीः मधुमत्त्वः भवन्तु । तथा
वधावः । तित्तो दिव इत्युक्तत्वात् बहुवचनं युक्तम् । तथा वआपः वअन्तरिक्षं च नः वमधुमत्
वभवतु । किंच वक्षेत्रस्य वपतिः अपि वमधुमन्नो वअस्तु । वअरिष्यन्तः अन्वेनरिष्यन्तो वयम् वएनं
क्षेत्रपतिम् वअनु अनुसृत्य वचरेम संचरेम^१ सुक्तेन ॥

शुनं वाहाः शुनं नरः शुनं कृषतु लाङ्गलम् ।

शुनं वरत्रा बध्यन्तां शुनमष्टामुदिङ्गय ॥ ४ ॥

शुनम् । वाहाः । शुनम् । नरः । शुनम् । कृषतु । लाङ्गलम् ।

शुनम् । वरत्राः । बध्यन्ताम् । शुनम् । अष्टाम् । उद । उङ्गय ॥ ४ ॥

ववाहाः बलीवर्दाः वशुनम् । सुखनामैतत् । सुखं यथा भवति तथा बहुविवृति शेषः । तथा
वनरः नेतारो मनुष्याः कर्षकाः वशुनं कुर्वन्तु । तथा वलाङ्गलम् अपि वशुनं वकृषतु । ववरत्राः
वरणेन त्रायमाणाः प्रग्रहाः वशुनं वबध्यन्ताम् । वअष्टां प्रतोदं वशुनम् वउदिङ्गय प्रेरय । शुनाख्यो
वाय्विबन्ध्वोरन्यतमः सुखकृदेवः । तदनुग्रहादेतत्सर्वं भवत्विति तस्य श्रुतिसामान्येन स्तुतिः ॥

शुनासीरीये पर्वणि शुनासीरदेवताकस्य इविचोऽनुवाक्यैषा अम्भवा ऋक् वाज्या । सूत्रितं च—
'शुनासीराविमां वाचं जुषेथां शुनं नः फालाः'^१ (आश्व. औ. २. २०) इति ॥

शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यदिवि चक्रथुः पर्यः ।

तेनेमामुप सिञ्चतम् ॥ ५ ॥

शुनासीरो । इमाम् । वाचम् । जुषेथाम् । यत् । दिवि । चक्रथुः । पर्यः ।

तेन । इमाम् । उप । सिञ्चतम् ॥ ५ ॥

‘ शुदेवः शुनदेवता ’ इति शौनकः^१ । अतः शुन इन्द्रः सीरो वायुः^२ । ‘ शुनो वायुः शु
 एत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणात् ’ (निरु. ९. ४०) इति यास्कः । हे^३ शुनासीरो^३ तौ युषाम्
 वृमां वक्ष्यमाणां मदीयां वाचं वृषेथाम् । यत् पयः दिवि चक्रथुः तेनेमां भूमिम् उ
 वसिञ्चतम् ॥

अर्वाचीं सुभगे भव सीते वन्दामहे त्वा ।

यथा नः सुभगाससि यथा नः सुफलाससि ॥ ६ ॥

अर्वाचीं । सुभगे । भव । सीते । वन्दामहे । त्वा ।

यथा । नः । सुभगा । अससि । यथा । नः । सुफला । अससि ॥ ६ ॥

हे सुभगे सीते त्वम् अर्वाची अर्वागच्छना भव । त्वा त्वां वन्दामहे स्तुवीमहि ।
 यथा नः सुभगाससि शोभनधना भवसि । यथा नः सुफलाससि तथा वन्दामहे ॥

इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु तां पूषानु यच्छतु ।

सा नः पर्यस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समाम् ॥ ७ ॥

इन्द्रः । सीताम् । नि । गृह्णातु । ताम् । पूषा । अनु । यच्छतु ।

सा । नः । पर्यस्वती । दुहाम् । उत्तराम् उत्तराम् । समाम् ॥ ७ ॥

इन्द्रः देवः सीतां सीताधारकाष्टं^४ नि गृह्णातु । तां सीतां पूषा देवः अनु यच्छतु
 नियमयतु । सा द्यौः पर्यस्वती उदकवती^५ दुहां दुह्यात्^६ । कदेति तदुच्यते । उत्तरामुत्तरां समाम्
 उत्तरमुत्तरं^७ संवत्सरम् ॥

अस्या अष्टम्या विनियोगः ‘ शुनासीराविमाम् ’ इत्यत्रोक्तः ॥

शुनं नः फाला वि कृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभि यन्तु वाहैः ।

शुनं पर्जन्यो मधुना पर्योभिः शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तम् ॥ ८ ॥

शुनम् । नः । फालाः । वि । कृषन्तु । भूमिम् । शुनम् । कीनाशाः । अभि । यन्तु । वाहैः ।

शुनम् । पर्जन्यः । मधुना । पर्यः अभिः । शुनासीरा । शुनम् । अस्मासु । धत्तम् ॥ ८ ॥

१. ख-ग-ण-भ-स-शौनकः । हे शुनासीरा; घ-च-फ-ल-शौनकः । हे शुनासीरो; त-शौनकः । हे
 शुनासीराः । २. त-वायुः । इन्द्रवामू वाय्वादित्याविति नैरुक्ताः । ३. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल-स-‘ हे
 शुनासीरो ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-न-ल-स-सीताधारकाष्टाम् । ५. प-उदकवती नोऽस्माकम् ।
 ६. त-दुह्यते । ७. ग-च-ण-न-उत्तरम् ।

१नः^१ १भूमिं १फालाः भूमिविदारककाष्ठाः^२ १शुनं १वि १कृषन्तु । १शुनं यथा भवति तथा १कीनाशाः बलीवर्द्धरक्षकाः १वाहैः बलीवर्द्धैः १अभि १यन्तु अभिगच्छन्तु^३ । १शुनं यथा भवति तथा १पर्जन्यो १मधुना मधुरैः १पयोभिः उदकैः सिञ्चतु^४ । हे १शुनासीरा इन्द्रवायू वाय्वादिभ्यौ वा १शुनं सुखम् १अस्मासु १धत्तं धारयतम् ॥ ११ ॥

‘समुद्रादूर्मिः’ इत्येकादशचं त्रयोदशं सूक्तम् । अन्त्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अभिसूर्याग्नो-
घृतानामन्यतमो देवता । वामदेव^५ ऋषिः^६ । अत्रानुक्रमणिका—‘समुद्रादूर्मिरैकादशान्नेवं जगत्पन्तं
सौर्यं वापं वा गन्धं वा घृतस्तुतिर्वा’ इति । विषुवतीवं सूक्तमाज्यम् । तथा च सूत्रं—‘समुद्रादूर्मि-
रित्याज्यं त्यं सुमेषम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । व्यूहे दशरात्रे सप्तमेऽहनीक्षमेव सूक्तमाज्यम् ।
सूत्रितं च—‘अथ छन्दोमाः समुद्रादूर्मिरित्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदुपांशुना सममृतत्वमानद् ।

घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ १ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिः । मधुमान् । उद् । आरत् । उप । अंशुना । सम् । अमृतत्त्वम् । आनद् ।
घृतस्य । नाम । गुह्यम् । यत् । अस्ति । जिह्वा । देवानाम् । अमृतस्य । नाभिः ॥ १ ॥

संमोदन्तेऽस्मिन्यजमाना इति वा^१ समुद्रोऽग्निः^२ पार्थिवः अथवा समुद्रवृषभ्यापोऽस्मादिति
व्युत्पत्त्या वैद्युतोऽग्निः । तस्मान् १ऊर्मिः ऊर्मिबहुपर्युपरि उद्भूतः १मधुमान् माधुर्येपितफलसमूहः १उदारत्
उद्गच्छति । अथवा वैद्युतात् ऊर्म्युत्पादकः^३ रस उदारत् उद्भूतः । अथवा समुद्रात् समुद्रवृषणसाधनात्
आदित्यादूर्मी रस उदकलक्षण उदारत् । ‘आदित्याजायते वृष्टिः’ इति श्रुतेः । यद्वा । समुद्रादुक्त-
व्युत्पत्तेः^४ अन्तरिक्षादूर्मिरुदकमुदारत् । अथवा समुद्रादुक्तलक्षणात् गवामूधसः मकाशात् ऊर्मिरुज्ज्वलः
क्षीररसः । एतत् घृतपक्षेऽपि समानम् । यद्यपि घृतं क्षीराजायते तथापि तस्योधस उत्पत्तेरेवमुपचर्यते ।
शिष्टं वाक्यमग्न्यादिपञ्चसु पक्षेष्वपि समानम् । १अंशुना दीप्त्योशेन वा १अमृतत्वं मोक्षम् १उप १सम्
१आनद् । उपेति पूरणः । प्राप्नोति नरः । १घृतस्य दीप्तस्य क्षीरद्रव्यरूपस्य^५ वा १गुह्यं १नाम गोपनीयं
नमनसाधनं १यदस्ति तद्वीमि । तन् १देवानां १जिह्वा आस्वादकजिह्वास्थानीयं भवति । तदेव १अमृतस्य
१नाभिः बन्धकं भवति । तदुभयं घृतस्य नामेत्यर्थः । एवं सर्वमन्त्रेषु तत्तत्पक्षानुसारेण योज्यम् ॥

वयं नाम प्र ब्रवामा घृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः ।

उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद्वौर एतत् ॥ २ ॥

वयम् । नाम । प्र । ब्रवाम । घृतस्य । अस्मिन् । यज्ञे । धारयाम । नमोऽभिः ।

उप । ब्रह्मा । शृणवत् । शस्यमानम् । चतुःशृङ्गः । अवमीत् । गौरः । एतत् ॥ २ ॥

१. ख-ग-च-न-भ- ता फला भूमिविदारककाष्ठाः; ल-स-ता भूमिफाला विदारककाष्ठाः । २. ग-घ-
च-न-भ-ल-स-‘अभिगच्छन्तु’ नास्ति, न-आगच्छन्तु । ३. प-शुनं सिञ्चतु । ४. ख-
ग-च-न-भ-ल-स-‘वामदेव ऋषिः’ नास्ति । ५. ख-ग-च-न-भ-‘वा समुद्रोऽग्निः’ नास्ति; ल-
स-वा । ६. त-अग्न्युत्पादकः । ७. ख-ग-च-न-भ-‘कव्युत्पत्त्या । ८. न-ल-क्षीरद्रव्यरूपस्य ।
९. ख-ग-च-न-भ-स- च ।

वचं यजमानाः वृत्तस्य वनाम वप्र ववाम स्तुमः^१ । अस्मिन्वशे नमोभिः नमस्कारैः
हविर्भिर्वा धारयाम च । ब्रह्मा परिवृढो देवः शस्यमानं स्तूयमानमिदम् उप शृण्वत् शृणुयात् ।
वचतुःशृङ्गः । चत्वारि शृङ्गाणि वेदचतुष्टयरूपाणि^२ यस्य सः । आदित्याग्निपक्षे एवम्^३ । इतरेष्वपि^४
यास्कोक्तव्युत्पत्त्या शृङ्गशब्दो व्याख्येयः । गौरः अरुणवर्णः^५ तादृशो देवः एतत् कर्म जगद्वा
भवमीत् उद्विरति निर्वहतीत्यर्थः ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥ ३ ॥

चत्वारि । शृङ्गा । त्रयः । अस्य । पादाः । द्वे इति । शीर्षे इति । सप्त । हस्तासः । अस्य
त्रिधा । बद्धः । वृषभः । रोरवीति । महः । देवः । मर्त्यान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

यद्यपि सूक्तस्याग्निस्वर्गादिपञ्चदेवताकृत्वात् पञ्चधायं मन्त्रो व्याख्येयस्तथापि निरुक्ताद्युक्तमीत्या^६
यज्ञात्मकाग्नेः सूर्यस्य च प्रकाशकत्वेन तत्परतया व्याख्यायते । अस्य यज्ञात्मकस्याग्नेः चत्वारि
शृङ्गा चावारो वेदाः शृङ्गस्थानीयाः । यद्यप्यापस्तम्बेन 'यज्ञं व्याख्यास्यामः स'^७ त्रिभिर्वेदैर्विधीयते
(परिभा. १. ३) इत्युक्तं तथाप्याथर्वणस्य इतरानपेक्षयैव एकाग्रिसाध्यानां कृत्स्नकर्मणामभिधायक-
त्वात्तदपेक्षया चत्वारि शृङ्गेत्युक्तम् । त्रयो अस्य पादाः सवनानि त्रीण्यस्य पादाः । प्रवृत्ति-
साधनत्वात् पादा इत्युच्यन्ते । द्वे शीर्षे ब्रह्मौदनं प्रवर्ग्यश्च । इष्टिसोमप्राधान्येनेदमुक्तम् । सप्त
हस्तासः सप्त छन्दांसि । हस्ताः अनुष्ठानस्य मुख्यसाधनम् । छन्दांस्यपि देवताप्रीणनस्य
मुख्यसाधनमिति हस्तस्यवहारः । त्रिधा बद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैः^{१०} त्रिप्रकारं बद्धः । बन्धनमस्य
तन्निष्पाद्यत्वम्^{१०} । वृषभः फलानां वर्षिता रोरवीति । शृङ्गं शब्दायते । ऋग्यजुःसामोक्थैः
शब्दागस्तुतिरूपैर्होत्राद्युत्पादितैर्ध्वनिभिरसौ रीतिः^{११} । एवं महो देवः^{१२} मर्त्यान् आ विवेश ।
मर्त्यैर्यजमानैर्निष्पाद्यत्वात् प्रवेश उपचर्यते । अत्र यास्कः—'चत्वारिशृङ्गेति वेदा वा एत उक्ताः'
(निरु. १३. ७) इत्यादिना निरवोचत् । तदत्रानुसंधेयम् ॥ अथ* सूर्यपक्षे व्याख्यायते—
अस्यादित्यस्य चत्वारि शृङ्गाणि चतस्रो दिशाः । एताः^{१३} श्रयणार्थत्वात्^{१३} शृङ्गाण्युपचर्यन्ते । त्रयो
अस्य पादाः । त्रयो वेदाः पादस्थानीया भवन्ति गमनसाधनत्वात् । तथा हि—'ऋग्भिः पूर्वाह्ने
दिवि देव ईयते' इत्युपक्रम्य 'वेदैरक्ष्ण्यक्षिभिरेति सूर्यः' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इति हि
वेदत्रयेण गतिराज्ञाता । द्वे शीर्षे । अहश्च रात्रिमेति द्वे क्षिरसी । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त रश्मयः
चक्षुर्बिलक्षणा ऋतव एकः साधारण इति वा सप्त हस्ता भवन्ति । त्रिधा बद्धश्चिपु स्थानेषु क्षित्यादिवु
अग्न्याधात्मकत्वेन^{१४} संबद्धः । प्रीत्यवर्णादेमन्तात्पैक्षिभिस्त्रेधा बद्धो वा । वृषभो वर्षिता रोरवीति ।

१. ख-ग-च-ण-स्तुवामः । २. त-दिप्रूपाणि वेदचतुष्टयरूपाणि वा । ३. ख-ग-च-ण-न-म-स-इव ।
४. ख-ग-च-ण-उत्तरेष्वपि; ल-स-अन्तरेष्वपि । ५. त-गौरवर्णः । ६. च-फ-स-फरीषा ।
७. त-स त्रयाणां वर्णानाम् । ८. त-हस्तः । ९. न-हस्तव्यापारः । १०. न-ल-स-मन्त्र-
कल्पब्राह्मणैः । ११. प-स-स्तौति । १२. त-दंवः एष यज्ञात्मा महानुभावो देवः । * 'अथ'
इत्यारभ्य 'ब्रह्म्यम्' इत्यन्तस्य स्थाने 'एवं सूर्यादिपक्षे युक्त्या योज्यम्' इति पाठः प-पुस्तके वर्तते ।
१३. ख-न-एवाभवनार्थत्वात्; ग-म-स-स-एवभवन्नार्थत्वात्; च-ज-फ-एवाभवनार्थत्वात्; त-
एवाभवनार्थत्वात् । १४. ख-ग-च-ज-म-स-स-अन्योन्यात्मकत्वेन ।

शब्दं करोति वृथाविद्वारा । स महो महान् देवो मर्त्यानां विवेकं तन्निवन्तृताया^१ । 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' (ऋ. सं. १. ११५. १) इति हि श्रुतम् ॥ एवं त्ववादिपक्षेऽपि^२ बोध्यम् । सावि-
कास्तु शब्दमक्षपरतया चत्वारि शब्देति चत्वारि पदज्यतानि नामाख्याते^३ चोपसर्गनिपाताच्च^४ इत्यादिना
व्याचक्षते । अपरे त्वपरया । तत्सर्वमत्र द्रष्टव्यम् ॥

त्रिधा हितं पुणिर्मिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्वविन्दन् ।

इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः ॥ ४ ॥

त्रिधा । हितम् । पुणिऽभिः । गुह्यमानम् । गवि । देवासः । घृतम् । अनु । अविन्दन् ।

इन्द्रः । एकम् । सूर्यः । एकम् । जजान । वेनात् । एकम् । स्वधया । निः । ततक्षुः ॥ ४ ॥

पुणिभिः असुरैः पगवि गोषु त्रिधा क्षीरवध्याज्यभेदेन त्रिप्रकारं हितं निहितं गुह्यमानं गोपितं
घृतं दीप्तं रसरूपं वा द्रव्यं देवासः देवाः अन्वविन्दन् अलमन्त । तत्र इन्द्र एकं क्षीरं जजान
उत्पादयत् । सूर्य एकं जजान । वेनात् कान्तिमतः^४ अग्नेर्गमनवतो वायोर्वा एकं घृतं स्वधया
अग्नेन निमित्तेन द्रव्येण वा साधनेन निष्टतक्षुः निरपावयन् देवाः ॥

एता अर्षन्ति ह्यात्समुद्राच्छतव्रजा रिपुणा नावचक्षे ।

घृतस्य धारा अमि चाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्ये आसाम् ॥ ५ ॥

एताः । अर्षन्ति । ह्यात् । समुद्रात् । शतव्रजाः । रिपुणा । न । अवचक्षे ।

घृतस्य । धाराः । अमि । चाकशीमि । हिरण्ययः । वेतसः । मध्ये । आसाम् ॥ ५ ॥

एताः आपो घृतधारा वा अर्षन्ति अधः पतन्ति । शतव्रजाः अपरिमितगतयः सत्त्वः ह्यात्
हृदयज्जमात् समुद्रात् अन्तरिक्षात् रिपुणा जलमोकप्रतिबन्धकारिणा शत्रुणा वृत्रेण नावचक्षे न अवदर्श-
नाय यथादृष्टं भवति तथा अर्षन्ति । ताः घृतस्य धारा अमि चाकशीमि अभिपश्यामि । कुत्रेति
तदुच्यते । हिरण्ययः हिरण्यवः वेतसः अप्संभवोऽग्निर्वैद्युतः आसाम् अपां मध्ये वर्तन्त इति शेषः ।
अत्र घृतस्य धारा अमि चाकशीमित्यनेन चरमपादेन होमाधारोऽग्निर्वैद्युतोऽग्निरादित्यो बोक्तः ॥ ॥१०॥

सम्यक् सवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।

एते अर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगा इव क्षिपणोरीर्षमाणाः ॥ ६ ॥

सम्यक् । सवन्ति । सरितः । न । धेनाः । अन्तः । हृदा । मनसा । पूयमानाः ।

एते । अर्षन्ति । उर्मयः । घृतस्य । मृगाः । इव । क्षिपणोः । ईर्षमाणाः ॥ ६ ॥

१. त-तत्तन्निवन्तृताया । २. त-न-अवादिपक्षेऽपि । ३. ग-व-नामाख्यातोपसर्गनिपाताच्च ।
४. ख-म-व-व-क-एतवतः, प-क-व-एकान्तिमतः, म-एकावतः ।

अस्याग्नेरुपरि ^१सम्यक् ^२वृत्तवन्ति क्षरन्ति । घृतस्य^३ धाराः^४ । किमिव । ^५सरितो ^६न
^७वेनाः प्रीणयिष्यो नथ इव । ^८अन्तर्हृदा^९ ^{१०}मनसा हृदयमध्यगतेन चित्तेन । भावनासचिवेनेति
 वाचत् । तेन ^{११}पूयमानाः शुद्धीकृताः । तदेवोच्यते । ^{१२}एते ^{१३}घृतस्य ^{१४}ऊर्मयः रसाः ^{१५}अर्वन्ति गच्छन्ति ।
 जुहाः सकाशादग्नेरुपरि पतन्ति । किमिव । ^{१६}क्षिपणोः क्षेपकात् व्याधात् । ^{१७}ईषमाणाः पलायमानाः
^{१८}मृगा इव । ते यथा कर्धं प्रविशन्ति तद्वत् । अनेन शैल्यमुक्तं भवति ॥

सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमियः पतयन्ति यद्वाः ।

घृतस्य धारा अरुषो न वाजी काष्ठा भिन्दन्मूर्मिभिः पिन्वमानः ॥ ७ ॥

सिन्धोःऽइव । प्रऽअध्वने । शूघनासः । वातप्रमियः । पतयन्ति । यद्वाः ।

घृतस्य । धाराः । अरुषः । न । वाजी । काष्ठाः । भिन्दन् । ऊर्मिभिः । पिन्वमानः ॥ ७ ॥

^१सिन्धोः स्यन्दमानाया नद्याः सकाशात् ^२इव उदकानीव ^३प्राध्वने प्रवणवति देशे ^४शूघनासः
 आशुगन्धः । ' आशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः ' (निरु. ६. १) इति निरुक्तम् ।
^५वातप्रमियः वायुवत् प्रकृष्टवेगाः ^६यद्वाः महत्स्यः ^७घृतस्य ^८धाराः ^९पतयन्ति गच्छन्त्यग्नेरुपरि ।
 घृतमुदकमिति पक्षे सिन्धोरिवेत्यत्र इवशब्दोऽनर्थकः । स्यन्दनसाधनादन्तरिक्षादुत्कलक्षणा घृतधारा
 उदकधाराः पतयन्ति गच्छन्ति भूमौ । किंच घृतसंस्थायः ^{१०}काष्ठाः^{११} मर्यादाभूतान् परिधीन् ^{१२}भिन्दन्
^{१३}ऊर्मिभिः रसैः ^{१४}पिन्वमानः वर्धमानो भवति । उदकमिति पक्षे काष्ठाः क्रान्त्वा स्थिता दिशो
 भिन्दन्मूर्मिभिः तरङ्गैः पिन्वमानो भवति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१५}अरुषो ^{१६}न ^{१७}वाजी आरोचमानो गर्वेण
 गमनशीलोऽथ इव । स यथा^{१८} भिन्दन् पिन्वमानश्च भवति तद्वत् ॥

अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मर्यमानासो अभिम् ।

घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥ ८ ॥

अभि । प्रवन्त । समनाऽइव । योषाः । कल्याण्यः । स्मर्यमानासः । अभिम् ।

घृतस्य । धाराः । समऽइधः । नसन्त । ताः । जुषाणः । हर्यति । जातवेदाः ॥ ८ ॥

^१घृतस्य ^२धाराः अभुम् ^३अभि ^४समनेव समानमनस्काः ^५योषाः योषितः पतिमिव ^६अभि ^७प्रवन्त
 अभिनमयन्ति । निमग्नं कुर्वन्ति । कीदृश्यस्ताः । ^८कल्याण्यः भद्ररूपाः ^९स्मर्यमानासः हसन्त्यः । किंच
 ताः ^{१०}समिधः सम्यग्दीपयिष्यः सत्यः ^{११}नसन्त व्यामुषन्ति । ^{१२}ताः एव धाराः ^{१३}जुषाणः प्रीत्यमाणः
 सेवमानो वा अयं ^{१४}जातवेदाः ^{१५}हर्यति कामयते । घृतशब्दस्योदकमिति पक्षेऽभिजातवेदः शब्दाभ्यां
 वैकुतोऽग्निरादिष्वो वा गृह्यते । तं देवमुदकधारा अभि प्रवन्त नसन्त च । स^{१६} ताश्च हर्यति^{१७} ॥

१. त-घृतधाराः । २. त-किंच अन्तर्हृदा । ३. अ-व-त-फ-भ-काष्ठाः काष्ठान् । ४. त-यथा
 काष्ठाः । ५. अ-ग-व-ण- स ता वा हवीत; त-न- स च ता हर्यतीति (न-हर्यति) ।

कन्याऽइव वहतुमेतवा उ अङ्गयज्ञाना अभि चाकशीमि ।

यत्र सोमः सूयते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत्पवन्ते ॥ ९ ॥

कन्याऽइव । वहतुम् । एतवै । ऊँ इति । अङ्गि । अङ्गानाः । अभि । चाकशीमि ।

यत्र । सोमः । सूयते । यत्र । यज्ञः । घृतस्य । धाराः । अभि । तत् । पवन्ते ॥ ९ ॥

कन्याइव अनूढा बालिका इव । ता यथा वहतुम् उद्गाहं प्राप्तुम् एतवा उड एतुं पतिं गन्तुम् अङ्गि अङ्गकमाभरणं तेजो वा अङ्गानाः व्यञ्जयन्त्यः । एवं कुर्वन्त्यः कन्याइव स्वभर्तृभूत-
माध्वरं वैद्युतं वामिमादित्यं वा वहतुम् एतुम् अङ्गि व्यञ्जकं तदीयं रूपमङ्गाना व्यञ्जयन्तीः^१ घृतस्य
धाराः अभि चाकशीमि अभिपश्यामि । घृतेनोदकेन च भीमस्य वैद्युतस्य चाग्नेः प्रज्वलनं प्रसिद्धम् ।
किञ्च ता धाराः सोमः सूयते यत्र यत्र^२ चेतः^३ यज्ञः तायते^४ एतत् तं यज्ञमभिलक्ष्य पवन्ते
गच्छन्ति कलु ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त ।

इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ १० ॥

अभि । अर्षत । सुस्तुतिम् । गव्यम् । आजिम् । अस्मासु । भद्रा । द्रविणानि । धत्त ।

इमम् । यज्ञम् । नयत । देवता । नः । घृतस्य । धाराः । मधुमत् । पवन्ते ॥ १० ॥

हे^५ मदीया ऋत्विजः गव्यं गोसमूहकूपं गोसंबन्धिनं वा आजिं^६ संवातम्* अभ्यर्षत
अभिगच्छत^७ अभिगमयत वा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिम् । अत्र गोत्राद्येनोदकानि गावो बोध्यन्ते ।
तत्संवातोऽभिप्रेतः । अस्मासु यजमानेषु भद्रा स्तुत्यानि द्रविणानि धत्त धारयत । स्तुत्या कलु
फलं लप्स्यते । किञ्च नः अस्मदीयम् इमं यज्ञं देवता अत्र यष्टव्यान् देवान् नयत प्रापयत ।
घृतस्य धारा मधुमत् यथा^८ तथा^९ पवन्ते गच्छन्ति ॥

'धामन्ते' इत्येवोत्तरसूक्तस्याद्या चाध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्विनिवृत्ते । 'धामन्ते विश्वम्' इति
प्रतीकमुक्त्वा तदन्ते 'दृचाः' (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति सूत्रितत्वात् ॥

१. ख-ग-व-न-फ-भ-ल-स-एनम् । २. ख-ग-व-न-त-न-भ-ल-स-व्यञ्जयन्त्यः । ३. ख-
ग-व-न-यत्र वा; भ-ल-स-अवतारः । ४. ख-ग-व-न-भ-ल-स-तायात् । ५. फ-हे धाराः अस्मासु
गव्यमुदकमयम् आजि समूहं अभ्यर्षत वर्षत गायत वाम् । * ख-व-न-प-आजि आसमन्तात्; ल-स-
आसमन्तात् । ६. ख-ग-व-व-न-न-भ-ल-स- 'यथा तथा' नास्ति । ७. त-इति दृचाः ।

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः समुद्रे ह्यन्तरार्युषि ।

अपामनीके समिधे य आभृतस्तमश्याम मधुमन्तं त ऊर्मिम् ॥ ११ ॥

धामन् । ते । विश्वम् । भुवनम् । अधि । श्रितम् । अन्तरिति । समुद्रे । ह्यदि । अन्तः । आर्युषि ।

अपाम् । अनीके । समुद्रे । यः । आभृतः । तम् । अश्याम् । मधुमन्तम् । ते । ऊर्मिम् ॥ ११ ॥

१ते त्वदीये १धामन् धामनि तेजःस्थाने १विश्वं १भुवनम् १अधि १श्रितम् १। १अन्तः १समुद्रे
वद्वामिन्वेन १ह्यन्तः सर्वप्राणिनां हृदये वैश्वानरत्वेन १आर्युषि अग्ने सर्वप्राण्याहारत्वेन । यद्वा ।
आर्युषीत्येतत् हृदिशेषणम् । जठरामिना खल्वायुः धार्यते ४। १अपामनीके उदकसंस्त्याये वैद्युताग्निवेन
१समिधे संग्रामे च क्षौर्याग्निरूपेण । एवं सर्वेषु स्थानेषु वर्तमानं धाम । तस्मिन् धामनि १यः
ऊर्मिर्भूतकम् उदकरूपो वा रसः १आभृतः ५ स्थापितः १ते त्वदीयं १तं रसं १मधुमन्तं माधुर्येणितम्
१अश्याम् व्यामुयाम ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥

इत्थं श्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यैकधुरंधरः ।
विद्यातीर्थगुरोर्दृष्ट्या प्राप्तसार्वभौमः ६ ॥
अमितायणमन्त्रीणाः सकलागमतत्त्ववित् ।
दाशतय्यां माधवीये वेदार्थस्य प्रकाशने ॥
चतुर्थं मण्डलं सम्यक् वामदेवेन धीक्षितम् ।
अष्टोत्तरैस्तु पञ्चाशाः सूक्तैः पञ्च शतैरपि ॥
एकोनया नवत्या च युक्तैर्मन्त्रैश्च संमितम् ।
व्याकाशीसुखबोधार्थं पश्यतैतद्विमत्सराः ७ ॥

॥ इति चतुर्थं मण्डलं समाप्तम् ॥

१. त-भुवनं कृत्स्नं भूतजातम् । २. त-श्रितं तदपि च धाम कुत्र कुत्रास्त इति । ३. त-
अन्तरिक्षस्य मध्ये सूर्यमण्डलत्वेन । ४. त-घ्रियते । ५. त-आहृतः । ६. ख-ग-च-न-म-“सर्वज्ञ”
७. ख-ग-च-न-फ-पश्यन्तु गतमत्सराः; न-पश्य तद्वीतमत्सरः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ पञ्चमं मण्डलम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थिमहेश्वरम् ॥

आत्रेये^१ पञ्चमे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र 'अबोध्यग्निः' इति द्वादशार्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अबोधि द्वादश बुधगविष्टिरी' इति । पञ्चमे मण्डलेऽनुक्तगोत्रमात्रेयं विद्यादिति परिभाषितत्वादात्रेयौ बुधगविष्टिरावृषी । अनादेश-परिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयामिदंबता । प्रातरनुवाके^२ आत्रेये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याग्नि-शक्ते चैतदादिचत्वारि सूक्तानि । तथा च सूत्रितम्—'अबोध्यग्निः समिधेति चत्वारि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥ अभ्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्धाम्ने विश्वमिति वृक्षत्वेन विनियोग उक्तः ॥

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।

यद्वाइव प्र वयामुज्जिहानाः प्र मानवः सिञ्चते नाकमच्छ ॥ १ ॥

अबोधि । अग्निः । सम्ऽइधा । जनानाम् । प्रति । धेनुम्ऽइव । आऽयतीम् । उषसम् ।

यद्वाऽइव । प्र । वयाम् । उत्ऽजिहानाः । प्र । मानवः । सिञ्चते । नाकम् । अच्छ ॥ १ ॥

अयं^३ अग्निः^४ जनानाम्^५ अभ्वय्यादीनां^६ समिधा^७ समिन्निः^८ अबोधि^९ प्रवृद्धोऽभूत्^{१०} । धेनुमिव । अग्निहोत्रार्थधेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वत्^{११} आयतीम्^{१२} आगच्छन्तीम्^{१३} उषसं^{१४} प्रति । उषःकाळे इत्यर्थः । अयं^{१५} प्रवृद्धस्याग्नेः^{१६} मानवः^{१७} उवाकाः^{१८} यद्वाः^{१९} महान्तः^{२०} वयं^{२१} शास्त्रां^{२२} प्र^{२३} उज्जिहानाः^{२४} प्रोद्धमयन्तो वृक्षाः^{२५} इव प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तः^{२६} नाकम्^{२७} अन्तरिक्षम्^{२८} अच्छ^{२९} आभिमुख्येन^{३०} प्र^{३१} सिञ्चते प्रसरन्ति ॥

अबोधि होता यजयाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरत्वात् ।

समिद्धस्य रुशददार्शिं पाजो महान्देवस्तमसो निरमोषि ॥ २ ॥

अबोधि । होता । यजयाय । देवान् । ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमनाः । प्रातः । अत्वात् ।

सम्ऽइदस्य । रुशत् । अदार्शिं । पाजः । महान् । देवः । तमसः । निः । अमोषि ॥ २ ॥

१. ख-च-क- 'आत्रेये' नास्ति । २. ख-ग-व-ग-म-ल-स- 'प्रातरनुवाके' नास्ति । ३. ख-ग-व-ज-न-म-ल-स-प्रवृद्धोऽभूत् । ४. न-ल-स-अवका । ५. ख-ग-व-व-ज-न-म-ल-स-प्रवृद्धस्याग्नेः ।

अयं^१ होता होमनिष्पादकः^२ अग्निः^३ देवान् यष्टव्यान् यजथाय यहुम्^४ अबोधि बुध्यते^५ ।
सोऽग्निः प्रातःकाले^६ सुमनाः शोभनमनस्को यजमानानुग्रहबुद्धिः सन्^७ ऊर्ध्वः^८ अस्थात् उत्तिष्ठति ।
समिद्धस्य अस्य^९ रुक्तात् रोचमानं^{१०} पाजः बलं ज्वालालक्षणम्^{११} अदक्षिं दृश्यते । एवंभूतः^{१२}
महान्^{१३} देवः^{१४} तमसः^{१५} अन्धकारात्^{१६} निरमोचि निर्मुक्तोऽभूत् ॥

यदीं गणस्य रशनामजीगः शुचिरङ्क्ते शुचिभिर्गोभिर्मिभिः ।

आदक्षिणा युज्यते वाजयन्त्युत्तानामूर्ध्वो अधयज्जुहूमिः ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । गणस्य । रशनाम् । अजीगरिति । शुचिः । अङ्क्ते । शुचिऽभिः । गोभिः । मिभिः ।
आत् । दक्षिणा । युज्यते । वाजयन्ती । उत्तानाम् । ऊर्ध्वः । अधयत् । जुहूमिः ॥ ३ ॥

यत् यदा ईम् अयमग्निः गणस्य संधात्मकस्य जगतः रशनां रजुमिव व्यापारप्रतिबन्धकं
तमः अजीगः । गिरति गृह्णाति वा । समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा शुचिः दीप्तः अग्निः शुचिभि-
र्गोभिः दीप्तैः रश्मिभिः अङ्क्ते व्यनक्ति विश्वं जगत् । आत् अनन्तरमेव दक्षिणा प्रवृद्धा वाज-
यन्ती अन्नमिच्छन्त्याज्यधारा युज्यते युक्ता भवति । अथवा दक्षिणा प्रवृद्धाज्यधारा युज्यते । तां च
धाराम् उत्तानाम् ऊर्ध्वतानामुपरि विस्तृताम् ऊर्ध्वः उन्नतः सन् जुहूमिः अधयत् पिबति ॥

अग्निमच्छा देवयतां मनांसि चक्षूषीव सूर्ये सं चरन्ति ।

यदीं सुवाते उषसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अग्रे अहाम् ॥ ४ ॥

अग्निम् । अच्छ । देवयताम् । मनांसि । चक्षूषिऽव । सूर्ये । सम् । चरन्ति ।

यत् । ईम् । सुवाते इति । उषसा । विरूपे इति विरूपे ।

श्वेतः । वाजी । जायते । अग्रे । अहाम् ॥ ४ ॥

अग्निं देवम् अच्छ आभिसुख्येन देवयतां देवानात्मन इच्छतां यजमानानां मनांसि सं
चरन्ति । देवा यष्टव्यास्तदर्थं कदायं वर्धित्वतीति ध्यायन्तीत्यर्थः । चक्षूषीव सर्वेषां प्राणिनां
यथा सूर्ये संचरन्ति तद्वत् । यत् यदा ईम् एनमग्निम् उषसा सह विरूपे नानारूपे आवा-
पुषिष्वी सुवाते जनयतः । तदानीं श्वेतः प्रकृष्टवर्णोपेतः वाजी वेजनवानग्निः अहाम् अग्रे
उदयकाले जायते प्रवर्धत इत्यर्थः ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-स-अबुध्यते । २. ख-ग-च-च-ण-न-भ-स-‘सन्’ नास्ति । ३. न-स-अथ
तथाभूतः । ४. ल-संधातात्मकस्य । ५. न-स-स-रज्जुरिव । ६. त-यदा च । ७. ख-ग-च-
च-ण-प-फ-भ-अग्निः अद्भिः भक्षकैः दाहकैरित्यर्थः । ८. ख-ग-च-ण-स-‘नानारूपे’ नास्ति । ९. त-पु-
स-प्रातःकाले । १०. ल-जायते उत्पद्यते ।

जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्नां हितो हितेष्वरुषो वनेषु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि वसादा यजीयान् ॥ ५ ॥

जनिष्ट । हि । जेन्यः । अग्रे । अह्नाम् । हितः । हितेषु । अरुषः । वनेषु ।

दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधानः । अग्निः । होता । नि । वसाद् । यजीयान् ॥ ५ ॥

अयमग्निः १जेन्यः उत्पादनीयः २अह्नां ३अग्रे उदयकाले ४जनिष्ट प्रादुरभूत् । पश्चात् ५हितेषु वनेषु वनोत्थेषु काष्ठेषु ६अरुषः आगेष्यमानः सन् ७हितः स्थापितः । पश्चात् ८दमेदमे तत्तद्यागगृहे ९सप्त १०रत्ना रमणीयाः सप्त उवालाः ११दधानः धारयमाणः । अथवा यजमानेभ्यः सप्तविधानि रत्नानि दधानः १२अग्निः १३होता होमनिष्पादकः सन् १४यजीयान् यष्ट्यः सन् १५नि १६वसाद् निषण्णो भवति ॥

जीवति यजमाने मृत इति शब्दो यदि स्वात्तदानीं सुरभिर्मतीष्टिः कार्या । तन्नेवमनुवाक्या । सूत्रितं च—‘अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान्साध्वीमर्कदेववीति नो अद्य’ (दे. भा. ७. ९) इति ॥

अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयानुपस्थे मातुः सुरभा उ लोके ।

युवा कविः पुरुनिःष्ठ ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्ये इदः ॥ ६ ॥

अग्निः । होता । नि । असीदत् । यजीयान् । उपस्थे । मातुः । सुरभौ । उँ इति । लोके ।

युवा । कविः । पुरुनिःस्थः । ऋतऽवा । धर्ता । कृष्टीनाम् । उत । मध्ये । इदः ॥ ६ ॥

अयम् १अग्निः २होता होमनिष्पादकः सन् ३यजीयान् यष्ट्यश्च सन् ४न्यसीदत् निषसाद् । कुत्रेति तदुच्यते । ५मातुः सर्वस्य निर्मातुर्भूम्याः ६उपस्थे उत्संगे तत्रापि ७सुरभौ आज्यादिसौरभ्यबुक्ते ८लोके सर्वैर्द्रष्टव्ये स्थाने वेदिलक्षणे । ९उत अपि च १०युवा नित्यतत्पुनः सर्वत्र मिश्रितो वा ११कविः मेधावी १२पुरुनिःष्ठः बहुस्थानः १३ऋतावा यज्ञवान् १४धर्ता सर्वस्य धारक एवंभूतः सन् १५कृष्टीनाम् कृत्विग्यजमानानां १६मध्ये १७इदः समिदः सन् । वर्तत इति शेषः १ ॥ ॥ १२ ॥

प्र णु त्वं विप्रमध्वरेषु साधुमग्निं होतारमीळते नमोभिः ।

आ यस्तुतान रोदसी ऋतेन नित्यं मृजन्ति वाजिनं घृतेन ॥ ७ ॥

प्र । नु । स्वम् । विप्रम् । अध्वरेषु । साधुम् । अग्निम् । होतारम् । ईळते । नमःऽभिः ।

आ । यः । ततान् । रोदसी इति । ऋतेन । नित्यम् । मृजन्ति । वाजिनम् । घृतेन ॥ ७ ॥

१त्वं तम् २अग्निं ३नमोभिः स्तुतिभिः ४तु विप्रं ५प्र ६ईळते स्तुवन्ति । कीदृशं तम् । ७विप्रं मेधाविनम् ८अध्वरेषु ९साधुं कलसायकं १०होतारं होमनिष्पादकम् । ११यः देवः १२रोदसी वायानुविष्णी

१कृतेन उदकेन १आ १ततान विस्तारितवान् । अग्नौ प्रास्ताहुतेराक्षियद्वारा वृष्टयुत्पादकत्वात् । अथवा
कृतेन सत्यभूतेन हविषा दिवं तथाभूतेन वृष्ट्यादिकलेन भुवं च आततान । १वाजिनम् अक्षवन्तं
देवं यजमानाः १निर्यं १वृतेन उदकेनाज्येन वा १मृजन्ति परिचरन्ति ॥

मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दमूनाः कविप्रशस्तो अतिथिः शिवो नः ।

सहस्रशृङ्गो वृषभस्तदोजा विश्वो अग्ने सहसा प्रास्यन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः । मृज्यते । स्वे । दमूनाः । कविप्रशस्तः । अतिथिः । शिवः । नः ।

सहस्रशृङ्गः । वृषभः । तत्तदोजाः । विश्वान् । अग्ने । सहसा । प्र । असि । अन्यान् ॥ ८ ॥

१मार्जाल्यः संमार्जनीयोऽयमग्निः १मृज्यते परिचर्यते । १स्वे स्वकीये स्थाने । कीदृशोऽयम् ।
१दमूनाः दानमना दान्तमना वा १कविप्रशस्तः कविभिर्मेधाविभिः प्रशस्तः प्रकर्षेण स्तुत्यः १नः
अस्माकम् १अतिथिः अतिथिवत् पूज्यः १शिवः सुखकरश्च । १सहस्रशृङ्गः अपरिमितज्वालः १वृषभः
वर्षिता फलानां १तदोजाः । यत्प्रसिद्धं बलं तेजो वास्ति तदेवौजो यस्य तादृशः । सर्वबलस्वरूप इत्यर्थः ।
अथ प्रत्यक्षवादः । हे १अग्ने १विश्वान् १अन्यान् स्वभ्यतिरिक्तान् सर्वान् १सहसा बलेन १प्राप्सि ।
प्रेति परेत्यर्थे । पराभवसि । व्याप्तुं वा प्रभवसि ॥

प्र सद्यो अग्ने अत्येष्यन्यानाविर्यस्मै चारुतमो बभूथ ।

ईलेन्यो वपुष्यो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

प्र । सद्यः । अग्ने । अति । एषि । अन्यान् । आविः । यस्मै । चारुतमः । बभूथ ।

ईलेन्यः । वपुष्यः । विभावा । प्रियः । विशाम् । अतिथिः । मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

हे १अग्ने त्वं यज्ञमासाद्य १सद्यः^१ तदानीमेव १अन्यान् स्वसमानान् १अत्येषि अतिक्रामसि ।
१यस्मै यज्ञाय^२ १चारुतमः सन् १आविः १बभूथ । किंच त्वम् १ईलेन्यः स्तुत्यः १वपुष्यः वपुष्करो
दीप्तिकरो वा १विभावा विशिष्टदीप्तिमान् १प्रियः प्रियभूतः १विशां सर्वेषां प्राणिनां तथा १अतिथिः
पूज्यः १मानुषीणां^३ प्रजानां भवसि ॥

तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठ बलिमग्ने अन्तित उत दूरात् ।

आ भन्दिष्ठस्य सुमति चिकिद्धि बृहत्ते अग्ने महि शर्म भद्रम् ॥ १० ॥

तुभ्यम् । भरन्ति । क्षितयः । यविष्ठ । बलिम् । अग्ने । अन्तितः । आ । उत । दूरात् ।

आ । भन्दिष्ठस्य । सुमतिम् । चिकिद्धि । बृहत् । ते । अग्ने । महि । शर्म । भद्रम् ॥ १० ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-प-फ-भ-प्र सद्यः । २. न-ल-स-‘यज्ञाय’ नास्ति । ३. त-मानुषीणां
यजमानरूपाणाम् ।

हे ऽयविष्ठ युवतम् ऽअग्ने ऽक्षितयः^१ मनुष्याः यजमानाः ऽतुभ्यं^२ ऽभरन्ति संपादयन्ति । किम् ।
 ऽबलिं पूजां हविर्लक्षणाम् ऽअन्तितः अन्तिकात् ऽउत अपि च ऽवूरात् । ऽआ इति चार्थे । किंच
 ऽभन्दिष्ठस्य अतिशयेन स्तोतुः ऽसुमति स्तुतिम् ऽआ ऽचिकिद्धि आजानीहि । हे ऽअग्ने ऽते तव
 ऽशर्म सुखम् अस्मभ्यं दातव्यं ऽबृहत् महत् ऽभद्रं^३ स्तुत्यं च ॥

आद्य रथं भानुमो भानुमन्तमग्ने तिष्ठ यजतोभिः समन्तम् ।

विद्वान्पथीनामुर्वन्तरिक्षमेह देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ११ ॥

आ । अद्य । रथम् । भानुऽमः । भानुऽमन्तम् । अग्ने । तिष्ठ । यजतोभिः । समऽअन्तम् ।

विद्वान् । पथीनाम् । उरु । अन्तरिक्षम् । आ । इह । देवान् । हविःऽअद्याय । वक्षि ॥ ११ ॥

हे ऽभानुमः दीप्तिमन् ऽअग्ने ऽअद्य अस्मिन् यागदिने ऽभानुमन्तं दीप्तिमन्तं ऽसमन्तं समीचीन-
 प्रान्तोपेतं ऽरथं ऽयजतेभिः यष्ट्यैर्देवैः सह ऽआ ऽतिष्ठ आरोह । ऽविद्वान् यष्ट्यदेवपरिज्ञानवास्त्व
 ऽपथीनां देवयजनमार्गान् प्रति ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ ऽउर्वन्तरिक्षं प्रभूतेऽन्तरिक्षे ऽदेवान् यष्ट्यवान्
 ऽहविरद्याय हविर्भक्षणाय ऽइह अस्मिन्^४ यज्ञे^५ ऽआ ऽवक्षि आबहसि ॥

अवोचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे ।

गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुरुव्यञ्जमभेत् ॥ १२ ॥

अवोचाम । कवये । मेध्याय । वचः । वन्दारु । वृषभाय । वृष्णे ।

गविष्ठिरः । नमसा । स्तोमम् । अग्नी । दिविऽइव । रुक्मम् । उरुऽव्यञ्जम् । अभेत् ॥ १२ ॥

वयमात्रेयाः ऽकवये मेधाविने ऽमेध्याय मेधाहाय ऽवृषभाय वर्षकाय फलानां ऽवृष्णे सेवने
 घूने ऽवृन्दारु वन्दनशीलं ऽवचः स्तोत्रम् ऽअवोचाम । अथ ऋषिरात्मानं परोक्षेणैव निर्दिश्य स्तुतिम्
 उपसंहरति । ऽगविष्ठिरः अवमृषिः ऽनमसा नमस्कारेण हविषा वा युक्तं ऽस्तोमं स्तोत्रम् ऽअग्नी ऽअभेत्
 अयति स्म । ऽदिवि ऽरुक्मं रोचमानम् ऽउरुव्यञ्जम् उरुगमनमाविरयम् ऽइव ॥ ॥ १३ ॥

‘कुमारं माता’ इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अग्नेः पुत्रः कुमार ऋषिः जननाङ्गः^६ पुत्रो वृक्षो
 वोभौ वात्र ऋषी । ‘कमेतं त्वं’, ‘वि ज्योतिषा’ इत्यनयोस्तु वृषा एव नोभौ न कुमारः । अन्त्या
 षट्पञ्चाशदक्षरा सक्ती क्षिष्टाक्षिष्टुभः । अग्निर्देवता । अत्रानुक्रमिका—‘कुमारं कुमारो वृक्षो वा
 जान^७ उभी^८ वा शक्यन्तं कं वीत्यृचोस्तु वृषा एव’ इति । प्रातरनुवाकाग्निमन्त्राकारोत्सावि सूक्तस्य
 विनियोग उक्तः पूर्वसूक्ते सह ॥

१. न-तुभ्यं क्षितयो मनुष्याः, ल-स-तुभ्यम् । २. ल-ग-व-व-व-प-क-भ-महि भद्रं महत् ।

३. न-ल-स-‘अस्मिन् यज्ञे’ नास्ति । ४. ल-ग-व-व-ग-त-प-क-भ-ल-स-अरमान्नः । ५. ल-ग-व-व-म-
 क-भ-ल-जार उभौ ।

कुमारं माता युवतिः समुब्धं गुहां विभर्ति न ददाति पित्रे ।

अनीकमस्य न मिनज्जनासः पुरः पश्यन्ति निहितमरतौ ॥ १ ॥

कुमारम् । माता । युवतिः । समुब्धम् । गुहा । विभर्ति । न । ददाति । पित्रे ।

अनीकम् । अस्य । न । मिनत् । जनासः । पुरः । पश्यन्ति । निहितम् । अरतौ ॥ १ ॥

शाठ्यायनब्राह्मणोक्त इतिहास इहोच्यते । राजा त्रैवृण ऐक्ष्वाकः^१ अरुणोऽभवदस्य^२ च^३ ॥ पुरोहितो वृषो जान^४ ऋषिरासीत्तदा खलु । संगृह्णन्ति रथान्^५ राज्ञां रक्षणाय पुरोहिताः ॥ अरुणस्य वृषो रक्षि संजग्राह पुरोहितः । कुमारो वर्तमानि क्रीडग्रथचक्रेण घातितः^६ ॥ छिन्नः कुमारश्चक्रेण ममाराथ पुरोहितः । एवं हन्तास्येति राजानं राजा चापि पुरोहितम् ॥ एवं हन्तास्य कुमारस्य नाहमित्यब्रवीत्तदा । यतस्त्वं रथवेगस्य नियन्तातस्त्वया हतः ॥ रथस्वामी यतो राजन् तस्मात्वं तस्य घातकः । एवं विषद-मानौ ताविष्वाकूम्प्रदुमागतौ ॥ तौ प्रपञ्चतुरिष्वाकून् केनासौ निहतो द्विजः^७ । तेऽब्रुवग्रथयन्तारं हन्तारं वृषासंज्ञकम् ॥ स वृषो वार्शसाम्ना तं कुमारं समजीवयत् । एवमाख्याय तत्रैव पुनरन्यदुदी-रितम् ॥ यत इक्ष्वाकवो रागात्^८ हन्तारमृषिमब्रुवन् । तस्मात्तेषां गृहेष्वग्नेस्तेजो निर्गतमेषु च ॥ गृहे पाकादयो नासन् तत्कारणमचिन्तयन् । वृषं कुमारहन्तारं यदबोधाम तेन नः ॥ अपाक्रमद्वरो वहेराह्म-याम वृषं वयम् । इति संचिन्त्य^९ तमृषिमाह्वयामासुरादरात् ॥ समागत्य^{१०} ततः क्षीघ्रं तेषामग्नेर्हरो भवेत् । इति वार्शेन साम्नासावकामयत पूर्ववत् ॥ एवं गायन् स ऋषिर्ब्रह्महत्यां भार्याजातां^{११} त्रसदस्योर्नृपस्य । पिशाचवेषां हर आदाय चाग्नेर्गृहाधीत्या कशिपौ स्थापयन्तीम्^{१२} ॥ दृष्ट्वा^{१३} सम्यक् तद्वरस्तोषयित्वा^{१४} साम्ना पश्चाद्योजयामास चाग्निम् । ततः सतेजाः संजातोऽभवत्पाकादि पूर्ववत् ॥ एवं शाठ्यायनेनोक्तं ताण्डकोक्तमथोच्यते । वृषाः पुरोधा अभवत्सदस्योर्महीपतेः ॥ स रथं धावयन् राजा ब्राह्मणरथ कुमार-कम् । चिच्छेद रथचक्रेण प्रमादात्सोऽब्रवीद्विशम् ॥ पुरोहिते वर्तमाने त्वयि मां हन्तिरागता^{१५} । एषा त्वयापनेतव्या ऋषिमित्यब्रवीन्नृपः ॥ स ऋषिर्वाशसाम्ना तं कुमारमुदजीवयत् ॥ माता कुमारस्योत्पाद-वित्री युवतिः यौवनोपेता कुमारं पथि संचरन्तं समुब्धं चक्रेण हतं गुहा गुहायां विभर्ति धार-यति । न न ददाति पित्रे तस्य जनकाय । यद्वा । माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी समुब्धं सम्यक् निर्गूढं गुहा^{१६} विभर्ति न ददाति पित्रे । अस्य कुमारस्य अनिकं रूपं मिनत् हिंसितं जनासः जनाः न पश्यन्ति । किंतु अरतौ अरमणे देशे निहितं स्थितं पुरः पुरोदेशे^{१७} पश्यन्ति । अथवायं वृषेन पुनरुज्जीवितः कुमार आत्मानमपरोक्षतया वक्ति कथयति । जानः^{१८} वा तं जीवयित्वा वक्ति । अथवा । सूक्तस्य आग्नेयत्वात् कुमार इत्यग्निरुच्यते । तं माता अग्निर्युवतिर्मिश्रयन्ती समुब्धं निर्गूढं गुहायां विभर्ति पित्रे उत्पादकाय यजमानाय न ददाति । अस्याग्नेर्मिनत् हिंसत् दाहकमनीकं तेजो जना न पश्यन्ति । किंतु अरतौ अरण्यां हितं^{१९} पश्यन्ति ॥

१. ख-ग-च-फ-भ-इक्ष्वाकुः । २. च-फ-त्रय एव ब्रवीन्मित्रः । ३. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-जारः । ४. त-तथा । ५. ल-पातितः । ६. ण-भ-स-द्विजाः । ७. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-वेगात् ; त-ल-संगात् । ८. त-ल-निक्षिप्तः । ९. त-न-ल-स आगत्य । १०. त-भार्या जाताम् । ११. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-स-स्थापयन्ती । १२. ख-ग-च-फ-दृष्ट्वा दृशः संस्तरे तोषयित्वा ; ण-दृष्ट्वा वृषः संस्तरे तोषयित्वा ; भ-दृष्ट्वा लक्षस्तरे स्तोषयित्वा ; ल-दृष्ट्वा लक्षस्तद्वरस्तोषयित्वा ; स-दृष्ट्वा सक्षस्तरे (?) तोषयित्वा । १३. न-हतिरागता । १४. ल-गुहायाम् । १५. ख-ग-च-ण-भ-पुरोदेशे नास्ति । १६. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-ल-स-जारः । १७. ल-निहितम् ।

कमेतं त्वं युवते कुमारं पेयीं बिभर्षि महिषी जजान ।

पूर्वीर्हि गर्भः शरदो ववर्धपश्यं जातं यदसूत माता ॥ २ ॥

कम् । एतम् । त्वम् । युवते । कुमारम् । पेयीं । बिभर्षि । महिषी । जजान ।

पूर्वीः । हि । गर्भः । शरदः । ववर्ध । अपश्यम् । जातम् । यत् । असूत । माता ॥ २ ॥

अत्राग्नेरुत्पाद्यमानत्वात् कुमारशब्देन व्यवहारः । हे युवते त्वं कमेतं कुमारं पेयीं हिंसिका
पिशाचिका सती बिभर्षि । एवं वृक्षाल्बो महर्षिः कशिपुनाच्छन्नम् अग्नेर्हरो हूते । त्वयानुत्पादितत्वात्
धारणमनुचितमित्यर्थः । महिषी महती पूजनीयारणिः एनं जजान अजनयत् । तदेवाह । गर्भः शिल्लो-
प्राहकोऽरण्याः संबन्धी गर्भः हि यस्मात् पूर्वीः शरदः गताननेकां संवत्सरान् ववर्ध ववृधे ।
अहं च ततो जातम् अपश्यम् । यत् यस्मात् माता अरणिः असूत उदपादयत् । राजकुमारपक्षे हे
युवते भूदेवि कमेतं कुमारं पेयी सती बिभर्षि । अवशिष्टं कुमारजननपरतया योज्यम् । एवमुत्तरत्रापि
कुमारामिहरसोः परत्वेन यथोचितं व्याख्येयम् ॥

हिरण्यदन्तं शुचिर्वर्णमारात्क्षेत्रादपश्यमायुधा मिमानम् ।

ददानो अस्मा अमृतं विपृक्तं मामनिन्द्राः कृणवन्ननुकथाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदन्तम् । शुचिऽवर्णम् । आरात् । क्षेत्रात् । अपश्यम् । आयुधा । मिमानम् ।

ददानः । अस्मै । अमृतम् । विपृक्तम् । किम् । माम् । अनिन्द्राः । कृणवन् । अनुकथाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदन्तं हिरण्यसदृशदन्तस्थानीयज्वालोपेतं शुचिर्वर्णं प्रदीप्तवर्णम् आयुधा आयुधानि
आयुधस्थानीयान् स्फुलिङ्गान् ज्वाला वा मिमानं निर्दिमानमग्निम् आरात् समीपे क्षेत्रात् क्षेत्रे
देवो अपश्यं पश्येयम् । एवं वृक्षः कामयते । अहम् अस्मै अग्नये अमृतम् अविनाशवसूतवसाधनं
वा विपृक्तं सर्वतो व्याप्तं इविः स्तोत्रं वा ददानः दातास्मि । माम् अनिन्द्राः । इन्द्रः परमै-
श्वर्योऽग्निः । तद्रहिता अनिन्द्राः । इन्द्रमयजन्त इत्यर्थः । अनुकथाः अस्तुतय इन्द्रमस्तुवन्तम् किं
कृणवन् किं कुर्युः ॥

क्षेत्रादपश्यं सनुतश्चरन्तं सुमध्वं न पुरु शोभमानम् ।

न ता अगृभ्रजनिष्ट हि षः पलिकनीरिद्युवतयो भवन्ति ॥ ४ ॥

क्षेत्रात् । अपश्यम् । सनुतरिति । चरन्तम् । सुमध्वम् । न । पुरु । शोभमानम् ।

न । ताः । अगृभ्रन् । अजनिष्ट । हि । षः । पलिकनीः । इत् । युवतयः । भवन्ति ॥ ४ ॥

१. त-क- कशिपुनाच्छन्नम् । २. क-ग-व-व-ज-म-स-तदेव हि, न-तदेवाहुः । ३. क-राजकुमार-
अपश्ये । ४. त-कुमारमातृपरतया । ५. त-क्षेत्रेक्षे ।

अहं वृषा इदानीं वक्षेत्रात् क्षेत्रे वसन्तुतः । अन्तर्हितनामैतत् । निगृहं वचरन्तम् अरण्यां^१ वयूथं
 वन गवां समूहमिव वसुमत् स्वयमेव पुरु बहु वक्षोभमानम्^२ अपश्यं पश्यामि । पुरा हरसः पिशा-
 च्चाक्रमणकाले वताः ज्वाला निर्वीर्याः वन वअगृभ्रन् नागृह्णन् नराः । इदानीं वसः अग्निः वअजनिष्ट
 वहि । हरसा प्रादुरभूत् खलु । अत एव हेतोः वपलिकीरित् पलिकन्यः पलिता जीर्णाः^३ ज्वाला एवेदानीं
 वयुवतयो वभवन्ति ॥

के मे मर्यकं वि यवन्त गोभिर्न येषां गोपा अरणश्चिदास ।

य ई जगृभ्रन् ते सृजन्तवाजाति पश्व उप नश्चिकित्वान् ॥ ५ ॥

के । मे । मर्यकम् । वि । यवन्त । गोभिः । न । येषाम् । गोपाः । अरणः । चित् । आस ।

ये । ईम् । जगृभुः । अब । ते । सृजन्तु । आ । अजाति । पश्वः । उप । नः । चिकित्वान् ॥ ५ ॥

वके वमे मदीयं वमर्यकं मर्यसंघं राष्ट्रं गोभिः सह वि यवन्त वियुक्तमकुर्वन् । गा^४भृत्याश्च
 व्ययोजयन्^५ । वेषां गोपाः अस्माकं गोपायिताः वअरणश्चित् अभिगन्ता वन वास बभूव^६ । सोऽय-
 मग्निः । वये द्वेषिणः वईम् एनं जनसंघं राष्ट्रं जगृभुः गृह्णन्ति । वते वअव वसृजन्तु नश्यन्तु^७ । किंच
 वचिकित्वान् वेतनावान् अस्मद्विषयज्ञानवानग्निः वनः अस्माकं वपश्वः पशून् वउप वआजाति उपा-
 गच्छति ॥

वसां राजानं वसति जनानामरातयो नि दधुर्मर्त्येषु ।

ब्रह्माण्यत्रैरव तं सृजन्तु निन्दितारो निन्द्यासो भवन्तु ॥ ६ ॥

वसाम् । राजानम् । वसतिम् । जनानाम् । अरातयः । नि । दधुः । मर्त्येषु ।

ब्रह्माणि । अत्रैः । अव । तम् । सृजन्तु । निन्दितारः । निन्द्यासः । भवन्तु ॥ ६ ॥

वसां वसतां प्राणिनां वराजानं स्वामिनं जनानां प्राणिनां वसतिम् आवासभूतं श्वरुणमुक्त-
 केक्षणमग्निं वा^१ वअरातयो वनि वदधुः अगोपयन् वमर्त्येषु^२ लोकेषु मध्ये । वअत्रैः अत्रिगोत्रस्य वृषास्य
 वब्रह्माणि मन्त्राः स्तोत्राणि^३ वा^४ वतं कुमारम्^५ अग्निं वा वअव वसृजन्तु । अथवा अत्रैः^६ अत्रिगोत्रस्य
 कुमारं ब्रह्माणि । यद्वा । वृषास्य ब्रह्माण्यत्रैरत्रिगोत्रम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ तं कुमारमव सृजन्तु विसृजन्तु ।
 वनिन्दितारः अस्मत्किम्बुकाः वनिन्द्यासः अस्माभिर्मिन्द्याः वभवन्तु । वअत्रैर्ब्रह्माणीत्येतत्^७ उपजीव्य वृषा-
 मन्त्रात्रैषं वदन्ति । आत्रैषः कुमार इति पक्षे स एव प्राणमयम्^८ आत्मानमवसृजन्मिच्छत्याशास्ते ॥ १४ ॥

१. त-आरण्यम् । २. प- शोभमानमग्निम् । ३. ख-ग-व-न-त-न-प-फ-म-ल-स- ' जीर्णाः ' नास्ति ।
 ४. ख-ग-व-व-न-त-म-ल-स-गोभृत्यांश्च वियोजयन् ; न-गोभृत्यांश्च व्ययोजयन् । ५. न-म-ल-स-
 गोपयिता । ६. ख-प-फ-म- न बभूव । ७. ल- न पश्यन्तु । ८. ख-व-व-न-प-फ-म- ' श्वरुण ' ...
 वा ' नास्ति । ९. त-मर्त्येषु तदीयेषु । १०. ख-ग-व-न-म- ' स्तोत्राणि वा ' नास्ति । ११. ख-ग-व-
 न-प-फ-म- कुमारमवसृजन्ममुक्तक्षणम् । १२. ख-ग-व-व-म-ल-स-अत्रैः अत्रिम् । १३. ख-ग-व-न-त-न-
 म-ल-स-अत्र ब्रह्माणीत्येते । १४. ख-ग-व-व-त-न-म-ल-स- वाक्यं मेगम् (?) ।

अञःसवे आहवनीयोपस्थाने 'शुनश्चिच्छेपम्' इत्येषा । 'अग्निमाहवनीयमुपस्थापयान्कार-
शुनश्चिच्छेपं निर्दितं सहस्रात्' (ऐ. ब्रा. ७. १७) इति ब्राह्मणम् ।

शुनश्चिच्छेपं निर्दितं सहस्राद्यूपादमुञ्चो अशमिष्ट हि षः ।

एवास्मदग्ने वि मुमुग्धि पाशान्होतश्चिकित्व इह तू निषद्य ॥ ७ ॥

शुनःऽशेषम् । चित् । निऽर्दितम् । सहस्रात् । यूपात् । अमुञ्चः । अशमिष्ट । हि । सः ।
एव । अस्मत् । अग्ने । वि । मुमुग्धि । पाशान् । होतरिति । चिकित्वः । इह । तु । निऽसद्य ॥ ७ ॥

हे अग्ने 'निर्दितं नितरां बद्धं' 'शुनःशेषम्' ऋषि 'सहस्रात्' अनेकरूपात् 'यूपात्' 'अमुञ्चः'
अमोचयः । 'चित्' इति पूरणः । शुनःशेषमिति पदस्य मध्ये पदान्तरस्य संहिताया व्यत्ययेनावस्थितिः ।
'सः' ऋषिः 'अशमिष्ट' 'हि' शान्तवान् खलु । बद्धा^१ । स हि यस्मादशमिष्ट । स्तुतिकर्मत्वात्^२ ।
अस्तावीत् । तस्मादमुञ्च इति संबन्धः । 'एव एवम्' 'अस्मत्' अस्मत्तः 'पाशान्' 'वि' 'मुमुग्धि'
विमोचय । हे 'होतः'^३ हे 'चिकित्वः' चेतनावन् 'अग्ने' 'इह' 'तु' येषां 'निषद्य' अवस्थाय ॥

हृणीयमानो अप हि मदैयेः प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।

इन्द्रो विद्वां अनु हि त्वा चक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ८ ॥

हृणीयमानः । अप । हि । मत् । ऐयेः । प्र । मे । देवानाम् । व्रतऽपाः । उवाच ।

इन्द्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चक्ष ।

तेन । अहम् । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगाम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने 'हृणीयमानः' कृष्यस्त्वं 'मत्' मत्तः 'अप' 'ऐयेः' 'हि' अपागाः खलु ॥ 'इं गती'
इत्यस्मात् इत्यन्विकरणात् लङि मध्यमे छान्दसे परस्मैपद् आवागमे वृद्धौ व्यत्ययेन इत्यनोऽकारस्य एकरे
च कृते रूपम् ॥ 'मे' मद्यं 'देवानां' 'व्रतपाः' कर्मणः पालकः 'इन्द्रः' 'प्र' 'उवाच' 'हि' । स एव
'विद्वान्' 'त्वा' 'अनु' 'चक्ष' त्वां ददर्श । 'तेन' 'अनुशिष्टः' 'अहं' हे 'अग्ने' 'त्वाम्' 'आगाम्'
इति । एवं वृत्ता आह ॥

वि ज्योतिषा बृहता मात्यगिराविर्विशानि कृणुते महित्वा ।

प्रादेवीर्मायाः संहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिधे ॥ ९ ॥

वि । ज्योतिषा । बृहता । माति । अग्निः । आविः । विशानि । कृणुते । महिऽत्वा ।

प्र । अदेवीः । मायाः । संहते । दुःऽएवाः । शिशीते । शृङ्गे इति । रक्षसे । विऽनिधे ॥ ९ ॥

१. स-ग-च-व-न-म-स-अनेकरूपात् । २. त-विद्वान् । ३. स-ग-च-व-त-न-म-स-स-
स्तुतिकर्मत्वात् । ४. स-ग-च-व-प-क-म-होतर्वैशानामावातः ।

अयम् अग्निः अज्योतिषा तेजसा अहता महता अवि अभाति विशेषेण दीप्यते । अथ तथाभूतः सन् अहिस्वा स्वमहस्वेन अविश्वानि सर्वाणि पदार्थजातानि अविः अकृणुते प्रकटीकरोति । एवं प्रबुद्धोऽग्निः अदेवीः अदेवनाशीला आसुरीः अमायाः अदुरेवाः दुःखगमनाः^१ अप्र असहते अभिभवति । किञ्च अशिशीते तीक्ष्णीकरोति । अश्रु श्रुणाणि । श्रुसदशीर्हिसिका वा ज्वालाः शिशीते तीक्ष्णीकरोति । किमर्थम् । अरक्षसे अविनिक्षे रक्षसो नाशाय । ' निश्यति श्रु रक्षसो विनिक्षणनाय ' (निरु. ४. १८) इति यास्कः ॥

उत स्वानासो दिवि षन्त्वग्नेस्तिग्मायुधा रक्षसे हन्तवा उ ।

मदे चित्तस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥ १० ॥

उत । स्वानासः । दिवि । सन्तु । अग्नेः । तिग्मऽआयुधाः । रक्षसे । हन्तवै । उँ इति ।

मदे । चित् । अस्य । प्र । रुजन्ति । भामाः । न । वरन्ते । परिबाधः । अदेवीः ॥ १० ॥

उत अपि च अग्नेः अस्वानासः शब्दं कुर्वाणा ज्वालाः अदिवि अन्तु शुलोके प्रादुर्भवन्तु । किमर्थम् । अतिग्मायुधाः तीक्ष्णायुधस्थानीया ज्वालाः । अरक्षसे अहन्तवा उ रक्षसो हननाय । उ इति पूरणः । अमदे अचित् हर्षे सति अस्य अग्नेः अभामाः क्रोधा दीप्तयो वा अप्र अरुजन्ति प्रकर्षेण भङ्गं^२ गच्छन्ति पीडयन्ति वा रक्षांसि । अपरिबाधः परितो बाधिकाः अदेवीः अदेवनाः आसुर्यः सेनाः अन वरन्ते न वारयन्त्येनम्^३ ॥

एतं ते स्तोमं तुविजात विप्रो रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ।

यदीदग्ने प्रति त्वं देव ह्यर्थाः स्वर्वतीरप एना जयेम ॥ ११ ॥

एतम् । ते । स्तोमम् । तुविजात । विप्रः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् ।

यदि । इत् । अग्ने । प्रति । त्वम् । देव । ह्यर्थाः । स्वर्वतीः । अपः । एन । जयेम ॥ ११ ॥

हे तुविजात बहुभाषमाणाम्ने अते त्वदर्थम् अतं अस्तोमम् एतत् स्तोत्रं अविप्रः मेधावी स्तोता अरथं अन रथमिव अधीरः अस्वपाः शोभनकर्माहम् अतक्षं समपादयम् । हे अग्ने अदेव अत्वं अयदीत् एवं स्तोमं अति अहर्थाः प्रतिकामवेधाः । तर्हि अस्वर्वतीः स्वरणवतीर्णांसिमतीः अपः अएना एनेन अजयेम प्राप्नुवाम ॥

१. त-दुरवगमनाः । २. त-पीडाम् ; न-ल-स-यावाम् । ३. ख-ग-च-ण-न-प-क-भ-ल-स-अदेवताः । ४. ख-च-ण-भ-वारयन्त्येष, न-स-वारयन्त्येतम् ।

तुवि॒ग्रीवो॑ वृष॒भो वा॑वृ॒धानो॑ऽश्नु॒वृ॒र्यः॑ सम॒जाति॑ वेदः ।

इती॒मम॑भि॒ममृ॒ता अवो॑चन्ब॒र्हिष्म॑ते मन॒वे शर्म॑ यंस॒द्विष्म॑ते

मन॒वे शर्म॑ यंसत् ॥ १२ ॥

तुवि॒ऽग्रीवः॑ । वृष॒भः । व॒वृ॒धा॒नः । अ॒श॒त्रु । अ॒र्यः । सम॑ । अ॒जा॒ति॒ । वेदः॑ ।

इति॑ । इ॒मम् । अ॒भि॒म् । अ॒मृ॒ताः । अ॒वो॒चन् । ब॒र्हिष्म॑ते । मन॒वे । शर्म॑ । यंस॒त् ।

द्विष्म॑ते । मन॒वे । शर्म॑ । यंस॒त् ॥ १२ ॥

तुविग्रीवः बहुज्वालः प्रभूतग्रीवो वा वृषभः वर्षिता कामानां ववृधाः वर्धमानोऽग्निः
अर्थः अरेः वेदः धनम् अशत्रु अकण्टकं समजाति संयोजयति । इतीमम् अर्थम् अभिम् अमृताः
अन्ये देवाः अवोचन् । यस्मादेवं तस्मात् बर्हिष्मते यागवते मनवे मनुष्याय यजमानाय वक्ष्म
सुखं यंसन् यच्छतु । हविष्मते च शर्म यंसत् ॥ १५ ॥

‘त्वमग्ने वरुणः’ इति द्वादशचं तृतीयं सूक्तमात्रेयस्य वसुभृतस्वार्थं त्रीदृशमात्रेयम् । ‘त्वमग्ने
वसुभृतः’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनिबोहः ‘अवोष्यभिः’ इत्यत्रोक्तः ॥

त्वम॒ग्ने वरु॑णो जा॒यसे॒ यत्त्वं मि॒त्रो भ॑वसि॒ यत्समि॑द्धः ।

त्वे वि॒श्वे स॒हस॑स्पु॒त्र दे॒वास्त्व॑मिन्द्रो॒ दा॒शुषे॑ म॒र्त्याय॑ ॥ १ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने । वरु॑णः । जा॒यसे॒ । यत् । त्वम् । मि॒त्रः । भ॑वसि॒ । यत् । सम॑ऽमि॒द्धः ।

त्वे इति॑ । वि॒श्वे । स॒हस॑सः । पु॒त्र । दे॒वाः । त्वम् । इन्द्रः॑ । दा॒शुषे॑ । म॒र्त्याय॑ ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं वरुणः तमसां वारको रात्र्यभिमानी देवोऽपि त्वमेव यत् यदा जायसे । किञ्च
त्वं मित्रः अहरभिमानी देवः प्रमीतेत्याता यत् यदा समिद्धः । त्वमुत्पन्नमात्रः सन् तमो
निवारयसि प्रवृद्धः सन् हितकारी भवसीत्यर्थः । त्वे त्वयि विश्वे सर्वेऽपि देवाः वर्तन्ते ।
त्वह्येते हविषा तेषां जीवन्तात् । ‘ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन्’ (तै. सं. ६. २. २. ९) इति
हि श्रुतेः^४ । हे सहसस्पुत्र वकेन मथ्यमानत्वात् । किञ्च त्वम् इन्द्रः स्वामी दाशुषे हविर्दाने
‘मर्त्याय’ यजमानाय ॥

विवाहे ऋग्व्यामाज्याहुती ‘त्वमर्थमा’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘त्वमर्थमा भवसि वरुणीना-
मिति विवाहे ऋगीम्’ (आश्व. गृ. १. ४. ७) इति ॥

१. प-मनवे । २. स-वसुभृतः आद्या विराट् तृतीया मास्तरीयावर्ण्यतीति । ३. च-च-च-न-च-
फ-भ-सन् भवसि । ४. क-श्रुतिः । ५. च-मर्त्याय मनुष्याय ।

त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनां नाम स्वधावन्गुह्यं विमर्षि ।

अञ्जन्ति मित्रं सुधितं न गोभिर्यदम्पती समनसा कृणोषि ॥ २ ॥

त्वम् । अर्यमा । भवसि । यत् । कनीनाम् । नाम । स्वधाऽवन् । गुह्यम् । विमर्षि ।

अञ्जन्ति । मित्रम् । सुऽधितम् । न । गोभिः ।

यत् । दम्पती इति दम्ऽपती । समनसा । कृणोषि ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽत्वमर्यमा ऽभवसि । सर्वेषां नियमितासि । ऽयत् यदा ऽकनीनां कन्यकानां संबन्ध्यसि । किञ्च हे ऽस्वधावन् हविलक्षणाश्वन् ऽगुह्यं गोपनीयं ऽनाम ऽविमर्षि वैश्वानर इति तज्ज्ञाम । ऽसुधितं सुधु^१ निहितं^२ ऽमित्रं ऽन मित्रमिव त्वां ऽगोभिः । विकारे प्रकृतिशब्दः । गोविकारैः^३ क्षीरादिभिः ऽअञ्जन्ति । ऽयत् यस्मात् ऽदम्पती जायापती ऽसमनसा समानमनस्कौ ऽकृणोषि करोषि ॥

तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम् चारु चित्रम् ।

पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

तव । श्रिये । मरुतः । मर्जयन्त । रुद्र । यत् । ते । जनिम् । चारु । चित्रम् ।

पदम् । यत् । विष्णोः । उपऽमम् । निऽधायि । तेन । पासि । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥ ३ ॥

अनयाग्नेर्माध्यमिकी मूर्तिरुच्यते । हे अग्ने ऽतव ऽश्रिये अयणाय ऽमस्तः अपः^४ अन्तरिक्ष्याः ऽमर्जयन्त मर्जयन्ति । हे ऽरुद्र वृष्ट्या^५ रुद्रवद्वर्धितरमे^६ ऽते तव यत् ऽजनिम् जन्म वैद्युतलक्षणं ऽचारु चरणीयं^७ ऽचित्रं चायनीयं^८ च^९ । तत्कथमिति चेदुच्यते । ऽविष्णोः व्यापनशीलस्य देवस्य ऽउपमं ऽगुह्यम् अगम्यं ऽयत् ऽपदं ऽनिधायि । अनेनान्तरिक्षमुक्तम् । 'उपमेयमिव विष्णोर्मध्यमं पदं तस्माच्चान्तरिक्षं पश्यन्ति' इति ब्राह्मणम् । ऽतेन ऽगोनाम् उदकानां ऽगुह्यं ऽनाम नामानि ऽपासि रक्षसि ॥

तव श्रिया सुदृशो देव देवाः पुरु दधाना अमृतं सपन्त ।

होतारमग्निं मनुषो नि वेदुर्दशस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥ ४ ॥

तव । श्रिया । सुऽदृशः । देव । देवाः । पुरु । दधानाः । अमृतम् । सपन्त ।

होतारम् । अग्निम् । मनुषः । नि । वेदुः । दशस्यन्तः । उशिजः । शंसम् । आयोः ॥ ४ ॥

१. ख-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स- 'सुधु निहितं' नास्ति । २. ख-च-ण-प-फ-भ- 'गोविकारैः' नास्ति । ३. त- 'अपः' नास्ति । ४. ल-दृष्ट्या; स-विष्ण्या । ५. च-न-रुद्रवर्धितामे; त-रुद्रवर्धितामे । ६. च-रमणीयम् । ७. च-सोमनम् ।

हे ^१देव अग्ने ^२सुदृशः ^३तव ^४भ्रिया समृद्धया ^५देवाः इन्द्रादयः ^६पुन अत्यधिकं ^७दधानाः
त्वयि प्रीतिं धारयन्तः ^८अमृतं ^९सपन्त स्पृशन्ति । ^{१०}होतारं होमनिष्पादकम् ^{११}अग्निं ^{१२}मनुष्यः मनुष्याः
^{१३}नि ^{१४}वेदुः परिचरन्ति ऋत्विजः । किं कुर्वन्तः । ^{१५}दशस्यन्तः हविर्वितरन्तः ^{१६}वांसं फलम् ^{१७}उत्तिजः
कामयमानस्य ^{१८}आयोः मनुष्यस्य यजमानस्यार्थम् ॥

न त्वद्दोता पूर्वो अग्ने यजीयान् काव्यैः परो अस्ति स्वधावः ।

विश्वश्च यस्या अतिथिर्भवासि स यज्ञेन वनवदेव मर्तान् ॥ ५ ॥

न । त्वद् । होता । पूर्वैः । अग्ने । यजीयान् । न । काव्यैः । परः । अस्ति । स्वधावः ।

विशः । च । यस्याः । अतिथिः । भवासि । सः । यज्ञेन । वनवद् । देव । मर्तान् ॥ ५ ॥

हे ^१अग्ने ^२एवम् त्वत्तोऽन्यः ^३न ^४अस्ति ^५होता ^६पूर्वः पूरकः^१ पुराणो वा ^७यजीयान् ब्रह्मा वा ।
^८काव्यैः स्तोत्रैः स्तुत्यः ^९परः परस्तात् परस्मिन्नपि काले ^{१०}न अस्ति । हे ^{११}देव हे ^{१२}स्वधावः अन्नचन्द्र^२
^{१३}यस्याः ^{१४}विशः प्रजाया ऋत्विगूपायाः ^{१५}अतिथिः ^{१६}भवासि अतिथिक्त्वृजः^३ भवसि । ^{१७}सः^४ ^{१८}यज्ञेन
^{१९}मर्तान् अस्मद्देष्टुन् ^{२०}वनवद् वृश्ति^५ हिनस्ति^६ । यद्वा । मर्तान् परिचारकान् वनवत् संभजेत् ॥

वयमग्ने वनुयाम त्वोता वसूयवो हविषा बुध्यमानाः ।

वयं समर्थे विदथेष्वह्ना वयं राया सहसस्पुत्र मर्तान् ॥ ६ ॥

वयम् । अग्ने । वनुयाम । त्वाऽऊताः । वसूयवः । हविषा । बुध्यमानाः ।

वयम् । समर्थे । विदथेषु । अह्नाम् । वयम् । राया । सहसः । पुत्र । मर्तान् ॥ ६ ॥

हे ^१अग्ने ^२वयं यजमानाः ^३त्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तः^४ ^५वनुयाम । शत्रून् पीडयाम संभजेमहि
वा धनम् । कीदृशा वयम् । ^६वसूयवः वसुकामाः^५ ^७हविषा त्वां ^८बुध्यमानाः बोधयन्तः ^९वयं ^{१०}समर्थे
समरणे जयेम शत्रूनिषि शेषः । ^{११}विदथेषु यागेषु प्राप्नुयाम वलम् । यद्वा । वनुयामेवेतदनुचर्यते ।
^{१२}अह्नां सर्वेष्वहःसु । किंच ^{१३}वयं हे ^{१४}सहसस्पुत्र वलस्य पुत्र पालक^६ वामे ^{१५}राया धनेन सह
^{१६}मर्तान्^७ पुत्रभृत्यादीन् लभेमहि ॥ ॥ १६ ॥

१. ल-प्रेरकः । २. ल-व-व-न-भ-अन्नवज्रमे । ३. ल-व-व-न-प-फ-भ-ल-स- 'अतिथिवत्
पूज्यः' नास्ति । ४. प- ल त्वम् । ५. ल-वृश्ति हि (हि)सधि; प-हिसधि । ६. ल-व-व-न-प-भ-ल-
स-सन्तो वयम् । ७. प-धनकामाः । ८. ल-वलपालक । ९. न-मर्त्यान् ।

यो न आगो अम्येनो भरात्यधीदधमघशसे दधात ।

जही चिकित्वो अभिशस्तिमेतामग्ने यो नो मर्चयति द्वयेन ॥ ७ ॥

यः । नः । आगः । अभि । एनः । भराति । अधि । इत् । अधम् । अधशसे । दधात ।

जहि । चिकित्वः । अभिशस्तिम् । एताम् । अग्ने । यः । नः । मर्चयति । द्वयेन ॥ ७ ॥

यः मर्त्यः । आगः अपराधम् । एनः पापं च । नः अस्मभ्यम् । अभि । भराति अभितः करोति । तस्मिन् । अधशसे । अधं पापम् । अधि । दधात ददात्वग्निः । इत् इति पूरणः । आगोऽपराधं यो मघमिदं करोति तस्मा एवाग्निस्तत्करोत्वित्यर्थः । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे^२ अग्ने । एताम् । अभिशस्ति^१ । जहि । उत्तरत्र यच्छब्दश्रवणात्तदनुगुण्येनैनमभिशंसकमिति व्याख्येयम् । यः अभिशस्ता । नः अस्मान् । द्वयेन उक्तेन आगसा एनसा वा । मर्चयति बाधते । तमिति ॥

त्वामस्या व्युषि देव पूर्वे दूतं कृण्वाना अयजन्त हव्यैः ।

संस्थे यदग्र ईयसे रयीणां देवो मर्तेर्वसुभिरिध्यमानः ॥ ८ ॥

त्वाम् । अस्याः । विऽउषि । देव । पूर्वे । दूतम् । कृण्वानाः । अयजन्त । हव्यैः ।

सम्स्थे । यत् । अग्ने । ईयसे । रयीणाम् । देवः । मर्तैः । वसुऽभिः । इध्यमानः ॥ ८ ॥

हे^३ अग्ने । त्वामस्याः रात्रेः । व्युषि । न्युष्टायामुषसीत्यर्थः । पूर्वे पुरातना यजमानाः । दूतं देवानां मेरकं । कृण्वानाः कुर्वाणाः । अयजन्त । हव्यैः हविर्भिः साधनैः । रयीणां हविर्लक्षणाणां । संस्थे संस्थाने आसादने सति हे^४ अग्ने । यत् यदा । ईयसे गच्छसि । देवः^५ द्योतमानः । मर्तैः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः । वसुभिः वासकैः । इध्यमानः समिध्यमानः^६ सन् ॥

अव स्पृधि पितरं योधि विद्वान्पुत्रो यस्ते सहसः सून ऊहे ।

कदा चिकित्वो अभि चक्षसे नोऽग्ने कदा ऋतचिधातयासे ॥ ९ ॥

अव । स्पृधि । पितरम् । योधि । विद्वान् । पुत्रः । यः । ते । सहसः । सूनो इति । ऊहे ।

कदा । चिकित्वः । अभि । चक्षसे । नः । अग्ने । कदा । ऋतचिद् । यातयासे ॥ ९ ॥

हे^७ सहसः । सूनो बलस्य पुत्राग्ने त्वम् । अव । स्पृधि पारय । योधि पृथक्^८ पापात् । यः । पुत्रः^९ पुत्रस्थानीयः तव^{१०} यो यजमानः । ते त्वां । पितरं पारुकं पितृभूतं । विद्वान् जानन् । ऊहे बहति

१. प- अधशसे पापकारिणे (णि) । २. च-फ- हे अग्ने चिकित्वः चेतनावन् एतामभिशस्तिम् ; प-हे चिकित्वः चेतनावन् अग्ने एतामभिशस्तिमभिशंसकम् । ३. प-हे देव । ४. प-त्वं देवः । ५. च-य-च-फ-भ- 'समिध्यमानः' नास्ति । ६. प-ल-पृथक् च । ७. च-य-च-च-य-न-प-फ-भ-क-स- 'पुत्रः' नास्ति । ८. त-पुरुता ना ।

हविः । तमेवं कुरु इत्यृचिरात्मानं परोक्षेणाह । ' हव्यवाळमिरजरः पिता नः ' (ऋ. सं. ५. ४. २) इति हि वक्ष्यति । यद्वा । पितृपुत्रभावो व्यस्यस्तः । पितरं पितृवद्भक्षकं यजमानमव सृष्टिं बोधिं च^१ यस्त्वं पुत्रः पुत्रवत्सदा रक्षणीयः । ' त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत् ' (ऋ. सं. २. १. ९) इति हि श्रुतिः । हे^२ चिकित्स्वः चेतनावन्^३ अग्ने^४ कदा^५ नः अस्मान्^६ अभि^७ चक्षसे अभिपश्यसि ।^८ कदा च^९ ऋतचित् यज्ञस्योदकस्य वा चेतयिता^{१०} यातयासे प्रेरयसि सम्मार्गेण ॥

भूरि नाम वन्दमानो दधाति पिता वसो यदि तज्जोषयासे ।

कुविदेवस्य सहसा चकानः सुभ्रमभिर्वनते वावृधानः ॥ १० ॥

भूरि । नाम । वन्दमानः । दधाति । पिता । वसो इति । यदि । तत् । जोषयासे ।

कुवित् । देवस्य । सहसा । चकानः । सुभ्रम् । अग्निः । वनते । ववृधानः ॥ १० ॥

भूरि प्रभूतं^१ नाम त्वदीयं नाम^२ वन्दमानः सन्^३ दधाति धारयति । सामर्थ्याद्धविः । अथवा नामकं हविः प्रभूतं धारयति दातुम् ।^४ पिता पालकस्त्वं हे^५ वसो वासकामे^६ वदि^७ तत् हविः^८ जोषयासे सेवसे ।^९ देवस्य व्यवहर्तुर्यजमानस्य^{१०} कुवित् बहु हविः^{११} सहसा बहुलं युक्तः सन्^{१२} चकानः कामयमानः । यद्वा कर्मणि षष्ठी । देवं यजमानं कामयमानः^{१३} अग्निः^{१४} ववृधानः वर्धमानो यजमानं वर्धयन् वा^{१५} सुभ्रं^{१६} वनते प्रयच्छति ॥

त्वमङ्ग जरितारं यविष्ठ विश्वान्यग्रे दुरितातिं पर्षि ।

स्तेना अदृशन्नृपवो जनासोऽज्ञातकेता वृजिना अभूवन् ॥ ११ ॥

त्वम् । अङ्ग । जरितारम् । यविष्ठ । विश्वानि । अग्रे । दुःऽज्ञता । अति । पर्षि ।

स्तेनाः । अदृशन् । रिपवः । जनासः । अज्ञातकेताः । वृजिनाः । अभूवन् ॥ ११ ॥

हे^१ अङ्ग^२ स्वामिन्^३ यविष्ठ युवतम्^४ अग्रे^५ जरितारं स्तोतारम्^६ अनुग्रहीतुं^७ विश्वानि^८ दुरितानि^९ अति^{१०} पर्षि^{११} अतिपारयसि ।^{१२} स्तेनाः तस्कराः^{१३} अदृशन् दृश्यन्ते ।^{१४} रिपवो^{१५} जनासः^{१६} शत्रु-भूता मनुष्याः^{१७} अज्ञातकेताः^{१८} अप्रज्ञातचिह्नाः^{१९} वृजिनाः^{२०} अस्माभिर्वर्जिताः^{२१} अभूवन् भवन्ति ॥

इमे यामासस्त्वद्रिगभूवन्वसवे वा तदिदानीं अवाधि ।

नाहायमग्निरभिश्चस्तये नो न रीषते वावृधानः परा दात् ॥ १२ ॥

इमे । यामासः । त्वद्विक् । अभूवन् । वसवे । वा । तत् । इत् । आगः । अवाधि ।

न । अह । अयम् । अग्निः । अभिश्चस्तये । नः । न । रीषते । ववृधानः । परा । दात् ॥ १२ ॥

१. ऋ-म-व-ग- ' बोधि ' नास्ति । २. ऋ- वा; स-त्वम् । ३. ऋ-म-व-ग-म-य-र-व-विः, न-व-व-विः । ४. ऋ-म-व-व-म-य-फ-म-सुभ्रं धनम् । ५. त-अङ्ग हे । ६. प-अग्रे त्वम् । ७. ग-व-ज-न-स- ' स्तोतार ' नास्ति । ८. प-विश्वानि सर्वाणि ।

वृद्धे वामासः गन्तारः स्तोमाः पृथ्विक् त्वदभिमुखाः अभूवन् भवन्ति । वा अथवा
 वसवे वासकाय^१ वत्^२ वागः अपराधमाशासनरूपम्^३ अवाचि उक्तवानहमग्निम्^४ । इदं वेदीति
 वाचनमेवापराधः । इत् इति पूरणः । यद्वा । तद्विदं वक्ष्यमाणं ज्ञानुभिः कृतमाणोऽवाचि^५ ।
 किंच वामग्निः ववृधानः स्तुत्या वर्धमानः सन्^६ नाह नैव अभिशस्तये निन्दकाय^७ नः
 अस्मान् परा दात् परादद्यात् । तथा रिषते हिंसकाय नैव परा दात् ॥ १७ ॥

‘त्वामग्ने’ इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तमाग्नेयस्य वसुभृतस्यार्चं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च—
 ‘त्वामग्ने एकादश’ इति । प्रातरनुवाकाग्निनाक्षयोर्विनीयोगः ‘अबोध्यग्निः’ इत्यत्रोक्तः ॥

त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामग्निं प्र मन्दे अध्वरेषु राजन् ।

त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमग्निं प्याम पृत्सुतीर्मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । वसुपतिम् । वसूनाम् । अग्निं । प्र । मन्दे । अध्वरेषु । राजन् ।

त्वया । वाजम् । वाजयन्तः । जयेम । अग्निं । प्याम । पृत्सुतीः । मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

हे वाम्ने वसूनां वसुपतिम् । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसूनां बाहुल्यं तस्त्वामित्थं चोक्तम् । बहूनां
 धनानां स्वामिनं त्वाम्^१ अध्वरेषु यागेषु^२ अग्निं^३ प्र मन्दे आभिमुख्येन स्तौमि हे पराजन् । किंच
 त्वया अनुकूलेन वाजयन्तः अग्निमच्छन्तो वयं वाजं जयेम । किंच मर्त्यानां मरणधर्मकाणां
 पृत्सुतीः सेनाः अग्निं प्याम अग्निभवेम ॥

दर्शपूर्णमासे पत्नीसंवाजे गृहपतेर्याज्यैषा । सूत्रितं च—‘हव्यवाळग्निरजरः पिता न इति
 पत्नीसंवाजाः’ (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । देवसुवां^४ हविःष्वयम्रेषैव याज्या^५ । सूत्रितं च—
 ‘हव्यवाळग्निरजरः पिता नस्त्वं च सोम नो वक्षः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

हव्यवाळग्निरजरः पिता नो विभुर्विभावा सुदृशीको अस्मे ।

सुगार्हपत्याः समिधो दिदीक्षस्मश्चरंसं मिमीहि अवांसि ॥ २ ॥

हव्यवाट् । अग्निः । अजरः । पिता । नः । विभुः । विभावा । सुदृशीकः । अस्मे इति ।

सुगार्हपत्याः । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मद्वाक् । सम् । मिमीहि । अवांसि ॥ २ ॥

अयं हव्यवाटग्निः अजरः अजीर्णः सन् नः पिता भवत्विति शेषः । किंच विभुः व्यासः
 विभावा दीप्तिमान् सुदृशीकः शोभनदर्शनः अस्मे अस्माकं मन्त्रु । अथ प्रत्यक्षवादः । सुगार्हपत्याः
 शोभनगार्हपत्ययुक्तानि हव्यः अजानि सं दिदीहि सम्यक् प्रकाशय ददस्व वा । अस्मद्वाक्
 अस्मद्भिमुखं अवांसि अजानि सं मिमीहि सम्यक् प्रयच्छ ॥

१. स-ग-व-ज-क-भ-धनार्थं वासकाः, च-य-धनार्थम् । २. त-तदित् । ३. स-प-उक्तवानसि ।
 ४. स-ग-व-ज-न-भ-स-‘कृतमाणोऽवाचि’ नास्ति । ५. स-ग-व-ज-भ-अव्यञ्ज ।

विशां क्विं विश्पतिं मानुषीणां शुचिं पावकं घृतपृष्ठमग्निम् ।

नि होतारं विश्वविदं दधिध्वे स देवेषु वनते वार्याणि ॥ ३ ॥

विशाम् । क्विम् । विश्पतिम् । मानुषीणाम् । शुचिम् । पावकम् । घृतपृष्ठम् । अग्निम् ।

नि । होतारम् । विश्वविदम् । दधिध्वे । सः । देवेषु । वनते । वार्याणि ॥ ३ ॥

मानुषीणां विश्पतिं विश्पतिं सर्वासां मनुष्यरूपाणां प्रजानां पालकं स्वामिनं वा क्विं मेधाविनं शुचिं शुद्धं दीप्तं वा पावकम् अन्येषां शोधकं घृतपृष्ठं प्रदीप्तपृष्ठोपलक्षितक्षरीरम् । अथवा उपरितनभागे आज्योपेतं होतारं होमनिष्पादकं विश्वविदं विश्वस्य वेत्तारम् अग्निं नि दधिध्वे धारयथ^१ हे ऋत्विजः । सः देवः देवेषु मध्ये वार्याणि वरणीयानि धनानि वनते संभजते अस्मदर्थम् । स्वयं वा वार्याणि हवींषि वनते ॥

जुषस्वाग्ने इळया सजोषा यतमानो रस्मिभिः सूर्यस्य ।

जुषस्व नः समिधं जातवेद आ च देवान्हविरघाय वक्षि ॥ ४ ॥

जुषस्व । अग्ने । इळया । सजोषाः । यतमानः । रस्मिभिः । सूर्यस्य ।

जुषस्व । नः । समिधम् । जातवेदः । आ । च । देवान् । हविः । अघाय । वक्षि ॥ ४ ॥

हे अग्ने जुषस्व सेवस्व स्तुतिम् । इळया वेदिलक्षणया भूम्या वाचा वा सजोषाः समानप्रीतिः । तथा सूर्यस्य रस्मिभिः यतमानः प्रयत्नमुष्काले कुर्वन् । किञ्च हे जातवेदः जातस्य वेदितरग्रे नः अस्मदीयां समिधं जुषस्व सेवस्व । आ वह च देवान् हविरघाय हविरघ्नाथ । आवाह्य वक्षि वहसि तद्धविः ॥

अथ पवित्रेष्टया^२ स्विष्टकृतोऽनुवाक्यैषा । सूत्रितं च — ' जुष्टो दमूना अग्ने शर्धं महते सौभगायेति संयाज्ये ' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । मरुद्भयः^३ पुरोडासां सप्तकपालमित्यत्रापि स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । ' अस्यास्तो न ये मरुतः स्वञ्चो जुष्टो दमूनाः ' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।

विशां अग्ने अमियुजो विहत्या शत्रूयतामा मर भोर्जनानि ॥ ५ ॥

जुष्टः । दमूनाः । अतिथिः । दुरोणे । इमम् । नः । यज्ञम् । उप । याहि । विद्वान् ।

विशाः । अग्ने । अमियुजः । विहत्या । शत्रूयताम् । आ । मर । भोर्जनानि ॥ ५ ॥

१. स-य-च-न-क-म-स-विशुद्धम् ।

२. स-ग-व-क-न-न-प-क-म-धारवध्वे, त-स-धारवध्वे ।

३. त-पवित्रेष्टयाः । ४. स-ग-व-न-भ-मरुद्भयः, श्रीऽभ्यः, न-मरुद्भयः, श्रीऽभ्यः ।

वज्रुष्टः पर्वासः वदमूलाः दानमना दास्तदना वा वतिथिः तद्वत् वदुरोणे' गृहे' पूज्यः सन्
 वृहसं वनः अस्मदीयं-वयम् उप पाहि उपागच्छ^१ । विद्वान् जानन् हे अग्ने विश्वाः अभियुजः
 सर्वानभियोक्तुं विहस्य वस्तूयतां तेषां भोजनानि अन्नानि धनानि वा अर आहर ।
 ' अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवति ' (निरु. ४. ५) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

वधेन दस्युं प्र हि चातयस्व वयः कृण्वानस्तन्वे स्वायै ।

पिपिर्षि यत्सहसस्पुत्र देवान्तसो अग्ने पाहि नृतम वाजं अस्मान् ॥ ६ ॥

वधेन । दस्युम् । प्र । हि । चातयस्व । वयः । कृण्वानः । तन्वे । स्वायै ।

पिपिर्षि । यत् । सहसः । पुत्र । देवान् । सः । अग्ने । पाहि । नृतम् । वाजं । अस्मान् ॥ ६ ॥

हे अग्ने वधेन आयुधेन दस्युम् उपक्षपयितारं प्र हि चातयस्व प्रणाशय । हि इति
 पूरणः । वयः कृण्वानः कुर्वाणः तन्वे शरीराय स्वायै स्वीयाय । अथवा स्वायै तन्वे यजमानादि-
 रूपाय पुत्राय वयोऽन्नं कुर्वाणः । यत् यस्मात् सहसस्पुत्र अग्ने देवान् पिपिर्षि तर्पयसि ।
 हे नृतम नेतृतम अग्ने सः एवं वाजे संग्रामे अस्मान् पाहि रक्ष ॥

वयं ते अग्न उक्थैर्विधेम वयं हव्यैः पावक भद्रशोचे ।

अस्मे रयि विश्ववारं समिन्वास्मे विश्वानि द्रविणानि धेहि ॥ ७ ॥

वयम् । ते । अग्ने । उक्थैः । विधेम । वयम् । हव्यैः । पावक । भद्रशोचे ।

अस्मे इति । रयिम् । विश्ववारम् । सम् । हव्यम् ।

अस्मे इति । विश्वानि । द्रविणानि । धेहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने ते एषां वयम् उक्थैः शक्नोः विधेम परिचरेम । वयं हव्यैः हविर्भिविधेम ।
 पावक शोधक हे भद्रशोचे कस्याणदीप्ते अस्मे अस्मभ्यं विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं रयि धनं
 समिन्व प्रापय । अस्मे अस्मभ्यं विश्वानि द्रविणानि धेहि स्थापय ॥

अस्माकमग्ने अश्वरं जुषस्व सहसः सूनो त्रिषधस्थ हव्यम् ।

वयं देवेषु सुकृतः स्याम शर्मणा नस्त्रिवरूयेन पाहि ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अग्ने । अश्वरम् । जुषस्व । सहसः । सूनो इति । त्रिषधस्थ । हव्यम् ।

वयम् । देवेषु । सुकृतः । स्याम । शर्मणा । नः । त्रिवरूयेन । पाहि ॥ ८ ॥

१. क-म-व-न-न-म-क-स- ' दुरोणे गृहे ' नास्ति ।

२. व-उपगच्छ; क-उपागाः ।

३. क-म-व-न-त-न-म-क-स-तर्पयसि पाहि ।

हे ^१अग्ने ^२अस्माकम् ^३अध्वरं ^४जुषस्व सेवस्व । हे ^५सहसः ^६सूने हे बलस्य जुष^१ ^७त्रिषधस्य ^८त्रिषु क्षित्यादिषु^२ स्थानेषु^३ स्थित^३ ^९हव्यं हविः जुषस्व । यद्वा । अध्वरं हविरिति योज्यम् । अहिंस्तिं हविरित्यर्थः । ^{१०}वयं यजमानाः ^{११}देवेषु मध्ये ^{१२}सुकृतः शोभनापूर्वकर्तारः^४ ^{१३}रयाम भवेम । ^{१४}त्रिषधस्येन वाचिकादिभेदेन त्रिधा वरणीयेन ^{१५}शर्मणा सुखेन त्रिच्छदिकेण गृहेण वा ^{१६}नः ^{१७}प्राहि रक्ष ॥

विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं न नावा दुरितार्तिं पर्षि ।

अग्ने अत्रिवक्ष्यमसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनाम् ॥ ९ ॥

विश्वानि । नः । दुःऽगहा । जातवेदः । सिन्धुम् । न । नावा । दुःऽइता । अति । पर्षि ।

अग्ने । अत्रिवत् । नमसा । गृणानः । अस्माकम् । बोधि । अविता । तनूनाम् ॥ ९ ॥

हे ^१जातवेदः^२ ^३नः अस्माकं ^४दुर्गहा दुःखेन गाह्यानि^५ दुःखेन भोग्यानि ^६विश्वानि दुरितानि^७ ^८अति ^९पर्षि अतिपारय । ^{१०}सिन्धुं ^{११}न ^{१२}नावा नदीं नाविको यथा तद्वत् । हे ^{१३}अग्ने ^{१४}अत्रिवत् अत्रेयं तथा अस्माकं^{१५} ^{१६}नमसा स्तोत्रेण ^{१७}गृणानः स्तूयमानः सन् ^{१८}अस्माकं ^{१९}तनूनाम् ^{२०}अविता रक्षकः ^{२१}बोधि बुध्यस्व ॥

पुत्रकामेष्टयां 'यस्त्वा' इत्येषा प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—'यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमृत्युमश्नोऽग्निस्तुविश्रवस्तमम्' (भा. श्रौ. २. १०) इति ॥

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमृत्युं मर्त्यो जोहवीमि ।

जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् ॥ १० ॥

यः । स्वा । हृदा । कीरिणा । मन्यमानः । अमृत्यम् । मर्त्यः । जोहवीमि ।

जातवेदः । यशः । अस्मासु । धेहि । प्रजाभिः । अग्ने । अमृतत्वम् । अश्याम् ॥ १० ॥

^१यः ^२मर्त्यः मरणधर्माहम्^३ ^४अमृत्यम् अविनाशं^५ ^६स्वा स्वां ^७कीरिणा स्तुत्यादिषु विक्षिप्तेन ^८हृदा हृदयेन युक्तः ^९मन्यमानः स्तुवन् ^{१०}जोहवीमि अत्यर्थमाह्वयामि । यद्वा । स्तोत्रवाचकेन कीरिणाशब्देन स्तुतिरूपलक्ष्यते^{११} । स्तुतियुक्तेन मनसा स्वां^{१२} मन्यमानो जोहवीमि । हे ^{१३}जातवेदः^{१४} ^{१५}वक्षः वयं प्रजा वा^{१६} ^{१७}अस्मासु ^{१८}धेहि । ^{१९}प्रजाभिः स्वदत्ताभिर्हे ^{२०}अग्ने अहम् ^{२१}अमृतत्वं सेतस्यविच्छेदलक्षणम् ^{२२}अश्यां प्राप्नुयाम् । 'प्रजामनु प्रजायसे'^{२३} तदु ते मर्त्यामृतम्' (तै. ब्रा. १. ५. ५. ६) इति हि श्रुतिः ॥

१. प-पुत्र अग्ने । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स-दिव्यादिषु स्थानेषु; ल-क्षित्यादिस्थानेषु । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स्थितम्; ल-स्थितः । ४. प-शोभनकर्मकर्तारः । ५. प-जातवेदोऽग्ने । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-प्राह्वयामि; च-प्राह्वयामि; स-'गाह्यानि' नास्ति । ७. प-दुरिता दुरितानि । ८. ख-ग-च-ण-न-भ-स-नोऽस्माकम् । ९. ख-ग-च-च-ण-न-भ-स-मरणधर्मा । १०. क-स-अनाहम् । ११. त-स्तुतिरूपं लक्ष्यते । १२. त-स्वामिप्रदम् । १३. प-जातवेदोऽग्ने । १४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-च । १५. त-प्रजायसे ।

तस्यामेव पुत्रकामेष्टयां 'यस्मै त्वम्' इत्येषाम्नेः पुत्रवतोऽनुवाक्या । 'यस्मै त्वं सुकृते जातवेदो यस्त्वा इदा कीरिणा मन्यमानः' (आश्व. श्री. २. १०) इति हि सूत्रितम् ॥

यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् ।

अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्वस्ति ॥ ११ ॥

यस्मै । त्वम् । सुकृते । जातवेदः । ऊँ इति । लोकम् । अग्ने । कृणवः । स्योनम् ।

अश्विनम् । सः । पुत्रिणम् । वीरवन्तम् । गोमन्तम् । रयिम् । नशते । स्वस्ति ॥ ११ ॥

हे १जातवेदः १अग्ने १त्वं १यस्मै १सुकृते सुकर्मणे यजमानाय । १उ इति पूरणः । १लोकं १स्योनं सुखकरं १कृणवः अकरोः । यद्वा । लोकमालोकेन स्योनं कृणवः अनुग्रहेण कुर्वित्यर्थः । १सः यजमानः १अश्विनं बहुवचोपेतं १पुत्रिणं बहुपुत्रोपेतं १वीरवन्तं वीरैर्वीर्येण वा उपेतं १गोमन्तं गोभिर्युक्तं १रयिं धनं १नशते प्राप्नोति । १स्वस्ति अविनश्वरम् ॥ ॥ १९ ॥

'सुसमिद्धाय' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्चं गायत्रिमिध्माशुक्तदेवताकम् । आप्रमित्युक्तत्वात्तनूनपाद्वर्जितम् (अनु. म. १. सू. १३) । 'सुसमिद्धायां गायत्रम्' इत्यनुक्रमणिका । अत्रीणामिदमाग्नीसूक्तम् । 'समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा' (आश्व. श्री. ३. २) इत्युक्तत्वात् ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्नये जातवेदसे ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् । जुहोतन । अग्नये । जातवेदसे ॥ १ ॥

१सुसमिद्धाय सुष्ठु समिद्धायैतन्नामकायाग्नये १शोचिषे दीप्तिमते १घृतम् आज्यं १तीव्रं प्रभृतं १जुहोतन हे १ऋत्विजः १अग्नये अङ्गनादिगुणयुक्ताय १जातवेदसे जातधनाय ॥

नराशंसः सुषूदतीमं यज्ञमदाभ्यः । कविर्हि मधुहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशंसः । सुषूदति । इमम् । यज्ञम् । अदाभ्यः । कविः । हि । मधुहस्त्यः ॥ २ ॥

१नराशंसः नरैः शंसनीयोऽयमग्निः १इमं १यज्ञम् इदं हविः वा १सुषूदति सुष्ठु प्रेरयति । स देवः १अदाभ्यः अहिंस्यः केनापि १कविः मेधावी १मधुहस्त्यः मधुरहस्त्यः १ ॥

ईळितो अग्न आ बहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् । सुखै रथेमिरूतये ॥ ३ ॥

ईळितः । अग्ने । आ । बह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह ।

प्रियम् । सुखैः । रथेमिः । ऊतये ॥ ३ ॥

१. न-ल-स- 'गोभिर्युक्तं' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स- 'हे ऋत्विजः' नास्ति । ३. घ-मधुरहस्त्यो हि ।

हे ^१अग्ने ^२ईक्षितः स्तुतः सन् ^३आ ^४वहेन्द्रं ^५चित्रं चायनीयं ^६प्रियम् ^७इह अस्मिन् वज्रे ^८सुखैः
^९रथेभिः रथैः ^{१०}उतये अस्मद्रक्षणाय ॥

ऊर्णप्रदा वि प्रथस्वाभ्यर्का अनूषत । भवा नः शुभ्र सातये ॥ ४ ॥

ऊर्णऽप्रदाः । वि । प्रथस्व । अभि । अर्काः । अनुषत । भव । नः । शुभ्र । सातये ॥ ४ ॥

हे ^१ऊर्णप्रदाः ऊर्णाकम्बलवत् मृदु हं बहिः ^२वि ^३प्रथस्व प्रथय । ^४अर्काः स्तोतारः ^५अभि
^६अनूषत स्तुवन्ति । हे ^७शुभ्र दीप्त ^८सातये धनाय तहानाय वा ^९नः अस्माकं ^{१०}भव ॥

देवीर्द्वारो वि श्रयध्वं सुप्रायणा न उतये । प्रप्र यज्ञं पृणीतन ॥ ५ ॥

देवीः । द्वारः । वि । श्रयध्वम् । सुप्रऽअयनाः । नः । उतये ।

प्रऽप्र । यज्ञम् । पृणीतन ॥ ५ ॥

हे ^१द्वारः यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो हे ^२देवीः देव्यः ^३वि ^४श्रयध्वं वियुक्ता भवत । ^५सुप्रायणाः
 शोभनगमनसाधनाः ^६नः अस्माकम् ^७उतये रक्षायै ^८यज्ञं यजमान ^९प्रप्र ^{१०}पृणीतन पुरयत कर्मव्यञ्ज-
 मेव वा फलैः ॥ २० ॥

सुप्रतीके वयोवृधा यद्ही ऋतस्य मातरा । दोषामुषासमीमहे ॥ ६ ॥

सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । वयःऽवृधा । यद्ही इति । ऋतस्य । मातरा ।

दोषाम् । उषसम् । ईमहे ॥ ६ ॥

हे अहो रात्रेश्च अभिमानिदेव्यौ ^१सुप्रतीके मरुये शोभनाङ्गे वा ^२वयोवृधा अज्ञस्य वर्धयिष्यौ
^३यद्ही महर्ष्यौ ^४ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा ^५मातरा निर्माभ्यौ तयोर्मध्ये प्रत्येकं ^६दोषां रात्रिदेवीम्
^७उषसम् अहर्देवीम् ^८ईमहे स्तुमः ॥

वातस्य पत्नमीक्षिता दैव्या होतारा मनुषः । इमं नो यज्ञमा गतम् ॥ ७ ॥

वातस्य । पत्नम् । ईक्षिता । दैव्या । होतारा । मनुषः । इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गतम् ॥ ७ ॥

^१वातस्य ^२पत्नम् । लुप्तोपमैषा । वायुगमनसदृशगमनार्थम् ^३ईक्षिता अस्माभिः स्तुती । यद्वा ।
 वातस्य पतनसाधनेऽन्तरिक्षे गच्छन्तौ ^४दैव्या देवाद्वेरादित्याश्च समुद्भूतौ ^५होतारा देवानामाह्वतारी
 युवां ^६मनुषः मनुष्यस्य ^७इमं ^८नः अस्माकं ^९यज्ञमा ^{१०}गतम् आगच्छतम् । नो मनुषो यज्ञमिति
 व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । अस्माकं यजमानस्य यज्ञमिस्थर्थः ॥

१. प-रक्षणाय । २. प-स-अभिमानिन्यौ दैव्या । ३. ग-च-वायुगमनार्थम् ; च-प-न-वायु-
 सदृशगमनार्थम् ।

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदन्त्वस्त्रिधः ॥ ८ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । बर्हिः । सीदन्तु । अस्त्रिधः ॥ ८ ॥

१इळा पृथिवी १सरस्वती । सर उदकम् । तस्मात् सरस्वान् वायुः । तस्य क्ली सरस्वती । १मही महती भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी । अत्र यद्यप्येषा नोक्ता तथापि सर्वत्र सहदृष्टत्वात् त्रिसंख्याश्रवणाच्च सा गृह्यते । अथवैताः^१ क्षित्यन्तरिक्षद्युस्थाना वाग्देव्यः^२ । एताः १मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः १अस्त्रिधः अहिंसिकाः सत्यः १बर्हिः बर्हिषि १सीदन्तु उपविशन्तु ॥

शिवस्त्वष्टरिहा गहि विभुः पोष उत त्मना । यज्ञेयज्ञे न उदव ॥ ९ ॥

शिवः । त्वष्टः । इह । आ । गहि । विभुः । पोषे । उत । त्मना ।

यज्ञेऽयज्ञे । नः । उत् । अव ॥ ९ ॥

हे १त्वष्टः देव १शिवः सुखकरः सन् १इहा १गहि अस्मद्यज्ञमागच्छ । १विभुः व्यासस्त्वं १पोषे पोषकरणे । १उत आगत्य च १त्मना आत्मना स्वयमेव १यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु १नः अस्मान् १उदव उरुकृष्टं रक्ष ॥

अग्निहोत्रे उत्तराहुतिस्कन्दने 'यत्र वेथ' इत्यनया समिधमाध्यात । सूत्रितं च—'यत्र वेथ वनस्पत इत्युत्तरस्या आहुत्याः स्कन्दने' (आश्व. श्रौ. ३. ११) इति ॥

यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गामय ॥ १० ॥

यत्र । वेत्थ । वनस्पते । देवानाम् । गुह्या । नामानि । तत्र । हव्यानि । गमय ॥ १० ॥

हे १वनस्पते यूपाभिमानिदेव १यत्र यस्मिन् स्थाने १वेत्थ १देवानां १गुह्या गुह्यानि १नामानि नामकानि रूपाणि १तत्र १हव्यानि १गमय प्रापय ॥

स्वाहाग्रये वरुणाय स्वाहेन्द्राय मरुद्भ्यः । स्वाहा देवेभ्यो हविः ॥ ११ ॥

स्वाहा । अग्रये । वरुणाय । स्वाहा । इन्द्राय । मरुद्भ्यः । स्वाहा । देवेभ्यः । हविः ॥ ११ ॥

अग्न्यादिविश्वेदेवाः^१ । तेभ्यः* १देवेभ्य इदं १हविः १स्वाहा करोमीति शेषः । स्वाहुतं करोमीत्यर्थः । एवं स्वाहाकृतेः स्तुतिः^१ ॥ ॥ २१ ॥

'अग्निं तं मन्ये' इति वृषाच्च षष्ठं सूक्तं वसुभृतस्वार्धमाग्नेयं पाकृकम् । 'अग्निं तं दश पाकृकम्' इत्यनुक्रमजिका । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ पाकृके छन्दस्याश्विनशखे वेदं सूक्तम् । 'अग्निं

१. प-अथवैतास्त्रिधः । २. ख-ग-च-ण-भ- वा देव्यः । ३. प-अग्रये इदं हविः स्वाहा करोमि वरुणाय स्वाहा इन्द्राय मरुद्भ्यः देवेभ्यः स्वाहा स्वाहुतं करोमीत्यर्थः । एवं स्वाहाकृतिस्तुतिः । *ख-ग-च-च-ज-न-भ-स- 'तेभ्यः' नास्ति ।

तं मन्य इति पाङ्क्तम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति हि सूत्रितम् । आश्वमेधिके' मध्यमेऽहनीयमेव आज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—' अग्निं तं मन्य इत्याज्यं तस्यैकाहिकमुपरिष्ठात् ' (आश्व. श्रौ. १०.१०) इति । आद्य आभिप्लविकेपूर्वक्येषु मैत्रावरुणस्यानुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—' अग्निं तं मन्ये यो वसुराप्ते स्थूरं रयिं भर ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति' ॥

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।

अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिन इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १ ॥

अग्निम् । तम् । मन्ये । यः । वसुः । अस्तम् । यम् । यन्ति । धेनवः ।

अस्तम् । अर्वन्तः । आशवः । अस्तम् । नित्यासः । वाजिनः ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १ ॥

वतम् वअग्निं वमन्ये स्तोमि । वयः अग्निः ववसुः वामकः । वयम् वअस्तं सर्वेषां गृहवशाभय-
भूतं वधेनवः वयन्ति गच्छन्ति प्रीणयितुम् । वअस्तम् उक्तलक्षणम् वअर्वन्तः अरणवन्तोऽश्वाः । वआशवः
शीघ्रगामिनो यन्ति । तथा वनित्यासः नित्यप्रवृत्तयः' ववाजिनः हविल्क्षणाश्ववन्तः' वजमाना
यम् वअस्तं यन्ति तं मन्ये । वइषम् अन्नं वस्तोतृभ्यः अस्मभ्यम् वआ वभर अग्ने ॥

सो अग्निर्यो वसुर्गृणे सं यमायन्ति धेनवः ।

समर्वन्तो रघुद्रुवः सं सुजातासः सुरय इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ २ ॥

सः । अग्निः । यः । वसुः । गृणे । सम् । यम् । आऽयन्ति । धेनवः ।

सम् । अर्वन्तः । रघुद्रुवः । सम् । सुजातासः । सुरयः । इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ २ ॥

वसः वअग्निः स खख्वग्निः वयो ववसुः वामकः वगृणे स्तूयते । वयं वधेनवः वसम् वआयन्ति
होमार्थम् । वअर्वन्तः अश्वाः वरघुद्रुवः लघुगमनाः वमम् आयन्ति । वसुजातासः' वसुरयः मेधाविनश्च'
वसम् आयन्ति स खख्वग्निरिति ॥

१. न-प्रातरनु (वाक) न्यायेनेति च । आभिप्लविकेपूर्वक्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य अग्निं तं मन्ये
इत्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च-अग्निं तं मन्ये यो वसुरा ते वरसो मनो यमदिति । महापितृवशे
गार्हपत्यौपस्थाने अग्निं तं मन्ये इति । तथा च सूत्रितं-गार्हपत्यमग्निं तं मन्ये इति । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि
इदमेवाज्यशस्त्रम् । तस्य विशेषान् वक्ष्याम इति खण्डे सूत्रितं च-अग्निं तं मन्ये इत्याज्यमिति । २. ख-म-
च-व-ग-प-फ-म-वाजिनो नित्यप्रवृत्तहविल्क्षणाश्ववन्तः; न-म-नित्यप्रवृत्त (म-ति) हविल्क्षणाश्ववन्तः;
ख-नित्याः प्रवृत्तहविल्क्षणाश्ववन्तः । ३. प-सुजातासः सत्कुलोत्पन्नाः । ४. प-मेधाविनश्च वजमानाश्च ।

अग्निर्हि वाजिनं विशे ददाति विश्वचर्षणिः ।

अग्नी राये स्वाभुवं स प्रीतो याति वार्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ३ ॥

अग्निः । हि । वाजिनम् । विशे । ददाति । विश्वऽचर्षणिः ।

अग्निः । राये । सुऽआभुवम् । सः । प्रीतः । याति । वार्यम् ।

इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ३ ॥

१ अग्निर्हि अयमग्निः^१ खलु २ विशे यजमानाय ३ वाजिनम् अश्ववन्तं पुत्रमश्वमश्वं वा ४ ददाति । ५ विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो मनुष्या रक्षणीया अर्चका वा यस्य स तथोक्तः । यद्वा । पश्यतिकर्मैतत् । सर्वस्य द्रष्टा ६ अग्निः ७ राये धनार्थिने । अथवा द्वितीयार्थे चतुर्थी । धनं ८ स्वाभुवं सुष्ठु सर्वत्र व्याप्तं ९ वार्यं सर्वैर्वरणीयं १० प्रीतः सन् ११ याति यमयति । दातुं वा गच्छति । इषमित्यादि^२ गतम् ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने^३ स्तोत्रियतृचस्य ' आ ते अग्न इधीमहि ' इत्यादिके प्रथमा-द्वितीये । सूत्रितं च भवति—' आ ते अग्ने इधीमस्युमे सुश्वन्द्र सर्पिष इति द्वे एका च ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।

यद्वा स्या ते पनीयसी समिदीदयति द्यवीषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥

आ । ते । अग्ने । इधीमहि । द्युऽमन्तम् । देव । अजरम् ।

यत् । इ । स्या । ते । पनीयसी । समऽइत् । दीदयति । द्यवि । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे १ अग्ने २ देव ३ द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् ४ अजरम् अजीर्णं ५ ते त्वाम् ६ आ सर्वतः ७ इधीमहि दीपयामः । ८ यद्वा खलु ९ स्या^४ सा १० ते तव^५ ११ पनीयसी स्तुत्या १२ समित् दीप्तिः १३ दीदयति दीप्यते ऋषि णुलोके ॥

आ ते अग्न ऋचा हविः शुक्रस्य शोचिषस्पते ।

सुश्वन्द्र दस्म विस्पते हव्यवाट् तुभ्यं हूयत् इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ५ ॥

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । शुक्रस्य । शोचिषः । पते ।

सुऽश्वन्द्र । दस्म । विस्पते । हव्यऽवाट् । तुभ्यम् । हूयते । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ५ ॥

१. ऋ-ग-च-ण-फ-भ- ' अयमग्निः ' नास्ति । २. प-इषमश्वं स्तोतृभ्योऽस्म (भ्यम्) आभराग्ने । ३. न- तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे । ४. त- ते तव स्या सा ।

हे ऽक्षोषिषः दीप्तेः ऽपते स्वामिन् ऽअग्ने ऽशुकस्य दीप्तस्य ऽते तुभ्यम्^१ ऽअथा मग्नेन सह^२ ऽहविः हूयते । हे ऽसुअन्द् सुद्धाह्वाद्दक शोभनहिरण्य वा हे ऽदस्म शत्रूणामुपक्षपयितः ऽविश्यते विशां प्रजानां पालक ऽहम्यवाद् हविषो वोढः । इषमिति गतम् ॥ ॥ २२ ॥

प्रो त्वे अग्नयोऽग्निषु विश्वं पुष्यन्ति वार्यम् ।

ते हिंन्विरे त इन्विरे त इषण्यन्त्यानुषगिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ६ ॥

प्रो इति । त्वे । अग्नयः । अग्निषु । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् ।

ते । हिंन्विरे । ते । इन्विरे । ते । इषण्यन्ति । आनुषक् । इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ६ ॥

प्रो प्रैव ऽपुष्यन्ति ऽत्ये ते ऽअग्नयः क्षिण्या ऽअग्निषु गार्हपत्यादिषु^३ । यद्वा । लौकिका अग्नयः तेजःपदार्थोऽग्निषु वैदिकेषु ऽविश्वं सर्वं ऽवार्यं वरणीयमपेक्षितं धनं पुष्यन्ति । ऽते अग्नयः ऽहिंन्विरे प्रीणयन्ति । ऽइन्विरे व्याप्नुवन्ति च । ऽते ऽइषण्यन्ति अन्नमिच्छन्ति । ऽआनुषक् सर्वत्रानुषक्तम् । तन्नाग्निमामान्याभिप्रायेणैकवचनम् ॥

तव त्वे अग्ने अर्चयो महिं ब्राधन्त वाजिनः ।

ये पत्वभिः शफानां व्रजा भुरन्त गोनामिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ७ ॥

तव । त्वे । अग्ने । अर्चयः । महिं । ब्राधन्त । वाजिनः ।

ये । पत्वभिः । शफानाम् । व्रजा । भुरन्त । गोनाम् । इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽतव त्वदीया । ऽत्ये ते ऽअर्चयः रश्मयः ऽमहि महत्त्वधिकं ऽवाजिनः अक्षयःतो वा ऽब्राधन्त वर्धन्ते । यद्वा लुप्तोपमा । वाजिनोऽश्वा इष । ऽये रश्मयः ऽपत्वभिः पतमैः ऽशफानां ऽगोनां ऽव्रजा यूथानि ऽभुरन्त इच्छन्ति । आयता ज्वाला होमाय काक्लन्त इत्यर्थः । ते^४ वर्धन्ते^५ ॥

नवा नो अग्न आ भर स्तोतृभ्यः सुक्षितीरिषः ।

ते स्याम य आनृचुस्त्वादृतासो दमेदम इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ८ ॥

नवाः । नः । अग्ने । आ । भर । स्तोतृभ्यः । सुऽक्षितीः । इषः ।

ते । स्याम । ये । आनृचुः । त्वाऽदृतासः । दमेऽदमे । इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्तोतृभ्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽनवाः स्तुत्या नृणा वा ऽसुक्षितीः सुनिवासाः सुप्रजा वा ऽइषः^१ उक्तलक्षणाभ्यञ्जानि ऽआ ऽभर प्रवच्छ । ऽये वषं ऽदमेदमे सर्वेषु वागवृक्षेषु त्वाम्

१. ख-ग-घ-च-ज-न-भ-तव; स-‘तुभ्यं’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ज-न-सह तुभ्यम् । ३. ख-ग-घ-ज-भ-स-‘गार्हपत्यादिषु’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-ज-न-भ-स-तेऽवर्धन्ते । ५. ख-ग-घ-ज-न-इषो वा ।

‘आमृषुः अर्चयन्ति’ । ‘ते वयं’ ‘त्वादूतासः’ ‘त्वां दूतं फलसूचकं लब्धवन्तः सन्तः’ ‘स्याम समृद्धा भूयास्म । दमे’ दमे स्यामेति वा योज्यम्^२ ॥

आग्निविकेषूप्येषु तृतीयसवने वैकल्पिकस्तोत्रियतृचे ‘उभे सुश्वन्द्र’ इत्येषा तृतीया । सूत्रमुक्तम्^३ ॥

उभे सुश्वन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि ।

उतो न उत्पुर्ण्या उक्थेषु शवसस्पत इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ९ ॥

उभे इति । सुऽचन्द्र । सर्पिषः । दर्वी इति । श्रीणीषे । आसनि ।

उतो इति । नः । उत् । पुर्ण्याः । उक्थेषु । शवसः । पते । इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे ‘सुश्वन्द्र’ शोभनाह्लादन शोभनहिरण्य वाग्ने ‘उभे’ ‘सर्पिषः’ पूर्णे ‘दर्वी’ जुहूपभृतौ ‘आसनि’ आस्ये ‘श्रीणीषे’ श्रयसि पचसि^४ वा । ‘उतो’ अपि च ‘नः’ अस्मान् ‘उक्थेषु’ यागेषु ‘उत्पुर्ण्याः’ उत्पूरय फलैः^५ । हे ‘शवसस्पते’ बलस्य पालयितः ॥

एवां अग्निमर्जुर्यमुर्गीभिर्मिज्ञेभिरानुषक् ।

दधदस्मे सुवीर्यमुत त्यदाश्वद्व्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १० ॥

एव । अग्निम् । अजुर्यमुः । गीऽभिः । यज्ञेभिः । आनुषक् ।

दधत् । अस्मे इति । सुवीर्यम् । उत । त्यत् । आशुऽअश्व्यम् ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १० ॥

‘एव’^६ उत्करीत्या ‘अग्नि’ ‘गीभिः’ स्तुतिभिः ‘यज्ञेभिः’ यज्ञैर्वा तमसाधनैर्हविर्भिर्वा ‘आनुषक्’ अनुषक्तम्^७ ‘अजुः’^८ गच्छन्ति । तथा कृत्वा ‘यमुः’^९ यमयन्ति स्थापयन्ति हविर्भिर्यजन्तीत्यर्थः । एवमाग्नेयाः स्वान् परोक्षतया निर्दिशन्ति ॥ अजुर्बसुरित्यत्र^{१०} ‘आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये’ (पा. सू. २. १. ७२ ग.) इति समासः^{११} ॥ किंच ‘अस्मे’ अस्मासु ‘सुवीर्यं’ शोभनपुत्रादिकम् ‘उत’ अपि च ‘त्यत्’ तत् ‘आश्वद्व्यम्’ । आश्वोऽश्वा यस्य भवन्ति स आश्वश्च । तस्य भाव आश्वद्व्यम् । तदपि ‘दधत्’ धारयति ॥ ॥ २३ ॥

‘सत्तायः सं वः’ इति दशार्थं सप्तमं सूक्तम् । आग्नेय^{१२} इष ऋषिः^{१३} । अस्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुभूतः । तथा चानुक्रान्तं—‘सत्ताय इषः पङ्क्त्यन्तम्’ इति । प्रातरनुवाके

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ- अर्चयन्तः । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-‘दमे...योज्यं’ नास्ति ।
३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स-‘सेवसि’ । ४. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स-‘स-फले’ ।
५. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-‘अनु-गच्छन्ति’ । ६. घ-एव एवम् ; च-न-ल-स-एवम् । ७. त-अनुषक्तं संबद्धम् । ८. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-अनु-गच्छन्ति । ९. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-अजुर्बसुः । १०. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-‘अजु...समासः’ नास्ति । ११. प-आग्नेयसुभूत ऋषिः ।

आग्नेये क्रतावानुहुजे ऋग्स्वाश्विनशस्त्रे षोडशावर्जमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च—' सखायः सं वस्यामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सखायः सं वः सम्यञ्मिषं स्तोमं चाग्रये ।

वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते ॥ १ ॥

सखायः । सम् । वः । सम्यञ्मम् । इषम् । स्तोमम् । च । अग्रये ।

वर्षिष्ठाय । क्षितीनाम् । ऊर्जः । नप्त्रे । सहस्वते ॥ १ ॥

हे ऽसखायः सखिभूता ऋत्विजः ऽवः यूयं ऽसं^१ संस्कृत । उपसर्गभूतेर्योग्यक्रियाभ्याहारः । किञ्च ऽसम्यञ्मम् ऽइषम् अन्नं ऽस्तोमं स्तोत्रं ऽचाग्रये ऽवर्षिष्ठाय अतिशयेन प्रवृद्धाय ऽक्षितीनां यजमानानामर्थाय वर्षिष्ठाय प्रवृद्धतमाय ऽऊर्जो ऽनप्त्रे बलस्य न पातयित्रे तत्पुत्राय वा ऽसहस्वते बलवते संस्कृतेति ॥

कुत्रा चिद्यस्य समृत्तौ रण्वा नरो नृषदने ।

अर्हन्तश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति जन्तवः ॥ २ ॥

कुत्र । चित् । यस्य । समृत्तौ । रण्वाः । नरः । नृऽसदने ।

अर्हन्तः । चित् । यम् । इन्धते । समृज्जनयन्ति । जन्तवः ॥ २ ॥

सोऽग्निः ऽकुत्र ऽचित् वर्तते इति शेषः । कुत्रास्ते । ऽवस्य अग्नेः ऽसमृत्तौ संप्राप्तौ ऽरण्वाः रममाणाः ऽनरः नेनार ऋत्विजः । ऽनृषदने यागगृहे ऽअर्हन्तश्चित् । चिदिति पूजायाम् । अर्हन्तः पूज्याः पूजयन्तो वा सन्तः ऽयमिन्धते दीपयन्ति । तदर्थं ऽसंजनयन्ति च अरण्वाः ऽजन्तवः प्राणिनः । स कुत्रेति संबन्धः ॥

सं यदिषो वनामहे सं हव्या मानुषाणाम् ।

उत युञ्जस्य शर्वस ऋतस्य रश्मिमा ददे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । इषः । वनामहे । सम् । हव्या । मानुषाणाम् ।

उत । युञ्जस्य । शर्वसा । ऋतस्य । रश्मिम् । आ । ददे ॥ ३ ॥

ऽवत् यदा ऽइषः अद्यानि ऽसं ऽवनामहे संभजामहे । यदा च ऽमानुषाणां मनुष्याणाम्^१ अस्माकं ऽहव्या हवींषि अग्निः ऽसं सेवते ऽउत तदानीं ऽयुञ्जस्व षोडशान्स्वाचस्व ऽशर्वसा शर्वेन

सामर्थ्येन वृत्तस्य उदकस्य ग्राहकं वरश्मिमा वदे आदत्तेऽग्निः । फलजनकं^१ तेजः^२ स्वीकृतवान्
इत्यर्थः । यद्वा । वृत्तस्य यज्ञस्य रश्मि रश्मिवत् ग्राहकं स्तवम् आ वदे स्वीकरोति^३ ॥

स स्मा कृणोति केतुमा नक्तं चिदूर आ सुते ।

पावको यद्वनस्पतीन्प्र स्मा मिनात्यजरः ॥ ४ ॥

सः । स्म । कृणोति । केतुम् । आ । नक्तम् । चित् । दूरे । आ । सुते ।

पावकः । यत् । वनस्पतीन् । प्र । स्म । मिनाति । अजरः ॥ ४ ॥

वस वस्म स खल्वग्निः कृणोति करोति केतुं प्रज्ञानम् आ सर्वतः । कस्येत्युच्यते । चिद-
प्यर्थे । नक्तं चित् रात्रावपि दूरे आ वसते । आ इति चार्थे । दूरेऽपि वर्तमानाय मनुष्याय ।
कदा । यत् यदा पावकः अयमग्निः अजरः अजीर्णोऽनभिभाष्यः सन् वनस्पतीन् एधांसि प्र
वस्म मिनाति प्रकर्षेण दहति । स्मेति पूरणः ॥

अव स्म यस्य वेषणे स्वेदं पथिषु जुहति ।

अभीमह स्वजेन्यं भूमा पृष्ठेव रुरुहुः ॥ ५ ॥

अव । स्म । यस्य । वेषणे । स्वेदम् । पथिषु । जुहति ।

अभि । ईम् । अह । स्वजेन्यम् । भूम । पृष्ठाऽह । रुरुहुः ॥ ५ ॥

यस्य^१ अग्नेः वेषणे परिचर्यायां पथिषु होममार्गेषु^२ रश्मिषु स्वेदं स्रवदाज्यम्^३ अव
अधोमुखं जुहति अवर्चयः^४ तदानीम् ईम्^५ एनमग्निम् अभि रुरुहुः अह । अभ्यारोहन्त्येवाज्य-
धाराः । अह इति विनिग्रहार्थीयः । स्वजेन्यं स्वोत्पन्नं भूम । बहु^६ भवतीति भूमापत्यम् । तत्
पृष्ठेव पितुः पृष्ठदेशानिव^७ पुत्राः^{१०} यथा पितुरङ्गम् आरोहन्ति^९ तद्वत् ॥ २४ ॥

यं मर्त्यैः पुरुस्पृहं विदद्विश्वस्य धायसे ।

प्र स्वादनं पितूनामस्तताति चिदायवे ॥ ६ ॥

यम् । मर्त्यैः । पुरुस्पृहम् । विदत् । विश्वस्य । धायसे ।

प्र । स्वादनम् । पितूनाम् । अस्ततातिम् । चित् । आयवे ॥ ६ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-फलजनकत्वं न; न-फलजनकत्वम्; भ-फलजनकत्वेन । २. ग-च-त-न-भ-स-
स्वीकरोमि । ३. ख-ग-ण-न-भ-स-अस्य । ४. त-होमामिषु । ५. ख-ग-च-ण-भ-स्रवदाज्यमीमेनम् ।
६. ख-ग-च-ण-फ-भ-अवर्चयः । दृष्टान्तः । ७. ख-ग-च-ण-भ-स-ईम् नास्ति । ८. ख-ग-च-
ण-न-भ-बहु नास्ति । ९. ख-ग-च-ण-भ-पृष्ठदेशे । १०. ख-ग-च-ण-भ-पुत्रः । ११. ख-ग-च-ण-भ-
आरोहति ।

वचम् अग्निं^१ पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं^२ विदत् वेति । मर्त्यैः यजमानः विश्वस्य^३ धायसे सर्वस्य व्यापारार्थं^४ पितृनाम् अन्नानां^५ प्र स्वादनं प्रकर्षेण स्वादूक्तारम्^६ अस्ततातिम् अस्ते गृहे निवासकर्तारम्^७ आयवे अन्नार्थं^८ यजमानार्थं वा । चित्^९ पूरणः^{१०} ॥

स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः ।

हिरिश्मश्रुः शुचिदन्नभुरनिभृष्टतविषिः ॥ ७ ॥

सः । हि । स्म । धन्वं । आऽक्षितम् । दाता । न । दाति । आ । पशुः ।

हिरिऽश्मश्रुः । शुचिऽदन् । ऋभुः । अनिभृष्टऽतविषिः ॥ ७ ॥

स^१ हि ष्म^२ स खल्वग्निः^३ धन्वं निरुदकप्रदेशम्^४ आक्षितं तृणकाष्ठादिभिराक्षितम्^५ आ दाति सर्वतः खण्डयति दहतीत्यर्थः । दाता तृणादिखण्डयिता^६ पशुः^७ न पशुरिव । पशुर्यथा तृणजातं क्रमेण भक्षयति तद्वत् । हिरिश्मश्रुः^८ हिरण्यश्मश्रुः^९ शुचिदन्न दीप्तदन्तः^{१०} ऋभुः^{११} उरु भवन । महानित्यर्थः^{१२} । अनिभृष्टतविषिः^{१३} अपीडितबलः ॥

शुचिः ष्म यस्मा अत्रिवत्प्र स्वधितिर्व रीयते ।

मुपूरसूत माता क्राणा यदानशे भगम् ॥ ८ ॥

शुचिः । स्म । यस्मै । अत्रिवत् । प्र । स्वधितिःऽइव ।

रीयते । सुऽसूः । असूत । माता । क्राणा । यत् । आनशे । भगम् ॥ ८ ॥

अयमग्निः^१ शुचिः^२ ष्म दीप्तः^३ खलु । यस्मै अग्नये^४ अत्रिवत् अत्रिरिव यजमानो^५ हविर्दानुं^६ प्र रीयते प्रगच्छति । यद्वा । स्मेति पूरणः । शुचिर्यस्मै ॥ प्रथमार्थे चतुर्थी ॥ दीप्तो योऽत्रिवत् । अति तृणमित्यत्रिः पशुः । स इव । स यथा तृणानि खादमानो गच्छति तद्वद्दहतीत्यर्थः । स्वधितिरेव परशुरिव छिन्दन् । सुपूः सुप्रसवा^७ माता अरणिः^८ असूत^९ क्राणा कुर्वाणं जगदुपकारकम्^{१०} । यन यस्मात् य इति वा । योऽग्निः^{११} भगम् अन्नम्^{१२} आनशे अभुते ।

आ यस्ते सर्पिरासुतेऽग्रे शमस्ति धायसे ।

एषु द्युम्नमुत श्रव आ चित्तं मर्त्येषु धाः ॥ ९ ॥

आ । यः । ते । सर्पिःऽआसुते । अग्रे । शम् । अस्ति । धायसे ।

आ । एषु । द्युम्नम् । उत । श्रवः । आ । चित्तम् । मर्त्येषु । धाः ॥ ९ ॥

१. त-स्पृहणीयमग्निम् । २. न-ल-स-व्याप्यर्थम् । ३. स-मित्रार्थम् । ४. न-ल-स-‘चित् पूरणः’ नास्ति । ५. स-ग-व-ण-स्म । ६. स-ग-व-ण-प-फ-न-ऋभुर्महान् । ७. स-ग-व-ण-फ-भ-अत्रिः, प-अन्नम् । ८. त-अगदुपकारम् ।

हे ^१सर्पिरासुते घृताक्यान्^२ ^३अग्ने ^४यः त्वम् ^५आ सर्वतोभवसि तादृशाय ^६धायसे सर्वस्य धात्रे
^७ते तुभ्यं ^८शमस्ति सुखमस्ति । स्तुतेः सकाशात् । तथा चेत् ^९एषु ^{१०}मर्त्येषु स्तोतृष्वात्रेयेषु ^{११}पुङ्गं यशः
^{१२}आ ^{१३}धाः आधेहि । ^{१४}उत अपि च ^{१५}श्रवः अक्षम् आ धाः । ^{१६}चित्सं त्वदीयामनुग्रहबुद्धिमपि ^{१७}आ धाः ॥

इति चिन्मन्युमध्विजस्त्वादातमा पशुं ददे ।

आदशे अपृणतोऽग्निः सासह्यादस्यूनिषः सासह्यान्नृन् ॥ १० ॥

इति । चित् । मन्युम् । अध्विजः । त्वाऽदातम् । आ । पशुम् । ददे ।

आत् । अग्ने । अपृणतः । अग्निः । सासह्यात् । दस्यून् । इषः । सासह्यात् । नृन् ॥ १० ॥

^१इति^२ चित् इत्थं कृतप्रकारेण ^३मन्युं मननसाधनं स्तोत्रम् ^४अध्विजः । ^५अधृतम्^६ अन्यैरग्नि-
 व्यतिरिक्तैः अधृष्यं^७ वा जनयिता ऋषिः ^८त्वादातं त्वया दातव्यं ^९पशुम् ^{१०}आ ^{११}ददे आदत्ते । आददीत
 वा । ^{१२}आत् अनन्तरमेव ^{१३}अग्नेः ^{१४}अपृणतः अददत्^{१५} ^{१६}दस्यून् ^{१७}अग्निः तन्नोत्रः ^{१८}इषः ^{१९}सासह्यात्
 भृशमभिभवेत् । इषः एष्टृन्^{२०} ^{२१}नृन् विरोधिनः ^{२२}सासह्यात् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ २५ ॥

‘त्वामग्ने’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमात्रेयस्य इषस्य^१ आर्षं जागतमात्रेयम् । ‘त्वामग्ने सप्त
 जागतम्’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ जागते छन्दस्याश्विनशक्ने चेदं सूक्तम् । तथा च
 सूत्रं—‘जनस्य गोपास्त्वामग्न क्रतायवः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

त्वामग्न क्रतायवः समीधिरे प्रत्नं प्रत्नासं ऊतये सहस्कृत ।

पुरुश्चन्द्रं यजतं विश्वधायसं दमूनसं गृहपतिं वरेण्यम् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । क्रतुऽयवः । सम् । ईधिरे । प्रत्नम् । प्रत्नासः । ऊतये । सहऽस्कृत ।

पुरुऽचन्द्रम् । यजतम् । विश्वऽधायसम् । दमूनसम् । गृहपतिम् । वरेण्यम् ॥ १ ॥

हे ^१सहस्कृत बलस्य कर्तः ^२अग्ने ^३प्रत्नं पुरातनं ^४त्वां ^५प्रत्नासः पुरातनाः ^६क्रतायवः यज्ञकामा
 ऋषयः ^७ऊतये स्वरक्षणाय ^८समीधिरे सत्र्यग्दीपितवन्तः । कीदृशां त्वाम् । ^९पुरुश्चन्द्रं बहुधनम् अति-
 शयेनाह्लादकं वा ^{१०}यजतं यष्टव्यं ^{११}विश्वधायसं बहुधनं ^{१२}दमूनसं दानमनसं ^{१३}गृहपतिं यजमानगृहस्य
 पालकं ^{१४}वरेण्यं वरणीयम् ॥

१. फ-घृताक्यान् । २. ख-ग-च-ण-प-फ-म-हे अग्ने इति । ३. ख-ग-च-ण-फ- न धृतम् ।
 ४. ख-ग-च-ण-फ-अध्विजः अधृष्यः; त-न-ल-स-अध्विजः अधृष्यम्; म-अध्विजः अधृष्य । ५. त-
 अदत् । ६. ख-ग-च-ण-त-प-फ-म-द्रेष्टृन् । ७. ख-ग-च-ण-म-‘इषस्य’ नास्ति; स-बलुभृतस्य ।

त्वामग्ने अतिथिं पूर्य विशः शोचिष्केशं गृहपतिं नि वेदिरे ।

बृहत्कैतुं पुरु रूपं धनस्पृतं सुशर्माणं स्ववसं जरद्विषम् ॥ २ ॥

त्वाम् । अग्ने । अतिथिम् । पूर्यम् । विशः । शोचिःऽकेशम् । गृहपतिम् । नि । वेदिरे ।
बृहत्ऽकैतुम् । पुरुऽरूपम् । धनऽस्पृतम् । सुऽशर्माणम् । सुऽअवसम् । जरत्ऽद्विषम् ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वां ^३विशः यजमानाः ^४गृहपतिं गृहस्वामिनं ^५नि ^६वेदिरे । गार्हपत्यरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । ^७अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं ^८पूर्य पुरातनं ^९शोचिष्केशं दीप्तज्वालं ^{१०}बृहत्कैतुं प्रभूतप्रज्ञानं ^{११}पुरु रूपम् आहवनीयादिरूपेण बहुरूपं ^{१२}धनस्पृतं धनानां स्पर्शारं ^{१३}सुशर्माणं शोभनसुखं ^{१४}स्ववसं सुरक्षणं ^{१५}जरद्विषं जरतां वृक्षाणां ^{१६}ध्यापकं जीर्णोदकं वा ॥

अग्नीनां परस्परं^{१७} संसर्गं^{१८} विविचयेऽग्नये काचिद्विष्टिः । तत्र 'त्वामग्ने मानुषीः' इति याज्या । सूत्रितं च—'त्वामग्ने मानुषीरीक्यते विशोऽग्न आयाहि वीतये' (आश्व. श्री. ३. १३) इति ॥

त्वामग्ने मानुषीरीक्यते विशो होत्राविदं विविचि रत्नधातमम् ।

गुहा सन्तं सुभग विश्वदर्शतं तुविष्वणसं सुयजं घृतश्रियम् ॥ ३ ॥

त्वाम् । अग्ने । मानुषीः । ईक्यते । विशः । होत्राऽविदम् । विविचिम् । रत्नऽधातमम् ।

गुहा । सन्तम् । सुऽभग । विश्वऽदर्शतम् । तुविऽस्वणसम् । सुऽयजम् । घृतऽश्रियम् ॥ ३ ॥

हे ^१अग्ने ^२सुभग शोभनधन ^३त्वां ^४मानुषीः ^५विशः मानुषसंबन्धिन्यः सर्वाः प्रजाः ^६ईक्यते स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् । ^७होत्राविदं होत्राणां ^८होमानां सप्तहोत्रकाणां वा वेत्तारं ^९विविचिं विवेचकं मदमतोः ^{१०}रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दानृतमं ^{११}गुहा गुहायामरण्यां हृदयेषु ^{१२}वा ^{१३}सन्तं सर्वदा वर्तमानं ^{१४}विश्वदर्शतं सर्वैः ^{१५}द्रष्टव्यं ^{१६}तुविष्वणसं प्रभूतध्वनिं ^{१७}सुयजं सुहु यष्टारं ^{१८}घृतश्रियं घृतं भयन्तम् ॥

त्वामग्ने धर्णसि विश्वधा वयं गीर्भिर्गुणन्तो नमसोप सेदिम ।

स नो जुषस्व समिधानो अङ्गिरो देवो मर्तस्य यशसा सुदीतिभिः ॥ ४ ॥

त्वाम् । अग्ने । धर्णसिम् । विश्वधा । वयम् । गीऽभिः । गुणन्तः । नमसा । उप । सेदिम् ।

सः । नः । जुषस्व । समऽइधानः । अङ्गिरः । देवः । मर्तस्य । यशसा । सुदीतिभिः ॥ ४ ॥

हे ^१अग्ने ^२धर्णसि सर्वस्य धारकं ^३त्वां ^४वयम् आत्रेया वा ^५विश्वधा बहुप्रकारेण ^६गीर्भिर्गुणन्तः स्तुवन्तः ^७नमसा नमस्कारेण ^८उप ^९सेदिम उपसन्ना भवेम । ^{१०}सः त्वं ^{११}नः अस्मान् ^{१२}जुषस्व सेवस्व

१. प-प्रभूतप्रज्ञम् । २. ख-ग-च-ण-फ-संस्पर्शितारम् ; घ-प-भ-संस्पर्शितारम् । ३. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-रक्षसाम् ; न-स-दक्षिणाम् ; ल-रक्षणाम् । ४. त-परस्परसंसर्गं । ५. च-न-ल-स- 'होत्राणां' नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-फ-भ-हृदये । ७. त-विषैः । ८. प- 'वा' नास्ति ।

धनादिभिः । १ समिधानः सम्यग्दीप्तो दीप्यमानोऽस्माभिर्हे १ अङ्गिरः सर्वत्र गन्तरङ्गिरसः पुत्र वा १
१ देवः दीप्यमानस्त्वं १ मर्तस्य यजमानस्य १ यशसा १ सुदीतिभिः ज्वालाभिः सह जुषस्व ॥

त्वमग्ने पुरुरूपो विशेर्विशे वर्यो दधासि प्रत्नथां पुरुष्टुत ।

पुरुण्यक्ता सहसा वि राजसि त्विषिः सा ते तित्विषाणस्य नाधृषे ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । पुरुऽरूपः । विशेऽर्विशे । वर्यः । दधासि । प्रत्नऽथा । पुरुऽस्तुत ।

पुरुणि । अन्ना । सहसा । वि । राजसि । त्विषिः । सा । ते । तित्विषाणस्य । न । आऽधृषे ॥ ५ ॥

हे १ अग्ने १ त्वं १ पुरुरूपः सन् १ विशेर्विशे सर्वस्मै यजमानाय १ प्रत्नथा पुराण इव
१ वर्यः अन्नं १ दधासि धारयसि । हे १ पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतः १ पुरुणि बहूनि १ अक्ता अन्नानि
चरुपुरोडाशादीनि १ सहसा बलेन १ वि १ राजसि ईश्वरो भवसि स्वीकर्तुम् । १ तित्विषाणस्य दीप्तस्य
१ ते तव १ सा प्रसिद्धा १ त्विषिः दीप्तिः १ नाधृषे अन्यैरधृष्या भवति ॥

त्वामग्ने समिधानं यविष्ठय देवा दूतं चक्रिरे हव्यवाहनम् ।

उरुज्रयसं घृतयोनिमाहुतं त्वेषं चक्षुर्दधिरे चोदयन्मति ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । समऽऽधानम् । यविष्ठय । देवाः । दूतम् । चक्रिरे । हव्यऽवाहनम् ।

उरुऽज्रयसम् । घृतऽयोनिम् । आऽहुतम् । त्वेषम् । चक्षुः । दधिरे । चोदयत्ऽमति ॥ ६ ॥

हे १ यविष्ठय युवतम् १ अग्ने १ समिधानं सम्यगिध्यमानं १ त्वां १ हव्यवाहनं १ हविषां वोढारं १ दूतं
१ चक्रिरे कृतवन्तः १ देवाः । त्रयाणामग्नीनां मध्ये हव्यवाहनः खलु पूर्वं देवैर्हविर्वहमाय दूतः कृतः ।
' हव्यवाहनो १ देवानाम् ' (तै. सं. २. ५. ८. ६) इति हि श्रुतिः । किञ्च १ उरुज्रयसं प्रभूतवेगं
१ घृतयोनिम् । घृतं १ योनिः कारणं यस्य तम् । १ आहुतं १ त्वां १ चोदयन्मति । चोदयन्ती मतिर्यस्य
तच्छोदयन्मति । १ त्वेषं दीप्तं १ चक्षुः १ उक्तलक्षणं १ सर्वप्रकाशकं चक्षुःस्थानीयं कृत्वा १ दधिरे देवा
मनुष्याश्च । मत्या हि चक्षुषोऽप्यते ॥

त्वामग्ने प्रदिव आहुतं घृतैः सुम्नायवः सुषमिधा समीधिरे ।

स वावृधान ओषधीभिरुक्षितोऽभि ज्रयांसि पार्थिवा वि तिष्ठसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रऽदिवः । आऽहुतम् । घृतैः । सुम्नाऽयवः । सुऽसमिधा । सम् । ईधिरे ।

सः । ववृधानः । ओषधीभिः । उक्षितः । अभि । ज्रयांसि । पार्थिवा । वि । तिष्ठसे ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-‘ वा ’ नास्ति । २. न-ल-स-स्तुत्य । ३. ख-ग-च-ण-फ-
देवाः हव्यवाहम् ; च-त-न-प-भ-ल-स-देवाः हव्यवाहनम् । ४. ख-ग-च-च-ण-फ-भ-हव्यवाहः ।
५. त-घृतमेव । ६. त-आहुतं सर्वतः । ७. ख-प-फ-भ-‘ चक्षुरुक्तलक्षणं ’ नास्ति ।

हे १अग्ने १वृत्तैः १आहुतं १त्वां १प्रदिवः पुरातनाः^१ १सुक्तायवः सुखमिच्छन्तो यजमाना
 १सुषमिधा शोभनेन इध्मेन^२ १समीधरे सम्यक् दीपितवन्तः । १सः त्वं १वावृधानः वर्धमानः
 १ओषधीभिः १उक्षितः सिक्तः १अशांसि अन्नानि १पार्थिवा पार्थिवान् वृक्षान् । यद्वा । पार्थिवेति
 अयोविशेषणम् । पार्थिवानि चरुपुरोडाशादिकानि १अभि १वि १तिष्ठसे अभिव्यज्य वर्तसे ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरशुक्लभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
 तृतीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः^१ सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम्^२ ॥

यस्य^३ निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्^४ ॥

पञ्चमे मण्डके प्रथमेऽनुवाके पूर्वमष्टौ सूक्तानि व्याख्यातानि । 'त्वामग्ने हविष्मन्तः' इति सप्तमं नवमं सूक्तम् आग्नेयस्य^१ गयस्यार्चम्^२ । सप्तमीपञ्चम्यौ पङ्क्ती शिष्टाः^३ अनुहुमः । अग्निर्वैवता । तथा^४ चानुक्रम्यते—'त्वामग्ने गयोऽन्त्यापञ्चम्यौ पङ्क्ती' इति । प्रातरनुवाके आश्विनशखे^५ च^६ एतदादिके द्वे सूक्ते शंसनीये । तथैव सूत्रितं—'त्वामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते' (आश्व. औ. ४. १३) इति^७ ॥

त्वामग्ने हविष्मन्तो देवं मर्तांस ईळते ।

मन्ये त्वा जातवेदसं स इव्या वक्ष्यानुषक् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । हविष्मन्तः । देवम् । मर्तांसः । ईळते ।

मन्ये । त्वा । जातवेदसम् । सः । इव्या । वक्षि । आनुषक ॥ १ ॥

हे ऽग्ने ऽत्वां ऽदेवं दीप्यमानं ऽहविष्मन्तः होमसाधनद्रव्यरुमेताः 'मर्तांसः मर्याः' ईळते स्तुवन्ति । अहं च^१ 'जातवेदसम्' । जातमुत्पन्नं चराचरं भूतजातं वेत्तीति जातवेदाः । अथवा जातानि न्यावरजङ्गमात्मकानि एनं विदुरिति जातवेदाः । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं सर्वं वेदो धनं यस्यासौ जातवेदाः । एवंविधं^२ 'त्वा त्वां' मन्ये रतामि । मनिरत्र स्तुरत्यर्थे वसंते धातूनामनेकार्थत्वात् । 'सः त्वं'^३ 'इव्या इवनसाधनानि'^४ इवापि 'आनुषक् निरन्तरतया अनुषक्तं यथा तथा' वक्षि बहसि ॥ हविष्मन्तः । हविःशब्दः औणादिकह्रस्प्रत्ययान्तः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'तद्वत्वास्ति' इति मतुप् । पदसंज्ञाया अपवादात्वेन 'तसौ मर्यर्थे' इति भसंज्ञायां रुपाभावः । मतुप्प्रसोरनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वर एव क्षिप्यते । देवम्^५ । अन्त्यप्रत्ययान्तत्वात् देवशब्दोऽन्तोदात्तः । मर्तांसः^६ । 'मृक् प्राणस्यागे' । 'असिहसिमृक्' इत्यादिना तन् । गुणः । मर्तः । जसेरमुक् । मर्तांसः । निरवादाद्युदात्तः । ईळते^७ । 'ईड स्तुती' । अदाक्षिवाण्ड्यो लुक् । 'आत्मनेपदेष्मन्तः' । ऐर्यम् ।

१. ख-च-ज-स-ण-त-प-फ-ब-र-स- 'वागीशाद्याः ... गजाननं' नास्ति । २. ज-प-फ-ब-र- 'यस्य ... महेश्वरं' नास्ति । ३. ग-घ-ज-प-फ-ब- आग्नेय ऋषिः । ४. त-न-स- शिष्टाः पङ्क्त्यन्तस्व च सूक्तस्येति परिभाषया । ५. ग-ज-प-फ-ब-र-स- 'तथा चानुक्रम्यते' नास्ति । ६. ख-च-स-न-म-र- आश्विनशखे, प-फ-ब- 'आश्विनशखे च' नास्ति । ७. न-प्रातरनुवाकन्यायिनेति च । ८. प- तु । ९. ख-च-स-न-म-र-जातवेदसं यम् । १०. प-फ-ब- तमेवविधम् । ११. न-र- च । १२. ख-स- इवनसाधनानि इव्यानि । १३. ख-च-स-न-म-र-स- 'देवं' नास्ति । १४. ख-च-स-न-म-र-स- 'मर्तांसः' नास्ति । १५. ख-च-स-न-म-र- 'ईळते' नास्ति ।

अत्र ङकारस्य अध्येतृसंप्रदायप्राप्तो ङकारः । लसार्धधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरे प्राप्ते आद्यमिको निघातः । मन्वे । इयनो निष्वात् आद्युदात्तत्वम् । त्वा । ' युषि मिश्रणे ' । मदिक्प्रत्ययान्तो युष्मच्छब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ' त्वमावेकवचने ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ' द्वितीयायां च ' (पा. सू. ७. २. ८७) इत्याकारः । ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्येकादेशोऽप्युदात्त एव । ' त्वामी द्वितीयायाः ' इति त्वादेशः । स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ' अनुदात्तं सर्व-मपादादौ ' इत्यनुदात्तत्वम् । जातवेदसम् । ' जमी प्रादुर्भावे ' । कः । ' श्रीदितो निष्ठायाम् ' इतीदृशप्रतिषेधः । ' जनसनखनां सन्मस्रठोः ' इत्यात्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वेदस्सहोऽपि असुप्रत्ययान्तत्वात् आद्युदात्तः । कर्मधारयपक्षे समासान्तोदात्तापवादत्वेन ' तत्पुरुषे तुत्यार्थः ' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तदपवादत्वेन ' गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे च ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहिपक्षे ' बहुव्रीही प्रकृत्या पूर्वपदम् ' इति । हन्या । हवमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे ' यः ' इत्यनुवर्तमाने ' छन्दसि च ' इति यः । नपुंसकत्वाच्छिरा-देशः । ' दोष्छन्दसि बहुलम् ' इति लोपः । प्रत्ययलक्षणेन नुम् । दीर्घनलोपौ । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वक्षि । ' बह प्रापणे ' । सिप् । लुगनुवृत्तौ ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । त्वक्त्वत्त्वानि । सिपः पिस्वादनुदात्तत्वेन धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वे प्राप्ते निघातः । आनुषक्^१ । अनुपूर्वस्य षञ्जेः क्तिप् नकारलोपः कुत्वं च । धात्वादेः सकारस्य ' उपसर्गासुनोति^२ ' इत्यादिना षत्वम् । दीर्घश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अग्निर्होता दास्वतः क्षयस्य वृक्तवर्हिषः ।

सं यज्ञासधरन्ति यं सं वाजासः श्रवस्यवः ॥ २ ॥

अग्निः । होता । दास्वतः । क्षयस्य । वृक्तवर्हिषः ।

सम् । यज्ञासः । चरन्ति । यम् । सम् । वाजासः । श्रवस्यवः ॥ २ ॥

यम् अग्निं यज्ञासः सर्वे यज्ञाः यं चरन्ति सहिता गच्छन्ति । श्रवस्यवः यजमानस्य प्रभूतां कीर्तिं संपादयन्तः वाजासः हवींषि यमग्निं यं चरन्ति प्राप्नुवन्ति । एवंविशिष्टः अग्निः दास्वतः इविप्रक्षेपणादिदानवतः वृक्तवर्हिषः । वृक्तानि लूनानि बर्हिषि दर्भा येनासौ वृक्तवर्हिः^३ । तस्य क्षयस्य । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन् स्वर्गसाधनकलानीति क्षयः । तस्य यजमानस्य यागार्थं होता देवानामाह्वाता भवति ॥ दास्वतः । ' दा दाने ' । असुप्रत्ययान्तः । मनुष्यः आनुपधत्वात्^४ षत्वम् । धातुस्वरेणाद्युदात्त एव । क्षयस्य । ' क्षि निवासगत्योः ' । ' क्षयो निवासे ' इत्याद्युदात्तत्वम् । वृक्तवर्हिषः । ' वृजी वर्जने ' । वर्जनम् अत्रोपचारात्^५ छेदनम् । निष्ठा । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यज्ञासः । यज्ञशब्दः ' यजयाच' इत्यादिना नक्प्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । चरन्ति । ' चर गतिभक्षणयोः ' । अनुपदेशाल्लसार्धधातुकानुदात्तत्वम् । ' बहुवृत्तास्त्रियम् ' इति निघाताभावः । वाजासः । वज्रैर्धम् । वाजः । ' कर्वात्ततः^६ ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । छान्दसत्वात्

१. च-ग-पिस्वादनुदात्तत्वम् । २. स-च-स-ग-न-भ-आद्युदात्ते । ३. स-च-स-ग-न-भ-र-स- ' आनुषक् ' नास्ति । ४. स-च-स-ग-न-भ-र-वृक्तवर्हिषः । ५. ग-च-च- यस्य । ६. स-स-र- आनुपधात्वात् । ७. स-च-चोपचारात् । ८. स-च-स-ग-न-भ-स-इत्यन्तोदात्तः ।

‘ न्मिन्वादिर्मित्यम् ’ इत्याद्युदात्तः । अयस्यचः । ‘ छन्दसि परेष्ठावाम् ’ इति वचच् । ‘ क्वाच्छन्दसि ’ इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

उत स्म यं शिशुं यथा नवं जनिष्टारणी ।

धर्तारं मानुषीणां विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ३ ॥

उत । स्म । यम् । शिशुम् । यथा । नवम् । जनिष्ट । अरणी इति ।

धर्तारम् । मानुषीणाम् । विशाम् । अग्निम् । सुऽअध्वरम् ॥ ३ ॥

‘ उत ’ स्म अपि च ‘ मानुषीणां मनोजातानां ’ विशाम् । विशन्ति प्रविशन्ति गर्भाक्षयमिति विशाः प्रजाः । तासां ‘ धर्तारम् आहारादिपाकद्वारेण शरीरधातूनां पोषकं ’ स्वध्वरं क्षोभनवशं ‘ वचच् ’ अग्निम् ‘ अरणी द्वे अरणी ’ नवं नूतनं ‘ शिशुं ’ यथा अपत्यमिव ‘ जनिष्ट अजनिषाताम् । अरणी. प्रजानां पोषणार्थं चैतमग्निम् ’ असृजतामित्यर्थः ॥ शिशुम् । ‘ शो तनूकरणे ’ । ‘ आदेशः ’ इत्यादिना आत्वम् । ‘ शः कित् सन्वच् ’ इत्युप्रत्ययः सन्वच्चावश्च । द्विर्भावोऽभ्यासस्य इत्वश्च । ‘ सन्वतः ’ इतीत्वम् । ‘ आतो धातोः ’ इत्याकारलोपः^१ । निस्वादाद्युदात्तः । यथा । ‘ यथेति पादान्ते ’ इति सर्वाण्युदात्तः । जनिष्ट । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । लुक् । छान्दसस्वाह्वयन्यत्ययः । अरणी । ‘ न्न गतौ ’ । ‘ अतिसृष्टृध्वम्यइयवितृभ्योऽनिः ’ इति अनिप्रत्ययः^२ आद्युदात्तः^३ । आभ्यामिति गच्छत्यग्निरित्यरणी । कथमपादानार्थे औणादिकोऽनिः । ‘ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ’ (पा. सू. ३. ४. ७५) इति नियमात् भीमादिस्वात् सिद्धम् । ‘ मानुषीणाम् । ‘ मनोजातावन्यतौ वुक्च ’ इति अन्त्यप्रत्ययः पुगागमश्च । ‘ न्मिन्वादिर्मित्यम् ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । विशाम् । ‘ विशा प्रवेशान्ते ’ । कर्तरि क्तिप् । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । स्वध्वरम् । हिंसार्थस्य ध्वरतेः पचाद्यच् । न विद्यते ध्वरो यागहिंसा वस्मिन्नित्यध्वरः । बहुव्रीहिस्वरपवाद्यत्वेन ‘ नन्सुभ्याम् ’ इत्यन्तोदात्तः ॥

उत स्म दुर्गृभीयसे पुत्रो न ह्यार्याणाम् ।

पुरु यो दग्धासि वनाग्ने पशुर्न यवसे ॥ ४ ॥

उत । स्म । दुऽगृभीयसे । पुत्रः । न । ह्यार्याणाम् ।

पुरु । यः । दग्धा । असि । वना । अग्ने । पशुः । न । यवसे ॥ ४ ॥

‘ उत ’ स्म अपि च ‘ ह्यार्याणां कुटिकं गच्छतां सर्पाणाम् । बह्वा । आस्कन्दितादिगतिविशेषेण वक्रगमनानामभ्यानां ‘ पुत्रो ’ न पुत्र इव बालसर्व इवाक्षितवालाश्च इव वा ‘ दुर्गृभीयसे दुःकेन गृह्यसे । हे ’ अग्ने ‘ यः त्वं ’ पुरु बहुनि^४ ‘ वना वनानि ’ दग्धासि दाहको भवसि । कथमिव । ‘ वचसे त्वे ’ पशुर्न पशुरिव । अयमर्थः । अत्यन्तधुधार्तः पशुस्तृणविक्रये विवृष्टः सन् वना सर्वं भक्षयति

१. ख-च-क्ष-न-त-न-अ-र-वैवमग्निम् ; श-वैवमग्निम् । २. त-इत्याकारलोपः । नि चान्ये मित् । अस्मात्सूत्रादित्यनुवर्तते । ३. ख-च-न-अ-प्रत्ययान्तोदात्तः ; क्ष-त-र-अनिः प्रत्ययान्तोदात्तः ; न-अनि-प्रत्ययान्तोदात्तः । ४. प-रु-व-क्ष-पुरुणि ।

तद्वक्षित्वर्थः ॥ दुर्युजीवसे । 'ग्रह उपादाने' । यक् । 'बुध ईद्' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति ईडागमः । ग्रहिज्यादिना^१ संप्रसारणम् । 'हग्रहोर्भञ्जन्दसि' इति भकारः । निघातः । ह्यार्वाणाम् । 'हु कौटिल्ये' । ऋहलोर्ण्यत् । आदिवृद्धिः । 'तिस्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । पुरु । 'पृ पालन-पूरणयोः' । 'पृभिदिभ्यधिगृधिष्टविदक्षिभ्यः' इति कुप्रत्ययः । 'उदोह्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् । प्रत्यय-स्वरेण अन्तोदात्तत्वम्^२ । असि । 'यद्गृताञ्जित्यम्' इति न निघातः ॥

अथ स्म यस्यार्चयः सम्यक्संयन्ति धूमिनः ।

यदीमहं त्रितो दिव्युप ध्मातेव धमति शिशीते ध्मातरीं यथा ॥ ५ ॥

अथ । स्म । यस्य । अर्चयः । सम्यक् । सम्यन्ति । धूमिनः ।

यत् । ईम् । अहं । त्रितः । दिवि । उप । ध्मातोऽहं । धमति । शिशीते । ध्मातरिं । यथा ॥ ५ ॥

१ अथ १ स्म अपि च १ धूमिनः धूमवतः १ यस्य अग्नेः १ अर्चयः अर्चोपि १ सम्यक् शोभनं १ संयन्ति सर्वतः प्राप्नुवन्ति १ त्रितः त्रिषु स्थानेषु ततो व्याप्तः त्रीणि स्थानानि वा अतोत्य १ दिवि अन्तरिक्षे १ यत् यथा १ ईम् अयमात्मानम् १ उप १ धमति उपवर्धयति^१ तदा ज्वालाः सर्वतो निर्गच्छन्तीत्यर्थः । कथमिव । १ ध्मातेव^२ । कर्मारो यथा भस्मादिभिरग्निं संवर्धयति तद्वत्स्वात्मानं वर्धयतीत्यर्थः । किंच १ ध्मातरि यथा । यथा ध्मातृसमीपे^३ विद्यमानोऽग्निस्तेन ध्मायमानः स आत्मानं १ शिशीते तीक्ष्णीकरोति तद्वत्स्वयमेव स्वात्मानं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । 'अह इति पादपूरणः ॥ ग्रन्ति । 'इण् गतौ' । यच्छब्दयोगाभिधाताभावः । धमति । 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः' । पात्रादिना ध्मादेशः । पूर्ववत् निघाताभावः । शिशीते । 'शो तनूकरणे' । व्यत्ययेनात्मनेपदी । 'श्रौ' इत्यनुवर्तमाने^४ 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । 'आदेश उपदेशे सिति' इति भावम् । 'श्रौ' इति द्विवचनम् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्य इत्वम् । 'उमे अग्नस्तम्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायाम् आतः 'ई इत्यधोः' इति ईत्वम् । तिक उत्तरत्वाभिधाताभावः ॥

तवाहमम ऊतिभिर्मित्रस्य च प्रशस्तिभिः ।

द्वेषोयुतो न दुरिता तुर्याम मर्त्यानाम् ॥ ६ ॥

तव । अहम् । अग्ने । ऊतिभिः । मित्रस्य । च । प्रशस्तिभिः ।

द्वेषः १ युतः । न । दुः १ इता । तुर्याम । मर्त्यानाम् ॥ ६ ॥

हे १ अग्ने १ अहं १ मित्रस्य सर्वेषां मित्रभूतस्व^५ १ तव १ ऊतिभिः बुध्मकर्तृकरक्षभिः^६ बुध्मप्रशस्तिभिः^७ १ च अस्मत्कृतैः^८ स्तोत्रैश्च^९ १ मर्त्यानां सन्नुभूतानां मनुष्याणां १ दुरिता दुरितानि तत्कर्तृकानि वापसाधन-

१. न-र-ग्रहादिना; २. ग्रहिज्यादिना । २. स-च-स-ज-न-म-स-अन्तोदात्तः । ३. स-र-उपवर्धयते । ४. न-र-स-ध्मातेव कर्मार इव । ५. त-ध्मातुः समीपे । ६. स-च-स-ज-न-म-र-अनुवर्तमाने । ७. प-फ-व-मित्रस्य तपोतिभिः रक्षाभिः । ८. न-प-फ-व-प्रशस्तिभिः । ९. न-स्तुतिभिश्च ।

कर्माणि ष्वेचोयुतो ष्वन द्वेषयुक्तान् शत्रूनि च ष्वतुर्नाम तरेष्वम् । अयमर्थः । त्वं शत्रून् तरेष्वपि वि-
स्तृतिमिष्य वाङ्माभ्यन्तरशत्रून् तरेष्वमित्यर्थः ॥ उक्तिभिः । 'अथ रक्षणे' । किन् । 'उपरस्परस्त्रिभ्यस्त्रिभ्य-
मुपधायाश्च' इति ऊट् । 'उत्तियूतिजृतिसातिहेतिकर्तृयश्च' इति अन्तोदात्तत्वेन^१ निपातितः । प्रकास्तिभिः ।
'शंसु स्तुतौ' । किन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादत्वेन 'तादौ च मिति कृष्यतौ' इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम्^२ । द्वेषोयुतः । 'द्विष अग्रीतौ' । भावेऽसुप्रत्ययः । 'यु मिभजे' । कर्तरि क्प् । तुक् । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । तुर्नाम । 'तृ ल्वनतरणयोः' । प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । 'किञ्चः सकोमोऽ-
नभ्यस्य' इति सकारलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । उदोऽयपूर्वस्य 'बहुलं छन्दसि' इति
उत्त्वम् । यासुडागमस्योदात्तत्वात्छेषनिघातः । 'अपादादौ' इति प्रतिषेधाच्चिघाताभावः ॥

तं नो अग्ने अग्नी नरो रयिं सहस्व आ भर ।

स क्षेपयत्स पोषयद्भुवद्वाजस्य सातय उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

तम् । नः । अग्ने । अग्नि । नरः । रयिम् । सहस्वः । आ । भर ।

सः । क्षेपयत् । सः । पोषयत् । भुवत् । वाजस्य । सातयै ।

उत । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ७ ॥

हे ष्वअग्ने ष्वसहस्वः बलवन् ष्वनरः इविषां नेता ष्वत्वम् अस्माकं ष्वतं ष्वरयिं कोके प्रसिद्धं पथादि-
लक्षणं धनम् ष्वअग्नि ष्वआ ष्वभर आभिमुख्येनाहर । पूर्वोक्तः ष्वसः अग्निः ष्वक्षेपयत् । अस्मदीयान्
शत्रून् क्षेपयतु । ष्वसः अग्निः ष्वपोषयत् अस्मान् पोषयतु । ष्ववाजस्य अक्षस्य ष्वसातये कामाव ष्वभुवत्
भवतु । ष्वउत अपि च हे अग्ने ष्वपृत्सु पूतनासु युद्धेषु ष्वनः अस्माकं ष्ववृधे समृद्धये ष्वएधि भव ।
संग्रामे शत्रुविजयार्थं स त्वं समृद्धिं कुर्वित्यर्थः ॥ सहस्वः । 'यह मर्षणे' । असुन् । सहस्वमेन
शत्रूनि स ह्यो बलम् । मतुप् । 'मादुपधायाः' इति वरत्वम् । 'मतुषसो रुः संबुद्धौ छन्दसि'
इति रत्वम् । 'आमन्त्रितस्य च' इति निघातः । क्षेपयत् । 'क्षिप प्रेरणे' । निजन्तात् कैट् । इतश्च
लोपः । 'कैटोऽडाटौ' इत्यडागमः । शप् गुणायादेशौ परक्यत्वं च । पोषयत् । 'पुष पुष्टौ' । भुवत् ।
'भू सत्तायाम्' । 'भूसुबोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः । उवङ् । एधि । 'अस भुवि' । 'त्वसोरे-
दावभ्यासलोपश्च' इति एत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् 'हुस्यस्यो हेर्धिः' इति घिरादेशः । निघातः ।
पृत्सु । 'पदादिषु' इत्यादिना पूतनासम्बन्धस्य पृदादेशः । सावेकाच्त्वात् अन्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

'अग्न ओजिष्ठम्' इति सप्तमं दशमं सूक्तम् । ऋचादि^१ विनियोगश्च पूर्ववत् । चतुर्थीसप्तमी
पक्षी । 'अग्न ओजिष्ठमनवाचतुर्थी च' इत्यनुक्रान्तिम्^२ ॥

१. प-क-व-अहं तुर्नाम तरेष्वम् । २. र-अन्तोदात्तत्वे, स-अन्तोदात्तः । ३. स-उदात्तत्वम् ।
४. स-व-स-न-न-म-र-स-नेतारः । ५. स-व-न-सावेकाच इति । ६. प-क-व-आग्नेयो नम अग्निः ।
चतुर्थीसप्तमी पक्षी । शिष्टा अनुष्टुभः । अभिर्देवता ।

अग्ने ओजिष्ठमा भर युञ्जमस्मभ्यमग्निगो ।

प्र नो राया परीणसा रस्ति वाजाय पन्थाम् ॥ १ ॥

अग्ने । ओजिष्ठम् । आ । भर । युञ्जम् । अस्मभ्यम् । अग्निगो इत्यग्निगो ।

प्र । नः । राया । परीणसा । रस्ति । वाजाय । पन्थाम् ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽओजिष्ठं बलवत्तमं ऽयुञ्जम् । द्योतते कटकमुकुटादिरूपेण सर्वत्र प्रकाशते इति युञ्जं धनम् । ऽअस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर । हे ऽअग्निगो अद्यतगमन । अद्यतमप्रतिहतं गमनं यस्येति अद्यता अनिवारिता गावो रश्मयो यस्येति वा अद्यतगुः अग्निगुः । तस्य संबोधनम् । ऽनः अस्मान् ऽपरीणसा परितो^१ न्यापकेन^२ ऽराया धनेन ऽप्र प्रकर्षेण योजय । ऽवाजाय अञ्जलाभाय ऽपन्थां पन्थानमञ्जस्य मत्समीपप्राप्तिसाधनं मार्गं ऽरस्ति विलिख । कुर्वित्यर्थः ॥ ओजिष्ठम् । ' उज्ज आर्जवे ' । ' उरजेर्बले बलोपश्च ' इत्यसुन् बलोपश्च । गुणः । ओजः । ' तदस्यास्ति ' इत्यर्थे ' अस्मायामेधा^३ ' इत्यादिना विनिः । ' अतिशायने ' इति इष्टन् । विन्मतोर्लुक् । ' टेः ' इति टिलोपः । निस्वादाद्युदात्तः । युञ्जम् । ' युत दीप्तौ ' इत्यस्माद्धातोः ' युञ्जयुञ्जनिञ्ज^४ ' इत्यादिना नक्प्रत्ययो मकारश्चान्तादेशो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अग्निगो । अद्यतशब्दस्य अश्यादेशः । गोशब्दस्योपसर्जनह्रस्वत्वम् । आमन्त्रितस्य^५ निघातः^६ । परीणसा । ' णस कौटिल्ये ' । अत्र न्यास्यर्थो धातुनामनेकार्थत्वात् । अस्मात् संपदाविलक्षणो भावे क्तिप् । परि प्राप्तं नस्व न्यापनं यस्य तत्तथोक्तम्^७ । ' उपसर्गादसमासेऽपि^८ ' इति णत्वम् । अत्र प्रापणक्रियया युक्तस्य परेणैतत्ति प्रत्युपसर्गसंज्ञा नास्ति ' यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाः^९ ' (पा. सू. १. ४. ६०. ३) इति न्यायात् । अतः कथं णत्वम् । एवं तर्हि ' उपसर्गाद्वहुत्वम् ' इति वचनात् णसो णत्वं भविष्यति । ' निपातस्य च ' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या^{१०} ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रस्ति । ' रद् विकेसने ' । औवाचिकः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । पादादिवाञ्छिताभावः । पन्थाम् । द्वितीयैकवचने ' इतोऽत् सर्वनामस्थाने ' इत्यत् । नकारलोपश्चाद्वत्सः । ' पथिमथोः सर्वनामस्थाने ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

त्वं नो अग्ने अद्भुत कृत्वा दक्षस्य मंहना ।

त्वे असुर्य^१मार्कहत्क्राणा मित्रो न यज्ञियः ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अद्भुत । कृत्वा । दक्षस्य । मंहना ।

त्वे इति । असुर्यम् । आ । अरुहत् । क्राणा । मित्रः । न । यज्ञियः ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽअद्भुत सामर्थ्यातिशयेन सर्वेषामाश्चर्यभूत ऽत्वं ऽनः अस्माकं ऽकृत्वा कर्मणा अस्मत्कृतेन वज्रादिभ्वापारेण प्रीतः सन् ऽदक्षस्य बलस्य धनस्य वा ऽमंहना मंहनं नाम दानं कुर्विति शेषः ।

१. ख-च-झ-न-भ-र-परिप्राप्तन्यापकेन । २. ख-च-झ-न-त-न-भ-र-आमन्त्रितनिघातः । ३. ख-च-झ-न-त-न-भ-र-श-तथोक्तम् । ४. झ-त-न-र-°संज्ञकाः ।

यतः कारणात् ^१त्वे त्वयि ^२असुर्यम् असुराग्रं बलम् ^३आरुहत् आरुहं भतः ^४मित्रो ^५न सुर्व
इव ^६यश्चिवः यश्चाहस्त्वं ^७क्राणा यश्चातुकराक्षसापनोदनलक्षजानि^८ कर्माणि कुर्वाणो भव ॥ अनुत् ।
आमन्त्रितस्याधुदात्तत्वम् । कत्वा । ' ब्रुहन् करणे ' । ' कृन्तुः क्तुः ' इति क्तुप्रत्ययः । ककारो गुण-
वृद्धिप्रतिषेधार्थः । यणादेशः । क्तुः कर्म । तृतीयैकवचने ' जसादिषु बाबकनम् ' इति वचनाच्चाभावा-
भावः । दक्षस्य । ' दक्ष गतिर्हिसनयोः ' । दक्ष्यन्ते हिंस्यन्तेऽनेन वाप्रव इति दक्षं वक्तव्यम् ।
' करणाधिकरणयोश्च ' इति चम् । भिस्वात् आधुदात्तः^९ । मंहना । मंहतिर्दानकर्मा । ' सुपां सुलुक् ' ^{१०}
इत्याकारादेशः । त्वे । ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना केः षोभादेशः । सुपादेशात्वाद्यधुदात्तः । त्वत्त्वब्धः
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्येकादेशात्सोदात्तत्वम् । आरुहत् । रुधेर्धातोर्लुङि
' कृन्तुहर्हिभ्यश्छन्दसि ' इति स्तेरकादेशः । हिस्वाङ्गुणाभावः । क्राणा । ' ब्रुहन् करणे ' । ज्ञानच् ।
' ब्रुहलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । यणादेशः । ' सुपां सुलुक् ' इत्यात्वम् । ' चितः ' ^{११}
इत्यन्तोदात्तः । यश्चिवः । यश्महंतीत्यस्मिन्नर्थे ' यश्चिविभ्यां वक्षमी ' इति वः । प्रत्यय-
स्वरेणान्तोदात्तः ॥

त्वं नो अग्रे एषां गयं पुष्टिं च वर्धय ।

ये स्तोमेभिः प्र सूरयो नरो मघान्यानुः ॥ ३ ॥

त्वम् । नः । अग्रे । एषाम् । गयम् । पुष्टिम् । च । वर्धय ।

ये । स्तोमेभिः । प्र । सूरयः । नरः । मघानि । आनुः ॥ ३ ॥

हे ^१अग्रे ^२त्वम् ^३एषां ^४नः त्वस्तावकानामस्माकं ^५गयम् । गम्यते निवासावेति गयं
गृहं गीयते स्तूयत इति वा गयं धनम् । ^६पुष्टिं ^७च गवादिभिषवां पुष्टिं च ^८वर्धय^९
वृद्धिं प्रापय । ^{१०}ये लोके प्रसिद्धाः ^{११}सूरयः लब्धवर्णाः ^{१२}नरः स्तोतारो मनुष्याः ^{१३}स्तोमेभिः स्तोमैः
स्तोत्रैः ^{१४}मघानि मंहनीयानि गवादिधनानि यथा ^{१५}प्र^{१६} ^{१७}आननुः प्रामुष्यन् तद्ब्रह्ममपीत्यर्थः ॥
गवम् । गृहपक्षे गमेः ' अघ्यादयश्च ' इति यप्रत्ययान्तो मकारकोपश्च निपात्यते । धनपक्षे ' गा
स्तुती ' । अस्माद्यप्रत्ययः । इत्त्वत्वम् । ' यतोऽनावः ' इत्याधुदात्तत्वम् । पुष्टिम् । ' पुष
पुष्टी ' । चिवां क्तिन् । छान्दसत्वादन्तोदात्तत्वम् । स्तोमेभिः । ' टुन् स्तुती ' । ' अतिस्तुष्टु ' ^{१८}
इत्यादिना मन् । गुणः । निस्वादाधुदात्तः । आननुः । ' अघ्न व्यासी ' । क्तिद् । द्विर्वचनम् ।
इलादिशेषः । ' अत आदेः ' इत्यात्वम् । ' अघोतेश्च ' इति जुडागमः । निपातः ॥

ये अग्रे चन्द्र ते गिरः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।

शुम्भेभिः शुम्भिणो नरो दिवश्चिषेणो बृहत्सुकीर्तिर्बोधति त्मना ॥ ४ ॥

ये । अग्रे । चन्द्र । ते । गिरः । शुम्भन्ति । अश्वराधसः ।

शुम्भेभिः । शुम्भिणः । नरः । दिवः । चिद् । येषाम् । बृहद् । सुऽकीर्तिः । बोधति । त्मना ॥ ४ ॥

१. ग-व-वक्ष्यातक* ; व-वक्ष्यातक* । २. च-व-न-र-व-आधुदात्तत्वम् । ३. च-व-न-न-म-
प्रापय ; च-स-वर्धय प्रापय । ४. च-व-अ-स-न-न-म-र-व- ' प्र ' नास्ति ।

हे ^१अग्ने ^२वज्रं सर्वेषां प्राणिनामाह्वाकर ^३वे ^४नरः ^५ते ^६गिरः स्वसंबन्धितोन्नत्या वाचः
^७शुम्भन्ति क्षोभनाः कुर्वन्ति ते ^८अश्वराधसः अश्वधना भवन्ति । एतेन सर्वसङ्घट्टित्युत्पद्यते ।
 किंच । ^९शुम्भिनः बलवन्तः सन्तः ^{१०}शुम्भेभिः शुम्भैः स्वकीयैर्बलैः सत्त्वैः क्षत्रशोका भवन्ति । ^{११}वेषां
 स्वसंबन्धिनं स्तवं कुर्वतां ^{१२}दिवश्चित् आकाशादपि ^{१३}बृहत् महती ^{१४}सुकीर्तिः भवति । सर्वविगन्त-
 राखवर्तिनी^१ कीर्तिर्मवतीत्यर्थः । एवंविधं त्वां गयः ^{१५}त्मना आत्मना स्वयमेव ^{१६}बोधति बोधयति ॥
 शुम्भन्ति । ' शुभ शुम्भ दीप्तौ ' । तुदादिः । पादादिवाचिचाताभावः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते
 सति शिष्टैवादिकरणस्वर एव^२ । अश्वराधसः । ' अशू व्याप्तौ ' । ' अशूष्मि^३ ' इत्यादिना कन् ।
 अशुस्ते व्याप्तोऽस्य ध्वानमित्यश्वः । निष्वादाद्युदात्तः । ' राध साध संसिद्धौ ' । असुन् । राधुवन्ति
 साधयन्मवनेन धर्मादीनीति राधो धनम् । बहुव्रीहिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बृहत् । ' बृह बृहि
 बृदौ ' । शतृ । ऊपो कोपश्चाद्भसः । प्रत्ययस्वरः । बोधति । ' बुध अवगमने ' । व्यन्तात् अपि कृते
 तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुकसंज्ञायां णिलोपः । ' यद्भूताश्चित्यम् ' इति निघाताभावः ।
 धातुस्वरेणाद्युदात्तः । त्मना । ' मन्त्रेष्वाक्यादेरात्मनः ' इत्याकारलोपः ॥

तव त्वे अग्ने अर्च्यो आजन्तो यन्ति धृष्णुया ।

परिज्मानो न विद्युतः स्वानो रथो न वाजयुः ॥ ५ ॥

तव । त्वे । अग्ने । अर्चयः । आजन्तः । यन्ति । धृष्णुया ।

परिज्मानः । न । विद्युतः । स्वानः । रथः । न । वाजयुः ॥ ५ ॥

हे ^१अग्ने ^२धृष्णुया धृष्णवोऽस्यन्तप्रगल्भाः ^३आजन्तः दीप्यमानाः ^४त्वे ते प्रसिद्धाः ^५तव ^६अर्चयः^४
 स्वदीया रश्मयः ^७यन्ति सर्वतो गच्छन्ति । कथमिव । ^८परिज्मानः परितो गन्त्यः सर्वतो व्याप्ताः
^९विद्युतः ^{१०}न अश्विरग्रभा इव । अनेन प्रकाशातिशय उक्तः । ^{११}स्वानः शब्दायमानः ^{१२}रथो ^{१३}न रथ
 इव । अनेनाधिषां स्वनाधिक्यमुक्तम् । ^{१४}वाजयुः न अन्नकाम इवाच्चां युद्धेषु क्षत्रविजयाय यथा
 प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः । अनेनाहुतिविषयोऽभिलाष उक्तः ॥ यन्ति । ' इण् गतौ ' । धृष्णुया । ' निधुषा
 प्रागल्भ्ये ' । ' त्रसिगृधिषुधि^१ ' इत्यादिना कुप्रत्ययः । ' आदितश्च ' (पा. सू. ७. २. १६) इति
 इदमतिषेधः । बहुवचने ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना याजादेशः । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् ।
 परिज्मानः । ' अज व्रज गतौ ' । परिपूर्वादातोः ' अन्वेभ्योऽपि इत्यन्ते ' इति मनिन् । अकारलोपः
 छान्वसः । निष्वादाद्युदात्तः । वाजयुः । वाजमात्मन इच्छति इति वचम् । ' न छन्दस्यपुत्रस्य ' इति
 इत्स्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । ' स्वाच्छन्दसि ' इति उपप्रत्ययः ॥

नू नो अग्न ऊतये सुबार्धसश्च रातये ।

अस्माकांसश्च सूरयो विश्वा आशास्तरीपणि ॥ ६ ॥

नु । नः । अग्ने । ऊतये । सुबार्धसः । च । रातये ।

अस्माकांसः । च । सूरयः । विश्वाः । आशाः । तरीपणि ॥ ६ ॥

१. स-^२दिप्यन्तरावर्तिनी । २. स-न-प-एव सिध्यते । ३. स-स-प-म-र-स-असिपृथि^३ । ४. स-
 च-स-प-न-म-र-स-अर्चयः ।

हे ऽअग्ने ऽनः अस्माकं ऽनु क्षिप्रम् ऽऊतये रक्षायै भव । ऽसवावसन्न दारिद्र्यनिमित्तवाच-
सहितस्य^१ च ऽरातये धनानां दानाय भव । किंच ऽअस्माकासः आस्माकाः^२ पुत्रमित्रादयः ऽसूरयः
स्तोतारः ऽविधाः सर्वाः ऽभाषाः दिशः ऽतरीषणि । तासां तरणे क्षमा भवन्तु । अथवा आकाः कमाः ।
अयमर्थः । स्वाभिलषितप्रशस्तसमस्तवस्तुसंपादनं कुर्वित्यर्थः ॥ सवावसः । वाधेरसुन् । वाधसा
सह वर्तत इति सवाधाः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभाषः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यम् ।
रातये । 'रा दाने' । किन् । 'मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदातः' इत्यन्तोदातः । अस्माकासः ।
'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ' इत्यणि कृतेऽस्माकादेशः । छान्दसत्वादणो कोपः । बहुवचने
असुगागमः । षष्ठीबहुवचने मध्योदात्तत्वेन दृष्टत्वात्थाविधमादेशमद्यापि कृतवानाचार्यः^३ । विधाः ।
विधोः 'अक्षिप्रुषि' इत्यादिना कन् । निरवादाद्युदातः । तरीषणि । 'तृ ह्रस्वततरणयोः' । 'कृतृभा-
मीषन्' (उ. सू. ४. ४६६) इति ईषन् । बहुलवचनाच्चलोपाभावः । अन्तोदात्तछान्दसः ॥

त्वं नो अग्ने अङ्गिरः स्तुतः स्तवान् आ भर ।

होतर्विभ्वासहं रयिं स्तोतृभ्यः स्तवसे च न उत्तैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अङ्गिरः । स्तुतः । स्तवानः । आ । भर ।

होतः । विभ्वाऽसहम् । रयिम् । स्तोतृभ्यः । स्तवसे । च । नः ।

उत । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽअङ्गिरः । कार्यकारणयोरभेदोपचारादङ्गिरसां प्रकृतिभूतोऽप्यग्निरङ्गिरा इत्युच्यते ।
हे अङ्गिरः पूर्वेः महर्षिभिः ऽस्तुतः ऽस्तधानः इदानींतनैश्च स्तूयमानस्त्व ऽविभ्वासहं महता-
मप्यभिभवितारम् । अभिभवहेतुत्वादभिभवितृ धनमुच्यते^४ । रयिं धनं ऽनः अस्माकम्
ऽआ ऽभर आहर । हे ऽहोतः देवानामाह्वतः ऽस्तोतृभ्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽस्तवसे स्तोतुं सामर्थ्यं च
प्रयच्छ । ऽउत अपि च ऽपृत्सु युद्धेषु ऽनः अस्माकं ऽवृधे समृद्धये ऽएधि भव ॥ स्तवानः ।
'दुम् स्तुतौ' । शानचि कर्मणि व्यत्ययेन शप्प्रत्यय आद्युदात्तश्च । विभ्वासहम् । संहितायां
विभूनामिति षष्ठीबहुवचनस्य 'सुपाम्' इत्यादिना आकारादेशः । 'तत्पुरुषे कृति बहुवचम्'
इति षष्ठ्या अलुक् । पदकारास्तु विपूर्वाज्जयतेः अगागमम्^५ 'अभ्येचामपि रक्षते' इति दीर्घस्य
च मत्वावग्रहं कुर्वन्ति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यम् । स्तवसे । 'दुम् स्तुतौ' । तुमर्धेऽग्नेमत्ययः ।
निरवादाद्युदातः ॥ २ ॥

'जनस्य गोपाः' इति षष्ठ्येकादशं सूक्तमाग्नेयस्य सुतंभरस्यार्थं जागतमाग्नेयम् । तथा
चतुष्कान्तं—'जनस्य पद् सुतंभरो जागतम्' इति । प्रातरनुवाके आश्विनसक्ते चास्य सूक्तस्य
विमिश्रणः । 'जनस्य गोपास्त्वामग्नं जतावचः' (आश्व. जी. ४. १३) इति ॥

१. क-च-न-स-दारिद्र्यनिमित्तं । २. क-च-स-न-भ-र-स-अस्माकाः । ३. क-च-न-भ-कृतवा-
नित्यर्थः; स-र-कृतवानीचार्थः । ४. क-च-स-न-त-न-भ-र-धनमित्युच्यते । ५. क-अगागमे ।

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।

घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा घुमद्भि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य । गोपाः । अजनिष्ट । जागृविः । अग्निः । सुदक्षः । सुविताय । नव्यसे ।

घृतप्रतीकः । बृहता । दिविस्पृशा । घुमद् । वि । भाति । भरतेभ्यः । शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य गोपाः गोपायिता रक्षिता जागृविः जागरणशीलः सदा प्रबुद्धः सुदक्षः सुबलः सर्वैः श्लाघनीयबलः^१ सः अग्निः नव्यसे नवतराय सुविताय लोकानां कल्याणाय अजनिष्ट जातः । घृतप्रतीकः घृतेन प्रज्वलिताङ्गः बृहता महता दिविस्पृशा अञ्जलिहेन तेजसा युक्तः शुचिः शुद्धः एवंविधोऽग्निः भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यस्तदर्थं घुमत् दीप्तिमत् यथा भवति तथा वि भाति प्रकाशते ॥ गोपाः । 'गुप् रक्षणे' । आयप्रत्ययः । गोपायतेः क्तिप् । परत्वादतो^२ लोपः^३ । अत्र परत्वादपृक्तलोपे कृते वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावेन यलोपो न स्यात् । 'लोपो व्योर्बलि' इति प्रथमं लोपग्रहणात् ज्ञापकाद्यलोप एव भवति । लोपाज्जादेशस्य यलोप-विधि-प्रति न^४ स्थानिवद्भावः । प्रत्ययस्वरः । जागृविः । 'जागृ निद्राक्षये' । 'जृष्टुस्तृजागृभ्यः क्तिन्' इति क्तिप्रत्ययः । 'जाग्रोऽविधिष्णलुक्त्सु' इति प्रतिषेधादगुणाभावः । निच्वादाद्युदात्तः । सुदक्षः । 'आद्युदात्तं यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुविताय । 'तन्वादीनां छन्दस्युप-संख्यानम्' इति सोरुवकादेशः । 'सूपमानात् कः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नव्यसे । नव-शब्दादतिशायनेऽर्थे इयसुप्रत्ययः । ईकारलोपश्छान्दसः । अतो लोपः । आद्युदात्तः । दिविस्पृशा । 'हृद्युभ्यां हेरुपसंख्यानम्' इत्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । घुमत् । 'हस्वनुभ्यां मतुप्' इति हस्वात्परस्य मतुपोऽन्तोदात्तत्वम् ॥

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं नरस्त्रिषधस्थे समीधरे ।

इन्द्रेण देवैः सरथं स बर्हिषि सीदन्नि होता यजथाय सुक्रतुः ॥ २ ॥

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरःऽहितम् । अग्निम् । नरः । त्रिऽसधस्थे । सम् । ईधरे ।

इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । सः । बर्हिषि । सीदत् । नि । होता । यजथाय । सुऽक्रतुः ॥ २ ॥

नरः ऋत्विजः यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकं पुरोहितं वज्रमानैः पुरस्कृतम् इन्द्रेण देवैः च सरथं तेषां मान्यत्वात् समानरथम् अग्निं त्रिषधस्थे त्रिस्थाने विहारप्रदेक्षे प्रथमं समीधरे समैश्वर्यतः । सुक्रतुः क्षोभनकर्मा होता देवानामाह्वाता सः अग्निः बर्हिषि बर्हिर्बुके तस्मिन् स्थाने यजथाय यज्ञाय नि सीदत् प्रतिष्ठितोऽभवदिति यावत् ॥ केतुम् । 'कित ज्ञाने' । औणादिक उप्रत्ययः । अन्तोदात्तः । पुरोहितम् । 'पुरोऽम्बवम्' इति गतिसंज्ञायां 'गतिरन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्रिषधस्थे । आहकनीवादिकक्षणेन त्रिप्रकारेणाग्नेन

सह तिष्ठतीति त्रिषधस्यः । कप्रत्ययः । 'सध मादस्वबोभ्यस्वसि' इति सधादेशः । कृत्तुप्रत्यय-
प्रकृतिस्वरस्यम् । लीदत् । सदेः पाप्मादिना लीदादेशः । 'बहुलं कृत्स्नमाकृष्योगेऽपि' इत्यबभावः ।
पादाद्विवाचिकाताभावः । यजथाय । यजेरौणादिकोऽधप्रत्ययः । प्रत्ययस्यरेण मन्वोदात्तः ॥

असंमृष्टो जायसे मात्रोः शुचिर्मन्द्रः कविरुदतिष्ठो विवस्वतः ।

घृतेन त्वावर्धयन्न आहुत धूमस्ते केतुरभवदिवि भितः ॥ ३ ॥

असंमृष्टः । जायसे । मात्रोः । शुचिः । मन्द्रः । कविः । उत् । अतिष्ठः । विवस्वतः ।

घृतेन । त्वा । अवर्धयन् । अग्ने । आहुत । धूमः । ते । केतुः । अभवत् । दिवि । भितः ॥ ३ ॥

हे ऽग्ने ऽमात्रोः अरण्योः । स्वजनननिमित्तत्वात्^१ अरणी मातरावित्युच्येते । ताभ्याम् ऽअसंमृष्टः
अबाधित एव ऽजायसे प्रादुर्भूतो भवसि । ऽमन्द्रः सर्वैः स्तुत्यः ऽकविः क्रान्तः सर्वत्र व्यासः ।
अथवा मेधावी ऽशुचिः एवं ऽविवस्वतः अग्निहोत्रार्थं^२ गृहे विशेषेण वसतः^३ यजमानात् ऽउदतिष्ठः
उदितोऽभवः । पूर्वं महर्षयः ऽत्वा त्वां ऽघृतेन ऽअवर्धयन् वृद्धिमनयन् । हे ऽआहुत आहुतिभिर्भुत
ऽते तव ऽदिवि अन्तरिक्षे ऽभितः व्यासः ऽधूमः ऽकेतुः प्रज्ञापकः ऽअभवत् । अन्वयानुमापकत्वात्
धूमस्य ॥ मात्रोः । 'उदासयणो ह्यपूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मन्द्रः । 'मदि स्तुतिमोदमव-
स्वप्रकान्तिगतिषु' । अत्र स्तुत्यर्थादस्मात् 'स्फाचितञि' इत्यादिना रक् । अन्तोदात्तः । कविः ।
क्रमेः 'इन्' सर्वधातुभ्यः' इति इन्द्रप्रत्ययः । बाहुलकरत्वात् मकारस्य वरुं रेफलोपश्च । व्यत्ययेनान्तो-
दात्तत्वम् । उदतिष्ठः । उत्पूर्वात्पूर्वकर्मवाचिनस्तिष्ठतेरात्मनेपदाभावः । विवस्वतः । विपूर्वाद्वासतेः
संपदाविलक्षणो भावे क्तिप् । 'तदस्यास्ति' इति मतुप् । 'मादुपधायाश्च' इति वरवम् ।
मतुपोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः ॥

अग्निर्नो यज्ञमुप वेतु साधुयामि नरो वि भरन्ते गृहेगृहे ।

अग्निर्दुतो अभवद्व्यवाहनोऽग्निं वृणाना वृणते कविक्रतुम् ॥ ४ ॥

अग्निः । नः । यज्ञम् । उप । वेतु । साधुऽया । अग्निम् । नरः । वि । भरन्ते । गृहेऽगृहे ।

अग्निः । दुतः । अभवत् । द्व्यऽवाहनः । अग्निम् । वृणानाः । वृणते । कविक्रतुम् ॥ ४ ॥

ऽसाधुया सर्वपुरुषार्थानां साधकः ऽअग्निर्नो ऽयज्ञम् अस्मदीयं वागं प्रति ऽउप ऽकेतु आगच्छतु ।
ऽनरः मतुभ्याः ऽगृहेगृहे अनुगृहम् ऽअग्निं ऽवि ऽभरन्ते विहरन्ति विहरणं कुर्मन्तीत्यर्थः ।
ऽद्व्यवाहनः इव्यानां इविषां वोढा ऽअग्निर्दुतः देवानां दुतः ऽअभवत् । ऽवृणानाः संमज्जमानाः
सन्तः ऽकविक्रतुं क्रान्तव्यम् ऽअग्निं ऽवृणते संमज्जन्ते ॥ साधुया । 'सुपां सुकृद्' इत्यादिना
विभक्तेर्वादेशः ॥

१. च-निमित्तात् । २. स-च-स-न-त-न-म-र-अग्निहोत्रार्थम् । ३. स-च-स-न-म-र-
वासवतः । ४. स-च-स-न-म-र-वा-विन् । ५. त-बाहुलकात् ।

तुभ्येदमग्ने मधुमत्तमं वचस्तुभ्यं मनीषा इयमस्तु शं इदे ।

त्वां गिरः सिन्धुमिवावनीर्महीरा पृणन्ति शर्वसा वर्धयन्ति च ॥ ५ ॥

तुभ्यं । इदम् । अग्ने । मधुमत्तमम् । वचः । तुभ्यम् । मनीषा । इयम् । अस्तु । शम् । इदे ।

त्वाम् । गिरः । सिन्धुम् । इव । अवनीः । महीः । आ । पृणन्ति । शर्वसा । वर्धयन्ति । च ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽतुभ्य तुभ्यं स्वद्वयं ऽमधुमत्तमम् अत्यन्तं मधुरम् ऽइदं ऽवचः क्रियते । ऽइदे इदि ऽशं सुखं कुर्वती ऽइयं ऽमनीषा स्तुतिः ऽतुभ्यम् ऽअस्तु । ऽगिरः स्तुतिरूपा वाचः ऽत्वाम् ऽआ ऽपृणन्ति पूरयन्ति । ऽशर्वसा बलेन ऽवर्धयन्ति ऽच । कथमिव । ऽमहीः महारयः ऽअवनीः अवन्तयः नद्यः ऽसिन्धुमिव समुद्रमिव ॥

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्दच्छिभ्रियाणं वनेवने ।

स जायसे मध्यमानः सहो महश्चामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । अङ्गिरसः । गुहा । हितम् । अनु । अविन्दन् । शिभ्रियाणम् । वनेऽवने ।

सः । जायसे । मध्यमानः । सहः । महत् । त्वाम् । आहुः । सहसः । पुत्रम् । अङ्गिरः ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽअङ्गिरसः ऋषयः ऽगुहा गुहायां ऽहितं निहितं निगूढं ऽवनेवने वृक्षेवृक्षे ऽशिभ्रियाणम् आभितं ऽत्वाम् ऽअन्वविन्दन् अलभन्त । ऽमहत् महता ऽसहः सहसा बलेन युक्तः ऽसः त्वं ऽमध्यमानः ऽजायसे । हे ऽअङ्गिरः अङ्गिरसां प्रकृतिभूत ऽत्वां ऽसहसः ऽपुत्रम् ऽआहुः ॥ शिभ्रियाणम् । 'भिन् सेवायाम्' । लिटः कानच् । शपः भ्लुः । 'भ्लौ' इति द्विवचनम् । इयकादेशः । शित्वादन्तोदात्तः ॥ ॥ ३ ॥

'प्राप्तये बृहते' इति षट्त्वं द्वादशं सूक्तं सुतंभरस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'प्राप्तये' इत्यनु-
क्रान्तम् । प्रातरनुवाके आग्नेये कर्तौ त्रैष्टुभे छन्दस्याग्निवाक्ये वेदं सूक्तं विनियुक्तम् । सूत्रितं च—
'प्राप्तये बृहते प्र वेधसे कवये' (आश्व. औ. ४. १३) इति ॥

प्राप्तये बृहते यज्ञियाय ऋतस्य वृष्णे असुराय मन्म ।

वृत्तं न यज्ञ आस्थे सुपूतं गिरं मरे वृषभार्य प्रतीचीम् ॥ १ ॥

प्र । अग्रये । बृहते । यज्ञियाय । ऋतस्य । वृष्णे । असुराय । मन्म ।

वृत्तम् । न । यज्ञे । आस्थे । सुपूतम् । गिरम् । मरे । वृषभार्य । प्रतीचीम् ॥ १ ॥

वृहते सामर्थ्यातिशयेन महते वल्लिवाय बलार्हाय व्रतस्व उदकस्व वृष्णे वर्धिते ।
 क्रतमिष्टुदकनामसु पाठात् । असुराय बलवते ॥ असेरीणादिक उरग्रत्वव्यः ॥ वृषभाव
 कामानां वर्धिते अग्नये मम्म ज्ञानसाधनं^१ प्रतीचीम् अभिसुखीं गिरं स्तुतिरूपां वाचं प्र अरे
 प्रणयामि । कथमिव । सुपूतं सम्यक्संस्कृतम् आस्ये प्रदुतं वज्रे वृत्तं न वृत्तमिव । आस्ये
 प्रदुतं वृत्तं यथा प्रीतिकरं भवति तथा प्रीतिकरीं स्तुतिमित्यर्थः ॥

क्रतं चिकित्स्व क्रतमिच्चिकिद्धयृतस्य धारा अनु तृन्धि पूर्वीः ।

नाहं यातुं सहसा न द्वयेन क्रतं संपात्र्यरुषस्य वृष्णः ॥ २ ॥

क्रतम् । चिकित्स्वः । क्रतम् । इत् । चिकिद्धि । क्रतस्य । धाराः । अनु । तृन्धि । पूर्वीः ।

न । अहम् । यातुम् । सहसा । न । द्वयेन । क्रतम् । सपामि । अरुषस्य । वृष्णः ॥ २ ॥

व्रतं स्तोत्रं हे चिकित्स्वः जानन्नप्ये त्वं व्रतं मया क्रियमाणमिदं स्तोत्रं चिकिद्धि जानीहि ॥
 ' कित ज्ञाने ' । उग्रोत्थादिः । लोटि रूपम् । इत् इति पूरणः । क्रतमिति पदस्य परस्मिन्ना-
 मन्त्रिते विद्यमानेऽपि छान्दसत्वात्पराङ्मवद्भावाभावः ॥ किञ्च पूर्वीः बह्वीः व्रतस्य उदकस्य
 धाराः सस्वपोषणार्थमुत्पादयितुम् अनु तृन्धि मेघाननुविध्य । सहसा बलेन युक्तः
 अहं यातुं कर्मणां नाशकरीं हिंसां न सपामि न स्पृशामि न करोमीति यावत् । वृक्षेन
 च सत्यानृताभ्यां^२ यत्किञ्चिदवैदिकं कृत्यं न सपामि ॥ ' यप समवाये ' इति धातुः ॥ किन्तु अरुषस्य
 आरोचमानस्य^३ वृष्णः कामानां वर्धितुस्तव व्रतं स्तोत्रमेव सपामि ॥

कया नो अग्न क्रतयश्चृतेन भुवो नवेदा उचयस्य नव्यः ।

वेदा मे देव क्रतुपा क्रतूनां नाहं पतिं सनितुरस्य रायः ॥ ३ ॥

कया । नः । अग्ने । क्रतयन् । चृतेन । भुवः । नवेदाः । उचयस्य । नव्यः ।

वेद । मे । देवः । क्रतुऽपाः । क्रतूनाम् । न । अहम् । पतिम् । सनितुः । अस्य । रायः ॥ ३ ॥

हे अग्ने व्रतयन् सर्वप्राणिनां जीवनहेतुकमुदकं कुर्वन् वक्या केनापि व्रतैश्च सत्त्वेन
 क्रियमाणेन कर्मणा नः^४ उचयस्य अस्मदीयस्य स्तोत्रस्य नवेदाः ज्ञाता भुवः भवेः । नव्यः
 स्तुत्यः क्रतूनां क्रतुपाः । द्वितीयः^५ क्रतुशब्दोऽनुवाकः^६ । देवः द्योतमानोऽग्निः मे मां वेद
 वेत्तु । सनितुः भजमानस्य अस्य मम रावः पश्चादिलक्षणस्य धनस्य^७ पतिं स्वामिन् तमस्मिन्
 अहं न जानामि ॥ भुवः । ' भू सत्तायाम् ' । लिङ्ग्ये केट्यडागमः । उचकादेशः । नवेदाः । न न
 वेतीति वेतीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । कथमेतन्नव्यते । निपातनात् । द्विनप्युपस्थातुग्रत्वात्तस्य वेदैरेकस्य

१. प-प-व-ज्ञानसाधनाम् । २. त-वृष्णानृताभ्याम् । ३. व-रोचमानस्य । ४. क-व-स-न-
 न-स्तोत्रं च । ५. त-कुर्वस्त्वम् । ६. क-व-स-न-न-म-र-'नः' गारित । ७. प-प-व-वसन्तादीनां
 पाठकः । ८. ग-ज-न-स-'धनस्य' गारित ।

गन्तो कोनोऽन्यस्य प्रकृतिभावश्च स्कन्धस्वामिना निपातितः । पाणिमिना तु 'नभ्राण्यपात्' इति सूत्रे' न वेत्तीत्येतस्मिन्नर्थे' निपातितः । अस्यार्थस्यानुपपत्तत्वात् स्कन्धस्वामिपक्ष एवाभीयते ॥

के ते अग्ने रिपवे बन्धनासः के पायवः सनिषन्त द्युमन्तः ।

के धासिमग्ने अनृतस्य पान्ति क आसतो वचसः सन्ति गोपाः ॥ ४ ॥

के । ते । अग्ने । रिपवे । बन्धनासः । के । पायवः । सनिषन्त । द्युमन्तः ।

के । धासिम् । अग्ने । अनृतस्य । पान्ति । के । असतः । वचसः । सन्ति । गोपाः ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ये ऽरिपवे स्वकीयस्य शत्रोः ऽबन्धनासः बन्धकाः स्युः ऽते त्वत्संबन्धिनस्ते पुरुषाः ऽके कीदृशाः । सामर्थ्यातिशयादेवविधा इति केनापि ज्ञातुं न शक्यन्त इत्यर्थः । ये ऽपायवः जनानां रक्षितारः ऽद्युमन्तः दीसिमन्तः ऽसनिषन्त दीनेभ्यो धनं प्रयच्छन्ति ते^१ त्वदीयाः^२ कीदृशाः । ये ऽअनृतस्य असत्यस्य ऽधासिं धारकं जनं ऽपान्ति रक्षन्ति ते त्वदीया जनाः ऽके ऽसन्ति । न केऽपीत्यर्थः । ये ऽअसतः दुष्टस्याभिशापादिलक्षणस्य ऽवचसः ऽगोपाः गोपायितारः रक्षितारस्ते त्वदीयाः ऽके सन्ति । न केऽपीत्यर्थः । अथवा ये के जना रिपोबन्धकाः । ये के पायवो रक्षितारः सनिषन्त धनं प्रयच्छन्ति द्युमन्तः दीसिमन्तः । ये^३ केऽनृतस्यासत्यस्य धासि धारकं जनं पान्ति अनृतजनितपापात् परिहृत्य सन्मार्गप्रदानेन रक्षन्ति । ये केऽसतोऽभिशापादिलक्षणाद्वचसो गोपा गोपायितारः सन्ति ते सर्वे त्वदीयाः । त्वदुपासकाः^४ इत्यर्थः ॥

सखायस्ते विषुणा अग्र एते शिवासः सन्तो अशिवा अभूवन् ।

अधूर्षत स्वयमेते वचोभिर्ऋजूयते वृजिनानि ब्रुवन्तः ॥ ५ ॥

सखायः । ते । विषुणाः । अग्ने । एते । शिवासः । सन्तः । अशिवाः । अभूवन् ।

अधूर्षत । स्वयम् । एते । वचःऽभिः । ऋजूऽयते । वृजिनानि । ब्रुवन्तः ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽसखायः स्तोतारः ऽविषुणाः विप्रकीर्णाः सर्वत्र व्याप्ताः ऽएते पूर्वम् ऽअशिवाः परनिन्दादीनि^१ कुर्वाणास्त्वत्परिषर्वा त्वजन्तोऽभद्राः ऽसन्तः इदानीं त्वत्परिषर्वां कुर्वन्तः ऽशिवासः शिवा आत्माः ऽअभूवन् । किंच ये ऽऋजूयते ऋजु सम्यगाचरतेऽपि मह्यं ऽवचोभिः असाधूक्तिभिः ऽवृजिनानि कुटिलानि ऽब्रुवन्तः ते ऽएते मम सपत्न्याः ऽस्वयम् एव ऽअधूर्षत अहिंसन्त ॥ धूर्षतेहिंसाकर्मण इदं रूपम् ॥

१. स-च-स-ज-भ-र-सूत्रे भवतीत्येकस्मिन्नर्थे । २. ग-घ-ज-श-त्वदीयाः के । ३. ग-घ-प-फ-ये असतः दुष्टस्य अभिशापादिलक्षणस्य वचसः गोपाः गोपायितारः रक्षितारः के ते सन्ति न केऽपि । ४. स-च-च-स-ज-भ-र-श-इत्यर्थः नास्ति । ५. ग-ज-श-परनिन्दादि ।

यस्ते अग्ने नमसा यज्ञमीदृ क्रतं स पात्यरुषस्य वृष्णः ।

तस्य क्षयः पृथुरा साधुरेतु प्रसर्ज्जणस्य नहुषस्य शेषः ॥ ६ ॥

यः । ते । अग्ने । नमसा । यज्ञम् । ईद्रे । क्रतम् । सः । पाति । अरुषस्य । वृष्णः ।

तस्य । क्षयः । पृथुः । आ । साधुः । एतु । प्रऽसर्ज्जणस्य । नहुषस्य । शेषः ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽयः मनुष्यः ऽयज्ञं यजनीयं ऽते त्वां ऽनमसा स्तोत्रेण ऽईद्रे स्तौति । बद्धा । ते तुभ्यं यज्ञं यागं नमसाक्षरूपेण हविषा ईद्रे यजति ॥ अस्मिन् पक्षे यज्ञेः 'बहुलं छन्दसि' इति क्षपः भृष्टः । 'भ्री' इति द्विर्वचनम् । 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । सवर्णदीर्घः । जकारस्य टकारः ॥ यः^१ ऽअरुषस्य रोचमानस्य ऽवृष्णः कामानां वर्धितुरग्रेः ऽक्रतं स्तोत्रं ऽपाति रक्षति ऽतस्य यजमानस्य ऽक्षयः गृहं ऽपृथुः विस्तीर्णं भवति । पश्चाद्विद्वक्षणैर्धनैः संपूर्णं भवतीत्यर्थः । ऽप्रसर्ज्जणस्य प्रकर्षेण त्वत्परिचर्या^२ गच्छतः ऽनहुषस्य मनुष्यस्य ऽसाधुः कामानां साधकः ऽशेषः । सिष्यत इति शेषः । पुत्रः ऽआ^३ ऽएतु आगच्छतु भवत्वित्यर्थः^४ ॥ ॥ ४ ॥

'अर्चन्तस्त्वा' इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तं सुनभरस्यार्चं गायत्रमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च— 'अर्चन्तो गायत्रं तु' इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि आग्निनक्षत्रे^५ इदमाधिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च— 'अर्चन्तस्त्वेति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आहवनीयोपस्थाने 'त्वमग्ने सप्रथा असि' इत्येका । सूत्रितं च— 'सं नः सृज सुमत्स्वा वाजवरया त्वमग्ने सप्रथा असीति च' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । अश्वमेधे पीण्डेष्टौ^६ 'त्वमग्ने सप्रथाः' इति प्रथमाज्वभागानुवाक्या । 'त्वमग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सद्गन्तौ' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

अर्चन्तस्त्वा हवामहे ऽर्चन्तः समिधीमहि । अग्ने अर्चन्त ऊतये ॥ १ ॥

अर्चन्तः । त्वा । हवामहे । अर्चन्तः । सम् । इधीमहि । अग्ने । अर्चन्तः । ऊतये ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वा त्वाम् ऽअर्चन्तः पूजयन्तो वयं ऽहवामहे आह्वयामः । ऽअर्चन्तः स्तुवन्तो वयम् ऽऊतये रक्षणाय तर्पणाय वा त्वां ऽसमिधीमहि समिन्निः संदीपयामः । अर्चन्त इति वृत्तीचं पदम् आदरातिशयार्थम् ॥

अग्नेः स्तोमं मनामहे सिध्रमद्य दिविऽस्पृशः । देवस्य द्रविणस्यवः ॥ २ ॥

अग्नेः । स्तोमम् । मनामहे । सिध्रम् । अद्य । दिविऽस्पृशः । देवस्य । द्रविणस्यवः ॥ २ ॥

ऽद्रविणस्यवः द्रविणं धनमिच्छन्तो वयं ऽदिविऽस्पृशः सूर्यरूपेणाकाशं व्याप्नुवतः ऽदेवस्य जोतमानस्य ऽअग्नेः ऽसिध्रं पुरुषार्थानां साधकं ऽस्तोमं स्तोत्रम् ऽअद्य अस्मिन्नहनि ऽमनामहे क्रमः ॥

१. क-च-स-न-म-र-सः । २. ग-च-ज-स-परिचर्याम् । ३. क-च-च-स-न-त-म-र-स-
ऐति आगच्छति भवतीत्यर्थः, ग-ज-ऐतु आगच्छतु भवतीत्यर्थः । ४. स-र-आग्निनक्षत्रे स (? च) ।
५. क-स-न-म-र-स-पीण्डेष्टौ ।

अग्निर्जुषत नो गिरो होता यो मानुषेष्वा । स यक्षदैव्यं जनम् ॥ ३ ॥

अग्निः । जुषत । नः । गिरः । होता । यः । मानुषेषु । आ । सः । यक्षत् । दैव्यम् । जनम् ॥ ३ ॥

होता देवानामाह्वाता वयः वअग्निः वमानुषेष्वा वसति वसः अग्निः वनः अस्माकं वगिरः स्तुतीः वजुषत सेवताम् । सोऽग्निः वदैव्यं वजनं देवसंबन्धिनं जनं वयक्षत् यजतु ॥

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । सप्रथाः । असि । जुष्टः । होता । वरेण्यः । त्वया । यज्ञम् । वि । तन्वते ॥ ४ ॥

हे वअग्ने वजुष्टः सर्वदा प्रीतः ववरेण्यः सर्वैर्वरेणीयः वहोता त्वं वसप्रथाः सर्वतः पृथुः वअसि भवसि । तथाह यास्कः—‘ सप्रथाः सर्वतः पृथुः ’ (निरु. ६. ७) इति । किंच सर्वे यजमानाः ? वस्वया साधनेन वयज्ञं वि तन्वते ॥

त्वमग्ने वाजसातमं विप्रां वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । वाजसातमम् । विप्राः । वर्धन्ति । सुस्तुतम् । सः । नः । रास्व । सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

हे वअग्ने वविप्राः मेधाविनः स्तोतारः ववाजसातमम् । वाजोऽन्नम् । तद्दत्तं वसुष्टुतं पूर्वैः महर्षिभिः सम्यक् स्तुतं वस्वां वर्धन्ति । स्तोत्रैर्वर्धयन्ति । वसः त्वं वनः अस्मभ्यं वसुवीर्यं सर्वैः श्लाघनीयं बलं वरास्व देहि ॥

अग्ने नेमिर्राईव देवास्त्वं परिभूरसि । आ राधश्चित्रमृजसे ॥ ६ ॥

अग्ने । नेमिः । अरान्ऽईव । देवान् । त्वम् । परिभूः । असि ।

आ । राधः । चित्रम् । ऋजसे ॥ ६ ॥

हे वअग्ने त्वं वदेवान् परिभूरसि । स्वतेजसा परिभवसि । कथमिव । नेमिः प्रकाशमानः चक्रस्य बाह्यो बलयः वअरानिव नाभावर्षितान् सूक्ष्मान् स्थासकानिव । किंच त्वं वचित्रं नानाविधं वराधः । राधुवन्ति साधयन्त्यनेन पुरुषार्थानिति राधो धनम् । आ ऋजसे । स्तोत्रभ्यः प्रसाधय । धननामसु पाठ्यत् ‘ राधो धनम् ’ इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

‘ अग्निं स्तोमेन ’ इति षड्वचं षतुर्वचं सूक्तं सुतंभरस्य आर्षे गायत्रमाग्नेयम् । ‘ अग्निं स्तोमेन ’ इत्यनुक्रमजिका । प्रातरनुवाकाभिनशक्तयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनिबोधः ॥

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् । हुच्या देवेषु नो दधत् ॥ १ ॥

अग्निम् । स्तोमेन । बोधय । समुऽऽधानः । अमर्त्यम् । हुच्या । देवेषु । नः । दधत् ॥ १ ॥

हे स्तोतः ^१अमर्त्यम् अमरणधर्माणम् ^२अग्निं ^३स्तोमेन स्तोत्रेण ^४बोधय । स्वाभिकषितार्वसिद्धये
प्रबोधय । योऽग्निः ^५समिधानः स्तोत्रैः सम्यक् प्रकाशमानः सः ^६यजः ^७हव्या अस्मदीयानि हव्यानि
हवीषि ^८देवेषु ^९वधत् निदधातु ॥

तमध्वरेष्वीळते देवं मर्ता अमर्त्यम् । यजिष्ठं मानुषे जने ॥ २ ॥

तम् । अध्वरेषु । ईळते । देवम् । मर्ताः । अमर्त्यम् । यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥ २ ॥

^१मर्ताः मनुष्याः ^२देवं द्योतमानम् ^३अमर्त्यम् अमरणधर्माणं ^४मानुषे मनुष्याणां संबन्धनि
^५जने लोके ^६यजिष्ठं यष्टतमं ^७तम् अग्निम् ^८अध्वरेषु ससतस्तुषु ^९ईळते स्तुवन्ति ॥

तं हि शश्वन्त ईळते सुचा देवं घृतश्रुता । अग्निं हव्याय वोळ्हेवे ॥ ३ ॥

तम् । हि । शश्वन्तः । ईळते । सुचा । देवम् । घृतश्रुता । अग्निम् । हव्याय । वोळ्हेवे ॥ ३ ॥

^१शश्वन्तः बहवः स्तोतारः ^२तं देवम् ^३अग्निम् ^४ईळते स्तुवन्ति । कीदृशस्ते । ^५घृतश्रुता घृतं
क्षरन्त्या ^६सुचा सहिताः । किमर्थं स्तुवन्ति । ^७हव्याय हव्यवहनाय चरुपुरोडासादिकक्षणं हविः
^८वोळवे वोढुम् ॥

अग्निर्जातो अरोचत मन्दस्युज्योतिषा तमः । अविन्दद्रा अपः स्वः ॥ ४ ॥

अग्निः । जातः । अरोचत । मन् । दस्यून् । ज्योतिषा । तमः ।

अविन्दत् । गाः । अपः । स्व१रिति स्वः ॥ ४ ॥

^१जातः अरण्योर्मथनेन प्रादुर्भूतः ^२अग्निः ^३दस्यून् यज्ञविघ्नकारिणः शत्रून् ^४मन् हिंसन्
^५ज्योतिषा स्वेन तेजसा ^६तमः मन् अरोचत अदीप्यत । किंच ^७गा ^८अपः उदकाणि ^९स्वः सूर्य
च ^{१०}अविन्दत् अवेदयत् ॥

अग्निमीळेन्यै कविं घृतपृष्ठं सपर्यत । वेतु मे भृणवद्ववम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । ईळेन्यम् । कविम् । घृतपृष्ठम् । सपर्यत । वेतु । मे । शृणवत् । हवम् ॥ ५ ॥

हे जनाः ^१ईळेन्यं स्तुत्यं ^२कविं क्रान्तदर्शिनं ^३घृतपृष्ठं दीप्तोपरिभागम् ^४अग्निं ^५सपर्यत
पूजयत । सोऽग्निः ^६मे ^७हवं मदीयमाह्वानं ^८वेतु कामयताम् । ^९शृणवत् शृणोतु च ॥

अग्निं घृतेन वावृषुः स्तोमेभिर्विध्वर्षणिम् । स्वाधीमिर्वचस्पुमिः ॥ ६ ॥

अग्निम् । घृतेन । ववृषुः । स्तोमेभिः । विध्वर्षणिम् । सुडाधीमिः । वचस्पुमिः ॥ ६ ॥

ऋग्विजः ष्विश्वचर्षणि विश्वस्य द्रष्टारं ष्स्वाधीभिः शोभनाध्यानैः ष्वचस्युभिः स्तुतिकामैर्देवैः
स्वमेकम् ष्वअग्निं ष्वृतेन ष्वस्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः ष्वववृधुः अवर्धयन् ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके अष्टादश^१ सूक्तानि । तत्र 'प्र वेधसे' इति पञ्चमं प्रथमं सूक्तमाङ्गिरसस्य धरुण-
स्यायं त्रैष्टुभमाग्रेयम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र वेधसे पञ्चाङ्गिरसो धरुणः' इति । प्रातरनुवाके
आग्रेये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशास्त्रे वेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्र वेधसे कवये त्वं नो अग्ने धरुणस्य
विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति^२ ॥

प्र वेधसे कवये वेद्याय गिरं भरे यशसे पुर्व्याय ।

घृतप्रसक्तो असुरः सुशेवो रायो धर्ता धरुणो वस्वो अग्निः ॥ १ ॥

प्र । वेधसे । कवये । वेद्याय । गिरम् । भरे । यशसे । पुर्व्याय ।

घृतप्रसक्तः । असुरः । सुशेवः । रायः । धर्ता । धरुणः । वस्वः । अग्निः ॥ १ ॥

यः ष्वअग्निः ष्वघृतप्रसक्तः हवीरूपेण घृतेन प्रसक्तः ष्वअसुरः बलवान् ष्वसुशेवः । शोभनं शेवं
सुखं यस्यासौ सुशेवः । शेवमिति सुखनामसु पाठात् । ष्वरायः धनस्य ष्वधर्ता पोषकः ष्वधरुणः हविषां
धारकः ष्ववस्वः वासकः अग्निः भवति ष्ववेधसे विधात्रे ष्वकवये क्रान्तदृशे ष्ववेद्याय स्तुत्याय ॥
विदिरयं मनिना समानार्थो मनिश्च स्तुतिकर्मा ॥ ष्वयशसे यशस्विने ष्वपुर्व्याय मुख्याय तस्मा अग्रेये
ष्वगिरं स्तुतिं ष्वप्र ष्वभरे प्रणयानि ॥

ऋतेन ऋतं धरुणं धारयन्त यज्ञस्य शाके परमे व्योमन् ।

दिवो धर्मन्धरुणं सेदुषो नृजातैरजातां अभि ये ननक्षुः ॥ २ ॥

ऋतेन । ऋतम् । धरुणम् । धारयन्त । यज्ञस्य । शाके । परमे । विऽओमन् ।

दिवः । धर्मन् । धरुणे । सेदुषः । नृन् । जातैः । अजातान् । अभि । ये । ननक्षुः ॥ २ ॥

ष्वये यजमानाः ष्वदिवः शुलोकस्य ष्वधरुणे धारके ष्वधर्मन् यज्ञे ष्वसेदुषः आसीनान् ष्वनृन् नेतृन्
ष्वअजातान् देवान् ष्वजातैः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः ष्वअभि ष्वननक्षुः अभिप्राप्नुवन्ति ते यजमानाः ष्वयज्ञस्य
ष्वधरुणं धारकम् ष्वऋतं सत्पुरुषमग्निं ष्वशाके कर्मणि निमित्ते ष्वपरमे उत्कृष्टे ष्वव्योमन् स्थाने उत्तरवेद्याम्
ष्वऋतेन स्तोत्रेण ष्वधारयन्त धारयन्ति ॥

अंहोयुर्वस्तन्वस्तन्वते वि वयो महदृष्टरं पुर्व्याय ।

स संवतो नवजातस्तुतुर्यात्सिंहं न क्रुद्धमभितुः परिं घुः ॥ ३ ॥

अंहः ऽयुर्वः । तन्वः । तन्वते । वि । वयः । महत् । दुस्तरम् । पुर्व्याय ।

सः । सम्ऽवतः । नवऽजातः । तुतुर्यात् । सिंहम् । न । क्रुद्धम् । अभितुः । परिं । स्थुः ॥ ३ ॥

ये^१ यजमानाः ^२पूर्याय मुख्यायास्मा अग्नये ^३महत् अधिकं ^४दुष्टं राक्षसैर्दुष्प्रापं ^५वयः । हवीरूपमन्नं प्रयच्छन्ति ते यजमानाः ^६तन्वः स्वास्तनूः ^७अंहोयुवः अंहसा विद्योजिकाः ^८वि ^९तन्वते विस्तारयन्ति । ^{१०}नवजातः ^{११}सः अग्निः ^{१२}संवतः संगतान् शत्रून् ^{१३}तुतुयात् तरतु । किंच ^{१४}अभितः सर्वतो वर्तमानाः शत्रवो मां ^{१५}परि वर्जयित्वा ^{१६}स्थुः तिष्ठेयुः । कथमिव । मृगाः ^{१७}क्रुद्धं ^{१८}स्तिहं ^{१९}न सिंहमिव ॥

मातेव यद्भरसे पप्रथानो जनैजनं धार्यसे चक्षसे च ।

वयोवयो जरसे यद्धानः परि त्मना विष्टुरूपो जिगासि ॥ ४ ॥

माताऽहं । यत् । भरसे । पप्रथानः । जनम्ऽजनम् । धार्यसे । चक्षसे । च ।

वयःऽवयः । जरसे । यत् । दधानः । परि । त्मना । विष्टुरूपः । जिगासि ॥ ४ ॥

^१पप्रथानः सर्वत्र प्रथमानः ^२यत् यस्य ^३मातेव जननीव ^४जनैजनं सर्वं जनं ^५भरसे विभर्षि । किंच ^६धार्यसे धारणाय ^७चक्षसे दर्शनाय ^८च सर्वैः प्रार्थ्यसे । ^९यत् यदा ^{१०}दधानः धार्यमाणो भवसि तदा ^{११}वयोवयः सर्वमन्नं ^{१२}जरसे जरयसि । अपि च ^{१३}विष्टुरूपः नान्तरूपः सन् ^{१४}त्मना आत्मना ^{१५}परि ^{१६}जिगासि सर्वभूतानि परिगच्छसि ॥

वाजो नु ते शर्वसस्पात्वन्तमुरुं दोधं धरुणं देव रायः ।

पदं न तायुर्गुहा दधानो महो राये चितयन् अत्रिमस्पः ॥ ५ ॥

वाजः । नु । ते । शर्वसः । पातु । अन्तम् । उरुम् । दोधम् । धरुणम् । देव । रायः ।

पदम् । न । तायुः । गुहा । दधानः । महः । राये । चितयन् । अत्रिमम् । अस्पृश्यस्यः ॥ ५ ॥

हे ^१देव द्योतमानाम्ने^२ ^३उरुं पृथुं ^४दोधं कामानां दोधारं ^५रायः धनस्य ^६धरुणं धारकं ^७वाजः हविरलक्षणमन्नं ^८ते स्वदीयस्य ^९शवसः बलस्य ^{१०}अन्तं समाप्तिं संपूर्तिं ^{११}नु अद्य ^{१२}पातु रक्षतु । ^{१३}तायुः^१ ^{१४}न तत्करो यथा ^{१५}गुहा गुहायां ^{१६}पदं द्रव्यं ^{१७}दधानः धारयन् रक्षति तद्वत्^१ ^{१८}महः महते ^{१९}राये धनाय धनलाभार्थं ^{२०}चितयन् सन्मार्गं प्रकाशयन् ^{२१}अत्रिमस्पः । अत्रिमृषिमर्माणयः । यद्वा^२ तमापन्नयोऽपारयः^३ ॥ 'सृष्टृ प्रीणनपारणयोः' इति धातुः ॥ ॥ ७ ॥

'वृहद्वयः' इति पञ्चर्षं द्वितीयं सूक्तमात्रेयस्य पुरोराधम् । अन्यथा पक्षिः शिष्टा अनुष्टुभः । अक्षिर्वेद्यता । तथा चानुकान्तं—'वृहत्पूरुः' पक्ष्यन्तं हि' इति । प्रातरनुवाके आग्नेये कृतावानुष्टुभे छन्दस्वाधिनसक्षे वेदमादीनि दक्ष सूक्तानि चतुर्यनवमवर्जितानि । आदित्यिषु सूक्तेष्वनवा-

१. व-व-म-म-भ-र-श-हे । २. त-द्योतमानरूपाम् । ३. व-व-म-म-त-न-म-र-श-तायुस्तत्करः । तावुरिति स्तेननाम । पदमिव आत्मीयं मार्गमिव गुहा गुहायां दधानः आत्मनः शत्रूणां प्रकाशं निदधानः । ४. व-व-व-यद्वा...अपारयः' नास्ति । ५. म-न-र-वृहत्पूरुः ।

मुद्धरेत् । तथा च सूत्रितं—‘ बृहद्वय इति दशानां चतुर्थनवमे उद्धरेदुत्तमामुत्तमां चादितस्त्रयाणाम् ’
(आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

बृहद्वयो हि भानवेऽर्च्ये देवायामग्नये ।

यं मित्रं न प्रशस्तिभिर्मर्तासो दधिरे पुरः ॥ १ ॥

बृहत् । वयः । हि । भानवे । अर्च्ये । देवाय । अग्नये ।

यम् । मित्रम् । न । प्रशस्तिभिः । मर्तासः । दधिरे । पुरः ॥ १ ॥

यज्ञे ऽभानवे दीप्तिमते अग्नये ऽबृहद्वयः हवीरूपमन्नं दीयते ऽहि । अतस्त्वमपि ऽदेवाय
द्योतमानाय ऽअग्नये वयः ऽअर्चं प्रयच्छ । ऽमर्तासः मनुष्याः ऽयम् अग्निं ऽमित्रं ऽन सखायमिव
ऽप्रशस्तिभिः प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिः ऽपुरः ऽदधिरे पुरस्कुर्वन्ति ।

स हि द्युभिर्जनानां होता दक्षस्य बाहोः ।

वि हव्यमग्निरानुषग्भगो न वारंमृण्वति ॥ २ ॥

सः । हि । द्युभिः । जनानाम् । होता । दक्षस्य । बाहोः ।

वि । हव्यम् । अग्निः । आनुषक् । भगः । न । वारम् । ऋण्वति ॥ २ ॥

यः ऽअग्निः ऽहव्यं हविः^१ ऽआनुषक् देवेष्वनुषक्तं करोति ऽबाहोः भुजयोः ऽदक्षस्य बलस्य
ऽद्युभिः द्युतिभिर्युक्तः ऽसः अग्निः ऽजनानां यजमानानां ऽहोता देवानामाह्वाता भवति । ऽभगो
ऽन सूर्य इव ऽवारं वरणीयं धनं ऽवि ऽऋण्वति विशेषेण प्रयच्छति मनुष्येषु ॥

अस्य स्तोमे मघोनः सुख्ये वृद्धशोचिषः ।

विश्वा यस्मिन्तुविष्वणि समर्थे शुष्ममादधुः ॥ ३ ॥

अस्य । स्तोमे । मघोनः । सुख्ये । वृद्धऽशोचिषः ।

विश्वा । यस्मिन् । तुविऽस्वनि । सम् । अर्थे । शुष्मम् । आऽदधुः ॥ ३ ॥

ऽमघोनः मघवतो धनवतः ऽवृद्धशोचिषः । वृद्धानि प्रवृद्धानि^२ शोचीषि तेजांसि वस्यासौ
वृद्धशोचिः । तस्यैवंविधस्याग्नेः ऽस्तोमे स्तोत्रे ऽसख्ये च स्याम^३ । ऽतुविष्वणि बहुशब्दे ऽअर्थे स्वामिनि
ऽयस्मिन् अग्नौ ऽविश्वा । ‘ सुपां सुलुङ्’ इति ङादेशः ॥ विष्वे सर्वे ऋत्विजः ऽद्युष्मं बलं हविर्भिः
स्तोत्रैश्च ऽसम् ऽआदधुः सम्भगादधति ॥

१. न-इति प्रातरनुषाकम्यायेनेति च । २. प-फ-व-हविः । हि पूरणः । ३. च-स-‘ प्रवृद्धानि ’
नास्ति । ४. त-स्याम । वयमिति शेषः ।

अधा क्षम एषां सुवीर्यस्य मंहना ।

तमिद्यद्दं न रोदसी परि श्रवो बभूवतुः ॥ ४ ॥

अध । हि । अग्ने । एषाम् । सुवीर्यस्य । मंहना ।

तम् । इत् । यद्दम् । न । रोदसी इति । परि । श्रवः । बभूवतुः ॥ ४ ॥

हे 'अग्ने' 'अध' अथ 'एषाम्' अस्माकं यजमानानां 'सुवीर्यस्य' सर्वैः स्पृहणीयस्य वक्षस्य 'मंहना' मंहनायै दानाय भव ॥ मंहतिर्दानकर्मा ॥ 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'यद्दं' 'न' महान्तं 'सूर्यमिव' 'श्रवः' सर्वैः श्रवणीयं^१ 'तमित' तमग्निमेव 'परि' 'बभूवतुः' परिगृहीतः ॥

नू न एहि वार्यमग्ने गृणान आ भर ।

ये वयं ये च सूरयः स्वस्ति धामहे सचोतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ५ ॥

नू । नः । आ । इहि । वार्यम् । अग्ने । गृणानः । आ । भर ।

ये । वयम् । ये । च । सूरयः । स्वस्ति । धामहे । सचो । उत । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ५ ॥

हे 'अग्ने' 'गृणानः' स्तूयमानः सन् 'नु' क्षिप्रम् 'एहि' । यज्ञं प्रत्यागच्छ । आगत्य च 'नः' अस्मभ्यं 'वार्यं' वरणीयं धनम् 'आ' 'भर' संपादय । 'ये' 'वयं' यजमानाः 'ये' 'च' 'सूरयः' स्तोतारः 'सच्चा' इविभिः सहिता उभे ये वयं 'स्वस्ति' श्लोत्रं 'धामहे' कुर्मः । 'उत' अपि च 'पृत्सु' पृतनासु 'नः' अस्माकं 'वृधे' समृद्धये 'एधि' भव ॥ ॥ ८ ॥

'आ यज्ञैः' इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तमाग्नेयस्य पुरोरावर्माग्नेयम् । अन्यथा पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । 'आ यज्ञैः' इत्यनुक्रमिका । अन्यावर्जं प्रातरनुवाकाश्विनशक्रयोः 'वृहद्वयः' इत्यादिदशसूक्तमध्ये विनियोग उक्तः ॥

आ यज्ञैर्देव मर्त्य इत्या तव्यांसमृतये ।

अग्निं कृते स्वध्वरे पुरींळीतावसे ॥ १ ॥

आ । यज्ञैः । देव । मर्त्यः । इत्या । तव्यांसम् । उतये ।

अग्निम् । कृते । सुऽअध्वरे । पुरुः । ईळीत । अवसे ॥ १ ॥

हे 'देव' 'मर्त्यः' मनुष्य कर्त्तव्यः 'इत्या' इत्थं 'तव्यांसं' स्वतेजोभिः प्रवृद्धम् 'अग्निम्' 'कृते' तर्पणाय 'यज्ञैः' श्लोत्रैः 'आ' हवति । किंच 'पुरुः' मनुष्यः श्रोता 'कृते' 'अध्वरे' शोभने कसी तम् 'अग्निम्' 'अवसे' रक्ष्णाय 'ईळीत' स्तौति ॥

अस्य हि स्वयंशस्तर आसा विधर्मन्मन्यसे ।

तं नाकं चित्रशोचिषं मन्द्रं परो मनीषया ॥ २ ॥

अस्य । हि । स्वयंशः स्तरः । आसा । विधर्मन् । मन्यसे ।

तम् । नाकम् । चित्रशोचिषम् । मन्द्रम् । परः । मनीषया ॥ २ ॥

हे विधर्मन् । विशिष्टो धर्मो यस्यासौ विधर्मा स्तोता । तस्य संबोधनम् । हे स्तोतः स्वयंशस्तरः सुयशसां मध्येऽतिशयेन सुयशास्त्वं मनीषया प्रकृष्टबुद्ध्या साधनेन तं प्रसिद्धम् अस्य अमुं हि अग्निम् आसा आस्येन वाचा मन्यसे स्तौषि । किंविशिष्टमग्निम् । नाकं सुखम् । अकं दुःखम् । न विद्यतेऽकं यस्य सः । तं चित्रशोचिषं चित्रतेजसं मन्द्रं स्तुत्यं परः परस्तात् स्थितम् ॥

अस्य वासा उ अर्चिषा य आयुक्त तुजा गिरा ।

दिवो न यस्य रेतसा बृहच्छोचन्त्यर्चयः ॥ ३ ॥

अस्य । वै । असौ । ऊँ इति । अर्चिषा । यः । आयुक्त । तुजा । गिरा ।

दिवः । न । यस्य । रेतसा । बृहत् । शोचन्ति । अर्चयः ॥ ३ ॥

यः अग्निः तुजा जगद्रक्षणसमर्थेन बलेन गिरा स्तुत्या आयुक्त संबद्धो भवति । दिवो न योतमानस्यादित्यस्येव यस्य अग्नेः रेतसा प्रभया कृत्स्नं जगद्भासं यस्याग्नेः बृहत् बृहन्तः अर्चयः दीप्तयः शोचन्ति प्रकाशन्ते अस्य वै खल्वग्नेः अर्चिषा प्रभया असौ आदित्यः अर्चिष्मान् भवति । उ इति पूरणः ॥

अस्य क्रत्वा विचेतसो दस्मस्य वसु रथ आ ।

अधा विश्वासु हव्योऽग्निर्विक्षु प्र शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । क्रत्वा । विचेतसः । दस्मस्य । वसु । रथे । आ ।

अध । विश्वासु । हव्यः । अग्निः । विक्षु । प्र । शस्यते ॥ ४ ॥

विचेतसः सुमतय ऋत्विजः दस्मस्य दर्शनीयस्य अस्य अग्नेः क्रत्वा कर्मणा यज्ञादिना वसु वसुनि धनानि रथे आ दधति । हव्यः यज्ञार्चमाहूतव्यः सः अग्निः अध अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव विश्वासु सर्वासु विक्षु प्रजासु प्र शस्यते स्तुयते ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-प्रकृष्ट्या । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-अभक्त । ३. ग-घ-ज-अस्य दस्मस्य । ४. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-श-‘अस्य’ नास्ति ।

नू न इद्धि वार्यमासा सचन्त सुरयः ।

ऊर्जो नपादभिष्टये पाहि शग्धि स्वस्तये उतैधि पृतसु नो वृधे ॥ ५ ॥

नू । नः । इत् । हि । वार्यम् । आसा । सचन्त । सुरयः ।

ऊर्जः । नपात् । अभिष्टये । पाहि । शग्धि । स्वस्तये । उत । एधि । पृतसु । नः । वृधे ॥ ५ ॥

हे अग्ने ऽनः अस्मभ्यं ऽवार्यं वरणीयं धनं ऽनु क्षिप्रं प्रयच्छ^१ । ऽइद्धि इति पूर्णा । यतः ऽसुरयः स्तोतारस्त्वत्तः सकाशात् ऽआसा आस्येन स्तोत्रेण ऽसचन्त धनं लभन्ते । किञ्च हे ऽऊर्जो ऽनपात् अक्षस्य न पातयितः बलस्य पुत्र वा ऽअभिष्टये अभीच्छते मह्यमन्नं प्रयच्छेति शेषः । ऽपाहि । अस्मानापद्गणो रक्ष । ऽस्वस्तये क्षेमाय पश्चादिलक्षणस्य धनस्य क्षेमार्थं ऽशग्धि त्वां वाचि ॥ ऽस्वस्तयेन मध्यमः ॥ शक्तो भवेति वा । हे अग्ने ऽउत अपि च ऽपृतसु पृतनासु ऽनो ऽवृधे समृद्धये ऽएधि भव ॥ ॥ ९ ॥

‘ प्रातरग्निः ’ इति पञ्चत्वं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ प्रातर्मृक्वाहा^२ द्वितः ’ इति । मृक्वाहा इति विशेषणविशिष्ट आग्नेयो द्वित ऋषिः । ‘ पङ्कयन्तं हि ’ इति द्विषाद्वाक्स्वापि सूक्तस्य पञ्चमी पङ्क्तिः । पङ्कयन्तपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः । उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाधिनशास्त्रयोः ॥

प्रातरग्निः पुरुप्रियो विशः स्तवेतातिथिः ।

विश्वानि यो अमर्त्यो हव्या मर्तेषु रण्यति ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निः । पुरुऽप्रियः । विशः । स्तवेत । अतिथिः ।

विश्वानि । यः । अमर्त्यः । हव्या । मर्तेषु । रण्यति ॥ १ ॥

‘ पुरुप्रियः बहुप्रियः ’ विशः यजमाने धनस्य निवेशकः ऽअतिथिः । यजमानानां गृहाभ्यति तिथिष्वभ्येतीत्यतिथिः । तथाह यास्कः—‘ अतिथिरभ्यतितो गृहाभ्यवश्येति तिथिषु परकुलानीति वा परगृहाणीति वा ’ (निरु. ४. ५) इति । एवंविधः ऽअग्निः ऽप्रातः ऽस्तवेत स्तुयते । ऽअमर्त्यः अमरणधर्मा ऽयः अग्निः ऽमर्तेषु मनुष्येषु यजमानेषु स्थितानि ऽविश्वानि सर्वाणि ऽहव्या हव्यानि हवींषि ऽरण्यति कामयते ॥

द्वितीयं मृक्वाहसे स्वस्य दक्षस्य मंहना ।

इन्दुं स धत्त आनुषक्स्तोता चित्ते अमर्त्य ॥ २ ॥

द्वितीयं । मृक्वाहसे । स्वस्य । दक्षस्य । मंहना ।

इन्दुम् । सः । धत्ते । आनुषक् । स्तोता । चित् । ते । अमर्त्य ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽद्वितीय द्वितपुत्राय ऽमृकवाहसे । मृकं शुद्धं हविर्वैवेभ्यो वहति प्रापयतीति मृकवाहाः । तस्मै ऽस्वस्य आत्मीयस्य ऽदक्षस्य बलस्य धनस्य वा ऽमंहना मंहनायै दानाय भव । हे ऽअमर्त्य निवाम्ने यतः कारणात् ऽते तुभ्यं ऽसः मृकवाहाः ऽभानुषक् सर्वदानुषक्तम् ऽह्नुं सोमं ऽधत्ते धारयति ऽस्तोता ऽचित् स्तोता च भवति ॥

तं वो दीर्घायुशोचिषं गिरा हुवे मघोनाम् ।

अरिष्टो येषां रथो व्यश्वदावन्नीयते ॥ ३ ॥

तम् । वः । दीर्घायुऽशोचिषम् । गिरा । हुवे । मघोनाम् ।

अरिष्टः । येषाम् । रथः । वि । अश्वऽदावन् । ईयते ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽदीर्घायुशोचिषं दीर्घगमनदीप्तिं ऽतं ऽवः । पूजायां बहुवचनम् । त्वां ऽमघोनां धनिनां हृते ऽगिरा स्तोत्रेण ऽहुवे आह्वयामि । हे ऽअश्वदावन् अश्वानां दातः ऽयेषां धनिनां^१ ऽरथः युद्धेषु ऽअरिष्टः शत्रुभिरहिंसितः ऽवि ऽईयते विगच्छतु^२ ॥

चित्रा वा येषु दीधितिरासन्नुकथा पान्ति ये ।

स्तीर्णं बर्हिः स्वर्णरे भवांसि दधिरे परि ॥ ४ ॥

चित्रा । वा । येषु । दीधितिः । आसन् । उक्था । पान्ति । ये ।

स्तीर्णम् । बर्हिः । स्वऽनरे । भवांसि । दधिरे । परि ॥ ४ ॥

येषु ऋषिबहु चित्रा नानाविधा ऽदीधितिः यज्ञविषया क्रिया भवति । ऽये ऽआसन् आस्ये ऽउक्था उक्थानि स्तोत्राणि ऽपान्ति रक्षन्ति तैर्ऋत्विग्भिः ऽस्तीर्णं स्तीर्णस्य^३ ऽबर्हिः बर्हिषः ऽपरि उपरि ऽभवांसि अन्नानि हवींषि ऽस्वर्णरे । स्वः स्वर्गं नरं यजमानं नयतीति स्वर्णरो यज्ञः । तस्मिन् ऽदधिरे^४ निधीयन्ते^५ ॥

ये मे पञ्चाशतै ददुरश्वानां सधस्तुति ।

शुमदग्ने महि भवो बृहत्कृषि मघोनां नृवदमृत नृणाम् ॥ ५ ॥

ये । मे । पञ्चाशतम् । ददुः । अश्वानाम् । सधऽस्तुति ।

शुऽमत् । अग्ने । महि । भवः । बृहत् । कृषि । मघोनाम् । नृवत् । अमृत । नृणाम् ॥ ५ ॥

१. क-व-स-ज-त-न-भ-र-धनानाम् । २. क-व-स-ज-न-भ-र-गच्छतु । ३. त-र-श-आस्तीर्णस्य । ४. त-निदधिरे । ५. प-क-व-निधीयन्ते । वा पूरणः ।

५मे मघवानो दातारः ५मे मघं ५सधस्तुति स्तुत्या सहितं त्वत्स्तोत्रसमन्तरम्^१ ५अध्यानां ५पञ्चाशतं ५दुः हे ५अमृत ५अग्ने त्वं तेषां ५मघोनां ५नृणां ५द्युमत् दीप्तिमत् ५महि महत् ५बृहत् परिवृढं ५नृवत् परिचारकमनुत्पयुक्तं ५श्रवः अक्षं ५कृधि कुरु देहीत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

‘अभ्यवस्थाः’ इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अभ्यवस्था वत्रिर्गोवध्या-
वनुद्युभौ विराड् रूपा’ इति । आत्रेयो वत्रिर्ऋषिः । प्रथमाद्वितीये गायत्र्यौ तृतीयाचतुर्थ्यावनुद्युभौ
पञ्चमी विराड् रूपा ‘एकादशिनक्षयोऽष्टकश्च विराड् रूपा’ इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् ॥

अभ्यवस्थाः प्र जायन्ते प्र वत्रेर्वत्रिश्चिकेत । उपस्थे मातुर्वि चष्टे ॥ १ ॥

अभि । अवस्थाः । प्र । जायन्ते । प्र । वत्रेः । वत्रिः । चिकेत ।

उपस्थे । मातुः । वि । चष्टे ॥ १ ॥

५वत्रेः ऋषेः ५अभि उत्तरोत्तरम् ५अवस्थाः अक्षोभना दशाः ५प्र ५जायन्ते । तारणीः
५वत्रिः हविषां संभक्ता सोऽग्निः ५प्र ५चिकेत प्रजानीयात् । ज्ञात्वा चापनयत्विति भावः ।
योऽग्निः ५मानुः पृथिव्याः ५उपस्थे समीपे स्थितं पदार्थजातं ५वि ५चष्टे पश्यति ॥

जुहुरे वि चितयन्तोऽनिमिषं नृम्णं पान्ति । आ दृळ्हां पुरं विविशुः ॥ २ ॥

जुहुरे । वि । चितयन्तः । अनिऽमिषम् । नृम्णम् । पान्ति ।

आ । दृळ्हाम् । पुरम् । विविशुः ॥ २ ॥

ये ५वि ५चितयन्तः तव प्रभावं जायन्तो जनाः^२ ५अनिमिषं सर्वदा ५जुहुरे जुहुविरे^३ यज्ञार्थं
त्वामाह्वयन्ति, आह्वय च ५नृम्णं तव^४ बलं हविर्भिः स्तोत्रैश्च ५पान्ति रक्षन्ति ते ५दृळ्हां क्षत्रुभिः
साधयितुमशक्यां ५पुरं पुरीम् ५आ ५विविशुः प्रविशन्ति । ‘शतं पृथिरावसीमिनि पाहि’
(ऋ. सं. ७. ३. ७) इति निगमः ॥

आ शैत्रेयस्य जन्तवो द्युमर्धन्त कृष्टयः ।

निष्कप्रीवो बृहदुक्थ एना मघ्वा न वाजयुः ॥ ३ ॥

आ । शैत्रेयस्य । जन्तवः । द्युऽमत् । वर्धन्त । कृष्टयः ।

निष्कऽप्रीवः । बृहदुक्थः । एना । मघ्वा । न । वाजऽयुः ॥ ३ ॥

जायन्त इति ५जन्तवः । ५कृष्टयः मनुष्या ऋत्विजः ५मघ्वा ५न मधुमेव ५एना एनया
स्तुत्या । ब्रह्मा नकारप्रार्षे । मधुना च ५शैत्रेयस्य । शिन्नमन्तरिक्षम् । तत्र भवस्व वैद्युतस्वाग्निः

१. ख-व-ज-भ-स्तोत्र; झ-र-तस्तोत्र । २. ग-व-ज-श-जनास्ता । ३. ग-व-ज-श-‘जुहु-
विरे’ नास्ति । ४. ख-व-ज-ते ।

‘पुनर् दीप्तिमत् वसन्’ वा ‘वर्धन्त अभिवर्धयन्ति । किंविधाः कृष्टयः । ‘मिष्कप्रीवः निष्केण सुवर्ज्जालंकृतप्रीवाः ॥ इत्येवेनैकवचनम् ॥ ‘वृहदुक्थः वृहस्तोत्राः ‘वाजयुः अन्नकामाः ॥

प्रियं दुग्धं न काम्यमजामि जाम्योः सचा ।

घर्मो न वाजजठरोऽदन्धः शश्वतो दमः ॥ ४ ॥

प्रियम् । दुग्धम् । न । काम्यम् । अजामि । जाम्योः । सचा ।

घर्मः । न । वाजजठरः । अदन्धः । शश्वतः । दमः ॥ ४ ॥

‘जाम्योः चावापृथिव्योः’ ‘सचा सहायभूतोऽग्निः’ ‘दुग्धं’ ‘न पय इव’ ‘काम्यं कमनीयम्’ ‘अजामि दोषरहितं’ ‘प्रियम् अस्मदीयं’ ‘स्तोत्रं शृणोतु । किंविधोऽग्निः । ‘घर्मो’ ‘न प्रवर्ग्य इव’ ‘वाजजठरः । ‘वाजोऽन्नं’ जठरे यस्य सः । ‘घर्मो यथा हव्येनाज्येन पयसासिक्तो वाजजठरस्तद्वत् । ‘हविर्जठर इत्यर्थः । ‘अदन्धः शत्रुभिः स्वयमर्हिसितः’ ‘शश्वतः शश्वतो नित्यः’ ‘दमः शत्रूणां हिंसकः ॥

क्रीळन्नो रश्म आ भुवः सं भस्मना वायुना वेविदानः ।

ता अस्य सन्धृषजो न तिग्माः सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेऽस्थाः ॥ ५ ॥

क्रीळन् । नः । रश्मे । आ । भुवः । सम् । भस्मना । वायुना । वेविदानः ।

ताः । अस्य । सन् । धृषजः । न । तिग्माः । सुसंशिताः । वक्ष्यः । वक्षणेऽस्थाः ॥ ५ ॥

हे ‘रश्मे रश्मिमन्त्रे’ ‘क्रीळन् वनेषु क्रीडन्’ ‘भस्मना स्वकार्येण भसितेन’ ‘वायुना प्रेरकेण मक्ता च’ ‘सं’ ‘वेविदानः सम्यक् ज्ञायमानस्त्वं’ ‘नः अस्माकम्’ ‘आ’ ‘भुवः । अभिमुखो भव । ‘वक्षणेऽस्थाः वक्षणे वक्षी स्थिताः’ ‘वक्ष्यः । हविर्वहन्तीति वक्ष्यो ज्वालाः । ‘सुसंशिताः सुतीक्ष्णाः’ ‘धृषजः शत्रूणां धर्षिकाः’ ‘ताः ज्वालाः’ ‘अस्य यजमानस्य मम’ ‘न’ ‘तिग्माः न तीक्ष्णाः’ ‘सन् सन्तु ॥ अस्तेर्लेटि रूपम् ॥ ॥ ११ ॥

‘यममे’ इति चतुर्कचं षष्ठं सूक्तमग्नीणां प्रवस्वतामार्चमाग्नेयम् । अन्यथा पङ्क्तिः शिष्टा अनुबुधः । तथा चाजुक्तान्तं—‘यममे चतुर्कं प्रयस्वन्तः पङ्क्तयन्तं ह’ इति । प्रातरनुवाकाग्नि-कालबोक्त्वो विनिर्घोषः । अग्नेश्चतुर्वीराज्येऽग्नीमे द्वितीयेऽग्नीवं सूक्तमाज्यसक्तम् । सूत्रितं च—‘यममे वाजसातमेति द्वितीयेऽह्म्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. १०. २) इति ॥

यमग्ने वाजसातम त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।

तं नो गीर्भिः श्रवाय्यं देवत्रा पनया युजम् ॥ १ ॥

यम् । अग्ने । वाजसातम । त्वम् । चित् । मन्यसे । रयिम् ।

तम् । नः । गीऽभिः । श्रवाय्यम् । देवत्रा । पनय । युजम् ॥ १ ॥

हे अग्ने हे वाजसातम अत्यन्तमहद एतं यं रयिं धनमस्माभिर्दीयमानं हवीरूपं धनं
मन्यसे बुध्यसे । चित् इति पादपूरणः । श्रवाय्यं श्रवणीयं^१ प्रशस्तं^२ गीर्भिः स्तुतिभिः पुजं
युक्तं नः अस्मदीयं हविर्लक्षणं धनं तं^३ देवत्रा देवेषु पनय^४ प्रापयेत्यर्थः ॥

ये अग्ने नेरयन्ति ते वृद्धा उग्रस्य शर्वसः ।

अप द्वेषो अप हरोऽन्यव्रतस्य सश्विरे ॥ २ ॥

ये । अग्ने । न । ईरयन्ति । ते । वृद्धाः । उग्रस्य । शर्वसः ।

अप । द्वेषः । अप । हरः । अन्यव्रतस्य । सश्विरे ॥ २ ॥

हे अग्ने ये जनाः वृद्धाः पश्चाद्विलक्षणैर्धनैः समृद्धाः सन्तः ते तुभ्यं नेरयन्ति हवींषि
न प्रयच्छन्ति ते उग्रस्य अधिकेन शर्वसः बलेन अग्नेन वा अप नीताः बलाग्रहीणा भवन्तीत्यर्थः ।
किंच अन्यव्रतस्य अन्यद्वैदिकाद्विभक्तं व्रतं कर्म यस्य तस्यासुरस्य द्वेषः एतत्संविधनं^५ विरोधं
वृद्धरः अतिहिंसां च अप सश्विरे आत्मानं प्रापयन्ति ॥

होतारं त्वा वृणीमहेऽग्ने दक्षस्य साधनम् ।

यज्ञेषु पुर्व्यं गिरा प्रयस्वन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

होतारम् । त्वा । वृणीमहे । अग्ने । दक्षस्य । साधनम् ।

यज्ञेषु । पुर्व्यम् । गिरा । प्रयस्वन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

हे अग्ने प्रयस्वन्तः अहवन्तः एतन्नामका वयं दक्षस्य बलस्य साधनं साधकं^१ साधकितारं
त्वां होतारं देवानामाहोतारं वृणीमहे । किंच यज्ञेषु पुर्व्यं मुख्यं त्वां गिरा स्तुतिरूपया वाचा
हवामहे स्तुमः ॥

१. स-च-ण-श्रवणीयम् । २. ग-च-ज-शस्यम् । ३. स-च-ज्ञ-ग-न-म-र-त रयिम् । ४. स-
च-ज्ञ-ग-न-म-र-पनय अपनय । ५. स-च-ज्ञ-ग-न-म-र-तत्संविधनम् । ६. स-च-ज्ञ-ग-न-म-र-
'साधकं' नास्ति ।

इत्था यथा त ऊतये सहसावन्दिवेदिवे ।

राय ऋताय सुक्रतो गोभिः स्याम सधमादो वीरैः स्याम सधमादः ॥ ४ ॥

इत्था । यथा । ते । ऊतये । सहसाऽवन् । दिवेऽदिवे ।

राये । ऋताय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । गोभिः । स्याम । सधऽमादः ।

वीरैः । स्याम । सधऽमादः ॥ ४ ॥

हे ऽसहसावन् बलवन्नेवेदिवेदिवे अन्वहं वयं ऽते तव ऽऊतये रक्षणाय ऽयथा स्याम तथा ऽइत्था इत्थं कुरु । हे ऽसुक्रतो ऽराये धनाय ऽऋताय यज्ञाय च यथा ऽस्याम तथा कुरु । किञ्च वयं^१ ऽगोभिः ऽसधमादः सह माघन्तः ऽस्याम । ऽवीरैः पुत्रैश्च ऽसधमादः सह माघन्तः स्याम । तथा कुरु ॥ ॥ १२ ॥

‘ मनुष्वत्त्वा ’ इति चतुर्कचं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सप्तस्यार्यम् । ‘ मनुष्वत्सप्तः ’ इत्यनुक्रमणिका । ‘ पङ्क्तयन्तं ह ’ इति पूर्वोक्तत्वादिसमादीनि त्रीणि सूक्तानि पङ्क्तयन्तानि । शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

मनुष्वत्त्वा नि धीमहि मनुष्वत्समिधीमहि ।

अग्ने मनुष्वदङ्गिरो देवान्देवयते यज ॥ १ ॥

मनुष्वत् । त्वा । नि । धीमहि । मनुष्वत् । सम् । इधीमहि ।

अग्ने । मनुष्वत् । अङ्गिरः । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वा त्वां ऽमनुष्वत् मनुरिव ऽनि ऽधीमहि । मनुःसर्वो मनुपर्याषः ॥ ‘ नभोऽङ्गिरोमनुषां वस्युपसंख्यानम् ’ इति भसंज्ञायां स्वभावावः ॥ ऽमनुष्वत् मनुरिव त्वा ऽसमिधीमहि समिद्धिः संवीपयामः । हे ऽअङ्गिरः अङ्गारात्मकाग्ने^२ ऽदेवयते देवकामाय यजमानाय ऽमनुष्वत् मनवे मनोरपस्याय ऽदेवान् ऽयज ॥

त्वं हि मानुषे जनेऽग्ने सुप्रीत इध्यसे ।

सुचस्तवा यन्त्यानुषक्सुजात सर्पिरासुते ॥ २ ॥

त्वम् । हि । मानुषे । जने । अग्ने । सुऽप्रीतः । इध्यसे ।

सुचः । त्वा । यन्ति । आनुषक् । सुऽजात । सर्पिःऽआसुते ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं ^३मानुषे ^४जने^१ मनुष्यलोके ^५सुप्रीतः^२ स्तोत्रैः सुहु प्रीतः सन् ^६इष्यसे दीप्यसे ।
^७तृचः हविर्भिः संपूर्णाः ^८आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा ^९त्वा त्वां ^{१०}वन्ति प्राप्नुवन्ति । हे
^{११}सुजात हे ^{१२}सर्विरासुते घृतयुक्तामेति ॥

त्वां विश्वे सजोषसो देवासो दूतमक्रत ।

सपर्यन्तस्त्वा कवे यज्ञेषु देवमीळते ॥ ३ ॥

त्वाम् । विश्वे । सजोषसः । देवासः । दूतम् । अक्रत ।

सपर्यन्तः । त्वा । कवे । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ३ ॥

^१सजोषसः सह प्रीयमानाः ^२विश्वे सर्वे ^३देवासः देवाः ^४त्वां ^५दूतम् ^६अक्रत अकुर्वन्^१ । अतः
कारणात् हे ^७कवे क्रान्तदर्शिन् ^८देवं द्योतमानं ^९त्वा^४ त्वां ^{१०}सपर्यन्तः परिचरन्तो यजमानाः ^{११}यज्ञेषु
^{१२}ईळते देवानाङ्गातुं याचन्ते ॥

देवं वो देवयज्ययाग्निमीळीत मर्त्यः ।

समिद्धः शुक्र दीदिहृतस्य योनिमासदः ससस्य योनिमासदः ॥ ४ ॥

देवम् । वः । देवयज्यया । अग्निम् । ईळीत । मर्त्यः ।

समिद्धः । शुक्र । दीदिहि । ऋतस्य । योनिम् । आ । असदः ।

ससस्य । योनिम् । आ । असदः ॥ ४ ॥

^१मर्त्यः मनुष्यः ^२देवं द्योतमानम् ^३अग्निम् अग्रण्यं ^४वः त्वां ^५देवयज्यया देवयजायै देव-
यागार्थम् ^६ईळीत स्तोतुमर्हति । हे ^७शुक्र शोचिष्मन्^८ ^९समिद्धः हविर्भिः प्रवृद्धः सन् ^{१०}दीदिहि
दीप्यस्व । ^{११}ऋतस्य सत्यभूतस्य ^{१२}ससस्य ऋषेर्मम ^{१३}योनि^१ कारणं^६ स्वर्गमाधनं यज्ञस्थानम्^७
^{१४}आसदः । देवतारूपेणासीद । आदरातिशयद्योतनार्थं पुनर्वचनम् ॥ ॥ १३ ॥

‘प्र विश्वसामन्’ इति चतुर्ऋचमष्टमं सूक्तम् । आत्रेयो विश्वसामा ऋषिः । चतुर्थी पङ्क्तिः
क्षिप्ता अनुहुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र विश्वसामन्विश्वसाम’ इति । उक्तो विनिर्वाणः
प्रातरनुषाकाश्विनस्तथयोः ॥

१. ख-व-स-न-भ-र-‘जने’ नास्ति । २. प-फ-व-सुप्रीतः हि । ३. ख-व-न-भ-अकुर्वन् ।
४. ख-व-स-न-भ-र-स-‘त्वा’ नास्ति । ५. प-फ-व-दीप्तमे । ६. ख-व-न-योनिकरणम्, न-व-
ज-त-फ-योनिः कारणम्, र-योनिःकरणम् । ७. स-भ-र-योनि यज्ञस्थानम् ।

प्र विश्वसामन्नत्रिवदर्चा पावकशोचिषे ।

यो अध्वरेष्वीड्यो होता मन्द्रतमो विशि ॥ १ ॥

प्र । विश्वऽसामन् । अत्रिऽवत् । अर्च । पावकऽशोचिषे ।

यः । अध्वरेषु । ईड्यः । होता । मन्द्रऽतमः । विशि ॥ १ ॥

हे १ विश्वसामन् । ऋषेः संबोधनमेतत् । त्वम् १ अत्रिवत् अत्रिरिव १ पावकशोचिषे शोधकदीप्तये तस्मा अग्नये १ प्र १ अर्च प्रगाय । १ यः अग्निः १ अध्वरेष्वीड्यः सर्वैर्यज्वभिः स्तुत्यः १ होता देवाना-
माह्वाता १ विशि जने १ मन्द्रतमः स्तुत्यतमः ॥

न्य १ मि जातवेदसं दधाता देवमृत्विजम् ।

प्र यज्ञ एत्वानुषगद्या देवव्यचस्तमः ॥ २ ॥

नि । अग्निम् । जातऽवेदसम् । दधात । देवम् । ऋत्विजम् ।

प्र । यज्ञः । एतु । आनुषक् । अद्य । देवव्यचऽतमः ॥ २ ॥

हे यजमानाः १ जातवेदसं जातप्रशं जातधनं वा १ देवं द्योतमानम् १ ऋत्विजम् ऋतुयष्टारम् १ अग्निं १ नि १ दधात निधत् । किञ्च १ देवव्यचस्तमः देवानामासतमः १ यज्ञः यज्ञसाधनमस्माभि-
र्दीयमानं हविः १ आनुषक् अनुपक्तं यथा भवति तथा १ अद्य अस्मिन्नहनि तमग्निं १ प्र १ एतु प्रगच्छतु १ ॥

चिकित्स्विन्मनसं त्वा देवं मर्तास ऊतये ।

वरैण्यस्य तेऽवस इयानासौ अमन्महि ॥ ३ ॥

चिकित्स्वित्ऽमनसम् । त्वा । देवम् । मर्तासः । ऊतये ।

वरैण्यस्य । ते । अवसः । इयानासः । अमन्महि ॥ ३ ॥

हे अग्ने १ चिकित्स्विन्मनसम् । चिकित्स्वित् जानत् मनो यस्यासौ चिकित्स्विन्मनाः । तं १ देवं १ त्वा १
त्वाम् १ इयानासः उपगच्छन्तः १ मर्तासः मनुष्या वयम् १ ऊतये रक्षणार्थं १ वरैण्यस्य संभजनीयस्य
१ ते तव १ अवसः अवसे तर्पणाय १ अमन्महि स्तुमः ॥

अग्ने चिकिद्दधस्य न इदं वचः सहस्य ।

तं त्वा सुशिप्र दम्पते स्तोमैर्वर्धन्त्यत्रयो गीर्भिः शुम्भन्त्यत्रयः ॥ ४ ॥

अग्ने । चिकिद्दि । अस्य । नः । इदम् । वचः । सहस्य ।

तम् । त्वा । सुऽशिप्र । दम्ऽपते । स्तोमैः । वर्धन्ति । अत्रयः । गीऽभिः । शुम्भन्ति । अत्रयः ॥ ४ ॥

हे 'अग्ने सहस्य' सहसः बलस्य पुत्र 'नः अस्मदीयम्' अस्य 'इत्वं परिचरणमिदं' 'वचः स्तोत्रं च'
 'चिकिद्दि जानीहि । हे 'सुशिप्र । शोभने शिमे हनू नासिके वा यस्यासौ सुशिप्रः । तस्य संबोधनम् ।
 सुशिप्र सुहनो 'दम्पते गृहपते' 'तं त्वाम्' 'अत्रयः अत्रिपुत्राः' 'स्तोत्रैः स्तोत्रैः' 'वर्धन्ति वर्धन्ति ।
 'अत्रयः' 'गीर्भिः' 'शुम्भन्ति अलंकुर्वन्ति ॥ ॥ १४ ॥

'अग्ने सहन्तम्' इति चतुर्थं नवमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमिका—' अग्ने शुक्रो विश्वचर्षणिः '
 इति । शुक्र ऋषिः । चतुर्थी पङ्क्तिः । आद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अग्निर्वैवता । प्रातरनुवाकाधिम-
 वाक्ययोर्देशसूक्तान्तःपातित्वादुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने सहन्तमा भर युन्नस्य प्रासहा रयिम् ।

विश्वा यचर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत् ॥ १ ॥

अग्ने । सहन्तम् । आ । भर । युन्नस्य । प्रासहा । रयिम् ।

विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । आसा । वाजेषु । सासहत् ॥ १ ॥

हे 'अग्ने' 'प्रासहा प्रकृष्टेन बलेन' 'सहन्तं शत्रून् अभिवन्तं' 'रयि पुत्रं' 'युन्नस्य युक्ताय मङ्ग' 'ऋषये'
 'आ' 'भर आहर ॥ चतुर्थर्थे षष्ठी ॥ एतदेव विवृणोति । 'यः पुत्रः' 'आसा आस्येन स्तोत्रेण युक्तः'
 सन् 'वाजेषु युद्धेषु' 'अभि आभिसुख्येन गतान्' 'विश्वाः सर्वान्' 'चर्षणीः मनुष्यान् शत्रून्'
 'सासहत् अभिववति ॥

तमग्ने पृतनासहं रयिं सहस्व आ भर ।

त्वं हि सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमतः ॥ २ ॥

तम् । अग्ने । पृतनाऽसहम् । रयिम् । सहस्वः । आ । भर ।

त्वम् । हि । सत्यः । अद्भुतः । दाता । वाजस्य । गोमतः ॥ २ ॥

हे 'अग्ने' 'सहस्वः' बलवन् 'पृतनासहं पृतनाः सेना अभिवितारं' 'रयि पुत्रं त्वम्'
 'आ' 'भर आहर । 'त्वं' 'हि' 'सत्यः सत्यभूतः' 'अद्भुतः महान्' 'गोमतः गोमिर्युक्तरथ' 'वाजस्य'
 अश्वस्य 'दाता ॥

विश्वे हि त्वा सजोषसो जनासो वृक्तवर्हिषः ।

होतारं सदासु प्रियं व्यन्ति वार्यी पुरु ॥ ३ ॥

विश्वे । हि । त्वा । सजोषसः । जनासः । वृक्तवर्हिषः ।

होतारम् । सदासु । प्रियम् । व्यन्ति । वार्यी । पुरु ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽसजोषसः सह प्रीयमाणाः ऽवृक्तबर्हिषः स्तूनबर्हिषः ऽविश्वे सर्वे ऽजनासः जना ऋत्विजः ऽसन्नसु यज्ञगृहेषु ऽहोतारं देवानामाह्वितारं ऽप्रियं सर्वेषां प्रीतिकरं ऽवा त्वां ऽपुर पुरुणि बहूनि ऽवार्या वरणीयानि धनानि ऽभ्यन्ति याचन्ते^१ ॥

स हि ऽमां विश्वचर्षणिरभिमाति सहो दधे ।

अग्ने एषु क्षयेष्वा रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ४ ॥

सः । हि । स्म । विश्वऽचर्षणिः । अभिऽमाति । सहः । दधे ।

अग्ने । एषु । क्षयेषु । आ । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि । द्युमत् । पावक । दीदिहि ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽसः लोकेषु प्रसिद्धः ऽविश्वचर्षणिः ऋषिः ऽअभिमाति शत्रूणां हिंसकं ऽसहः बलं ऽदधे धारयतु । ऽहि^२ ऽप्स इति पूरणौ^३ । हे ऽशुक्र शोचिष्मन् त्वं ऽनः अस्मदीयेषु ऽएषु ऽक्षयेषु गृहेषु ऽरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ऽआ^४ ऽदीदिहि आदीप्यस्व^५ । हे ऽपावक पापानां शोधकाम्ने त्वं ऽद्युमत् दीप्तियुक्तं यशोयुक्तं^६ च ऽदीदिहि^७ दीप्यस्व ॥ ॥ १५ ॥

‘अग्ने त्वं नः’ इति चतुर्कचं दशमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अग्ने त्वं गौपायना लौपायना वा बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुश्चैकचो द्वैपदम्’ इति । ‘विंशतिका’ द्विपदा विराजः । इत्युक्तत्वाच्चतस्रो द्विपदा विराजः । बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुः विप्रबन्धुश्च क्रमेण चतसृणामृषयः । ते च गौपायना लौपायना वा^१ । अग्निर्देवता । महापितृयज्ञे आहवनीयं प्रति गच्छन्त ऋत्विज इदं सूक्तं जपेयुः । तथा च सूत्रितम्—‘अथैनमभिसमायन्ति मा प्र गामाम्ने त्वं न इति जपन्तः’ (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य ‘अग्ने त्वम्’ इति द्वे, ‘तं त्वा शोचिह’ इत्येका, एवं मिलितो द्वैपदस्तृचः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रितम्—‘अग्ने त्वं नो अन्तमोऽग्ने भव सुषमिधा’ (आश्व. श्रौ. ८. २) इति ॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः ।

वसुर्भिर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमं रयिं दाः ॥ १ ॥ २ ॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः । भव । वरूथ्यः ।

वसुः । अग्निः । वसुऽश्रवाः । अच्छ । नक्षि । द्युमत्तमम् । रयिम् । दाः ॥ १ ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽवरूथ्यः वरणीयः संभजनीयः । यद्वा । वरूथ्यैः परिधिभिर्भृतः ऽत्वं ऽनः अस्माकम् ऽअन्तमः अन्तिकतमः ऽभव । ऽउत अपि च ऽत्राता रक्षकः ऽशिवः सुखकरश्च भव ।

१. प-फ-ब-याचन्ते हि । २. ख-च-स-ण-त-न-भ-र-‘हि...पूरणौ’ नास्ति । ३. ख-च-ग-आदिदीहि दीप्यस्व; ग-घ-ज-स-दीदिहि दीप्यस्व । ४. ख-च-स-ज-न-भ-र-‘यशोयुक्तं च दीदिहि’ नास्ति । ५. ख-च-ज-भ-‘विंशतिका...वा’ नास्ति ।

वसुः वासकः वसिः सर्वेषामग्रणीः वसुभवाः व्यासाक्षस्त्वम् अच्छ अभिमुख्येन वसि अस्मान्
व्याप्नुहि वसुमत्तम् अतिशयेन दीप्तिमन्तं^१ वरिं पश्चादिलक्षणं धनं दाः अस्मभ्यं देहि ॥

स नो बोधि श्रुधी हवमुरुष्या णो अघायतः समस्मात् ।

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सः । नः । बोधि । श्रुधि । हवम् । उरुष्य । नः । अघायतः । समस्मात् ।

तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिऽवः । सुम्नाय । नूनम् । ईमहे । सखिभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

हे अग्ने वसुः त्वं वनः अस्मान् बोधि बुध्यस्व । हवम् अस्मदीयमाह्वानं श्रुधि शृणु ।
अघायतः अघमिच्छतः समस्मात् सर्वस्माज्जनात् वनः अस्मान् उरुष्य रक्ष । हे शोचिष्ठ अति-
शयेन^२ शोचिष्मन्^३ दीदिवः स्वतेजोभिर्दीप्ताग्ने तं त्वा^४ सुम्नाय सुखाय । सुन्नमिति सुखनाम । तदर्थं
सखिभ्यः समानख्यातिभ्यः पुत्रेभ्यः^५ तदर्थं च नूनम् ईमहे याचामहे ॥ १६ ॥

‘अच्छा वो अग्निम्’ इति नवर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अच्छा वो नव वसूषव
आनुष्टुभम्’ इति । आत्रेया वसूयुनामान ऋषयः । अनुष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयामिर्वचता ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः । प्रातःसवनेऽच्छावाकवदस्वेयुक्ते ‘अच्छा वो अग्निमवसे’
इत्यृचमनुब्रूयात् । तथा च सूत्रितम्—‘अच्छा वो अग्निमवस इत्यृचमन्वाह’ (आश्व. औ.
५. ७) इति ॥

अच्छा वो अग्निमवसे देवं गांसि स नो वसुः ।

रासत्पुत्र ऋषणामृतावा पर्षति द्विषः ॥ १ ॥

अच्छ । वः । अग्निम् । अवसे । देवम् । गांसि । सः । नः । वसुः ।

रासत् । पुत्रः । ऋषणाम् । ऋतऽवा । पर्षति । द्विषः ॥ १ ॥

हे वसूषवः वः यूयं देवम् अग्निम् अवसे रक्षणाय अच्छा गामि अग्निगायत^१ ।
वसुः अग्निहोत्रार्थं यजमानानां गृहे वासयिता वसुः अग्निः वनः अस्मभ्यं रासन् कामान् ददातु ।
ऋषणाम् ऋषीणां पुत्रः । ऋषिभिर्मन्थनेन जनितत्वात् पुत्र इत्युपचर्यते । ऋतावा ऋतावान्
सत्त्वबाबुदकवान्वा सोऽग्निः द्विषः अस्माकं शत्रून् पर्षति पारयतु ॥

१. त-दीप्तिमत् । २. ग-घ-ज-र-श-अतिशोचिष्मन् । ३. ख-च-झ-ज-न-म-र-त्वा । ४. ख-
च-झ-ज-न-म-र-‘पुत्रेभ्यः’ नास्ति । ५. ग-घ-ज-श-अग्निप्रगायत ।

स हि स॒त्यो यं पूर्वे चि॒ह्वासंश्चि॒द्यमी॒धिरे ।

होतारं म॒न्द्रजिह्मि॒त्सुदी॒तिभिर्वि॒भाव॑सुम् ॥ २ ॥

सः । हि । स॒त्यः । यम् । पूर्वे । चि॒त् । दे॒वासः । चि॒त् । यम् । ई॒धिरे ।

होतारम् । म॒न्द्रजिह्मम् । इत् । सु॒दीति॑भिः । वि॒भाव॑सुम् ॥ २ ॥

पूर्वे चित् पूर्वे महर्षयः होतारं देवानामाह्वतारं मन्द्रजिह्वम् । हविषां प्रदानेन देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य सः । तम् । यद्वा मोदनजिह्वम् । तथाह यास्कः—‘मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा’ (निरु. ६. २३) इति । सुदीतिभिः शोभनदीतिभिर्युक्तं विभावसुं प्रभाधनं यम् अग्निम् ईधिरे समैन्धत^१ देवासश्चित् देवा अपि यम् अग्निम् ईधिरे समैन्धत^२ स हि अग्निः सत्यः भवति । सत्यप्रतिश्रवो भवति । इत् इति पूरणः ॥

स नो धी॒ती वरि॑ष्ठया॒ श्रेष्ठ॑या च सु॒म॒त्या ।

अग्ने रा॒यो दि॑दीहि नः सुवृ॒क्तिभिर्वरे॑ण्य ॥ ३ ॥

सः । नः । धी॒ती । वरि॑ष्ठया । श्रेष्ठ॑या । च । सु॒म॒त्या ।

अग्ने । रा॒यः । दि॑दीहि । नः । सुवृ॒क्तिभिः । वरे॑ण्य ॥ ३ ॥

सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः स्तूयमानं वरेण्यं वरणीयं हे अग्ने सः त्वं वरिष्ठया वरतमेन श्रेष्ठया अतिशयेन प्रशस्येन नो धीती धीत्यास्मदीयेन परिचरणात्मकेन कर्मणा सुमत्या च । सुमतिरिति^३ शक्यमुच्यते । शक्येण च प्रीतः सन् रायः धनानि नः अस्मभ्यं दीदिहि देहि ॥

अ॒ग्निर्दे॒वेषु॑ राज॒त्यग्नि॑र्मते॒ष्वावि॒शन् ।

अ॒ग्निर्नो॑ ह॒व्यवा॒हनो॒ऽग्निं धी॒भिः स॑पर्यत ॥ ४ ॥

अ॒ग्निः । दे॒वेषु॑ । रा॒जति॑ । अ॒ग्निः । मते॑षु । आ॒वि॒शन् ।

अ॒ग्निः । नः । ह॒व्यवा॒हनः । अ॒ग्निम् । धी॒भिः । स॑पर्यत ॥ ४ ॥

यः अग्निः देवेषु देवानां मध्ये राजति देवतारूपेण प्रकाशते । यः अग्निः मतेषु मनुष्येषु आविशन् आहवनीयादिरूपेण प्रविष्टो भवति । यः अग्निः नः अस्माकं हव्यवाहनः भवति अस्मदीयेषु वज्रेषु देवतार्थं हव्यानां वोढा भवति । हे यजमानास्तम् अग्निं धीभिः स्तुतिभिः सपर्यत परिचरत ॥

१. ख-च-र-श-समैधत; ग-घ-ज-क्ष-समैधन्त । २. ख-क्ष-ण-भ-र-क्ष-समैधत; ग-समैधन्त; न-समैधन्त । ३. ख-च-ण-भ-सुमतिरेव; क्ष-सुमतिरेव; न-सुमतिरिह ।

पुत्रकामेष्ट्याम् 'अग्निस्तुविश्रवस्तमम्' इति द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—
'अग्निस्तुविश्रवस्तममिति द्वे संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

अग्निस्तुविश्रवस्तमं तुविब्रह्माणमुत्तमम् ।

अतूर्तं श्रावयत्पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे ॥ ५ ॥

अग्निः । तुविश्रवःऽतमम् । तुविऽब्रह्माणम् । उत्तमम् ।

अतूर्तम् । श्रावयत्ऽपतिम् । पुत्रम् । ददाति । दाशुषे ॥ ५ ॥

१अग्निः १तुविश्रवस्तमम् अतिशयेन बहुलं १तुविब्रह्माणं बहुस्तोत्रम् १उत्तमम् उत्कृष्टम् १अतूर्तं
शत्रुभिरहिंसितं १श्रावयत्पतिम् । श्रावयति विश्रुतान् करोति पत्नीन् पालयितृन् पितृनिति स्वकर्मणा
पितृणां प्रस्थापक इति श्रावयत्पतिः । तथाविधं १पुत्रं १दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय १ददाति
ददातु ॥ ॥ १७ ॥

अग्निर्ददाति सत्पतिं ससाह यो युधा नृभिः ।

अग्निरत्यं रघुष्यदं जेतारमपराजितम् ॥ ६ ॥

अग्निः । ददाति । सत्ऽपतिम् । ससाह । यः । युधा । नृऽभिः ।

अग्निः । अत्यम् । रघुऽस्यदम् । जेतारम् । अपराऽजितम् ॥ ६ ॥

१यः पुत्रः १युधा युद्धेन १नृभिः परिजनैः १ससाह शत्रून्भिभवति १सत्पतिं सतां पालयितारं
तथाविधं पुत्रम् १अग्निर्ददाति अस्मभ्यं ददातु । किंच १अग्निः १रघुष्यदम् । रघुर्लघुः स्वदो जवो यस्य
तम् । १जेतारं शत्रून् १अपराजितं शत्रुभिः १अत्यम् । अतति सततं गच्छतीत्यस्योऽश्वः । तं ददातु ॥

अश्वमेधे पौष्ण्यामिष्टौ 'यद्वाहिष्ठम्' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च— 'यद्वाहिष्ठं
तदग्नय इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्थं विभावसो ।

महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ ७ ॥

यत् । वाहिष्ठम् । तत् । अग्नये । बृहत् । अर्थं । विभावसो इति विभाऽवसो ।

महिषीऽश्व । त्वत् । रयिः । त्वत् । वाजाः । उत् । ईरते ॥ ७ ॥

वृहत्तमं बोद्धुमं वयत् स्तोत्रं तदग्नये क्रियते । अतो हे विभावसो प्रभाधनाग्ने वृहत् बृहन्नं धनं च^१ अर्च्य अस्मभ्यं प्रयच्छ । कथमस्याङ्गधनप्रदातृत्वमित्यपेक्षायामाह । यतः स्वत् स्वतः^२ सकाशात् महिषी महती वरियः धनम् उदीरते उद्गच्छति । वाजाः अङ्गानि च स्वत् स्वतः उदीरते उद्गच्छन्ति । इवेति पूरणः ॥

तव द्युमन्तो अर्च्यो प्रावेवोच्यते बृहत् ।

उतो ते तन्यतुर्यथा स्वानो अर्तं त्मना दिवः ॥ ८ ॥

तव । द्युमन्तः । अर्चयः । प्रावाऽइव । उच्यते । बृहत् ।

उतो इति । ते । तन्यतुः । यथा । स्वानः । अर्तं । त्मना । दिवः ॥ ८ ॥

हे अग्ने तव अर्चयः रश्मयः द्युमन्तः दीप्तिमन्तो भवन्ति^३ । वृहत् महान् त्वं प्रावेव अभिषवप्रावेव उच्यते स्तूयसे । उतो अपि च त्मना आत्मना दिवः द्योतमानस्य ते तव स्वानः शब्दः तन्यतुर्यथा मेघगर्जितमिव अर्तं उद्गच्छति ॥

एवाँ अग्निं वसूयवः सहसानं ववन्दिम ।

स नो विश्वा अति द्विषः पर्षन्नावेव सुक्रतुः ॥ ९ ॥

एव । अग्निम् । वसूयवः । सहसानम् । ववन्दिम ।

सः । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । पर्षत् । नावाऽइव । सुऽक्रतुः ॥ ९ ॥

वसूयवः वसुकामा वयं सहसानम् अस्माकं बलमाचरन्तम् अग्निम् एवमुक्तप्रकारेण ववन्दिम स्तुमः । सुक्रतुः शोभनकर्मा सः अग्निः नः अस्मान् विश्वाः सर्वान् द्विषः शत्रून् अति पर्षत् अतिपारयतु^४ । कथमिव । नावा साधनेन सिन्धुम् इव ॥ ॥ १८ ॥

‘ अग्ने पावक ’ इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम् । वसूयव ऋषयः । गायत्री छन्दः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ अग्ने गायत्रम् ’ इति । प्रातरनुवाके आग्नेये कर्ता गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे वेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ अग्ने पावक वृत्तं व इति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आधाने द्वितीयायामिष्टौ प्रथमस्य हविषः ‘ अग्ने पावक ’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘ स नः पावक दीक्षितोऽग्ने पावक रोचिषा ’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति ॥

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्या । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ १ ॥

अग्ने । पावक । रोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्या । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ १ ॥

१. घ-च-ण-भ-वा । २. ख-ग-घ-व-ज-झ-ण-न-भ-र-‘ त्वतः ’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-मास्ति । ४. प-फ-ब-अतिपारयत्वेव ।

हे ऽपावक शोषक ऽरोचिषा स्वदीक्षया ऽमन्त्रया देवानां मादयिष्या ऽजिह्वा च हे ऽदेव
द्योतमान ऽअग्ने ऽदेवान् ऽआ ऽवक्षि यशार्थमावह । ऽयक्षि ऽच । तान् यज ॥

तं त्वा घृतस्नवीमहे चित्रभानो स्वर्दृशम् । देवाँ आ वीतये वह ॥ २ ॥

तम् । त्वा । घृतस्नो इति घृतऽस्नो । ईमहे । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । स्वऽदृशम् ।
देवान् । आ । वीतये । वह ॥ २ ॥

हे ऽघृतस्नो घृतस्य प्रेरक । यद्वा घृतेन जनित^१ । हे ऽचित्रभानो । चित्रा नानाविधा भानवो
रश्मयो यस्यामौ चित्रभानुः । तस्य संबोधनम् । ऽस्वर्दृशं सर्वदृष्टारं ऽतं^२ ऽत्वा त्वाम् ऽईमहे वाचा-
महे । अतः ऽवीतये हविषां भक्षणाय ऽदेवान् ऽआ ऽवह ॥

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरे ॥ ३ ॥

वीतिऽहोत्रम् । त्वा । कवे । द्युऽमन्तम् । सम् । इधीमहि । अग्ने । बृहन्तम् । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे ऽकवे क्रान्तदक्षिन्^३ ऽअग्ने ऽवीतिहोत्रं क्रान्तयज्ञं^४ ऽद्युमन्तं दीप्तिमन्तं ऽबृहन्तं महान्तं ऽत्वा
त्वाम् ऽअध्वरे यज्ञे ऽसमिधीमहि समिद्धिः संदीपयामः ॥

अग्ने विश्वेभिरा गहि देवेभिर्हव्यदातये । होतारं त्वा वृणीमहे ॥ ४ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । आ । गहि । देवेभिः । हव्यऽदातये । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽविश्वेभिः सर्वैः ऽदेवेभिः देवैः सह त्वं ऽहव्यदातये हविषां दात्रे यजमानाव तदर्थम्
ऽआ ऽगहि यज्ञं प्रत्यागच्छ । यतः ऽहोतारं देवानामाह्वानारं ऽत्वा त्वां ऽवृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

यजमानाय सुन्वत आग्ने सुवीर्यं वह । देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ ५ ॥

यजमानाय । सुन्वते । आ । अग्ने । सुऽवीर्यम् । वह । देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽसुन्वते अभिषवं कुर्वते ऽयजमानाय ऽसुवीर्यं शोभनं बलम् ऽआ ऽवह प्रापव ।
किंच ऽदेवैः सह ऽबर्हिषि यज्ञे ऽआ ऽसत्सि आसीदेति ॥ ॥ १९ ॥

समिधानः सहस्रजिदग्ने धर्मीणि पुष्यसि । देवानां दूत उक्थ्यः ॥ ६ ॥

सम्ऽमिधानः । सहस्रऽजिद । अग्ने । धर्मीणि । पुष्यसि । देवानाम् । दूतः । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

१. स-च-ग-जरित्र ; स-न-म-र-जरित । २. ष-फ-व-तं तादृशम् । ३. स-च-स-ग-न-म-हे
क्रान्तदक्षिन् । ४. स-र-क्रान्तयज्ञम् ; स-क्रान्तं यज्ञम्, त-क्रान्तयज्ञं यद्वा प्रिय(य)ज्ञम् ।

हे ऽसहस्रजित् सहस्रस्य जेतः ऽअग्ने ऽसमिधानः हविर्भिः समिध्यमानः ऽउक्थ्यः प्रशस्यस्त्वं
 ऽदेवानां ऽवृतः सन् ऽधर्माणि नः कर्माणि यज्ञादिक्रियाः ऽपुष्यसि पोषयसि ॥

न्य॑र्भि जा॒तवे॑दसं हो॒त्रवा॑हं यवि॑ष्ठयम् । दधा॑ता दे॒वमृ॑त्विजम् ॥ ७ ॥

नि । अ॒ग्निम् । जा॒तऽवे॑दसम् । हो॒त्रऽवा॑हम् । यवि॑ष्ठयम् । दधा॑त । दे॒वम् । ऋ॒त्विज॑म् ॥ ७ ॥

हे यजमानाः ऽजातवेदसम् । जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः । तं ऽहोत्रवाहं होत्रस्य यज्ञस्य
 वोढारं ऽयविष्ठयं युवतमं ऽदेवं द्योतमानम् ऽऋत्विजम् ऋतौ यष्टारम् ऽअग्निं ऽनि ऽवधात निधत्त ॥

प्र य॒ज्ञ ए॒त्वानु॑ष॒ग॒द्या दे॒वव्य॑चस्तमः । स्तृणी॑त ब॒र्हिरा॑सदे ॥ ८ ॥

प्र । य॒ज्ञः । ए॒तु । आ॒नुष॑क् । अ॒द्य । दे॒वव्य॑चऽस्तमः । स्तृणी॑त । ब॒र्हिः । आ॒सदे॑ ॥ ८ ॥

ऽअद्य अस्मिन्नहनि ऽदेवव्यचस्तमः देवैः प्रकाशमानैः स्तोतृभिः व्यास्तमः^१ ऽयज्ञः यज्ञसाधनं
 हविः ऽआनुषक् अनुषकं यथा भवति तथा ऽप्र ऽएतु देवान् गच्छतु । हे ऋत्विजः ऽआसदे अग्ने-
 रासदनार्थं ऽबर्हिः ऽस्तृणीत ॥

एदं म॒रुतो॑ अ॒श्विना॑ मि॒त्रः सी॑दन्तु वरु॑णः । दे॒वासः॑ सर्व॑या वि॒शा ॥ ९ ॥

आ । इ॒दम् । म॒रुतः॑ । अ॒श्विना॑ । मि॒त्रः । सी॑दन्तु । वरु॑णः । दे॒वासः॑ । सर्व॑या । वि॒शा ॥ ९ ॥

ऽमरुतः मरुद्गणाः ऽअश्विना अश्विनौ देवानां भिषजौ ऽमित्रः सूर्यः ऽवरुणः च ऽदेवासः एते
 सर्वे देवाः ऽसर्वया ऽविशा समस्तेन स्वीयेन परिजनेन सार्धम् ऽइदं बर्हिः ऽआ^२ ऽसीदन्तु^३ ॥ २० ॥

‘अनस्वन्ता’ इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अनस्वन्ता षट् त्रैवृष्ण्यैरुक्तस्यौ
 द्वौ श्वरुणसदस्यौ राजानौ भारतश्चाश्वमेधोऽन्यास्तिस्त्रोऽनुष्टुभो नात्मात्मने दद्यादिति सर्वास्वन्त्रि
 केचिदन्वैन्द्राग्नी’ इति । त्रिवृष्णस्य पुत्रस्यवरुणः पुरुकुत्सस्य पुत्रस्यसदस्युर्भरतस्य पुत्रोऽश्वमेध
 एते त्रयोऽपि राजानः संभूयास्य सूक्तस्य ऋषयः । यद्वा । अत्रिरेव ऋषिः । आद्यास्तिस्त्रिष्टुभः
 चतुर्ध्यांस्तस्त्रिस्त्रिष्टुभः । षष्ठीन्द्रामिदेवत्या शिष्टाः पञ्चाग्नेय्यः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अन॑स्वन्ता सत्प॑तिर्मा॒महे मे॒ गावा॑ चेति॑ष्ठो अ॒सुरो॑ म॒घोनः॑ ।

त्रै॒वृष्णो॑ अ॒ग्ने द॒शभिः॑ स॒हस्रै॑र्वै॒श्वानर॑ त्र्य॒रुणश्चि॑केत ॥ १ ॥

अन॑स्वन्ता । सत्प॑तिः । म॒महे॒ मे । गावा॑ । चेति॑ष्ठः । अ॒सुरः । म॒घोनः॑ ।

त्रै॒वृष्णः । अ॒ग्ने । द॒शऽभिः॑ । स॒हस्रैः॑ । वै॒श्वानर॑ । त्रिऽअ॒रुणः । चि॒केत॒ ॥ १ ॥

१. स-च-ज-व्यष्टतमः; स-भ-व्याष्टतमः; र-व्याप्ततमः । २. स-च-स-ज-त-न-भ-र-स-सीदन्तु
 आसीदन्तु ।

अग्नी राजर्षीणां दानमग्नेः पुरतोऽग्नेन सूक्तेनावर्णयत् । हे वैश्वानर विक्षेपां नराणां^१ नेतः^२ अग्ने
 वसपतिः सतां पालयिता^३ वेतिष्ठः ज्ञातृतमः^४ असुरः बलवान्^५ मघोनः मघवा धनवान् ॥
 प्रथमार्थे ऋषिः ॥ १. त्रैवृष्णः त्रिवृष्णपुत्रः २. त्र्यरुणः इत्येतन्नामा^३ राजर्षिः ४. अनस्वन्ता
 अनस्वन्ती अनसा शकटेन संयुक्ता^५ ५. गावा गावावनङ्गाहौ गवां हिरण्यानां^६ वा^७ ६. दक्षभिः ७. सहस्रैः
 सह ८. मे मघं ९. ममहे ददौ । 'महि दाने' । स राजर्षिः चिकेत सर्वैर्जनैरेनेन दानेन शायते ॥

यो मे शता च विंशतिं च गोनां हरीं च युक्ता सुधुरा ददाति ।

वैश्वानर सुष्टुतो वावृधानोऽग्ने यच्छ त्र्यरुणाय शर्म ॥ २ ॥

यः । मे । शता । च । विंशतिम् । च । गोनाम् । हरीं इति । च । युक्ता । सुधुरा । ददाति ।
 वैश्वानर । सुस्तुतः । ववृधानः । अग्ने । यच्छ । त्रिऽअरुणाय । शर्म ॥ २ ॥

१. यः त्र्यरुणः २. शता ३. च^४ शतानि सुवर्णानां ५. गोनां गवां ६. विंशतिं ७. च ८. युक्ता रथेन युक्ता
 ९. सुधुरा सुधुरौ सुधु धुरं वहन्ती १०. हरी अश्वौ ११. च १२. मे मघं १३. ददाति अददात् हे १४. वैश्वानर १५. अग्ने १६. सुष्टुतः
 अस्माभिः सम्यक्स्तुतः १७. ववृधानः हविर्भिर्वर्धमानस्त्वं तस्मै १८. त्र्यरुणाय १९. शर्म सुखं २०. यच्छ प्रयच्छ ॥

एवा ते अग्ने सुमतिं चकानो नविष्ठाय नवमं त्रसदस्युः ।

यो मे गिरस्तुविजातस्य पूर्व्युक्तेनाभि त्र्यरुणो गृणाति ॥ ३ ॥

एव । ते । अग्ने । सुऽमतिम् । चकानः । नविष्ठाय । नवमम् । त्रसदस्युः ।
 यः । मे । गिरः । तुविऽजातस्य^१ । पूर्व्यः । युक्तेन । अभि । त्रिऽअरुणः । गृणाति ॥ ३ ॥

१. यः त्र्यरुणः २. तुविजातस्य बहुपत्यस्य ३. अग्ने ४. पूर्व्यः बह्वीः ५. गिरः स्तुतीः श्रुत्वा प्रीतः सन्
 ६. युक्तेन अभियुक्तेन मनसा ७. अभि ८. गृणाति इदं गृहाणेदं गृहाणेति यथा^९ मां ब्रवीति १०. एव^{११} एव
 हे १२. अग्ने १३. नविष्ठाय अत्यन्तं स्तुत्याय १४. ते तुभ्यं १५. नवमं नवतमां १६. सुमतिं स्तुतिं १७. चकानः कामयमानः
 १८. त्रसदस्युः अपि इदं गृहाणेदं गृहाणेति मां प्रार्थितवान् ॥

यो म इति प्रवोचत्यश्वमेधाय सुर्ये ।

ददद्वा सनि यते ददन्मेधामृतायते ॥ ४ ॥

यः । मे । इति । प्रऽवोचति । अश्वऽमेधाय । सुर्ये ।
 ददद्वा । सनिम् । यते । ददद्वा । मेधाम् । ऋतुऽयते ॥ ४ ॥

१. ख-च-ज-ऋषीणाम् । २. ख-च-ज-त्र्यरुणनामा; ग-घ-ज-अ(त्र्य)रुण एतन्नाम; प-फ-
 ब-अ(त्र्य)रुण एतन्नामा; स-त-म-र-त्र्यरुणः त्र्यरुण इतिनामा; न-अ(त्र्य)रुण इतिनामा ।
 ३. ख-च-स-ज-न-म-र-संपृक्ता । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-हिरण्यादीनां च; श-हिरण्यादीनां वा । ५. ख-
 च-स-ज-न-म-र-‘च’ नास्ति । ६. ग-घ-ज-स-तथा । ७. ख-च-स-ज-त-न-म-र-स-‘एव’ नास्ति ।

यः भिक्षमाणोऽर्थी वसूये प्रेरकाय धनानां दात्रे वास्मै वश्वमेधाय राजर्षये वमे मह्यं देहि
वह्मति वप्रवोचति प्रव्रवीति । योऽश्वमेधं धनानि भिक्षते ह्यर्थः । वक्रचा अग्नेः स्तोत्रेण सह वयते
आत्मनः समीपं गच्छते तस्मा अर्थिनेऽश्वमेधः वसनिं धनं वदत् ददाति । हे अग्ने वक्रतायते यज्ञ-
मिच्छते तस्मा अश्वमेधाय वमेधां यज्ञविषयां प्रज्ञां वदत् देहि ॥

यस्य मा परुषाः शतमुद्धर्षयन्त्युक्षणः ।

अश्वमेधस्य दानाः सोमाइव व्याशिरः ॥ ५ ॥

यस्य । मा । परुषाः । शतम् । उत्सुद्धर्षयन्ति । उक्षणः ।

अश्वमेधस्य । दानाः । सोमाः इव । त्रिऽआशिरः ॥ ५ ॥

यस्य येन वश्वमेधस्य अश्वमेधेन वदानाः दत्ताः वपरुषाः कामानां पूरकाः वशतम् वउक्षणः
उक्षाणो बलीवर्दाः वमा माम् वउद्धर्षयन्ति उत्कर्षेण हर्षयन्ति हे अग्ने ते उक्षाणः वव्याशिरः ।
वधिसक्तुपयोरूपास्तिल आशिरोऽधिभ्रयणसाधनभूता येषां ते व्याशिरः । वसोमाइव तव
प्रीणनाय भवन्तु ॥

इन्द्राग्नी शतदाव्यश्वमेधे सुवीर्यम् ।

क्षत्रं धारयतं बृहद्विवि सूर्यमिवाजरम् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । शतऽदानि । अश्वमेधे । सुवीर्यम् ।

क्षत्रम् । धारयतम् । बृहत् । दिवि । सूर्यम् इव । अजरम् ॥ ६ ॥

हे वइन्द्राग्नी वशतदाग्नि । शतमपरिमितमर्थिन्यो धनं ददातीति शतदावा । तस्मिन् वश्वमेधे
राजर्षी वसुवीर्यं शोभनवीर्यसहितं वबृहत् महत् वअजरं जरारहितं वक्षत्रं वनं वधारयतं निधारयतम् ।
कथमिव । वदिवि अन्तरिक्षे वसूर्यमिव ॥ ॥ २१ ॥

‘ समिद्धो अग्निः ’ इति षडृचं चतुर्दशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ समिद्धो विश्ववारात्रेयी
त्रिष्टुब्जगती त्रिष्टुबनुष्टुप्पायम्नौ ’ इति । अत्रिगोत्रोत्पन्ना विश्ववारानामिका अस्य सूक्तस्य ऋषिः ।
आषाढातृतीये त्रिष्टुभौ द्वितीया जगती चतुर्थ्यनुष्टुबन्त्ये गायम्नौ । अग्निर्वैवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरभेत्प्रत्यङ्मुषसमुर्विया वि भाति ।

एति प्राचीं विश्ववारा नमोभिर्देवा ईळाना हविषा घृताचीं ॥ १ ॥

सम् इदः । अग्निः । दिवि । शोचिः । अभेत् । प्रत्यङ् । उषसम् । उर्विया । वि । भाति ।

एति । प्राचीं । विश्ववारा । नमःऽभिः । देवान् । ईळाना । हविषा । घृताचीं ॥ १ ॥

१समिद्धः सम्यग्दीप्तः १अग्निः १विवि द्योतमानेऽन्तरिक्षे १क्षोधिः तेजः १अभेत् अयति । तथा
१उषसं १प्रत्यङ् उषसमभिमुखः सन् १उर्विया उरु विस्तीर्णं १वि १भाति विशेषेण भाजते ।
१नमोभिः स्तोत्रैः १देवान् इन्द्रादीन् १ईळानां स्तुवती १हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन युक्तया १घृताची
घृताध्या क्षुषा सहिता १विश्ववारा सर्वमपि पापरूपं शत्रुं वारिष्येतज्जामिका १प्राची प्राक्मुखी
सती १पृति । एवंभूतमग्निं प्रतिगच्छति ॥

समिध्यमानो अमृतस्य राजसि हविष्कृण्वन्तं सचसे स्वस्तये ।

विश्वं स धत्ते द्रविणं यमिन्वस्यातिध्यमग्ने नि च धत्त इत्पुरः ॥ २ ॥

समऽध्यमानः । अमृतस्य । राजसि । हविः । कृण्वन्तम् । सचसे । स्वस्तये ।

विश्वम् । सः । धत्ते । द्रविणम् । यम् । इन्वसि ।

आतिध्यम् । अग्ने । नि । च । धत्ते । इत् । पुरः ॥ २ ॥

हे अग्ने १समिध्यमानः सम्यगिध्यमानस्त्वम् १अमृतस्य उत्कृष्टस्य १राजसि ईक्षिषे । तथा
१हविष्कृण्वन्तं पुरोडाशादिहविष्कर्तारं यजमानं १स्वस्तये अविनाशाय १सचसे सेवसे । किञ्च १यं
यजमानम् १इन्वसि गच्छसि १सः यजमानः १विश्वं समस्तं १द्रविणं पश्चादिलक्षणं धनं १धत्ते
धारयति । अपि च हे १अग्ने १आतिध्यम् अतिथिरूपस्य तव योग्यं हविः १पुरः १इत् तव पुरस्तादेव
१नि १धत्ते १च स्थापयति च ॥

पवित्रेष्टयां स्विष्टकृतः 'अग्ने शर्धे' इति याज्या । सूत्र्यते^१ हि—' जुष्टो दमृना अग्ने शर्धे महते
सौभगायेति संयाज्ये ' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । साकमेधेषु मरुत्तपः क्रोडिभ्यः पुरोडाशं
सप्तकपालमित्यत्राप्येषैव स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—' जुष्टो दमृना अग्ने शर्धे महते सौभगायेति
संयाज्ये ' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति^२ ॥

अग्ने शर्धे महते सौभगाय तव धुम्नान्युत्तमानि सन्तु ।

सं जास्पत्यं सुयममा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्ठा महौसि ॥ ३ ॥

अग्ने । शर्धे । महते । सौभगाय । तव । धुम्नानि । उत्तमानि । सन्तु ।

सम् । जास्पत्यम् । सुऽयमम् । आ । कृणुष्व । शत्रूऽयताम् । अभि । तिष्ठ । महौसि ॥ ३ ॥

हे १अग्ने त्वं १महते प्रभूताय १सौभगाय अस्माकं शोभनधनत्वाय १शर्धे शत्रून् सहस्व । तथा
१तव संबन्धीनि १धुम्नानि धनानि तेजानि वा १उत्तमानि उत्कृष्टानि १सन्तु भवन्तु । किञ्च हे अग्ने त्वं^१
१जास्पत्यम् । आ जाया च पतिष्य जायापती । तयोः कर्म जास्पत्यम् । तत् १सुयमं सुहु निवमनो-

१. ख-च-स-ण-भ-वस्वादिलक्षणम् । २. ख-च-स-ण-न-भ-सूत्रितं च । ३. न-इति । अनुशास्यदृष्ट्या
एषैव स्विष्टकृतो याज्या । तथैव सूत्रितम् । ४. श-सम् ।

पेतम् । अन्योन्यसंस्तिष्टमित्यर्थः । 'सम्' 'आ' 'कृणुष्व' सम्यक् कुरुष्व । अपि च 'शत्रूयतां शत्रुमात्मन
इच्छतां सपत्नानां' 'महांसि तेजांसि' 'अभि' 'तिष्ठ' आक्रमस्व ॥

समिद्धस्य प्रमहसोऽग्ने वन्दे तव श्रियम् ।

वृषभो द्युम्नवो असि समध्वरेष्विध्यसे ॥ ४ ॥

सम्ऽइद्धस्य । प्रऽमहसः । अग्ने । वन्दे । तव । श्रियम् ।

वृषभः । द्युम्नवान् । असि । सम् । अध्वरेषु । इध्यसे ॥ ४ ॥

हे 'अग्ने' 'समिद्धस्य प्रवृद्धस्य' 'प्रमहसः प्रकृष्टतेजसः' 'तव संबन्धिनीं' 'श्रियं दीप्तिं' 'वन्दे' ।
अहं यजमानः स्तौमि । 'वृषभः कामानां वर्षिता त्वं' 'द्युम्नवान्' 'असि धनवान् भवसि । 'अध्वरेषु
यज्ञेषु' 'सम्' 'इध्यसे सम्यग्दीप्यसे ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'समिद्धो अग्न आहुत' इति द्वे सामिधेयौ । सूत्रितं च- 'समिद्धो अग्न
आहुतेति द्वे' (आश्व. श्रौ. १. २) इति ॥

समिद्धो अग्न आहुत देवान्यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाळसि ॥ ५ ॥

सम्ऽइद्धः । अग्ने । आऽहुत । देवान् । यक्षि । सुऽअध्वर । त्वम् । हि । हव्यऽवाट् । असि ॥ ५ ॥

हे 'आहुत यजमानैः आ समन्तात् हुत हे' 'स्वध्वर शोभनयज्ञोपेत हे' 'अग्ने' 'समिद्धः सम्यग्दीप्तः'
'त्वं' 'देवान् द्योतमानानिन्द्रादीन्' 'यक्षि यजस्व' । 'हि यस्मात् कारणात् हे अग्ने त्वं' 'हव्यवाट्'
'असि हव्यानां वोढा भवसि । अतः कारणात् देवान् यजस्वेति संबन्धः ॥

आ जुहोता दुवस्यतामिं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् ॥ ६ ॥

आ । जुहोत । दुवस्यते । अग्निम् । प्रऽयति । अध्वरे । वृणीध्वम् । हव्यऽवाहनम् ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् 'अध्वरे अस्मदीययागे' 'प्रयति प्रवृत्ते सति' 'हव्यवाहनं हविषां वोढारम्'
एतन्नामकम् 'अग्निम्' 'आ' 'जुहोत आ समन्तात् जुहोत । तथा' 'दुवस्यत परिचरत । 'वृणीध्वम्'
संभजध्वं च हव्यवाहनम् । हव्यवाहननामकस्यैवाग्नेर्देवतासंबन्धो यजमानैर्वरणीयत्वं च तैत्तिरीये
स्पष्टमाज्ञातं— 'त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा असुराणाम् । त
एतर्ह्यां सन्ते मां वरिष्यते मामिति वृणीध्वं हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां तं वृणीते' (तै. सं. २.
५. ८. ६) इति ॥ ॥ २२ ॥

'अथर्वमा' इति पञ्चदशर्षं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका— 'अथर्वमा पञ्चोना गौरिबीतिः
शास्वस्य वेङ्गमुक्षाना यदौक्षानसो वा पादः' इति । शक्तिगोत्रोत्पन्नो गौरिबीतिर्नाम ऋषिः । अनुक्तत्वात्

त्रिष्टुप्^१ । इन्द्रो देवता मण्डलादिपरिभाषया निवृत्तत्वात् । ' उक्षाना यत्सहस्रैः ' इति पादः
औक्षानस ऐन्द्रो वा । अभिष्टुषिके तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये एतन्निविद्धानम् । सूत्रितं च- ' तृतीयस्य
अर्यमा यो जात एवेति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

अर्यमा मनुषो देवताता त्री रोचना दिव्या धारयन्त ।

अर्चन्ति त्वा मरुतः पुतदक्षास्त्वमेषामृषिरिन्द्रासि धीरः ॥ १ ॥

त्री । अर्यमा । मनुषः । देवताता । त्री । रोचना । दिव्या । धारयन्त ।

अर्चन्ति । त्वा । मरुतः । पुतदक्षाः । त्वम् । एषाम् । ऋषिः । इन्द्र । असि । धीरः ॥ १ ॥

१मनुषः मनोः संबन्धिनी १देवताता देवतातौ यज्ञे १त्री त्रीणि १अर्यमा अर्यमाणि यानि
तेजांसि सन्ति । तथा^२ १त्री त्रीणि^३ १रोचना रोचमानानि वाय्वग्निस्वर्गात्मकानि १दिव्या दिव्यान्व्यस्त-
रिक्षे भवानि तानि तेजांसि १धारयन्त मरुतो धारयन्ति । १पुतदक्षाः शुद्धबलाः १मरुतः १त्वा त्वाम्
१अर्चन्ति स्तुवन्ति । हे १इन्द्र १धीरः धीमान् १त्वमेषां मरुताम् १ऋषिः १असि द्रष्टा भवसि ॥

अनु यदी मरुतो मन्दसानमार्चन्ति पपिवांसं सुतस्य ।

आदत्त वज्रमभि यदहिं हन्नपो यद्दीरसृजत्सर्तवा उ ॥ २ ॥

अनु । यत् । ईम् । मरुतः । मन्दसानम् । आर्चन् । इन्द्रम् । पपिवांसम् । सुतस्य ।

आ । अदत्त । वज्रम् । अभि । यत् । अहिम् । हन् ।

अपः । यद्दीः । असृजत् । सर्तवै । उँ इति ॥ २ ॥

१यत् यदा १मरुतो १मन्दसानं तृप्यन्तं १सुतस्य अभिषुतं सोमं १पपिवांसं पीतवन्तम् १ईम्
एनम् १इन्द्रम् १अनु १आर्चन् अन्वस्तुवन् । तदेन्द्रः १वज्रम् १आदत्त आददौ । ततः १यम यदा
१अहिं वृत्रम् १अभि १हन् अभ्यहन् अभिहतवान् तदा १यद्दीः महतीः १अपः वृत्रेण निरुद्धाभ्युदकानि
१सर्तवै स्वरत्वेन सतुं गन्तुम् १असृजत् निरोधायामुञ्चत्^१ ॥

उत ब्रह्माणो मरुतो मे अस्येन्द्रः सोमस्य सुषुतस्य पेयाः ।

तद्धि हव्यं मनुषे गा अविन्ददहन्ति पपिवां इन्द्रो अस्य ॥ ३ ॥

उत । ब्रह्माणः । मरुतः । मे । अस्य । इन्द्रः । सोमस्य । सुषुतस्य । पेयाः ।

तत् । हि । हव्यम् । मनुषे । गाः । अविन्दत् । अहन् । अहिम् । पपिवान् । इन्द्रः । अस्य ॥ ३ ॥

१. त-त्रिष्टुप् छन्दः । २. ख-च-स-ण-न-म-र- ' तथा त्री त्रीणि ' नास्ति; श-त्री त्रीणि । ३. प-
५-ब-निरोधायामुञ्चत् । उ पूरणः ।

१उत अपि च हे १ब्रह्माणः बृहन्तो हे १मरुतः यूयम् १इन्द्रः च १सुसुतस्य^१ सुष्टुभिषुतस्य
१मे मदीयस्य १अस्य १सोमस्य इमं सोमम् ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ १पेयाः पिबत ॥
पिबतेराशीर्लिङि मध्यमबहुवचनस्यैकवचनम् ॥ १तद्धि तस्खलु १हृद्यं युष्माभिः पीतं सोमात्मकं
हविः १मनुषे मनुष्याय यजमानाय १गाः धेनूर्वृष्टिलक्षणान्युदकानि वा १अविन्दत् वेदयति ।
यजमानं गा लम्भयतीत्यर्थः । किंच १अस्य इमं सोमं १पपिवान् पीतवान् १इन्द्रः १अहिं वृत्रम् १अहन्
अवधीत् ॥

आद्रोदसी वितुरं वि ष्कभायत्संविद्यानश्चिद्भियसे मृगं कः ।

जिगर्तिमिन्द्रो अपजर्गुराणः प्रति श्वसन्तमव दानवं हन् ॥ ४ ॥

आत् । रोदसी इति । विऽतुरम् । वि । स्कभायत् ।

सम्ऽविद्यानः । चित् । भियसे । मृगम् । करिति कः ।

जिगर्तिम् । इन्द्रः । अपऽजर्गुराणः । प्रति । श्वसन्तम् । अव । दानवम् । ह्निति हन् ॥ ४ ॥

१इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः १आत् सोमपानानन्तरं १रोदसी घावापृथिव्यौ १वितरम् अतिशयेन ॥
'अमु च छन्दसि' इति वेः तरपि कृते अमुप्रत्ययः ॥ १वि १ष्कभायत् व्यस्तज्ञात् चलनरहिते
अकरोत् । १संविद्यानश्चित् संवृण्वानः^१ संगच्छमानो वेन्द्रः ॥ व्ययतेवां संवरणकर्मणो वेतेवां
गतिकर्मणो रूपम् । चित् इति पक्षेयस्यार्थे वर्तते ॥ १मृगं मृगवत्पलायमानं वृत्रं १भियसे भयाय
१कः अकाशीत् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घसह्वरं' इत्यादिना च्लेर्लोपः । 'बहुलं छन्दस्यमाकृत्योगेऽपि'
इत्यडभावः ॥ इन्द्रः १जिगर्ति गिरन्तमाच्छादयन्तं १श्वसन्तं भयार्थं श्वासं कुर्वन्तं १दानवं दनोः
पुत्रं वृत्रम् १अपजर्गुराणः आच्छादनाद्विमोचयन् १प्रति प्रतिगत्य १अव १हन् अवहतवान् ॥

अध क्रत्वा मघवन्तुभ्यं देवा अनु विश्वे अददुः सोमपेयम् ।

यत्सूर्यस्य हरितः पतन्तीः पुरः सतीरुपरा एतशे कः ॥ ५ ॥

अध । क्रत्वा । मघऽवन् । तुभ्यम् । देवाः । अनु । विश्वे । अददुः । सोमऽपेयम् ।

यत् । सूर्यस्य । हरितः । पतन्तीः । पुरः । सतीः । उपराः । एतशे । करिति कः ॥ ५ ॥

१अध अपि च हे १मघवन् धनवन्निन्द्र १क्रत्वा क्रतुना स्वदीयेन कर्मणा १विश्वे सर्वे १देवाः
द्योतमाना बह्मणादयः १तुभ्यं स्वदर्थं १सोमपेयं सोमपानम् १अनु १अददुः आनुपूर्व्येण^१ दत्तवन्तः । ततः
प्रभृतीन्द्रो देवेभ्यः सर्वेभ्योऽधिकोऽभबदित्यर्थः । तथा च श्रूयते—'स महान्भूत्वा देवता अमघी-
दुद्धारं म उद्धरत' (ऐ. ब्रा. ३. २१) इत्यादि । हे इन्द्र १यत् यस्य १पतन्तीः आगच्छन्तीः

१पुरः १सतीः पुरस्ताद्भवन्तीः १सूर्यस्य संबन्धिनीः १हरितः वडबाः १उपराः उपरता मन्दगतीः
१एतशो एतशाख्याय ऋषये १कः अकार्षीः । एतशो हि स्वश्वपुत्रेण सूर्येण सह स्पर्धामकरोदिति यावत् ।
तथा च निगमान्तरे—‘ प्रैतशं सूर्ये पश्यधानं सौवर्भ्ये सुखिमावदिन्द्रः ’ (ऋ. सं. १. ६१. १५)
इति ॥ ॥ २३ ॥

नव यदस्य नवति च भोगान्त्साकं वज्रेण मघवा विवृश्वत् ।

अर्चन्तीन्द्रं मरुतः सधस्थे त्रैष्टुभेन वचसा बाधत घाम् ॥ ६ ॥

नव । यत् । अस्य । नवतिम् । च । भोगान् । साकम् । वज्रेण । मघवा । विवृश्वत् ।

अर्चन्ति । इन्द्रम् । मरुतः । सधस्थे । त्रैष्टुभेन । वचसा । बाधत । घाम् ॥ ६ ॥

१यत् यदा १मघवा धनवानिन्द्रः । अस्य इत्यनेन शम्बर उच्यते । १अस्य शम्बरस्य
संबन्धीनि १नव नवसंख्याकानि १नवति १च नवतिसंख्याकानि च १भोगान् पुराणि । भोगान्
इत्यन्तोदात्तः पुरवचनः । १साकं युगपदेव १वज्रेण १विवृश्वत् व्यवृश्वत् अभिनत् तदा १मरुतः १सधस्थे
सहस्थाने युद्धे वा स्थितम् १इन्द्रं १त्रैष्टुभेन त्रिष्टुप्छन्दस्केन १वचसा वाग्रूपेण स्तोत्रेण १अर्चन्ति
अस्तुवन् । इन्द्र एवं स्तुतः सन् १घां मरुजिः प्रयुज्यमानेन मन्त्रेण दीप्तं शम्बराख्यमसुरं १बाधत
अबाधत पिपीडे ॥

सखा सख्ये अपचतूयमग्निरस्य क्रत्वा महिषा त्री शतानि ।

त्री साकमिन्द्रो मनुषः सरांसि सुतं पिबद्वृत्रहत्याय सोमम् ॥ ७ ॥

सखा । सख्ये । अपचत् । तूयम् । अग्निः । अस्य । क्रत्वा । महिषा । त्री । शतानि ।

त्री । साकम् । इन्द्रः । मनुषः । सरांसि । सुतम् । पिबत् । वृत्रहत्याय । सोमम् ॥ ७ ॥

१सखा इन्द्रस्य मित्रभूतः १अग्निः १महिषा महिषाणां पशूनां १त्री त्रीणि १शतानि शतसंख्या-
कानि १सख्ये सख्युर्मित्रभूतस्य १अस्य इन्द्रस्य १क्रत्वा कर्मणा निमित्तभूतेन १तूयं क्षिप्रम् १अपचत्
पपाच । किञ्च १इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः १मनुषः मनोः संबन्धीनि १त्री त्रीणि १सरांसि पात्राणि ।
अत्र सरःशब्देन पूतभृदाधवनीयद्रोणकलशसंज्ञानि पात्राण्युच्यन्ते । तेषु स्थितं १सुतम् अभिवृतं
१सोमं १साकं युगपदेव १वृत्रहत्याय वृत्रहनाय १पिबत् अपिबत् पपी ॥

त्री यच्छता महिषाणामघो मास्त्री सरांसि मघवा सोम्यापाः ।

कारं न विश्वे अहन्त देवा भरमिन्द्राय यदहिं जघान ॥ ८ ॥

त्री । यत् । शता । महिषाणाम् । अघः । माः । त्री । सरांसि । मघवा । सोम्या । अपाः ।

कारम् । न । विश्वे । अहन्त । देवाः । भरम् । इन्द्राय । यत् । अहिम् । जघान ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं यत् यदा व्री त्रयाणां वशता शतसंख्याकानां महिषाणां पशूनां मांसानि अवचः भक्षितवानसि ॥ घसेरसेर्वा रूपम् ॥ यदा च मघवा धनवांस्त्वं सोम्या सोममयानि व्री त्रीणि सरांसि पात्राणि अपाः पीतवानसि । यत् यदेन्द्रः वहिं वृत्रं वज्रान हतवान् तदा विश्वे सर्वे देवाः भरं सोमपानादिना पूर्णम् इन्द्राय इन्द्रं युद्धार्थम् अहन्त आह्वयन्त । तत्र दृष्टान्तः । कारं न स्वामिनः कर्मकरमिव तद्वत् ॥

उशनसस्तोमे 'उशना यसहस्यैः' इति मरुत्वतीये सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'उशनसस्तोमेन गरगीर्णमिवात्मानं मन्यमानो यजेतोशना यसहस्यैरयातम्' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

उशना यत्सहस्यैरयातं गृहमिन्द्र जूजुवानेभिरश्वैः ।

वन्वानो अत्र सरथं ययाथ कुत्सेन देवैरवनोर्ह शुष्णम् ॥ ९ ॥

उशना । यत् । सहस्यैः । अयातम् । गृहम् । इन्द्र । जूजुवानेभिः । अश्वैः ।

वन्वानः । अत्र । सरथम् । ययाथ । कुत्सेन । देवैः । अवनोः । ह । शुष्णम् ॥ ९ ॥

यत् यदा हे इन्द्र त्वम् उशना कान्यश्च सहस्यैः अभिभवनशीलैः जूजुवानेभिः जूजुवानैर्गच्छद्भिः अश्वैः कुत्सस्य वृहम् अयातम् अगच्छतं तदा हे इन्द्र त्वम् अत्र अस्मिन् काले वन्वानः शत्रून् हिंसन् कुत्सेन देवैः च सह सरथं समानमेकं रथं ययाथ जगन्थ । किञ्च शुष्णम् एतज्जामानमसुरम् अवनोर्ह अहिंसीः खलु ॥

प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यद्वरिवो यातवेऽकः ।

अनासो दस्यूरमृणो वधेन नि दुर्योण आवृणन्मृधवाचः ॥ १० ॥

प्र । अन्यत् । चक्रम् । अवृहः । सूर्यस्य । कुत्साय । अन्यत् । वरिवः । यातवे । अकरित्यकः ।

अनासः । दस्यून् । अमृणः । वधेन । नि । दुर्योणे । अवृणक् । मृधवाचः ॥ १० ॥

हे इन्द्र पूर्वं द्विचक्रस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं चक्रं प्र अवृहः पृथक् चकथ । अन्यत् एकं चक्रं कुत्साय कुत्सस्य वरिवः धनं यातवे प्राप्तुम् अकः अकार्षीः । किञ्च अनासः आस्यरहितान् । आस्यशब्देन शब्दो लक्ष्यते । अशब्दान् मृकान् दस्यून् असुरान् वधेन आयुधेन वज्रेण अमृणः अहिंसीः । दुर्योणे संग्रामे मृधवाचः हिंसितवागिन्द्रियानसुरान् नि अवृणक् मितरां छिन्नवानसि । अमृणो न्यवृणगिति द्विरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ २४ ॥

स्तोमासस्त्वा गौरिबीतेरवर्धन्नरन्धयो वैदधिनाय पिप्रुम् ।

आ त्वामृजिश्वा सख्याय चक्रे पचन्पक्तीरपिबः सोममस्य ॥ ११ ॥

स्तोमासः । त्वा । गौरिबीतेः । अवर्धन् । अरन्धयः । वैदधिनाय । पिप्रुम् ।

आ । त्वाम् । ऋजिश्वा । सख्याय । चक्रे । पचन् । पक्तीः । अपिबः । सोमम् । अस्य ॥ ११ ॥

हे इन्द्र गौरिबीतेः एतन्नामकस्य मन्त्रद्रष्टुर्मम संबन्धीनि^१ ऽस्तोमासः स्तोत्राणि ऽत्वा त्वाम्
 ऽअवर्धन् वर्धयन्तु । ऽवैदधिनाय विदधिनः पुत्राय ऋजिश्वाज्ञे ऽपिप्रुम् एतन्नामकमसुरम्
 ऽअरन्धयः वशमनयः । हे इन्द्र ऋजिश्वा नामा कश्चिरपिः ऽसख्याय तव सखिस्त्वाय ऽपक्तीः
 पक्त्व्यानि पुरोडाशादीनि ऽपचन् पाकं कुर्वन् ऽत्वाम्^२ ऽआ ऽचक्रे अभिमुखीचकार । किञ्च स्वम्
 ऽअस्य ऋजिश्वनः संबन्धिनं^३ ऽसोमम् ऽअपिबः अपाः ॥

दशपेयेऽहनि मरुत्वतीये शब्दे 'नवग्वासः' इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'नवग्वासः
 सुतसोमास इन्द्रं सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरिति निविद्धानयोराधे' (आश्व. श्रौ. ९. ३) इति ॥

नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं दशग्वासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

गव्यं चिदूर्वमपिधानवन्तं तं चिन्नरः शशमाना अपं व्रन् ॥ १२ ॥

नवऽग्वासः । सुतऽसोमासः । इन्द्रम् । दशऽग्वासः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

गव्यम् । चित् । ऊर्वम् । अपिधानऽवन्तम् । तम् । चित् । नरः । शशमानाः । अपं । व्रन् ॥ १२ ॥

नवग्वासः । सत्रयागमनुतिष्ठन्तो ये नवभिर्मासैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः । दशभिर्मासैः^१
 समाप्य ये गतास्ते दशग्वाः । एते उभयविधा अङ्गिरसः ऽसुतसोमासः अभिषुतसोमाः सन्तः
 ऽइन्द्रम् ऽअर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ऽअभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । तथा ऽशशमानाः स्तुवन्तः ऽनरः
 नेतारोऽङ्गिरसः ऽअपिधानवन्तं बलेनासुरेणाच्छादितवन्तं ऽतं ऽचित् बहुयु^२ प्रदेशेषु^३ प्रसिद्धमपि
 ऽगव्यं ऽचित् गोसंबन्धिनमपि ऽऊर्वं समूहम् ऽअपं ऽव्रन् अपावृण्वन् ॥

परिक्रीनान्वेकाहे मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः सूक्तमुखीये 'कथो नु ते' इत्याद्ये द्वे ऋषी ।
 सूत्रितं च—'कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

१. त-संबन्धिनः । २. ग-घ-ज-झ-त-न-म-र-श-त्वा त्वाम् । ३. प-फ-ब-दशग्वासः दशभिर्मासैः

४. ख-ब-ण-बहुप्रदेशेषु ।

कथो नु ते परि चराणि विद्वान्वीर्या मघवन्या चकर्थ ।

या चो नु नव्या कृणवः शविष्ठ प्रेदु ता ते विदथेषु ब्रवाम ॥ १३ ॥

कथो इति । नु । ते । परि । चराणि । विद्वान् । वीर्या । मघवन् । या । चकर्थ ।

या । चो इति । नु । नव्या । कृणवः । शविष्ठ ।

प्र । इत् । ऊँ इति । ता । ते । विदथेषु । ब्रवाम् ॥ १३ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र त्वं या यानि वीर्या वीर्याणि चकर्थ सकृषे अहं तानि वीर्याणि विद्वान् जानन् वते तुभ्यं कथो नु परि चराणि परिचर्या करवाणि । हे शविष्ठ बलवत्समेन्द्र त्वं या चो यानि चैव नव्या नव्यानि नूतनानि वीर्याणि नु क्षिप्रं कृणवः कुर्याः वते त्वदीयानि ता तानि वीर्याणि विदथेषु यज्ञेषु प्रेदु ब्रवाम प्रैव वदाम् ॥

एता विश्वा चकृवाँ इन्द्र भूर्यपरीतो जनुषा वीर्येण ।

या चिन्नु वज्रिन्कृणवो दधृष्वान् ते वर्ता तर्विष्या अस्ति तस्याः ॥ १४ ॥

एता । विश्वा । चकृवान् । इन्द्र । भूरि । अपरिइतः । जनुषा । वीर्येण ।

या । चित् । नु । वज्रिन् । कृणवः । दधृष्वान् । न । ते । वर्ता । तर्विष्याः । अस्ति । तस्याः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र अपरीतः शत्रुभिरपरिगतस्त्वं जनुषा जननसिद्धेनास्मीत्येन वीर्येण बलेन भूरि भूरीणि बहूनि एता एतानि प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानानि विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनजातानि चकृवान् कृतवानसि । हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र दधृष्वान् सपत्नान् धर्षयस्त्वं नु क्षिप्रं या चित् यानि च विश्वानि कृणवः कुर्याः वते त्वदीयस्य तस्याः तर्विष्याः तस्य बलस्य वर्ता निवारयिता न कोऽपि अस्ति ॥

इन्द्र ब्रह्म क्रियमाणा जुषस्व या ते शविष्ठ नव्या अकर्म ।

वस्त्रेव भद्रा सुकृता वसू रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ॥ १५ ॥

इन्द्र । ब्रह्म । क्रियमाणा । जुषस्व । या । ते । शविष्ठ । नव्याः । अकर्म ।

वस्त्राऽइव । भद्रा । सुकृता । वसुऽयुः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् ॥ १५ ॥

हे शविष्ठ बलवत्तम क्षूरतम वा इन्द्र वते तुभ्यं या यानि स्तोत्राणि नव्याः नूतना अद्यतना वयम् अकर्म अकुर्म हे इन्द्र त्वं क्रियमाणा अस्माभिः क्रियमाणानि ब्रह्म ब्रह्माणि

१. ख-च-स-ण-न-भ-र-कृतवान् । २. ख-च-स-ण-त-न-भ-र-इन्द्र । हि निगमः (?) ; स-इन्द्र । ब्रह्मेति निगमः (?) ।

तानि स्तोत्राणि ^१वृषस्व सेवस्व । ^२वीरः धीमान् ^३स्वपाः शोभनकर्मा ^४वसुधुः धनकामोऽहं ^५वक्षोव
वक्षणीव ^६भद्रा भद्राणि भजनीयानि ^७सुकृता सुष्ठु कृतानि स्तोत्राणि ^८रथं ^९न रथमिव ^{१०}अतक्षम्
अकरवम् । स्तोत्राणि उपहारवत्^१ प्राज्ञाणीत्यभिप्रायेण वक्षनिदर्शनमुक्तम् । रथदृष्टान्तस्तु आगमन-
साधनत्वप्रतिपादनाय । स्तोत्राणि स्वीकृत्य मह्यं धनं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

‘ क स्य वीरः ’ इति पञ्चदशर्चं षोडशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ क स्य वभ्रुर्कणंचयोऽ-
प्यत्र राजा स्तुतः ’ इति । वभ्रुर्कषिः । अनुकृत्वात् त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । ऋणंचयनामा राजापि कश्चित्
स्तुयते । अतः सोऽपि देवता । तीव्रसोमाख्ये एकाहे मरुवतीयशब्दे इदं सूक्तं निविज्ञानम् । सूत्रितं
च—‘ तीव्रसोमेनाज्ञायकामः क स्य वीरः ’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

क^१ स्य वीरः को अपश्यदिन्द्रं सुखरथमीयमानं हरिभ्याम् ।

यो राया वृषी सुतसोममिच्छन्तदोको गन्ता पुरुहूत ऊती ॥ १ ॥

क । स्यः । वीरः । कः । अपश्यत् । इन्द्रम् । सुखरथम् । ईयमानम् । हरिभ्याम् ।

यः । राया । वृषी । सुतसोमम् । इच्छन् । तत् । ओकः । गन्ता । पुरुहूतः । ऊती ॥ १ ॥

^१वृषी वृषवान् ^२पुरुहूतः बहुभिराहूतः ^३यः इन्द्रः ^४राया देवेन धनेन सह ^५सुतसोममिच्छन्
अभिषुतसोमं यजमानमन्विच्छन् ^६ऊती ऊर्ध्वं रक्षायै ^७तत् तस्य यजमानस्य ^८ओकः गृहं ^९गन्ता
प्राप्तो भवति ^{१०}वीरः विक्रान्तः ^{११}स्यः स इन्द्रः ^{१२}क कुत्र विद्यते । ^{१३}सुखरथं शोभनाक्षद्वारः^१ रथो यस्य
स सुखरथः । सुष्ठु खनति लिखति भूमिमिति वा सुखम् । तादृशम् । ‘ सुहितं लेभ्यः स्वं पुनः
खनतेः ’ (निरु. ३. १३) इति यास्कः । ^{१४}हरिभ्यां स्ववाहनाभ्याम्^२ अश्वभ्याम् ^{१५}ईयमानं गच्छतम्
^{१६}इन्द्रं ^{१७}कोऽपश्यत् कश्च^३ ददृशे ॥

अवाचचक्षं पदमस्य सस्वरुग्रं निधातुरन्वायमिच्छन् ।

अपृच्छमन्यां उत ते मे आहुरिन्द्रं नरो ब्रुवधाना अशेम ॥ २ ॥

अव । अवाचक्षम् । पदम् । अस्य । सस्वः । उग्रम् । निधातुः । अनु । आयम् । इच्छन् ।

अपृच्छम् । अन्यान् । उत । ते । मे । आहुः । इन्द्रम् । नरः । ब्रुवधानाः । अशेम ॥ २ ॥

^१अस्य इन्द्रस्य ^२पदं स्थानम् ^३अवाचक्षम् अहमवाचाक्षम् । कीदृशम् । ^४सस्वः अन्तर्हितम्
^५उग्रम् उद्गूर्णम् । किंच ^६इच्छन् इन्द्रमन्विच्छन्नहं ^७निधातुः स्वं स्थापयितुः अस्य इन्द्रस्य पदम्
^८अन्वायम् अन्वगमम् । ^९अन्यान् उत अन्यान् विदुषोऽपि मार्गे^४ इन्द्रम् ^{१०}अपृच्छं पृष्ठवानस्मि ।
^{११}पृष्टाः ^{१२}ते ^{१३}मे मह्यम् ^{१४}इन्द्रम् ^{१५}आहुः । किमाहुरित्युच्यते । ^{१६}नरः वक्षानां नेतारः ^{१७}ब्रुवधानाः

१. त-उपरेवत् । २. ख-व-स-न-न-भ-र-श-‘ स्यः ’ नास्ति । ३. त-शोभनाक्षद्वारः । ४. ख-व-
स-न-न-भ-र-स्ववाहनाभ्याम् । ५. ख-व-स-न-न-भ-कश्चित् । ६. त-मार्गेम् ।

बुभुक्षमाना वयम् । अक्षोम इन्द्रं प्राप्तवन्तः स्मः । यद्यपीन्द्रो विद्यते तथापि दुर्लभमेदनुपगन्तव्यः
इति बुभुक्षमानः स्वभावमपृच्छत् पृष्टश्च सुलभः इत्युक्त इन्द्रप्राप्त्यर्थं सूक्तलोपमपश्यदित्यर्थः ॥

प्र नु वयं सुते या ते कृतानीन्द्र ब्रवाम यानि नो जुजोषः ।

वेददविद्वान्छृणवन् विद्वान्वहतेऽयं मघवा सर्वसेनः ॥ ३ ॥

प्र । नु । वयम् । सुते । या । ते । कृतानि । इन्द्र । ब्रवाम । यानि । नः । जुजोषः ।

वेदत् । अविद्वान् । शृणवत् । च । विद्वान् । वहते । अयम् । मघवा । सर्वसेनः ॥ ३ ॥

हे । इन्द्र । ते । स्वदीयानि । यानि । कृतानि । कर्माणि । सन्ति । नु । अद्य । वयं । स्तोतारः । सुते ।
सोमेऽभिषुते । सति । तानि । कर्माणि । प्र । ब्रवाम । प्रकर्षेण । वदाम । स्वमपि । नः । अस्मदर्थं । यानि । कर्माणि ।
जुजोषः । असेवथाः । तानि । कर्माणि । अविद्वान् । इतः । पूर्वमजानन् । जनः । वेदत् । जानातु । विद्वान् ।
शृणवन् । शृणुयाच्च । यद्वा । विद्वान् । जानन् । पुरुषः । शृणवन् । अजानन्तमपि । जनं । श्रावयेच्च । सर्वसेनः ।
सर्वाभिः । सेनाभिर्युक्तः । मघवा । धनवान् । विद्वान् । जानन् । अयम् । इन्द्रो । जानतश्च । शृण्वतश्च । तान् ।
जनान् । प्रति । वहते । अक्षैरुपते ॥ व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः ॥ प्रापयति ॥

स्थिरं मनश्चकृषे जात इन्द्र वेषीदेको युधये भूर्यसश्चित् ।

अश्मानं चिच्छर्वसा दिद्युतो वि विदो गवामूर्वमुस्त्रियाणाम् ॥ ४ ॥

स्थिरम् । मनः । चकृषे । जातः । इन्द्र । वेषि । इत् । एकः । युधये । भूर्यसः । चित् ।

अश्मानम् । चित् । शर्वसा । दिद्युतः । वि । विदः । गवाम् । ऊर्वम् । उस्त्रियाणाम् ॥ ४ ॥

हे । इन्द्र । जातः । उत्पन्नमात्र एव त्वं । स्थिरं । चलनरहितं । मनः । चित्तं । चकृषे । चकर्थः ।
सर्वान् । बलिष्ठान् । जयेयमितीदृशम् । तथा । हे । इन्द्र । एकः । इत् । असहाय एव त्वं । युधये । युद्धाय ।
भूर्यसश्चित् । बहुतरान् । राक्षसादीनपि । वेषि । अवेः । अगमः । किञ्च । अश्मानं । चित् । गवामावरकं ।
पर्वतमपि । शर्वसा । बलेन । वि । दिद्युतः । व्यभिजः । किञ्च । उस्त्रियाणां । क्षीरमुत्सारयन्तीनां । गवां ।
धेनूनाम् । ऊर्वम् । समूहं । विदः । अवेदयः । अलम्भयः ॥

परो यत्त्वं परम आजनिष्ठाः परावति श्रुत्यं नाम बिभ्रत् ।

अतश्चिदिन्द्रादभयन्त देवा विश्वा अपो अजयद्दासपत्नीः ॥ ५ ॥

परः । यत् । त्वम् । परमः । आजनिष्ठाः । परावति । श्रुत्यम् । नाम । बिभ्रत् ।

अतः । चित् । इन्द्रात् । अभयन्त । देवाः । विश्वाः । अपः । अजयत् । दासपत्नीः ॥ ५ ॥

यत् यदा हे इन्द्र परः परस्तादुपरिष्ठात् स्थितः परमः उत्कृष्टतमः त्वं परावसि वरे भुव्यं
श्रवणीयं वनाम नामधेयं विभ्रत् धारयन् आजनिष्ठाः आ समन्तादजायथाः । शेषः परोक्षकृतः ।
अतश्चित् अत आरभ्यैव देवाः द्योतमानाः अग्न्यादयः इन्द्रात् अभयन्त विभ्युः । विश्वा अपः
सर्वाण्युदकानि इन्द्रः अजयत् वशीचके । कीदृशीः । दासपत्नीः । दासो वृत्रः पतिः पाकयिता
यासामपां ता इति ॥ २६ ॥

तुभ्येदेते मरुतः सुशेवा अर्चन्त्यर्कं सुन्वन्त्यन्धः ।

अहिमोहानमप आशयानं प्र मायाभिर्मायिनं सक्षदिन्द्रः ॥ ६ ॥

तुभ्यं । इत् । एते । मरुतः । सुशेवाः । अर्चन्ति । अर्कम् । सुन्वन्ति । अन्धः ।

अहिम् । ओहानम् । अपः । आशयानम् । प्र । मायाभिः । मायिनम् । सक्षत् । इन्द्रः ॥ ६ ॥

एते मरुतः । महद्रवन्ति वदन्तीति^१ मरुतः स्तोतारः । सुशेवाः । शेषमिति सुखणामैतत् ।
शोभनसुखाः सन्तः । स्तोत्रेण शोभनं सुखमुत्पादयन्त इत्यर्थः । हे इन्द्र तुभ्येत् तुभ्यमेव अर्कम्
अर्चनीयं स्तोत्रम् अर्चन्ति स्तुवन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः । अन्धः सोमलक्षणमक्षं सुन्वन्ति अभिषर्च
कुर्वन्ति । इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः मायाभिः स्वकीयाभिः शक्तिभिः अहिं वृत्रं प्र सक्षत् अभ्यभवत् ।
कीदृशम् । ओहानं देवान् बाधमानम् अपः उदकानि आशयानम् आचृत्य शयनं कुर्वन्तं मायिनं
कपटवन्तमिति ॥

वि षू मृधो जनुषा दानमिन्वन्नहन्गवा मघवन्त्संचकानः ।

अत्रा दासस्य नमुचेः शिरो यदवर्तयो मनवे गातुमिच्छन् ॥ ७ ॥

वि । सु । मृधः । जनुषा । दानम् । इन्वन् । अहन् । गवा । मघऽवन् । सम्ऽचकानः ।

अत्र । दासस्य । नमुचेः । शिरः । यत् । अवर्तयः । मनवे । गातुम् । इच्छन् ॥ ७ ॥

हे मघवन् धनवज्जिन्द्र संचकानः अस्माभिः स्तूयमानस्त्वम् ॥ संपूर्वः कावतिः शब्दकर्मा ।
तस्य लङ्घ्ये लिटि रूपम् ॥ दानं देवानां बाधकं वृत्रमसुरं गवा वज्रेण इन्वन् प्रेरयन् हिंसन्
जनुषा जन्मना मृधः तदनुषरान् राक्षसादीन् शत्रून् सु सुष्ठु वि अहन् विजयन्त्य । इन्द्रस्यासुरा
जम्भारभ्य शत्रव इत्यर्थः । हे इन्द्र त्वम् अत्र अस्मिन् युद्धे मनवे नमुचिनापहतगोवनाय मघं
गातुं सुखम् इच्छन् अभिलषन् नमुचेः एतन्नामकस्य दासस्य उपक्षपयितुरसुरस्य संबन्धि
शिरः शीर्षं यत् यदा अवर्तयः अपूर्णयः^३ तदा शत्रून् विजयन्त्येति पूर्वेण संक्षेपः ॥

१. ग-घ-ज-त-प-फ-ब-श-वरन्तीति । २. र-श-‘दासस्य’ नास्ति । ३. क-च-क्ष-ज-न-म-र-
अपूर्णयः’ नास्ति ।

युजं हि मामकृथा आदिदिन्द्र शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।

अश्मानं चित्स्वर्यं^१ वर्तमानं प्र चक्रियेव रोदसी मरुद्भ्यः ॥ ८ ॥

युजम् । हि । माम् । अकृथाः । आत् । इत् । इन्द्र । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।

अश्मानम् । चित् । स्वर्यम् । वर्तमानम् । प्र । चक्रियाऽइव । रोदसी इति । मरुत्ऽभ्यः ॥ ८ ॥

हे^१ इन्द्र त्वं^२ चित्स्वर्यं स्वरेण सहितं^३ वर्तमानं भ्रमन्तम्^४ अश्मानं^५ चित् मेघमिव स्थितं^६ दासस्य उपक्षपयितुः^७ नमुचेः असुरस्य^८ शिरः^९ मथायन् चूर्णयन्^{१०} आदित् अनन्तरमेव^{११} मां^{१२} युजं सत्वायम्^{१३} अकृथाः^{१४} हि चकृषे खलु । तदानीं^{१५} मरुद्भ्यः^{१६} त्वात्सहायेभ्यः^{१७} रोदसी^{१८} यावापृथिव्यौ^{१९} चक्रियेव चक्रे इव^{२०} प्र आस्ताम् ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

स्त्रियो हि दास आयुधानि चक्रे किं मां करन्नबला अस्य सेनाः ।

अन्तर्क्षर्यदुभे अस्य धेने अथोप प्रैद्युधये दस्युमिन्द्रः ॥ ९ ॥

स्त्रियः । हि । दासः । आयुधानि । चक्रे । किम् । मा । करन् । अबलाः । अस्य । सेनाः ।

अन्तः । हि । अक्षर्यत् । उभे इति । अस्य । धेने इति ।

अथ । उप । प्र । ऐत् । युधये । दस्युम् । इन्द्रः ॥ ९ ॥

दासः उपक्षपयिता नमुचिरसुरः^१ स्त्रियः स्त्रीः^२ आयुधानि युद्धसाधनानि^३ चक्रे^४ हि कृतवान् खलु । इन्द्रेण सह योद्धुं प्रहितवानित्यर्थः । अस्य असुरस्य संबन्धिन्यः^५ अबलाः स्त्रीरूपाः^६ सेनाः^७ मां^८ किं^९ करन् । किं कुर्युरिति मन्यमान इन्द्रस्तासां मध्ये^{१०} अस्य असुरस्य^{११} धेने^{१२} प्रीणयिभ्यौ सुरुपे^{१३} उभे द्वे स्त्रियौ^{१४} अन्तः^{१५} अक्षर्यत्^{१६} हि गृहमध्ये निदधे^{१७} खलु । अथ अनन्तरम्^{१८} इन्द्रः^{१९} दस्युं नमुचिं^{२०} युधये युद्धाय^{२१} उप^{२२} प्रैत् उपप्रागच्छत् ॥

समत्र गावोऽभितोऽनवन्तेहेह वत्सैर्वियुता यदासन् ।

सं ता इन्द्रो असृजदस्य शकैर्यदीं सोमासः सुषुता अमन्दन् ॥ १० ॥

सम् । अत्र । गावः । अभितः । अनवन्त । इहऽइह । वत्सैः । वियुताः । यत् । आसन् ।

सम् । ताः । इन्द्रः । असृजत् । अस्य । शकैः ।

यत् । इम् । सोमासः । सुसुताः । अमन्दन् ॥ १० ॥

यत्^१ यदा^२ वगावः^३ वससैर्वियुताः वासन् वियुक्ता अभवन् अत्र अस्मिन् काके अभितः सर्वतो नमुचिनापहृता गावः इहेह इह येह च सर्वतः सम् अनवन्त अस्यन्तमगच्छन् । यत् यदा सुषुताः बभ्रुनाम्ना ऋषिणा सुषुभिषुताः सोमासः सोमाः ईम् एनमिन्द्रम् अमन्वन् अमावयन् तदा इन्द्रः शाकैः शकैर्मरुभिः सह अस्य बभ्रोः संबन्धिनीर्नमुचिनापहृताः ताः गाः सम् असृजत् वससैः सह समयोजयत् ॥ २७ ॥

यद्दीं सोमा बभ्रुधूता अमन्दभरोरवीदृषभः सार्दनेषु ।

पुरंदरः पपिवाँ इन्द्रो अस्य पुनर्गवामददादुस्त्रियाणाम् ॥ ११ ॥

यत् । ईम् । सोमाः । बभ्रुधूताः । अमन्दन् । अरोरवीत् । वृषभः । सार्दनेषु ।

पुरम्दरः । पपिवान् । इन्द्रः । अस्य । पुनः । गवाम् । अददात् । उस्त्रियाणाम् ॥ ११ ॥

यत् यदा बभ्रुधूताः बभ्रुणाभिषुताः सोमाः ईम् एनमिन्द्रम् अमन्वन् अमावयन् तदा वृषभः कामानां वर्षिता इन्द्रः सार्दनेषु युद्धेषु अरोरवीत् अत्यर्थं शब्दमकरोत् । पुरंदरः पुरो दारयिता अस्य इमं सोमं पपिवान् पीतवान् इन्द्रः पुनः उस्त्रियाणां क्षीरमुत्साविणीः गवां गाः अददात् बभ्रवे ददौ ॥

भद्रमिदं रुशमा अग्रे अक्रन्गवां चत्वारि ददतः सहस्रा ।

ऋणंचयस्य प्रयता मृधानि प्रत्यग्रभीष्म नृतमस्य नृणाम् ॥ १२ ॥

भद्रम् । इदम् । रुशमाः । अग्रे । अक्रन् । गवाम् । चत्वारि । ददतः । सहस्रा ।

ऋणम्चयस्य । प्रयता । मृधानि । प्रति । अग्रभीष्म । नृतमस्य । नृणाम् ॥ १२ ॥

रुशम इति कश्चिज्जनपदविशेषः । अत्र रुशमशब्देन तत्रस्था जना उच्यन्ते । वरुशमाः ऋणंचय-नाम्नो राज्ञः किंकराः हे अग्रे भद्रं कल्याणम् इदं कर्म अक्रन् अकुर्वन् । कीरणाः । गवां धेनुमां चत्वारि चतुःसंख्यायुक्तानि सहस्रा सहस्राणि ददतः मङ्गं प्रयच्छन्तः । राज्ञा हि वीक्ष्यमानानि धनानि राजपुरुषा एव प्रयच्छन्तीत्यर्थः । नृणां नेतृणां मध्ये नृतमस्य अनिकायेन नेतृमस्य ऋणंचयस्य एतन्नामकेन राज्ञा प्रयता प्रयतानि दत्तानि मृधानि गोरूपाणि धनानि च यं प्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । पूजार्थं बहुवचनम् ॥

सुपेशसं माव सृजन्त्यस्तं गवां सहस्रै रुशमासो अग्रे ।

तीव्रा इन्द्रमममन्दुः सुतासोऽक्तोर्व्युष्टौ परितकम्यायाः ॥ १३ ॥

सुपेशसम् । मा । अव । सृजन्ति । अस्तम् । गवाम् । सहस्रैः । रुशमासः । अग्रे ।

तीव्राः । इन्द्रम् । अममन्दुः । सुतासः । अक्तोः । विडुष्टौ । परितकम्यायाः ॥ १३ ॥

१. ख-च-स-ण-न-म-र-स-‘यत्’ नास्ति । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-यज्ञगावः । ३. त-सार्दनेषु ।

४. ख-च-स-ण-त-न-म-र-स-नराम् ।

हे ^१अग्ने ^२रुशमासः रुशमा ऋणंचयस्य किंकराः ^३सुपेशसं सुरूपमलंकाराच्छादनादिभिः संस्कृतं^४ ^५मा माम् ^६अस्तं गृहं ^७गवां धेनूनां ^८सहस्रैः सह ^९अथ ^{१०}सृजन्ति प्रापयन्ति स्म । तदनन्तर-मेव ^{११}तीव्राः रसवन्तः ^{१२}सुतासः लब्धबहुधनेन मयाभिषुताः सोमाः ^{१३}परितकम्यायाः । तमसा भूतानि परितस्तकति गच्छतीति परितकम्या । तस्याः ^{१४}अक्तोः रात्रेः ^{१५}व्युष्टौ व्युच्छने सति । उषःकाळे इत्यर्थः । ^{१६}इन्द्रम् ^{१७}अममन्दुः अमादयन् । बभ्रुः गवां प्राह्वयनन्तरमविलम्बितमेव सोमेनेजे इत्यर्थः ॥

औच्छत्सा रात्री परितकम्या यां ऋणंचये राजनि रुशमानाम् ।

अत्यो न वाजी रघुरज्यमानो बभ्रुश्चत्वार्यसनत्सहस्रा ॥ १४ ॥

औच्छत् । सा । रात्री । परिऽतकम्या । या । ऋणम्ऽचये । राजनि । रुशमानाम् ।

अत्यः । न । वाजी । रघुः । अज्यमानः । बभ्रुः । चत्वारि । असनत् । सहस्रा ॥ १४ ॥

^१रुशमानां रुशमनाम्नां जनानां ^२राजनि प्रभौ ^३ऋणंचये एतत्संज्ञके तत्समीप एव ^४या रात्रिः ^५परितकम्या परितो गन्त्री भवति ^६सा ^७रात्री ^८औच्छत् व्युष्टाभवत् । ^९अत्यः सततगामी ^{१०}वाजी ^{११}न अथ इव ^{१२}रघुः क्षीप्रगामी ^{१३}अज्यमानः प्रेर्यमाणः^२ ^{१४}बभ्रुः एतन्नामक ऋषिः ^{१५}चत्वारि चतुःसंख्याकानि ^{१६}सहस्रा सहस्राणि गोरूपाणि धनानि ^{१७}असनत् अलभत ॥

चतुःसहस्रं गव्यस्य पश्वः प्रत्यग्रभीष्म रुशमेष्वग्ने ।

धर्मश्चित्तसः प्रवृजे य आसीदयस्मयस्तम्वादां विप्राः ॥ १५ ॥

चतुःऽसहस्रम् । गव्यस्य । पश्वः । प्रति । अग्रभीष्म । रुशमेषु । अग्ने ।

धर्मः । चित् । तसः । प्रऽवृजे । यः । आसीत् ।

अयस्मयः । तम् । ऊँ इति । आदाम् । विप्राः ॥ १५ ॥

हे ^१अग्ने वयं ^२रुशमेषु एतत्संज्ञकेषु जनेषु ^३गव्यस्य गवात्मकस्य ^४पश्वः पशोः पञ्चानाम् । जातावेकवचनम् । ^५चतुःसहस्रं चत्वारि सहस्राणि ^६प्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । ^७प्रवृजे प्रवृजनार्थं ^८तसः संतसः शोभनवर्णः ^९धर्मश्चित् महावीर इव ^{१०}अयस्मयः अयोमयो हिरण्यमयः ^{११}यः कलशः ^{१२}आसीत् अभवत् ^{१३}तसु दोहनार्थं कलशं च ^{१४}विप्राः मेधाविनो वयं रुशमेषु ^{१५}आदाम् आदत्तवन्तः ॥ ॥ २८ ॥

‘ इन्द्रो रथाय ’ इति त्रयोदशार्थं सप्तदशं सूक्तम् । अवस्युर्नाम^२ आग्नेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । ‘ उग्रमयातं ’ ‘ सं ह यदाम् ’ इति पादयोः क्रमेण कुस्तोशनसी विकल्पेन देवता । ‘ इन्द्राकुस्ता वहमाना ’ इत्यस्या इन्द्रः कुस्तस्र । तथा चानुकान्तम्—‘ इन्द्रो रथाय सतोनाबस्तुह-प्रमिति कौस्तोशनसी वा पादौ परेन्द्राकौसी ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्रो रथाय प्रवर्तं कृणोति यमध्यस्थान्मघवा वाजयन्तम् ।

यूथेव पश्वो व्युनोति गोपा अरिष्टो याति प्रथमः सिषासन् ॥ १ ॥

इन्द्रः । रथाय । प्रवर्तम् । कृणोति । यम् । अधिऽअस्थात् । मघवा । वाजऽयन्तम् ।

यूथाऽइव । पश्वः । वि । उनोति । गोपाः । अरिष्टः । याति । प्रथमः । सिषासन् ॥ १ ॥

१ मघवा धनवान् १ इन्द्रः १ वाजयन्तम् अक्षमिच्छन्तं १ यं रथम् १ अध्यस्थात् अधितिष्ठति तस्मै १ रथाय १ प्रवर्तं प्रवणमाजिं १ कृणोति करोति । अपि च १ गोपाः गोपालः १ पश्वः १ यूथेव पशोः पशूनां यूथानि यथा १ व्युनोति प्रेरयति तथा शत्रुसैन्यानि प्रेरयति । १ अरिष्टः शत्रुभिः स्वयमहिंसितः १ प्रथमः देवानां मुख्य इन्द्रः १ सिषासन् शत्रुधनानीच्छन् १ याति गच्छति ॥

आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः पिशङ्गराते अभि नः सचस्व ।

नहि त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ॥ २ ॥

आ । प्र । द्रव । हरिऽवः । मा । वि । वेनः । पिशङ्गराते । अभि । नः । सचस्व ।

नहि । त्वत् । इन्द्र । वस्यः । अन्यत् । अस्ति । अमेनान् । चित् । जनिऽवतः । चकर्थ ॥ २ ॥

हे १ हरिवः हरिवज्जिन्द्र त्वम् १ आ अस्मानभिमुखं १ प्र १ द्रव प्रकर्षेण गच्छ । किन्तु १ मा १ वि १ वेनः । वेनतिः कान्तिकर्मा । अस्मासु विगतकामो मा भूः । किंच हे १ पिशङ्गराते बहुरूपधनेभ्यः १ नः अस्मान् १ अभि १ सचस्व अभिसेवस्व । अपि च हे १ इन्द्र १ वस्यः वसीयः भेयस्करं १ त्वत् त्वत्तः १ अन्यत् १ नहि १ अस्ति अन्यद्रस्तुजातं नास्ति । अमेनांश्चित् । मेनाशब्दः स्त्रीवाची । अपगतस्त्रीकांश्चित् १ जनिवतः जायावतः १ चकर्थ करोषि ॥

उद्यत्सहः सहस्र आजनिष्ट देदिष्ट इन्द्र इन्द्रियाणि विश्वा ।

प्राचोदयत्सुदुर्घा वव्रे अन्तर्वि ज्योतिषा संववृत्वचमोऽवः ॥ ३ ॥

उत् । यत् । सहः । सहस्रः । आ । अजनिष्ट । देदिष्टे । इन्द्रः । इन्द्रियाणि । विश्वा ।

प्र । अचोदयत् । सुऽदुर्घाः । वव्रे । अन्तः ।

वि । ज्योतिषा । सम्ऽववृत्वत् । तमः । अवऽरित्यवः ॥ ३ ॥

१ यत् यदा १ सहः सूर्यसंबन्धि तेजः १ सहस्रः उषःसंबन्धिनस्तेजसः १ उत् १ आजनिष्ट उपरिष्ठात् प्रादुर्बभूव तदा १ इन्द्रः १ विश्वा विश्वानि सर्वाणि १ इन्द्रियाणि धनानि । इन्द्रियमिति

१. ख-च-स-न-म-र-‘हे इन्द्र’ नास्ति । २. त-‘स्त्रीकांश्च’ । ३. ख-च-स-न-म-र-जायावतश्च ।

धननामैतत् । १ वेदिष्टे । यजमानेभ्यो दिशति । २ वज्रे निवारके पर्वते ३ अन्तः मध्ये बलेन निरुद्धाः
 ४ सुदुषाः सुष्टु दोग्धीर्गाः ५ प्राचोदयत् प्रैरयत् । ६ ज्योतिषा तेजसा ७ संववृत्वत् संवरणशीलं ८ तमः
 ९ वि १० भवः निवारितवान् ॥

अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन्त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् ।

ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्केरवर्धयन्महये हन्तवा उ ॥ ४ ॥

अनवः । ते । रथम् । अश्वाय । तक्षन् । त्वष्टा । वज्रम् । पुरुहूतम् । द्युमन्तम् ।

ब्रह्माणः । इन्द्रम् । महयन्तः । अर्कैः । अवर्धयन् । महये । हन्तवै । उँ इति ॥ ४ ॥

हे १ पुरुहूत बहुभिः आहूतेन्द्र २ ते त्वदीयं ३ रथम् ४ अश्वाय अश्वाभ्यां संयोगार्हम् ५ अनवः ।
 अनवो मनुष्याः । ऋभवः ६ तक्षन् अतक्षन् अकुर्वन् । ७ त्वष्टा च त्वदीयं ८ वज्रं ९ द्युमन्तं दीप्तिमन्तम्
 अकरोत् । १० उ अपि च ११ महयन्तः १२ इन्द्रं पूजयन्तः १३ ब्रह्माणः अङ्गिरसः परिवृढा मरुतो वा १४ महये
 अहिं वृत्रं १५ हन्तवै हन्तुम् १६ अर्कैः स्तोत्रैः १७ अवर्धयन् वर्धितवन्तः १८ ॥

वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्रा ग्रावाणो अदितिः सजोषाः ।

अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥ ५ ॥

वृष्णे । यत् । ते । वृषणः । अर्कम् । अर्चान् । इन्द्रं । ग्रावाणः । अदितिः । सजोषाः ।

अनश्वासः । ये । पवयः । अरथाः । इन्द्रेषिताः । अभि । अवर्तन्त । दस्यून् ॥ ५ ॥

हे १ इन्द्र २ यत् यदा ३ वृषणः सेचनसमर्था मरुतः ४ वृष्णे कामानां वर्धिन्ने ५ ते तुभ्यम् ६ अर्कं
 स्तोत्रम् ७ अर्चान् अस्तुवन् अकुर्वन्तित्यर्थः । तदा ८ अदितिः अदीनाः ॥ वचनव्यत्ययः ॥ ९ ग्रावाणः
 अभिषवपाषाणाः १० सजोषाः संगता बभूवुरिति शेषः । ११ अनश्वासः अश्ववर्जिताः १२ अरथाः रथहीनाः
 १३ इन्द्रेषिताः इन्द्रेण प्रेषिताः १४ पवयः पवमाना गच्छन्तः १५ ये मरुतः १६ दस्यून् शत्रून् १७ अभ्यवर्तन्त
 अभिभूतान् कुर्वन्तो वर्तन्ते स्म ते मरुतोऽर्चानिति संबन्धः ॥ ॥ २९ ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचं प्र नूतना मघवन्या चकर्थं ।

शक्तीवो यद्विभरा रोदसी उमे जयन् अपो मनवे दानुचित्राः ॥ ६ ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । वोचम् । प्र । नूतना । मघवन् । या । चकर्थं ।

शक्तिऽवः । यत् । विऽभराः । रोदसी इति । उमे इति । जयन् । अपः । मनवे । दानुऽचित्राः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ^१ते त्वदीयानि ^२पूर्वाणि पुरातनानि ^३करणानि कर्माणि ^४प्र ^५बोचम् अहं प्रकर्षेण
ब्रवीमि । ^६नूतना नूतनानि नवानि कर्माणि ^७प्र बोचं प्रब्रवीमि । हे ^८मघवन् धनवन्निन्द्र ^९वा
यानि कर्माणि ^{१०}वचर्थं कृतवानसि तानि प्र बोचमिति संबन्धः । हे ^{११}शक्तीवः शक्तिमन् । शक्तिर्वज्रं
कर्म वा । तद्वन्निन्द्र ^{१२}यत् यस्त्वम् ^{१३}उभे ^{१४}रोदसी यावापृथिव्यौ ^{१५}जयन् वशीकुर्वन् ^{१६}अपः^१
उदकानि^२ ^{१७}मनवे मनुष्याय ^{१८}विभराः विविच्य विभर्षि । कीदृशीः । ^{१९}दानुचित्राः चित्रदानाः ॥

तदिष्णु ते करणं दस्म विप्राहिं यद्गन्धोजो अत्रामिमीथाः ।

शुष्णस्य चित्परि माया अगृम्णाः प्रपित्वं यक्षप दस्यूरसेधः ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । ते । करणम् । दस्म । विप्र ।

अहिम् । यत् । गन् । ओजः । अत्र । अमिमीथाः ।

शुष्णस्य । चित् । परि । मायाः । अगृम्णाः । प्रपित्वम् । यन् । अप । दस्यूर्न् । असेधः ॥ ७ ॥

हे ^१दस्म दर्शनीय ^२विप्र मेधाविन्निन्द्र त्वम् ^३अत्र अस्मिँल्लोके ^४अहिं वृत्रमसुरं ^५गन् हिंसन्
^६यत् ^७ओजः यद्गलम् ^८अमिमीथाः प्रकाशितवानसि ^९तदिष्णु तत्खलु ^{१०}ते त्वदीयं ^{११}करणं कर्म
विधत्ते । अपि च ^{१२}शुष्णस्य ^{१३}चित् एतन्नामकस्याप्यसुरस्य संबन्धिनीः ^{१४}मायाः प्रज्ञाः ^{१५}परि
^{१६}अगृम्णाः परिगृहीतवानसि । हे इन्द्र त्वं ^{१७}प्रपित्वं संग्रामं ममीपं वा ^{१८}यन् प्राप्नुवन् ^{१९}दस्यूर्न्
असुरान् ^{२०}अप ^{२१}असेधः अपाबाधथाः ॥

त्वमपो यदवे तुर्वशायारमयः सुदुघाः पार इन्द्र ।

उग्रमयातुमवहो ह कुत्सं सं ह यदामुशनारन्त देवाः ॥ ८ ॥

त्वम् । अपः । यदवे । तुर्वशाय । अरमयः । सुदुघाः । पारः । इन्द्र ।

उग्रम् । अयातम् । अवहः । ह । कुत्सम् । सम् । ह । यत् । वाम् । उशन । अरन्त । देवाः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वं पारे^३ नदीनां तीरे । प्रवृद्धाः^४ इति शेषः । ^५सुदुघाः ओषधिवनस्पतीन् सुदु
दुहतीः ^६अपः उदकानि ^७यदवे यदुनामकाय रात्रे ^८तुर्वशाय एतन्नामकाय रात्रे च ^९अरमयः रमित-
वानसि । हे इन्द्र युवाम् । त्वं ^{१०}कुत्समेति शेषः । ^{११}उग्रम् उग्रं शुष्णम् ^{१२}अवातम् अगच्छतम्^५ ।
तदन्तरं त्वं शुष्णं हत्वा ^{१३}कुत्सम् ^{१४}अवहो ^{१५}ह त्वगृहं प्रापितवानसि कलु । ^{१६}वत् वद्वा ^{१७}वा
युवामिन्द्राकुत्सौ ^{१८}उक्ताना आर्गवः ^{१९}देवाः च ^{२०}सम् ^{२१}अरन्त ^{२२}ह संशेजिरे कलु ॥

१. ख-च-झ-न-म-र-‘अप उदकानि’ नास्ति । २. ग-घ-ज-प-क-व-पारः । ३. ग-घ-ज-श-
प्रवृद्धः । ४. ग-घ-ज-आगच्छतम् ।

इन्द्राकुत्सा वहमाना रथेना वामत्या अपि कर्णे वहन्तु ।

निः शीमद्भ्यो धर्मथो निः षधस्थान्मघोनो हृदो वरथस्तमोसि ॥ ९ ॥

इन्द्राकुत्सा । वहमाना । रथेन । आ । वाम् । अत्याः । अपि । कर्णे । वहन्तु ।

निः । सीम् । अत्ऽभ्यः । धर्मथः । निः । सधऽस्थात् । मघोनः । हृदः । वरथः । तमोसि ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्राकुत्सा इन्द्राकुत्सौ ^२रथेन ^३वहमाना वहमानौ उद्यमानौ^४ ^५वां युवाम् ^६अत्याः अन्धाः
^७कर्णे ^८अपि । स्तोत्राणि कृणोति करोतीति कर्णः स्तोता यजमानो वा । तत्समीपेऽपीति यावत् ।
^९आ ^{१०}वहन्तु आ समन्तात् वाहका भवन्तु । युवामपि ^{११}अद्भ्यः अप्सु प्रविष्टं ^{१२}सीम् एनं शुष्णासुरं
^{१३}निः ^{१४}धर्मथः अबाधेयाम् । सीमिति शुष्णासुरो बुद्धिस्थः परामृश्यते । ^{१५}सधस्थात् स्वकीयान् स्थानात्
^{१६}निः अबाधेयाम् । ^{१७}मघोनः मघवतो हविष्मतो यजमानस्य ^{१८}हृदः हृदयात् ^{१९}तमोसि अज्ञानरूपाणि
पापानि ^{२०}वरथः निवारयथः ॥

वातस्य युक्तान्सुयुजश्चिदश्वान्कविश्चिदेषो अजगन्नवस्युः ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सखाय इन्द्र ब्रह्माणि तविषीमवर्धन् ॥ १० ॥

वातस्य । युक्तान् । सुयुजः । चित् । अश्वान् । कविः । चित् । एषः । अजगन् । अवस्युः ।

विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सखायः । इन्द्र । ब्रह्माणि । तविषीम् । अवर्धन् ॥ १० ॥

^१कविश्चित् प्राज्ञोऽपि ^२अवस्युः एतन्नामकः ^३एषः मन्त्रद्रष्टा ^४वातस्य वायोर्वेगेन ^५युक्तान्
संयुक्तान्^६ ^७सुयुजश्चित् सुबु योजनीयान् ^८अश्वान् ^९अजगन् प्राप्नोत्^{१०} । अवस्योः ^{११}सखायः ^{१२}विश्वे सर्वे
^{१३}मरुतः बहवः स्तोतारो हे ^{१४}इन्द्र ^{१५}अत्र अस्मिँल्लोके ^{१६}ते त्वदीयां^{१७} ^{१८}तविषीं बलं ^{१९}ब्रह्माणि
ब्रह्माभिः स्तोत्रैः ^{२०}अवर्धन् अवर्धयन् ॥ ॥ १० ॥

सूरश्चिद्रथं परितक्म्यायां पूर्वं करदुपरं जूजुवांसम् ।

भरश्चक्रमेतश्चः सं रिणाति पुरो दधत्सनिष्यति क्रतुं नः ॥ ११ ॥

सूरः । चित् । रथम् । परितक्म्यायाम् । पूर्वम् । करत् । उपरम् । जूजुवांसम् ।

भरत् । चक्रम् । एतशः । सम् । रिणाति । पुरः । दधत् । सनिष्यति । क्रतुम् । नः ॥ ११ ॥

इन्द्रः ^१परितक्म्यायां संग्रामे । परितो गच्छन्त्यस्यां भटाः^२ इति परितक्म्या संग्रामः । एतसां क्येन
ऋषिणा सह बोधुः ^३सूरश्चित् सूर्यस्यापि संबन्धिनं ^४जूजुवांसं वेगेन गच्छन्तं ^५रथम्^६ ^७उपरम्^८

१. ख-ग-च-स-ण-य-फ-ब-भ-र-‘ उद्यमानौ ’ नास्ति । २. ख-च-स-ण-न-भ-र-‘ संयुक्तान् ’ नास्ति ।

३. ख-व-ग-भ-र-प्राप्नोत्तरम् । ४. र-त्वदीयम् । ५. घ-भवे । ६. ख-च-स-ण-न-भ-पम् ; र-रथम् ।

उपरतस्यापारं^५ पूर्व^५ करत् पुराकरोत् । एतत्तः एतत्ताव ॥ विभक्तित्वत्वात् ॥ इन्द्रः पूर्व द्विचक्रस्य
रथस्वैकं^५ चक्रं^५ भरत् अहरत् । स इन्द्रस्तेन चक्रेणासुरान्^५ सं^५ रिणाति हिनस्ति । अपि च^५ पुरो
वदन्^५ अस्मान् पुरस्कुर्वन्^५ नः अस्मदीयं^५ कृतुं यज्ञं^५ सनिष्यति संभजतु ॥

आयं जना अभिचक्षे जगामेन्द्रः सखायं सुतसोममिच्छन् ।

वदन्प्रावाव वेदिं भ्रियाते यस्य जीरमध्वर्यवश्चरन्ति ॥ १२ ॥

आ । अयम् । जनाः । अभिऽचक्षे । जगाम । इन्द्रः । सखायम् । सुतऽसोमम् । इच्छन् ।

वदन् । प्रावा । अव । वेदिम् । भ्रियाते । यस्य । जीरम् । अध्वर्यवः । चरन्ति ॥ १२ ॥

हे^५ जनाः^५ अभिचक्षे युष्मानभिद्रष्टुम्^५ अयम्^५ इन्द्रः^५ सखायं^५ स्तोतारं^५ सुतसोमम्^५ अभि-
सुतसोमं^५ यजमानम्^५ इच्छन्^५ अभिलषन्^५ आ^५ जगाम^५ आगच्छति^५ । अध्वर्यवः^५ यस्य^५ प्राणः^५ जीरं
क्षेपणं^५ प्रेरणं^५ चरन्ति^५ कुर्वन्ति^५ सः^५ प्रावा^५ सोमाभिषवपावाणः^५ वदन्^५ शब्दं^५ कुर्वन्^५ वेदिम्^५ अव
भ्रियाते^५ अभिह्रियते ॥

ये चाकनन्त चाकनन्त नू ते मर्ता अमृत मो ते अंह आरन् ।

वावन्धि यज्यूरुत तेषु धेह्योजो जनेषु येषु ते स्याम ॥ १३ ॥

ये । चाकनन्त । चाकनन्त । नु । ते । मर्ताः । अमृत । मो इति । ते । अंहः । आ । अरन् ।

ववन्धि । यज्यूर्न् । उत । तेषु । धेहि । ओजः । जनेषु । येषु । ते । स्याम ॥ १३ ॥

हे इन्द्र धनार्थिनः^५ ये जनास्त्वां^५ चाकनन्त^५ अकामयन्त पुनश्च^५ ते^५ नु क्षिप्रमेव^५ त्वां
चाकनन्त^५ हे^५ अमृत^५ अमरणशीलेन्द्र^५ मर्ताः^५ मरणधर्माणः^५ ते जनाः^५ अंहः^५ अनर्थं^५ मो^५ आरन्
मा गमन् । मा उ इति निपातसमुदायो मेष्वेकनिपातार्थे वर्तते । उत अपि च यज्यूर्न् यजमानान्
ववन्धि संभजस्व । येषु जनेषु येषां जनानां मध्ये वयं स्तोतारः^५ ते त्वदीयाः^५ त्वाम भवाम
हे इन्द्र त्वं^५ तेषु जनेषु^५ ओजः^५ बलं^५ धेहि ॥ ॥ ११ ॥

‘ अदर्दस्सम् ’ इति द्वादशार्धमष्टादशं सूक्तम् । गातुर्नामात्रेव ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो
देवता । तथा चानुक्रान्ताम्—‘ अदर्दद्वादश गातुः ’ इति । गतो विनिवोगः ॥

१. ख-च-स-न-न-म-र-आगच्छन्, स-गच्छति । २. म-घ-म-‘ कुर्वन्ति ’ नास्ति । ३. ख-स-
र-सोमाभिषवण° । ४. ग-घ-ज-धनार्थम् । ५. ख-च-स-न-त-न-म-र-स-चाकनन्त अकामयन्ते ।

अर्ददरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान्बद्धधानाँ अरम्णाः ।

महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अव दानवं हन् ॥ १ ॥

अर्ददः । उत्सम् । असृजः । वि । खानि । त्वम् । अर्णवान् । बद्धधानान् । अरम्णाः ।

महान्तम् । इन्द्र । पर्वतम् । वि । यत् । वरिति वः ।

सृजः । वि । धाराः । अव । दानवम् । हन्ति हन् ॥ १ ॥

हे इन्द्र एवम् उत्सम् उरस्यन्दमानं मेघम् अर्ददः विदारितवानसि । तदनन्तरं खानि मेघस्थोदकनिर्गमनद्वाराणि^१ वि असृजः विशेषेण सृष्टवानसि । किंच बद्धधानान् बाध्यमानान्^२ अर्णवान् उदकवतो मेघान् अरम्णाः विसर्जयसि क्षारयसीत्यर्थः । अत्र रम्णातिर्विसर्जनकर्मा । हे इन्द्र यत् यः त्वम् । यदिति लिङ्गव्यत्ययः । महान्तं प्रभूतं पर्वतं मेघं वि वः विवृतवानसि । धाराः अपां वि सृजः विसृष्टवानसि । अपि च दानवं दनोः पुत्रं वृत्रमसुरं यद्वोदकस्य दातारं मेघं वा अव हन् अभिहतवानसि । अत्र निरुक्तम्—‘ अष्टा उरसम् । उरस उरसदन्नाद्वोत्स्यन्दनाद्वा उनत्सेवाँ^३ स्यात् । व्यसृजोऽस्य खानि त्वमर्णवानर्णस्वत एतान् ’ (निरु. १०. ९) इत्यादि ॥

त्वमुत्साँ ऋतुभिर्बद्धधानाँ अरंह ऊधः पर्वतस्य वज्रिन् ।

अहिं चिदुग्र प्रयुतं शयानं जघन्वाँ इन्द्र तविषीमधत्थाः ॥ २ ॥

त्वम् । उत्सान् । ऋतुऽभिः । बद्धधानान् । अरंहः । ऊधः । पर्वतस्य । वज्रिन् ।

अहिम् । चित् । उग्र । प्रयुतम् । शयानम् । जघन्वान् । इन्द्र । तविषीम् । अधत्थाः ॥ २ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र एवम् ऋतुभिः ऋतुषु वृष्टिकालेषु^४ बद्धधानान् प्रतिबध्यमानान् उत्सान् मेघान् प्रतिबन्धनादमोचयः^५ इति शेषः । अपि च पर्वतस्य मेघस्य संबन्धि ऊधः जलम् अरंहः अगमयः^६ । हे उग्र उदूर्णबलेन्द्र प्रयुतम् उद्युक्तं शयानं जले शयनं कुर्वन्तम् अहिं चित् वृत्रं च जघन्वान् हतवानसि । हे इन्द्र त्वं तविषीं बलम् अधत्थाः आधारयः । वृत्रवधानन्तरमिन्द्रो लोके प्रस्थातो भवतीत्यर्थः ॥

त्यस्य चिन्महतो निर्मृगस्य वधर्जघान तविषीभिरिन्द्रः ।

य एक इदप्रतिर्मन्यमान आदस्मादन्यो अजनिष्ट तव्यान् ॥ ३ ॥

त्यस्य । चित् । महतः । निः । मृगस्य । वधः । जघान् । तविषीभिः । इन्द्रः ।

यः । एकः । इत् । अप्रतिः । मन्यमानः । आत् । अस्मात् । अन्यः । अजनिष्ट । तव्यान् ॥ ३ ॥

१. ग-घ-ज-त-श-मेघस्थोदकानि निर्गमनद्वाराणि । २. त-प-फ-ब-र-बाध्यमानान् । ३. र-उच्चयनाद्वा । ४. ख-च-क्ष-ण-ज-भ-र-वृष्टिकालेषु । ५. ख-च-ण-बन्धादमोचयः; क्ष-न-भ-र-प्रतिबन्धनादमोचयः । ६. ग-घ-ज-प-फ-ब-अगमयः ।

निर्जघानायुधं शक्रो वृत्रेण क्षिप्तमोजसा । वृत्रस्य गात्रादन्वो यः प्रादुर्भूतो महासुरः ॥
 वृत्रं पूर्वं निहत्येन्द्रो द्वितीयं शुष्णसंज्ञकम् । पुनर्जघानेन्द्र इति पराभिः कीर्तयत्युचिरिति ॥ १॥ इन्द्रः
 १महतः प्रभूतस्य १ मृगस्य मृगवच्छीघ्रगामिनः १त्यस्य १चित् तस्य वृत्रस्य संबन्धि १वधः आयुधं
 १तविषीभिः स्वकीयैर्बलैः १निः १जघान निःशेषेणावधीत् । १एक १इत् असहाय एव १अप्रतिः
 प्रतिद्वन्द्विरहितः १मन्यमानः आत्मानं १यः अस्तीति शेषः । १आत् तदानीम् १अस्मात् वृत्रात्
 १तस्यान् प्रवृद्धतरः १अन्यः असुरः शुष्णः १अजनिष्ट प्रादुरभूत् ॥

त्यं चिदेषां स्वधया मर्दन्तं मिहो नपातं सुवृधं तमोगाम् ।

वृषप्रभर्मा दानवस्य भामं वज्रेण वज्री नि जघान शुष्णम् ॥ ४ ॥

त्यम् । चित् । एषाम् । स्वधया । मर्दन्तम् । मिहः । नपातम् । सुवृधम् । तमःऽगाम् ।

वृषऽप्रभर्मा । दानवस्य । भामम् । वज्रेण । वज्री । नि । जघान । शुष्णम् ॥ ४ ॥

१एषां प्राणिनां १स्वधया अग्नेन १मर्दन्तं मोदमानं सर्वप्राणिनामग्नं स्वयमेव भुञ्जानं १मिहः
 सेचनसमर्थस्य मेघस्य १नपातं पातारं रक्षितारम् । अत्र नपाच्छब्दः पातरि वर्तते । 'प्राणो वै
 तनूनपात्स हि तन्वः पाति' (ऐ. ब्रा. २. ४) इति ब्राह्मणम् । १सुवृधं प्रवृद्धं १तमोगां तमः
 अन्धकारं गच्छन्तं १त्यं १चित् तं च वृत्रं निजघानेति शेषः । १वृषप्रभर्मा वर्षणशीलस्य मेघस्य प्रहर्ता
 १वज्री वज्रवानिन्द्रः १वज्रेण स्वकीयेनायुधेन १दानवस्य दनुजस्य वृत्रस्य १भामम् । अत्र
 क्रोधवाचिभामशब्देन क्रोधादुत्पन्नः शुष्णासुरो लक्ष्यते । तं शुष्णासुरं १नि १जघान इतवान् ॥

त्यं चिदस्य क्रतुभिर्निषत्तममर्मणो विददिदस्य मर्म ।

यदीं सुक्षत्र प्रभृता मर्दस्य युयुत्सन्तं तमसि हर्म्ये धाः ॥ ५ ॥

त्यम् । चित् । अस्य । क्रतुऽभिः । निऽसत्तम् । अमर्मणः । विदत् । इत् । अस्य । मर्म ।

यत् । ईम् । सुऽक्षत्र । प्रऽभृता । मर्दस्य । युयुत्सन्तम् । तमसि । हर्म्ये । धाः ॥ ५ ॥

१अमर्मणः मर्महीनमात्मानं मन्यमानस्य १अस्य वृत्रस्य १निषत्तं निषण्णं १यं १चित् । यत्तदेव ।
 लिङ्गव्यत्ययः । १मर्मं प्राणस्थानम् । यत्र स्थाने विद्धो ज्ञियते तन्मर्मैःपुच्यते । १अस्य वृत्रस्य
 १क्रतुभिः प्रज्ञानैर्हे इन्द्र त्वं १विददित् अज्ञासीरेव । १यत् यदा हे १सुक्षत्र सुबलेन्द्र त्वं १मर्दस्व
 मादकस्य सोमस्य १प्रभृता प्रभृतौ संभरणे सति १युयुत्सन्तं योद्धुमिच्छन्तम् १ईम् एनं वृत्रं १हर्म्ये
 शरके १तमसि १धाः न्यदधाः । वृत्र इन्द्रस्य भयात् तमसि प्राविशदित्यर्थः ॥

१. ख-च-ण-प्रवृद्धस्य । २. ख-श-र-प्रतिद्वन्द्विरहितः; ग-घ-ज-प-क-व-प्रतिद्वन्द्विरहितः । ३. ख-
 च-स-न-न-म-र- 'शुष्णः' नास्ति । ४. ग-घ-ज-श- 'वृत्रस्य' नास्ति । ५. ख-न-स-न-त-न-म-र-
 श-शुष्णमसुरम् ।

त्यं चिद्वित्या कल्पयं शयानमसूर्ये तमसि वावृधानम् ।

तं चिन्मन्दानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्यो जघान ॥ ६ ॥

त्यम् । चित् । इत्था । कल्पयम् । शयानम् । असूर्ये । तमसि । ववृधानम् ।

तम् । चित् । मन्दानः । वृषभः । सुतस्य । उच्चैः । इन्द्रः । अपगूर्यो । जघान ॥ ६ ॥

वसुतस्य अभिषुतेन सोमेन वमन्दानः मोदमानः ववृषभः कामानां वर्षिता वह्द्रः वउच्चैः ऊर्ध्वम् वअपगूर्यं वज्रमुद्यम्य वत्यं वचित् तमेव वृत्रं वजघान अवधीत् । कीदृशम् । वह्द्रथा असुत्रान्तरिक्षलोके वकल्पयम् । कत् सुखकरं पयो यस्य तम् । वशयानम् असु शयनं कुर्वन्तम् वअसूर्ये सूर्यरहिते वतमसि अन्धकारे वववृधानं वर्धमानम् । वतं वचित् इति पुनर्वचनं पूरणार्थम् ॥ ॥ ३२ ॥

उद्यदिन्द्रो महते दानवाय वधूर्यमिष्ट सहो अप्रतीतम् ।

यदी वज्रस्य प्रभृतौ ददाभ विश्वस्य जन्तोरधमं चकार ॥ ७ ॥

उत् । यत् । इन्द्रः । महते । दानवाय । वधः । यमिष्ट । सहः । अप्रतिशतम् ।

यत् । ईम् । वज्रस्य । प्रभृतौ । ददाभ । विश्वस्य । जन्तोः । अधमम् । चकार ॥ ७ ॥

वयत् यदा वह्द्रो महते प्रभृताय दानवाय वृत्रासुराय सहः शत्रूणामभिभवित् वअप्रतीतं केनाप्यप्रतिगतं वधः वज्रम् उत् वयमिष्ट उदयच्छत् । वयत् यदा वज्रस्य प्रभृतौ प्रहृतौ प्रहरणे सति ॥ 'हप्रहोर्भः' इति भावम् ॥ ईम् एनं वृत्रं ददाभ अहिंसीत् तदा विश्वस्य सर्वस्य जन्तोः प्राणिनः अधमं नीचं चकार अकरोत् ॥

त्यं चिदर्णं मधुपं शयानमसिन्वं वृत्रं मध्यादुग्रः ।

अपादमृत्रं महता वधेन नि दुर्योण आवृणक्मृधवाचम् ॥ ८ ॥

त्यम् । चित् । अर्णम् । मधुपम् । शयानम् । असिन्वम् । वृत्रम् । महि । आदत् । उग्रः ।

अपादम् । अत्रम् । महता । वधेन । नि । दुर्योणे । आवृणक् । मृधवाचम् ॥ ८ ॥

उग्रः उदूर्णबलः इन्द्रः महि महान्तं त्वयं वचित् तमेव वृत्रम् आदत् आवदौ प्रत्यग्रहीत् । कीदृशम् । वअर्णं गन्तारं जलं मेघं वावृत्य शयानं शयनं कुर्वन्तम् । स्थितवन्तमिदमर्थः । वमधुपं मधुनोऽम्भसः पातारं पालयितारम् असिन्वं सपत्नानवक्षेतारम् ॥ अस्यतेरिदं रूपम् ॥ ववृत्रं वृण्वन्तं सर्वमप्याच्छादयन्तम् । 'स इमाल्लोकानवृणोद्यदिमाल्लोकानवृणोत्तवृत्रस्य वृत्रत्वम्'

(तै. सं. २. ५. २. २) इति हि तैत्तिरीयकम् । तदनन्तरमिन्द्रः 'दुर्योमे संग्रामे' 'महता प्रभूतेन' 'वधेन वज्रेण' 'अपादं पादरहितम्' 'अमत्रम्' 'अमात्रं परिमाणरहितं' 'मृध्मवाचं' 'हिंसितवानिन्द्रियम्' । 'जृम्भाभिभूतमित्यर्थः' १ । वृत्रं 'नि' 'अवृणक्' 'नितरामर्हिंसीत्' । 'तस्माज्जञ्ज्व्यमानादग्नीषोमी' 'निरक्रामतां' 'प्राणापानौ वा एनं तदजहिताम्' २ (तै. सं. २. ५. २. ४) इति हि तैत्तिरीयकम् ॥

को अस्य शुष्मं तविषीं वरात् एको धना भरते अप्रतीतः ।

इमे चिदस्य ज्रयसो नु देवी इन्द्रस्यौजसो भियसा जिहाते ॥ ९ ॥

कः । अस्य । शुष्मम् । तविषीम् । वराते । एकः । धना । भरते । अप्रतिशतः ।

इमे इति । चित् । अस्य । ज्रयसः । नु । देवी इति ।

इन्द्रस्य । ओजसः । भियसा । जिहाते इति ॥ ९ ॥

'अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनी' 'शुष्मं शोषणी' ४ 'तविषीं बलं' 'कः' 'वराते निवारयेत्' ॥ शुष्मशब्दस्य क्लीबलिङ्गविशेषणत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वात् पुंलिङ्गत्वमेव ॥ 'अप्रतीतः' 'केनाप्यप्रतिगत इन्द्रः' 'एकः' 'असहाय एव' 'धना धनानि शत्रूणां वसूनि' 'भरते विभर्ति हरते वा' । 'देवी' 'देव्यौ द्योतमाने' 'इमे' 'चित् एव' ५ 'द्यावापृथिव्यौ' 'ज्रयसः' 'वेगवतः' 'अस्य' 'इन्द्रस्य संबन्धिनः' 'ओजसः' 'बलादुन्मूलेन' 'भियसा भयेन' 'नु क्षिप्रं' 'जिहाते गच्छतः' । 'बलत इत्यर्थः' ॥

न्यस्मै देवी स्वधितिर्जिहीत इन्द्राय गातुरुशतीव येमे ।

सं यदोजो युवते विश्वमाभिरनु स्वधाम्ने क्षितयो नमन्त ॥ १० ॥

नि । अस्मै । देवी । स्वधितिः । जिहीते । इन्द्राय । गातुः । उशतीश्व । येमे ।

सम् । यत् । ओजः । युवते । विश्वम् । आभिः । अनु । स्वधाम्ने । क्षितयः । नमन्त ॥ १० ॥

'स्वधितिः' 'स्वधृतिः' 'स्वेन धृता' 'देवी द्योतमाना' 'द्यौः' 'अस्मै इन्द्राय' 'नि' 'जिहीते' 'नीचत्वेन' 'याति' । 'गातुः' 'भूमिः' 'उशतीव कामयमाना' 'योषिदिव' 'इन्द्राय' 'येमे' 'आत्मानं' 'निबध्कति' । 'यथेष्टमात्मानं' 'विनियोक्तुं' ६ 'योग्या' 'भवतीत्यर्थः' । 'यत्' 'यदेन्द्रः' 'विश्वं' 'समस्ताम्' 'ओजः' 'बलम्' 'आभिः' 'प्रजाभिः' 'सं' 'युवते संयोजयति' । 'इन्द्रः' 'स्वकीयं बलं' 'सर्वासु' 'प्रजासु' 'निहितवानिन्द्रियः' । 'अनु' 'आनुकूल्येन' 'वर्तमानाः' 'क्षितयः' 'मनुष्याः' । 'क्षितय इति' 'मनुष्यनामैतत्' । 'स्वधाम्ने' ७ 'बलवते' 'इन्द्राय' 'नमन्त' 'संगमन्ति' 'प्रह्वीभवन्ति' ८ ॥

१. ग-व-ज-त-प-फ-ब-अत्रम् । २. ख-च-म-न-म-र-ज-म्याभिभूत* । ३. म-र-त-व-जिहाताम् ; त-त-दुजिहाताम् । ४. ख-च-न-म-शोषणम् ; न-शोषणीम् ; म-शोषणम् । ५. ग-व-ज-त-प-फ-ब-र-इमे ; श-एते एव । ६. ख-च-न-नियोक्तुम् ; म-न-म-र-विद्योक्तुम् । ७. ख-च-म-न-म-र-स्वधाम्ने स्वधाम्ने । ८. न-पुस्तकेऽस्थानन्तरमेवं पाठो दृश्यते- एकत्रिकनाम्न्येकाहे निषेवत्यसके एकं नु त्वेति सूक्तमुक्तीया । सूत्रतं च-एकस्य विभे विभ्यस्त्वो न एकं नु त्वा सत्यति पाञ्चम्यमिति ।

एकं नु त्वा सत्पतिं पाञ्चजन्यं जातं शृणोमि यशसं जनेषु ।

तं मे जगृभ्र आशसो नविष्ठं दोषा वस्तोर्हवमानास इन्द्रम् ॥ ११ ॥

एकम् । नु । त्वा । सत्पतिम् । पाञ्चजन्यम् । जातम् । शृणोमि । यशसम् । जनेषु ।

तम् । मे । जगृभ्रे । आशसः । नविष्ठम् । दोषा । वस्तोः । हवमानासः । इन्द्रम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा त्वाम् ^२एकं ^३‘नु’ मुख्यमेव ^४जनेषु सर्वेषु मनुष्येषु मध्येऽहं मन्त्रद्रष्टा ^५शृणोमि ऋषिमुख्येभ्यः । कीदृशम् । ^६सत्पतिं सतां पालकं ^७पाञ्चजन्यं पञ्चजनेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं ^८जातम् उत्पन्नं ^९यशसं यशोयुक्तम् । ^{१०}दोषा क्षपायां ^{११}वस्तोः वासरे च ^{१२}हवमानासः स्तुवन्तः ^{१३}आशसः कामानां शंसमानाः ^{१४}मे मदीयाः प्रजाः ^{१५}नविष्ठम् अतिशयेन स्तुत्यं ^{१६}तम् ^{१७}इन्द्रं ^{१८}जगृभ्रे गृह्णन्तु स्वीकुर्वन्तु ॥

एवा हि त्वामृतुथा यातयन्तं मघा विप्रेभ्यो ददतं शृणोमि ।

किं ते ब्रह्माणो गृहते सखायो ये त्वाया निदधुः काममिन्द्र ॥ १२ ॥

एव । हि । त्वाम् । ऋतुऽथा । यातयन्तम् । मघा । विप्रेभ्यः । ददतम् । शृणोमि ।

किम् । ते । ब्रह्माणः । गृहते । सखायः । ये । त्वाऽया । निऽदधुः । कामम् । इन्द्र ॥ १२ ॥

^१एव एवमुक्तप्रकारेण ^२हि ^३ऋतुथा कालेकाले ^४यातयन्तं जन्तून् प्रेरयन्तं हे इन्द्र ^५त्वां ^६विप्रेभ्यः स्तोतृभ्यः ^७मघा मघानि धनानि ^८ददतं यच्छन्तं ^९शृणोमि निशामयामि । एतन्मृषैव प्रतिभाति । हे ^{१०}इन्द्र ^{११}त्वाया त्वयि ^{१२}ये स्तोतारः ^{१३}कामं स्वकीयामिलाषं ^{१४}निदधुः न्यक्षिपन् ^{१५}ब्रह्माणः गृहन्तः ^{१६}ते त्वदीयाः ^{१७}सखायः स्तोतारः ^{१८}किं गृहते त्वत्तः किं गृहते । ऋषिः स्वकीया-मिलाषप्रतिबिलम्बनादेशमुक्तवानित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ २ ॥

वेदार्थस्य^४ प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः^५ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
चतुर्थे प्रथमाध्यायं व्याख्याय व्याकृतिक्रमः ।
सुधीः श्रीसायणाचार्यो द्वितीयं व्याचिकीर्षति ॥

तन्नात्रेः पञ्चमे मण्डले तृतीयेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'महि महं' इति द्वावर्चं प्रथमं सूक्तम् । प्रजापतिपुत्रः संवरणारूपः^१ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्तान्तं—
'महिं दक्ष प्रजापत्यः संवरणः' । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

महिं महं तवसे दीध्ये नृनिन्द्रायेत्था तवसे अतर्ग्यान् ।

यो अस्मै सुमतिं वाजसातौ स्तुतो जने समर्थश्चिकेत ॥ १ ॥

महिं । महं । तवसे । दीध्ये । नृन् । इन्द्राय । इत्था । तवसे । अतर्ग्यान् ।

यः । अस्मै । सुऽमतिम् । वाजऽसातौ । स्तुतः । जने । सऽमर्थः । चिकेत ॥ १ ॥

अहं संवरणः^२ अतर्ग्यान् अत्यन्तमिदं दुर्बलः सन्^३ महिं महत् प्रभूतं स्तोत्रं^४ महं महते^५ तवसे^६ बलवते^७ इन्द्राय^८ इत्था इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण^९ दीध्ये दीपयामि प्रकाशयामि । किमर्थम् ।^{१०} नृन् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । मनुष्याणामस्मदीयानां^{११} तवसे बलाय । यद्वा । नृनस्मद्भिरोधिनामभिभवामहेति शेषः । तदर्थं तवसेऽस्मद्बलाय ।^{१२} यः^{१३} इन्द्रः^{१४} अस्मै^{१५} जने जनाय संवरणाय^{१६} वाजसातौ संग्रामे वाजस्य अक्षस्य वा लाभे निमित्ते सति^{१७} स्तुतः सन्^{१८} सुमतिं^{१९} समर्थः^{२०} मर्त्यैः स्तोतृभिः सहितो यद्वा^{२१} सह त्रियमाणैर्युष्यमानैर्मरुदादिभिरथवा समरार्हः^{२२} चिकेत जानाति ॥

स त्वं न इन्द्र धियसानो अर्कैर्हरीणां वृषुन्योक्त्रमधेः ।

या इत्था मघवन्ननु जोषं वक्षो अभि प्रार्यः सखि जनान् ॥ २ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । धियसानः । अर्कैः । हरीणाम् । वृषन् । योक्त्रम् । अधेः ।

याः । इत्था । मघऽवन् । अनु । जोषम् । वक्षः । अभि । प्र । अर्यः । सखि । जनान् ॥ २ ॥

हे^१ वृषन् वर्षक^२ इन्द्र^३ वसः प्रसिद्धः^४ त्वं^५ वजः अस्मान्^६ धियसानः^७ व्यावन्^८ अर्कैः^९ अर्कज-
साधनैः स्तोत्रैर्मित्तभूतैः^{१०} हरीणां^{११} रथे मियाज्जानामश्वानां^{१२} योक्त्रं^{१३} निबोज्जरज्जुन्^{१४} अधेः^{१५} आश्रयसि ।
वाः^{१६} ॥ लिङ्गवत्स्यवः ॥ यानकान्^{१७} हे^{१८} मघवन्^{१९} इत्था इत्थं^{२०} जोषं^{२१} प्रीतिम्^{२२} अनु^{२३} वक्षः^{२४} अवहः^{२५}
तैर्मिमिसैर्बोक्त्रमधेरिति । तथा कृत्वा^{२६} अर्यः^{२७} अस्मद्वरिन्^{२८} जगन्^{२९} अभि^{३०} आभिमुख्येन^{३१} प्र^{३२} प्रकृष्टं^{३३}
सखि^{३४} वराजव ॥

न ते तं इन्द्राभ्यस्मदृष्वार्युक्तासो अब्रह्मता यदसन् ।

तिष्ठारथमधि तं वज्रहस्ता रश्मि देव यमसे स्वश्वः ॥ ३ ॥

न । ते । ते । इन्द्र । अभि । अस्मत् । ऋष्व । अर्युक्तासः । अब्रह्मता । यत् । असन् ।

तिष्ठ । रथम् । अधि । तम् । वज्रहस्त । आ । रश्मिम् । देव । यमसे । सुऽअश्वः ॥ ३ ॥

हे ^१ऋष्व महन् ^२इन्द्र ^३यत् ^४ये ^५अस्मत् अस्मत्तः स्वश्वेभ्योऽन्ये ^६अर्युक्तासः एवमसंयुक्ताः ^७असन् आसन् अभवन् ^८अब्रह्मता । ब्रह्म परिवृढं कर्म । तद्रहितावात् ^९ते नराः ^{१०}ते एवदीयाः ^{११}न भवन्ति । अतः अस्मद्यज्ञम् ^{१२}अभि आगन्तुं ^{१३}तं प्रसिद्धं ^{१४}रथमधि ^{१५}तिष्ठ । हे ^{१६}वज्रहस्त इन्द्र ^{१७}देव ^{१८}यमसे ^{१९}स्वश्वः एवं यं रथमारोढुं ^{२०}रश्मि प्रग्रहम् ^{२१}आ ^{२२}यमसे नियमयसि तमधि तिष्ठ ॥

पुरु यत्त इन्द्र सन्त्युक्था गवे चकर्थोर्वरासु युध्यन् ।

ततक्षे सूर्याय चिदोर्कसि स्वे वृषा समत्सु दासस्य नाम चित् ॥ ४ ॥

पुरु । यत् । ते । इन्द्र । सन्ति । उक्था । गवे । चकर्थ । उर्वरासु । युध्यन् ।

ततक्षे । सूर्याय । चित् । ओर्कसि । स्वे । वृषा । समत्सु । दासस्य । नाम । चित् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३यत् यदा स्वभूतानि ^४पुरु पुरुणि बहूनि । ^५उक्था उक्थानि शस्त्राणि ^६सन्ति तदा ^७उर्वरासु सस्योपेतासु भूमिषु निमित्तभूतासु ^८गवे वृष्टयुद्धकाय ^९युध्यन् जलप्रति-
बन्धकान् सहरन् ^{१०}चकर्थ करोषि भेदनम् । कुत्रेति । ^{११}सूर्याय सूर्यस्य ^{१२}स्वे स्वकीये ^{१३}ओर्कसि स्थाने ।
^{१४}वृषा वर्षिता सन् ^{१५}ततक्षे संपादयसि । ^{१६}समत्सु संग्रामेषु ^{१७}दासस्य वृष्टिप्रतिबन्धकर्तुरेतन्नामकस्य
असुरस्य ^{१८}नाम ^{१९}चित् नामापि ततक्षे नाशयसीत्यर्थः ^{२०}॥

वयं ते तं इन्द्र ये च नरः शर्धो जज्ञाना याताश्च रथाः ।

आस्माज्जगम्यादहिशुष्म सत्वा भगो न हव्यः प्रभृथेषु चारुः ॥ ५ ॥

वयम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । नरः । शर्धो । जज्ञानाः । याताः । च । रथाः ।

आ । अस्मान् । जगम्यात् । अहिऽशुष्म । सत्वा । भगः । न । हव्यः । प्रऽभृथेषु । चारुः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ये ^३च ^४नरः कर्मणां भेदार ऋत्विग्यजमाना ^५वयं स्मः ^६ते वयं ^७ते एवदीयाः ।
कीदृशा वयम् । ^८शर्धोः वरुणं ^९जज्ञानाः उत्पादयन्तः स्तुतिभिः ^{१०}वाताश्च होतुं ^{११}एवं प्राप्ताश्च ^{१२}रथाः

१. स-स-त-न-भ-र-श-हे इन्द्र । २. श-यत् । सुपो लोपः । ३. स-च-न-अनुष्ठाः । ४. स-च-स-न-त-भ-र-यद्यज्ञम् ; न-यज्ञम् । ५. स-च-स-न-भ-र-श-‘तदा’ नास्ति । ६. स-च-स-न-भ-वयधीत्यर्थः ; न-र-वयस्यसीत्यर्थः ; श-नाशयसीत्यर्थः ।

रहणशीलाश्च । किंच हे °अहिङ्गुष्म । अहिरयनात् । सर्वतो ऽवासबलेभ्यः त्वदेवप्रहात् °इष्यः स्तुत्यः
प्रतिभटैराङ्गातम्यो वा °आरुः संगन्ता° °सत्वा भृत्यादिः °प्रमृयेषु संग्रामेषु यजे वा °अस्मान् °आ
°जगम्यात् आगच्छेत् । °भगो °न भग इव इष्यआरुः । भगदेवो यथास्मत्सहाय आगच्छति तथा
भृत्वादिरागच्छेदित्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

पृष्टक्षेण्यमिन्द्र त्वे होजो नृम्यानि च नृतमानो अमर्तः ।

स न एनी वसवानो रयि दाः प्रार्यः स्तुषे तुविमघस्य दानम् ॥ ६ ॥

पृष्टक्षेण्यम् । इन्द्र । त्वे इति । हि । ओजः । नृम्यानि । च । नृतमानः । अमर्तः ।

सः । नः । एनीम् । वसवानः । रयिम् । दाः । प्र । अर्यः । स्तुषे । तुविमघस्य । दानम् ॥ ६ ॥

हे °इन्द्र °पृष्टक्षेण्यं संपर्काहं पूज्यं वा °ओजः बलं °त्वे °हि त्वयि बलम् । त्वदधीनमित्यर्थः ।
°नृतमानः नृत्यन् °अमर्तः अमरणधर्मा °सः त्वं °वसवानः आच्छादयन् स्वतेजसा जगत्
°नृम्यानि नृम्यानि द्रविणानि । वक्ष्यमाणरय्यपेक्षया चशब्दः । °एनीम् एतवर्णां श्वेतवर्णां °रयि
धनं °दाः देहि । अहं च °अर्यः ईश्वरस्य °तुविमघस्य प्रभूतधनस्य च °दानं °प्र °स्तुषे स्तौमि ॥

एवा न इन्द्रोतिभिर्व पाहि गृणतः शूर कारून् ।

उत त्वचं ददतो वाजसातौ पिप्रीहि मध्वः सुषुतस्य चारोः ॥ ७ ॥

एव । नः । इन्द्र । उतिऽभिः । अव । पाहि । गृणतः । शूर । कारून् ।

उत । त्वचम् । ददतः । वाजसातौ । पिप्रीहि । मध्वः । सुऽसुतस्य । चारोः ॥ ७ ॥

हे °शूर °इन्द्र °एव एवं °नः अस्मान् °गृणतः स्तुवतः °कारून् कर्तृवृत्तिजः °ऊतिभिः रक्षणैः
°अव° पालय । °उत अपि च °वाजसातौ संग्रामे °त्वचम् आच्छादकं रूपं °ददतः प्रयच्छतः
°सुषुतस्य सुष्ठुभिषुतस्य °चारोः मनोहरस्य °मध्वः सोमस्य °पिप्रीहि प्रीणयामानम् । द्वितीयार्थे
बही । उत्कलक्षणं° सोमं पिबेत्यर्थः । अथवा तृतीयार्थे बही । उत्कलक्षणेन सोमपानेन प्रीणय ॥

उत त्ये मा पौरुकुत्स्यस्य सुरेसदस्योहिरणिनो रराणाः ।

वहन्तु मा दश श्येतासो अस्य गैरिधितस्य क्रतुमिर्नु सधे ॥ ८ ॥

उत । त्ये । मा । पौरुऽकुत्स्यस्य । सुरेः । असदस्योः । हिरणिनः । रराणाः ।

वहन्तु । मा । दश । श्येतासः । अस्य । गैरिऽधितस्य । क्रतुऽभिः । नु । सधे ॥ ८ ॥

त्रसदस्युश्च विदथो ध्वन्यमेति त्रयो नृपाः । अश्वान्धनानि गाश्चादुर्कषये तद्वदवृषिः ॥ १७ ॥
 अपि च १त्ये ते १मा । चतुर्थ्यर्थे द्वितीया । मङ्गमित्यर्थः । १रराणाः ॥ रातेर्दानार्थस्य कर्मणि लिट्ः
 कानचि रूपम् ॥ दत्ता इत्यर्थः । १पौरुक्त्स्यस्य पुरुक्त्सापत्यस्य १सूरेः प्रेरकस्य १हिरणिनः हिरण्य-
 वतः १अस्य १त्रसदस्योः एतन्नामकस्य राजर्षेः १गैरिक्षितस्य गिरिक्षितगोत्रोत्पन्नस्य १इयेतासः शुभ्र-
 वर्णाः १दक्ष अश्वाः १मा मां १वहन्तु प्रापयन्तु । अहं च १ऋतुभिः कर्मभी रथनियोजनादिभिर्गो-
 दिभिर्वा १नु क्षिप्रं १सश्रे गच्छेयम् ॥

उत त्ये मां मारुताश्चस्य शोणाः क्रत्वामघासो विदथस्य रातौ ।

सहस्रा मे च्यवतानो ददान आनूकमर्यो वपुषे नार्चत् ॥ १८ ॥

उत । त्ये । मा । मारुतऽअश्वस्य । शोणाः । क्रत्वाऽमघासः । विदथस्य । रातौ ।

सहस्रा । मे । च्यवतानः । ददानः । आनूकम् । अर्यः । वपुषे । न । आर्चत् ॥ १८ ॥

१उत अपि च १त्ये तेऽश्वा वक्ष्यमाणाः १मारुताश्चस्य । मरुत्सदृशवेगाश्वान्मारुताश्चः । तदप-
 त्यस्य १विदथस्य १एतन्नामकस्य १राजः १शोणाः शोणवर्णाः १क्रत्वामघासः ऋतुना कर्मणा क्षीप्रगम-
 नादिलक्षणेन माहनीया अश्वाः २ १रातौ २ दाने विनियुक्ता मां वहन्तीति शेषः । किंच १सहस्रा सहस्राणि
 अपरिमितानि धनानि १अर्यः पूज्यस्य १मे । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । पूज्याय मङ्गं १च्यवतानः च्यावयन्
 १ददानः प्रयच्छन् सः १आनूकम् आभरणं च १वपुषे १ स्वशरीरालंकाराय १आर्चत् प्रायच्छत् ।
 १न इति चार्थे ॥

उत त्ये मां ध्वन्यस्य जुष्टा लक्ष्मण्यस्य सुरुचो यतानाः ।

महा रायः संवरणस्य ऋषेर्ब्रजं न गावः प्रयता अपि गमन् ॥ १९ ॥

उत । त्ये । मा । ध्वन्यस्य । जुष्टाः । लक्ष्मण्यस्य । सुऽरुचः । यतानाः ।

महा । रायः । सुऽवरणस्य । ऋषेः । ब्रजम् । न । गावः । प्रऽयताः । अपि । गमन् ॥ १९ ॥

१उत अपि च १त्ये ते वक्ष्यमाणाः रायः १ध्वन्यस्य ध्वन्यनामकस्य १लक्ष्मण्यस्य लक्ष्मण-
 पुत्रस्य राजः संवर्धनोऽश्वाः १जुष्टाः मां १प्राप्ताः १सुरुचः शोभनदीप्तयः १यतानाः बह-
 नावर् १यतमानाः । १रायः १ महा महत्त्वेन युक्ता रायः १प्रयताः दत्ताः सत्यः १संवरणस्य १ऋषेः
 १अपि १गमन् अपिगताः प्राप्ताः । मङ्गुहमिति शेषः । १ब्रजं १न १गावः गोष्ठं गाव इव । यद्वा नेति
 चार्थे । गावश्च मम ब्रजमपि गमन् । अत्रैव सूक्ते 'प्रायेणैव मरुतो राजां च दानस्तुतयः' (अनु.
 २. २२) इत्युक्तवाग्नां दानस्तुतिरिच्छा ॥ ॥ २ ॥

१. त- 'विदथस्यैतन्नामकस्य' नास्ति । २. ग-घ-ज-त-प-फ-ब-श-अश्वाः विदथस्य वेदनसाधनस्य ।

३. ल-व-स-न-न-अ-र- 'रातौ' नास्ति । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-आभूषे । ५. ग-घ-ज-मा । ६.

ल-ग-घ-व-ज-प-फ-ब-श-बहमाना; र-बहमानाय । ७. ग-घ-ज-प-फ-ब-रावो धनानि ।

‘अजातशत्रुम्’ इति नवमं द्वितीयं सूक्तं प्राजापत्यस्य संवरणस्वास्तेन्द्रम् । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टाशिष्टवन्तपरिभाषया जगत्स्यः । ‘अजातशत्रुं नव त्रिष्टुवन्तम्’ इत्यनुक्रमजिका । विनिबो गो वैजिकः ॥

अजातशत्रुमजरा स्वर्वत्यनु स्वधामिता दस्मीयते ।

सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे पुरुषुताय प्रतरं दधातन ॥ १ ॥

अजातशत्रुम् । अजरा । स्वःऽवती । अनु । स्वधा । अमिता । दस्मम् । ईयते ।

सुनोतन । पचत । ब्रह्मवाहसे । पुरुऽस्तुताय । प्रऽतरम् । दधातन ॥ १ ॥

अजातशत्रुम् । अनुपपन्नाः शातयितारो यस्य तम् । दस्मं शत्रूणामुपक्षपितारम् । अजरा अक्षीणा । स्वर्वती स्वरणवती । अमिता अपरिमिता । स्वधा अन्नं हविः । अनु ईयते अनुप्राप्नोति । तदर्थं हे ऋत्विजः । सुनोतन अभिषुणुत । पचत पुरांदाशादिकम् । कस्मै । ब्रह्मवाहसे ब्रह्मणः परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय । पुरुषुताय बहुभिः स्तुतायेन्द्राय । प्रतरं प्रकृष्टतरं । दधातन धारयत स्वस्वोचितकर्म ॥

आ यः सोमेन जठरमपिप्रतामन्दत मघवा मध्वो अन्धमः ।

यदी मृगाय हन्तवे महावधः सहस्रभृष्टिमुशना वधं यमत् ॥ २ ॥

आ । यः । सोमेन । जठरम् । अपिप्रत । अमन्दत । मघवा । मध्वः । अन्धसः ।

यत् । ईम् । मृगाय । हन्तवे । महावधः । सहस्रभृष्टिम् । उशना । वधम् । यमत् ॥ २ ॥

यः । मघवा । सोमेन । जठरं स्वकीयम् । आ सर्वतः । अपिप्रत अपूरयत् । मध्वः मधुरसस्व । अन्धसः सोमस्य पानेन । अमन्दत अनृप्यत् । यन् यदा । ईम् अयं । मृगाय एतन्नामकाय असुराय । हन्तवे तं हन्तुं । महावधः महावज्रः । सहस्रभृष्टिः अपरिमिततेजाः । उशना कामयमानः शत्रुं बहोशनसा सह । वधं वज्रं । यमत् उदयच्छत् तदापिप्रत अमन्दत च ॥

यो अस्मै प्रंस उत वा य ऊधनि सोमं सुनोति भवति युमान् अह ।

अपाप श्रुक्तस्तनुष्टिमुहति तनुशुभ्रं मघवा यः कवासुखः ॥ ३ ॥

यः । अस्मै । प्रंसे । उत । वा । यः । ऊधनि । सोमम् । सुनोति । भवति । युमान् । अह ।

अपऽप । श्रुक्तः । तनुष्टिम् । ऊहति । तनुऽशुभ्रम् । मघवा । यः । कवऽसुखः ॥ ३ ॥

वयः यजमानः वअस्मै इन्द्राय व्रंसे । अहर्नामैतत् । गृह्णन्तेऽस्मिन् रसा इति व्रंसः । तस्मिन् ।
 उत ववा अथवा वयः यजमानः वऊधमि । उद्धततरं भवत्युद्धमिति बोधो रात्रिः । स्नेहप्रदान-
 रसाम्भ्यामूषति रात्रौ च समत्वाद्वात्रिरप्यूष उच्यते । अहनि रात्रौ च वसोमं वसुनोति सः वभवति
 वधुमान् दीप्तिमान् । वह इति विनिग्रहाधीनः । किञ्च वशक्रः शक्तोऽयमिन्द्रः वततनुष्टिम् । ततं
 धर्मसंततिं नुदति वष्टि कामयते कामानिति ततनुष्टिः । तं वतनूशुभम् । तनूः शुभा शोभनीया अलं-
 कारादिभिः^१ यस्य तम् । तादृशं स्वपोषकम् अयज्वानम्^२ अप^३ वऊहति^४ । अपरोऽपशब्दः पूरणः । वभववा
 धनवान्^५ वयः च वकवासखः कुत्सितपुरुषसहायस्तमपोहतीति ॥

यस्यावधीत्पितरं यस्य मातरं यस्य शक्रो भ्रातरं नात ईषते ।

वेतीदस्य प्रयता यतंकुरो न किंत्विषादीषते वस्व आकरः ॥ ४ ॥

यस्य । अवधीत् । पितरम् । यस्य । मातरम् । यस्य । शक्रः । भ्रातरम् । न । अतः । ईषते ।

वेति । इत् । ऊँ इति । अस्य । प्रयता । यतम्ऽकरः ।

न । किंत्विषात् । ईषते । वस्वः । आऽकरः ॥ ४ ॥

वशक्रः शक्तोऽयं वयस्य अयज्वनः^६ वपितरं वअवधीत् हतवान् । वयस्य च वमातरम् अवधीत् ।
 वयस्य च वभ्रातरं वअतः अस्मादयज्वनः सकाशात् वन वईषते । न विभेति न^७ गच्छति^८ वा ।
 किंतु वअस्य वप्रयता प्रदत्तानि^९ हवींषि वेतीदु कामयत एव । अयज्वानं शिक्षित्वा नियोजय-
 तीत्यर्थः । वयतंकुरः^{१०} यमनकर्ता ववस्वः वसुनः धनस्य वआकरः आभिमुख्यकर्ता यः वकिंत्विषात्
 पित्रादिष्वयुक्तात्^{११} वन वईषते न चलति न विभेति वा । इन्द्रस्य अस्तोतृणां^{१२} हतिः ' इन्द्रो यतीन्
 साकावृकेभ्यः प्रायच्छत् अन्तरिक्षे पौलोमान् पृथिव्यां कालकाज्ज्वानरन्मुखान्यतीन् साकावृकेभ्यः
 प्रायच्छत् ' इत्यादिभ्युक्तिषु प्रसिद्धा ॥

न पञ्चभिर्दशभिर्वैष्ट्यारभं नासुन्वता सचते पुष्यता चन ।

जिनाति वेदमुया हन्ति वा धुनिरा देवयुं मजति गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

न । पञ्चभिः । दशभिः । वष्टि । आऽरमम् । न । असुन्वता । सचते । पुष्यता । चन ।

जिनाति । वा । इत् । अमुया । हन्ति । वा । धुनिः । आ । देवयुम् । मजति । गोमति । व्रजे ॥ ५ ॥

१. ख-च-स-ण-न-भ-अलंकरणादिभिः; ग-घ-ज-अलंकाराः । २. ख-च-स-ण-त-न-भ-र-यज्वानम् ।
 ३. ख-च-ण-भ-आपोहति; ग-घ-ज-प-फ-ब-अपो अपोहति । ४. ख-च-स-च-न-भ-र-धनवान्
 नास्ति । ५. स-त-र-यज्वनः । ६. ख-स-नेच्छति । ७. ग-घ-ज-स-दत्तानि । ८. त-यतंकुरः
 यमनकरः । ९. ख-च-स-ण-त-न-भ-र-पित्रादिधनयुक्तात्; ग-घ-ज-प-फ-ब-पित्रादिष्वत्; स-पित्रादिना
 वयुक्तात् । १०. ख-च-स-ण-न-भ-स्तोतृणाम् ।

अयमिन्द्रः ऽपञ्चभिर्वशभिः वा सहायैः ऽआरभम् आरम्भं शत्रुहन्तावाक्यार्थः ऽन ऽवति
साहाय्यं नापेक्षत इत्यर्थः । यद्वा । अमुमिन्द्रं पञ्चभिर्वशभिर्वा यज्ञादभ्यैरुपायैः आरभम् आरब्धुमुच्यते
कर्तुं न वष्टि न कामयते । ऽअसुन्वता अभिषवमकुर्वता सह ऽपुण्यता ऽवन बन्धादीनलोचयतादि
ऽन ऽसवते न संगच्छते । असुन्वन्तम् अभिषवमकुर्वाणम् अयष्टारम् अपुण्यन्तं च न प्राप्नोतीत्यर्थः ।
केवलमप्राप्तिमात्रं किन्तु ऽजिनाति ऽवा । वाशब्दश्चार्थः । जिनाति च । बाधते । ऽइत् इति पूरणः ।
ऽहन्ति ऽवा ऽअमुया अमुमयष्टारं ऽधुनिः कम्पकः शत्रूणाम् । ऽदेवयुं देवमिन्द्रं कामयमानं यजमानं
ऽगोमति ऽवजे ऽआ ऽभजति योजयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वित्वक्ष्णः समृत्तौ चक्रमासजोऽसुन्वतो विषुणः सुन्वतो वृधः ।

इन्द्रो विश्वस्य दमिता विभीषणो यथावशं नयति दासमार्यैः ॥ ६ ॥

विऽवक्ष्णः । समऽसृत्तौ । चक्रम्ऽआसजः । असुन्वतः । विषुणः । सुन्वतः । वृधः ।

इन्द्रः । विश्वस्य । दमिता । विऽभीषणः । यथाऽवशम् । नयति । दासम् । आर्यैः ॥ ६ ॥

ऽसृत्तौ संग्रामे ऽवित्वक्ष्णः विशेषेण तनूकर्ता शत्रूणां तदर्थं ऽचक्रमासजः रथचक्रस्था-
संजयिता ऽअसुन्वतः अयजमानस्य ऽविषुणः पराङ्मुखः ऽसुन्वतः यजमानस्य ऽवृधः वर्षयिता
ऽइन्द्रः ऽविश्वस्य ऽदमिता शिक्षयिता ऽविभीषणः भयजनकः ऽआर्यः स्वामी ऽयथावशं यथेच्छं
ऽदासं दासकर्माणं जने' ऽनयति स्ववशम् ॥

समीं पणेरजति भोजनं मुषे वि दाशुषे मजति मूनरं वसु ।

दुर्गे चन ध्रियते विश्व आ पुरु जनो यो अस्य तविषीमचुकुधत् ॥ ७ ॥

सम् । ईम् । पणेः । अजति । भोजनम् । मुषे । वि । दाशुषे । मजति । मूनरम् । वसु ।

दुऽगो । चन । ध्रियते । विश्वः । आ । पुरु । जनः । यः । अस्य । तविषीम् । अचुकुधत् ॥ ७ ॥

ऽईम् अवमिन्द्रः ऽपणेः वनिज' इव' लुब्धकस्थादातुः ऽभोजनं धनमन्नं वा ऽमुषे चोरवितुं
ऽसम् ऽभजति सम्पद् गच्छति । गत्वा चादाय ऽदाशुषे हविर्दाने यजमानाय ऽवि ऽभजति
ऽमूनरं शोभनमनुष्यं ऽवसु धनम् । अवदुर्धनमाकृष्य यष्टे प्रयच्छतीत्यर्थः । न केवलं वनिज-
प्रदानमात्रं किन्तु ऽपुरु पुरुषि ऽदुर्गे ऽवन' दुःकेन' गम्यन्ते आपद्यति ऽविश्वः सर्वोऽपि दानृजनः ऽआ
ऽध्रियते आस्थाप्यते । ऽवः ऽजनः ऽअस्य इन्द्रस्य ऽतविषीं वकम् ऽअचुकुधत् विहिताकरणादिना
तस्य पणेरजतीति पूर्वशेषः । यद्वा । वोऽस्य तविषीमचुकुधत् न सर्वोऽपि जनो दुर्गे चनाध्रियत
इत्येव ॥ चनेत्येकपदमप्येतुसंप्रदायप्राप्तम् ॥

१. ख-च-स-न-न-म-र-‘जनं’ नास्ति । २. ख-च-स-न-न-म-र-वनिजमिव । ३. ख-च-न-
वनिजप्रदानं । ४. ख-च-स-न-न-म-वन दुःकेन, र-च दुःकेन न । ५. स-न-म-र-‘अनः’ नास्ति ।

सं यज्जनौ सुधनौ विश्वशर्धसावेदिन्द्रो मघवा गोषु शुभिषु ।

युजं ह्यन्यमकृत प्रवेपन्युदो गव्यं सृजते सत्त्वभिर्धुनिः ॥ ८ ॥

सम् । यत् । जनौ । सुधनौ । विश्वऽशर्धसौ । अवेत् । इन्द्रः । मघऽवा । गोषु । शुभिषु ।

युजम् । हि । अन्यम् । अकृत । प्रऽवेपनी । उत् । ईम् । गव्यम् । सृजते । सत्त्वऽभिः । धुनिः ॥ ८ ॥

१सम् १अवेत् संजानाति १यत् यदा १जनौ परस्परप्रतिद्वन्द्विनौ १सुधनौ शोभनधनौ १विश्वशर्धसौ व्यासबलौ बहूसाहौ वा १मघवा धनवान् १इन्द्रः १गोषु १शुभिषु शोभनासु गोषु निमित्तभूतासु १अन्यं वष्टारं १युजं सहायम् १अकृत कृतवान् १प्रवेपनी शत्रूणां प्रवेपनवान् । १ईम् अस्मै १गव्यं गोसमूहम् १उत् १सृजते १सत्त्वभिः मरुद्भिः सह १धुनिः मेघानां कम्पयिता । इन्द्रो यजमानम् अयजमानं वा यं जानाति गोनिमित्तं^१ ज्ञात्वा यजने गोसमूहं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

सहस्रसामाग्निवेशि गृणीषे शत्रिमघ उपमां केतुमर्यः ।

तस्मा आपः संयतः पीपयन्त तस्मिन्क्षत्रममवत्त्वेधमस्तु ॥ ९ ॥

सहस्रऽसाम् । आग्निऽवेशिम् । गृणीषे । शत्रिम् । अग्ने । उपऽसाम् । केतुम् । अर्यः ।

तस्मै । आपः । सम्ऽयतः । पीपयन्त । तस्मिन् । १क्षत्रम् । अमऽवत् । त्वेषम् । अस्तु ॥ ९ ॥

अग्निवेशिसुतं शत्रिमसंख्यातधनप्रदम् । आशास्त ऋषिरन्यथा प्रजापतिसुतः सुधीः ॥ १अर्यः^१ अहं १सहस्रसाम् अपरिमितधनप्रदम् १आग्निवेशिम् अग्निवेशिसुतं १शत्रिम् एतन्नामकं राजर्षिं १गृणीषे गृणे स्तौमि । हे १अग्ने अङ्गनादिगुणविक्षिपेन्द्र । कीदृशं तम् । १उपसाम् उपमानभूतं १केतुं प्रज्ञापकं प्रख्यातमित्यर्थः । १तस्मा १आपः १संयतः सम्यक् गच्छन्त्यः १पीपयन्त प्वायन्ताम्^२ । १तस्मिन् राज्ञि १क्षत्रं धनम्^३ १अमवत् बलसहितं^४ १त्वेषं दीप्तम् १अस्तु इति ॥ ॥ ४ ॥

‘ यस्ते साधिष्ठः ’ इत्यदर्थं तृतीयं सूक्तम् । अङ्गिरोगोत्रः प्रभूवसुर्नाम ऋषिः । अन्यथा पङ्क्तिः । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया सिष्टा अनुष्टुभः । इन्द्रो देवता । ‘ यस्तेऽष्टौ प्रभूवसुराङ्गिरसः पङ्क्त्यन्तम् ’ इत्यनुक्तान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आभिप्रायिकेषूपध्वेषु तृतीयसवने आद्य-स्तुत्रोऽष्टावाकस्य वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ यस्ते साधिष्ठोऽवसे पुरां भिन्दुर्बुधा कविः ’ (आश्व. औ. ७. ८) इति । द्वितीयतृतीययोः स्वरसाङ्गोभाषी तृचानुरूपौ । ‘ यस्ते साधिष्ठोऽवस इति चकनुष्टुभः ’ (आश्व. औ. ८. ५) इति हि सूत्रितम् ॥

यस्ते साधिष्ठोऽवस इन्द्र क्रतुष्टमा भर ।

अस्मभ्यं चर्षणीसहं सस्मिन् वाजेषु दुष्टरम् ॥ १ ॥

यः । ते । साधिष्ठः । अवसे । इन्द्र । क्रतुः । तम् । आ । भर ।

अस्मभ्यम् । चर्षणिऽसहम् । सस्मिन् । वाजेषु । दुष्टरम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तव यः साधिष्ठः अतिशयेन साधकः क्रतुः उक्तलक्षणं कर्म प्रज्ञा वास्ति
यत् क्रतुं नः अवसे अस्मद्रक्षणाय अस्मभ्यम् आ भर आहर । कीदृशं तम् । चर्षणीसहं सर्वेषां
मनुष्याणामभिभवितारं सस्मिन् संज्ञातं शुद्धं वाजेषु संग्रामेषु दुष्टरम् अन्यैरभिभाव्यम् ॥

यदिन्द्र ते चतस्रो यच्छूर सन्ति तिस्रः ।

यद्वा पञ्च क्षितीनामवस्तत्सु न आ भर ॥ २ ॥

यत् । इन्द्र । ते । चतस्रः । यत् । शूर । सन्ति । तिस्रः ।

यत् । वा । पञ्च । क्षितीनाम् । अवः । तत् । सु । नः । आ । भर ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते तव यत् या उतयः चतस्रः^१ चतुर्षु^२ वर्णेषु संभिताः सन्ति यत्^३ याश्च हे
यद्वा^४ पञ्च लोकेषु वर्तमानाः यद्वा^५ । वाक्यद्वयार्थे । यत् याश्च पञ्च क्षितीनां पञ्चजन-
संबन्धिष्व उतयः सन्ति यत्^६ सर्वम्^७ अवः रक्षणं^८ सु सुष्ठु नः अस्मभ्यम् आ भर आहरेति ॥

आ तेऽवो वरेण्यं वृषन्तमस्य हूमहे ।

वृषज्जतिर्हि जज्ञिष आभूमिरिन्द्र तुर्वणिः ॥ ३ ॥

आ । ते । अवः । वरेण्यम् । वृषन्तमस्य । हूमहे ।

वृषज्जतिः । हि । जज्ञिषे । आभूमिः । इन्द्र । तुर्वणिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वृषन्तमस्य फलानां वर्षकतमस्य ते तव अवः रक्षणं गमनं वा वरेण्यं वरणीयम्
आ हूमहे आहुवामः । हे इन्द्र वृषज्जतिः वर्षकतमस्य तुर्वणिः तुर्वणिरिन्द्रको वा यम् आभूमिः
सर्वतो भवन्निष्पातैर्मरुभिः सह अवः^१ हि^२ जज्ञिषे उत्पादयति कष्ट । तेऽव आहुवाम इति ।
यद्वा । वृषकतमस्य सन् वस्माद्यज्ञमागत्य फलं जज्ञिषे तस्मात्तेऽवो हूमहे इति ॥

१. स-स-वतसुषु; ग-व-ज-प-फ-व-रक्षाः वतसः वतसुषु; त-र-वतसः वतसुषु । २.

व-न-म-र-‘यत्’ नास्ति । ३. स-व-स-न-न-म-र-स-‘यद्वा’ नास्ति । ४. स-व-स-न-न-म-र-
अवो रक्षणं तत्सर्वम् । ५. स-व-स-न-न-म-र-वादि ।

वृषा ऋसि राधसे जज्ञिषे वृष्णि ते शर्वः ।

स्वक्षत्रं ते धृषन्मनः सत्राहमिन्द्र पौंस्यम् ॥ ४ ॥

वृषा । हि । असि । राधसे । जज्ञिषे । वृष्णि । ते । शर्वः ।

स्वक्षत्रम् । ते । धृषत् । मनः । सत्राहम् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १राधसे यजमानानां समृद्धये १वृषा १ऋसि फलस्य वर्षकोऽसि खलु । यद्वा । वृषा
कावसि । राधसे धनार्थं १जज्ञिषे उत्पद्यसे १ । १ते १शर्वः बलं १वृष्णि वर्धितु । १ते १मनः १स्वक्षत्रं
स्वायत्तबलं १धृषत् धर्वकं विरोधिनाम् । हे इन्द्र ते १पौंस्यं पुंस्त्वं १सत्राहं संचहन्तु ॥

त्वं तमिन्द्र मर्त्यममित्रयन्तमद्रिवः ।

सर्वरथा शतक्रतो नि याहि शवसस्पते ॥ ५ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अमित्रयन्तम् । अद्रिवः ।

सर्वरथा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । नि । याहि । शवसः । पते ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र १त्वं १तम् १अमित्रयन्तं शत्रुत्वमाचरन्तं शत्रुं वेच्छन्तं १मर्त्यं हे १अद्रिवः बज्रवन्निन्द्र
१सर्वरथा सर्वत्र ग्यासेन रथेन ॥ ' सुपां सुलुह्' ' इत्याकारः ॥ हे १शतक्रतो हे १शवसस्पते बलस्य
पालक १नि १याहि नितरां गच्छाभिभवितुम् ॥ ॥ ५ ॥

त्वामिन्द्रहन्तम् जनासो वृक्तबर्हिषः ।

उग्रं पूर्वीषु पुर्व्यं हवन्ते वाजसातये ॥ ६ ॥

त्वाम् । इत् । वृत्रहन्तम् । जनासः । वृक्तबर्हिषः ।

उग्रम् । पूर्वीषु । पुर्व्यम् । हवन्ते । वाजसातये ॥ ६ ॥

हे १वृत्रहन्तम् अतिशयेन शत्रूणां १हन्तरिन्द्र १त्वामित् त्वामेव १जनासः जनाः १वृक्तबर्हिषः
आच्छादितदर्भाः । प्रवृत्तयज्ञा इत्यर्थः । १उग्रम् उग्रूर्णबलं १पूर्वीषु बह्वीषु प्रजासु मध्ये १पुर्व्यं
पुर्गतं सन्तं १वाजसातये संग्रामाय १हवन्ते आहवन्ते ॥

अस्माकमिन्द्र दुष्टरं पुरोयावानमाजिषु ।

सयावानं धनेधने वाजयन्तमवा रथम् ॥ ७ ॥

अस्माकम् । इन्द्र । दुष्टरम् । पुरःऽयावानम् । आजिषु ।

सयावानम् । धनेऽधने । वाजयन्तम् । अवा । रथम् ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अस्माकं ^३रथं रंहणस्वभावं वा पुत्रम् ^४अव रक्ष । कीदृशं रथम् । ^५दुष्टं ^६दुः
तरणीयम् ^७आजिषु संग्रामेषु ^८पुरोवाचानं पुरतो मिथितारं ^९सवाचानम् अनुचरैः सह गमं
^{१०}धनेधने सर्वेषु धनेषु ^{११}वाजयन्तं संग्रामं धनं वेच्छन्तम् ॥

अस्माकमिन्द्रेहि नो रथमवा पुरंध्या ।

वयं श्विष्ट वार्यं दिवि अर्वो दधीमहि दिवि स्तोमं मनामहे ॥ ८ ॥

अस्माकम् । इन्द्र । आ । इहि । नः । रथम् । अव । पुरम् ^१ध्या ।

वयम् । श्विष्ट । वार्यम् । दिवि । अर्वः । दधीमहि । दिवि । स्तोमम् । मनामहे ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अस्माकम् अस्मादीय एव सन् ^३एहि आगच्छ । आगत्य च ^४पुरंध्या शोभनपुत्राया
^५नः अस्माकं ^६रथम् ^७अव रक्ष । ^८वयं च हे ^९श्विष्ट अतिशयेन बलवान् स्वदनुग्रहात् ^{१०}वार्यं वरणीयं
^{११}अवः अर्धं कीर्तिं वा ^{१२}दिवि द्योतमाने स्वयि ^{१३}दधीमहि स्थापयामः । तथा ^{१४}दिवि स्वयि ^{१५}स्तोमं
स्तोमं ^{१६}मनामहे करवामहे इत्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

‘स आ गमत्’ इति षट्त्वं चतुर्थं सूक्तम् । आग्निरमः प्रभूवसुर्ऋषिः । तृतीया जगती शिष्टा
अनुक्तत्वात् त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनुक्रान्तं च—‘स आ गमत् षट् तृतीया जगती’ इति ॥
विनियोगो लैङ्गिकः ॥

स आ गमदिन्द्रो यो वसूनां चिकेतदातुं दामनो रयीणाम् ।

धन्वचरो न वंसगस्तृषाणश्चक्रमानः पिबतु दुग्धमंशुम् ॥ १ ॥

सः । आ । गमत् । इन्द्रः । यः । वसूनाम् । चिकेतत् । दातुम् । दामनः । रयीणाम् ।

धन्व ^१ऽचरः । न । वंसगः । तृषाणः । चक्रमानः । पिबतु । दुग्धम् । अंशुम् ॥ १ ॥

^१सः ^२इन्द्रः अस्मद्यज्ञं प्रति ^३आ ^४गमन् आगच्छतु । ^५यः देवः ^६वसूनां धनानाम् ॥
कर्मणि षष्ठी ॥ वसूनि धनानि ^७चिकेतत् जानाति प्रदातुम् । स कीदृशः । ^८वामनः दाता दामनो
वा ^९वरणीयां धनानाम् । गमने दृष्टान्तः । ^{१०}धन्वचरो ^{११}न धनुषा सह संचरन् धानुष्य इव ^{१२}वंसगः
वननीषगमनः । ^{१३}तृषाणः अत्यन्तं नृपितः ^{१४}चक्रमानः कामचमानश्च सन् ^{१५}दुग्धम् अभिपुतन् ^{१६}अंशुं
सोमं ^{१७}पिबतु ॥

आ ते हनू हरिवः शूर शिमे रुहत्सोमो न पर्वतस्य पृष्ठे ।

अनु त्वा राजजर्वतो न हिन्वन् गीर्भिर्मदेम पुरुडूत विधे ॥ २ ॥

आ । ते । हनू इति । इरि ^१ऽवः । शूर । शिमे इति । रुहत् । सोमः । न । पर्वतस्य । पृष्ठे ।

अनु । त्वा । राजन् । अर्धतः । न । हिन्वन् । गीः ^१ऽभिः । मदेम । पुरुडूत । विधे ॥ २ ॥

हे इन्द्र हे हरिः हरिभ्यां तद्वन् वक्षुर वते तव वहनू हननसाधने । यद्यप्ययं शिप्रावचनः
किंपि पुनः शिप्राभिधानात् गौणोऽवगन्तव्यः । उक्तरूपे संहते वा वक्षिणे वआ वरुहत् आरोहतु
श्रोतु वसोमः अस्मद्वत्तः । पर्वतस्य वृष्टे वन रुहत् नारोहति । तत्र न तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा ।
शब्दः पुरस्तात्प्रयुक्तोऽप्यत्रोपमार्थः । पर्वतस्य वृष्टे उपरिप्रदेशे सोमो न । तत्र यथा विष्णुभेन
सरति तद्वत् । हे वराजन् राजमानेन्द्र वत्वा त्वाम् वअनु त्वया सह ॥ 'तृतीयार्थे' इत्यनोः कर्म-
प्रवचनीयत्वम् ॥ वक्षिणे वयम् अवर्ततो वन अश्वानिव तृणादिभिः वगीभिः स्तुतिभिः वहिन्वन्
हिन्वन्तः त्वां प्रीणयन्तः सन्तः वमदेम हृष्येम । हे वपुरुहूत बहुप्रकारं बहुभिर्वाहूतेन्द्र ॥

चक्रं न वृत्तं पुरुहूत वेपते मनो भिया मे अमतेरिद्विषः ।

रथादधि त्वा जरिता सदावृध कुविशु स्तोषन्मघवन्पुरुवसुः ॥ ३ ॥

चक्रम् । न । वृत्तम् । पुरुऽहुत । वेपते । मनः । भिया । मे । अमतेः । इत् । अद्विऽवः ।

रथात् । अधि । त्वा । जरिता । सदाऽवृध । कुवित् । नु । स्तोषत् । मघऽवन् । पुरुऽवसुः ॥ ३ ॥

हे वपुरुहूत बहुभिराहूत हे अद्विषः वज्रवन्निन्द्र मे मनः अमतेरित् दारिद्र्यादस्तोतुर्वा
सकाशात् भिया भीत्या वेपते कम्पते । वृत्तं चक्रं न भूमौ वर्तमानं चक्रमिव । यस्मादेवं तस्मात्
रथादधि उपरि स्थितं त्वा त्वां हे सदावृध सर्वदा वर्धमान हे मघवन् इन्द्र जरिता स्तोता
वपुरुवसुः अहमृषिः कुवित् बहु नु क्षिप्रं स्तोषत् स्तोष्यति स्तूयात् ॥ अत्र कुविच्छब्दयोगेऽपि
आख्यातस्य बहुलप्रहणाजिघातः ॥

एष ग्रावेव जरिता त इन्द्रेयति वाचं बृहदाशुषाणः ।

प्र सव्येन मघवन्यंसि रायः प्र दक्षिणिद्वरिवो मा वि वेनः ॥ ४ ॥

एषः । प्रावाऽइव । जरिता । ते । इन्द्र । इयति । वाचम् । बृहत् । आशुषाणः ।

प्र । सव्येन । मघऽवन् । यंसि । रायः । प्र । दक्षिणित् । इरिऽवः । मा । वि । वेनः ॥ ४ ॥

एषः जरिता गरिता स्तोता प्रावेव अभिषदाश्मेव । स यथा रसं जनयति तद्वत् हे इन्द्र
वते तुभ्यं वाचं स्तुतिम् इयति प्रेरयतीत्यर्थः । बृहत् महत् प्रभूतं कलम् आशुषाणः आशु संभक्ता
सन् हे मघवन् सव्येन हस्तेन रायः धनमि वप्र यंसि प्रवच्छसि । दक्षिणित् दक्षिणेनापि वप्र
यंसि धैवः । मा वि वेनः विगतकामं मा कार्षीः ॥

वृषा त्वा वृषणं वर्धतु द्यौर्वृषा वृषभ्यां वहसे हरिभ्याम् ।

स नो वृषा वृषरथः सुशिप्र वृषक्रतो वृषा वज्रिन्भरे धाः ॥ ५ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । वर्धतु । द्यौः । वृषा । वृषभ्याम् । वहसे । हरिभ्याम् ।

सः । नः । वृषा । वृषरथः । सुशिप्र । वृषक्रतो इति वृषक्रतो । वृषा । वज्रिन् । भरे । धाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा त्वाम् ^२वृषा वर्षित्री ^३द्यौः द्योतयित्री स्तुतिः ॥ द्योततेर्दीप्यतेर्वा स्तुत्यर्थेऽप्येवं रूपम् ॥ ^४वृषणं कामानां वर्षकं त्वां ^५वर्धतु वर्धयतु । ^६वृषा एवं ^७वृषभ्यां सेतृभ्यां ^८हरिभ्यां ^९वहसे यज्ञं प्रत्युद्यसे । हे ^{१०}सुशिप्र शोभनहृदो ^{११}वृषक्रतो वर्षणकर्मन् हे ^{१२}वज्रिन् वज्रबुद्धेन्द्र ^{१३}सः त्वं ^{१४}वृषा ^{१५}वृषरथः ^{१६}च सन् ^{१७}नः अस्मान् ^{१८}भरे संग्रामे भरणवति यज्ञे वा ^{१९}धाः धारय ॥

यो रोहितौ वाजिनौ वाजिनीवान्त्रिभिः शतैः सचमानावदिष्ट ।

यूने समस्मै क्षितयो नमन्तां श्रुतरथाय मरुतो दुवोया ॥ ६ ॥

यः । रोहितौ । वाजिनौ । वाजिनीवान् । त्रिभिः । शतैः । सचमानौ । अदिष्ट ।

यूने । सम् । अस्मै । क्षितयः । नमन्ताम् । श्रुतरथाय । मरुतः । दुवः । द्या ॥ ६ ॥

इयं श्रुतरथस्य राज्ञो दानस्तुतिः । ^१यः राजा ^२वाजिनीवान् अजवान् श्रुतरथः । ^३रोहितौ रोहितवर्णौ ^४वाजिनी वेजनवन्तावधौ ^५त्रिभिः ^६शतैः गवां धनानां वा उक्तसंख्याभिः ^७सचमानौ संगच्छमानौ ^८अदिष्ट ॥ ददातेः ^९विशतेर्वा लुकीदं रूपम् ॥ ^{१०}यूने सर्वत्र मिश्रयित्रे निचतएणाव वा ^{११}अस्मै ^{१२}श्रुतरथाय ^{१३}क्षितयः सर्वाः प्रजाः ^{१४}दुवोया ॥ तृतीयैकवचनस्य याजादेशः ॥ परिचर्यवा ^{१५}सं ^{१६}नमन्तां प्रणता भवन्तु । सेवन्तामित्यर्थः । हे ^{१७}मरुतः इति इन्द्रसहायभूतानां मरुतां संबोधनम् ॥ ॥ ७ ॥

‘सं भानुना’ इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमन्त्रेरार्षं त्रैदुममैश्वरम् । ‘सं भानुना पञ्चाग्निः’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

सं भानुना यतते सूर्यस्याजुहानो घृतपृष्ठः स्वक्षाः ।

तस्मा अमृधा उषसो व्युच्छान्य इन्द्राय सुनवामेत्याह ॥ १ ॥

सम् । भानुना । यतते । सूर्यस्य । आजुहानः । घृतपृष्ठः । सुअक्षाः ।

तस्मै । अमृधाः । उषसः । वि । उच्छान् । यः । इन्द्राय । सुनवाम । इति । आह ॥ १ ॥

सर्वस्व भानुना तेजसा सह भाजुह्वानः सर्वत्र ह्वयमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ वृत्तपृष्ठः
लो वृत्तयुक्तपृष्ठप्रवेशो वा स्वस्वज्ञाः स्वस्वनोऽग्निः सं यतते सम्यक् प्रयत्नं करोति । उदयकाले
प्रज्वाल्यन्ते । तस्मात् कारणात् यः यजमानः इन्द्राय सुनवामेत्याह ब्रूतेऽध्वर्युं प्रति तस्मै
नाम असृग्नाः अर्हिसिताः उपसः व्युच्छान् व्युच्छन्तु । उदयकालेऽग्निः प्रज्वालितस्तस्मात्
गं कुर्म इति वो ब्रूते तस्य सुविनानि भवन्तीत्यर्थः ॥

मिद्धाभिर्वनवत्स्तीर्णबर्हिर्युक्तप्रावा सुतसोमो जराते ।

प्रावाणो यस्यैषिरं वदन्त्ययदध्वर्युर्हविषाव सिन्धुम् ॥ २ ॥

मिद्धाऽग्निः । वनवत् । स्तीर्णऽबर्हिः । युक्तऽप्रावा । सुतऽसोमः । जराते ।

प्रावाणः । यस्य । इषिरम् । वदन्ति । अयत् । अध्वर्युः । हविषा । अव । सिन्धुम् ॥ २ ॥

समिद्धाग्निः प्रदीप्ताग्निः स्तीर्णबर्हिः प्रस्तृतधर्मोऽयं यजमानः वनवत् संभजते । युक्तप्रावा
नियुक्ताभिषवपाषाणः सुतसोमः अभिषुतसोमः जराते जरति स्तीति । यस्य अध्वर्योः प्रावाणः
अभिषवसाधनाः इषिरम् एषणीयं गमनशीलं वा शब्दं वदन्ति सः अध्वर्युर्हविषा सह अव अयत्
सिन्धुम् पक्षेजनीः अवगच्छति ॥

वधूस्त्रिं पतिमिच्छन्त्येति य इं वहति महिषीमिषिराम् ।

आस्यं अवस्याद्रथ आ च घोषात्पुरु सहस्रा परि वर्तयाते ॥ ३ ॥

वधूः । इयम् । पतिम् । इच्छन्ती । एति । यः । इम् । वहति । महिषीम् । इषिराम् ।

आ । अस्य । अवस्यात् । रथः । आ । च । घोषात् । पुरु । सहस्रा । परि । वर्तयाते ॥ ३ ॥

इयं वधूः इन्द्रस्य पत्नी पतिमिच्छन्ती स्वप्रियं यज्ञगमनाय प्रवृत्तमिच्छन्ती एति अनु-
गच्छति । यः इन्द्रः इम् एनां महिषीं वहति वहति इषिरां गमनवर्ताम् अस्य इन्द्रस्य रथः
आ अर्वागस्मदभिमुखं अवस्यात् अग्नमिच्छति । आ च घोषात् आह्वयति । शब्दवति । पुरु
अस्यधिकं सहस्रा सहस्राणि धनानि परि परितः वर्तयाते वर्तयति । प्रापयति । अवस्यादा च
ब्रुवाति वा ॥

न स राजा व्यथते यस्मिन्निन्द्रस्तीव्रं सोमं पिबति गोसंस्वायम् ।

आ संत्वनैरजति हन्ति वृत्रं क्षेति क्षितीः सुभगो नाम पुष्यन् ॥ ४ ॥

न । सः । राजा । व्यथते । यस्मिन् । इन्द्रः । तीव्रम् । सोमम् । पिबति । गोऽसंस्वायम् ।

आ । संत्वनैः । अजति । हन्ति । वृत्रम् । क्षेति । क्षितीः । सुऽभगः । नाम । पुष्यन् ॥ ४ ॥

१. क-च-स-न-त-न-भ-र-‘इन्द्राय’ नास्ति । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-अवनेजनीः । ३. क-च-
क-र-अग्नमिच्छन्तु; न-अग्नमिच्छन्तु । ४. क-च-स-न-भ-र-वर्तयन्ति प्रापयन्ति; घ-च-ज-प्रापयति ।

वस वराजा वन वव्यथते व्यथितो न भवति । वस्मिन् राजनि तदीये वने वृद्धः वृत्तिं मद्जनकं वसोमं वपिबति वगोसखावम् । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिमिश्रणवन्तम् ॥ स राजा वसत्वनेः सत्वभिरनुचरैः वधा सर्वतः वज्रजति गच्छति । वृष्टिं च वृष्ट्रं वापं वैरिणं वा । वक्षेति गच्छति वक्षितीः प्रजाः । अथवा क्षितीर्निवासास्त्रिवसते । वसुभगः क्षोभनसुखः वनाम नामकं धनमिन्द्रस्य स्तोत्रं वा वपुष्यन् पोषयन् ॥

पुष्यात्क्षेमं अभि योगे भवात्युभे वृत्तौ संयती सं जयाति ।

प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवाति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् ॥ ५ ॥

पुष्यात् । क्षेमं । अभि । योगे । भवाति । उभे इति । वृत्तौ । संयती इति सम्पद्यती । सम् । जयाति ।

प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्रा । भवाति । यः । इन्द्राय । सुतऽसोमः । ददाशत् ॥ ५ ॥

पुष्यात् पोषयेत् बन्धादीन् । वक्षेमे प्राप्तस्य धनस्य रक्षणे वयोगे अलब्धस्य प्राप्ते च वृत्तिं भवाति भवति । अभीत्यनर्थको धात्वर्थानुवादी वा । प्रभुर्भवतीत्यर्थः । तथा वृद्धे वृत्तौ वर्तमाने संयती नियते अहोरात्रे सं वजयाति सम्यक् जयति । ते सुखकरे स्वातामिरर्थः । किंच सः प्रियः भवति सूर्ये तथा अग्रा अग्री प्रियः भवति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् सोमं ददाति ॥ ॥ ८ ॥

‘ उरोष्टे ’ इति पञ्चमं षष्ठं सूक्तमत्रेरापमानुष्टुभमैन्द्रम् । ‘ उरोरानुष्टुभम् ’ इत्यनुक्तमैन्द्रम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उरोष्टे इन्द्र राधसो बिम्बी रातिः शतक्रतो ।

अथा नो विश्वचर्षणे शुक्ला सुक्षत्र मंहय ॥ १ ॥

उरोः । ते । इन्द्र । राधसः । बिम्बी । रातिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अथ । नः । विश्वऽचर्षणे । शुक्ला । सुक्षत्र । मंहय ॥ १ ॥

हे इन्द्र शतक्रतो बहुकर्मन् ते तव उरोः प्रभूतस्य राधसः धनस्य रातिः शानं बिम्बी महती । अथ अतः कारणात् नः अस्मभ्यं हे विश्वचर्षणे सर्वस्य वृष्टः सुक्षत्र क्षोभनवनेन्द्र । क्षत्रमिति धननाम । शुक्ला शुक्लानि धनानि मंहय प्रवण्ड ॥

यदीमिन्द्र अवाय्यमिषं शविष्ठ दधिषे ।

पप्रथे दीर्घभुत्तमं हिरण्यवर्णं दुस्तरम् ॥ २ ॥

यत् । इम् । इन्द्र । अवाय्यम् । इषम् । शविष्ठ । दधिषे ।

पप्रथे । दीर्घभुत्तमम् । हिरण्यऽवर्णं । दुस्तरम् ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२सविष्ट-अतिसयेन बलवान् ^३यत् ^४इषम् अन्नं ^५अवाच्यं अवणीयम् ^६ईषं सर्वतः
^७धारयसि ददासि वा ॥ इषशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ हे ^८हिरण्यवर्ण इन्द्र तदन्नं
^९पप्रथे प्रथते । कथम् । ^{१०}दीर्घश्रुतमम् अतिदूरश्रवणीयतमम् । सर्वत्र कीर्त्यमित्यर्थः । ^{११}बुष्टरम् अनभि-
 भाष्यमुक्तलक्षणं प्रथते ॥

शुष्मासो ये ते अद्रिवो मेहना केतसापः ।

उभा देवात्रभिष्टये दिवश्च गमश्च राजथः ॥ ३ ॥

शुष्मासः । ये । ते । अद्रिऽवः । मेहना । केतऽसापः ।

उभा । देवौ । अभिष्टये । दिवः । च । गमः । च । राजथः ॥ ३ ॥

हे ^१अद्रिवः वज्रवज्जिन्द्र ^२ते त्वदीयाः ^३ये ^४शुष्मासः बलभूता मरुतः सन्ति ।
 कीरशास्ते । ^५मेहना मंहनीयाः ^६केतसापः प्रज्ञापकं कर्मान्तरिक्षं वा स्पृशन्तः । ^७उभा^१ उभौ ^८देवौ
 एवं ^९च मरुतसमूहश्च^२ इत्युभौ युवां ^३दिवश्च द्युलोकात् ^४गमश्च भूमेः सकाशात् ^५अभिष्टये अभितो गमनाय
^६राजथः ईशाथे ॥

उतो नो अस्य कस्य चिदक्षस्य तव वृत्रहन् ।

अस्मभ्यं नृम्णमा भरास्मभ्यं नृमणस्यसे ॥ ४ ॥

उतो इति । नः । अस्य । कस्य । चित् । दक्षस्य । तव । वृत्रहन् ।

अस्मभ्यम् । नृम्णम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । नृमणस्यसे ॥ ४ ॥

^१उतो अपि च हे ^२वृत्रहन् इन्द्र ^३नः अस्मभ्यं ^४कस्य ^५चित् अनिर्देश्यस्य ^६दक्षस्य प्रबुद्धस्य
 दातुर्वा ^७अस्य ^८तव स्वभूतेभ्यः ^९अस्मभ्यम् । पुनः भुतिरादरार्थाः । ^{१०}नृम्णं नृमणं धनम् ^{११}आ ^{१२}भर
 आहर । हे इन्द्र यतस्त्वम् ^{१३}अस्मभ्यं ^{१४}नृमणस्यसे धनमिच्छसि ॥

नू त आभिरभिष्टिभिस्तव शर्मिष्ठतक्रतो ।

इन्द्र स्याम सुगोपाः शूर स्याम सुगोपाः ॥ ५ ॥

नू । ते । आभिः । अभिष्टिभिः । तव । शर्मिन् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्र । स्याम । सुगोपाः । शूर । स्याम । सुगोपाः ॥ ५ ॥

हे ऽशतक्रतो इन्द्र ऽते तव ऽआभिः ऽअभिष्टिभिः अभिगमनैः ऽनु शीघ्रं सद्यदा भवेमेति शेषः ।
हे ऽइन्द्र ऽतव ऽशर्मन् शर्मणि सुखे सति ऽसुगोपाः ऽस्याम भवेम । हे ऽधूर तव शर्मणि
ऽसुगोपाः शोभनरक्षणाः ऽस्याम भवेम । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ९ ॥

‘यदिन्द्र चित्र’ इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तमत्रेराप्यमैन्द्रम् । अन्यथा पङ्क्तिः सिद्धाः पङ्क्त्यन्त-
परिभाषयानुष्टुभः । ‘यदिन्द्र पङ्क्त्यन्तम्’ इत्यनुक्रमणिका ॥ आभिष्टुविकेषूक्थ्येषु तृतीयसप्तमे आद्य-
स्तृचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘यदिन्द्र चित्र मेहना यस्ते साधिष्ठोऽवसे’
(आश्व. औ. ७. ८) इति ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमाद्रिवः ।

राधस्तमो विददस उभयाहस्त्या भर ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । चित्र । मेहना । अस्ति । त्वाऽदातम् । अद्रिऽवः ।

राधः । तत् । नः । विददसो इति विदत्स्वसो । उभयाहस्ति । आ । भर ॥ १ ॥

हे^१ ऽचित्र चायनीय हे ऽअद्रिवः वज्रवन्^२ इन्द्र^३ यत्^४ मेहना मंहनीयं^५ ऽरवादातं
त्वया दातव्यं^६ राधः धनम्^७ अस्ति^८ यत्^९ धनं हे^{१०} विददसो लब्धधनेन्द्र^{११} नः^{१२} अस्मभ्यम्^{१३} उभया-
हस्ति^{१४} उभाभ्यां हस्ताभ्याम्^{१५} आ^{१६} भर आहर । अत्र ‘यदिन्द्र चित्र चायनीय मंहनीयं धनमस्ति’
(निरु. ४. ४) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्रं युक्षं तदा भर ।

विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ॥ २ ॥

यत् । मन्यसे । वरेण्यम् । इन्द्र । युक्षम् । तत् । आ । भर ।

विद्याम् । तस्य । ते । वयम् । अकूपारस्य । दावने ॥ २ ॥

हे^१ इन्द्र यत्^२ युक्षम् अन्नं^३ वरेण्यं वरणीयं^४ यन्मन्यसे^५ यत्^६ युक्षम् आ^७ भर अस्मभ्यम्^८ ।
ऽते तव संबन्धिनः वयं^९ तस्य तादृसस्योक्तलक्षणस्य^{१०} अकूपारस्य । अकुत्सितः पारोऽन्तो बस्य
तादृसस्य अस्तस्य^{११} दावने दाते^{१२} विद्याम् स्वाम ॥

वाजपेये अतिरिक्तोक्ते^१ ‘यस्ते क्षिप्तु’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘यस्ते क्षिप्तु प्रारब्धं त्वामिच्छव-
सस्यते’ (आश्व. औ. ९. ९.) इति ॥

१. र-हे इन्द्र हे । २. त-स-‘इन्द्र’ नास्ति । ३. न-व-व-ज-न-अस्मभ्यमाभर; व-अस्मभ्यमाभर
आहर । ४. न-व-ज-प-क-व-युक्षस्य । ५. त-अतिरिक्तोक्ते ।

यत्ते दि॒त्सु प्र॒राध्य॑ मनो॒ अस्ति॑ श्रु॒तं बृ॒हत् ।

तेन॑ दृ॒ळ्हा चि॑दद्वि॒व आ वा॒जं द॑र्षि॒ सा॒तये ॥ ३ ॥

यत् । ते । दि॒त्सु । प्र॒राध्यम् । मनः॑ । अस्ति॑ । श्रु॒तम् । बृ॒हत् ।

तेन॑ । दृ॒ळ्हा । चि॒त् । अ॒द्वि॒ऽवः । आ । वा॒जम् । द॑र्षि॒ । सा॒तये ॥ ३ ॥

हे इन्द्र॑ ऽते तव॑ ऽयत्॑ ऽद्वि॒त्सु दाने॑ष्णु॒ ऽप्र॒राध्यं प्र॒कर्षेण॑ स्तु॒त्यं ऽश्रु॒तं वि॒श्रु॒तं ऽबृ॒हत् म॒हत् ऽमनः॑
 ऽअस्ति॑ ऽतेन॑ मनसा॒ हे ऽअ॒द्वि॒वः व॒ज्रव॑ज्जिन्द्र॒ ऽदृ॒ळ्हा ऽचि॒त् दृढ॑मपि॒ ऽवा॒जम् अ॒ज्ञम् ऽआ ऽद॑र्षि॒
 आ॒द॒र॒य॒सि ऽसा॒तये अ॒स्मत्संभ॑जनाय॒ लाभा॑य वा ॥

मं॒हि॒ष्ठं वो॒ म॒घोनां॑ रा॒जा॒नं च॑र्ष॒णीनाम् ।

इन्द्र॑मु॒प प्र॑श॒स्तये॒ पूर्वी॑भिर्जु॒जुषे॒ गिरः॑ ॥ ४ ॥

मं॒हि॒ष्ठम् । वः । म॒घोना॑म् । रा॒जा॒नम् । च॑र्ष॒णीना॑म् ।

इन्द्र॑म् । उप॑ । प्र॒श॒स्तये॒ । पूर्वी॑भिः । जु॒जुषे॒ । गिरः॑ ॥ ४ ॥

ॽम॒घोनां॑ ह॒विल॑क्षणधनवतां॒ वः यु॒ष्माकं॑ ॽमं॒हि॒ष्ठम् अति॑शयेन॒ पू॒यं ॽच॑र्ष॒णीनां॑ मनु॒व्याणां॑
 ॽरा॒जा॒नम् ॽइन्द्र॑म् ॽउप॑ उपेत्य॒ ॽप्र॒श॒स्तये प्र॑शंसि॒तुं ॽपूर्वी॑भिः॒ पुरा॑तनीभिर्वाग्भिः॒ ॽगिरः॑ स्तो॒तारः॑
 ॽजु॒जुषे॒ से॒वन्ते ॥

अस्मा॑ इ॒त्काव्यं॑ वच॒ उ॒क्त्यमिन्द्रा॑य॒ शंस्य॑म् ।

तस्मा॑ उ॒ ब्र॒ह्मवा॑ह॒से गि॒रो व॑र्ध॒न्त्यत्र॑यो॒ गिरः॑ शु॒म्भन्त्य॑त्रयः ॥ ५ ॥

अस्मै॑ । इत् । का॒व्यम् । वचः॑ । उ॒क्त्यम् । इन्द्रा॑य । शंस्य॑म् ।

तस्मै॑ । उँ इति॑ । ब्र॒ह्म॒वा॒ह॒से । गिरः॑ । व॑र्ध॒न्ति । अ॒त्रयः॑ । गिरः॑ । शु॒म्भ॒न्ति । अ॒त्रयः॑ ॥ ५ ॥

ॽअस्मा॑ ऽइत् अस्मा एव॒ ॽइन्द्रा॑य॒ ॽका॒व्यं क॒वेः स्तो॒तुः सं॒बन्धि॑ । यद्वा । ' कु शब्दे ' ।
 क॒वेः क॒वेः वा॒ग्रूप॑म् ॽउ॒क्तं क॒वेः ॽशंस्यं॑ शंसनीयम् । यस्मादेवं॒ तस्मात् ॽतस्मा॑ ॽउ॒ तस्मा॑
 इन्द्रा॑यैव॒ ॽब्र॒ह्मवा॑ह॒से परि॑वृ॒हस्य॒ स्रोत्र॑स्य॒ वा॒ह॒काय॑ ॽगिरः॑ स्तु॒तीः ॽअ॒त्रयः॑ अ॒त्रि॒गोत्राः॑ ॽव॑र्ध॒न्ति
 व॑र्ध॒न्ति । ॽअ॒त्रयः॑ ॽगिरः॑ ॽशु॒म्भ॒न्ति दी॒पय॑न्ति । पु॒न॒रु॒क्तिरा॒दृशार्था॑ ॥ ॥ १० ॥

' आ वा॒ग्निभिः ' इति नववर्षमहमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—' आ वा॒हि नव॑ ऽग्नि॒-
 गा॒यन्वा॒नु॒ह॒म्भ॒ष्ये च॑ सा॒ सौरी॑ तदादीतिहासः स्तुतिकर्मत्वाद्भिर्देवतैव' इति । कृत्स्नस्य ' ऋचि-

आम्यस्मात् ' (अनु. १२.२) इति परिभाषया अत्रिर्केचिः । आद्यास्तिस्र उज्जिहः पञ्चमीनवन्वावनुदुमी
शिष्टाश्चतस्रस्त्रिदुभः । अत्रेः स्तूयमानत्वात् षड्याद्याः अत्रिदेवताकाः अप्यार्षेयाश्च पञ्चमी सूर्यदेवत्वा
क्षिष्टा ऐन्द्राः । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशास्त्रे आद्यस्तृच ऐन्द्रः पञ्चमः । सूत्रितं च—' आ बाह्विभिः
सुतं सज्ज्विन्धेभिर्देवेभिः ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । महाव्रतेऽप्यौष्णिहृतृचाशीतायनं तृचः ॥

आ याह्विभिः सुतं सोमं सोमपते पिब ।

वृषभिन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम् ॥ १ ॥

आ । याहि । अत्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । सोमऽपते । पिब ।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥ १ ॥

हे ऽइन्द्र ऽआ ऽयाहि अस्मद्यज्ञमागच्छ । आगत्य च हे ऽसोमपते सोमस्य स्वामिञ्चिन्द्र
ऽअत्रिभिः प्रावभिः ऽसुतं अभिषुतं ऽसोमं ऽपिब । हे ऽवृषन् फलस्य वर्षयितः ऽवृत्रहन्तम् अति-
शयेन शत्रूणां हन्तृतम् ऽवृषभिः वर्षकैर्मरुद्भिः सहा याहि पिब च ॥

वृषा ग्रावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः ।

वृषभिन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम् ॥ २ ॥

वृषा । ग्रावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयम् । सुतः ।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥ २ ॥

ऽग्रावा अभिषवसाधनः पाषाणः ऽवृषा वर्षकः सोमरसस्य फलस्य वा । ऽमदः सोमपानेन
जनितः ऽवृषा वर्षकः । ऽअयं ऽसुतः अभिषुतः ऽसोमः ऽवृषा । तं सोमं ऽवृषभिः सह पिब ॥

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिन् चित्राभिरूतिभिः ।

वृषभिन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम् ॥ ३ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । हुवे । वज्रिन् । चित्राभिः । उतिऽभिः ।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥ ३ ॥

हे ऽवज्रिन् वज्रधन्' ऽइन्द्र ऽवृषा सोमरसस्य सेकाहं ऽवृषणं त्वां' ऽहुवे आहूयामि । किमर्थम् ।
ऽचित्राभिः चावनीयाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिर्मिमित्तभूताभिः । क्षिप्तं गतम् ॥

' ऋजीवी वज्री ' इत्येषा ब्राह्मणाच्छंसिणः शस्त्रवाज्या' । ' ऋजीवी वज्री वृषमस्तुरापाकित
वाज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १९) इति हि सूत्रितम् ॥

१. ग-व-ज-प-क-व-हे वृत्रहन्तम् वृषभिन्द्र तम् । २. स-ग-व-व-ज-स-ज-न-म-र-व-वज्रधन्' नास्ति । ३. ग-व-ज-प-क-व-त्वा त्वाम् । ४. र-स-शस्त्रे याज्या ।

ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषादृष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।

युक्त्वा हरिभ्यामुप यासदर्वाभ्याम्यदिने सवने मत्सदिन्द्रः ॥ ४ ॥

ऋजीषी । वज्री । वृषभः । तुराषाद् । शृष्मी । राजा । वृत्रहा । सोमपावा ।

युक्त्वा । हरिभ्याम् । उप । यासत् । अर्वाङ् । माध्यदिने । सवने । मत्सत् । इन्द्रः ॥ ४ ॥

१ ऋजीषी । सवनद्वयेऽभिषुतस्य गतसारस्य^१ सोमस्य^२ तृतीयसवने आप्यायाभिषुतः^३ योऽस्ति स ऋजीषः सोमः । सोऽस्यास्तीत्यृजीषी । २ वज्री वज्रवान् ३ वृषभः वपिंता ४ तुराषाद् तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां सोढा ५ शृष्मी बलवान् ६ राजा ईश्वरः सर्वस्य ७ वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता ८ सोमपावा सोमरसस्य पाता एवं महानुभाव इन्द्रः ९ हरिभ्यां १० युक्त्वा रथं योजयित्वा ११ उप १२ यासत् उप-गच्छतु । १३ अर्वाङ् अस्मदभिमुखमागच्छतु । आगत्य^{१४} च^{१५} १६ माध्यदिने १७ सवने १८ मत्सत् माघतु सोमेन १९ इन्द्रः ॥

यत्वा सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।

अक्षेत्रविद्यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । सूर्यं । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः ।

अक्षेत्रवित् । यथा । मुग्धः । भुवनानि । अदीधयुः ॥ ५ ॥

इदमादिचतुर्भिर्मन्त्रैः अग्नीणां कर्म कीर्त्यते । हे १ सूर्यं प्रेरकं देव २ त्वा त्वां ३ यत् यदा ४ आसुरः असुरस्य प्राणापहतुरसुर्यां वा पुत्रः ५ स्वर्भानुः स्वर्भानुसंज्ञकः ६ तमसा मायानिमित्तेन ७ अविध्यत् आकृणोदित्यर्थः । तदा ८ भुवनानि सर्वाणि ९ अदीधयुः दृश्यन्ते^१ । १० यथा तत्रत्यः सर्वो जनः ११ अक्षेत्रवित् स्वस्वस्थानमजानन् १२ मुग्धः मूढो भवति तथा ॥ ॥ ११ ॥

स्वर्भानोरध यदिन्द्र माया अवो दिवो वर्तमाना अवाहन् ।

गूळहं सूर्यं तमसापव्रतेन तुरीयेण ब्रह्मणाविन्दुदत्रिः ॥ ६ ॥

स्वःऽभानोः । अध । यत् । इन्द्र । मायाः । अवः । दिवः । वर्तमानाः । अवऽअहन् ।

गूळहम् । सूर्यम् । तमसा । अपऽव्रतेन । तुरीयेण । ब्रह्मणा । अविन्दत् । अत्रिः ॥ ६ ॥

१ अध अथ जगन्मौल्यन्तरं २ स्वर्भानोः असुरस्य ३ यत् याः ४ मायाः सन्ति । कीदृशस्ताः । ५ दिवः द्योतमानादादित्यात् ६ अवः अवस्तात् ७ वर्तमानाः । तदुपरित्तिरोधानासामर्थादिति^८ भावः ।

१. ख-व-ण-गतसरस्य सोमस्य; झ-भ-गतस्य सोमस्य; त-गतसारस्य सोमस्य रसस्व । २. न-आप्यायमानोऽभिषुतः । ३. ग-घ-ज-श-‘आगत्य च’ नास्ति । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब- न दृश्यन्ते । ५. ग-घ-ज-झ-न-भ-र-°तिरोधानसामर्थात्, प-फ-ब-°तिरोधानादसामर्थात् ।

हे ^१इन्द्र ताः सर्वाः ^२अवाहन् अवहंसि । अथात्रेरेव परोक्षवादः । ^३तमसा अन्धकारेण ^४अवब्रजेन
अपगतकर्मणा ^५गूळहं ^६सूर्यम् । अन्धकारस्यावरणरूपत्वावपब्रतत्त्वम् । तथाचिधं ^७तुरीयेन ^८ब्रह्मणा
'प्राण्यो ब्रह्मा' इत्यनेन ^९अग्निः ^{१०}अविन्दत् लब्धवान् । आवरणापगमोपायं निरावरणं शुद्धं^{११} वा^{१२} सूर्य-
मिति । पूर्वमन्त्रापेक्षया^{१३} अस्य तुरीयत्वम् । एकैकं मायांशमेकैकेन मन्त्रेणापनोय चतुर्येन मन्त्रेण
निलीनं तमोऽप्यनुदित्यर्थः ॥

मा मामिमं तव सन्तमत्र इरस्या द्रुग्धो भियसा नि गारीत् ।

त्वं मित्रो असि सत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा ॥ ७ ॥

मा । माम् । इमम् । तव । सन्तम् । अत्रे । इरस्या । द्रुग्धः । भियसा । नि । गारीत् ।

त्वम् । मित्रः । असि । सत्यराधाः । तौ । मा । इह । अवतम् । वरुणः । च । राजा ॥ ७ ॥

इदं सूर्यवाक्यम् । हे ^१अत्रे ^२मामिमम्^३ इरगवस्थं मां ^४तव^५ सन्तं तव^६ स्वभूतम् ^७इरस्या
अनेच्छया ^८द्रुग्धः द्रोग्धासुरः ^९भियसा भयजनकेन तमसा ^{१०}मा ^{११}नि ^{१२}गारीत् मा गिरतु ।
किंच हे मित्र ^{१३}त्वं ^{१४}मित्रः ^{१५}असि । प्रमीतेः सकाशान् त्राता भवसि । ^{१६}सत्यराधाः सत्यधनश्च । ^{१७}तौ
^{१८}राजा ^{१९}वरुणश्च एवं च तौ युवां ^{२०}मा माम् ^{२१}इहावतं रक्षतम् । यद्वा । अत्रिरेव मित्र उच्यते । स^{२२}
च^{२३} वरुणश्च युवाम् ॥

प्राव्णो ब्रह्मा युयुजानः सपर्यन् कीरिणा देवाभमसोपशिक्षन् ।

अग्निः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात्स्वर्भानोरप माया अबुक्षत् ॥ ८ ॥

प्राव्णः । ब्रह्मा । युयुजानः । सपर्यन् । कीरिणा । देवान् । नमसा । उपशिक्षन् ।

अग्निः । सूर्यस्य । दिवि । चक्षुः । आ । अधात् । स्वःऽभानोः । अप । मायाः । अबुक्षत् ॥ ८ ॥

^१ब्रह्मा ब्राह्मणः ^२अग्निः^३ ^४प्राव्णः अभिषवसाधनानि^५ ^६युयुजानः युजन् । इन्द्रायं सोममभि-
षुषन्नित्यर्थः । तथा ^७कीरिणा । कीर्यते विक्षिप्यते इति कीरि स्तोत्रम् । तेन ^८देवान् ^९सपर्यन् पूजयन्^{१०}
किंच ^{११}नमसा अनेन हविरिक्षणेन नमस्कारेण वा ^{१२}उपशिक्षन् । शिक्षतिर्दानार्थोऽत्र प्रसाधने वर्तते ।
प्रसाधयन् एवमुक्तैः^{१३} साधनैः ^{१४}सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य ^{१५}चक्षुः सर्वस्य व्यापकं^{१६} मण्डलं ^{१७}दिवि अन्तरिक्षे
^{१८}आधात् । निस्तमस्कं कृतवानित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । ^{१९}स्वर्भानोः एतन्नामकस्यासुरस्य ^{२०}भाषाः ।
स्वाश्रयमः^{२१}भामोहवन्ती^{२२} परांस्तु^{२३} तथा^{२४} कुर्वन्ती मायेत्युच्यते । तारक्षीमांशाः । तुरीयेन ब्रह्मणे-
त्युक्तम् । तदेतदुक्तं तुरीयं ब्रह्म । तेनाग्निसहाय इन्द्रः ^{२५}अप ^{२६}अबुक्षत् अपब्रुणोप न्यवारयदित्यर्थः ।
अथवा तुरीयपद एवं व्याख्येयः । सूर्यस्य दिवि पूर्वमाकृते प्रकाशे तदपनोय^{२७} स्वकीयं चक्षुराधात् ।

१. स-च-ण-म-शुद्धं यत्वा; स-शुभं वा । २. स-च-स-ण-म-र-मन्त्रापेक्षया । ३. ग-च-ज-
मा मामिमं मानवम् । ४. स-च-स-ण-त-न-म-र-श- 'तव' नास्ति । ५. श- 'स च' नास्ति ।
६. ग-च-ज-अग्निर्मांसाहवतमित्युपशिक्षन् । ७. ग-च-ज-अभिषवसाधनान् । ८. ग-च-ज-प-क्ष-च-
पूजयन्मसा नमोक्तैः । ९. ग-च-ज-प-क्ष-च-र-व्यापकम् । १०. स-च-स-ण-त-न-म-र-स्वाधव-
मभ्यामोहवन्ती; न-स्वाश्रयमभ्यामोहवन्ती । ११. स-त-न-म-च-श-परांस्तवा ।
१२. स-च-स-ण-त-न-म-र-श-तदपोष ।

‘मित्रावरुणौ’ तेषां तस्मात् ‘इदानीन्तर्यः’ । स्वर्भानुमावया सूर्यस्वावृतिर्होत्रिषिके तमाज्ञाता—
‘स्वर्भानुमावुरः सूर्यं तमसाविध्यन्तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन्’ तस्य वत्प्रथमं तमोऽपाप्मन् सा
कृष्णाविरभयत् च द्वितीयं सा फाल्गुनी वत्तृतीयं सा वलक्षी यदध्यस्थादपाकृन्तन्’ इत्यादि ॥

यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।

अत्रयस्तमन्वविन्दन्नान्ये अशक्नुवन् ॥ ९ ॥

यम् । वै । सूर्यम् । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः ।

अत्रयः । तम् । अन् । अविन्दन् । नहि । अन्ये । अशक्नुवन् ॥ ९ ॥

अत्रिकृतं सामर्थ्यमनुवदति यं वै सूर्यम् इति । निगदव्याख्यैषा^१ । अत्रयस्तं सूर्यम्
अन्वविन्दन् इन्द्रा^२ सोमयागदेवतास्तुतिनमस्कारैरनुक्रमेणेषदीपत् तमोऽवरुध्य^३ लब्धवन्त इत्यर्थः ।
अन्ये^४ नहि अशक्नुवन् न लब्धवन्तः खलु^५ ॥ १२ ॥

‘को नु वाम्’ इति विंशत्यृचं नवमं सूक्तं भीमस्यात्रेरार्षम् । षोडशीत्यसद्वयावतिजगत्पौ
विंशयेकपदा विराट् शिष्टाः सप्तदश त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुकान्तं—‘को नु
विंशतिवैश्वदेवं वै तत् षोडश्यावतिजगत्यावन्यैकपदा’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

को नु वा मित्रावरुणावृतायन्दिबो वा महः पार्थिवस्य वा दे ।

ऋतस्य वा सदसि त्रासीथां नो यज्ञायते वा पशुषो न वाजान् ॥ १ ॥

कः । नु । वाम् । मित्रावरुणौ । ऋतऽयन् । दिवः । वा । महः । पार्थिवस्य । वा । दे ।

ऋतस्य । वा । सदसि । त्रासीथाम् । नः । यज्ञायते । वा । पशुऽसः । न । वाजान् ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ देवौ^१ वां युवां^२ को नु कः खलु यजमानः ऋतायन् यज्ञमिच्छन्
अनुवादिति^३ शेषः । तस्मात् रूपवैव दिवः सदसि युक्तोक्तसंविधनि स्थाने^४ महः महतः
‘पार्थिवस्य सदसि’ । ऋतस्य उत्पादकस्यान्तरिक्षस्य सदसि^५ । तदेतुत्वात्ताच्छब्दम् । त्रिषु स्थानेषु
यः अस्मान् त्रासीथां रक्षतम् । वासाव्यर्थे^६ किंच यज्ञायते यज्ञमिच्छते^७ वै^८ वा हविर्दाने च^९

१. ख-च-ज-श-निवारणम् । २. ख-च-स-ज-त-म-र-श-प्रायश्चित्ति^{१०} । ३. ख-च-ज-निगदितं वा
व्याख्यैषा; ग-च-ज-यं सूर्यमावुरः स्वर्भानुस्तमसाविध्यदावृणोत् वै खलु; स-म-र-निगदितं व्याख्यैषा; त-
निगदितव्याख्यैषा; न-निगदितं वा इत्येषा । ४. ग-च-ज-तमो विरुध्य । ५. ख-च-स-ज-न-म-र-स-
‘अन्ये... खलु’ नास्ति । ६. ख-च-ज-देवानां युवाभ्यां ददातुम्; स-ज-म-र-स-देवौ वां युवाभ्यां
दे दातुम् (स-र-ददातुं) । ७. ख-च-स-ज-म-शकुनानिति; र-शकुनमिति । ८. ग-च-ज-
प-फ-व-नास्थे च । ९. ग-च-ज-प-फ-व-सदसि च । १०. ग-च-ज-प-फ-व-‘सदसि’ नास्ति ।
११. ख-च-स-ज-न-म-र-‘यज्ञमिच्छते’ नास्ति । १२. ख-च-स-ज-न-म-र-स-‘दे...च’ नास्ति ।

महं^१ पञ्चुषो^२ न^३ वाजान् पञ्चुषु सीदतो वाजानन्नानि क्षीरवृषादीनीष । तानि यथा प्रवच्यः^४
तद्भवतमिति । बद्धा । नक्षत्रार्थे । पञ्चुषः पञ्चान्वाजाश्च इत्यमित्यर्थः ॥

ते नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं क्रमुक्षा मरुतो जुषन्त ।

नमोभिर्वा ये दधते सुवृक्तिं स्तोमं रुद्राय मीळहुषे सजोषाः ॥ २ ॥

ते । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इन्द्रः । क्रमुक्षाः । मरुतः । जुषन्त ।

नमःऽभिः । वा । ये । दधते । सुऽवृक्तिम् । स्तोमम् । रुद्राय । मीळहुषे । सऽजोषाः ॥ २ ॥

ते मित्रादयो देवाः नः अस्माकं सुवृक्तिं स्तोमं शोभनपापादिवर्जनवस्तोत्रं नमोभिर्वा^१
हविर्भिर्वा^२ जुषन्त सेवन्ताम् । ये दधते धारयन्त्युक्तकक्षणं स्तोत्रम् । देवा द्विविधाः स्तोत्रभाजो
हविर्भाजश्च । अत्र स्तोत्रभाज उच्यन्ते । आयुः सततगतिर्वायुर्दधते । अथ मरुत एव विबुध
विशेषन्ते । रुद्राय मीळहुषे ॥ तृतीयार्थे चतुर्थी ॥ रुद्रेण^३ सह सजोषाः सजोषसः सह प्रीयमानाः ।
तेषां पुत्रत्वादिति भावः । केचन रुद्राय सजोषा इत्येतत् मित्रादिसर्वदेवताविशेषणमिति कथयन्ति ॥

आ वां येष्ठाभिना हुवष्यै वातस्य पत्स्रध्वस्य पुष्टौ ।

उत वा दिवो असुराय मन्म प्रान्धांसीव यज्यवे भरध्वम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । येष्ठा । अभिना । हुवष्यै । वातस्य । पत्स्रन् । रध्यस्य । पुष्टौ ।

उत । वा । दिवः । असुराय । मन्म । प्र । अन्धांसिऽइव । यज्यवे । भरध्वम् ॥ ३ ॥

अनवाभिनी रुद्रलोष्यन्ते । हे अभिना अभिनी वेष्टा कामानां वन्तुमौ वां जुषां
वातस्य पत्स्रन् । धर्मसाम्बाद्धमिग्रहणम् । वायुसमानगतेरश्वस्य गमने प्राप्ती रध्यस्य रथस्य पुष्टौ
च निमित्ते सति हुवष्यै^१ हुवे आह्वयामि आह्वानं प्रभवामि^२ । अथवा वायुचक्षुषोः क्षीप्रगमन-
साधनरथस्य^३ पोषे च निमित्ते सति । उत वा किंकेयधः । दिवः द्योतमानाव ॥ चतुर्थ्यै^४ वष्टौ ॥
असुराय प्राणापहर्त्रे रुद्राय । बद्धा । तुलोकसंबन्धिनेऽसुराय प्राणदात्रे सूर्याव वायवे वा यज्यवे
वागसाधकाव मन्म मननीयं स्तोत्रं प्र भरध्वं संपादयत हे ऋत्विजः । अन्धांसीव अन्धानि
हविर्लक्षणाणि हवींषि स्तोत्रं^५ केयर्थः ॥

१. प-फ-व-प्रयच्छतम् । २. ख-च-झ-न-भ-र-श-नमोभिर्हविर्भिः । ३. य-च-ज-प-फ-व-
सेकेन स्त्रेण । ४. ख-च-न-इत्यस्मिन्, झ-त-र-इत्येत्स्मिन् । ५. न-च-ज-प-फ-व-आहुष्यै । ६. ख-
च-झ-त-व-भ-र-प्रभवामि वा । ७. ख-च-क्षीप्रगमने तत्साधनरथस्य, झ-त-न-भ-र-श-क्षीप्रगमन-
तत्साधनरथस्य । ८. ख-न-च-व-ज-झ-न-न-प-फ-व-भ-‘हविर्लक्षणाणि’ नास्ति । ९. ख-च-न-
‘स्तोत्रं’ नास्ति ।

अ सधुणो दिव्यः कण्वहोता त्रितो दिवः सजोषा वार्तो अग्निः ।

पूषा भर्गः प्रभृथे विश्वभोजा आजि न जग्मुराश्वत्तमाः ॥ ४ ॥

प्र । सक्षणाः । दिव्यः । कण्वऽहोता । प्रितः । दिवः । सऽजोषाः । वातः । अग्निः ।

पुषा । भगः । प्रऽमृथे । वि॒श्वऽमो॒जाः । अ॒जिम् । न । ज॒ग्मुः । आ॒श्व॒श॒त॒माः ॥ ४ ॥

अत्र लिङ्गोक्तदेवताः^१ । प्रजन्मुरिति संबन्धः । ^१सक्षेणः यज्ञं सेचमानः शत्रूणां सोढा वा ^२दिव्यः
दिवि भवः ^३कण्वहोता । कण्वा ऋषयो मेधाविनो वा होतार आह्वातारो यस्य स तथोक्तः । ^४प्रितः
त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानः^२ ^५दिवः सूर्येण सह ^६सजोषाः समानगतिः समानप्रीतिर्वा ^७वातः
उत्कलक्षणकः^३ वायुः ^८अग्निः ^९पूषा पोषक एतन्नामा ^{१०}भगः च ^{११}प्रभृये प्रभरणवत्यस्मिन्वज्ञे उक्ताः
सर्वदेवाः ^{१२}विश्वभोजाः विश्वरक्षकाः कृत्स्नात्तारो वा ^{१३}आश्वत्तमाः प्रकृष्टगमनाश्वतां श्रेष्ठाः सन्तः
^{१४}आग्निं ^{१५}न संप्राममिव ^{१६}प्र ^{१७}जग्मुः प्रगच्छन्ति ॥

प्र वो रयि युक्ताश्वं भरध्वं राय एषेऽवसे दधीत धीः ।

सुशेव एवैरौशिजस्य होता ये व एवा मरुतस्तुराणाम् ॥ ५ ॥

प्र । वः । रयिम् । युक्तऽअश्चम् । भ्ररष्वम् । रायः । एषे । अवसे । दधीत । घीः ।

सुशेवः । एवैः । औशिजस्य । होता । ये । वः । एवाः । मरुतः । तुराणाम् ॥ ५ ॥

हे मरुतः १० वः यूयं ११ रथिं धनं १२ युक्ताश्वम् अश्वसहितमश्वयोग्यं पुत्रं वा १३ प्र १४ भरध्वं संपादयत ।
१५ रायः धनानि गवाश्वादिरक्षणानि १६ एषे प्राप्तुम् १७ अवसे । अव इत्यङ्गनाम । अज्ञाय प्राप्तानां धनानां
१८ रक्षणाय वा १९ धीः श्रोता २० दधीत धारयति स्तुतिम् । स च २१ औशिजस्य कक्षीयतः २२ होता अग्निः २३
२४ एवैः गन्तव्यैः कामैर्गमनसाधनैरथैर्वा २५ सुशेवः । शेवमिति सुखनाम । सुसुखो भवतु । हे २६ मरुतः
२७ तुराणां त्वरमाणानां २८ वः युष्माकं २९ वे ३० एवाः कामा अश्वा वा सन्ति तैरिति ॥ ॥ १३ ॥

‘प्र वो वायुम्’ इति षष्ठी वायव्ये पशौ हविषो याज्या । ‘प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वमुत त्वामक्षिते महि’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितम् ॥

प्र वो वायुं रथयुजं कृणुष्वं प्र देवं विप्रं पनितारम्भैः ।

इषुष्यबं ऋतुसापः पुरंधीर्वस्वीर्नो अत्र पत्नीरा धिये धुः ॥ ६ ॥

प्र । वः । वायुम् । रथऽयुजम् । कृणुष्वम् । प्र । देवम् । विप्रम् । पनितारम् । अर्केः ।

हृष्यन्वः । कृतऽसापः । पुरम्ऽवीः । वस्वीः । नः । अत्र । पत्नीः । आ । धिये । भ्रुति धुः ॥ ६ ॥

हे मदीया ऋत्विजः वः यूयं वासु^१ देवं^२ वरयुजं यज्ञगमनाय रथसंयुजं^३ वृजुध्वं^४ कुरुष्वम् । प्र देवं द्योतमानं विप्रं विशेषेण कामानां पूरकं विप्रवत्पूज्यं वा वपनितारम् ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ स्तुत्यमित्यर्थः । फलप्रदातारं वा अर्कैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः प्र वृजुध्वं स्तुत । किं वृजुध्वयः गन्धः वृत्तसापः यज्ञस्पृशः पुरंधीः पुरंध्यः कीरुपाः^५ रूपवत्यो वा वरवीः प्रवत्वाः^६ पत्नीः देवपत्न्यः अत्र अस्मिन् यज्ञे नः अस्मदीयाव^७ धिये^८ कर्मणे तक्षिप्यत्ये^९ आ वृजुः आगतवत्यः ॥

उप व एषे वन्द्येभिः शूषैः प्र यद्वा दिवश्चितयत्क्रिदैः ।

उषासानक्ता विदुषीव विश्वमा हा वहतो मर्त्याय यज्ञम् ॥ ७ ॥

उप । वः । एषे । वन्द्येभिः । शूषैः । प्र । यद्वा इति । दिवः । चितयत्ऽमिः । अर्कैः ।

उषासानक्ता । विदुषी इवेति विदुषीऽइव । विश्वम् । आ । हा । वहतः । मर्त्याय । यज्ञम् ॥ ७ ॥

हे उषासानक्ता अहोरात्राभिमानिदेवते यद्वा महत्यौ वन्द्येभिः वन्दनाहैरितरैर्वैः सह विश्वः अन्तरिक्षाद्विशेषेण सर्वप्रवेशात् वः युष्मभ्यम् उप प्र एषे उपप्रापयामि इभिः^१ । इभिः प्रापण-कर्मा स्यादुपप्राप्तिः समन्वितः । शूषैः सुखकरैः चितयतिः ज्ञापयतिः अर्कैः मन्त्रैः सहोप-प्रापयामि । हे उक्तदेवते विश्वं सर्वं कर्तव्यजातं विदुषीइव जानत्याविव मर्त्याय यजमानाय यज्ञम् आ वहतः अभिमुखं प्रापयतः । हेति पूरणः । यद्वा । शूषैरित्यादीनि तृतीयाबहुवचनान्तानि वन्द्येभिरित्यस्य विशेषणानीति केचिदाहुः ॥

अभि वो अर्चे पोष्यावतो नृवास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः ।

धन्या सज्जोषा धिषणा नमोभिर्वनस्पतीरोषधी राय एषे ॥ ८ ॥

अभि । वः । अर्चे । पोष्यावतः । नृन् । वास्तोः । पतिम् । त्वष्टारम् । रराणः ।

धन्या । सज्जोषाः । धिषणा । नमःऽभिः । वनस्पतीन् । ओषधीः । रायः । एषे ॥ ८ ॥

अहं पोष्यावतः बहुपोष्यजनयुक्तान् नृन्^१ कर्मनेतृन्^२ वः युष्मान् अभि अर्चे अभिज-यामि स्तोमीत्यर्थः । के पुनस्ते यूयम् । उच्यते । वास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः स्तोत्रादिभिः कीदृशं हविर्दद्याद्वा अहम् । धन्या धनकरी सज्जोषाः इतरदेवैः सह यच्छन्ती प्रीतिवन्ती वा विश्वमा । वाङ्मयैतत् । वाग्देवता ॥ एता द्वितीयाद्ये प्रथमाः ॥ उक्तमक्षणां वाणी वनस्पतीन् ओषधीः च नमोभिः सह अर्चे इति संबन्धः । किमर्थम् । राय एषे वनानि प्राप्नुम् ॥

१. १. म-व-ज-वाग्देवम् । २. स-ग-व-व-ज-म-न-स-रथसंयुजम् । ३. स-व-स-म-ज-विश्वः । ४. त-म-स-व्याः । ५. स-व-म-म-अस्मदीये धिये, म-व-ज-अस्मदीया धिये; स-म-र-स-अस्मदीयाधिये । ६. स-व-स-म-त-न-म-र-स-अर्कं हविः । ७. स-व-स-म-न-म-र-‘नृन् कर्मनेतृन्’ नास्ति । ८. स-व-म-त्वष्टारं च ।

तुजे नस्तने पर्वताः सन्तु स्वैतवो ये वसवो न वीराः ।

पणित आप्त्यो यजतः सदा नो वर्धन्तः शंसं नर्यो अभिष्टौ ॥ ९ ॥

तुजे । नः । तने । पर्वताः । सन्तु । स्वऽएतवः । ये । वसवः । न । वीराः ।

पणितः । आप्त्यः । यजतः । सदा । नः । वर्धन्तु । नः । शंसम् । नर्यः । अभिष्टौ ॥ ९ ॥

पर्वताः पर्ववन्तः पूरणवन्तो वा मेघाः प्तने विस्तृते तुजे दाने । बद्धा । तनेति पुत्रनाम ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ पुत्रस्य दान इत्यर्थः । अथवा नः तुजे पुत्रे तने तत्पुत्रे च स्वैतवः शोभन-
गमनाः वसन्तु भवन्तु । कीदृशास्ते । ये वसवः जगतो वासयितारः वीराः न वीरा इव ।
किंच पणितः स्तुतः प्राप्त्यः आप्त्यः सर्वैः यजतः यजनीय आह्वयः सदा सर्वदा नः शंसम्
अस्माकं स्तुतिं नर्यः नरेभ्यो हितो देवः अभिष्टौ अभित एषणेऽभिगमने वा सति वर्धात् वर्धयेत् ॥

वृष्णो अस्तोषि भूम्यस्य गर्भं त्रितो नपातम्पां सुवृक्ति ।

गृणीते अग्निरेतरी न शूषैः शोचिष्केशो नि रिणाति वना ॥ १० ॥

वृष्णः । अस्तोषि । भूम्यस्य । गर्भम् । त्रितः । नपातम् । अपाम् । सुऽवृक्ति ।

गृणीते । अग्निः । एतरी । न । शूषैः । शोचिःऽकेशः । नि । रिणाति । वना ॥ १० ॥

भूम्यस्य । भूमिः^१ अन्तरिक्षम् । तदर्हस्य । तादृशस्य वृष्णः वर्षकस्य पर्जन्यस्य । अथवा भूम्यो
भूमेरेवार्हः तदुचितवृष्टिप्रदानात् । तादृशस्य मेघस्य गर्भं गर्भस्थानीयम् अपां नपातं रक्षकं वैद्युतमग्निं
सुवृक्ति । स्तोत्रकर्मतत् । शोभनपापादिवर्जनवता स्तोत्रेण अस्तोषि स्तुतवानहम् । सः त्रितः
तीर्णतमः त्रिषु स्थानेष्वन्धेषु त्रिरुपापत्रेषु नायमानः अग्निः^२ एतरी गन्तारि मयि शूषैः सुखकरैः
रश्मिभिः न गृणीते न गरणं कुर्वते न कुर्वतीत्यर्थः । किंतु शोचिष्केशः प्रदीप्तरश्मिः सन् वना
वनानि नि रिणाति दिनस्ति वहतीत्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥

कथा महे रुद्रियाय ब्रवाम कद्राये चिकितुषे भगाय ।

आप ओषधीरुत नोऽवन्तु द्यौर्वना गिरयो वृक्षकेशाः ॥ ११ ॥

कथा । महे । रुद्रियाय । ब्रवाम । कद्र । राये । चिकितुषे । भगाय ।

आपः । ओषधीः । उत । नः । अवन्तु । द्यौः । वना । गिरयः । वृक्षऽकेशाः ॥ ११ ॥

ब्रह्मण्यः कथा केन प्रकारेण महे महते रुद्रियाय सत्पुत्राय सकृन्नाय ब्रवाम स्तुतीः ।
कद्र किं च स्तोत्रं राये वनकामाय चिकितुषे सर्वं जानते भगाय एतन्नामकाय देवाय ब्रवाम ।

१ उत अपि च १ धापः अग्नेदेवताः १ ओषधीः ओषधयः १ द्यौः सुदेवता १ वना वनानि १ गिर्यो १ वृक्ष-
केशाः । वृक्षा एव केशस्थानीया येषां^१ ते । एता उक्ता देवताः १ नः अस्मान् १ अयन्तु रक्षन्तु^२ ॥

शृणोतु न ऊर्जा पतिर्गिरः स नमस्तरिणो इषिरः परिज्मा ।

शृण्वन्त्वापः पुरो न शुभाः परि सुचो बबृहाणस्याद्रेः ॥ १२ ॥

शृणोतु । नः । ऊर्जाम् । पतिः । गिरः । सः । नमः । तरीयान् । इषिरः । परिज्मा ।

शृण्वन्तु । आपः । पुरः । न । शुभाः । परि । सुचः । बबृहाणस्य । अद्रेः ॥ १२ ॥

१ नः अस्माकं १ गिरः स्तुतिः १ शृणोतु । कः । १ ऊर्जा बलानां १ पतिः बायुः । अथवा
ऊर्जामन्वानां पतिः । प्राणोपाधिकस्य बायोः कृत्स्नात्तत्त्वं प्रसिद्धम् । अतिशयं भवति—‘प्राणस्यान्नमिदं
सर्वं प्रजापतिरकल्पयत्’ (मनु. ५. २८) इति । १ स १ नमः नमसि चारी १ तरीयान् तरितृभ्यः
१ इषिरः गमनशीलः १ परिज्मा परितो गन्ता । किंच १ धापः १ शृण्वन्तु गिरः । कीदृश्यस्ताः^४ । १ पुरो
१ न पुराणीव १ शुभाः दीप्ताः १ बबृहाणस्य वर्धमानस्य १ अद्रेः मेघस्य वा पर्वतस्य^५ वा १ परि परितः
१ सुचः सरणशीलाः ॥

विदा चिन्तु महान्तो ये व एवा ब्रवाम दस्मा वार्य दधानाः ।

वयश्चन सुम्ब^१ आव यन्ति क्षुभा मर्तमनुयतं वधस्नैः ॥ १३ ॥

विद । चित् । नु । महान्तः । ये । वः । एवाः । ब्रवाम । दस्माः । वार्यम् । दधानाः ।

वयः । चन । सुम्बः । आ । अव । यन्ति । क्षुभा । मर्तम् । अनुयतम् । वधस्नैः ॥ १३ ॥

हे १ महान्तः मरुतः १ नु क्षिप्रं यूयं १ विद जानीथ स्तोत्रम् । हे १ वस्माः दक्षिणीयाः १ वः
युष्मान् १ ये १ एवाः गन्तारो युष्मान् भजमानाः १ वार्य वरणीयं इविः १ दधानाः दधाना धारयन्तो
वा वयं १ ब्रवाम स्तुतिम् । यद्वा । ये वो यूयमित्यर्थः । ये यूयमेवाः अस्मच्छमभिगन्तारस्ते विद् ।
चिदिति पूरणः । १ वयश्चन आगन्तारक्षीते मरुतः १ सुम्बः सुदु भवन्तः प्रबृद्धाः १ आ अस्मदभिमुखम्
१ अव १ यन्ति गच्छन्ति । किं कुर्वन्तः । १ क्षुभा क्रोधकेन सहितं १ मर्त मरणधर्माणं कैस्त्वम् १ अनु-
यतम् अभिगतं १ वधस्नैः आयुधैः परिहरन्तः^६ अव यन्ति^७ ॥

आ दैव्यानि पार्थिवानि जन्मापश्चाच्छा सुमंस्त्राय वोचम् ।

वर्धन्तां चावो गिरश्चन्द्राग्रा उदा वर्धन्तामभिषाता अर्जीः ॥ १४ ॥

आ । दैव्यानि । पार्थिवानि । जन्म । अपः । च । अष्ट । सुमंस्त्राय । वोचम् ।

वर्धन्ताम् । चावः । गिरः । चन्द्राग्रा । उदा । वर्धन्ताम् । अभिषाताः । अर्जीः ॥ १४ ॥

१. स-च-न-येषु । २. स-च-स-न-न म-र-‘रक्षन्तु’ नास्ति । ३. स-त-म-र-स्तुतिश्च ।
४. स-च-व-कीदृशस्ताः, स-त-न-म-र-कीदृशस्ताः । ५. स-च-न-पार्थिवस्य । ६. स-त-र-व-
परिहरणाययन्ति; म-परिहरणमिवयन्ति ।

सति ऽमस्तः कथा केन प्रकाशेन दाशेम । पुनरुक्तिरादराधा । ऽअहिर्बुध्न्यः देवः ऽनः अस्मान् ऽरिषे
हिसकाय ऽमा ऽधात् मा स्थापयतु । स देवः ऽअस्माकं ऽभूत् भवतु ऽउपमातिबनिः शत्रूणां हन्ता ॥

इति चिन्नु प्रजायै पशुमत्यै देवासो वनते मर्त्यो व आ

देवासो वनते मर्त्यो वः ।

अत्रा शिवां तन्वो धासिमस्या जरां चिन्मे निर्ऋतिर्जग्रसीत ॥ १७ ॥

इति । चित् । नु । प्रऽजायै । पशुऽमत्यै । देवासः । वनते ।

मर्त्यः । वः । आ । देवासः । वनते । मर्त्यः । वः ।

अत्र । शिवाम् । तन्वः । धासिम् । अस्याः । जराम् । चित् । मे । निऽऋतिः । जग्रसीत् ॥ १७ ॥

हे ऽदेवासः देवाः ऽवः युष्मान् ऽइति ऽचित् इत्यमेव ऽनु क्षिप्रं ऽप्रजायै ऽपशुमत्यै पशु-
सहितायापत्याय ऽवनते भजते ऽमर्त्यः मनुष्यो वजमानः । ऽआ ऽदेवासः इति पुनरुक्तिरादराधा ।
ऽअत्र अस्मिन् यज्ञे ऽशिवां ऽधासिम् अन्नं ऽमे मम ऽअस्याः ऽतन्वः देवैरनुगृहीतस्य पुत्रस्य करोतु
ऽनिर्ऋतिः देवता । ऽजरां ऽचित् जरां च ऽजग्रसीत् प्रसतु ॥

तां वो देवाः सुमतिमूर्जयन्तीभिर्षमश्याम वसवः शसा गोः ।

सा नः सुदानुर्मृळयन्ती देवी प्रति द्रवन्ती सुविताय गम्याः ॥ १८ ॥

ताम् । वः । देवाः । सुऽमतिम् । ऊर्जयन्तीम् । इषम् । अश्याम् । वसवः । शसा । गोः ।

सा । नः । सुऽदानुः । मृळयन्ती । देवी । प्रति । द्रवन्ती । सुविताय । गम्याः ॥ १८ ॥

हे ऽदेवाः हे ऽवसवः वासयितारः ऽवः युष्माकं स्वभूतां ऽतां प्रसिद्धां ऽसुमतिं लौकिक-
मनसाधनाम्^१ । अन्नेन मतिवृद्धिः 'अन्नमन्नं हि सोम्य मनः' (का. उ. १. ५. ४) इत्यादिषु
प्रसिद्धा । ऽऊर्जयन्तीं बलकरीम् ऽइषम् एषणसाधनमन्नं क्षीरदध्यादिलक्षणं ऽशसा स्तुत्या ऽगोः
सकाशात् ऽअश्याम् प्राप्नुयाम । ऽसा देवी ऽनः अस्मान् ऽसुविताय सुकाय ऽप्रति ऽगम्याः
प्रतिगम्यात्^२ अभिगच्छेत् । सा इह देवता^३ विरोच्यते । ऽसुदानुः लोभनदाना ऽमृळयन्ती मृळयन्ती
ऽद्रवन्ती अस्मदभिमुखं गच्छन्ती ॥

१. स-व-ज-म-लोभनसाधनाम् ; ग-व-ज-लोभनमनसाधनभूताम् । २. ग-व-ज-स-गम्यात् ।

३. न-स-देवता ।

अभि न इळा यूथस्य माता स्मन्नदीभिर्बुधशी वा गृणातु ।

उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाम्यूर्वाणा प्रभृथस्यायोः ॥ १९ ॥

अभि । नः । इळा । यूथस्य । माता । स्मत् । नदीभिः । उर्वशी । वा । गृणातु ।

उर्वशी । वा । बृहत्तुऽदिवा । गृणाना । अभिऽऊर्वाणा । प्रऽभृथस्य । आयोः ॥ १९ ॥

१अभि १गृणातु १नः अस्मान् १इळा भूमिः १यूथस्य गोसंघस्य १माता निर्मात्री । यद्वा इळा गोरूपधरा मनोः पुत्रीत्याहुः । यद्वा यूथस्य मरुद्गणस्य निर्मात्रीळा माध्यमिकी वाक् । अथवा १उर्वशी माध्यमिकी वाक् १ । १नदीभिः गङ्गादिभिः सह गृणातु । स्पष्टशब्दः प्रशस्तवचन इत्युक्तम् । प्राशस्त्यं गृणातु । १वा अथवा १उर्वशी १बृहद्दिवा प्रभूतदीतिः १गृणाना शब्दयन्त्यस्मदीयं कर्म प्रशंसन्ती १अम्यूर्वाणा आच्छादयन्ती । कम् । १आयोः आयुं मनुष्यं यजमानम् । केन । १प्रभृथस्य तेजसो बोधकस्य वा दानेन । ' प्रभृथस्य तेजसां बोधकस्य ' (निरु. ११. ४९) इति निरुक्तम् । अथवा प्रभृथस्य प्रभरणवत् आयोर्यज्ञमभ्यूर्वाणाच्छादयन्ती ॥

सिषक्तु न ऊर्ज्व्यस्य पुष्टेः ॥ २० ॥

सिषक्तु । नः । ऊर्ज्व्यस्य । पुष्टेः ॥ २० ॥

१ऊर्ज्व्यस्य एतन्नामकस्य राज्ञः १पुष्टेः पोषकस्य संबन्धिनः १नः अस्मान् १सिषक्तु सेवताम् । सामर्थ्यादेवसंघ इति गम्यते । अथवोर्वशी मरुद्गणो वा गृह्यते प्रकृतत्वादिति ॥ ॥ १६ ॥

' प्र शंतमा ' इत्यष्टादशार्धं दशमं सूक्तं भौमस्यात्रैरावर्धं त्रैदुभम् । पूर्वसूक्ते ' वै तत् ' इत्युक्तत्वात् इदमपि वैश्वदेवम् । ' तमु बृहि ' इत्येकादशी रुद्रदेवत्या । सप्तदशैकपदा ' एतयोरुपान्त्यैकपदा ' इत्यनुक्रमिष्यमाणत्वात् । अत्रानुक्रमजिका—' प्र शंतमा द्वयूनाकादशी रौद्री ' इति । विनियोगो वैज्ञिकः ॥

प्र शंतमा वरुणं दीक्षिती गीमित्रं भगमदिति नूनमश्याः ।

पृषद्योनिः पश्वहोता शृणोत्वर्तुतपन्था असुरो मयोभुः ॥ १ ॥

प्र । शम्ऽतमा । वरुणम् । दीक्षिती । गीः । मित्रम् । भगम् । अदितिम् । नूनम् । अश्याः ।

पृषत्तुऽयोनिः । पश्वऽहोता । शृणोतु । अर्तुतऽपन्थाः । असुरः । मयऽऽमुः ॥ १ ॥

१शंतमा? अत्यन्तं सुखकरी १गीः स्तुतिरूपा वाक् १वरुणं १मित्रं १भगमदिति च १दीक्षिती दीक्षित्वा कर्मणा हविष्यक्षेपणात्मकेन सह १नूनम् अक्षितं १प्र १अश्याः प्राप्नोतु १ । किंच १पृषद्योनिः

१. श-व-स-न-त-न-भ-र- ' अथवा...वाक् ' नास्ति । २. ग-व-अ-न-स-प्र शंतमा । ३. न-त-न-भ-र-प्रशोतु ।

पृच्छन्तस्तरिक्षस्यः पृच्छहोता पृच्छविधस्य प्राणापानादिहोमस्य साधको वायुः । यद्वा । पृच्छहोतेति वायोर्नाम । ' वायुः पृच्छहोता स प्राणः ' इति हि श्रुतेः । स च ' अतूर्तपन्थाः अहिंसितगतिः ' अचुरः प्राणस्य दाता ' मयोभुः सुखस्यास्पदभूतः । एवमुक्तलक्षणो वायुः ' मृणोतु स्तोत्रमिति ॥

प्रति मे स्तोममर्दितिर्जगृभ्यात्सूनुं न माता हृषं सुशेषम् ।

ब्रह्म प्रियं देवर्हितं यदस्त्यहं मित्रे वरुणे यन्मयोभु ॥ २ ॥

प्रति । मे । स्तोमम् । अर्दितिः । जगृभ्यात् । सूनुम् । न । माता । हृषम् । सुऽशेषम् ।

ब्रह्म । प्रियम् । देवऽर्हितम् । यत् । अस्ति । अहम् । मित्रे । वरुणे । यत् । मयःऽभु ॥ २ ॥

१मे मदीयं १स्तोमं स्तोत्रम् १अर्दितिः देवता १प्रति १जगृभ्यात् प्रतिगृह्णातु । १सूनुं १न १माता स्वतनुर्जं जननीव । सा यथा प्रतिगृह्णात्किञ्च परितुष्यति तद्वदित्यर्थः । कीदृशं तत् । १हृषं हृदयंगमं १सुशेषं शोभनसुखकरम् । एतद्वयं साधारणम् । किञ्च १ब्रह्म मन्त्रजातं १प्रियं प्रियकरं १देव-र्हितं देवैः प्राप्यं १यदस्ति यद्ब्रह्म १मयोभु सुखसाधनं तत् १अहं १मित्रे १वरुणे च प्रापयामीति शेषः । यद्वा । मित्रे वरुणे च अहोरात्राभिमानिदेवयोर्बहुक्तलक्षणं ब्रह्म परिवृढं यज्ञादिरूपं कर्मास्ति तदहं धारयामीति ॥

' उदीरय ' इत्येवैकादशने सावित्रे पक्षौ वपावाज्या । सूत्रितं च— ' उदीरय कवितम कवीनां भगं धियं वाजयन्तः पुरंधिमिति द्वे ' (भाष्य. श्री. ३. ७) इति ॥

उदीरय कवितमं कवीनामुनचैनमभि मध्वा घृतेन ।

स नो वसूनि प्रयता हितानि चन्द्राणि देवः सविता सुवाति ॥ ३ ॥

उत् । ईरय । कविऽतमम् । कवीनाम् । उनत् । एनम् । अभि । मध्वा । घृतेन ।

सः । नः । वसूनि । प्रऽयता । हितानि । चन्द्राणि । देवः । सविता । सुवाति ॥ ३ ॥

अथवा सविता च वसूयते । हे ऋत्विजः १कवीनां १कवितमं कान्तादर्शिनम्^१ अमुं पुरोवर्तिनमग्निं सवितारं वा १उदीरय ऊर्ध्वं प्रापयत हर्षयतेत्यर्थः । १एनं देवं १मध्वा मधुरेण सोमरसेन १घृतेन च १अभि १उनत् अभिचिक्षत । तर्पयतेत्यर्थः । १सः^२ १सविता १देवः १नः अस्मभ्यं १वसूनि निवासयोग्यानि गवादिधनानि १प्रयता प्रयतानि १हितानि १चन्द्राणि आह्लादकानि हिरण्यानि १सुवाति प्रवच्छ-त्यित्यर्थः ॥

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सं सुरिर्मिह्रिवः सं स्वस्ति ।

सं ब्रह्मणा देवर्हितं यदस्ति सं देवानां सुमत्या वृद्धिर्नाना ॥ ४ ॥

सम् । इन्द्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । सम् । सुरिऽभिः । इरिऽवः । सम् । स्वस्ति ।

सम् । ब्रह्मणा । देवऽर्हितम् । यत् । अस्ति । सम् । देवानां । सुऽमत्या । वृद्धिर्नाना ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ! नः अस्मान् ममसा प्रकृष्टेन केतसा गोभिः सह सं वेवि मवसि । अस्माकं गोभिः प्रकृष्टेन केतसा । एवं सर्वत्र । हे हरिषः हरिषां तद्वत् इन्द्र ! सूरिभिः श्रेष्ठविभिः पुत्रैर्विविभिर्वा सं वेवि । तथा स्वस्ति स्वस्तिभिः । क्षेमैः सं वेवि । व्रक्षणा प्रभूतेनामेव सं वेवि । यत् अहं देवहितम् अस्ति तेन । किंच यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां सुमत्या अनुग्रहबुद्ध्या सं वेवि ॥

देवो भगः सविता रायो अंश इन्द्रो वृत्रस्य संजितो धनानाम् ।

ऋभुधा वाज उत वा पुरंधिरवन्तु नो अमृतासस्तुरासः ॥ ५ ॥

देवः । भगः । सविता । रायः । अंशः । इन्द्रः । वृत्रस्य । सुम्जितः । धनानाम् ।

ऋभुधाः । वाजः । उत । वा । पुरम्धिः । अवन्तु । नः । अमृतासः । तुरासः ॥ ५ ॥

अत्र लिङ्गोक्ता देवताः । भगः देवः सविता च रायः धनस्य स्वामी अंशः खट्वा वृत्रस्य हन्ता इन्द्रः च एते देवाः धनानां संजितः सम्यग्जेतारः । ऋभुधाः ऋभुः वाजः च उत वा अपि च पुरंधिः बहुधीः विन्वोच्यते । एते च अमृतासः अमृता अमरणधर्माणो भगादिदेवाः पुरासः अस्मच्छं प्रति स्वरमाणाः सन्तः नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ॥ ॥ १७ ॥

मरुत्वतो अप्रतीतस्य जिष्णोरजूर्यतः प्र ब्रवामा कृतानि ।

न ते पूर्वे मघवन्नापरासो न वीर्यं नूतनः कश्चनाप ॥ ६ ॥

मरुत्वतः । अप्रतिऽइतस्य । जिष्णोः । अजूर्यतः । प्र । ब्रवाम् । कृतानि ।

न । ते । पूर्वे । मघवन् । न । अपरासः । न । वीर्यम् । नूतनः । कः । चन । आप ॥ ६ ॥

वयं यजमानाः मरुत्वतः मरुजिस्तद्वत् इन्द्रस्य कृतानि कर्माणि प्र ब्रवाम प्रख्यापयाम । कीदृशस्य तस्य । अप्रतीतस्य अप्रतिगतस्य युद्धेऽपलायमानस्य । न केवलं तावन्मात्रम् । जिष्णोः जयनशीलस्य अजूर्यतः अजीर्यमाणस्य । सर्वदा यून् इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे मघवन् इन्द्र ! ते तव वीर्यं पराक्रमं पूर्वे पुरातनाः पुरुषाः न आपुः । नापरासः अपरेऽपि नापुः । किं बहुना । नूतनः कश्चन आश्चर्यभूतः यः कोऽपि वीर्यं न आप न प्राप्नोति ॥

उप स्तुहि प्रथमं रत्नधेयं बृहस्पतिं सनितारं धनानाम् ।

यः शंसते स्तुवते शंभविष्ठः पुरुवसुरागमज्जोर्हुवानम् ॥ ७ ॥

उप । स्तुहि । प्रथमम् । रत्नधेयम् । बृहस्पतिम् । सनितारम् । धनानाम् ।

यः । शंसते । स्तुवते । शम्भविष्ठः । पुरुवसुः । आऽगमत् । जोर्हुवानम् ॥ ७ ॥

१. स-व-स-ग-न-भ-र-स-‘सं’ नास्ति । २. स-व-स-ग-त-न-भ-र-स-अस्मभ्यम् । ३. स-व-व-स-ग-न-भ-र-‘स्वस्तिभिः’ नास्ति । ४. स-व-ग-अजूर्यमाणस्य । ५. स-व-स-ग-न-भ-र-कश्च आश्चर्यभूतः ।

हे अन्तरात्मन् त्वं प्रथमं मुख्यं प्रकृतममित्यर्थः । रत्नधेयं रमणीयधनदातारं^१ धनानां हविलक्षणां सनितारं संभकारम् । अथवा रत्नस्यैव मणिमुक्तादयो गृहीता इह धनसन्धेन गवाक्षः । गवाक्षिदातारं बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य पतिं स्वामिन् देवम् उप स्तुहि । यः देवः शंसते शस्त्रैः स्तुवते सामभिर्यजमानाश्च शंसन्ति विष्टः सुखस्य भावयितु-
तमो भवति । यश्च जोहुवानम् आह्वयन्तं यजमानं पुरुषसुः प्रभूतधनः सः आगच्छति तमुप स्तुहि ॥

तवोतिभिः सचमाना अरिष्टा बृहस्पते मघवानः सुवीराः ।

ये अश्वदा उत वा सन्ति गोदा ये वज्रदाः सुभगास्तेषु रायः ॥ ८ ॥

तव । उतिभिः । सचमानाः । अरिष्टाः । बृहस्पते । मघवानः । सुवीराः ।

ये । अश्वदाः । उत । वा । सन्ति । गोदाः । ये । वज्रदाः । सुभगाः । तेषु । रायः ॥ ८ ॥

हे बृहस्पते तवोतिभिः रक्षाभिः^२ सचमानाः संगच्छमानाः अरिष्टाः अहिसिताः मघवानः धनवन्तः सुवीराः शोभनपुत्राश्च भवन्ति । ये रवदनुगृहीताः अश्वदाः बहूनामश्वानां दातारः सन्ति । उत वा अथवा गोदाः सन्ति । ये च वज्रदाः सुभगाः शोभनधनाः सन्ति तेषु सर्वेषु रायः धनानि संभवन्ति शेषः ॥

विसर्माणं कृणुहि वित्तमेषां ये भुञ्जते अपृणन्तो न उक्यैः ।

अपव्रतान्प्रसवे वावृधानान्ब्रह्मद्विषः सूर्याद्यावयस्व ॥ ९ ॥

विस्सर्माणम् । कृणुहि । वित्तम् । एषाम् । ये । भुञ्जते । अपृणन्तः । नः । उक्यैः ।

अपव्रतान् । प्रसवे । ववृधानान् । ब्रह्मद्विषः । सूर्यात् । यवयस्व ॥ ९ ॥

एषां वक्ष्यमाणानां वित्तं धनं विसर्माणं विसरणशीलं कृणुहि कुरु हे ब्रह्मणस्पते । एषामित्युक्तं केषामित्याह । ये भुञ्जते अपृणन्तः अग्रयच्छन्तः । केभ्यः । उक्यैः स्तुतिप्रतिपादकैः^३ शस्त्रैर्विशिष्टेभ्यः नः अस्मभ्यम् । तान् अपव्रतान् अपगतकर्मणः प्रसवे उत्पत्तिमिति मनुष्यलोके ववृधानान् वर्धमानान् ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणदेष्टृन् मन्त्रदेष्टृन् वा सूर्यात् यवयस्व पृथक्कुरु । अश्वकारे स्थापयेत्यर्थः ॥

य ओहते रक्षसो देववीतावचक्रेभिस्तं मरुतो नि यात ।

यो वः शमीं शशमानस्य निन्दास्तुच्छयान्कामान्करते सिन्धिवानः ॥ १० ॥

यः । ओहते । रक्षसः । देववीता । अचक्रेभिः । तम् । मरुतः । नि । यात ।

यः । वः । शमीम् । शशमानस्य । निन्दात् । तुच्छयान् । कामान् । करते । सिन्धिवानः ॥ १० ॥

१. कृत-न-र-स-धनदानम् ! २. क-न-भ-र-रक्षणाभिः । ३. क-व-क-न-त-न-भ-र-स-स्तुतिः ।

म. ३-१०७

यः यजमानः वरक्षसः बलिनो राक्षसान् ओहते प्रापयति देववीती । देवानां वीतिः प्राप्तिर्भक्षणं वा यत्र स तथोक्तः । तस्मिन् यज्ञे । अन्यथानुष्ठानादिना आसुरं करोतीत्यर्थः^१ । तं यजमानम् अचक्रैभिः अचक्रै रथैर्हे मरुतो नि व्यात नितरां प्रापयताम्बकारम् । यद्वा । अचक्रैभिरिति पूर्वश्रान्वयः । चक्रशब्देनाङ्गान्युच्यन्ते । पुनः पुनरङ्गरहितैः केवलैरेव प्रधानैरोहते प्रापयति । साङ्गं हि कर्म देवानभ्येति । यः च वः युष्माकं शर्मो कर्म स्तुतिलक्षणं शशमानस्य शंसमानस्य^२ मम संबन्धि निन्दात् निन्देत् वैदिकं ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म निन्दति स्वयं च तुच्छयान् नश्वरान् कामान् कृष्यादिजनितभोगान् करते कुरुते सिध्दान्नः स्विसन्नात्मानं हेशयन् । अथवा युष्मासु कमनीयान् भोगान् तुच्छयान् करोति ॥ १८ ॥

तमुं स्तुहि यः स्विषुः सुधन्वा यो विश्वस्य क्षयति भेषजस्य ।

यक्ष्वा महे सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥ ११ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । यः । सुऽऽषुः । सुऽधन्वा । यः । विश्वस्य । क्षयति । भेषजस्य ।

यक्ष्वा । महे । सौमनसाय । रुद्रम् । नमःऽभिः । देवम् । असुरम् । दुवस्य ॥ ११ ॥

हे आत्मन् तमु तमेव रुद्रं स्तुहि स्तुति कुरु । यः स्विषुः शोभनबाणः सुधन्वा च । विरोधिहन्तृत्वात् सुधुवम् । यः च विश्वस्य भेषजस्य औषधस्य क्षयति ईश्वरो भवति । शारीरस्य सांसारिकस्य च अरिष्टस्य शमनाय ईश्वरव्यतिरिक्तस्य^३ औषधस्य अभावाद्भिषक्तमत्वाच्चास्य भेषजस्वामित्वम् । ' भिषक्तमं स्वा भिषजां शृणोमि ' (अ. सं. २. ३३. ४) इत्यादिश्रुतेः । किञ्च तमेव रुद्रं दुःखात्साधनाहुरिताद्वा मोक्षयितारं देवं यक्ष्वा यज च महे महते सौमनसाय सुमनस्वाय । ईश्वराराधनाच्चित्तशान्तिः प्रसिद्धा । किञ्च नमोभिः हविर्भिर्नमस्करैर्वा देवं द्योतमानम् असुरं प्रकृष्टासुम् । बलवन्तमित्यर्थः । यद्वा । प्राणदातारं रुद्रं दुवस्य परिचरेति ॥

दमूनसो अपसो ये सुहस्ता वृष्णः पत्नीर्नद्यो विम्बतृष्टाः ।

सरस्वती बृहद्विबोत राका दशस्यन्तीर्वरिवस्यन्तु शुभ्राः ॥ १२ ॥

दमूनसः । अपसः । ये । सुऽहस्ताः । वृष्णः । पत्नीः । नद्यः । विम्बतृष्टाः ।

सरस्वती । बृहत्सुऽदिवा । उत । राका । दशस्यन्तीः । वरिवस्यन्तु । शुभ्राः ॥ १२ ॥

अत्र लिङ्गोक्तदेवताः । दमूनसः दानमनसो दान्तमनसो वा अपसः कमलाश्वरथगवादि-शोभनकर्मवन्तः ॥ मत्वर्यो लुप्यते ॥ अत एव सुहस्ताः कुशलहस्ताः ये सन्ति ते ऋभवः वृष्णः वर्षकस्थेन्द्रस्य पत्नीः पत्न्यः पालयिष्यः नद्यः नद्यन्कीला गङ्गाद्याः विम्बतृष्टाः ऋभूणां जप्यमेन कृताः सरस्वती एतन्नामिका नदी वाग्देवी वा बृहद्विवा प्रभूतदीप्तिः उत अपि च राका देवी च दशस्यन्तीः दशस्यन्त्यः कामान् प्रयच्छन्त्यः शुभ्राः दीप्ताः ताव वरिवस्यन्तु अस्मभ्यं धनमिच्छन्तु ॥

१. ख-च-ण-आसुरीकरोतीत्यर्थः ; झ-त-र-आसुरा करोतीत्यर्थः । २. ग-घ-ज-श-' शंसमानस्य नास्ति । ३. झ-स-ईश्वरस्य व्यतिरिक्तस्य ; त-र-ईश्वरस्य व्यतिरिक्तस्य ।

प्र सू महे सुशरणाय मेधां गिरं भरे नव्यसीं जायमानाम् ।

य आहना दुहितुर्वक्षणासु रूपा मिनानो अकृणोदिदं नः ॥ १३ ॥

प्र । सु । महे । सुशरणाय । मेधाम् । गिरम् । भरे । नव्यसीम् । जायमानाम् ।

यः । आहनाः । दुहितुः । वक्षणासु । रूपा । मिनानः । अकृणोत् । इदम् । नः ॥ १३ ॥

१सु सुहु १प्र १भरे प्रकर्षेण संपादयामि १महे महते १सुशरणाय शोभनरक्षकायेन्द्राय पर्जन्याय वा सुसुखाय वा । किम् । १मेधां मती धीयमानां १गिरं स्तुतिम् । कीदृशीम् । १नव्यसीं नवतरामति-
शयेन स्तुत्यां वा १जायमानाम् इदानीमुत्पद्यमानाम् । नूतनामित्यर्थः । १यः इन्द्रः पर्जन्यो वा १आहनाः
आहन्ता सेक्ता १दुहितुः दुहितृस्थानीयायाः पृथिव्या हिताय १वक्षणासु नदीषु १रूपा रूपाणि
१मिनानः कुर्वाणः १इदम् उदकं १नः अस्यभ्यम् १अकृणोत् करोतु ॥

प्र सुष्टुतिः स्तनयन्तं रुवन्तमिळस्पतिं जरितर्नूनमश्याः ।

यो अन्दिमाँ उदनिमाँ इयति प्र विद्युता रोदसी उक्षमाणः ॥ १४ ॥

प्र । सुस्तुतिः । स्तनयन्तम् । रुवन्तम् । इळः । पतिम् । जरितः । नूनम् । अश्याः ।

यः । अन्दिमान् । उदनिमान् । इयति । प्र । विद्युता । रोदसी इति । उक्षमाणः ॥ १४ ॥

अत्र पर्जन्यः स्तूयते । १सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः १स्तनयन्तं गर्जन्तं १रुवन्तं वर्षणजनितं
शब्दं कुर्वाणम् १इळः अन्नस्योदकस्य वा १पतिं स्वामिनं हे १जरितः स्तोतस्वदीया स्तुतिः १नूनं
१प्र १अश्याः प्रकर्षेण व्याप्नोतु । १यः च पर्जन्यः १अन्दिमान् । अन्दिः अपां दानवान् मेघः ।
तद्वान् । १उदनिमान् उदकवान् १विद्युता तडिता १रोदसी आवापृथिव्यौ १उक्षमाणः सिञ्चन् १प्र
१इयति गच्छति ॥

एष स्तोमो मारुतं शर्धो अच्छा रुद्रस्य सूनूर्युबन्यूरुदश्याः ।

कामो राये हवते मा स्वस्त्युप स्तुहि पृषदशौ अयासः ॥ १५ ॥

एषः । स्तोमः । मारुतम् । शर्धः । अच्छा । रुद्रस्य । सूनूर् । युबन्यूर् । उत् । अश्याः ।

कामः । राये । हवते । मा । स्वस्ति । उप । स्तुहि । पृषदश्वान् । अयासः ॥ १५ ॥

१एषः मया संपादितः १स्तोमः स्तोत्रं १मारुतं १शर्धः मरुतां वक्रम् १अच्छा अभिमुक्कम्
१अश्याः प्राप्नोतु । समुदावरूपेण स्तुत्या समुदावरूपेणाह । १रुद्रस्य १सूनूर् । एषां एतेन
पुत्रत्वेन परितुष्टिरसङ्कशुका । १युबन्यूर् यूनो मिअजेष्कन्वा १उत् उन्नतमन्त्रविकम् अश्याः व्यामुदि

हे म॒नः । १कामः संकल्पः १राये धनार्थं १मा मां १स्वस्ति अविनश्वरं १हवते आह्वयति १प्रेरयतीत्यर्थः १ ।
यस्मादेवं तस्मात् १पृषदश्चान् १पृषद्वर्णाश्वोपेतान् १अयासः यज्ञगन्तॄन् १उप उपेत्य १स्तुहि ॥

प्रेष स्तोमः पृथिवीमन्तरिक्षं वनस्पतीरोषधी राये अश्याः ।

देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ॥ १६ ॥

प्र । एषः । स्तोमः । पृथिवीम् । अन्तरिक्षम् । वनस्पतीन् । ओषधीः । राये । अश्याः ।

देवःऽदेवः । सुहवः । भूतु । मह्यम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुःऽमतौ । धात् ॥ १६ ॥

१एष १स्तोमः स्तुतिः पृथिव्यादिदेवताः १प्र १अश्याः प्राप्तोतु । किमर्थम् । १राये धनार्थम् ।
१देवोदेवः सर्वोऽपि देवः १मह्यं मदर्थं १सुहवो १भूतु स्वाह्वानो भवतु । १नः अस्मान् १दुर्मतौ
१माता सर्वस्य निर्मात्री १ । यद्वा । अत्रेभौमत्वाद्विशेषेण माता । तादृशी १पृथिवी १मा १धात्
मा स्थापयतु ॥

उरौ देवा अनिबाधे स्याम ॥ १७ ॥

उरौ । देवाः । अनिऽबाधे । स्याम ॥ १७ ॥

हे १देवाः युष्माकं संबन्धिनि १उरौ महति १अनिबाधे नितरां बाधरहिते सुखे १स्याम
भवेम वयमत्रयः ॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयि वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ १८ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुप्रणीती । गमेम् ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥ १८ ॥

वयम् १अश्विनोः १नूतनेन पूर्वमन्यैरननुभूतेन १मयोभुवा सुखस्य भावयित्रा १सुप्रणीती
क्षोभनप्रणवनवता १अवसा रक्षणेन १सं १गमेम संगच्छेमहि । हे १अमृता अमरणावश्विनौ १नः
अस्मभ्यं १रयि धनम् १आ १वहतं प्रापयतम् । १ओत १वीरान् सुवीरवतः पुत्रानपि १आ वहतम् ।
१विश्वानि सौभगान्यपि १आ वहतम् ॥ ॥ १९ ॥

‘आ धेनवः’ इति सप्तदशर्षमेकादशं सूक्तमत्रेरार्षं त्रैष्टुभं वैधवेवम् । अत्रानुक्रमणिका—
‘आ धेनवस्मृत्यनैतयोरुपान्त्यैकपदा’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः । अपोनप्त्रीये एकधनासु हविर्धानं
प्रति नीचमानास्वाद्यानुवचनीया । सूत्रितं च—‘आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्थाः समन्वा वन्तुप
वन्त्वन्वाः’ (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

आ धेनवः पर्यसा तूर्ण्यर्था अमर्धन्तीरुप नो यन्तु मध्वा ।

महो राये बृहतीः सप्त विप्रो मयोभुवो जरिता जोहवीति ॥ १ ॥

आ । धेनवः । पर्यसा । तूर्णिऽअर्थाः । अमर्धन्तीः । उप । नः । यन्तु । मध्वा ।

महः । राये । बृहतीः । सप्त । विप्रः । मयःऽभुवः । जरिता । जोहवीति ॥ १ ॥

वधेनवः प्रीणयिष्यो नद्यः । मध्वा मधुरेण पर्यसा रसेन सहिताः । तूर्ण्यर्थाः स्वरमाणगमनाः । 'अर्थोऽर्तः' (निरु. १. १८) इति यास्कः । अमर्धन्तीः अर्हिसन्त्यः सत्यः । मः अस्मान् । उप । आ । यन्तु उपागच्छन्तु । तदर्थं महः महते राये धनाय बृहतीः महतीः । सप्त सर्पज-स्वभावाः सप्तसंख्याकाः । 'इमं मे गङ्गे' (ऋ. सं. १०. ७५. ५) इति मन्त्रोक्ता गङ्गाद्या वा । तत्र हि प्राधान्येन सप्तैवोक्ताः । मयोभुवः सुखस्य भाववित्रीः । विप्रः विशेषेण प्रीणयिता । जरिता स्तोता । जोहवीति आह्वयति^२ ॥

आ सुष्टुती नमसा वर्तयध्वै द्यावा वाजाय पृथिवी अमृध्रे ।

पिता माता मधुवचाः मुहस्ता भरेभरे नो यशसावविष्टाम् ॥ २ ॥

आ । सुऽस्तुती । नमसा । वर्तयध्वै । द्यावा । वाजाय । पृथिवी इति । अमृध्रे इति ।

पिता । माता । मधुऽवचाः । सुऽहस्ता । भरेऽभरे । नः । यशसौ । अविष्टाम् ॥ २ ॥

अहं सुष्टुती सुष्टुत्या शोभनस्तोत्रेण नमसा हविषा च अमृध्रे^२ हिसारहिते द्यावा पृथिवी^१ द्यावापृथिव्यौ । आ । वर्तयध्वै । आवर्तयितुमिच्छामि । वाजाय अकार्यम् । 'अहं वै वाजः' (तै. भा. १. ३. ६. ६) इति हि श्रुतिः । पिता पालयित्री यीः । माता मिमात्री पृथिवी । मधुवचाः प्रिय-वचना । मुहस्ता अभिमतदानेन^४ शोभनहस्ता^५ । एते उभयविशेषणे । यशसौ यशोयुक्ती द्यावापृथिव्यौ । भरेभरे सर्वेषु संप्राप्तेषु यज्ञेषु वा । मः अस्मान् । अविष्टा रक्षताम् ।

अध्वर्यवश्चक्रुवांसो मधूनि प्र वायवे भरत चारुं शुक्रम् ।

होतेव नः प्रथमः पादस्व देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । चक्रुऽवांसः । मधूनि । प्र । वायवे । भरत । चारुं । शुक्रम् ।

होताऽहव । नः । प्रथमः । पाद्वि । अस्य । देव । मध्वः । ररिम । ते । मदाय ॥ ३ ॥

१. स-च-स-म-सप्तसंख्याका वा; त-र-सप्तसंख्या वा । २. स-स-म-आपुष्टयति । ३. स-च-म-अमृध्रे...पृथिवी' नास्ति; स-न-म-र-द्यावा पृथिवी । ४. स-च-स-न-त-न-म-र-अभिमतदानेन शोभनहस्ता' नास्ति; न-च-ज-शोभनहस्ता ।

हे ऽअध्वर्यवः अध्वरं युञ्जानाः ऽमधूनि मधुररसानि सोमाज्वादीनि ऽचक्रुवांसः क्रुवाणा यूयं
 ऽवायवे प्रथमं ऽप्र ऽभरत प्रकर्षेण संपादयत ऽचारु चरणीयं^१ ऽशुक्रं दीप्तं सोमम् । हे वायो त्वं च
 ऽहोतैव होता यथा प्रथमं पिबति तद्वत् ऽनः अस्मदर्थम् ऽअस्य अर्मुं सोमं ऽप्रथमः इतरदेवेभ्यः पूर्वं
 ऽपाहि पिब । हे ऽदेव वायो^२ ऽमध्वः मधुरं सोमरसं ऽते ऽमदाय ऽररिम ददाम । वायोः पूर्व-
 पानमसकृत्प्रपञ्चितम् ॥

दक्ष क्षिपो युञ्जते बाहू अद्रिं सोमस्य या शमितारा सुहस्ता ।

मध्वो रसं सुगभस्तिगिरिष्ठां चनिश्चददुदुहे शुक्रमंशुः ॥ ४ ॥

दक्ष । क्षिपः । युञ्जते । बाहू इति । अद्रिम् । सोमस्य । या । शमितारा । सुहस्ता ।

मध्वः । रसम् । सुगभस्तिः । गिरिस्थाम् । चनिश्चदत् । दुदुहे । शुक्रम् । अंशुः ॥ ४ ॥

अत्राभिषवस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् सोमो देवता । यद्वा ऐन्द्री । ऽअद्रिम् अभिषव-
 प्रावाणं ऽदक्ष ऽक्षिपः दक्षसंख्याकाः क्षेप्योऽङ्गुलयः ऽयुजते गृह्णन्ति । यद्वा । परस्परं युक्ता
 भवन्ति । ऽबाहू अप्यध्वर्युसंबन्धिनौ अद्रिं युजते । ऽया यौ ऽसुहस्ता शोभनहननौ^३ ऽसोमस्य शमि-
 तारौ^४ अभिषोतारौ तौ^५ बाहू युजते । ऽमध्वः मधुरस्य सोमस्य ऽरसं ऽगिरिष्ठां गिरिस्थायिनं गिरि-
 वदुज्जतप्रदेशस्थितं वा ऽसुगभस्तिः शोभनाङ्गुलिरध्वर्युः ऽचनिश्चदत् आह्लादयन् ॥ 'चदि
 आह्लादने' इत्यस्माच्चङ्गुलिकं छाग्वदसं रूपम् । ऽदुदुहे दोग्धि । स च ऽअंशुः ऽशुक्रं निर्मलं रसं
 ऽदुदुहे दुग्धे । यद्वैकं वाक्यम् । अंशुः व्यासः^६ सुगभस्तिः सुहस्तोऽध्वर्युः मध्वो रसं दुदुहे दोग्धि ॥

असावि ते जुजुषाणाय सोमः क्रत्वे दक्षाय बृहते मदाय ।

हरी रथे सुधुरा योगे अर्वाग्निन्द्र प्रिया कृणुहि ह्यमानः ॥ ५ ॥

असावि । ते । जुजुषाणाय । सोमः । क्रत्वे । दक्षाय । बृहते । मदाय ।

हरी इति । रथे । सुधुरा । योगे । अर्वाक् । इन्द्र । प्रिया । कृणुहि । ह्यमानः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽते तुभ्यं ऽजुजुषाणाय सेवमानाय ऽसोमः ऽअसावि अभिवृतः । किमर्थम् । ऽक्रत्वे कतवे
 वृत्रवधादिकर्मणे ऽदक्षाय बलाय ऽबृहते ऽमदाय च । यस्मादेवं तस्मात् हे ऽइन्द्र त्वं ऽह्यमानः सन्
 ऽसुधुरा शोभनायां पुरि नियुक्तौ ऽप्रिया प्रियौ ऽहरी अग्नी ऽयोगे योगार्हे युक्ते वा ऽरथे योजयित्वा
 तं रथम् ऽअर्वाक् अस्मदभिसुखं ऽकृणुहि कुरु ॥ ॥ २० ॥

१. न-रमणीयम् । २. ख-च-म-ण-न-भ-र-वायो देव । ३. न-शोभनहस्ता । ४. ख-च-म-
 ण-न-भ-र- 'शमितारी' नास्ति । ५. ख-च-म-ण-न-भ-श- 'तौ' नास्ति । ६. ख-च-म-भ-
 व्याप्यः ।

आ नो महीमरमतिं सजोषा मां देवीं नमसा रातहव्याम् ।

मधोर्मदाय बृहतीमृतज्ञामाग्ने वह पथिमिर्देवयानैः ॥ ६ ॥

आ । नः । महीम् । अरमतिम् । सजोषाः । माम् । देवीम् । नमसा । रातहव्याम् ।

मधोः । मदाय । बृहतीम् । ऋतज्ञाम् । आ । अग्ने । वह । पथिमिः । देवयानैः ॥ ६ ॥

अत्राग्निं संबोध्य मादेवताया आवाह्यत्वादस्याग्निर्मां वा देवता । हे ऽग्ने ऽसजोषाः अस्माभिः सह प्रीयमाणस्त्वं ऽमां ऽदेवीं सर्वैर्गन्तव्यामेतन्नामिकां देवताम् । 'मेना मा इति क्षीणाम्' (निरु. ३. २१) इति यास्कः । ऽनः अस्मदर्थं ऽदेवयानैः देवैर्गन्तव्यैः ऽपथिमिः मार्गैः ऽआ अभिमुखम् ऽआ वह । कीदृशीम् । ऽमहीं महतीम् ऽअरमतिम् आ समन्ताद्गममाणां सर्वत्र गन्त्री वा ऽनमसा स्तोत्रेण सह ऽरातहव्याम् । रातं दत्तं दानाय संकल्पितं हव्यं यस्यास्ताम् । दत्त-हविष्कामित्यर्थः । किमर्थम् । ऽमधोः मधुरस्य स्तोमस्य ऽमदाय । पुनः कीदृशीम् । ऽबृहतीं प्रबृहताम् ऽऋतज्ञां यज्ञमभिजानतीम् ॥

प्रवर्ग्ये महावीरेऽज्यमाने 'अञ्जन्ति यम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्यज्यमाने' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा वपावन्तं नाग्निना तपन्तः ।

पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठ आ घर्मो अग्निमृतयन्मसादि ॥ ७ ॥

अञ्जन्ति । यम् । प्रथयन्तः । न । विप्राः । वपावन्तम् । न । अग्निना । तपन्तः ।

पितुः । न । पुत्रः । उपसि । प्रेष्ठः । आ । घर्मः । अग्निम् । ऋतयन् । असादि ॥ ७ ॥

यं घर्मं महावीरं ऽप्रथयन्तो ऽन । नेति संप्रत्यर्थावः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्ययै प्रयोगः^१ । इदानीं प्रथयन्तः ऽविप्राः मेधाविन ऋत्विजोऽध्वर्याव्यः ऽवपावन्तं ऽन । वपावन्तं प्रबृद्धं पशुं यथाग्नी तपन्ति तद्वत् ऽअग्निना ऽतपन्तः ऽअञ्जन्ति । ऽपितुर्न ऽपुत्र ऽउपसि ऽप्रेष्ठः पितुरवस्थे प्रियतमः पुत्र इव ऽघर्मः महावीरः । 'यद्ग्रामं इत्यपतलद्वर्मस्य घर्गत्वम्' (तै. आ. ५. १. ५) इति हि श्रुतिः । सः ऽऋतयन् यज्ञमिच्छन् ऽअग्निम् अग्नीं^२ ऽआ ऽअसादि आसादितः । अत्र पितृपुत्रदृष्टान्तः स्तोत्रादिराहित्येन सुखवासप्रख्यापनार्थः ॥

अच्छा मही बृहती घन्तमा गीर्दूतो न गन्त्वग्निना हुवध्यै ।

मयोमुवा सरथा यातमर्वागन्तं निधिं घुरेमाजिर्न नामिम् ॥ ८ ॥

अच्छ । मही । बृहती । शम्दूतमा । गीः । दूतः । न । गन्तु । अग्निना । हुवध्यै ।

मयःऽमुवा । सऽरथा । आ । यातम् । अर्वाक् ।

गन्तम् । निऽधिम् । घुरेम् । आग्निः । न । नामिम् ॥ ८ ॥

१. न-अरमतिमरमणीयम् । २. स-च-न-म- प्रयोग इति यास्कः । ३. स-च-न-त-'अग्नी' नास्ति ।

वअच्छ अभिमुखम् वअश्विना अश्विनी वहुवध्वै आह्वातुं वगीः अस्मदीया स्तुतिः वदूतो वन दूत इवाह्वातेव वगन्तु गच्छन्तु । गीर्विशेष्यते । वमही पूज्या वृहती महती वशंतमा सुखतमा । हे अश्विनौ वमयोमुवा सुखस्य भावयितारौ वसस्था एकरथौ सन्तौ वनिधि निहितं सोमम् वअर्वाक् अभिमुखं वयातं गच्छतम् । वधुरं भारवाहिकां वनाभिम् वआणिर्न कील इव । यथा निष्कीला नाभी रथं न निर्वहति तद्वत् युवाभ्यां वियुक्तः सोमो यागं न निर्वहतीति ज्ञापयितुमेवं दृष्टान्तितम्^१ ॥

प्र तव्यसो नमउक्तिं तुरस्याहं पूष्ण उत वायोरेदिक्षि ।

या राधसा चोदितारा मतीनां या वाजस्य द्रविणोदा उत त्मन् ॥ ९ ॥

प्र । तव्यसः । नमःऽउक्तिम् । तुरस्य । अहम् । पूष्णः । उत । वायोः । अदिक्षि ।

या । राधसा । चोदितारा । मतीनाम् । या । वाजस्य । द्रविणःऽदौ । उत । त्मन् ॥ ९ ॥

वअहम् ऋषिः वतव्यसः प्रकृष्टबलस्य वतुरस्य त्वरमाणस्य वपूष्णः पोषकस्य देवस्य । उक्तगुणकाय देवाय वउत अपि च ववायोः उक्तलक्षणाया^२ च वनमउक्तिं नम इति वचनं स्तोत्रं वप्र वअदिक्षि प्रदि-
शामि । वया यौ पूषवायू वराधसा हविर्लक्षणेन निमित्तेन वमतीनां वचोदितारा प्रेरयितारौ^३ । यद्वा । राधसेति षष्ठ्यर्थे तृतीया । राधसो धनस्य मतीनां च चोदयितारौ । यौ च ववाजस्य अश्वस्य संग्रामस्य वा चोदयितारौ तौ देवौ वउत अपि च वत्मन् आत्मन्यनन्यप्रेरणयैव^४ वद्रविणोदौ भवतमिति शेषः ॥

आ नामभिर्मरुतो वक्षि विश्वाना रूपेभिर्जातवेदो हुवानः ।

यज्ञं गिरो जरितुः सुष्टुतिं च विश्वे गन्त मरुतो विश्व ऊती ॥ १० ॥

आ । नामऽभिः । मरुतः । वक्षि । विश्वान् । आ । रूपेभिः । जातऽवेदः । हुवानः ।

यज्ञम् । गिरः । जरितुः । सुऽस्तुतिम् । च । विश्वे । गन्त । मरुतः । विश्वे । ऊती ॥ १० ॥

हे वजातवेदः जातप्रज्ञाने वहुवानः अस्माभिराहूयमानः सन् वविश्वान् वमरुतः सर्वानपि स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च देवान् वनामभिः इन्द्रवरुणेत्यादिलक्षणैः वआ वक्षि आबहसि । वरूपेभिः सहस्राक्षवज्रहस्तरादिलक्षणै रूपैः वआ वक्षि बहसि यज्ञम्^५ । किंच हे वमरुतः वविश्वे सर्वे यूयं वयज्ञम् अस्मदीयं यज्ञसंबन्धि हविर्वा वजरितुः स्तोतुः संबन्धिनीः वगिरः स्तुतिवचांसि वसुष्टुतिं तत्साध्यां शोभनफलां स्तुतिं च । अवयविन्याः^६ स्तुतेरेकवादेकवचनम् । अवयवानां बहुत्वाद्बहु-
वचनम् ॥ उक्ते यज्ञस्तुती अभिलक्ष्य वगन्त आगच्छत । वविश्वे वच यूयम् वउती ऊत्वा रक्षवा च सह गत^७ ॥ २१ ॥

‘आ नो विषः’ इत्येकादशी व्यूढे दशरात्रे नवमेऽहनि प्रउगस्ये सारस्वततृषे द्वितीया । सुप्रितं च-‘आ नो विषो बृहतः पर्वताद्या सरस्वत्वभि नो नेषि वस्यः’ (आश्व. औ. ८.११) इति ॥

१. न-दृष्टान्तितम् । तस्माद्युवामावातमागच्छतम् । २. ख-व-क्ष-ज-न-भ-र-उक्तगुणाय, त-
उक्तगुणकाय । ३. त-चोदितारौ । ४. ग-व-ज-श-प्रेरणायैव । ५. ख-व-क्ष-ज-न-भ-र-‘यज्ञं’
नास्ति । ६. ख-व-क्ष-ज-त-भ-र-अवयव्याः । ७. ख-व-ज-गन्त आगच्छत, भ-गन्त एत ।

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वती यजता गन्तु यज्ञम् ।

हव देवी जुजुषाणा घृताचीं शग्मां नो वाचंशुशती शृणोतु ॥ ११ ॥

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । सरस्वती । यजता । गन्तु । यज्ञम् ।

हवम् । देवी । जुजुषाणा । घृताचीं । शग्माम् । नः । वाचम् । उशती । शृणोतु ॥ ११ ॥

१नः अस्माकं १यज्ञं १यजता यष्टव्या देवी १सरस्वती १दिवः द्योतमानात् शुलोकात् १आ १गन्तु आगच्छतु । तथा १बृहतः महतः १पर्वतात् पर्वततः पूरणवतः प्रीणनवतो बान्तरिक्षात् मेघाद्वा सरस्वती १आ गन्तु आगच्छतु । अनेन माध्यमिकी वागुच्यते । यद्वा एतत् दिव इत्यस्य विशेषणम् । सन्ति हि शुलोकस्य त्रीणि पर्वाणि ' तिस्रो दिवः पृथिवीः ' इत्यादि श्रुतेः । अस्मिन् पक्षे द्वितीय आकारः पूरणः । तदर्थं १हवम् अस्मदीयमाह्वानं १देवी सरस्वती १जुजुषाणा स्तुतिं सेवमाना १घृताची घृतमुदकमश्नती १नः अस्मदीयां १शग्मां सुखकरीं १वाचं स्तुतिम् १उशती कामयमाना सती १शृणोतु ॥

आ वेधसं नीलपृष्ठं बृहन्तं बृहस्पतिं सद्ने सादयध्वम् ।

सादद्योनिं दम आ दीदिवांसं हिरण्यवर्णमरुषं सपेम ॥ १२ ॥

आ । वेधसम् । नीलपृष्ठम् । बृहन्तम् । बृहस्पतिम् । सद्ने । सादयध्वम् ।

सादत्स्योनिम् । दमे । आ । दीदिवांसम् । हिरण्यवर्णम् । अरुषम् । सपेम ॥ १२ ॥

एषा बार्हस्पत्या । हे ऋत्विजो यूयं १बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य स्वामिनं देवं १सद्ने अस्मद्यागगृहे १आ १सादयध्वं स्थापयध्वम् । कीदृशं देवम् । १वेधसं विविधकर्तारं १नीलपृष्ठं क्षिग्धाङ्गं १बृहन्तं महान्तम् । तथा सन्तं वयमृत्विग्यजमानाः १सपेम परिचरेम । स एव विशेष्यते । १सादद्योनिं बोधी सीदन्तं १दमे यागगृहे १आ सर्वतः १दीदिवांसं दीप्यमानं १हिरण्यवर्णम् हितरमणीयवर्णम् १अरुषम् आरुचमानम् । अथवेयमाग्नेयी । बृहतः परिवृष्टस्य कर्मणः स्वामीति बृहस्पतिरभिहित्यते । तथा नीलवर्णभूमपृष्ठस्वसदनसादनहिरण्यवर्णवादिहिरण्यग्निरिव बृहस्पतिः ॥

आ धर्णसिर्बृहदिवो रराणो विश्वेभिर्गन्त्वोर्मभिर्बुधानः ।

आ वसान ओषधीरमृगस्त्रिधातुशृङ्गो वृषमो वयोधाः ॥ १३ ॥

आ । धर्णसिः । बृहत्सदिवः । रराणः । विश्वेभिः । गन्तु । ओर्ममिः । बुधानः ।

आः । वसानः । ओषधीः । अमृगः । त्रिधातुःशृङ्गः । वृषमः । वयःऽधाः ॥ १३ ॥

इदमावृषन्नयमाग्नेयम् । अग्निः^१ वा गन्तु आगच्छस्वस्मद्यज्ञं^२ वर्णसिः सर्वस्य धारकः^३ बृहदिवः प्रभूतदीप्तिः^४ वरराणः रममाणः कामान् प्रयच्छन् वा^५ विश्वेभिः सर्वैः^६ ओमभिः रक्षणैः सह^७ हुवानः आहूयमानः ।^८ माः गन्त्रीर्ज्वालाः^९ ओषधीः च^{१०} वसानः^{११} असृघ्नः अहिंसितः^{१२} त्रिधातुभृजः^{१३} त्रिप्रकारभृजवदुन्नतलोहितशुक्रकृष्णवर्णज्वालः^{१४} वृषभः वर्षिता^{१५} वयोधाः अन्नस्य दाता हविषो वा धारकः ॥

मातुष्पदे परमे शुक्र आयोर्विपन्यवो रास्पिरासौ अगमन् ।

सुशेव्यं नमसा रातहव्याः शिशुं मृजन्त्यायवो न वासे ॥ १४ ॥

मातुः । पदे । परमे । शुके । आयोः । विपन्यवः । रास्पिरासः । अगमन् ।

सुऽशेव्यम् । नमसा । रातऽहव्याः । शिशुम् । मृजन्ति । आयवः । न । वासे ॥ १४ ॥

वायोः मनुष्यस्य यजमानस्य विपन्यवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतारो होत्रादयः रास्पिरासः ॥ रा धनं हविरक्षणम् । तत्स्पृशन्ति रास्या जुह्वादयः । तद्वान् रास्यौ । तद्वन्तो रास्पिराः ॥ उक्तविधा ऋत्विजः मातुः निर्मातुः पृथिव्याः शुके दीप्ते परमे पदे उत्तरवेद्यां स्थितम् अगमन् अगमन् भजन्ते^१ । तदर्थं सुशेव्यं सुखाय^२ हितं शिशुम् उत्पन्नमात्रं वासे वासाय नमसा स्तोत्रेण रातहव्याः दत्तहविष्काः^३ इत्यर्थः । तादृशास्ते मृजन्ति संमार्जयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वायवो न लौकिका मनुष्या इव । ते यथा शिशुं वासाय मृजन्ति तद्वत् ॥

बृहदयो बृहते तुभ्यमग्ने धियाजुरो मिथुनासः सचन्त ।

देवोदेवः सुहवो भूतु मद्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ॥ १५ ॥

बृहत् । वयः । बृहते । तुभ्यम् । अग्ने । धियाजुरः । मिथुनासः । सचन्त ।

देवऽदेवः । सुऽहवः । भूतु । मद्यम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुऽमृतौ । धात् ॥ १५ ॥

बृहत् प्रभूतं वयः अन्नं हे अग्ने बृहते^१ तुभ्यं धियाजुरः कर्मणा जीर्णाः मिथुनासः पत्नीभिः^२ सहिताः सचन्त सेवन्ते । 'जायापती अग्निमादधीयाताम्' इत्यादिभुतेः । अधिकारा-
वाये चहे स्त्रिया अप्यधिकारः स च पर्या सह (पू. मी. ६. १. २४) इति हि प्रतिपादितम् । अवशिष्टं गतम् ॥

१. स-स-न-भ-र- 'अग्निः' नास्ति । २. ग-च-ज- 'वा' नास्ति । ३. स-च-स-न-भ-र-
'कृष्णज्वालः' स- 'कृष्णवहुज्वालः' । ४. स-च-न- 'भजन्ते' नास्ति; स-त-भ-र-अजते । ५. स-च-स-
न-भ-सुखाय, न-र-सुखाय । ६. स-च-न-दातहव्या हविष्काः; स-भ-र-दातहव्यहविष्काः; स-
दातहव्यहविष्काः । ७. ग-च-च-ज-न-मृते । ८. स-च-स-न-त-न-भ-र-वपतीभिः ।

उरौ देवा अनिबाधे स्याम ॥ १६ ॥

उरौ । देवाः । अनिऽबाधे । स्याम ॥ १६ ॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयि बहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौमगानि ॥ १७ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुऽप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । बहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौमगानि ॥ १७ ॥

व्याख्याते^१ द्वे^२ ॥ २२ ॥

‘तं प्रत्यथा’ इति पञ्चदशार्धं द्वादशं सूक्तम् । अवत्सारो नाम ऋषिः स च कश्यपगोत्रः । यासु ऋक्षु सदापृणबाहुवृक्षादयः श्रुतास्तासु तेऽपि समुचीयन्ते । चतुर्दशीपञ्चदश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्स्यः । विश्वे देवा देवता । अनुक्रान्तं च — ‘तं प्रत्यथा पञ्चोना कादयपोऽवत्सारोऽन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गा द्वित्रिष्टुबन्तम्’ इति ॥ वाजपेये अतिरिक्तोपधे^३ आवित-स्त्रयोदशार्धः शंसनीयाः । सूत्रितं च — ‘तं प्रत्यथेति त्रयोदशानामेकां शिष्टाह्वय दूरोद्वजं रोहेन्’ (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

तं प्रत्यथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं स्वर्विदम् ।

प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु यामु वर्धसे ॥ १ ॥

तम् । प्रत्यथा । पूर्वथा । विश्वथा । इमथा । ज्येष्ठतातिम् । बर्हिऽसदम् । स्वःऽविदम् ।

प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहसे । गिरा । आशुम् । जयन्तम् । अनु । यामु । वर्धसे ॥ १ ॥

इयमुत्तरा च द्वे ऐन्द्राविरयाहुः । तत्रोपपत्तिमेवमाहुः । तं प्रत्यथा इत्येषा शुक्रामग्निप्रथमे विनियुक्ता । ऐन्द्रौ च शुक्रामग्निनी । ‘यदैन्द्रं शंसति तेन शुक्रामग्निना उपधवन्ती’ (दे. भा. ३. १) इति हि ब्राह्मणम् । अथर्वसंज्ञेयोऽपि भवति । ‘प्रातःप्रातः सवस्य शुक्रवतो मधुसुत इन्द्राव सोमाम्प्रस्थितान्मेप्य’ (श. भा. ४. २. १. २३) इति । प्रसात्सुमैषश्च भवति ‘हीता वक्षद्विन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्य’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इत्यादि । ‘प्रस्थिता इन्द्राव सोमाः’ इति^४ वाज्या कैन्द्री ‘इदं ते सोम्यं मधु’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । तस्मादैन्द्रौ ॥ १ तम् इन्द्रं १ प्रत्यथा

१. ग-च-च-च-‘हे देवाः युःप्रसवन्विनि उरौ महति अनिबाधे नितरां बाधारहिते कुक्षे स्वाम भवेम कवमत्रवः ॥ १६ ॥ वयमश्विनोः नूतनेन पूर्वमम्बरेन नुभूतेन मयोभुवा सुकस्य माववित्रा सुप्रणीति शोभनप्रणयनवता अवसा (रक्षणेन) रक्षणेन संगमेम संगमैर्महि । हे अमृता अमरणावधिनी नवः (नो) अस्मभ्यं रवि धनमावहर्त प्रापवतम् । उत वीरान् सुवीर्यवतः पुत्रान् अपि आवहतम् । विश्वानि शोभमान्यप्यावहतम् ॥ १७ ॥ २. क्ष-त-न-र-अतिरिक्तोपधे; ३. क्ष-त-न-र- इति च ।

पुरातना यजमाना इव ^१पूर्वथा अस्मदीयाः पूर्वे यथा ^२विश्वथा विश्वे सर्वे प्राणिनो यथा ^३इमथा इमे
इदानीं वर्तमानाः यजमानाः । ते यथेन्द्रस्य स्तुत्या फलमलभन्त तद्ब्रह्ममपि हे अन्तरात्मन् त्वमपि
^४ज्येष्ठतासि ज्येष्ठं ^५बर्हिषदं बर्हिषि सीदन्तं ^६स्वर्षिदं सर्वज्ञं सर्वस्य लम्भयितारं वा ^७प्रसीचीनं
प्रत्यस्मदभिसुखमञ्जन्तं ^८वृजनम् । बलनामैतद्वलवति वर्तते । बलवन्तम् ^९आशुं शीघ्रगामिनं व्यासं
वा ^{१०}जयन्तं सर्वमभिभवन्तमिन्द्रं ^{११}गिरा स्तुत्या साधनेन ^{१२}दोहसे धुक्व सर्वदा सर्वान् कामान् ।
इत्यन्तरात्मनः ^{१३}प्रेषः ^{१४}। ^{१५}यासु स्तुतिषु ^{१६}वर्धसे प्रवृद्धो भवसि वर्धवसि वेन्द्रं यया ^{१७}स्तुत्येति ।
यास्त्विति व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

श्रिये सुष्टशीरुपरस्य याः स्वर्विरोचमानः ककुभामचोदते ।

सुगोपा असि न दमाय सुक्रतो परो मायाभिर्कृत आसु नाम ते ॥ २ ॥

श्रिये । सुष्टशीः । उपरस्य । याः । स्वः । विरोचमानः । ककुभाम् । अचोदते ।

सुगोपाः । असि । न । दमाय । सुक्रतो इति सुक्रतो ।

परः । मायामिः । ऋते । आसु । नाम । ते ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१स्वः स्वर्गे ^२विरोचमानः ^३त्वम् ^४अचोदते अप्रेरयितुः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ ^५उपरस्य
मेघस्य संबन्धिन्यः ^६सुष्टशीः सुरोचमानाः ^७याः आपः सन्ति तासामपां ^८ककुभां सर्वासां दिशां
मध्ये ^९श्रिये प्राणिनां श्रयणाय प्रेरको भवेति शेषः । हे ^{१०}सुक्रतो शोभनवृष्टिप्रदानादिकर्मस्त्रिन्द्र ^{११}त्वं
^{१२}सुगोपाः प्राणिनां सुष्ठु गोपायितासि । अतः ^{१३}न ^{१४}दमाय न दग्धनाय वधाय प्राणिनां न ^{१५}असि
न प्रभवसि । त्वं च ^{१६}मायामिः आसुरीमिः ^{१७}परः मायाभ्यः परस्ताद्वर्तमानः । यस्मात् ^{१८}ते त्वदीयं
^{१९}नाम नामकं रूपम् ^{२०}ऋते सत्यलोके ^{२१}आस आस्ते ॥

अत्यं हविः संचते सच्च धातु चारिष्टगातुः स होता सहोभरिः ।

प्रसस्तीणो अनु बर्हिर्बृषा शिशुर्मध्ये युवाजरो विस्रुहा हितः ॥ ३ ॥

अत्यम् । हविः । संचते । सत् । च । धातु । च । अरिष्टगातुः । सः । होता । सहः । उभरिः ।

प्रसस्तीणः । अनु । बर्हिः । बृषा । शिशुः । मध्ये । युवा । अजरः । विस्रुहा । हितः ॥ ३ ॥

इयमाग्नेयी होतृवयुवत्वादिलिङ्गैः । अयमग्निः ^१अत्यं सततमनार्हः ^२हविः आज्यादिकं
^३संचते सेवते । कीदृशं हविः । ^४सत् । सत्कलसाधनत्वाद्भिरपि सत् । ^५धातु ^६च धारकं सर्वस्य ।
इयमानस्व हविष आदित्यद्वारा वृष्टिसाधनत्वात् तथा च वृष्ट्या प्रजोत्पत्तेर्धारकत्वम् । तथा हि—

१. ख-च-स-ज-न-भ-र-‘ इत्यन्तरात्मनः प्रेषः ’ नास्ति । २. ख-स-न-भ-र-यथा । ३. ख-च-
स-ज-स्वर्गं प्रति रोचमानः, न-स्वर्गं प्रति विरोचमानः, भ-र-स्वर्गं विरोचमानः । ४. ख-न-च-च-ज-स-
ज-भ-र-स-‘कर्मैन्द्र । ५. ख-ग-च-च-ज-ज-न-भ-सततगमनार्हम् ।

‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ (मनु. ३. ७६) इति । ^१अरिष्टगातुः अहिंसितगमनः । सति तस्य गमने यज्ञनिष्पत्त्या^२ फलसिद्धेररिष्टगमन-
त्वम् । तदेवाह । ^३सः स खलु ^४होता होमनिष्पादकः ^५सहोभरिः बलस्य भर्ता ^६वर्हिः ^७अनु ^८प्रसर्जानः
प्रकर्षेण सरन् ^९वृषा वर्षकः फलस्य ^{१०}शिष्टः स इव रक्षणीयोऽग्रीहो वा ^{११}युवा सर्वत्र मिश्रयिता
^{१२}अजरः जरारहितः ^{१३}विकुहा विकुहाणामोषधीनां ^{१४}मध्ये ^{१५}हितः निहितः स्थापितः एवम्भूतः सचते ॥

प्र व एते सुयुजो यामन्निष्टये नीचीरमुष्मै यम्य ऋतावृधः ।

सुयन्तुभिः सर्वशासैरभीशुभिः क्रिविर्नामानि प्रवणे मुषायति ॥ ४ ॥

प्र । वः । एते । सुयुजः । यामन् । इष्टये । नीचीः । अमुष्मै । यम्यः । ऋतावृधः ।

सुयन्तुभिः । सर्वशासैः । अभीशुभिः । क्रिविः । नामानि । प्रवणे । मुषायति ॥ ४ ॥

एषा सौरी वा । ^१एते^२ रश्मयः ^३सुयुजः सुहु परस्परं संयुक्ताः ^४यामन् यज्ञगमने ^५इष्टये
एषणाय ^६नीचीः । नीचं गच्छन्तीति शेषः । ^७अमुष्मै यजमानाय ^८यम्यः यम्या गमनार्हाः । अथवा
यमो नियमितादित्यः । तस्य संबन्धिनः । ^९ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितारश्च । अयमादित्यः ^{१०}सुव-
न्तुभिः सुगमनैः ^{११}सर्वशासैः सर्वस्य शासकैः ^{१२}अभीशुभिः रश्मिभिः ^{१३}क्रिविः कर्ता ^{१४}नामानि नाम-
कान्युदकानि^{१५} ^१प्रवणे निम्ने भूप्रदेशे ^२मुषायति मुष्णाति आदत्ते इत्यर्थः । अथवाग्निमावाह्यस्वाग्ने-
रेतेऽश्वा इष्टये यज्ञगमनाय यामनि रये सुयुजः प्रगच्छन्ति । शिष्टं समानम् । क्रिविः क्रिवि-
सदृशोऽग्निः प्रवणे नामानि हवीष्युक्तलक्षणाभिर्ज्वालाभिर्मुषायति आदत्ते ॥

संजर्भुराणस्तर्हिभिः सुतेगृभं वयाकिनं चित्तगर्भासु सुस्वरुः ।

धारवाकेष्वजुगाथ शोभसे वर्धस्व पत्नीरभि जीवो अश्वरे ॥ ५ ॥

समजर्भुराणः । तर्हिभिः । सुतेगृभम् । वयाकिनम् । चित्तगर्भासु । सुस्वरुः ।

धारवाकेषु । अजुगाथ । शोभसे । वर्धस्व । पत्नीः । अभि । जीवः । अश्वरे ॥ ५ ॥

हे ^१अजुगाथ शोभनस्तुतिक^२ अग्ने ^३तर्हिभिः तर्हिकारिर्ग्रहेः ^४सुतेगृभम् अभिजुतेन रक्षेन
गृहीतं ^५वयाकिनम् । कुत्सिता वयाः^६ शाखा वयाका कृताः । तद्वन्तं सोमं ^७चित्तगर्भासु चित्त-
ग्राहिणीषु स्तुतिषु स्तुतिभिः सह ^८संजर्भुराणः गृभ्यन् गृह्यन् ^९सुस्वरुः शोभनगमनः शोभन-
स्तुतिको वा एवं ^{१०}धारवाकेषु । धारयन्ति वाकान् स्तोत्राणीति धारवाका ऋत्विग्वजमानाः । तेषु
मध्ये ^{११}शोभसे । किंच ^{१२}अश्वरे ^{१३}जीवः सर्वस्य जीवयिता ^{१४}पत्नीः पारिवर्त्रीरोषधीर्ज्वाला वा ^{१५}अभि
अभिजुतं ^{१६}वर्धस्व अभिवर्धय ॥ ॥ २३ ॥

१. ख-च-म-यज्ञनिष्पत्तौ । २. ख-च-स-ग-म-एते तव । ३. त-उदकानि । ४. ख-च-स-
ग-म-शोभनस्तुतिकाम् ; श-शोभनस्तुतिमान् । ५. ख-च-स-ग-त-म-र-स-अका (अस्याः ?) क्वाः ।

यादृगेव ददृशे तादृगुच्यते सं छायाया दधिरे सिध्याप्स्वा ।

महीमस्मर्म्यमुखायुरु जयो बृहत्सुवीरमनपच्युतं सहः ॥ ६ ॥

यादृक् / एव / ददृशे / तादृक् / उच्यते । सम् । छायाया । दधिरे । सिध्या । अप्सु । आ ।

महीम् । अस्मर्म्यम् । उरुऽसाम् । उरु । जयः । बृहत् । सुवीरम् । अनपच्युतम् । सहः ॥ ६ ॥

एषा वैश्वदेवी । यादृगेव ददृशे यादृगुच्यते तादृगुच्यते तादृगुच्यते । यथा-
दृशेव स्तुयते न तु परवचनप्रत्ययेन । यस्मात् छायाया दीप्त्या सिध्या साधिकया सह अप्सु
व्यापिकासु स्तुतिषु अप्सवेव वा आ सं दधिरे सम्यग्धारयन्ति स्वीयं रूपं स्तुतिं वा । ते देवाः
महीं महतीं पूज्याम् उरुषां बहुदात्रीं रयिम् उरु प्रभूतं जयः वेगं बृहत् महत् सुवीरं
शोभनवीर्यमपत्यम् अनपच्युतम् अनुपक्षीणं सहः बलं चाभिभावुकम् अस्मभ्यं प्रयच्छन्तिवत्यर्थः ॥

वेत्यग्रुर्जनिवान्वा अति स्पृधः समर्यता मनसा सूर्यः कविः ।

ग्रंसं रक्षन्तं परि विश्वतो गयमस्माकं शर्म वनवत्स्वावसुः ॥ ७ ॥

वेति । अग्रुः । जनिऽवान् । वै । अति । स्पृधः । सऽमर्यता । मनसा । सूर्यः । कविः ।

ग्रंसम् । रक्षन्तम् । परि । विश्वतः । गयम् । अस्माकम् । शर्म । वनवत् । स्वऽवसुः ॥ ७ ॥

इयं सौरी । सूर्यः देवः अग्रुः अग्रगामी जनिवान्वै जन्मवान् जायावान्वा । उषा
हस्य जाया । वा इति प्रसिद्धौ । कविः क्रान्तदृशीं समर्यता समरमिच्छता मनसा
स्पृधः संग्रामान् अति वेति अतिगच्छति मन्वेहानसुरान् योद्धुम् । ग्रंसं दीप्तं गयं गृह-
मन्तरिक्षं वा विश्वतः सर्वतः रक्षन्तं परिचरेमेति शेषः । स देवः अस्माकं शर्म सुखं
परि सम्यक् वनवत् दद्यात् । स्वावसुः स्वायसधनः सन् ॥

ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुन ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते ।

यादृश्मिन्धावि तमपस्यया विदद्य उ स्वयं बहते सो अरं करत् ॥ ८ ॥

ज्यायांसम् । अस्य । यतुनस्य । केतुना । ऋषिऽस्वरम् । चरति । यासु । नाम । ते ।

यादृश्मिन् । धावि । तम् । अपस्यया । विदद्य ।

यः । उँ इति । स्वयम् । बहते । सः । अरम् । करत् ॥ ८ ॥

इयमाग्नेयी सौरी वा । हे देव ज्यायांसम् अतिसाधेन प्रबुद्धम् अस्य यतुनस्य । यतस्तिर्गतिकर्मा ।
गन्तुरस्य स्वस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ असुं गन्तारं केतुना प्रज्ञापकेन कर्मणा उदवाहिलक्षणेन विसिद्धम्

वक्रचिस्वरम् ऋषिभिः स्तुत्यं त्वां वरति गच्छति । भजते यजमानः । केन साधनेन । वासु स्तुतिषु
 वते स्वदीयं वनाम नमनं नामकं वा रूपं वर्तते ताभिरित्यर्थः । यद्वा । अस्व यतुनस्य गमनशीलस्य
 तव केतुना तमोनिर्हरणाधिकर्मणा विशिष्टं त्वां वरति । यादस्मिन् यादसो कामे वधाधि धत्ते ॥ कर्तरि
 णिष् ॥ सामर्थ्यान्मनो गम्यते । तम् । यथानिर्देशं प्रतिनिर्देश्यत्वात्तादृशमित्यर्थो ज्ञातव्यः । तादृशं
 कामम् अपस्यया कर्मणा हविःस्तुत्यादिलक्षणेन विदत् विन्दते । य उ य एव स्वयम् अनन्व-
 प्रेरितः सन् स्वमनीषयैव वहते धारयति फलं सः वरम् अलमत्यर्थं वरत् करोति । अधवा' य
 उ य एव स्वयं वहते स्वयमेवानुतिष्ठति सोऽत्यर्थं कुर्यात् । न ह्यन्येन कारितं फलवद्भवति ॥

समुद्रमासांमव तस्ये अग्रिमा न रिष्यति सर्वन् यस्मिन्नायता ।

अत्रा न हार्दिं क्रवणस्य रेजते यत्रा मतिर्विद्यते पूतबन्धनी ॥ ९ ॥

समुद्रम् । आसाम् । अव । तस्ये । अग्रिमा । न । रिष्यति । सर्वन्म् । यस्मिन् । आयता ।

अत्र । न । हार्दिं । क्रवणस्य । रेजते । यत्र । मतिः । विद्यते । पूतबन्धनी ॥ ९ ॥

इयमपि सौरी । आसां स्तुतीनां समुद्रं समुद्रवत्पर्यवसानभूतं सूर्यम् अग्रिमा अस्वत्
 श्रेष्ठा अस्मदीया स्तुतिः अव तस्ये अवगच्छति । यद्वा आसां प्रजानामृत्विजां स्तुतिरिति
 संबन्धः । सवनम् । सूयते सोमोऽग्रेति सवनं यज्ञगृहम् । न रिष्यति न हिस्वते । किन्तु
 प्रवर्धते इत्यर्थः । यस्मिन्नायता विस्तीर्णानि स्तोत्राणि तत्सवनमिति । अत्र अस्मिन् यजमानगृहे
 क्रवणस्य स्तुतिकर्तुः हार्दि हृदयसंबन्धि हृदयगतं काम्यं फलं न रेजते न विचकति ।
 न मृषा भवति । यत्र यस्मिन् स्तोत्रगृहे मतिः स्तुतिः पूतबन्धनी पूतं सूर्यम् अनुव्रजती विद्यते
 अत्र न रेजत इति ॥

स हि क्षत्रस्य मनसस्य चित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सधेः ।

अवत्सारस्य स्पृणवाम रण्वभिः शविष्ठं वाजं विदुषा चिदर्थ्यम् ॥ १० ॥

सः । हि । क्षत्रस्य । मनसस्य । चित्तिभिः । एवदस्य । यजतस्य । सधेः ।

अवत्सारस्य । स्पृणवाम । रण्वभिः । शविष्ठम् । वाजम् । विदुषा । चित् । अर्थ्यम् ॥ १० ॥

इयमपि सौरी । स हि स खलु सविता देवः सर्वैः स्तुत्यः । सर्वकामपूरक इत्यर्थः ।
 हिक्ख्यो लोकवेद्योः प्रसिद्धिद्योतकः । तस्मात् सकाशात् । अत्र 'अन्ये च ऋचोऽत्र दृष्टिज्ञाः'
 इत्युक्तत्वात् क्षत्राय ऋचयः । क्षत्रस्य मनसस्य एवावदस्य यजतस्य सधेः अवत्सारस्य
 वैषाखीनामस्माकं रण्वभिः रमणीयभिः चित्तिभिः स्पृणवाम पूरयाम । किम् । शविष्ठं

१. स-म-व-व-व-न-म-म- 'अधवा...भवति' नास्ति । २. स-अभिगच्छति तु, च-स-म-स-म-
 म-र-अभिगच्छति । ३. स-व-स-म-न-म-र-स-अनुव्रजती । ४. स-व-स-म-म-र-प्रसिद्धिद्योतकः ।

‘वाक्’ अतिशयेन बलवदक्षम् । ‘अक्षं वै वाजः’ (तै. ब्रा १. ३. ६. ६) इति श्रुतेः । ‘विदुषा
‘चित्’ विपश्चिता ‘अर्थं समर्पणीयं स्पृणवाम । क्षत्रादयो वयमिति संबन्धः ॥ २४ ॥

इयेन आसामदितिः कक्ष्यो॑ मदो विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः ।

समन्यमन्यमर्थयन्त्येतवे विदुर्विषाणं परिपानमन्ति ते ॥ ११ ॥

इयेनः । आसाम् । अदितिः । कक्ष्यः । मदः । विश्ववारस्य । यजतस्य । मायिनः ।

सम् । अन्यम् । अन्यम् । अर्थयन्ति । एतवे । विदुः । विद्वानम् । परिपानम् । अन्ति । ते ॥ ११ ॥

मददेवत्येयम्^१ । विश्ववारादीनां त्रयाणामृषीणां स्वभूतः ‘आसाम् अपां सोमरसलक्षणानां ‘मदः
‘इयेनः शंसनीयगमनः क्षीणिं पातृसकाशं^२ गन्ता^३ ‘अदितिः अदीनोऽतिसमृद्धः ‘कक्ष्यः कक्ष्यपूरकश्च
भवतीति शेषः । ते विश्ववारादयः सन्ने प्रवृत्ताः ‘एतवे सोमं प्राप्तुं तत्पानाय ‘अन्यमन्यं परस्परं ‘सम्^४
‘अर्थयन्ति याचन्तेऽनुज्ञाम् । ‘ते ‘विषाणं विशेषेण मदस्य दातारं ‘परिपानम् ‘अन्ति अन्तिके
‘विदुः जानन्ति लभन्ते वा ॥

सदापृणो यजतो वि द्विषो वधीद्बाहुवृक्तः श्रुतवित्तयो वः सचा ।

उभा स वरा प्रत्येति भाति च यदीं गणं भजते सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

सदाऽपृणः । यजतः । वि । द्विषः । वधीत् । बाहुऽवृक्तः । श्रुतऽवित् । तयः । वः । सचा ।

उभा । सः । वरा । प्रति । एति । भाति । च ।

यत् । ईम् । गणम् । भजते । सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

‘सदापृणः सर्वदा दानशील एतस्मात् ‘यजतः यज्ञा च^५ ‘बाहुवृक्तः बाहुभ्यां वृक्तदर्भश्च
‘श्रुतवित् श्रुतस्य वेत्ता च ‘तयः च । एतेषां पञ्चानां परस्परापेक्षया प्रत्येकमेकवचनम् । सः सः^६
ऋषिः ‘द्विषः शत्रून् ‘वि ‘वधीत् हिंसात् ‘वः युष्माकं ‘सचा सहितः । युष्माभिः सहित
इत्यर्थः । ‘सः ऋषिः ‘वरा भेदौ ‘उभा उभौ इहलोकपरलोकविषयौ कामौ ‘प्रत्येति अभिप्रायश्च ।
‘भाति ‘च । ‘यत् यस्मात् ‘ईम् एनं ‘गणं देवसंघं ‘सुप्रयावभिः सुहु प्रकर्षेण मिश्रवद्भिः
स्तोत्रैः ‘भजते तस्मादेवं भवतीति^७ ॥

१. स-च-स-ण-भ-र-मददेवत्येयम्, न-मद यज । २. च-स-ण-त-भ-र-मातृसकाशगां माम्, न-
मातृसकाशगामी । ३. स-च-स-ण-त-भ-र-श-‘सम्’ नास्ति । ४. स-च-स-ण-व-भ-‘च’
नास्ति । ५. च-त-भ-र-‘सः’ नास्ति । ६. च-ज-स-भातीति ।

सुतंभरो यजमानस्य सत्पतिर्विश्वासायुधः स धियामुदञ्चनः ।

भरद्भेनू रसवच्छिन्निये पयोऽनुमुवाणो अभ्येति न स्वपन् ॥ १३ ॥

सुतम्भरः । यजमानस्य । सत्पतिः । विश्वासायुधः । सः । धियाम् । उदञ्चनः ।

भरत् । धेनुः । रसवत् । शिञ्जिये । पयः । अनुमुवाणः । अधि । एति । न । स्वपन् ॥ १३ ॥

यजमानस्य अवस्तरस्य मम सुतंभरः यागनिर्वाहक एतन्नामा ऋषिः सत्पतिः सतां विद्यमानानां फलानां पालयिता होता भवतीत्यर्थः । सः च विश्वासां धियां सर्वेषां कर्मणाम् ऊधः उद्धततरं फलम् उदञ्चनः ऊर्ध्वमुद्गमयिता फलप्रापक इत्यर्थः । धेनुः गौः^१ रसवत् सारवत् पयः भरत् अहरत् । तत्र पयः शिञ्जिये भ्रयति चास्य सामर्थ्यात् । तत्सर्वम् अनुमुवाणः अनुक्रमेण संकीर्तयन् न स्वपन् स्वापमकुर्वन् अनवरतम् अभ्येति स्मरत्यवस्तरः । सुतंभरस्तादृश इति ॥

यो जागार तमृचः कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति ।

यो जागार तमयं सोमं आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १४ ॥

यः । जागार । तम् । ऋचः । कामयन्ते । यः । जागार । तम् । ऊँ इति । सामानि । यन्ति ।

यः । जागार । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सख्ये । निऽन्योकाः ॥ १४ ॥

यः देवः जागार सर्वदा विनिद्रो जागरूको गृहे वर्तते तम् ऋचः सर्वशास्त्रात्मिकाः कामयन्ते । यः च जागार तमु तमेव सामानि स्तोत्ररूपाणि^२ यन्ति प्राप्नुवन्ति । यो जागार तमयम् अभिषुतः सोमः आह वक्ति मां स्वीकुर्वति । इं अग्ने तादृशस्य तव सख्ये समान-रुचाने हितकरणे न्योकाः नियतस्थानः अहम् अस्मि भवामि ॥

अग्निर्जीगार तमृचः कामयन्तेऽग्निर्जीगार तमु सामानि यन्ति ।

अग्निर्जीगार तमयं सोमं आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १५ ॥

अग्निः । जागार । तम् । ऋचः । कामयन्ते । अग्निः । जागार । तम् । ऊँ इति । सामानि । यन्ति ।

अग्निः । जागार । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सख्ये । निऽन्योकाः ॥ १५ ॥

पूर्वैव^३ निगदितव्याख्या । च इत्यस्य स्थानेऽस्तिरिति विशेषः ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'विदा द्विषः' इत्येकादशार्थं प्रथमं सूक्तम् । सवाण्डो नामाग्नेव ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । 'वै तत्' इत्युक्तवादिदमपि वैषदेषम् । 'विदा एकदश सदाष्टयः' इत्यनुक्रमिका । विनिवोणो कैटिकः ॥

१. ऋ-च-स-न-न-भ-र- 'गौः' नास्ति । २. ऋ-च-स-न-न-भ-स्तोत्ररूपाणि सर्वाणि । ३. ऋ-च-न-भ-र-अग्निर्जीगार इति पञ्चदशी पूर्वैव ।

वि॒दा दि॒वो वि॒ष्यन्न॒द्रिमु॒कथै॒राय॒त्या उ॒षसो अ॒र्चिनो गुः ।

अ॒पावृ॒त ब्र॒जिनी॒रुत्स्व॑र्गा॒द्रि दुरो॑ मानु॒षीदे॒व आवः ॥ १ ॥

वि॒दाः । दि॒वः । वि॒ऽस्यन् । अ॒र्चिम् । उ॒कथैः । आ॒ऽय॒त्याः । उ॒षसः । अ॒र्चिनः । गुः ।

अ॒प । अ॒वृ॒त । ब्र॒जिनीः । उ॒त् । स्वः । गा॒त् । वि । दुरः । मानु॒षीः । दे॒वः । आ॒व॒रि॒त्यावः ॥ १ ॥

अत्रेन्द्रादयो लिङ्गोक्तदेवताः । अत्राङ्गिरसां पणिभिरपहृत्य गिरेरधः स्थापितानां गवामिन्द्रेण विमोक्तः प्रतिपाद्यते । वि॒दाः अवेदयदिन्द्रः । किम् । गा निगूढा इति संबन्धः । किं कुर्वन् । उ॒षसैः अङ्गिरसां स्तुतिभिर्निमित्तभूताभिः । अ॒र्चि वज्रं वि॒ष्यन् प्रक्षिपन् । रक्षकाणामुपरि गिरिभेदनाय च वि॒ष्यन् । आ॒य॒त्याः आगामिन्याः । उ॒षसः संबन्धिनः । अ॒र्चिनः रश्मयः । गुः अगच्छन् सर्वत्र प्रसृता अभवन् । अ॒पावृ॒त अपावृणोत् । ब्र॒जिनीः तमःपुञ्जवतीर्निशाः । स्वः स्वरणशीलः । आ॒दि॒त्यः उ॒त् । गा॒त् उ॒दगा॒त् । तथा कृत्वा मानु॒षीः मनुष्यसंबन्धिनः । दुरः द्वाराणि । दे॒वः सूर्यः । वि । आवः व्यवृणोत् । अन्धकारापनयनेन मनुष्यादिव्यवहारायाकरोदित्यर्थः ॥

वि सूर्यो अ॒मति॑ न श्रियं सा॒दोर्वा॒द्रवा॑ मा॒ता जा॒नती॑ गा॒त् ।

धन्व॑र्णसो न॒द्यः॑ स्वा॒दोअ॒र्णाः स्थू॑णै॒व सु॒मिता॑ दृ॒हत॑ द्यौः ॥ २ ॥

वि । सूर्यः । अ॒मति॑म् । न । श्रियम् । सा॒त् ।

आ । उ॒वा॒त् । गवा॑म् । मा॒ता । जा॒नती॑ । गा॒त् ।

धन्व॑ऽअ॒र्णसः । न॒द्यः । स्वा॒दोऽअ॒र्णाः । स्थू॑णा॒ऽहव॑ । सु॒मिता॑ । दृ॒हत॑ । द्यौः ॥ २ ॥

सूर्यः देवः । श्रियं दीप्ति । वि सात् विभज्यते प्रकाशयतीत्यर्थः । अ॒मति॑ न । रूपनामैतत् । रूपमिव द्रव्यम् । यथा द्रव्याणि घटपटादीनि नीलपीतादिरूपं लभन्ते तद्वत् । तथा गवां रश्मिनां मा॒ता उषाः जा॒नती सूर्य उदे॒ष्यति मया च न्युच्छन् कर्तव्यमिति जानती । उ॒वा॒त् महतोऽन्तरिक्षात् । आ गा॒त् आगच्छति । तथा न॒द्यः च धन्व॑र्णसः ॥ धन्वतिर्गतिकर्मा । धन्वन्ति गच्छन्त्यर्णांसि यासु तास्तथोक्ताः । दीर्घाभावच्छान्वसः ॥ स्वा॒दोअ॒र्णाः अक्षितकूलोदकाः । कुलं कषा इत्यर्थः । न॒द्यैर्वैरूपा भवन्ति । किंच द्यौः च सु॒मिता सुहु गृहे स्थापिता । स्थू॑णै॒व गृहाधारस्तम्भ इव दृ॒हत इवाभवत् । एतत्सर्वं सूर्यस्याज्ञयेति भावः ॥

अ॒सा उ॒कथा॑य॒ पर्व॑तस्य॒ गर्भो॑ म॒हीनां॑ ज॒नुषे॑ पु॒र्याय॑ ।

वि पर्व॑तो जिही॒त साध॑त॒ द्यौरा॒विवा॑सन्तो दस॒यन्त॑ भूम ॥ ३ ॥

अ॒स्मै । उ॒कथा॑य । पर्व॑तस्य । गर्भः । म॒हीना॑म् । ज॒नुषे॑ । पु॒र्याय॑ ।

वि । पर्व॑तः । जिही॒त । साध॑त । द्यौः । आ॒ऽवि॒वा॒सन्तः । द॒स॒यन्त॑ । भूम ॥ ३ ॥

१अस्मै मङ्गम् १उक्थाय स्तोत्रे १पर्वतस्य पर्ववतो मेघस्य १गर्भः गर्भस्थानीयमुदकं १जिहीत
चलति । चालयति वेन्द्रः । कीदृशायास्मै । १महीनां महतीनां स्तुतीनां १अनुषे उत्पादयित्रे
१पूर्याय प्रज्ञाय । तदेव पुनरुच्यते । १पर्वतः मेघः १वि जिहीत । १द्यौः च १साधत साधयति वृष्टिम् ।
१आविधासन्तः सर्वतः परिचरन्तोऽङ्गिरसः १भूम अत्यधिकं १वसयन्त उपक्षपयन्त्यात्मानं कर्मभिः ॥

सूक्तेभिर्वो वचोभिर्देवजुष्टैरिन्द्रा न्वग्नी अवसे हुवध्यै ।

उक्थेभिर्हि व्मा कवयः सुयज्ञा आविवासन्तो मरुतो यजन्ति ॥ ४ ॥

सुऽउक्तेभिः । वः । वचःऽभिः । देवऽजुष्टैः । इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसे । हुवध्यै ।

उक्थेभिः । हि । स्म । कवयः । सुऽयज्ञाः । आऽविवासन्तः । मरुतः । यजन्ति ॥ ४ ॥

हे १इन्द्रा हे १अग्नी । परस्परापेक्षया प्रत्येकं द्विवचनम् । यद्यप्येकमेव पदं मध्ये व्यवधानं
छान्दसम् । हे इन्द्राग्नी १वः युवाम् ॥ न्यस्ययेन बहुवचनम् ॥ १देवजुष्टैः देवैः सेवनीयैः १सूक्तेभिः
सूक्तैः सुवचनैः शोभनगुणप्रकाशनप्रवणैः १वचोभिः १अवसे अस्मद्रक्षणाय १हुवध्यै आहूयामि । १नु
क्षिप्रं युवाम् १उक्थेभिः स्तोत्रैः १कवयः अनूचनाः पूर्वे ऋषयः १सुयज्ञाः शोभनयागाः १आविधा-
सन्तः स्तुत्यादिना परिचरन्तः १मरुतः मरुत्सदृशाः कर्मसु शीघ्राः १यजन्ति पूजयन्ति । १हि १स्म
इति पूरणौ ॥

एतो न्वग्ध सुध्यो भवाम प्र दुच्छुना मिनवाम वरीयः ।

आरे द्वेषांसि सनुतर्दधामायाम प्राञ्चो यजमानमच्छ ॥ ५ ॥

एतो इति । नु । अग्ध । सुऽध्यः । भवाम । प्र । दुच्छुनाः । मिनवाम । वरीयः ।

आरे । द्वेषांसि । सनुतः । दधाम । अयाम । प्राञ्चः । यजमानम् । अच्छ ॥ ५ ॥

अयमङ्गिरसां वादः । १अद्य अस्मिन् यागदिने १नु क्षिप्रम् १एतो १ एत गच्छत । १सुध्यः
शोभनकर्माणः १भवाम । १दुच्छुनाः द्विषः १प्र १मिनवाम प्रकर्षेण हिसाम १वरीयः अत्यन्तमिच्छः ।
तदेवोच्यते । १सनुतः संभक्तृन् १द्वेषांसि यजमानस्य द्वेष्टन् १आरे दूरे १दधाम स्थापयाम । वद्वा ।
सनुतस्त्वित्त्वर्हितनाम् । पूर्वं प्रकाशवेदिनां वध उक्त इदानीं प्रच्छन्नामिति ध्वेकः । तदर्थं
१यजमानं १प्राञ्चः १ सदापूजमवत्सारं च १अच्छ अस्मिन्नुक्तम् १भवाम गच्छाम ॥ ॥ २६ ॥

१. स-व-स-न-म-र- 'स्तुतीनाम्' नास्ति । २. त- 'एतो' नास्ति । ३. स-व-स-न-त-न-
म-र-स- 'प्राञ्चः' नास्ति । ४. स- वाभिमुखम् ; व-न-नाभिमुखम् ; इ-न-म-र-स-वाष्पान्निमुखम् ।

एता धियं कृण्वामा सखायोऽप या मातां ऋणुत व्रजं गोः ।

यया मनुर्विशिशिप्रं जिगाय यया वणिक्वङ्कुरापा पुरीषम् ॥ ६ ॥

आ । इत । धियम् । कृण्वाम । सखायः । अप । या । माता । ऋणुत । व्रजम् । गोः ।

यया । मनुः । विशिऽशिप्रम् । जिगाय । यया । वणिक् । वङ्कुरापा । अप । पुरीषम् ॥ ६ ॥

इदमप्यङ्गिरसां वाक्यम् । एत आगच्छत । आगत्य च धियं स्तुतिं कृण्वाम करवाम । हे सखायः परस्परं सखिभूता अङ्गिरस इत्यङ्गिरसां वचनम् । यया धीः यमाता गवां निर्मात्री यगोः गवां व्रजं पणिभिरपहतम् अप यऋणुत अपावृणोत् । यया च यमनुः विशिशिप्रं विगतहनुं शत्रुं यजिगाय जितवान् । यद्वा । मनुः सर्वस्य मन्तेन्द्रो विशिशिप्रो वृत्रः । स तमस्माभिः कृतया स्तोम-लक्षणया धिया जिगाय । यया च यवणिक् वणिगिवात्येन कर्मणा बहुफलाकाङ्क्षी कक्षीवान् यवङ्कुराः जलेच्छया वनगामी यपुरीषं पूरकमुदकम् यआप । 'याभिः सुदान् औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशः' (ऋ. सं. १. ११२. ११) इति हि श्रुतम् ॥

अनूनोदत्र हस्तयतो अद्रिरार्चन्येन दश मासो नवग्वाः ।

ऋतं यती सरमा गा अविन्दद्विश्वा नि सत्याङ्गिराश्चकार ॥ ७ ॥

अनूनोत् । अत्र । हस्तऽयतः । अद्रिः । आर्चन् । येन । दश । मासः । नवऽग्वाः ।

ऋतम् । यती । सरमा । गाः । अविन्दत् । विश्वानि । सत्या । अङ्गिराः । चकार ॥ ७ ॥

अत्र अस्मिन् यज्ञे अद्रिः अभिषवप्राया हस्तयतः हस्तेन संहतः सन् अनूनोत् । नीतिरत्र शब्दमात्रे वर्तते । अशब्दयत् । येन प्राण्णा तदभिषवेण दश मासः मासान् दशमासपर्यन्तं नवग्वाः । नवमासपर्यन्तं गवार्थमनुतिष्ठन्तोऽङ्गिरसो नवग्वाः । नवगोयुक्ता वा आर्चन् अपूजयन्मित्रम् । यद्वा । दशसंख्याकमासोपेता दशमासानुष्ठाना अङ्गिरसः अपरे नवग्वास्ते सर्वेऽपि येनार्चन्ति । 'नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रम्' (ऋ. सं. ५. २९. १२) इति हि निगमः । ऋतं सत्यं यज्ञं वा यती प्राप्नुवती सरमा सरणशीला स्तुतिरूपा वाङ्गिरसां गवार्थमिन्द्रेण प्रहिता देवशुनी वा यगा अविन्दत् पणिभिरपहताः । विश्वानि सर्वाणि स्तुत्यादिलक्षणानि सत्या सत्यानि चकार अङ्गिराः ॥

विश्वे अस्या व्युषि माहिनायाः सं यद्रोभिराङ्गिरसो नवन्त ।

उत्स आसां परमे सधस्थं ऋतस्य पथा सरमा विदद्वाः ॥ ८ ॥

विश्वे । अस्याः । विऽउषि । माहिनायाः । सम् । यत् । गोभिः । अङ्गिरसः । नवन्त ।

उत्सः । आसाम् । परमे । सधऽस्थे । ऋतस्य । पथा । सरमा । विदत् । गाः ॥ ८ ॥

१. स-व-स-न-न-भ- गा व्यवृणोत्, त-र-अपाव्यवृणोत् । २. स-व-स-न-न-भ-र-सोमलक्षणवा ।
३. त-अपरे । ४. स-व-स-न-त-न-भ-र-स- 'वा' नास्ति ।

वविन्दे सर्वे वअग्निरसः वमाहिनायाः मंहनीयायाः वअस्याः उचसः वव्युधि व्युच्छन्ने सति गवामावरकेऽम्भकारेऽपवृते सति वयत् यदा वगोभिः वसं वनवन्त संजग्मिरे तदा वआसां गवाम् वउत्सः क्षीराद्युत्सावः वपरमे उरकृष्टे वसधस्थे सहस्थाने यज्ञे उपयुक्तोऽभवदित्यर्थः । वक्रतस्वः वपथा मार्गेण वसरमा वाक् देवशुनी वा वगाः निगूढाः वविदत् अलभत । यद्वा । आसां गवां परमे सधस्थे सहस्थाने ब्रजस्य निगूहन्प्रदेश उरस उदकस्य प्रस्रवणो वर्तते । विलमित्यर्थः । तेन क्रतस्व उदकस्य पथा मार्गेण सरमा गा विदत् ॥

आ सूर्यो यातु सप्ताश्वः क्षेत्रं यदस्योर्विया दीर्घयाथे ।

रघुः श्येनः पतयदन्धो अच्छा युवा कविर्दीदयद्गोषु गच्छन् ॥ ९ ॥

आ । सूर्यः । यातु । सप्तऽश्वः । क्षेत्रम् । यत् । अस्य । उर्विया । दीर्घऽयाथे ।

रघुः । श्येनः । पतयत् । अन्धः । अच्छ । युवा । कविः । दीदयत् । गोषु । गच्छन् ॥ ९ ॥

वसूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः वसप्ताश्वः सर्पणस्वभावाधोपेनः सप्तसंख्याकाश्वो वा वआ वयातु अस्मदभिमुखमागच्छतु । वयत् यस्मात् वअस्य सूर्यस्य वदीर्घयाथे दीर्घगमने वक्षेत्रं गम्यस्वप्रवेशः वउर्विया उर अतिप्रभूतायामः । स एव देवः वरघुः लघुगमनः सन् वश्येनः शंसनीयगमनः वअन्धः दीयमानं हविः वअच्छ अभिलक्ष्य वपतयत् आगच्छति । वयुवा सर्वत्र मिअधिता वकविः क्रान्तवर्षी सन् वगोषु^१ रश्मिषु वगच्छन्^२ मध्ये^३ वर्तयन्^४ वदीदयत् दीप्यते । यद्वा । श्येनः सुपर्णोऽम्भोऽच्छ पतयत्^५ । ध्रुलोकस्थं सोमलक्षणं देवानामन्नमस्मद्यागार्थमानेतुं तदभिमुखमागत् । युवेत्यादि शिष्टं समानम् ॥

आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमणोऽयुक्त यद्वरितो वीतपृष्ठाः ।

उदना न नार्वमनयन्तु धीरा आशृण्वतीरापो अर्वागतिष्ठन् ॥ १० ॥

आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम् । अर्णः । अयुक्त । यत् । वरितः । वीतपृष्ठाः ।

उदना । न । नार्वम् । अनयन्तु । धीराः । आऽशृण्वतीः । आपः । अर्वाक् । अतिष्ठन् ॥ १० ॥

वसूर्यः देवः वशुक्रं दीप्तम् वअर्णः उदकं प्रति वआ वअरुहत् सर्वतः प्रादुर्भवति । वयत् यस्मात् यदा वा ववरितः अश्वान् ववीतपृष्ठाः क्रान्तपृष्ठान् वअयुक्त रथे अवोजयत्^१ तदा तं सूर्यं वधीराः धीमन्तो वजमानादवः वउदना उदकेन वनार्वं^२ वनः नावमिव वअनयन्तु । तदा वआशृण्वतीः सर्वतोऽनुष्ठां कुर्वाणाः वआपः वअर्वाक्^३ अवाह्युत्साः वअतिष्ठन् अभवन् ॥

१. ख-च-ज-न-न-म-र-‘ गोषु रश्मिषु गच्छन् ’ नास्ति । २. ख-च-ज-न-म-‘ मध्ये वर्तयन् ’ नास्ति । ३. ख-च-ज-सुधु मन्धो अपतयत्, म-म-न-र-सुअन्धो अपतयत्, म-अन्धो अपतयत् । ४. ख-च-म-म-म-अवोजत, र-अवोजयत । ५. ख-च-ज-नावम् ; म-नावमित् ; न-म-‘ नार्वं न ’ नास्ति ; र-नावमित् । ६. ख-च-म-न-न-म-र-‘ अर्वाक् ’ नास्ति ।

धियं वो अप्सु दधिषे स्वर्षा ययातरुन्दश्च मासो नवग्वाः ।

अया धिया स्याम देवगोपा अया धिया तुतुर्यामात्यंहः ॥ ११ ॥

धियम् । वः । अप्सु । दधिषे । स्वःऽसाम् । यया । अतरन् । दश । मासः । नवऽग्वः ।

अया । धिया । स्याम । देवऽगोपाः । अया । धिया । तुतुर्याम् । अति । अंहः ॥ ११ ॥

हे देवाः ^१वः^२ युष्माकं ^३धियं स्तुतिम् ^४अप्सु^५ अग्निमितां^६ ^७स्वर्षा सर्वस्य दार्त्री ^८दधिषे धारयामि ॥ ^९व्यत्ययेन मध्यमः ॥ ^{१०}यया धिया कर्मणा ^{११}नवग्वाः अङ्गिरसः ^{१२}दश मासः ^{१३}अतरन् सत्रमनुतिष्ठन्तः^{१४} ^{१५}अया अनया ^{१६}धिया ^{१७}देवगोपाः देवैर्गुप्ताः ^{१८}स्याम भवेम । ^{१९}अया ^{२०}धिया ^{२१}अंहः पापम् ^{२२}अति^{२३} ^{२४}तुतुर्याम अतितरेम^{२५} ॥ ॥ २७ ॥

‘हयो न^६’ इत्यष्ट्वं द्वितीयं सूक्तं प्रतिक्षत्रस्यार्थम् । अष्टमी द्वितीया च त्रिष्टुभौ शिष्टाः षट् जगत्थः । आदितः षड्विंशद्वयः सप्तम्यष्टम्योर्देवपरान्यो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘हयोऽष्टौ प्रतिक्षत्रोऽन्यो द्रुचो देवपरानीस्तवोऽन्या त्रिष्टुप् द्वितीया च’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरि तां वहामि प्रतरणीमवस्युवम् ।

नास्या वशिम् विमुचं नावृतं पुनर्विद्वान्पथः पुरएत ऋजु नेषति ॥ १ ॥

हयः । न । विद्वान् । अयुजि । स्वयम् । धुरि । ताम् । वहामि । प्रतरणीम् । अवस्युवम् ।

न । अस्याः । वशिम् । विमुचम् । न । आवृतम् । पुनः ।

विद्वान् । पथः । पुरऽएता । ऋजु । नेषति ॥ १ ॥

^१हयो न अश्व इव ^२विद्वान् सर्वज्ञः प्रतिक्षत्रः ^३स्वयम् अनन्यप्रेरितः सन् ^४धुरि यज्ञाग्नि-
कायाम् ^५अयुजि युक्तोऽभवत् । ^६तां धुरं ^७प्रतरणीं प्रकर्षेण तारयित्रीम् ^८अवस्युवं रक्षयित्रीं
^९वहामि । धारयाम्यहमप्ययुहोता वा । ^{१०}अस्याः धुरः ^{११}विमुचं विमोचनं परित्यागं ^{१२}न ^{१३}वशिम् न
कामये । ^{१४}नावृतं ^{१५}पुनः^{१६} पुनरावरणं धारणमपि न च वशिम् । मम को^{१७} भार इति^{१८} तदेवोच्यते ।
^{१९}विद्वान् मार्गाभिज्ञोऽन्तर्धामी देवः ^{२०}पुरएता पुरतो गन्ता सन् ^{२१}पथः यज्ञमार्गान् ^{२२}ऋजु अकुटिलं
^{२३}नेषति प्रापयति ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘वः’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘अप्सु अग्निमिताम्’ नास्ति ।

३. ग-घ-ञ-समनुतिष्ठन्तः; त-र-सर्वत्रमनुतिष्ठन्तः । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘अति’ नास्ति ।

५. ख-च-ण-भ-तरेम । ६. त-न विद्वान् । ७. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘पुनः’ नास्ति । ८. ख-
च-ञ-को भारोच्यतेति; झ-त-भ-र-को भारोच्येति; न-को भारो भवतीति; श-को भारो देवोच्यते ।

अग्र इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्र यन्त मारुतोऽत विष्णो ।

उभा नासत्या रुद्रो अध माः पूषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥ २ ॥

अग्रे । इन्द्र । वरुण । मित्र । देवाः । शर्धः । प्र । यन्त । मारुत । उत । विष्णो इति ।

उभा । नासत्या । रुद्रः । अध । माः । पूषा । भगः । सरस्वती । जुषन्त ॥ २ ॥

हे १ अग्रे १ इन्द्र १ वरुण १ मित्र हे १ देवाः यूयं १ शर्धः बलमस्माकं १ प्र १ यन्त प्रापयत ॥ अग्र सर्वत्र पूर्वस्याविद्यमानत्वेनोत्तरस्योत्तरस्य पादादित्वादभिधातः । प्रथमस्य तु स्वत एव पादादित्वम् । १ उत अपि च हे १ मारुत मारुतानि मरुतां बलानि हे १ विष्णो यूयं शर्धः प्र यन्त । विष्णो इत्यस्य उर इत्यनेन व्यवधानाभिधातः ॥ किंच १ उभा उभौ १ नासत्या सत्यभूतौ १ रुद्रः १ अध अथ १ माः एतेष देवानां स्त्रियश्च १ पूषा १ भगः १ सरस्वती च १ जुषन्त सेवन्तामस्मदीयं यज्ञं स्तुति वा ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वतां अपः ।

हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं सवितारं मृतये ॥ ३ ॥

इन्द्राग्नी इति । मित्रावरुणा । आदितिम् । स्वः । रिति स्वः ।

पृथिवीम् । धाम् । मरुतः । पर्वतान् । अपः ।

हुवै । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । भगम् । नु । शंसम् । सवितारम् । मृतये ॥ ३ ॥

इन्द्रादिसवित्रन्तान् चतुर्वक्ष देवान् १ उतये अस्मद्रक्षणाय १ हुवे आह्वयामि स्तौमि २ वा ॥ स्वरित्यादित्य उच्यते स्वरणात् २ ॥

उत नो विष्णुरुत वातो अस्त्रिधो द्रविणोऽदा उत सोमो मयस्करत् ।

उत ऋभव उत राये नो अश्विनोऽत त्वष्टोऽत विम्बानु मंसते ॥ ४ ॥

उत । नः । विष्णुः । उत । वातः । अस्त्रिधः । द्रविणः । उदाः । उत । सोमः । मयः । कुरुत् ।

उत । ऋभवः । उत । राये । नः । अश्विना । उत । त्वष्टा । उत । विम्बा । अनु । मंसते ॥ ४ ॥

१ उत अपि च १ नः अस्माकं १ विष्णुः व्यापको देवः १ मयस्करत् । मय इति सुकनाम । सुसुं करोतु । १ उत अपि च १ वातः वायुः १ अस्त्रिधः अदिसकः सन् मयस्करत् । किंच १ द्रविणोऽदाः धनस्य दाता १ सोमः अपि मयस्करत् । १ उत अपि च १ ऋभवः १ नः अस्मभ्यं १ राये जनाय १ अनु १ मंसते अनुमन्वताम् । १ उत १ अश्विना १ अश्विनी च १ उत १ त्वष्टा देवः १ उत १ विम्बा कम्पनीय-मन्वतमो देवः । एते सर्वेऽप्यनु मंसते । यद्वा । अनुमंस इति प्रत्येकं संबन्धनीयम् ॥

१. ग-घ-ज-स-‘हे’ नास्ति । २. ग-घ-ज-स्वः आदित्यः नु क्षिप्रं प्रशस्त्यं लक्षित्विधौ च यम् १

३. अ-च-स-ण-न-भ-र-श-‘अश्विना’ नास्ति ।

उत त्यञो मारुतं शर्ध आ गमदिविक्षयं यजतं बहिरासदे ।

बृहस्पतिः शर्म पृषोत नो यमद्वरूध्यं वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ५ ॥

उत । त्यत् । नः । मारुतम् । शर्धः । आ । गमत् । दिविऽक्षयम् । यजतम् । बर्हिः । आऽसदे ।

बृहस्पतिः । शर्म । पृषा । उत । नः । यमत् । वरूध्यम् । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ॥ ५ ॥

१उत अपि च १त्यत् तत् १मारुतं १शर्धः मरुतां बलं संघः १नः अस्मान् १आ १गमत् आगच्छतु । कीदृशं तच्छर्धः । १दिविक्षयं शुलोके वर्तमानं १यजतं पूज्यम् । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । १बर्हिः बर्हिवि १आसदे उपवेष्टुम् । उपविश्य हविःस्वीकारयेत्यर्थः । किंच १बृहस्पतिः देवः १शर्म सुखं १यमत् यच्छतु । १उत १नः अस्मभ्यं १पृषा अपि यमत् । कीदृशं शर्म । १वरूध्यम् । वारयति शीतवातादिकमिति वरूध्यं गृहम् । तदहं वरूध्यम् । किंच वरुणादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकं शर्म यच्छन्तु ॥

उत त्ये नः पर्वतासः सुशस्तयः सुदीतयो नद्यः क्षामणे भुवन् ।

भगो विभक्ता शवसावसा गमदुरुव्यचा अदितिः श्रोतु मे हवम् ॥ ६ ॥

उत । त्ये । नः । पर्वतासः । सुशस्तयः । सुदीतयः । नद्यः । क्षामणे । भुवन् ।

भगः । विऽभक्ता । शवसा । अवसा । आ । गमत् । उरुऽव्यचाः । अदितिः । श्रोतु । मे । हवम् ॥ ६ ॥

१उत अपि च १त्ये ते १पर्वतासः पर्ववन्तः अद्रयः १सुशस्तयः शोभनस्तुतयः किंच १सुदीतयः सुदानाः १नद्यः च १क्षामणे पालने १नः अस्माकं १भुवन् भवन्तु । १भगः देवः १विभक्ता धनानां विभागकर्ता दाता सन् १शवसा अन्नेन १अवसा रक्षणेन च सह १आ १गमत् आगच्छतु । १उरुव्यचाः प्रभूतव्यासिः १अदितिः अदीना देवमाता १मे १हवं स्तुतिमाह्वानं वा १श्रोतु शृणोतु ॥

पत्नीसंवाजेषु देवपत्नीनां 'देवानां पत्नीः' इत्यादिके द्वे वाञ्छानुवाक्ये । सूत्रितं च—
'देवानां पत्नीरुषातीरवन्तु न इति द्वे' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति ॥ आप्निसास्तवाञ्छेऽप्येते ।
'देवानां पत्नीरुषातीरवन्तु न इति द्वे राकामहमिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

देवानां पत्नीरुषातीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।

याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ॥ ७ ॥

देवानाम् । पत्नीः । उषातीः । अवन्तु । नः । प्र । अवन्तु । नः । तुजये । वाजऽसातये ।

याः । पार्थिवासः । याः । अपाम् । अपि । व्रते । ताः । नः । देवीः । सुहवाः । शर्म । यच्छत ॥ ७ ॥

* 'देवानाम् इन्द्रादीनां पत्नीः पत्न्यः उदासीः उदासीः उदासीः स्मृति कर्म वा कामयमानाः पत्नः अस्मान् भवन्तु रक्षन्तु । तथा पत्नः अस्माकं तुजये वक्रवते पुत्राय ववाजसातये अन्नकाभाय संप्राभाय वा प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु गच्छन्तु वा । पत्नीः पार्थिवास्तः पृथिवीसंवन्धिभ्यः पत्नीः च अपाम् उदकानां पत्नीः कर्मण्यन्तरिक्षे वर्तन्ते पत्नीः हे देवीः देव्यो हे सुहवाः शोभनाङ्गानां पत्न्यः अस्मभ्यं वार्त्ता वयच्छतः ॥

उत ग्रा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्नायश्विनी राट् ।

आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥ ८ ॥

उत । ग्राः । व्यन्तु । देवपत्नीः । इन्द्राणी । अग्रायी । अश्विनी । राट् ।

आ । रोदसी इति । वरुणानी । शृणोतु । व्यन्तु । देवीः । यः । ऋतुः । जनीनाम् ॥ ८ ॥

उत अपि च ग्राः स्त्रियः देवपत्नीः देवपत्न्यो देवाः पत्न्यो यासां ताः । तादृशः पत्न्यभ्युद्विर्भक्षयन्तु । ता विविच्योच्यन्ते । इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी अग्रायी अग्नेः पत्नी अश्विनी अश्विनोः पत्नी राट् राजमाना । किंच रोदसी । 'रुद्रस्य पत्नी' (निरु. ११. ४९) इति यास्कनोक्तम् । एवं सति 'विधितस्तुका रोदसी' (ऋ. सं. १. १६७. ५) इत्यत्र यथायुक्तप्रगृह्यते न स्तः तद्वदत्रापि भाष्यम् । तथापि शाकल्येन महर्षिणैवमुक्तवाक्यैव द्रष्टव्यम् । वरुणानी वरुणस्य पत्नी आ सर्वतः प्रत्येकं शृणोतु । किंच देवीः पत्नीसंज्ञादेभ्यः पत्न्यन्तु स्मृन्तु इति । पत्न्यः पत्नीनां देवजावानाम् ऋतुः काकस्तदभिमानो देवोऽपि शृणोतु वेतु च । अत्र 'अपि च ग्रा व्यन्तु देवपत्न्यः' (निरु. १२. ४६) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विष्वातीर्थमदेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीश्रीरघुलभूपाकसाम्राज्यपुराणेन सायणा-
मात्येन^१ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. च-च-म-म-वच्छन्तु, म-त-न-र-वच्छन्तु । २. अ-च-म-म-म-न, न-न-स्तः नान्ति

३. अ-च-म-म-त-न-म-म-कादवन्तु, म-च-ज-स्वदेवम् । ४. न-सायनाचार्येण ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'प्रयुञ्जती' इति सप्तमं तृतीयं सूक्तं प्रतिरथस्वार्थं त्रैलोक्यम् । पूर्वत्र 'वैश्वदेवं वै तत्' इत्युक्त्वादिदमपि वैश्वदेवम् । 'प्रयुञ्जती सप्त प्रतिरथः' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रयुञ्जती दिव एति ब्रुवाणा मही माता दुहितुर्बोधयन्ती ।

आविवासन्ती युवतिर्मनीषा पितृभ्य आ सदेने जोहुवाना ॥ १ ॥

प्रयुञ्जती । दिवः । एति । ब्रुवाणा । मही । माता । दुहितुः । बोधयन्ती ।

आविवासन्ती । युवतिः । मनीषा । पितृभ्यः । आ । सदेने । जोहुवाना ॥ १ ॥

पशोषस्या । 'प्रयुञ्जती प्राणिनः प्रस्तुतेषु कर्मसु' 'दिवः शुलोकात्' 'एति आगच्छति' 'ब्रुवाणा स्तूयमाना ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ 'मही महती' 'माता प्रकाशस्य देवानां वा निर्मात्री' 'दुहितुः भूभ्याः' 'बोधयन्ती बोधं कृवाणा । तदुपजीव्यत्वात् दुहितृत्वम्' उपचर्यते । यद्वा दुहितुर्विव इति संबन्धः । उचसो दिवो दुहितृत्वं 'भ्युच्छा दुहितृदिवः' (ऋ. सं. १.४८.१) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । अन्यत्र च 'दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी' (ऋ. सं. ७. ७५. ४) इत्युचसः^२ शुदुहितृत्वम्^३ आज्ञातम् । अत इदमधिगम्यते । कदाचिद्वधौरुचसो जायत उवाच दिव इति । प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्वि-मित्यभ्य आहुरुचसमित्यभ्ये' (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति हि श्रूयते । लिङ्गं च दृश्यते कार्यकारणभावव्यत्यये 'अदितेर्वक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः'^४ (ऋ. सं. १०. ७२. ४) इति ॥ किंच 'आविवासन्ती परिचरन्ती' 'युवतिः मिश्रयन्ती सर्वत्र निवृत्तकृणी वा' 'मनीषा स्तुतिमती' 'पितृभ्यः ॥ तृतीयार्थे पञ्चमी ॥ पितृभिः पालकैर्देवैः सह' 'सदेने यागगृहे' 'आ सर्वतः' 'जोहुवाना आहूयमाना । यद्वा । पितृभ्यः कर्मणां पालकेभ्यो यजमानेभ्य इष्टप्रापणेन पालकेभ्यो वा तेषामर्थाय जोहुवाना ॥

अजिरासस्तदपु ईर्यमाना आतस्थिवांसो अमृतस्य नाभिम् ।

अनन्तास उरवो विश्वतः सीं परि द्यावापृथिवी यन्ति पन्थाः ॥ २ ॥

अजिरासः । तत्पुर्जपः । ईर्यमानाः । आतस्थिऽवांसः । अमृतस्य । नाभिम् ।

अनन्तासः । उरवः । विश्वतः । सीम् । परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति । पन्थाः ॥ २ ॥

१. १. ख-च-म-ण-न-भ-त-दुहितृत्वम् । २. ख-च-ण-इति च उचसः; श-त-न-भ-न-चोषसः ।

३. ख-च-म-ण-त-न-भ-र-दुहितृत्वम्; श-दिवो दुहितृत्वम् । ४. ख-च-ण-भ-दक्षाद्वदितिः पत्रि । . .

अजिरासः गमनशीलाः । अजिः इरक्ष्यमानः 'अजिरक्षिरः' (उ. सू. १. ५३) इत्यदिना निपातितः ॥ तदपः तदेव प्रकाशनरूपं कर्म यस्य तच्चादशमहः । ईयमानाः गच्छन्तः । अमृतस्य सूर्यस्य नाभिं संनाहकं मण्डलम् अमृतस्योदकस्य वा नाभिमन्तरिक्षम् । आतस्थिर्वासः आतिष्ठन्तः । अनन्तासः अपरिमिताः । उरवः व्यासाः । पन्थाः पतनशीला रश्मयः । आवापृथिवी पृथिवी चान्तरिक्षं च विद्यतः परितः यन्ति गच्छन्ति । सीम् इति पूरणः ॥

उक्षा समुद्रो अरुषः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेश ।

मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा वि चक्रमे रजसस्पात्यन्तौ ॥ ३ ॥

उक्षा । समुद्रः । अरुषः । सुपर्णः । पूर्वस्य । योनिम् । पितुः । आ । विवेश ।

मध्ये । दिवः । निहितः । पृश्निः । अश्मा । वि । चक्रमे । रजसः । पाति । अन्तौ ॥ ३ ॥

सौर्योऽयं तृचः । उक्षा उदकस्य कामानां वा सेका । समुद्रः समुपनः । बद्धा । संमीयन्ते अस्मिन् देवा इति समुद्रः । अरुषः आरोचमानः । सुपर्णः सुगमनः । पूर्वस्य । अवयवलक्षणेवम् । पूर्वदिगवयवस्य पितुः पालकस्यान्तरिक्षस्य योनिम् उत्पादकमवयवम् । आ विवेश आविष्टवान् । पश्चात् पृथिवी मध्ये निहितः पृश्निः । प्राश्रुत एनं वर्णं इति पृश्निरादिषः । अश्मा सर्वज्ञा व्यासः । लुप्तोपमा वा । अश्मसदृशः । रजसः अन्तरिक्षस्य अन्तौ पूर्वापरभागौ । वि चक्रमे विक्रमते । पाति च जगत् । जगद्रक्षार्थं क्रमते इत्यर्थः ॥

चत्वार ई बिभ्रति क्षेमयन्तो दश गर्भं चरसे धापयन्ते ।

त्रिधातवः परमा अस्य गावो दिवश्चरन्ति परि सुधो अन्तान् ॥ ४ ॥

चत्वारः । ईम् । बिभ्रति । क्षेमयन्तः । दश । गर्भम् । चरसे । धापयन्ते ।

त्रिधातवः । परमाः । अस्य । गावः । दिवः । चरन्ति । परि । सुधः । अन्तान् ॥ ४ ॥

चत्वारः ऋत्विजः । ईम् एममादित्यं । क्षेमयन्तः क्षेममाप्सम इच्छन्तः । बिभ्रति चारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिः । किंच दश दिशः । गर्भं गर्भवन्मध्ये उत्पद्यमानं चरसे चरणाव उदवास्तुव-
भ्यवहाराव धापयन्ते गमयन्ति । त्रिधातवः त्रिप्रकाराः क्षीणोष्णवर्षमेवेन त्रिधातवः । अस्य धापि-
त्यस्य परमाः उत्कृष्टाः । गावः रश्मयः । दिवः अन्तरिक्षस्य अन्तान् परि परितः सुधः उदवा-
स्तुवमेव चरन्ति गच्छन्ति ॥

१. च-च-स-ण-न-म- 'पृथिवीम्' नास्ति । २. स-न-र-तस्मिन् । ३. च-च-स-च-त-न-म-
र- 'हविर्भिः स्तुतिभिः' नास्ति । ४. च-च-स-ण-त-न-म-र- 'चरन्ति' नास्ति ।

इदं वपुर्निवर्चनं जनासृचरन्ति यन्नद्यस्तस्थुरापः ।

हे यदीं विभृतो मातुरन्ये इहेह जाते यम्याः सवन्धू ॥ ५ ॥

इदम् । वपुः । निऽवर्चनम् । जनासृः । चरन्ति । यत् । नद्यः । तस्थुः । आपः ।

हे इति । यत् । ईम् । विभृतः । मातुः । अन्ये इति ।

इहऽईह । जाते इति । यम्याः । सवन्धू इति सऽवन्धू ॥ ५ ॥

वजनासः हे जना ऋत्विजः । वइदं पुरतः दृश्यमानं । वपुः शरीरं मण्डलं । निवर्चनं स्तुत्यं भवतीति शेषः । यम्मण्डलमुपजीम्य । वनद्यः । चरन्ति प्रवहन्ति । वआपः च । वयत् मण्डलमधितस्थुः । मण्डलाधीनत्वात्तासाम् । वईम् एतदुक्तलक्षणं यम्मण्डलं । वहे अहोरात्रे । वमातुः निर्मातुर्मातृस्थानीयावन्त-
रिक्षात् । वअन्ये । वइहेह । वजाते इह वेह च सूर्ये जाते निष्यञ्जे । वयम्या यम्ये नियमनीये युग्मभूते वा । वसवन्धू
समानबन्धे समानबन्धने उभयोरप्येक एव सूर्यो बन्धकोऽक्षो ययोन्नादृश्यौ । विभृतः धारयतः ॥

वि तन्वते धियो अस्मा अपांसि वस्त्रा पुत्राय मातरौ वयन्ति ।

उपप्रक्षे वृषणो मोदमाना दिवस्पथा वध्वो यन्त्यच्छ ॥ ६ ॥

वि । तन्वते । धियः । अस्मै । अपांसि । वस्त्रा । पुत्राय । मातरः । वयन्ति ।

उपऽप्रक्षे । वृषणः । मोदमानाः । दिवः । पथा । वध्वः । यन्ति । अच्छ ॥ ६ ॥

वअस्मै सूर्याय । वधियः स्तुतीः । वअपांसि कर्माणि च । ववि । वतन्वते विस्तारयन्ति यजमानाः ।
वपुत्राय पुत्रस्थानीयाय । वमातरः निर्मात्र्य उपसो दिशो वा । ववस्त्रा वस्त्राणि । ववयन्ति निष्पादयन्ति ।
ववस्रक्षानि तेजांसि निविद्यानि संपादयन्तित्यर्थः । ववृषणः सेक्तुः सूर्यस्य । वउपप्रक्षे उपपचने
संपर्के सति । वमोदमानाः हृष्यन्तः । ववध्वः वधूस्थानीया रश्मयः । वदिवस्पथा सूर्यसंबन्धिना मार्गेण
वअच्छ अस्मदभिमुखं । वयन्ति गच्छन्ति प्रसरन्ति ॥

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरस्मभ्यमिदमस्तु शस्तम् ।

अग्नीमहि गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सार्दनाय ॥ ७ ॥

तत् । अस्तु । मित्रावरुणा । तत् । अग्ने । शम् । योः । अस्मभ्यम् । इदम् । अस्तु । शस्तम् ।

अग्नीमहि । गाधम् । उत । प्रतिऽस्थाम् । नमः । दिवे । बृहते । सार्दनाय ॥ ७ ॥

अग्नं किन्नरसिद्धा देवताः । हे । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । तत् । वइदं सूक्तं । वस्तं स्तुत्यम् । वअस्तु
भवतु । हे । वअग्ने । वतत् सूक्तं वास्तम् । वअस्तु । वअस्मभ्यं । वशं सुखाय । वयोः दुःखानामभिजयायेदं

वास्तमस्तु । वयं च ऽअशीमहि प्रामुयाम ऽगाधं स्थितिम्^१ । ऽउत अपि च ऽप्रतिष्ठां स्थितेरविधिर्निष्ठां
चाशीमहि । ऽनमः नमस्करोमि ऽदिवे द्योतमानाय सूर्याय ऽबृहते महते ऽसादनाय आश्रयाय
विश्वस्य ॥ १ ॥

‘कदु प्रियाय’ इति पञ्चमं चतुर्थं सूक्तम् । प्रतिभानुर्नामात्रेव ऋषिः । जगती छन्दः । विश्वे देवा
देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘कदु पञ्च प्रतिभानुर्जागतम्’ इति । आभिन्नविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेव-
शक्ते इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘कदु प्रियायेति वैश्वदेवम्’ (आश्व. भौ. ७. ७.) इति ॥

कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वक्षत्राय स्वयंशसे महे वयम् ।

आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आ अपो वृणाना वितनोति मायिनी ॥ १ ॥

कत् । ऊँ इति । प्रियाय । धाम्ने । मनामहे । स्वक्षत्राय । स्वयंशसे । महे । वयम् ।

आमेन्यस्य । रजसः । यत् । अभ्रे । आ । अपः । वृणाना । वितनोति । मायिनी ॥ १ ॥

अत्र वैद्युताग्निसंस्तवः । ऽकदु कदा । उ इति पूरणः । ऽप्रियाय सर्वेषां प्रियभूताय । वृद्धिद्वारा
हविरादिप्रयोजकत्वात् सर्वप्रियत्वमस्य प्रसिद्धम् । तारुणाय ऽधाम्ने तेजसे वैद्युताय । उत्तरवाक्ये
अभ्रे अपः वितनोति इति वक्ष्यमाणत्वादिवं लभ्यते । कीदृशात्^२ । ऽस्वक्षत्राय स्वभूतवकाय क्षिप्त
ऽस्वयंशसे स्वभूतात्माय । सर्वमप्यस्य ह्यस्य स्वम् । ऽमहे महते पूज्याय ऽवयं कदा ऽमनामहे स्तवान् ।
ऽयत् । उत्तरत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् या इति विपरिणमयितव्यम् । या आप्रयेी शक्तिः ऽआमेन्यस्य सम-
न्तान्मातव्यस्य ऽरजसः अन्तरिक्षस्य । अपरिमितमपि नभ इव इति सर्वैर्मीयते । संबन्धिनि ऽअभ्रे
मेवे ऽआ अधि मेघस्योपरि ऽअपः उदकानि वृष्टिलक्षणानि ऽवितनोति विस्तारयति ऽवृणाना
आच्छादयन्ती सेव्यमाना वा ऽमायिनी । मायेति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञायती सती । यत् वयम्
संबन्धिनी माध्यमिकी वागिति वा योज्यम् ॥

ता अत्नत वयुने वीरवक्ष्णं समान्या वृतया विश्वमा रजः ।

अपो अपाचीरपरा अपैजते प्र पूर्वाभिस्तिरते देवयुर्जनः ॥ २ ॥

ताः । अत्नत । वयुनम् । वीरवक्ष्णम् । समान्या । वृतया । विश्वम् । आ । रजः ।

अपो इति । अपाचीः । अपराः । अप । ईजते । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । देवयुः । जनः ॥ २ ॥

इवमुचत्वा । ऽताः उक्तः ऽअत्नत वितन्वन्ति । किम् । ऽवयुनं प्रज्ञानम् । कीदृशम् ।
ऽवीरवक्ष्णम् । वीरैर्कृत्विगिर्बह्वीयम् । यद्वा । वक्ष्णाः कार्यबोहारो वेन प्रेरन्ते तत्तारुणम् । किम्
ऽसमान्या एकस्या वा वृतया आवरकया दीप्त्वा ऽविश्वम् ऽआ सर्वमपि ऽरजः जगत् अत्नत । क्व
सति ऽदेवयुः देवकामः ऽजनः ऽअपाचीः अपाङ्गनाः प्रतिनिवृत्तमुक्षीः ऽअपराः अन्वा आनन्तरिकीः

उच्यते । १अवेजते अपचालयति । अपरोऽपकाब्दः पूरणः । २पूर्वाभिः ताभिः ३प्र ४स्तिरते ।
प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । वर्धयति स्वमन्त्रीषां वर्धते वा स्वबम् ॥

आ प्रावभिरहन्येभिरक्तुभिर्वरिष्ठं वज्रमा जिघर्ति मायिनि ।

शतं वा यस्य प्रचरन्त्स्वे दमे संवर्तयन्तो वि च वर्तयन्नाहा ॥ ३ ॥

आ । प्रावऽभिः । अहन्येभिः । अक्तुभिः । वरिष्ठम् । वज्रम् । आ । जिघर्ति । मायिनि ।

शतम् । वा । यस्य । प्रऽचरन् । स्वे । दमे । सम्ऽवर्तयन्तः । वि । च । वर्तयन् । अहा ॥ ३ ॥

अत्र पूर्वार्धे इन्द्र उच्यते उत्तरार्धे इन्द्रात्मा सूर्यः । १आ हूयत इति शेषः । कैः । २अहन्येभिः
अहनि संपादितैः ३अक्तुभिः रात्रिभिः । तत्र निष्पन्नैरित्यर्थः । तथाविधैः ४प्रावभिः । साध्ये
साधनशब्दः । प्रावसाध्यैरभिवर्धैर्मित्तभूतैः । आगत्यात्र सोमी^१ सन् ५मायिनि वृत्रे निमित्ते सति
६वरिष्ठम् उत्तरं ७वज्रम् ८आ सर्वतः ९जिघर्ति दीपयति । १०वा^२ किंच । वाशब्दश्चार्थः । ११यस्य इन्द्रात्म-
कस्यावित्यस्य १२शतं शतसंख्याका रश्मयः १३स्वे १४दमे स्वकीये गृहे आकाशे १५प्रचरन् प्रचरन्ति ।
किं कुर्वन्तः । १६संवर्तयन्तः प्राणिनो नाशयन्तः । यद्वा । अहा अहानि दिवसान् संवर्तयन्तः
सम्बद्धं प्रवर्तयन्तः १७वि १८च १९वर्तयन् अहा अहानि निवर्तयन्ति गतान्येव पुनः प्रापयन्ति च । तपन-
परिस्पन्दाधीनत्वात्^३ प्राणिनामायुःक्षयस्याहोरात्रादिव्यवहारस्य ॥

तामस्य रीतिं परशोरिव प्रत्यनीकमुखं भुजे अस्य वर्षसः ।

सच्चा यदि पितुमन्तमिव क्षयं रत्नं दधाति भरहूतये विशे ॥ ४ ॥

ताम् । अस्य । रीतिम् । परशोऽइव । प्रति । अनीकम् । अक्षयम् । भुजे । अस्य । वर्षसः ।

सच्चा । यदि । पितुमन्तम्ऽइव । क्षयम् । रत्नम् । दधाति । भरऽहूतये । विशे ॥ ४ ॥

इयमाग्नेवी । १तां प्रसिद्धाम् २अस्य अग्नेः ३रीतिं स्वभावं गतिं वा ४परशोरिव ५प्रति परशोः
प्रतिनिधिमिव पश्यामि । परशुर्यथा स्वस्वामिनोऽभिमन्तं^४ साधयति तद्वदित्यर्थः । ६अस्य ७वर्षसः
रूपवतोऽस्यादित्यस्य ८अनीकं रश्मिसमूहं ९भुजे भोगाय १०अक्षयं कथयाम्यहम्^५ । ११यदि^६ यस्मात्
स च देवः १२सच्चा अस्मत्सहायः सन् १३पितुमन्तम् अक्षयन्तं १४क्षयम् १५इव निवासमिव १६अरहूतये
संग्रामे यज्ञे वा आह्वानयुक्ताय १७विशे यजमानाय १८रत्नं रमणीयं धनं १९दधाति^७ धारयति^८ । उभयमपि
दधातीत्यर्थः ॥

१. ख-च-ज-ण-त-न-भ-र-श-सोमः । २. ख-च-ण- 'वा' नास्ति । ३. ग-च-च-ज-ण-स-
पसिध्वन्ना^१ । ४. ख-च-ण-स्वस्वामिने मतम् ; श-त-न-भ-र-श-स्वस्वामिनेऽभिमन्तम् । ५. ख-
च-ज-ण-त-न-भ-र-कथयेयं स्तोत्रम् ; श-कथयाम्यहं स्तोत्रं यदि । ६. ख-च-ण-दधाति ; श-त-न-भ-र-
दधाति धारयति दधाति ।

स जिह्या चतुरनीक ऋजते चारु वसानो वरुणो यतश्चरिम् ।

न तस्मै विद्म पुरुषस्वता वयं यतो भगः सविता दाति वार्यम् ॥ ५ ॥

सः । जिह्या । चतुःऽअनीकः । ऋजते । चारु । वसानः । वरुणः । यतन् । अरिम् ।

न । तस्मै । विद्म । पुरुषस्वता । वयम् । यतः । भगः । सविता । दाति । वार्यम् ॥ ५ ॥

‘सः अग्निः चतुरनीकः चतुर्विधं प्रसृतज्वालः सन् जिह्या ऋजते गच्छति’ घृताविकम् । यद्वा । जिह्या चतुरनीकः सन् ऋजते अलंकरोति स्वात्मानम् । किं कुर्वन् । चारु रमणीयं तेजः वसानः आच्छादयन् वरुणः तमोवारकः सन् अरिम् अमित्रं यतन् उद्धरन् । तस्मै । तमिष्यर्थः । तं न विद्म न जानीमः वयं पुरुषस्वता पुरुषत्वेन कामानां पुरुषत्वेन वा युक्तम् ॥ अपरो भावप्रत्ययः पूरणः ॥ यतः अयं भगः महान् भजनीयः सविता प्रेरको देवः दाति यच्छति वार्यं वरणीयं धनम् ॥ २ ॥

‘देवं वः’ इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमात्रेयस्य प्रतिप्रभस्यार्थम् । त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘देवं वः प्रतिप्रभोऽस्या तृणपाणिः’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

देवं वो अद्य सवितारमेधे भगं च रत्नं विभजन्तमायोः ।

आ वो नरा पुरुभुजा ववृत्या दिवेदिवे चिदग्निना सस्वीयन् ॥ १ ॥

देवम् । वः । अद्य । सवितारम् । आ । इधे । भगम् । च । रत्नम् । विभजन्तम् । आयोः ।

आ । वाम् । नरा । पुरुभुजा । ववृत्याम् । दिवेऽदिवे । चित् । अग्निना । सस्वीयन् ॥ १ ॥

‘देवं द्योतमानं सवितारं सर्वस्याभ्यनुज्ञातारं वः । एवमित्यर्थः । यद्वा होतुरिदं वाक्यम् । वः यजमानेभ्यो युष्मभ्यमर्थाय अद्य हृदानीम् एधे उपगच्छामि । अगं च भजनीयं देवम् आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य रत्नं रमणीयं इधे विभजन्तम् । ‘भगो वा विभजतु’ इति हि भगस्य विभजनं प्रसिद्धम् । ‘रायो विभक्ता संभरश्च वस्वः’ (अ. सं. ४. १०. ११), ‘भगो विभक्ता शवसा’ (अ. सं. ५. ४६. ६) इति च मुक्तिः । यद्वा । ‘चतुर्विधं ऋजते । यजमानां रत्नं रमणीयं धनं विभजन्तम् । इ नरा नेतारी इ पुरुभुजा । पुरु भुजाते इति पुरुभुजा । इ अग्निना अग्निना वा युवां दिवेदिवे प्रतिदिनम् आ ववृत्याम् आवर्तयाम्बस्मदभिमुखम् । सस्वीयन् युधयोः सस्वित्वमिच्छन् । चित् इति पूरणः ॥

१. ऋ-अ-भ-वाञ्छति । २. स-व-ग-पूर्णत्वेन; अ-भ-पूर्णत्वेन कामानाम् । ३. स-व-अ-भ-त-न-भ-र-द्य-‘हे अग्निना’ नास्ति ।

प्रति प्रयाणमसुरस्य विद्वान्सूक्तैर्देवं सवितारं दुवस्य ।

उपं ब्रुवीत नमसा विजानज्येष्ठं च रत्नं विभजन्तमायोः ॥ २ ॥

प्रति । प्रयाणम् । असुरस्य । विद्वान् । सुडुक्तैः । देवम् । सवितारम् । दुवस्य ।

उपं । ब्रुवीत । नमसा । विजानन् । ज्येष्ठम् । च । रत्नम् । विभजन्तम् । आयोः ॥ २ ॥

१ असुरस्य शत्रूणां निरसितुः सवितुः २ प्रति ३ प्रयाणं प्रत्यागतिं ४ विद्वान् जानन् ५ सूक्तैः ६ सवितारं ७ देवं ८ दुवस्य परिचर हे अन्तरात्मन् । किञ्च ९ आयोः मनुष्याय १० ज्येष्ठं ११ रत्नं धनं १२ च १३ विभजन्तम् । गमयन्तमित्यर्थः । १४ नमसा नमस्कारेण हविषा वा १५ विजानन् । विशेषेण भावय-
नित्यर्थः ॥ यद्वा अन्तर्णीतव्यर्थोऽयम् ॥ ज्ञापयन् १६ उपं १७ ब्रुवीत स्तौतु भवान् ॥

अदन्नया दयते वार्याणि पूषा भगो अदितिर्वस्त उन्नः ।

इन्द्रो विष्णुर्वरुणो मित्रो अग्निरहानि भद्रा जनयन्त दस्माः ॥ ३ ॥

अदन्नया । दयते । वार्याणि । पूषा । भगः । अदितिः । वस्ते । उन्नः ।

इन्द्रः । विष्णुः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । अहानि । भद्रा । जनयन्त । दस्माः ॥ ३ ॥

अयमग्निः १ असदन्नया अदनीयानि ॥ अदेरीणादिकोऽन्नप्रत्ययः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति याजादेशः ।
अथवा असीत्यदत्रा जिह्वा । तया २ वार्याणि वरणीयानि काष्ठानि ३ दयते । दयतिरनेककर्मात्रं दहने
वर्तते । दहतीत्यर्थः । सामर्थ्यादग्निरिति गम्यते । यद्वा । अदनीयानि ४ वरणीयान्यज्ञानि दयते ।
ददाति यजमानाय ॥ ‘ दय दानगतिर्हि सावलाख्यानेषु ’ ॥ कीदृशोऽग्निः । ५ पूषा पोषकः ६ भगः
भजनीयः ७ अदितिः अलण्डनीयः । यद्वा । पूषा दयस्त्रयोऽपि प्रत्येकमदनीयानि वार्याणि चाज्ञानि दयते ।
८ उन्नः सूर्यः ९ वस्ते आच्छादयति । सामर्थ्यात्तेजांसि । इन्द्रादयः पञ्चापि देवाः १० दस्माः दर्श-
नीयाः ११ अहानि सर्वाण्यागन्तृणि १२ भद्रा शोभनानि १३ जनयन्त जनयन्ति । दिवसानां याग-
दानादिविशिष्टत्वमेव भद्रत्वम् ॥

तर्षो अनर्वा सविता वरूथं तत्सिन्धव इषयन्तो अनु गमन् ।

उपं यद्वोचं अघ्नरस्य होता रायः स्याम पतयो वाज्ररत्नाः ॥ ४ ॥

तत् । नः । अनर्वा । सविता । वरूथम् । तत् । सिन्धवः । इषयन्तः । अनु । गमन् ।

उपं । यत् । वोचं । अघ्नरस्य । होता । रायः । स्याम । पतयः । वाज्ररत्नाः ॥ ४ ॥

१. स-च-न-भ-प्रत्यावर्तिम् । २. स-च-न-भ-वार्याणि । ३. स-च-न-देवताः । ४. स-च-न-स-
शोभनीयानि ।

वत् प्रसिद्धं वरुणं वरणीयमस्मदभिमतं धनं वनः अस्मद्वन्धुः वनवा अप्रसृतः केनाप्यसिद्ध-
स्कृतः वसविता देवः प्रयच्छत्विति शेषः । वत् धनं वसिष्ठवः स्यन्दनशीलाः वृषवन्तः
गच्छन्त्यो नद्यः वनु अनुसृत्य गमन् गच्छन्तु । धनं दातुं गच्छन्तिवत्यर्थः । वत् यस्मात् वन-
रस्य यागस्य होता होमनिष्पादकोऽहम् उप वोचे उपेत्य ब्रवीमि तस्मात्प्रयच्छन्तिवति शेषः ।
वयं चात्रयः वरायः धनस्य बहुविधस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम । वाजरत्नाः अग्नेन वहेन
वा रमणीयाः । अथवा यद्यस्माद्वोचे तौमि तस्मात् सविता नो वरुथमागच्छतु । तस्माच्चय नो
वरुथं यज्ञमनु गमन् अनुगच्छन्तिवति वा योज्यम् ॥

प्र ये वसुभ्य ईवदा नमो दुर्ये मित्रे वरुणे सूक्तवाचः ।

अवैत्वम्वं कृणुता वरीयो दिवस्पृथिव्योरवसा मदेम ॥ ५ ॥

प्र । ये । वसुभ्यः । ईवत् । आ । नमः । दुः । ये । मित्रे । वरुणे । सूक्तवाचः ।

अव । एतु । अम्वम् । कृणुत । वरीयः । दिवःपृथिव्योः । अवसा । मदेम ॥ ५ ॥

ये यजमानाः वसुभ्यः यज्ञनिवासेभ्यो देवेभ्यः ईवत् गमनवत् वनमः अक्षं पश्चात्सकं प्र
दुः प्रादुः । ये च मित्रे देवे वरुणे च सूक्तवाचः सूक्तवचसो भवन्ति तानस्मान् अभ्यं महद्भनं
तेजो वा अवैतु अवगच्छतु^१ । हे^२ देवाः^३ कृणुत कुरुत कैतेभ्यः वरीयः उरतरं सुखम् । दिवस्पृथिव्योः
द्यावापृथिव्योः अवसा रक्षणेन मदेम हव्ये^४ ॥ ३ ॥

‘विश्वो देवस्य’ इति पञ्चचं षष्ठं सूक्तं स्वस्त्याग्नेयमुनेरार्चं वैश्वदेवम् । पञ्चमी पक्षिः
आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । तदुक्तमनुक्रमण्यम्—‘विश्वः स्वस्त्याग्नेयः पक्ष्यस्तम्’ इति । पृष्ठयामि-
प्लवचहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशब्दे विश्वो देवस्येति प्रतिपत्तृचस्याचः^५ । सूत्रितं च—‘विश्वो देवस्य
नेतुरित्येका’ (आश्व. श्री. ७. ६) इति । आभिप्रायिकेषु द्वितीयचतुर्थचष्टेऽप्यहःस्वैषैव वैश्वदेवस्य
शास्त्रस्य प्रतिपत् । ‘युग्मेष्वेवमभिप्लवे’ (आश्व. श्री. ७. ६) इति सूत्रितारवात् ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् ।

विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे ॥ १ ॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्तः । वुरीत । सख्यम् ।

विश्वः । राये । इषुध्यति । द्युम्नम् । वृणीत । पुष्यसे ॥ १ ॥

विश्वः सर्वः मर्तः नेतुः देवस्य । सवितुरित्यर्थः । तस्य सख्यं वुरीत वृणीत । विश्वः
जनः वराय धनस्य इषुध्यति ॥ पञ्चमलकारः ॥ ईषीत । तस्मानुग्रहात् सर्वो जनः युग्मं धनं वृणीत^१
पुष्यसे पुष्ट्यै पर्वासं धनम् ॥

१. ग-च-ज-आगच्छतु । २. स-च-स-ण-न-भ-र-‘हे देवाः’ नास्ति । ३. स-च-स-ण-न-भ-र-
स-‘हव्ये’ नास्ति । ४. स-म-र-आशस्तृचो वैश्वदेवे प्रतिपत्तृचस्याचः ; त-आशस्तृचो वैश्वदेवे ।
५. स-च-स-ण-न-भ-र-स-वृणीत सवितारम् ।

ते ते देव नेत॒र्ये चेमाँ अनुशसे । ते रा॒या ते ह्या॒ऽपृचे सचेमहि सच॒थ्यैः ॥ २ ॥

ते । ते । दे॒व । नेतः । ये । च । इ॒मान् । अनु॒ऽशसे ।

ते । रा॒या । ते । हि । आ॒ऽपृचे । सचेमहि । सच॒थ्यैः ॥ २ ॥

हे ऽनेतः ऽदेव ऽते तव स्वभूताः ऽते वयं यजमानाः ऽथे ऽच अन्ये ऽइमान् । विभक्ति-
व्यत्ययः । इमे होत्रादयः ऽअनुशसे शंसितुं प्रभवन्ति तेऽपि त्वदीयाः । यद्वा । इमान् अन्यान्
इन्द्रादीन् अनुशसे क्रमेण शंसितुं प्रभवन्ति । ' एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्यः स हि सर्व-
भूतात्मा ' इत्युक्तत्वादितरासां देवतानां तदन्तर्भावादिति भावः । न केवलं त्वच्छंसका एवेत्यर्थः । ऽते
उभये^१ वयं ऽराया धनेन सचेमहि इति संबन्धः । ऽते ऽहि ते खलु ऽआपृचे आपर्वनीयाः ॥ कृत्पार्थे
केऽप्रत्ययः । ' कृन्मेजन्तः ' इत्यव्ययत्वाद्भिभक्तेरदर्शनम् ॥ ऽसचथ्यैः सर्वैः कामैः ऽसचेमहि
संगच्छेमहि ॥

अतो॑ न॒ आ नृ॒नतिथी॑नतः पत्नी॑र्दशस्यत ।

आ॒रे विश्वं पथे॑ष्ठां द्विषो॑ यु॒योतु यूयु॑विः ॥ ३ ॥

अतः । नः । आ । नृन् । अतिथीन् । अतः । पत्नीः । द॒शस्यत ।

आ॒रे । विश्वम् । प॒थेऽस्थाम् । द्विषः । यु॒योतु । यु॒युविः ॥ ३ ॥

ऽअतः अस्मिन् यज्ञे ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ऽनः अस्माकमृत्विजां ऽनृन् नेतृन् ऽअतिथीन्
तद्वत् पूज्यान् देवान् ऽआ ऽदशस्यत सर्वतः परिचरत । ऽअतः अस्मिन् यज्ञे ऽपत्नीः देवानां पत्नीरपि
दशस्यत हविष्यदानादिना । यद्वा । नः अस्मभ्यं नृन् पुत्रभृत्यादीनतिथीन् पत्नीश्चैतन्नयमत्र दशस्यत ।
हे देवाः प्रयच्छत^२ । ऽआरे कूरे ऽविश्वं सर्वं ऽपथेष्ठां मार्गे वर्तमानं वैरिणं ऽद्विषः अन्यान्पि द्विषो
द्वेष्टृन् ऽयुयोतु पृथक्करोतु देवसंघः सविता वा ऽयूयुविः^३ सर्वस्यामिश्रयिता पृथक्कर्ता^४ ॥

यत्र॑ वह्नि॒रभि॑र्हितो दु॒द्रव॑द्द्रो॒ण्यः प॒शुः ।

नृ॒मणा॑ वी॒रप॑स्त्योऽर्णा॑ धी॒रेव॑ स॒निता ॥ ४ ॥

यत्र । वह्निः । अ॒भिऽर्हितः । दु॒द्रवत् । द्रो॒ण्यः । प॒शुः ।

नृ॒ऽमनाः । वी॒रऽप॑स्त्यः । अ॒र्णा । धी॒राऽइव॑ । स॒निता ॥ ४ ॥

ऽयत्र यस्मिन् यज्ञे ऽवह्निः यज्ञस्य वोढा ऽअभिर्हितः यूपं प्रापितः ऽद्रोण्यः यूषार्हः
ऽपशुः ऽदुद्रवत् गच्छति यूपं प्रति तत्र ऽनृमणाः यजमानमनाः सविता ऽवीरपस्त्यः । वीरा ऋत्विग्यज-

१. स-च-स-ण-त-न-भ-र- ' उभये ' नास्ति । २. स-च-स-ण-त-न-भ-र- ' प्रयच्छत ' नास्ति
३. त-युयुविः । ४. स-च-स-ण-त-न-भ-र- ' पृथक्कर्ता ' नास्ति ।

मानाः पुत्रभृत्यादयो वा तद्वत्पत्न्यं गृहं यस्य स तादृशः । प्रेरितगृहो वा^१ । पुत्राभुषेतगृहप्रभः
इत्यर्थः । ^२सनिता संभक्ता भवति । ^३अर्णा अरणकुशला ^४वीरेव^५ योषिदिव । यद्वा । अर्णाणि
हवीष्यभिलक्ष्य सनिता भवति ॥

एष ते देव नेता रथस्पतिः शं रयिः ।

शं राये शं स्वस्तये इषःस्तुतो मनामहे देवस्तुतो मनामहे ॥ ५ ॥

एषः । ते । देव । नेतरिति । रथःपतिः । शम् । रयिः ।

शम् । राये । शम् । स्वस्तये । इषःऽस्तुतः । मनामहे । देवऽस्तुतः । मनामहे ॥ ५ ॥

हे ^१नेतः ^२देव सवितः ^३ते तव ^४एषः ^५रथःपतिः सर्वस्य पालकः ^६रयिः दातव्यधनवान् ॥
मत्वर्यो लुप्यते ॥ ^७शं करोत्विति शेषः । यद्यं च ^८राये धनस्य ^९शं सुखाय । यद्वा । राये चनाय
^{१०}शं^{११} सुखाय च ^{१२}स्वस्तये अविनाशाय^{१३} ^{१४}इषःस्तुतः पृष्णीयस्य सवितुः स्तोतारो ययं ^{१५}मनामहे
स्तुमः । ^{१६}देवस्तुतः देवानां देवस्य वा सवितुः स्तोतारः ^{१७}मनामहे स्तुमः ॥ ५ ॥

‘ अग्रे सुतस्य ’ इति पञ्चदशर्चं सप्तमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ अग्रे पञ्चोना चतस्रो
गायत्र्यः षडुष्णिहस्तिस्त्रो जगत्पञ्चिदुभो दान्ये अनुदुभौ ’ इति । ‘ ऋषिश्चान्यस्मात् ’ इति परिभाषया
स्वस्त्यात्रेय ऋषिः । आदितश्चतस्रो गायत्र्यः पञ्चम्याद्याः षडुष्णिह एकादश्याद्यास्तिस्त्रो जगत्पञ्चिदुभो
वा चतुर्दशीपञ्चदश्यावनुदुभौ विश्वे देवा देवता^५ ॥

अग्रे सुतस्य पीतये विश्वैरुमेभिरा गहि । देवेभिर्द्व्यदातये ॥ १ ॥

अग्रे । सुतस्य । पीतये । विश्वैः । उमेभिः । आ । गहि । देवेभिः । द्व्यऽदातये ॥ १ ॥

हे ^१अग्रे त्वं ^२सुतस्य ^३पीतये सोमपानाय ^४विश्वैरुमेभिः उमैः सवैरपि रक्षकैः ^५देवेभिः
देवैरिन्द्रादिभिः सह ^६हव्यदातये अस्माकं हविर्दानाय तदात्रे यजमानाय वा ^७आ ^८गहि
आगच्छ ॥

ऋतधीतय आ गत सत्यधर्माणो अध्वरम् । अग्नेः पिबत जिह्या ॥ २ ॥

ऋतऽधीतयः । आ । गत । सत्यऽधर्माणः । अध्वरम् । अग्नेः । पिबत । जिह्या ॥ २ ॥

१. त-वा पुत्राभुषेतगृहो वा । २. ख-च-स-ज-त-न-भ-र-धारा । ३. ख-च-स-ज-न-भ-र-‘ शं
... अविनाशाय ’ नास्ति । ४. न- देवता । स्मार्ते प्रत्यबरोहणे इदं सूक्तं जप्यम् । चतुर्थं संख्य
सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च अपित्वेति सूत्रितम् । गुरुणा प्रसक्ष्यमाणः सर्वतोभये होमे कृते स्वस्ति नो मिमीक्ष-
मिति सूक्तशेषं जपेत् । तथा च सूत्रम्-स्वस्त्यात्रेयं जपति यतैन्द्रं भयामह इति सूक्तशेषमिति । स्मार्ते कामि-
कर्मण्यपि एतत्सूक्तं जप्यम् । गुरुणामिच्छता इति शब्दे उदिते आदित्ये सौर्याणि च स्वस्त्ययनानि च जपेदिति
सूत्रात् ।

हे ऋतधीतयः सत्यस्तुतयोऽवाध्यकर्माणो वा देवाः ऋध्वरम् अस्मच्छम् ऋभा ऋगत आगच्छत । आगत्य च हे सत्यधर्माणः सत्यस्य धारयितारो यूयम् अग्नेः ऋजिह्वया ऋपिबत आम्भसोमादिकम् ॥

विप्रैर्भिर्विप्र सन्त्य प्रातर्यावभिरा गहि । देवेभिः सोमपीतये ॥ ३ ॥

विप्रैभिः । विप्र । सन्त्य । प्रातर्यावभिराः । आ । गहि । देवेभिः । सोमपीतये ॥ ३ ॥

हे विप्र मेधाविन्^१ विविधकामानां वा पूरक^२ हे सन्त्य संभजनीयाग्ने विप्रैभिः उक्त-
लक्षणैः प्रातर्यावभिः प्रातःकाले आगन्तुभिः देवेभिः देवैः सार्धम् ऋभा ऋगहि आगच्छ ।
किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानाय ॥

अयं सोमश्चमू सुतोऽमत्रे परि सिच्यते । प्रिय इन्द्राय वायवे ॥ ४ ॥

अयम् । सोमः । चमू इति । सुतः । अमत्रे । परि । सिच्यते । प्रियः । इन्द्राय । वायवे ॥ ४ ॥

अयं पुरतो वर्तमानः सोमः चमू चम्बोरज्योः^३ अधिषवणफलकयोः^४ सुतः अभिवुतः सन्
अमत्रे पात्रे परि सिच्यते पूर्यते । स च इन्द्राय वायवे च प्रियः । तं पातु हे इन्द्रवायू
आगच्छतमिति शेषः ॥

‘वायवा याहि’ इत्येषा पृष्ठयस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशक्ने वायव्यवृत्तस्याथा । सूत्रितं
च— ‘वायवा याहि वीतय इत्येका वायो याहि शिवा दिव इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

वायवा याहि वीतये जुषाणो हव्यदातये ।

पिबा सुतस्यान्धसो अभि प्रयः ॥ ५ ॥

वायो इति । आ । याहि । वीतये । जुषाणः । हव्यदातये ।

पिब । सुतस्य । अन्धसः । अभि । प्रयः ॥ ५ ॥

हे वायो प्रयः अन्नं सोमाख्यम् अभि अभिलक्ष्य ऋभा याहि वीतये भक्षणाथ जुषाणः
प्रीयमाणः हव्यदातये हविर्दात्रे यजमानाय तदर्थम् । आगत्य च सुतस्यान्धसः अभिवुत-
मन्त्रोऽन्नं सोमलक्षणं पिब ॥ ५ ॥

पृष्ठयस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशक्ने ऐन्द्रवायववृत्ते^५ ‘इन्द्रश्च’ इत्यादिके द्वे ऋचौ संसेत् । तयोः
प्रथमां द्वितीयां वाचस्वै तृचं संपादयेत् । तथा च सूत्रितम्— ‘इन्द्रश्च वाचस्वेषां सुतानामिति द्वयो-
रन्वतरां द्विः’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

१. ऋ-च-ण-विविधकामानाम् ; ग-च-ज-मेधाविन् ; ऋ-न-भ-र-विविधकामानां पूरक ; त-मेधाविन्
विविधं कामानां पूरक । २. न-चम्बोः । ३. ऋ-न-भ-र-अधिषवण^० । ४. ऋ-च-ऋ-व-त-न-भ-र-
ऐन्द्रवायवस्तृचः ।

इन्द्रश्च वायवेषां सुतानां पीतिर्मर्हथः । ताञ्जुषेधामरेपसावभि प्रयः ॥६॥

इन्द्रः । च । वायो इति । एषाम् । सुतानाम् । पीतिम् । अर्हथः ।

तान् । जुषेधाम् । अरेपसौ । अभि । प्रयः ॥६॥

हे वायो एवं च इन्द्रश्च एषां पुरतो गृहीतानां सुतानाम् अभिषुतानां सोमानां पीतिं पानम् अर्हथः । यस्मादेवं तस्मात् तान् सोमरसान् जुषेधां सेवेधाम् अरेपसौ अर्हिसकौ । तदर्थं प्रयः सोमाख्यमजमभिलक्ष्यागच्छतमिति शेषः । यद्वा । प्रयः अन्नरूपान् ॥

सुता इन्द्राय वायवे सोमासो दध्याशिरः ।

निम्नं न यन्ति सिन्धवोऽभि प्रयः ॥ ७ ॥

सुताः । इन्द्राय । वायवे । सोमासः । दधिऽआशिरः ।

निम्नम् । न । यन्ति । सिन्धवः । अभि । प्रयः ॥ ७ ॥

इन्द्राय वायवे च सोमासः सोमाः दध्याशिरः दध्याश्रयणाः सुताः अभिषुताः संपादिताः । ते च निम्नं गतं सिन्धवः न नद्य इव हे इन्द्रवायू युषाम् अभि यन्ति प्रयः अन्नरूपाः ॥

तृतीयेऽहनि^१ प्रउगशास्ते 'सजूर्विश्वेभिः' इति वैश्वदेवस्तवः । सूत्रितं च—'सजूर्विश्वेभिर्देवेभिस्त नः प्रिया प्रियासु' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरश्विभ्यामुषसा सजूः । आ याज्ञमे अत्रिबत्सुते रण ॥८॥

सजूः । विश्वेभिः । देवेभिः । अश्विभ्याम् । उषसा । सजूः ।

आ । याहि । अग्ने । अत्रिऽवत् । सुते । रण ॥ ८ ॥

हे अग्ने विश्वेभिः सर्वैः देवेभिः देवैः सजूः संगतः सन् अश्विभ्यामुषसा च सजूः समानप्रीतिः सन् आ^२ वाहि आगहि^३ । अत्रिबत् अत्रिरिव । अत्रेर्वज्रे यथा तदेवर्षः । यद्वा । अत्रिर्वथा यज्ञे रमते तद्वत् सुते अभिषुते सोमे रण रमस्व ॥

उत्तरे द्वे नवमीदशम्यौ स्पष्टे ॥

१. स-च-न-म-अन्नरूपाश्च; स-त-न-र-अन्नरूपान् वा । २. न-दशरात्रे तृतीयेऽहनि । ३. स-स-त-न-म-र-'आवाहि आगहि' नास्ति ।

सज्जमित्रावरुणाभ्यां सज्जः सोमेन विष्णुना ।

आ याज्ञमे अत्रिवत्सुते रण ॥ ९ ॥

सज्जः । मित्रावरुणाभ्याम् । सज्जः । सोमेन । विष्णुना ।

आ । याहि । अग्ने । अत्रिवत् । सुते । रण ॥ ९ ॥

सज्जरादित्यैर्वसुभिः सज्जरिन्द्रेण वायुना । आ याज्ञमे अत्रिवत्सुते रण ॥ १० ॥

सज्जः । आदित्यैः । वसुभिः । सज्जः । इन्द्रेण । वायुना ।

आ । याहि । अग्ने । अत्रिवत् । सुते । रण ॥ १० ॥ ॥ ६ ॥

पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशक्ने 'स्वस्ति नः' इति तृचः । सूत्रितं च—'स्वस्ति नो मिमीता-
मश्विना भग इति तृच इति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्री. ८. १) इति । तथा बृहस्पतिसवे वैश्वदेवनिविद्धा-
नार्थोऽयं तृचः । 'स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्री. ९. ५) इति
सूत्रितत्वात् ॥

स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्बणः ।

स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुना ॥ ११ ॥

स्वस्ति । नः । मिमीताम् । अश्विना । भगः । स्वस्ति । देवी । अदितिः । अनर्बणः ।

स्वस्ति । पूषा । असुरः । दधातु । नः । स्वस्ति । द्यावापृथिवी इति । सुचेतुना ॥ ११ ॥

१नः अस्मभ्यम् १अश्विना अश्विनौ १स्वस्ति अविनाशं क्षेमं १मिमीतां कुरुताम् । १भगः च
१स्वस्ति क्षेमं मिमीताम् । तथा १देव्यदितिः च स्वस्ति मिमीताम् । १अनर्बणः अप्रत्युतः १पूषा
१असुरः शत्रूणां निरसिता प्राणानां बलानां दाता वा नः १स्वस्ति १दधातु । १नः अस्मभ्यं
१द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावपि १सुचेतुना क्षोभनेन प्रज्ञानेन विविष्टे १स्वस्ति मिमीताम् ॥

स्वस्तये वायुमुपं ब्रवामहे सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्पतिः ।

बृहस्पतिं सर्वगणं स्वस्तये स्वस्तये आदित्यासो भवन्तु नः ॥ १२ ॥

स्वस्तये । वायुम् । उपं । ब्रवामहे । सोमम् । स्वस्ति । भुवनस्य । यः । पतिः ।

बृहस्पतिम् । सर्वेऽगणम् । स्वस्तये । स्वस्तये । आदित्यासः । भवन्तु । नः ॥ १२ ॥

१. न—सूत्रितत्वात् । दीक्षितानामुपतापे निविद्धानार्थमयं तृचः । तथा च सूत्रितं—स्वस्त्याग्नेये निविदं
दध्यात् । प्रकृत्या निगद इति । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशक्ने स्वस्ति नो मिमीतायिति तृचः । सूत्रितं
च—स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति तृच इति वैश्वदेवमिति । २. च-च-क्ष-न-त-न-म-र-भगव ।

१ स्वस्तये क्षेमाय १ वायुमुप १ प्रवामहै स्तुम इत्यर्थः । १ सोमं चोप प्रवामहै । १ यः च सोमः १ भुवनस्य १ पतिः पालकः । सर्वलोकजीवनस्य सोमायत्तत्वात् । तथा १ सर्वगणं सर्वदेवगणोपेतं १ बृहस्पतिं बृहतः कर्मणो मन्त्रस्य पालयितारं १ स्वस्तये स्तुमः^१ । १ आदित्यासः आदित्या अदितेः पुत्राः सर्वे देवा अरुणादयो द्वादश वा १ नः अस्माकं १ स्वस्तये १ भवन्तु ॥

तत्रमध्ये दीक्षिते व्याधिते सति तस्मिन्नहनि वैश्वदेवशास्त्रेऽयं तृचो निविद्यामार्थः । सूत्रितं च—‘ स्वस्त्यात्रेये निविदं दध्यात् ’ (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति । स्वस्त्यात्रेयशब्देनार्थे तृचो विवक्षित इति तत्र व्याख्यातम् । तथा भयादिके सत्ययं तृचो जप्यः ॥

विश्वे देवा नो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये ।

देवा अवन्त्वृभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पात्वंहसः ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । नः । अद्य । स्वस्तये । वैश्वानरः । वसुः । अग्निः । स्वस्तये ।

देवाः । अवन्तु । ऋभवः । स्वस्तये । स्वस्ति । नः । रुद्रः । पातु । अंहसः ॥ १३ ॥

१ विश्वे सर्वेऽपि १ देवाः १ नः अस्मान् १ अद्य अस्मिन् यागदिने १ स्वस्तये क्षेमाय भवन्तु । १ वैश्वानरः । विश्व एनं नरा नयन्तीति वैश्वानरः । १ वसुः सर्वस्य वासयिता १ अग्निः देवः । ‘ अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः ’ (निरु ७ २३) इति यास्कः । सोऽपि १ स्वस्तये भवतु । १ देवाः १ ऋभवः अपि १ स्वस्तये १ भवन्तु । १ रुद्रः दुःस्वात् द्वावयिता देवोऽपि १ अंहसः पापान् १ स्वस्ति १ पातु १ नः अस्मान् ॥

स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पथ्ये रेवति ।

स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कृषि ॥ १४ ॥

स्वस्ति । मित्रावरुणा । स्वस्ति । पथ्ये । रेवति ।

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । च । अग्निः । च । स्वस्ति । नः । अदिते । कृषि ॥ १४ ॥

हे १ मित्रावरुणा अहोरात्रामिमानिदेवो १ स्वस्ति कुरुतम् । हे १ पथ्ये । पन्थाः^१ अन्तरिक्षमार्गः^१ । तत्र हिता मार्गामिमानिनी देवी । हे तारसि १ रेवति भगवति देवि १ स्वस्ति कृषि । १ इन्द्रश्चाग्निश्च प्रत्येकं १ नः अस्मभ्यं १ स्वस्ति कृषि । हे १ अदिते देवि १ नः १ स्वस्ति १ कृषि कुरु ॥

१. स-च-न-स्तुम इत्यर्थः । २. स-च-स-न-त-न-न-र-पन्थाः पथ्या स्वस्ति देवमन्तरिक्षमार्गः ; स-पथ्या स्वस्ति देवं पन्था अन्तरिक्षमार्गः ।

स्वस्ति पन्था॒मनु॑ चरेम॒ सूर्या॑चन्द्र॒मसा॑विव ।

पुन॑र्द॒दता॑म्र॒ता जा॑न॒ता सं ग॑मेमहि ॥ १५ ॥

स्व॒स्ति । प॒न्था॒म् । अ॒नु । च॒रे॒म् । सू॒र्या॑च॒न्द्र॒मसा॑विव ।

पुनः । द॒द॒ता । अ॒म्र॒ता । जा॒न॒ता । स॒म् । ग॒मे॒महि ॥ १५ ॥

पन्थां पन्थानं स्वस्ति क्षेमेण अनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव । तौ यथा निरालम्बे मार्गे राक्षसादिभिरनुपद्रुतौ संचरतस्तद्वत् । किंच वयं प्रवसन्तः पुनर्ददता अभिमतम् अम्रता चिरकाल-विकल्मषकोपेन^१ अहिंसता जानता अविस्मरता मदीयश्चिरकालं गतः कोऽयमिति संदेहमकुर्वता । मदीयोऽयमिति बुध्यमानेनेत्यर्थः । उक्तलक्षणेन बन्धुजनेन सं गमेमहि संगच्छेमहि^२ । यद्वा । पूर्वार्धं प्रवसतां वाक्यमुत्तरार्धं बन्धूनाम् । वयं बन्धवो ददताभिमतमुपार्जितं यच्छताम्रता प्रवासकोपेन^३ अहिंसता जानता सखेहमधिगच्छता प्रवसता सं गमेमहि ॥ ७ ॥

‘प्र इयावाश्च’ इति सप्तदशार्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘प्र इयावाश्च ध्यूना इयावाश्चो मरुतं ह तपक्क्तिः पृथयन्त्या च’ इति । आत्रेयः इयावाश्च ऋषिः । ‘ह तत्’ इति प्रयोगात् इदमादीनि दश सूक्तानि मरुदेवत्यानि । षष्ठी सप्तदशी च पक्क्यौ शिष्टाः पक्क्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । गतो विनियोगः ॥

प्र इया॑वाश्च धृ॒ष्णुया॑र्चा म॒रुद्भि॒र्ऋ॒कभिः॑ ।

ये अ॒द्रो॒घम॑नु॒ष्वधं॑ अ॒वो म॑द॒न्ति य॒ज्ञियाः॑ ॥ १ ॥

प्र । इया॒व॒ऽअ॒श्च । धृ॒ष्णु॒ऽया । अ॒र्च । म॒रु॒त्ऽभिः । ऋ॒क॑ऽभिः ।

ये । अ॒द्रो॒घम् । अ॒नु॒ऽस्व॒धम् । अ॒वः । म॑द॒न्ति । य॒ज्ञि॒याः ॥ १ ॥

हे इयावाश्च एतन्नामक ऋषे धृष्णुया धृष्णुस्वम् ऋकभिः^४ स्तुत्यान् मरुद्भिः^५ प्र अर्च । द्वितीयार्थे तृतीया । एवं स्वयमेव संप्रेष्यति । यद्वा । यजमानो होतारं इयावाश्च ब्रूते । यद्वा । मरुद्भिर्मरुतसदृशैर्ऋकभिः स्तोत्रभिः सह स्तोत्रैर्वा अर्चं स्तुहीत्यर्थः । वै मरुतः यज्ञियाः यज्ञार्हाः अनुष्वधं प्रत्यहम्^६ । हविर्लक्षणप्रदानं^७ स्वधा । अनु पेक्षाद्वा । अद्रोघम् अहिंसकं अवः अर्चं कृच्छ्वा मरुद्भिः इष्यन्ति ॥

१. स्व-च-ण- विकल्मषात् कोपेन । २. ग-घ-ज-झ-‘संगच्छेमहि’ नास्ति । ३. स-त-न-भ-र-प्रवासकोपेन । ४. स्व-च-झ-ण-त-न-भ-र-ऋकभिः मरुद्भिः स्तुत्यान् मरुतः ; स-ऋकभिः स्तुत्यान् मरुतः । ५. स्व-स-त-न-भ-र-प्रतिहविर्लक्षणप्रदानम् ।

ते हि स्थिरस्य शर्वसः सखायः सन्ति धृष्णुया ।

ते यामजा धृषद्विनस्मना पान्ति शश्वतः ॥ २ ॥

ते । हि । स्थिरस्य । शर्वसः । सखायः । सन्ति । धृष्णुया ।

ते । यामन् । आ । धृषत्ऽविनः । स्मना । पान्ति । शश्वतः ॥ २ ॥

१ते १हि ते खलु १स्थिरस्य अविचलितस्य १शर्वसः बलस्य १सखायः १सन्ति भवन्ति मल्लम् ।
१धृष्णुया धृष्णवः । १ते च १यामजा । आ^१ इति चार्थे । गमनेऽपि १धृषद्विनः धर्षणवन्तः^२ १स्मना
आत्मना अनुग्रहेणैव अस्मदुपकारमनपेक्षयैव^३ १शश्वतः बहूनस्मान् पुत्रभृत्यादीन् १पान्ति रक्षन्ति ॥

ते स्पन्द्रासो नोक्षणोऽति स्कन्दन्ति शर्वरीः ।

मरुतामध्वा महो दिवि क्षमा च मन्महे ॥ ३ ॥

ते । स्पन्द्रासः । न । उक्षणः । अति । स्कन्दन्ति । शर्वरीः ।

मरुताम् । अध । महः । दिवि । क्षमा । च । मन्महे ॥ ३ ॥

१ते मरुतः १स्पन्द्रासः स्पन्दनशीलाः १उक्षणः जलस्य सेकारश्च । १न इति चार्थे । यस्मात्
स्पन्द्रा अन्येषां तस्मात् १शर्वरीः । शर्वर्यो रात्रयः । कालावयवान्निवर्धः । तान् १अति १स्कन्दन्ति
अतिक्रम्य गच्छन्ति । नित्या इत्यर्थः । यस्मादेत एवंविधास्तस्मात् १मरुताम् १अध अधुना १महः तेजः
१दिवि शुलोकै १क्षमा क्षमायां भूमौ च वर्तमानं १मन्महे स्तुमः ॥

मरुत्सु वो दधीमहि स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया ।

विश्वे ये मानुषा युगा पान्ति मर्त्यं रिषः ॥ ४ ॥

मरुत्ऽसु । वः । दधीमहि । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुया ।

विश्वे । ये । मानुषा । युगा । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ॥ ४ ॥

हे अध्वर्युहोत्रादयः १वः यूयं १मरुत्सु १धृष्णुया चर्षकेषु १दधीमहि ॥ व्याख्येयमोक्तम् ॥ अतः ।
किम् । १स्तोमं स्तोत्रं १यज्ञं १च । इज्यतेऽनेनेति यज्ञं इति । तदुभवं किमर्थं दीयत इति । १ये मरुतः
१विश्वे सर्वेऽपि १मानुषा मानुषाणि १युगा युगानि । सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः^४ । १मर्त्यं मरणकर्माव
यजमानं १रिषः हिंसकात् सकाशात् १पान्ति रक्षन्ति ॥

१. क्ष-न- इह आ । २. त- धर्षणवर्षणवन्तः । ३. क्ष-व-न- अस्मदुपकारमपेक्षया । ४. क्ष-
च-क्ष-व-न-म- लोकेष्वित्यर्थः ।

अर्हन्तो ये सुदानवो नरो असामिशवसः ।

प्र यज्ञं यज्ञियेभ्यो दिवो अर्चा मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अर्हन्तः । ये । सुदानवः । नरः । असामिशवसः ।

प्र । यज्ञम् । यज्ञियेभ्यः । दिवः । अर्च । मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

हे होतः हे आत्मन् वा १ये १अर्हन्तः पूज्याः १सुदानवः शोभनदानाः १नरः नेतारः कर्मणाम् १असामिशवसः अनल्पबलाः सन्ति तेभ्यः १यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः १दिवः द्योतमानेभ्यः १मरुद्भ्यः ॥ विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः । यद्वा कर्मणि षष्ठी ॥ दीप्तं १यज्ञं यज्ञसाधनं हविः १प्र १अर्चं पूजय प्रयच्छेत्यर्थः । अथवा दिवोऽन्तरिक्षादगत्येभ्य इति संबन्धः ॥ ॥ ८ ॥

आ रुक्मैरा युधा नरं ऋष्वा ऋष्टीरसृक्षत ।

अन्वेनां अहं विद्युतो मरुतो जज्जतीरिव भानुर्तत् तमना दिवः ॥ ६ ॥

आ । रुक्मैः । आ । युधा । नरः । ऋष्वाः । ऋष्टीः । असृक्षत ।

अनु । एनान् । अहं । विद्युतः । मरुतः । जज्जतीःऽइव । भानुः । अर्तत् । तमना । दिवः ॥ ६ ॥

१नरः वृष्टेर्नेतारः १ऋष्वाः महान्तो मरुतः १रुक्मैः रोचमानैराभरणविशेषैः १आ रोचन्त इति शेषः ॥ उपसर्गभ्रुतेः संगतक्रियाध्याहारः ॥ तथा १युधा प्रहरणसाधनेनायुधेन १आ रोचन्ते । एते मरुतः १ऋष्टीः आयुधविशेषान् १असृक्षत । प्रक्षिपन्ति मेघभेदार्थम् । १एनान् १मरुतः १विद्युतः अपि १जज्जतीरिव शब्दकारिण्य आप इव । ‘ जज्जतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः ’ (निरु. ६. १६) इति निरुक्तम् । १अनु १अहं अनुगच्छन्त्येव । १दिवः द्योतमानस्य मरुद्भ्यः १भानुः दीप्तिः १तमना स्वयमेव १अर्तत् निरगात् ॥

ये ववृधन्त पार्थिवा य उरावन्तरिक्ष आ ।

वृजने वा नदीनां सधस्थे वा महो दिवः ॥ ७ ॥

ये । ववृधन्त । पार्थिवाः । ये । उरा । अन्तरिक्षे । आ ।

वृजने । वा । नदीनाम् । सधस्थे । वा । महः । दिवः ॥ ७ ॥

१ये मरुतः १पार्थिवाः पृथिवीसंज्ञाः सन्तः १ववृधन्त वर्धन्ते । १ये च १उरा महति १अन्तरिक्षे च ववृधन्त । १आ इति चार्थः । १नदीनां नद्यवतीनां १वृजने १वा बले १ववृधन्त । १महः महतः १दिवः

पुलोकस्य 'सधत्ते सहस्याने' च वदुधन्त । उभयत्र वाच्यद्वयार्थः । एवं सर्वत्र वर्धमाना मक्तो वृष्ट्यर्थमुद्गीः असृक्षतेति^१ पूर्वत्र संबन्धः ॥

शर्धो मारुतमुच्छैस सत्यश्वसमृभ्वसम् ।

उत स्म ते शुभे नरः प्र स्पन्द्रा युजतु त्मना ॥ ८ ॥

शर्धः । मारुतम् । उत । शंस । सत्यऽश्वसम् । ऋभ्वसम् ।

उत । स्म । ते । शुभे । नरः । प्र । स्पन्द्राः । युजतु । त्मना ॥ ८ ॥

हे स्तोतः 'मारुतं' 'शर्धः' बलम् 'उत' उत्कृष्टं 'शंस' स्तुहि । कीदृशं शर्धः । 'सत्यश्वसं' सत्यवेगम् 'ऋभ्वसं' महदतिप्रवृद्धम् । 'उत' 'स्म' अपि च 'नरः' वृष्टेर्मेतारः 'शे' मस्तः 'युजे' उदकार्थं 'प्र' 'युजत' प्रायुजत समयोजयन् 'त्मना' आत्मनैव जगद्रक्षाबुद्धौ च 'स्पन्द्राः' चकम-
स्वभावाः पृषतीरित्यर्थः^१ ॥

उत स्म ते परुष्यामूर्णी वसत शुन्ध्यवः ।

उत प्व्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा ॥ ९ ॥

उत । स्म । ते । परुष्याम् । ऊर्णीः । वसत । शुन्ध्यवः ।

उत । प्व्या । रथानाम् । अद्रिम् । भिन्दन्ति । ओजसा ॥ ९ ॥

'उत' 'स्म' अपि च 'ते' मस्तः^२ 'परुष्याम्' एतन्नामिकायां नद्यां वर्तन्ते । ये 'ऊर्णीः' द्वितीः 'शुन्ध्यवः' शोषिकाः 'वसत' आच्छादयन्ति ते । 'उत' अपि च 'प्व्या' मेघ्या 'रथानां' स्वकीयानां रथचक्रेण 'ओजसा' बलेन च 'अद्रिं' अभिवृन्ति मेघं गिरिं वा विदारयन्ति ॥

आपथयो विपथयोऽन्तस्पथा अनुपथाः ।

एतेभिर्मह्यं नामभिर्यज्ञं विष्टार ओहते ॥ १० ॥

आऽपथयः । विऽपथयः । अन्तऽपथाः । अनुऽपथाः ।

एतेभिः । मह्यम् । नामऽभिः । यज्ञम् । विऽस्तारः । ओहते ॥ १० ॥

'आपथयः' । अस्मदभिमुक्ता मार्गा येषां ते तादृशाः । 'विपथयः' विष्वक्मार्गाः 'अन्तस्पथाः' दक्षिणधरिदिमार्गाः 'अनुपथाः' अनुकूलमार्गाश्च ये मस्तः सन्ति ते 'एतेभिः' एतैस्तुर्भिः 'नामभिः'

१. ख-च-स-ज-त-न-भ-वा सहने; २- वा महते । २. ख-च-स-ज-न-भ-र-असृक्षतेति । ३. ख-च-स-ज-त-न-भ-र-पृषितीरित्यर्थः । ४. ख-च-स-ज-त-न-भ-र- एते ।

नामकैः स्वल्पैः ^१मह्यं मह्यं ^२यज्ञं ^३विस्तारः विस्तृताः सन्तः ^४ओहते वहन्ति । यद्वा । एतेर्नामभि-
रुक्तैः सार्धं यज्ञमोहते ॥ ११ ॥

अधा नरो न्योहतेऽधा नियुत ओहते ।

अधा पारावता इति चित्रा रूपाणि दृश्यी ॥ ११ ॥

अध । नरः । नि । ओहते । अध । निऽयुतः । ओहते ।

अध । पारावताः । इति । चित्रा । रूपाणि । दृश्यी ॥ ११ ॥

^१अध अथ ^२नरः अभिमतवृष्ट्यादिनेतारः ^३न्योहते नितरां वहन्ति अगात् । ^४अध ^५नियुतः स्वयमेव मिश्रयितारः सन्तः ^६ओहते । ^७अध अथ ^८पारावताः । परावहूरदेशः^१ । तत्संबन्धिनश्चान्त-
रिक्षादिदूरदेशे ग्रहतारामेवादिधारकाः सन्त ओहत इत्यर्थः । ^२इति उक्तप्रकारेण तेषां ^३रूपाणि ^४चित्रा
नामाविधानि चायनीयानि वा ^५दृश्यी स्वव्यापारैर्दर्शनीयानि भवन्त्विति शेषः ॥

छन्दःस्तुमः कुभन्यव उत्समा कीरिणो नृतुः ।

ते मे के चित्र तायव ऊमा आसन्दृशि त्विषे ॥ १२ ॥

छन्दःऽस्तुमः । कुभन्यवः । उत्सम् । आ । कीरिणः । नृतुः ।

ते । मे । के । चित्र । न । तायवः । ऊमाः । आसन् । दृशि । त्विषे ॥ १२ ॥

^१छन्दःस्तुमः छन्दोभिः स्तोतारः^२ ^३कुभन्यवः उदकेच्छवः ^४कीरिणः स्तोतारः ^५उत्सं कूपमपेक्ष्य
नृषिताय गोतमाय यान्मरुतः ^६आ ^७नृतुः सर्वतोऽकुर्वन् अनयन् वा स्तोत्रम् । यद्वा । ये छन्दः-
स्तुमश्छन्दोभिः स्तुत्याः । स्तोमतिः स्तुतिकर्मा । कुभन्यवः सेकारो वृष्टयुक्कस्य । कुभिरुद्धनकर्मा ।
कीरिणः स्तोतुर्गोतमस्य पानार्थम् उत्सं कूपम् आ नृतुः आनीतवन्तः । ‘असिञ्जुत्सं गोतमाय
नृणजे’ (अ. सं. १. ८५. ११) इति द्युक्तम् ॥ ‘नृ नये’ इत्यस्य वा नर्ततेर्वा विक्षेपमात्रार्थस्येदं
रूपम् ॥ ^८ते मरुतः ^९के ^{१०}चित् ^{११}मे मह्यं ^{१२}तायवः ^{१३}न कदाचिदप्यदृश्यास्तस्करा इव स्थिताः ^{१४}ऊमाः
रक्षकाः ^{१५}दृशि वर्शने ^{१६}आसन् विषयभूता अभवन् । केचित् ^{१७}त्विषे शरीरदीप्त्यै बलाव वा आसन् ।
प्राणरूपेणेति भावः ॥

य ऋष्या ऋष्टिर्विद्युतः कवयः सन्ति वेधसः ।

तयूषे मारुतं गुणं नमस्ता रमया गिरा ॥ १३ ॥

ये । ऋष्याः । ऋष्टिर्विद्युतः । कवयः । सन्ति । वेधसः ।

तम् । ऋषे । मारुतम् । गुणम् । नमस्य । रमय । गिरा ॥ १३ ॥

१वे मरुतः १कृत्वाः दर्शनीयाः १कृष्टिविद्युतः आयुर्धैर्विद्योतमानाः १कृत्वाः मेधाविनः १वेद्यसः सर्वस्य १विधातारः १ १सन्ति १तं तेषां १मारुतं १गणं १रमया रमणीयया १गिरा स्तुत्वा हे १कृत्वे इयावाश्च १नमस्य परिचर स्तुहि ॥

अच्छं ऋषे मारुतं गणं दाना मित्रं न योषणा ।

दिवो वा धृष्णव ओजसा स्तुता धीमिरिषण्यत ॥ १४ ॥

अच्छं । ऋषे । मारुतम् । गणम् । दाना । मित्रम् । न । योषणा ।

दिवः । वा । धृष्णवः । ओजसा । स्तुताः । धीभिः । इषण्यत ॥ १४ ॥

हे १कृत्वे १मारुतं १गणं मरुत्संघं १मित्रं १न आतिथ्यमिव १दाना हविर्दानेन १योषणा । यौतेरिदं रूपम् । यौतीति योषा स्तुतिः । तथा च १अच्छं अभिगच्छेति शेषः । ऋषेरुत्तरार्धः १ प्रत्यक्षवाद् । १ओजसा बलेन हे १धृष्णवः धर्षका मरुतः १दिवो १वा सुलोकाद्वा । वासवश्चतुतेः इतरलोकद्वयाद्वा । १धीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः १स्तुताः १इषण्यत गच्छतः यज्ञम् ॥

नू मन्वान एषां देवां अच्छा न वक्षणा ।

दाना सचेत सूरिमिर्यामश्रुतेमिरञ्जिभिः ॥ १५ ॥

नू । मन्वानः । एषाम् । देवान् । अच्छं । न । वक्षणा ।

दाना । सचेत । सूरिभिः । यामिः । अश्रुतेभिः । अञ्जिभिः ॥ १५ ॥

१नु क्षिप्रम् १एषां मरुताम् । एतान् मरुत इत्यर्थः । १मन्वानः स्तुवन् १देवान् मरुत्संघ-
रिक्तान् १वक्षणा बहनेन निमित्तेन १अच्छं अभिप्राप्तुं १न मनुते । स स्तोता १सूरिभिः मेधाविभिः १
१यामश्रुतेभिः क्षीप्रगमनेन विश्रुतैः १अञ्जिभिः फलस्य व्यञ्जकैर्मरुजिः ॥ सर्वाः पञ्चम्वर्ये तृतीयाः ॥
उक्तलक्षणेभ्यो मरुज्यः १दाना अभिमतदानानि १सचेत संगच्छते ॥

प्र ये मे बन्ध्वेषे गां वोचन्त सुरयः पृथि्वी वोचन्त मातरम् ।

अघा पितरमिष्मिणं रुद्रं वोचन्त शिकसः ॥ १६ ॥

प्र । ये । मे । बन्धुः । एषे । गाम् । वोचन्त । सुरयः । पृथिवीम् । वोचन्त । मातरम् ।

अघं । पितरम् । इष्मिणम् । रुद्रम् । वोचन्त । शिकसः ॥ १६ ॥

१. व-व-व-त्र-ण-सर्वविधातारः; त-न-र-सर्वत्र विधातारः । २. त-न-र-उत्तरार्धः । ३. व-
व-आवच्छत । ४. व-व-स-ण-त-न-भ-र-मेधाविभिः प्रेरितुभिः ।

१वे मरुतः १मे महां १वम्भवे स्वेषां बभूवामम्भवे सति १सूरवः प्रेरकाः १र्षा माभ्यमिको वाचं गोदेवतां वा १प्र १वोचन्त प्रावोचन् ॥ अविशिष्टमृषेर्वाच्यम् । ऋषिः 'मरुदाव्यमनुवदति । तस्मादुत्तरयोः आख्यातयोः' यच्छन्दान्वयाभिधातः ॥ ते १पृथिं शुदेवतां पृथिवर्णां गां वा १मातरं १वोचन्त अनुवन् । 'पृथिव्यै वै पयसो मरुतो जाताः' (तै. सं. २. २. ११. ४) इति श्रुतेः । १अथ अथ १पितरं स्वकीयम् १इप्सिणं गमनवन्तमन्नवन्तं वा १रुद्रं १वोचन्त १शिकसः शक्तास्ते । मरुतां रुद्रेण पुत्रत्वपरिग्रहो बहुकृत्व उपपादितः ॥

स॒प्त मे॒ स॒प्त श॒किन् एक॑मेका श॒ता द॒दुः ।

य॒मुना॑यामधि श्रुतमुद्राधो गव्यं मृजे नि राधो अश्व्यं मृजे ॥ १७ ॥

स॒प्त । मे॒ । स॒प्त । श॒किन्ः । एक॑म्॒ऽएका । श॒ता । द॒दुः ।

य॒मुना॑याम् । अधि॑ । श्रुतम् । उत् । राधः । गव्यम् । मृजे॒ । नि । राधः । अश्व्यम् । मृजे॒ ॥ १७ ॥

१सप्त सप्तसंख्याकाः^१ संघाः । 'सप्तगणा वै मरुतः' (तै. सं. २. २. ११. १) इति श्रुतेः । अदितिगर्भे वर्तमानं वायुमिन्द्रः प्रविश्य सप्तधा विदार्थं पुनरेकैकं सप्तधा व्यदारयत् ते एकोनपञ्चाशन्मरुता अभवन्निति पुराणेषु प्रसिद्धम् । ते च सप्तसंख्याकाः १शाकिनः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः । ते च १एकमेका एकैको गणः १मे महां १शता शतसंख्याकानि गवाश्वयूथानि १ददुः दत्तवन्तः प्रयच्छन्तिवति वा आशीः । तैद्वत् १यमुनायां नद्याम् १अधि । अयं सप्तम्यर्थानुवादी^४ । तत्र १श्रुतं प्रसिद्धं १गव्यं गोसमूहात्मकं गोसंबन्धि वा १राधः धनम् १उत् १मृजे उन्मार्जयामि । तथा तैद्वत् १अश्व्यम् अश्वसमूहात्मकं तत्संबन्धि वा १राधः धनं^५ १नि १मृजे निमार्जिम् ॥ ॥ १० ॥

'को वेद जानम्' इति षोडशार्धं नवमं सूक्तम् । श्यावाश्व ऋषिः । आद्यापञ्चमीदशम्येकादशी-पञ्चदश्यः ककुभः षष्ठीसप्तमीनवमीत्रयोदशीचतुर्दशीषोडश्यः सतोवृहत्योऽष्टमी द्वादशी च गायत्री द्वितीया वृहती तृतीयानुष्टुप् चतुर्थी पुरउणिक् । मरुतो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'को वेद षोडश ककुवृहत्यनुष्टुप् पुरउणिक् ककुप्सतोवृहत्यौ गायत्री सतोवृहती ककुभौ गायत्री सतोवृहत्यौ ककुप्सतो-वृहती' इति । विनिषोगो लेक्त्रिकः ॥

को वे॒द जा॒नमे॒षां को वा॑ पु॒रा सु॒मेष्वा॑स म॒रुता॑म् ।

यद्यु॒युजे॑ कि॒ला॒स्यः ॥ १ ॥

कः । वे॒द । जा॒नम् । ए॒षा॒म् । कः । वा॒ । पु॒रा । सु॒मे॒षु । आ॒स । म॒रुता॑म् ।

यत् । यु॒युजे॑ । कि॒ला॒स्यः ॥ १ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-मे ऋषिः । २. ख-च-झ-ण-त-भ-र-निषातयोः । ३. ख-च-झ-भ-र-सप्तसंख्याकाः एतत्संख्याकाः । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-पञ्चम्यर्थानुवादी । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-'धनं' नास्ति ।

१५५॥ मरुतां पूर्वसूक्ते प्रस्तुतत्वाद्गान्वादेशविषयत्वादेवामित्वस्य निवातता ॥ १५५॥
उत्पत्तिं १५५॥ वेद जानाति कः पुमान् । १५५॥ वा १५५॥ पुरा पूर्वमप्येषां १५५॥ मरुतां १५५॥ युक्तेषु युक्तेषु १५५॥
भवति । १५५॥ यदा एते १५५॥ किलास्यः किलासीः । पृथीः १५५॥ इत्यर्थः । ताः १५५॥ युक्ते रथे वीजितवन्तः
तद्वेषां स्थितिं बललक्षणानि सुखानि च को जानातीत्यर्थः । वेगविषये १५५॥ सर्वत्र वाबोध्यमास्पदत्वा-
दिति भावः ॥

एतान्नर्थेषु तस्थुषः कः शुभाव कथा ययुः ।

कस्मै सन्तुः सुदासे अन्वापय इळाभिर्वृष्टयः सह ॥ २ ॥

आ । एतान् । रथेषु । तस्थुषः । कः । शुभाव । कथा । ययुः ।

कस्मै । सन्तुः । सुदासे । अन् । आपयः । इळाभिः । वृष्टयः । सह ॥ २ ॥

१५५॥ एतान् मरुतः १५५॥ रथेषु १५५॥ तस्थुषः स्थितवतः १५५॥ कः १५५॥ वा १५५॥ शुभाव भावयेदित्यर्थः । यद्वा । एतेषां
क्रोशध्वनिं रथध्वनिं च कः शृणुयात् । १५५॥ कथा कथं १५५॥ ययुः गच्छन्ति तदपि को जानाति । यद्वा ।
तान् कथमन्ये देवादयोऽनुगच्छेयुः । १५५॥ कस्मै १५५॥ सुदासे सुदानाय १५५॥ आपयः बहुभूता व्याप्ताः १५५॥
वृष्टयः वर्षकाः ॥ अयं कर्तरि क्तिप् ॥ १५५॥ इळाभिः बहुविधैरसैः १५५॥ सह सहिताः १५५॥ अनु १५५॥ सन्तुः अनुक्रमेण
अवतरेयुः १५५॥

ते म आहुर्य आययुरुप द्युमिर्विभिर्मदे ।

नरो मर्या अरेपस इमान्पश्यमिति दृहि ॥ ३ ॥

ते । मे । आहुः । ये । आऽययुः । उप । द्युमिः । विऽमिः । मदे ।

नरः । मर्याः । अरेपसः । इमान् । पश्यन् । इति । स्तुहि ॥ ३ ॥

ऋषिर्कङ्क्याभ्यां मरुत्प्रादुर्भावमाख्यास्यन् अनया प्रादुर्भूतान् पश्यन्नाह । १५५॥ मरुतः इत्थं रूपते
१५५॥ मे मर्याम् १५५॥ आहुः १५५॥ ये उप १५५॥ आययुः ये मरुतो मां प्राप्ताः । के साध्वनैः । १५५॥ द्युमिः क्षोभमानैः
१५५॥ विभिः गन्तुमिरन्धैः । किमर्थम् । १५५॥ मदे मदाय सोमपानजनिताय । किमादुरिति तदनुकूलैः । १५५॥
नरः नेतारः १५५॥ मर्याः मनुष्येभ्यो हिताः १५५॥ अरेपसः अलेपास्ते । हे ऋषे १५५॥ इमान् अस्मान् १५५॥ पश्यन् तथा
स्थितान् चक्षुषावलोकयन् १५५॥ स्तुहि १५५॥ इति आहुः । यद्वा । इति इत्थं पश्यन् स्तुहीति ॥

ये अक्षिषु ये वाशीषु स्वभानवः सन्तु रुक्मेषु खादिषु ।

आया रथेषु धन्वसु ॥ ४ ॥

ये । अक्षिषु । ये । वाशीषु । स्वऽभानवः । सन्तु । रुक्मेषु । खादिषु ।

आयाः । रथेषु । धन्वऽसु ॥ ४ ॥

१. क-व-स-न-न-भ-र-पृषत्यः ; श-पृषतः । २. क-व-स-न-भ-देसविषये, न-देसविषये । ३. क-
व-स-न-न-भ-अवतरेयुः वृष्टयानि, त-र-अवतरेयुः वृष्टयादीनि । ४. क-व-स-न-त-न-भ-र-वया ।

अथवा मरुतां स्वरूपं निरूपयति । हे मरुतो युष्माकं 'वे प्रसिद्धाः 'स्वभानवः स्वदीप्तयः 'अग्निषु आभरणेषु 'श्रायाः आभ्रवभूताः सन्ति । 'वे च 'वासीषु आबुधेषु । वे च 'जधु माध्वेषु । वे 'रुक्मेषु उरोभूषणेषु । वे च 'खादिषु हस्तपादस्थितकटकेषु । ' हस्तेषु खादिष्व कृतिष्व ' (ऋ. सं. १. १६८. ३), ' पशु खादयः ' (ऋ. सं. ५. ५४. ११) इति हि श्रुती भवतः । 'रथेषु 'धन्वसु च ये च स्वभानवः श्रायाः सन्ति । ' सुधन्वान इषुमन्तः ', ' सुरथाः प्रक्षिमातरः ' (ऋ. सं. ५. ५७. २) इति च निगमः । तान् सर्वान् स्तुम इति शेषः । यद्वा । ये स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयो मरुतोऽग्निस्वाभरणेषु निमित्तेषु श्राया आश्रया भविष्यामः । ये च वासीषु निमित्तेषु । एवं सर्वत्र योज्यम् । तादृग्विधानिमान्पश्यन् स्तुहीति पूर्वत्र संबन्धः । तेषामेव इदं वाक्यम् ॥

युष्माकं स्मा रथाँ अनु मुदे दधे मरुतो जीरदानवः ।

वृष्टी धावो यतीरिव ॥ ५ ॥

युष्माकम् । स्म । रथान् । अनु । मुदे । दधे । मरुतः । जीरऽदानवः ।

वृष्टी । धावः । यतीऽइव ॥ ५ ॥

हे 'जीरदानवः शीघ्रदाना हे 'मरुतः 'युष्माकं 'रथान् 'अनु उद्दिश्य 'मुदे मोक्षाय 'दधे धारयामि करोमीत्यर्थः । सामर्थ्यात् स्तुतीरिति लक्ष्यते । 'स्म' इति पूरणः^१ । 'वृष्टी वृष्ट्या' 'यतीः सर्वत्र गच्छन्तीः 'धावः दीप्तोरिव इक्ष्यमानान् रथानिति संबन्धः ॥ ॥ ११ ॥

कारीयां तिस्रः पिण्ड्यो होतव्याः । तत्र द्वितीयायाः ' आ यं नरः ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे विद्युम्महसो नरो अश्मदिद्यवः ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः ।

वि पर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति वृष्टयः ॥ ६ ॥

आ । यम् । नरः । सुऽदानवः । ददाशुषे । दिवः । कोशम् । अचुच्यवुः ।

वि । पर्जन्यम् । सृजन्ति । रोदसी इति । अनु । धन्वना । यन्ति । वृष्टयः ॥ ६ ॥

'नरः नेतारः 'सुदानवः शोभनदाना मरुतः 'यं 'कोशम् । मेघनामैतत् । अपां कोशबद्धारकं मेघं 'ददाशुषे हविर्दत्तयते यजमानाय 'दिवः अन्तरिक्षात् 'आ 'अचुच्यवुः आख्याययन्ति 'पर्जन्यं मेघं 'रोदसी 'अनु धावापृथिव्याबलुप्तस्य 'वि 'सृजन्ति विमोक्षयन्ति । पश्चात् 'धन्वना सर्वत्र गच्छन्तीत्येकेन सह 'वृष्टयः वृष्टिप्रदा मरुतः 'यन्ति सर्वत्र ध्यायुयन्ति ॥

त॒तृदा॒नाः सि॒न्ध॒वः क्षो॒दसा॒ रजः॑ प्र संसृ॒धेन॒वो यथा॑ ।

स्य॒न्ना अ॒श्वाऽइ॒वाध्व॑नो वि॒मोच॑ने वि यद्वर्त॑न्ते ए॒न्यः ॥ ७ ॥

त॒तृदा॒नाः । सि॒न्ध॒वः । क्षो॒दसा॑ । रजः॑ । प्र । स॒सृ॒धुः । धे॒न॒वः । य॒था॒ ।

स्य॒न्नाः । अ॒श्वाऽइ॒व । अ॒ध्व॒नः । वि॒मोच॑ने । वि । यत् । वर्त॑न्ते । ए॒न्यः ॥ ७ ॥

१सिन्धवः स्यन्दमाना अपः २तृदाणाः निर्भिन्दन्तः ३मेघान् ४मरुतः ५क्षोदसा उदकेन सह ६रजः अन्तरिक्षं ७प्र ८ससृधुः प्रसरन्ति ९धेनवो १०यथा पयः सिञ्चन्त्यो नवप्रसूताः ११गाव इव १२किञ्च दृष्टान्तान्तरम् १३स्यन्नाः आशुगतयः १४अश्वा इव अश्वाः १५यथा १६अध्वनः १७विमोचने अनुष्णानामध्व-विमोकाय संचरन्ति तथेत्यर्थः । १८यत् यदा १९एन्यः । नदीनामैतत् । नद्यः २०वि २१वर्तन्ते २२विविधं संचरन्ति । अथवा प्रतिनिवृत्त्य वर्तन्ते । प्रवर्धन्त इत्यर्थः । तदेवं कुर्वन्तीति पूर्वग्राम्भवः ॥

आ या॒त म॒रुतो॑ दि॒व आ॒न्तरि॑क्षाद॒मादु॑त । मा॒व स्था॒त प॒राव॑र्तः ॥ ८ ॥

आ । या॒त । म॒रु॒तः । दि॒वः । आ । अ॒न्तरि॑क्षात् । अ॒मात् । उ॒त ।

मा । अ॒व । स्था॒त । प॒रा॒ऽव॑र्तः ॥ ८ ॥

हे १मरुतः २परावर्तः अत्यन्तदूरदेशात् ३दिवः एलोकात् ४आ ५यात । तथा ६अन्तरिक्षात् ७आ यात । ८उत अपि च ९अमात् अस्माल्लोकादा यात । परावर्त इत्यत्रापि १०वा योज्यम् । परावर्तो दूरदेशे तत्र तत्र एलोकादौ ११माव १२स्थात अवस्थिति मा कुरुत ॥

मा वो॑ र॒सानि॑त॒मा कु॒भा क्रु॒मुर्मा॒ वः सि॒न्धु॒र्नि री॑र॒मत् ।

मा॒ वः परि॑ ष्ठात्स॒रयुः॑ पु॒रीषि॑ण्य॒स्मे इत्सु॑न्नम॒स्तु वः॑ ॥ ९ ॥

मा । वः । र॒सा । आ॒नि॒त॒मा । कु॒भा । क्रु॒मुः । मा । वः । सि॒न्धुः । नि । री॑र॒मत् ।

मा । वः । परि॑ । स्था॒त् । स॒रयुः॑ । पु॒रीषि॑णी । अ॒स्मे इति॑ । इत् । सु॒न्नम् । अ॒स्तु । वः ॥ ९ ॥

हे मरुतः १वः युष्मान् २रसा । नदीनामैतत् । ' रसा नदी भवति ' (निरु. ११. २५) इति निरुक्तम् । रसनवती शब्दवती । ३अनितमा । इता प्राप्ता आ यस्याः सा इतमा । न तादृश-नितमा । ४कुभा कुत्सितदीप्तिश्च ५मा ६नि ७रीरमत् मा ८निरुद्धं ९रमन् । १०क्रुमुः सर्वत्रक्रमणः ११सिन्धुः समुद्रश्च १२मा नि रीरमत् । तथा १३पुरीषिणी । पुरीषसुदकम् । तद्वती १४सरयुः जवि १५मा १६परि १७ष्ठात्

१. ख-व-ण-म-तरन्तः; क्ष-तितरन्तः; त-न-र-वितरन्तः । २. ख-व-क्ष-ण-त-न-म-र-व-व-प्रसूतिः । ३. ग-व-ज-र-स- ' अश्वाः ' नास्ति । ४. ख-व-न-त-म-विमोकाव वर्तन्ते; न-विमोकाव विवर्तन्ते । ५. ख-व-क्ष-ण-न-म-र-स-तदेवम् । ६. ख-व-ण-त-न-म-र-इत्यत्र । ७. ख-व-ण-त-न-म-र-निरुद्धम्; क्ष-निरुद्ध मा ।

परितस्तिष्ठतु मा निरुणद्ध । १ अस्मे १ इत् अस्मात्वेव १ अस्तु १ सुप्तं त्वदागमनजनितं सुप्तं १ वः
युष्माकं संबन्धि युष्मत्स्वभूतम् ।

तं वः शर्धं रथानां त्वेषं गुणं मारुतं नव्यसीनाम् ।

अनु प्र यन्ति वृष्टयः ॥ १० ॥

तम् । वः । शर्धम् । रथानाम् । त्वेषम् । गुणम् । मारुतम् । नव्यसीनाम् ।

अनु । प्र । यन्ति । वृष्टयः ॥ १० ॥

१ तं मारुतमित्यनेन संबध्यते । १ वः युष्माकं प्रेरकं १ नव्यसीनां नूतनानां १ रथानां १ शर्धं बलं १ त्वेषं
दीप्तं तं १ मारुतं १ गुणं च स्तौमीत्यर्थः । यद्वा । रथानां रंहणशीलानां वो युष्माकं शर्धं परेषामभि-
भावुकं गुणं स्तौमीत्येकमेव वाक्यम् । अथ परोक्षकृतः । १ वृष्टयः युष्मान् १ अनु १ प्र १ यन्ति प्रकर्षेण
गच्छन्ति । यद्वा । वर्षका मरुतोऽनु अनुकूलं प्रकृष्टं यन्ति गच्छन्ति ॥ ॥ १२ ॥

शर्धंशर्धं व एषां व्रातंव्रातं गुणंगणं सुशस्तिभिः ।

अनु क्रामेम धीतिभिः ॥ ११ ॥

शर्धम्ऽशर्धम् । वः । एषाम् । व्रातम्ऽव्रातम् । गुणम्ऽगणम् । सुशस्तिभिः ।

अनु । क्रामेम । धीतिभिः ॥ ११ ॥

इ मरुतः १ एषां १ वः युष्माकं १ शर्धंशर्धं तत्तद्वलं १ व्रातंव्रातम् । अविवक्षितगणः १ व्रातः । तं तं
व्रातं वः १ गुणंगणं तं तं सप्तसप्तसमुदायात्मकं गुणंगणं च १ सुशस्तिभिः शोभनस्तुतिभिः १ धीतिभिः
कर्मभिर्हविषप्रदानादिलक्षणैः १ अनु १ क्रामेम अनुगच्छेम ॥

कस्मा अद्य सुजाताय रातहव्याय प्र ययुः । एना यामेन मरुतः ॥ १२ ॥

कस्मै । अद्य । सुऽजाताय । रातहव्याय । प्र । ययुः । एना । यामेन । मरुतः ॥ १२ ॥

१ अद्य अस्मिन् दिने १ कस्मै १ सुजाताय १ रातहव्याय दत्तहविष्याय १ प्र १ ययुः प्रकर्षेण गच्छेयुः
१ एना अनेन १ यामेन रथेन १ मरुतः ॥

येन तोकाय तर्नयाय धान्यं बीजं वहष्वे अक्षितम् ।

अस्मभ्यं तद्वत्तन यद् ईमहे राधो विश्वायु सौमगम् ॥ १३ ॥

येन । तोकाय । तर्नयाय । धान्यम् । बीजम् । वहष्वे । अक्षितम् ।

अस्मभ्यम् । तत् । वत्तन । यद् । वः । ईमहे । राधः । विश्वाऽआयु । सौमगम् ॥ १३ ॥

हे मरुतः १येन सद्येन मनसा २तोकाय पुत्राय ३तनयाय तत्पुत्राय धनाय वा ४धात्र्यं
५वीजम् ६अक्षितम् अक्षीणं ७वहध्वे धारयध्वे तेन चित्तेन ८अस्मभ्यं ९तत् धान्यं बीजं १०घत्तन ।
११यत् च १२वः युष्मान् १३ईमहे याचामहे १४राधः धनं १५विश्वायु सर्वाज्योपेतं कृत्वायुव्योपेतं वा १६सौमगं
सौभाग्यं च तद्धत्तनेति समन्वयः ॥

अतीयाम निदस्तिरः स्वस्तिभिर्हित्वावद्यमरातीः ।

वृष्टी शं योराप उस्ति भेषजं स्याम मरुतः सह ॥ १४ ॥

अति । इयाम । निदः । तिरः । स्वस्तिभिः । हित्वा । अवद्यम् । अरातीः ।

वृष्टी । शम् । योः । आपः । उस्ति । भेषजम् । स्याम । मरुतः । सह ॥ १४ ॥

हे मरुतो वयं १स्वस्तिभिः क्षेमैः २अवद्यं पापं ३हित्वा परित्यज्य ४निदः निम्बकान् ५अरातीः
६शत्रून् ७तिरः प्रासान् । यद्वा तिरः अन्तर्हितम् । ८अतीयाम अतिक्रम्य गच्छेम तिरस्कृतं इत्यर्थः ।
९अनेनानिष्टपरिहारः प्रार्थित उत्तरेणैष्टप्राप्तिरुच्यते । १०वृष्टी वृष्टिषु युष्मत्प्रेरितासु सतीषु ११जं
१२सुखं १३योः पापानां यावनं १४च १५आपः उदकानि ॥ शसः स्थाने जस् ॥ १६उजि गोयुक्तं १७भेषजम् ।
१८यद्यप्येतदुदकनाम तथापि पृथगपामभिधानादत्र तद्धेतुकार्यमत्रमुच्यते । तत् सर्वं १९सह २०स्याम
२१लभेमहि हे २२मरुतः वयम् । यद्वा । आपो युष्मत्प्रेरिता उक्तं सर्वं कुर्वन्तु । वयं सर्वे सहैव स्याम
२३भवेम युष्मत्स्वभूताः ॥

सुदेवः समहासति सुवीरौ नरो मरुतः स मर्त्यः ।

यं त्रायध्वे स्याम ते ॥ १५ ॥

सुदेवः । समह । असति । सुवीर । नरः । मरुतः । सः । मर्त्यः ।

यम् । त्रायध्वे । स्याम । ते ॥ १५ ॥

हे १समह । प्रशस्तवचनः समहशब्दः । हे पूजित मरुतां गण २सः ३मर्त्यः च ४सुदेवः कन्याज-
मरुत्संज्ञकदेवोपेतः ५असति भवति । हे ६नरः नेतारो हे ७मरुतः सः ८सुवीरः क्षोभनपुत्राण्युपेतश्च
९असति भवति । १०यं मर्त्यं ११त्रायध्वे पालयध्वे । एवं १२भवति १३ते वयं १४स्याम युष्मदीवाः ॥

स्तुहि भोजान्त्स्तुवतो अस्य यामनि रणन्गावो न यवसे ।

यतः पूर्वीह्व सखीरनु ह्वय गिरा गृणीहि कामिनः ॥ १६ ॥

स्तुहि । भोजान् । स्तुवतः । अस्य । यामनि । रणन् । गावः । न । यवसे ।

यतः । पूर्वीन् । ह्व । सखीन् । अनु । ह्वय । गिरा । गृणीहि । कामिनः ॥ १६ ॥

१. ख-च-स-ण-न-म-र- यम् । २. ख-च-स-ण-त-न-म-र- यवनम् । ३. ग-च-म-र-स- 'स
मर्त्यश्च' नास्ति । ४. ग-च-ज- स मर्त्यः । ५. त-व एकम् ।

हे ऋषे ऽस्तुवतः स्तुतिं कुर्वतः ऽअस्य यजमानस्य ऽयामनि यज्ञे ऽभोजान् दातृन् मरुतः
 ऽस्तुहि । ऽगावो ऽन ऽयवसे । तृणादिभक्षणाय गच्छन्त्यः^१ गावो यथा रमन्ते तद्वन्मरुतोऽपि ऽरणन्
 रमन्ताम् । ऽयतः गच्छतो मरुतः ऽपूर्वान् पुरातनान् ऽसखीन् ऽइव ऽअनु ऽह्वय आह्वय । ऽकामिनः
 स्तुतीच्छावतो मरुतः ऽगिरा स्तुत्या ऽगृणीहि स्तुहि ॥ ॥ १३ ॥

‘ प्र शर्धाय ’ इति पञ्चदशर्चं दशमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्घं मरुदेवताकम्^२ । चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा
 जगत्याः । ‘ प्र शर्धाय पञ्चोना जागतमुपागत्या त्रिष्टुप् ’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।
 आद्यैन्द्रामारुत्यां प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—‘ प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्यैन्द्रीमनूद्य
 मारुत्या यजेत् ’ (आश्व. श्रौ. २. ११) इति ॥

प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इमां वाचमनजा पर्वतच्युते ।

धर्मस्तुभे दिव आ पृष्ठयज्वने द्युमन्नश्रवसे महि नृम्णमर्चत ॥ १ ॥

प्र । शर्धाय । मारुताय । स्वऽभानवे । इमाम् । वाचम् । अनज । पर्वतऽच्युते ।

धर्मऽस्तुभे । दिवः । आ । पृष्ठऽयज्वने । द्युमन्नऽश्रवसे । महि । नृम्णम् । अर्चत ॥ १ ॥

प्र अनजेति संबन्धः । ऽमारुताय मरुतसंबन्धिने ऽशर्धाय बलाय ऽइमां क्रियमाणां ऽवाचं^३
 स्तुतिं ऽप्र ऽअनज प्रापय । ऽस्वभानवे स्वायत्ततेजसे ऽपर्वतच्युते पर्वतस्य च्यावयित्रे ऽधर्मस्तुभे
 धर्मस्य स्तोभयित्रे ऽदिव ऽआ शुलोकादागच्छते ऽपृष्ठयज्वने^४ षट् पृष्ठैः रथन्तरङ्गहृदादिमिरीजानाय
 ऽद्युमन्नश्रवसे द्योतमानाज्ञाय ऽमहि महत् प्रभूतं ऽनृम्णं^५ धनं हविर्लक्षणम् ऽअर्चत ददतेत्यर्थः ॥

कारीयां प्रथमस्याः^६ पिण्ड्याः^६ ‘ प्र वो मरुतः ’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘ प्र वो मरुतस्तविषा
 आ यं नरः ’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवो वयोवृधो अश्वयुजः परिज्रयः ।

सं विद्युता दधति वाशति त्रितः स्वरन्त्यापोऽवना परिज्रयः ॥ २ ॥

प्र । वः । मरुतः । तविषाः । उदन्यवः । वयःऽवृधः । अश्वऽयुजः । परिऽज्रयः ।

सम् । विऽद्युता । दधति । वाशति । त्रितः । स्वरन्ति । आपः । अवना । परिऽज्रयः ॥ २ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं गणाः ऽप्र प्रादुर्भवन्ति । कीदृशा गणाः । ऽतविषाः दीप्ता महान्तो
 वा ऽउदन्यवः उदकेच्छवो जगद्भक्षणार्थं^७ ऽवयोवृधः अन्नस्य वर्धयितारः ऽअश्वयुजः गमनाय रथेऽश्वानां
 योकारः ऽपरिज्रयः परितो गन्तारः ऽविद्युता ऽसं ऽदधति संगच्छन्ते । तदानीं ऽत्रितः त्रिषु स्थानेषु

१. ख-च-स-ण-भ-पाच्छन्त्यः । २. ख-च-ण-भ-मरुदेवताकं च । ३. ख-च-स-ण-न-भ-र-श-
 ‘ वाचं ’ नास्ति । ४. ख-च-स-ण-त-न-भ-र- यद्वा पृष्ठयज्वने । ५. त-द्युमन्नम् । ६. ख-च-स-ण-भ-
 प्रथमायाः पिण्ड्याः ; न-प्रथमायां पिण्ड्याम् । ७. ख-च-स-ण-न-भ-र-जगद्भक्षणार्थम् ।

तायमानो मेवो मरुत्तणो वा 'वाशति शब्दयति । अस्मिन् पक्षे संबन्धाद्ः^१ अयम् । तदा 'आपः
'परिप्लवः परितो गन्ध आपः 'अवना अवनौ भूसौ 'स्वरन्ति अधः पतन्ति ॥

'विद्युन्महसः' इति तृतीया कारीर्यामेव द्वितीयस्याः पिण्ड्या याज्या । सूत्रितं च- 'विद्युन्महसो
नरोऽश्मदिद्यवो कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णाः ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवो वातस्विषो मरुतः पर्वतच्युतः ।

अब्दया चिन्मुहुरा हादुनीवृतः स्तनयदमा रभसा उदोजसः ॥ ३ ॥

विद्युत्समहसः । नरः । अश्मदिद्यवः । वातस्विषः । मरुतः । पर्वतच्युतः ।

अब्दया । चित् । मुहुः । आ । हादुनिवृतः । स्तनयत्सममा । रभसाः । उत्सोजसः ॥ ३ ॥

'विद्युन्महसः विद्योतमानतेजसः 'नरः वृष्ट्यादेर्नेतारः 'अश्मदिद्यवः व्यासायुधा अश्मसार-
मयायुधा वा 'वातस्विषः प्राप्तदीप्तयः 'पर्वतच्युतः पर्वतानां मेघानां वा व्यावहितारः 'अब्दया
'मुहुः उदकानां दातारः ॥ जसः^२ याजादेशः । चिर्दित पूरणः ॥ 'हादुनीवृतः हादुन्याः अशनेः'^३
प्रवर्तकाः 'स्तनयदमाः । अमाशब्दः साहित्यवाची । शब्दोपेतगणा इत्यर्थः । 'रभसाः वृष्टयर्थमु-
द्युजानाः 'उदोजसः उद्धतबलाः^४ 'मरुतः वृष्ट्यर्थं प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

व्यक्तुम्बुद्रा व्यहानि शिक्कसो व्यन्तरिक्षं वि रजोसि धृतयः ।

वि यदज्जौ अजय नाव ई यथा वि दुर्गाणि मरुतो नाह रिप्यथ ॥ ४ ॥

वि । अक्तून् । रुद्राः । वि । अहानि । शिक्कसः । वि । अन्तरिक्षम् । वि । रजोसि । धृतयः ।

वि । यत् । अजान् । अजय । नावः । ईम् । यथा ।

वि । दुःगानि । मरुतः । न । अह । रिप्यथ ॥ ४ ॥

हे 'रुद्राः रुद्रपुत्रा मरुतः 'अक्तून् रात्रीः 'वि अजय इत्युत्तरार्धगतेन संबध्यते । एवं
सर्वत्रेति । क्षिपयेति तस्यार्थः । 'अहानि अपि 'वि अजय । हे 'शिक्कमः शक्ताः सर्वमपि कर्तुम्
'अन्तरिक्षं 'वि अजय । तथा 'रजोसि 'वि अजय । हे 'धृतयः कम्पकाः 'यत् यदा 'अजान् मेवान्
'वि' 'अजय' गमयथ 'नाव ई ताः 'यथा समुद्रं तद्वत् 'दुर्गाणि जगुनगराणि 'वि अजय हे
'मरुतो 'नाह 'रिप्यथ नैव हिंसय ॥

१. स-च-न-सर्वदः; स-त-म-संबादः; न-संप्रवादः; स-संबिभुता । २. र-स- कसः । ३. स-च-
स-न-न-म-र- ' अशनेः ' नास्ति । ४. स-च-न-बहुलाः; स-न-र-उद्धतबलाः; म-हुतबलाः । ५. स-त-
म-र-विष्यथ ।

तद्वीर्यं वो मरुतो महित्वनं दीर्घं ततान सूर्यो न योजनम् ।

एता न यामे अगृभीतशोचिषोऽनश्चदां यययातना गिरिम् ॥ ५ ॥

तत् । वीर्यम् । वः । मरुतः । महिऽत्वनम् । दीर्घम् । ततान् । सूर्यः । न । योजनम् ।

एताः । न । यामे । अगृभीतऽशोचिषः । अनश्चऽदाम् । यत् । नि । अयातन । गिरिम् ॥ ५ ॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकं ऽतद्वीर्यं प्रसिद्धं सामर्थ्यं ऽमहित्वनं महत्त्वं ऽदीर्घम् अत्यन्तमायतं
 ऽततान तनोति । लोके ऽसूर्यो ऽन ऽयोजनं सूर्यस्तेज इव । ऽएता ऽन^१ एतवर्णा देवानामश्वा इव ।
 ते यथा ऽयामे^२ गमने योजनं^३ दीर्घं तन्वन्ति तद्वदित्यपरो दृष्टान्तः । ते च ऽअगृभीतशोचिषः
 अगृहीततेजस्काः । यद्वैतन्मरुतां विशेषणम् । हे मरुतो यूयमगृभीतशोचिषः सन्तः ऽयत् यदा
 ऽअनश्चदां व्यापकोदकादातारं पणिभिरपहतानामश्वानामप्रदातारं वा ऽगिरिं मेघं पर्वतं वा ऽन्ययातन
 निहतवन्तः^४ स्थ^५ ॥ ॥ १४ ॥

अभ्राजि शर्धो मरुतो यदर्णसं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः ।

अध स्मा नो अरमति सजोषसश्चक्षुरिव यन्तमनु नेषथा सुगम् ॥ ६ ॥

अभ्राजि । शर्धः । मरुतः । यत् । अर्णसम् । मोषथ । वृक्षम् । कपनाऽइव । वेधसः ।

अध । स्म । नः । अरमतिम् । सऽजोषसः ।

चक्षुऽइव । यन्तम् । अनु । नेषथ । सुऽगम् ॥ ६ ॥

हे ऽवेधसः वृष्टेर्विधातारो हे ऽमरुतः ऽशर्धः भवतां गणम् ऽअभ्राजि भ्राजते । ऽयत् यस्मात्
 ऽअर्णसम् उदकवन्तं ऽवृक्षम् । वृक्षयते विदार्यत इति वृक्षो मेघः । तं ऽमोषथ ताडयत्येत्थर्थः ।
 ऽकपनेव^४ । इत्येत्थनर्थकः । कम्पनाः सन्तः । यद्वा । कपनाः कृमयो वृक्षं घुणादवः । ते यथा मुञ्चन्ति
 तद्वत् । ऽअध अपि च । ऽस्म इति पूरणः । ऽनः अस्मान् । मामित्यर्थः । हे ऽसजोषसः युष्मासु
 परस्परं समानप्रीतयो यूयम् ऽअरमतिम् आरमणं धनादिकं प्रति ऽयन्तं गच्छन्तम् ऽअनु ऽनेषथ
 अनुक्रमेण नयथ ऽसुगं सुगमनं मार्गम् । तत्र दृष्टान्तः । ऽचक्षुरिव । तद्यथा मार्गप्रदर्शनेन^५ नायकं^५
 भवति तद्वत् ॥

१. ख-च-क्ष-ण-त-न-अ-र-क्ष-‘न’ नास्ति । २. ख-च-ण-ते यजनम्; क्ष-न-अ-मे यजनम्;
 ३. यामे यजनम्; श-यामे गमनाय योजनम् । ४. ख-च-व-निहतवन्तः स्थाः; ग-व-ज-क्ष-निहतवन्तः ।
 ५. त-कपना इव । ५. ख-ग-व-च-ज-ण-मार्गप्रदर्शने नायकम्; श-मार्गप्रदर्शननायकम् ।

न स जीयते मरुतो न हिन्यते न स्नेधति न व्यथते न रिप्यति ।

नास्य राय उप दस्यन्ति नोतय ऋषिं वा यं राजानं वा सुबूदथ ॥ ७ ॥

न । सः । जीयते । मरुतः । न । हिन्यते । न । स्नेधति । न । व्यथते । न । रिप्यति ।

न । अस्य । रायः । उप । दस्यन्ति । न । उतयः ।

ऋषिम् । वा । यम् । राजानम् । वा । सुबूदथ ॥ ७ ॥

हे मरुतः यूयं यम् ऋषिं मन्त्रद्वष्टारं ब्राह्मणं राजानं वा सुबूदथ^१ क्षारयथ प्रेरयथ सत्कर्मसु
वसः ऋषी राजा वा न जीयते । अन्यैर्न पराभाष्यते ॥ 'जि जये' 'ज्या वयोदानौ' इत्यस्य वा
रूपम् ॥ हे मरुतः न हिन्यते । न हिंस्यते अत्यर्थं प्राणैर्न विरुज्यते । न स्नेधति न क्षीयते । न
व्यथते न पीड्यते । न रिप्यति न हिंस्यते । अत्र हिंसा बाधमात्रम् । अस्य रायः धनानि
न उप^२ दस्यन्ति नोपक्षीयन्ते । तथा नोतयः रक्षा अप्युप दस्यन्ति ॥

कारीयामेव तृतीयस्याः पिण्डया याज्या 'नियुत्वन्तः' इत्येवा । सूत्रितं च—'नियुत्वन्तो
ग्रामजितो यथा नरोऽग्रे बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहा' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरोऽर्यमणो न मरुतः क्वन्धिनः ।

पिन्वन्त्युत्सं यदिनासो अस्वरन्व्युन्दन्ति पृथिवीं मध्वो अन्धसा ॥ ८ ॥

नियुत्वन्तः । ग्रामजितः । यथा । नरः । अर्यमणः । न । मरुतः । क्वन्धिनः ।

पिन्वन्ति । उत्सम् । यत् । इनासः । अस्वरन् ।

वि । उन्दन्ति । पृथिवीम् । मध्वः । अन्धसा ॥ ८ ॥

नियुत्वन्तः नियुत्संशकैरथैस्तद्वन्तः मरुतः ग्रामजितः संघात्मकस्य पदार्थस्य विशेषवितारः
नरः नराकारा नेतारो वा । मरुतो नियुत्वन्तः । अयं शब्दोऽत्राश्वमामान्ये वर्तते । मितरां वचन-
वन्तोऽश्ववन्तो ग्रामजितो ग्रामस्य जेतारो नर इव मनुष्या इव तथा भवन्ति । अर्यमणो न
अर्यमप्रभृतय आक्षिप्ता इव । दीप्ता इति शेषः । तादृशाः मरुतः क्वन्धिनः उदकवन्तो भवन्ति ।
यत् यदा इनासः ईश्वराः उत्सं कृपादिनिष्प्रदेशं मेघं वा पिन्वन्ति प्लावयन्त्युदकेन । यदा
अस्वरन् शब्दयन्ति यदा व्युन्दन्ति पृथिवीं मध्वः मधुरस्वादकम् अन्धसा कालेन^३ लक्ष्यं
भवति । यदा यदा अस्वरन् तदा पिन्वन्त्युत्समिनासः तदा मध्वः पृथिवीं व्युन्दन्ति ॥

प्रवत्स्वतीयं पृथिवी मरुद्भ्यः प्रवत्स्वती द्यौर्भवति प्रयद्भ्यः ।

प्रवत्स्वतीः पृथ्या अन्तरिक्ष्याः प्रवत्स्वन्तः पर्वता जीरदानवः ॥ ९ ॥

प्रवत्स्वती । इयम् । पृथिवी । मरुत्भ्यः । प्रवत्स्वती । द्यौः । भवति । प्रयत्भ्यः ।

प्रवत्स्वतीः । पृथ्याः । अन्तरिक्ष्याः । प्रवत्स्वन्तः । पर्वताः । जीरदानवः ॥ ९ ॥

इयं पृथिवी मरुद्भ्यः मरुतामर्थाय प्रवत्स्वती । प्रवन्तः प्रकर्षवन्तो विस्तीर्णाः प्रदेशा यस्यां सा प्रवत्स्वती । तादृशी भवति । कृत्स्नापि भूमिः मरुत्परा^१ भवतीत्यर्थः । तां सर्वांमपि व्यामु-
वन्तीति यावत् । तथा द्यौः अपि प्रयद्भ्यः प्रकर्षेण गच्छद्भ्यस्तेभ्यः प्रवत्स्वती भवति । सापि मरुतां
संचाराय । तथा अन्तरिक्ष्याः अन्तरिक्षे भवाः पृथ्याः स्नुगतयोऽपि प्रवत्स्वतीः प्रवत्स्वत्यो मरुद्भ्यो
भवन्ति । पर्वताः^२ अग्रयो मेघा वा प्रवत्स्वन्तः भवन्ति जीरदानवः क्षिप्रदाना मरुद्भ्यः ॥

यन्मरुतः सभरसः स्वर्णरः सूर्य उदिते मदथा दिवो नरः ।

न वोऽश्वाः श्रथयन्ताह सिक्लतः सद्यो अस्याध्वनः पारमश्रुथ ॥ १० ॥

यत् । मरुतः । सभरसः । स्वःनरः । सूर्ये । उत्तुङ्गते । मदथ । दिवः । नरः ।

न । वः । अश्वाः । श्रथयन्त । अह । सिक्लतः । सद्यः । अस्य । अध्वनः । पारम् । अश्रुथ ॥ १० ॥

हे मरुतः सभरसः सहबलाः स्वर्णरः सर्वस्य नेतारो यूयं यत् यदा सूर्ये उदिते
उद्गते मध्याह्ने मदथ सोमेन हे दिवः ण्यलोकस्य नरः नेतारः । यदा सोमं पातुमिच्छथेत्यर्थः ।
तदा वोऽश्वाः सिक्लतः सरन्तः न अह श्रथयन्त नैव श्रथयन्ति । सद्यः तदानीमेव अस्याध्वनः
देवयजनमार्गस्य पारमश्रुथ व्यामुथ । यद्वा । यदा सोमेन मदथ तदा त्वदीया अश्वा न शिथिला
भवन्ति । यूयं च कृत्स्नस्य लोकत्रयमार्गस्य पारमश्रुथ ॥ ॥ १५ ॥

अंसेषु व ऋष्टयः पत्सु खादयो वक्षःसु रुक्मा मरुतो रथे शुभः ।

अग्निभ्राजसो विद्युतो गर्भस्त्योः शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

अंसेषु । वः । ऋष्टयः । पत्सु । खादयः । वक्षःसु । रुक्माः । मरुतः । रथे । शुभः ।

अग्निभ्राजसः । विद्युतः । गर्भस्त्योः ।

शिप्राः । शीर्षसु । विस्तताः । हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

१. ऋ-व-ण-मरुत्परा; ऋ-भ-मरुत्पराय; त-र-मरुत्पराय; न-मरुतामर्थाय; ऋ-मरुद्भ्यां ।

२. ऋ-न-भ-र-तं पर्वताः ।

हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकम् ऽअंसेषु ऽअद्वयः आयुधानि भासन्त इति शेषः । ऽवसु ऽवसद्वः कटकाः । ऽवक्षःसु ऽरुक्माः हाराः । ऽरथे ऽशुभः मधुरामुषा आपः । ऽअग्निआजसः अग्निदीप्ताः ऽविश्रुतो ऽगभस्स्योः हस्तयोर्भासन्त इत्यर्थः । ऽशीर्षसु शिरःसु ऽहिरण्यवीः^१ हिरण्यमयः^२ ऽक्षिप्राः उष्णीषमय्यः ऽवितताः विस्तृताः । प्रतिवाक्यं वितता इति वा संबन्धनीयम् ॥

तं नार्कमुर्यो अगृभीतशोचिषं रुशत्पिप्पलं मरुतो वि धूनुथ ।

समच्यन्त वृजनातिंत्विषन्त यत्स्वरन्ति घोषं विततमृतायवः ॥ १२ ॥

तम् । नार्कम् । अर्यः । अगृभीतऽशोचिषम् । रुशत् । पिप्पलम् । मरुतः । वि । धूनुथ ।

सम् । अच्यन्त । वृजना । अतिंत्विषन्त । यत् ।

स्वरन्ति । घोषम् । विस्तृतम् । ऋतऽयवः ॥ १२ ॥

हे ऽमरुतः ऽअर्यः गन्तारो यूयं ऽतं प्रसिद्धं ऽनाकम् आदित्यम् । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः । ऽअगृभीतशोचिषम् असुरैरनपहततेजस्कं तं ऽरुशत् शुभ्रवर्णं ऽपिप्पलम् उदकं ऽवि ऽधूनुथ विविधे चालयथ ॥ अयं द्विकर्मकः ॥ ऽयत् यदा ऽवृजना बलानि ऽसमच्यन्त संगता बलिनो भवथ । इविभिः अस्मद्वैतैरिति भावः । पश्चात् ऽअतिंत्विषन्त दीप्ता भवथ ॥ उभयत्र पुरुषव्यत्ययः ॥ यद्वा । यदासुरा वृजना बलैः समच्यन्त अतिंत्विषन्त तदा ऽघोषं भयजनकं शब्दं ऽविततं विस्तृतं ऽस्वरन्ति कुलेत्यर्थः । ऽऋतायवः उदकमिच्छन्तो यूयम् । यद्वा । उत्तरार्धे ऋतिव्ययजमानपरतया व्याख्येयः । यत् यदा ऋतायवः यज्ञकामा यजमानादयो यदा समच्यन्त संगताः वृजना बलान्यतिंत्विषन्त च स्वरन्ति घोषं स्तोत्रं विततं तदानीं पिप्पलं वि धूनुयेति संबन्धः ॥

युष्मादक्षस्य मरुतो विचेतसो रायः स्याम रथ्योऽ वयस्वतः ।

न यो युच्छति तिष्योऽ यथा दिवोऽस्मे ररन्त मरुतः सहस्रिणम् ॥ १३ ॥

युष्मादक्षस्य । मरुतः । विचेतसः । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

न । यः । युच्छति । तिष्यः । यथा । दिवः । अस्मे इति । ररन्त । मरुतः । सहस्रिणम् ॥ १३ ॥

हे ऽविचेतसः विविधप्रज्ञा हे ऽमरुतः ऽयुष्मादक्षस्य युष्मामिदक्षस्य ऽवयस्वतः अक्षयतः ऽरायः धनस्य ऽस्याम भवेम स्वामिनः । के । ऽरथ्यः रथस्वामिनो वयम् । ऽवः युष्मामिदक्षो राः ऽन युच्छति न एववते । ऽयथा ऽदिवः सकाशात् ऽतिष्यः आदित्यो न युच्छति । तथा ऽअस्मो अस्मासु ऽसहस्रिणम् अपरिमितं ऽररन्त रमयत हे ऽमरुतः ॥

यूयं रयिं मरुतः स्वाहवीरं युयमृषिमवथ सामविप्रम् ।

युयमर्वन्तं भरताय वाजं युयं धत्थ राजानं श्रुष्टिमन्तम् ॥ १४ ॥

युयम् । रयिम् । मरुतः । स्वाहवीरम् । युयम् । ऋषिम् । अवथ । सामविप्रम् ।

युयम् । अर्वन्तम् । भरताय । वाजम् । युयम् । धत्थ । राजानम् । श्रुष्टिमन्तम् ॥ १४ ॥

हे मरुतः युयं रयिं धनं स्वाहवीरं स्पृहणीयवीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं धत्थ दत्थ । हे मरुतः युयं सामविप्रं साक्षां विविधं प्रेरयितारं यद्वा सामसहिता विप्रा यस्य तादृशम् ऋषिमवथ रक्षथ । हे युयम् अर्वन्तम् अश्वं वाजम् अजं च भरताय देवान् बिभ्रते श्यावाश्वाय धत्थ । हे मरुतः युयं राजानं दीप्तं स्वामिनं वा श्रुष्टिमन्तं सुखवन्तम् । पुत्रमित्यर्थः । धत्थ ॥

तद्वो यामि द्रविणं सद्यऊतयो येना स्वर्णं ततनाम नूरभि ।

इदं सु मे मरुतो हर्यता वचो यस्य तरैम तरसा शतं हिमाः ॥ १५ ॥

तत् । वः । यामि । द्रविणम् । सद्यःऊतयः । येन । स्वः । न । ततनाम । नृन् । अभि ।

इदम् । सु । मे । मरुतः । हर्यत । वचः । यस्य । तरैम । तरसा । शतम् । हिमाः ॥ १५ ॥

हे सद्यऊतयः । तदानीमेव रक्षा येषां ते तादृशाः । सद्योगमना वा वचः युष्मान् तत् द्रविणं धनं यामि याचामहे^१ । येन धनेन नृन् अस्मत्पुत्रभृत्यादीन् अभि ततनाम स्वर्णं आकित्य इव रस्मीन् । हे मरुतः मे मम स्वभूतम् इदम् इदानीं क्रियमाणं वचः स्तोत्रं सु सुष्ठु हर्यत कामयध्वम्^२ । यस्य स्तोत्रवचसः तरसा बलेन शतं शतसंख्याकान् हिमाः हेमन्तान् तरेम शतसंवत्सरं जीवेमेत्यर्थः ॥ १६ ॥

‘प्रयज्यवः’ इति दशार्धमेकादशं सूक्तं श्यावाश्वस्वार्धं मारुतम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । ‘प्रयज्यवो दशान्वा त्रिष्टुप्’ इत्यनुक्रमणिका । आभिप्लविके षष्ठेऽह्न्याग्निमारुत इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानीयम् । सूत्रितं च—‘प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

प्रयज्यवो मरुतो भार्जदृष्टयो बृहद्वयो दधिरे रुक्मवक्षसः ।

इयन्ते अश्वैः सुयमैभिराशुभिः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रयज्यवः । मरुतः । भार्जदृष्टयः । बृहत् । वयः । दधिरे । रुक्मवक्षसः ।

इयन्ते । अश्वैः । सुयमैभिः । आशुभिः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टारः ॥ आजरुष्टयः दीप्तायुधाः ॥ मरुतः ॥ बृहत् प्रभूतं ॥ वयः वीर्यलक्षणं प्रभूतमखं वा ॥ दधिरे धारयन्ति । ॥ रुक्मवक्षसः हारायतवक्षस्काः । ते मरुतः ॥ सुवमेभिः सुवेन नियमितुं शक्यैः ॥ आशुभिः शीघ्रगैः ॥ अश्वैः ॥ ईयन्ते प्राप्यन्ते । ॥ शुभं शोभनं यथा भवति तथा । बद्धा । उदकमभिलक्ष्य ॥ यातां गच्छतां मरुतां ॥ रथाः अपि ॥ अनु ॥ अबृत्सत अनुवर्तन्ते ॥

स्वयं दधिध्वे तविषीं यथा विद बृहन्महान्त उर्विया वि राजय ।

उतान्तरिक्षं ममिरे व्योजसा शुभं यातामनु रथा अबृत्सत ॥ २ ॥

स्वयम् । दधिध्वे । तविषीम् । यथा । विद । बृहत् । महान्तः । उर्विया । वि । राजय ।

उत । अन्तरिक्षम् । ममिरे । वि । ओजसा । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अबृत्सत ॥ २ ॥

हे मरुतो यूयं ॥ स्वयम् असहायेनैव ॥ दधिध्वे धारयध्वे कुरुध्व इत्यर्थः । किम् । ॥ तविषीं बलं सामर्थ्यम् । ॥ यथा ॥ विद जानीथ । अप्रतिबद्धसामर्थ्या इत्यर्थः । हे ॥ महान्तः यूयम् ॥ उर्विया उरधः सन्तः ॥ वि ॥ राजय । ॥ उत अपि च ॥ अन्तरिक्षम् ॥ ओजसा बलेन ॥ वि ॥ ममिरे व्यामुष । शुभमिथादि गतम् ॥

साकं जाताः सुम्बः साकमुक्षिताः श्रिये चिदा प्रतरं वावृषुर्नरः ।

विरोकिणः सूर्यस्येव रश्मयः शुभं यातामनु रथा अबृत्सत ॥ ३ ॥

साकम् । जाताः । सुम्बः । साकम् । उक्षिताः । श्रिये । चित् । आ । प्रतरम् । ववृषुः । नरः ।

विरोकिणः । सूर्यस्य इव । रश्मयः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अबृत्सत ॥ ३ ॥

॥ साकं सहैव ॥ जाताः उत्पन्नाः ॥ सुम्बः सुदु भवन्तः । महान्त इत्यर्थः । तथैव ॥ साकं सहैव ॥ उक्षिताः सेतारो वर्षकाः ॥ श्रिये ॥ चित् शोभाया एव ॥ प्रतरं प्रकृष्टतरम् ॥ आ सर्वतः ॥ ववृषुः अवर्षयन् । ॥ नरः कर्मणां नेतारः ॥ विरोकिणः विरोचमानाः ॥ सूर्यस्येव ॥ रश्मयः सूर्यरश्मय इव । शुभमिथादि गतम् ॥

आभूषेण्यं वो मरुतो महित्वनं दिदृक्षेण्यं सूर्यस्येव चक्षेणम् ।

उतो असाँ अमृतत्वे दधातन् शुभं यातामनु रथा अबृत्सत ॥ ४ ॥

आभूषेण्यम् । वः । मरुतः । महिऽत्वनम् । दिदृक्षेण्यम् । सूर्यस्य इव । चक्षेणम् ।

उतो इति । अस्मान् । अमृतत्वे । दधातन् । शु । म् । याताम् । अनु । रथाः । अबृत्सत ॥ ४ ॥

हे ॥ मरुतः ॥ वः युष्माकं ॥ महित्वनं महत्त्वम् ॥ आभूषेण्यं स्तुत्यम् । किञ्च ॥ सूर्यस्येव ॥ चक्षेण्यं रूपमिव ॥ दिदृक्षेण्यं दर्शनीयम् । ॥ उतो अपि च ॥ अस्मान् ॥ अमृतत्वे मोक्षे स्वर्ग इत्यर्थः । तच्च ॥ दधातन् धारयत । शिष्टं गतम् ॥

कसीयां प्रथमस्याः पिण्डयाः ' उदीरयथा ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' उदीरयथा मरुतः समुद्रतः प्र वो मरुतस्तविषा उद्वयवः ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।

न वो दस्त्रा उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ५ ॥

उत् । ईरयथ । मरुतः । समुद्रतः । यूयम् । वृष्टिम् । वर्षयथ । पुरीषिणः ।

न । वः । दस्त्राः । उप । दस्यन्ति । धेनवः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ५ ॥

हे मरुतः यूयं समुद्रतः समुद्रवर्षणसाधनादन्तरिक्षात् उदीरयथ प्रेरयथ वृष्टिम् । अथमेवार्थः पुनरुच्यते । हे पुरीषिणः पृणतेः प्रीणातेर्वा पुरीषमुदकम् । हे तद्वन्तो यूयं वृष्टिं वर्षयथ । हे दस्त्राः दर्शनीयाः शत्रूणामुपक्षपयितारो वा वः युष्माकं धेनवः प्रीणयितारो मेघाः न उप दस्यन्ति न शुभ्यन्ति ॥ १७ ॥

यदश्वान्धूर्षु पृषतीरयुग्ध्वं हिरण्ययान्प्रत्यत्काँ अमुग्ध्वम् ।

विश्वा इत्स्पृधो मरुतो व्यस्यथ शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ६ ॥

यत् । अश्वान् । धुःऽसु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । हिरण्ययान् । प्रति । अत्काँ । अमुग्ध्वम् ।

विश्वाः । इत् । स्पृधः । मरुतः । वि । अस्यथ ।

शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं यत् यदा अश्वान् धूर्षु रथसंबन्धिनीषु अयुग्ध्वं योजितवन्तः स्था । कीदृशानश्वान् । पृषतीः पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् पृषद्वर्णा वडवाः । सारङ्गी वात्राश्वशब्द-वाच्या । हिरण्ययान् हिरण्यवर्णान् अत्काँ कवचान् प्रति अमुग्ध्वं प्रत्यमुञ्जत । एवं कृत्वा विश्वा इत् स्पृधः सर्वानपि संग्रामान् हे मरुतः व्यस्यथ विक्षिपथ । शुभमित्यादि गतम् ॥

न पर्वता न नद्यो वरन्त वो यत्राचिध्वं मरुतो गच्छथेदु तत् ।

उत द्यावापृथिवी याथना परि शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ७ ॥

न । पर्वताः । न । नद्यः । वरन्त । वः ।

यत्र । अचिध्वम् । मरुतः । गच्छथ । इत् । ऊँ इति । तत् ।

उत । द्यावापृथिवी इति । याथन । परि । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ७ ॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्मान् ऽपर्वताः शिलोच्चयाः ऽन ऽवरस्त न वारयन्तु तथा ऽमरुतः च ऽन वारयन्तु । किन्तु ऽयत्र यस्मिन् यज्ञाविस्थाने ऽअधिष्ठां जानीय^१ संकल्पयथ ऽतत् स्थानं ऽगच्छन्ते तु गच्छथैव । ऽउत अपि च ऽद्यावापृथिवी च ऽपरि परितः ऽवाथन वाथ दृष्टयर्थमिति ॥

यत्पुण्यं मरुतो यच्च नूतनं यदुद्यते वसवो यच्च शस्यते ।

विश्वस्य तस्य भवथा नवेदसः शुभं यातामनु रथा अबृत्सत ॥ ८ ॥

यत् । पुण्यम् । मरुतः । यत् । च । नूतनम् । यत् । उद्यते । वसवः । यत् । च । शस्यते ।

विश्वस्य । तस्य । भवथ । नवेदसः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अबृत्सत ॥ ८ ॥

हे ऽमरुतः यूयं ऽयत् ऽपुण्यं पूर्वतनं पूर्वमनुहितं ऽयत् कर्मास्ति तद्विषयः । ऽवस्य ऽनूतनं कर्मास्ति । ऽयत्^२ च ऽउद्यते ऊर्ध्वं^३ प्राच्यते स्तूयते^४ इत्यर्थः । हे^५ ऽवसवः वासकाः^६ ऽवस्य ऽशस्यते अतनं क्रियते ऽतस्य ऽविश्वस्य उक्तस्य^७ ऽनवेदसः जानन्तः ऽभवथ ॥

मृकृतं नो मरुतो मा वधिष्टनास्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्तन ।

अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गातन शुभं यातामनु रथा अबृत्सत ॥ ९ ॥

मृकृतं । नः । मरुतः । मा । वधिष्टन । अस्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । यन्तन ।

अधि । स्तोत्रस्य । सख्यस्य । गातन । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अबृत्सत ॥ ९ ॥

हे ऽमरुतः ऽनः अस्मान् ऽमृकृत सुखयत । ऽमा ऽवधिष्टन । असम्यक्करणाद्विजितेन कोपेन मा वधिष्वम्^१ । किन्तु ऽअस्मभ्यं ऽशर्म सुखं ऽबहुलम् अत्यधिकं ऽवि ऽवमन कुत । किंच ऽस्तोत्रस्य स्तोत्रं ऽसख्यस्य सख्यम् ऽअधि ऽगातन अधिगच्छत । स्तुतिमनुभूवास्मासु सख्यं कुस्तेत्यर्थः ॥

युयमस्मान्नयत वस्यो अच्छा निरंहतिभ्यो मरुतो गुणानाः ।

जुषध्वं नो हव्यदाति यज्ञत्रा वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

युयम् । अस्मान् । नयत । वस्यः । अच्छ । निः । अंहतिऽभ्यः । मरुतः । गुणानाः ।

जुषध्वम् । नः । हव्यऽदातिम् । यज्ञत्राः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १० ॥

१. अ-व-ण-गमनाव । २. अ-व-स-ण-न-म-हे वसवः निवासवितारः यत्, र-हे वसवः वास-वितारः यत् । ३. स-उत्कार्यते उत्कार्यते स्वर्गते । ४. अ-व-स-ण-न-म-र-हे वसवो वासकाः^५ नास्ति । ५. ग-व-अ-स-उत्कृष्टस्य । ६. अ-व-स-ण-न-म-र-वसवम् ।

हे मरुतः वृषमस्मान् वस्यः वसीयो धनं स्वर्गादिलक्षणं स्वानं वा वञ्च अभिलक्ष्य
 नयत प्रापयत । किञ्च अंहतिभ्यः पापेभ्यः निः नयत निर्गमयत वृणानाः स्तूयमानाः ॥ कर्मणि
 कर्तृप्रत्ययः ॥ वृषध्वं सेवध्वं नः अस्माकं^१ हृद्यदातिं हविर्दानवन्तं यज्ञं हे वज्रत्राः वष्टव्या वृषम् ।
 वचं च वर्याणां बहुविधानां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ ॥ १८ ॥

‘अग्ने शर्धन्तम्’ इति नवचं द्वादशं सूक्तं श्यावाश्वस्याचं मरुतम् । तृतीयासप्तम्यौ सतोवृहत्यौ
 शिष्टा वृहत्यः । ‘अग्ने नव बार्हतं तृतीयासप्तम्यौ सतोवृहत्यौ’ इत्यनुक्रमणिका ॥

अग्ने शर्धन्तुमा गुणं पिष्टं रुक्मेभिरञ्जिभिः ।

विशो अथ मरुतामव ह्वये दिवश्चिद्रोचनादधि ॥ १ ॥

अग्ने । शर्धन्तम् । आ । गुणम् । पिष्टम् । रुक्मेभिः । अञ्जिभिः ।

विशः । अथ । मरुताम् । अव । ह्वये । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ॥ १ ॥

हे अग्ने वृषध्वन्तं शत्रून् अभवन्तं यज्ञायोत्सहमानं वा गुणं मरुतां गुणम् आ ह्वयेति शेषः ।
 कीदृशं गुणम् । रुक्मेभिः रुक्मैः^२ रोचमानैः अञ्जिभिः आभरणैश्च पिष्टम् अवयवितं युक्तमित्यर्थः ।
 अथ अस्मिन् यागदिने मरुतां विशः प्रजाः । गणानित्यर्थः । तान् रोचनात् रोचमानात् दिवः
 युलोकान् । अधि इति पञ्चम्यर्थानुवादी । चित् पूरणः^३ । अव अवस्तादस्मदभिमुखं ह्वये आह्वयामि ॥

यथा चिन्मन्यसे हृदा तदिन्मे जग्मुराशसः ।

ये ते नेदिष्टुं हर्वनान्यागमुन्तान्वर्ध भीमसँदृशः ॥ २ ॥

यथा । चित् । मन्यसे । हृदा । तत् । इत् । मे । जग्मुः । आऽशसः ।

ये । ते । नेदिष्टम् । हर्वनानि । आऽगमन् । तान् । वर्ध । भीमसँदृशः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं हृदा हृदयेन मरुतः वया चिन्मन्यसे । चिदिति पूजयाम् । येन प्रकारेण
 अतिपूजितं जानासि । तेष्वारं करोषीत्यर्थः । तद्विन् तथैव अमे मदर्थं जग्मुः गच्छन्तु आशसः
 आशंसितार इच्छन्तः शत्रून् हिंसन्तो वा । अनन्तरं ये मरुतः नेदिष्टम् अत्यन्तात्मिकं संनिधावेव
 ते तव हृदयानि आह्वयानि भुत्वा आगमन् आगच्छन्ति तान् भीमसँदृशः कालविलम्बासङ्गेन
 भयंकरदर्शनान् वर्ध वर्धय हविष्यापणेन ॥

१. ख-च-स-ग-त-न-भ-र-अस्मद्वत्तम् । २. ख-च-स-ग-न-भ-र-श-‘रुक्मैः’ नास्ति । ३. ख-
 च-स-ग-न-भ-र-‘चित् पूरणः’ नास्ति; श-चिदिति पूरणः ।

मीळहुष्मतीव पृथिवी पराहता मदन्त्येतस्मदा ।

ऋक्षो न वो मरुतः शिमीबाँ अमो दुध्रो गौरिव भीमयुः ॥ ३ ॥

मीळहुष्मतीऽइव । पृथिवी । पराऽहता । मदन्ती । एति । अस्मत् । आ ।

ऋक्षः । न । वः । मरुतः । शिमीऽवान् । अमः । दुध्रः । गौऽइव । भीमऽयुः ॥ ३ ॥

मीळहुष्मती प्रबलस्वामिका पराहता अन्यैरभिभूता पृथिवी इव । अत्र पृथिवीशब्दः तदधिष्ठितां प्रजां लक्षयति । सा यथा स्वस्वामिनमुपद्रुताभिगच्छति तद्वदिति । मरुतां साकश्येन सर्वथा प्रासेदष्टान्तः । एवं मदन्ती हृष्यन्ती मरुत्सेना अस्मत् अस्मानिष्यर्थः । आ एति आगच्छति । हे मरुतः वः युष्माकम् अमः बलं गणः ऋक्षो न अग्निरिव शिमीवान् कर्मवान् दुध्रः गौरिव भीमयुः भीमैर्बृषभैः युक्तः गौरिव । स यथा शिमीवान् कर्मवान् ॥

नि ये रिणन्त्योर्जसा वृथा गावो न दुधुरः ।

अश्मानं चित्स्वर्यं पर्वतं गिरिं प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ४ ॥

नि । ये । रिणन्ति । ओर्जसा । वृथा । गावः । न । दुऽधुरः ।

अश्मानम् । चित् । स्वर्यम् । पर्वतम् । गिरिम् । प्र । च्यावयन्ति । यामऽभिः ॥ ४ ॥

ये मरुतः ओर्जसा स्वीयेन बलेन नि रिणन्ति हिंसन्ति कान् वृथा अनायासेन स्वसंचारमात्रेण गावो न दुधुरः दुःखेन हिंस्या अथा इव । ते मरुतः स्वर्यं शब्दयन्तम् अश्मानं व्याप्तं पर्वतं जगत्पूरकोदकवन्तम् । 'पर्वतान्पर्वतः पर्व पुनः पूणातेः प्रीणातेर्वा' (निरु. १. २०) इति निरुक्तम् । तादृशं गिरिं मेघम् । यद्वा । पर्वतमिति विक्षेप्यं गिरिमिति विक्षेपणम् निगिरित्युदकमिति गिरिः । ते यामभिः गमनैः प्र च्यावयन्ति उदकनिर्गमनार्थम् ॥

उत्तिष्ठ नूनमेषां स्तोमैः समुक्षितानाम् ।

मरुतां पुरुतमपूर्य्य गवां सर्गमिव ह्वये ॥ ५ ॥

उत् । तिष्ठ । नूनम् । एषाम् । स्तोमैः । समुक्षितानाम् ।

मरुताम् । पुरुऽतमम् । अपूर्य्यम् । गवाम् । सर्गम्ऽइव । ह्वये ॥ ५ ॥

हे मरुतो यूयम् उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ नूनं निम्नकम् एषां स्तोमैः स्तोमैः समुक्षितानां बधितानां मरुताम् । यद्वा । स्तोमैर्यद्वा इति संबन्धः । तादृशां मरुतां पुरुतमं प्रभूततमम् अपूर्य्यम् । न विद्यते पूर्वं येन्यस्तमपूर्वं सर्गं संवं गवाम् उदकानां प्रसिद्धानां गवां वा सर्गं संवं इव ह्वये आह्वये ॥ १९ ॥

युङ्ग्ध्वं अरुषी रथे युङ्ग्ध्वं रथेषु रोहितः ।

युङ्ग्ध्वं हरीं अजिरा धुरि वोळ्हवे वहिष्ठा धुरि वोळ्हवे ॥ ६ ॥

युङ्ग्ध्वम् । हि । अरुषीः । रथे । युङ्ग्ध्वम् । रथेषु । रोहितः ।

युङ्ग्ध्वम् । हरी इति । अजिरा । धुरि । वोळ्हवे । वहिष्ठा । धुरि । वोळ्हवे ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं रथे युष्मदीये सर्वेषां साधारणभूते अरुषीः आरोचमाना वडवाः युङ्ग्ध्वं योजयध्वम् । तथा रथेषु युष्मदीयेषु रोहितः रोहितवर्णाः युङ्ग्ध्वं । हरी अश्वौ अजिरा अजिरावाशुगमनौ धुरि वोळ्हवे वहनाय युङ्ग्ध्वम् । आदरार्थं पुनर्वचनम् । वहिष्ठा वोढृतर्मा अश्वौ धुरि वोळ्हवे ॥

उत स्य वाज्यरुषस्तुविष्वणिरिह स्म धायि दर्शतः ।

मा वो यामेषु मरुतश्चिरं करत्प्र तं रथेषु चोदत ॥ ७ ॥

उत । स्यः । वाजी । अरुषः । तुविऽस्वनिः । इह । स्म । धायि । दर्शतः ।

मा । वः । यामेषु । मरुतः । चिरम् । करत् । प्र । तम् । रथेषु । चोदत ॥ ७ ॥

उत अपि च स्यः सः वाजी वेजनवान् अरुषः आरोचमानः तुविष्वणिः प्रभूतध्वनिरश्वः । अरुष इत्यनेन रोहित इत्युक्तं भवति । 'प्रष्टिर्वहति रोहितः' (ऋ. सं. १. ३९. ६) इति श्रुतम् । इह इदानीं दर्शतः दर्शनीयः सन् धायि रथे नियोजितः । हे मरुतः वो यामेषु गमनेषु सोऽश्वः चिरं विलम्बं मा करत् मा करोतु । तं रथेषु । रथे युक्तमिति शेषः । प्र चोदत प्रेरयत । यथा विलम्बं न कुर्यात्तथा प्रेरयत ॥

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।

आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥ ८ ॥

रथम् । नु । मारुतम् । वयम् । श्रवस्युम् । आ । हुवामहे ।

आ । यस्मिन् । तस्थौ । सुरणानि । बिभ्रती । सचा । मरुत्सु । रोदसी ॥ ८ ॥

वयम् आज्ञेयाः रथं रंहणस्वभावं मारुतं मरुतां संबन्धिनं रथं श्रवस्युम् अज्ञेयं नु अथ आ हुवामहे आह्वयामः । यस्मिन् रथे सुरणानि अलानि बिभ्रती धारयन्ती रोदसी रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता । यद्वा रुद्रो वायुः । तत्पत्नी माध्वमिका देवी मरुत्सु सत्त्वा सहिता आ तस्थौ आस्थितवती तं रथमाहुषे ॥

तं वः शर्धं रथेषुभं त्वेषं पनस्युमा हुवे ।

यस्मिन्सुजाता सुभगा महीयते सचा मरुत्सु मीळुषी ॥ ९ ॥

तम् । वः । शर्धम् । रथेषुभम् । त्वेषम् । पनस्युम् । आ । हुवे ।

यस्मिन् । सुजाता । सुभगा । महीयते । सचा । मरुत्सु । मीळुषी ॥ ९ ॥

हे मरुतः वः शर्धं युष्मदीयं बलं गणं रथेषुभं रथे शोभनं त्वेषं दीप्तं पनस्युं स्तुत्वम्
आ हुवे आह्वये । यस्मिन् शर्धं सुजाता सुहु प्रवृद्धा सुभगा शोभनभावातिमहती मीळुषी ।
'मीळुष्टम शिवतम' इत्यादौ दर्शनात् मीळान् रुद्रः । तत्पत्नी मीळुषी । मरुत्सु सचा सह महीयते
पूज्यते तं शर्धमा हुवे । आपस्तम्बोऽपि रुद्रपत्नीं मीळुषीसंज्ञया व्यवज्जहात्—'उत्तरया दक्षिण-
स्यामीशानमावाहयति लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीळुषी मध्ये प्रयन्तम्' (आप. गृ. २०. १-३)
इति ॥ ॥ २० ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'आ रुद्रासः' इत्यष्टकं प्रथमं सूक्तं श्वावाचस्वार्थं
मारुतम् । सप्तम्यष्टम्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टाः षट् जगाय । 'आरुद्रासोऽर्ही द्वित्रिष्टुभन्तम्' इत्यनुक्रमिका ।
विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ रुद्रासु इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तव ।

इयं वो अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥ १ ॥

आ । रुद्रासु । इन्द्रवन्तः । सजोषसः । हिरण्यरथाः । सुविताय । गन्तव ।

इयम् । वः । अस्मत् । प्रति । हर्यते । मतिः ।

तृष्णजे । न । दिवः । उत्साः । उदन्यवे ॥ १ ॥

हे रुद्रासः रुद्रपुत्राः इन्द्रवन्तः इन्द्रेण युष्मत्स्वामिना सहन्तः सजोषसः परस्परं समान-
प्रियतयः हिरण्यरथाः हिरण्यमवरथाः सन्तः सुविताय सुगमनाय तत्साधनाय सुहु सर्वान्तराज्य-
यज्ञाय तदर्थम् आ गन्तव आगच्छत । किमत्र विद्यते इति तदुच्यते । इयम् अस्मत् अस्मदीया
मतिः स्तुतिः वः पुत्रान् प्रति हर्यते कामयते । तस्मादागच्छत । उदन्यवे उदकेच्छये इत्युच्यते
नोत्तमाय दिवः सुलोकासकाशात् उत्तराः उदकमिवन्त्या यथा पुत्र्यामिः प्रेरितास्तद्गन्तव्यमिति
आगत्याभिमतं दृष्टेत्यर्थः ॥

वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः सुधन्वान इषुमन्तो निषङ्गिणः ।

स्वधाः स्व सुरथाः पृश्निमातरः स्वायुधा मरुतो याथना शुभम् ॥ २ ॥

वाशीऽमन्तः । ऋष्टिऽमन्तः । मनीषिणः । सुऽधन्वानः । इषुऽमन्तः । निषङ्गिणः ।

सुऽअन्धाः । स्थ । सुऽरथाः । पृश्निऽमातरः । सुऽआयुधाः । मरुतः । याथन । शुभम् ॥ २ ॥

हे मरुतः यूयं वाशीमन्तः । वाशीति तक्षणसाधनमायुधम् । तद्वन्तः स्थ । वाऽमन्तः । ऋष्टिर्नाम क्षुरिका । तद्वन्तः स्थ । एवं सर्वत्र योज्यम् । मनीषिणः मनस ईश्वरा मनस्विनः सुधन्वानः शोभनधनुष्काः इषुमन्तः बाणवन्तः निषङ्गिणः निषङ्गवन्तः स्वधाः स्थ शोभनाश्वाः भवथ । सुरथाः शोभनरथाः पृश्निमातरः पृश्ने पुत्राः स्वायुधाः खड्गपरश्वदिसकलायुधोपेताः । एवं महात्मानः सन्तः शुभं शोभनं यथा भवति तथा शुभमुदकाय वा रथेन वायथन गच्छथ ॥

धुनुथ द्यां पर्वतान्दाशुषे वसु नि वो वना जिहते यामनो भिया ।

कोपयथ पृथिवीं पृश्निमातरः शुभे यदुग्राः पृषतीरयुगध्वम् ॥ ३ ॥

धुनुथ । द्याम् । पर्वतान् । दाशुषे । वसु । नि । वः । वना । जिहते । यामनः । भिया ।

कोपयथ । पृथिवीम् । पृश्निऽमातरः । शुभे । यत् । उग्राः । पृषतीः । अयुगध्वम् ॥ ३ ॥

हे मरुतः धाम् । दिवीत्यर्थः । पर्वतान् मेघान् दाशुषे हविर्दाने यजमानाय वसु धनानि च धुनुथ प्रापयथ । वः युष्माकं यामनः गमनस्य भिया भीत्या वना वनानि वृक्षादिसमूहाः नि जिहते नितरां कम्पन्ते । अवनता भृशं शंसन्तीत्यर्थः । हे पृश्निमातरः पृश्ने पुत्राः । पृथिव्यै वै पयसो मरुतो जाताः (तै. सं. २. २. ११. ४) इति हि श्रुतिः । हे मरुतः पृथिवीं कोपयथ अभिवृष्ट्या शोभयथ । हे उग्राः उड्गुर्बला यूयं यत् यदा शुभे उदकार्यं पृषतीः युष्मदीयाः अश्वाः अयुगध्वं योजयथ तदा कोपयथ पृथिवीम् ॥

वातस्त्विषो मरुतो वर्षनिर्णिजो यमाइव सुसदृशः सुपेशसः ।

पिशङ्गाश्वा अरुणाश्वा अरेपसः प्रत्वक्षसो महिना द्यौरिवोरवः ॥ ४ ॥

वातऽस्त्विषः । मरुतः । वर्षऽनिर्णिजः । यमाऽइव । सुऽसदृशः । सुऽपेशसः ।

पिशङ्गऽअश्वाः । अरुणऽअश्वाः । अरेपसः । प्रऽत्वक्षसः । महिना । द्यौऽइव । उरवः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-ध-च-ज-ण-त-न-भ-याथन; क्ष-योथन; र-यथेन । २. ख-च-ण-न-भ-गच्छत; क्ष-गच्छ ।

३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-यदा द्याम् । ४. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-धनार्थम्; त-धनानि वाथ च ।

५. ख-च-ण-न-भ-क्षारयथ; क्ष-धक्षारयथ; र-धक्षार; क्ष-चायव । ६. ख-ग-ध-च-ज-ण-न-भ-श-हे मरुतः नास्ति; र-हे । ७. ख-क्ष-अभीतिवृष्ट्या; न-भ-अतिवृष्ट्या । ८. ख-क्ष-त-न-भ-र-धुम्यव ।

१ ॥ वातस्त्रिषः सर्वदा संप्रासदीप्तयः^१ ॥ वर्षनिर्गिजः वृष्टेः शोधवितारः । अथवा निर्मिगिति कथयाम ।
वर्षमेव रूपं येषां ते तादृशाः । वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । १ ॥ यमाइव युगलोत्पन्ना इव ॥ सुसदृशः परस्परं
बलरूपादिभिरत्यन्तं सरूपाः ॥ सुपेशसः शोभनरूपाः ॥ पिशाङ्गाद्याः पिशाङ्गवर्णाद्योपेतास्तथा ॥ अक्षमाद्याः
॥ अरेपसः अपापाः ॥ प्रस्वक्षसः प्रकृष्टं तनूक्तारो द्रेष्टव्या ॥ महिना महत्त्वेन ॥ बौरिव अन्तरिक्षमिव
॥ उरवः विस्तीर्णाः । उत्कलक्षणा नाम भेजिर इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

पुरुद्रप्सा अञ्जिमन्तः सुदानवस्त्वेषसंदृशो अनवभ्रराधसः ।

सुजातासो जनुषा रुक्मवक्षसो दिवो अर्का अमृतं नाम भेजिरे ॥ ५ ॥

पुरुद्रप्साः । अञ्जिमन्तः । सुदानवः । त्वेषसंदृशः । अनवभ्रराधसः ।

सुजातासः । जनुषा । रुक्मवक्षसः । दिवः । अर्काः । अमृतम् । नाम । भेजिरे ॥ ५ ॥

१ ॥ पुरुद्रप्साः प्रभूतोदकाः ॥ अञ्जिमन्तः आभरणवन्तः ॥ सुदानवः शोभनदायाः ॥ त्वेषसंदृशः
दीप्तरूपाः ॥ अनवभ्रराधसः अनवभ्रष्टवनाः ॥ सुजातासः शोभनजन्माः^२ ॥ जनुषा अन्तरिक्षीकरूपाः
॥ रुक्मवक्षसः हारवक्षस्काः ॥ अर्काः पूज्या मरुतः ॥ दिवः युगलोत्पन्ना ॥ अमृतम् अमरनसाधनं
॥ नाम उदकं नमनहेतुकमुत्कलक्षणं हविर्वा ॥ भेजिरे लब्धवन्तः ॥ ॥ २१ ॥

ऋष्टयो वो मरुतो अंसयोरधि सह ओजो बाह्वोर्बो बलं हितम् ।

नृम्णा शीर्षस्वायुधा रथेषु वो विश्वा वः श्रीरधि तनूषु पिपिषे ॥ ६ ॥

ऋष्टयः । वः । मरुतः । अंसयोः । अधि । सह । ओजः । बाह्वोः । वः । बलम् । हितम् ।

नृम्णा । शीर्षेऽसु । आयुधा । रथेषु । वः । विश्वा । वः । श्रीः । अधि । तनूषु । पिपिषे ॥ ६ ॥

हे ॥ मरुतः ॥ वः युष्माकम् ॥ अंसयोरधि ॥ ऋष्टयः आयुधविशेषा हिताः आश्रिताः । वक्षसाभ्य-
हितशब्दो विपरिणाम्यः । असीति सप्तम्यर्थानुवादी । तथा ॥ वः ॥ बाह्वोः अधि ॥ सहः सन्तु-
मभिभावुकम् ॥ ओजः । ओजो नामाष्टमो धातुः^३ । तद्वत् ॥ वः ॥ हितं निहितम् । ॥ शीर्षेऽसु शिरःसु
॥ नृम्णा नृम्णानि हिरण्यमवानि^४ पद्मेष्ठीपादीनि निहितानि । ॥ रथेषु ॥ आयुधा आयुधानि
युद्धसाधनानि निहितानि । ॥ वः ॥ श्रीः युष्माकं कान्तिः ॥ तनूषु युष्मादीयेषु ॥ अधि ॥ पिपिषे अधिष्ठित
आश्रिता ॥

१. स-व-ज-सर्वप्रदीप्तयः; ग-व-ज-सर्वदीप्तयः; स-सर्वदेहे प्राप्तादीप्तयः । २. स-व-ज-स-शोभन-
जन्माः । ३. न- धातुः । रसासृक्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रानि धातवः इति सप्तधातूनां साधोऽष्टमस्तु ओजोऽष्टमि
शुक्ले वो (वा) कान्तिर्भाति स ओजो वः व लक्ष्यते । ४. स-व-ज-म-स-हिरण्यमवानि ।

गोमदश्चावद्रथवत्सुवीरं चन्द्रवद्राधो मरुतो ददा नः ।

प्रज्ञास्ति नः कृणुत रुद्रियासो मक्षीय वोऽवसो दैव्यस्य ॥ ७ ॥

गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । सुऽवीरम् । चन्द्रऽवत् । राधः । मरुतः । दद । नः ।

प्रज्ञास्तिम् । नः । कृणुत । रुद्रियासः । मक्षीय । वः । अवसः । दैव्यस्य ॥ ७ ॥

हे 'मरुतः' 'नः' अस्मभ्यं 'गोमत् बहुभिर्गोभिरुपेतम्' 'अश्वावत् बहुभिरश्वैरुपेतं' 'रथवत्' 'रथोपेतं' 'सुवीरं सुहु पुत्रोपेतं' 'चन्द्रवत् हिरण्योपेतं' 'राधः अश्वं' 'दद ददत ॥ इत्यस्येन एकवचनम्' । अथवा लोट्यस्य लिटो मध्यमबहुवचनम् ॥ हे 'रुद्रियासः रुद्रपुत्रा मरुतः' 'नः' अस्मदीयां 'प्रज्ञास्तिम् । समृद्धिमित्यर्थः । तां 'कृणुत कुरुत । 'वः' युष्माकं स्वभूतम् 'अवसः अवः रक्षणं' 'दैव्यस्य दैव्यं देवाहं' 'मक्षीय भजेय ॥

ह्ये नरो मरुतो मृळता नस्तुर्वीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।

सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्गिरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

ह्ये । नरः । मरुतः । मृळत । नः । तुर्वीमघासः । अमृताः । ऋतज्ञाः ।

सत्यऽश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहत्ऽगिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥ ८ ॥

'ह्ये' हे 'नरः' नेतारः 'मरुतः' 'नः' अस्मान् 'मृळत सुखयत अस्मभ्यं हिताय वा सुखिनो भवत । हे 'तुर्वीमघासः' प्रभूतधनाः 'अमृताः' अमरणस्वभावाः 'ऋतज्ञाः' उदकस्य यज्ञस्य वा ज्ञातारः । कर्तार इत्यर्थः । 'सत्यश्रुतः' सत्येन सत्यफलत्वेन प्रसिद्धाः 'कवयः' शेषाविनः 'युवानः' नित्यतरुणाः 'बृहद्गिरयः' प्रभूतस्तुतयः 'बृहत्' अत्यधिकम् 'उक्षमाणाः' हविर्भिः सेविताः^१ उदकं वा सिञ्चन्तो यूयं मृळत ॥ ॥ २२ ॥

'तमु नूनम्' इत्यृचं द्वितीयं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्थं त्रैलुभं मास्तम् । 'तमु' इत्यनुक्रम-
णिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

तमु नूनं तर्विषीमन्तमेषां स्तुषे गणं मारुतं नव्यसीनाम् ।

य आश्वश्चा अमवद्बृहन्ते उतेशिरे अमृतस्य स्वरारजः ॥ १ ॥

तम् । ऊँ इति । नूनम् । तर्विषीमन्तम् । एषाम् । स्तुषे । गणम् । मारुतम् । नव्यसीनाम् ।

ये । आशुऽअश्वाः । अमऽवत् । बृहन्ते । उत । ईशिरे । अमृतस्य । स्वऽरारजः ॥ १ ॥

१. ख-च-स-ण-न-भ-र- 'रथवत्... पुत्रोपेतं' नास्ति । २. ख-च-ण-भ-बहुवचनेन; स-त-न-र-बहुवचनम् । ३. त-तुर्विमघासः । ४. ख-च-स-ण-त-भ-र-सेविताः; श-सेविताः ।

१तसु तमेव पूर्वं स्तुतमेव १मारुतं मरुतां संबन्धिनं तं १गणं १तविषीमन्तं दीक्षिमन्तं १कृमम् अथ
१स्तुषे । कीदृशां मरुताम् । १नम्यसीनाम् ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ नवतराणां स्तुत्यानां वा । १एषां १माकर्त
गणम् । गणावयवभूता मरुतः । कीदृशा इत्युच्यते । १ये मरुतः १आश्रयाः क्षीरणाश्र-
योपेताः १अमवत् बलवन्तो यथा भवन्ति तथा १वहन्ते^२ गच्छन्ति^३ । १उत अपि च १ईक्षिरे ईक्षरा
भवन्ति १अमृतस्य उदकस्य १स्वराजः स्वायत्तदीप्तयः स्वयमेव राजमानाः तेषां गन्तं स्तुषे ॥

त्वेषं गुणं तवसं खादिहस्तं धुनिव्रतं मायिनं दातिवारम् ।

मयोभुवो ये अमिता महित्वा वन्दस्व विप्र तुविराधंसो नृन् ॥ २ ॥

त्वेषम् । गुणम् । तवसम् । खादिहस्तम् । धुनिव्रतम् । मायिनम् । दातिवारम् ।

मयःऽभुवः । ये । अमिताः । महिऽत्वा । वन्दस्व । विप्र । तुविऽराधंसः । नृन् ॥ २ ॥

१त्वेषं दीप्तं १गणं मारुतं १तवसं बलवन्तं १खादिहस्तं कटकहस्तं १धुनिव्रतं कम्पविद्-
कर्माणं १मायिनं प्रज्ञावन्तं १दातिवार दनधन हे १विप्र होतः १वन्दस्व स्तुहीति संबन्धः ।
१ये मरुतः १मयोभुवः सुखस्य भावयितारः १महित्वा महश्चेन १अमिताः अपरिच्छिन्नाः ।
तान् १तुविराधंसः प्रभूतधनान् १नृन् नेतृन् वन्दस्व ॥

आ वो यन्तूदवाहासो अथ वृष्टिं ये विधे मरुतो जुनन्ति ।

अयं यो अग्निर्मरुतः समिद्ध एतं जुषध्वं कवयो युवानः ॥ ३ ॥

आ । वः । यन्तू । उदऽवाहासः । अथ । वृष्टिम् । ये । विधे । मरुतः । जुनन्ति ।

अयम् । यः । अग्निः । मरुतः । समऽईद्धः । एतम् । जुषध्वम् । कवयः । युवानः ॥ ३ ॥

१ये १विधे व्याप्ताः १मरुतः १वृष्टिं १जुनन्ति प्रेरयन्ति ते १उदवाहासः उदकस्य
बोदारो मरुतः १अथ इक्षानी १वः युष्मान् १आ १वन्तु आगच्छन्तु हे अस्मिन्वजमानाः ।
अथ प्रत्यक्षवादः । हे १मरुतः^३ १यः^४ प्रसिद्धः १अयम्^५ १अग्निः १समिद्धः सन्ध्यां दीक्षितः
१एतम् अग्निं १जुषध्वं सेवध्वं हे १कवयः मेधाविनः । १युवानः निष्पतरुणाः सर्वत्र व्याप्ता वा ॥

यूयं राजानमिष्यं जनाय विम्बतृष्टं जनयथा यजत्राः ।

युष्मदेति मुष्टिहा बाहुजूतो युष्मत्सदृशो मरुतः सुवीरः ॥ ४ ॥

यूयम् । राजानम् । इष्यम् । जनाय । विम्बऽतृष्टम् । जनयथ । यजत्राः ।

युष्मत् । एति । मुष्टिऽहा । बाहुजूतः । युष्मत् । सत्ऽसदृशः । मरुतः । सुवीरः ॥ ४ ॥

१. क-व-स-न-त-न-म-र-‘एषां’ नास्ति । २. क-व-न-म-वहन्तो गच्छन्ति; क-स-व-र-वहन्तो
३; क-वहन्ति गच्छन्तः । ३. क-न-म-मरुतः यूयम् । ४. क-ग-व-व-व-व-अयं प्रसिद्धो क-
५

हे मरुतः^१ वयुषं वज्रमाय वज्रमानाय वराजानं स्वामिनं राजमानं वा वृषं शत्रूणां प्रेरकं च्वावयितारं विभ्वतष्टम् । विभ्वा नाम ऋभूणां मध्यमः । स कुशली । तेन निर्मितम् । अत्यन्तरूपवन्तमित्यर्थः । तादृशं पुत्रं वजनयथ उत्पादयथ हे वज्रमायः वष्टव्याः । हे वमरुतः वयुष्यत् युष्मत्तः एति गच्छति पुत्रः । कीदृशः । वमुष्टिहा । मुष्टिवाब्दो बाहुपलक्षकः । स्वभुजबलेनैव हन्ता शत्रूणाम् । तदेवोच्यते । वबाहुजुतः । बाहुः प्रेरकः शत्रूणां यस्य तादृशः पुत्र एति । तथा वयुष्यत् युष्मत्तः वसदश्वः विद्यमानाश्वः । बद्धश्वः इत्यर्थः । वसुवीरः शोभनवीर्यः पुत्र एति । जायते इत्यर्थः ॥

वरुणप्रघासे मारुत्या आमिक्षायाः 'अराइव' इति याज्या । सूत्रितं च— 'अराइवेद-चरमा अहेवेन मे वरुण भुधि' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति । एकादक्षिणे मारुते पशावेष्टैव पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च— 'अराइवेदचरमा अहेव वा वः शर्म शशमानाय सन्ति' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अराइवेदचरमा अहेव प्रप्र जायन्ते अकवा महोभिः ।

पृथेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः स्वया मत्या मरुतः सं मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

अराऽइव । इत् । अचरमाः । अहाऽइव । प्रऽप्र । जायन्ते । अकवाः । महऽभिः ।

पृथेः । पुत्राः । उपऽमासः । रभिष्ठाः । स्वया । मत्या । मरुतः । सम् । मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

वअराइवेत् रथशङ्ख इव वअचरमाः अनिकृष्टाः । सर्वसमाः सहैवोत्पन्ना इत्यर्थः । वअहेव अहानीव । दिवसा यथा सर्वेऽपि षष्टिषट्ठिकात्मकास्तद्वत्सससंख्योपेतसप्तगणरूपेण समा इत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तद्वयेन वैसादृश्याभावः^२ प्रतिपादितः । एवमुक्तलक्षणाः वमहोभिः तेजोभिः वप्रप्र जायन्ते प्रकर्षेण प्रादुर्भवन्ति ॥ एकः 'प्रसमुपोदः पादपुरणे' (पा. सू. ८. १. ६) इत्युपसर्गाभ्यासः स च पूरणः ॥ ते च वअकवाः अनल्पाः । यद्वा महोभिरित्यस्य विशेषणम् । वपृथेः माध्यमिकाया वाचो गोरूपाया अन्तरिक्षस्य वा पुत्रस्थानीयाः वउपमासः प्रत्येकं समानाः वरभिष्ठाः प्रकृष्टवेगाः । एवं महानुभावाः वमरुतः वस्वया वमत्या स्वकीयदैवानुग्रहबुद्ध्या वसं वमिमिक्षुः कृष्टया सम्यक् सिद्ध्यन्ति ॥

यत्प्रायासिष्ट पृषतीभिरश्वैर्वीळुपविभिर्मरुतो रथैभिः ।

क्षोदन्त आपो रिणते वनान्यवोस्त्रियो वृषभः क्रन्दतु द्यौः ॥ ६ ॥

यत् । प्र । अयासिष्ट । पृषतीभिः । अश्वैः । वीळुपविऽभिः । मरुतः । रथैभिः ।

क्षोदन्ते । आपः । रिणते । वनानि । अव । उस्त्रियः । वृषभः । क्रन्दतु । द्यौः ॥ ६ ॥

१. क्ष-त-र-राजानः । २. क्ष-व-ज-एव सादृश्याभावः ; क्ष-न-भ-एव सादृश्याभावः ; क्ष-वैसादृश्य-भावः ।

हे ऽमरुतः ऽयत् यदा ऽप्रायासिह प्रगच्छथ ऽपृच्छीभिः पृच्छसंज्ञकैः ऽअनैः बाहवसाधनैरकैः ।
अन्धशब्दोऽत्र बाहवसामान्यवचनः । अतः पुंलिङ्गता । तथान्यत्र—‘ यद्व्याम्भुर्षु पृच्छतीरमुग्धम् ’
(ऋ. सं. ५. ५५. ६) । रोहिद्वशोऽजाश्व इति सामानाधिकरन्धप्रयोगः । एवंभूतावपुर्कैः ऽवीक्ष-
पविभिः दृढरथनेमिभिः ऽरथेभिः^१ प्रायासिह । यद्वा । अनै रथैश्च सह मरुतो यदा प्रायासिह तदा
ऽभापः ऽक्षोदन्ते क्षरन्ति । ऽवनानि वृक्षसमूहाः ऽरिणते हिंस्यन्ते वेगेन भज्यन्ते । ऽउक्षिवः उक्षाः
सूर्यरश्मयः । तत्संबन्धी पर्जन्यः ऽवृषभः अपां वर्धिता ऽघ्नीः शीतमानः ऽअथ ऽकम्बुः अवाक्पुच्छं
शब्दयतु वृष्टयर्थम् ॥

प्रथिष्ट यामन्पृथिवी चिदेषां भर्तेव गर्भं स्वमिच्छवो धुः ।

वातान्अश्वान्धुर्यायुयुञ्जे वर्षं स्वेदं चक्रिरे रुद्रियासः ॥ ७ ॥

प्रथिष्ट । यामन् । पृथिवी । चित् । एषाम् । भर्ताऽइव । गर्भम् । स्वम् । इत् । शर्षः । धुः ।
वातान् । हि । अश्वान् । धुरि । आऽयुयुञ्जे । वर्षम् । स्वेदम् । चक्रिरे । रुद्रियासः ॥ ७ ॥

ऽएषां मरुतां ऽयामन् यामनि गमने ऽपृथिवी ऽचित् भूमिः । चिदिति पूरजः । ऽप्रथिष्ट
प्रख्याताभवत् । गर्भयोग्याभवद्विषयः । ते च मरुतः ऽभर्ता लौकिकः पतिः^१ ऽगर्भम् ऽइव आनीयाः
तथा भूम्याः ऽस्वमित् स्वभूतं गर्भं गर्भस्थानीयं ऽश्वः उदकं ऽधुः स्थापितवन्तः । ऽहि कस्मात्
ऽवातान् गन्तुन् ऽअश्वान् ऽधुरि रथसंबन्धिन्याम् ऽआयुयुञ्जे आयोजितवन्तः तस्मात् ऽवर्षं ऽस्वेदं
स्वेदस्थानीयं वृष्टिसंख्यायं ऽचक्रिरे कुर्वन्ति ऽरुद्रियासः रुद्रपुत्राः ॥

ह्ये नरो मरुतो मृळता नस्तुर्वीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।

सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्विरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

ह्ये । नरः । मरुतः । मृळत । नः । नृयिऽमघासः । अमृताः । ऋतज्ञाः ।

सत्यऽश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहत्ऽगिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥ ८ ॥

‘ ह्ये नरः ’ इत्यष्टमी गता^२ ॥

॥ २३ ॥

‘ प्र वः स्पद् ’ इत्यहर्षं तृतीयं सूक्तं इवावाचस्वार्थं माकृतम् । अष्टमी त्रिषु क्तिटाः कल
अगत्वाः । ‘ प्र वः स्पद् त्रिषुवन्तम् ’ इत्यनुक्रमिका । विनियोगो कौटिल्यः^३ ॥

१. क-व-क-ज-त-न-म-र-पुंलिङ्गनाम । २. न-रथेभिः रथैः । ३. क-व-व-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य
संपूर्णं भाष्यं निक्षेपे ।

प्र वः स्पृढक्रन्तुसुविताय दावनेऽर्चं दिवे प्र पृथिव्या ऋतं भरे ।

उक्षन्ते अश्वान्तरुषन्ते आ रजोऽनु स्वं भानुं अथयन्ते अर्णवैः ॥ १ ॥

प्र । वः । स्पृढ् । अक्रन् । सुविताय । दावने । अर्चं । दिवे । प्र । पृथिव्यै । ऋतम् । भरे ।

उक्षन्ते । अश्वान् । तरुषन्ते । आ । रजः । अनु । स्वं । भानुम् । अथयन्ते । अर्णवैः ॥ १ ॥

हे मरुतः वः युष्मभ्यं सुविताय सुष्टु प्रासभ्याय दावने हविष्प्रदानाय स्पृढ स्मष्टा होता प्र प्रकर्षेण अक्रन् क्रन्दति स्तौति । वः युष्मान् वा सुष्टु प्रासभ्याय दानायाक्रन् ॥ क्रन्दतेः शब्दकर्मणो कर्तव्यं लुकि तिपि रूपम् ॥ हे होतः दिवे द्योतमानाय शुदेवाय प्र अर्चं प्रकर्षेण स्तुहि हे आत्मन् । तथा पृथिव्यै पृथिव्याश्च ऋतं स्तोत्रं भरे संपादयामि । द्यावापृथिव्यावपि मरुतामाधारत्वाद् अत्र निपातभाजौ भवतः । किञ्च ते मरुतः अश्वान् व्यापकानुदकसंघान् उक्षन्ते सिञ्चन्ति । रजः आ अन्तरिक्षमा सर्वतः तरुषन्ते तरन्ति संचरन्ति । स्वं भानुं स्वकीयं तेजः अर्णवैः मेघैः सह अनु अथयन्ते अनुस्लेषयन्ति अनुकूलं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥

अमादेशां भियसा भूमिरेजति नौर्न पूर्णा क्षरति व्यथिर्यती ।

दूरेऽदृशो ये चितयन्त एमभिरन्तर्मेहे विदथे येतिरे नरः ॥ २ ॥

अमात् । एषाम् । भियसा । भूमिः । एजति । नौः । न । पूर्णा । क्षरति । व्यथिः । यती ।

दूरेऽदृशः । ये । चितयन्ते । एमऽभिः । अन्तः । मेहे । विदथे । येतिरे । नरः ॥ २ ॥

एषाम् ॥ अम्वादेशविषयत्वाद् अनुदात्तः ॥ एषां मरुतां भियसा भयेन भूमिः एजति कम्पते नौर्न पूर्णा प्राणिभिः । सा यथोदकमध्ये क्षरति चलति व्यथिः व्यथिता यती गच्छन्ती । एतदुभयं नौविशेषणम् । दूरेऽदृशः दूरे दृश्यमाना अपि ये मरुतः एमभिः गमनैः चितयन्ते ज्ञायन्ते ते महान्तो मरुतः विदथे यज्ञे मेहे महते हविषे हविर्भक्षणाच्च अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये येतिरे यतन्ते । नरः नेतारो मरुतः ॥

गवामिव श्रियसे शृङ्गमुत्तमं सूर्यो न चक्षु रजसो विसर्जने ।

अत्याइव सुम्बश्चारवः स्थन मर्याइव श्रियसे चेतथा नरः ॥ ३ ॥

गवाम्ऽइव । श्रियसे । शृङ्गम् । उत्तमम् । सूर्यः । न । चक्षुः । रजसः । विसर्जने ।

अत्याऽइव । सुम्बः । चारवः । स्थन । मर्याऽइव । श्रियसे । चेतथ । नरः ॥ ३ ॥

१. ख-च-स-ण-न-भ-र- 'पृथिव्यै' नास्ति । २. ख-च-स-ण-त-न-भ-र-तदर्थमन्तरिक्षस्य; ख-तदर्थमन्तरिक्षम् । ३. च-ण-हविर्भक्षणायास्मा(मा?)त् स्वस्थानात् ।

हे मरुतो यूयं ऽगवां ऽश्वम् ऽहव ऽउत्तमम् उत्कृष्टमुष्णीष्महादिकं ऽश्विसे श्रिये धारयथेति
शेषः । ऽसूर्यो ऽन सूर्य इव । स यथा ऽरजसः तेजसः ऽविसर्जने ऽक्षुः दर्शनसाधनं मण्डकं धत्ते
तद्वज्रजलो वृष्टेर्विसर्जने विसर्जनाय ऽक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं तेजो धारयथ । ऽअथाहव अथाहव
ऽसुवः सुहु सर्वत्र भवन्तो वेगवन्तः ऽधारवः दर्शनीयाः ऽस्थन भवथ । ऽमयाः मर्याः यजमानाः
ऽहव । ते यथा ऽश्विसे जानन्ति यज्ञादिकं तद्वच्छ्रिये ऽवेतथ हे ऽनरः नेतारो मरुतः ॥

को वो महान्ति महतामुदश्रवत्कस्काव्या मरुतः को ह पौस्या ।

यूयं ह भूमिं किरणं न रेजथ प्र यद्भरध्वे सुविताय दावने ॥ ४ ॥

कः । वः । महान्ति । महताम् । उत् । अश्रवत् ।

कः । काव्या । मरुतः । कः । ह । पौस्या ।

यूयम् । ह । भूमिम् । किरणम् । न । रेजथ । प्र । यत् । भरध्वे । सुविताय । दावने ॥ ४ ॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकं ऽमहतां पुण्यानां ऽकः यजमानः ऽमहान्ति श्रेयसि ऽउदश्रवत्
उत्कृष्टं प्राप्नुयात् । ऽकः च तदर्थं ऽकाव्या काव्यानि कवीनां युष्माकं संबन्धीनि स्तोत्राणि उदश्रवत्^१ ।
ऽको ऽह कश्च ऽपौस्या पौस्यानि पराक्रमान्^२ उदश्रवत् । आद्वारधं पुनर्वचनम् । ऽयूयं ऽह यूयं अस्तु
ऽभूमिं ऽकिरणं ऽन किरणमिव ऽरेजथ^३ । किरणं यथा वृष्टयर्थं चालयथ तद्वज्रमि रेजथ । ऽवत्
यस्मात् ऽसुविताय सुहु प्राप्तव्याय । प्राप्तव्यस्येत्यर्थः । तादृशस्य धनस्य वृष्टयुक्तस्य^४ अ ऽदावने
दानाय ऽप्र ऽभरध्वे प्रकर्षेण संपादयथ वृष्टिम् । यस्माद्यूपमेवं कुरुष तस्मात्क एवं करोतीत्यर्थः ॥

अश्वीहवेदरुपासः सर्वन्धवः शूराहव प्रयुधुः प्रोत युयुधुः ।

मर्याहव सुवृधो वावृधुर्नरः सूर्यस्य ऽक्षुः प्र मिनन्ति वृष्टिमिः ॥ ५ ॥

अश्वीऽहव । इत् । अरुपासः । सर्वन्धवः । शूराऽहव । प्रयुधुः । प्र । उत । युयुधुः ।

मर्याऽहव । सुवृधुः । ववृधुः । नरः । सूर्यस्य । ऽक्षुः । प्र । मिनन्ति । वृष्टिमिः ॥ ५ ॥

मरुत एते ऽअथाहव क्षीप्रगन्तारः ऽअरुपासः आरोचमानाः ऽसर्वन्धवः । समान एक एव
वन्धुर्वन्धको रज्रो वेपां ते तादृशाः । परस्परं वन्धवः कोहयुका वा ऽशूराः अश्वः ऽहव
ऽप्रयुधुः प्रयोद्धारो वैरिमिः सह तादृशाः ऽउत अपि च ऽप्र ऽयुयुधुः प्रकर्षेण युष्मते ।
ऽमर्याहव मनुष्या यथा वर्धन्ते तथा ऽसुवृधुः सुहु वर्धयितारो वर्धमाना वा ऽनरः नैवारः
ऽववृधुः वर्धन्ते । एवं महत्मानः^५ ऽसूर्यस्य ऽक्षुः तेजःसमूहं मण्डकं वा ऽवृष्टिमिः ऽप्र ऽमिनन्ति
प्रकर्षेण हिंसन्ति आकृष्यन्तीत्यर्थः ॥

१. क-व-व-व-न-त-न-म-र-स- कः उदश्रवत् । २. क-व-स-न-त-न-म-र- पराक्रमानि ।

३. क-व-स-न-न-म-रेजयथ । ४. क-व-स-न-त-न-म-र-वृष्टयुक्तस्य । ५. क-स-न-न-महत्मानः ।

ते अज्येष्टा अकनिष्ठास उद्भिदोऽमध्यमासो महसा वि बवृधुः ।

सुजातासो जनुषा पृश्निमातरो दिवो मर्या आ नो अच्छा जिगातन ॥ ६ ॥

ते । अज्येष्टाः । अकनिष्ठासः । उद्भिदः । अमध्यमासः । महसा । वि । बवृधुः ।

सुजातासः । जनुषा । पृश्निमातरः । दिवः । मर्याः । आ । नः । अच्छा । जिगातन ॥ ६ ॥

१ते मरुतः १अज्येष्टाः १अकनिष्ठासः अकनिष्ठाः १उद्भिदः उद्भेदयितारः शत्रूणाम् १अमध्यमासः अमध्यमाः सर्वप्रकारैः समाः १महसा तेजसा १वि १बवृधुः विवर्धन्ते । १सुजातासः सुहु संभृताः १जनुषा जन्मना १पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः १मर्याः मनुष्येभ्यो हिता यूयं १दिवः सकाशात् १नः अस्मान् १अच्छ अभिमुखम् १आ १जिगातन सर्वतः प्रशंसत साध्वनुष्ठितमिति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । यद्वा । ये सुजाता जनुषा पृश्निमातरश्च तान् दिव आगतान् हे ऋत्विजो मर्या यूयमा जिगातन आगच्छत ते नोऽच्छ आगच्छतास्मदभिमुखम् ॥

वयो न ये श्रेणीः पशुरोजसान्तान्दिवो बृहतः सानुनस्परि ।

अश्वास एषामुभये यथा विदुः प्र पर्वतस्य नभनूरचुच्यवुः ॥ ७ ॥

वयः । न । ये । श्रेणीः । पशुः । ओजसा । अन्तान् । दिवः । बृहतः । सानुनः । परि ।

अश्वासः । एषाम् । उभये । यथा । विदुः । प्र । पर्वतस्य । नभनून । अचुच्यवुः ॥ ७ ॥

१ये मरुतः १वयो १न पक्षिण इव १श्रेणीः पङ्क्तयः १सन्तः १ओजसा बलेन १दिवः अन्तरिक्ष-
स्यादित्यस्य वा १अन्तान् पर्वतान् १बृहतः महतः १सानुनः समुन्नतस्याकाशवलयस्य १परि परितः
१पशुः पतन्ति १एषाम् १अश्वासः अश्वाः १पर्वतस्य मेघस्य १नभनून ॥ भगतेः १शब्दकर्मणो नञादितिषत्
वभनवः ॥ उदकानि १प्र १अचुच्यवुः व्यावयन्ति । १उभये देवा मनुष्याश्च १यथा १विदुः
जानन्ति तथा । मनुष्याणां ज्ञानं प्रसिद्धम् । देवाश्च दृष्टौ सत्यामाप्रयणादौ हविष्प्रदानेन जानन्ति ।
देवानां बृहिसंपूर्तिपरिज्ञानमाश्रयायनेनोक्तम्—' यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादयाप्रयणेन यजेत ' इत्युपक्रम्य
' अपि हि देवा आहुस्तुतो नूनं वर्षस्याप्रयणेन हि यजते ' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

मिमातु यौरदितिर्वीतये नः सं दानुचित्रा उषसो यतन्ताम् ।

जाबुच्यवुर्दिव्यं कोशमेत ऋषे रुद्रस्य मरुतो गृणानाः ॥ ८ ॥

मिमातु । यौः । अदितिः । वीतये । नः । सम् । दानुचित्राः । उषसः । यतन्ताम् ।

आ । अचुच्यवुः । दिव्यम् । कोशम् । एते । ऋषे । रुद्रस्य । मरुतः । गृणानाः ॥ ८ ॥

१नः अस्मदर्थं १वीः अन्तरिक्षं १मिमातु निर्मिमातु वृष्टिम् । तदनुकूलं करोत्वित्यर्थः । कीदृशी ।
 १अदितिः अदीना । यद्वा । धौर्मिमात्वदितिर्भूमिश्च मिमातु सुखम् । किमर्थम् । १वीतये उत्पत्तये
 प्रजननाय वा । १दानुचिन्नाः विचित्रप्रकाशादिदानाः १उचसः १सं १यतन्ताम् । हे १नये स्वया
 १गृणानाः स्तूयमानाः १मरुतः १रुद्रस्य । पुत्रा इति^१ शेषः^१ । १एते^२ १दिव्यं १कोशं मेघमुदकम्
 १आशुष्यवुः आप्यावयन्ति ॥ द्विकर्मकोऽयम् ॥ ॥ २४ ॥

‘ ईळे अग्निं स्ववसम् ’ इत्यष्टकं चतुर्थं सूक्तं श्याबाश्वत्यार्षम् । सप्तम्यष्टम्यौ जगदी शिष्टाः
 वद् त्रिष्टुभः । मरुदेवताकमग्निमरुदेवताकं वा । ‘ ईळे द्विजगत्यन्तमाग्नेयं च वा ’ इति । सूक्तविनिर्देशो
 छेदिकः । आद्या करीयां सामिधेनीषु याज्या । सूत्रितं च—‘ ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति
 धाव्ये ’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिह प्रसूतो वि चयत्कृतं नः ।

रथैरिव प्र भरे वाजयद्भिः प्रदक्षिणिन्मरुतां स्तोममृष्याम् ॥ १ ॥

ईळे । अग्निम् । सुऽअवसम् । नमःऽभिः । इह । प्रऽसूतः । वि । चयत् । कृतम् । नः ।

रथैःऽइव । प्र । भरे । वाजयत्ऽभिः । प्रऽदक्षिणित् । मरुताम् । स्तोमम् । ऋष्याम् ॥ १ ॥

अहं श्याबाश्वः १अग्निं १स्ववसं स्वायत्तरक्षणं १नमोभिः स्तोत्रैः १ईळे स्तौमि । तस्त्वोन्नं
 १कृतम् १इह इदानीं १प्रसूतः प्रसूतः प्रकर्षेण यज्ञं प्रातो वा सन् १नः अस्मदर्थं १वि १चयत्
 विजानातु । १वाजयद्भिः अक्षमिच्छद्भिः स्तोत्रैः १रथैरिव रथैर्यथाभिमतं प्राप्नुवन्ति तद्ब्रह्मणसाधनैः
 १प्र १भरे प्रकर्षेण संपादयाम्यभिमतम् । १प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन गच्छन् १मरुतां १स्तोमं स्तोत्रम्
 १ऋष्यां वर्धयेयम् ॥

आ ये तस्युः पृषतीषु श्रुतासु सुखेषु रुद्रा मरुतो रथेषु ।

वना चिदुग्रा जिहते नि वो मिया पृथिवी चिद्रेजते पर्वताधित् ॥ २ ॥

आ । ये । तस्युः । पृषतीषु । श्रुतासु । सुऽखेषु । रुद्राः । मरुतः । रथेषु ।

वना । चित् । उग्राः । जिहते । नि । वः । मिया ।

पृथिवी । चित् । रेजते । पर्वतः । चित् ॥ २ ॥

१ये १मरुतः १रुद्राः रुद्रपुत्राः १आ १तस्युः आतिष्ठन्ति १पृषतीषु मरुतां वाहयेतु
 १श्रुतासु आन्तासु प्रसिद्धासु वा १सुखेषु । समाकाशं क्षिप्रम् । लोभनरथाकृद्भिरितु १रथेषु
 रथाद् आ तस्युः आतिष्ठन्ति । हे १उग्राः उद्गर्भयन्ता मरुतो यूनं वदा रथमाकृताः
 स्व तदावी १वना १चित् वनान्वपि १नि १जिहते व्यगच्छन्ति १वः युष्माकं १मिया

भीत्या । षष्ठिवी षष्ठि पृथिव्यपि रेजते । पर्वतश्चित् पर्वतोऽपि रेजते कम्पते । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । पूर्वार्धे य एवमकुर्वन् तेषां स्तोममृध्यामिति पूर्वत्रान्वयः^१ ॥

कारीयां मारुतस्य सप्तकपालस्य 'पर्वतश्चित्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च— 'पर्वतश्चिन्महि वृद्धो विभाय सृजन्ति रश्मिमोजसा' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

पर्वतश्चिन्महि वृद्धो विभाय दिवश्चित्सानु रेजत स्वने वः ।

यत्क्रीळथ मरुत ऋष्टिमन्त आपइव सृध्यञ्चो धवध्वे ॥ ३ ॥

पर्वतः । चित् । महि । वृद्धः । विभाय । दिवः । चित् । सानु । रेजत । स्वने । वः ।

यत् । क्रीळथ । मरुतः । ऋष्टिमन्तः । आपःऽइव । सृध्यञ्चः । धवध्वे ॥ ३ ॥

हे मरुतः षष्ठः युष्माकं षष्ठ्यने भयंकरशब्दे सति पर्वतश्चित् पर्वतोऽपि महि महान् वृद्धः सप्तपि षष्ठिवी विभेति । दिवश्चित् अन्तरिक्षस्यापि सानु समुच्छ्रितः^२ प्रदेशः^३ रेजतः^४ कम्पते^५ । यत् यदा क्रीळथ हे मरुतः यूयम् ऋष्टिमन्तः आयुधवन्तः सन्तस्तदा आपइव उदकानीव सृध्यञ्चः सहाञ्जनाः धवध्वे धावध्वे गच्छथ ॥

वराइवेद्वैवतासो हिरण्यैरभि स्वधार्भिस्तन्वः पिपिथे ।

श्रिये श्रेयांसस्तवसो रथेषु सुत्रा महांसि चक्रिरे तनूषु ॥ ४ ॥

वराःऽइव । इत् । रैवतासः । हिरण्यैः । अभि । स्वधार्भिः । तन्वः । पिपिथे ।

श्रिये । श्रेयांसः । तवसः । रथेषु । सुत्रा । महांसि । चक्रिरे । तनूषु ॥ ४ ॥

वराइव विवाहयोग्या युवान इव । ते यथा रैवतासः धनवन्तः हिरण्यैः हिरण्य-मयैराभरणविशेषैः स्वधार्भिः उदकैश्च तन्वः स्वीयानि शरीराणि अभि पिपिथे संयोजयन्ति अलंकुर्वन्ति तद्वदेते मरुतोऽपि रैवतासः धनवन्तः हिरण्यैः हिरण्यस्थानीयैर्विद्युदास्यैराभरणैः स्वधार्भिश्च तन्वः स्वीयानि शरीराणि पिपिथे । श्रिये शोभायै श्रेयांसः श्रेष्ठाः तवसः बलवन्तो मरुतः रथेषु सुत्रा सत्त्वं सह वा तनूषु महांसि चक्रिरे कृतवन्तः । सर्वाभरणैरुदकैश्चोपेताः रथानविष्टाय^६ शरीरेषु तेजास्वधारयन्ति^७ ॥

१. स-व-स-ग-भ-र-पूर्वत्र; न-पूर्वत्र संबन्धः । २. स-व-स-ग-त-न-भ-र-समुच्छ्रितप्रदेशम् । ३. स-व-स-ग-त-न-भ-र-रेजथ (रेजत-न) कम्पयथ (कम्पयथे-स) । ४. स-व-ज-न-रथेऽविष्टाय; स-भ-र-रथाविष्टाय । ५. ग-व-ज-धारयन्तिस्वर्गः । इत्पूरणः ।

अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौमगाय ।

युवा पिता स्वपा रुद्र एषां सुदुषा पृश्निः सुदिना मरुद्भयः ॥ ५ ॥

अज्येष्ठासः । अकनिष्ठासः । एते । सम् । भ्रातरः । ववृधुः । सौमगाय ।

युवा । पिता । सुऽअपाः । रुद्रः । एषाम् । सुदुषा । पृश्निः । सुऽदिना । मरुत्ऽभ्यः ॥ ५ ॥

अज्येष्ठासः अकनिष्ठासः परस्परं ज्येष्ठकनिष्ठभावरहिताः सहैवोत्पन्नाः समानवकाः एते मरुतः भ्रातरः परस्परं भ्रातृभूताः सन्तः सौमगाय सुभगात्वाय सं ववृधुः वर्धन्ते । युवा मित्य-
तरुणः स्वपाः शोभनकर्मा एषां मरुतां रुद्रः पिता सुदुषा सुहु दोऽध्री पृश्निः गोदेवता
मातृभूता मरुद्भयः मरुदर्थं सुदिना शोभनदिनानि । अकुरुतामिति शेषः ॥

यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा यद्वावमे सुभगासो द्विवि ष्ठ ।

अतो नो रुद्रा उत वा न्वरस्याग्ने वित्ताद्विषो यद्यजाम ॥ ६ ॥

यत् । उत्तमे । मरुतः । मध्यमे । वा । यत् । वा । अवमे । सुभगासः । द्विवि । स्थ ।

अतः । नः । रुद्राः । उत । वा । नु । अस्य । अग्ने । वित्तात् । विषः । यत् । यजाम ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं यदुत्तमे उत्कृष्टे उत्तमे चरमे वा द्विवि सुलोके मध्यमे वा द्विवि
यद्वावमे द्विवि हे सुभगासः स्थ भवथ । त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकास्तिस्रो विषः पृथिवी
इत्यादिभ्रतेषुलोकस्य त्रैविध्यम् । अतः अस्मात् स्थानत्रयात् नः अस्मदर्थं हे रुद्राः आगच्छ-
तेति शेषः । उत वा अथवा नु अथ यद्यजाम यद्विषः प्रक्षिपाम हे अग्ने त्वम् अथ
हविषः एतद्विषः वित्तात् विद्धि ॥

अग्निश्च यन्मरुतो विश्ववेदसो दिवां वहध्व उत्तरादधि ष्णुभिः ।

ते मन्दसाना धुनयो रिशादसो वामं धत्त यजमानाय सुन्वते ॥ ७ ॥

अग्निः । च । यत् । मरुतः । विश्ववेदसः । दिवः । वहध्वे । उत्तरात् । अधि । स्नुभिः ।

ते । मन्दसानाः । धुनयः । रिशादसः । वामम् । धत्त । यजमानाय । सुन्वते ॥ ७ ॥

हे विश्ववेदसः सर्वस्य ज्ञातारो विश्वधना वा हे मरुतः यत् यूयं अग्निश्च विषः सु-
लोकात् उत्तरात् उत्कृष्टतरात् अधि उपरि स्नुभिः सानुभिरपरिष्वेक्षे वहध्वे उच्छ्वे । तत्र
विषस्यैवार्थः । यद्वा स्नुशब्देन तत्सदृशा अन्वा उच्यन्ते । तैर्बोध्यन्ते । ते बृधं मन्दसानाः मोक्ष-

माना अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्मित्रा १ पुणवः सन्नृणां कम्पयितारः २ परिचावसः अस्मद्विंसकानामसारः
सन्तः ३ वामं वननीयं धनं ४ धत्त दत्त ५ यजमानाय ६ सुन्वते अभिषवं कुर्वते ॥

‘ अग्ने मरुद्भिः ’ इत्यष्टम्याग्निमास्तस्य याज्या । ‘ अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋकभिः ’ (आश्व.
श्री. ५. २०) इति सूत्रितत्वात् ॥

अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋकभिः सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिः ।

पावकेभिर्विश्वमिन्वेभिरायुभिर्वैश्वानर प्रदिवा केतुना सजुः ॥ ८ ॥

अग्ने । मरुत्ऽभिः । शुभयत्ऽभिः । ऋक्ऽभिः । सोमम् । पिब । मन्दसानः । गणश्रिऽभिः ।

पावकेभिः । विश्वम्ऽइन्वेभिः । आयुऽभिः । वैश्वानर । प्रऽदिवा । केतुना । सऽजुः ॥ ८ ॥

हे १ अग्ने २ मरुद्भिः सह ३ मन्दसानः सन् ४ सोमं ५ पिब । कीदृशीः मरुद्भिः २ । ६ शुभयद्भिः
शोभमानैरम्यान् शोभयद्भिर्वा ७ ऋकभिः स्तुत्यैः ८ गणश्रिभिः गणभावमाश्रयद्भिः ९ पावकेभिः शोधकैः
१० विश्वमिन्वेभिः विश्वं वृष्ट्या प्रीणयद्भिः ११ आयुभिः आयुष्मद्भिः २ । हे १ वैश्वानर विश्वानरहिताग्ने २ प्रदिवा
पुराणेन ३ केतुना ज्वालापुत्रेण ४ सजुः सहितः ॥ ॥ २५ ॥

‘ के छा नरः ’ इत्येकोनविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ के छैकोना गायत्रं
इयावाश्वोऽत्र वैददधी तरन्तपुस्मीळ्हा दाम्यै १ रथवीतिं मरुतश्च दानतुष्टः प्रशशंस बुद्ध्वा च तरन्त-
महिषीं शशीयसीं २ पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी सतोवृहती ’ इति । इयावाश्व ऋषिः । पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी
सतोवृहती शिष्टा गायत्र्यः । आद्याश्चतस्रो मरुदेवताकाः । ‘ सनात्सा ’ इत्यादीनां चतसृणां शशीयसीं
नाम तरन्तस्य राज्ञो भार्या देवता । ‘ उत मेऽरपत् ’ इत्यस्या वैददधिः पुस्मीळ्हा देवता । ‘ यो मे
धेनूनाम् ’ इत्यस्या वैददधिस्तरन्तो राजा देवता । ‘ य इं वहन्ते ’ इत्याद्याः षण्मास्यः । ‘ एतं मे ’
इत्यस्य तृचस्य दाम्यै १ रथवीतिनां राजा देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अत्रार्च्यं पुरावृत्तमाहुरागमपारगाः । अर्चनानाः पुरात्रेचो दाम्येण १ रथवीतिना ॥ आर्विज्याय
वृत्तो यज्ञे चितते हीत्र आस्थितः । रथवीतिसुतां कन्यां ददधी पितुरन्तिके ॥ ययाचे स्वकुमाराय
इयावाश्वाय च तां सुताम् । स प्रदानमना भार्यामपृच्छत्किं प्रयच्छसि ॥ इति पृष्टा पुनः प्राह
कथमस्मै प्रदास्वसि । इतः पूर्वं सुता दत्ता नासीदनुष्ये कचित् ॥ तत्तथैवेति निश्चित्य प्रत्या-
चष्टार्चनानसम् । इयावाश्वः संस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा निराकृतः ॥ तत्प्रत्याशान्वितो विप्रस्तपस्तेषु
सुदारुणम् । ब्रह्मचर्यरतः क्षान्तो भिक्षार्थं पर्यटन् द्विजः ॥ तरन्तमहिषीं साध्वीं बिभिक्षेऽसौ शशी-
यसीम् १ । सा संप्राप्त्वाभित्कं पत्युः प्रोवाचागतवानृषिः ॥ इत्युक्तो नृपतिर्भार्यां प्रत्याहूय प्रपूजय ।
साबुद्धाता गवां यूथं प्रादाद्धनमपेक्षितम् ॥ दत्त्वा च

१. न-इति याज्येति । २. ख-च-स-ज-न-भ-र-श-मरुद्भिः सह । ३. ख-च-स-ज-त-भ-र-
‘ आयुष्मद्भिः ’ नास्ति ; न- गन्तुभिः । ४. त- दाम्यम् । ५. ख-च-स-ज-त-न-भ-र-शशीयसीम् ।
६. ख-च-स-ज-त-न-भ-र-शशीयसी । ७. ख-च-स-ज-त-न-भ-र-दाम्यः । ८. ख-च-स-ज-त-न-
भ-र-स-दाम्येन ; ग-च-त्र-दाम्येन । ९. स-त-न-भ-र-स-शशीयसीम् ।

पुष्मीकहस्व स्वाशुजस्यान्तिकं प्रति ॥ प्रेरयामास तमुषि सोऽपि त्वां मानविजयति ॥ लघेति
राज्ञो वचनं निशम्य तज्जार्जया दर्शितसर्वमार्गः । गच्छन् कमैरर्धपथे मरुद्गणाद् समानकयाद्
स्वदिदक्षयागतान् ॥ विलोक्य विप्रः सभयः प्रणम्य कृताञ्जलिः कण्टकिताङ्गसंघः । तुष्टाव
दृष्टाम्भस्तो विशिष्टैर्यैर्वचोभिः परितुष्टचित्तः ॥ संप्राप्य सर्वं स्वमनीषितं तदा मरुद्गण्यो मुदि-
तात्मवज्रयः^१ ॥ तदाभवद्विषः सूक्तद्रष्टा श्याबीधनामकः । पश्चात्पुनर्गृहं गत्वा भूयो लब्ध्वा
गवां शतम् ॥ दाभ्यो^२ मन्त्रद्रष्टो राज्ञ्या चोदितः स्वसुतां वदौ । पुष्मीकहस्तरन्तश्च तज्जार्जो च
शशीयसी^३ ॥ दाभ्यो^४ यो रथवीर्याख्यः सह ये मरुतां गणाः । ते^५ तस्मै यत्^६ ददुस्तु-
ष्टास्तके ह्येत्यत्र वर्ण्यते ॥

के ष्टा नरः श्रेष्ठतमा य एकएक आयय । परमस्याः परावतः ॥ १ ॥

के । स्थ । नरः । श्रेष्ठतमाः । ये । एकःऽएकः । आऽयय । परमस्याः । पराऽवतः ॥ १ ॥

हे नरः नेतारो मरुतः । श्रेष्ठतमाः अत्यन्तं श्रेष्ठा यूयं । के । ष्ट के स्थ के भवथ ।
पुं स्वरूपानिश्चयात् संदिग्धं प्रवीति । वे यूयम् । एकएकः प्रत्येकम् । आयय आगच्छ ।
कस्मादित्युच्यते । परमस्याः परावतः अत्यन्तदूरदेशात् । अन्तरिक्षादित्यर्थः ॥

क वोऽश्वाः काभीशवः कथं शोक कथा यय । पृष्ठे सदो नसोर्यमः ॥ २ ॥

क । वः । अश्वाः । क । अभीशवः । कथम् । शोक । कथा । यय ।

पृष्ठे । सदः । नसोः । यमः ॥ २ ॥

हे मरुतः । वः युष्माकम् । अश्वाः । क कुत्रत्याः । क च । अभीशवः बन्धनरज्जवः ।
कथं च । शोक शीघ्रं गन्तुं शक्ता भवथ । कथा कथं । यय याताः स्थ । पृष्ठे अश्वानां पृष्ठदेशे
सदः । सीदति तिष्ठत्यत्रेति सदः पर्याणम् । तच्च दृश्यते । तथा नसोः नासिकयोः यमः नियमिता
पठायनप्रतिबन्धकारी पशोर्नासिकयोर्दृश्यते । तस्मादश्वाविलिङ्गैः कुत्रापि स्वरितगमना इव प्रति-
भान्ति के यूयमिति देवत्वमनवधारोह ॥

जघने चोद एषां वि सक्थानि नरो यमुः । पुत्रकृथे न जनयः ॥ ३ ॥

जघने । चोदः । एषाम् । वि । सक्थानि । नरः । यमुः । पुत्रऽकृथे । न । जनयः ॥ ३ ॥

एषाम् अश्वानां । जघने हस्तप्रदेशे । चोदः प्रेरिका कप्ता अराप्रकाद्विहीनो वा वर्तते ।
शिक्षणमनाय ताडयन् वर्तत इत्यर्थः । सक्थानि ऊरुप्रदेशान् । नरः नेतारो मरुतः । वि
विधिष्व । यमुः निबन्धनम् । आशुचावनेन विवृता अवन्तीत्यर्थः । विवृती दृष्टान्तः । पुत्रकृथे

१. त-मुदितात्मविजयः । २. क-त-न-म-र-ततः ; छ-दाभ्यः । ३. त-कशीयसी । ४. त-
दाभ्यः । ५. श-ततस्तस्मै । ६. म-च-ज-ह-तत्र ।

पुत्रकरणे उत्पादने ऽजनयः ऽन अपत्योत्पादयिष्यो योचित इव । ता यथा पुत्रोत्पादनकामाः^१ संगम-
समये^२ ऊरू विवृतौ कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

परा वीरास एतन् मर्यासो भद्रजानयः । अग्नि॒तपो॒ यथास॑थ ॥ ४ ॥

परा । वीरा॒सः । इ॒तन् । मर्या॑सः । भ॒द्रऽजान॑यः । अ॒ग्नि॒तपः॑ । यथा । अ॒स॒थ ॥ ४ ॥

कशाताडनादिलिङ्गेन जिगमिषून् मत्वा ब्रूते । हे ऽवीरासः वीराः अग्नित्राणामीरयितारो
हे ऽमर्यासः मर्याभ्यो हिता हे ऽभद्रजानयः । भद्रः स्तुत्यो जानिर्जन्म येषां ते तथोक्ताः । खद्रपुत्राः
इत्यर्थः । ऽअग्नि॒तपः अग्निना तप्तास्तात्रादयः ऽयथा दीप्तास्तद्वत् प्रदीप्ताः ऽअस॒थ भव॑थ ।
अथवाग्नि॒तप्ता दग्ध॑देहा यथा पलायन्ते तथा भव॑थेति ॥

सन॒त्सा॒भ्यं प॒शुमु॒त ग॒व्यं श॒ताव॑यम् ।

श्या॒वाश्च॑स्तुताय॒ या दो॒र्वीरा॑यो॒पब॑र्हत् ॥ ५ ॥

सन॑त् । सा । अ॒भ्यम् । प॒शुम् । उ॒त । ग॒व्यम् । श॒तऽअ॒वय॑म् ।

श्या॒वाश्च॑स्तुताय । या । दोः । वी॒राय॑ । उ॒पऽअ॒ब॑र्हत् ॥ ५ ॥

ऽसा तरन्तमहिषी मद्यं ऽसनत् प्रादात् । किम् । ऽअभ्यम् अन्धात्मकं तत्समूहात्मकं वा ऽपशुम् ।
जातावेकवचनम् । ऽउत अपि च ऽगव्यं गोसमूहात्मकं पशुं ऽशतावयम् अनेकैरविभिर्युक्तं सनदिति ।
सेत्युक्तं कस्याह । ऽया ऽश्यावाश्चस्तुताय श्यावाश्चेन मया स्तुताय ऽवीराय तरन्ताय ऽदोः
स्वकीयं भुजम् ऽउपबर्हत् उपोदयच्छदालिङ्गनाय सा सनदिति । यतः^३ भर्तृप्रेमास्पदा तस्मादेव
बहु धनं दातुं शक्तेर्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

उ॒त त्वा॒ स्त्री शशी॑यसी पुंसो भवति वस्यसी । अ॒दे॒वत्रा॑द॒राध॑सः ॥ ६ ॥

उ॒त । त्वा॒ । स्त्री । शशी॑यसी । पुंसः । भ॒वति॑ । वस्य॑सी । अ॒दे॒वऽत्रा॑त् । अ॒रा॒ध॑सः ॥ ६ ॥

ऽउत अपि च ऽत्वा एका^४ ऽशशीयसी^५ । शशीयसी^६ इत्येतन्महिष्या नाम । सैव ऽस्त्री^७ । बद्धा ।
उत्प्रेषयमेवकारार्थे । स्त्रीषु सैव प्रशस्येत्यर्थः ॥ ' त्वसमसि मनेमेत्यनुबानि ' इति वचनात् त्वेति
निष्ठातः ॥ सैव ऽपुंसः पुरुषात् ऽवस्यसी वसीयसी ऽभवति । कस्मात्पुंस इत्युच्यते । ऽअदेवत्रात् ।
देवाः^८ अनेन^९ त्रायन्ते स्तुत्यादिना सः^{१०} देवत्रः । न देवत्रः अदेवत्रः^{११} । तस्मात् ऽअराधसः । राधो
धनम् । दानार्हधनरहितात् । कुण्डकास्त्वर्थः ॥

१ ग-घ-ज-श-पुत्रोत्पादनकाले । २. ख-च-झ-ण-भ-संगमाय ; न-संगमने । ३.

झ-ण-त-भ-र-अनया ; न-अतो या । ४. ख-स-न-भ-र- ' एका ' नास्ति । ५. झ-न-भ-र-शशीयसी ।

६. झ-न-भ-र-शशीयसी । ७. त-स्त्रीनाम । ८. त-श-देवत्रान्वयेन । ९. ग-घ-ज- यं स अत्र

देवत्रः ; स-स देवत्रः ।

वि या जानाति जसुरिं वि तृष्यन्तं वि कामिनम् । देवत्रा कृणुते मनः ॥७॥

वि । या । जानाति । जसुरिम् । वि । तृष्यन्तम् । वि । कामिनम् ।

देवऽत्रा । कृणुते । मनः ॥ ७ ॥

१ या शशीयसी १ जसुरिं व्यथितम् । जसिस्ताडनकर्मा उपक्षपणकर्मा^१ वा । तं १ वि १ जानाति । तथा १ तृष्यन्तं १ वि जानाति । १ कामिनं धनाद्यभिलाषवन्तं १ वि जानाति । अनुकम्पया^२ अभिमतं वत्तवली-
त्यर्थः । १ देवत्रा देवेषु १ मनः १ कृणुते कुस्ते देवप्रीत्यर्थं प्रदानबुद्धिं करोति वा सैव कीर्तिं पूर्वत्र
संबन्धः ॥

उत घा नेमो अस्तुतः पुमाँ इति ब्रुवे पणिः । स वैरदेय इत्समः ॥ ८ ॥

उत । घ । नेमः । अस्तुतः । पुमान् । इति । ब्रुवे । पणिः ।

सः । वैरऽदेये । इत् । समः ॥ ८ ॥

१ उत १ च अपि च । घेति पूरणः । १ नेमः । 'स्वां नेम इत्यर्धस्य' (निरु. ३. २०) इति
निरुक्तम् । नेमोऽर्धः । जायापत्योर्मिलिखैककार्यकर्तृत्वादेक एव पदार्थः । 'अर्धं शरीरस्य भार्या'^३
इत्यादिस्मृतेः । शशीयस्या अर्धभूतस्तरन्तः १ पुमान् १ अस्तुतः १ इति १ ब्रुवे । बहुधा स्तुतोऽपि
गुणस्यातिबाहुल्यादस्तुत एवेति ब्रुवे १ पणिः स्तोताहम् । १ सः च तरन्तः १ वैरदेये । वीरा धनानां
प्रेरयितारो दानशीलाः । तैर्दातव्यं धनं देयम् । तस्मिन् धने १ समः । सर्वेभ्यो दातेत्यर्थः । १ इत् इति
पूरणः ॥

उत मेऽरपद्युवतिर्ममन्दुषी प्रति श्यावाय वर्तनिम् ।

वि रोहिता पुरुमीळहाय येमतुविप्राय दीर्घयशसे ॥ ९ ॥

उत । मे । अरपत् । युवतिः । ममन्दुषी । प्रति । श्यावाय । वर्तनिम् ।

वि । रोहिता । पुरुऽमीळहाय । येमतुः । विप्राय । दीर्घऽयशसे ॥ ९ ॥

१ उत अपि च १ श्यावाय श्यावाश्वाय १ मे ममम् १ अरपत् अलपत् । स्पष्टमाचष्ट । किम् । १ वर्तनिं
मार्गम् । कीर्त्तनी सा । १ युवतिः प्रवृत्तर्यावना १ प्रति १ ममन्दुषी प्रतिमोदमाना । कस्मै^४ । १ दीर्घयशसे
प्रभूतात्माय प्रभूतकीर्तये वा १ पुरुमीळहाय एतन्नामकाय प्रभूतगृहाय १ विप्राय^५ ॥ 'क्रियार्थोपपदक
च कर्मणि स्थानिनः' (पा. सू. २. ३. १४) इति चतुर्थी ॥ पुरुमीळं प्राप्तुमित्यर्थः । तद्वयं
१ रोहिता रोहितवर्णवन्तौ शशीयस्या इतो १ वि १ येमतुः^६ । एतच्चत्तावित्यर्थः । वा अन्धाभ्यां युक्ते रथे
स्थापयित्वा पुरुमीळगृहस्य मार्गं प्रदर्शयन्ती पुरतो गता सैव पुंसो भवति यन्मयसीति पूर्वत्र संबन्धः ॥

१. श-उपक्षेपणकर्मा । २. त-कामिनि । ३. क-च-स-ण-त-न-म-र-वस्य भार्या । ४. क-
च-स-ण-न-म-र- कस्मै विप्राय मेधाविनं । ५. त-'विप्राय' नास्ति । ६. क-त-न-म-र- येमतुः
विशेषेण यमयतुः ; च-ण-येमतुः विशेषेण यमतुः ।

यो मे धेनूनां शतं वैददधिर्यथा ददत् । तुरन्तइव मंहना ॥ १० ॥

यः । मे । धेनूनाम् । शतम् । वैदत्ऽअधिः । यथा । ददत् । तुरन्तऽइव । मंहना ॥ १० ॥

इयं पुरुमीळहस्तुतिः । ^१वैददधिर्यथाः पुरुमीळहोऽपि यथा ^२मे महां ^३धेनूनां ^४शतं ^५यथा येन प्रकारेण ^६ददत् दत्तवान्^१ । तथा ^७मंहना मंहनीयानि धनान्यपि ददत् ^८तुरन्तइव । स यथा धेनुशतं बहुविधं धनं च दत्तवान् तद्वद्वैददधिर्यथाः पुरुमीळहोऽपि ददत् । न स्तुवं^२ इति शेषः ॥ ॥ २७ ॥

य ई वहन्त आशुभिः पिबन्तो मदिंरं मधु । अत्र श्रवांसि दधिरे ॥ ११ ॥

ये । ईम् । वहन्ते । आशुऽभिः । पिबन्तः । मदिंरम् । मधु । अत्र । श्रवांसि । दधिरे ॥ ११ ॥

इदानीं मरुत एवैत इति निश्चित्य^१ जनप्रसिद्धैः^२ माहात्म्यैः स्तौति । ^३ये मरुतः ^४ईम् इदानीम् ^५आशुभिः शीघ्रगामिभिरसैः ^६वहन्ते उद्यन्ते । किं कुर्वन्तः । ^७मदिंरं मदकरं ^८मधु सोमरसं ^९पिबन्तः । पाथेयत्वेन धृतं सोममित्यर्थः । ते मरुतः ^{१०}अत्र अस्मिन् देशे ^{११}श्रवांसि स्तुतिजनिनितानि यशांसि ^{१२}दधिरे धारयन्ति ॥

येषां श्रियाधि रोदसी विभ्राजन्ते रथेष्ववा । दिवि रुक्मइवोपरि ॥ १२ ॥

येषाम् । श्रिया । अधि । रोदसी इति । विऽभ्राजन्ते । रथेषु । आ ।

दिवि । रुक्मऽइव । उपरि ॥ १२ ॥

^१येषां मरुतां ^२श्रिया काम्या ^३रोदसी घावापृथिव्यौ ^४अधि अधिष्ठिते भवत इति शेषः । यस्या-
वेते मरुतः ^५रथेषु ^६विभ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । ^७आ इति चार्थे । तत्र दृष्टान्तः । ^८उपरि उपरिभूते
^९दिवि शुलोके ^{१०}रुक्मः रोचमानः आदित्यः ^{११}इव । यद्वा । उपरि रथस्योपरीति वा योऽयम् ॥

युवा स मारुतो गुणस्त्वेषरथो अनेघः । शुभंयावाप्रतिष्कृतः ॥ १३ ॥

युवा । स । मारुतः । गुणः । त्वेषऽरथः । अनेघः । शुभम्ऽयावा । अप्रतिऽस्कृतः ॥ १३ ॥

^१स ^२मारुतो ^३गुणः ^४युवा सर्वत्र मिश्रयिता नित्यतरणो वा ^५त्वेषरथः दीसरथः
^६अनेघः अनिन्द्यः ^७शुभंयावा शोभनं गन्ता ^८अप्रतिष्कृतः अप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा । एवं
महाबुभावो गणो दीप्यत इति ॥

को वेद नूनमेषां यत्रा मदन्ति धूर्तयः । ऋतजाता अरेपसः ॥ १४ ॥

कः । वेद । नूनम् । एषाम् । यत्र । मदन्ति । धूर्तयः । ऋतऽजाताः । अरेपसः ॥ १४ ॥

१. स-र-ददत् । २. स-च-स-ण-त-न-म-र-स्तुवते । ३. स-म-र-निधित्वेजनीप्रसिद्धैः ; त-
निधित्व प्रसिद्धैः ; न-निधित्व इदानीं प्रसिद्धैः ।

१एषां मरुतां स्थानं १को १वेद को जानाति । १नूनम्^१ इदानीं^१ १वन्न स्थाने १भूतवः
शत्रूणां कम्पकाः १मदमि हृष्यमि १कृतजाताः जलार्थमुत्पन्ना यज्ञे वा प्रादुर्भूताः १अरेपसः अयायाः॥

यूयं मर्ते विपन्यवः प्रणेतार इत्था धिया । श्रोतारो यामहृतिषु ॥ १५ ॥

यूयम् । मर्तेम् । विपन्यवः । प्रऽनेतारः । इत्था । धिया । श्रोतारः । यामऽहृतिषु ॥ १५ ॥

हे १विपन्यवः स्तुतिकामा मरुतः १यूयं १मर्तं मरणस्वभावं यजमानम् १इत्था अनया
१धिया इदानीं कृतप्रकारयानुग्रहबुद्ध्या ईदृशेन स्तुतिकर्मणा वा निमित्तेन १प्रणेतारः प्रकर्षेण
प्रापयितारोऽभिमर्तं स्वर्गादिकम् । १यामहृतिषु । यामो गमनम् । तदथा हृतयो यस्मिन्निति याम-
हृतयो यज्ञाः । तेषु १श्रोतारः आह्वानानाम् ॥ ॥ २८ ॥

ते नो वसूनि काम्या पुरुश्चन्द्रा रिशादसः । आ यज्ञियासो ववृत्तन ॥ १६ ॥

ते । नः । वसूनि । काम्या । पुरुऽचन्द्राः । रिशादसः । आ । यज्ञियासः । ववृत्तन ॥ १६ ॥

हे १रिशादसः हिंसकानां शत्रूणामन्तारो हे १यज्ञियासः यज्ञार्हाः १पुरुश्चन्द्राः प्रभूताह्वादेकधनाः
१ते यूयं १नः अस्मभ्यं १वसूनि निवासयोग्यानि धनानि १काम्या स्पृहणीयानि १आ १ववृत्तन
आवर्तयथेत्यर्थः । मरुतां दानप्रशंसाया अपेक्षितत्वाच्च प्रार्थनीयता ॥

एतं मे स्तोममूर्ध्वे दाम्भ्याय परा वह । गिरीं देवि रथीरिव ॥ १७ ॥

एतम् । मे । स्तोमम् । ऊर्ध्वे । दाम्भ्याय । परा । वह । गिरिः । देवि । रथीऽरिव ॥ १७ ॥

मंपन्नक्रविभावस्य श्वावाश्वस्यार्चनानसः । रथवीतिसुतायाञ्च विवाहं क्षीमकोऽमवीत् ॥
कथम् । मरुस्तु तु प्रयातेषु श्वावाश्वः सुमहायशाः । प्रादुर्भूतार्चमात्मानं ज्ञात्वात्रिकुलमन्वनः ॥
रथवीतेर्दुहितरमगच्छमनसा तदा । स सत्यमृषिमात्मानं प्रवक्ष्यग्रथवीतये ॥ एतं मे स्तोममित्याभ्यां
दैत्ये रात्रिं न्यवेक्ष्यत् । ऋषेर्मिबोगमाज्ञाय देव्या राम्या प्रचोदितः ॥ आवाय कम्पकां दानु-
मुपेयाचार्यनानसम् । पादौ तस्योपसंगृह्य स्थित्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः । रथवीतिरहं दाम्भ्यं^१ इति नाम
ज्ञात्वा सः । मया संयोगमिच्छन्तं त्वां प्रस्थापयिष्ये^१ यत्^१ पुरा ॥ तत्क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मे मा स्म
भगवन् कुघः^२ ॥ ऋषेः पुत्रः स्वयमृषिः पितासि भगवदृषेः^३ । इत्त प्रतिगृह्णामेमां स्तुयामित्येव-
ममवीत् ॥ तस्मै द्वादशवत्सतं स राजा स्वलंकृतां चापि सुतां स्तुयार्थम् । विवाहकाळेऽपि द्वावै नैम्रः
सतं हवानां दुहितुः सहस्रम् ॥ गवां सहस्रं वसु च प्रभूतं तक्षुं तपोऽन्तेऽथ वनं जगामेति ॥ हे
१ऊर्ध्वे रात्रि देवि । ऊर्ध्वेति रात्रिनाम । १मे मदीयम् १एतं १स्तोमं मरुतयः कृतं स्तोत्रमहं मन्त्रकृ-
भूत्वा मरुतः स्तुतयामित्येवं १दाम्भ्यां श्वावाश्वाय १परा पराङ्मुखी दाम्भ्याभिमुखी सती १वह
प्रापयेत्यर्थः । तदेवाप्रार्थयिष्यते । हे रात्रि १देवि १गिरिः स्तुतीर्महद्भिषयाः परा वह १रथीरिव ।
रथी यथा रथेऽभिप्रेतं वसु स्थापयित्वा अभिमर्तं^४ देवं^५ प्रापयति तद्वत् ॥

१ क-व-स-न-त-न-म-र-ह- 'नूनमिदानी' नास्ति । २. क-व-ण-म-ह-दास्व । ३. क-व-
न-प्रस्थापयिष्यम । ४. न-त-न-म-र-रुधीः । ५. र-भगवाद्युषेः । ६. त-अभिमतप्रवेक्षम् ।

उत मे वोचतादिति सुतसोमे रथवीतौ । न कामो अप वेति मे ॥ १८ ॥

उत । मे । वोचतात् । इति । सुतऽसोमे । रथऽवीतौ । न । कामः । अप । वेति । मे ॥ १८ ॥

हे 'ऊर्म्ये' ^१उत अपि च ^२मे मां ^३वोचतात् ब्रूहि । किमित्युच्यते । ^४इति इत्थम् । कथमिति । ^५सुतसोमे कृतसोमपागे ^६रथवीतौ राज्ञि ^७मे ^८कामः तत्पुत्रीविषयः ^९न ^{१०}अप ^{११}वेति नापगच्छति न विरमते इतीत्थं वोचतात् ॥

एष क्षेति रथवीतिर्मघवा गोमतीरनु । पर्वतेष्वपश्रितः ॥ १९ ॥

एषः । क्षेति । रथऽवीतिः । मघवा । गोऽमतीः । अनु । पर्वतेषु । अपऽश्रितः ॥ १९ ॥

कम्पां दत्त्वा कृतार्थं तं श्यावाश्वोऽथ वनं गतम् । रथवीतिं तपस्यन्तं संप्रेक्ष्यार्षेण चक्षुषा । रम्ये हिमवतः पृष्ठ एष क्षेतीति सोऽब्रवीत् ॥ ^१एषः ^२रथवीतिः ^३मघवा धनवान् ^४गोमतीरनु उद्भवतीर्नदीरनु अनुसृत्य नदीनां तीरे ^५क्षेति निवसति ^६पर्वतेषु हिमवत्पर्वतप्रान्तेषु ^७अपश्रितः आश्रितः ॥ २९ ॥

'ऋतेन ऋतम्' इति नवचं षष्ठं सूक्तमाग्नेयस्य श्रुतविद आर्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते—'ऋतेन नव श्रुतविन्मैत्रावरुणं वै तत्' इति । 'वै तत्' इत्युभयोः प्रयोगासुहृदि-परिभाषयैतदादीन्येकादश सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ऋतेन ऋतमपिहितं ध्रुवं वां सूर्यस्य यत्र विमुचन्त्यश्वाः ।

दश शता सह तस्थुस्तदेकं देवानां श्रेष्ठं वपुषामपश्यम् ॥ १ ॥

ऋतेन । ऋतम् । अपिऽहितम् । ध्रुवम् । वां । सूर्यस्य । यत्र । विमुचन्ति । अश्वान् ।

दश । शता । सह । तस्थुः । तत् । एकम् । देवानां । श्रेष्ठम् । वपुषाम् । अपश्यम् ॥ १ ॥

^१सूर्यस्य ^२ऋतं सत्यभूतं मण्डलम् ^३ऋतेन उदकेन ^४अपिहितम् आच्छादितं ^५ध्रुवं शाश्वतमपश्य-मिति संबन्धः । यत्र ^६वां युवाभ्यां स्थितिस्तत् ^७इत्यर्थः । सूर्यमण्डले मित्रावरुणयोः स्थितिः 'चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' (ऋ. सं. १. ११५. १), 'उद्गां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोः' (ऋ. सं. ७. ६१. १) इति ^८'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य' (ऋ. सं. ७. ६३. १) इत्यादिषु प्रसिद्धाः । यत्र यस्मिन् मण्डले स्थितान् ^९अश्वान् ^{१०}विमुचन्ति विमोचयन्ति स्तोतारः । मन्वेहादिभिर्मित्राग्नेयस्यः । अथवा शीघ्रधावनाय स्तुत्या प्रेरयन्ति । यस्मिन् मण्डले ^{११}दश ^{१२}शता क्षतानि सहस्रसंख्याका रश्मयः ^{१३}तस्थुः तिष्ठन्ति तादृशं ^{१४}देवानां ^{१५}वपुषां वपुष्मतां तेजोवतामम्यादीनां ^{१६}श्रेष्ठं प्रशस्यम् ॥ मर्यादलक्षणा अथवा व्यधिकरणवद्वा ॥ देवानां वपुषां शरीराणां श्रेष्ठम् । मण्डलं

१. ख-च-म-न-भ-र- 'हे ऊर्म्ये' नास्ति; ग-व-ज-हे ऊर्म्ये राजदेवि । २. ख-च-म-न-स्थितम्; ग-व-ज-स्थितिः; म-भ-र-स्थितः तम्; त-स्थितः; श-स्थितिस्तम् । ३. र- 'इति...वदन्त्य' नास्ति ।

हि सूर्यस्य वपुःस्थानीयम् । तत् मण्डलम् अपश्यम् । अथवा वा युवयोर्मध्ये सूर्यस्य मण्डल-
मपश्यमिति व्याख्येयं 'मैत्रं वा अहः' (तै. ब्रा. १. ७. १०. १) इति श्रुतेर्मित्रस्यैव सूर्यवादि-
त्याशयेन ॥

तत्सु वा मित्रावरुणा महित्वमीर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुहे ।

विश्वाः पिन्वथः स्वसरस्य धेना अनु वामेकः पविरा वर्वर्त ॥ २ ॥

तत् । सु । वाम् । मित्रावरुणा । महिऽत्वम् । ईर्मा । तस्थुषीः । अहऽभिः । दुदुहे ।

विश्वाः । पिन्वथः । स्वसरस्य । धेनाः । अनु । वाम् । एकः । पविः । आ । वर्वर्त ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा वा युवयोः तत् महित्वं महत्त्वं सु सुदु अतिप्रज्ञास्तमित्यर्थः ।
किं तद्विर्युच्यते । ईर्मा सततगन्ता सर्वस्य प्रेरको वादिषः अहभिः अहोभिर्बर्षर्तुसंवत्त्रिभिः
तस्थुषीः स्थावरभूता अपः दुदुहे दुग्धे । किञ्च स्वसरस्य स्वयं सत्तुरादिषस्य विश्वाः
सर्वाः धेनाः लोकानां प्रीणयित्रीर्षुतीः पिन्वथः वर्धयथः । वा युवयोः एकः अग्रतिथोगी
पविः । पविरिति रथस्य नेमिः 'पवी रथनेमिर्भवति' (निरु ५. ५) इति यास्कवचनात् ।
तथाप्यत्र लक्षितलक्षणया रथे वर्तते केवलचक्रस्यावर्तनायोगात् । युवयोरेको रथः अनु आ वर्वर्त
अनुक्रमेण परिभ्रमति ॥

अधारयतं पृथिवीमुत द्यां मित्रराजाना वरुणा महोभिः ।

वर्धयतमोषधीः पिन्वतं गा अव वृष्टिं सृजतं जीरदान् ॥ ३ ॥

अधारयतम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । मित्रराजाना । वरुणा । महऽभिः ।

वर्धयतम् । ओषधीः । पिन्वतम् । गाः ।

अव । वृष्टिम् । सृजतम् । जीरदान् इति जीरऽदान् ॥ ३ ॥

हे मित्रराजाना । मित्रभूताः स्तोतारो राजानः स्वामिन इंधरा भवन्ति ययोः सका-
शात् तौ मित्रराजाना । हे वरुणा ॥ प्रतियोग्यपेक्षया त्रिवचनम् । अत्र पादादिवादायं वधं न निहन्वते ।
वरुणस्येतस्व तु 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्त्वैव पादादिवादिवाक्यार्थं
बुद्धम् । त्वेवं भवति । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति वरुणस्येतस्यामन्त्रितसमाना-
धिकरणत्वात्स्व च सामान्यवचनरवाद्विद्यमानवत्त्वाभावेन पादादिवादावाहुसरस्य निवाक्यार्थं
बुद्धम् ॥ हे देवी महोभिः तेजोभिः स्वसामर्थ्यैः पृथिवीमुत अपि च द्याम् आधारयतम् । हे देवी
युवाम् ओषधीः वर्धयतं वृष्टिप्रेरणेन । गाः पिन्वतं गवाधादीन् वर्धयतम् । तद्वं वृष्टिम्
अव वृजयतम् अवाद्बुद्धं प्रेरयतं हे जीरदान् क्षिप्रदानी ॥

आ वामवांसः सुबुजो वहन्तु यतरश्मय उप यन्त्वर्वाक् ।

घृतस्य निर्णिगनु वर्तते वामुप सिन्धवः प्रदिवि क्षरन्ति ॥ ४ ॥

आ । वाम् । अवांसः । सुबुजः । वहन्तु । यतरश्मयः । उप । यन्तु । अर्वाक् ।

घृतस्य । निर्ऽनिक् । अनु । वर्तते । वाम् । उप । सिन्धवः । प्रऽदिवि । क्षरन्ति ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ वामा युवाम् अवांसः अवांसः सुबुजः सुबु रथे युक्ताः सन्तः वामा वहन्तु । यतरश्मयः सारथिनियतप्रग्राहस्ते अर्वाक् उप यन्तु । घृतस्य उदकस्य निर्णिक् रूपं वाम् अनु वर्तते अनुगच्छति । किं प्रदिवि । पुराणनामैतत् । पुराणाः सिन्धवः उप क्षरन्ति उपगच्छन्ति युवयोरनुग्रहात् ॥

अनु श्रुताममति वर्धदुर्वी बर्हिर्वि यजुषा रक्षमाणा ।

नमस्वन्ता घृतदक्षाधि गर्ते मित्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ॥ ५ ॥

अनु । श्रुताम् । अमतिम् । वर्धत् । उर्वीम् । बर्हिःऽइव । यजुषा । रक्षमाणा ।

नमस्वन्ता । घृतऽदक्षा । अधि । गर्ते । मित्र । आसाथे इति । वरुण । इळासु । अन्तरिति ॥ ५ ॥

अनुतां विश्रुताम् अमतिम् । रूपनामैतत् । शरीरवीसिमित्यर्थः । ताम् अनु वर्धत् अनुवर्धयन्ती । बर्हिः यज्ञः । सः इव स यथा यजुषा मन्त्रेण रक्षयते तद्वत् उर्वी रक्षमाणा पालयन्ती नमस्वन्ता अक्षयन्ती हे घृतदक्षा आत्तबली हे मित्र हे वरुण हे मित्रावरुणौ युवामुक्तलक्षणौ सन्तौ इळासु यागभूमिषु अन्तः मध्ये गर्ते अधि रथे आसाथे उपविशथः । ' रथोऽपि गर्त उच्यते ' (निरु. ३. ५) इति यास्कः । ' आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम् ' (ऋ. सं. ५. ६२. ८) इति ॥ ॥ ३० ॥

अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा यं त्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ।

राजाना क्षत्रमहणीयमाना सहस्रस्थूणं विभृथः सह द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता । सुकृते । परऽपा । यम् । त्रासाथे इति । वरुणा । इळासु । अन्तरिति ।

राजाना । क्षत्रम् । अहणीयमाना । सहस्रस्थूणम् । विभृथः । सह । द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता अक्षयन्ती । शान्त्यरावित्यर्थः । कस्मै । सुकृते क्षोभनस्तुतिकर्त्रे परस्पा परस्तात् पातारौ रक्षितारौ हे वरुणा मित्रावरुणौ युवा वं वज्रमानम् इळासु यागभूमिषु अन्तः मध्ये त्रासाथे रक्षयः तस्मै सुकृते अक्रविहस्ता परस्पा च भवथ इति संबन्धः । किं युवा राजाना राजमानौ अहणीयमाना अक्षयन्ती द्वौ परस्परं सह साहित्येन क्षत्रं चरन् सहस्रस्थूणम् अथे-

काचहमकस्तम्भोपेतं सौधादिरूपं गृहं च विभूयः धारयथः सुकृते यजमानाय । अथवा । क्षत्रं यजमान-
परिमिताभिः स्थूणाभिरूपेत रथं चागमनार्थं सह धारयथः ॥

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा वि भ्राजते दिव्यः श्राजनीव ।

भद्रे क्षेत्रे निर्मिता तिल्विले वा सनेम मध्वो अधिगर्त्यस्य ॥ ७ ॥

हिरण्यनिर्निक् । अयः । अस्य । स्थूणा । वि । भ्राजते । दिवि । अश्राजनीइव ।

भद्रे । क्षेत्रे । निर्मिता । तिल्विले । वा । सनेम । मध्वः । अधिगर्त्यस्य ॥ ७ ॥

अनयो रथः विहिरण्यनिर्निक् हिरण्यरूपः । निर्णिगिति रूपनाम । अस्य रथस्य स्थूणा कीलका-
दयः अयः । हिरण्यनामैतत् । अयोविकारा इत्यर्थः । अयोमया वा । तादृशो रथः दिवि अन्तरिक्षे
वि भ्राजते । किमिव । अश्राजनीव । अश्वा व्यापनशीला मेघाः । तानजति गच्छति अश्राजनी
विष्णुत् । सेव^२ दिवि भ्राजते । किंच भद्रे कस्याणे स्तुत्ये वा क्षेत्रे देवयजने विस्विके वा ॥ ' तिल
स्नेहने ' । तिलुः स्निग्धा इला भूमिर्यस्य तत् क्षेत्रं तिल्विलं देवयजनम् । घृतलोमादिना स्निग्धे
भद्रे च क्षेत्रे निर्मिता स्थूणा यूपयष्टिरवस्थितः । मध्वः मधुपूर्णं गर्तस्य^१ गर्तं रथं^३ सवेम
संभजेम ॥ कर्मणि षष्ठ्यौ । अधीति पूरणः ॥ अथवा गर्तस्याधि रथस्योपरि मध्वो मधु
मोमरसं सनेम स्थापयेमेत्यर्थः^४ ॥

हिरण्यरूपमुषसो व्युष्टावयः स्थूणमुर्दिता सूर्यस्य ।

आ रोहथो वरुण मित्र गर्तमर्तश्चाथे अदितिं दितिं च ॥ ८ ॥

हिरण्यरूपम् । उषसः । विउष्टौ । अयःस्थूणम् । उत्तइता । सूर्यस्य ।

आ । रोहथः । वरुण । मित्र । गर्तम् । अतः । चक्षाथे इति । अदितिम् । दितिम् । च ॥ ८ ॥

उषसो व्युष्टौ । प्रातःकाल इत्यर्थः । सूर्यस्य उदिता उदितानुवये । स एव काकः
प्रकारान्तरेणोक्तः । तस्मिन् काले हिरण्यरूपम् अयःस्थूणम् अयोमयशङ्कुं गर्तं रथं हे वरुण हे
मित्र युवां गर्तम् आ रोहथः यज्ञं प्राप्तुम्^१ । अतः अस्मादेतोः अदितिम् अकम्बनीयां भूमिं
विदितिं खण्डितां प्रजादिकां च चक्षाथे पश्यथः ॥

वाक्षावजवक्षे ' यद्विद्वम् ' इति नचमी द्वितीयस्याममावास्यायां मित्रावरुणस्य हविष्ये
वाज्या । सूत्रितं च—' आ नो मित्रावरुणा यद्विद्वं नातिविष्ये सुदान् ' (भाष. जी. २. १४)

१. ख-च-न-क्ष-वागमनार्थम् । २. ख-च-स-ज-त-न-म-र-सा च; छ-सा । ३. गर्तस्य रथम्; छ-म-गर्तस्य वा रथम्; त-गर्तस्य गर्तं रथम्; न-गर्तस्य वा रथस्य । ४. ख-च-स-ज-त-म-र-क्ष-स्थापयामेत्यर्थः; न-स्थापयमित्यर्थः । ५. न-अयोमयसमकम् । ६. ख-च-स-ज-त-न-र-प्रातः; न-प्रातः; स-प्रातः ।

इति । मित्रावरुणे पत्नौ हविष एषैव याज्या । सूत्रितं च—‘ यद्विष्टं नातिविधे सुदान् हिरण्यगर्भः समवर्ततामे ’ (आश्व. श्री. ३. ८) इति ॥

यद्विष्टं नातिविधे सुदान् अच्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा ।

तेन नो मित्रावरुणावविष्टं सिषासन्तो जिगीवांसः स्याम ॥ ९ ॥

यत् । बंदिष्टम् । न । अतिऽविधे । सुदान् इति सुदान् ।

अच्छिद्रम् । शर्म । भुवनस्य । गोपा ।

तेन । नः । मित्रावरुणौ । अविष्टम् । सिषासन्तः । जिगीवांसः । स्याम ॥ ९ ॥

हे सुदान् शोभनदानौ हे भुवनस्य गोपा युवां बंदिष्टं बहुतमं यत् अच्छिद्रम् अनवच्छिन्नं शर्म सुखं गृहं वा नातिविधे अतिवेदुमशक्यं शर्मेति शर्मविशेषणम् ॥ ‘ व्यथ ताडने ’ इत्यस्मादयुपपदे कृत्यार्थे केन् संप्रसारणं च ॥ तादृशं शर्म धारयथः^१ तेन शर्मणा नः अस्मान् अविष्टं रक्षतम् । हे मित्रावरुणौ सिषासन्तः धनानि संभक्तुमिच्छन्तो वयं जिगीवांसः शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छन्तः स्याम भवेम^२ ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन^३ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽन्तिलं जगत ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टकस्य चतुर्थस्य तृतीयो व्याकृतः स्फुटम् ।

अध्यायः सायणार्थेण चतुर्थो व्याकरिष्यते ॥

‘ ऋतस्य गोपौ ’ इति सप्तमं सप्तमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ ऋतस्य सप्तार्चनाना जागतम् ’ इति । आत्रेयोऽर्चनाना नाम ऋषिः । जगती छन्दः । तुष्ट्यादिपरिभाषया मित्रावरुणौ देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ऋतस्य गोपावधिं तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्योमनि ।

यमत्र मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत्पिन्वते दिवः ॥ १ ॥

ऋतस्य । गोपौ । अधिं । तिष्ठथः । रथम् । सत्यधर्माणा । परमे । विऽव्योमनि ।

यम् । अत्र । मित्रावरुणा । अवथः । युवम् । तस्मै । वृष्टिः । मधुमत् । पिन्वते । दिवः ॥ १ ॥

हे ऋतस्य उदकस्य^१ गोपौ रक्षितारी सत्यधर्माणा सत्यधर्माणा^२ युवां रथम्^३ अधि^४ तिष्ठथः । आरोहथोऽस्मद्यज्ञमागमनार्थम् । कुत्र । परमे व्योमनि निरतिशये आकाशे । हे मित्रावरुणौ युवं युवाम्^५ अत्र अस्मिन् यज्ञे यं यजमानम्^६ अवथः रक्षयः तस्मै यजमानाय^७ वृष्टिः पर्जन्यः मधुमत् उदकं^८ दिवः शुलोकात्^९ पिन्वते सिद्धतिं वर्धयति ॥

सम्राजावस्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदधे स्वर्दशा ।

वृष्टिं वां राधौ अमृतत्वमीमहे द्यावापृथिवी वि चरन्ति तन्यवः ॥ २ ॥

सम्^१स्राजौ । अस्य । भुवनस्य । राजथः । मित्रावरुणा । विदधे । स्वऽदशा ।

वृष्टिम् । वाम् । राधः । अमृतत्वम्^२ । ईमहे । द्यावापृथिवी इति । वि । चरन्ति । तन्यवः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा^३ मित्रावरुणौ स्रमाजी मन्त्रक राजमाजी युवाम्^४ अथ भुवनस्य^५ राजथः ईशाये । स्वर्दशा स्वर्गस्य इदारी युवां विदधे अस्मद्यज्ञे स्रमाजाविति संबन्धः । वां युवां वृष्टिं^६ राजः यन् वृष्ट्याख्यं यजम्^७ अमृतत्वं स्वर्गं च ईमहे प्रायेयामहे^८ । युवयोः सम्भवः विभूता रश्मयः द्यावापृथिवी वि चरन्ति विविधं प्राप्नुयन्ति । अथवा वृष्टिं यजमानवृत्तत्वं वेदमे ॥

१. अ-स-म-उदकस्य वा, त-वस्योदकस्य वा ; न-उदकस्य यज्ञस्य वा । २. अ-व-स-म-त-न-म-र-सप्तधर्माणा । ३. अ-स-म-र-स-‘ मित्रावरुणा ’ नास्ति । ४. अ-व-स-म-त-म-म-र-प्रायेयामि । ५. अ-व-स-म-न-म-‘ विविधं ’ नास्ति ।

सम्राजा उग्रा वृषभा दिवस्पतीं पृथिव्या मित्रावरुणा विचर्षणी ।

चित्रेभिर्अत्रैरुप तिष्ठथो रवं द्यां वर्षयथो असुरस्य मायया ॥ ३ ॥

सम्राजौ । उग्रा । वृषभा । दिवः । पती इति ।

पृथिव्याः । मित्रावरुणा । विचर्षणी इति विऽचर्षणी ।

चित्रेभिः । अत्रैः । उप । तिष्ठथः । रवम् । द्याम् । वर्षयथः । असुरस्य । मायया ॥ ३ ॥

‘सम्राजौ’ सम्यक् राजमानौ । ‘उग्रा’ उद्गूर्णबलौ । ‘वृषभा’ वर्षितारौ । ‘दिवः’ द्युलोकस्य । ‘पती’ स्वामिनी । ‘पृथिव्याः’ च पती । ‘विचर्षणी’ सर्वस्य द्रष्टारौ । ‘मित्रावरुणौ’ । एवं महाबलौ । ‘चित्रेभिः’ चायनीयैः । ‘अत्रैः’ मेघैः सह । ‘रवं’ स्तोत्रम् । ‘उप’ । ‘तिष्ठथः’ । पश्चात् । ‘द्यां’ च । ‘वर्षयथः’ । ‘असुरस्य’ उदकनिरसितुः पर्जन्यस्य । ‘मायया’ प्रजया सामर्थ्येन ॥

माया वा मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधम् ।

तमभ्रेण वृष्टया गूह्यो दिवि पर्जन्य द्रप्सा मधुमन्त ईरते ॥ ४ ॥

माया । वाम् । मित्रावरुणा । दिवि । श्रिता । सूर्यः । ज्योतिः । चरति । चित्रम् । आयुधम् ।

तम् । अभ्रेण । वृष्टया । गूह्यः । दिवि । पर्जन्य । द्रप्साः । मधुमन्तः । ईरते ॥ ४ ॥

हे ‘मित्रावरुणा’ । ‘वां’ युवयोः । ‘माया’ । ‘दिवि’ । ‘श्रिता’ आश्रिता । कैषा युवयोर्मायोच्यते । ‘सूर्यः’ सर्वस्य प्रेरकः । ‘ज्योतिः’ दीप्यमानः । ‘चित्रं’ चायनीयम् । ‘आयुधम्’ उक्तलक्षणायुधरूपः । ‘चरति’ परिभ्रमत्यन्तरिक्षे । ‘शत्रुमारकत्वादायुधमुच्यते’ । ‘तं’ सूर्यम् । ‘अभ्रेण’ मेघेन । ‘वृष्टया’ । ‘दिवि’ । ‘गूह्यः’ गोपाययः । हे ‘पर्जन्य’ देव । ‘मित्रावरुणाभ्यां’ वृष्टयर्थं प्रेरितेन त्वया । ‘मधुमन्तः’ । ‘द्रप्साः’ । ‘ईरते’ ईर्यन्ते । त्वत्सृष्टा वा गच्छन्ति ॥

रथं युञ्जते मरुतः शुमे सुखं शूरो न मित्रावरुणा गर्विष्ठिषु ।

रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवो दिवः सम्राजा पर्यसा न उक्षतम् ॥ ५ ॥

रथम् । युञ्जते । मरुतः । शुमे । सुखम् । शूरः । न । मित्रावरुणा । गोऽर्विष्ठिषु ।

रजांसि । चित्रा । वि । चरन्ति । तन्यवः । दिवः । सम्राजा । पर्यसा । नः । उक्षतम् ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् । ‘मरुतः’ । ‘शुमे’ उदकार्यं । ‘सुखं’ सोमनाशद्वारं । ‘रथं’ । ‘युञ्जते’ जन्तुर्जोडयन्ति । ‘शूरो’ । ‘न’ शूर इव । स यथा युद्धार्थं रथं युजति तद्वत् । ‘गर्विष्ठिषु’ गवायुदकानाम्

एषेणु निमित्तेषु विभ्रा वायनीयानि रजांसि कोकान् तम्बवः ततास्ते मरुतः वि वदन्ति
विविधं वरन्ति । तस्मात् तैः सहितौ हे सन्नाजा युवां विवः सुलोकात् पयसा उदकेन वः
अस्मान् उक्षतं सिञ्चतम् ॥

वाचं सु मित्रावरुणाविरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदति त्विषीमतीम् ।

अत्रा वसत मरुतः सु मायया द्यां वर्षयतमरुणामरेपसम् ॥ ६ ॥

वाचम् । सु । मित्रावरुणौ । इरावतीम् । पर्जन्यः । चित्राम् । वदति । त्विषीमतीम् ।

अत्रा । वसत । मरुतः । सु । मायया । द्याम् । वर्षयतम् । अरुणाम् । अरेपसम् ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् पर्जन्यः मेघः सु सुहु इरावतीम् अन्नवतीं अन्नसाधिकां
विभ्रां वायनीयां त्विषीमतीं दीप्तिमतीं वाचं गर्जनघण्डं वदति । शब्दवति वृष्टयर्थम् । मरुतः च
अत्रा अत्राणि मेघान् सु सुहु वसत आच्छादयन्ति मायया स्वप्नशया । युवां च पश्येन
मङ्गिश्च सह अरुणाम् अरुणवर्णाम् अरेपसम् अपापां वृष्टयविधातिनीं द्यां वर्षयतम् ॥

धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया ।

ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजयः सूर्यमा धत्थो दिवि चित्र्यं रथम् ॥ ७ ॥

धर्मणा । मित्रावरुणा । विपःचित्ता । व्रता । रक्षेथे इति । असुरस्य । मायया ।

ऋतेन । विश्वम् । भुवनम् । वि । राजयः ।

सूर्यम् । आ । धत्थः । दिवि । चित्र्यम् । रथम् ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणा विपश्चिता प्राज्ञौ युवां धर्मणा जगद्धारकेन वृष्ट्यादिलक्षणेन कर्मणा व्रता
यज्ञाधिकर्माणि रक्षेथे पालयथः^१ । असुरस्य मेघानां निरसितुः पर्जन्यस्य मायया प्रज्ञया च ऋतेन
उदकेन यज्ञेन वा निमित्तेन विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं वि राजयः चिदायवः^२ इत्यर्थः । सूर्यमा
सर्वं च चित्र्यं पूज्यं रथं रंजयस्वभावं दिवि सुलोके धत्थः धारयतो जगदुपकारार्थम् ॥ १ ॥

‘वक्तुं वः’ इति सप्तर्षिमहर्षेण सूक्तमर्थमानसं आर्षं मित्रावरुणम् । पक्ष्मवन्तवरिणावयव-
शुशुभम् । अन्वया पक्ष्मिः । ‘वक्तुं पक्ष्मयन्तं तु’ इत्यनुक्रमनिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-व-म-न-भ-मित्रावरुणौ । २. ख-व-म-न-त-न-भ-र-युवां धर्मणा जगद्धारकेन विपश्चिता
स्तुत्येतेत्यर्थः । व्रता ऋतेन कर्मणा । अथवा विपश्चिता । स्तोत्रनामैतत् । यन्मन्त्रेण वृष्ट्या यन्मङ्गलकाल
कथमानोऽपि करणम् । तत्कृतयाहुत्या (तत्कृतया स्तुत्या-ख-व-न) वृष्टपुत्रयोः व्रता ऋतेन युक्त्वौ
कर्मणा । ३. ख-व-म-न-भ-र-रक्षेथे ।

वरुणं वो रिशादसमुचा मित्रं हवामहे ।

परि व्रजेव बाहोर्जगन्वासा स्वर्णरम् ॥ १ ॥

वरुणम् । वः । रिशादसम् । ऋचा । मित्रम् । हवामहे ।

परि । व्रजाऽहव । बाहोः । जगन्वासा । स्वःऽनरम् ॥ १ ॥

वः युवयोर्मध्ये ॥ व्यस्ययेन बहुवचनम् ॥ रिशादसम् । रिशान्तिं हिंसन्तीति रिशाः क्षत्रवः । तेषां प्रेरकं वरुणं स्वर्णरं स्वर्गस्य नेतारम् । एतद्व्यवहितमप्युभयत्र संबध्यते । एवंविधं वरुणम् उक्तलक्षणं मित्रं च ऋचा मन्त्रेण हवामहे आह्वयामः । अथ अवयुस्तोच्यते । व्रजेव गोकुथानीव बाहोः बलेन परि जगन्वासा परिगच्छन्तौ ॥

ता बाहवा सुचेतुना प्र यन्तमस्मा अर्चते ।

शेवं हि जार्यं वां विश्वासु क्षासु जोगुवे ॥ २ ॥

ता । बाहवा । सुचेतुना । प्र । यन्तम् । अस्मै । अर्चते ।

शेवंम् । हि । जार्यम् । वाम् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ॥ २ ॥

ता तौ युवां बाहवा बाहुना सुचेतुना सुष्ठु प्रज्ञात्रा । प्रयासभूयस्त्वं जानता इत्यर्थः । यद्यपि आत्मैव ज्ञाता न हस्तः तथापि तद्धर्ममन्त्रारोप्य स्तूयते । यद्वा एतत् तौ इत्यस्य विशेषणम् । सुज्ञानावित्यर्थः । शोभनहस्तेन अस्मै अर्चते स्तुवते मह्यं प्र यन्तम् अभिमतं सुखं प्रगमयतम् ॥ अन्तर्भावितव्यर्थो द्रष्टव्यः । यमिदानीकमां वा द्रष्टव्यः ॥ प्रयच्छतमित्यर्थः । जार्यं स्तुत्यं शेवं सुखं वां युवयोः संबन्धि युवाभ्यां कृतं वा विश्वासु सर्वासु क्षासु भूमिषु जोगुवे गच्छति व्याप्नोति । 'अवते गच्छते' (नि. २. १४. २८) इति गतिकर्मसु पाठान् अयमपि गतिकर्मा । अथवा जोगुवे सर्वत्र शब्दयामीत्यर्थः ॥

यन्नूनमश्यां गतिं मित्रस्य यायां पथा ।

अस्य प्रियस्य शर्मण्यर्हिसानस्य सखिरे ॥ ३ ॥

यत् । नूनम् । अश्याम् । गतिम् । मित्रस्य । यायाम् । पथा ।

अस्य । प्रियस्य । शर्मणि । अर्हिसानस्य । सखिरे ॥ ३ ॥

वत् वदा नूनम् इदानीं गतिं गमनम् अश्यां प्राप्तुमाश् ॥ वयोगादभिघातः ॥ तदा मित्रस्य मित्रभूतस्य पथा मार्गेण मित्रप्रापकेण मार्गेण वायां गच्छेवम् । 'मित्रो नवतु विद्वान्'

(ऋ. सं. १. १०. १) इत्यादिषु मित्रस्येष्टदेशगमवितृष्वं प्रसिद्धम् । न केवलमहमेक एव गन्ता किंतु सर्वेऽपि तथागमवितृष्वह । १ अस्य १ प्रियस्य । मित्रस्येष्टार्थः । १ अहिंसानस्य अहिंसतः । यतोऽयमहम्ता अतः प्रिय इत्यर्थः । तस्य १ शर्मणि सुखे गृहे स्थाने वा १ सन्निधौ संगताः ॥

युवाभ्यां मित्रावरुणोपमं धेयामृचा ।

यद्ध क्षये मघोनां स्तोतृणां च स्पर्धसे ॥ ४ ॥

युवाभ्याम् । मित्रावरुणा । उपऽमम् । धेयाम् । ऋचा ।

यत् । इ । क्षये । मघोनाम् । स्तोतृणाम् । च । स्पर्धसे ॥ ४ ॥

हे १ मित्रावरुणा १ युवाभ्यां दातव्यम् १ उपमम् उप समीपे मीयमानं धनम् १ ऋचा स्तुत्या साधनेन १ धेयां धारयामि । १ यद्ध यत् खलु युवाभ्यां सकाशादासं धनं १ मघोनां धनवतामदातृणां १ स्तोतृणां १ च १ क्षये गृहे १ स्पर्धसे स्पर्धनाय भवति । धनिकानां स्तोतृणां च धनाधिक्यविरुद्धे स्पर्धा भवतीत्यर्थः । अपरिमितं धनं भवतीति भावः ॥

आ नो मित्र सुदीतिभिर्वरुणश्च सधस्थ आ ।

स्वे क्षये मघोनां सखीनां च वृधसे ॥ ५ ॥

आ । नः । मित्र । सुदीतिभिः । वरुणः । च । सधस्थे । आ ।

स्वे । क्षये । मघोनाम् । सखीनाम् । च । वृधसे ॥ ५ ॥

हे १ मित्र त्वं च १ वरुणश्च १ सुदीतिभिः सुदीतियुक्तौ युवां १ नः अस्माकं १ सधस्थे सहस्रवामे यज्ञे १ आ गच्छतम् । द्वितीय आकारोऽनर्थक आदरायो वा । किमर्थमित्युच्यते । १ मघोनां धनवतां हविष्मतां १ सखीनां १ च युवयोः सखिभूतानामस्माकं १ क्षये गृहे १ स्वे स्वकीये १ वृधसे वर्धनाय ।

युवं नो येषु वरुण क्षत्रं बृहत् बिभृथः ।

उरु णो वाजसातये कृतं राये स्वस्तये ॥ ६ ॥

युवम् । नः । येषु । वरुणा । क्षत्रम् । बृहत् । च । बिभृथः ।

उरु । नः । वाजसातये । कृतम् । राये । स्वस्तये ॥ ६ ॥

हे १ वरुणा मित्रावरुणौ १ युवं युवां १ नः अस्माकं १ क्षत्रं वरुणं १ बृहत् ब्रह्म परित्युद्धमर्षं १ च १ येषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु १ बिभृथः धारयथः युवाभ्यां दत्तम् अर्घ्यं च १ नः अस्माकं १ वाजसातये अश्वस्य कामाव यज्ञाव वा १ राये यज्ञाय १ स्वस्तये क्षेमाय च १ उरु विश्वीर्षे १ कृतं कृतम् ॥

उच्छन्त्यां मे यजता देवक्षत्रे रुशद्रवि ।

सुतं सोमं न हस्तिभिरा पृद्धिर्धावतं नरा बिभ्रतावर्चनानसम् ॥ ७ ॥

उच्छन्त्याम् । मे । यजता । देवऽक्षत्रे । रुशत्ऽगवि ।

सुतम् । सोमम् । न । हस्तिऽभिः । आ । पृट्ऽभिः । धावतम् । नरा ।

बिभ्रतौ । अर्चनानसम् ॥ ७ ॥

‘उच्छन्त्याम्’ उपसि । मे सोममिति संबन्धः । ‘यजता’ यष्ट्यौ ‘रुशद्रवि’ रोचमानरश्मौ प्रातःसवने ‘देवक्षत्रे’ देवानां क्षत्रं बलं यस्मिन् यज्ञे^१ तद्देवक्षत्रम् । तस्मिन् ‘मे’ मदीयं ‘सुतम्’ अभि-
पुतं ‘सोमं’ न । नेति संप्रत्यये । इदानीं ‘हस्तिभिः’ हस्तवज्रिः ॥ हन्तेर्गतिकर्मणो हस्तशब्दः ॥
‘गमनसाधनपादवज्रिरित्यर्थः । ‘पृद्धिः’^२ पादवज्रिश्च पादच्छतुष्टयोपेतैरश्वैः ‘आ’^३ ‘धावतम्’ आगच्छतं^३
‘नरा’ हे नेतारी मित्रावरुणौ ॥ ‘अर्चनानसं’^४ ‘बिभ्रतौ’ अर्चनानसमृष्टिं धारयन्तौ युवाम्^५ ॥ ॥ २ ॥

‘यश्चिकेत’ इति षडृचं नवमं सूक्तं रातहव्यस्याग्नेयस्यापं मैत्रावरुणम् । ‘यश्चिकेत षड्रा-
तहव्यः’ इत्यनुक्रमणिका । ‘पक्वच्यन्तं तु’ इत्युक्तत्वात् पक्वच्यन्तपरिभाषयानुष्टुभम् । अस्या
पक्वः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यश्चिकेतु स सुक्रतुर्देवत्रा स ब्रवीतु नः ।

वरुणो यस्य दर्शतो मित्रो वा वनते गिरः ॥ १ ॥

यः । चिकेत । सः । सुऽक्रतुः । देवऽत्रा । सः । ब्रवीतु । नः ।

वरुणः । यस्य । दर्शतः । मित्रः । वा । वनते । गिरः ॥ १ ॥

‘यः’ स्तोता ‘चिकेत’ जानाति स्तुतिं युवयोः ‘स’ ‘सुक्रतुः’ स एव शोभनकर्मा ‘देवत्रा’
देवेषु स्तोतृमध्ये । यद्वा^१ देवेषु मध्ये^२ । युवयोरेव स्तुतिं यश्चिकेत स सुक्रतुरिति । ‘सः’ सुकर्मा ‘नः’
अस्माकं ‘ब्रवीतु’ स्तुतिं^३ परम्^४ उपदिशतु । यश्च ‘दर्शतः’ दर्शनीयः ‘वरुणः’ दर्शनीयः ‘मित्रो’ ‘वा’
मित्रश्च । वाचाब्ध्यार्थे । ‘गिरः’ अस्मदीयाः स्तुतीः ‘वनते’ संभजते ॥

ता हि भेष्टवर्चसा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।

ता सत्पती ऋतावृध ऋतावानी जनैजने ॥ २ ॥

ता । हि । भेष्टऽवर्चसा । राजाना । दीर्घश्रुत्तमा ।

ता । सत्पती इति सत्सत्पती । ऋतऽवृधा । ऋतऽवानी । जनैऽजने ॥ २ ॥

१. स-व-स-व-त-न-भ-र- एहे । २. स-व-स-व-त-न-भ-र-पडिरा । ३. स-व-स-व-त-न-
भ-र-धावतं गच्छतम् । ४. स-व-स-व-त-न-भ-र- ‘अर्चनानसं...युवां’^भ नास्ति । ५. स-व-स-व-
व-त-न-भ-र- ‘यद्वा...मध्ये’ नास्ति । ६. स-व-स-व-त-न-भ-र-स्तुतिपरम् ।

१ता १हि तौ खलु मित्रावरुणा १श्रेष्ठवर्धसा प्रसस्ततेजस्कौ १राजाना इन्द्वौ १दीर्घकुलमा
दूरदेशादाह्वानओतृतमौ^१ । १ता तौ १सस्पती सतां यजमानानां स्वामिनौ १कृतावृधा बह्व्योदकरव
वा वर्धयितारी १जनेजने सर्वेषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु १कृतावाना गमनवन्तौ ॥

ता वामियानोऽवसे पूर्वा उप ब्रुवे सचा ।

स्वश्वासः सु चेतुना वाजौ अभि प्र दावने ॥ ३ ॥

ता । वाम् । इयानः । अवसे । पूर्वौ । उप । ब्रुवे । सचा ।

सुऽवश्वासः । सु । चेतुना । वाजान् । अभि । प्र । दावने ॥ ३ ॥

१ता तौ १पूर्वौ पुरातनौ १वां युवाम् १इयानः गच्छन् १अवसे रक्षणाय १सचा सह १उप
१ब्रुवे उपेत्य स्तौमि । १स्वश्वासः स्वश्वा वयमात्रेयाः । १सुचेतुना शोभनप्रशानौ युवां १वाजानभि
अत्रान्यभिलक्ष्य १प्र प्रकर्षेण १दावने दानाय स्तुम इति शेषः । यद्वा । स्वश्वासः स्वश्वा ॥ द्वितीया-
द्विवचनस्य जसादेशः ॥ उप ब्रुव इति संबन्धः ॥

मित्रो अंहोश्चिदादुरु क्षयाय गातुं वनते ।

मित्रस्य हि प्रतूर्वतः सुमतिरस्ति विधतः ॥ ४ ॥

मित्रः । अंहोः । चित् । आत् । उरु । क्षयाय । गातुम् । वनते ।

मित्रस्य । हि । प्रतूर्वतः । सुमतिः । अस्ति । विधतः ॥ ४ ॥

१मित्रः देवः १अंहोश्चित् अंहस्वतोऽपि स्तोतुः १आत् अन्तरमेव १उरु उरवे १क्षयाय गृहाय
निवासाय वा १गातुम् उपायं १वनते प्रयच्छति । १मित्रस्य १हि मित्रस्य खलु देवस्य १सुमतिः
शोभनबुद्धिः १प्रतूर्वतः प्रकर्षेण हिंसतोऽपि १विधतः परिचरतः शुभ्रकस्य १अस्ति हि भवति खलु ॥

वयं मित्रस्यावसि स्याम सप्रथस्तमे ।

अनेहमस्त्वोतयः सत्रा वरुणशेषसः ॥ ५ ॥

वयम् । मित्रस्य । अवसि । स्याम । सप्रथऽस्तमे ।

अनेहसः । त्वाऽऊतयः । सत्रा । वरुणऽशेषसः ॥ ५ ॥

१वयं यजमानाः १मित्रस्य दुःकनिवारकस्य देवस्य १सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमे १अवसि रक्षमे
वयं १स्याम भवेम । किंच १अनेहसः अपापाः १त्वोतयः त्वया रक्षिताः १वरुणशेषसः । शेष इत्य-
पत्यनाम । वारकाः पुत्रा वेषां ते । तारकाः १सत्रा वयं सर्वे सदैव भवेम ॥

युवं मित्रेमं जनं यतथः सं च नयथः ।

मा मघोनः परि रूयतं मो अस्माकमृषीणां गोपीये न उरुष्यतम् ॥ ६ ॥

युवम् । मित्रा । इमम् । जनम् । यतथः । सम् । च । नयथः ।

मा । मघोनः । परि । रूयतम् । मो इति । अस्माकम् । ऋषीणाम् ।

गोऽपीये । नः । उरुष्यतम् ॥ ६ ॥

इं मित्रा मित्रावरुणौ युवं युवाम् इमं जनं स्तोतारं मां प्रति यतथः गच्छथः । आगत्य च सं च नयथः संनयथश्च । कामान् प्रापयथः । यद्वा । यतथ इत्यन्तर्णीतव्यर्थोऽयम् । अहनि यतथः स्यापारेषु गमयथः । रात्रौ च सं नयथः । निर्व्यापारं कारयथः । मघोनः हविलक्षणाज-
वतोऽस्मान् मा परि रूयतं मा परिस्वजतम् । मो मैव ऋषीणाम् अस्माकं पुत्रानपि परि
रूयतम् । किंतु गोपीये । गौः सोमरसः । तस्य पानं यस्मिन् स गोपीथो यज्ञः । तस्मिन् नः उरु-
ष्यतं रक्षतम् ॥ ३ ॥

‘ आ चिकितान ’ इति षट्त्वं दशमं सूक्तं रातहव्यस्वार्थम्^१ आनुष्टुभं मैत्रावरुणम् । अत्रानुक्र-
मणिका—‘ आ चिकितानानुष्टुभं तु ’ इति । आद्यस्तृचो दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशक्ने मैत्रावरुणस्य ।
सूत्रितं च—‘ आ चिकितान सुक्रतु स्युषो अप्रहणम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

आ चिकितान सुक्रतु देवौ मर्त रिशादसा ।

वरुणाय ऋतपेशसे दधीत प्रयसे महे ॥ १ ॥

आ । चिकितान । सुक्रतु इति सुऽक्रतु । देवौ । मर्त । रिशादसा ।

वरुणाय । ऋतऽपेशसे । दधीत । प्रयसे । महे ॥ १ ॥

हे चिकितान जानन् स्तुति^२ हे मर्त मनुष्य^३ रातहव्य स्वमिति तस्यैव संबोधनम् । सुक्रतु
शोभनकर्माणी रिशादसा हिंसकानां हिंसकौ देवौ आ आकारयेति शेषः । आहूय च ऋतपेशसे ।
पेश इति रूपनाम । ऋतमुदकम् । उदकमेव^४ रूपं यस्य तादृशाय वरुणाव^५ प्रयसे ॥ मत्सर्वो
लुप्यते ॥ हविरिक्षणाजवते महे महते पूज्याय दधीत दद्याः । हविरिति शेषः । द्वितीयार्थे वा
चतुर्थी । महद्विर्दधीत । महतोऽजस्य लाभावेति वा योज्यम् ॥

१ क-च-म-न-त-भ-र-इयावाश्वस्वार्थम् । २ म-त-न-र-स्तुतिः । ३ म-न-र-‘ मनुष्य ’ नास्ति ।
४ न-मेघरूपम् । ५ क-च-म-न-त-न-भ-र-श-‘ वरुणाय ’ नास्ति ।

ता हि क्षत्रमविहुतं सम्यगसुर्यमाशते ।

अधं व्रतेव मानुषं स्वर्णं धायि दर्शतम् ॥ २ ॥

ता । हि । क्षत्रम् । अविहुतम् । सम्यक् । असुर्यम् । आशते इति ।

अधं । व्रताऽइव । मानुषम् । स्वः । न । धायि । दर्शतम् ॥ २ ॥

१ता १हि । हीति हेतौ । यस्मात् ता तौ १क्षत्रं बलम् १अविहुतम् अहिंस्यम् १असुर्यम् असुरविधाति^१ महद्वलं १सम्यक् १आशते व्याप्तः १अध अतो हेतोः १मानुषं मनुष्येषु प्रवृत्तं १व्रतेव कर्मेव तथा मनुष्येषु नियतं १स्वर्णं सूर्य इव स यथा विवि दृश्यते तद्वत् १दर्शतं दर्शनीयं बलं १धायि यज्ञे^२ निहितम् ॥

ता वामेषे रथानामुर्वी गव्यूतिमेषाम् ।

रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्मनामहे ॥ ३ ॥

ता । वाम् । एषे । रथानाम् । उर्वीम् । गव्यूतिम् । एषाम् ।

रातऽहव्यस्य । सुऽस्तुतिम् । दधृक् । स्तोमैः । मनामहे ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ १ता तौ प्रसिद्धौ १वां युवां १रथानाम् अस्मदीयानाम् १एषां पुरतो वर्तमानानाम् १उर्वीं प्रभूतां १गव्यूतिम् अतिविस्तृतं मार्गम् १एषे गन्तुम् । मार्गरक्षणायैवार्थः ॥ तुमर्थेऽस्तेनप्रत्ययः ॥ तदर्थं वां १मनामहे स्तुमः १रातहव्यस्य ऋषेः रातहव्यसंबन्धिभिः^१ १सुष्टुतिं सुष्टुतिभिः शोभनस्तुति-साधनैः १स्तोमैः १दधृक् धर्मकीं युवाम् ॥

अथा हि काव्या युवं दक्षस्य पुमिरनुता ।

नि केतुना जनानां चिकेथे पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

अधं । हि । काव्या । युवम् । दक्षस्य । पुऽभिः । अनुता ।

नि । केतुना । जनानाम् । चिकेथे इति । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

१अध अपि च । १हि^५ प्रसिद्धौ । १काव्या स्तुत्यौ १युवं युवां १दक्षस्य प्रवृद्धस्य मम १पुमिः पूरकैः स्तवैः हे १अनुता महान्तावाच्यमूतौ सन्तौ १केतुना प्रज्ञानेनानुवृत्तेन मनसा १जनानां वज्र-मावागामित्वार्थः । स्तोत्रं १नि १चिकेथे नितरां^६ जानीयः । हे १पूतदक्षसा सुदृढकी युवाम् ॥

१. ख-च-स-न-त-न-म-र-असुरविधाति मत् (महत्-न) हन्तुमित्यर्थः; म-च-म- 'असुरविधाति' नास्ति; श-अनुधातिमहत् हे । २. ख-च-स-न-म-र- 'यज्ञे' नास्ति । ३. ख-च-स-न-त-न-म-र-स- रातहव्यसंबन्धिनः । ४. ख-च-न-चारकी; स-न-म- धर्मकी; स-वर्षकी । ५. ख-च-स-न-म-र- 'हि प्रसिद्धौ' नास्ति । ६. ख-च-स-न-त-न-म-र- 'नितरां' नास्ति ।

तद्वत् पृथिवि बृहच्छ्रवण ऋषीणाम् ।

अयसानावरं पृथ्वति क्षरन्ति यामभिः ॥ ५ ॥

तत् । ऋतम् । पृथिवि । बृहत् । श्रवः ऽ एषे । ऋषीणाम् ।

अयसानौ । अरम् । पृथु । अति । क्षरन्ति । यामऽभिः ॥ ५ ॥

हे पृथिवि देवि त्वयि ऋतम् सर्वैरर्च्यमानत्वेन प्रसिद्धं बृहत् प्रभूतम् ऋतम् उदकम् ऋषीणां स्तोत्राणामस्माकं श्रवणेषु अन्नस्यैषणे सति अयसानौ गच्छन्तौ ॥ ' छन्दस्यसानम् शुजु-
म्याम् ' (उ. सू. २. २४३) इत्यसानम् अयतेरपि भवति । ' धितः ' इत्यन्तोदात्तः ॥ अरम्
अलमत्यर्थं पृथु यथा भवति तथा यामभिः गमनैः अति क्षरन्ति अत्यर्थं वर्धतः ॥ व्यत्ययेन
बहुवचनम् ॥

आ यद्वामीयचक्षसा मित्र वयं च सूरयः ।

व्यचिष्टे बहुपाट्ये यतेमहि स्वराज्ये ॥ ६ ॥

आ । यत् । वाम् । ईयऽचक्षसा । मित्रा । वयम् । च । सूरयः ।

व्यचिष्टे । बहुपाट्ये । यतेमहि । स्वराज्ये ॥ ६ ॥

हे ईयचक्षसा व्यासदर्शनी हे मित्रा मित्रावरणौ वामं युवां यत् ये वयं च सूरयः
स्तोतारः आ आह्वयामः । व्यचिष्टे अत्यन्तविस्तृते बहुपाट्ये बहुभिर्गन्तव्ये बहुभी रक्षितव्ये वा
स्वराज्ये स्वराट्वाय एवंविधराज्यार्थं यतेमहि गच्छेम ॥ ॥ ४ ॥

' बलिस्था देव ' इति पञ्चमैकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—' बलिस्था पञ्च यजतः '
इति । यजतो नामात्रेय ऋषिः । ' आनुष्टुभं तु ' इत्युक्त्वादिषमप्यानुष्टुभम् । मित्रावरणौ देवता ।
विनिबो गो लैङ्गिकः ॥

बलिस्था देव निष्कृतमादित्या यजतं बृहत् ।

वरुण मित्रार्थमुन्वर्षिष्ठं क्षत्रमाशाथे ॥ १ ॥

बट् । इत्या । देवा । निः ऽ कृतम् । आदित्या । यजतम् । बृहत् ।

वरुण । मित्र । अर्थमन् । वर्षिष्ठम् । क्षत्रम् । आशाथे इति ॥ १ ॥

१. ख-च-म-ण-म-र- ' अयतेरपि भवति ' नास्ति । २. ख-च-म-ज-त-न-अ-र- ' यत् वे
नास्ति ; ग-च-ज-तत् वे ; श- पतये ।

हे ^१देवा^१ श्रोतमानौ हे ^२आदित्या अदितेः पुत्री हे ^३वरुण हे ^४अर्यमन् अरीनां मित्रमितः
^५मित्र देव युवां ^६वद् सत्यं ^७निष्कृतम्^७ अवाप्यम् ^८इथा इथम् इदानीं वर्तमानप्रकारेण ^९वज्रतं
 वष्टव्यं ^{१०}वृहत् अतिप्रबुद्धं ^{११}वर्षिष्ठं प्रबुद्धतमं ^{१२}क्षत्र बलम् ^{१३}आशाधे अभुवाधे^{१३} । वद्वा अर्यमा वृषगेव
 निर्देष्टव्यः । द्विवचनं बहुवचनीकर्तव्यम्^५ ॥

आ यद्योनौ हिरण्ययं वरुण मित्र सदैवः ।

धर्तारा चर्षणीनां यन्तं सुभ्रं रिशादसा ॥ २ ॥

आ । यत् । योनौम् । हिरण्ययम् । वरुण । मित्र । सदैवः ।

धर्तारा । चर्षणीनाम् । यन्तम् । सुभ्रम् । रिशादसा ॥ २ ॥

^१यत् यस्मात् ^२हिरण्ययं हितरमणीयं ^३योनौ यज्ञभूमि हे ^४वरुण हे ^५मित्र ^६आ ^७सदैवः
 आगच्छथः तस्मात् ^८चर्षणीनां मनुष्याणां ^९धर्तारा धातकौ च हे ^{१०}रिशादसा हिंसकानां शेरारौ युवाव्
 अस्मभ्यं ^{११}सुभ्रं सुखं ^{१२}यन्तं कुरुतमित्यर्थः ॥

विश्वे हि विश्ववेदसो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

व्रता पदेव सन्धिरे पान्ति मर्त्यं रिषः ॥ ३ ॥

विश्वे । हि । विश्ववेदसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

व्रता । पदादिव । सन्धिरे । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ॥ ३ ॥

^१विश्वे एहि सर्वेऽपि । हीति चार्थे । ^२विश्ववेदसः सर्वविदः सर्वधना वा ^३वरुणो ^४मित्रो
^५अर्यमा चैते त्रयः सर्वे ^६व्रता अस्मदीयानि कर्माणि ^७पदेव पदानीव^७ रथानानीव ^८सन्धिरे मगता
 भवन्ति । आगत्य च मां ^९मर्त्यं ^{१०}रिषः हिंसकात् ^{११}पान्ति रक्षन्ति ॥

ते हि सत्या ऋतस्पृशं ऋतावानो जनेजने ।

सुनीधासः सुदानवोऽहोक्षिदुरुचक्रयः ॥ ४ ॥

ते । हि । सत्याः । ऋतस्पृशः । ऋतवानः । जनेजने ।

सुनीधासः । सुदानवः । अहोः । क्षित । उरुचक्रयः ॥ ४ ॥

१. स-व-ज-देवे ; स-न-म-र-श-देवा । २. स-व-ज-न-त-न-म-र-श- 'मिष्कृत' नास्ति ।
 ३. न-र-आस्तुवाधे । ४. स-व-ज-न-म-श-बहुवचनं कर्तव्यम् । ५. स-व-ज-न-न-म-र- 'पदानीव'
 नास्ति ।

१ते १हि खलु^१ १सत्याः सत्यभूताः सत्यफला वा १ऋतस्पृशः उदकस्पर्शस्य^१ कर्तारः
१ऋतावानः यज्ञवन्तः १जनेजने सर्वेषु यजमानेषु १सुनीधासः सुनयनाः १सुदानवः सुदानाः । इति
प्रसिद्धवाची सर्वत्र संबन्धनीयः । एवं महानुभावा वरुणादयः १अंहोमिन् । चिदप्यर्थे । पापिनोऽपि
स्वस्तोतुः १उरुचक्रयः प्रभूतधनादिकर्तारः ॥

को नु वा मित्रास्तुतो वरुणो वा तनूनाम् ।

तत्सु वामेषते मतिरात्रिम्य एषते मतिः ॥ ५ ॥

कः । नु । वाम् । मित्र । अस्तुतः । वरुणः । वा । तनूनाम् ।

तत् । सु । वाम् । आ । ईषते । मतिः । अत्रिम्यः । आ । ईषते । मतिः ॥ ५ ॥

इ १मित्र १वां युवयोर्मध्ये एवं च १वरुणो १वा १को १नु १अस्तुतः । सर्वैरस्तूयमानः
कोऽस्ति । उभावपि स्तुत्याविरयर्थः । १तनूनाम् इति तृतीयार्थे षष्ठी । तनुभिः स्तुतिभिः^१ अस्तुत इति
संबन्धः ॥ अत्र मित्रशब्देन मित्रस्यैकस्यैव संबोधनं 'वरुणोऽस्वन्तः' (ऋ. सं. ५. ६२. ६)
इत्यत्रेवात्र द्विवचनसूचकस्याकारस्य अनाज्ञानात्^५ । लोकेषु बहुषु संनिहितेषु एकमेव संबोध्य युवयोरिदं
युष्माकमिदमिति प्रयुज्यते ॥ १तत् तस्मात् यस्मात्सर्वे स्तुवन्ति तस्मात् । तनूनामिषेतत्
व्यवहितमप्युत्तरत्र वा योज्यम् । तनूनाम् अल्पमतीनामस्माकं १मतिः स्तुतिः १वां युवां सुष्टु^१ १एषते
अभिगच्छति । १अत्रिम्यः अत्रिगोत्रेभ्योऽस्मभ्यम् अस्मदीयमतिः १एषते । आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ५ ॥

'प्र वो मित्राय' इति पञ्चमं द्वादशं सूक्तमात्रेयस्य यजतस्यार्थं गायत्रं मैत्रावरुणम् । तथा
चानुक्रम्यते— 'प्र वो गायत्रम्' इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणश्चे एतसूक्तम् । सूत्रितं
च— 'प्र वो मित्राय प्र मित्रयोर्वरणयोः' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । अभिप्लवषडहे पृष्ठय-
षडहे च स्तोमनिमित्तावापार्थमिदमादीनि द्वितीयवर्जितानि चत्वारि सूक्तानि । तथैव सूत्रितं—
'प्र वो मित्रावेति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

प्र वो मित्राय गायत वरुणाय विपा गिरा । महिक्षत्रावृतं बृहत् ॥ १ ॥

प्र । वः । मित्राय । गायत । वरुणाय । विपा । गिरा । महिक्षत्रौ । ऋतम् । बृहत् ॥ १ ॥

हे मदीया ऋग्विजः १वः । यूयमित्यर्थः । १मित्राय १वरुणाय च १विपा म्यामया १गिरा
स्तुत्या १प्र १गायत स्तुतिं कुरुत । स्तुत्या स्तुवतेत्येतत् पाकं पचतीतिवत् । हे १महिक्षत्रौ प्रभूतबलौ
बुधाम् १ऋतं यज्ञं १बृहत् महत् अतिप्रशस्तम् । स्तुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः । अथवा महत् प्रभूतम्
ऋतं शोत्रं शृणुतमिति शेषः ॥

१. झ-न-भ-र-ते खलु । २. ख-च-ण-उदकस्पृशः तस्य ; ग-च-ज-श-उदकस्य ; झ-त-भ-र-
उदकस्पृशस्य । ३. ख-च-ण-अल्पस्तुतिभिः ; झ-र-अस्तुतिभिः । ४. ख-च-ज-भ-अमात्मात् ;
झ-अमास्तोमात् ; त-र-श-आज्ञानात् । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'सुष्टु' नास्ति ।

सम्राज्ञा या घृतयोनी मित्रधोभा वरुणश्च । देवा देवेषु प्रशस्ता ॥ २ ॥

सम्राज्ञा । या । घृतयोनी इति घृतयोनी । मित्रः । च । उभा । वरुणः । च ।

देवा । देवेषु । प्रशस्ता ॥ २ ॥

१या यौ १मित्रश्च १वरुणश्च । परस्परापेक्षया चशब्दः । १उभा उभौ १सम्राज्ञा सर्वस्य स्वामिनौ १घृतयोनी उदकस्योत्पादकौ १देवा' द्योतमानौ १देवेषु मध्ये १प्रशस्ता प्रकर्षेण स्तुत्यौ^१ । तौ गायतेति पूर्वश्रान्धयः ॥

ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य । महि वा क्षत्रं देवेषु ॥ ३ ॥

ता । नः । शक्तम् । पार्थिवस्य । महः । रायः । दिव्यस्य । महि । वाम् । क्षत्रम् । देवेषु ॥ ३ ॥

१ता तौ देवौ १नः अस्मदर्थं १पार्थिवस्य पृथिवीसंघट्टस्य १दिव्यस्य दिवि भवत्य च १महः महतः १रायः धनस्य १शक्तं समर्थो भवतम् । दातुमिति शेषः । हे देवौ १वा युवयोः १महि, महत् पूज्यं १क्षत्रं बलं १देवेषु प्रसिद्धं स्तुम इति शेषः ॥

ऋतमुतेन सपन्तेषिरं दक्षमाशाते । अद्रुहा देवौ वर्धेते ॥ ४ ॥

ऋतम् । ऋतेन । सपन्ता । इषिरम् । दक्षम् । आशाते इति । अद्रुहा । देवौ । वर्धेते इति ॥ ४ ॥

१ऋतेन उदकेन निमित्तेन १ऋतं यज्ञं १सपन्ता स्पृशन्ती १इषिरम् एकजघन्तं १दक्षं प्रवृद्धं यजमानं हविर्वा^१ १आशाते व्यामुतः । १अद्रुहा अद्रोऽग्नारी १देवौ मित्रावरुणौ युवां १वर्धेते प्रवृद्धौ भवतः ॥

वृष्टिद्यावा रीत्यापिवस्पती दानुमत्याः । बृहन्तं गर्तमाशाते ॥ ५ ॥

वृष्टिऽद्यावा । रीतिऽआपा । इषः । पती इति । दानुऽमत्याः ।

बृहन्तम् । गर्तम् । आशाते इति ॥ ५ ॥

१वृष्टिद्यावा । वृष्ट्यर्था यौः स्तुतिर्वयोस्ती वृष्टिद्यावा । अथवा वृष्टिर्वर्षिका क्षीरभारिकं वाग्धां ती तारसी । १रीत्यापा ' री गतिरेकजघोः ' ॥ रीतिः प्राप्तिः । सैव^१ आपा जातिः^१ अभिषत-प्राप्तिर्वयोस्ती तारसी । १इषः अन्नस्य १पती स्वामिनौ । वृष्टिप्रवृत्त्या स्वामित्वम् । १दानुमत्याः दानवत्याः । दानुमुचितायाः^१ इत्यर्थः । एतद्विद्विषेणम् । एवं महायुवावी १बृहन्तं महान्तं १गर्तं रजम् १आशाते व्यामुतः । अभितिष्ठतो वागार्थम् ॥ ॥ ५ ॥

१. स-व-स-न-व-म-र-स-देवौ । २. स-व-न-स्तुतौ; त-स्तुत्वा । ३. स-व-स-न-व-म-र-वर्हिर्वा । ४. स-व-स-न-त-न-म-र-सैव आतिः; न-व-म-सैव अपा । ५. स-व-स-न-व-म-र-दानमुचितायाः; न-व-म-स-व-स्तुमुचितायाः ।

‘ श्री रोचना ’ इति चतुर्लक्षं त्रयोदशं सूक्तम् । इत्युक्तिर्नामात्रेण ऋषिः । धिष्णु ऊन्दः^१ । मित्रावरुणौ देवता । अनुक्रम्यते च—‘ श्री रोचना चतुष्कमुक्चक्रिः ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

श्री रोचना वरुण श्रीरुत धून्त्रीणि मित्र धारयथो रजांसि ।

वावृधानावमतिं क्षत्रियस्यानु व्रतं रक्षमाणावजुयम् ॥ १ ॥

श्री । रोचना । वरुण । श्रीन् । उत । धून् । श्रीणि । मित्र । धारयथः । रजांसि ।

ववृधानौ । अमतिम् । क्षत्रियस्य । अनु । व्रतम् । रक्षमाणौ । अजुयम् ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र युवां वी श्रीणि रोचना रोचनानि^२ घुलोकान् धारयथ इति संबन्धः । उत अपि च श्रीन् धून् द्योतमानानन्तरिक्षलोकान् धारयथः । तथा श्रीणि रजांसि भूलोकान् । कीदृशी युवाम् । वावृधानौ^३ वर्धमानौ^४ क्षत्रियस्य । क्षत्रं बलम् । तद्वत् इन्द्रस्य । यद्वा । क्षत्रिय-जातीयस्य यजमानस्य अमतिम् । रूपनामैतत् । रूपं व्रतं कर्म च अजुयम् अजीर्णमविरतं वा रक्षमाणौ ॥

इरावतीर्वरुण धेनवो वां मधुमद्वां सिन्धवो मित्र दुहे ।

त्रयस्तस्थुर्वृषभासस्तिमृणां धिषणानां रेतोधा वि द्युमन्तः ॥ २ ॥

इरावतीः । वरुण । धेनवः । वाम् । मधुमत् । वाम् । सिन्धवः । मित्र । दुहे ।

त्रयः । तस्थुः । वृषभासः । तिमृणाम् । धिषणानाम् । रेतोधाः । वि । द्युमन्तः ॥ २ ॥

हे वरुण हे मित्र वामं युवयोरशया धेनवः गावः इरावतीः । इरा क्षीरलक्षणा । तद्वत्सो भवन्ति । तथा सिन्धवः स्यन्दनशीला मेघा नद्यो वा मधुमत मधुररसमुदकं दुहे दुहन्ति । तथा त्रयः त्रिसंख्याकाः । वृषभासः वर्षितारः । रेतोधाः उदकस्य धारकाः । द्युमन्तः दीप्तिमन्तोऽग्नि-वायवाक्षियाः । तिमृणां त्रिसंख्याकानां धिषणानां स्थानानां^५ पृथिव्यन्तरिक्षघुलोकानां^६ स्वामिनः सन्तः । धि विविधं प्रत्येकं तस्थुः तिष्ठन्ति । युवयोरनुग्रहात् त्रयोऽपि देवास्त्रिषु स्थानेषु वर्तन्ते इत्यर्थः ॥

प्रातर्देवीमर्दिति जोहवीमि मध्यंदिन उर्दिता सूर्यस्य ।

राये मित्रावरुणा सर्वतातेळे तोकाय तर्नयाय शं योः ॥ ३ ॥

प्रातः । देवीम् । अर्दितिम् । जोहवीमि । मध्यंदिने । उतर्दिता । सूर्यस्य ।

राये । मित्रावरुणा । सर्वस्ताता । ईळे । तोकाय । तर्नयाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

१. ख-च-स-ण-त-न-भ-र-स-‘ऊन्दः’ नास्ति । २. ख-च-स-ण-भ-र-श-रोचमानानि ; न-रोचनानि रोचमानानि । ३. ख-च-ण-भ-‘वावृधानौ वर्धमानौ’ नास्ति । ४. ख-च-ण-‘स्थानानां...’लोकां’ नास्ति । ५. स-त-न-भ-र-श-स्थानानाम् ।

अहसृषिः १ प्रातः प्रातःकाले १ अदितिम् अक्षयणीयां देवानां जननीं १ देवीं द्योतमानां
१ जोहवीमि आह्वयामि १ । तथा १ मध्यंदिने १ सूर्यस्य १ उदिता उदितौ तत्समृद्धिकाले माध्यंदिने सवने
जोहवीमि । हे १ मित्रावरुणा युवां १ रात्रे धनप्राप्तये सर्वतातौ यज्ञे १ ईळे स्तौमि । पुनः
किमर्थम् । १ तोकाय पुत्राय १ तनयाय तत्पुत्राय च १ शम् अरिष्टशमनाय १ योः सुकस्य मिश्रणाय
केळे इति ॥

या ध॒र्त॒रा रज॑सो रोच॒नस्यो॒तादित्या दि॒व्या पार्थि॑वस्य ।

न वां दे॒वा अ॒मृता आ मि॑नन्ति ब्र॒तानि॑ मि॒त्रावरु॑णा ध्रु॒वाणि॑ ॥ ४ ॥

या । ध॒र्त॒रा । रज॑सः । रोच॒नस्य॑ । उ॒त । आ॒दि॒त्या । दि॒व्या । पार्थि॑वस्य ।

न । वा॒म् । दे॒वाः । अ॒मृताः । आ । मि॑नन्ति । ब्र॒तानि॑ । मि॒त्रावरु॑णा । ध्रु॒वाणि॑ ॥ ४ ॥

१ या यौ १ रोचनस्य रोचमानस्य १ रजसः लोकस्य । स्वगांक्ष्यस्येत्यर्थः । १ उत अपि च १ पार्थि॒-
वस्य रजसः या यौ धर्तारौ १ आदित्या अदिनेः पुत्री १ दिव्या दिवि भवौ तौ युवामीळे इति पूर्वत्र
संबन्धः । हे १ मित्रावरुणा १ वां युवयोः १ ध्रुवाणि १ व्रतानि कर्माणि १ देवाः अन्ये इन्द्रादयः
१ अमृताः अमरणधर्माणोऽपि १ न १ आ १ मिनन्ति न हिसन्ति । वतो ध्रुवाण्यत
इत्यभिप्रायः ॥ ॥ ७ ॥

‘ पुरूरुणा ’ इति चतुर्दशं चतुर्दशं सूक्तमुखकेरायं गायत्रं मित्रावरुणम् । ‘ पुरूरुणा गायत्रं तु ’
इत्यनुक्रमजिका । पृष्ठयाभिप्लवचद्वयोः प्रातःसवने आवापार्थत्वेन इदमपि सूक्तं पूर्वसूक्तेन सह ।
‘ प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत् ’ इति छुक्तम् । चातुर्विक्रिकेऽहनि प्रातःसवने मित्रावरुणकाले
आद्यस्तृचः षडहस्तोत्रियसंज्ञकः । सूत्रितं च— ‘ पुरूरुणा चिद्वयस्ति प्रति वां सूर उदिते ’
(आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

पू॒रु॒रुणा चि॒द्वय॑स्त्यवो नूनं वां वरु॑ण । मि॒त्र वंसि॑ वां मु॒म॒तिम् ॥ १ ॥

पू॒रु॒ऽउ॒रुणा॑ । चि॒त् । हि । अ॒स्ति । अ॒वः । नू॒नम् । वा॒म् । वरु॑ण ।

मि॒त्र । वंसि॑ । वा॒म् । मु॒ऽम॒तिम् ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणी १ वां युवयोः १ पूरुरुणा १ चित् ॥ अत्र सोः ‘ सुपां सुहुह् ’ इत्याकारः ॥
पुरोरपि बहु उह बहुतरम् । अथवा पुर च तदुर च पुरुर । अथन्तमुकारमित्यर्थः । तावद्
१ अवः रक्षणं १ नूनं मिश्रणेन १ अस्ति । १ हि प्रसिद्धौ । चिदिति पूरणः । हे १ वरुण हे १ मित्र १ वां
युवयोः १ मुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं १ वंसि संबन्धेन । वस्मादवोऽस्ति तस्माद्द्वितीति भावः ॥

ता वाँ सम्यग्द्रुह्वाणेर्षमश्याम् धार्यसे । वयं ते रुद्रा स्याम ॥ २ ॥

ता । वाम् । सम्यक् । अद्रुह्वाणा । र्षम् । अश्याम् । धार्यसे । वयम् । ते । रुद्रा । स्याम् ॥ २ ॥

हे ऽअद्रुह्वाणा हे अद्रोग्धारौ ऽता तौ प्रसिद्धौ ऽवां युवां ऽसम्यक् । स्तुम इति शेषः । स्तोतारो वयम् ऽइषम् अक्षं ऽधायसे पानाय भोजनाय ऽअश्याम् प्राप्नुयाम । हे ऽरुद्रा दुःखात् द्रावयितारौ रुदन्निः^१ द्रवणीयौ वा ऽते स्तोतारः ऽवयं ऽस्याम भवेम । समृद्धा इति शेषः । युवाभ्यां स्वभूता वा स्याम ॥

पातं नो रुद्रा पायुभिरुत त्रायेथां सुत्रात्रा । तुर्याम् दस्यून्तनूभिः ॥ ३ ॥

पातम् । नः । रुद्रा । पायुऽभिः । उत । त्रायेथाम् । सुऽत्रात्रा । तुर्याम् । दस्यून् । तनूभिः ॥ ३ ॥

हे ऽरुद्रा उक्तरूपी देवौ युवां ऽनः अस्मान् ऽपायुभिः रक्षणैः ऽपातं रक्षतम् । ऽउत अपि च ऽसुत्रात्रा शोभनेन त्राणेन^२ ऽत्रायेथां पालयेथाम्^३ । इष्टप्राप्यनिष्टपरिहारभेदेन भेदः । स्तोत्राद्वैकस्यात् शत्रोर्वा त्रायेथाम् अभिमतप्रापणेन रक्षतमित्यर्थः । वयं च ऽतनूभिः पुत्रादिभिः सहिताः स्वीयैरक्षैर्वा ऽदस्यून् शत्रून् ऽतुर्वां हिंस्याम तरेम वा ॥

मा कस्याद्भुतक्रतू यक्षं भुजेमा तनूभिः । मा शेषसा मा तनसा ॥ ४ ॥

मा । कस्य । अद्भुतक्रत इत्यद्भुतऽक्रतू । यक्षम् । भुजेम । तनूभिः ।

मा । शेषसा । मा । नसा ॥ ४ ॥

हे ऽअद्भुतक्रतू आश्चर्यकर्माणौ वयं ऽकस्य अन्यस्य कस्यचन ऽयक्षं पूजितं धनं ऽमा ऽभुजेम मा भुजिमाहि ऽतनूभिः अस्मदीयैः^४ अवयवैः । युवयोरनुग्रहात् समृद्धा वयम् अन्ययाचितधनेन शरीरपोषं न कुर्म इत्यर्थः । तथा ऽशेषसा अपत्येन सहिताः ऽमा भुजेम । ऽतनसा पौत्रादिना सहिताः ऽमा भुजेम । अस्मत्कुले न केऽपि भुजिमाहीत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

‘ आ नो गन्तम् ’ इति पृथक्त्वमकं पञ्चदशं सूक्तं बाहुवृक्तस्वाग्नेयत्वाच्च गायत्रं मैत्रावरुणम् । ‘ आ गन्तुं बाहुवृक्तः ’ इत्यनुक्रमणिका । उक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निष्टोमे प्रातः-सवने मैत्रावरुणशक्ने अवयवगुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—‘ आ नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसा ’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

आ नो गन्तं रिशादसा वरुण मित्रं बर्हिणा । उपेमं चारुमध्वरम् ॥ १ ॥

आ । नः । गन्तम् । रिशादसा । वरुण । मित्रं । बर्हिणा । उपे । इमम् । चारुम् । अध्वरम् ॥ १ ॥

१. क-च-स-न-न-भ-र- रुद्रिः । २. क-च-स-न-र-त्राणेन ; ग-च-ज-श-‘ त्राणेन ’ नास्ति । ३. क-च-त्र-‘ पालयेथां ’ नास्ति ; त-पालयेताम् , र-पालयताम् ; श-पालनम् । ४. क-च-स-न-त-न-भ-र-क-मदीयैः ।

हे वरुण हे मित्र हे विशादसा क्षत्रूणां प्रेरकौ युवां वनः अस्माकम् इमं वषादं वरुणीवम्^१
 वअवरम् अहिंसकं यज्ञम् उप आ गन्तम् उपागच्छतम् । कीदृशौ । वरुणा परिवर्हणी निर्वर्हणी^२
 हन्तारी क्षत्रूणाम्^३ ॥

विश्वस्य हि प्रचेतसा वरुण मित्र राजयः । ईशाना पिप्यतुं धियः ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । प्रचेतसा । वरुण । मित्र । राजयः । ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

हे^१ मित्र हे वरुण^२ प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानौ युवां विश्वस्य राजयः सर्वस्य स्वामिनी भवयः ।
 वहि इति प्रसिद्धौ । हे ईशाना अस्माकमीश्वरौ युवां धियः अस्मदीयानि कर्माणि पिप्यतं
 प्पाययतं फलैः^३ ॥

उप नः सुतमा गतं वरुण मित्र दाक्षुषः । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गतम् । वरुण । मित्र । दाक्षुषः । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

वनः अस्माकं सुतम् अभिवृतं सोमं प्रति हे^१ वरुण हे मित्र^२ युवाम् उप आ गतम्
 उपागच्छतम् । दाक्षुषः इविदां तुर्मम अस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥ ॥ ९ ॥

‘ आ मित्रे वरुणे ’ इति तृचामकं षोडशं सूक्तं बाहुवृक्तस्वार्चमीगिहं मैत्रावरुणम् । ‘ आ
 मित्र औष्णिहम् ’ इत्यनुक्रमजिका । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशब्देऽयं मैत्रावरुणस्य तृचः ।
 सूत्रितं च—‘ आ मित्रे वरुणे वयमग्निनावेह गच्छतम् (आश्व. औ. ७. १०) इति ॥

आ मित्रे वरुणे वयं गीर्भिर्जुहुमो अत्रिवत् । नि बर्हिषि सदतुं सोमपीतये ॥ १ ॥

आ । मित्रे । वरुणे । वयम् । गीऽभिः । जुहुमः । अत्रिवत् ।

नि । बर्हिषि । सदतम् । सोमपीतये ॥ १ ॥

वयम् आत्रेयाः मित्रे वरुणे मित्रावरुणयोः^१ अर्थात् गीर्भिः मन्त्रैः आ जुहुमः
 अत्रिवत् अस्मद्गोत्रप्रवर्तकोऽत्रिरिव । तस्मात् हे^२ मित्रावरुणौ^३ सोमपीतये बर्हिषि नि सवते
 निषीदतम् ॥

१. त-न-रमणीयम् । २. ख-व-स-न-न-म-र-‘ निर्वर्हणी...क्षत्रूणां ’ नास्ति । ३. ख-व-स-न-
 त-न-म-र-स-‘ हे ... वरुण ’ नास्ति । ४. ख-व-स-न-त-न-म-र-‘ फलेः ’ नास्ति । ५. ख-व-
 न- हे मित्र हे वरुण । ६. ख-व-स-न-न-म- मित्रावरुणयोरुपागच्छतयोः ; त-र- मित्रावरुणयोरुपागच्छतयोः ।
 ७. ख-व-स-न-त-म-र- तत् ; न- ‘ हे मित्रावरुणौ ’ नास्ति ।

व्रतेन स्थो ध्रुवक्षेमा धर्मेणा यातयज्जना ।

नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥ २ ॥

व्रतेन । स्थः । ध्रुवऽक्षेमा । धर्मेणा । यातयत्ऽज्जना ।

नि । बर्हिषि । सदतम् । सोमऽपीतये ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां व्रतेन जगद्धारकेण व्रतेन कर्मणा योगेन ध्रुवक्षेमा स्थः अवि-
चकितस्थानौ भवथः । यातयज्जना । यातयन्तः कर्मसु प्रवर्तयन्तो जना ऋत्विजो ययोस्तौ
यातयज्जना । अथवा यातयन्तः शत्रून् हिंसन्तो जना भृत्या ययोस्तौ । शिष्टं गतम् ॥

मित्रश्च नो वरुणश्च जुषेतां यज्ञमिष्टये ।

नि बर्हिषि सदतां सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रः । च । नः । वरुणः । च । जुषेताम् । यज्ञम् । इष्टये ।

नि । बर्हिषि । सदताम् । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

मित्रश्च वरुणश्च उभौ नः अस्माकं यज्ञम् इष्टये अभीष्टाय जुषेतां सेवेताम् । आगत्य च
बर्हिषि नि सदतां निषीदतां सोमपानाय ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ' यदद्य स्थः ' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तमात्रेयस्य पौरनाम्नः
आर्षमानुष्टुभमाश्विनम् । अनुकान्तं च—' यदद्य दश पौर आश्विनं तदानुष्टुभं तु ' इति । ' तत् '
इत्युक्तवादिदमादीनि षट् सूक्तान्याश्विनानि । ' आनुष्टुभं तु ' इति तुशब्दादिदमुत्तरं च द्वे आनुष्टुभे ।
प्रातरनुवाक आश्विने कृतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशक्ते षेदमादिके द्वे सूक्ते । ' यदद्य स्थ इति सूक्ते '
(आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितम् ॥

यदद्य स्थः परावति यदर्वावत्यश्विना ।

यद्वा पुरु पुरुमुजा यदन्तरिक्ष आ गतम् ॥ १ ॥

यत् । अच । स्थः । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । अश्विना ।

यत् । वा । पुरु । पुरुऽमुजा । यत् । अन्तरिक्षे । आ । गतम् ॥ १ ॥

हे पुरुमुजा बहुषु वज्रेषु भोक्तारौ अभिर्कं रक्षितारौ वा हे अश्विना यत् यदि अद्य
अस्मिन् काले परावति अत्यन्तं दूरदेशे सुलोके स्थः भवथः । यत् वा अर्वावति अरणवति गन्तुं
कल्पे प्रदेशे अभितके स्थः । यत् यदि वा अथवा पुरु बहुप्रदेशेषु स्थः । यत् यदि अन्तरिक्षे
स्थः तस्मात्सर्वस्मात् अद्य वा गतम् आगच्छतम् ॥

इह त्या पुरुभूतमा पुरु दंसांमि बिभ्रता ।

वरस्या याम्यघ्निगू हुवे तुविष्टमा भुजे ॥ २ ॥

इह । त्या । पुरुभूतमा । पुरु । दंसांसि । बिभ्रता ।

वरस्या । यामि । अघ्निगू इत्यघ्निऽगू । हुवे । तुविऽतमा । भुजे ॥ २ ॥

इह अस्मिन् यज्ञे त्या तौ पुरुभूतमा पुरुणां बहूनां यजमानानां भाववितृप्तौ पुरु पुरुणि दंसांसि कर्माणि बिभ्रता धारयन्तौ वरस्या वरणीयौ अघ्निगू अग्न्यैः अष्टगमनकर्माणि यामि उपागच्छामि । तुविष्टमा प्रभूततमौ भुजे भोगाय पालनाय वा हुवे आह्वयामि ॥

ईर्मान्यद्वपुषे वपुश्चक्रं रथस्य येमथुः ।

पर्यन्या नाहुषा युगा मद्वा रजांसि दीयथः ॥ ३ ॥

ईर्मा । अन्यत् । वपुषे । वपुः । चक्रम् । रथस्य । येमथुः ।

परि । अन्या । नाहुषा । युगा । मद्वा । रजांसि । दीयथः ॥ ३ ॥

हे अग्निर्मा युवां रथस्य युष्मदीयस्य अन्यत् चक्रम् ईर्मा ॥ अर्तेः ईर्मा इति रूपम् । गन्तव्योक्तिषु वपुषे तस्य शोभायै वपुः वपुष्मत् तेजोवत् चक्रं येमथुः नियमितवन्तौ स्थः । अन्या अन्येन चक्रेण मद्वा महत्वेन स्वसामर्थ्येन नाहुषा युगा । नाहुषा मनुष्याः । तेषां युगा युगोपलक्षितान् कालान् प्रातरादित्यवनान् अहोरात्रादिकालान् वा रजांसि लोकांश्च परि वीक्ष्यः परिगच्छथः । 'न्य' इत्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः ' (अ. सं १. १०. १९) इत्युक्तम् ॥

तद् वु वामिना कृतं विश्वा यद्वामनु हवे ।

नाना जातावरेपसा समस्मे बन्धुमेयथुः ॥ ४ ॥

तत् । ऊँ इति । सु । वाम् । एना । कृतम् । विश्वा । यत् । वाम् । अनु । स्तवे ।

नाना । जातौ । अरेपसा । सम् । अस्मे इति । बन्धुम् । आ । ईयथुः ॥ ४ ॥

हे विश्वा व्याप्तौ यत् वेन स्तोत्रेण वां युवाम् अनु हवे अनुस्तुवे तद् । उ इति पूजनः । एना अनेन पौरेण सु सुहु वां युवाम्यां कृतं संपादितं भवतु । नाना वृक्षैश्च जातौ समुदौ अरेपसा अपापो अस्मे अस्मभ्यं बन्धुम् अहं वरं वा यत् आ ईयथुः सम्बद्धं गमयथः । सम्बद्धं प्रवच्छतमित्यर्थः ॥

आ यद्वाँ सूर्या रथं तिष्ठद्रघुस्यदं सदा ।

परि वामरुषा वयो घृणा वरन्त आतपः ॥ ५ ॥

आ । यत् । वाम् । सूर्या । रथम् । तिष्ठत् । रघुऽस्यदम् । सदा ।

परि । वाम् । अरुषाः । वयः । घृणा । वरन्ते । आतपः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ववां युवयोः वसदा सर्वदा^१ वरघुस्यदं क्षीप्रं वरथं वसूर्या युवयोः पत्नी यत् ववा^२ वा^३ तिष्ठत् आस्थितवती तदा ववां^४ परि वरन्ते परितो वृण्वन्ति । के । वरुषाः आरोचमानाः वृणा दीप्ताः वातपः आतापनाः^५ शत्रूणां वयः अश्वाः । अथवा आतपः इति विशेषम् । वयो गन्तार उक्तलक्षणा आतपः सर्वतस्तापयिभ्यो दीप्तयः परि वरन्ते ॥ ॥ ११ ॥

युवोरत्रिंशिकेतति नरा सुप्तेन चेतसा ।

धर्म यदामरेपसं नासत्यास्त्रा भुरण्यति ॥ ६ ॥

युवोः । अत्रिंशः । चिकेतति । नरा । सुप्तेन । चेतसा ।

धर्मम् । यत् । वाम् । अरेपसम् । नासत्या । आस्त्रा । भुरण्यति ॥ ६ ॥

हे वनरा नेतारावश्विनौ युवोः युवयोः । युवामित्यर्थः । अत्रिंशः अस्मत्पिता ऋषिः सुप्तेन सुप्तेन अग्निदाहोपशमरूपेण हेतुना चेतसा आदरयुक्तेन मनसा चिकेतति जानाति । स्तुतवानित्यर्थः । सति दुःखे सुखमुपेक्षते^१ । दुःखस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आह । यत् यस्मात् हे नासत्यौ^२ ववां युवयोः वास्त्रा आस्येन तन्निष्पद्येन^३ स्तोत्रेण धर्मं क्षीप्तं दहन्तमग्निमसुरः स्वदाहाय प्रक्षिप्तम् अरेपसम् अपापं सुखकरं भुरण्यति प्राप्तवान् ॥ भुरण्यतिर्गतिकर्मा ॥ अत्रेपसः सकाशात् रक्षणं ' हिमेनाग्निं ग्रंसम् ' (ऋ. सं १. ११६. ८), ' युवसृषीसमुत तप्तमत्रये ' (ऋ. सं. १०. ३९. ९) इत्यादिभिः स्पष्टं प्रदर्शितम् ॥

उग्रो वाँ ककुहो ययिः शृण्वे यामेषु संतनिः ।

यद्वाँ दंसोभिरश्विनार्त्रिर्नराववर्तेति ॥ ७ ॥

उग्रः । वाम् । ककुहः । ययिः । शृण्वे । यामेषु । सम्ऽतनिः ।

यत् । वाम् । दंसःऽभिः । अश्विना । अत्रिः । नरा । आऽववर्तेति ॥ ७ ॥

१. स-व-स-ज-न-म-र- ' सवा सर्वदा ' नास्ति । २. स-व-ज-म-वां सदा । ३. स-व-स-ज-न-म-र- ' हे नासत्यौ ' नास्ति । ४. स-र-त-ज-निष्पद्येन ; न-त-ज-न्येन । ५. स-व-स-ज-न-म-र- ' हे नासत्यौ ' नास्ति । ६. स-र-त-ज-निष्पद्येन ; न-त-ज-न्येन ।

१उग्रः उग्रर्षवः १वां युवयोः १ककुहः उच्छित्तो महान् १यविः गन्ता १संतभिः सततं गच्छन्
रथः १यामेषु गामेषु यज्ञेषु वा १मध्वे भूयते । हे १अश्विना हे १नरा १यत् यस्मात् १वां युवां
१दंसोभिः कर्मभिः १अग्निः अस्मत्पिता १आववर्तन्ति आवर्तयति ॥

मध्वं ऊ षु मधूयुवा रुद्रा सिसंक्ति पिप्युषी ।

यत्समुद्राति पर्षथः पृक्षाः पृक्षो भरन्त वाम् ॥ ८ ॥

मध्वः । ऊँ इति । सु । मधूयुवा । रुद्रा । सिसंक्ति । पिप्युषी ।

यत् । समुद्रा । अति । पर्षथः । पृक्षाः । पृक्षः । भरन्त । वाम् ॥ ८ ॥

हे १मधूयुवा मधुरस्य सोमादेर्मिश्रितारी हे १रुद्रा । रुद्रं स्तुतिः । तथा द्रवणीवी १रुद्रपुत्री वा ५
वा ५ १मध्वः मधुररसेन १सु १पिप्युषी सुष्ठु प्याययन्ती स्तुतिरस्मात्कृता १सिपक्ति सेवते । १यत् यद्वा
१समुद्रा समुद्रद्वयसाधनानि अन्तरिक्षाणि १अति १पर्षथः अतिपारयथः । यज्ञं प्राप्तुयः १ इत्यर्थः ।
१पृक्षाः १पृक्षः अन्नानि हविरिक्षणानि १वां १भरन्त भ्रियन्ते यजमानैः ॥

सत्यमिद्धा उ अश्विना युवामाहुर्मयोभुवा ।

ता यामन्यामहूतमा यामन्ना मृळयत्तमा ॥ ९ ॥

सत्यम् । इत् । वै । ऊँ इति । अश्विना । युवाम् । आहुः । मयःऽभुवा ।

ता । यामन् । याम्ऽहूतमा । यामन् । आ । मृळयत्ऽतमा ॥ ९ ॥

हे १अश्विना १युवां १सत्यमित् सत्यमेव । १वै इति पादपूरणः । १मयोभुवा सुकृत्
भावयितारी १आहुः पुराविदः । १ता तां सुखकरत्वेन प्रसिद्धी युवां १यामन् यज्ञे १यामहूतमा
गमनार्थं भृशमाहूतम्यां भवतमिति शेषः । १यामन् अस्मद्यज्ञे अस्मद्व्यागमने वा १मृळयत्तमा
चातिशयेन सुखयितारी भवतम् । आकारार्थः ॥

इमा ब्रह्माणि वर्धनाश्विभ्यां सन्तु श्रतमा ।

या तक्षाम रथोइवावोचाम बृहन्नमः ॥ १० ॥

इमा । ब्रह्माणि । वर्धना । अश्विभ्याम् । सन्तु । शम्ऽतमा ।

या । तक्षाम । रथान्ऽइव । अवोचाम । बृहत् । नमः ॥ १० ॥

१. स-स-त-न-म-र-युवाम् । २. स-व-ज-हे अश्विना अश्विनौ हे नरा नेतारी । ३. त-द्रवणीवी ।
४. त-वां युवाम् । ५. स-व-स-ज-न-म-र-प्राप्नुयुः । ६. स-व-स-ज-त-न-म-र- 'आकारार्थः'
नास्ति ।

अथ स्तुतिं निगमयति । 'इमा इमानि इदानीं कृतानि 'ब्रह्माणि परिकृतानि स्तोत्राणि
 'अश्विन्वा' 'वर्षणा वर्षणानि समर्पकानि 'शंतमा सुखतमानि 'सन्तु । 'या यानि 'तक्षाम
 संपादयाम 'रथानिव शिखी तद्वत्क्षाम तानि सन्तु । वयं 'बृहत् प्रभूतं प्रभूतफलप्रदं 'नमः
 नमस्कारोक्तिम् 'अवोचाम ॥ १२ ॥

'कूटः' इति दशर्व द्वितीयं सूक्तं पौरस्यार्वम् । 'कूटः' इत्यनुक्रमणिका । पूर्वत्र तुषाब्दात्
 इष्टमप्यानुष्टुभम् । 'आश्विनं तत्' इति पूर्वोक्तत्वात् । प्रातरनुषाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन महोक्तो
 विनियोगः ॥

कूष्ठो देवावश्विनाद्या दिवो मनावसू ।

तच्छ्रवथो वृषण्वसू अत्रिर्वामा विवासति ॥ १ ॥

कूस्थः । देवौ । अश्विना । अष । दिवः । मनावसू इति ।

तत् । श्रवथः । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । अत्रिः । वाम् । आ । विवासति ॥ १ ॥

हे 'देवौ हे 'मनावसू स्तुतिधनौ 'अश्विना 'अथ अस्मिन् यागदिने 'दिवः सुलोकात्
 आगत्य 'कूटः । व्यत्ययेनैकवचनम् । कौ' भूमौ' तिष्ठन्तौ सन्तौ 'तत् स्तोत्रं 'श्रवथः श्रुणुथः । हे
 'वृषण्वसू वर्षकधनौ 'वाम् 'अत्रिः अत्रेः पुत्रः 'आ 'विवासति सर्वतः परिचरति ॥ अथवा कू इत्यस्य
 निपातस्य स्थ इत्याख्यातेन 'सह' इति योगविभागात् समासः । ऐकस्वर्यं चाध्येतृसमयप्राप्तम् ।
 'अराइव' (ऋ. सं. ५. ५८. ५) इत्यत्र यथेवशब्दः, 'कूचिजायते' (ऋ. सं. १०. ४. ५),
 'कूचिस्तम्' (ऋ. सं. १०. ९१. ११) इत्यादिवदत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ क स्थितौ भवथः ।
 अत्रियुवां स्तौति तं श्रुणु इत्यर्थः ॥

कुह त्वा कुह नु भुता दिवि देवा नासत्या ।

कस्मिन्ना यतथो जने को वा नदीनां सचा ॥ २ ॥

कुह । त्वा । कुह । नु । भुता । दिवि । देवा । नासत्या ।

कस्मिन् । आ । यतथः । जने । कः । वाम् । नदीनाम् । सचा ॥ २ ॥

'त्वा तौ 'देवा देवौ 'नासत्या अश्विनौ 'कुह कुत्र तिष्ठतः । 'नु अथ 'कुह 'भुता कुत्र
 भुतौ 'दिवि सुलोके निवसत इति शेषः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवौ युवां 'कस्मिन् 'जने यज-
 माने 'आ 'यतथः आगच्छथः । 'कः स्तोता 'वां युवयोः 'नदीनां स्तुतीनां 'सचा सहायः
 स्यात् ॥

कं याथः कं ह गच्छथः कमच्छा युञ्जाथे रथम् ।

कस्य ब्रह्माणि रण्यथो वयं वामुश्मसीष्टये ॥ ३ ॥

कम् । याथः । कम् । ह । गच्छथः । कम् । अच्छ । युञ्जाथे इति । रथम् ।

कस्य । ब्रह्माणि । रण्यथः । वयम् । वाम् । उश्मसि । इष्टये ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां 'कं यजमानं यज्ञं वा प्रति 'याथः । अश्वानमुल्लङ्घ्य^१ याथः^१ । 'कं 'ह कं च प्रति 'गच्छथः । गत्वा च केन सह संगतौ भवथः । 'कं च 'अच्छ अभिप्राप्तुं 'युञ्जाथे योजयथः 'रथम् अश्वैः । 'कस्य 'ब्रह्माणि परिवृद्धानि स्तोत्राणि 'रण्यथः रमेथे । 'वयं च 'वामं युवाम् 'इष्टये गमनावैषणाय वा 'उश्मसि कामयामहे तस्मान् कस्य चन^२ यागं प्रति न गन्तव्यमित्यर्थः ॥

पौरं चिद्धयुदप्रुतं पौरं पौराय जिन्वथः ।

यदीं गृभीततातये सिंहमिव द्रुहस्पदे ॥ ४ ॥

पौरम् । चित् । हि । उदऽप्रुतम् । पौरं । पौराय । जिन्वथः ।

यत् । ईम् । गृभीतऽतातये । सिंहम् । इव । द्रुहः । पदे ॥ ४ ॥

हे 'पौर । इदमश्विनोः संबोधनम् । पौरेण स्तुत्यत्वेन संबन्धात् अश्विनावपि पौरी । उभयोः छान्दसमेकवचनम् । हे पौरसंबन्धिनावश्विनौ युवां 'पौरम्^३ । 'चित् इति पूरणः । पौरेण द्रुहवर्षे प्रार्थ्यमानत्वेन संबन्धात् मेघोऽपि पौरः । तम् 'उदप्रुतम्^४ उदकप्लावकं मेघं पौराय कण्ठे मद्यं 'जिन्वथः प्रेरयथः^५ । 'यत् यौ युवां 'गृभीततातये गृहीतयज्ञसंतानाव पौराय 'ईम् एनं मेघं प्रति गच्छथः 'द्रुहः द्रोहस्य 'पदे स्थानेऽरण्यदेशे 'सिंहमिव गर्जन्तं प्रवक्तुं सिंहं यथा वक्रात् व्यावयन्ति शूरास्तद्वत् जिन्वथ इति ॥

प्र च्यवानाञ्जुजुरुषो वत्रिमत्कं न मुञ्चथः ।

युवा यदीं कृथः पुनरा काममृण्वे वृध्वः ॥ ५ ॥

प्र । च्यवानात् । जुजुरुषः । वत्रिम् । अत्कम् । न । मुञ्चथः ।

युवा । यदीं । कृथः । पुनः । वा । कामम् । मृण्वे । वृध्वः ॥ ५ ॥

१. ख-च-स-न-त-न-भ-२-उल्लङ्घयथः । २. स-न, स-वचन । ३. ख-स-न-भ-पौरं चित् ।

४. ख-च-न-भ- उदप्रुतं उदप्लुतम् । ५. ख-च-स-न-भ-२- 'प्रेरयथः' नास्ति ।

व्यवानात् ऋषेः वसुतुर्वः जरसा जीर्णात् सकाशात् वमिं हेयं पुराणं रूपम् अर्कं वन
कवचमिव प्र वसुतुर्वः प्रसुतुर्वः । ' प्रसुतुर्वः द्रापिमिव व्यवानात् ' (ऋ. सं. १. ११९. १०)
इत्यादि मन्त्रान्तरम् । वदि यदा पुनः^१ युवा वृद्धः । युवानं कुरुष्व इत्यर्थः । तदा वज्रः
सुरूपायाः श्वियः वकामं कमनीयं^२ रूपम् आ^३ ऋषे प्रातवान् ॥ ॥ १३ ॥

अस्ति हि वामिह स्तोता स्मसि वां संदृशि श्रिये ।

नू श्रुतं म आ गतमवोभिर्वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

अस्ति । हि । वाम् । इह । स्तोता । स्मसि । वाम् । समुदृशि । श्रिये ।

नू । श्रुतम् । मे । आ । गतम् । अवःऽभिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ वामं वस्तोता पौरः अस्ति हि वर्तते खलु । इदं वामं वामं संदृशि संदर्शने
संनिधाने स्मसि स्मः भवेम । किमर्थम् । श्रिये । नु अथ मे मदीयमाह्वानं श्रुतं शृणु-
तम् । श्रुत्वा आ गतम् आगच्छतम् । किं तूष्णीं नेत्याह । अवोभिः रक्षणैः सह वाजिनीवसू
अश्ववसू^४ ॥

को वामघ पुरुणामा वज्रे मर्त्यानाम् ।

को विप्रो विप्रवाहसा को यज्ञैर्वीजिनीवसू ॥ ७ ॥

कः । वाम् । अघ । पुरुणाम् । आ । वज्रे । मर्त्यानाम् ।

कः । विप्रः । विप्रवाहसा । कः । यज्ञैः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ॥ ७ ॥

हे वाजिनीवसू अश्ववसू वामं युवाम् अथ अस्मिन् दिने पुरुणां मर्त्यानां मध्ये वः
आ वज्रे सर्वतो भजति । हे विप्रवाहसा विप्रमेषाविभिर्वहनीयौ को विप्रः मेषावी वज्रे । कः
यजमानः यज्ञैः वज्रे । अत्यन्तविलम्बमसहमानः^५ पुनःपुनर्हते ॥

आ वां रथो रथानां येष्ठो यात्वश्विना ।

पुरु चिदस्मयुस्तिर आङ्गुषो मर्त्येष्व ॥ ८ ॥

आ । वाम् । रथः । रथानाम् । येष्ठः । यातु । अश्विना ।

पुरु । चिद । अस्मयुः । तिरः । आङ्गुषः । मर्त्येषु । आ ॥ ८ ॥

१. स-व-श-न-न-भ-र- 'पुनः' नास्ति । २. स-व-श-न-त-न-भ-र- आ कमनीयं रूपम् ।
३. स-व-श-न-त-न-भ-र- 'अश्ववसू' नास्ति । ४. त-सहमानः सम् ।

हे ^१अश्विना अश्विनौ ^२वां युवयोः ^३रथः एको रथः ^४स्थानां ^५वेष्टः इतरदेवदधानां^६ मध्ये
अतिशयेन गन्ता सन् ^७आ ^८यातु । कीदृशः सन् । ^९पुरु ^{१०}चित् बहुनपि^{११} अस्मद्गिरोधिजः ^{१२}तिरः
हिसकः ^{१३}तिरस्कृता वा ^{१४}अस्मयुः अस्मान् कामयमानः ^{१५}मर्त्येषु सर्वेषु यजमानेषु मध्ये ^{१६}आङ्गूषः
स्तुर्यः । आकारः पूरणः । अथवा आङ्गूषः^{१७} स्तोमः । स्तवोऽस्मयुरस्मान् बलैर्योक्तुं कामयमानो मर्त्येषु
मर्त्यैरस्मदीयैर्ऋतिविभिः प्रेरितः सन् । उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य वा स्तुतिः आ सर्वतः पुरु चित्
पुरुष्यपि शत्रुबलानि तिरः तिरस्करोति ॥

शम् पु वां मधूयुवास्माकमस्तु चर्कृतिः ।

अर्वाचीना विचेतसा विभिः श्येनेव दीयतम् ॥ ९ ॥

शम् । ऊँ इति । सु । वाम् । मधुऽयुवा । अस्माकम् । अस्तु । चर्कृतिः ।

अर्वाचीना । विऽचेतसा । विभिः । श्येनाऽइव । दीयतम् ॥ ९ ॥

हे ^१मधूयुवा मधुमन्तौ ^२वां युवाभ्यां ^३चर्कृतिः पुनःपुनः करणं युवाभ्यामर्थाय पुनःपुनः
क्रियमाणं स्तोत्रं युवयोरगमनस्याभ्यासो वा ^४अस्माकं ^५सु सुहु ^६शसु सुस्वरमेव ^७अस्तु भवतु ।
हे ^८अर्वाचीना अर्वागस्मदभिमुखाश्चनौ हे ^९विचेतसा विशिष्टप्रज्ञी ^{१०}श्येनेव श्येनाविव ^{११}विभिः शम्-
भिरथैः ^{१२}दीयतं गच्छतम् ॥

अश्विना यद्द कर्हि चिच्छुश्रूयातमिमं हवम् ।

वस्वीरू पु वां भुजः पृञ्चन्ति सु वां पृचः ॥ १० ॥

अश्विना । यद् । इ । कर्हि । चिद् । श्श्रूयानम् । इमम् । हवम् ।

वस्वीः । ऊँ इति । सु । वाम् । भुजः । पृञ्चन्ति । सु । वाम् । पृचः ॥ १० ॥

हे ^१अश्विना युवां ^२यद् यत्र ^३कर्हि ^४चित् स्थितवन्ती भवथः तत्र ^५इमं मे ^६हवम् आह्वानं
^७श्रुश्रूयातं शृणुतम् । सुखागच्छतमित्यर्थः । किमर्थमित्युच्यते । ^८वस्वीः प्रसत्त्वाः ^९भुजः यजमानि
हविर्लक्षणानि ^{१०}सु सुहु ^{११}वां युवां ^{१२}पृञ्चन्ति मिश्रयन्ति प्राप्नुयन्ति । ^{१३}उ इति पूरणः । कीदृशो
भुजः । ^{१४}वां युवां ^{१५}सु सुहु ^{१६}पृचः संपर्चनाः । युवां प्राप्तुं कामयमाना इत्यर्थः । अथवा सु
पृचः सुसंपर्चनाः स्तोतारो वस्वीर्भुजो वां सुहु पृञ्चन्ति संपर्कयन्ति ॥ ॥ १४ ॥

‘प्रति प्रियतमम्’ इति नवचं तृतीयं सूक्तम् । अवस्युर्वाभावेव ऋषिः । ऋषिः । वक्त्रिः ।
अश्विनौ देवता । अनुक्रान्तं च—‘प्रति नवावस्युः पाङ्क्तम्’ इति । प्रातरनुवाके आश्विनौ कसी
पाङ्क्ते ऋग्वत्साधिनशक्ते चेदं सूक्तम् । ‘प्रति प्रियतममिति पाङ्क्तम्’ (भाष. श्री. ४. १५)
इति हि सूत्रितम्^१ ॥

१. ख-व-स-ज-न-भ-र-इतरदेशरथानाम् । २. ख-व-स-ज-त-न-भ-र-इ-बहुनपि । ३. ख-व-स-
ज-न-भ-र-‘आङ्गूषः’ नास्ति । ४. न-सूत्रितम् । प्रातरनुवाकस्याभावेनेति च प्रतिप्रियतममित्युपलक्ष-
युवादिति च ।

प्रति प्रियतमं रथं वृषणं वसुवाहनम् ।

स्तोता वामश्विनावृषिः स्तोमेन प्रति भूषति माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ १ ॥

प्रति । प्रियतमम् । रथम् । वृषणम् । वसुवाहनम् ।

स्तोता । वाम् । अश्विनौ । ऋषिः । स्तोमेन । प्रति । भूषति ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ १ ॥

हे वश्विनौ । एकः प्रतिशब्दोऽनुवादः । वामं युवयोः वप्रियतमं वरथं वस्तोता वऋषिः अवस्युः वस्तोमेन वप्रति वभूषति अलंकरोति । कीदृशं रथम् । ववृषणं वर्षितारं फलानां ववसुवाहनं धनानां वाहकम् । ईदृशं रथमागमनाय स्तौतव्यर्थः । तस्मान् हे वमाध्वी मधुविद्यावेदितारौ वमम वहवम् आह्वानं वश्रुतं शृणुतम् ॥

अत्यायातमश्विना तिरो विश्वा अहं सना ।

दक्षा हिरण्यवर्तनी सुषुम्ना सिन्धुवाहसा माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ २ ॥

अतिऽआयातम् । अश्विना । तिरः । विश्वाः । अहम् । सना ।

दक्षा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी । सुषुम्ना । सिन्धुवाहसा ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ २ ॥

हे वश्विना वअत्यायातम् । सर्वान् यजमानान् अतिक्रम्यागच्छतम् । यथा वअहम् ऋषिः वविश्वाः सर्वा अस्मद्विरोधिप्रजाः^१ वसना सदा तिरस्करोमि । अथवाहं तिरः । ' तिरः मत इति प्राप्तस्य ' (निरु. ३. २०) इति निरुक्तम् । प्राप्ता विश्वाः सर्वाः क्रिया युष्मदीयाः अनुतिष्ठेयमित्यर्थः । सना सनातनी वदक्षा शत्रूणामुपक्षपयितारौ वहिरण्यवर्तनी हिरण्यरथौ वसुषुम्ना सुधनी वसिन्धुवाहसा नदीनां प्रवाहयितारौ वृष्टिप्रेरणेन । तादृशौ युवामत्यायातम् ॥

आ नो रत्नानि विभ्रतावश्विना गच्छतं युवम् ।

रुद्रा हिरण्यवर्तनी जुषाणा वाजिनीवसू माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ३ ॥

आ । नः । रत्नानि । विभ्रतौ । अश्विना । गच्छतम् । युवम् ।

रुद्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी । जुषाणा । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ३ ॥

हे 'अश्विना' नः अस्मभ्यं 'रत्नानि रमणीयानि भगानि' विभ्रतौ धारयन्तौ 'युवं युवं' नोऽस्मान् वा 'आ' गच्छतम् । हे 'रुद्रा रुद्रपुत्रौ' स्तुतव्यौ वा हे 'वाजिनीन्विस् वाजिनधनी' युवां 'हिरण्यवर्तनी' हिरण्यरथौ 'युवाणा यज्ञं' सेवमानौ सन्तौ आ गच्छतमिति । माध्वी इत्यादि गतम् ॥

सुष्टुमौ वां वृषण्वसु रथे वाणीच्याहिता ।

उत वां ककुहो मृगः पृक्षः कृणोति वापुषो माध्वी मम भृतं हवम् ॥ ४ ॥

सुऽस्तुभः । वाम् । वृषण्वसु इति वृषणऽवसू । रथे । वाणीची । आऽहिता ।

उत । वाम् । ककुहः । मृगः । पृक्षः । कृणोति । वापुषः ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ४ ॥

हे 'वृषण्वसू' वर्षधनौ वर्षितारी वा वसूनां' हे अश्विनौ 'सुष्टुभः' सुस्तोतुर्मम 'वाणीची' वाग्रपा स्तुतिः 'वां' युवयोः 'रथे' आहिता स्थापिता । अस्माभिः कृतेत्यर्थः । 'उत' अपि च 'वां' युवाभ्यां 'ककुहः' महान् 'मृगः' मृगयिता 'वापुषः' वपुष्मान् यजमानः 'पृक्षः' भक्ष इति 'कृणोति' करोति । तस्मात् 'मम' 'हवम्' 'भृतम्' इति ॥

बोधिन्मनसा रथ्यैषिरा हवनश्रुता ।

विमिष्यवानमश्विना नि याथो अह्याविनं माध्वी मम भृतं हवम् ॥ ५ ॥

बोधित्मनसा । रथ्या । इषिरा । हवनऽश्रुता ।

विऽमिः । अश्विनम् । अश्विना । नि । याथः । अह्याविनम् ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ५ ॥

हे 'अश्विना' 'बोधिन्मनसा' बुध्यमानमनस्कौ 'रथ्या' रथस्वामिनौ 'इषिरा' वीक्षणकारी सवैर्गन्तव्यौ वा 'हवनश्रुता' हवनस्य स्तुतेः श्रोतारी युवां 'विमिः' अक्षैः 'अश्विनम्' अश्विन् 'अह्याविनं' मावारहितं 'नि' याथः । यथा तद्विषयं प्राप्तवन्तौ तद्वत् मां प्रति दधि' नि याथः मितरामागच्छतम् । 'प्र' अश्विनाऽनुकूलो बभूवुः ' (अ. सं. ५. ७४. ५) इति श्रुतम् ॥ ॥ १५ ॥

१. अ-व-स-न-न-भ-र- 'हे...वसूना' नास्ति ; त-हे वर्षितारी वा वसूनाम् । २. अ-व-स-न-त-भ-र- अविर्गन्ता ; ग-व-ज-स-मृगो मृगयिता यीवर्गन्ता ; न-सृगो अविर्गन्ता । ३. अ-व-स-न-त-न-भ-र- 'विमिः' नास्ति । ४. अ-व-स-न-त-न-भ-र- 'मावारहितं' नास्ति । ५. त-मधि । ६. अ-व-स-न-त-न-भ-र- 'गच्छतम्' । माध्वी इत्यादि गतम् ।

आ वाँ नरा मनोयुजोऽश्वासः प्रुषितप्सवः ।

वयोँ वहन्तु पीतयेँ सह सुन्नेभिरश्विना माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ६ ॥

आ । वा॒म् । न॒रा । म॒नः॒ऽयुजः । अ॒श्वा॒सः । प्रु॒षि॒त॒ऽप्स॒वः ।

व॒यः । व॒ह॒न्तु । पी॒तयेँ । स॒ह । सु॒न्नेभिः । अ॒श्वि॒ना ।

मा॒ध्वी इति । म॒म । श्रु॒तम् । ह॒वम् ॥ ६ ॥

हे 'नरा कर्मणां नेतारौ' हे 'अश्विना अश्विनौ' 'वाँ युवां' 'मनोयुजः मनोमात्रेण युज्यमानाः । सुशिक्षिता इत्यर्थः । 'प्रुषितप्सवः विचित्ररूपाः' 'वयः' 'ज्ञाज्ञगन्तारः' 'अश्वासः' 'अश्वाः' 'आ' 'वहन्तु' 'पीतये' 'सोमपानाय' । 'सुन्नेभिः' 'सह' 'अस्मभ्यं' 'देवैः' 'सुखैस्तत्साधनैर्धनादिभिर्वा' 'सह' 'वहन्तु' ॥

अश्विनावेह मच्छतुं नासत्या मा वि वेनतम् ।

तिरश्चिदर्यया परिं वर्तिर्यातमदाभ्या माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ७ ॥

अश्विनौ । आ । इ॒ह । ग॒च्छ॒तम् । ना॒स॒त्या । मा । वि । वे॒न॒तम् ।

ति॒रः । चि॒त् । अ॒र्य॒ऽया । परिं । वर्तिः । या॒तम् । अ॒दा॒भ्या ।

मा॒ध्वी इति । म॒म । श्रु॒तम् । ह॒वम् ॥ ७ ॥

हे 'अश्विनौ' 'वह' 'अस्मिन् यज्ञे' 'आ' 'गच्छतम्' । हे 'नासत्या' 'मा' 'वि' 'वेनतं' 'विगत-कर्मो मा भवतम्' । 'वेनतिः कान्तिकर्मो' (नि. १०. ३८) । हे 'अदाभ्या' 'अहिंस्यौ पूज्यौ' 'अर्यया' 'अर्यौ स्वामिनौ युवाम्' ॥ 'सुपां सुलुक्' 'इत्यादिना सुपो याजादेशः' ॥ 'तिरश्चित्' 'अन्तर्हितात्' 'वृद्धेशादपि युवां' 'वर्तिः' 'अस्मद्यज्ञगृहं' 'परि' 'यातम्' 'आगच्छतम्' ॥

अस्मिन्यज्ञे अदाभ्या जरितारं भुभस्पती ।

अवस्युमश्विना युवं गृणन्तमुप भूषथो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ८ ॥

अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । अ॒दा॒भ्या । ज॒रि॒तारम् । भु॒भः । प॒ती इति ।

अ॒व॒स्युम् । अ॒श्वि॒ना । यु॒वं । गृ॒णन्तम् । उ॒प । भू॒ष॒थः ।

मा॒ध्वी इति । म॒म । श्रु॒तम् । ह॒वम् ॥ ८ ॥

हे ऽअवाभ्या अहिंस्वी हे ऽशुभस्पती उदकस्य स्वामिनी ऽअग्निना अग्निनी' ऽयुषं युवाम्
 ऽअस्मिन्' ऽवज्ञे' ऽअरितारं स्तोतारम् ऽअवस्थुं ऽवृणन्तं स्तुवन्तं माम् ऽउप ऽभूषथः उपप्राप्तम् ॥

अभूदुषा रुशत्पशुराभिरधायृत्त्वियः ।

अयोजि वां वृषण्वसु रथो दस्त्रावमर्त्यो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ९ ॥

अभूत् । उषाः । रुशत्पशुः । आ । अग्निः । अधायि । ऋत्त्वियः ।

अयोजि । वाम् । वृषण्वसु इति वृषण्वसु । रथः । दस्त्रौ । अमर्त्यः ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ९ ॥

१ उषाः न्युष्टिः 'अभूत् । अग्निः च 'रुशत्पशुः दीप्तपशुमान् । प्रकाशितहविरित्यर्थः ।
 अथवा पशवः किरणाः । रुशद्रश्मिः सन् 'अधायि वेद्यामधीयते' अग्निः आहवनीयः 'अग्निवः क्रतौ
 काले भवः । हे 'वृषण्वसु प्रदत्तधनी हे 'दस्त्रौ वां युवयोः 'अमर्त्यः अमरणधर्मा भूयः 'रथः
 'अयोजि । अचैर्युक्तो भवत्वित्यर्थः ॥ 'छन्दसि लुङ्लङ्छिटिः' इत्यनेकेष्वर्थेषु लुङ् भवति । इह
 प्रार्थनायाम् । माध्वी इत्यादि गतम् ॥ ॥ १६ ॥

'आ भात्यग्निः' इति पञ्चमं चतुर्थं सूक्तं भौमस्याग्नेरार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अत्रानुक्रमिका—
 'आ भाति पञ्चाग्निः' इति । प्रवर्येऽभिष्टवार्थमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'आ भात्यग्निर्वाग्नेव'
 (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनस्यैवेदमादिके द्वे
 सूक्ते । सूच्यते हि—'आ भात्यग्निरिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । अतोषामे होतुर-
 तिरित्येकव्ये इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'आ भात्यग्निः क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिचानीया'
 (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

आ भात्यग्निरुषासमनीकमुद्विप्राणां देव्या वाचो अस्थुः ।

अर्वाक्षा नूनं रथ्येह यातं पीपिवांसमश्विना धर्ममच्छ ॥ १ ॥

आ । भाति । अग्निः । उषसाम् । अनीकम् । उत । विप्राणाम् । देव्याः । वाचः । अस्थुः ।

अर्वाक्षा । नूनम् । रथ्या । इह । यातम् । पीपिवांसम् । अश्विना । धर्मम् । अच्छ ॥ १ ॥

१ उषसामनीकम् अनीकभूतः । अनीकं मुख्यम् । उषसि प्रबुध्यमान इत्यर्थः । तारताः 'अग्निः' 'आ
 'भाति दीप्यते । बह्व । उषसां मुख्यम् आ भाति दीपयति । उषसां कृत्वाः प्रतिबोध्यते । किंच
 'विप्राणां मेधाविनां स्तोतृणां' 'देवताः देवकामाः' 'वाचः स्तोत्राणि' 'उत' 'अस्थुः' 'उच्छिन्ति' ॥

१. म-व-ज-स- 'अश्विनी' नास्ति । २. स-व-स-ज-त-म-म-र- 'अस्मिन् वक्षे' नञ्ति ।
 ३. स-व-ज-न-वेद्यामाधीयते ; म-व-ज-स-म-र-वेद्यामाधीयते । ४. स-व-स-ज-म-म-र- 'उच्छिन्नितु' नञ्ति ।

यस्मादेवं तस्मात् इह १० रथस्याभिनाशिनौ ११ अर्वाञ्चा अस्मदभिमुखाञ्चनौ १२ नूनम् अद्यास्मिन्
यागदिने १३ इह आ १४ वातम् । कं प्रति । १५ पीपिवांसं स्वाङ्गैः १६ परिबुधं १७ धर्मं प्रदीतं यज्ञम् । बह्वा ।
पीपिवांसमाप्यायितं वसतीवरीभिः क्षरद्रूपं १८ सोमरसम् । अथवा घृतादिना पीपिवांसं धर्मं प्रबन्धम्
१९ अण्ड अभिलक्ष्य इह वातम् २० । प्रवर्ग्येऽस्य सूक्तस्य विनियोगः ॥

न संस्कृतं प्र मिमीतो गमिष्ठान्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह ।

दिवाभिपित्वेऽवसागमिष्ठा प्रत्यवर्ति दाशुषे शंभविष्ठा ॥ २ ॥

न । संस्कृतम् । प्र । मिमीतः । गमिष्ठा । अन्ति । नूनम् । अश्विना । उपस्तुता । इह ।

दिवा । अभिऽपित्वे । अवसा । आऽगमिष्ठा । प्रति । अवर्तिम् । दाशुषे । शम्ऽभविष्ठा ॥ २ ॥

अश्विनौ १ संस्कृतं धर्मं २ न ३ प्र ४ मिमीतः न हिंस्ताम् ५ । किंतु ६ अन्ति अन्तिके धर्मसमीपे
७ नूनम् इदानीम् ८ इह यज्ञे ९ गमिष्ठा गन्तुतमौ १० अश्विना अश्विनौ ११ उपस्तुता उपस्तुतौ भवतः १२ ।
१३ दिवाभिपित्वे दिवसस्याभिपतने प्रातःकाले १४ अवसा रक्षणेन १५ सह १६ आगमिष्ठा आगन्तुतमौ १७ ।
१८ अवर्ति १९ प्रति २० इन्द्रभूती । वर्तिर्जीवनम् । तदभावोऽवर्तिः । तद्रहितमक्षं यथा भवति तथागन्तुतमौ ।
आगत्य च २१ दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय २२ शंभविष्ठा सुखस्य भावयितारौ भवताम् ॥

उता यातं संगवे प्रातरह्नो मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।

दिवा नक्तमवसा श्रुतमेन नेदानीं पीतिरश्विना ततान ॥ ३ ॥

उत । आ । यातम् । सम्ऽगवे । प्रातः । अहः । मध्यंदिने । उत्ऽदिता । सूर्यस्य ।

दिवा । नक्तम् । अवसा । शम्ऽतमेन । न । इदानीम् । पीतिः । अश्विना । आ । ततान ॥ ३ ॥

अहो द्वेधा त्रेधा पञ्चधा पञ्चदशधा १० समानाः ११ विभागाः सन्ति । इह पञ्चधा विभाग आसः ।
१२ उत अपि च १३ आ १४ वातम् आगच्छतम् । कदा १५ संगवे संगवकाले । संगच्छन्ते गावो दोहभूमिं १६
वस्मिन् काले स संगवः । रात्र्यपरकाले हि गावो वने हिमनृणानि भक्षयित्वा १७ पुनर्दोहाय संगवे
प्रतिगिरन्ते । तथा १८ प्रातः प्रातःकालेऽपि । तथा १९ मध्यंदिने २० अहः मध्यकाले २१ सूर्यस्य २२ उदिता
उदिती अभ्युदये अत्यन्तप्रबुद्धसमये अपराह्णे इत्यर्थः । एतत् सावाहृत्याप्युपलक्षणम् । न केवलम्

१. स-व-स-न-भ-र-आप्यायितं धर्मं क्षरद्रूपम् । २. त- यागे आवातम् । ३. स-व-स-
न-त-न-भ-र-हिंस्ताम् । ४. स-व-स-न-त-न-भ-र-गन्तुतमौ युवाम् । ५. स-व-स-न-त-न-भ-र-
भवतम् । ६. त-रक्षणेनाद्येन च । ७. त-आगन्तुतमौ । नाशयन्ताविति शेषः । अवसा । ८. स-
स-न-र- 'प्रति...च' नास्ति ; न-हारिषं नाशयन्तौ । ९. स-व-स-न-भ-र-भवतां' नास्ति ;
स-व-स-त-भवतम् । १०. त-पञ्चदशधेतिमाना ; भ-पञ्चदशधात्मना । ११. न-व-ज- 'दोहभूमि'
नास्ति । १२. त-मक्षयन्ति भक्षयित्वा च ।

उत्तेष्वेव काळेषु किं^१ तर्हि^२ ऽदिवि ऽनक्तं सर्वदा ऽसंतमेन सुकृतमेन ऽभवत्ता रक्षणेन इविष्य वा
निमित्तेन आ^३ यातम् । किमर्थमागम्यते^४ पूर्वमेवान्यैर्देवैः स्वीकृतत्वात् नेत्याह । ऽइदानीम् अपि
ऽपीतिः इतरवेद्यानां पानं ऽन ऽआ ऽततान न तनोति ऽअश्विना अश्विनी विहायेति शेषः ॥

इदं हि वां प्रदिवि स्थानमोक्तं इमे गृहा अश्विनेदं दुरोणम् ।

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादाङ्गयो यातमिषमूर्जं वहन्ता ॥ ४ ॥

इदम् । हि । वाम् । प्रदिवि । स्थानम् । ओक्तः । इमे । गृहाः । अश्विना । इदम् । दुरोणम् ।

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । अत्ऽभ्यः ।

यातम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ता ॥ ४ ॥

हे ऽअश्विना ऽवां युवयोः ऽप्रदिवि पुराणम् ऽइदं^५ ऽहि^६ ऽओक्तः निवासयोग्यं ऽस्थानम्
उत्तरवेद्याख्यम् । अथ सौमिकवेद्यभिप्रायेणाह । ऽइमे ऽगृहाः प्राचीनवंशादयः । ऽइदं ऽदुरोणं
देवयजनगृहम् । ऽनः अस्मदर्थं ऽदिवः युलोकात् ऽबृहतः ऽपर्वतान पर्वततो मेवात् ऽअजयः
अपां कारणादन्तरिक्षात् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । किं तूष्णीम् । न । ऽइषमूर्जं च अक्षं वनं च ।
बलमाधनमक्षं सारभूतमित्यर्थः । तारक्षं ऽवहन्ता वहन्तौ ॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौमगानि ॥ ५ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुप्रणीती । गमेम् ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौमगानि ॥ ५ ॥

वयं ऽमं ऽगमेम मंगच्छेम ऽअश्विनोः ऽनूतनेन ऽअवसा अनन्वह्यतेन रक्षणेन ऽमयोभुवा
सुखस्य भावकिम्वा ऽसुप्रणीतो सुप्रणीत्या सुहागमनेन च । अपि वैसे उमे अवसो विलोक्ये ।
उत्कलक्षणेन सं गमेम । ऽनः अस्मभ्यं ऽरयिम् ऽआ ऽवहतम् । ऽउत ऽवीरान् पुत्रादीन् ऽआ
वहतम् । हे ऽअमृता अमरणधर्माणी ऽविश्वानि ऽसौमगानि सुभगराणि ऽआ वहतम् ॥ ॥ १० ॥

‘प्रातर्यावाणा’ इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमात्रेण त्रैलोक्यमाश्रितम् । ‘प्रातर्यावाणा’ इति
अनुश्रवन्तम् । प्रातरनुवाकाशिनसक्तयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनिर्वाणः । अतीर्णानि त्रीणावन्म-
तिरिक्तोक्त्ये इत्येव शब्दम् । तथा च सूत्रितं—‘प्रातर्यावाणा क्षेत्रस्य पते ननुमन्तर्भूमिम्’
(भा.श. औ. ९. ११) इति ॥

१. क-च-च-नेत्याह ; म-म-र-तेत्याहावा ; न-‘ किं तर्हि ’ नास्ति । २. क-च-क-च-म-म-र-
‘आ’ नास्ति । ३. क-च-क-च-म-म-र-किमर्थं गम्यते । ४. क-च-म-म-त-म-म-र-क-‘ इदं हि ’
नास्ति । ५. त-विश्व विश्वानि ।

प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वं पुरा गृध्रादररुषः पिबातः ।

प्रातर्हि यज्ञमश्विना दधाते प्र शंसन्ति कवयः पूर्वभाजः ॥ १ ॥

प्रातःऽयावाणा । प्रथमा । यजध्वम् । पुरा । गृध्रात् । अररुषः । पिबातः ।

प्रातः । हि । यज्ञम् । अश्विना । दधाते इति । प्र । शंसन्ति । कवयः । पूर्वभाजः ॥ १ ॥

हे मदीया ऋषिजः 'प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञं गन्तारौ' 'प्रथमा भत एवेतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वभाविनौ प्रकृष्टतमौ वा अश्विनौ' 'यजध्वम्' । किमयं प्रथमयागनियोगः^१ । उच्यते । 'गृध्रात् अभिकाङ्क्षतः' 'अररुषः अदात् रक्षःप्रभृतेः' 'पुरा पूर्वं' 'पिबातः पिबताम्' । अनागतौ कथं बहुं शक्यावित्यत आह । 'अश्विना अश्विनौ' 'प्रातर्हि' 'यज्ञं' 'दधाते धारयतः संभजतः' । 'पूर्वभाजः पूर्वकाङ्क्षीनाः' 'कवयः अनुचाना ऋषयः प्रातरेवैतौ' 'प्र' 'शंसन्ति' । 'ये वा अनुचानास्ते कवयः' (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति हि निगमः ॥

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।

उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वैःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥ २ ॥

प्रातः । यजध्वम् । अश्विना । हिनोत । न । सायम् । अस्ति । देवयाः । अजुष्टम् ।

उत । अन्यः । अस्मत् । यजते । वि । च । आवः । पूर्वैःपूर्वः । यजमानः । वनीयान् ॥ २ ॥

हे मदीयाः पुरुषाः 'अश्विना अश्विनौ' 'प्रातः प्रातरेव' 'यजध्वं यजध्वं स्तुध्वम्' । 'हिनोत प्रहिणुत हवींषि' । 'सायं सायंकाले हविः' 'देवयाः देवगामि' 'न' 'अस्ति न विद्यते' । देवा न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । 'अजुष्टम्' 'असेव्यं तज्जघति' । 'पूर्वाङ्गो वै देवानाम्' इति हि श्रुतिः । 'उत'^१ 'अस्मत् अस्मत्तः' 'अभ्यः कोऽपि' 'यजते यजेत सोमेन' 'वि' 'चावः वितर्पयेद्य हविषा' । अतोऽस्मात्स्वभ्येषु च मध्ये 'पूर्वैःपूर्वो' 'यजमानः यः पूर्वैःपूर्वो यथा भवति सः' 'वनीयान् देवानां संभजनीयः संभाष्यो भवति' ॥

'हिरण्यत्वक्' इत्येषाश्विने पक्षौ हविषो याज्या । 'हिरण्यत्वक्मधुवर्णो घृतस्तुरभि ऋग्वेदग्रभूरध उमन्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति हि सूत्रितम् ॥

हिरण्यत्वक्मधुवर्णो घृतस्तुः पृक्षो वहन्वा रथो वर्तते वाम् ।

मनोजवा अश्विना वातरंहा येनातिषाथो दुरितानि विश्वा ॥ ३ ॥

हिरण्यत्वक् । मधुवर्णः । घृतस्तुः । पृक्षः । वहन् । आ । रथः । वर्तते । वाम् ।

मनःऽजवाः । अश्विना । वातरंहाः । येन । अतिऽयाथः । दुःऽइतानि । विश्वा ॥ ३ ॥

१. स-भ-र-यज्ञगन्तारौ । २. स-व-भ-म-प्रथमं यागविनियोगः ; स-व-प्रथमयागविनियोगः ।

३. स-व-स-भ-न-भ-र - 'उत' नास्ति ।

‘वां युज्योः’ रथः ‘पृथः’ अक्षममृतं ‘वहन्’ ‘आ’ ‘वर्तते’ अस्मद्विद्युत्समागच्छति । कीदृशी रथः । ‘हिरण्यत्वक्’ हिरण्याच्छादितरूपः’ हिरण्यावृतः ‘मधुवर्णः’ मनोहरवर्णः ‘वृत्तस्य’ उदकस्य प्रस्रवनः ‘मनोजवाः’ मनोवेगः ‘वातरंहाः’ वातसरणवेगः । हे ‘अग्निना’ ‘वेन’ रथेन ‘विधा’ सर्वाणि ‘दुरितानि’ दुर्गमनान् मार्गान् ‘अतिबाधः’ अतिक्रम्य गच्छथः ॥

यो भूयिष्ठं नासत्याभ्यां विवेष चनिष्ठं पित्वो ररते विभागे ।

स तोकमस्य पीपरच्छमीभिरनूर्ध्वभासः सदमित्तुर्तुयात् ॥ ४ ॥

यः । भूयिष्ठम् । नासत्याभ्याम् । विवेष । चनिष्ठम् । पित्वः । ररते । विऽभागे ।

सः । तोकम् । अस्य । पीपरत् । शमीभिः । अनूर्ध्वऽभासः । सदम् । इत् । तुर्तुयात् ॥४॥

‘यः’ यजमानः ‘विभागे’ हविर्विभागवति^२ भागे ‘नासत्याभ्याम्’ अग्निभ्यां ‘भूयिष्ठं’ ‘चनिष्ठम्’ । ‘चन’ इत्यङ्गनाम (निरु. ६. १६) । बहून् कर्म ‘विवेष’ करोति । ‘पित्वः’ ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अक्षं च ‘ररते’ ददाति ‘मः’ यजमानः ‘अस्य’ आत्मन एव ‘तोकं’ पुत्रं ‘पीपरन्’ पाकयेत्^३ ‘शमीभिः’ कर्मभिः । ‘अनूर्ध्वभासः’ अनुज्ञततेजस्कान् । बह्वा । ऊर्ध्वभासोऽग्नयः । अग्नि-रहितानयद्दन् ‘सदमिन्’ सदव ‘तुर्तुयात्’ हिंस्यात् ॥

समश्चिनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयि वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौमगानि ॥ ५ ॥

सम् । अश्चिनोः । अवसा । नूतनेन । मयऽभुवा । सुऽप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । वहत् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौमगानि ॥५॥

‘समश्चिनोः’ इति पञ्चमी गता* ॥

॥ १८ ॥

‘अग्निवायेह’ इति मन्त्रं बह्वं सूक्तम् । अत्रानुक्रमजिका—‘अग्निर्ना नव सप्तवज्रिषु-ष्णिगादि चतुर्वीं त्रिदुष्यञ्चानुदुमः’ इति । सप्तवज्रिष्वनाग्नेव ऋषिः । अद्वितस्तिस्र उष्णिहञ्चानुर्वीं त्रिदुष्यं सिद्धाः पञ्चानुदुमः । प्रातरनुवाक आग्निने कृती औष्णिहे उष्यसि आग्निने कृते आकस्त्वौ विमियुक्तः । सूत्रितं च—‘अग्निना कर्तिरस्मदाग्निवायेह गच्छतमिति तृती’ (भाष. श्री. ४. १५) इति । दक्षरात्रे तृतीयेऽहनि प्रथमकालेऽवमाग्निनस्तृचः । सूत्रितं च—‘अग्निवायेह गच्छतमा वाक्त्रिभिः सुक्तम्’ (भाष. श्री. ७. १०) इति ॥

१. स-व-म-म-हिरण्यवद्वितरूपः । २. त-हविर्नागवति । ३. स-व-म-पाकयत्, स-त-म-व-र-पाकयत् । * स-व-म-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य संपूर्णं भाष्यं विद्यते (पूर्वसूक्तान्ते इत्यमरम्) ।

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।

हंसारिव पततमा सुताँ उप ॥ १ ॥

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतम् । नासत्या । मा । वि । वेनतम् ।

हंसौइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ १ ॥

हे १अश्विनौ १इह अस्मिन् यागे १आ १गच्छतम् । हे १नासत्या १मा १वि १वेनतम् । वेनतिः कान्तिकर्मा । मा विकामौ भवतम् । निःस्पृहावकामौ वा न भवतमिच्छार्थः । १हंसारिव तौ यथा निर्मलोदकमागच्छन्स्तद्वत् १सुतान् अभिषुतान् मोमान् १उप १आ १पततम् उपागच्छतम् ॥

अश्विना हरिणाविव गौराविवानु यवसम् । हंसारिव पततमा सुताँ उप ॥ २ ॥

अश्विना । हरिणौइव । गौरौइव । अनु । यवसम् ।

हंसौइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ २ ॥

हे अश्विनौ १हरिणाविव १गौराविव गौरमृगाविव च । तौ यथा १यवसं १घामस् १अनु धावतः ताविव १हंसारिव च मोममागच्छतम् ॥

अश्विना बाजिनीवसू जुषेथाँ यज्ञमिष्टये । हंसारिव पततमा सुताँ उप ॥ ३ ॥

अश्विना । बाजिनीवसू इति बाजिनीवसू । जुषेथाम् । यज्ञम् । इष्टये ।

हंसौइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ ३ ॥

हे १बाजिनीवसू अन्तार्य बासयितारौ १अश्विना १यज्ञम् अस्मदीयम् १इष्टये अभीष्टावैचनाय वा १जुषेथाँ लेखेथाम् ॥

अत्रिर्यद्दामबरोहन्बुवीसमजोहवीनार्धमानेव योषा ।

इयेनस्य चिज्जवसा नूतनेनागच्छतमश्विना श्रुतमेन ॥ ४ ॥

अत्रिः । यत् । वाम् । अबरोहन् । बुवीसम् । अजोहवीत् । नार्धमानाइव । योषा ।

इयेनस्य । चित् । जवसा । नूतनेन । आ । अगच्छतम् । अश्विना । शमूऽतमेन ॥ ४ ॥

‘अग्निः अस्मत्पिता’ यत् यदा ‘वां युवाम्’ ‘अजोहवीत्’ अस्तीवीत् ‘नाधमाना वाच-
माना’ ‘योषा योषिदिव’ । सा यथा पतिं प्रीणयति तद्वत् कुर्वन् ‘अवीसं’ तुषाग्निमग्निमुषे
क्षितः सन् ‘अवरोहन्’ विमुञ्चन् ‘अजोहवीत्’ । ‘इयेनस्य’ ‘विज्जवसा’ इयेनस्य गच्छत इव वेगेन ।
‘चिद्विद्युपमार्थे’ । अथवा इयेनस्य जवसा वेगेन ‘नृतनेन’ प्रथमोत्पन्नेन सततं गच्छतः इयेनस्य
प्रथमजवेन ‘शतमेन’ अस्माकं सुखतमेन च रथेन तं रक्षितुम् ‘आगच्छन्’ हे ‘अग्निना ॥ ॥ १९ ॥

अत्र मुच्यन्तीतिहासं सप्तवध्रेः पुराविद् । भ्रातृभ्याः पेटिकायां तस्मिन् प्रक्षिप्य यत्नतः ॥ मुद्रां
कृत्वा गृहे स्वीये रक्षयित्वा न्यवेशयन् । न संगच्छेत भार्यां स्वां यथा रात्रौ तथा कृतम् ॥ प्रातःप्रातः
समुद्रात्पुनर्निर्मयिष्यन्ति तं मुनिम् । एवं स्थित्वा चिरं कालं पेटिकां द्युषितः कृत्वाः^१ ॥ उपायं
चिन्तयामास निर्गमस्य चिरं मुनिः । हृदि निक्षिप्य नास्त्यावस्तौपीड्यमानसः ॥ तमग्निमी
समागत्य समुद्रात्पुनर् पेटिकाम् । उद्धृत्य तस्मिन् शीघ्रं तावदटी^२ बभूवतुः ॥ स ऋषिर्भार्यया स्वायं
रमित्वा^३ पुनर्भयात् । प्रातरेत्य पुनः पेटां प्रविश्य प्रागिव स्थितः । पेटानिबामसमये दृष्टवानु-
गृह्यं तदा^४ ॥

वि जिह्दीष्व वनस्पते योनिः सूर्यन्त्याइव ।

श्रुतं मे अग्निना हवँ सप्तवध्रि च मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

वि । जिह्दीष्व । वनस्पते । योनिः । सूर्यन्त्याऽइव ।

श्रुतम् । मे । अग्निना । हवँम् । सप्तवध्रिम् । च । मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

हे ‘वनस्पते वनस्पतिधिकाररूपे पेटिके’ ‘वि’ ‘जिह्दीष्व’ विगच्छ । विवृता भव । ‘सूर्यन्त्याइव’
प्रसवोन्मुत्स्याः स्त्रियाः ‘योनिः’ इव भगो यथा विव्रिचते तथा त्वमपि विवृता भव । तदर्थं हे
‘अग्निना’ अग्निना ‘मे’ ‘हवँम्’ आह्वानं ‘श्रुतं’ श्रुतम् । श्रुत्वा च ‘सप्तवध्रि’ ‘च’ मास्मि
‘मुञ्चतं’ मोचयतम् ॥

भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवध्रये ।

मायामिरग्निना युवं वृक्षं सं च वि चाचचः ॥ ६ ॥

भीताय । नाधमानाय । ऋषये । सप्तवध्रये ।

मायामिः । अग्निना । युवम् । वृक्षम् । सम् । च । वि । च । चाचचः ॥ ६ ॥

१. त-प्रक्षेप्य । २. त-व-स-न-न-न-भ-र-सिद्धिः । ३. न-तावद्वती । ४. त-रजसिक्ता ।
५. त-व-स-न-न-न-भ-र-तथा ।

१भीताय निर्गमात् विष्णुवे १नाधमानाय विमोक्षं याचमानाय १ससवध्रये १ऋचये हे
१अश्विना अश्विनी १युवं युवां १मायाभिः १वृक्षं वृक्षविकारां पेटिकां १सं' १चाचयः मम निर्ग-
मार्थं संगच्छथः । १वि अचयः १च विभक्तं कुरुथः' ॥

यथा वातः पुष्करिणीं समिञ्जयति सर्वतः ।

एवा ते गर्भे एजतु निरैतु दशमास्यः ॥ ७ ॥

यथा । वातः । पुष्करिणीम् । समुऽऽञ्जयति । सर्वतः ।

एव । ते । गर्भेः । एजतु । निऽऽएतु । दशऽमास्यः ॥ ७ ॥

एतदादि ऋक्त्रयं गर्भस्त्राविष्णुपनिषत् । एतदाद्यृक्त्रयेणासौ ससवध्रिः स्वयोषितः । गर्भिण्याः
प्रसवाबाधु स्तुतवानश्विनावृषिः ॥ १यथा १वातः १पुष्करिणीं सरआदिकं १सर्वतः १समिञ्जयति
सम्बद्धं चालयति १एव एवं तव १गर्भः १एजतु कम्पयताम्^१ इतस्ततः मंचरतु । १दशमास्यः दश
मासान् गर्भे स्थितः १निरैतु निर्गच्छतु ॥

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।

एवा त्वं दशमास्य सहस्रवैहि जरायुणा ॥ ८ ॥

यथा । वातः । यथा । वनम् । यथा । समुद्रः । एजति ।

एव । त्वम् । दशऽमास्य । सह । अव । इहि । जरायुणा ॥ ८ ॥

वातो यथा कम्पयमानो वनं कम्पयति त्वयम् । यथा समुद्रश्चलति चास्यते वायु वायुना ॥
स्थिरा दशैव मासांस्त्वं गर्भेऽस्थेन सुवेष्टितः । निर्गच्छ जठराभ्यातुर्जरया सहितः पतेत ॥

दश मासांश्छशयानः कुमारो अधि मातरि ।

निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि ॥ ९ ॥

दश । मासान् । शशयानः । कुमारः । अधि । मातरि ।

निऽऽएतु । जीवः । अक्षतः । जीवः । जीवन्त्याः । अधि ॥ ९ ॥

दश मासानुचित्वासौ जगनीजठरे सुखम् । निर्गच्छतु सुखं जीवो जगनी चापि जीवतु ॥ २० ॥

१. स-च-स-ग-न-भ-र-सं चाचयः संगच्छथः वि चाचयः विभक्तं कुरुथः ; त-श-सं चाचयः ।
प्रविष्टे अवि निर्गमे वा प्रविष्टांश्चापनोदार्थं व्यचक्ष्व विममयतम् । मम निर्गमार्थं संगच्छथः व्यचक्ष्व
विभक्तं कुरुथः । २. स-च-स-ग-न-भ-र-कम्पयताम् ।

हे ऽवुहितर्विवः उषः ऽआभरद्वसुः आहृतधना ऽसा प्रसिद्धा त्वं ऽनः अस्माकम् ऽअथ
अस्मिन् दिने ऽव्युच्छ तमो विद्यासय । हे ऽसहीयसि ऽयो या । उकारोऽनर्थकः । या त्वं पूर्व ऽव्यौच्छः
साद्यापीति ॥

अभि ये त्वा विभावरि स्तोमैर्गुणन्ति वह्यः ।

मघैर्मघोनि सुश्रियो दामन्वन्तः सुरातयः सुजाते अश्वसूनुते ॥ ४ ॥

अभि । ये । त्वा । विभाऽवरि । स्तोमैः । गुणन्ति । वह्यः ।

मघैः । मघोनि । सुऽश्रियः । दामन्ऽवन्तः । सुऽरातयः । सुऽजाते । अश्वऽसूनुते ॥ ४ ॥

हे ऽविभावरि प्रकाशोपेते ॥ विभाशब्दात् ' छन्दसीवनिर्षी ' इति वनिप् । भातेवां कर्तरि
वनिप् ॥ उषः ऽत्वा त्वाम् ऽअभि प्रति ऽये ऽवह्यः वोढारः ऋत्विजः स्तोतारः ऽस्तोमैः स्तोत्रैः
ऽगुणन्ति स्तुवन्ति ते स्तोतारः ऽमघैः हे ऽमघोनि धनैर्धनवति त्वदनुग्रहात् ऽसुश्रियः भवन्ति ।
सुदुर्ध्विभिराश्रयणीया भवन्ति । ऽदामन्वन्तः दानवन्तो भवन्ति । ऽसुरातयः । रातिर्दानम् ।
सुदानाश्च भवन्ति ॥

यच्चिद्धि ते गुणा इमे हृदयन्ति मघत्तये ।

परि चिद्धयो दधुर्ददतो राधो अहयं सुजाते अश्वसूनुते ॥ ५ ॥

यत् । चिद् । हि । ते । गुणाः । इमे । हृदयन्ति । मघत्तये ।

परि । चिद् । वष्टयः । दधुः । ददतः । राधः । अहयम् । सुऽजाते । अश्वऽसूनुते ॥ ५ ॥

हे उषः ऽयच्चिद्धि । इति पूरणः । यत् ये केचन ऽते तव स्वभूताः ऽइमे पुरतो वर्तमानाः ऽगुणाः
संभूताः ऽमघत्तये धनदातये धनदानाय धनवत्त्वाय वा ऽहृदयन्ति उपच्छन्दयन्ति ते सर्वेऽप्यस्मान्
ऽपरि ऽदधुः परितो धारयन्ति ऽवष्टयः अस्मानेष कामयमानाः । किं कुर्वन्तः । ऽअहयम् अहिबमाणम-
क्षीणमलजाबहं वा ऽराधः धनं हविलक्षणं ऽददतः यजन्त इत्यर्थः । अर्थिन्योऽक्षीणं ददतो वा । ये त्वां
हविर्ददतः स्तुवन्ति ते सर्वेऽप्यस्मदर्थमेव फलं धारयन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः । अथवा यच्चिद्धीत्यत्र^२ यद्य-
पीति व्याख्येयम् । तस्मिन् पक्षे उत्तरवाक्ये तथापीत्यध्याहार्यम् । अवशिष्टं समानम् ॥ ॥ २१ ॥

एषु धा वीरवद्यश्च उषो मघोनि सुरिषु ।

ये नो राधांस्यहया मघवानो अरासत सुजाते अश्वसूनुते ॥ ६ ॥

आ । एषु । धाः । वीरऽवत् । यशः । उषः । मघोनि । सुरिषु ।

ये । नः । राधांसि । अहया । मघऽवानः । अरासत । सुऽजाते । अश्वऽसूनुते ॥ ६ ॥

१. क-व-स-म-धनदत्ताय ; न-र-धनदत्ताय ; श- धनवत्तये । २. स-म-वष्टयस्त्वत्र ; न-
यच्चिद्धीत्यत्र ; र-वष्टयस्त्वत्र ।

हे ऽउषः देवि ऽमघोनि मघवति त्वम् ऽएषु' ऽसुरिषु स्तोतृषु वा ऽवीरवज्रसः वीरैः पुत्रादि-
भिरुपेतमग्नं यज्ञो वा ऽभा ऽधाः आधेहि । आदेहि आनय ऽवे ऽमघवानः घनघन्तः सूरयः
ऽनः अस्मभ्यं तव स्तोतृभ्यः ऽराधांसि धनानि ऽअहया अक्षीणानि ऽअरासत ददुः तेचिरत्वयः ॥

तेभ्यो घृष्टं बृहद्यज्ञ उषो मघोन्या वह ।

ये नो राधांस्यश्या गव्या भजन्त सूरयः सुजाते अश्वसूनुते ॥ ७ ॥

तेभ्यः । घृष्टम् । बृहत् । यशः । उषः । मघोनि । आ । वह ।

ये । नः । राधांसि । अश्या । गव्या । भजन्त । सूरयः । सुऽजाते । अश्वऽसूनुते ॥ ७ ॥

हे ऽउषो ऽमघोनि त्वं ऽतेभ्यो ऽघृष्टं द्योतमानं हिरण्यविरूपं धनं ऽबृहद्यज्ञः महद्वज्रं महतीं
कीर्तिं वा तेभ्यो यजमावेभ्यः ऽभा ऽवह । ऽये आह्वयाः ऽनः अस्मभ्यं ऽराधांसि धनानि ऽअश्वया
अश्वैर्युक्तानि ऽगव्या गोभिर्युक्तानि गोसमूहानश्वसमूहान् च' ऽभजन्त' भजेरन् ददुः ऽसूरयः दातारः ॥

उत नो गोमतीरिष आ वह दहितदिवः ।

साकं सूर्यस्य रश्मिभिः शुक्रैः शोचन्निरर्चिभिः सुजाते अश्वसूनुते ॥ ८ ॥

उत । नः । गोऽमतीः । इषः । आ । वह । दहितः । दिवः ।

साकम् । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । शुक्रैः । शोचन्तऽभिः । अर्चिऽभिः ।

सुऽजाते । अश्वऽसूनुते ॥ ८ ॥

ऽउत अपि च ऽनः अस्मभ्यं ऽगोमतीः गोभिरुपेतानि ऽइषः अश्वानि ऽभा ऽवह आनय हे
ऽदिवः ऽदुहितः उपः । कदा । ऽसूर्यस्य ऽरश्मिभिः ऽसाकं ऽशोचन्निः दंशन्निः ऽशुक्रैः निर्मैः
ऽअर्चिभिः अग्नेस्तेजोभिश्च साकम् । सूर्योदयकालेऽग्नीध्रकाले चेत्यर्थः ॥

व्युच्छा दहितदिवो मा चिरं तनुथा अपः ।

नेष्वा स्तेनं यथा रिपुं तपाति मरौ अर्चिषा सुजाते अश्वसूनुते ॥ ९ ॥

वि । उच्छ । दहितः । दिवः । मा । चिरम् । तनुथाः । अपः ।

न । इत् । त्वा । स्तेनम् । यथा । रिपुम् । तपाति । मरुः । अर्चिषा ।

सुऽजाते । अश्वऽसूनुते ॥ ९ ॥

हे विवः वहुहितः उषः त्वं व्युच्छ विभातं कुरु । अपः अस्मदीयं कर्म प्रति वषिर्ं विलम्बं
 वमा वतनुषः मा कृपाः^१ । एवा त्वां परिपुं स्तेनं यथा संतापयति राजादिः तद्वत् वसुरः सूर्यः
 वभिषा तेजसा वेत् नैव तपासि तप्यात् । शीघ्रं नोदेवित्यर्थः ॥

एतावद्देवुषस्त्वं भूयो वा दातुमर्हसि ।

या स्तोतृभ्यो विभावयुच्छन्ती न प्रमीयसे सुजाते अभ्यसूनुते ॥ १० ॥

एतावत् । वा । इत् । उषः । त्वम् । भूयः । वा । दातुम् । अर्हसि ।

या । स्तोतृभ्यः । विभाऽवरि । उच्छन्ती । न । प्रमीयसे । सुजाते । अभ्यसूनुते ॥ १० ॥

हे उषः त्वमस्मभ्यं वा अथवा दिवसितं किम्^२ एतावत् एव^३ । इच्छद् एवकारार्थः ।
 अस्मिन् सूक्ते प्रार्थितमेवेत्यर्थः । अथवा भूयः दातुमर्हसि । अप्रार्थितमपि । यद्वा तस्यमस्ति तत्सर्वं देहि
 इत्यर्थः । हे विभावरि उषः या त्वं स्तोतृभ्यः तेषां लौकिकवैदिकध्ववहारार्थं व्युच्छन्ती तमो
 विभासयन्ती न प्रमीयसे न हंसि । न क्रुध्यसीत्यर्थः । सा त्वं दातुमर्हसीति ॥ 'मीम् हिंसायाम्'
 इत्यस्मात् आस्थाने व्यत्ययेन इयन् ॥ २२ ॥

'द्युतयामानम्' इति षष्ठमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'द्युतयामानं षट्' इति । सत्य-
 भवा ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । 'उषस्यं तु' इत्युक्तत्वात् उषाः^४ देवता^५ । प्रातरनुवाके उपस्ये
 ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याग्निशक्ते षट् सूक्तम् । सूत्रितं च—'द्युतयामानमुषो वाजेन' (भाश्र. औ. ४.
 १४) इति ॥

द्युतयामानं बृहतीमृतेन ऋतावरीमरुणसुं विभातीम् ।

देवीमुषसं स्वरावहन्तीं प्रति विप्रासो मतिभिर्जरन्ते ॥ १ ॥

द्युतयामानम् । बृहतीम् । ऋतेन । ऋतावरीम् । अरुणसुम् । विभातीम् ।

देवीम् । उषसम् । स्वः । आऽवहन्तीम् ।

प्रति । विप्रासः । मतिभिः । जरन्ते ॥ १ ॥

वद्युतयामानं द्वासरथां बृहतीं महतीम् ऋतेन सत्वेन यज्ञेन वा ऋतावरीम् ऋतावतीम्
 वरुणसुम् अरुणरूपां विभातीं व्युच्छन्तीं देवीं द्योतयामानाम् उषसं स्वरावहन्तीं सूर्यं गच्छन्तीम् ।
 एवं महाबुभायाम् उषसं^६ विप्रासः मेधाविन ऋत्विजः मतिभिः स्तुतिभिः प्रति^७ जरन्ते स्तुवन्ति ॥

१. ग-घ-ज-झ-त-र-श- 'मा कृपाः' नास्ति । २. स-च-ण-न-किमेतावदित् किमेतावदेव ; झ-
 त-भ-र-किमेतावत् हे वदित् । ३. ग-घ-ज-झ-न-भ-र-श- उपोदेवता । ४. त-उषसं प्रति ।
 ५. स-च-ण-त- 'प्रति' नास्ति ।

एषा जनं दर्शता बोधयन्ती सुगान्पथः कृण्वती यात्यग्रे ।

बृहद्रथा बृहती विश्वमिन्वोषा ज्योतिर्यच्छत्यग्रे अह्नाम् ॥ २ ॥

एषा । जनम् । दर्शता । बोधयन्ती । सुगान् । पथः । कृण्वती । याति । अग्रे ।

बृहत्प॒रथा । बृह॒ती । विश्व॑म॒इन्वा । उ॒षाः । ज्योतिः॑ । य॒च्छति॑ । अग्रे । अ॒ह्नाम् ॥ २ ॥

१दर्शता दर्शनीया १एषा उषाः १बोधयन्ती । कम् । १जनम् । प्रसुप्तमित्यर्थः । १पथः १सुगाम् सुगमनान् १कृण्वती १अग्रे सूर्यस्य पुरस्तात् १याति गच्छति । कीदृश्युषाः १बृहद्रथा प्रभूतरथा १बृहती महती १विश्वमिन्वा विश्वं व्याप्तवाना विश्वतर्पणा वा । इहसी १उषाः १अह्नाम् १अग्रे १ज्योतिः तेजः १यच्छति ॥

एषा गोभिररुणेभिर्युजानास्त्रैधन्ती रयिमप्रायु चक्रे ।

पथो रदन्ती सुविताय देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ॥ ३ ॥

एषा । गोभिः । अरुणेभिः । युजाना । अस्त्रैधन्ती । रयिम् । अप्र॒द॒आयु॑ । च॒क्रे ।

प॒थः । रद॑न्ती । सु॒वि॒ताय॑ । दे॒वी । पु॒रु॒ऽस्तु॒ता । वि॒श्व॒ऽवा॒रा । वि । भा॒ति ॥ ३ ॥

१एषा उषाः १अरुणेभिः अरुणवर्णैः १गोभिः बलीवर्धैः रथं १युजाना योजयन्ती १अस्त्रैधन्ती अशुष्यन्त्यक्षीणा वा । किम् । १रयिं धनम् १अप्रायु अप्रगन्तु अविचलितं १चक्रे करोति । किं कुर्वती । १पथः मार्गान् १रदन्ती प्रकाशयन्ती । किमर्थम् । १सुविताय सुहु गमनाय १देवी ज्योतमाना १पुरुष्टुता बहुभिः स्तुता १विश्ववारा सर्वैर्वरणीया १वि १भाति प्रकाशं करोति ॥

एषा ज्येनी भवति द्विबर्ही आविष्कृण्वाना तन्वं पुरस्तात् ।

ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ४ ॥

एषा । वि॒ऽर्प॒नी । भ॒वति॑ । द्वि॒ब॒र्हीः । आ॒वि॒ष्कृ॒ण्व॒ाना । त॒न्वं । पु॒र॒स्तात् ।

ऋ॒तस्य॑ । प॒न्था॑म् । अ॒नु॒ । ए॒ति॑ । सा॒धु । प्र॒जा॒न॒ती॒व । न । दि॒शोः । मि॒ना॒ति ॥ ४ ॥

१एषा उषाः १ज्येनी १भवति विशेषेण चेता भवति १द्विबर्हीः द्वयोः प्रथममध्यमयोः स्वान्वयोः^१ परिवृढयोः पन्थात् १तन्वं स्वीयां तन्म १आविष्कृण्वाना प्रकटीकुर्वती । कुत्र । १पुरस्तात् पूर्वैर्या दिशि । किंच १ऋतस्य आदित्यस्य १पन्थां पन्थानं १साधु सम्यक् १अन्वेति । किंच १प्रजानतीव विषं प्रज्ञापयन्ती । इत्येति संप्रत्यर्थे । १न १दिशो १मिनाति न दिगस्ति । प्रपुन दिशः प्रकाशयति । अथवा प्रजानतीव अनुगन्तव्यमिति प्रकर्णेन अवगच्छन्ती^२ च^२ ऋतस्य पन्थामन्वेति ॥

१. न-व-स-स- 'स्वान्वयोः' नास्ति । २. न-व-स-न-न-म-अवगच्छन्तीव ।

एषा शुभा न तन्वो विदानोर्ध्वेव स्नाती दृश्ये नो अस्थात् ।

अप द्वेषो बार्धमाना तमोस्युषा दिवो दुहिता ज्योतिषागात् ॥ ५ ॥

एषा । शुभा । न । तन्वः । विदाना । ऊर्ध्वाऽह्व । स्नाती । दृश्ये । नः । अस्थात् ।

अप । द्वेषः । बार्धमाना । तमोसि ।

उषाः । दिवः । दुहिता । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥ ५ ॥

एषा उषाः एषा न शुभ्रवर्णा निर्मला स्वलंकृता योषिदिव तन्वः अङ्गानि विदाना प्रज्ञापयन्ती स्नाती स्नानं कुवाणा ऊर्ध्वेव उन्नतेव स्नानादुत्तिष्ठन्तीव नः अस्मदर्थम् अस्माकं पुरतो वा एषाये सर्वेषां दर्शनाय उक्त्व अस्थात् पूर्वस्यां दिशि उत्तिष्ठति । किं कुर्वती । द्वेषः द्वेष्याणि तमोसि अप बार्धमाना दिवो दुहिता उषाः ज्योतिषा तेजसा सह आगात् आगच्छति ॥

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नृन्योर्ध्वेव मद्रा नि रिणीते अप्सः ।

व्यूर्ध्वती दाशुषे वार्योणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वथाकः ॥ ६ ॥

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नृन् । योषाऽह्व । मद्रा । नि । रिणीते । अप्सः ।

विऽऊर्ध्वती । दाशुषे । वार्योणि । पुनः । ज्योतिः । युवतिः । पूर्वथा । अकरित्यकः ॥ ६ ॥

एषा उषाः प्रतीची अभिमुखा सती दिवः दुहिता नृन् सर्वान् प्राणिनः प्रति मद्रा वक्ष्येव कस्याण्येषा योषिदिव अप्सः रूपं नि रिणीते प्रेरयति । किंच दाशुषे हविर्दाने यजमानाय वार्योणि वरणीयानि धनानि व्यूर्ध्वती प्रयच्छन्ती युवतिः नित्ययौवना सर्वत्र मिश्रयन्ती वा पुनः अद्यापि पूर्वथा पूर्वमिव ज्योतिः तेजः अकः करोति ॥ ॥ २३ ॥

‘ युजते मनः ’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ युजते पञ्च इयावावः सावित्रं तु जागतम् ’ इति । इयावावो नामात्रेय ऋषिः । जगती छन्दः । सविता देवता । पृष्ठयाभिप्लव-चद्वयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशास्त्रे सावित्रनिविद्यामिदम् । सूत्रितं च—‘ युजते मन इहेह व इति चतस्रः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । आद्या प्रायस्तोत्रेऽपि । सूत्रितं च—‘ युजते मन उत युजते विव आ त् न इन्द्र क्षुमस्तम् ’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

युजते मन उत युजते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ १ ॥

युजते । मनः । उत । युजते । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपऽचितः ।

वि । होत्राः । दधे । वयुनऽवित् । एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिऽस्तुतिः ॥ १ ॥

विप्राः मेधाविनः कृत्स्नवज्रमनाः^१ मनः स्वीयं सर्वेषु कर्मसु^२ युजते बीजवन्नि । वेदिविदुः
प्रहाय संकल्पं कुर्वन्तीत्यर्थः । उत अपि च विचयः कर्मान्यपि युजते प्राप्नुवन्ति । कस्याप्युपदेशेन
विप्रस्य मेधाविनः बृहत्तः महत्तः विप्रश्चितः स्तुत्यस्य ज्ञानवतो वा सवितुः अनुकरोति । 'सविता
वै प्रसवानामीक्षे' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति हि भूतिः । स एव सविता होत्राः संहोत्रकत्वा-
मुचिताः क्रियाः वयुनावित् । वयुनमिति प्रज्ञानाम् । तत्तदनुष्ठानविषयप्रज्ञावेता एव एव एव
एव वि वृद्धे करोति । पृथक्पृथगवधारयति^३ । किंच तस्य सवितुः देवस्य परिहृतिः स्तुतिः
मही महती अतिप्रभूता । स्तुत्यगोचरेत्यर्थः ॥

हविर्धानप्रवर्तने रराट्यामवनद्धायां 'विश्वा रूपाणि' इत्येवानुवचनीया । सूत्रिणं च—
'विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविरिति व्यवस्तायाम्' (भाष. औ. ४. ९) इति ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भुद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥ २ ॥

विश्वा । रूपाणि । प्रति । मुञ्चते । कविः । प्र । असावीत् । मद्रम् । द्विपदे । चतुःस्पदे ।

वि । नाकम् । अख्यत् । सविता । वरेण्यः । अनु । प्रयानम् । उषसः । वि । राजति ॥ २ ॥

कविः मेधावी सविता विश्वा सर्वाणि रूपाणि आत्मनि प्रति मुञ्चते ज्ञाति चारयति ।
किंच भद्रं कस्याजं गमनादिविषयं प्रासावीत् अनुजानाति । कस्मै । द्विपदे अनुष्वायै
चतुष्पदे गवाधादिकाय । किंच सविता सर्वस्य प्रेरको देवः वरेण्यः वरणीयः सन् वि
अख्यत् व्यापयति प्रकाशयति । किम् । नाकम् । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाकः सर्गः ।
वज्रमनार्थं स्वर्गं प्रकाशयतीत्यर्थः । स देवः उषसः प्रयाणम् उद्यम् अनु वि रतमिति
प्रकाशते । सवितुरुद्ययात् पूर्वं क्षुधा उवेति ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्य इद्युर्देवा देवस्य महिमानुमोजसा ।

यः पार्थिवानि विममे स एतश्चो रजांसि देवः सविता महित्वना ॥ ३ ॥

यस्य । प्रयानम् । अनु । अन्ये । इत् । ययुः । देवाः । देवस्य । महिमानम् । उमोजसा ।

यः । पार्थिवानि । विममे । सः । एतशः । रजांसि । देवः । सविता । महित्वना ॥ ३ ॥

अन्व एव देवाः अन्येऽप्यन्वाद्यः यस्य देवस्य जीतमानस्य सवितुः प्रयाणम्
अनुः गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । किम् । महिमानं महत्त्वम् । सवितुरुद्यमानाधि अस्मिन्नात्मनि स्थितौ
हविःस्तुत्यायमावात् । उमोजसा बलेन च युक्ता भवन्ति । एवः सविता पार्थिवानि रतमिति

१. क-च-न-कृत्स्नः वज्रमनाः । २. क-च-न-पृथक्पृथगवधारयति ; क-च-न-न-२- पृथक्पृथगव-
धारयति । ३. क-च-न-२- अनुष्वायै ।

पृथिव्यादिलोकान् षमहित्वना स्वमहत्त्वेन षविममे परिच्छिनसि षसः षदेवः षप्तशः षतवर्णः
 शुभ्रः शोभमानः सन् । राजसै इति शेषः । ' युवशा ताकृणोतन ' (ऋ. सं. १. १६१. ७)
 इत्यादिवत् षतश इत्यादिशकारोपजनभ्रष्टादसः ॥

उत यासि सवितृस्त्रीणि रोचनोत सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यसि ।

उत रात्रीमुभयतः परीयस उत मित्रो भवसि देव धर्मभिः ॥ ४ ॥

उत । यासि । सवितरिति । त्रीणि । रोचना । उत । सूर्यस्य । रश्मिभिः । सम । उच्यसि ।

उत । रात्रीम् । उभयतः । परि । ईयसे । उत । मित्रः । भवसि । देव । धर्मभिः ॥ ४ ॥

हे षसवितः देव षउत अपि च षत्रीणि षरोचना रोचमानान् शुलोकान् षयासि गच्छसि ।
 ' तिजो दिवः पृथिवीः ' (ऋ. सं. ४. ५३. ५) इत्युक्तम् । षउत अपि च षसूर्यस्य षरश्मिभिः
 षसमुच्यसि संगच्छसि ॥ ' उच समवाये ' इत्यस्येदं रूपम् ॥ उदयात् पूर्वभावी सविता उदयास्त-
 मयवर्ती सूर्य इति । षउत अपि च षरात्रीमुभयतः उभयपार्श्वे षपरीयसे परिगच्छसि । षउत अपि
 च हे षदेव सवितस्त्वं षधर्मभिः जगद्धारकैः कर्मभिः षमित्रो षभवसि मित्राण्यो देवो भवसि ।
 अथवा प्रकाशादिप्रदानेन सखा भवसि सर्वजगताम् ॥

उतेशिषे प्रसवस्य त्वमेक इदुत पूषा भवसि देव यामभिः ।

उतेदं विश्वं भुवनं वि राजसि श्यावाश्वस्ते सवितुः स्तोममानशे ॥ ५ ॥

उत । ईशिषे । प्रसवस्य । त्वम् । एकः । इत् । उत । पूषा । भवसि । देव । यामभिः ।

उत । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । वि । राजसि ।

श्यावश्वः । ते । सवितरिति । स्तोमम् । आनशे ॥ ५ ॥

हे सवितः षत्वमेक षइत् एक एव षप्रसवस्य सर्वकर्मानुशाकरणस्य षईशिषे समर्थो
 भवसि । ये लौकिकं गमनादिरूपं वैदिकमग्निहोत्रादिरूपं कर्मानुतिष्ठन्ते तेषां सर्वेषामनुज्ञातुमेक एव
 प्रभवसि । षउत अपि च षपूषा पोषकः षभवसि हे षदेव षयामभिः गमनैः । षउत अपि च षइदं
 षविश्वं षभुवनं भूतजातं षवि षराजसि ईशिषे धारयितुम् । यस्मादेवं महानुभावस्तस्मात् हे षसवितः
 षहे कुम्भं षश्यावाश्वः ऋचिः षस्तोमं स्तोत्रम् षआनशे व्याप्नोति करोति । इत्येवमात्मनं परोक्षतया
 स्मिर्दिशन्नाह ॥ ॥ २४ ॥

' तस्सविनुः ' इति नवर्थं दशमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्थम् । अग्नेयमनुक्रमजिका—' तस्सविनुर्नव
 गारवमनावाबुहुप् ' इति । प्रथमानुहुप् सिता गायत्र्यः । ' सावित्रं तु ' इत्युक्तत्वात् सावित्रम् ।

अग्निहोमे वैश्वदेवस्यास्यस्तुचः प्रतिपत् 'अथा नो देव' इत्यनुचरः । सूत्रितं च—'तत्सवि-
तुर्वृणीमहेऽथा नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरी' (आथ. श्रौ. ५. १८) इति ॥

तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥ १ ॥

तत् । सवितुः । वृणीमहे । वयम् । देवस्य । भोजनम् ।

श्रेष्ठम् । सर्वऽधातमम् । तुरम् । भगस्य । धीमहि ॥ १ ॥

१तत् प्राप्यत्वेन प्रसिद्धं १भोजनं भोग्यं धनं १वयं स्तोतारः १वृणीमहे प्रार्थनायाः ।
कस्य धनम् । १सवितुः प्रेरकस्य १देवस्य स्वभूतम् । लब्ध्वा च १श्रेष्ठं प्रशस्त्यं १सर्वधातमं सर्वधातुतमम् ।
सर्वभोगप्रदमित्यर्थः । १तुरं शत्रूणां हिंसकम् । धनेन शत्रून् हन्तुं शक्यत्वात् । तारुणं धनं १भगस्य
भजनीयस्य सवितुरनुग्रहात् १धीमहि धारयाम । उपभोगं करवामेत्यर्थः । अथवा धनं वृणीमहे
अर्थित्वाच्च लभेमहीति ॥

अस्य हि स्वयंशस्तरं सवितुः कश्चन प्रियम् । न भिनन्ति स्वराज्यम् ॥ २ ॥

अस्य । हि । स्वयंशऽस्तरम् । सवितुः । कत् । चन । प्रियम् ।

न । भिनन्ति । स्वऽराज्यम् ॥ २ ॥

१अस्य १सवितुः १स्वयंशस्तरं स्वयमसाधारणं यशो यस्यातिशयेन भवति तत्तत्तत् १प्रियं
सर्वेषां प्रियभूतं १स्वराज्यं स्वयमेव राजमानत्वमैश्वर्यं १कश्चन केचिदप्यसुरादयः १न १भिनन्ति न
हिंसन्ति ॥

स हि रत्नानि दाशुषे सुवातिं सविता भगः । तं भागं चित्रमीमहे ॥ ३ ॥

सः । हि । रत्नानि । दाशुषे । सुवातिं । सविता । भगः ।

तम् । भागम् । चित्रम् । ईमहे ॥ ३ ॥

१स १हि स कस्तु १सविता १भगः भजनीयो देवः १दाशुषे इतिदाने मह्यं १रत्नानि रत्नमीमानि
धनानि १सुवातिं प्रेरयति प्रयच्छति । १तं देवं १भागं भजनीयं १चित्रं चावनीयं धनम् १ईमहे
याचामहे ॥

'अथा नः' इति चतुर्थीपञ्चमीभ्याममनोऽस्वमर्शये प्रपुण्यं कृत्वात् । 'अथा, श्रौ-
देव सवितरिति ह्याभ्याम्' (आथ. गृ. ३. १. १) इति हि सूत्रितम् ॥

१. न- इति । उपनयने अन्वत्यवधारणे तत्सवितुरित्येवा । सूत्रितं च- तत्सवितुर्वृणीमहे इति
पूर्वोक्तस्य पूर्वमवधारयतीति । तथा पुनस्तनयने गायत्र्या स्वायेऽप्येवा । सूत्रितं च-परिज्ञानाच्च तत्स-
वितुर्वृणीमहे इति धावित्रीमिति ।

अ॒द्या नो॑ दे॒व स॒वितः॑ प्र॒जाव॑त्सा॒वीः सौ॒म॒गम् । परा॑ दुःस्व॒प्न्यं सु॒व ॥ ४ ॥

अ॒द्य । नः॑ । दे॒व । स॒वित॑रिति । प्र॒जाऽव॑त् । सा॒वीः । सौ॒म॒गम् ।

परा॑ । दुःस्व॒प्न्यम् । सु॒व ॥ ४ ॥

हे ऽसवितः ऽदेव नः अस्मभ्यम् अद्य अस्मिन् यागदिने ऽप्रजावत् पुत्राश्रुपेत् सौमगं धनं
 ऽसावीः प्रेरय । ऽदुःस्वप्नं दुःस्वप्नं दुःस्वप्नवदुःस्वप्नं दारिद्र्यं ऽपरा ऽसुव दूरे प्रेरय ॥

वि॒श्वानि॑ दे॒व स॒वित॑र्दुरि॒तानि॑ परा॑ सु॒व । य॒द्भ॒द्रं तन्न॑ आ सु॒व ॥ ५ ॥

वि॒श्वानि॑ । दे॒व । स॒वितः॑ । दुःस्व॒प्नानि॑ । परा॑ । सु॒व ।

यत् । भ॒द्रम् । तत् । नः॑ । आ । सु॒व ॥ ५ ॥

हे ऽसवितः ऽदेव त्वं ऽविश्वानि ऽदुरितानि ऽपरा ऽसुव । यद्भद्रं प्रजापशुगृहादिकं ऽतत्
 नः अस्मभ्यम् आ ऽसुव अस्मदभिमुखं प्रेरय । 'प्रजा वै भद्रं पशवो भद्रं गृहं भद्रम्'
 इति हि श्रुतिः ॥ ॥ २५ ॥

अना॑गसो अ॒दित॑ये दे॒वस्य॑ स॒वितुः॑ स॒वे । वि॒श्वा वा॒मानि॑ धीम॒हि ॥ ६ ॥

अना॑गसः । अ॒दित॑ये । दे॒वस्य॑ । स॒वितुः॑ । स॒वे ।

वि॒श्वा । वा॒मानि॑ । धीम॒हि ॥ ६ ॥

वयमनुहातारः ऽसवितुः प्रेरकस्य ऽदेवस्य ऽसवे अनुज्ञायां सत्याम् ऽअदितये अस्मभ्य-
 नीवायै देव्यै भूम्यै ऽअनागसः स्याम अनपराधिनो भवेम । भूम्यां हि पापाः संभवन्ति ।
 अपगतेष्वागःसु ऽविश्वा सर्वाणि ऽवामानि वननीयानि धनानि ऽधीमहि धारयाम ॥

जातुर्मास्तेषु वैश्वदेवे पर्वणि सावित्रस्य द्वादशकपालस्य 'आ विश्वदेवम्' इत्यनुवाक्या ।
 सूत्रितं च—'आ विश्वदेवं सत्पतिं वाममद्य सवितः' (आश्व. औ. २. १६) इति । प्रायणीये
 एवैव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ विश्वदेवं सत्पतिं य इमा विश्वा जातानि'
 (आश्व. औ. ४. ३) इति । देवसुवां इषिःसु एवैव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ विश्वदेवं
 सत्पतिं न प्रमिये सवितुर्वैष्यस्य तत्' (आश्व. औ. ४. ११) इति ॥

आ वि॒श्वदे॑वं स॒त्पति॑ सु॒क्तैर॒द्या वृ॒णीम॑हे । स॒त्यस॑वं स॒वितार॑म् ॥ ७ ॥

आ । वि॒श्वदे॑वम् । स॒त्पति॑म् । सु॒उ॒क्तैः । अ॒द्य । वृ॒णीम॑हे ।

स॒त्यऽस॑वम् । स॒वितार॑म् ॥ ७ ॥

‘विश्वेदेवम् । विश्वे देवा यस्य वचो भवन्ति तं तादृशम् । स हि सर्वोत्तमा, ‘इन्द्रं मित्रं
वरुणमग्निमाहुः’ (अ. सं. १. १६४. ४६) इत्यादिश्रुतेः इतरेषां तद्विभूतित्वात् । ‘सत्यं सत्य-
मनुष्ठातॄणां पालकं’ ‘सत्यसत्वं सत्यानुजं’ ‘सवितारं देवम्’ ‘अथ अस्मिन् वागदिने’ ‘सूक्तैः’ ‘अथ
‘वृणीमहे संभजामहे ॥

य इमे उ॒मे अ॒ह॒नी पुर ए॒त्यप्र॑युच्छन् । स्वा॒धीर्दे॒वः स॒वि॒ता ॥ ८ ॥

यः । इ॒मे इति । उ॒मे इति । अ॒ह॒नी इति । पुरः । एति । अप्र॑युच्छन् ।

सु॒ऽआ॒धीः । दे॒वः । स॒वि॒ता ॥ ८ ॥

‘यः’ ‘सविता’ ‘देवः’ ‘स्वाधीः’ शोभनाभ्यासः सुकर्मा वा सन् ‘इमे’ ‘अहनी’ राश्वहनी तयोः
‘पुरः’ पुरस्तात् ‘अप्रयुच्छन्’ अप्रमाद्यन् ‘एति’ गच्छति तम् आ वृणीमहे इति संबन्धः ॥

प्रायणीये ‘य इमा विश्वा’ इति सवितुर्याज्या । सूत्रितं च—‘य इमा विश्वा जातामि
सुत्रांमाणं पृथिवीं धामनेहसम्’ (आश्व. औ. ४. ३) इति । अथमेधेऽथमुत्सृज्यानुसवनं सावित्रीष्टिः
कार्या । तस्यामेवा माध्यन्दिने सवनेऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘य इमा विश्वा जाताम्या देवो वातु
सविता सुरस्वः’ (आश्व. औ. १०. ६) इति ॥

य इ॒मा विश्वा॑ जा॒तान्या॑श्रावय॑ति श्लोके॑न । प्र च॑ सु॒वा॒तिं स॒वि॒ता ॥ ९ ॥

यः । इ॒मा । विश्वा॑ । जा॒तानि॑ । आ॒ऽश्राव॑यति । श्लोके॑न । प्र । च॑ । सु॒वा॒तिं । स॒वि॒ता ॥ ९ ॥

‘यः’ देवः ‘इमा इमानि’ ‘विश्वा सर्वाणि’ ‘जातानि’ उत्पन्नाश्च प्राणिनः । अज्ज्यामित्रचर्यः ।
तान् ‘श्लोकेन’ यथासा ‘आश्रावयति’ । सर्वेऽप्यस्य स्तुतिं शृण्वन्तीत्यर्थः । अथवा गर्जनशब्देन
सर्वाणि इमान्युत्पन्नाम्याश्रावयति वृष्ट्युत्पन्नः सन् । किञ्च ‘सविता’ ‘प्र’ ‘सुवाति’ ‘च’ मेरयति तं
वृणीमहे इति ॥ ॥ २६ ॥

‘अच्छा वद’ इति दक्षचर्मैकादशं सूक्तं भीमस्यात्रेराचम् । अनेयमनुक्रमिका—‘अच्छा
वसानिः पार्जन्यमुपाधास्तिको जगत् उपान्श्वानुहुप्’ इति । ‘यत्पर्जन्य’ इत्येषा नवम्यनुहुप् ‘वि
वृक्षान्’ इत्याद्यास्तिको जगत्स्यः क्षिष्टाः चद् त्रिहुमः । पर्जन्यो देवता । अनेन सूक्तेन प्रवृषं वा द्धिः
उपस्थेबाः । सूत्रितं च—‘संस्थितायां सर्वां द्धि उपतिष्ठेताच्छा वद तवसं गीर्मिरामिरिति चतसृभिः
प्रवृषं सूक्तेन वा’ (आश्व. औ. २. १३) इति ॥

अच्छा॑ वद॒ तव॑सं गी॒र्मिरा॑मिः स्तु॒हि पर्ज॑न्यं नम॒सा वि॑वास ।

कनि॑कद॒धृष॑मो जी॒रदा॑न् रे॒तौ द॒धात्यो॑ष॒षीषु॑ गर्मे॒षु ॥ १ ॥

अच्छ॑ । वद॒ । तव॑सम् । गीःऽमिः । आ॒मिः । स्तु॒हि । पर्ज॑न्यम् । नम॒सा । आ । वि॒वा॒सु

कनि॑कदत् । धृष॑मः । जी॒रऽदा॑नुः । रे॒तः । द॒धा॒ति । ओष॑षीषु । गर्मे॒षु ॥ १ ॥

हे स्तोतः ऽतवसं बलवन्तं ऽपर्जन्यम् ऽअच्छ अभिप्राप्य ऽवद् प्रार्थय । पर्जन्यस्यैव वास्केन बहुधा निरुक्तः—‘पर्जन्यस्तुपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसनाम्’ (निरु. १०. १०) इति । ऽआभिः ऽगीभिः स्तुतिवाग्भिः ऽस्तुहि । ऽनमसा अघेन’ हविरिक्षणेन ऽआ’ ऽविवास सर्वतः परिचर । यः पर्जन्यः ऽवृषभः अपां वर्धिता ऽजीरदानुः क्षिप्रदानः ऽकनिकदत् गर्जनशब्दं कुर्वन् ऽओषधीषु ऽगर्भं गर्भस्थानीयं ऽरेतः उदकं ऽदधाति स्थापयति तं स्तुहि ॥

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं विभाय भुवनं महावधात् ।

उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुःकृतः ॥ २ ॥

वि । वृक्षान् । हन्ति । उत । हन्ति । रक्षसः । विश्वम् । विभाय । भुवनम् । महावधात् ।

उत । अनागाः । ईषते । वृष्ण्यावतः । यत् । पर्जन्यः । स्तनयन् । हन्ति । दुःकृतः ॥२॥

अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । तदेवात्र लिख्यते—‘पर्जन्यो^१ विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्माज्जृतानि बिभ्यति महावधात् महान् ह्यस्य वधः । अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुःकृतः पापकृतः’ (निरु. १०. ११) इति ॥

रथीव कश्याश्वौ अभिक्षिपन्नाविदूतान्कृणुते वर्ष्याः^२ अह ।

दूरात्सिंहस्य स्तनया उदीरते यत्पर्जन्यः कृणुते वर्ष्यः^३ नमः ॥ ३ ॥

रथीऽइव । कश्या । अश्वान् । अभिऽक्षिपन् । आविः । दूतान् । कृणुते । वर्ष्यान् । अह ।

दूरात् । सिंहस्य । स्तनयाः । उत् । ईरते । यत् । पर्जन्यः । कृणुते । वर्ष्यम् । नमः ॥३॥

‘रथीव रथस्वामीव । स यथा कश्या अश्वान् अभिक्षिपन् दूतान् भटान् आविष्करोति तद्वत्सौ पर्जन्योऽपि ऽकश्या ऽअश्वान् मेघान् ऽअभिक्षिपन् अभिप्रेरयन् ऽवर्ष्यान् वर्षकान् ऽदूतान् दूतवत् वृष्टिप्रिकान् मेघान् मरुतो वा ऽआविः ऽकृणुते प्रकटयति । ऽअह इति पूरणः । एवं सति ऽसिंहस्य । सहतेहिसतेषां शब्दकर्मणः सिंहशब्दः । अवर्षणेनाभिभवितुः शब्दयितुर्वा मेघस्य ऽस्तनयाः गर्जन-शब्दाः ऽदूरात् ऽउदीरते उद्गच्छन्ति । कदा । ऽयत् यदा ऽपर्जन्यः ऽनमः अन्तरिक्षं ऽवर्ष्य वर्षोपेतं ऽकृणुते करोति तदा ॥

‘प्र वाताः’ इति^४ ऋषीं पर्जन्यस्य चरोर्याज्या । सूत्रितं च—‘प्र वाता वान्ति पतन्ति विधुत इत्यद्वाधेयप्रवृत्तिः’ (आश्व. श्रौ. २. १५) इति ॥

प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत् उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः ।

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४ ॥

प्र । वाताः । वान्ति । पतयन्ति । विद्युत् ।

उत् । ओषधीः । जिहते । पिन्वते । स्वः । रिति स्वः ।

इरा । विश्वस्मै । भुवनाय । जायते । यत् । पर्जन्यः । पृथिवीम् । रेतसा । अवति ॥ ४ ॥

प्र^१ वान्ति वाताः^२ वृष्टयर्थम् । पतयन्ति गच्छन्ति समन्तात् संहरन्ति विद्युत् । ओषधीः ओषधयः उत् जिहते उद्गच्छन्ति प्रवर्धन्ते । स्वः अन्तरिक्षं पिन्वते क्षरति । इरा भूमिः विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय सर्वजगद्धिताय जायते समर्था भवति । कदैवमिति । यत् यदा पर्जन्यः देवः पृथिवीं रेतसा उदकेन अवति रक्षति^३ अभिगच्छति वा तदैव भवति ॥

यस्य व्रते पृथिवी नक्षमीति यस्य व्रते शफवज्जर्मुरीति ।

यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य । व्रते । पृथिवी । नक्षमीति । यस्य । व्रते । शफवत् । जर्मुरीति ।

यस्य । व्रते । ओषधीः । विश्वरूपाः । सः । नः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य पर्जन्यस्य व्रते कर्मणि पृथिवी नक्षमीति अत्यर्थं नमति सर्वेषामद्यो भवति । वस्य व्रते शफवत् पादोपेतं गवादिकं जर्मुरीति भ्रियते पूर्यते गच्छतीति वा । वस्य व्रते कर्मणि ओषधीः ओषधयः विश्वरूपाः नानारूपा भवन्ति हे पर्जन्य त्वः महास्वं जनः अस्मभ्यं महि शर्म महत् सुखं यच्छ प्रयच्छ ॥ २७ ॥

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीष्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।

अर्वाद्धेतेन स्तनयित्नुनेष्टपो निषिञ्चन्नमुरः पिता नः ॥ ६ ॥

दिवः । नः । वृष्टिम् । मरुतः । ररीष्वम् । प्र । पिन्वत । वृष्णः । अश्वस्य । धाराः ।

अर्वाक् । एतेन । स्तनयित्नुना । आ । इष्टि । अपः । निऽसिञ्चन् । असुरः । पिता । नः ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं दिवः अन्तरिक्षसकाशात् जनः अस्मद्वं वृष्टिं ररीष्वं दध । वृष्णः वर्षकस्य अश्वस्य व्यापकस्य मेघस्य संवन्धिन्यः धाराः उदकधाराः प्र पिन्वत प्रक्षरत । हे

१. त-प्रवाता वाती(न्ती)ति वाताः । २. त-न-र- क्षरति ।

म. २-१२४

पर्जन्य त्वम् ^१एतेन ^२स्तनयिन्नुना गर्जता मेघेन सह ^३अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् ^४एहि आगच्छ । किं
कुर्वन् । ^५अपः अम्भांसि ^६निषिञ्चन् स देवः ^७असुरः उदकानां निरसितापि सन् ^८नः अस्माकं
^९पिता पालकश्च ॥

अमि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।

दतिं सु कर्ष विषितं न्यञ्चं समा भवन्तुद्वतो निपादाः ॥ ७ ॥

अमि । क्रन्द । स्तनय । गर्भम् । आ । धाः । उदन्वता । परि । दीय । रथेन ।

दतिम् । सु । कर्ष । विऽसितम् । न्यञ्चम् । समाः । भवन्तु । उद्वतः । निऽपादाः ॥ ७ ॥

^१अमि भूम्यभिमुखं ^२क्रन्द शब्दय । तदेव पुनरुच्यते दाढ्याय । ^३स्तनय गर्ज । ^४गर्भ
गर्भस्थानीयमुदकम् ओषधीषु ^५आ ^६धाः आधेहि । तदर्थम् ^७उदन्वता उदकवता ^८रथेन ^९परि
^{१०}दीया परितो गच्छ । ^{११}दतिं दतिवदुदकधारकं मेघं ^{१२}विषितं विशेषेण सितं बद्धं ^{१३}न्यञ्चं न्यङ् अधोमुखं
^{१४}सु सुहु ^{१५}कर्ष आकर्ष कृष्टवर्थम् । यद्वा । विषितं विमुक्तबन्धनमेवं कर्ष । एवं कृते ^{१६}उद्वतः ऊर्ध्व-
वन्तः उच्चतप्रदेशाः ^{१७}निपादाः न्यग्भूतपादा निकृष्टपादा वा निम्नोच्चतप्रदेशाः ^{१८}समाः एकरथाः
^{१९}भवन्तु उदकपूर्णा भवन्तिवत्यर्थः ॥

महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् ।

धृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वध्याभ्यः ॥ ८ ॥

महान्तम् । कोशम् । उच । अच । नि । सिञ्च ।

स्यन्दन्ताम् । कुल्याः । विऽसिताः । पुरस्तात् ।

धृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि । उन्धि । सुऽप्रपाणम् । भवतु । अध्याभ्यः ॥ ८ ॥

हे पर्जन्य त्वं ^१महान्तं प्रवृद्धं ^२कोशं कोशस्थानीयं मेघम् ^३उदच उद्वच्छ । उद्वमव वा ।
तथा कृत्वा ^४नि ^५विञ्च नीचैः क्षारय । ^६कुल्याः नद्यः ^७विषिताः विष्णुताः सत्त्वः ^८स्यन्दन्तां
प्रवहन्तु ^९पुरस्तात् पूर्वाभिमुखम् । प्रायेण नद्यः प्राच्यः ^{१०}स्यन्दन्ते । ^{११}धृतेन उदकेन ^{१२}द्यावापृथिवी द्विजं
च पृथिवीं च ^{१३}व्युन्धि क्षेत्रं जलधिकम् । ^{१४}अध्याभ्यः गोम्यः ^{१५}सुप्रपाणं सुहु प्रकर्षेण पालय्यमुदकं
^{१६}भवतु ॥

१. त-कुह । २. स-च-ज-पाषाण्यदिनिम्नोच्चताः ; स-न-र-निम्नोच्चताः प्रदेशाः ; अ-पाषाण्यदि-
निम्नोच्चताः प्रदेशाः । ३. स-च-स-ज-त-न-भ-र-श-उद्वच्छमुदक । ४. त-प्राच्याः ।

यत्प॒र्जन्य॒ क॒नि॒क्र॒दत्स्त्न॒यन् हंसि॑ दुःकृतः ।

प्र॒ती॒दं वि॒श्वं मो॒दते॒ यत्किं॑ च॒ पृथि॒व्यामधि॑ ॥ ९ ॥

यत् । प॒र्जन्य॒ । क॒नि॒क्र॒दत् । स्त्न॒यन् । हंसि॑ । दुःकृतः ।

प्रति॑ । इ॒दम् । वि॒श्वम् । मो॒दते॒ । यत् । किम् । च॒ । पृथि॒व्याम् । अधि॑ ॥ ९ ॥

हे १प॒र्जन्य १यत् यदा स्वं १क॒नि॒क्र॒दत् अत्यर्थं शब्दयन् १स्त्न॒यन् १दुःकृतः पापकृतो मेघान् १हंसि॑ विदारयसि तवानिम् १इदं १वि॒श्वं जगत् १प्रति १मोदते । वि॒श्वं वि॒शोष्यते । १यत्किं १च १पृथि॒व्यामधि॑ भूम्यामधिष्ठितं यच्चराचरीरमकं तदिदं वि॒श्वं मो॒दते इत्यति । बृष्टेः सर्वजगत्प्रीतिकारणत्वं प्रसिद्धम् ॥

अव॒र्षीर्वि॒र्षमु॒दु ष् गृ॒भा॒याक॒र्धन्वा॒न्यत्ये॒त॒वा उ॑ ।

अ॒जी॒ज॒न॒ ओष॑धी॒भो॒ज॒नाय॒ क॒मु॒त प्र॒जा॒भ्योऽवि॒दो म॒नी॒षाम् ॥ १० ॥

अव॒र्षीः । वि॒र्षम् । उ॒त । उँ॑ इति । सु । गृ॒भा॒य॒ । अ॒कः । ध॒न्वा॒नि । अ॒ति॒ऽए॒त॒वै । उँ॑ इति ।

अ॒जी॒ज॒नः । ओष॑धीः । भो॒ज॒नाय॒ । क॒म् । उ॒त । प्र॒जा॒भ्यः । अ॒वि॒दः । म॒नी॒षाम् ॥ १० ॥

इयमतिबृष्टिर्विमोचनी । हे प॒र्जन्य स्वं १अव॒र्षीः बृष्टवानसि । १वर्षमु॒दु १ष्व १गृ॒भा॒य उ॒त्कृष्टं॑ सु सुहु गृ॒भा॒य गृ॒हाण । परिहरेत्यर्थः । १ध॒न्वा॒नि॑ निरुदकप्रदेशान् १अ॒कः॑ अकथतः कृतवानसि । किमर्थम् । १अत्ये॒त॒वा १उ॒ अतिक्रम्य गन्तुम् । १ओष॑धीः १अजी॒जनः उ॒दपा॒दयः । किमर्थम् । १भो॒ज॒नाय॒ ध॒नाय॒ भो॒गाय॒ वा । १क॒म् इत्यर्थं ' शिशिरं जीवनाय कम् ' इति वत्पादपूरणः (निरु. १. १०) । १उ॒त अपि च १प्र॒जा॒भ्यः सकाशात् १म॒नी॒षां स्तुतिम् १अवि॒दः प्राप्तवानसि ॥ ॥ २८ ॥

' बळि॒था ' इति नृचात्मकं द्वादशं सूक्तं भीमस्वात्रेरायं पृथिवीदेवताकमानुष्टुभम् । अनुक्रान्तं च—' बळि॒था नृचं पार्थिवमानुष्टुभम् ' इति । सूक्तविनियोगो कैत्रिकः । आद्या देवानां हविःषु पृथिव्या अनुवाक्या । ' बळि॒था पर्व॑तानां ए॒व्हा चि॒था वन॑स्पतीन् ' (भाष. श्री. ६. १४) इति हि सूत्रितम् । भूमिस्तोमे चैषा मरुवतीयशक्ते सूक्तमुक्तीया (भाष. श्री. ९. ५) ॥

बळि॒था पर्व॑तानां स्त्रि॒द्रं वि॒मर्षि॑ पृथि॒वि ।

प्र॒ या मूर्मि॑ प्रव॒त्वति॒ म॒हा जि॒नोषि॑ म॒हिनि॑ ॥ १ ॥

ब॒द् । इ॒त्या । पर्व॑तानाम् । स्त्रि॒द्रम् । वि॒मर्षि॑ । पृथि॒वि ।

प्र॒ । या । मूर्मि॑म् । प्र॒व॒त्व॒ति॒ । म॒हा । जि॒नोषि॑ । म॒हिनि॑ ॥ १ ॥

१. क-त-म-र-उदुत्कृष्टम् । २. च-च-क-न-त-म-र-अकथतः (त-अकथप्रदेशान्) कथामि निरुदकप्रदेशानकः ।

द्विरूपा पृथिवी चैवा प्रत्यक्षा^१ देवतापि^२ च । मध्यस्थाना देवतोक्ता सात्र संबोध्य^३ वर्ण्यते^४ ॥ हे ^१पृथिवि प्रथनवति मध्यस्थानदेवते । त्वम् ^२इत्था इत्थम् अमुत्र अन्तरिक्षे वा ^३बद् सत्यं ^४पर्वतानां मेवानां वा ^५स्त्रिंशं खेदनं भेदनं ^६विभर्षि धारयसि । हे ^७महिनि महति हे ^८प्रवत्वति प्रकर्षवति प्रवणोदकवति वा ^९या एवं ^{१०}भूमिं प्रत्यक्षां पृथिवीं ^{११}मह्ना महत्त्वेन महतोदकेन वा ^{१२}प्र ^{१३}जिनोषि प्रकर्षेण प्रीणयसि ॥

स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति शोभन्त्यर्जुभिः ।

प्र या वाजं न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥ २ ॥

स्तोमासः । स्वा । विचारिणि । प्रति । शोभन्ति । अर्जुभिः ।

प्र । या । वाजम् । न । हेषन्तम् । पेरुम् । अस्यसि । अर्जुनि ॥ २ ॥

हे ^१विचारिणि विविधं चरणशीले पृथिवि^२ देवि^३ एवा एवां ^४स्तोमासः स्तोतारः ^५अर्जुभिः गमनशीलैः स्तोत्रैः ^६प्रति ^७शोभन्ति अभिष्टुवन्ति^८ । किंच ^९या एवं ^{१०}हेषन्तं शब्दयन्तं ^{११}वाजं ^{१२}न अश्वमिव उद्धृतं ^{१३}पेरुं पूरकं मेघं ^{१४}प्र ^{१५}अस्यसि प्रक्षिपसि हे ^{१६}अर्जुनि शुभ्रवर्णे गमनशीले वा ॥

देवानां हविःषु 'दृढा चित्' इति पृथिव्या याज्या । एवैव भूमिस्तोमे निष्केवल्ये सूक्तसुखीया । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

दृढा चिद्या वनस्पतीन्क्षमया दर्धर्ष्योजसा ।

यत्ते अभस्य विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ॥ ३ ॥

दृढा । चित् । या । वनस्पतीन् । क्षमया । दर्धर्षि । ओजसा ।

यत् । ते । अभस्य । विद्युतः । दिवः । वर्षन्ति । वृष्टयः ॥ ३ ॥

हे पृथिवि^१ या एवं ^२दृढा ^३चित् ॥ 'सुपां सुलुहं' इति तृतीयाया आकारः ॥ दृढया ^४क्षमया भूम्या सह ^५वनस्पतीन् वृक्षान् ^६ओजसा बलेन ^७दर्धर्षि धारयसि । अथवा ददेति^८ विधेय-विशेषणम् । वनस्पतीन् दृढान् कृत्वा धारयसि इत्यर्थः । ^९यत् यस्याः^{१०} पते तव संबन्धिनः ^{११}वृष्टयः वर्षका मेघाः ^{१२}विद्युतः^{१३} विद्योतमानात्^{१४} अभस्य ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी ॥ अत्रात् अपां हर्तुः ^{१५}दिवः^{१६} अन्तरिक्षात् आदित्याद्वा ^{१७}वर्षन्ति । अथवा^{१८} यत् यस्यास्ते तवाभस्य मेघस्य वृष्टय उदकसंवाता विद्युतो विद्योतमानाया दिवः सकाशात् वर्षन्ति पतन्ति^{१९} ॥ ॥ २९ ॥

१. १-प्रत्यक्षदेवतापि । २. त-संबोध्यते । ३. त-पृथिवीदेवि । ४. स-ग-च-व-ज-क्ष-ग-न-भ-क्ष-अभिष्टुवन्ति । ५. त-पृथिवि देवि । ६. त-दृढेति । ७. त-अस्याः । ८. स-च-क्ष-व-न-भ-र-दिवो द्योतमानात् । ९. स-च-क्ष-व-त-न-भ-र-दिवः नीचैः । १०. स-ग-च-व-ज-क्ष-व-न-भ-अथवा... पतन्ति' नास्ति ।

‘प्र सन्नाजे’ इत्यर्थात् त्रयोदशं सूक्तमात्रेण त्रैष्टुभं वारुणम् । अनुक्रम्यते च—‘प्र सन्नाजेऽही वारुणम्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र सन्नाजे बृहदर्चा गभीरं ब्रह्म प्रियं वरुणाय श्रुताय ।

वि यो जघान शमितेव चर्मोपस्तिरे पृथिवीं सूर्याय ॥ १ ॥

प्र । सन्नाजे । बृहत् । अर्च । गभीरम् । ब्रह्म । प्रियम् । वरुणाय । श्रुताय ।

वि । यः । जघान । शमिताऽइव । चर्म । उपस्तिरे । पृथिवीम् । सूर्याय ॥ १ ॥

अग्निः^१ स्वात्मानं संबोध्य प्रवीति । हे अग्ने^२ त्वं^३ ‘सन्नाजे सम्यक् राजमानावेवराय’^४ श्रुताय सर्वत्र श्रूयमाणाय^५ वरुणाय उपद्रवस्य निवारकाय जनानामावरकाय चैतन्नामकाय देवाय^६ बृहत् प्रभूतं^७ गभीरं^८ दुरवगाहं बहुर्धोपेतं^९ प्रियं प्रियभूतं^{१०} ब्रह्म स्तोत्ररूपं कर्म^{११} प्र^{१२} अर्चं प्राच्य^{१३} । प्रोच्चारयेत्पर्यः ।^{१४} पयः वरुणः^{१५} शमितेव^{१६} चर्म शमिता पशुविनासनकर्ता^{१७} यथोपस्तरणाय चर्मं हस्ति तद्वत्^{१८} पृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षम् ॥ ‘तृतीयस्यां’^{१९} पृथिव्याम्^{२०} (तै. सं. १. २. १२. १) इति कुत्सेः अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् ॥ ‘सूर्याय सूर्यस्य’^{२१} उपस्तिरे आस्तरणाय^{२२} वि^{२३} जघान विस्तारयामास । विस्तृतं हि व्यवहारयोग्यं भवति तस्मात् व्यवहाराय अन्तरिक्षं विस्तारितवान् । ‘उहं हि राजा वरुणश्चकार’ (ऋ. सं. १. २४. ८) इति कुत्से^{२४} ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पय उक्षियासु ।

इत्सु क्रतुं वरुणो अप्स्वर्षि दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥ २ ॥

वनेषु । वि । अन्तरिक्षम् । ततान् । वाजम् । अर्वत्सु । पयः । उक्षियासु ।

इत्सु । क्रतुम् । वरुणः । अप्सु । अग्निम् ।

दिवि । सूर्यम् । अदधात् । सोमम् । अद्रौ ॥ २ ॥

अयं^१ वरुणः^२ वनेषु वृक्षाग्रेषु^३ अन्तरिक्षं^४ वि^५ ततान विस्तारितवान् । तथा वाजमर्वत्सु^६ — ‘वनेषु हीदग्रेषु वृक्षाग्रेष्वन्तरिक्षं विततं तस्मादाह वनेषु अन्तरिक्षं ततान’ इति ।^७ ‘वाजं वरुणम्’^८ अर्वत्सु अग्रेषु वि ततान ।^९ पयः क्षीरम्^{१०} उक्षियासु गोषु । उक्षियेति नीजान् उत्साधिजोऽस्यां भोगा इति तद्व्युत्पत्तिः ।^{११} ‘इत्सु इदग्रेषु’^{१२} क्रतुं कर्ममकम्पय । यदि मनसा व्यावर्ति^{१३} तत्कर्मणा करोति ।^{१४} ‘अप्सु उदग्रेषु’^{१५} अग्निं वैद्युतमीर्य वा । सर्वत्र वि ततामेति^{१६} वरुणः ।^{१७} ‘दिवि कुत्से’^{१८} सूर्यम्^{१९} अदधात् स्थापितवान् ।^{२०} ‘सोमं च’^{२१} अद्रौ^{२२} पर्वतेऽदधात् ॥

१. क-व-स-म-म-र- अत्र । २. क-व-म-र- अत्र ; क-म-म-क्षेत्रम् । ३. क-व-म-प्रियवत्सु । ४. क-व-म-पशुविनासनकर्ता ; ग-व-अ-पशुविनासनकर्ता ; स-पशुवर्षा समानकर्ता । ५. त-क्षीयत्वार्थं पृथिव्याम् । ६. स-त-न-म-र- अत्र निवृत्तम् । ७. क-व-म-म-व्यावर्ति तदाया वदति ।

नीचीनबारं वरुणः कवन्धं प्र ससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।

तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनक्ति भूमं ॥ ३ ॥

नीचीनऽबारम् । वरुणः । कवन्धम् । प्र । ससर्ज । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ।

तेन । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । यवं । न । वृष्टिः । वि । उनक्ति । भूमं ॥ ३ ॥

१नीचीनबारम् अधोमुखबिलं १प्र ससर्ज कृतवान् । कम् । १कवन्धम् । कवनमुदकम् । १तत् प्रीयतेऽन्नेति कवन्धो मेघः । तं तथाकरोत् । अथवा कवन्धमुदकम् । तदुदकं नीचीनबारं नीचीन-
निर्गमनबिलं चकार । मेघं विदार्य उदकमधोमुखं चकारेत्यर्थः । किं प्रतीत्युच्यते । १रोदसी छावा-
पूषिष्यौ १अन्तरिक्षं च प्रति । लोकत्रयहितायेत्यर्थः । १तेन उदकेन १विश्वस्य सर्वस्य १भुवनस्य
भूतजातस्य १राजा स्वामी १वरुणः १भूम भूमिं १व्युनक्ति क्लेदयति । १वृष्टिः सेका पुमान् १यवं १न
यवमिव यवान् यथा प्ररोहाय सर्वत्र प्रसारयति तद्वत् भूमिं सर्वत्रोनति । अथवा वृष्टिर्वरुण इति
संबन्धः । वषट्कः पर्जन्य इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यवं पुरुष इवेति पुरुषशब्दोऽध्याहार्यः । अत्र 'नीची-
नबारं वरुणः कवन्धम्' (निरु. १०. ४) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

उनक्ति भूमिं पृथिवीमुत द्यां यदा दुग्धं वरुणो वष्टयादित् ।

समभ्रेण वसतु पर्वतासस्तविषीयन्तः श्रथयन्त वीराः ॥ ४ ॥

उनक्ति । भूमिम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । यदा । दुग्धम् । वरुणः । वष्टि । आत् । इत् ।

सम् । अभ्रेण । वसतु । पर्वतासः । तविषीऽयन्तः । श्रथयन्त । वीराः ॥ ४ ॥

१वरुणः १भूमिं १पृथिवीं प्रथितमन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुक्तम् ।
१उत अपि च १द्यां शुक्रोक्तम् १उनक्ति क्लेदयति । १यदा अयं १दुग्धम् उदकपूरणं १वष्टि कामयते ।
अथवा दुग्धमुदकम् । तेन तत्कार्यमोषण्यादिकं क्लृप्यते । ओषध्यादयः प्रवर्धन्तामिति वदन् कामयते
१आदित् अनन्तरमेव १सं १वसतु समाच्छादयन्ति । के । १पर्वतासः पर्ववन्तः १अत्रयः । केन ।
१अभ्रेण मेघेन । किंच १तविषीयन्तः बलमिच्छन्तः १वीराः विशेषेण वृष्टेः प्रेरयितारो मरुतः १श्रथयन्त
श्रथयन्ति मेवान् ॥

इमाम् प्वासुरस्य भुतस्य मही मायां वरुणस्य प्र वोचम् ।

मानेनैव तस्थिवां अन्तरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण ॥ ५ ॥

इमाम् । उँ इति । सु । आसुरस्य । भुतस्य । महीम् । मायाम् । वरुणस्य । प्र । वोचम् ।

मानेनऽइव । तस्थिऽवान् । अन्तरिक्षे ।

वि । यः । ममे । पृथिवीम् । सूर्येण ॥ ५ ॥

१आसुरस्य असुरसंबन्धिनः । असुराणामस्य च वध्यघातकभावः संबन्धः । असुरसंबन्धित्वार्थः ।
अथवा असुरो मेघः । प्राणदानात् तत्संबन्धिनः १भुतस्य विभुतस्य १महीं महतीम् १इमां १मायां प्रज्ञां
१प्र १बोधं प्रवर्षीमि । कैषा मायेति सोच्यते । १यः वरुणः १अन्तरिक्षे १तत्स्थितान् तिष्ठन् १मागेनेव
वन्देनेव १सूर्येण १पृथिवीम् अन्तरिक्षं १वि १ममे परिच्छिनत्ति तस्यैषा माया ॥ ॥ ३० ॥

इमाम् नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष ।

एकं यदुद्रा न पुणन्त्येनीरासिञ्चन्ती रवनयः समुद्रम् ॥ ६ ॥

इमाम् । ऊँ इति । नु । कवितमस्य । मायाम् । महीम् । देवस्य । नकिः । आ । दधर्ष ।

एकम् । यत् । उद्रा । न । पुणन्ति । एनीः । आसिञ्चन्तीः । अवनयः । समुद्रम् ॥ ६ ॥

१कवितमस्य प्रकृतप्रज्ञस्य १देवस्य द्योतमानस्य स्तुत्यस्य वा वरुणस्य १इमां सर्वप्रसिद्धां
१महीं महतीं १मायां प्रज्ञां १नकिः नैव १आ १दधर्ष न हिमस्ति कश्चिदपि । १ऊ १नु इति सूची ।
१यत् यस्मात् १एकं १समुद्रम् १उद्रा उदकेन १न १पुणन्ति न पूरयन्ति । काः । १एनीः एम्बः
शुभा गमनशीला वा १आसिञ्चन्तीः उदकमासेचयन्त्यः १अवनयः नद्यः । वङ्गयो नद्यः सर्वदोषकैव
पूरयन्त्योऽपि नैकमपि समुद्रं पूरयन्तीति । इदं वरुणस्य १महत् कर्म १इति । अत्र अन्तरिक्षविस्तारादि-
समुद्रापुरणपर्यन्तं कर्म परमेश्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न बाध्यं तस्य वरुणादिक्रियावस्थानात् । एष
ब्रह्मेत्यादिभ्रूतेः ॥

अर्थम्यं वरुण मित्र्यं वा सखायं वा सदमिदुभ्रातरं वा ।

वेशं वा नित्यं वरुणारणं वा यत्सीमार्गश्चक्रमा शिश्रयस्तत् ॥ ७ ॥

अर्थम्यम् । वरुण । मित्र्यम् । वा । सखायम् । वा । सदम् । इत् । भ्रातरम् । वा ।

वेशम् । वा । नित्यम् । वरुण । अरणम् । वा ।

यत् । सीम् । आगः । चक्रम् । शिश्रयः । तत् ॥ ७ ॥

हे १वरुण १अर्थम्यम् । अर्थमैवार्थम्यः ॥ स्वार्थिको यत् । अर्तेरिदं रूपम् ॥ प्रदातृमित्रत्वार्थः ।
अथवा ईरणात् मननात् च शास्तीत्यर्थमा गुरुः । तम् । १वा अथवा १मित्रम् ॥ ' मित्रिदा
केहने ' इत्यस्मात् मित्रम् ५ । स्वार्थिको यत् ॥ असुरकमित्रत्वार्थः । १वा अथवा १सखायं
समानकाम्यं १सदमित् सर्वदैव १भ्रातरं १वा । १मित्रं १मित्रतारं १केन मित्रमिदमित्यवर्तिनं १वा ।
१अरणं १वा अज्ञमित्रत्वार्थः १ । अथवा अरणमदातारं वा मित्रं मित्रतरम् । एताम् प्रति १वन्द्यं वन्द्यम्
१आगः अपराधं १चक्रम् १तत् १शिश्रयः अस्मन्नो विनाशक ॥

१. ख-घ-स-न-न-भ-र- ' इमा ' नास्ति । २. ख-घ-स-न-न-भ-र-उदकमासिञ्चयन्त्यः । ३. ख-घ-स-न-न-भ-र-व-रुणमहत्त्वमिति ; घ-वरुणमहत्त्वमिति ; न-र-वरुणमहत्त्वमिति । ४. ख-घ-स-न-न-भ-र- ' मित्र ' नास्ति । ५. ख-घ-स-न-न-भ-र- ' मित्रं मित्रतारं ' नास्ति । ६. स-अज्ञमित्रत्वार्थः

कित्वासो यद्विरिपुर्न दीवि यद्वा वा सत्यमुत यन्न विद्वा ।

सर्वा ता वि व्यं शिथिरेव देवाधा ते स्याम वरुण प्रियासः ॥ ८ ॥

कित्वासः । यत् । रिरिपुः । न । दीवि । यत् । वा । घ । सत्यम् । उत । यत् । न । विद्वा ।

सर्वा । ता । वि । व्यं । शिथिराऽइव । देव । अध । ते । स्याम । वरुण । प्रियासः ॥ ८ ॥

वकितवासः कितवा घृतकृतः । किं तवास्ति सर्वं मया जितमिति वदतीति^१ कितवः^२ । ते^३ वीवि वन देवने घृते यथा वयद्विरिपुः लेपयन्ति पापमारोपयन्ति तथास्मासु द्वेष्टारो मयि स्वमेतत् पापमकरोः इत्याक्षिपन्ति । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नकार उपमार्थीयः । ववा अथवा । वघ इति पूरणः । वयत् पापं वसत्यम् आरोपमन्तरेण कृतवन्तः स्मः । वउत अपि च वयत् कृतं पापं वन विद्वा न जानीमः वता तानि वसर्वा सर्वाणि वशिथिरेव शिथिलानीव शिथिलबन्धनानि फलानीव ववि वव्य विमोचय ॥ स्वतिरुपसृष्टो विमोचने ॥ हे वदेव वअध अनन्तरं वते तव वप्रियासः प्रियाः वस्याम भवेम ॥ ॥ ३१ ॥

‘ इन्द्राग्नी यम् ’ इति षडृचं चतुर्दशं सूक्तमत्रैरार्षमानुष्टुभमैन्द्राग्रम् । षष्ठी विराट्पूर्वा । ‘ आद्यौ दृष्टकावष्टकाश्चयः ’ (अनु. ९. ११) इति परिभाषितत्वात् । तथा चानुक्रान्तम्— ‘ इन्द्राग्नी षळैन्द्राग्रमानुष्टुभं विराट्पूर्वान्तम् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्राग्नी यमवथ उभा वाजेषु मर्त्यम् ।

दृक्का चित्स प्र मेदति युम्ना वाणीरिव त्रितः ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी इति । यम् । अवथः । उभा । वाजेषु । मर्त्यम् ।

दृक्का । चित् । सः । प्र । मेदति । युम्ना । वाणीःऽइव । त्रितः ॥ १ ॥

हे वइन्द्राग्नी वउभा उभौ परस्परावियुक्तौ युवां वयं वमर्त्यम् वअवथः रक्षयः ववाजेषु संग्रामेषु वसः मर्त्यः वदृक्का वचित् दृढान्यपि वयुम्ना द्योतमानानि धनानि शत्रुसंबन्धीनि वमेदति^१ भिनसि । वत्रितः ऋषिः ववाणीरिव प्रतिवादिवाक्यानीव । अथवा त्रिषु स्थानेषु वर्तमानोऽग्निः शत्रूणां वाक्यानीव ॥

या वृत्तनासु दुष्टरा या वाजेषु श्रवाय्या ।

या पञ्च चर्षणीरभीन्द्राग्नी ता इवामहे ॥ २ ॥

या । वृत्तनासु । दुष्टरा । या । वाजेषु । श्रवाय्या ।

पञ्च । पञ्च । चर्षणीः । अभि । इन्द्राग्नी इति । ता । इवामहे ॥ २ ॥

१वा औ १इन्द्राग्नी १वृत्तनासु १दुष्टरा दुष्टरी अमभिभाष्यो । १वा बी च १वाग्नेषु संप्रमैषु
अग्नेषु वा १अवाप्या अवाप्यी स्तुयी । १वा बी १पञ्च १चर्षणीः । चर्षण्यो मनुष्याः । तान् १अग्नि ।
रक्षतः इति शेषः । १ता तौ महानुभावौ १हवामहे स्तुमः ॥

तयोरिदमवच्छवस्तिग्मा दिद्युन्मघोनोः ।

प्रति द्रुणा गमस्त्योर्गवा वृत्रघ्न एषते ॥ ३ ॥

तयोः । इत् । अमऽवत् । शवः । तिग्मा । दिद्युत् । मघोनोः ।

प्रति । द्रुणा । गमस्त्योः । गवाम् । वृत्रऽघ्ने । आ । ईषते ॥ ३ ॥

१अमवत् अमिभावुकं १शवः बलं १तयोरित् तयोरेव । १मघोनोः मघवतोः अमघवतीर्धन-
वतोर्वा तयोः १दिद्युत् वज्रं १तिग्मा तीक्ष्णं वर्तते १गमस्त्योः हस्तयोः । एवंभूतौ देवौ १गवाम्
उदकानां पणिभिरपहृतानां वा गवां लाभाय १द्रुणा द्रुमचिकरिण गमनशीलेन वा एकेन रथेन १वृत्रघ्ने
आवरकमेघहननाय तथाविधवृत्रासुरवधाय वा १प्रति १ईषते प्रतिगच्छतः ॥

ता वामेषे रथानामिन्द्राग्नी हवामहे ।

पती तुरस्य राधसो विद्वांसा गिर्वेणस्तमा ॥ ४ ॥

ता । वाम् । एषे । रथानाम् । इन्द्राग्नी इति । हवामहे ।

पती इति । तुरस्य । राधसः । विद्वांसा । गिर्वेणऽस्तमा ॥ ४ ॥

हे देवौ १ता तौ वक्ष्यमाणगुणौ १वा युवा १हवामहे स्तुमः । किमर्थम् । १रथानाम् १एषे युद्धे
रथानां प्रेरणाय । कीदृशी युवाम् । १इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च परस्परयुग्मभूतौ १पुरस्य अङ्गमन्वस्य
१राधसः धनाधिककृष्णस्य १पती स्वामिनी १विद्वांसा सर्वज्ञौ १गिर्वेणस्तमा गीमिर्वेणनीचकनी । ईदृशी
युवा हवामहे ॥

ता वृधन्तावनु धून्मर्तीय देवावदमा ।

अर्हन्ता चित्पुरो दधेऽश्वेव देवावर्धते ॥ ५ ॥

ता । वृधन्तौ । अनु । धून् । मर्तीय । देवौ । अवदमा ।

अर्हन्ता । चित् । पुरः । दधे । अंशाऽश्व । देवौ । अवर्धते ॥ ५ ॥

१ता तौ १अनु १धून् प्रतिदिनं १वृधन्तौ वर्धमानौ । सर्वथा प्रवृद्धाविरवर्धः । वर्धमे उद्विग्नः ।
मर्त्येव मनुष्यादिव । तौ यथा प्रतिदिनं वर्धते । १देवौ जोतमानौ १अवमा अहिंसरी १अर्हन्ता

१०५ प्रकर्षेण पूज्यौ । विदिति पूजायाम् । तादृशौ महाबुभावौ १देवौ १अर्चते अशक्ताभाव १पुरो
१वदे पुरस्तुर्वे । १अंशेष । अंशो नाम द्वावशादित्यमध्यवर्ती देवः । स अगत्याप्युपलक्षकः ।
अंशाविब आदित्याविब । दीसावित्यर्थः ॥

एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यं शूष्यं घृतं न पूतमद्रिभिः ।

ता सूरिषु श्रवो बृहदर्यि गृणत्सु दिधृतमिषं गृणत्सु दिधृतम् ॥ ६ ॥

एष । इन्द्राग्निभ्याम् । अहावि । हव्यम् । शूष्यम् । घृतम् । न । पूतम् । अद्रिभिः ।

ता । सूरिषु । श्रवः । बृहत् । र्यिम् । गृणत्सु । दिधृतम् ।

इषम् । गृणत्सु । दिधृतम् ॥ ६ ॥

१एष एवमिदानीं क्रियमाणप्रकारेण । स्तुतिसाहित्येनेत्यर्थः । १इन्द्राग्निभ्यां १हव्यं हविः
१अहावि परित्यक्तासीत् । कीदृशं तत् । १शूष्यं बलकरम् । किमिष । १अद्रिभिः प्राचभिः १पूतम्
अभिषुतं १घृतं १न सोमरसमिव । तद्यथा युवाभ्यां प्रदीयते तद्वच्चपुरोडाशादिकमपि । १ता तौ देवी
१सूरिषु मेधाविष्वस्मासु १बृहत् प्रभूतं १श्रवः अक्षं यज्ञो वा १र्यि धनं च १दिष्टं धारयतम् १इषम्
अक्षं १गृणत्सु स्तुवत्सु १दिधृतम् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ३२ ॥

‘ प्र वो महे ’ इति नवचं पञ्चदशं सूक्तम् एवयामरुदात्यस्य आग्नेयस्य सुनेरार्थं मरहे-
वताकमतिजगतीष्मन्वत्सुक्तम् । तथा चानुक्रमणिका—‘ प्र वो नवैवयामरुन्मास्तमतिजागतम् ’ इति ।
दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवनेऽष्टावाकशास्ते इयं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ एवयामरुदुक्तो वृषाकपिना ’
(भाष. औ. ८. ४) इति ॥

प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णवे मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् ।

प्र शर्धीय प्रयज्यवे सुखादये तवसे मन्दर्दिष्टये धुनिव्रताय शर्वसे ॥ १ ॥

प्र । वः । महे । मतयः । यन्तु । विष्णवे । मरुत्वते । गिरिजाः । एवयामरुत् ।

प्र । शर्धीय । प्रयज्यवे । सुखादये । तवसे । मन्दर्दिष्टये । धुनिव्रताय । शर्वसे ॥ १ ॥

१प्र यन्तु प्रगच्छन्तु १गिरिजाः वाचि निष्यन्ताः १मतयः स्तुतयः । कस्मै । १वः सुभ्यम् । वचन-
व्यत्ययः । १विष्णवे व्यासारेन्द्राय विष्णवे वा १मरुत्वते मरुमिस्तुते । कस्य स्तुतय इत्युच्यते । १एव-
यामरुत् पूतकामकस्य अयेः ॥ वद्यथा तुम् ॥ अथवा अवसुभिर्गिरिजाः स्तुतेर्नविता श्वसि । उच्यते
मरुस्तुतिः । किंच १प्र यन्तु स्तुतयः । कस्मै । १शर्धीय वलाव मास्ताव । इतरत् सर्वं वक्तव्येणम् ।
१प्रयज्यवे प्रकर्षेण वद्यथाय १सुखादये सोमनाभरणाय । साविः आभरणविक्रेयः । ‘ इत्येव सावित्र ’
(अ. सं. १. १६८. ३) ; ‘ पस्तु सादयः ’ (अ. सं. ५. ५४. ११) इति च स्तुतेः । १तवसे

वक्रवत्ते °भग्नद्विष्टये । स्तुतिरूपा इष्टिर्बन्ध तन्मन्विष्टि । तस्मै °पुष्पिमताय मेवानो वाक्यं कर्म मन्त्र
तादृशाय °शब्दसे गमनवत्ते ॥

प्र ये जा॒ता म॒हिना ये च॒ नु स्व॒यं प्र वि॒घ्ना मु॒वर्त ए॒व्याम॑रुत् ।

क्र॒त्वा तद्वो म॒रुतो नाधृ॒षे श॒र्वो दा॒ना म॒हा तदे॒षाम॑मृष्टासो ना॒द्रयः ॥ १ ॥

प्र । ये । जा॒ताः । म॒हिना । ये । च॒ । नु । स्व॒यम् । प्र । वि॒घ्ना । मु॒वर्ते । ए॒व्याम॑रुत् ।

क्र॒त्वा । तत् । वः । म॒रुतः । न । आ॒ऽधृ॒षे । श॒र्वः ।

दा॒ना । म॒हा । तत् । ए॒षाम् । अ॒मृष्टा॑सः । न । अ॒द्रयः ॥ २ ॥

°ये °महिना महता विष्णुना इन्ध्रेण वा सह °प्र °जाताः प्रादुर्भूतास्ताम् मुवर्ते । °ये °च
°नु क्षिप्रं °स्वयम् एव °विघ्ना यज्ञगमनविषयज्ञानेन सह °प्र अत्राः प्रादुर्भूतास्ताम् मरुतः °धृष्या-
मरुत् °मुवर्ते स्तीति' ॥ प्रेत्ययमाख्यातेन वा संबन्धनीयः । मुवर्ते इति व्यत्ययेन बहुवचनम् ।
एकवचने वा छान्दसः शः । निघाताभावश्छान्दसः ॥ अथ प्रत्यक्षवादः । हे °मरुतः °वः पुष्पवर्क
°तत् प्रसिद्धं °शर्वः बलं °क्रत्वा चारुणादिरूपेण कर्मणा युक्तं °न °आधृषे कैत्रिदपि आधृषणीयं न
भवति । अन्येषामसुरादीनां क्रत्वा कर्मणा वा अनभिभाष्यं भवति ॥ कृष्णार्थे केन् ॥ किञ्च °एषां वः
°तत् बलं °दाना अभिमतदानेन °महा महत्त्वेन च उपेतम् । यूयं प्रवकाः । °अमृष्टासः अमर्षणीयाः ।
तत्र दृष्टान्तः । °अद्रयः °न । ते यथा अमृष्टास्तद्वत् यूयमपि ॥

प्र ये दि॒वो बृ॒ह॒तः शृ॒ण्विरे गि॒रा सु॒शुक्लानः सु॒म्ब ए॒व्याम॑रुत् ।

न ये॒षामि॒री सु॒च॒स्थ ई॒ष्टे औ॒ अ॒ग्नयो न स्व॒विद्युतः प्र स्प॒न्द्रासो धु॒नीनाम् ॥ ३ ॥

प्र । ये । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । शृ॒ण्विरे । गि॒रा । सु॒शुक्लानः । सु॒म्बः । ए॒व्याम॑रुत् ।

न । ये॒षाम् । इ॒री । सु॒च॒ऽस्थे । ई॒ष्टे । आ ।

अ॒ग्नयः । न । स्व॒ऽवि॒द्युतः । प्र । स्प॒न्द्रासः । धु॒नीनाम् ॥ ३ ॥

°ये मरुतः °बृह॒तः मह॒तः^१ °दिवः सुकोकादागच्छन्तः °प्र^२ °शृण्विरे शृण्वन्ति तान् मरुतः
°गिरा °एव्यामरुत् स्तुतवान्^३ । कीदृशास्ते । °बृह॒तः वी॒राः °सु॒म्बः सु॒तु भवन्तः । °येषां अ॒ग्नौ
°अ॒ग्नये सह॒स्रावे स्व॒दीवे नि॒वासे ति॒ष्ठताम्^४ °इरी ई॒रिता प्रे॒रिता^५ °न °ई॒ष्टे °आ न ई॒ष्टे च
°आ॒ग्नितुम् । आ इति कार्ये । °अ॒ग्नयो °न अ॒ग्नय इव °स्वविद्युतः स्वकीय विद्योतमानाः °धु॒नीनां
वदीनां °स्प॒न्द्रासः वर्धनेन आकृषितारव ॥

१. क-क-क-क-त-न-न-र- 'स्तीति' नास्ति ।

२. क-क-क-क-त-न-न-र- 'तत्' नास्ति ।

३. क-क-क-क-र-क- 'मह॒तः' नास्ति ।

४. क-क-क-क-त-न-न-र- 'प्र' नास्ति ।

५. क-क-क-क-त-न-न-र- 'तिष्ठताम्... प्रेरिता' नास्ति ।

त चक्रमे महतो निरुक्तमः समानस्यास्सदस एवयामकत् ।

यदायुक्त त्मना स्वादधिष्णुभिर्विष्वर्षसो विमहसो जिगाति श्रेष्ठो नृभिः ॥४॥

सः । चक्रमे । महतः । निः । उरुऽक्रमः । समानस्मात् । सदसः । एवयामरुत् ।

यदा । अयुक्त । तमना । स्वात् । अधि । स्नुऽभिः ।

विऽत्पर्धसः । विऽमहसः । जिगाति । शेऽवृधः । नृऽभिः ॥ ४ ॥

१सः मरुद्गणः १महतः प्रवृद्धात् १समानभात् सर्वेषां साधारणात् १सद्वसः स्थानात् अस्त-
रिज्ञात् १डङ्कमः विस्तीर्णक्रमणः सन् १निः १चक्रमे निरगच्छत् । १एवयामरुत् ऋषिः १यदा १स्थात्
स्वकीयस्थानात् । १अधि इति पञ्चम्यर्थानुवाची । १त्मना आत्मनैव १तनुभिः गन्तुभिः १नृभिः
स्वनैतुभिरथैः १अयुक्त युक्तोऽभवत् आगमनप्रार्थनाय । अथ बहुबहुच्यते । तदानीं १विस्पर्धसः
विविधस्पर्धाः । अहं पुरतो गच्छाम्यहं पुरतो गच्छामीति तेषां स्पर्धा । अथवा विगतस्पर्धाः । न द्वेषां
सार्षं स्पर्धकाः सन्ति । १विमहसः विशिष्टबलाः १श्रेष्ठः श्रेष्ठस्य सुखस्य वर्धयितारः १जिगाति
जिगाच्छति । ध्यायेन एकवचनम् ॥

स्वनो न वोऽमवाभेज्यदृषा त्वेषो ययिस्तविष एवयामरुत् ।

येना सहन्त ऋजत स्वरोचिषः स्वारश्मानो हिरण्ययाः

स्वायुधास इष्मिणः ॥ ५ ॥

स्वयः । न । वः । धर्मऽवान् । रेजयत् । वृषा । स्वेषः । ययिः । तत्रिषः । एवयामरुत् ।

येन । सहन्तः । ऋक्षत । स्वऽरोचिषः ।

स्थाऽरश्मानः । हिरण्यवाः । सुडंभायुधासः । इष्मिणः ॥ ५ ॥

हे मस्तः १५ः सुप्याकं १६ः स्वनः वेगजमितः शब्दः १७ः १८ः रेजयत् न कम्पत्येववागम्यतं माम् ॥
 'सुपा सुपुह्' इति द्वितीयावाः १ सुह् ॥ स्वनो विसेष्यते । १९ः अमवान् बलवान् २०ः वृषा वर्धिता वृष्टेः
 २१ः श्वेयः श्वेतः २२ः पथिः २३ः गता २४ः पतिवः प्रवृद्धः २५ः २६ः स्वनेन २७ः सहन्तः सन्नमिभवनतो वृषम् २८ः अजत
 प्रज्ञावयव ॥ २९ः शब्दार्थे लोह् ॥ किरिता वृषम् । ३०ः स्वरोचिषः स्वावचरस्मयः ३१ः स्वाश्मानः स्थिरस्मयः
 ३२ः हिरण्यवा हिरण्याभरणाः ३३ः स्वाधुधासः स्वाधत्ताधुधाः ३४ः अग्निमः अन्नवन्ते गमनवन्ते वा ॥ ३५ः ३६ः

क-च-स-ज-त-न-म-र- बहुवचनम् ।

२. न-स- द्वितीयादिक ।

३. क-च-क-च-क-च-२-

संख्या ।

अपारो नो महिमा वृद्धशक्तस्त्वेवं शर्वोऽवन्त्वेवयामकम् ।

स्थातारो हि प्रसितौ संहृष्टि स्थन ते न उरूप्यता निदः

शुश्रुकांसो नाग्रयः ॥ ६ ॥

अपारः । वः । महिमा । वृद्धशक्तः । स्त्वेवम् । शर्वः । अवन्तु । एवयामकम् ।

स्थातारः । हि । प्रसितौ । समुदृष्टि । स्थन ।

ते । नः । उरूप्यत । निदः । शुश्रुकांसः । न । अग्रयः ॥ ६ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं महिमा अपारः अनवधिकः । हे वृद्धशक्तः प्रवृद्धशक्तः स्त्वेवं दीप्तं शर्वः युष्माकं बलम् अवन्तु रक्षन्तु एवयामकम् माम् ॥ द्वितीयैकवचनस्य कृत् ॥ वृत्तं प्रसितौ प्रबलबन्धने नियमनवति यज्ञे संहृष्टि संदर्शने निमित्ते स्थातारो हि स्थाननिवन्नेन शिक्तौ अथवा ललु । वते वः अस्मान् निदः निम्बकात् सन्नोः सकाशात् उरूप्यत रक्षत । अग्रयः इव शुश्रुकांसः युयमिति ॥

ते रुद्रासुः सुमस्ता अग्रयो यथा तुविद्युन्ना अवन्त्वेवयामकम् ।

दीर्घं पुषु पप्रये सद्य पार्थिवं येषामज्मेष्वा महः शर्धास्यभुतेनसाम् ॥ ७ ॥

ते । रुद्रासः । सुसस्ताः । अग्रयः । यथा । तुविद्युन्नाः । अवन्तु । एवयामकम् ।

दीर्घम् । पुषु । पप्रये । सद्य । पार्थिवम् ।

येषाम् । अज्मेषु । आ । महः । शर्धासि । अभुतेनसाम् ॥ ७ ॥

वते मरुतः रुद्रासः रुद्रपुत्राः सुमस्ताः शोभनवक्त्राः अग्रयो यथा अग्रव इव तुविद्युन्नाः प्रभूतदीप्तयः । अथवा अग्निरक्षास्तुविद्युन्नाः प्रभूतवक्त्राः अवन्तु रक्षन्तु एवयामकम् एवयामानवृद्धि माम् । पार्थिवम् । पृथिव्यन्तरिक्षम् । तत्सर्वम् । दीर्घम् आवत्तं पुषु विस्तीर्णं सद्य सद्यं पप्रये मरुजिः प्रथितममूर्त् । अभुतेनसाम् अपापाणां येषाम् अज्मेषु गमयेषु महः महान्ति शर्धासि च आ गच्छन्तीति शेषः ॥

अद्वेषो नो मरुतो गातुमेतन् श्रोता इव अरितुरेवयामकम् ।

विष्णोर्महः समन्यवो युयोतन् स्मद्रुध्यो न हंसनाप द्वेषासि समुवः ॥ ८ ॥

अद्वेषः । नः । मरुतः । गातुम् । आ । इतन् । श्रोत । इवम् । अरितुः । एवयामकम् ।

विष्णोः । महः । समन्यवः । युयोतन् ।

स्वम् । रुध्यः । न । हंसना । अप । द्वेषासि । समुवसि ॥ ८ ॥

हे ऽमर्षतः ऽअहेयः अहेयसो धूर्व ऽनः अस्माकं ऽगातुं गमनस्वमार्गं स्तोत्रं प्रणि ऽपुन
आगच्छत । तदर्थं ऽअरितुः स्तोतुः ऽएवयामरुत् एवयामरुतो मम ऽहर्षं ऽश्रोत शृणुत । ऽविष्णोः
व्यापकस्त्वैत्रस्य ऽमहः महतः हे ऽसमन्वयः ससौमयज्ञां धूर्वं ऽस्मत् । अर्धं प्रसाक्षयाम । प्रवेस्ताः
ऽरथो ऽन रक्षिणी बोद्धार इव । ते यथा सङ्गुणपाकुर्वन्ति तद्दत्ताकं ऽर्धस्य कर्मण्य ऽकपुतः ।
अन्तर्हितमामैतत् । अन्तर्हितान् ऽद्वेषांसि हेहृन् ऽअप ऽयुयोतन दूरे विचोञ्चत पृथक्पुत ॥

अध्यायीपाकरणोत्सर्गयोः विनियुक्ता (आश्व. गृ. ३. ५) ॥

गन्ता नो युज्ञं यज्ञियाः सुशमि श्रोता हर्षमरुष्ट एवयामरुत् ।

ज्येष्ठासो न पर्वतासो ज्योमनि यूयं तस्य प्रचेतसः

स्यात् दुर्धर्तवो निदः ॥ ९ ॥

गन्त । नः । यज्ञम् । यज्ञियाः । सुशमि । श्रोत । हर्षम् । अरुष्टः । एवयामरुत् ।

ज्येष्ठासः । न । पर्वतासः । विज्योमनि ।

यूयम् । तस्य । प्रचेतसः । स्यात् । दुःधर्तवः । निदः ॥ ९ ॥

हे ऽयज्ञियाः मरुतः धूर्वं ऽनः अस्माकं ऽयज्ञं ऽगन्त आगच्छत । ऽसुशमि ज्योमनकर्म यथा
भवति तथा । सुकर्मत्वाद्येत्थर्थः । तदर्थं नः ऽहवम् अस्मदीयमाह्वानं ऽश्रोत शृणुत । ऽअरुष्टः रक्षो-
वर्जिता यूयम् ॥ छिन्नवचनयोन्येत्थवः ॥ ऽज्येष्ठासो ऽन ज्येष्ठा इव ऽपर्वतासः विम्ब्यादय इवाति-
प्रवृद्धाः ऽज्योमनि अन्तरिक्षे वर्तमानाः ऽप्रचेतसः ऽयूयं ऽतस्य ऽनिदः निन्दकस्य ऽदुर्धर्तवः दुर्धरः
ऽस्यात् भवत ॥ ॥ ३४ ॥

॥ इति पञ्चमे मण्डके षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं चानेवं पञ्चमं मण्डकम् ॥

गन्ता नो युज्ञमिति बोद्धव्यं च । अवातेऽध्यायीपाकरणमिति कण्ठे कण्ठ नो यज्ञ
इति कण्ठ इति दृष्ट्वा इति तयोत्सर्ग इति च सूत्रात् ।

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	२४	प्रबध्वत्	प्रबध्वत्
११	२१	संबन्धीनि	संबन्धीनि
१२	३२	इध्यमानोः	इध्यमानो
४१	२२	सहितस्वम्	सहितस्वम्
१०८	११	पुराडाशस्य	पुराडाशस्य
१५३	१२	वद्विषयं	त्वद्विषयं
१७१	१०	०जेता ।	०जेता
१७३	१८	वयसाममनोऽङ्गं	वयसाममनोऽङ्गं
१९४	३	पोषयितु	पोषयितुः
२०७	५	प्रव	प्र व
२०९	पृष्ठादारभ्य २२३	पृष्ठपर्यन्तं ' द्वितीयोऽष्टकः ' इत्यस्य	स्वामे ' तृतीयोऽष्टकः
		इति पठनीयम् ।	
२०९	६	समिरोहस्तुषमा	समिरोहस्तुषमा
२३१	३१	बोरकादेशः	बोरकादेशः
२३९	१९	असूयं	असूयं
२४२	१	इविष्यदासुम्ब	इविष्यदासुम्बः ^१
२४५	१७	मार्गः	मार्गः
२५९	१६	कुसंज्ञावाग्	कुसंज्ञावाग्
२६०	७	मस्मसात्कुव	मस्मसात्कुव
२७६	२२	वचोदानौ	वचोदानौ
३००	१४	०र्गिभिः	०र्गिभिः
३२०	१२	उद्गृह	उद्गृह
३२४	२८	प्रते	प्रते
३२५	१६	द्विचयनस्य	द्विचयनस्य
३२७	४	उतृदिः ^१	उतृदिः ^१
३२८	२१	सतसतः	सतःसतः
३३१	१	प्रभृत	प्रभृत
३४१	२५	०नाम्नैकादे	०नाम्नैकादे
३४२	२६	आदि	' आदि
३४५	७	ककसः	ककसः ।
३४९	१६	वसन्त्यर्थ	वसन्त्यर्थ
३५०	२०	वाचवन्ता	वाचवन्ता
३५२	६	विप्रकृष्टादस्य	विप्रकृष्टादस्य

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३९९	२६	त्वां	त्वा
४०७	८	इषुषुधी°	इषिषुधी°
४०९	२९	महामते	महाव्रते
४३०	२४	याहीती	याहीति
४४०	२९	अनेकैः	अनेकैः
४४६	९	अिषत	हियत
४४७	२३	उमे	उमे
५०९	२३	धातोर्वेधः	धातोर्वेध
५६२	२५	ख-ग-ण-भ-म-मनुष्या	ख-ग-ण-भ-न मनुष्या
५७८	२६	°दृक्तमेद	°दृक्तमेद
५८१	१३	आपः	अपः
६२०	२२	मन्दयध्य	मन्दयध्यै
६२३	१८	चकर्य	चकर्य
६५९	५	कष्टिऽप्रः	कृष्टिऽप्रः
११	११	अभिऽमृतिम्	अभिऽमृतिम्
६६५	२	जानः	जातः
६६९	४	भोजः	भाजेः
६९३	२४	द्विपाच°	द्विपाच°
७२१	८	निषण्णो	निषण्णो
७५६	१८	उपदेशो ऽशिति	उपदेशोऽशिति
८२०	४	एतन्नामकस्यः	एतन्नामकस्य
९०७	२४	शु म्	शुभम्
९३६	१२	शत्रूणाम्	शत्रूणाम्
९४७	९	यज्ञभूमिम्	यज्ञभूमिम्
९५१	२१	नूनम्	नूनम्
९५२	१४	अजुतकृत	अजुतकृतम्
९५२	१५	नसा	तनसा
९६९	१३	सदय	सदैव

द्वितीयभागे

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
११	२५	वृधि	वृधि	२०५	१३	याह्वर्वाङ्	याह्वर्वाङ्
१५	१९	वसवः	वसवः	२०८	१२	वर्तनिम्	वर्तनिम्
३१	२५	°मप्रयच्छु°	°मप्रयुच्छु°	२१३	२२	अश्नोते	अश्नोते*
३६	२	मधुपृचं	मधुपृचं	२१७	२०	वृद्धिः	वृद्धिः
४६	२४	जिगीवां लक्ष°	जिगीवां लक्ष°	२२९	१२	जातवैदसे	जातऽवैदसे
५१	२१	पीयूषम्	पीयूषम्	२३५	२५	देवासः	देवासः
५५	०	दधिरे	दधिरे	२४१	२८	अप्सु	अप्सु
५७	२२	अपः	अपः	२५९	२८	पितराऽऽव	पितराऽऽव
५९	१९	वीरान्यवृण°	वीरान्यावृण°	२६८	२६	नयतु	नयतु*
५९	२०	भूम्या	भूम्याः	२९१	६	सुम्नयुः	सुम्नऽयुः
६०	२२	यजत°	यजत°	२९४	२७	दीदिवास°	दीदिवास°
६६	२१	यदाशुभिः	यदाशुभिः	३०५	०	यद्वत्°	यद्वत्°
७५	८	अशीत्या	अशीत्या	३३२	१२	मख्यं	मख्यं
७७	२४	अतसाय्यः	अतसाय्यः	३६२	३	अच्छ	अच्छ
८९	१३	बृहस्पते	बृहस्पते	३७१	२०	समी	समी
१६	१७	विश्वं	विश्वं	३८२	१७	यवम्	युवम्
१०२	२४	शृण्वन्ति	शृण्वन्ति	३८६	६	अप्सु	अप्सु
१५०	१९	°च	°च*	३८९	१०	°देवेभि	°देवेभिः
१५४	२५	चाशन्होतर्नि	चाशन्होतर्नि	४१९	८	मुप्रमृतये	°मुप्रमृतये
१६२	७	रयीणाम्	रयीणाम्	४४७	२३	उमे	उमे
१६४	१०	तनूनाम्	तनूनाम्	५०२	१	°यज्ञियानां	°यज्ञियानां
१६४	१९	°त्यक्षी ईव	°त्यक्षीऽईव	५१४	१६	मित्राय	मित्राय
१७५	४	सामगाऽईव	सामगाऽईव	५२४	२१	त्वा	त्वा
१७८	४	अप्सु	अप्सु	५३०	२६	अरुपितम्	अरुपितम्
१९८	२४	प्रति	प्रति	५४८	११	रथीकृतस्य	रथीकृतस्य
२०३	२१	अमृक्ते	अमृक्ते	५५७	८	न्यकुत्ता°	न्यकुत्ता°
				५६२	१०	स्य	स्य

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५६३	७	अकैः	अकैः	६८०	२०	पथः	पथः
५७६	२१	वयोऽधाः	वयःऽधाः	६८३	९	अग्रं	अग्रं
५७८	१	मघवा	मघवा	६९७	१७	देवानां	देवीनां
५८६	१६	दृळ्हा°	दृळ्हा°	७०८	७	अकैः	अकैः
५८७	६	सुतरणौ	सुतरणौ	७२७	५	शुनःऽशेषम्	शुनःऽशेषम्
६०७	१३	°विवेनं तमि°	°विवेनन्तमि°	७४६	२०	पितुनाम°	पितुनाम°
६०७	१५	अविऽवेनम्	अविऽवेनम्	८३०	१५	घोषात्पुरु	घोषात्पुरु
६१७	२	भुरण्यन्	भुरण्यन्	८४१	९	एषे	आ । ईषे
६१७	१३	प्रसितस्य	प्रसितस्य	८६२	२२	यादृश्मिन्	यादृश्मिन्
६२०	२२	मन्दयध्य	मन्दयध्यै	८९०	१०	जङ्गतीरिव	जङ्गतीरिव
६२०	२३	सुतीर्याभयं	सुतीर्याभयं	८९०	१२	जङ्गतीःऽइव	जङ्गतीःऽइव
६३०	२०	कधि	कधि				इव
६४६	२०	चमसम्	चमसम्	९०७	२३	दिदृक्षेण्यम्	दिदृक्षेण्यम्
६४७	२	गणं	गणं	९०९	१९	°मस्मान्नयत्	°मस्मान्नयत्
६४७	४	गणम्	गणम्	९१०	९	अञ्जिभिः	अञ्जिभिः
६५०	१९	आनश	आनश	९२३	१२	सुऽअवसम्	सुऽअवसम्
६५८	११	यतीषु	यतीषु	९२३	२१	सुऽखेषु	सुऽखेषु
६६२	१२	अपामग्ने°	अपामग्ने°	९३०	१९	स	सः
६६४	४	२.१३	२.२४०	९४०	२	घृतयौनी	घृतयौनी
६६६	२	सुप्रयसा	सुप्रयसा	९५०	१४	इराऽवतीः	इराऽवतीः
६६८	२०	नव्यसीभिः	नव्यसीभिः	९५६	१६	°मसुरः	°मसुरैः
६६९	१८	उपमस्य	उपमस्य	९६९	१३	सदव	सदैव
६७०	१	राजा	राजा	९७०	१६	पततम्	पततम्
६७०	२	कृतं	कृतं	९७०	१७	वाजि वसू	वाजिनीवसू
६७०	४	उपमस्य	उपमस्य	९८५	११		°विश्वरूपाः
६७१	१४	वरते	वरते	९८७	१८	देवानां	देवीनां
६७९	१५	रथम्	रथम्	९८९	१९	सूर्यम्	सूर्यम्
६८०	२०	स्वधया	स्वधया				